

भगवताऽऽत्रयपुनर्वसुनोपदिष्टा तच्चिद्व्येण महर्षिणाग्निवेशेन तन्त्रिता
चरकहृदयलाभ्यां प्रतिमंस्कृता

चरकसंहिता

साम्बय-हिंदी-गुर्जर-आङ्ग्रेति भाषात्रयानुवादालङ्कृता विविधपाठांतरैः संयोजिता

भारतवर्षान्तर्गतमौराष्ट्रप्रदेशे श्री जामनगरे
श्री गुलाबकुंवरया आयुर्वेदिक मोसयटी इत्याख्यया संस्थया
संपादिता प्रकाशिता च

— — — — —

द्वितीयः खण्डः

— — — — —

शकाब्दः १८७२ ख्रिस्ताब्द १९४९, विक्रमाब्दः २००७

मूद्रण १९५१ रत्नाकरा :

प्रथमावृत्तिः १९४९

४०००० प्रतयः

सर्वेस्वाम्यसंकलिता

श्री जामनगरे ज्ञानुर्वेद मुद्रणाकषे मुद्रापिता च

THE CARAKA SAMHITA

EXPOUNDED BY THE WORSHIPFUL ĀTRĒYA PUNARVASI
COMPILED BY THE GREAT SAGE AGNIVĒṢA
AND REDACTED BY CARAKA & DRIḌHABALA

VOLUME II

EDITED AND PUBLISHED

IN

SIX VOLUMES

WITH TRANSLATIONS IN HINDI, GUJARATI AND ENGLISH

BY

SHREE GULABKUNVERBA AYURVEDIC SOCIETY

JAMNAGAR

INDIA

POPULAR EDITION

1949.

RUPEES 75/-

First Impression 1949
4000 Copies

Printed in India
at The Ayurvēda Muḍranalay, JAMNAGAR,
By Gunvantrai Acharya

चरकसाहताया विषयानुक्रमणिका ।

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
१ सत्रस्थानम् ।			
१ दीर्घजीवितीयाध्यायोऽध्यायः ।			
१-२ दीर्घजीवितीयाध्यायोपक्रमः	१	६२-६३ विकाराणां विनिवर्तने उपायाः	१४
३-२२ आयुर्वेदाध्ययनार्थं भगद्वाजस्येन्द्र- सकाशे गमनम्	१-५	६४ रसस्य लक्षणं विशेषे प्रत्यगाद्य	"
२३-२६ इन्द्रेण भगद्वाजाय आयुर्वेदस्य पवचनम्	५-६	६५ रसानां संग्रहः	१५
२७-४० आयुर्वेदस्य भूतले प्रवर्तनम्	६-९	६६ दोषाणां प्रशमनाः प्रकोपकाश्च रसाः	"
४१ आयुर्वेदस्य लक्षणम्	९	६७ प्रभावमेवेन द्रव्यमेदः	"
४२ आयुषो लक्षणं पर्यायाच्च	"	६८ उत्पत्तिमेवेन "	"
४३ अन्यवैदेश्य आयुर्वेदस्य प्रकर्षः	९-१०	६८-६९ आग्नमद्रव्यसंग्रहः	१६
४४-४५ सामान्यविशेषयोर्लक्षणम्	१०	७० पार्थिवद्रव्यसंग्रहः	"
४६-४७ आयुर्वेदस्याधिकरणम्	"	७१-७२ चतुर्विधमौद्भिद्रव्यम्	१६-१७
४८ द्रव्यसंग्रहः	११	७३ औद्भिद्रव्यसंग्रहः	१७
४८ चेतनाचेतनमेवेन द्रव्यस्य द्वैविध्यम्	"	७४-७६ अग्नमादिषु प्रकृताणां द्रव्याणां संग्रहः	"
४९ गुणाः कर्माणि च	"	७७-७९ षोडशभूतिनीनां नामकर्माणि	"
५० समवायस्य लक्षणम्	"	८०-८५ एकोनविंशतिफलिनीनां "	१८
५१ द्रव्यस्य	"	८६-८७ चतुर्विधमहाभेदानां "	१९
५१ गुणस्य	"	८८-९१ पञ्चविधलवणानां "	१९-२०
५२ कर्मणः	१२	९२-१०४ अष्टविधमूत्राणां "	२०-२३
५३ आयुर्वेदस्य कार्यम् (प्रयोजनम्)	"	१०५-११३ अष्टविधक्षीराणां "	२३ २४
५४ व्याधीनां त्रिविधो हेतुसंग्रहः	"	११४-११५ क्षीराश्रयास्त्वयो वृक्षास्तेषां कर्म च	२५
५५ व्याधीनां द्विविध आश्रयः	"	११६-११९ त्वगाश्रयास्त्वयो वृक्षास्तेषां कर्म च	"
५५ आरोग्यस्य हेतुः	"	१२०-१२३ औषधीनां नामरूपयोगज्ञाने गुणाः	२६
५६ आत्मनो लक्षणम्	१३	१२४-१३२ औषधानां नामरूपयोगज्ञाने दोषाः	२७-२८
५७ त्रिविधः शारीरदोषसंग्रहः	"	१३३ मिषज्जुभूषोः कर्तव्यम्	२८
५७ द्विविधः मानसदोषसंग्रहः	"	१३४ युक्तस्य भेषज्यस्य लक्षणम्	२९
५८ दोषाणां प्रशमनोपायाः	"	१३५ मिषक्तमस्य लक्षणम्	"
५९ वायोर्गुणास्तरप्रशमनानि च	"	१३६-१४० अध्यायार्थसंग्रहः	२९-३०
६० पित्तस्य गुणास्तरप्रशमनानि च	१३-१४		
६१ श्लेष्मणो गुणास्तरप्रशमनानि च	१४	२ अपामार्गतण्डुलीयोऽध्यायः ।	
		१-२ अपामार्गतण्डुलीयाध्यायोपक्रमः	३०
		३-६ शिरोविरेचनद्रव्याणि	३१
		७-८ वमनद्रव्याणि	"
		९-१० विरेचनद्रव्याणि	३२
		११-१३ आत्मावस्थाऽऽदि	"

वरकवीहियाया विषयायुक्तमभिस

		पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	
१४	अनुवासनद्रव्यानामास्थापनद्रव्येष्वतिरिक्ताः	३२	१	अनुवासीयो दक्षको महाकपायः	५३
१५	पञ्चकर्मतः प्राकृत्यम्	३३	१	दीपनीयो	५३
१६	युक्तिज्ञानस्य गुणाः	३३	१०	बल्यो	५३
१७-३३	अष्टाविंशतिर्विभागः	३३-३७	१०	वर्णो	५३
३४-३५	अध्यायार्थसंग्रहः	३७	१०	कण्ठयो	५४
३६	विकिरसाहो वैद्यः	३७	१०	हृयो	५४
			११	तृप्तिघ्नो	५४
			११	अर्कोष्णो	५४
			११	कुष्ठघ्नो	५५
१-२	आरग्वचीयाध्यायोपक्रमः	३८	११	कण्डूघ्नो	५५
३-१७	पञ्चदश कुष्ठहराः प्रवेहाः	३८-४२	११	क्रिमिघ्नो	५५
१८-२०	वातहराः पञ्च	४२-४३	११	विषघ्नो	५५
२१-२२	वातरक्तहराश्च	४३	११	स्तन्यजननो	५६
२३-२४	शिरोरुजाहरी द्वौ प्रवेहौ	४४	१२	स्तन्यशोषनो	५६
२५	पार्श्वरुजाहर एकः प्रवेहः	४४	१२	शुक्रजननो	५६
२६-२७	निर्वाणौ द्वौ प्रवेहौ	४४-४५	१२	शुक्रशोषनो	५६
२८	शीतहर एकः प्रवेहः	४५	१२	स्नेहोपगो	५७
२८	एको विषहरः	४५	१३	स्वेदोपगो	५७
२९	त्वग्दोषसंस्वेदहरः	४५	१३	वमनोपगो	५७
२९	क्षीरदोर्गन्ध्यहरः	४५	१३	क्षिरेचनोपगो	५७
३०	अध्यायार्थसंग्रहः	४६	१३	आस्थापनो	५८
			१३	अनुवासनो	५८
			१३	शिरोविरेचनो	५८
१-२	षड्विरेचनशक्तीयाध्यायोपक्रमः	४६	१४	छर्दिनिग्रहणो	५९
३	षड्विरेचनशक्तीनां संग्रहेण कथनम्	४७	१४	तृष्णाविग्रहणो	५९
४	षड्विरेचनशक्तानि	४७-४८	१४	द्विक्वाविग्रहणो	५९
५	षड्विरेचनाध्वाः	४८	१५	पुण्ड्रसंग्रहणीयो	५९
६	पञ्च कषाययोगयः	४८	१५	पुण्ड्रविग्रहणीयो	६०
७	पञ्चविधं कषायकल्पनम्	४८	१५	मूत्रसंग्रहणीयो	६०
७-(१-३)	स्वरसादीनां कष्टणानि	४९	१५	मूत्रविग्रहणीयो	६०
७	स्वरसादीनां वल्लभरत्नम्	४९	१५	मूत्रविग्रहणीयो	६०
८	पञ्चाशन्महाकषायानां संग्रहेण विवरणम्	४९	१५	कासहरो	६१
८	पञ्चकषायशक्तानां विवरणम्	५०-५१	१६	श्वसहरो	६१
९	जीवनीयो दक्षको महाकपायः	५२	१६	शोथहरो	६१
९	पुंहुनीयो	५२	१६	ज्वरहरो	६१
९	केचनीयो	५२	१६	अमहरो	६२
९	मेघनीयो	५२	१६		६२

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
१७ दाहप्रक्षमनो दशको महाकषायः	६२	२५ स्वेदिकधूमवर्तिद्रव्याणि	७४
१७ क्षीतप्रक्षमनो " "	"	२६ मूर्धनिरचनधूमवर्तिद्रव्याणि	"
१७ उद्वर्धप्रक्षमनो " "	"	२७-३१ धूमपानस्य गुणाः	७५
१७ अज्वर्धप्रक्षमनो " "	६३	३३-३७ धूमपानेऽष्टौ कालाः	७६
१७ शूलप्रक्षमनो " "	"	३७ सम्यक्पीतस्य धूमस्य लक्षणम्	७७
१८ क्षोभितास्थापनो " "	"	३८ अविधिपीतस्य धूमस्य दोषाः	"
१८ वेदनस्थापनो " "	"	३९-४० तत्र प्रतीकारः	"
१८ संज्ञास्थापनो " "	६४	४१-४५ धूमपानानर्हाः	७७-७८
१८ प्रज्ञास्थापनो " "	"	४६-४८ धूमपानविधिः	७९
१८ वयःस्थापनो " "	"	४९-५१ धूमनेत्रनिर्माणविधिः	७९-८०
१९ पञ्चाशन्महाकषायोपसंहारः	६५	५२ सुपीतस्य धूमस्य लक्षणम्	८०
२० भेषजानामसंख्येयस्य नास्ति संक्षेपवित्तरे		५३ अपीतस्य " "	"
युक्तिः	"	५४-५५ अतिपीतस्य " "	८१
२१-२२ केषादिदज्ञानामेकाधिकेषु कषायान्तरेषु		५६ अणुतैलस्य प्रयोगकालः	"
संप्लवनेऽपि पञ्चशतीत्पूरणे युक्तिः	६५-६६	५७-६२ अणुतैलसेवने गुणाः	८१-८२
२३-२९ अष्टाध्यायसंग्रहः	६६-६८	६३-६८ अणुतैलनिर्माणविधिः	८२-८३
इति भेषजचतुष्कः ।		६९-७० अणुतैलस्य प्रयोगविधिः	८३-८४
		७१-७२ दन्तधावनविधिर्गुणाश्च	८४
५ मात्राक्षितीयोऽध्यायः ।		७३ दन्तपवने योग्या द्रुमाः	"
१-२ मात्राक्षितीयाध्यायोपक्रमः	६८	७४ जिह्वानिलैस्त्रनानि	८५
३ मात्राशनं कर्तव्यम्	"	७५ जिह्वानिलैस्त्रनस्य गुणाः	"
३ आहारमात्राया अग्निबलापेक्षित्वम्	"	७६-७७ आस्थेन धार्याणि द्रव्याणि	"
४ आहारस्य मात्राप्रमाणम्	६९	७८-८० तैलगणदूषधारणस्य गुणाः	८५-८६
५ प्रकृतिलघूनि प्रकृतिगुरुणि च द्रव्याणि	"	८१-८३ शिरसि तैलनिषेधस्य	८६
मात्रयैवोपयोग्यानि	"	८४ कर्णपूरणस्य	"
६ मात्राविचारे गौरवलाघवयोरौपयोगि-		८५-८९ अभ्यङ्गस्य	८७-८८
कत्वम्	६९-७०	९०-९२ पादान्मङ्गस्य	८८
७ गुरुलघुभेदेन आहारस्य मात्रा	७०	९३ शरीरपरिमार्जनस्य	"
८ मात्रावदाहारस्य गुणाः	७१	९४ स्नानस्य	८९
९ पिष्टमयादिगुरुद्रव्याणां भोजने मात्रा	"	९५ निर्मलाभ्यारणस्य	"
१०-११ कीदृशानाहारान्नाभ्यसेत्	"	९६ गन्धमास्यनिषेधस्य	"
१२ कीदृशानाहारानभ्यसेत्	"	९७ रत्नाभरणधारणस्य	"
१३ स्नानाभेगे स्वस्थदुहोपदेशः	७२	९८ पादादिभ्यो नाशनस्य	९०
१४-१९ अञ्जनविधिः	७२-७३	९९ केशादिकल्पनस्य	"
२०-२२ प्रायोपिकधूमवर्तिद्रव्याणि	७३	१०० पादप्रधारणस्य	"
२३-२४ धूमवर्तेर्निर्माणविधिः	"	१०१ कर्मधारणस्य	"

विषयः	पृष्ठाङ्कः
१०२ दण्डधारणस्य गुणाः	९१
१०३ स्वस्थविधावबद्धितेन भवितव्यम्	,,
१०४ स्वस्थस्यान्यत्कर्तव्यम्	,,
१०५-१११ अध्यायार्थसंग्रहः	९१-९३

६ तस्याश्वितीयाध्यायः ।

१-२ तस्याश्वितीयाध्यायोपक्रमः	९३
३ ऋतुसात्म्ये विहिते फलम्	,,
४ ऋत्वादिविभागेन संवत्सरविभागः	९४
५ अयनयोः स्वरूपम्	,,
६ आदाने नृणां दौर्बल्ये हेतुः	९५
७ विसर्गे नृणां बलोपचये हेतुः	,,
८ आदानविसर्गयोर्बलस्य हासवृद्धिक्रमः	९६
९-१८ हेमन्तचर्या	९६-९८
१९-२१ शिशिरचर्या	९८-९९
२२-२६ वसन्तचर्या	९९-१००
२७-३२ ग्रीष्मचर्या	१००-१०१
३३-४० वर्षाचर्या	१०१-१०३
४१-४५ शरच्चर्या	१०३-१०४
४६-४८ हंसोदकस्य स्वरूपम्	१०४
४९-५० सात्म्यस्य लक्षणम्	१०५
५१ अध्यायार्थसंग्रहः	,,

७ नवेगान्धारणीयोऽध्यायः ।

१-२ नवेगान्धारणीयाध्यायोपक्रमः	१०६
३-४ येषां वेगाश्च भारयेत्	,,
५-७ मूत्रनिग्रहे दोषास्तथिक्लिप्ता च	१०६-१०७
८-९ पुरीषवेगविचारणे	,,
१०-११ शुक्ले प्रतिहते	,,
१२-१३ अक्षोवातनिग्रहे	,,
१४-१५ छर्दिनिग्रहे	,,
१६-१७ क्षवशुविचारणे	,,
१८ उन्नारनिग्रहे	,,
१९ जृम्भानिग्रहे	,,
२० क्षुद्रेगनिग्रहे	,,
२१ विपाकानिग्रहे	,,

विषयः	पृष्ठाङ्कः
२२ वाष्पनिग्रहे दोषास्तथिक्लिप्ता च	११०
२३ निद्राविचारणे	,,
२४ भ्रमनिःश्वासधारणे	,,
२५ पूर्वोक्तवेगधारणनिषेधः	,,
२६-२९ येषां वेगाः नवेगा भारणीयाः	१११-११२
३० साहसादीनां वेगधारणे गुणाः	,,
३१ व्यायामस्य लक्षणम्	,,
३२ व्यायामस्य गुणाः	,,
३३ अतिव्यायामे दोषाः	११३
३४ अन्यापि यानसिमात्रं न सेवेत	,,
३५ तेषामतिमात्रसेवने दोषाः	,,
(१-२) व्यायामानर्हाः	११४
३६-३७ हितहितसेवनवर्जनक्रमः	,,
३८ क्रमेण हितसेवनाहिनस्याने गुणाः	११५
३९-४० सदा आतुरा अनातुराश्च मानवाः	,,
४० वेदप्रकृतेर्लक्षणम्	,,
४१ स्वस्थस्य समसर्वरसं सारम्यं प्रशस्तम्	,,
४२ मलायनानि	११६
४३ मलानां क्षयवृद्धयोर्लक्षणम्	,,
४४ तज्जानां व्याधीनां क्रियाक्रमः	,,
४५ स्वस्थवृत्तसेवने हेतुः	,,
४६-५० निजविकाराणामनुत्पत्तौ विधिः	११७-११८
५१-५२ आगन्तुरोगाणामनुत्पत्तौ प्रज्ञापराधस्य कारणत्वम्	११८
५३-५४ आगन्तुविकाराणामनुत्पत्तौ विधिः	,,
५५ रोगाणामनुत्पत्तौ उत्पन्नानां च शान्तये कारणम्	११९
५६-५७ के नरा वज्र्याः	,,
५८-५९ के नराः मेघ्याः	,,
६० हितसेवने प्रयतितव्यम्	१२०
६१ दधिसेवने नियमाः	,,
६२ दधिसेवनविधीनामपालने दोषाः	,,
६३-६६ अध्यायार्थसंग्रहः	१२१-१२२

८ इन्द्रियोपक्रमणीयोऽध्यायः ।

१-२ इन्द्रियोपक्रमणीयाध्यायोपक्रमः	१२२
------------------------------------	-----

विषयः	पृष्ठाङ्कः
३ पथेन्द्रियादीनां परिगणनम्	१२२
४ मनसो लक्षणम्	"
५ एकस्मिन् पुरुषे मनसोऽनेकवदाभावे	
कारणम्	१२३
६ पुरुषस्य सात्त्विकादिव्यपदेशे हेतुः	"
७ मनःपुरःसराणामिन्द्रियाणामर्षग्रहणे सामर्थ्यम्	"
८ पथेन्द्रियाणि	१२४
९ पथेन्द्रियद्रव्याणि	"
१० पथेन्द्रियाधिष्ठानानि	"
११ पथेन्द्रियार्थाः	"
१२ पथेन्द्रियबुद्धयः	"
१३ अभ्यात्मद्रव्यगुणानां संप्रदहः	"
१४ पाञ्चभौतिकानामपि चक्षुरादीनां तैजस-	
त्वाविव्यपदेशे हेतुः	१२५
१५ समनस्कानामिन्द्रियाणां प्रकृतिविकृतिहेतवः	"
१६ मनसो प्राणविवक्षाः	१२६
१७ समनस्कानामिन्द्रियाणां प्रकृतिभावे	
स्थापने उपायाः	"
१८ सद्बुत्तानुष्ठाने हेतुकीर्तनम्	१२७
१९ अनुष्ठेयानि सद्बुत्तानि	१२७-१२९
१९-२७ अनुनुष्ठेयान्यसद्बुत्तानि	१२९-१३९
२८ आत्मनः शुभाशंसनप्रकारः	१३९
२९ ब्रह्मचर्यादियरेण भवितव्यम्	१४०
३०-३३ अभ्यायार्थसंग्रहः	१४०-१४१
३४ अनुसन्धसद्बुत्तोपसंग्रहः	१४१

इति सत्यवृत्तचतुष्कः ।

९ सुद्राकचतुष्पादोऽध्यायः ।

१-२ सुद्राकचतुष्पादाध्यायोपक्रमः	१४२
३ चिकित्सायाः पादचतुष्टयम्	"
४ रोगारोग्यबोर्लक्षणम्	"
५ चिकित्साया लक्षणम्	"
६ वैद्यस्य गुणाः	१४३
७ इत्याणां गुणाः	"
८ परिचारकस्य गुणाः	"
९ आनुरस्य	"

विषयः	पृष्ठाङ्कः
१०-१४ पादचतुष्टये वैद्यस्य प्रधानतये हेतुः	१४३
१५-१७ अङ्गचिकित्सकस्य बोधाः	१४५
१८-२३ सद्रैवस्य लक्षणम्	१४५-१४६
२४-२५ वैद्यस्य कर्तव्यम्	१४७
२६ भूतेषु चतुर्विधा वैद्यवृत्तिः	"
२७-२८ अभ्यायार्थसंग्रहः	१४७-१४८

१० महाचतुष्पादोऽध्यायः ।

१-२ महाचतुष्पादाध्यायोपक्रमः	१४८
३ चतुष्पादं मेवममलमारोग्यवैस्वात्रेयकृता	
स्थापना	"
४ मैत्रेयकृता मेवमामेवमवोस्तुल्य-	
त्वप्रतिपादने चेष्टा	१४९-१५०
५ तत्र समाधानमात्रेयकृतम्	१५०-१५२
६ चिकित्सासूत्रम्	१५२
७ चिकित्सायां ब्रह्मोक्तामे कारणम्	१५३
८ असाम्यरोगचिकित्सायां हानिः	"
९-१० रोगाणां साध्यासाध्यत्वेऽपि पुनर्विभागः	१५३-१५४
११-१३ सुखसाध्यस्य लक्षणम्	१५४
१४-१६ कष्टसाध्यस्य लक्षणम्	१५५
१७-१८ व्याप्यस्य लक्षणम्	"
१९-२० प्रत्याख्येयस्य लक्षणम्	"
२१-२२ रोगस्य साध्यासाध्यज्ञानप्रयोजनम्	१५६
२३-२४ अभ्यायार्थसंग्रहः	१५७

११ तिलैवणीयोऽध्यायः ।

१-२ तिलैवणीयाध्यायोपक्रमः	१५८
३ तिल एवणाः	"
४ प्रथमा प्राणैवणा	१५८-१५९
५ द्वितीया धनैवणा	१५९-१६०
६ तृतीया परकोवैवणा	१६०
७-१६ आत्मपरकोकास्तित्वप्रतिपादनम्	१६१-१६४
१७ परीक्षायाश्चातुर्विध्यम्	१६४
१८-१९ आप्तस्य लक्षणम्	"
२० प्रत्यक्षस्य	"
२१-२२ अनुसन्धस्य	"

विषयः	पृष्ठाङ्कः
२३-२५ पुच्छेर्लक्षणम्	१६५-१६६
२६ प्रमाणप्रकरणोपसंहारः	१६६
२७-२९ आप्तवाक्यद्वारा पुनर्मवस्य प्रतिपादनम्	१६६-१६७
३० प्रत्यक्षेण	१६८
३१ अनुमानेन	१६९
३२ युक्त्या	१७०
३३ सिद्धे पुनर्भवे धर्माचरणमवश्यं कर्तव्यम्	१७०
३४ सप्तत्रिकाणि	१७१
३५ त्रय उपसम्भवाः	१७२
३६ त्रिविधं बलम्	१७२
३७ त्रीण्यायतनानि रोगस्य	१७२-१७४
३८ असात्म्येन्द्रियार्थसंयोगस्यैकरूपत्वे युक्तिः	१७४-१७५
३९-४१ अवोगातियोगमिध्यायोगयुक्तस्य कर्मणो लक्षणम्	१७५-१७६
४२ अवोगातिबोगमिध्यायोगयुक्तस्य कालस्य लक्षणम्	१७७
४३ रोगायतनोपसंहारः	१७८
४४ सर्वेषामेव वस्तूनां भावाभावौ योगायपेक्षिणौ	१७८
४५ त्रयो रोगाः	१७८
४६-४७ मानसव्याधेः प्रतीकारः	१७८-१७९
४८-४९ त्रयो रोगमार्गाः	१७९-१८१
५०-५३ त्रिविधा मिश्रः	१८१-१८२
५४-५५ त्रिविधमौषधम्	१८२-१८३
५६-६३ प्राज्ञाकारोणिर्लक्षणम्	१८३-१८५
६४-६५ अध्यायार्थसंग्रहः	१८५-१८६

१२ वातकलाकलीयोऽध्यायः ।

१-२ वातकलाकलीयाध्यायोपक्रमः	१८६
३ वायुमधिकृत्य महर्षीणां परस्परं प्रश्नाः	१८६
४ वायोरुणाः	१८७
५ वायोः प्रकोपणानि	१८७
६ वायोः प्रशमनानि	१८८
७ प्रकोपणप्रशमनानि कथं वायुं प्रकोप-	

विषयः	पृष्ठाङ्कः
यन्ति प्रशमयन्ति च	१८८-१८९
८ शरीरचरस्याकुपितस्य वायोः कर्माणि	१८९-१९१
८ शरीरचरस्य कुपितवायोः कर्माणि	१९१
८ प्रकृतिभूतस्य लोकेषु चरतो वायोः कर्माणि	१९१-१९२
८ लोकेषु चरतः कुपितवायोः कर्माणि	१९२-१९३
८ वायोः प्रभावः	१९३
९ अत्र भरीचिकृता विप्रतिपत्तिः	१९४
१० वायोविदकृतं तत्समाधानम्	१९४
११ शरीरान्तर्गतस्य कुपिताकुपितस्य पित्तस्य शुभाशुभकरत्वम्	१९५
१२ शरीरान्तर्गतस्य कुपिताकुपितस्य श्लेष्मणः शुभाशुभकरत्वम्	१९५-१९६
१३-१५ सर्वेषामेव वातपित्तश्लेष्मणां प्रभुत्व- मित्यात्रेयकृतं समाधानम्	१९६-१९७
१६-१७ अध्यायार्थसंग्रहः इति निवेशचतुष्कः ।	१९७-१९८

१३ स्नेहाध्यायः ।

१-२ स्नेहाध्यायोपक्रमः	१९८
३-८ स्नेहमधिकृत्याभिवेशस्य प्रश्नाः	१९८-२००
९ स्नेहस्य द्विविधा योनिः	२००
१० स्याद्वरस्नेहस्याशयाः	२००
११ जङ्गमस्नेहस्याशयाः	२०१
१२ तिलतैलस्य गुणाः	२०१
१३ एरण्डतैलस्य	२०१
१३ सर्पिषः सर्वस्नेहोत्तमत्वम्	२०१
१४ घृतस्य गुणाः	२०१
१५ तैलस्य	२०२
१६ वसावाः	२०२
१७ मज्जायाः	२०२
१८ सर्पिरादीनां पानकालाः	२०२
१९ स्नेहपाने कालभेदोऽधिकारिभेदश्च	२०३
२०-२१ तक्षिवमापालने दोषाः	२०३
२२ स्नेहस्यानुपानम्	२०३-२०४
२३-२८ स्नेहस्य चतुर्विंशतिः प्रविचारणाः	२०४-२०५

विषयः	पृष्ठाङ्कः
२९-३० स्नेहस्य त्रिविधा मात्राः	२०५
३१-३२ उत्तमस्नेहमात्राः पुरुषाः	२०५-२०६
३३-३४ उत्तमस्नेहमात्राया गुणाः	२०६
३५-३६ मध्यमस्नेहमात्राः पुरुषाः	"
३७ मध्यमस्नेहमात्राया गुणाः	२०७
३८ ३९ ह्रस्वस्नेहमात्राः पुरुषाः	"
४० ह्रस्वस्नेहमात्राया गुणाः	"
४१-४३ घृतपानार्हाः	२०७-२०८
४४-४६ तैलपानार्हाः	२०८
४७-४९ वसापानार्हाः	२०९
५० मज्जपानार्हाः	"
५१ स्नेहस्य प्रकर्षः	"
५२ के स्नेह्याः	२१०
५३ ५६ के न स्नेह्याः	"
५७ अस्निग्धस्य लक्षणम्	२११
५८ स्निग्धस्य "	"
५९ अतिस्निग्धस्य "	"
६० स्नेहपाने पूर्वकर्म	२१२
६१ संशोधनसंशामनस्नेहयोः पानकालः	"
६२-६४ स्नेहपीते हिताहितम्	"
६५-६९ मृदुकूरकोष्ठयोल्लक्षणम्	२१३-२१४
७०-७३ स्नेहपाने मृष्णोपश्वविक्रित्ता	२१४-२१५
७४-७६ स्नेहविभ्रमजा दोषाः	२१५
७७-७८ तत्र चिकित्सा	२१६
७९ स्नेहव्यापत्तौ हेतवः	"
८० संशोधने स्नेहे वृत्तिः	"
८१ संशामने " "	२१६-२१७
८२ स्नेहविचारणाया विषयाः	२१७
८३-९० स्नेहानां प्रविचारणाविधिः	२१७-२१९
९१ कुष्ठयादीनां स्नेहने वर्जनीयद्रव्याणि	"
९२-९५ कुष्ठयादीनां स्नेहनप्रकारः	२१९-२२०
९६-९७ अतिमात्रवा त्वरया च स्नेहसेवने दोषाः	"
९८ लघणोपहितस्नेहगुणाः	२२१
९९ स्नेहस्वेदादीनां क्रमः	"
१०० अभ्यासार्थसंग्रहः	"

विषयः	पृष्ठाङ्कः
१४ स्वेदाभ्यासः ।	
१-२ स्वेदाभ्यासोपक्रमः	२२२
३-५ स्वेदगुणाः	"
६ स्वेदो यथा कार्यकरः	२२३
७-१० रोगाद्यपेक्षिणी स्वेदकल्पना	२२३-२२४
११-१२ हृदयवक्षणादीनां स्वेदे रक्षणविधिः	"
१३ सम्यक्स्विन्नस्य कक्षणम्	"
१४ अतिस्विन्नस्य "	"
१५ अतिस्विन्नस्य चिकित्सा	२२५
१६-१९ अस्वेदाः	२२५-२२६
२०-२४ स्वेदसाध्या विकाराः	"
२५-२६ पिण्डस्वेदस्य द्रव्याणि	२२७
२७ प्रस्तरस्वेदस्य "	"
२८ भृकुटीजेन्ताकस्वेदानां "	"
२९-३३ नाडीस्वेदस्य "	२२८
३४ अवगाहपरिषेकस्वेदयोः "	"
३५-३६ उपनाहस्वेदस्य "	"
३७ उपनाहस्वेदे बन्धनद्रव्याणि	२२९
३८ " बन्धनोक्तविधिः	"
३९-४० त्रयोदश स्वेदाः	२३०
४१ संकास्वेदस्य कल्पना	"
४२ प्रस्तरस्वेदस्य "	"
४३ नाडीस्वेदस्य "	२३१-२३२
४४ परिषेकस्वेदस्य "	"
४५ अवगाहस्वेदस्य "	२३२-२३३
४६ जेन्ताकस्वेदस्य "	२३३-२३६
४७-४९ अश्मघनस्वेदस्य "	"
५०-५१ कर्पूस्वेदस्य "	२३७
५२-५४ कुटीस्वेदस्य "	"
५५ भूस्वेदस्य "	२३८
५६ ५८ कुम्भीस्वेदस्य "	२३८
५९-६० कूपस्वेदस्य "	२३९
६१-६३ होलाकस्वेदस्य "	२३९-४०
६४ निरग्निस्वेदो दक्षविधः	२४०
६५-६६ प्रकारान्तरेण विधिः स्वेदः	"
६७ स्वित्तेन यत्कार्यम्	"

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
६८-७१ अभ्यायार्थसंग्रहः	२४१	२६ स्वेदादिकर्मसविधिना विहितेषु शासनम्	२६५
		२७-२८ आवातां क्षमाशोषमेऽपि चिकित्सायाः	
		प्रयोजनम्	२९
१५ उपकल्पनीयोऽध्यायः ।		२९-३० चिकित्सायाः प्रयोजनविषयेऽभिवेक्ष्य	
१-२ उपकल्पनीयाध्यायोपक्रमः	२४२	प्रश्नाः	२६६
३-५ वमनादिकर्मणः प्राक् संभारोपकल्पनस्य		३१-३३ आत्रेयकृतं तत्समाधानम्	२६६-२६७
प्रयोजनम्	२४२-४५	३४ चिकित्साया लक्षणम्	२६७
६-७ उपकल्पनीयाः संभाराः	२४५-४८	३५-३६ चिकित्सायाः प्रयोजनम्	२६७
८ वमनस्य पूर्वकर्म	२४९	३७-३८ चिकित्साप्राप्तस्य गुणाः	२६७-२६८
९ वमनविधिः	२४९-५०	३९-४१ अभ्यायार्थसंग्रहः	२६८-२६९
१० संशोधन(वमन)स्य मात्रा	२५०	इति कल्पनाचतुष्टयः ।	
११-१२ पीठे वमनीचये कर्तव्यम्	२५०-५२		
१३ वमनस्यायोगसम्बन्धयोगातिबोगलक्षणानि	२५२-५३	१७ कियन्तःक्षिरसीयोऽध्यायः	
१३ वमनातिबोगजा उपश्रवाः	२५३	१-२ कियन्तःक्षिरसीयाध्यायोपक्रमः	२६९
१४-१५ वमनस्य बोधे पञ्चास्कर्म	२५३-५४	३-४ क्षिरोरोगादिविषयेऽभिवेक्ष्य प्रश्नाः	२७०
१६ वमितास्यानसंशर्जनकमः	२५५-५६	५-७ आत्रेयस्योत्तरम्	२७०
१७-१८ विरेचनविधिः	२५६-५८	८-११ क्षिरोरोगाणां निदानं संप्राप्तित्वा	२७०-२७१
१९-२१ संभारोपकल्पनाऽसमर्थानां संशोधन-		१२ अत्रेषु क्षिरसः प्राधान्यम्	२७१
प्रकारः	२५८	१३-१४ क्षिरोरोगाणां नामानि	२७१-२७२
२२ संशोधनकरणे गुणाः	२५९	१५-२१ वातजक्षिरोरोगस्य निदानलक्षणे	२७२-७३
२३-२५ अभ्यायार्थसंग्रहः	२५९	२२-२३ पित्तजक्षिरोरोगस्य	२७३-२७४
		२४-२५ कफजक्षिरोरोगस्य	२७४
१६ चिकित्साप्राप्तसीयोऽध्यायः ।		२६ त्रिदोषजक्षिरोरोगस्य	२७४
१-२ चिकित्साप्राप्तसीयाध्यायोपक्रमः	२६०	२७-२९ किमिजक्षिरोरोगस्य	२७४-७५
३ विज्ञप्तिप्रयुक्ते विरेचने गुणाः		३०-३१ वातजहृद्रोगस्य	२७५
४ अक्षप्रयुक्ते विरेचने दोषाः		३२-३३ पित्तजहृद्रोगस्य	२७५
५-६ विरेचनस्य सम्बन्धयोगलक्षणम्	२६१	३४-३५ कफजहृद्रोगस्य	२७५
७-८ विरेचनस्यायोगलक्षणम्	२६१	३६ सन्निपातजहृद्रोगस्य	२७७
९-१० विरेचनस्यातिबोगलक्षणानि		३७-४० किमिजहृद्रोगस्य	२७७-७८
११-१२ वमनस्यातिबोगलक्षणानि	२६२	४१-४४ दोषमानविकल्पना द्विविधमेवाः	२७८-७९
१३-१५ संशोधनयोग्याः पुरुषाः	२६२-२६३	४५-६१ दोषाणां वृद्धिद्वयकृतविकल्पलक्षणानि	२७९-२८२
१६-१९ संशोधनस्य गुणाः	२६३	६२ दोषाणां वृद्धिद्वयसाम्यलक्षणानि	२८३
२०-२१ संशोधनापेक्षया संशोधनस्य ज्यावस्त्ये		६३ अष्टादशक्षयाणां गणना	२८३
मुक्तिः	२६३-२६४	६४-६९ रसादिधातूनां क्षयलक्षणानि	२८३-८४
२२-२६ संशोधनानन्तरं पथ्यम्	२६४	७०-७२ पुरीषादिमलानां क्षयलक्षणानि	२८५
२४-२५ संशोधनस्यातिबोगादोग्गोः प्रतिकारः	२६४-२६५	७३ ओषधिवलक्षणम्	२८५

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
७६-७९ प्रोक्तो लक्षणम्	२८५-२८६	५ आगन्तुशोचस्य प्रतिकारः	३००
७६-७७ सामान्येन क्षोषाणां हेतवः	"	६ निजस्य शोचस्य सामान्यनिदानम्	३००-३०१
७८-८० मधुमेहस्य निदानं संप्राप्तिश्च	२८७	७-१ वातजशोचस्य निदानं लक्षणं च	३०१
८१ मधुमेहस्य लक्षणम्	"	७-२ पित्तजशोचस्य " "	३०३
८२ मधुमेहस्योपेक्षणे पिष्टकानां समुद्भवः	"	७-३ कफजशोचस्य " "	३०३-३०४
८३ सप्तपिष्टकानां नामानि	२८८	७ इन्द्रजस्यपित्तजशोषाणां निदानं	
८४ वाराविकाया लक्षणम्	"	लक्षणं च	३०४
८५ कच्छपिकाया " "	"	८ शोषाणां दृषक् दृषक् प्रकारेण भेदाः	" "
८६ जालिन्या " "	"	९-१५ वातजशोचस्य लक्षणानां श्लोकेन	
८७ सर्वप्या " "	२८९	पुनरभिधानम्	३०५-३०६
८८ अलज्या " "	"	१६-१७ शोषाणां स्थानविशेषकृतमसाध्यत्वम्	३०६-३०७
८९ विनताया " "	"	१८ शोचस्योपश्रवाः	३०७
९० वाद्याभ्यन्तरभेदेन विद्वधिविधा	२८९-९०	१९ उपलक्षिकायाः संप्राप्तिः लक्षणं च	"
९१-९२ विद्वध्याः निदानम्	२९०	२० गलशुण्डिकायाः " "	३०७-३०८
९३ " संप्राप्तिः	"	२१ गलगण्डस्य " "	३०८
९४ " स्थानानि	"	२२ गलग्रहस्य " "	"
९५ " निर्वृक्तिः	२९१	२३ मिसर्पस्य " "	"
९६-९७ वातजादिभेदेनान्तर्विद्वधिलक्षणानि	"	२४ पिष्टकायाः " "	३०८-३०९
९८ विदाहं प्राप्ताया विद्वध्या लक्षणम्	"	२५ तिलकादीनां " "	३०९
९९-१०० विद्वधीनां खावलक्षणम्	२९२	२६ शङ्खकस्य " "	"
१०१-१०२ अन्तर्विद्वधीनां स्थानविशेषकृतं " "	२९२-२९३	२७ कर्णमूलशोचस्य " "	"
१०३ " साध्यत्वासाध्यत्व- निर्देशः क्रियाक्रमश्च	२९३-२९४	२८ प्लीहाभिद्वेदेः " "	"
१०४-१०५ प्रमेहं विनाऽपि पिष्टकानां संभवः	२९४	२९ शुक्मस्य " "	३१०
१०६-१०७ पिष्टकाणां साध्यत्वासाध्यत्वनिर्देशः	२९५	३० द्रुदेः " "	"
१०८-११० उष्णभ्योऽन्याः पिष्टकाः	"	३१ उदरस्य " "	"
१११ पिष्टकानामुपश्रवाः	२९६	३२ आनाहस्य " "	"
११२-११३ शोषाणां त्रिविधा गतिः	"	३३ अधिमांसापुंदावीनामपि शोभेऽन्तर्भावः	३११
११४ शोषाणां चयप्रकोपप्रसक्तकालाः	२९६-२९७	३४-३५ रोहिण्याः संप्राप्तिः	"
११५-११९ शोषाणां प्राकृष्टी, वैकृष्टी, च गतिः	२९७	३६ रोहिण्याः साध्यासाध्यत्वनिर्देशः	"
१२०-१२१ अध्यायावसंश्रवः	२९८	३७ कृच्छ्रसाध्यस्य लक्षणम्	३११
		३८ शुचसाध्यस्य " "	"
		३९ माप्यस्य " "	"
		४० प्रत्याख्येयस्य " "	"
		४१ शोषाणां साध्यादिभेदाः	३१२-३१३
		४२-४३ कलादिभेदाद्विज्ञानात्मकप्रत्येऽप्यत्र वशात्पूर्वं संप्रदः	३१३
१८ त्रिशोषीयोऽध्यायः ।			
१-२ त्रिशोषीयाध्ययोपक्रमः	२९९		
३ शोषाणां भेदाः	"		
४ आगन्तोः शोचस्य निदानम्	"		

विषय	पृष्ठाङ्कः
४४-४७ कुपितस्यैकस्यैव दोषस्य विविधरोगकरत्वे रोगाणामपरितोषस्यैव च दोषा विभक्तिसिद्धे सामान्योपदेशः	३१३-३१४
४८ विकृताः प्रकृतिस्था वा दोषा अवश्यं हेयाः	३१४
४९-५१ प्रकृतिस्थानां वातादीनां कर्म	३१४-३१५
५२ वातादीनां क्षयलक्षणम्	३१५
५३ वातादीनां वृद्धिलक्षणम्	"
५४-५५ अभ्यायार्थसंग्रहः	३१५-३१६

॥

२९ अष्टोदरीयोऽध्यायः ।

१-२ अष्टोदरीयाध्यायोपक्रमः	३१७
३ उदरादिरोगाणां संख्यानां निर्देशः	३१७-१८
४-(१) अष्टौ उदराणि	३१८
४-(१) " मूत्रावाताः	३१९
४-(१) " क्षीरदोषाः	"
४-(१) " रेतोदोषाः	"
४-(२) सप्त कुष्ठानि	३१९-३२०
४-(२) " पिष्टकाः	"
४-(२) " विसर्पाः	"
४-(३) षडतीक्ष्णाः	३२०
४-(३) षड्दवावर्ताः	"
४-(४) पञ्च गुल्माः	"
४-(४) " कृम्याः	"
४-(४) " क्षासाः	"
४-(४) " विहाः	"
४-(४) " कुम्भजः	३२१
४-(४) " कर्षयः	"
४-(४) " अकृत्वाभसमत्वावस्थे	"
४-(४) " सिरोरोगाः	"
४-(४) " हृद्रोगाः	"
४-(४) " पाण्डुरोगाः	३२२
४-(४) " उन्मादाः	"
४-(५) कृत्वारोऽपस्मादाः	"
कृत्वारोऽक्षिरोगाः	"
कृत्वारः कर्मीरोगाः	"

विषयः पृष्ठाङ्कः

४-(५) कृत्वारः प्रतिशयायाः	३२२
४-(५) " मुखसर्गाः	"
४-(५) " ब्रह्मणीदोषाः	"
४-(५) " मदाः	"
४-(५) " मूर्च्छायाः	"
४-(५) " शोषाः	"
४-(५) कृत्वारि क्लेश्यानि	"
४-(६) त्रयः शोषाः	"
४-(६) त्रीणि किलासानि	"
४-(६) त्रिविधं रक्तपित्तम्	"
४-(७) द्विविधो उदरः	३२३
४-(७) " व्रणः	"
४-(७) द्विविध आयामः	"
४-(७) द्विविधा पृथ्वी	"
४-(७) " कामला	३२४
४-(७) द्विविधमामम्	"
४-(७) द्विविधं वातरक्तम्	"
४-(७) द्विविधोऽर्शोरोगः	"
४-(८) एकः कस्तूराम्नः	"
४-(८) " संन्यासः	"
४-(८) " महागदः	"
४-(९) विंशतिः किमिजातयः	३२४-३२५
४-(९) " प्रमेहाः	३२५-३२६
४-(९) " योक्त्रिष्वपदः	३२६-३२७
५-६ सौम्यैकमिकाराणां वातादिकृत्वा- विशेषः	३२७-३२८
७ मिजागन्तव्योः परस्परानुवृत्तमित्यम्	३२८
८-९ अभ्यायार्थसंग्रहः	३२८-३२९

३० महादोषाध्यायः ।

१-२ महारोगाध्यायोपक्रमः	३२९
३ कृत्वारो रोगाः	३२९
३ कृत्वाभ्यामासौबालेकृत्यम्	"
३ आगन्तुनिजविभागाद्वैविध्यम्	३३०
३ द्विविधं रोगाणामभिधानम्	"
३ रोगाणामपरितोषविशेषम्	"

विषयः	सङ्ख्या:
४ आगन्तुविकारस्य कारणानि	३३०
४ निजविकारस्य	" "
५ सर्वेषामपि विकारानां प्रेरणम्	३३१
६ सर्वे रोगाः परस्परमनुवर्तिनः	" "
७ आगन्तुनिजयोर्लक्षणतो मेघः	" "
८ शरीरे दोषाणां स्थानविभागः	३३२
९ वातपित्तश्लेष्मणां प्रकृतिभूतार्वा विकृतानां च कर्म	३३२-३३६
१० सामान्यजा नानात्मजाश्च विकाराः	३३६
११ अशीतिवर्तविकाराणां गणना	३३३-३३५
१२ वायोरात्मरूपस्वलक्षणकर्माणि	३३५-३३७
१३ कुपितस्य वायोपक्रमः	३३७-३३८
१४ क्तवारिषतः पित्तविकाराणां गणना	३३८-३३९
१५ पित्तस्यात्मरूपस्वलक्षणकर्माणि	३३९-३४०
१६ कुपितस्य पित्तस्योपक्रमः	३४१
१७ विंशतेः श्लेष्मविकाराणां गणना	३४१-३४२
१८ श्लेष्मण आत्मरूपस्वलक्षणकर्माणि	३४२-३४३
१९ कुपितस्य श्लेष्मण उपक्रमः	३४३-३४४
२०-२२ चिकित्सायां रोगमेघजादिज्ञानस्यो- पयोगिता	३४४-३४५
२३-२५ अध्यायावसंग्रहः	३४५-३४६
इति रोगचतुष्टयः ।	

२१ अहोनिद्रितीयोऽध्यायः ।

१-२ अहोनिद्रितीवाध्यायोपक्रमः	३४६
३ अहो निद्रिताः पुरुषाः	३४६-३४७
४ अतिस्वृक्ष्य दोषाः	३४७-३४९
५-८ तेषामेव पुनराख्यालौ श्लोकैश्च	" "
९ अतिस्वृक्ष्य लक्षणम्	३५०
१०-१२ अतिशयस्य निदानम्	३५०-३५१
१३-१४ अतिशयस्य दोषाः	" "
१५ " लक्षणम्	" "
१६ अतिस्वृक्ष्यतिशययोश्चिकित्साक्रमः	" "
१७ स्मृककृकयोः कृकस्य प्राधान्ये युक्तिः	३५२
१८-१९ समयोऽवधानस्य प्रयोज्यता	" "

विषयः	सङ्ख्या:
२० स्मृककृकयोः कर्कशवृद्धौ कृकस्य कर्म	३५२
२१-२८ अतिस्वृक्ष्यस्योपक्रमः	३५३-३५४
२९-३३ अतिशयस्य प्रतिकारः	३५४-३५५
३४ संक्षेपेण कृकस्वकृका भाषाः	" "
३५ निद्रायाः कारणम्	" "
३६ निद्रायाः फलम्	" "
३७-३८ अकालेऽतिप्रसङ्गाच्च केनितया निद्राया दोषाः	३५६
३९-४३ केषां दिवानिद्रा हिता	३५६-३५७
४४ प्रीप्तेतरेषु ऋतुषु दिवानिद्रायाः प्रतिषेधः	३५७
४५ केषां दिवानिद्रा सबीदा अहिता	३५७-३५८
४६-४९ अहितदिवानिद्राया दोषाः	३५८
५० रात्रिजागरणदिव्यात्मन्याधीनप्रवृत्त्या- वितानां गुणाः	३५८-३५९
५१ स्वीत्यकार्कशयोः स्वप्नाहारहेतुत्वम्	" "
५२-५४ निद्रानाशो प्रतिकारः	" "
५५-५६ अतिनिद्रायां	३६०
५७ निद्रानाशस्य हेतुः	" "
५८-५९ निद्राया मेघाः	३६०-३६१
६०-६२ अध्यायावसंग्रहः	३६१-३६२

२२ लङ्घनबृंहणीयोऽध्यायः ।

१-२ लङ्घनबृंहणीवाध्यायोपक्रमः	३६२
३-४ लङ्घनबृंहणादयः बहुपक्रमाः	३६२-३६३
५-८ लङ्घनाधीन्यधिकृत्यामिषेकस्य प्रक्रमः	" "
९ लङ्घनस्य लक्षणम्	३६४
१० बृंहणस्य	" "
१० कृकणस्य	" "
११ स्नेहनस्य	" "
१२ ह्रस्वनस्य	" "
१२ स्तम्भनस्य	" "
१३-१३ लङ्घनप्रव्याणि	" "
१३-१४ बृंहणप्रव्याणि	३६५
१४-१५ कृकणप्रव्याणि	" "
१५ स्नेहनप्रव्याणि	" "

विषयः	पृष्ठाङ्कः
१६ स्वेदनद्रव्याणि	३६५
१७ स्तम्भनद्रव्याणि	३६५-३६६
१८ लङ्घनस्य प्रकारमेवाः	"
१९-२४ भिन्नप्रकारस्य लङ्घनस्याधिकारिणः	३६६-३६७
२५ बृंहणं मांसम्	३६७-३६८
२६-२८ बृंहणीया बृंहणीयानि च	"
२८-३० रूक्षणीया रूक्षणीयानि च	३६८-३६९
३१ स्नेहाः स्नेहणीयाश्च	"
३१ स्वेदाः स्वेदणीयाश्च	"
३२-३३ स्तम्भनद्रव्याणि स्तम्भनीयाश्च	३६९-३७०
३४-३७ लङ्घनस्य कृतातिकृतलक्षणम्	" ३७०
३८-३९ बृंहणस्य	" ३७१
३९ रूक्षणस्य	"
३९-४० स्तम्भनस्य	"
४१ लङ्घनादीनां वर्णनामकृतानां लक्षणस्य	"
समासेनोपदेशः	३७१-३७२
४२ वज्रपक्वमोपसंहारः	"
४३ असंख्येयस्वेऽप्युपक्रमणां वदत्वे बुद्धिः	"
४४ अध्यायार्थसंग्रहः	"

२३ संतर्पणीयोऽध्यायः

१-२ संतर्पणीयाध्यायोपक्रमः	३७३
३-४ संतर्पणनिमित्तानि	३७३-३७४
५-७ संतर्पणजा रोगाः	"
८-९ तत्र प्रतिकारः	"
१०-११ त्रिकलादिकायाः	३७४-३७५
१२-१३ मुख्यादिकायाः	"
१४ उद्वर्तनादिः	"
१५-१६ कृष्णादिचूर्णम्	३७५-३७६
१७ तम्बाकीनां प्रयोगाः	"
१८ श्लेष्मणाद्यो मन्थः	"
१९-२४ म्योषाद्यः सक्नुः	३७६-३७७
२५ अन्नपानम्	"
२६-२९ अपतर्पणजा रोगाः	३७८-३७९
३० तत्र प्रतिकारः	"
३१ सप्तकीमन्थ चिकित्साक्रमः	३७९

विषयः	पृष्ठाङ्कः
३१-३३ चिरदुर्बलस्य चिकित्साक्रमः	३७९
३४-३७ केचित्तर्पणयोगाः	"
३८ खर्जूरदिमन्थः	३८०
३९ सन्तर्पणमन्थविधानम्	३८१
४० अध्यायार्थसंग्रहः	"

२४ विविधोपनितीयोऽध्यायः ।

१-२ विविधोपनितीयाध्यायोपक्रमः	३८१
३ विविधा जातं शोणितं द्रव्यं भवति	३८२
४ द्रव्यस्य शोणितस्य फलम्	"
५-१० शोणितदुष्टनिवृत्तिविधानम्	३८२-३८३
११-१६ शोणितजानां रोगाणां निर्देशः	३८३-३८४
१७ अनुक्तानां शोणितजानां रोगाणां संग्रहः	"
१८-१९ शोणितरोगेषु क्रियाक्रमः	३८५
२०-२१ वातादिदुष्टशोणितस्य लक्षणम्	"
२२ विष्टब्धस्य शोणितस्य	३८५-३८६
२३ सुतरफस्यान्नपानविधिः	३८६
२४ विशुद्धरक्तस्य पुरुषस्य लक्षणम्	"
२५-२९ मद्मूर्च्छासंन्यासानां संप्राप्तिः	३८६-३८७
३०-३३ वातजादिभेदेन मद्स्य लक्षणम्	३८७-३८८
३४ शोणितमद्यविषजानामपि मदानां	"
वातादिजेष्वन्तर्भावः	३८८
३५-४१ वातजादिभेदेन मूर्च्छास्य लक्षणम्	३८९-३९०
४२ संन्यासान्मद्मूर्च्छास्योभेदः	३९०
४३ संन्यासस्य संप्राप्तिः	"
४४ " लक्षणम्	३९०-३९१
४५-५३ संन्यासस्योपक्रमः	३९१-३९३
५४-५८ मद्मूर्च्छास्योपक्रमः	३९३-३९४
५९ ६० अध्यायार्थसंग्रहः	३९४

इति योजनाचतुष्टयः ।

२५ यज्जःपुरुषीयोऽध्यायः ।

१ २ यज्जःपुरुषीयाध्यायोपक्रमः	३९५
३-२५ पुरुषमानसं चाविष्टस्य समेताणां	"
महर्षीणां विवादाः	३९५-४००

विषयः	पृष्ठाङ्कः
२६-२९ तत्र पुनर्बहुकृतं समाधानम्	४००-४०१
३०-३४ हिताहिताहारजातस्य लक्षणम्	४०१-४०३
३५-३७ आहारविधिविशेषाणां लक्षणतोऽव- यवतश्च व्याख्यानम्	४०३-४०५
३८ प्रकृत्यैव हिततमानामाहारद्रव्याणां निर्देशः	४०५-४०६
३९ प्रकृत्यैवाहिततमानामाहारद्रव्याणां निर्देशः	४०७-४०८
४० अद्यानां संग्रहः	४०८-४१९
४१-४४ सेवां चिकित्सायामुपयोगः	४१९-४२०
४५ पथ्यापथ्ययोर्लक्षणम्	४२०
४६-४७ द्रव्याणां मात्रादिज्ञानस्य प्रयोजनम्	४२०-४२१
४८-४९ आन्याद्यो नव आसथयोनवः	४२१
४९ पथ्यतमानामासवानां चतुरशीति- निर्देशः	४२१-४२४
४९ आसवानां बहुविधो विकल्पः संस्कारश्च	"
४९ यथास्वं संयोगसंस्कारसंस्कृतानामासवानां स्वकर्मकरत्वम्	"
५० आसवानां साधारणगुणाः	४२५
५१ अध्यायार्थसंग्रहः	"

२६ आत्रेयमद्रकाप्यीयोऽध्यायः।

१-२ आत्रेयमद्रकाप्यीयाध्यायोपक्रमः	४२६
३८ महर्षीणां समितौ रसाहारविनिश्चये कथा	४२६-४२८
९ षडेव रसा इत्यात्रेयकृतो निश्चयः	४२८-४३०
१० सर्वद्रव्यं पाच्यमौक्तिकम्	४३१
१० तच्चेतनावद्येतन्नं चेति द्विविधम्	"
१० द्रव्याणां गुणाः कर्म च	"
११ पायिर्वादिभेदेन द्रव्याणां लक्षणं गुणाश्च	४३१-४३२
१२ सर्वेषामेव द्रव्याणामीवधत्वे युक्तिः	४३२
१३ द्रव्यकर्मबीर्याधिकरणकालोपायफलानां लक्षणम्	४३३
१४-२२ द्रव्याणां रसद्वारेण त्रिविधविभो भेदः	४३३-४३६

विषयः	पृष्ठाङ्कः
२३ रसानुरसकल्पनया द्रव्याणां भेदोऽन्तर्लभ्यः	४३६
२४ रसभेदासंख्येयत्वेऽपि चिकित्सायै त्रिविधभेदकल्पना	"
२५-२६ रसविकल्पयोगे युक्तिः	४३६-४३७
२७ रसविकल्पज्ञानस्य प्रयोजनम्	४३७
२८ रसानुरसयोर्लक्षणम्	"
२९-३० परादीनां गुणानां निर्देशः	४३७-४३८
३१-३५ पराधिगुणानां लक्षणम्	४३८-४३९
३६ द्रव्यगुणानां रसेषूपचाराः	४३९
३७ प्रकरणादिकं बुद्ध्याऽर्थमादिशेत्	"
३८-३९ रसानां पक्वभूतप्रभवत्वम्	४३९-४४०
४० यत्नस्तुणातिरेकाद्यस्य रसस्य निष्प- त्तिस्तन्निर्देशः	४४०-४४१
४१ भूतविशेषकृतो रसानां गुणविशेषः	४४१
४२ वण्णां रसानामेकैकस्य गुणकर्तृ- व्याख्यावप्रतिष्ठा	४४२
४३-(१) मधुररसस्य गुणकर्माणि तस्या- तियोगे दोषाश्च	"
४३-(२) अम्लरसस्य गुणकर्माणि तस्या- तियोगे दोषाश्च	४४३-४४४
४३-(३) लवणरसस्य गुणकर्माणि तस्या- तियोगे दोषाश्च	४४४-४४६
४३-(४) कटुरसस्य गुणकर्माणि तस्या- तियोगे दोषाश्च	४४६-४४८
४३-(५) तिक्तरसस्य गुणकर्माणि तस्या- तियोगे दोषाश्च	४४८-४४९
४३ कषायरसस्य गुणकर्माणि तस्या- तियोगे दोषाश्च	४४९-४५०
४४ रसानां मात्रामात्राभ्यामुपयुज्य- मानानां गुणदोषौ	४५०
४५-४७ रसद्वारेण द्रव्याणां बीर्योपदेशः	४५०-४५१
४८-५२ रसोपदेशेनैव सर्वद्रव्यगुणोपदेशस्या- वैयर्थ्यकत्वम्	४५१-४५२
५३-५६ रसानां बीर्येणानुपपन्नव्यवहृतप्रदर्शनम्	४५२-४५४
५७-५८ रसानां विपाकनिर्देशः	४५४

113. We shall give a further and exhaustive description of the actions and uses of each of the milks in due order in the chapter on diet and dietetics.

શીરાશ્રયાન્નયો વૃક્ષાસ્તેષાં કર્મ ચ—

અથાપરે ત્રયો વૃક્ષાઃ પૃથગ્થે ફલમૂલિમિઃ ।

જ્યુષ્ઠકાર્શ્મન્તકાસ્તેપામિદં કર્મ પૃથક્ પૃથક્ ॥૧૧૪॥

અથ હવે અવ, ફલ-મૂલિમિઃ ફલિની અને મૂલિનીથી ફલિની ઓર મૂલિનીયોસે, પૃથક્ ભુદાં અલગ, યે ને જો, અપરે બીજાં દસરે, ત્રયઃ ત્રણ ત્રીન, વૃક્ષાઃ વૃક્ષો છે વૃક્ષ હૈં, તેષાં તેઓનું અને, દ્વય આ યે, પૃથક્-પૃથક્ ભુદું ભુદું પૃથક્ પૃથક્, કર્મ કર્મ છે કર્મ હૈં ॥ ૧૧૪ ॥

114. We shall now describe three other plants, besides the fruiterers and rooters—the thorny milk hedge plant, mudar and heart-leaved fig; their respective actions are as follows:—

વમનેઽશ્મન્તકં વિદ્યાત્ સ્નુહીક્ષીરં વિરેચને ।

ક્ષીરમર્કસ્ય વિજ્ઞેયં વમને સવિરેચને ॥ ૧૧૫ ॥

અશ્મન્તકમ્ અશ્મન્તક અશ્મન્તકકો, વમને વમનમાં વમનમાં, સ્નુહીક્ષીરમ્ તથા સ્નુહીક્ષીરને ઓર સ્નુહીક્ષીરકો, વિરેચને વિરેચનમાં વિરેચનમાં, વિદ્યાત્ ઉપયોગી બાણુડું ઉપયોગી જાનના, અર્કસ્ય અને આક્રાના અર્કકે, ક્ષીરમ્ ક્ષીરને ક્ષીરકો, સવિરેચને વિરેચન વિરેચન, વમને તથા વમનમાં ઓર વમનમાં, વિજ્ઞેયમ્ ઉપયોગી બાણુડું ઉપયોગી જાનના હાથિ ॥ ૧૧૫ ॥

115. Heart-leaved fig is used in emesis, and the milk of thorny milk-hedge plant in purgation, and the milk of mudar, it should be known, is used both in vomition and purgation.

ત્યગાશ્રયાન્નયો વૃક્ષાસ્તેષાં કર્મ ચ—

દર્માક્ષીનપરાન્ વૃક્ષાનાદુર્યેષાં દિતાસ્ત્વચઃ ।

પૃતીકઃ કૃષ્ણગન્ધા ચ તિલ્વકઃ તથા તલઃ ॥૧૧૬॥

૧૧૪. ફલમૂલિમિઃ— ફલમૂલિનઃ (ગ, ધ.)

પૃતીકઃ પૃતીક પૃતીક, કૃષ્ણગન્ધા ચ કૃષ્ણગન્ધા કૃષ્ણગન્ધા, તથા તથા ઓર, તિલ્વકઃ તિલ્વક તિલ્વક, તલઃ તલઃ વૃક્ષ વૃક્ષ, દર્માન્ આ દર્મ, ગ્રીન્ ત્રણ ત્રીન, અપરાન્ બીજાં દસરે, વૃક્ષાન્ વૃક્ષો વૃક્ષો, આદુઃ આદુઃ ડહે છે આદુઃ કહા હૈ, વેષાન્ નેઓની જિનકી, ત્વચઃ બાહ છાલ, દિતાઃ દિતકારી છે દિતકારી હૈ ॥ ૧૧૬ ॥

116. There are three more plants whose bark is said to be useful in medicine, viz. bonduc, drumstick and tilvaka.

વિરેચને પ્રયોક્તઃ પૃતીકસ્તિલ્વકસ્તથા ।

કૃષ્ણગન્ધા પરીસર્વે શોથેપ્યર્શઃ સુ ચોચ્યતે ॥૧૧૭॥

દ્વદ્વિદ્વધિગણેષુ કુષ્ઠેષ્વપ્યલજીયુ ચ ।

ચત્તુશ્ચાષ્ઠોધનાનેતાનપિ વિદ્યાન્નિચક્ષણઃ ॥૧૧૮॥

પૃતીકઃ પૃતીક પૃતીક, તથા અને ઓર, તિલ્વકઃ તિલ્વકની બાહ તિલ્વક કી છાલકા, વિરેચને વિરેચનમાં વિરેચનમાં, પ્રયોક્તઃ બાપરવી બેધએ પ્રયોગ કરના હાથિ, કૃષ્ણગન્ધા અને કૃષ્ણગન્ધાની બાહના પ્રયોગને ઓર કૃષ્ણગન્ધાકી છાલકે પ્રયોગકો, પરીસર્વે વિસર્પમાં વિસર્પમાં, શોથેષુ શોથમાં શોથમાં, અર્શઃ સુ ચ અર્શમાં અર્શમાં, દ્વદ્વિદ્વધિગણેષુ ગણમાં ગણમાં, કુષ્ઠેષુ કુષ્ઠમાં કુષ્ઠમાં, અલજીયુ ચ અપિ અને અલજીમાં ઓર અલજીમાં, ઉચ્યતે કહી છે કહા હૈ, વિચક્ષણઃ બુદ્ધિમાન વૈદે બુદ્ધિમાન વૈદ, પૃતાન્ આ દર્મ, વૃક્ષાન્ વૃક્ષોને વૃક્ષો, અપિ ત્રણ ત્રી, શોધનાન્ અંદરની અને બહારની શુદ્ધિ કરનાર અન્તઃ ઓર બહિઃ શુદ્ધિ કરનેવાળે જાને ॥ ૧૧૭-૧૧૮ ॥

117-118. Bonduc and tilvaka should be used in purgation and drumstick in acute spreading affections. inflammations, piles, ringworm, abscesses, swellings, dermatosis and gangrene. The wise physician should acquire the knowledge of these purificatory plants as well.

૧૧૭. શોથે— શોથે (ગ.)

इत्युक्ताः फलमूलिन्यः कोहाश्च लवणानि च ।

मूत्रं क्षीराणि वृक्षाश्च पट् ये दिष्टपयस्त्वचः ॥११०॥

इति आ प्रभाञ्छे इस प्रकार, ફલ દુક્ષિની ફલિની, મૂલિન્યઃ મુક્ષિની મૂલિની, સ્નેહાઃ ચ સ્નેહો સ્નેહ, લવણાનિ લવણો લવણ, મૂત્રમ્ મૂત્રો મૂત્ર, ક્ષીરાણિ ક્ષીર ક્ષીર, પે ચ અને પે ઓર જો, દિષ્ટ-પયઃ-સ્ત્વચઃ બાપરવા માટે કહેવામાં આવેલાં ક્ષીર અને અલ્પવાળાં ઉપયોગમાં લાગેલાં લિયં કહે દૂધ ઓર છાલવાળે, પટ્ ૭ છ, વૃક્ષાઃ વૃક્ષોને વૃક્ષ, ડક્ષાઃ કહેલાં છે વનલાગુ ગણ હૈ ॥ ૧૧૦ ॥

110 Thus have been described the fruiters, the rooters, the mucinous substances, salts, urines, milks and the six plants whose milk and bark are used.

औषधीनां नामरूपयोगज्ञाने गुणा -

औषधीनामिरूपाभ्यां जानते ह्यजपा यने ।

अविपाश्च गोपाश्च ये चान्ये वनवासिनः ॥ १२० ॥

તને વનમાં વનમાં, અજપાઃ બધાં શારદનાર દરરિતઃ જગનેવાળે, અવિપાઃ ચ પટ્ અને ઘેટાં ચારનારા મેઝ જગનેવાળે, ગોપાઃ ચ ગાયોના ગોવાળ ગાય ચરાનેવાળે, અન્યે ચ અને બીજા નથા દુરગે, પે પે જો, વનવાસિનઃ વનમાં વસનારા છે વનમાં રહેવાળે હે, (તે તેઓ વે), ઔષધીઃ ઔષધિઓને ઔષધિયોંકો, નામરૂપાભ્યાં નામ અને રૂપથી નામ ઓર રૂપે, જાનતે હિ ઔષધોં છે જાનતે હે ॥ ૧૨૦ ॥

120. The goatherds, the shepherds and cowherds and other foresters are acquainted with the names and forms plants.

न नामज्ञानमात्रेण रूपज्ञानेन वा पुनः ।

औषधीनां परां प्राप्तिं कश्चिद्वेदितुमर्हति ॥ १२१ ॥

નામજ્ઞાન માત્રેણ રૂપજ્ઞાનેન વા પુનઃ ।
ઔષધીનાં પરાં પ્રાપ્તિં કશ્ચિદ્વેદિતુમર્હતિ ॥ ૧૨૧ ॥
નામજ્ઞાન નામનાં જ્ઞાન નામના જ્ઞાન, માત્રેણ માત્રથી માત્રે, રૂપજ્ઞાનેન વા પુનઃ અથવા રૂપના જ્ઞાનમાત્રથી અથવા કેનક દપ જાન લેનેસે, કશ્ચિદ્ કોઈક કોઈ, ઔષધીનામ્ ઔષધિઓના ઔષધિયોંકો, પરામ્ સમ્યક્ મય્યક્, પ્રાપ્તિમ્ પ્રયોગ કો, વેદિતુમ્ બાલુવાને જાનતેકે લિય, ન અર્હતિ શક્તિમાન નથી શક્તિમાન નહીં હોતા ॥ ૧૨૧ ॥

૧૨૧. પટ્ વે રિટાવચનઃ-પેના વિદ્વાઃ પયરત્ત્વચઃ (ક.પ.)

૧૨૧. કાણાનેન-રૂપમાત્રેણ (સ.જ. ઠ.ત.)

121. No one can claim to have a perfect knowledge of pharmacology by the mere acquaintance with the names or even with the forms of herbs.

योगविस्वप्नरूपस्तृप्तां तरविविबुध्यते ।

किं पुनर्यो विजानीयादौषधीः सर्वथा भिषक् ॥ १२२ ॥

નરૂપજ્ઞઃ રૂપ ન બાલુતો હોય અરૂપજ્ઞ, જપિ પાલુ સી, યોગવિન્ તુ પ્રયોગ બાલુતો હોય તે પાલુ પ્રયોગ જાનનેવાળા હોતો વહ સી, તાસામ્ તેઓને ઔષધિયોંકો, તરવિન્ તત્વવેત્તા તત્વવેત્તા, ડરવતે કહેવાય છે કહ-લાતા હે, ચઃ તે પે તો જો, ભિષક્ વૈદ્ય વૈદ્ય, ઔષધીઃ ઔષધિઓને ઔષધિયોંકો, સર્વથા સર્વ પ્રકારે 'મવ પ્રકારમે, વિજાનીયાન્ ઔષધો જાનતા હૈ, સઃ તે તત્વવેત્તા કહેવાય એમાં વહ તરવેત્તા કરા જાય રૂપમે, કિં પુનઃ કહેવું ન થું ? કિર કહના હી કયા ? ॥ ૧૨૨ ॥

122. If one who knows the uses and actions of herbs, though not acquainted with their forms, may be called a pharmacologist, then what need be said of the physician who knows the herbs botanically, pharmacologically and in every other respect ?

योगमात्रां न यो विद्याहंशकालोपपादिनम् ।

પુરુષં પુરુષં વીક્ષ્ય સ જ્યેયો મિષગુત્તમઃ ॥ ૧૨૩ ॥

પુરુષમ્ પુરુષમ્ પ્રત્યેક પુરુષને પ્રત્યેક પુરુષનો, વીક્ષ્ય તપાસીને જન કર, ચ તુ પે જો, માત્રામ્ આ ઔષધિઓની દન ઔષધિયોંકો, વેદ્ય-કાલ-ઉપપાદિતમ્ વેદ્યકાલ-નુસાર વેદ્યકાલોચિત, યોગમ્ યોગના યોજનાકો, વિદ્યામ્ બાલુ જાને, સઃ તેને ઉસે, ડત્તમઃ ઉત્તમ ઉત્તમ, મિષક્ વૈદ્ય વૈદ્ય, જ્યેયઃ બાલુવો બેધએ જાનના બાહિયે ॥ ૧૨૩ ॥

123. He is the best of physicians who knows the science of the adminis-

૧૨૨. યોગવિસ્વપ્નરૂપઃ યોગવિજ્ઞાનરૂપઃ

(ક.સ.જ.ઠ.સ.ઠ.ત.ર.પ.પ.)

વિસ્વપ્ન-વિસ્વપ્ન (ગ.)

૧૨૩. વેદ્યકાલ-માત્રાકાલ (પ.)

" સ જ્યેયો મિષગુત્તમઃ-સ વિષેયો મિષગુત્તમઃ (ગ.ઠ.પ.પ.)

tration of drugs with due reference to climate and season, and who applies it only after examining each and every patient individually.

औषधानां नामरूपयोगाह्वये दोषाः—

यथा विषं यथा शस्त्रं यथाऽग्निरग्निर्यथा ।
तथौषधमविज्ञातं विज्ञातममृतं यथा ॥ १२४ ॥

યથા જેમ જિમ પ્રકાર, વિષન વિષ વિષ, યથા જેમ જૈસા, શસ્ત્રમ્ શસ્ત્ર જન્મ, યથા જેમ જૈસી, અગ્નિઃ અગ્નિ આગન, યથા જેમ જિમ પ્રકાર, અગ્નિઃ ૧૦૭ મારક છે વજ્ર મારક છે, તથા તેમ ડસી પ્રકાર, અવિજ્ઞાતમ્ અવિજ્ઞાત અવિજ્ઞાત, ઔષધમ ઔષધ પાણી મારક છે ઔષધ ની નામક હોતી છે, વિજ્ઞાતમ વિજ્ઞાત ઔષધ વિજ્ઞાત ઔષધ, અમૃતમ્ અમૃત અમૃતકે, યથા તુલ્ય છે સમાન છે ॥ ૧૨૪ ॥

124. A drug that is not understood perfectly is comparable to poison, weapons, fire and the thunderbolt; while the perfectly understood drug is comparable to ambrosia.

औषधं ह्यनभिज्ञातं नामरूपगुणैस्त्रिभिः ।
विज्ञातं चापि दुर्बुक्तमनर्थोपपद्यते ॥ १२५ ॥

હિ કારણુ છે ક્યાંકિ, નામ-રૂપ-ગુણ: નામ ૩૫ અને ગુણુ નામ રૂપ ઓર ગુણ, ત્રિભિઃ એ ત્રણેથી દન તીનોસં, અનભિજ્ઞાતમ્ નહિ બાણેધુ અજ્ઞાત, ઔષધમ્ ઔષધ ઔષધ, વિજ્ઞાતમ્ ત્રણેથી બાણેધુ તીનોસં વિજ્ઞાત, અપિ હતાં મી, દુર્બુક્તમ્ ખોટી રીતે વાપરેધુ દેખ તેા વદિ ઠીક પ્રકારસે પ્રયુક્ત ન હોતો, અનર્થાવ અનર્થ અનર્થકે લિણ, ઉપપદ્યતે થાય છે હોજાતી છે ॥ ૧૨૫ ॥

125. The drug whose name, form and properties are not known, or the drug which, though known, is not properly administered, will cause disaster.

૧૨૪. શસ્ત્રમ્- શસ્ત્રમ્ (ગ.)

૧૨૫. ગુણૈઃ- સ્તેઃ (પ.)

" વિજ્ઞાતં ચાપિ- વિજ્ઞાતમ્ (ચ.)

योगादपि विषं तीक्ष्णमुत्तमं भेषजं भवेत् ।
भेषजं चापि दुर्बुक्तं तीक्ष्णं संपद्यते विषम् ॥ १२६ ॥

તીક્ષ્ણમ્ તીક્ષ્ણુ તીક્ષ્ણ, વિષમ્ વિષ વિષ, અપિ પણ મી, યોગાન્ સમ્યક્ યોગથી સમ્યક્ યોગસે, ઉત્તમમ્ શ્રેષ્ઠ શ્રેષ્ઠ, ભેષજન્ ઔષધ ઔષધ, ભવેત્ બને છે બન જાતા છે, દુર્બુક્તમ્ ન અને ખરાબ રીતે યોગ્ય તેા ઓર દુર્બુક્ત હોને પર, ભેષજમ ઔષધ ભેષજ, અપિ પણ મી, તીક્ષ્ણમ તીક્ષ્ણુ તીક્ષ્ણ, વિષમ્ વિષ વિષ, સંપદ્યતે બને છે હોજ તી છે ॥ ૧૨૬ ॥

126. Even acute poison is converted into an excellent medicine by the right method of preparation; while even a good medicine may act as an acute poison if improperly administered.

तस्मान्न भिषजा युक्तं युक्तिर्वाहनं भेषजम् ।
धीमता किञ्चिदादेयं जीविनारोग्यकारक्षिणा ॥ १२७ ॥

તસ્માન્ તેથી ફતલિયં, જીવિત્ત ઇવન જીવન, આરોગ્ય અને આરોગ્યની ઓર આરોગ્યકી, કાર્દક્ષિણા કાર્દક્ષિણા આકાંક્ષાવાલે, ધીમતા શુદ્ધિમાન પ્રરેષે શુદ્ધિમાન પુરુષકો, યુક્તિ-વાહનમ્ અર્થ અજ, ભિષજા વેધ વેચસે, યુક્તમ આપેધુ સી દુરે, કિંચિત્ કિંચિત્ કાંડે મી, ભેષજમ્ ઔષધ ઔષધ, ન નહિ નહીં, આદેયમ્ લેધુ બેધે છે લેની ચાહિણ ॥ ૧૨૭ ॥

127. Therefore the intelligent man, who desires health and long life, should not take any medicine prescribed by a physician who is an utter stranger to the science.

कुर्यान्नियतितो मूर्ध्नि सशेषं वासवाशनिः ।
सशेषमातुरं कुर्यान्नस्त्वहमतमौषधम् ॥ १२८ ॥

મૂર્ધ્નિ માથા પર શિરપર, નિપતિતઃ પડેધુ ગિરા હુઆ, વાસવ ઇન્દ્રિયં ઇન્દ્રકા, અશનિઃ ૧૦૭ વજ્ર સદોષમ્ ઇવતે

૧૨૭. તસ્માન્ ભિષજા- નાટ્તિભિષજા (પ.)

" વાશન-દીનેન (દ.)

૧૨૮. નિપત્તિઃ- નિપત્તિઃ (જ. ડ.)

" નિપત્તિઃ- હિ પતિતઃ (ધ.)

કુઠપ્રાણ, કુર્વાત્ રાખે વાકી છોડે, જનનતમ્ ૫૨૬
મૂખં વૈદે શોભેતુ પરન્તુ મૂર્તે પ્રયુક્ત ઔષધમ્ તુ ઔષધ
તેઃ ઔષધ તો, જાતુરમ રોગીને રોગીકો, સર્વેષમ્ ન
કુર્વાત્ શ્વતેઃ ડોડતું નથી જીતા નહીં છોડતી ॥૧૨૮॥

128. One may survive the fall of a thunderbolt on one's head, but one cannot expect to escape the fatal effects of medicines prescribed by an ignorant physician.

દુઃસ્થિતાય શયાનાય શ્રદ્ધાનાય રોગિણે ।

યો મેષજમવિજ્ઞાય પ્રાજ્ઞમાની પ્રયચ્છતિ ॥૧૨૯॥

ત્યક્તધર્મસ્ય પાપસ્ય મૃત્યુભૂતસ્ય દુર્મતેઃ ।

નરો નરકપાતી સ્થાસ્યસ્ય સંભાષણાદપિ ॥૧૩૦॥

યઃ જે જો, પ્રાજ્ઞમાની પોતાને બુદ્ધિમાન સમજનાર
વૈદ અપનેકો બુદ્ધિમાન સમજનેવાલા વૈદ, દુઃસ્થિતાય
દુઃખી દુઃખી, શયાનાય રોગશય્યા ૫૨ શ્વતેઃ રોગ-
શય્યા પર પડે હુએ, શ્રદ્ધાનાય અને શ્રદ્ધાવાળા શ્રદ્ધા
રક્ષનેવાલે, રોગિણે રોગીને રોગીકો, અવિજ્ઞાય વગર
વિચારે વિના વિચારે, મેષજમ્ ઔષધ ઔષધ, પ્રયચ્છતિ
આપે છે દેતા હૈ, ત્યક્ત-ધર્મસ્ય ત્યક્તધર્મ ત્યક્તધર્મ,
પાપસ્ય પાપી પાપી, મૃત્યુભૂતસ્ય અને મૃત્યુરૂપ મૃત્યુરૂપ, તસ્ય
તસ્ય, દુર્મતેઃ દુર્મતેઃ દુર્મતેઃ સાથે દુષ્ટ બુદ્ધિકે સાથ,
સંભાષણાદ સંભાષણ કરવાથી સંભાષણે, અપિ પશુ મી,
નરઃ મનુષ્ય મનુષ્ય, નરકપાતી નરકપાતી નરકપાતી માગી,
સ્થાસ્ય થાય છે હોતા હૈ ॥૧૨૯-૧૩૦॥

129-130. The vainglorious charlatan who administers medicine, though ignorant of it, to the ailing bed-ridden patient who has implicit faith in him, is lost to all sense of duty, and is sinful, wicked and death incarnate. Even by converse with him does one fall into hell.

૧૨૦ ત્યક્તધર્મસ્ય-ત્યક્તધર્મણઃ (ધ.)

'' મૃતસ્ય-દૃતસ્ય (ગ. ડ. ધ. ધ.)

'' નરકપાતી-નરકગામી (ગ.)

ચરમાશીવિષવિષં કથિત્ત્વાન્નમેવ વા ।

પીતમત્યગ્નિસન્તતા મક્ષિતા વાઽપ્યયોગુઢાઃ ॥૧૩૧॥

મનુ મુતવર્તા વેશં વિચ્છતા શરણાગતાત્ ।

ગૃહીતમશં પાનં વા વિષં વા રોગપીઢિતાત્ ॥૧૩૨॥

જ્વાલીવિષ સપ્ત સર્પ, વિષમ્ વિષ વિષ, કથિતમ્
તાન્નમ્ દશ વા અથવા ઉકાળેલું ત્રાંબું અથવા ડબાલા
હુઆ તાન્ન, પીતમ્ પીંડું પીંડેના, ચરમ સાર્વં છે અચ્છા
હૈ, અત્યગ્નિ અથવા અત્યગ્નિ અગ્નિ, સંતતા સંતતા તત્ત,
અયોગુઢાઃ ડોઢાની ગોળીઓ લોહેકી ગોળિયાં, અપિ પશુ
મી, મક્ષિતા.વા ખાવી શ્વતેઃ, ચરમ ઠીક છે અચ્છા હૈ,
મુતવર્તામ્ આયુર્વેદને બાણનારાઓને વૈદ્યાંકા, વેશમ્
વેશને વેશ, વિચ્છતા ધારણ કરતા મનુષ્યે ધારણ કરને-
વાલેકો, શરણાગતાત્ શરણે આવેલા શરણમે આવે
હુએ, રોગ પીઢિતાત્ રોગી પાસેથી રોગીને, ગૃહીતમ્
હીધેલ લિયા ગયા, જનનમ્ અને જન, વા અથવા યા,
પાનમ્ પાન અથવા પાન, વિષમ્ વા અથવા યા,
દ્રવ્ય અથવા ધન, તુ તે તો, ન સાર્વં નથી નહીં
અચ્છા હૈ ॥૧૨૯-૧૩૨॥

131-132. It is better for the person who has put on the garb of the physician to quaff the venom of the cobra or molten copper or to swallow heated iron balls than to extort food, drink or money from a man who is afflicted with disease and has sought his aid.

મિષગ્મુખોઃ કર્તવ્યમ્—

મિષગ્મુખુર્મુર્મતિમાનતઃ સ્વગુણસમ્પદિ ।

પરં પ્રયજ્ઞમાતિષ્ઠેત્ પ્રાણદઃ સ્થાયયા નૃણામ્ ॥૧૩૩॥

જનઃ એથી ફસાણ, મિષક્ વૈદ વૈદ, મુખુઃ
થવાની ઇન્દ્રિયાવાળા બનેવાલે, મતિમાન્ બુદ્ધિમાન પુરુષે
બુદ્ધિમાન પુરુષકો, સ્વગુણ પોતાના ગુણોની અપને ગુણોની,
સંપદિ સંપદિ માટે સંપત્તિકે લિએ, પરમ્ ખૂબ અત્યધિક,
પ્રયજ્ઞમ્ પ્રયત્ન પ્રયત્ન, માતિષ્ઠેત્ કરતા બેધબે કરના
વાહિએ, વધા જેથી તે મિસે વહ, નૃણામ્ મનુષ્યોને
મનુષ્યોનો, પ્રાણદઃ શ્વતેઃ-શ્વતેઃ જીવન દેનેવાલા, સ્થાય
થક શકે થક સકે ॥૧૩૩॥

133. Therefore the intelligent person who is aspiring to be a good physician

should always persevere to his best in the acquisition of the best qualities of a physician, so that he may be a real giver of life to people.

युक्तस्य भेषज्यस्य लक्षणम्—

तदेव युक्तं भेषज्यं यदारोग्याय कल्पते ।

स चेव भिरजां श्रेष्ठो रोगेभ्यो यः प्रमोचयेत् ॥१३४॥

तत् ते वह. एव न ही. भेषज्यम् औषध औषध, युक्तम् श्रेष्ठं श्रेष्ठं है, यत् रोगो, आरोग्याय आरोग्य आरोग्य, कल्पते आपी शक्य है सकती है, भिषजाम् वैद्योऽं वैद्यं, सः ते वह, एव च न ही, श्रेष्ठः श्रेष्ठं उतम है, यः नो जो, रोगेभ्यः रोगोभांथी रोगोंसे, प्रमोचयेत् मुक्त कर सके ॥१३४॥

134. That is the right medicine which makes for health; and he is the best of physicians who relieves people of disease.

भिषक्तमस्य लक्षणम्—

सम्यक्प्रयोगं सर्वेषां सिद्धिराख्याति कर्मणाम् ।

सिद्धिराख्याति सर्वैश्च गुणैर्युक्तं भिषक्तमम् ॥१३५॥

सर्वेषाम् सध्या सब, कर्मणाम् शिक्षा वगेरे कुर्भोनी शिष्यादि कर्मांकी, सिद्धिः सिद्धिः सिद्धि, सम्यक् सध्या सम्यक्, प्रयोगम् प्रयोगने प्रयोगको, आख्याति नालावे है, सिद्धिः च अने सिद्धि और सफलता ही, भिषक्तमम् श्रेष्ठं वैद्यने उतम वैद्यको, सर्वैः कुंभी सर्वैः गुणैः सबगुणोंसे, युक्तम् संपूर्ण संपूर्ण, आख्याति दशावे है करती है ॥१३५॥

135. Success in treatment signifies the correct application of all therapeutic measures and success also indicates that the greatest of physicians is endowed with all the qualities (of a good physician).

१३४. कल्पने—कल्पने (त.)

” स चैव—स एव (च.)

अध्यायार्थसंग्रहः—

तत्र श्लोकाः—

आयुर्वेदागमो हेतुरागमस्य प्रवर्तनम् ।

सूत्रणस्याभ्यनुष्ठानमायुर्वेदस्य निर्णयः ॥ १३६ ॥

तत्र ते विषयभां उस विषयमें, श्लोकाः ७५५६१२५५ श्लोकाः ७ उपसंहारके श्लोक हैं, आयुर्वेद आयुर्वेदने आयुर्वेदका, आगमः आगम (अवतरण कर्म) आगमन (अवतरण कर्म), आगमस्य आगमने आगमका, हेतुः हेतु हेतु, प्रवर्तनम् प्रचार प्रचार, सूत्रणस्य सूत्र रचनाने सन्त्र रचनाका, अभ्यनुष्ठानम् स्वीकार स्वीकरण, आयुर्वेदस्य अने आयुर्वेदने और आयुर्वेदका, निर्णयः निर्णय (परिभाषा) निर्णय ॥१३६॥

Here are the recapitulatory verses:—

136. The advent of Ayurveda; the cause of its advent; its promulgation; the approbation of the aphoristic compilations; the definition of the science;

संपूर्ण कारणं कार्यमायुर्वेदप्रवोजनम् ।

हेतवश्चैव दोषाश्च भेषजं संग्रहेण च ॥ १३७ ॥

संपूर्णम् संपूर्णं संपूर्ण, कारणम् कारण (सामान्यादि च पदार्थ) कारण (सामान्यादि च पदार्थ) कार्यम् कार्य (धातुसाम्य) कार्य (धातु साम्य), आयुर्वेद आयुर्वेदने आयुर्वेदका, प्रवोजनम् प्रवोजन (धातुसाम्यदिवा) प्रयोजन (धातुओंको समान करना), संग्रहेण संग्रहेण संग्रहेण, हेतवः च एव तत्र हेतु रोगोंके तीन कारण, दोषाः च वातादि दोष वातादि दोष, भेषजम् च अने औषध और उनकी चिकित्सा ॥ १३७ ॥

137. a complete definition of the cause, the effect and the object of the Science of Life; etiology, pathology and therapeutics in brief;

रसाः समस्तयद्रव्यास्त्रिविधो द्रव्यसंग्रहः ।

मूलिन्यश्च कलिन्यश्च खेदाश्च लवणानि च ॥ १३८ ॥

१३६. सूत्रणस्या—सूत्रणं सा (ग. ध.)

” सूत्राणां चा (प.)

સન્ધ્યવનિમિતકારણ નિમિત્ત કારણ, દ્રવ્યાઃ અને આધારકારણ સહિત ઓર આધાર કારણ સહિત, રસાઃ રસો મધુરાદિ રસ, ત્રિવિધઃ ત્રિવિધ ત્રીન પ્રકારકે, દ્રવ્ય-સંગ્રહઃ દ્રવ્યસંગ્રહ દ્રવ્યોકા સંગ્રહ, મૂલિન્યઃ ચ મૂલિની મૂલિનિયાં, ફલિન્યઃ ચ ફલિની ફલિનિયાં, સ્નેહાઃ ચ સ્નેહ સ્નેહ, કવણામિ ચ અને કવણુ લવણ ॥ ૧૩૮ ॥

138. the tastes, the proto-elements as the cause of their manifestations; the three-fold classification of substances; rooters and fruiters, the unctuous substances, and the salts;

મૂત્રં ક્ષીરાણિ વૃક્ષાશ્ચ વદ્યં ચે ક્ષીરત્વગાધ્રયાઃ ।
કર્માણિ ચેવાં મર્યવાં યોગાયોગગુણાગુણાઃ ॥ ૧૩૯ ॥

મૂત્રમ્ મૂત્ર મૂત્ર, ક્ષીરાણિ ક્ષીર દૂધ, ક્ષીરત્વક ક્ષીર તથા વૃક્ષાનાં દૂધ એ ત્વચાકે, ગાધ્રયાઃ ચ આશ્રયસ્થાન આશ્રય, ચે ને જો, વદ્યં ડ ડ, વૃક્ષાઃ વૃક્ષો વૃક્ષ, વદ્યમ્ એ ડન, સર્વેવામ્ સૌનાં સર્વકે, કર્માણિ કાર્ય કાર્ય, યોગ-અયોગ યોગ તથા અયોગના યોગ એ અયોગકે, ગુણ-અગુણાઃ ચ ગુણ અને દોષો ગુણ ઓર દોષ ॥ ૧૩૯ ॥

139: the urines, the milks, and the six plants whose milk and bark are used in medicine; the actions of all these; the merits and demerits of the right and wrong administration of them;

વૈદ્યાપવાદો યત્રસ્થાઃ સર્વે ચ મિષજાં ગુણાઃ ।
સર્વમેતત્ સમાસ્થાતં પૂર્વાધ્યાયે મહર્ષિણા ॥ ૧૪૦ ॥

વૈદ્ય અહ વૈદ્યની મૂઢ વૈદ્યકી, અપવાદઃ નિન્દા નિન્દા, મિષજામ્ ચ ઉત્તમ વૈદ્યના ઓર ઉત્તમ વૈદ્યોકે, સર્વે સર્વે સારે, ગુણાઃ ગુણો ગુણ, યત્રસ્થાઃ નેમાં છે જ્યાં છે, મૃતમ્ એ વદ્ય, સર્વમ્ સર્વ સર્વ, મહર્ષિણ મહર્ષિ અગ્નિવેશે અગ્નિવેશને, પૂર્વાધ્યાયે પ્રથમ અધ્યાયમાં પ્રથમ અધ્યાયમે, સમાસ્થાતમ્ અસ્થાપ્યું છે ટીક પ્રકારસે કહે છે ॥ ૧૪૦ ॥

140. the denunciation of quacks; and what indicates the best qualities of

the physician:—all these have been fully expounded in the first chapter by the great sage.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते सूत्रस्थाने दीर्घजीवितीयो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

इति आ प्रभाषे, इस प्रकार, અગ્નિવેશકૃતે અગ્નિવેશે રચેલા અગ્નિવેશસે બનાવે, ચરકપ્રતિ-સંસ્કૃતે તન્ત્રે અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં ઓર ચરકકે દ્વારા સંસ્કૃત इस शास्त्रके, सूत्रस्थाने सूत्रस्थान વિષે સૂત્રસ્થાનમે, दीर्घजीवितीयः ‘દીર્ઘ જીવિતીય’ ‘સીર્વેજીવિતીય, નામ નામનો નામકા; પ્રથમઃ પહેલો પ્રથમ, अध्यायः अध्याय સંપૂર્ણ થયો अध्याय समाप्त हुआ ॥ १ ॥

1 Thus in the section on general principles in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the first chapter entitled “The Quest for Longevity” is completed.

द्वितीयोऽध्यायः ।

બીજો અધ્યાય અધ્યાય દ્વસરા Chapter II

अपामार्गतण्डुलीयाध्यायोपक्रमः—

अथानोऽपामार्गतण्डुलीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

અથ અતઃ હવે અહીંથી અથ આગે, અપામાર્ગતણ્ડુલીયમ્ ‘અપામાર્ગતણ્ડુલીય’ નામના ‘અપામાર્ગતણ્ડુલીય’ નામકે અધ્યાયમ્ અધ્યાયનું અધ્યાયકા, व्याख्यास्यामः व्याખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥ ૧ ॥

અગવાન ભગવાન ભગવાન, આત્રેયઃ આત્રેયે આત્રેયને, इति ह आ विषयमा नीचे प्रभाषे ॥ इत विषयमे निम्न प्रकारसे ही, आह स्म डहेतुं છે કહા છે ॥ ૨ ॥

1. We shall now expound the chap-

સૂત્રસ્થાને—સંકલ્પાને (જ. ટ.)

દીર્ઘજીવિતીયો—દીર્ઘજીવિતીયો (ગ.)

‘સૂત્રસ્થાને’ શ્લોકમાદનન્તરમ્—નેશન ચતુષ્કે (વ.)

ter entitled the "Seeds of Rough Chaff"

2. Thus declared the worshipful Atreya.

शिरोविरेचनद्रव्याणि—

अपामार्गस्य बीजानि पिप्पलीर्मरिचानि च ।
विडङ्गान्यथ शिग्रूणि सर्वपांस्तुम्बुरुणि च ॥ ३ ॥
अजार्जी चाजगन्धां च पीलून्पेलां हरेणुकाम् ।
पृथ्वीकां सुरसां श्वेतां कुठेरकफणिज्जकौ ॥ ४ ॥
शिरीषबीजं लघुनं हरिद्रे लघणद्वयम् ।
ज्योतिष्मतीं नागरं च दद्याच्छीर्षविरेचने ॥ ५ ॥
गौरवे शिरसः शूले पीनसेऽर्धायमेदके ।
क्रिमिव्याधायपस्मारे प्राणनाशे प्रमोहके ॥ ६ ॥

अपामार्गस्य अधिष्ठानां अपामार्गके, बीजानि पीलून् बीज, पिप्पलीः पीपरी, पिप्पली, मरिचानि च मरीच, विडङ्गानि वायुग विडंग, अथ शिग्रूणि सरगवे शोमाजन, सर्वपां सरसप सरसों, तुम्बुरुणि च तेजश्च तेजमलका फल, अजार्जीम् च ७३' जीरा, अजगन्धाम् च ७५' तिलवन, पीलूनि पीपु पीपु, एकाम् ओलची छोटी इलायची, हरेणुकाम् रेणुकापीपु रेणुकाबीज, पृथ्वीकाम् ७६' कलौजी, सुरसाम् पुष्यसी तुलसी, श्वेताम् धौली गन्धुी श्वेतकोयल, कुठेरक कुठेरक कुठेरक, कणिज्जकौ भरुवा मरवा, शिरीष बीजम् काशीया सरसनां पीलून् शिरीषके बीज, लघुनम् दसलु लहसुन, हरिद्रे ७७' तथा दासुगुदर दोनों हन्डी, लघणद्वयम् सिधाशु तथा संचय सैन्धव और संचल लवण, ज्योतिष्मतीम् भास्करांगुली मालकांगनी, नागरम् च सुंठु अने ओओने और सुंठ इनको, शिरसः भाथाना शिरके, गौरवे धारी-पलुभां भारीपनमें, शूले भाथाना शूलभां शिरके दर्वमें, पीनसे सगेभभमां पीनसमें, अर्धायमेदके आधाशीशीभां आधासीसीमें, क्रिमिव्याधौ क्रिमिशेगभां क्रिमिरोगमें, अपस्मारे अ५२भा२भां अपस्मारमें, प्राण नाशे प्राणुनी शक्तिना नाशभां प्राण शक्तिके नाश होनेमें, प्रमोहके अने भू-७३भां और मूच्छामिं, शिरोविरेचने शिरोविरेचन (न२५) तदीके शिरो विरेचनके रूपमें, दद्यात् देवां ओष्ठये देना चाहिये ॥ ३-६ ॥

४. अजगन्धाम्— अजमोदाय् (स. च. प.)

५. शीर्षविरेचने— शूर्पविरेचने (ग.)

3-6. The seeds of rough chaff,* long pepper, black pepper, embelia, drumstick, rape-seed Indian toothache, cumin, wild carrot, toothbrush, cardamom, fragrant piper, black cumin, holy basil, white mussel shell creeper, kutheraka, sweet marjoran, seeds of siris, garlic, turmeric and Indian berry, rock-salt, black salt, staff and dry ginger:— these should be given as emetics in conditions of heaviness of the head, headache, rhinitis, hemi-crania, parasitic infections of the head, epilepsy, anosmia and fainting.

वमनद्रव्याणि—

मदनं मधुकं निम्बं जीमूतं कृतवेधनम् ।
पिप्पलीकुटजेष्वाकूष्मेलां धामार्गवाणि च ॥ ७ ॥
उपस्थिते श्लेष्मपित्ते व्याधायामाशयाभये ।
वमनार्थे प्रयुज्जीत मिषण्डेहमवूषयम् ॥ ८ ॥

मदनम् भौंठेन मेनफल, मधुकम् नेडीभध मुलेहटी, निम्बम् धीभेन नीम, जीमूतम् कुडवेलां कुकड्वेल, कृतवेधनम् कुडवां तुरियां कडुआ गुम्मा, पिप्पली दीडीपीपरी पिप्पली, कुटज कुटज, इक्ष्वाकूणि ७८' नुंजी कडुनी तुम्बी, एकाम् ओलची इलायची, धामार्गवाणि च अने कुडवां गन्धकां ओओने और कडुवी तोरी इनका, श्लेष्मपित्ते ७९' अने पित्त कफ और पित्तके, उपस्थिते वमनोन्मुख तथा होय त्वारे वमनोन्मुख होने पर, व्याधौ रोग रोगके, आमासजायवे आमाश-यभां रहेले होय त्वारे आमाशयमें आश्रित होने पर, मिषण्डे हने वेण, देहम् देहने शरीरको, अवूषयम् ८०' कथां वगैर हानि किए बिना, वमनार्थम्, वमन भाटे वमनके लिये, प्रयुज्जीत प्रयोगभां प्रयोग करे ॥ ७-८ ॥

7-8. Emetic nat., liquorice, neem, bristly luffa, bitter luffa, long pepper, kurchi, bottle-gourd, cardamom and sponge-gourd:— these drugs should be used as emetics by the physician, in a way not harmful to the body, in gastro-

genic disorders characterised by morbid accumulations of kapha and pitta.

विरेचनद्रव्याणि—

त्रिभुतं त्रिफलां दन्तीं नीलिनीं सप्तलां वचाम् ।
कम्पिलकं गवाक्षीं च क्षीरिणीमुदकीर्यकाम् ॥ ९ ॥
पीलून्धारग्वधं द्राक्षां द्रवन्तीं निबुलानि च ।
पकाश्वगते दोषे विरेकार्थं प्रयोजयेत् ॥ १० ॥

दोषे दोष दोषके, पकाश्वगते न्याये पञ्चाशयभां
गधेदो दोष त्वाये पकाश्वयं होनेपर, त्रिभुताम् नसेत
निशोष, त्रिफलाम् त्रिफला, दन्तीम् दन्ती
जमालगोत्रा, नीलिनीम् नीलिनी, सप्तलाम् सप्तला
शिकारि, वचाम् वच, कम्पिलकम् कम्पिलक, कमीला,
गवाक्षीम् गवाक्षी इन्द्रायण, क्षीरिणीम् क्षीरिणी (क्षीरिणी)
क्षीरिणी, उदकीर्यकाम् च वाकेरीनां भूत वाकेरीका मूल,
पीलुनि पीलु पीलु, भारग्वधम् भारग्वधम् अमलतास,
द्राक्षाम् द्राक्ष द्राक्ष, द्रवन्तीम् रतनभेत बडा जमालगोत्रा,
निबुलानि च अने अमुद्रण ओओने और वेंत इनको,
विरेकार्थम् विरेचन भाटे विरेचनके लिए, प्रयोजयेत्
प्रयोग करना चाहिए ॥ ९-१० ॥

9-10. Turpeth, the three myrobalans
red physic-nut, indigo, soap-pod,
sweet-flag, kamala, colocynth, hirtiz,
prickly brazil wood, toothbrush, pur-
ging cassia, grapes, physic-nut, and
hijjal—these should be prescribed for
purgation when the morbid humours
have accumulated in the colon.

आस्थापनद्रव्याणि—

पाकलां चाग्निमन्थं च विस्वं ह्योनाकमेव च ।
काश्यं शालपर्णीं च पृश्निपर्णीं निदिग्धिकाम् ॥ ११ ॥
बलां भवद्वां हृत्तीमेरुण्डं सपुनर्नवम् ।
वचान् कुलत्थान् कोलानि गुडचीं मदनानि च ॥ १२ ॥

१. पाकलां— पाकला (क.)

११. पाकलां— पाकला (ख.त.प.)

१२. वचान् कुलत्थान् कोलानि—वचकोककुलत्थानाम् (ग)

१२. वचान् कुलत्थान्— वित्त्वं कुलत्थम् (प.प.)

पलाशं कपुणं चैव कोहांश्च लवणानि च ।

उदावर्ते विबन्धेषु युञ्ज्यादास्थापनेषु च ॥ १३ ॥

उदावर्ते उदावर्त उदावर्त, विबन्धेषु कपुणम् मलबन्ध,
आस्थापनेषु च अने आस्थापनेभां और आस्थापनम्,
पाटलाम् च पाटला पाटल, अग्निमन्थम् अग्निमन्थ,
विस्वम् पीलु वित्त्वं, ह्योनाकम् च एव टेडुं टेडुं,
काश्यम् शीवल् गुम्भारी, शालपर्णीम् च शालपर्णी शाल-
पर्णी, पृश्निपर्णीम् पीलु वित्त्वं, निदिग्धिकाम् गेडी
बोरींगल्ली कटेरी, बलाम् बलपीलु खरेटी, भवद्वां गोभृ
गोभृ, हृत्तीम् उभी बोरींगल्ली बड़ी कटेरी, सपुनर्नवम्
राता कुलनी साटोडी पुनर्नवा. एरुण्डम् ऐरंडा एरुण्डमल,
वचान् वच जौ, कुलत्थान् कुलथी कुन्थी, कोलानि कोर
काशी वेर, गुडचीम् गुणो गिलोय, मदनानि च भोदो
मैनफल, पलाशम् पलाश पलाश, कपुणम् च एव
रोहिषधास रोहिषधास, स्नेहान् च स्नेहो सब स्नेह,
लवणानि च अने लवण और सब लवण, युञ्ज्यात्
योज्यां इन द्रव्योंको बरतना चाहिए ॥ ११-१३ ॥

11-12-13. Trumpet-flower, wind-
killer, bael, Indian calosanthos, white
teak, tick trefoil, painted-leaved
uraria, yellow-berried night-shade,
heartleaved sida, small caltrops, Indian
night-shade, hog's weed, castor-oil
plant, barley, horse-gram, Indian jujube,
guduchi, emetic nut, palas, ginger
grass, unctuous substances and salts
should be used in misperistalsis, and
constipation and as corrective enemata.

अनुवासनद्रव्याणामास्थापनद्रव्येष्वतिदेशः—

अत एवौषधगणात् संकल्प्यमनुवासनम् ।

मादतप्रमितिं प्रोक्तः संग्रहः पाञ्चकर्मिकः ॥ १४ ॥

अतः आग्नी इन्दी, औषधगणात् औषधसमूहभां
औषधसमूहोत्ते, एव न ही, मादतप्रमितिं पातनाशक,
अनुवासनम् अनुवासन अनुवासन, संकल्प्यम्
अनुवासनं ओषधो बनाने चाहिये, इति आ प्रमाद्ये इस

१३. उदावर्ते विबन्धेषु— उदावर्तविबन्धेषु (च.ड.)

" अनुवादास्थापनेषु च—अनुवादास्थापनं सदा (ख.प.ड.)

प्रकारसे, प्राक्कर्मिकः पञ्चकर्मसंभन्धी औषधानो पञ्चकर्म संबन्धी औषधिवीक्षा, संग्रहः संग्रह संज्ञेय, प्रोक्तः कथो उ क ह दिया है ॥ १४ ॥

14. Out of these groups of drugs one should prepare unctuous enemata curative of Vata. This is the compendium of the drugs required for the five purificatory procedures.

पञ्चकर्मतः प्राक्कर्तव्यम्—

नान्युपस्थितदोषाणां स्नेहस्वेदोपपादनैः ।

पञ्च कर्माणि कुर्वीत मात्राकालौ विचारयन् ॥ १५ ॥

उपस्थित प्रवृत्ति करवा तैयार भयेला प्रवृत्त होनेके लिए तैयार, दोषाणाम् स्नेहस्वेदोपपादनैः दोषवालोंको, स्नेह स्नेहन स्नेहन, स्वेद स्वेदन स्वेदन, उपपादनैः करवालीने कराके, मात्राकालौ मात्रा तथा कालने मात्रा एवं समयको, विचारयन् विचार करीने विचार करके, तानि ते इन, पञ्च कर्माणि पञ्चकर्मों पञ्चकर्मको, कुर्वीत करवा भेदने करना चाहिए ॥ १५ ॥

15. When the morbid humours have been aroused by the preliminary preparations of the subject with oleation and sudation procedures, these five modes of purification should be carried out with due consideration of dose and time.

युक्तिज्ञानस्य गुणाः—

मात्राकालाभ्या युक्तिः, सिद्धिर्युक्तौ प्रतिष्ठिता ।
सिद्धत्युपरि युक्तिको द्रव्यज्ञानवतां सदा ॥ १६ ॥

युक्तिः युक्ति युक्ति, मात्रा मात्रा मात्रा, काल और कालना एवं कालके, मात्राया आधार पर रहती उ ऊपर निर्भर रहती है, सिद्धिः सिद्धि सिद्धि, युक्तौ युक्ति-मां युक्तिमें, प्रतिष्ठिता स्थित भयेली उ स्थित है, युक्तिकः युक्ति अर्थनाये युक्तिको जाननेवाला, द्रव्यज्ञानवताम् द्रव्यज्ञानवाला करती द्रव्यको जाननेवालोंके, सदा हमेशा सदा, उपरि अधिगता ऊपर, सिद्धति उ रहता है ॥ १६ ॥

१५. तान्युपस्थित-प्राक्प्रवृत्त (ख.)

॥ विचारयन्-विचारके (ग.)

16. The art of prescription depends on the knowledge of dosage and time, and on this art, in turn, depends success; hence the skilful physician stands ever superior to those possessing merely a theoretical knowledge of drugs.

अष्टाविंशतिर्यवागवः—

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि यवागूर्ध्विविचौषधाः ।

धानां विकाराणां तत्साध्यानां निवृत्तये ॥ १७ ॥

अतः अर्धशी इसके ऊर्ध्वम् आगे आगे, विविचौषधाः विविध औषधवाली नाना प्रकारकी औषधियोंसे सिद्ध, यवागूः यवागू औषध यवागूको, तत्साध्यानाम् यवागूऔषधी साध्य इनसे साध्य, विविधानाम् विविध प्रकारना नाना प्रकारके, विकाराणाम् रोगों रोगोंकी, निवृत्तये भटाडवा भाटे शान्तिके लिए, प्रवक्ष्यामि दुः कहीश कहूंगा ॥ १७ ॥

17. Henceforth we shall expound the subject of various medicated (yavagu)gruels used for the relief of the various disorders of the curable type.

पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरैः ।

यवागूर्दीपनीया स्याच्छूलघ्नी चोपसाधिता ॥ १८ ॥

पिप्पली पीपर पिप्पली, पिप्पलीमूल पीपरीमूल पिप्पलीमूल, चव्य चव्य चव्य, चित्रक चित्रो चित्रक, नागरैः अने सूंथी और सोंठसे, उपसाधिता सिद्ध करेदी बनाई, यवागूः यवागू यवागू, दीपनीया अग्निदीपक अग्निदीपक, शूलघ्नी च अने शूलनाशक और शूलनाशक, स्यात् उ है ॥ १८ ॥

18. Gruel prepared with long pepper, piper root, piper chaba, white flowered leadwort and dry ginger is a digestive-stimulant and pain-killer.

१७. विविचौषधाः--विविचौषधीः (च. प.)

१८. शूलघ्नी-शूलघ्ना (ख.)

॥ उपसाधिता-उपसाधिता (ग.)

દધિત્થવિલ્વચાજ્જેરીતક્રવાદિમસાધિતા ।

પાચની ગ્રાહિણી, પેયા સવાતે પાચ્ચમૂલિકી ॥ ૧૯ ॥

દધિત્થ-કેડ કેડ, વિલ્વ-બીલું બેલગિરી, ચાજ્જેરી-ખાટી આંગેરી તિપતિયા, તક્ર-ઝાશ તક્ર, વાદિમ-અને દાડમથી ઔર અનારસે, સાધિતા તૈયાર કરેલી સિદ્ધ કી, પેયા પેયા પેયા, પાચની પાચક પાચક, ગ્રાહિણી અને આહી છે ઔર સંપ્રાહી હૈ, પાચમૂલિકી પંચમૂળની પેયા પંચમૂલી પેયા, સવાતે વાતપ્રધાન અતિસારમાં થેજવી બેઠએ વાતજનિત અતિસારમે ચરતની ચાહિયે ॥ ૧૯ ॥

19. Gruel prepared with wood apple, bael, yellow wood-sorrel, butter-milk and pomegranate is digestive and astringent. The gruel prepared with penta-radices should be given in diarrhea of the vata type.

શાલપર્ણીબલાવિલ્વૈઃ પૃશ્નિપર્ણ્યા ચ સાધિતા ।

વાદિમામ્લા હિતા પેયા પિત્ત-સ્ત્રેષ્માતિસારિણામ્ ॥ ૨૦ ॥

શાલપર્ણી-સાલવણુ સરિવન, બલા-બળબીજ ચરેટી, વિલ્વૈઃ બીલાં બેલગિરી, પૃશ્નિપર્ણ્યા ચ અને પીડવણુથી ઔર પિઠવનસે, સાધિતા તૈયાર કરેલ બનાઈ, વાદિમામ્લા દાડમથી ખાટી બનાવેલ તથા અનારદાનેસે સ્ટ્રી કી, પેયા પેયા પેયા, પિત્ત-સ્ત્રેષ્મા-પિત્ત અને કફના પિત્ત-કફ-જનિત, અતિસારિણામ્ અતિસારવાળાઓને અતિસારવાલોકે લિયે, હિતા હિતકર છે હિતકારી હૈ ॥ ૨૦ ॥

20. Gruel prepared with tick trefoil, heart-leaved sida, bael, painted-leaved uraria and soured with pomegranate-juice is beneficial in diarrhea of the pitta or kapha type.

પયસ્યર્થોદકે જ્ઞાને હીવેરોત્પલનાગરૈઃ ।

પેયા રક્તાતિસારમ્ પૃશ્નિપર્ણ્યા ચ સાધિતા ॥ ૨૧ ॥

અર્થોદકે અરધું પાણી નાખેલ આષા પાની મિલાકર, જ્ઞાને બકરીના ચકરીકે, પયસિ દુધમાં દુધમેં, હીવેર-સુખથી વાળે. યુગન્ધવાલા, ડલ્લક-નીલકંઠ નીલકંઠ, ૧૯. દધિત્થ-કપિત્થ (ક. ૬.)

,, પાચમૂલિકી-પાંચમૂલિકા (ક. ૬.)

નાગરૈઃ સુંઠ સોંઠ, પૃશ્નિપર્ણ્યા ચ તથા પીડવણુથી તથા પિઠવનસે, સાધિતા તૈયાર કરેલ સિદ્ધ કી હુઈ, પેયા પેયા પેયા, રક્તાતિસારમ્ રક્તાતિસારને નાશ કરનારી છે રક્તાતિસારનાશક હૈ ॥ ૨૧ ॥

21. Gruel prepared with semi-diluted goat's milk, fragrant sticky mallow, blue water lily, dry ginger and painted-leaved uraria is anti-dysenteric.

દધ્યાત્ સાતિવિષાં પેયાં સામે સામ્લાં સનાગરામ્ ।
શ્વદંટ્રાકણ્ટકારીમ્યાં મૂત્રકૃષ્ણે સફાણિતામ્ ॥ ૨૨ ॥

સામે આમયુક્ત અતિસારમાં આમાતિસારમેં, સાતિ-વિષામ્ અતિવિષ સહિત અતીસ, સામ્લામ્ ખાટાં દાડમના દાણાના રસ સ્ટ્રે અનારદાનેકે રસ, સનાગરામ્ અને સુંઠ સહિત ઔર સોંઠ સહિત, પેયામ્ પેયા પેયા, મૂત્રકૃષ્ણે મૂત્રકૃષ્ણમાં મૂત્રકૃષ્ણમેં, શ્વદંટ્રા ગોખરુ તથા ગોસર તથા, કણ્ટકારીમ્યામ્ બેઠી બોરિંગણી સાથે સિદ્ધ કરી છોટી કટેરીસે સિદ્ધ કરકે, સફાણિતામ્ શ્વલિત સાથે રાત્રે સાથ, દધ્યાત્ આપવી બેઠએ દેની ચાહિયે ॥ ૨૨ ॥

22. Gruel, prepared with atis, dry ginger and soured, should be used in dysentery, accompanied with undigested matter in the stools. Gruel prepared with small caltrops and yellow-berried night-shade is given with liquid gur in dysuria.

વિઢકપિપ્પલીમૂલશિશુમિર્મરિચેન ચ ।

તક્કસિદ્ધા યવાગૂઃ સ્યાત્ કિમિઝી સસુવર્ષિકા ॥ ૨૩ ॥

વિઢક-વાવડંગ વાયવિડંગ, પિપ્પલીમૂલ-પીપરીમૂળ પિપ્પલીમૂલ, શિશુમિઃ સરંગવે. શોભાજન, મરિચેન ચ અને મરી વડે ઔર મરિચ હનસે, તક્કસિદ્ધા ઝાશમાં સિદ્ધ કરેલી તક્કમેં સિદ્ધ કી, યવાગૂઃ યવાગૂઃ યવાગૂઃ, સસુવર્ષિકા સાંખ-ખાર સહિત લેવાથી સાજીચાર મિલાકર લેનેસે, કિમિઝી કિમિનાશક કિમિનાશક, સ્યાત્ થાય છે હોતી હૈ ॥ ૨૩ ॥

૨૨. પેયાં સામે-પેયામાને (વ.ચ.૫.)

૨૩. તક્કસિદ્ધા યવાગૂઃ-તક્કાવાના યવાગૂઃ (વ.ચ.૫.)

23. Gruel of embelia, piper root, drumstick, black pepper and sal-soda prepared in buttermilk is anthelmintic.

મૃદ્ધીકાસારિવાલાજાપપ્પલીમધુનાગરઃ ।

પિપ્પસામ્બી, વિષમ્બી ચ સોમરાજીવિપાચિતા ॥ ૨૪ ॥

મૃદ્ધીકા-દ્રાક્ષમુનક્ક, સારિવા-સારિવા, લાજ-ડાંગરની ધાણી, લાજા, પિપ્પલી-પીપર પિપ્પલી, મધુ-મધ મધુ, નાગરઃ અને સુંઠ જોર સોંઠ, વિપાચિતા એએથી સિદ્ધ કરેલી યવાગૂ અને સિદ્ધ યવાગૂ, પિપ્પસામ્બી તૃપ્પા મટાડનાર છે પિપ્પસાનાશક છે, સોમરાજી-વિપાચિતા ચ અને બાકુચીથી પકાવેલી યવાગૂ જોર જાવચીસે બનાઈ યવાગૂ, વિષમ્બી વિપનાશક થાય છે વિષ-નાશક હોતી છે ॥ ૨૪ ॥

24. Gruel prepared with grapes, Indian sarsaparilla, fried paddy, long pepper, honey and dry ginger is adiposous; gruel prepared with babchi seeds is curative of toxicosis.

સિદ્ધા વરાહવિર્યુદે યવાગૂર્વૃહણી મતા ।

ગવેષુકાનાં મૃદ્ધાનાં કર્શનીયા સમાક્ષિકા ॥ ૨૫ ॥

વરાહનિર્યુદે વરાહના માંસરસમાં સુઅરકે માંસ-રસે, સિદ્ધા સિદ્ધ કરેલ બનાઈ, યવાગૂઃ યવાગૂ યવાગૂ, વૃહણી બૃહણ કરનાર વૃહણ કરનેવાલી, મતા માનેલ છે માની ગઈ છે, મૃદ્ધાનામ્ અને શેકેલ મૂને, ગવેષુકાનામ્ કસંધથી બનાવેલી યવાગૂ કસંધેસે બનાઈ યવાગૂ, સમા-ક્ષિકા મધ સાથે દેવાથી મધુ મિલાકર લેનેસે, કર્શનીયા કૃશતા કરનાર છે કૃશતા કરનેવાલી છે ॥ ૨૫ ॥

25. Gruel prepared with pork-juice is considered roborant and that prepared with roasted job's tears and mixed with honey is reductive.

સર્પિષ્મતી વહુસિલા હોહની લઘનામ્બિતા ।

કુશામલકનિર્વુદે ક્ષામાકાનાં ચિક્ષણી ॥ ૨૬ ॥

૨૪. લાજ-લાજા (ત.)

૨૬. કુશામલકનિર્વુદે-કુશામલકનિર્વુદે (વ.વ.)

સર્પિષ્મતી ધીવાળી વૃતવાલી, વહુસિલા અને બહુ તલવાળી સિલકુલ, લઘનામ્બિતા અને લઘુચુક્રત યવાગૂ અને લઘુમિશ્રિત યવાગૂ, સ્નેહની સ્નેહન કરનાર છે સ્નિગ્ધતા કરનેવાલી છે, કુશ-નાનો દર્શ કુશ, આમલક-તથા આમળાંના અને આવલેકે, નિર્વુદે ક્ષા-થમાં કાયમેં, સિદ્ધા સિદ્ધ કરેલ બનાઈ, ક્ષામાકાનામ્ સામાની સાંવકકી, યવાગૂ યવાગૂ યવાગૂ, ચિક્ષણી રક્ષણ કરનાર છે રક્ષતાકારક છે ॥ ૨૬ ॥

26. Gruel prepared with ghee, salt and plenty of til, increases the unctuous quality of the body; and that prepared with decoction of small sacrificial grass and emblic myrobalan, in decoction of sanwa millet, diminishes the unctuous quality.

દશમૂલીશૃતા કાસહિકામ્બાસકફાપહા ।

યમકે મદિરાસિદ્ધા પકાશયદજાપહા ॥ ૨૭ ॥

દશમૂલીશૃતા દશમૂળમાં સિદ્ધ કરેલી યવાગૂ દશમૂળકે કાયમેં સિદ્ધ યવાગૂ, કાસ-કાસ કાસ, હિકા-બાસ-હેડી-શ્વાસ હિકા-બાસ, કફ-તથા કફનો અને કફ, અપહા નાશ કરનાર છે નાશક છે, યમકે ધી તથા તેલમાં વૃત જોર તેલમેં, મદિરા-મદિરાથી મદિરાસે, સિદ્ધા સિદ્ધ કરેલી યવાગૂ સિદ્ધ યવાગૂ, પકાશયદજા પકાશયની પીડા પકાશયકી પીડાકો, અપહા મટાડનાર છે શાન્ત કરતી છે ॥ ૨૭ ॥

27. Gruel prepared with deca-radices is curative of cough, hiccough, dyspnea and the disorders arising from kapha; gruel prepared with the unctuous dyad (ghee and oil) and Madira wine is curative of intestinal colic.

શાકૈર્મૌસૈસ્તિલૈર્માષૈઃ સિદ્ધા વર્ષો નિરસ્યતિ ।

જમ્બવાન્નાસ્થિવધિત્યામ્લવિદ્યૈઃ સાક્ષ્માદિકી મતા ૨૮

શાકૈઃ શાકથી શાકસે, માષૈઃ માંસથી માંસસે, સિદ્ધૈઃ તલથી તિલસે, માષૈઃ અને અડથી જોર ઉદવોસે, સિદ્ધા-સિદ્ધ કરેલ યવાગૂ સિદ્ધ યવાગૂ, વર્ષૈઃ મળને મલકો, નિરસ્યતિ બહાર કાઢે છે બહાર નિકાલતી છે, જમ્બ-વાન્ના-

૨૭. કન્થપહા-જ્વાપહા (ગ.વ.વ.)

અસ્થિ બાંધુના દગિયા, આંખાની ગોઠેલી જાસુનકી ગુઠલી-
આમકી ગુઠલી, દુધિત્થામ્લ ખાટાં ડાઠે કદે કેય, વિલ્વૈઃ
અને બીલાંથી ઓર બેલગિરીસે, સિદ્ધા સિદ્ધ કરેલી યવાગૂ
સિદ્ધ યવાગૂ, સાદ્યપ્રાહિકી સંપ્રાદક સંપ્રાદક, મતા
માનેલી છે માની છે ॥ ૨૮ ॥

28. Gruel prepared with vegetables,
flesh, til and black-gram helps to
eliminate feces; gruel prepared with the
seeds of the jambul and mango, sour
wood apple and bael fruit, is considered
to be astringent in action.

ક્ષારચિત્રકહિલ્લવમ્લવેતસૈર્મેદિની મતા ।

અમયાપિપ્પલીમૂલવિષ્બૈર્વાતાનુલોમની ॥ ૨૯ ॥

ક્ષાર જ્વખાર યવક્ષાર, ચિત્રક ચિત્રે ચિત્રક,
હિલ્લુ હિંગ હીંગ, અમ્લવેતસૈઃ અને અમ્લવેતસથી
ઓર અમ્લવેતસસે, સિદ્ધા સિદ્ધ કરેલ યવાગૂ સિદ્ધ
યવાગૂ, મેદિની મદનું બેદન કરનાર મલમેદક, મતા
માનેલ છે માની છે, અમયા હરે હરદ, પિપ્પલીમૂલ
પીપરીમૂલ પિપ્પલીમૂલ, વિષ્બૈઃ અને સૂઠથી સિદ્ધ કરેલ
યવાગૂ ઓર સોંઠસે બની યવાગૂ, વાતાનુલોમની, વાતનું
અનુલોમન કરનાર છે વાતકા અનુલોમન કરતી છે ॥ ૨૯ ॥

29. Gruel prepared with alkali, white-
flowered leadwort, asafetida and
amlavetas is considered laxative. Gruel
prepared with chebulic myrobalan,
piper root and dry ginger induces
normal (downward) peristaltic move-
ment of Vata.

તક્રસિદ્ધા યવાગૂઃ સ્યાદ્ઘૃતવ્યાપત્તિનાશિની ।

તેલવ્યાપદિ શસ્તા સ્યાત્તક્રપિપ્પ્યાકસાધિતા ॥ ૩૦ ॥

તક્રસિદ્ધા ઝાશથી સિદ્ધ કરેલ તક્રસે સિદ્ધ, યવાગૂઃ
યવાગૂ યવાગૂ, ઘૃત-વ્યાપત્તિ ઘૃતની વ્યાપદને ઘૃતસેવન-

૨૯. વિષ્બૈઃ-વિલ્વૈઃ (ગ.ચ.)

૩૦. વ્યાપત્તિનાશિની-વ્યાપદિનાશિની (બ.વ.)

શસ્તા સ્યાદ્-શસ્તા ઘૃ (દ.)

અન્ય રોગોકા, નાશિની નાશ કરનાર નાશ કરેલાલી,
સ્યાદ્ થાય છે હોતી છે, તક્ર-પિપ્પ્યાક-ઝાશ તથા તલ-
વટથી તક્ર એ તિલક્રસે, સાધિતા સાધેલ યવાગૂ
સિદ્ધ યવાગૂ, તેલ-વ્યાપદિ તેલની વ્યાપદમાં તેલસેવન-
અન્ય રોગોને, શસ્તા પ્રશસ્ત ઉત્તમ, સ્યાદ્ છે છે ॥ ૩૦ ॥

30. Gruel prepared with butter-milk
is curative of complications caused by
the wrongful use of ghee; that prepa-
red with butter-milk and til oil-cake is
recommended in complications caused
by the wrongful use of oil.

ગવ્યમાંસરસૈઃ સામ્લા વિષમજ્વરનાશિની ।

કળ્થયા યવાનાં યમકે પિપ્પલ્યામલકૈઃ શૃતા ॥ ૩૧ ॥

સામ્લા દાડમના રસથી ખાટી કરેલી અનારકે રસે
લટ્ટી કી હુઈ, ગવ્યમાંસરસૈઃ ગાયના માંસરસથી ગોમાંસ-
રસે, (સિદ્ધા સિદ્ધ કરેલ યવાગૂ સિદ્ધ યવાગૂ) વિષમજ્વર
વિષમ જ્વરનો વિષમ જ્વરકી, નાશિની નાશ કરનાર છે
નાશક છે, યમકે અને ઘી તથા તેલમાં ઓર ઘૃત તથા
તેલમાં, પિપ્પલ્યામલકૈઃ પીપર અને આમળાંથી પિપ્પલી
ઓર આંબલેસે, શૃતા સિદ્ધ કરેલી બનાઈ, યવાનામ્ જ્વની
જોકી, (યવાગૂઃ યવાગૂ યવાગૂ) કળ્થયા કંઠને દિતકર
છે કળ્થકે લિપ્ત ઉત્તમ છે ॥ ૩૧ ॥

31. Gruel prepared with beef-juice
and mixed with acid is curative of
irregular fever; gruel of barley
prepared in the unctuous dyad, long
pepper and emblic myrobalan is a
throat- tonic.

તામ્રચૂડરસે સિદ્ધા રેતોમાર્ગરુજાપહા ।

સમાપવિદલા વૃપ્યા ઘૃતક્ષીરોપસાધિતા ॥ ૩૨ ॥

તામ્રચૂડરસે કુકડાના માંસના રસમાં કુકુટકે
માંસરસમાં, સિદ્ધા સિદ્ધ કરેલ યવાગૂ સિદ્ધ યવાગૂ,
રેતોમાર્ગરુજા વીર્યમાર્ગની પીડાને વીર્યમાર્ગની પીડાકો,
અપહા દૂર કરનાર છે શાન્ત કરતી છે, સમાપવિદલા
અને અડદની દાળ સહિત ઓર ઝડકી દાળકે સાથ,

૧. ગવ્યમાંસરસૈઃ-ગવ્યમાંસરસે (ગ.ચ.)

પુત- કીર લી તથા દૂધમાં પુત एवं दूधसे, उपसाधिता साधेही यवागू बनाई यवागू, दूध्वा पृथ्थ છે દૂધ્વ છે ॥૩૨॥

32. Gruel prepared with the meat-juice of the cock is curative of diseases of the seminal passages; gruel prepared with dal of black gram in ghee and milk is aphrodisiac.

उपोदिकादधिभ्यां तु सिद्धा मदविनाशिनी ।

હ્યુધં હન્યાદપામાર્ગક્ષીરગોધારસૈઃ શ્રુતા ॥ ૩૩ ॥

उपोदिका पोर्ध पोषी, दधिभ्याम् तथा दहीथी तथा दहीसे, सिद्धा सिद्ध કરેલી યવાગૂ बनाई यवागू, तु तो तो, मदविनाशिनी મદને નાશ કરનાર છે મદનાશક છે, अपामार्ग-अधेयानां બીજ ચિરખિટા, क्षीर- દૂધ દૂધ, गोधारसैः અને ઘેના માંસરસથી और गोधा-मांसरससे, श्रुता सिद्ध કરેલી યવાગૂ बनाई यवागू, ह्युधम् બૂધને બુધાકા, हन्यात् નાશ કરે છે નાશ કરતી છે ॥ ૩૩ ॥

33. Gruel prepared of Indian spinach with curds is curative of intoxication; and gruel of rough chaff prepared with milk and iguana flesh juice kills the appetite.

अध्यायार्थसंग्रहः —

तत्र श्लोकः —

अष्टाविंशतिरित्येता यवाग्वः परिकीर्तिताः ।

પણ્ણ કર્માણિ ચાશ્વિત્ય પ્રોક્તો મૈષજ્યસંગ્રહઃ ॥ ૩૪ ॥

तत्र श्लोकः ते भाष्यतमां श्लोक છે કે उस विषयमें श्लोक है कि, इति आ प्रभाष्ये इस प्रकारसे, एताः आ ये, अष्टाविंशतिः अष्टाવીસ અઠ્ઠાઈસ, यवाग्वः યવાગૂઓ यवागू, परिकीर्तिताः કહી કહ લી હે, पञ्च कर्माणि च અને પંચકર્મો, आश्रित्य સંબંધી लक्ष्य करके, मेषज्यसंग्रहः ઓપધસ ગ્રહ પણ મૈષજ્ય-સમૂહ સી, प्रोक्तः કહ્યો છે કહ દિયા છે ॥ ૩૪ ॥

૩૪. શ્લોકઃ—શ્લોકઃ (વ.જ.દ.)

,, તત્ર શ્લોકઃ—તત્ર શ્લોકઃ (સંક્ષેપશ્લોકઃ) (વ.ત.)

,, પરિકીર્તિતાઃ—પરિકલ્પિતાઃ (ત.)

Here is a recapitulatory verse:—

34. Thus we have described the twentyeight gruels and the group of drugs pertaining to the quinary purificatory procedures.

पूर्वे मूलफलज्ञानहेतोरुक्तं यदौषधम् ।

પણ્ણકર્માશ્રયજ્ઞાનહેતોસ્તત્ કીર્તિતં પુનઃ ॥ ૩૫ ॥

मूल-फल- मूल અને ફલના मूल और फलके, ज्ञान-हेतोः ज्ञानने भाटे ज्ञानके लिए, यद् ये जो, औषधम् औषध औषध, पूर्वम् प्रथम प्रथम अध्यायमें, उक्तम् उक्तुं છે કહી છે, तत् ते इनको, पञ्चकर्म- पंचકર્મ પંચ કર્મોંકે, आश्रयज्ञान- સંબંધી જ્ઞાનને જ્ઞાનકે, हेतोः भाटे कारण, पुनः ફરીને पुनः, कीर्तितम् अर्था उक्तुं છે इस अध्यायमें कहा है ॥ ૩૫ ॥

35. The drugs that were described before with the object of imparting the knowledge of Rooters and Fruiterers are again mentioned here with the object of imparting the knowledge of drugs required in the five purificatory procedures.

चिकित्साहो वैद्य.—

स्मृतिमान् हेतुयुक्तिश्चो जितात्मा प्रतिपत्तिमान् ।

મિષગૌષધસંયોગૈશ્ચિકિત્સાં કર્તુમર્હેતિ ॥ ૩૬ ॥

स्मृतिमान् स्मृतिवान् स्मृतिशाली, हेतुयुक्तिः हेतु અને युક્તિ બાલુનાર हेतु और युक्ति जाननेवाला, जितात्मा जितेन्द्रिय जितात्मा, प्रतिपत्तिमान् तात्કલિક ઉપચાર બાલુનાર उत्तम सस्रवाला, मिषक् वैद्य वैद्य, औषधसंयोगः औषधेना स योगेથી औषધિવૈંકે મિશ્રણસે, चिकित्सा चिकित्सा चिकित्सा, कर्तुम् કરવાને કારનેમે, अर्हति योग्य થાય છે योग્ય હોના છે ॥ ૩૬ ॥

36. The physician with good memory, well versed in diagnosis and the application of therapeutic agents, self-controlled and prompt in taking

૩૬. પ્રતિપત્તિમાન્—મતિમાન્ મિષક્ (મ.)

right decisions is entitled to undertake treatment by prescribing these drugs.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने-
ऽपामार्गतण्डुलीयो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

इति आ प्रभाषे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्निवेशे
रथेष्टा अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे अने
अरुंधती प्रतिसंस्कार पात्रेष्टा आ शास्त्रभां और चरकके
द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, श्लोकस्थाने सूत्रस्थान विधि
सूत्रस्थानमें, अपामार्गतण्डुलीयः 'अपामार्गत'कुलीय'
'अपामार्गतण्डुलीय,' नाम नामने। नामका, द्वितीयः
थीने दूसरा, अध्यायः अध्याय संपूर्ण थये। अध्याय
समाप्त हुआ ॥ २ ॥

II. Thus in the section on General Principles of the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the second chapter entitled "The Seeds of Rough Chaff" is completed.

तृतीयोऽध्यायः ।

त्रीने अध्याय अध्याय तीसरा Chapter III

आरग्वचीयाध्यायोपक्रमः—

अथात आरग्वचीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः हवे अहोथी अब आगे, आरग्वचीयम्
'आरग्वचीय' नामना 'आरग्वचीय नामके', अध्यायम्
अध्यायं अध्यायका, व्याख्यास्यामः व्याख्यान करेणु
व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेय
आत्रेयने, इति ह आ विषयभां नीचे प्रभाषे न
इम विषयमें निम्न प्रकारसेही, जाह स्म उहेणुं छे कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the chapter entitled "Purging Cassia".

2. Thus declared the worshipful Atreya.

पञ्चदश कुष्ठहराः प्रवेदाः—

आरग्वचः सैडगजः करक्षो

वासा गुडूची मदनं हरित्रे ।

अ्याङ्कः सुराङ्कः खदिरो धवञ्च

निम्बो विडङ्गं करवीरकत्वक् ॥ ३ ॥

सैडगजः कुवाडीआ सहित पनवाड सहित, आरग्वचः
गरभागे। अमलतास, करजः करंज, वासा अरुंडी
वासा, गुडूची गुणो गिलोय, मदनम् भीमं मैनफल,
हरित्रे हण्डर- हण्डरुण्डर हन्दी- दारुहन्दी, अ्याङ्कः गंध-
भिराज विरौजा, सुराङ्कः देवदार देवदार, खदिरः भेर
खैर, धवः धावडे धावन, निम्बः लीमडे नीम, विडङ्गम्
वावडिग वायविडंग, करवीरकत्वक् करेणुनी छाल
करेणुनी छाल ॥ ३ ॥

3. (1) Purging cassia with foetid cassia, Indian beech, vasaka, guduchi, emetic nut, turmeric and Indian berberry; (2) pine-resin, deodar, catechu, crane tree, neem, embelia and Indian oleander bark;

ग्रन्थिश्च भौजो लघुनः शिरीषः

सलोमशो गुग्गुलुकृष्णगन्धे ।

फणिज्जको वत्सकसप्तपर्णौ

पीलूनि कुष्ठं सुमनःप्रवालाः ॥ ४ ॥

भौजः भौजपत्रनी भुजपत्रकी, ग्रन्थिः गांठ ग्रन्थि,
लघुनः लसणु लहसुन, सलोमशः कासीस सहित कासीस
सहित, शिरीषः सरसडे शिरस, 'गुग्गुलुकृष्णगन्धे' च
गुग्गुलु तथा सरसदे गुग्गुलु और सहजन, फणिज्जकः
भरदे मरवा, वत्सक- उडे कूडा, सप्तपर्णौ सातविन
सतवन, पीलूनि पीलु पीलु, कुष्ठम् कठ कूठ, सुमनः-
प्रवालाः अने लूनी पदार्थ और चमेलीके पत्ते ॥ ४ ॥

4. (3) node of birch tree, garlic, siris, green vitriol, gum guggul and drumstick; (4) sweet marjoran, kurchi, dita bark, Indian tooth brush, costus and sprouts of spanish jasmine;

वचा हरेणुलिखिता निकुम्भो
भङ्गातकं गैरिकमञ्जनं च ।

मनःशिलाले गृहधूम एका

काशीसलोभाजुनमुस्तसर्जाः ॥ ५ ॥

वचा १०४ वच, हरेणुः रेड्डुभीन हरेणु, लिखिता नसेलर निशोष, निकुम्भः दांती दन्ती, भङ्गातकम् बिदाभे भिलावा, गैरिकम् सेनागेरु गेरु, मञ्जनम् च अने रसांगन और सुरमा, मनःशिलाले मनःशिल-
कस्ताल मैनसिल-हरताल, गृहधूमः धरनी भेश चरका पुंवासा, एका ओलथी छोटी इलायची, काशीस-लोभ-
डासीस-लोभ काशीस-लोभ, अजुन-मुस्त- अजुन-भेभ
अजुन-नागरमोथ, सर्जाः अने राण और राल ॥५॥

'5. (5) sweet-flag, fragrant piper, turpeth, red physic nut, marking nut, red chalk and black antimony; (6) red and yellow arsenics, kitchen soot, cardamom, green vitriol, lodh, arjuna, nut grass and sarj saul;

इत्यर्धरूपैर्विहिताः षडेते

गोपितपीताः पुनरेव पिष्टाः ।

सिद्धाः परं सर्वपतैलयुक्ता-

श्वर्णप्रदेहा भिषजा प्रयोज्याः ॥ ६ ॥

इति आ प्रभाषे इस तरह, अर्धरूपैः अर्धा अर्धा
श्वेताध्वी आधे आधे श्लोकमें, विहिताः षडेत्यां कहे, गोपित-
पीताः गायना पित्तथी पीणां भयेत्यां गायके पित्तसे पीले
बनाये, पुनः एव अने वशी पुनः, पिष्टाः पीसेत्यां
पीसकर, परं सिद्धाः श्रेष्ठ रीते सिद्ध करेत्यां अर्वां
सिद्ध किये हुए, सर्वपतैलयुक्ताः तथा सरसवना तेल
साथे भेगवेत्यां और सरसोंके तैलसे युक्त, एते षट् आ ७
इन छ, श्वर्ण-प्रदेहाः शुद्ध अने श्वेतेना श्वर्ण और
प्रदेहका, भिषजा वैद्य वैद्यको, प्रयोज्याः प्रयोग करेवा
प्रयोग करना चाहिए ॥६॥

6. These six groups of drugs mentioned in each of the six

- ५. लिखिता-लिखित (च.)
- ॥ गृहधूम एका-गृहधूम पांडु (प.)
- ॥ एका-मातु (ग.)
- ॥ अजुन-अजुन (ग.)

distichs, when soaked in ox-bile' and pounded again, have proved very efficacious. These powders should be prescribed by the physician to be used as external applications mixed with rape-seed oil.

कुष्ठानि कुष्ठानि नव किलासं

सुरेशलुप्तं किटिमं सवद्रु ।

मगन्दराशोऽप्यर्षी सपामां

हन्युः प्रयुक्तास्त्वचिराचराणाम् ॥ ७ ॥

प्रयुक्ताः प्रयोगेण आ श्वेते प्रयोग किये हुए ये प्रदेह,
नराणाम् मनुष्यानां मनुष्यके, कुष्ठानि कुष्ठानि कुष्ठानि कुष्ठानि कुष्ठानि
साध्य, कुष्ठानि आभडीनां इरदे त्वक् रोगोंको, नव
किलासम् नव कुष्ठानि नूतन किलास, सुरेशलुप्तम्
कुष्ठानि इन्द्रलुप्त, सवद्रु दादर सहित दद्रुसहित, किटि-
मम् किटिल किटिम, मगन्दर- दादर मगन्दर, अर्षीसि
अर्षी अर्षी, सपामाम् अपचीम् अने अस सहित
अपचीने पामासहित अपचीको, अचिरात् तत्तत्तमां शीघ्र,
हन्युः नाश करे छे नष्ट कर देते हैं ॥७॥

7. These when administered soon cure persons of obstinate skin diseases, recent leprous lesions, alopecia, keloids, ringworm, fistula-in-ano, piles, scrofula and papules.

कुष्ठं हरिद्रे सुरसं पटोलं

निम्बाश्वगन्धे सुरदारुशिम् ।

ससर्षपं तुम्बुरुधान्यवन्यं

चण्डां च चूर्णानि समानि कुर्यात् ॥ ८ ॥

कुष्ठम् कुष्ठ, हरिद्रे हरीदर, दादर, दादर, दादर हल्ली,
दारुहल्ली, सुरसम् तुलसी तुलसी, पटोलम् पटोल
परवल, निम्बा-श्वगन्धे लीमडो, आसिन नीम, अश्व-
गन्धा, सुरदारु- देवदारु देवदारु, शिम् सूरजवे राहजन,

- ७. सुरेशलुप्तं-सुरेशलुप्तम् (क.प.स.त.द.)
- ॥ किटिमं-किटिमम् (च.क.)
- ८. सुरसं-सुरसा (ग.)
- ॥ शिम्-शिम् (क.द.)
- ॥ तुम्बुरुधान्यवन्यं-तुम्बुरुधान्यवन्यम् (क.प.)

ससर्पपत्रं मृदुमूलं सहितं सरसौ सहितं, तुम्बुकधान्य-
तेजःफल-धालू तैजफल-धनिया, वनस्पति-पत्रं शीतल-
केवलीमूलं, पण्डितं च अने येरुके ओलेनुं और चोरक
इनको, समानि सभ्रभाषुमां इनको समान मात्रामें
केकर, चूर्णानि यूथुं चूर्ण, कुर्वात करुं करना चाहिए ॥८॥

8. Costus, turmeric and Indian
berberry, holy basil, wild snake
gourd, neem, winter cherry, deodar,
drumstick, rape-seeds, Indian tooth-
ache, coriander, rush nut and angelica—
the powders of these should be taken
in equal quantity.

तैस्तक्रपिष्टैः प्रथमं शरीरं

तैलाकमुद्धर्तयितुं यतेत ।

तेनास्य कण्डूः पिडकाः सकोठाः

कुष्ठानि शोफाश्च शमं ब्रजन्ति ॥ ९ ॥

प्रथमम् प्रथम प्रथम, तैलाकम् तैल येणी तैल
लगाकर, शरीरम् शरीरे शरीरपर, तक्रपिष्टैः छाशनी साधे
पीसेकां तक्रके साथ पीसकर, तैः द्रव्यैः उन द्रव्योंसे,
उद्धर्तयितुम् उद्धर्तन करवाने। उबटन करनेका, यतेत
यत्न करने, तेन अस्य तेथी येनी इससे
मनुष्यकी, कण्डूः भगवाण खुजली, सकोठाः पिडका-
का सहित ईडकीये कोठ सहित पिडकायें, कुष्ठानि कुष्ठ
कुष्ठ, शोफाः च अने शोफ और शोफ, शमम् ब्रजन्ति
शान्त थाय छे शान्त होते हैं ॥ ९ ॥

9. They should be made into paste
with butter-milk and rubbed over the
body which has been previously smeared
with oil; this gives relief in pruritus,
pimples, wheals, dermatosis and edema.

कुष्ठामृतासङ्गकटुकेरी-

कासीसकम्पिलकमुस्तलोभाः ।

सौगन्धिकं सर्जरसो विडङ्गं

मनःशिलाले करवीरकम्बक् ॥ १० ॥

१. तक्रपिष्टैः—तक्रयुक्तैः (ग. व. ड. व.)

१०. मुस्तलोभा—मुस्तलोभम् (क. व. ड.)

११. करवीरकम्बक्—करवीरकं च (प.)

कुष्ठ-कटु, कूठ, मृदासङ्ग- मेरुभूथु नीलायोया,
कटुकटेरी- दारुहण्डर दारुहण्डी, कासीस-कासीस कासीस,
कम्पिलक- कपीले कमीला, मुस्तलोभाः मेध, वेध
मोषा-मोष, सौगन्धिकम् गन्धिक गन्धिक, सर्जरसः रण
राल, विडङ्गम् वायडिङ्ग वायविङ्ग, मनःशिलाले मन-
शिल, हरताल मेनसिल, हरताल, करवीरकम्बक् अने
करेखुनी छल और कनेकी छल ॥ १० ॥

10. Costus, blue vitriol, Indian ber-
berry, green vitriol, kamala, nut grass,
lodh, sulphur, yellow resin, embelia, red
and yellow arsenics and oleander bark;

तैलाकगात्रस्य कृतानि चूर्णा-

न्येतानि दद्याद्वचूर्णनार्थम् ।

दद्रूः सकण्डूः किटिभानि पामा

विचर्चिका चैव तथैति शान्तिम् ॥ ११ ॥

एतानि ओलेनुं इनको, चूर्णानि यूथुं चूर्ण, कृतानि
करी करके, तैलाकगात्रस्य तैल येणेले शरीरवाणाने
शरीर पर तैल लगाकर, नवचूर्णनार्थम् शरीरे नवराववा
भाटे छिड़कने के लिए, दद्यात् द्यापुं देना चाहिए,
सकण्डूः भगवाण सहित कण्डू सहित, दद्रूः दारु दद्रू,
किटिभानि किटिल किटिल, पामा भस पामा, विचर्चिका
विचर्चिका और विचर्चिका, तथा च एव ते भभाषे
करवाथी इसी तरह करनेसे, शान्तिम् एति शान्त थाय
छे शान्त होती हैं ॥ ११ ॥

11. These should be pulverised and
used as dusting powders over the parts
previously anointed with oil. It relieves
ringworm, pruritus, keloids, papules
and bulbous eruptions.

मनःशिलाले मरिचानि तैल-

मार्कं पयः कुष्ठहरः प्रदेहः ।

तुल्यं विडङ्गं मरिचानि कुष्ठं

लोभं च तद्वत् समनःशिलं स्यात् ॥ १२ ॥

मनःशिल—जाले मनःशिल, हरताल मेनसिल—हरताल,
मरिचानि भरी मरिच, तैलम् तैल सरसोंका तैल,

११. चैव तथैति शान्तिम्—चैति शमं ब्रजन्ति (ग.)

१२. किटिभानि—किटिभानि (क. व. ड.)

कार्कम् पत्रः आकम् १५ भाकम् १५, प्रदेहः ओओने।
 लेप इन्का लेप, कुडहरः कुडनासकं उ कुडनासकं है,
 सुत्तम् मेरुधु नीलांबोवा, विषम् चान्द्रिका वाक्विचित्रम्,
 मरिचानि भरी काली मरिच, कुडम्, कं कूठ, समनः शिकम्
 अने भनःशिल संहित और मेनसिल सहित, लोभम् च
 लेप लोभ, सहाय स्वाय ते प्रभावे कुडनासकं उ
 उली प्रकार कुडनासकं है ॥ १२ ॥

12. Red and yellow arsenic, black pepper, til oil, and milk of mudar make a good application in dermatosis. Blue vitriol, embelia, black pepper, costus, lodh and red arsenic act similarly.

रसाञ्जनं समपुनाडबीजं
 युक्तं कपित्थस्य रसेन लेपः ।
 करञ्जबीजैरुगजं सकुण्डं
 गोमूत्रपिष्टं च परः प्रदेहः ॥ १३ ॥

समपुनाडबीजम् कुवाडिआनां पीन संहित पन-
 वाड़के बीज सहित, रसाञ्जनम् रसाञ्जने रसौतको,
 कपित्थस्य केडना कैयके, रसेन रसथी रसमें, युक्तम्
 युक्त मिलाकर, लेपः करेडो लेप कुडनासकं है, सकुण्डम् कं संहित कुड सहित,
 करञ्जबीज-पुडगजम् करेडनां पी तथा कुवाडिआ करंज
 बीज और पनवाड़के बीज, गोमूत्रपिष्टम् च ओओने गोमू-
 त्रमां वाटीने इनको गोमूत्रमें पीसनेसे, परः श्रेष्ठ
 उत्तम, प्रदेहः लेप अने उ प्रदेह बनता है ॥ १३ ॥

13. The unguent, prepared of extract of Indian berberry and the seeds of fetid cassia in the juice of wood-apple, is another good application; the seeds of Indian beech, fetid cassia and costus pounded in cow's urine make an excellent ointment.

१३. समपुनाड बीज-समपुनाड बीज (प.)
 ,, युक्तं-युक्तः (च. ठ.)
 ,, सकुण्डं-सकुण्डो (ग.)
 ,, गोमूत्रपिष्टं च-गोमूत्रपिष्टम् (ख. ग.)

उन्मै हरिद्रे कुडनासकं बीजं
 करञ्जबीजं सुमनःप्रवालान् ।
 त्वचं समध्यां हयमारकस्य
 लेपं तिलक्षारयुतं विदध्यात् ॥ १४ ॥

उन्मै हरिद्रे अन्ने ६७६२ दोनों हस्ती, कुडनास
 बीजम् ६६७७ इन्द्रजी, करञ्जबीजम् ३२७७ पीन
 करंजके बीज, सुमनः प्रवालम् ७७७७ चमेलीके
 पत्ते; हयमारकस्य अने करेडनी और कनेरकी, समध्याम्
 वत्तमां मूत्र संहित बीजकी लकड़ी सहित, त्वचं अल
 छाल, तिलक्षारयुतम् ओओने तिलक्षार संहित इनको
 तिलक्षारके साथ मिलाकर, लेपम् लेप लेप, विदध्यात्
 करेडो ओओने करना चाहिए ॥ १४ ॥

14. The unguent of turmeric and Indian berberry, seeds of kurchi, seeds of Indian beech, sprouts of Spanish jasmine, bark and pith of oleander, should be used with til alkali.

मनःशिला त्वचं कुडनास सकुण्डात्
 संलोमशः सैडगजः करञ्जः ।
 प्रमथित्वा भोजः करवीरमूलं
 चूर्णानि साध्यानि तुषोदकेन ॥ १५ ॥

मनःशिला भनःशिल मेनसिल, सकुण्डात् कं संहित
 कूठ सहित, कुडनास त्वक् ६५७७ कुदेकी छाल,
 संलोमशः कासीस संहित कासीस सहित, सैडगजः
 कुवाडिआ संहित पनवाड़ सहित, करञ्ज करंज
 करंज, भोजः वृक्षनी भूर्जपत्रकी, प्रमथित्वा गं प्रमथ,
 करवीरमूलं अने करेडुनु मूत्र और कनेरकी जड़, चूर्णानि
 ओओनु चूर्ण इनके चूर्णको, तुषोदकेन तुषोदकी
 तुषोदक (धान्याम्ल-काजी) से, साध्यानि सिद्ध करेडुनु
 सिद्ध करना चाहिए ॥ १५ ॥

15. Red arsenic, bark of kurchi, costus, green vitriol, fetid cassia, Indian beech, nodes of birch-tree, Indian

१४. प्रवालम्-प्रवालः
 १५. मनःशिलात् कुडनास सकुण्डात्-मनःशिलाके कुडनास
 सकुण्डम् (प.)
 ,, सकुण्डात्-सकुण्डः (च. त.)

oleander root: powder of the measure of one tola of each of these drugs should be taken.

पलाशनिर्दाहरसेन चापि

कर्षोद्धृतान्याढकसंमितेन ।

दर्वीप्रलेपं प्रवदन्ति लेपमेतं

परं कुष्ठनिसूदनाय ॥ १६ ॥

कर्ष-उद्धृतानि ओष्ठ तोला ७८६ अर्धेकतुं यूर्ध्वं ६४ तेने प्रत्येकका एक तोला पूर्ण लेकर उसको, आढकसंमितेन ५१२२५-२५६ तोला दो सो छप्पन तोलाको जलाकर बनाये, पलाशनिर्दाह-भाभराना ढाकके, रसेन च अपि यूर्ध्वार्थी पडावतुं रससे पकाना, दर्वीप्रलेपम् सिद्ध करेला अने उज्ज्वलेन थोटे तेला सिद्ध किये हुए एवं कदलीके साथ चिपकने लगे ऐसा, परम् लेपम् आ लेपने इस लेपको, कुष्ठनिसूदनाय कुष्ठनेला नाश करवा भाटे कुष्ठके नाश करनेके लिए, परम् ओष्ठ अतिशय उत्तम, प्रवदन्ति उठे छे कहते है ॥ १६ ॥

16. These should be boiled in 256 tolas of exudation juice of palas roots to a semi-solid consistency. This ointment is said to be most beneficial in the eradication of skin diseases.

पर्णानि पिष्ट्वा चतुरङ्गुलस्य

तक्तेन पर्णान्यथ काकमाष्याः ।

तैलाकगात्रस्य नरस्य कुष्ठा-

न्युद्धर्तयेदम्बहनच्छदैश्च ॥ १७ ॥

चतुरङ्गुलस्य गरभाणानां अमलतासके, पर्णानि पान पते, अथ काकमाष्याः अने पीपुलीनां मकोयके, पर्णानि पान पते, अम्बहनच्छदैः करेणुनां पान साधे और कनेरके पत्तोंको, तक्तेन च तथा छाशनी साधे छाछ के साथ, पिष्ट्वा भाटीने तेनु पीसकर इसका, तैलाकगात्रस्य शरीरे तेन थोप्युं होय तेला शरीर पर तेल मालिश करके,

१६. पलाशनिर्दाह-पलाशनिर्दाह (ड. प.)

„ चापि-चापि (क. च. छ.)

„ प्रवदन्ति-प्रविदन्ति (ब.)

नरस्य भाभराना मनुष्यके, कुष्ठानि कुष्ठ ५२ कुष्ठ पर, उद्धर्तयेद उद्धर्तन करेणु उद्धर्तन करना चाहिए ॥ १७ ॥

17. The ointment, prepared of the leaves of purging cassia, or black night-shade, or Indian oleander with butter-milk, should be rubbed over the skin lesions of the person who has been previously anointed with oil.

वातहराः पञ्च प्रदेहाः—

कोलं कुलत्थाः सुरदारुरास्त्रा-

माषातसीतैलफलानि कुष्ठम् ।

वक्त्रा शताह्वा यवचूर्णमम्ल-

मुष्णानि वातामयिनां प्रदेहः ॥ १८ ॥

कोलम् ओर झाड़ीके बेर, कुलत्थाः उज्ज्वली कुलत्वी, सुरदारु-देवदार देवदार, रास्त्रा-रास्त्रा रास्त्रा, माष-अम्ब उद्ध, जतसी-अजसी अजसी, तैलफलानि तेली फलीआं तेल वाले बीज, कुष्ठम् उठ कूठ, वक्त्रा वक्त्र वक्त्र, शताह्वा सुवा सोया, यवचूर्णम् अने जवनुं यूर्ध्वं ओओने ओक्त्र करी और जौका भाटा इनको एकत्र कर, अम्लम् उज्ज्वलेन थोटे तेला सिद्ध किये हुए एवं कदलीके साथ चिपकने लगे ऐसा, परम् लेपम् आ लेपने इस लेपको, कुष्ठनिसूदनाय कुष्ठनेला नाश करवा भाटे कुष्ठके नाश करनेके लिए, परम् ओष्ठ अतिशय उत्तम, प्रवदन्ति उठे छे कहते है ॥ १६ ॥

18. Indian jujube, horse gram, deodar, Indian groundsel, black gram, linseed, oily seeds, costus, sweet flag, dill and barley flour—these acidified and warmed make a good application for those afflicted with vata disorders.

आनूपमत्स्यामिषवेसवारै-

रुष्णैः प्रदेहः पवनापहः स्यात् ।

ओहैश्चतुर्भिर्वशमूलमिधै-

गन्धौषधैश्चानिलहः प्रदेहः ॥ १९ ॥

१८. माषातसी-माषा उमा (ग.)

१९. मिधैः-सिधैः (ग. प.)

„ अनिलहः-अनिलह (क.)

„ „ -अनिलह (ब.)

उष्णैः जिना जिना गरम किए हुए, जानूष-मस्त्व-
आनूप पशुपंभीओ अने भस्मना आनूपदेसीय पशु-
पक्षियोंके एवं मछलियोंके, जामिच-भांसना मांससे बनाये,
वेसवारैः वेसवारथी वेसवारका, प्रदेहः देप प्रदेह, पचना-
पदः वातनाशक वातनाशक, स्वात् ओ है, दक्षामूलमिश्रैः
दशमूलथी मिश्रित दशमूलके साथ, चतुर्भिः स्नेहैः आर
स्नेहे। वडे चारों स्नेह-घृत तैल बसा और मजासे,
गन्धौषधैः च तथा गन्धौषधथी सिद्ध एवं गन्धद्रव्योंसे
मिलाकर बनाया, प्रदेहः देप प्रदेह, जमिकहः वातनाशक
ओ वातनाशक है ॥ १९ ॥

19. The warm application of the
minced and prepared flesh of wet-land
animals and fishes will cure vata
disorders; the application of decara-
dices and drugs of the fragrant group
prepared in the tetrad of unctuous
substances cures vata disorders.

तत्रेण युक्तं यवचूर्णमुष्णं

सक्षारमर्ति जठरे निह्न्यात् ।

कुष्ठं शताह्नां सवचां यवानां

चूर्णं सतैलाम्लमुशन्ति वाते ॥ २० ॥

तत्रेण अशथी छाछमें, युक्तम् युक्त मिलाकर,
सक्षारम् ७५५१२ साथे यवक्षारके साथ, यवचूर्णम् ७५५५
दे।टने जोके आटेको, उष्णम् जिने। करवाभां आवतां ते
गरम करके लगाने पर वह, जठरे ७५२२भां उदरकी,
जमिम् व्याधिने पीड़ाको, निह्न्यात् भट।उ ओ शान्त करता
है, कुष्ठम् ५५ कूठ, सवचाम् ५७ सहित वच सहित,
जवाहाम् सुवा सौफ, यवानाम् तथा ७५५ने। और जौका,
चूर्णम् दे।ट ओओने। आटा इनको, सतैलाम्लम् तेल
तथा अम्ल द्रव्य साथे तैल और काजीमें मिलाकर,
वाते वातरोगभां देप करवे। ओओओ वातरोगमें इनका
लेप करना चाहिए, उशन्ति ओओ ५५ ओ ऐसा
कहते हैं ॥ २० ॥

20. Barley powder and alkali mixed
with butter-milk, administered warm,
relieves pain in the stomach; costus,

२०. सक्षारमर्तिम्-सक्षारमर्तिम् (५);

dill, sweet flag, barley flour, mixed
with oil and acid, are prescribed in
vata disorders.

वातरक्तहराजयः प्रदेहाः—

उमे शताह्ने मधुकं मधूकं

बलां प्रियालं च कजोरकं च ।

घृतं विदारीं च सितोपलां च

कुर्यात् प्रदेहं पचने सरके ॥ २१ ॥

उमे शताह्ने सुवा अने बरिभाणी सौफ और सोया,
मधुकम् जेठीमध मुलैहठी, मधूकम् भटु। मधुवा, बलाम्
अलपीअ करैटी, प्रियालम् च आशेथी प्रियाल, कजोरकम्
च कसेलां कसेर, घृतम् धी बी, विदारीम् च विदारी-
कं विदारीकन्द, सितोपलाम् च अने अडी साकरने।
और मिश्रीका, सरके पचने वातरक्तभां वातरक्तमें,
प्रदेहम् देप लेप, कुर्यात् करवे। ओओओ करना चाहिए ॥ २१ ॥

21. Dill and fennel, liquorice, mahwa
heart-leaved sida, buchanan's mango,
tiger nut, ghee, white yam and sugar
candy—these should be used as an
application in rheumatic conditions.

राक्षा गुडुची मधुकं बले द्वे

सजीवकं सर्षभकं पयस्य ।

घृतं च सिद्धं मधुशेषयुक्तं

रक्तानिलार्तिं प्रणुदेत् प्रदेहः ॥ २२ ॥

राक्षा २।२ना राक्षा, गुडुची ७५। गिलोय, मधुकम्
जेठीमध मुलैहठी, द्वे बले अलपीअ अने अपाट
बला-अतिबला, सजीवकम् ७५५ सहित जीवकके साथ,
सर्षभकम् ५५५५ सहित ऋषभकके साथ, च अने और,
सिद्धम् सिद्ध करे। सिद्ध किए, मधुशेषयुक्तम् भी।थी
युक्त मोमसे युक्त, पयः ५५ दूध, घृतम् च अने धी
और बी, प्रदेहः ओओने। देप इनका लेप, रक्तानिलार्तिम्
वातरक्तना व्याधिने वातरक्तजन्य पीड़ाको, प्रणुदेत्
५२ करे ओ नाश करता है ॥ २२ ॥

22. The ointment prepared from
Indian groundsel, guduchi, liquorice,

२२. सजीवकम्-सजीवकम् (५)

heart-leaved sida, country mallow, Jivaka, Rishabhaka and milk, prepared in ghee mixed with bees'-wax, relieves the pain in rheumatic conditions, when used as an external application.

શિરોરુજાહરૌ દ્વૌ પ્રદેહૌ-

વાતે સરકે સઘૃતં પ્રદેહૌ

ગોધૂમચૂર્ણં છગલીપયઃ ।

નતોત્પલં ચન્દનકુષ્ઠયુક્તં

શિરોરુજાયાં સઘૃતં પ્રદેહઃ ॥ ૨૩ ॥

સરકે વાતે વાતરક્તમાં વાતરક્તમે, સઘૃતમ્ થી સહિત થીમેં મિલાકર, ગોધૂમચૂર્ણમ્ થઈનેા દેહાતે ગેરૂંકે ચૂર્ણ, છગલીપયઃ ચ અને ખડીરીના દૂધનેાં ઓર વક્ત્રીકે વધકા, પ્રદેહઃ દેપ કરવેા બેઠએ લેપ કરના ચાહિયે, શિરોરુજાયામ્ શિરોવ્યાધિમાં શિરદર્દમેં, ચન્દનકુષ્ઠયુક્તમ્ સ્વેત ચંદન અને કુઠી યુક્ત ચન્દન ઓર કુઠલે યુક્ત, નત-ડરપલમ્ તગર અને ઉત્પલનેા તગર ઓર નીલોફકા, સઘૃતમ્ થી સહિત થીકે સાથ, પ્રદેહઃ દેપ કરવેા બેઠએ લેપ કરના ચાહિયે ॥ ૨૩ ॥

23. The application of wheat-flour mixed with goat's milk and ghee is also used in rheumatic conditions. The unguent of Indian valerian, blue water-lily, sandalwood and costus, prepared in ghee, cures headache.

પ્રપૌષ્ઠરીકં સુરદાર કુષ્ઠં

યષ્ટ્યાહ્નમેલાં કમલોત્પલે ચ ।

શિરોરુજાયાં સઘૃતઃ પ્રદેહૌ

લોહરકાપચક્રચોરકૌઘ ॥ ૨૪ ॥

શિરોરુજાયામ્ શિરોરોગમાં શિરદર્દમેં, પ્રપૌષ્ઠરીકમ્ પ્રપૌષ્ઠરીક-પુષ્ઠરીકાહ (પુષ્પીકાહ), સુરદાર દેવદાર, કુષ્ઠમ્ કઠ કૂઠ, ચન્દ્યાહ્નમેલાં બેઠીમધ મુલેહરી, પલા એલચી છોટી હલાયચી, કમલ-ડરપલે ચ કમલ અને નીલ કમલ એએથી કમલ ઓર નીલોફર ફનલે, લોહ તથા અગુરુ એવં બગર, પરકા થા ૨૧. કુષ્ઠયુક્ત-કુષ્ઠયુક્ત (૫.)
,, સઘૃતમ્-સઘૃતઃ (ક.ન.વ.ત.વ.).

બાજરિયું હોગલા, વચક ૫૬૫૪૪ વચાલ, ચોરકૈઃ ચ અને ચૌરકૈઃ ઓર ચોરકૈ, સઘૃતઃ થી સહિત થી મિલાકર, પ્રદેહઃ દેપ કરવેા બેઠએ લેપ કરના ચાહિયે ॥ ૨૪ ॥

24. The unguent of root-stocks of white lotus, deodar, costus, liquorice cardamom, lotus, blue water-lily, eagle-wood elephant grass, Himalayan cherry and angelica, prepared in ghee, is a good application in headache.

પાર્શ્વરુજાહર એકઃ પ્રદેહઃ-

રાજા હરિદ્રે નલદં શતાઘે

દ્વે દેવદારુણિ સિતોપલા ચ ।

જીવન્તિમૂલં સઘૃતં સતૈલ-

માલેપનં પાર્શ્વરુજાસુ કોષ્ણમ્ ॥ ૨૫ ॥

રાજા રાસ્મા રાજા, હરિદ્રે બેઠ દેવદાર હલ્દી ઓર દારુહલ્દી, નલદમ્ બટામાંસી જટામાંસી, દ્વે શતાઘે સુવા અને વરિયાળી સૌંફ ઓર સોયા, દેવદારુણિ દેવદાર દેવદાર, સિતોપલા ચ અને ખડી સાકર મિશ્રી, સઘૃતમ્ તથા થી સહિત ઓર થી સહિત, સતૈલમ્ અને તેલ સહિત તથા નેલ સહિત, જીવન્તિમૂલમ્ દેડીનુ મૂળ એ જીવન્તિમૂલ યદ, પાર્શ્વરુજાસુ ૫૩માંના વ્યાધિમાં પાર્શ્વશ્લેષમેં, કોષ્ણમ્ નવશેકું ગરમ કરકે સુહાતા હુઆ, માલેપનમ્ આલેપન છે આલેપન હે ॥ ૨૫ ॥

25. The unguent of Indian groundsel, turmeric and Indian berberry, nardus, dill and fennel, deodar, sugar-candy and cork swallow-wort root, prepared in ghee and oil, and applied lukewarm, relieves pleurodynia.

નિર્વાપનો દ્વૌ પ્રદેહૌ-

શૈબાલપષ્પોત્પલવેત્રતુક્ક-

પ્રપૌષ્ઠરીકાણ્યમૃણાલલોઘમ્

પ્રિયશ્ચુકાલયકચન્દનાનિ

નિર્વાપણઃ સ્યાત્ સઘૃતઃ પ્રદેહઃ ॥ ૨૬ ॥

૨૫. દેવદારુણિ-દેવદાર (ગ.)

,, પાર્શ્વરુજાસુ કોષ્ણમ્-પાર્શ્વરુજાસુ (ક.)

૨૬. શૈબાલ-શૈબાલ (ક.)

કેવાલક ડેનાલ સવણ, વજ ૫૬ કમલ, કવણ ૬૨૫૬ નીલોત્તર, વેજ વાળું જ વેત, મુલ ૬૫૬ નામકેસર નાગ-કેસર, પ્રયોગરીકામિ પ્રયોગરીક પ્રયોગરીક, વજનાલ વીરધુને વાળે સસ, કોષમ્ ઢોધર કોષ, વિષમ્ ૫૬૬ મિયકુ કાલેયક પીળું ચંદન પીલાવન્દન, ચન્દનામિ અને સંદેહ ચંદન ઓર સફેદ ચન્દન, સવણ ઓઝોને ધી સાથે ફનકા ધીને મિલાકર વનાવા, પ્રવેહ: ૬૫ પ્રવેહ, નિર્વાપણ: ૬૬૬૫૫૬ દાહશામક, સ્વાલ છે હોતા હૈ ॥૨૬॥

26. Moss, lotus, blue water-lily, country willow, fragrant poon, root-stocks of white lotus, cuscus grass, lodh, perfumed cherry, yellow sandalwood, sandalwood: the unguent of these prepared in ghee is refrigerant.

સિતાલતાવતસપચકાન

યષ્ઠ્યાક્ષમૈન્દ્રી નલિનામિ દુર્વા ।

યવાસમૂલં કુશકાશયોઃ

નિર્વાપણ: સ્યાજ્જલમેરકા ચ ॥ ૨૭ ॥

સિતા ખડી સાકર મિશ્રી, કતા મજીઠ, વેતસ વાળું જ અમલવેતસ, પચકામિ ૫૬૬૫૬ પદ્માલ યષ્ઠ્યાક્ષમ્ જોડીમધ મુલેઈઠી, વેન્દ્રી ઓડી એન્દ્રી, નલિનામિ કમળ નલિન, દુર્વા ધ્રો દૂવ, યવાસમૂલમ્ જવાસાનું મૂળ ખમાસેકી જડ, કુશકાશયો: ચ કુશ તથા કાસાનું મૂળ કુશ ઓર કાશકી જડ, જંલમ્ મુગધી વાળે મુગન્ધવાલા, પરકા ચ અને ધાળાજરીકે ઓર હોગલા, નિર્વાપણમ્ ૬૬૬૫૫૬ દાહશામક, સ્વાલ છે હૈ ॥ ૨૭ ॥

27. The salve prepared of sugar, madder, country willow, Himalayan cherry, liquorice, Aindri, Nalin lotus, scutch grass, camel thorn root, small sacrificial grass, thatch grass, fragrant sticky mallow and elephant grass, is refrigerant.

૬૬: વિષહર: પ્રવેહ:—

શીલેયમેલાગુરુની સકુળે

ચપ્પડા મતં ત્વચ્ સુરવાલ રાક્ષા ।

શીતં નિહમ્યાવિરાલ પ્રવેહો

ચિવં શિરીષસ્તુ સસિન્ધુવાર: ॥ ૨૮ ॥

સેલેષ ૬૫૬૫૬ કચીલા, સકુળે કં સહિત કૂઠવહિત, પ્કાગુરુની ઓઝની અને અગુરુ ફકામથી ઓર અગર, ચેરક ચોરક, મતમ્ તમર તગર, ત્વચ્ તજ વાલપીની, સુરવાલ દેવદાર દેવદાર, રાક્ષા અને રાક્ષાને ઓર રાક્ષાકા, પ્રવેહ: ૬૫ લેપ, શીતમ્ શીતને શીતકો, અવિરાલ તરતમા શીષ, નિહમ્યાલ મટાડે છે નહ કરતા હૈ, સસિન્ધુવાર: તથા નગેડ સહિત એવં સિન્ધુવારે સાથ, શિરીષ: શિરીષને ૬૫ શિરીષકા લેપ, જુ તેા તેા, વિષમ્ વિષનેા વિષકો, નિહમ્યાલ નાશ કરે છે નહ કરતા હૈ,) ॥ ૨૮ ॥

28. The application of lichen, cardamom, eagle-wood, costus, angelica, Indian valerian, cinnamon, deodar, and Indian groundsel will soon relieve the condition of algidity. The application of siris with chaste tree will counteract the effects of toxicosis.

ત્વગ્દોષસંસ્વેદહર: પ્રઘર્ષ: શરીરદૌર્ગન્ધ્યહર: પ્રવેહ:—

શિરીષલામજ્જકદેમલોઝે-

સ્વગ્દોષસંસ્વેદહર: પ્રઘર્ષ: ।

પત્રામ્બુલોધ્રામયચન્દનામિ

શરીરદૌર્ગન્ધ્યહર: પ્રવેહ: ॥ ૨૯ ॥

શિરીષ શિરીષ શિરસ, લામજ્જક પીળેા વાળેા લામજ્જક, દેમ ૬૫૬ નાગકેસર નાગકેસર, કોઝે: અને ઢોધરનું ઓર લોષકા, પ્રઘર્ષ: ઉદ્વર્તન ઉદ્વર્તન, ત્વગ્દોષ આમડીના ઢોષે ત્વગ્દોષ, સંસ્વેદ તથા પરસેવાને ઓર પસીનેકો, હર: મટાડનાર છે નહ કરતા હૈ, પત્ર અને તેજપત્ર, અમ્બુ મુગધી વાળેા મુગન્ધવાલા, કોષ ઢોધર લોધ, અમય વીરધુનેા વાળેા સસ, ચન્દનામિ

૨૮. શીલેયમેલાગુરુનીસકુળે-શીલેયમેલાગુરુનાન્યકુળમ્ (ગ.પ.)

” ” વાપકુળમ્ (વ.)

” ” કુળે (વ.)

૨૯. કોઝ-કોઝ (ગ.પ.)

अने सङ्केत चन्दनका, प्रवेहः क्षेप प्रवेह, क्षीरदीर्घाञ्च-शरीरन्दीर्घाञ्च क्षीरकी दुर्गन्धताको, हरः हरना २ छे नष्ट करता है ॥ २९ ॥

29. Rubbing the body well with the powder of siris, geranium grass, fragrant poon and lodh, cures morbidity of skin and hyperhydrosis; the salve of cinnamon leaves, fragrant sticky mallow, lodh, cuscus grass, and sandalwood removes body fetor.

अध्यायार्थसंग्रहः—

तत्र श्लोकः—

इहानिजः सिद्धतमानुवाच

हानिजः सिद्धमहर्षिपूज्यः ।

चूर्णप्रदेहान् विविधामयान्

नारग्वधीये जगतो हितार्थम् ॥ ३० ॥

तत्र श्लोकः ते विषयमां उपसंहारने श्लोक छे ३ उस विषयमें उपसंहारका श्लोक है कि, सिद्ध-सिद्ध सिद्ध, महर्षि-तथा महर्षिजीने महर्षियोंसे, पूज्यः पूज्य पूजनीय, अनिजः भगवान् आत्रेये अनिपुत्र ऋषिने, जगतः जग-तन्मा जगतके, हितार्थम् हित भाटे हितके लिए, इह आ इस, नारग्वधीये आरग्वधीय अध्यायमां आरग्वधीय अध्यायमें, विविध-विविध नाना, नामयान् रोगनाशक रोगोंको नाश करनेवाले, हानिजतम् भन्नीस बत्तीस, सिद्धतमान् अत्यन्त सिद्ध अत्यन्त सिद्ध, चूर्णप्रदेहान् चूर्ण अने छेपो चूर्ण और प्रदेह, उवाच उवाच छे कहे हैं ॥ ३० ॥

Here is a recapitulatory verse:—

30. Here in this chapter entitled “The Purging Cassia”, the son of Atri, revered of the great sages of attainment, has described for the good of the world, the thirty-two most efficacious powders and unguents that are dispellers of manifold diseases.

१०. सिद्धतमानुवाच-सिद्धतवा उवाच (व.)

इत्यग्निवेशकृते तन्मे-चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने आरग्वधीयो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

इति आ प्रभाषे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्निवेशे २ये आ अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्मे अने अरुंधी प्रतिसंस्कार पाये आ शास्त्रमां और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, श्लोकस्थाने श्रुत-स्थान विषे सूत्रस्थानमें, नारग्वधीयः ‘आरग्वधीय’ ‘आरग्वधीय,’ नाम नामने नामका, तृतीयः त्रीजे तीसरा, अध्यायः अध्याय संपूर्ण थये अध्याय समाप्त हुआ ॥ ३ ॥

3. Thus in the Section on General Principles in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the third chapter entitled ‘Purging Cassia,’ is completed.

चतुर्थोऽध्यायः ।

येथे अध्याय अध्याय चौथा Chapter IV

बह्विरेचनशतीयाध्यायोपक्रमः—

अथातः बह्विरेचनशताश्रित्यमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः हवे अर्द्धथी अब आगे, बह्विरेचनशता-श्रित्यमध्यायं ‘बह्विरेचनशताश्रित्यमध्याय’ नामना ‘बह्विरेचन-शताश्रित्य’ नामके, अध्यायम् अध्यायजुं अध्यायका, व्याख्यास्यामः व्याख्यान करेशु व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये आत्रेयने, इति ह आ विषयमां नीचे प्रभाषे ७ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म उद्धृतुं छे कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the chapter entitled “Six hundred purgative preparations.”

2. Thus declared the worshipful Atreya.

१. बह्विरेचनशताश्रित्यमध्याय-बह्विरेचनशतीयाध्याय (प.)

षट्चिरेचनशतादीनां संग्रहेण कथनम्—

इह सल्लु षट् चिरेचनशतानि भवन्ति, षट् चिरेचनशतानि, पञ्च कषाययोनयः, पञ्चविधं कषायकल्पनं, पञ्चाशन्महाकषायाः, पञ्च कषाय-शतानि. इति संग्रहः ॥ ३ ॥

इह अहो यहाँ, सल्लु अरेअर निखित, षट्चिरेचन-शतानि छे। चिरेचनो छःसौ चिरेचन, भवन्ति छे हैं, षट् छ छः, चिरेचन- चिरेचनना चिरेचनके, आशयः आशये आशयो हैं, पञ्च पांच पांच, कषाय- कषाये (क्षवक्षु सिवायना रसे) नी कषायो (लवणसे अतिरिक्त रसो) की, योनयः अतिथो छे जातियां हैं, पञ्चविधं पांच प्रकारनी पांच प्रकारकी, कषाय- कषायेनी कषायोकी, कल्पनम् कल्पनाथो छे कल्पनाएँ हैं, पञ्चाशत् पचास पचास, महाकषायाः महाकषाये छे महाकषाय हैं, पञ्च कषायशतानि अने पांचसो कषाये छे और पांचसौ कषाय हैं, इति आ अभाथे इस प्रकार, संग्रहः संक्षेपभां संक्षेप छे संक्षेपमें कहा गया है ॥ ३ ॥

3. There are six hundred purgative preparations; six (plant) parts are the sources of purgative drugs; five (categories of taste) are the substrata of decoctives; five are the modes of preparation of decoctives; fifty are the groups of decoctives and five hundred is the number of decoctives. This is the subject put in a nut-shell.

षट्चिरेचनशतानि—

षट् चिरेचनशतानि, इति यदुक्तं तद्विह संग्रहे-
णोदाहृत्य विस्तरेण कल्पोपनिषदि व्याख्यास्यामः;

षट् चिरेचनशतानि छे। चिरेचनो छे छःसौ चिरेचन हैं, इति ओम् ऐसा, षट् ७ जो, उक्तम् उक्तं कहा, तत् तेजुं उसे, इह अहो यहाँ, संग्रहेण संक्षेपभां संक्षेपमें, उदाहृत्य उदाहरण आपी कह कर, विस्तरेण

३. षट्चिरेचनशतानि—चिरेचनयोगशतानि (प. ग. ड.)

॥ कषाययोनयः—कषायशतानि (इ.)

॥ पञ्चविधम्—पञ्च (इ.)

४. कल्पोपनिषदि व्याख्यास्यामः—कल्पोपनिषदुक्तव्याख्यास्यामः (प. च.)

विस्तारधी विस्तारसे, कल्पोपनिषदि कल्पशतानभां कल्प-
शतानमें, व्याख्यास्यामः व्याख्यान करे; ३२१ व्याख्यान करे;

4.-1. We shall here illustrate the said six hundred purgative preparations in brief, and shall give a detailed exposition in the section on Pharmaceutics.

(तत्र) त्रयस्त्रिंशद्योगशतं प्रणीतं फलेषु, एकोन-
चत्वारिंशज्जीमूतकेषु योगाः, पञ्चचत्वारिंश-
द्व्याकुषु,

तत्र तेभां उत्तमें, फलेषु भीठनी मैनफलके, त्रय-
स्त्रिंशत् योगशतम् ओकुसो तेनीस थोम् एकसौ तैसीस
योग, प्रणीतम् अनावेला छे बनाए हुए हैं, जीमूतकेषु
इकुसवेला बन्दालके, एकोनचत्वारिंशत् ओगधुथादीस
उन्तालीस, योगाः थोम् छे योग हैं, इत्याकुषु अने
कुसवी तुंअडीना और कटुतुम्बीके, पञ्चचत्वारिंशत्
पिस्तादीस थोम् छे पैतालीस योग हैं;

4.-2 Out of these purgative prepa-
rations, 133 preparations are made
from the emetic nut; 39 preparations
from bristly luffa; 45 from bottle-gourd;

धामार्गवः षट्पिचा भवति योगयुक्तः, कुटज-
स्त्वष्टादशधा योगमेति, कृतवेचनं षट्पिचा भवति
योगयुक्तं,

धामार्गवः कुसवी गधडी तिक बीयातोरई, षट्पिचा
साठ प्रकारके, योगयुक्तः थोम्वाभां
योगवाली, भवति थाय छे होती है, कुटजः तु कुडो कुडा,
अष्टादशधा अठार प्रकारके, योगम्
थोम्ने योगको, एति पात्रे छे प्राप्त होता है, कृतवेचनम्
अने कुसवी तुरियां और कडवी तोरई, षट्पिचा साठ
प्रकारके, योगयुक्तम् थोम्वाभां योगयुक्त,
भवति थाय छे होती है;

4.-3 60 from sponge-gourd; 18 from
the bark of kurchi, 60 from bitter luffa;

इयामात्रिवृद्योगशतं प्रणीतं दशपरं खात्र
भवन्ति योगाः,

ફળાનિશ્ચિત્ કાળાં નસૈતરના કાલીનિશ્ચેષ કે, યોગસત્ત્વ ૧૦૦ સેા યોગ એકતો યોગ, પ્રચીત્ત્વ કહેલા છે કહે છે, જગ અને અહીં જોર યહાં, જપરે ચ બીજા પછુ જોરની, વજા દશ દસ, યોગા: યોગે યોગ, મંચસ્તિ થાય છે હોતે છે,

4-4. 100 from black turpeth and turpeth, with 10 extra preparations;

ચતુરશ્ચુલો દ્વાવશષા યોગમેતિ, લોઢં વિષ્ણી યોગશયોગયુક્ત, મહાપુષ્પો ભવતિ વિશતિયોગયુક્ત;

ચતુરશ્ચુલ: ૪૨માળે અમલતાસ, દ્વાવશષા ૧૨ પ્રકારના વારહ પ્રકારકે, યોગસ્ યોગને યોગકો, વૃત્તિ પામે છે પ્રાપ્ત હોતા છે, લોઢં યોગ લોઢં, વિષ્ણી વિધિમાં વિધિયે, યોગશયોગયુક્ત ૧૬ યોગવાળું છે સોલહ યોગ વાલા છે, મહાપુષ્પ: અને ચોર જોર લેહુંડ, વિશતિ ૨૦ વીસ વીસ, યોગયુક્ત: યોગવાળો યોગવાલા, ભવતિ થાય છે હોતા છે,

4-5. 12 from purging cassia; 16 from lodh; 20 from thorny milk-hedge;

પ્રકોનચત્વારિંશત્ સસલાશસ્ત્રિન્યોર્યોગાઃ, અષ્ટચત્વારિંશદ્વન્તીદ્રવન્યોઃ, ઇતિ વર્ણવિરેચન-શત્તાનિ ॥ ૪ ॥

સસલા ચિકાખાધ ચીકાલાઈ, શસ્ત્રિન્યો: અને આંખકૂટામણીના જોર શંખિની કે, પ્રકોનચત્વારિંશત્ ૩૯ યોગશ્ચયાલીસ ઉનતાલીસ, વન્તી દન્તી વન્તી, દ્રવન્યો: અને દ્રવન્તીના જોર દ્રવન્તીકે, અષ્ટચત્વારિંશત્ ૪૮ અડતાલીસ અડતાલીસ, ઇતિ આ પ્રમાણે ઇસ પ્રકાર, વર્ણવિરેચન શત્તાનિ ૬૦૦ વિરેચનો છે. છઃસો વિરેચન છે ॥ ૪ ॥

4-6. 39 from soap pod, and ctenolepis and 58 from red physic nut and physic nut; these are the six hundred purgative preparations.

વર્ણવિરેચનાભયા:—

વર્ણવિરેચનાભયા ઇતિ સ્તીરમૂલત્વજપત્રપુષ્પ-ફલાનીતિ ॥ ૫ ॥

સ્તીર દૂધ દૂધ, મૂલ મૂલ, ત્વજ પત્ર પત્ર, પુષ્પ પુષ્પ, ફળ ફળ,

વજ પાન વજ, પુષ્પ દૂધ પુષ્પ, ફળાનિ અને દૂધ જોર ફળ, ઇતિ એ વે, વર્ણવિરેચન વિરેચનના વિરેચન કે, જાગવા: આશ્ચર્ય છે જાગવ છે ॥ ૫ ॥

5. There are six sources of purgative drugs, namely, milk, root, bark, leaves, flowers and fruits of plants.

વજ: કષાયયોનયં—

પચ્ચ કષાયયોનય ઇતિ મધુરકષાયોઽમ્લક-ષાય: કટુકષાયસ્તિકકષાય: કષાયકષાયએતિ તન્મે સંજ્ઞા ॥ ૬ ॥

મધુરકષાય: મધુર કષાય મધુર કષાય, અમ્લકષાય: અમ્લ કષાય, કટુકષાય: કટુકષાય, કટુ કષાય, તિક્કકષાય: તિક્ત કષાય તિક્કકષાય, કષાયકષાય: અને કષાય કષાય જોર કષાયકષાય, ઇતિ એ વે, પચ્ચ પાંચ પાંચ, કષાય-યોનય: કષાયની યોનિઓ છે કષાયની યોનિયાં છે, ઇતિ એ પ્રકારે ઇસ પ્રકાર, તન્મે શાસ્ત્રમાં ઇસ શાસ્ત્રમાં, સંજ્ઞા સંજ્ઞા છે સંજ્ઞા છે ॥ ૬ ॥

6. The substrata of decoctives from five categories of tastes as described in this text are the decoctives belonging to the categories of sweet, acid, bitter, pungent and astringent tastes. (The salt taste is excluded.)

પચ્ચવિધં કષાયકલ્પનમ્—

પચ્ચવિધં કષાયકલ્પનમિતિ તથા—સ્વરસઃ, કલ્કઃ, શૂટઃ, શીતઃ, ફાણ્ડઃ, કષાય ઇતિ ।

પચ્ચવિધમ્ પાંચ પ્રકારની પાંચ પ્રકારકી, કષાય કષાયની કષાય કી, કલ્પનમ્ ઇતિ કલ્પના છે કલ્પના છે, તદ્વજા જેમકે જેસે કિ, સ્વરસઃ સ્વરસ સ્વરસ, કલ્કઃ કલ્ક કલ્ક, શૂટઃ શૂટ શૂટ, શીતઃ શીત શીત, ફાણ્ડઃ અને ફાણ્ડ જોર ફાણ્ડ, ઇતિ એ પ્રમાણે ઇસ પ્રકાર, કષાય: કષાય છે કષાય છે,

7. There are five modes of pharmaceutical preparation of these decoctives, viz., expressed juice, paste, decoction, cold infusion and hot infusion.

૮. કષાય ઇતિ—કષાયએતિ (૩.)

સ્વચ્છતાની તૃતીયાવસ્થા—

(અન્યનિષ્ક્રિયતાવસ્થામાંથી પ્રત્યક્ષ રસ ઉત્પન્ન થાય છે.
 ૧. પિચ્છિત રસપિચ્છિત રસ કલ્પક: પરિકીર્તિત: ॥
 ૨. વજી તુ કચિતં ગ્રંથ્યં મૃતમાદુશ્ચિષ્ણુસકા: ।

અન્ય ૫-૨૫. અન્યમાં, નિષ્ક્રિયતાવસ્થામાંથી પ્રત્યક્ષ રસ ઉત્પન્ન થાય છે, પ્રત્યક્ષ રસમાંથી પ્રત્યક્ષ રસ, રસ: નીકળેલા રસ નિકળા
 જુના રસ, સ્વચ્છતા: સ્વચ્છતા સ્વચ્છતા, ઉત્પન્ન થાય છે
 કદા જાતા છે, રસપિચ્છિત રસ અદિત પીચેલા પ્રત્યક્ષ
 રસ સહિત પીચે હુણે પ્રત્યક્ષ, ૧: ૭: જો, પિચ્છિત: પિચ્છિત છે
 પિચ્છિત છે, ૨: તે વધુ, કલ્પક: કલ્પક કલ્પક, પરિકીર્તિત:
 કલ્પક છે કદા જાતા છે, વજી તુ અને અન્ય ઉપર જોર
 અન્ય પર, કચિતં ઉકાળેલા ઉકાળે હુણે, પ્રત્યક્ષ પ્રત્યક્ષ
 પ્રત્યક્ષ, ચિષ્ણુસકા: ચિષ્ણુસકા: ચિષ્ણુસકા, જુલ્મ શુભ
 જુલ્મ, જાદુ: કલ્પક છે કદા છે:

7.-(2) The fresh juice extracted by mechanical pressure from a herb is called expressed juice. The soft mass prepared by pounding the drug along with its juice is known as paste. The physicians give the name of "decoction" to that fluid which is obtained by boiling over a fire.

પ્રત્યક્ષાપોચિતાત્તોયે પ્રત્યક્ષે નિષ્ક્રિય સંસ્થિતાત્ ॥
 કષાયો યોડમિનિર્યાતિ સ શીત: સમુદાહત: ।
 ક્ષિપ્ત્વોચ્છોયે મૃદિતં તત્ ફાણ્ટં પરિકીર્તિતમ્ ॥)

પ્રત્યક્ષે પ્રત્યક્ષ તપાવેલા જુલ્મ ગરમ, જોયે પાણીમાં
 જલમાં, નિષ્ક્રિય રાત્રિભર રાત્રિભર, સંસ્થિતાત્ રાત્રિભર
 રહે હુણે, જાતોચ્છિત્ત્વ અડેલા કૂટે હુણે, પ્રત્યક્ષ પ્રત્યક્ષમાંથી
 પ્રત્યક્ષ, ૧: ૭: જો, કષાય: કષાય કષાય, અનિનિર્વાતિ
 નીકળે છે નિકળતા છે, ૨: તે વધુ, શીત: શીત શીત,
 સમુદાહત: કલ્પક છે કદા જાતા છે, અન્ય અને અન્ય
 જોર ગરમ, જોયે ૭-૭માં જલમાં, ક્ષિપ્ત્વા નાખીને
 કલ્પક, કચિતં તત્ મૃદિતં કલ્પક રસને મલ્લક

૭. ૧: પિચ્છિત:—અનિનિર્વાતિ (૧. ૨.)

,, ૨: કલ્પક:—તત્કલ્પક: (૧. ૧. ૨.)

,, પરિકીર્તિત:—પરિકીર્તિત (૧. ૩.)

૭. પ્રત્યક્ષે નિષ્ક્રિય—તપુનિષ્ક્રિય (ક. ૧. ૧. ૩. ૩. ૩.)

નિષ્ક્રિય હુણે રસ કો, કાલ્પક કલ્પક, પરિકીર્તિત
 કલ્પક છે કદા છે ॥

7.-(3) That is called cold infusion which is obtained by crushing a drug and keeping it overnight in boiled water; and that is called hot infusion which is obtained from a crushed drug by pouring hot water over it.

સ્વચ્છતાની તૃતીયાવસ્થા—

તેમાં યંથાપૂર્વે વલ્લાચિક્યમ્, અતઃ કષાયકલ્પના
 વ્યાધ્યાતુરવલ્લાચિક્ષી: ન સ્વચ્છતા જાતુ સર્વાણિ સર્વ-
 ઓપયોગીનિ અવનિત ॥ ૭ ॥

તેમાં તેઓમાં જનમાં, વ્યાપૂર્વે પડેલા પડેલામાં
 પૂર્વે પૂર્વે, વલ્લાચિક્યમ્ જનની અધિકતા હોય છે
 વલ્લાચિક્યમ્ હોય છે, અતઃ યેથી રસે, કષાય-
 કષાયમાંથી કષાયોંકી, કલ્પના કલ્પના કલ્પના, વ્યાધિ-
 યેગ રોગ, જાતુર- તથા રોગીના એવં રોગીને, વલ-
 જનની વલ પર, વલ્લાચિક્ષી અપેક્ષા રાજે છે નિર્મલ છે,
 એવં જાતુ કો પ્રમાણે, રસ પ્રકાર, સર્વાણિ સર્વાણિ સર્વ,
 સર્વ સર્વે સ્વચ્છતા સર્વ જગદ, ઉપયોગીનિ ઉપયોગી
 ઉપયોગી, ન અવનિત અતઃ નથી નથી હોતે ॥ ૭ ॥

7.-(4) The potency of each of these five preparations is superior to its succeeding one (i. e. each preceding one is more powerful than the succeeding one). Hence the preparation should be so made as to accord with the strength of the disease as well as that of the patient. Hence any and every preparation may not be made use of in any and every case indiscriminately.

પ્રત્યક્ષમહાકષાયાણાં સંપ્રદેશ વિવરણમ્—

‘પ્રત્યક્ષમહાકષાય’ હિતિ વજીતં તત્પ્રત્યક્ષમહા-
 કષાયમ્;

પ્રત્યક્ષ પ્રત્યક્ષ, મહાકષાય: મહાકષાય:

એ મહાકૃપાય છે, હવે એ પ્રમાણે એસા, ત્વ જે જો, ઉક્ત્ય કથું એ કહા છે, ત્વ તેનું ઉત્તકા, અનુબ્ધાસ્વાસ્વામઃપ્રમાપ્ત્યાન કરશું વ્યાખ્યાન કરંગે;

8.-(1) Now we shall explain and describe the fifty groups of decoctives mentioned above.

વચ્ચકાચક્ષતાનાં વિવરણમ્—

તથા—જીવનીયો વૃંહણીયો લેક્ષનીયો મેદનીયઃ સન્ધાનીયો દીપનીય इति षट्कः कषायवर्गः;

ત્વ વયા જેમ કે જંસે કિ, જીવનીયઃ જીવનીય, વૃંહણીયઃ બૃંહણીય, લેક્ષનીયઃ લેક્ષનીય, મેદનીયઃ મેદનીય, સન્ધાનીયઃ સન્ધાનીય, દીપનીયઃ અને દીપનીય ઓર દીપનીય, इति આ યહ, ષટ્કઃ છથી બનેલો છે; સે વના હુઆ, કષાય વર્ગઃ કષાયવર્ગ છે કષાયવર્ગ છે;

8.-(2) They are life-promoters, roborants, revulsives, laxatives, synthesizers and digestive-stimulants; this hexad makes one group of decoctives.

वस्यो वर्ण्यः कण्ठयो हृद्य इति चतुष्कः कषायवर्गः;

વસ્યઃ વસ્ય, વર્ણ્યઃ વર્ણ્ય, કણ્ઠ્યઃ કણ્ઠ્ય, કમ્પ્યઃ, હૃદ્યઃ અને હૃદ્ય ઓર હૃદ્ય, इति એ યહ, ચતુષ્કઃ ચારથી બનેલો છે; ચારસે વના હુઆ, કષાયવર્ગઃ કષાય વર્ગ છે કષાયવર્ગ છે;

8.-(3) Promotives of strength, promotives of complexion, promotives of voice and cordials—this tetrad makes one group of decoctives.

तृप्तिघ्नोऽशोऽन्नः कुष्ठघ्नः कण्डूघ्नः किसिघ्नो विषघ्न इति षट्कः कषायवर्गः;

તૃપ્તિઘ્નઃ તૃપ્તિઘ્ન, અશોઞ્નઃ અશોઞ્ન, કુષ્ઠઘ્નઃ કુષ્ઠઘ્ન, કણ્ઠઘ્નઃ કણ્ઠઘ્ન, કિસિઘ્નઃ કિસિઘ્ન, વિષઘ્નઃ અને વિષઘ્ન ઓર વિષઘ્ન, इति

આ યહ, ષટ્કઃ છથી બનેલો છે; સે વના હુઆ, કષાયવર્ગઃ કષાયવર્ગ છે કષાયવર્ગ છે;

8.-(4) Appetisers, anti-hemorrhoidals, curatives of dermatosis, anti-pruritics, anthelmintics and antidotes to poison—this hexad makes one group of decoctives.

स्तन्यजननः स्तन्यशोधनः शुक्रजननः शुक्रशोधन इति चतुष्कः कषायवर्गः;

સ્તન્યજનનઃ સ્તન્યજનન, સ્તન્યશોધનઃ સ્તન્યશોધન, શુક્રજનનઃ શુક્રજનન, શુક્રશોધનઃ અને શુક્રશોધન ઓર શુક્રશોધન, इति આ યહ, ચતુષ્કઃ ચારથી બનેલો છે; ચારસે વના હુઆ, કષાયવર્ગઃ કષાયવર્ગ છે કષાયવર્ગ છે;

8.-(5) Galactagogue, galacto-depurant, spermatopoeitic and spermo-depurant—this tetrad makes one group of decoctives.

स्नेहोपगः स्वेदोपगो वमनोपगो विरेचनोपग आस्थापनोपगोऽनुवासनोपगः शिरोविरेचनोपग इति सप्तकः कषायवर्गः;

સ્નેહોપગઃ સ્નેહોપગ, સ્વેદોપગઃ સ્વેદોપગ, વમનોપગઃ વમનોપગ, વિરેચનોપગઃ વિરેચનોપગ, આસ્થાપનોપગઃ આસ્થાપનોપગ, અનુવાસનોપગઃ અનુવાસનોપગ, શિરોવિરેચનોપગઃ અને શિરોવિરેચનોપગ, इति આ યહ, સપ્તકઃ સાતથી બનેલો છે; સાતસે વના હુઆ, કષાયવર્ગઃ કષાયવર્ગ છે કષાયવર્ગ છે;

8.-(6) Adjuvants in oleation, adjuvants in sudation, adjuvants in vomition, adjuvants in purgation, adjuvants in corrective enemata, adjuvants in unctuous enemata and adjuvants in errhines—this heptad makes one group of decoctives.

૮. આસ્થાપનોપગઃ—આસ્થાપનઃ (ત.)

સારિવા કપૂરીમધુરી, પવત્સા હિમિથે વિદારી, સિતા સુદે
પ્રો સફેદ રુપ, કતા: અને સ્થામ દુર્વા ઝોર ગહરી હરી રુપ,
હતિ આ પ્રમાણે, હસ પ્રકાર, હમાલિ આ વે, રુપ દશ દશ
રુપ, અવનિષ્ઠ છે (૮)

10.-(2) Sandal wood, fragrant poon,
himalayan cherry, cuscus grass, liquo-
rice, madder, indian sarsaparilla,
white yam and white and black scutch
grass:-these ten are promotives of
complexion. (8)

કન્યો દશકો મહાકથાય:—

સારિવેશ્મૂલમધુકપિપ્પલીદ્રાક્ષાવિદારીકૈટર્યુંહં-
સપાદીવૃહતીકણ્ઠકારિકા હતિ દશેમાનિ કણ્ઠયાનિ
અવનિષ્ઠિ (૯)

સારિવા સારિવા કપૂરીમધુરી, હાલુમૂલ શેરડીનાં
મૂળ ફલકા મૂલ, મધુક જેડીમધ મુલેહટી, પિપ્પલી પીપર
પિપ્પલી, દ્રાક્ષા દ્રાક્ષ દ્રાક્ષા, વિદારી હિમિથે વિદારી,
કૈટર્યું મીઠા લીમડે મીઠા નીમ, હંસપાદી હંસરાજ
હંસરાજ, વૃહતી ઊભી ભેરી ગણી વડી કટેરી, કણ્ઠકારિકા:
અને ભેડી ભેરી ગણી ઝોર છોટી કટેરી, હતિ આ
પ્રમાણે, હસ પ્રકાર, હમાલિ આ વે, રુપ દશ દશ
રુપ, અવનિષ્ઠ છે (૯) ૧ ૧

10.-(3) Indian sarsaparilla, root
of sugar-cane, liquoricc, long pepper,
grapes, white yam, curry-leaf tree,
maiden hair, indian night-shade and
yellow-berried night-shade:-these ten
are promotives of voice. (9)

હથો દશકો મહાકથાય:—

આમ્રામ્રાતકલિકુચકરમર્દવૃક્ષામ્લામ્લવૈતસ-
કુવલવદરદાહિમમાતુલુક્ષાનીતિ દશેમાનિ હયાનિ
અવનિષ્ઠિ (૧૦), હતિ ચતુષ્ક: કથાવર્ગ: ॥ ૧૦ ॥

આમ્ર આમ્ર, આમ્રાતક અંબાડે અમ્બાડા,
કલિકુચ કલિકુચ વદરહલ, કરમર્દ કરમર્દ કરમર્દ, વૃક્ષામ્લ

૧૦. (૧) કૈટર્યું-કૈટર્યું (૫.)

૧૦. (૧૦) કલિકુચ-નિકુચ (સ. વ. જ. ક. ઠ. ત.)

કેકમ કોકમ, અમ્લવૈતસ અમ્લવૈતસ અમ્લવૈત, કુવલ
મીટાં મીટાં કલાવેર, વદર મીટાં વેર, દાહિમ દાહિમ,
માતુલુક્ષાનિ અને અમ્લતુરું ઝોર વકોતરા, હતિ આ
પ્રમાણે, હસ પ્રકાર, હમાલિ આ વે, રુપ દશ દશ, હમાલિ
દશ દશ, અવનિષ્ઠ છે (૧૦) હતિ આ વે, ચતુષ્ક:
આરથી બનેલો ચારસે વના હુઆ, કથાવર્ગ: કથાવર્ગ:
કે કથાવર્ગ છે ॥ ૧૦ ॥

10.-(4) Mango, indian hog plum,
lakooch, bengal currant, kokam butter,
amlavetasa, indian jujube, big jujube,
pomegranate and pommello:-these ten
are cordials (10) Thus the four groups
of decoctives are complete.

દુતિગ્રો દશકો મહાકથાય:—

નાગરચવ્યચિત્રકવિઙ્ગમૂર્ષાગુહાવચામુસ્તપિ-
પ્પલીપટોલાનીતિ દશેમાનિ દુતિગ્રાનિ અવનિષ્ઠિ (૧૧),

નાગર ચુંડે સોંઠ, ચવ્ય ચવ્ય ચવ્ય, ચિત્રક ચિત્રક
ચિત્રક, વિઙ્ગ વાવડે ગ વાયવિઙ્ગ, મૂર્ષા મીટાંવેલ મૂર્ષા,
ગુહા ગુહા ગિલોય, વચા વચ વચ, મુસ્ત મીટાં
મોલા, પિપ્પલી પીપર પિપ્પલી, પટોલાનિ અને પરવળ
ઝોર પરવળ, હતિ આ પ્રમાણે, હસ પ્રકાર, હમાલિ આ વે,
રુપ દશ દશ, દુતિગ્રાનિ તુસિદ દુતિગ્રા, અવનિષ્ઠ છે (૧૧)

11. (1) Dry ginger, piper chaba,
white-flowered lead wort, embelia, tri-
lobed virgin's bower, guduch, sweet
flag, nut-grass, long pepper and
wild snake-gourd:- these ten are
appetisers. (11)

અંશોગ્રો દશકો મહાકથાય:—

કુટજવિલ્વચિત્રકનાગરાતિવિષામયાચમ્બવા-
સકદાવહરિદ્રાવચાચમ્બ્યાનીતિ દશેમાન્યશોગ્રાનિ
અવનિષ્ઠિ (૧૨),

કુટજ કુટજ, વિલ્વ પીપ્પુ વેલ, ચિત્રક ચિત્રક
૧, નાગર ચુંડે સોંઠ, અતિવિષા અતિવિષા અતિવિષા,

૧૧. (૧૧) પટોલ-પટોલ (૫.)

૧૧. (૧૨) વચ્ચાસ-વચ્ચાસ (૫.)

जम्बया ६२३ हरद, चम्पवासक धमासे। चमासा, दाद-
हरिद्रा ६२३ ६०६२ दादहल्दी, चमा १०४ चच, चम्बानि
अने अचक्ष और चम्ब, इति आ प्रभाषे। इस प्रकार,
इमानि आ ये, दश ६१ दश, अक्षौन्नानि अशौं
अक्षौन्न, भवन्ति ७ हैं ॥१२॥

११.-(२) Kurchi, bael, white flow-
ered lead wort, dry ginger, atees, che-
bulic myroblan, cretan prickly clover,
Indian berberry, sweet flag and piper
chaba:- these ten are anti-hemorrhoi-
dals (12).

कुष्ठो दशको महाकषायः—

खदिराभयामलकहरिद्रा। चम्पकरससप। गिरिवच-
करवीरविडङ्गजातीप्रवाला इति दशेमानि कुष्ठ-
ग्रानि भवन्ति (१३),

खदिर भेर खैर, जम्बया ६२३ हरद, आमलक
आभगाँ आँवला, हरिद्रा ६०६२ हल्दी, चम्पकर सिद्धाभा
मिलावाँ, सप्तपर्ण आतविन सतवन, आरग्वच भरभागे।
अमलतास, करवीर ६२३ कनेर, विडङ्ग वावडिग वाय-
विडङ्ग, जातीप्रवाला: अने गूधनां प्रवाक्ष और चमेलीके
पते, इति आ प्रभाषे। इस प्रकार, इमानि आ ये, दश
६१ दश, कुष्ठग्रानि ६५६ कुष्ठग्र, भवन्ति ७ हैं (१३),

११.-(३) Catechu, chebulic myroba-
lan, emblic myrobalan, turmeric, mar-
king nut, dita bark, purging cassia,
Indian oleander, embelia and sprouts of
spanish jasmine:- these ten are cura-
tive or dermatosis. (13).

कण्डूो दशको महाकषायः—

चन्दननलङ्कृतमालनकमालमिम्बकुटजसर्ष-
पमधुकदारहरिद्रामुस्तानीति दशेमानि कण्डूग्रानि
भवन्ति (१४),

चन्दन अँदन चन्दन, मलद ७८१भाँसी जटामाँसी,
कुलमाक भरभागे। अमलतास, चकमाक ३२०४ करज,
११. (१३) हरिद्रा—दादहरिद्रा (५.)

,, करवीर—चम्ब (५.)

निम्ब धीमडे नीम, कुटज ६५६ कषा, सर्व ३२३५
सरसों, मधुक नेदीमध मुलैहठी, दादहरिद्रा ६२३ ६०६२
दादहल्दी, मुस्तानि अने भेध और मोषा, इति आ
प्रभाषे। इस प्रकार, इमानि आ ये, दश ६१ दश,
कण्डूग्रानि ६५६ कण्डूग्र, भवन्ति ७ हैं (१४),

११.-(४) Sandal wood, nardus, pur-
ging cassia, Indian beech, neem, kur-
chi, rape seeds, liquorice, Indian ber-
berry and nut-grass:- these ten are anti-
pruritics. (14).

कुमिन्नो दशको महाकषायः—

अक्षीवमरिचगण्डीरकेयुकविडङ्गनिर्गुण्डीकि-
णिहीअवध्वावृषपर्णिकाखुपर्णिका इति दशेमानि
किमिन्नानि भवन्ति (१५),

अक्षीव अरगवानां पीन सहजनके बीन, मरिच
भरी कालीमिर्च, गण्डीर भंड़ीर गण्डीर, केयुक ६५६
केयुक, विडङ्ग वावडिग वायविडङ्ग, निर्गुण्डी नने
सम्भाल, किणिही अँडे शिरीष सकेद शिरीष, अवध्वा
गोभरु गोखर, वृषपर्णिका वृषपर्णिका वृषपर्णी, आ-
वृषपर्णिका अने उँदरकनी और मूवाकणी, इति आ प्रभाषे।
इस प्रकार, इमानि आ ये, दश ६१ दश, किमिन्नानि
६५६ किमिन्न, भवन्ति ७ हैं (१५),

११.-(५) Seeds of drumstick, black
pepper, gandra, kebuka, embelia, chaste
tree, white siris, small caltrops, vrishap-
arnika and kidney leaves thomea, these
ten are anthelmintics. (15).

विषग्रो दशको महाकषायः—

हरिद्रामखिष्टासुवहासूफमैलापाकिन्दीचुम्बनक-
तकशिरीषसिन्धुवारभलेष्मातका इति दशेमानि
विषग्रानि भवन्ति (१६), इति चदकः कषाय-
वर्गः ॥११॥

हरिद्रा ६०६२ हल्दी, मखिष्टा भञ्ज मजीठ, सुवहा
नसे। त२ निचोष, सूफमैला नाणी येक्षी छोटी इलायची,
पाकिन्दी ६५७ नसे। त२ काला निचोष, चुम्बन अँदन
चन्दन, कतक निभंणी निमेली, शिरीष शिरीष शिरीष,

सिन्धुवार नमोऽसम्माह, केन्मातकाः अने गुंहे और कसुवा, इति आ प्रभाछे इस प्रकार, इमानि आ ये, दस दश दस, विवेजोनि विषम विषम, भवन्ति छे हैं, इति आ यह, चंदकः छडी जमेछे छडे बना हुआ, कषायवर्ग छपावर्ग छे कषायवर्ग है ॥११॥

11.(6) Turmeric, madder, turpeth small cardamom, black turpeth, sandal wood, clearing nut, siris, chaste tree and assyrian plum:- these ten are antidotes to poison. (16). Thus the six groups of dedocives are completed.

स्तन्यजननो दशको महाकषायः—

वीरजशालिचक्रिकेक्षुवालिकावर्मकुशकाशगुन्द्रे-
त्कटकचृणमूलानीति दशोमानि स्तन्यजननानि
भवन्ति (१७),

वीरज वीरजुने वागे। शस, शालि शाण शाली, चक्रिक आरी येआ सारी, इक्षुवालिका धक्षुवालि६। कक्षुवालि६, 'वर्म' वर्म, कुश कुश छोटी दर्म, काश कसुवा, गुन्दा धाभाजदीयु' हीगला, इत्कट छकट इत्कट, कचृणमूलानि अने रोहिषवाचके भूण रोहिष वाचके मूल, इति आ प्रभाछे इस प्रकार, इमानि आ ये दस दश दस, स्तन्यजननानि स्तन्यजनन स्तन्यजनन, भवन्ति छे हैं (१७),

12. Cuscusgrass, sali, sastika, ikshu-
valika, sacrificial grass, small sacrifi-
cial grass, thatch grass, elephant grass,
itkata and ginger grass roots:- these
ten are galactogogues (17).

स्तन्यशोधनो दशको महाकषायः—

पाठामहौषधसुरदारमुस्तमूर्वागुब्धीवत्सक-
फककिरातसिक्कककदुरोहिणीसारिवा इति दशो-
मानि स्तन्यशोधनानि भवन्ति (१८),

पाठा पाठा पाठा, महौषध स्रं सोंठ, सुरदार देवदार, मुस्त मोथा, मूर्वा मोरवेस मूर्वा, गुब्धी भगे। गिल्लेय, वत्सकफल छडी शींग वृक्षी

११. (१७) कचृण-छ (५.)

सीन, किरातसिक्क करिवातु चिरायता, कदुरोहिणी छडे कुंछी, सारिवाः अने सारिवा और कपूरिमधुरी, इति आ प्रभाछे इस प्रकार, इमानि आ ये, दस दश दस, स्तन्यशोधनानि स्तन्यशोधन स्तन्यशोधन, भवन्ति छे हैं (१८),

12.-(2) Patha, dry ginger, deodar, nut-grass, trilobed virgin's bower, guduch, fruits of kurchi, chiretta, kurroa and Indian sarsaparilla:- these ten are galacto-depurants. (18).

शुक्रजननो दशको महाकषायः—

जीवकर्षभककाकोलीक्षीरकाकोलीमुद्रपणीमा-
षपणीमेदावृक्षरुहाजटिलाकुलिङ्गा इति दशोमानि
शुक्रजननानि भवन्ति (१९),

जीवक छवड जीवक, कषभक कषभक कषभक, काकोली छडी काकोली, क्षीरकाकोली क्षीरकाकोली, मुद्रपणी मुद्रपणी जंगवन, माषपणी माषपणी वनउद, मेदा मेदा मेदा, वृक्षरुहा शतावरी, जटिला जटिला सी जटिला, कुलिङ्गा अने छडीगु और उदंगन, इति आ प्रभाछे इस प्रकार, इमानि आ ये, दस दश दस, शुक्रजननानि शुक्रजनन शुक्रजनन, भवन्ति छे हैं ॥१९॥

12.-(3) Jivaka, rishabhaka, ksiraka-
koli, wild green gram, wild black
gram, meda, climbing asparagus, nar-
dus and blepharis:-these ten are sper-
mato-poietic. (19),

शुक्रशोधनो दशको महाकषायः—

कुष्ठैलवालुककदफलसमुद्रफेनकदम्बनियस्ते-
क्षुकाण्डेक्षिधुरकवसुकोशीरापीति दशोमानि
शुक्रशोधनानि भवन्ति (२०), इति दशोमानि
कषायवर्गः ॥२०॥

कुष्ठ छडे कूठ, एलवालुक ओलुवा एकवाडक, कदक छपावर्ग कायफल, समुद्रफेनसमुद्रफेन, कदम्बनियस्ते छडे अने मुंठ कदम्बका नौद, इक्षु नान्दी ११. (१९) वृक्षरुहा-वृक्षरुहा (क. व. व. व. व. व.)

शेरी की चूना, काण्डेष्टु शेरी शेरी ऊस, इन्द्रक
और शेर ताम्रकाना, चण्डक आयेरी मरहपुषा, कशीरामि
अने बीरकुने वागे और चत, इति आ प्रभाषे
इस प्रकार, इमानि आ ये दस दस दस, इन्द्रकोषगानि
शुद्धोपन इन्द्रकोषन, मवन्ति छे हैं, (२०), इति आ
वह, चण्डकः आयेरी जनेदे चारसे बना हुआ, कषाय-
ग्नोः उष्णवर्ण छे कषायवर्ण है ॥१२॥

12.-(4) Costus, cherry tree, box myrtle, fish bone, cadamba resin, sugar cane, bigger sugar cane, long-leaved barleria, hog's weed and cuscus grass:- these ten are spermo-depurants. (20)

Thus the four groups of decoctives are complete.

स्नेहोपगो दसको महाकषायः—

मृद्धीकामधुकमधुपर्णीमेवाविदारीकाकोलीक्षीर-
काकोलीजीवकजीवन्तीशालपथ्य इति दशेमानि
स्नेहोपगानि भवन्ति (२१),

मृद्धीका शल मुनका, मधुक नेडीमध मुलैहरी,
मधुपर्णी जेणे गिलोय, मेदा मेदा मेदा, विदारी इजिथे
विदारी, काकोली काकोली काकोली, क्षीरकाकोली क्षीर-
काकोली क्षीरकाकोली, जीवक जीवक जीवक, जीवन्ती
क्षीर जीवन्ती, शालपथ्यः अने शालपथ्य और सरिवन,
इति आ प्रभाषे इस प्रकार, इमानि आ ये, दस दस
दस, स्नेहोपगानि स्नेहोपग, मवन्ति छे हैं (२१)

13.-(1) Grapes, liquorice, guduch, meda, white yan, kakoli, ksira kakoli, jivaka, cork swallow wort and ticktrefoil-
'these ten are adjuvants in oleation. (21).

स्नेहोपगो दसको महाकषायः—

शोभाक्षमकैरव्यङ्ग्यक्षीरपुनर्नवायवतिलकुल-
स्थानावधराणीति दशेमानि स्नेहोपगानि
भवन्ति (२२),

१३. (२१) मेदा-महाविदा (५)

,, मधुक-मधुक (५)

शोभाक्षमक अरुमेदा सहज, वरुण और ये दस,
मके आयेरी आक, वृक्षीर शेरी आयेरी येतपुनर्नवा,
पुनर्नवा आयेरी मक पुनर्नवा, कषायः अरु, और, शिख
तल तिल, कुकल ५००० कुकली, मक अरु उदद,
वदरानि अने और और वेर, इति आ प्रभाषे
प्रकार, इमानि आ ये, दस दस दस. स्नेहोपगानि
स्नेहोपग स्नेहोपग, मवन्ति छे हैं (२२),

13.-(2) Drumstick, castor-oil plant, mudar, white hog's-weed, hog's weed, barley, til, horse-gram and big jujube:- these ten are adjuvants in sudation. (22)

वमनोपगो दसको महाकषायः—

मधुमधुककोविदारकर्तुवारनीपविबुलविन्वीश-
जपुष्पीसदापुष्पाप्रत्यक्षपुष्पा इति दशेमानि वम-
नोपगानि भवन्ति (२३),

मधु मध सहज, मधुक नेडीमध मुलैहरी, कोविदार
श्वेत कांचनार येतकांचनार, कर्तुवार चित्र विचित्र मूले
कांचनार चित्र विचित्र मूले कांचनार, नीप ५००
कदम्ब, विबुल सधुद्राक्ष विजल, विन्वी ५००० धीरेक्षी
कन्दूरी, सजपुष्पी शुभरे संसनिया, सदापुष्पा शता मूले
आयेरी आक, प्रत्यक्षपुष्पाः अने अयेरी और विरचिदा,
इति आ प्रभाषे इस प्रकार, इमानि आ ये, दस दस
दस, वमनोपगानि वमनेपग वमनोपग, मवन्ति छे हैं (२३),

13.-(3) Honey, liquorice, variegated mountain chony, white mountain ebony, cadamba, hijjal, scarlet-fruited gourd, flax hemp, mudar and rough chaff:- these ten are adjuvants in vomition. (23)

विरेचनोपगो दसको महाकषायः—

द्राक्षाकाशमर्षकषकाभयामलकविनीसककुब-
लचदरकर्कशुपीलूनीति दशेमानि विरेचनोपगानि
भवन्ति (२४),

द्राक्षा शल द्राक्षा, काशमर्ष क्षीपक्ष गन्मारी, पक्षक
शलशाल फालसा, ममवा ५००० दूरक, मानक अरु मर्ष

१३ (२३) सदापुष्पा-सदापुष्पी (क. व. क. व. त.)

,, प्रत्यक्षपुष्पा-प्रत्यक्षपुष्पी (क. व. त.)

ઝાંઝા, ચિનીચક બહેડાં વહેવા, કુચક મેટાં મેર
વેર, વદર મેર વેર, કર્કન્યુ અધીમેર સદવેર,
પીચ્છાનિ અને પીધુ મોર પીધ, હસિ આ પ્રમાણે
આ પ્રકાર, હમાનિ આ એ, દક્ષ દસ દસ, ચિરોચનોપગાનિ
ચિરોચનોપગ ચિરોચનોપગ, અવશિષ્ઠ છે (૨૪),

13.-(4) Grapes, white teak, sweet
falsah, chebulic myrobalan, emblic
myrobalan, beleric myrobalan, big
jujube, jujube, wild jujube and indian
toothbrush:- these ten are adjuvants
in purgation. (24)-

આસ્થાપનો દશકો મહાકથાય:—

ચિત્રુદ્વિસ્વપિપ્પલીકુષ્ઠસર્વપચાવત્સકફલસ-
તપુષ્પામધુકમદનફલાનીતિ દશેમાન્યાસ્થાપનો-
પગાનિ ભવન્તિ (૨૫)

ચિત્રુદ નસેતર નિશોષ, ચિસ્વ બીધું વેલ, વિપ્પલી
પીપર વિપ્પલી, કુષ્ઠ કઠ કૂઠ, સર્વપ સરસો, વચા વચ વચ, વત્સક કપાની શીંગ કુચેકી શીંગ,
જવપુષ્પા સુવા સોવા, મધુક નેડીમધ મુકેહરી, મદન-
ફલાનિ અને મીઠળ જાનકલ, હસિ આ પ્રમાણે
આ પ્રકાર, હમાનિ આ એ, દક્ષ દસ દસ, આસ્થાપનોપગાનિ
આસ્થાપનોપગ આસ્થાપનોપગ, અવશિષ્ઠ છે (૨૫),

13.-(5) Turpeth, bael, long pepper,
costus, rape seeds, sweet-flag, kurchi
fruits, dill, liquorice and emetic nut:-
these ten are adjuvants in corrective
enemata. (25).

અનુવાસનો દશકો મહાકથાય:—

રાક્ષાસુરદારવિલ્વમદનશતપુષ્પાવૃધીરપુર્ન-
વાશ્વર્ધ્વાગ્નિમન્થદ્યોનાકાકા હસિ દશેમાન્યાનુવા-
સનોપગાનિ ભવન્તિ (૨૬),

રાક્ષા રાક્ષા રાક્ષા, સુરદાર દેવદાર દેવદાર, વિલ્વ
બીધું વેલ, મદન મીઠળ જાનકલ, જવપુષ્પા સુવા સોવા,

૧૬. (૨૫) વચા-વચ (વ.)

૧૬. (૨૬) દ્યોનાકા-દ્યોનાકા (દ.)

” ” -દ્યોનાકા (દ.)

હુધીર ધીળી આટોટી સફેદ પુર્નવા, પુર્નવા ધીળ
આટોટી લાલ પુર્નવા, વર્ષા મેખર મોચક, અગ્નિમન્થ
અરધી મરખી, દ્યોનાકા: અને ટેંદુ મોર ટેંદુ, હસિ આ
પ્રમાણે આ પ્રકાર, હમાનિ આ એ, દક્ષ દસ દસ,
અનુવાસનોપગાનિ અનુવાસનોપગ અનુવાસનોપગ, અવશિષ્ઠ
છે (૨૬),

13.-(6) Indian groundsel, deodar,
bael, emetic nut, dill, white hog's-
weed, hog's weed, small caltropas,
wind killer and indian calosanthos:-
these ten are adjuvants in unctuous
enemata. (26).

શિરોચિરોચનો દશકો મહાકથાય:—

જ્યોતિષ્મતીશ્વકમરિચપિપ્પલીવિહંગ્લક્ષિમુસર્વ-
પાપામાર્ગતજ્જલશ્વેતામહાશ્વેતા હસિ દશેમાનિ
શિરોચિરોચનોપગાનિ ભવન્તિ (૨૭), હસિ સ્તક:
કથાયવર્ગ: ॥૧૩॥

જ્યોતિષ્મતી માલકાંગની, શ્વક નાક-
બીધી નકકિકની, મરિચ મરી કાલીચર્વ, વિપ્પલી
પીપર વિપ્પલી, વિહંગ વાવડીંગ વાવડીંગ, લિમ્બુ
સરસો સહજન, સર્વપ સરસો સરસો, અપામાર્ગ તજ્જલ
અથેડાનાં બીજ ચિરમિટેકે વીજ, શેતા ધીળી મરધી
કોચલ, મહાશ્વેતા: અને સફેદ શિરીષ મોર સફેદ શિરીષ,
હસિ આ પ્રમાણે આ પ્રકાર, હમાનિ આ એ, દક્ષ દસ
દસ, શિરોચિરોચનોપગાનિ શિરોચિરોચનોપગ ચિરોચિ-
રોચનોપગ, અવશિષ્ઠ છે (૨૭), હસિ આ મહ, સ્તક:
સાતથી બનેલો સાતલે વના હુમા, કથાયવર્ગ: કથાયવર્ગ
છે કથાયવર્ગ છે ॥ ૧૩ ॥

13.-(7) Staff-plant, sneezewort, black
pepper, embelia, drumstick, rape seeds,
rough-chaff seeds, white mussel-shell
chaper and white siris:- these ten are
adjuvants in errhines. (27).

Thus the seven groups of decoctives are complete.

૧૩. (૨૭) શ્વકમરિચ પિપ્પલીવિહંગ્લ-વાવડીંગવાવડીંગમરિચવિહંગ્લ(વ.)

उर्दिनिग्रहणो दशको महाकषायः—

जम्बूमात्रपल्लवमातुलुङ्गाम्लवद्वरवाहिमयवद्वि-
कोशीरमुल्लाजा इति दशेमानि उर्दिनिग्रहणानि
भवन्ति (२८),

जम्बू अंशुनी जामुने, जाम्बवक तथा आंशुनी
पान और आमके पत्ते, मातुलुङ्ग अंशुनी चकोतरा,
जम्बूवद्वर भाटी भैर जड़े बेर, दक्षिण दक्षिण दक्षिण,
वव ७५ जौ, बहिक साडी येआ सांठी बाबल, उशीर
वीरजुने बागे। कस, मूद भाटी मिट्टी, काजाः अने
शाणनी धाणी और लाजा, इति आ प्रभाषे, इस
प्रकार, इमानि आ वे, दस दस दस उर्दिनिग्रहणानि
उर्दिनिग्रहण, भवन्ति ७ हैं (२८),

14.-1 Young leaves of jambul and
mango, pomello, big jujube, pomegra-
nate, barley, liquorice, cuscus grass,
earth and fried paddy:- these ten
are anti-emetics. (28).

तृष्णानिग्रहणो दशको महाकषायः—

नागरधन्वयवासकमुस्तपर्पटकचन्दनकिरात-
तिककगुह्वीहीवेरधान्यकपटोलानीति दशेमानि
तृष्णानिग्रहणानि भवन्ति (२९),

नागर अंशु सोंठ, धन्वयवासक प्रभासे। प्रभासा,
मुस्त भैर मोषा, पर्पटक पितपापडे। शहातरा, चन्दन
चन्दन चन्दन, किरातसिक्तक उरिभातु विरायता, गुह्वी
गोले। गिलोय, हीवेर सुगंधीवागे। सुगन्धवाला, धान्यक
धाण्य धनिया, पटोकानि अने परवल और परवल,
इति आ प्रभाषे, इस प्रकार, इमानि आ वे, दस दस
दस, तृष्णानिग्रहणानि तृष्णानिग्रहण, तृष्णानिग्रहण,
भवन्ति ७ हैं।

14.-2 Dry ginger, cretan prickly
clover, nut-grass, trailing rungia, sandal
wood, chiretta, guduch, fragrant sticky
mallow, coriander and snake-gourd:-
these ten are adipous agents. (29).

द्विकानिग्रहणो दशको महाकषायः—

शटीपुष्करमूकवद्वरवीजकण्टकारिकाशुह्वीपुष्क-

वहामयापिष्पलीपुराकभाकुलीरन्ध्रय इति दशो-
मानि द्विकानिग्रहणानि भवन्ति (३०), इति त्रिकः
कषायवर्गः ॥ १४ ॥

शटी ५२५५५५ सठकपूर, पुष्करमूक पुष्कर मूक
पोहकरमूक, वद्वरवीज भैरनी भैरनी वेरकी गुठली, कण्ट-
कारिका भैरनी भैरनी भैरनी छोटी कटेरी, शुह्वी उशीर
भैरनी भैरनी वदी कटेरी, वृक्षका बांसे बांसे, वज्रका
६२३ हरद, पिष्पली पीपल पिप्पली, पुराकभा प्रभासे।
प्रभासा, पुष्करमूकवः अने कण्टकारिका और कण्टका-
शीनी, इति आ प्रभाषे, इस प्रकार, इमानि आ वे,
दस दस दस, द्विकानिग्रहणानि द्विकानिग्रहण द्विकानि-
ग्रहण, भवन्ति ७ हैं, इति आ यह, त्रिकः त्रिकः
अनेसे। तीनसे बना हुआ, कषायवर्गः कषाय वर्ग ७
कषाय वर्ग है ॥ १४ ॥

14.-3 Long zedoary, orris root,
seeds of big jujube, yellow berried
night shade, Indian night shade,
vanda orchid, chebulic myrobalan,
long pepper, cretan prickly clover
and galls:- these ten are curatives of
hiccup (30).

Thus the three groups of decoc-
tives are complete.

पुरीषसंग्रहणीयो दशको महाकषायः—

प्रियङ्गुवन्ताम्रास्थिकद्वक्कलोभमोषरसस-
मझाधातकीपुष्पपद्मापद्मकेशराणीति दशेमानिपुरी-
षसंग्रहणीयानि भवन्ति (३१),

प्रियङ्गु भंडा प्रियंगु, वन्ता सांरिवा कपूरी मधुरी,
मझास्थि आंशुनी भैरनी आमकी गुठली, कद्वक्क
अरधु टेंद्र, कोष भैरनी लोष, मोषरस भैरनी
सिम्बली गोंद, समझा रीसाभैरनी कुईसुई, धातकी-
पुष्प धातकीनां भूष बायके फूल, पद्मा भैरनी
मार्गिमूल, पद्मकेशराणि अने पद्मकेशर और कमलका
केशर, इति आ प्रभाषे, इस प्रकार, इमानि आ वे,
दस दस दस, पुरीषसंग्रहणीयानि पुरीषसंग्रहणीय
पुरीषसंग्रहणीय, भवन्ति ७ हैं, (३१),

15.-(1) Perfumed cherry, Indian sarsaparilla, kernel of mango, Indian calosanthos, lodh, gum of silk-cotton tree, sensitive plant, fulsee flowers, beetle killer and lotus filaments:- these ten are intestinal astringents. (31).

પુરીવિરજનીયો દશકો મહાકથાવઃ—

અમ્બુશાસ્ત્રકીત્વકચ્છુરામધુકશાસ્મલીઝીવેદક-
શુદ્ધસ્તપયસ્યોત્પલતિલકળા હતિ દશેમાનિ પુરીવ-
વિરજનીયાનિ ભવન્તિ (૩૨),

૧૨ × ૩

અમ્બુ બંધુ જામુન, શાસ્ત્રકીત્વક શાલેહીની ઝાઝ
કુમ્બુકી છાલ, કચ્છુરા ડોલા (કવચ) કૌચ, મધુક
મધુકા, શાસ્મલી શીમળે। સિમ્બલ, ઝીવેદક
મંધ બિરોબ વિરોજા, શુદ્ધસ્તપયસ્યોત્પલ તીલી મૂલી કુદી
મિટી, પવસ્થા હિથેશ વિદારી, તત્પલ નીલકમળ નીલોત્તર,
તિલકળા અને તલના ઘણા જોર તિલકળ, હતિ આ
પ્રમાણે, હસ પ્રકાર, હમાનિ આ ચે, દશ દસ દસ,
પુરીવિરજનીયાનિ પુરીવિરજનીય પુરીવિરજનીય,
ભવન્તિ છે હૈ (૩૨),

15.-(2) Jambul, Indian olibanum bark, cowage, mohwah, silk-cotton tree, pine resin, baked earth, white yam, blue water-lily and til seeds:-these ten are fecal-pigment restoters. (32),

મૂત્રસંપ્રહનીયો દશકો મહાકથાવઃ—

અમ્બુશાસ્ત્રકીત્વકચ્છુરામધુકશાસ્મલીઝીવેદક-
શુદ્ધસ્તપયસ્યોત્પલતિલકળા હતિ દશેમાનિ મૂત્રસંપ્રહની-
યાનિ ભવન્તિ (૩૩),

અમ્બુ બંધુ જામુન, જાજ આંશે જામ, વ્હક
પીપળ પિલ્લન, વટ વડ વરગદ, કપીતળ પારસપીપળે
પારસપીપળ, કુમ્બુકી છાલ, ગૂલર, વચ્ચ પીપળે
પીપળ, મહાતલ બિલ્લાશે મિલાવા, જામ્બુકા અસોતરે
જામ્બુકા, સોમવચ્ચા અને મહેદ જેર જોર સફેદ જોર,
હતિ આ પ્રમાણે, હસ પ્રકાર, હમાનિ આ ચે, દશ દસ

૧૫. (૩૨) મધુક-મધુક (વ. ક.)

૧૫. (૩૩) કુમ્બુક-કુમ્બુક (વ.)

દસ, મૂત્રસંપ્રહનીયાનિ મૂત્રસંપ્રહનીય, મૂત્રસંપ્રહનીય,
ભવન્તિ છે હૈ (૩૩),

15.-(3) Jambul, mango, yellow barked fig, banyan, flowering peepul, gular fig, holy fig, marking nut, common mountain chony and catechu:- these ten are ischuretics. (33).

મૂત્રવિરજનીયો દશકો મહાકથાવઃ—

પચોત્પલનલિનકુમ્બુકસૌગન્ધિકપુન્ડરીકશ-
તપત્રમધુકમિયકમુખાતકીપુષ્પાનીતિ દશેમાનિ-
મૂત્રવિરજનીયાનિ ભવન્તિ (૩૪),

પચ ૫૫ પચ, તત્પલ નીલકમળ નીલોત્તર, નલિન
નલિન નલિન, કુમ્બુક, કુમ્બુક કુમ્બુક, સૌગન્ધિક, સૌગ-
ન્ધિક સૌગન્ધિક, પુન્ડરીક પુન્ડરીક પુન્ડરીક, કતપત્ર
શતપત્ર કતપત્ર, મધુક નેહીમધુ મુનેહી, મિયકુ ૫૫
મિયકુ, ખાતકી-પુષ્પાનિ અને ખાતકીનાં ફૂલ જોર
ખાતકી ફૂલ, હતિ આ પ્રમાણે, હસ પ્રકાર, હમાનિ આ
ચે, દશ દસ દસ, મૂત્રવિરજનીયાનિ મૂત્રવિરજનીય મૂત્ર-
વિરજનીય, ભવન્તિ છે હૈ (૩૪),

15.-(4) Red lotus, blue water-lily, nalin lotus, night-flowering lotus, fragrant white lotus, white lotus, centepetal lotus, liquorice, perfumed cherry and fulsee flowers:- these ten are urinary pigment restorers. (34).

મૂત્રવિરજનીયો દશકો મહાકથાવઃ—

હુસાદનીશ્વદંદ્રાવધુકચશિરપાપાજમેદર્મકુ-
શકાશગુન્ધેત્કટમૂલાનીતિ દશેમાનિ મૂત્રવિરજની-
યાનિ ભવન્તિ (૩૫), હતિ પશ્ચકઃ કથાયર્ચર્ગઃ ૧૧૫।

હુસાદની શ્વદંદ્રા વધુ, શ્વદંદ્રા ગેખર ગોલર, વધુક
આટોડી પુલ્કના, શશિર આટોડી શિરચિટા, પાપાજમેદ
પાપાજમેદ પાપાજમેદ, વર્મ ૬૦ વર્મ, કુલ ૩૫ કુલ,
કાલ કાલ કાલ, ગુન્ધા પાપાજમેદ હોગલા, હત્કટ-
મૂલાનિ અને હત્કટનાં મૂળ જોર હત્કટનાં મૂળ, હતિ
આ પ્રમાણે, હસ પ્રકાર, હમાનિ આ ચે, દશ દસ દસ,
મૂત્રવિરજનીયાનિ મૂત્રવિરજનીય મૂત્રવિરજનીય, ભવન્તિ

વીણ પીણ વીણ, વસ્ત્રક દાઢસા કાલસા, અમલા હરે
શેર, આમલક આમળાં બોતલા, ચિત્તિકાનિ અને
બેલ્લી જોર વહેવા, હિતિ આ પ્રમાણે, હસ પ્રકાર, હમાનિ
આ વે, વસ દસ વસ, અમરહરાણિ ૦૫૨૬૨ જવરહર,
અમલિત છે હૈ (૧૯),

16.-(6) Indian sarsaparilla, sugar, patha, madder, grapes, tooth-brush tree, sweet falsah, chebulic myrobalan, emblic myrobalan and beleric myrobalan:-these ten are antifebriles. (39)

અમરો દશકો મહાકાયા.—

પ્રાક્ષાક્ષર્જૂરપ્રિયાલવદરદાદિમધુપરુષકેશુ-
ચચચંદિકા હિતિ દશેમાનિ અમરહરાણિ ભવન્તિ (૪૦),
હિતિ પચ્ચક: કપાયવર્ગ: ॥ ૧૬ ॥

પ્રાક્ષા દાક્ષ પ્રાક્ષ, કર્જૂર ખજૂર, સર્જૂર, પ્રિયાલ
આરોળી વિયાલ, વદર ઘેર વેર, વાલિમ દાઢ અનાર,
કલ્પુ અંજીર, અંજીર પરુષક દાઢસા કાલસા, હજુ શેરડી
ગજા, વચ ૦૫ જો, વટિકા: અને સાડી ચોખા જોર
સોંઠી વાવલ, હિતિ આ પ્રમાણે, હસ પ્રકાર, હમાનિ આ
વે, વસ દસ વસ, અમરહરાણિ ૦૫૨૬૨ અમર, અમલિત
છે હૈ (૪૦), હિતિ આ યદ, પચ્ચક: પાંચથી અનેઘે પાંચ
વના હુઆ, કપાયવર્ગ: કપાયવર્ગ છે કપાયવર્ગ હૈ ॥ ૧૬ ॥

16.-(5) Grapes, date, Buchanan's mango, big jujube, pomegranate, common fig, sweet falsah, sugar cane, barley and sastic rice:- these ten are acopics. (40)

Thus the five groups of decoctives are complete.

વાહપ્રશમનો દશકો મહાકાયા:—

કાઝાચન્દનકાશ્મર્યકલમધૂકશર્કરાનીલોત્પ-
કોશીરસારિવાગુહુચીદીવેરાણીતિ દશેમાનિ વાહ-
પ્રશમનાનિ ભવન્તિ (૪૧),

૧૬. (૪૦) પ્રિયાલ-વિયાલ (ત.)

૧૭. (૪૧) મધૂક-મધુક (ક. ચ. ક. ત.)

કાઝા શાળની ખાણી કાઝા, ચન્દન ચંદન ચન્દન,
કાશ્મર્યકલ શીવણની દાઢ ગમ્મારીકલ, મધૂક મધુક
મધુવા, શર્કરા સાકર શર્કરા, નીલોત્પલ નીલોત્પલ
નીલોત્પલ, કશીર વીરણને વાળે. વસ, સારિવા સારિવા
સારિવા, ગુહુચી બળે. નિલોય, દીવેરાણિ અને સુમધી-
વાળે. જોર સુગન્ધવાલા, હિતિ આ પ્રમાણે, હસ પ્રકાર,
હમાનિ આ વે, વસ દસ વસ, વાહપ્રશમનાનિ દાહપ્રશ-
મન વાહપ્રશમન, અમલિત છે હૈ (૪૧),

17.-(1) Fried paddy, sandal wood, fruits of white-teak, mohwah, sugar, blue water-lily, cuscus grass, Indian sarsaparilla, guduch and fragrant sticky mallow:- these ten are refrigerants. (41)

શીતપ્રશમનો દશકો મહાકાયા:—

તગરાગુરુધાન્યકમ્પુલ્લવેર-મૂતીકવચાકન્ટકા-
ર્યશ્મિમન્થક્યોનાકપિપ્પલ્ય હિતિ દશેમાનિ શીત-
પ્રશમનાનિ ભવન્તિ (૪૨),

તગર તગર તગર, અગુર અગર અગર, ધાન્યક
ખાણા ધનિયા, કમ્પુલ્લવેર આદુ સોંઠ, મૂતીક અળખે
અજવાયન, વચા વળ વચ, કન્ટકારિ ઘેડી લેપાંગણી
છોટી કટેરી, અશ્મિમન્થ અરણી ગરની, ક્યોનાક ટેંદુ
ટેંદુ, પિપ્પલ્ય: અને પીપર જોર સિપ્પલી, હિતિ આ પ્રમાણે,
હસ પ્રકાર, હમાનિ આ વે, વસ દસ વસ, શીતપ્રશમનાનિ
શીતપ્રશમન શીતપ્રશમન, અમલિત છે હૈ (૪૨),

17.-(3) Indian valerian, eagle wood, coriander, dry ginger, bishop's weed, sweet flag, yellow-berried night-shade, wind killer, indian calosanthos and long pepper:- these ten are calefacients. (42)

ઉર્ધ્વપ્રશમનો દશકો મહાકાયા:—

તિન્દુકપ્રિયાલવદરસદિરકદરસતપર્ણાશ્વકર્ણ-
ર્જુનાસનારિમેદા હિતિ દશેમાન્યુર્ધ્વપ્રશમનાનિ
ભવન્તિ (૪૩),

તિન્દુક ટીંબરેડા તેંદુ, પ્રિયાલ આરોળી વિયાલ, વદર
ઘેર વેર, સદિર જેર વેર, વદર સદેડ જેર સદેડ વેર,

૧૭. (૪૩) પ્રિયાલ-વિયાલ (ત.)

सकपर्ण शालपीन सतव, ककपर्ण शाल वनक, कर्जुन काष्ठुन, कसन असन असन, करिमेदाः अने कुरमी पापल और रेणों, इति आभ इस प्रकार, इमानि आ वे, दस दस दस, उद्वर्द्धप्रशमनानि उद्वर्द्ध प्रशमन, भवन्ति ७ हैं (४३)

17.-(3) False mangosteen, Buchanan's mango, big jujube, catechu, gum arabic, dita bark, common saul, arjun, spinous kino and white babool:-these ten are antiurticariats. (43)

ज्वरप्रशमनो दशको महाकषायः—

विदारीगन्धापुष्पिपर्णीबृहतीकण्टकारिकैरण्ड-काकोलीचन्दनोशीरैलांमधुकानीति दशमान्यङ्गमर्द्धप्रशमनानि भवन्ति (४४),

विदारीगन्धा शालपल्लु सरिवन, पुष्पिपर्णी पीपल, पिठवन, बृहती उशी बेरीगुल्ली बलीकटेरी, कण्टकारि, भेरी बेरीगुल्ली छोटी कटेरी, एरण्ड और उ एरण्ड, काकोली डाकोली काकोली, चन्दन चन्दन, उशीर वीरकुनेपाणै। सब, एका मेलायली छोटी ईलायची, मधुकानि अने भेरीमध और मुकैहठी, इति आ प्रभाषे इस प्रकार, इमानि आ वे, दस दस दस, ज्वरप्रशमनानि अर्द्धप्रशमन अर्द्धप्रशमन, भवन्ति ७ हैं (४४)

17.-(4) Ticktrefoil, painted-leaved uraria, Indian night-shade, yellow berried night-shade, castor-oil plant, kakoli, sandal-wood, cuscus grass, cardamom and liquorice:- these ten are anodynes. (44)

शूलप्रशमनो दशको महाकषायः—

पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यवित्रकभृङ्गवेरमरिचा-ज्जमोदजगन्धाज्जाजीगन्धीराणीति दशमानि शूल-प्रशमनानि भवन्ति (४५), इति पञ्चकः कषाय-वर्गः ॥ १७ ॥

पिप्पली पीपल, पिप्पली, पिप्पलीमूल पीपरीमूल, चव्य चव्य चविक, वित्रक वित्रक वित्रक, भृङ्गवेर आहु सोंठ, मरिच भेरी काजी गरिच, जमोदा

भेरी अर्द्धप्रशमन, जमोदा आहु पीपल, सोंठ, मरिच ७ जीरा, गन्धीराणि अने भेरी और चविक, इति आ प्रभाषे इस प्रकार, इमानि आ वे, दस दस दस, शूलप्रशमनानि अर्द्धप्रशमन शूलप्रशमन, भवन्ति ७ हैं, इति आ यह, पञ्चकः पापली अने उ पापले वना कषायवर्गः ३५५५५५ ७ कषायवर्ग है ॥ १७ ॥

17.-(5) Long pepper, pepper root, piper chaba, white-flowered leadwort, dry ginger, black pepper, celery seed, wild carrot, cumin and gandira:-these ten are analgesics. (45)

Thus the five groups of decoctives are complete.

शोणितास्थापनो दशको महाकषायः—

मधुमधुकदबिरमोचरससुत्कपाकलोअगैरि-प्रियङ्गुशर्करालाजा इति दशमानि शोणितास्था-पनानि भवन्ति (४६),

मधु मधु शर्कर, मधुक भेरीमध मुकैहठी, कदिर केसर, मोचरस मोचरस सिन्धुका गोद, सुत्कपाक भाटीनी भेरी मिट्टीका ठीका, लोअ बेपल जोष, गैरि अरु गेर, प्रियङ्गु धुँध प्रियङ्गु, शर्करा साकर शर्करा, लाजाः अने शाकनी पापली और लाजा, इति आ प्रभाषे इस प्रकार, इमानि आ वे, दस दस दस, शोणितास्थापनानि शोणितास्थापन शोणितास्थापन, भवन्ति ७ हैं (४६)

18.-(५) Honey, liquorice, saffron, gum of silk-cotton, broken pieces of earthen pot, lodh, red chalk, perfumed cherry, sugar and fried paddy:-these ten are hemostatics (46).

वेदनास्थापनो दशको महाकषायः—

शालकदफलकदम्बपत्रकतुम्बमोचरससिरीष-

१८. (४६) मधुमधुक-मधुकमधुक (५.)

" प्रियङ्गु-गुड (५.)

" " -पिप्पली (५.)

१८. (४७) तुम्ब-तुम्ब (५. ५.)

" -सुपुः (५.)

बहुवैकल्यालुकाशोका इति दशेभानि वेदनास्थाप-
नानि भवन्ति (४७),

साक शीश साल, कदक कडक कडक, कदक
 कदक, पक पक पक, पुष्प तेजक
 सिकल, मोचरस भिन्न सिकल गोंद, सिरीष
 कडिपे सूरस सिरीष, वसुक्त वसुक्त न वेंत, एलवाहुक
 वसुक्त एलवाहुक, नसोकाः अने अशोः और नसोका,
 इति आ प्रभाषे इस प्रकार, इमानि आ ये, वक्त
 वक्त, वेदनास्थापनानि वेदनास्थापन वेदनास्थापन,
 नचरित उ हूँ (४७),

18.-(2) Common sal, box myrtle, cadamba, himalayan cherry, indian toothache, gum of silk-cotton, siris, country willow, cherry tree and asoka:- these ten are sedatives. (47)

हिङ्गुकैटर्यारिमोदावच्चाबोरकवयस्यागोमीज-
टिलापलङ्कवाशोकरोहिण्य इति दशोमानि स्नेहा-
स्थापनानि भवन्ति (४८),

વિશ્વગુ હીંગ હિંગ, કેટલું મીઠો હીમડો મીઠા નીમ,
 બસિમેદા હરમે બાવળ રેવો, વચા વજ વચ, ચોરક
 ચેરક ચોરક, વચસ્થા પ્રાહી ત્રાહી, ગોલોમી ભૂતકેશી
 ભૂતકેશી, અટલા બટામાંસી અટામાંસી, પક્ષ્પક્ષા યુગળ
 યુગળ, બજાકરોદિષ્ઠ: અને કડુ ચૌર કુટકી, હસિ આ
 પ્રમાણે. હસ પ્રકાર, હમાનિ આ ચે, વજ દસ દસ,
 સંજ્ઞાસ્થાપનાનિ સંજ્ઞાસ્થાપન સંજ્ઞાસ્થાપન, મનનિતિ છે બે (૪૮)

18.-(3) Asafoetida, curry neem, white babool, sweet flag, angelica, brahmi, bhutkeshi, nardus, gum guggul and kurroa:- these ten are resuscitatives (48)

प्रजास्थापनो दशको महाकषायः—

५. ऐन्द्रीब्राह्मीशतबीर्यासहस्रबीर्याऽमोघाऽन्यथा-
क्षिबाऽरिहाबाट्यपुष्पीभिष्यप्सेमकाम्ता इति दशो-
न्नानि प्रजास्थापनानि भवन्ति (४९).

पेन्नी, कौन्सी, ऐन्नी, माडी, आडी, माडी, लतबीर

સદેશ બ્રો સર્વેશ દવ, સહકારીના સ્થાપક બ્રો નીલ દવ,
અમીતા આમળા જોષી, અમીતા જોષી, નિલેશ, વિના
હરેશ હરશ, જરિયા કુલકર્ણી, અમીતા કાંબી, કાંબી
વિજયકુસુમકાન્તા: અને અમીતા જોષી નમજિવંશ, હવે
આ પ્રમાણે, આ પ્રકાર, આવા આ બે, દલ દલ દલ,
પ્રજાસ્થાપના આસ્થાપન પ્રજાસ્થાપન, અમીતા બે (૪૧)

18.-(4) Aindri, brahmi and white scutch grass, emblic myrobalan, guduch, chebulic myrobalan, kurroa, country mallow and perfumed cherry:-these ten are procreants. (49)

वयःस्थापनो दशको महाकवयः—

**अमृताऽभयाधात्रीमुकाभ्येताजीबन्धयतिरसा-
मण्डूकपर्णींस्थिरापुनर्नवा इति दशमानं वयःस्था-
पनानि भवन्ति (५०), इति पञ्चकः कषायवर्गः ॥१८॥**

મનુષ્ય ગળેા નિલોચ, જમવા હરે હરદ, પાત્રી
આમળાં જાંબલા, મુક્તા રાસ્ના રાસ્ના, ચેતા ધાળી
ગરુડી સફેદ કોચલ, જીવન્તી દોડી જીવન્તી, જતિરસા
શતાવરી શતાવરી, મજૂકપર્ણી ખાખ્રાદી જદમાદી,
સ્થિરા શાલપર્ણી સરિવન, પુનર્નવાઃ અને આટોડી ગાંર
પુનર્નવા, હિતિ આ મુખાણે હસ પ્રકાર, હમાનિ આ ચે,
વક્ષ દશ વસ, વયઃસ્થાપનાનિ વયઃસ્થાપન વયઃસ્થાપન,
અવસ્થિત છે હે (૫૦), હિતિ આ યદ, પચ્ચકઃ પાંચથી
બનેલો પાંચસે બના હુઆ, કષાયવર્ગઃ કષાયવર્ગ છે
કષાયવર્ગ હે ॥૧૮॥

18.-(5) Guduch, chebulic myrobalan, emblic myrobalan Indian groundsel, white mussel-shell creeper, cork, swallow wort, climbing asparagus, indian pennywort, ticktrefoil and hog's weed:- these ten are rejuvenators. (50).

Thus the five groups of decoctives are complete.

१८. (५०) शुक्रार्थशुक्रा (उ.)

॥ **अथानेता-मंथुरसामिबन्दी (५.)**

इति पञ्चकषायशातान्यविवक्षितान् पञ्चकषायशा-
कषाया महतां च कषायाणां सङ्ख्येयान्तराणां
व्याख्याता भवन्ति ॥१९॥

इति आ प्रभाषे इति प्रकार, पञ्चकषायशातानि पांचशे
अष्टाशेने। इति पांचशे कषायोके, जतिस्त्रयस्य सङ्ख्ये
अग्निने संक्षेप करके, पञ्चाक्षर पञ्चाक्षर, महाकषायाः
महाकषाय, महतां च कषायाणां भेदः
अष्टाशेना। महाकषायोके, सङ्ख्येयान्तराणां सङ्ख्ये
अष्टा उक्तान्तराणां भाते सङ्ख्ये और उदाहरण के लिए,
व्याख्याताः अष्टाशेना कहे दिने, भवन्ति ते हैं ॥१९॥

19. This is the exposition of the
five hundred decoctives classified into
fifty principal groups of decoctives
with a view to illustrate their actions,

मेवमानामसंक्षेपयत्वे नतिसंक्षेपमिस्तरे बुद्धिः—

नहि विस्तरस्य प्रमाणमस्ति, न चाप्यति-
संक्षेपोऽव्यवृत्तीनां सामर्थ्यायोपकल्पते, तस्माद-
नतिसंक्षेपेनानतिविस्तरेण बोधविद्याः ।

विस्तरस्य विस्तारं विस्तारकी, प्रमाणम् प्रभाष्य
सीमा, नहि अस्ति नथी नहीं है, नतिसंक्षेपः च अने
अतिसंक्षेप और नतिसंक्षेप, बुद्धि पक्ष मी, अव्य-
वृत्तीनाम् अव्यवृत्तिवाक्यानेने अव्य बुद्धिवाक्योके,
सामर्थ्याच्च सभग्न्या भाते समझनेके लिए, न उपकल्पते
उपशेयी भते। नथी उपयोगी नहीं होता, तस्मात् तेषां
इति लिए, अनतिसंक्षेपेन न ते। अक्षु सङ्ख्येयमां न
बहुत संक्षेपमें, अनतिविस्तरेण के न ते। अक्षु विस्तारमां
और न बहुत विस्तारमें, उपविद्याः अष्टाशेना कहे गये हैं;

20.-(1) While there is no limit to
the number of possible decoctives, too
brief an enumeration would not be of
help to the physician of limited inte-
lligence; therefore it is, that we have
given an enumeration that is neither
too brief nor too exten

एतावन्ती सङ्ख्येयान्तराणां अव्यवृत्तान्,
बुद्धिमतां च एतावन्तीनाम् अव्यवृत्तानाम्
बुद्धिपूर्वकानामिति ॥२०॥

एतावन्ती अष्टाशेना इति, हि न ही, अव्यवृत्तीनां
अव्यवृत्तिवाक्यानां अव्यवृत्तिवाक्योके, अव्यवृत्तान्
भाते अव्यवृत्तके लिए, एतावन्तीनां अव्यवृत्ती
अने सङ्ख्योके, अव्यवृत्तान् अव्यवृत्तान्, बुद्धि
बुद्धिमां एवं बुद्धिमें, बुद्धिवाक्यानां बुद्धि बुद्धि, बुद्धि
बुद्धिमां बुद्धिने बुद्धिवाक्यानां बुद्धिने लिए, अव्यवृत्ती
अष्टाशेना न कहे हुए, अव्यवृत्तिवाक्यानां बुद्धिने, एतावन्ती
भाते ज्ञानके लिए, अव्यवृत्ति इति पुरातन उक्तानि हैं ॥२०॥

20.-(2) This is quite adequate for
the mediocre for the practical purpose
of treatment; and for the highly inte-
lligent who are proficient in the art
of inference from innate qualities, it
will serve as a guiding principle for
the comprehensive knowledge of drugs
not mentioned here.

केवादिद्विज्ञानमेकाधिकेषु कषायान्तरेषु पञ्चकषायेषु पञ्च
शतीत्यपरेण बुद्धिः—

एवंवादिनं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच—
नैतानि भगवन्! पञ्च कषायशातानि पूर्यन्ते,
तानि तानि बोधाङ्गान्युपप्लवन्ते तेषु तेषु महा-
कषायेष्विति ॥२१॥

एवं आ प्रभाषे इति प्रकार, वादिनम् अष्टाशेना कहे
हुए, भगवन्तम् भगवान् भगवान्, मात्रेयम् आनेयने
आत्रेयको, नतिसंक्षेपः अग्निवेशे अग्निवेशने, उवाच अक्षु
कहा, भगवन् भगवान् भगवान्, एतानि आशेना, पञ्च-
कषायशातानि पांचशेना अष्टाशेना पांच शी कषाय, न पूर्यन्ते
अपूर्णां २४६६ अपूर्ण रहते हैं, हि अनेके क्योंकि, तानि
तानि पञ्च हि तेनां ते न वे वे ही, नतिसंक्षेपः अने। अत्र,
तेषु तेषु ते ते उन उन, महाकषायेषु महाकषायोके,
महाकषायोके, उपप्लवन्ते इति इरी इरीने आने उ
बार बार आते हैं ॥२१॥

21. To the worshipful Atreya, who had thus spoken, Agnivesa said, O Lord! these five hundred decoctives do not comprise five hundred drugs because some common constituent decoctives keep recurring in these principal groups.

तमुवाच भगवानात्रेयः—नैतदेवं बुद्धिमता द्रव्यमग्निवेश। एकोऽपि ज्ञानेनां संज्ञां लभते कार्यान्तराणि कुर्वन्,

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये आत्रेयने, जन् तेने उससे, उवाच कर्तुं कहा, अग्निवेश हे अग्निवेश हे अग्निवेश, बुद्धिमता बुद्धिमान् बुद्धिमानको, ऐसव ओने इसको, एवम् आ प्रभाषे इस प्रकार, न द्रव्यम् न ओतुं ओधे नही देखना चाहिए, हि हेमके क्योंकि, कार्यान्तराणि जुदां जुदां कार्यं मित्र मित्र कार्य, कुर्वन् करनेवाला, एकः ओके एक, अपि होवा छतां पक्ष होने पर भी, जनेकाम् अनेके अनेक, संज्ञाम् नाम्नां नामोंको, लभते प्राप्त थाप्य छे प्राप्त होता है;

22. The worshipful Atreya replied to him, O Agnivesa! the wise should not see things in that light. Though single, a thing may have many appellations owing to its diverse actions.

तद्यथा-पुरुषो बहूनां कर्मणां करणे समर्थो भवति, स यद्यत् कर्म करोति तस्य तस्य कर्मणः कर्तृ-करण-कार्यसंप्रयुक्तं तत्तत्तौणं नामविशेषं प्राप्नोति, तद्बौध्दद्रव्यमपि द्रव्यम् ।

तद् यथा जेभके जैसे कि, पुरुषः पुरुष पुरुष, बहूनां बहुतसे, कर्मणां कर्मोंने कर्मोंको, करणे करनेवालों, समर्थः समर्थ समर्थ, भवति थाप्य छे होता है, सः ते वह, यद् यद् जे जे जो जो, कर्म कर्म कार्य, करोति करे छे करता है, तस्य तस्य ते ते उस उस, कर्मणः कर्मोंनां कर्मोंके, कर्तृ-कर्ता कर्ता, करण-करे

२३. भवति—अस्ति (त.)

॥ कर्मणः कर्तृ-कर्मणः मन्वादनार्थं कर्तुं (च.)

तत्तत्तौणं—तं तं तौणं (छ.)

करण, कार्य-तथा कार्यने और कार्यके, संप्रयुक्तम् अनुसरता अनुसरं, यद् यद् ते ते उस उस, औषध औषधवाणा गुणवाले, नामविशेषम् नामविशेषने नामविशेषके, प्राप्नोति प्राप्त थाप्य छे प्राप्त होता है, तद्बौध्द ते प्रभाषे उसी प्रकार, औषधद्रव्यम् औषधद्रव्यम् औषध द्रव्यको, अपि पक्ष भी, द्रव्यम् समञ्जं ओधे समानता चाहिए।

22.-(2) Thus a man is able to perform various actions. He is given that particular appellation which is characteristic of the actions which he does either as an agent or instrument or doer. The same thing is observed in the case of drugs.

यदि बौध्दमेव किञ्चिद्द्रव्यमासादयामस्तथा-गुणयुक्तं यत् सर्वकर्मणां करणे समर्थं स्यात्, कस्ततोऽयदिच्छेदुपधारयितुमुपदेष्टुं वा शिष्येभ्य इति ॥ २२ ॥

यत् जे जो, सर्वकर्मणाम् सर्वकर्म सर्व कार्य, करणे करनेवालों करनेमें, समर्थः समर्थ समर्थ, स्वात् होय हो, तथा-गुण-युक्तम् तेवा गुणवाणा ऐसे गुणवाले, यदि ओ यदि, एवम् एव ओके एक ही, किञ्चित् केहि किसी, द्रव्यम् द्रव्यने द्रव्यको, आसादयामः आपाषे भेगवीओ हम पा सकें, कः तो केछु तो कौन, ततः तेथी उससे, जन्वात् भीजुं द्रव्य दूसरे द्रव्यको, उपधारयितुम् याद राखवा याद रखनेकी, शिष्येभ्यः वा अध्याप्य शिष्योंने भववा शिष्योंको, उपदेष्टुम् उपदेश करनेकी, द्रव्यम् छे? द्रव्य करेगा? ॥ २२ ॥

22.-(3) If we could indeed find any one drug possessed of all the properties and capable of meeting all requirements, who would then put himself to the trouble of committing to memory or imparting to his disciples the names and qualities of any other drug?

अध्यावार्यसंग्रहः—

तत्र श्लोकाः—

यतो यावन्ति वैद्विरेचनशतानि च ।

उक्तानि संप्रहेजैह तयैवैषां षडाध्याः ॥ २३ ॥

तत्र ते विषयभा उक्त विषयान्, श्लोकाः उपसंहारना
श्लोकाः ७३ उपसंहारके श्लोक है कि, कतः ७२भांथी जितसे,
बाधित ७२भां जितने, येः द्रव्यैः ७२भांथी जिन
द्रव्योंसे, षट् विरेचनसत्ताति, ७२भां विरेचने भाय छे
छसौ विरेचन होते हैं, तानि ते ये, इह अहं
यहां, संप्रहेण संप्रहेण संक्षेपमें, उक्तानि उक्तां छे
कहे गये हैं, तथा एव तेन प्रभाषे वेसे ही, एवाम्
ऐसेना इनके, षट् छ छ, आश्रया आश्रय आश्रय,
उक्ताः उक्तां छे कहे हैं ॥ २३ ॥

23. Here are the recapitulatory verses—

Here are described in brief the 600 purgative preparations, the names of the drugs and the number of preparations from each of them as well as the six sources of these drugs.

रसा लवणवज्र्याश्च कषाया इति संज्ञिताः ।

तस्मात् पञ्चविधा योनिः कषायाणामुदाहृता ॥ २४ ॥

लवणवज्र्याः लवण सिंवायना लवणको छोड़ कर,
रसाः रसोने शेष रसोंको, कषायाः कषाय कषाय, इति
ऐ यह, संज्ञिताः नाम आपेक्षुं छे नाम दिया गया है,
तस्मात् तेथी इस लिए, कषायाणाम् कषायाणी कषायोंकी,
पञ्चविधा पांच प्रकारकी, योनिः योनि
योनि, उदाहृता उह्नी छे कही गई है ॥ २४ ॥

24. The preparations made from articles of all the categories of tastes except the salt are called decoctives; hence the substrata of decoctives is said to be of five kinds.

तथा कल्पनद्रव्येषामुक्तं पञ्चविधं पुनः ।

महतां च कषायाणां पञ्चाशत् परिकीर्तिता ॥ २५ ॥

तथा तथा तथा, एवाम् ऐमनी इनकी, पञ्चविधम्
पांच प्रकारकी, कल्पनम् कल्पना कल्पना,
अपि पक्षु मी, उक्तम् उह्नी छे कही है, पुनः तथा तथा,
महताम् कषायाणाम् पञ्चाशत् पचास महाकषाया पचास
महाकषाय, परिकीर्तिता उह्नी छे कहे हैं ॥ २५ ॥

२५. कल्पन-कल्पन (क.)

25. Similarly the mode of preparation of these is described as of five kinds; the fifty principal groups of decoctives are also enumerated.

पञ्च चापि कषायाणां शाताम्युकानि भागशः ।

लक्षणार्थे, प्रमाणं हि विस्तरस्य न विद्यते ॥ २६ ॥

अपि च अने और, लक्षणार्थम् शान अने उदाहरण
भाटे शान और उदाहरणके लिए, कषायाणाम् पञ्चाशत्
पांचसौ कषायाणो पांचसौ कषायोंको, भागशः विभाग
पाडीने विभाग करके, उक्तानि उक्तां छे कहा है, हि हेभ्यः
क्योंकि, विस्तरस्य विस्तारानु विस्तारकी, प्रमाणम् प्रमाण
सीमा, न विद्यते नथी नहीं है ॥ २६ ॥

26. Five hundred decoctives are severally described for illustration; there is no limit to the expansion of the subject.

न चालमतिसंक्षेपः सामर्थ्यायोपकल्पते ।

अल्पबुद्धेरयं तस्मात्तिसंक्षेपविस्तरः ॥ २७ ॥

मन्दानां व्यवहाराय, बुधानां बुद्धिवृद्धये ।

पञ्चाशत्को ह्ययं वर्गः कषायाणामुदाहृतः ॥ २८ ॥

अतिसंक्षेपः च अने अतिसंक्षेप और अतिसंक्षेप,
अल्पबुद्धेः अल्प बुद्धिवाणानी अल्प बुद्धिवालेकी, सामर्थ्याय
समर्थशक्ति भाटे समर्थशक्तिके लिए, अल्प अल्प पर्याप्त,
न उपकल्पते नथी नहीं है, तस्मात् तेथी इस लिए,
अयम् आ यह, न अतिसंक्षेपविस्तरः अतिसंक्षेप के अति-
विस्तार नथी अतिसंक्षेप या अतिविस्तारसे नहीं कहा है,
मन्दानाम् मन्दबुद्धिवाणानी मन्दबुद्धिवालोंके, व्यव-
हाराय व्यवहार भाटे व्यवहारके लिए, बुधानाम्
बुद्धानोनी बुद्धिमानोंकी, बुद्धिवृद्धये बुद्धिनी वृद्धि भाटे
बुद्धिकी वृद्धिके लिए, कषायाणाम् कषायाणो कषायोंका,
अयम् आ यह, पञ्चाशत्को पचासको पचासका, वर्गः
वर्ग वर्ग, हि अनेअने निश्चयसे, उदाहृतः उह्नी छे
कहा है ॥ २७-२८ ॥

27-28. Over-brevity will not do, for it will not be of help to medio-

२७. तस्मात्-तेषाम् (ब.)

creas; therefore neither an over-brief, nor an over-extensive description is given and this will be of practical use to mediocres, and aid the enhancement of the knowledge of the talented; thus the fifty-fold classification of decoctives has been described.

તેવાં કર્મણુ વાણેણુ યોગમાખ્યન્તરેણુ ચ ।

સંયોગં ચ પ્રયોગં ચ યો વેદ સ મિષગ્વરઃ ॥૨૯॥

જ: ને જો, વાણેણુ બાહ્ય વાજ, માખ્યન્તરેણુ ચ અને અંદરનાં જોર માખ્યન્તર, કર્મણુ કૃષીમાં કર્મણે, તેવાજ તેઓનાં અને, યોગજ યોગ, સંયોગજ સંયોગ પ્રયોગજ ચ અને પ્રયોગને જોર પ્રયોગજો, વેદ બહે છે જાનતા હૈ, સ: તે વહ, મિષગ્વર: ૩૫૬ વેદ છે એવું વૈય હૈ ॥૨૯॥

29. He is the best of physicians, who knows the art of combination as well as the systematic administration of these preparations both internally and externally.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने चक्षुर्विरेचनशताभितीयो नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥३॥

इति मेघजचतुष्कः ॥१॥

इति आ प्रभाषे इत प्रकार, અગ્નિવેશકૃતે અગ્નિ-વેશે રચેલા અગ્નિવેશકે વનાવે, ચરકપ્રતિસંસ્કૃતે તન્ત્રે અને ચરકની પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં જોર ચરકને દ્વારા સંસ્કૃત હસ શાસ્ત્રને, શ્લોકસ્થાને સૂત્રસ્થાનમાં સૂત્રસ્થાનને, ચક્ષુર્વિરેચનશતાભિતીય: 'ચક્ષુર્વિરેચન-શતાભિતીય' 'ચક્ષુર્વિરેચનશતાભિતીય', નામ નામને નામકા, ચતુર્થ: ચોથો-ચૌથા, અધ્યાય: અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો અધ્યાય સમાપ્ત હુજા, ૩. ॥

इति आ प्रभाषे इत तरह, મેઘજ-ચતુષ્ક: ચૌથપદ્ય વિષયવાળા આર અધ્યાયેનો પહેલો સમૂહ સંપૂર્ણ થયો ઔષધવિષયક ચાર અધ્યાયોંક પહેલા સમૂહ સમાપ્ત હુજા ॥ ૧ ॥

30. Thus in the section on General Principles, in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the fourth chapter entitled six hundred purgative preparations is completed.

Thus ends the tetrad of chapters on drugs.

પન્નમોઽધ્યાયઃ ।

પાંચમેઽધ્યાય અધ્યાય પાંચમો Chapter V

માત્રાશિતીવાખ્યાવીપકલ્પઃ—

અયાતો માત્રાશિતીયમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥ ૧ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

અથ ભગ: હવે અહીંથી અવ માગે, માત્રાશિતીયજ 'માત્રાશિતીય' નામના 'માત્રાશિતીય' નામકે, અધ્યાયજ અધ્યાયનું અધ્યાયકા, વ્યાખ્યાસ્યામઃ વ્યાખ્યાન કરશુ વ્યાસ્યાન કરેગે ॥ ૧ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेये आत्रेये, इति ह आ विषयमां नीये प्रभाषे न इत विषयमे निम्न प्रकारसे ही, आह स्म कहेणुं छे कहा है ॥२॥

1. We shall now expound the chapter entitled "Measure in eating".

2. Thus declared the worshipful Atreya.

માત્રાશનં કર્તવ્યમ્, આહારમાત્રાયા અગ્નિબળપેક્ષિત્વમ્—
માત્રાશી સ્યાત્ । આહારમાત્રા પુનરગ્નિબળ-પેક્ષિણી ॥૩॥

માત્રાશી મિત્રાહારી મિત્રાહારી, સ્વાદ ચતું ભેદ્યો હોના વાહિય, આહાર-માત્રા પુનઃ અને આહારની માત્રા જોર આહારની માત્રા, અગ્નિ-બળ-પેક્ષિણી અગ્નિના બળપર નિર્ભર છે આમકે વતપર નિર્ભર હૈ ॥ ૨ ॥

3. One must eat in measure and the measure of food is determined by the strength of one's gastric fire.

6.-(1) However, from the above classification, one should not conclude that heaviness or lightness in an article of food is mentioned without reason. The light articles have a predominance of the qualities of air and fire.

પ્રચીનોમગુણવજ્જલાનીતરાણિ, તસ્માત્ સ્વ-
ગુણાર્થસિ, લઘુન્યમિસન્ધુક્ષણસ્વભાવાન્યસ્પદોષાણિ
ચોષ્યન્તેઽપિ સૌહિત્યોપયુક્તાનિ,

હવરાણિ ગુરુ દ્રવ્યે. ગુરુ દ્રવ્ય, પૃથ્વી- પૃથ્વી પૃથ્વી,
કૌમ- તથા જળનાં ઓર જલકે, ગુણ- ગુણોની ગુણોની,
લઘુકાણિ અધિકતાવાળાં હોય છે અધિકતાવાળે હોય છે.
તસ્માત્ તે હેતુથી. હસ લેણ, લઘુનિ લઘુ દ્રવ્યે લઘુદ્રવ્ય,
સ્વગુણાર્થ અપિ પોતાના ગુણોથી પણ અપને ગુણોતે મી,
અગ્નિ અગ્નિને અગ્નિકો, સન્ધુક્ષણ-સ્વભાવાનિ પ્રદીપ્ત
કરવાના સ્વભાવવાળાં સ્વભાવે પ્રવીત કરને વાલે
હોય છે, સૌહિત્ય- અને અધિક માત્રામાં ધરાધને
ઓર મરપેટ-તૃપ્ત હોકર, ઉપયુક્તાનિ ખાવાથી જાનેપર,
અપિ પણ મી, અસ્પદોષાણિ ચ અધ્ય દોષવાળાં અન્ય
દોષવાળે, ઉષ્યન્તે કહ્યાં છે કહે જાતે છે;

6.-(2) The others (heavy ones) have more of the properties of earth and water, Consequently the light articles are stimulative of the gastric fire owing to their innate quality and are considered to be least harmful even if they are eaten to a surfeit.

ગુરુણિ પુનર્નાગ્નિસન્ધુક્ષણસ્વભાવાન્યસામાન્યાત્,

પુનઃ વળી ઓર, ગુરુણિ ગુરુ દ્રવ્યે. ગુરુ દ્રવ્ય,
જસામાન્યાત્ વિરુદ્ધ ગુણવાળાં હોવાથી વિરુદ્ધ ગુણવાળે
હોનેકે કારણ, અગ્નિ- અગ્નિને અગ્નિકો, સન્ધુક્ષણ- પ્રદીપ્ત
કરવાના ઉદીપન કરનેવાળે, સ્વભાવાનિ સ્વભાવવાળાં
સ્વભાવે યુક્ત, ન હોતાં નથી નહીં હોયે.

6.-(3) On the other hand, the heavy articles are by nature non-stimulative of the gastric fire due to their dissimilarity of nature.

• અતઃપ્રાતિમાત્રં દોષવન્તિ સૌહિત્યોપયુક્તાન્ય-
ન્યત્ર વ્યાયામાગ્નિચલાત્;

• અતઃ એ કારણથી હસલે, વ્યાયામ- વ્યાયામજન્ય
વ્યાયામજન્ય, અગ્નિચલાત્ અગ્નિચલ અગ્નિચલસે, અન્યત્ર ચ
૧. અસામાન્યાત્-અસામાન્યાત્ (૧.)

વિના અતિરિક્ત, સૌહિત્ય- પેટ ભરીને મરપેટ, ઉપયુક્તાનિ
ખાધેલાં ગુરુ દ્રવ્યે જાને પર ગુરુ દ્રવ્ય, અતિરિક્ત અતિરિક્ત
અધિક, દોષવન્તિ દોષકારક થાય છે દોષકરનેવાળે હોય છે;

6.-(4) A surfeit-meal of them is markedly harmful unless the gastric fire is increased by hard exercise.

સૌષા ભવત્યગ્નિચલાપેક્ષિણી માત્રા ॥ ૬ ॥

સા પણ આ યહ, માત્રા આહારમાત્રા આહારમાત્રા,
અગ્નિચલ- અગ્નિચલની અગ્નિચલકી, અપેક્ષિણી અપેક્ષા
રાખનારી અપેક્ષા રાખનેવાળી, મવતિ છે હે ॥ ૬ ॥

6.-(5) Thus the measure in food is determined by the strength of the gastric fire.

ગુરુલઘુમેદેન આહારસ્ય માત્રા—

ન ચ નાપેક્ષતે દ્રવ્યં; દ્રવ્યાપેક્ષયા ચ
ત્રિભાગસૌહિત્યમર્ધસૌહિત્યં વા ગુરુણામુપદિશ્યતે,
લઘૂનામપિ ચ નાતિસૌહિત્યમગ્નેર્યુક્ત્યર્થમ્ ॥ ૭ ॥

દ્રવ્યમ્ ચ અને તે માત્રા દ્રવ્યની ઓર વહ માત્રા
દ્રવ્યકી, ન નથી નહીં, અપેક્ષતે અપેક્ષા રાખતી અપેક્ષા
કરતી, હતિ એમ પણ યહ મી, ન નથી નહીં હે, દ્રવ્ય-
દ્રવ્યની દ્રવ્યકી, અપેક્ષયા ચ અપેક્ષાએ અપેક્ષાસે, ગુરુણામ્
ગુરુ દ્રવ્યોના ગુરુદ્રવ્યોને, ત્રિભાગ- ત્રીભ ભાગથી ત્રીસરે
ભાગસે, સૌહિત્યમ્ તૃપ્તિ તૃપ્તિ, અર્ધસૌહિત્યમ્ વા કે
અર્ધભાગથી તૃપ્તિ યા અર્ધભાગસે તૃપ્તિ, ઉપદિશ્યતે
કહેવામાં આવે છે કહી જાતી હે, અગ્નેઃ ચ જગ્નિને
અગ્નિકો, યુક્ત્યર્થમ્ પોતાના પ્રમાણમાં રાખવા માટે
અપને પ્રમાણમે રાખનેકે લેણ, લઘૂનામ્ લઘુ દ્રવ્યોની લઘુ-
દ્રવ્યોને, અપિ પણ મી, અતિ- અતિ મરપેટ, સૌહિત્યમ્
તૃપ્તિ જાનેકા, ન ઉપદેશવામાં આવતી નથી ઉપદેશ
નહીં કિયા જાતા ॥ ૭ ॥

7. It is not that the quantity of a substance does not count. From the point of quantity, it is laid down that heavy articles should be taken in one

૭. યુક્ત્યર્થમ્-સન્ધુક્ષણર્થમ્ (૧.)

,, ઉપદિશ્યતે-ઉપદેશ્યતે (જ.)

third or one half measure of the full meal; while even light articles should not be taken in excess and should accord with the strength of the gastric fire.

मात्रावदाहारस्य गुणः —

मात्रावदध्यशनमशितमनुपहत्य प्रकृतिं बल-
[आयुषा योजयत्युपबोकारमवश्यमिति ॥८॥

मात्रावद हि माप प्रभाषे मात्रापूर्वक, अशितम्
आधिष्ठानाया गया, अशनम् भोजन भोजन, प्रकृतिम्
प्रकृतिम्, प्रकृतिका, अनुपहत्य उपधात नहि कटी उप-
वात नहीं करके, उपबोकारम् भोजन करना करने जाने-
वालेको, बल- बल बल, वर्ण- वर्ण वर्ण, सुक-आयुषा
सुख और आयुषे, अवश्यम् अवश्य
अवश्य, योजयति इति युक्त करे से युक्त करता है ॥८॥

8. The measured diet not only does not impair one's health but positively promotes one's strength, complexion, health and life.

पिष्टमवादिगुरुद्रव्याणां भोजने मात्रा —

अवन्ति चात्र —

गुरु पिष्टमयं तस्मात्सङ्कुलान् पृथुकानपि ।

न जातु भुक्त्वान् खादेन्मात्रां खादेद्वुभुक्षितः ॥९॥

अत्र च आ विषयमां इस विषयमें, अवन्ति
श्लोके ७ के श्लोक है कि, तस्मात् तैथी इस लिए,
गुरु गुरु गुरु, पिष्टमयम् पिष्टान् पिष्टीसे बने द्रव्य,
सङ्कुलान् नवा येन नये तण्डुल, पृथुकान् और पौआ
खिदको, अपि पक्षु मी, भुक्त्वान् आधा पछी भोजन
करनेके उपरान्त, जातु कटी पक्षु कमी, न खादेत् न आवा
भेधके नहीं जाना चाहिए, उभुक्षितः भूया माक्षसे
भूक्त लगने पर, मात्राम् योय मात्रामां योग्य मात्रामें,
खादेत् आवा भेधके जाना चाहिए ॥९॥

Here are verses again —

9. One should never, accordingly, eat such heavy articles as pastries, flattened rice, etc., on top of a meal.

९. मात्रां खादेत्-मात्रावदाहार (ग.)

Even while hungry, one should take such articles in right measure.

शरीरानाहाराद्यन्वये —

बहुरं शुष्कसाकानि-शाकानि त्रिषाणि च
नाभ्यसेद्गौरवाभ्यां कृद्वा नैवोपबोजयेत् ॥१०॥

बहुरम् सङ्कुलान् भांस- शुष्कमांस, शुष्कसाकानि
शुष्क शाक शुष्क शाक, शाकानि ३६ कन्द, त्रिषाणि
च अने कमणानां गौर गौरोंको, गौरवाभ्यां कृद्वा
भांरे होवाथी गुरु होनेके कारण, न नैवोपबोजयेत्
सेवन न करुं भेधके निरन्तर नहीं जाना चाहिए,
कृद्वा व्याधिथी कृश व्याधिस कृश, मांसम् पशु-
भांस पशुका मांस, न एव कटी पक्षु नहि कमी मी
नहीं, उपबोजयेत् वापरुं भेधके जाना चाहिए ॥१०॥

10. Dried meat, dried vegetables, lotus rhizomes and lotus stalk, being heavy, are not to be taken habitually, nor should the flesh of an emaciated animal be used.

कृषिकांश्च किलाटांश्च शौकरं गन्धमाहिने ।

मत्स्यान् दधि च माषांश्च यवकांश्च न शीलयेत् ॥११॥

कृषिकान् च कृषिकं कृषिका, किलाटान् किलाट
किलाट, शौकरम् सवर्तुं भांस सुभरका मांस, गन्ध-
मांसुं भांस गायका मांस, माहिने भेधके भांस भैंसका
मांस, मत्स्यान् च भाण्डां मछलियां, दधि च दही
दही. माषान् अङ्ग उद्द, यवकान् च अने यवक
और यवक, न शीलयेत् निरन्तर सेवना न भेधके
निरन्तर उपयोग नहीं करना चाहिए ॥११॥

11. Coagulated milk, cream-cheese, pork, buffalo's flesh, fish, curds, black gram and wild barley should not be used habitually.

शरीरानाहारानभ्यसेत् —

पक्षिकांश्चालिमुद्रांश्च सैन्धवामलके यवान् ।

आन्तरीक्षं पयः सर्पिर्जातलं मधु चाभ्यसेत् ॥१२॥

१२. गन्धमाहिने-गन्धमामिषम् (च. झ. द. व.)

१. यवकांश्च-यवकांश्च (क.)

पवित्रात्, आसी वैष्णव वंदी पात्रक, कवि- ॥ १६ ॥
 वैष्णव नाम पात्रक, कृष्णाय च भक्त्युत्तम, वैष्णव- ॥ १७ ॥
 वैष्णव वैष्णवक, नामकके आभवा, ववाय न- ॥ १८ ॥
 वी, वाक्करीकत् उद्वेगां वपीनज वर्णक, ववाः ॥ १९ ॥
 ववा, कविः वी वी, वाक्कत् न- ॥ २० ॥
 ववावैष्णव भक्त पात्रक, ववा च भक्त भक्त- ॥ २१ ॥
 ववावैष्णव, ववावैष्णव न- ॥ २२ ॥
 ववावैष्णव, ववावैष्णव न- ॥ २३ ॥

12. Shashtika rice, sali rice, green gram, rock-salt, emblic myrobalan, barley, rain-water, milk, ghee, flesh of jangala animals and honey may be habitually taken.

सूत्रमात्रेण स्वस्थवृत्तोपदेशः —

तच्च, निद्वयं प्रयुञ्जीत स्वास्थ्यं येनाद्भुतवर्तते ।

मज्झिमासुत्तं विकाराणामनुत्पत्तिकरं च यत् ॥१३॥

केव च नेनाथी जितछे, स्वास्थ्यम् रक्षास्थ्यं
 स्वास्थ्य, अनुवर्तते सारी रीते पावन आय ठीक बना
 रहे, तत् च अने ने और जो, अजातानाम् नवा नये,
 विकाराणाम् विकारेने विकारोंको, अनुत्पत्तिकरम् उत्पन्न
 न करे उत्पन्न न करे, तत् ते आहार-विहारं उस
 आहार विहारका, नित्यम् नित्य नित्य, प्रयुजीत सेवन
 करवु ओछेओ सेवन करना चाहिए ॥१३॥

13. That should form the daily diet, which not only helps to maintain present well-being, but serves as a prophylactic against disease in future.

अभजनविधि: --

अत ऊर्ध्वं शरीरस्य कार्यमक्षयशून्यादिकम् ।

स्वरूपवृत्तिमभिप्रेत्य गुणतः संप्रवक्ष्यते ॥ १४ ॥

• जलतः ऊर्ध्वम् हुवे पृथ्वी इसके आगे, स्वस्थवृत्तिम्
स्वरश्चक्राने स्वस्थवृत्तिकी, अभिप्रेत्य लक्ष्मीं राशीने
दृष्टिसे, क्षीरस्य शरीरने भाटे क्षीरके लिए, 'कार्त्तव्यम्'
करवानी आवश्यक, अक्षि- नेत्रोना नैत्रोके, अजनादिकम्
अजनादिक अजन आदि, गुणतः शुद्ध प्रभासे, गुणोसे,
संग्रहकसे कहेवाभां आवशे कहे जावें ॥१४॥

14. From here onwards, keeping in view the art of healthful living, we shall explain the personal regimen, including such observances as painting the eyes with eye-salves, with reference to its benefits.

सौमिरमक्षणं मिथं द्विजमङ्गलः प्रत्येकवेद्यः ।

पञ्चरात्रेऽष्टरात्रे वा साधण्यर्थे रसाक्षयम् ॥ १५ ॥

અક્ષ્ણોઃ નગ્નોને માટે નેત્રોંકે કિણ, હિચન્ન દિતઃકાવી
 દિતકાવી, સૌવીચન્ન સૌવીર સૌવીર, અજ્ઞાનન્ન અજ્ઞાનનો
 અજ્ઞાનના, નિત્યન્ન નિત્ય નિત્ય, પ્રયોજ્યેવ પ્રયોગ કરવે
 બેઠ્ઠિએ પ્રયોગ કરનાં વાહિણ, જાવનાર્થે અને ચાવના
 માટે જાવનાંકે કિણ, રસાજ્ઞાનન્ન રસાજ્ઞાનનો રસાજ્ઞાનનો,
 પચ્ચારાજ્ઞે દર પાંચ રાત્રિએ પ્રત્યેક પાંચવીં રાતમેં, અઠ-
 રાજ્ઞે વા કે આઠ રાત્રિએ વા આઠવીં રાતમેં, પ્રયોજ્યેવ
 પ્રયોગ કરવે બેઠ્ઠિએ ઉપયોગ કરનાં વાહિણ ॥૧૫॥

15, The antimony-collyrium which is beneficial to the eyes should be daily used and the extract of indian berberry should be used once in every fifth or eighth night for the drainage of the eyes.

चक्षुस्तेजोमयं तस्य विशेषाच्छ्लेष्मतो भयम् ।

ततः श्लेष्महरं कर्म दितं दृष्टेः प्रसादनम् ॥ १६ ॥

[illegible]

16. The eye is of the element of light. So, it is specially liable to be adversely affected by kapha i.e.

१६. पतञ्जल्युक्तानन्तरम्-तस्मादस्तंभतो सूत्रेऽप्रत्येकं द्वाविंशत्युक्तम् ।

रात्रिः स्वप्नगुणा चक्षुः पुण्यस्वप्नकसितम् ॥

हस्तशिल्पः पाठः (५.) शुक्ताये।

watery element. Therefore measures curative of kapha are beneficial in keeping the vision clear.

दिवा तन्नप्रयोकष्यं नेत्रयोस्तीक्ष्णमञ्जनम् ।
 विरेकपुर्बला दृष्टिरादित्यं प्राप्य सीदति ॥१७॥
 तस्मात् आभ्य निशायां तु भ्रूवमञ्जनमिष्यते ।

તત્ત્વ તે ઉચ્ચ, તીક્ષ્ણમ્ તીક્ષ્ણ, તીક્ષ્ણ, અજ્ઞાનમ્
અજ્ઞાનનેા અવગ્રહના, નેત્રયોઃ આંખેામાં નેત્રોમાં, વિષા
દિવસે દિનકે સમય, ન પ્રયોક્તવ્યમ્ પ્રયોગ કરવો ન
બેધએ પ્રયોગ નહીં કરના વાહિયે, (વસ્ત્રાવ્ કારણકે વ્યયોકિ),
ચિરેક-આવણુ કમથી સાવળસે, દુર્બલા દુર્બળ થઈ
ગથેલી દુર્બલ હુઈ, દષ્ટિઃ દષ્ટિ દષ્ટિ, જાવિત્વમ્ સ્થિતિ-
તેજને સ્થિતેજનો, પ્રાપ્ત્ય પ્રાપ્ત થઈ પ્રાપ્ત હોકર, સીદતિ
હીણી પડે એ કમજોર હો જાતી હૈ, તસ્માવ્ તેથી ઇસ લિયે,
જાવ્યમ્ આવણુ સાવળ, અજ્ઞાનમ્ સુરમેા અજ્ઞાનનો, તુ તે
તો, નિજ્ઞાનામ્ રાત્રિએ રાત્રિમેં, ધ્રુવમ્ અવશ્ય હી,
દ્રવ્યતે આંખેા બેધએ પ્રયોગ કરના વાહિયે ॥ ૧૭૩ ॥

16½-17½. Strong collyrium should not be applied to the eyes during day-time, because the eye-sight, weakened by drainage, gets impaired on exposure to sunshine. Therefore the draining by collyrium is indicated exclusively by night.

यथा हि कनकादीनां मलिनानां विविधात्मनाम् ॥१८॥
घौतानां निर्मला शुद्धिस्तैलधेलकषादिभिः ।
एवं नेत्रेषु मर्त्यानामञ्जनाकषयोतनादिभिः ॥१९॥
इष्टिर्निराकुला भाति निर्मले नभसीन्दुवत् ।

અથા હિ જેવી રીતે ચિત્રપ્રકાર, વિવિધાત્મનામ્
વિવિધ પ્રકારનાં નાના પ્રકારકે, મહિનામ્ મહિન જેવાં
મહિન, કળકાદીનામ્ સુબદ્ધાંદિની સ્વર્નાંદિકી, લૅલ- તેલ

તેમ, પેઢા-૧૩૫ વચ્ચે, કથાદિતિ: અને પ્રથમ ૧૩૬૨૯થી
જોર પ્રથમ આદિતિ, ચીજાનાં પાંચાતી પોતેપર, નિર્મલો
નિર્મલો નિર્મલ, કૃષ્ણ: શુદ્ધિ આપ છે કૃષ્ણ હો જાતી છે,
પચ્ચ જે પ્રમાણે ઠલી પ્રકાર, મત્તનાં મત્તનાં
મત્તનાં, નેત્રેણ આંખોમાં નેત્રોં, અંગુળ-અંગુળ
અંગુળ, આંખોત્તમ-આંખોત્તમ આંખોત્તમ, આદિતિ:
૧૩૬૨૯થી આદિતિ, ગિરાકુલા ૨૧૨૭ થયેલી ત્વચ્છ દ્રવ્ય,
દ્રવિ: દ્રવિ દ્રવિ, નિર્મલો નિર્મલો નિર્મલ, અમલિ આકા-
શમાં આકાશને, અંગુળ અંગુળ પેઠે અન્નમાત્રી માતિ,
માતિ પ્રકાશ છે અમલને લગતી છે ॥ ૧૮-૧૯ ॥

18-19½. Just as various kinds of tarnished gold-ornaments etc. get cleansed by being washed with oil, cloth, brush etc., even so, by the use of eye-salves, eye-drops etc., in the eyes, the vision of mortals shines brightly like the moon in the clear sky.

प्रायोगिकधूमवर्तिद्रव्याणि, धूमवर्तैः निर्माणविधिश्चः —

हरेणुकां प्रियङ्गुं च पृथ्वीकां केशरं नक्षत्रम् ॥२०॥
 ह्रीषेरं खन्दनं पत्रं त्वगेलोशीरपञ्चकम् ।
 ध्यामकं मधुकं मांसी गुग्गुत्त्वगुरुशर्करम् ॥२१॥
 न्यग्रोधोपुम्बराभ्यत्यल्लसलोध्रत्वचः शुभाः ।
 वन्यं सर्जरसं मुस्तं शैलेयं कमलोत्पले ॥२२॥
 भीवेष्टकं शल्लकीं च शुक्बर्हमथापि च ।
 पिष्ट्वा लिम्पेच्छरेषीकां तां वर्ति यवसन्निभाम् ॥२३॥
 अङ्गुष्ठसंमितां कुर्यादष्टाङ्गुलसमां मिषम् ।
 शुष्कां निगर्मां तां वर्ति धूमनेत्रार्पितां नरः ॥२४॥
 जेहाकामश्लिप्तं प्लुष्टं पिबेत् प्रायोगिकीं सुखाम् ।

हरेणुकाम् रेणुकीण् रेणुका, प्रियङ्गुश्च यथैव
प्रियङ्गु, पृथ्वीकाश्च कुक्षेऽंशुः काला जीरा, कैशरश्च
क्षौद्र नागकेसर लाल नागकेसर, नक्षत्रं नभश्च नक्ष,
हीवेरश्च सुगन्धी वाणे। सुगन्धवाला, चन्दनम् चन्दनं
चन्दन, पत्रम् तमालपत्रं तेजपत्रं, स्वर्ग- तलं दालचीनी,

१७. विरेकसुवका दृष्टिः-विरेकसुवकां चक्षुः (ग. व.)

१८. मणिनां-मणीनां (प. ष. स. ष.)

२१. शर्करा-शर्कराः (ग.)

२४. विगर्भात्-विगर्भात् (४.)

२५. प्रायोगिकीय-प्रायोगिकीय (ब.)

પક્ષ-ભેદથી છોટી ફલાયવી, ડચીર- વીરજનો(વાળો) લલ, પલ્લવમ્ પલ્લવમ્ પલ્લવમ્, પ્લામકમ્ રેલિધ ધાત્ત રવાવાલ, મનુકમ્ નેદીમધ મુલેહટી, માંતી નટામાંતી જડામાંતી, ગુગુલુ- ગુગુલુ ગુગુલુ, જગુલુ અગર અગુલુ, સર્જરમ્ આકર સર્જરા, કુમા: સાદી અપ્પે, ન્વમ્મોષ- વડ વરગદ, રુચ્ચર- ઉંબરા ગૂલર, અચર- પીપળા પીપલ, પ્લક્ષ- પીપળ પિલક્ષન, લોધ્રવચ: અને લોધ્રની બાલ ઓર લોધ્રની છાલ, વન્ધમ્ કેવડી મેથ કેવડી મોષ, સર્જરસં રાળ સર્જરસ, મુલ્તમ્ મેથ મોષા, સૈલેચમ્ દગડૂલ છરેલા, કમલ- કમળ કમલ, ડરલે નીલ કમળ નીલોફર, શ્રીવેદકમ્ ગંધારિશેભ ગન્ધવિરોજા, શાહકીમ્ ચ શાહેડી કુન્દુરુ, જય અપિ ચ અને ઓર, કુકર્ણમ્ ચોરક ચોરક, પિષ્ટવા એ સર્વને વાટીને ફન સવકો પીસકર, સરેવીકામ્ બરુની નળી ઉપર શરકળે પર, લિમ્બેલ્ લેપ કરેલા લેપ કરે, તામ્ અને તેની ઓર ઉસકી, ત્રિવલ્ વેલે વેલ, જપ્તાકુલસમામ્ આઠ આંગળ લાંબી આઠ અંગુલ લમ્બી, જપ્તાકુલસમામ્ અંગુલ નેવી બડી અકુલકે સમાન મોટી, વલ્લસન્નિમામ્ તથા જવના આકારની એવં જોકે આકારથી, વર્તિમ્ વર્તિ વર્તિ, કુર્વાલ્ બનાવવી બનાવે, કુર્વાલ્ સકાંધ બધ ત્યારે સૂક્ષ્ણે પર, લિગર્મામ્ શરકાંડ કાઢી લખ શરકળેસે નિકાલ કર, સ્નેહાક્ષામ્ રનેદ ચોપડીને સ્નેહસે અન્યક્ત કર, ધૂમનેત્ર- ધૂમનેત્રમાં ધૂમનેત્રમે, અર્પિતામ્ રાખીને રલ્લકર, અર્પિતંપ્લુષ્ટામ્ અગ્નિથી પ્રજ્વલિત કરીને અમિસે જલાકર, કુલ્લામ્ સહન થમ શકે તેવી મહી જાયે એસી, તામ્ તે ઉસ, પ્રાયોગિકીમ્ પ્રાયોગિકી પ્રાયોગિ, વર્તિમ્ વર્તિને વર્તિકા, નર: મનુષ્યે મનુષ્ય, પિવેલ્ પીવી પાન કરે ॥૨૦-૨૪૩॥

20-24. Fragrant piper, perfumed cherry, great cardamom, fragrant poon, nakha, fragrant sticky mallow, sandal-wood, cinnamon leaf, cinnamon bark, cardamom, cuscus-grass, himalayan cherry, ginger-grass, liquorice, nardus, gum-guggul, eagle-wood, sugar, good barks of banyan tree, gular fig tree, holy fig tree, yellow barked fig tree and lodh tree, rushnut, sarj, sal-resin, nut-grass, lichen, lotus, blue water-lilly, pine-resin,

olibanum and angelica—all these should be ground and made into a paste by the physician. It should then be plastered over a piece of reed and moulded into a cigar resembling the shape of a barley-grain and having the thickness of the thumb and a length of eight fingers' breadth. When it is dried, the central reed should be pulled out, and the cigar put into the smoking pipe and smeared with unctuous substance. It should then be ignited and smoked at leisure as a habitual smoke.

સ્નેહિકધૂમવર્તિદ્રવ્યાણિ —

વસાઘૃતમધુચ્છિદ્રયુક્તિયુક્તૈર્વરૌષધૈઃ ॥ ૨૫ ॥

વર્તિ મધુરકૈઃ કૃત્વા સ્નેહિકી ધૂમમાંચરેત્ ।

વસા- ચરખી ચર્બી, ઘૃત- ઘી ઘી, મધુચ્છિદ્ર: મીઠુ મોમ, યુક્તિયુક્ત: અને યુક્તિપૂર્વક લીધેલ યુક્તિપૂર્વક લિયે ગયે, મધુરકૈઃ જીવનીય ગણમાં જીવનીયગણમે, વરૌષધૈઃ ઉત્તમ ઔષધિઓથી ઉત્તમ ઔષધિયોસે, સ્નેહિકમ્ રિનગ્ધ એવી સ્તિરધ, વર્તિમ્ વર્તિ વર્તિ, કૃત્વા બનાવીને બનાકર, ધૂમમ્ ધૂમપાન ધૂમપાન, બાચરેલ કરવું કરે ॥ ૨૫૩ ॥

25-25. Preparing a cigar from animal fat, ghee and wax combined skilfully with the best of drugs belonging to the category of sweet taste, one should use it for unctuous smoke.

મૂર્ધવિરેચનધૂમવર્તિદ્રવ્યાણિ —

શ્વેતા જ્યોતિષ્મતી ચૈવ હરિતાલં મનઃશિકા ॥ ૨૬ ॥

ગન્ધાશ્ચાગુરુપત્રાદ્યા ધૂમં મૂર્ધવિરેચને ।

શ્વેતા ધોળી ગરુડી શ્વેત કોચલ, જ્યોતિષ્મતી માલ-

૨૬. સ્નેહિકીમ્-સ્નેહિકમ્ (ગ.)

૨૬.૩. ધૂમમ્-ધૂમ: (ગ. વ.)

,, મૂર્ધવિરેચને-શીર્ષવિરેચનમ્ (જ. વ. વ. વ. વ.)

३।अधुः माकर्मणी, हरिताकम् ६२१।६ हरिताक, मज्जा-
शिका च दध् मन्त्रशिक्षे नैनकील, जगुध्- अने अजरे
और जगुध्, पञ्चाङ्गाः तभाङ्गपत्र नजरे तेजपत्र भादि,
गन्धाः च भुजंभी ६०३।१। सुगन्धि द्रव्योंके, धूमम्
धूमन्तु पान धूमका पान, मूर्धविरेचने शिरोविरेचनभां
शिरोविरेचनके लिए, कर्णात् ३२३ करे ॥ २६३ ॥

26-26½. The smoke of white mussel
shell creeper, staff plant, yellow arsenic,
realgar, eagle-wood, cinnamon leaf
and other perfumes, acts as errhine.

धूमपानस्य गुणाः—

गौरवं शिरसः शूलं पीनसार्धावमेदकौ ॥ २७ ॥
कर्णाक्षिशूलं कासश्च हिकाम्बासौ गलग्रहः ।
दन्तदौर्बल्यमाकाशः श्रोत्रप्राणाक्षिदोषजः ॥ २८ ॥
पूतिर्ग्राणात्यगन्धश्च दन्तशूलमरोचकः ।
हनुमन्याग्रहः कण्डूः क्रिमयः पाण्डुता मुखे ॥ २९ ॥
श्लेष्मप्रसेको वैस्वर्यं गलगुण्डपुपजिह्विका ।
खालित्यं पिञ्जरत्वं च केशानां पतनं तथा ॥ ३० ॥
श्वथुश्चातितन्द्रा च बुधेर्मोहोऽतिनिद्रता ।
धूमपानात् प्रशाम्यन्ति बलं भवति चाधिकम् ॥ ३१ ॥
शिरोरुहकपालानामिन्द्रियाणां स्वरस्य च ।

गौरवम् आधानुं आरेपणं शिरका मारीपन, शिरसः
शिरन्तु शिरका, शूलम् शूल शूल, पीनस- सगेभम जुकाम,
जर्धावमेदकौ आधाशीशी आवे शिरकी पीडा, कर्ण-
३६३ शूल कर्णशूल, अक्षिशूलम् नेत्रवेदना नेत्रवेदना, कासः
च भांसी खांसी, हिका- डेडी हिचकी, खांसी श्वास
स्वास, गलग्रहः गगानु पङ्कजपुं गलग्रह, दन्तदौर्बल्यम्
दांतीनी नयनार्ध दन्तदौर्बल्य, श्रोत्र- डान कर्ण, प्राण-
नाड नासा, अक्षिदाषजः अने नेत्रना देपणी भेता और

२८. कर्णाक्षिशूलं-कर्णाक्षिशूलं (च.)

„ श्रोत्रप्राणाक्षिदोषजः-श्रोत्रप्राणाक्षिदोषजः (ड.)

„ -श्रोत्रप्राणाक्षिदोषजः (व.)

२९. पूतिर्ग्राणां-पूतिर्ग्राणां (च. त.)

„ पाण्डुता मुखे-मुखापाण्डुता (ग.)

३०. वैस्वर्यं-वैस्वर्यं (व.)

„ खालित्यं-खालित्यं (क. ड. घ. ङ. च.)

नेत्रोंके दोषसे होनेवाला, आकाशः २०१ वाताय, दूधः
भूराय सराव, प्राण- नाड नाक, आस्वगन्धः च अने
मेढानी मन्त्र मुखकी गन्ध, दन्तशूलम् ६०३।६ दन्त-
शूल, अरोचकः अरोचक अरोचक, हनु- हनुमन् हनुमन्,
मन्याग्रहः मन्त्राग्रह मन्याग्रह, कण्डूः ३२३ कण्डू, क्रिमयः
क्रिमि क्रिमि, मुखे मेढानी मुखका, पाण्डुता दिक्षि
फीका हो जाना, श्लेष्मप्रसेकः श्लेष्म ५३३, मुहसे
लालाका निरना, वैस्वर्यम् २५२।६ स्वरका बिगड़ाना,
गलगुण्डी गलगुण्डी गलगुण्डी, उपजिह्विका उपजिह्विका
उपजिह्विका, खालित्यम् ६०३।६ खालित्य, पिञ्जरत्वं
च पिञ्जरापण्डुं पिञ्जरत्वं, तथा अने और, केशानाम्
नाडानुं और बालोंका, पतनम् पतन भवुं गिर जाना, श्वथुः
छीक छीकका आना, अतितन्द्रा अतितन्द्रा बहुत आल-
स्यका आना, बुधेः मोहः बुधेने मेढ बुधिका व्यामोह,
अतिनिद्रता च अने अति जेधक्षुशीपणुं और अति-
निद्राका आना, धूमपानात् धूमपानात् धूमपानसे, प्रशा-
म्यन्ति शांत भाव छे नष्ट होते हैं, शिरोरुह- आधाना
केश मस्तकके केश, कपालानाम् शिरन्तु ३५६।६ शिरके
कपालों, इन्द्रियाणाम् ३५६।६ इन्द्रियों, स्वरस्य च अने
स्वरना और स्वरके, बलम् बलनी बलकी, अधिकम्
अवति शक्ति भाव छे इन्द्रि होती है ॥ २७-३१ ॥

27-31½. Heaviness in the head,
headache, rhinitis, hemicrania, ear-
ache, eye-ache, cough, hiccup,
dyspnea, throat-spasm, weakness of
the teeth, discharge from the ear,
from the nose and from the eye
due to morbid condition, nasal
and oral fetor, dentalgia, anorexia,
rigidity of jaw and neck, pruritus,
worms, pallor of the face, mucoid
discharge from the mouth, cacophonia,
galasundi, upajihvika, alopecia, grey-
ness of hair, falling of hair, sternuta-
tion, excessive torpor, stupefaction of
the mind and hyper-somnia—all these
are alleviated by smoking, and the stren-
gth of the hair, the bones of the head,

of the sense-organs and of the voice becomes augmented.

न च वातकफात्मानो बलिनोऽप्यूर्ध्वजनुजाः ॥३२॥
धूमवक्त्रकफानस्य व्याधयः स्युः शिरोगताः ।

धूमवक्त्रक-धूमनु गेदेथी धूमका मुक्ते, पानस्व
पान करनीरने पान करनेवालेको, वातकफात्मानः वात-
कफप्रभेदोंवा वातकफजन्य, ऊर्ध्वजनुजाः गलानी हाँसही
उपरी जनुसे उपर होनेवाले, बलिनः जलवान बलवान,
शिरोगताः भाथाना शिरके, व्याधयः रोगे रोग, अपि
पक्षु भी, न च नहीं नहीं, स्युः भूत होते ॥ ३२ ॥

32-32½. Those who resort to oral smoking are not troubled even by severe vata and kapha disorders affecting the upper part of the body or the head.

धूमपानेऽष्टौ कालाः—

प्रयोगपाने तस्याष्टौ कालाः संपरिकीर्तिताः ॥ ३३ ॥
वातश्लेष्मसमुत्प्लेशः कालेष्वेषु हि लक्ष्यते ।

तस्य ते उस, प्रयोगपाने भाथेगिक धूमपानभां
प्रायोगिक धूमपानके, अष्टौ आठ आठ, कालाः समय
समय, संपरिकीर्तिताः गलुआया उ बताये हैं, हि कालेषु
क्योंकि, एषु आ इन, कालेषु समयभां समयमें, वात-
वात वात, श्लेष्म-तथा कफनी और कफकी, समुत्प्लेशः
जलार आबवानी भ्रष्टि निकलनेकी प्रवृत्ति, लक्ष्यते
देखाया उ देखी जाती है ॥ ३३ ॥

33-33½. Eight specified times are laid down for habitual smoking, because during these periods, the rise of vata and kapha is observed.

ज्ञात्वा भुक्त्वा समुत्प्लिष्य धृत्वा वन्ताग्निघृण्य च ३४
दाशमाञ्जननिद्रान्ते चात्मवान् धूमपो भवेत् ।

ज्ञात्वा गहरीने स्नानकरके, भुक्त्वा भोजने भोजन
करके, समुत्प्लिष्य उलटी करीने वमन करके, धृत्वा धीक
धूमने धीक आनेके बाद, वन्ताग्नि च अग्नि हस्तिमें

३४ ॥ धूमवक्त्रकफानस्य-धूमरिक्तकफानस्य (ध. व.)

दाशमेंके, अग्निघृण्य गहरीने विलम्ब, वात-नस्य भूम
नस्यके पीछे, अञ्जन अञ्जन-वमन करके, निद्रान्ते च
अग्ने निद्राने अग्ने और नींदसे जागनेके बाद, चात्मवान्
अपनी पुरुषे संवनी पुरुष, धूमपो भवेत् धूमपान
करुं धूमपान करे ॥ ३४ ॥

34-34½. That is, after taking the bath, after tongue-scraping, after sneezing, tooth cleansing, nasal toilet and the use of eye-salve and at the end of sleep, the self-controlled man should resort to smoking.

तथा वातकफात्मानो न भवन्त्यूर्ध्वजनुजाः ॥ ३५ ॥
रोगास्तस्य तु पेयाः स्युरापानास्त्रिष्वक्षयः ।

तथा तेम करवाथी उससे, वात-कफ-वातक-
वातकफ, आत्मानः न-न्य जन्य, ऊर्ध्व-जनुजाः गलानी-
जनुसे उपर होनेवाले, रोगाः रोगे रोग, न नहीं
नहीं, भवन्ति भूत होते, तस्य तेना उसका, तु पक्षु
भी, त्रयः त्रयः त्रय त्रय तीन तीन, आपानाः धूँट धूँट,
त्रिः त्रयवार तीनवार, पेयाः स्युः देखा ओछो
लेना चाहिए, ॥ ३५ ॥

35-35½. Thereby the vata and kapha-born diseases affecting the supra-clavicular upper parts of the body, do not afflict him. Smoking should be done thrice, in three puffs each time.

परं द्विकालपायी स्यादहः कालेषु बुद्धिमान् ॥ ३६ ॥
प्रयोगे, क्षैहिके स्वैकं, वैरेच्यं त्रिचतुः पिबेत् ।

अहः दिनसना दिनके, कालेषु उपर्युक्त आठ कालभां
ऊपर कहे आठ कालोंमें, बुद्धिमान् बुद्धिमान् पुरुषे बुद्धिमान
पुरुषको, प्रयोगे प्राथेगिक धूमपान प्रायोगिक धूमपान,
परम् केवल केवल, द्विकालपायी स्वात् मे वभत करुं
ओछो दो समय करना चाहिए, स्वैहिकं तु परं तु स्नेहिक
धूमपान परन्तु स्नेहिक धूमपान, एकम् ओछे वभत
एकवार, पिबेत् करुं करना चाहिए, वैरेच्यम् अग्ने वैरे-
चनिक धूमपान और वैरेचनिक धूमपान, त्रिचतुः त्रय
के आठ वार तीन या चारवार, पिबेत् करुं करे ॥ ३६ ॥

धूमं न युक्त्वा दग्धा च न कक्षः कुक्ष एव च ।
न तालुशोषे तिमिरे शिरस्त्वमिहते न च ॥४४॥
न शङ्खके न रोहिण्यां न मेहे न मदात्यये ।

अतः अर्धश्री इसके, परम् तु आभय आने, वेवाम् मेने भाटे जिनके किये, धूमः धूमपान धूमपान, विगर्हित निन्दित छे निन्दित है, प्रवक्ष्यामि, ते विषे छलीश उस विषयको कहूंगा, विरिक्तः विरेचन छीधा पछी विरेचन लेनेके बाद, धूमम् धूम धूम, न पिबेत् न पीवे न पिये, वस्तिकर्मणि अस्तिकर्म वस्तिकर्म, कृते च कर्मा पछी करनेके बाद, न धूम न पीवे धूम न पिये, रक्ती रक्तदोषवाणाओ रक्तदोषवाला, न धूमपान नहि करवुं धूम न पिये, विषेन विषविधारथी विष-विकारसे, आर्तः पीडाओलाओ पीडित, न नहि करवुं धूम नहीं पिये, शोचन् शोकग्रस्त पुरुषे शोकग्रस्त मी, न नहि करवुं धूम नहीं पिये, गर्मिणी च अने गर्भिणीओ और गर्मिणी, न नहि करवुं धूम नहीं पिये, अने न तेभ्यश्च भ्रम द्वाभ्या पछी नहि एवं भ्रम हो जानेपर नहीं, मदे न भ्रमं नहि मदमें नहीं, आमे न अशुभं नहि अजीर्णमें नहीं, पित्ते न पित्तविधारमां नहि पित्तमें नहीं, प्रजागरे न उन्मत्तमां नहि नींद न आने पर नहीं, मूर्च्छा-भूतमां मूर्च्छामें, भ्रम-भ्रममां भ्रममें, तृष्णासु अने तृष्णामां और तृष्णामें, न नहि नहीं, क्षीणे न धातुक्षयमां नहि धातुक्षयमें नहीं, क्षते च अपि उरःक्षतमां पक्षु और उरक्षतमें मी, न नहि नहीं, मण्डपुत्रे भक्ष तथा दूध मय और दूध, पीत्वा च पीने पीके, न नहि नहीं, स्नेहम् न स्नेहपान करीने नहि स्नेहपान करके नहीं, माक्षिकम् च न तथा भक्ष आदीने नहि करवुं और शहदको खाकर नहीं, दग्धा च अने भास करीने छहीं साथे और खास करके दहीके साथ, युक्त्वा अन्न भाषने अन्नको खाकर, धूमम् न धूमपान नहि करवुं धूमपान नहीं करना चाहिए, कक्षः न तेभ्यश्च इक्षे नहि एवं कक्ष अवस्थामें नहीं, कुक्षः च एव न युक्त्वा भेदां नहि कोषमें नहीं, तालुशोषे न तालुशोषमां नहि तालुशोषमें नहीं, तिमिरे तिमिर नामना रोगमां तिमिररोगमें, शिरसि तथा अस्तिकर्मां और शिरमें, अमिहते मधुपक्षु मकारने।

४४. धूमं न युक्त्वा—न चापि युक्त्वात् (न. व. १.)

४५. न मेहे—न मोहे (१.)

आपात अर्था किसी प्रकारका आपात करनेपर, च न नहि नहीं, कक्षकके न क्षयध नामना शिशिररोगमां नहि संस्रकारोगमें नहीं, रोहिण्याम् न रोहिणी नामना मज्जा रोगमां नहि रोहिणीमें नहीं, मदात्यये न अने मदात्ययमां नहि और मदात्ययमें धूमपान नहीं करे ॥ ४१-४४ ॥

41-44. Now I shall describe the persons in whom smoking is contra-indicated. The following persons should not smoke—One who is purged, one who has taken enema, a hemothermic, one afflicted with toxicosis, one who is grief-stricken, one who is a gravida, one who is fatigued or intoxicated, one suffering from chyme or pitta disorders and one who has had a sleepless night, one suffering from fainting, giddiness, thirst, emaciation and from pectoral lesions, one who has just taken wine, milk, unctuous beverage, honey or curds and one afflicted with dehydration, anger, dryness of the palate, faintness, injury to the head, sankhaka, rohini, anomalies of urinary secretion and alcoholism.

एषु धूममकालेषु मोहात् पियति यो नरः ॥४५॥
रोगास्तस्य प्रवर्धन्ते दाहना धूमविभ्रमात् ।

एषु आ रोगमां इन रोगोंमें, अकालेषु अयोध अवस्थाओमां अयोग्य अवस्थामें, यः मे जो, नरः माक्षुश्च मनुष्य, मोहात् अज्ञानसे, धूमम् धूम धूम, पियति पान करे छे पान करता है, तस्य ते पुरुषमा उस पुरुषमें, धूम-धूमपान करवाणी धूमपानके, विभ्रमात् अज्ञानी विभ्रमसे, दाहनाः दाहसु दाहण, रोगाः रोगो रोगोंकी, प्रवर्धन्ते वृद्धि पाये छे वृद्धि होती है ॥ ४५ ॥

45-45. If a person smokes in these contra-indicated conditions out of

४६. प्रवर्धन्ते—प्रजायन्ते (क. व. व. छ.)

wantonness, his complaints become dreadfully aggravated by the wrongful use of smoke.

धूमपानविधिः—

धूमयोग्यः पिवेद्दोषे शिरोव्राणाक्षिसंभये ॥४६॥
ब्राणेनास्येन कण्ठस्थे मुखेन ब्राणपो वमेत् ।

धूमयोग्यः धूमपान करवा भोज्य पुरुषे धूमपानके योग्य पुरुष, क्षिरः- शिर क्षिर, ब्राण- नासिका ब्राण, नासि- तथा नेत्रनी अंदर और नेत्रमें, संभवे रहेला रहे हुए, दोषे दोषमां दोषमें, ब्राणेन नाकथी नासिकासे, पिवेत् धूमपान करतुं धूमपान करे, नास्येन अने मुखथी और मुखसे, (वमेत् अहार डाढवे बाहर निकाले), कण्ठस्थे अने कंठस्थ दोषमां और कंठस्थ दोषमें, ब्राणपः नाकथी पीने नाकसे पान करके, नास्येन धुमाडे मुखथी धूमको मुखसे, वमेत् अहार डाढवे बाहर निकाले ॥४६॥

46-46½. The person who is prescribed smoking should smoke through the nose in diseases of the head, the nose and the eye, and through the mouth in diseases of the throat.

आस्येन धूमकवलान् पिवन् ब्राणेन नोद्धमेत् ॥४७॥
प्रतिलोमं गतो ह्याशु धूमो हिंस्यादि चक्षुषी ।

नास्येन भोडेथी मुखसे, पिवन् पीता पुरुषे धूम पीता हुआ पुरुष, धूमकवलान् धूमना गेला धूमकवलको, ब्राणेन नाकथी नाकसे, न उद्धमेत् अहार नलि डाढवे बाहर नहीं निकाले, हि आरक्षु के क्योंकि, प्रतिलोमम् विभागेथी विभागसे, मतः गयेथे गया हुआ, धूमः धुमाडे धूम, चक्षुषी आंभोने नेत्रोंको, आशु तुरंत शीघ्र, हिंस्यात् नुकसान करे छे हानि पहुंचाता है ॥४७॥

47-47½. When he inhales by the nose he should exhale by the mouth. One inhaling by the mouth should not exhale through the nose, because the

smoke passing in the reverse direction may quickly injure the eyes.

अज्वलनस्तवेताः सूपविहसिपर्यवम् ॥४८॥
पिवेच्छिद्रं पिबार्धकं नासया धूममात्मवाद् ।

आत्मवाद् आत्मपान पुरुषे जितेन्द्रिय पुरुष, अज्व- सीधा सीधे, अज्व- शरीर शरीर, चक्षुः अने नेत्रवाला और नेत्रोंवाला, तवेताः तथा त-भय धर्धने एवं तन्मनस्क होकर, सु-उपविष्टः सुखपूर्वक भेसीने सुखसे बैठ करके, एकम् नाकनुं ओक एक, क्षिद्रम् छिद्र क्षिद्र, पिबार्ध अर्ध करीने बन्द करके, नासया नासिकांथी नासिकासे, सूपर्ववम् त्रक्षु आपृतिथी ओटथे नव नभत तीन आवृत्तिसे अर्थात् नौ बार, धूमम् धूमनुं धूमका, पिवेत् पान करतुं पान करे ॥४८॥

48-48½. The self-possessed man, keeping the body and the eyes in upright condition, being whole-hearted, sitting at ease and closing one nostril, should perform the three-fold nasal smoking thrice by the other (free) nostril.

धूमनेत्रनिर्माणविधिः—

चतुर्विंशतिकं नेत्रं स्वाङ्गुलीभिर्विरेचने ॥४९॥
द्वात्रिंशदङ्गुलं स्नेहे प्रयोगेऽध्यर्धमिष्यते ।

विरेचने वैरेचनिक धूमपानमां तेने भाटे नणी वैरेचनिक धूमपानमें उसके लिए नलिका, स्व- पीतानां अपनी, अङ्गुलीभिः आंगुलना प्रमात्रुथी अङ्गुलियोंके परिमाणसे, चतुर्विंशतिकम् चोवीस आंगुलनी चौवीस अङ्गुलकी, स्नेहे स्नेहकर्ममां स्नेहके लिए, द्वात्रिंशत् अत्रीस अङ्गुलम् आंगुलनी अङ्गुलकी, प्रयोगे अने प्रयोगिकमां और प्रायोगिक धूममें, अध्यर्धम् अत्रीस आंगुलनी छत्तीस अङ्गुलकी, नेत्रम् नणी नलिका, इष्यते छोट छे छेनी चाहिए ॥४९॥

49-49½. For the errhine smoke, the smoking pipe should be of the length

४९½. स्वाङ्गुलीभिर्विरेचने-स्वाङ्गुलेः स्वाङ्गुलेचने (च. त.)

„ स्वाङ्गुलीभिर्-अङ्गुलेः स्वे (न.)

„ अध्यर्धम्-वार्धम् (न.)

४६. धूमयोग्यः-धूमयोग्ये (प.)

४८. आशु-आस्य (च. प.)

of twenty-four fingers' breadth, measuring with one's own fingers; for unctuous smoke it should be thirty-two fingers' breadth, and for the habitual smoke it should be longer by a half than the first (thirty-six fingers' breadth).

ત્રિકોણાકલિતં કોણાસ્થપ્રમાણિતમ્ ॥૫૦॥
ત્રેણસમદ્રવ્યં ધૂમનેન પ્રશસ્યતે ।

જનુ ૨૨૬ સરલ, ત્રિકોણ-બુદા બુદા ત્રણ સાધા-
બીથી મિત્ર મિત્ર ત્રીન કોણે, આકલિતમ્ યુક્ત યુક્ત,
કોણ-બેરને બેરની, અસ્થિ- ૪૦૧૦૧ પેસી શકે તેવા
ગુટલીકે પ્રવેશયોગ્ય, અપ્રમાણિતમ્ મુખવાળી મુખવાળી,
અસ્થિનેન-અસ્થિ આપવાની નળીના અસ્થિનેનકે, સમ-
સમાન સમાન, દ્રવ્યમ્ ૨૦૧૦૧ બેનેલી દ્રવ્યોસે બની હુઈ,
ધૂમનેનમ્ ધૂમનલિકા ધૂમનલિકા, પ્રશસ્યતે પ્રશસ્ત છે
પ્રશસ્ત છે ॥ ૫૦૩ ॥

50-50½. That smoking pipe is recommended which is straight, interrupted by three bulges and has the proximal calibre of the size of a zizyphus-stone and is made of the same materials as those of the enema pipe.

દૂરાદ્ધિર્નિર્ગતઃ પર્વચ્છિન્નો નાહીતનૂકૃતઃ ॥૫૧॥
ત્રેણ્યં વાધતે ધૂમો માત્રાકાલનિષેવિતઃ ।

દૂરાદ્ ૨૨થી દૂરસે, બિર્નિર્ગતઃ નીકળેલો નિકલા
હુમા, પર્વ-પર્વોથી પર્વોકે કારણ, છિન્નઃ હલકા વેગ-
વાળો હલકા-વેગવાળા, નાહી- નલિકાથી ઓર નલિકાસે,
તનૂકૃતઃ પાતળો થયેલો પતલા હુમા, માત્રા- બે થોડા
માત્રા વધિ માત્રા, કાલ- અને કાલ પ્રમાણે ઓર કાલને,
નિષેવિતઃ સેવન કરવામાં આવે તો સેવન ક્રિયા જાય તો,

૫૦૩. કોણ-કોણ (વ.)

જનુ ત્રિકોણાકલિતમ્-જનુ ત્રિકોણમણિકમ્ (વ.ખ.)

જનુ ત્રિકોણાકલિતમ્ (ખ.)

ધૂમનેન-ધૂમનેને (ખ.ત.)

પ્રશ્નઃ ધૂમ ધૂમ, દ્વિગ્રન્થક ધ-દિશેને દ્વિગ્રન્થકો, ન વાળ્યો
હાનિ કરતો નથી દ્વિગ્રન્થક કરતા ॥ ૫૧૩ ॥

51-51½. The smoke which comes from a distance and is interrupted by the joints and attenuated by passing through the tapering pipe, taken with due consideration of dose and time, does not impair the senses.

સુપીતસ્ય ધૂમસ્ય લક્ષણમ્—

યદા ચોરઘ્ કઠ્ઠઘ્ શિરઘ્ લઘુતાં વ્રજેત્ ॥૫૨॥
કફઘ્ તનુતાં પ્રાપ્તઃ સુપીતં ધૂમમાદિશેત્ ।

યદા અમારે જબ, ઘરઃ જ ઊતી ઊતી, કઠ્ઠઃ જ
કઠ્ઠ કઠ્ઠ, શિરઃ જ અને માથું ઓર શિરને, લઘુતામ્
હલકાં હલકાપન, વ્રજેત્ હાલે આ જાયે, કફઃ જ તથા
કફ પથ્થુ ઓર કફ મી, તનુતામ્ પ્રાપ્તઃ પાતળો થાય
પતલા હો જાયે, (યદા ત્યારે તથ), ધૂમમ્ ધૂમપાન
ધૂમપાન, સુપીતમ્ ઉચિત રીતે થયું છે એમ સમુચિત-
રૂપસે હુઆ છે એસા, આદિશોષ કહેવું કહના વાહિય ॥ ૫૨૩ ॥

52-52½. Know it to be a successful smoke when the chest, throat and head feel light and the phlegm is liquefied.

અપીવસ્ય ધૂમસ્ય લક્ષણમ્—

અવિશુદ્ધઃ સ્વરો યસ્ય કઠ્ઠઘ્ સકફો ભવેત્ ॥૫૩॥
સ્તિમિતો મસ્તકઘ્ ધૂમપીતં ધૂમમાદિશેત્ ।

યસ્ય બેને જિસકા, સ્વરઃ સ્વર સ્વર, અવિશુદ્ધઃ
શુદ્ધ થયે ન હોય શુદ્ધ ન હુઆ હો, કઠ્ઠઃ જ કઠ્ઠ
કઠ્ઠમે, સકફઃ કફયુક્ત કફ બના, અવેત્ હોય રહે,
મસ્તકઃ જ અને માથું ઓર શિર મી, સ્તિમિતઃ હાલે
મારી, સ્વાલ હોય હો તો, ધૂમમ્ એવી સ્થિતિમાં એવી
સ્થિતિમાં, ધૂમમ્ ધૂમનું ધૂમકા, અપીવસ્ય પાન ઉચિત
માત્રામાં નથી થયું એમ પાન ઉચિત માત્રામાં નથી
હુઆ છે એસા, આદિશોષ કહેવું જાનના વાહિય ॥ ૫૩૩ ॥

53-53½. Know it to be an unsuccessful smoke if the voice is not clarified and the throat is filled with phlegm and the head feels stiffened.

अतिपीतस्य भूमन्व सत्यम्—

तालु मूर्च्छा च कण्ठश्च शुष्यते परितप्यते ॥५४॥
तप्यते मुह्यते जन्तु रक्तं च कषतेऽधिकम् ॥
शिरश्च भ्रमतेऽत्यर्थं मूर्च्छा चास्थोपजायते ॥५५॥
हन्मियाण्युपतप्यन्ते धूमेऽत्यर्थं निवेधिते ।

धूमे धूमन् धूमणिके, अत्यर्थम् अतिशय अत्यधिक, भ्रमन् भ्रमणिके, अत्यर्थम् अतिशय अत्यधिक, ताळु तालुपुं ताळु, मूर्च्छा च माथुं शिर, कण्ठः च अने कंठ और कंठ, शुष्यते सूखाय छे सूख जाते हैं, परितप्यते संताप थाय छे और जलने लगते हैं, जन्तुः ते मनुष्यने इस मनुष्यको, तप्यते तपस्य छे ज्वास लगती है, मुह्यते भ्रम छे मोह होता है, रक्तम् च तेनुं खोली इसका रक्त, अधिकम् अधिक प्रमाणां अधिक प्रमाणमें, कषते अल्पा करे छे निकलता है, शिरः च तेनुं माथुं और इसके शिरमें, अत्यर्थम् अतिशय अत्यधिक, भ्रमते भ्रमे छे चक्कर आते हैं, मूर्च्छा अने तेने मूर्च्छा और इसको मूर्च्छा, उपजायते आवे छे आती है, हन्मियाणि च तथा धन्मिया इन्द्रियों, उपतप्यन्ते संताप पावे छे संताप होता है ॥ ५४-५५ ॥

54-55½. When the palate, the head and the throat feel parched and heated all over, and the person feels thirsty or stupefied or bleeds profusely or his head feels extremely whirling or he becomes unconscious or his sense organs feel agitated, it should be known that smoking has been done in excess.

अणुतैलस्य प्रयोगकालः—

वर्षे वर्षेऽणुतैलं च कालेषु त्रिषु ना चरेत् ॥५६॥
प्राबुद्धशरद्वसन्तेषु गतमेवे नभस्तले ।

ना मनुष्ये मनुष्यको, वर्षे वर्षे प्रतिवर्षं प्रतिवर्ष, प्राबुद्ध- प्राबुध शरद- शरद- वसन्तेषु अने वसन्त और वसन्त, त्रिषु के त्रयु इन तीन, कालेषु अणुतैलं अणुतैल, नभस्तले आकाशे जग आकाश, गतमेवे गतमेवे न छे गत मेवाचक

५६. वर्षे वर्षे-वर्षवर्षे (८.६.५.५.)

„ ना चरेत्-नावचैत् (क.)

न हो तब, अणुतैलम् अणुतैलने, अणुतैलम्, चरेत् उपयोग करे अणुतैल उपयोग करना चाहिए, ॥५६॥

56-56½. Every year, one should take a course of "Anu-oil", during the seasons of the first rains, the autumn and the spring, choosing the times when the sky is free from clouds.

अणुतैलसेवने गुणाः—

नस्यकर्म यथाकालं यो यथोक्तं निवेधते ॥५७॥
न तस्य बभ्रुर्न घ्राणं न श्रोत्रमुपहृष्यते ।
न स्युः श्वेता न कपिलाः केशाः समभ्रूणि वा पुनः ॥
न च केशाः प्रमुच्यन्ते वर्धन्ते च विशेषतः ।
मन्यास्तम्भः शिरःशूलमर्दितं हनुसंग्रहः ॥५८॥
पीनसार्धावमेदी च शिरःकम्पश्च शाम्यति ।

यः न मनुष्यो जो पुरुष, यथाकालम् यथाकालम् यथासमय, यथोक्तम् यथोक्त विधिशी यथोक्त विधिसे, नस्यकर्म नस्यकर्म नस्यकर्म, निवेधते सेवे छे सेवन करता है, तस्य तेनी उसके, बभ्रुः आभ्रुनी शक्ति आँखकी रोशनी, न उपहृष्यते नष्ट भती नहीं, कर्म नहीं होती, घ्राणम् न नाभ्रुनी शक्ति नष्ट भती नहीं, घ्राणकी शक्ति कम नहीं होती, श्रोत्रम् न अने श्रोत्रनी शक्ति नष्ट भती नहीं और श्रोत्रकी शक्ति कम नहीं होती, पुनः वणी फिर, तस्य तेना उसके, केशाः आभ्रुनी नाभ्रु शिरके बाल, समभ्रूणि वा अने दाढ़ी-मूछना नाभ्रु और दाढ़ी-मूछके बाल, श्वेताः न धावना भती नहीं न श्वेत होते हैं, कपिलाः न स्युः अने कपिलवर्णना भती नहीं और न भूरे होते हैं, केशाः च वणी नाभ्रु उसके बाल, न प्रमुच्यन्ते भरी पडता नहीं नहीं गिरते हैं, विशेषतः च अने सारी रीति और अच्छी प्रकारसे, वर्धन्ते वधे छे बढ़ते हैं, मन्यास्तम्भः मनुष्यस्तम्भ, शिरःशूलम् शिरःशूल शिरःशूल, मर्दितम् अर्दित अर्दित, हनुसंग्रहः हनुसंग्रह हनुसंग्रह, पीनस-सर्धावमेदी च अर्धावमेदी च अर्धावमेदी, शिरःकम्पः च अने शिरःकम्प और शिरःकम्प, शाम्यति शान्त थाय छे शान्त होते हैं ॥ ५७-५८ ॥

५७. नस्यकर्म-नस्यकर्म (क.)

५८. प्रमुच्यन्ते-प्रमुच्यन्ते (ब.स. च ५.५.)

„ „ -अणुतैल (५.)

57-59½. He who practises systematic nasal toilet at the proper time, will keep his sight, smell and hearing unimpaired. His beard and hair will not turn grey or tawny; his hair will not fall off but will grow in abundance. Rigidity of neck, headache, facial paralysis, trismus, rhinitis, hemicrania and tremors of the head will be alleviated.

सिराः शिरःकपालानां सन्धयः स्नायुकण्डराः ॥६०॥
नाशनप्रीणिताश्चास्य लभन्तेऽभ्यधिकं बलम् ।

अस्य ओ नस्य सेवनान्तरां इस नस्य लेनेवाले पुरुषकी, सिराः शिराओ शिराई, शिरःकपालानाम् शिरनां कपालाओनी शिरके कपालांकी, सन्धयः सन्धिओ सन्धियां, स्नायु-स्नायु स्नायु, कण्डराः आने कण्डराओ और कण्डरा, नाशन-नस्यप्रभेधी नस्यकर्मसे, प्रीणिताः तृप्त भर्तने तृप्त होकर, अभ्यधिकम् विशेष अधिक, बलम् अथ बलको, लभन्ते प्राप्त करे छे प्राप्त करती हैं ॥६०॥

60-60½. The vessels, joints, sinews and tendons of his cranium, being well nourished by the nasal toilet, will acquire great strength.

मुखं प्रसन्नोपचितं स्वरः स्निग्धः स्थिरो महान् ॥६१॥
सर्वेन्द्रियाणां वैमल्यं बलं भवति चाधिकम् ।

मुखम् मुख मुख, प्रसन्न-प्रसन्न प्रसन्न, उपचितम् आने भरवद्धर और भरा हुआ, स्वरः स्वर स्वर, स्निग्धः स्निग्ध बुलंद, स्थिरः स्थिर दृढ़, महान् आने भडान और महान, सर्व-तेभ्यः सर्व एवं सब, इन्द्रियाणाम् इन्द्रियाओनी इन्द्रियांकी, वैमल्यम् निर्मलता निर्मलता, अधिकम् बलम् च आने विशेष शक्ति और विशेष बल, भवति थाय छे होता है ॥ ६१॥

61-61½. The face will become cheerful and plump, the voice mellow, firm and

६०. सिराः-शिराः (ख.)

॥ कपालानाम्-कपालानि (ग.प.)

stentorian; all the sense organs will be clarified and greatly strengthened.

न चास्य रोगाः सहसा प्रभवन्त्यूर्ध्वजनुजाः ॥६२॥
जीर्यतश्चोत्तमाङ्गेषु जरा न लभते बलम् ।

अस्य च आ अनुपपन्ने इस पुरुषको, ऊर्ध्वजनुजाः हांसरीधी उपरना भागभां थनारा ऊर्ध्वजनुजन्य, रोगाः रोगो रोग सहसा ओकदम अकस्मात्, न प्रभवन्ति अता नहीं होते, जीर्यतः च तेभ्यः ते वृद्ध अतां छतां पक्षु एवं बुढापा आने पर भी, उत्तम-शरीरना उपरना भागभां आवेक्षां शिर वगेरे शरीरके ऊर्ध्वभागमें स्थित शिर आदि, अङ्गेषु अङ्गोभां अङ्गोंमें, जरा वृद्धावस्था बुढापा, बलम् जेर बल, न लभते पकड़ती नहीं पकड़ता ॥ ६२॥

62-62½. There will be no sudden invasion of disease occurring in the supra-clavicular upper parts of the body, and though the man is aging, the effects of senility will be retarded.

अणुतेलनिर्माणविधिः—

चन्दनागुरुणी पत्रं दार्ढीत्वङ्माधुकं बलम् ॥६३॥
प्रपोण्डरीकं सूक्ष्मैलां पिडङ्गं बिल्वमुत्पलम् ।
हीवेरममयं वन्यं त्वङ्गुस्तं सारिवां स्थिराम् ॥६४॥
जीवन्तीं पृक्षिपणीं च सुरदारु शतावरीम् ।
हरेणुं वृहतीं व्याघ्रीं सुरभीं पञ्चकेशरम् ॥६५॥
विपाष्येच्छतगुणे माहेन्द्रे विमलेऽम्मसि ।

चन्दन-चन्दन चन्दन, अगुरुणी अगुरु अगुरु, पत्रम्

६२½. जीर्यतः-जीर्यतां (घ.)

॥ जीर्यतश्चोत्तमाङ्गेषु-जीर्यतश्चोत्तमाङ्गे च (च.घ.)

६४. हीवेरममय-हीवेरममयां (ख.त.प.)

॥ अमयं वन्यं-अमयां पान्थां (ग.)

॥ —अमयं पान्थं (घ.)

६५. जीवन्ती-सुराह्वं (च.ड.)

॥ जीवन्ती पृक्षिपणीं च सुरदारु शतावरीम्-सुराह्वं पृक्षिपणीं च जीवन्तीं च शतावरीम् । (घ.ख.ड.द.)

॥ — जीवन्ती सुरदारुणि पृक्षिपणीं निदिग्धिकां (घ.)

॥ हरेणुं वृहतीं व्याघ्रीं-शतावरी हरेणुं च (ग.प.)

तमाक्षपत्र तेजपत्र, दार्जी-दाउडगदरनी वारहलीका, स्वक्
छात्र किलका, मज्जकम् गेडीमध मुलेहटी, बकाम्
गला, प्रपौण्डरीकम् प्रपौण्डरीक प्रपौण्डरीक,
सूक्ष्म-जीवुटी छोटी, पलाम् ओलवी इलायची, बिडकम्
वावडिग बायविडंग, बिडकम् गीधुं बेल, उरपकम्
नीलेपल नीलोकर, हीबेरम् सुगंधी वाणे। सुगन्धवाला,
जमयम् पीरकुने। वाणे। लस, बन्धम् डेवडी मोथ
केवडीमोथ, स्वक् तल दालचीनी, सुस्तम् मोथ मोथा,
सारिबाम् सारिवा कपूरी, स्थिराम् शाखपधुं सारिवन,
जीवन्तीम् छोटी जीवन्ती, पृथिवणीम् पीडवधु पिठवन,
सुरदाव देवदार देवदार, शतावरीम् शतावरी शतावरी,
हरेणुम् रेखुडपीण रेणुका, बृहतीम् गेडी बोरिंगली
बड़ी कटेरी, ग्यात्रीम् गेडी बोरिंगली छोटी कटेरी,
सुरमीम् सुरमी रासा, पक्केसरम् च अने कुमलनां
केसर और कमलका केसर, शतगुणे ओओने सो गधु
इनको मां गुने, विमले निर्भण निर्मल, माहेन्द्रे आका-
शमांथी जीवेला आकाशसे गिरे हुए, जन्मसि गणमां
जलमें, विपाचयेत् पडावनां पकाये ॥ ६३-६५३

63-65½. Sandal wood, eagle wood,
cinnamon leaf, indian berberry, cinna-
mon bark, liquorice, heart-leaved sida,
lotus rhizomes, small cardamom, embe-
lia, bael, blue lily, fragrant sticky
mallow, cuscus-grass, rushnut, cinna-
mon bark, nut-grass, indian sarsa-
parilla, ticktrefoil, cork swallow wort,
painted leaved uraria, deodar, climbing
asparagus, fragrant piper, indian night-
shade, yellow berried night-shade,
indian groundsel and lotus filaments—
all these should be decocted in clear
rain-water which should be hundred
times the quantity of the anu-oil to
be prepared.

तैलाद्दशगुणं शेषं कषायमवतारयेत् ॥६६॥
तेन तैलं कषायेण दशकृत्वो विपाचयेत् ।

तैलाद् तेक्षणी तैलसे, दशगुणम् दशगुणे दसगुना,
शेषेण न्यारे रहे जब रहे, कषायम् न्यारे कषाय तब काव,

अवतारयेत् छितादी सेवे उतार दे, तेन ते दस, कषायेण
कषायणी कषायसे, तैलम् तेक्षने तैलको, दशकृत्वः दशगुण
दसवार, विपाचयेत् पडावनां पकाना चाहिए ॥ ६६३ ॥

66-66½. When the decoction is
boiled down to ten times the quantity
of oil to be prepared, it should be
taken off from the fire. Take one-tenth
of this decoction and mixing it with
equal quantity of oil, boil the whole
till only the oil remains.

अथास्य दशमे पाके समांशं छागलं पयः ॥६७॥
दद्यादेशोऽणुतैलस्य नावनीयस्य संविधिः ।

अथ पछी इसके बाद, अस्य आ तेक्षणा इस तैलके,
दशमे दशमा दसवें, पाके पाडमां पाकमें, समांशम्
तेक्षणा गेडलुं ग तैलके बराबर, छागलम् छगरीजुं बकरीका,
पयः दूध दूध, दद्यात् नाअपुं मिला देना चाहिए, दयः
आ यह, नावनीयस्य, नस्थमां छपथेग्री बस्थमें काम
आने वाले, अणुतैलस्य अणुतैलनी अणुतैलकी, संविधिः
विधि छे विधि है ॥ ६७३ ॥

67-67½. Repeat this process ten
times, using the same oil. At the tenth
boiling, add an equal quantity of goat's
milk. This is the approved method
of preparing anu oil for nasal toilet.

अणुतैलस्य प्रयोगविधिः—

अस्य मात्रां प्रयुजीत तैलस्यार्धपलोन्मिताम् ॥६८॥
स्निग्धस्विन्नोत्तमाङ्गस्य पिचुना नावनैस्त्रिभिः ।
त्र्यहात् त्र्यहाच्च सप्ताहमेतत् कर्म समाचरेत् ॥६९॥

अस्य आ इस, तैलस्य तेक्षनी तैलकी, अर्धपल-
अर्धपक्ष अर्धपल, उन्मिताम् गेडली बराबर, मात्राम्
मात्रा मात्रा, प्रयुजीत वापरदी गेडली बरतनी चाहिए,
स्निग्ध-स्विन्न-उत्तमाङ्गस्य गेना भरतकुनुं स्नेहन तथा
स्नेहन कर्तुं होय ते मनुष्ये जिसके मस्तकका स्नेहन,
और स्नेहन किये हो उस मनुष्यको, पिचुना इना पूमाथी

६७. समांशम्—समानम् (च. ध.)

६७½. दद्यादेशं—दद्यादोषे (ध.)

પોતેલે, ત્રિભિઃ ત્રણ વખત ત્રીસ વાર, નાભયઃ નસ્ય એવું બેઈએ નસ્ય લેનાં હાથે, સપ્તાહમ્ એક સપ્તાહમાં એક સપ્તાહમાં, સ્વાહાત્ સ્વાહાત્ ત્રણ ત્રણ દિવસે ત્રીસે ત્રીસે દિન, વત્ત આ યદ્, કર્મ નસ્ય કર્મ નસ્ય-કર્મ, સમાચરેત્ કરવું બેઈએ કરનાં હાથે ॥ ૬૮-૬૯ ॥

68-69. This oil should be used in a measure of two tolas. After the oleation and sudation of the head, nasal toilet should be performed by dropping the oil into the nostrils with a cotton swab, thrice every alternate day, and for seven such days.

નિવાતોષ્ણસમાચારી હિતાશી નિયતેન્દ્રિયઃ ।
તૈલમેતત્ ત્રિદોષમ્નિન્દ્રિયાણાં વલમ્પદમ્ ॥૭૦॥
પ્રયુજ્ઞાનો યથાકાલં યથોકાનશ્નુતે ગુણાન્ ।

નિવાત- વાતરહિત વાતરહિત, ડબ્બ- ઉષ્ણ પ્રદેશમાં ડબ્બ પ્રદેશમાં, સમાચારી રહેનારો રહેવાળો, હિતાશી હિતકારક બોળન કરનારો હિતકારક ભોજન કરવાળો, નિવાત-દ્વિન્દ્રિયઃ અને સંયમી પુરુષ જોર સંયમી પુરુષ, દ્વિન્દ્રિયાણામ્ ધન્દ્રિયોને દ્વિન્દ્રિયોનો, વલમ્પદમ્ બળ આપનાર વલ દેવેવાળે, ત્રિદોષમ્ ત્રિદોષમાં ત્રીનો દોષોનો નાશ કરવાળે, વત્ત તૈલમ્ આ તેલને, સપ્તાહમ્ આ સપ્તાહમાં સપ્તાહમાં, સ્વાહાત્ સ્વાહાત્ યોગ્ય સમયમાં, પ્રયુજ્ઞાનઃ પ્રયોગ કરવાથી પ્રયોગ કરવામાં, યથાકાલં પહેલાં કહેવામાં આવેલા પૂર્વોક્ત, ગુણાન્ ગુણો ગુણોનો, શ્નુતે પ્રાપ્ત કરે છે પ્રાપ્ત કરતાં છે ॥ ૭૦ ॥

69½-70½. The patient should reside in a place which is warm and free from draughts, take wholesome food and be self-controlled. This oil is curative of tridiscordance and invigorative of the senses. He who uses this at the right time acquires all the benefits of nasal toilet, which have been mentioned above.

વન્તપાનવિધિર્નિર્ણયઃ—

આપોચિતામ્ હ્રી કાલ્કી કષાયકષ્ટુતિકકમ્ ॥૭૧॥
મહાયેદન્તપચનં વન્તમાસાન્ધવાચનમ્ ।

આપોચિતામ્ અમૃતામ્ને કૃષ્ણ કરેલું અમૃતમાં કો કુચલ કર, કષાય- તૃણ કષાયરસવાળી, કષ્ટ- તીખા તીલી, તિકકમ્ અને કૃષ્ણ રસવાળું જોર કઢી, વન્તપચનમ્ દાંતક દાંતોન, વન્તમાસાન્ દાંતમાં પેશાને મધુવૃક્ષો, અવાચનમ્ ધીમ કથા વિના હાથ ન પહોંચાતે હુણ, હ્રી એ દો, કાલ્કી વખત સમયમાં, મહાયેદ કરવું બેઈએ કરવી હાથે ॥ ૭૧ ॥

71-71½. A green tooth-twig which is crushed at the proximal end and is of the astringent, pungent or bitter taste, should be used twice a day without injuring the gums.

નિહન્તિ ગન્ધં વૈરસ્યં જિહ્વાવન્તાસ્યજં મલમ્ ॥૭૨॥
નિષ્કૃષ્ય રુચિમાધત્તે સઘો વન્તવિશોધનમ્ ।

વન્તવિશોધનમ્ દાંતધાવન દાંતોન, જિહ્વા- જીભ જિહ્વા, વન્ત- દાંત દાંત. આસ્યજમ્ અને મેહાના જોર મુલકે, મલમ્ મળાને મલકો, નિષ્કૃષ્ય દૂર કરીને નિકાલકર, ગન્ધમ્ ગન્ધ ગન્ધ, વૈરસ્યમ્ વૈરસ્યમ્ અને વિરસતાને જોર વિરસતાનો, નિહન્તિ નાબૂદ કરે છે નષ્ટ કરતી છે, સઘઃ અને તરત તરત, રુચિમ્ રુચિ રુચિનો, આધત્તે ઉત્પન્ન કરે છે ઉત્પન્ન કરતી છે ॥ ૭૨ ॥

72-72½. Teeth-cleansing dispels oral fetor and dysgeusia, removes the impurities of the tongue, the teeth and the mouth and promptly induces appetite.

વન્તપચને યોગ્યા દ્રુમાઃ—

કરજ્જકરવીરાર્કમાલતીકકુમ્ભસંજાઃ ॥૭૩॥

શાસ્યન્તે વન્તપચને યે જાણ્યેર્વિધિઃ દ્રુમાઃ ।

કરજ- કરજ કરજ, કરવીર- કરેલું કોર, અર્ક- આક્રે આક, માલતી- માલતી ચમેલી, કુમ્ભ- અર્ધુન અર્ધુન, સંજાઃ અસન અસન, યે જ જાણે અને જે જોર જો,

एवंविधाः केन केन पीयं इति प्रकारके दूतरे, दुग्धाः
प्रीतिं ये हस्त होते हैं, (ते ते वे,) दन्तवन्दने इति धान-
नभां दन्तवन्दने लिए, कस्यन्ते प्रशस्तं ये जलम माने
जसे हैं ॥ ७३३ ॥

73-73½. Twigs culled from indian
beech, indian oleander, mudar, ara-
bian jasmine, arjun, spinous kino tree
and such other trees are recommended
for use in teeth-cleansing.

जिह्वानिलेखनानि—

सुवर्णकण्ठ्यताम्राणि त्रपुरीतिमयानि च ॥७४॥
जिह्वानिलेखनानि स्युरतीक्ष्णाम्यमृज्जुनि च ।

जिह्वानिलेखनानि ॐदिभां जिह्मयां, सुवर्ण-सोनुं
सोना, कण्ठ्य-रुपुं चांदी, ताम्राणि-तांशुं ताम्बा, त्रपु-कलाध
रंगा, रीतिमयानि अने पित्तलनां अनावेधां और पित्तलकी
वनी हुई, अतीक्ष्णानि धार विनानां अतीक्ष्ण, अमृज्जुनि
च अने वांकि और टेढ़ी, स्युः होवां ओंछे होनी
चाहिए ॥ ७४ ॥

74-74½. The tongue-scraper should
be without a sharp edge, curved and
made of gold, silver, copper, tin or
brass.

जिह्वानिलेखनस्य गुणाः—

जिह्वामूलगतं यच्च मलमुष्णवासरोधि च ॥७५॥
दौर्गन्ध्यं भजते तेन तस्माज्जिह्वां विनिलिखेत् ।

यत् च ओ जो, मलम् मेक्ष मैल, जिह्वामूल-७५५
मूलभां जिह्वा मूलमें, गतम् रहेछो होय रहा है, उष्णवास
अने श्वासने और धसनक्रियामें, रोधि च अवरोध
करना होय बाधक होता है. तेन तेथी उमसे, दौर्गन्ध्यम्
भजते भुज दुर्गंधवाणुं भाय छे मुख दुर्गन्धवाला
हो जाता है, तस्मात् भाटे इम लिए, जिह्वाम् विनिलिखेत्
७५५ जीह्वा उतावरी ओंछे जिह्वाका निलेखन करना
चाहिए ॥ ७५ ॥

७४. रीति-सीत (ग.)

७५. उष्णवासरोधि-वासविरोधि (ग.)

७५½. विनिलिखेत्-विशोषयेत् (व.)

75-75½. The coating which accu-
malates at the root of the tongue and
obstructs respiratory passages, is the
cause of fetor oris. Therefore the
tongue should be properly scraped.

आस्त्रेण धार्याणि इष्वाणि—

धार्याण्यास्त्रेण वैद्यधदक्षिसौगन्धसिञ्चता ॥७६॥
आतीकटुकपूगानां कवक्कस्य फलानि च ।
ककोलस्य फलं पत्रं ताम्बूलस्य शुभं तथा ।
तथा कर्पूरनिर्यासः सूक्ष्मैलायाः फलानि च ॥७७॥

वैद्यध-मेक्षांनी २२७७७ मुखी स्वच्छता, दक्षि-
रुधि दक्षि, सौगन्धम् अने सुगंधनी और सुगन्धकी,
इच्छता ७७७७७ पुत्रुवे इच्छा रखनेवाले पुरुषको,
आती-अधक्ष्ण जायफल, कटुक-अताकटुदी कताकटुदी,
पूगानाम् सोपादी सुपादी, कवक्कस्य च अवंभनी कवक्कके,
फलानि च इण फल, ककोलस्य च कंठोलेनुं कीतल-
चीनीका, फल इण फल, ताम्बूलस्य नमरवेअनुं ताम्बूलका,
शुभम् साधुं अच्छा, पत्रम् पान पान, तथा कर्पूरनिर्यासः
कपूर कपूर, सूक्ष्म नाणी छोटी, एलायाः ओंछनी
इलायचीके, फलानि इणीने फलों इनको, आस्त्रेण मेक्षाभां
मुखमें, धार्याणि राभवां ओंछे रखने चाहिए ॥७६-७७॥

76-77. One, desirous of securing
cleanliness, relish and fragrance of
breath, should keep in the mouth
nutmeg, musk-mallow, betel-nut,
cloves, cubeb-pepper, good betel
leaves, camphor and small cardamom.

तैलगण्डूषधारणस्य गुणाः—

हन्धोर्धलं स्वरबलं वदनोपचयः परः ।,
स्यात् परं च रसज्ञानमक्षे च रुचिरसमा ॥७८॥
न चास्य कण्ठशोषः स्यान्नौष्ठयोः स्फुटनाद्भयम् ।
न च दन्ताः क्षयं यान्ति ददमूला भक्ष्यन्ति च ॥७९॥
न शूल्यस्ते न चास्त्रेण हृष्यन्ते भक्ष्यन्ति च ।
परानपि स्त्रान् भक्ष्यांस्तेलगण्डूषधारणात् ॥८०॥

७७. ककोलस्य फलं-ककोलकटुकम् (ग. प.)

८०. परानपि-स्त्रानपि (ग. च.)

,, तैलगण्डूषधारणात्-स्त्रेगण्डूषधारणात् (ग. प.)

નિતિ વાતમિતિ, કર્ણરોગઃ કષ્ટરોગ કર્ણરોગ, ન થતા નથી નહીં હોતે, મન્યા-મન્યામહ મન્યામહ, હુતુસમહઃ અને હુતુમહઃ ઔર હુતુમહ, ન પશુ થતા નથી ની નહીં હોતે, ઉચ્ચેઃ ઊચ્ચેથી ઊભવાથી ઊંચે શબ્દોનો, કૃતિઃ અંબળામ કોવી રિચિતિ કુને એવી સ્થિતિ, ન થતી નથી નહીં હોતી, વાચિર્ચન્ અને બહેરાપશુ ઔર બહરા-પન મી, ન નથી નહીં, સ્વાદ્ થતું હોતા ॥ ૮૪ ॥

83-84. By filling the ears daily with oil, there will be no ear-disease of the vata type, no stiffness of the neck or jaws, nor hardness of hearing nor deafness.

અભ્યક્ષ્ણ ગુણઃ—

કોહાભ્યક્ષ્ણાથથા કુમ્મમ્મર્મ કોહવિમર્દનાત્ ।
ભવત્યુપાક્ષ્ણાદક્ષ્ણ દદઃ ક્લેશસહો યથા ॥૮૫॥
તથા શરીરમભ્યક્ષ્ણાદદદં સુત્વક્ષ્ણ ચ જાયતે ।
પ્રશાન્તમાનતાવાથં ક્લેશવ્યાયામસંસહમ્ ॥૮૬॥

થથા જેવી રીતે જિમ પ્રકાર, સ્નેહ-સ્નેહને સ્નેહકા, અભ્યક્ષ્ણા અભ્યંગ કરવાથી અભ્યક્ષ્ણ કરનેસે, કુમ્મઃ ધોડે વડા, સ્નેહ-સ્નેહ સ્નેહકે, વિમર્દનાત્ વિમર્દનથી મલનેસે, ચર્મ ચર્મ નમડા, થથા ચ અને જેમ ઔર જેસે, ઉપાક્ષ્ણા તેલ ઊગવાથી સ્નેહકો રેનેસે, દદઃ રથનાં પેડાંની ધરી રથચક્રની ધુરી, દદઃ દદઃ દદઃ, ક્લેશસહઃ અને ક્લેશને સહન કરનાર ઔર ક્લેશક્ષમ, ભવતિ અને છે હો જાની છે, તથા તેવી રીતે ડસી પ્રકાર, અભ્યક્ષ્ણા અભ્યંગ કરવાથી અભ્યક્ષ્ણ કરનેસે, શરીરમ્ માણસનું શરીર ગરીર, દદઃ દદઃ મજબૂત. સુત્વક્ષ્ણ ચ અને સારી ચામડીવાળું ઔર સુન્દર ચમડીવાળા, પ્રશાન્ત-શાન્ત પામી છે શાન્ત હો ગઈ છે, માલ્સ-વાયુની વાયુસે મોનેવાલી, આવાથમ્ પીડા જેમાં કોવું પીડાયેં જિસમેં એસા, ક્લેશ-તથા ક્લેશ એવં ક્લેશ, વ્યાયામ-અને વ્યાયામને તથા વ્યાયામકો. સંસહમ્ ચ સહન કરનારું સહન કરનેવાલા, જાયતે અને છે વન જાતા છે ॥ ૮૫-૮૬ ॥

૮૬. સુત્વક્ષ્ણ ચ જાયતે—સુત્વક્ષ્ણ પ્રજાયતે (વ.)

,, સંસહમ્—સંસહમ્ (ગ. ડ.)

84-86. Just as a pitcher, by smearing with oil or a hide by soaking in oil or an axle by lubrication with oil becomes firm and hard-wearing, even so by daily inunction, the body becomes firm, the skin beautiful, the vata disorders are quieted, and tolerance to hardship and physical strain is induced.

સ્પર્શનેઽભ્યધિકો વાયુઃ સ્પર્શનં ચ સ્વગામિતમ્ ।
ત્વચ્ચક્ષ્ણ પરમભ્યક્ષ્ણસ્તસ્માર્તં ક્ષીલચેક્ષરઃ ॥૮૭॥

સ્પર્શને ૨૫ર્શનેન્દ્રિયમાં સ્પર્શનેન્દ્રિયમેં, વાયુઃ વાયુ વાયુ, અભ્યધિકઃ અધિકતાથી રહે છે પ્રધાન ઠાંકર રહતા છે, સ્પર્શનમ્ ચ અને ૨૫ર્શન-ઇન્દ્રિય ઔર સ્પર્શન-ઇન્દ્રિય, સ્વગામિતમ્ ત્વચામાં રહેલ છે ત્વચામેં આમિત છે, અભ્યક્ષ્ણઃ અને અભ્યંગ ઔર અભ્યક્ષ્ણ, વરં ત્વચ્ચઃ ચ ત્વચા તથા વાયુ માટે અત્યંત દિતકર છે ત્વચા ઔર વાયુકે લિએ અત્યન્ત હિતકર છે, તસ્માત્ તે હેતુથી ડસલિએ, વરઃ માણસે મનુષ્યકો, તમ્ તે અભ્યંગનુ ડસ અભ્યક્ષ્ણકા, ક્ષીલચેક્ષરં નિત્ય સેવન કરવું બેઠકે નિત્ય સેવન વરના વાહિએ ॥ ૮૭ ॥

87. The vata is the predominant element in the sense of touch; and the sense of touch resides in the skin. Inunction is the greatest dermic tonic; therefore a person ought to practise it daily.

ન ચામિઘાતામિહતં ગાત્રમભ્યક્ષ્ણસેવિનઃ ।

વિકારં ભજનેઽત્યર્થં વલકર્મણિ વા કશ્ચિત્ ॥૮૮॥

અભ્યક્ષ્ણ-અભ્યંગ અભ્યક્ષ્ણ, સેવિનઃ સેવન કરનાર મનુષ્યનુ કરનેવાલે મનુષ્યકા, ગાત્રમ્ ચ અંગ અંગ, કશ્ચિત્ કોઈ સ્થાન પર કિસી સ્થાનપર, અભિલાલ ચોડ, અભિહતમ્ લાગતાં છતાં પશુ ભગમેં વરમી, વલકર્મણિ વા અથવા બળના કામમાં પશુ અથવા વલકર્મ કરતે, હુએ મી, અત્યર્થમ્ બારે દારુણ, વિકારમ્ રોગને વિકારકો, ન ભજતે પ્રાપ્ત થતું નથી પ્રાપ્ત નહીં હોતા ॥ ૮૮ ॥

૮૭. પરમભ્યક્ષ્ણ-પરમોઽભ્યક્ષ્ણ (વ.)

९३. स्वेदवीभत्सता-स्वेदं बीभत्सतां (प.)

93. Massaging the body removes body-fetor, heaviness, torpor, itching, dirt, inappetence, and offensive sweat.

promotive of longevity, avertive of bad luck, exhilarative, decorative, worthy of society and commendable.

स्नानस्य गुणाः—

पवित्रं कृष्यममृतं श्रमस्वेदमलपहम् ।
शरीरबलसम्पन्नं ज्ञानमोजस्करं परम् ॥९३॥

स्नानम् स्नान ज्ञान, पवित्रम् पवित्र पवित्र, कृष्यम् वीर्यवर्धकं वीर्यवर्धक, अमृतम् आयुष्यम् आयुष्यवर्धक आयुष्यवर्धक, श्रम- तथा श्रम एवं श्रम, स्वेद- स्वेद स्वेद, मलपहम् अने भोजने दूर करे ५ और मलको दूर करता है, शरीर- शरीरमां शरीरमें, बल- अण्णने बलको, सम्पन्नम् वधारे छे बढ़ाता है, परम् ओजस्करम् तेभञ्ज ओजस्वनी धर्षी श्रद्धा करे छे और ओजकी अतिशय वृद्धि करता है ॥ ९४ ॥

94. Taking a bath is purifying, promotive of virility and longevity, eliminative of fatigue, sweat and dirt, conducive to bodily strength and is vitalizing in the highest degree.

निर्मलाम्बरधारणस्य गुणाः—

काम्यं यशस्यमायुष्यमलक्ष्मीं प्रहर्षणम् ।
श्रीमत् पारिवर्धं शस्तं निर्मलाम्बरधारणम् ॥९५॥

निर्मल- निर्मल निर्मल, अम्बर- वस्त्रोन्नु वस्त्रोका, धारणम् धारण करेनुं धारण करना, काम्यम् सौन्दर्यने भाटे हितकारी सौन्दर्यके लिए हितकारी, यशस्यम् यशने भाटे हितकारी यशके लिए हितकारी, आयुष्यम् आयुष्यने भाटे हितकारी आयुके लिए हितकारी, अलक्ष्मीम् हरिद्वाने नाश करेनार दरिद्रताको नष्ट करनेवाला, प्रहर्षणम् मनने प्रसन्न करेनार मनको प्रसन्न करनेवाला, श्रीमत् शोभाजनक शोभाजनक, पारिवर्धम् सखा ने भाटे उपयोगी समाके लिए उपयोगी, शस्तम् अने भोजन- करी छे और मंगलकारी है ॥ ९५ ॥

95. The wearing of clean apparel is attractive, conducive to reputation,

गन्धमात्यविषेयस्य गुणाः—

कृष्यं सौख्यममृतं काम्यं पुष्टिवसवम् ।
सौमनस्यमलक्ष्मीं गन्धमात्यविषेयणम् ॥९६॥

सौगन्ध्यम् सुगन्धी धर्षणेनु अनुलेपन मुखविषय इन्द्रियांका अनुलेपन, गन्धमात्य- अने अर्चनादि तथा पुष्प- भाण्डाद्योन्नु चन्दनादि और मालाका, विषेयणम् धारण करेनुं धारण करना, कृष्यम् वीर्यवर्धकं वीर्यवर्धक, आयुष्यम् आयुष्यवर्धक आयुष्यवर्धक, काम्यम् सौन्दर्य भाटे हितकारी सौन्दर्यके लिए हितकारी, पुष्टि- पुष्टि पुष्टि, वसवम् अने अण्णने आपनार और बलको देनेवाला, सौमनस्यम् मननी प्रसन्नता करेनार मनको प्रसन्न करनेवाला, अलक्ष्मीम् हरिद्वाने दूर करेनार छे और दरिद्रताको दूर करनेवाला है ॥ ९६ ॥

96. The use of fragrant articles and garlands is promotive of virility, disseminative of fragrance, promotive of longevity, attractive, conducive to plumpness and strength, promotive of good cheer and avertive of bad luck.

रत्नाभरणस्य गुणाः—

धन्यं मङ्गलस्यमायुष्यं श्रीमद्यसनसूदनम् ।
हर्षणं काम्यमोजस्यं रत्नाभरणधारणम् ॥९७॥

रत्न- रत्नजित रत्न, जाभरण- आभरणने आभरणका, धारणम् धारण करेनुं धारण करना, धन्यम् धन आपनार धनदायक, मङ्गलस्यम् भाण्डिक मंगलिक, आयुष्यम् आयुष्यवर्धक आयुष्यवर्धक, श्रीमत् शोभाजनक शोभाको बढ़ानेवाला, ससन- आपत्तिनां आपत्तिका, सूदनम् विनाशिक नाश करनेवाला, हर्षणम् धर्षण मनको प्रसन्न करनेवाला, काम्यम् सौन्दर्य आपनार सौन्दर्य देनेवाला, ओजस्व्यम् अने ओजस्व आपनार छे और ओजको बढ़ानेवाला है ॥ ९७ ॥

97. The wearing of jewels and ornaments brings prosperity and is conducive to longevity, decorative,

९४. श्रमस्वेदमलपहम् — काम्यं पुष्टिवसवम्
,, शरीरबलसम्पन्नं — सौमनस्यमलक्ष्मीं (प.)

tive, dispersive of worries, exhilarative, attractive and vitalizing.

પાદાધિકૌષાધાનસ્ય ગુણાઃ—

મેધ્યં પચિન્નમાયુષ્યમલક્ષ્મીકલ્પિમાશનમ્ ।

પાદ્વર્ગેર્મલમાર્ગાણાં કૌષાધાનમમીક્ષ્ણશઃ ॥૧૮॥

પાદ્વર્ગો: પગોને પેર, મલમાર્ગનામ્ અને મલ-
માર્ગોને તથા મલમાર્ગોનો, મમીક્ષ્ણશઃ બારેબાર વાર વાર,
કૌષ્ઠ- મલરહિત મલસે રહિત, કૌષાધાનમ્ કરવા એ રક્ષા,
મેધ્યમ્ શુદ્ધિને વધારે છે ગુણિકો વધારે છે, પચિન્નમ્
પચિન્ન છે પચે છે, માયુષ્યમ્ આયુષ્યમ્ છે આયુ-
ષ્યમ્ છે, મલક્ષ્મી- તથા દારિદ્ર્ય એ દરિદ્રતા, કલ્પિ- અને
પાપનો ઓર પાપનો, નાશનમ્ નાશ કરે છે દૂર કરતા છે ॥૧૮॥

98. Frequent ablution of the feet and the excretory orifices is promotive of intelligence, purifying, promotive of longevity and a dispeller of misfortunes and sin.

કેશાધિકલ્પનસ્ય ગુણાઃ—

પૌષ્ટિકં કૃષ્યમાયુષ્યં ક્ષુધિ રૂપચિરાજનમ્ ।

કેશાદ્યમધુમજ્જાદીનાં કલ્પનં સંપ્રસાધનમ્ ॥૧૯॥

કેશ- માથાના વાળ કેશ, મધુ- દાઢી-મૂઝ દાઢી
મૂઝ, મજ્જા- નખ નક્ષ, આદીનામ્ વગેરેનું આદિકા, કલ્પ-
નમ્ ઉદન કરાવવું અર્થાત્ ક્ષૌર કરાવવું અને નખ
ઉતારાવવા કટવાના અર્થાત્ ક્ષૌર કરાના ઓર નક્ષોનો
કટવાના, સંપ્રસાધનમ્ તથા કેશોને ઓળવા એ તથા
નખ વગેરેને શુદ્ધિભિત કરવા એ કેશોમાં કંચી કરના ઓર
નક્ષ આદિકો શુદ્ધિભિત કરના યદ્, પૌષ્ટિકમ્ પુષ્ટિદાયક
પુષ્ટિદાયક, કૃષ્યમ્ શુક્રવર્ધક શુક્રવર્ધક, માયુષ્યમ્
આયુષ્યવર્ધક આયુષ્યવર્ધક, ક્ષુધિ પચિન્ન પચિન્ન, રૂપ- અને
સૌન્દર્ય- ઓર સૌન્દર્ય, ચિરાજનમ્ વર્ધક છે વર્ધક છે ॥૧૯॥

99. Trimming and dressing the hair, the beard, and the nails etc, is promotive of plumpness, virility and lon-

૧૮. અલક્ષ્મીકલ્પિમાશનમ્—અલક્ષ્મીકલ્પિમાશનમ્ (ક. ૫. ૩.)

૧૯. કૃષ્યમ્—કૃષ્યમ્ (પ.)

૨૦. સંપ્રસાધનમ્—સંપ્રસાધનમ્ (પ. ૩.)

gevity, is clean and enhances one's good looks.

પાદત્રધારણસ્ય ગુણાઃ—

ચક્ષુષ્યં સ્પર્શનદિતં પાદ્વર્ગેર્જસનાપદમ્ ।

વલ્યં પરાક્રમસુલ્લં કૃષ્યં પાદત્રધારણમ્ ॥૨૦॥

પાદત્ર- પગરખાં જુતેનો, ધારણમ્ ધારણ કરવાં એ
પહનના. ચક્ષુષ્યમ્ આંખને દિતકર ચક્ષુષ્ય, સ્પર્શન-
પગની તથાને પાંચનો સ્પર્શકે લે. દિતમ્ દિતકારી
દિતકારી, પાદ્વર્ગો: પગને પાંચનો, વ્યસન- વ્યસનથી
વ્યસનસે. અપદમ્ બચાવનાર બચાવનાલા, વલ્યમ્ બલકારક.
પરાક્રમ- આલ્ભ્યામાં ચલને, સુલ્લમ્ સુખકર
સુલ્લમ્, કૃષ્યમ્ અને વીર્યવર્ધક છે ઓર વીર્યવર્ધક છે ॥૨૦॥

100. Donning of footwear is wholesome for the eyes, pleasant to the tread, mitigative of foot-discomfort, promotive of strength, conducive to easy gait and promotive of virility.

છત્રધારણસ્ય ગુણાઃ—

ઈતેઃ પ્રશમનં વલ્યં ગુપ્ત્યાવરણશક્કરમ્ ।

ઘર્માનિલરઝોમ્બુજં છત્રધારણમુચ્યતે ॥ ૨૦૧ ॥

છત્ર- ઇન્દ્રી છત્રીનો, ધારણમ્ ધારણ કરવાં એ
ધારણ કરના, ઈતેઃ ઈતિ (અતિવૃદ્ધિ કે એવાં) ને ઈતી
(અતિવૃદ્ધિ)નો, પ્રશમનમ્ શાંત કરે છે શાન્ત કરતા છે,
વલ્યમ્ બલકારક બલકારક, ગુપ્તિ- રક્ષા રક્ષા, આવરણ-
આવરણન આચ્છાદન, શમ્-કરમ્ તથા કલ્પાણ કરનાર છે
ઓર કલ્પાણકારક છે, ઘર્મા- તડકા ધૂપ, અનિલ- તથા
વાયુ વાયુ, રજઃ- ધૂળ ધૂળ, અમ્બુજમ્ અને શુદ્ધિ
રક્ષા કરનાર ઓર શુદ્ધિને બચાવનાલા, ઉચ્યતે કહેવાય છે
કહા જાતા છે ॥ ૨૦૧ ॥

૨૦૧. ઈતેઃ પ્રશમનં વલ્યં—ઈતેવિવમનં વર્ધ્યમ્ (પ.)

,, પ્રશમનમ્—વિધમનમ્ (ચ. ન. ૬. ૫.)

,, ઉચ્યતે—અચ્યતે (ચ.)

,, ઘર્માનિલરઝોમ્બુજં—રઝોમ્બુજમ્ અથવા ઘર્માનિલરઝોમ્બુજમ્ ।

પ્રતિદયાવશિરઃકુંદરં ચોષીવધારણમ્ ॥

(પ. ૬. ૫.)

ઈત્યધિકઃ શાઢઃ પુલ્કરેતુઃ ।

101. The carrying of the umbrella is avertive of calamity, promotive of strength, and affords protection, cover and comfort, and serves as a shield against the sun, wind, dust and rain.

दण्डधारणस्य गुणाः —

स्वस्वतः संप्रतिष्ठानं शत्रूणां च निवृत्तम् ।

अवष्टम्भनमायुष्यं भयघ्नं दण्डधारणम् ॥१०२॥

दण्डधारणम् दंडधारी के अर्थात् दण्डको धारण करना, स्वस्वतः पडाने गिरते हुएको, संप्रतिष्ठानम् टेडारुप बचानेवाला, शत्रूणाम् शत्रुओंको, निवृत्तम् च नाश करनेवाला, आयुष्यम् आयुष्यवर्धक आयुवर्धक भयघ्नम् अने भयनाशक है ॥ १०२ ॥

102. The carrying of the staff is a prop against stumbling, dispersive of enemies and serves as a support; it promotes longevity and dispels fear.

स्वधर्मावधारणवहितेन भवितव्यम्—

नगरी नगरस्येव रथस्येव रथी यथा ।

स्वशरीरस्य मेधावी कृत्येष्ववहितो भवेत् ॥ १०३ ॥

यथा नेवी रीते जिस प्रकार, नगरी नगररक्षक नगर रक्षक, नगरस्य इव नगरना कार्यमें, रथी अने रथवाले और रथवाला, रथस्य रथना कार्यमें रथके कार्यमें, इव नेम सावधान रहे छे जैसे सावधान रहता है, (तथा नेवी रीते उसी प्रकार), मेधावी बुद्धिमान भाष्यसे बुद्धिमान मनुष्य, स्वशरीरस्य पोताना शरीरना अपने शरीरके, कृत्येषु कार्यमें कार्यमें, अवहितः सावधान सावधान, भवेत् रहेतुं भेदछे रहे ॥ १०३ ॥

103. Like the lord of a city in the affairs of his city, and a charioteer in the management of his chariot, so should a wise man be ever vigilant in the care of his own body.

१००. नि-दण्ड-निवृत्तम्. (स. १.)

१०१. वर्षा-सदा (क. व. च. छ. झ. ड.)

सत्यस्यान्वयार्थम्—

अवति

वृत्त्युपायाविरोधेन ये वृत्त्युपायाविरोधिनः ।

शममप्ययनं येषु सुखमेवं समश्नुते ॥ १०४ ॥

यत्र च आ विषयमां इस विषयमें, अवति श्लोक छे के श्लोक है कि, ये ने जो, धर्म-धर्मने धर्मके, अवतिरोधिनः अनुष्ठान अनुष्ठान, वृत्त्युः वृत्त्यु हो, वृत्ति-ते आशुविधाना जीविकाके उन, उपायाम् उपायां उपायोंका, समम् अने शान्तिनृ शान्ति, अवयवम् च एव तथा वेदना अभ्ययनम् और वेदोंके अभ्ययनका, निषेधेन ने सेवन करे छे जो सेवन करता है, एवं सुखम् ते मनुष्य को प्रभाषे करवाथी सुख वह मनुष्य ऐसा करनेसे सुख, समश्नुते भोगवे छे प्राप्त कर सकता है ॥ १०४ ॥

Here is a verse again-

104. One should have recourse to such means of livelihood as are not contrary to the dictates of religion, and should be devoted to peace and studies. Living thus, one attains happiness.

अध्यायावसमः—

तत्र श्लोकाः—

मात्रा ब्रव्याणि मात्रां च संश्रित्य गुरुलाघवम् ।

ब्रव्याणां गृहीतोऽभ्यासो येषां येषां च शस्यते १०५ ॥

तत्र श्लोकाः ते विषयमां उपसंहारना श्लोका छे के उस विषयमें उपसंहारके श्लोक है कि, मात्रा मात्रा मात्रा, ब्रव्याणि ब्रव्या ब्रव्य, मात्राम् च अने मात्राणी और मात्राका, संश्रित्य दृष्टिथी दृष्टिसे, गुरुलाघवम् गौरव अने लाघव गौरव एवं लाघव, येषाम् ने जिन, ब्रव्याणाम् ब्रव्याणो ब्रव्योंका, अभ्यासः सतत अभ्यास सतत अभ्यास, गृहीतः निश्चित छे निश्चित है, येषाम् च अने नेना अभ्यास और जिनका अभ्यास, शस्यते, प्रशस्त छे प्रशस्त है ॥ १०५ ॥

Here are the recapitulatory, verses-

105. The question of measure in food; the articles of food; the determination

of measure with reference to heavy and light articles whose habitual use is recommended.

અજ્ઞાનં ધૂમવર્તિશ્ચ ત્રિવિધા વર્તિકલ્પના ।

ધૂમપાનગુણાઃ કાલાઃ પાનમાનં ચ યસ્ય વત્ ॥૧૦૬॥

અજ્ઞાનમ્ અજ્ઞાન અજ્ઞાન, ધૂમવર્તિઃ ચ ધૂમવર્તિ ધૂમવર્તિ, ત્રિવિધા ત્રણ પ્રકારની ત્રીણ પ્રકારની, વર્તિકલ્પના ધૂમવર્તિકી, કલ્પના બનાવટ કલ્પના, ધૂમપાન-ધૂમપાનના ધૂમપાનકે, ગુણાઃ ગુણો ગુણ, કાલાઃ ધૂમપાન કરવાના સમયો કાલ, યસ્ય ચ અને જેને માટે ઓર જિસકે લિયે, વત્ જેટલું જિનના, પાન- પાન કરવાનું ધૂમપાનકા, માનમ્ પ્રમાણ હોય પ્રમાણ હો ॥ ૧૦૬ ॥

106. Eye-salves, cigars, the three varieties of cigars, the advantages accruing from smoking, the times for smoking, the dose of smoking, and its individual variations;

व्यापत्तिविह्वं भैषज्यं धूमो येषां विगर्हितः ।

पेषो यथा यन्मयं च नेत्रं यस्य च यद्विधम् ॥૧૦૭॥

વ્યાપત્તિ-અથોગ અને અતિથોગનાં અયોગ ઓર અતિ-યોગકે, વિહ્વમ્ ચિદ્નો લક્ષણ, ભૈષજ્યમ્ તેનાં ઔષધ ફનકી ઔષધ, યેષામ્ જેઓને માટે જિનકે લિયે, ધૂમઃ ધૂમ ધૂમ, વિગર્હિતઃ નિન્દિત છે નિન્દિત છે, યથા ચ જે વિધિથી જિસ વિધિસે, યસ્ય ચ અને જેને માટે ઓર જિસકે લિયે, યન્મયમ્ જે જે દ્રવ્યની જિસ જિસ દ્રવ્યકા, યદ્વિધમ્ જેવા પ્રકારની જિસ પ્રકારકા, નેત્રમ્ ધૂમ-નલિકા બનાવવી જોઈએ તે ધૂમનેત્ર બનાવવા માટે ॥ ૧૦૭ ॥

107. symptoms of the complications of smoking and their remedies; persons in whom smoking is contra-indicated; the method of smoking, the material of which the smoking pipe should be made, its size and shape in each variety of smoking;

नस्यकर्मगुणा नस्तःकार्यं यथा यथा यथा ।

મહાયેદ્દન્તપર્ણં યથા યથાગુણં ચ વત્ ॥૧૦૮॥

નસ્યકર્મ-નસ્યનાં કર્મ નસ્યકર્મ કર્મ, ગુણાઃ અને ગુણો ઓર ગુણ, વત્ જેનું જિસકા, યથા જે વિધિથી જિસ વિધિસે, યથા ચ અને જે સમયે ઓર જિસ સમયે, નસ્ટઃ- નસ્ય નસ્ય, કાર્યમ્ કર્મ થવું જોઈએ કર્મ હોવા માટે, યથા જેવી રીતે જિસ પ્રકારસે, વત્ વત્ અને જે જે પ્રકારનું જે ગુણવાળું જો જો ગુણવાળા, વત્ ચ અને જે જે પ્રકારનું જિસ જિસ પ્રકારકા, દન્તપર્ણમ્ દાંતધું દાંતીનું, મહાયેદ્દ કંટું જોઈએ તે કરવા માટે ॥ ૧૦૮ ॥

108. the benefits of nasal medications; their procedures, which kind of nasal toilet should be done, how and when; how the tooth-cleansing twig should be used; the different virtues of different kinds of tooth-cleansing twigs;

यदर्थं यागि चास्येन धार्याणि कवलग्रहे ।

તૈલસ્ય યે ગુણા દિષ્ટાઃ શિરસ્તૈલગુણાશ્ચ યે ॥૧૦૯॥

યદર્થમ્ ચ અને જેને માટે ઓર જિસકે લિયે, યાગિ જે જે દ્રવ્યો જો જો દ્રવ્ય, આસ્યેન મુખમાં મુખમાં, ધાર્યાણિ ધારણ કરવાં જોઈએ ધારણ કરવાં માટે, કવલગ્રહે કાગળા કરવામાં કવલગ્રહમાં, તૈલસ્ય તૈલના તૈલકે, યે જે જો, ગુણાઃ ગુણો ગુણ, યે ચ અને જે ઓર જો, શિરઃતૈલ- માથે તૈલ નાખવાના શિરપર તૈલ લગાવે, ગુણાઃ ગુણો ગુણ, દિષ્ટાઃ કહેલા છે તે કહે હુએ હું-વે ॥ ૧૦૯ ॥

109. why and which articles should be kept in the mouth, what are the advantages of oil-gargles and what are the advantages ascribed to anointing the head;

कर्षतैले तथाऽभ्यङ्गे पादाभ्यङ्गेऽङ्गमार्जने ।

જાને વાસતિ શુદ્ધે ચ સૌગન્ધ્યે રક્ષાધારણે ॥૧૧૦॥

૧૦૮. નસ્ટ. કાર્યમ્-નસ્યકર્મ (અ.દ.)

૧૦૯. દિષ્ટાઃ-દૃષ્ટાઃ (અ.દ.વ.)

સુશ્રુતે કહ્યું છે તે જ નામનામાં કરીને તે જ કરીને, અગ્નિવેશકરણ કરવામાં અગ્નિવેશ કરીને, વાતાગ્નિવેશ પાત્રને અગ્નિવેશ કરવામાં વેરોને અગ્નિવેશ કરીને, તથા તથા ઔર, અગ્નિવેશને અગ્નિપરિમાર્જનમાં અગ્નિપરિમાર્જનને, સ્નાને સ્નાનમાં સ્નાન કરીને, કુદે વાસતિ શુદ્ધ વસ્ત્ર ધારણ કરવામાં કુદ વસ્ત્રોનો ધારણ કરીને, સૌગન્ધ્ય સુગન્ધી માથા વગેરે ધારણ કરવામાં સુગન્ધિત માથા અધિકો ધારણ કરીને, રત્નધારણે જ અને રત્ન ધારણ કરવામાં ઔર રત્ન ધારણ કરીને ॥ ૧૧૦ ॥

110. to pouring oil into the ears, inunction, anointing the feet, body-massage, bath, wearing clean clothes, perfumes and ornaments;

શૌચે સંહરણે લોચ્છાં પાદચ્છાન્નધારણે ।
ગુણા માત્રાશિતીયેઽસ્મિન્સ્યોકા દ્વન્દ્વધારણે ॥૧૧૧॥

શૌચે મલમાર્ગોની શુદ્ધિ કરવામાં મલમાર્ગોની શુદ્ધિ કરીને, લોચ્છાં વાળ વગેરે ચાલ આદિ કે, સંહરણે કપાવવામાં કટવાને, પાદચ્છાન્ન ઝૂતા, છાન્નધારણે અને ઝળી ધારણ કરવામાં ઔર છાન્ન ધારણ કરીને, તથા તથા એવમ્, દ્વન્દ્વધારણેઽધારણના દ્વન્દ્વધારણને, ગુણાઃ ગુણે ગુણ, અસ્મિન્ આ હસ, માત્રાશિતીયે માત્રાશિતીય અધ્યાયમાં માત્રાશિતીય અધ્યાયને, ડક્કાઃ કક્કા છે કહે છે ॥ ૧૧૧ ॥

111. to ablutions, clipping and trimming the hair, wearing foot-wear, and to carrying the umbrella and the staff:- all this has been described in this chapter on "Measure in Eating".

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने मात्राशितीयो नाम पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥५॥

इति आ प्रभाषे इस प्रकार, અગ્નિવેશકરણે અગ્નિવેશે રથેશ્વર અગ્નિવેશકરણે બનાવે, ચરકપ્રતિસંસ્કૃતે તન્ત્રે અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેશ્વર આ શાસ્ત્રમાં ઔર ચરકદ્વારા સંસ્કૃત હસ શાસ્ત્ર, શ્લોકસ્થાને સુત્રસ્થાન વિશે સુત્રસ્થાનને, માત્રાશિતીયઃ 'માત્રાશિતીય' 'માત્રાશિતીય,'

૧૧૧: સ્વોક્ષ્ઠઃ-ચોક્ષ્ઠઃ (૫.)

નામ નામનો નામનો, પાત્રાઃ પાત્રોનો પાત્રોનો, અધ્યાયઃ અધ્યાયનો, સમાપ્તઃ સમાપ્ત થયેલો સમાપ્ત થયેલો ॥૫॥

5. Thus in the section on General Principles in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the fifth chapter entitled "Measure in eating" is completed.

षष्ठोऽध्यायः ।

છઠ્ઠો અધ્યાય અધ્યાય છઠ્ઠા Chapter VI

तस्याशितीयाध्यायोपक्रमः —

अथातस्तस्याशितीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

અથ અતઃ હવે અહીંથી અથ આગે, તસ્માશિતીયન્ 'તસ્માશિતીય' નામના 'તસ્માશિતીય' નામને, અધ્યાયઃ અધ્યાયનો અધ્યાયનો, વ્યાખ્યાન કરીને વ્યાખ્યાન કરીને ॥ ૧ ॥

भगवान् श्रुत्वा भगवान्, આત્રેયઃ આત્રેયે આત્રેયને, इति ह आ विषयमा नीये प्रभाषे न इस विषयमे निम्न प्रकारसे ही, आह स्म कहेछुं છે કહા છે ॥૨॥

1. We shall now expound the chapter entitled "the Seasonal dietary and regimen of man".

2. Thus declared the worshipful Atreya.

अनुसाम्ये विदिते फलम् —

तस्याशिताद्यादाहाराद्वर्णं वर्धते ।
यस्यर्तुसात्म्यं विदितं चेष्टाहारव्यपाश्रयम् ॥ ३ ॥

યસ્ય જેને જિસનો, વેષ્ટા- વિહાર વિહાર, આહાર- આહાર આહાર, વ્યપાશ્રયમ્ સંબંધી સમ્બન્ધી, અનુસાત્મ્યકા અનુસાત્મ્યનુ અનુસાત્મ્યકા, વિદિતમ્ જ્ઞાન છે જ્ઞાન છે, તસ્ય તેના ઉપર, અશિત-આહાર અશિત- આદિ અશિત આદિ, આહારાદ્ આહારથી આહારને, વર્ણ વર્ણઃ જ બળ અને વર્ણ વર્ણ ઔર વર્ણ, વર્ધતે વર્ધે છે વધતે છે ॥ ૩ ॥

3. The seasonal dietary and regimen practised by a man who knows the seasonal homologation with regard to behaviour and diet, promote his vigour and complexion.

ઋતુવિભાગેન સંવત્સરવિભાગઃ —

इह कालु संवत्सरं षडङ्गमृतुविभागेन विधात् ।
तत्रादित्यस्योदगयनमादानं च व्रीनृतुच्छिदिरा-
दीन् व्रीष्मान्तान् व्यवस्येत्, वर्षादीन् पुनर्हेमन्ता-
न्तान् दक्षिणायनं विसर्गं च ॥ ४ ॥

इह अर्हो यदो, कालु भरेभर सचमुच. ऋतुविभागेन ऋतुओना विभाग प्रभाषे ऋतुओंके विभागके अनुसार, संवत्सरम् संवत्सरने संवत्सरको, षडङ्गम् ७ अंगवाणो छः अङ्गवाला, विधात् भक्षुवो जानना चाहिए, तत्र तेभां जयमें, शिशिरादीन् शिशिरादीं शिशिरसे, व्रीष्मान्तान् व्रीष्म सुधीनी प्रीष्मपर्यन्त, व्रीन् वृक्ष तीन, ऋतून् ऋतुओने ऋतुओंको, आदित्यस्य सूर्येण सूर्यका, उदक्-जयनम् उदरायक्ष उत्तरायण, आदानम् च અને સૂર્યને આદાનકાળે ઔર સૂર્યકા આદાનકાલ, વ્યવસ્યેત્ ભક્ષુવો જાનના ચાહિયે, પુનઃ વળી ફિર, વર્ષાદીન્ વર્ષાથી વર્ષાસે, હેમન્તાન્ હેમન્ત સુધીની વૃક્ષ ઋતુઓને હેમન્ત-પર્યન્ત ત્રીન ઋતુઓંકો, દક્ષિણાયનમ્ દક્ષિણાયન દક્ષિણા-યન, વિસર્ગમ્ ચ અને વિસર્ગકાળે ભક્ષુવો ઔર વિસર્ગ-કાલ જાનના ચાહિયે ॥ ૪ ॥

4. Now the year, it should be known, consists of six parts when divided according to the seasons. From among these, the three seasons from the dewy season to the summer represent the sun's northern course and his period of absorption; while the three seasons from the rains to the winter represent the sun's southern course and his period of liberation.

અવસ્થાઃ સ્વરૂપઃ —

વિસર્ગે પુનર્વાયવો નાતિક્ષ્ણાઃ પ્રવાન્તિ, હસ્તે

પુનરાદાને, સોમજાત્યાહતવલ્. શિશિરામિર્માનિ-
રાપૂરવલ્લમવાપ્યાયવતિ સમ્યક્, કાલો વિસર્ગ-
સૌમ્યઃ । આદાનં પુનરાગ્રિચન્ ।

વિસર્ગે વિસર્ગકાળમાં વિસર્ગકાળને, પુનઃ તે। તો, નાતિક્ષ્ણાઃ અતિરક્ષા નહિ એવા અતિક્ષ્ણ નહીં એવી, વાવલ્લઃ વાયુઓ વાયુનું, પ્રવાન્તિ વાય છે વલતી હૈં, પુનઃ પરન્તુ પરન્તુ, આદાનં આદાનકાળમાં આદાનકાળને, હસ્તે એથી ભુક્ષા અર્થાત અતિરક્ષા વાયુઓ વાય છે અને નિષ્ઠ અર્થાત અત્યન્ત રક્ષા વાયુનું વલતી હૈં, અપ્યાહતવલ્લઃ ચ અને અક્ષીણ બળવાળો ઔર અક્ષીણ વલવાલા, સોમઃ ચંદ્રમા ચન્દ્ર, શિશિરામિઃ હંડાં શીતલ, મામિ કિરણોવડે કિરણોસે, જગત્ જગતને જગતકો, જાશ્વત્ નિરંતર નિરન્તર, જાપૂરવલ્ ભરી દેતો। મરતા હુમા, જાપ્યાયવતિ તૃપ્ત કરે છે તૃપ્ત કરતા હૈ, અતઃ એથી દસસે, વિસર્ગઃ વિસર્ગકાળ વિસર્ગકાલ, સૌમ્યઃ સોમયુક્તપ્રધાન-હંડો છે સોમગુણપ્રધાન-શીતલ હૈ, આદાનમ્ અને આદાનકાળ ઔર આદાનકાલ, પુનઃ તે। તો, આગ્નેયમ્ અગ્નિયુક્તપ્રધાન-ઉગ્લ છે આગ્નેય-ઉગ્લ હૈ;

4.-(1) During the period of liberation, the prevailing winds are not marked by excessive dryness; it is otherwise with the period of absorption. During the former, the moon with unabated vigour aggrandises the earth by surcharging it with her cool radiations and nourishes it constantly; therefore the period of liberation is characterised by the predominance of the water-element. On the other hand, the period of absorption is characterised by the predominance of the fire-element.

તાવેતાવર્કવાયુ સોમજ્ઞ કાલસ્વભાવમાર્ગપરિ-
ગૃહીતાઃ કાલર્તુરસદોષદેહવલનિર્વૃત્તિપ્રત્યયમૂતાઃ
સમુપવિહસ્યન્તે ॥ ૫ ॥

તો પૃથ્વી તે આ બ-ને વે જે દોનો, અર્કવાયુ સૂર્ય તેમજ વાયુ સૂર્ય એવં વાયુ, સોમઃ ચ અને ચન્દ્ર ઔર ચન્દ્ર, કાલ- કાળ કાલ, સ્વભાવ- સ્વભાવ સ્વભાવ, માર્ગ- તથા માર્ગને ઔર માર્ગકે, પરિગૃહીતાઃ વશીભૂતા થઈ

વસીભૂત હોય, કાક કાળ કાલ, ઘડુ ઘડુ ઘડુ, રસ રસ રસ, દોષ દોષ દોષ, વેદવક તેમજ વેદમળની વ વેદમળની, વિવિધ ઉત્પત્તિમાં ઉત્પત્તિ, પ્રત્યક્ષબૂતા કારણરૂપ, સત્ત્વવિવચ્ચે મળ્યા છે માને જાતે છે ॥ ૫ ॥

5. In this manner, the sun, the wind and the moon, governed by time as well as their own special natures and orbits, are spoken of as the causative factors of the manifestations of the periods, seasons, tastes, humors and bodily strength.

આદાને નૃણા દૌર્બલ્યે હેતુ:—

તત્ર રવિર્મામિરાદવાનો જગતઃ કાંદં વાયવ-સ્તીમ્નરુક્ષાઓપશોષયન્તઃ શિશિરવસન્તગ્રીષ્મેષુ યથાક્રમં રૌક્ષ્યમુત્પાદયન્તો રુક્ષાન્ રસાંસ્તિક-કવાયકટુકાંઘ્રામિવર્ધયન્તો નૃણાં દૌર્બલ્યમા-વહન્તિ ॥ ૬ ॥

તત્ર તે આદાન કાળરૂપ, શિશિર વસન્ત ગ્રીષ્મેષુ શિશિર, વસન્ત તથા ગ્રીષ્મમાં શિશિર વસન્ત ઓર ગ્રીષ્મમાં, રવિ: સૂર્ય સૂર્ય, માસિ: ક્રિષ્ણાંશ્ચ ક્રિષ્ણોં, જગતઃ જગતના જગતકે, સ્નેહમ્ સ્નેહને સ્નેહકો, આદવાનઃ ભૂમિ દેતાં લેતા હુઆ, તીવ્રરુક્ષાઃ વ અને તીવ્રરુક્ષ ઓર તીવ્રરુક્ષ, વાયવઃ વાયુઓ વાયુઓ, ઓપશોષયન્તઃ જગતના સ્નેહને સુકવતાં જગતકે સ્નેહકો સુકાતે હુએ, વયાક્રમમ્ અને ક્રમશઃ ઓર ક્રમશઃ, રૌક્ષ્યમ્ રુક્ષતા રુક્ષતા, ઉત્પાદયન્તઃ ઉત્પન્ન કરતાં ઉત્પન્ન કરતે હુએ, સ્તિક તથા કટુતા વ સ્તિક, કવાય કવાય કવાય, કટુકાન્ તથા તીવ્રા ઓર કટુ, રુક્ષાન્ વ એ રુક્ષાંશ્ચ રુક્ષ, રસાન્ રસોંને રસોંકો, અમિવર્ધયન્તઃ વધારતાં વધાતે હુએ, નૃણાન્ મનુષ્યોંમાં મનુષ્યોંમાં, દૌર્બલ્યમ્ દુર્બલતા દુર્બલતા, આવહન્તિ આવે છે જાતે છે ॥ ૬ ॥

૬. જગતઃ સ્નેહમ્—જગત્સ્નેહમ્ (ગ.)

,, શિશિરવસન્તગ્રીષ્મેષુ વ ઘડુ (વ. જ. ત.)

,, દૌર્બલ્યમાવહન્તિ—દૌર્બલ્યમાવહન્તિ (વ.)

6. During the first period, the sun with his hot rays absorbs the moisture from the earth, and the piercing dry winds further dehydrate it; thus the sun and the winds giving rise to progressive dryness and promoting the formation of the three dry tastes—bitter, astringent and pungent respectively—lead to gradual waning of strength in men.

વિસર્ગે નૃણાં વલોપચયે હેતુ:—

વર્ષાશરદ્દેમન્તેષુ તુ દક્ષિણામિનુષ્ણેઽર્કકાલમાર્ગ-મેષવાતવર્ષામિહતપ્રતાપે, ક્ષણિનિ વામ્બાહતવલે, માહેન્દ્રસલિલપ્રવાન્તસન્તાપે જગતિ, ઘરુક્ષા રસાઃ પ્રવર્ધન્તેઽમ્લલઘનમધુરા વયાક્રમં તત્ર વલમુપસીયતે નૃણામિતિ ॥ ૭ ॥

વર્ષા વર્ષા, શરદ્ શરદ્ શરદ્, દેમન્તેષુ અને દેમન્તમાં ઓર દેમન્તમાં, તુ તે તો, દક્ષિણામિનુષ્ણે દક્ષિણ તરફ દક્ષિણકી ઓર, અર્ક સૂર્ય સૂર્ય, સૂર્યકે હોને પર, કાક કાળ કાલ, માર્ગ માર્ગ માર્ગ, મેષ મેષ મેષ, વાત વાત વાયુ, વર્ષા અને વર્ષા ઓર વર્ષા, ક્ષણિ-હતપ્રતાપે તેમજ ક્રમ થતાં તેજ કે ક્રમ હોને પર, ક્ષણિનિ વ અને ચન્દ્રમાં ઓર ચન્દ્રમાકે, વામ્બાહત વલે અક્ષીણ બળવાળા થતાં અક્ષીણ બલવાળા હોને પર, જગતિ જગત જગત, માહેન્દ્ર અંતરીક્ષના અન્તરીક્ષકો, સલિલ જળથી જલતે, પ્રવાન્ત શાંત શાન્ત, પ્રતાપે સંતાપવાળું થતાં સંતાપ હોવાને પર, ઘરુક્ષાઃ રુક્ષતાથી રહિત સ્નિગ્ધ, અમ્લ ખટ્ટા કટ્ટે, કવાય ખટ્ટા લઘન, મધુરા: તથા મધુર ઓર મધુર, રસાઃ રસો રસ, વયાક્રમમ્ ક્રમશઃ ક્રમશઃ પ્રવર્ધન્તે વધે છે વધતે હુએ, તત્ર તેમાં તેમાં, નૃણાન્ મનુષ્યોંમાં મનુષ્યોંમાં, વલમ્ બળ, ઉપસીયતે વધે છે વધતા હુએ ॥ ૭ ॥

7. From the season of the rains to the autumn and the winter, however, the sun who has set his face to the south, being shorn of his glory by the cumulative influence of period, orbit, clouds, winds and rains, the moon,

remaining undiminished in power, and the summer heat having been quenched with the descent of rains, it is the non-dry group of tastes-sour, salt and sweet-that increases in the given order. During this period too the strength of men waxes.

આદાનવિસર્ગયોર્બલસ્ય ક્ષાસત્ત્વદિક્રમઃ—

મરચતિ વાત્ર—

આદાવન્તે ચ દૌર્બલ્યં વિસર્ગાદાનયોર્નૂનામ્ ।

મધ્યે મધ્યબલં, ત્વન્તે શ્વેદ્રમગ્રે ચ નિર્વિશેત્ ॥૮॥

અત્ર ચ આ વિપક્ષમાં ફરત વિષયમેં, મરચતિ શ્વેદઃ છે કે શ્લોક છે કે, વિસર્ગ-આદાનયોઃ આદૌ જન્તે ચ વિસર્ગકાલના આરંભ (વર્ષાઋતુ) માં અને આદાનકાલના અંત (ગ્રીષ્મ ઋતુ) માં વિસર્ગકાલકે આરંભ (વર્ષાઋતુ) મેં ઓર આદાનકાલકે અન્ત (ગ્રીષ્મ ઋતુ) મેં, જુનામ્ મનુષ્યોમાં મનુષ્યોમેં, દૌર્બલ્યમ્ દુર્બલતા રહે છે દુર્બલતા રહતી છે, મધ્યે વિસર્ગકાલ તથા આદાનકાલના મધ્ય (શરદ અને વસંત ઋતુ) માં વિસર્ગકાલ ઓર આદાનકાલકે મધ્ય (શરદ વ વસન્તઋતુ) મેં, મધ્યબલમ્ મનુષ્યોમાં મધ્યમ બલ રહે છે મનુષ્યોમેં મધ્યમ બલ રહતા છે, જન્તે અગ્રે ચ તુ તથા વિસર્ગકાલના અંત (હેમન્તઋતુ) માં અને આદાનકાલના આરંભ (શિશિરઋતુ) માં મનુષ્યોમાં શ્વેદ્ર બલ રહે છે, એમ તથા વિસર્ગકાલકે અન્ત (હેમન્ત ઋતુ) મેં ઓર આદાનકાલકે આરંભ (શિશિરઋતુ) મેં મનુષ્યો મેં શ્વેદ્ર બલ રહતા છે એસા, નિર્વિશેત્ કહેવું કહના ચાહિય ॥ ૮ ॥

8. In the beginning and the end of the sun's period of liberation and absorption, respectively, the bodily vigour of men is at its lowest; in the middle of these periods, it is moderate; while, it should be known, that at the end of the former and the beginning of the latter period, the bodily vigour is at its highest.

હેમન્તવર્ષા—

શીતે શીતાનિલસ્પર્શસંક્રદો વલિનાં મલી ।

પક્ષા મરચતિ હેમન્તે માત્રાદ્રવ્યગુણક્રમઃ ॥૯॥

શીતે હંડી શીતલ, હેમન્તે હેમન્ત ઋતુમાં હેમન્ત ઋતુમેં, વલિનામ્ બળવાન મનુષ્યોમેં, પક્ષા ૧૬૨૩૫ જઠરામિ, શીત-હંડી શીતલ, વલિ-વાયુના વાયુકે, સ્પર્શ-૨૫૨૩૫ સ્પર્શકે, સંક્રદઃ સંક્રદને સંક્રદ હોંકર, મલી બળવાન બલવાન, માત્રા-અને માત્રાથી ઓર માત્રાસે, દ્રવ્ય-તથા દ્રવ્યથી જ્વં દ્રવ્યસે, ગુરુ-ગુરુ દ્રવ્યોને ગુરુ દ્રવ્યોનો, ક્રમઃ પચાવના સમર્થ પચાવેમેં સમર્થ, મરચતિ થાય છે હાંતી છે ॥ ૯ ॥

9. In the cold season or winter, the gastric fire in strong men, hemmed in by the cold air all around, becomes greatly enhanced and capable of digesting heavy food-intake, both as regards measure and quality of the articles.

સ યદા નેન્ધનં યુક્તં લભતે દેહજં તદા ।

રસં દિનસ્યતો વાયુઃ શીતઃ શીતે પ્રકુપ્યતિ ॥૧૦॥

સઃ તે વહ, યદા ૧૫૨૩૫ જવ, યુક્તમ્ યોગ્ય યોગ્ય, નેન્ધનમ્ આહારરૂપ ઈન્ધન (બળતણને) આહાર રૂપ ઈન્ધનનો, ન લભતે નથી પામતો નહીં પાતા, તદા ત્યારે તથા, દેહજમ્ દેહસ્થિત દેહસ્થિત, રસમ્ રસને રસનો, દિનસ્યતો બાળે છે જલાતા છે, અતઃ એ કારણથી ફરસે, શીતે શીતકાળમાં શીતકાલમેં, શીતઃ શીતળ શીતલ, વાયુઃ વાયુ વાયુ, પ્રકુપ્યતિ પ્રકુપિત થાય છે પ્રકુપિત હોતી છે ॥ ૧૦ ॥

10. If such gastric fire does not get sufficient amount of fuel, then it consumes the body-fluids and thus the vata possessed of cold quality, is provoked in the cold season.

તસ્માન્નુષારસમયે સ્લિષ્ણામ્લલવણાન્ રસાન્ ।

ઔષ્ઠકાન્પમાંસાનાં મેધાનામુપચોક્ષેભ્ ॥૧૧॥

૧. માત્રાદ્રવ્યગુણક્રમઃ—માત્રાદ્રવ્યગુણક્રમઃ (૧.)

૧૧. સ્લિષ્ણામ્લલવણાન્—સ્વાદાદ્રવ્યગુણક્રમઃ (૧, ૨, ૩, ૪, ૫, ૬, ૭, ૮, ૯, ૧૦, ૧૧, ૧૨, ૧૩, ૧૪, ૧૫, ૧૬, ૧૭, ૧૮, ૧૯, ૨૦, ૨૧, ૨૨, ૨૩, ૨૪, ૨૫, ૨૬, ૨૭, ૨૮, ૨૯, ૩૦, ૩૧, ૩૨, ૩૩, ૩૪, ૩૫, ૩૬, ૩૭, ૩૮, ૩૯, ૪૦, ૪૧, ૪૨, ૪૩, ૪૪, ૪૫, ૪૬, ૪૭, ૪૮, ૪૯, ૫૦, ૫૧, ૫૨, ૫૩, ૫૪, ૫૫, ૫૬, ૫૭, ૫૮, ૫૯, ૬૦, ૬૧, ૬૨, ૬૩, ૬૪, ૬૫, ૬૬, ૬૭, ૬૮, ૬૯, ૭૦, ૭૧, ૭૨, ૭૩, ૭૪, ૭૫, ૭૬, ૭૭, ૭૮, ૭૯, ૮૦, ૮૧, ૮૨, ૮૩, ૮૪, ૮૫, ૮૬, ૮૭, ૮૮, ૮૯, ૯૦, ૯૧, ૯૨, ૯૩, ૯૪, ૯૫, ૯૬, ૯૭, ૯૮, ૯૯, ૧૦૦, ૧૦૧, ૧૦૨, ૧૦૩, ૧૦૪, ૧૦૫, ૧૦૬, ૧૦૭, ૧૦૮, ૧૦૯, ૧૧૦, ૧૧૧, ૧૧૨, ૧૧૩, ૧૧૪, ૧૧૫, ૧૧૬, ૧૧૭, ૧૧૮, ૧૧૯, ૧૨૦, ૧૨૧, ૧૨૨, ૧૨૩, ૧૨૪, ૧૨૫, ૧૨૬, ૧૨૭, ૧૨૮, ૧૨૯, ૧૩૦, ૧૩૧, ૧૩૨, ૧૩૩, ૧૩૪, ૧૩૫, ૧૩૬, ૧૩૭, ૧૩૮, ૧૩૯, ૧૪૦, ૧૪૧, ૧૪૨, ૧૪૩, ૧૪૪, ૧૪૫, ૧૪૬, ૧૪૭, ૧૪૮, ૧૪૯, ૧૫૦, ૧૫૧, ૧૫૨, ૧૫૩, ૧૫૪, ૧૫૫, ૧૫૬, ૧૫૭, ૧૫૮, ૧૫૯, ૧૬૦, ૧૬૧, ૧૬૨, ૧૬૩, ૧૬૪, ૧૬૫, ૧૬૬, ૧૬૭, ૧૬૮, ૧૬૯, ૧૭૦, ૧૭૧, ૧૭૨, ૧૭૩, ૧૭૪, ૧૭૫, ૧૭૬, ૧૭૭, ૧૭૮, ૧૭૯, ૧૮૦, ૧૮૧, ૧૮૨, ૧૮૩, ૧૮૪, ૧૮૫, ૧૮૬, ૧૮૭, ૧૮૮, ૧૮૯, ૧૯૦, ૧૯૧, ૧૯૨, ૧૯૩, ૧૯૪, ૧૯૫, ૧૯૬, ૧૯૭, ૧૯૮, ૧૯૯, ૨૦૦, ૨૦૧, ૨૦૨, ૨૦૩, ૨૦૪, ૨૦૫, ૨૦૬, ૨૦૭, ૨૦૮, ૨૦૯, ૨૧૦, ૨૧૧, ૨૧૨, ૨૧૩, ૨૧૪, ૨૧૫, ૨૧૬, ૨૧૭, ૨૧૮, ૨૧૯, ૨૨૦, ૨૨૧, ૨૨૨, ૨૨૩, ૨૨૪, ૨૨૫, ૨૨૬, ૨૨૭, ૨૨૮, ૨૨૯, ૨૩૦, ૨૩૧, ૨૩૨, ૨૩૩, ૨૩૪, ૨૩૫, ૨૩૬, ૨૩૭, ૨૩૮, ૨૩૯, ૨૪૦, ૨૪૧, ૨૪૨, ૨૪૩, ૨૪૪, ૨૪૫, ૨૪૬, ૨૪૭, ૨૪૮, ૨૪૯, ૨૫૦, ૨૫૧, ૨૫૨, ૨૫૩, ૨૫૪, ૨૫૫, ૨૫૬, ૨૫૭, ૨૫૮, ૨૫૯, ૨૬૦, ૨૬૧, ૨૬૨, ૨૬૩, ૨૬૪, ૨૬૫, ૨૬૬, ૨૬૭, ૨૬૮, ૨૬૯, ૨૭૦, ૨૭૧, ૨૭૨, ૨૭૩, ૨૭૪, ૨૭૫, ૨૭૬, ૨૭૭, ૨૭૮, ૨૭૯, ૨૮૦, ૨૮૧, ૨૮૨, ૨૮૩, ૨૮૪, ૨૮૫, ૨૮૬, ૨૮૭, ૨૮૮, ૨૮૯, ૨૯૦, ૨૯૧, ૨૯૨, ૨૯૩, ૨૯૪, ૨૯૫, ૨૯૬, ૨૯૭, ૨૯૮, ૨૯૯, ૩૦૦, ૩૦૧, ૩૦૨, ૩૦૩, ૩૦૪, ૩૦૫, ૩૦૬, ૩૦૭, ૩૦૮, ૩૦૯, ૩૧૦, ૩૧૧, ૩૧૨, ૩૧૩, ૩૧૪, ૩૧૫, ૩૧૬, ૩૧૭, ૩૧૮, ૩૧૯, ૩૨૦, ૩૨૧, ૩૨૨, ૩૨૩, ૩૨૪, ૩૨૫, ૩૨૬, ૩૨૭, ૩૨૮, ૩૨૯, ૩૩૦, ૩૩૧, ૩૩૨, ૩૩૩, ૩૩૪, ૩૩૫, ૩૩૬, ૩૩૭, ૩૩૮, ૩૩૯, ૩૪૦, ૩૪૧, ૩૪૨, ૩૪૩, ૩૪૪, ૩૪૫, ૩૪૬, ૩૪૭, ૩૪૮, ૩૪૯, ૩૫૦, ૩૫૧, ૩૫૨, ૩૫૩, ૩૫૪, ૩૫૫, ૩૫૬, ૩૫૭, ૩૫૮, ૩૫૯, ૩૬૦, ૩૬૧, ૩૬૨, ૩૬૩, ૩૬૪, ૩૬૫, ૩૬૬, ૩૬૭, ૩૬૮, ૩૬૯, ૩૭૦, ૩૭૧, ૩૭૨, ૩૭૩, ૩૭૪, ૩૭૫, ૩૭૬, ૩૭૭, ૩૭૮, ૩૭૯, ૩૮૦, ૩૮૧, ૩૮૨, ૩૮૩, ૩૮૪, ૩૮૫, ૩૮૬, ૩૮૭, ૩૮૮, ૩૮૯, ૩૯૦, ૩૯૧, ૩૯૨, ૩૯૩, ૩૯૪, ૩૯૫, ૩૯૬, ૩૯૭, ૩૯૮, ૩૯૯, ૪૦૦, ૪૦૧, ૪૦૨, ૪૦૩, ૪૦૪, ૪૦૫, ૪૦૬, ૪૦૭, ૪૦૮, ૪૦૯, ૪૧૦, ૪૧૧, ૪૧૨, ૪૧૩, ૪૧૪, ૪૧૫, ૪૧૬, ૪૧૭, ૪૧૮, ૪૧૯, ૪૨૦, ૪૨૧, ૪૨૨, ૪૨૩, ૪૨૪, ૪૨૫, ૪૨૬, ૪૨૭, ૪૨૮, ૪૨૯, ૪૩૦, ૪૩૧, ૪૩૨, ૪૩૩, ૪૩૪, ૪૩૫, ૪૩૬, ૪૩૭, ૪૩૮, ૪૩૯, ૪૪૦, ૪૪૧, ૪૪૨, ૪૪૩, ૪૪૪, ૪૪૫, ૪૪૬, ૪૪૭, ૪૪૮, ૪૪૯, ૪૫૦, ૪૫૧, ૪૫૨, ૪૫૩, ૪૫૪, ૪૫૫, ૪૫૬, ૪૫૭, ૪૫૮, ૪૫૯, ૪૬૦, ૪૬૧, ૪૬૨, ૪૬૩, ૪૬૪, ૪૬૫, ૪૬૬, ૪૬૭, ૪૬૮, ૪૬૯, ૪૭૦, ૪૭૧, ૪૭૨, ૪૭૩, ૪૭૪, ૪૭૫, ૪૭૬, ૪૭૭, ૪૭૮, ૪૭૯, ૪૮૦, ૪૮૧, ૪૮૨, ૪૮૩, ૪૮૪, ૪૮૫, ૪૮૬, ૪૮૭, ૪૮૮, ૪૮૯, ૪૯૦, ૪૯૧, ૪૯૨, ૪૯૩, ૪૯૪, ૪૯૫, ૪૯૬, ૪૯૭, ૪૯૮, ૪૯૯, ૫૦૦, ૫૦૧, ૫૦૨, ૫૦૩, ૫૦૪, ૫૦૫, ૫૦૬, ૫૦૭, ૫૦૮, ૫૦૯, ૫૧૦, ૫૧૧, ૫૧૨, ૫૧૩, ૫૧૪, ૫૧૫, ૫૧૬, ૫૧૭, ૫૧૮, ૫૧૯, ૫૨૦, ૫૨૧, ૫૨૨, ૫૨૩, ૫૨૪, ૫૨૫, ૫૨૬, ૫૨૭, ૫૨૮, ૫૨૯, ૫૩૦, ૫૩૧, ૫૩૨, ૫૩૩, ૫૩૪, ૫૩૫, ૫૩૬, ૫૩૭, ૫૩૮, ૫૩૯, ૫૪૦, ૫૪૧, ૫૪૨, ૫૪૩, ૫૪૪, ૫૪૫, ૫૪૬, ૫૪૭, ૫૪૮, ૫૪૯, ૫૫૦, ૫૫૧, ૫૫૨, ૫૫૩, ૫૫૪, ૫૫૫, ૫૫૬, ૫૫૭, ૫૫૮, ૫૫૯, ૫૬૦, ૫૬૧, ૫૬૨, ૫૬૩, ૫૬૪, ૫૬૫, ૫૬૬, ૫૬૭, ૫૬૮, ૫૬૯, ૫૭૦, ૫૭૧, ૫૭૨, ૫૭૩, ૫૭૪, ૫૭૫, ૫૭૬, ૫૭૭, ૫૭૮, ૫૭૯, ૫૮૦, ૫૮૧, ૫૮૨, ૫૮૩, ૫૮૪, ૫૮૫, ૫૮૬, ૫૮૭, ૫૮૮, ૫૮૯, ૫૯૦, ૫૯૧, ૫૯૨, ૫૯૩, ૫૯૪, ૫૯૫, ૫૯૬, ૫૯૭, ૫૯૮, ૫૯૯, ૬૦૦, ૬૦૧, ૬૦૨, ૬૦૩, ૬૦૪, ૬૦૫, ૬૦૬, ૬૦૭, ૬૦૮, ૬૦૯, ૬૧૦, ૬૧૧, ૬૧૨, ૬૧૩, ૬૧૪, ૬૧૫, ૬૧૬, ૬૧૭, ૬૧૮, ૬૧૯, ૬૨૦, ૬૨૧, ૬૨૨, ૬૨૩, ૬૨૪, ૬૨૫, ૬૨૬, ૬૨૭, ૬૨૮, ૬૨૯, ૬૩૦, ૬૩૧, ૬૩૨, ૬૩૩, ૬૩૪, ૬૩૫, ૬૩૬, ૬૩૭, ૬૩૮, ૬૩૯, ૬૪૦, ૬૪૧, ૬૪૨, ૬૪૩, ૬૪૪, ૬૪૫, ૬૪૬, ૬૪૭, ૬૪૮, ૬૪૯, ૬૫૦, ૬૫૧, ૬૫૨, ૬૫૩, ૬૫૪, ૬૫૫, ૬૫૬, ૬૫૭, ૬૫૮, ૬૫૯, ૬૬૦, ૬૬૧, ૬૬૨, ૬૬૩, ૬૬૪, ૬૬૫, ૬૬૬, ૬૬૭, ૬૬૮, ૬૬૯, ૬૭૦, ૬૭૧, ૬૭૨, ૬૭૩, ૬૭૪, ૬૭૫, ૬૭૬, ૬૭૭, ૬૭૮, ૬૭૯, ૬૮૦, ૬૮૧, ૬૮૨, ૬૮૩, ૬૮૪, ૬૮૫, ૬૮૬, ૬૮૭, ૬૮૮, ૬૮૯, ૬૯૦, ૬૯૧, ૬૯૨, ૬૯૩, ૬૯૪, ૬૯૫, ૬૯૬, ૬૯૭, ૬૯૮, ૬૯૯, ૭૦૦, ૭૦૧, ૭૦૨, ૭૦૩, ૭૦૪, ૭૦૫, ૭૦૬, ૭૦૭, ૭૦૮, ૭૦૯, ૭૧૦, ૭૧૧, ૭૧૨, ૭૧૩, ૭૧૪, ૭૧૫, ૭૧૬, ૭૧૭, ૭૧૮, ૭૧૯, ૭૨૦, ૭૨૧, ૭૨૨, ૭૨૩, ૭૨૪, ૭૨૫, ૭૨૬, ૭૨૭, ૭૨૮, ૭૨૯, ૭૩૦, ૭૩૧, ૭૩૨, ૭૩૩, ૭૩૪, ૭૩૫, ૭૩૬, ૭૩૭, ૭૩૮, ૭૩૯, ૭૪૦, ૭૪૧, ૭૪૨, ૭૪૩, ૭૪૪, ૭૪૫, ૭૪૬, ૭૪૭, ૭૪૮, ૭૪૯, ૭૫૦, ૭૫૧, ૭૫૨, ૭૫૩, ૭૫૪, ૭૫૫, ૭૫૬, ૭૫૭, ૭૫૮, ૭૫૯, ૭૬૦, ૭૬૧, ૭૬૨, ૭૬૩, ૭૬૪, ૭૬૫, ૭૬૬, ૭૬૭, ૭૬૮, ૭૬૯, ૭૭૦, ૭૭૧, ૭૭૨, ૭૭૩, ૭૭૪, ૭૭૫, ૭૭૬, ૭૭૭, ૭૭૮, ૭૭૯, ૭૮૦, ૭૮૧, ૭૮૨, ૭૮૩, ૭૮૪, ૭૮૫, ૭૮૬, ૭૮૭, ૭૮૮, ૭૮૯, ૭૯૦, ૭૯૧, ૭૯૨, ૭૯૩, ૭૯૪, ૭૯૫, ૭૯૬, ૭૯૭, ૭૯૮, ૭૯૯, ૮૦૦, ૮૦૧, ૮૦૨, ૮૦૩, ૮૦૪, ૮૦૫, ૮૦૬, ૮૦૭, ૮૦૮, ૮૦૯, ૮૧૦, ૮૧૧, ૮૧૨, ૮૧૩, ૮૧૪, ૮૧૫, ૮૧૬, ૮૧૭, ૮૧૮, ૮૧૯, ૮૨૦, ૮૨૧, ૮૨૨, ૮૨૩, ૮૨૪, ૮૨૫, ૮૨૬, ૮૨૭, ૮૨૮, ૮૨૯, ૮૩૦, ૮૩૧, ૮૩૨, ૮૩૩, ૮૩૪, ૮૩૫, ૮૩૬, ૮૩૭, ૮૩૮, ૮૩૯, ૮૪૦, ૮૪૧, ૮૪૨, ૮૪૩, ૮૪૪, ૮૪૫, ૮૪૬, ૮૪૭, ૮૪૮, ૮૪૯, ૮૫૦, ૮૫૧, ૮૫૨, ૮૫૩, ૮૫૪, ૮૫૫, ૮૫૬, ૮૫૭, ૮૫૮, ૮૫૯, ૮૬૦, ૮૬૧, ૮૬૨, ૮૬૩, ૮૬૪, ૮૬૫, ૮૬૬, ૮૬૭, ૮૬૮, ૮૬૯, ૮૭૦, ૮૭૧, ૮૭૨, ૮૭૩, ૮૭૪, ૮૭૫, ૮૭૬, ૮૭૭, ૮૭૮, ૮૭૯, ૮૮૦, ૮૮૧, ૮૮૨, ૮૮૩, ૮૮૪, ૮૮૫, ૮૮૬, ૮૮૭, ૮૮૮, ૮૮૯, ૮૯૦, ૮૯૧, ૮૯૨, ૮૯૩, ૮૯૪, ૮૯૫, ૮૯૬, ૮૯૭, ૮૯૮, ૮૯૯, ૯૦૦, ૯૦૧, ૯૦૨, ૯૦૩, ૯૦૪, ૯૦૫, ૯૦૬, ૯૦૭, ૯૦૮, ૯૦૯, ૯૧૦, ૯૧૧, ૯૧૨, ૯૧૩, ૯૧૪, ૯૧૫, ૯૧૬, ૯૧૭, ૯૧૮, ૯૧૯, ૯૨૦, ૯૨૧, ૯૨૨, ૯૨૩, ૯૨૪, ૯૨૫, ૯૨૬, ૯૨૭, ૯૨૮, ૯૨૯, ૯૩૦, ૯૩૧, ૯૩૨, ૯૩૩, ૯૩૪, ૯૩૫, ૯૩૬, ૯૩૭, ૯૩૮, ૯૩૯, ૯૪૦, ૯૪૧, ૯૪૨, ૯૪૩, ૯૪૪, ૯૪૫, ૯૪૬, ૯૪૭, ૯૪૮, ૯૪૯, ૯૫૦, ૯૫૧, ૯૫૨, ૯૫૩, ૯૫૪, ૯૫૫, ૯૫૬, ૯૫૭, ૯૫૮, ૯૫૯, ૯૬૦, ૯૬૧, ૯૬૨, ૯૬૩, ૯૬૪, ૯૬૫, ૯૬૬, ૯૬૭, ૯૬૮, ૯૬૯, ૯૭૦, ૯૭૧, ૯૭૨, ૯૭૩, ૯૭૪, ૯૭૫, ૯૭૬, ૯૭૭, ૯૭૮, ૯૭૯, ૯૮૦, ૯૮૧, ૯૮૨, ૯૮૩, ૯૮૪, ૯૮૫, ૯૮૬, ૯૮૭, ૯૮૮, ૯૮૯, ૯૯૦, ૯૯૧, ૯૯૨, ૯૯૩, ૯૯૪, ૯૯૫, ૯૯૬, ૯૯૭, ૯૯૮, ૯૯૯, ૧૦૦, ૧૦૧, ૧૦૨, ૧૦૩, ૧૦૪, ૧૦૫, ૧૦૬, ૧૦૭, ૧૦૮, ૧૦૯, ૧૧૦, ૧૧૧, ૧૧૨, ૧૧૩, ૧૧૪, ૧૧૫, ૧૧૬, ૧૧૭, ૧૧૮, ૧૧૯, ૧૨૦, ૧૨૧, ૧૨૨, ૧૨૩, ૧૨૪, ૧૨૫, ૧૨૬, ૧૨૭, ૧૨૮, ૧૨૯, ૧૩૦, ૧૩૧, ૧૩૨, ૧૩૩, ૧૩૪, ૧૩૫, ૧૩૬, ૧૩૭, ૧૩૮, ૧૩૯, ૧૪૦, ૧૪૧, ૧૪૨, ૧૪૩, ૧૪૪, ૧૪૫, ૧૪૬, ૧૪૭, ૧૪૮, ૧૪૯, ૧૫૦, ૧૫૧, ૧૫૨, ૧૫૩, ૧૫૪, ૧૫૫, ૧૫૬, ૧૫૭, ૧૫૮, ૧૫૯, ૧૬૦, ૧૬૧, ૧૬૨, ૧૬૩, ૧૬૪, ૧૬૫, ૧૬૬, ૧૬૭, ૧૬૮, ૧૬૯, ૧૭૦, ૧૭૧, ૧૭૨, ૧૭૩, ૧૭૪, ૧૭૫, ૧૭૬, ૧૭૭, ૧૭૮, ૧૭૯, ૧૮૦, ૧૮૧, ૧૮૨, ૧૮૩, ૧૮૪, ૧૮૫, ૧૮૬, ૧૮૭, ૧૮૮, ૧૮૯, ૧૯૦, ૧૯૧, ૧૯૨, ૧૯૩, ૧૯૪, ૧૯૫, ૧૯૬, ૧૯૭, ૧૯૮, ૧૯૯, ૨૦૦, ૨૦૧, ૨૦૨, ૨૦૩, ૨૦૪, ૨૦૫, ૨૦૬, ૨૦૭, ૨૦૮, ૨૦૯, ૨૧૦, ૨૧૧, ૨૧૨, ૨૧૩, ૨૧૪, ૨૧૫, ૨૧૬, ૨૧૭, ૨૧૮, ૨૧૯, ૨૨૦, ૨૨૧, ૨૨૨, ૨૨૩, ૨૨૪, ૨૨૫, ૨૨૬, ૨૨૭, ૨૨૮, ૨૨૯, ૨૩૦, ૨૩૧, ૨૩૨, ૨૩૩, ૨૩૪, ૨૩૫, ૨૩૬, ૨૩૭, ૨૩૮, ૨૩૯, ૨૪૦, ૨૪૧, ૨૪૨, ૨૪૩, ૨૪૪, ૨૪૫, ૨૪૬, ૨૪૭, ૨૪૮, ૨૪૯, ૨૫૦, ૨૫૧, ૨૫૨, ૨૫૩, ૨૫૪, ૨૫૫, ૨૫૬, ૨૫૭, ૨૫૮, ૨૫૯, ૨૬૦, ૨૬૧, ૨૬૨, ૨૬૩, ૨૬૪, ૨૬૫, ૨૬૬, ૨૬૭, ૨૬૮, ૨૬૯, ૨૭૦, ૨૭૧, ૨૭૨, ૨૭૩, ૨૭૪, ૨૭૫, ૨૭૬, ૨૭૭, ૨૭૮, ૨૭૯, ૨૮૦, ૨૮૧, ૨૮૨, ૨૮૩, ૨૮૪, ૨૮૫, ૨૮૬, ૨૮૭, ૨૮૮, ૨૮૯, ૨૯૦, ૨૯૧, ૨૯૨, ૨૯૩, ૨૯૪, ૨૯૫, ૨૯૬, ૨૯૭, ૨૯૮, ૨૯૯, ૩૦૦, ૩૦૧, ૩૦૨, ૩૦૩, ૩૦૪, ૩૦૫, ૩૦૬, ૩૦૭, ૩૦૮, ૩૦૯, ૩૧૦, ૩૧૧, ૩૧૨, ૩૧૩, ૩૧૪, ૩૧૫, ૩૧૬, ૩૧૭, ૩૧૮, ૩૧૯, ૩૨૦, ૩૨૧, ૩૨૨, ૩૨૩, ૩૨૪, ૩૨૫, ૩૨૬, ૩૨૭, ૩૨૮, ૩૨૯, ૩૩૦, ૩૩૧, ૩૩૨, ૩૩૩, ૩૩૪, ૩૩૫, ૩૩૬, ૩૩૭, ૩૩૮, ૩૩૯, ૩૪૦, ૩૪૧, ૩૪૨, ૩૪૩, ૩૪૪, ૩૪૫, ૩૪૬, ૩૪૭, ૩૪૮, ૩૪૯, ૩૫૦, ૩૫૧, ૩૫૨, ૩૫૩, ૩૫૪, ૩૫૫, ૩૫૬, ૩૫

वस्मात् तेभी इतलिए, सुचारसमये ङीनी दिवसेभां ठंडीके दिनोंमें, मेघानाम् मेदस्वी मेदस्वी, औदक- औदक औदक, जानूप- अने आनूप प्राप्तीओना और आनूप प्राणियोंके, मांसानाम् मांसोना मांसोंके, स्निग्ध- स्निग्ध स्निग्ध, जम्क- भाटा कटे, कवणान् अने लवण और नमकीन, रसान् रसेने रसोंको, उपयोजयेत् भावा भेधेओ खाना चाहिए ॥ ११ ॥

11. Hence in the season of snows, i.e. winter, one should take unctuous, acid and salt juices of the flesh of fatty animals of the aquatic and wet-land varieties.

बिलेशयानां मांसानि प्रसहानां भूतानि च ।
भक्षयेन्मदिरां शीघ्रं मधु चानुपिवेन्नरः ॥ १२ ॥

नरः मनुष्ये मनुष्य, बिलेशयानाम् भिलेशय प्राप्ती-ओनां बिलेशय प्राणियोंके, मांसानि मांसो मांस, प्रसहानां च अने प्रसह प्राप्तीओनां और प्रसह प्राणियोंके, भूतानि श्लेषक मांस श्लेषकमांस, भक्षयेत् भावा खाये, मदिराम् मदिरा मदिरा, शीघ्रम् शीघ्र शीघ्र, मधु च अने मधुन और शहदका, अनुपिवेत् अनुपान करे ॥ १२ ॥

12. One should take the spit-roasted flesh of the burrowing and "prasa" (i.e. the tearer) groups of animals, followed by a potion of madira and seedhu wines and honey.

गोरसानिभ्रुविकृतीर्वसां तैलं नवौदनम् ।
हेमन्तेऽभ्यस्यतस्तोयमुष्णं चायुर्न हीयते ॥ १३ ॥

हेमन्ते हेमन्तभां हेमन्तमें, गोरसान् गोरसादि गोदुग्धादि, इक्षु- भिकृतीः शेरडीनी अनापटे गन्नेके रससे बनी वस्तुमें, वसाम् वसा वसा, तैलम् तैल तैल, नवौदनम् नवा ओषा नये चावल, उष्णं तोयं च अने गरम गरम और गरम जल, अभ्यस्यतः सेवन करे ॥ १३ ॥

१२. शीघ्रं-शीघ्रं (त.)

११. भक्षयेन्मदिरां शीघ्रं-भक्षयेन्मदिरां शीघ्रं (व.)

13. One who uses habitually, in winter, milk products, preparations of sugar-cane juice, animal fat, oil, new rice, and warm water, protects his life-span from diminution.

अभ्यङ्गोत्सादनं मूर्ध्नि तैलं जेन्ताकमातपम् ।
भजेद्भूमिगृहं क्षोष्णमुष्णं गर्भगृहं तथा ॥ १४ ॥

अभ्यङ्ग-अभ्यङ्ग अभ्यङ्ग, उत्सादनम् उत्सादन उत्सादन, मूर्ध्नि तैलम् माथामां तैल शिरमें तैल, जेन्ताकम् जेन्ताक स्वेद जेन्ताक स्वेद, आतपम् आतप धूप, उष्णम् गरम उष्ण, भूमिगृहम् भूमिगृह भूमिगृह, तथा तथा तथा, उष्णम् गरम उष्ण, गर्भगृहम् गर्भगृह गर्भगृह तद्विज्ञानेका, भजेत् सेवन करे ॥ १४ ॥

14. One should resort to inunction, oil-massage, oil-shampoo, hot-house sudation, sun-baths, warm cellars and warm inner apartments in winter.

शीतेषु संवृतं सेव्यं धानं शयनमासनम् ।
प्राचाराजिनकौषेयप्रवेणीकुथकास्तृतम् ॥ १५ ॥

शीतेषु ङीनी जाहेमें, प्राचार- प्राचार (रज्जुआदि) प्राचार (रज्जु आदि), अजिन- वाध वज्रेनुं धर्म व्या-प्रादिका चर्म, कौषेय- रेशमी वस्त्र रेशमी वस्त्र, प्रवेणी- शुष्कपाट सनका वस्त्र, कुथक- थिन्त्रक-वित्रकमाल, नास्तृतम् अिअवेलां बिछाये हुए, संवृतम् ङीनी डके हुए, धानम् धान वाहन, शयनम् शयन शयन, आसनम् तथा आसननुं और आसनका, सेव्यम् सेवन करे ॥ १५ ॥

15. In cold season one should have vehicles, beds and seats well covered and spread with thick quilts and deer, skin or tiger skin, silk sheet, gunny-cloth sheets or with variegated blankets,

१५. शीतेषु संवृतम्-शीते संवृतम् (व.)

१४. शीते संवृतम्-शीते संवृतम् (व.)

१३. शीते संवृतम्-शीते संवृतम् (व.)

ગુરુજ્ઞવાસા વિગ્ધાક્ષ્ણો ગુરુણાઽગુરુણા સદા ।
શયને પ્રમદા પીના વિશાલોપચિતસ્તનીમ્ ॥૧૬॥
આલિંગ્યાગુરુવિગ્ધાક્ષ્ણી સુપ્યાત્ સમવમન્મથઃ ।
પ્રકામં ચ નિષેવત મૈથુનં શિશિરાગમે ॥૧૭॥

શિશિરાગમે શીતકાળમાં શીતકાળમાં, સદા હમેશાં નિસ્વ, ગુરુણા બધા ગાદે, અગુરુણા અગર વડે, અગુરુસે વિગ્ધાક્ષ્ણ: હીપેલા અંગવાળી કિત્ત શરીરવાલા, ગુરુ બારે મારી, ડગ્ગવાસા: ગરમ વસ્ત્ર પારણ કરી ગરમ વસ્ત્ર પારણ કરે, સમવમન્મથઃ મહાપાન અને કામથી મત્ત થઈ મહાપાન ઓર કામસે મત્ત હોકર, વિશાલ-વિશાળ વિશાલ, ઉપચિત-પુષ્ટ પુષ્ટ, સ્તનીમ્ સ્તનોવાળી સ્તનોવાળી, અગુરુ-અગર વડે અગુરુસે, વિગ્ધાક્ષ્ણીમ્ હીપેલાં અંગ-વાળી કિત્ત અક્ષોવાળી, પીનામ્ પુષ્ટ પુષ્ટ, પ્રમદામ્ પ્રમદાને પ્રમદાકા, આલિંગ્ય આલિંગન કરી આલિંગન કરે, શયને શય્યામાં શય્યામાં, સુપ્યાત્ સૂવું સોયે, પ્રકામં ચ અને ધન્યજનુસાર ઓર ઇચ્છાનુસાર, મૈથુનમ્ મૈથુનનું મૈથુનકા, નિષેવત સેવન કરવું સેવન કરે ॥ ૧૬-૧૭ ॥

16-17. When winter begins, one should always wear warm and thick clothing and should have one's body anointed with thick paste of eagle-wood. Lying in bed with a plump and passionate woman of high and plump breasts who has anointed herself with the paste of eagle-wood, one should, warmed up by aphrodisiac wines, spend the night in her embraces. In the season of winter, one may indeed indulge in sexual enjoyment to one's heart's content.

વર્જયેદક્ષપાનાનિ ઘાતલાનિ લઘૂનિ ચ ।
પ્રવાતં પ્રમિતાહારમુદમન્થં હિમાગમે ॥૧૮॥

૧૭. સમવમન્મથઃ—સમવમન્મથાન્ (શ.)

૧૮. વતપ્થુકોકાનન્તરમ્—

૧. વર્જયેદક્ષીતસંસ્પર્શાઞ્ઞીતાન્યુપવનાનિ ચ ।

વર્જયેદ્ શીતસંસ્પર્શાઞ્ શીતાન્યુપવનાનિ ચ ।

કષાયકટુતિક્તાનિ રુક્ષાણિ ચ વિવર્જયેદ્ ।

હસ્તપિકઃ પાઠઃ (જ.ક.) (ધ.) (વ.) પ્રુક્તપેદ્ ।

હિમાગમે હેમન્તમાં હેમન્તમાં, ઘાતલાનિ વાપુને વધારનારાં વાયુકો વધાનેવાલે, લઘૂનિ લઘુ લઘુ, અક્ષ-પાનાનિ અક્ષપાન અક્ષપાન, પ્રવાતમ્ બેરદાર પવન જોર-દાર વાયુ, પ્રમિત-ખડુજ થોડું બહુત થોડા, આહારમ્ ભોજન મોજન, મુદમન્થમ્ ચ અને પાણીમાં ઘોળેલા સાથવાનો પાનીમાં ઘુલે સતુકા, વર્જયેદ્ ત્યાગ કરવો ત્યાગ કરે ॥ ૧૮ ॥

18. On the advent of the cold season, one should give up eats and drinks that are light and provocative of vata, and should avoid draughts, measured diet and diluted mantha.

શિશિરચર્યા—

હેમન્તશિશિરો તુલ્યૌ શિશિરેઽલ્પં વિશેષણમ્ ।
રૌક્ષ્યમાદાનજં શીતં મેઘમારુતવર્ષજમ્ ॥ ૧૯ ॥
તસ્માદ્દૈમન્તિકઃ સર્વઃ શિશિરે વિધિરિષ્યતે ।

હેમન્ત-હેમન્ત હેમન્ત, શિશિરો શિશિર શિશિર, તુલ્યૌ સમાન છે સમાન હૈં, શિશિરે પરંતુ શિશિરમાં પરંતુ શિશિરમાં, આદાનજમ્ આદાનકાલજન્ય આદાન-કાલજન્ય, રૌક્ષ્યમ્ રુક્ષતા રુક્ષતા, મેઘ-વાદળ શાદલ, મારુત-પવન વાયુ, વર્ષજમ્ અને વર્ષાથી ઉત્પન્ન થયેલી ઓર વર્ષાસે ઉત્પન્ન હુઈ, શીતમ્ ઠંડી એ ઠંડી યદ્, અલ્પમ્ થોડી થોડી, વિશેષણમ્ વિશેષણ છે વિશેષણ છે, તસ્માદ્ તેથી ફસલિય, શિશિરે શિશિરમાં શિશિરમાં, દૈમન્તિકઃ હેમન્તનો હેમન્તકી, સર્વઃ બધા સર્વ, વિધિઃ વિધિ વિધિ, રિષ્યતે ઇષ્ટ છે રિષ્ટ હૈ ॥ ૧૯ ॥

19-19½. Winter and the dewy season are similar in nature; yet there is a slight distinguishing characteristic in the dewy season, namely, the dryness born of the sun's absorbing period and the cold born of clouds, wind and rain.

નિવાતમુષ્ણં ત્વધિકં શિશિરે ગૃહમાશ્રયેત્ ॥ ૨૦ ॥
કટુતિક્ષ્ણાયાણિ ઘાતલાનિ લઘૂનિ ચ ।
વર્જયેદક્ષપાનાનિ શિશિરે શીતલાનિ ચ ॥ ૨૧ ॥

૧૯. હેમન્તશિશિરો તુલ્યૌ—હેમન્તશિશિરે તુલ્યે (વ. ક.)

૨૧. ઘાતલાનિ—ઘાતુલાનિ (ત.)

,, વર્જયેદક્ષપાનાનિ—વર્જયેદક્ષપાનાનિ (ધ.)

शिशिरे शिशिरभां शिशिरम्, तु ते। तो, निवातम् वायुरहित वायुरहित, अधिकम् अधिक अधिक, उष्णम् उष्ण, गृहम् घरभां घरम्, आशयेत् रक्षेत् ओषधौ रहना चाहिए, शिशिरे शिशिरभां शिशिरम्, कटु- तीक्ष्ण चरपरे, तिक्त- कट्वां कटुवे, कषायानि कषाय रसवाणां कषाय रसवाले, वातलानि वायुकांश्च वातकारक, लघूनि च क्षु लघु, शीतलानि च तथा शीतल तथा शीतल, अन्नपानानि अन्नपान खानपान, वर्जयेत् तज्ज्वां ओषधौ छोड़ देने चाहिए ॥ २०-२१ ॥

20-21. Therefore the whole regimen prescribed for winter is to be observed in the dewy season as well. In fact, the rule as to residence in draughtless and warm apartments is to be observed even more stringently in the dewy season. One should avoid eats and drinks that are pungent, bitter, astringent, provocative of vata, light and cold.

वसन्तचर्या—

वसन्ते निश्चितः श्लेष्मा दिनकृद्भामिरीरितः ।
कायाग्निं बाधते रोगास्ततः प्रकुरुते बहून् ॥२२॥

निश्चितः हेमन्तभां ओषधौ धयेदो हेमन्तम् संवित् हुआ, श्लेष्मा कफ, वसन्ते वसन्तभां वसन्तम्, दिनकृत्- सूर्यनां सूर्यकी, भाभिः द्विरक्षोर्था किरणोंसे, ईरितः ओष्णानि पियल कर, कायाग्निम् ज्वरान्निने जठराग्निको, बाधते भेद करे छे मन्द करता है, ततः अने पछी और फिर, बहून् धन्य बहुतसे, रोगान् रोगाने रोगोंको, प्रकुरुते पैदा करे छे उत्पन्न करता है ॥ २२ ॥

22. The accumulated kapha, getting liquefied by the hot rays of the sun in the spring, affects the body-heat and thus gives rise to many diseases.

तस्माद्वसन्ते कर्माणि वमनादीनि कारयेत् ।
गुर्वम्लक्षिग्धमधुरं दिवास्वप्नं च वर्जयेत् ॥ २३ ॥

२२. वसन्ते-हेमन्ते (ग. झ. ड. द. ब.)

तस्मात् तेथी इसलिए, वसन्ते वसन्तभां वसन्तम्, वमनादीनि वमन वजेरे वमन आदि, कर्माणि पंचकर्म पंचकर्म, कारयेत् कराववां ओषधौ करवाने चाहिए, गुर्व- भारे भारी, अम्ल- भाटां कट्टे, क्षिग्ध- स्नेहयुक्त स्नेह- युक्त, मधुरम् तथा मधुर अन्नपान एवं मधुर अन्नपान, दिवास्वप्नम् च अने दिवसभां सुषुं और दिनमें सोना, वर्जयेत् ओषोने छोड़ी देवां ओषधौ इनको छोड़ देना चाहिए ॥ २३ ॥

23. Therefore, in the spring, purificatory procedures such as vomition and others should be performed and one should avoid heavy, acid, unctuous and sweet articles as also day-sleep.

व्यायामोद्धर्तनं धूमं कवलप्रहमञ्जनम् ।

सुखाम्बुना शौचविधिं शीलयेत् कुसुमागमे ॥२४॥

कुसुमागमे वसन्तभां वसन्तम्, व्यायाम- व्यायाम व्यायाम, उद्धर्तनम् उद्धर्तन उबटन, धूमं धूमपान धूमपान, कवलप्रहम् कवल धारण करवा कवल धारण करना, अञ्जनम् अञ्जन अञ्जन, सुखाम्बुना अने नवशेख पाणीथी और सुहाते हुए उष्ण जलसे, शौचविधिम् स्नानादि शौच धारो स्नानादि शौच कार्योंको, शीलयेत् करवां ओषधौ करना चाहिए ॥ २४ ॥

24. On the advent of spring, one should resort to physical exercise, dry massage, smoke, gargles, collyrium and frequent ablutions with genially warm water.

चन्दनागुरुदिग्धाङ्गो यवगोधूमभोजनः ।

शारभं शाशमैत्रेयं मांसं लावकपिञ्जलम् ॥ २५ ॥

चन्दन- सुगन्ध चेतचन्दन, अगुरु- अने अमर और अगर, दिग्धाङ्गः ओषोने शरीरपर लेप करे, यव- जौ, गोधूम- धातुं गेहूँ, मौक्षनः क्षौद्रं करे भोजन करे, शारभम् शरभानु शरभभा, लावकम् सस्यधुं करगोशका, पिञ्जलम् क्षौद्रं करगोशका, लाव- क्षौद्रं बटेरका, कपिञ्जलम् तथा

२५. मांसं लावकपिञ्जलम्-मांसं लावकपिञ्जलम् (ड. प.)

શરેદેતેતરુઝુ ઔર જેત તીતરકા, માંસમ્ માંસ માંસ, મક્ષવેત્
ખાધ વાવે ॥ ૨૫ ॥

25. One should anoint one's body with sandal-wood or eagle-wood paste, eat a meal prepared of barley or wheat, flesh of wapiti, rabbit, indian antelope, grey quail and grey partridge.

મક્ષવેત્તિર્ગદં સીઝું પિથેન્માધ્વીકમેવ વા ।
વસન્તેઽનુમથેત્ સ્ત્રીણાં કાનનાનાં ચ યૌવનમ્ ॥ ૨૬ ॥

વસન્તે વસન્તમાં વસન્તમેં, તિર્ગદમ્ તિર્ગદ નિર્મલ, સીઝુલ્ સીધુ સીધુ, માધ્વીકમ્ એવ વા અથવા માધ્વીક મક્ષ માધ્વીકમ્, પિથેત્ પીઝું પીઝે, સ્ત્રીણાં સ્ત્રીઓના સ્ત્રીઓ, કાનનાનાં ચ અને વનેના ઔર વનોકે, યૌવનમ્ યૌવનને યૌવનકા, અનુમથેત્ અનુમથ કરે ॥ ૨૬ ॥

26. One should drink wholesome seedhu or honey wine and enjoy the youthful loveliness of women and gardens.

ગ્રીષ્મચર્યા—

મયૂલૈર્જગતઃ ક્ષોદ્ ગ્રીષ્મે પેપીયતે રવિઃ ।

સ્વાદુ શીતં દ્રવં સ્નિગ્ધમન્નપાનં તદા હિતમ્ ॥ ૨૭ ॥

ગ્રીષ્મે ગ્રીષ્મમાં ગ્રીષ્મમેં, રવિઃ સૂર્ય સૂર્ય, મયૂલૈઃ કિરણોસે, જગતઃ જગતના જગતકે, સ્નેહમ્ સ્નેહને સ્નેહકો, પેપીયતે અત્યંત શેષી છે એ અતિશય કીંચ લેતા છે, તદા ત્યારે તથા, સ્વાદુ મધુર મધુર, શીતમ્ શીતળ શીતળ, દ્રવમ્ પ્રવાહી પતલા, સ્નિગ્ધમ્ તથા સ્નિગ્ધ ઔર સ્નિગ્ધ, મન્નપાનમ્ અન્નપાન જ્ઞાનપાન, હિતમ્ હિતકારી છે હિતકારી છે ॥ ૨૭ ॥

27. In summer, the sun drinks up the unctuous element of the earth. During this season, therefore, foods and drinks that are sweet, cool, liquid and unctuous are conducive to health.

૨૬. તિર્ગદ-તિર્ગદ (ગ. વ. ક. ડ.)

૨૭. સ્નેહ-સાર (વ. વ. ક. જ. ડ.)

,, સેવો (જ. વ.)

શીતં સશર્કરં મન્યં જાઙ્ગલામ્બુગપક્ષિણઃ ।

ઘૃતં પયઃ સશાલ્યજં મજન્ ગ્રીષ્મે ન સીદતિ ॥ ૨૮ ॥

ગ્રીષ્મે ગ્રીષ્મમાં ગ્રીષ્મમેં, સશર્કરં સાકરશિખિત શર્કરાકે સાથ, શીતમ્ ઠંડા ઠંડા, મન્યમ્ મન્ય મન્ય, જાંગલાન્ જાંગલ જાંગલ, મ્બુગપક્ષિણઃ પશુપંખીઓનાં માંસ પશુપક્ષિઓંકે માંસ, સશાલ્યજમ્ શાલિ યોખા સાથે શાલિકે ચાવલોંકે સાથ, ઘૃતમ્ ધી ધી, પયઃ અને દૂધનું ઔર દૂધકા, મજન્ સેવન કરનાર સેવન કરનેવાલા, ન સીદતિ દુર્બળ થતો નથી દુર્બલ નહીં હોતા ॥ ૨૮ ॥

28. By recourse to a diet of cold mantha sweetened with sugar, the flesh of animals and birds of the jangala group, ghee, milk and sali rice, one escapes the enervating effects of the season.

મધમહ્યં ન વા પેયમથવા સુવદ્ધકમ્ ।

લવણામ્લકટૂણાનિ વ્યાયામં ચ વિવર્જયેત્ ॥ ૨૯ ॥

મધમ્ દારુ મધ, મહ્યમ્ થોડું થોડું, પેયમ્ પીવે પીનાં વાહિયે, ન વા અથવા નહિ પીવે બેઠેએ અથવા નહીં પીનાં વાહિયે, મથવા અથવા અથવા, સુવદ્ધકમ્ બહુ જળ મેળવી પીવે બેઠેએ બહુત જલ મિલાકર પીનાં વાહિયે, લવણ-ખારા નમકીન, અમ્લ-ખાટા કાદે, કટુ-તીખા ચરપરે, ડૂળાનિ તથા ઉષ્ણ પદાર્થ ઔર ડૂળ પદાર્થ, વ્યાયામમ્ ચ અને વ્યાયામને ઔર વ્યાયામકો, વિવર્જયેત્ છોડી દેવાં બેઠેએ છોડ દેનાં વાહિયે ॥ ૨૯ ॥

29. Little or no wine should be drunk or it should be drunk diluted liberally with water. One should, further, give up foods that are salt, sour, pungent and hot, as also exercise.

દિવા શીતગૃહે નિદ્રાં નિશિ ચન્દ્રાંશુસીતલે ।

મજેન્દનદિગ્ધાત્મઃ પ્રવાતે હર્મ્યમસ્તકે ॥ ૩૦ ॥

દિવા દિવસે દિનમેં, શીતગૃહે શીતળ ઘરમાં શીતળ ઘરમેં, નિશિ અને રાત્રે ઔર રાત્રિમેં, ચન્દન-દિગ્ધાત્મઃ

૨૮. ઘૃતમ્-ઘૃતમ્ (જ.)

૨૯. ચ વિવર્જયેત્-વાત વર્જયેત્ (વ. વ. ક. જ. ડ.)

શરીરે અંદન લગાવી શરીરમેં ચન્દન લગાવ, ચન્દ્રાંશુ-
અન્દનાં કિરણોથી ચન્દ્રકે કિરણો, શીતલે શીતળા
શીતલ, પ્રવાતે તથા ખૂબ હવાવાળી તથા વહુત દવાદાર,
દર્બમસ્તકે અગાશીમાં છતપર, નિગ્રામ્ મજેલ સૂવું
બેઠીએ સોયે ॥૩૦॥

30. Smearing oneself with sandal-
paste, one should court sleep by day
in the cool apartment of the house,
and by night, on the terrace, cooled
by the rays of the moon and open to
the breezes.

વ્યજનૈઃ પાણિસંસ્પર્શૈશ્ચન્દનોદકશીતલૈઃ ।

સેવ્યમાનો મજેદાસ્યાં મુક્કામણિવિમૂષિતઃ ॥૩૧॥

ચન્દનોદક- ચન્દનના જળવડે ચન્દનકે જલસે,
શીતલૈઃ હંડાં કહેલા ઠંડે કિયે હુપ, વ્યજનૈઃ વીંઝણુઓથી
પંચોસે, પાણિ-તથા હાથના ઓર હાથોંકે, સંસ્પર્શૈઃ ડ્રામળ
સ્પર્શથી કોમલ સ્પર્શોસે, સેવ્યમાનઃ સેવાતો મનુષ્ય
મુક્કા અનુભવ કરતા હુઆ મનુષ્ય, મુક્કામણિ- મોટી અને
મણિઓથી મુક્કા ઓર મણિયોંસે, વિમૂષિતઃ વિમૂષિત
અર્ધને વિમૂષિત હોકર, જાસ્યાં મજેલ આસન પર બેસે
આસન પર વેઠે ॥ ૩૧ ॥

31. Adorned with pearls and gems,
one should seek the couch, being
ministered to by the waving of fans
and the caresses of tender hands which
are cool with sandal-water.

કાનનાનિ ચ શીતાનિ જલાનિ કુસુમાનિ ચ ।

ગ્રીષ્મકાલે નિષેવેત મૈથુનાદ્વિરતો નરઃ ॥૩૨॥

ગ્રીષ્મકાલે ગ્રીષ્મ ઋતુમાં ગ્રીષ્મ ઋતુમેં, નરઃ મનુષ્ય
મનુષ્ય, મૈથુનાદ્ મૈથુનથી મૈથુનસે, વિરતઃ વિરતીને
વિરત હોકર, શીતાનિ હંડાં ઠંડે, કાનનાનિ વન વનોં,
જલાનિ જળ, કુસુમાનિ ચ અને પુષ્પોત્તું ઓર
પુષ્પોંકા, નિષેવેત સેવન કરવું સેવન કરે ॥૩૨॥

32. In the summer season, one
should abstain from sexual intercourse,
and seek the coolness of woods,
waters and flowers.

વર્ષાવર્ષા—

આદ્રાનુર્બલે વેદે પક્કા મવતિ નુર્બલઃ ।

સ વર્ષાસ્વનિલાદીનાં દૂષણૈર્વાપ્યતે પુનઃ ॥૩૩॥

આદ્રાન- આદ્રાનકાળથી આદ્રાનકાલસે, નુર્બલે દુર્બળ
થયેલા નુર્બલ હુપ, વેદે દેહમાં વેદમેં, પક્કા જડરામિ
જડરામિ, નુર્બલઃ મંદ મન્દ, મવતિ થાય છે હોજાતી હૈ,
સઃ તે વહ, વર્ષાસુ વર્ષામાં વર્ષામેં, જનિક- વાયુ વાયુ,
જાદીનાં વગેરેના આદિકે, દૂષણૈઃ દોષોથી ઘોષોંસે, પુનઃ
ફરીથી ફિર ઓર મી, વાપ્યતે મંદ અર્ધબલ છે મન્દ હો
જાતી હૈ ॥ ૩૩ ॥

33. In the body that has been
impoverished by the effects of the
sun during his period of absorption,
the digestive power too grows weak.
Then on the advent of the rainy
season, the digestive power readily
succumbs to the morbid effects of
vata and other humors.

ભૂવાપ્પાન્મેઘનિસ્યન્દાત્ પાકાદમ્લાજ્જલસ્ય ચ ।

વર્ષાસ્વન્નિબલે ક્ષીણે કુપ્યન્તિ પવનાદયઃ ॥૩૪॥

તસ્માત્ સાધારણઃ સર્વો વિધિર્વર્ષાસુ શસ્યતે

વર્ષાસુ વર્ષાઋતુમાં વર્ષામેં, ભૂવાપ્પાત્ પૃથ્વીમાંથી
નીકળતી બાદથી પૃથિવીમેંસે નીકલતી હુઈ માફસે, મેઘ-
નિસ્યન્દાત્ વરસાદ વરસવાથી મેઘોંકે વરસનેસે, જલસ્ય
ચ અને જળના ઓર જલકે, અમ્લાત્ ખાટા સદે,
પાકાત્ વિપાકથી વિપાકસે, અગ્નિબલે અગ્નિનું જળ
અગ્નિબલકે, ક્ષીણે ક્ષીણ થવાથી ક્ષીણ હોનેસે, પવનાદયઃ
વાતાદિદોષ વાતાદિદોષ, કુપ્યન્તિ ક્રુપિત થાય છે ક્રુપિત
હોતે હૈં, તસ્માત્ તેથી ફસલિયે, વર્ષાસુ વર્ષાઋતુમાં
વર્ષાઋતુમેં, સર્વઃ સર્વ સર્વ, સાધારણઃ સાધારણ (ત્રિદોષને
હણનારે) સાધારણ (ત્રિદોષગ્ર), વિધિઃ વિધિ વિધિ,
શસ્યતે પ્રશસ્ત છે પ્રશસ્ત હૈ ॥ ૩૪ ॥

34-34½. The humors in their turn,
finding the strength of the gastric
fire weakened, get provoked aided
by the effects of moist-hot exhalations

૩૪. ક્ષીણ-ક્ષીણ (વ. ૧.)

from the earth, the precipitation of rains and the tendency to acidity in water which occur in the rainy season. Accordingly, the general rule that is laid down for the rainy season is moderation.

उदमन्थं दिवास्वप्नमवश्यायं नदीजलम् ॥३५॥

व्यायाममातपं चैव व्यवायं चात्र वर्जयेत् ।

पानभोजनसंस्कारान् प्रायः क्षौद्रान्वितान् भजेत् ॥३६॥

अत्र आ ऋतुभा इव ऋतुर्मे, उदमन्थम् जलभा घोषे। साथवे जलमे घुला हुआ मनु, दिवास्वप्नम् दिवसभा निद्रा दिनमें सोना, अवश्यायम् आङ्गल ओग, नदीजलम् नदीनु पाणी नदीका जल, व्यायामम् कसरत व्यायाम, मातपम् च एव तपः धूप, व्यवायम् च अने मैथुनने मैथुनका, वर्जयेत् त्याग कर्त्तव्ये। अत्र अने त्याग करना चाहिए, पान- भोजन- तथा आवापीवाना तथा खाने पीनेके, संस्कारान् संस्कारवाणा पदार्थोंने संस्कारवाण पदार्थोंको, प्रायः धृष्टुं करीने बहुधा, क्षौद्रान्वितान् भक्षणी साथे सहृदके साथ, भजेत् सेववा सेवन करे ॥ ३५-३६ ॥

35-36. One should in particular avoid watery mantha, day-sleep, frosts, river-water, exercise, sun and sexual intercourse during this season. One should, as a rule, take foods and drinks that are well seasoned, in combination with honey.

व्यक्ताम्ललवणक्षौद्रं वातवर्षाकुलेऽहनि ।

विशेषशीते भोक्तव्यं वर्षास्वनिलशान्तये ॥ ३७ ॥

वर्षासु वैष्णवतुभा वर्षाऋतुम्, वात- वायु वायु, वर्षा- अने वरसादथी और दृष्टिसे, आकुले घेरायेला व्याप्त, विशेषशीते तथा अधिक ठंडीवाणा तथा अधिक ठण्डीवाले, अहनि दिवसभा दिनमें, अनिल- वायुनी वायुकी, शान्तये शांति माटे शान्तिके लिए, व्यक्त- स्पष्ट स्पष्ट, अम्ल- आदुं खट्टे, लवण- आदुं नमकीन, स्नेहम् अने

३६. चात्र वर्जयेत्-च विवर्जयेत् (ठ.)

स्नेहवाणुं और स्नेहयुक्त, भोक्तव्यम् भोजन करने के लिए भोजन करना चाहिए ॥ ३७ ॥

37. On very cold days marked by stormy winds and rain, one should, even in the rainy season, take unctuous articles with pronounced acid and salt tastes for the sake of alleviating vata.

अग्निसंरक्षणघृता यवगोधूमशालयः ।

पुराणा जाङ्गलैर्मसैर्भोज्या यूपैश्च संस्कृतैः ॥३८॥

अग्नि अग्निनुं अग्निका, संरक्षणघृता संरक्षण कर्त्तव्य कर्त्तव्यानी, प्रस्थवाणां स्रक्षण चानेवालेको, जाङ्गलः जंगल पशुभेना जंगल पशुओंके, मांसः मांसनी साथे मांसोके साथ, संस्कृतं च अने पदार्थोंके और छोके हुए, यूपैः यूपेनी साथे प्रयोगे साथ, पुराणा. गूना पुग्ने, यव- जौ, गोधूम- धुल ने, शालय- अने शाणना ये। और गानि चावल, भोज्या आवा अत्र अत्र खाने चाहिए ॥ ३८ ॥

38. One, taking care to preserve his gastric fire, should take old barley, wheat and sali rice together with the flesh and well seasoned soups of the jangala group of animals.

पिबेत् क्षौद्रान्वितं चालयं माध्वीकारिष्टमम्बु वा ।

माहेन्द्रं तप्तशीतं वा कौपं सारसमेव वा ॥३९॥

क्षौद्रान्वितं मधु मेधवेद्य मधुयुक्त, अल्पम् च अने थोडा और थोडा, माध्वीकारिष्टम् माध्वीक अरिष्ट माध्वीकअरिष्ट, तप्तशीतम् गरम करीने हारेहुं गरम करके ठंडा किया हुआ, माहेन्द्रम् वा वर्षां वर्षाका, कौपम् अथवा कुपानुं कृपाका, सारसम् एव वा अथवा तथावन्तुं अथवा तालाबका अम्बु पाणी पानी, पिबेत् पीयुं पीये ॥ ३९ ॥

39. One should drink, mixed with honey, a small measure of decocted honey-wine or rain-water, well-water

३८. अग्निसंरक्षण-ता-पुनः संरक्षता चाग्निम् (ज.)

३९. अम्बु वा-मस्तुना (ज.)

or lake-water that has been boiled and cooled.

પ્રથર્ષોઽર્તનજ્ઞાનગન્ધમાસ્યપરો ભવેત્ ।

લઘુશુદ્ધામ્બરઃ સ્થાનં ભજેદક્લેદિ વાર્ષિકમ્ । ૪૦॥

લઘુ- હળુ પુ હલના, શુદ્ધ- સ્વચ્છ સ્વચ્છ, અમ્બરઃ વસ્ત્ર ધારણ કરવું વસ્ત્ર પહેને, પ્રથર્ષ- પ્રથર્ષાણુ પ્રવર્ણ, ઉદ્વર્તન- ઉદ્વર્તન ઉવટન, સ્થાન- સ્થાન સ્થાન, ગન્ધ- માસ્ય- અને સુગંધી પુષ્પોની માળાનાં ઓર સુગન્ધી પુષ્પાંકી માળામે, પર- તત્પર તત્પર, ભવેત્ થયુ રહે, વાર્ષિકમ્ તથા વર્ષાઋતુને અનુકૂળ નામ વપાવરતુકં યોગા, અક્લેદિ ભેદ- વગરના ક્લેદરહિત, સ્થાનમ્ સ્થાનનું સ્થાનના, ભજેત્ સેવન કરવું સેવન કરે ॥ ૪૦ ॥

40. In the rains one should have recourse to friction-massage, dry massage, bathing, wearing of perfumes and garlands, light and clean habili-ments, residing in the rain-house (house designed for residing in the rains) i. e. free from damp

શરચ્ચર્યા—

વર્ષાશીતોચિતાજ્ઞાનાં સહસૈવાર્કરદ્દેમમિઃ ।

તત્તાનામાચિતં પિત્તં પ્રાયઃ શરદિ કુપ્યતે ॥ ૪૧॥

વર્ષા- વર્ષામાં વર્ષામે, શીત- ઠંડીના ઠંડીકે, ઓચિત- અભ્યાસવાળાં અભ્યાસવાળે, અજ્ઞાનામ્ અજ્ઞાવાળાનું અજ્ઞોવાલોંકા, આચિતં સંચિત થયેલું સંચિત હુઆ, પિત્તમ્ પિત્ત પિત્ત, શરદિ શરદમાં શરદમે, સહસા એક સહસા હી, અર્ક- સૂર્યનાં સૂર્યકી, રદ્દેમમિઃ કિરણોથી કિરણોસે, તત્તાનામ્ તપતાં તપ હોનેપર, પ્રાયઃ પ્રાયઃ પ્રાયઃ, કુપ્યતે કાપે છે કુપિત હોતા હૈ ॥ ૪૧ ॥

41. When the body, which has become habituated to the cold of rains, is suddenly heated by the rays of the sun in the autumn, the accumulated pitta in the body is generally provoked.

તન્નાજ્ઞપાનં મધુરં લઘુ શીતં સતિકકમ્ ।

પિત્તપ્રશમનં સેવ્યં માત્રયા સુપ્રકાશ્ચિતૈઃ ॥ ૪૨॥

તન્ના તેમાં વર્ષા, સુપ્રકાશ્ચિતૈઃ સારી રીતે મુખિત પુરુષોએ સમ્યક આકાશવાતે પુરુષોંકો, મધુરમ્ મધુર નરુર, લઘુ લઘુ લઘુ, શીતમ્ શીતમ્ શીતલ, સતિકકમ્ સહેજ કડવાં કુછ કડવે, પિત્તપ્રશમનમ્ અને પિત્ત-શામક ઓર પિત્તશામક, અજ્ઞપાનમ્ અજ્ઞ તથા પાનનું અજ્ઞપાન, માત્રયા માત્રાનુસાર માત્રાનુસાર, સેવ્યમ્ સેવન કરવું એકેએ સેવન કરને ચાહિયે ॥ ૪૨ ॥

42. In this season one should partake of eats and drinks that are sweet, light, cooling, slightly bitter, and curative of pitta, in due dose and when really hungry.

લાવાન્ કાર્યજ્ઞાનેનાનુરભ્રાશ્ચરમાન્ શશાન્ ।

શાલીન્ સયવ ધૂમાન્ સેવ્યાનાર્દુર્વનાત્યયે ॥ ૪૩॥

વનાત્યયે શરદમાં શરદમે, લાવાન્ લાવાં વટેર, કાર્યજ્ઞાનાન્ ધોળાં તેતર ગાર તીતર, ધૂમાન્ ધૂળાં હ-ભુલ કુળ્લ હરિણ, ડરમાન્ ઘેટાં મેંઘા, શરમાન્ શરભ શરભ, શશાન્ સસલાં શરગોશ, સયવ- જવસહિત જોમહિત, ધૂમાન્ ધઉ મેંઘ, શાલીન્ અને શાળના થોળાને ઓર શાલિ ચારલજો, સેવ્યાન્ સેવવા થોળા સેવનયોગ્ય, આર્દુઃ આર્દુથો કહે છે આચાર્ય કહેતે હૈ ॥ ૪૩ ॥

43. In the beginning of the autumn, one should take the flesh of grey quail, grey partridge, black buck, wild sheep, wapiti and hare, sali rice, barley and wheat.

તિક્તસ્ય સર્પિષઃ પાનં ચિરેકો રક્તમોક્ષણમ્ ।

ધારાધરાત્યયે કાર્યમાતપસ્ય ચ વર્જનમ્ ॥ ૪૪॥

ધારાધરાત્યયે શરદમાં શરદમે, તિક્તસ્ય તિક્ત ૬૦થોથી સિદ્ધ કરેલા તિક્તદ્રવ્યોસે સિદ્ધ કિયે હુએ, સર્પિષઃ ઘીનું ઘૃતકા, પાનમ્ પાન પાન, ચિરેકઃ ચિરેચન ચિરેચન, રક્તમોક્ષણમ્ રક્તમોક્ષણ રક્તમોક્ષણ, આતપસ્ય વર્જનમ્ આતપસ્ય અને તપ્તાને ત્યાગ ઓર ધૂપકા ત્યાગ, કાર્યમ્ કાર્ય કરવાં એકેએ કરના ચાહિયે ॥ ૪૪ ॥

44. When the rain clouds have disappeared, one should resort to a potion of ghee medicated with bitter articles, to purgation and depletion of blood, and one should avoid exposure to the sun.

वसां तैलमवश्यायमौषधानूपमामिषम् ।
क्षारं दधि दिवास्वप्नं प्राग्वातं चात्र वर्जयेत् ॥४५॥

जत्र आ ऋतुभां इस ऋतुमें, वसाम् वसा वसा, तैलम् तेल तेल, अवश्यायम् अक्षय ओस, औषक-
जत्र अत्र प्राप्तिश्रेष्ठं जलचर प्राणियोंका, आनूपम् आनूप
प्राप्तिश्रेष्ठं आनूप प्राणियोंका, आमिषम् भांस भांस,
क्षारम् क्षार क्षार, दधि दही दही, दिवास्वप्नम् द्विसे
निद्रा दिनमें सोना, प्राग्वातम् च अने पूर्वना वायुने
और पूरवाई वायुका, वर्जयेत् परित्याग करे परित्याग
करना चाहिए ॥ ४५ ॥

45. One should avoid in this season animal fats, oils, exposure to frosts, flesh of aquatic and wet-land animals, alkalis, curds, day-sleep and easterly winds.

हंसोदकस्य स्वरूपम्—

दिवा सूर्याशुसंततं निशि चन्द्रांशुशीतलम् ।
कालेन पक्वं निर्वाणमगस्त्येनाविषीकृतम् ॥४६॥
हंसोदकमिति क्यातं शारदं विमलं शुचि ।
ज्ञानपानावगाहेषु हितमम्बु यथाऽमृतम् ॥४७॥

दिवा द्विसे दिनमें, सूर्याशु- सूर्यनां डिश्रेष्ठी सूर्यकी
किरणोंसे, संततम् तपेक्षु सन्तत हुआ, निशि रात्रिमें,
चन्द्रांशु- चन्द्रनां डिश्रेष्ठी चन्द्रकी किरणोंसे, शीतलम्
शीतल शीतल, कालेन कालेन, पक्वं पक्व थोड़ा
पका हुआ, निर्वाणम् दोषरहित दोषरहित, अगस्त्येन

४५. प्राग्वातं—व्यायामं (च. प.)

४५. चात्र वर्जयेत्—च विवर्जयेत् (त. द.)

४५. क्षारं—क्षीरं (झ.)

४७. हितमम्बु—शुष्यते तद् (प. च. झ. प.)

४७. शिवपञ्च—दिवसोचं (च.)

अगस्त्येना उद्दिष्टी अगस्त्यके उद्दिष्टे, आविषीकृतम् निर्विष
थोड़ा निर्विष हुआ, हंसोदकम् तथा 'हंसोदक' तथा
'हंसोदक', इति नामे नामसे, क्यातम् प्रसिद्ध प्रसिद्ध,
शारदम् शरदं शरदका, विमलम् निर्मल निर्मल, शुचि
अने पवित्र और पवित्र, अम्बु जल, स्नान-स्नान
स्नान, पान-पान पान, अवगाहेषु अने अवगाहनमें और
अवगाहनमें, अमृतम् यथा अमृत जेधुं अमृतके समान,
हितम् हितकारी है ॥ ४६-४७ ॥

46-47. The water of the autumn which is well heated by the rays of the sun during the day and well cooled by the rays of the moon by night, perfected and freed from impurities by the course of time and detoxicated by the radiations of the star Agastya (Canopus) and which is clear and pure, is called Hansodaka (pure water which is beloved of the swans). This autumnal water is crystal clear and clean, and the use of this water for bathing, drinking or immersion is as beneficial to the body as ambrosia.

शारदानि च माष्यानि वासांसि विमलानि च ।
शरत्काले प्रशस्यन्ते प्रदोषे चेन्मुरश्मयः ॥४८॥

शरत्काले शरदऋतुभां शरदऋतुमें, शारदानि शरद-
ऋतुनां शरदऋतुके, माष्यानि पुष्पे पुष्प, विमलानि च
अने स्वच्छ और स्वच्छ, वासांसि वस्त्रे वस्त्र, प्रदोषे च
अने रात्रिना पहेला पहेला और रात्रिके प्रथम प्रहरमें,
हन्तु यद्नां चन्द्रकी, रहमयः डिश्रेष्ठी किरणोंका सेवन,
प्रशस्यन्ते श्रेष्ठ मनाथ है उत्तम माना जाता है ॥ ४८ ॥

48. Garlands of autumnal flowers, spotless garments and exposure to moonlight in the early part of the night are recommended in the autumnal season.

४८. शारदानि च—क्षारदं क्षीरं—(च.)

સાત્મ્યસ્ય લક્ષણમ્—

इत्युक्तमनुसात्म्यं यच्चेष्टाहारव्यपाश्रयम् ।
उपशेते यदौचित्यादोकःसात્म्यं तनुच्यते ॥४९॥

इति आ प्रभाषे इस प्रकार, चेष्टा- विहार, आहार- तथा आहार और आहार, व्यपाश्रयम् संभूती सम्बन्धी, यत् ने जो, अनुसात્म्यम् अनुसात્म्य છે અનુ- સાત્મ્ય છે, તત્ તે વહ, ઉક્તમ્ કહ્યું કહા ગયા, यत् ने जो, औचित्यात् औचित्याથી અભ્યાસે, उपशेते अनुकूल થઈ બધ છે અનુકૂલ હો જાતા છે, તત્ તે વહ, ओकःसात્म्यम् ओકસાત્મ્ય ઓકસાત્મ્ય, उच्यते કહેવાય છે કહા જાતા છે ॥ ૪૯ ॥

49. Thus has been described the seasonal homologation with reference to behaviour and diet. That which becomes homologous by habitual use is said to be "acquired homologation."

देशसात्म्यं रोगसात्म्यं च—

देशानामामयानां च विपरीतगुणं गुणैः ।
सात્म्यमिच्छन्ति सात્म्यज्ञाश्चेष्टितं चाद्यमेव च ॥५०॥

સાત્મ્યજ્ઞાઃ સાત્મ્ય બાણનારા સાત્મ્ય જાનનેવાલે, વેશાનામ્ દેશ દેશ, આમયાનામ્ ચ અને રોગોનાં ઓર રોગોકે, ગુણૈઃ યુક્તિથી ગુણાંસે, વિપરીત- વિરુદ્ધ વિરુદ્ધ, ગુણમ્ યુક્તવાળા ગુણવાલે, આદ્યમ્ આહાર આહાર, ચેષ્ટિતમ્ ચ એવ અને વિહારને ઓર વિહારકો, સાત્મ્યમ્ સાત્મ્ય સાત્મ્ય, इच्छन्ति માને છે માનતે છે ॥ ૫૦ ॥

50. The knowers of the principles of homologation consider it desirable to acquire homologation regarding food and behaviour to things which are antagonistic to the characteristics of the country and the causative factors of the diseases prevalent there.

अभ्याससंग्रहः —

तत्र श्लोकः —

ऋतावृतौ नृभिः सेव्यमसेव्यं यच्च किञ्चन ।
तस्याशितीये निर्दिष्टं हेतुमुक्तं सात્म्यमेव च ॥५१॥

તત્ત્ર તે વિષયમાં ઉપ વિષયમાં, શ્લોકઃ શ્લોક છે ૩ શ્લોક છે કે, ऋतौ ऋतौ પ્રત્યેક ઋતુમાં પ્રત્યેક ઋતુમાં, नृभिः મનુષ્યોએ મનુષ્યોકો, यच्च किञ्चन જે કંઈકો કુદ, सेव्यम् સેવવા યોગ્ય છે સેવનયોગ્ય છે અસેવ્યમ્ ચ અને ન સેવવા યોગ્ય છે ઓર ન સેવન યોગ્ય છે, सात्म्यम् ચ એવ તથા જે સાત્મ્ય છે તથા જો સાત્મ્ય છે, (यत् सर्वम् તે બધું વહ સર્વ), हेतुमत् કારણસહિત કારણકે સાથ, तस्याशितीये 'तस्याशितीय' અભ્યાસમાં 'તસ્યાશિતીય' અધ્યાયમાં, निर्दिष्टम् બતાવ્યું છે બતલાવ્યા ગયા છે ॥૫૧॥

Here is a recapitulatory verse—

51. In this chapter entitled "The seasonal Dictary of Man," has been explained, with reasons, what should be and what should not be used by a man in each season, as also the principle of homologation.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
तस्याशितीयो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

इति आ प्रभाषे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्नि- वેશે રચેલા અગ્નિવેશકે બનાયે, ચરકપ્રતિસંસ્કૃતે તન્ત્રે અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં ઓર ચરકકે દ્વારા સંસ્કૃત હો શાસ્ત્રકે, શ્લોકસ્થાને સૂત્રસ્થાન વિષે સૂત્રસ્થાનમાં, તસ્યાશિતીયઃ 'તસ્યાશિતીય' 'તસ્યાશિતીય,' નામ નામનેા નામકા, षष्ठः છઠ્ઠો છઠ્ઠા, अध्यायः અધ્યાય અધ્યાય, समाप्तः સંપૂર્ણ થયેા સમાપ્ત હુઆ ॥ ૬ ॥

6. Thus in the section on General Principles in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the sixth chapter entitled "The Seasonal Dietary and Regimen of Man" is completed.

सप्तमोऽध्यायः ।

सातमे अध्याय अध्याय सातवाँ Chapter VII

नवेगान्धारणीयाध्यायोपक्रमः—

अथातो नवेगान्धारणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥१॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥२॥

अथ अतः ६वे आर्क्षी अथ आगे, नवेगान्धारणीयम्
'न वेगान्धारणीय' नामना 'न वेगान्धारणीय' नामकं,
'नवेगान्धारणीय' अध्यायानु अध्यायका, व्याख्यास्यामः व्याख्याना
उपश्रु व्याख्यान करेगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये
आत्रेयने, इति ह आ विषयभां नीये प्रमाणे अ
इम विषयमे निम्न प्रकारसे ही, बाह् स्म उद्धृत्य छे कहा है ॥२॥

1. We shall now expound the chapter entitled "Natural urges should not be suppressed."

2. Thus declared the worshipful Atreya.

येषां वेगान्धारयेत्—

न वेगान् धारयेद्धीमाजातान् मूत्रपुरीषयोः ।

न रेतसो न घातस्य न छर्द्याः क्षयथोर्न च ॥ ३ ॥

नोद्गारस्य न जृम्भाया न वेगान् श्रुत्पिपासयोः ।

न वाष्पस्य न निद्राया निःश्वासस्य श्रमेण च ॥४॥

धीमान् शुद्धिमान् पुरुषे बुद्धिमान् पुरुष, मूत्रपुरीषयो.
मूत्र अने भजना मूत्र और मलके, जातान् उत्पन्न
थयेत्ता उत्पन्न हुए, वेगान् वेगेने-हाजतेने वेगोंको,
न धारयेत् नदि रोकवा न रोके, रेतसः वीर्यना वीर्यके,
छर्द्याः उच्छृटीना वृमनके, न नदि नदी, क्षयथोः च छिन्नना
छिन्नके, न नदि नदी, उद्गारस्य ओऽऽकान्ना उद्गारके, न
नदि नदी, जृम्भायाः अग्रासांना जम्भाईके, न नदि नदी,

३. धीमान्-धीमो (प.)

४. जातान्-जातु (तैथ)

५. न छर्द्याः-न वृम्या (ग. घ. च. ञ. थ. ङ. ध.)

६. निःश्वासस्य श्रमेण-निःश्वासश्रमणेन च (ध. प.)

श्रुत- श्रुतना भूखके, पिपासयोः अने तरसना और
प्यासके, न नदि नदी, वाष्पस्य आंसुना आंसुके, न
नदि नदी, निद्रायाः निद्राना निद्राके, न नदि नदी,
श्रमेण अने श्रमजनित और श्रमजनित, निःश्वासस्य च
श्वासना श्वासके, वेगान् वेगेने वेगोंको, न नदि रोकवा
न रोके ॥ ३-४ ॥

3-4. A wise person should not suppress the natural urges for urine, feces, semen, flatus, vomiting, sneezing, eructation, yawning, hunger, thirst, tears, sleep and deep breath after exertion.

मूत्रनिग्रहे दोषास्तच्चिकित्सा च—

एतान् धारयतो जातान् वेगान् रोगा भवन्ति ये ।
पृथक्पृथक्चिकित्सार्थं तान्मे निगदतः शृणु ॥५॥

जातान् उत्पन्न थयेत्ता उत्पन्न हुए, एतान् ये इन,
वेगान् वेगेने वेगोंको, धारयतो रोकवानेने रोकनेवाले
पुरुषमे, ये रोगाः वे रोगा जो रोग, भवन्ति थाय छे
जते हैं, तान् ते उनको, चिकित्सार्थं चिकित्सा भाटे
चिकित्साके लिए, पृथक् पृथक् पृथक् पृथक् अलग अलग,
निगदतः उहेता येवा कहते हुए, मे भारी पासेथी
सुनगे, शृणु सांभलो मुनो ॥ ५ ॥

5. Listen, as I describe one by one, for the purpose of treatment, the various diseases which are born of the suppression of these urges.

यस्तिमेहनयोः शूलं मूत्रकृच्छ्रं शिरोरुजा ।

विनामो वंक्षणानाहः स्याद्विक्रमं मूत्रनिग्रहे ॥ ६ ॥

मूत्रनिग्रहे मूत्रना वेगेने रोकवाथी मूत्रके वेगको
रोकनेपर, यस्ति-मूत्राशय मूत्राशय, मेहनयोः अने मूत्रे-
न्द्रियभां और मूत्रेन्द्रियमे, शूलम् शूल शूल, मूत्रकृच्छ्रम्
मूत्रकृच्छ्र कष्टमे मूत्रका आना, शिरोरुजां भाथाने दुधांवे

५. एतान् धारयतो जातान् वेगान् रोगा भवन्ति ये-यहा
सधारणादयेन व्याधयस्तु निबोध मे । (ग.)

६. तान्मे-तान्मे (ध. घ.)

७. मूत्रकृच्छ्रं शिरोरुजां-शिरोरुजामूत्रता (ग. घ. ङ.)

८. विनामो वंक्षणानाहः-विमर्शो वंक्षणानाहः (ङ.)

शिर्षार्द्धं, विनाम. जेवः वणी जुनुं दर्दके कारण झुक जाना, वंक्षण- स थगना भूगभां और वंक्षण प्रदेशमें, जानाहः ७५५५ ग्या जेवी पीऽ मानाह, पत्त अ ये, लिङ्गम् वक्षणे लक्षण, स्यात् थाय छे होते है ॥६॥

6. Pain in the region of the bladder and the genitals, dysuria, headache, flexure of the body and retention of urine causing distension of the lower abdomen, are the symptoms produced by suppression of the urge for urination.

स्वेदावगाहनाभ्यङ्गान् सर्पिषश्चावपीडकम् ।

मूत्रे प्रतिहते कुर्यात् त्रिविधं वस्तिकर्म च ॥७॥

मूत्रे भूत्रने मत्रकी, प्रतिहते आधात थतां रुकावटमें, स्वेद- स्वेदन स्वेद, अवगाहन- अवगाहन अवगाहन, अभ्यङ्गान् अभ्यङ्ग अभ्यङ्ग, सर्पिषः धृतने घृतका, अवपीडकम् च अवपीडनउपथी प्रयोग अवपीडन रूपमें प्रयोग, त्रिविधम् वस्तिकर्म च अने त्रिषु प्रदान् अस्तिकर्म और तीन प्रकारका वस्तिकर्म कुर्यात् ५-५० जेधे अरना चाहिए ॥ ७ ॥

7. Sudation, immersion-bath, inunction, oppressive dose of ghee and triple enema (two kinds of rectal enema and one urethral douche) are recommended in retention of urine.

पुरीषवेगविधाग्ने दोषास्तच्चिकित्सा च—

पक्वाशयशिरःशूलं वातवर्चोऽप्रवर्तनम् ।

पिण्डिकोद्वेष्टानाध्मानं पुरीषे स्याद्विधारिते ॥८॥

पुरीषे भगना मलके, विधारिते वेगने रेडवाथी रोकनेपर, पक्वाशय- पक्वाशयनुं श्वा पक्वाशयका शूल, शिरःशूलम् भाथानुं श्वा शिगी वैदना, वातवर्चः- अपाननी तथा भगनी मलवात तथा पुरीषका. अप्रवर्तनम् अपवर्तित रुक जाना, पिण्डिका- पिण्डिका. पिण्डलिओंमें, उद्वेष्टन- गोटडां थकां ऐठन, आध्मानः

७. सर्पिषश्चावपीडकम्—सर्पिषश्चावपीडनम् (प.)

८. वातवर्चोऽप्रवर्तनम्—वातवर्चोनिरोधनम् (घ. झ. ड. द. प.)

११. ध्मानं—ध्माने (ग.)

अने आहरे और अकारा, स्यात् थाय छे होते है ॥ ८ ॥

8. Intestinal colic, headache, retention of flatus and feces, cramps in calf muscles and distension of abdomen result from the suppression of the urge for defecation.

स्वेदाभ्यङ्गावगाहाश्च यतयो वस्तिकर्म च ।

हितं प्रतिहते वर्चस्यजपानं प्रमाथि च ॥९॥

वर्चसि भूत्रने पुरीषकी, प्रतिहते रोध थतां रुकावट होनेपर, स्वेद- स्वेदन स्वेदन, अभ्यङ्ग- अभ्यङ्ग अभ्यङ्ग, अवगाहाः च अवगाहन अवगाहन, यतयोः वर्तिप्रयोग वर्तिप्रयोग, वस्तिकर्म च अस्तिकर्म वस्तिकर्म, प्रमाथि अजपानम् च अने विश्वेदी अजपान और विश्वेदी अजपान, हितम् हितकर छे हितकर है ॥ ९ ॥

9. Sudation, inunction, immersion-bath, suppositories, enemata and carminative eats and drinks are beneficial in retention of feces.

शुक्रं प्रतिहते दोषास्तच्चिकित्सा च—

मेदो वृषणयोः शूलमङ्गमर्दो हृदि व्यथा ।

भवेत् प्रतिहते शुक्रे विषहं मूत्रमेव च ॥१०॥

शुक्रे वीर्यना वीर्यके, प्रतिहते वेगने रेडवाथी रुकनेपर, मेदो रेडवाथी मेदोमें, वृषणयोः तथा वृषणोमां तथा वृषणोमें, शूलम् शूल शूल, अङ्गमर्दः अङ्गमर्द अङ्गोमें पीडा, हृदि हृदयमां हृदयमें, व्यथा पीडा पीडा, मूत्रम् मूत्र च अने भूत्रने और मूत्रका मी, विषहम् रोध रोध, भवेत् थाय छे होता है ॥ १० ॥

10. Pain in the phallus and testes, body-ache, cardiac pain and retention of urine result from the suppression of the urge for seminal discharge.

तत्राभ्यङ्गोऽवगाहश्च मदिरा चरणयुधाः ।

शालिः पयो निरुहश्च शस्तं मैथुनमेव च ॥११॥

११. वर्चस्यजपानं—वर्चस्यजपानं (घ.)

१०. मेदो वृषणयोः—मेदोवृषणयोः (प.)

તત્ર તેભાં ઉસમેં, અભ્યક્ષઃ અભ્યંગ અભ્યજ્ઞ, અવગાહઃ
અવગાહન, અદિરા મદિરા મદિગ, ચરણા-
શુષાઃ કૂકુટાનું માંસ કુકુટકા માંસ, શાલિઃ શાળના
ચોખા શાલિચાવલ, પયઃ દૂધ દૂધ, નિરુહઃ અનિરુહ-
અસ્તિ નિરુહવસ્તિ, મૈથુનમ્ ઇવ અને મૈથુન ઓર
મૈથુન, શસ્ત્રમ્ હિતકર છે હિતકર છે ॥ ૧૧ ॥

11. In this condition, inunction, immersion-bath, madira wine, flesh of cocks, sali rice, milk, evacuative enema and sexual intercourse are recommended.

અધોષાતનિગ્રહે દોષાસ્તચિકિત્સા ચ—

સક્ષો વિષ્ણુમૂત્રવાતાનામાધ્માનં વેદના ક્રમઃ ।

જઠરે વાતજાધ્માન્યે રોગાઃ સ્યુર્વાતનિગ્રહાત્ ॥૧૨॥

વાત-અપાન વાયુના મલવાતકો, નિગ્રહાત્ વેગને
રોકવાથી રોકનેસે, ચિટ્-મળ પુરીષ, મૂત્ર-મૂત્ર મૂત્ર,
વાતાનામ્ અને વાયુનો ઓર વાયુકા, સક્ષઃ અવરોધ
અવરોધ, આધ્માનમ્ આધરો અફારા, વેદના વેદના દર્દ,
ક્રમઃ થાકે શ્રમ, જઠરે અ અને જઠરે ઓર પેટમેં, વાતજાઃ
અન્યે વાતજન્ય બીજા વાતજન્ય દૂસરે, રોગાઃ રોગો
રોગ, સ્યુઃ થાય છે હો જાતે છે ॥ ૧૨ ॥

12. Retention of feces, urine and of flatus, distension of abdomen, pain, exhaustion and other disorders in the abdomen caused by vata, result from suppression of the urge for flatus.

ઋત્સ્વેદવિષિસ્તત્ર વર્તયો ભોજનાનિ ચ ।

પાનાનિ વસ્તયઞ્ચૈવ શસ્તં વાતાનુલોમનમ્ ॥૧૩॥

તત્ર તેભાં ઉસમેં, સ્નેહ-સ્નેહન સ્નેહ, સ્વેદવિષિઃ
સ્વેદન સ્વેદન, વર્તયઃ વર્તિપ્રયોગ વર્તિપ્રયોગ, ભોજનાનિ
અ તેમજ ભોજન એવં ભોજન, પાનાનિ પાન પાન,

૧૧. સક્ષો વિષ્ણુમૂત્રવાતાનામ્—વાતમૂત્રપુર્ગણામ્ (જ હ.)

૧૨. સક્ષો વિષ્ણુમૂત્રવાતાનામાધ્માનં વેદના ક્રમઃ—વાતમૂત્રપુર્ગણાં
સક્ષાધ્માનં ક્રમો રજા (અ. બ. ક. દ. ધ.)

૧૩. સક્ષો વિષ્ણુમૂત્રવાતાનામાધ્માનં વેદના ક્રમઃ—વાતમૂત્રપુરી-
ષાણાં સક્ષાધ્માનં શિરોવજા (પ.)

વસ્તયઃ અ ઇવ અને અસ્તિઓ એ ત્રણ ઓર વસ્તિ,
વાત-વાયુનું વાતકા, અનુલોમનમ્ અનુલોમન કરનાર
પદાર્થો અનુલોમન કરનેવાલે પદાર્થ, શસ્ત્રમ્ પ્રશસ્ત છે
પ્રશસ્ત છે ॥ ૧૧ ॥

13. The procedure of oleation and sudation, suppositories, carminative eats and drinks and enemata are recommended in this condition.

કર્દિનિગ્રહં દોષાસ્તચિકિત્સા ચ—

કણ્ઠકોઠારુચિવ્યક્તશોથપાણ્ડુવામયજ્વરાઃ ।

કુષ્ઠહૃણાસવીસર્પાશ્ચર્દિનિગ્રહજા ગદાઃ ॥૧૪॥

કર્દિ-ઉલ્લીના વેગને વમન વેગકો, નિગ્રહજાઃ
રોકવાથી રોકનેસે, કણ્ઠ-કંઠ કણ્ઠ, કોઠ-કોઠ કોઠ,
અરુચિ-અરુચિ અરુચિ, વ્યક્ત-વ્યંગ વ્યક્ત, શોથ-શોથ
શોથ, પાણ્ડુ-આમય-પાંડુરોગ પાણ્ડુરોગ, જ્વરાઃ જ્વર
જ્વર, કુષ્ઠ-કુષ્ઠ કુષ્ઠ, હૃણાસ-મોળાં જી મચલાના, વીસર્પાઃ
અને રતના ઓર વિસર્પ, ગદાઃ એ રોગો ઉત્પન્ન થાય
છે એ રોગ ઉત્પન્ન થોતે છે ॥ ૧૪ ॥

14. Pruritus, wheals, anorexia, freckles, edema, anemia, fever, dermatosis, nausea and acute spreading affections result from suppression of the urge for vomiting.

ભુક્ત્વા પ્રચ્છર્દનં ધૂમો લક્ષ્ણં રક્તમોક્ષણમ્ ।

રુક્ષાન્નપાનં વ્યાયામો વિરેકઞ્ચાત્ર શસ્યતે ॥૧૫॥

અત્ર એભાં ઉસમેં, ભુક્ત્વા ખાધા પછી ભોજન કરાકે,
પ્રચ્છર્દનમ્ વમન કરાવતું વમન કરાના, ધૂમઃ ધૂમપાન
ધૂમપાન, લક્ષ્ણમ્ લક્ષણ લંબન, રક્તમોક્ષણમ્ રક્તમોક્ષણ
રક્તમોક્ષણ, રુક્ષ-રુક્ષ રુક્ષ, અન્નપાનમ્ અન્નપાન આન-
પાન, વ્યાયામઃ વ્યાયામ વ્યાયામ, વિરેકઃ અ તથા
વિરેચન તથા વિરેચન, શસ્યતે પ્રશસ્ત છે હિતકર છે ॥ ૧૫ ॥

15. In this condition, vomition after taking food, smoking, starvation, depletion of blood, dry eats and drinks, physical exercise and purgation are recommended.

૧૪. શોથ-શોક (ગ.)

क्षयधुविधारणे दोषास्तचिकित्सा च—

मन्यास्तम्भः शिरःशूलमर्दिताधविमेदकौ ।

इन्द्रियाणां च दौर्बल्यं क्षययोः स्याद्विधारणात् ॥१६॥

क्षययोः अङ्गना छीकके, विधारणात् वेगने रेडवाथी वेगको रोकनेसे, मन्यास्तम्भः मन्यास्तम्भ मन्यास्तम्भ, शिरःशूलम् शिरोवेदना शिरोवेदना, अर्दित-अर्दित अर्दित, अर्धाविमेदकौ आधाशीशी अर्धाविमेदक, इन्द्रियाणाम् च अने इन्द्रियोनी और इन्द्रियोकी, दौर्बल्यम् दुर्बलता दुर्बलता, स्यात् थाय छे होती है ॥ १६ ॥

16. Stiffness of the neck, headache, facial paralysis, hemicrania and asthenia of the sense organs result from the suppression of the urge for sternutation.

तत्रोर्ध्वजत्रुकेऽभ्यङ्गः स्वेदो धूमः सनावनः ।

हितं वातघ्नमाद्यं च घृतं औत्तरभक्तिकम् ॥१७॥

तत्र तेभां इन रोगोमें, ऊर्ध्वजत्रुकं जत्रुसंधि उपरना भागभां जत्रुसंधिसे ऊपरके भागमें, अभ्यङ्गः अभ्यङ्ग अभ्यङ्ग, स्वेदः स्वेद स्वेद, सनावनः नस्य धूमं सहित नस्यधूमके साथ, धूमः धूमपान धूमपान, वातघ्नम् वात-घ्न वातघ्न, आद्यम् च अन्न अन्नका भवन, औत्तरभक्ति-कम् अने दोषान पछी और भोजनानन्तर, घृतम् च घृतपान घृतपान, हितम् हितकर छे हितकर है ॥ १७ ॥

17. In this condition, inunction, sudation of the supra clavicular upper parts of the body, smoking, nasal medication, diet alleviative of vata and postprandial potion of ghee are recommended.

उद्गारनिग्रहे दोषास्तचिकित्सा च—

हिक्का श्वासोऽरुचिः कम्पो विबन्धो हृदयोरसोः ।

उद्गारनिग्रहास्तत्र हिक्कायास्तुल्यमौषधम् ॥१८॥

उद्गार- ओड्डारना उद्गारके, निग्रहात् वेगने रेडवाथी

वेगको रोकनेसे, हिक्का डेडकी हिक्की, वासः श्वास वास, अरुचिः अरुचि अरुचि, कम्पः कंप कम्प, हृदय- हृदय हृदय, उरसोः अने अतीनुं और छाती, विबन्धः जडवाथी जडवाथी थाय छे रुके हुएसे माहम होते हैं, तत्र तेभां इनमें, हिक्कायाः डेडकीना हिक्कारोगके, तुल्यम् जेवुं समान, औषधम् औषध औषधुं ओषधी चिकित्सा करनी चाहिए ॥ १८ ॥

18. Hiccup, dyspnea, anorexia, tremor and impediment to the functions of the heart and lungs result from the suppression of the urge for eructation. Remedial measures in this condition are the same as those of hiccup.

जृम्भानिग्रहे दोषास्तचिकित्सा च—

विनामाक्षेपसंकोचाः सुप्तिः कम्पः प्रवेपनम् ।

जृम्भाया निग्रहास्तत्र सर्वं वातघ्नमौषधम् ॥१९॥

जृम्भायाः अगासाना जम्भाईके, निग्रहात् वेगने रेडवाथी वेगको रोकनेसे, विनाम-वेपना वणी जडवाथी रुहरा होना, आक्षेप- आक्षेप आक्षेप, संकोचाः संकोच सिकुडना, सुप्तिः स्पर्शना अज्ञान स्पर्शज्ञान न होना, कम्पः कंपवात कंपवात, प्रवेपनम् अने शरीरनुं कंपवुं थाय छे और कंपना होता है, तत्र तेभां इनमें, सर्वम् सर्वं सब, वातघ्नम् वातनाशक वातनाशक, औषधम् औषध कर्वां ओषधी औषधका प्रयोग करना चाहिए ॥ १९ ॥

19. Flexures of the body, spasm contractions, numbness, tremor and shaking result from the suppression of the urge for pendiculation. In this condition, all such measures as are alleviative of vata are indicated.

छुद्रेगनिग्रहे दोषास्तचिकित्सा च—

कार्श्यदौर्बल्यवैषम्यमङ्गमर्दोऽरुचिर्भ्रमः ।

निग्रहास्तत्र क्षिणोष्णं लघु भोजनम् ॥२०॥

१७ माद्यं-मद्य (ग.प.)

१८. श्वासो-कासो (घ.श.द.घ.)

१९. सर्वं वातघ्नमौषधम्-स्निग्धोष्णं लघु भोजनम् (घ.)

क्षुधेगनिग्रहात् क्षुधाना वेगने शैकवाथी भूखके वेगको रोकनेसे, काश्य- क्षुधता कृणता, दौर्बल्य- दुर्बलता दुर्बलता, वैषम्यम् विषम्यता विषमता, अन्नमर्दः अन्नमर्दः अंगोमें पीडा, अरुचिः अरुचि अरुचि, भ्रमः अने भ्रम थाय छे और भ्रम होते हैं, तत्र तेमां इसमें, स्निग्ध- स्निग्ध स्निग्ध, उष्णम् उष्ण उष्ण, लघु अने हलका और हलका, भोजनम् भोजन कराने भोजन कराना चाहिए ॥ २० ॥

20. Emaciation, weakness, discoloration, body-ache, anorexia and giddiness result from the suppression of the urge of hunger. Unctuous, hot and light diet is recommended in this condition.

विषासनिग्रहे दोषान्तचिकित्सा च—

कण्ठास्यशोषो बाधिर्यं भ्रमः सादो हृदि व्यथा ।
पपासानिग्रहात्तत्र शीतं तर्पणमिष्यते ॥ २१ ॥

विषास- तसना वेगने प्यासके वेगको, निग्रहात् शैकवाथी रोकनेसे, कण्ठ- कंठ कण्ठ आस्य- तथा मोक्षने तथा मुखका, शोषः शोष सूखना, बाधिर्यम् अहोरात्रियं बधिरता, भ्रमः भ्रम थकावट, सादः अंगोनी शिथिलता अंगोकी शिथिलता, हृदि व्यथा अने हृदयमां पीडा थाय छे और हृदयदेशमें पीडा होती है, तत्र तेमां इसमें, शीतम् शीत शीत, तर्पणम् तृप्तिकारक अन्नपान तृप्तिकारक अन्नपान, इष्यते हितकर छे हितकर है ॥ २१ ॥

21. Parching of the throat and the mouth, deafness, fatigue, depression and cardiac pain result from the suppression of the urge of thirst. In this condition cooling and demulcent drinks are recommended.

२१. बाधिर्यं भ्रमः सादो-बाधिर्यं भ्रमः आसो (प.)

,, भ्रमः-भ्रमः (ग.)

,, सादो-आसो (प. प.)

वाष्पनिग्रहे दोषान्तचिकित्सा च—

प्रतिश्यायोऽक्षिरोगश्च हृद्रोगश्चारुचिर्भ्रमः ।

वाष्पनिग्रहणात्तत्र स्वप्नो मद्यं प्रियाः कथाः ॥ २२ ॥

वाष्प- आंसुना वेगने आंसुओंके वेगको, निग्रहणात् शैकवाथी रोकनेसे, प्रतिश्यायः सणभम प्रतिश्याय, अक्षिरोगः च अने नेत्ररोग और नेत्ररोग, हृद्रोगः हृद्रोग हृदयके रोग, अरुचिः अरुचि अरुचि, भ्रमः च अने भ्रम थाय छे और भ्रम होता है, तत्र तेमां इसमें, स्वप्नः निद्रा निद्रा, मद्यम् मद्य मद्य, प्रियाः अने प्रिय और प्रिय, कथाः कथा हितकर छे कथा हितकर है ॥ २२ ॥

22. Coryza, eye diseases, cardiac disorders, anorexia and giddiness result from the suppression of the urge for lachrymation. Sleep, wine and pleasing conversation are recommended in this condition.

निद्राविधारणं दोषान्तचिकित्सा च—

जृम्भाऽङ्गमर्दस्तन्द्रा च शिरोगोऽक्षिगौरवम् ।

निद्राविधारणात्तत्र स्वप्नः संवाहनानि च ॥ २३ ॥

निद्रा- निद्राना वेगने निद्राके वेगको, विधारणात् शैकवाथी रोकनेसे, जृम्भा अंगासां जृम्भाई, अङ्गमर्दः अंगमां पीडा अंगोमें पीडा, तन्द्रा तन्द्रा तन्द्रा, शिरोगः शिरोग शिरोग अक्षिगौरवम् च अने आंखोंका भारेपण थाय छे और आंखोंका भारीपन होता है, तत्र तेमां इनके निवारणके लिए, स्वप्नः निद्रा सोना, संवाहनानि च अने अंपी हितकर छे और हाथ पांव आदिका दबाना हितकर है ॥ २३ ॥

23. Yawning, body-ache, torpor, disease of the head and heaviness of the eyes result from the suppression of the urge for sleep. In this condition sleep and massage are recommended.

२३. वाष्पनिग्रहणात्तत्र वाष्पस्य निग्रहणात्तत्र (च. प.)

२३. शिरोगोऽक्षिगौरवम्-शिरोगःआक्षिगौरवम् (च. प.)

,, रोगोऽक्षि-रोगाक्षि (त.)

श्रमनिःश्वासधारणे दोषास्तच्चिकित्सा च-

गुल्महृद्रोगसंमोहाः श्रमनिःश्वासधारणात् ।
जायन्ते तत्र विध्रामो वातफ्यश्च क्रिया हिताः ॥२४॥

श्रम- श्रमजन्य थकावटसे उत्पन्न, निःश्वास- निःश्वासेना वेगने श्वासके वेगकां, धारणात् रोडवाथी रोकनेसे गुल्म- गुल्म गुल्म, हृद्रोग हृद्रोग हृद्रोग, संमोहा अने मूर्च्छा और मूर्च्छा, जायन्ते थाय १७ उत्पन्न होजाते हैं, तत्र तेमां इनके निवारणके लिए, विध्रामः पूर्ण विध्रामः पूर्ण विध्राम, वातफ्यः च अने वातनाशक और वातनाशक, क्रियाः चिकित्साओ चिकित्साएँ, हिताः हितकर हैं ॥२४॥

24. Gulma, cardiac disorder and stupefaction result from the suppression of the urge for deep breathing after exertion. In this condition rest and measures alleviative of vata are recommended.

पूर्वोक्तवेगधारणनिषेधः ---

वेगनिग्रहजा रोगा य एते परिकीर्तिताः ।
इच्छंस्तेषामनुत्पत्तिं वेगानेताश्च धारयेत् ॥२५॥

वेग- वेग वेगोंको, निग्रहजाः रोडवाथी यथा रोकनेसे उत्पन्न होनेवाले, ये एते वे आ जा ये, रोगाः रोगा रोग, परिकीर्तिताः गण्यता ये गिने गये हैं, तेषाम् तैनी उनकी, अनुत्पत्तिम् उत्पत्ति न पाय उत्पत्ति न हो, इच्छन् अथ १८७७१२ ऐसी इच्छा रखने-वालोंके लिए, एतान् आ इन, वेगान् वेगान् वेगोंको, न नहि नहीं, धारयेत् रोडवा रोकना चाहिए ॥२५॥

25. So, one who wishes to avoid the above-mentioned diseases resulting from the suppression of natural urges should not suppress these urges.

येषां वेगाः सर्वथा धारणीयाः ---

इमांस्तु धारयेद्वेगान् हितार्थी प्रेत्य चेह च ।
साहसानामशस्तानां मनोवाक्यकर्मणाम् ॥२६॥

इह च आ १८८१११ इस जन्ममें, प्रेत्य च अने १८८११२११ और जन्मान्तरमें, हितार्थी उद्वाह्य आह-

नारे अपना कल्याण चाहनेवाले मनुष्यको, अशस्तानाम् अनिष्ट इच्छाथी निषिद्ध, साहसानाम् साहसेना साहस, मनः- अने मन एवं मन, वाक्- वचन वचन, काय- अने कायानां और शरीरके, कर्मणाम् कर्मोंना कर्मोंके, इमां नीचे उद्धृता निम्न कहे हुए, वेगान् वेगाने वेगोंको, तु ते तो, धारयेत् रोडवा ओधओ रोकना चाहिए ॥२६॥

26. Those who are desirous of their welfare both in this and the next world should on the other hand, suppress the rash and evil impulses of the mind, speech and body.

लोभशोकभयक्रोधमानवेगान् विधारयेत् ।
नैर्लज्जयेर्ष्यातिरागाणामभिध्यायाश्च बुद्धिमान् ॥२७॥

बुद्धिमान् बुद्धिमान् पुरुषे बुद्धिमान् पुरुषको, लोभ- लोभ लोभ, जेह- शेड शोक, भय- भय भय, क्रोध- क्रोध क्रोध, मान तथा अहंकारना तथा अहंकारके, यगान् वेगाने वेगोंको, नैर्लज्ज- अने निर्लज्जता निर्लज्जता, ईर्ष्या- ईर्ष्या ईर्ष्या, अतिरागाणाम् अतिभीति प्रतिभीति, अभिध्यायाः च तथा परद्रव्यनी २५६१११ वेगाने और पर द्रव्यकी स्पृहाके वेगोंको, विधारयेत् रोडवा ओधओ रोकना चाहिए ॥२७॥

27. The wise man should control the impulses of greed, grief, fear, anger, vanity, impudence, jealousy, excessive attachment and malice.

परुषस्यातिमात्रस्य सूचकस्यानुत्तस्य च ।
वाक्यस्याकालयुक्तस्य धारयेद्वेगमुत्थितम् ॥२८॥

अतिमात्रस्य अत्यंत अत्यन्त, परुषस्य कठोर कठोर, सूचकस्य आडीयुगलीवाणी चुगली खानेवाले, अकालयुक्तस्य अकालयुक्तस्य अने समय वगर उद्धृता धारयेत् और समयको न देखकर कहे जानेवाले, वाक्यस्य वचनना वचनके, उत्थितम् उत्पन्न थयेवा उत्पन्न हुए, वेगान् वेगाने वेगोंको, धारयेत् रोडवा ओधओ रोकना चाहिए ॥२८॥

28. One should control the impulse for speech that is harsh, extravagant, insinuating, untrue and untimely.

२७. विधारयेत्-निवारयेत् (स.)

२६. हितार्थी-हितैषी (ग. घ. च. छ. द. ध.)

દેહમશ્વસિર્યા કાચિદ્રિષતે પરપીડયા ।

સ્ત્રીભોગસ્તેયહિંસાદ્યા તસ્યા વેગાન્વિધારયેત્ ॥૨૯॥

સ્ત્રીભોગ-પરસ્પરીસંભોગ પરસ્ત્રીસંભોગ, સ્તેય- ચોરી ચોરી, હિંસાદ્યા હિંસા વગેરે હિંસા આદિકી, યા ને જો, કાચિત્ કાંઈ કોઈ, દેહમશ્વસિઃ શરીરની પ્રવૃત્તિ શરીરની પ્રવૃત્તિ, પરપીડયા બીજાની પીડા માટે દુસરેની પીડાકે કિણ, વિષતે હેલ્ય હો તો, તસ્યાઃ તેના ઉસકે, વેગાન્ વેગને વેગોંકો, વિધારયેત્ રોકવા રોકના ચાહિણ ॥ ૨૯ ॥

29. One should control the impulses for all such activities of the body as are injurious to others, i. e. adultery, theft, inflicting pain etc.

સાહસાણાં વેગધારણે ગુણઃ--

પુણ્યશબ્દો વિપાપત્વાન્મનોવાક્રાયકર્મણામ્ ।

ધર્માર્થકામાન્ પુરુષઃ સુખી ભુક્તે ચિનોતિ ચ ॥૩૦॥

મનો- મન મન, વાક્- વચન વચન, કાય- અને કાયાનાં, શરીરકે, કર્મણામ્ વ્યાપારોના કર્મોંકા, વિપાપત્વાન્ નિપાપપણાથી પાપરહિત હોનેસે, પુરુષઃ પુરુષ પુરુષ, પુણ્યશબ્દઃ પવિત્ર કીર્તિવાળો પવિત્ર કીર્તિવાળા હોતા હૈ, સુખી તે સુખી થઈ સુખી હોકર, ધર્મ- ધર્મ ધર્મ, અર્થ- અર્થ અર્થ, કામાન્ તથા કામને। एवं કામકા, ભુક્તે ઉપભોગ કરે છે ઉપભોગ કરતા હૈ, ચિનોતિ ચ અને એઓને। સંત્યજ કરે છે ઓર इनका સમય કરતા હૈ ॥ ૩૦ ॥

30. Being free from the sins relating to the activities of the mind,

૨૯. વિષતે-વર્તતે (ગ. ઘ. ચ. ઙ. ઘ. પ.)

૩૦. પતન્નક્રોકાનન્તરમ્--

સ્વાશ્વિજ્ઞાનક્રુદાકર્ણાદિ ધનુરાકર્મણાદિપિ ।

વ્યાયામાદ્વિદ્યુષ્ણાનાં વ્યાયામ હતિ શક્તિઃ ।

ગાત્રેષ્વાવમ્યમાનેષુ તેષુ રક્તં વિધાવતિ ।

• તદ્ગાત્રેષુ વિષક્ત દિ માતીભવતિ મર્દનાદિ ॥

જોતઃ કુરુદો વાયુર્વઃ સ ચાપિ પ્રતિસાર્યતે ।

• માસ્તે પ્રગુણીયતે ક્ષુભં ગાત્રેષુ યાવતે ॥

કાન્ધવર્ણત્વમજ્ઞાનાં સુવિભક્તસ્વભેદચ ।

પ્રજ્ઞુદ્ધ્વાસભિઃ શ્વાસચેદ્વત્સમશ્ચ સ્થિઃ ॥

જ્વલિકઃ પાઠઃ (ગ. ઘ. પ.) પુસ્તકેષુ

speech and body, the happy man of righteous nature enjoys and acquires spiritual merit, wealth and sense-pleasures.

વ્યાયામસ્ય લક્ષણમ્--

શરીરચેષ્ટા યા ચેષ્ટા સ્થૈર્યાર્થાં બલવર્ધિની ।

દેહવ્યાયામસંસ્થાતા માત્રયા તાં સમાચરેત્ ॥૩૧॥

દેહવ્યાયામ-શારીરિક વ્યાયામ શારીરિક વ્યાયામ. સંસ્થાતા નામની નામકી. યા ચ ને જો, ચેષ્ટા અભીષ્ટ અભીષ્ટ, શરીર- શરીરની શરીરકી, ચેષ્ટા ચેષ્ટા ચેષ્ટા, સ્થૈર્યાર્થાં શરીરની સ્થિરતા માટે શરીરકી સ્થિરતાકે કિણ હો, બલવર્ધિની તથા બલ વધારવા માટે હેલ્ય તથા બલ બઢાનેકે કિણ હો, તામ્ તે ઉસકા, માત્રયા પ્રમાણુસર માત્રાપૂર્વક, સમાચરેત્ કરવી બેઈએ સેવન કરના ચાહિણ ॥ ૩૧ ॥

31. That activity of the body, which is meant to increase its firmness and strength is regarded as physical exercise; it should be practised in the right measure.

વ્યાયામસ્ય ગુણઃ--

લાઘવં કર્મસામર્થ્યં સ્થૈર્યં દુઃસ્વસહિષ્ણુતા ।

દોષક્ષયોઽભિવૃદ્ધિઃ વ્યાયામાદુપજાયતે ॥ ૩૨ ॥

લાઘવમ્ શરીરમાં ક્ષુભતા શરીરમે લગુતા, કર્મ-સામર્થ્યમ્ કાર્ય કરવાની શક્તિ કાર્ય કરનેકી શક્તિ, સ્થૈર્યમ્ સ્થિરતા સ્થિરતા, દુઃસ્વસહિષ્ણુતા દુઃખ સહન કરવાની શક્તિ દુઃખોંકો સહન કરનેકી શક્તિ, દોષક્ષયઃ દોષોંકો ક્ષય, અભિવૃદ્ધિઃ ચ અને અભિની વૃદ્ધિ ઓર અભિકી વૃદ્ધિ, વ્યાયામાન્ વ્યાયામથી વ્યાયામસં, ઉપજાયતે થાય છે ઉત્પન્ન હોતી હૈ ॥ ૩૨ ॥

૩૨. સ્થૈર્યાર્થાં-સ્થૈર્યાત્મા (પ.)

૩૨. દુઃસ્વ-કેશ (ધ. ચ. ઙ. ઘ. દ.)

•, પતન્નક્રોકાનન્તરમ્--

ક્રમવૃદ્ધયા સદારોગ્યશરીરવલ્લુપ્તિદઃ ।

આરોગ્યવલ્લુપ્તિનઃ સ ધવાક્રમસેવિતઃ ॥

સ્ત્વલિકઃ પાઠઃ (ધ. પ.) પુસ્તકોઃ

32. Lightness, capacity for work, firmness, tolerance to hardship, subsidence of humoral discordance and stimulation of the gastric fire accrue from exercise.

अतिव्यायामे दोषाः—

अमः क्लमः क्षयस्त्वृष्णा रक्तपित्तं प्रतामकः ।

अतिव्यायामतः कासो ज्वरश्छर्दिश्च जायते ॥ ३३ ॥

अति-अतिशय अतिशय, व्यायामतः व्यायामधी व्यायामसे, अमः अम थकावट, क्लमः कंटागेल क्लम, क्षयः धातुक्षय धातुओंका क्षय, तृष्णा तरस तृष्णा, रक्तपित्तम् रक्तपित्त रक्तपित्त, प्रतामकः प्रतमक श्वास प्रतमक श्वास, कासः खांसी खांसी, ज्वरः ताप ज्वर, छर्दिः च अने उल्टी और वमन, जायते थाय छे होती है ॥ ३३ ॥

33. Fatigue, exhaustion, wasting, thirst, hemothermia, dyspnea (asthma), cough, fever and vomiting result from over-exercise.

३३. एनच्छूलोकानन्तरम्—

अरोगो जीर्णभक्तश्च नरो व्यायाममाचरेत् ।

नातिपीडाकरो वेहे बलवान् क्लेम्भके गदे ॥

व्यायामोष्णशरीरत्वाच्च स्वेदाच्च प्रविलासिते ।

क्लेम्भणि क्लेम्भका रोगा न भवन्ति गर्गरिणः ॥

अजीर्णिनस्त्वामरसो व्यायामेनाकुलीकृतः ।

वेहे विसर्पजनयेत् रक्तपित्तमयान् गदान् ॥

इत्यधिकः पाठः (ग. व. प.) पुस्तकेषु

एनच्छूलोकानन्तरं च—

अतिव्यायामभाराध्वकर्मभिश्चातिकर्षिताः ।

क्लोषशोकभयायासैः क्लान्ता ये चापि मानवाः ॥

बालवृद्धप्रवाताश्च येचोर्ध्वबहुभाषकाः ।

ते नर्जयेयुर्बायामं तृपिताः क्षुपिताश्च ये ॥

इत्यधिकः पाठः (प.) पुस्तके

वेऽतिव्यायामतो रोगा मानवानां भवन्ति हि ।

हृन्मांसरसशीरवस्तिभिस्तानुपाचरेत् ॥

इत्यधिकः पाठः (ग. व. प.) पुस्तकेषु

(स्वेदागमः श्वासबुद्धिर्गर्भाणां लाघवं तथा ।
हृदयाद्युपरोधश्च इति व्यायामलक्षणम् ॥ १ ॥)

स्वेद- परसेवानुं पसीनेका, आगमः आवृत्तुं आना, श्वासबुद्धिः श्वासानुं वधुत्वं श्वासका बढना, तथा गर्भाणां आत्रेणी शरीरका, लाघवं वधुत्वं हलकापन, हृदयादि-अने हृदय वजरेने और हृदय भाविका, उपरोधः च उपरोध उपरोध, इति आ वे, व्यायाम- व्यायामानुं व्यायामके, लक्षणम् वधुत्वं छे लक्षण है ॥ १ ॥

33-(1). The appearance of perspiration, increased respiration, lightness of limbs and a feeling of oppression in the cardiac region indicate the full measure of physical exercise.

अन्यानपि यानतिमात्रं न सेवेत—

व्यायामहास्यभाष्याध्वप्राम्यधर्मप्रजागरान् ।

नोचितानपि सेवेत बुद्धिमानतिमात्रया ॥ ३४ ॥

व्यायाम- व्यायाम व्यायाम, हास्य- हस्य हंसना, भाष्य- भाष्य भाष्यं अधिक बोलना, अध्व- पगे भुसादरी कर्वी पदल मुसाफरी, प्राम्यधर्म- मैथुन मैथुन, प्रजागरान् तथा उन्मग्नानां तथा रात्रिजागरणका, उचितान् अभ्यास होय अभ्यास होने पर, अपि तो पक्षु भी, बुद्धिमान् बुद्धिमान् भाष्यसे तेओनु बुद्धिमान् पुरुष उनका, अति- अतिशय अधिक, मात्रया प्रमात्र्या मात्रामें, न सेवेत सेवन न करवुं ओझी सेवन न करे ॥ ३४ ॥

34. The wise man should not indulge in an excess of physical exercise, laughter, speaking, walking, sex-act and waking at night, even if he is accustomed to such practices.

तेषामतिमात्रसेवने दोषाः—

एतानेवविधांश्चाभ्यान् योऽतिमात्रं निषेचते ।

गजं सिंह इवाकर्षन् सहसा स विनश्यति ॥ ३५ ॥

(१) लाघवं तथा—चाति लाघवं (ग. व. प.)

,, हृदयाद्युपरोधश्च—हृदयाद्युपरोध (ग.)

एवाम् आ इन्द्रं, एवंविधान् अने जीवी अतनां और इन्द्र प्रकाशके, जन्मान् च जीवन् धर्मोने अन्य कर्मोका, सः ने जो, जतिमान् अतिमान् अतिमान्, जिवेवते सेवे छे सेवन करता है, सः ते वह, गजम् अथीने हावीको, आकर्षन् जेवत्त सींचते हुए, सिद्धांश्च सिद्धी पेडे सिद्धी तरह, सहसा तस्मै तुरन्त, विनश्यति नाश पावे छे नष्ट हो जाता है ॥३५॥

35. The person, who indulges in such and similar other activities to an excess, comes by a violent end, like a lion trying to drag the body of an elephant.

व्यायामानर्हाः—

(अतिव्यवायभाराध्वकर्ममिच्छातिर्कशिताः

क्रोधशोकभयायासैः क्रान्ता ये चापि मानवाः ॥२॥

बालवृद्धप्रवाताश्च ये चोर्ध्वबहुभाषकाः ।

ते वर्जयेयुर्व्यायामं क्षुचितास्तृचिताश्च ये ॥ २ ॥)

ये च अपि ने जो, मानवाः भाषुसे मनुष्य, जति-अति अति, व्यव-मैथुन मैथुन, भार-भार उठाना, जघ्न-अने पंथ करवे और पैदल चलना, कर्मभिः च ओ धर्मोथी इन कर्मोंसे, जतिकर्षिताः अत्यंत दृश अर्ध गयेला होय अधिक कृषा हो गये हों, (ये च अपि ने और जो, मानवाः भाषुसे मनुष्य,) क्रोध-क्रोध क्रोध, शोक-शोक शोक, भय-भय अने भय, आयासैः तथा श्रमथी तथा श्रमसे, क्रान्ताः पीडित थयेला होय पीडित हो गये हों, ये च अने ने और जो, बाल-बालक बाल, वृद्ध-वृद्ध वृद्ध, प्रवाताः च भ्रमण वातयुक्त होय और जो प्रबल वातयुक्त हों, (ये) च उर्ध्वः अने नेओ ऊंचे आवागे और जो उच्च स्वरसे, बहुभाषकाः ध्वं क्षाप्यु करनारा होय बहुत भाषण करते हों, ये च अने नेओ और जो, क्षुचिताः भूभ्या भूले, तृचिताः च अने तस्मै होय और प्याससे पीडित हों, ते तेओओ उनको, व्यायामम् व्यायाम, वर्जयेयुः छोडी देवे छोड़ देना चाहिए ॥ १-२ ॥

* 35-(1-2). Those who are emaciated by excessive indulgence in sex-act, load-carrying and way-faring, those

who are afflicted with anger, grief, fear and toil, those who are of tender age or advanced in age or of vata habitus and those who are given to loud and much talk as well as those afflicted with hunger and thirst should avoid physical exercise.

हिताहितसेवनवर्जनक्रमः—

उचितादहितास्मीमान् क्रमशो विरमेन्नरः ।

हितं क्रमेण सेवेत क्रमश्चात्रोपदिश्यते ॥ ३६

जीमान् शुद्धिमान् बुद्धिमान्, नरः भाषुसे पुरुषको चाहिए कि, उचितात् अभ्यस्त-भक्षीवार सेवेला अभ्यास कियेहुए, अहितात् अहितकरनेवाले आहार विहार आदिको, क्रमशः क्रमशः क्रमशः, विरमेत् परित्याग करवे छोड़ दे, हितम् च अने हितकारी वस्तु और हितकरनेवाले आहार विहार आदिका, क्रमेण क्रमशः क्रमपूर्वक, सेवेत सेवन करवे, नर अर्थात् यहां, क्रमः क्रमने। क्रमका, उपदिश्यते उपदेश करवाभा आने छे उपदेश किया जाता है ॥ ३६ ॥

36. By degrees, the wise man should free himself from unwholesome habits; also, by degrees, he should develop wholesome habits. This process of gradual change will now be described.

प्रक्षेपापचये ताभ्यां क्रमः पादांशिको भवेत् ।

एकान्तं ततश्चोर्ध्वं द्व्यन्तरं त्र्यन्तरं तथा ॥ ३७ ॥

ताभ्याम् हित तथा अहित पदार्थोंमेंहीं हित और अहित पदार्थोंसे, प्रक्षेप-हितपदार्थना सेवनमें हित-पदार्थके सेवनमें, चोर्ध्व अने अहित पदार्थना त्यागमें और अहित पदार्थके त्यागमें, पादांशिकः अर्थात् शरीर चतुर्थांशका, क्रमः क्रम क्रम, भवेत् विहित छे कहा गया है, एकान्तरम् तेनी साथे ओक दिवसना अंतरने। क्रम उसके साथ एक दिनके अंतरका क्रम, ततः ऊर्ध्वम् च त्पार पछी उसके बाद, द्व्यन्तरम् ये दिवसना अंतरने। क्रम दो दिनके अंतरका क्रम, तथा अने त्पार पछी और उसके बाद, त्र्यन्तरम् त्रय दिवसना अंतरने।

३६. तीव्र होने के अंतरका क्रम, (जैसे विदित है होता है) ॥३०॥

37. The acquisition of the new good habits and the giving-up of the old bad ones should be achieved by regular quarter-steps of decrease (as regards the bad habits) and increase (as regards the good habits) at orderly intervals of one, two and three days.

क्रमेण हितसेवनाहितस्याग्रे गुणाः—

क्रमेणापचिता दोषाः क्रमेणोपचिता गुणाः ।
सन्तो याम्यपुनर्भाषमप्रकम्प्या भवन्ति च ॥३८॥

दोषाः दोषो दोष, क्रमेण क्रमशः क्रमपूर्वक, अपचिताः क्षीयु भीण, सन्तः भूता होते हुए, अपुनर्भाषम् याम्ति इरीथी उत्पन्न भूता नथी फिर उत्पन्न नहीं होते, गुणाः च अने गुणो और गुण, क्रमेण क्रमसेवनथी क्रमसेवनसे, उपचिताः वृद्धि पायेला बढे, (सन्तः भूता हुए), अप्रकम्प्याः स्थिर स्थिर, भवन्ति थाय्य होते हैं ॥३८॥

38. By gradual withdrawal, addictions do not revert and wholesome habits gradually acquired become firmly implanted.

सदातुरा अनातुराश्च मानवाः—

समपित्तानिलकफाः केचिद्गर्भादि मानवाः ।
इक्ष्यन्ते वातलाः केचित्पित्तलाः श्लेष्मलास्तथा ॥३९॥

केचित् डेटलाड कई, मानवाः मनुष्ये मनुष्य, गर्भादि गर्भावस्थाभांथीन गर्भावस्थासे ही, समपित्त-अनिल-कफाः समान वात, पित्त अने कफ प्रकृतिवाले समान वात, पित्त और कफ प्रकृतिवाले होते हैं, (केचित् डेटलाड कई), पित्तलाः पित्ताधिक पित्तबहुल, तथा तथा तथा, (केचित् डेटलाड कई), श्लेष्मलाः कफाधिक कफबहुल, इक्ष्यन्ते देखाय्य हो जायते हैं ॥ ३९ ॥

३८. प्रकम्प्या—मकंवा (त.)

39. From the moment of conception some men are equilibrated as regards the three humors—vata, pitta and kapha; some have a predominance of vata, some of pitta and some of kapha.

देहप्रकृतेर्लक्षणम्—

तेषामनातुराः पूर्वं वातलाद्याः सदातुराः ।
दोषानुशयिता केषां देहप्रकृतिरुच्यते ॥ ४० ॥

तेषाम् तेओभांथी इनमें, पूर्वं प्रथम कहेला प्रथम कहे गये, अनातुराः सर्वदा जूरीशु रहे थे सदा नीतोन्न रहते हैं, वातलाद्याः अने वातबहुलादि प्रकृतिवाला इनमें वातबहुलादि प्रकृतिवाले, सदा सदा सदा, अनातुराः शरीर रहे थे रोगी रहते हैं, हि डारक्षु डे क्योंकि, एषाम् तेओनु उनके, देहप्रकृतिः देहनु स्वास्थ्य देहका स्वास्थ्य, दोष-वात वजेरेना वातादि दोषोंके, अनुशयिता संशुकर-वागु संस्कारवाला, उच्यते कहेवाय्य थे कहा जाता है ॥४०॥

40. Of them the first alone enjoy perfect health while the rest are ever liable to disease. Their body-habitus is named according to the continual predominance of a particular humor in the body.

स्वस्थस्य समसर्वरसं सात्म्यं प्रशस्तम्—

विपरीतगुणस्तेषां स्वस्थवृत्तेर्विधिर्हितः ।
समसर्वरसं सात्म्यं समधातोः प्रशस्यते ॥ ४१ ॥

तेषाम् ते वातादि प्रकृतिवाला पुरुषोनी इन वातादि प्रकृतिवाले पुरुषोंके, स्वस्थवृत्तेः स्वस्थ प्रकृतिने भाटे स्वास्थ्यके लिए, विपरीत-विपरीत विपरीत, गुणः शुद्धवाला गुणवाले, विधिः आहार विहारनु सेवन आहार विहारका सेवन, हितः हितकर थे हितकर हैं, समधातोः समदोष-वाला समान दोषवालोंके लिए, समसर्व-रसम् शुद्ध २सोनी शुद्ध प्रभाक्षुभा उपयोग सब रसोंका योग्य परिमाणमें उपयोग, सात्म्यम् सात्म्य सात्म्य, प्रशस्यते कहेवाय्य थे कहा जाता है ॥ ४१ ॥

४०. देहप्रकृतिः—देह प्रकृतिः (व.)

41. Having regard to the rules of healthful living in the case of those who are characterised by the predominance of one humor, the use of things antagonistic in quality to that particular humor is beneficial; while in the case of persons with equibanced humors, the balanced use of the articles of all tastes is recommended as being homologous to them.

મલાયનાનિ—

દ્વે અથઃ સપ્ત શિરસિ જ્વાનિ સ્વેદમુજ્જાનિ ચ ।
મલાયનાનિ વાધ્યન્તે કુષ્ટેર્માત્રાધિકૈર્મલેઃ ॥ ૪૨ ॥

અથઃ નીચે નીચે, દ્વે બે દો, શિરસિ માથામાં શિરમેં, સપ્ત સાત સાત, જ્વાનિ છિદ્રો છિદ્ર, સ્વેદમુજ્જાનિ ચ અને રુવાડાનાં છિદ્રો ઓર રોમકૂપ, મલાયનાનિ આ મલમાગોંયે મલસ્થાન, કુષ્ટેઃ કુપિત દૂષિત, માત્રા-અને પ્રમાણમાં એવં માત્રામેં, અધિકૈઃ વધેલા અધિક, મલેઃ મળેલી મલોંસે, વાધ્યન્તે પીડા પામે છે દૂષિત હોતે હૈ ॥ ૪૨ ॥

42. There are two excretory orifices in the lower part of the trunk; there are seven cavities in the head and innumerable openings of sweat-glands all over the body; the emunctories are impaired by morbid or excessive formation of excretory products.

મલાનાં ક્ષયવૃદ્ધ્યર્થે લક્ષણમ્—

મલવૃદ્ધિ ગુરુતયા લાઘવાન્મલસંક્રયમ્ ।
મલાયનાનાં કુષ્ઠ્યેત સક્તોત્સર્ગાદિતીવ ચ ॥ ૪૩ ॥

મલાયનાનામ્ મલમાગોંયા મલમાગોંકે, ગુરુતયા ભારેપણથી ગુર્હ હોનેસે, મલવૃદ્ધિમ્ મલની વૃદ્ધિ મલ-વૃદ્ધિકો, લાઘવાત્ અને લઘુપણથી ઓર લઘુ હોનેસે, મલસંક્રયમ્ મલનેા ક્ષય મલક્ષયકો, કુષ્ઠ્યેત સમજવેા જ્ઞાનના ચાહિયે, જતીવ તેમજ અતિ એવં અતિ, સક્ત-
૪૨. સ્વેદમુજ્જાનિ—સ્વેદ્વહાનિ (વ. ચ.)
૪૩. ગુરુતયા—ગુરુત્વેન (વ. ચ. ક. ત.)

અમૃતપ્રિયથી મલની વૃદ્ધિ અમૃતપ્રિયે મલવૃદ્ધિ, ઉત્સર્ગાત્ ચ તથા અતિ ઉત્સર્ગથી મલનેા ક્ષય સમજવેા ઓર મલકે અતિ ઉત્સર્ગસે મલક્ષય જાનના ચાહિયે. ॥ ૪૩ ॥

43. The excessive or scanty formation of the excretory products is known by the enlargement or contraction of the emunctory concerned, as also by excessive discharge or suppression of the excrement.

તજ્ઞાનાં વ્યાધીના ક્રિયાક્રમ.—

તાન ત્રોપલિસ્ફૃગૈરાદિશ્ય વ્યાધીન્ સાધ્યાનુપાચરેત્ ।
વ્યાધિન્નૈતુપ્રતિદ્વન્દ્વૈર્માત્રાકાલૌ વિચારયન્ ॥ ૪૪ ॥

તાન્ મલવૃદ્ધિ અને મલક્ષયથી ઉત્પન્ન થયેલા તે મલવૃદ્ધિ ઓર મલક્ષયસે ઉત્પન્ન હુયે એન, વ્યાધીન્ રોગોને રોગોંકો, દોષલિપ્તૈઃ વાતાદિ લક્ષણોથી વાતાદિ લક્ષણોંસે, જાદિશ્ય ઔળાખીને જાનકર, સાધ્યાન્ સાધ્ય રોગોંનેા સાધ્ય રોગોંકી, માત્રા- માત્રા માત્રા, કાલૌ અને કાળનેા ઓર કાલકા, વિચારયન્ વિચાર કરીને વિચાર કરકે, વ્યાધિ- વ્યાધિ વ્યાધિ, હેતુ- અને હેતુથી એવં હેતુસે, પ્રતિદ્વન્દ્વૈઃ વિપરીત ક્ષય ભાવનાં ઔષધીથી વિપરીત ફલ લાનેવાલી ઔષધિયોંસે, ઉપાચરેત્ ઉપચાર કરવેા ચિકિત્સા કરે ॥ ૪૪ ॥

44. Diagnosing these disorders by their characteristic signs and morbidity, the physician should treat the curable diseases by remedies which are antagonistic to the diseases and their causative factors with due consideration of dose and time.

સ્વસ્થશ્વત્સેવને હેતુઃ—

વિષમસ્વસ્થશ્વત્સાનામેતે રોગાસ્તથાડયરે ।
જાયન્તેડનાતુરસ્તસ્માત્ સ્વસ્થશ્વત્સપરો ભવેત્ ॥ ૪૫ ॥

વિષમ-સ્વસ્થ-શ્વત્સાનામ્ સ્વસ્થશ્વત્સના નિધમેને અનુ-સરી નહિ ચાલનારાઓને સ્વસ્થશ્વત્સકે નિષર્ગોંકે અનુસાર નહીં ચલનેવાળોંકો, યતે આ રોગેાંયે રોગ, તથા જયરે તથા ખીબ તથા અન્ન, રોગાઃ રોગોંઆદિ રોગોં

સ્ત્રીઆદિ રોગ, જાણ્યે ઉપન થાય છે ઉત્પન્ન હોતે છે. સત્તાવ તેથી હસ કિયે, જનાતુરઃ રોગ થયા પહેલાંય રોગ નોતેસે પૂર્વ હી, સ્વસ્થવૃત્ત-સ્વસ્થવૃત્તપું સ્વસ્થવૃત્તકા, વરઃ પાલન કરવામાં નવર પાલન કરવેમ તત્પર, ખવેલ થવું બેઠકે રહના જાહિયે ॥ ૪૫ ॥

45. These and other diseases occur in those who do not observe the rules of healthful living. Hence the healthy man should be diligent in the observance of the rules of healthful living.

નિજવિકારાણામનુત્પત્તૌ વિધિઃ—

માધવપ્રથમે માસિ નભસ્યપ્રથમે પુનઃ ।

સહસ્યપ્રથમે ચૈવ હારયેદોષસંચયમ્ ॥ ૪૬ ॥

માધવ- વૈશાખની વૈશાખકે, પ્રથમે પહેલાના પદલે, માસિ ચૈત્ર માસમાં કદને ચૈત્ર માસમેં કફકો, પુનઃ વળી ફિર, નભસ્ય- જાદરવાની પહેલાના માદ્રપદમે, પ્રથમે શ્રાવણ માસમાં વાયુને પદલે શ્રાવણ માસમેં વાયુકો, સહસ્ય અને પોષની પહેલાના ઓર પૌષસે, પ્રથમે ચ પુષ માગશર માસમાં પિત્તને પદલે માર્ગશીર્ષ માસમેં પિત્તકો, દોષસંચયમ્ આવી રીતે દોષોના સંચયને હસ તરહ દોષસંચયકો, હારવેલ દર કરવે બાહર કરના જાહિયે ॥ ૪૬ ॥

46. One should eliminate the accumulated morbid matter in the months of Chaitra, Sravana and Margaseersha.

સ્તિગ્ધસ્તિગ્ધશરીરાણામૂર્ધ્વં ચાધશ્ચ નિત્યશઃ ।

વસ્તિકર્મ તતઃ કુર્યાન્નસ્યકર્મ ચ બુદ્ધિમાન્ ॥ ૪૭ ॥

બુદ્ધિમાન્ બુદ્ધિમાન વૈદ્યે બુદ્ધિમાન વૈદ્ય, નિત્યશઃ કાલાનુસાર કાલાનુસાર, સ્તિગ્ધ- સ્નેહન સ્નેહન, સ્તિગ્ધ- અને સ્વેદન પામેલ ઓર સ્વેદન કિયે, શરીરાણામ્ શરીરવાળાઓને શરીરવાળોકો, ઊર્ધ્વમ્ વમન વમન, અધઃ વિરેચન વિરેચન, વસ્તિકર્મ અસ્તિકર્મ વસ્તિકર્મ,

૪૬. હારવેલ—હારવેલ (ગ. ૫.)

૪૭. નિત્યશઃ—બુદ્ધિમાન્ (વ. ૩.)

,, નસ્યકર્મ—નસ્યકર્મ (ગ. ૪.)

સતઃ, ચ માને ત્યાગ્યમ્, ઓર ઉત્તરે, પ્રીતે, નસ્યકર્મ નસ્યકર્મ નસ્યકર્મ, કુર્ચક, કર્ચક, કર્ચક, કર્ચક ॥ ૪૭ ॥

47. The wise physician should, after preliminary preparation of the body with the oleation and sudation procedures, carry out the purificatory procedures of vomition, purgation, enema and errhines according to the season.

યથાક્રમં યથાબોગ્યમન ઊર્ધ્વં પ્રયોજયેત્ ।

રસાયનાનિ સિદ્ધાનિ વૃષ્યયોગાંચ કાલવિત્ ॥ ૪૮ ॥

જતઃ એ શોધનકે, ઊર્ધ્વમ્ પછી વીઠે, કાલવિત્ દેશ- કાલ બાણુનાર વૈદ્યે દેશ કાલાદિકો સમજનેવાલા વૈદ્ય, યથાક્રમમ્ ક્રમાનુસાર ક્રમાનુસાર, યથાબોગ્યમ્ અને યોગ્યતાનુસાર ઓર જેસે યોગ્યતો વૈસે, સિદ્ધાનિ સિદ્ધ સિદ્ધ, રસાયનાનિ રસાયનો રસાયનો, વૃષ્યયોગાંચ ચ તથા વાશકરણ યોગોને ઓર વાશકરણ યોગોકા પ્રયોજયેત્ પ્રયોગ કરવે બેઠકે પ્રયોગ કરાવે ॥ ૪૮ ॥

48. Thereafter the physician skilled in the science of climatology should administer alterative and virilific remedies of tested efficacy systematically and as indicated.

રોગાસ્તથા ન જાયન્તે પ્રકૃતિસ્થેષુ ધાતુષુ ।

ધાતવશ્ચામિવર્ધન્તે જરા માન્ધ્યમુપૈતિ ચ ॥ ૪૯ ॥

તથા તે પ્રમાણે કરવાથી હસ પ્રકાર કરને પર, ધાતુષુ વાતાદિ ધાતુઓ ધાતુઓકે, પ્રકૃતિસ્થેષુ સામાન્ય- વસ્થામાં રહેવાથી પ્રકૃતિમેં રહનેસે, રોગાઃ રોગો રોગ, ન જાયન્તે થતા નથી ઉત્પન્ન નહીં હોતે, ધાતવઃ ધાતુઓ ધાતુઓકે, અમિવર્ધન્તે વધે છે શક્તિ હોતી હૈ, જરા ચ અને વૃદ્ધાવસ્થા ઓર વૃદ્ધાવસ્થા, માન્ધ્યમ્ મોઢી દેરસે ઉપૈતિ આવે છે માતી હૈ ॥ ૪૯ ॥

49. Thus the body-elements being restored to the normal state, suscep-

૪૮. યથાબોગ્યમતઃ—યથાબોગ્યમતઃ (ગ. ૪. ૪. ૩.)

૪૯. તથા—તત્ત્વ (ગ.)

,, માન્ધ્યમુપૈતિ ચ—વાન્તમુપૈતિ ચ (દ.)

tibility to disease disappears, the body-elements get aggrandised and the pace of age is slackened.

विचिरेष विकाराणामनुत्पत्तौ निदर्शितः ।

मिजानामितरेषां तु पृथगेवोपदेक्ष्यते ॥ ५० ॥

मिजानाम् शरीरदोषजन्य, विकाराणाम् विकारशैली विकारोको, अनुत्पत्तौ उत्पन्न न थाय ते भाटे उत्पन्न न होने देनेके लिए, एषः आ यह, विधिः विधि विधि, निदर्शितः अता-थेन उ कहे ही है, इतरेषाम् भीन् शैलीनी अनुत्पत्तिने। विधि अन्य रोगोंकी अनुत्पत्तिकी विधि, नु तो। तो, पृथक् पृथक् पृथक्, एव न ही, उपदेक्ष्यते उहेवाभां आवशे कहेंगे ॥ ५० ॥

50. Such is the procedure laid down for the prevention of the endogenous diseases. As regards the prevention of other types of diseases, we shall instruct separately.

आगन्तुरोगाणामुत्पत्तौ प्रज्ञापराधस्य कारणत्वम्—

ये भूतविषवाय्वग्निसंप्रहारादिसंभवाः ।

नृणामागन्तवो रोगाः प्रज्ञा तेष्वपराध्यति ॥ ५१ ॥

नृणाम् माधुसेने पुरुषोंमें, भूत- भूत भूत, विष- विष विष, वायु- वायु वायु, अग्नि- अग्नि अग्नि, संप्रहारादि- अने प्रहारे वज्रेथी और चोट आदि, संभवाः उत्पन्न भवेत्ता उत्पन्न हुए, ये न जे जो, आगन्तवः आगंतुक आगन्तुक, रोगाः रोग रोग होते हैं, तेषु तेओभां उनमें, प्रज्ञा शुद्धिदोष न बुद्धिदोष ही, अपराध्यति डाखुभूत उ कारण होता है ॥ ५१ ॥

51. The exogenous diseases of human beings, proceeding from evil spirits, poison, air, fire, trauma and such other things, are due to "volitional transgression"

ईर्ष्याशोकमयक्रोधमानद्वेषादयश्च ये ।

मनोविकारास्तेऽप्युक्ताः सर्वे प्रज्ञापराधजाः ॥ ५२ ॥

५०. उपदेक्ष्यते-उपदिश्यते (च. स.)

ईर्ष्या- ईर्ष्या ईर्षा, शोक- शोक शोक, मय- मय मय, क्रोध- क्रोध क्रोध, मान- मान मान, द्वेष-द्वेषः च द्वेष वज्रे द्वेष आदि, ये न जे जो, मनोविकाराः मानस विकारो मानसिक रोग, उक्ताः उक्ता उ कहे हैं, ते सर्वे ते सर्व वे सब, अपि पक्षु मी, प्रज्ञापराधजाः प्रज्ञापराधजन्य उ बुद्धिदोषसे ही होते हैं ॥ ५२ ॥

52. The psychic disorders, such as jealousy, grief, fear, anger, vanity, hatred and such others, are also said to be the result of "volitional transgression"

आगन्तुविकाराणामनुत्पत्तौ विधिः—

त्यागः प्रज्ञापराधानामिन्द्रियोपशमः स्मृतिः ।

देशकालात्मविज्ञानं सद्बृत्तस्यानुवर्तनम् ॥ ५३ ॥

प्रज्ञा- शुद्धि प्रज्ञाके, अपराधानाम् अपराधने। दोषका, त्यागः त्याग त्याग करना, इन्द्रिय- इन्द्रियोने। इन्द्रियोका, उपशमः संयम उपशम (संयमन), स्मृतिः स्मृति स्मृति, देश- देश देश, काल- काल काल आत्म- अने आत्मानु और आत्माको, विज्ञानम् ज्ञान जानना, सद्बृत्तस्य सद्बृत्तानुं सद्बृत्तका, अनुवर्तनम् परिपालन पालन करना ॥ ५३ ॥

53. Avoidance of "volitional transgression", control of the senses, recollection, knowledge of clime, season and the self, and observance of the rules of good conduct—

आगन्तूनामनुत्पत्तावेष मार्गो निदर्शितः ।

प्राज्ञः प्रागेव तत् कुर्याद्वितं विद्याद्यदात्मनः ॥ ५४ ॥

एषः आ यह, आगन्तूनाम् आगंतुक व्याधिओनी आगन्तुज रोगकी, अनुत्पत्तौ अनुत्पत्तिने। उत्पन्न न होने देनेका, मार्गः मार्ग मार्ग, निदर्शितः उक्ता उ कहे गये हैं, प्राज्ञः शुद्धिमान् माधुस बुद्धिमान् मनुष्य, तद् न जे जिसको, आत्मनः ऐतानुं अपना, हितम् हित हित, विद्याद्य- बुद्धि जाने, तद् ते उसको, प्राक् एव रोगनी उत्पत्तिथी पहेलां रोगोत्पत्तिसे पूर्व ही, कुर्यात् तेहे करे ॥ ५४ ॥

54. These are laid down as the course of prevention of exogenous diseases. The wise man should observe, much before the onset of disease (as a prophylactic measure) such things as he considers good for his well-being.

रोगाणामनुत्पत्तौ उत्पन्नानां च शान्तये कारणम्—

आसोपदेशप्रदानं प्रतिपत्तिश्च कारणम् ।

विकाराणामनुत्पत्त्यानुत्पन्नानां च शास्त्रे ॥ ५५ ॥

विकाराणाम् व्याधिने रोगोंके, अनुत्पत्तौ उत्पन्न न
 भवाद्देवाभा उत्पन्न न होने देनेमें, उत्पन्नाणाम् च अने
 उत्पन्न भवेद्वा व्याधिभोगी और उत्पन्न हुए रोगोंकी,
 क्षान्तये शांति भाटे शान्तिके लिए, आप्त-आप्तभोगीना
 क्रियोंसे दिये, उपदेश- उपदेशनु उपदेशको, प्रज्ञानम्
 गान जानना. प्रतिपत्तिः च अने तेनु अनुष्ठान और
 उसके अनुसार आचरण करना, कारणम् ये कारण्य छे
 यह कारण है ॥ ५५ ॥

55. The knowledge of authoritative instruction and its right application are the two factors necessary for the prevention and cure of diseases.

के नरा वज्र्याः —

पापवृत्तवचःसत्त्वाः सूचकाः कलहप्रियाः ।

मर्मोपहासिनो लुब्धाः परवृष्टिद्विषः शठाः ॥५६॥

परापवादरतयश्चपला रिपुसेविनः ।

निर्धुणास्त्यक्तधर्माणः परिवर्ज्या नराधमाः ॥५७॥

पाप- पापयुक्त पापमय, वृत्त-आचरण, वाचः- वाणी, सर्वाः अने मनवाया और मनवाले, सूचकाः आश्रित्य जुगलीखोर, कलहप्रियाः कलियाजोर मगशाल, मर्म-उपहासिनः भर्भपीडक उपहास करनेवाले छिद्रको देखकर उसपर हंसनेवाले, लुब्धाः बोली लालची, परवृत्ति- अन्यनी उन्नतिमां दूसरोंकी उन्नतिमें, द्विषः

५५. आसोपदेशप्रधानं—आसोपदेशः प्रधानं (ध.)

॥ प्रधानं-प्रधानां (द. प.)

५६. परबुद्धिद्विषः—परबुद्धिद्विषः (प.)

५७. परापवादरतयः—परनारीप्रवेदिनः (ग. च. ह. ध.)

द्वेष उन्नार द्वेष रक्तेवाके, जडाः शः पूर्त, चर- धीमन्नी
दुसरोकी, जपवाच- निधमा निधमै, रत्नः तत्पर तत्पर,
चपकाः अथवा चंचक, रिपु- सन्नुध दुःखमने, सेविना
सेवक सेवक, निर्गुणाः निर्गुण द्वावहित, त्यक्तधर्मानः
तथा धर्महीन तथा कर्महीन, महाबलाः नराधर्माः
नीच पुरुषोक्ता, परिवर्णाः त्याग उन्ने ओषधि सहाच
छोद देना चाहिए ॥ ५६-५७ ॥

56-57. Those who are sinful of conduct, speech and disposition, back-biters, quarrelsome, sarcastic and niggards; those who are envious of others' prosperity, and cheats; those who delight in scandal-mongering and are fickle-minded, those who have a foot in the enemy's camp, those who are without compunction, and apostates; all such, the scum of humanity, should be shunned.

कं नगः सेव्याः -

बुद्धिविद्यावयःशीलधैर्यस्मृतिसमाधिभिः ।

वृद्धोपसेविनो वृद्धाः स्वभावज्ञा गतव्यथाः ॥५८॥

सुमुखाः सर्वभूतानां प्रशान्ताः शंसितव्रताः

सेव्याः सन्मार्गवक्ताः पुण्यभरणदर्शनाः ॥५९॥

बुद्धि- पुष्पल अने श्रेष्ठ भुद्धि प्रचुर व प्रशस्त बुद्धि,
 विद्या- विद्या विद्या, वयः- वय वय, शील- शील शील,
 धैर्य- धैर्य धैर्य, स्मृति- स्मृति स्मृति, समाधिभिः अने
 सभाधिधी और समाधिसे, वृद्धाः युक्त युक्त, वृद्ध-वृद्धसेविनः
 वृद्धोनी सेवा करनेपर वृद्धोंकी सेवामें तत्पर, स्वभावज्ञाः
 सर्व प्राणीओना स्वभावने जाननेपर सब प्राणियोंके
 स्वभावको जाननेवाले, गतपथ्याः श्रेष्ठार्थी रहित
 शांकादिमें रहित, सुमुखाः प्रसन्न भुवभाषा प्रसन्न
 मुखवाले, प्रशान्ता शान्त चित्तवाला शान्तचित्त,
 संस्तिगत्रयाः व्रतनुं पालन करनेपर व्रतका पालन करनेवाले,
 सर्व- सर्व सब, व्रतानाम् प्राणीओने प्राणियोंके लिए,
 सम्मार्ग- सम्मार्गने सबे मार्गका, वन्दारः उपदेश करनेपर
 उपदेश करनेवाले, पुण्य- पवित्र पवित्र, श्रवण- श्रवण

५८. स्वभावज्ञा-वभावज्ञा. (५.)

भयम्, दर्शनाः अने दर्शनवाला पुरुषों और दर्शन-
वाले पुरुषों, सेव्याः सेवका आदि के सेवन करना
चाहिए ॥ ५८-५९ ॥

58-59. While those who are old
(mature) in understanding, learning,
years, character, courage, memory and
one-mindedness; those who frequent
the company of such; those who are
endowed with insight into the nature
of things; those who are free from all
ailments; those who are well-disposed
towards all creatures; those who
are tranquil of heart; those who
are of commendable character; the
teachers of the right path; and those
who hear and see only that which is
meritorious are to be sought.

हितसेवने प्रयत्नितव्यम्—

आहाराचारचेष्टासु सुखार्थी प्रत्य चेह च ।
परं प्रयत्नमातिष्ठेद्बुद्धिमान् हितसेवने ॥ ६० ॥

इह आ आदि में इह लोकमें, प्रत्य च अने
परलोकां और परलोकमें, सुखार्थी सुखी भूतवाला
सुख चाहनेवाले, बुद्धिमान् बुद्धिमान् पुरुषों बुद्धिमान्
पुरुषों, आहार-आहार आहार, आचार-आचार आचार,
चेष्टासु अने जीव क्रियाओं में एवं दूसरी क्रियाओं में,
हित-ने हितकर होय तेना जो हितकर हो उसके, सेवने
सेवनमें सेवनमें, परम् भूय अति, प्रयत्नम् प्रयत्न प्रयत्न,
आतिष्ठेत् करेना करना चाहिए ॥ ६० ॥

60. The wise man who seeks
happiness both here and hereafter,
should exercise the highest care in
selecting what is wholesome in the
matter of food, conduct and behaviour.

दधिसेवने नियमाः—

न नक्तं दधि भुञ्जीत न आप्यघृतशर्करम् ।
नामुद्रयूषं नाक्षौत्रं नोष्णं नामलकैर्विना ॥ ६१ ॥

नक्तम् रात्रे रात्रिमें, दधि दही दही, न न नहीं,
भुञ्जीत आपुं खानी चाहिए, नमुद्रयूषम् भी आपुं
बिना भी शर्करके बिना, अपि च न पशु न आपुं
भी नहीं खानी चाहिए, नमुद्रयूषम् भोजना यूप बिना
मृगके बूँदके बिना, न न आपुं नहीं खानी चाहिए,
नाक्षौत्रं न भक्ष बिना न आपुं शहदके बिना नहीं खानी
चाहिए, उष्णम् न गरम करीने न आपुं गरम करके
नहीं खानी चाहिए, नामलकैः तथा आभगां तथा
आंवलेके, बिना न बिना न आपुं बिना नहीं खानी
चाहिए ॥ ६१ ॥

61. Curds should not be taken at
night nor should they be taken with-
out ghee and sugar, nor without
green-gram soup, nor without honey,
nor hot, nor without emblic myro-
balans.

दधिसेवनविधीनामपालने दोषा --

ज्वरासृक्पित्तवीर्यसर्पकुष्ठपाण्डुवामयभ्रमान् ।

प्राप्नुयात्कामलां चोष्णं विधिं हित्वा दधिप्रियः ॥ ६२ ॥

विधिम् ने अनुष्ठ विधिने। यदि मनुष्य विधिको,
हित्वा त्याग करी छोड़कर, दधिप्रियः दहीनुं सेवन करे
छे तो ते दहीका सेवन करता है तो वह, ज्वर-ज्वर
ज्वर, असृक्पित्त-पित्त रक्तपित्त, वीर्य-वीर्य वीर्य,
कुष्ठ-कुष्ठ कुष्ठ, पाण्डु-वामय-पाण्डुरोग, भ्रमान्
भ्रम भ्रम, उष्णं कामलां च अने दारुण कुभजने
और तीव्र कामलाको, प्राप्नुयात् प्राप्त करे छे प्राप्त
होता है ॥ ६२ ॥

६१ मुद्रयूषम्-मुद्रयूषम् (ड.)

॥ दध्नीकैर्वापि—

अलक्ष्मीदोषयुक्तान् नक्तं तु दधि वर्जितम् ।

कृष्णम् स्यात् सप्तपिण्डं दधिमालुनसूदनम् ॥

न च सन्ध्याये पित्तमाहारं च विपाचयेत् ।

शर्करासंयुतं दद्यात्पित्तादाहनिवारणम् ॥

मुद्रयूषेन संयुक्तं दद्यात्कानिलापहम् ।

सुरसं चाल्पदोषं च क्षौद्रयुक्तं भवेदपि ॥

उष्णं पित्तलक्ष्णोपान् प्राप्नुयुक्तं तु निर्हरेत् ।

श्लेषिकः पाठः (ख. ब. च. ज. द. ध.) पुस्तकेषु ॥

62. The curds-lover who violates these rules would be affected with fever, hemothermia, acute spreading affections, dermatosis, anemia, giddiness and severe jaundice.

अध्यायार्थसंग्रहः—

तत्र श्लोकाः—

वेगा वेगसमुत्थाश्च रोगास्तेषां च भेषजम् ।
येषां वेगा विचार्याश्च यदर्थं यद्विज्ञाहिणम् ॥ ६३ ॥

तत्र ते विषयमां उग विषयमे, श्लोकाः उपसंहारना
श्लोकाः ७३ उपसंहारके श्लोकों हैं कि, वेगाः वेग वेग,
वेगसमुत्थाः च अने वेगसमुत्थान और वेगको रोक्नेसे
उत्पन्न होते, रोगाः रोग रोग, तेषां च भेषजम् अने
तेषां च विचार्या और इन रोगोंकी औषध, येषां च
अने नेना जिनके, वेगाः वेग वेगोंको, विचार्याः धारण
करना ओषध धारण करने चाहिए, यदर्थम् नेना भाटे
जिसके लिए, यत् ने जो, हित-हितकर है लाभकारी है,
अहितम् अने अहितकर है एवं अहितकारी है ॥ ६३ ॥

63. Here are the recapitulatory verses—

The natural urges, the diseases born of their suppression, their treatment, the urges that should be controlled, what is wholesome and what is unwholesome and for whom;

उचिते चाहिते वज्ये सेव्ये चानुचिते क्रमः ।

यथाप्रकृतिं चाहारो मलायनगदौषधम् ॥ ६४ ॥

वज्ये त्यागना श्रेय्य छोड़ने योग्य, उचिते अभ्यस्त
अभ्यस्त, अहिते च अहितने अहितका, सेव्ये अने
सेवना श्रेय्य और सेवनीय, अनुचिते च अनभ्यस्त
हितने अभ्यस्त हितका, क्रमः क्रम क्रम, यथाप्रकृतिं
प्रकृति अनुसार, आहारः आहार
आहार, मलायन-मलमार्ग मलमार्ग, गद- तथा तेना
श्रेय्य तथा इनके रोगोंकी, औषधम् च चिकित्सा
चिकित्सा ॥ ६४ ॥

64. the withdrawal from bad habits and the development of good habits, diet according to habitus; diseases of the emunctories and their medication;

अविष्यतामनुत्पत्तौ रोगाणामौषधं च यत् ।

वज्यः सेव्याश्च पुरुषा भीमताऽऽत्मसुखार्थिना ॥ ६५ ॥

अविष्यताम् च अविष्यतां अनाश अविष्यते होनासे,
रोगाणाम् रोगाने रोगोंको, अनुत्पत्तौ श्रेय्यना रोगोंके,
यत् ने जो, औषधम् औषध औषध, आत्मसुख- अने
श्रेय्यना सुखनी और अपने सुखकी, अर्थिना अर्थिना
इच्छावाला, भीमता शुद्धिमान पुरुष शुद्धिमान पुरुषको,
वज्यः त्यागना श्रेय्य छोड़ने योग्य, सेव्याः च अने
सेवना श्रेय्य और सेवन करने योग्य, पुरुषाः पुरुष
मनुष्य ॥ ६५ ॥

65. prophylactic measures for the prevention of diseases; who are to be shunned and who are to be sought by the wise man who is keen on achieving his welfare;

विधिना दधि सेव्यं च येन यस्मात्तद्विजः ।

न वेगांश्चारणेऽध्याये सर्वमेवावदन्मुनिः ॥ ६६ ॥

वेग ने जो, विधिना विधिनी विधिते, यस्मात् च अने
ने कारणसे और जिन कारणसे, दधि दही दही, सेव्यम्
सेवना ओषध सेवन करना चाहिए, तत् ते उस, सर्वम्
एव सर्व विषयाने सब विषयोंको, अविजः अज्ञान
आज्ञेय, मुनिः मुनिने मुनिने, न वेगांश्चारणे न
वेगांश्चारणीय 'न वेगांश्चारणीय', अध्याये अध्यायमां
अध्यायमें, अवदत् कही दीधां है कह दिया है ॥ ६६ ॥

66. In what way curds should be taken and why so—all this the son of Atri has described in this chapter entitled "Natural Urges should not be suppressed."

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
नवैगान्धारणीयो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

इति आ प्रभाषे, इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्नि-
वेशे २३६॥ अग्निवेशे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे
अने अ२३६थी प्रतिसंस्कृते पात्रे आ शास्त्रमां और
चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, श्लोकस्थाने सूत्रस्थान
विधि सूत्रस्थानमें, नवैगान्धारणीयः 'नवैगान्धारणीय'
'नवैगान्धारणीय,' नाम नामने। नामका, सप्तमः सातवें।
सातवें, अध्यायः अध्याय अध्याय, समाप्तः संपूर्ण भयो
समाप्त हुआ ॥ ७ ॥

7. Thus in the section on General Principles in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the seventh chapter entitled "Natural Urges should not be suppressed" is completed.

अष्टमोऽध्यायः ।

इन्द्रियोपक्रमणीयाध्यायोपक्रमः—

आ६३॥ अध्याय अध्याय आठवाँ Chapter VIII

अथात इन्द्रियोपक्रमणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः हवे आ६३थी अब आगे, इन्द्रियोपक्रमणीयम्
'इन्द्रियोपक्रमणीय' नामना 'इन्द्रियोपक्रमणीय' नामके,
'अध्यायम् अध्यायम् अध्यायका, व्याख्यास्यामः व्याख्याना
करें। व्याख्या करेंगे ॥ १ ॥

अगवात् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये
आत्रेयने, इति ह आ विषयमां नीचे प्रभाषे ७ इस
विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म कहेहुं छे कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the chapter entitled "The Regimentation of the senses".

2. Thus declared the worshipful Atreya.

पञ्चेन्द्रियादीनां परिगणनम्—

इह खलु पञ्चेन्द्रियाणि, पञ्चेन्द्रियद्रव्याणि,
पञ्चेन्द्रियाधिष्ठानानि, पञ्चेन्द्रियार्थाः पञ्चेन्द्रिय-
बुद्ध्योऽभवन्ति, इत्युक्तमिन्द्रियाधिकारे ॥ ३ ॥

इह खलु आ प्र३२खुमां इस आयुर्वेदके प्रकरणमें,
पञ्च पांच पांच, इन्द्रियाणि ज्ञानेन्द्रिये ज्ञानेन्द्रियो, पञ्च
पांच पांच, इन्द्रिय-द्रव्याणि धन्दिभेनां ६०थी इन्द्रियके
द्रव्यों, पञ्च पांच पांच, इन्द्रिय- धन्दिभेनां इन्द्रियोंके,
अधिष्ठानानि आश्रये आश्रय, पञ्च पांच पांच, इन्द्रिय-
धन्दिभेनां इन्द्रियोंके, अर्थाः विषये विषय, पञ्च पांच
पांच, इन्द्रिय- धन्दिभेनी इन्द्रियोंकी, बुद्ध्यः बुद्धियों
बुद्धियां, भवन्ति छे होती हैं, इति अत्र ऐसा, इन्द्रिय-
धन्दिभेनां इन्द्रियोंके, अधिकारे प्र३२खुमां प्रकरणमें, उक्तम्
उक्तुं छे कहा है ॥ ३ ॥

3. According to this science there are five sense-faculties, five sense-materials five sense-organs, five sense-objects and five sense-perceptions. Thus it has been laid down on the subject of the senses.

मनसो लक्षणम्—

अतीन्द्रियं पुनर्मनः सत्त्वसंज्ञकं, 'चेतः' इत्या-
हुरेके, तदर्थस्मसंपदायत्तचेष्टं चेष्टाप्रत्ययभूत-
मिन्द्रियाणाम् ॥ ४ ॥

पुनः ७७थी और, मनः मन मन, अतीन्द्रियम्
धन्दिभेनां ६३भत२ छे इन्द्रियोंमें सूक्ष्मतर है, सत्त्वसंज्ञकम्
तेने सत्त्व कहे छे इसे सत्त्व कहते हैं, तत्त्व मनः ते
मनने इसी मनको, एके केटकाके कितने, 'चेतः' इति
चित्त ओ नामथी पक्षु 'चित्त' इस नामसे भी, आहुः
कहे छे कहते हैं, तत् ते मन वह मन, अर्थ-आत्मसंपद-
आयत्त-चेष्टम् योताना विषय अने आत्माणी श्रेष्ठाने
आधीन व्यापारवाहुं छे अपने विषय और आत्मा
इनकी श्रेष्ठताके अधीन व्यापारवाला है, इन्द्रियाणाम्
धन्दिभेनी और इन्द्रियोंकी, चेष्टा- चेष्टानुं चेष्टाओंका,
प्रत्ययभूतम् ६३२खुभूत छे कारणभूत है ॥ ४ ॥

चेतः—चित्तम् (५.)

तदर्थस्मसंपद—उदरगुणसंपद (५.)

आत्मसंपद—आत्मगुणसंपद (५.)

4. The mind which is super-sensual is designated "Sattva", and some call it "Cetah" (consciousness). Its function is dependent on the presence of the mental object and the spirit. It is the cause of the activity of the sense-organs.

एकस्मिन् पुरुषे मनसोऽनेकवदाभासे कारणम्—

स्वार्थेन्द्रियार्थसङ्कल्पम्यभिचरणाच्चापानेकमेक-
स्मिन् पुरुषे सत्त्वं, रजस्तमःसत्त्वगुणयोगाच्च; न
चानेकत्वं, नष्टोक्तं ह्येककालमनेकेषु प्रवर्तते;
तस्माच्चैककाला सर्वेन्द्रियप्रवृत्तिः ॥ ५ ॥

स्व-अर्थ-भनना चिन्त्यादि विषये मनके अपने
चिन्त्यादि विषय, इन्द्रिय-अर्थ-छन्द्रेणाना विषये
इन्द्रियोंके विषय, सङ्कल्प-अने संकल्पनी और अनेक
संकल्पोके, अभिचरणात् च अनेकताथी बदलते रहनेसे,
रजः-तमः-रजोगुण-तमोगुण रज-तम, सत्त्वगुण-अने
सत्त्वगुणना तथा सत्त्वगुणके, योगात् च योग्यथी सम्ब-
न्धसे, एकस्मिन् ओक एक, पुरुषे पुरुषभा पुरुषमें,
सत्त्वम् भन मन, अनेकम् अने अनेक प्रकारनुं भाव
छे जैसे कि अनेक प्रकारका होता है, अनेकत्वम् च न
परंतु भननुं अनेकपक्षुं परंतु मनका अनेकत्व, न नथी
नहीं है, हि कालके क्योंकि, एकम् हि ओकन भन एक
ही मन, एककाकम् ओकन सभसे एकही समयमें, अनेकेषु
अनेक विषयेभा अनेक विषयोंमें, न प्रवर्तते प्रवृत्त भनुं
नथी प्रवृत्त नहीं हो सकता, तस्मात् तेथी इस लिए, सर्व-
इन्द्रिय-अथी छन्द्रेणानी सब इन्द्रियोंकी, प्रवृत्तिः
प्रवृत्तिथी प्रवृत्ति, एककाका ओक सभसे एक समयमें,
न भती नथी नहीं होती ॥ ५ ॥

5. On account of the multiplicity of mental objects, sense-objects and impulses, as also of the combinations of the qualities of Rajas, Tamas

and Sattva, the mind appears as multi-faceted in one and the same person. There is no multiplicity of minds, because a single mind cannot have contact with many sense-objects simultaneously. Hence all sense organs do not function at one and the same moment.

पुरुषस्य सात्त्विकादिभ्यपदेशे हेतुः—

यद्गुणं चाभीक्ष्णं पुरुषमनुवर्तते सत्त्वं तत्स-
त्त्वमेवोपदिशन्ति मुनयो बाहुल्यानुशायात् ॥ ६ ॥

यद्गुणम् च न गुणवाणुं जिस गुणवाला, सत्त्वम्
भन मन, पुरुषम् पुरुषने पुरुषका, अभीक्ष्णम् बार-बार
बारबार, अनुवर्तते अनुवर्तन करे छे अनुसरण करता है,
तत् सत्त्वम् ते भनने उसी मनको, बाहुल्यानुशायात्
ते गुणना पक्षु सभधथी उस गुणके अधिक संबंधसे,
मुनयः मुनियों ऋषिलोग, (यद्गुणम् ते गुणवाणुं
उसी गुणवाला), एव न ही, उपदिशन्ति छे छे
कहते हैं ॥ ६ ॥

6. Whatever trait manifests most frequently in a man's mental make-up, of that mentality he is said to be by the wise, on account of his predominant association with it.

मनःपुरःसराणामिन्द्रियाणामर्थग्रहणे सामर्थ्यम्—

मनःपुरःसराणीन्द्रियाण्यर्थग्रहणसमर्थानि
भवन्ति ॥ ७ ॥

मनः-भनथी मनसे, पुरः-सराणि दोरवाभा-आवली
अधिष्ठित, इन्द्रियाणि छिंद्रेथी इन्द्रियां, अर्थ-प्राप्तप्राप्ताना
विषयेने अपने अपने विषयोंको, ग्रहण-अक्षु करवाभा
ग्रहण करनेमें, समर्थानि सभर्थ समर्थ, भवन्ति अने छे
होती हैं ॥ ७ ॥

५. नष्टोक्त-अनेकम् (ब. प.)

,, ,, -नाप्यकम् (प. द. प.)

,, नष्टोक्तकालमनेकेषु प्रवर्तते-अनेकमेककालमनेकेषु प्रवर्तते
(प.) (प.)

६. मुनयो-ऋषयो (प. उ.)

,, बाहुल्यानुशायात्-गुणबाहुल्यानुशायात् (ब.)

,, ,, -गुणबाहुल्यात् (उ.)

7. The sense-organs when led by the mind, are capable of contacting the sense-objects.

પચેન્દ્રિયાણિ—

તત્ત્વ ચક્ષુઃ શ્રોત્રં ઘ્રાણં રસનં સ્પર્શનમિતિ પચેન્દ્રિયાણિ ॥ ૮ ॥

તત્ત્વ તેમાં ફનમેં, ચક્ષુઃ ચક્ષુ આંખ, શ્રોત્રમ્ કહ્નું કાન, ઘ્રાણમ્ નાસિકા નાસિકા, રસનમ્ રસના (શુભ) જિહ્વા, સ્પર્શનમ્ અને ચામડી ઓર ત્વચા, હિતિ એ યે, પચ્ચ પાંચ પાંચ, હન્દ્રિયાણિ હન્દ્રિયા એ જ્ઞાનેન્દ્રિયાં દે ॥ ૮ ॥

8. Sight, hearing, smell, taste and touch are the five sense-faculties.

પચેન્દ્રિયદ્રવ્યાણિ—

પચેન્દ્રિયદ્રવ્યાણિ-સ્થં વાયુર્જ્યોતિરાપો ભૂરિતિ ॥ ૯ ॥

સ્થમ્ આકાશ આકાશ, વાયુઃ વાયુ વાયુ, જ્યોતિઃ અગ્નિ અગ્નિ, આપઃ જળ જલ, ભૂઃ અને પૃથ્વી ઓર પૃથ્વી, હિતિ એ યે, પચ્ચ પાંચ પાંચ, હન્દ્રિયાણિ હન્દ્રિયાં હન્દ્રિયોંકે, દ્રવ્યાણિ દ્રવ્યો એ દ્રવ્ય હૈ ॥ ૯ ॥

9. The five sense-materials are ether, air, light, water and earth.

પચેન્દ્રિયાધિદાનાણિ—

પચેન્દ્રિયાધિદાનાણિ-અક્ષિણી કર્ણો નાસિકે જિહ્વા ત્વચ્ છેતિ ॥ ૧૦ ॥

અક્ષિણી ચક્ષુ (આંખ) દો ચક્ષુ, કર્ણો કાન દો કાન, નાસિકે નાસિકા દો નાસિકા (નડુને), જિહ્વા શુભ જિહ્વા, ત્વચ્ અને ચામડી ઓર ત્વચા, હિતિ એ યે, પચ્ચ પાંચ પાંચ, હન્દ્રિયાણિ હન્દ્રિયાં હન્દ્રિયોંકે, અધિદાનાણિ અધિધાનો એ આશ્રયસ્થાન હૈ ॥ ૧૦ ॥

10. The five sense-organs are the eyes, the ears, the nose, the tongue and the skin.

પચેન્દ્રિયાર્થ—

પચેન્દ્રિયાર્થઃ-શબ્દસ્પર્શરૂપરસગન્ધાઃ ॥ ૧૧ ॥

૧૦. નાસિકે-નાસિકા (૧.)

શબ્દ- શબ્દ શબ્દ, સ્પર્શ- સ્પર્શ સ્પર્શ, રસ- રસ રસ, ગન્ધાઃ અને ગંધ ઓર ગંધ, પચ્ચ આ પાંચ યે પાંચ, હન્દ્રિયાણિ હન્દ્રિયાં હન્દ્રિયોંકે, અર્થઃ વિષયો એ વિષય હૈ ॥ ૧૧ ॥

11. The five sense-objects are sound, touch, shape, taste and smell.

પચેન્દ્રિયબુદ્ધયઃ—

પચેન્દ્રિયબુદ્ધયઃ-ચક્ષુર્બુદ્ધ્યાદિકાઃ; તાઃ પુનરિન્દ્રિયેન્દ્રિયાર્થસસ્વાત્મસમિકર્ષણાઃ ક્ષણિકા, નિશ્ચયાત્મિકાશ્ચ, હત્યેતત્ત્વ પચ્ચ પચ્ચકમ્ ॥ ૧૨ ॥

ચક્ષુર્બુદ્ધિ-આદિકાઃ ચક્ષુથી ઉત્પન્ન થયેલું જ્ઞાન, શ્રોત્રથી ઉત્પન્ન થયેલું જ્ઞાન વગેરે ચક્ષુસે જ્ઞાન, શ્રોત્ર-જ્ઞાન વગેરે, પચ્ચ પાંચ પાંચ, હન્દ્રિયાણિ હન્દ્રિયાં હન્દ્રિયોંકે, બુદ્ધયઃ જ્ઞાનો એ જ્ઞાનો હૈ, પુનઃ તાઃ વળી તે ઓર યે જ્ઞાન, હન્દ્રિયાણિ હન્દ્રિયાં હન્દ્રિય, હન્દ્રિયાર્થ- હન્દ્રિયાં નિષ્પન્ન હન્દ્રિયોંકે વિષય, સસ્વ- મન મન, આત્મ- અને આત્માના ઓર આત્માના એક સાથ, સમિકર્ષણાઃ મન-મન-મન ઉત્પન્ન થાય છે સંબંધ હોનેસે ઉત્પન્ન હોતે હૈ, ક્ષણિકાઃ ક્ષણિક એ ક્ષણિક હૈ, નિશ્ચય-આત્મિકાઃ નિશ્ચય-આત્મિક એ ઓર નિશ્ચયાત્મિક હૈ, હિતિ આવી રીતે આ પ્રકારસે, પચ્ચ આ યે, પચ્ચ પાંચ પાંચ, પચ્ચકમ્ પાંચ પાંચ પદાર્થોના સમૂહો થાય છે પાંચ પાંચ પદાર્થોંકે સમૂહો હોતે હૈ ॥ ૧૨ ॥

12. The five perceptions are the visual perception etc. These perceptions are the results of the coordination of the senses, the sense-objects, mind and soul; they are fleeting and are of the nature of decisions. These then, are the five pentads.

અધ્યાત્મદ્રવ્યગુણાનાં સંપ્રદઃ—

મનો મનોર્થો બુદ્ધિરાત્મા ચેત્યધ્યાત્મદ્રવ્યગુણ-સંપ્રદઃ શુભાશુભપ્રવૃત્તિનિવૃત્તિદેતુશ્ચ દ્રવ્યાશિતં ચ કર્મ, યતુચ્યતે ક્રિયેતિ ॥ ૧૩ ॥

મનઃ મન મન, મનઃ-અર્થઃ મનનો નિષ્પન્ન મનના વિષય, બુદ્ધિઃ આત્મા ન બુદ્ધિ અને આત્મા બુદ્ધિ ઓર

आत्मा, इति चे वह, जप्वात्म-अभ्यात्म जप्वात्म, द्रव्य-द्रव्य इत्थी, गुण-संग्रहः अने गुणाने संग्रह और गुणोंका संग्रह, द्रव्य-जातितम् तथा द्रव्यमां रदेधु' तथा इत्थमे अभित, कर्म च कर्म कर्म, वत् ने जो, क्रिया इति क्रिया के नामथी कहेवाय छे 'क्रिया' इस नामसे कहलाती है वह, शुभ-अशुभ-ते शुभ अने अशुभनी शुभ एवं अशुभ, प्रवृत्ति-प्रवृत्ति प्रवृत्ति, निवृत्ति-अने निवृत्तिनी और निवृत्तिके, हेतुः कारणा छे कारणों हैं ॥१३॥

13. The mind, the mind-objects, the understanding and the spirit constitute the aggregate of spiritual elements and qualities. This aggregate is the source of good or bad activity or inactivity. Action which is also called therapeusis depends on the substances.

पायसौक्तिकानामपि चक्षुरादीनां तेजस्त्वादिव्यपदेशे हेतुः —

तत्रानुमानगम्यानां पञ्चमहाभूतविकारसमुदा-
यात्मकानामपि सत्तामिन्द्रियाणां तेजस्रश्चक्षुः, श्रोत्रे, घ्राणे क्षितिः, आपो रसने, स्पर्शनेऽनिलो विशेषेणोपपद्यते ।

तत्र अनुमान-अनुमानद्वारा अनुमानद्वारा, गम्यानाम् अक्षुषा धीम जानने योग्य, इन्द्रियाणाम् इन्द्रियों, पञ्चमहाभूत-के ५ अमहाभूतोंना पंचमहाभूतोंके, विकार-विकारना विकारके, समुदाय समुदाय समुदायसे, जात्मकानाम् अपि सत्ताम् ३५० छे तो १५५ उत्पन्न हुई है तो नी, चक्षुषि अक्षुषा आँखोंमें, तेजः अग्नि अग्नि, श्रोत्रे कर्णोंमें, कर्ण आकाश आकाश, घ्राणे शब्देन्द्रियोंमें नासिकामें, क्षितिः पृथ्वी पृथ्वी, रसने ज्वलनामें जिह्वामें, आपः जल, स्पर्शने अने त्वचाओं और त्वचामें, जलिकः वायु वायु, विशेषेण आश्रय करीने विशेष रूपसे, उपपद्यते रदे छे रहती है ।

14. Although the senses which are recognised by means of inference, are in general, aggregates of all the five proto-elements, yet light in the eyes, ether in the ear, earth in the smell,

१४. उपपद्यते-उपविद्यते (ग. व.)

water in the taste, and air in the touch are found to predominate.

तत्र यद्यदात्मकमिन्द्रियं विशेषात्तदात्मक-
मेवार्थमनुगृह्णाति, तत्स्वभावाद्भिद्युत्पाद्य ॥ १४ ॥

तत्र तेमां इन इन्द्रियोंमें, वत् इन्द्रियम् ने इन्द्रिय जो इन्द्रिय, विशेषात् अधिकताथी अधिकतासे, वत्-जात्मकम् ने अक्षुषात् ३५ छे जो महाभूतरूप होती है, वत् ते इन्द्रिय वह इन्द्रिय, तत् स्वभावात् विषय समान प्रकृतिवाणी होनाथी विषय समान स्वभाववाली होनेसे, विद्युत्पाद्य च तथा समान अतिवाणा विषयोंने अक्षुषु करवाणी शक्तिवाणी होनाथी समानजातिवाले विषयोंका ग्रहण करनेमें सामर्थ्यवाली होनेसे, वत्-जात्मकम् वत् प्रधानभूतात्मक ० प्रधानभूतात्मक ही, कर्मन् विषयने विषयको, अनुगृह्णाति अक्षुषु करे छे ग्रहण करती है ॥१४॥

14-1. From among these, each sense, predominant in one element in particular, contacts objects which have a similar predominance of that element, owing to innate affinity and ubiquity.

समनस्कानामिन्द्रियाणां प्रकृतिविकृतिहेतवः—

तदर्थसित्योगायोगमिध्यायोगात् समनस्कमि-
न्द्रियं विकृतिमापद्यमानं यथास्वं बुद्ध्युपपत्ताय
संपद्यते, सामर्थ्ययोगात् पुनः प्रकृतिमापद्यमानं
यथास्वं बुद्धिमाप्याययति ॥ १५ ॥

तत् ते वह, इन्द्रियम् इन्द्रिय इन्द्रिय, कर्म- ३५ वगेरे विषयोंना रूप आदि विषयोंके, अतियोग-अतियोग अतियोग, अयोग-अयोग अयोग, मिध्या-योगात् अने मिध्यायोगोंथी और मिध्यायोगसे, समनस्कम् मनसहित मन सहित, विकृतिम् विकारने विकारको, आपद्य-मानम् प्राप्त भुक्ति प्राप्त हो कर, यथास्वम् यथास्वतात्मा अपने अपने, बुद्धि-ज्ञानना ज्ञानके, उपपत्ताय नाश भाटे नाशके किए, संपद्यते तैयार भाय छे उद्यत होती

१४. अनुगृह्णाति-अनुगृह्णाति (ग. व. व. द.)

१५. बुद्ध्युपपत्ताय संपद्यते-बुद्ध्युपपत्ताय प्रवर्तते (द.)

॥ सामर्थ्ययोगात्-समयोगात् (च. उ. व. प. प.)

॥ योगात्-योगेः (ग.)

॥ आपद्यमानम्-अनुवर्तमानम् (ग.)

है, सामान्य-बोगात् पुनः अने सभभोगथी और समयोसे, प्रकृतिम् प्रभृतिभा स्वभावमें, आपद्यमानम् रक्षीने रहकर, यथास्वम् यथातथाताना अपने अपने, बुद्धिम् ज्ञानने ज्ञानकी, जाण्वावयवि वधारे छे बुद्धि करती है ॥ १५ ॥

15. By over-contact, non-contact and mis-contact of the senses with their objects, the senses, together with the mind, getting vitiated, lead to the impairment of understanding in their own respective spheres. On the other hand, right contact, regaining the normal state, conduces to the enhancement of understanding in due manner.

मनसो ग्राह्यविषयाः —

मनसस्तु चिन्त्यमर्थः । तत्र मनसो मनोबुद्धेश्च त एव समानातिहीनमिध्यायोगाः प्रकृतिविकृति-हेतवो भवन्ति ॥ १६ ॥

चिन्त्यम् चिन्त्य सोचनाके योग्य, मनसः मनने। मनका, कार्यः तु विषय छे विषय है, तत्र त्यां उसमें, ते एव ते व वेही, समान-मनना विषयना सभभोग मनके विषयके समानयोग, अति-अतिभोग अतियोग, हीन-हीनभोग हीनयोग, मिध्या-योगाः अने मिध्याभोग और मिध्यायोग, मनसः मन मन, मनोबुद्धेः च तथा मनना ज्ञाननी व मनके ज्ञानकी, प्रकृति-प्रभृति प्रकृति, विकृति-हेतवः तथा विकृतिनां कारणा और विकृतिके कारणों, भवन्ति ताम् छे होते हैं ॥ १६ ॥

16. The object of the mind is that which is thinkable. The right, as well as excessive, deficient and erroneous perceptions are the causes respectively of the order and the disorder of the mind and understanding.

समनस्कानामिन्द्रियाणां प्रकृतिभावे स्थापने उपायाः —

तत्रेन्द्रियाणां समनस्कानामनुपतप्तानामनुपता-पाय प्रकृतिभावे प्रयतितव्यमेहिहेतुभिः;

तत्र ते विषयभा उस विषयमें, अनुपतप्तानाम् प्रभृतिस्व अपनी प्रकृतिमें स्थित, समनस्कानाम् मनसहित मनसहित, इन्द्रियाणाम् इन्द्रियोना इन्द्रियोंको, अनुपता-पाय स्वास्थानुवर्तन भाटे स्वस्थ तथा अपने स्वभावमें रखनेके लिए, प्रकृतिभावे विकृतिथी अथावना भाटे विकृतिसे बचानेके लिए, एभिः आ निम्न, हेतुभिः हेतुभौथी कारणों द्वारा, प्रयतितव्यम् प्रयत्न करवा भेद छे प्रयत्न करना चाहिए;

17-(1). For preserving the normality of the sense-organs and the mind, and protecting them from abnormality, effort should be made by the following means.

तद्यथा-सात्म्येन्द्रियार्थसंयोगेन बुद्ध्या सम्यग-वेक्ष्यावेक्ष्य कर्मणां सम्यक् प्रतिपादनेन, देशकाला-त्मगुणविपरीतोपासनेन चेति ।

तद् यथा जेभडे जैसे कि, सात्म्य- इन्द्रियार्थ-इन्द्रियो अने तेना विषयोना सभ इन्द्रियों और उसके विषयोंके सम, संयोगेन भोगथी योगद्वारा, बुद्ध्या बुद्धिथी बुद्धिसे, सम्यक् सारी रीते सम्यक् प्रकारसे, अवेक्ष्य भेद सोच, अवेक्ष्य भेदने विचारकर, कर्मणाम् कार्यको, सम्यक् सारी रीते भली प्रकार, प्रतिपादनेन करवाथी करनेसे, देश-काल-देश-काल देशकाल, आत्मगुणः अने आत्माना (मन तथा शरीरना) गुणथी, और आत्माके (मन व शरीरके) गुणोंसे, विपरीत-विपरीत गुणवोना आहार वजेरेना विपरीत गुणवाले आहार आदिके, उपासनेन च इति सेवनथी सेवनसे ।

17-(2). The wholesome contact of the sense organs and their objects, the proper performance of actions after intelligent and repeated scrutiny, and resorting to the habitual use of agents that counteract the prevailing traits of climate, season and one's own constitution.

१६. मनोबुद्धेः-बुद्धेः (६.)

॥ समानाति-समाति (५.)

१७. अनुपतप्तानाम्-उपतप्तानाम् (५.)

१७.(२) काकात्मगुण-काकात्मवेषप्रकृतिगुण (ग. ५.)

॥ विपरीतोपासनेन-विपरीतोपसेवनेन (५.)

तस्मादात्महितं चिकीर्षता सर्वेण सर्वे सर्वदा
स्मृतिमास्थाय सद्बुद्धमनुष्ठेयम् ॥ १७ ॥

तस्मात् तेभी इति लिए, आत्महितम् येतानु कथ्यात्
अपना कल्याणकी, चिकीर्षता करवान्नी ह्यववाणा इच्छा
रखनेवाले, सर्वेण अथाओ सब मनुष्योंको, सर्वदा
हमेशा सदा, स्मृतिम् आस्थाय स्मरन्तु राभीने स्मरण
रखकर सर्वम् अधणा सब, सद्बुद्धम् सदास्मरन्तु
सदाचरणका, अनुष्ठेयम् पालन करवुं ओध्ने पालन करना
चाहिए ॥ १७ ॥

17-(3). Therefore all those desirous
of their welfare should always remem-
ber and put into practice all the
rules of right conduct.

सद्बुद्धानुष्ठाने हेतुर्लभः—

तद्व्यनुतिष्ठन् युगपत् संपादयत्यर्थद्वयमारोग्य-
मिन्द्रियविजयं चैति;

हि तत् करवुं के तेनुं क्योंकि इस सद्बुद्धताका, अनु-
तिष्ठन् सभ्य पालन करना संपूर्ण रूपमें पालन करने-
वाला मनुष्य, आरोग्यम् आरोग्य आरोग्य, इन्द्रियविजयं
च अने इन्द्रियविजय और इन्द्रियों पर जय, इति ओ
इन, अर्थद्वयम् अने लाभोने दोनों लाभोंको, युगपत्
ओधीआवे एक ही साथ, संपादयति इति प्राप्त करे ओ
प्राप्त करता है,

18-(1). By the observance of these
rules, one achieves at once both the
objects viz. health and the conquest
of the senses.

तत् सद्बुद्धमखिलेनोपदेक्ष्यामोऽग्निवेश !

अग्निवेश हे अग्निवेश हे अग्निवेश, तत् सद्बुद्धम्
ते सदास्मरन्तु उच सदाचरणको, अखिलेन संपूर्ण रीति
संपूर्ण रूपमें, उपदेक्ष्यामः उपदेश करवुं उपदेश करेगे ।

18-2. O, Agnivesa ! we shall now
describe the entire code of right
conduct.

१८. तद्व्यनुतिष्ठन्-तद्व्यनुष्ठानम् (च. द. व.)

१८. °देक्ष्यामोऽग्निवेश-°देक्ष्यामः (च. व.)

अनुष्ठेयानि सद्बुद्धानि—

तद्यथा-देवगोब्राह्मणगुरुबृद्धसिद्धाचार्यान् सर्वेदेत्,
अग्निमुपचरेत्, ओषधीः प्रशस्ता धारयेत्, द्वी
कालानुपस्पृशेत्, मलायनेष्वमीक्षणं पादयोः
वैमल्यमावध्यात्, त्रिः पक्षस्य केशाश्मशुलो-
नक्षान् संहारयेत्,

तद् यथा जेभके जेसे कि, देव-गो-देव-आम देवता-
गाय, ब्राह्मण-गुरु-प्राक्ष्यन्तु ब्राह्मण-गुरु, बृद्ध-सिद्ध-
वृद्ध-सिद्ध बृद्ध-सिद्ध, आचार्यान् अने आचार्योंनुं और
आचार्यका, अर्चयेत् पूजन करवुं पूजन करे, अग्निम्
अग्निनी अग्निकी, उपचरेत् सेवा करवी-होम करवे
सेवा करे-होम करे, प्रशस्ताः उत्तम उत्तम, ओषधीः
औषधियों औषधियोंको, धारयेत् धारवुं करवी धारण
करे, द्वी ओ दोनों, कालौ वषात (सवार अने साने)
समय (प्रातःकाल व सायंकालमें), उपस्पृशेत् संप्रक्षालन
करवुं सन्ध्यावन्दन करे, मलायनेषु अधणा मलमात्रोनी
सब मलस्थानोंकी, पादयोः च तथा पओनी पैरोंकी,
अमीक्षणम् बारंबार बारबार, वैमल्यम् स्वच्छता स्वच्छता,
आवध्यात् राखवी रखवे, पक्षस्य पक्षमात्रमात्र पक्ष
दिनमें, त्रिः त्रय वषात तीन बार, केशाश्मशुलो-
माथाना वाग-भूछ-हाडी चिरके बाल-हाडी-मुँछ, नक्षान् ग्रन्थ
नभ और नाखनोंको, संहारयेत् कपाववा ओध्ने कटवावे;

18-(3). It includes reverence for the
gods, cows, brahmanas preceptor,
elders, adepts and for teachers; the
tending of the (ceremonial) fire; the
wearing of the holy herbs; bathing
twice daily; repeated cleansing of the
excretory orifices and the feet; trimm-
ing the hair of the head and the beard
and the nails thrice a fortnight;

नित्यमनुपहतवासाः सुमनाः सुमन्त्रिः स्यात्,
साधुवेशः, प्रसिद्धकेशः, मूर्धभोजब्राह्मणपात्रैक-
नित्यः, धूमपः पूर्वामिमाषी, सुमुक्कः, दुर्गन्ध-
पपत्ता, होता, यद्या, दाता, चतुष्पथार्ता

१८. अग्निमुपचरेत्-अग्निमनुचरेत् (प.)

१८. प्रसिद्धकेशः-प्रसन्नचित्तकेशो (च. व. च. छ. उ. व. द. व. प.)

नमस्कृता, बलीनामुपहृता. अतिथीनां पूजकः, विदुष्यः पिण्डवः, काले हितमितमधुरार्थवादी, बह्वात्मा, धर्मात्मा, हेतावीर्युः, फले नेर्युः, निश्चिन्तः, निर्भीकः, हीमान्, धीमान्, महोत्साहः, दक्षः, क्षमावान्, धार्मिकः, आस्तिकः, विनयबुद्धि-विद्यामिजनवयोवृद्धसिद्धाचार्याणामुपासिता,

नित्यम् हरेर्शां नित्य, अनुपहत-२२२७ अने १४४५ विनानां साफ-विना फटे, वास्ताः वस्त्रो पहरेवा वस्त्र चारण करे, सुमनाः प्रसन्न मनवाणा रहेवुं ओष्ठो प्रसन्नमन रहे, सुगन्धिः स्वात् सुगन्धी पदार्थो धारण करेवा ओष्ठो सुगन्धवाले पदार्थो धारण करे, साधुवेषाः शिक्ष ननने श्रेष्ठ पोषाक पहरेवा ओष्ठो सौम्य वेषको चारण करे, प्रसिद्धकेसः वाण ओष्ठो २५५५ ओष्ठो बालोंको संचारकर रखे, मूर्ध-भाषाभां शिरमें, ओष्ठो कानमें, ज्ञान-नाकभां नाकमें, पाद-अने पजे और पैरोमें, तैल-नित्यः नित्य तैल लगावुं ओष्ठो सदा तैल लगावे, धूमपः धूमपान करेवुं ओष्ठो धूमपान करे, पूर्व-अभिभाषी प्रथम संभाषणशील भवुं ओष्ठो मिलनेपर प्रथम क्षेमकुशल पूछे, सुमुखाः प्रसन्न मुखवाणा भवुं ओष्ठो प्रसन्नमुख रहे, दुर्गेषु संकट-अस्तना विपत्तिमें फंसे हुआंका, अश्रुपपत्ता रक्षि भवुं ओष्ठो रक्षक बने, होता होम करेवा होम करनेवाला, बद्धा यज्ञ करेवा यज्ञ करनेवाला, दाता दान करेवा दान देनेवाला, चतुष्पथानाम् अष्टाध्याने चोराहोपर, नमस्कृता नमस्कार करेवा नमस्कार करनेवाला, बलीनाम् नमस्कार करेवा बलि बलि, उपहृता आपवावाये करनेवाला, अतिथीनाम् अतिथीओने अभ्यागतोंका, पूजकः पूजक पूजन करनेवाला, विदुष्यः विदुने पितरोंको, पिण्डवः पिंड आपनकर पिण्ड देनेवाला, काले श्रेष्ठसमये समयपर, हित-मित-मधुर-हितकर, आपस्यर अने श्रेष्ठ हितकारी बोधा और मधुर, बर्णवादी तथा अर्थवाणुं श्रेष्ठ और अर्थयुक्त बोलने-वाला होना चाहिए, बह्व-आत्मा संयमी चित्तेश्वर, धर्मात्मा धर्मोभा धर्मात्मा, हेता ईर्युः कारकुभां धर्मो

करेवा कारणमें ईर्ष्या करनेवाला, काले न ईर्युः परंतु इणभां धर्मो नहि करेवा परन्तु फलमें ईर्ष्या न करने-वाला, निश्चिन्तः निश्चिन्त चिंतारहित, निर्भीकः निर्भीक भयरहित, हीमात् क्षमावान् क्षमाशील, धीमात् बुद्धिमान्, महोत्साहः उत्तु उत्साही अति उत्साह-शील, दक्षः अतुर चतुर, क्षमावान् क्षमाशील, क्षमाशील, धार्मिकः धार्मिक धार्मिक, आस्तिकः आस्तिक आस्तिक, विनय-बुद्धि-अने विनय-शुद्धि विनय-बुद्धि, विद्या-विद्या विद्या, अमिजन-कुल कुल, वयोवृद्ध-अने उभरधी नेकी श्रेष्ठ होय तेओनी और आयुमें जो बड़े हो उसकी, सिद्ध-तथा सिद्ध तथा सिद्ध पुरुषों, आचार्यानाम् अने आचार्योंनी एवं आचार्योंकी, उपासिता सेवा करेवा उपासना करनेवाला होना चाहिए;

18-(4.) The wearing of clean and untorn apparel; keeping a cheerful disposition and using of perfumes; being well dressed; keeping the hair well-toiletteed; the daily use of oil for the head, the ears, the nostrils and the feet; smoking; taking the initiative in conversation; being pleasant-faced; helping the distressed; making burnt-offerings; sacrificing; charitableness; saluting at public places; making peace offerings; hospitality to guests; offering of food-balls to the manes; wholesome, measured, palatable and timely speech; self control; piety; envy of merits and non-envy of the fruits of merits; freedom from anxiety; fearlessness; modesty; sagacity; high-spirits; dexterity; forgiveness; piety; faith; the service of those who are superior to oneself in modesty, intellect, learning, birth and in age, as also that of the adepts and preceptors;

१८. विदुष्यः-विदुषात् (उ. द.)

२०. नित्यमनुपहतवासाः-नित्यमनुपहतवासाः (च. प. प.)

२१. सुमनाः-सुमनः (च. प.)

२२. वृद्धसिद्धाचार्याणामुपासिता-१

(च. प.)

छत्री दण्डी मौली सोपानत्को युगमात्रदण्डि-
चरेत्,

छत्री, दण्डी, मौली छत्री, छाकडी અને પાધડી
ધારણ કરી છત્ર વ લકડીકો નેઝર ઓર પગડી બાંધકર,
સોપાનત્ક: તથા પગરખાં પહેરી તથા જુતે પહનકર,
યુગમાત્રદ્ધ ચાર હાથ આગળ બેઠાં જાપને આગે ચાર
હાથતક વેચકર, વિચરેત્ ચાલવું બેઠાંએ ચલનાં चाहिए,

18-(5) carrying an umbrella and a
staff; wearing a turban; the wearing
of shoes; looking ahead while walking
with heedfulness;

મજ્જલાચારશીલઃ, કુચેલાસ્થિકણ્ટકામેધ્ય-
કેશતુષ્ટકરમસકપાલજ્ઞાનવલિભૂમીનાં પરિહર્તા,
પ્રાક્ ભમાદ્ વ્યાયામવર્જી સ્યાત્,

મજ્જલ-મંગલ માંગલિક, આચારશીલઃ આચારને
સેવનાર થવું બેઠાંએ ક્રિયાઓકા કરનેવાલા હોનાં चाहिए,
કુચેલ-અસ્થિ-શુદ્ધ વસ્ત્ર-હાડકાં જીવે વસ્ત્ર-અસ્થિ, કણ્ટક-
જમેષ્વ-કાંટા-અપવિત્ર વસ્તુ કાટે-અપવિત્ર વસ્તુ, કેશ-તુષ-
વાળ તથા ફાતરનાં ચાલ ઓર તુષોંકા, ઉત્કર-મસ્મ-
ઠગલો-રાખ કૂટાં-મસ્મ, કપાલ-ડીકરાં ઠીકરે, સ્નાન-વલિ-
તથા સ્નાન અને બલિ તથા જડાં પર સ્નાન ક્રિયા હો
ઓર વલિ હી ગદે હો વૈસી, ભૂમીનામ્ ભૂમિ ભૂમિ,
પરિહર્તા એઓને ત્યાગ કરવેા इनका त्याग करे, भमात्
પ્રાક્ થાકતા પહેલાં થકાન હોનેસે પહિલે હી, વ્યાયામ-
બ્યાયામનેા વ્યાયામકો, વર્જી ત્યાગ કરનાર છોડનેવાલા,
સ્યાત્ થવું બેઠાંએ હોનાં चाहिए,

18-(6) auspicious behaviour; avoid-
ance of rags, bones, thorns, offal
hair, refuse, ashes, fragments of earthen
vessels and of places of bathing and
sacrifice offering; relaxing from work
before feeling the strain;

૧૮. મૌલી-મૌલિમાન્ (વ. ૫.)

„ „ -મૌની (૫.)

„ યુગમાત્ર-નક્તમ્ યુગનાત્ર (વ. ૫.)

„ વિચરેત્-અનુચરેત્ (જ.)

૧૮. સ્નાનવલિભૂમીનામ્-સ્નાનભૂમીનામ્ (જ. ઠ.)

સર્વપ્રાણિણુ વન્ધુભૂતઃ સ્યાત્, કુચાનામનુનેતા,
મીતાનામાશ્વાસયિતા, દીનાનામભ્યુપપત્તા સત્ય-
સંધઃ, સામપ્રધાનઃ, પરપરુષવચનસહિષ્ણુઃ, અમર્ષજ્ઞઃ,
પ્રશમગુણવર્ધી, રાગદ્વેષદેતૃનાં હન્તા ચ ॥ ૧૮ ॥

સર્વ- પ્રાણિણુ સર્વ પ્રાણીઓમાં સર્વ પ્રાણિયોં,
વન્ધુભૂતઃ બંધુભાવ રાખવાવાળા વન્ધુમાત્ર રક્ષનેવાલા,
સ્યાત્ થવું બેઠાંએ હોનાં चाहिए, કુચાનામ્ યુચે
અથેલા પુરુષોને કોષી પુરુષોંકો, અનુનેતા વિનયથી સમ-
બલનાર જાનત કરનેવાલા, મીતાનામ્ ધીમેલાઓને ડરે
હુઓંકો, આશ્વાસયિતા આશ્વાસન આપનાર આશ્વાસન
દેનેવાલા, દીનાનામ્ ગરીબોંને ગરીબોંકો, અભ્યુપપત્તા
શરણ આપનાર શરણ લેનેવાલા, સત્યસંધઃ સત્ય પ્રતિજ્ઞા-
વાળાં ગમ્ય પ્રાંતજ્ઞાવાલા, સામપ્રધાનઃ સામત્વપ્રધાન
જ્ઞાનિકો મુખ્ય માનનેવાલા, પર- ધીબનાં દુસરેકે, પરુષ-
કંઠાર કઠોર, વચન-વચન વચનકો, સહિષ્ણુઃ સહન કરનાર
સહન કરનેવાલા, અમર્ષજ્ઞઃ ક્ષમાવાન ક્ષમાશીલ, પ્રશમગુણ-
શાંતિને શુદ્ધરૂપે જ્ઞાનિકો ગુણરૂપે, વર્ધી બેનાર વેચને
વાલા, રાગદ્વેષ- અને રાગ-દ્વેષના રાગદ્વેષકે, દેતૃનામ્
કારણના કારણોંકા, હન્તા નાશક થવું બેઠાંએ નાશ
કરનેવાલા હોનાં चाहिए ॥ ૧૮ ॥

18-(7) brotherhood to all creatures;
winning over the angry; consoling
the frightened; befriending the desti-
tute; truthfulness; peaceful disposition;
bearing with harsh words from others;
overcoming impatience; showing a
tranquil disposition; and removing the
causes of passion and aversion.

અનનુષ્ટયાન્યસદ્વૃત્તાન—

નાનૃતં શ્ર્યાત્, નાન્યસ્વમાદદીત, નાન્યસ્થિય-
મમિલપેજ્ઞાન્યશ્રિયં, ન વૈરં રોષયેત્, ન કુર્યાત્
પાપં, ન પાપેડપિ પાપી સ્યાત્, નાન્યદોષાન્ શ્ર્યાત્;
નાન્યરહસ્યમાગમયેત્, નાધાર્મિકૈર્ન નરેન્દ્રદ્વિદેઃ
સહાસીત નોન્મર્ત્તર્ન પતિતૈર્ન ભૂણહન્દુર્મિર્ન
શુદ્રૈર્ન હુદ્ધં,

૧૮. સામપ્રધાનઃ—શમપ્રધાનઃ (જ. ત. ૫.)

૧૯. પાપી—પાપઃ (વ. ૫.)

अनुसृतम् असत्यं कृतं, न ब्रूयात् न भोक्ष्येत् न बोधे,
अन्यस्वम् भोक्ष्येत् न धनं दूसरेका धनं, न जाददीत
न वेपुं न लेवे, अन्यस्त्रियम् परस्त्रीनी दूसरेकी लीकी,
अन्यस्त्रियम् तथा परधननी तथा दूसरेकी संपत्तिकी,
न जमिलयेत् धनं न करवी चाहना न करे, वैरम् नेर
वैर, न रोचयेत् न धृष्ट्युं न करे, पापम् पाप पाप,
न कुर्वात् न करपुं न करे, पापे अपि पापीना साधुं
पापी पुरुष पर मी, पापी न स्वात् पाप करनार न धपुं
पाप न करे, अन्यदोषान् भोक्ष्यन् दोष दूसरेके दोषोंको,
न ब्रूयात् न कहेवा न कहे, अन्यरहस्यम् भोक्ष्यन्
युक्तं वाता दूसरोंकी गुप्त बातोंको, न आगमयेत्
भेदशर्मा न धाववी प्रकाशमें न लाए, अधार्मिकैः
अधर्मी अधार्मिक पुरुषोंके, सह न जासीत साथे नहि
भेसपुं साथ न बैठे, नरैर्द्रव्यैः राक्षसांश्च अभिय
पुरुषेभ्यो साथे राजा जिससे द्वेष रखता हो उन पुरुषोंके साथ,
न नहि नहीं, उन्मत्तैः उन्मत्त साथे पागलके साथ, न
नहि नहीं, पतितैः पतित साथे पतितोंके साथ, न नहि नहीं,
शूणहन्तृभिः शूणहत्या करनार साथे गर्भहत्या करने-
वालोंके साथ, न नहि नहीं, क्षुद्रैः नीच साथे नीच कर्म
करनेवालोंके साथ, न नहि नहीं, दुष्टैः अने दुष्टों साथे
और दुष्टोंके साथ, न नहि भेसपुं नहीं बैठे,

19-(1) The master said, "speak no
untruth; take not away other's goods;
covet not another's wife or another's
wealth; delight not in vengeance;
commit no sin; sin not even against
a sinner; expose not another's short-
coming; pry not into others' secrets;
keep not the company of those who
are irreligious, disloyal to the king,
arrogant, depraved, given to feticide,
mean and wicked;

न दुष्टयानान्यारोहेत्, न जानुसमं कठिन-
मासनमभ्यासीत्, नानास्तीर्णमनुपहितमविशालम-

१९. न जानुसमम्-नाजानुसमम् (च.)

,, मस्तके-कण्ठे (ग.)

समं वा शयनं प्रपद्येत, न गिरिविषममस्तकेष्वनु-
चरेत्, न प्रुममारोहेत्, न जलोप्रवेगमवगाहेत्,
न कूलच्छायामुपासीत्, नाभ्युत्पातमभित्यरेत्,

दुष्ट-यानानि भराव वाहन दूषित सवारीपर, न
जारोहेत् उपर न भेसपुं सवार न हो, जानुसमम्
गोष्ठ्यु जेट्या ठीका घुटनोंको समान ऊंचे, कठिनम्
अने कठ्यु और कठिन, आसनम् आसन उपर आसन
पर, न अभ्यासीत् न भेसपुं न बैठे, नानास्तीर्णम् पाथथी
विनानी बिना बिछाये, अनुपहितम् ओशीका विनानी
सिरहानेके रहित, अविशालम् टूंडी संकुचित, असमम् वा
अथवा विषम ऊंचीनीची, शयनम् शय्या उपर शय्यापर,
न प्रपद्येत सपुं नहि न सोवे, गिरिविषम-पर्वतना
विषम पहाडोंके ऊंचेनीचे, मस्तकेषु शिखर उपर चोटीयों
पर, न अनुचरेत् करपुं नहि न घुमे, हुमम् आ उपर
वृक्ष पर, न आरोहेत् अटपुं नहि न चढ़े, जलोप्रवेगम्
जलना उग्र प्रवाहमा पानीके तेज प्रवाहमें, न अवगाहेत्
नहापुं नहि ज्ञान न करे, कूलच्छायाम् नदीना डिनारा-
नी छायाभा नदीके किनारेकी छायामें, न उपासीत्
भेसपुं नहि नहीं बैठे, अभि-उत्पातम् आगना भस्का
अग्निकी झपटके, अभितः योभेर आसपास, न चरेत्
करपुं नहि न फिरे,

19-(2) ride not a bad mount; sit not
on a hard and knee-high seat; sleep not
on an unspreed, uncovered, narrow
and uneven bed; roam not on the
jagged peaks of mountains; climb not
trees; bathe not in rapidly flowing
waters; rest not under the shade of
a bank; move not in the vicinity of
conflagrations;

नोच्चैर्हसेत्, न शब्दवन्तं मारुतं मुञ्चेत्,
नानावृतमुखो जुम्भा क्षवथुं हास्यं वा प्रवर्तयेत्,
न नासिकां कुष्णीयात्, न दन्तान् विघट्टयेत्,
न नखान् वादयेत्, नास्थीन्यभिहन्त्यात्, न भूमिं

१९. न कूलच्छायामुपासीत्-कूलच्छाया मोपासीत् (च.)

,, नानावृत-नासंकृत (ग. च. घ.)

विलिखेत्, न छिन्धाचुणं, न लोष्टं मृदनीयात्,
न विगुणमङ्गैश्चेष्टेत्,

उच्यते: छिद्येथी अंचये, न हसेत् न हसपुं न हसे,
सख्यवन्तं शब्दयुक्तं शब्दके साथ, मास्यत् अपान वायु
अपान वायुको, न मुञ्चत् न छेत् न छोडे, अनावृत-
मुखाः शोडुं दांका विना मुखको विना दांके, जृम्भाम्
जृम्भासुं जम्भाई, क्षयथुम् छेत् छीक, वा हास्यम् के
हास्य अथवा हास्य, न प्रवर्तयेत् कर्तुं नहि न करे,
नासिकाम् नाकने नाकको, न कुष्णीयात् न भोतरपुं
न कुरेदे, वन्तात् दात दांतोंको, न विषट्ठयेत् न कथ-
कथावत् न किटकिटार, मलान् नभोने नखोंको, न
बादयेत् अवाज न करवे न बजाये, अस्थीनि हाडों
अस्थियोंको, न अमिहन्त्यात् न अटकावत् न टकराये,
भूमिम् जमीनने भूमिको, न विलिखेत् न भोतरवी
न कुरेदे, कृणम् तथ्यभक्षाने तिनके, न छिन्धात् न तोड्यां
न तोडे, लोष्टम् माटीना ढेक्षने मिट्टीके ढेलेको, न मृदनीयात्
पगवडे न भांगपुं न फोडे, अङ्गैः अङ्गाथी अंगोंको,
विगुणं विगुण व्यर्थमें टेढामेडा, न चेष्टेत चेष्टा न
करवी न करे;

19-(3). laugh not loudly; indulge
not in audible release of wind; do
not yawn, sneeze or laugh without
covering the mouth; do not pick the
nose; do not gnash the teeth; do not
drum with the nails; do not strike
the bones one with another; scratch
not the ground; do not idly pick at
grass-blades or knead a clod of mud;
make not unseemly gestures;

ज्योतींष्यनिष्टममेध्यमशस्तं च नाभिबीक्षेत,
न हुंकुर्याच्छब्दं, न चैत्यध्वजगुरुपूज्याशस्तच्छाया-
माक्रामेत्, न क्षपास्वमरसदनचैत्यचत्वरचतुष्यथो-
पवनश्मशानाघातनान्यासेवेत, नैकः शून्यगृहं न
चाटवीमनुप्रविशेत्,

१९. अमेध्यमशस्तं-अशस्तं च (ब.)
" न हुंकुर्याच्छब्दं-न हुंकुर्यात् शिबं (ब.)
" पूज्याशस्तं-पूज्याभिज्ञस्त (ग.)
" न चाटवीमनुप्रविशेत्-नाटवीं चानुप्रविशेत् (ग.)

ज्योतींषि अति तेजस्वी तैजस पदार्थोंको, अभिष्टम्
अभिष्ट अग्रिय, अमेध्यम् च अपवित्र अपवित्र, अशस्तम्
अने अप्रशस्त और निन्दित वस्तुओंको, न नहि न,
अभिबीक्षेत भेवी देखें, क्षयन् शयने क्षयको देखकर,
हुं हुंकार हुंकार, न कुर्वात् न करवे न करे, चैत्यध्वज-
गामना प्रधानशक्ति-ध्वज चैत्य-गांवके प्रधानध्वज-ध्वजा,
गुरुपूज्य-गुरु-पूज्य गुरु-पूज्य, अशस्त-अने निंदिता
पुरुषों और निन्दित पुरुषोंकी, छायां छाया छायाको, न
आक्रामेत् ओलंगवी नहि लाचना नहीं चाहिए, क्षपास्त
रात्रिमां रात्रिमें, अमरसदन-देवालय देवालय, चैत्य-चैत्य
चैत्यमन्दिर, चत्वर-चौदो आंगन, चतुष्यथ-आर रस्ता
चौराहा, उपवन-उपवन बगीचा, श्मशान-श्मशान
श्मशान, आघातनाभि अने वधस्थानमां और वधस्थानमें,
न आसेवेत निवास न करवे नहीं रहना चाहिए, एकः
अकेला अकेला, शून्यगृहम् सुना घरमां शून्य घरमें,
आटवीम् च अने अङ्गक्षमां और अंगलमें, न अनुप्रविशेत्
प्रवेश न करवे प्रवेश न करे;

19-(4). gaze not at luminaries or at
undesirable, unclean and inauspicious
sights; despise not a dead body; cross
not the shadow of a tutelary tree,
flag, teacher, and of worshipful or
blameworthy object; do not repair
at night to a temple, totem tree,
public hall, square, public park, crema-
torium or scaffold; enter not alone
an uninhabited house or a forest;

न पापवृक्षान् स्त्रीमित्रवृक्षान् भजेत्, नोत्तमै-
र्विरुध्येत्, नावरानुपासीत, न जिह्वं रोचयेत्,
नानार्यमाश्रयेत्, न भयमुत्पादयेत्, न साहसाति-
स्वप्नप्रजागरकानपानाशनाभ्यासेवेत, नोर्ष्वजानु-
श्चिरं तिष्ठेत्,

पापवृक्षान् पापाचार्यी पापकी वृक्षोंके, स्त्री-स्त्री
स्त्री, मित्र-मित्र मित्र, वृक्षात् नोकरने नौकरको,
न भजेत् शयनां नहि न रक्के, उत्तमैः शिष्ट पुरुषों
साथे शिष्ट पुरुषोंके साथ, न विरुध्येत् विरोध न करवे

विरोध न करे, अवसान् नीचनी नीच पुरुषोंकी, न उपासीत सेवा न करे, निम्नम् दुष्टितामां कुटिलतामं, न रोचयेत् प्रीति न करे, मन न करे, अनार्यम् अनार्यम्। दुष्टका, न आश्रयेत् आश्रय न देवे। आश्रय न करे, भयम् भय भय, न उत्पादयेत् उपज न करे। उत्पन्न न करे, साहस-साहस साहस, अतिस्वप्न-अधिक निद्रा बहुत सोना, प्रजागर-अति उभगरे। बहुत जागना, स्नान-अतिस्नान बहुत स्नान, पान-अधु पान बहुत पीना, अशान्ति अने अधु भोगन और बहुत खाना, न आसेवेत् न करे। नहीं करना चाहिए, ऊर्ध्वजानुः उभङ्ग घुटने उठाकर, चिरम् धांशे। बधत् देर तक, निद्रम् न भेसपुं न बैठे:

19-(5). take not for wife, friend or servant persons of sinful conduct; contend not with your superiors; consort not with your inferiors; do not curry favour with the crooked; take not the shelter of a non-Arya (untrustworthy man) spread not panic; do not indulge in rash acts or excesses of sleep, waking, bathing, drinking or eating; sit not long on the haunches with the knees up;

न व्यालानुपसर्पैश्च वृष्टिणो न विषाणिनः, पुरो-
वातातपायश्यायातिप्रवाताञ्जयात्, कलिं नारमेत.

व्यालान् साप, बाध, आदि सांप-व्याघ्र आदि प्राणियों, वृष्टिणः दंष्ट्रावाणां प्राक्षुरीशो दाढवाले प्राणियों, विषाणिनः तथा गाय, भैंस वजरे शींग्रवाणां पशुओंकी और गाय भैंस इत्यादि शिंग्रवाले पशुके, न उपसर्पेत् पासे न जपुं पास न जाए, पुरोवात-पूर्वने। पवन पूर्वकी वायु, आतप-तड्डे। धूप, अबश्वाव-अश्व। ओस, अतिप्रवातान् अने अतिपवनान् और तेज वायुका, ज्ञात् सेवा न करे, कलिम् दुष्टने। झगडेका, न नारमेत् न आरम्भवे। आरम्भ न करे,

19-(6). go not near cruel, fanged or horned animals; avoid headwinds, severe sun, frost and storms; provoke not a quarrel;

नासुनिभृतोऽग्निमुपासीत नोच्छिष्टः, नाधः कृत्वा प्रतापयेत्, नाविगतक्लमो नानाप्लुतवदनो न नम्र उपस्पृशेत्, न स्नानशाठ्या स्पृशेत्समाङ्गं, न केशाग्राण्यमिहन्त्यात्, नोपस्पृश्य एव वाससी बिभृयात्.

असुनिभृतः अेकाग्र चित्त विना एकाग्र मनके विना, उच्छिष्टः अने उच्छिष्ट अवस्थाभां और उच्छिष्ट अवस्थामें, अग्निम् न उपासीत अग्नि पासे भेसपुं नहि। अग्निके पास न बैठे, नाधःकृत्वा अग्निने नीचे राखीने अविगते नीचे रख कर, न प्रतापयेत् शेक न देवे। न सेके, अविगत-क्लमः थक उतथां विना थकान लिये विना, अनप्लुत-वदनः माथुं पलाय्या विना शिरको जलसे गीला किये विना, न नहि न, नम्रः नम्र अवस्थाभां नंगा होकर, न उपस्पृशेत् स्नान न करे। स्नानशाठ्या नहावाना लुगडांथी नहानेकी धोतीसे, उक्त-माङ्गम् माथुं शिरको. न स्पृशेत् न लुगपु न पड़े, केशाग्राणि वाणना अश्लेषागने बालोंके अप्रभागको, न अमिहन्त्यात् न आटका न झटके, उपस्पृश्य नाहीने स्नान करके, ते एव अेव उन्ही, वाससी बेलीनां कपडां गीले कपड़ोंको, न बिभृयात् न पहरेवां न पहने;

19-(7). tend not the sacrificial fire inattentively or in a state of pollution; do not warm yourself by keeping a fire underneath; bathe not while fatigued or without first washing the face or in a naked condition; dry not the head with a cloth worn while bathing; do not thrash the tresses with the hands; do not put on the same clothes after a bath;

नास्पृष्ट्वा रक्षाज्यपूज्यमङ्गलसुमनसोऽग्नि-
निष्कामेत्, न पूज्यमङ्गलाम्यपसव्यं गच्छेत्त-
राण्यनुवक्षिणम् ॥ १९ ॥

रत्न-रत्न रत्न, आज्य-धी ची, पूज्य-पूज्य पूज्य, मङ्गल अन्य भंगणकारी ६०थे। एवं मांगलिक वस्तुओंका,

१९. नासुनिभृतो-नानिभृतो (ग. च. द. व.)

,, नानाप्लुतवदनो-नानाप्लुत वदनं ध्रुवे (ग.)

सुमन्त्रः अने पुष्पने। तथा कूल आदिका, अस्तुष्टवा २५६१ कथा विना विना स्पर्श किए, न अस्मिन्विष्णवेत् ५२१। ७६१२ न नीकेणपुं चरसे बाहिर न निकले, पूज्य-पूज्य पूज्य, मङ्गलाणि अने भंगल पक्षधेने और मांगलिक पदायोंको, अपसव्यम् ५७१। १२३ २११। ने वाम पार्श्वसे, न गच्छेत् ७७१। नहि न जाये, इतराणि अने अभंगल पक्षधेने और अमंगल वस्तुओंके, अनुदक्षिणम् ७८१। १२३ २११। ने दक्षिण पार्श्वसे रक्कर, न गच्छेत् ७७१। नहि न जाये ॥ १९

19. step not out of doors without touching precious stones, sacrificial ghee, worshipful and auspicious objects and flowers; do not walk by keeping holy and auspicious objects on your left and things of a dissimilar nature on the right;

नारक्षपाणिर्नास्नातो नोपहतवासा नाजपित्वा नाहुत्वा देवताभ्यो नानिरूप्य पितृभ्यो नादस्वा गुरुभ्यो नातिथिभ्यो नोपाभित्तेभ्यो नापुण्यगन्धो नामाली नाप्रक्षालितपाणिपादचदनो नाशुद्धमुखो नोदकमुखो न विमना नाभक्षाशिष्टाशुचिक्षुचित-परिचरतो न पात्रीष्वमेध्यासु नादेशे नाकाले नाकीर्णे नादस्वाऽप्रममये नाप्रोक्षितं प्रोक्षणोदकैर्न मन्त्रैरनमिमन्त्रितं न कुत्सयन् कुत्सितं न प्रति-कूलोपहितमजमाददीत, न पर्युषितमन्यत्र मांस-हरितकशुष्कशाकफलमक्ष्येभ्यः,

नारक्षपाणिः हाथमां २११ धारण कथा विना रत्नोंको हाथमें लिये विना, न नहि नहीं, अस्नातः २११। ५१ कथा विना स्नान किये विना, न नहि नहीं, उपहतवासाः ६१६६ ५२१ पक्षेरीने फटे हुए वस्त्र पहिनकर, न नहि नहीं, अजपित्वा ७७५ कथा विना जप किये विना, न नहि नहीं, अहुत्वा ६६१ कथा विना हवन किये विना, न नहि नहीं, देवताभ्यः देवताओंने देवताओंके लिए, अनिरूप्य नैवेद्य कथा विना नैवेद्य दिये विना, न नहि नहीं, पितृभ्यः पितृओं पितरों, गुरुभ्यः गुरु गुरु, अतिथिभ्यः अतिथि अतिथियों, उपाभित्तेभ्यः अने आभितोने और आभितोंको, अदस्वा अपसव्य कथा विना दिये विना, न नहि नहीं, अपुण्यगन्धः

पुष्प भंगानुं लेपन कथा विना पुष्प गन्ध धारण किये विना, न नहि नहीं, अमाली भाला पक्षेरी विना पुष्प-माला धारण किये विना, न नहि नहीं, अप्रक्षालित-पाणि-पाद-चदनः हाथ-पंज अने भोदुं धामा विना हाथ पांव और मुख धोये विना, न नहि नहीं, अशुद्ध-मुखः शुभशुद्धि कथा विना शुभशुद्धि किये विना, न नहि नहीं, उदकमुखः उत्तर १२३ भुज करीने उत्तर तरफ मुख करके, न नहि नहीं, विमनाः पीन कथमां भन ६७१। ६२२ कार्यमें मन लगाकर, न नहि नहीं, अमन्त्र-अभक्त अभक्त, अक्षिष्ट-अशिष्ट अक्षिष्ट, अशुचि-अपवित्र अपवित्र, क्षुचित-तथा भूष्या तथा भूये, परिचरः ने। ६२२ के लावेधुं नौकरोसे लाया, न नहि नहीं, अमेध्यासु अपवित्र अपवित्र, पात्रीषु पात्रमां पात्रोंमें, न नहि नहीं, अदेशे अपवित्र स्थान अपवित्र स्थानमें, न नहि नहीं, अकाले तथा अकालमां असमयमें, न नहि नहीं, नाकीर्णे धक्षु ६७१। ७२१ ७२१। ७२२ बहुत लोगोंसे व्याप्त स्थानमें, न नहि नहीं, अक्षये अमय अग्निने प्रथम अग्निको प्रथम, अदस्वा आप्या विना दिये विना, न नहि नहीं, प्रोक्षणोदकैः प्रोक्षणेदकैः प्रोक्षणोदक, अप्रोक्षितम् सिंघन कथा विना मंत्रोसे प्रोक्षित किये विना, न नहि नहीं, मन्त्रैः मन्त्रो ६२२ वेदमंत्रोसे, अनमिमन्त्रितम् अभिमन्त्रित कथा विना अभिमन्त्रित किये विना, न नहि नहीं, कुत्सयन् निन्द ६२२। ६२२। निन्दा करते हुए, न नहि नहीं, कुत्सितम् तथा निन्दित निन्दित, न नहि नहीं, प्रतिकूल-अने प्रतिद्वेष भावनेओं और प्रतिकूल मनुष्योंसे, उपहितम् लावेधुं लाया हुआ, अजम् अज अज, न नहि नहीं, माददीत भातुं खाना चाहिए, मांस-मांस मांस, हरितक-आहु बजेरे हरितक शाक, शुष्कशाक-सुकां शाक सूखे हुए शाक, कक-इण फल, मक्ष्येभ्यः अने ६२२ बजेरे मक्ष्य और लघु आदि मक्ष्य पदायोंके, अन्यत्र सिंघाय पीणुं सिंघा दूसरी वस्तुओंको, पर्युषितम् पाली न भातुं बासी नहीं खाना चाहिए;

20-(1) Partake not of a meal without wearing a jewel on the hand; without having had a bath; clad in tattered clothes, without saying your prayers, without performing the homa, without offering to the household gods

and the manes, without first feeding the elders, guests and dependants; unscented; ungarlanded; without cleansing the hands, feet and face; with unclean mouth; with the face towards the north; listlessly; waited on by an undevoted, unmannerly, unclean or hungry attendant; in improper vessels; in an improper place; at an improper time; amidst a crowd; without first offering to Agni (sacrificial fire); without besprinkling the food with sanctified water and without saying scriptural chants over it; while reviling any one; of a vile description; served by ill-wishers; consisting of stale articles with the exception of flesh, greens, dry vegetables and fruits;

नारोषभुक् स्यादन्यत्र दक्षिमधुलवणसक्तु-
सर्पिभ्यः न नक्तं दधि भुञ्जीत, न सकूनेकान-
क्षीयाञ्च निशि न भुक्त्वा न बहूञ्च द्विर्नोदकान्त-
रितात्, न छित्त्वा द्विजैर्मक्षयेत् ॥ २० ॥

दक्षि-मधु- इहाँ, मध दही-शहद, कवण-सक्तु-भीड़ु-
साथवे। नमक-सत्, सर्पिभ्यः अने घी और घी, अन्यत्र
सिन्धुमना भील पदार्थों इनको छोड़कर शेष पदार्थ,
नारोषभुक् नमती वेणुओं से पूछु आना। संपूर्ण रूपमें
खानेवाला, न स्वात् न भुं नही होना चाहिए, नक्तम्
रात्रे रातमें, दधि इहाँ दही, न भुञ्जीत न भुं नही
खाना चाहिए, एकान् ओके। बिना अन्य किसी वस्तुके,
सक्तु साथवे सक्तुओंको, न क्षीयात् न भवे नही
खाना चाहिए, निशि रात्रे रातमें, न न्हि नही, भुक्त्वा
ओके। कड़ीने भोजन खाकर, न न्हि नही, बहून्
अधिक मात्राओं अधिक मात्रामें, न न्हि नही, द्विः
दो बार, न न्हि नही, उदकान्तरितात् पानी
न पान कड़ीने बीचमें जल पीकर, न न्हि नही, द्विजैः

२०. कवण-पलक (प.)

,, -सल्लि (प.)

अने दंतथी दांतसे, छित्त्वा तोड़ने चबाते हुए, न न्हि
नहीं, मक्षयेत् भावे खाना चाहिए ॥ २० ॥

20. partake not of a meal without leaving remnants except of curds, honey, salt, roasted grain flour and ghee; eat not curds at night, eat not roasted grain flour by itself or at night or after a meal or in large quantities or at both meals, or interspersed with draughts of water; eat not by tearing with the teeth.

नानृजुः क्षुयान्नाद्यान्न शयीत, न वेगितोऽन्य-
कार्यः स्यात्, न वाय्वग्निसलिलसोमार्कद्विजगुरु-
प्रतिमुखं निष्टीविका(वात)वर्चोमूत्राण्युत्सृजेत्,

नानृजुः वांका वणीने टेडा होकर, न क्षुयात् छींक
न भावी न छींके, न नद्यात् वांका वणीने भावुं न्हि
टेडा होकर न खाये, न शयीत अने वांका वणी स्रुं
न्हि और टेडा होकर न सोए, वेगितः वेग उपस्थित
थता मलमूत्र आदिका वेग उपस्थित होने पर, अन्यकार्यः
भील कामवाला दूसरे कार्यको, न स्यात् न भुं नही
होना चाहिए, वायु-वायु वायु, अग्नि-अग्नि अग्नि, सलिल-
जल, सोम-मर्क-अन्य-सूर्य चन्द्र-सूर्य, द्विज-ब्राह्मण
ब्राह्मण, गुरु अने गुरुनी और गुरु, प्रतिमुखम् तदक्ष
मुख कड़ीने इनकी ओर मुख करके, निष्टीविका-थूंकुं
न्हि थूकना नहीं चाहिए, (वात) वर्चः-अने अपानवायु-
पुरीष और अपानवायु-मल, मूत्राणि तथा मूत्रने। मूत्रका, न
उत्सृजेत् त्याग न करवे। परित्याग नहीं करना चाहिए;

21.(1) Do not sneeze, eat or sleep in a crooked posture. While pressed by natural urges, do not attend to other work. Do not void spittle, wind, stools and urine, facing the wind, fire, water, moon, sun, a brahmana or an elder.

न पन्थाममवमूर्चयेन्न जनयति वाक्काळे, न
अपहोमाध्यनवक्षिमल्लक्रियासु श्लेष्मतिहृणकं
मुञ्चेत् ॥ २१ ॥

पन्थावत् भागं उपर रास्तेमें, न जबमूत्रवेत्
पेशाव न करे। पेशाव नहीं करना चाहिए, जनबति
धर्मा भाष्यसेना निवासस्थानमा बहुत मनुष्योंके
रहनेके स्थानमें, जङ्गलके कोठान समथे भोजनके समय,
न नहि नहीं, जप-होम-तेमज ७५ होम एवं जप-होम,
जपवचन-अध्ययन पठन, बलि-भक्ति बलिकार्य, मङ्गल-
क्रियासु तथा भीष्ट भोग्य क्रियाओंमा पवित्र क्रियाओंके
समय, स्नान-भक्षण बलगम, सिङ्गणकम् अने धीट
और नाककी मेलको, न मुखेत् डाढवां नहि नहीं निकालना
चाहिए ॥ ११ ॥

21. Do not make water on the road,
do not blow the nose amidst a crowd,
while eating and while engaged in
auspicious acts like japa (mumbling
of prayers), homa, study and bali
(offerings to gods).

न स्त्रियमवजानीत, नातिविश्रम्भयेत्, न
गुह्यमनुभावयेत्, नाधिकुर्यात् ।

स्त्रियम् स्त्रीनी स्त्रीका, न अवजानीत अवगलना
न करे। तिरस्कार न करे, न अति विश्रम्भयेत् तेने।
अति विश्वास पक्ष न करे। उसका अधिक विश्वास भी
न करे, गुह्यम् गुह्य बात। गुप्त बात, न अनुभावयेत्
तेने कही संभवावची नहि उसको न सुनाये, न अवि-
कुर्वात् तथा अधिकार न देवे। तथा अधिकार न देवे ।

22-(1) Do not contemn nor confide
in the woman overmuch, nor divulge a
secret to her, nor place her in power.

न रजस्वलां नातुरां नामेध्यां नाशस्तां
नानिष्टरूपाचारोपचारां नादक्षां नादक्षिणां
नाकामां नान्यकामां नान्यस्त्रियं नान्ययोनिं
नायोनी न चैत्यचत्वरचतुष्पथोपवनश्मशानाघात-
मसल्लिखौषधिज्जिगुरुसुरालयेषु न सन्ध्ययोर्ना-
तिविष्टु नाशुचिर्नाज्जन्धमे जो नाप्रणीतसङ्कल्पो
नानुपस्थितप्रहर्षो नाभुक्वाचात्यक्षितो न विष-
मस्थो न मूत्रोच्चारपीडितो न भ्रमव्यायामोप-
वासकुमामिहतो नारहसि व्यवायं गच्छेत् ॥ २२ ॥

२२. नातिविष्टु-नाति, न निषिद्ध सिष्टु. (५.)

रजस्वलाम् न रजस्वलां गमन नहि रजस्वलाय
सेवन नहीं, नातुराम् न रोगिणीं गमन नहि रोगिणी-
का सेवन नहीं, अनेध्याम् न अपवित्रं गमन नहि
अपवित्रका सेवन नहीं, अशस्ताम् न अशोभनं गमन
नहि अप्रशस्तका सेवन नहीं, अनिष्टरूप-अप्रिय रूप
अप्रिय रूप, आचार-आचार आचार, उपचाराम् न
अने स्वभाववाणीं गमन नहि और स्वभाववाणीका
सेवन नहीं, अदक्षाम् न अत्युत्तरं गमन नहि अदक्ष-
का सेवन नहीं, अदक्षिणाम् न प्रतिक्षणं गमन नहि
अपने प्रतिकूलका सेवन नहीं, अकामाम् न मैथुन-
प्रामाणा विनानीं गमन नहि मैथुनकी कामना रहितका
सेवन नहीं, अन्यकामाम् न अन्य पुरुषकी प्रामाणा
राधनारीं गमन नहि दुसरे पुरुषकी कामना रखनेवाली
का सेवन नहीं, अन्यस्त्रियम् न परस्त्रीं गमन नहि
दूसरेकी स्त्रीका सेवन नहीं, अन्ययोनिम् न असंख्य
स्त्रीं गमन नहि असंख्य स्त्रीका सेवन नहीं, अयोनी
न अने अशोभनां गमन करे। नहि और योनिको
छोकर अन्यमें गमन नहीं करना, चैत्य-चत्वर-चैत्य-चैत्य
चैत्य-मेदान, चतुष्पथ-उपवन-आर २२२, भोज्ये चौराहा
वाग, श्मशान-आघातन श्मशान, वधस्थल श्मशान-वध-
भूमि, सल्लिख-ओषधि-पाणी-ओषधि पानी-ओषधि, जिग-
गुरु-आदीषु-गुरु-मण्डप-गुरु, सुरालयेषु न अने देवना
स्थानमां नहि और देवके स्थानमें नहीं, सन्ध्ययोः न
संध्याप्रारम्भमां नहि दोनों संध्याकालोंमें नहीं, अतिविष्टु
न निषिद्ध तिथिओंमां नहि निषिद्ध तिथिओंमें नहीं,
अशुचिः न अपवित्र अवस्थां नहि अपवित्र अवस्था-
में नहीं, अजग्धमेपजः न वाष्टकरं ओषध सेवन कर्मा
विना नहि वाजीकरण औषध खाये विना नहीं,
सङ्कल्पः न संकल्प विना नहि संकल्प किये विना नहीं,
अनुपस्थित-प्रहर्षः न प्रहर्ष उत्पन्न भया विना नहि
शिरमें उत्तेजना हुए विना नहीं, अभुक्वाच् न भोजन
कर्मा विना नहि खाकी पेट नहीं, अवि-अक्षिणः न
वधारे भोजन करीने नहि अधिक भोजन करके नहीं,
विषमस्थः न विषम स्थितिमां रहने नहि विषम स्थितिमें
रह कर नहीं, मूत्रोच्चार-पीडितः न भ्रमभूतना वेगधी
युक्त नहि मूत्र और मलके वेगसे पीडित नहीं, भ्रम-
व्यायाम-भ्रम-व्यायाम भ्रम-व्यायाम, उपवास-कुम-
उपवास-अनिष्टी उपवास-म्लानिसे, अनिष्टः न पीडित
अर्धने नहि पीडित होकर नहीं, नारहसि तथा शुद्धी

જાન્યુઆરી ઓર જુલે સ્થાનમે, જ્યવાયમ્ મૈથુન મૈથુન,
ન ગળ્હેત્ કરંતું નરિ નહીં કરના ચાહિએ ॥ ૨૨ ॥

22-(2). Do not indulge in the sex-act with a woman who is in her courses, diseased, unclean, unfit, of undesirable appearance, conduct and nature, unskilful, unresponsive or desirous of another, or with another's wife, or with a female of another species of animal, or in extra-genital organ, under a tutelary tree, in a public hall, at cross roads, in a public park, crematorium, executorium, aquarium, herbarium, or the house of a brahmana or of a teacher, or of God or during the twilights or forbidden days, in an unclean condition or without taking an aphrodisiac, without having made up your mind beforehand, without having achieved the necessary erotic urge, without having partaken of nourishment, in an over-eaten condition, in an awkward position, or hard pressed by urine and feces or in a state afflicted by fatigue, physical exercise, fasting and exhaustion or in a place that has no privacy.

ન સતો ન ગુરુન્ પરિવદેત્, નાશુચિરમિચાર-
કર્મચૈત્યપૂજ્યપૂજાધ્યયનમમિર્નિર્વર્તયેત્ ॥ ૨૩ ॥

સત્તઃ ન સતપુરુષોની નહિ સજન કી નહીં, ગુરુન્
અને ગુરુઓની ઓર ગુરુજનોંકી, ન પરિવદેત્ નિન્દા
ન કરવી બેઠીએ નિન્દા ન કરે, અશુચિઃ તેમજ
અપવિત્ર સ્થિતિમાં એવં અપવિત્ર સ્થિતિમે, અમિચારકર્મ-
આરણ્યમંત્રયુક્ત અનુષ્ઠાન પરિહાસાકા પ્રયોગ, ચૈત્ય-પૂજ્ય
ચૈત્ય અને પૂજ્યોની ચૈત્ય ન પૂજ્યજનોંકી, પૂજા-અધ્યયનમ્
પૂજા તથા પઠન પૂજા ઓર પઠન, ન નહિ નહીં, અમિ-
ર્નિર્વર્તયેત્ કરવાં બેઠીએ કરના ચાહિએ ॥ ૨૩ ॥

23. Do not speak ill of good people and your elders; when you are in an unclean condition, do not practise necromancy nor worship the tutelary tree, temples and venerable things and persons, nor practise studies.

ન વિદ્યુસ્સ્વનાર્તવીષુ નામ્યુદિતાસુ વિષ્ણુ નાગ્નિ-
સંપ્લવે ન ભૂમિકમ્પે ન મહોત્સવે નોલ્કાપાતે ન
મહાપ્રહોપગમને ન નદ્યચન્દ્રાયાં સિયૌ ન સન્ધ્યયો-
ર્નામુક્તાદ્ગુરોર્નાવપતિતં નાતિમાત્રં ન તાન્તં ન વિસ્વરં
નાનશ્ચસ્થિતપદં નાતિદ્રુતં ન વિલમ્બિતં નાતિહીનં
નાત્યુષ્ણેર્નાતિનીચૈઃ સ્વરૈરધ્યયનમધ્યસ્યેત્ ॥ ૨૪ ॥

જનાર્તવીષુ નસુ વિનાની ઋતુકે વિના, વિદ્યુસુ વિજળી
થતી હોય ત્યારે નહિ વિજળીકે ચમકને પર નહીં,
અમ્યુદિતાસુ પ્રભવહિત જલતી હુઈ, વિષ્ણુ ન દિશાઓ
હોય ત્યારે નહિ દિશાઓમે નહીં, અગ્નિ-સંપ્લવેન આસપાસ
અગ્નિ લાગ્યો હોય ત્યારે નહિ પાસમેં અગ્નિ લગ્ને
પર નહીં, ભૂમિકમ્પે ન ભૂકમ્પને વખતે નહિ ભૂકમ્પ
આનેપર નહીં, મહોત્સવે ન મહોત્સવના સમયમાં
નહિ મહે ઉત્સવોમેં નહીં, ડલ્કાપાતે ન ઉલ્કાપાત થાય
ત્યારે નહિ ડલ્કાપાત હોને પર નહીં, મહાપ્રહોપગમને ન
સૂર્યગ્રહણ તથા ચંદ્રગ્રહણ હોય ત્યારે નહિ સૂર્યગ્રહણ
તથા ચંદ્રગ્રહણ હોને પર નહીં, નદ્ય-ચન્દ્રાયાં સિયૌ ન
અમાવાસ્યાઓ નહિ અમાવાસ્યામેં નહીં, સન્ધ્યયોઃ ન
એ સંધ્યાને સમયે નહિ દોનોં સન્ધ્યાકાલમેં નહીં,
ગુરોઃ અમુક્તાદ્ ન ગુરુના ઉપદેશ વિના નહિ ગુરુમુલકે
વિના પદે નહીં, અવપતિતમ્ ન ઓઝા વર્ષુવાળું નહિ
અક્ષરકો છોલતે હુઈ નહીં, અતિમાત્રમ્ ન અધિક વર્ષુવાળું
નહિ અધિક માત્રાસે નહીં, તાન્તમ્ ન રૂઝ સ્વરથી નહિ
સ્થ સ્વરસે નહીં, વિસ્વરમ્ ન વિકૃત સ્વરથી નહિ વિકૃત
સ્વરસે નહીં, અનશ્ચસ્થિતપદમ્ ન પદોની અવસ્થા વખતે
નહિ પદોંકી વ્યવસ્થા વિના નહીં, અતિદ્રુતમ્ ન બહુ
બહુ નહિ જલ્દી જલ્દી નહીં, વિલમ્બિતમ્ ન ધીરે ધીરે
નહિ ધીરે ધીરે નહીં, અતિહીનમ્ ન મરેલા અવાળથી
નહિ મરી હુઈ અવાજસે નહીં, અત્યુષ્ણૈઃ ન અત્યંત
ઉંચા અવાળથી નહિ વહુત ઝંબી અવાજસે નહીં,
અતિ નીચૈઃ અને અતિ નીચા વહુત નીચી, સ્વરૈઃ સ્વરથી

જોવાયશે, અવ્યવનમ્ બહુકું પવના, ન અવ્યસેત્ એધં એ નહિ નહીં વાહિ ॥ ૨૪ ॥

24. Do not conduct your studies, during unseasonal lightning, when the quarters are lit up with a lurid glow or while a conflagration is in progress, during an earthquake, at festive-tide, at the time of meteoric showers, during eclipses of the sun and the moon, on the new-moon day, during the two twilights or without being taught by the teacher or slurring over letters or overstressing them or raucously or in a falsetto tone or without punctuating, hurriedly or too leisurely, or in a spiritless manner or very loudly or in a very low voice.

નાતિસમયં જહ્યાત્, ન નિયમં મિન્વાત્, ન નર્કં માવેશે ચરેત્, ન સમ્યાસ્વમ્યવહારાધ્યયનસીલમ-સેવી સ્યાત્, ન બાલવૃક્ષલુપ્થમૂર્ત્યક્ષિપ્તહૃદયૈઃ સહ સત્ત્વં કુર્યાત્, ન મધ્યપૂતવેદ્યાપ્રસન્નકલ્પિઃ સ્યાત્,

અતિસમયમ્ આભાગિક નિયમેના સામાજિક નિયમો-કા, ન જહ્યાત્ ભંગ કરવો નહિ ભંગ ન કરે, નિયમમ્ ન મિન્વાત્ બીજા નિયમેના પશુ ભંગ કરવો નહિ વ્હારે નિયમોકા મી ઉલ્લંઘન ન કરે, નર્કમ્ ન રાત્રે નહિ રાત્રિમાં નહીં, અવેશે અથવા સ્થાનમાં અયોગ્ય સ્થાનમાં, ન ચરેત્ ૩૨૫ નહિ ન ધૂને, સમ્યાસુ સંખ્યા સમયમાં સમ્યા સમયમાં, અવ્યવહાર-ભોજન ભોજન, અવ્યવન-અધ્યયન અધ્યયન, સી-સ્વપ્ન-ત્રેયુન અને નિદ્રાનું મૈથુન ઓર નિદ્રાકા, સેવી ન સ્વાત્ સેવન કરવું નહિ સેવન નહીં કરના વાહિ, બાક-બાળક બાલક, વૃદ્-૧૬ વૃદ્, કુલ્પ-લેખી લાલની, મૂર્ત-મૂર્ત, ક્ષિપ્ત-ક્ષિપ્ત પીકિત, ક્ષીયૈઃ સહ અને નપુસ્કોની સાથે ઓર નપુંસકની સાથ, સત્ત્વં ત્રેત્રી મૈત્રી, ન કુર્વાત્ કરવી નહિ નહીં કરની વાહિ, મધ-પૂત-મધપાન-પ્રગટ મધ-પ્રવા, વેદ્યા-તથા વેદ્યાના

૨૫. મહાત્-કુલ્પાત્ (૫.)

૨૫. ન નિયમ મિન્વાત્-ન મિન્વાત્ (૫.)

ઓર વેદ્યાકે, પ્રસન્ન-કલ્પિઃ સંજમાં સહ સંગમાં જન, ન સ્વાત્ કરવી નહિ નહીં જમાના વાહિ,

25-(1) Transgress not the majority decision; break not a rule, move not at night in an improper place; resort not to dinner, study, sex-act or sleep at the two twilights; do not contract friendship with the very young, the very old, the greedy, the foolish, the diseased and the impotent; do not develop a taste for drinking, gambling and the company of prostitutes;

ન ગુહ્યં વિદુષુયાત્, ન કશ્ચિદ્વજાવીયાત્, નાઈ-માની સ્યાન્નાવસો નાવક્ષિણો નાસ્યકઃ, ન પ્રાણ-જાન્ પરિચરેત્, ન ગર્ભાં વચ્ચસુચકેત્, ન વૃદ્ધાન્ ગુરુજ્ઞ ગણાન્ વૃપાન્ વાઽચિક્ષિવેત્, ન વાસિ-શ્રયાત્, ન વાન્ધવાનુરકકુલ્પદ્વિતીયગુહ્યજ્ઞાન્ વહિષ્કુર્યાત્ ॥ ૨૫ ॥

ગુહ્યમ્ ગુહ્ય વાતોને ગુપ્ત વાતો, ન વિદુષુવાઈ પ્રકાશિત કરવી નહિ પ્રકાશિત ન કરે, કશ્ચિદ્ કશ્ચિદ્ કિલીકા મી, ન અવજાવીયાત્ અપમાન કરવું નહિ અપમાન નહીં કરના વાહિ, નાઈમાની નાઈમાની અંકારવાલા, ન સ્વાત્ ન થઈ નહીં-જોના વાહિ, અવજા ન સ્વકામમાં અકુશળ રહેવું નહિ અપે કાર્યોમાં મૂક ન થવે, અવક્ષિણઃ ન અતિદૂર થવું નહિ ગુપ્તોમાં કોઈકો ન જાયે, નાસ્યકઃ ન પૃષ્ઠો કરવી નહિ ર્વા ન કરે, પ્રાણજાન્ પ્રાણજોની પ્રાણજોની, ન પરિચરેત્ નિન્દા કરવી નહિ નિન્દા ન કરે, ગર્ભાન્ ગર્ભાની સાથે ગર્ભાને પ્રાતિ, વૃદ્ધાન્ વૃદ્ધાની લાઠી, ન વચ્ચસુચકેત્ ન ઉગ્રમવી ન ઠડાઈ, વૃદ્ધાન્ ન વૃદ્ધોની નહિ વૃદ્ધજનોની નહીં, ગુરુજ્ઞ ન ગુરુજોની નહિ ગુરુજોની નહીં, ગણાન્ ન પંથાવતની નહિ પથોની નહીં, વા અથવા વા, વૃપાન્ રાજાઓની રાજાઓની, ન અચિક્ષિવેત્ નિન્દા ન કરવી નિન્દા નહીં કરની વાહિ, ન વા નાતિશ્રુવાત્ બહુ બિલપું નહિ વહીત ન થોકે, વાન્ધવ-અને સ્વજનો ઓર સ્વજન, અનુરક-

૨૫. પ્રાણજાન્-દક્ષિણાત્ (૫.૬.૫.)

अधुराजी-स्नेही स्नेही, कृष्ण-विपत्तिमा विपत्तिमें, द्वितीय-सहायक मित्र सहायक मित्र, गुह्यज्ञान् अने भानगी वात भक्षुनाइने। और गुप्त बातको जाननेवालेका, न बहिष्कुर्याद अहिं०५३२ ५३२। नहि बहिष्कार नहीं करना चाहिए ॥२५॥

25. Divulge not secrets; do not condemn any one; be not self-conceited; be not inept; be not obstructive; be not carping; speak not ill of the Brahmanas; raise not your staff against a cow; defy not the elders, the teachers, the guilds and the kings; do not talk over much; break not off with relations, companions, helpers in adversity and those who know your secrets.

नाधीरो नात्युच्छ्रितसखः स्यात्, नाभृतभृत्यः,
नाविभ्रग्धस्वजनः, नैकः सुखी, न दुःखशीलाद्या-
रोपचारः, न सर्वविभ्रम्भी, न सर्वाभिशाङ्गी, न
सर्वकालविषारी ॥ २६ ॥

जमीर: न अधीरा नहि भवुं जमीर नहीं होना चाहिए, जस्युच्छ्रित-सत्यः उद्धत स्वभाववाणो जल्दबाज, न स्वात् न भुं नही बनना चाहिए, जभूत-भूत्यः न भूत्यं वंजेरुं भावनं पोषणं नहि करन्तार न भवुं नौकर चाकरोंका चाकन पोषण न करनेवाला नहीं होना चाहिए, जविश्रब्ध-स्वजनः न स्वजनो जविश्वास करन्तार न भवुं स्व-जनोंका अविश्वास करनेवाला न होना चाहिए, एकः सुधी न भुभर्ता कारुण्यभूत आर्णां वजेरेनो जेकलाजेण उप-कोण न करेवो सुखके कारणभूत आम्रफल आदिका उपभोग अकेला ही न करे, दुःख- दुःभकारक दुःखकारक, शीक-स्वभाव स्वभाव, जचार- जचार व्यवहार, उपचारः न तथा वंषवाण न भवुं और वेधवाला नहीं होना चाहिए, सर्व-विजग्मी न जधानो विश्वास करन्तार न भवुं सबका विश्वास न करे, सर्व- जधा उपर सब पर, जमिशङ्की न शेकडिष्टिवाण न भवुं अविश्वास मी न करे, सर्व-काल-जने सधना सभशेर्भां हर समय, विचारी विशार करेता। शोचता-विचारता, न स्वात् न रहेवुं न रहे ॥२९॥

26. Be neither timid nor overbold; be not ungenerous to your dependants; be not distrustful of your kinsmen; take not your pleasures alone; let not the maintaining of character, scriptural enjoinders and social observances be a tax on you; do not trust every one; nor distrust every one; be not always deliberate.

न कार्यकालमतिपातयेत्, नापरीक्षितमभिनि-
विशेत्, नेन्द्रियवशगः स्यात्, न अञ्चलं मनो-
ऽनुभ्रामयेत्, न बुद्धीन्द्रियाणामतिभारमावध्यात्,
न आतिदीर्घसूत्री स्यात्,

कार्य-कालम् कार्य करवानो सभय कार्यके समयको, न जतिपालयेत् व्यर्थ न शुभावधो व्यर्थमें न छोड़े, जपरी-क्षितम् जेथा बिना बिना जाने हुए, न जसिनिविशेत् कार्यनो आरंभ न करवे कार्यका आरंभ न करे, इन्द्रियवशातः इन्द्रियोंने वश इन्द्रियोंके वशमें, न स्वात् न धतुं नहीं होना चाहिए, चञ्चलम् अस्थिर चंचल, मनः मनने मनको, न अजुभ्रामयेत् लभावधुं नहि इधर उधर नहीं भटकाये, बुद्धि-इन्द्रियाणाम् गानेन्द्रिये उपर ज्ञानेन्द्रियोके ऊपर, जतिभारम् गुरुभार अधिक कार्यभार, न जादृष्यात् न रागधो न डाले, जति-धीर्यसूत्री च अने गुरु दीर्घसूत्री और कार्यको बहुत लम्बे समयमें पूरा करने वाला भी, न स्वात् न धतुं न बने,

27-(1) Do not let slip the right moment of action; do not undertake anything without deliberation; do not be a slave to your sense-appetites; do not pander to the fickle mind; do not over-burden the senses and the understanding; do not over-procrastinate;

न क्रोधहर्षाविभुविदग्धात्, न शोकमनुषसेत्,
न सिद्धावुत्सेकं गच्छेन्नासिद्धौ वैश्यं, प्रकृतिम-

मीर्यं स्मरेत्, हेतुप्रभावमिहितः स्यादेत्वारम्भ-
मित्यर्थः, न कृतमित्याभ्यसेत्, न वीर्यं जहात्,
नापवादमनुस्मरेत् ॥ २७ ॥

कोप-हर्ष-दोष-अने-हर्ष-नी-कोप-और-हर्षके,
न अनुविद्वान् पाठ्य-मे-आर्ध-गुणं-नहि-अपीन
होकर-कार्य-न-करे, कोकम् शोकमे-शोकमें-ही, न अनु-
बलेत् पापम् न-रहेषु-दूषा-न-रहे, सिद्धौ-सिद्धि-भूते
त्यागे-सफलता-मिलने-पर, उत्सेकम् गर्व-गर्व, न गच्छेत्
न-करे-न-करे, असिद्धौ-अने-असिद्धि-असफलतामें,
हेतुम् न-दीनता-शमनी-नहि-उदास-न-बने, प्रकृतम्
प्रभृति-उत्पत्तिकारणको, अजीर्णम् बार-बार-पुनः-पुनः,
स्मरेत्-रमर-शम-शम-स्मरण-करे, हेतु-प्रभाव-मिहितः-च
हेतु-प्रभाव-मिहित-निश्चय-वाणा-अनु-हेतु-प्रभावमें-निश्चय
रखने-वाणा, हेतु-आरम्भ-मित्यर्थः-च-शुभ-हेतु-वाणा-कामने-
आर-भ-कर-वा-मा-तत्पर-शुभ-हेतु-वाले-कामके-आरम्भ
करनेमें-तत्पर, स्वात्-अनु-होवे, कृतम्-सिद्ध-अर्ध-गुणं
बस-यह-हो-गया, इति-अने-मान्-ऐसा-समझकर, न
आभ्यसेत्-अने-न-रहेषु-बैठा-न-रहे, वीर्यम्-न-जहात्
वीर्य-पात-न-करे-वीर्यका-त्याग-न-करे, अपवादम्-नि-दाने
निन्दाको, न-अनुस्मरेत्-आ-न-कर-वी-याव-न-करे ॥ २७ ॥

27. Do not give way to anger and
joy; do not nurse your sorrows; be
not arrogant in success and dejected
in defeat; remind yourself cons-
tantly of the vanity of things; be
decided as to causes and their effects
and (consequently) devoted to bene-
volent enterprises; do not grow com-
placent with your achievements; do
not lose heart; do not recall calumny.

आत्मनः शुभांशं सनप्रकारः—

नाशुचिदसमाज्याक्षततिलकुशसर्षपैरसि जुहु-
यावत्प्रमानमाशीर्भिराशासानः,

१७. तिलाकुशैश्च-सिर्षपैश्चैव (५. ५.)

२८. तिल-कुश-कुशमलिक (५.)

॥ आशीर्भिराशासानः—आशीर्भिराशंसमानः (५.)

आत्मनः श्रेष्ठाने-अपने-लिए, आशीर्भिर-
नी-आशीर्भिराशी, आशासानः-आशा-राशे-आशा-राशे
हुए, नाशुचिः-अशुचि-अशुचि-अशुचि-अशुचि,
उत्तम-आज्य-अक्षत-आयु-वी, अक्षत-नौका-वी-अक्षत,
तिल-कुश-तिल-कुश, सर्षपैः-तिल-अक्षत-
तथा-सर्षपैः, अक्षि-अग्नि-अग्नि-अग्नि, न-अशुचि-
होम-न-कर-होम-न-करे;

28. Pour not libations of holy ghee,
barley, til, small sacrificial grass and
rape seed in the sacrificial fire in
an unclean condition.

अग्निमें-नापगच्छेच्छरीराद्यायुर्मे-प्राणानादधातु
विष्णुर्मे-बलमादधातु-इन्द्रो-मे-वीर्यं-शिवा-मां
प्रविशाम्स्वाप-आपोहिष्टेत्यपः-स्पृशेत्, द्विः-परि-
मृज्योद्यौ-पादौ-चाम्युक्ष्य-मूर्धनि-क्षानि-चोपसृ-
शेदङ्गिरात्मानं-हृदयं-शिरसि ॥ २८ ॥

अग्निः-अग्नि-अग्नि, मे-शरीरात्-आशा-शरीर-
मेरे-शरीरसे, न-अपगच्छेत्-इ-न-आप-बाहिर-न-जाए,
वायुः-वायु-वायु, मे-प्राणान्-अने-प्राण-मुझे-प्राणोंको,
आदधातु-आप-दे, विष्णुः-विष्णु-विष्णु, मे-बलम्-
अने-अग्नि-मुझे-बल, इन्द्रः-इन्द्र-इन्द्र, मे-वीर्यम्-अने
पराक्रम-मुझे-पराक्रम, आदधातु-आप-दे, शिवाः-शिवः
उत्तम-आज्य-अक्षत-कल्याणकारी-जल, आ-आ-
मेरेमें, प्रविशाम्-प्रवेश-करे-प्रविष्ट-होवें, आपो-हिष्टा
'आपो-हिष्टा' 'आपो-हिष्टा', इति-अने-अर्थ-इति
मन्त्रसे, अपः-अग्नि-जलका, स्पृशेत्-स्पर्श-करे-
स्पर्श-करे, द्विः-अने-बार-दो-समय, ओद्यौ-ओद्यौ-ओद्यौ,
परिमृज्य-आ-अग्नि-मार्जन-करके, पादौ-च-आ-
प-उपर-पांव-पर, चाम्युक्ष्य-अभ्युक्ष्य-अग्नि-अभ्युक्ष्य
कर, मूर्धनि-आ-आ-शिरके, क्षानि-च-अग्नि-अग्नि
इन्द्रियोंका, आत्मानम्-शरीर-शरीरका, हृदयम्-हृदय-
हृदय

२८. नापगच्छेत्—मागच्छरीरात् (५. ५.)

॥ बलमादधातु—बलं दधातु (५.)

॥ आप-नोप (५.)

॥ ओद्यौ-पादौ च-पादौ च (५.)

॥ मूर्धनि—मूर्धनम् (५.)

॥ मूर्धनि-क्षानि च-मूर्धनं-क्षानि च (५.)

હૃદયમ્, શિરઃ ચ અને પ્રાધાનેઃ ઔર શિરકા, કન્નિઃ પાણીથી
; ઉપસ્થુતેષ્ઠ ઉપરપર્શ કરવેા ઉપસ્થાન કરે ॥ ૨૮ ॥

28. Bathe to the incantation of the scriptural texts, beginning with the words, "May the Fire not leave me", "May the wind grant me life", "May Vishnu grant me strength", "May Indra grant me virility", "May the waters enter me auspiciously", "The Waters are indeed the source of happiness" etc. and having laved the lips twice and having besprinkled the feet, touch the body with water on the cavities of the head, on the heart and on the top of the head.

મહાચર્યાશિપરેષ અભિતમ્યન્—

મહાચર્યાજ્ઞાનદાનમૈત્રીકારુણ્યહર્ષોપેક્ષામશમપરમ
સ્વાદિતિ ॥ ૨૯ ॥

મહાચર્ય-બ્રહ્મચર્ય મહાચર્ય, જ્ઞાન-જ્ઞાન જ્ઞાન, દાન-
દાન દાન, મૈત્રી- મૈત્રી મૈત્રી, કારુણ્ય-કરુણા દયા, હર્ષ-
હર્ષ હર્ષ, ઉપેક્ષા અને ઉપેક્ષા ઉપેક્ષાબુદ્ધિ. મશમપરઃ
તથા મશમપર પરામણ્યુ એવં શાન્ત ચિત્તવાલા, ચ સ્વાત્
કુલિ રહે વને ॥ ૨૯ ॥

29. Be devoted to brahmaçharya, knowledge, charity, friendliness, kindness, joy, impartiality and peace.

વાર્તસંમતઃ—

તત્ત્વ શ્લોકાઃ—

પંચપચકમુદિત્તં મનો હેતુચતુષ્ટયમ્ ।

હમિત્રિયોપક્રમેઽધ્યાયે સદ્વૃત્તમચિત્તેન ચ ॥ ૩૦ ॥

તત્ત્વ શ્લોકાઃ તે વિષયમાં ઉપસંહારના શ્લોકો છે કે
તત્ત્વ વિષયને ઉપસંહારકે શ્લોક છે કે, હમિત્રિયોપક્રમે આ
હમિત્રિયોપક્રમેથીય હસ હમિત્રિયોપક્રમેથીય, અધ્યાયે અધ્યાયમાં
૨૯. મહાચર્યાજ્ઞાનદાનમૈત્રીકારુણ્યહર્ષોપેક્ષામશમ—મહાચર્યાજ્ઞાનદર્શ-
મૈત્રીમશમ (ગ.)

,, હર્ષોપેક્ષા—હર્ષહર્ષૈઃ (ગ.)

અધ્યાયમે, પચ- પાંચ પાંચ, પચકમ્ પાંચ પાંચ પદ્યોના
સમૂહો પાંચ પાંચ પદ્યોના સમૂહો, મનઃ મન મન, હેતુ-ચતુ-
ષ્ટયમ્ મન તથા શુદ્ધિની પ્રકૃતિ તથા ચિત્તિના આર
હેતુ અર્થાત્ સમયોગ-અતિયોગ-હીનયોગ અને મિથ્યા-
યોગ મન ઔર શુદ્ધિકી પ્રકૃતિ ઔર ચિત્તિકે ચાર કારણ
અર્થાત્ સમયોગ-અતિયોગ-હીનયોગ ઔર મિથ્યાયોગ, અચિ-
ત્તેન ચ અને સંપૂર્ણ ઔર સંપૂર્ણ રૂપને, સદ્વૃત્તમ્
સદ્વૃત્તનેા સદ્વૃત્તકા, હમિત્રિય ઉપદેશ કરી છે ઉપદેશ
કર દિયા છે ॥ ૩૦ ॥

Here are the recapitulatory verses:-

30. In this chapter entitled "The regimentation of the senses" are related the five pentads, the mind, the tetrad of causes, and the regimen of good conduct in detail.

સ્વસ્થવૃત્તં યથોદિષ્ટં યઃ સમ્યગનુસિદ્ધિતિ ।

સ સમાઃ શતમવ્યાધિરાયુષા ન વિયુજ્યતે ॥ ૩૧ ॥

યથોદિષ્ટમ્ ઉપદેશોના ઉપદેશ કિયે હુ, સ્વસ્થવૃત્તમ્
આ સદ્વૃત્તમ્ હસ સદ્વૃત્તકો, યઃ ને જો, સમ્યક્
વિધિપૂર્વક ઠીક રૂપને, અનુસિદ્ધિતિ પાલન કરે છે
મ્યહારમે લાતા છે, સઃ તે વહ, અવ્યાધિઃ નીરોગ અર્થ
નીરોગ રહકર, શતમ્ સો સૌ, સમાઃ વર્ષ સુધી વર્ષ તક,
આયુષા આયુષ્યથી આયુષે, ન વિયુજ્યતે વિયુજ્યત થતેા
નથી-અર્થાત્ અને છે વિયુજ નથી હોતા-અર્થાત્ જીતા છે ॥ ૩૧ ॥

31. He who rightly observes the rules of health laid down here will not be deprived of the full measure of the hundred years of diseaseless life.

શુલોકમાપૂરયતે યશ્ચાસા સાધુસંમતઃ ।

ધર્માર્થાવેતિ ભૂતાનાં વન્નુતામુપગચ્છતિ ॥ ૩૨ ॥

સાધુ-સંમતઃ સાધુ પુરુષોથી પૂર્ણનીય અર્થ સાધુઓ-
ને પૂજિત હોકર, યશ્ચાસા ઠીકિતથી અપને વચ્ચે, શુલોકમ્
મનુષ્યશ્લોકને મનુષ્યશ્લોકો, આપૂરવતે ભરી દે છે મર

૩૨. સંમતઃ—શર્મતઃ (ગ.)

,, ધર્માર્થાવેતિ—ધર્માર્થાવેતિ (ગ. ૧.)

હેતા હૈ, અર્થાત્તે પર્મ અને અર્થને વસે જૌર અર્થકો, દત્તિ પ્રાપ્ત કરે છે પ્રાપ્ત કરતા હૈ, ચૂલ્કાન્ત અને પ્રાપ્તિમાત્રનું જૌર પ્રાપ્તિમાત્રકી, 'અનુભવ' માં પ્રાપ્તિ અનુભવકો, અનુભવકિ પ્રાપ્ત કરે છે પ્રાપ્ત કરતા હૈ ॥૩૨॥

32. That man, respected of the saints, fills the world of mortals with his fame, attains both the ends of wealth and spiritual merit and becomes the friend of all creatures.

પરાન્ શુક્રતિમો લોકાન્ પુણ્યકર્મા પ્રપચતે ।
તસ્માદ્વૃત્તમનુષ્ટેયમિદં સર્વેણ સર્વદા ॥ ૩૩ ॥

પુણ્યકર્મા તે પુણ્યકર્મા પુણ્યકર્મોવાલા વહ મનુષ્ય, શુક્રતિમ: પુણ્યકર્માના પુણ્યકર્માકે, પરાન્ ઉત્તમ ઉત્તમ, કોકાન્ લોકોને લોકોકો, પ્રપચતે પ્રાપ્ત કરે છે પ્રાપ્ત કરતા હૈ, તસ્માદ્ માટે હસ લિપ્, સર્વેણ બધાએ મનુષ્યોકો, હવદ્ આ હસ, વૃત્તમ્ સદૃશનું સદૃશકા, સર્વદા હમેશાં નિત્ય, અનુષ્ટેયમ્ અનુષ્ટાન કરવું બેધએ પાલન કરના યાહિય ॥ ૩૩ ॥

33. He of virtuous deeds attains the supreme world of the doers of good. Therefore this regimen should always be observed by all.

અનુકસદ્વૃત્તોપસંપ્રદઃ—

યથામ્યદપિ કિંચિત્ સ્યાદનુકમિહ પૂજિતમ્ ।
કુર્ષં તદપિ જાત્રેયઃ સદૈવામ્યનુમન્યતે ॥ ૩૪ ॥

હવ આ આયુર્વેદમાં હસ આયુર્વેદને, અનુકમ્ નહિ હવેવાયેલું નહીં કહા ગયા, પૂજિતમ્ અને બીજા શાસ્ત્રી સંમત થયેલું જૌર અન્ય શાસ્ત્રે સંમત, વદ ને જો, અમ્યદ્ અપિ જ બીજું પદ્ દ્વિતીય સી, કિંચિત્ હાંધી કુલ, વૃત્તમ્ સદૃશનું હોય સદાચાર હો, વદ અપિ જ તેને પદ્ ઉત્તમ સી, જાત્રેયઃ ભગવાન આત્રેય ભગવાન આત્રેય, સર્વદા હવ હમેશાં સર્વદા, અમ્યનુમન્યતે સંમતિ આપે છે અનુમોદન કરતા હૈ ॥ ૩૪ ॥

34. Whatever other observances there may be that are not spoken of

here, provided they are good, are always to be welcomed, in the opinion of Atreya.

હસ્યગ્નિવેશકૃતે તન્મે ચરકપ્રતિસંસ્કૃતે શ્લોકસ્થાને
હન્દ્રિયોપક્રમણીયો નામાદ્યમોઽધ્યાયઃ ॥ ૮ ॥

હતિ સ્વસ્થચતુષ્કો દ્વિતીયઃ ॥ ૨ ॥

હતિ આ પ્રમાણે હસ પ્રકાર, અગ્નિવેશકૃતે અગ્નિ-વેશે રચેલા અગ્નિવેશકે વનાય, ચરકપ્રતિસંસ્કૃતે તન્મે અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રી જૌર ચરકકે દ્વારા સંસ્કૃત હસ શાસ્ત્રકે, શ્લોકસ્થાને ચરકસ્થાન વિશે સૂત્રસ્થાનમે, હન્દ્રિયોપક્રમણીયઃ 'હન્દ્રિયોપક્રમણીય' 'હન્દ્રિયોપક્રમણીય', નામ નામને નામકા, અદ્યમઃ આદ્યમો આદ્યમો, અધ્યાયઃ અધ્યાય અધ્યાય, સમાપ્તઃ સંપૂર્ણ થયેલો સમાપ્ત હુઆ ॥ ૮ ॥

હતિ આ પ્રમાણે હસ તરહ, દ્વિતીયઃ બીજો દ્વિતીય, સ્વસ્થચતુષ્કઃ સ્વાસ્થ્યચતુષ્ક વિષયવાળા ચાર અધ્યાયોને સમૂહ સંપૂર્ણ થયેલો સ્વાસ્થ્યવિષયક ચાર અધ્યાયોકા સમૂહ સમાપ્ત હુઆ ॥ ૨ ॥

8. Thus in the section on General Principles in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the eighth chapter entitled "The Regimentation of the Senses", is completed.

2. Thus the second tetrad of chapters concerning healthful living is completed.

નવમોઽધ્યાયઃ ।

નવમોઽધ્યાય અધ્યાય નવમો Chapter IX

સુદ્ધાકચતુષ્પાદાધ્યાયોપક્રમઃ—

અર્થાતઃ સુદ્ધાકચતુષ્પાદમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥૧॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

અર્થ એવો કે : હવે અહીંથી અવ આગે, સુદ્ધાક-ચતુષ્પાદમ
'સુદ્ધાક ચતુષ્પાદ' નામના 'સુદ્ધાક ચતુષ્પાદ,' નામકે,
'અત્રેયમ્ અધ્યાયનું અધ્યાયકા, વ્યાખ્યાસ્યામઃ અધ્યાયના
કરંતું વ્યાખ્યાન કરેંગે ॥ ૧ ॥

ભગવાન્ ભગવાન ભગવાન, આત્રેયઃ આત્રેયે
આત્રેયને, इति ह आ विषयभा नीये પ્રમાણે જુદા
વિષયને નિમ્ન પ્રકારસેહી, આદ્ય સ્મ કહેલું છે કહા છે ॥૨॥

1. We shall now expound the minor chapter on "The Four Basic Factors of Therapeutics".

2. Thus declared the worshipful Atreya.

વિક્રિસાયાઃ પાદચતુષ્ટયમ્—

મિષગદ્રવ્યાપ્તુપસ્થાતા રોગી પાદચતુષ્ટયમ્ ।

ગુણવત્ કારણં જ્યેયં વિકારમ્યુપશાન્તયે ॥ ૩ ॥

મિષક્ વૈદ્ય વૈદ્ય, દ્રવ્યાણિ દ્રવ્ય દ્રવ્ય, ઉપસ્થાતા
પરિચારક પરિચારક, રોગી અને રોગી, પાદ-
ચતુષ્ટયમ્ આ આર પાદ એ ચાર પાદ, ગુણવત્ એ
ગુણવાન હોય તો, જ્યેય ગુણવાન હોય તો, વિકાર-રોગની
રોગોંકી, વ્યુપસાન્તયે શાંતિને માટે શાન્તિકે લિપ્ત, કારણમ્
કારણ થાય છે એમ કારણ હોય છે એવા, જ્યેયમ્ અધુવું
જાણના ચાહિય ॥ ૩ ॥

3. The physician, the drugs, the attendant, and the patient constitute the four basic factors of treatment.

• Possessed of the required qualities, they lead to the earliest cure of disease.

૧. યુગશાન્તયે-સ્થોપશાન્તયે (ક.)

રોગારોગ્યચોર્કલક્ષણમ્—

વિકારો ધાતુવૈષમ્યં, સામ્યં પ્રકૃતિરુચ્યતે ।

સુસંસજ્જકમારોગ્યં, વિકારો દુઃસમેવ ચ ॥ ૪ ॥

ધાતુ- ધાતુઓની ધાતુઓંકી, વૈષમ્યમ્ વિષમતા
વિષમતા, વિકારઃ રોગ રોગ, સામ્યમ્ અને તેની સમા-
નતા, પ્રકૃતિઃ પ્રકૃતિ પ્રકૃતિ, ઉચ્યતે
કહેવાય છે કહી જાતી છે, મારોગ્યમ્ આરોગ્ય આરોગ્ય,
સુસંસજ્જકમ્ સુખ કહેવાય છે સુખ કહા જાતા છે, વિકારો
ચ દુઃખ અને વિકાર દુઃખ, દુઃખમ્ દુઃખ કહેવાય
છે દુઃખ કહા જાતા છે ॥ ૪ ॥

4. The discordance of body-elements is called disease, and their concordance is said to be normal health. Being characterised by a sense of ease is the state of freedom from disease; while disease is always of the nature of pain.

વિક્રિસાયા લક્ષણમ્—

ચતુર્ણો મિષગાદીનાં શસ્તાનાં ધાતુવૈકૃતે ।

પ્રવૃત્તિર્ધાતુસામ્યાર્થા ચિકિત્સેત્યભિચીયતે ॥ ૫ ॥

ધાતુવૈકૃતે ધાતુવૈષમ્ય થાય ત્યારે ધાતુઓંકી વિષમતા
હોને પર, શસ્તાનામ્ ગુણવાન ગુણવાન, મિષક્-વૈદ્ય
વૈદ્ય, આદીનામ્ વગેરે આદિ, ચતુર્ણામ્ આર પાદની
ચારોં પાદોંકી, ધાતુ- ધાતુ ધાતુઓંકી, સામ્યાર્થા સામ્ય
માટેની સમાનતાકે લિપ્ત, પ્રવૃત્તિઃ જે પ્રવૃત્તિ તે જો પ્રવૃત્તિ
હોતી છે વધ, ચિકિત્સા इति ચિકિત્સા ચિકિત્સા,
અભિચીયતે કહેવાય છે કહી જાતી છે ॥ ૫ ॥

5. Therapeutics is the name given to the combined operation of the four factors viz. the physician and the other three factors of commendable qualities, with the object of bringing about the concordance of body-elements when pathological changes have occurred in them.

वैद्यस्य गुणाः—

श्रुते पर्यवदातस्त्वं बहुशो वृष्टकर्मता ।
दाक्ष्यं शीघ्रमिति श्रेयं वैद्ये गुणचतुष्टयम् ॥ ६ ॥

अते शास्त्रानुं शास्त्रका, पर्यवदातस्त्वं विशुद्धज्ञान
अच्छी प्रकारसे ज्ञान होना, बहुशः बहुत बार, वृष्टकर्मता
कृषीने जेवापछुं कर्मका देखा होना, दाक्ष्यम् आतुम्
चतुराई, शीघ्रम् अने पवित्रता और पवित्रता, इति
जे ये, श्रेयं वैद्यम् वैद्यके, गुणचतुष्टयम् अने शुद्ध
ये चार गुण, वैद्यम् अछुवा जानने चाहिए ॥ ६ ॥

6. Clear grasp of theoretical knowledge, wide practical experience, skill and purity (of body and mind)—these are to be known as the tetrad of desiderata in a physician.

द्रव्याणां गुणाः—

बहुता तत्रयोग्यत्वमनेकविधकल्पना ।
संपद्येति चतुष्कोऽयं द्रव्याणां गुण उच्यते ॥ ७ ॥

बहुता अहुपछुं पर्याप्त मात्रामें होना, तत्र-योग्यत्वम्
आधिने शैव्यपछुं व्याधिके योग्य होना, अनेकविध-
अनेक द्रव्यमाथी अनेक प्रकारनी एक ही द्रव्यसे नाना
प्रकारकी, कल्पना अनापटे कल्पना, संपद्य च अने
रसादिथी युक्तपछुं—संपत्ति और रसादिसे युक्त होना,
इति अने इति, अयम् अने यह, चतुष्कः आरने।
समूह चारका समूह, द्रव्याणाम् द्रव्येने। औषधियोंका,
गुणः शुद्ध गुण, उच्यते कहेवाय अने कहा जाता है ॥ ७ ॥

7. Abundance, applicability, usability in multifarious modes and richness of quality—these four are said to be the tetrad of desiderata in drugs.

परिचारकस्य गुणाः—

उपचारकता दाक्ष्यमनुरागश्च भर्तरि ।
शीघ्रं चेति चतुष्कोऽयं गुणः परिचरे जने ॥ ८ ॥

उपचारकता शैवीनी परिचरानुं ज्ञान सेवाकार्यको
जानना, दाक्ष्यम् पटुता चतुराई, भर्तरि भाक्षिकम्

७. चतुष्को-चतुर्थो (ग. स.)

८. चतुष्कोऽयं-चतुर्थोऽयं (क.)

स्वामीमें, अनुरागः प्रेमभाव, श्रेयः, शीघ्रं च इति
अने पवित्रता और स्वच्छता, अयम् आ यह, चतुष्कः
आरने। समूह चारका समूह, परिचरे जने परिचरानुं
परिचारकमें, गुणः शुद्ध अने गुणरूप हैं ॥ ८ ॥

8. Knowledge of nursing, skill, affection for the master (patient) and cleanliness—these four are the tetrad of desiderata in the attending person.

आतुरस्य गुणाः—

स्मृतिर्निर्देशकारित्वमभीष्टत्वमथापि च ।
ज्ञापकत्वं च रोगाणामातुरस्य गुणाः स्मृताः ॥ ९ ॥

स्मृतिः स्मरण सब बातोंका याद रखना, निर्देश-
कारित्वम् वैद्यना कहेवा प्रभाषे करण वैद्यके आदेशियों
पालन करना, अभीष्टत्वम् नीयता न करना, अथापि च अने
और, रोगाणाम् रोगानु रोगको-स्विकारियोंको, ज्ञापकत्वं
च निवेदन करवाणी शक्ति अने महीप्रकार बता सकता है,
आतुरस्य इरदीना रोगीमें, गुणाः शुद्ध गुण, स्मृताः
भाष्य अने माने जाते हैं ॥ ९ ॥

9. Recollection, obedience to instructions, courage and ability to describe his ailments are considered the tetrad of desiderata in a patient.

पादचतुष्टये वैद्यस्य प्रधानत्वे हेतुः—

कारणं षोडशगुणं सिद्धौ पादचतुष्टयम् ।
विज्ञाता शासिता योक्ता प्रधानं भिषगव तु ॥ १० ॥

षोडशगुणम् सोल अछुवाया सोलह गुणोंसे युक्त, पाद-
चतुष्टयम् आर पाद चार पाद, सिद्धौ चिकित्सानी सिद्धिमें
चिकित्साकी सिद्धिमें, कारणम् करण अने कारण हैं, अथ तु परंतु
तेमा परंतु इनमें, विज्ञाता विज्ञाता जाननेवाला, शासिता
शासक, योक्ता तथा शैव्यक तथा शीघ्र, शीघ्र
वैद्य वैद्य, प्रधानम् प्रधान करण अने प्रधान कारण हैं ॥ १० ॥

10. The four basic factors, endowed with the above-mentioned sixteen qualities (comprising the four tetrads of desiderata) are responsible for success

१०. विज्ञाता शासिता योक्ता-योक्ता मर्त्योक्त शास्त्रा च (क. स.)

in treatment. Of these four, the physician occupies the chief place, being at once the knower (of disease and drugs), the instructor (of the attendant and patient) and prescriber (of medicine and regimen).

पक्षी हि कारणं पक्षुर्यथा पात्रेन्धनानलाः ।
विजेतुर्विजये भूमिश्चमूः प्रहरणानि च ॥ ११ ॥
आतुराद्यास्तथा सिद्धौ पादाः कारणसंज्ञिताः ।
वैद्यस्थातश्चिकित्सायां प्रधानं कारणं मिषक् ॥ १२ ॥

यथा हि जेम जैरे, पक्षुः रसेभाने पकानेवाले पाचकके लिए, पात्र-इन्धन-वासधु-अणतधु पात्र-इन्धन, अणतधुः अने अग्नि अग्नि, पक्षी रंध्रवाभां पाचनक्रियामें, कारणम् साधनरूप थाय छे कारणरूप होते हैं, विजेतुः अने जेम विजेताने और जैरे विजेताके, भूमिः भूमि भूमि, चमूः सेन्य सेना, प्रहरणानि च तथा शस्त्रो तथा शस्त्र, विजये विजयभां धारणरूप थाय छे विजयमें कारणरूप होते हैं, तथा तेवी रीति वेसे ही, आतुराद्याः रोगी नजरे रोगी आदि, पादाः पाद पाद, वैद्यस्व वैद्यने वैद्यकी, सिद्धौ चिकित्सांती सिद्धिभां चिकित्साकी सिद्धिमें, कारणसंज्ञिताः धारणरूप थाय छे कारणरूप होते हैं, अतः भाटे इस लिए, चिकित्सायाम् चिकित्साभां चिकित्सामें, मिषक् वैद्य वैद्य ही, प्रधानम् प्रधान प्रधान, कारणम् धारण छे कारण है ॥ ११-१२ ॥

11-12. As the utensils, fuel and fire are to a cook in cooking, or as the terrain, army and weapon are to a conqueror in obtaining victory, so are the other three factors in relation to the physician in accomplishing the cure. Hence is the physician the foremost factor in treatment.

सुदृग्धवक्त्राद्याः कुम्भकारादते यथा
नावहन्ति गुणं वैद्यादते पादत्रयं तथा ॥ १३ ॥

यथा जेम जैरे, कुम्भकाराद कुम्भार कुम्भारके, जते

१३. लक्ष्य पादाः—पादाः सिद्धौ (ग. च.)

१३. नावहन्ति—न वहन्ति (च.)

विना विना, सुद-वक्त्र-भाटी, इत्ये-वक्त्र, चक्र-आधारे चक्र, सुवाद्याः अने दोरी नजरे और सुत्र आदि, गुणम् सिद्धि सफलता, न नावहन्ति संपादन करी शकतां नहीं नहीं दे सकते, तथा तेभ उती प्रकार, वैद्याद जते वैद्य विना वैद्यके विना, पादत्रयम् नाडीन् औषधादि त्रयं पाद सफलता संपादन करी शकतां नहीं औषधादि शेष तीन पाद सफलता नहीं दे सकते ॥ १३ ॥

13. As the clay, the rod, the string, the wheel, etc., are ineffective in the absence of the potter, so do the three other factors in the absence of the physician fail to accomplish the cure.

गन्धर्वपुरवक्त्राद्यां यद्विकाराः सुदाहणाः ।

यान्ति यद्येतेरे वृद्धिमाश्रयाप्रतीक्षिणः ॥ १४ ॥
सति पादत्रये क्वाचौ मिषजावच कारणम् ।

पादत्रये रोगी-परिचारक अने द्रव्य छे त्रयं पाद रोगी-उपस्थाता और द्रव्य इन तीन पादोंके, सति दोषों छतां पक्षु उपस्थित रहते हुए भी, अतः जेम जो, उपाय-प्रतीक्षिणः उपायनी अपेक्षा राभनारा उपायकी अपेक्षा रखनेवाला, सुदाहणाः अति दारुण अति दारुण, विकाराः रोग पक्षु रोग भी, गन्धर्व-गन्धर्व गन्धर्व, पुरवक्त्र-पुरवक्त्र पुरवक्त्र पुरवक्त्र समान, नाड्य नाड्यम् तत्त नाला कीम नष्ट, नाड्य पादे छे हो जाते हैं, अतः च अने और जो, इतरे भीन् उपायनी अपेक्षा राभनारा रोगी वक्त्रे उपायकी अपेक्षा रखनेवाले रोग, वृद्धिम् तुरत वृद्धि पादे छे तुरत वृद्धिको प्राप्त होते हैं, अतः तेभां इनमें, क्वाचौ विद्वान् अने भूष विद्वान् और मूर्ख, मिषचौ वैद्य वैद्य कारणम् धारण छे कारण होते हैं ॥ १४ ॥

14-14½. If the other three factors being given, serious diseases, demanding attention and treatment, are sometimes seen to vanish like "a city of illusion" and at other times to be aggravated, the cause is to be found in the physician who is wise in the first instance and ignorant in the second instance.

વરમાત્મા કુતોડ્યેન ન ચિકિત્સા પ્રવર્તિતા ॥૧૫॥
પાણિચારાચયાઽચક્ષુરજ્ઞાનાઙ્ગીતમીતવત્ ।
ઔર્મીકતવશેષાઙ્ગો મિષક્ ચરતિ કર્મસુ ॥૧૬॥

અથેન મૂર્ખ વૈદ્યથી મૂર્ખ વૈદ્યને, કુતઃ જાત્મા પોતાના શરીરનો અગ્નિમાં હોમ કરવામાં આવે અને શરીરમાં અગ્નિમાં હોમ કયા જાના, વરમ્ એ સારું છે અથ્થા છે, પ્રવર્તિતા ચિકિત્સા પરંતુ તેનાથી ચિકિત્સાનો હાથી આરંભ કરવામાં આવે પરંતુ મૂર્ખ વૈદ્યને ચિકિત્સા કરવાઈ જાયે, ન એ સારું નથી તથા અથ્થા નહીં, યથા જેવી રીતે જિસ પ્રકાર, અચક્ષુઃ આંખોના માણસ અથ્થા મનુષ્ય, અજ્ઞાનાત્ અજ્ઞાનથી અજ્ઞાનને કારણ, મીત-મીતવત્ ખીતો ખીતો ડરતા હુઆ, પાણિચારાત્ હસ્તપરામર્શથી હાથને ટટોલ કર, ચરતિ આવે છે ચલતા છે, હવ (યથા) અને જેમ ઔર જેસે, માલવજ્ઞાતા પવનને આધીન થઇ વાયુને અધીન હુઈ, નૌઃ નૌકા આવે છે નૌકા ચલતી છે, (તથા તેમ વૈસે), અજ્ઞઃ મૂર્ખ મૂર્ખ, મિષક્ વૈદ્ય વૈદ્ય, કર્મસુ ચિકિત્સામાં પ્રવૃત્તિ કરે છે ચિકિત્સામાં પ્રવૃત્તિ કરતા છે ॥ ૧૫-૧૬ ॥

15-16. It is better for the quack to offer himself up in the fire than enforce his treatment on the patient. Like a blind man groping about with his hands in fearful uncertainty, or like a (rudderless) canoe left to the mercy of the winds, the ignorant physician proceeds in his work full of uncertainty and fear.

ચરચ્છયા સમાપન્નમુત્તાર્ય નિયતાયુષમ્ ।
મિષક્ષાની નિહન્ત્યાશુ શતાન્વનિયતાયુષામ્ ॥૧૭॥

નિયતાયુષમ્ ચોક્કસ આયુષ્યવાળા જિસકી આયુ નિશ્ચિત છે એસે, સમાપન્નમ્ કોઈ શરણાગત દરદીને કિસી અર્થગત રોગીનો, ચરચ્છયા દૈવધ્યોને દૈવયોગસે, ઉત્તાર્ય એકે કરીને જ્વાકર, મિષક્ષાની પોતાને વૈદ્ય માનનાર મનુષ્ય વૈદ્યમાની મનુષ્ય, અનિયત-અનિશ્ચિત અનિયત, આયુષામ્ આયુષ્યવાળા આયુષ્યવાળે, જ્વાલિ સેંકડે

૧૫. કુતોડ્યેન-કુતોડ્યેન (વ.)

મનુષ્યોને સૈકડો મનુષ્યોનો, આશુ તરત જ મરણ, નિહન્તિ મારી નાખે છે માર લેતા છે ॥ ૧૭ ॥

17. Emboldened by meeting with providential success in his treatment of a patient destined to survive (both the disease and his ministrations), the pretentious quack hastens to death a hundred others whose tenure of life is not so definite.

સદૈવસ્ય લક્ષણમ્—

તસ્યાચ્છાત્મેઽર્થવિજ્ઞાને પ્રવૃત્તૌ કર્મદર્શને ।
મિષક્ ચતુષ્ટયે યુક્તઃ પ્રાણામિસર ડચ્ચતે ॥૧૮॥

તસ્માત્ તેથી ફસલિય, જાસ્ને શાસ્ત્ર જાણને, અર્થવિજ્ઞાને શાસ્ત્રના અર્થનું જ્ઞાન જાણને અર્થને જ્ઞાનને, પ્રવૃત્તૌ પ્રવૃત્તિ પ્રવૃત્તિ, કર્મદર્શને તથા કર્મદર્શન તથા કર્મદર્શન, ચતુષ્ટયે એ ચારે ગુણોથી જન ચાર ગુણોસે, યુક્તઃ યુક્ત યુક્ત હુઆ, મિષક્ વૈદ્ય વૈદ્ય, પ્રાણામિસરઃ પ્રાણામિસર પ્રાણામિસર, ડચ્ચતે કહેવાય છે કહાતા છે ॥ ૧૮ ॥

18. Hence the physician who possesses the fourfold accomplishment consisting of theoretical knowledge, clear interpretation, right application and practical experience, is to be regarded as the reclamer of life.

દેતૌ લિન્ને પ્રજામને રોગાણામપુનર્મયે ।

જ્ઞાન ચતુર્વિધં યસ્ય સ રાજાર્હો મિષક્ષમઃ ॥૧૯॥

રોગાણામ્ રોગોનું રોગોને, દેતૌ હેતુ હેતુ, લિન્ને લક્ષણ લક્ષણ, પ્રજામને પ્રજામને રોગોની જાનિત, અપુનર્મયે અને રોગોની પુનઃ ઉત્પત્તિ ન થવી એ ચાર નિયમોમાં રોગોના પુનઃ ન ઉત્પન્ન હોના જન ચાર નિયમોમાં, યસ્ય જેને જિસનો, ચતુર્વિધમ્ ચાર પ્રકારનું ચાર પ્રકારનું, જ્ઞાનમ્ જ્ઞાન હોય જ્ઞાન હોતા છે, સઃ તે તથા, રાજાર્હોઃ રાજાઓને ચોખ્ખા રાજાઓને કિય, મિષક્ષમઃ ઉત્તમ વૈદ્ય છે ઉત્તમ વૈદ્ય છે ॥ ૧૯ ॥

૧૮. શાસ્ત્રઽર્થ-શાસ્ત્રાર્થ (વ.)

19. He who possesses the fourfold knowledge of etiology, symptomatology, therapeutics and prophylaxis of diseases is the best of physicians and deserves to be honoured by the king. (He is fit for being the royal physician).

शास्त्रं शास्त्राणि सलिलं गुणदोषप्रवृत्तये ।
पात्रापेक्षीयतः प्रज्ञां चिकित्सार्थं विशोधयेत् ॥२०॥

जलम् शस्त्रं शास्त्रं, शास्त्राणि शास्त्रं शास्त्रं, सलिलम्
अने जल तथा जल, गुण- ओओ गुण वे गुण, दोष-
तथा दोषनी और दोषकी, प्रवृत्तये उत्पत्ति भाटे उत्पत्ति-
के लिए, पात्र- पात्रनी पात्रकी, अपेक्षीणि अपेक्षा राणे छे
अर्थात् गुणवाला पात्रभां गुणवालां तथा दोषवाला
पात्रभां दोषवालां भाय छे अपेक्षा करते हैं अर्थात्
गुणवाले पात्रमें गुणवाले और दोषवाले पात्रमें दोषवाले
होते हैं, अतः तेथी अतः, चिकित्सार्थम् चिकित्सा भाटे
चिकित्साके लिए, प्रज्ञाम् बुद्धिने बुद्धिको, विशोधयेत्
निर्भण करवी ओछे निर्मल करना चाहिए ॥ २० ॥

20. Weapons, learning and water are wholly dependent for their merits and demerits on the holder. Hence it is the understanding that should first of all be rendered immaculate and worthy of holding the knowledge of medicine.

विद्या वितर्को विज्ञानं स्मृतिस्तत्परता क्रिया ।
यस्यैते चत्वारो गुणास्तस्य न साध्यमतिवर्तते ॥ २१ ॥

विद्या वैद्यकशास्त्रं ज्ञानं वैद्यकशास्त्रका ज्ञान, वितर्कः
ओहापोह उदापोह, विज्ञानम् ज्ञान शास्त्रं ज्ञान
शास्त्रान्तरका ज्ञान, स्मृतिः स्मरणशक्ति, तत्परता तत्परता, क्रिया अने
चरित्रा ३२वीं और बार बार चिकित्सा करनी, एते
आ वे, चत्वारो गुणाः ७ गुणोः ७ गुण, यस्य ज्ञानभां
होय वितर्को हों, तस्य तेने उसके लिए, कुठ मी,
२०. शास्त्रं शास्त्राणि-शास्त्रं शास्त्रं च (च.)

साध्यम् साध्यं साध्यं, न अतिवर्तते असाध्यं अतुं नहीं
असाध्य नहीं, हाता ॥ २१ ॥

21. Knowledge, imagination, comprehension, memory, promptness and action—for him who possesses these six qualities there is no curable disease that cannot be cured.

विद्या मतिः कर्मवद्विरभ्यासः सिद्धिराश्रयः ।
यद्यद्याद्विभिन्नविद्याबलमेकैकमप्यतः ॥ २२ ॥

विद्या विद्या विद्या, मतिः सहज विदुषः बुद्धि सहज
विदुषः बुद्धि, कर्मवद्विः कर्मवर्धन कर्मवर्धन, अभ्यासः
कर्मवर्धन कर्मका अभ्यास, सिद्धिः सहजता सिद्धि,
आश्रयः अने सहजुने आश्रय और सद्गुरुका आश्रय,
अतः ओभांथी इनमेंसे, एकैकम् ओछे ओछे गुण एक एक
गुण, अपि पक्ष मी, वैद्य- वैद्य वैद्य, जल- ओ सत्त्वनी
इस शब्दको, अभिनिष्पत्तौ प्राप्ति भाटे परिताय करनेके
लिए, जलम् पूरते छे समर्थ है ॥ २२ ॥

22 Knowledge, intelligence, experience, practice, accomplishment and guidance: any single one out of these suffices to give its possessor the name of "physician".

यस्य त्वेते गुणाः सर्वे सन्ति विद्यादयः शुभाः ।
स वैद्यशब्दं सद्भूतमर्हन् प्राणिस्तुल्यप्रदः ॥ २३ ॥

यस्य तु परंतु ज्ञानभां जो, एते आ इन, विद्या-
दयः विद्या जगैरे विद्यादि, सर्वे सर्व सव, शुभाः शुभ
शुभ, गुणाः गुणो गुणो, सन्ति होय संपन्न हो, सः ते
वही, सद्भूतम् अर्हन् यथार्थ, वैद्यशब्दम् 'वैद्य' को
ज्ञानभां 'वैद्य' इस शब्दका, अर्हन् पात्र भां पात्र होकर,
प्राणि- प्राणीओने प्राणियोंको, तुल्यप्रदः तुल्य आश्रय
भाय छे तुल्य देनेवाला होता है ॥ २३ ॥

23. Hence one, who has all these

२२. एकैकमप्यतः—एकैकमप्यतः (व.)

२३. यस्य त्वेते—यस्यैते च (ग.)

,, सद्भूतमर्हन्—सद्भूतमर्हन् (च.च.)

॥ वैजयन्तिः--वैजयन्तिः (ज. ध.)

why the physician is the chief in the four factors; his qualities;

ज्ञानानि बुद्धिर्ब्राह्मी च मिषजां या चतुर्विधा ।
सर्वमेतच्चतुष्पादे क्षुद्राके संप्रकाशितम् ॥ २८ ॥

મિષજાન વૈદ્યોનાં વૈદ્યોંકે, જ્ઞાનાનિ જ્ઞાન જ્ઞાન, યા ચ અને ને ઓર જો, મિષજાન વૈદ્યોની વૈદ્યોંકી ચતુર્વિધા આર પ્રકારની ચાર પ્રકારની, બ્રાહ્મી બ્રાહ્મી બ્રાહ્મી, બુદ્ધિઃ શ્રુતિ બુદ્ધિ, વત્ત આ જન, સર્વમ્ સર્વ વિષયોનું સર્વ વિષયોંકા, ચતુષ્પાદે ચતુષ્પાદ નામના અધ્યાયમાં ચતુષ્પાદ નામકે અધ્યાયમાં, સંપ્રકાશિતમ્ પ્રકાશન કર્યું છે પ્રકાશન કિયા છે ॥ ૨૮ ॥

28. his various learnings; his four-fold spiritual disposition in professional work—all this is dealt with in this minor chapter of “The Fourfold Basic Factors of Treatment”.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
क्षुद्राकचतुष्पादो नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

इति आ प्रभाषे इस प्रकार, અગ્નિવેશકૃતે અગ્નિ-વેશે રચેલા અગ્નિવેશકે બનાવે, ચરકપ્રતિસંસ્કૃતે તન્ત્રે અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં ઓર ચરકને દ્વારા સંસ્કૃત હસ શાસ્ત્રકે, શ્લોકસ્થાને સૂત્રસ્થાન વિષે સૂત્રસ્થાનને, ક્ષુદ્રાક-ચતુષ્પાદઃ ‘ચુદ્રાક ચતુષ્પાદ’ ‘ક્ષુદ્રાક ચતુષ્પાદ’, નામ નામના નામકા, નવમઃ નવમો નવમો, અધ્યાયઃ અધ્યાય અધ્યાય, સમાપ્તઃ સંપૂર્ણ થયેલ સમાપ્ત હુઆ ॥ ૯ ॥

9. Thus in the section on General Principles in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the ninth minor chapter entitled “The Fourfold Basic Factors of Treatment”, is completed.

दशमोऽध्यायः ।

दशमोऽध्याय अध्याय दसवाँ Chapter X

महाचतुष्पादाध्यायोपक्रमः—

अथातो महाचतुष्पादमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

અથ તતઃ હવે અહોંથી અથ આગે, મહાચતુષ્પાદન ‘મહાચતુષ્પાદ’ નામના ‘મહાચતુષ્પાદ’ નામકે, ‘અધ્યાયમ્ અધ્યાયનું અધ્યાયકા, વ્યાખ્યાસ્વામઃ વ્યાખ્યાન કરશુ વ્યાખ્યાન કરેંગે ॥ ૧ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये आत्रेयेने, इति ह आ विषयमा नीये प्रभाषे न इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, नाह स्म कहेलुं कहा है ॥२॥

1. We shall now expound the major chapter entitled “The Fourfold Basic Factors in Therapeutics”.

2. Thus declared the worshipful Atreya.

चतुष्पादं मेघजमलमारोग्यायेत्यात्रेयकृता स्थापना—

ચતુષ્પાદં મેઘજમલમારોગ્યાયેત્યાત્રેયકૃતા સ્થાપના—
ચતુષ્પાદં બોદશકલં મેઘજમિતિ મિષજો ભાષન્તે, ચતુષ્કં પૂર્વાધ્યાયે બોદશગુણમિતિ, તન્ત્રે-વજં યુક્તિયુક્તમલમારોગ્યાયેતિ ભગવાન્ પુનર્વસ્તુ-રાત્રેયઃ ॥ ૩ ॥

મેઘજમ્ ભેષજ મેઘજ, ચતુષ્પાદમ્ ચાર પાદવાળું ચાર પાદ વાળા, બોદશકલમ્ અને સોળ ગુણયુક્ત છે સોલહ ગુણ વાળા છે, इति એમ એસા, મિષજઃ વૈદ્યો વૈદ્ય લોગ, ભાષન્તે કહે છે કહતે છે, વત્ત નેને ચિસકો, પૂર્વ-પૂર્વ પૂર્વ, અધ્યાયે અધ્યાયમાં અધ્યાયમાં, બોદશ-ગુણમ્ इति સોળ ગુણયુક્ત સોલહ ગુણવાળા, કલ્પ કલ્પ છે કહા છે, તત્ત તે વહ, યુક્તિયુક્તમ્ યુક્તિપૂર્વક યોગ્યથેલું યુક્તિપૂર્વક પ્રયુક્ત, મેઘજમ્ ભેષજ મેઘજ, મારોગ્યાય આરોગ્ય આપવા માટે આરોગ્ય દેનેકે કિય, અકમ્ સમર્થ થાય છે સમર્થ હોતા છે, इति એમ એસા, મગવાન્ ભગવાન મગવાન, આત્રેયઃ આત્રેય આત્રેય, પુનર્વસ્તુઃ પુનર્વસ્તુએ કહેલું છે પુનર્વસ્તુને કહા છે ॥ ૩ ॥

૧. પૂર્વાધ્યાયે-પૂર્વેઽધ્યાયે (૧.)

3. "The physicians speak of therapeutics as being four pillared and sixteen-faceted; the same was spoken of in the previous chapter as having sixteen attributes. Now this therapeutics, used skilfully, is sufficient for the restoration of health". Thus said the worshipful Punarvasu, the son of Atri.

मैत्रेयकृता मेघजामेघजयोस्तुल्यत्वप्रतिपादने चेष्टा—

मेति मैत्रेयः, किं कारणं? दृश्यन्ते ह्यातुराः केचिदुपकरणवन्तश्च परिचारकसंपन्नाश्चात्मवन्तश्च कुशलैश्च मिषग्भिरनुष्ठिताः समुत्तिष्ठमानाः, तथा-युक्ताश्चापरे क्रियमाणाः, तस्मान्मेघजमकिंचित्करं भवति;

मैत्रेयः मैत्रेये मैत्रेये, उवाच कथं कदा, न इति नहि नही, किम् कारणम् तेन उरक्षु शु? इसका क्या कारण? हि उरक्षु ओं ओं के कारण यह है कि, उपकरण-वन्तः च साधनसंपन्न साधनसंपन्न, परिचारकसंपन्नाः च परिचारकयुक्त परिचारकयुक्त, केचित् डेटलाओड कई एक, आतुराः द्रुहीओ रोगी, आत्मवन्तः च अने संयमी और संयमी, कुशलैः च कुशल कुशल, मिषग्भिः वैद्योथी वैद्योथी, अनुष्ठिताः चिकित्सा करवाभा आवतां चिकित्सा करने पर, समुत्तिष्ठमानाः आरोग्य प्राप्त करता सम्यक् आरोग्यलाभ करते, दृश्यन्ते देणाय ओ देखे जाते हैं, तथायुक्ताः तथा तेवी न स्थितिवाणा तथा वैसे ही स्थितिवाले, अपरे गीला दूसरे, क्रियमाणाः भरी गता मरते हुए, दृश्यन्ते देणाय ओ देखे जाते हैं, तस्मात् भाटे अतः, मेघजम् चिकित्सा चिकित्सा, ककिंचित्करम् भवति कंई पक्ष उरती नही कुछ भी नहीं करती;

4-(1) "No", said Maitreya, "why? Because there are seen some patients possessed of means, having attendants, self-controlled, and treated by expert physicians, recovering and some others,

४. मिषग्भिरनुष्ठिताः—मिषग्भिरनुष्ठिताः (क.ग.च.छ.ब.प.)

though enjoying similar amenities, dying, nevertheless. Thus treatment becomes a thing of no consequence.

तथा-भ्रमे सरसि च प्रसिक्तमवमुत्तर्कं, नद्यां वा स्यन्दमानायां पांसुधाने वा पांसुमुष्टिः प्रकीर्ण इति;

तद् यथा नैमके जसेकि, ब्रमे भागभां गद्वेमें, सरसि च के तणावभां वा सरोवरमें, प्रसिक्तम् नाभेक्षुं क्षिप्तम् हुआ, अवपम् थोडुं थोडा, उदकम् पाक्षी पानी, स्यन्द-मानायां वा के वहेती और बहती, नद्यां नदीभां नदीमें, पांसुधाने वा के धूणना ढगलाभां वा बालके डेरमें, प्रकीर्णः ईंकेली डाली हुई, पांसु-धूणनी बाल्की, मुष्टिः इति मुष्टी अर्थ ओ मुष्टी व्यर्थ है;

4-(2) It is comparable to a few drops of water sprinkled in a pit or lake, or to a handful of dust scattered on a flowing river or on a dust-heap.

तथाऽपरे दृश्यन्तेऽनुपकरणाश्चापरिचारकाश्चा-नात्मवन्तश्चाकुशलैश्च मिषग्भिरनुष्ठिताः समु-त्तिष्ठमानाः, तथायुक्ता क्रियमाणाश्चापरे ।

तथा तथा तथा, अपरे गीला दूसरे, अनुपकरणाः साधन वगरना साधनसे विहीन, अपरिचारकाः च परिचारकरहित परिचारकरहित, अनात्मवन्तः च अने असंयमी और असंयमी, अनुशलैः अनुशल अनुशल, मिषग्भिः च वैद्योथी वैद्योथी, अनुष्ठिताः चिकित्सा करवाभा आवतां चिकित्सा करने पर, समुत्तिष्ठमानाः आरोग्य प्राप्त करता आरोग्यलाभ करते, दृश्यन्ते देणाय ओ देखे जाते हैं, तथायुक्ताः तथा तेवी न स्थितिवाणा तथा वैसे ही स्थितिवाले, अपरे गीला दूसरे, क्रियमाणाः भरी गता मरते हुए, दृश्यन्ते देणाय ओ देखे जाते हैं;

4-(3) Conversely, we see others, devoid of means, with no attendants, no self-control and treated by unskilled physicians, regaining health and yet others, similarly circumstanced, dying all the same.

अप्रतिकुर्वन् सिध्यति, अप्रतिकुर्वन् म्रियते;
अप्रतिकुर्वन् सिध्यति, अप्रतिकुर्वन् म्रियते; तत-
श्चिन्त्यते मेघजममेघजेनाविशिष्टमिति ॥ ४ ॥

यस्य च नेषी जिस कारणसे, प्रतिकुर्वन् चिकित्सा
करता चिकित्सा करने पर, सिध्यति साधने थाय्य छे
अच्छा होता है, प्रतिकुर्वन् चिकित्सा करता छता चिकित्सा
करने पर भी, म्रियते मरी थाय्य छे मर जाता है,
अप्रतिकुर्वन् चिकित्सा कर्मा बिना पक्ष चिकित्सा न
करने पर भी, सिध्यति साधने थाय्य छे अच्छा हो जाता
है, अप्रतिकुर्वन् अने चिकित्सा कर्मा बिना और चिकित्सा
किये बिना, म्रियते मरी पक्ष थाय्य छे मर भी जाते हैं,
ततः तेथी उस कारणसे, मेघजम् चिकित्सा चिकित्सा,
अमेघजेन अचिकित्सा और अचिकित्साके, अवशिष्टम्
समान न छे समान ही है, इति चिन्त्यते ओम् विचार
साधने छे ऐसा विचार होता है ॥ ४ ॥

4. Thus recovery follows treatment;
death, too, follows treatment. Similarly,
recovery follows in the absence of
treatment and in the absence of
treatment, death, too, follows. Hence
it is to be concluded that treatment
is in no way better than no treatment.

तत्र समाधानमात्रेयकृतम्—

मैत्रेय ! मिथ्या चिन्त्यत इत्यात्रेयः, किं कारणं,
ये आतुराः षोडशगुणसमुदितेनानेन मेघजेनोपपद्य-
माना म्रियन्ते इत्युक्तं तदनुपपन्नं, न हि मेघज-
साध्यानां व्याधीनां मेघजमकारणं भवति;

मैत्रेय हे मैत्रेय ! हे मैत्रेय ! मिथ्या चिन्त्यते ओ
विचारभ्रष्टी भोटी छे आपका यह विचार मिथ्या है,
इति आत्रेयः ओम् आत्रेये ऐसा आत्रेयने, उवाच कथुं
कहा, किं कारणम् तेनुं करिष्ये शुं? इसका क्या कारण?
हिं करिष्ये ओ छे के कारण यह है कि, षोडशगुण-
सोडशगुण सोडश गुणोंसे, समुदितेन युक्त संपन्न, अनेन
आइस, मेघजेन चिकित्सापद्धतिथी चिकित्सापद्धतिसे,

१. उपचार करता छता उपचार करने पर भी,
ये आतुराः ने शरीरों जो रोगी, म्रियन्ते मरी
४. वसः—मतः (६.)

थाय्य छे मरते हैं, इति (चर) ओम् ने ऐसा जो,
उक्तम् कथुं कहा, तत् ते वह, अनुपपन्नम् थाय्य नहीं
ठीक नहीं, हिं करिष्ये के क्योंकि, मेघज-साध्यानाम्
चिकित्सासाध्य चिकित्सासाध्य, व्याधीनाम् व्याधीनाम्
रोगोंके लिए, मेघजम् चिकित्सा चिकित्सा, अकारणम्
निष्प्रण निरर्थक, न भवति नयी नहीं नहीं होती;

5-(1) "Maitreya, you think wrong-
ly", said Atreya; "how"? Because
what has been stated (by you) that
patients, though given the systematic
treatment possessed of all the sixteen
qualities, die, is not sound. Treatment
does not become inconsequential in
regard to disease amenable to treatment.

ये पुनरातुराः केवलान्मेघजादृते समुत्तिष्ठन्ते,
न तेषां संपूर्णमेघजोपपादनाय समुत्थानविशेषो
नास्ति;

ये पुनः वणी ने फिर जो, आतुराः शरीरों रोगी,
केवलान् संपूर्ण, मेघजात् चिकित्सा चिकित्साके,
म्रते बिना बिना भी, समुत्तिष्ठन्ते साधन थाय्य छे स्वस्थ
होते हैं, तेषाम् तेओने उसकी, संपूर्ण-संपूर्ण संपूर्ण,
मेघज-चिकित्सा चिकित्सा, उपपादनाय करता भाटे
करनेके लिए, समुत्थान-स्वस्थताने स्वस्थताका, विशेषः
केहि विशेष कोई विशेष, न अस्ति (इति) न नहीं ओम्
नहीं अर्थात् चिकित्सा अगर ने स्वस्थता थाय्य छे, तेना
करता संपूर्ण चिकित्सा करताथी विशेष सारी स्वस्थता
थाय्य ओ प्रुक्षुं छे नहीं ऐसा नहीं, अर्थात् चिकित्साके बिना
जो स्वस्थता होती है उससे विविध प्रकारकी चिकित्सा
करने पर उत्तम स्वास्थ्य मिलता है;

6-(2) And, again, as regards those
who recover without the aid of any
treatment even in their case there is
a special reason for giving them the
complete course of treatment.

५. ये पुनरातुराः—ये आतुराः (च.)

॥ मेघजादृते समुत्तिष्ठन्ते—मेघजादृति म्रियन्ते (च.)

॥ मेघजोपपादनाय—मेघजोपपन्नानाम् (ग.)

યથા હિ પતિતં પુરુષં સમર્થમુત્થાનાયોત્થા-
પયન્ પુરુષો વક્ત્રમસ્યોપાવધ્યાત્, સ ક્ષિપ્તરત્ન-
પરિચ્છિદ્ધં પચોષિષ્ટેત્, તદ્વત્ સંપૂર્ણમેવજોપક-
મ્માદાતુરાઃ;

યથા હિ જેમ કેસે, પતિતત્ત્વ પડી ગયેલા ગિરે દુર,
ઉત્થાનાય અને ઉડવામાં ઔર ઉઠનેમે, સમર્થ સમર્થ
સમર્થ, પુરુષત્ત્વ પુરુષને પુરુષકો, ઉત્થાપયન્ ઉડવાનાર
ઉઠાવેલા, પુરુષ: એ કાંઈ બીજો માણસ યદિ કોઈ
દુસરા પુરુષ, અસ્વ તેને ઉસકો, વક્ત્ર ટેકા સહારા,
ઉપાવધ્યાત્ આપે છે દેતા હે, સ: તેા તે તો વદ,
અપરિચ્છિદ્ધ: કાંઈ પશુ કષ્ટ વિના વિના કપ્ટકે, પદ બ
હી, ક્ષિપ્તરત્ન સત્વર આસાનીસે, પચોષિષ્ટે ઉભો અર્ધ
બધ છે ઉઠ જાતા હે, તદ્-વત્ તેવી રીતે હસી પ્રકાર,
આતુરા: રોગીઓ રોગી, સંપૂર્ણ- સંપૂર્ણ સંપૂર્ણ, મેવજ-
ચિકિત્સાના ચિકિત્સાકે, ઉપક્રમ્માત્ ઉપયોગથી ક્ષેશ
વિના સત્વર સાબ થાય છે ઉપયોગસે કહકે વિના આસાનીસે
સંપૂર્ણ સ્વસ્થતાકો પ્રાપ્ત કરતે હે;

5-(3) Just as a man by lifting
another who has fallen, although the
latter is able to rise by himself, gives
him support, in consequence of which
he rises sooner and without difficulty;
in like manner do patients receiving
the aid of a complete treatment (reco-
ver more easily and without difficulty).

યે આતુરા: કેવલાન્નેવજાદયિ ક્રિયન્તે, ન ચ
સર્વે દ્યુ સે મેવજોપપન્ના: સમુષિષ્ટેરન્, નહિ
સર્વે વ્યાધયો અવસ્થુપાયસાધ્યાઃ, ન ચોપાય-
સાધ્યાનાં વ્યાધીનામનુપાયેન સિદ્ધિરસ્તિ, ન
આસાધ્યાનાં વ્યાધીનાં મેવજસમુદાયોડ્યમસ્તિ,
ન ક્ષત્ જ્ઞાનવાન્ મિષક્સુમૂર્ધ્માતુરમુત્થાપયિતું;

યે ચ અને જે ઔર જો, આતુરા: રોગીઓ રોગિયો,
કેવલાન્ સંપૂર્ણ સંપૂર્ણ, મેવજાદ અયિ ચિકિત્સા થવા

છતાં પશુ ચિકિત્સા કરને પર ની, ક્રિયન્તે મરી બધ છે
મરતે હે, તે ચ તે હે, સર્વે દ્યુ સર્વે સવ, મેવજ-
ચિકિત્સા ચિકિત્સાકે, ઉપપન્ના: અભવાથી મિષ્કે પર ની,
ન સમુષિષ્ટેરન્ સાબ થતા નથી સત્વ નહીં હોતે, હિ
કારણકે ક્યોંકિ, સર્વે સર્વે સવ, વ્યાધય: વ્યાધિઓ
રોગ, ઉપાવસાધ્યા: ઉપાયસાધ્ય ઉપાયસાધ્ય, ન અવશિષ્ટ
હોતા નથી નહીં હોતે, ઉપાય-વળી ઉપાયથી ઔર
ઉપાયસે, સાધ્યાનામ સાધ્ય સાધ્ય, વ્યાધીનામ વ્યાધિ-
ઓની રોગોંકી, અનુપાયેન ઉપાય વિના વિના ઉપાયકે,
સિદ્ધિ: સિદ્ધિ સિદ્ધિ, ન અસ્તિ થતી નથી નહીં હોતી,
અસાધ્યાનામ ચ અને અસાધ્ય ઔર અસાધ્ય, વ્યાધી-
નામ ચ વ્યાધિઓ માટે વ્યાધિયોંકે મિષ, અવન્ આ
યદ, મેવજસમુદાય: હેવજસંપૂર્ણ ઔવજસમુદાય, ન અસ્તિ
નથી નહીં હે, હિ કારણકે ક્યોંકિ, જ્ઞાનવાન્ પૂર્ણ
જ્ઞાનવાળો જ્ઞાની, મિષક્ વેલ પશુ વેલ ની, સુમૂર્ધ્મ
મરણો-મુખ મરેવાલે, આતુરન્ રોગીને રોગીકો, ઉત્થા-
પયિતુન્ સ્વસ્થ કરવા સ્વસ્થ કરનેમે, ન અવન્ સમર્થ
નથી સમર્થ નહીં હોતા;

5-(4) As regards those patients
who die inspite of full treatment, not
all of them could be expected to re-
cover by the blessing of treatment.
For, not all diseases are amenable
to treatment and yet of those diseases
as are amenable to treatment, cure
cannot be accomplished except by
treatment. However, the whole phar-
macopoeia will fail in curing irreme-
diable diseases; and no physician,
however clever, is able to save a
dying patient.

પરીક્ષ્યકારિણો હિ કુશલા અવન્તિ, યથા હિ
યોગજ્ઞોડ્ય્યાસનિત્ય દધ્વાસો ધનુરાદાયેશુમસ્યધા-
તિવિષ્ક્રુદ્ધે મહતિ કાયે નાપરાધવાન્ અવન્તિ,

૫. તે મેવજોપપન્ના:—સંપૂર્ણ મેવજોપપન્ના: (ગ.)

,, મેવજસમુદાયોડ્યમસ્તિ-મેવજસમુદાયોડ્યમસ્તિ (પ.)

,, અવપન્તિ-અવપન્તે (જ.)

૫. નાસિવિષ્ક્રુદ્ધે મહતિ કાયે—નાસિવિષ્ક્રુદ્ધે વાસિમહતિકાયે (ક.)

,, નાપરાધવાન્—નાપરાધ: (ઢ.)

(૫.)

સંપાદયતિ ચેદ્ધર્મ્ય, તથા મિષદ્ સ્વગુણસંપન્ન
ઉપકરણવાન્ બીક્ષ્વ કર્મારંભમાણઃ સાધ્યરોગ-
મનપરાધઃ સંપાદયત્યેવાતુરમારોગ્યેણ; તસ્માન્ન
મેષજનમેષજેનાવિશિષ્ટં મયતિ ॥ ૫ ॥

પરીક્ષ- નિશ્ચર કરીને દેહ માલ કર, કારિણઃ હિ
ક્રમ કરવાવાળા મનુષ્યે કાર્ય કરેવાલે મનુષ્ય, કુશળઃ
કુશળ કુશળ, મયતિ હેય છે હોતે હૈ, મયા હિ જેમ
વૈષે, મોગજઃ મનુર્વિદ્યા બહુનારે મનુર્વિદ્યાકો જાનેવાલા,
અભ્યાસમિત્થઃ તથા નિત્ય અભ્યાસવાળો અભ્યાસસીલ,
દુષ્વાસઃ મનુર્ધારી મનુર્ધારી, મનુઃ મનુષ્ય મનુષ્યકો,
જાવાત્ બધને કેકર, નાતિવિપ્રકૃટે બહુ નજીકના મહુત
દૂર ન હો વૈષે, મહતિ અને મોટા મહે, કાચે આકારવાળા
બ્રહ્મર્મા બ્રહ્મતિવાલે લક્ષ્યપર, દુષ્ટમ્ બાહુ વાળ, અસ્વમ્
દેંકતેા કોલતા દુષ્ટા, અપરાધવાન્ નિષ્ફળ અસફલ, ન નથી
નહી, મયતિ થતેા હોતા, દ્ધર્મ્યમ્ ચ અને ધૃષ્ટકાર્યનું
ઘોર અપને દ્ધર્મ્ય કાર્યકો, સંપાદયતિ સંપાદન કરી લે છે
સંપાદિત કરતા હૈ, તથા તેમ વૈષે હી, સ્વગુણસંપન્નઃ
સ્વગુણયુક્ત અપને ગુણોસે સમ્પન્ન, ઉપકરણવાન્ અને
ઉપકરણવાન સાધનયુક્ત, બીક્ષ્વ અને વિચારીને સાધ્યા-
સાધ્યકી પરીક્ષા કરકે, કર્મ ચિકિત્સા ચિકિત્સા, જારમ-
માણઃ કરતેા કરતા દુષ્ટા, મિષદ્ વૈષ વૈષ, અનપરાધઃ
કર્મ યજ્ઞ ચૂક કર્મ વગર કિલી મી પ્રમાદકે બિના,
સાધ્યરોગમ્ સાધ્યરોગવાળા સાધ્યરોગવાલે, જાતુરમ્
રોગીને રોગીકો, જારોગ્યેણ આરોગ્યથી સ્વાસ્થ્યસે,
સંપાદયતિ દ્વ યુક્ત કરે જ છે યુક્ત કરતા હી હૈ,
તસ્માન્ તેથી હસકિય, મેષજનમ્ ચિકિત્સા ચિકિત્સા,
અનેકજેન અચિકિત્સાના અચિકિત્સાકે, અવિશિષ્ટમ્
અમાન સમાન, ન મયતિ નથી નહીં હોતી ॥ ૫ ॥

5. Hence those alone that act
after investigation are considered wise.
As a bowman who is a good marks-
man and given to constant practice,
taking up a bow and releasing an
arrow does not fail in hitting a big
target that is not too far off, and
achieves his purpose, so does a phy-
sician of accomplishment and means

who starts treating a curable disease
after full investigation, without fail
bestow health on the patient. Hence
it cannot be said that treatment is
no better than no treatment.

ચિકિત્સાસૂત્રમ્—

દ્ધર્મ્ય ચ નઃ પ્રત્યક્ષં-યદનાતુરેણ મેષજેનાતુરં
ચિકિત્સામઃ, જ્ઞામમક્ષામેણ, કુશં ચ દુર્બલમા-
વ્યાયયામઃ, સ્થૂલં મેદસ્વિનમપતર્પયામઃ. શીતે-
નોષ્ણામિભૂતમુષ્ણરમઃ, શીતામિભૂતમુષ્ણેન, ન્યૂ-
નાન્ ધાતૂન્ પૂરયામઃ, વ્યતિરિક્તાન્ જ્ઞાસયામઃ,
વ્યાધીન્ મૂલવિપર્યયેણોપચરન્તઃ સમ્યક્ પ્રકૃતૌ
સ્થાપયામઃ; તેષાં નસ્તથા કુર્વતામયં મેષજસમુદાયઃ
કાન્તતમો મયતિ ॥ ૬ ॥

દ્ધર્મ્ય ચ અને આ મહ, નઃ અમને હમને, પ્રત્યક્ષમ્
પ્રત્યક્ષ છે પ્રત્યક્ષ હૈ, યદ કે કિ, જાતુરમ્ રોગીની
રોગીકી, જનાતુરેણ રોગીના યુક્તથી વિપરીત રોગીકે
ગુણસે વિપરીત, મેષજેન ઓપધથી ઓપધસે, ચિકિત્સામઃ
ચિકિત્સા કરીએ છીએ ચિકિત્સા કરતે હૈ, જ્ઞામમ્
જ્ઞીહુની જ્ઞીનકી, જ્ઞામેણ બૃહલ્ ઓપધથી ચિકિત્સા
કરીએ છીએ બૃહળ ઓપધસે ચિકિત્સા કરતે હૈ, કુશમ્
કુશ કુશ, દુર્બલમ્ ચ અને દુર્બલનું ઘોર દુર્બલકા,
જાવ્યાયયામઃ સંતર્પણ કરીએ છીએ તર્પણ કરતે હૈ,
સ્થૂલમ્ સ્થૂલ સ્થૂલ, મેદસ્વિનમ્ અને મેદસ્વીનું ઘોર
મેદસ્વીકા, અપતર્પયામઃ અપતર્પણ કરીએ છીએ અપ-
તર્પણ કરતે હૈ, ડબ્બ-અમિભૂતમ્ અરંભીથી પીડિતારોગીની
ગરમીસે પીડિત રોગીકી, શીતેન શીત ક્રિયાવે શીતલ
ક્રિયાસે, શીત-અમિભૂતમ્ અને ઠંડકથી પીડિતારોગીની
ઘોર શીતસે પીડિત રોગીકી, ડબ્બેન ઉષ્ણ ક્રિયાથી ડબ્બ-
ક્રિયાસે, ઉપચરમઃ ચિકિત્સા કરીએ છીએ ચિકિત્સા
કરતે હૈ, ન્યૂનાન્ ન્યૂન કમ હુર, ધાતૂન્ ધાતુઓનું
ધાતુઓકો, પૂરયામઃ પૂરણ કરીએ છીએ પૂર્ણ કરતે હૈ,

૬. દ્ધર્મ્ય ચ નઃ—દ્ધર્મ્ય ચેદં ચ નઃ (ક.ક.જ.સ.પ.)

„ ચ નઃ—પુનઃ (ગ.)

„ ચિકિત્સામઃ—ઉપચરમઃ (પ.)

„ વ્યતિરિક્તાન્—વ્યતિરિક્તાન્ (ગ.)

„ સમ્યક્—સમ્ય (ક.)

व्यतिरिक्तान् नपिष्ठा धातुभेदेन। बदी हुई धातुओंको हासयामः क्षाप्त करीये छीये वडाते हैं, व्याधीन् शोभेने रोगोंको, सम्बन्ध सारी रीते अच्छी तरह, मूक-हेतुथी हेतुसे, विपर्ययेण विपरीत विपरीत, उपचरन्तः चिकित्साथी नष्ट करेता चिकित्सा द्वारा नष्ट करते हुए, प्रकृतौ समताभा समतामें, स्थापयामः भूडीये छीये स्थापित करते हैं, तेषाम् तेभ्योऽपि रोमियोकी, तथा कुर्वताम् आवी रीते चिकित्सा करेता इस प्रकार चिकित्सा करते हुए, नः आप्तुने हमारेको, अवम् आ यह, मेवज-समुदाय। वेपथु संत्राह मेवजसमुदाय, कान्ततमः अत्यंत अमीष्ट अति इष्ट, भवति भाव्य छे होता है ॥ ६ ॥

6. This much is evident to us all, viz., we treat a disease-ridden man with disease-removing measures and the depleted man with impletion. We nourish the emaciated and the feeble; starve the corpulent and the fatty; treat the man afflicted by heat with cooling measures and with hot things him who is afflicted with cold. We replenish body-elements that have suffered decrease, and deplenish those that have undergone increase. By treating disorders properly with what are antagonistic to their origin, we restore the patient to the normal condition. In our hands, administering in this manner, the pharmacopoeia shows itself to the best of its glory.

चिकित्सायां यशोनामे कारणम्—

भवन्ति चात्र—

साध्यासाध्यविभागद्वो ज्ञानपूर्व चिकित्सकः ।

काले चारमते कर्म यत्तत् साधयति भुवम् ॥७॥

अत्र च आप्तुनेभ्यो इह विषयमें, भवन्ति श्लोके छे के लोक हैं कि, साध्य-साध्य साध्य, असाध्य-तथा असाध्यना और असाध्यको, विभागद्वः विभागने आप्तुने प्रवृत्त रूपसे जाननेवाला, चिकित्सकः वेद्य वेद्य, यत् कर्म ने करेने जिस कर्मका, काले च श्रेष्ठ छीये

यथा समय, ज्ञानपूर्वम् ज्ञानपूर्वक ज्ञानपूर्वक, चारमते आरंभ करे छे आरंभ करता है, यत् तेने संसको, भुवम् अवश्य अवश्य, साधयति सिद्ध करे छे सफल करता है ॥ ७ ॥

Here are verses again—

7. The physician who knows the differential diagnosis between the curable and the incurable diseases and begins treatment with full knowledge of the case and in time, obtains success for his effort without fail.

असाध्यरोगचिकित्सायां हानिः—

अर्थविधायशोहानिमुपक्रोशमसंप्रहम् ।

प्राप्तुयाद्वियतं वैद्यो योऽसाध्यं समुपाचरेत् ॥८॥

वः वैद्यः ने वैद्य जो वैद्य, असाध्यम् असाध्य व्याधिने असाध्य रोगकी, समुपाचरेत् उपचार करे छे चिकित्सा करता है, सः ते वह, अर्थ-पैसे। इष्य, विद्या-विद्या विद्या, यत्तः- तथा यशनी व यशकी, हानिम् हानि हानि, उपक्रोशम् निन्दा निन्दा, असंप्रहम् अने छोडा तश्वी परित्यागने और जनतासे परित्यागको, निवृत्तम् अवश्य अवश्य, प्राप्तुयात् प्राप्त करे छे प्राप्त करता है ॥ ८ ॥

8. But the physician who undertakes to treat incurable diseases will invariably suffer loss of income, tarnish his learning and fame, and earn for himself disrepute and unpopularity to boot.

रोगाणां साध्यासाध्यत्वेऽपि पुनर्विभागः—

सुखसाध्यं मतं साध्यं कृच्छ्रसाध्यमथामि च ।

द्विविधं चाप्यसाध्यं स्याद्याप्यं यच्चानुपक्रमम् ॥९॥

सुखसाध्यम् सुभसाध्य सुखसाध्य, अथ अथ च अने और, कृच्छ्रसाध्यम् कष्टसाध्य अथ कष्टसाध्य इस तरह, साध्यम् साध्यरोग साध्यरोग, मतम् मे प्रकरने। भा-थी छे दो प्रकारका माना है, चाप्यम् साध्य

८. अर्थ-स्वार्थ (च. क. व.)

९. असंप्रहम्-असंप्रहम् (च.)

९. यच्चानुपक्रमम्-यच्चानुपक्रमम् (च.)

વાંચ્ય, ચત્ ચ અને જે ઓર જો, અનુપક્રમમ્ અનુપક્રમ પ્રત્યાસ્યેય, (ત્વ તે વહ), અસાધ્યમ્ ચ અપિ અસાધ્ય રોગ પશુ અસાધ્ય રોગ મી, ત્રિવિધમ્ એ પ્રમાણે જે પ્રકારનો હસી તરહ દો પ્રકારકા, સ્વાત્ છે હૈ ॥ ૯ ॥

9 The curable diseases are of two kinds: those that are easily cured and those that are cured with difficulty. The incurable diseases also fall into two categories: those that are palliable and those that are absolutely irremediable.

સાધ્યાનાં ત્રિવિધધ્વાત્પમધ્યમોત્કૃષ્ટતાં પ્રતિ ।
વિકલ્પો, ન ત્વસાધ્યાનાં નિયતાનાં વિકલ્પના ॥૧૦॥
અલ્પ-મધ્યમ-ઉત્કૃષ્ટતામ્ અલ્પ ઉપાયથી સાધ્યપશુ-મધ્યમ ઉપાયથી સાધ્યપશુ તથા ઉત્કૃષ્ટ ઉપાયથી સાધ્યપશુ અલ્પ ઉપાયસે સાધ્યતા-મધ્યમ ઉપાયસે સાધ્યતા તથા ઉત્કૃષ્ટ ઉપાયસે સાધ્યતા, પ્રતિ એઓને ઉદ્દેશી इनका उद्देश रखकर, સાધ્યાનામ્ સાધ્યરોગોને સાધ્યરોગોંકા, વિકલ્પ: ભેદ મેદ, ત્રિવિધ: ત્રણ પ્રકારનો થાય છે ત્રીન પ્રકારકા હોતા હૈ, નિયતાનામ્ અસાધ્યાનામ્ તુ પરંતુ નિશ્ચિત રૂપવાળા યાધ્યથી બિન અસાધ્યરોગોને પરંતુ નિશ્ચિત રૂપવાળે યાધ્યસે મિત્ત અસાધ્ય રોગોંકા, વિકલ્પના ભેદ મેદ, ન થતો નથી નહીં હોતા ॥૧૦॥

10. The curables are, again, classed in three fresh categories by reason of their requiring mild, moderate or strong treatment. The incurable ones, being inexorable, admit of no such classification.

સુક્ષ્મસાધ્યસ્ય લક્ષણમ્—

હેતવઃ પૂર્વરૂપાણિ રૂપાણ્યસ્થાનિ યસ્ય ચ ।
ન ચ તુલ્યગુણો વૃષ્યો ન દોષઃ પ્રકૃતિર્ભવેત્ ॥૧૧॥
ન ચ કાલગુણસ્તુલ્યો ન દેશો દુરુપક્રમઃ ।
ગતિરેકા નવત્વં ચ રોગસ્યોપદ્રવો ન ચ ॥૧૨॥
દોષઐકઃ સમુત્પત્તી દેહઃ સર્વોપધક્ષમઃ ।
ચતુર્ણાદોપપતિઃ સુક્ષ્મસાધ્યસ્ય લક્ષણમ્ ॥૧૩॥

: ૨. દેશો-દેશો (શ.)

ચત્ ચ જે રોગનાં જિસ રોગોંકે, હેતવઃ કારણ, પૂર્વરૂપાણિ પૂર્વરૂપ પૂર્વરૂપ, રૂપાણિ ચ અને રૂપ ઓર રૂપ, અસ્થાનિ યેનાં હોય અલ્પ હોં, વૃષ્યઃ ચ વૃષ્ય દૃષ્ય, તુલ્યગુણઃ સમાન ગુણવાળાં સમાન ગુણવાળા, ન ન હોય ન હો, દોષઃ દોષ દોષ, પ્રકૃતિઃ ઉત્કટ રૂપવાળી ઉત્કટ રૂપવાળા, ન ન ન, અવેદ હોય હો, કાલગુણઃ ચ જેનાં અતુના ગુણ ક્રાતુકે ગુણ, તુલ્યઃ ન સમાન ન હોય સમાન ન હોં, દેશઃ દેશ પશુ દેશ મી, દુરુપક્રમઃ ન ચિકિત્સા માટે અશોભ્ય ન હોય ચિકિત્સાકે લિપ્ત અશોભ્ય ન હો, ગતિઃ ગતિ ગતિ, દ્રવઃ એક હોય એક હો, રોગસ્ય ચ વળી રોગનું રોગકા, નવત્વમ્ નવીનપશુ હોય નવાપન હો, ઉપદ્રવઃ તેને ઉપદ્રવ ઉપદ્રવ, ન ન હોય ન હો, સમુત્પત્તી ચ તેની ઉત્પત્તિમાં ઉત્પત્તિ, ઉત્પત્તિમં, દ્રવઃ એક જ એક હી, દોષઃ દોષ કારણ હો, દેહઃ રોગીનું શરીર રોગીકા શરીર, સર્વ-ઉપધ- સર્વ પ્રકારની ઔપધિઓ સર્વ પ્રકારકી ઔપધકો, ક્ષમઃ સહેવામાં સમર્થ હોય સહન કર સકે એસા હો, ચતુર્ણાદ-ઉપપતિઃ ચ અને વૈદ વજેરે ચાર પાદોંકી સંપ્રાપ્તિ હો, સુક્ષ્મસાધ્યસ્ય આ સુખસાધ્ય રોગનું ગદ સુક્ષ્મસાધ્ય રોગકા, લક્ષણમ્ લક્ષણ છે લક્ષણ હૈ ॥૧૧-૧૩॥

11-13. The characteristics of an easily curable disease are: the causes, premonitory symptoms and symptoms are mild; the morbid factor is homologous neither to the affected body-element nor to the habitus of the patient, nor to the traits of the prevailing season; the place of disease is not inaccessible to treatment; the course of disease is localised in one system, is recent, has no complication and is born of the predominant morbidity of only a single humor; the body is in a condition to withstand all treatment and the fourfold requisites of treatment are at hand. These are the circumstances in which a disease is easily curable.

कृच्छ्रसाध्यस्य लक्षणम्—

निमित्तपूर्वरूपाणां रूपाणां मध्यमे बले ।
कालप्रकृतिवृत्त्याणां सामान्येऽन्यतमस्य च ॥ १४ ॥
गर्भिणीवृद्धबालानां नात्युपद्रवपीडितम् ।
झञ्झाराग्निकृत्यानामनघं कृच्छ्रदेशजम् ॥ १५ ॥
विद्यादेकपथं रोगं नातिपूर्णचतुष्पदम् ।
द्विपथं नातिकालं वा कृच्छ्रसाध्यं द्विदोषजम् ॥ १६ ॥

निमित्त- ३।२६ कारण, पूर्वरूपाणाम् पूर्वरूप पूर्वरूप, रूपाणाम् अने रूपानु और रूपका, बले अण बल, मध्यमे मध्यम होता मध्यम होनेपर, काल- तेमन् ३।६ एवं काल, प्रकृति- प्रकृति प्रकृति, वृत्त्याणाम् अने वृत्त्य ओओभांथी और वृत्त्य इनमेंसे, अन्यतमस्य च ३।६ ओओनी कोई एककी, सामान्ये ३।५नी साथे समानता होता ३।५न थथेला रोगने दोषके साथ समानता होने पर उत्पन्न हुए रोगको, गर्भिणी- गर्भिणी गर्भिणी, वृद्ध- वृद्ध, बालानाम् अने बालकोंने थथेला रोगने और बालकोंके रोगको, न-अति-उपद्रव-पीडितम् ३।५देथी अत्यंत नहि पीडितेला रोगने उपद्रवोंसे अत्यंत पीडित नहीं हुए रोगको, झञ्झ- शञ्झ झञ्झ, झार- झार झार, अग्नि- तथा अग्नि और अग्निसे, कृत्यानाम् साध्यरोगाभांन साध्यरोगोंमेंसे, अनघम् ३।६५६ अणु रोगने कोई भी पुराने रोगको, कृच्छ्रदेशजम् भभदि प्रदेशभां ३।५-न थथेला रोगने मर्मादि स्थानोंमें उत्पन्न हुए रोगको, न अतिपूर्ण- अपूर्ण, चतुष्पदम् आर पादवाणो चार पादोंसे युक्त, एकपथम् ओओ भागगत रोगने एक मार्गगामी रोगको, न-अतिकालम् अथवा अणु अणु नहि ओवा बहुत पुराना न हो ऐसे, द्विपथम् रोगम् वा द्विभाग रोगने द्विमार्गगामी रोगको, द्विदोषजम् तथा वे ३।५थी ३।५-न थथेला रोगने तथा दो दोषोंसे उत्पन्न हुए रोगको, कृच्छ्रसाध्यम् ३।५साध्य कष्टसाध्य, विद्याम् अणुवे जानना चाहिए ॥ १४-१६ ॥

14-16. The formidable diseases are—
those wherein the causes, the premo-
nitory symptoms and symptoms are

१५. गर्भिणी-गर्भिणी (ख.ब.ठ.प.प.)

१६. कृच्छ्रसाध्य-कृच्छ्रसाध्य (ग.)

१७. कृच्छ्रदेशजम्-कृच्छ्रदेशजम् (ब.)

१८. द्विपथं-द्विपथं (प.)

of moderate strength when any one of the three—the season, the habitus and the susceptibility of body elements—is homologous with the morbid factor; the ailments of a gravida, the aged and children; those that are not much aggravated by complication; those requiring operative, caustic and cauterizing procedures, those that have gone beyond the incipient stage; those that are located in a place difficult of access; those whose course is localized in one system; if the full complement of the fourfold medical equipment is not available; diseases which have spread through two systems but have not become very chronic; and those due to the predominant morbidity of two humours.

याप्यस्य लक्षणम्, प्रत्याख्येयस्य लक्षणम्—

शेषत्वादायुषो याप्यमसाध्यं पथ्यसेवया ।
लब्धाप्यसुखमप्येन हेतुनाऽऽशुप्रवर्तकम् ॥ १७ ॥
गम्भीरं बहुधातुस्थं मर्मसन्धिसमाश्रितम् ।
नित्यानुशायिनं रोगं दीर्घकालमवस्थितम् ॥ १८ ॥
विद्याद्विदोषजं, तद्वत् प्रत्याख्येयं त्रिदोषजम् ।
क्रियापथमतिक्रान्तं सर्वमार्गानुसारिणम् ॥ १९ ॥
आत्सुक्यारतिसमाहकरमिन्द्रियनाराधनम् ।
तुर्बलस्य सुसंबुद्धं व्याधिं सारिष्टमेव च ॥ २० ॥

पथ्य- सेवया पथ्यना सेवनथी पथ्यके सेवनेसे, लब्ध-लब्ध-सुखम् अभां थोडु सुख भणतुं थोडु ओओ जिसमें थोडा सुख मिलता हो ऐसे, अप्येन अथवा बोधेसे, हेतुना ३।२६थी कारणसे, आशु-प्रवर्तकम् अणुदी भणतुं आर जल्दी बढ जानेवाले, गम्भीरम् अणुदी गम्भीर, बहुधातु- स्थम् अणु धातुभां रहेले बहुतसी धातुओंमें स्थित, मर्म-सन्धि- भभं अने संधिओभां मर्म और सन्धियोंमें,

१७. हेतुनाऽऽशुप्रवर्तकम्-हेतुना अशुप्रवर्तकम् (प.)

२०. तुर्बलस्य सुसंबुद्धं-तुर्बलसाधितसंबुद्धम् (ग.)

समाश्रितम् रक्षेत् आश्रित, सित्वाज्जायिनम् सक्ष रक्षेत् ॥ १७ ॥
 सदा रक्षेत्वाका, दीर्घकालम् अथवा सभयथी दीर्घकालसे,
 अवस्थितम् स्थितिवाणा चला जाता हुआ, त्रिदोषजम्
 अने ये दोषोथी उपलब्ध भवेत् और दो दोषोंसे उत्पन्न
 हुए, असाध्यम् असाध्य असाध्य, रोगम् रोगने रोगको,
 आश्रितः आश्रित आश्रित, दोषत्वात् शेष दोषोथी अव-
 स्थित होनेसे, वाच्यम् वाच्य वाच्य, विद्यात् अक्षय्ये जानना
 चाहिए, सदा गंभीरपक्ष्मा वगेरे वाच्यनां अक्षय्येवाणा
 गंभीरता आदि वाच्यके लक्षणोंवाले, त्रिदोषजम् त्रिदोषोथी
 उपलब्ध भवेत् त्रिदोषजन्य, क्रियापथम् चिकित्साक्रमने
 चिकित्साक्रमको, अतिक्रान्तम् अतीव गंभीर भवेत् उल्लंघन
 कर गया हो ऐसे, सर्व- यथा सब, मार्ग- भागोभां
 मार्गोंमें, अनुसारिणम् ईश्वरभेदा फैले हुए, औत्सुक्य-
 उत्सुकता उत्सुकता, अरति- अरति अरति, संमोह- तथा
 संमोह और संमोहको, करम् करनेवाले, इन्द्रिय-
 धन्विनी इन्द्रियोंकी, नासनम् शक्तिने नष्ट करनेवाले
 क्षणिक नाश करनेवाले, दुर्बलस्य दुर्बल पुरुषभां दुर्बल
 पुरुषमें, सुसंयुजम् यथा उपद्रवोवाणा बहुत उपद्रवोंसे युक्त,
 सारिणम् यथा च अने अत्युत्पन्न अक्षय्येवाणा और
 अरिहके लक्षणोंसे युक्त, व्याधिम् असाध्य रोगने असाध्य
 रोगको, प्रत्याख्येयम् प्रत्याख्येय प्रत्याख्येय, विद्यात्
 अक्षय्ये जानना चाहिए ॥ १७-२० ॥

17-20. The diseases of the follow-
 ing description are to be regarded
 as incurable but palliable; viz. those
 in which the patient, being still spared
 with some life-span, needs to be kept
 going by means of strict regimen;
 those which admit of slight relief, but
 which also get readily aggravated
 from slight causes; those which are
 deep-seated; those which affect many
 body-elements; those which have
 lodged themselves in vital parts and
 joints; those which are constantly
 relapsing; those which are of long stand-
 ing and those which are born of the
 discordance of two humors,

The following diseases are both
 incurable and immitigable; those which
 are similar to the above (with the
 exception of the expectation of life
 still left and the possibility of some
 relief), which are born of the complete
 discordance of all the three humors,
 which have gone beyond the stage of
 treatment, which have spread to all
 the systems of the body, which give
 rise to (sudden and extreme) excite-
 ment, restlessness and stupefaction,
 which destroy the sense-faculties, which
 afflicting weakened constitutions get
 greatly aggravated, and which are
 accompanied with the fatal prognostic
 signs.

रोगस्य साध्यासाध्यज्ञानप्रयोजनम्—

मिषजा प्राक् परीक्ष्यैवं विकाराणां स्थलक्षणम् ।

पश्चात्कर्मसमारम्भः कार्यः साध्येषु क्षीमता ॥ २१ ॥

क्षीमता बुद्धिमान् बुद्धिमान्, मिषजा वंशे वैद्य,
 एवम् आ प्रभाषे इस प्रकार, प्राक् सोथी पहले
 सबसे प्रथम, विकाराणाम् व्याधिओनां व्याधिओंके,
 स्थलक्षणम् योतानां अक्षय्योनी अपने लक्षणोंकी, परीक्ष्य
 परीक्षा करीने परीक्षा करके, पश्चात् पछी पीछे, साध्येषु
 साध्य रोगोंमें, कर्म- चिकित्साने चिकि-
 त्साका, समारम्भः प्रारम्भ प्रारम्भ, कार्यः करने ॥ २१ ॥

21. A wise physician should first
 examine the signs and symptoms of
 the disease and only then commence
 treatment of curable diseases.

साध्यासाध्यविभागो यः सम्यक्प्रतिपत्तिमात्र ।
 न स मैत्रेयतुल्यानां मिथ्याबुद्धिं प्रकल्पयेत् ॥ २२ ॥

२१. पश्चात्कर्मसमारम्भः—पश्चात्कर्मसमारम्भः (च. स. द.)

२२. प्रकल्पयेत्—निर्दिशेत् (च.)

चः नो जो, साध्य-असाध्य- साध्य अने असाध्यना साध्य व असाध्यके, विभागः भेदने आधुना २ मेदको जाननेवाला, सम्यक् तथा सारी रीतना भेद प्रकारके, प्रतिपत्तिमान् शानधी युक्त होय ज्ञानसे युक्त हो, सः ते नह, मैत्रेय- मैत्रेय मैत्रेयके, तुल्यानाम् नेवा मनुष्ये समान मनुष्योंकी, मिथ्या- मिथ्या मिथ्या, बुद्धिश्चुद्धि बुद्धिको, न प्रतिकल्पयेत् करते। नहीं नहीं करता ॥ २२ ॥

22. One who knows the differential diagnosis between curable and incurable diseases, as also the right application, will not fall into such erroneous mode of thinking as Maitreya and others did (in this discourse).

अध्यायार्थसंग्रहः—

तत्र श्लोकौ—

इदौषधं पादगुणाः प्रभावो मेषजाभयः ।
आत्रेयमैत्रेयमती मतिद्वैविध्यनिश्चयः ॥ २३ ॥
चतुर्विधविकल्पाश्च व्याधयः स्वस्वलक्षणाः ।
उक्ता महाचतुष्पादे येष्वायत्तं मिषग्वितम् ॥ २४ ॥

तत्र ते विषयमां उस विषयमें, श्लोकौ उपसंहारना के श्लोकां छे ऊपसंहारके दो श्लोकों हैं कि, इह महाचतुष्पादे आ 'महाचतुष्पाद' नामना अध्यायमां इस 'महाचतुष्पाद' नामके अध्यायमें, औषधम् औषध औषध, पादगुणाः आर पादोना गुण चतुष्पादके गुण, मेषजाभयः औषधमां २४६६ औषधसम्बन्धी, प्रभावः प्रभाव प्रभाव, आत्रेय- आत्रेय आत्रेय, मैत्रेय- अने मैत्रेयना और मैत्रेयके, मती मत मत, मति- तथा मतना तथा मतके, द्वैविध्य- अने प्रकाशना दोनों प्रकारोंका, निश्चयः निश्चय, चतुर्विध-विकल्पाः आर प्रकाशना विकल्प चार प्रकारके विकल्प, येषु अने नेत्रेय जिन पर, मिषग्वितम् चिकित्सा चिकित्सा, आयत्तम् आश्रित छे आश्रित है, स्वस्वलक्षणाः ते पौतपौतानां लक्षणोपाया ये अपने अपने लक्षणोंवाले, व्याधयः रोगो रोगों, उक्ताः उक्ता छे कहे हैं ॥ २४ ॥

Here is a couple of recapitulatory verses—

23-24. Here in this major chapter on the "Fourfold Basic Factors of Therapeutics", have been laid down treatment, its composition and character, the result proceeding from treatment, the difference of opinion between Atreya and Maitreya, the decision concerning this doctrinal difference, and the fourfold classification of curability and incurability of diseases, together with the characteristics of each class.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने महाचतुष्पादो नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

इति आ प्रभाषे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्निवेशे २४६६ अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे अने २४६६ प्रतिसंस्कार पायेला आ शास्त्रमां और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, श्लोकस्थाने सूत्रस्थान निधे सूत्रस्थानमें, महाचतुष्पादः 'महाचतुष्पाद' 'महाचतुष्पाद', नाम नामने। नामका, दशमः दशमी दसवाँ, अध्यायः अध्याय अध्याय, समाप्तः संपूर्ण अथै समाप्त हुआ ॥ १० ॥

10. Thus in the section on General Principles of the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the tenth major chapter entitled "The Fourfold Basic Factors in Therapeutics", is completed.

एकादशोऽध्यायः ।

અગિયારમે અધ્યાય ગ્યારહવાં અધ્યાય

Chapter XI

તિલેષણીયાધ્યાયોપક્રમઃ—

અયાતસ્તિલેષણીયમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥ ૧ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

જય જતઃ હવે અહીંથી અવ આગે, તિલેષણીયમ્ 'તિલેષણીય' નામના 'તિલેષણીય' નામકે, 'અધ્યાયમ્' અધ્યાયનું અધ્યાયકા, વ્યાખ્યાસ્યામઃ વ્યાખ્યાન કરશું, વ્યાખ્યાન કરેંગે ॥ ૧

મગવાન્ ભગવાન્ મગવાન, આત્રેયઃ આત્રેયે આત્રેયને, इति ह आ विषयमा नीये प्रभाषे ७ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, जाह स्म कहेलुं छे कहा है ॥ २॥

1. We shall now expound the chapter entitled "The three pursuits of men".

2. Thus declared the worshipful Atreya.

તિલ્લેષણાઃ—

इह खलु पुरुषेणानुपहतसत्त्वबुद्धिपौरुषपरा क्रमेण हितमिह चासुष्मिंश्च लोके समनुपश्यता तिल्लेष णः पर्येष्टया भवन्ति—प्राणैषणा, धनैषणा, परलोकैषणेति ॥ ३ ॥

इह खलु आ संसारमां यहां, इह आ लोक इह-लोक, असुष्मिन् च लोके अने परलોકમાં एवं परलोकमें, हितम् हितने हित, समनुपश्यता ધ્યાનતા હાહનેવાલે, અનુપહત-સત્ત્વ-બુદ્ધિ-પૌરુષ-પરાક્રમેણ મન-શુદ્ધિ-શારીરિક બળ અને શૌર્યથી સંપન્ન મન-બુદ્ધિ-પૌરુષ ઔર શૌર્યસે સંપન્ન, પુરુષેણ પુરુષે પુરુષકો, તિલ્લેષઃ ત્રણ તીન, ઇષણાઃ ઐષણીઓ ઇષણીયે, પર્યેષ્ટયાઃ ભવન્તિ, કરવી બેઠીએ કરની હાહિયે, તત્ત્વ યથા જેમકે જૈસેકિ, પ્રાણૈષણા પ્રાણૈષણા પ્રાણૈષણા, ધનૈષણા ધનૈષણા ધનૈષણા, પર-લોકૈષણા इति अने परलोकैषणા ઔર परलोकैषणा ॥ ૩ ॥

3. Three indeed are the pursuits that should be followed by every man who is possessed of unimpaired

intelligence, understanding, energy and enterprise and who wishes to secure his good both in this world and hereafter. They are the pursuit of life, the pursuit of wealth, and the pursuit of the other world.

પ્રથમા પ્રાણૈષણા—

આસાં તુ સ્વસ્થૈષણાનાં પ્રાણૈષણાં તાવત્ પૂર્વતર-માપયેત્ । કસ્માત્ ? પ્રાણપરિત્યાગે હિ સર્વત્યાગઃ ।

આસામ્ આ હન, ઇષણાનામ્ ઐષણીઓમાં ઇષણા-ઓમે, તુ સ્વસ્થ પશુ તો, પ્રાણૈષણામ્ તાવત્ પ્રાણૈષણા ખરેખર પ્રાણૈષણાકો હી, પૂર્વતરમ્ સૌથી પ્રથમ પહિલે, માપયેત્ કરવી બેઠીએ કરની હાહિયે, કસ્માત્ શા માટે કિસ લિયે, પ્રાણ-પરિત્યાગે હિ પ્રાણને ત્યાગ થતાં જ પ્રાણેકે છોડનેપર અવશ્ય હી, સર્વત્યાગઃ સર્વને ત્યાગ થાય છે સબકો છોડના પડતા હૈ;

4-(1). From among these pursuits, the pursuit of life is to be given priority. Why? Because the giving up of life means the giving up of everything.

તસ્યાનુપાલનં—સ્વસ્થસ્ય સ્વસ્થવૃત્તાનુવૃત્તિઃ, આતુરસ્ય વિકારપ્રશમનેઽપ્રમાદઃ, તતુભયમેતજુલ્કં વક્ષ્યતે ચ;

સ્વસ્થસ્ય સ્વસ્થનું સ્વસ્થકા, સ્વસ્થવૃત્તાનુવૃત્તિઃ સ્વસ્થ-વૃત્તિનું અનુવર્તન સ્વસ્થવૃત્તકા પાલન, આતુરસ્ય અને રોગીની ઔર રોગીકા, વિકાર-પ્રશમને આધિપ્રશમનમાં વિકારશમનમે, અપ્રમાદઃ સાવધાનતા એ પ્રમાદ ન કરનાં યહ, તસ્ય તે પ્રાણનું ડસ પ્રાણકા, અનુપાલનમ્ રક્ષણ છે રક્ષણ હૈ, તત્-પ્રત્ય તે આ યે, ડમયમ્ બંને રોગી, ડક્કમ્ કહ્યાં છે પહિલે કહ દિયે ગયે હૈ, વક્ષ્યતે ચ અને હવે પછી કહેવામાં આવશે ઔર આગે મી કહે જાવેંગે;

4-(2). The preservation of life is done (in two ways); by the healthy

૪. પ્રાણૈષણાં તાવત્-પ્રાણૈષણામ્ (૫.)

„ સ્વસ્થાનુવૃત્તિઃ—સ્વસ્થવૃત્તિઃ (જ.)

observing the rules of health, and by the ailing being diligent in the alleviation of abnormal symptoms. These two aspects have been touched upon and will be dealt with hereafter.

तद्यथोक्तमनुवर्तमानः प्राणानुपालनादीर्घमायुरवामोतीति प्रथमैषणा व्याख्याता भवति ॥४॥

तत् ते उसका, यथोक्तम् शास्त्रमां कहेला नियमने विधिपूर्वक, अनुवर्तमानः अनुसरनार मनुष्य पालन करता हुआ मनुष्य, प्राणानुपालनात् प्राप्नुं संरक्षितुं करवाभी प्राणोंकी रक्षासे, दीर्घम्-आयुः दीर्घ आयुष्य दीर्घ आयुको, अवाप्नोति प्राप्त करे छे प्राप्त करता है, इति आ प्रप्राप्ते इस प्रकार, प्रथमा प्रथम, प्रथम, एषणा प्राप्तेप्राप्ता प्राणैषणा, व्याख्याता भवति कहेलाभां आवी छे कह सी गई है ॥ ४

4. By following what has here been laid down, one, husbanding his vital resources, attains long life. Thus the first pursuit has been dealt with.

द्वितीया धनैषणा—

अथ द्वितीयां धनैषणामापद्येत, प्राणेभ्यो ह्यनन्तरं धनमेव पर्येष्टव्यं भवति; न ह्यतः पापात् पापीयोऽस्ति यदनुपकरणस्य दीर्घमायुः, तस्मानुपकरणानि पर्येष्टुं यतेत ।

अथ प्राप्तेप्राप्ता पछी प्राणैषणाके पश्चात्, द्वितीयाम् भीष्म दूसरी, धनैषणाम् धनैषणा धनैषणा, आपद्येत करवी ओझछे करनी चाहिए, हि करिष्ये के क्योंकि, प्राणेभ्यः अनन्तरम् प्राप्ते पछी प्राणके बाद, धनम् एव धन न धन ही, पर्येष्टव्यम् पृथक् येषां स्पृहणीय, भवति थाय छे होता है, यत् करिष्ये के क्योंकि, अनुपकरणस्य साधन (धन) थी रहित होई साधन (धनसे) रहित होकर, दीर्घम् आयुः दीर्घ आयुष्य ओगवपुं दीर्घ आयुवाला होना, अतः पापात् ओ दुःख थी इस दुःखसे, पापीयः पछादे दुःख बढ कर कोई दूसरा दुःख, नहि अस्ति नहीं

नहीं है, तस्मात् भाटे इस लिए, उपकरणानि साधने उपकरणोंको, पर्येष्टुम् प्राप्त करवा भाटे प्राप्त करनेके लिए, यतेत प्रयत्न करवे ओझछे प्रयत्न करे;

5-(1). Next the pursuit of wealth should be taken up. For, after life, wealth is the end to be sought. Surely there is no wretchedness more wretched than that of the man possessed of long life but lacking the appurtenances that make life worth living. Therefore effort should be made to acquire these appurtenances.

तत्रोपकरणोपायाननुव्याख्यास्यामः; तद्यथा—कृषिपाशुपात्यवाणिज्यराजोपसेवादीनि, यानि चान्यान्यपि सतामविगर्हितानि कर्माणि वृत्तिपुष्टिकराणि विद्यास्तान्यारमेत कर्तुं;

तत्र ते भाटे इस लिए, उपकरणोपायान् धननी प्राप्तिना उपपद्येनु धनकी प्राप्तिके उपायोंका, अनुव्याख्यास्यामः व्याख्यान करशु व्याख्यान करेंगे, तद्यथा ओझछे जैसे, कृषि-भेटी कृषि, पाशुपात्य- पशुपालन पशुपालन, वाणिज्य-वाणिज्य वाणिज्य, राजोपसेवा-आदीनि राजसेवा वजेरे राजसेवा आदि, सताम् अने सत्पुरुषे थी और सत्पुरुषोंसे, अविगर्हितानि अनिर्हित अनिर्हित, यानि च ओ जो, अन्यानि-अपि भीष्म वणी दूसरे कोई, कर्माणि कर्मों, कर्म, वृत्तिपुष्टिकराणि आञ्जनिष्ठा अने धनसंपत्ति करनारों आजीविका और धनसंपत्ति करनेवाके, विद्याम् ज्ञान जाने, तानि ते उनको, कर्तुम् करवाने करना, आरमेत आरंभ करवे आरम्भ करे;

5-(2) We shall indicate the means of acquiring these necessities of life. They are agriculture, rearing of cattle, trade and service of the king, etc. In addition to these, one may resort to such other occupations as, to one's knowledge, are not disapproved of by

the righteous and provide both livelihood and opulence.

तथा कुर्वन् दीर्घजीवितं जीवत्यनवमतः पुत्रो भवति । इति द्वितीया धनैषणा व्याख्याता भवति ॥५॥

तथा तेभ्य उच्यते प्रकाशः, कुर्वन् ३२५२ करनेवाला, पुत्रः ३२५ मनुष्य, दीर्घजीवितम् दीर्घजीवन दीर्घजीवन, जीवति ३२५ भोगता है, अनवमतः अने सन्मानित और सम्मानित, भवति अने ३ होता है, इति आ प्रभाष्ये इस प्रकार, द्वितीया ५१२ दूसरी, धनैषणा धनैषणा धनैषणाका, व्याख्याता भवति व्याख्यात भवति ३ व्याख्यान हुआ है ॥ ५ ॥

5. Conducting himself in this manner, a man lives for long and with dignity. Thus the second—the pursuit of wealth—has been dealt with.

तृतीया परलोकैषणा—

अथ तृतीयां परलोकैषणामापद्येत । संशयश्चात्र, कथं? भविष्याम इत्युच्यता न वेति;

अथ धनैषणा पछी धनैषणाके पश्चात्, तृतीयां ३१२ तीसरी, परलोकैषणां पश्यन् ३२५ परलोकैषणा, आपद्येत ३२५ लेई ले करनी चाहिए, अत्र च आ विषयम् इस विषयमें, संशयः संशय थाय ३ संशय होता है, कथम् ३२५ प्रकारसे संशय होता है? इत्युच्यताः आ लोकैषणां भरी गथा पछी यहांसे मर जानेके बाद, भविष्यामः न वा इति अभावे पुनर्जन्म भवे ३ नहि? हमारा पुनर्जन्म होगा या नहीं?

6-(1). Lastly, the third pursuit—that of the other world—should be taken up. This is beset with doubt. How? Thus, namely,—shall we continue to exist after we have slipped from this life or shall we not?

५. तथा कुर्वन् दीर्घजीवितं जीवत्यनवमतः पुत्रो भवति—तथाति-

कुर्वन् दीर्घजीवितमनवमतः पुत्रो जीवति (५.)

॥ द्वितीया धनैषणा—द्वितीया (५.)

कुतः पुनः संशय इति, उच्यते—सन्ति ह्येके प्रत्यक्षपराः परोक्षत्वात् पुनर्भवस्य नास्तिक्यमाश्रिताः, सन्ति चागमप्रत्ययादेव पुनर्भवमिच्छन्ति, श्रुतिमेवाह—

‘मातरं पितरं चैके मन्यन्ते जन्मकारणम् ।

स्वभावं परनिर्माणं यदृच्छां चापरे जनाः ॥ इति ।’

अतः संशयः—किं नु स्वस्ति पुनर्भवो न वेति ॥६॥

कुतः पुनः संशयः इति आ संशय शा भाटे थाय ३? यह संशय किस लिए होता है? उच्यते ऐने ३२५ आपवाभां आवे ३ ३ उसके जवाबमें कहा जाता है कि, एके हि ३२५ एक, प्रत्यक्षपराः प्रत्यक्षपराः प्रभाष्ये मानना प्रत्यक्षपरा, सन्ति ३ हैं, (वे ३२५ जो), पुनर्भवस्य पुनर्जन्म पुनर्जन्मके, परोक्षत्वात् परोक्षत्वात् परोक्ष होनेके कारण, नास्तिक्यम् नास्तिक्यम् नास्तिक्यताका, आश्रिताः आश्रित ३ हैं ३ आश्रय लेते हैं, (अपरे च अने ३२५ और दूसरे), सन्ति ३ हैं, (वे ३२५ जो), आगमप्रत्ययात् एव शा अने प्रभाष्ये शास्त्रके प्रमाणसे ही, पुनर्भवम् पुनर्जन्म पुनर्भवको, इच्छन्ति माने ३ मानते हैं, एके ३२५ एक, मातरम् माता माता, पितरम् च अने पिताने और पिताको, जन्मकारणम् जन्मकारणम् ३२५ जन्मका कारण, मन्यन्ते माने ३ मानते हैं, अपरे च जनाः अने ३२५ मनुष्य तो दूसरे मनुष्यों तो, स्वभावम् स्वभावने स्वभावको, परनिर्माणम् परनिर्माणम् ३२५ सन्निधौ ईश्वरके सज्जनको, यदृच्छाम् च अने यदृच्छने जन्मकारणम् माने ३ और यदृच्छाको जन्मका कारण मानते हैं, इति आ प्रभाष्ये इस तरह, श्रुतिमेवाह च विन्न विन्न वचने सांख्यवादी ‘पुनर्जन्म नही’ ऐभ पक्ष ३२५ एक माने ३ लोकमें सुननेसे मिथ्यासे ‘पुनर्जन्म नहीं होता’ ऐसा भी कई एक मानते हैं, अतः भाटे इस लिए, संशयः संशय थाय ३ ३ संशय होता है कि, किमुच्छा ३ कथों, पुनर्भवः पुनर्जन्म पुनर्जन्म, नास्ति नवाइति ३ ३ नहि? है या नहीं? ॥६॥

६. सन्ति ह्येके—सन्ति आपरे (६.)

॥ आगम—स्वागम (६.)

॥ चैके—आपरे (६.)

6. But wherefore this misgiving?

We shall explain. There are some who, in their exclusive idolatry of direct evidence, reject the rebirth of the spirit because it is outside sense-observation. There are others who believe in the spirit's rebirth solely on the authority of scripture.

Tradition also differs on this matter. Thus some hold that the mother and father are the actual authors of one's birth; others that it is the law of Nature; some others that it is divine handiwork and still others that it is mere accident.

It is thus that doubt arises: Is there, of a truth, rebirth or is there not?

આત્મપરલોકાસ્તિત્વપ્રતિપાદનમ્—

તત્ર બુદ્ધિમાત્રાસ્તિક્ષ્ણબુદ્ધિ જહ્યાદ્વિચિકિત્સાં
ચ। કસ્માત્? પ્રત્યક્ષં હ્યત્પમ્; અનત્પમપ્રત્યક્ષ-
મસ્તિ, યદ્ગમમાનુમાનયુક્તિભિરુપલબ્યતે; યૈરેવ
તાવદિન્દ્રિયૈઃ પ્રત્યક્ષમુપલબ્યતે, તાન્યેવ સન્તિ
આપ્રત્યક્ષાણિ ॥ ૭ ॥

તત્ર તેમાં હસે, બુદ્ધિમાત્ર બુદ્ધિમાન મનુષ્યે બુદ્ધિ-
માન પુરુષકો, નાસ્તિક્ષ્ણ-બુદ્ધિ નાસ્તિક્ષ્ણબુદ્ધિ નાસ્તિક-
બુદ્ધિકો, વિચિકિત્સામ્ ચ તથા શંકા તથા સંશયકો,
જહ્યાત્ ઊડી દેવાં ભેદો છોડ દેના ચાદિય, કસ્માત્
શા માટે ઊડી દેવાં ભેદો? કયો છાંડ દેના ચાદિય?
હિ કારણકે કયોંકિ, પ્રત્યક્ષમ્ પ્રત્યક્ષ તે પ્રત્યક્ષ તો,
અત્પમ્ એકું છે પાંચા છે, અપ્રત્યક્ષમ્ અને અપ્રત્યક્ષ
ઔર અપ્રત્યક્ષ, અનત્પમ અસ્તિ ધક્ષું છે અધિક છે, એ
ને જો, જાગમ-અનુમાન-યુક્તિભિઃ જાગમ-અનુમાન અને
યુક્તિથી જાગમ-અનુમાન તથા યુક્તિદ્વારા, ઉપલબ્યતે-
અલ્પકારણ છે જાના જાતા છે, એ દુઃસાચર વળી
ને ઔર મિત્ર, દિન્દ્રિયૈઃ ઇન્દ્રિયો દ્વારા, પ્રત્ય-
ક્ષમ્ ઉપલબ્યતે પ્રત્યક્ષ કારણ છે પ્રત્યક્ષ જાના જાતા છે,
તાવદિન્દ્રિયૈઃ તેઓ જે દેવ્યં હી, અપ્રત્યક્ષાણિ તાવદિ-
ન્દ્રિયૈઃ અપ્રત્યક્ષાણિ છે. ॥ ૭ ॥

7. On this question, the wise man should give up the negative attitude and even scepticism. Why? Because the visible is limited; while there exists a vast unlimited world of which we know by the evidence of scripture, inference and reason. As a matter of fact even the very senses by whose agency direct observations are obtained are themselves outside the range of observation.

સત્તાં ચ રૂપાણામતિસન્નિકર્ષાન્તિવિપ્રકર્ષાદિ-
વરણાત્ કરણદૌર્બહ્યામ્મનોવસ્થાનાત્ સમાજ-
મિહારાદમિમિષાદતિસૌકમ્યાન્નપ્રત્યક્ષાનુપલબ્ય;

અતિસન્નિકર્ષાત્ અતિ સામીપ્યથી અતિ નિકટ
હોને સે, અતિવિપ્રકર્ષાત્ અતિ દૂર દેવાથી અતિ દૂર
હોનેસે, જાવરણાત્ બીજા વગેરેના આવરણથી વિષાલ
આદિકા આવરણ હોનેસે, કરણદૌર્બહ્યાત્ ઇન્દ્રિયોની બળ-
બાધથી દિન્દ્રિયોની દુર્બલતાસે, મનો-અવસ્થાનાત્ મનનું
ધ્યાન ન દેવાથી મનકે અન્યત્ર ભગે હોનેસે, સમાજ-
મિહારાત્ સમાજ સ્વર્ગવાળી વસ્તુઓના પરસ્પર
મળી જવાથી એક જૈવી વસ્તુઓંકે પરસ્પર મિલનેસે,
મિમિષાત્ સુખના પ્રકાશ વગેરેથી પરાભવ પામવાથી
દર્શકે તેજ આદિ દ્વારા અભિભૂત હોનેસે, અતિસૌકમ્યાત્ અ-
ન્યે અતિ સુક્ષ્મતાને જાણે ઔર અત્યન્ત દુસ્ત્ર હોનેસે,
સત્તામ્ ચ રૂપાણામ્ રૂપો દેવા જતાં પશુ સ્પર્શકે હાંસે
હુણે મી, પ્રત્યક્ષ-અનુપલબ્યઃ તેઓનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થતું
નથી તેનકા પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન નહીં હોતા;

8-(1) Further even a perceivable object escapes observation under the following conditions—viz., when it is either too close or too remote from the observer, when it is obstructed by other objects, when there is some defect in the perceiving sense-organ, when the observer's attention is else-

अउर ओर ले अउरनी न भवे अउरके मउर
वगेरे स्वेन तथा अणसिमा वगेरे उहसिमा नउ-
कोनी उपति माता तथा पिताभी भरी नहीं
होगी, परंतु जराबुज व अणज इन दो प्रकारकी होगी,
क्योंकि सडमल आदि स्वेदज और गण्डूफ आदि उद्भिज
जन्तुओंकी उत्पत्ति माता व पितासे नहीं होती ॥११॥

11. Since the intellect and the mind are as indivisible as the soul, the same objection as that set out in the case of the soul's transmigration applies in their case also. Besides, according to the parental theory, there could be no possibility of the four-fold method of generation (which is an observed fact in Nature).

विद्यात् स्वाभाविकं वण्णां धातूनां यत् स्वलक्षणम् ।
संयोगे च वियोगे च तेषां कर्मैव कारणम् ॥ १२ ॥

वण्णाध्यातूनाम् पंचमहाभूत अने आत्मा ओ
उ ये धातुओना पृथ्वी आदि पंचमहाभूत और आत्मा
इन छः धातुओके, यत् स्वलक्षणम् ओ धातुनां लक्षणो ओ
ओ अपने लक्षण है, स्वाभाविकम् तेओने स्वाभाविक उहें
स्वाभाविक, विद्यात् लक्षण जानने चाहिए, तेषाम् तेओना
इन छः धातुओके, संयोगे च संयोगमा संयोगमें, वियोगे
च अने वियोगमा और वियोगमें, कर्म एव कर्म ओ कर्म
ही, कारणम् अउरके ओ कारण है ॥१२॥

12. In reply to those who maintain that life is a natural phenomenon (needing no extraneous causation) we say that only that is natural which is innate, like the unique characteristics of the six elements. There can be no life unless these come together and in all operations of conjunction and

१२. विभागे-विभागे (च.)

१२. वतच्छकोकानन्तरम्—

संस्वेदयानि भूतानि इहयन्ते हि सवसतः ।

.. कुम्भसिद्ध विषय कोके भूतयोनिसमुपिवा ॥ (व.)

disjunction, the sole factor is antecedent action (which is not accounted for in the Nature theory).

अनादेवेतनाधातोर्मेव्यते परनिर्मितिः ।

पर आत्मा स चेदेतुरिहोऽस्तु परनिर्मितिः ॥१३॥

अनादेः अनादि अनादि, वेतनाधातोः आत्माकी
आत्माकी, परनिर्मितिः परनिर्मिति उपति दूधरेसे उत्पत्ति,
न इह्यते अउर नहीं इह नहीं है, सः परः अस्मा ते धिउर
वह ईश्वर, हेतुः अउरके कारणम्, इहः वेद ओ मान्य
होय तो मान्य हो तो, परनिर्मितिः शरीरकी धिउरकी
उपति शरीरकी ईश्वरसे उत्पत्ति, अस्तु भवे भव हमें
भी मान्य हैं ॥ १३ ॥

13. The element of consciousness (the soul) which is beginningless, cannot be the product of anything. If what is meant is that the soul itself is the ultimate cause of everything else, then we have no quarrel with the theory of "Divine Handiwork".

न परीक्षा न परीक्ष्यं न कर्ता कारणं न च ।
न देवा नर्षयः सिद्धाः कर्म कर्मफलं न च ॥ १४ ॥
नास्तिकस्यास्तिक नैवात्मा यदृच्छोपहृतात्मनः ।
पातकेभ्यः परं चैतत् पातकं नास्तिकग्रहः ॥ १५ ॥

यदृच्छा-उपहृत-आत्मनः यदृच्छावादी लक्षणेकी
लुद्धिवादी यदृच्छासे मारी गई बुद्धिवादी, नास्तिकत्व
नास्तिकने तो नास्तिकके लिए परीक्षा न परीक्षा होती
नहीं परीक्षा नहीं होती, परीक्ष्यम् न परीक्षा ध्याय केतु
नहीं परीक्षा करने योग्य नहीं होता, कर्ता व कर्म अती
नहीं कोई कर्ता नहीं होता, देवाः न देवा नहीं देवों के हैं,
नर्षयः सिद्धाः न अपिओ अने सिद्धी नहीं सिद्धि एवं
सिद्धकोक नहीं हैं, कर्म कर्म कर्म, कर्मफलम् च अने
कर्मोत्तु इह और कर्मोंका फल, न नहीं नहीं होता, आत्मा व

१३. पर आत्मा-परमात्मा (व.)

.. इहोऽस्तु-इहोऽस्तु (व.)

.. --इहोऽस्तु (व.)

१४. न परीक्ष्यम्-नो परीक्ष्यम् (व.)

इहं आत्मा भवेत् न हि आत्मा होता ही नहीं, नास्तिकग्रहः
 नास्तिकग्रहो नास्तिकग्रह इति प्रकारका नास्तिकवाद,
 एतन् आह, पातकेभ्यः सर्वं पापेभ्यः सर्वं पापेभ्यः,
 परन् पातकम् भिदुं पापं ते वक्तुं पापं है ॥ १४-१५ ॥

14-15. In the creed of the nihilist, whose understanding is obscured by the theory of accident, there can be no investigation, no data to be investigated, no agent, no cause, no gods, no seers, no adepts, no action, no fruit of actions, and of course, no soul. Surely this nihilistic persuasion is the most sinful of all sins.

तस्मात्प्रति विमुख्यैताममार्गप्रसूतां बुधः ।
सतां बुद्धिप्रदीपेन पश्येत्सर्वं यथातथम् ॥ १६ ॥

वत्समान् ते भाटे इस लिए, बुधः ग्रहा भाक्षसे
 बुद्धिमान् पुरुष, जमार्ग-प्रसूताम् विभार्जंभाभी विपरीत
 मार्गमें फैली हुई, एताम् आवा प्रक्षारणी पेसी, मतिम्
 बुद्धिने बुद्धिको, विमुख्य छोड़ने छोड़कर, सताम् आरितक
 मनुष्याना भास्तिक मनुष्योंके, बुद्धि-प्रदीपेन बुद्धिइय
 दीवाणी बुद्धिरूप दीपकसे, सर्वम् सर्वन् सबका, यथातथम्
 यथावस्थान यथार्थज्ञान, पश्येत् प्राप्त करे ॥१६॥

16. Hence the wise man should give up this iniquitous creed, and, by recourse to the lamp of the wisdom of the saints, strive to see all things in their true nature.

परीक्षायाश्चातुर्विध्यम्—

द्विविधमेव कालु सर्वे सन्नासन्; तस्य अनु-
विषा परीक्षा—भातोपदेशः, प्रत्यक्षम्, अनुमानं,
शुद्धिमेति ॥१७॥

सर्वम् कष्ट आ सुखं यह सब, सत् च सत्
(अस्तित्ववाणं) सत् (अस्तित्ववाला), असत् च अने
असत् (अस्तित्वना अभाववाणं) और असत् (अस्तित्व-
ना अभाववाण), द्विविधम् एव ओम् के प्रसारनं छे ऐसे
दो प्रकारका है, वस्व सेने अक्षय्यावां कहे जाननेके

आप्तोपदेशः आक्षेपदेश आप्तोपदेश, प्रत्यक्षम् अन्वेष
प्रत्यक्ष, अनुमानम् अनुमान अनुमान, युक्तिः च अने
युक्ति और युक्ति इति ओ वे, चतुर्विधा आर प्रमाण
चार प्रकारके, परीक्षा प्रमाणे ७ प्रमाणों हैं ॥ १० ॥

17. Everything falls into one or the other of the two categories—true and untrue. The method of investigation is fourfold: authoritative testimony, direct observation, inference and reason.

आप्तस्य लक्षणम्—

भाषास्तावत्—

रजस्तमोभ्यां निर्मुक्ताकृतपोद्धान्बलेन ये ।
 येषां त्रिकालममलं ज्ञानमव्याहृतं सदा ॥१८॥
 आप्ताः क्षिष्टा विबुद्धास्ते तेषां वाक्यमसंशयम् ।
 सत्यं, वक्ष्यन्ति ते कस्मादसत्यं नीरजस्तमाः ॥१९॥

आप्ताः तावन् आसन्नेन आवा होय छे आपसुखो ऐसे
 होते हैं, तपः-ज्ञान-बलेन तपः अने ज्ञान-न्या भगवती तप एवं
 ज्ञानके बलसे, ये जेओ ओ, रजः-तमोभ्याम् रजोगुण अने
 तमोगुणथी रज एवं तमसे, निर्मुक्ताः संपूर्ण भूत
 होय छे सर्वथा मुक्त हो गये हैं, वेधाम् अने जेओनु
 और जिनका, अमलम् निर्भय निर्मल, ज्ञानम् ज्ञान-ज्ञान,
 सदा हर्षेण हर्षके लिए, त्रिकाङ्गम् त्रिषु भूत
 तीनों कालोंमें, अव्याहृतम् अविच्छिन्न छे अप्रतिहत है,
 ते आप्ताः तेओ आस छे वेही आस हैं, सिद्धाः विमुक्ताः
 तेओ शिष्ट छे अने विबुध पक्ष छे वेही सिद्ध हैं एवं
 विबुध मी हैं, तेषाम् वाक्यम् तेओनु वाक्य उनका वाक्य,
 असंशयम् संशयरहित संशयरहित, सत्यम् अने सत्य
 होय छे और सत्य होता है, नीरजस्तमाः सर्वथा
 रजोगुणथी रहित जेवा तेओ। सर्वथा रजोगुणसे
 रहित ऐसे वे, कस्मात् शा भाटे किस लिए, असत्यम्
 असत्यमें असत्य, वक्ष्यन्ति ओछे कहेंगे ॥ १८-१९ ॥

18-19. The authorities are— Men who have freed themselves from passion and ignorance by means

१९. कस्मादसत्यं नीरवस्त्वयाः—कस्मात्नीरवस्त्वमसौ श्रुत्वा (ग.)

of spiritual endeavour and knowledge, whose understanding, embracing the past, present and future, is pure and at all times unclouded—it is these that are the authoritative, the learned, the enlightened; their word is unimpeachable and true. Why will such men, devoid as they are of passion and ignorance, give utterance to untruth?

પ્રત્યક્ષસ્ય લક્ષણમ્—

આત્મેન્દ્રિયમનોર્થાનાં સન્નિકર્ષાત્ પ્રવર્તતે ।
વ્યક્તા તદાત્મે યાં બુદ્ધિઃ પ્રત્યક્ષં સા નિરુચ્યતે ॥૨૦॥

જાણના-ઇન્દ્રિય-મન-અર્થોનામ્ આત્મા-ઇન્દ્રિયો-મન અને વિષયોના આત્મા-ઇન્દ્રિયો મન ઓર વિષયોને, સન્નિકર્ષાત્ સંબંધથી સંબંધિતે, તદાત્મે તે ક્ષણે તત્કાલમે, વ્યક્તા નિશ્ચયાત્મક નિશ્ચયાત્મક, યા-બુદ્ધિઃ ને જ્ઞાન જો જ્ઞાન, પ્રવર્તતે પ્રવર્ત થાય છે પ્રવર્ત હોતા છે, સા તે વહ, પ્રત્યક્ષમ્ પ્રત્યક્ષ પ્રત્યક્ષ, નિરુચ્યતે કહેવાય છે કહા જાતા છે ॥ ૨૦ ॥

20. Preception or observation is defined as the cognition, definite and immediate, arising from the conjunction of the soul, the senses, the mind and the sense objects.

અનુમાનસ્ય લક્ષણમ્—

પ્રત્યક્ષપૂર્વે ત્રિવિધં ત્રિકાલં ચાનુમીયતે ।
વક્ત્રિનિગૂઢો ધૂમેન મૈથુનં ગર્ભદર્શનાત્ ॥૨૧॥
પદ્મં વ્યવસ્યન્નતીતં વીજાત્ ફલમનાગતમ્ ।
દદ્વા વીજાત્ ફલં જ્ઞાતમિદૈવ સદશં બુધાઃ ॥૨૨॥

પ્રત્યક્ષપૂર્વે પ્રત્યક્ષપૂર્વક પ્રત્યક્ષપૂર્વક, ત્રિવિધં ત્રેણુ પ્રકારનું ત્રીણ પ્રકારકા, ત્રિકાલં ત્રણે કાળનું ઓર ત્રીણ કાળકા, અનુમીયતે અનુમાન કરાય છે અનુમાન ક્રિયા જણા છે, ધૂમેન ધૂમાડના દર્શનથી વર્તમાન કાળના ધૂમને દર્શનને વર્તમાન કાળની, નિગૂઢઃ વક્ત્રિઃ છુપાયેલા અગ્નિનું છીપી હુઈ અગ્નિકા, ગર્ભદર્શનાત્ અને ગર્ભદર્શનથી ઓર ગર્ભદર્શનને, મૈથુનમ્ અતીત

મૈથુનમ્ અનુમાન કરાય છે અતીત મૈથુનના અનુમાન કરાય છે, પદ્મં એ પ્રમાણે જેવે, અતીતમ્ અતીત કાળનું જ્ઞાન અતીત કાળકા જ્ઞાન, વ્યવસ્યન્ન અનુમાનથી પ્રાપ્ત કરે છે અનુમાનને પ્રાપ્ત કરાય છે, બુધાઃ શુદ્ધિમાન પુરુષો શુદ્ધિમાન પુરુષો, દદ્વા એવી રીતે, વીજાત્ બીજથી વીજને, જ્ઞાતમ્ જ્ઞાત થયેલા જ્ઞાતમ્ હુઈ, ફલમ્ ફળને ફલકો, દદ્વા એવી રીતે, અનાગતમ્ અવિષ્યમા થનારા માલી, ફલમ્ ફળને ફલકો, સદશમ્ એ એવી રીતે ફળ 'જેવું' થશે' એવી નિશ્ચય કરે છે 'વહ દેશે હુઈ ફલકો સદશ હોગ' એવા નિશ્ચય કરાય છે ॥ ૨૧-૨૨ ॥

21-22. Inference is that which, having its basis in observation, enables one to conclude in three several ways and with reference to all the three sections of time. Thus we infer the unseen fire from the observed smoke as also (the past act of) mating from the (present) signs of pregnancy. In this manner the wise infer the past from the present, the unborn fruit from the seed, having observed the fact that fruit is like unto the seed.

યુક્તેર્લક્ષણમ્—

જલકર્ષણવીજતુસંયોગાત્ સસ્યસંભવઃ ।
યુક્તિઃ વદ્વાતુસંયોગાદ્ગર્ભાણાં સંભવસ્થા ॥૨૩॥
મધ્યમન્થન(ક)મન્થાનસંયોગાદ્ગર્ભસંભવઃ ।
યુક્તિયુક્તા ચતુષ્પાદસંપદ્યાધિનિર્બર્હણી ॥૨૪॥

જલ-કર્ષણ-વીજ-તુ-સંયોગાત્ ને પ્રમાણે પ્રાણી-એકેથી જમીન-બીજ અને થોડા ઝડપના સંયોગથી જિસ પ્રકાર જલ-જોતી હુઈ ભૂમિ-વીજ ઓર જલકે સંયોગને, સસ્ય-સંભવઃ અનાજ ઉત્પન્ન થાય છે અજ ઉત્પન્ન હોતા છે, તથા તે પ્રમાણે સસ્ય પ્રકાર, વદ્વા-તુ-સંયોગાત્ પૃથ્વી વગેરે ૭ ધાતુઓના સંયોગથી પૃથ્વી બાદિ જનકઃ ધાતુઓને સંયોગને, ગર્ભાણામ્ ગર્ભોની ગર્ભોની, સંભવઃ ઉત્પત્તિ થાય છે ઉત્પત્તિ હોતી છે, યુક્તિઃ આ યુક્તિ કહેવાય છે યહ યુક્તિ કહાતી છે, મધ્ય-મન્થન-મન્થાન-સંયોગાત્ નેમ મધ્ય-મન્થન અને મન્થાનના સંયોગથી

जैसे मध्य-मन्त्रण और मन्त्रावक संयोगसे, अग्नि-संभवः अग्नि उत्पन्न था। अग्नि उत्पन्न होती है, युक्ति-युक्ता तेम युक्तिपूर्वक थे। अग्नि-युक्तिपूर्वक योजनावाली, चतुष्पाद-संपद चिकित्साना और पादोनी सुधृति विक्रि-स्ताके चारों पादोंकी संपत्ति, व्याधि-निवर्हणी रोगने शा-त-क्रे अरु रोगको घान्त करती है ॥ २३-२४ ॥

23-24. That is the reason by which we form such judgements as the following:—From the conjoint operation of water, tillage, seed-sowing and season, the crop will spring up; from the coming together of the five proto-elements and the soul (the sixth element) the embryo will take its birth; from the operations of the fire-drill the fire will burst forth; from the excellent four basic factors of treatment, when these are rightly linked together, the cure of the disease will proceed.

बुद्धिः पश्यति या भावान् बहुकारणयोगजान् ।
बुद्धिस्त्रिकाला सा ज्ञेया त्रिवर्गः साध्यते यया ॥ २५ ॥

या बुद्धिः अ बुद्धि जो बुद्धि, बहुकारण-योगजान् धर्मी उपपत्ति-योगना थे। अग्नी अक्षुष्याभा आवता बहुत उपपत्तिके योगसे जाननेमें आते, भावान् भावोना विष-योंका, पश्यति तत् क्रे ऊह करती है, यया अने अ बुद्धि-वे जिस बुद्धिके द्वारा, त्रिवर्गः धर्म-अर्थ तथा काम धर्म-अर्थ और काम, साध्यते साधी शक्य अ सिद्ध हो सकते हैं, सा ते उस, त्रिकाला त्रय कालना अनुमानना विषयने समझानेवाली बुद्धिको, बुद्धिः युक्ति युक्ति, ज्ञेया अक्षुष्या जाननी चाहिए ॥ २५ ॥

25. That faculty of the mind which assesses the contribution of the various factors at work in a given

case and which takes into account the past, the present and the future, is to be known as reason. It is by the exercise of reason that the three ends of man (virtue, wealth and happiness) are achieved.

प्रमाणप्रकरणोपसंहारः—

एषा परीक्षा नास्त्यन्या यया सर्वं परीक्ष्यते ।
परीक्ष्यं सदसच्चैवं तथा चास्ति पुनर्भवः ॥ २६ ॥

एषा आ प्रमाणे और प्रकारनी गद्दी चार प्रकारकी, परीक्षा परीक्षा अ परीक्षा है, अन्यथा न अस्ति अगिष्ट कर्त परीक्षा नहीं अन्य कोई परीक्षा नहीं है, यया अग्नी जिससे, सत्-असत् च सत् तथा असत् एवम् ओम ऐसे, सर्वम् सर्वं सब, परीक्ष्यम् परीक्षा कर्त्ता थे। अग्नी परीक्षा करने योग्य पदार्थकी, परीक्ष्यते परीक्षा कर्त्ता अग्नी आवे अ परीक्षा करनेमें आती है, तथा च अने ते परीक्षा अग्नी और इस परीक्षासे, पुनर्भवः पुनर्भव-अ पुनर्जन्म, अस्ति सिद्ध था अ सिद्ध होता है ॥ २६ ॥

26. These four methods—and there is none other left—constitute the means of proof by which all things, whether true or false, are examined. Judged by them, rebirth does exist.

आप्तवाक्यद्वारा पुनर्भवस्य प्रतिपादनम्—

तत्राप्तागमस्तावदेवः, यश्चान्योऽपि कश्चिदेवा-
र्थादविपरीतः परीक्षकैः प्रणीतः क्षिप्रानुमतो
लोकानुग्रहप्रवृत्तः शास्त्रवादः, स चाऽऽप्तागमः;

तत्र तेमां इनमें, आप्तवाक्यः आप्त आप्त शास्त्र आप्त शास्त्र, वेदः वेद अ वेद है, यः च अने अ और जो, अन्यः अगिष्ट अगिष्ट कश्चित् अपि कश्चित् कोई भी, शास्त्रवादः शास्त्रवाद शास्त्रवाद, वेदार्था वेदना अर्थार्थी वेदार्थसे, अविपरीतः विपरीत न होय विरुद्ध न हो, परीक्षकैः प्रणीतः परीक्षकोंके रच्येला होय परीक्षकों द्वारा

२६. यया सर्वम्—यया सर्वम् (ठ.)

२७. तत्राप्तागमः—आप्तागमः (च.)

रखा गया हो, किन्तु अनुमोदनः शिष्ट पुरुषोऽपि अनुमोदनः
आपेक्ष्यो होय किन्तु पुरुषोऽपि अनुमोदित हुआ हो, कोका-
नुमोदनः अने नो दोहा पर अनुमोदनी दृष्टि
रखाया होय और जो लोगों पर अनुमोदनी दृष्टि बनाया
गया हो, सः च तेने पक्ष उवे सी, आत्मगतः आत्म-
गतः आत्मगतः जानना चाहिए;

27-(1). Now the dignity of authorita-
tive testimony belongs in the first
place to the Vedas. It has been en-
larged to include all such other
writings as are not against the trend
of the Vedas and have been compiled
by scientific investigators and are
for the good of the world and have
been accepted by men of good-will
everywhere. These, too, constitute
authoritative testimony.

आत्मगतमाहुपलभ्यते-दानतपोयज्ञसत्याहिंसा-
ब्रह्मचर्याण्यभ्युदयनिःश्रेयसकराणीति ॥ २७ ॥

आत्मगतमाहुपलभ्यते-दानतपोयज्ञसत्याहिंसा-
ब्रह्मचर्याण्यभ्युदयनिःश्रेयसकराणीति ॥ २७ ॥

27. From such authoritative testi-
mony we learn that charity, austerities,
sacrifices, truthfulness, practice of
non-violence and Brahmacharya are
the means of attaining exaltation
and final emancipation.

न चानतिवृत्तसर्वदोषाणामदोषैरपुनर्भवो
धर्मद्वारेणैव दिश्यते ॥ २८ ॥

२७. दानतपोयज्ञसत्याहिंसाब्रह्मचर्याणि-दानं तपो यज्ञः

(६७)

अदोषः च अने दोषरहित भविते और दोषों
रहित महर्षियों, धर्मद्वारेण धर्मशास्त्रों, धर्मशास्त्रों,
अनतिवृत्तसर्वदोषाणाम् नो पुरुषोऽपि मानस्य दोषोऽपि
शान्ति नहीं था तेनाओने भाटे जिन पुरुषों के मान-
सिक दोषों शान्त न हुए हों वेसे पुरुषों के लिए, अनु-
भवः भिक्षुने मोक्षका, न उपदिश्यते उपदेश करवाया
आवते न थी उपदेश नहीं किया जाता ॥ २८ ॥

28. Further, exemption from recur-
rent birth is not promised by the
blameless promulgators of the scrip-
tural texts to any but those that have
won release from spiritual failings etc.

धर्मद्वारावहितैश्च व्यपगतभयरागद्वेषलोभमोह-
मानैर्ब्रह्मपरैरसैः कर्मविज्जिरनुपहतसर्वबुद्धिर्महर्षि-
पूर्वैः पूर्वतरैर्महर्षिभिर्दिव्यबुद्धिर्भिक्षुवोपदिष्टः
पुनर्भव इति व्यवस्येदेवम् ॥ २९ ॥

धर्मद्वारावहितैः धर्मशास्त्रों, तत्पर धर्मा-
कायोंमें तत्पर, व्यपगत-भय-राग-द्वेष-लोभ-मोह-मानैः
नोओना भय-राग-द्वेष-लोभ-मोह अने मान हूर थां छे
तेना जिनके भय-राग-द्वेष-लोभ-मोह और देहाभिमान नष्ट
हो गये हैं, ब्रह्मपरैः ब्रह्मवि-तनमां परायण अन्त्यात्म-
ज्ञानमें तत्पर, आसः आस पुरुषोऽपि आत्मज्ञाने, कर्मविज्जिः
अने कर्मोंने अक्षुणां और कर्मके जाननेवाके, अनुपहत-
सर्वबुद्धि-प्रचारैः तथा अभिहित सत्त्वगुणयुक्त बुद्धिना
प्रचारवाणा और अक्षुण्णित सत्त्वगुणयुक्त बुद्धिके प्रचारवाणैः
दिव्यबुद्धिः दिव्य दृष्टिवाणा दिव्य बुद्धिवाके, पूर्वैः
प्राचीन पूर्वकालके, पूर्वतरैः च अने तेथी पक्ष पूर्वना
और अधिक पूर्वकालके, महर्षिभिः महर्षिओके महर्षि-
ओंने, दृष्ट्वा अने अनुभव करी स्वयं अनुभव करके,
पुनर्भवः पुनर्जन्म पुनर्जन्म, उपदिष्टः कहे छे कहा है,
इति आ प्रभाष्ये इस प्रकार, एवम् आत्म ६२१ आत्म-
द्वारा, व्यवस्येद् पुनर्जन्म छे अने निश्चय करे
पुनर्जन्म है ऐसा निश्चय जाने ॥ २९ ॥

29. Therefore the believers in
scriptural texts should consider re-
birth as established truth in confor-

२९.

(६७)

misery to the teaching of the great sages of yore as well as of those that preceded them, all of whom were free from fear, desire, hate, greed, delusion and pride, devoted to spiritual knowledge, trustworthy, skilled in religious observances, unclouded of spirit and understanding, and possessed of divine insight.

પ્રત્યક્ષેણ પુનર્ભવસ્ય પ્રતિપાદનમ્—

પ્રત્યક્ષમપિ ચોપલભ્યતે—માતાપિત્રોર્વિસદશા-
મ્યપત્યાનિ, તુલ્યસંભવાનાં વર્ણસ્વાકૃતિસત્ત્વબુદ્ધિ-
ભાગ્યવિશેષાઃ, પ્રવરાવરકુલજન્મ, વાત્સ્યૈશ્વર્યં,
જાતિ-ભાગ્યમાયુઃ, આયુષો વૈષમ્યમ્, દહાકૃતત્યા-
ગાસિઃ, અશિક્ષિતાનાં ચ રુદિતસ્તનપાનહાસત્રાસા-
દીનાં પ્રવૃત્તિઃ, લક્ષણોત્પત્તિઃ, કર્મસાદૃશ્યે ફલ-
વિશેષઃ, મેષા કચિત્ કચિત્ કર્મણ્યમેષા, જાતિ-
સ્મરણમ્—દહાગમનમિત્તચ્યુતાનામિતિ, સમદર્શને
પ્રિયાપ્રિયત્વમ્ ॥ ૩૦ ॥

માતા-પિત્રોઃ માતાપિતાથી માતાપિતાસે, વિસદશાનિ
બુદ્ધિ બુદ્ધિ ૩૫ વગેરેનાં મિન્ન મિત્ત રૂપાદિ-
વાલી, અપત્યાનિ બાળકો સન્તાન, તુલ્યસંભવાનામ્
એકજ માતાપિતાથી જન્મેલાઓનાં એક હી માતાપિતાસે
જન્મ પામે દુરંકે, વર્ણ-સ્વર-આકૃતિ-સત્ત્વ-બુદ્ધિ-ભાગ્યવિશેષાઃ
વર્ણ-સ્વર-આકૃતિ-મન-બુદ્ધિ અને ભાગ્યમાં ફેરફાર
વર્ણ-આકૃતિ-મન-બુદ્ધિ તથા ભાગ્યની મિન્નતા, પ્રવર-
અવર-કુલજન્મ બિંબાનીયા કુળમાં જન્મ ઉત્કૃષ્ટ ઓર નિકૃષ્ટ
કુલમાં જન્મ, વાત્સ્ય-ૈશ્વર્યમ્ સંવકપણું અને ધનાદયપણું
દાસત્વ ઓર ધનાઢ્યત્વ, સુખ-અસુખમ્ સુખ અને દુઃખ
સુખ ઓર દુઃખ, આયુઃ જિંદગી જીવન, આયુષઃ-વૈષમ્યમ્
આયુષ્યની વિષમતા આયુષી વિષમતા, દહા જન્મત્વ
આ જન્મમાં નહિ કરેલા કર્મના ફળની હસ જન્મમાં
નહી કિયે કર્મકે ફલકા, અવાસિઃ પ્રાપ્તિ મોગના,
અશિક્ષિતાનામ્ ચ નહિ શીખવેલાં બાળકોનું નહીં સિદ્ધાંતે

૩૦. હતિ સમદર્શને-મૂતાના સમદર્શને (અ)

„ કર્મસાદૃશ્યે-કર્મસામાન્યે (ગ.)

„ સ્વચ્ચુતાનાદ-સ્વચ્ચુતાનાં ચ ચ્યુતાનામ્ (દહાગમનમ્.)

બાલકોની, રુદિત-સ્તનપાન-હાસ-ત્રાસાદીનાં રૂબું, સ્તન-
પાન, હસતું અને ભય-વગેરેની રોના-સ્તનપાન-ફસના-
કરના આદિની, પ્રવૃત્તિઃ પ્રવૃત્તિ પ્રવૃત્તિ, લક્ષણોત્પત્તિઃ
સામુદ્રિક લક્ષણોએ પ્રતિપાદન કરેલાં લક્ષણોની ઉત્પત્તિ
સામુદ્રિક લક્ષણોસે પ્રતિપાદિત લક્ષણોની ઉત્પત્તિ, કર્મ-
સાદૃશ્યે એક સરખું કર્મ કરવા છતાં એક હી પ્રકારકે
કર્મ કરને પર મી, ફલ-વિશેષઃ ફળમાં ભિન્નતા ફલમાં
મિત્તતા, કચિત્ મેષા કોઈકર્મમાં સમજશક્તિ કિસી કર્મકા
સમજમાં આના, કચિત્ કર્મણિ અને કોઈક કર્મમાં ઓર
કિસી કર્મકા, જમેષા સમજશક્તિનો અભાવ સમજમાં
નહી આના, હતઃ ચ્યુતાનામ્ આ કુળમાંથી આવેલાં બું
હસ કુલસે આયા હું, દહા જાગમનમ્ અને આ કુળમાં
જન્મેલા બું ઓર હમ કુલમાં ઉત્પન્ન હુઆ હું, હતિ આ
પ્રકારેનું હસ પ્રકારકા, જાતિસ્મરણમ્ પૂર્વ જન્મનું
સ્મરણ થવું પૂર્વ જન્મકા સ્મરણ હોના, સમવર્ણને અને
તુલ્ય આકારવાળા ઓર તુલ્ય આકારવાળે, પ્રિય-અપ્રિયત્વમ્
કોઈ પુરુષમાં પ્રિયપણું અને કોઈ પુરુષમાં અપ્રિયપણું
કોઈ પુરુષમાં પ્રિયત્વ ઓર કોઈ પુરુષમાં અપ્રિયત્વ, પ્રત્યક્ષમ્
અપિ ચ એ પ્રત્યક્ષ અનુભવમાં પણ્ યહ પ્રત્યક્ષ અનુભવમાં
મી, ઉપલભ્યતે આવે છે આતા હૈ ॥ ૩૦ ॥

30. Observation also bears this out. Children are often dissimilar to their parents. Though coming into life under identical circumstances, children differ from one another in complexion, voice, appearance, disposition, intelligence and fortune. Some are born in high and some in low families. Some are condemned to servitude and some enjoy lordship. Some lead happy and some miserable lives. There is also disparity in the life-span of people. One reaps the rewards of deeds not done in this life. We find the infant performing such acts as crying, sucking the mother's breast, crowing and registering fear untutored. Dissimilar birth-marks (indicative of different fortunes) are also manifest (in

different people). Even when the effort is similar, the reward is often dissimilar. There is aptitude for some type of work and inaptitude for others. People sometimes recall their past births saying, "We come here after passing through such and such existence". People who look alike evoke affection and aversion in an unlike manner.

अनुमानेन पुनर्मवस्य प्रतिपादनम्—

अत एवानुमीयते-यत्-स्वकृतमपरिहार्यमवि-
नाशि पौर्वदेहिकं वैवल्लभकमानुबन्धिकं कर्म,
तस्यैतत् फलम्; इतश्चान्यद्भविष्यतीति; फलाद्बो-
ज-
मनुमीयते, फलं च बीजात् ॥ ३१ ॥

जतः एव आ उपरधीन इस्से ही, अनुमीयते अनु-
 भान करवाभां आवे जे हे अनुमान किया जाता है कि,
 बत् जे जो, स्वकृतम् प्येतानी जते करेलुं अपने आप
 किया हुआ, अपरिहार्यम् त्यागी न शक्य ओपुं त्याग
 न हो सके ऐसा, अविनाशि उपभोग सिवाय नाश न
 पाये ओपुं उपभोगके बिना नाश नहीं पानेवाला, देव-
 संज्ञकम् “देव” ओवी संज्ञावाणुं देवनामक, पौर्बदेहिकम्
 पूर्वदेहभां आयरेलुं पूर्वदेहमें किया हुआ, जानुबन्धि-
 कम् अने अन्य जन्मों साथे संबंध धरावतुं और
 अन्य जन्मोंके साथ संबंध रखनेवाला, कर्म कर्म कर्म,
 तत्त्व तेनुं उसका, एतत् आ असमान प्रभेदपरि थावा
 जेरे विसदृश सन्तानोंका होना आदि, फलम् इण छे
 फल है, इतः च आ जन्मभां करेला कर्मधी इस
 जन्ममें किये हुए कर्मसे, जन्मत् पीजे जन्म दूसरा जन्म,
 अविष्यति इति थथे होगा, फलत् बिज बिज प्रकृति-
 नां सन्तानोनी प्राप्तिरूप इलथी भिज भिज प्रकृतिवाले
 सन्तानोंकी प्राप्तिरूप फलसे, बीजम् पूर्वजन्मभां करेलां
 कर्मादि कारखरूप पीजनुं पूर्वजन्ममें किये हुए कर्मादि
 कारणरूप बीजका, बीजत् च अने आ जन्मभां करेलां
 कर्मरूप पीजथी और इस जन्ममें किये हुए कर्मरूप
 बीजसे, फलत् भावि जन्मभां थनारा सुणःपुण्ड्रप इणतुं
 भावि जन्ममें होनेवाला सुखदुःखरूप फलका, अनुमीयते
 अनुमान करवाभां आवे जे अनुमान किया जाता है ॥२१॥

31. From all this we infer the existence of an individual's action, incapable and indestructible, done in a previous birth, to which is given the name of destiny and which follows him, and the fruit whereof he is now seen to enjoy. Similarly, we infer that the action done in this life will bear its fruit in the next. The seed is inferred from the fruit and likewise the fruit from the seed.

युक्त्या पुनर्भवस्य प्रतिपादनम्—

युक्तिश्चैषा-षड्धातुसमुदयाद्गर्भजन्म, कर्तृक-
रणसंयोगात् क्रिया; कृतस्य कर्मणः फलं नाकृतस्य,
नाङ्कुरोत्पत्तिरबीजात्; कर्मसदृशं फलं, नाम्य-
स्माद्वीजादन्यन्योत्पत्तिः; इति युक्तिः ॥ ३२ ॥

एषा च अने आ और यह, युक्ति: युक्ति छे हे युक्ति है कि, पञ्चभानु-समुद्रयात् पांच महाभूत अने आत्माथी पञ्चमहाभूत और आत्मासे, गर्भजन्म गर्भ उत्पन्न थाय छे गर्भ होता है, कर्तृकरण-संयोगात् कर्ता अने करतृना संयोगथी कर्ता और करण इनके संयोगसे, क्रिया क्रिया थाय छे क्रिया होती है, कृतस्य कर्मणः करेला कर्मणुं किये हुए कर्मका, फलम् इण होय छे फल मिलता है, अकृतस्य न नहि करेला कर्मणुं इण भणतुं नथी जो कर्म नहीं किया उसका फल नहीं मिलता, वीज्यात् पीजना करतां शुद्ध पदार्थथी बीजसे भिन्न पदार्थसे, अङ्कुरोत्पत्तिः न अङ्कुरनी उत्पत्ति थती नथी अङ्कुरकी उत्पत्ति नहीं होती, कर्म-सदृशम् कर्म प्रभाक्षेण कर्मके सदृश ही, फलम् इण थाय छे फल होता है, अन्यस्मात् पीअ, अन्य, बीज्यात् पीअथी बीजसे, अन्य-स्य पीअन्ती भिन्नकी, उत्पत्तिः उत्पत्ति उत्पत्ति, न थती नथी नहीं होती, इति युक्तिः आ प्रभाक्षे युक्ति कहेवाभां आवी छे इस तरह युक्ति कही गई है ॥३२॥

३२ करणसयोगात्-करण द्वार्यसंयोगात् (ग.)

॥ कर्तृकरणसंयोगात् क्रिया-कर्तृकरणसम्प्रयोगात् क्रियायाः
(ग)

॥ अ. वरुणं ददाति.—अः वसुस्योत्पत्तिः (६.)

32. Reason, too, argues to the same effect. Thus the birth of the embryo is from the coming together of the six elements. Action is the result of the conjunction of agent and instrument. The result springs from an act performed and not from an unperformed act. There is no seedling in the absence of the seed. The result is commensurate with the effort. One kind of fruit is not born from another kind of seed. Thus argues reason.

सिद्धे पुनर्मवे धर्मावरणमवश्यं कर्तव्यम्—

एवं प्रमाणैश्चतुर्भिर्गुणैश्च पुनर्मवे धर्मद्वारेष्व-
वधीयेत; तद्यथा—गुरुशुभ्रशायामध्ययने व्रतचर्यायां
दारक्रियायामपत्योत्पादने भृत्यभरणेऽतिथिपूजायां
दानेऽनभिष्यायां तपस्यनसूयायां देहवाच्यानसे
कर्मण्यङ्गिष्ठं देहेन्द्रियमनोर्यबुद्ध्यात्मपरीक्षायां
ममःसमाधाविति;

एवम् आ प्रमाणे इस प्रकार, चतुर्भिः प्रमाणैः
आरे प्रमाणैश्च चारों प्रमाणोंद्वारा, पुनर्मवे उपदिष्टे
पुनर्मवे सिद्धं यत् पुनर्जन्मके सिद्ध होने पर, धर्म-
द्वारेषु धर्मना साधनेमां धर्मके साधनोंमें, अवधीयेत
तत्पर रहेतुं तत्पर रहे, तद् यथा नेमके जैसे कि, गुरु-
शुभ्रशायाम् शुरुओनी सेवामां गुरुओंकी सेवामें,
अपत्यवने वेदोना अभ्यासनमां वेदोंके अध्ययनमें, व्रतचर्या-
याम् ब्रह्मचर्यव्रतनुं पालन करनामां ब्रह्मचर्यव्रतके पाल-
नमें, दार-क्रियायाम् विवाह करनामां विवाह करनेमें,
अपत्य—उत्पादने सन्तानोने उत्पन्न करनामां सन्तानोंकी
उत्पत्तिमें, भृत्य—भरणे पोषण करना योग्य मनुष्योंके पोषणमें,
अतिथि-पूजायाम् अतिथिओना सत्कार करनामां अतिथि-
पूजनमें, दाने दान करनामां दान करनेमें, अनभिष्यायाम्
पश्चिमानी धृष्ट न करनामां परधनकी अनिच्छामें,
संपत्ति तपमां तपमें, अनसूयायाम् अहेमाधन करनामां

स्पर्श न करनेमें, अङ्गिष्ठे श्वेशरहित क्लेशरहित, देह-
वाक्-मानसे शरीरशी, वाष्पशी और मनशी भूता काविक
वाचिक और मानसिक, कर्मणि धर्ममां कर्ममें, देह-इन्द्रिय-
मनोऽर्थ-बुद्धि-आत्मपरीक्षायाम् और देह-इन्द्रिया-मनना
विषयो-बुद्धि और आत्मान्नी परीक्षामां तथा देह-इन्द्रियां-
मनके विषय-बुद्धि एवं आत्माकी परीक्षामें, ममःसमाधौ
इति तथा मननी समाधिमां तत्पर रहेतुं और मनकी
समाधिमें तत्पर रहे;

33-(1). Since all the four methods of investigation bear out the existence of rebirth, it behoves one to be diligent in the performance of the scriptural observances, viz., in waiting upon the teacher, in study, in the observance of vows, in taking a wife, in begetting children, in the maintenance of one's dependants, in hospitality to the guest, in charity, in non-coveting, in the performance of austerities, in refraining from envy, in blameless activity of the body, speech and mind, in self-introspection concerning one's body, senses, mind, thoughts, understanding and the soul, and lastly, in the concentration of the mind.

यानि साम्याम्यप्येवंविधानि कर्माणि सताम-
विगर्हितानि स्वर्गाणि वृत्तिपुष्टिकराणि विद्या-
साम्यारमेत कर्तुं;

एवंविधानि आवा प्रकाशनां इस प्रकारके, जग्यानि
अपि गीष् पक्ष इनके अतिरिक्त अन्य भी, यानि कर्माणि
ने कर्मों जो कर्म, सताम् सत्पुरुषोंकी सत्पुरुषोंसे,
अविगर्हितानि अनिन्दित अनिन्दित, स्वर्गाणि स्वर्ग
आपनारां स्वर्ग देनेवाले, वृत्ति-पुष्टि-कराणि च और
धननी वृद्धि करनामां धनकी वृद्धि करनेवाले, विद्याय्
अध्यायमां आवे जाने जाय, यानि कर्तुम् ते कर्मों

११. देहेन्द्रियमनोऽर्थबुद्ध्या—देहेन्द्रियमनो बुद्ध्या (इ.)

११. अनभिष्यायाम्—नभिष्यायाम् (न.)

११. एवंविधानि—एवं प्रकाराणि(ग.)

३२५। उच कर्मोको करनेका, आरमेत आरंभ करने के लिए आरम्भ करे;

33-(2). Whatever similar activities there are, which to one's knowledge, are approved of by the righteous, ennobling and capable of providing one with the means of sustenance and opulence, such too, should be undertaken.

तथा कुर्वन् च यश्च यशो लभते प्रेत्य च स्वर्गम्। इति तृतीया परलोकैषणा व्याख्याता भवति ॥ ३३ ॥

तथा कुर्वन् च अने आ प्रभाषे ३२५। २ पुत्रुष और इस प्रकार करनेवाला पुरुष, इह एव आ लोकम् ॥ इस लोकमें ही, यथा यशने यशको, प्रेत्य च अने भृत्य पत्नी और परलोकमें, स्वर्गम् स्वर्गने स्वर्गको, लभते लभने के प्राप्त करता है, इति आ प्रभाषे इस प्रकार, तृतीया त्रीं तीसरी, परलोक-प्राप्ति परलोकप्राप्ति ॥ ३३ ॥

33. Thus striving, one attains good report in this world and, after death, heaven. In this manner, we have set forth the third pursuit relating to the other world.

सप्त त्रिकाणि—

अथ सप्त त्रय उपस्तम्भाः, त्रिविधं बलं, त्रीण्यायतनानि, त्रयो रोगाः, त्रयो रोगमार्गाः, त्रिविधा मिषजः, त्रिविधमौषधमिति ॥ ३४ ॥

अथ सप्त ६६ अथ, त्रयः त्रयः तीन, उपस्तम्भाः उपस्तम्भे ॥ उपस्तम्भ हैं, त्रिविधम् बलम् त्रयः प्रकाश ॥ ३४ ॥

३३. तथा कुर्वन्-तथा हि कुर्वन् दीर्घं जीवनमनवमतः पुरुषो जीवति (ग.)

३४. उपस्तम्भाः-उपस्तम्भाः (ग.)

त्रय रोगानां कारणं ॥ तीन रोगोंके कारण हैं, त्रयः रोगाः त्रय रोग ॥ तीन रोगों हैं, त्रयः रोगमार्गाः त्रय रोगना मार्ग ॥ तीन रोगोंके मार्ग हैं, त्रिविधाः त्रिविधः त्रय अतना वैद्य ॥ तीन प्रकारके चिकित्सक हैं, त्रिविधम् औषधम् इति अने त्रय प्रकाश ॥ औषध ॥ और तीन प्रकारकी औषध है ॥ ३४ ॥

34. Now in the body there are three sub-supports; three-fold is the strength, three are the causative factors (of diseases), three the types of diseases, three systems for the occurrence of disease. Further there are three classes of physicians and three categories of medicine.

त्रय उपस्तम्भाः—

त्रय उपस्तम्भा इति—आहारः, स्वप्नः, ब्रह्मचर्यमिति। एमिस्त्रिमिषुं कियुक्तैरुपस्तम्भमुपस्तम्भैः शरीरं बलवर्णोपचयोपचितमनुवर्तते यावदायुः संस्कारात् संस्कारमहितमनुपसेवमानस्य, य इहैवोपदेक्ष्यते ॥ ३५ ॥

त्रयः त्रयः तीन, उपस्तम्भाः इति उपस्तम्भे ॥ उपस्तम्भ हैं, आहारः आहार, स्वप्नः स्वप्न, ब्रह्मचर्यम् इति अने ब्रह्मचर्य और ब्रह्मचर्य, यः इह एव ॥ आ प्रकाश ॥ जो इस प्रकारमें ही, उपदेक्ष्यते ॥ ३५ ॥

३५. एमिस्त्रिमिषुं-एमिस्त्रिमिषुं (ग.)
 ,, संस्कारमहितमनुपसेवमानस्य-संस्कारः स हितमनुपसेवमानस्य (ग.)
 ,, ,, -संस्कारः सोऽहितमनुपसेवमानस्य (ग.)
 ,, ,, -अहितमनुपसेवमानस्य (ग.)

અર્ધ વજન-વર્ધન-એવં પુષ્ટિસે વચકર, અનુવર્તતે સ્થિર રહે છે સ્થિર રહતા હૈ ॥ ૩૫ ॥

35. First as regards the three sub-supports, they are food, sleep and continence. The body being sustained by the right use of these three sub-supports, grows in strength, complexion and development, and endures for the full pre-ordained span of life, provided that no indulgence in un-wholesome things, such as pointed out in this treatise, is practised.

ત્રિવિધં બલમ્—

ત્રિવિધં બલમિતિ—સહજં, કાલજં, યુક્તિકૃતં ચ । સહજં યચ્છરીરસત્ત્વયોઃ પ્રાકૃતં, કાલકૃત-ઋતુવિભાગજં વયઃકૃતં ચ, યુક્તિકૃતં પુનસ્તદવા-હારચેષ્ટાયોગજમ્ ॥ ૩૬ ॥

સહજમ્ સહજ સમજ, કાલજમ્ કાલજ કાલજ, યુક્તિકૃતમ્ ચ અને યુક્તિકૃત ઓર યુક્તિકૃત, હિતિ ઓ પ્રમાણે હસ પ્રકાર, બલમ્ ત્રિવિધમ્ બળ ત્રણ પ્રકારનું છે બલ ત્રીન પ્રકારકા હૈ, શરીર-સત્ત્વયોઃ શરીર અને મનનું શરીર ઓર મનકા, યત્ પ્રાકૃતમ્ ને સ્વાભાવિક બળ છે જો સ્વાભાવિક બલ હૈ, (તત્ તે વહ), સહજમ્ સહજ કહેવાય છે વહ સહજ કહલાતા હૈ, ઋતુવિભાગજમ્ ઋતુઓના વિભાગથી થયેલું ઋતુઓકે વિભાગસે ઉત્પન્ન હુઆ, વયઃકૃતમ્ ચ અને અવસ્થાથી થયેલું બળ ઓર ગુણવસ્થાદિ મેદસે ઉત્પન્ન હુઆ બલ, કાલકૃતમ્ કાલકૃત કહેવાય છે કાલકૃત કહલાતા હૈ, યત્ પુનઃ અને ને ઓર જો, આહાર-ચેષ્ટા-યોગજમ્ આહાર તથા ચેષ્ટાના યોગથી ઉત્પન્ન થયેલું હોય છે આહાર ઓર ચેષ્ટાકે સંયોગસે ઉત્પન્ન હુઆ હો, તત્ તે બળ વહ બલ, યુક્તિકૃતમ્ યુક્તિકૃત કહેવાય છે યુક્તિકૃત કહલાતા હૈ ॥ ૩૬ ॥

36. Regarding the three kinds of strength, they are natural, periodic and acquired.

૩૬. સહજમ્—તત્ સહજમ્ (ગ.)

Inherited strength of body and mind is called natural. Periodic strength is that which is dependent on the variations in season and age. Acquired strength is, again, that accruing from diet and exercise.

ત્રીપ્રયાયતનાનિ રોગસ્ય—

ત્રીપ્રયાયતનાનીતિ—અર્થાનાં કર્મણઃ કાલસ્ય ચાતિયોગાયોગમિથ્યાયોગાઃ ।

અર્થાનામ્ શબ્દાદિ વિષયોને શબ્દાદિ વિષયોકે, કર્મણઃ શારીરિક કર્મને શારીર કર્મકે, કાલસ્ય ચ અને કાળને ઓર કાલકે, અતિયોગ-અયોગ-મિથ્યાયોગાઃ અતિયોગ-અયોગ અને મિથ્યાયોગ અતિયોગ-અયોગ ઓર મિથ્યાયોગ, ત્રીણિ-બાવતનાનિ હિતિ ઓ ત્રણ રોગનાં કારણો છે જે ત્રીન રોગકે કારણ હૈ,

37-(1). Regarding the three causative factors of diseases, they are over-use, disuse and misuse in relation to sense-objects, activity and season.

તત્રાતિપ્રમાણતાં દૃશ્યાનામતિમાત્રં દર્શનમતિ-યોગઃ, સર્વજ્ઞોડ્દર્શનમયોગઃ, અતિપ્રિકૃષ્ટાતિવિ-પ્રકૃષ્ટરૌદ્રભૈરવાદ્ભૂતદ્વિષ્ટવીમ્સનવિકૃતવિત્રાસના-દિકરૂપદર્શનં મિથ્યાયોગઃ ।

તત્ર તેમાં હનમે, અતિ-પ્રમાણતામ્ અતિશય તેજસ્વી અત્યન્ત ચમકનેવાલે, દૃશ્યાનામ્ સર્વ જ્ઞેરે દર્શ્યો (દૃષ્ટિના વિષયો)ને સર્વ આદિ દર્શ્યોકો, અતિમાત્રમ્ દર્શનમ્ અધિક પ્રમાણમાં બેવા અતિમાત્રમેં દેખતે રહના, અતિયોગઃ ઓ રૂપને અતિયોગ કહેવાય છે યહ રૂપકા અતિયોગ કહાતા હૈ, 'સર્વજ્ઞઃ જગદ્દેવમ્ અતિ પ્રમાણાળા દર્શ્ય પદ્ધતિને સર્વથા ન બેવા અતિ પ્રમાણલે દર્શ્યોકો વિકૃતક ન દેખના, અયોગઃ ઓ રૂપને અયોગ કહેવાય છે યહ રૂપકા અયોગ કહાતા હૈ, અતિપ્રિકૃષ્ટ-બહુ નષ્ટકાળા અતિ નિકટકે, અતિવિકૃષ્ટ-અને બહુ દૂરના ઓર અતિ દૂરકે,

૩૭ મિથ્યાયોગાઃ—મિથ્યાયોગાઃ સમુપલબ્યન્તે (ક.)

.. અતિક્રિષ્ટાતિવિકૃષ્ટ-અતિસૂક્ષ્માતિવિકૃષ્ટ (ગ.)

.. વિકૃતવિત્રાસનાદિ—વિકૃતાદિકરૂપદર્શનમ્ (ક.)

रीड- उम्र उम्र, मेरु- भयंकर भयानक, जड़सुल-
विश्रमभर आश्चर्यजनक, विह- अभिषि अभिय,
बीमस्तन- अन्ध तथा सुग उपलब्धनार कजा व जुगु-
प्सा उपजानेवाला, विकृत-वित्रासनादि-रूपवर्तनम् तथा
विभूति पाभेक्षां त्रास उपलब्धनार वगेरे इत्येत् दर्शन
तथा विकृत त्रासदायक वगेरह रूपोंको देखना, मिथ्यायोगः
अ इत्येता मिथ्यायोग ७ यह रूपका मिथ्यायोग है;

37-(2). Thus with reference to sight, it is overuse to gaze inordinately at excessively luminous objects; it is disuse not to look at anything at all; while it is misuse to gaze at objects that are either too close or too remote, awe-striking, terrible, prodigious, hateful, frightful, monstrous, alarming etc.

तथाऽतिमात्रस्तनितपटहोत्कुष्टादीनां शब्दाना-
मतिमात्रं भ्रवणमतियोगः, सर्वशोऽभ्रवणप्रयोगः,
परुषेष्टविनाशोपघातप्रघर्षणभीषणादिशब्दभ्रवणं
मिथ्यायोगः;

તથા તે પ્રમાણે વૈષે, અતિમાત્ર-સ્તભિલ- અત્યંત બેરહાર મેધગર્જના અત્યંત કંચેસે હાંતી મેધગર્જના, પદ્મ-ઉત્કૃષ્ટાવીનામ્ ઢોલ તથા જિંથેથી રડવા વગેરેના ઢોલ વ કંચે રાંને આદિકે, શબ્દાનામ્ શબ્દોને શબ્દોંકો, અતિમાત્રમ્ અવળમ્ અતિ પ્રમાણમાં સાંભળવા અત્યન્ત સુનના, અતિયોગઃ એ શબ્દનો અતિયોગ છે યહ શબ્દકા અતિયોગ હૈ, સર્વશઃ સર્વથા સર્વથા, અશ્રવણમ્ અતિ બેરહાર મેધગર્જના વગેરે શબ્દો ન સાંભળવા અત્યન્ત કંચેસે હોતી મેધગર્જના આદિ શબ્દોંકો ન સુનના, અયોગઃ એ શબ્દનો અયોગ છે યહ શબ્દકા અયોગ હૈ, પરુષ-કઠોર કઠોર, હ્રસ્વ-વિનાશ- ઇષ્ટ વસ્તુઓના નાશના સૂચક ઇષ્ટ વસ્તુઓંકે વિનાશકે સૂચક, ઉપચાલ- અત્યુસૂચક મૃત્યુકે સૂચક, પ્રધર્ષણ- તિરસ્કારસૂચક નિરસ્કારણક, મીઘણાદિ- જલ્પ- અને ભયાનક વગેરે શબ્દોને ઔર ડરાનેવાલે હત્યાદિ શબ્દોંકો, અવળમ્ સાંભળવા સુનના, મિધ્યાયોગઃ એ શબ્દનો મિધ્યાયોગ છે યહ શબ્દોંકો મિધ્યાયોગ હૈ;

37-(3). Similarly, with reference to hearing, it is over-use to listen inordinately to such sounds as loud thunder-claps, beating of kettle-drums, loud cries etc; it is disuse not to listen to any sound at all, while it is misuse to listen to sounds that are harsh, joy-killing, afflicting, humiliating, terrifying etc.

तथाऽतितीक्ष्णोऽग्राभिष्यन्दिनां गन्धानामतिमात्रं
घ्राणमतियोगः, सर्वशोऽघ्राणमयोगः, पूतिद्विष्टामै-
ष्यद्विष्टाविषपवनकुणपगन्धादिघ्राणं मिथ्यायोगः,

तथा ते प्रभाक्षे वेते, अतितीक्ष्ण-उग्र-अमिष्यन्-
 निदनाम् अत्यन्त तीक्ष्ण, उग्र तथा अमिष्यन्-उग्र-
 अतितीक्ष्ण, उग्र और अमिष्यन्, गन्धानाम् गन्धानां
 गन्धोंको, अतिमात्रम् मात्रां अति प्रभाक्षुर्भा सुंघवा
 अत्यन्त सूंघना, अतियोगः अतिगन्धो अतिगन्धो अति
 गन्धका अतिगन्धो है, सर्वशः सर्वथा सर्वथा, ब्राह्मणम् अति-
 तीक्ष्ण वज्रे गन्धाने न सूंघवा अति तीक्ष्ण आदि गन्धोंको न
 सूंघना, जयोगः अतिगन्धो अतिगन्धो अतिगन्धो अतिगन्धो
 पवनन्ती अने मुहूर्तान्ती गन्ध वज्रे गन्धाने सूंघवा
 दुर्गन्ध-अप्रिय-अपवित्र तथा जेजवाले पदार्थकी, जहरीले
 पवनकी और मुर्देकी गन्ध आदि गन्धोंको सूंघना, मिथ्या-
 योगः अतिगन्धो मिथ्यायोग कहेनाम अति गन्धका
 मिथ्यायोग कहा जाता है;

37-(4). Similarly with reference to the sense of smell, it is overuse to smell inordinately keen, rank and deliquescent odours; it is disuse not to smell at all; while it is misuse to smell odours that are putrid, hateful, unclean, putrifying, poisonous, cadaverous etc.

३७. अतिमात्रं प्राणम्—अतिमात्रोपप्राणम् (ग.)

॥ सर्वशोऽप्राणम्-सर्वशब्दाप्राणम् (ग.)

તથા રસાનામત્યાદાનમતિયોગઃ, સર્વશોડના-
દાનમયોગઃ, મિથ્યાયોગો રાશિવર્જ્યેવાહારવિધિ-
વિશેષાયતનેષૂપદેક્ષ્યતે;

તથા તે પ્રમાણે વૈશે, રસાનામ્ ૭ યે રસોનો છઃ
રસોંકા, અત્યાદાનમ્ અત્યંત સ્વાદ લેવો અત્યંત સ્વાદ
લેના, અતિયોગઃ એ રસનેા અતિયોગ છે. યહ રસકા
અતિયોગ હૈ, સર્વજ્ઞ. સર્વથા સર્વથા, અનાદાનમ્ રસોનેા
સ્વાદ ન લેવો રસોંકા સ્વાદ ન લેના, અયોગઃ એ રસનેા
અયોગ છે. યહ રસકા અયોગ હૈ, મિથ્યાયોગઃ રસોનેા
મિથ્યાયોગ રસોંકા મિથ્યાયોગ, રાશિ-વર્જ્યેષુ આહારના
પરિમાણરૂપ રાશિ સિવાથના આહારકે પરિમાણરૂપ રાશિકો
છોડકર, આહાર-વિધિ-વિશેષ-આયતનેષુ આહારવિધિના
બેદનાં કારણેઆં આહારવિધિકે મેદકે કારણેમ્, ઉપદેક્ષ્યતે
કહેવામાં આવશે કહા જાયગા;

37-(5). Similarly, with reference to
the sense of taste, it is overuse to
indulge the palate inordinately; it is
disuse to abstain altogether from all
tastes; as regards misuse, we shall
describe it in the section on the rules
dealing with diet, leaving aside the
question of quantum.

તથાડતિશીતોષ્ણાનાં સ્પૃશ્યાનાં સ્નાનાભ્યક્તો-
ત્સાદનાદીનાં ચાન્દ્રુપસેવનમતિયોગઃ, સર્વશોડનુ-
પસેવનમયોગઃ, સ્નાનાદીનાં શીતોષ્ણાદીનાં ચ
સ્પૃશ્યાનામનાનુપૂર્વ્યોપસેવનં વિષમસ્થાનાભિઘાતા-
શુચિભૂતસંસ્પર્શાદ્યશ્ચેતિ મિથ્યાયોગઃ ॥ ૩૭ ॥

તથા તે પ્રમાણે વૈશે, અતિશીત-ઉષ્ણાનામ્
અત્યંત શીત તથા ગરમ અત્યંત શીતલ તથા અતિ
ગરમ, સ્પૃશ્યાનામ્ સ્પર્શથી બાધુવા ચોખ્ખ પદાર્થોનેા
સ્પર્શકે જાનેને યોગ્ય પદાર્થોંકા, સ્નાન-અભ્યક્ત-ઉત્સાદના-
દીનામ્ ચ સ્નાન અભ્યંગ અને ઉદ્ધતન વગેરેનું ઔર
સ્નાન અભ્યંગ તથા ઉત્સાદન इत्यादिका, અન્દ્રુપસેવનમ્
અતિશય સેવન ક્રરુનું અત્યંત સેવન કરના, અતિયોગઃ એ
સ્પર્શનેા અતિયોગ કહેવાય છે. યહ સ્પર્શકા અતિયોગ
કહાતા હૈ, સર્વજ્ઞ. સર્વથા સર્વથા, અનુપસેવનમ્ સ્પર્શો-

નું સેવન ન ક્રરુનું સ્પર્શોંકા સેવન નહીં કરના, અયોગઃ
એ સ્પર્શનેા અયોગ છે. યહ સ્પર્શકા અયોગ હૈ; સ્નાના-
દીનામ્ સ્નાન વગેરેનું સ્નાન इत्यादिका, શીતોષ્ણાદીનામ્
ચ અને શીત તથા ઉષ્ણ વગેરે ઔર શીત ઔર ગરમ
આદિ, સ્પૃશ્યાનામ્ સ્પર્શદ્વારા બાધુ શકાય એવાં દ્રવ્યોનું
સ્પર્શદ્વારા જાને જાતે દ્રવ્યોંકા, અનાનુપૂર્વ્યાં ક્રમને ઊઠીને
ક્રમકો છાડકર, ઉપસેવનમ્ સેવન ક્રરુનું સેવન કરના,
વિષમસ્થાન- ઉચ્ચનીચી જગાએ બેસવું કંચીનીચી જગહ
પર બેઠના, અભિઘાત- ચોટ લાગવી ચોટ લગના, અશુચિ-
ભૂત-સંસ્પર્શાદયઃ ચ અને અપવિત્ર વસ્તુઓ તથા ભૂત
વગેરેનેા સ્પર્શ થવો વગેરે અપવિત્ર વસ્તુ એવં ભૂતોંકા સ્પર્શ
હોના આદિ, इति मित्यायोगः એ સ્પર્શનેા મિથ્યાયોગ છે.
યહ સ્પર્શકા મિથ્યાયોગ હૈ ॥ ૩૭ ॥

37. Similarly, with reference to
the sense of touch it is overuse to
expose oneself inordinately to extreme
cold and heat, as also to indulge
overmuch in baths, oil-massage, fric-
tion-massage etc; it is disuse to
refrain from all tactile stimuli; while
it is misuse to resort to baths etc.,
and to cold and hot applications
without reference to their right sequ-
ence; it is also a misuse of the tactile
sense to let the body suffer contact
with uneven surfaces, trauma, unclean
things and evil spirits.

અસાત્મ્યેન્દ્રિયાર્યસંયોગસ્યૈકરૂપત્વે યુક્તિઃ—

તત્રૈકં સ્પર્શનમિન્દ્રિયાણામિન્દ્રિયવ્યાપકં, ચેતઃ-
સમવાયિ, સ્પર્શનવ્યાસેર્વ્યાપકમપિ ચ ચેતઃ;

તત્ર તે સર્વે ડન સબ, इन्द्रियाणाम् ઇન્દ્રિયોંકા
ઇન્દ્રિયોંકે, ઇકમ્ સ્પર્શનમ્ એક સ્પર્શનેન્દ્રિય એક સ્પર્શ-
ન્દ્રિય, इन्द्रिय-व्यापकम् સર્વ ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયોંકા
વ્યાપક છે ચક્ષુ આદિ સબ इन्द्रियोम् વ્યાપક હૈ, ચેતા-
સમવાયિ અને તેનેા મન સાથે સંબંધ છે ઔર હસકા
મનકે સાથ સંબન્ધ હૈ, સ્પર્શન-વ્યાપ્તેઃ ચ અપિ સ્પર્શને

કરેલી જે ઇન્દ્રિયોમાં વ્યાપ્તિ તે સ્પર્શનવ્યાપ્તિ છે, તે સ્પર્શનવ્યાપ્તિમાં પણ સ્પર્શનને કી હુઈ જો ઇન્દ્રિયોમાં વ્યાપ્તિ વહ સ્પર્શનવ્યાપ્તિ હૈ, उस स्पर्शनव्याप्तिमें भी, चेतः मन मन, व्यापकम् व्यापक છે વ્યાપક હૈ;

38-(1) From among the senses, the sense of touch pervades all the others and has the mind inherent in it; for the field of the mind is co-extensive with that of the tactile sense.

तस्मात् सर्वेन्द्रियाणा व्यापकस्पर्शकृतो यो भावविशेषः, सोऽयमनुपशयात् पञ्चविधस्त्रिविध-विकल्पो भवत्यसात्म्येन्द्रियार्थसंयोगः सात्त्व्यार्थोऽनुपशयायः ॥ ३८ ॥

तस्मात् તેથી હસ કારણસે, વ્યાપક-સ્પર્શ-કૃતઃ વ્યાપક સ્પર્શ કરેલો વ્યાપક સ્પર્શને કિયા હુઆ, सर्व-इन्द्रियाणाम् सर्व इन्द्रियोना सब इन्द्रियोंका, यः જે જો, भावविशेषः स्वभावविशेष છે स्वभाव વિશેષ હૈ, सः अयम् असात्म्य-इन्द्रिय-अर्थ-संयोगः તે आ ओक इन्द्रिय-व्यापक स્પર્શનો ओकरूपवालो असात्म्यभूत इन्द्रिय तथा विषयने। संयोग वह यह एकइन्द्रियव्यापक स्पर्शका एकरूपवाला असात्म्यभूत इन्द्रिय व विषयका संयोग, अनुपशयात् दुःख दुःखना होवाથી दुःखकर्ता होनेसे, पञ्चविधः असात्म्यभूत पांच इन्द्रियोना तथा पांच विषयोना पांच संयोगोऽथ असात्म्यभूत पांच इन्द्रियोंके व पांच विषयोंके पांच संयोगोरूप होकर, त्रिविध-विकल्पः इरी अयोग, अतियोग અને મિથ્યાયોગથી ત્રણ પ્રકારનો થાય છે ફિર અયોગ, અતિયોગ ઓર મિથ્યાયોગસે ત્રીન પ્રકારકા હોતા હૈ, સાત્ત્વ્ય-અર્થઃ જે સાત્ત્વ્યનો અર્થ છે જો સાત્ત્વ્યકા અર્થ હૈ, उपशय-अर्थः हि ते न उपशयने। अर्थ છે વહી ઉપશયકા અર્થ હૈ ॥ ૩૮ ॥

38. Accordingly, all sensory response, referable ultimately to the ubiquitous sense of touch, when it does not subserve the general ends of the organism, falls into the five-fold tripartite classification of non-homologatory combination of the senses with

their sense-objects. For, whatever subserves the purpose of the organism as a whole, is homologatory combination of the senses and their objects.

अयोगातियोगमिथ्यायोगयुक्तस्य कर्मणो लक्षणम्—

कर्म वाक्यनःशरीरप्रवृत्तिः। तत्र वाक्यनःशरी-
रातिप्रवृत्तिरतियोगः, सर्वशोऽप्रवृत्तिरयोगः;

વાક્ય-મનઃ-શરીર-પ્રવૃત્તિઃ વાણી-મન તથા શરીરની પ્રવૃત્તિ વાણી-મન ઓર શરીરકી પ્રવૃત્તિ, કર્મ એ કર્મ છે यह कर्म है, तत्र तेभां उनमें, वाक्य-मनः-शरीर-अति-प्रवृत्तिः वાણી-મન અને શરીરની અતિ પ્રવૃત્તિ વાણી-મન ઓર શરીરકી અતિ પ્રવૃત્તિ, અતિયોગઃ અતિયોગ છે અતિયોગ હૈ, सर्वशः सर्वथा इनकी सर्वथा, अप्रवृत्तिः પ્રવૃત્તિ ન થવી પ્રવૃત્તિ ન હોના, અયોગઃ એ અયોગ છે यह अयोग है;

39-(1). Action comprises the activity of speech, mind and of the body. Now excessive action of any one of these is overuse (with reference to it) while their total lack of action is disuse.

वेगधारणोदीरणविषमस्सखनपतनाङ्गप्रणिधा-
नाङ्गप्रवृत्तप्रहारमर्दनप्राणोपरोधसंक्षेपनादिः शा-
रीरो मिथ्यायोगः;

વેગ-ધારણ-વેગને રોકવા વેગોકી રોકના, ઉદીરણ-વેગને બલાતકારે પ્રવૃત્ત કરવા વેગોકી જોરસે વહાના, વિષમ-સ્સલન-પતન-અંગ-પ્રણિધાન-વિષમપણે અશાનું-પડી જવું અને અંગોની ચેપટા કરવી વિષમતાસે અશ-બાના-ગિરના ઓર અપને અંગસે ચેપટા કરના, અંગપ્રવૃત્ત-અંગોને અત્યંત ખંનેજવા વગેરેથી દુષિત કરવા અંગો-કો અત્યંત કંઠ્યન આદિસે દુષિત કરના, પ્રહાર-પ્રહાર થવો તોટ લગના, મર્દન-ચેળાઈ જવું મર્દન હોના, પ્રાણોપરોધ-પ્રાણોનું રુધન કરવું નિઃશ્વાસ-પ્રશ્વાસ રોકના,

૧૯. સ્સલનપતન-સ્સલનગમનપતન (ક. ઘ.)

,, પ્રહારમર્દન-પ્રહારપમર્દન (ઘ.)

संकोचनादिः अने भक्ष तऽङ्ग वजेरेथी शरीरने क्लेश हेतु वजेरे मद्य द्येताप आदिसे शरीरको क्लेशित करना आदि, शरीरः मिथ्यायोगः ओ शारीरिक मिथ्यायोग उ यह शारीरिक मिथ्यायोग है;

39-(2). Misuse with reference to the body consists of forced suppression or forced excitation of natural urges; awkward stumbling, falling or posturing of limbs, abusing the body, injuring the body, violent kneading of the limbs, and forced holding of the breath and other kinds of self-mortification.

सूचकानुताकालकलहाप्रियावसानुपचारपरुष-
वचनादिर्वाग्मिथ्यायोगः,

सूचक-अनुत-आडी आवी-असत्य भाषणु करवुं चुगली करना झूठ बोलना. अकाल-कलह- बिना डारखे कलह करवे. बिना कारणके झगडना. अप्रिय-अवज्ञ- अनुपचार-परुष-वचनादिः अप्रिय-असंगत-प्रतिकूल अने कठोर वचने। वजेरे अप्रिय-असंगत-प्रतिकूल और कर्कश वाक्य इत्यादि, वाक्-मिथ्यायोगः वाङ्मोने मिथ्यायोग उ वाणीका मिथ्यायोग है;

39-(3). Misuse with reference to speech is indulgence in language that is insinuating, untrue, untimely, quarrelsome, unpleasant, incoherent, unhelpful, harsh etc.

मयशाकक्रोधलोभमोहमानेर्ष्यामिथ्यादर्शनादि-
मानसो मिथ्यायोगः ॥ ३९ ॥

मय-शोक-क्रोध-लोभ-मोह-मान-ईर्ष्या-मिथ्यादर्शनादिः मय-शोक-क्रोध-लोभ-मोह-अहंकार-ईर्ष्या अने मिथ्या-दर्शन वजेरे मय-शोक-क्रोध-लोभ-मोह-अहंकार-ईर्ष्या और मिथ्याज्ञान आदि, मानसः मिथ्यायोगः ओ मानसिक मिथ्यायोग उ यह मानस मिथ्यायोग है ॥ ३९ ॥

39. Misuse with reference to the mind, consists of giving way to fear,

grief, anger, greed, infatuation, self-conceit, envy, deluded thinking etc.

संग्रहेण चातियोगायोगवर्जं कर्म बाह्यजनःशरी-
रजमहितमनुपदिष्टं यत्तच्च मिथ्यायोगं विधात् ॥४०॥

संग्रहेण च अने संक्षेपभां और संक्षेपसे, अतियोग-अतियोग, अयोगवर्जम् अने अयोगने तत्तुने और अयोगको छोडकर, वाक्-वाङ्मो वाणी, मनः-मन मन, शरीरजम् अने शरीरथी करवाभां आचरुं और शरीरसे किया जानेवाला, अहितम् अहितकर, अनुपदिष्टम् अने शास्त्रे नहि कहेलुं और अज्ञानविहित, यत् कर्म ओ कर्म जो कर्म, तत् च तेने जसे, मिथ्यायोगम् मिथ्यायोग मिथ्यायोग, विधात् अक्षुणे जानना चाहिए ॥ ४० ॥

40. In brief, all activity of speech, mind and body, which, while not coming under overuse and disuse, is unwholesome, though it may not have been specifically mentioned here, should be known as misuse.

इति त्रिविधविकल्पं त्रिविधमेव कर्म प्रज्ञापराध
इति व्यवस्थेत् ॥ ४१ ॥

इति आभ इस प्रकार, त्रिविध-त्रय अतन्ना तीन प्रकारके, विकल्पम् भेदवाणुं भेदवाला, त्रिविधम् एव त्रये प्रज्ञातनुं तीन ही प्रकारका, कर्म कर्म कर्म, प्रज्ञापराधः प्रज्ञापराध उ प्रज्ञापराध है, इति ओम् ऐसा, व्यवस्थेत् निश्चित अक्षुणुं निश्चयसे जानना चाहिए ॥ ४१ ॥

41. In this manner the threefold activity (that is pertaining either to speech, mind or body) falling under the three heads of overuse, disuse and misuse, should be regarded as volitional transgression.

युक्तस्य कालस्य लक्षणम्—

शीतोष्णवर्षलक्षणाः पुनर्हेमस्तप्रीप्सवर्षाः
संवत्सरः, स कालः ।

शीत-शीत शीत, उष्ण-उष्ण उष्ण, अने वर्षाथी वर्षाथी और वर्षा उष्णवर्षा, हेमस्त-

हेमन्त हेमन्त, ग्रीष्म- ग्रीष्म, वर्षाः पुनः अने वर्षारूप और वर्षारूप, संवत्सरः संवत्सर से संवत्सर है, सः कालः अने ते काल कहेवाय से और वह काल कहाता है;

42-(1) The year consists of the three periods of Winter, Summer and the Rains, characterised respectively by cold, heat and wetness. This constitutes time.

तत्रातिमात्रस्वलक्षणः कालः कालातियोगः, हीनस्वलक्षणः (कालः) कालायोगः, यथास्वलक्षण-विपरीतलक्षणस्तु (कालः) कालमिध्यायोगः । कालः पुनः परिणाम उच्यते ॥ ४२ ॥

तत्र अतिमात्र-स्वलक्षणः पीतानां अधिक लक्षणे-वागे। अपने लक्षणोंसे अधिक लक्षणोंवाला, कालः ने काल जो काल, कालातियोगः ते कालने अतियोग से वह कालका अतियोग है, हीनस्वलक्षणः (कालः) पीतानां न्यून लक्षणे-वागे। ने काल अपने लक्षणोंसे न्यून लक्षणोंवाला जो काल, कालायोगः से कालने अयोग से वह कालका अयोग है, यथास्वलक्षण-पीतानां लक्षणे-वागे। और अपने लक्षणोंसे, विपरीतलक्षणः तु विपरीत लक्षणे-वागे। ने विपरीत लक्षणोंवाला जो, कालः काल काल, काल-मिध्या-योगः से कालने मिध्यायोग से वह कालका मिध्यायोग है, कालः पुनः काल वगैरे काल फिर, परिणामः परिष्कृत पक्ष कहेवाय से परिणाम भी कहा जाता है ॥ ४२ ॥

42. Now if a season is marked with an exaggeration of its characteristics, it is spoken of as "seasonal excess"; if it is marked with a deficiency of its traits, it is spoken of as "seasonal deficiency"; and if the season is marked with traits that are contrary to its true nature, then it is spoken of as "Seasonal abnormality".

Time is also spoken of as "Change".

४२. यथास्व-यथास्व (५.)

रोगावतनोपसंहारः—

इत्यसात्त्व्येन्द्रियार्थसंयोगः, प्रज्ञापराधः, परिणामश्चेति त्रयस्त्रिविधविकल्पा हेतवो विकाराणां, समययोगयुक्तास्तु प्रकृतिहेतवो भवन्ति ॥ ४३ ॥

इति आ प्रभाषे इस प्रकार, असात्त्व्येन्द्रियार्थ-संयोगः असात्त्व्य-इन्द्रियार्थसंयोग असात्त्व्य-इन्द्रियार्थ संयोग, प्रज्ञापराधः प्रज्ञापराध प्रज्ञापराध, परिणामः च अने परिष्कृत और परिणाम, इति त्रयः से त्रय से तीन, त्रिविध-विकल्पाः त्रय प्रकारना दोहोवाला अर्ध मिध्या-योग-अयोग तथा अतियोग इन तीन प्रकारके भेदवाले होकर, विकाराणाम् रोगेनां रोगोंके, हेतवः कारणों अने से कारण होते हैं, समययोगयुक्ताः तु परंतु समययोगभां प्रयुक्त करवाली परन्तु समान योगमें प्रयुक्त होने पर, प्रकृति-हेतवः से त्रय आत्माओंनां कारण प्रकृतिके कारण, भवन्ति थाय से होते हैं ॥ ४३ ॥

43. Thus these three i. e. non-homologatory contact of senses and their objects, volitional transgression and change, each subdivided again into three, constitute the causes for disease. Right co-ordination, on the other hand, is the cause of well-being.

सर्वेषामेव वस्तूनां भावाभावौ योगाद्यपेक्षिणौ—

सर्वेषामेव भावानां भावाभावौ नाम्तरेण योगा-योगातियोगमिध्यायोगान् समुपलभ्येते; यथास्व-युक्त्यपेक्षिणौ हि भावाभावौ ॥ ४४ ॥

सर्वेषाम् एव अर्थाय संपूर्ण, भावानाम् वस्तुओंनां वस्तुओंके, भाव-अभावौ अस्तित्व अने अभाव होना और न होना, योग-योग योग, अयोग-अयोग अयोग, अतियोग-अतियोग अतियोग, मिध्यायोगात् अने मिध्यायोग और मिध्यायोगके, नाम्तरेण विना बिना, न-समुपलभ्येते होता नहीं होते, भावाभावौ हि कारणोंके अत्येक वस्तुनी स्थिति अने विनाश क्योंकि प्रत्येक वस्तुकी स्थिति और विनाश, यथास्व-पीतपीतानां कारणों अपने अपने कारणके, युक्ति-अपेक्षिणौ योगनी अपेक्षा राजे से योगकी अपेक्षा करते हैं ॥ ४४ ॥

४४. युक्त्यपेक्षिणौ हि भावाभावौ-युक्त्यपेक्षिणौ हि भावाभावः (५.)

44. The well-being or ill-being of anything is never independent of right co-ordination in the one case; and absent, excessive or wrong co-ordination in the other; for well-being and ill-being depend on the presence of their respective causative factors.

त्रयो रोगाः—

त्रयो रोगा इति—निजागन्तुमानसाः । तत्र निजः शारीरदोषसमुत्थः, आगन्तुर्भूतविषवाय्वग्निसंप्रहारादिसमुत्थः, मानसः पुनरिष्टस्य लाभालाभानिष्टस्योपजायते ॥ ४५ ॥

निज-आगन्तु-मानसाः निज- आग-तुक् अने भानस निज- आगन्तुक और मानस, इति ये प्रमाणे इस प्रकार, त्रयः त्रयः प्रकृतना तीन प्रकारके, रोगाः रोगो ये रोग हैं, तत्र- तेभां इनमें, निजः निज रोग निजरोग, शारीरदोष- शरीरना दोषेथी शरीरके दोषोंसे, समुत्थः उत्पन्न भयेदो होय छे उत्पन्न होता है, आगन्तुः आग-तुक् रोग आगन्तुक रोग, भूत-भूत भूत, विष-विष विष, वायु-वायु वायु, अग्नि-अग्नि अग्नि, संप्रहारादि-समुत्थः अने अभिधात वजरेथी उत्पन्न भयेदो होय छे और चोट आदिसे उत्पन्न होता है, मानसः पुनः अने भानस रोग वशी और मानस रोग तो, इष्टस्य प्रिय वस्तुना प्रिय वस्तुके, लाभालाभेथी लाभसे, अनिष्टस्य च अने अप्रिय वस्तुना और अप्रिय वस्तुके, लाभालाभेथी लाभसे, उपजायते उत्पन्न थाय छे उत्पन्न होता है ॥ ४५ ॥

45. Regarding the three types of disease, they are endogenous, exogenous and psychic. Among these the endogenous disease is that arising from the discordance of the bodily humors, and the exogenous from spirit-possession, poisonous winds, fire, injuries etc; while the psychic disorders arise from the gain or loss of undesirable or desirable things.

मानसव्याधेः प्रतिकारः—

तत्र बुद्धिमता मानसव्याधिपरीतेनापि सता बुद्ध्या हितहितमवेक्ष्यावेक्ष्य धर्मार्थकामानामहितानामनुपसेवने हितानां चोपसेवने प्रयतितव्यं, न ह्यन्तरेण लोके त्रयमेतन्मानसं किञ्चिन्निष्पद्यते सुखं वा दुःखं वा;

तत्र ऐशोभां इनमें, मानस-व्याधि- भानसिद्ध व्याधिथी मानसिक रोगसे, परीतेन अपि सता युक्त होवा छतां पक्ष पीडित होने पर भी, बुद्धिमता बुद्धिमान पुरुषे बुद्धिमान पुरुष, बुद्ध्या बुद्धिथी बुद्धिसे, हित-अहितम् हित अने अहितने। हित और अहितका, अवेक्ष्य अवेक्ष्य बार-बार विचार करी अच्छी प्रकार विचार करके, धर्म-अर्थ-कामानाम् धर्म- अर्थ अने कामने धर्म-अर्थ और कामके, अहितानाम् अने अहितकर होय जो अहितकर हों, अनुपसेवने तेऐशोभा तथाभां इनका सेवन न करनेमें, हितानाम् च तथा अने हितकर होय और जो हितकर हों, उपसेवने तेऐशोभा सेवनभां इनके सेवनमें, प्रयतितव्यम् प्रयत्न करवा ऐशोभा प्रयत्न करे लोके होइभां समारमें, एतत् त्रयम् आ त्रय इन तीनके, अन्तरेण विना विना, किञ्चित् कर्त्त पक्ष थोडासा भी, मानसम् भानसिद्ध मानसिक, सुखं वा दुःखं वा सुख के दुःख सुख या दुःख, न निष्पद्यते नीपज्जु नथी नहीं होता;

46-(1) Now the intelligent man when he finds himself afflicted with even psychic diseases, should, with right understanding, examine over and over again as to what is wholesome and what is unwholesome. He should then endeavour to abstain from whatever is not conducive to virtue, wealth and pleasure, and devote himself to such action as is conducive to the use of these three objectives. For, outside these three objectives of life there is nothing in the world which is capable of giving pleasure or pain to the mind.

तस्मादेतच्चानुष्ठेयं—तद्विद्यानां चोपसेवने प्रयतितव्यम्, आत्मदेशकुलकालबलशक्तिक्राने यथावचेति ॥ ४६ ॥

तस्मात् च तेथी इस लिए, एतत् ओ प्रभाषे उस प्रकार, अनुष्ठेयम् यत्तुं ओष्ठे बर्ताव करे, तद्विद्यानाम् च अने ते विषयोना ज्ञाताओनी उस विषयके जानने वालोंकी, उपसेवने सेवा करवाभां सेवामें, आत्म- तथा आत्मा और आत्मा, देश- देश देश, कुल- कुल कुल, काल- काल काल, बल- बल बल, शक्ति- तथा शक्ति तथा शक्तिका, ज्ञाने ज्ञान भेगववाभां ज्ञान प्राप्त करनेमें, यथावत् संपूर्ण रीति पूर्ण रूपसे, प्रयतितव्यम् इति प्रयत्न करवा ओष्ठे प्रयत्न करना चाहिए ॥ ४६ ॥

46. Hence one should conduct oneself in the above manner. One should strive to court the association of those learned in the knowledge of good and evil and also do one's best to acquire the knowledge about one's own self, country, family, age, vitality and ability.

भवति चात्र—

मानसं प्रति मैषज्यं त्रिवर्गस्यान्ववेक्षणम् ।
तद्विद्यसेवा विज्ञानमात्मादीनां च सर्वशः ॥ ४७ ॥

भन्न च आ विषयभां इस विषयमें, भवति श्लोक ओ ३ श्लोक है कि, त्रिवर्गस्य धर्म—अर्थ अने कामजुं धर्म-अर्थ और कामको, अन्ववेक्षणम् विचारपूर्वक अनु- धान बार बार विचारना, तद्विद्यसेवा ते विद्या अध्यना- राओनी सेवा करवी इस विद्याके जाननेवालोंकी सेवा करना, आत्मादीनाम् च अने आत्मा-देश-वजरेनुं और आत्मा आदिका, सर्वशः संपूर्ण, विज्ञानम् ज्ञान ज्ञान, मानसम् प्रति मानसरोज प्रत्येनुं मानस रोगोंकी, मैषज्यम् ओषध ओषध है ॥ ४७ ॥

Here is a verse again:—

47. Contemplating the three objectives of life, service of those who are versed in the knowledge concerning these

three objectives, and the knowledge of one's own self etc. in all respects, constitute the remedy for psychic disorders.

त्रयो रोगमार्गाः—

त्रयो रोगमार्गा इति—शाखा, मर्मास्थिसन्धयः, कोष्ठश्च ।

शाखाः शाखाओ शाखायें, मर्म- मर्म मर्म, अस्थि- सन्धयः अस्थिसन्धियों अस्थिसन्धियां, कोष्ठः च तथा डोढो और कोष्ठ, इति ओ ये, त्रयः त्रय तीन, रोगमार्गाः रोगना मार्गो ओ रोगोंके मार्ग हैं;

48-(1). Regarding the three systems for the occurrence of disease, they are—(1) The peripheral system, (2) the vital parts and the bone. joints and (3) the alimentary tract.

तत्र शाखा रक्तादयो धातवस्त्वक् च, स बाह्यो रोगमार्गः:

तत्र तेभां इनमें, रक्तादयः रक्त वजरे रक्तादि, धातवः धातुओ धातु, त्वक् च अने त्वचा तथा त्वचा, शाखाः ओ शाखा ओ ये शाखायें हैं, सः ते वह, बाह्यः रोगमार्गः बाह्य रोगमार्ग ओ बाह्य रोगमार्ग है;

48-(2). Among these, the peripheral system consists of such body elements as the blood etc., and the skin. This is the external system for the occurrence of disease.

मर्माणि पुनर्बस्तिहृदयमूर्धादीनि, अस्थिसन्धयोऽस्थिसंयोगास्तत्रोपनिबद्धाश्च कण्ठकण्ठराः, स मध्यमो रोगमार्गः;

वस्ति- अस्ति वस्ति, हृदय- हृदय हृदय, मूर्धादीनि अने मूर्धा वजरे तथा मूर्धा आदि, पुनः मर्माणि ओ मर्म ओ मर्म हैं, अस्थि-संयोगाः अस्थिओना संयोगे अस्थियोंके संयोग, तत्र अने तेभां और इनमें, उपनिबद्धाः

ભેદાદ્યેષુ પુનઃ કુપ, સ્નાયુકણ્ઠરાઃ ચ સ્નાયુકંડરો સ્નાયુ
બીર કણ્ઠરો, અસ્થિસન્ધયઃ કોઓ અસ્થિસંધિઓ છે
અસ્થિસંધિયાં હૈ, સઃ તે વહ, મધ્યમઃ રોગમાર્ગઃ
મધ્યમ રોગમાર્ગ છે મધ્યમ રોગમાર્ગ હૈ;

48-(3). The vital parts are again, the viscera contained in the abdomi-
no-pelvic, the thoracic and cranial
cavities etc., while the bone joints are
the articulations of bones and the
tendons and sinews covering these
parts. This represents the medial
system for the occurrence of disease.

કોષ્ઠઃ પુનઃચ્યતે મહાસ્રોતઃ શરીરમધ્યં મહા-
નિશ્વાસમામપકાશયશ્ચેતિ પર્યાયશબ્દેસ્તન્ત્રે, સ રોગ-
માર્ગ આભ્યન્તરઃ ॥ ૪૮ ॥

તન્ત્રે આ તંત્રમાં ફસ તન્ત્રમે, કોષ્ઠઃ પુનઃ કોષ્ઠો
તો કોષ્ઠ તો, મહાસ્રોતઃ મહાસ્રોત મહાસ્રોત, શરીર-
મધ્યમ્ શરીરને મધ્ય ભાગ શરીરકા મધ્યમાગ, મહા-
નિશ્વાસ મહાનિશ્વાસ મહાનિશ્વાસ, આમપકાશયઃ ચ તથા
આમપકાશયઃ બીર આમપકાશય, ફતિ ઓ ફન, પર્યાય-
શબ્દૈઃ પર્યાય શબ્દોથી પર્યાય શબ્દોંસે, ઉચ્યતે કહેવાય
છે કહા ગયા હૈ, સઃ તે વહ, આભ્યન્તરઃ રોગમાર્ગઃ
આભ્યન્તર રોગમાર્ગ છે આભ્યન્તર રોગમાર્ગ હૈ ॥ ૪૮ ॥

48. As regards the central sys-
tem which is referred to in medical
parlance by such synonymous terms
as the great channel, the central part
of the body, the great cavity, and the
seat of digestion and assimilation, this
is the internal system for the occur-
rence of disease. .

તત્ર, ગણ્ઠપિટ્થકાલજ્યપચીર્ષમર્મકીલાધિમાંસ-
મષકકુટુમ્બાદયો વિકારા બહિર્માર્ગજાઞ્ચ વિસ-
ર્પશ્ચયુગ્મસાશોંચિદ્રવ્યાદય શાસ્તાનુસારિણો
ભવન્તિ રોગાઃ;

તત્ર તેમાં ફનં, ગણ્ઠ- ગંડ ગણ્ઠ, પિટ્થકા પિટ્થકા-

વિકારા, ગણ્ઠજી- ગણ્ઠજી, ગણ્ઠજી- ગણ્ઠજી, ગણ્ઠજી- ગણ્ઠજી,
ચર્મકીલ- ચર્મકીલ ચર્મકીલ, ગણ્ઠમાંસ- ગણ્ઠમાંસ
અધિમાંસ, મષક- મષક મષક, કુટુ- કુટુ કુટુ, વ્યજાદયઃ
વિકારાઃ વ્યજા વ્યજે રોગો વ્યજા આદિ રોગ, બહિર્મા-
ર્ગજાઞ્ચ ચ અને આભ્યમાર્ગથી ઉત્પન્ન થનાગ બીર ગણ્ઠ
માર્ગસે હોનેવાલે, વિસર્પ વિસર્પ વિસર્પ, ચયુગ્મઃ યોગે
શોથ, ગુલ્મ- ગુલ્મ ગુલ્મ, અર્શઃ અર્શઃ અર્શ, ચિદ્રવ્યાદયઃ
અને વિદ્રધિ વ્યજેરે એવં વિદ્રધિ આદિ, શાસ્તાનુસારિણઃ
શાસ્તાનુસારી શાસ્તાઓંમે ફેલનેવાલે, રોગાઃ રોગો રોગ,
ભવન્તિ થાય છે હોતે હૈ;

49-(1). Among these, tumours,
pimples, boils, scrofula, warts, granu-
loma, moles, dermic lesions, freckles
and similar lesions, as well as the
external types of acute spreading affe-
ctions, edema, gulma, piles, abscesses
and similar diseases are instances of
the diseases occurring in the peripheral
system of the body.

પક્ષવધગ્રહાપતાનકાર્દિતશોષરાજયક્ષ્માસ્થિ-
સન્ધિશૂલગુદબ્રંશાદયઃ શિરોહૃદ્વસ્તિરોગાદયઞ્ચ
મધ્યમમાર્ગાનુસારિણો ભવન્તિ રોગાઃ;

પક્ષવધ- પક્ષવધ પક્ષવધ, ગ્રહ- પક્ષગ્રહ પક્ષગ્રહ,
અપતાનક- અપતાનક અપતાનક, કાર્દિત- કાર્દિત કાર્દિત,
શોષ- શોષ શોષ, રાજયક્ષ્મા- રાજયક્ષ્મા રાજયક્ષ્મા,
અસ્થિ-સન્ધિશૂલ- અસ્થિ-સન્ધિશૂલ અસ્થિસન્ધિશૂલ, ગુદ-
બ્રંશાદયઃ ગુદબ્રંશ વ્યજેરે ગુદબ્રંશ આદિ, શિરઃ- શિરો-
રોગ શિરોરોગ, હૃદ્- હૃદ્રોગ હૃદ્રોગ, વસ્તિરોગાદયઃ ચ
અને અસ્તિરોગ વ્યજેરે બીર વસ્તિરોગ આદિ, મધ્યમ-
માર્ગાનુસારિણઃ મધ્યમમાર્ગાનુસારી મધ્યમ માર્ગોંમે
ફેલનેવાલે, રોગાઃ ભવન્તિ રોગો થાય છે રોગ હોતે હૈ;

49-(2). Hemiplegia, tonic and chro-
nic convulsions, facial paralysis, wast-
ing, consumption, pain in bone-joints,
prolapse of rectum and similar condi-
tions, as well as the disease of the
viscera contained in the cranial, and

thoracic abdomino-pelvic cavities are the diseases that occur in the medial system.

જ્વરાતીસારચ્છર્ધ્યલસકવિસ્વિકાકાસશ્વાસ-
હિકાનાહોદરપ્લીહાદયોઽન્તર્મર્ગજાઞ્ચ વિસર્પશ્વય-
યુગુલ્માશૌચિદ્રધ્યાદયઃ કોષ્ટાનુસારિણો ભવન્તિ
રોગાઃ ॥ ૪૯ ॥

જ્વર- જ્વર જ્વર, અતીસાર- અતીસાર અતીસાર,
છર્ધિ- ઉલ્લી છર્ધિ, અલસક- અલસક અલસક, વિસ્વિકા-
વિસ્વિકા વિસ્વિકા, કાસ- કાસ કાસ, શ્વાસ- શ્વાસ
શ્વાસ, હિકા હિકા હિકા, જાનાહ આનાહ આનાહ,
હોદર- ઉદરોગ હોદરોગ, પ્લીહાદયઃ પ્લીહા વગેરે રોગો
પ્લીહા આદિ રોગ, અન્તર્મર્ગજાઞ્ચ તથા અન્તર્મર્ગથી
ઉત્પન્ન થનાર તથા અન્તર્મર્ગસે ઉત્પન્ન થનેવાલે, વિસર્પ-
વિસર્પ વિસર્પ, શ્વયુ- શ્વયુ શ્વયુ, ગુલ્મ- ગુલ્મ ગુલ્મ,
અર્શઃ- અર્શ અર્શ, ચિદ્રધ્યાદયઃ અને વિદ્રધિ આદિ
વિદ્રધિ આદિ, રોગાઃ રોગો રોગ, કોષ્ટાનુસારિણઃ કોષ્ટાનુ-
સારી કોષ્ટમે ફેલનેવાલે, ભવન્તિ થાય છે હોતે છે ॥ ૪૯ ॥

49. Fever, diarrhoea, vomiting, intestinal torpor, acute intestinal irritations, cough, dyspnea, hiccup, constipation, abdominal affection, splenic disorders etc., as well as the internal types of acute spreading affections are instances of diseases that occur in the internal or central system of the body.

ત્રિવિધા મિષજઃ—

ત્રિવિધા મિષજ્ઞાનમ્—

મિષકૃતચરારાઃ સન્તિ સન્ત્યેકે સિદ્ધસાધિતાઃ ।
સન્તિ વૈષ્ણવૈર્યુક્તસિદ્ધિવિધા મિષજો મુખિ ॥૫૦॥

ત્રિવિધાઃ ત્રણ પ્રકારના ત્રણ પ્રકારકે, મિષજઃ હિતિ
વૈષ્ણવૈર્યુક્ત છે ચિકિત્સક હોતે છે, એકે કેટલાએક કોઈ,
મિષકૃતચરારાઃ મિષકૃતચરાર મિષકૃતચરાર, સન્તિ હોય
છે હોતે છે, સિદ્ધસાધિતાઃ કોઈ સિદ્ધસાધિતા કોઈ
સિદ્ધસાધિતા, સન્તિ હોય છે હોતે છે, વૈષ્ણવૈર્યુક્તઃ અને

કેટલાએક વૈષ્ણવૈર્યુક્ત યુક્તોથી યુક્તો, કોઈ વૈષ્ણવૈર્યુક્ત,
યુક્તઃ સંપન્ન યુક્ત, સન્તિ હોય છે હોતે છે, મુખિ આ
પ્રમાણે આ સંસારમાં હવે તરહ હવે સંસારમે, ત્રિવિધાઃ
ત્રણ પ્રકારના ત્રણ પ્રકારકે, મિષજઃ વૈષ્ણવૈર્યુક્ત છે
ચિકિત્સક હોતે છે ॥ ૫૦ ॥

50 Regarding the three kinds of physicians, three kinds of medical practitioners are found in the world; firstly, the impostors in physician's robes, secondly, the vain-glorious pretenders and thirdly, those endowed with the true virtue of the healer.

વૈષ્ણવૈર્યુક્તઃ પુસ્તંતઃ પલ્લવૈરવલોકનૈઃ ।

લભન્તે ચે મિષકશબ્દમજ્ઞાસ્તે પ્રતિરૂપકાઃ ॥૫૧॥

વૈષ્ણવૈર્યુક્ત- વૈષ્ણવૈર્યુક્ત પાત્રે વૈષ્ણવૈર્યુક્ત,
ઓષધી ઓષધ પુસ્તંતઃ વૈષ્ણવૈર્યુક્ત- વૈષ્ણવૈર્યુક્ત, પલ્લવૈઃ
વાઙ્મળ વાઙ્મળ, અવલોકનૈઃ અને ચતુરાઈથી તથા-
સવાને ડોળ એએથી ઓષધ ચતુરાઈસે પરીક્ષાકા દિશાવા
હવે દ્વારા, ચે અજ્ઞાઃ જે અજ્ઞાનીઓ જો મૂઢ, મિષક-
શબ્દમ્ વૈષ્ણવૈર્યુક્તને વૈષ્ણવૈર્યુક્ત, લભન્તે પ્રાપ્ત કરે છે
પાત્રે છે, તે તેઓ વે, પ્રતિરૂપકાઃ નકલી વૈષ્ણવૈર્યુક્ત છે
મિષકશબ્દચર હૈ ॥ ૫૧ ॥

51. Those who by parading their medical paraphernalia, books, models, smattering of medical texts and knowing looks acquire the title of physician, are the first kind, viz., the ignoramuses and impostors.

ધીયશોક્ષાનસિદ્ધાનાં વ્યપદેશાવલક્ષિયાઃ ।

વૈષ્ણવૈર્યુક્ત લભન્તે ચે જ્ઞેયાસ્તે સિદ્ધસાધિતાઃ ॥૫૨॥

ચે જે મનુષ્યો જો મનુષ્યો, અવલક્ષિયાઃ લક્ષ્મી,
યશ અને જ્ઞાનથી રહિત હોવા છતાં લક્ષ્મી, યશ
જ્ઞાનસે રહિત હોને પર મી, અ- લક્ષ્મી લક્ષ્મી, અજ્ઞા-
યશ યશ, જ્ઞાન- અને જ્ઞાનથી તથા જ્ઞાનસે, સિદ્ધાનામ્
પ્રસિદ્ધ વૈષ્ણવૈર્યુક્ત પ્રસિદ્ધ વૈષ્ણવૈર્યુક્ત, વ્યપદેશાવલ- નામે નામસે
વૈષ્ણવૈર્યુક્ત 'વૈષ્ણવૈર્યુક્ત' એ શબ્દને 'વૈષ્ણવૈર્યુક્ત' સંજ્ઞાકો,

कर्मन्ते भोजनी द्वे उ प्राप्त कर लेते हैं ते तेओ। उनको, सिध्दसाधिताः सिद्धसाधित सिध्दसाधित, जेयाः अक्षुष्य जानना चाहिए ॥ ५२ ॥

52. Those who by laying claim to association with persons of established wealth, fame, knowledge and success, while they themselves have none of these things, arrogate to themselves the designation of physicians, are the vain-glorious pretenders.

प्रयोगज्ञानविज्ञानसिद्धिसिद्धाः सुखप्रदाः ।

जीविताभिसरास्ते स्युर्वैद्यत्वं तेष्ववस्थितम्” इति ५३

(वे ने वैद्यो जो चिकित्सक), प्रयोग- औषधना प्रयोगमा औषधादि प्रयोगमें, ज्ञान- शास्त्रना ज्ञानमा शास्त्रज्ञानमें, विज्ञान- विद्वानमा विज्ञानमें, सिद्धि- अने चिकित्सानी सद्गतामा चिकित्साकी सफलतामें, सिद्धाः प्रसिद्ध होय प्रसिद्ध हों, सुखप्रदाः तथा आरोग्य आपनार होय और सुख देनेवाले हों, ते तेओ। वे ही, जीविताभिसराः प्राप्नुयता प्राणोंके देनेवाले, स्युः थाय उ होते हैं, वेदु अने तेओ। और उन्हीमें, वैद्यत्व वैद्यत्व, अवस्थितम् इति रहेलुं उ स्थित है ॥ ५३ ॥

53. Those who are accomplished in application, theory, knowledge of allied sciences, and success of treatment are the true healers. In them is the glory of the physician fully manifest.

त्रिविधमौषधम्—

त्रिविधमौषधमिति—दैवव्यपाश्रयं, युक्तिव्यपाश्रयं, सत्त्वावजयम् ।

दैवव्यपाश्रयम् दैवव्यपाश्रय दैवव्यपाश्रय, युक्तिव्यपाश्रयम् युक्तिव्यपाश्रय युक्तिव्यपाश्रय, सत्त्वावजयः च अने मनोनिग्रह और सत्त्वावजय, इति आ प्रभाषे । इस प्रकार, त्रिविधम् त्रयु प्रकारनु तीन प्रकारकी, औषधम् चिकित्सा उ चिकित्सा है;

54-(1). Regarding the three kinds of therapy, they are divine therapy, scientific therapy and mental control.

तत्र दैवव्यपाश्रयं—मन्त्रौषधिमणिमङ्गलवस्तु-पहारहोमनियमप्रायश्चित्तोपवासस्वस्त्ययनप्रणिपातगमनादि,

तत्र तेमां उनमें, मन्त्र- मन्त्र मन्त्र, औषधि- औषधि औषधि, मणि- मणिधारक्ष मणिधारण, मंगल- मंगलकर्म मांगलिक कर्म, वस्ति- उपहार- वस्तिदान वस्तिदान, होम- होम होम, नियम- नियम नियम, प्रायश्चित्त- प्रायश्चित्त प्रायश्चित्त, उपवास- उपवास उपवास, स्वस्त्ययन- स्वस्त्ययन स्वस्त्ययन, प्रणिपात-गमनादि पूज्येने प्रणाम अने तीर्थगमन वगैरे अपनेसे बड़ों और पूज्योंको नमस्कार व तीर्थगमनादि, दैव-व्यपाश्रयम् ओ दैवव्यपाश्रय औषध उ यह दैवव्यपाश्रय चिकित्सा है,

54-(2). Amongst these, divine therapy consists of incantations, herbs, gems, propitiatory rites, oblations and offerings, sacrifice, vows, ceremonial penitence, fasting, auspicious rites, prostrations, pilgrimages and such other things.

युक्तिव्यपाश्रयं—पुनराहारौषधद्रव्याणां योजना,

आहार- आहार आहार, औषध-द्रव्याणाम् तथा औषधद्रव्योंकी तथा औषधद्रव्योंका, योजना पुनः यथावत् ये। नाने यथावत् प्रयोग करना यह, युक्तिव्यपाश्रयम् युक्तिव्यपाश्रय चिकित्सा उहे उ युक्तिव्यपाश्रय चिकित्सा है,

54-(3). Scientific therapy consists of the prescription of the line of dietetic regimen and medication.

सत्त्वावजयः—पुनरहितेभ्योऽर्थेभ्यो मनो-निग्रहः ॥ ५४ ॥

अहितेभ्यः अहितकर अहितकर, अर्थेभ्यः निषेधार्थी विषयोंसे, मनो-निग्रहः पुनः मनने। निग्रह करवाने मनको रोकना यह, सत्त्वावजयः सत्त्वावजय चिकित्सा उहे उ सत्त्वावजय चिकित्सा है ॥ ५४ ॥

५४. मङ्गलवस्तुपहारहोम—मङ्गलहोम (च.)

५४. आहारौषध—आहारविहारौषध (उ.)

54. Mental control consists of restraining the mind from a desire for unwholesome objects.

शरीरदोषप्रकोपे क्लृप्त शरीरमेवाभित्य प्रायशः
स्त्रिविधमौषधमिच्छन्ति—अन्तःपरिमार्जनं, बहिः-
परिमार्जनं, शास्त्रप्रणिधानं चेति ।

शरीर-दोष-शारीरिक दोषों, प्रकोपे
क्लृप्त भक्ष्य पाये त्वारे प्रकुपित होने पर, शरीरम् एव
शरीरने। शरीरका ही, आभित्य आश्रय करीने आश्रय
करके, प्रायशः प्रायः, अन्तःपरिमार्जनम् अन्तः-
परिमार्जनं अन्तःपरिमार्जन, बहिःपरिमार्जनम् बहिःपरि-
मार्जनं बहिःपरिमार्जन, शास्त्रप्रणिधानम् च अने शस्त्र-
प्रणिधान और शास्त्रप्रणिधान, इति येभ इति प्रकार,
स्त्रिविधम् त्रयु भक्ष्यती तीन प्रकारकी, औषधम् अिच्छन्ति
चिच्छन्ति, इच्छन्ति करवा छे छे करना चाहते हैं ।

55-(1). When the humors in the body have become morbid and provoked, three kinds of therapeutic measures are mainly recommended, namely, internal purification, external purification and operative treatment.

तत्रान्तःपरिमार्जनं यदन्तःशरीरमनुप्रविश्यौ-
षधमाहारजातव्याधीन् प्रमार्ष्टि,

तत्र तेभां उनमें, यत् ने जो, औषधम् औषध
औषध, अन्तःशरीरम् शरीरनी अंदर शरीरके अन्दर,
अनुप्रविश्य प्रवेश करीने प्रविष्ट होकर, आहारजात-
आहारधी उत्पन्न थयेका आहारसे उत्पन्न, व्याधीन्
रोगोंको, प्रमार्ष्टि नष्ट करे छे नष्ट करती है,
(यत् ते वह), अन्तःपरिमार्जनम् अन्तःपरिमार्जनं छे
अन्तःपरिमार्जन कहलाती है,

55-(2). Of them that procedure wherein medicine taken internally cures the disorders born of dietetic faults, is internal purification.

यत्पुनर्बहिःस्पर्शमाभित्य। अन्तःस्वेदप्रवेष्टपरि-
वेकोन्मर्दनौषधैरामयान् प्रमार्ष्टि तद्वहिःपरिमार्जनं,

यत् पुनः ने औषध जो औषध, अन्तः-
अन्तः अन्तः, स्वेद- स्वेद स्वेद, प्रवेष्ट- प्रवेष्ट प्रवेष्ट,
परिवेक- परिवेक परिवेक, उन्मर्दनाद्यैः तथा उन्मर्दन
वजरेथी और उन्मर्दन आदिसे, बहिःस्पर्शम् आहारपश-
ने। बाह्यस्पर्शको, आभित्य आश्रय करीने आभित होकर,
आमयात् रोगोंको, प्रमार्ष्टि नष्ट करे छे शास्त्र
करती है, यत् ते उसे, बहिःपरिमार्जनम् बहिःपरिमार्जनं
औषध छे बहिःपरिमार्जन औषध कहते हैं;

55-(3). And that procedure which cures the disorders of the body, and consists of inunction, sudation, application, affusion, massage etc, applied to the external surface of the body, is external purification.

शास्त्रप्रणिधानं पुनश्छेदनमेदनव्यधनदारणलेख-
नोत्पादनप्रच्छनसीवनैषणक्षारजलौकसमेति ॥५५॥

छेदन- छेदन छेदन, मेदन- मेदन मेदन, व्यधन-
व्यधन व्यधन, दारण- दारण दारण, लेखन- लेखन
लेखन, उत्पादन- उत्पादन उत्पादन, प्रच्छन- प्रच्छन
प्रच्छन, सीवन- सीवन सीवन, एषण- एषण एषण,
क्षार- क्षारप्रयोग क्षारप्रयोग, जलौकसः च पुनः अने
जलौकप्रयोग और जलौकप्रयोग, इति ये वह,
शास्त्रप्रणिधानम् शस्त्रप्रणिधानं छे शास्त्रप्रणिधान है ॥५५॥

55. The procedures of excision, incision, puncturing, rupturing, erosion, eradication, plastic operation, suturing and sounding as well as the application of caustics and leeches constitute operative treatment.

प्राज्ञाद्विनिर्णयः—

भवन्ति चात्र—

प्राज्ञो रोगे समुत्पन्ने बाह्येनाभ्यन्तरेण वा ।
कर्मणा लभते शर्म शास्त्रोपक्रमेण वा ॥५६॥

५५. क्षार-क्षारि (क. व.)

અથ ચ આ વિષયમાં, મનસ્વિત
શ્લોક છે કે શ્લોક ને કિ, રોગે રોગ રોગ,
સમુપજ્ઞો ઉત્પન્ન થતાં ઉત્પન્ન હોનેપર, પ્રાણઃ પ્રાણી
માણુસ કુદિમાન પુરુષ, વાક્યેન બાહ્ય કર્મથી વાચ્ય કર્મથી,
આભ્યન્તરેણ વા અથવા આભ્યન્તર કર્મથી વા આભ્યન્તર
કર્મથી, કાલોપક્રમણેન વા અથવા શસ્ત્રપ્રાણુપાનરૂપ વા
શસ્ત્રપ્રણિધાનરૂપ, કર્મણા કર્મથી કર્મથી, શર્મ આરોગ્ય
આરોગ્ય, લભતે મેળવે છે પ્રાપ્ત કરતા હૈ ॥ ૫૬ ॥

Here are verses again—

56. On the appearance of disease,
the intelligent man immediately ob-
tains relief by recourse to external or
internal medication or by means of
operative measures.

બાલસ્તુ ક્ષણ મોહાદ્યા પ્રમાદાદ્યા ન બુદ્ધયતે ।

ઉત્પદ્યમાન પ્રથમં રોગં શત્રુમિવાબુધઃ ॥ ૫૭ ॥

શ્લોકઃ તુ ક્ષણ અજ્ઞ પુરુષ તો, અજ્ઞ પુરુષ તો,
અબુધઃ મૂર્ખ પુરુષ મૂર્ખ, શત્રુમ્ હવ ઉત્પન્ન થતા શત્રુને
જેમ શત્રુની ભાંતિ, ઉત્પદ્યમાનમ્ તેમ ઉત્પન્ન થતા
ઉત્પન્ન હોતે કુપ, રોગમ્-રોગને રોગકો, મોહાદ્યા વા
મોહથી મોહથી, પ્રમાદાદ્યા વા અથવા પ્રમાદથી અથવા
પ્રમાદથી, પ્રથમમ્ પહેલાં પહેલે, ન બુદ્ધયતે બુદ્ધયતે નથી
નહી જાનતા ॥ ૫૭ ॥

57. But the ignorant man fails
from stupidity or negligence to note
the incipient state of a disease, just
as a simpleton fails to recognize a
potential enemy.

અણુર્હિ પ્રથમં મૂત્વા રોગઃ પશ્ચાદ્વિવર્ધતે ।

સ જાતમૂલો મુષ્ણાતિ લલમાયુશ્ચ દુર્મતેઃ ॥ ૫૮ ॥

હિ કારણકે ક્યોંકિ, રોગઃ રોગ રોગ, પ્રથમમ્
પ્રથમ પ્રથમ, અણુઃ શેડો યોગસા, મૂત્વા થઈને હો કર,
પશ્ચાદ્ પાછળથી પીછે, વિવર્ધતે વૃદ્ધિ પામતો બધા છે
વધને લગતા હૈ, સઃ તે વહ, જાતમૂલઃ દંભૂળ થઈને
અપની જડકો પકડ કર, દુર્મતેઃ મૂર્ખ મનુષ્યનાં હસ દુર્મતિ
મનુષ્યકે, લલમ્ બળ લલકો, આયુઃ વા અને આયુષ્યને
અર્થ જાણકો, મુષ્ણાતિ હરી છે એ નહ કર દેતા હૈ ॥ ૫૮ ॥

58. Disease from atomic beginning
assumes enormous proportions. Having
become firm-rooted, it undermines
the strength and life of the witless man.

ન મૂઢો લભતે સંજ્ઞાં તાવદ્યાવજ્ઞ પીડ્યતે ।

પીડિતસ્તુ મતિ પશ્ચાદ્ કુરુતે વ્યાધિનિગ્રહે ॥ ૫૯ ॥

મૂઢઃ મૂર્ખ મનુષ્ય મૂઢ મનુષ્ય, વાચ્ય ત્યાં મુધી
જબ તક, ન પીડ્યતે રોગથી પીડાતો નથી રોગોથી
પીડિત નહીં હોતા, તાવદ્ ત્યાં મુધી તથ તક, સંજ્ઞા
તેને ખબર પછુ ડહો હોવા, ન લભતે પડતી નથી
નહીં આતા, પીડિતઃ તુ અને પીડા થતાં પીડિત હોને
પર, વ્યાધિ-નિગ્રહે રોગને કાણુમાં લાવવા માટે રોગકો
રોકનેકી, પશ્ચાદ્ પાછળથી પીછે, મતિમ્ વિચાર વિનિતા,
કુરુતે કરે છે કરતા હૈ ॥ ૫૯ ॥

59. The stupid man fails to reco-
gnize the seriousness of a disease till
he is tormented by it; only after he
is fairly in the grip of suffering, does
he make up the mind to get the
disease under control.

અથ પુત્રાંશ્ચ દારાંશ્ચ જ્ઞાતીંશ્ચાહ્ય ભાષતે ।

સર્વસ્વેનાપિ મે કશ્ચિન્નિષગાનીયતામિતિ ॥ ૬૦ ॥

અથ ત્યાર પછી પીછે, પુત્રાન્ ચ પુત્રોને
પુત્રોંકો, દારાન્ ચ તથા સ્ત્રીને તથા સ્ત્રીકો,
જ્ઞાતીન્ ચ અને સગાં-સંબંધીઓને એવં સં-
બંધીઓંકો, આહ્યં ઘોષાવીને ઘોષા કર, મે મારા મેરે,
સર્વસ્વેન સર્વસ્વથી સર્વસ્વથી, અપિ પછુ મી, કશ્ચિન્
કોઈ કિસી, નિષક્ વેશને ત્રિકિત્સકકો, જાનીયતામ્
લઈ આવો લે આઓ, હિતિ આ પ્રમાણે હસ પ્રકાર,
ભાષતે કહે છે કહતા હૈ ॥ ૬૦ ॥

60. Then calling his sons, wife
and kinsmen, he cries, "Get a physi-
cian to treat me at any cost."

૫૯. ન મૂઢો-ન મૂર્ખો (વ.)

,, સંજ્ઞા-જ્ઞા (વ.)

तथाविचं च कः शक्तो दुर्बलं व्याधिपीडितम् ।
कृशं क्षीणेन्द्रियं दीनं परित्रातुं गतायुषम् ॥६१॥

तथाविचम् तेना इस प्रकारके, दुर्बलम् दुर्बल दुर्बल, व्याधिपीडितम् व्याधिपी पीडित रोगपीडित, कृशम् कृश पतले, क्षीणेन्द्रियम् क्षीण इन्द्रियावाला क्षीणेन्द्रिय, दीनम् दीन दीन, गतायुषम् च अने आयुष्यहीन पुरुषने और आयुष्यहीन पुरुषको, परित्रातुम् अन्वेषणने बचानेमें, कः कौन, शक्तः शक्तिमान थाय ? शक्तिमान हो ? ॥ ६१ ॥

61. But where is the physician who can help a patient reduced to such a plight, grown weak, tormented by disease, emaciated with waning faculties, given to despair and all but dead.

स त्रातारमनासाद्य बालस्त्यजति जीवितम् ।
गोधा लाङ्गूलबद्धेवाकृष्यमाणा बलीयसा ॥ ६२ ॥

लाङ्गूलबद्धा देरीवडे पूंछडे आधिष्ठी रस्सीद्वारा पूंछ पर बंधी हुई, बलीयसा भजवान पुरुषधी बलवान पुरुषसे, आकृष्यमाणा भेद्योत्ती खिंची जाती हुई, गोधा हव धोनी पेठे गोहनी तरह, सः बालः ते भूर्ध भनुष्य वह मूर्ख मनुष्य, त्रातारम् रक्षायु करनेकरने किसी रक्षकको, अनासाद्य न भेजवायाधी न पाकर, जीवितम् जीवनने प्राणोंका, त्यजति त्याग करे अने परित्याग कर देता है ॥ ६२ ॥

62. Finding no saviour, the wretched man relinquishes his hold on life, like an iguana that is laid hold of by the tail and is relentlessly dragged out of its hiding by a stronger creature.

तस्मात् प्रागेव रोगेभ्यो रोगेषु सकृणेषु वा ।
मेवजैः प्रतिकुर्वीत य इच्छेत् सुखमात्मनः ॥६३॥

तस्मात् तेथी इस लिए, वा ने जो, आत्मनः पीतानु अपने, सुखम् आशेय आरोग्यकी, इच्छेत् इच्छेता होय आकांक्षा रखता हो, (सः तेथे उसको), रोगेभ्यः प्राक् एव रोग उत्पन्न थाया पहले ही रोगोंसे पूर्व ही, रोगेषु अथवा रोगों अथवा रोगोंके, सकृणेषु वा

आत्म्यावरणोंमें होय तयारे आत्म्यावरणों होने पर, मेवजैः औपधिधी औपधियोंसे, प्रतिकुर्वीत प्रतिकार करने केधुंधले प्रतिकार करना चाहिए ॥ ६३ ॥

63. Therefore, before ever diseases show themselves or while yet they are in the incipient stage, one who cares for one's happiness should endeavour to have them treated with proper medications.

अध्यायार्थसंग्रहः—

तत्र श्लोको—

एषणाः समुपस्तम्भा बलं कारणमात्रयाः ।
तिक्ष्णणीये मार्गाश्च मिषजो मेघजानि च ॥६४॥
त्रित्वेनाष्टौ समुद्दिष्टाः कृष्णात्रेयेण धीमता ।
भावा, भावेष्वसक्तेन येषु सर्वे प्रतिष्ठितम् ॥६५॥

तत्र ते विषयमां उस विषयमें, श्लोकाः उपस्तम्भा-रना अने श्लोका अने उपसंहारके दो श्लोक हैं कि, भावेषु विषयोंमें विषयोंमें, असक्तेन आसक्तिरहित अनासक्त, धीमता अने बुद्धिमान और बुद्धिमान, कृष्णात्रेयेण कृष्णात्रेये कृष्णात्रेये, तिक्ष्णणीये आ 'तिक्ष्ण-पक्षीय' नामका अध्यायमां इस 'तिक्ष्णणीय' नामके अध्यायमें, एषणाः ऐषणाओं एषणायें, समुपस्तम्भाः उपस्तम्भों उपस्तम्भ, बलम् अथ बल, कारणम् कारण, मात्रयाः रोग रोग, मार्गाः रोगमार्गों रोगमार्ग, मिषजः वैद्यो चिकित्सक, मेघजानि च अने औषधों और औषध, अष्टौ भावाः अने आठ विषयों ये आठ भाव, त्रित्वेन त्रय त्रय त्रयोंमें तीन तीन त्रयोंमें, समुद्दिष्टाः चर्चा अने वर्णन किये हैं, येषु अनेओंमां जिन आठ भावोंमें ही, सर्वम् धर्म-अर्थ अने काम धर्म-अर्थ और काम, प्रतिष्ठितम् रक्षा अने प्रतिष्ठित हैं ॥ ६४-६५ ॥

Here are the two recapitulatory verses—

64-65. The pursuits (of man) together with the sub-supports, strength, cause

६४. समुपस्तम्भाः—समुपस्तम्भाः (५.)

६५. प्रतिष्ठितम्—व्यवस्थितम् (५.)

of disease, diseases, disease-systems, physicians and therapeutic measures—all these eight categories, each tripartite, have been laid down in this chapter on the "Three Pursuits" by the sage Krishna Atreya, unattached to categories wherein everything is established

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने तिस्रैषणीयो नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

इति आ प्रभाषे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्नि-
वेशे २३६। अग्निवेशे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे
अने अरुंधती प्रतिसंस्कार पायेला आ शास्त्रां और
चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, श्लोकस्थाने सूत्रस्थान
विषे सूत्रस्थानमें, तिस्रैषणीयः 'तिस्रैषणीय' 'तिस्रैषणीय',
नाम नाभने। नामका, एकादशः अग्निराग्ने ग्यारहवाँ,
अध्यायः अध्याय संपूर्ण थये। अध्याय समाप्त
हुआ ॥ ११ ॥

11. Thus in the section on General Principles in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the eleventh chapter entitled "The three pursuits of men" is completed.

द्वादशोऽध्यायः ।

आग्ने। अध्याय अध्याय बारहवाँ Chapter XII

वातकलाकलीयाध्यायोपक्रमः —

अथातो वातकलाकलीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

'अथ अतः इवे आर्क्षीथी अब आगे, वातकलाकलीयम्
'वातकलाकलीय' नामना 'वातकलाकलीय' नामके,
अध्यायम् अध्यायम् अध्यायका, व्याख्यास्यामः व्याख्या
करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये
आत्रेयने, इति ह आ विषयमां नीचे प्रभाषे ॥ इस
विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म ऽहेतुं ये कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the chapter entitled "The Salutary and Unsalutary influences of Vata".

2. Thus declared the worshipful Atreya.

वायुमधिकृत्य महर्षीणां परस्परं प्रश्नाः —

वातकलाकलाज्ञानमधिकृत्य परस्परमतानि जि-
ज्ञासमानाः समुपविश्य महर्षयः पप्रच्छुरन्योऽन्यं—

वातकलाकला- वातना अंशंश संधी वातके
अंशंश संबन्धी, ज्ञानम् ज्ञानना ज्ञानके, अधिकृत्य
विषयमां विषयमें, परस्पर- ओष्ठपीठनां एकदूसरेके,
मतानि मतंथे। मतंथ्योको, जिज्ञासमानाः अध्ययने
धृष्टता जाननेकी इच्छावाले, महर्षयः महर्षिओ महर्षियों,
समुपविश्य ओष्ठ पीठेनीने एकत्र बैठ कर, अन्योन्यम्
परस्पर परस्पर, पप्रच्छुः पूछना लाया प्रश्न पूछने लगे;

3-(1). Desirous of knowing one another's opinion concerning the science of salutary and unsalutary aspects of Vata, the great sages, having assembled together discussed among themselves thus—

किं गुणो वायुः, किमस्य प्रकोपणम्, उपशम-
नानि वाऽस्य कानि, कथं चैनमसङ्घातवन्तमन-
वस्थितमनासाद्य प्रकोपणप्रशमनानि प्रकोपयन्ति
प्रशमयन्ति वा, कानि चास्य कुपिताकुपितस्य
शरीराशरीरचरस्य शरीरेषु चरतः कर्माणि
बहिःशरीरेभ्यो वेति ॥ ३ ॥

वायुः वायु वायु, किम्-गुणः क्या गुणवाले। ये ?
किन गुणवाला है ? अस्य ओना उसका, प्रकोपणम्
प्रकोपणे। हेतु प्रकोप होनेमें कारण, किम् क्या ?

३. परस्परमतानि—परस्परमतानि (द.)

॥ असङ्घातवन्तम्—असङ्घातम् उ.

॥ —असङ्घातम् (प.)

सः तु वणीं ते वायु तो। और वह वायु तो, एवम्-गुणैः
 એવા ગુણોવાળાં। इस प्रकारके गुणवाले, एवम्-गुणैः
 એવા પ્રકારનાં દ્રવ્યોના। ऐसे द्रव्योंका, एवम्-प्रभावैः
 અને એવા પ્રભાવવાળાં। ऐसे प्रभाववाले, कर्मभिः च
 કર્મોના કર્મોંકા, अभ्यस्यमानैः निरन्तर सेवन्થી निर-
 ન્તર સેવન કરનેસે, प्रकोपय प्रहे। प्रकोपको, बाधयते
 પામે છે પ્રાપ્ત હોતા હે, समानगुणाम्बासः हि। કારણકે
 સમાન ગુણવાળા આહારવિહારનું નિરન્તર સેવન ક્યોંકિ
 સમાન ગુણવાલે આહારવિહારકા નિરન્તર સેવન, વાત્સનાય

વાયુ વગેરે ખાતુઓની ખાતુઓંકી, હૃદ્ધિ-વૃદ્ધિનું હૃદ્ધિકા, કારણમ્ હૃદ્ધિ કારણ છે ॥ ૫ ॥

5. It is by the repeated use of such like qualities, such like substances and actions of suchlike potencies that vata becomes excited. For, verily, the increasing factor of the body-elements is the repeated use of homologous things."

વાયોઃ પ્રશમનાનિ—

તત્કૃત્વા વાક્યં કાઢ્ઢાયનો બાહ્લીકમિષગુવાચ—
અવમેતચથા મગવાનાહ, ઇતાન્યેવ વાતપ્રકોપણાનિ
મવન્તિ;

તત્ તે ડસ, વાક્યમ્ વાક્ય વાક્યકો, શ્રુત્વા સ્ત્રા-
ળીને સુનકર, વાહ્લીક-બાહ્લીક દેશના વાહ્લીક દેશકે,
મિષક વેદ્ય ચિકિત્સક, કાઢ્ઢાયનઃ કાઢ્ઢાયન કાઢ્ઢાયનને,
ડવાચ ધોડ્યા કે કહા કિ, યથા ળેમ જમા, મગવાન્
આપ મગવાન, જાહ કહો છે કહતે હે, અવમ્ ઓમ જ
વૈસા હી, અત્ આ છે યહ હૈ, ઇતાનિ અવ આડ્યા જ
વે હી, વાતપ્રકોપણાનિ વાતપ્રકોપક હેતુઓ વાતપ્રકોપકે
હેતુ, મવન્તિ છે હે;

6-(1). Hearing this observation, Kankayana, the physician from Bahlika country, said, "It is even as your honour has observed. Such, indeed, are the exciting factors of Vata.

અતો વિપરીતાનિ વાતસ્ય પ્રશમનાનિ મવન્તિ,
પ્રકોપણવિપર્યયો હિ વાતૂનાં પ્રશમકારણમિતિ ॥૬॥

અતઃ ઓઓથી હનસે, વિપરીતાનિ વિપરીત ગુણ-
વાળાં દ્રવ્યાદિ વિપરીત ગુણવાળે દ્રવ્યાદિ, વાતસ્ય વાયુના
વાયુકે, પ્રશમનાનિ પ્રશમનનાં કારણે પ્રશમનકે કારણ,
મવન્તિ બને છે હોતે હૈ, હિ કારણકે ક્યોંકિ, પ્રકોપણ-
પ્રકોપણથી પ્રકોપણસે, વિપર્યયઃ વિપરીતતા વિપરીતતા,

૬. પ્રકોપણ-પ્રકોપ (ક.)

,, વાતસ્ય-વાતસ્ય (વ. વ.)

વાતૂનામ્ પ્રકોપ પામેશ્ચ વાતુઓનાપ્રકુપિત વાતુઓંકી, પ્રશમ-
પ્રશમનનું શાન્તિકા, કારણમ્ હૃદ્ધિ કારણ છે ॥૬॥

6. The opposite of these are the allaying agents of vata. For, surely, the alleviative factors in relation to the body-elements are just the opposite of the exciting factors".

પ્રકોપણપ્રશમનાનિ કથં વાયું પ્રકોપયન્તિ પ્રશમયન્તિ ચ—

તત્કૃત્વા વાક્યં વડિશો ધામાર્ગવ ડવાચ—
અવમેતચથા મગવાનાહ, ઇતાન્યેવ વાતપ્રકોપપ્રશ-
મનાનિ મવન્તિ ।

તત્ તે ડસ, વાક્યમ્ વાક્ય વાક્યકો, શ્રુત્વા
સ્ત્રાળીને સુન કર, ધામાર્ગવઃ ધામાર્ગવ ધામાર્ગવ,
વડિશઃ વડિશ વડિશને, ડવાચ કહું કે કહા કિ, યથા
જે પ્રમાણે જૈસા, મગવાન્ આપ મગવાન્, જાહ કહો
છે કહતે હૈ, અવમ્ અત્ ઓમ જ આ છે વૈસા હી યહ
હૈ, ઇતાનિ અવ આ જ વે હી, વાતપ્રકોપ-વાતને પ્રકોપ
કરનાર વાયુકા પ્રકોપ કરનેવાળે, પ્રશમનાનિ તથા વાયુનું
શમન કરનાર ઓર વાયુકા શમન કરનેવાળે, મવન્તિ છે હૈ;

7-(1). Hearing this remark, Badisa Dhamargava said, "It is, indeed, as your honour has declared. Such, of a truth, are the exciting and allaying agents of Vata.

યથા શેનમસજ્ઞાતમનવસ્થિતમનાસાઘ પ્રકો-
પણપ્રશમનાનિ પ્રકોપયન્તિ પ્રશમયન્તિ વા,
તથાડનુબ્યાખ્યાસ્વામઃ—

યથા હિ જે રીતે જિસ પ્રકાર, અસજ્ઞાતમ્ અમૂર્ત
અમૂર્ત, અનવસ્થિતમ્ તથા ચક્ષુ ઓર ચલ, અનમ્ આ
વાયુને હસ વાયુકો, અનાસાઘ પ્રાપ્ત કર્યા વિના ન પાકર,
પ્રકોપણ-પ્રકોપ કરનાર પ્રકોપ કરનેવાળે, પ્રશમનાનિ
તથા પ્રશમન કરનાર દ્રવ્ય વગેરે ઓર પ્રશમન કરને-
વાળે દ્રવ્યાદિ, પ્રકોપયન્તિ પ્રકુપિત કરે છે પ્રકુપિત કરતે
હૈ, પ્રશમયન્તિ વા અથવા શાન્ત કરે છે અથવા શાન્ત
કરતે હૈ, તથા તે પ્રમાણે ડસી પ્રકાર, અનુબ્યાખ્યાસ્વામઃ
બ્યાખ્યાન કરશું બ્યાખ્યાન કરેંગે;

૭. વાતપ્રકોપ-વાતપ્રકોપ (વ. ડ.)

7-(2). As regards how these provocative and sedative agents, while unable to come into contact with vata, which is incorporeal and unstable succeed in provoking or allaying it, we shall now explain.

વાતપ્રકોપણાનિ ક્ષલુ રૂક્ષલઘુશીતદારુણસ્થ-
વિશદશુષિરકરાણિ શરીરાણાં,

વાત- વાયુને વાયુકો, પ્રકોપણાનિ ક્રુપિત કરનારાં
દ્રવ્ય- ગુણ-કર્મો ક્રુપિત કરનેવાળે દ્રવ્ય-ગુણ ઓર કર્મ, ક્ષલુ
તેા સવચ, શરીરાણામ્ શરીરોને શરીરોકો, રૂક્ષ- રૂક્ષ રૂક્ષ,
લઘુ- લઘુ લઘુ, શીત- શીત શીત, દારુણ- દારુણ દારુણ,
સ્થ- ખર સ્થ, વિશદ- વિશદ વિશદ, શુષિરકરાણિ અને
અદ્રમ્ય કરનારાં હોય છે ઓર અદ્રમ્ય કરનેવાળે હોતે છે;

7-(3). The exciting agents of vata in human bodies are, of course, those that induce dryness, lightness, coldness, hardness, roughness, and porousness.

તથાવિષેષુ શરીરેષુ વાયુરાશ્રયં ગત્વાઽઽપ્યા-
યમાનઃ પ્રકોપમાપદ્યતે;

તથાવિષેષુ તેવા એસે, શરીરેષુ શરીરોમાં શરીરોમાં,
વાયુઃ વાયુ વાયુ, આશ્રયમ્ આશ્રય આશ્રયકો, ગત્વા
મેળવીને પાકર, આપ્યાયમાનઃ પ્રદિ પામતેા બઢતા હુઆ,
પ્રકોપમ્ પ્રકોપ પ્રક્રુપિત, આપદ્યતે પામે છે હોતા છે:

7-(4). Vata having effected lodgement in bodies of such description and having gained strength, gets provoked.

વાતપ્રશમનાનિ પુનઃ સ્નિગ્ધગુરુક્ષ્ણશ્લક્ષ્ણમૃદુ-
પિચ્છિલઘનકરાણિ શરીરાણાં,

વાત- વાયુને વાતકો, પ્રશમનાનિ શાંત કરનારાં
દ્રવ્ય-ગુણ-કર્મો શાન્ત કરનેવાળે દ્રવ્ય-ગુણ ઓર કર્મ,

પુનઃ વળી તો, શરીરાણામ્ શરીરોને શરીરોકો, સ્નિગ્ધ-
સ્નિગ્ધ સ્નિગ્ધ, ગુરુ- ગુરુ ગુરુ, ડક્ષ્ણ- ડક્ષ્ણ ડક્ષ્ણ,
શ્લક્ષ્ણ- શ્લક્ષ્ણ, મૃદુ- મૃદુ મૃદુ, પિચ્છિલ- પિચ્છિલ
પિચ્છિલ, ઘનકરાણિ અને ઘન કરનારાં હોય છે ઓર
ઘન કરનેવાળે હોતે છે;

7-(5). The sedative agents in bodies are conversely those that promote unctuousness, heaviness, heat, smoothness, softness, sliminess, and compactness.

તથાવિષેષુ શરીરેષુ વાયુરસજ્યમાનશ્ચરન્
પ્રશાન્તિમાપદ્યતે ॥ ૭ ॥

તથાવિષેષુ તેવા પ્રકારના એસે, શરીરેષુ શરીરોમાં
શરીરોમાં, ચરન્ સંચાર કરતેા સંચાર કરતા હુઆ, વાયુઃ
વાયુ વાયુ, રસજ્યમાનઃ સ્થાન ન મેળવતાં આશ્રય ન
પાતા હુઆ, પ્રશાન્તિમ્ શાન્તિને શાન્તિકો, આપદ્યતે
પામે કરે છે પ્રાપ્ત હો જાતા છે ॥ ૭ ॥

7. In bodies of such description, the vata, wandering about without obtaining lodgement, drifts into tranquility.

શરીરચરસ્યાક્રુપિતસ્ય વાયોઃ કર્માણિ—

તચ્છ્રુત્વા બહિઃશરિચરનમવિતથમૃષિગણૈરનુમત-
મુવાચ વાયોર્ધિદો રાજર્ષિઃ—एवमेतत् सर्वमनप-
चादं यथा भगवानाह । यानि तु क्लृप्ता वાયोः कुपि-
ताकुपितस्य शरीराशरीरचरस्य शरीरेषु चरतः
कर्माणि बहिःशरीरेभ्यो वा भवन्ति, तेषामवयवान्
प्रत्यक्षानुमानोपदेशैः साधयित्वा नमस्कृत्य वायवे
यथाशक्ति प्रवक्ष्यामः—वायुस्तन्त्रयन्त्रधरः, प्राणो-
दानसमानव्यानापानात्मा, प्रवर्तकश्चेष्टानामुच्चाव-
चानां, नियन्ता प्रणेता च मनसः, सर्वेन्द्रियाणा-
मुद्योजकः, सर्वेन्द्रियार्थानामभिबोद्धा, सर्वशरीर-

૮. પ્રત્યક્ષાનુમાનોપદેશે—પ્રત્યક્ષાનુમાનેઃ (ક.)

૯. સાધયિત્વા—સિદ્ધાન્ (ગ.)

૧૦. ઉદ્યોજકઃ—પ્રયોજકઃ (ગ.)

૧૧. —ઉદ્યોગકરઃ (ક.)

ધાતુચ્યૂહકરઃ, સન્ધાનકરઃ શરીરસ્ય, પ્રવર્તકો વાચઃ, પ્રકૃતિઃ સ્પર્શશબ્દયોઃ, શ્રોત્રસ્પર્શનયોર્મૂલં, હર્ષોત્સાહયોર્યોનિઃ, સમીરણોઽગ્નેઃ, દોષસંશોષણઃ, ક્ષેપ્તા બહિર્મલનાં, સ્થૂલાણુક્ષોતસાં મેષ્તા, કર્તા ગર્ભાકૃતીનામ્, આયુષોઽનુવૃત્તિપ્રત્યયભૂતો ભવ-
ત્યકુપિતઃ ।

તત્ તે ઉસ, અવિતથમ્ સત્ય સત્ય, ઋષિગૌઃ
અપિસધથી ઋષિગણેસે, અનુમતમ્ સંમત અનુમોદિત,
બહિશવચનમ્ અડિશનું વચન બહિશકે વચનકો, શ્રુત્વા
સાભળીને સુનકર, રાજર્ષિઃ રાજર્ષિ રાજર્ષિ, વાર્યોવિદઃ
વાર્યોવિદઃ વાર્યોવિદને, ઉવાચ ઓહ્યા કહા, યથા ગ્નેમ
જિસ પ્રકાર, મગવાન્ આપ મગવાન, બાહ કહે છે
કહતે હૈં, ઇવમ્ એ પ્રમાણેજે उसी प्रकार, एतत् सर्वम्
આ સર્વળું यह सब, अनपवादम् अपवादरहित છે
અપવાદરહિત હૈં; कुपित- कुपित प्रकुपित, अकुपितस्य
અને अकुपित और अकुपित, शरीर-शरीरमां शरीरमें,
अशरीरचरस्य અને शरीर अहार आलनारा और शरीरसे
बाहिर चलनेवाले, वायोः वायुनां वायुके, शरीरेषु
शरीरमां शरीरोमें, शरीरेभ्यः बहिः अथवा शरीरनी
अहार और शरीरसे बाहिर, चरतः वा आलतां संचार
करने पर, यानि तु खलु गे जो, कर्माणि कर्मा कर्म, भवन्ति
आय છે होते હૈં, तेषाम् तेઓના उनके, अवयवान्
विभागोने વિભાગોંકો, प्रत्यक्ष- प्रत्यक्ष- प्रमाखुથી પ્રત્યક્ષ
પ્રમાણસે, अनुमान- अनुमान प्रमाखुથી અનુમાન
પ્રમાણસે, उपदेशः तथा आगम प्रमाखुથી और आहो-
पदेश પ્રમાણસે, साधयित्वा सिद्ध કરીને सिद्ध કરે,
वाचये અને વાચુને શૌર વાયુકો, नमस्कृत्य નમસ્કાર
કરીને નમસ્કાર કરકે, यथाशक्ति यथाशक्ति यथाशक्ति,
प्रक्षयामः કહેશું કહેં, वायुः वायु वायુ, अकुपितः
ને પ્રકાપ પામ્યો ન હોય તો यदि अकुपित हो तो,
तन्मन्त्रप्रवरः તે શરીર તથા સંધિઓને ધારણ કરનેવાલા,
प्राण- प्राण प्राण, उदान- उदान उदान, समान- समान
સમાન, व्यान- व्यान व्यान, अपान-आत्मा तथा अपान
સ્વરૂપ તથા अपान स्वरूप, उवाचवानाम् ઉચીનીચી
કેંચીનીચી, चेष्टानाम् ચેષ્ટાઓના ચેષ્ટાઓંકા, પ્રવર્તકઃ

પ્રવર્તક પ્રવર્તક, मनसः मनने। मनका, नियन्ता निधा-
मक नियामक, प्रणेता च અને नेता तथा नेता,
सर्वेन्द्रियाणाम् सर्वे इन्द्रियोने। सर्वे इन्द्रियोंका, उद्यो-
जकः प्रेरक प्रेरक, सर्वेन्द्रियार्थानाम् सर्वे इन्द्रियोना
विषयोने। सर्वे इन्द्रियोंके विषयोंका, अभिवोढा वाहक
वाहक, सर्वशरीरधातु- शरीरना सर्व धातुओनी शरीरकी
सर्वे धातुओंकी, च्यूहकरः रचना करनेवाला,
शरीरस्य शरीरना अवयवोंनु शरीरके अवयवोंको, सन्धा-
नकरः सन्धान करने। जोड़नेवाला, वाचः वाणीने।
वाणीका, प्रवर्तकः प्रवर्तक प्रवर्तक, स्पर्श- स्पर्श स्पर्श,
शब्दयोः तथा शब्दनुं और शब्दका, प्रकृतिः कारण,
श्रोत्र- श्रोत्रेन्द्रिय श्रोत्र, स्पर्शनयोः तथा स्पर्श-
नेन्द्रियनु और स्पर्शनेन्द्रियका, मूलम् प्रधान कारण
कारण, हर्ष- हर्ष हर्ष, उत्साहयोः અને उत्साहनी और
उत्साहको, योनिः अभिव्यक्तिमां કારણ વ્યક્ત કરનેવાલા,
अग्नेઃ ગરમાગ્ને। ગઠરામિકા, સમીરણઃ પ્રેરક પ્રેરક,
દોષ- દોષોને દોષોંકો, સંશોષણઃ સકલનારો સુક્ષાનેવાલા,
મલનામ્ મળોને મલમૂત્રાદિકકો, બહિઃ ક્ષેપ્તા અહાર
ફેંકનાર બાહિર નિકાલનેવાલા, સ્થૂલ- સ્થૂલ સ્થૂલ, અણુ-
તથા સૂક્ષ્મ તથા સૂક્ષ્મ, ક્ષોતસામ્ ઓતોને। ક્ષોતોંકા,
મેષ્તા ભેદક મેદન કરનેવાલા, ગર્ભાકૃતીનામ્ ગર્ભની
આકૃતિઓને। ગર્ભકી આકૃતિયોંકી, કર્તા રચનાર રચના
કરનેવાલા, આયુષઃ આયુષ્યના આયુકી, અનુવૃત્તિઃ દીર્ઘ-
પણાના લીધતાકા, પ્રત્યયભૂતઃ કારણરૂપ, ભવતિ
આય છે હોતા હૈં;

8-(1). Having heard this pronoun-
cement of Badisa, conforming to
truth and approved by the assembly
of the sages, the royal sage Varyovida
said, "It is all, as your honour has
propounded, unexceptionable. Now,
as regards the doings of vata
moving within bodies and outside
bodies, both when excited and not exci-
ted, both when confined in the human
body, and when at large in the uni-
verse, we shall, so far as we are able,
give a detailed exposition of them

૮. સ્પર્શશબ્દયોઃ—શબ્દસ્પર્શયોઃ (ગ.)

,, દોષસંશોષણઃ—સંશોષણો દોષાણામ્ (છ.વ.)

in the light of observation, inference and authoritative instruction, having made our obeisance to Vata.

The vata is the upholder of both, structure and function (in the body). It is the very self of the five forms of vata in the body viz., Prana, Udana, Samana, Vyana and Apana. It is the impeller of upward and downward movements; the controller and conductor of the mind; the inspirator of all the senses; the conveyer of all the sense-stimuli; the marshaller of the body-elements; the synthesizing principle in the body; the impeller of speech; the cause of feeling and audition; the source of the auditory and tactile senses; the origin of all excitement and animation; the stimulator of the gastric fire; the desiccator of the morbid humors; the eliminator of excrement and deobstruent of the gross and subtle body-channels; the modeller of the fetal form; the sustaining principle of life—all these are the functions of the normal vata in the body.

शरीरचरस्य कुपितवायोः कर्माणि—

कुपितस्तु खलु शरीरे शरीरं नानाविधैर्विकारैरुपतपति बलवर्णसुखायुषामुपघाताय, मनो व्याहर्षयति, सर्वेन्द्रियाण्युपहन्ति, विनिहन्ति गर्भान् विकृतिमापादयत्यतिकालं वा धारयति, भयशोकमोहदैन्यातिप्रलापाञ्जनयति, प्राणाञ्छोपवृणोति ।

८. उपघाताय—उपघाताय भवति (व.)

११. व्याहर्षयति—व्याहर्षयति (ग. ड. व. ख.)

शरीरे शरीरभां शरीरमें, कुपितः खलु तु ओ. वा. यु. प्रकृति पा. भे. हो. तो. यदि कुपित हुआ हो तो, नानाविधैः ते नाना प्रकारना वह नाना प्रकारके, विकारैः व्याधिओ. थी. विकारोंसे, शरीरम् शरीरने शरीरको, बल-वर्ण बल, वर्ण-वर्ण वर्ण, सुख-सुख सुख, आयुषाम् अने आयुष्यने और आयुष्यका, उपघाताय नाश भाटे नाशके लिए, उपतपति सं. ता. पे. छे पीड़ित करता है, मनः मनने मनको, व्याहर्षयति दुःखी करे छे दु. खी करता है, सर्वेन्द्रियाणि तथा सर्व इन्द्रियोंने तथा सब इन्द्रियोंको, उपहन्ति उपधात करे छे नष्ट करता है, गर्भान् गर्भोंने गर्भोंको, विनिहन्ति नाश करे छे नष्ट करता है, विकृतिम् अथवा तेओने विकृत अथवा उसको विकृत, आपादयति जनावे छे करता है, अतिकालम् वा अथवा तो तेओने लांभा काण सुधी या अधिक काल तक, धारयति धारण करी राखे छे धारण कर रखता है, भय-भय भय, शोक-शोक शोक, मोह-मोह मोह, दैन्य-दैन्य गीनता, अतिप्रलापान् तथा अति प्रलापने और अति प्रलापको, जनयति उत्पन्न करे छे उत्पन्न करता है, प्राणान् च अने प्राणोंने एवं प्राणोंका, उपवृणोति उपरोध करे छे उपरोध करता है;

8-(2). When however, the vata becomes abnormal in the body, it afflicts the organism with diverse kinds of disorders, tending to impair its strength, complexion, well-being and life; it depresses the mind; impairs all the senses; destroys the fetus in utero, produces deformity in it, or unduly prolongs the period of gestation; gives rise to fear, grief, stupefaction, depression of the spirits and delirium, and obstructs the vital functions.

प्रकृतिभूतस्य लोके चरतो वायोः कर्माणि—

प्रकृतिभूतस्य स्वत्वस्य लोके चरतः कर्माणीमानि भवन्ति; तद्यथा—धरणीधारणं, ज्वलनो-ज्ज्वालनम्, आदित्यचन्द्रनक्षत्रग्रहगणानां सन्ता-

८. लोके-लोके (व.)

नगतिविधानं, सृष्टिश्च मेघानाम्, अपां विसर्गः, प्रवर्तनं स्रोतसां, पुष्पफलानां चाभिनिर्वर्तनम्, उद्भेदनं चोद्भिदानाम्, ऋतूनां प्रविभागः, विभागो धातूनां, धातुमानसंस्थानव्यक्तिः, बीजामिसंस्कारः, शस्यामिवर्धनमविक्लेदोपशोषणे, अवैकारिकविकारश्चेति ।

प्रकृतिभूतस्य खलु पोतानी प्रकृतिभां रक्षेत् अपनी प्रकृतिर्मे स्थित, अस्य आ वायुनां इस वायुके, लोके आ संसारभां इस संसारमे, चरतः विचरतां संचार करते हुए, इमानि आ ये, कर्माणि कुर्भो कर्म, भवन्ति थाय छे होते हैं, तत् यथा जेभडे जैसे कि, धरणी- पृथ्वीनु पृथ्वीको, धारणम् धारणुं कर्तुं धारण करना, ज्वलन-अग्निने अभिको, उज्ज्वालनम् प्रज्वलित कर्तव्ये जलाना, जादित्व-सूर्य सूर्य, चन्द्र-चन्द्र चन्द्र, नक्षत्र-नक्षत्र नक्षत्र, ग्रहगणानाम् अने ग्रहगणाने और ग्रहगणोंको, सन्तान-निरन्तर निरन्तर, गतिविधानम् गतिमान राश्वनां गतिमें रखना, मेघानाम् बादलोंनी बादलोंको, सृष्टिः च उत्पत्ति कर्तवी बनाना, अपाम् आश्रयभांथी पाणीनु जलकी, विसर्गः विसर्जन कर्तुं वर्षा करना, स्रोतसाम् प्रवाहने स्रोतोंको, प्रवर्तनम् प्रवर्तवया प्रवृत्त करना, पुष्प-पुष्प फूल, फलानाम् च अने फलोंने और फलोंको, अभिनिर्वर्तनम् उत्पन्न कर्तव्यां उत्पन्न करना, औद्भिदानाम् वृक्ष आदि उद्भिदोंने वृक्ष आदि उद्भिदोंको, उद्भेदनम् च अंकुरित कर्तव्यां अंकुरित करना, ऋतूनाम् ऋतुओंनी ऋतुओंका, प्रविभागः विभाग कर्तव्या विभाग करना, धातूनाम् विभागः धातुओंने विभाग धातुओंका विभाग, धातु-मान-धातुनां परिमाण धातुओंके परिमाण, संस्थानव्यक्तिः तथा आकृतिने व्यक्त कर्तव्यां तथा आकृतिको व्यक्त करना, बीज-पीजोभां बीजोंमें, अभिसंस्कारः गुणधान कर्तुं गुणधान करना, शस्य-धान्योनी शस्योंको, अभिवर्धनम् वृद्धि कर्तवी बढ़ाना, अविक्लेद-तेओने क्लेद-रहित कर्तव्या उसको क्लेदरहित करना, उपशोषणे अने तेओने सूक्ष्मतां और उसको सुखाना, अवैकारिक-तेभज्जोनी विकृति न थती होय तेना एवं विकार न पाने जायेके, विकाराः च इति विकार कर्तव्या विकार कर देना;

8-(3). Of the vata, which is at large in the universe and is in its normal condition the following are the works—

setting the fire ablaze, the governance of the procession and orbits of the sun, the moon, the constellations and planetary systems; formation of the clouds, the release of the (atmospheric) water; the propulsion of the streams, the production of flowers and fruits, the germination of seeds, the distribution of seasons, the evolution into different elements, their differentiation in weight and shape, the fertilization of seeds, the growth of crops, and absorption and evaporation of moisture in plants, and all processes of evolution that are normal.

लोकेषु चरतः कुपितवायोः कर्माणि—

प्रकुपितस्य खल्वस्य लोकेषु चरतः कर्माणीमानि भवन्ति; तद्यथा—शिखरिशिखरावमथनम्, उन्मथनमनोकहानाम्, उत्पीडनं सागराणाम्, उद्भर्तनं सरसां, प्रतिसरणमापगणानाम्, आकम्पनं च भूमेः, आधमनमम्बुदानां, नीहारनिर्द्वादपांशु-सिकतामत्स्यमेकोरगक्षारुधिराश्माशनिविसर्गः, व्यापादनं च वर्षणामृतानां, शस्यानामसङ्घातः, भूतानां चोपसर्गः, भाषानां चाभावकरणं चतुर्थुगान्तकराणां मेघसूर्यान्लानिलानां विसर्गः;

लोकेषु आ द्वादशभां इस लोकमें, प्रकुपितस्य प्रकुपित भर्त् प्रकुपित होकर, चरतः संचार कर्तता संचार करते हुए, अस्य आ वायुनां इस वायुके, इमानि आ ये, कर्माणि कुर्भो कर्म, भवन्ति थाय छे होते हैं, तत् यथा जेभडे जैसे कि, शिखरि-पर्वतोंनी पर्वतोंकी, शिखर-शृंगोने चोटियोंको, अवमथनम् तोड़ी नाभवां तोड़ डालना, अनोकहानाम् वृक्षोंने वृक्षोंको, उन्मथनम्

८. शिखरावमथनम्—शिखरावपातनम् (भ. ग.)

उद्भर्तनम्—उद्भसनम् (भ.)

आधमनमम्बुदानाम्—अवधूननमम्बुदानाम् (ह. ध.)

असङ्घातः—अभिघातः (ग.)

७३भूथी उभेरी नाथवा उखाडना, सागराणाम् समुद्रेने समुद्रोको, उत्पीडनम् शुष्क करवा कुण्व करना, सरसाम् तथावेने सरोवरोंमे, उद्धर्तनम् उठाणवा उछालना, आपगणाम् नदीओनु नदियोंको, प्रतिसरणम् अव्युत् गमन करवुं विपरीत दिशामें बहाना, भूमेः च भूमिने भूमिको, आकम्पनम् कम्पावली कम्पाना, अन्तुद्वानाम् मेघोनी मेघोंको, आधमनम् अत्यन्त गर्जना करवावली अति गर्जना, नीहार- भरक बर्फ, निर्हाव- वाहणां विनानी गर्जना बादल रहित गर्जन, पांशु- धूल धूलि, सिकता- रेती वादू, मस्य- भाजली मछली, मेक- डेडां मेडक, उरग- सर्प सांप, क्षार- क्षार क्षार, रुधिर- रुधिर रुधिर, अश्म- पथर पथर, अशनि- तथा वीजणीने और बीजलीको, विमर्गः आकाशभांथी पाडवां आकाशसे गिराना, षण्णाम् छ ये छः, ऋतूनाम् च ऋतुओनी ऋतुओंको, व्यापादनम् विपरीतता करवी बिगाड देना, शस्त्राणाम् धा-धने अनाजको, असङ्घातः उत्पन्न नहि करवुं उत्पन्न नहीं करना, भूतानाम् च प्राणीओभां प्राणियोंमें, उपसर्गः भारक रोगना गर्जुओनेो उपद्रव करवा मृत्युत्पादक रोगके कीटाणुओंका उपद्रव करना, भावानाम् च पदार्थोना पदार्थोंका, अभावकरणम् अभाव करवा नाश करना, चतुर्युगान्तकराणाम् तेभ्यश्च चार युगोना अन्त करनार और चारों युगोंका प्रलय करने-वाले, मेघ- मेघ मेघ, सूर्य- सूर्य सूर्य, अनल- अग्नि अग्नि, अनिलानाम् तथा वायुने और वायुको, विसर्गः उत्पन्न करवा उत्पन्न करना;

8-(4). Of the vata moving about in the universe in a disturbed condition, the following are the works:—

The are:— the grinding down of the peaks of the mountains, the uprooting of trees, the churning up of the seas, the upsurging of the lakes, the reversing of the courses of the rivers, the quaking of the earth, the inflation of the rain-clouds, the releasing of snow, thunder, dust, sand, fish, frogs, snakes, alkaline substances, blood, stones and lightning, the un-

settlement of the six seasons, the retardation of the crops, the visitation of the pestilences, the destruction of all things create, the releasing of the wrath of the clouds, sun, fire and wind, which marks the end of a world-cycle of four ages.

वायोः प्रभावः—

स हि भगवान् प्रभवश्चाव्ययश्च, भूतानां भावाभावकरः, सुखासुखयोर्विधाता, मृत्युः, यमः, नियन्ता, प्रजापतिः, अदितिः, विश्वकर्मा, विश्वरूपः, सर्वगः, सर्वतन्त्राणां विधाता, भावानामणुः, विभुः, विष्णुः, क्रान्ता लोकानां, वायुरेव भगवानिति ॥८॥

स हि वणी ते फिर भी वह, भगवान् भगवान् वायु भगवान् वायु, प्रभवः च उत्पत्तिनु कारण उत्पत्तिका कारण, अव्ययः च अव्यय अक्षय, भूतानाम् प्राणीओनां प्राणियोंका, भावाभावकरः उत्पत्ति तथा नाश करनार उत्पादक तथा नाशक, सुख- सुख सुख, असुखयोः अने दुःखोने अने दुःखका, विधाता विधाता विधाता, मृत्युः मृत्यु मृत्यु, यमः यम यम, नियन्ता नियन्ता नियन्ता, प्रजापतिः प्रजापति प्रजापति, अदितिः अदिति (अहिंस्य) अदिति (अहिंस्य), विश्वकर्मा विश्वकर्मा विश्वकर्मा, विश्वरूपः विश्वरूप विश्वरूप, सर्वगः सर्वत्र गति करनार सर्वत्रगामी, सर्वतन्त्राणाम् तथा सर्व कर्मोना तथा सब कर्मोंका, विधाता विधाता विधाता, भावानाम् पदार्थोभां सब पदार्थोंमें, अणुः अक्षुर्व्यापक अणुरूप, विभुः समर्थ समर्थ, विष्णुः तथा सर्वव्यापक छे तथा सर्वव्यापक है, भगवान् वणी भगवान् और भगवान्, वायुः एव वायु व वायु ही, लोकानाम् यौद होडा उपर चोदह लोगोंको, क्रान्ता आक्रमण करनार आक्रमण करनेवाला है ॥८॥

8. He (Vata) is God, the Author, and Everlasting One, the maker and unmaker of creatures, the dispenser of happiness and misery, death, the ruler of the underworld, the contro-

८. भावाभावकरः—भावानामभावकरणम् (छ.)

ller, the lord of creatures, the undivided one, the universal artificer, the omniform, the omnipervading, the disposer of all processes, the ultimate constituent of all existence, the omnipresent, the immanent, the outstripper of all the worlds; Vata alone is God."

अत्र मरीचिकृता विप्रतिपत्तिः-

तच्छ्रुत्वा वार्योविदवचो मरीचिरुवाच-यद्यप्येवमेतत्, किमर्थस्यास्य वचने विज्ञाने वा सामर्थ्यमस्ति मिषग्विद्यायां; मिषग्विद्यामधिकृत्येयं कथा प्रवृत्तेति ॥ ९ ॥

तत् ते उस, वार्योविद- वार्योविदः वचः वचन वचनको, श्रुत्वा सांभलीने सुनकर, मरीचिः मरीचिओ मरीचिने, उवाच उवाचुं कहा, यदि अपि ओ उ यद्यपि, एतत् ओ यह, एवम् ओम् ओ एसा ही है, मिषग्विद्यायाम् आयुर्वेदम् आयुर्वेदमे, अस्य आ इस, अर्थस्य विषयने विषयको, वचने उहेवाभां कहनेमें, विज्ञाने वा अथवा ज्ञानेवाभां या जाननेमें, किम् शुं क्या, सामर्थ्यम् प्रयोगेन प्रयोजन, अस्ति ओ? है?, मिषग्विद्याम् वैद्यविद्याने आयुर्वेदको, अधिकृत्य अनुलक्षीने लक्ष्य रखकर, इयम् आ यह, कथा वात कथा, प्रवृत्ता इति शब्द उ प्रवृत्त हो रही है ॥ ९ ॥

9. After hearing this dissertation of Varyovida, Mareechi observed: "No doubt this is so; but what is the purpose of either retaining or acquiring such information in the course of a medical discussion; for it is in connection with the science of medicine that this discussion has arisen."

११ मरीचिः-मरीचिः (ब. ज. स. त.)

१२ अर्थस्यास्य-अस्यार्थस्य (ग)

१३ सामर्थ्यमस्ति-सामर्थ्यमिति प्रयोजनम् (घ.)

१४ प्रवृत्तेति-प्रवर्तते (घ.)

वार्योविदकृतं तत्र समाधानम्—

वार्योविद उवाच-मिषक् पवनमतिबलमति-परुषमतिशीघ्रकारिणमात्ययिकं चेन्नानुनिशम्येत्, सहसा प्रकुपितमतिप्रयतः कथमग्रेऽभिरक्षितुमभिधास्यति प्रागेवैनमत्ययमयात्;

वार्योविदः वार्योविदः वार्योविदने, उवाच ओम् कहा, मिषक् वैद्य चिकित्सक, पवनम् वायुने वायुको, अतिबलम् प्रबल अतिबलयुक्त, अतिपरुषम् अति उठोर अतिकठोर, अतिशीघ्रकारिणम् अतिशीघ्रकारी अतिशीघ्रकारी, आत्ययिकम् भारु अत्ययिक, न अनुनिशम्येत् चेत् ओ न ओम् ओ यदि न जाने तो, अत्ययभावात् नाशने अथ उपस्थित था। बाधाय उत्पन्न होनेके भयसे, प्राक् पहलेसे, पहलेसे, एव ओ ही, अभिरक्षितुम् संरक्षवाने बचानेके लिए, अतिप्रयतः अतिप्रयत्नशील अर्ध अतिप्रयत्नशील हो कर, सहसा ओठम् सहसा, प्रकुपितम् प्रकुपित अथवा कुपित हुए, एनम् ओ वायुने इस वायुको, अग्रे आगे उपर आगे, कथम् कैसी रीति कैसे, अभिधास्यति उली शब्द कह सकेगा;

10-(1). Said Varyovida: "If the physician is unable to predict the destructive vata, exceedingly strong, exceedingly fierce, and exceedingly swift-moving, how can he, withstanding all his vigilance forestall its sudden outburst, with a view to safeguarding (the people) from the threat of destruction?"

वार्योर्व्यथार्थां स्तुतिरपि भवत्यारोग्याय बल-वर्णविवृद्धये वर्चस्वितायोपचयाय ज्ञानोपपत्तये परमायुःप्रकर्षाय चेति ॥ १० ॥

वार्योः वायुनी वायुकी, व्यथार्थां व्यथार्थ व्यथार्थ, स्तुतिः स्तुति स्तुति, अपि पक्षु मी, आरोग्याय आरोग्य, बल- बल बल, वर्ण- तथा वलुनी और वर्णकी, विवृद्धये वृद्धि इति, वर्चस्विताय तेजस्विता तेजस्विता, उपचयाय पुष्टि पुष्टि, ज्ञान- ज्ञाननी ज्ञानकी, उपपत्तये प्राप्ति प्राप्ति, परम् तथा अर्थात् तथा अत्यन्त श्रेष्ठ

આયુઃ- આયુષ્મની આયુકી, પ્રકર્ષાચ ચ હતિ
દીપ્તા માટે સીર્ષતાકે લિપ્, મવતિ લેખ એ હોવી છે ॥૧૦॥

10. Besides, a truthful panegyric of vata, in itself, tends to freedom from disease, to increase of strength and complexion, to body-lustre, to growth, to the attainment of knowledge and to the blessing of optimum longevity”.

શરીરાન્તર્ગતસ્ય કુપિતાકુપિતસ્ય પિત્તસ્ય શુભાશુભકરત્વમ્ —

મરીચિરુવાચ—અગ્નિરેવ શરીરે પિત્તાન્તર્ગતઃ
કુપિતાકુપિતઃ શુભાશુભાનિ કરોતિ;

મરીચિઃ મરીચિ મરીચિને, ઉવાચ યોગ્યા કહા,
શરીરે શરીરમાં શરીરમાં, પિત્તાન્તર્ગતઃ પિત્તાશયની અંદર
રહેલો પિત્તાશયને અન્તર્ગત, કુપિત- કુપિત કુપિત, અકુપિતઃ
અને અકુપિત ઓર અકુપિત, અગ્નિઃ અગ્નિ અગ્નિ,
પવ જ હી, શુભ- શુભ શુભ, અશુભાનિ તથા અશુભ
કાર્યોને તથા અશુભ કાર્યોનો, કરોતિ કરે છે કરતા હૈ;

11-(1). Mareechi said : “ It is Agni (Fire) alone that, located in the pitta, gives rise to good and evil consequences according as it is in a normal or abnormal condition.

તથા—પક્ષિમપત્તિં દર્શનમદર્શનં માત્રા-
માત્રત્વમૂષ્મણઃ પ્રકૃતિવિકૃતિવર્ણો શૌર્ય મયં
ક્રોધં હર્ષં મોહં પ્રસાદમિત્યેવમપ્ત્તીનિ ચાપરાણિ
દ્વન્દ્વાનીતિ ॥ ૧૧ ॥

તત્ત્વ વથા જેમ કે પક્ષિમ્ પચન કરવું
અજ્ઞકો પચાના, અપક્ષિમ્ પચવા ન દેવું ન પચાના,
દર્શનમ્ દર્શન દેખના, અદર્શનમ્ અદર્શન ન દેખના,
ઝમ્મણઃ ઊભાનું શરીરની ઝમ્માકા, માત્રામાત્રત્વમ
માત્રામાં હોવું અને ન હોવું માત્રામાં રહના ઓર ન
રહના, પ્રકૃતિ-પ્રકૃતિમય પ્રાકૃત, વિકૃતિ- તથા વિકૃતિમય
ઓર વિકૃત, વર્ણો વર્ણ વર્ણ, શૌર્યમ્ શૌર્ય શૌર્ય,

મરીચિ—મારીચિ (ગ. વ. જ. જ. ત.)

મયમ્ ભય મય, ક્રોધમ્ ક્રોધ ક્રોધ, હર્ષમ્ હર્ષ હર્ષ,
મોહમ્ મોહ મોહ, પ્રસાદમ્ પ્રસાદ પ્રસન્નતા, હતિ પવન્
આદીનિ આ અને ઓવાં જે ઓર હસ પ્રકારકે, અપ-
રાણિ ચ બીજાં અન્ય મી, દ્વન્દ્વાનિ હતિ દ્વન્દ્વો દ્વન્દ્વ ॥ ૧૧ ॥

11. These consequences are diges-
tion and indigestion; vision and loss
of vision; the normality and abnor-
mality of temperature; the healthy
and diseased look; intrepidity and
fear, anger and delight, confusion
and lucidity, and such other pairs of
opposite qualities.

શરીરાન્તર્ગતસ્ય કુપિતાકુપિતસ્ય શ્લેષ્મણઃ શુભાશુભકરત્વમ્—

તત્ત્વત્વા મરીચિવચઃ કાપ્ય ઉવાચ - સોમ
પવ શરીરે શ્લેષ્માન્તર્ગતઃ કુપિતાકુપિતઃ શુભ-
શુભાનિ કરોતિ;

તત્ તે હમ, મરીચિવચઃ મરીચિનું વચન મરીચિકે
વચનકો, શ્રુત્વા સાંભળીને મનકર, કાપ્યઃ કાપ્ય કાપ્યને,
ઉવાચ યોગ્યા કહા, શરીરે શરીરમાં શરીરમાં, શ્લેષ્મા-
ન્તર્ગતઃ શ્લેષ્માશયમાં રહેલો કષ્ટકે આશયમાં રહા હુમા,
કુપિત- કુપિત કુપિત, અકુપિતઃ કે અકુપિત વા અકુપિત,
સોમઃ સોમ સોમ, પવ જ હી, શુભ- શુભ શુભ,
અશુભાનિ તથા અશુભ કાર્યોને તથા અશુભ કાર્યોનો,
કરોતિ કરે છે કરતા હૈ;

12-(1). Hearing this statement of Mareechi, Kapya said, “ It is Soma (the water-element) alone, located in the Kapha of the body, that gives rise to good and evil consequences, according as it is in normal or abnormal condition.

૧૨. મરીચિ—મારીચિ (વ. જ.)

,, કાપ્ય—કાદયપ (ક.)

,, સોમ પવ—વરુણદેવતા સોમ પવ (જ.)

તથા—દાર્ઢ્યં શૈથિલ્યમુપચયં કાર્ઢ્યમુત્સા-
હમાલસ્યં વૃષતાં ક્લીબતાં જ્ઞાનમજ્ઞાનં બુદ્ધિ
મોહમેઘમાદીનિ ચાપરાણિ દ્વન્દ્વાનીતિ ॥ ૧૨ ॥

તત્ તથા જેમકે જેસે કિ, દાર્ઢ્યમ્ શરીરની દૃઢતા
શરીરની દૃઢતા, શૈથિલ્યમ્ શિથિલતા શિથિલતા, ઉપચયમ્
પુષ્ટિ પુષ્ટિ, કાર્ઢ્યમ્ કૃશતા કૃશતા, ઉત્સાહમ્ ઉત્સાહ
ઉત્સાહ, આલસ્યમ્ આલસ્ય આલસ્ય, વૃષતામ્ પ્રભેત્પાદક
શક્તિ વૃષતા, ક્લીબતામ્ નપુંસકતા નપુંસકતા, જ્ઞાનમ્
જ્ઞાન જ્ઞાન, અજ્ઞાનમ્ અજ્ઞાન અજ્ઞાન, બુદ્ધિમ્ બુદ્ધિ બુદ્ધિ,
મોહમ્ મોહ મોહ, એવમાદીનિ આ અને એવાં યે ઔર
ઇસ પ્રકારકે, અપરાણિ ચ બીજાં અન્ય મી, દ્વન્દ્વાનિ
દ્વિ ૬-૬૦ દ્વન્દ્વો ॥ ૧૨ ॥

12. These are : compactness and
flabbiness, plumpness and emaciation,
zest and lassitude, virility and impo-
tence, knowledge and ignorance,
understanding and stupefaction, and
such other pairs of opposite qualities”.

સર્વેવામેવ વાતપિત્તશ્લેષ્મણાં પ્રભુત્વમિતિ આત્રેયકૃતં સમાધાનમ્—

તત્ક્રુત્વા કાપ્યવચ્ચો ભગવાન્ પુનર્વસુરાત્રેય
ઉવાચ—સર્વે એવ ભવન્તઃ સમ્યગાહુરન્યત્રૈકાન્તિ-
કથચનાત્.

તત્ તે ડસ, કાપ્યવચ્ચઃ કાપ્યવચ્ચ વચ્ચન કાપ્યવચ્ચન,
ક્રુત્વા સાંભળીને સુન કર, ભગવાન્ ભગવાન ભગવાન,
આત્રેયઃ આત્રેય આત્રેય, પુનર્વસુઃ પુનર્વસુ પુનર્વસુને,
ઉવાચ ઔસ્મા કહા, એકાન્તિક- એકાન્તિક્યાત્મક એક-
નિશ્ચયાત્મક, વચનાત્ વચ્ચન વચ્ચનકો, અન્યત્ર સિવાય
જોડકર, સર્વે એવ આપ સર્વેજ આપ સર્વ હી, સમ્યક્ ઠીક
ઠીક, આહુઃ કહો છે કહતે હૈં;

13-(1). Hearing this statement of
Kapyā, the worshipful Punarvasu, the
son of Atri, said : “All of you have
spoken rightly except as to your
making exclusive claims.

૧૨. મોહમેઘમાદીનિ—મોહમિત્યેવમાદીનિ (છ.)

૧૩. કાપ્યવચ્ચઃ—કાપ્યવચ્ચો (દ.)

સર્વે એવ જલુ વાતપિત્તશ્લેષ્માણઃ પ્રકૃતિ-
ભૂતાઃ પુરુષમવ્યાપન્નેન્દ્રિયં બલવર્ણસુખોપપન્નમા-
યુષા મહતોપપાદયન્તિ સમ્યગેવાચરિતા ધર્માર્થ-
કામા ઇવ નિઃશ્રેયસેન મહતા પુરુષમિહ ચામુર્ગિમ્મ
લોકે;

સમ્યક્ એવ આરી રીતે સમ્યક્ રૂપસે હી, આચરિતાઃ
આચરેલા અનુષ્ઠિત કિયે હુએ, ધર્મ- ધર્મ ધર્મ, અર્થ-
અર્થ અર્થ, કામાઃ કામ કામ, ઇવ જેમ જેસે, પુરુષમ્
પુરુષને પુરુષકો, મહ આ લોકમાં ઇસ લોકમાં, અમુષ્મિન્
અને પર ઔર પર, લોકે લોકમાં લોકમાં, મહતા
મહાન મહાન, નિઃશ્રેયસેન કલ્યાણયુક્ત કલ્યાણસે યુક્ત,
ઉપપાદયન્તિ કરે છે કર દેતે હૈં, (તથા તેમ વૈસે),
પ્રકૃતિભૂતાઃ પૌતૃપૌતાની પ્રકૃતિમાં રહેલા અપની
અપની પ્રકૃતિમાં રહે હુએ, સર્વે બધા સે સર્વ, એવ જલુ
જ હી, વાત- વાત વાત. પિત્ત- પિત્ત પિત્ત, શ્લેષ્માણઃ તથા
તથા કફ, અવ્યાપન્ન- વિકાર નહિ પામેલી અવિકૃત,
ઇન્દ્રિયમ્ ઇન્દ્રિયોવાળા ઇન્દ્રિયવાલે, બલ- તથા બલ
તથા બલ, વર્ણ- વર્ણ વર્ણ, સુખ- અને સુખથી ઔર
સુખસે, ઉપપન્નમ્ સંપન્ન યુક્ત, પુરુષમ્ પુરુષને પુરુષકો,
મહતા દીર્ઘ દીર્ઘ. આયુષા આયુષ્યથી આયુસે, ઉપપાદ-
યન્તિ યુક્ત કરે છે યુક્ત કરતે હૈં,

13-(2). To be correct, it is all the
three—vata, pitta and kapha, in their
normal condition that combine to
make a man whole of his senses, pos-
sessed of strength, good complexion,
and ease, and assured of great longev-
ity, even as the triad of Dharma,
Artha and Kama, when properly cher-
ished, secure for him the highest good
both here and in the other world.

વિકૃતાસ્ત્વેનં મહતા વિપર્યયેનોપપાદયન્તિ
ઋતવસ્ત્વય ઇવ વિકૃતિમાપન્ના લોકમશુભેનોપ-
ઘાતકાલ ઇતિ ॥ ૧૩ ॥

વિકૃતિમ્ વિકૃત વિકૃતિકો, આપન્નાઃ થયેલી પ્રાપ્ત
હુઈ, ત્રયઃ ત્રણે ત્રીનો, ઋતવઃ ઋતુઓ ઋતુ, ઇવ જેમ

૧૩. સમ્યગેવ—સમ્યગિવ (છ.)

जैसे, कोकम् आ श्लोकने इस कोकको, उपपादयन्ति प्रथम समये प्रलयके समय, अशुभमेव अशुभथी अशुभसे, उपपादयन्ति युक्त करे छे युक्त करती है, (तथा तेभ वैते), विहृताः विहृत थयेला वात, पित्त तथा कफ विहृत हुए वात - पित्त और कफ, तु वणी तो, एनम् आ पुनपने इस पुरुषको, महता महान महान, विषयंयेण अरूप आयुष्य वजेरे अनर्थथी अल्प आयु आदि अनर्थसे, उपपादयन्ति इति युक्त करे छे युक्त करता है ॥ १३ ॥

13. (The same three) if rendered morbid, bring upon the man great tribulation, just as the three seasons, grown abnormal (afflict) the world with evil at the time of destruction.

तद्वचनः सर्व एवानुमेनिरे वचनमात्रेयस्य भगवतोऽभिननन्दुधेति ॥ १४ ॥

भगवतः भगवान् भगवान्, आत्रेयस्य आत्रेयना आत्रेयके, तत् ते उस, वचनम् वचनने वचनको, सर्वे अधा सब, एव न ही, ऋषयः ऋषिओओ ऋषिओने, अनुमेनिरे अनुमति आपी अनुमति दी, अभिननन्दुः च इति आने वभाएयुं और उसकी प्रशंसा की ॥ १४ ॥

14. All the sages approved and applauded the words of the worshipful Atreya.

भवति चात्र—

तदात्रेयवचनः श्रुत्वा सर्व एवानुमेनिरे ।

ऋषयोऽभिननन्दुश्च यथेन्द्रवचनं सुराः ॥ १५ ॥

जत्र च आ विषयमां इस विषयमें, भवति श्लोक छे के श्लोक है कि, सुराः देवताओ देवों, इन्द्र धन्द्रना इन्द्रके, वचनम् वचनने वचनको, तथा नेवी रीते स्वीकारे छे तथा वभाओ छे जिस तरह स्वीकार करते है और अभिनन्दन देते है, तथा तेवी रीते उसी तरह, सर्वे अधा सब, एव न ही, ऋषयः ऋषिओओ ऋषिओने, तत् ते उस, आत्रेय- आत्रेयनां आत्रेयके, वचनः वचनने वचनको, श्रुत्वा सांभली सुनकर, अनुमेनिरे स्वीकारा, अभिननन्दुः आने वभाएयुं और अभिनन्दन दिया ॥ १५ ॥

Here is a verse again —

15. Hearing the award of Atreya, all the sages received and applauded it, just as the gods (received and applaud) the words of Indra (the Chief of the gods).

अध्यागार्थसंग्रहः—

तत्र श्लोकौ—

गुणाः षड् द्विविधो हेतुर्विविधं कर्म यत् पुनः ।
वायोश्चतुर्विधं कर्म पृथक् च कफपित्तयोः ॥ १६ ॥

तत्र आ विषयमां इस विषयमें, श्लोकौ छे श्लोक छे के उपसंहारके दो श्लोक हैं कि, वायोः वायुना वायुके, षड् छ छः, गुणाः गुणो गुण, द्विविधः दो प्रकारके, दो प्रकारका, हेतुः हेतु हेतु, विविधम् विविध विविध, कर्म कर्म कर्म, पुनः आने वणी और, यत् ने जो, चतुर्विधम् चार प्रकारके, चार प्रकारके, कर्म कर्म कर्म, कफपित्तयोः च आने कफ तथा पित्तनां और कफ और पित्तके, पृथक् विच विच गिन गिन, (कर्म कर्म कर्म) ॥ १६ ॥

Here are the two recapitulatory verses—

16. The six characteristics, the dual affecting factors, the multifarious activity and the four distinct functional variations of vata, individual actions of kapha and pitta;

महर्षीणां मतिर्या या पुनर्वसुमतिश्च या ।

कलाकलीये वातस्य तत् सर्वं संप्रकाशितम् ॥ १७ ॥

महर्षीणाम् महर्षिओओ महर्षियोंका, या ने जो, मतिः मत मन, या च आने ने और जो, पुनर्वसु- पुनर्वसुने पुनर्वसुका, मतिः मत मत, तत् ते उस, सर्वम् सर्वन् सबको, वातस्य कलाकलीये आ 'वात' कलाकलीय' अध्यायमां इस 'वातकलाकलीय' अध्यायमें, संप्रकाशितम् सारी रीते प्रकाशन कर्युं छे अच्छी तरहसे प्रकाशित किया है ॥ १७ ॥

* 17. the opinion of the great sages and that of Punarvasu (concerning these matters); all this has been set forth in this chapter on "The salutary and unsalutary influences of Vata"

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने वातकलाकलीयो नाम द्वादशोऽध्यायः समाप्तः ॥१२॥

इति निर्देशचतुष्कः ॥ ३ ॥

इति आ प्रभाषे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्नि-
वेशे २थेला अग्निवेशे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे
अने अरुंधती प्रतिसंस्कार पाभेला आ शास्त्रभा और
चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, श्लोकस्थाने सूत्रस्थान
विषे सूत्रस्थानमें, वातकलाकलीयः 'वातकलाकलीय'
'वातकलाकलीय', नाम नामने नामका, द्वादशः बारभे
बारहवाँ, अध्यायः अध्याय अध्याय, समाप्तः संपूर्ण थये।
समाप्त हुआ ॥ १२ ॥

इति आ प्रभाषे इस तरह, निर्देशचतुष्कः त्रीने
निर्देशरूप विषयवाला आर अध्यायाने समूह संपूर्ण
थये। तीसरा निर्देशविषयक चार अध्यायोंका समूह
समाप्त हुआ ॥३॥

12. Thus in the section on General Principles in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the twelfth chapter entitled "The Salutary and Unsalutary influences of Vata" is completed.

3. Thus the tetrad of special chapters is completed.

अयोदशोऽध्यायः ।

तेरभे अध्याय अध्याय तेरहवाँ Chapter XIII

स्नेहाध्यायोपक्रमः —

अथातः स्नेहाध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः स्नेहाध्यायी अब आगे, स्नेहाध्यायक
'स्नेहाध्याय' नामका अध्यायानु 'स्नेहाध्याय' नामके
अध्यायका, व्याख्यास्यामः व्याख्यान करेगें ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये
आत्रेयने, इति ह आ विषयभा नीचे प्रभाषे ७ इस
विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म कहेंगें छे कहा है ॥२॥

1. We shall now expound the chapter on "Oleation Procedure".

2. Thus declared the worshipful Atreya.

स्नेहमधिकृत्याग्निवेशस्य प्रश्नाः —

सांख्यैः संख्यातसंख्येयैः सहासीनं पुनर्वसुम् ।
जगद्धितार्थं पप्रच्छ वह्निवेशः स्वसंशयम् ॥ ३ ॥

संख्यात-संख्येयैः अर्थात् ये १२ आत्मादिजं तत्त्व
नेत्रोत्थे अर्थात् दीधुं छे अथवा जानने योग्य पदार्थको
जिन्होंने जान लिया है वेसे, सांख्यैः सह ज्ञान्दीश्वरानी
साथे तत्त्वज्ञानियोंके साथ, आसीनम् भेटेला बैठे हुए,
पुनर्वसुम् पुनर्वसुने भगवान् पुनर्वसुसे, वह्निवेशः अग्नि-
वेशे अग्निवेशने, जगत्-जगतना जगतक, हितार्थम्
हितार्थे हितके लिए, स्वसंशयम् योताने संशय अपने
संशयको, पप्रच्छ पूछथे पूछा ॥ ३ ॥

3. Unto, Punarvasu seated in the company of the masters of the numerical metaphysics (Sankhya), who had counted all the existing categories of truth, Agnivesa put his question having in his view the world's welfare.

कियोनयः कति स्नेहाः के च स्नेहगुणाः पृथक् ।
कालानुपाने के कस्य कति काश्च विचारणाः ॥ ४ ॥

स्नेहाः स्नेहो स्नेहोकी, किस् - योनयः क्या आधा-
कारुणा छे? योनि (आधारकारणों) क्या है?, कति
स्नेह कहला छे? स्नेह कितने हैं? पृथक् च अने पृथक्
पृथक् पृथक्, के स्नेह-गुणाः स्नेहना शा शुद्धा छे?
स्नेहके गुण क्या है? के काश्च-अनुपाने स्नेहपानना

८. काश्च विचारणाः—काश्च विचारणा (ग.)

काले अने अनुपान कयां छे? स्नेहपानके काल और अनुपान क्या है? कस्य कया कया स्नेहना किस किस स्नेहकी, कति डेटली डेटली कितनी कितनी, का: च अने कर्ष कर्ष और कौन कौन, विचारणा: विचारणा छे? विचारणा है? ॥ ४ ॥

4. What are the sources of unctuous substances? How many groups of unctuous substances are there? What are the properties of each group of unctuous substance? What is the season and what are the corrigents of each of them? How many and what are their preparations?

कति मात्रा: कथंमाना: का च केषूपदिश्यते ।

कस्य केभ्यो हित: कोह: प्रकर्ष: कोहने च क: ॥५॥

कति मात्रा: स्नेहनी डेटली मात्रा छे स्नेहकी कितनी मात्राएं हैं, कथंमाना: डेटली परिमाणावाणी छे इनका क्या परिमाण है, का च अने कर्ष मात्रा कौन मात्रा, केषु कया कया रोगोभां किन किन रोगोंमें, उपदिश्यते उद्देवाभां आवी छे कही जाती है, क: च स्नेह: अने कथे स्नेह कौनसा स्नेह, केभ्य: कोने किनके लिए, हित: हितकर छे? हितकर है? स्नेहने च स्नेहनमा स्नेहनमें, क: शे। कस्य, प्रकर्ष: कालनी अवधि छे? कालकी अवधि है? ॥ ५ ॥

5. How many kinds are there of doses and how are they measured? Which dose is recommended in which case? Which group of unctuous substance is beneficial to whom? What is the maximum period of administration?

कोद्या: के के न च क्षिग्धाक्षिग्धातिक्षिग्धलक्षणम् ।
किं पानात् प्रथमं पीते जीर्णे किं च हिताहितम् ॥६॥

६. क्षिग्धाक्षिग्धा-कोद्याक्षिग्धा (६.)

॥ जीर्णे कि-कि जीर्णे (६.)

के स्नेहा: स्नेहनने शे।अ डे।छे छे? कौन स्नेहने योग्य है?, के च न अने डे।छे नथी? और कौन नहीं?, स्निग्ध- स्निग्ध सम्यक् स्निग्ध, अस्निग्ध- अस्निग्ध अस्निग्ध, क्षतिस्निग्ध- अने अतिस्निग्धनां और अति- स्निग्धके, लक्षणम् किम् लक्षण शीं छे? लक्षण क्या है?, पानात् स्नेहपानथी स्नेहपानसे, प्रथमम् पहेलां पूर्व, पीते स्नेह पीछा पछी स्नेह पीनेपर, जीर्णे च तथा स्नेह पथी अथ तयारे और स्नेहके जीर्ण होने पर, किम् शुं क्या, हित-अहितम् हितकर अने अहितकर छे? पथ्य और अपथ्य है? ॥ ६ ॥

6. Who are fit for oleation and who are not? What are the signs of successful oleation, under oleation and over oleation? What is wholesome or unwholesome before, after and on full digestion of the potion of unctuous substance?

के मृदुक्रकोष्ठा: का व्यापद: सिद्धयश्च का: ।

अच्छे संशोधने चैव कोहे का वृत्तिरिष्यते ॥७॥

मृदु- मृदु मृदु, क्रकोष्ठा: अने क्र डे।वाणा और क्र कोष्ठवाले, के डे।छे छे? कौन हैं?, व्यापद: स्नेहना उपद्रवे स्नेहके उपद्रव, का: कया छे? कौनसे हैं? सिद्धय: च तेना निवारण्युमा साधनभूत औषधि उनके निवारणमें साधनभूत औषधों, का: शीं छे कोनही हैं, अच्छे संशमन संशमन, संशोधने च एव तथा संशोधनमा तथा संशोधनमें, स्नेहे स्नेहने। स्नेहका, का वृत्ति: कथे उपचार करवे कौनसा उपचार करना, इष्यते छे छे? इष्ट है? ॥ ७ ॥

7. Who are soft-bowelled and who are hard-bowelled? What are the complications likely to arise and what are their remedies? What is the regimen to be observed in simple and purificatory oleation?

७. अच्छे संशोधने चैव-शोधने प्रशमे चैव (७.)

विचारणाः केषु योज्या विधिना केन तत् प्रभो ! ।
 ओहस्यामितविज्ञानं ज्ञानमिच्छामि वेदितुम् ॥ ८ ॥

विचारणाः स्नेहनी विचारणा विचारणाएं, केषु क्यां किमैं, केन अने केवी और किस, विधिना रीते विधिते, योज्याः ३२वीं ओष्ठे भरतनी चाहिए, अभितविज्ञान अभित ज्ञानवाणा अगाधज्ञानी, प्रभो हे प्रभो हे प्रभो, स्नेहस्य स्नेहना स्नेहके, तत् ते उस, ज्ञानम् ज्ञानने ज्ञानको, वेदितुम् अलुथानं जानना, इच्छामि दुं धृष्टुं धुं मैं चाहता हूं ॥ ८ ॥

8. Who should be given the preparations of unctuous substances? What is the method? O, Lord! possessed of immeasurable knowledge, I desire to know the full science of oleation.

ओहस्य द्विविधा योनिः —

अथ तत्संशयच्छेत्ता प्रत्युवाच पुनर्वसुः ।
 ओहानां द्विविधा सौम्य योनिः स्थावरजङ्गमा ॥ ९ ॥

अथ त्या२५छी उसके बाद, तत्संशयच्छेत्ता ते संशयना उच्छेदक उस संशयको नाश करनेवाले, पुनर्वसुः पुनर्वसुओ भगवान पुनर्वसुने, प्रत्युवाच प्रत्युत्तर आये उत्तर दिया, सौम्य हे सौम्य हे सौम्य, स्थावर-स्थावर स्थावर, जङ्गमा अने जंगम और जंगम, स्नेहानाम् स्नेहोकी, द्विविधा ओ ओ प्रकारनी ये दो प्रकारकी, योनिः येनि ओ योनि है ॥ ९ ॥

9. Then Punarvasu, the dispeller of doubts replied, "O, gentle one! the sources of unctuous substances are two—vegetable and animal".

स्थावरस्नेहस्वाशयाः —

तिलः प्रियालाभिषुकौ बिभीतक-
 क्षिन्नाभयैरण्डमधुकसर्षपाः ।

८. विचारणाः केषु योज्या विधिना केन तत् प्रभो—नरेषु केषु

विधिना केन योज्या विचारणा (ध.)

॥ ज्ञानम्—ज्ञानम् (ध. ड.)

९. सौम्य—वासौ (ध. व.)

कुसुम्भबिल्वारुकमूलकातसी-

निकोचकाक्षोडकरज्जशिमुकाः ॥ १० ॥

तिलः तल तिल, प्रियाल-अभिषुको आशेणी-अभिषुक प्रियाल-अभिषुक, बिभीतकः भड्डा बहेडा, क्षिन्ना इती दन्ती, अभया ६२३ हरड, एरण्ड-ओरंडा एरंड, मधुक-महुडा महुआ, सर्षपाः सरसव सरसों, कुसुम्भ-कुसुंभो कुसुम्भ, बिल्व-पीली बेल, आरुक-आरु जरदाख, मूक-भूयानां पीण मूलीके बीज, जतसी-अजसी अलसी, निकोचक-अकुक, अक्षोड-अभरोट अक्षरोट, करज-करंज करंज, शिमुकाः सरगवानां पीण सहजनके बीज ॥ १० ॥

10. Til, b Buchanan's mango, abhi-shuka, beleric myrobalan, red physic nut, chebulic myrobalan, castor seeds, mohwah, rape seeds, safflower, bael, peach, garden radish, linseed, pistachio, wal-nut, Indian beech and moringa.

जङ्गमस्नेहस्वाशयाः —

ओहाशयाः स्थावरसंज्ञितास्तथा
 स्युर्जङ्गमा मत्स्यमृगाः सपक्षिणः ।

तेषां दधिक्षीरघृतामिवं वसा
 स्नेहेषु मज्जा च तथोपदिश्यते ॥ ११ ॥

स्थावरसंज्ञिताः आ 'स्थावर' नामनां ये 'स्थावर' नामक, स्नेहाशयाः स्नेहनां उत्पत्तिस्थाने ओ स्नेहके उत्पत्तिस्थान हैं, तथा सपक्षिणः तथा पक्षीओ सहित तथा पक्षियों सहित, मत्स्यमृगाः मत्स्य अने पशुओ मत्स्य और पशु, जङ्गमाः स्युः ओ 'जंगम' नामनां स्नेहनां उत्पत्तिस्थाने ओ ये 'जंगम' नामक स्नेहोके उत्पत्तिस्थान हैं, तेषाम् दधि-तेओनां दही इनके दही, क्षीर-दूध दूध, घृत-घी घी, आमिषम् भांस मांस, वसा वसा वसा, मज्जा च अने मज्जाने और मज्जा भी, स्नेहेषु स्नेहोमां स्नेहोंमें, उपदिश्यते गलुषाम् आवे ओ गिने जाते हैं ॥ ११ ॥

१०. निकोचकाक्षोड—निकोठकाक्षोड (ख. च. ड. व. द.)

॥ बिल्वारुक—बिल्वारुक (ध.)

॥ क्षोड—क्षोड (ध.)

त्रयोदशः]

11. All these oil-yielding substances belong to the vegetable group while the animal sources of unctuous substances are fishes, beasts and birds. Their milk and curds, ghee, flesh, fat and marrow are prescribed in oleation procedure.

तिलतैलस्य गुणाः—

सर्वेषां तैलजानानां तिलतैलं विशिष्यते ।

बलार्थं स्नेहने चाऽथमैरण्डं तु विरेचने ॥ १२ ॥

सर्वेषाम् तैलजानानाम् सर्व प्रकारના તેલોમાં सब प्रकारके तैलोमें, बलार्थं अथवा भाटे बलके लिए, स्नेहने च अथवा स्नेहन भाटे तथा स्नेहनके लिए, तिल-तैलम् तैलानुं तैल तिलतैल, विशिष्यते अथ छे श्रेष्ठ है, विरेचने तु विरेचनमां तो विरेचनमें तो, एरण्डम् ओरऽथुं तैल एरण्डतैल, अथम् अथ छे श्रेष्ठ है ॥ १२ ॥

12. Of all the kinds of vegetable oils, the til oil is considered the best for imparting strength and for oleation purposes; the castor oil is the best of purgatives.

एरण्डतैलस्य गुणाः—

(कटूष्णं तैलमैरण्डं वातश्लेष्महरं गुरु ।

कषायस्वादुतिक्तं च योजितं पित्तहन्त्रपि ॥ १३ ॥)

(एरण्डम् ओरऽथुं एरण्ड, तैलम् तैल तैल, कटु-उष्णम् कटु-उष्ण कटु-उष्ण, वात-श्लेष्म-वात अथवा कफने वात और कफका, हृस्वम् हृस्वम् नाशक, गुरु तथा गुरु छे तथा गुरु है, कषाय-अथवा कषाय एवं कषाय, स्वादु-मधुर स्वादु, तिक्तं च अथवा तिक्त द्रव्ये साथे और तिक्त द्रव्योके साथ, योजितम् मेलनवाली मिलाने पर, पित्तहन्त्र पित्तहर पित्तहर, अपि यथुं छे भी है ॥ १३ ॥)

१२. विशिष्यते—प्रशस्यते (घ.)

(१). कटूष्णम्—खिण्वाणम् (ख. ग. ज. ड. घ.)

„ गुरु—परम् (ग.)

„ पित्तहन्त्रपि—पित्तहर्त्रपि (घ.)

(1. The castor oil is pungent, hot, heavy and curative of vata and kapha. In combination with astringent, sweet and bitter substances it also cures pitta).

सर्पिषः सर्वस्नेहोत्तमस्त्वम्—

सर्पिस्तैलं वसा मज्जा सर्वस्नेहोत्तमा मताः ।

एषु चैवोत्तमं सर्पिः संस्कारस्यानुवर्तनात् ॥ १३ ॥

सर्पिः घी घी, तैलम् तैल तैल, वसा वसा वसा, मज्जा अथवा मज्जने और मज्जा, सर्वस्नेह-सर्व स्नेहोभां सब प्रकारके स्नेहोंमें, उत्तमाः उत्तम उत्तम, मताः मान्यां छे माने हैं, एषु च एव अथवा आ स्नेहोभां और इन स्नेहोंमें, सर्पिः घी घी, संस्कारस्य अथवा द्रव्यना संस्कारशी आनेवा गुणोने दूसरे द्रव्यके संस्कारसे प्राप्त हुए गुणोंको, अनुवर्तनात् पालाना गुणोने छाया वगैर धारण करवाली अपने गुणोंका त्याग नहीं कर धारण करनेसे, उत्तमम् सर्वथा उत्तम छे उत्तम है ॥ १३ ॥

13. Ghee, oil, fat and marrow are considered the best amongst all the unctuous substances; amongst these again, owing to peculiar adaptability in pharmaceutic preparations, ghee is the best.

घृतस्य गुणाः—

घृतं पित्तानिलहरं रसशुक्रौजसां हितम् ।

निर्वापणं मृदुकरं स्वरवर्णप्रसादनम् ॥ १४ ॥

घृतम् घी घी, पित्त-अनिल-पित्त तथा वायुने पित्त और वायुको, हरम् हरनाहुं छे नष्ट करनेवाला है, रस-शुक्र-रस-वीर्य रस-शुक्र, भोजसाम् अथवा भोजनसे आर भोजके लिए, हितम् हितकर छे हितकर है, निर्वापणम् दाहशामक छे दाहशामक है, मृदुकरम् शरीरन कोमल करनार छे शरीरका मृदु करनेवाला है, स्वर-वर्ण-अथवा स्वर तथा वार्त्तन, एवं स्वर और वर्णको, प्रसादनम् निर्माण अथवा वनार छे लम्ब करेवाला है ॥ १४ ॥

१३. एषु चैवोत्तमम्—पञ्चस्नेहोत्तमम् (ख. ग. ज.)

14. Ghee is curative of pitta and vata, is beneficial to nutrient body-fluid, semen and vital essence, is refrigerant, emollient and clarifies voice and complexion.

તૈલસ્ય ગુણા:—

મારુતપ્ત્નં ન ચ શ્લેષ્મવર્ધનં બલવર્ધનમ્ ।
સ્વચ્ચમુષ્ણં સ્થિરકરં તૈલં યોનિવિશોધનમ્ ॥૧૫॥

તૈલમ્ તેલ તિલતૈલ, મારુતપ્ત્નમ્ વાતહર છે વાત-
હર છે, ન ચ શ્લેષ્મવર્ધનમ્ અને શ્લેષ્મવર્ધક નથી ઓર
કફકર્ધક નહીં છે, બલવર્ધનમ્ તે બલવર્ધક વહ બલ-
વર્ધક, સ્વચ્ચમ્ ત્વચ્ચાને હિતકર સ્વચ્ચાકે લિષ્ઠિ હિતકારી,
ઝળ્ણમ્ ઉષ્ણ ઝળ્ણ, સ્થિરકરમ્ સ્થિરતાકર સ્થિરતાકારક,
યોનિવિશોધનમ્ અને યોનિવિશોધક છે એવં યોનિ-વ-
શોધક છે ॥ ૧૫ ॥

15. Vegetable oil is curative of vata, does not increase kapha, improves strength, is a dermic tonic, hot, stabilizing, and a vaginal depurative.

વસાયા: ગુણા:—

વિદ્ધમગ્નાહતઞ્નપ્રયોનિકર્ણશિરોરુજિ ।
પૌરુષોપચયે સ્નેહે વ્યાયામે સ્નેહ્યતે વસા ॥૧૬॥

વિદ્ધ- વેદ્ય વેદ્ય, મગ્ન- ભંગ મંગ, મગ્નાહત- આધાત
આધાત, ઞ્ન- ભંશ ભંશ, યોનિ-કર્ણ-શિર: યોનિ, કર્ણ
તથા માથાના યોનિ, કર્ણ તથા શિરકે, રુજિ રોગમાં રોગમે,
પૌરુષ-ઉપચયે પુરુષાત્તનની વૃદ્ધિમાં પૌરુષકી વૃદ્ધિમે, સ્નેહે
સ્નેહનમાં સ્નેહનમે, વ્યાયામે ચ અને વ્યાયામમાં તથા
વ્યાયામમે, વસા વસા વસા, હ્યતે હ્ય છે હ્ય છે ॥ ૧૬ ॥

16. Animal fat is indicated in wounds, fractures, trauma, prolapse of uterus, ear-ache and head-ache, for increasing virility, as also in oleation procedures and after exercise.

૧૫. ન ચ-વર્ધિ (૫.)

,, સ્વચ્ચ-સ્વચ્ચ (૫.)

મજ્જાયા: ગુણા:—

બલશુક્રરસશ્લેષ્મમેદોમજ્જાવિવર્ધન: ।

મજ્જા વિશેષતોઽસ્ત્રાં ચ બલકૃત્ સ્નેહને હિત: ॥૧૭॥

મજ્જા મજ્જા મજ્જા, બલ- બલ બલ, શુક્ર- વીર્ય
વીર્ય, રસ- રસ રસ, શ્લેષ્મ- કફ, મેદ- મેદ
મજ્જ- તથા મજ્જાને એવં મજ્જાકો, વિવર્ધન: વધારનાર છે
વઢાતી છે, વિશેષત: ખાસ કરીને વિશેષ કરકે, અસ્થામ
અસ્થિઓના અસ્થિઓકો, બલકૃત્ બળને કરનાર છે
બલ વેનેવાલી, સ્નેહને ચ અને સ્નેહનમાં તથા સ્નેહનમે,
હિત: હિતકર છે હિતકારી છે ॥ ૧૭ ॥

17. Marrow increases strength, semen, nutrient body-fluid, kapha, fat and marrow. It is especially good in increasing the strength of the bones and in oleation procedure.

સર્પિરાશીનાં પાનકાલા:—

સર્પિ: શરદિ પાતવ્યં વસા મજ્જા ચ માધવૈ ।

તૈલં પ્રાવૃષિ નાત્યુષ્ણશીતે સ્નેહં પિબેન્નર: ॥૧૮॥

શરદિ શરદ ઋતુમાં શરદ ઋતુમે, સર્પિ: ધી વી,
પાતવ્યમ્ પીવું બેઈએ પીના ચાહિષ, માધવૈ વસંત
ઋતુમાં વસન્ત ઋતુમે, વસા વસા વસા, મજ્જા ચ તથા
મજ્જા પીવાં બેઈએ તથા મજ્જા પીની ચાહિષ, પ્રાવૃષિ
તૈલમ્ તથા પ્રાવૃષમાં તેલ પીવું બેઈએ તથા પ્રાવૃદમે
તૈલ પીના ચાહિષ, અત્યુષ્ણ- અત્યંત ઉષ્ણ અત્યન્ત ઝળ્ણ,
શીતે અને અત્યંત શીતકાલમાં વ અત્યન્ત શીતકાલમે,
નર: માણસે મનુષ્યકો, સ્નેહમ્ સ્નેહ સ્નેહ, ન પિબેન્
ન પીવે બેઈએ ન પીના ચાહિષ ॥ ૧૮ ॥

18. Ghee should be quaffed in the autumn, fat and marrow in the spring and oil in the first rains. A man should not take oleation during the very hot and the very cold seasons.

૧૭. મેદોવિવર્ધન:—મજ્જાવિવર્ધન: (મ.)

स्नेहपाने कालमेवोऽधिकारिमेदव—

वातपित्ताधिको रात्राहुष्णे चापि पिबेन्नरः ।

श्लेष्माधिको दिवा शीते पिबेष्मामलमास्करे ॥१९॥

वातपित्त- वात तथा पित्तनी वायु और पित्तकी, अधिकः च अधिकतावाला अधिकतावाला, नरः मनुष्ये पुरुष, उष्णे अपि उष्णकालमां पक्ष उष्णकालमें भी, रात्रौ रात्रे रात्रिमें, पिबेत् स्नेह पीवे स्नेहपान करे, श्लेष्माधिकः अने कफनी अधिकतावाला और कफकी अधिकता होने पर, शीते शीतकालमां शीतकालमें, अमल-मास्करे सुथ निर्भण होय त्वा रे व्यर्थके निर्मल होने पर, दिवा दिवसे दिनके समय, पिबेत् स्नेह पीवे स्नेह पीवे ॥१९॥

19. A man who has excess of vata and pitta may take the oleation dose at night even in very hot weather, and a man who has excess of kapha, may take it by day even during the cold season when the sun is clear and bright.

तन्नियमापालने दोषाः—

अत्युष्णे वा दिवा पीतो वातपित्ताधिकेन वा ।

मूर्च्छां पिपासामुन्मादं कामलां वा समीरयेत् ॥२०॥

अत्युष्णे वा शीष्म कालमां अत्यन्त उष्ण कालमें, वातपित्त- अथवा वात तथा पित्तनी वायु और पित्तकी, अधिकेन वा अधिकतावाला पुरुषे अधिकतावाले पुरुषने, दिवा वा दिवसे दिनके समय, पीतः पीधे स्नेह पिया हुआ स्नेह, मूर्च्छाम् भूच्छां मूर्च्छां, पिपासाम् तृप्तिं प्यास, उन्मादम् उन्माद, कामलाम् वा अथवा कुभणौ अथवा कमलाको, समीरयेत् पेदा करे छे पैदा करता है ॥ २० ॥

20. But if the oleation is taken in the day, either in the excessively hot season or the person suffering from excess of vata and pitta, it causes fainting, thirst, insanity or jaundice.

१९. श्लेष्माधिको-श्लेष्माधिके (क.)

२०. पिबेत्-पिबे वा (द.)

शीते रात्रौ पिबन् स्नेहं नरः श्लेष्माधिकोऽपि वा ।
आनाहमरुचि शूलं पाण्डुरतां वा समृच्छति ॥२१॥

शीते शीत कालमां शीत कालमें, रात्रौ रात्रिमां रात्रिके समय, स्नेहम् स्नेहं स्नेहका, पिबन् पान करते। मनुष्य पान करता हुआ मनुष्य, अपि वा अथवा रात्रे अथवा रात्रिमें, स्नेहम् स्नेहं पान करते। स्नेहका पान करता हुआ, श्लेष्म-अधिकः कफनी अधिकतावाला। मालुस कफकी अधिकतावाला मनुष्य, आनाह आनाह, अरुचिम् अरुचि अरुचि, शूलम् शूल शूल, पाण्डुरताम् वा अथवा पाण्डुरता अथवा पाण्डुररोगको, समृच्छति प्राप्त करे छे प्राप्त करता है ॥ २१ ॥

21. And if oleation is taken at night, either in the excessively cold season or by one suffering from excess of kapha, it causes obstipation, anorexia, colic or anemia.

स्नेहस्यानुपानम्—

जलमुष्णं घृते पेयं यूषस्तैलेऽनु शस्यते ।

वसामज्जोस्तु मण्डः स्यात् सर्वेषुष्णमथाम्बु वा ॥२२॥

२२. पिबन्-पिबेत् (ग)

२२. वा समृच्छति-आसमृच्छति (घ.)

२२. घृतच्छलोकानन्तरम्—

कट्यूकजंभापादास्थिवाते भ्रांजितेपि च ।

पिबेत् प्राग्भोजनात् स्नेहं कट्यादीना वलावहम् ॥१॥

वातगुल्ममुदावर्तं प्लीहान परिकर्तिकाश्च ।

बोन्धशोवेदना चैव वातातीसारमेव च ॥ २ ॥

हन्ति वृष्यश्च बन्धश्च कायाश्लेष्म वलप्रदः ।

च्युतान् हरति दोषांश्च कृतः स्नेहावपीडकः ॥३॥

पिबेत्तु भोजनापूर्वमूर्ध्वजगृते गवे ।

वक्त्रे तेनेन्द्रियाणां च वैमर्शं चोपजायते ॥ ४ ॥

कर्णमन्वाक्षिरःशुक्लमर्शित इनुसग्रहम् ।

प्रतिश्वाचं च कासं च आसद्विषास्वरक्षयश्च ॥ ५ ॥

नक्तन्ध्वं तिमिरं चैव स्नेहो हन्त्यौर्ध्वजधिकः ।

वलीपक्षित्वास्त्रिं सैव्यमानो निहन्ति च ॥ ६ ॥

रोगानेतान्तः पुंसो वैराग्यकारः परः ।

समलिप्यन्वन्दो हृष्यो जीवन्तो हंसस्तथा ॥ ७ ॥

श्लेष्मिकः पाठः (घ. घ.) दुस्तकयोः

घृते घी उपर घृतपानके पश्चात्, उष्णम् गरम गरम, जलम् पाणी जल, अनुपेयम् पीवुं भेद्ये पीना चाहिए, तैले तेल उपर तेलपानके बाद, यूषः यूषं पान यूषका पान, शस्यते वञ्छाय छे प्रशस्त है, वसामज्जोः वसा तथा मज्जा उपर वसा और मज्जाके पीछे, तु तो तो, मण्डः स्यात् भंड पीवो भेद्ये मण्ड पीना चाहिए, अथवा सर्वेषु अथवा सर्व स्नेहो उपर अथवा सब स्नेहोंके ऊपर, उष्णम् अम्बु गरम पाणी पीवुं भेद्ये गरम जल पीना चाहिए ॥२२॥

22. Warm water should be drunk after the potion of ghee; soup is recommended after oil; rice water after fat and marrow; and warm water after all kinds of oleation doses.

स्नेहस्य चतुर्विंशतिः प्रविचारणाः—

ओदनश्च विलेपी च रसो मांसं पयो दधि ।
यवागूः सूपशाकौ च यूषः काम्बलिकः खडः ॥२३॥

ओदनः च दाल चावल, विलेपी विट्ठीपी विट्ठीपी, रसः भांसरस मांसरस, मांसम् भांस मांस, पयः दूध दूध, दधि दही दही, यवागूः यवागू यवागू, सूप-शाकौ च दाल-शाक दाल-शाक, यूषः यूष यूष, काम्बलिकः काम्बलिक, खडः च भंड खड ॥ २३ ॥

23. Cooked rice, thick gruel, meat juice, flesh, milk, curds, gruel, pulse-soup, vegetables, simple soup, curd-soup, curry-soup;

सक्तवस्तिपिष्टं च मद्यं लेहास्तथैव च ।

भक्ष्यमभ्यञ्जनं वस्तिस्तथा चोत्तरवस्तयः ॥२४॥

सक्तवः सक्तु सत्तू, तिलपिष्टम् च तिलपिष्ट, मद्यम् भक्ष्य मद्य, तथा एव तथा तथा, लेहाः च लेह लेह, भक्ष्यम् भक्ष्य भक्ष्य, अभ्यञ्जनम् अभ्यञ्जन अभ्यञ्जन, वस्तिः अस्ति वस्ति, तथा तथा तथा, उत्तर-वस्तयः च उत्तरवस्ति उत्तरवस्ति ॥२४॥

24. roasted grain-flour, till-paste, wine, electuaries, eatables, inunction, enemata and vaginal douches;

गण्डूषः कर्णतैलं च नस्तः कर्णाक्षितर्पणम् ।

चतुर्विंशतिरित्येताः स्नेहस्य प्रविचारणाः ॥२५॥

गण्डूषः गण्डूष गण्डूष, कर्णतैलम् च कर्णतैल कानोंमें तेल डालना; नस्तः नस्त नस्तकर्म, कर्ण-डानं तर्पण कर्णतर्पण, अक्षितर्पणम् तथा आभनं तर्पण और अक्षितर्पण, इति आभ इस तरह, एताः आ ये, स्नेहस्य स्नेहनी स्नेहनी, चतुर्विंशतिः चतुर्विंशतिः चतुर्विंशति चौबीस, प्रविचारणाः ३५ना छे प्रविचारणायें हैं ॥ २५ ॥

25. gargles; ear-fill; nasal, aural and ocular medications—these twenty-four are the preparations used in oleation procedure.

अच्छपेयस्तु यः स्नेहो न तामाहुर्विचारणाम् ।

स्नेहस्य स मिषगृष्टः कल्पः प्राथमकल्पिकः ॥२६॥

यः ये जो, स्नेहः स्नेह स्नेह, तु तो तो, अच्छ-पेयः ओछपेय स्नेह स्नेहना पीवानो छे अकेला स्वच्छ रूपमें पिया जाता है, ताम तेने उसको, विचारणाम् विचारणा विचारणा, न आहुः कहेता नहीं कहते, स्नेहस्य स्नेहना स्नेहका, सः कल्पः ते ३६पने इस कल्पको, प्राथमकल्पिकः मुख्य प्रथमकल्प, मिषक वैद्यो छे चिकित्सकोंने, गृष्टः भा-ये छे माना है ॥२६॥

26. An unctuous substance taken purely by itself is not called a "preparation". It is the basis of all the preparations made of unctuous substances.

रसैश्चोपहितः स्नेहः समासव्यासयोगिमिः ।

षड्मिश्रिषष्टिधा संख्यां प्राप्नोत्येकश्च केवलः ॥२७॥

एवमेताश्चतुःषष्टिः स्नेहानां प्रविचारणा ।

ओकर्तुंव्याधिपुरुषान् प्रयोज्या जानता भवेत् ॥२८॥

२५.-नस्तः—नस्तं (ष त.)

„ कर्णाक्षि-कर्माक्षि (छ द.)

२६. मिषगृष्टः—मिषगृष्टिः (क. छ. घ.)

२७. संख्या—संख्याः (द.)

२८. एताः—एताः (त.)

„ प्रविचारणा—प्रविचारणा. (घ.)

„ ओकर्तुं—सात्कर्तुं (झ. ड.)

समास-व्यास-भिहित अने पृथक् समस्त एवं व्यस्त, योनिभिः रूपमा भवेत्वा रूपमं मिले हुए, षडभिः ७ छः, रसैः रसो साधे रसोसे, उपहितः शोभयेत्वा मिला हुआ, स्नेहः च स्नेह स्नेह, त्रिषष्टिषा त्रेसह त्रैमठ, संख्याम् संख्याने प्रकारको, प्राप्नोति प्राप्त करे छे प्राप्त करता है, वेचलः च देवण अन्तः केवल अन्तः, एकः छेक प्रकारने छे एक प्रकारका है. ओक-अध्यास अभ्यास, ऋतु-ऋतु ऋतु, व्याधि-पुरुषान् व्याधि अने पुरुषने रोग और पुरुषोको, जानता भवनारने देना, स्नेहानाम् स्नेहोनी रनेहोकी, एवम ये रीतिरु इम प्रकारसे, एताः आ ये, चतुःषष्टिः चोसह प्रकारनी चौमठ प्रकार की, प्रविचारणा कष्टपना विचारणा प्रयोज्या प्रयोगे कर्त्तव्य शोभ्य प्रयोग योग्य, भवेन् छे है ॥ २७-२८ ॥

27-28. By a process of permutation and combination of the six categories of taste, oleation preparation makes sixty-three varieties while the sure draught of the unctuous substance added to it makes one more. Thus they make sixty-four preparations of oleation in all. They should be prescribed by the physician who is versed in recognising habitus, season, disease and vitality of the patient.

स्नेहस्य त्रिविधा मात्राः—

अहोरात्रमहः कृत्स्नमर्धाहं च प्रतीक्षते ।

प्रधाना मध्यमा ह्रस्वा स्नेहमात्रा जरां प्रति ॥ २९ ॥

प्रधाना प्रधान प्रधान, मध्यमा मध्यम मध्यम, ह्रस्वा अने ह्रस्व और ह्रस्व. स्नेहमात्रा स्नेहमात्रा स्नेहमात्रा, जरां प्रति पथी ७वाभा पचनेमे, कृत्स्नम् संपूर्ण, अहोरात्रम् दिवस अने रात्रि दिनरातकी, महः आषो दिवस दिनभरकी, अर्धाहम् च अने अर्धो दिवस और आधे दिनकी, प्रतीक्षते च छे छे प्रतीक्षा करती है ॥ २९ ॥

29. The maximum, moderate and minimum doses of oleation are the

quantities which take for their digestion twenty-four hours, twelve hours and six hours respectively.

इति तिष्ठः समुद्दिष्टा मात्राः स्नेहस्य मानतः ।
तासां षगोगान् वक्ष्यामि पुरुषं पुरुषं प्रति ॥ ३० ॥

इति आभ उम तरह, स्नेहस्य स्नेहोनी स्नेहोकी, तिष्ठः तिष्ठ तीन, मात्राः मात्राओं मात्राएं, मानतः प्रमाण अनुसार परिमाणमेदसे, समुद्दिष्टाः कही छे कह बी है, पुरुषम् पुरुषम् प्रति प्रत्येक पुरुषने अनु-वक्षीने पुरुष पुरुषके विचारसे तासाम् तेओना इन मात्राओंके, प्रयोगान् प्रयोगे प्रयोगोंको, वक्ष्यामि बवे कहीश कहीगा ॥ ३० ॥

30. Thus have been described the three kinds of doses according to the time they take in digestion. Now I shall relate to you the method of using them for various types of individuals.

उत्तमग्नेहमात्राई पुरुषाः—

प्रभृतस्नेहमित्या ये क्षुत्पिपासासहा नराः ।

पावकश्चोत्तमबलो येषां ये चोत्तमा बले ॥ ३१ ॥

गुल्मिनः सर्पदष्टाश्च विसर्पपिहताश्च ये ।

उन्मत्ताः कृच्छ्रसूत्राश्च गाढवर्चस एव च ॥ ३२ ॥

पित्रेयुरुत्तमां मात्राम्

ये जे जो, नराः पुरुषे पुरुष, प्रभृत-स्नेह-मित्याः स्नेहने अधिक मात्राभां नित्य उपयोग करता होय अधिक स्नेहके नित्य अभ्यासी हैं, क्षुत्-पिपासा-सहा अने तरस भय और प्यामको, सहाः सहन करना होय, सहन करनेवाले हैं, येषाम् च जेओने जिनकी, पावकः ७हरः शि जाडगमि, उत्तमबलः उत्तम भगवाणे होय अधिक बलवान है, ये च अने जेओ एवं जो, बले भगभां शरीरबलमें, उत्तमाः उत्तम होय श्रेष्ठ हैं, जे जे जो, गुल्मिनः गुल्म रोगीओ गुल्मरोगी, सर्पदष्टाः च सर्पथी करगथेका सर्पदष्ट, विसर्प-उपहताः च ३०. प्रयोगान्-प्रयोगम् (ग.)

વિશ્વપ્રી પીડાયેલા વિવર્ણે પીડિત, ઉન્મત્તાઃ ઉન્મત્ત કુષ્ઠમૂત્રાઃ ચ મૂત્રકૃચ્છ્રાણા મૂત્રકૃચ્છ્રી, ગાઢ-વર્ણસઃ ચ એવ અને કાષ્ઠ મળવાળા હોય ઓર કઠિન મળવાળે હો, (તે તેઓએ વે). ઉત્તમામ્ સ્નેહની ઉત્તમ જોડકી ઉત્તમ, માત્રામ્ માત્રા માત્રાકો, પિબેયુઃ પીવી પીવે ॥ ૩૧-૩૨ ॥

31-32. Persons who are habituated to heavy oleation, or hardened to hunger and thirst, who have very strong digestive power, who are very vigorous, and who are suffering from gulma, snake-bite, acute spreading affections, insanity, dysuria and scybalous stools, should take the maximum dose of oleation.

ઉત્તમસ્નેહમાત્રાયા ગુણાઃ---

તસ્યાઃ પાને ગુણાઃકૃણુ ॥

વિકારાઙ્ગમયત્યેષા શીઘ્રં સમ્યક્પ્રયોજિતા ॥૩૩॥
દોષાનુકર્ષિણી માત્રા સર્વમાર્ગાનુસારિણી ॥
વલ્યા પુનર્નવકરી શરીરેન્દ્રિયચેતસામ્ ॥૩૪॥

તસ્યાઃ તેનું ઉત્તમ, પાને પાન કરવાના પાનકે ગુણાનું ગુણે ગુણોંકો, શ્રુણુ સાંભળેા મનો, સમ્યક્ સારી રીતે મલી પ્રકાર, પ્રયોજિતા થેાબયેલી પ્રયુક્ત હુઈ. શીઘ્રમ્ તુરંત તુરંત, વિકારાનું રોગોને રોગોંકો, શમયતિ શાંત કરે છે શાન્ત કરતી હૈ. સર્વમાર્ગ-સર્વમાર્ગમાં મર્વે માર્ગોંમે, અનુસારિણી પ્રસરનારી ફેલનેવાલી, ણ્યા માત્રા આ ઉત્તમ માત્રા યહ પ્રધાન માત્રા, દોષ-દોષોને દોષોંકો, અનુકર્ષિણી હરનારી હરનેવાલી, વલ્યા અલ આપનારી લલ દેનેવાલી, શરીર- તથા શરીર ઓર શરીર, ઇન્દ્રિય-ઇન્દ્રિય ઇન્દ્રિય, ચેતસામ્ અને મનને તથા મનકો, પુનર્નવકરી તાજગી આપનારી છે ફિરસે તાજા કરનેવાલી હૈ ॥ ૩૩-૩૪ ॥

33-34. Now, listen to the benefits of the maximum dose. This dose if properly administered, soon quells the above-mentioned disorders. This maxi-

mum dose is able to pervade every part of the body and draw out all the morbid matter. It is invigorating and revitalizing to the body, senses and the mind.

મધ્યમસ્નેહમાત્રાહાઃ પુરુષાઃ---

અરુષ્કસ્ફોટપિડકાકણ્ઠપામામિરર્દિતાઃ ॥

કુષ્ઠિનશ્ચ પ્રમીદાશ્ચ વાતશોણિતિકાશ્ચ ચે ॥૩૫॥

નાતિબહ્વાશિનશ્ચ મૃદુકોષ્ઠાસ્તથૈવ ચ ॥

પિબેયુર્મધ્યમાં માત્રાં મધ્યમાશ્ચાપિ ચે વલે ॥૩૬॥

ચે ચ અને જેઓ ઓર જો, અરુષ્ક-અરૂંધિકા અરુગિકા, સ્ફોટ- ફેડલા ફોડે, પિડકા- પિડકા પિડકા, કણ્ઠ- ખળવાળ કણ્ઠ, પામામિઃ અને ખસથી ઓર પામામે, અર્દિતાઃ પીડિત પીડિત, કુષ્ઠિનઃ કુષ્ઠવાળા કુષ્ઠી, પ્રમીદાઃ ચ પ્રમેદવાળા પ્રમેહી, વાતશોણિતિકાઃ ચ વાતશ્ચતના રોગીઓ વાતરકકે રોગી, ન-નાતિબહુ-આશિનઃ ચ એવ અહુ વધારે ભોજન ન કરતા હોય તેવા અત્યધિક ખાનેવાળે નહીં, તથા એવ મૃદુકોષ્ઠાઃ ચ મૃદુ ફેડલાવાળા મૃદુ કોષ્ઠવાળે, ચે તથા જેઓ ઓર જો, વલે બળમાં વલમે, મધ્યમાઃ ચ અપિ મધ્યમ હોય મધ્યમ હોં, મધ્યમામ્ તેઓએ સ્નેહની મધ્યમ વે મધ્યમ, માત્રાશ્ચ માત્રા માત્રાકો, પિબેયુઃ પીવી પીવે ॥ ૩૫-૩૬ ॥

35-36. The persons afflicted with boils, vesicles, pimples, pruritus, papules, and similar eruptions; as also persons suffering from dermatosis, anomalies of urinary secretion, rheumatic conditions and those who are not heavy eaters, who are soft-bowelled, and those possessing average vitality, should take the moderate dose.

મધ્યમસ્નેહમાત્રાયા ગુણાઃ---

માત્રૈષા મન્દવિભ્રંશા ન ચાતિબલહારિણી ॥

સુખેન ચ સ્નેહયતિ શોષનાર્થે ચ યુજ્યતે ॥૩૭॥

૩૫. અરુષ્ક-અરુષ્કાઃ (અ.)

मन्दविभ्रंशा च अल्प व्यापतिवाणी अल्प व्यापति-
वाली, न च अतिबलहारिणी अने भलने अतिशय न
हर्नारी और बलको अतिशय न हरनेवाली, एषा आ
यह, मात्रा मात्रा मात्रा, सुखेन सुभथी सुखसे, स्नेहयति
स्नेहन करे छे स्नेहन करती है, शोधनार्थं च अने
शोधन भाटे एवं शोधनके लिए, युज्यते योज्य छे
प्रयुक्त होती है ॥ ३७ ॥

37. This dose is not attended with
severe complications. It does not
reduce the strength very much, con-
duces to oleation with ease, and is
prescribed for purification.

हस्वस्नेहमात्रार्हाः पुरुषाः

ये तु वृद्धाश्च बालाश्च सुकुमाराः सुखोचिताः ।
रिक्तकोष्ठत्वमहितं येषां मन्दाग्नयश्च ये ॥ ३८ ॥
ज्वरातीसारकासाश्च येषां चिरसमुत्थिताः ।
स्नेहमात्रां पिबेयुस्ते ह्रस्वां ये चावरा बले ॥ ३९ ॥

ये तु वृणी नेओ फिर जो, वृद्धाः च वृद्ध वृद्ध,
बालाः च भालक बालक, सुकुमाराः सुकुमार सुकुमार,
सुखोचिताः च सुभाभासी होय छे जो सुखके अभ्यासी
है, वेषाम् नेओने जिनको, रिक्तकोष्ठत्वम् भाली कोठ
कोठका बाली रहना, अहितम् अहितकर छे पीडाकर
होता है, ये च नेओ जो, मन्दाग्नयः मन्दाग्निवाण होय
छे मन्दाग्निवाले है, वेषाम् च नेओने और जिनहें, ज्वर-
ज्वर ज्वर, अतीसार-अतिसार अतीसार, कासाः अने
भांसी और खांसी, चिरसमुत्थिताः लांभा वज्रतथी
उपज धधेलां होय छे दीर्घकालसे हुई हो, ये च अने
नेओ और जो, बले अवराः भजभां नभण होय छे
बलमें हीन हों, ते तेओओ वे, ह्रस्वाम् ह्रस्व ह्रस्व,
ह्रस्वाम् स्नेहनी मात्रा स्नेहकी मात्राको, पिबेयुः
पीवी पीवें ॥ ३८-३९ ॥

38-39. Those who are old, young,
delicate given to easeful life, to whom
the emptiness of bowels is unwhole-
some, whose digestive fire is low,
who suffer from chronic fever, dia-

rrhea or cough and are of low vita-
lity, should take the minimum dose.

हस्वस्नेहमात्राया गुणा —

परिहारे सुखा चैषा मात्रा स्नेहनबृंहणी ।

वृष्या बल्या निराबाधा चिरं चाप्यनुवर्तते ॥ ४० ॥

एषा च आ यह, मात्रा मात्रा मात्रा, परिहारे
परहेजभां परहेजमें, सुखा सुभय छे सुगम है, स्नेहन-
स्नेहन स्नेहन, बृंहणी अने भृंहण और बृंहण करनेवाली
वृष्या वृष्य छे वृष्य है, बल्या भल आपनाये
बलकारक है, निराबाधा उपप्रवर्तित छे उपप्रवर्तित
है, चिरम् अने चिरकाल सुधी एवं दीर्घकाल तक, अपि
च पक्षु मी, अनुवर्तते उपयोगभां लक्ष शक्य छे
वरती जा सकती है ॥ ४० ॥

40. This dose needs little after-care,
conduces to oleation, is roborant,
virilific, invigorating, harmless and
can be used for a long time.

घृतपानार्हाः—

वातपित्तप्रकृतयो वातपित्तविकारिणः ।

चक्षुःकामाः क्षताः क्षीणा वृद्धा बालास्तथाऽबलाः ॥

आयुःप्रकर्षकामाश्च बलवर्णस्वरार्थिनः ।

पुष्टिकामाः प्रजाकामाः सौकुमार्यार्थिनश्च ये ॥ ४१ ॥

दीप्योजःस्मृतिमेधाग्निबुद्धीन्द्रियबलार्थिनः ।

पिबेयुः सर्पिरार्ताश्च दाहशस्त्रविषाग्निमिः ॥ ४२ ॥

ये च नेओ जो, वातपित्त- वात अने पित्तनी
वात और पित्तकी, प्रकृतयः प्रकृतिवाण प्रकृतिवाले,
वातपित्त- वात तथा पित्तना वात तथा पित्तके, विकारि-
रिणः रोगवाण रोगी, चक्षुःकामाः नेत्रोने सारं शभवा
भृंहण चक्षुको अच्छी रखनेकी कामनावाले, क्षताः छे-
क्षतवाण उरक्षती, क्षीणाः क्षीण क्षीण, वृद्धाः वृद्ध
वृद्ध, बालाः भालक बालक, तथाऽबलाः दुर्भल दुर्बल,
आयुः- प्रकर्ष- दीर्घायुष्मन् दीर्घायुकी, कामाः भृंहणवाण
इच्छावाले, बल-वर्ण- सारं भल-वर्ण अच्छे बल-वर्ण,

४१. तथाऽबलाः—बहुप्रजाः (ग. प.)

४२. दीप्योजः—दीप्तोजः (त.)

स्वार्थिनः अने स्वर्ने आहनारा और खरको चाहने-
वाले, पुष्टिकामाः पुष्टिनी धृञ्छावाणा पुष्टिकी इच्छावाले,
प्रजाकामाः प्रजानी धृञ्छावाणा संतानकी चाहवाले,
सौकुमार्य-सुकुमारतानी सुकुमारताको, अर्थिनः च धृञ्छा-
वाणा चाहनेवाले, दीप्ति-कान्ति कान्ति, ओजः- ओज
ओज, स्मृति- स्मरणना अगनी स्मृतिके बल, मेधा-
धारणना अगनी मेधाके बल, अग्नि- ज्वरानिना अगनी
जठराग्निके बल, बुद्धि- बुद्धिना अगनी बुद्धिके बल,
इन्द्रिय-बल- अने धृञ्छावाणा अगनी और इन्द्रियबलकी,
अर्थिनः धृञ्छावाणा इच्छावाले, दाह- अने दाह और
दाह, शस्त्र- शस्त्र शस्त्र, विष-अग्निभिः विष अने आग्नयुः
विष तथा अग्निसे, आर्ताः च पीडायेष्टा होय पीडित
हों, (ते ते भाषुसे अने वे मनुष्यां), सर्पिः धी धी, पिबेयुः
पीबु पीबें ॥ ४१-४२ ॥

41-43. Those who are of vata and pitta habitus or suffering from vata and pitta disorders, those who are keen on preserving their eye-sight, those who are injured, wasted, old, young or weak, who are desirous of longevity, improvement in strength, complexion, voice, plumpness, progeny, youthfulness and increase of brightness, lustre, memory, talent, vital heat, understanding and power of the senses, those afflicted with heat and those that are injured by weapons, poison and fire should quaff ghee.

तैलपानार्हाः—

प्रवृद्ध-श्लेष्ममेदस्काश्चलस्थूलगलोदराः ।

वातव्याधिमिरावष्टां वातप्रकृतयश्च ये ॥ ४४ ॥

ये जे जो, प्रवृद्ध- वृद्धी गयेष्टा बड़े हुए, श्लेष्म-
क्षे कफ, मेदस्काः अने मेदवाणा और मेदवाले, चल-
स्थूलगलोदराः गलां
अने पेटवाणा गला और पेटवाले, वात- वातना वातकी,

४४. केयकेरकाः-मेदःकेयकाः (न. च.)

व्याधिमिः शरीरकी व्याधिसे, आविष्टाः पीडायेष्टा पीडित,
वातप्रकृतयः च अने वात प्रकृतिवाणा होय और वात-
प्रकृतिवाले हों ॥ ४४ ॥

44. Those who have kapha and fat in excess, who have pendulous and fatty neck and belly, who are overcome by vata disorders, who are of vata habitus;

बलं तनुत्वं लघुतां दृढतां स्थिरगात्रताम् ।

स्निग्धश्लक्ष्णतनुत्वकां ये च काङ्क्षन्ति देहिनः ॥ ४५ ॥

कामकांष्टाः क्रूरकोष्ठास्तथा नाडीमिरर्दिताः ।

पिबेयुः शीतले काले तैलं तैलोचिताश्च ये ॥ ४६ ॥

ये च जे और जो, देहिनः मनुष्ये मनुष्य, बलम्
अथ बल, तनुत्वम् कृशता पतलापन, लघुताम् लघुता
लघुता, दृढताम् दृढता दृढता, स्थिरगात्रताम् अने
गात्रेनी स्थिरता और अंगोकी स्थिरता, स्निग्ध- तथा
स्निग्ध एवं स्निग्ध, श्लक्ष्ण- सुखाणी श्लक्ष्ण, तनु तथा
पातणी एवं पतली, त्वक्ताम् आभडीवाणापणुने त्वचा-
वालापनकी, काङ्क्षन्ति धृञ्छे छे चाहते हैं, ये च अने जे
और जो, कामकांष्टाः क्रूर कोष्ठाः क्रूर कोष्ठावाणा क्रूर कोष्ठवाले, तथा
नाडीमिः नाडीमयुक्ती नाडीमयुक्तीसे, अर्दिताः पीडायेष्टा
होय पीडित हों, तैलोचिताः च अने तैलना अभ्यासी
होय और तैलके अभ्यासी हों, (ते तेओये वे), शीतले
शीत शीत, काले कालमां कालमें, तैलम् तैल तैल,
पिबेयुः पीबु ओये पीबें ॥ ४५-४६ ॥

45-46. who desire strength, leanness, lightness, firmness, stability of limbs, and elastic, smooth and thin skin, who are infected with intestinal worms, who are hard-bowelled, suffering from sinuses or fistulas and accustomed to oils, should quaff oil in the cold season.

४५. दृढता स्थिरगात्रताम्-स्थिरतां दृढगात्रताम् (च.)

४६. शीतले काले-शीतकाले वे (च.)

वसायानार्हः —

वातातपसहा ये च रुक्षा भाराध्यकशिंताः ।
संशुष्करेतोदधिरा निष्पीतकफमेदसः ॥४७॥
अस्थिसन्धिसिराक्कायुर्मर्मकोष्ठमहारजः ।
बलवान्मरुतो येषां क्षानि चावृत्य तिष्ठति ॥४८॥
महश्चाग्निबलं येषां वसासात्प्याश्च ये नराः ।
तेषां स्नेहयितव्यानां वसापानं विधीयते ॥४९॥

ये च जे जो, वात-वातप- वात तथा तडाका वायु और धूपको, सह्यः सहन करना सहन करनेवाले, रुक्षाः रुक्ष रुक्ष, भार-अध्व- भार उठाववाली अथवा पंथ करनाथी भार उठानेसे अथवा मार्ग पर अधिक चलनेसे कर्षिताः कुश थथेला कुश बने हुए, संशुष्करेतः- सुखा-थेला शुष्क सुखे वीर्य, रुधिराः अने रुधिरवाला और खूनवाले, निष्पीत- क्षीय थथेला क्षीण, कफ- कफ, मेदसः तथा मेदवाला होय और मेदवाले हों, अस्थि-ह्लासां अस्थि, सन्धि- सांधा सन्धि, सिरा- सिरा सिरा, स्नायु- स्नायु लायु, मर्म- मर्मस्थान मर्म, कोष्ठ- अथवा क्रीडाभा कोष्ठमें, महारुजः भार पीड़ावाला होय बड़ी वेदना-वाले हों, येषाम् च अने जेओने और जिनमें, बलवान् यणवान् बलवान्, मासतः वायु वायु, क्षान्ति श्रोतीने श्रोतोंको, आबुत्य ढांडीने आच्छादित करके, तिष्ठति रहेतो होय रहता हो, येषाम् च जेओनुं जिनका, अग्नि-बलम् अग्नियण अग्निबल, महत् महान होय महान हो, ये च तथा जे तथा जो, नराः मनुष्ये मनुष्य, वसा-साम्याः वसाना साम्यवाला होय वसाके अभ्यासी हों, तेषाम् ते मनुष्येने उन मनुष्योंको, स्नेहयितव्यानाम् जे तेओ स्नेहन थेअय होय तो यदि वे स्नेहनके योग्य हों तो, वसापानम् वसा-पान वसाका पान, विषीयते- करावाय छे कराया जाता है ॥ ४७-४९ ॥

47-49. Those who are inured to severe wind and sun and who are dry, emaciated by load-carrying and way-faring, whose semen, blood, kapha and fat have decreased, who have severe pain in the bones, joints, vessels, muscles, vital parts and alimentary tract and in whom the highly

provoked vata, becoming localized, has obstructed the various orifices of the body; those whose digestive power is very great and to whom animal fat is homologatory—in all these cases where oleation is indicated animal fat is prescribed.

मज्झपानार्हाः - --

दीप्ताग्रयः क्लेशसहा घस्मराः स्नेहसेविनः ।
वातातार्ताः क्रूरकोष्ठाश्च स्नेष्टा मज्जानमामुयुः ॥५०॥
येभ्यो येभ्यो हितो यो यः स्नेहः स परिकीर्तितः ।

दीक्षाप्रथमः प्रदीप्त अग्निवाणा प्रवीत अग्निवाले,
क्लेशसह्यः क्लेश सहन करनारा क्लेश सहनेवाले,
घस्मराः अशु आनार बहु खानेवाले, स्नेहसेविनः स्नेहनु
सेवन करनारा स्नेहसेवी, वातार्ताः वातरोगपीडित
वातरोगी, क्रूरकोष्ठाः क्रूर केशवाणा क्रूर कोष्ठवाले, स्नेहाः
स्नेह देने स्नेहने देने शीघ्र अनुशीघ्र और स्नेहनयोग्य
मनुष्यों, मज्जानम् मज्जानु मज्जाको, आप्नुयुः सेवन
करवु पीवे, यः यः स्नेहः ने ने स्नेह जो जो स्नेह,
येभ्यः येभ्यः नेने नेने जिनके जिनके लिए, हितः
हितकर छे हित है, सः ते वह, परिकीर्तितः उछी
देआछी छे कहा गया है ॥ ५०-५०३ ॥

50-50½. Those whose digestive fire is very active, who are inured to hardships, who are gluttonous, habitual takers of oleation, afflicted with vata, hard-bowelled and who need oleation, should use marrow for oleation. Thus has been described each group of oleation, as also which group is useful to which sort of patient.

स्नेहनस्य प्रकर्षः —

स्नेहनस्य प्रकर्षो तु सप्तरात्रत्रिरात्रकौ ॥ ५१ ॥

सप्त-सात सात, रात्र-रात्रि रात्रि, त्रि-अने त्रिषु
और तीन, रात्रकौ रात्रि रात्रि, तु ते। तो, स्नेहमस्य
स्नेहननी स्नेहननी, प्रकचौ अवधि छे अवधि है ॥ ५१ ॥

51. There are two courses of oleation; one of seven days and the other of three days.

के स्नेह्याः—

स्वेद्याः शोधयितव्याश्च रुक्षा वातविकारिणः ।

व्यायाममद्यस्त्रीनित्याः श्लेष्माः स्युर्ये च चिन्तकाः॥५२॥

वे जेओ जो, स्वेद्याः स्वेदनयोग्य स्वेदनयोग्य,
शोषयितव्याः अंशोधनयोग्य संशोधनयोग्य, रुक्षाः
रुक्ष रुक्ष, वातविकारिणः च वातरोगी वातरोगी, व्याधाम-
न्ने व्याधाम गौर व्यायाम, मद्य-मद्य मद्य, क्नी-अने
क्नीनुं क्नीका, नित्याः नित्य सेवन करना नित्य सेवन
करनेवाले, चिन्तकाः च तेभ्य चिंतनशील होय चिंतन
करनेवाले हों, (ते तेओ वे), स्नेद्याः स्नेहनयोग्य लेहनके
योग्य, स्युः छे हैं ॥ ५२ ॥

52. Oleation is indicated in those who are to undergo sudation or purification procedures, those who are dehydrated, suffering from vata disorders, those who are addicted to exercise, wine and women, and those who are given to constant thinking.

के न स्नेह्याः ---

संशोधनादृते येषां रूक्षणं संप्रवक्ष्यते ।

न तेषां स्नेहनं शस्तमुत्सन्नकफमेदसाम् ॥ ५३ ॥

तेषाम् ज्ञेयानुं जिनके, रक्षणम् रक्षयुं कर्तव्यं
विधान रक्षण करनेका विधान, संप्रबक्ष्यते आगण उपर
उद्देवाम् आवशे आगे कहा जायगा, उत्सन्न-कफ-
मेदसाम् ज्ञेयानुं उक् तथा मेद वृद्धि पाभ्यां हेम
और जिनमें कफ तथा मेद बढ़े हुए हों, तेषाम् तेजानुं
उनका, संशोधनात् संशोधन संशोधनके, कृते विना
बिना, स्नेहनम् स्नेहन स्नेहन करना, वास्तव्य न प्रशस्त
,नर्था प्रशस्त नहीं ॥ ५३ ॥

53. Oleation is contra-indicated in those who have been advised

५३. संप्रवक्ष्यते-संप्रचक्ष्यते (ग.)

dehydration therapy without the purificatory procedure and for those in whom kapha and vata have increased.

अभिष्यणाननशुदा नित्यमन्दाग्रयश्च ये ।

तृष्णामर्च्छापरीताश्च गर्भिण्यस्तालुशोषिणः ॥५४॥

ये गेभने जिनके, गमिष्वग्ण-जानन-गुदाः भुभ् अने गुद्वारथी आव् थता होय मुख और गुदासे कफरूप द्रवका स्राव होता हो, नित्य-गेओ नित्य जो नित्य, मन्दाग्नयः च भंद् अग्निवाया होय मन्दाग्निवाले, तृष्णा-अने तृप्त्वा और तृष्णा, मूर्च्छा- तथा भूयर्थांसी तथा मूर्च्छसि, परीताः च युक्त होय तेओनुं पीडित हों उनक, गमिष्वः गमिष्वी स्त्रीओनुं गमिणी स्त्रियोंका, तालु-शोषिणः तेभ्यः तालुशोषवाया एवं तालुशोषी ॥५४॥

54. To them who have profuse mucus-discharge from the mouth or rectum, who have constantly low digestive fire, who are overcome by thirst and fainting, to a gravida, to those who have parched palate;

अन्नद्विषश्छर्दयन्तो जठरामगरार्दिताः ।

दुर्बलाश्च प्रतान्ताश्च स्नेहग्लाना मदातुराः ॥ ५५ ॥

न स्नेहा वर्तमानेषु न नस्तोषस्ति कर्मसु ।

ओहपानात् प्रजायन्ते तेषां रोगाः सुदारुणाः ॥५६॥

अजद्विषः अजद्वेषी अजसे द्वेषी, छर्दयन्तः छिद्यती कर-
नारा वमिसे पीडित, जठराम- उदरराग-आभद्रोप उदरराग-
आमदोष, गरादिताः अने कृत्रिम विषयी पीडादा होय
और गरसे पीडित, दुर्बलाः च दुर्बल दुर्बल, प्रतान्ताः
च कंठार्ध गयेला क्रमयुक्त, स्नेहलानाः स्नेहद्वेषी स्नेह-
द्वेषी, मदानुरागः अने भद्रधी पीडाता मनुष्यानु और
मदसे पीडित मनुष्योंका, न स्नेहाः स्नेहन करवुं न जोधकी
स्नेहन नहीं करना चाहिए, नस्तः- नस्त नस्त, बस्ति- अने
अस्ति और बस्ति, कर्मसु कर्मो कर्मो, वर्तमानेषु आद्यतां
होय त्पारे होते रहने पर, न स्नेहन करवुं योग्य

५५ छर्दयन्तः—वमन्तश्च (ग. व.)

॥ जठरामनरादिताः—ये चान्ये जठरादिताः (प.)

” ” ” - दुर्बलातिप्रमीताश्च (प.)

नथी स्नेहन नहीं करना चाहिए, तेजाब तेजीने इनको, स्नेहपात्रात् स्नेहयान्थी स्नेहपान करानेसे, झुदाङ्गाः अति दारुण, रोगाः रोग, प्रजायन्ते उत्पन्न थाय छे उत्पन्न होते हैं ॥ ५५-५६ ॥

55-56. who have repulsion for food, vomiting, to those who are afflicted with the diseases of the stomach, chyme disorders and chronic poisoning, to those who are weak and excessively attenuated, to those who have disgust for oleation. who are suffering from chronic alcoholism, and to those who are undergoing procedure of nasal medication or enema, oleation should not be given for otherwise the patient is liable to contract dreadful diseases.

अस्तिगन्धस्य लक्षणम्—

पुरीषं ग्रथितं रुक्षं वायुरप्रगुणो मृदुः ।

पक्ता खरत्वं रौक्ष्यं च गात्रास्यास्तिगन्धलक्षणम् ॥५७॥

पुरीषम् मलकी, ग्रथितम् अंगुष्ठेदे। गात्रोका होना, रुक्षम् तथा रुक्ष होवे। तथा मलका रुखा होना, वायु-वायु वायुका, अग्रगुणः अनुज्ञाभन होवे। अनुलो-मन न होता हो, पक्ता जठराग्नि जठराग्निका, मृदुः मंद होवे। मंद होना, गात्रस्य अंगुं शरीरका, खर-त्वं अरपक्षुं खर, रौक्ष्यम् च अने रुक्षपक्षुं होवुं और रुखा होना, अस्तिगन्ध-ओ अस्तिगन्धना वे अस्ति-गन्धके, लक्षणम् लक्षण छे लक्षण है ॥ ५७ ॥

57. Stools remaining scybalous and dry, the vata not becoming regulated, the digestive power remaining weak, roughness and dryness of limbs persi- sting—all these are the signs of under-oleation.

५७ वायुरप्रगुणो—वायुरप्रगुणो (ठ.)

स्तिगन्धस्य लक्षणम्—

वातानुलोम्यं दीप्तोऽग्निर्वर्चः स्तिगन्धमसंहतम् ।
मार्दवं स्तिगन्धता चाङ्गे स्तिगन्धानामुपजायते ॥५८॥

स्तिगन्धानाम् अनुष्मोने स्नेहन करवाभा आवता मनुष्योंके स्तिगन्ध होने पर, वात-वायुनी वातकी, वायुलोम्यम् अनुलोमता अनुलोमता, अग्निः जठराग्नि जठराग्निका, दीप्तः प्रदीप्त थवे। दीप्त होना, वर्चः मलका, स्तिगन्धम् स्तिगन्ध स्तिगन्ध, असंहतम् अने ठीके एवं ठीका होना, अङ्गो तथा शरीरभां शरीरका, मार्दवम् डोमलता कोमल, स्तिगन्धता च तथा स्तिगन्धता तथा चिकना होना, उपजायते उत्पन्न थाय छे होते हैं ॥ ५८ ॥

58. The vata becoming regulated, the gastric fire becoming activated, the stools being unctuous and loose, the body becoming soft and smooth, these are the signs of successful oleation.

अतिस्तिगन्धस्य लक्षणम्—

पाण्डुता गौरवं जाड्यं पुरीषस्याविपक्वता ।

तन्म्रीरुचिरुच्छेदः स्यादतिस्तिगन्धलक्षणम् ॥५९॥

पाण्डुता पांडुता पाण्डुता, गौरवम् शरीरम् शरीर-पक्षुं शरीरका भारीपन, जाड्यम् जठराग्नि जठरा, पुरीषस्य मलकी मलका, अविपक्वता अविपक्वता कषापन, तन्म्रीः तन्म्री तन्म्री, अरुचिः अरुचि अरुचि, उच्छेदः श्लेष्म आववी जी मचलाना, अतिस्तिगन्ध-ओ अतिस्तिगन्धनुं अतिस्तिगन्धका, लक्षणम् लक्षण लक्षण, स्यात् छे है ॥ ५९ ॥

59. Pallor, heaviness, dullness, undigested condition of stools, torpor, anorexia and retching are the signs of over-oleation.

५८. असंहतम्—असंहतम् (झ.)

मार्दवं स्तिगन्धता चाङ्गे—मृदुत्वं देहकोष्ठानाम् (प.)

५९. गौरवं—सदनं (ब. ब.)

तन्म्रीरुचि—तन्म्री सारुचि (ब.)

तन्म्रीरुचिरुच्छेदः—उच्छेदः वातचित्तान्ना (ब. प.)

स्नेहपाने पूर्वकम्—

द्रवोष्णममिम्यन्दि भोज्यमक्षं प्रमाणतः ।

नातिस्निग्धमसंकीर्णं श्वः स्नेहं पालुमिच्छता ॥६०॥

श्वः ७० दिवसे जिस दिन, स्नेहम् स्नेह स्नेह, पालुम् पीवाने पीनेकी, इच्छता ७० दिवसा मनुष्ये इच्छावाला मनुष्य, द्रवोष्णम् आगरे दिवसे प्रवाही-गरभ उससे पहले दिन द्रव-गरम एवं, अनमिम्यन्दि तथा अभिम्यन्दि नहिं ऐवुं जो अमिम्यन्दि न हो, नातिस्निग्धम् अति स्निग्ध नहिं ऐवुं अतिस्निग्ध न हो, असंकीर्णम् अने ७० भां आत्रां ६० दिवसां न थायां होय ऐवुं और जिसमें बहुतसे द्रव्य न मिले हों ऐसे, अक्षम् अक्ष अक्षको, प्रमाणतः भोज्य प्रमाथुर्मा मात्रामें, भोज्यम् आहुं खाये ॥ ६० ॥

60. A person desirous of taking oleation the next morning, should take in due measure, diet which is liquid, hot, not provocative of kapha, not very unctuous and not promiscuous.

संशोधनसंशमनस्नेहयोः पानकालः—

पिबेत् संशमनं स्नेहमक्षकाले प्रकांक्षितः ।

शुद्धयर्थं पुनराहारे नैशे जीर्णे पिबेन्नरः ॥६१॥

नरः भाक्षुसे मनुष्यको, संशमनम् संशमन संशमन, स्नेहम् स्नेह स्नेह, अक्षकाले ७० दिवस समय, अक्षके समय,

६१. पतच्छकोकानन्तरम्—

केम्पणा स्नेहमिम्नं रुच्यते पवि मारुतः ।

तेनांगमदौ हृच्छं परिकर्तिष्य जायते ॥ १ ॥

सवाता, वृणतोयस्य प्रागुण्य स्नेहनादपि ।

वात्पिम्यन्दि स्नेहे कफे च प्रविलाबिते ॥ २ ॥

केम्पवातानुकोम्बायं तुष्णाब्जं स्नेहपाचनम् ।

स्नेहे तस्मादजीर्णं तोयमुष्णं न दुष्यति ॥ ३ ॥

स्वल्पस्नेहं दिलेप्या तु जीर्णे स्नेहे च भोजनम् ।

शुद्धं स्नेहतिष्ठेन कृच्छरीतरसेन वा ॥ ४ ॥

उद्गारसंप्रदुष्यर्थं स्वल्पमुष्णाम्बु पाययेत् ।

शोषस्ताम्बोष्ठजिह्वा क्षेपणं कर्णयोरपि ॥ ५ ॥

दीनस्वरत्वं तुष्णा च प्रसेको वदनस्य च ।

अंबोष्ठेष्टनं सादो क्लानिस्तृण्य दय च ।

जीर्णे स्वात् कृष्णं स्नेहे परीक्षेयं यथा परा ॥ ६ ॥

इत्यधिकः पाठः (ग. व. प.) पुस्तकेषु ।

प्रकांक्षितः भूय वाञ्छी होय त्वां भूय लगने पर, पिबेत् पीवे पीना चाहिए, शुद्धयर्थम् शुद्धिने भाटे संशोधनके लिए, पुनः वशी फिर, नैशे रात्रिने रात्रिके, आहारे आहार के, जीर्णे पथी अथ त्वां जीर्ण होने पर, पिबेत् पीवे पान करना चाहिए ॥ ६१ ॥

61. The sedative dose of oleation may be taken at the usual time of meal if a person is hungry, while the purificatory dose should be taken after the night-meal has been completely digested.

स्नेहपीते हिताहितम्—

उष्णोदकोपचारी स्याद्ब्रह्मचारी क्षपाशयः ।

शक्नुमूत्रानिलोद्गारातुदीर्णोश्च न धारयेत् ॥६२॥

व्यायाममुच्चैर्वचनं क्रोधशोकौ हिमातपौ ।

वर्जयेदप्रवातं च सेवेत शयनासनम् ॥६३॥

स्नेहं पीत्वा नरः स्नेहं प्रतिभुञ्जान एव च ।

स्नेहमिथ्योपचारादि जायन्ते दादणा गदाः ॥६४॥

स्नेहम् स्नेह स्नेह, पीत्वा पीत्वा आदि पी कर, स्नेहम् ते ७ दिवसे पुनः स्नेहने उसी रोज पुनः स्नेहका, प्रतिभुञ्जानः च एव उपभोग करने उपयोग करनेवाला, नरः भाक्षुसे मनुष्य, उष्णोदक- गरभ पाथुर्भी गरम जलका, उपचारी व्यवहार करनेवाला, ब्रह्मचारी ब्रह्मचर्य पाणनार ब्रह्मचारी, क्षपाशयः रात्रि- ७० सुनार रात्रिमें ही सोनेवाला, स्वात् थुपुं अर्धो होना चाहिए, उदीर्णान् उदीर्णार्थं थयेना उपस्थित, शक्नु- आडा मल, मूत्र- पेशाथ मूत्र, अनिल- वायु

६४ नरः—नरे (द.)

६४. पतच्छकोकानन्तरम्—

प्रकांक्षा कषुतांगाना वचोमूत्रानुलोमता ।

न क्रमो न च निष्पन्दो न क्लानिर्न च गौरवम् ॥ १ ॥

न स्नेहगन्ध उद्गारः स्नेहितस्योपजायते ।

जीर्णे स्वाच्छुष्ण स्नेहे तत्परीक्षार्थमुपतः ॥ २ ॥

उद्गारसंप्रदुष्यर्थमल्पमुष्णाम्बु पाययेत् ।

शुद्धोद्गारविशुद्धिश्च नोद्गारो जायते पुनः ।

पतदेव शरीरस्य स्नेहमिच्छत्य कृष्णम् ॥ ३ ॥

इत्यधिकः पाठः (ग. प.) पुस्तकेषु ।

अपान वायु, उद्गारान् च अने औड्कारने एवं उद्गारका, न न न, भारयेत् शैक्या रोके, व्यायामम् व्यायाम व्यायाम, उचैः-वचनम् भेदधै भेदधुं ऊंचे बोलना, क्रोध-कोषी क्रोध-शैक्य क्रोध-गोक, हिम-जातपौ ८१६ अने तड्डाने। सरवी और धूपको, वर्जयेत् त्याग करवे। छोड देवे, अग्र-वातम् निर्वात स्थानभां निर्वात स्थानमें, ज्ञयन-वासनम् च सेवेत सुपुं तथा भेसपुं सोना और बैठना चाहिए, हि ३२५६ क्यौंकि, स्नेह-स्नेहना स्नेहके, मिथ्योपचारान मिथ्याप्रयोगशी मिथ्या उपचारसे, दारुणाः दारुणः दारुण दारुण, गदाः शैक्य रोग, जायन्ते थाय छे होते ६२-६४

62-64. He should use only warm water, observe celibacy, sleep only at night, refrain from suppressing the urges of feces, urine, flatus and eructation, avoid physical exercise, loud speaking, anger, grief, severe cold and sunshine, and should sleep and sit in a place free from draughts. Such is the regimen to be observed after and during the oleation course. Severe disorders ensue from wrongful regimen during oleation procedures.

मृदुकोष्ठबोर्लक्षणम् -

मृदुकोष्ठक्षिरात्रेण क्षिप्रत्यच्छोपसेवया ।

क्षिप्रति क्रूरकोष्ठस्तु सप्तरात्रेण मानवः ॥ ६५ ॥

अच्छोपसेवया डेवण स्नेहपानशी केवल स्नेहपानसे, मृदुकोष्ठः मृदु डेवणाणे। मृदुकोष्ठ, मानवः पुरुष पुरुष, क्षिरात्रेण त्रयु रात्रिभां तीन रात्रिमें, क्षिप्रति स्निग्ध अने छे क्षिप्र होता है, क्रूरकोष्ठः अने क्रूर डेवणाणे। और क्रूर कोष्ठवाला पुरुष, तु ते। तो, सप्तरात्रेण सात रात्रिभां सात रात्रिमें, क्षिप्रति स्निग्ध अने छे स्निग्ध होता है ॥ ६५ ॥

65. A soft-bowelled person gets oleated in three days by using pure oleation-substances while a hard-bowelled person takes seven days to get oleated.

गुडमिश्रुरसं मस्तु क्षीरमुल्लोडितं वधि पायसं कृशरां सर्पिः काश्मर्यत्रिकलारसम् ॥ ६६ ॥

द्राक्षारसं पीलुरसं जलमुष्णमथापि वा ।

मद्यं वा तरुणं पीत्वा मृदुकोष्ठो विरिच्यते ॥ ६७ ॥

गुडम् गेण गुड, इक्षुरसम् शेरडीने। रस इक्षुरस, मस्तु भरतु मस्तु, क्षीरम् दूध दूध, उल्लोडितम् भधित मथा हुभा, वधि दही दही, पायसम् दूधपाक खीर, कृशराम कृशरा खिचडी, सर्पिः धी धी, काश्मर्य-शिव-लूनां इण गांभारीका फल, त्रिकला-अने त्रिद्वाने। और त्रिकलाका, रसम् रस रस, द्राक्षारसम् द्राक्षारस द्राक्षारस, पीलुरसम् पीलुरस पीलुका रस, अथ अपि वा अथवा अथवा, उष्णम् गरम गरम, जलम् पाणी पानी, तरुणम् वा अथवा नपुं अथवा ताजा, मद्यम् मद्य मद्य, पीत्वा पीने पीनेसे, मृदुकोष्ठः मृदु डेवणाणे। मृदु कोष्ठवालेको, विरिच्यते रेथ धागे छे विरेचन होता है ॥ ६६-६७ ॥

66-67. Gur, sugar-cane juice, curds, water, milk, churned curds, pudding, kedgeree, ghee, juices of white teak and the three myrobalans, grape juice, juice of toothbrush tree, warm water or fresh wine—a soft-bowelled person is purged by a draught of any one of these.

विरेचयन्ति नैतानि क्रूरकोष्ठं कदाचन ।

भवति क्रूरकोष्ठस्य ग्रहण्यत्युत्थणानिला ॥ ६८ ॥

एतानि छे द्रव्यो ये द्रव्य, क्रूरकोष्ठम् क्रूर डेवणाणे। क्रूर कोष्ठवालेको, कदाचन कदी पक्ष कमी, न विरेचयन्ति रेथ धागाउतां नधी विरेचन नहीं लाते, क्रूरकोष्ठस्य क्रूर डेवणाणानी क्रूरकोष्ठवालेकी, ग्रहणी ग्रहणी ग्रहणी, अत्युत्थण-अति प्रथल अति प्रबल, अनिला वात-युक्त वातप्रधान, भवति होय छे दोती है ॥ ६८ ॥

68. These will however fail to purge the hard-bowelled person. The

६६. उल्लोडितं - उन्मथितं (प.)

॥ कृशरां - कृमरां (ब. ड. त.)

६८. ग्रहण्यत्युत्थणा-ग्रहणी इत्युत्थणा (ग.)

assimilative organs of a hard-bowelled person are affected by excess of vata.

उदीर्णपित्ताऽल्पकफा ग्रहणी मन्दमारुता ।

मृदुकोष्ठस्य तस्मात् स सुविरेच्यो नरः स्मृतः ॥६९॥

मृदुकोष्ठस्य मृदुकोष्ठवाणानी मृदुकोष्ठ पुरुषकी, ग्रहणी अक्षुणी ग्रहणीमें, उदीर्णपित्ता प्रवृद्ध पित्तवाणी पित्त प्रबल, अल्पकफा अल्प कफवाणी और कफ अल्प, मन्दमारुता अने मन्द वातयुक्त होय छे एवं वायु मंद होती है, तस्मात् तेषां इस लिए, सः ते वह, नरः पुरुषने पुरुषको, सुविरेच्यः सहैक्षार्थी रेच लागे तेने सुगमतासे विरेचन लगे बैसा, स्मृतः कह्यो छे कहा है ॥६९॥

69. The assimilative organs of a soft-bowelled person are affected by excess of pitta, a meagreness of kapha and mildness of vata; hence such a man is said to be easily purgeable.

स्नेहपाने तृष्णोपद्रवविक्रिप्ता --

उदीर्णपित्ता ग्रहणी यस्य चाग्निबलं न हत् ।

भस्मीभवति तस्याशु स्नेहः पीतोऽग्नितेजसा ॥७०॥

यस्य जेनी जिसकी, ग्रहणी अक्षुणी ग्रहणीमें, उदीर्णपित्ता पित्त वधेयुं होय ओवी पित्त प्रबल हो, अग्निबलम् च अने जेनुं अग्निबल और जिसका अग्निबल, महत् महान होय महान हां, तस्य तेषु उस पुरुषने, पीतः पीधेयो पिया हुआ, स्नेहः स्नेह स्नेह, अग्नितेजसा अग्निना तेजसी अग्निके तेजसे, आशु सत्वर शीघ्र, भस्मीभवति भस्मीभूत थाय छे भस्म हो जाता है ॥७०॥

70. The oleation draught quaffed by him whose assimilative region has an excess of pitta and whose digestive fire is very powerful is soon consumed to nothing by the heat of the digestive fire.

६९ स्मृतः—मतः (ग.)

७०. स्नेहः पीतो—पीतः स्नेहो ।

स जग्ध्वा स्नेहमात्रां तज्जोषः प्रक्षारयन् बली ।
स्नेहाग्निरुत्तमां तृष्णं कोपसर्गमुदीरयेत् ॥७१॥

ताम् ते उस, स्नेहमात्राम् स्नेहणी मात्रा स्नेहकी मात्राको, जग्ध्वा आर्धने जाकर, बली भगवान् भयेदो बलवान् हुई, सः ते वह, स्नेहाग्निः स्नेहाग्नि स्नेहाग्नि, जोषः ओजसने ओजको, प्रक्षारयन् स्वरभान्थी भ्रष्ट तथा क्षीण करीने स्थानसे भ्रष्ट और क्षीण करके, कोपसर्गम् उपद्रव सहित उपद्रवोंसे युक्त, उत्तमाम् तीव्र प्रबल, तृष्णाम् तृष्णने तृष्णाको, उदीरयेत् पेदा करे छे पैदा करती है ॥७१॥

71. The strong gastric fire fuelled by oleation having consumed the quantum of oleation and attenuating the vitality, creates acute thirst with many other complications.

नालं स्नेहसमृद्धस्य शमायाप्तं सुगुर्वपि ।

स चेत् सुशीतं सलिलं नासादयति दृष्टते ।

यथैवाशीविषः कक्षमभ्यगः स्वविषाग्निना ॥७२॥

स्नेहसमृद्धस्य स्नेहशी विदीप्त अग्निने स्नेहसे प्रदीप्त हुई इस अग्निको, सुगुर्वपि सुगुर्वपि पेठे आरे गुद, अन्नम् अन्न भोजन पक्षु भोजन मी, क्षमाय शान्त करवाने शान्त करनेमें, न अन्नम् अभ्यर्थ नथी समर्थ नहीं होता, यथा एव जेवी रीते जैसे, कक्षमभ्यगः अक्षु जग्ध्वाभां पूराध रहेदो एक कमरेमें बन्ध हुआ, आशीविषः सर्प सर्प, स्वविषाग्निना पेटाना पिया अग्निनी अपने विषकी अग्निके, (दृष्टते दाह पाये छे दाहको प्राप्त होता है), (तथा एव तेवी रीते जैसे), सः ओ तेने यदि उसको, सुशीतम् अत्यंत शीतल शीतल, सलिलम् पाणी जल, न न न, नासादयति चेत् भगे तो मिले तो, दृष्टते ते दाहशी पीयाय छे वह दाहसे पीडित होता है ॥७२॥

72. Even a very heavy meal is not able to quench the digestive fire grown inordinate, with oleation draughts. If this person does not get his thirst quenched with very cooling water, he gets very much heated just

as a serpent gets afflicted by the heat of its own venom when it is caught up in a closed hole.

अजीर्णं यदि तु खेहे तृष्णा स्याच्छर्दयेद्भिषक् ।
शीतोदकं पुनः पीत्वा भुक्त्वा रुक्षान्नमुल्लिखेत् ७३

यदि तु भे यदि, स्नेहे पीयेत् स्नेह पिये हुए स्नेहके, अजीर्णं नहि पयतां नहीं पचनेपर, तृष्णा तृष्णा, स्यात् जागे हो तो, भिषक् वैद्य वैद्य, छर्दयेत् तेने उबली करावली वमन करावे, पुनः अतां भे तृष्णा शांत न थाय तो यदि फिर भी तृष्णा शान्त न हो तो, शीतोदकम् शीतल ७७५ शीतल जल, पीत्वा पीवरावीने पिलाकर, रुक्षान्नम् रुक्ष अन्न रुखा अन्न, भुक्त्वा भवरावीने खिलाकर, उल्लिखेत् उबली करावली पुनः वमन करावे ॥ ७३ ॥

73. A physician should make his patient vomit if the complication of thirst has arisen while the oleation draught is not digested. He may again drink cold water and take dry food and may try to vomit once more.

स्नेहविभ्रमजा दांषाः —

न सर्पिः केवलं पिप्ते पेयं सामे विशेषतः ।

सर्वे ह्यनुरजेद्देहं हत्वा संज्ञां च मारयेत् ॥ ७४ ॥

पिप्ते पित्तमां पित्तमें, केवलम् ओकेलुं अकेला, सर्पिः धी घी, न न नहीं, पेयम् पीवु पीना चाहिए, सामे आभयुक्त पित्तमां तो आभयुक्त पित्तमें तो, विशेषतः भास करीने न पीवुं विशेषकर नहीं पीना चाहिए, हि डारखुडे क्योकि, सर्वम् आभा सारे, देहम् शरीरने ते शरीरको वह, अनुरजेत् पित्तमां नेवा रंगवाणुं करे छे रंग देता है, संज्ञाम् च अने संज्ञाने और संज्ञाका,

७३. छर्दयेद्भिषक्—छर्दयेद्वि सः (घ.)

,, भिषक्—वि सः (घ.)

७४. केनर्क—केनके (झ. द. घ.)

,, ह्यनुरजेद्—ह्यनुरजेत् (झ. द. घ. प.)

हत्वा नाश करीने नाश करके, मारयेत् मृत्यु करे छे मृत्युका कारण होता है ॥ ७४ ॥

74. Simple ghee should not be taken in conditions of pitta and especially when it is associated with chyme disorder. It will give icteric tinge to the entire body (jaundice) and destroying consciousness, may even kill the patient.

तन्म्रा खोत्क्लेश आनाहो ज्वरः स्तम्भां विसंज्ञता ।
कुष्ठानि कण्डूः पाण्डुत्वं शोफार्शस्यश्चिस्तृषा ७५
जठरं ग्रहणीदांषाः स्तैमित्यं वाक्यनिग्रहः ।
शूलमामप्रदोषाश्च जायन्ते स्नेहविभ्रमात् ॥ ७६ ॥

स्नेहविभ्रमान् स्नेहनी व्यापत्तिथी स्नेहकी व्यापत्तिसे, तन्म्रा तन्म्रा तन्म्रा, खोत्क्लेशः भेज साथे उत्क्लेशके साथ, आनाहः आनाह आनाह, ज्वरः ७५२ ज्वर, स्तम्भः स्तम्भ जडता, विसंज्ञता भूयं बंहाणी, कुष्ठानि कुष्ठ कुष्ठ, कण्डूः कण्डू कण्डू, पाण्डुत्वं पाण्डुता पाण्डुता, शोफ-जर्शसि शोथ-अर्श शोफ-जर्श, जर्शसि अर्शसि अर्शसि, तृषा तृषा तृषा, जठरम् ७४२ रोग उदर रोग, ग्रहणी-दांषाः अर्शसि प्रहणी दोष, स्तैमित्यम् ७४३ स्तमितता, वाक्य-वाक्यीनु वाणीका, निग्रहः अटकुं पकडा अना, शूलम् शूल शूल, आमप्रदोषाः च अने आमप्रदोष और आमदोष, जायन्ते उत्पन्न थाय छे उत्पन्न होते हैं ॥ ७५-७६ ॥

75-76. Torpor, nausea, constipation, fever, stiffness, unconsciousness, dermatosis, pruritus, pallor, edema, piles, anorexia, thirst, stomach-disorders and assimilation disorders, stillness and suppression of speech, colic and chyme disorders are produced as the result of wrongful oleation procedure.

७५. शोफार्शसि—शोफार्शसि (घ. प.)

,, ,, —शोफार्शसि (घ.)

तत्र चिकित्सा—

तत्राप्युल्लेखनं शस्तं स्वेदः कालप्रतीक्षणम् ।

प्रति प्रति व्याधिबलं बुद्ध्वा संसनमेव च ॥७७॥

तत्कारिण्यप्रयोगश्च रूक्षपानाभ्यसेवनम् ।

मूत्राणां त्रिकलायाश्च स्नेहव्यापत्तिमेवजम् ॥ ७८ ॥

तत्र ते उपद्रवोभां इनमें, जपि पक्षु मी, प्रति प्रति भ्रूथेक प्रत्येक, व्याधिबलम् व्याधिनु गण रोगके बलको, बुद्ध्वा भेधने देखकर, उल्लेखनम् पमन वमन, स्वेदः स्वेदन स्वेद, काल-कालनी कालकी, प्रतीक्षणम् प्रतीक्षा प्रतीक्षा करना, संसनम् च एव अने विरेचन और विरेचन देना, शस्तम् शैथिल्य से योग्य है, तत्कारिण्य-तत्कारिण्ये तत्कारिण्य, प्रयोगः प्रयोग प्रयोग, रूक्षपाना-नाश-रूक्ष अन्नपानानु रूक्षे अन्नपानका, सेवनम् च सेवन सेवन, मूत्राणाम् मूत्रेणुं मूत्रोका, त्रिकलायाः च तथा त्रिकलां एवं त्रिकलाका, (सेवनम् सेवन सेवन), स्नेहव्यापत्ति-स्नेहव्यापत्ति उपद्रवोभानु ये स्नेहसे उत्पन्न उपद्रवोकी, मेवजम् औषध से औषध हैं ॥ ७७-७८

77-78. In these cases, vomiting, sudation and expectant treatment and laxatives are to be administered after ascertaining the degree of severity of each complication. A course of butter-milk, wine, use of dry eats and drinks, various urines and the three myrobalans are the medications for the complications arising from the wrongful procedure of oleation.

स्नेहव्यापत्तौ हेतवः—

अकाले चाहितश्चैव मात्रया न च योजितः ।

स्नेहो मिथ्योपचाराच्च व्यापद्येतातिसेवितः ॥ ७९ ॥

अकाले च अकाले पीधेद्ये अकालमें पिया हुआ, अहितः च एव अहित ३५भां पीधेद्ये अहित रूपमें

७८. तत्कारिण्य-तत्कारिण्य (श. प.)

७९. अतिसेवितः-निषेवितः (ग.)

पिया हुआ, मात्रया च मात्राभां मात्रासे, न योजितः नहि वापरेद्ये न उपयोग किया हुआ, मिथ्या उपचाराच्च च मिथ्या उपचाराधी येनयेद्ये मिथ्या उपचारासे प्रयुक्त, अतिसेवितः अने अतिशय सेवायेद्ये और अतिशय सेवन किया हुआ, स्नेहः स्नेह स्नेह, व्यापद्येत् व्यापत्ति उत्पन्न करे और उपद्रव उत्पन्न करता है ॥ ७९ ॥

79. The oleation taken at the wrong time, in contra-indicated conditions, in wrong dose with wrong regimen or for too long a time, gives rise to complications.

संगोषणे स्नेहे वृत्तिः—

कोहात् प्रस्कन्दनं जन्तुस्त्रिरात्रोपरतः पिबेत् ।

स्नेहवद्द्रवमुष्णं च त्र्यहं भुक्त्वा रसौदनम् ॥ ८० ॥

स्नेहात् स्नेहपान पछी स्नेहपानके बाद. त्रिरात्र-त्रय रात्रि तीन रात्रितक, उपरतः जेष्ठे विराभ दीधो से ओवा ठहरा हुआ, जन्तुः माधुसे पुरुष, त्र्यहम् आ त्रय दिवसोभां इन तीन दिनमें, स्नेहवत् स्निग्ध स्नेहमिश्रित, द्रवम् द्रव द्रव, उष्णम् च अने उष्ण और उष्ण, रसौदनम् मांसरसयुक्त भात मांसरसयुक्त चावल, भुक्त्वा भात खाकर, प्रस्कन्दम् विरेचन विरेचन, पिबेत् पीवु पीवे ॥ ८० ॥

80. After taking the oleation dose and resting for three nights and subsisting during these three days upon unctuous, liquid and hot meat-juice, together with rice, the patient should take the purgative dose.

संशमने स्नेहे वृत्तिः—

एकाहोपरतस्तद्वद्भुक्त्वा प्रच्छर्दनं पिबेत् ।

एकाहोपरतः ओक दिवस जेष्ठे विराभ दीधो से ओवा भुग्थे एक दिन जिसने आराम किया है ऐसा पुरुष, तद्वत् पूर्व कहेदी रीति पहिलेकी भांति, भुक्त्वा भोजन करीने भोजन करके, प्रच्छर्दनम् पमन वमन, पिबेत् पीवु पीवे ॥ ८० ॥

८०. स्नेहवत्-स्नेह च (द.)

81-(1). The emetic dose may be taken after resting for one day in this manner.

स्यास्वसंशोधनार्थीये वृत्तिः स्नेहे विरिक्त्वत् ॥८१॥

असंशोधनार्थीये संशमन संशमन. स्नेहे स्नेहभां स्नेहमें, विरिक्त्वत् विरेचन आपेक्षानी पेठे विरेचन लिए समान, वृत्तिः उपचार उपचार, स्वात् होवे नेष्टीये होना चाहिए ॥ ८१ ॥

81. The regimen in oleation which is not to be followed by purificatory procedure is the same as that laid down for the purificatory procedure.

स्नेहविचारणाया विषयाः—

स्नेहद्विषः स्नेहनित्या मृदुकोष्ठाश्च ये नराः ।
क्लेशासहा मद्यनित्यास्तेषामिष्टा विचारणा ॥८२॥

ये ७ जो, नराः भाषुसे मनुष्य, स्नेहद्विषः स्नेह-
द्वेषी स्नेहसे द्वेष रखता हों, स्नेहनित्याः स्नेहना अभ्यासी
नित्य स्नेहप्रयोग करनेवाले, मृदुकोष्ठाः मृदु केशवाणा
मृदुकोष्ठ, क्लेशासहाः क्लेश सहन न करी सकनेवाले क्लेश
सहन न कर सके ऐसे, मद्यनित्याः च आने नित्य मद्यपान
करनेवाले होय और नित्य मद्य पीते हों, तेषाम् तेओने
भाटे उनके लिए, विचारणा विचारणा विचारणा, इष्टा
पष्ट छे अमीष्ट है ॥ ८२ ॥

82. Oleation in the form of prepa-
ration should be given to those persons
who have a disgust for oleation, who
are addicted to unctuous articles,
who are soft-bowelled, not inured to
hardship and who are habitual drinkers.

स्नेहानां प्रविचारणाविधिः—

कावतैत्तिरमायूरहांसवाराहकौककुटाः ।
गन्धजौरजमास्वाका रसाः स्युः स्नेहने हिताः ॥८३॥

काव- कावाना बटेर, तैत्तिर- तैत्तिरना तीतर, मायूर
मायूरना मोर, हांस- हांसना हंस, वाराह- वृद्धना शकर.
कौककुटाः कूकाना मूर्गा, गन्ध- गन्धना गन्ध, वाह-
वृद्धना बकरा, जौरज- जेठाना मेवा, मास्वाः च
आने मत्स्यना मछली, रसाः भांसने रस इनका मांस-
रस, स्नेहने स्नेहनभां स्नेहनमें, हिताः हितकर हितकर,
स्युः छे है ॥ ८३ ॥

83. Meat-juices of common quail,
partridge, peacock, swan, boar, cock,
ox, goat, wild sheep and fish are whole-
some for administering in the oleation
procedure.

यवकोलकुलत्थाश्च स्नेहाः सगुडशर्कराः ।
दाडिमं दधि सव्योषं रससंयोगसंग्रहः ॥८४॥

यव- जौ, कोल- कोल नेर, कुलत्थाः कुलथी
कुलथी, सगुडशर्कराः गुण आने शर्करायुक्त गुड-शकर,
स्नेहाः स्नेह स्नेह, दाडिमम् दाडिम अनारदाना, सव्यो-
षम् आने त्रिकटु सहित त्रिकटु, दधि च दही और
दही, रससंयोगसंग्रहः छे स्नेहार्थे वपराता भांसरसेभां
वापरवा योज्य द्रव्योने संश्रद्ध छे ये मांसरसमें सस्का-
रार्थ मिलाये जानेवाले द्रव्योंका संग्रह है ॥ ८४ ॥

84. Barley, small jujube, horse
gram, unctuous substances, gur, crystal
sugar, pomegranate, curds and the
three spices are the group of articles
to be used with meat-juices.

स्नेहयन्ति तिलाः पूर्वं जग्घाः सस्नेहफणिताः ।
कशराश्च बहुस्नेहास्तिलकाम्बलिकास्तथा ॥८५॥

पूर्वम् भोजनपूर्व भोजनसे पूर्व, जग्घाः आभेक्ष
वाये हुए, सस्नेहफणिताः स्नेह तथा क्षिप्त आये
बहुत स्नेह और राबके साथ, तिलाः तिल तिल, तथा
तथा तथा, बहुस्नेहाः बहु स्नेहवाणी बहुत स्नेहसे
युक्त, कशराः च कशरी खिचड़ी, तथा तिल-काम्बलिकाः
तथा तिलथी मिश्रित काम्बलिक तथा तिलमिश्रित काम्ब-
लिक, स्नेहयन्ति स्नेहन करे छे स्नेह करते हैं ॥ ८५ ॥

• 85. Til taken before meal together with unctuous articles and treacle will serve as oleation and similarly will sumptuously unctuated kedgerree and curd-soup act mixed with plenty of til.

फाणितं शृङ्गवेरं च तैलं च सुरया सह ।
पिबेद्भक्षो भृतैर्मालैर्जीर्णैः स्त्रीयाश्च भोजनम् ॥८६॥

रुक्मः रूक्षं पुशुषे रुक्षं पुरुषको, सुरया भक्ष सुराके, सह साथे साथ, फाणितम् क्षुण्णित फाणित, शृङ्गवेरम् सूँडे सोंडे, तैलम् च अने तेल और तैल, पिबेत् पीना पीना चाहिए, जीर्णं च अने ते पशु जीव त्पारे और इनके जीर्ण होने पर, भृतैः भक्षुं करेक्षां भूने हुए, मालैः मालै साथे मांसके साथ, भोजनम् भोजन भोजनको, भक्षीयात् भक्षुं खाना चाहिए ॥८६॥

86. The dehydrated man should take treacle, ginger and oil together with sura wine and on this being digested should take a meal along with spit-roasted flesh.

तैलं सुराया मण्डेन वसां मज्जानमेव वा ।
पिबन् सफाणितं क्षीरं नरः क्षिद्यति वातिकः ॥८७॥

सुरायाः सुराना सुरा, मण्डेन भंडे साथे मंडके साथ, तैलम् तेल तेल, वसां वसा वसा, मज्जानम् पूव वा अथवा भोजनने पीते। अथवा मज्जाको पीता हुआ, सफाणितम् अथवा क्षुण्णित सहित अथवा रावको, क्षीरम् दूध दूधमें, पिबन् पीते। पीता हुआ, वातिकः वातिक वातिक, नरः माधुस्य पुरुष, क्षिद्यति स्निग्ध भव्य छे स्निग्ध होता है ॥ ८७ ॥

87. The man of vata-habitus gets oleated by taking oil together with the skim of sura wine or animal fat or

८७. सुराया मण्डेन—मण्डेन वाक्ण्या (क्ष.)

॥ पिबन् सफाणितम्—पिबेत् सफाणितम् (व.)

marrow, or milk mixed with treacle.

धारोष्णं क्षेहसंयुक्तं पीत्वा सशर्करं पयः ।
नरः क्षिद्यति पीत्वा वा सरं दध्नः सफाणितम् ॥८८॥

क्षेहसंयुक्तम् स्नेहयुक्त स्नेह, सशर्कराम् अने साकरयुक्त एवं सांड मिलाकर, धारोष्णम् धारोष्ण तत्काल हुआ हुआ, पयः दूध दूध, पीत्वा पीने पीकर, सफाणितम् अथवा क्षुण्णित साथे अथवा राव मिलाकर, दध्नः दहीनी दहीकी, सरम् तर मलाई, पीत्वा वा पीने पीकर, नरः मनुष्य मनुष्य, क्षिद्यति स्निग्ध भव्य छे स्निग्ध होता है ॥ ८८ ॥

88. A man is oleated by taking udder-warm milk mixed with unctuous articles and crystal sugar, or by taking cream of curds with treacle.

पाञ्चप्रसृतिकी पेया पायसो माषमिश्रकः ।
क्षीरसिद्धो बहुक्षेहः क्षेहयेदक्षिराक्षरम् ॥८९॥

पाञ्च-प्रसृतिकी पाञ्चप्रसृतिशी नामनी पाञ्च प्रसृतिकी नामकी, पेया पेया पेया, बहुक्षेहः तथा बहु स्नेहयुक्त तथा बहुत स्नेहयुक्त, माषमिश्रकः आष-मिश्रित उबदमिश्रित, क्षीरसिद्धः अने दूधमां सिद्ध करेक्षा और दूधमें बनाई, पायसः दूधपाक खीर, नरम् माधुस्यने मनुष्यको, क्षिरात् तरत न क्षीर ही, क्षेहयेत् स्नेहन करे छे स्निग्ध कर देती है ॥८९॥

89. The thin gruel of Panchaprasriti and milk-pudding containing black gram and generously mixed with unctuous articles will quickly oleate a man.

सर्पिस्तैलवसामज्जातण्डुलप्रसृतैः शृङ्गता ।
पाञ्चप्रसृतिकी पेया पेया क्षेहनमिच्छता ॥९०॥

८८. सशर्करम्—सकवणम् (ग. व.)

॥ नरः क्षिद्यति पीत्वा वा सरं दध्नः सफाणितम्—क्षिद्यति सगुडं वापि पीत्वा दधित नरः (ग.)

९०. मज्जा—मज्ज (च. ज.)

॥ पाञ्चप्रसृतिकी—पञ्चप्रासृतिकी (त.)

सर्पिः- धी ची, तैल- तेल, वसा- वसा, मज्जा- मज्जा, तण्डुल-प्रसृतैः अने तण्डुल अण्डे पक्ष अण्डे तथा चावल इनमें प्रत्येकका प्रसृत लेकर, ऋ (कृ) ता अनावेही यथाविधि सिद्ध की हुई, पाञ्च-प्रसृतिकी पाञ्चप्रसृतिकी पाञ्चप्रसृतिकी, पेया पेया पेया, स्नेहवत् स्नेहनपी स्नेहनकी, इच्छता छ-अवाणा पुरुषे इच्छावाले पुरुषको, पेया पीवी ओष्ठे पीनी चाहिए ॥९०॥

90. The thin gruel of Panchaprasriti articles prepared with eight tolas each of ghee, oil, fat, marrow and rice should be taken by a person desiring oleation.

(शौकरो वा रसः स्निग्धः सर्पिलवणसंयुतः । पीतो द्विर्वासरे यत्नात् स्नेहयेद्विराजम् ॥ १॥)

(सर्पिः-लवण- अथवा धी तथा लवण अथवा ची तथा लवणसे, संयुतः युक्त युक्त, स्निग्धः स्नेहपूर्ण स्निग्ध, शौकरः सुवरन्ना शुकरके, रसः वा मांसने रस मांसका रस, वासरे द्विर्वासर्मा दिनमें, यत्नात् द्विः यत्नपूर्वक से बार यत्नपूर्वक दो बार, पीतः पीवाभा आवतां ते पीने पर वह, नरम् मनुष्यन्तु मनुष्यका, विराजम् तत्त शीघ्र, स्नेहयेत् स्नेहन करे से स्नेहन करता है ॥१॥

1. The pork-juice mixed with unctuous substances and combined with ghee and salt, taken twice a day diligently, oleates a man soon.)

कुष्ठपादीनां स्नेहने वर्जनीयद्रव्याणि—

प्राग्यानूपौदकं मांसं गुडं दधि पयस्त्रिलान् । कुष्ठी शोथी प्रमेही च स्नेहने न प्रयोजयेत् ॥९१॥

कुष्ठी कुष्ठरोगी कुष्ठ, शोथी शोथरोगी शोथ, प्रमेही च अने भ्रमेहवाणाओ तथा प्रमेहके रोगीको, प्राग्य-आग्य प्राग्य, आनूप-आनूप आनूप, औदकम् अने ९१. शोथी-शोथी (ग. च. प.)

औदक तथा औदक, मांसम् मांस मांस, गुडम् गुड गुड, दधि दही दही, पयः दूध दूध, त्रिलान् अने त्रिलानो और तिलका, स्नेहने स्नेहनमा स्नेहनमें, न प्रयोजयेत् प्रयोग करवे ओष्ठे नहि प्रयोग न करवे ॥९१॥

91. Persons suffering from dermatosis, edema and anomalies of urinary secretion, should not use for oleation the flesh of domestic, wet-land and aquatic animals, gur, curds, milk and til.

कुष्ठपादीनां स्नेहने प्रकारः—

स्नेहैर्यथार्हं तान् सिद्धैः स्नेहयेद्विकारिभिः । पिप्पलीमिर्हरीतक्या सिद्धैस्त्रिफलयाऽपि वा ॥९२॥

पिप्पलीभिः पीपली पिप्पली, हरीतक्या हरितकी हरद, त्रिफलया त्रिफला त्रिफला अथवा त्रिफलासे, सिद्धैः सिद्ध करेवा सिद्ध, विकारिभिः अविकारी अविकारी, सिद्धैः सिद्ध सिद्ध, स्नेहैः स्नेहोपी स्नेहोसे, यथार्हम् न्यूरियात प्रमाणे रोगानुसार, तान् तेओने इन रोगियोंको, स्नेहयेत् स्नेहन करावतुं स्नेहन कराना चाहिए ॥९२॥

92. They should be oleated as indicated, with oleation preparation made of articles preventive of many complications, as for instance, preparations made with long pepper, chebulic myrobalan or the three myrobalans.

द्राक्षामलकयूषाभ्यां दध्ना चाम्लेन साधयेत् । व्योषगर्भे मिषक् स्नेहं पीत्वा क्षिप्रति तं नरः ॥९३॥

मिषक् वैद्य वैद्य, द्राक्षा-द्राक्षा द्राक्षा, आमलक-अने आमलक तथा आमलके, यूषाभ्याम् कृपाभ्यां दूधसे, चाम्लेन दध्ना च तथा दध्ना दही तथा दही दहीसे;

९२. यथार्हम्-यथास्वम् (क. च. छ. द. प.)

॥ त्रिफलयाऽपि वा-त्रिफला सह (झ.)

ઓષઠર્ણમ્ ત્રિકટુવાળા ત્રિકટુ મિશ્રિત, સ્નેહમ્ સ્નેહ સ્નેહકો, સાધયેત્ સિદ્ધ કરવો સિદ્ધ કરના વાહિય, તમ્ તે ઉસકો, વીત્વા ધીને વી કર, નરઃ મનુષ્ય પુરુષ, સ્થિતિ સ્થિતિ થાય છે સ્થિતિ હો જાતા હૈ ॥૧૩॥

93. The physician should prepare the oleation with the decoction of grapes and emblic myrobalan mixed with sour curds and the pulp of the three spices; by taking this potion, a man gets oleated.

યવકોલકુલત્થાનાં રસાઃ ક્ષારઃ સુરા દધિ ।
ક્ષીરસર્પિશ્ચ તત્સિદ્ધં સ્નેહનીયં ઘૃતોત્તમમ્ ॥૧૪॥

યવ- જવ જૌ, કોલ- ઘેર વેર, કુલત્થાનામ્ અને કળ- થીના કુલથીકે, રસાઃ ક્વાથ કાયમેં, ક્ષારઃ જવખાર યવક્ષાર, સુરા સુરા સુરા, દધિ દહીં દહી, તત્- તેઓથી ઝળસે, સિદ્ધમ્ સિદ્ધ કરેલું સિદ્ધ કિયા ગયા, ક્ષીરસર્પિઃ ચ દૂધમાંથી કાઢેલું થી દૂધસે નિકાલા હુઆ થી, સ્નેહ- ઘીવમ્ સ્નેહન માટે વાપરવા થેાગ્ય સ્નેહનાર્થ ઉપયોગમેં કાનેકે યોગ્ય, ઘૃતોત્તમમ્ સર્વોત્તમ ધી છે સર્વોત્તમ થી હૈ ॥૧૪॥

94. Ghee extracted direct from milk prepared with the soup of barley, indian jujube and horse gram, alkali, sura wine and curds is the best of all ghees used in oleation.

તૈલમજ્જાવત્સાસર્પિશ્ચદરત્રિફલારસૈઃ ।
યોનિશુક્રપ્રદોષેષુ સાધયિત્વા પ્રયોજયેત્ ॥૧૫॥

તૈલ- તેલ તેલ, મજ્જ- મનુષ્ય મજ્જા, વત્સા- વસા વસા, સર્પિઃ તથા થીને તથા થીકો, વદર- ઘેર વેર, ત્રિફલા- તથા ત્રિકટુનાં તથા ત્રિફલાકે, રસૈઃ ક્વાથથી કાયસે, સાધયિત્વા સિદ્ધ કરીને સિદ્ધ કરકે, યોનિ- થેાનિ

૧૪. રસાઃ ક્ષારઃ-રસઃ ક્ષીરમ્ (વ.)

,, ક્ષારઃ-ક્ષીરમ્ (વ. ક. ડ. ત. દ.)

,, ક્ષીર-ક્ષારઃ (વ. ત.)

યોનિ, શુક્ર- અને શુક્રના એવં શુક્રકે, પ્રદોષેષુ દોષમાં દોષોમેં, પ્રયોજયેત્ વાપરવાં બેધમે પ્રયોગ કરના વાહિય ॥૧૫॥

95. Oil, marrow, animal fat and ghee prepared with the decoction of ziziphus and the three myrobalans should be prescribed in gynecic and seminal disorders.

અતિમાત્રયા ત્વરયા ચ ક્ષેત્રસેવને દોષાઃ —

ગૃહાત્યમ્બુ યથા વસ્ત્રં પ્રસ્રવત્યધિકં યથા ।
યથાગ્નિઃ જીર્યતિ સ્નેહસ્તથા ક્ષયતિ ચાધિકઃ ॥૧૬॥

યથા જેવી રીતે જિસ પ્રકાર, વસ્ત્રમ્ વસ્ત્ર વસ્ત્ર, અમ્બુ પાણીને જલકો, ગૃહાતિ ગ્રહણ કરે છે પ્રહણ કરતા હૈ, યથા અને જેમ ઓર જિસપ્રકાર, અધિકમ્ વધારાનું પાણી તેમાંથી અધિક જલ ઉસમેંસે, પ્રસ્રવતિ ટપકી બધ છે વૂ જાતા હૈ, તથા તેમ ઉસી પ્રકાર, સ્નેહઃ સ્નેહ સ્નેહ, યથાગ્નિ અગ્નિના બળ પ્રમાણે જઠરાગ્નિકે બલકે અનુસાર, જીર્યતિ પચી બધ છે પચ જાતા હૈ, અધિકઃ ચ અને વધારાનો સ્નેહ અધિક સ્નેહ, ક્ષયતિ ઓવી બધ છે બાહિર નિકલ જાતા હૈ ॥૧૬॥

96. Just as water saturates the cloth to its capacity and then drains off, so does the unctuous dose get digested according to the strength of the gastric fire and drain off when in excess.

યથા વાડ્ડક્લેષ મૃત્પિન્ડમાસિકં ત્વરયા જલમ્ ।
ક્ષયતિ ક્ષંસતે ક્ષેત્રસ્તથા સ્થિતસેવિતઃ ॥૧૭॥

યથા વા અથવા જેવી રીતે અથવા જિસ પ્રકાર, ત્વરયા ઉતાવળે વીગ્રતાસે, આમિકમ્ સીંચેલું ગાલા

૧૬. પ્રસ્રવત્યધિકમ્-ક્ષવત્યધિકમ્ (વ.)

,, અધિક-તથાગ્નિ (વ. ક. દ.)

,, સ્નેહઃ-સ્નેહમ્ (વ. છ.)

,, અધિકઃ-અધિકમ્ (વ. દ. છ.)

૧૭. વાડ્ડક્લેષ-વાકલેષ (વ. છ. વ. ત.)

हुआ, जलम् पाणी, सुत्पिण्डम् भाटीना पिंडाने मिष्टीके डेल्लेको, जाह्नेय ७२।३ ७ ७०७वीने योडासा गिला करके, जलति ज्वी ज्य छे बह जाता है, तथा तेवी रीते उसी प्रकार, स्वरित- उतावणे शीघ्रतासे, सेवितः सेवेक्षे सेवन किया हुआ, स्नेहः स्नेह स्नेह, जंसते सरी ज्य छे निकल जाता है ॥९७॥

97. Or just as the water hurriedly poured over the lump of clay flows away without saturating it, so also does the hurriedly taken unctuous potion pass out without fully oleating the body.

लवणोपहितस्नेहगुणः —

लवणोपहिताः स्नेहाः स्नेहयन्त्यनिराक्षरम् तद्धर्मिष्यन्धरुक्षं च सूक्ष्ममुष्णं व्यवायि च ॥९८॥

लवण- लवणु लवणमे, उपहिताः युक्त युक्त, स्नेहाः स्नेहो स्नेह, नरम् भाजुसने पुरुषको, अनिराक्षर सत्वरीघ्र ही, स्नेहयन्ति स्निग्ध अनावे छे स्निग्ध कर देता है, हि ३।२।३ के क्योंकि, तत् ते लवणु लवण, अमिष्यन्दि अमिष्यन्दी अमिष्यन्ती है, अरुक्षम् च अरुक्ष रुक्ष नहीं, सूक्ष्मम् सूक्ष्म सूक्ष्म है, उष्णम् उष्ण उष्ण है, व्यवायि च अने व्यवायी छे और व्यवायी है ॥९८॥

98. The unctuous substance mixed with salt hastens the process of oleation, as salt has liquefacient, non-dry, subtle, hot and diffusive properties.

स्नेहस्वेदादीनां क्रमः —

स्नेहमग्रे प्रयुज्जीत ततः स्वेदमनन्तरम् ।
स्नेहस्वेदोपपन्नस्य संशोधनमथेतरत् ॥ ९९ ॥

अग्रे सो पहेलां सबसे पूर्व, स्नेहम् स्नेहने स्नेहका, ततः अने ते पछी और उसके पीछे, स्वेदम् स्वेदने स्वेदका, प्रयुज्जीत प्रयोग करने के बाद, स्नेह-स्वेद- स्नेहने अने

स्नेहने स्नेह और स्वेद, उपपन्नस्य धरेलानुं युक्त पुरुषका, संशोधनम् संशोधन शोधन, अथ के अथवा, इतरत् संशोधन संशोधन. (प्रयुज्जीत करने के बाद) करना चाहिए) ॥ ९९ ॥

99. Oleation should be done first; then sudation should be given and when oleation and sudation have been accomplished, the purificatory procedure or the sedative procedure should be given.

अध्यायार्थसंग्रहः —

तत्र श्लोकः —

स्नेहाः स्नेहविधिः कृत्स्नव्यापत्तिरिति समेषजा ।
यथाप्रश्नं भगवता व्याहृतं चान्द्रभागिना ॥१००॥

तत्र श्लोकः ते विषयभा उस विषयमें, श्लोकः उपसंहारने श्लोक छे के उपसंहारका श्लोक है कि, स्नेहाः स्नेहो स्नेह, स्नेहविधिः स्नेहविधि स्नेहविधान, समेषजा औषधा सहित औषध सहित, कृत्स्न- आ सर्वना इन सबके, व्यापत्- सिद्धिः व्यापत्ती सिद्धि उपद्रवकी सिद्धि, यथाप्रश्नम् प्रश्नानुसार प्रश्नानुसार, भगवता भगवान् भगवान्, चान्द्रभागिना चान्द्रभागिना पुत्रे चन्द्रभागके पुत्र पुनर्वसुने, व्याहृतम् उद्घोष देभायुं छे कह दिया है ॥१००॥

100. Here is a recapitulatory verse—

Unctuous articles, the full procedure of oleation, the likely complications, their remedies together with drugs required—all these have been described by the worshipful son of Chandrabhaga in accordance with the questions asked.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने स्नेहाध्यायो नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

इति आ प्रभाषे इस प्रकार, અગ્નિવેશકૃતે અગ્નિ-
વેશે રથેલા અગ્નિવેશલે બનાવે, ચરકપ્રતિસંસ્કૃતે તન્ત્રે
અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં ઔર
ચરકને દ્વારા સંસ્કૃત હસ શાસ્ત્રને, શ્લોકસ્થાને સૂત્રસ્થાન
વિષે સૂત્રસ્થાનમાં, હોદાધ્યાયઃ 'સ્નેહાધ્યાય' 'સ્નેહાધ્યાય',
નામ નામને। નામકા, ત્રયોદશઃ તેરમે તેરવાં
અધ્યાયઃ અધ્યાય અધ્યાય, સમાપ્તઃ સંપૂર્ણ થયે
સમાપ્ત હુઆ ॥ ૧૩ ॥

13. Thus in the section on General Principles in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the thirteenth chapter entitled "Oleation Procedure" is completed.

ચતુર્દશોઽધ્યાયઃ ।

ચૌદમે અધ્યાય અધ્યાય ચૌદહવાં Chapter XIV

સ્વેદાધ્યાયોપક્રમઃ —

મયાતઃ સ્વેદાધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥ ૧ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

અથ અતઃ હવે અહીંથી અથ આગે, સ્વેદાધ્યાયમ્
'સ્વેદાધ્યાય' નામના અધ્યાયનું 'સ્વેદાધ્યાય' નામકે
અધ્યાયકા, વ્યાખ્યાસ્યામઃ વ્યાખ્યાન કરશું વ્યાખ્યાન
કરેંગે ॥ ૧ ॥

મગવાન્ ભગવાન્ મગવાન્, આત્રેયઃ આત્રેયે
આત્રેયને, इति ह आ विषयमा नीये प्रभाषे ॥ १ ॥
વિષયમાં નિમ્ન પ્રકારસે હી, આહ સ્મ કહેલું છે કહા હૈ ॥ ૨ ॥

1. We shall now expound the chapter on "Sudation Procedure".

2. Thus declared the worshipful 'Ātreya.

સ્વેદગુણઃ —

अतः स्वेदाः प्रवक्ष्यन्ते यैर्यथावत्प्रयोजितैः ।

स्वेदसाध्याः प्रशाम्यन्ति गदा वातकफात्मकाः ॥ ૩ ॥

તૈઃ ઝેને। જિનકે, યથાવત્ મથાવત્ યથાવત્,
પ્રયોજિતૈઃ પ્રયોગ કરવાથી પ્રયોગ કરનેસે, સ્વેદસાધ્યાઃ
સ્વેદસાધ્ય સ્વેદસાધ્ય, વાતકફાત્મકાઃ વાત અને કફથી
ઉત્પન્ન થયેલા વાતકફજ, ગદાઃ રોગો રોગ, પ્રશામ્યન્તિ
શાંત થાય છે શાન્ત હોતે હૈં, (તે તે વે,) સ્વેદાઃ
સ્વેદ સ્વેદ, અતઃ અહીંથી અતઃ, પ્રવક્ષ્યન્તે કહેવામાં
આવશે કહે જાયેંગે ॥ ૩ ॥

3. Now we shall describe the (various) sudation procedures which if properly administered, alleviate such diseases of vata and kapha as are amenable to the sudation therapy.

એહપૂર્વે પ્રયુક્તેન સ્વેદેનાવજિતેઽનિલે ।

પુરીષમૂત્રરેતાંસિ ન સજ્જન્તિ કથંચન ॥ ૪ ॥

સ્નેહપૂર્વમ્ સ્નેહન આધ્યા પછી સ્નેહનપૂર્વક, પ્રયુક્તેન
કરવામાં આવેલ પ્રયુક કિયે હુણ, સ્વેદેન સ્વેદનથી સ્વેદનસે,
અનિલે વાયુ વાયુકે, અવજિતે છતાં જીતે જાને પર, પુરીષ-
મૂત્ર-રેતાંસિ મળ-મૂત્ર તથા વીર્ય પુરીષ-મૂત્ર ઔર વીર્ય,
કથંચન કદી પણ કમી, ન સજ્જન્તિ રોકાઈ રહેતાં
નથી નહીં રુકે રહતે ॥ ૪ ॥

4. If the morbid vata in a man is corrected by sudation procedure, preceded by oleation, his urine, semen and feces do not get inspissated.

શુષ્કાણ્યપિ હિ કાષ્ઠાનિ એહસ્વેદોપપાદનૈઃ ।

નમયન્તિ યથાન્યાયં કિં પુનર્જીવતો નરાન્ ॥ ૫ ॥

હિ કારણકે ક્યોંકિ, યથા-ન્યાયમ્ યથાવિધિ
યથાવિધિ, સ્નેહ-સ્વેદ-સ્નેહન અને સ્વેદન સ્નેહન તથા
સ્વેદન, ડપપાદનૈઃ કરવાથી પ્રયુક કરનેસે, શુષ્કાણિ સૂકાં
સૂકે, કાષ્ઠાનિ કાકડાંને કાષ્ઠોંકો, અપિ પણ મી, નમયન્તિ
મનુષ્ય નમાવે છે મનુષ્ય નમા લેતે હૈં, કિમ્ પુનઃ તે। પછી
તો ફિર, જીવતઃ છતાં જીતે હુણ, નરાન્ માણસોની
શી વાત કરવી ? પુરુષોંકી ક્યા વાત ? ॥ ૫ ॥

૪. સ્વેદેનાવજિતેઽનિલે-સ્વેદેનાઽવજિતેઽનિલે (અ.)

,, કથંચન-કથાચન (અ.)

5. Even dry inanimate sticks, treated with oiling and sweating, become soft and elastic. The same principle applies with even greater force to animate human bodies.

स्वेदो यथा कार्यकरः—

रोगानुव्याधितापेक्षो नात्युष्णोऽतिमृदुर्न च ।
द्रव्यवान् कल्पितो देशो स्वेदः कार्यकरो मतः ॥६॥

रोग- रोग रोग, ऋतु- ऋतु ऋतु, व्याधित-
तथा रोगीने तथा रोगीके, अपेक्षः अनुसार अनुसार,
न जति- नहि अत्यंत, उष्णः गरम गरम, न च
के नहि न हो, जति- अत्यंत, मृदुः मृदु मृदु,
द्रव्यवान् द्रव्यशी युक्त योग्यद्रव्ययुक्त, देशो अने शैत्य
अंगमा और योग्य अंगमें, कल्पितः स्वेदः शैत्ये
स्वेद किया गया स्वेद, कार्यकरः कार्यसाधक कार्यसाधक,
मतः भा-भा छे माना है ॥ ६ ॥

6. That sudation is considered efficacious, which is well-contrived, well-medicated and which is neither too hot, nor too mild and applied to the proper region with due consideration of the disease, season and vitality of the patient.

रोगाद्यपेक्षिणी स्वेदकल्पना—

व्याधौ शीते शरीरे च महान् स्वेदो महाबले ।
दुर्बले दुर्बलः स्वेदो मध्यमे मध्यमो हितः ॥ ७ ॥

व्याधौ व्याधि रोग, शीते ठंडी ऋतु शीत ऋतु,
शरीरे च अने शरीर और शरीर, महाबले मे महा
बलवाला होय तो यदि महाबलवाले हों तो, महान् मे
महान्, दुर्बले दुर्बल होय तो दुर्बल हों तो, दुर्बलः मृदु
मृदु, मध्यमे अने मध्यम बलवाला होय तो और
मध्यम बलवाले हों तो, मध्यमः मध्यम मध्यम, स्वेदः
स्वेद स्वेद, हितः हितकर छे हितकर होता है ॥ ७ ॥

१. कल्पितो-कल्पिते (द.)

7. Where the vitality of the patient and the condition of morbidity are very great and the season is very cold, the maximum dose of sudation should be administered. Where these conditions are mild, the dose should be minimum; where they are moderate, the dose should be moderate.

वातश्लेष्मणि वाते वा कफे वा स्वेद इष्यते ।
स्निग्धरूक्षस्तथा स्निग्धो रूक्षश्चाप्युपकल्पितः ॥८॥

वात-श्लेष्मणि वात तथा कफ संसर्गशी उत्पन्न
थयेला वात और कफके संसर्गसे उत्पन्न हुए, वाते वा
कफे वातशी उत्पन्न थयेला केवल वातसे उत्पन्न हुए,
कफे वा अने कफे कफशी उत्पन्न थयेला रोगमा
कमशः और केवल कफसे उत्पन्न हुए रोगमें कमशः,
उपकल्पितः तैयार करेला तय्यार किया हुआ, स्निग्धरूक्षः
स्निग्धरूक्ष स्निग्धरूक्ष, तथा स्निग्धः स्निग्ध स्निग्ध,
रूक्षः च अने रूक्ष और रूक्ष, स्वेदः स्वेद स्वेद,
इष्यते छे इष्ट छे ॥ ८ ॥

8. Sudation is indicated in disorders of vata-cum-kapha or of vata or kapha. It should be prescribed unctuous-cum-dry, unctuous, and dry respectively in the above conditions.

आमाशयगते वाते कफे पक्वाशयाधिते ।
रूक्षपूर्वो हितः स्वेदः स्नेहपूर्वस्तथैव च ॥ ९ ॥

वाते मे वात वायु, आमाशयगते आमाशयगत
होय तो आमाशयगत हो तो, रूक्षपूर्वः पहेला रूक्ष अने
पछी स्निग्ध पूर्व रूक्ष और पश्चात् स्निग्ध, स्वेदः स्वेद
स्वेद, हितः हितकर छे हितकारक है, तथा एव अने
मे और जो, कफे कफ कफ, पक्वाशयाधिते पक्वाशयाधित
रही होय तो पक्वाशयगत हो तो, स्नेहपूर्वः पहेला

१. वाते-कफे (ग.)

,, पक्वाशयाधिते-पक्वाशयाधिते (घ.)

स्निग्धं^१ अने पक्षी रूक्ष स्वेद हितकर छे पूर्व स्निग्ध और पश्चात् रूक्ष स्वेद हितकारक है ॥९॥

9. When vata is localised in the stomach and kapha is accumulated in the colon, the procedure of sudation in the first case should begin with the dry type and in the last with the unctuous type.

वृषणौ हृदयं इष्टी स्वेदयेन्मृदु नैव वा ।
मध्यमं वंक्षणौ शेषमङ्गावयवमिष्टतः ॥१०॥

वृषणौ पृथक् अण्डकोष, हृदयम् उदय हृदय, इष्टी अने नेत्रोने और नेत्रोको, मृदु मृदु मृदु, स्वेदयेत् स्वेद आपवे स्वेदन करे, न एव वा अथवा तेन न आपवे अथवा नहीं करे, वंक्षणौ वंक्षणुने वंक्षणांको, मध्यमम् मध्यम, स्वेदयेत् स्वेद आपवे स्वेदन करे, शेषम् अने आङ्गिना और शेष, अङ्गावयवम् शरीरना अवयवोने शरीरके अवयवोको, इष्टतः मृदु आभाष्टे यथेच्छ, स्वेदयेत् स्वेद आपवे स्वेदन करे ॥१०॥

10. The testes, heart and eyes should be sweated mildly or not at all. The groins should be sweated moderately and the rest of the body-parts as required.

हृदयवंक्षणादीनां स्वेदे रक्षणविधिः —

सुशुद्धैर्नक्तैः पिण्ड्या गोधूमानामथापि वा ।
पद्मोत्पलपलाशैर्वा स्वेद्यः संवृत्य चक्षुषी ॥११॥

सुशुद्धैः सारी पेठे धोयेला अति शुद्ध, नक्तैः पद्मना दुकड़आधी वल्क के टुकड़ोंसे, अथ अपि वा अथवा अथवा, गोधूमानाम्, धूँनां गेहूँके, पिण्ड्या अपि पिण्ड्या आटेकी पिण्डियोंसे, पद्मोत्पल-अथवा पद्म अने उत्पलनां अथवा पद्म और नीलोफरके, पलाशः वा पलाशआधी पत्तोसे, चक्षुषी आंभोने आंभोको, संवृत्य

१०. नैव वा—वा न वा (च. द.)

११. —कृतः—वर्धितः (च.)

११. (च. द. व.)

११. —कृतः (च. व.)

ढाङ्गिने ढांपकर, स्वेद्यः स्वेद आपवे स्वेद देना चाहिए ॥ ११ ॥

11. A person while being sweated should have his eyes shielded with a clear piece of cloth or wheat-dough or with the leaves of the lotus plant or bengal kino.

मुक्तावलीमिः शीतामिः शीतलैर्भाजनैरपि ।
जलाद्रैर्जलजैर्हस्तैः स्विद्यतो हृदयं स्पृशेत् ॥१२॥

शीतामिः शीतल शीतल, मुक्तावलीमिः मोतीआनी भाशाआधी मोतियोंकी मालाओंसे, शीतलैः शीतल शीतल, भाजनैः पात्रोधी पात्रोंसे, जलाद्रैः अने जलार्द्र और जलसे सीगे हुए, जलजैः कुम्भोधी कमलों, हस्तैः अपि अने हाथोधी और हस्तोंसे, स्विद्यतः जेनु स्वेदन थपुं होय तेना स्वेदन किये जाते रोगीके, हृदयम् उदयने हृदयको, स्पृशेत् स्पर्श करे ॥ १२ ॥

12. Cool strings of pearls, cool vessels, wet lotuses or wet hands should be applied to the cardiac region of the person who is being sweated.

सम्यक्स्विन्नस्य लक्षणम्—

शीतशूलव्युपरमे स्तम्भगौरवनिग्रहे ।
संजाते मार्दवे स्वेदे स्वेदनाद्विरतिर्मता ॥१३॥

शीत-शूल-शीत अने थल शीत और शूलके, व्युपरमे शीत थाय त्पारे शान्त होने पर, स्तम्भ-गौरव-स्तम्भता अने भारेपक्ष जकड़ाहुआपन और भारीपनको, निग्रहे दूर थतां हट जाने पर, मार्दवे तथै मृदुता एवं मृदुता, स्वेदे च अने पसीने और पसीना, संजाते उत्पन्न थतां उत्पन्न होने पर, स्वेदनात् स्वेदन कार्यधी स्वेदनसे, विरतिः अटकी जवाने रुक जानेको, मता प्रशस्त मान्य छे प्रशस्त माना है ॥१३॥

१३. मार्दवे स्वेदे स्वेदनाद्विरतिर्मता—मार्दवंजानां विरामः स्वेदनाद्विरतिः (च. व. व.)

13. The cessation of the sudation procedure is advised when cold and colicky pain have ceased, stiffness and heaviness of body have disappeared and softness and perspiration have set in.

अतिस्विन्नस्य लक्षणम्—

पित्तप्रकोपो मूर्च्छा च शरीरसदनं तृषा ।

दाहः स्वरान्नदौर्बल्यमतिस्विन्नस्य लक्षणम् ॥१४॥

पित्तप्रकोपः पित्तप्रकोपः पित्तका प्रकोपः, मूर्च्छा मूर्च्छा मूर्च्छा, शरीरसदनम् शरीरसदनम् शिथिलता शरीरकी शिथिलता, तृषा तृषा तृषा, दाहः दाहः दाहः, स्वर-अ-तेम-स्वर-तथा अ-गनी एवं स्वर और अंगोंकी, दौर्ब-ल्यम् च दुर्बलता ये दुर्बलता ये, अतिस्विन्नस्य अति-स्वेदन भवेद्यानां अनिस्विन्नके, लक्षणम् लक्षणम् लक्षणम् है ॥ १४ ॥

14. The symptoms of over-sudation are provocation of pitta, fainting, prostration of body, thirst, burning, weakness of voice and limbs.

अतिस्विन्नस्य चिकित्सा—

उक्तस्तस्याक्षितीये यो ग्रैष्मिकः सर्वशो विधिः

सोऽतिस्विन्नस्य कर्तव्यो मधुरः क्षिण्वशीतलः ॥१५॥

तस्याक्षितीये 'तस्याक्षितीये' अध्यायार्थं 'तस्या-क्षितीये' अध्यायार्थं, ग्रैष्मिकः ग्रीष्मकर्मार्थो ग्रीष्मकर्मार्थो, यः मधुरः यो मधुर जो मधुर, स्निग्ध-शीतलः स्निग्ध-शीतलः स्निग्ध-शीतलः, विधिः विधिः विधिः, उक्तः उक्तः उक्तः है, सः ते उसे, अतिस्विन्नस्य अतिस्विन्न-पुरुषेने अतिस्विन्न पुरुषको, सर्वशः सर्वशः सर्वशः संपूर्ण रूपमें, कर्तव्यः कर्तव्यः कर्तव्यः करने चाहिए ॥ १५ ॥

15. All the treatment advised in disorders due to excessive heat of summer, in the chapter on "Sea-

१४. शरीरसदनं-तृषा-मात्रसादस्तृषा कृमः (ग.)

.. दाहः स्वरान्न-दाहः स्वेदाङ्ग (ख. व. छ. ड. ङ. त. द. प. प.)

१५. मधुरः क्षिण्वशीतलः-विधिमधुरशीतलः (घ. प.)

sonal Dietary", is to be given in condition of over-sudation, viz., the sweet, the unctuous and the cooling medications.

अस्वेदाः—

कषायमद्यनित्यानां गर्भिण्या रक्तपित्तिनाम् ।

पित्तिनां सातिसाराणां रूक्षाणां मधुमेहिनाम् ॥१६॥

विदग्धभ्रष्टभ्रानां विषमद्यविकारिणाम् ।

भ्रान्तानां नष्टसंज्ञानां स्थूलानां पित्तमेहिनाम् ॥१७॥

तृष्यतां क्षुचितानां च क्रुद्धानां शोचतामपि ।

कामव्युदरिणां चैव क्षतानामाढ्यरोगिणाम् ॥१८॥

तुर्बलातिविशुष्काणामुपक्षीणौजसां तथा ।

मिषक् तैमिरिकाणां च न स्वेदमवधारयेत् ॥१९॥

कषायमद्य-कषाय (तृ. २२) अने मद्य-कषाय और मद्यका, नित्यानाम् नित्य सेवन करना नित्यसेवी, गर्भिण्याः गर्भिणी गर्भिणी, रक्तपित्तिनाम् रक्तपित्तना रोगी रक्तपित्तरोगी, पित्तिनाम् पित्तरोगी पित्तरोगी, सातिसाराणाम् अतिसारी अतिसारी, रूक्षाणाम् रूक्ष रूक्ष, मधुमेहिनाम् मधुमेही मधुमेही, विदग्ध-पक्ष्म-गुदा-वाणा पक्ष्म गुदावाले और, भ्रष्ट-भ्रष्टाणाम् भ्रष्ट-शवाणा गुदभ्रष्टाणाले, विषमद्य-विकारिणाम् विषमद्य अने मद्यना विकारिणाले विष और मद्यके रोगी, भ्रान्तानाम् भ्रान्तानाम् भ्रान्तानाम् थाकेला यके हुए, नष्ट-संज्ञानाम् नष्ट भवेला बेहोश, स्थूलानाम् अतिस्थूल अतिस्थूल, पित्तमेहिनाम् पित्तमेही पित्तमेही, तृष्यताम् तृष्या तृष्या, क्षुचितानाम् क्षुध्या भूखे, क्रुद्धानाम् क्रोध पायेला क्रोधयुक्त, शोचताम् च

१६. गर्भिण्या-गर्भिणी (त.)

१७. भ्रान्तानाम्-भ्रान्तीनाम् (ड.)

.. भ्रान्तानां-संतापान् (घ.)

.. .. -तान्ताना (झ.)

.. भ्रान्ताना नष्टसंज्ञानां-संतापान्नष्टतान्ताना (प.)

१८. क्षुचिताना-क्षुत्परीताना (ग. च. घ. ङ.)

.. आढ्यरोगिणाम्-अक्षिरोगिणाम् (प.)

.. .. -आस्यरोगिणाम् (प.)

१९. अतिविशुष्काणाम्-अतिविशुष्कानाम् (द. प.)

अपि शैलागुर शोकप्रस्त, कामलि- कभक्षाना रोगी कमलाके रोगी, उदरिणाम् १६२ रोगी उदररोगी, क्षतानाम् क्षतरोगी, क्षतरोगी, नाभ्यरोगिणाम् च एव वातरक्तना रोगी वातरक्तके रोगी, दुर्बल- दुर्बल दुर्बल, अतिवि- क्षुब्धानाम् अति सूक्ष्मा अतिक्षुब्ध, तथा उपसीण- भोजसाम् नेत्रं ओजस क्षीयुं ययुं होय तेवा क्षीण भोजवाले, तैमिरिकानाम् च तथा तिमिरना रोगीओने और तिमिरके रोगीयोको, मिषक् वैद्य वैद्य, स्वेदम् स्वेद स्वेदन, न अवचारयेत् न करावये न देये ॥ १६-१९ ॥

16-19. The physician should not administer sudation to addicts to astringent wines, to gravaida, to persons suffering from hemothermia, to persons of pitta habitus suffering from diarrhoea, to those whose body-fluid has been diminished, to those who suffer from glycosuria and to persons with sloughing or prolapsed rectum, to persons suffering from toxicosis or alcoholism, to persons who are fatigued or unconscious or are obese and who suffer from urinary anomalies due to pitta, from thirst, hunger, anger, grief and jaundice, and to those who suffer from abdominal diseases, helcosis, disorders due to Rakta-Vata, weakness, excessive dehydration, diminution of vitality or faintness.

स्वेदसाध्या विकाराः—

प्रतिश्याये च कासे च हिंकाश्वासेष्वलाघवे ।
कर्णमन्याशिरःशूले स्वरमेदे गलग्रहे ॥ २० ॥

अर्दितैकाङ्गसर्वाङ्गपक्षाघाते विनामके ।
कोष्ठानाहविबन्धेषु मूत्राघाते विजृम्भके ॥ २१ ॥

२१. मूत्राघातं—मूत्राघातं (क. ख. ग. घ. च. छ. ज. ट. ठ. ड. त. थ. द. ध.)

पार्श्वपृष्ठकटीकुक्षिसंग्रहे गृध्रसीषु च ।

मूत्रकृच्छ्रे महत्त्वे च मुष्कयोरङ्गमर्दके ॥ २२ ॥

पादजानूरुजङ्गार्तिसंग्रहे श्वयथावपि ।

खल्लीप्वामेषु शीते च वेपथौ वातकण्टके ॥ २३ ॥

संकोचायामशूलेषु स्तम्भगौरवसुप्तिषु ।

सर्वाङ्गेषु विकारेषु स्वेदनं हितमुच्यते ॥ २४ ॥

प्रतिश्याये च प्रतिश्याय प्रतिश्याय, कासे च आंसी कास, हिंका- हेडकी हिंका, श्वासेषु श्वास धाम अलाघवे लाघवेपक्षुं वेहका भारीगन, कर्ण- कर्णशूल कर्णशूल, मन्या- मन्थाशूल मन्याशूल, शिरःशूले शिरःशूल गस्तकका शूल, स्वरमेदे स्वरमेद स्वरमेद, गलग्रहे गलग्रह गलग्रह, अर्दित- अर्दित अर्दित, एकाङ्ग- ऐकाङ्गाघात एकाङ्गा- घात, सर्वाङ्ग- सर्वाङ्गाघात सर्वाङ्गाघात, पक्षाघाते पक्षाघात पक्षाघात, विनामकं विनामकं विनामक, कोष्ठ- कोष्ठना कोष्ठका, आनाह- आनाह आनाह, विबन्धेषु अने विबन्ध और मलबन्ध, मूत्राघाते मूत्राघात मूत्राघात, विजृम्भके विजृम्भक विजृम्भक, पार्श्व- पार्श्व- पार्श्व, पृष्ठ- पृष्ठ- पृष्ठ, पार्श्व- पार्श्व- पृष्ठ, कटी- कटीकुक्षिसंग्रहे कटीकुक्षिसंग्रहे तथा कुक्षिसंग्रहे कटीग्रह और कुक्षिसंग्रह, गृध्रसीषु च गृध्रसी गृध्रसी मूत्रकृच्छ्रे मूत्रकृच्छ्रे मूत्रकृच्छ्रे, मुष्कयोः अङ्गी अङ्गी अङ्गी, महत्त्वे च महत्त्वे महत्त्वे, अङ्गमर्दके अङ्गमर्द अङ्गमर्द, पाद-जानु- पाद-जानु पाद-जानु, ऊरु-जङ्गा- ऊरु-जङ्गा अने अङ्गान्नी ऊरु और अङ्गा- ओकी, अर्ति-संग्रहे पीडा तथा अङ्गाङ्ग अङ्ग पीडा या जकड़ा जाना, श्वयथौ अपि श्वासे सृजन, खल्लीषु अङ्गी खल्ली, जामेषु आभक्ष्य आमदोष, शीते च शीत शीत, वेपथौ दुग्धन कम्पन, वातकण्टके वातकण्टके वातकण्टक, संकोच- संकोच संकोच, आयाम- आयाम आयाम, शूलेषु शूल शूल, स्तम्भ- स्तम्भ स्तम्भ, गौरव- गौरव गौरव, सुप्तिषु आली अली सुप्त हो जाना, सर्वाङ्गेषु अने आङ्ग शरीरना और सर्वाङ्ग, विकारेषु व्याधिओमा रोगोंमें, स्वेदनम् स्वेदन स्वेदन, हितम् हितम् हितकारक, उच्यते उच्यते उच्यते कहा है ॥ २०-२४ ॥

20-24. Sudation is considered beneficial in coryza, cough, hiccup, dyspnea, heaviness of body, aching pain in the

२१. पादजानूरुजङ्गा—पादजानूरुजङ्गा (क. च. छ.)

२४. सर्वाङ्गेषु—सर्वाङ्गेषु (ग. च.)

ear, neck and head, cacophonia, throat-spasm, in facial paralysis, in paralysis of one limb or the entire body or hemiplegia, or in flexures of the body, in distension of the abdomen, constipation and suppression of urine, pendiculation, stiffness of the sides, body, back, waist and abdomen; in sciatica, dysuria, enlargement of scrotum, body-aches, pain and stiffness of feet, knee, thighs and calves, in edema, in neuralgia of upper and lower extremities, in disorders of chyme, in chills, tremors, ortho-arthritis, in contractions or extensions or colicky pain, in stiffness, heaviness, numbness and in diseases affecting the whole body.

पिण्डस्वेदस्य द्रव्याणि, प्रस्तरस्वेदस्य द्रव्याणि—

तिलमाषकुलत्थाम्लघृततैलामिषौदनैः ।
पायसैः कृशरैर्मसैः पिण्डस्वेदं प्रयोजयेत् ॥२५॥
गोखरोष्ठ्वराहाश्वशकृद्भिः सतुषैर्यवैः ।
सिकतापांशुपाषाणकरीपायसपूटकैः ॥ २६ ॥
श्लेष्मिकान् स्वेदयेत्, पूर्ववर्तिकान् समुपाचरेत् ।
द्रव्याण्येतानि शस्यन्ते यथास्वं प्रस्तरेष्वपि ॥२७॥

तिल-माष- तैल, अ३६ तिल-उद्द, कुलत्थ-अम्ल-
धृती, अ३६ द्र०थे। कुलथी, अम्ल द्रव्य, घृत-तैल- धी
तेल वी तैल, आमिष मांस मांस, मोदनैः अने भात
ऐओथी और चावल इनसे, पायसैः तथा दूधपाक
एवं पायस, कृशरैः कृशरा, मांसैः अने मांस
ऐओथी और मांस इनमें, पिण्डस्वेदम् पि०स्वेद पिण्ड-
स्वेद, प्रयोजयेत् यो०वे। ओ०थे देना चाहिए, गो-खर-
आय, गर्दभ गौ, गदहा, उष्ट्र-वराह- उ०-सु०र कंठ सूअर,
जश-शकृद्भिः अने अश्व ऐओना भ०थी और घोडा

इनके पुरीषोंसे, सतुषैः इतरां सहित द्रव्य सहित, यवैः ७४
जौ, सिकता- रैती बाल, पांशु- धूल, पाषाण- प०थ२
पत्थर, करीब- अ३५मां सूखा गोबर, जायस- पूटकैः अने
दो०थु० ऐओथी पे०थीऐओथी और मोहपूर्ण इनकी
पोटलियोंसे, श्लेष्मिकान् ध०वा०ऐओने श्लेष्मिक रोगियोंको,
स्वेदयेत् स्वेद आपवे। स्वेद देना चाहिए, पूर्वैः पूर्वोक्त
तैल आदि द्र०थेथी पूर्वोक्त तैलादि द्रव्योंसे, वातिकान्
वा०वा०ऐओने वातिक रोगियोंको, समुपाचरेत् स्वेद
आपवे। स्वेद देना चाहिए, प्रस्तरेषु अपि प्रस्तर स्वेदभा
पाय प्रस्तर स्वेदमें भी, एतानि आ ये, द्रव्याणि द्र०थे।
द्रव्य, यथास्वम् दो० अनुसार यथादोष, शस्यन्ते प्रशस्त
छे प्रशस्त हैं ॥ २५-२७ ॥

25-27. The lumps for sudation should be made of til, black gram, horse gram, acid substances, ghee, oil, meat and cooked rice, milk pudding, kedgeree or flesh, or they may also be made of the excrements of cow, ass, camel, hog and horse or of unhusked barley, sand, earth, stone, dry dung and iron powder. The first group is used for persons of the vata habitus; while the second for those of kapha habitus. The same articles are recommended to be used as required in hot-bed-sudation too.

भूकृटीजेन्ताकस्वेदानां द्रव्याणि—

भृगृहेषु च जेन्ताकेषूष्णगर्मगृहेषु च ।
विधूमाङ्गारतलेषु स्वभ्यक्तः स्विद्यते सुखम् ॥२८॥

विधूम- निर्धूम निर्धूम, अङ्गार-तलेषु अ०गाराऐओथी
तपेक्षां अंगारमें तप्त, भृगृहेषु च भो०थरां भृगृह, जेन्ता-
केषु जेन्ताके जेन्ताक, उष्ण- उ०थु गृह उष्णगृह, गर्म-
गृहेषु च अने गर्मगृहेभां और गर्मगृहोंमें, स्वभ्यक्तः
सादी पे० अभ्यंग करेला पुरुषनु अभ्यंग किया हुआ
पुरुष, सुखम् सु०पू०क सुखपूर्वक, स्विद्यते स्वेदन आय
छे स्विद्य हो जाता है ॥२८॥

२८. In the sudation-cellar, in Jentaka sudatorium, in warm enclosed central rooms, the person who is well anointed will sweat easily by the smokeless heat of live-coals.

नाडीस्वेदस्य द्रव्याणि—

प्राभ्यान्पौषकं मांसं पयो वस्तशिरस्तथा ।
वराहमध्यपित्तासृक् स्नेहवत्तिलतण्डुलाः ॥ २९ ॥
इत्येतानि समुत्काथ्य नाडीस्वेदं प्रयोजयेत् ।
देशकालविभागश्च युक्त्यपेक्षो मिषक्तमः ॥ ३० ॥

देश-काल-देश अने कायना देश ओर कालके, विभागश्चः विभागने भक्षुना विभागको जाननेवाला, युक्त्यपेक्षः अने युक्तिनी अपेक्षा राखना और युक्तिकी अपेक्षा करता हुआ, मिषक्तमः उत्तम वेले उत्तम वेय, प्राभ्य-आनूप-प्राभ्य-आनूप प्राभ्य-आनूप, औषकम् अने औषक पशु-पक्षीओनुं एवं औषक पशु-पक्षियोंके, मांसम् मांस मांस, पयः दूध दूध, तथा वस्तशिरः भक्षरानुं माथुं बकरेका सिर, वराह-सुवर्ना शरीरना सूरके, मध्य-पित्त-मध्यभागनुं पित्त मध्यदेहका पित्त, असृक् अने बेहरी और रुधिर, स्नेहवत्-स्नेहयुक्त द्रव्ये स्नेहयुक्त द्रव्य, तिल-तण्डुलाः इति तिल अने तण्डुल तिल और चावल, एतानि आ भक्षाने इन सबका, समुत्काथ्य उड़ाणीने काब करके, नाडीस्वेदम् नाडीस्वेदनी नाडीस्वेद, प्रयोजयेत् थे।।। ३२वी देवे ॥ २९-३० ॥

२९-३०. The flesh of domestic, wet-land and aquatic animals, milk, the head of a goat, the trunk, bile and blood of a hog, unctuous articles, til and rice—these should the wise physician, who is conversant with the nature of clime and season, make use of in

the right manner after they are well decocted, in kettle sudation.

वारुणामृतकैरण्डशिमुमूलकसर्षपैः ।
वासावंशकरजार्कपत्रैरश्मन्तकस्य च ॥ ३१ ॥
शोभाजनकसैरेयमालतीसुरसार्जकैः ।
पत्रैरुत्काथ्य सलिलं नाडीस्वेदं प्रयोजयेत् ॥ ३२ ॥

वारुण-वरुण वरुण, अमृतका-अमृत गिलोय, एरण्ड-शिमु-अरंड, अश्मन्तक-अश्मन्तक, मूलक-मूला मूली, सर्षपैः सरसप सरसों, वासा-वंश-अरुण-वास वासा-वास, करज-करंज करंज, अर्कपत्रैः अने आर्क ओओनां पान और आर्क इनके पत्तों, अश्मन्तकस्य च तेभ्य अश्मन्तकनां पान अश्मन्तकके पत्तोंसे, शोभाजनक-तथा शोभाजनकी एवं लाल सहजन, सैरेय-सैरेय सिन्धी, मालती-मालती मालती, सुरसा-सुरसा सुरसा, अर्जकैः अने अर्क ओओनां और अर्क इनके, पत्रैः पत्रोंकी पत्तोंसे, सलिलम् पाणी जलको, उत्काथ्य उड़ाणीने पकाकर, नाडीस्वेदम् नाडीस्वेदनी नाडीस्वेद, प्रयोजयेत् थे।।। ३२वी देना चाहिए ॥ ३१-३२ ॥

३१-३२. By decocting in water three leaved caper, guduch, castor oil plant, drumstick, garden radish, rape seeds, leaves of vasaka, bamboo, indian beech, leaves of mudar, heart-leaved fig, shobhanjanaka, common yellow nail dye, arabian jasmine, holy basil, shrubby basil, the kettle sudation should be carried out.

भृतीकपञ्चमूलाभ्यां सुरया दधिमस्तुना ।
मूत्रैरम्लैश्च सखेहैर्नाडीस्वेदं प्रयोजयेत् ॥ ३३ ॥
भृतीक-भृतीक भृतीक, पञ्चमूलाभ्याम् पञ्चमूल पञ्चमूल, सुरया सुरा सुरा, दधिमस्तुना दहीने भंड दधिमण्ड, सखेहैः स्नेहयुक्त स्नेहयुक्त, मूत्रैः मूत्रमर्

२९. वराहमध्य-वराहमेदः (ग. ध. व.)

॥ तण्डुलाः-तण्डुलान् (त.)

३०. देशकालविभागश्च-देशकालविकारश्चः (व.)

॥ ॥ -देशकालविकारश्चः (व.)

३१. अश्मन्तकस्य च-अश्मन्तकस्य च (प)

३२. सैरेय-सैरीष (ड. व.)

॥ ॥ -शरीष (व. त. प.)

३३. भृतीक-पुवीक (प.)

मूत्रवर्ग, जन्धे: च तथा अम्ल द्रव्येऽथी तथा अम्ल
वर्धसे. नाडीस्वेदम् नाडीस्वेदनी नाडीस्वेद, प्रयोजयेत्
शेजना ३२वी ओषधी कराना चाहिए ॥३३॥

33. Bishop's weed, penta radices,
whey, urines, sour gruel and unctuous
articles should be used in kettle
sudation.

अवगाहपरिवेकस्वेदयोः द्रव्याणि—

एत एव च निर्यूहाः प्रयोज्या जलकोष्ठके ।
स्वेदनार्थं घृतक्षीरतैलकोष्ठान्श्च कारयेत् ॥३४॥

एत एव आ ७ इन्हीं, निर्यूहाः ३वांशे काथोको,
जलकोष्ठके ७व्यांशमा जलकोष्ठमें, प्रयोज्या: च १५२वा
ओषधी प्रयोग करे, स्वेदनार्थम् आने स्वेदन भाटे स्वेद-
नके लिए, घृत-क्षीर- धी-६ध घृत-क्षीर, तैल-कोष्ठान्
तथा तैलना ३वांशे तथा तैलके कोष्ठोंका, कारयेत्
३२५वा ओषधी प्रयोग कराना चाहिए ॥ ३४ ॥

34. These very decoctions (the
three mentioned above) may be used
in preparing the tub-bath sudation.
Ghee, milk or oil may also be used
in the tub for bath-sudation.

उपनाहस्वेदस्य द्रव्याणि—

गोधूमशकलैर्धूर्णैर्यवानामम्लसंयुतैः ।
सखेहकिण्वलवणैरुपनाहः प्रशस्यते ॥३५॥

अम्लसंयुतैः अम्लयुक्त अम्लयुक्त, सखेह- स्नेहयुक्त
स्नेहयुक्त, किण्व-कवणैः ३२५ आने ६५५युक्त किण्व
तथा नमकसे युक्त, गोधूमशकलैः ६७वांशे दुधवांशे गेहुंके
दुधके, यवानाम् आने ७५वांशे और जवके, चूर्णैः ६०८थी
तेभा ३२६ चूर्णसे किया हुआ, उपनाह. ६०५थी उपनाह,
प्रशस्यते प्रशस्त छे प्रशस्त है ॥३५॥

35. Broken wheat, barley flour mi-
xed with sour articles, oleous articles,
wine-ferment and salt are recommen-
ded in poultice sudation.

गन्धैः सुरायाः किण्वेन जीवन्त्या शतपुष्पया ।
उमया कुष्ठतैलाभ्यां युक्तया उपनाहयेत् ॥३६॥

गन्धैः सुगन्धी द्रव्ये गन्धद्रव्य, सुरायाः सुराजुं
सुराका, किण्वेन ७०७ बीज, जीवन्त्या ७५८थी जीवन्ती,
शतपुष्पया ५५६थी सोये, कुष्ठतैलाभ्याम् आने ६५८
तथा तैलथी तथा कूठ और तैल इनसे, युक्तया युक्त
युक्त, उमया च अम्लीयथी अलसीका, उपनाहयेत्
७५८थी ३२५ उपनाह करे ॥ ३६ ॥

36. Fragrant articles, wine-ferment,
cork swallow wort, dill seeds, linseed,
and costus combined with oil should
be used in poultice sudation.

उपनाहस्वेदे बन्धनद्रव्याणि --

चर्ममिश्रोपनस्रव्यः सलोमभिरपूतिभिः ।
उष्णवीर्यैरलामे तु कौशेयाविकशाटकैः ॥३७॥

सलोमभिः ३१५युक्त लोमयुक्त, अपूतिभिः तथा
दुर्गन्ध रहित तथा दुर्गन्ध रहित, उष्णवीर्यैः ७५५थी
उष्णवीर्य, चर्मभिः आभ्यांथी चर्मजोसे, उपनद्रव्यः ६०५थी
आंधवी ओषधी उपनाह बांधना चाहिए, अलामे तु
५५५ तेन भणे तो पन्तु इनके अभावमें, कौशेय- रेशमी
रेशमी, आविक ३ ७५८थी या ऊनी, शाटकैः ५५०थी
आंधवी कपड़ोंसे उपनाह बांधे ॥ ३७ ॥

37. The poultice should be covered
with a hide containing hair and free
from bad smell and of hot potency. If
such is not available, silk or woollen
cloth may be used instead.

उपनाहस्वेदे बन्धनोक्षविधिः --

रात्रौ वस्त्रं दिवा मुञ्चेन्मुञ्चेद्रात्रौ दिवा कृतम् ।
विदाहपरिहारार्थं, स्यात् प्रकर्षस्तु शीतले ॥३८॥

विदाह- विदाह विदाह, परिहारार्थम् न थवा भाटे
न हो इसलिए, रात्रौ रात्रे रात्रिमें, वस्त्रं आंधी

३६. किण्वेन—किण्वेन (द. प.)

३७. उपनद्रव्यः सलोमभिरपूतिभिः—उपनद्रव्यं लोमभिरपूतिभिः (न.)

પાટો બાંધી હુઈ પટ્ટીકો. દિવા દિવસે દિનમેં, મુઝવ ઊડવો સોલ તે, દિવા કૃતમ્ અને દિવસે બાંધેલો પાટો બોર દિનમેં બાંધી હુઈ પટ્ટીકો, રાત્રો રાત્રે રાત્રિમેં, મુઝવ ઊડવો સોલ તે, રાત્રીલે તુ પણ શીતળ કાળમાં પરંતુ શીત કાળમેં, પ્રકર્ષઃ સ્યાત્ લાંબો વખત રાખવો બેઠીએ અધિક સમય તરુ રચના ત્રાદિ ॥૩૮॥

38. If poultice is applied in the night it should be removed the next day, and if applied in the day, it should be removed the same night for preventing the irritation of the skin. The period of application of poultice may be prolonged in the cold season.

ત્રયોદશ સ્વેદાઃ—

સંકરઃ પ્રસ્તરો નાડી પરિષેકોઽવગાહનમ્ ।
જેન્તાકોઽશ્મઘનઃ કર્પૂઃ કુટી મૂઃ કુમ્ભિકૈવ ચ ॥૩૯॥
કૂપો હોલાક હત્યેતે સ્વેદયન્તિ ત્રયોદશ ।
તાન્ યથાવત્ પ્રવક્ષ્યામિ સર્વાનેવાનુપૂર્વશઃ ॥૪૦॥

સંકરઃ સંકર પ્રસ્તરઃ પ્રસ્તર પ્રસ્તર, નાડી નાડી, પરિષેક પરિષેક પરિષેક, અવગાહનમ્ અવગાહન અવગાહન, જેન્તાકઃ જેન્તાક જેન્તાક, અશ્મઘનઃ અશ્મઘન અશ્મઘન, કર્પૂઃ કર્પૂ કર્પૂ, કુટી કુટી કુટી, મૂઃ મૂ મૂ, કુમ્ભિકા કુમ્ભિકા કુમ્ભિકા, કૂપઃ કૂપ કૂપ, હોલાકઃ ચ દ્યુ હોલાક હોલાક, હિતિ એતે આ યે, ત્રયોદશ તેર તેરહ, સ્વેદયન્તિ સ્વેદન કરે છે સ્વેદન કરતે હૈ, તાન્ તે હન, સર્વાન્ એવ બધાય સર્વકો, અનુપૂર્વશઃ એક પછી એક ક્રમમાં, યથાવત્ યથાવત્ યથાવત્, પ્રવક્ષ્યામિ કહી દેખાડીશ કહુંગ ॥ ૩૯-૪૦ ॥

39-40. Mixed fomentation, hot-bed sudation, steam kettle sudation, affusion sudation, bath sudation, jentaka or sudatorium sudation, stone-bed sudation, trench sudation, cabin sudation, ground-bed sudation, pitcher-bed sudation, pit sudation and under-bed sudation—these are the thirteen varie-

ties of sudation procedures. I shall describe all of them in detail in due order.

સંકરસ્વેદસ્ય કલ્પના—

તત્ર વસ્ત્રાન્તરિતૈરવસ્ત્રાન્તરિતૈર્વા પિષ્ઠૈર્યથોક્તૈરુપસ્વેદનં સંકરસ્વેદ ઇતિ વિદ્યાત્ ॥ ૪૧ ॥

તત્ર તેમાં ઝનમેં, વસ્ત્રાન્તરિતૈઃ વસ્ત્રાની એવડમાં રાખીને વસ્ત્રમેં રસકર. અવસ્ત્રાન્તરિતૈઃ વા કે વસ્ત્રાની એવડમાં રાખ્યા વગર વિના વસ્ત્રમેં રક્ષે હુઈ. યથોક્તૈઃ કહ્યા પ્રમાણેના કહે હુઈ દ્રવ્યોકે. પિષ્ઠૈઃ પિંડોથી પિંડોમે. ઉપસ્વેદનમ્ સ્વેદન સ્વેદન કરના, સંકરસ્વેદઃ એ સંકરસ્વેદ છે યહ સંકરસ્વેદ હૈ, ઇતિ એમ એસા, વિદ્યાત્ બહુજુ જાને ॥ ૪૧ ॥

41. That should be known as the mixed (dry-cum-unctuous) local sudation which is carried out with the lumps prepared of articles mentioned above, either wrapped in a cloth or unwrapped.

પ્રસ્તરસ્વેદસ્ય કલ્પના

શૂકશમીધાન્યપુલાકાનાં વેશવારપાયસઘ્રાશરોત્કારિકાદીનાં વા પ્રસ્તરે કૌશોયાવિકોત્તરપ્રચ્છદે પશ્ચાદ્ગુલોરુબૂકાર્કપત્રપ્રચ્છદે વા સ્વભ્યક્તસર્વગાત્રસ્ય શયાનસ્યોપસ્વેદનં પ્રસ્તરસ્વેદ ઇતિ વિદ્યાત્ ॥ ૪૨ ॥

કૌશોય- રેશમી રેશમી, આવિક- અથવા ઊનના અથવા ઝની વસ્ત્રકી, ઉત્તર-પ્રચ્છદે ઓઝડવાળા ચદરવાલી, પશ્ચાદ્ગુલ- અથવા ધાળો એરંડ અથવા દરુબૂક- રાતો એરંડો લાલ દરંડા, બર્ક- આકડો આક, પત્રપ્રચ્છદે વા એઓનાં પાનથી પાથરેલાં અને પતોસે બિછાવે હુઈ, શૂક- શૂકધાન્ય શૂકધાન્ય, શમી-ધાન્ય- શમીધાન્ય શમીધાન્ય, ૪૨. શમી-શિમ્લી (ગ.)

,, વેશવારપાયસ-વેશવારપાયસ (ક. સ. ઘ. ઙ. ઢ.)

,, વેશવાર-વેશવાર (ગ.)

,, ઉપસ્વેદનમ્-ઉપસ્વેદનમ્ (ક. ઙ. ઢ. ઘ.)

,, પશ્ચાદ્ગુલોરુબૂકાર્ક-પશ્ચાદ્ગુલોરુબૂકાર્ક (ક.)

पुलाकानाम् पुलाक धान्यानां पुलाक धान्यकी, वेशवार-
अथवा वेशवार अथवा वेगवार, पायस-पायस पायस, कुशरा-
कुशरा कुशरा, उत्कारिका-उत्कारिका उत्कारिका. आदीनाम्
वा वजरेथी अनावेला आदिकी, प्रस्तर पिठानामां
शय्या पर, स्वम्यक्त- सःरी पेठे तेथ येणेलां अच्छी तर
अभ्यंग किये, सर्वगात्रस्थ सर्वांगवाणा मग गात्रां
बाले, क्षयानस्य सुतेला येणेने गोते हुए रंगीको, उप-
स्वेदनम् स्वेदन करयुं स्वेदन करना, प्रस्तरस्वेदः अ-
प्रस्तर स्वेदः यह प्रस्तरस्वेद है. इति अथ ऐमा,
विद्यात् अल्लुपु जाने ॥ १२ ॥

42. The bed should be spread either
with corn, pulse and pulaka grain or
vesavara, milk-pudding, kedgerees and
utkarika and covered with either
a silk or woollen cloth or leaves of
castor-oil plant or red castor-plant and
mudar. Sudation carried out in the
person well anointed over the whole
of his body and made to lie on such
a bed, is called the hot-bed sudation.

नाडीस्वेदस्य कल्पना—

स्वेदनद्रव्याणां पुनर्मूलफलपत्रशुक्रादीनां मृग-
शकुनपिशितशिरस्पदादीनामुष्णस्वभावानां वा
यथार्हमल्लवणक्षेद्रोपसंहितानां मूत्रक्षीरादीनां
वा कुम्भ्यां बाष्पमनुव्रमन्त्यामुत्कथितानां नाड्या
शरेषीकावंशदलकरज्जार्कपत्रान्यतमकृतया गजाप्र-
हस्तसंस्थानया व्यामदीर्घया व्यामार्धदीर्घया वा
व्यामचतुर्भागाष्टभागमूलाप्रपरिणाहस्रोतसा सर्व-
तो वातहरपत्रसंवृतच्छिद्रया द्विस्त्रिर्वा विनामि-
तया वातहरसिद्धखेहाभ्यक्तगात्रो बाष्पमुपहरेत्।
बाष्पो ह्यनुजुगामी विहतचण्डवेगस्त्वचमविद-
ह्य सुखं स्वेदयतीति नाडीस्वेदः ॥ ४३ ॥

१३. शुक्रादीनां-शुंगवल्कादीनां (द.)

॥ स्नेहोपसंहितानां मूत्रक्षीरादीनां-स्नेहोपहतानां मूत्रक्षारादी-
नाम् (ग. ड.)

॥ विनामितया-विनमितया (द.)

॥ अनुजुगामी-अनुव्रमन्त्यामी (ब. ड. त. व. प.)

बाष्पम् आह माप, अनुव्रमन्त्याम् अह्ना न डाडी
नां अथ येवी बाहिर न निकाले ऐसी, कुम्भ्याम् डाडीमां
हाडीमें, उत्कथितानाम् उठाणेला उवाले हुए, मूल-भूण
मूल, फल-भूण फल, पत्र-पत्र पत्र, शुक्र-शुंग शुंग,
आदीनाम् वजरेनी आदिकी, उष्ण-स्वभावानाम् अथवा
उष्ण स्वभाववाणां अथवा उष्णप्रकृति, मृग-पशु पशु,
शकुन-पक्षी-आदीनां पक्षियोंके पिशित मांस मांस, शिरस्पद-
माथुं सिर, आदीनाम् वा वजरेनी आदिकी, यथार्हम्
अथवा यथायेथ अथवा यथायोग्य, अल्लु-अल्लु १२
अल्लुद्रव्य, लवण-लवण लवण, स्नेह-अने स्नेह
और स्नेहसे, उपसंहितानाम् युक्त युक्त, मूत्र-भूत मूत्र,
क्षीर-दूध दूध, आदीनाम् वा वजरेनी आदिकी, स्वेदन-
स्वेदन स्वेदन, द्रव्याणाम् द्रव्याणी द्रव्योंकी, शरेषीका-
शरेषीका शरेषीका, वंशदल-वंशदल वंशपत्र, करज-
करजपत्र करजपत्र, जर्क-अने जर्क-आदीनां और आदिके,
पत्र-पानमांथी पत्रोंमेंसे, अन्यतम-कृतया गजेत अथ
अनावेदी किसी एकसे बनाई गई, गजाप्रहस्त-हाथीनी
संहना अग्रभागना हाथीकी मुँहके अग्रभागके, संस्थान-
या आकारनी आकारकी, व्यामदीर्घया व्याम दीर्घी
व्याम लम्बी, व्यामार्धदीर्घया वा अथवा अर्ध व्याम
दीर्घी या आधा व्याम लंबी, व्यामचतुर्भाग-अष्टभाग-मूल-
अग्र-परिणाह-स्रोतया मूल अने अग्रभागना अनुक्रमे
वाहना येयावाग तथा आह्ना भाग नेटली गेण-
धना छिद्रवाणी मूल और अग्रभागमें कमशः व्यामके
बांध और आठवें भागके प्रमाणकी गोलाईके छिद्रवाली,
सर्वतः सर्वां ओळुअे सब ओर, वातहर-वात हरना
वातहर, पत्रसंवृत-पांढ्यांथी डांडे पत्रोंसे ढके हुए,
छिद्रया छिद्रवाणी छिद्रवाली, द्विः द्विः वा ये अथवा दो
त्रय अथवा दो या तीन जगह पर, विनामितया वांकी
वाणेदी मुडी हुई, बाह्या-बाह्य बाह्य, वातहर-
वातहर द्रव्योंकी वातहर द्रव्योंसे, सिद्ध-सिद्ध उरे
सिद्ध किये हुए, खेहाभ्यक्त-स्नेह येथे तैलसे अभ्यंग
किये हुए, गात्रः सर्वांगवाणां गात्रवाला, बाष्पम्
आह माप, उपहरेत् देवी देवे. हि डारलुके क्योंकि,
अनुजुगामी सीधी न अर्ध शकती सीधी न जाती हुई,
बाष्पः आह माप, विहत-चण्डवेगः प्रबल वेग अह्नी
अथवा तीव्र वेगके हज्जेके कारण, त्वचम् त्वचमीने

ત્વચાકો, અવિદહન્ દઝાડ્યા વગર ન જલાકર, સુસ્તમ્ સુખપૂર્વક સુસ્તપૂર્વક, સ્વેદયતિ સ્વેદન કરે છે સ્વેદન કરતી હૈ, હિતિ આ પ્રમાણે યદ્ નાડીસ્વેદઃ નાડીસ્વેદઃ છે નાડી સ્વેદ હૈ ॥ ૪૨ ॥

43. Take the articles indicated in sudation viz., the root, fruit, leaves, buds etc., of the vegetable group or the carved flesh and the head of the birds and beasts of hot potency of the animal group and mixing them with sour, salt and unctuous articles as are necessary or with urine, milk and similar articles, decoct them in a pot closing the lid tightly so as not to allow the steam to escape. Make a tube of the shape of the elephant's trunk, with the leaves of either bamboo, or leaves of indian beech or mudar. Its length should be one vyama (6 feet) or half a vyama (3 feet). Its circumference at the proximal end should be a fourth part of vyama, while at the distal end, an eighth part of vyama; and throughout the entire length, it should be covered with leaves possessed of vata-curing properties. The tube should have two or three bends. The patient having anointed himself with the unction prepared of vata-curing articles, should inhale the steam from this apparatus. The steam passing through the bends in a tortuous course is deprived of its violence and without irritating the skin it sweats the patient with ease. This inhalation is called the steam kettle sudation.

પરિષેકસ્વેદસ્ય કલ્પના—

વાતિકોષ્ઠરવાતિકાનાં પુનર્મૂલાદીનામુત્કાથૈઃ સુસ્તોષ્ણૈઃ કુમ્ભીર્વર્ષણિકાઃ પ્રનાડીર્વા પૂરયિત્વા યથાદેનિચ્છકાહામ્યકમાત્ર વસ્ત્રાવચ્છન્ન પરિષેચયે-
દિતિ પરિષેકઃ ॥ ૪૪ ॥

વાતિક- કેવળ વાતને હરનારું કેવળ વાતકો હરને-
વાલે, ઉત્તરવાતિકાનામ્ વાતપ્રધાન કુમ્ભને હરનારું
વાતપ્રધાન કફકો હરનેવાલે, મૂલાદીનામ્ પુનઃ મૂળઆદિના
મૂળઆદિકે, સુસ્તોષ્ણૈઃ સદન ધર્મ શકે તેવા ઉષ્ણ
સુસ્તોષ્ણ, ઉત્કાથૈઃ ક્વાથોથી કાથોસે, કુમ્ભીઃ ગાગર
કુમ્ભી, વર્ષણિકાઃ નાના થડા છોટે વૃક્ષે, પ્રનાડીઃ વા
કે આરી યા જ્ઞારીકો, પૂરયિત્વા ભરી દબને ભરકર, વથાદ-
વિધિ પ્રમાણે યથાવિધિ, સિદ્ધ-સિદ્ધ કરેલ સિદ્ધ કિયે
હુણ, જેહ-સ્નેહ સ્નેહસે, અમ્યક-ગાત્રમ્ થોપડેલ સર્વ
અંગવાળા સર્વ ગાત્રોમાં અમ્યંગ કિયે હુણ, વસ્ત્રાવચ્છન્ન
અને વસ્ત્રથી ઢાંકેલ રોગીનું તથા વસ્ત્રસે આચ્છાદિત રોગીના,
પરિષેચયેત્ પરિષેચન કરવું પરિષેચન કરે, હિતિ આ
યદ્, પરિષેકઃ પરિષેક સ્વેદ છે પરિષેક સ્વેદ હૈ ॥ ૪૪ ॥

44. The above-mentioned drugs, which are curative or vata and which are beneficial in conditions where vata is predominant, decocted to a degree of genial warmth, should be filled in and affused from a pot or from a shower or a douche-can over a person anointed with properly medicated unctuous substances and covered with a cloth. This is called the affusion sudation.

અવગાહસ્વેદસ્ય કલ્પના—

વાતહરોત્કાથશ્વીરતૈલઘૃતપિશિતરસોષ્ણસલિ-
લકોષ્ઠકાવગાહસ્તુ યથોક્ત યથાવગાહઃ ॥ ૪૫ ॥

૪૪. કુમ્ભીર્વર્ષણિકાઃ—કુમ્ભીર્વર્ષણિકાઃ (જ. વ. જ. વ. ૧.)

,, પરિષેક.—પરિષેકસ્વેદઃ (ગ.)

૪૫. અવગાહઃ—અવગાહો વિશેષઃ (ગ.)

वातहर- वात हरनात् वातहर, उरकाय- क्वाथ क्वाथ, हीर- दूध, दूध, तैल- तेल, घृत- घी, पिष्टितरस- मांसरस, डण्डलिक- अने उना पाण्डुली भरेली और गरम जलसे भरे हुए, कोष्ठक- डोढीमां कोष्ठमें, अवगाहः अवगाहन अवगाहन, तु तो तो, यथोक्तः एव द्योऽप्रसिद्ध लोकप्रसिद्ध ही, अवगाहः अवगाहस्वेद उ अवगाहनस्वेद है ॥४५॥

45. Immersion in the decoction of substances curative of vata, milk, oil, ghee, meat-juice and warm water is called the immersion or tub-bath sudation.

जेन्ताकस्वेदस्य कल्पना—

अथ जेन्ताकं चिकीर्षुर्भूमिं परीक्षेत - तत्र पूर्व-स्यां दिश्युत्तरस्यां वा गुणवति प्रशस्ते भूमिभागे कृष्णमधुरमृत्तिके सुवर्णमृत्तिके वा परीवापपुष्करिण्यादीनां जलाशयानामन्यतमस्य कूले दक्षिणे पश्चिमे वा सूपतीर्थे समसुविमक्तभूमिभागे सप्ताष्टौ वाऽरस्तीरपक्वमोदकात् प्राञ्जल्युदकं वाऽभिमुखतीर्थे कूटागारं कारयेत्, उत्सेधविस्तारतः परमरस्तीः षोडश, समन्तात् सुवृत्तं मृत्कर्मसंपन्नमनेकवातायनम्;

अथ हवे अब, जेन्ताकम् जेन्ताक जेन्ताक, चिकीर्षुः करवाणी धन्धावाणां करनेकी इच्छावाला, भूमिम् भूमिनी भूमिकी, परीक्षेत परीक्षा करवी ओष्ठे परीक्षा करे, तत्र पूर्वस्याम् तेमां पूर्व वहां पूर्व, उत्तरस्याम् वा उ उत्तर या उत्तर, दिशि दिशां दिशामें, कृष्ण- काली, मधुर- अने मधुर और मधुर, मृत्तिके माटीवाणा मिट्टीवाले, सुवर्ण-मृत्तिके वा अधवा सोनेरी माटीवाणा अथवा सुन-हली मिट्टीवाले, गुणवति शुद्धयुक्त गुणयुक्त, प्रशस्ते वभाषुवा

४६. भूमिभागे-भूमिभागे (ग.)

॥ कृष्णमधुरमृत्तिके-कृष्णमृत्तिके (ख. ब. ज. ड. ढ.)

॥ परीवाप-परीवाह (ग.)

॥ सूपतीर्थे-सूपतीर्थे (ग.)

॥ सुवर्णमृत्तिके-सुवर्णमृत्तिके (क. छ.)

॥ वाऽरस्तीरपक्वमोदकात्-वाऽरस्तीः सूपकमोदकम् (च. छ.)

आयुध प्रशस्त. भूमिभागे भूमिभूदेशमां भूमिप्रदेशमें, परीवाप- वाप वापी, पुष्करिणी- तलाव तलाव, जादीनाम् आदि आदि, जलाशयानाम् जलाशयोंमां जलाशयोंमेंसे अन्यतमस्य कोष्ठ कोष्ठनी किसी एक के, दक्षिणे दक्षिण तरफ दक्षिण ओरके, पश्चिमे वा उ पश्चिम तरफ या पश्चिम ओरके, सूपतीर्थे सारी रीते समीप घाटवाणा समीप उत्तम घाटवाले, कूले तीरे तटपर, सम-सुविमक्त- सपाट अने सुंदर निवाणवाणा समतल तथा अच्छी प्रकारसे विमक्त, भूमिभागे भूमिभूदेशमां भूमिके हिस्से पर, उदकात् जलसे, सप्त षडौ वा सात के आठ सात या आठ, अरस्तीः अरस्ति अरस्ति, उपक्रम्य दूर जाने दूर जा कर, अभिमुखतीर्थम् घाटनी सामे आवे तेनी रीते घाटकी ओर द्वार वाली, प्राञ्जल्युदकं उगमधु माढानी पूर्वाभिमुख, उदक्युदकम् वा उ उत्तर तरफ माढानी या उत्तराभिमुख, उत्सेध-विस्तारतः उंभाध अने विस्तारमां ऊंचाई और विस्तारसे, परम् पूरा पूरी, षोडश सोलह, अरस्तीः हाथ हाथ, समन्तात् आरे आलुथी चारों ओरसे, सुवृत्तम् अराभर गोण गोल, मृत्कर्म- माटी कामनी मिट्टीसे, संपन्नम् संपत्तिवाणी लीपी पोती, अनेकवातायनम् अनेक आरीवाणी अनेक झरोखेवाली, कूटागारम् गोण कुटी बर्तुलकूटी, कारयेत् कराववी करवावे;

46-(1). If one desires to administer the (hot-house) sudatorium-sudation, the place should be well selected, either on the eastern side or on the northern. A pleasant and fertile piece of land with black sweet earth or golden coloured soil should be selected. It must be on the bank of a pool, tank or reservoir of water having near to it a flight of steps on the southern or western side. A round chamber should be built on an even and well laid out plot, with the frontage on its eastern or northern side facing the water and about seven or eight cubits distant.

Its height should be sixteen cubits at the most and the diameter also the same. It should be circular in shape. The walls and roof should be of earth and should be well plastered, leaving a number of air-holes.

अस्य कूटागारस्यान्तः समन्ततो भित्तिमरन्नि-
विस्तारोत्सेधां पिण्डिकां कारयेदाकपाटात्, मध्ये
चास्य कूटागारस्य चतुष्किष्कुमात्रं पुरुषप्रमाणं
मृन्मयं कन्दुसंस्थानं बहुसूक्ष्मच्छिद्रमङ्गारकोष्ठक-
स्तम्भं सपिधानं कारयेत्; तं च खादिराणामा-
श्वकर्णादीनां वा काष्ठानां पूरयित्वा प्रदीपयेत्;

अस्य आ इस, कूटागारस्य गोण कुटीर्नी कुटीके,
अन्तः अंदर अन्दर, भित्तिम् भीतनी दिवारके,
समन्ततः साथेसाथ साथसाथ, आकपाटात् आरखुं सुधी
द्वारतक, अररिन-ओक हाथ एक हाथभर, विस्तार-विस्तारनी
चौबी, उत्सेधाम् तथा ओक हाथनी जंथाधनी एक
हाथभर ऊंची, पिण्डिकाम् ओटली पिण्डिका, कारयेत्
करावनी बनवावे, अस्य आ इस, कूटागारस्य च गोण-
कुटीर्नी कूटागारके, मध्ये मध्यमा बीचमें, चतुष्किष्कु-
आर हाथ चार हाथ, मात्रम् विस्तारने। विस्तृत,
पुरुषप्रमाणम् पुरुष ओटले। जंथे और पुरुषप्रमाण ऊंचा,
मृन्मयम् माटीने। मिट्टीसे, कन्दुसंस्थानम् कन्दुना आकारने।
कन्दुके आकारका, बहुसूक्ष्म- धखुं सूक्ष्म बहुतसे सूक्ष्म,
छिद्रम् छिद्रवाणे। छिद्रोवाला, अङ्गारकोष्ठक- अगाराना
अङ्गारूप अंगारोंके कोष्ठरूप, स्तम्भम् स्तंभ स्तम्भको,
सपिधानम् ढांकलु सहित ढक्कनके साथ, कारयेत् करावने।
बनवावे, तम् च अने तेने इस अंगार कोष्ठको, खादिराणाम्
गेर खैर, आश्वकर्णादीनाम् वा अथवा अश्वकर्ण वजैरेना या
अश्वकर्म आदि, काष्ठानाम् धाकडाओथी इन्धनसे, पूरयित्वा
भरी धधने भर कर, प्रदीपयेत् प्रदीप्त करवे। आग लगा दे;

४६. चतुष्किष्कुमात्रं पुरुषप्रमाणम्-चतुष्किष्कुमात्रं द्विपुरुषप्रमाणम् (ग.)

„ कन्दुसंस्थानम्-कुन्दसंस्थानम् (प.)

„ कोष्ठकस्तम्भम्-कोष्ठकान्तम् (ङ.)

„ सपिधानम्-सपिधानकम् (च.)

„ खादिराणाम्-खादिराणाम् (ग. ज.)

46-(2). Within this chamber, there must be built all around, excepting the entrance, a platform one cubit in height and in breadth. In this chamber must be constructed an oven of four spans' breadth and a man's height with earth with multiple small holes and a lid on its top. It should then be filled with the sticks of catechu, asvakarna sal and other similar kinds of wood and ignited.

स यदा जानीयात् साधु दग्धानि काष्ठानि
गतधूमान्यवतप्तं च केवलमग्निना तदग्निगृहं
स्वेदयोग्येन चोष्मणा युक्तमिति, तत्रैनं पुरुषं
वातहराभ्यक्तगात्रं वस्त्रावच्छिन्नं प्रवेशयेत्,

काष्ठानि धाकडां इन्धन, साधु दग्धानि भराभर भरी
गयां छे अच्छी तरह जल गये हैं, गतधूमानि धूमाये
आये। गये। छे और धूमा नहीं देते, केवलम् आग्नेय
सपूर्ण, तत् अग्निगृहम् ते अग्निधर वह अग्निगृह, अग्निना
अग्निथी आगसे, अवतप्तम् च तपी गयुं छे गरम हो
गया है, स्वेदयोग्येन अने स्वेदयोग्य स्वेदयोग्य, ऊष्मणा
गरमीथी ऊष्मासे, युक्तम् च युक्त छे युक्त हो गया है,
इति अभि ऐसा, यदा अगरे जब, सः जानीयात् ते
अथे त्पारे समझे तब, तत्र तेभां इसमें, एनम् ओ उस,
पुरुषम् पुरुषने पुरुषको, वातहराभ्यक्त- वातहर द्रव्यथी
सिद्ध करे। स्नेह थोपडे। वातहर स्नेहसे अभ्यक्त,
गात्रम् गात्रवाणे। गात्रयुक्त कर, वस्त्रावच्छिन्नम् अने
वस्त्रथी ढांकथे। करी और बखसे ढांप कर, प्रवेशयेत्
प्रवेश करावने। प्रविष्ट करावे;

46-(3). When it is known that the wood is fully burnt away and the smoke is gone and the hot house has been heated to the degree of right temperature required for the sudation, then the

४६. गतधूमानि-विगतधूमानि (क. व. छ.)

person anointed with vata-curative substances and covered with a cloth should be made to enter it.

प्रवेशयन्मैनमनुशिष्यात्-सौम्य ! प्रविश कल्याणारोग्याय चेति, प्रविश्य चैनां पिण्डिकामधिरुह्य पार्श्वपरपार्श्वभ्यां यथासुखं शयीथाः; न च त्वया स्वेदमूर्च्छापरीतेनापि सता पिण्डिकैषा विमोक्तव्याऽऽप्राणोच्छ्वासात्, अस्थमानो ह्यतः पिण्डिकावकाशाद्द्वारमनधिगच्छन् स्वेदमूर्च्छापरी ततया सद्यः प्राणाञ्जयाः, तस्मात् पिण्डिकामेनां न कथंचन मुञ्चेथाः;

एनम् अने इसको, प्रवेशयन् च प्रवेश कराने प्रवेश करते समय, अनुशिष्यात् शीषाम् आपवी के सूचना देदे कि, सौम्य हे सौम्य हे सौम्य, कल्याणाय कल्याण, आरोग्याय च अने आरोग्य भाटे और आरोग्यके लिए, प्रविश इति अंदर प्रवेश कर प्रवेश करो, प्रविश्य च अने प्रवेश करीने और प्रवेश करके, एनाम् आ इस, पिण्डिकाम् औटली डिपर पिण्डिका पर, अधिरुह्य यदीने चढकर, यथासुखम् ठीक पडे तेम सुखपूर्वक, पार्श्व- ओक पडजे एक पार्श्वसे, अपर-पार्श्वभ्याम् अथवा भीजे पडजे और दूसरी पार्श्वसे, शयीथाः भुजे लेट जाना, स्वेद- मूर्च्छा- वणी स्वेद तेमभू भूञ्छाथी और स्वेद एवं मूर्च्छासे, परीतेन घेराया व्याप्त, सता त्वया भर्ता पक्षु तारे होने पर भी तुम, आप्राणोच्छ्वासात् भालु तथा श्वास आलता होय त्यां सुधी प्राण और श्वास रहने तक, एषा पिण्डिका आ औटली इस पिण्डिकाको, न च विमोक्तव्या ओडवी नहि मत छोडना, हि कडखुके क्योंकि, अतः आ इस, पिण्डिका-अवकाशात् औटलीना अव-काशथी पिण्डिकाके अवकाशसे, अस्थमानः अष्ट भर्ता अष्ट हुए तुम, स्वेदमूर्च्छा- स्वेद अने भूञ्छाथी स्वेद और मूर्च्छासे, परीततया घेराई भर्ता व्याप्त होनेके कारण, द्वारम् भारक्षुं द्वारको, अनधिगच्छन् न भणवाथी न पाकर, सद्यः ततत शीघ्र, प्राणाञ्ज भालु प्राण, अद्याः ओडीश त्याग करोगे, तस्मात् भाटे इस लिए, एनाम् आ

४६. पार्श्वपरपार्श्वभ्याम्-पार्श्वभ्याम् (ग. त.)

,, विमोक्तव्या-मोक्तव्या (ग.)

इस, पिण्डिकाम् औटलीने पिण्डिकाको, कथंचन भार् पक्षु रति किसी प्रकारसे, न मुञ्चेथाः ओडने नहि नहीं छोडना;

46-(4). While he enters, he should be told, 'Gentle one, enter for gaining well-being and health. Having entered and getting on to the platform, lie down either on your right or the left side as is comfortable to you. Though overcome by sweating and fainting, you must not leave the platform. You must cling to it as long as life's breath is in you. If once you let go your hold of the platform, being overpowered by perspiration and faintness you will be unable to find the doorway and immediately lose your life. So you should on no account leave the platform.

त्वं यदा जानीयाः—विगतामिष्यन्द्मात्मानं सम्यक्प्रसृतस्वेदपिण्डं सर्वस्रोतोविमुक्तं लघूभू-तमपगतविबन्धस्तम्भसुप्तिवेदनागौरवमिति, तत-स्तां पिण्डिकामनुसरन् द्वारं प्रपद्येथाः,

यदा त्वम् अन्धारे तुं जब तुम, आत्मानम् ऐताने अपनेको, विगतामिष्यन्द्म् अभिष्यंद रहित अमिष्यन्द् रहित, सम्यक्-भराभर अच्छी प्रकार, प्रसृत-स्वेद-पिण्डम् स्वेदनी चीकाश नीकणी गथेल बह कर नीकली हुई परीनेकी चीकनाहटवाला, सर्वस्रोतोविमुक्तम् खुली गथेल सर्व स्रोतवाला खुले हुए संपूर्ण स्रोतोवाला, लघू-भूतम् हलके गथेल हलका बना हुआ, अपगत-अने भर्ता रहेल ओ और हट गये हैं, विबन्ध-विबन्ध विबन्ध, स्तम्भ-भस्ता जकवाहट, सुप्ति- २५श्रीमान् सुप्ति, वेदना-वेदना वेदना, गौरवम् इति तथा भारेपक्षुं नेनु ओवे तथा भारीपन जिसके ऐसा, जानीयाः भाले अनुभव करो, ततः त्वारे तब, त्वाम् ते इस, पिण्डिकाम् औटलीने

४६. त्वं यदा जानीयाः—स यदा जानीयात् (ग. व.)

,, सुप्तिवेदनागौरवमिति—सुप्तिवेदनमिति (ख. च. ड.)

विष्किङ्गाके, अनुसरन् अनुसरतां साथ साथ चलकर, द्वारम्
द्वारे द्वारपर, प्रपद्येथाः पहुँचोँगी जगें आ जाना,

46-(5). When you feel yourself cleansed of inspissated impurities, well drained of viscid perspiration, well and copiously sweated and your body channels have been well dilated and you have been rendered light, and you have known that all obstruction, stiffness, numbness, pain and heaviness have left you, then should you, following the platform reach the entrance.

निष्कम्य च न सहसा चक्षुषोः परिपालनार्थं
शीतोदकमुपस्पृशेथाः, अपगतसन्तापक्लमस्तु मुहु-
र्तात् सुखोष्णेन वारिणा यथान्यायं परिषिक्तो-
ऽग्नीयाः, इति जेन्ताकस्वेदः ॥ ४६ ॥

निष्कम्य च अने पहार नीकणीने और बाहिर निकल
कर, चक्षुषोः आँखोने आँखोंको, परिपालनार्थम् पुष्-
सान्धी आवाववा बचानेके लिए, शीतोदकम् शीतल
जलने, शीत जलका, सहसा ओकड़म तुरन्त, न उप-
स्पृशेथाः स्पर्श करे नहि स्पर्श न करना, मुहुर्तात्
ओक मुहुर्ता पछी कुछ देर ठहरकर, अपगत-सन्ताप-
क्लमः तु भरभी अने थोके दूर भतां ताप और थकान
दूर जाने पर, सुखोष्णेन नवश्रेष्ठ सुखोष्ण, वारिणा
पाणीभी जलसे, यथान्यायम् विधिपूर्वकं विधिपूर्वक
परिषिक्तः स्नान करी स्नान करके, अग्नीयाः भोजन करे
भोजन करना, इति आ यह, जेन्ताकस्वेदः जेन्ताक
स्वेद छे जेन्ताक स्वेद है ॥ ४६ ॥

46. Having emerged, do not rush straight to touch cold water as it will harm your eyes. When you have got over the heat and fatigue, after the lapse of a muhurta (३/४ hour), you must have suitable affusion in genially warm water and then you may take your

४६. उपस्पृशेथाः-उपस्पृशेः (ग. च. ड.)

meal'. This is the procedure to be followed in the sudatorium-sudation.

अश्मघनस्वेदस्य कल्पना--

शयानस्य प्रमाणेन घनामश्मघनीं शिलाम् ।
तापयित्वा मारुतघ्नैर्दारुभिः संप्रदीपितैः ॥ ४७ ॥
व्यपोज्य सर्वानङ्गारान् प्रोक्ष्य चैवोष्णवारिणा ।
तां शिलामथ कुर्वीत कौषेयाधिकसंस्तराम् ॥ ४८ ॥

शयानस्य सूतेला मनुष्यना छेदे हुए पुरुषकी,
प्रमाणेन जेवडा भापवाणी लम्बाई एवं चौडाईके अनुसार,
घनाम् नक़र दठ, अश्मघनीम् पथरनी परथरकी,
शिलाम् शिलाने शिलाको, संप्रदीपितैः सलग्गवेला जलाये
हुए, मारुतघ्नैः वातघ्न वातनाशक, दारुभिः लाकड़ानी
इन्धनोंसे, तापयित्वा तपावी तपाकर, सर्वान् सर्व सब,
अङ्गारान् अंगारा अंगारोंको, व्यपोज्य दूर करी दटा
कर, उष्णवारिणा गरम पाणी गरम पानीसे, प्रोक्ष्य च
एव छंटी छिडक कर, अथ पछी पीछे, ताम् ते उस,
शिलाम् शिला उपर शिला पर, कौषेय-आधिक- रेशमी
छे छानेने रेशम या ऊनकी, संस्तराम् ओलाखंड चादर,
कुर्वीत पाथरवेला बिछा दे ॥ ४७-४८ ॥

47-48. Heat well a thick stone-slab which is of the size of a bed with the fire of wood that is curative of vata. Then removing all the coals and cleaning the stone-slab with hot water, cover it with a silk or woollen cloth.

तस्यां स्वभ्यक्तसर्वाङ्गः स्वप्नं स्थितिना सुखम् ।
कौरवाजिनकौषेयप्रावाराद्यैः सुसंवृतः ॥ ४९ ॥
इत्युक्तोऽश्मघनस्वेदः,

४७. शयानस्य-शयनस्य (ग.)

,, मारुतघ्नैः-अनिलघ्नैस्तु (घ.)

४८. व्यपोज्य-व्यपोष (क.)

,, ,, -व्यपोष (ड.)

४९. कौरवाः-कौरवाः (द. घ.)

,, सुसंवृतः-सुखं वृतः (घ.)

स्वम्बल- आरी पेठे तेव येनेक जिस पर अच्छे प्रकारसे तैलकी मालिश की गई है ऐसे, सर्वाङ्गः ना सधनां अंगेवाणो पुरुष सब अंगेवाला मनुष्य, तस्याम् तेना उपर उसपर, स्वपन् सुधने सोता हुआ, कौरव- सुतराव आदर सुतकी चढ़र, अजिन- भृगवर्भ मृगचर्म, कौशेव- रेशमी आदर रेशमी चढ़र, प्रावाराद्यैः धावणो वगेरे कम्बलादि, सुसंहृतः सारी रीते ओढी अच्छी तरह ओढ कर, सुखम् सुधपूर्वकं सुखपूर्वक, स्विद्यति पसीनाथी रेणुमेव थाप छे स्विज होता है ॥ ४९ ॥

इति आ प्रभाषे इम प्रकार, अश्मघन- अश्मघन अश्मघन, स्वेदः स्वेद स्वेद, उक्तः उक्तो छे कहा गया है ।

49. Then the person should be anointed over his entire body and covered with cotton cloth, deer-skin, silk-cloth or blanket and other kind of covering, should be made to lie on it. Then he will sweat happily. This is called the stone-bed sudation.

कर्पूस्वेदस्य कल्पना—

कर्पूस्वेदः प्रवक्ष्यते ।

खानयेच्छयनस्याधः कर्पू स्थानविभागवित् ॥ ५० ॥

दीप्तैरधूमैरङ्गारैस्तां कर्पू पूरयेत्ततः ।

तस्यामुपरि शय्यायां स्वपन् स्विद्यति ना सुखम् ॥ ५१ ॥

कर्पू- स्वेदः इवे कर्पूस्वेदः अथ कर्पूस्वेद, प्रवक्ष्यते उहेवाभां आवशे कहा जागया, स्थानविभाग- स्थानना विभागने स्थानके विभागको, वित् अक्षुनार वैवे जान- नेवाला वैव, शयनस्य आटखानी खटियाके, अधः नीचे नीचे, कर्पूम् कर्पू (भाउ) कर्पू (गड्ढा), खानयेत् भोदवली खुदवावे, ततः त्पारपछी इसके बाद, ताम् ते इस, कर्पूम् कर्पूने गड्ढे हो, दीप्तैः प्रज्वलित धधकते, अधूमेः अने धूमाउ रहित धूम रहित, अङ्गारैः अङ्गाराथी अंगारोंसे, पूरयेत् अरी देवा भर देवे, तस्याम् ते इस, शय्यायाम् शय्या शय्याके, उपरि उपर उपर, स्वपन् सुतेवा सोता हुआ, ना पुरुष मनुष्य, सुखम् सुधेथी सुखपूर्वक, स्विद्यति स्वेदन पाभे छे स्विज होता है ॥ ५०-५१ ॥

50-51. The trench-sudation is (now) described. The man who is well versed in the classification of land should get a trench dug under the bed-(stead) and fill it with smokeless live coal. The person lying over this bed gets happily sweated. This is called the Trench Sudation.

कुटीस्वेदस्य कल्पना—

अनत्युत्सेधविस्तारां वृत्ताकारामलोचनाम् ।

घनभित्तिं कुटीं कृत्वा कुष्ठाद्यैः संप्रलेपयेत् ॥ ५२ ॥

अनति- उत्सेधविस्ताराम् बहु विस्तार वगरनी बहुत ऊचाई या विस्तार रहित, वृत्ताकाराम् गोला आकारनी वर्तुलाकार, अलोचनाम् आरी रहित खिडांकयोसे रहित, घनभित्तिम् अडी शीतवाणी मोटी दिवारवाली, कुटीम् कुटी कुटी, कृत्वा करवा करीने बना कर, कुष्ठाद्यैः उह वगेरेथी कुष्ठादि द्रव्योंका, संप्रलेपयेत् छीपवी लेप करे ॥ ५२ ॥

52. Prepare a thick-walled hut which is not of very great dimensions, which is round in shape and without any holes or windows, and smear its inner walls with costus and other fragrant articles.

कुटीमध्ये भिषक् शय्यां स्वास्तीर्णामुपकल्पयेत् ।

प्रावाराजिनकौशेयकुथकम्बलगोणिकैः ॥ ५३ ॥

कुटीमध्ये कुटीनी वन्धे कुटीके बीचमें, प्रावार- प्रावार प्रावार, अजिन- भृगवर्भ मृगचर्म, कौशेव- रेशमी वस्त्र रेशमी वस्त्र, कुथ- पट्ट चित्रकम्बल, कम्बल- धावणो कम्बल, गोणिकैः अने राशिधांथी और सनके कपडोंसे, स्वास्तीर्णाम् अिधवेन अली प्रकार बिछाई हुई

५३. उपकल्पयेत्—चोपकल्पयेत् (ब.)

.. कुथ—कुथ (क. छ.)

.. गोणिकैः—गोणिकैः (द.)

.. ,, —गोणिकैः (ग.)

.. ,, —गोनिकैः (घ.)

જાળ્યામ્ શય્યા શય્યા, મિષક્ વૈષે વૈય, ઉપકલ્પયેત્
કરણવી તથ્યાર કરવાવે ॥ ૫૩ ॥

53. In the middle of this hut, the physician should prepare a bed covered with cotton or silk sheet, deer-skin or woollen rug and sack-cloth.

હસન્તિકાભિરંગારપૂર્ણામિસ્તાં ચ મર્વશઃ ।

પરિવાર્યાન્તરારોહેદમ્બ્યક્તઃ સ્વિચ્છતે સુખમ્ ॥ ૫૪ ॥

અંગાર- પૂર્ણામિઃ અંગારાઓથી ભરેલી અંગારાંસે મગી હુઈ, હમન્તિકામિઃ સગડીઓથી અંગાઠિયો, તામ્ ચ તેને ઉમ શય્યાકે, સર્વશઃ સર્વ બાબુએ ચારોં ઓર, પરિવાર્યં થેરી રાખીને રક્ષ કર, અમ્બ્યક્તઃ તેલ યોગેલ રોગીએ તૈલ માલિશ કરકે રોગી, અન્તઃ શય્યાની વચ્ચેમાં શય્યાકે વીચમં, આરોહેત્ બેસવં બેઠે, સુખમ્ આવી રીતે સુખેથી હસ પ્રકાર સુખપૂર્વક. સ્વિચ્છતે સ્વેદન થાય છે સ્વેદન હોતા હૈ ॥ ૫૪ ॥

54. Then stoves full of lives and smokeless charcoal, should be placed all around the bed and the patient well anointed, should be subjected to sudation.

મૃસ્વેદસ્ય કલ્પના—

ય ઇવાશ્મચનસ્વેદવિધિર્મૃમૌ સ ઇવ તુ ।

પ્રશસ્તાયાં નિવાતાયાં સમાયામુપદિશ્યતે ॥ ૫૫ ॥

યઃ ઇવ ને ઓ, અશ્મચન- અશ્મચન અશ્મચન, સ્વેદવિધિઃ સ્વેદની વિધિ છે સ્વેદકી વિધિ હૈ, સઃ ઇવ તુ તે ને ઉસકો હી, પ્રશસ્તાયામ્ પ્રશસ્ત પ્રશસ્ત, નિવાતાયામ્ વાયુરહિત નિર્વાત, સમાયામ્ અને સપાટ ઓર સમતલ, મૃમૌ મૃમિ ઉપર કરવાનો મૃમિ પર કરનેકા, ઉપદિશ્યતે ઉપદેશ કરવામાં આવે છે ઉપદેશ ક્રિયા જાતા હૈ ॥ ૫૫ ॥

55. The ground-bed sudation also should be done in the manner prescri-

bed for the stone-bed sudation. The site, it is advised, should be clean, even and free from draught.

કુમ્મીસ્વેદસ્ય કલ્પના—

કુમ્મીં વાતહરકાથપૂર્ણાં મૃમૌ નિશ્વાનયેત્ ।

અર્ધભાગં ત્રિભાગં વા શયનં તત્ર ચોપરિ ॥ ૫૬ ॥

સ્થાપયેદાસનં વાપિ નાતિસાન્દ્રપરિચ્છદમ્ ।

વાતહર- વાતહર વાતહર, કાથપૂર્ણામ્ કાથથી ભરેલી કાથોંસે મરી હુઈ, કુમ્મીમ્ ગાગરને હળ્કીકા, અર્ધ- ભાગમ્ અર્ધાભાગ નેટલી આધા ભાગ યા, ત્રિભાગમ્ ત્રીભા ભાગ નેટલી ત્રીસરા ભાગ, મૃમૌ ધરતીમાં મૃમિં, નિશ્વાનયેત્ દાટવી ગાફના, તત્ર ચ અને તેની ઉમ, ઉપરિ ઉપર પર, નાતિસાન્દ્ર-પરિચ્છદમ્ બહુ બહુ પાથરણા વગરનો વહુત મોટે બિછોને રહિત, શયનમ્ ખાટલો ચારપંડે, આસનમ્ અપિ વા કે આસન પથુ યા આસનકો, સ્થાપયેત્ રાખુ સ્થાપન કરે ॥ ૫૬ ॥

56- $\frac{1}{2}$ Bury to one third or half part, a pitcher filled with decoction curative of vata, in the earth. A seat or bed not very thickly covered is to be placed over it.

અથ કુમ્મ્યાં સુસન્તપ્તાન્ પ્રક્ષિપેદયસો ગુહાન્ ॥ ૫૭ ॥

પાષાણાન્ લોષ્મણા તેન તત્સ્થઃ સ્વિચ્છતિ ના સુખમ્ ।

સુસંવૃતાઙ્ગઃ સ્વમ્બ્યક્તઃ ક્ષેત્રેનિલનાશનૈઃ ॥ ૫૮ ॥

અથ પછી ફિર, કુમ્મ્યામ્ ગાગરમાં હળ્કીમં, સુસન્ત- પ્તાન્ સારી પેઠે તપેલા અત્યંત તપાયે હુઈ, અયસઃ લોહના લોહકે, ગુહાન્ ગોળા ગોળોંકો, પાષાણાન્ વા કે પાષાણુ યા પથરોંકો, પ્રક્ષિપેત્ નાખવા ફાલે, અનિલ- વાતનો વાતકા, નાશનૈઃ નાશ કરનારા નાશ કરનેવાલે, ક્ષેત્રેઃ સ્નેહોથી ક્ષેત્રોંકી, સ્વમ્બ્યક્તઃ સારી પેઠે યોગેલ માલિશ કર, સુસંવૃતાઙ્ગઃ તથા સારી પેઠે ઢાંકેલ અગ- વાળા તથા અંગોંકો અચ્છીં તરફ ઢક કર, તત્સ્થઃ ના તે શય્યાપર સૂતેલા પુરુષને ઉસ શય્યાપર સોયા હુઆ મનુષ્ય,

૫૪. અન્તઃ-અક્તઃ (ગ.)

,, અમ્બ્યક્તઃ-તત્સ્થાં (ગ.)

૫૭. સુસંતપ્તાન્પ્રક્ષિપેત્-નિષ્પન્ન દવાય સંતપ્તાન્ (ગ.)

૫૮. સુસંવૃતાઙ્ગઃ સ્વમ્બ્યક્તઃ-સુસંવૃતાઙ્ગઃ સ્વમ્બ્યન્ (લ.)

तेन ऊष्मणा ते गरभीणी इति ऊष्मणे, सुखम् सुभूपूर्वकं सुखपूर्वक, स्विद्यति स्वेदना भाव्यं स्विद्य होता है ॥५७-५८॥

57-58. Then red hot balls of iron or stones must be put into the pot and by the heat emanating therefrom the person who is well anointed with unctuous substances curative of vata and well covered, sweats comfortably lying on this bed.

कूपस्वेदस्य कल्पना—

कूपं शयनविस्तारं द्विगुणं चापि वेधतः ।
देशे निवाते शस्ते च कुर्यादन्तःसुमार्जितम् ॥५९॥

निवाते वायु वगरना निवात, शस्ते च अने प्रशस्त एवं प्रशस्त, देशे प्रदेशमां जगह पर, शयन- विस्तारम् आटला गेटला विस्तारने। चारपाईके विस्तारके समान, वेधतः विस्तारशी विस्तारसे, द्विगुणम् अमष्टा ७।३ द्विगुण गहरा, अन्तः अने अंदर और मीतरसे, सुमार्जितम् साध करेले साफ किया हुआ, कूपम् कुंवा कुआ, कुर्यात् करेले खुदवावे ॥ ५९ ॥

59. A pit of the size of the bed and double thereof in depth should be made in a windless and pleasant place and the inside of it well cleansed.

हस्त्यश्वगोखरोष्ट्राणां करीषैर्दग्धपुरिते ।

स्ववच्छन्नः सुसंस्तीर्णोऽभ्यक्तः स्विद्यति ना सुखम् ६०

हस्ति- आ कुवाभां हाथी इस कूपमें हाथी, अश्व- घोड़ा, गो- गाय गाय, खर- गर्दभ गदहा, उष्ट्राणाम् अने ७।८नां और ऊटकी, करीषैः सूकां लाद अने आध सूखी लीद वा गोबरको, दग्ध-पुरिते धरी सगगावीने भरकर जलाकर, सुसंस्तीर्णे तेनी उपर सरभी रीते पाथरेले आटला उपर अच्छी तरहसे बिछाई हुई चारपाई पर, अभ्यक्तः तेल येगेले तैल मालिश कर, स्ववच्छन्नः

५९. कुर्यादन्तः सुमार्जितम्—सुसं (शुद्धं) कारवेत्ततः (ग.)

६०. स्ववच्छन्नः—स्नेहान्वक्तः (ग.)

,, अभ्यक्तः—स्वप्न (ग. ड.)

सारी रीते ढंकायेले मली प्रकार ओढ कर लेटा हुआ, ना पुरुष पुरुष, सुखम् सुभेषी सुखपूर्वक, स्विद्यति स्विद्य भाव्यं स्विद्य होता है ॥ ६० ॥

60. The dry dung of the elephant, horse, cow, ass and camel is to be burnt in it; and the patient well anointed and well covered, if subjected to this method of sudation, sweats happily.

होलाकस्वेदस्य कल्पना—

धीतीकां तु करीषाणां यथोक्तानां प्रदीपयेत् ।
शयनान्तःप्रमाणेन शय्यामुपरि तत्र च ॥६१॥
सुदग्धायां विधूमायां यथोक्तामुपकल्पयेत् ।

यथोक्तानाम् अगाडि कुआ प्रमाष्टेना उपर्युक्त, करीषाणाम् तु सूकां लाद आधुथी सूखे गोबरसे, शयन- अन्तः आटलाना अंदरना चारपाईके अन्दरके, प्रमाणेन भापनी प्रमाणसे, धीतीकाम् धीतीका धीतीकाको, कृत्वा अनावी तैयार करके, प्रदीपयेत् सगगावीनी जलती हुई, सुदग्धायाम् सारी पेठे सगभी रहे अच्छी प्रकार दग्ध, विधूमायाम् अने धूमाडो न रहे तयारे और निर्धूम हो जाने पर, तत्र च तेना उसके, उपरि उपर उपर, यथोक्ताम् अगाडि कुआ प्रमाष्टेनी यथोक्त, शय्याम् शय्या शय्याको, उपकल्पयेत् राभवी बिछावे ॥ ६१ ॥

61-३. Set fire to a heap of the dungs of the above-mentioned animals heaped to the size of the bed and place a bedstead over it after the heap is burnt and has become smokeless.

स्ववच्छन्नः स्वपंस्तत्राभ्यक्तः स्विद्यति ना सुखम् ६२
होलाकस्वेद इत्येष सुखः प्रोक्तो महर्षिणा ।

इति त्रयोदशविधः स्वेदोऽग्निगुणसंश्रयः ॥६३॥

तत्र तेभा उस पर, अभ्यक्तः तेल येगेले तैल मालिश कर, स्ववच्छन्नः सारीपेठे ओढीने अच्छी प्रकार

६१. धीतीकां तु—धीतीकास्तु (ग.)

,, ,, —धीतीका तु (घ.)

,, तत्र च—ताडु च (ग.)

,, सुदग्धाया विधूमाया—सुदग्धाया विधूमाया (ग.)

ओढकर, स्वपन् भूते। सोता हुआ, ना पुरुष मनुष्य, सुखम् सुभेधो सुखपूर्वक, स्विचति स्विन्न थाय छे स्विन्न हो जाता है, इति आ प्रभाषे इसतरह, महर्षिणा भद्रर्षिणे महर्षिने, एषः आ यह, सुखः सुभक्तर सुखकर होलाक-स्वेदः होलाकस्वेद होलाकस्वेद, प्रोक्तः उद्धी देभाउथो छे बतला दिया है, इति आ इस प्रकार, अग्नि-गुण-संश्रयः अग्निना गुणवाणे। अग्निगुणके आश्रित, स्वेदः स्वेद स्वेद, त्रयोदश-विधः तेर अतनो छे तेरह प्रकारके हैं ॥ ६२-६३ ॥

62-63. Then the person well anointed and well covered and made to lie on it sweats happily. It is called the happy "Holaka" or happy under-bed sudation, by the great sage. Thus the thirteen varieties of sudation by the thermal method have been described.

निरभिस्वेदो दशविधः—

व्यायाम उष्णसदनं गुरुप्रावरणं क्षुधा ।
बहुपानं भयक्रोधावुपनाहाहवातपाः ॥ ६४ ॥
स्वेदयन्ति दशैतानि नरमग्निगुणादृते ।

व्यायाम- व्यायाम व्यायाम, उष्णसदनम् गरम धर उष्णगृह, गुरुप्रावरणम् अहुं ओढवानुं भारी ओढना, क्षुधा भूभ भूख, बहुपानम् अहुं भक्षपान बहुत मथपान, भयक्रोधो भय-क्रोध भय-क्रोध, उपनाह- उपनाह उपनाह, नाहव- युद्ध युद्ध, आतपाः अने तउडे। और आतप, एतानि ओ ये, दश दश दस, नरम् मनुष्यनु मनुष्यको, अग्निगुणात् अग्निगुण अग्निगुणसे, कृते सिवाय रहित, स्वेदयन्ति स्वेदन करे छे स्वेदन करते हैं ॥ ६४ ॥

64. Exercise, warm rooms, heavy clothing, hunger, "excessive drinking, fear, wrath, plasters, war and sun-shine, —these ten induce perspiration in a man without the agency of external heat.

६४. 'क्षुधा-क्षुधौ (क.)

,, बहुपानं-बहुपानं (ब.)

प्रकारान्तरेण षड्विधः स्वेदः—

इत्युक्तो द्विविधः स्वेदः संयुक्तोऽग्निगुणैर्न च ॥ ६५ ॥
एकाङ्गसर्वाङ्गतः स्निग्धो रुक्षस्तथैव च ।
इत्येतत् त्रिविधं द्वन्द्वं स्वेदमुद्दिश्य कीर्तितम् ॥ ६६ ॥

इति आ प्रभाषे इसी प्रकार, द्विविधः ये अतनो दो प्रकारका, स्वेदः स्वेद स्वेद, उक्तः उद्धी छे कह दिया है, अग्निगुणैः अग्निगुण अग्निगुण, संयुक्तः सहित युक्त, न च अने अग्निगुणरहित और अग्निगुणरहित, एकाङ्ग- ओङ्ग। एकाङ्ग, सर्वाङ्ग-गतः अने सर्वाङ्ग-गत और सर्वाङ्गत, स्निग्धः स्निग्ध स्निग्ध, तथा एव तथा तथा, रुक्षः च रुक्ष रुक्ष, इति ओम् एवम्, एतत् आ इन, त्रिविधम् त्रय अतनां तीन प्रकारके, द्वन्द्वम् ओङ्ग। दो दो, स्वेदम् स्वेदने स्वेदको, उद्दिश्य उद्देशीने उद्देश करके, कीर्तितम् उद्धी देभाउथो छे कहा गया हैं ॥ ६५-६६ ॥

65-66. Thus have been described the two varieties of sudation, the one thermal and the other non-thermal. Sudation—local or general, moist or dry—and thus the three pairs of dyads have been fully expatiated upon.

स्विजेन यत् कार्यम्—

स्निग्धः स्वेदैरुपक्रम्यः स्विन्नः पथ्याशनो भवेत् ।
तदहः स्विन्नगात्रस्तु व्यायामं वर्जयेन्नरः ॥ ६७ ॥

स्निग्धः स्नेहन पासेला मनुष्यनी स्निग्ध मनुष्यकी, स्वेदैः स्वेदने स्वेदद्वारा, उपक्रम्यः चिह्नित्सा करनी चाहिए, स्विन्नः स्वेदन पासेला ओ स्विन्न हो जाने पर, पथ्याशनः पथ्य भोजन करनेवाला, भवेत् भुं होना चाहिए, स्विन्ना-गात्रः अने गेनां अंगेनुं स्वेदन थुं होय स्वेदन दिया हुआ, नरः तु पुरुषे वणी मनुष्य, तदहः ते दिवसे उस दिन, व्यायामम् व्यायाम व्यायामको, वर्जयेत् तउ देवे नोर्धे छोड दे ॥ ६७ ॥

६७. व्यायामं वर्जयेन्नरः—व्यायामं परिबर्जयेत् (क.)

67. The person that has been subjected to sudation after preliminary oleation and who has sweated well must observe dietetic regimen. He that has undergone sudation must abstain from exercise that day.

अध्यायार्थसंग्रहः —

तत्र श्लोकाः —

स्वेदो यथा कार्यकरो हितो येभ्यश्च यद्विधः ।
यत्र देशे यथा योग्यो देशो रक्ष्यश्च यो यथा ॥६८॥

तत्र ते विषयभां उभ विषयमें, श्लोकाः उपसं-
हारना श्लोकां छे ३ उपसहारके श्लोक हैं कि, स्वेदः
स्वेद स्वेद, यथा न्ने प्रभाण्णै जिस प्रकार, कार्यकरः
कार्यसाधक छे कार्यसाधक है, येभ्यः च न्नेभ्यो न्ने भाटे
जिनके लिए, यद्विधः न्ने भतने स्वेद जिस प्रकारका स्वेद,
हितः हितकर छे हितकर है, यत्र देशं न्ने भागभां
जिस भागमें, यथा योग्यः न्ने स्वेद योग्य छे
जैसा स्वेद योग्य हैं, यः देशः न्ने भागनु जिस भागकी,
यथा रक्ष्यः न्ने प्रभाण्णै रक्ष्य करवु न्ने छे जैसे रक्षा
करनी चाहिए ॥ ६८ ॥

Here are the recapitulatory verses—

68. How sudation becomes efficacious, unto whom and in what way it is so, what parts to be protected and how,

स्विज्ञातिस्विन्नरूपाणि तथाऽतिस्विन्नमेषजम् ।

अस्वेद्याः स्वेदयोग्याश्च स्वेदद्रव्याणि कल्पना ॥६९॥

स्विन्न-स्वेदन पाभेक्षा स्विन्नके लक्षण, अति-स्विन्न-अने
भूय स्वेदन पाभेक्षानां और अति स्विन्नके, रूपाणि
लक्षण, तथा अति-स्विन्न-वधारे पडता स्वेदन
पाभेक्षानु अति स्विन्नकी, मेषजम् औषध औषध,
अस्वेद्याः स्वेदन न करवा योग्य स्वेद के लिए अयोग्य,
स्वेद-योग्याः च स्वेदनयोग्य पुरुषो स्वेदके योग्य पुरुषों,
स्वेद-द्रव्याणि स्वेदनां द्रव्यो स्वेदके द्रव्य, कल्पना तथा
तेभ्यो विधान और उनकी कल्पना ॥६९॥

69. the signs of successful sudation and over-sudation, medications for

over-sudation, those in whom sudation is not indicated, those in whom it is indicated, the drugs used in sudation and their combination,

त्रयोदशविधः स्वेदो विना दशविधोऽग्निना ।

संग्रहेण च षट् स्वेदाः स्वेदाध्याये निदर्शिताः ॥७०॥

त्रयोदश-विधः तेर प्रकारने अग्निना शुष्कभाणो
तेरह प्रकारका अग्निके गुणसे युक्त, स्वेदः स्वेद स्वेद,
अग्निना अग्निना शुष्कभां अग्निके गुणसे, विना रहित
रहित, दशविधः दश प्रकारने स्वेद दश प्रकारका स्वेद,
संग्रहेण अने संक्षिप्तभां और संक्षेपसे, षट् स्वेदाः
छ स्वेद छः प्रकारके स्वेद, स्वेदाध्याये आ 'स्वेदा-
ध्याय' भां इस स्वेदाध्यायमें, निदर्शिताः बताये गये हैं ॥ ७० ॥

70. the thirteen modes of thermal and the ten modes of non-thermal sudation and the six-fold grouping of sudation in brief have all been described in the chapter on sudation.

स्वेदाधिकारे यद्वाच्यमुक्तमेतन्महर्षिणा ।

शिष्यैस्तु प्रतिपत्तव्यमुपदेष्टा पुनर्वसुः ॥७१॥

स्वेदाधिकारे स्वेदना प्रकारभां स्वेदाधिकारमें,
महर्षिणा महर्षिके महर्षिने, यत् वाच्यम् न्ने कहेवा
योग्य छे जो कहने योग्य है, एतत् ते सधुं वह सब,
उक्तम् कही देखाउं छे कह दिया है, शिष्यैः शिष्यों
शिष्यों, प्रतिपत्तव्यम् तेनुं सारी रीति अहं करी बेलुं
उसको भली प्रकार समझ लें, पुनर्वसुः करवु के भगवान
पुनर्वसु क्योंकि भगवान पुनर्वसु, उपदेष्टा उपदेश
करना छे उपदेशक हैं ॥ ७१ ॥

71. All that has to be said in the matter of administering sudation has been declared by the great sage. It is worthy of practice by the disciples as the teacher is none other than Punarvasu.

७० स्वेदाः—मेराः (ग.)

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
स्वेदाध्यायो नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

इति आ प्रभाषे। इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्नि-
वेशे २२६॥ अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे
अने अरुंधती प्रतिसंस्कार पात्रेला आ शास्त्रा और
चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, श्लोकस्थाने सूत्रस्थान
विषे सूत्रस्थानमें, स्वेदाध्यायः 'स्वेदाध्याय' 'स्वेदाध्याय',
नाम नामने। नामका, चतुर्दशः चौदहवाँ,
अध्यायः अध्याय संपूर्ण थये। अध्याय समाप्त
हुआ ॥ १४ ॥

14. Thus in the section on General
Principles in the treatise compiled
by Agniveśa and revised by Caraka,
the fourteenth chapter entitled,
" Sudation Procedure " is completed.

पञ्चदशोऽध्यायः ।

पंद्रहो अध्याय अध्याय पन्द्रहवाँ

Chapter XV

उपकल्पनीयाध्यायोपक्रमः ---

अथात उपकल्पनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः हुवे अर्होती अब आगे, उपकल्पनीयम्
'उपकल्पनीय' नामने। 'उपकल्पनीय' नामके, अध्यायम्
अध्यायनु अध्यायका, व्याख्यास्यामः व्याख्यान करुं
व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये
आत्रेयने, इति ह आ विषयमा नीये प्रभाषे न इस
विषयमें निम्न प्रकारसे ही, जाह रस उहेलुं छे कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the
'chapter entitled "The Armamentarium
of the Physician"'.
2. Thus declared the worshipful
Atreya.

वमनादिकर्मणः प्राक् संभारोपकल्पनस्य प्रयोजनम्--

इह खलु राजानं राजमात्रमस्य वा विपुल-
द्रव्यं वमनं विरेचनं वा पाययितुकामेन मिषजा
प्रागेवौषधपानात् संभारा उपकल्पनीया भवन्ति
सम्यक्चैव हि गच्छत्यौषधे प्रतिभोगार्थाः, व्यापञ्चे
चौषधे व्यापदः परिसंख्याय प्रतीकारार्थाः।

इह खलु अर्हो यहां, राजानम् राजाने राजाको,
राजमात्रम् राजाना नेवा वैभववाला ने राजाके
सदृश वैभववालेको, अन्यम् वा अथवा पीअ
अथवा दूसरे, विपुलद्रव्यम् अहु धनवानने
बहुत धनाढ्यको, वमनम् वमन वमन, विरेचनम् वा
अथवा विरेचन या विरेचन, पाययितुकामेन
पावान्नी पचवालाथे पिलानेकी इच्छावाला, मिषजा
वैद्य वैद्य, औषधपानात् औषध पातां औषध पिलानेसे,
प्राक् एव पहलेसे पूर्व ही, औषधे हि औषध औषधके,
सम्यक् एव च गच्छति सङ्ग थतां सफल होने पर,
प्रतिभोगार्थाः पथ्य भोगने वगेरे भाटे पथ्यभोजन आदि
के लिए, व्यापन्ने च अने औषध उपद्रवकारी थतां
औषधके व्यापञ्चे होनेपर, व्यापदः उपद्रवने उपद्रवको,
परिसंख्याय अङ्गुलीने जानकर, प्रतीकारार्था उपचार
भाटे प्रतीकारके लिए, संभाराः शौच साधने।
योग्य साधनों, उपकल्पनीयाः तैभार राजाना शौच
तयार रखने योग्य, भवन्ति छे हैं;

3-(1). The physician who wishes to
administer the procedure of emesis
or purgation to a king or a person of kin-
gly circumstance or a wealthy man,
must keep ready before beginning
his treatment, his full armamentarium.
If the procedure proves quite success-
ful, the equipment will be of use in
after-treatment, and if the procedure
goes wrong, it will serve to help
diagnosis and emergency treatment
of complications arising during the
course of treatment.

३. वमन-संभृतसंभार वगने (क. ख. ग. घ. ङ. च. छ. ज. ट. ठ. ड.)

न हि सन्निकृष्टे काले प्रादुर्भूतायामापदि सत्यपि क्रयाक्रये सुकरमाद्यु संभरणमौषधानां यथावदिति ॥ ३ ॥

हि उभेके क्योंकि, आपदि व्यापति उपद्रवके, प्रादु-
र्भूतायाम् उपपन्न यतां उत्पन्न होने पर, क्रयाक्रये
अरीहवानी वस्तु अने धन खरीदनेकी वस्तु और
द्रव्य, सति अपि भोलाह उतां पक्ष पाम रहने पर भी,
सन्निकृष्टे श्रेया योडे ही, काले समयमा समयमें,
आद्यु नवदी शीघ्र, औषधानाम् औषधानो औषधाना,
यथावत् ओषधे तेवे यथायोग्य, संभरणम् संभरण
करने' संग्रह करना, सुकरम् न इति सहेवे। नथी
सुगम नहीं होता ॥ ३ ॥

3. The equipment should be kept ready because it is not easy to obtain immediately, even if the means to buy them be available, the stock of remedies needed in the event of an emergency development of the disease.

एवंवादिनं भगवत् तमात्रेयमग्निवेश उवाच —
ननु भगवन्! आदावेव ज्ञानवता तथा प्रतिवि-
धातव्यं यथा प्रतिविहिते सिध्येदेवौषधमेकान्तेन,
सम्यक्प्रयोगनिमित्ता हि सर्वकर्मणां सिद्धिरिष्टा,
व्यापञ्चासम्यक्प्रयोगनिमित्ता;

एवं- ओ प्रभाषे ऐसा, वादिनम् उहेता कहते हुए,
भगवन्तम् भगवान् भगवान्, आत्रेयम् आत्रेयने आत्रेयसे,
अग्निवेशः अग्निवेशे अग्निवेशने, उवाच उहुं कहा, ननु
अरेभ्यः सचमुच, भगवन् हे भगवान् हे भगवान्, ज्ञानवता
ज्ञानवान् वैद्ये ज्ञानवान् वैद्यको, आदौ एव प्रथमधीन
प्रथमही से, तथा तेवी रीते ऐसा, प्रतिविधातव्यम् करतुं
ओषधे करना चाहिए, यथा तेवी रीते जिसके, प्रतिविहिते
करवाभां आवतां करने पर, औषधम् औषध औषध,
एकान्तेन अवश्य अचूक रूपसे, सिध्येत् एव सङ्ग
नीवडेन सफल ही होए, हि उभेके क्योंकि, सम्यक्
अराभ्यः योग्य, प्रयोग- प्रयोगने प्रयोगके, निमित्ता
कारण ही, सर्वकर्मणां सङ्गमां उभेनी सब कर्मोंकी,

४. सिध्येदेव-सिध्यति (ग.)

इष्टा अशीष्ट इष्ट, सिद्धिः सिद्धि थाय ओ सिद्धि
होती है, व्यापत् च अने व्यापति और व्यापति,
असम्यक्- अशेय्य अयोग्य, प्रयोग- प्रयोगने प्रयोगके,
निमित्ता कारण थाय ओ कारण होती है;

4-(1). Agnivesa said to the worship-
ful Atreya who had thus spoken—"O
worshipful one! the wise physicians
should administer the medicine in
such a way from the very outset, that
it succeeds invariably. The proper
application of remedies is always atten-
ded with the desired results of treat-
ment while the ill effects result from
improper application.

अथ सम्यक्सम्यक् च समारब्धं कर्म
सिद्ध्यति व्यापद्यते वाऽनियमेन, तुल्यं भवति
ज्ञानमज्ञानेनेति ॥ ४ ॥

अथ इवे ओ अब यदि, सम्यक् श्रेय रीते योग्य
विधिसे, असम्यक् च अने अशेय्य रीते और अयोग्य
विधिसे, समारब्धम् आरंभेण आरम्भ किया, कर्म उभे
कर्म, अनियमेन नियमरहित नियमके बिना, सिध्यति
सङ्ग थतुं होय सफल होता हो, व्यापद्यते वा अधवा
विश्व थतुं होय तो या विफल होता हो तो, ज्ञानम्
ज्ञान ज्ञान, अज्ञानेन अज्ञाननी अज्ञानके, तुल्यम् समान
समान, भवति इति थाय होता है ॥ ४ ॥

4. Under these circumstances,
if treatment, both well-administered
and ill-administered, produce good or
ill effects indeterminately then know-
ledge and ignorance are to be regarded
as being alike".

तमुवाच भगवानात्रेयः—शक्यं तथा प्रतिविधा-
तुमस्माभिरसिद्धिचैर्वाऽप्यग्निवेश! यथा प्रतिविहिते
सिध्येदेवौषधमेकान्तेन, तच्च प्रयोगसौष्ठवमुपदेष्टुं
यथावत्।

५. तच्च-तत्र (त.)

. भगवान् भगवान् भगवान्, आग्नेयः आग्नेये आग्नेयने, तम् तेने उससे, उवाच उक्षुं कहा, अग्निवेश हे अग्निवेश हे अग्निवेश, अस्मानिः अमाराथी हमसे, अस्मद्विषेः वा अथवा अमारा नेवा जीअओथी अथवा हम जैसे दूसरोंसे, अपि पक्षु मी, तथा तेवी रीते ऐसा, प्रतिविधातुम् प्रयोग करवा प्रयोग करना, शक्यम् शक्य छे के सम्भव है कि, यथा ने रीते जिससे, प्रति-विहिते प्रयोग करवाभां आवतां प्रयुक्त किये जाने पर, औषधम् औषध औषध, एकान्तेन अवस्थ अवस्थ, सिध्येत् एव सङ्ग न थाय सफल ही होए, तत् च अने तेवी और वैसी, प्रयोग- प्रयोगनी प्रयोगकी, सौष्टवम् श्रेष्ठाने श्रेष्ठताको, यथावत् योअ रीते ठीक रीतसे, उपदेष्टुम् उपदेश करवानु पक्ष शक्य छे उपदेश करना भी सम्भव है;

5-(1). The worshipful Atreya replied to him, "O Agnivesa, it is given only to us or (persons) like us to administer remedies so as to make them infallible, and give exact instruction regarding their effective administration.

नहि कश्चिदस्ति य एतदेवमुपदिष्टमुपधारयितुमस्सहेत, उपधार्य वा तथा प्रतिपत्तुं प्रयोक्तुं वा;

कश्चित् परंतु कोई परंतु कोई, नहि अस्ति अवे नथी ऐसा नहीं है, यः ने जो, एवम् ओ प्रभाछे इस प्रकारसे, उपदिष्टम् उहेवाभां आवेला कहे हुए, एतत् आने इसको, उपधारयितुम् धारण करवा धारण करनेमें, उपधार्य वा अथवा धारण करीने और धारण करके भी, तथा तेवी रीते उस प्रकार, प्रतिपत्तुम् अभनवा समझनेमें, प्रयोक्तुं वा के प्रयोग करवा या प्रयोग करनेमें, उस्सहेत अभर्थ थाय समर्थ हो;

5-(2). But there is none who is able to grasp such instruction or having grasped it, is able to apply it or put it into practice.

सूक्ष्माणि हि दोषभेषजदेशकालबलशरीराहार-सात्म्यसत्त्वप्रकृतिवयसामवस्थान्तराणि, यान्यनु-

चिन्त्यमानानि विमलविपुलबुद्धेरपि बुद्धिमाकुली-कुर्युः किं पुनरल्पबुद्धेः;

हि उभके क्योंकि, दोष- दोष दोष, भेषज- औषध औषध, देश- देश देश, काल- काल काल, बल- बल बल, शरीर- शरीर शरीर आहार- आहार आहार, सात्म्य- सात्म्य सात्म्य, सत्त्व- सत्त्व सत्त्व, प्रकृति- प्रकृति प्रकृति, वयसाम् अने उभरना ओर उमके, अवस्थान्तराणि अवस्थान्तराणि अवस्थामेद, सूक्ष्माणि सूक्ष्म छे सूक्ष्म हैं, यानि नेओ जो, अनुचिन्त्यमानानि विचार करवा विचार करने पर, विमल- निर्मल विमल, विपुल- तथा विशाल तथा विशाल, बुद्धेः बुद्धिवाणानी पक्ष बुद्धिवालेकी भी, बुद्धिम् बुद्धिने बुद्धिकी भी, आकुलीकुर्युः व्याकुल करे व्याकुल कर देत हैं, पुनः तो पछी तो फिर, अल्पबुद्धेः अल्प बुद्धिवाणानुं अल्प बुद्धिवाले के लिए, किम् उहेवुं न श् ? कहना ही क्या ?;

5-(3). The difference in the variations of humoral discordance, drug, place, time, strength, body, food, homologation, mind, constitution and age are so minute that they baffle the understanding of even those whose intellect is clear and broad. It is needless then to speak about those whose understanding is only limited.

तस्मादुभयमेतद्यथावदुपदेक्ष्यामः-- सम्यक्प्रयोगं औषधानां, व्यापन्नानां च व्यापत्साधनानि सिद्धिपूर्वकालम् ॥ ५ ॥

तस्मात् ते भाटे इस लिए, औषधानाम् च औषधाने औषधियोंका, सम्यक् योअ योग, प्रयोगम् प्रयोग प्रयोग, व्यापन्नानाम् च अने व्यापत्ति कर नीवडेला औषधानां और व्यापत्तिकर बनी हुई औषधियोंके, व्यापत्- उपदेवानां उपदेवोंके, साधनानि धलाओ प्रतीकार, एतत् उभयम् ओ अनेने। इन दोनोंको, उत्तरकालम् उवे पछी आगे, सिद्धिषु सिद्धिस्थानभां सिद्धिस्थानमें, यथावत् योअ रीते पूर्ण रूपमें, उपदेक्ष्यामः उपदेश करवुं उपदेश करेंगे ॥५॥

5. Therefore both these viz. the correct application of drug and the means of emergency treatment, in case of complications arising, we shall explain in detail later on in the section on "Success in treatment."

उपकल्पनीयाः संभाराः --

इदानीं तावत् संभारान् विविधानपि समासे-
नोपदेक्ष्यामः;

इदानीम् हवे अब, तावत् प्रथम प्रथम, विविधान्
विविध प्रकारणी विविध प्रकारकी, अपि ज्ञाते होने पर,
संभारान् साधन साधनीयेने साधन सामग्रियोंको,
समासेन संक्षेपभां संक्षेपसे, उपदेक्ष्यामः संक्षेपे कहेगे;

6-(1). Here, therefore, we shall in-
struct in brief concerning several
accessories.

तद्यथा—इदं निवातं प्रवातैकदेशं सुखप्रवि-
चारमनुपत्यकं धूमातपजलरजसामनमिगमनीयम-
निष्ठानां च शब्दस्पर्शरसरूपगन्धानां सोदपा-
नोदूखलमुसलवर्चःस्थानस्नानभूमिमहानसं वास्तु-
विद्याकुशलः प्रशस्तं गृहमेव तावत् पूर्वमुप-
कल्पयेत् ॥ ६ ॥

तत् यथा जेभके जेसे कि, इदम् मनुष्यत इह,
निवातम् अहु वायुरहित वायु रहित, प्रवातैक-
देशम् ऐक भागभां हवा आवे अथ तेनुं एक भागमें
हवादार, सुख-प्रविचारम् सुखेथी हरी हरी शक्य तेनु
सुखसे चल फिर सके ऐसा, अनुपत्यकम् जेथां धर- भूमि
आदिथी इर ऊंचे घर- भूमि आदिसे दूर, धूम- धूमाडा
धूनां, आतप- ताडो धूप, जल- वरसाहुनुं पाणी वर्षाजल,
रजसाम् रज धूलि, अनिष्टानाम् च तथा अनिष्ट
तथा अनिष्ट, शब्द- शब्द शब्द, स्पर्श- स्पर्श स्पर्श,
रस- रस रस, रूप- रूप रूप, गन्धानाम् तथा गन्ध

६. प्रवातैकदेशम्—प्रवातिकदेशम् (प)

,, उदूखल-उदूखल (ख.)

,, महानसं—महानसोपेतं (ख.)

,, ,, —महानसं सर्वापकरणसमुदितं (ग).

तथा गन्ध, अनमिगमनीयम् न आवी शके . जेतुं
न पहुँच सके ऐसा, स-उदपान-उदूखल-मुसल-वर्चः
स्थान-स्नानभूमि-महानसम् जलपात्र, भाण्डुलीको,
सांभेधुं, भण्डु, नहावानी भूमि, अने रसोडुं ऐको
सहित जलपात्र, ऊखल, मूसल, पखाना, स्नानगृह और
रसोई-घर-वाला. प्रशस्तम् प्रशस्त प्रशस्त, गृहम् एव
धर मकान ही, तावत् वास्तुविद्या-कुशलः धर अनाव-
वानी विद्याभां निपुण पुरुषे गृहनिर्माणमें चतुर पुरुषको,
पूर्वम् सौथी पहले मनेसे प्रथम, उपकल्पयेत् अनावपुं
जेभके बनाना चाहिए ॥ ६ ॥

6. It is thus. The expert architect
should first design a good house
which is strong and is warding off
the wind except on one side, affording
comfortable moving space, not surro-
unded by high places, not penetrable
to smoke, heat, moisture, dust and to
undesirable noise, contact, taste, sights
and odour and is furnished with a
water-storage room, pharmacy room,
latrine, bath room and kitchen.

ततः शीलशौचाचारानुरागदाक्ष्यप्रादक्षिण्यो-
पपन्नानुपचारकुशलान् सर्वकर्मसु पर्यवदातान्
सूपौदनपाचकस्नानपाकसंवाहकोत्थापकसंवेशकौष-
धपेषकांश्च परिचारकान् सर्वकर्मस्वप्रतिकूलान्,

ततः ते पछी उमके बाद, शील- शील शील, शौच-
पवित्रता पवित्रता, आचार- आचार आचार, अनुराग-
प्रीति प्रीति, दाक्ष्य दक्षता निपुणता, प्रादक्षिण्य- अने
अनुकूलताथी और अनुकूलतामे, उपपन्नान् युक्त युक्त,
उपचारकुशलान् उपचारभां कुशल सेवामें कुशल, सर्व-
कर्मसु सर्व कर्मोंमें सर्व कर्मोंमें. पर्यवदातान् निर्भण
ज्ञानवाला निर्मल ज्ञानवाले, सूप- दाल दाल, ओदन-
तथा भातने और भात, पाचक- रंधनार पकानेवाले,
स्नानपाक- स्नान करानेवाले स्नान करानेवाले, संवाहक-
अंग द्यावनार अन्न दबानेवाले, उत्थापक- शय्याभूथी
उठावनार शय्यासे उठानेवाले, संवेशक- सुवाचनार सुकाने

वाले, औषध- दवा औषध, वैद्यकान् पीसनारा पीसनेवाले, सर्वकर्मसु च अने सर्व कुशिलता और सब कर्मोंमें, अमतिकृष्णान् अनुकूल, अनुकूल, परिचारकान् परिचारकोंने परिचारकोंको,

7-(1). Then (the following accessories should be kept ready), the attendants who have character, cleanliness, good conduct, affection, dexterity and sympathy, who are well-versed in nursing, who are circumspect in all work, who are skilled in the cooking of soups and rice, in giving baths and shampoo, in lifting or laying the patient in bed and in administering medicines, and who are not disinclined to any kind of work;

तथा गीतवादित्रोल्लापकश्लोकगाथाख्यायिके-
तिहासपुराणकुशलानभिप्रायज्ञाननुमतांश्च देश-
कालावदः पारिषद्यान्,

तथा तथा तथा, गीत- गायन गायन, वाद्य- वाद्य-
वाद्य, उल्लापक- स्तोत्रो स्तोत्र, श्लोक- श्लोक श्लोक, गाथा-
कथा, आख्यायिका- आख्यायिका आख्यायन,
इतिहास- इतिहास इतिहास, पुराण- तथा पुराणोभा
और पुराणोंमें, कुशलान् कुशल कुशल, अभिप्रायज्ञान
अभिप्राय आख्यान आभिप्रायको समझनेवाले, अनुमतां च
संभत सम्मत, देश- अने देश और देश, काल- तथा
कालने तथा कालको, विदः आख्यानान् जाननेवाले,
पारिषद्यान् च सभ्य पुरुषोंने सभ्य पुरुषोंको,

7-(2). those who are well-versed in singing, playing of musical instruments, panegyrics, verses, stories, legends, modern history, mythology, who are quick in understanding, who are of approved character, who are versed in the knowledge of climate and season and who are good members of society.

तथा लावकपिञ्जलशशहरिणैकालपुच्छक-

मृगमातृकोरभान्, गां दोग्ध्रीं शीलवतीमनापुरां
जीवद्वत्सां सुप्रतिविहिततृणशरणपानीयां,

तथा लाव- तथा लावा बटेर, कपिञ्जल- सईदे तेतर
श्वेत तीतर, शश- ससईयां खरगोश, हरिण- डरखु हरिण,
एण- ऐलु एण, कालपुच्छक- कालपुच्छक, कालपुच्छक,
मृगमातृका- मृगमातृका (भेडा पेटवाला) ऐक अतने
हरिण) मृगमातृका (बड़ा पेटवाला मृगविशेष), डरभान्
भेडा मेंढा, दोग्ध्रीम् दूधाली दूध देनेवाली, शीलवतीम्
शांत स्वभाववाणी सुशील, अनानुराम् नीरोग नीरोग,
जीवद्वत्साम् श्रवता वाडरवाणी जिसका बड़का जीता
हो ऐसी, सुप्रतिविहित- सारी रीति कुरेखा छे अच्छा रक्खा,
तृण- घास घास, शरण- रहेवाणी जग्या रहेनेका स्थान,
पानीयाम् तथा पाणीना प्रबंध देने भाटे ऐवी और
पानीका प्रबन्ध जिसके लिए ऐसी, गाम् गायने गायको,

7-(3). He should also be equipped with quail, grey partridge, hare, deer, black buck, black-tailed deer, nog deer and wild sheep, and a milchcow good-tempered and healthy, having a living calf, and a good arrangement of grass, byre and water.

पात्र्याचमनीयोदकोष्ठमणिकघटपिठरपर्योगकु-
म्भीकुम्भकुण्डशरावदर्वीकटोदश्चनपरिपचनमन्था-
नचर्मचेलसूत्रकार्पासोर्णादीनि च,

पात्री- जलपात्री, जलपात्री, आचमनीय- आचमन
भाटेनी आचमनके लिए, उदकोष्ठ- पाणीनी काली जल
भरनेकी कोठी, मणिक- गोणो मटका, घट- धोडा घड़ा,
पिठर- थाणी थाली, पर्योग- कुण्डकड़ाई, कुम्भी- गायर
बड़ा घड़ा, कुम्भ- धोडा घड़ा, कुण्ड- कुण्ड, शराव-
शेकरुं शराव, दर्वी- कुण्डली कड़ली, कट- साईडी चट्टाई,
उदञ्चन- शुआरुं ढकना, परिपचन- तेल पकाववानुं पात्र
तैल पकानेका पात्र, मन्थान- रवेथो मथनी, चर्म- आभुं
चमड़ा, चेल- वस्त्र कपड़ा, सूत्र- सूतर सूतके धागे,
कार्पास- कुपास रुई, ऊर्णादीनि च अने डिन वगेरेने और
ऊन आदिको;

७. पात्र्याचमनीयो-० बलपात्राचमनी० (श.)

7-(4). a beaker, sipping spoon, water-tub, pot, cooking pot, pan, jug, pitcher, bowl, saucer, ladle, mat, cover-plate, frying pan, churning staff, skins, cloth yarn, cotton, wool etc.,

शयनासनादीनि चोपन्यस्तभृङ्गारप्रतिग्रहाणि
सुप्रयुक्तास्तरणोत्तरप्रच्छदोपधानानि सोपाश्रयाणि
संवेशनोपवेशनस्नेहस्वेदाभ्यङ्गप्रवेहपरिषेकानुलं-
पनवमनविरेचनास्थापनानुवासनशिरोविरेचनमूत्रो-
ष्धारकर्मणामुपचारसुखानि,

सोपाश्रयाणि तडिया सति तफिया सहित,
सुप्रयुक्त-सुबन्धस्थित सुव्यवस्थित, आस्तरण-भिछानां
विछौना, उत्तरप्रच्छद ओछाओ ओढना, उपधानानि
डशीकांवाणां सिराहना युक्त, उपन्यस्त-पासे
राभेला पासमें रक्खे हुए, मृत्कार-जगपात्र गंगामागर,
प्रतिग्रहाणि तथा थूंकदानीवाणां और पिकदानवालं.
संवेचन-सूवाभां लेटनेमें, उपवेचन-भेसवाभां
बैठनेमें, स्नेह-स्नेहन स्नेहन. स्नेह-स्नेहन स्नेहन,
अभ्यङ्ग-अभ्यङ्ग अभ्यङ्ग, प्रदेह-प्रदेह प्रदेह, परिषेक-
परिषेक परिषेक, अनुलेपन-अनुलेपन अनुलेपन, वमन-
वमन वमन, विरेचन-विरेचन विरेचन. आस्थापन-
आस्थापन आस्थापन, अनुवासन-अनुवासन अनुवासन,
शिरोविरेचन-शिरोविरेचन शिरोविरेचन, मूत्र-पेशाण
पेशाब, उच्चार-तथा भणत्याग और मलत्याग, कर्मणाम् ओ
कर्मोन्नी इन कर्मोंकी, उपचार-परिचर्याभां परिचर्यामें,
सुखानि सगवःवाणां सुविधायुक्त, शवन-शयन शयन, आस-
नादीनि च अने आसन वगेरेने और आसन आदिकों,

7-(5). beds and seats with kettle and spittoon, well-spread bed-sheets, coverlets and cushions with pillows, convenience for inclining, reclining, for oleation, sudation, inunction, application, affusion, anointment, for emesis, purgation, for simple enema, corrective enema, errhines and for defecation,

सुप्रक्षालितोपधानाश्च सुश्लक्ष्णस्वरमध्यमा
दृषदः, शस्त्राणि चोपकरणार्थानि, धूमनेत्रं च,
यस्तिनेत्रं चोत्तरवस्तिकं च, कुशाहस्तकं च, तुलां
च, मानभाण्डं च,

मुद्रकालित- सारी रीते धोयेला अच्छी तरह धोये
 हुए, उपधाना. च ३२२८१५५वाणी सिलबट्टेवाजी, सुश्रद्ध-
 पञ्च क्षीरी मुद्रायम, स्वरमध्यमाः तथा वयभां ७२-
 ७५डी तथा वाचमें खुरदरी, दृषदः शिलाओ। शिलाएं,
 उपकरणार्थानि च अने ३५६२१५ भाटे और उपकरणके
 लिए, सखाणि शस्त्रो द्रव्य, धूमनेत्रम् च धूमपाननी
 नणी धूमनेत्र, वस्तिनेत्रम् च अस्तितनी नणी वस्तिनेत्र,
 उत्तरवस्तिकम् च उत्तर अस्तितनु साधन उत्तर वस्तिका
 उपकरण, कुम्हाहस्तकम् च सा३२१५ बुहारनी, तुलाम् च
 कांटे तराजू, मानभाण्डम् च अने भाषियुं ओओने
 और नापनेका पात्र इनको,

7-(6). well-washed roller-stone, well-polished, hard and medium sized grinding slabs, instruments and other accessories, smoking pipe, enema tube, tube for urethral or vaginal douche, broom, balances, measuring vessels,

घृततैलवसामज्जक्षौद्रफाणितलवणेन्धनोदक-
मधुसुखसुरासौवीरकतुषोदकमेरेयमेदकदधिदधि-
मण्डोदध्विद्वान्याम्लमूत्राणि च,

છુત- ધી ધી, તૈલ- તેલ તેલ, વસા- વસા વસા, મજા-
 મજા મજા, ક્ષોદ્ર- મધ શહદ, ફાળિત- ફાળિત ફાળિત,
 લવણ- સિંધવ સેધાનમક, હન્ધન- અળાતણુ હન્ધન,
 ઉદક- જળ જલ, મધુ- મધુ મધુ, સીધુ- સીધુ સીધુ,
 સુરા- સુરા સુરા, સૌવીરક- સૌવીરક સૌવીરક, તુષોદક-
 તુષોદક તુષોદક, મરેય- મૈરેય મૈરેય, મેદક- મેદક મેદક,
 દક્ષિ- દહી દહી, દક્ષિમળ્લ- દહીનેા મંડ દહીકા મંડ,
 ઉદક્ષિત્- દહીનેા ઘોળ દહીકા ઘોલ, ધાન્યામ્લ- ધાન્યામ્લ
 ધાન્યામ્લ, મૂત્રાણિ ચ અને ગાય વઝેરેનાં મૂત્રોને ઔર
 ગાય આદિકે મૂત્રોંકો,

7-(7). ghee, oil, animal fat, marrow, honey, treacle, salt, fuel, water, honey wine, sidhu wine and sura wine, sauveeraka wine, tushodaka, maireya and medaka wines, curds, whey, semi-diluted curds, sour gruel and urines;

तथा शालिषट्पिकमुद्रमाषयवतिलकुलत्थबदर
मृद्रीकाकाश्मर्यपरूपकाभयामलकविभीतकानि,

तथा शालि- शाण शालि, षट्पिक- साडी नाठी, मुद्र-
भग मूंग, माष- अउड उडद, वव- ७७ जौ, तिल- तल तिल.
कुलत्थ- कुण्ठी कुलथी. बदर- भोर बेर, मृद्रीका- द्राक्ष
मुनक्का, काश्मर्य- सीनल्लनां इण गम्भारीके फल, परूपक-
क्षाक्षसाल फालमा, अभय- ६७३ हरड, आमलक- आमणां
आवले, विभीतकानि अने अहेडांने और बहेडाको;

7-(8). sali rice, shashtika rice, green gram, black gram, barley, til, horse gram, jujube, grapes, white teak, sweet falsah, chebulic myrobalan, fruit of white teak, embelic myrobalan and beleric myrobalan.

नानाविधानि च स्नेहस्वेदोपकरणानि द्रव्याणि,
तथैवाप्यधरातुलोमिकोभयभाजि, संप्रहणीयदी-
पनीयपाचनीयापशमनीयवातहरादसमाख्यातानि
चौषधानि;

नानाविधानि च लुहा लुहा प्रकारनां भिन्न भिन्न
प्रकारके, स्नेह- स्नेह स्नेह स्वेद- स्वेदनां स्वेदके, उप-
करणानि साधनभूत उपकरणभूत, द्रव्याणि च द्रव्य
द्रव्य, तथा एव ऊर्ध्वहर- वमनभा उपयोगी वमनमें
उपयुक्त, जानुलोमिक- विरेचनभा उपयोगी विरेचनमें
उपयोगी, उभयभाजि वमन तथा विरेचन ये अनेभां
काम आवे तेवां वमन और विरेचन इन दोनों काममें
आ सकें ऐसे, संप्रहणीय- संप्रहणीय संप्रहणीय, दीपनीय-
दीपनीय दीपनीय, पाचनीय- पाचनीय पाचनीय, उप-
शमनीय- उपशमनीय उपशमनीय, वातहरादि- अने

७. विभीतकानि-विभीतकादीनि (ग.)

११. संप्रहणीय-साम्राजिक (ग.)

वातहर आदि और वातहर आदि, समाख्यातानि उहेलां
कही हुई. चौषधानि च औषधाने औषधियोंको;

7-(9). and necessary materials of various kinds required for oleation and sudation procedures, drugs for emesis, purgation and for combined action, astringents and digestive stimulants, digestives, sedatives, drugs curative of vata and other drugs described previously.

यच्चान्यदपि किञ्चिद्व्यापदः, परिसंख्याय
प्रतीकारार्थमुपकरणं विद्यात्, यच्च प्रतिभोगार्थं,
तत्तदुपकल्पयेत् ॥ ७ ॥

व्यापदः उपद्रवोना उपद्रवोंका, परिसंख्याय विचार
करी विचार करके, अन्यत् अपि अने पक्ष और सी,
यत् अने जो, किञ्चित् कुछ, प्रतीकारार्थम् चिकित्सा
भाटे चिकित्सा के लिए. यत् च तथा अने और जो,
प्रतिभोगार्थम् पथ्यसेवन वगेरे भाटे पथ्यसेवन आदि-
के लिए, उपकरणम् उपयोगी साधन उपयोगी साधन,
विद्यात् अने समझे, तत् तत् ते ते उन सबको, उप-
कल्पयेत् तैयार राखे तैयार रखे; ॥ ७ ॥

7. All the above accessories and others that may be considered useful for effecting remedies in emergency treatment should be kept ready as also things that are useful in after-treatment.

वमनस्य पूर्वकर्म—

ततस्तं पुरुषं यथोक्ताभ्यां स्नेहस्वेदाभ्यां यथा-
हमुपपादयेत्,

ततः ते पछी उसके बाद, तम् पुरुषम् ते पुरुषने
उस पुरुषको, यथोक्ताभ्याम् उहेलां अनेभां जैसे
कहे हैं वैसे, स्नेह- स्नेहन स्नेहन, स्वेदाभ्याम् स्वेदन
स्वेदन, यथाहम् अतः यथाहम्, उपपादयेत् करावे करावे,

8-(1). Thereafter, that person should be given, the aforesaid oleation and sudation procedures, as required.

तं चेदस्मिन्नन्तरे मानसः शारीरो वा व्याधिः कश्चितीव्रतरः सहसाऽभ्यागच्छेत्तमेव तावदस्योपावर्तयितुं यतेत,

तम् तेने उसको, अस्मिन् अन्तरे आ अरसाभां इस बीचमें, कश्चित् कोई कोई, तीव्रतरः अतिशय तीव्र अति तीव्र, मानसः मानसिक मानसिक, शारीरः वा अथवा शारीरिक अथवा शारीरिक, व्याधिः रोग व्याधि, सहसा अकस्मात् सहसा, अभ्यागच्छेत् चेत् यथा आने तो होजाये तो, तावत् प्रथम प्रथम, अस्य अने इसकी, तम् एव ते रोगने ७ उस व्याधिके, उपावर्तयितुम् शभावधाने शमन करनेके लिए, यतेत यत्न करे। यत्न करे:

8-(2) In the meanwhile, if any acute psychic or somatic complication suddenly assails him, the physician should concentrate on curing it first;

ततस्तमुपाधत्तं तावन्तमेवैनं कालं तथाविधेनैव कर्मणोपाचरेत् ॥ ८ ॥

ततः ते पछी उसके बाद, तम् तेने उसको, उपाधत्तं शांत करीने शांत करके, तावन्तम् एव तेदद्यात् उतने ही, कालम् वधत्, अर्थात् अकस्मात् आवेला व्याधिने शभावतां नेटेला समय थयो होय तेदला समय सुधी समय, अर्थात् अकस्मात् आई हुई व्याधिके शमन करनेमें जितना समय व्यतीत हुआ है उतने समय तक, एवम् अने उसकी, तथाविधेन एव तेदी ७ अतना उसी प्रकारके, कर्मणा कर्म द्वारा, उपाचरेत् उपचार्य करे उपचार्य करे ॥ ८ ॥

8. and having cured it, the procedure of treatment of emergency-

condition should be continued again for as much time and in the same manner.

वमनविधिः—

ततस्तं पुरुषं कोहस्वेदोपपन्नमनुपहतमनसमभिसमीक्ष्य सुखोषितं सुप्रजीर्णमकं शिरःस्नातमनुलिप्तगात्रं स्रग्विणमनुपहतवस्त्रसंवीतं देवता-मिद्विजगुरुवृद्धवैद्यानश्चितवन्तमिष्टे नक्षत्रतिथिकरणमुहूर्ते कारयित्वा ब्राह्मणान् स्वस्तिवाचनं प्रयुक्तामिराशीभिरभिमन्त्रितां मधुमधुकसैन्धवफाणितोपहितां मदनफलकपायमात्रां पाययेत् ॥ ९ ॥

ततः ते पछी उसके बाद, स्नेह- स्नेहन स्नेहन, स्वेद- स्वेदन स्वेदन, उपपन्नम् उरानायेला करावे गये हैं जिसको ऐसे, अनुपहतमनसम् असम चित प्रसन्न चितसे युक्त, सुखोषितम् सुखेथी रहेला सुखी, सुप्रजीर्णमकम् अने आधेयुं सारी रीते पथी अयुं छे अथवा जिसका जाया हुआ अन्न अच्छी तरह पच गया हो ऐसे, शिरःस्नातम् भस्त्रक सहित सर्वा अंगे नाहेला जिसने शिरपर्यन्त स्नान किया हो ऐसे, अनुलिप्तगात्रम् अंग पर अनुलेपन करेला जिसने अङ्गमें अनुलेपन किया हो ऐसे, स्रग्विणम् आजाधारी मालाधारी, अनुपहत- नवां नये, वस्त्रसंवीतम् वस्त्र पहने हुए, देवता- देवता देवता, अग्नि- अग्नि अग्नि, द्विज- ब्राह्मण ब्राह्मणों, गुरु- गुरु गुरु, वृद्ध- वृद्ध वृद्धों, वैद्यान् अने वैद्योनी और वैद्योंकी, अश्चितवन्तम् पूजा करी छे नहेले अथवा पूजा की है जिसने ऐसे, तं पुरुषम् ते पुरुषने उस पुरुषको, अभिसमीक्ष्य ओंछने देखकरके, इष्टे शुभ शुभ, नक्षत्र- नक्षत्र नक्षत्र, तिथि- तिथि तिथि, करण- करण करण, मुहूर्ते अने मुहूर्तभां और मुहूर्तमें, ब्राह्मणान् ब्राह्मणोंसे, स्वस्तिवाचनम् स्वस्तिवाचन स्वस्तिवाचन, कारयित्वा करावीने करवाके, प्रयुक्ताभिः आपेला द्विवे हुए, आशीर्भिः आशीर्वादेथी आशीर्वाचनोंसे, अभिमन्त्रिताम् अभिमन्त्रित, मधु- मधु मधु, मधुक- नैमीमधु मुकैहठी, सैन्धव- सिंधावधु सैधानमक,

કાષિત- ક્ષીણિત કાષિત, ઉપહિતામ્ યુક્ત યુક્ત, મદનફલ-
મીઠાના મૈનફલકે, કષાય- ક્વાથની કાઢેકી, માત્રામ્
માત્રા માત્રા, પાયયેત્ પાવી પિલાવે ॥ ૯ ॥

9. After the person has taken the oleation and sudation procedures, and is of tranquil mind and has slept soundly, digested the food well, taken a full bath, anointed the body, worn a garland and untorn clothes, worshipped the deity, the fire, the brahman, the guru, the elders and the physicians, he should be administered a dose of the decoction of emetic-nut together with honey, liquorice, rock-salt and treacle sanctified by the benediction of the 'Svastivachana' chantings of the brahmins performed under an auspicious constellation, day, karana and muhurta (period of 48 minutes).

સંશોધન(વક્ષ)સ્ય માત્રા—

મદનફલકષાયમાત્રાપ્રમાણં તુ સ્વલ્પ સર્વસંશો-
ધનમાત્રાપ્રમાણાનિ ચ પ્રતિપુરુષમપેક્ષિતવ્યાનિ
મવન્તિ;

મદનફલ- મીઠાના મૈનફલકે, કષાય- ક્વાથની
ક્વાથકી, માત્રા- માત્રાનું માત્રાકા, પ્રમાણમ્ પ્રમાણ
પ્રમાણ, સર્વ-સંશોધન- અને એવી રીતે બધાં સંશોધનોની
ઔર હસ તરહ સર્વ સંશોધનોકી, માત્રા- માત્રાનાં માત્રાઓકે,
પ્રમાણાનિ ચ પ્રમાણે પ્રમાણ, સ્વલ્પ ખરેખર સ્વલ્પ, પ્રતિપુરુષમ્ દરેક પુરુષ માટે પ્રત્યેક પુરુષકે લિખે, અપે-
ક્ષિતવ્યાનિ વિચારવા યોગ્ય વિચારણીય, મવન્તિ છે હૈં;

10-(1). The dosage of the decoction of the emetic-nut and the dosage of all the purificatory medicines are dependent upon individual patients.

યાવદ્દિ यस્ય સંશોધનં પીતં વૈકારિકદ્રોષ-
હરણાયોપપદ્યતે ન ચાસિયોગાયોગાય, તાવદસ્ય
માત્રાપ્રમાણં વેદિતવ્યં મવતિ ॥ ૧૦ ॥

યાવત્ દિ જેટલું જિતના, તસ્ય જેનું જિસકા,
પીતમ્ પીધેલું પિયા હુઆ, સંશોધનમ્ સંશોધન સંશોધન,
વૈકારિક- વિકારના વિકારકે, દોષ- દોષોને દોષોકો,
હરણાય હરવા માટે હરલેકે લિખે, ઉપપદ્યતે સમર્થ
થાય છે સમર્થ હોતા હૈં, અસિયોગ- અને અતિયોગ ઔર
અતિયોગ, અયોગાય ચ તથા અયોગને માટે તથા
અયોગ કે લિખે, ન નથી થતું નહીં હોતા, તાવત્ તેટલું
ઉતના, તસ્ય એની હસકી, માત્રા- માત્રાનું માત્રાકા,
પ્રમાણમ્ પ્રમાણ પ્રમાણ, વેદિતવ્યમ્ બાધુવાનું જાણે
યોગ્ય, મવતિ છે હૈં ॥ ૧૦ ॥

10. That should be known to be the dosage for a person which, when taken for purification, leads to the elimination of morbid humors and does not produce symptoms of over-dosage or under-dosage.

પીતે વમનૌષધે કર્તવ્યમ્—

પીતવન્તં તુ સ્વસ્થેનં મુહૂર્તમનુકાંક્ષેત, તસ્ય
યદા જાનીયાત્ સ્વેદપ્રાતુર્ભવેણ દોષં પ્રવિલયન
માપદ્યમાનં, લોમહર્ષેણ ચ સ્થાનેભ્યઃ પ્રચલિતં,
કુક્ષિસમાધ્માપનેન ચ કુક્ષિમનુગતં, હૃદ્ધાસાસ્ય-
સ્વવળાભ્યામપિ ચોર્ષ્વમુક્તીભૂતમ્,

પીતવન્તમ્ ઔષધ પીધેલા ઔષધ પિયે હુખ, દનમ્ તુ
સ્વલ્પ એને હસકો, મુહૂર્તમ્ જે બઢી દો બઢી પર્યંત,
અનુકાંક્ષેત નિહાળ્યા કરવે પ્રતીક્ષા કરે, યદા બધારે
જબ, સ્વેદ- પરસેવે પસીના, પ્રાતુર્ભવેણ ઉત્પન્ન થવાથી
ઉત્પન્ન હોને લગે તબ, તસ્ય તેના ઉત્કે, દોષમ્ દોષને દોષકો,
પ્રવિલયનમ્ પ્રવિલયને દ્રવ, આપદ્યમાનમ્ પ્રાપ્ત
થતે બના હુઆ, લોમહર્ષેણ ચ રોમાંથી રોમહર્ષે,
સ્થાનેભ્યઃ સ્થાનોમાંથી સ્થાનોસે, પ્રચલિતમ્ ચલાયમાન
થયેલા ચલિત હુઆ, કુક્ષિ- કૂખના કુક્ષિકે, સમાધ્મા-
પનેન ચ પુલ્લવાથી પુલ્લનેસે, કુક્ષિમ્ કુક્ષિમાં કુક્ષિમે,
અનુગતમ્ આવેલા આયા હુઆ, હૃદ્ધાસ- અને રોમાં
ઔર હૃદ્ધાસ. આસ્યસ્વવળાભ્યામ્ ચ અપિ તથા અપિ બધાથી

एवं मुखसावधे, ऊर्ध्वमुखीभूतम् उर्ध्वगामी भयेत्।
ऊर्ध्वगामी हुआ, जानीयात् भये जाने;

11-(1). After a person has taken the decoction, he should be under observation for a muhurta (48 minutes); one should recognise the liquefaction of the morbid humor by the appearance of perspiration on the body, the dislodgement of morbid humors from their seats by horripilation, its reaching the stomach by the distension of the belly, its separation and upward course by retching and salivation.

अथास्त्रे जानुसममसंबाधं सुप्रयुक्तास्तरणो-
त्तरप्रच्छदोपधानं सोपाश्रयमासनमुपवेष्टुं प्रय-
च्छेत्, प्रतिग्रहांश्चोपचारयेत्,

अथ ओ वधते उस समय, अस्त्रे ओने इसको,
जानुसमम् गोष्ठ्यु अशुभर उर्ध्वं जानुके समान ऊंचा,
असंबाधम् अस्त्रं कुचित असकुचित, सुप्रयुक्त- सारी रीते
शे।ने। सुप्रयोजित, आस्तरण- अशुभनां बिछौना, उत्तर-
प्रच्छद- ओ।अ।उ चदर, उपधानम् ओ।शी।का।वा।गुं मिरहाना-
युक्त, सोपाश्रयम् तथा तडि।या सहित तथा सहारे सहित,
आसनम् आसन आसन, उपवेष्टुम् ओ।स।वाने बैठनेके लिए,
प्रयच्छेत् आपदुं देवे, प्रतिग्रहान् च ओने थुं कडानीओ।
और पीकदान, उपचारयेत् पासे शशी दे पासमें रख दे,

11-(2). Then a seat which is knee-high, not uncomfortable, furnished well with bed-spreads, coverlets, cushions and pillows, should be provided; spittoons should be laid nearby.

११ ममाध्मापनेन-समाध्मानेन (ग. च. अ.)

.. कुक्षिमनुगतम्-कुक्षिमनुसृतम् (ग. च. अ.)

.. उपचारयेत्-उपहारयेत् (ग.)

ललाटप्रतिग्रहे पाश्र्वोपग्रहणे नाभिप्रपीठने
पृष्ठोन्मर्दने चानपत्रपणीयाः सुहृदोऽनुमताः प्रय-
तेरन् ॥ ११ ॥

ललाट- ५।५। ललाट, प्रतिग्रहे ५५५।भां पकनेमें,
पाश्व- ५५। पाश्वोको, उपग्रहणे आश्रवाभां पकनेमें,
नाभि- नाभि नाभि, प्रपीठने ६।५।भां दबानेमें, पृष्ठ-
पीठपर पीठको, उन्मर्दने भसलवाभां मलनेमें, अनपत्र-
पणीयाः शरभा। नदि ओ। लज्जारहित, अनुमताः
अने संभत और अनुकूल, सुहृदः मित्रे।ओ मित्र,
प्रयतेरन् आगी जगुं लग जायें ॥ ११ ॥

11. Affectionate and sympathetic friends before whom the patient is free from shyness, should endeavour to hold his forehead, to support the sides, to press the navel and to massage the back.

अथैनमनुशिष्यात्—विवृतोष्ठतालुकण्ठो नाति-
महता व्यायामेन वेगानुदीर्णानुदीरयन् किञ्चिद्व-
नम्य ग्रीवामूर्ध्वशरीरमुपवेगमप्रवृत्तान् प्रवर्तयन्
सुपरिलिखितनखाम्यामङ्गुलिभ्यामुत्पलकुमुदसौ-
गन्धिकनालैर्वा कण्ठममिस्पृशन् सुखं प्रवर्तय-
स्वेति, स तथाविधं कुर्यात्।

अथ ओ सभये इस समय, एनम् ओने इसको,
अनुशिष्यात् सूचना आपे सूचना देवे, विवृतोष्ठतालु-
कण्ठः हो।ह-ता।गुं ओने गणुं पुष्टुं शशी ओष्ठ-तालु
और गला खोल कर, नातिमहता व्यायामेन जडु भेर
आ।आ।वा वगैर बिना बहुत जोर किये, ग्रीवाम् अर्द्ध-
गरदन, ऊर्ध्वशरीरम् तथा उ।प।रना शरीरने तथा ऊप-
रके शरीरको, किञ्चित् क'ड कुछ, अवनम्य नभा।वीने
झुका कर, उदीर्णान् प्राप्त भये। प्राप्त हुए, वेगान्
वेगेने वेगोको, उदीरयन् प्रेरित करते। प्रेरित करवा
हुआ, अप्रवृत्तान् अप्रवृत्त वेगेने अप्रवृत्त वेगोको,
प्रवर्तयन् प्रवर्तित करते। प्रवर्तित करता हुआ, क'प-
वेगम् वेग समीप आवत। वेग समीप जाने पर,
सुपरिलिखित- सारी रीते आपे।आ मच्छी प्रकार कटें

११. अनुमताः-अनुकूलाः (ग. च.)

हुए, नखाभ्याम् नभवाणी नखवाली, अङ्गुलिभ्याम्
 मे आङ्गुलीभ्यो वडे दो अङ्गुलियोंसे, उत्पल- नीलकुम्भ
 नीलोफर, कुमुद- पौधसुं कुमुद, सौगन्धिक- सौगन्धिकना
 सौगन्धिकके, नालैः वा दलैः वडे नालसे, कण्ठम् गणाने
 गलेको, अभिष्टुशन् २५शर् ३२तां स्पर्श करता हुआ,
 सुखम् सुभूपूर्वकं सुरापूर्वक, प्रवर्तयस्व इति प्रवर्तित कर
 प्रवर्तित कर, सः ते वह, तथाविधम् ते प्रभाक्षे उसी
 प्रकार, कुर्यात् करे करे;

12-(1). Then he should be instructed to vomit without straining excessively by aiding the activated urge (of vomition), by opening wide the lips, the palate and the throat, by slightly bending the upper part of the body, by exciting the dormant urge, by tickling the throat, with two well-manicured fingers or with stalks of blue lily, night lotus or white water lily; and the patient should follow the instructions given.

ततोऽस्य वेगान् प्रतिग्रहगतानवेक्षेतावहितः,
 वेगविशेषदर्शनाद्धि कुशलो योगायोगातियोगवि-
 शेषानुपलमेत, वेगविशेषदर्शी पुनः कृत्यं यथार्ह-
 मबुध्येत लक्षणैः; तस्माद्वेगानवेक्षेतावहितः ॥१२॥

ततः ते पछी उसके बाद, प्रतिग्रहगतान् पीछ-
 ढानीभां पडेवा पीकदानमें गिरे हुए, अस्य ओना इसके,
 वेगान् वेगोने वेगोंको, अवहितः ध्यानपूर्वक ध्यानसे,
 अवहेतव जेवा देखे, हि कभके क्योंकि, वेग-विशेष- वेग-
 विशेषने वेगविशेषको, दर्शनात् जेवाथी देखनेसे, कुशलः
 कुशल वैद्य कुशल वैद्य, योग- श्रेय योग, अयोग-अश्रेय
 अयोग, अतियोग- अने अतिश्रेयना और अतियोगके,
 विशेषान् वेदने वेदोंको, उपलभेत लक्ष्मी छे छे जान लेता है,
 पुनः पछी फिर, लक्षणैः लक्षणसे, वेगविशेषदर्शी
 वेगना वेदने जेनावे वेगवेदोंको देखनेवाला, यथार्हम्
 यथाथम् यथायोग्य, कृत्यम् कृत्यने कृत्यको, अबुध्येत
 लक्ष्मी छे जानता है, तस्मात् ते भाटे इस लिए, वेगान्
 वेगोने वेगोंको, अवहितः ध्यानपूर्वक ध्यानसे, अवहेतव
 जेवा जेथे देखना चाहिए ॥ १२ ॥

12. Next the physician should carefully examine the vomited matter collected in the spittoon, because the expert finds out the particulars of the proper, improper or over administration by carefully examining the vomited matter. He who has examined the particulars of the vomited matter, knows from its nature the necessary after-treatment. Therefore the vomited matter should be carefully examined.

वमनस्यायोगसम्यग्योगातियोगलक्षणानि—

तत्रामून्ययोगयोगातियोगविशेषज्ञानानि भव-
 न्ति;

तत्र तेभां उसमें, अयोग- अश्रेय अयोग, योग-
 श्रेय योग, अतियोग- तथा अतिश्रेयनां तथा अतियोगके,
 विशेष- ज्ञानानि विशेष लक्षणों विशेष लक्षण, अमूनि
 आ ये, भवन्ति छे हैं;

13-(1). Here are the characteristics of under-administration, proper administration and over-administration.

तद्यथा—अप्रवृत्तिः कुतश्चित् केवलस्य वाऽप्यौ-
 षधस्य विभ्रंशो विबन्धो वेगानामयोगलक्षणानि
 भवन्ति;

तत् यथा जेभके जैसेकि, कुतश्चित् केवलस्य वाऽप्यौ-
 किसी कारणसे, अप्रवृत्तिः दोषनी प्रवृत्ति न थवी अथवा
 ओछी थवी दोषकी प्रवृत्तिका न होना अथवा न्यून होना,
 केवलस्य वा अपि अथवा संपूर्ण औषधनुं अथवा संपूर्ण
 औषधका, विभ्रंशः प्रतिदोष जपुं. अर्थात् वमन
 भाटेना औषधनुं नीचे जपुं अने विरेचन भाटेना
 औषधनुं उपर जपुं प्रतिलोम गमन, अर्थात् वमनार्थ
 औषधका नीचे जाना और विरेचनार्थ औषधका ऊपर जाना,
 वेगानाम् अने वेगोनी और वेगोंका, विबन्धः रेडार्ड रेडार्ड
 छे प्रवृत्ति रुक रुक कर प्रवृत्त होना, अयोग- ओ अश्रेयनां
 ये अयोगके, लक्षणानि लक्षणसे, लक्षण, भवन्ति छे हैं,

13-(2). Complete inaction, throwing out the whole emetic draught, distorted action of the drug or the suppression of the urge are the indications of under-administration.

काले प्रवृत्तिरनतिमहती व्यथा यथाक्रमं दोषहरणं स्वयं चावस्थानमिति योगलक्षणानि भवन्ति, योगेन तु दोषप्रमाणविशेषेण तीक्ष्ण-मृदुमध्यविभागो ज्ञेयः:

काले सभये समय पर, प्रवृत्तिः प्रवृत्तिः प्रवृत्तिः, अनतिमहती व्यथा अत्यन्त पीडा न थवी अत्यधिक पीडाका न होना, यथाक्रमम् क्रम मुञ्ज क्रमसे, दोषहरणम् दोषानुं नीक्षणं दोषोंका निकलना, स्वयम् अने पोतानी भेगे स्वयं, अवस्थानम् वेगानुं रोकडाई जपुं वेगोंका रुक जाना, इति ऐ ये, योग-सम्भोगानां सम्यग्योगके, लक्षणानि लक्षणं लक्षण, भवन्ति ऐ हैं, योगेन तु योग-थीन योगसे ही, दोष-प्रमाण-विशेषेण रोगना प्रभाषुनी भिन्नतावे दोषके प्रमाणकी भिन्नताद्वारा, तीक्ष्ण- तीक्ष्ण तीक्ष्ण, मृदु- मृदु मृदु, मध्य- तथा मध्य और मध्य, विभागः विभाग विभाग, ज्ञेयः लक्षणं जानना चाहिए;

13-(3). Timely action, lack of great pain, elimination of the morbid humors in the right manner and the natural and timely cessation of vomition are the indications of successful emesis by proper administration. According to the proportion of the vomit it is again classified as severe, moderate and mild.

योगाधिक्येन तु फेनिलरक्तचन्द्रिकोपगमन-मित्यतियोगलक्षणानि भवन्ति ।

योगाधिक्येन अतियोगात् अतियोगसे, तु तो तो, फेनिल- झीझुडत सागदार, रक्तचन्द्रिका- रोगानां आदि-

१३. यथाक्रमम्-यथास्वम् (२ न.)

॥ ज्ञेयः-द्रव्यः (३.)

रक्तानुं रक्तचन्द्रिकाओंका, उपगमनम् रोगानुं रीकना, इति ऐ ये, अतियोग- अतियोगनां अतियोगके, लक्षणानि लक्षणं लक्षण, भवन्ति ऐ हैं;

13-(4). By over-administration there comes frothy vomit tinged with blood. These are the indications of over-administration.

वमनायोगानियोगजा उपद्रवाः—

गन्धिमित्तानिमापुपप्रवाण-विद्यात्-आध्मानं परिकर्तिका परिक्रावो हृदयोप-सरणमङ्गग्रहो जीवादानं विभ्रंशः स्तम्भः क्लम-क्षेत्युपद्रवाः ॥ १३ ॥

तत्र तेभां उसमें, अतियोग- अतियोग अतियोग, अयोग- तथा अयोगने और अयोगके, निमित्तान् रोगी कारण, इमान् आ इन, उपद्रवान् उपद्रवो उपद्रवोंके, विद्यात् लक्षणं जानना चाहिए, आध्मानम् आध्मान आध्मान, परिकर्तिका परिकर्तिका परिकर्तिका, परिक्रावः परिक्राव परिक्राव, हृदयोपसरणम् हृदयोपसरण, अङ्गग्रहः अङ्गानुं अङ्गोंका जकड़ा जाना, जीवा-दानम् जीवरक्तानुं नीक्षणं जीवरक्तका निकलना, विभ्रंशः विभ्रंश विभ्रंश, स्तम्भः स्तम्भ स्तम्भ, क्लमः च अने क्लम और क्लम, इति ऐ ये, उपद्रवाः उपद्रवो ऐ उपद्रव हैं ॥ १३ ॥

13. Know these to be the diseases resulting from over and under administration viz., distension of the abdomen, griping pain, ptyalism, palpitation, rigidity of the body, hematemesis, prolapse of the organs, stiffness and exhaustion.

वमनस्य योगे पश्चात्कर्म—

योगेन तु खल्वेनं छर्दितवन्तममिसमीक्ष्य सुप्रक्षालितपाणिपादास्थं मुहूर्तमाश्वस्य, वैदिकै- रेचनिकोपशमनीयानां धूमानामन्यतमं सामर्थ्यतः पाययित्वा, पुनरेवोदकमुपस्पर्शयेत् ॥ १४ ॥

१४. अमिसमीक्ष्य-अमिसमीक्ष्य (ग.)

. एनम् औने इसको, बोगेन तु खलु सम्भोग्गथी सम्भोग्गले, उदितवन्तम् उलटी भयेद्धी वमन हुआ, नसिसमीक्ष्य ओर्धने जान कर, सुप्रक्षालित- सारी रीति धीधैला अच्छी तरह धोये हुए, पाणि- हाथ हाथ, पाद- पैर, आस्यम् तथा भुजवाणा ते रोगीने तथा सुखवाले उस रोगीको, मुहूर्तम् ये भडी दो घड़ी, आश्रास्य- आश्रासन ६४ आश्रामन दे कर, जैहिक- स्नैहिक स्नैहिक, वैरेचनिक- वैरेचनिक वैरेचनिक, उपशमनीयानाम् तथा उपशमनीय तथा उपशमनीय, भूमानाम् धूमोर्भांना धूमोर्भसे, अम्यतमम् डोर्धने किली एकको, सामर्थ्यतः भोग्गता अनुसार योग्यता अनुसार, पाययित्वा पिवरावी पिलाकर, पुनः एव द्वीने फिरसे, उदकम् ७११ने। जलका, उपस्पर्शयेत् उपस्पर्श करवाने। उपस्पर्श करवाना चाहिए ॥ १४ ॥

14. After he has vomited well as a consequence of the proper administration of emesis, washed his hands, feet and face and has rested for 48 minutes, he should be made to smoke any one of the three kinds of smokes—unctuous, errhine or sedative, such as is suitable for him, and be made to wash again.

उपस्पृष्टोदकं चैनं निवातमागारमनुप्रवेक्ष्य संवेद्य चानुशिष्यात्—

उपस्पृष्टोदकम् च ७११ने। उपस्पर्श करवाने। जलसे उपस्पर्श करनेवाले, एनम् औने इसको, निवातम् भुज पवन वगैरना निवात, आगारम् धरमा रहमें, अनु- प्रवेक्ष्य प्रवेश करानी प्रविष्ट कराके, संवेद्य च तथा सुवरावीने तथा लिटा कर, अनुशिष्यात् सूचना देवी सूचना दे;

* 15-(1). After he has washed, he must be conducted into a house protected from wind and being laid in bed, he should be instructed thus—

उच्चैर्भाष्यमत्यशनमतिस्थानमतिचक्रमर्ण क्रोध- शोकहिमातपावश्यायासिप्रवातान् यानयानं प्राग्य- धर्ममस्वपनं निशि दिवा स्वप्नं विरुद्धाजीर्णासा- त्म्याकालप्रमितातिहीनगुरुविषमभोजनवेगसन्धा- रणोदीरणमिति भावानेतात्मनसाऽप्यसेवमानः सर्वमहो गमयस्वेति । स तथा कुर्यात् ॥ १५ ॥

उच्चैः भाष्यम् उच्चैः सादे भो।।पुं उंचेसे बोलना, अत्यशनम् भुज भुज अधिक खाना, अतिस्थानम् भुज उच्च उच्च उच्च अधिक खडा रहना, अतिचक्रमर्णम् भुज ६२पुं ६२पुं अधिक टहलना, क्रोध- क्रोध क्रोध, शोक- शोक शोक, हिम- टाढ ठंडी, जातप- ताडो धूप, अवश्याय- आकण ओस, अतिप्रवातान् भुज पवन अधिक पवन, यानयानम् वाहनभी ७पुं सवारी करना, प्राग्यधर्मम् मैथुन मैथुन, निशि रात्रे रात्रिमें, अस्वपनम् भुजपुं जागना, दिवा स्वप्नम् दिवसे उच्चपुं दिनमें सोना, विरुद्ध- विरुद्ध विरुद्ध, अजीर्ण- अजीर्ण अजीर्ण, असात्म्य- असात्म्य असात्म्य, अकाक- अकाके अकालमें, प्रमित- भुज भुज बहुत थोडा, अतिहीन- भुज तुच्छ अतितुच्छ, गुरु भारे भारी, विषम- विषम विषम, भोजन- भोजन भोजन, वेग- अने वेगने और वेगोंको, सन्धारण- रोकना, उदीरणम् भुजपूर्वके प्रेरना जोरसे प्रेरना, इति औ भुजाने। इस प्रकारके, एतान् आ इन, भावान् भावने भावोंको, मनसा मनशी मनसे, अपि पक्ष मी, असेव- मानः नहि सेवतां न सेवन करता हुआ, सर्वम् सधे। सारा, अहः दिवस दिन, गमयस्व इति वितावने व्यतीत करना, सः तेणे उसको, तथा औ प्रभाणे, बैसा, कुर्यात् ६२पुं करना चाहिए ॥ १५ ॥

15. 'Spend the day without inclining thy mind to these—loud speech, excessive eating, standing long, walking much, anger, grief, cold, heat, fog, strong winds, riding in vehicles, sex-activity, night-vigil, day-sleep, eating food that is antagonistic, eating predigestion-meal, taking meal,

१५. सर्वमहो गमयस्व इति—सर्वमाहारमवाहिति (ग. व. त. द. क)

„

„

—सर्वमाहारमवाः (व.)

that is unwholesome, untimely, too little in quantity, of low quality, heavy and uncongenial, and the suppression and excitation of the urges. He should act accordingly.

वमितस्वाजसंसर्जनक्रमः—

अथैनं सायाह्ने परे वाऽह्नि सुखोदकपरिषिक्तं पुराणानां लोहितशालितण्डुलानां स्ववह्निनां मण्ड-पूर्वां सुखोष्णां यवागूं पाययेदग्निबलमभिसमीक्ष्य, एवं द्वितीये तृतीये चाज्जकाले,

जब पछी उसके बाद, सायाह्ने सांजे सायंकालमें, परे वा अथवा पीने अथवा दूसरे, वह्नि द्विसे दिन, सुखोदक- नवशेकी पाछीथी सुहाते हुए गरम जलसे, परिषिक्तम् नाहेला नहाये हुए, एनम् ओने इसको, पुराणा-नाम् जूना पुराने, लोहित-शालि- राती शागना लाल शालिके, तण्डुलानाम् योआनी चावलौकी, स्ववह्निनाम् सारीपेठे गयेली अच्छी तरहसे गली हुई, सुखोष्णाम् नवशेकी सुहाती हुई, मण्डपूर्वाम् पहले मंडयुक्त, यवागूंम् यवागूने यवागूको, अग्निबलम् अग्निबल अग्निबलको, अभिसमीक्ष्य ओधने देखकर, पाययेत् पियरावली पिलावे, एवम् आ प्रभाणे इस प्रकार, द्वितीये पीन दूसरे, तृतीये च अने त्रीन और तीसरे, अज्जकाले अज्जकालमां करपुं अज्जकालमें करना चाहिए;

16-(1). Then, in the evening or on the following day after he has bathed in genially warm water, he should be given first the tepid and thin gruel of well-cooked, old and red sali rice, the supernatant part being taken first, with due consideration of the strength of (his) digestive fire. The same course should be repeated at the second and third meal-time.

चतुर्थे त्वज्जकाले तथाविधानामेव शालितण्डु-लानामुत्थिनां विलेपीमुष्णोदकद्वितीयामकोहलव-णामस्यकोहलवणां वा भोजयेत्, एवं पञ्चमे षष्ठे चाज्जकाले,

चतुर्थे योआ चौथे, अज्जकाले अज्जकालमां अज्जकालमें, तु तो तो, तथाविधानाम् एव तेवीन अतना उसी प्रकारके, शालितण्डुलानाम् शागना योआनी शालि चावलौकी, अस्नेहलवणाम् स्नेह-लवण-रहित, अस्नेह-लवणाम् वा अथवा योआ स्नेह-लवणवाणी अथवा थोडा स्नेह- नमकवाली, उरिस्वह्नाम् भूय पाडी गयेली अच्छी तरहसे पकाई हुई, विलेपीम् विलेपीने विलेपीको, उष्णोदक-द्वितीयाम् गरम जल-साथे गरम जलके साथ, भोजयेत् भोजन कराने भोजन कराने एवम् आ प्रभाणे इस प्रकार, पञ्चमे पांचमा पाचवें, षष्ठे च तथा छठे तथा छठे, अज्जकाले अज्जकालमां करपुं अज्जकालमें करना चाहिए,

16-(2). While at the fourth meal-time he should be given the well-cooked thick gruel of the same kind of sali rice mixed with or without a little of unctuous substance and salt in it, followed by a potion of warm water. The same course should be repeated at the fifth and the sixth meal-time.

सप्तमे त्वज्जकाले तथाविधानामेव शालीनां द्विप्रसृतं सुखिन्नमोदनमुष्णोदकानुपानं तनुना तनुकोहलवणोपपन्नेन मुद्रयूषेण भोजयेत्, एवम-ष्टमे नवमे चाज्जकाले,

सप्तमे सातमा सातवें, अज्जकाले तु अज्जकालमां तो अज्जकालमें तो, तथाविधानामेव तेवीन अतना इसी प्रकारके, शालीनाम् शागना शालिके, द्विप्रसृतम् आर पध चार पल, सुखिन्नम् सारी रीते थडी भथेला अच्छी तरह पके हुए, मोदनम् भातने भातको, तनुना पातना पतले, तनु- योआ थोडा, स्नेह- स्नेह, लवण- तथा लवण तथा लवण, उष्णोदकं शुद्ध युक्त युक्त, मुद्रयूषेण भूय साथे मूंगके दूधके साथ, उष्णोदक- गरम

आहार, सात्त्व्य- सात्त्व्य सात्त्व्य, सत्त्व- भन मन, प्रकृति- प्रकृति प्रकृति, वयसाम् अने वयस और वयके, अवस्थान्तराणि अवस्थावेदोने अवस्थामेदोको, विकाराश्च विकाराणे और विकारोको, प्रसमीक्ष्य ओधने देखकर, अक्षमात्रम् अक्षमात्र कर्मप्रमाण, त्रिबुक्कम् नसे- तरना उदके निशोषके कल्कको, यथाह- योऽय योग्य, आलोडन- द्रवभा द्रवमें, प्रतिबिनीतम् घोणीने घोलकर, पायवेत् पिबेत्पुं पिला देवे,

17-(1). Then he should be once more treated with oleation and sudation procedures. Afterwards finding him to be cheerful, to have slept well, to have fully digested his meal, to have performed Homa (sacrifice), Bali (oblation) and auspicious rites, repeated the holy names, practised penance, the brahmans should be brought to give "Swasti" benediction, on an auspicious day and time, and then he should be given a drink of the paste of turpeth of the dosage of an aksha (1 tola) mixed with some suitable liquid, with due consideration of the morbid humour, drug, clime, season, vitality, physique, diet, homologation, mind, habitus, age of the patient and stage of the disease.

सम्यक् विरिक्तं चैनं वमनोक्तेन धूमवर्जेन विधिनोपपादयेदाबलवर्णप्रकृतिलाभात्,

सम्यक् सारी रीते अच्छी तरह, विरिक्तम् च विरेचन पाभेक्ष विरेचन लगे हुए, एनम् ओने इसको, बल- भल बल, वर्ण- वर्ण वर्ण, प्रकृति- स्वास्थ स्वास्थ्य, कामात् आ भात् यत् सुधी प्राप्त हो तब तक, धूमवर्जेन धूमपान सिवायना धूमपानको छोड़कर, वमनोक्तेन

वमनभा उदके वमनमें कही हुई, विधिना विधिनी विधिसे, उपपादयेत् युक्त करे। युक्त करना चाहिए,

17-(2). When he has been well purged, he should be treated, until he has acquired vitality, complexion and normal condition, in accordance with the vomition procedure leaving out the 'smoking'.

बलवर्णोपपन्नं चैनमनुपहतमनसमभिसमीक्ष्य सुखोषितं सुप्रजीर्णभक्तं शिरःस्नातमनुलिप्तगात्रं स्रग्विणमनुपहतवस्त्रसंवीतमनुरूपालङ्कारालङ्कृतं सुहृदां दर्शयित्वा ज्ञातीनां दर्शयेत्, अथैनं कामेष्ववसृजेत् ॥ १७ ॥

बल- भल बल, वर्ण- वर्ण वर्ण, वलुथी और वर्णसे, उपपन्नम् युक्त युक्त, अनुपहत- मनस मनसम् मनवाणे। मनवाले, सुखोषितम् सुभेथी रहेखा सुख- पूर्वक रहे हुए, सुप्रजीर्णभक्तम् आभेक्ष सारी रीते पथी गयेलुं छे नेने ओवा खाया हुआ अच्छी प्रकारसे पच गया है जिसको ऐसे, एनम् ओने इसको, अभिसमीक्ष्य ओधने जानकर, शिरःस्नातम् भरतकसहित स्नान अगे नाहेखा शिरःपर्यन्त स्नान किये हुए, अनुलिप्तगात्रम् अगे लेपन करेखा गात्रमें चन्दन लगाये हुए, स्रग्विणम् भाणाधारी मालाधारी, अनुपहत- नवा नये, वस्त्र- वस्त्रो वस्त्र, संवीतम् पहरेख पहिने हुए, अनुरूप- अने योऽय और योग्य, अलङ्कार- अलङ्कारेथी अलङ्कारसे, अलङ्कृतम् सुशोभित ओने विभूषित हुए इसको, सुहृदाम् सुहृदोंने सुहृदोंको, दर्शयित्वा देखा देने दिखाकर, ज्ञातीनाम् ज्ञातोंने ज्ञातिजनोंको, दर्शयेत् देखा डे दिखलावे, अथ ते पथी उसके बाद, एनम् ओने इस पुरुषको, कामेष्व यथेऽथ आहारविहारभा यथेऽथ आहार विहारोंमें, अवसृजेत् छूट आपनी छुटी दे ॥ १७ ॥

17. On finding that he has regained, his vitality, complexion and cheerfulness of mind, and after he has slept happily, digested his food well, taken a full bath, and painted the

body with sandal, has put on garlands and untorn clothes, and has adorned himself with befitting ornaments, he should be shown round to his kinsmen after being presented to his friends. Thenceforward, he should be left to resume his normal activities.

भवन्ति चात्र—

अनेन विधिना राजा राजमात्रोऽथवा पुनः ।
यस्य वा विपुलं द्रव्यं स संशोधनमर्हति ॥ १८ ॥

अत्र च आ निपथभां इस विषयमें, भवन्ति श्लोके छे के श्लोको हैं कि, राजा राजा, अथवा पुनः अथवा अथवा, राजमात्रः राजा नेवा वैभववालो राजाके समान वैभववाला, यस्य वा अथवा नेवा पासे अथवा जिसके पास, विपुलम् पुष्कल बहुत, द्रव्यम् द्रव्य हो, सः ते वह, अनेन विधिना आ विधिनी इस विधिके अनुसार, संशोधनम् संशोधनने संशोधनके, अर्हति योग्य छे योग्य है ॥ १८ ॥

Here are verses again—

18. Only those who are kings or of kingly circumstance or men of abundant wealth can be given the purgation procedure, in this manner.

संभारोपकल्पनाऽसमर्थानां संशोधनप्रकारः—

दरिद्रस्त्वापदं प्राप्य प्राप्तकालं विशोधनम् ।
पिबेत् काममसंभृत्य संभारानपि दुर्लभान् ॥ १९ ॥

दरिद्रः तु दरिद्र पक्षु गरीब मनुष्य भी, आपदम् आपत्तिने रोगको, प्राप्य प्राप्त भवने पा कर, दुर्लभान् दुर्लभ, संभारान् साधनसाधनीने साधनसामग्रीको, असंभृत्य अपि अत्र कथां बिना पक्षु बिना एकत्र किये भी, प्राप्तकालम् समय आगे समय पर, विशोधनम् संशोधन संशोधन, कामम् धनअनुसार खुशीले, पिबेत् पी शके छे पी सकता है ॥ १९ ॥

19. When a poor man afflicted with an ailment has need of purification, he should take whatever drugs are within his reach leaving those that are beyond him.

न हि सर्वमनुष्याणां सन्ति सर्वे परिच्छदाः ।
न च रोगा न बाधन्ते दरिद्रानपि दारुणाः ॥ २० ॥

हि केभके क्योंकि, सर्वमनुष्याणाम् अर्था मनुष्यों पासे सब मनुष्योंके पास, सर्वे अर्था सब, परिच्छदाः साधन-साधनी साधनसामग्री, न सन्ति होती नहीं होती, दारुणाः च अने दारुण और दारुण, रोगाः रोग रोग, दरिद्रान् अपि गरीबोंने पक्षु गरीबोंको भी, न बाधन्ते नहीं पीडा नहीं पीडा करते, (इति) न (अथ) नहीं ऐसा नहीं ॥ २० ॥

20. All men do not command all the facilities and it is not as if severe ailments do not attack the poor.

यद्यच्छक्यं मनुष्येण कर्तुमौषधमापदि ।
तत्तत् सेव्यं यथाशक्ति वसनान्यशनानि च ॥ २१ ॥

आपदि आपत्तिभां आपत्तिमें, मनुष्येण मनुष्ये मनुष्यसे, यत् यत् ने ने जो जो, औषधम् औषध औषध, कर्तुम् करवुं करनी, शक्यम् शक्य होय शक्य हो, तत् तत् ते ते औषध उस उस औषध, सेव्यम् सेवन करवुं सेवन करे, वसनानि वस्त्राणि वस्त्रोंको, यथाशक्ति शक्ति अनुसार २१ सेवन करवुं शक्ति अनुसार सेवन करे ॥ २१ ॥

21. People should avail themselves of whatever is possible for them to obtain of medicine, clothes and food in a moment of distress.

संशोधनकरणे गुणाः—

मलापहं रोगहरं बलवर्धनप्रसादनम् ।
पीत्वा संशोधनं सम्यगायुषा युज्यते चिरम् ॥ २२ ॥

२०. न बाधन्ते दरिद्रानपि—न सेवन्ते दरिद्रमपि (स. ध.)

२२. प्रसादनम्—बलवर्धनम् (प.)

मकापहम् ६५६२ दोषहर, रोगहरम् शोभनाशक रोग-
नाशक, बल-लघु बल, वर्ण- तथा कान्तिने और कान्तिको,
प्रसादनम् ५५२५२ बढानेवाले, संशोधनम् संशोधनने
संशोधनको, सम्यक् सारी रीति मली प्रकारसे, पीत्वा
पीने पी कर, चिरम् लामा वअत सुधी चिरकाल तक,
आयुषा, आयुष्यथी आयुसे, कुञ्चते युक्त थाय छे
युक्त होता है ॥ २२ ॥

22. One acquires long life by taking
properly the purificatory treatment
that cleanses one of impurities,
dispels diseases and restores vitality
and complexion.

अभ्यायार्थसंग्रहः —

तत्र श्लोकाः —

ईश्वराणां वसुमतां वमनं सविरेचनम् ।
संभारा ये यदर्थं च समानीय प्रयोजयेत् ॥ २३ ॥

तत्र ते विपद्यभां उस विषय में, श्लोकाः ७५६५२५
श्लोका छे छे उपसंहारके श्लोको हैं कि, ईश्वराणाम् शोभने
राजाओं, वसुमताम् तथा धनाढ्ये भाटे और धनाढ्योंके
लिए, सविरेचनम् विरेचन सहित विरेचन सहित, वमनम्
वमन वमन, यदर्थम् च अने नेने भाटे और जिसके
लिए, ये ने ने, संभाराः साधने लोभके साधन
चाहिए, समानीय तेओने ओकहा करीने उनको
इकट्ठे काके, प्रयोजयेत् प्रयुक्त करवा लोभके प्रयुक्त
करना चाहिए ॥ २३ ॥

Here are the recapitulatory verses—

23. The vomition and purgation
procedures for kings and the wealthy,
the appurtenances, and for what
specific purposes these should be
brought and administered.

यथा प्रयोज्या मात्रा या यदयोग्य लक्षणम् ।
योमासियोगयोर्यच्च दोषा ये चाप्युपद्रवाः ॥ २४ ॥

या मात्रा ने मात्रा जो मात्रा, यथा ने रीति जिस
प्रकार, प्रयोज्या प्रयोग्य लोभके प्रयोग करनी चाहिए,

अयोग्यम् अयोग्य अयोग, योन- योनि, अतिवीर्ययोः
च अने अतिशोभनां और अतिवीर्य के, यत् यत्
लक्षणम् ने ने लक्षण छे जो जो लक्षण हैं, ये च दोषाः
तथा ने ने दोषा छे तथा जो जो दोष हैं, यदि च
अने और, उपद्रवाः उपद्रवा छे उपद्रव हैं ॥ २४ ॥

24. The proper method of admini-
stration and the dosage, the symptoms
of under-administration and those of
right and over-administration as well
as of morbid humours and of compli-
cations;

यदसेव्यं विशुद्धेन यश्च संसर्जनक्रमः ।

तत् सर्वं कल्पनाध्याये व्याजहार पुनर्वसुः ॥ २५ ॥

विशुद्धेन विशुद्ध भयेला अनुपपन्ने विशुद्ध हुए
मनुष्यके लिए, यत् ने जो, असेव्यम् असेव्य छे असेव्य
है, यत् च अने ने और जो, संसर्जनक्रमः संसर्जनक्रम
छे संसर्जनक्रम है, तत् सर्वम् ते सधुं वह सब, पुनर्वसुः
भगवान् पुनर्वसुओ भगवान् पुनर्वसुने, कल्पनाध्याये
आ '७५६५५५' अध्यायभां इस 'उपकल्पनीय' अध्या-
यमें, व्याजहार कहुं छे कहा है ॥ २५ ॥

25. What is not wholesome for the
cleansed, the dietetic regimen for reha-
bilitation—all this has been laid down
by Punarvasu in (this) chapter on "The
Armamentarium of the Physician."

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
उपकल्पनीयो नाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

इति आ प्रभाषे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्नि-
वेशे २२०० अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे
अने अरकथी प्रतिसंस्कार पायेला आ शास्त्रभां और
चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, श्लोकस्थाने सूत्रस्थान
विषे सूत्रस्थानमें, उपकल्पनीयः '७५६५५५' 'उपकल्प-
नीय,' नाम नामने। नामका, पञ्चदशः ५६२५ पञ्चदश,
अध्यायः अध्याय संपूर्व भये अध्याय समाप्त
हुआ ॥ १५ ॥

२५. यदसेव्यम्-यदसेव्यम् (ग.)

15. Thus in the section on General Principles in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the fifteenth chapter entitled, " The Armamentarium of the Physician," is completed.

ષોડશોઽધ્યાયઃ ।

સોળમે અધ્યાય અધ્યાય સોલહવાં

Chapter XVI

ચિકિત્સાપ્રાશ્નતીયાધ્યાયોપક્રમઃ —

અથાતઃચિકિત્સાપ્રાશ્નતીયમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥૧॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

જય જતઃ હવે અહોર્થી અથ આગે, ચિકિત્સાપ્રાશ્નતીયમ્
'ચિકિત્સાપ્રાશ્નતીય' નામના 'ચિકિત્સાપ્રાશ્નતીય' નામકે,
અધ્યાયમ્ અધ્યાયનું અધ્યાયકા, વ્યાખ્યાસ્યામઃ વ્યાખ્યાન
કરું છું વ્યાખ્યાન કરું છું ॥ ૧ ॥

મગવાન્ ભગવાન મગવાન, આત્રેયઃ આત્રેયે
આત્રેયને, इति ह आ विपथमा नीये प्रभावे न इस
विषयमें निम्न प्रकारसे ही, जाह स्म कहेंछुं छे कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the chapter entitled "The fully equipped physician".

2. Thus declared the worshipful Atreya.

વિજ્ઞાનિષ્કપ્રયુક્તે વિરેચને ગુણઃ —

ચિકિત્સાપ્રાશ્નતો ધીમાન્ શાસ્ત્રવાન્ કર્મતત્પરઃ ।
નરં વિરેચયતિ યં સ યોગાત્ સુસ્થમશ્નુતે ॥૩॥

ચિકિત્સાપ્રાશ્નતઃ ચિકિત્સાની સાધનસામગ્રીથી
યુક્ત ચિકિત્સાસાધનસમ્પન્ન, ધીમાન્ બુદ્ધિમાન બુદ્ધિમાન,

૧. ધીમાન્-વિદ્યાન્ (ધ. જ. ટ.)

શાસ્ત્રવાન્ શાસ્ત્ર બાણનાર શાસ્ત્રજ્ઞ, કર્મ-કર્મમાં
ચિકિત્સામે, તત્પરઃ તત્પરતાવાળો વૈદ્ય પરાયણ વૈદ્ય
યમ્ જે જિસ, નરમ્ મનુષ્યને મનુષ્યકો, વિરેચયતિ
વમન અથવા વિરેચન કરાવે છે વમન અથવા વિરેચન
કરાતા હૈ, સઃ તે વહ પુરુષ, યોગાત્ સમ્યગ્ધોગને લીધે
સમ્યગ્ધોગકે કારણ, સુસ્થમ્ આરોગ્ય સુસ્થ, અશ્નુતે
મેળવે છે પ્રાપ્ત કરતા હૈ ॥૩॥

3. When a fully equipped physician gifted, learned and skilled in practice administers the procedure of purification to a person, that person, obtaining the right treatment, acquires good health thereby.

અજ્ઞપ્રયુક્તે વિરેચને દોષાઃ —

યં વૈદ્યમાની ત્વબુધો વિરેચયતિ માનવમ્ ।
સોઽતિયોગાદયોગાદ માનવો દુઃસ્થમશ્નુતે ॥૪॥

વૈદ્યમાની પોતાને વૈદ્ય માનનાર વૈદ્યમાની, જબુધઃ તુ
બુધ્ મૂર્ખ, યમ્ જે જિસ, માનવમ્ મનુષ્યને મનુષ્યકો,
વિરેચયતિ વમન અથવા વિરેચન કરાવે છે વમન અથવા
વિરેચન કરાતા હૈ, સઃ તે વહ, માનવઃ મનુષ્ય મનુષ્ય,
અતિયોગાત્ અતિયોગ અતિયોગ, અયોગાત્ ચ અને
અધોગને લીધે ઔર અયોગસે, દુઃસ્થમ્ વિકાર દુઃસ્થ,
અશ્નુતે પ્રાપ્ત કરે છે મોગતા હૈ ॥૪॥

4. When a pretentious and ignorant physician administers the procedure of purification to a man, that man getting either under-treatment or over-treatment falls a victim to disease.

વિરેચનસ્ય સમ્યગ્ધોગલક્ષણમ્ —

દૌર્બલ્યં લાઘવં ગ્લાનિર્વ્યાધીનામણુતા રુચિઃ ।
હૃદ્વર્ણશુદ્ધિઃ શ્વૃષ્ટૃષ્ણા કાલે વેગપ્રવર્તનમ્ ॥૫॥
બુદ્ધીન્દ્રિયમનઃશુદ્ધિર્માદતસ્યાનુલોમતા ।
સમ્યગ્ધિરિકલિજ્ઞાનિ કાયાન્નેધ્વાનુવર્તનમ્ ॥૬॥

૪. દોષાદ-યોગાદા (ક.)

૬. અનુવર્તનમ્-અનુવર્ષનમ્ (ચ. ધ.)

દૌર્બલ્યમ્ નબળાઈ દુર્બલતા, કાચવમ્ હલકાપણ્
હલકાપન, ગ્લાનિઃ ગ્લાનિ ગ્લાનિ, વ્યાધીનામ્ વ્યાધિની
રોગોંકા, અણુતા અદ્યતા કમ્ હોના, રુચિઃ રુચિ અન્નમે
રુચિ, હૃદ- હૃદયની હૃદયકી, વર્ણ- તથા વર્ણની એવં વર્ણકી,
બુદ્ધિઃ શુદ્ધિઃ વિશુદ્ધિ, ક્ષુદ્ર બૂખ મૂત્ત, તૃષ્ણા તરસ વ્યાસ,
કાલે થેઽમ્ સમથે ઉચિત સમય પર, વેગ- વેગોની
વેગોંકી, પ્રવર્તનમ્ પ્રવૃત્તિ પ્રવૃત્તિ, બુદ્ધિ- બુદ્ધિ બુદ્ધિ,
દ્વિદ્રિષ- દ્વિદ્રિષ દ્વિદ્રિષ, મનઃ- તથા મનની ઓર મનકી,
બુદ્ધિઃ શુદ્ધિઃ નિર્મલતા, મારુતસ્ય વાયુનું વાયુકા, અનુલો-
મતા અનુલોમ થયું અનુલોમ હોના, કાયાગ્નેઃ તથા કાયા-
ગ્નિનું તથા કાયામિકા, અનુવર્તનમ્ ચ સમ અવસ્થામાં
રહેવું સમ અવસ્થામાં રહના, સમ્યક્ ઓ સરખી રીતે યે
સમ્યક્ પ્રકારે, વિરિક્ત- વિરેચન પામેલાનાં વિરેચન હુપ
પુરુષકે, લિગ્નાનિ લક્ષણ છે લક્ષણ હૈં ॥ ૫-૬ ॥

5-6. Weakness, lightness, depression, attenuation of the disease, promotion of taste, purification of the stomach and complexion, occurrence of hunger, thirst, regularity of natural urges, clearness of understanding, sense-organs and mind, regular peristalsis and restoration of body-temperature are the signs of successful purgation.

વિરેચનસ્યાયોગલક્ષણમ્-

ક્રીડનં હૃદયાશુદ્ધિરુત્ક્રાંતઃ શ્લેષ્મપિત્તયોઃ ।

આધ્માનમકા રુચિર્દૌર્બલ્યમલાચવમ્ ॥ ૭ ॥

ક્રીડનમ્ થૂંક આવવું થૂક આના, હૃદય- હૃદયની
હૃદયકી, અશુદ્ધિઃ અશુદ્ધિ અશુદ્ધિ, શ્લેષ્મપિત્તયોઃ કફ
અને પિત્તને કફ ઓર પિત્તકા, ઉત્ક્રાંતઃ ઉઠાગે
ઉત્ક્રેષ, આધ્માનમ્ પેટ ચડવું આધ્માન, અરુચિઃ અરુચિ
અરુચિ, રુચિઃ ઉલટી કે, દૌર્બલ્યમ્ દુર્બલતાને અભાવ
દુર્બલતાકા અભાવ, અકાચવમ્ ભારેપણ્ લજ્જતાકા ન
હોના ॥ ૭ ॥

7. Salivation, uncleanness of the stomach, precipitation of kapha and pitta, distension of the abdomen,

anorexia, vomiting, absence of weakness and lightness,

અજ્ઞોરુસદનં તન્મદ્રા સ્તૈમિત્યં પીનસાગમઃ ।

લક્ષણાન્યવિરિક્તાનાં મારુતસ્ય ચ નિમ્નહઃ ॥ ૮ ॥

અજ્ઞા- પિંડી જંઘા, ઝરુ- તથા સાથળની ઓર
ઝરુકી, સદનમ્ શિથિલતા શિથિલતા, તન્મદ્રા તન્દ્રા તન્દ્રા,
સ્તૈમિત્યમ્ જડતા અવતા, પીનસાગમઃ પીનસ થયે
જુકામ હોના, મારુતસ્ય અને પવનનું ઓર વાયુકા,
નિમ્નહઃ ચ રુંધન અવરોધ, અવિરિક્તાનામ્ ઓ પૂર્ણ
વિરેચન નહિ પામેલાનાં અથવા થેડું વિરેચન
પામેલાનાં અથવા સર્વથા વિરેચન નહિ પામેલાનાં
યે પૂર્ણ વિરેચન નહીં પામે હુપકે અથવા અસ્ય વિરેચન
પામે હુપકે અથવા સર્વથા વિરેચન નહીં પામે હુપકે,
લક્ષણાનિ લક્ષણો છે લક્ષણ હૈં ॥ ૮ ॥

8. flabbiness of the calf-muscle and the thigh, torpor, stillness, onset of rhinitis and impediment to the function of vata are the signs of unsuccessful purgation.

વિરેચનસ્યાતિયોગલક્ષણમ્—

વિદ્પિત્તકફવાતાનામાગતાનાં યથાક્રમમ્ ।

પરં સ્રવતિ યદ્વક્તં મેદોમાંસોદકોપમમ્ ॥ ૯ ॥

નિઃશ્લેષ્મપિત્તમુદ્કં શોણિતં કૃષ્ણમેવ વા ।

તૃપ્યતો મારુતાર્તસ્ય સોડતિયોગઃ પ્રમુદ્ધતઃ ॥ ૧૦ ॥

વિદ્- મળ મલ, પિત્ત- પિત્ત પિત્ત, કફ- કફ કફ,
વાતાનામ્ તથા વાત તથા વાયુકે, યથાક્રમમ્ ક્રમશઃ ક્રમશઃ
આગતાનામ્ આવી ગયા નિકલનેકે, પરમ્ પછી બાદ, મેદઃ-
મેદ મેદ, માંસ- અથવા માંસના અથવા માંસકે, ઉદક-
ધોણુ ધોવનકે, ઉપમમ્ જેવું સમાન, વદ્ જો, રક્તમ્
રેડી રક્ત, નિઃશ્લેષ્મપિત્તમ્ અને કફ તથા પિત્ત વગરનું
એવં કફ ઓર પિત્તસે રહિત, ઉદકમ્ પાણી પાણી, કૃષ્ણમ્
અથવા કાળા અથવા કાઠા, શોણિતમ્ પવ વા રેડી
ચન, સ્રવતિ ઝરે છે નિકલતા હૈ, તૃપ્યતઃ અને તે ઉપરાંત

૧. વિદ્પિત્તકફ-વિષિનઃ કફ (ક.)

,, વિદ્પિત્તકફવાતાનામ્-વિદ્પિત્તકેષ્વવાતાનામ્ (ક.)

સેગીને જે અધિક તરસ લાગે છે હસે અતિરક્ત રોગીકો જો અધિક તૃષ્ણા લગતી હૈ, મારુવાર્તસ્વ વાયુથી પીડા થાય છે વાયુસે પીડા ઉત્પન્ન થોતી હૈ, પ્રમુદ્ધતઃ અને મૂર્છા આવે છે ઓર મૂર્છા આતી હૈ, સઃ તે પશુ વહ મી, અસિયોગઃ અતિથોગનું લક્ષણ છે અતિયોગકા લક્ષણ હૈ ॥૧-૧૦॥

9-10. The signs of over-purgation are—after the discharge of feces, bile mucus and flatus successively, an excessive amount of blood of the appearance of fat and of flesh-washed water or fluid devoid of any mucus or bile, flows out, or dark blood comes out, or the person gets afflicted with vata or suffers from thirst and faints.

વમનસ્યાતિયોગલક્ષણાનિ —

વમનેડતિકૃતે લિઙ્ગાન્યેતાન્યેવ ભવન્તિ હિ ।
ઊર્ધ્વગા વાતરોગાશ્ચ વાગ્મહશ્ચાધિકો ભવેત્ ॥૧૧॥

વમને વમનના વમનકે, અતિકૃતે અતિથોગમાં અતિ-યોગલે, પ્તાનિ આ યે, એવ જ હી, લિઙ્ગાનિ લક્ષણા લક્ષણ, મહમ્તિ હિ થાય છે હોતે હૈ, ઊર્ધ્વગાઃ ચ તથા ઊર્ધ્વગામી ઊર્ધ્વગત, વાતરોગાઃ વાતરોગો થાય છે વાતરોગો હોતે હૈ, અધિકઃ અને અધિક ઓર અધિક, વાગ્મહઃ શુભનું ઝલાવું જિહ્વામહ, મવતિ થાય છે હોતા હૈ ॥૧૧॥

11. The very same symptoms appear in the case of over-emesis too. In addition there appear disorders of vata affecting the supra-collar upper parts of the body and impediment in speech.

૧૧. વમનેડતિકૃતે લિઙ્ગાન્યેતાન્યેવ ભવન્તિ હિ—પ્તાન્યેવ ચ લિઙ્ગાનિ વમનેડતિકૃતે વદેત્ । (ગ બ)

ચિકિત્સાપ્રાપ્તં તસ્માદુપેચાચ્છરણં નરઃ ।

યુજ્યાદ્ ય યનમત્યન્તમાયુષા ચ સુલેન ચ ॥૧૨॥

તસ્માદ્ તેથી હસે, નરઃ મનુષ્યે મનુષ્યકો, યઃ જે જો, યનમ્ એને સે, આયુષા ચ આયુષ્ય આયુ, સુલેન ચ અને આરોગ્યથી ઓર આરોગ્યસે, અત્યન્તમ્ ખૂબ અત્યન્ત, યુજ્યાદ્ યુક્ત કરે યુક્ત કરે, ચિકિત્સાપ્રાપ્તમ્ તે ચિકિત્સાની સાધનસામગ્રીવાળા વેદને સે ચિકિત્સા-સાધનસંપન્ન વૈયકે, શરણમ્ શરણે શરણમે, ઉપેચાદ્ જવું બેઠે જાના ચાહિયે ॥૧૨॥

12. A man therefore should resort to the shelter of one who is a fully equipped physician. He will confer on his client long life and health.

સંશોધનયોગ્યાઃ પુરુષાઃ—

અવિપાકોડરુચિઃ સ્થૌલ્યં પાણ્ડુતા ગૌરવં ક્લમઃ ।
પિચ્ચકાકોટકણ્ઠનાં સંમવોડરતિરેવ ચ ॥૧૩॥

આલસ્યશ્ચમદૌર્બલ્યં દૌર્ગન્ધ્યમવસાદકઃ ।

શ્લેષ્મપિત્તસમુત્ક્રેશો નિદ્રાનાશોડતિનિદ્રતા ॥૧૪॥

તન્દ્રા ક્લેબ્યમબુદ્ધિત્વમશસ્ત્રસ્વપ્નદર્શનમ્ ।

બલવર્ણપ્રણાશશ્ચ તૃપ્યતો વૃંહૃગૈરપિ ॥૧૫॥

વહુદોષસ્ય લિઙ્ગાનિ તસ્મૈ સંશોધનં દિતમ્ ।

ઊર્ધ્વં ચૈવાનુલોમં ચ યથાદોષં યથાબલમ્ ॥૧૬॥

અવિપાકઃ પાચન ન થવું પાચન ન હોના, અરુચિઃ અરુચિ અરુચિ, સ્થૌલ્યમ્ સ્થૂલતા સ્થૂલતા, પાણ્ડુતા પાણ્ડુતા પાણ્ડુતા, ગૌરવમ્ બારેપણું ગુરુતા, ક્લમઃ થાક ક્લમ, પિચ્ચકા-ફેડકીઝી ફુન્સિયો, કોટ-અકામાં કોટ, કણ્ઠનામ્ અને ખબવાળ ઓર સુજલીકી, સંમવઃ બધે આવવા ઉત્પત્તિ, અરતિઃ એવ ચ બેચેની વેચેની, આલસ્ય-આળસ આલસ્ય, શ્ચમ-થાક શ્ચમ, દૌર્બલ્યમ્ દુર્બલતા દુર્બલતા, દૌર્ગન્ધ્યમ્ દુર્ગન્ધ દુર્ગન્ધિતા, અવસાદકઃ શિથિલતા શિથિલતા, શ્લેષ્મ-કફ કફ, પિત્ત-તથા પિત્તને તથા પિત્તકા, સમુત્ક્રેશઃ અચરકે ઉત્ક્રેશ, નિદ્રાનાશઃ

૧૫. તન્દ્રાક્લેબ્યમબુદ્ધિ-ક્રેબ્યં તન્દ્રિરબુદ્ધિ (શ)

૧૬. લિઙ્ગાનિ-રૂપાણિ (વ.)

,, ચૈવાનુલોમમ્-ચૈવાનુલોમમ્ (ક. વ. ક. ત.)

निद्रा नो नाश निद्रानाश, अतिनिद्रा अहु निद्रा आवती
अतिनिद्रा, तन्ना तन्ना तन्ना, तन्ना नपुंसकपक्षं नपुं-
सकता, अतिनिद्रा अहु निद्रा आवती अतिनिद्रा स्फुरित न
होना, अतिनिद्रा- अतिनिद्रा दूरे, स्वप्न- स्वप्न स्वप्नोका,
वर्णनम् देवनां देवना, वृद्धिः अने वृद्धिः प्रयोथी
और वृद्धिः द्रव्योसे, वृद्धिः तृप्ति अती अती तृप्ति होने
पर, अपि पक्षु मी, बल- अण बल, वर्ण- तथा वर्ण-
तथा वर्णका, प्रजापः च नाश ओ नाश होना ये, बहु-
दोषस्य अहुदोषयुक्त पुरुषनां बहुदोषयुक्त पुरुषके, लिङ्गानि
क्षयः ओ लक्षण हैं, तस्मै ते पुरुषने इस पुरुषको,
यथादोषम् दैव अनुसार दोषोंके अनुसार, यथाबलम्
तथा अण अनुसार तथा बलके अनुसार, ऊर्ध्वम् च एव
वर्धन वर्धन. अनुलोमम् च तथा विरेचनरूप तथा
विरेचनरूप, संशोधनम् संशोधन संशोधन, हितम्
हितकर है ॥ १३-१६ ॥

13-16. Indigestion, loss of appe-
tite, corpulence, anemia, heaviness,
exhaustion, pimples, wheals, pruritus,
restlessness, indolence, fatigue, debility,
feter, flabbiness, precipitation of
kapha and pitta, insomnia, hyper-
somnia, torpor, impotency, dullness
of understanding, evil dreams, and
loss of vigour and color in spite of
being fully treated by roborant ther-
apy, are the signs of excessive mor-
bidity. In such conditions are indi-
cated the purificatory procedures of
emesis and purgation in accordance
with the morbidity of the humors and
vitality of the patient.

संशोधनस्य गुणाः—

एवं विशुद्धकोष्ठस्य कायामिरमिवर्धते ।

व्याधयश्चोपशाम्यन्ति प्रकृतिश्चानुवर्तते ॥ १७ ॥

एवम् आ प्रमाणे इस प्रकार, विशुद्ध- शुद्ध अथैव
विशुद्ध, कोष्ठस्य कोष्ठवायुना कोष्ठवायुके, कायामिः
शरीरना अग्निनी शरीरकी अग्नि, अमिवर्धते वृद्धि आयु ओ

वर्धती है, व्याधयः च व्याधयो रोग, उपशाम्यन्ति
शांत आयु ओ शांत होती है, प्रकृतिः अने प्रकृति और
स्वास्थ्य, अनुवर्तते वृद्धि वृद्धि ओ वाह्य रहता है ॥१७॥

17. When a person is thus purified
his body-heat increases, his disorders
disappear and his normal health returns.

इन्द्रियाणि मनोबुद्धिर्वर्णश्चास्य प्रसीदति ।

बलं पुष्टिरपत्यं च वृषता चास्य जायते ॥ १८ ॥

अस्य अने इसकी, इन्द्रियाणि इन्द्रिये इन्द्रियों, मनः-
मन मन. बुद्धिः बुद्धि बुद्धि, वर्णः च अने वर्ण और वर्ण,
प्रसीदति विभक्त आयु ओ विभक्त होते हैं, अस्य तथा
तेने तथा उसको, बलम् अण बल, पुष्टिः पुष्टि पुष्टि,
अपत्यम् च संतान सन्तान, वृषता च अने पुरुषात्तन और
पुरुषत्व, जायते प्राप्त आयु ओ प्राप्त होता है ॥१८॥

18. His senses, mind, understand-
ing and complexion become clear
and he acquires vigor, plumpness,
offsprings and virility.

जरां कृच्छ्रेण लभते चिरं जीवत्यनामयः

तस्मात् संशोधनं काले युक्तियुक्तं पिबेन्नरः ॥ १९ ॥

जराम् ते वृद्धावस्थाने वह वृद्धावस्थाकी, कृच्छ्रेण शोथे
देरसे, लभते पाये ओ पाता है, अनामयः अने नीरोग
रही और नीरोग रह कर, चिरम् अने वृद्धावस्था दीर्घकाल,
जीवति अने ओ जीता है, तस्मात् तेथी इसलिए, नरः
माणसे मनुष्य, काले समये समयपर, युक्तियुक्तम्
युक्तियुक्त पूर्वक शोथे युक्तियुक्त, संशोधनम् संशोधन,
पिबेत् पीवु ओपे पीये ॥१९॥

19. He hardly gets aged and lives
a long life free of disease. Therefore
a person should take purificatory
procedures at the proper time and
skilfully administered.

संशमनापेक्षया संशोधनस्य ज्यायस्ये युक्तिः—

दोषाः कदाचित् कुप्यन्ति जिता लङ्घनपाचनैः ।

जिताः संशोधनैर्ये तु न तेषां पुनरुद्भवः ॥ २० ॥

कृच्छ्र-क्षयन लङ्घन, पाचनैः अने पाचनथी और पाचनोसे, जिताः अती क्षीयन्ती जीते हुए, दोषाः दोष दोष, कदाचित् क्वारेक्ष किसी समय, कुप्यन्ति कुपित थाय छे कुपित हो जाते हैं, संशोधनैः पु ५२० संशोधनोपाय परंतु संशोधनोसे, वे ज्यो जो, जिताः अती क्षीयन्ती जीते गये हैं, तेषाम् तेजोनी उनकी, पुनः क्षीयन्ती फिरसे, उद्भवः उत्पत्ति उत्पत्ति, न नथी भती नहीं होती ॥ २० ॥

20. The morbid humors subdued by lightening therapy and digestives may sometimes be again provoked; but in the case of those which are subdued by purificatory procedures, there is no possibility of such recurrence.

दोषाणां च मुमाणां च मूलेऽनुपहते सति ।
रोगाणां प्रसवानां च गतानामागतिर्भूवा ॥२१॥

दोषाणाम् च दोषानुं दोषोका, मुमाणाम् च अने थ्योनु और वृक्षोका, मूले भूण मूल, अनुपहते सति न छेदावाथी न छेदे जानेसे, गतानाम् गथेला गये हुए, रोगाणाम् रोगानुं रोगोका, प्रसवानाम् च तथा अंकु-रेनुं तथा अंकुरोका, आगतिः आगमन पुनरागमन, भूवा नञ्छे छे अवश्य होता है ॥२१॥

21. When the root of the morbid humors like that of trees is not destroyed, there certainly occurs the reappearance of disease like that of the sprouts.

संशोधनानन्तरं पथ्यम्—

मेघजक्षपिते पथ्यमाहारैरेव बृंहणम् ।
घृतमांसरसक्षीरहृद्ययूषोपसंहितैः ॥२२॥
अभ्यङ्गोत्सादनैः स्नानैर्निरुहैः सानुवासनैः ।
तथा स लभते शर्म युज्यते चायुषा चिरम् ॥२३॥

२१. प्रसवानाम्—पसराणाम् (प.)

२२. वृषापसंहितैः यूपोपसंहितैः (प.)

मेघज- औषधथी औषधसे, क्षपिते क्षीय भथेवाने क्षीण हुए पुरुषका, घृत- ची घी, मांसरस- मांसरस मांसरस, क्षीर- दूध दूध, हृद्य- हृद्यने हितकारी हृद्यके लिए हितकर, यूष- यूपथी यूपसे, उपसंहितैः युक्त मिश्रित, आहारैः आहारोथी आहारोसे, एव न ही, अभ्यङ्ग- अभ्यङ्ग अभ्यङ्ग, उत्सादनैः तथा उत्सादनथी तथा उबटनसे, स्नानैः स्नानथी स्नानसे, सानुवासनैः अने अनुवासन सहित और अनुवासन सहित, निरुहैः निरुहथी निरुह वस्तिगोसे, बृंहणम् बृंहण छे उपोषण करना, पथ्यम् पथ्य छे हितकर है, तथा ते प्रभाण्डे करवाथी इस प्रकार करनेसे, सः ते वह, शर्म आरोग्य आरोग्य, लभते भेगदे छे प्राप्त करता है, आयुषा च अने आयुष्यथी और आयुसे, चिरम् लम्बा वधत सुधी दीर्घ काल तक, युज्यते युक्त थाय छे युक्त होता है ॥२२-२३॥

22-23. To those weakened by purificatory medication, roboration is to be done by wholesome food, viz. by a diet including ghee, meat-juice, milk, palatable soups as well as by inunction, unctuous massage, bath, evacuative and unctuous enemata. In this way he gets endowed with happiness and long life.

संशोधनस्यातियोगायोगबोः प्रतिकारः—

अतियोगानुबन्धानां सर्पिःपानं प्रशस्यते ।
तैलं मधुरकैः सिद्धमथवाऽप्यनुवासनम् ॥२४॥

अतियोग- अतियोगथी अतियोगसे, अनुबन्धानाम् युक्त पुत्रोने युक्त पुरुषोको, सर्पिःपानम् घृतपान घृतपान, अथवा अथवा अथवा, मधुरकैः मधुर वर्गना द्रव्योथी मधुरवर्गकी औषधियोसे, सिद्धम् सिद्ध छे तैल सिद्ध किये हुए, तैलम् तैलानुं तैलका, अनुवासनम् अनुवासन अनुवासन, अपि पथु मी, प्रशस्यते प्रशस्त छे प्रशस्त है ॥२४॥

24. To those suffering from symptoms of overdone purificatory

procedure, a potion of ghee is recommended or unctuous enemeta with the oil prepared with drugs of the sweet group.

यस्य स्वयोगस्तं स्निग्धं पुनः संशोधयेन्नरम् ।
मात्राकालबलापेक्षी स्मरन् पूर्वमनुक्रमम् ॥२५॥

यस्य तु परंतु नेने परन्तु जिस पुरुषको, जयोगः
अयोग भयो होय अयोग हुआ हो, तम् ते उस, नरम्
मनुष्यम् मनुष्यका, पूर्वम् अगाउना पूर्व, अनुक्रमम्
क्रियाविधाननी न्यूनतानु क्रियाविधानकी न्यूनताका,
स्मरन् स्मरन्तु करीने स्मरण करके, मात्रा- मात्रा मात्रा,
काल- काल काल, बल- तथा भल तथा बलको, अपेक्षी
ध्यानमा राणी ध्यानमें रखकर, पुनः पाछु पुनः, स्निग्धम्
तेनुं स्नेहन करीने उसका स्नेहन करके, संशोधयेत्
संशोधन करवुं संशोधन करना चाहिए ॥२५॥

25. But one who is poorly purged should be oleated and purged again with due regard to dose, season and strength of the patient, and the defecencies of the previous procedure kept in view.

स्नेहादिकर्मस्वविधिना विहितेषु साधनम्—

स्नेहने स्वेदने शुद्धे रोगाः संसर्जने च ये ।
जायन्तेऽमार्गविहिते तेषां सिद्धिषु साधनम् ॥२६॥

स्नेहने स्नेहन स्नेहन, स्वेदने स्वेदन स्वेदन, शुद्धौ
संशोधन संशोधन, संसर्जने च अने संसर्जनक्रम
और संसर्जनक्रम, अमार्गविहिते यथाविधि न करवाभां
आवृत्तां यथाविधि न करने पर, ये ने जो, रोगाः रोग
रोग, जायन्ते थाय छे उत्पन्न होते हैं, तेषाम् तेओनी
इनकी, साधनम् अक्रिया चिकित्सा, सिद्धिषु सिद्धिस्था-
नमां उद्देवाभां आवृत्ते सिद्धिस्थानमें कही जायगी ॥२६॥

२५ बला-क्रमा (प.)

.. बलापेक्षी स्मरन्पूर्वमनुक्रमम्-क्रमापेक्षी शास्त्रा

पूर्वमतिक्रमम् (ग.)

.. स्मरन्पूर्वमनुक्रमम्-शास्त्रा पूर्वमतिक्रमम् (प.)

26. The treatment of the complications that arise from the wrong administration of oleation, sudation, purification and rehabilitation procedures will be described in the section on "Success in treatment."

भावानां स्वभावोपरमेऽपि चिकित्सायाः प्रयोजनम्—

जायन्ते हेतुवैषम्याद्विषमा देहधातवः ।
हेतुसाम्यात् समास्तेषां स्वभावोपरमः सदा ॥२७॥

हेतु- हेतुओनी हेतुओंके, वैषम्यात् विषमताथी वैष-
म्यसे, देह- देहना शरीरकी, धातवः धातुओ धातुएँ, विषमाः
विषम विषम, हेतु- अने हेतुओनी और हेतुओंकी, साम्यात्
समताथी समता होनेसे, समाः सम समान, जायन्ते
थाय छे होती है, तेषाम् ते विषम तथा सम धातुओनी
उन विषम और सम धातुओंका, सदा सदा सदा, स्वभाव-
स्वभावथी स्वभावसे, उपरमः विनाश थाय छे नाश
होता है ॥२७॥

27. The body elements become discordant as a result of the discordance of the causative factors. Conversely they become concordant following upon the concordance of the causative factors. Cessation of existence, however, is always in the course of nature.

प्रवृत्तिहेतुर्भावानां न निरोधेऽस्ति कारणम् ।
केचित्तत्रापि मम्यन्ते हेतुं हेतोरवर्तनम् ॥२८॥

भावानाम् भावोनी भावोंकी, प्रवृत्ति- उत्पत्तिमां
उत्पत्तिमें, हेतुः कारण होय छे कारण होता है, निरोधे
परंतु विनाशमां परंतु नाशमें, कारणम् कारण,
न अस्ति नहीं होता, तत्र ते भावोना विना-
शमां भावोंके विनाशमें, अपि पक्ष मी, केचित् केछा
आचार्यो कई आचार्य, हेतोः हेतुना हेतुके, अवर्तनम्

२७. हेतुसाम्यात्-ये तु साम्यात् (ग.)

.. उपरमः-उपरमिः (ग. घ.)

२८. केचित्तत्रापि-केचित्तत्रापि (ख. घ.)

अभावने अभावको, हेतुम् ३।२५ कारण, मन्थन्ते
माने छे मानते हैं ॥ २८ ॥

28. As regards their rise, things stand in need of a cause, but no cause is needed for their cessation. Even in the latter case some, however hold the very non-continuance of their causative factors as the cause of their cessation.

चिकित्सायाः प्रयोजनविषये अग्निवेशस्य प्रश्नाः—

एवमुक्तार्थमाचार्यमग्निवेशोऽभ्यभाषत ।

स्वभावोपरमे कर्म चिकित्साप्राप्तस्य किम् ॥२९॥

एवम् आ प्रभाषे इस प्रकार, उक्तार्थम् ते
विषयने उहेनाश उस विषयको कहनेवाले, आचार्यम्
आचार्यने आचार्यसे, अग्निवेशः अग्निवेशे अग्निवेशने,
अभ्यभाषत उहुं कहा, स्वभाव- स्वभावथी स्वभावसे,
उपरमे विनाश भते। हे।य ते। नाश होने पर, चिकित्सा-
प्राप्तस्य चिकित्सानां साधनोथी संपन्न वैद्यथी
चिकित्साके साधनोंसे सम्पन्न वैद्यसे, कर्म साध्य साध्य,
किम् शुं? क्या है? ॥ २९ ॥

29. The master having thus spoken, Agnivesa said— 'If cessation be in the very nature of things, what is there then to be done by the fully equipped physician ?

मेषजैर्विषमान् धातून् कान् समीकुरुते मिषक् ।
का वा चिकित्सा भगवन्! किमर्थं वा प्रयुज्यते ॥३०॥

भगवन् हे भगवान हे भगवन्, मिषक् वैद्य वैद्य,
कान् क्या किन, विषमान् विषम विषम, धातून् धातु-
ओंने धातुओंको, मेषजैः ओषधीथी औषधोंसे। समी-
कुरुते सम उरे छे? समान करता हैं? चिकित्सा
चिकित्सा, चिकित्सा, का वा वणी शी छे? फिर क्या
है, किमर्थम् वा अने शा भाटे और किस लिए, प्रयु-
ज्यते प्रये.अय छे? बरती जाती है? ॥ ३० ॥

30. What discordant body-elements does a physician harmonise by medicine? What is treatment and for what purpose is it given ?

आग्नेयकृतं तत्समाधानम्—

तच्छिष्यवचनं श्रुत्वा व्याजहार पुनर्वसुः ।

अयतामत्र या सोम्य! युक्तिर्दृष्टा महर्षिभिः ॥३१॥

तत् ते इस, शिष्य- शिष्यनुं शिष्यके, वचनम् वचन
वचनको, श्रुत्वा सांभणीने सुन कर, पुनर्वसुः पुनर्वसुके
पुनर्वसुने, व्याजहार उहुं कहा, सोम्य हे सौम्य हे
सोम्य, अत्र आ आ.अतमां इस विषयमें, महर्षिभिः
महर्षियोंने महर्षियोंने, या ने जो, युक्ति. युक्ति युक्ति,
दृष्टा ज.श्री छे देखी है, (सा ते उसको), अयताम्
सांभणी सुने ॥३१॥

31. Hearing these words, Punarvasu said— 'Hear, O, good one! what reason the great sages have seen in this respect.

न नाशकारणाभावाद्भावानां नाशकारणम् ।

ज्ञायते नित्यगस्येव कालस्यात्ययकारणम् ॥३२॥

शीघ्रगत्वाद्यथा भूतस्तथा भावो विपद्यते ।

नित्यगस्य नित्य वही जन्मर नित्य गमनशील,
कालस्य कालना कालके, अत्यय- नाशना नाशके, कारणम्
इव ३।२५नी पेठे कारणकी तरह, नाश- नाशना नाशके,
कारण- ३।२५ना कारणके, अभावान् अभावने ही
अभावसे, भावानाम् पदार्थोंना पदार्थोंके, नाश- नाशनुं
नाशका, कारणम् ३।२५ कारण, न नहीं नहीं, ज्ञायते
ज.श्रीनुं जाना जाता, भावः ३।३ पक्ष पक्ष कोई भी
पदार्थ, यथा जेवै जैसा, भूतः उत्पन्न भाव छे उत्पन्न
होता है, तथा तेवैव जैसा ही, शीघ्रगत्वाद् शीघ्रगामी
होवाथी शीघ्रगामी होनेसे, विपद्यते नाश पाये छे नष्ट
होता है ॥ ३२ ॥

३१. सोम्य-सौम्य (व ७ ठ. त.)

३२. ज्ञायते जायते (ग.)

32. The cause of things ceasing to be is not known for the simple reason that no such cause exists, just as in the case of the passage of time. Being evanescent by nature, things cease to be even as they are born.

નિરોધે કારણં તસ્ય નાસ્તિ નૈવાન્યથાક્રિયા ॥૩૩॥

તસ્ય આ પ્રમાણે તેના હસ પ્રકાર અને, નિરોધે વિના-
શમાં વિનાશને, કારણમ્ કોઈ કારણ, ન જાણે
નથી નથી, જાણે અને તેમાં કોઈ સંસ્કાર
ઔર ઉસમે કોઈ સંસ્કારકા, ન એવ દાખલ કરી શકાતે.
નથી આધાર નથી ક્રિયા જા સકતા ॥ ૩૩ ॥

33. Thus there is no question of a cause for a thing ceasing to be, nor indeed of modifying this innate tendency (to extinction).

ચિકિત્સાયાઃ લક્ષણમ્—

યામિઃ ક્રિયામિર્જાયન્તે શરીરે ધાતવઃ સમાઃ ।
સા ચિકિત્સા વિકારાણાં કર્મ તદ્વિષજાં સ્મૃતમ્ ૩૪

યામિઃ જે જિન, ક્રિયામિઃ ક્રિયાઓથી ક્રિયાઓ, શરીરે શરીરમાં શરીરકી, ધાતવઃ ધાતુઓ ધાતુએ, સમાઃ સમાન સમાન, જાયન્તે થાય છે હોતી છે, સા તે વહ, વિકારાણામ્ રોગોની રોગોની, ચિકિત્સા ચિકિત્સા છે ચિકિત્સા છે, તત્ અને તે ધાતુઓનું સામ્ય ઔર ઉન ધાતુઓકા સામ્ય, મિષજામ્ વેદોનું વેદોકા, કર્મ સામ્ય સામ્ય, સ્મૃતમ્ માન્યું છે માના ગયા છે ॥૩૪॥

34. The treatment of disorders, therefore, consists of such operations as give rise to the concordance of body elements. This is regarded as the function of the physician.

ચિકિત્સાયાઃ પ્રયોજનમ્—

કથં શરીરે ધાતુનાં વૈષમ્યં ન ભવેદિતિ ।
સમાનાં ધાતુવન્ધઃ સ્યાદિત્યર્થે ક્રિયતે ક્રિયા ॥૩૫॥

૩૪. સ્મૃતમ્-મતમ્ (વ.)

શરીરે શરીરમાં રહેમે, ધાતુનામ્ ધાતુઓની ધાતુઓની, વૈષમ્યમ્ વિષમતા વિષમતા, કથમ્ કેમ કિસ પ્રકારે, ન ન ન, ભવેત્ થાય હો, સમાનામ્ જ અને સમધાતુઓની ઔર સમાન ધાતુઓની, અનુવન્ધઃ આલુ સમતા અવિચ્છિન્ન સમતા, સ્વાત્ રહે રહે. હવર્થમ્ ઔ માટે હસ હિલ, ક્રિયા ક્રિયા ક્રિયા, ક્રિયતે કરવામાં આવે છે કી જાતી છે ॥ ૩૫ ॥

35. Treatment is given with the object of ensuring that no discordance arises in the various body-elements and that there is continued concordance.

ત્યાગાદિપ્રમહેતૂનાં સમાનાં ચોપસેવનાત્ ।

વિષમા નાનુવન્ધન્તિ જાયન્તે ધાતવઃ સમાઃ ॥૩૬॥

વિષમ- વિષમ વિષમ, હેતુનામ્ હેતુઓના હેતુઓ, ત્યાગાત્ ત્યાગથી ત્યાગે, સમાનામ્ જ અને સમ-
કારણોનાં સમાન કારણો, ઉપસેવનાત્ સેવનથી સેવન, વિષમાઃ વિષમ વિષમ, ધાતવઃ ધાતુઓ ધાતુએ, ન અનુવન્ધન્તિ આલુ રહેતા નથી બની નથી રહતી; સમાઃ અને સમ ઔર સમાન, જાયન્તે થાય છે હોતી છે ॥૩૬॥

36. By avoiding things that give rise to discordance and practising those that help concordance, the discordant elements do not persist and the concordant elements are continually brought into existence.

ચિકિત્સાપ્રાપ્તસ્ય ગુણઃ—

સમૈસ્તુ હેતુમિર્યસ્માદ્યાન્ સંજનયેત્ સમાન્ ।

ચિકિત્સાપ્રાપ્તસ્તસ્માદ્યાતા વેદસુસાધુધામ્ ॥૩૭॥

ચિકિત્સાપ્રાપ્તઃ ચિકિત્સાનાં સાધનોથી સમ્પન્ન વેદ ચિકિત્સાકે સાધનોએ સમ્પન્ન વેદ, વસ્માત્ જેથી જિસે, સમૈઃ તુ સમ સમાન, હેતુમિઃ હેતુઓથી હેતુઓ-
દ્વારા, ધાતુન્ ધાતુઓને ધાતુઓ, સમાન્ સમ સમાન, સંજનયેત્ બનાવે છે કરતા છે, તસ્માત્ તેથી

૩૭. હેતુમિઃ-નેપજેઃ (પ.)

इसलिए, देह- ते देहनां वह देहके, सुख- आरोग्य आरोग्य, आयुषाम् तथा आयुष्यने। तथा आयुको, दाता देना२ छे देनेवाला है ॥ ३७ ॥

37. Because he effects the concordance of the body-elements by using the concordant means, the expert in treatment becomes the giver of bodily happiness and longevity.

धर्मस्यार्थस्य कामस्य नृलोकस्योभयस्य च ।
दाता संपद्यते वैद्यो दानाद्देहसुखायुषाम् ॥३८॥

देह- देહનાં દેહકે, સુખ- આરોગ્ય આરોગ્ય, આયુ-
ષામ્ તથા આયુષ્યના તથા આયુકે, દાનાત્ દાનથી
દેનેલે, વૈદ્યઃ વૈદ્ય વૈદ્ય, ધર્મસ્ય ધર્મ ધર્મ, અર્થસ્ય અર્થ
અર્થ, કામસ્ય કામ કામ, ડભયસ્ય નૃલોકસ્ય ચ અને
મનુષ્યના આ દેહ તથા પરદેહ બંનેનાં ઓર મનુ-
ષ્યકે હહ લોક તથા પરલોક દોનોંકા, દાતા દાતા દેને-
વાલા, સમ્પદ્યતે બને છે બનતા હૈ ॥ ૩૮

38. By the gift of bodily happiness and long life, the physician becomes the donor of righteousness, wealth and satisfaction of desires pertaining to both the worlds of man.

अध्यायार्थसंग्रहः —

नत्र श्लोकाः —

चिकित्साप्राप्तगुणो दोषो यच्चेतराभयः ।
योगायोगातियोगानां लक्षणं शुद्धिसंभवम् ॥३९॥

તત્ર તે વિષયમાં ઉસ વિષયમે, શ્લોકાઃ ઉપસંહારના
શ્લોકો છે કે ઉપસંહારકે શ્લોકોં હેં કિ, ચિકિત્સાપ્રાપ્ત-
ચિકિત્સાના સાધનથી સમ્પન્ન વૈદ્યના ચિકિત્સાકે
સાધનલે સમ્પન્ન વૈદ્યકે, ગુણઃ શુદ્ધ ગુણ, યઃ ચ અને જે
ઓર જો, હતર- જાશયઃ ધર્મ વૈદ્યમાં રહેલ મૂલ્ય
વૈદ્યમે રહે હુણ, દોષઃ દોષ દોષ, શુદ્ધિસંભવમ્ શુદ્ધિ-
સંબંધી શુદ્ધિસમ્બન્ધી, યોગ યોગ યોગ, અયોગ-

૩૯. શુદ્ધિસંભવ-સિદ્ધિસંભવ (૫.)

अशैल अयोग, अतिशैलानां तथा अतिशैलानां और
अतियोगके, कक्षणम् अक्षय लक्षण ॥ ३९ ॥

Here are the recapitulatory verses—

39. The benefits that accrue from the fully equipped physician as against the harm done by the quack, the signs of properly done, under-done and over-done purificatory procedures,

बहुदोषस्य लिङ्गानि संशोधनगुणाश्च ये ।

ચિકિત્સાસૂત્રમાત્રં ચ સિદ્ધિવ્યાપ્તિસંભવમ્ ॥૪૦॥

બહુદોષસ્ય ધણા દોષોથી યુક્ત પુરુષનાં બહુતદોષલે
યુક્ત પરબકે, લિંગાનિ અક્ષય લક્ષણ, ચે જે જો, સંશોધન-
સંશોધનના સંશોધનકે, ગુણાઃ શુદ્ધિ ગુણ, સિદ્ધિ- સિદ્ધિ
સિદ્ધિ, વ્યાપ્તિ- અને ઉપદ્રવો ઓર ઉપદ્રવો, સંભવમ્
સંબંધી સમ્બન્ધી, ચિકિત્સા- ચિકિત્સા- ચિકિત્સાકા,
સૂત્રમાત્રમ્ ચ કેવળ સૂત્ર કેવલ સૂત્ર ॥૪૦॥

40. the signs of excessive morbidity, the advantages of purification, the general principles of treatment, basic principles of therapeutic procedures in a successful and complicated condition,

या च युक्तिश्चिकित्सायां यं चार्थं कुरुते निषक् ।

ચિકિત્સાપ્રાપ્તગુણોઽધ્યાયે તત્ સર્વમવદન્મુનિઃ ॥૪૧॥

ચિકિત્સાયામ્ ચિકિત્સામાં ચિકિત્સામે, યા ચ જે
જો, યુક્તિઃ યુક્તિ છે યુક્તિ હૈ, નિષક્ ચ અને વૈદ્ય
ઓર વૈદ્ય, ચમ્ જે જો, અર્થમ્ પ્રયોજનને પ્રયોજનકો,
કુરતે કરે છે કરતા હૈ, તત્ તે હન, સર્વમ્ બધું સર્વકો,
મુનિઃ મુનિએ મુનિને, ચિકિત્સાપ્રાપ્તગુણો આ 'ચિકિત્સા-
પ્રાપ્ત' હસ 'ચિકિત્સાપ્રાપ્ત', અધ્યાયે નામના અધ્યાયમાં
નામકે અધ્યાયમે, અવદત્ કહું છે કહા હૈ ॥૪૧॥

41. the rationale of therapeutics and the object with which a physician administers it—all this has been described

૪૦. લિંગાનિ-રૂપાણિ (૫. ૫.)

by the sage in this chapter on
"the fully equipped physician."

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थान-
चिकित्साप्राप्तृतीयो नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

समाप्तः कल्पनाचतुष्कः ॥ ४ ॥

इति आ प्रभाषे, इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्नि-
वेशे २३६॥ अग्निवेशकृते बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे
अने चरकश्री प्रतिसंस्कार पात्रे आ शास्त्रभां
और चरकके द्वारा संस्कृत इस शालके, श्लोकस्थाने सूत्र-
स्थान विषे सूत्रस्थानमें, 'चिकित्साप्राप्तृतीयः' 'चिकित्सा-
प्राप्तृतीय' 'चिकित्साप्राप्तृतीय', नाम नामने। नामका,
षोडशः सोलहवाँ, अध्यायः अध्याय संपूर्ण
थे। अध्याय समाप्त हुआ ॥ १६ ॥

कल्पनाचतुष्कः येथे ३६५ना३५ विषयवाणा आर
अध्याथेने। सभूद चौथा कल्पनाविषयक चार अध्यायोंका
समूह, समाप्तः संपूर्ण थे। समाप्त हुआ ॥ ४ ॥

16. Thus in the section on General
Principles in the treatise compiled by
Agnivesa and revised by Caraka, the
sixteenth chapter entitled "The fully
equipped physician," is completed.

4. Thus the tetrad of chapters de-
aling with the pharmaceutical equip-
ment is completed.

सप्तदशोऽध्यायः ।

सप्तत्रिंशे अध्याय अध्याय सत्तरहवाँ

Chapter XVII

कियन्तःशिरसीयाध्यायोपक्रमः —

अथातः कियन्तःशिरसीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माहभगवानात्रेयः

अथ अतः हुवे अर्द्धांशे अब भागे, कियन्तः-
शिरसीयम् कियन्तःशिरसीय' नामना 'कियन्तः-

शिरसीय' नामके, अध्यायम् अध्यायम् अध्यायका,
व्याख्यास्यामः व्याख्याना करशु व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये
आत्रेयने, इति ह आ विषयभां नीचे प्रभाषेण इस
विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म उद्धेतुं उ कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the chap-
ter entitled "How many are the
diseases of the head."

2. Thus declared the worshipful
Atreya.

शिरोरोगादिविषये अग्निवेशस्य प्रश्नाः —

कियन्तः शिरसि प्रोक्ता रोगा इति च देहिनाम् ।
कति चाप्यनिलादीनां रोगा मानविकल्पजाः ॥ ३ ॥

क्षयाः कति समाख्याताः पिडकाः कति चानघ ।

गतिः कतिविधा चोक्ता दोषाणां दोषसूदन ॥ ४ ॥

जनघ हे निष्पाप हे निष्पाप, देहिनाम् देहधारी-
ओना देहधारियोंके, शिरसि भाषाभां शिरमें, इति च
अने उद्धेतुं और हृदयमें, कियन्तः उद्धेतुं कितने,
रोगाः रोग थाय उ ? रोग होते हैं ?, अनिलादीनाम्
वातादिना वातादिके, मानविकल्पजाः परिभाषाके
उत्पन्न थये। परिमाणमेदसे उत्पन्न हुए, कति रोगाः
उद्धेतुं रोगों कितने रोग, प्रोक्ताः उद्धेतुं ? कहे गये
हैं ? क्षयाः क्षयो क्षय, कति उद्धेतुं प्रकारना उद्धेतुं ?
कितने प्रकारके कहे हैं, पिडकाः च अने इडाडीओ
और पिडकायें, कति उद्धेतुं ? कितनी हैं ?, दोषसूदन हे
दोषने। नाश करना ! हे दोषनाशक !, दोषाणाम् च अने
दोषेनी और दोषोंकी, गतिः गति गति, कतिविधा- उद्धेतुं
अतनी कितने प्रकारकी, उक्ता उद्धेतुं ? कही है ? ॥ ३-४ ॥

3-4. How many are said to be the
diseases of the head and of the heart
afflicting humanity and how many are
the disorders produced by the varied
combinations of discordant vata and

३ चापि-वाप (च.)

४ पिडकाः—पिडिका (न)

, कति चानघ—कतिचानघ (न.)

other humors? How many are the wasting diseases enumerated, and how many are the inflammatory swellings? O, holy one! and how many are said to be the courses of the humors O, dispeller of morbid humors!

આત્રેયસ્ય ઉત્તરમ્—

હુતાશવેશસ્ય વચસ્તચ્છ્રુત્વા ગુરુરબ્રવીત્ ।

પૃષ્ઠવાનસિ યત્ સૌમ્ય ! તન્મે શૃણુ સવિસ્તરમ્ ॥૫॥

હુતાશવેશસ્ય અગ્નિવેશનુ અગ્નિવેશકે, તત્ તે ઉસ, વચઃ વચન વચનકો, શ્રુત્વા સંભળીને સુન કર, ગુરુઃ યુરુએ ગુરુને, અબ્રવીત્ કહ્યું કહા. સૌમ્ય હે સૌમ્ય ! હે સૌમ્ય ! તત્ ને જો, પૃષ્ઠવાન્ અસિ તે પૂછ્યું છે તુમને પૂછા હૈ, તત્ તે ઉસે, મે મારી પાસેથી મુક્તે, સવિસ્તરમ્ સવિસ્તર વિસ્તારપૂર્વક, શૃણુ સંભળ સુનો ॥૫॥

5. Having heard these words of Hutasavesa (Agnivesa), the master said, “O, gentle one! hear me describe in detail all that you have asked.

દૃષ્ટાઃ પચ્ચ શિરોરોગાઃ પચ્ચૈવ હૃદયામયાઃ ।
વ્યાધીનાં દ્વયધિકા ષષ્ટિર્દોષમાનવિકલ્પજા ॥૬॥

શિરોરોગાઃ માથાના રોગો શિરકે રોગ, પચ્ચ પાંચ પાંચ, હૃદય-આમલાઃ તેમજ હૃદયના રોગો પણુ એવં હૃદયકે રોગમી, પચ્ચ પાંચ પચ્ચ, દૃષ્ટાઃ જોયેલા છે દેલે ગયે હૈ, દોષમાન-દોષના પરિમાણના દોષો કે પરિમાણકે, વિકલ્પજા લેદથી ઉત્પન્ન થયેલા મેવસે ઉત્પન્ન, વ્યાધીનામ્ રોગો રોગ, દ્વયધિકા ષષ્ટિઃ બાસઠ છે વાસઠ હૈ ॥૬॥

6 Five types of diseases of the head are observed to exist and five of the heart; there are sixty-two dis-

orders classified according to minute pathological variations in the humors.

દશાદૃષ્ટૌ ચ ક્ષયાઃ સત્ત પિષ્કા માધુમેહિકાઃ ।
દોષાણાં ત્રિવિધા ચોક્તા ગતિર્વિસ્તરતઃ શૃણુ ॥૭॥

દશ-દશૌ ચ અદ્વૈર અદ્વૈર, ક્ષયાઃ ક્ષય છે ક્ષય હૈ, માધુમેહિકાઃ મધુમેહથી થતી મધુમેહસે ઉત્પન્ન હોનેવાળી, સત્ત સાત સાત, પિષ્કાઃ ફેડકીઓ છે પીલકાચે હૈ, દોષાણામ્ ચ અને દોષોની ઓર દોષોંકી, ત્રિવિધા ત્રણ પ્રકારની ત્રણ પ્રકારકી, ગતિઃ ગતિ ગતિ, ચોક્તા કહી છે કહી હૈ, વિસ્તરતઃ તેને વિસ્તારપૂર્વક ઉસે વિસ્તારસે, શૃણુ સંભળ સુનો ॥૭॥

7. There are eighteen varieties of wasting diseases, seven inflammatory swellings caused by diabetes, and three are the courses of the humors. Now hear them in detail.

શિરોરોગાણાં નિદાનં સંપ્રાપ્તિશ્ચ—

સંધારણાદિવાસ્તમાદ્રાઘ્રૌ જાગરણાન્મદાત્ ।
ઉષ્ણેર્માપ્યાદવશ્યાયાત્ પ્રાગ્વાતાદતિમૈથુનાત્ ॥૮॥
ગન્ધાદસાસ્મ્યાદાગ્રાતાદ્રજોધૂમહિમાતપાત્ ।
ગુર્વમ્લહરિતાદાનાદતિ શીતામ્બુસેવનાત્ ॥૯॥
શિરોઽમિઘાતાદુષ્ટામાદ્રોદનાદ્રાપ્તિપ્રજ્ઞાત્ ।
મેઘાગમાન્મનસ્તાપાદેશકાલધિપર્યયાત્ ॥૧૦॥
વાતાદયઃ પ્રકુપ્યન્તિ શિરસ્યઘ્નં ચ વુપ્યતિ ।
તતઃ શિરસિ જાયન્તે રોગા વિવિધલક્ષણાઃ ॥૧૧॥

૭. માધુમેહિકાઃ—મધુમેહિકાઃ (શ.)

„ ગતિર્વિસ્તરતઃ શૃણુ—ગતિર્વિશ્યામિ વિસ્તરમ (ચ. જ.)

૯. આગ્રાતાત્—આધાનાત્ (ક. છ)

„ —દુઃસ્વેદાત્ (ગ.)

૧૦. અમિઘાતાત્—અમિનાપાત્ (ક. ષ. ષ.)

„ —અતિનાપાત્ (ચ.)

„ શિરોઽમિઘાતાદુષ્ટામાદ્રોદનાદ્રાપ્તિપ્રજ્ઞાત્ (ગ.)

„ મેઘાગમાન્મનસ્તાપાત્—મેઘાગમાન્મનસ્તાપાત્ (પ.)

૫. હુતાશવેશસ્ય વચઃ—હુતાશવેશગચનમ્ (જ.)

૬. દૃષ્ટા-દિષ્ટા (ઢ.)

संभारणात् वेगेऽपि रोकवाथी वेगोक्ते रोकनेसे, विषा-
स्वप्नात् दिवसे निद्रा करवाथी दिनमें सोनेसे, रात्रौ रात्रे
रात्रिमें, जागरणात् उभयपक्षे करवाथी जागरण करनेसे,
मदात् मद्ये मद्यसे, उच्चैः भाष्यात् उच्चैः सादे भेष-
वाथी ऊंचे बोलनेसे, अवश्यायात् वक्ष्यमाणवाथी ओषधसे,
प्राग्वातात् पूर्व दिशांना पवनवाथी पूर्व दिशाकी वायुसे,
अतिमैथुनात् अति मैथुनवाथी अति मैथुनसे, जात्रात्
संवेष्टा सूचे हुए, असात्म्यात् असात्म्य असात्म्य,
गन्धात् गन्धवाथी गन्धसे, रजः-धूण रज, धूम-धुंवादे
धूम, हिम-जातपात् टाढा अने तडाकी जाड़ा और
धूपसे, अति अतिशय अतिशय, गुर्वम्बहरित-भारे भारों
के हरित वर्णों, द्रव्यो गुरु-अम्ल और हरित वर्णोंके,
द्रव्योंके, आदानात् आवाथी सेवनसे, अति शीताम्बु-अति
शीतल जलना अति शीताम्बुके, सेवनात् सेवनवाथी सेवनसे,
शिरोऽभिघातात् भाथाने आघात थावाथी शिरमें चोट
लगनेसे, दुष्टामात् दुषित आभवाथी दुष्ट आमसे, रोदनात्
रोनाथी रोनेसे, बाष्प-निग्रहात् आंसु रोकवाथी अभ्रु-
ओंको रोकनेसे, मेघागमात् मेघना आववाथी मेघोंके
आगमनसे, मनस्तापात् मनना संतापवाथी मनके सन्ताप-
से, देशकाळ-देश अने कालनी देश और काल के, विष-
र्षणात् विपरीतताथी विपरीत होनेसे, वातादयः वातादि
वातादि दोष, प्रकुप्यन्ति भेदाप पासे छे कुपित होते हैं,
शिरसि च अने भाथाभां और शिरमें, जलम् बोली
रक्त, दुष्यति दुषित थाय छे दूषित होता है, ततः तेथी
इससे, विविधकृष्णाः विविध लक्ष्णवाणा नाना रूप-
वाले, रोगाः रोगे रोग, शिरसि भाथाभां शिरमें,
जायन्ते उत्पन्न थाय छे उत्पन्न होते हैं ॥ ८-११ ॥

8-11. By suppression of the natu-
ral urges, by day-sleep, waking at
night, intoxication, talking too loud,
exposure to frost at night and facing
head-winds, excess of the sex-act, inha-
lation of unwholesome odours, by dust,
smoke, cold, heat, over-eating of heavy
and sour articles and greens, by the use
of very cold water, by trauma of
the head, morbid chyme, excessive

weeping, suppression of tears, onset of
rains, mental affliction and abnormal
clime and season, the vata and other
humors are provoked and the blood
in the head gets vitiated. Conse-
quently diseases with various symp-
toms afflict the head.

अत्रेषु शिरसः प्राधान्यम्—

प्राणाः प्राणभृतां यत्र श्रिताः सर्वेन्द्रियाणि च ।
यदुत्तमाङ्गमङ्गानां शिरस्तदभिधीयते ॥ १२ ॥

यत्र जेभां जिसमें, प्राणभृताम् प्राणीओना प्राणियोंके
प्राणाः प्राण प्राण, सर्वेन्द्रियाणि च अने सर्व छन्दियों
और सब इन्द्रियों, श्रिता रहेला छे आश्रित हैं, यद्
तथा जे तथा जो, अङ्गानाम् अङ्गोंभां अङ्गोंमें, उत्तमा-
ङ्गम् उत्तम अङ्ग छे उत्तम अङ्ग है, तद् ते वह, शिरः
भस्तक शिर, अभिधीयते उद्देवाय छे कहा जाता है ॥ १२ ॥

12. That limb wherein are situated
the vital centres of living creatures,
which is the seat of all senses and
which is the best of all the limbs of
the body is named the Head.

शिरोरोगाणां नामानि—

अर्धावमेदको वा स्यात् सर्वं वा रुज्यते शिरः ।
प्रतिश्यामुखनासाक्षिकर्णरोगशिरोभ्रमाः ॥ १३ ॥

अर्धावमेदकः वा आधाशरीरी आधासीसी, स्यात्
थाय छे होता है, सर्वम् वा अथवा आपुं अथवा
संपूर्ण, शिरः माथुं शिर, रुज्यते दुजे छे दुखता है
प्रतिश्या- तथा सणैभम एवं प्रतिश्याय, मुख-
मुख, नासा- नाक नाक, अक्षि- आंभ आंख, कर्णरोग-
अने कानना रोग और कानके रोग, शिरोभ्रमाः
शिरोभ्रम शिरोभ्रम ॥ १३ ॥

13. Hemicrania, aching of the
whole head, coryza, diseases of the
mouth, nose, eyes and ears, giddiness,

१३. कर्णरोग शिरोभ्रमाः - कर्णरोगाः शिरोभ्रमाः (च.)

अर्धितं शिरसः कम्पो गलमन्याहनुग्रहः ।
विबिधाश्चापरे रोगा वातादिक्रिमिसंभवाः ॥ १४ ॥

अर्धितम् अर्धितं अर्धितं. शिरसः माथानो शिरका,
कम्पः कुम्प कम्प, गल-गलग्रह, गलग्रह, मन्या-मन्याग्रह
मन्याग्रह, हनुग्रहः हनुग्रह हनुग्रह, अपरे च अने नील
पक्षु और दूसरे मी, वातादि-वातादिनी उत्पन्न थयेला
वातादिजन्य, क्रिमि-संभवाः अने क्रिमिनी उत्पन्न थयेला
और क्रिमिजन्य, विबिधाः विविध नाना प्रकारके, रोगाः
रोग, ओओ शिरशिरोग छे रोग होते हैं: ये शिररोग
हैं ॥ १४ ॥

14. facial paralysis, head-tremor, spasm of throat, neck or jaws—these and various others are the diseases born of morbid vata and other humors and of parasitic infection.

वातजशिरोगस्य निदानलक्षणैः—

पृथग्विद्यास्तु ये पञ्च संग्रहे परमर्षिभिः ।
शिरोगवांस्तादृणु मे यथास्वैर्हेतुलक्षणैः ॥ १५ ॥

संग्रहे रोगसंग्रहाध्याय (अष्टादशीय अध्याय) भां
रोगसंग्रहाध्यायमें, परमर्षिभिः महर्षिओओ महर्षियोंने,
ये पञ्च तु ओ पांच जो पांच शिररोग, पृथक् विद्याः
लुद्ध भगव्या छे भिन्न निर्दिष्ट किये हैं, तात् ते उन,
शिरोगदान् शिरशिरोग शिररोगों को, यथास्वैः
पैत पैतानी अपने अपने, हेतु-लक्षणैः कारण तथा
लक्षणैः सहित कारण और लक्षणों सहित, मे भारी
पासेथी सुझसे, कृणु साधन सुनो ॥ १५ ॥

15. Listen as I describe the five head-diseases with their particular causes and symptoms and which are described by the great sages separately in the chapter entitled "Enumeration of Diseases.

उच्चैर्भाष्यातिभाष्याभ्यां तीक्ष्णपानात् प्रजागरात् ।
शीतमास्तसंस्पर्शाद्यवायाद्वेगनिग्रहात् ॥ १६ ॥

१५. विद्या - विद्या: (व. प.)

१६. तीक्ष्णपानात्-तीक्ष्णपानात् (व. प.)

उपवासादभीघाताद्विरेकाद्वमनादति ।
वाष्पशोकभयत्रासाद्भारमार्गातिकर्शनात् ॥ १७ ॥
शिरोगताः सिरा वृद्धो वायुराविश्य कुप्यति ।
ततः शूलं महत्सस्य वातात् समुपजायते ॥ १८ ॥

उच्चैर्भाष्य-उच्चैः साद्रे भोलवाथी ऊंचा बोलनेसे,
जतिभाष्याभ्यां अत्रु भोलवाथी अधिक बोलनेसे, तीक्ष्ण-
पानात् तीक्ष्ण पीलाथी तीक्ष्ण पानसे, प्रजागरात् उच्च-
गराथी रात्रिजागरणसे, शीतमास्त-शीतल वायुना शीतल
वायुके, संस्पर्शात् स्पर्शथी संस्पर्शसे, व्यववायात् वेथुन-
थी वेथुनसे, वेगनिग्रहात् वेगना रुंधनथी वेगोंको रोकनेसे,
उपवासात् उपवासथी उपवाससे, अभीघातात् अपाट
लागवाथी चोट लगनेसे, विरेकात् अति विरेचनथी अति
विरेचनसे, जतिवमनात् अति वमनथी अति वमनसे,
वाष्प-आंसु पडवाथी अक्षुण्णतसे, शोक-शोक
शोक, भय-भय भय, त्रासात् अने त्रासथी और
त्राससे, भार-भार वहन करवाथी भारके बहन करनेसे,
मार्ग-मार्ग यात्रावाथी और बहुत चलनेसे, जतिकर्शनात्
तथा अति दुर्बल थावाथी एवं अति कृषा हो जानेसे,
वृद्धः वृद्धि पाभेला बड़ा हुआ, वायुः वायु वायु, शिर-
गताः माथानी शिरकी, सिराः सिराओभां सिराओंमें,
आविश्य प्रवेशीने प्रविष्ट हो कर, कुप्यति कुपित थाय छे
कुपित होता है, ततः अथी इससे, तस्य तेने उस पुरु-
षको, वातात् वातने लीधे वायुके कारण, महत् बड़ा
असह्य, शूलम् थल शूल, समुपजायते उत्पन्न थाय छे
उत्पन्न होता है ॥ १८ ॥

16-18. By loud speech, excessive talk, strong drinks, waking at night, exposure to cold winds, excessive sex-act, suppression of natural urges, fasting, trauma, severe purgation and vomiting and by excessive weeping, grief, fear, terror, load-carrying, way-faring and severe emaciation, when the increased vata entering

१७. भयत्रासात्-भयक्रोधात् (व.)

१८. शिरोगता. सिरा वृद्धो वायुराविश्य कुप्यति-शिरोगता वे वम-
नीर्वायुराविश्य कुप्यति (ग. व. द. प.)

the vessels of the head gets provoked; there occurs severe aching pain in the head due to morbid vata.

निस्तुद्येते भृशं शङ्खे घाटा संमिद्यते तथा ।
सभ्रूमध्यं ललाटं च तपतीवातिवेदनम् ॥१९॥
वध्यते स्वनतः श्रोत्रे निष्कृष्येते इवाक्षिणी ।
घूर्णतीव शिरः सर्वं संधिभ्य इव मुच्यते ॥२०॥
स्फुरत्यति सिराजालं स्तम्ब्यते च शिरोधरा ।
स्निग्धोष्णमुपगते च शिरोरोगेऽनिलात्मके ॥२१॥

अनिलात्मके वायुजन्य वातात्मक, शिरोरोगे शिरः रोग तथा शिरोरोग होने पर, शङ्खौ धमल्यु दोनों शङ्खप्रदेशमें, भृशम् अत्यन्त, निस्तुद्येते पीडित थाय छे तोड़ होता है, तथा तथा तथा, घाटा ओड गुद्दी, संमिद्यते फटे छे फटती है, सभ्रूमध्यम् अने भ्रूमरना वयला भाग सहित दोनों भौहोके बीचका भाग, ललाटम् च कपाल तथा ललाट, अतिवेदनम् अति वेदना सहित अति पीडायुक्त, तपति इव अग्ने के तपे छे तपता हुआ प्रतीत होता है, श्रोत्रे कान कान, वध्यते कपाल पडे छे फटे पडते हैं, स्वनतः अने तेभा अवागे थाय छे और कानोंमें अवाज होती है, अक्षिणी निष्कृष्येते इव अग्ने आगे आगे आती होय ओम जल्यु छे आंखे बाहिर खींची हुईसी प्रतीत होती है, सर्वम् आयु समस्त, शिरः माथुं शिर, घूर्णति इव अग्ने घूर्णी जय छे घुमता है ऐसा प्रतीत होता है, संधिभ्यः अने सांध्याओमाथी और संधियोंसे, मुच्यते इव अग्ने छूट्ट पडी अय छे अलग होता है ऐसा प्रतीत होता है, सिराजालम् शिराओना समूह सिराओका समूह, अति अतिशय अत्यन्त, स्फुरति फटके छे फटकता है, शिरोधरा च ओड गरदन, स्तम्ब्यते अङ्क अने छे अङ्क जाती है, स्निग्धोष्णम् च अने स्निग्ध तथा छिन्नु आहार-औषध वगैरे और स्निग्ध-उष्ण उपचार

आदि, उपशेते सुषकर अने छे सुषकारी होता है ॥१९-२१॥

19-21. There is intense pain in both the temples, splitting sensation in the nape, excessive heat and pain in the forehead and in the inter-superciliary region; there occur pain and noises in the ear, a feeling as of being extracted in the eyes, whirling in the head and a sense of separatedness in all the joints. The vessels throb excessively and the neck becomes stiffened; and unctuous and hot things become homologatory in the headache of the vata type.

पित्तजशिरोरोगस्य निदानलक्षणम्—

कट्वम्ललवणक्षारमद्यक्रोधातपानलैः ।

पित्तं शिरसि संदुष्टं शिरोरोगाय कल्पते ॥२२॥

कटु- तीखा कटु, अम्ल- भाटा अम्ल, लवण- तथा भारा पदार्थ तथा लवण पदार्थों, क्षार- क्षार क्षार, मद्य- मद्य मद्य, क्रोध- क्रोध क्रोध, आतप- तडके धूप, अमलैः अने अमिथी और अमिस, क्षिरस्ति माथामां शिरमें, संदुष्टम् दूषित थियेथुं दूषित हुआ, पित्तम् पित्त पित्त, शिरोरोगाय शिरोरोगने शिरोरोगको, कल्पते उत्पन्न करे छे उत्पन्न करता है ॥२२॥

22. The pitta lodged in the head, being much vitiated by the use of pungent and acid articles, salt, alkali, wine and by anger, heat and fire, causes disorders of the head.

दृष्टते रुज्यते तेन शिरः शीतं सुषूयते ।

दृष्टेते चक्षुषी दृष्ट्वा भ्रमः स्वेदश्च जायते ॥२३॥

२३. रुज्यते-दुष्यते (क. द.)

„ शीतं सुषूयते-शीतेन सूष्यते (द)

„ सुषूयते-सूषायते (च. प.)

१९. सभ्रूमध्यम्-भ्रुवोर्मध्यम् (ग. प.)

२०. वध्यते-वध्यते (च. द. प.)

२१. स्तम्ब्यते-दुष्यते (क.)

„ उपशेते व-उपशेतेत (द.)

तेन तेनाथी इससे, शिरः भस्तकभां शिरमें, दहते दाह थाय छे दाह होता है, रुज्यते पीडा थाय छे पीडा होती है, शीतम् शीतली शीतली वस्तुनी रोगी शीतताको, सुषूयते धुन्धला करे छे चाहता है, चक्षुषी आंखों, दहते भजे छे जलती हैं, तृष्णा अने तरस और प्यास, भ्रमः भ्रम भ्रम, स्वेदः च तथा परसेवे और पसीना, जायते उत्पन्न थाय छे उत्पन्न होता है ॥ २३ ॥

23. In this condition there is heat and pain in the head, a desire for cold things, burning sensation in the eyes, and there occur also thirst, giddiness and perspiration.

कफजशिरोगस्य निदानलक्षणे—

आस्यासुखैः स्वप्नसुखैर्गुरुक्लिग्धातिभोजनैः
श्लेष्मा शिरसि संदुष्टः शिरोरोगाय कल्पते ॥२४॥

आस्यासुखैः भेदादुपलब्धानां सुभधी आरामके जीवन्मं, स्वप्नसुखैः निद्रानां सुभधी निद्राके सुखं, गुरु-भारे गुरु, क्लिग्ध-स्निग्ध स्निग्ध, अति-भोजनैः अने अद्भुत पक्का भोजनथी और अति भोजनसे, शिरसि माथाभां शिरमें, संदुष्टः दूषित थयेवे दूषित हुआ, श्लेष्मा कफ, शिरोरोगाय शिरोरोग भाटे शिरोरोगके लिए, कल्पते भजे छे होता है ॥ २४ ॥

24. As a consequence of indulgence in sedentary life and sleep and the intake of a heavy, unctuous and excessive diet, the kapha gets vitiated and provoked in the head and causes general diseases of the head.

शिरौ मन्दरुजं तेन सुप्तं स्तिमितभारिकम् ।
भवत्युत्पद्यते तन्द्रा तथाऽऽलस्यमरोचकः ॥२५॥

तेन तेनाथी इससे, शिरः माथुं शिर, मन्दरुजम् धीमी पीडावाणुं थोड़ी पीड़ायुक्त, सुप्तम् निद्राधीन ठेवुं

सोया हुआ सा, स्तिमित-भारिकम् निश्चल अने भारे निश्चल और भारी, भवति थाय छे हो जाता है, तथा तथा, तन्द्रा तन्द्रा तन्द्रा, आलस्यम् आलस्य आलस्य, अरोचकः अरुचि अरुचि, उत्पद्यते उत्पन्न थाय छे होते हैं ॥२५॥

25. In this condition there occur dull pain, numbness, stiffness, and heaviness in the head as also torpor, indolence and anorexia.

त्रिदोषजशिरोगस्य निदानलक्षणे—

वाताच्छूलं भ्रमः कम्पः पित्तादाहो मधस्त्वचा ।
कफाद् गुरुत्वं तन्द्रा च शिरोरोगे त्रिदोषजे ॥२६॥

त्रिदोषजे त्रिदोषजन्य त्रिदोषजन्य, शिरोरोगे शिरोरोग भां शिरोरोगमें, वातात् वातथी वायुसे, शूलम् थण शूल, भ्रमः भ्रम भ्रम, कम्पः अने कम्प और कम्प, पित्तात् पित्तथी पित्तसे, दाहः दाह दाह, मधः मध मध, त्वचा तथा तरस तथा प्यास, कफात् अने कफथी और कफसे, गुरुत्वं भारेपणुं गुरुता, तन्द्रा च अने तन्द्रा थाय छे और तन्द्रा होती है ॥ २६ ॥

26. In the diseases of the head caused by tridiscordance, aching pain, giddiness and tremors occur due to vata, burning sensation, intoxication and thirst due to pitta, and heaviness and torpor due to kapha.

क्रिमिजांशरोगस्य निदानलक्षणे—

तिलक्षीरगुडाजीर्णपूतिसङ्कीर्णभोजनात् ।
क्लृदोऽसृक्कफमांसानां दोषलस्योपजायते ॥२७॥

तिल-तिल, क्षीर-दूध दूध, गुड-अने गेला आवाथी और गुडके बानेसे, अजीर्ण-अजीर्ण उपर आवाथी अजीर्णमें भोजन करनेसे, पूति-संकेत आवाथी सड़े हुए, सङ्कीर्ण-भोजनात् अने विरुद्ध वीर्यवाणों द्रव्य भेणों करी आवाथी और संकीर्ण भोजनसे, दोषलस्य

अहु द्रोषवागा पुशुपना बहुत दोषयुक्त शरीरवाले पुरुषमें, अस्तृक्-बोली रक्त, कफ- कृक् कफ, मांसानाम् तथा भांसिभा और मांसमें क्लेदः क्लेदः क्लेद, उपजायते उत्पन्न थाय छे उत्पन्न हो जाता है ॥ २७ ॥

27. By taking til, milk and gur, in excess, by taking predigestion-meal or eating putrified or promiscuous food, there occurs pathological softening of blood, kapha and flesh in the body of one whose humor is already morbid.

नतः शिरसि संक्लेदात् किमयः पापकर्मणः ।
जनयन्ति शिरोरोगं जाता वीभत्सलक्षणम् ॥ २८ ॥

पाप-कर्मण. पाप कर्म करेवाले, पुरुषके, शिरसि भाथाभां शिरमें, नतः ते उस संक्लेदात् क्लेदशी क्लेदके कारण, जाता. उत्पन्न थयेला उत्पन्न हुए, किमयः किमियो कृमि, वीभत्स- भगने उत्पन्न करेना वीभत्स, लक्षणम् लक्षणवाले। लक्षणोंवाले, शिरोरोगम् शिरोरोग, शिरोरोगके, जनयन्ति पैदा करे छे उत्पन्न करते हैं ॥ २८ ॥

28. Then the parasites born in the pabulum of the pathologically softened tissues in the head of this sinful man, give rise to diseases of the head, attended with dreadful symptoms.

व्यथच्छेदरुजाकण्डूशोफदौर्गन्ध्यदुःखितम् ।
किमिरोगातुरं विद्यात् किमीणां वर्जनेन च ॥ २९ ॥

व्यथ-वीधवा नेवी बीधनेके समान, छेद- तथा कापवा नेवी तथा काटनेके समान, रुजा- पीडा पीडा,

२८. जाना वीभत्स-जातवीभत्स (त. थ.)

२९. व्यथच्छेदरुजाकण्डूशोफदौर्गन्ध्यदुःखितम्-छेदव्यथनरुजाकण्डू-

शोफदौर्गन्ध्यदुःखितम् (च. थ.)

॥ दौर्गन्ध्य-दौर्गन्ध्य (ति)

॥ दर्शनेन च-कृष्णेन च (ब. च. झ. ड. ध. प.)

कण्डू- भववाण खुजली, शोफ- शे।ओ सूजन, दौर्गन्ध्य- अने दुर्गन्धीली और दुर्गन्धीले, दुःखितम् पुरुषने पीडा पाभते। नेवाथी पुरुषको व्यथित देखनेसे, किमीणां तथा किमियोना तथा किमियोंको, वर्जनेन च नेवाथी देखनेसे, किमिरोगातुरम् कृमि रोगशी भांछे किमिरोगसे बीवित, विद्यात् अध्यवे। जानना चाहिए ॥ २९ ॥

29. The patient with parasitic infection of the head is to be recognised by the piercing, cutting or aching pains, by itching, swelling and fetor and by the presence of parasites.

वानजह्नोगस्य निदानलक्षणे—

शोकोपवासव्यायामरुक्षशुष्काल्पमाजसः

वायुराविश्य हृदयं जनयत्युत्तमां रुजम् ॥ ३० ॥

शोक- शे।क शोक, उपवास- उपवास उपवास, व्यायाम- अने व्यायामशी और व्यायामसे, रुक्ष- तथा क्षुधां तथा रुक्ष, शुष्क- सूडा शुष्क, अल्प- अने अल्प और अल्प, भोजनः भोजनशी भोजनसे, वायुः वायु वायु, हृदयम् हृदयभां हृदयमें, आविश्य पेसीने प्रविष्ट हो कर, उत्तमाम् अतः सभत अत्यन्त, रुजम् पीडा पीडाको, जनयति पैदा करे छे उत्पन्न करता है ॥ ३० ॥

30. Owing to grief, fasting and over-exercise, and un-unctuous, dry and scanty meals, the vata enters the heart and causes severe pain.

वेपथुर्वेष्टनं स्तम्भः प्रमोहः शून्यता वरः ।
हृदि वातातुरे रूपं जीर्णं चात्यर्थवेदना ॥ ३१ ॥

हृदि हृदय हृदय, वातातुरे वातशी पीडातः वायुसे पीडित होने पर, रूपम् आ लक्षणम् थाय छे ये लक्षण होते हैं, वेपथुः कृप वेपन, वेष्टनम् वेष्टन उद्वेष्टन, स्तम्भः अडता स्तम्भ, प्रमोहः भूँछी मूर्छी,

३०. रुक्षशुष्काल्प-शीतरुक्षाल्प (ग. थ.)

३१. वरः-भ्रमः (द.)

॥ -रूपः (प.)

શૂન્યતા ચ-મતા શૂન્યતા, વરઃ દરદરિકા વરદરિકા, જીર્ણં ચ અને ખાધેણું પચી જતાં જૌર સોરાક પચ જાને પર, અત્યર્થ-વેદના અતિશય વેદના અત્યંત વેદના ॥ ૩૧ ॥

31. Tremors, cardiac cramps, pauses in cardiac beats, stupor, sensation of voidness in the cardiac region, tachycardia and exceedingly severe pain at the completion of digestion are the symptoms of cardiac disease due to vata.

પિત્તજહૃદ્રોગસ્ય નિદાનલક્ષણે—

ઉષ્ણામ્લલવણક્ષારકટુકાજીર્ણભોજનૈઃ ।

મધક્રોધાતપૈશ્ચાશુ હૃદિ પિત્તં પ્રકુપ્યતિ ॥ ૩૨ ॥

ઉષ્ણ- ઊના ઉષ્ણ, અમ્લ- ખાટા અમ્લ, લવણ- ખારા લવણ, ક્ષાર- ક્ષારવાળા ક્ષાર, કટુક- અને તીખા પદાર્થોથી જૌર કટુ પદાર્થોસે, અજીર્ણ- તથા અણજીર્ણ ઊપર એવં અજીર્ણમેં, ભોજનૈઃ ભોજન કરવાથી ભોજનસે, મધ- મધ ક્રોધ- ક્રોધ ક્રોધ, આતપૈઃ ચ અને તડકાથી જૌર ધૂપસે, હૃદિ હૃદયમાં હૃદયમેં, પિત્તમ્ પિત્ત પિત્ત, આશુ તરત શીઘ્ર, પ્રકુપ્યતિ પ્રકોપ પામે છે કુપિત હોતા હૈ ॥ ૩૨ ॥

32. The pitta is quickly provoked in the heart by the intake of hot, acid, salt, alkaline and pungent articles of diet, by eating predigestion-meal, by alcohol, anger and exposure to the heat of the sun.

હૃદાહસ્તિકતા વક્ત્રે તિફામ્લોદ્ગિરણં ક્લમઃ ।

તૃષ્ણા મૂર્છા ઝ્રમઃ સ્વેદઃ પિત્તહૃદ્રોગલક્ષણમ્ ॥ ૩૩ ॥

હૃદ-વાહઃ હૃદયમાં હાહ હૃદયમેં વાહ, વક્ત્રે મોઢામાં મુઝમેં, તિફતા ડડવાશ તિફતા, તિફ- ડડવા તિફ, અમ્લ- તથા ખાટા તથા અમ્લ, ઉદ્ગિરણમ્ થચરકા ઉદ્ગાર,

૩૩. તિફામ્લો-પિત્તામ્લો (વ. વ.)

ક્લમઃ થાક ક્લમ, તૃષ્ણા તરસ પ્યાસ, મૂર્છા મૂર્છા મૂર્છા, ઝ્રમઃ ઝ્રમ ઝ્રમ, સ્વેદઃ અને પસેવે ઝી ઝૌર સ્વેદ યે, પિત્તહૃદ્રોગ પિત્તજ-હૃદય હૃદયરોગનાં પિત્તજન્ય હૃદયરોગકે, લક્ષણમ્ લક્ષણ છે લક્ષણ હૈ ॥ ૩૩ ॥

33 Heart-burn, bitter taste in the mouth, bitter and acid eructations, exhaustion, thirst, fainting, giddiness and perspiration are the symptoms of cardiac disease due to pitta.

કફજહૃદ્રોગસ્ય નિદાનલક્ષણે—

અત્યાદાનં ગુરુક્ષિગ્ધમચિન્તનમચેષ્ટનમ્ ।

નિદ્રાસુખં ચાભ્યધિકં કફહૃદ્રોગકારણમ્ ॥ ૩૪ ॥

અત્યાદાનમ્ બહુ ખાવું અતિ ભોજન, ગુરુ-ક્ષિગ્ધમ્ ભારે કે સિંગ્ધ ભોજન ગુરુ-ક્ષિગ્ધ ભોજન, અચિન્તનમ્ ચિન્તન ન કરવું ચિન્તા ન કરના, અચેષ્ટનમ્ કામકામ ન કરવું ચેષ્ટા ન કરના, અભ્યધિકમ્ ચ અને બહુ જૌર અત્યધિક, નિદ્રા-સુખમ્ નિદ્રાસુખ નિદ્રાસુખ, કફહૃદ્રોગ- એ કફજન્ય હૃદયનાં રોગનાં કફજન્ય હૃદયરોગકે, કારણમ્ કારણ છે કારણ હૈ ॥ ૩૪ ॥

34. Over-eating, heavy and fatty meals, care-free life, sedentary habits and over-indulgence in sleep are the causes of cardiac disease due to kapha.

હૃદયં કફહૃદ્રોગે સુપ્તં સ્તિમિતભારિકમ્ ।

તન્દ્રારુચિપરીતલ્પ ભવત્યસ્માવૃત્તં યથા ॥ ૩૫ ॥

કફ-હૃદ્રોગે કફજન્ય હૃદયરોગનાં કફજન્ય હૃદયરોગમેં, તન્દ્રા-રુચિ-પરીતલ્પ તન્દ્રા અને અરુચિ-વાળાનું તન્દ્રા જૌર અરુચિવાળેકા, હૃદયમ્ હૃદય હૃદય, સુપ્તમ્ સંપ્તા વગરનું સંપ્રાસે રહિત, સ્તિમિત-ભારિકમ્ નિશ્ચલ અને ભારે નિશ્ચલ તથા મારી, યથા અસ્માવૃત્તમ્ અને પથ્થરથી આવરી લીધું હોય એવું પથ્થરસે આવૃત્તકી માંતિ, અવસિ થઈ બધ છે હો જાતા હૈ ॥ ૩૫ ॥

35. In cardiac affection due to kapha there occur numbness, stiffness,

heaviness, and a sensation of pressure on all sides of the cardiac region as if pressed by a stone, while the person is afflicted with torpor and anorexia.

सन्निपातजहृद्रोगस्य निदानलक्षणे—

हेतुलक्षणसंसर्गादुच्यते सान्निपातिकः ।

(हृद्रोगः कष्टदः कष्टसाध्य उक्तो महर्षिभिः)

हेतु-लक्षण- हेतु अने लक्षणोंने हेतु और लक्षणोंके, संसर्गात् स'योग'थी संयोगसे, सान्निपातिकः हृद्रोग सान्निपातिक हृद्रोग सान्निपातिक, उच्यते कहेवाय छे कहा जाता है, (महर्षिभिः महर्षि'ओं'ओ महर्षियोंने, हृद्रोगः हृद्रोग'हृद्रोग, कष्टदः कष्टदायी कष्टदायी, कष्टसाध्यः अने कष्टसाध्य और कष्टसाध्य, उक्तः उक्तो छे कहा है) ॥ ३५ ॥

35½. Cardiac disease is said to be due to tridiscordance when there is a combination of the above causes and the symptoms. (This cardiac disease is said to be very troublesome and formidable by the great sages.)

क्रिमिजहृद्रोगस्य निदानलक्षणे—

त्रिदोषजे तु हृद्रोगे यो दुरात्मा निषेवते ॥ ३६ ॥

तिलक्ष्मीरगुडादीनि ग्रन्थिस्तस्योपजायते ।

मर्मैकदेशे संक्षेदं रसश्चास्योपगच्छति ॥ ३७ ॥

त्रिदोषजे त्रिदोषजन्य, हृद्रोगे हृद्रोग'हृद्रोग, तु ते। तो, यः जो, दुरात्मा दुरात्मा, दुरात्मा, दुरात्मा, तिल-क्ष्मीर-गुडादीनि तिल, दूध, गुआ, गुआरेनु तिल क्ष्मीर गुड आदिको, निषेवते निरंतर सेवन करे छे निरंतर सेवन करता है, तस्य तेना उसके, मर्मैकदेशे हृद्रोग'हृद्रोग, ओक भागभा'हृद्रोग'हृद्रोग, एक देशमें ग्रन्थिः गाँठ ग्रन्थि, उपजायते उत्पन्न थाय छे उत्पन्न होती है, जस्य च अने तेना और उसका, रसः रस

रस, संक्षेदम् क्लेश संक्षेदको, उपगच्छति पाये छे प्राप्त होता है ॥ ३६-३७ ॥

36-37. If the unfortunate man lacking self-control and already affected by cardiac disease due to tridiscordance, uses til, milk, gur and similar articles in excess there arises an excrement growth in some region of his heart.

संक्षेदात् क्रिमयश्चास्य भवन्त्युपहृतात्मनः ।

मर्मैकदेशे ते जाताः सर्पन्तो भक्षयन्ति च ॥ ३८ ॥

संक्षेदात् हृद्रोग'हृद्रोग, अ'धिना रस'ना क्लेश'थी हृद्रोग'हृद्रोग, प्रथिके रसके क्लेशसे, उपहृतात्मनः हृतात्मा आत्मघाती, जस्य आ पुरुषने इस पुरुषके, क्रिमयः कृमि कृमि, भवन्ति पैदा थाय छे पैदा हो जाते हैं, ते ते'ओ ये कृमि, मर्मैकदेशे च हृद्रोग'हृद्रोग, ओक भागभा'हृद्रोग'हृद्रोग, एक देशमें, जाताः उत्पन्न थ'छे उत्पन्न होकर, सर्पन्तः गच्छी गच्छी'ओ विचर'छु कर'ता चारों ओर फैलते हुए, भक्षयन्ति हृद्रोग'हृद्रोग, भक्ष'छु करे छे हृद्रोग'हृद्रोग, भक्षण करते हैं ॥ ३८ ॥

38. This becomes softened and from the softened tissue in this vital organ are formed worm-like things (emboli) which spread in the entire body of this suicidal man and consume him.

तुद्यमानं स हृदयं सूचीमिरिव मन्यते ।

छिद्यमानं यथा शस्त्रैर्जातकण्डूं महावज्रम् ॥ ३९ ॥

सः ते पुरुष यह पुरुष, जातकण्डूम् पुण्य'धी'वा'वा' खजलीयुक्त, महावज्रम् धक्षी पी'धी'वा'वा' महान पीकासे युक्त, हृदयम् हृद्रोग'हृद्रोग, हृद्रोग'हृद्रोग, सूचीभिः सूची'भिः सूची'भिः सुई'योंसे, तुद्यमानम् हृद्रोग'हृद्रोग, वी'धातुं होय ओ'धुं चुभता हुआसा, शस्त्रैः तथा शस्त्र'ओं'थी तथा शस्त्रोंसे, छिद्यमानं यथा छे'धातुं होय ओ'धुं कटता हुआसा, मन्यते माने छे मानता है ॥ ३९ ॥

३८ ने जाताः-सजाताः (क. घ. छ.)

३९. जात-दाह (ग.)

39. He feels as if the heart is pricked and pierced by needles or cut by weapons, and experiences great irritation and pain in the heart.

હૃદ્રોગં ક્રિમિજં ત્વેતૈર્લિંગૈર્બુદ્ધ્વા સુદારુણમ્ ।
ત્વરેત જેતું તં વિદ્વાન્ વિકારં શીઘ્રકારિણમ્ ॥૪૦॥

ક્રિમિજમ્ કૃમિથી ઉપગ્રેલા ક્રિમિજન્ય, સુદારુણમ્ આ મહાભયંકર અતિદારુણ, હૃદ્રોગમ્ તુ હૃદ્રોગને હૃદ્રોગ-કો, દૃતૈઃ આ રૂન, લિંગૈઃ લક્ષણોથી લક્ષણાંસે, બુદ્ધ્વા બુદ્ધીને જાનકર, શીઘ્રકારિણમ્ શીઘ્રમારક શીઘ્ર મારક, તમ્ વિકારમ્ તે રોગને હસ વિકારકો, જેતુમ્ જીતવાને જીતનેકે લિપ્ત, વિદ્વાન્ વિદ્વાન વૈદ્યે વિદ્વાન વૈદ્ય, ત્વરેત ઉત્તાવળ કરવી શીઘ્રતા કરે ॥ ૪૦ ॥

40. Diagnosing by the help of these symptoms the very serious cardiac affection caused by worm-like emboli, the wise physician should hasten to subdue this fulminating disease.

દોષમાનવિકલ્પજા દ્વિપદિમેવા: --

દ્વયુલ્લભૈકોલ્લભૈઃ પદ્ સ્યુર્હીનમધ્યાધિકૈશ્ચ પદ્ ।
સમૈશ્વૈકો વિકારાસ્તે સન્નિપાતાત્ત્રયોદશ ॥૪૧॥
સંસર્ગે નવ પદ્ તેભ્ય એકવૃદ્ધ્યા સમૈશ્વૈઃ ।
પૃથક્ ત્રયશ્ચ તૈર્વૃદ્ધૈર્ગ્યાધયઃ પચ્ચવિંશતિઃ ॥૪૨॥

દ્વયુલ્લભૈકોલ્લભૈઃ એની અધિકતાથી અને એકની અધિકતાથી દો દોષોંકી અધિક ઉલ્લભતાંસે ઓર એક દોષકી ઉલ્લભતાંસે, પદ્ ૭ છઃ, હીનમધ્યાધિકૈઃ એકની હીન, એકની મધ્યમ, અને એકની અધિક વૃદ્ધિથી એક હીન, એક મધ્યમ, ઓર એક દોષકી અધિક વૃદ્ધિસે, પદ્ ૭ છઃ, સમૈઃ સ અને સમ રૂપે વધેલા ત્રણેથી ત્રીનો -દોષોંકે સમ રૂપે બઢનેસે, એકઃ એક એક, તે એ વે, સન્નિપાતાઃ સન્નિપાત સન્નિપાત, વિકારાઃ વિકાર વિકાર, ત્રયોદશ તેર તેરહ, સ્યુઃ થાય છે હોતે હૈં,

૪૨. સંસર્ગે નવ પદ્ તેભ્યઃ-સંસર્ગે નવેતે પદ્ (૫.)

,, -સંસર્ગે નવપદ્કલ્પ (૫.)

સંસર્ગે એ દોષના મળવાથી દો દોષોંકે સંસર્ગસે, નવ નવ વિકારો થાય છે ની હોતે હૈં, તેભ્યઃ તે નવમાં ડન નોંમે, એક-વૃદ્ધ્યા એક દોષની અધિક વૃદ્ધિથી એકની વૃદ્ધિસે, પદ્ ૭ છઃ, સમૈઃ બન્નેની સમાન વૃદ્ધિથી સમાન વૃદ્ધિસે, ત્રયઃ ત્રણ ત્રીન, પૃથક્ વૃદ્ધૈઃ તૈઃ બુદ્ધિ બુદ્ધિ વધેલા તે દોષોં વડે પૃથક્ વડે હુણ ત્રીન દોષોંસે, ત્રયઃ ત્રણ મળીને ત્રીન મિલકર, પચ્ચવિંશતિઃ એમ કુલ પચીસ પચીસ, ક્લાષ્ટ્રઃ વિકારો છે વિકાર હૈં ॥ ૪૧-૪૨ ॥

41-42. There are thirteen conditions of tri-discordance caused by the increase of morbid humors; there are three conditions where two humors are excessively increased; there are three conditions where one humor is excessively increased; there are six conditions where one humor is slightly, another moderately and the third excessively increased; and a condition where all the three humors are equally increased. There are nine conditions of bi-discordance with morbid increase of two humors; six conditions where one of the two humors is excessively increased, and three conditions where both are equally increased. There are three conditions of mono-discordance with morbid increase of one humor only; there are three conditions where only one humor is excessively increased. All these discordances with morbid increase of humors make twenty-five conditions in all.

યથા વૃદ્ધેસ્તથા ક્ષીણેર્દોષૈઃ સ્યુઃ પચ્ચવિંશતિઃ ।
વૃદ્ધિશયકૃતઘ્નામ્બો વિકલ્પ ઉપદેશ્યતે ॥૪૩॥

तथा जेवी रीते जेसे, वृद्धः वधेला देधेला वडे वडे हुए दोषों से, तथा तेवी रीते वैसे ही, क्षीणः क्षीण्य भयेला क्षीण हुए, दोषः देधेला वडे दोषोंसेभी, पञ्चविंशतिः पञ्चीस विकारों पचीस विकार, स्युः थाय छे होते हैं, वृद्धि-क्षय-कृतः वृद्धि अने क्षयथी भयेला वृद्धि और क्षयसे होनेवाला, अन्यः विकल्पः भीले ओछे बेदे अन्य विकल्प, च पञ्च मी, उपदेक्ष्यते हनन्त्यां कडेवा मां आवे छे अब कहा जाता है ॥४३॥

43. Just as with morbid increase of humors, so with morbid decrease of humors, there will be again twenty-five conditions of discordances. Now we shall describe another class of discordant condition which is different from the former class where there was increase or decrease of one humor only.

वृद्धिरेकस्य समता चकस्यैकस्य संक्षयः ।

द्वन्द्ववृद्धिः क्षयश्चैकस्यैकवृद्धिर्द्वयोः क्षयः ॥४४॥

एकस्य ओकनी एककी, वृद्धिः थोढ़ वृद्धि, एकस्य ओकनी एककी, समता समता समता, एकस्य च अने ओकनी एकका, संक्षयः क्षय, ओ रीते छे बेदे थाय छे क्षय, इस प्रकार छे भेदों होते हैं, द्वन्द्ववृद्धिः ओनी थोढ़ दोकी वृद्धि, एकस्य क्षयः अने ओकनी क्षय ओ रीते त्रयु बेदे थाय छे ओर एकका क्षय इस प्रकार तीन भेदों होते हैं, एक-वृद्धिः तथा ओकनी थोढ़ एवं एककी वृद्धि, द्वयोः च अने ओकनी ओर दोका, क्षयः क्षय, ओ रीते त्रयु बेदे थाय छे क्षय, इस प्रकार तीन भेदों होते हैं ॥४४॥

44. There are six conditions where one humor is increased, another is normal and the third is diminished; another group of three conditions where two humors are increased and the third is diminished and one more group of three where one humor is increased and two others are diminished.

(This group of mixed discordances makes twelve disorders. So twenty-five of increase, twenty-five of decrease and twelve of mixed discordances form sixty-two of them in all.)

दोषाणां वृद्धिक्षयकृतविकल्पलक्षणानि—

प्रकृतिस्थं यदा पित्तं माततः प्रलेष्मणः क्षये ।

स्थानादादाय गात्रेषु यत्र यत्र विसर्पति ॥४५॥

तदा मेदश्च दाहश्च तत्र तत्रानवस्थितः ।

गात्रदेशो भवत्यस्य भ्रमो दीर्घव्यमेव च ॥४६॥

स्लेष्मणः कडेना कफका, क्षये क्षय भता क्षय होने पर, प्रकृतिस्थम् प्रकृतिभां रहेला प्रकृतिमें स्थित, पित्तम् पित्तरे पित्तको, यदा न्यारे जब, माततः वायु वायु, स्थानात् पोताना स्थानथी अपने स्थानसे, आदाय धर्धने लेकर, गात्रेषु शरीरना अवयवोंभां शरीरके अवयवोंमें, यत्र यत्र न्यां न्यां जहा जहां, विसर्पति प्रसरै छे फैलता है, तदा त्वारे तब, अस्य ओ रेओनी इसके, गात्रदेशे शरीरना प्रदेशभां शरीर प्रदेशमें, तत्र तत्र त्यां त्यां वहा वहां, अनवस्थितः अस्थायी अस्थिर, मेदः च इत् मेद, दाहः च अणतरे दाह, भ्रमः थोढ़ भ्रम, दीर्घव्यम् एव च तथा दुर्धणता तथा दुर्बलता, भवति थाय छे होती है ॥४५-४६॥

45-46. In a condition where pitta is normal, kapha is decreased and vata is increased, whenever the increased vata attracting the normal pitta from its seat, carries it and spreads it in the body, there will be unstable breaking pain and burning, exhaustion and weakness of the region which has been affected thus.

प्रकृतिस्थं कफं वायुः क्षीणे पित्ते यदा बली ।
कर्षेत् कुर्यात्तदा शूलं सशैत्यस्तम्भगौरवम् ॥४७॥

४५. यत्र यत्र-तत्र तत्र (ग.)

४७. प्रकृतिस्थम्-साम्ये स्थितम् (क. ख. ग. घ. ङ. च.)

પિત્તે ક્ષીણે પિત્ત ક્ષીણ થતાં પિત્તકે ક્ષીણ હોનેપર, પ્રકૃતિસ્થ ચ પ્રકૃતિમાં રહેલા પ્રકૃતિમાં સ્થિત, કફમ્ કફને કફકો, બહી વાયુઃ બળવાન વાયુ બલવાન વાયુ, જ્યાં જ્યાં જવ, કર્ષેત્ જેની છે છે સ્ત્રી છે છે છે, તદા ત્યારે તવ, મલૈસ્થ- શીતતા શીતતા, સ્તમ્ભ- જડતા સ્તમ્ભ, ગૌરવમ્ અને ભારેપણા સહિત ઔર ગુરુતાયુક્ત, શૂલમ્ થાળે શૂલકો, કુર્ચાત્ ઉત્પન્ન કરે છે ઉત્પન્ન કરતા હૈ ॥ ૪૭ ॥

47. In a condition where kapha is normal, vata is increased and pitta is decreased, if the increased vata attracts kapha, it produces colicky pain, cold, stiffness and heaviness.

યદાઽનિલં પ્રકૃતિગં પિત્તં કફપરિક્ષયે ।

સંરુણદિ તદા વાહઃ શૂલં વાસ્યોપજાયતે ॥ ૪૮ ॥

કફપરિક્ષયે કફને ક્ષય થતાં કફક્ષય હોનેપર, પ્રકૃતિગમ્ પ્રકૃતિમાં રહેલા પ્રકૃતિમાં સ્થિત, અનિલમ્ વાયુને વાયુકો, જ્યાં જ્યાં જવ, પિત્તમ્ પિત્ત પિત્ત, સંરુણદિ રોકે છે રોકતા હૈ, તદા ત્યારે તવ, અસ્થ એ રોગી પુરુષને હસ રોગી પુરુષને, વાહઃ દાહ દાહ, શૂલમ્ ચ અને શૂળ ઔર શૂલ, ઉપજાયતે ઉત્પન્ન થાય છે ઉત્પન્ન હોતા હૈ ॥ ૪૮ ॥

48. In a condition where vata is normal, pitta has increased, and kapha is decreased, if the increased pitta obstructs vata, it then produces burning and colicky pain.

શ્લેષ્માણં હિ સમં પિત્તં યદા વાતપરિક્ષયે ।

સન્નિવન્ધ્યાત્તદા કુર્ચાત્ સતન્દ્રાગૌરવં જ્વરમ્ ॥ ૪૯ ॥

વાતપરિક્ષયે વાયુને ક્ષય થતાં વાયુ કા ક્ષય હોને પર, સમમ્ સમાન રહેલા સમાન અવસ્થામાં સ્થિત, શ્લેષ્માણમ્ હિ કફને કફકો, જ્યાં જ્યાં જવ, પિત્તમ્ પિત્ત પિત્ત,

૪૮. યદાઽનિલં પ્રકૃતિગમ્-પ્રકૃતિસ્થયદા વાતમ્ (ગ.જ.ચ.ધ.દ.૫)

૪૯. શ્લેષ્માણં હિ સમં-પ્રકૃતિસ્થકફમ્ (ચ.દ.ધ.)

,, સન્નિવન્ધ્યાત્-નિપીઢયે (ક.ચ.ઢ.૫.)

સન્નિવન્ધ્યાત્ ઝુંધી રાખે છે અવરુદ્ધ કરતા હૈ, તદા ત્યારે તવ, સતન્દ્રાગૌરવમ્ તન્દ્રા અને યુરુતા સહિત તન્દ્રા ઔર ગુરુતા સહિત, જ્વરમ્ જ્વરને જ્વરકો, કુર્ચાત્ ઉત્પન્ન કરે છે ઉત્પન્ન કરતા હૈ ॥ ૪૯ ॥

49. In a condition where kapha is normal, pitta is increased and vata is decreased, if the increased pitta obstructs kapha, then it causes fever attended with torpor and heaviness.

પ્રવૃદ્ધો હિ યદા શ્લેષ્મા પિત્તે ક્ષીણે સમીરણમ્ ।

શ્લેષ્માત્તદા પ્રકુર્ચીત શીતકં ગૌરવં રજમ્ ॥ ૫૦ ॥

પિત્તે ક્ષીણે પિત્ત ક્ષીણ થતાં પિત્તકે ક્ષીણ હોનેપર, જ્યાં જ્યાં જવ, પ્રવૃદ્ધો હિ વધેલા બધા હુઆ, શ્લેષ્મા કફ, સમીરણમ્ વાયુને વાયુકો, શ્લેષ્માત્ રોકી રાખે છે અવરુદ્ધ કરતા હૈ, તદા ત્યારે તવ, શીતકમ્ શીતતા શીતતા, ગૌરવમ્ યુરુતા ગુરુતા, રજમ્ અને પીડાને ઔર પીડાકો, પ્રકુર્ચીત ઉત્પન્ન કરે છે ઉત્પન્ન કરતા હૈ ॥ ૫૦ ॥

50. In a condition where kapha is increased, pitta is decreased and vata is normal, if the increased kapha obstructs vata, then it causes chill, heaviness and pain.

સમીરણે પરિક્ષીણે કફઃ પિત્તં સમત્વગમ્ ।

કુર્ચીત સન્નિવન્ધ્યાનો મૃદ્ધગ્નિસ્થ શિરોગ્રહમ્ ॥ ૫૧ ॥

નિદ્રાં તન્દ્રાં પ્રલાપં ચ હૃદ્રોગં ગાત્રગૌરવમ્ ।

નશ્વાદીનાં ચ પીતત્વં ધીવનં કફપિત્તયોઃ ॥ ૫૨ ॥

૫૦. અત્ર તુ અયં પાઠમેદઃ

પ્રકૃતિસ્થ યદા વાતં શ્લેષ્મા પિત્તપરિક્ષયે ।

સન્નિવન્ધ્યાત્તદા કુર્ચાત્ શીતકં ગૌરવં જ્વરમ્ ॥ (ચ.દ.ધ.)

૫૧. અત્ર તુ અયં પાઠમેદઃ

પ્રકૃતિસ્થ યદા પિત્તં શ્લેષ્મા વાતસંઘયે ।

સન્નિવન્ધ્યાત્તદા કુર્ચાત્ મૃદ્ધગ્નિસ્થ શિરોગ્રહમ્ ॥ (ચ.ધ.દ.ધ.)

૫૨. પ્રલાપમ્-પ્રસેકમ્ (ધ.)

,, કફ-શ્લેષ્મા (ગ.)

समीरणे वायु वायुके, परिशीले श्लेष्म भता क्षीण होने पर, समस्वणम् भ्रूतिभिं रक्षेत् समान मात्रामें स्थित, पित्तम् पित्तने पित्तको, सन्निकृष्टवानः रुंधते। रोकता हुआ, कफः कफ, सुहृन्मिस्वम् भक्षजि अग्निही मन्दता, शिरोग्रहम् शिरोग्रह शिरोग्रह, निद्राम् निद्रा निद्रा, तन्माम् तन्मा तन्मा, प्रकापम् अक्ष्वाह प्रकाप, हृद्रोगम् हृद्रोग हृद्रोग, गात्रगौरवम् च अग्निनु भारे भुजुं क्षीरमें भारीपन, नखादीनाम् तन्मा नभ वजेरेभां नख आविमें, पीतस्वम् पीलाश पीलापन, कफचित्तयोः कफ अने पित्तने कफ और पित्तका, स्वीचनम् थूकवां थूकना, कुर्वीत ओकोने उत्पन्न करे छे इनको उत्पन्न करता है ॥ ५१-५२ ॥

51-52. In a condition where vata is decreased, pitta is normal and kapha is increased, if the increased kapha obstructs pitta it causes lowering of the gastric fire, stiffness of the head, excessive sleep, torpor, delirium, cardiac disorders, heaviness of limbs, icteric tinge of nails etc., and spitting of mucus and bile.

हीनवातस्य तु श्लेष्मा पित्तेन सहितश्चरन् ।
करोत्यरोचकापाकौ सदनं गौरवं तथा ॥ ५३ ॥
हृत्तासमास्वप्नप्रणं पाण्डुतां दूयनं मवम् ।
विरेकस्य च वैषम्यं वैषम्यमनलस्य च ॥ ५४ ॥

हीनवातस्य हीनवायुवाणाना हीनवायुवाले पुरुषका, तु तो तो. पित्तं सहितः पित्त सहित पित्त सहित, चरन् विचरते। विचरण करता हुआ, श्लेष्मा कफ, अरोचक-अपाकौ अरुचि-अविपाक अरुचि-अविपाक, सदनम् शिथिलता क्षीणता, तथा गौरवम् भारेपणं गुरुता, हृत्तासम् उलका हृत्तास, आस्वप्नप्रणम् आणने। अ. व मुक्तसाव, पाण्डुताम् पीडिता पाण्डुता, दूयनम् भुज, हेष, ताणवा वजेरेभां हेष मुक्त, ओष्ठ, ताण्ड आविमें दाह,

मवम् च भ्रूतिभा भ्रूतिभा, विरेकस्य भण्डिना आवण्डाभां मलादिके आनेमें, वैषम्यम् विषमता विषमता, अनलस्य अने अग्निनी और अग्निही, वैषम्यम् च विष-भता विषमता, करोति करे छे करता है ॥ ५३-५४ ॥

53-54. In a condition where vata is decreased and pitta and kapha are increased, the increased pitta and kapha spreading together in the body, produce anorexia, indigestion, asthenia, heaviness, nausea, salivation, anemia, burning, intoxication, irregularity of bowels and irregularity of gastric fire.

हीनपित्तस्य तु श्लेष्मा माकतेनोपसंहितः ।
स्तम्भं शैत्यं च तोदं चजनयत्यनवस्थितम् ॥ ५५ ॥
गौरवं मृदुतामभेर्मकाभ्रजां प्रवेपनम् ।
नखादीनां च शुक्लत्वं गात्रपाकस्यमेव च ॥ ५६ ॥

हीनपित्तस्य हीन पित्तवाणाने। हीन पित्तवाले पुरुषका, तु तो तो, श्लेष्मा कफ, माकतेन वायुशी वायुके साथ, उपसंहितः युक्त भर्धने मिला हुआ, स्तम्भम् अजता जड़ता, शैत्यम् च शीतता शैत्य, अन-वस्थितम् स्थान अक्षतती आस्थर, तोदम् सोप बेडाका नेवी पीडा सूचीव्यथ जेसी पीडा, गौरवम् भारेपणं गुरुता, अनेः अग्निनी आग्नी, सुदुता भ हता मृदुता, मकाभ्रजाम् बेडावनी अनिच्छा भोजनमें अनिच्छा, प्रवेपनम् च कप कंफ, नखादीनाम् नभ वजेरेनु नखादियोंकी, शुक्लत्वं च धाणपणं शुक्लता, गात्रपाकस्य एव च अने अग्नी हठोरता और गात्राकी कठोरताको भी, अनवति उत्पन्न करे छे उत्पन्न करता है ॥ ५५-५६ ॥

55-56. In a condition where pitta is decreased and kapha and vata are increased, the increased kapha and vata combined together will produce stiffness, coldness, unstable pricking pain, heaviness, lowering of gastric fire

५३. श्लेष्मा-कफः (क. ज. न.)

५४. पाण्डुता दूयन-सदस्य पाण्डुतां (द.)

,, वैषम्यमनलस्य-वैषम्यमनलस्य (व.)

५६. प्रवेपनम्-च वेपनम् (क.)

disinclination for food, tremors, pallor of nails etc., and roughness of the limb.

માદતસ્તુ કફે હીને પિત્તં ચ કુપિતં દ્વયમ્ ।

કરોતિ ચાનિ લિક્ષ્ણાનિ શૃણુ તાનિ સમાસતઃ ॥૫૭॥

કફે હીને કફ ક્ષીણ થતાં કફકે ક્ષીણ હોને પર, માદતઃ તુ વાયુ વાયુ, પિત્તમ્ ચ અને પિત્ત ઓર પિત્ત, દ્વયમ્ બન્ને દોનોં, કુપિતમ્ કુપિત થઇને કુપિત હો કર, ચાનિ લિક્ષ્ણાનિ જે લક્ષણો જિન લક્ષણોંકો, કરોતિ ઉત્પન્ન કરે છે કરતા હૈ, તાનિ તે उनको, સમાસતઃ દંકામાં સંકેપમેં, શૃણુ સાંભળ સુનો ॥ ૫૭ ॥

57. Listen as I describe in brief, the symptoms produced by the provocation of vata and pitta in a condition where kapha is decreased and vata and pitta are increased.

ભ્રમમુદ્વેષનં તોદં દાહં સ્ફુટનવેપને ।

અક્લમર્દં પરીશોષં વ્યનં ધૂપનં તથા ॥૫૮॥

ભ્રમમ્ ભ્રમ ભ્રમ, મુદ્વેષનમ્ ભીડો લીધા જેવી પીડા એટલ, તોદમ્ સોય ભેંકાયા જેવી પીડા સ્ત્રી-વ્યથ જેલી પીવા, દાહમ્ દાહ દાહ, સ્ફુટન વેપને ફાટ, કંપન-કંપન, અક્લમર્દમ્ અઝોની તૂટ અત્રોં દૂટના, પરીશોષમ્ શરીરનું સકાવુ શરીરકા સૂકના, વ્યનમ્ મુખ હોઠ તાળવા વગેરેમાં દાહ મુઠ આદિમેં જલન, તથા તથા તથા, ધૂપનમ્ કંઠમાં ધૂમાડો નીકળતો હોય એવું લાગવું કંઠમેં ધૂમાં સા ઝટતા પ્રતીત હોના ॥૫૮॥

58. They are—giddiness, cramps, pricking pain, burning pain, disruption, tremors, body-ache, dehydration, burning and steaming.

વાતપિત્તક્ષયે શ્લેષ્મા ક્ષોતાંસ્યપિદધદ્બુધમ્ ।

વેદ્યાપ્રજાશં મૂર્છાં ચ વાક્સજ્જં ચ કરોતિ હિ ॥૫૯॥

૫૮. સ્ફુટનવેપને—સ્ફોટનમુષ્ણમ (ક. ત.)

,, અક્લમર્દ—સાક્લમર્દ (ન. પ.)

,, વ્યન—વ્યથ (વ.)

વાત પિત્ત-ક્ષયે હિ વાત-પિત્ત ક્ષીણ થતાં વાત પિત્તકે ક્ષીણ હોનેપર, ક્ષોતાંસ્યપિદધદ્બુધમ્ ક્ષોતોંકો, બુધમ્ અત્યંત અત્યંત, અપિદધદ્ બરી દેતો વન્દ કરતા હુબા, શ્લેષ્મા કફ, વેદ્યાપ્રજાશમ્ વેદ્યાનાશ વેદ્યાનાશ, મૂર્છામ્ ચ મૂર્છા મૂર્છા, વાક્સજ્જં ચ વાક્ષીને રેખ ઓર વાણીકા નિરોધ, કરોતિ કરે છે કરે કરે હૈ ॥ ૫૯ ॥

59. In a condition where there is decrease of vata and pitta, and kapha is increased, the increased kapha filling and thus obstructing the channels greatly, produces complete loss of movement, fainting, as also loss of speech.

વાતશ્લેષ્મક્ષયે પિત્તં વેદ્યોજઃ કંસયચરેત્ ।

ગ્લાનિમિન્દ્રિયદૌર્બલ્યં તુષ્ણાં મૂર્છાં ક્રિયાશયમ્ ॥૬૦॥

વાતશ્લેષ્મ-ક્ષયે વાયુ અને કફનો ક્ષય થતાં વાયુ ઓર કફકા ક્ષય હોને પર, વેદ્યોજઃ શરીરના ઓળસનો વેદ્યકે ઓજકો, કંસયચરેત્ નાશ કરતું નાશ કરતા હુબા, પિત્તમ્ પિત્ત પિત્ત, ગ્લાનિમ્ ગ્લાનિ ગ્લાનિ, મિન્દ્રિય-દૌર્બલ્યમ્ ઇન્દ્રિયોની દુર્બલતા, તુષ્ણામ્ તરસ પ્યાસ, મૂર્છામ્ મૂર્છા મૂર્છા, ક્રિયાશયમ્ અને ક્રિયાનાશને ઓર ક્રિયાકે ક્ષયકો, ચરેત્ કરે છે કરતા હૈ ॥ ૬૦ ॥

60. In a condition where vata and kapha are decreased and pitta is increased, the increased pitta while pervading the whole body causes loss of vital essence and produces depression, asthenia of sense-organs, thirst, fainting and loss of movement.

પિત્તશ્લેષ્મક્ષયે વાયુર્મર્માણ્યતિનિપીડયન્ ।

પ્રજાશયતિ સંજ્ઞાં ચ વેપયત્યથવા નરમ્ ॥૬૧॥

પિત્ત-શ્લેષ્મ-ક્ષયે પિત્ત અને કફનો ક્ષય થતાં પિત્ત-કફકે ક્ષય હોને પર, મર્માણિ મર્મસ્થાનોને મર્મસ્થાનોંકો,

૬૦ વાતશ્લેષ્મ-ક્ષયે—શ્લેષ્માવાત-ક્ષયે (ત.)

૬૧. વેપયત્યથવા નરમ્—વેપયત્યથ નાશવન્ (ન. ચ. વ.)

जतिनिवीर्यं च अत्यन्तं पीडिते। अति पीडितं करता दुःखा,
वायुः वायु वात, संज्ञाम् संज्ञानां संज्ञाको, प्रणाशयति
नाश करे छे नष्ट करता है, जघना च अथवा अथवा,
नरम् पुरुषेने पुरुषको, वेपयति क'पावे छे कम्पित करता
है ॥६१॥

61. In a condition where pitta and
kapha are decreased, the increased
vata compressing the vital centres,
destroys consciousness or convulses
the whole body.

दोषाणां वृद्धिक्षयसाम्यलक्षणानि—

दोषाः प्रवृद्धाः स्वं लिङ्गं दर्शयन्ति यथाबलम् ।
क्षीणा जहति लिङ्गं स्वं, समाः स्वं कर्म कुर्वन्ते ॥६२॥

प्रवृद्धा यदि पात्रेक्षा बढे हुए, दोषाः दोषो दोष,
यथाबलम् अथ अनुसार बलानुसार, स्वम् लिङ्गम्
पोतानां लक्षणाने अपने अपने लक्षणको, दर्शयन्ति
प्रदर्शित करे छे दिखाते हैं, क्षीणाः क्षीणु यथेष्टा दोषो
क्षीण हुए दोष, स्वम् लिङ्गम् पोतानां लक्षणाने अपने
लक्षणको, जहति तन्ने छे त्याग करते हैं, समाः अने
सम अवस्थाभां रहेष्टा दोषो और प्रकृतिस्व, दोष,
स्वम् कर्म पोतानु कर्म अपना कार्य, कुर्वन्ते करे छे
करते हैं ॥ ६२ ॥

62. The humors when increased
manifest their pathognomic symptoms
in proportion to the intensity of their
morbidty; when decreased they cease
manifesting their characteristic quali-
ties and when normal they perform
the normal functions of the body.

अष्टादशक्षयाणां गगना—

वातादीनां रसादीनां मलानामोजसस्तथा ।
क्षयास्तत्रानिलादीनामुक्तं संक्षीणलक्षणम् ॥६३॥

६३. संक्षीणलक्षणम्— च क्षीणलक्षणम् (च.)

” ” — च क्षयलक्षणम् (च.)

वातादीनाम् वातादिना वातादिके, रसादीनाम् रसादिना
रसादिके, मलानाम् मलाना मलादिके, तथा तथा तथा,
ओजसः ओजसना ओजसके, क्षयाः क्षये क्षय छे क्षय होते
हैं, तत्र तेभां इनमें, क्षयिकादीनाम् वातादिना वाता-
दिके, संक्षीण-लक्षणम् क्षयानुं क्षयानु क्षयका लक्षण,
उक्तम् उक्तुं छे कहा गया है ॥६३॥

63. There are (eighteen) conditions
of wasting viz., (three) of the humors,
(seven) of body-elements, (seven)
of body-excrements, and (one) of vital
essence Of these the conditions of
decrease of vata and other humors
and their symptoms have been already
described.

रसादिधातूनां क्षयलक्षणानि—

घटते सहते शब्दं नोर्ध्ववति शूल्यते ।

हृदयं ताम्बयति स्वल्पचेष्टस्यापि रसक्षये ॥ ६४ ॥

रसक्षये रसने क्षय यतां रसका क्षय होने पर, स्व-
ल्पचेष्टस्य शोऽपुं पक्षु हलनयलन कर्नार पुरुषनुं नल्प
मी चेष्टा करनेवाले पुरुषका, अपि पक्षु मी, हृदयम्
हृदय हृदय, घटते ऊर्ध्वाव छे मथा जाता है, उच्चैःशब्दम्
उच्चैः शब्द उच्च शब्द, न सहते सहन करतुं नथी
सहन नहीं कर सकता, व्रवति उतावणुं आले छे जल्दी
चलता है, शूल्यते शूलयुक्त थाय छे शूलयुक्त होता है,
ताम्बयति अने दांष्ट्री नय छे और यक जाता है ॥६४॥

64. The symptoms of loss of nu-
trient body-fluid are restlessness, in-
tolerance to loud sounds, acceleration
of flow, tachycardiac pain and distress
even on the slightest exertion.

परुषा स्फुटिता म्लाना त्वमृता रससंक्षये ।
मांसक्षये विशेषेण स्निग्धमीषोदरशुष्कता ॥६५॥

६४. शूल्यते—शूल्यति (ग.)

” ” —हृदयते (घ.)

” स्वल्पचेष्टस्यापि—स्वल्प चेष्टोपि (ग.)

રક્ત-સંકલ્પે રક્તને ક્ષય થતાં રક્તકા ક્ષય होने પર, ત્વક્ ત્વચા ત્વચા, પૃષ્ઠા ખરખચડી કઠોર, સ્ફુટિતા ફાટેલી પટી હુઈ, મ્હાના કરમાયેલી મુસાઈ હુઈ, કક્ષા તથા લાંબી થાય છે और रक्ष हो जाती है, માંસ-ક્ષયે અને માંસને ક્ષય થતાં और मांसका क्षय होने पर, વિશેષેણ વિશેષે કરીને વિશેષ કરકે, સ્થિત-પ્રીવા નિતંબ-પ્રેક નિતંબ-પ્રીવા, ઉદર-શુષ્કતા અને ઉદર કૃશ થાય છે और उदर सूख जाते हैं ६૫.

65. The symptoms of loss of blood are roughness, cracks, withering and dryness of skin; the symptoms of loss of flesh are thinning in general and specially on hips, neck and belly.

સન્ધીનાં સ્ફુટનં ગ્લાનિરક્ષ્ણોરાયાસ एव च ।
लक्षणं मेदसि क्षीणे तनुत्वं चोदरस्य च ॥६६॥

મેદસિ ક્ષીણે મેદ ક્ષીણ થતાં મેદકે ક્ષીણ होने પર, સન્ધીનામ્ સાંધાઓનું સંધિયોંકા, સ્ફુટનમ્ ફાટેનું ફૂટના, અક્ષ્ણોઃ આંખોની આંખોંકી, ગ્લાનિઃ ગ્લાનિ ગ્લાનિ, આયાસઃ એવ ચ શ્રમ શ્રમ, ઉદરસ્ય ચ તથા ઉદરની ઉદરકી, તનુત્વમ્ કૃશતા કૃશતા, લક્ષણમ્ આ લક્ષણો થાય છે એ લક્ષણ હોતે હૈ ॥૬૬॥

66. The symptoms of loss of fat are the cracking of the joints, lassitude in the eyes, exhaustion and thinning of the abdomen.

કેશલોમનસમધુદ્વિજપ્રપતનં શ્રમઃ ।
શ્લેષ્મસ્થિકાયે લિંગં સન્ધિશૈથિલ્યમેવ च ॥६७॥

અસ્થિ-ક્ષયે હાડકાંને ક્ષય થતાં અસ્થિકા ક્ષય होने પર, કેશ-લોમ-કેશ-લોમ કેશ-લોમ, મન-સમધુ-નમ-હાલી નસમધુ, દ્વિજ- તથા હાંતનું વાંતકા, પ્રપતનમ્ ખરી પડતું ગિરના, શ્રમઃ શ્રમ શ્રમ, સંધિ-શૈથિલ્યમ્ એવ ચ તથા સાંધાની શિથિલતા તથા

૬૬. તનુત્વં ચોદરસ્ય ચ-તનુત્વં ઓદનં સ્વચઃ (બ. બ.)

૬૭. લિંગ-રૂપમ્ (અ. બ. ક. જ. ઠ. ત. દ.)

સન્ધિયોંકી શિથિલતા, લિંગમ્ એ લક્ષણ એ લક્ષણ, શ્લેષ્મ બાહ્યમાં જાળિને વાહિયે ॥ ૬૭ ॥

67. The symptoms of the atrophy of ostio-tissues are the falling of hair, nail and teeth, fatigue and looseness of joints.

શીર્ષ્યન્ત ઇવ વાસ્થીનિ દુર્બલાનિ લઘૂનિ च ।
प्रतप्तं वातरोगीणि क्षીणे मज्जनि देहिनाम् ॥६८॥

વેદિનામ્ દેહધારીઓની વેદધારિયોંકી, મજ્જનિ મજ્જાકે, ક્ષીણે ક્ષીણ થતાં ક્ષીણ होने પર, વાસ્થીનિ હાડકાં દર્શિયાં, શીર્ષ્યન્તે ઇવ બાહ્યે ખવાધ બતાં બાહ્યે જે જર્જ-રિત હોતી પ્રતીત હોતી હૈ, દુર્બલાનિ ચ અને દુર્બળ દુર્બલ, લઘૂનિ હલકાં લઘુ, પ્રતપ્તમ્ તથા સતત તથા નિરન્તર, વાતરોગીણિ વાતરોગી થાય છે વાતરોગે પીડિત રહતી હૈ ॥ ૬૮ ॥

68. The symptoms of the atrophy of the marrow are the atrophy of bone-tissue which becomes weak and light, and the patient is afflicted with chronic vata disorders.

દૌર્બલ્યં મુક્તશોષઃ પાણ્ડુત્વં સદનં શ્રમઃ ।
ક્લેબ્યં શુક્રાવિસર્ગઃ ક્ષીણશુક્રસ્ય લક્ષણમ્ ॥६९॥

દૌર્બલ્યમ્ દુર્બળતા દુર્બલતા, મુક્તશોષઃ મુખશોષ પાણ્ડુત્વમ્ પાંડુતા પાણ્ડુતા, સદનમ્ શિથિલતા શિથિલતા, શ્રમઃ ચ શ્રમ શ્રમ, ક્લેબ્યમ્ નામરદાઈ નપુંસ-કતા, શુક્રાવિસર્ગઃ ચ અને વીર્યનું સ્ખલિત ન થવું શુક્રકા સ્થલિત ન હોના, ક્ષીણ-શુક્રસ્ય એ ક્ષીણ થયેલા વીર્યવાળાનાં ક્ષીણ શુક્રવાલે પુરવકે, લક્ષણમ્ લક્ષણ છે લક્ષણ હૈ ॥૬૯॥

૬૮. પ્રતપ્તં વાતરોગીણિ-પ્રતપ્તં વાતરોગાઃ (બ.)

,, ,, -પ્રતપ્તં વાતરોગાણિ (ત. દ.)

,, ,, શિથિલાનિ ચ લક્ષ્યન્તે (અ. બ. પ.)

,, વેદિનામ્-નિર્વિકેદ (ચ.)

૬૯. શ્રમઃ-શ્રમઃ (પ.)

69. The symptoms of wasting of semen are debility, dryness of the mouth, pallor, asthenia, fatigue, impotency and mis-emission.

પુરીવાદિમલનાં ક્ષયલક્ષણાનિ—

ક્ષીને શક્તિ આન્ત્રાણિ પીડયન્નિવ મારુતઃ ।

રુક્ષસ્વૌષ્ઠમયન્ કુક્ષિ તિર્યગૂર્ચ્વ ચ ગચ્છતિ ॥૭૦॥

શક્તિ ક્ષીણે ચ મળને ક્ષય થતાં મલકે ક્ષીણ હોને પર, રુક્ષસ્વ રૂક્ષ મનુષ્યનાં રુક્ષ મનુષ્યકે, આન્ત્રાણિ આંતરડાંને આંતરો, પીડયન્ હવ પીડતો હોય તેમ પીડા કરતી હોઈ, મારુતઃ વાયુ વાયુ, કુક્ષિ પેટને પેટકો, ડચ્છમયન્ રૂક્ષાવતો ઝંવા ઝઠાતી હોઈ, તિર્યક્ ત્રાસો બોર સિરહ (પાશોંકી બોર), ઊર્ચ્વ ચ અને ઉર્ધ્વો એવં ઊપરકી બોર, ગચ્છતિ આશ્વે છે ગમન કરતી હૈ ॥ ૭૦ ॥

70. In a condition of deficient formation of feces (acoprosis) the vata, causing painful peristalsis in the intestines and distending the stomach, spreads upwards and obliquely in the dehydrated person.

મૂત્રક્ષયે મૂત્રકુચ્છં મૂત્રવૈવર્ણ્યમેવ ચ ।

પિપાસા વાધને વાસ્ય મુક્ષં ચ પરિશુષ્યતિ ॥૭૧॥

મૂત્ર-ક્ષયે મૂત્રને ક્ષય થતાં મૂત્રક્ષય હોને પર, મૂત્રકુચ્છં મૂત્રકુચ્છ, મૂત્રકુચ્છ, મૂત્રવૈવર્ણ્યમ્ પવ ચ તથા મૂત્રને રંગબદ્ધો થાય છે એવં મૂત્રકે રંગકા વદલના હોતા હૈ, વાસ્ય ચ અને એ રોગીને બોર હસ પુરવકો, પિપાસા તરસ પ્યાસ, વાધને પીડે છે સતાતી હૈ, મુક્ષમ્ ચ તથા તેનું મુખ બોર ઉસકા મુક્ષ, પરિશુષ્યતિ યદ્યુષ્ઠ્ય છે સૂકતા જાતા હૈ ॥ ૭૧ ॥

71. The symptoms of deficient formation of urine (oliguria) are dysuria discoloration of urine, oppression of thirst and dryness of the entire mouth.

મલાયનાનિ આમ્યાનિ શૂન્યાનિ ચ લઘુનિ ચ ।
વિશુષ્કાણિ ચ લઘ્યન્તે યથાસ્થં મલસંસ્પર્શ્યે ॥૭૨॥

યથાસ્થમ્ પેતપેતાને બપને બપને, મલસંસ્પર્શ્યે મળ કીણુ થતાં મલકે ક્ષીણ હોનેપર, આમ્યાનિ બીજા અન્ય, મલાયનાનિ ચ મળમાર્ગે મલમાર્ગ, શૂન્યાનિ ચ શૂન્ય શૂન્ય, લઘુનિ ચ હલકા હલકે, વિશુષ્કાણિ તથા સ્કાથેલા બોર સૂકે હુઈ, લઘ્યન્તે જલ્યા છે દિસાઈ રેતે હૈ ॥ ૭૨ ॥

72. The symptoms of the deficient formation of the other excretions are emptiness, lightness and dryness of the receptacles of each of the excretions.

ઓજઃક્ષયલક્ષણમ્—

વિમેતિ દુર્બલોઽમીક્ષ્ણં વ્યાયતિ વ્યથિતેન્દ્રિયઃ ।

દુષ્કાંચો દુર્મના રુક્ષઃ ક્ષામઘૈર્બોજસઃ ક્ષયે ॥૭૩॥

ઓજસઃ ક્ષયે ઓજસને ક્ષય થતાં ઓજસ ક્ષય હોનેપર, વિમેતિ રોગી બીજો છે રોગી કરતા હૈ, અમીક્ષ્ણમ્ વારવાર, વ્યાયતિ ધ્યાનઅસ્ત બને છે ધ્યાનમ્સ્ત હોતા હૈ, દુર્બલઃ દુર્બળ દુર્બલ, વ્યથિતેન્દ્રિયઃ પીડાયુક્ત ધનંદ્યવાળો પીડિત ઇન્દ્રિયોવાળા, દુષ્કાંચઃ કાંતિરહિત વિવર્ણ, દુર્મનાઃ નબળા મનવાળો નિર્બલ મનવાળા, રુક્ષઃ રૂક્ષ રુક્ષ, ક્ષામઃ ચ અને કૃશ થાય છે બોર કૃશ હો જાતા હૈ ॥ ૭૩ ॥

73. The symptoms of loss of the vital essence are timidity, debility, constant worry, discomfort of the senses, loss of lustre, neurasthenia, dryness and emaciation.

ઓજસો લક્ષણમ્—

હૃદિ તિષ્ઠતિ યદ્યુષ્ઠં રક્તમીષત્સપીતકમ્ ।

ઓજઃ શરીરે સંસ્થાતં તજ્ઞાશક્તિ ચિન્દ્યતિ ॥૭૪॥

૭૪. યદ્યુષ્ઠં યદ્યુષ્ઠં (ચ.)

,, સંસ્થાતં—મન્થાનં (ચ.)

,, તજ્ઞાશક્તિ ચિન્દ્યતિ—તજ્ઞાશક્તિશક્તિ (પ.)

grief, dry beverages, excessive waking, excessive discharges of mucus, blood, semen and excretion, season or age and possession by spirits are to be known as the causes of wasting which may also be termed loss or diminution or atrophy.

मधुमेहस्य निदानं सम्प्राप्तिम्—

गुरुस्निग्धाम्ललवणान्यतिमात्रं समञ्जताम् ।

नवमक्षं च पानं च निद्रामास्यासुखानि च ॥७८॥

त्यक्तव्यायामचिन्तानां संशोधनमकुर्वताम् ।

श्लेष्मा पित्तं च मेदश्च मांसं चातिप्रवर्धते ॥७९॥

गुरु-स्निग्ध- शुभ्र-रिन्मय गुरु-स्निग्ध, अम्ल-लवणानि आटां अने आटां ६०थे अम्ल और लवण द्रव्यों, नवम् नुं नया, अक्षम् च अक्ष भक्ष, पानम् च तथा नुं भक्ष तथा नया मद्य, निद्राम् निद्रा निद्रा, आस्या-सुखानि च तथा ओषधुपधुनं सुभ ओषधुनं आराम-तलवी इनका, अतिमात्रम् अत्यत अत्यन्त, समञ्जताम् सेवन करनेवालोंका, त्यक्तव्यायामचिन्ता नाम व्यायाम तथा चिन्ता तत्तु देनारनां व्यायाम तथा चिन्ता न करनेवालोंका, संशोधनम् अने संशोधन और संशोधन, अकुर्वताम् न करनेवालोंका, श्लेष्मा कक्ष कफ, पित्तम् च पित्त पित्त, मेदः च मेद मेद, मांसम् च तथा मांस तथा मांस, अतिप्रवर्धते अक्षु वधी अक्षु छे बहुत बढ़ जाता है ॥ ७८-७९ ॥

78-79. By taking in excess heavy, unctuous, acid and salt articles, by using fresh eats and drinks, by over-indulgence in sleep and sedentary habits, by avoidance of all exercise or thinking, by not doing seasonal purification, the kapha, pitta, fat and flesh increase excessively.

७८. अवलम्बितयात्रं सञ्जताम्-अवर्णं अवलम्बितयात्रः

(क. ख. घ. ङ. ड. ढ.)

७९. सञ्जताम्-निवेदिताम् (क. घ. ङ. ड. ढ.)

तैरावृतगतिर्वायुरोज आदाय गच्छति ।

यदा बस्ति तदा कृच्छ्रो मधुमेहः प्रवर्तते ॥८०॥

तैः श्रद्धे पात्रेणां ओषां तेओषा इनके बढनेसे, आवृतगतिः रेकाथेदी गतिवागे। रुका हुआ, वायुः वायु वायु, ओजः ओषने ओजको, आदाय अक्षु करीने ले कर, यदा न्यारे जब, बस्तिम् गच्छति भूरा शयमां अक्षु छे मूत्राशयमें जाता है, तदा त्पारै तब, कृच्छ्रः कष्टसाध्य कष्टसाध्य, मधुमेहः मधुमेह, मधुमेह, प्रवर्तते अक्षु आवे छे उत्पन्न होता है ॥ ८० ॥

80. When the vata getting obstructed by them in its course, attracts the vital essence and carries it to the renal region then the formidable disorder of diabetes is born.

मधुमेहस्य लक्षणम्—

स मारुतस्य पित्तस्य कफस्य च मुहुर्मुहुः ।

दर्शयत्याकृतिं गत्वा क्षयमाप्यायते पुनः ॥८१॥

सः ओ वह, मुहुः मुहुः बारबार बारबार, मारु-तस्य वायु वायु, पित्तस्य पित्त पित्त, कफस्य च अने कक्षनां और कफके, आकृतिम् अक्षुने लक्षणोंको, दर्शयति दर्शवे छे प्रदर्शित करता है, क्षयम् गत्वा वणी वयमां क्षय पात्रेने तथा वीचमें कम हो कर, पुनः करी फिर, आप्यायते वधि छे बढ़ता है ॥ ८१ ॥

81. There occurs frequent manifestation of symptoms of vata, pitta and kapha and the force of the disease becomes lessened for a time and becomes aggravated again.

मधुमेहस्य उपेक्षणे पिडकानां समुद्भवः—

उपेक्षयाऽस्य जायन्ते पिडकाः सप्त दारुणाः ।

मांसलेष्ववकाशेषु मर्मस्थपि च संक्षिप्तु ॥८२॥

अस्य ओनी उसकी, उपेक्षया उपेक्षा करनेवाली, मांसलेषु मांसपूषु मांसवाले, अवकाशेषु

८०. तैरावृतगतिर्वायुरोज आदाय गच्छति-तैरावृतगतिर्वायुरोज

शुद्धीवायुमिमाक्षु(प.)

८१. उपेक्षयाऽस्य जायन्ते-मधुमेहस्य लक्षणं (ग. घ. ङ. ड. ढ.)

સ્થાનેમાં સ્થાનોમેં, મર્મસુ મર્મસ્થાનેમાં મર્મસ્થાનોમેં, સંધિસુ ચ અને સ્નાયુઓમાં ઓર સન્ધિઓમેં, જપિ પશુ સી, સહ સાત સાત, દારુણાઃ દારુણ દારુણ, પિડકાઃ પિડકાઓ પિડકાએં, જાવન્તે ઉત્પન્ન થાય છે ઉત્પન્ન હોય છે ॥ ૮૨ ॥

82. If this diabetic condition is neglected, seven kinds of serious inflammatory swellings are produced in the fleshy spaces, vital organs and in the joints.

સતપિડકાનાં નામાનિ—

શરાવિકા કચ્છપિકા જાલિની સર્ષપી તથા ।
અલજી વિનતાક્યા ચ વિદ્રધી ચેતિ સત્તમી ॥ ૮૩ ॥

શરાવિકા શરાવિકા શરાવિકા, કચ્છપિકા કચ્છપિકા, જાલિની બાલિની જાલિની, તથા સર્ષપી સર્ષપી સર્ષપી, અલજી અલજી અલજી, વિનતાક્યા ચ વિનતા વિનતા, સત્તમી ચ અને સાતમી ઓર સાતમી, વિદ્રધી હિતિ વિદ્રધી એ પિડકાઓના નામે છે વિદ્રધી એ પિડકાઓનાં નામ છે ॥ ૮૩ ॥

83. Their names are Saravika, Kacchapika, Jalini, Sarshapi, Alaji, Vinata and the seventh Vidradhi.

શરાવિકાના લક્ષણ—

મન્તાવતા મધ્યાનિશ્વા દયાવા હ્રેદવર્ગિવતા ।
શરાવિકા સ્યાત્ પિડકા શરાવાક્રાન્તસંસ્થિતા ॥ ૮૪ ॥

મન્તાવતા ઊંચી કારેવાળી ઉચત કિનારેવાળી, મધ્યાનિશ્વા વચ્ચે ખાડાવાળી વીચમે ગહેવાળી, દયાવા સ્વાય વર્ણની દયાવ વર્ણની, હ્રેદવર્ગ કહેલ અને પીડાથી દ્રેદ ઓર પીવાસે, અનિશ્વા યુક્ત યુક્ત, શરાવા-ક્રાન્તિ-સંસ્થિતા શરાવ (શરારાના આકારના જેવા આકારવાળી), શરાવ (સકારેકે) આકારકે સમાન આકૃતિ વાળી, શરાવિકા શરાવિકા શરાવિકા, સ્યાત્ કહેવાય છે કહેવાય છે ॥ ૮૪ ॥

૮૪. હ્રેદવર્ગિવતા—હ્રેદવર્ગિવતા (જ.)

84. Saravika (the crateriform ulcer) is that where the edges are raised, surface is depressed, color is dusky-red and which is accompanied with slough and pain; it is called Saravika because of its resemblance to a Sarava—earthen saucer in shape.

કચ્છપિકાના લક્ષણ—

અવગાઢાર્તિનિસ્તોદા મહાવાસ્તુપરિમ્મહા ।

સ્લક્ષ્ણા કચ્છપવૃદ્ધામા પિડકા કચ્છપી મતા ॥ ૮૫ ॥

અવગાઢ ગંભીર ગમ્મીર, આર્તિનિસ્તોદા વ્યથા અને તોડ યુક્ત વ્યથા ઓર તોડવહુલ, મહાવાસ્તુ-બહુ બહુમાં બહુ સ્થાનમેં, પરિમ્મહા વ્યાપેલી વ્યાપ, સ્લક્ષ્ણા યગકટી સ્લક્ષ્ણ, કચ્છપ-કાચપાની કચ્છપી, વૃદ્ધામા પીડ જેવી પીઠકે સમાન, પિડકા પિડકાને પિડકા, કચ્છપી કચ્છપી કચ્છપી, મતા માની છે માની ગઈ છે ॥ ૮૫ ॥

85. The Kacchapika (carbuncle) is that which is deeply infiltrated, painful, pricking and very extensive in size and shining; it is called Kacchapika because of its resemblance to a “Kacchapa” or a tortoise.

જાલિન્યા લક્ષણ—

સ્તંભા સિરાજાલવતી જિગ્ધાક્ષાવા મહાશયા ।
રક્તાનિસ્તોદવંદુલા સુશ્મચ્છિદ્રા ચ જાલિની ॥ ૮૬ ॥

સ્તંભા જડાવાળી સ્તંભ, સિરાજાલવતી સિરાજાળી બળવાળી સિરાજાળી જાલ્યુક, જિગ્ધાક્ષાવા સિગ્ધ-આવાળી સિગ્ધ જાવવાળી, મહાશયા બહુ બહુમાં વ્યાપેલી વિશાલ સ્થાન મેં વ્યાપ્ત, સ્લક્ષ્ણ બહુ પીડા, નિસ્તોદ-વહુલ અને કુખાવાવાળી ઓર તોડ-વહુલ, સુશ્મચ્છિદ્રા ઓર સુશ્મ ચિદ્રવાળી ઓર સુશ્મ ચિદ્રવાળી, જાલિની પિડકા બાલિની કહેવાય છે પિડકા જાલિની કહેવાય છે ॥ ૮૬ ॥

૮૫. અવગાઢાર્તિનિસ્તોદા—અવગાઢાર્તિનિસ્તોદા (જ.)

86. Jalini (the cribriform condition of swelling) is that where the swelling is hard, is covered with a network of vessels, has thick discharge, is extensive, very painful and pricking containing minute openings over the surface. It is called Jalini because of its resemblance to a "Jala"—a net-work.

सर्वप्या लक्षणम् —

पिडका नातिमहती क्षिप्रपाका महारुजा ।

सर्वपी सर्वपाभाभिः पिडकामिश्रिता भवेत् ॥८७॥

नातिमहती अहु भोटी नहि ओवी न बहुत बरी, क्षिप्रपाका जल्दी पाकी जल्दी जल्दी पकनेवाली, महारुजा अहु दहाणी बहुत दर्दयुक्त, सर्वपाभाभिः अने सरसव जेनी और सरसों जैसी, पिडकाभिः इस्सी-ओसी पिडकाओंसे, मिता व्याप्त व्याप्त, पिडका पिडका पिडका, सर्वपी सर्पपी सर्वपी, भवेत् कहेवाय छे कहलाती है ॥८७॥

87. Sarshapi (boil) is that which is not very big, quickly suppurating, very painful and surrounded by secondary boils of the appearance of rape-seeds. It is called Sarshapi because it is surrounded by secondary boils of the appearance of Sarshapa—a rape-seed.

अलज्या लक्षणम्—

दहति त्वक्मुस्थाने तुष्णामोहज्वरप्रदा ।

विसर्पस्थनिशं दुःखाद्दहस्यग्निरिवालजी ॥ ८८ ॥

अलजी अलजी, उस्थाने उत्पन्न भती उत्पन्न होने पर, त्वक् त्वक् त्वक् त्वक्, दहति दहति दहति छे जलन करती है, तुष्णामोह- तृप्त-भूत तृप्त-भूत, ज्वरप्रदा तथा ज्वर पैदा करे छे तथा ज्वर करती है, अलज्या सतत निरंतर, विसर्पति इवाती अय छे- फैलनी रहती है, दुःखाद् अने दुःखी और दुःखसे, ग्निः इव अग्निनी पैठे जलनकी

मांति, दहति आगे छे जलाती है ॥८८॥

88. Alaji (a dry gangrene) is that which commences with burning of the skin and is accompanied with thirst and fever, and which steadily spreads in the body and causes burning. It is said to be Alaji because the word Alaji is derived from 'Laj' meaning to fry.

विनताया लक्षणम्—

अवगाढरुजाह्लेदा पृष्ठे वाऽप्युदरेऽपि वा ।

महती विनता नीला पिडका विनता मता ॥८९॥

अवगाढ गंभीर गम्भीर, रुजा-ह्लेदा पीडा अने कष्टयुक्त पीडा और क्लेशयुक्त, पृष्ठे वा पीठे उपर पीठपर, उदरे अपि वा अथवा पेटे उपर पक्षु यती अववा पेट पर भी होनेवाली, महती भोटी बरी, विनता अने वन्ने आडावाणी और बीबमें गढेवाली, नीला नील वर्णनी नीलवर्णकी, पिडका पिडकाने पिडका, विनता विनता विनता, मता भानेही छे मानी गई है ॥८९॥

89. Vinata (or moist gangrene) is that which is deeply painful, softened, situated either on the back or on the abdomen, extensive, depressed and blue. It is said to be Vinata because it is Vi-nata which means 'depressed' or 'deep.'

वाङ्माभ्यन्तरमेवेन विद्विधिविधा—

विद्विधिं द्विविधामाहुर्वाङ्माभ्यन्तरीं तथा ।

वाङ्मा त्वक्कायुर्मांसोत्था कण्डराभा महारुजा ॥९०॥

विद्विधम् विद्विधेन विद्विधको, वाङ्मा आङ्मा वाङ्मा, तथा तथा और, आभ्यन्तरीम् अन्तरी आभ्यन्तर, द्विविधाम् ओम् जे प्रकारनी इस तरह दो प्रकारकी, आहुः आयायो कहे छे आनायो कहते हैं, वाङ्मा अन्तरी विद्विधि बाहरकी विद्विधि, त्वक्- त्वक् त्वक्, कायु- र्मायु

८९. नीला-वृण (५.)

स्त्यु. मांस - उत्था अने मांसमां उत्पन्न थयेली और मांसमें उत्पन्न हुई. कण्डराभा ३५३२-२५६ स्नायु-लेवी कण्डरा जैसी, महाकृजा तथा अङ्गु द्रववाणी होय छे और बहु दर्दयुक्त होती है ॥ ९० ॥

90. Vidradhi (abscess) is described to be of two kinds—external abscess and internal abscess. The external one arises in the skin, muscle and flesh. It is of the appearance of (Kandara), a muscular swelling and is very painful.

विद्वध्या निदानम्, विद्वध्याः संप्राप्ति, विद्वध्याः स्थानानि—

जीतकाजविदाद्युष्णरुक्षशुष्कातिभोजनात् ।

विरुद्धाजीर्णसंक्लिष्टविषमासात्म्यभोजनात् ॥९१॥

व्यापन्नबहुमद्यत्वाद्देगमंधारणाच्छ्रमात् ।

जिह्मव्यायामशयनादतिभाराध्वमैथुनात् ॥९२॥

अन्तःशरीरे मांसासृगाविशन्ति यदा मलाः ।

तदा संजायते ग्रन्थिर्गम्भीरस्थः सुदारुणः ॥९३॥

हृदये क्लोमि यकृति प्लोहि कुक्षौ च वृक्कयोः ।

नाभ्यां वंक्षणयोर्वाऽपि बस्तौ वा तीव्रवेदनः ॥९४॥

जीतकाज- वासी अन्न पर्युषित भोजन, विदाही- विदाही विदाही, उष्ण- गरम गम. रुक्ष- लूणां रुक्ष, शुष्क- तथा सूखा भोजनथी तथा शुष्क भोजनसे, जति- भोजनात् अङ्गु भावाथी अति भोजनसे, विरुद्ध- विरुद्ध वीर्यवाणां विरुद्ध, अजीर्ण- अजीर्ण, अजीर्ण, संक्लिष्ट- दोषवाणा दोषवाला, विषम- विषम विषम, असात्म्य- तेभ्य असात्म्य और असात्म्य, भोजनात् भोजनसे, व्यापन्न- विकृत विकृत, बहु- अने अङ्गु और बहुत, मद्यत्वात् मद्य पीवाथी मद्य पीनेसे, देग-संधारणात् देग रोकवाथी वेगोंको रोकनेसे, श्रमात् श्रमथी

९१. विदाद्युष्ण-विदाद्युष्ण (प.)

९२. विरुद्धाजीर्ण-विरुद्धाजीर्ण (त)

९३. आवशन्ति-प्रविशन्ति (च. छ. घ.)

९४. वृक्कयोः वृक्कयोः (च. द.)

श्रमसे, जिह्म- आडा अवण। विषम, व्यायाम- व्यायाम व्यायाम, शयनात् तेभ्य शयनथी और शयनसे, जति- भार- अति भार वदनथी अति भार उठानेसे, जध्व- अङ्गु मार्ग आलवाथी मार्गकी बहुत मुसाफरीसे, मैथुनात् अने अति मैथुनथी और अति मैथुनसे, अन्तः- शरीरे शरीर-नी अंदर शरीरके अन्दर, यदा न्यारे जब, मला कुपित दोषो कुपित दोष, मांसासृक् मांस अने रक्तमां मांस तथा रक्तमें, आविशन्ति प्रवेश करे छे प्रविष्ट होते हैं, तदा न्यारे तब, हृदि हृदयमां हृदयमें, क्लोमि क्लोममां क्लोममें, यकृति क्लोममां यकृतमें, प्लोहि प्लोममां प्लोममें, कुक्षौ कुक्षुमां कुक्षुमें, वृक्कयोः वृक्कयोमां वृक्कयोमें, नाभ्याम् नाभिमां नाभिमें, वंक्षणयोः वंक्षणयोमां वंक्षणयोमें, बस्तौ वा अथवा भूराशयमां अथवा बस्तिमें, गम्भीरस्थः गम्भीरस्थः गम्भीरस्थानमां गम्भीर गम्भीर स्थानमें रही हुई, सुदारुणः अङ्गु अत्यन्त अति दारुण, तीव्रवेदनः अने तीव्र वेदनायुक्त और तीव्र वेदनायुक्त, ग्रन्थिः गां प्रन्थि, सजायते उत्पन्न थाय छे उत्पन्न होती है ॥ ९१-९४ ॥

91-94. By excessive use of cold, irritant, hot, dry and dehydrated articles of diet, by antagonistic diet, by eating pre-digestion meals and by vitiated or irregular or unwholesome diet, by taking in excess strong wines, by suppression of natural urges, fatigue, distorted postures in exercise and bed, by carrying heavy loads, by excessive wayfaring and excessive sex-activity, when the vitiated humors enter the muscular tissue and the blood of the internal parts of the body, they give rise to serious swelling in the deep regions of the body and this circular painful inflammatory swelling may occur in the heart, pharynx, liver, spleen, stomach, kidney, navel, groin or bladder.

विद्रव्या निरुक्तिः -

दुष्टरक्तातिमात्रत्वात् स वै शीघ्रं विदह्यते ।
ततः शीघ्रविदाहित्वाद्बिद्रधीत्यभिधीयते ॥९५॥

दुष्ट- दुष्ट, रक्त- रक्तगती रक्तकी, अतिमात्रत्वात् अधिकताथी अधिकतासे, सः ओ गाँह वह, शीघ्रम् जल्दी शीघ्र, विदह्यते वै पाडी भय छे विदाहको प्राप्त होती है, ततः ते उस, शीघ्र-विदाहित्वात् जल्दी पाडी जवाने क्षीधि शीघ्र विद्रव्य होनेके कारण, बिद्रधी ते विद्रधी वह विद्रधी, इति अभिधीयते ओ नामथी कहवाय छे ऐसे नामसे कहलाती है ॥ ९५ ॥

95. Owing to excess of vitiated blood, this swelling quickly softens and suppurates and hence owing to its quickly suppurating characteristics it is called Vidradhi.

वानजादिभेदेनान्तर्विद्रधिलक्षणानि

व्यधच्छेदभ्रमानाहशब्दस्फुरणसर्पणः ।
वातिकीं, पैत्तिकीं तृष्णादाहमोहमदज्वरैः ॥९६॥
जृम्भोत्क्लेशारुचिस्तम्भशीतकैः श्लेष्मिकीं विदुः ।
सर्वासु च महच्छूलं विद्रधीषूपजायते ॥९७॥

व्यध- वी धवा जेवी पीया व्यधन, छेद- छेदवा जेवी पीया छेदन, भ्रम- थकडर भ्रम, आनाह- आनाह आनाह, शब्द- अवाज शब्द, स्फुरण- इरडपुं स्पन्दन, सर्पणः अने इलावाथी और फलनेसे, वातिकीम् वातज विद्रधि वातज विद्रधि, तृष्णा- तरस प्यास, दाह- दाह दाह, मोह- भूत्था मूच्छा, मद- मद मद, ज्वरैः अने तापथी और ज्वरसे, पैत्तिकीम् पित्तज विद्रधि पैत्तिकविद्रधि, जृम्भा- अने जगसां और जम्भाई, उत्क्लेश- उछाणा उत्क्लेश, अरुचि-

९५. विद्रधीत्यभिधीयते-विद्रधिः परिकीर्त्यते (ग. घ.)

९७ सर्वासु च-सर्वस्वासु (घ.)

, सर्वसु च महच्छूलं विद्रधीषूपजायते-सर्वस्मिन्सु महच्छूलं विद्रधायुपजायते (ग. घ.)

अरुचि अरुचि, स्तम्भ- जडता जडता, शीतकैः तथा शीतताथी तथा शीततासे, श्लेष्मिकीम् कृष्ण- विद्रधिने कफज विद्रधिको, विदुः वैद्यो भये छे वैद्यो जानते हैं, सर्वासु च अने अधी भतनी और सब प्रकारकी, बिद्रधीषु विद्रधिओमां विद्रधियोंमें, महत् तीव्र तीव्र, शूलम् थग शूल, उपजायते उत्पन्न थाय छे होता है ॥९६-९७॥

96-97. It should be known to be an abscess of vata type if there is piercing or cutting pain, giddiness, constipation, sound, throbbing or spreading tendency; to be of pitta type if there is thirst, burning pain, stupefaction, toximia and fever; and to be of kapha type if there is yawning, retching, anorexia, rigidity and chill; and in the abscesses of all types there is intense pain.

विदाहं ग्रामाया विद्रव्या लक्षणम्

शस्त्रास्त्रैर्मिद्यत इव चोल्मुकैरिव दह्यते ।

विद्रधी व्यम्लतां याता वृश्चिकैरिव दह्यते ॥९८॥

व्यम्लताम् पाक पर पाकतां, याता आवेदी प्राप्त, विद्रधी विद्रधि विद्रधि, शस्त्रास्त्रैः शस्त्र तथा अस्त्रोथी शस्त्र तथा अस्त्रोंसे, मिद्यते इव भये लेदवाभां आवती होय मानो भेदी जाती हो, उल्मुकैः उच्छिन्नाथी जलते हुए काष्ठोंसे, दह्यते इव भये पाणवाभां आवती होय मानो जला दी जाती हो, वृश्चिकैः अने बीछीओथो और बिच्छुओंसे, दह्यते इव भये डरगती होय ओवा अनुभव थाय छे मानो कटी जाती हो ऐसा अनुभव होता है ॥९८॥

98. When the abscess is ripening, there occurs pain as if cut by a weapon, or as if burnt by a live coal or as if stung by a scorpion.

९८. शस्त्रास्त्रैर्मिद्यत इव चोल्मुकैरिव दह्यते-त्रैः शस्त्रैर्वथ मध्ये-तोल्मुकैरिव दह्यते (ख. घ. ज. घ. घ.)

२. मिद्यत इव-मध्यत इव (ग. ड.)

११ व्यम्लता-विच्छुता (घ.)

विद्रवीणां चावलक्षणम्—

तनु कक्षारुणं द्यावं केनिलं वातविद्रवी ।
तिलमाषकुलत्थोदसन्निभं पित्तविद्रवी ॥ ९९ ॥
शैथिल्यं क्ववति श्वेतं पिच्छिलं बहुलं बहु ।
लक्षणं सर्वमेवेतद्भजते साक्षिपातिकी ॥ १०० ॥

वात-विद्रवी वातज विद्रविसे, तनु पातला पतला, कक्ष-भरणम् ३भा-६भा २'अना कक्ष-भरण, ह्यावम् ध'टीडी वक्षु'ना द्याव, केनिलम् अने झीझुवाणा आवने और झागदार साव, पित्त-विद्रवी पित्तज विद्रविसे, तिल- तल तिल, माष- अउड उदद, कुलत्थ-उद-सन्निभम् अने कलथीना क्वाथ नेवा आवने और कुलथीके काय सदृश साव, शैथिल्यं अने कृण विद्रवि और कफजन्य विद्रविसे, श्वेतम् सदैव श्वेत, पिच्छिलम् त'पुडर पिच्छिल, बहुलम् भाटा गाढ, बहु अने पुष्कल आवने तथा बहुत साव, क्ववति अवे छे बहुता है, साक्षिपातिकी त्रिदोषजन्य विद्रवि सन्निपात-जन्य विद्रविमें, एतत् आ इन, सर्वम् एव सदैव सब, कक्षणम् ६क्षु लक्षणों, भजते धारण करे छे होते है ॥ ९९-१०० ॥

99-100. The discharge in an abscess of vata type is thin, un-unctuous, dusky red and frothy. In an abscess of pitta type it is of the appearance of the decocted water of til, black-gram and horse-gram, and in that of kapha type it is whitish, slimy, thick and profuse, and in that of tri-discordance type all the above characteristics appear combined.

अन्तर्विद्रवीणां स्थानविशेषकृतं लक्षणम्—

अथासां विद्रवीणां साध्यासाध्यत्वविशेषज्ञानार्थं
स्थानकृतं लिङ्गविशेषमुपदेक्ष्यामः—

९९. स्वावन्-सावन् (व.)

१००. बहुलम्-बहुलम् (क्ष.)

१०१. अवासा-अवेषान् (ग. व.)

॥ स्थानकृतं लिङ्गविशेषमुपदेक्ष्यामः—स्थानकृतो लिङ्गविशेष
उपदेक्ष्यते (ग. व.)

अथ ६वे अथ, आसाम् आ इन, विद्रवीणाम् विद्रविष्येणा विद्रवियोंकी, साध्य- साध्यत्व साध्यता, असाध्यत्व- अने असाध्यत्वना और असाध्यताके, विशेष-ज्ञानार्थम् लेहने अथुवा भाटे विशेष ज्ञानके लिए, स्थानकृतम् स्थानधी भटा स्थानकृत, लिङ्गविशेषम् ६क्षुलेहने लक्षणमेदको, उपदेक्ष्यामः उपदेश करुं कहेंगे ।

101-(1). For the differential diagnosis of curability or incurability of these abscesses we shall describe characteristic symptoms according to the site of the abscess.

तत्र प्रधानमर्मजायां विद्रव्यां हृदहृततमक-प्रमोहकासश्वासाः, क्लोमजायां पिपासामुखशोष गलग्रहाः, यकृज्जायां श्वासः, ग्रीहजायामुच्छ्वासोपरोधः, कुक्षिजायां कुक्षिपार्श्वान्तरांसशलं, वृक्कायां पृष्ठकटिग्रहः, नाभिजायां हिका, वंक्ष-जजायां सक्थिसादः, बस्तिजायां कृच्छ्रपूतिमूत्र-वर्चस्त्वं चेति ॥ १०१ ॥

तत्र तेभिं इनमे, प्रधानमर्मजायाम् हृदहृतं उत्पन्न भवेष्टी हृदयमें उत्पन्न हुई, विद्रव्यां विद्रविभिं विद्रविमें, हृदहृत- हृदयन्तुं धड्डपुं हृदयका धडकन, तमक- तमक श्वास तमक, प्रमोह- भू'छा मूर्छा, कास- भांसी खांसी, श्वासाः अने श्वास और श्वास होता है, क्लोमजायाम्

१०१. मर्मजायाम्-मर्मजे (ग.)

॥ विद्रव्याम्-विद्रवी (ग)

॥ प्रमोहकासश्वासाः-प्रमोहकासाः (च. छ. द.)

॥ क्लोमजायाम्-क्लोमजे (ग.)

॥ ग्रीहजायाम्-ग्रीहजे (ग.)

॥ कुक्षिजायाम्-कुक्षिजे (ग.)

॥ वृक्कायाम्-वृक्कजे (ग)

॥ पृष्ठकटिग्रहः-पार्श्वपृष्ठकटिग्रहः (क. व. छ. न.)

॥ नाभिजायाम्-नाभिजे (ग)

॥ वंक्षजजायाम्-वंक्षजजे (ग)

॥ बस्तिजायाम्-बस्तिजे (ग.)

॥ कृच्छ्रपूतिवर्चस्त्वम्-कृच्छ्रपूतिवर्चस्त्वम् (च. छ. न.)

क्षेत्राभां उत्पन्न भवेत्ती विद्रधिभां क्षोभे उत्पन्न हुई विद्रधिमै, विपासा- तस्य प्यास, मुखशोष- भुभशोष मुखशोष, गलग्रहाः अने गलग्रह और गलग्रह होता है, वृक्कायाम् यकृतभां उत्पन्न भवेत्ती विद्रधिभां यकृतमे उत्पन्न हुई विद्रधिमै, श्वासः श्वास थाय छे श्वास होता है, स्त्रीहजायाम् प्लीहाभां उत्पन्न भवेत्ती विद्रधिभां प्लीहामै उत्पन्न हुई विद्रधिमै, उच्छ्वासोपरोधः उच्छ्वासने रोध थाय छे उच्छ्वासका रोध होता है, कुक्षिजायाम् पेटभां उत्पन्न भवेत्ती विद्रधिभां कुक्षिमै उत्पन्न हुई विद्रधिमै, कुक्षि-पेट कुक्षि, पार्श्वान्तर- पक्षभां वन्धे पार्श्वोके बीचमै, अम- शूलम् तथा भक्षामां शूल और अंसमै शूल होता है, वृक्कायाम् गुरदाभां उत्पन्न भवेत्ती विद्रधिभां वृक्कमै उत्पन्न हुई विद्रधिमै, पृष्ठ-कटि-ग्रहः पीठ अने कटि अक्षाय छे पृष्ठ और कटिका ग्रह होता है, नाभिजायाम् तेभ्य नाभिभां उत्पन्न भवेत्ती विद्रधिभां एवं नाभिमै उत्पन्न हुई विद्रधिमै, हिका हेषडी हिका, वंक्षणजायाम् वंक्षणभां उत्पन्न भवेत्ती विद्रधिभां वंक्षणमै उत्पन्न हुई विद्रधिमै, मन्थिसावः सन्धियग्रहेषणी शिथिलता सन्धियमाद, वस्ति- जायाम् अने भूत्राशयभां उत्पन्न भवेत्ती विद्रधिभां और वस्तिमै उत्पन्न हुई विद्रधिमै, कृष्ण- मुत्रकेलीथी कष्टसे, पति- दुर्गन्धयुक्त दुर्गन्धयुक्त, मूत्र- पेशाभ मूत्र वर्धस्त्वम् तथा अडे आवे छे तथा मल आता है ॥१०१॥

101-(2). In an abscess occurring in the principal vital organ, the heart, there will be cardiac flutter, dyspnea, stupefaction, cough and breathlessness. In the abscess occurring in the pharynx there will be thirst, dryness of mouth and throat-spasm. In an abscess of the liver, there will be dyspnea. In the abscess of the spleen there will be impediment to breathing. In the abscess of the stomach there will be pain referred to the region between the stomach and the side extending upto the shoulder. In the abscess occurring in the kidneys there will be rigidity of the back and waist. In the abscess

occurring in the umbilical region there will be hiccup. In the abscess occurring in the groins there will be weakness of the thigh. In the abscess occurring in the bladder there will be painful micturition and defecation, and putrid urine and feces.

एकप्रमिन्नासूर्ध्वजासु मुखात् स्रावः स्रवति, अधोजासु गुदात्, उभयतस्तु नाभिजासु ॥१०२॥

ऊर्ध्वजासु नाभिनी उपरना भागभां भवेत्ती विद्र- धिओ नाभिसे ऊपरकी विद्रधियां, एकप्रमिन्नासु पाडीने क्षटतां एक कर फटनेपर, मुखात् भुभभांथी मुखासे, स्रावः स्राव स्राव, स्रवति अरे छे बहता है, अधोजासु नाभिनी नीचेना भागभां भवेत्ती विद्रधिओ पाडीने क्षटतां नाभिसे नीचेकी विद्रधियां एक कर फटने पर, गुदात् गुदाभांथी गुदासे, नाभिजासु अने नाभिभां भवेत्ती विद्रधिओ पाडीने क्षटतां और नाभिमै उत्पन्न हुई विद्रधियां एक कर फटनेपर, उभयतः तु भ-ने मार्गेशी स्राव अरे छे दोनों मार्गसे स्राव बहता है ॥ १०२ ॥

102. When the abscesses situated in the upper part of the body are ripe and burst open, they discharge through the mouth. The abscesses occurring in the lower part do so through the anus, and those situated in the middle part may discharge through either of the channels.

अन्तर्विद्रधीनां साध्यत्वासाध्यत्वनिर्देशः क्रियाक्रमश्च—

आसां वृक्षाभिबस्तिजाः परिपकाः साक्षिपातिकी च मरणाय; शेषाः पुनः कुशलमाशुप्रतिकारिणं चिकित्सकमासाधोपशाम्यन्ति ।

१०२. एकप्रमिन्नासु-एकप्रमिन्नासु (४)

„ प्रमिन्नासु-प्रमिन्नेषु (ग.)

„ ऊर्ध्वजासु-ऊर्ध्वजेषु (ग.)

„ अधोजासु-अधोजेषु (ग.)

„ नाभिजासु-नाभिजेषु (ग.)

१०३. आसां-तेषां (ग.)

„ „ -तासां (ब.)

„ शेषाः पुनः-मवशिष्टाः पुनः (ग. ब. ड.)

जांसां आ अधी विद्रधिभ्यां इन् विद्रधियौ न हृद्- हृद्य हृदय, नाभि- नाभि नाभि, वस्तिजाः अने अस्तिभ्यां भवेत्ती ये त्र्यु विद्रधिभ्यां और वस्तिजन्य ये तीन विद्रधियां, परिपक्वाः ये पाडेकी होय तो तेभ्यो यदि पक जाय तो वे, साक्षिपातिकी च तथा त्रिदोषजन्य विद्रधि और साक्षिपातिक विद्रधि, मरणाय भरषु भाटे थाय छे मृत्युके लिए होती है, शेषाः आधीनी विद्रधिभ्यां शेष विद्रधियां, पुनः कुशलम् कुशल कुशल, आशु-प्रतिकारिणम् तथा शीघ्र उपचार कर्त्तव्य तथा शीघ्र उपचार करनेवाले, चिकित्सकम् वैद्यने चिकित्सकको, आमाश्रय प्राप्त करीने प्राप्न करके, उपशान्तिं शान्त थाय छे शान्त होती हैं ।

103-(1). Out of these, the abscesses of the heart, umbilicus and the bladder and those born of tridiscordance, if they suppurate, prove fatal. The remaining ones, if treated immediately by an expert doctor, will be cured.

तस्मादचिरोत्थितां विद्रधीं शस्त्रसर्पविद्युदग्नि-
तुल्यां ज्ञेहविरेचनैराश्वेषोपक्रमेत् सर्वशो गुल्म-
वञ्चेति ॥ १०३ ॥

तस्मात् तेथी इय लिए, अचिरोत्थिताम् तत्तत्तनी भवेत्ती देखे न उत्पन्न हुई, शस्त्र- शस्त्र शस्त्र, सर्प- सर्प सांप, विद्युत्- वीजणी विद्युत्, अग्नि- अग्नि अग्नि और अग्निके, तुल्याम् तुल्य समान, विद्रधीम् विद्रधीनी विद्रधिकी, स्नेहविरेचनैः स्नेह तथा विरेचनोत्थी ज्ञेह एवं विरेचनो द्वारा, गुल्मवन तेभ्यो गुल्मना रोग येठे एवं गुल्मकी भांति, सर्वशः सर्व प्रकारसे, आशु एव शीघ्रही, उपक्रमेत् च इति उपचार करवे। चिकित्सा करे ॥ १०३ ॥

103-(2). Therefore immediately on appearance, an abscess which is just like a weapon, serpent, lightning or fire in action, should be prepared instantaneously with oleation

१०३. अचिरोत्थितां-अचिरोत्थितं (ग.)

„ स्नेहविरेचनैः-स्नेहविरेचनैः (क. व. च.)

and sudation procedures and should be treated like Gulma in all respects.

प्रमेहं विनाऽपि पिडकानां संभवः —

भवन्ति चात्र—

विना प्रमेहमप्येता जायन्ते दुष्टमेदसः ।

तावच्चैता न लक्ष्यन्ते यावद्वास्तुपरिग्रहः ॥ १०४ ॥

अत्र च आ विषयभां इस विषयमें, भवन्ति स्थिति छे के लोक हैं कि, दुष्टमेदसः दुष्ट मेदवाणाने दुष्ट मेदवालेमें, प्रमेहम् प्रमेह प्रमेहके, विना सिवाय विना, अपि पक्षु मी, एताः ये पिडकाभ्यो ये पिडकायें, जायन्ते थाय छे होती है, यावत् परंतु नथा सुधी जब तक, वास्तुपरिग्रहः ऐभ्यो पोताना स्थानने पडती नथी ये अपने स्थानको पकड़ नहीं लेती, तावत् तत्सुधी तब तक, एताः ऐभ्यो ये, न लक्ष्यन्ते अक्षुधामां आवती नथी मालूम नहीं होती ॥ १०४ ॥

Here are verses again—

104. Even without diabetes such abscesses may occur in a person owing to vitiation of his adipose tissue. These are not observable till they become extensive in size.

शराविका कच्छपिका जालिनी चेति दुःसहाः ।

जायन्ते ता ह्यतिबलाः प्रभूतश्लेष्ममेदसः ॥ १०५ ॥

प्रभूत पुच्छा बहुत, श्लेष्म कफ, मेदसः अने मेदवाणाने और मेदवालोंको, दुःसहाः सह्येवी भुक्ते अतिशय पीडा देनेवाली, अतिबलाः तथा अति अणवान तथा अति बलवान, ताः ते वे, शराविका शराविका शराविका, कच्छपिका कच्छपिका कच्छपिका, जालिनी च अने जालिनी और जालिनी, इति ये नामनी पिडकाभ्यो ये नामकी पिडकायें, जायन्ते हि उत्पन्न थाय छे होती हैं ॥ १०५ ॥

105. The crateriform, tortoise-form and cribriform inflammatory swellings,

१०५. मेदसः-मेदसाद् (व. छ.)

develop very intensively in persons with excessive kapha and fat, and become unbearable.

पिडकानां साध्यत्वासाध्यत्वनिर्देशः—

सर्वपी चालजी चैव विनता विद्रुषी च याः ।

साध्याः पित्तोत्थणास्तास्तु संभवन्त्यल्पमेदसः ॥१०६॥

सर्वपी सर्वपी, अलजी च एव अलजी, अलजी, विनता विनता, विनता, विद्रुषी च अने विद्रुषी और विद्रुषी, याः जेथे जो, पित्तोत्थणाः पित्त-प्रधान पित्तप्रधान, साध्याः अने साध्य छे और साध्य हैं, ताः तु तेथे वे, अल्पमेदसः अल्प मेदवाशने अल्पमेदवालोंको, संभवन्ति थाय छे होती हैं ॥१०६॥

106. Boils, dry gangrene, moist gangrene and abscess occur in persons with meagre fat and are curable. They are caused by excess of pitta.

मर्मस्वसे गुदे पाण्योः स्तने सन्धिषु पादयोः ।
जायन्ते यस्य पिडिकाः स प्रमेही न जीवति ॥१०७॥

वस्य जेना जिसको, मर्मसु मर्म स्थानोंमें मर्म-स्थानोंमें, अंसे अभा उपर अंसदेशमें, गुदे गुदामें गुदामें, पाण्योः हाथों पर हाथों पर, स्तने स्तन उपर स्तन पर, सन्धिषु सांधाओं उपर संधियोंमें, पादयोः पैरों पर पैरों पर, पिडिकाः पिडिकाओं पिडिकायें, जायन्ते थाय छे होती हैं, सः ते वह, प्रमेही प्रमेही, न जीवति जियेता नहीं जीवित नहीं रहता ॥१०७॥

107. A diabetic getting inflammatory swelling in vital parts, shoulder, rectum, hands, breast, joints and feet, does not survive.

१०६. साध्याः—साध्याः (ध.)

,, तास्तु—ता हि (क. घ)

,, मेदसः—मेदसाद् (ग. घ. छ. ज.)

१०७. मर्मस्वसे गुदे पाण्योः स्तने—मर्मस्वसे गुदे पाण्योः स्तने (ध. द. प.)

उकाभ्योऽन्याः पिडकाः—

तथाऽन्याः पिडकाः सन्ति रक्तपीतासितारुणाः ।

पाण्डुराः पाण्डुवर्णाश्च भस्माभा मेचकप्रभाः ॥१०८॥

मृदाश्च कठिनाश्चान्याः स्थूलाः सूक्ष्मास्तथाऽपराः ।

मन्दवेगा महावेगाः स्वल्पशूला महारुजः ॥१०९॥

तथा तथा तथा, अन्याः पीछ दूसरी, रक्त-लाल, पीत-पीली, पीली, असित-काली, काली, अरुणाः अरुण, पाण्डुराः धूसर, धूसर, पाण्डुवर्णाः पीछ वर्णी पाण्डु, भस्माभाः राखेडी रंगनी भस्मके रंगकी, मेचकप्रभाः च अने थोड़ी थोड़ी काली रंगनी स्निग्ध-कृष्ण वर्णकी, पिडकाः पिडिकाओं पिडिकायें, सन्ति होय छे होती हैं, अन्याः पीछ डेटलीक अन्य कई पिडिकायें, मृदाः च मृदु मृदु, कठिनाः कठिनाः कठिन, स्थूलाः स्थूल स्थूल, सूक्ष्माः अने सूक्ष्म होय छे और सूक्ष्म होती हैं, मन्दवेगाः डेटलीक मन्दवेगवाणी कई मन्दवेगवाली, महावेगाः डेटलीक तीव्र वेगवाणी कई महावेगवाली, स्वल्पशूलाः डेटलीक थोड़ा दूर वाणी और कई थोड़ी पीड़ायुक्त, महारुजः अने डेटलीक तीव्र दूरवाणी होय छे और कई अत्यन्त पीड़ायुक्त होती हैं ॥१०८-१०९॥

108-109. There are also some other varieties of inflammatory swellings. They may be of red, yellow, dark, dusky-red, grey, yellowish, white, ash-colour and blackish in appearance. Some are soft and some are indurated. Some are very big and some are minute. Some are quickly developing and some are slowly developing. Some are attended with severe pain and some are attended with mild pain.

ता बुद्ध्वा मारुतादीनां यथास्वैर्हेतुलक्षणैः ।

व्याधुपचरेणाशु प्रागुपद्रवदर्शनात् ॥११०॥

१०८. रक्तपीता-रक्तपीत (न.)

१०९. शूला-मूला (ग.)

११०. उपचरेत्-उपाचरेत् (च. छ.)

गतिः कालकृता चैषा चयाद्या पुनरुच्यते ।

अभागमादिषु वर्षा आदि वर्षाभादि, षट्सु ७ छः, कालेषु ऋतुओंमें ऋतुओंमें षष्ठाक्रमम् क्रमानुसार क्रमानुसार, पितादीनाम् पितादिनां पितादि, एकैकशः एकैकशः षुद्धा शुद्धा द्वैकनां प्रत्येक दोषका, चय-प्रकोप-प्रशमाः संचय, कोप और शमन, प्रकोप और शमन, अवस्थित थाय छे होते हैं, एषा आ इय, चयाद्या अथ जेभां आदि छे ओवी चय जिसमें आदि है ऐसी, गतिः आ गति यह गति, पुनः वधी मी, कालकृता कालकृत कालकृत, उच्यते उच्यते छे कहाती है ॥११४३॥

114. Accumulation, provocation and sedation of pitta and other humors occur individually and respectively in the six seasons beginning with the rainy season. These courses of accumulation etc., are described to be seasonal.

दोषाणा प्राकृती वैकृती च गति -

गतिश्च द्विविधा दृष्टा प्राकृती वैकृती च या ॥११५॥

पित्तादेवोष्मणः पक्किर्नराणामुपजायते ।

तच्च पित्तं प्रकुपितं विकारान् कुरुते बहून् ॥११६॥

प्राकृतस्तु बलं श्लेष्मा विकृतो मल उच्यते ।

स चैवौजः स्मृतः काये स च पाप्मोपदिश्यते ११७

सर्वा हि चेष्टा वातेन स प्राणः प्राणिनां स्मृतः ।

तेनैव रोगा जायन्ते तेन चैवोपरुच्यते ॥११८॥

प्राकृती ओक प्राकृती एक प्राकृती, या च वैकृती अने ओवी वैकृती और दूसरी वैकृती, गतिः च ओम गति इस तरह गति, द्विविधा छे प्रकारनी दो प्रकारकी, दृष्टा नक्षत्रां छे देखी गई है, नराणाम् मनुष्यना मनुष्योंका, पक्तिः आहारानुं पाचन पाचन, उष्मणः अग्निरूप अभिरूप, पित्तात् एव पित्तधीन पित्तसे ही, उपजायते थाय छे होता है. तत् पित्तम् च अने ते पित्त और

११४३. चयाद्या-वर्षाणा (च.प.)

११६. तच्च पित्त-पित्त चैव (ग.)

,, ,, -- यतः पित्तम् (च.)

,, कुपते-जनयेद् (च.)

यह पित्त, प्रकुपितम् कुपित थर्ध कुपित हो कर, बहून् अहु बहुत, विकारान् विकारोने विकारोको, कुरुते करे छे करता है, प्राकृतः सभभावै रहेछे प्रकृतिस्थित, श्लेष्मा उक्ष कफ, तु तो तो, बलम् अथ बल, विकृतः च अने विकृत थयेछे उक्ष और विकृत कफ, मलः भण मल, उच्यते उच्यते छे कहा जाता है, सः च एव अने ते सभ उक्ष और वह सभ कफ ही, काये शरीरमां शरीरमें. औजः ओज औज, स्मृतः मा-थे छे कहा गया है, सः च अने ते विकृत उक्ष और वह विकृत कफ, पाप्मा रोगरूप रोगरूप, उपदिश्यते उच्यते छे कहा जाता है, सर्वा हि अधीन सब ही, चेष्टाः चेष्टाओ चेष्टायें, वातेन सभ वायुधीन थाय छे सभ वायुसे ही होती है, सः ते सभ वायुने और वह सभ वायु, प्राणिनाम् प्राणी-ओने प्राणियोंका, प्राणः प्राण प्राण, स्मृतः मा-थे छे माना गया है, तेन एव तेनाधीन इससेही, रोगाः रोगा रोग, जायन्ते थाय छे उत्पन्न होते हैं, तेन एव च अने तेनाधीन और इसीसे ही, उपरुच्यते भरपूर थाय छे मृत्यु मी होती है ॥११५-११८॥

115-118. The courses are seen to be of two kinds—physiological and pathological. It is by the heat of pitta that digestion takes place in men, and when that very pitta is in a provoked condition, it causes various diseases. The normal kapha constitutes the body-strength while the morbidised kapha becomes a vitiated element. It is said to be the vital essence of the body when normal, while it is described to be the source of ailment when morbid. All the life-activities of the body are performed by the normal vata which is said to be the very life of living beings. Diseases are caused by that very vata when morbidised and even cessation of life is caused by such vata.

नित्यं सञ्चिहितामित्रं समीक्ष्यात्मानमात्मवान् ।
नित्यं युक्तः परिचरेदिच्छन्नायुरनित्यवरम् ॥११९॥

अनित्यवरम् स्थिर अविनाशी, आयुः आयुष्य जीवनकी, इच्छन् उत्पन्ना चाहना रखनेवाला, आत्मानम् पोताने जितेन्द्रिय पुरुषे जितेन्द्रिय पुरुष, आत्मानम् पोताने अपनेको, नित्यम् नित्य नित्य, सञ्चिहितामित्रम् विकृत वातादिश्च शत्रुनी सभीप रहैल शत्रुओंके समीप रहा हुआ, समीक्ष्य जेष्ठने जानकर, नित्यम् हर्षेश्च नित्य, युक्तः ध्यानयुक्त यष्टने सावधान हो कर, परिचरेत् पोतानी परित्यर्था करवी जेष्ठने अपनी परिचर्या करे ॥११९॥

119. The self-controlled man desiring to live the full span of life should live with great caution knowing himself to be constantly surrounded by foes (to his health).

अध्यायार्थसंग्रह —

तत्र श्लोकौ—

शिरोरोगाः सङ्घट्टे रोगा मानविकल्पजाः ।
क्षयाः सपिडकाश्चोक्ता दोषाणां गतिरेव च ॥१२०॥
कियन्तः शिरसीयेऽस्मिन्नध्याये तत्त्वदर्शिना ।
ज्ञानार्थं मिषजां चैव प्रजानां च हितैषिणा ॥१२१॥

तत्र ते विषयमां उस विषयमें, श्लोकौ उपसंहारना जे श्लोक छे के उपसंहारके श्लोक हैं कि, प्रजानाम् च अन्तुं प्रजाके, हितैषिणा हित आहनार हितको चाहनेवाले, तत्त्वदर्शिना तत्त्वदर्शी मुनिजे तत्त्वदर्शी मुनिने, अस्मिन् आ इस, कियन्तः शिरसीये 'कियन्तः शिरसीय' नामना 'कियन्तः शिरसीय' नामके, अध्याये अध्यायमां अध्यायमें, मिषजाम् वैद्योना वैद्योंके, ज्ञानार्थम् च एव ज्ञान माटे ज्ञानके लिए, सङ्घट्टे रोगा सङ्घट्टे रोग सहित, शिरोरोगाः शिरना रोग शिरोरोग, मानविकल्पजाः दोषोना प्रमाद्यना जेष्ठनी उत्पन्न थयेला दोषोंके प्रमाणके विकल्पसे उत्पन्न हुए, रोगाः रोग, सपिडकाः पिडकाओ सङ्घट्टे पिडकाओंके साथ, क्षयाः रसादिना क्षय

रसादिके क्षय, दोषाणाम् च एव अने दोषोनी दोषोंकी, गतिः गति गति, उक्ताः उक्ते छे कही हैं ॥१२०-१२१॥

Here are the two recapitulatory verses—

120-121. The diseases of the head, the diseases of the heart, diseases caused by minute pathological conditions of humors, wasting, inflammatory swellings and courses of the humors—all these are described in this chapter entitled "How many are the diseases of the head", by the well-wisher of mankind, the great sage, for the enlightenment of the physicians.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने कियन्तः शिरसीयो नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

इति आ प्रभाषे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्निवेशे रचैला अग्निवेशे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे अने चरकथी प्रतिम रकार पायेला आ शास्त्रमां और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, श्लोकस्थाने सूत्रस्थान विषे सूत्रस्थानमें, कियन्तः शिरसीयः 'कियन्तः शिरसीय' 'कियन्तः शिरसीय' नाम नामने नामका, सप्तदशः सत्तरमे सत्तरहवाँ, अध्यायः अध्याय संपूर्ण थयेला अध्याय समाप्त हुआ ॥ १७ ॥

17. Thus in the section on General Principles in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the seventeenth chapter entitled, "How many are the Diseases of the Head," is completed.

११९. समीक्ष-परीक्ष (च. द.)

१२१. प्रजाना च-रोगिणा च (च.)

समुपजायन्ते उत्पन्नं थायं ये उत्पन्नं हो जाते हैं,
॥ ४ ॥

4. Of these the causes of exogenous edema are physical, such as injuries due to excision, incision, comminution, fracture, contusion, pounding, blow, concussion, binding, ligaturing, piercing, compression and similar injuries; chemical or toxic causes such as juice of flower and fruit of marking nut, bristles of cowage, bristles of prickly insect, poisonous plants, leaves and creepers; poisons such as sweat, urine or discharge and crawling of poisonous animals, bite and injury from fangs, teeth, horns and claws of venomous animals; climatic causes such as marine and other poisonous winds; thermal such as touch of frost or fire.

आगन्तुशोथस्य प्रतिकारः—

ते पुनर्यथास्वं हेतुव्यञ्जनैरादावुपलभ्यन्ते निजव्यञ्जनैकदेशविपरीतैः; बन्धमन्त्रागदप्रलेपप्रतापनिर्वापणादिभिश्चोपक्रमैरुपक्रम्यमाणाः प्रशान्तिमापद्यन्ते ॥ ५ ॥

निज-निज शोथनां निज शोथके, व्यञ्जन-लक्षणोत्थी लक्षणोंसे, एकदेश-एक भागभां एक देशमें, विपरीतैः विपरीत विपरीत, यथास्वम् यथास्वम् यथास्वम्, हेतु-कारणोंसे, व्यञ्जनैः उत्पन्नं थानां उत्पन्न उत्पन्न होनेवाले लक्षणोंद्वारा, ते तेथे वे, पुनः तो फिर, आदौ प्रथम प्रथम, उपलभ्यन्ते योग्यभावाभां आवे ये पहिचाने जाते हैं, बन्ध-बन्ध बन्धन, मन्त्र-मन्त्रप्रयोग मन्त्र, अगद-औषध अगद, प्रलेप-लेप

५. हेतुव्यञ्जने-हेतुवैः व्यञ्जने (क. च. छ.)

॥ बन्ध-बन्धन (द.)

॥ मन्त्रागद-मात्रागद (ब.)

॥ प्रताप-प्रवात (क. ड. त.)

प्रलेप, प्रताप-स्वेद स्वेद, निर्वापण आदिभिः च ६१६शभ-नादि निर्वापण आदि, उपक्रमैः उपचारैः ६१६ उपचारोंसे, प्रशान्तिम् शान्ति शान्त, आपद्यन्ते पाये ये हो जाते हैं ॥ ५ ॥

5. In the beginning they are known by the characteristic signs of injury differing from edema caused by endogenous factors as being localised in one region. They subside when treated with such remedies as bandaging, incantations, medicines, applications, heat, refrigeration and such other treatments.

निजस्य शोथस्य सामान्यनिदानम्—

निजाः पुनः स्नेहस्वेदवमनविरेचनास्थापनानुवासनशिरोविरेचनानामयथावत्प्रयोगान्मिथ्यासं-सर्जनाद्वा छर्चलसकविसूचिकाश्वासकासातिसार-शोषपाण्डुरोगोदरज्वरप्रदरभगन्दराशोविकाराति-कर्शनैर्वा कुष्ठकण्डूपिडकादिभिर्वा छर्दिक्षवयूद्धार-शुक्रवातमूत्रपुरीषवेगधारणैर्वा कर्मरोगोपवासाध्व-कर्शितस्य वा सहसाऽतिगुर्वम्ललवणपिष्टाक्षफल-शाकरागदधिहरितकमधमन्दकविरुदनवशूकश-मीधान्यानूपौदकपिशिनोपयोगान्मृत्पङ्कलोष्टभक्ष-णाल्लवणातिभक्षणाद्गर्भसंपीडनादामगर्भप्रपतनात् प्रजातानां च मिथ्योपचारादुदीर्णदोषत्वाच्च शोफाः प्रादुर्भवन्ति; इत्युक्तः सामान्यो हेतुः ॥ ६ ॥

निजा निज शोथ निज शोथ, पुनः तो फिर, स्नेह-स्नेहन स्नेहन, स्वेदन-स्वेदन स्वेदन, वमन-वमन वमन, विरेचन-विरेचन विरेचन, आस्थापन-आस्थापन आस्थापन, अनुवासन-अनुवासन अनुवासन,

६. छर्चलसक-छर्दिरक्तसक (त.)

॥ विकारातिकर्शनैर्वा-विकारातिरूपणैर्वा (ब.)

॥ वेगधारणै-वेगविधारणै (क. ब. च.)

॥ कर्मरोगा-कर्मरोगो (प्र.)

॥ अध्वकर्शितस्य-अतिकर्शितस्य (न.)

॥ भक्षणात्-भक्षणाद्वा (ब.)

॥ शोफाः-शोभाः (च.)

क्षिरोविरेचनानाम् अने शिरोविरेचनना और क्षिरोविरेचनके, अवयवावत् असम्भ्रमिध्या, प्रयोगात् प्रयोगेथी प्रयोगसे, मिथ्यासंसर्जनात् वा के मिथ्या संसर्जनथी या संसर्जनक्रमके ठीक विधिसे न करनेके कारण, कृत्वि- अथवा उलटी अथवा वमन, अलसक- अलसक अलसक, विषयिका-विषयिका विषयिका, श्वास- श्वास श्वास, कास- कास कास, अतिसार- अतिसार अतिसार, शोष- शोष शोष, पाण्डुरोग पाण्डुरोग पाण्डुरोग, उदर- उदर उदर उदर- उदर उदर उदर उदर, ज्वर- ज्वर ज्वर, प्रदर- प्रदर प्रदर, भगन्दर- भगन्दर भगन्दर, अर्शोविकार- अर्शोविकार अर्शोविकार, अतिकर्षणः वा के अति कृशता यतां या अति कृश हो जानेसे, कुष्ठ- अथवा कुष्ठ अथवा कुष्ठ, कण्डू- कण्डू कण्डू, पिडका-आदिभि- वा के पिडका वजरेथी या पिडका आदिसे, कृत्वि- अथवा उलटी अथवा वमन, क्षवधु- छी के छीक, उद्गार- उद्गार उद्गार, शुक्र- वीर्य शुक्र, वात- वायु वायु, मूत्र- मूत्र मूत्र, पुरीष- वेगधारणैः वा के भणना वेगेने रोकवाथी या मलके वेगोको रोकनेसे, कर्म- अथवा पंचकर्म अथवा पंचकर्म, रोग- रोग रोग, उपवास- उपवास उपवास, अथवा के भर्ग्यजननी या मुसाफरीके कारण, कर्षितस्य वा कृश यवाथी कृश हो जानेसे, महसा ओकदम सहसा, अतिगुरु- अतिगुरु अतिगुरु, अम्ल- आटां अम्ल, लवण- आटां लवण, पिष्टाक्ष- पिष्टाक्ष पिष्टाक्ष, फल- फल फल, शाक- शाक शाक, राग- अथाक्षां यत्क्षी वजरे अचार- चटनी आदि, दधि- दही दधि हरितक- हरितकवर्ग हरितकवर्ग, मद्य- मद्य मद्य, मन्दक- कायुं दही मन्दक, विरूढ- उगाडेक्ष धान्य विरूढ धान्य, नव- नवां नूतन, शूक- शूकधान्य शूकधान्य, शमीधान्य- नवा शमीधान्य नूतन शमीधान्य, जानूप- तथा आनूप तथा आनूप, औदक- तेभज औदक एवं औदक, पिष्टित- भांसना मांसके, उपयोगात् अत्यंत उपयोगेथी अत्यधिक उपयोगसे, मृत्- माटी मिट्टी, पक्क- कादव किचड, छोट- तथा देहां तथा मिट्टीके ठेलेके, भक्षणत् भावाथी खानेसे, कषण- क्षवधु नमकके, अतिभक्षणत् अहु भावाथी अति खानेसे, गर्भसंपीडनात् गर्भना दयाक्षुथी गर्भके दब जानेसे, आमगर्भ- काये गर्भ आमगर्भके, प्रपतनात् पड- वाथी गिर जानेसे, प्रजातानाम् सुवावडीओने भयेला प्रसूताको हुए, मिथ्योपचारात् मिथ्या उपचारथी मिथ्या-

आहारविहारसे, उदीर्णदोषत्वात् च कुपित भयेला दोषथी और दोषोंके कुपित होनेके कारण, शोकाः सौम्य शोक, प्रादुर्भवन्ति उत्पन्न भव्यं उत्पन्न हो जाते हैं, इति आ भ्रमाक्षु इस प्रकार, सामान्यः सामान्य सामान्य, हेतुः हेतु हेतु, उक्तः उक्तो उक्त है ॥ ६ ॥

6. The causes of endogenous edema are— Improper administration or wrongful use of oleation and sudation, emesis, purgation, corrective and unctuous enemata, errhines, wrongful rehabilitation regimen, extreme emaciation caused by vomiting, intestinal torpor, acute intestinal irritation, dyspnea, cough, diarrhoea, consumption, anemia, abdominal diseases, fever, leucorrhoea, fistula-in-ano and piles, or dermatosis, pruritus, pimples, or the suppression of the urges for vomiting, sneezing, eructation, seminal ejaculation, flatus, urine and feces; or emaciation due to over-dose of purificatory procedures, disease, fasting, and excessive walking; or indiscriminate and excessive use of heavy and acid articles, salt, pastry, fruits, vegetables, Raga-preparation, curds, greens, wine, immature curds, sprouted and new corn and cereals and flesh of wet-land and aquatic animals, or eating clay, mud and sods, eating too much of common salt; pressure of gravid uterus, abortion, wrongful puerperal regimen, the precipitations of the morbid humors—these causes produce the various types of edema. Thus have been described the causes in general.

बालवृक्षोपस्य निदानं लक्षणं च—

अयं त्वन्न विशेषः—शीतरूक्षलघुविशदभ्रमोप-
वासातिकर्शनक्षपणादिभिर्वायुः प्रकृपितस्त्वच्छा-
सन्नोणितादीन्यभिभूय शोफं जनयति; स क्षिप्रो-
त्थानप्रशमो भवति, तथा श्यामारुणवर्णः प्रकृति-
वर्णो वा, खलः स्पन्दनः खरपरुषभिन्नत्वग्रोमा
छिद्यत इव भिद्यत इव पीड्यत इव सूचिभिरिव
तुघते पिपीलिकाभिरिव संसृप्यते सर्षपकल्कावलिप्त
इव चिमिचिमायते संकुच्यत आयम्यत इवेति
वातश्लोथः (१) ;

જાન એકીમાં ફનમેં, અયમ્ તુ આ યહ, વિશેષઃ
 બેદ છે મેવ હૈ, શીત- શીત શીત, રુક્ષ- રૂક્ષ રુક્ષ,
 લઘુ-લઘુ લઘુ, વિશદ- તથા વિશદ દ્રવ્યોના સેવનથી
 તથા વિશદ દ્રવ્યોંકે સેવનસે, શ્રમ- અને શ્રમ ઔર ધમ
 ઉપવાસ- ઉપવાસ ઉપવાસ, અતિક્રાંત- અતિક્રાંત
 અતિક્રાંત, ક્ષય-આદિભિઃ ક્ષીણતા વગેરેથી ક્ષીણતા
 આદિસે, પ્રકૃપિતઃ કૃપિત થયેલો કૃપિત હુઈ, વાયુઃ
 વાયુ વાયુ, સ્વચ્- ત્વચ્ચા, માંસ- માંસ માંસ,
 શોષિત-આદિભિઃ રક્ત વગેરેને રક્ત આદિકા, જમિભૂય
 પરાભવ પરાભવે પરાભવ કરકે, શોકમ્ સોભે શોથ,
 જનવતિ ઉત્પન્ન કરે છે ઉત્પન્ન કરતી હૈ, સઃ તે
 વહ, ક્ષિપ્ર- જલ્દી જલ્દી, ઉત્થાન- ઉપડવાવાળો ઝંચા ઝઠા-
 નેવાલા, પ્રજ્ઞમઃ તથા શમનવાળો તથા શમનવાલા,
 અવતિ થાય છે હો જાના હૈ, તથા તથા એવં, ઇયામ-
 સ્થામ ઇયામ, અરુણ- અથવા અરુણ યા અરુણ, વર્ણઃ
 રંગવાળો વર્ણવાલા, પ્રકૃતિ અથવા દેહસમાન યા દેહ-
 સમાન, વર્ણઃ વા વર્ણવાળો પશુ થાય છે વર્ણવાલા
 ની હોતા હૈ, ચલઃ તે ચલ સ્વભાવવાળો વહ
 ગતિશીલ, સ્પન્દનઃ ફરકવાવાળો સ્પન્દનયુક્ત, સર-
 ખરખરકર્કશ, પરુષ- કઠોર કઠોર, મિશ્ર- ફેટેલ ફટે

७(१). अथो रवाना-चूमोपवीता (ध)

॥ भग्निभूय ज्ञांफ-अभिरूपज्ञांफं (य.)

॥ चक्रः - आत्मनः (थ.)

॥ त्वग्रोमा-स्वरकोमा (छ.)

॥ सर्षपकल्का^०-सर्षपादिकल्का^० (ठ. त)

॥ वातशोथः - वातगोफः (ज. ठ. त.)

કુપ, ત્વક્-આમડી ત્વચા, રોમા તથા દંવાડાવાળા
 થાય છે તથા રોમવાળા હોતા હૈ, કિષ્કતે વળી તેમાં છેદન
 થતું હોય પુનઃ સમઁ છેદનકી, હ્વ એવું માંતિ, મિષ્કતે
 ભેદન થતું હોય મેદનકી, હ્વ એવું માંતિ, પીચ્કતે
 દધાવવામાં આવતું હોય દવાનેકી, હ્વ એવું માંતિ,
 સૂષીમિઃ સોપો સૂઈકે, તુષ્કતે ભોંકવામાં આવતી હોય
 વૂમનેકે, હ્વ એવું માંતિ, વિપીલિકામિઃ કીડીઓથી
 ચિરંટિયોંકે, સંસ્પૃષ્કતે સળવળાટ થાય રંગનેકે, હ્વ એવું
 ભાસે છે સમાન પ્રતીત હોતા હૈ, સર્વપ-શ્વરસવને
 સરસોંકે, કલ્ક- કલ્ક કલ્કકે, જલહિપ્તઃ યોપાઝે હોય
 લેપકે, હ્વ એવું સમાન, વિભિન્નિમાવતે અમચમ થાય
 છે ક્ષનક્ષનાહટ હોતા હૈ, સંકુષ્પ્યતે સંકાય થતો હોય
 સકોચ હોનેકી, (હ્વ એવું માંતિ), આચમ્યતે જે'આતું
 હોય તનાવ હોનેકી, હ્વ એવું થાય છે માંતિ હોતા હૈ,
 હતિ આ પ્રમાણે હસ પ્રકાર, વાતસોયઃ વાતસોય છે
 વાતસોય હૈ (૧);

7-(1). These are its distinctive characteristics. Vata, provoked by the use of cold, dry, light, and clear substances, or by fatigue, fasting, extreme emaciation and purgation etc., invades the skin, flesh, blood and the other tissues and produces edema. It appears and disappears abruptly. It is of dusky red or normal skin colour. It is migratory and throbbing. The skin and hair become rough, harsh and broken. There is painful sensation as if the part is excised or incised, compressed or pricked by needles or crawled on by ants. There is tingling sensation as if painted with mustard paste or there is contraction or expansion. These are the symptoms of edema caused by vata.

पित्तज्वरोत्थस्य निदानं लक्षणं च—

उष्णतीक्ष्णकटुकक्षारलघुणाम्काजीर्णभोज्यवैद-

इयातपप्रतापैश्च पित्तं प्रकुपितं त्वच्छांसगोणिता-
म्यभिभूय शोथं जनयति, स क्षिप्रोत्थानप्रशमो
भवति, कृष्णपीतनीलताम्रावभास उष्णो मृदुः
कपिलताम्रो रोमा उष्यते दूयते धूप्यते ऊष्मायते
स्विद्यते क्लिद्यते न च स्पर्शमुष्णं च सुषूयत इति
पित्तशोथः (२);

उष्ण- उष्ण, तीक्ष्ण- तीक्ष्ण, कटुक-
तीक्ष्ण, क्षार- क्षार, कषण- कषण, लवण-
लवण, तेभ्य आटा पदार्थो आवाथी एवं खट्टे पदार्थोके
जानेसे, अजीर्ण- अजीर्ण, अजीर्णमें, भोजनैः आवाथी
जानेसे, अग्नि- अग्नि, अग्नि, आतप- अने तड्डाना और
धूपके, प्रतापं च तापथी तापसे, प्रकुपितम् कुपित
थयेत् कुपित हुआ, पित्तम् पित्त पित्त, त्वक्- त्वक्
त्वचा, मांस- मांस मांस, गोणितानि तथा रक्तने तथा
रक्तका, अभिभूय पराभव पराधीने पराभव करके,
शोथम् शोथे शोथ, जनयति उत्पन्न करे छे
उत्पन्न करता है, सः ते वह, क्षिप्र- जल्दी जल्दी,
उत्थान- उपडवावाणे। ऊंचा उठ आनेवाला, प्रशमः तथा
शमनवाणे। शमनवाला, भवति थाय छे होता है, कृष्ण-
तेभ्य डाणे। एव काला, पीत- पीणे पीला, नील-
नील नीला, ताम्र तथा ताम्र तथा ताम्र, अवभासः
देभातो दिखाववाला, उष्णः उष्ण, मृदुः प्येथे
कोमल, कपिक- अने कपिक और कपिल, ताम्र- तथा
ताम्र एवं ताम्र, रोमा इवांवाणे। होय छे रोंबेवाला
होता है, उष्यते ओक भागमां दाड थाय एक भागमें
बाह होता है, दूयते तपे छे तपता है, धूप्यते धूपे छे
धुंधवाय छे धुंधांसा निकलना प्रतीत होता है, ऊष्मायते
आध ऊठे छे ऊष्माको निकालता है, स्विद्यते स्वेद्युक्त थाय
छे पसीना आता है, क्लिद्यते क्लेद्युक्त थाय छे क्लिप्त होता
है, स्पर्शम् स्पर्श स्पर्श, उष्णम् च अने गरमीने और
गरमीको, न सुषूयते सदन करते। नथी सहन नहीं
करता, इति आ प्रभाधे इस प्रकार, पित्तशोथः पित्त-
शोथ छे पित्तशोथ है (२);

७ (१). शोथं-शोफं (ब.)

„ कपिलताम्र-कपिलताम्र (ब. ब.)

„ उष्यते-स उष्यते (क.)

„ सुषूयते-सहते (ब. ब.)

पित्तशोथः-पित्तशोफः (ब. ड. व.)

7-(2). The pitta provoked by the
use of hot, acute, pungent and alkali-
line, salt and acid articles of diet,
predigestion meals, by the severe
heat of fire or sun, invades the skin,
blood and flesh and produces edema.
It appears and disappears abruptly. It
is of dark, yellowish, purple or copper
tinge. It is warm and soft. Hairs
become tawny or of coppery colour.
There is sensation of heat, parching,
fuming or steaming. The part sweats
and is softened and does not tolerate
touch and heat.

कफजशोथस्य निदानं लक्षणं च—

गुरुमधुरशीतस्निग्धैरतिस्वप्नाद्यायामादिभिश्च
श्लेष्मा प्रकुपितस्त्वच्छांसगोणितादीभ्यमभिभूय
शोथं जनयतिः स कृष्णोत्थानप्रशमो भवति, पाण्डु-
श्वेतावभासो गुरुः स्निग्धः श्लेष्मः स्थिरः स्थायः
शुक्लाप्ररोमा स्पर्शोष्णसह्येति श्लेष्मशोथः (३);

गुरु- गुरु, मधुर- मधुर, मधुर, शीत- शीत, शीत,
स्निग्धैः तथा स्निग्ध द्रव्येणा सेवनथी तथा स्निग्ध
द्रव्योंके सेवनसे, अतिस्वप्न- अतिनिद्राथी अतिनिद्रासे,
ज्व्यायाम-आदिभिः च अने व्यायाम न करना वजे-
रेथी और व्यायाम न करना आदिसे, प्रकुपितः कुपित
थयेत् कुपित हुआ, श्लेष्मा कफ, त्वक्- त्वक् त्वचा,
मांस- मांस मांस, गोणित-आदीनि रक्त वजेरेने। रक्त
आदिका, अभिभूय पराभव करीने पराभव करके, शोथम्
शोथे शोथ, जनयति उत्पन्न करे छे उत्पन्न करता है,
सः ते वह, कृष्ण- धीमेधीमे धीरेधीरे, उत्थान- उपडवा-
वाणे। ऊंचा उठ आनेवाला, प्रशमः तथा शमनवाणे।
शमनवाला, भवति थाय छे होता है, पाण्डु-तेभ्य
पांडु एवं पाण्डु, श्वेत- तथा श्वेत तथा श्वेत, अवभासः

७ (२). स्निग्धैः-स्निग्धोपयोगैः (क. ब. व. द.)

„ शोथं-शोफं (ड. व.)

„ श्लेष्मशोथः-श्लेष्मशोफः (ड. व.)

होभावेनो दिक्वावाला, गुरुः भारे भारी, क्षिग्धः रिनग्ध
क्षिग्ध, कृक्ष्णः क्लीशो चिकना, स्थिरः स्थिर स्थिर, स्त्थान.
धन घन, कुक्षु-धौगो श्वेत, जग्रोमा इवाङ्गाना आगवा
भागवागौ रोयेंका अग्र भागवाला, स्पर्श-उष्णसहः
च अने स्पर्श तथा उष्णता सहन करनेपर होय छे
और स्पर्श और उष्णताको सहन करनेवाला होता है,
इति आ प्रभाषे इम प्रकार, श्लेष्मशोथः श्लेष्मशोथ
छे कफशोथ है (१).

7-(3). The kapha provoked by the use of heavy, sweet, cold and uctuous articles of diet, excessive sleep, and avoidance of exercise etc., invades the skin, flesh, blood and the other tissues and produces edema. It is slow in onset and subsidence. It is of pale whitish tinge. It is thick, greasy, smooth, firm and dense. Hairs appear white at their edges, and it has tolerance to touch and heat. These are the signs of edema caused by kapha.

द्वन्द्वजसन्निपातजकोषाणां निदानं लक्षणं च —

यथास्वकारणाकृतिसंसर्गाद्विदोषजाः शोथा भवन्ति; यथास्वकारणाकृतिसन्निपातात् सान्निपातिक एकः; एवं सप्तविधो मेदः ॥ ७ ॥

यथास्व-पोतपोतानां अपने अपने, कारण-कारण कारणों, आकृति-अने लक्षणोंके, संसर्गात् मिश्रशुद्धी मिलनेसे, विदोषजाः ये दोषोंकी उत्पन्न यथेष्ट दो दोषोंसे उत्पन्न हुए, त्रयः त्रय तीन, शोथाः शोथ शोथ, भवन्ति थाय छे होते हैं, यथास्व-पोत-पोतानां अपने अपने, कारण-कारण कारणोंसे, आकृति-अने लक्षणोंके, सन्निपातात् सान्निपातकी सन्निपातसे, सान्निपातिकः सान्निपातिक शोथ सान्निपातिक शोथ, एकः एक छे एक है, एवम् आ

प्रभाषे इस प्रकारसे, सप्तविधः सात अतना सात प्रकारके. मेदः मेद छे मेद है ॥ ७ ॥

7. There are three kinds of edema caused by bi-discordance due to admixture of causes and symptoms of the two humors concerned. Only one kind of edema is caused by the discordance due to symptosis of respective causes and symptoms of all the three humors. Thus they are of seven varieties.

शोथानां पृथक् पृथक् प्रकारेण मेदाः —

प्रकृतिभिस्तामिस्तमिभिर्मिचमानो द्विविधस्त्रिविधश्चतुर्विधः सप्तविधोऽष्टविधश्च शोथ उपलभ्यते, पुनश्चैक एवोत्सेधसामान्यात् ॥ ८ ॥

तामिः ते उन. तामिः ते उन, प्रकृतिभिः वेदनां कारणेथी मेदके कारणोंसे. मिचमानः वेद पाउवाभां आवतां मेद करने पर, द्विविधः ये अतने दो प्रकारका, त्रिविधः त्रय अतने तीन प्रकारका, चतुर्विधः चार अतने चार प्रकारका, सप्तविधः सात अतने सात प्रकारका, अष्टविधः च अने आठ अतने और आठ प्रकारका, शोथः शोथ शोथ, उपलभ्यते ओवाभा आवे छे देखनेमें आता है. पुनः च वशी और फिर, उत्सेध-जिथा डोवान्नी ऊचा होनेकी, सामान्यात् सामान्यताथी समानतासे, एकः एक प्रकारका, एव न छे ही है ॥ ८ ॥

8. Being thus classified according to the difference in their causative factors, they become grouped as bipartite tripartite, quadrupartite, septapartite and octopartite. But they are all one, swelling being their common pathogenic symptom.

८. प्रकृतिभि-एव मेदप्रकृतिभि (व. त. व.)

शोथ-शोथ (व.)

पुनश्चैक-स पुनश्चैक (व.)

७. शोथ-शोथ (व. त.)

॥ एवं सप्तविधो मेदः-एवं मेदः (व. व.)

वायवादिशोषलक्षणानां श्लोकेन पुनरभिधानम्—

भवन्ति चात्र—

शूयन्ते यस्य गात्राणि स्वपन्तीव रुजन्ति च ।
पीडितान्मुष्णमस्याशु वानशोथं तमादिशेत् ॥९॥

‘अत्र च आ विषयम्। इस विषयमें, भवन्ति श्लोके।
छे के श्लोक है कि, यस्य नेना जिसके, गात्राणि अंगों।
अंग, शूयन्ते सूखे जायें, स्वपन्ति इव अथु के
वेदनारहित थाय सोनेकी भांति हो जाते हैं, रुजन्ति च
के पीडायुक्त होय या पीडायुक्त होते हैं, पीडितानि
दुःखाववाधी दवाने पर, आशु तत्त शीघ्र, उन्नमन्ति उंचा।
आवी अथ ऊपर आ जाते हैं। तस्य तेने उसको, वात-
शोथम् ‘तने वातशोथ यथे छे’ ‘तुम्हें वातशोथ हुआ है,’
आदिशेत् ऐभ उछेयु ऐसा कहै ॥ ९ ॥

Here are verses again —

9. That edema is to be regarded as the one due to vata wherein the limbs are swollen and there is numbness and pain in the swelling and which when pressed with the finger and left, returns instantaneously to its normal level.

यश्चाप्यरुणवर्णाभिः शोथो नक्तं प्रणश्यति ।
क्षोदोष्णमर्दनाभ्यां च प्रणश्येत् स च वातिकः ॥१०॥

अपि च वण्णी और सी. अरुण- अरुण लाल, वर्ण-
वर्णने। वर्णके, आभः देखाते। देखावका, यः ने जो,
शोथः शोथ शोथ, नक्तम् रात्रे रात्रिमें, प्रणश्यति भेसी
अथ छे शान्त होता है, स्नेह- तथा स्नेह तथा स्नेह,
उष्ण- गरमी गरमी, मर्दनाभ्याम् च अने मर्दनशी
और मर्दनसे, प्रणश्येत् च शमी अथ छे नष्ट हो जाता
है, सः ते वह, वातिकः वातजन्य शोथ छे वातजन्य
शोथ है ॥ १० ॥

९. शूयन्ते-शूयन्ते (व.)

॥ स्वपन्तीव-स्वपन्तीव (ग. व.)

॥ स्वपन्तीव रुजन्ति च-स्वपन्तीव रुजन्ति च (प.)

॥ उन्नमन्त्याशु-उन्नमन्तीव (प.)

१०. शोथो-शोथो (च. व.)

10. That which is light-red in appearance, which is lessened at night (due to rest) and disappears when massaged with unctuous and hot substances, is also an edema due to vata.

यः पिपासाज्वरात्तस्य दूयतेऽथ विदह्यते ।

स्विद्यति क्षिद्यते गन्धी स पित्तः श्वयथुः स्मृतः ॥११॥

पिपासा- तृप्त प्यास, ज्वर- तथा तापशी एवं ज्वर-
से, आर्तस्य पीडायेव अनुपमना पीडित मनुष्यका, यः
ने शोथ जो शोथ, दूयते अशतरा करे छे जलता है,
अथ विदह्यते तुरत पाडी अथ छे शीघ्र पक जाता है,
स्विद्यति परसेवाशी युक्त अने छे पसीनेसे युक्त होता
है, क्षिद्यते क्षेद पाये छे क्षिन्न होता है, गन्धी अने
गंध भारे छे और गन्धवाला होता है. सः ते उस,
श्वयथुः सोअने शोथको, पित्तः पित्तजन्य पित्तजन्य,
स्मृतः उछो छे कहा है ॥ ११ ॥

11. That edema is regarded as born of pitta wherein the patient is afflicted with thirst and fever, and there is pain and burning sensation in the swelling, as well as sweating, softening and smell.

यः पीतनेत्रवक्त्रत्वक् पूर्वं मध्यात् प्रशूयते ।

तनुत्वक् चातिसारी च पित्तशोथः स उच्यते ॥१२॥

यः ने सोअने जो शोथ, पीत- पीला पीले, नेत्र-
नेत्र नेत्र, वक्त्र- मुख मुख, त्वक् तथा आभडीवागे। और
त्वचा वाला हो, पूर्वम् अने पहले। और पहले, मध्यात्
मध्य शरीरमां मध्य शरीरमें, प्रशूयते उपपन्न थाय
उत्पन्न हो, तनुत्वक् पातणी आभडीवागे। होय पतली
त्वचावाला हो, चातिसारी च अने अतिसारवागे।
होय और अतिसारवाला हो, सः ते वह, पित्तशोथः

११. स्विद्यति क्षिद्यते-स्विद्यति स्विद्यते (क. व.)

१२. नेत्रवक्त्रत्वक्-मुखवर्णत्वक् (ग.)

॥ मुखनेत्रत्वक् (च.)

॥ नखनेत्रत्वक् (प.)

પિત્તજન્ય શોથ પિત્તજન્ય શોથ, ઉચ્યતે કહેવાય છે કહાતા છે ॥ ૧૨ ॥

12. That again is said to be edema due to pitta wherein there is yellow coloration of the eyes, the face and the skin, wherein the edema begins in the abdomen, the skin is thin and the patient is suffering from diarrhoea.

શીતઃ સક્કગતિર્યસ્તુ કણ્ઠમાન્ પાણ્ડુરેષ્વ ચ ।
નિપીઢિતો નોજ્જમતિ શ્વયથુઃ સ કફાત્મકઃ ॥૧૩॥

ચઃ તુ જે જો, શીતઃ શીત શીતલ, સક્કગતિઃ ફેલાય નહિ એવો ન ફેલેનેવાલો, કણ્ઠમાન્ ખરબચડો, સાજયુક્ત, પાણ્ડુઃ દુઘ્ન ચ પાંડુ રંગનો પાણ્ડુવર્ણ, નિપીઢિતઃ તથા દાબવાથી તથા દબાને પર, ન ઉજ્જમતિ એવો ઉપડી આવતો ન હોય ડંચા ન ડટે, સઃ તે વહ, શ્વયથુઃ શોથ શોથ, કફાત્મકઃ કફાત્મક છે કફજન્ય છે ॥ ૧૩ ॥

13. That edema is due to kapha which is cold, fixed, itching, whitish and which on pressure pits and does not return to the normal level soon.

પથ્ય શાસ્ત્રકુશઢિક્ષ્ણાચ્છોણિતં ન પ્રવર્તતે ।
કુષ્ઠેણ પિષ્ઠા સ્પર્શતિ સ ચાપિ કફસંભવઃ ॥૧૪॥

પથ્ય જેના જિસકે, શાસ્ત્ર-શસ્ત્રથી શસ્ત્રે, કુશ-કે કુશથી કહેલા યા રમ્ભે, ઢિષ્ણાવ્ છેદાંથી કાટને પર, શોષિતમ્ ઢોહી રફ, ન ન નહી, પ્રવર્તતે નીકળે

૧૪. શીતઃસક્કગતિર્યસ્તુ કણ્ઠમાન્ પાણ્ડુરેષ્વ ચ-ચઃ શીતલઃ

સક્કગતિઃ પાણ્ડુઃ કણ્ઠમાન્ડેપિચ (ગ. વ. ખ.)

,, શીતઃ સક્કગતિર્યસ્તુ-ચઃ શીતલઃ સક્કગતિ (ક. છ.)

,, સક્કગતિઃ-સચ્ચતિઃ (વ.)

,, નિપીઢિતો-ચઃ પીઢિતો (દ.)

,, નિપીઢિતો નોજ્જમતિ-પીઢિતો નોજ્જમેન્મન્દ. (ગ. ચ. ખ.)

૧૫. શાસ્ત્રકુશઢિક્ષ્ણા-શાસ્ત્રકુશઢિક્ષ્ણા (ક. ખ.)

,, પિષ્ઠા સ્પર્શતિ-પિષ્ઠાન્સ્પર્શતિ (છ.)

નિકલતા, કુષ્ઠેણ અને મુશ્કેલીએ ઓર કઠિનાઈસે, પિષ્ઠા ચીકણો તથા ધાટો આવે (ચિકના તથા ગાઠા સાવ, સ્પર્શતિ વહે વહે, સઃ તે સોભે વહ શોથ, ચ અપિ પણ મી. કફસંભવઃ કફથી ઉત્પન્ન થયેલો છે કફજન્ય છે ॥ ૧૪ ॥

14. That again is edema due to kapha from which no blood flows out when incised with an instrument or a blade of sacred grass but only slimy fluid oozes out with difficulty.

નિદાનાકૃતિસંસર્ગાચ્છ્વયથુઃ 'સ્વાદ્વિદોષજઃ ।
સર્વાકૃતિઃ સન્નિપાતાચ્છોયો વ્યામિશ્નહેતુજઃ ॥૧૫॥

નિદાન- નિદાન નિદાન, આકૃતિ- તથા લક્ષણોનાં એવં લક્ષણોનાં, સંસર્ગા સંસર્ગથી સંસર્ગ હોનેને, દ્વિદોષજઃ એ દોષથી ઉત્પન્ન થયેલો દો દોષજન્ય, શ્વયથુઃ સોભે શોથ, સ્વાદ્ થાય છે હોતા છે, વ્યામિશ્ન- તથા દોષોનાં મિશ્રિત ત્રીણ દોષકે મિશ્રિત, હેતુજઃ કારણોથી ઉત્પન્ન થયેલો કારણોસે ઉત્પન્ન થુઆ, સર્વ- અને સર્વ ઓર સમ્પૂર્ણ, આકૃતિઃ લક્ષણોવાળો લક્ષણોવાળા, શોથઃ સોભે શોથ, સન્નિપાતાચ્છોયો સન્નિપાતજન્ય, સ્વાદ્ થાય છે હોતા છે ॥ ૧૫ ॥

15. That is edema due to bi-discordance wherein there is combination of causes and symptoms of two humors. That is an edema due to tri-discordance wherein all of the above symptoms appear owing to a combination of all the causative factors.

શોથાનાં સ્થાનવિશેષકૃતમસાધ્યત્વમ્—

યસ્તુ પાદાભિર્નિર્ગતઃ શોથઃ સર્વાન્નગો ભવેત્ ।
જન્તોઃ સ ચ સુકષ્ઠઃ સ્વાદ્ પ્રસૃતઃ સ્ત્રીમુક્તાચ્ચ યઃ ॥૧૬॥

૧૫. શોથો-શોથો (છ.)

૧૬. શ્વયઃ-શ્વયઃ (ચ. ત.)

,, સર્વાન્નગો-પુર્વજ્ઞગો (વ.)

,, પ્રસૃતઃ-પ્રસૃતઃ (દ.)

यः तु वशी नै और जिस, जन्तोः पुत्रुषने पुरुषके, पादामिनिर्भूतः पञ्चमी शः भयेदे। पैरोंसे आरम्भ होकर, शोथः सोले शोथ, सर्व- सर्व सब, अङ्गः अङ्गे प्रसरनासे अङ्गोंमें फैलता, भवेत् थाय हो, यः अने नै सोले और जो शोथ, स्त्रीसुखात् स्त्रीने भुञ्जती शः भर्त्तने स्त्रीके मुखसे शुरू होकर, प्रसृतः प्रसरे फैलता हो, सः च ते वन्न, जन्तोः पुत्रुषने तथा स्त्रीने पुरुष और स्त्रीको, सुकष्टः अनुकृते भङ्गु कष्ट-साध्य कमजोर कष्टसाध्य, स्वात् थाय छे होना है ॥१६॥

16. The swelling which first manifests itself in the feet and then spreads over the whole body of the person becomes formidable. So too is the edema in women which begins from the face and spreads all over.

यश्चापि गुह्यप्रभवः स्त्रिया वा पुरुषस्य वा ।
स च कष्टतमो ज्ञेयो यस्य च स्युरुपद्रवाः ॥१७॥

जयि च वशी और सी, यः नै सोले जो शोथ, स्त्रियाः वा स्त्रीने स्त्रीके, पुरुषस्य वा अथवा पुत्रुषने अथवा पुरुषके, गुह्यप्रभवः गुह्य भागमें भर्त्त आवे गुह्य-भागमें उत्पन्न हो जाय, यस्य च अने नेमा और जिसमें, उपद्रवाः उपद्रवे उपद्रव, स्युः थाय हो जाय, सः च ते सोले उस शोथको, कष्टतमः सौथो कष्टदायक अति-शय कष्टदायक, ज्ञेयः अनुवे जानना चाहिए ॥ १७ ॥

17. The swelling which begins in the genitals in men or women should also be known as the most formidable condition if accompanied with complication.

शोथस्योपद्रवाः—

छर्दिः श्वासोऽरुचिस्तृष्णा ज्वरोऽतीसार एव च ।
सप्तकोऽयं सदीर्घस्यः शोफोपद्रवसंग्रहः ॥१८॥

१८. ज्वरोऽतीसारः—ज्वरातीसारः (ग.)

„ शोफो—शोफो (ब. ब.)

छर्दिः उल्टी वमन, श्वासः श्वास श्वास, अरुचिः अरुचि, तृष्णा तृष्णा प्यास, ज्वरः ताप ज्वर, सदीर्घस्यः च एव अने दुर्बलता सहित और दुर्बलता सहित, अतीसारः अतीसार अतीसार, एवम् आ वद, सप्तकः सातने सप्तक सातका समूह, शोफः सोलना शोथके, उपद्रवः उपद्रवोने उपद्रवोंका, संग्रहः संग्रह छे संक्षेप है ॥ १८ ॥

18. The complications of edema in short are vomiting, dyspnea, anorexia, thirst, fever, diarrhoea and seventhly debility.

उपजिह्विकायाः संप्राप्तिः लक्षणं च—

यस्य श्लेष्मा प्रकुपितो जिह्वामूलेऽवतिष्ठते ।
आशु संजनयेच्छोथं जायतेऽस्योपजिह्विका ॥१९॥

यस्य नेने। जिसका, प्रकुपितः कुपित भयेदे। कुपित हुआ, श्लेष्मा छे कफ, जिह्वा- श्लेष्मा जिह्वाके, मूले मूलमें, अवतिष्ठते स्थिर थाय छे स्थिर होता है, आशु अने तत्त और शीघ्र, शोथम् सोले शोथको, संजनयेत् उत्पन्न करे छे उत्पन्न करता है, नस्य तेने उसको, उपजिह्विका उपजिह्विका उपजिह्विका, जायते थाय छे होती है ॥ १९ ॥

19. When the provoked kapha in the body gets localised at the base of the tongue, it causes immediately an acute swelling there and the person is affected with Upajihvika (acute Glossitis).

गलशुण्डिकायाः संप्राप्तिः लक्षणं च—

यस्य श्लेष्मा प्रकुपितः काकले व्यवतिष्ठते ।
आशु संजनयेच्छोथं करोति गलशुण्डिकाम् ॥२०॥

यस्य नेने। जिसका, प्रकुपितः कुपित भयेदे। प्रकुपित हुआ, श्लेष्मा छे कफ, काकले छे कफ

१९. संजनयेच्छोथं—संजनयेच्छोथं (ग. ब.)

„ „ —संजनयेच्छोथं (ब.)

२०. संजनयेच्छोथं—संजनयेच्छोथं (ब.)

„ शोफं—शोथं (ब.)

કાકલમેં, જ્વલતિષ્ઠતે સ્થિર થાય છે સ્થિર હોતા હૈ, જાણુ અને તરત ઓર શીઘ્ર, શોફમ્ સોભે શોથકો, સંજનયેત્ ઉત્પન્ન કરે છે ઉત્પન્ન કરતા હૈ, ગલગ્નિષ્ઠિકામ્ તેને તે કહ્ ગલગ્નિષ્ઠિકા ઉસે વહ કફ ગલગ્નિષ્ઠિકાકો, કરોતિ કરે છે કરતા હૈ ॥૨૦॥

20. When the provoked kapha in the body gets localised at the base of the palate, it causes immediately an acute swelling there which is called Galasundika (Quinsi.)

ગલગ્નડસ્ય સંપ્રાપ્તિઃ લક્ષણં ચ—

યસ્ય શ્લેષ્મા પ્રકુપિતો ગલબાહ્યોઽવતિષ્ઠતે ।
શનૈઃ સંજનયેચ્છોફં ગલગ્નડોઽસ્ય જાયતે ॥૨૧॥

યસ્ય જેને જિસકા, પ્રકુપિત કુપિત થયેલો પ્રકુપિત ડુઆ, શ્લેષ્મા કહ્ કફ, ગલબાહ્યે ગળાના બહારના ભાગમાં ગલેકે બાહરકે ભાગમે, જ્વલતિષ્ઠતે રહે છે રહતા હૈ, શનૈઃ અને ધીમે ધીમે ઓર ધીમે ધીમે, શોફમ્ સોભે શોથકો, સંજનયેત્ ઉત્પન્ન કરે છે ઉત્પન્ન કરતા હૈ, જસ્ય તેને ઇસકો, ગલગ્નડઃ ગલગ્નડ ગલગ્નડ, જાયતે થાય છે હોતા હૈ ॥૨૧॥

21. When the provoked kapha in the body gets localised outside the throat, it produces chronic swelling there and causes Galaganda (Derade noncus.)

ગલગ્રહસ્ય સંપ્રાપ્તિઃ લક્ષણં ચ—

યસ્ય શ્લેષ્મા પ્રકુપિતસ્તિષ્ઠત્યન્તર્ગલે સ્થિરઃ ।
આશુ સંજનયેચ્છોફં જાયતેઽસ્ય ગલગ્રહઃ ॥૨૨॥

યસ્ય જેને જિસકા, પ્રકુપિત કુપિત થયેલો પ્રકુપિત ડુઆ, શ્લેષ્મા કહ્ કફ, અન્તર્ગલે ગળાના અંદરના ભાગમાં ગલેકે અન્દરકે ભાગમે, સ્થિરઃ સ્થિર સ્થિર,

તિષ્ઠતિ થાય છે હોતા હૈ, જાણુ અને જલ્દી ઓર જલ્દી, શોફમ્ સોભે શોથ, સંજનયેત્ ઉત્પન્ન કરે છે ઉત્પન્ન કરતા હૈ, જસ્ય એને ઇસે, ગલગ્રહઃ ગલગ્રહ ગલગ્રહ, જાયતે થાય છે હોતા હૈ ॥૨૨॥

22. When the provoked kapha in the body becomes firmly established inside the throat, it produces immediately an acute swelling and causes Galagraha (throat-spasm.)

વિસર્પસ્ય સંપ્રાપ્તિઃ લક્ષણં ચ—

યસ્ય પિત્તં પ્રકુપિતં સરકં ત્વચિ સર્પતિ ।
શોફં સરાગં જનયેદ્વિસર્પસ્તસ્ય જાયતે ॥૨૩॥

યસ્ય જેનું જિસકા, પ્રકુપિતમ્ કુપિત થયેલું કુપિત ડુઆ, પિત્તમ્ પિત્ત પિત્ત, સરકમ્ લોહી સહિત રક્તકે સાથ, ત્વચિ આમડીમાં ત્વચામેં, સર્પતિ પ્રસરે છે ફેલતા હૈ, સરાગમ્ અને રતાશવાળો ઓર રક્તવર્ણ, શોફમ્ સોભે શોથકો, જનયેત્ ઉત્પન્ન કરે છે ઉત્પન્ન કરના હૈ, તસ્ય તેને ઇસકો, વિસર્પઃ વિસર્પ વિસર્પ, જાયતે થાય છે હોતા હૈ ॥૨૩॥

23. When the provoked pitta along with the vitiated blood in the body spreads in the skin it produces an acute red swelling and causes acute spreading affection.

પિટ્ઠકાયાઃ સંપ્રાપ્તિઃ લક્ષણં ચ—

યસ્ય પિત્તં પ્રકુપિતં ત્વચિ રક્તેઽવતિષ્ઠતે ।
શોથં સરાગં જનયેત્ પિટ્ઠકા તસ્ય જાયતે ॥૨૪॥

યસ્ય જેનું જિસકા, પ્રકુપિતમ્ કુપિત થયેલું પ્રકુપિત ડુઆ, પિત્તમ્ પિત્ત પિત્ત, ત્વચિ આમડીમાં ત્વચામેં, રક્તે અને લોહીમાં ઓર રક્તમેં, જ્વલતિષ્ઠતે

૨૧. સંજનયેચ્છોફં—સંજનયેચ્છોફં (ધ.)

૨૨. સ્થિરઃ—સ્થિતઃ (જ.)

,, સંજનયેચ્છોફમ્—સંજનયેચ્છોફમ્ (ધ.)

,, જાયતેઽસ્ય ગલગ્રહઃ—કરોતિ ગલગ્નિષ્ઠિકામ્ (ધ.)

૨૩. શોફં—શોથં (ધ.)

,, જનયેત્—જનયત્ (ધ.)

૨૪. શોથં—શોફં (ધ.)

,, જનયેત્—જનયત્ (ચ. ધ.)

स्थिर थाय स्थिर होता है, सरागम् अने रताशवागे। और रक्तवर्णयुक्त, शोथम् से। ओ शोथको, जनवेत् ७.५-८ ३२ छे उत्पन्न करता है, तस्य तेने उसको, पिडका पिडका पिडका, जायते थाय छे होती है ॥ २४ ॥

24. When the provoked pitta in the body becomes localised in the skin and the blood, it causes red swelling and the person is affected with pimples.

तिलकादीनां संप्राप्तिः लक्षणं च—

यस्य प्रकुपितं पित्तं शोणितं प्राप्य शुष्यति ।
तिलकाः पिप्लवो व्यङ्गा नीलिका तस्य जायते ॥२५॥

यस्य नेनु जिसका, प्रकुपितम् कुपित थथेक्षुं कुपित हुआ, पित्तम् पित्त पित्त, शोणितम् दो. छीमां रक्तमें, प्राप्य पहुँचीने पहुँचकर, शुष्यति सड़ाध आय छे सूख जाता है, तस्य तेने उसको, तिलकाः तिलका. तिल, पिप्लवः [५५५ पिप्लु, व्यङ्गाः व्यङ्ग व्यङ्ग, नीलिका अने नीलिका और नीलिका, जायते थाय छे होती है ॥ २५ ॥

25. When the provoked pitta in the body reaching the blood dries up then the person develops moles, portwine marks, Vyanga or blue-black moles.

शङ्खकस्य संप्राप्तिः लक्षणं च—

यस्य पित्तं प्रकुपितं शङ्खयोरवतिष्ठते ।
इवयथुः शङ्खको नाम दारुणस्तस्य जायते ॥२६॥

यस्य नेनु जिसका, प्रकुपितम् कुपित थथेक्षुं प्रकुपित हुआ, पित्तम् पित्त पित्त, शङ्खयोः अने दो. छीमां शङ्खप्रदेशोंमें, अवतिष्ठते स्थिर थाय स्थिर हो जाता है, तस्य तेने उसको, शङ्खकः श'भ'क शंखक, नाम नामने। नाम, दारुणः अथ'३२ दारुण, इवयथुः से। ओ शोथ, जायते थाय छे होता है ॥२६॥

२५. पिप्लवो—पिप्लवा (क.)

,, व्यङ्गा—व्यङ्गो (ब. च)

26. When the provoked pitta in the body gets localised in the temples, the person is affected with an acute, serious swelling called Sankhaka (facial Erysipelas).

कर्णम् शोथस्य संप्राप्तिः लक्षणं च—

यस्य पित्तं प्रकुपितं कर्णमूलेऽवतिष्ठते ।
ज्वरान्ते दुर्जयोऽन्ताय शोथस्तस्योपजायते ॥२७॥

यस्य नेनु जिसका, प्रकुपितम् कुपित थथेक्षुं प्रकुपित हुआ, पित्तम् पित्त पित्त, ज्वरान्ते ता. वने अन्ते ज्वरके अन्तमें, कर्णमूले कानना मूलां कर्णमूळमें, अवतिष्ठते स्थिर थाय छे स्थिर होता है, तस्य तेने उसको, दुर्जयः न भटे येने। कष्टसाध्य, शोथः शोथ शोथ, अन्ताय भरखु भाटे मृत्युके लिए, उपजायते थाय छे उत्पन्न होता है ॥ २७ ॥

27. When the provoked pitta in the body gets localised at the root of the ear at the termination of fever, the person develops an incurable swelling leading to death.

प्लीहाभिवृद्धः संप्राप्तिः लक्षणं च—

वातः प्लीहानमुख्यं कुपितो यस्य तिष्ठति ।
शनैः परितुदन् पार्श्वं प्लीहा तस्याभिवर्धते ॥२८॥

यस्य नेने। जिसका, कुपितः कुपित थथेक्षुं प्रकुपित हुआ, वातः वायु वात, प्लीहानम् अशे। गने प्लीहाको, उदूय जेसवीने खिसकाकर, तिष्ठति स्थित थाय छे स्थिर होता है, तस्य तेने उसे, पार्श्वम् आभा ५३भा. मां वाम पार्श्वमें, शनैः धीमे धीमे बीमे बीमे, परितुदन् पी. ३३ ३२ती पीढा करती हुई, प्लीहा अशे। गने प्लीहा, अभिवर्धते वधि छे बढ़ती है ॥२८॥

28. When the provoked vata in the body becomes established in the spleen and excites it, there is slow

२८. शनैः—शुक्लैः (ग. ब.)

and chronic pricking pain in the left side of the body and the spleen gets enlarged.

ગુલ્મસ્ય સંપ્રાપ્તિઃ લક્ષણં ચ—

યસ્ય વાયુઃ પ્રકુપિતો ગુલ્મસ્થાનેઽવતિષ્ઠતે ।

શોફં સશૂલં જનયન્ ગુલ્મસ્તસ્યોપજાયતે ॥૨૯॥

વસ્ય જેનેા જિસકા, પ્રકુપિતઃ કુપિત થયેલો કુપિત હુઆ, વાયુઃ વાયુ વાયુ, ગુલ્મસ્થાને ગુલ્મસ્થાનમાં ગુલ્મસ્થાનમાં, અવતિષ્ઠતે રિથર થાય છે સ્થિર હોતી હૈ, તસ્ય તેને उसको, सशूलम् थल संहित शूलयुक्त, शोथम् सोओ शोथ, जनयन् उत्पन्न करते। उत्पन्न करता हुआ, गुल्मः गुल्म गुल्म, उपजायते थछ आवे छे होता है ॥२९॥

29. When the provoked vata in the body gets localised in the abdominal region, it causes a swelling accompanied with colicky pain and afflicts the person with Gulma.

વૃદ્ધેઃ સંપ્રાપ્તિઃ લક્ષણં ચ—

યસ્ય વાયુઃ પ્રકુપિતઃ શોફશૂલકરચ્છરન્ ।

વક્ષણાદ્વૃષ્ણૌ યાતિ વૃદ્ધિસ્તસ્યોપજાયતે ॥૩૦॥

વસ્ય જેનેા જિસકા, પ્રકુપિતઃ કુપિત થયેલો કુપિત હુઆ, વાયુઃ વાયુ વાયુ, શોફ-શૂલ-સોओ અને थल કરીને શોફ ઓર શૂલ કરકે, चरन् करते। करते फिरती फिरती, वक्षणाद् वृष्णांथी वक्षणमेंसे, वृष्णौ वृषण्णोभा वृषणमें, याति भय जाती है, तस्य तेने उसको, वृद्धिः वृद्धिशेओ वृद्धिरोगः, उपजायते थय छे होता है ॥३०॥

30. If the provoked vata in the body producing swelling and pain moves gradually and migrates from the groin (inguinal region) to the

૨૯. વાયુ—વાતઃ (ગ. ચ.)

., શોફમ્—શોથમ્ (ચ. ચ.)

૩૦. વૃદ્ધિઃ—વર્ધ્ય (સ. ધ.)

., —વક્ષઃ (ત. ધ.)

scrotum the man gets enlargement of the scrotum.

उदरस्य संप्राप्तिः लक्षणं च—

यस्य वातः प्रकुपितस्त्वब्धांसांस्तरमाश्रितः ।

शोथं संजनयेत् कुक्षानुदरं तस्य जायते ॥૩૧॥

વસ્ય જેનેા જિસકા, પ્રકુપિતઃ કુપિત થયેલો કુપિત હુઆ, વાયુઃ વાયુ વાયુ, ત્વક્-આશ્રિત ત્વક્-આશ્રિત અને માંસની ઓર માંસકે, अन्तरम् वच्चे बीचमें, आश्रितः रही रहकर, कुक्षौ ઉદરમાં ઉદરમાં, शोथम् शोथ शोथ, संजनयेत् उत्पन्न करे उत्पन्न કરે, तस्य તેને उसको, उदरम् ઉદરરોગ ઉદરરોગ, जायते थय छे होता है ॥ ૩૧ ॥

31. When the provoked vata in a person's body gets a hold between the skin and the flesh, it causes a swelling in the belly and the person suffers from abdominal affections.

આનાહસ્ય સંપ્રાપ્તિઃ લક્ષણં ચ—

યસ્ય વાતઃ પ્રકુપિતઃ કુક્ષિમાશ્રિત્ય તિષ્ઠતિ ।

નાથો વ્રજતિ નાપ્યૂર્ધ્વમાનાહસ્તસ્ય આયતે ॥૩૨॥

વસ્ય જેનેા જિસકા, પ્રકુપિતઃ કુપિત થયેલો કુપિત હુઆ, વાતઃ વાયુ વાયુ, કુક્ષિમ્ ઉદરનેા ઉદરનેા, આશ્રિત્ય આશ્રિત્ય કરી આશ્રય કરકે, તિષ્ઠતિ રહે છે રહતી હૈ, અથઃ ન નથી નીચે ન તો નીચે, ઉર્ધ્વમ્ અથિ ન અને નથી ઉપર પશુ ઓર ન તો ઊપર હી, વ્રજતિ ભતેા જાતી હૈ, તસ્ય તેને उसको, आनाहः आनाह आनाह, जायते थय छे होता है ॥ ૩૨ ॥

32. When the provoked vata in the body becomes established in the region of a person's belly and moves neither upwards nor downwards, then he is afflicted with constipation.

૩૧. શોથં—શોફ (ગ. ત.)

૩૨ આશ્રિત્ય—આશ્રય (ગ. ધ. દ.)

अधिमांसार्बुदादीनामपि शोथेऽन्तर्भावः —

रोगाश्चोत्सेधसामान्यादधिमांसार्बुदादयः ।

विशिष्टा नामरूपाभ्यां निर्देष्ट्याः शोथसंग्रहे ॥३३॥

अधिमांस- अधिमांस अधिमांस, अर्बुद-आदयः अर्बुदादि अर्बुद आदि, रोगाः रोगो रोगों, (यदि कपि ओ डे ययपि), नाम- नाम नाम, रूपाभ्याम् तथा रूपधी तथा रूपसे, विशिष्टाः परस्पर विभजे परस्परभिन्न हैं, (तथा कपि तो पक्षु तो भी), उत्सेध-सामान्यात् विनाशपक्षुनी समानताने क्षीये कंचापनकी समानतासे, शोथसंग्रहे सोभओना संग्रहमां शोथोंके संग्रहमें, निर्देष्ट्याः कहेवा योग्य थे कहने योग्य है ॥३३॥

33. Fleshy, malignant and other tumours, though quite different in name and symptoms should be included in the group of swellings, owing to their having the common feature of swelling.

रोहिण्याः संप्राप्तिः —

वातपित्तकफा यस्य युगपत् कुपितास्त्रयः ।

जिह्वामूलेऽवतिष्ठन्ते विद्वहन्तः समुच्छ्रिताः ॥३४॥

जनयन्ति भृशं शोथं वेदनाश्च पृथग्विधाः ।

तं शीघ्रकारिणं रोगं रोहिणीति विनिर्दिशेत् ॥३५॥

यस्य जेना जिसके, युगपत् ओक साथे एक साथ, कुपिताः कुपित थयेला कुपित हुए, त्रयः त्रये तीनों, वात- वात वात, पित्त- पित्त पित्त, कफाः तथा कहे तथा कफ, समुच्छ्रिताः अहु वृद्धि पायी बहुत बढ़कर, विद्वहन्तः विद्वह उत्पन्न करत विदाह उत्पन्न करते हुए, जिह्वामूले जेजुना मूलमां जिह्वामूलमें, अवतिष्ठन्ते स्थिर भाव थे स्थिर होते हैं, (तस्य ते तेने तेओ उसे वे), भृशम् धष्टो अत्यन्त, शोथम् सोओ शोथ, पृथग्विधाः अने जुदी जुदी अलग-अलग और नाना प्रकारकी,

३३. विशिष्टा-विशिष्ट (ब.)

३५. शोथं-शोथं (ग.)

॥ रोगं-रोगं (ब. ड. त.)

॥ रोहिणीति विनिर्दिशेत्-रोहिणीति निर्दिशेत् (ग. ब.)

वेदनाः वेदनाओ। वेदनाओंको, जनयन्ति उत्पन्न करते हैं, तम् ते उस, शीघ्रकारिणम् शीघ्रकारी शीघ्रकारी, रोगम् रोगने रोगका, रोहिणी रोहिणी रोहिणी, इति ओम् ऐसा, विनिर्दिशेत् कहेवा कहे ॥ ३४-३५ ॥

34-35. When all the three humors vata, pitta and kapha are excessively increased and provoked simultaneously in the body and get localised at the base of the tongue, they scorch locally and cause extensive swelling and pain of various kinds. This acutely spreading disease is called Rohini (Diphtheria).

रोहिण्याः साध्यसाध्यत्वनिर्देशः —

त्रिरात्रं परमं तस्य जन्तोर्मवति जीवितम् ।

कुशलेन त्वनुक्रान्तः क्षिप्रं संपद्यते सुखी ॥३६॥

तस्य ते उम, जन्तोः प्राणीनी मनुष्यकी, जीवितम् जिवित् जीवगी, परमम् बहुमां बहु अधिकसे अधिक, त्रिरात्रम् त्रय रातनी तीन रातकी, मवति होय थे होती है, कुशलेन तु परंतु कुशल वैजे परन्तु कुशल वैषसे, क्षिप्रम् तत्त दुरन्त, अनुक्रान्तः अक्रान्ति करी होय तो अक्रान्ति करा लेने पर, सुखी नीराग नीरोग, सम्पद्यते थाय थे होता है ॥ ३६ ॥

36. Three nights and days are the longest period that the patient can survive but if treated soon by an expert, he may be restored to health.

हृत्साध्यस्य लक्षणम् —

सन्ति ह्येवंविधा रोगाः साध्या दारुणसंमताः ।

ये ह्यम्युरनुपक्रान्ता मिथ्याचारेण वा पुनः ॥३७॥

३६. तस्य-वास्य (ब.)

॥ क्रान्तः-प्राप्तः (ग. ब. ब.)

३७. ह्येवंविधाः-चैवंविधाः (ब.)

॥ मिथ्याचारेण-मिथ्याचारेण (क. ब. ब.)

‘દુર્બલિષ્ઠાઃ આવી ભતના હસ પ્રકારકે, દારુણ-સંમતાઃ દારુણ કહેલા દારુણ કહે ગયે, રોગાઃ ધીભ રોગો પણ અન્ય રોગ મી, સાધ્યાઃ સાધ્ય સાધ્ય, સન્તિ હિ છે હૈં, ચે ને જો, અનુપક્રાન્તાઃ ચિકિત્સા કરવામાં ન આવે ચિકિત્સા ન કી જાય, મિપ્યાચારેણ ચા પુનઃ અથવા સારી રીતે પરહેજ રાખવામાં ન આવે તો અથવા અઠછી તરફે પરહેજ ન રહ્યા જાય તો, હન્યુઃ હણે છે માર લેતે હૈં ॥ ૩૭ ॥

37. There are many such diseases which though acute and severe, are yet curable. They may kill the patient if they are either not treated at all or wrongfully treated.

સુક્ષ્માધ્યાસ્ય લક્ષણમ્—

સાધ્યાશ્ચાપ્યપરે સન્તિ વ્યાધયો મૃદુસંમતાઃ ।
યજ્ઞાયજ્ઞકૃતં યેષુ કર્મ સિધ્યત્યસંશયમ્ ॥ ૩૮ ॥

જપિ ચ વળી ઔર, મૃદુ- કામલ, સંમતાઃ માનેલા સમજે હુણ, જપરે ધીભ પણ દૂસરે મી. વ્યાધયઃ રોગો રોગ, સાધ્યાઃ સાધ્ય સાધ્ય, સન્તિ છે હૈં. ચેષુ નેઓ પર જિનમેં, યત્ન- યત્નથી યત્નસં. અયત્ન- કે યત્ન વગર પણ યત્નકે વિના મી, કૃતમ્ કરેલી કી હુરેં, કર્મ ચિકિત્સા ચિકિત્સા, અસંશયમ્ ચેકકસ વિના સંશયકે, સિધ્યતિ સિદ્ધ થાય છે સફલ હોતી હૈ ॥ ૩૮ ॥

38. There are other diseases which are considered mild and curable. In these diseases full or even slight treatment certainly accomplishes cure.

યાપ્યસ્ય લક્ષણમ્—

અસાધ્યાશ્ચાપરે સન્તિ વ્યાધયો યાપ્યસંજ્ઞિતાઃ ।
સુસાધ્યપિ કૃતં યેષુ કર્મ યાત્રાકરં ભવેત્ ॥ ૩૯ ॥

યાપ્યસંજ્ઞિતાઃ ચ અને યાપ્ય કહેવાતા ઔર યાપ્યસંજ્ઞક, જપરે ધીભ દૂસરે, વ્યાધયઃ રોગો રોગ,

અસાધ્યાઃ અસાધ્ય અસાધ્ય, સન્તિ છે હૈં, ચેષુ નેના પર જિનમેં, સુસાધ્ય બહુ સારી રીતે મહત્ત ઉત્તમતાલે, અપિ પણ મી. કૃતમ્ કરેલી કી હુરેં, કર્મ ચિકિત્સા ચિકિત્સા યાત્રાકરમ્ ટકાવી રાખનારી બનાવે રહનેવાલી, ભવેત્ થાય છે હોતી હૈ ॥ ૩૯ ॥

39. There are other incurable diseases which are called palliable. The best treatment given in such cases may help the patient to pull on with existence.

પ્રત્યાસ્થેયસ્ય લક્ષણમ્—

સન્તિ ચાપ્યપરે રોગા યેષુ કર્મ ન સિધ્યતિ ।
અપિ યજ્ઞકૃતં બાલૈર્ન તાન્ વિદ્વાનુપાચરેત્ ॥ ૪૦ ॥

જપરે ચ અપિ વળી ધીભ પણ ઔર દૂસરે મી, રોગાઃ રોગ રોગ, સન્તિ છે હૈં, ચેષુ નેઓ પર જિનમેં, બાલૈઃ અજ્ઞાનીઓએ અજ્ઞાનિયોં દ્વારા, યત્નકૃતમ્ યત્ન- પૂર્વક કરેલી યત્નપૂર્વક કી હુરેં, અપિ પણ મી, કર્મ ચિકિત્સા ચિકિત્સા, ન નથી નહીં, સિદ્યતિ સિદ્ધ થતી સિદ્ધ હોતી, વિદ્વાન્ વિદ્વાન વૈદે વિદ્વાન વૈદ, તાન્ તેઓનાં ઝનકી, ન ડપાચરેત્ ઉપચાર નહિ કરવા ચિકિત્સા ન કરે ॥ ૪૦ ॥

40. And there are also other diseases where no treatment succeeds, even if the inexperienced physician tries to cure them, but the wise and experienced physician will not undertake to treat them.

રોગાણાં સાધ્યાદિમેવાઃ—

સાધ્યાશ્ચૈવાપ્યસાધ્યાશ્ચ વ્યાધયોદ્વિવિધાઃ સ્મૃતાઃ ।
મૃદુદારુણમેદેન તે ભવન્તિ ચતુર્વિધાઃ ॥ ૪૧ ॥

સાધ્યાઃ સાધ્ય સાધ્ય, અપિ ચ દુર્બ અને વળી ઔર મી, અસાધ્યાઃ ચ અસાધ્ય અસાધ્ય, વ્યાધયઃ ઔમ રોગો એસે રોગ, દ્વિવિધાઃ ઔ પ્રકારનાં દો પ્રકારકે, સ્મૃતાઃ માનેલા છે કહે હૈં, મૃદુ- મૃદુ મૃદુ,

दाहण- तथा दारुण तथा दाहण, मेदेन ओ भेदधी वे मेदसे, ते तेओ वे, चतुर्विधाः आर प्रकारान् चार प्रकारके, भवन्ति थाय छे होते हैं ॥ ४१ ॥

41. Diseases are described to be of two kinds—curable and incurable; and classified according to mildness and severity they are of four kinds.

रुजादिभेदाद्वोगाणामनेकत्वेऽप्यत्र यथास्थूलं संग्रहः—

त एवापरिसंख्येया मिद्यमाना भवन्ति हि ।

रुजावर्णसमुत्थानस्थानसंस्थाननामभिः ॥४२॥

रुजा- वेदना वेदना, वर्ण- रंग वर्ण, समुत्थान- कारण, स्थान- स्थान स्थान, संस्थान- आकृति आकृति, नामभिः तथा नामथी तथा नामसे, मिद्यमानाः भेदे पास्तं भेद करने पर, ते तेओ वे, एव न ही, अपरिसंख्येयाः असंख्य असंख्य, भवन्ति थर्मा भय छे हो जाते हैं ॥ ४२ ॥

42. When classified according to cause, pain, colour, site, form and nomenclature, the number of these diseases becomes really countless.

व्यवस्थाकरणं तेषां यथा स्थूलेषु संग्रहः ।
तथा प्रकृतिसामान्यं विकारेषूपदिश्यते ॥४३॥

यथा नेनी रीति जैसे, स्थूलेषु स्थूल रोगोभां स्थूल रोगोंमें, संग्रहः सभावेश थाय तेनी रीति संग्रह हो उस तरह, तेषाम् ते रोगोनी उन रोगोंकी, व्यवस्था-करणम् सम्भ्यानु कथन करवाभां आवे छे संख्याका कथन किया जाता है, तथा अने और, विकारेषु नहि कहेला रोगोभां चिकित्साना व्यवहार भाटे अनुक्त

४२. रुजावर्णसमुत्थानस्थानसंस्थाननामभिः—निदानवेदनावर्णस्था-
नसंस्थाननामभिः(क.ब च छ.थ घ.)

४३. व्यवस्थाकरणम्—व्यवस्थाकरणम् (ग.घ)

, यथा स्थूलेषु—यथा स्थौल्येन (थ.)

„ „ —यथा स्थानेषु (घ.)

„ विकारेषु—कारणेषु (प.)

रोगोंकी चिकित्साका व्यवहार करनेके लिए, प्रकृतिसामान्यम् कारणकी (वात, पित्त तथा कफकी) समानताका, उपदिश्यते उपदेश करवाभां आवे छे उपदेश किया जाता है ॥ ४३ ॥

43. Just as a broad classification has been given in the brief description (in the chapter on “The eight kinds of Abdominal Disorders”), with a view to systematise them for purposes of treatment even so the common characteristics of the morbid humors in disorders will now be described.

कुपितस्यैकस्यैव दोषस्य विविधरोगकरत्वे रोगाणामपि-
संख्येयत्वे च तेषां चिकित्सिते सामान्योपदेशः—

विकारनामाकुशलो न जिहीयात् कदाचन ।

न हि सर्वविकाराणां नामतोऽस्ति भ्रुवा स्थितिः ॥४४॥

विकार- विकारनु रोगोंके, नाम- नाम नाम, अनुक्तः न अस्तुनार वैदे न जाननेवाले वैद्यको, कदाचन कदी पक्ष कभी भी, न न नहीं, जिहीयात् शरभायुं भेधो शरमाना चाहिए, हि विकारके क्योंकि, सर्वविकाराणाम् सर्व विकारोनी सब रोगोंके, नामतः नामथी नामोंसे, भ्रुवा योऽस्तु निश्चित, स्थितिः स्थिति स्थिति, न अस्ति नथी नहीं है ॥ ४४ ॥

44. A physician should never be ashamed if he is not able to name a disease, as there can be no definite standardisation of nomenclature of all diseases.

स एव कुपितो दोषः समुत्थानविशेषतः ।

स्थानान्तरगतश्चैव जनयत्यामयान् बहून् ॥४५॥

४४ भ्रुवा स्थितिः—भ्रुवा गति. (ग.घ)

४५. स्थानान्तरगतश्चैव जनयत्यामयान् बहून्—स्थानान्तरगतश्चापि विकारान् कुबते बहून् (ग.घ)

„ चैव—चापि (घ.)

કુપિતઃ કુપિત યથેશે કુપિત હુઆ, સઃ તે વહ,
एव न ही, दोषः दोष दोष, समुत्थान- हेतुओंना
कारणके, विशेषतः भेदधी मेदसे, स्थानान्तर- भुद्धां भुद्धां
स्थानने मित्र मित्र स्थानको, गतः च एव प्राप्त भर्त्
प्राप्त हो कर, बहून् धक्षु। बहुतसे, जामयान् रोगोंने
रोगोंको, जनयति उत्पन्न करे छे उत्पन्न करता है ॥४५॥

45. The same provoked humour according to the diversity of causes and its localisation in different regions produces many varieties.

तत्साद्विकारप्रकृतीरभिधानान्तराणि च ।
समुत्थानविशेषांश्च बुद्ध्वा कर्म समाचरेत् ॥४६॥

तत्सात् તેથી વેચે હસ લિષ્ વૈય, વિકાર- વિકારોની
રોગકી, પ્રકૃતીઃ પ્રકૃતિ પ્રકૃતિ, અભિધાનાન્તરાણિ ચ
સ્થાનના ભેદ સ્થાનકે મેદ, સમુત્થાન- અને હેતુઓના
ઔર कारणके, विशेषान् च भेद मेदको, बुद्ध्वा भक्षु।ने
જાન કર, કર્મ ચિકિત્સા ચિકિત્સા, સમાચરેત્ કરવી
કરે ॥ ૪૬ ॥

46. Therefore treatment should be initiated after diagnosing the nature of the disease, the different regions of localization, and the special causative factors.

यो ह्येतन् त्रितयं ज्ञात्वा कर्माण्यारभते मिषक् ।
ज्ञानपूर्वं यथाम्यायं स कर्मसु न मुह्यति ॥४७॥

યઃ હિ ને જો, મિષક્ વૈદ્ય વૈય, एतत् आ इन,
त्रितयम् ત્રણે બાબતને ત્રણે વાતોંકો, જ્ઞાત્વા ભક્ષુ।ને
જાન કર, જ્ઞાનપૂર્વક જ્ઞાનપૂર્વક, यथाम्यायम्
યથાચેત્થ યથાયોગ્ય, कर्माणि ચિકિત્સા ચિકિત્સા, आर-
મતે શરૂ કરે છે આરમ્મ કરતા હૈ, સઃ તે વહ, કર્મસુ
ચિકિત્સામાં ચિકિત્સામાં, न नथी नहीं, मुह्यति भ्रंजते।
ચરાતા ॥ ૪૭ ॥

૪૭. त्रितयं-त्रिविधं (व. छ)

,, यथाम्यायं-यथाम्यायं (व. घ.)

47. The physician who after ascertaining all these three things, begins treatment intelligently and systematically will not err in therapeutic procedure.

વિકૃતાઃ પ્રકૃતિસ્થા વા દોષા અવર્યં હોયાઃ —

નિત્યાઃ પ્રાણમૃતાં વેદે વાતપિત્તકફાશયઃ ।

વિકૃતાઃ પ્રકૃતિસ્થા વા તાન્ બુધુસ્સેત પચિદતઃ ॥૪૮॥

પ્રાણમૃતામ્ પ્રાણીઓના મનુષ્યોંકે, વેદે દેહમાં
શરીરમેં, વિકૃતાઃ વિકૃત અવસ્થામાં વિકૃત અવસ્થામેં,
પ્રકૃતિસ્થાઃ વા અથવા પ્રકૃતિમાં રહેલ અથવા પ્રકૃતિમેં
રહે હુણ, ત્રયઃ ત્રણે ત્રણ, વાત- વાત વાત, પિત્ત- પિત્ત
પિત્ત, કફાઃ તથા કફ તથા કફ, નિત્યાઃ નિત્ય છે નિત્ય હૈં,
પચિદતઃ પચિતે બુદ્ધિમાન્, તાન્ તેઓને હનકો, બુધુ-
સ્સેત ભક્ષુવાની ધ્યક્ષ રાખવી ભેદએ જાનનેકી હચ્છા
કરે ॥ ૪૮ ॥

48. Vata, pitta and kapha, reside either in their normal or pathological state in the bodies of all embodied creatures. Hence the learned physician should desire to recognise them.

પ્રકૃતિસ્થાનાં વાતાણાં કર્મ—

उत्साहोच्छ्वासनिःश्वासचेष्टा धातुगतिः समा ।
समो मोक्षो गतिमतां वायोः कर्माधिकारजम् ॥४९॥

ઉત્સાહ- ઉત્સાહ ઉત્સાહ, उच्छ्वास- ઉચ્છ્વાસ
उच्छ्वास, निःश्वास- નિઃશ્વાસ નિઃશ્વાસ, चेष्टाઃ ચેષ્ટા
ચેષ્ટા, समा સમ અવસ્થામાં સમાન રૂપમેં, धातुगतिः
ધાતુઓનું વહન ધાતુઓંકા વહન, गतिमताम् ગમનશીલ
वस्तुओंकी वस्तુઓંકી, समः સરખી રીતે
સમાન રૂપમેં, मोक्षः ખડાર કાઢવું બાહર નિકાલના,
(इति એ ये), अधिकारजम् અધિકૃત અધિકૃત, वायोः
વાયુનાં વાયુકે, કર્મ કર્મ છે કર્મ હૈં ॥ ૪૯ ॥

49. Actions of the normal vata are animation, inspiration and expiration

૪૯. गतिमतां-गतिमत्तो (ग.)

(respiratory movement), body-movement, regular circulation of body elements and regular elimination of excretions.

दर्शनं पक्तिरूपमा च क्षुत्तृष्णा देहमार्दवम् ।
प्रभा प्रसादो मेधा च पित्तकर्माविकारजम् ॥५०॥

दर्शनम् देखना, पक्तिः पचावतुं पचाना, रूपमा गरमी गरमी, क्षुत् भूय भूय, तृष्णा तरस यास, देह- देहनी शरीरकी, मार्दवम् कोमलता कोमलता, प्रभा कान्ति कान्ति, प्रसादः प्रसन्नता प्रसन्नता, मेधा च अने मेधा और मेधा, (इति ओ ये,) अविकारजम् अविकृत अविकृत, पित्तकर्मा पित्तनां कर्म छे पित्तके कर्म हैं ॥ ५० ॥

50. Actions of the normal pitta are the power of vision, digestive fire, body heat, hunger, thirst, softness of body, lustre, clearness of mind and intelligence.

क्षोहो बन्धः स्थिरत्वं च गौरवं वृषता बलम् ।
क्षमा धृतिरलोभश्च कफकर्माविकारजम् ॥५१॥

क्षोहः स्निग्धता स्निग्धता, बन्धः अन्धन बन्धन, स्थिरत्वम् च स्थिरता स्थिरता, वृषता पुत्रुषातन वृषता, बलम् अण बल, क्षमा क्षमा क्षमा, धृतिः धैर्य धैर्य, अलोभः च अने निर्लोभता और निर्लोभता, (इति ओ ये), अविकारजम् अविकृत अविकृत, कफ- कर्म कर्मां कर्म छे कफके कर्म हैं ॥ ५१ ॥

51. Actions of the normal kapha are viscousness, cohesion, firmness, heaviness, potency, strength, forgiveness, fortitude and greedlessness.

वातादीनां क्षयलक्षणम्—

वाते पित्ते कफे चैव क्षीणे लक्षणमुच्यते ।

५०. प्रभा-प्रज्ञा (५.५.)

कर्मणः प्राकृताद्यानिर्वृद्धिर्वाऽपि विरोधिनाम् ॥५२॥

वाते वात वात, पित्ते पित पित, कफे च कफ अने कफे और कफे, क्षीणे क्षय भता क्षय होते हुए, प्राकृतात् प्राकृत प्राकृत, कर्मणः कर्मनी कर्मकी, हानिः हानि हानि, विरोधिनाम् अपि वा अथवा तो विपरीत कर्मनी अथवा तो विपरीत कर्मकी, वृद्धिः वृद्धि वृद्धि, लक्षणम् आ लक्षणम् यह लक्षण, उच्यते उच्यते आये छे कहा जाता है ॥ ५२ ॥

52. Now the signs of decrease of vata pitta and kapha are described to be decrease of their respective actions. There may be the loss of their normal functions or even the increase of contrary ones.

वातादीनां वृद्धिलक्षणम्—

दोषप्रकृतिवैशेष्यं नियतं वृद्धिलक्षणम् ।
दोषाणां प्रकृतिर्हानिर्वृद्धिश्चैव परीक्ष्यते ॥५३॥

दोष- दोषेणी दोषोकी, प्रकृति- प्रकृतिमां प्रकृतिमें, वैशेष्यम् अधिकता आये अधिकता होना यह, नियतम् योक्तस निश्चित, वृद्धि- दोषेणी वृद्धिं दोषोकी वृद्धिका, लक्षणम् लक्षणम् छे लक्षण है, एवम् आ प्रमाणे इसी प्रकार, दोषाणाम् दोषेणी दोषोकी, प्रकृतिः समता समता, हानिः क्षीयता क्षीयता, वृद्धिः च तथा अधिकताणी तथा अधिकताकी, परीक्ष्यते परीक्षा करवायां आये छे परीक्षा की जाती है ॥ ५३ ॥

53. Increase of natural actions is the position indicated in the increase of humors. The norm, the decrease and increase of humors are thus diagnosed.

अध्यायार्थसमग्रः—

तत्र श्लोकाः—

संख्यां निमित्तं रूपाणि शोथानां साध्यतां न च ।

५२ क्षीणे-चूने (५.५.)

५३ विरोधिनाम्-विरोधिनी (५.)

५३ वैशेष्यम्-वैषम्यम् (५.)

५३ प्रकृतिहानिः-प्रकृतिहानिः (५.)

तेषां तेषां विकाराणां शोथांस्तांस्तांश्च पूर्वजान् ॥५४॥

विधिमेदं विकाराणां त्रिविधं बोध्यसंग्रहम् ।

प्राकृतं कर्म दोषाणां लक्षणं हानिवृत्तिषु ॥५५॥

वीतमोहरजादयलोभमानमदस्पृहः ।

अथाख्यातवांस्त्रिशोथीये रोगाध्याये पुनर्वसुः ॥५६॥

તત્ત્વ તે વિષયમાં उस विषयमें, श्लोकाः उपसंहारना
 श्लोकाः છે કે उपસંહારકે શ્લોક હૈં कि, वीत- निःशेष
 થયેલ છે નિઃશેષ હુણ, मोह- भ्रास मोह, रजोदोष-
 रजोगुणरूप दोष रजोगुणरूप दोष, लोभ- द्वाष लोभ,
 मान- अभिमान अमिमान, मद- भद मद, स्पृहः અને
 રપ્રહા જેની એવા ઓર સ્પૃહા જિસકી એસે, पुनर्वसुः
 ભગવાન પુનર્વસુએ મગવાન પુનર્વસુને, त्रिशोषीये
 ત્રિશેષીય ત્રિશોષીય, रोगाध्याये रोगाध्यायમાં
 રોગાધ્યાયમેં, शोचानाम् शोथनी शोचकी, मंख्याम्
 સંખ્યા સંખ્યા, निमित्तम् કારણ, रूपाणि
 લક્ષણ, साध्यताम् સાધ્યતા સાધ્યતા, न च
 અસાધ્યતા અસાધ્યતા, तेषाम् तेषाम् તે તે उन उन,
 विकाराणाम् विकारोनी रोगोंसे, पूर्वजान् पूर्वे થતા પૂર્વ
 उत्पन्न हुए, तान् तान् તે તે वे वे, शोचान् च शोथ शोथ,
 विकाराणाम् विकारोना रोगोंका, विधिमेदम् પ્રકારમેદ
 प्रकारमेद, त्रिविधम् ત્રણ પ્રકારને तीन प्रकारका,
 बोधसंग्रहम् બોધવા શેષ બાકતોનો સંગ્રહ જાનને
 योग्य बातोंका संग्रह, दोषाणाम् દોષોનાં રોગોંકા, प्राकृतम्
 પ્રાકૃત પ્રાકૃત, कर्म कर्म કર્મ, हानि- અને દોષોની
 હાનિ ઓર દોષોંકી હાનિ, वृद्धिषु तथा वृद्धिर्मा तथा
 વૃદ્ધિમેં, लक्षणम् લક્ષણ એઓનાં લક્ષણ इनका,
 व्याख्यानवान् व्याख्यान કયું છે व्याख्यान किया
 है ॥ ५४-५६ ॥

curability or otherwise, the regional swellings and their respective precedent pathological conditions. Modes of classification of diseases, brief description of the three essential factors of diagnosis, normal actions of humors and symptoms produced in conditions of their decrease and increase. All these are described in the chapter entitled "The three kinds of Edema" by Punarvasu who is free from all infatuation, ignorance, passion, greed, pride, vanity and attachment.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
त्रिंशोऽध्यायो नामाष्टादशोऽध्यायः ॥१८॥

इति आ भ्रमाद्ये इस प्रकार, जन्मिवेशकृते अग्नि-
देशे रथेक्षा अग्निवेशते बनाये, चरकप्रति संस्कृते तन्त्रे
अने चरकथी प्रतिसंस्कार पाभेक्षा आ शास्त्रमां और
चरकके द्वारा संस्कृत इम शास्त्रके, श्लोकस्थाने सूत्रस्थान
विषे सूत्रस्थानमें, त्रिशोधीयः 'त्रिशोधीय' 'त्रिशोधीय',
नाम नाभने। नामका, अष्टादशः अष्टादशे अष्टादशवाँ,
अध्यायः अध्याय संपूर्णे अध्याय अध्याय समाप्त
हुआ ॥ १८ ॥

18. Thus in the section on General Principles of the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the eighteenth chapter entitled "The three kinds of Edema", is completed.

Here are the recapitulatory verses—

54-56. The number, causes, and signs and symptoms of edema, their

५४. शोधानां-शोफानां (ग.प.)

॥ विधिमेदं-तेषां तेषां (थ.)

१. विविध-त्रितयं (क.)

१. बीतमोह-बीतराग (ब.)

॥ **त्रिषोऽपीये-त्रिषोऽपीये (ब.)**

ऊनविंशोऽध्यायः ।

ओगशीसमे अध्याय अध्याय उन्नीसवाँ

Chapter XIX

अष्टोदरीयाध्यायोपक्रमः —

अथातोऽष्टोदरीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥१॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः षडे अर्द्धांशे अब आगे, अष्टोदरीयम् 'अष्टोदरीय' नामना 'अष्टोदरीय' नामके, अध्यायम् अध्यायतुं अध्यायका, व्याख्यास्यामः व्याख्यान करुं व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये आत्रेयने, इति ह आ विषयमां नीचे प्रभाषे ७ इति विषयमे निम्न प्रकारसे ही, आह स्म षडेषु ७ कहा है ॥२॥

1. We shall now expound the chapter entitled "The Eight Abdominal Affections."

2. Thus declared the worshipful Atreya.

उदराक्षिरोगाणां संख्यानां निर्देशः—

इह सप्तष्टाबुदराणि, अष्टौ मूत्राघाताः, अष्टौ क्षीरदोषाः, अष्टौ रेतोदोषाः, सप्त कुष्ठानि, सप्त पिडकाः, सप्त वीसर्पाः, षडतीसाराः, षडुद्वर्ताः;

इह सप्त आ आधुर्वेदमां भरेभर इस आधुर्वेदमे निश्चित रूपमें, अष्टौ आ८ आठ, उदराणि उदररोग, अष्टौ आ८ आठ, मूत्राघाताः मूत्राघात, अष्टौ आ८ आठ, क्षीरदोषाः धावधुना दोषे स्तन्यके दोष, अष्टौ आ८ आठ, रेतोदोषाः वीर्यदोषे, सप्त सात सात, कुष्ठानि कुष्ठ, सप्त सात सात, पिडकाः पिडका, सप्त सात सात, वीसर्पाः विषर्प, षट् ७ छः, अतीसाराः अतीसार अतीसार, षट् ७ छः, उद्वर्ताः उद्वर्त उद्वर्त;

3-(1). There are eight varieties of abdominal affections, eight of the dis-

orders of the urinary system, eight of galactic disorders, eight of seminal disorders, seven of dermatosis, seven of inflammatory swellings, seven of acute spreading affections, six of diarrhoea, six of misperistalsis;

पञ्च गुल्माः, पञ्च प्लीहदोषाः, पञ्च कासाः, पञ्च श्वासाः, पञ्च हिकाः, पञ्च तृष्णाः, पञ्च छर्दयः, पञ्च भक्तस्यानशनस्थानानि, पञ्च क्षिरोरोगाः, पञ्च हृद्रोगाः, पञ्च पाण्डुरोगाः, पञ्चोन्मादाः;

पञ्च पांच पांच, गुल्माः गुल्म गुल्म, पञ्च पांच पांच, प्लीह-दोषाः भरेभर दोषे प्लीहाके दोष, पञ्च पांच पांच, कासाः उधरस कास, पञ्च पांच पांच श्वासा श्वास श्वास, पञ्च पांच पांच, हिकाः डेडडी हिका, पञ्च पांच पांच, तृष्णाः तरस तृषा, पञ्च पांच पांच, छर्दयः उधटी वमन, पञ्च पांच पांच, भक्तस्य भोजन भोजन, अनशन-स्थानानि न भोजनानां डारधे अर्थात् अरोचक न खानेके कारणों अर्थात् अरोचक, पञ्च पांच पांच, क्षिरोरोगा क्षिरोरोग क्षिरोरोग, पञ्च पांच पांच, हृद्रोगाः हृदयना रोग हृदयके रोग, पञ्च पांच पांच, पाण्डुरोगाः पाण्डुरोग पाण्डुरोग, पञ्च पांच पांच, उन्मादाः उन्माद उन्माद;

3-(2). five of gulma, five of splenic disorders, five of coughs, five of dyspnea, five of hiccup, five of thirst, five of vomiting, five of loss of appetite, five of the diseases of the head, five of cardiac disorders, five of anemia, five of insanity;

अत्वारोऽपस्माराः, अत्वारोऽक्षिरोगाः, अत्वारः कर्णरोगाः, अत्वारः प्रतिश्यायाः, अत्वारो मुखरोगाः, अत्वारो ग्रहणीदोषाः, अत्वारो मदाः, अत्वारो मूर्च्छायाः, अत्वारः शोषाः, अत्वारि हृत्स्थानि;

१. प्लीहदोषाः—प्लीहप्रदोषाः (अ.)

चत्वारः आर चार, अपस्माराः अपरमार अपस्मार,
चत्वारः आर चार, अक्षिरोगाः आंभना रोगे आंभके
रोग, चत्वारः आर चार, कर्णरोगाः कानना रोगे कानके
रोग, चत्वारः आर चार, प्रतिश्यावाः सुणेभम प्रति-
श्याव, चत्वारः आर चार, मुखरोगाः मुखरोग मुखरोग,
चत्वारः आर चार, ग्रहणीदोषाः ग्रहणीदोष ग्रहणीदोष,
चत्वारः आर चार, मदाः मद मद, चत्वारः आर चार,
मूर्च्छायाः मूर्च्छा मूर्च्छा, चत्वारः आर चार,
शोषाः शोष शोष, चत्वारि आर चार, क्लेशानि
नपुंसकत्व क्लीषता;

3-(3). four of epilepsy, four of
eye-diseases, four of ear-diseases,
four of coryza, four of assimilation
disorders, four of intoxication, four
of fainting, four of consumption, four
of impotency.

त्रयः शोफाः, त्रीणि किलासानि, त्रिविधं
लोहितपित्तं, द्वौ ज्वरौ, द्वौ व्रणौ, द्वावायामौ,
द्वे गृध्रस्यौ, द्वे कामले, द्विविधमामं, द्विविधं
वातरक्तं, द्विविधान्यर्शांसि;

त्रयः श्लु तीन, शोफाः शोष शोष, त्रीणि श्लु
तीन, किलासानि किलास किलास, त्रिविधम् श्लु प्रकाशनु
तीन प्रकारका, लोहितपित्तम् रक्तपित्त रक्तपित्त,
द्वौ ज्वरौ ज्वर ज्वर, द्वौ व्रणौ व्रण व्रण, द्वौ वायामौ
आयाम आयाम, द्वे गृध्रस्यौ गृध्रस्यौ, द्वे कामले कामले,
द्विविधम् श्लु प्रकाशनु दो प्रकारका, आमम्
आम आम, द्विविधम् श्लु प्रकाशनु दो प्रकारके,
वातरक्तम् वातरक्त वातरक्त, द्विविधानि श्लु प्रकाशनु
दो प्रकारके, नर्शांसि अर्श अर्श;

3-(4). three of edema, three of le-
prosy, three varieties of hemothermia,
two of fever, two of wounds, two of
convulsions, two of sciatica, two of

jaundice, two of chyme-disorders, two
of rheumatic condition, two of piles;

एक ऊरुस्तम्भः, एकः संन्यासः, एको महा-
गदः, विंशतिः क्रिमिजातयः, विंशतिः प्रमेहाः,
विंशतिर्योनिव्यापदः, इत्यष्टचत्वारिंशद्रोगाधि-
करणान्यस्मिन् संग्रहे समुद्दिष्टानि ॥ ३ ॥

एकः ओष्ठ एक, ऊरुस्तम्भः ऊरुस्तम्भ, एकः ओष्ठ एक, संन्यासः संन्यास संन्यास, एकः ओष्ठ एक, महागदः महागद महागद, विंशतिः वीस वीस, क्रिमिजातयः क्रिमिजातय वीस क्रिमियों के मेद, विंशतिः वीस वीस, प्रमेहाः प्रमेह प्रमेह, विंशतिः अने वीस और वीस, योनिव्यापदः योनिरोग योनिरोग, इति आ प्रभाषे इस प्रकार, अस्मिन् आ इस, संग्रहे संग्रहमें, अष्टचत्वारिंशत् अष्टादशीस अष्टादशीस, रोगाधिकरणानि रोगना विषयो रोगके विषयों, समुद्दिष्टानि कही अताव्या छे कहे गये हैं ॥ ३ ॥

3. one of spastic paraplegia, one of syncope, one of morbus magna, twenty varieties of worms, twenty of anomalies of urinary secretion, twenty of gynecic disorders—thus in this enumeration are given forty-eight varieties of diseases.

अष्टौ उद्व्याणि, अष्टौ मूत्राघाताः—

एतानि यथोद्देशमग्निनिर्वेक्ष्यामः—

अष्टाशुक्लाणीति वातपित्तकफसन्निपातश्लेष्म-
ज्ज्वलप्रदकोदराणि, अष्टौ मूत्राघाता इति वात-
पित्तकफसन्निपाताश्मरीशकाराशुक्रशोणितजाः,

एतानि ओष्ठाने इनको, यथोद्देशम् अनुक्रमे क्रमशः,
अग्निनिर्वेक्ष्यामः विस्तारथी कही अतावशु विस्तारथे
कहेंगे, वात-वातेादर वातोदर, पित्त-पित्तादर पित्तोदर,
कफ-कफादर कफोदर, सन्निपात-सन्निपातादर सन्निपातो-
दर, श्लेष्म-श्लेष्मादर श्लेष्मोदर, ज्व-ज्वादर ज्वोदर,

छिद्र- छिद्रोदर छिद्रोदर, वक्-उदराणि अने ७४६१६२ और जलोदर, इति ओ ये, अष्टौ आऽ आठ, उदराणि उदर- रोगो ओ उदररोग है, वात- पात७४ वातज, पित्तज- पित७४ पित्तज, कफ- क६७४ कफज, सन्निपात- सन्निपात७४ सन्नि- पातज, अहमरी- पथरीथी उत्पन्न थना२१ पथरीसे उत्पन्न होनेवाले, शर्करा- भूत्रभां शर्करा नामना रोगथी उत्पन्न थना२१ मूत्रमें शर्करा नामक रोगसे उत्पन्न होनेवाले, शुक्र- शुक्र७४ शुक्रज, मोक्षितजाः अने रक्त७४ और रक्तज, इति ओ ये, अष्टौ आऽ आठ, मूत्राघाताः भूत्राघात ओ मूत्राघात हैं;

4-(1A). We shall explain them in the order of enumeration. The eight varieties of abdominal diseases are those caused by (1) vata, (2) pitta, (3) kapha, (4) tridiscordance, (5) splenic disorder, (6) intestinal obstruction, (7) gastro-intestinal perforation and (8) ascites. The eight varieties of disorders of the urinary system are caused by (1) vata, (2) pitta, (3) kapha, (4) tridiscordance, (5) formation of stone, (6) formation of sand, (7) seminal disorder and (8) vitiation of blood.

अष्टौ क्षीरदोषाः, अष्टौ रेतोदोषाः —

अष्टौ क्षीरदोषा इति वैषण्यं वैगन्ध्यं वैरस्यं पैच्छिद्यं फेनसङ्गततो रौक्ष्यं गौरवमतिस्नेहश्च, अष्टौ रेतोदोषा इति तनु शुष्कं फेनिलमश्चेतं पूत्यतिपिच्छलमन्यधातूपहितमवसादि च (१);

वैषण्यम् पशुं ७४६१६३ ७४६३ वर्णका बदल जाना, वैगन्ध्यम् स्वाधामि ७४६१६४ ७४६४ गंधं ७४६५ ७४६५ गंधं ७४६६ ७४६६ गन्धसे भिन्न गन्धका होना, वैरस्यम् रसं ७४६१६७ ७४६७ रसका परिवर्तन हो जाना, पैच्छिद्यम्- वीकश विपचिपापन, फेनसंघातः धक्षुः क्षीयुः ७४६१६८ ७४६८

बहुत सागका होना, रौक्ष्यम् रक्षता रक्षता, गौरवम् आरेपशुं भारीपन, अतिस्नेहः च अने अतिशय स्नेह बहुत चिकास, इति ओ ये, अष्टौ आऽ आठ, क्षीरदोषाः क्षीरदोषो ओ क्षीरके दोष हैं, तनु पात७५ पतला, शुष्कम् सूकुं सूखा, फेनिलम् क्षीयुः ७४६१६९ ७४६९ सागवार, अश्वेतम् श्वेत सिवायना ७४६१७० ७४६० श्वेतके सिवा दूसरे रंगका, पूति दुर्गन्धवा ७४६१७१ ७४६१ दुर्गन्धयुक्त, अतिपिच्छ- लम् ७४६१७२ ७४६२ अधिक बहुत चिपचिपा, अन्यधातु- अन्य धातुथी अन्य धातुसे, उपहितम् मिश्रित मिश्रित, अव- सादि च तथा गांधवा ७४६१७३ ७४६३ अने भुक्षेक्षीओ ७४६१७४ ७४६४ नीकगन्ध तथा गांधदार और कठिनाईसे बाहर निकल- नेवाला, इति ओ ये, अष्टौ आऽ आठ, रेतोदोषाः वीर्यना दोषो ओ वीर्यके दोष हैं (१);

4-(1). The eight varieties of galactic disorders are— (1) discoloration, (2) stink, (3) distaste, (4) sliminess, (5) frothiness, (6) absence of unctuousness, (7) heaviness and (8) excessive unctuousness. The eight varieties of seminal disorders are— (1) thinness, (2) dryness, (3) frothiness, (4) lack of whiteness, (5) stink, (6) hyper-sliminess, (7) mixture with other elements and (8) loss of buoyancy.

सप्त कुष्ठानि, सप्त पिडकाः, सप्त विसर्पाः-

सप्त कुष्ठानीति कपालोदुम्बरमण्डलर्ष्यजिह्व- पुण्डरीकसिध्मकाकणानि, सप्त पिडका इति शरा- विका कच्छपिका जालिनी सर्वप्यलजी विनता विद्रधी च, सप्त विसर्पा इति वातपित्तकफाशि- कर्मकग्रन्थिसन्निपाताख्याः (२);

कपाल- कपाल ७४६१७५ ७४६१७५ कपाल, उदुम्बर- उदुम्बर ७४६१७६ ७४६१७६ उदुम्बर, मण्डल- मण्डल ७४६१७७ ७४६१७७ मण्डल, कर्ष्यजिह्व- कर्ष्यजिह्व ७४६१७८ ७४६१७८ कर्ष्यजिह्व, पुण्डरीक- पुण्डरीक ७४६१७९ ७४६१७९ पुण्डरीक, सिध्म- सिध्म ७४६१८० ७४६१८० सिध्म, काकणानि अने कडक और काकण, इति ओ ये, सप्त

४-(१). पिच्छलम्-पिच्छलम् (क. व. च. उ. व.)

„ अन्यधातुपहितम्-अन्यधातुपहितम् (५.)

४-(२). विद्रधी च-विद्रधिच (ग. व. च.)

„ कर्मक-कर्मक (क.)

सात सात, कुडालि कुण्डले कुष्ठ हैं, शराविका शरविड्वा
शराविका, कच्छपिका कुण्डपिका कच्छपिका, जालिनी
अलिनी जालिनी, सर्वपी सपपी मर्वपी, अलजी अल्ल
अलजी, शिवता विनता विनता, विद्रवी च अने
विद्रवी और विद्रवि, इति ओ ये, सप्त सात सात,
विडकाः पिड्डा ओ पिड्डाये हैं, वात- वातविसर्प
वातविसर्प, पित्त- पित्तविसर्प पित्तविसर्प, कफ- कफविसर्प
कफविसर्प, अग्नि- अग्निविसर्प अग्निविसर्प, कर्मक-
कर्मक, ग्रन्थि- ग्रन्थिविसर्प ग्रन्थिविसर्प,
सन्निपात- अने सन्निपातविसर्प और सन्निपातविसर्प,
आक्काः नाभना नामक, इति ओ ये, सप्त सात सात,
वीसर्पाः विसर्प ओ विसर्प हैं (२);

4-(2). The seven varieties of derma-
tosis are—(1) kapala, (2) udumbara
(3) mandala, (4) rishyajihva, (5)
pundarika, (6) sidhma and (7) kakana.
The seven various inflammatory
swellings are—(1) crateriform ulcer,
(2) carbuncle, (3) cribriform swelling,
(4) boils, (5) dry gangrene, (6) moist
gangrene and (7) abscess. The seven
varieties of acute spreading affections
are—(1) vate type, (2) pitta type,
(3) kapha type, (4) erysipelas, (5) spre-
ading moist gangrene, (6) acute
lymphadenitis and (7) tridiscordance
type.

षड्वीसराः, षड्वादताः—

षड्वीसरा इति वातपित्तकफसन्निपातभय-
शोकजाः, षड्वादता इति वातमूत्रपुरीषशुक्र-
कर्द्विक्षवयुजाः (३);

वात- वातज वातज, पित्त- पित्तज पित्तज, कफ-
कफज, सन्निपात- सन्निपातज सन्निपातज, भय-
भयज, शोकजाः अने शोकज और शोकज, इति
ओ ये, षड् ७ छः, षड्वीसराः अटीसप्त ओ षड्वीसरा

हैं. वात- वातज वातज, मूत्र- मूत्रज मूत्रज, पुरीष-
पुरीषज पुरीषज, शुक्र- शुक्रज शुक्रज, कर्द्वि- कर्द्विज
कर्द्विज, क्षवयुजा. अने अटीसप्ती उपपन्न भयेद और
छौंसे उत्पन्न हुए, इति ओ ये, षड् ७ छः, उदावर्ताः
उदावर्त ओ उदावर्त हैं (३.)

4-(3). The six varieties of diarrhoea
are those of (1) vata, (2) pitta, (3) ka-
pha, (4) tridiscordance, (5) fear and
(6) grief. The six varieties of misperi-
stalsis are those of (1) flatus, (2) urine,
(3) feces, (4) semen, (5) vomiting and
(6) sternutation.

पञ्च गुल्माः—

पञ्च गुल्मा इति वातपित्तकफसन्निपातशोणि-
तजाः, पञ्च ग्रीहदोषा इति गुल्मव्याख्याताः,

वात- वातज वातज, पित्त- पित्तज पित्तज, कफ-
कफज, सन्निपात- सन्निपातज सन्निपातज, शोणि-
तजाः अने रक्तज और रक्तज, इति ओ ये, पञ्च पांच
पांच, गुल्माः गुल्मा ओ गुल्म हैं. पञ्च पांच पांच,
ग्रीहदोषाः अरेणना दोषा ओ ग्रीहके दोष हैं, इति ओओनुं
इनका, गुल्मैः गुल्मैः गुल्मोंसे, व्याख्याताः व्याख्यान
थर्ध अथ ओ व्याख्यान हो जाता है,

4-(4A). The five varieties of gulma are
those due to (1) vata, (2) pitta, (3) ka-
pha (4) tridiscordance and (5) vitiated
blood. The varieties of splenic disor-
ders are the same as described in
gulma.

पञ्च कासाः, पञ्च श्वासाः, पञ्च हिक्काः—

पञ्च कासा इति वातपित्तकफक्षतक्षयजाः, पञ्च
श्वासा इति महोर्ध्वच्छिन्नतमकधुम्राः, पञ्च हिक्का
इति महती गम्भीरा व्यपेता धुम्राऽजजा च,

४-(४). शोणितजाः—रक्तजाः (व. ७.)

„ धुम्राऽजजा—धुम्रा वाजना (व.)

वात-वातज वातज, पित्त-पित्तज पित्तज, कफ-
कफज, क्षत-क्षतज क्षतज, क्षयजाः अने क्षयज
और क्षयज, इति ओ ये, पञ्च पांथ पांच, कासाः उध-
रस्ये के कास हैं, महा-महाश्वास महाश्वास, ऊर्ध्व-
जिह्व-श्वास ऊर्ध्वश्वास, छिन्न-छिन्नश्वास छिन्नश्वास,
तमक-तमकश्वास तमकश्वास, क्षुद्राः अने क्षुद्रश्वास
और क्षुद्रश्वास, इति ओ ये, पञ्च पांथ पांच, आसाः
श्वास्ये के आस हैं, महती महती, गम्भीरा
गम्भीरा, व्यपेता व्यपेता, क्षुद्रा क्षुद्रा,
अक्षजा च अने अक्षज और अक्षजा, इति ओ
ये, पञ्च पांथ पांच, हिक्का डेडकी के हिक्का हैं:

4-(4B). The five varieties of cough-
disorder are those due to (1) vata,
(2) pitta, (3) kapha, (4) ulcerations in
the respiratory tract and (5) wasting.
The five varieties of dyspnea are (1)
major, (2) respiratory, (3) chyme, (4) as-
thma and (5) minor. The five varieties
of hiccup are— (1) mahati (major),
(2) gambhira (the profound), vya-
peta (intermittent). (4) kshudra (minor)
and (5) the alimential.

पञ्च तृष्णाः पञ्च छर्दयः पञ्च भक्तस्यानशनस्थानानि (अरुचयः) —

पञ्च तृष्णा इति वातपित्तामक्षयोपसर्गात्मिकाः,
पञ्च छर्दय इति द्विष्टार्थसंयोगजा वातपित्तकफ-
सन्निपातोद्रेकोत्थाभ्य, पञ्च भक्तस्यानशनस्थाना-
नीति वातपित्तकफसन्निपातद्वेषाः,

वात-वातिक वातिक, पित्त-पैतिक पैतिक, आस-
आमज आमज, क्षय-क्षयज क्षयज, उपसर्गात्मिकाः
अने उपसर्गज और उपसर्गज, इति ओ ये, पञ्च

४-(४). वातपित्तकफसन्निपातद्वेषा — वातपित्तकफद्वेषायासाः

(ग. ड. त. द.)

“ द्विष्टार्थसंयोगजा-द्विष्टार्थसंयोग (ब).

“ “ —द्विष्टार्थसंयोगे (ब. ब. त. द. प.)

“ सन्निपातोद्रेकोत्थाभ्य-सन्निपातोद्रेकोत्थाभ्य (ब. ब. त. द. प.)

पांथ पांच, तृष्णाः तरस्ये के तृष्णा हैं, द्विष्ट-अक्षयभता
न अच्छा लगनेवाले. अर्थ-विषयैना विषयके, संयोगजाः
संयोगजी भती संयोगजन्य, वात-तथा वात तथा वात,
पित्त-पित्त पित्त, कफ-कफ कफ, सन्निपात-अने
सन्निपातनी और सन्निपातकी, उद्रेक-अधिकतायी
अधिकतासे, उत्थाः च भती उत्पन्न, इति ओ ये,
पञ्च पांथ पांच, छर्दयः उधरी वमन हैं, वात-वात
वात, पित्त-पित्त पित्त, कफ-कफ कफ, सन्निपात-सन्नि-
पात सन्निपात, द्वेषाः अने द्वेष और द्वेष, इति ओ ये,
पञ्च पांथ पांच, भक्त्य भोजन भोजन, अनशन-न
आवानां न खानेके, स्थानानि डारखो के कारण हैं.

4-(4C). The five varieties of thirst
are those due to (1) vata, (2) pitta, (5)
chyme-disorder, (4) wasting and (5)
secondary complications. The Five
varieties of vomiting are those due to
(1) contact of repulsive articles, (2) ex-
cess of vata, (3) of pitta, (4) of kapha,
(5) and of tridiscordance. The five
varieties of disinclination for food are
those due to (1) vata, (2) pitta, (3) kapha,
(4) tridiscordance and (5) repulsion.

पञ्च शिरोरोगाः, पञ्च हृद्रोगाः —

पञ्च शिरोरोगा इति पूर्वोद्देशमभिसमस्य
वातपित्तकफसन्निपातक्रिमिजाः, पञ्च हृद्रोगा
इति शिरोरोगैर्व्याख्याताः,

पूर्वोद्देश्य पूर्वोक्त ‘त्रिपतः शिरसीय’ नामना
अध्यायभां कहेला भाषाना रेगो पूर्वोक्त ‘क्रियन्तः-
शिरसीय’ नामके अध्यायमें उक्त मस्तकके रोगों, अभिसमस्य
संक्षेप करता संक्षेप करनेपर वात-वातज वातज, पित्त-
पित्तज पित्तज, कफ-कफज कफज, सन्निपात-सन्निपातज
सन्निपातज, क्रिमिजाः अने क्रिमिज और क्रिमिज, इति
ओ ये, पञ्च पांथ पांच, शिरोरोगाः शिरसीय के
शिरोरोग हैं, पञ्च पांथ पांच, हृद्रोगाः हृद्रोग
रेगो के हृद्रोग के रोग हैं, इति ओनु इसका,
शिरोरोगैः पांथ शिरसीयजी पांच शिरोरोगोंसे,

વ્યાખ્યાતાઃ વ્યાખ્યાન ધર્મ ભય છે વ્યાખ્યાન હો જાતા હૈ,

4-(4D). The five varieties of the diseases of the head, as previously described, are those due to (1) vata, (2) pitta, (3) kapha, (4) tridiscordance and (5) parasitic infection. The five varieties of cardiac disorders are the same as described in the chapter on "The diseases of the head."

પચ્ચ પાણ્ડુરોગઃ, પચ્ચ ઉન્માદાઃ ---

પચ્ચ પાણ્ડુરોગા इति वातपित्तकफसन्निपात-
મુદ્ગક્ષણજાઃ, પચ્ચોન્માદા इति वातपित्तकफसन्नि-
पातागन्तुनिमित्ताः (४) ;

વાત- વાતજ વાતજ, પિત્ત- પિત્તજ પિત્તજ, કફ-
કફજ, સન્નિપાતજ- સન્નિપાતજ સન્નિપાતજ,
મુદ્ગક્ષણજાઃ અને માટી ખાવાથી થયેલ ઓર મિટ્ટી
જાનેસે ઉત્પન્ન, હિતિ એ ચે, પચ્ચ પાંચ પાંચ, પાણ્ડુરોગઃ
પાંડુરોગ છે પાણ્ડુરોગ હૈ, વાત- વાત વાત, પિત્ત-
પિત્ત પિત્ત, કફ- કફ કફ, સન્નિપાત- સન્નિપાત
સન્નિપાત, આગન્તુ- અને આગન્તુ ઓર આગન્તુ, નિમિત્તાઃ
એ કારણોથી ઉત્પન્ન થયેલાં હન કારણોસે ઉત્પન્ન હુણ,
હિતિ એ ચે, પચ્ચ પાંચ પાંચ, ઉન્માદાઃ ઉન્માદ છે
ઉન્માદ હૈ (૪).

4-(4). The five varieties of anemia are those due to (1) vata, (2) pitta, (3) kapha, (4) tridiscordance and (5) geophagism. The five varieties of insanity are those due to (1) vata, (2) pitta, (3) kapha, (4) tridiscordance and (5) exogenous causes.

ચત્વારોઽપસ્મારાઃ, ચત્વારોઽક્ષિરોગાઃ, ચત્વારઃ કર્ણરોગાઃ,
ચત્વારઃ પ્રતિશ્વાયાઃ, ચત્વારો મુક્તરોગાઃ ---

ચત્વારોઽપસ્મારા इति वातपित्तकफसन्निपात-

૪-(૪). ચુદ્ગક્ષણજાઃ—મુદ્ગાઃ (૨.)

નિમિત્તાઃ—નિમિત્તજાઃ (૫ ૭ ૮)

નિમિત્તાઃ, ચત્વારોઽક્ષિરોગાશ્ચત્વારઃ કર્ણરોગાશ્ચ-
ત્વારઃ પ્રતિશ્વાયાશ્ચત્વારો મુક્તરોગાઃ

વાત- વાત વાત, પિત્ત પિત્ત પિત્ત, કફ- કફ કફ,
સન્નિપાત- અને સન્નિપાત ઓર સન્નિપાત, નિમિત્તાઃ
એ કારણોથી ઉત્પન્ન થયેલાં હન કારણોસે ઉત્પન્ન હુણ,
હિતિ એ ચે, ચત્વારઃ ચાર ચાર, અપસ્મારાઃ અપસ્માર
અપસ્માર, ચત્વારઃ ચાર ચાર, અક્ષિરોગાઃ આંખના રોગો
આંખકે રોગ, ચત્વારઃ ચાર ચાર, કર્ણરોગાઃ કાનના રોગો
કાનકે રોગ, ચત્વારઃ ચાર ચાર, પ્રતિશ્વાયાઃ સર્વેખમ
પ્રતિશ્વાય, ચત્વારઃ ચાર ચાર, મુક્તરોગાઃ મુખરોગ
મુખકે રોગ,

4-(5A). The four varieties of epilepsy are those due to (1) vata, (2) pitta, (3) kapha and (4) tridiscordance. The four varieties of eye-diseases, four of ear-diseases, four of coryza and four of mouth-diseases,

ચત્વારઃ પ્રહ્ણીદોષાઃ ચત્વારો મદાઃ ચત્વારો મૂર્છાયાઃ ---

ચત્વારો પ્રહ્ણીદોષાશ્ચત્વારો મૂર્છાયા इत्य-
પસારૈર્વ્યાख्याતાઃ,

ચત્વારઃ ચાર ચાર, પ્રહ્ણીદોષાઃ પ્રહ્ણીદોષ પ્રહ્ણી-
દોષ, ચત્વારઃ ચાર ચાર, મદાઃ મદ મદ, ચત્વારઃ અને
ચાર ઓર ચાર, મૂર્છાયાઃ મૂર્છા મૂર્છા, હિતિ એ
બધાનું હન સવકા, અપસ્મારૈઃ અપસ્મારથી અપસ્મારસે,
વ્યાખ્યાતાઃ વ્યાખ્યાન ધર્મ ભય છે વ્યાખ્યાન હો જાતા હૈ,

4-(5B). the four varieties of assimilation-disorders and the four of intoxication and the four of fainting are caused by the same factors as those inducing epilepsy.

ચત્વારઃ શોષાઃ, ચત્વારિ ક્લેબ્યાનિ—

ચત્વારઃ શોષા इति साहससम्धारणक्षय-
विषमाशनजाः, चत्वारि क्लेब्यानीति बीजोपघाता-
स्त्वजभङ्गाजरायाः शुक्लक्षयाश्च (५),

साहस- साहसार्थी साहसे, संचारण-वेग रेखावार्थी वेगको रोकनेसे, क्षय- क्षयार्थी क्षयसे, विषम-असमानजाः अने विषम भोजनार्थी भूता और विषम भोजनसे होने वाले, इति अे ये, चत्वारः आर चार, शोषाः शोषरोग, बीजोपचातात् भीजने हानि भवार्थी बीजको हानि पहुंचनेसे, ध्वजभङ्गात् ध्वजभङ्गार्थी ध्वजभंगसे, जरायाः वृद्धावस्थायां वृद्धावस्थासे, शुक्रक्षयात् च अने वीर्यना क्षयार्थी वीर्यके क्षयसे, इति अे ये, चत्वारि आर चार प्रकारकी, क्लृप्त्वानि नष्टसंज्ञता अे क्लीबता है (५);

4-(5). The four varieties of consumption are due to (1) overstrain, (2) suppression of natural urges, (3) wasting and (4) irregularity of diet. The four varieties of impotency are due to (1) atonic, (2) organic, (3) senile and (4) oligospermatic conditions.

त्रयः शोधाः त्रीणि किलासानि त्रिविधं रक्तपित्तम्—

त्रयः शोधा इति वातपित्तश्लेष्मनिमित्ताः, त्रीणि किलासानीति रक्तताम्रशुक्लानि, त्रिविधं लोहितपित्तमिति ऊर्ध्वभागमधोभागमुभयभागं च (६);

वात- वात वात, पित्त- पित पित, श्लेष्म- तथा कफ तथा कफ, निमित्ताः अे कारणार्थी उत्पन्न भयेवा इन कारणोंसे उत्पन्न हुए, इति अे ये, त्रयः त्रय तीन, शोधाः शोधा अे शोध है, रक्त- रक्त रक्त, ताम्र- ताम्र ताम्र, शुक्लानि अने श्वेत और श्वेत. इति अे ये, त्रीणि त्रय तीन, किलासानि किलास अे किलास हैं, ऊर्ध्वभागम् उपरके भागसे, अधोभागम् नीचके भागसे, उभयभागम् च अने अने भागसे और दोनों भागोंसे, इति अेवा ऐसा, त्रिविधम् त्रय त्रय तीन प्रकारका, लोहितपित्तम् रक्तपित्त अे रक्तपित्त है (६):

4-(6). The three varieties of edema are those due to (1) vata, (2) pitta and (3) kapha. The three varieties of

leprosy are those that are (1) red, (2) coppery and (3) white. The three varieties of hemothermia are (1) affecting the upper channels, (2) affecting the lower channels and (3) both the channels.

द्विविधः ज्वरः, द्विविधः व्रणः, द्विविध आयामः, द्विविधा गृध्रसी—

द्वौ ज्वराविति उष्णामिप्रायः शीतसमुत्थश्च शीतामिप्रायश्चोष्णसमुत्थः, द्वौ व्रणाविति निज-आगन्तुजश्च, द्वावायामाविति बाह्य-आम्यन्तरश्च, द्वे गृध्रस्याविति आतादातकफाश्च,

शीत-समुत्थः अे शीतार्थी उत्पन्न भयेवा जो शीतसे उत्पन्न हुआ हो, उष्ण-अमिप्रायः च अने अंभां रेखी, उष्णतासे उत्पन्न हुआ और जिसमें रोगी उष्णताको चाहता हो, उष्ण-समुत्थः तथा अे उष्णताार्थी उत्पन्न भयेवा हुआ तथा जो उष्णतासे उत्पन्न हुआ, शीत-अमिप्रायः च अने अंभां रेखी शीतलता उत्पन्न हुआ और जिसमें रोगी शीतलताको चाहता हो, इति अे ये, द्वौ अे दो, ज्वरौ ताव अे ज्वर हैं, निजः च निज निज, आगन्तुजः च अने आगन्तुज और आगन्तुज, इति अे ये, द्वौ अे दो, व्रणौ त्रय अे व्रण है, बाह्यः च अंदरने बाहरका, आम्यन्तरः च अने अंदरने और अन्दरका, इति अे ये, द्वौ अे दो, आयामौ आयाम अे आयाम हैं, वातात् वातज वातज, वातकफात् च अने वातकफ और वातकफ-जन्य, इति अे ये, द्वे अे दो, गृध्रसी गृध्रसी अे गृध्रसी है,

4-(7A). The two varieties of fever are those caused by (1) cold accompanied with a craving for hot things, (2) heat accompanied with a craving for cooling things. The two varieties of wounds are those due to (1) endogenous and (2) exogenous causes. The two varieties of tonic spasms are (1) external

opisthotonos and (2) internal emprosthotonos. The two varieties of sciatica are those due to (1) vata and (2) vata-cum-kapha.

द्विविधा कामला. द्विविधमामम्. द्विविधं वातरक्तम्. द्विविधोऽशोरोगः—

દ્ર કામલે હિતિ કોષ્ઠાશ્રયા શાસ્ત્રાશ્રયા ચ, દ્વિવિધમમમિતિ અલસકો વિસૂચિકા ચ દ્વિવિધં વાતરક્તમિતિ ગમ્ભીરમુત્તાનં ચ, દ્વિવિધાન્યશૌ-સીતિ શુષ્કાપ્યાર્દ્રાણિ ચ (૭);

કોષ્ઠાશ્રયા કેષ્ઠાશ્રય, શાસ્ત્રાશ્રયા અને શાખાશ્રય ઓર શાસ્ત્રાશ્રય, હિતિ એ યે, દ્ર એ દો, કામલે કામલા કામલા હૈં, અલસકઃ અલસક અલસક, વિસૂચિકા ચ અને વિસૂચિકા ઓર વિસૂચિકા, હિતિ એ યે, દ્વિવિધમ્ એ પ્રકારનું દો પ્રકારકે, જામમ્ આમ આમ હે, ગમ્ભીરમ્ ગંભીર ગમ્ભીર, ઉત્તાનમ્ ચ અને ઉત્તાન ઓર ઉત્તાન, હિતિ એ યે, દ્વિવિધમ્ એ પ્રકારનું દો પ્રકારકે, વાતરક્તમ્ વાતરક્ત એ વાતરક્ત હૈ, શુષ્કાણિ સૂકા શુષ્ક, આર્દ્રાણિ ચ અને દુઝતા ઓર બહનેવાલે, હિતિ એ યે, દ્વિવિધાણિ એ પ્રકારના દો પ્રકારકે, અશૌસિ અર્શ એ અર્શ હૈ (૭);

4-(7). The two varieties of jaundice are (1) central and (2) peripheral. The two varieties of chyme-disorders are (1) intestinal torpor and (2) intestinal irritation. The two varieties of rheumatic condition are (1) deep and (2) superficial. The two varieties of piles are (1) the bleeding one and (2) the non-bleeding one.

एक ऊरुस्तम्भः एक संन्यासः एक महागदः—

एक ऊरुस्तम्भः इत्यामत्रिदोषसमुत्थः, एक संन्यास इति त्रिदोषात्मको मनःशरीराधिष्ठानः, एको महागद इति अतस्त्वामिनिवेशः (८);

જામ-આમરસ આમરસ, ત્રિદોષ-અને ત્રિદોષથી ઓર ત્રિદોષસે, સમુત્થઃ ઉત્પન્ન થયેલ ઉત્પન્ન હુઆ, હિતિ એ યહ, એકઃ એક એક, ઊરુસ્તમ્ભઃ ઊરુસ્તમ્ભ એ ઊરુસ્તમ્ભ હૈ, ત્રિદોષાત્મક. ત્રિદોષોઃ ત્રિદોષજન્ય, મનઃ-શરીરાધિષ્ઠાનઃ તથા મન અને શરીરને આશ્રય કરી ઉત્પન્ન થનાર તથા મન ઓર શરીરનો આશ્રય કરકે ઉત્પન્ન હોનેવાળા, હિતિ એ યહ, એકઃ એક એક, સંન્યાસઃ સંન્યાસ એ સંન્યાસ હૈ, અતસ્વામિનિવેશઃ ખરી બાબતને નહિ સમજવી યથાર્થ વસ્તુનો નહીં સમજના, હિતિ એ યહ, એકઃ એક એક, મહાગદઃ મહાગદ એ મહાગદ હૈ (૮);

4-(8). The spastic paraplegia of one kind is due to the disorder of chyme and tridiscordance. Similarly, syncope which is also of one kind is due to symptosis of all the three humors, and is of psycho-somatic nature. Magnus Morbus is due to mental and moral perversion.

विशति किमिजातय.—

વિશતિઃ ક્રમિજાતય હિતિ યૂકાઃ પિપીલિકા-અંતિ દ્વિવિધા બહિર્મલજાઃ, કેશાદા લોમાદા લોમઢીપાઃ સૌરસા ઔદુમ્બરા જન્તુમાતરશ્ચેનિ શ્વ શોણિતજાઃ,

ક્રમિજાતયઃ કૃમિની ભતિઓ. ક્રમિયોક્તી જાતિયા. વિશતિઃ હિતિ વીસ એ વીસ હૈ. બહિર્મલજાઃ બહારના મલથી ઉત્પન્ન થતી વાજ મલસે ઉત્પન્ન હોનેવાળી, યૂકાઃ બૂ જૂં, પિપીલિકાઃ અને લીખ ઓર લીક, હિતિ એ યે, દ્વિવિધાઃ એ પ્રકારની કૃમિની ભતિઓ એ દો પ્રકારની ક્રમિકી જાતિયાં હૈ. શોણિતજા. ઘોહીથી ઉત્પન્ન થતી રક્તસે ઉત્પન્ન હોને વાળી. કેશાદાઃ કેશાદ કેશાદ, લોમાદાઃ લોમાદ લોમાદ, લોમઢીપ લોમઢીપ, સૌરસાઃ સૌરસ સૌરસ, ઔદુમ્બરાઃ ઔદુમ્બર ઔદુમ્બર, જન્તુ-

मातरः च अने अन्तुमाता और जन्तुमाता, इति ओ ये, वद ७ कृमिनी अतिओ छे छ कृमिकी जातियां हैं.

4-(9A). The twenty varieties of worms are (1) lice and (2) mites residing in the body excretion; six varieties residing in the blood are (1) kesada, (2) lomada, (3) lomadwipa, (4) saurasa, (5) audumbara and (6) jantumatara.

अन्त्रादा उदरावेष्टा हृदयादाश्चरवो दर्भपुष्पाः
सौगन्धिका महागुदाश्चेति सप्त कफजाः,

कफजाः उर्ध्वी उत्पन्न भती कफसे उत्पन्न होनेवाली, अन्त्रादाः अन्त्राद अंत्राद, उदरावेष्टाः उदरावेष्टा, उदरावेष्ट, हृदयादाः हृदयाद हृदयाद, चरवः चरु चुन, दर्भपुष्पाः दर्भपुष्प दर्भपुष्प, सौगन्धिकाः सौगन्धिक, सौगन्धिक, महागुदाः च अने महागुद और महागुद, इति ओ ये, सप्त सात कृमिनी अनिओ छे सात कृमिकी जातियां हैं;

4-(9B). Seven varieties residing in the mucus are (1) antrada, (2) udara-veshta, (3) hridayada, (4) curu, (5) darbhapushpa, (6) saugandhika and (7) mahaguda.

ककेरुका मकेरुका लेलिहाः सशूलकाः सौसुरादाश्चेति पञ्च पुरीषजाः;

पुरीषजाः भगथी उत्पन्न भती मलसे उत्पन्न होनेवाली, ककेरुकाः ककेरुड ककेरुड, मकेरुकाः मकेरुड मकेरुड, लेलिहाः लेलिह लेलिह, सशूलकाः सशूलक सशूलक, सौसुरादाः च अने सौसुराद और सौसुराद, इति ओ ये, पञ्च पांच कृमिनी अनिओ छे पांच कृमिकी जातियां हैं;

4-(9C). Five varieties residing in feces are (1) kakeruka, (2) makeruka, (3) leliha, (4) sasulaka and (5) sausurada.

४ (९. उदरावेष्टा-उदराया छे त.

विंशतिः प्रमेहाः—

विंशतिः प्रमेहा इत्युदकमेहश्चेक्षुषालिकारसमेहश्च सान्द्रमेहश्च सान्द्रप्रसादमेहश्च शुक्लमेहश्च शुक्रमेहश्च शीतमेहश्च शनैर्मेहश्च सिकतामेहश्च लालामेहश्चेति दश श्लेष्मनिमित्ताः,

प्रमेहाः प्रमेहा प्रमेह, विंशतिः इति बीस छे बीस हैं, उदकमेहः च उदकमेह उदकमेह, इक्षुषालिकारसमेहः च इक्षुषालिकारसमेह, सान्द्रमेहः च सान्द्रमेह, सान्द्रप्रसादमेहः च सान्द्रप्रसादमेह, शुक्लमेहः च शुक्लमेह शुक्लमेह, शुक्रमेहः च शुक्रमेह, शीतमेहः च शीतमेह शीतमेह, शनैर्मेहः च शनैर्मेह, शनैर्मेह, सिकतामेहः च सिकतामेह, सिकतामेह, लालामेहः च अने लालामेह और लालामेह, इति ओ ये, श्लेष्मनिमित्ताः उर्ध्व निमित्ते थनार कफके कारण उत्पन्न होनेवाले, दश दश दम,

4-(9D). The twenty varieties of the anomalies of urinary secretion are (1) udakameha (hydruria), (2) ikshu-valikarasameha (glycosuria), (3) sandrameha, (lymphuria), (4) sandraprasadam-ehe (chyluria), (5) suklameha (bacteriuria), (6) sukrameha (spermaturia), (7) sitameha (phosphaturia), (8) sanairmehe (slow micturition), (9) sikatameha (lithuria) and (10) lalameha (pyuria) are the ten that are caused by kapha.

क्षारमेहश्च कालमेहश्च नीलमेहश्च लोहितमेहश्च मज्जिष्ठामेहश्च हरिद्रामेहश्चेति षट् पित्तनिमित्ताः,

क्षारमेहः च क्षारमेह क्षारमेह, कालमेहः च कालमेह, कालमेह, नीलमेहः च नीलमेह नीलमेह, लोहितमेहः च लोहितमेह लोहितमेह, मज्जिष्ठामेहः च मज्जिष्ठामेह, मज्जिष्ठामेह, हरिद्रामेहः च अने हरिद्रामेह और हरिद्रामेह, इति ओ ये, पित्तनिमित्ताः पित्तनिमित्ते थनार पित्तके कारण होनेवाले, षट् छे,

4-(9E). (1) ksharamameha (alkalinuria), (2) kalameha (melanuria), (3) nilameha

(indicanuria), (4) lohitameha (hematuria), (5) manjishthameha (hemoglobinuria), and (6) haridrameha (coluria) are the six caused by pitta.

वसामेहश्च मज्जामेहश्च हस्तिमेहश्च मधुमेहश्चेति चत्वारो घातनिमित्ताः, इति विंशतिः प्रमेहाः;

वसामेहः च वसामेहः वसामेहः, मज्जामेहः च मज्जामेहः मज्जामेहः, हस्तिमेहः च हस्तिमेहः हस्तिमेहः, मधुमेहः च मधुमेहः मधुमेहः और मधुमेहः, इति ये ये, घातनिमित्ताः घातनिमित्ते भवन्ति। घातके कारण होनेवाले, चत्वारः आर चार, इति आर इस प्रकार, विंशतिः बीस बीस, प्रमेहाः प्रमेहाः ये प्रमेह हैं;

4-(9F). (1) vasameha (lipuria), (2) majjameha (myelopathic albuminuria), (3) hastimeha (incontinence of urine) and (4) madhumeha (diabetes) are the four caused by vata. These are the twenty varieties of the anomalies of urinary secretion.

विंशतियौनिव्यापदः—

विंशतियौनिव्यापद इति घातिकी पैत्तिकी श्लैष्मिकी साक्षिपातिकी चेति चतस्रो दोषजाः,

यौनिव्यापदः यौनिरोग योनिरोग, विंशतिः इति बीस ये बीस हैं, घातिकी घातिकी घातिकी, पैत्तिकी पैत्तिकी पैत्तिकी, श्लैष्मिकी श्लैष्मिकी श्लैष्मिकी, साक्षिपातिकी च आने साक्षिपातिकी और साक्षिपातिकी, इति ये ये, दोषजाः दोषजाः दोषजाः दोषसे उत्पन्न होनेवाले, चत्वारः आर यौनिरोग ये चार योनिरोग हैं;

4-(9G). There are twenty varieties of gynecic diseases; of them four are born of the morbid humors i. e., (1) vata (2) pitta, (3) kapha and (4) tridiscordance.

दोषद्वयसंसर्गप्रकृतिनिर्देशरवशिष्टाः षोडश निर्दिश्यन्ते, तद्यथा—रक्तयोनिरारजस्का वाचरणा

वातिचरणा च प्राक्चरणा उपप्लुता च परिप्लुता उदावर्तिनी च कर्णिनी च पुत्रघ्नी चान्तर्मुखी च सूचीमुखी च शुष्का च वामिनी च वण्डयोनिश्च महायोनिश्चेति विंशतियौनिव्यापदो भवन्ति (९);

दोष- दोषना दोषके, दूष्य- दूष्य रक्तआदिनी आने दूष्य रक्तआदिके साथ, संसर्गप्रकृति-निर्देशः संसर्गना कथन द्वारा तथा स्वभावना कथन द्वारा संसर्गके कथन और स्वभावके कथनद्वारा, अवशिष्टाः बाकीना दोष, षोडश यौनिरोगाः सोलह योनिरोगोंका, निर्दिश्यन्ते निर्देश करवाभा आने ये निर्देश किया जाता है, तद्यथा जेभके जैसेकि, रक्तयोनिः च रक्तयोनि रक्तयोनि, अरजस्का च अरजस्का अरजस्का, वाचरणा च वाचरणा अचरणा, अतिचरणा च अतिचरणा अतिचरणा, प्राक्चरणा च प्राक्चरणा प्राक्चरणा, उपप्लुता च उपप्लुता उपप्लुता, परिप्लुता च परिप्लुता परिप्लुता, उदावर्तिनी च उदावर्तिनी उदावर्तिनी, कर्णिनी च कर्णिनी कर्णिनी, पुत्रघ्नी च पुत्रघ्नी पुत्रघ्नी, अन्तर्मुखी च अन्तर्मुखी अन्तर्मुखी, सूचीमुखी च सूचीमुखी सूचीमुखी, शुष्का च शुष्का शुष्का, वामिनी च वामिनी वामिनी, वण्डयोनिः च वण्डयोनि वण्डयोनि, महायोनिः च आने महायोनि और महायोनि, इति ये ये, विंशतिः बीस बीस, यौनिव्यापदः यौनिरोग योनिरोग, भवन्ति ये हैं (९);

4-(9). The remaining sixteen are designated in the light of associated morbid humors and causative factors. They are (1) raktayoni (menorrhagia), (2) arajaska (amenorrhoea), (3) acarana (colpitis mycotic), (4) aticarana (chronic vaginitis), (5) prakcarana (deflorative vaginitis), (6) upapluta (leucorrhoea), (7) paripluta (acute vaginitis), (8) udavartini (dysmenorrhoea), (9) karnini (endo-cervicitis), (10) putraghni (abortive tendency), (11) antarmukhi (inversion of uterus), (12) sucimukhi (colpo stenosis) (13) sushka

(colpo-xerosis), (14) vamini (profluvium seminis), (15) shandhayoni (pseudo uterus) and (16) mahayoni (prolapse of the uterus)—these are the twenty varieties of gynecic diseases.

केवलमायमुद्देशो यथोद्देशमभिनिर्दिष्टो भवति।४।

अयम् च आ यह, केवलः सधुं सम्पूर्ण, उद्देशः रोगानां अधिकरणानु बधुं न रोगोंके अधिकारोंका वर्णन, यथोद्देशम् कभने अनुसरी क्रमके अनुसार, अभिनिर्दिष्टः अधुं कर दिया, भवति छे है ॥ ४ ॥

4. Thus has been the whole subject described according to the order of enumeration.

सर्वेषामेव विकाराणां वातादित्वनिर्देशः—

सर्वे एव निजा विकारा नान्यत्र वातपित्तकफेभ्यो निर्बर्तन्ते, यथाहि—शकुनिः सर्वे दिवसमपि परिपतन् स्वां छायां नातिवर्तते, तथा स्वघातुवैषम्यनिमित्ताः सर्वे विकारा वातपित्तकफाभातिवर्तन्ते ।

सर्वे एव अध्याय सब ही, निजाः निज निज, विकाराः विकारे विकार, वात- वात वात, पित्त- पित्त पित्त, कफेभ्यः अने कफ और कफके, अन्यत्र सिवाय बिना, न निर्बर्तन्ते उत्पन्न भत्ता नहीं उत्पन्न नहीं होते, यथाहि जेभके जैसे कि, शकुनिः पक्षी पक्षी, सर्वम् आगे सारे, दिवसम् द्विपक्ष दिनभर, परिपतन् उड़ता उड़ता उड़ने पर, अपि पक्षु मी, स्वाम् पोतानी अपनी, छायाम् छायां छायाको, न नातिवर्तते उल्लंघी शकुतुं नहीं लांघ नहीं सकता, तथा तेभ उसी प्रकार, स्वघातु- पोतानी घातुओंकी अपनी घातुओंकी, वैषम्य-विषमताथी विषमतासे, निमित्ताः उत्पन्न थयेला उत्पन्न हुए, सर्वे सर्व सब, विकाराः विकारे रोग, वात- वात वात, पित्त- पित्त पित्त, कफान् अने कफने और

कफका, न नातिवर्तन्ते उल्लंघी शकुता नहीं उल्लंघन नहीं कर सकते:

5-(1). All endogenous diseases manifest the discordance of vata, pitta and kapha. Just as a bird though it may fly throughout the day cannot yet overtake its own shadow, similarly, all the disorders born of the vitiation of humors, cannot escape falling into the categories of vata, pitta and kapha.

वातपित्तकेष्मणां पुनः स्थानसंस्थानप्रकृति- विशेषानभिसमीक्ष्य तदात्मकानपि च सर्वविकारांस्तानेवोपदिशन्ति बुद्धिमन्तः ॥ ५ ॥

वात- वात वात, पित्त- पित्त पित्त, केष्मणां अने कफनां और कफके, पुनः तो तो, स्थान- स्थान स्थान, संस्थान- लक्षण लक्षण, प्रकृति- तथा कारेण तथा कारणके, विशेषान् भेदने भेदने मेदोंको, अभिसमीक्ष्य भेदने देखकर, तदात्मकान् वातादिभ्य होया जाता वातादिभ्य होने पर, अपि च पक्षु मी, सर्वविकारान् सर्व विकारोंको, बुद्धिमन्तः बुद्धिमान वैद्य, तान् ते ते नाभत्ती उन उनके नामसे, एव ए ही, उपदिशन्ति उपदेश छे उपदेश करते हैं ॥ ५ ॥

5. Though they are only of the nature of the discordance of humors, after investigating carefully the characteristics of the seat of affection, symptoms and causes of these conditions, produced by morbidity of vata, pitta and kapha, the learned physician classifies all diseases in accordance with them.

५. वातपित्तकेष्मणा पुनः स्थानसंस्थानप्रकृतिविशेषानभिसमीक्ष्य- समुत्थानस्थानसंस्थानवेदनावर्णनामप्रभावमिस्तिस्तप्रकृतिविशेषानभिसमीक्ष्य (ब.)

॥ पुनःस्थान-पुनः उक्त समुत्थानस्थान (ब.)

४. निर्दिष्टो भवति—निर्दिष्ट इति (ब. ब.)

५. सर्वे विकारा—सर्वविकारा (ब.)

भवतश्चात्र—

स्वधातुवैषम्यनिमित्तजा ये
विकारसंघा बहवः शरीरे ।

न ते पृथक् पित्तकफानिलेभ्य

आगन्तवस्त्वेव ततो विधिष्टाः ॥ ६ ॥

अत्र च आ विषयभां इम विषयमें, अतः ये
श्लोका छे ३ दो श्लोक हैं कि, शरीरे शरीरनी अंदर
शरीरके अन्दर, स्वधातु-धातुना धातुओंनी अपनी
धातुओंकी, बहवः-विषमताइय विषमतारूप, निमित्तजाः
कारणथी उत्पन्न थयेव कारणसे उत्पन्न हुए, ये ते जो,
बहवः धातुः बहुतम, विकारसंघा. विकारसंघा छे
रोगसमूह है. ते ते वे, पित्त-पित्त पित्त, कफ-कफ
कफ, अनिलेभ्यः अने त्रायुथी और त्रायुगं, पृथक् न
जुड़ा नथी पृथक् नहीं हैं, आगन्तवः आगन्तुज रोग
आगन्तुज रोग, नु एव ही, ततः तेथेथी इनसे,
विधिष्टाः बिज होय छे भिन्न होते हैं ॥ ६ ॥

Here are two verses again—

6. There are many groups of the disorders affecting the body, that are caused by the discordance of body-elements; but they are none of them independent of (the three humors) pitta, kapha and vata; only the disorders produced by the exogenous causes are different.

निजगन्तवोः परस्परानुबन्धित्वम्—

आगन्तुरन्वेति निजं विकारं

निजस्तथाऽऽगन्तुमपि प्रवृद्धः ।

तत्रानुबन्धं प्रकृतिं च सम्यग्

ज्ञात्वा ततः कर्म समारभेत ॥ ७ ॥

आगन्तुः आगन्तुज रोग आगन्तुज रोग, निजम्
निज निज, विकारम् रोगने रोगका, अन्वेति अनुसरे
छे अनुसरण करता है, तथा तथा तथा, प्रवृद्धः अति-

शय वधिष्टो अतिशय बड़ा हुआ, निजः निज विकार
नेज विकार अपि पक्षु मी, आगन्तुम् आगन्तुज रोगने
आगन्तुज रोगका ही. अन्वेति अनुसरे छे अनुसरण
करता है, तत्र तेभां इसमें. अनुबन्धम् अभिधान रोग
अभिधान रोग प्रकृतिम् च तथा प्रधान रोगने और
प्रधान रोगको, सम्यक् असाधर भली प्रकार, ज्ञात्वा
अधीने जानकर, ततः पछी पीछे, कर्म चिकित्सा
चिकित्सा, समारभेत शर करवी ओझि आरम्भ
करनी चाहिए ॥ ७ ॥

7. Exogenous affections may be consequent upon endogenous disorders and similarly increased endogenous morbidity may combine with exogenous affections. Under such circumstances, the physician should carefully investigate the primary causes and secondary complications before he begins the treatment.

अध्यायार्थसंग्रहः—

तत्र श्लोकौ—

विंशकाश्रैककाश्रैव त्रिकाश्रैकालयलयः ।

त्रिकाश्राष्टौ, चतुष्काश्च दश, द्वादश पञ्चकाः ॥ ८ ॥

चत्वारश्चाष्टका वर्गाः षट्कौ द्वौ, सप्तकालयः ।

अष्टोदरीये रोगाणां रोगाध्याये प्रकाशिताः ॥ ९ ॥

तत्र ते विषयभां उस विषयमें, श्लोकौ उपसंहारना
ये श्लोका छे ३ उपसंहारके दो श्लोक हैं कि, अष्टोदरीये
आ 'अष्टोदरीय' नामना इस 'अष्टोदरीय' नामके,
रोगाध्याये रोगानु विवेचन करना आध्यायभां रोगोंका
विवेचन करनेवाले अध्यायमें, रोगाणाम् रोगाना रोगोंके
विशकाः च वीस वीसना बीस बीसके, एककाः च एव
ओक ओकना एक एकके, त्रिकाः च अने त्रय त्रयना
और तीन तीनके, त्रयः त्रय. त्रय त्रय तीन तीन, वर्गाः
वर्गों वर्गों, उक्ताः उक्ता छे कहे हैं, त्रिकाः च तथा
अष्टोदरीय तथा दो दोके, अष्टौ आठ आठ, चतुष्काः च

१. बहवः शरीरे—बहवः प्रसिद्धा. (च.)

७. अति प्रवृद्धः—अतिप्रवृद्धः (च.)

१. रोगाध्याये—रोगानामध्याये (च. च.)

९. प्रकाशिताः—संप्रकाशिताः (च.)

आर आरना बार बारके, दस दश दस, पञ्चकाः पाँच
पाँचना पांच पांचके, हावस आर बारह, अष्टकाः आठ
आठना आठ जाठके, चत्वारः आर बार, बड़कौ छ छना
छः छःके, द्वी डे दो, सप्तकाः स अने सात सातना
और सात सातके, त्रयः त्रक्षु, वर्गे तीन वर्गोको,
प्रकाशिताः स्पष्टतार्थी समन्वयां छ स्पष्टतासे
समझाया है ॥ ८-१ ॥

Here are the two recapitulatory verses—

8-9. The scores, the methods, the three triads, the eight diads, the ten tetrads, the twelve pentads, the four octads, the two hexads, and the three heptads of the classes of diseases are described in this chapter on 'The Eight Abdominal Affections'.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने.
ऽष्टोदरीयो नामोन्विंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

इति आ भ्रातृषु इति प्रकार, अग्निवेशकृते अग्नि-
देशे रथेष्टा अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे
अने चरकधी प्रतिसंस्कार पायेष्टा आ शास्त्रभा और
चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, श्लोकस्थाने सूत्रस्थान
विषे सूत्रस्थानमें, अष्टोदरीयः 'अष्टोदरीय' 'अष्टोदरीय,'
नाम नामने नामका, ऊर्ध्वविशः श्लोकाष्टीसमे उर्ध्वविश,
अष्टोदरीयः अष्टोदरीय संस्कृत भवे अष्टोदरीय समाप्त हुआ ॥११॥

19. Thus in the section on General Principles in the treatise compiled by Agniveśa and revised by Caraka, the nineteenth chapter entitled, "The Eight Abdominal Affections" is completed.

विंशोऽध्यायः । .

वीसमे। अध्याय अष्टमाय बीसवाँ

Chapter XX

महारोगाध्यायोपक्रमः —

अथातो महारोगाध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानाद्येयः ॥२॥

जय जलः हुवे अर्द्धांशी अब आगे, महारोगाध्यायक
'महाराजाध्याय' नामना अध्यायन् 'महाराजाध्याय'
नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः व्याख्यान करेशुं
व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, ज्ञानेश्वरः आनेने
 आनेने, इति ह आ विषयमा नीये प्रभावे न हस
 विषयमे निम्न प्रकारसे ही, जाहू स्म उहेतुं उ कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the chapter entitled "The Major List of Diseases".

2. Thus declared the worshipful
Atreya.

चत्वारो रोगाः, रुक्सामान्यातेषामेकत्वम्—

चत्वारो रोगा भवन्ति— आगन्तुवातपित्तश्ले-
ष्मनिमित्ताः; तेषां चतुर्णामपि रोगाणां रोगत्वमे-
कविधं भवति, एकसामान्यात्;

જત્વારઃ ચાર પ્રકારના ચાર પ્રકારકે, રોગઃ
 શેગ્ગે રોગ, મનમ્મિત યાપ છે હોતે હૈં, આગન્નુ-આગન્નુ
 આગન્નુ, વાત-વાત વાત, પિત્ત-પિત્ત પિત્ત, ક્લેષ્મ-
 નિમિત્તાઃ અને કૃત્રી ઉપજ થનારા જૌર કપ્પે ઉત્પજ
 હોનેવાલે, તેષામ્ તે ઝન, જતુર્ણામ્ જપિ આરેય
 શેગ્ગેનુ ચારો રોગોંકા, રોગત્વમ્ શેગ્ગેપક્ષ્ રોગત્વ,
 રક્ષામાન્યામ્ પીડાન્તી સમાનતાને લઈને પીષાકી
 સમાનતાયે, દુકલિખમ્ મનમ્મિત એક પ્રકારનું છે દુક
 પ્રકારકા હૈઃ

3-(I). There are four classes of diseases, viz., the one caused by (1) exo-

१९. कोकरुधाने-सुखस्थाने रागधनुजे (ब.)

genous factors, the other three by (2) vata, (3) pitta and (4) kapha. These four groups of diseases come under one heading viz., 'ailments', the condition of ailment being their common feature.

આગન્તુનિજવિભાગાદ્દ્વિવિધમ્, દ્વિવિધં રોગાનામધિષ્ઠાનમ્—

દ્વિવિધા પુનઃ પ્રકૃતિરેષામ્, આગન્તુનિજવિભાગાત્; દ્વિવિધં ચૈવામધિષ્ઠાનં, મનઃશરીર-વિશેષાત્;

આગન્તુ-નિજ-વિભાગાત્ આગ-તુજ અને નિજના વિભાગ પ્રમાણે આગન્તુજ ઓર નિજકે મેદસે, પૃથક્ ઓઓનેા અને, પ્રકૃતિઃ પુનઃ સ્વભાવ વળી સ્વભાવ ફિર, દ્વિવિધા યે પ્રકારનેા છે દો પ્રકારકે હૈં, મનઃશરીર-વિશેષાત્ અને મન તથા શરીરના બેદને બધને ઓર મન એવં શરીરક મેદસે, પૃથક્ ચ ઓઓનેા અને, અધિષ્ઠાનમ્ આશ્રય આશ્રય, દ્વિવિધમ્ યે પ્રકારનેા છે દો પ્રકારકા હૈં;

3(2). They are again of twofold nature when classified as exogenous and endogenous. Their resorts again are two—mind and body.

રોગાનામપરિસંખ્યેયસ્વમ્—

વિકારાઃ પુનરપરિસંખ્યેયાઃ, પ્રકૃત્યધિષ્ઠાનલિ-
જ્ઞાયતનવિકલ્પવિશેષાપરિસંખ્યેયત્વાત્ ॥ ૩ ॥

પ્રકૃતિ-સ્વભાવ સ્વભાવ, અધિષ્ઠાન-આશ્રય આશ્રય, લિજ્ઞ-લક્ષણ લક્ષણ, જાયતન-હેતુઓ હેતુઓ, વિકલ્પ-

૧. મનઃશરીરવિશેષાત્—મનઃશરીરમેદસાત્ (ખ.)

„ પુનરપરિસંખ્યેયાઃ—પુનરેષામપરિસંખ્યેયાઃ (ખ.)

„ પ્રકૃત્યધિષ્ઠાનલિજ્ઞાયતનવિકલ્પ- } પ્રકૃત્યધિષ્ઠાનલિજ્ઞાયતન-
વિશેષાપરિસંખ્યેયત્વાત્ } વેદનાવિકલ્પનામપરિસં-
ખ્યેયત્વાત્ (ચ. ખ.)

„ વિકલ્પવિશેષાપરિસંખ્યેયત્વાત્ વિકલ્પવિશેષાસ્તેષામપરિસંખ્યે-
યત્વાત્ (ચ.)

વિશેષ-અને ઓઓના વિકલ્પોના બેદ ઓર અને વિકલ્પોને મેદ, અપરિસંખ્યેયત્વાત્ ઓ અસંખ્ય હોવાથી વે અસંખ્ય હોનેશે, વિકારાઃ પુનઃ રોગો વળી રોગ મી, અપરિસંખ્યેયાઃ અસંખ્ય છે અસંખ્ય હૈં ॥ ૩ ॥

3. Their variety is innumerable owing to the countlessness of the combinations and permutations of their nature, site, symptom and causative factors.

આગન્તુવિકારસ્ય કારણાનિ, નિજવિકારસ્ય કારણાનિ—

મુક્તાનિ તુ કાસ્વાગમ્તોર્નૈસદશાનપતનામિષા-
રામિષાપામિષક્ષામિષાતબ્યધચન્ચનવેદનપીઠનર-
જ્જુવદનશાસ્ત્રાશનિભૂતોપસર્ગાદીનિ, નિજસ્ય તુ મુક્ત-
વાતપિત્તરૂપ્મણાં વેષમ્યમ્ ॥ ૪ ॥

આગમ્તોઃ કાષ્ઠ આગ-તુજ રોગનાં આગન્તુજ રોગકે, મુક્તાનિ તુ કારણેા તેા કારણ તો, નક્ષ-નખ લાગવેા નક્ષ લગના, વદન-દાંત બેસવેા દાંતસે કાટના, પતન-પડી જવુ ગિરના, અમિષાર-મેલીવેલાનેા પ્રશેાગ અમિષાર, અમિષાપ-શાપ શાપ, અમિષક્ષ-અભિષેગ અભિષેગ, અમિષાત-ધા લાગવેા ઘોટ લગના, અધ-વીધાવુ વીધા જાના, અન્ચન-બાંધવુ બાંધના, વેદન-વીટાવુ લિપટના, પીઠન-દબાવુ પીઠત હોના, રજ્જુ-રોડવાથી બાંધવુ રસ્તીસે બાંધના, વદન-અગ્નિ અગ્નિ, કાલ-શસ્ત્ર વાગવુ શસ્ત્રકા લગના, અક્ષાનિ-વીળળી વિજલી, ધૂલ-ઢપસર્ગાવીનિ અને ધૂતનેા ઉપદ્રવ વગેરે છે ઓર ભૂતોકે ઉપદ્રવઆદિ હૈં, નિજસ્ય અને નિજ રોગજુ ઓર નિજ-રોગકા, મુક્તમ્ તુ કારણેા તેા કારણ તો, વાત-પિત્ત-રૂપ્મણામ્ વાત-પિત્ત અને કફની વાત-પિત્ત ઓર કફની, વેષમ્યમ્ વિષમતા છે વિષમતા હૈં ॥ ૪ ॥

4. The causes of exogenous diseases are injury caused by nail, bite, fall, black-magic, curse, possession of evil spirits, blow, piercing, binding,

૪. અધ-વધ (ત.)

„ વદનશાસ્ત્રાશનિ-વદનમયાશનિ (ક. ખ.)

ligaturing, compression by cord, fire, weapon, lightning, seizure and similar other causes; and the causes of endogenous diseases are the discordances of vata, pitta and kapha.

મર્વેશામપિ વિકારાણાં પ્રેરણમ્ (પ્રયોજકનિમિત્તમ્) —

દ્વયોન્તુ સ્વસ્વાગન્તુનિજયો: પ્રેરણમસાત્મ્યેન્દ્રિયાર્થસંયોગ:, પ્રજ્ઞાપરાધ:, પરિણામચ્છેતિ ॥ ૫ ॥

આગન્તુનિજયો. આગન્તુ અને નિજ આગન્તુજ ઔર નિજ, દ્વયો: સહુ એ બન્નેનાં હન દોનોંકે, પ્રેરણમ્ તુ પ્રેરક તો પ્રેરક તો, અસાત્મ્ય- અસાત્મ્યરૂપ અસાત્મ્યભૂત, હિન્દ્રિયાર્થસંયોગ ધન્દ્રિય અને વિષયનો સંયોગ હિન્દ્રિય ઔર વિષયકા સંયોગ, પ્રજ્ઞાપરાધ: પ્રજ્ઞા-પરાધ પ્રજ્ઞાપરાધ, પરિણામ: ચ હતિ અને કાળ છે ઔર કાલ છે ॥ ૫ ॥

5. The predisposing causes of the exogenous and the endogenous diseases are unwholesome interaction between the senses and the sense-organs, volitional transgression and the effects of time.

મર્વે રોગા: પરસ્પરમનુબન્ધિન: —

સર્વેઽપિ તુ સ્વસ્વેતેઽભિપ્રવૃદ્ધાઘ્નસ્વારો રોગા: પરસ્પરમનુબન્ધન્તિ, ન ચાન્યોન્યેન સહ સન્દેહમાપચન્તે ॥ ૬ ॥

એતે આ યે, સર્વેં અપિ સધળા યે સવ હી, અત્થાર: આર ચારોં, રોગા: રોગો રોગ, અભિપ્રવૃદ્ધા: સહુ વૃદ્ધિ પામી વઢ કર, પરસ્પરમ્ ઔકળીબને એક દૂસરેકા, અનુબન્ધિત અનુસરે છે અનુસરણ કરતે હેં, અન્યોઽન્યેન ચ સહ પરંતુ ઔકળીબની સાથે મિશ્ર થવા છતાં પણ એક દૂસરેકે સાથ મિશ્ર હોને પર મી, સન્દેહમ્ સંદેહના વિષય સન્દેહકે વિષય, ન આપચન્તે થતા નથી નહીં હોવે ॥ ૬ ॥

૬. સ્વસ્વેતેઽભિપ્રવૃદ્ધાઃ—અન્યેનુ પ્રવૃદ્ધા: (૫)

6. All these four groups of diseases when fully developed follow one another, and though they get mixed with one another, they do not lead to a confusion as regards their respective diagnosis.

આગન્તુનિજયોર્લક્ષણતો મેદ:—

આગન્તુર્હિ વ્યથાપૂર્વં સમુત્પન્નો ઝઘન્યં વાતપિત્તશ્લેષ્મણાં વૈષમ્યમાપાદયતિ;

આગન્તુ: હિ આગન્તુજ રોગ આગન્તુજ રોગ, વ્યથાપૂર્વમ્ પ્રથમ પીડાપૂર્વક પ્રથમ પીડાપૂર્વક, સમુત્પન્ન: ઉત્પન્ન થઈ ઉત્પન્ન હોકર, ઝઘન્યમ્ પાછળથી પીઠેમે, વાત- વાત વાત, પિત્ત- પિત્ત પિત્ત, શ્લેષ્મણામ્ અને કફની ઔર કફની, વૈષમ્યમ્ વિષમતા વિષમતા, આપાદયન્તિ ક્રે છે કરતે હે;

7-(1). The exogenous one begins with pain and later on leads to the discordance of vata, pitta and kapha.

નિજે તુ વાતપિત્તશ્લેષ્માણ: પૂર્વ વૈષમ્યમાપચન્તે ઝઘન્યં વ્યથામભિનિર્વર્તયન્તિ ॥ ૭ ॥

નિજે તુ અને નિજ રોગમાં તો ઔર નિજ રોગોંકે તો. વાત- વાત વાત, પિત્ત- પિત્ત પિત્ત, શ્લેષ્માણ: અને કફ ઔર કફ, પૂર્વમ્ પહેલાં પહેલાં પહિલે, વૈષમ્યમ્ વિષમતા વિષમતાકો, આપચન્તે પામે છે પ્રાપ્ત હોતે હેં, ઝઘન્યમ્ અને પછી ઔર પીઠે, વ્યથામ્ પીડા, અભિનિર્વર્તયન્તિ ઉત્પન્ન ક્રે છે ઉત્પન્ન કરતે હેં ॥ ૭ ॥

7. But in the endogenous one, discordance of vata, pitta and kapha occurs first and later on gives rise to pain.

૭(૧). વ્યથાપૂર્વં સમુત્પન્ન:—વ્યથાપૂર્વસમુત્પન્ન: (૫)

.. ઝઘન્યં—ઝઘન્યાં (ત. ૬)

શરીરે દોષાણાં સ્થાનવિભાગઃ --

તેષાં ત્રયાણામપિ દોષાણાં શરીરે સ્થાનવિભાગ ઉપદેશ્યતે;

શરીરે શરીરમાં શરીરમાં, તેષામ્ તે એ, ત્રયાણામ્ અપિ ત્રણેય ત્રીનો હી, દોષાણામ્ દોષોનાં દોષોંકે, સ્થાનવિભાગઃ સ્થાનોનાં વિભાગ સ્થાનોંકા વિભાગ, ઉપદેશ્યતે કહેવામાં આવશે કહા જાયગા;

8-(1). The primary seats of these three humors in the body will now be described.

તથા-વસ્તિઃ પુરીષાધાનં કટિઃ સન્ધિની પાદાવસ્થીની પક્વાશયશ્ચ વાતસ્થાનानि, તન્નાપિ પક્વાશયો વિશેષેણ વાતસ્થાનં;

તદ્ વથા જેમકે જેસેકિ, વસ્તિઃ ખરિત વસ્તિ, પુરીષાધાનમ્ મલાશય મલાશય, કટિઃ કેડ કટિ, સન્ધિની સાંધળ ઝૂક, પાદૌ પગ પગ, અસ્થીની હાડકાં અસ્થિયાં, પક્વાશયઃ ચ અને પક્વાશય ઓર પક્વાશય, વાતસ્થાનानિ એ વાતનાં સ્થાનો છે એ વાતકે સ્થાન છે. તન્નાપિ તેમાં પણ્ ફનમેં મી, પક્વાશયઃ પક્વાશય પક્વાશય, વિશેષેણ ખાસ કરીને વિશેષ કરકે, વાતસ્થાનમ્ વાતનું સ્થાન છે વાતકા સ્થાન છે;

8-(2). The bladder, rectum, hips, thighs, feet, bones and colon are the seats of vata and then again the colon is the special seat of vata.

સ્વેદો રસો છત્વીકા રુધિરમામાશયશ્ચ પિત્ત-સ્થાનानि, તન્નાપ્યામાશયો વિશેષેણ પિત્તસ્થાનમ્;

સ્વેદ, પરસેવો સ્વેદ, રસઃ રસ રસ, છત્વીકા છત્વીકા, રુધિરમ્ રોહી રક્ત, આમાશયઃ ચ અને આમાશય ઓર આમાશય, પિત્તસ્થાનानિ પિત્તનાં સ્થાનો છે એ પિત્તકે સ્થાન છે, તન્નાપિ તેમાં પણ્ ફનમેં મી, આમાશયઃ આમાશય આમાશય, વિશેષેણ ખાસ કરીને વિશેષ કરકે, પિત્તસ્થાનમ્ પિત્તનું સ્થાન છે પિત્તકા સ્થાન છે;

૮. સ્થાનવિભાગ ઉપદેશ્યતે -સ્થાનવિભાગમનુષ્ઠાસ્વાસ્વામઃ(ચ.વ.ગ.)

8-(3). The sweat, nutrient body-fluid, lymph, blood and stomach (lower part) are the seats of pitta and there again the stomach (lower part) is the special seat of pitta.

ઊરઃ શિરો ગ્રીવા પર્વાણ્યામાશયો મેદસ્થ-સ્થાનानિ, તન્નાપ્યુરો વિશેષેણ મેદસ્થસ્થાનમ્ ॥૮॥

ઊરઃ ઊટી છાતી, શિરઃ માથું શિર, ગ્રીવા ગ્રીવા, પર્વાણિ હાડકાંના સાંધાઓ અસ્થિસંધિયાં, આમાશયઃ આમાશય આમાશય, મેદઃ ચ અને મેદઃ ઓર મેદ, મેદસ્થસ્થાનानિ એ કફનાં સ્થાનો છે એ કફકે સ્થાન છે, તન્નાપિ તેમાં પણ્ ફનમેં મી, ઊરઃ ઊટી છાતી, વિશેષેણ ખાસ કરીને વિશેષ કરકે, મેદસ્થ-સ્થાનમ્ કફનું સ્થાન છે કફકા સ્થાન છે ॥ ૮ ॥

8. The chest, head, neck, joints, stomach (upper part) and adipose tissue are the seats of kapha; there again the chest is the special seat of kapha.

વાતપિત્તમેદસ્થાનાં પ્રકૃતિભૂતાનાં વિકૃતાનાં ચ કર્મે—

સર્વશરીરચરાસ્તુ વાતપિત્તમેદસ્થાનઃ સર્વસ્થિ-ચ્છરીરે કુપિતાકુપિતાઃ શુભાશુભાનિ કુર્વન્તિ—

સર્વ-શરીર-ચરાઃ તુ આખા શરીરમાં ફરનારા સમ્પૂર્ણ શરીરમાં ફરનેવાળે, વાત-પિત્ત-મેદસ્થાનઃ વાત-પિત્ત અને કફ વાત-પિત્ત ઓર કફ, કુપિત-અકુપિતાઃ અકુપિત તથા કુપિત થઈ અકુપિત ઓર કુપિત હોઈ, સર્વસ્થિમ્ શરીરે આખા શરીરમાં સારે શરીરમાં, શુભ-અશુભાનિ અનુક્રમે શુભ તથા અશુભ શુભ તથા અશુભ, કુર્વન્તિ કરે છે કરતે છે—

9-(1). Vata, pitta and kapha moving in the whole body produce good and ill effects on the entire system, according as they are normal or provoked.

૮. મેદ-મેદસ્થાનઃ (હ. ત.)

,, તન્નાપિ-અન્નાપિ (વ.)

अस्वस्थता च, प्राणनाशश्च, कर्णशूलं च, अश-
ब्दप्रवर्णं च, उच्चैःश्रुतिश्च, बाधिर्यं च, वर्त्मस्त-
म्भश्च, वर्त्मसङ्कोचश्च, तिमिरं च, अक्षिशूलं च,
अक्षिव्युदासश्च, भ्रूव्युदासश्च, शङ्खमेदश्च, लला-
टमेदश्च, क्षिरोरुक् च, केशभूमिस्फुटनं च,
अर्दितं च, एकाङ्गरोगश्च, सर्वाङ्गरोगश्च, पक्षवधश्च,
आक्षेपकश्च, दण्डकश्च, तमश्च, भ्रमश्च, वेपथुश्च,
जुम्भा च, ह्रिका च, विषादश्च, अतिप्रलापश्च,
रौक्ष्यं च, पारुष्यं च, श्यावारुणावभासता च,
अस्वप्नश्च, अनवस्थितचित्तत्वं च; इत्यशीतिर्वात-
विकारा वातविकाराणामपरिसंख्येयानामाविष्कृत-
तमा व्याख्याताः ॥ ११ ॥

तत्र तेभ्यो इन्में, जादौ प्रथम प्रथम, वातविकारान्
वातविकारोने वातरोगोको, अनुव्याख्यास्यामः कहेथुं
कहेंगे, तद् यथा नेभके जैसिक, नखमेदः च नखमेद
नखमेद, विपादिका च पगेत्तुं क्षत्पुं पैरोका फूटना,
पादशूलम् च पादशूल पादशूल, पादभ्रंशः च पादभ्रंश
पादभ्रंश, पादसुसता च पगे आली यउवी पैरोका सो
जाना, वातसुसता च पगे आने पिंडीनी संधिभां
वायुनुं कुपित थपुं वातसुसता, गुल्फग्रहः च धूँटी
अर्धाधुं जेवी निवेका पकड़ा जाना, पिण्डकोद्वेष्टनम् च
पिंडीओनुं उभयपुं पिण्डलियोंका ऐठन, गृध्रसी च
तथा गृध्रसी और गृध्रसी, जानुमेदः च गोष्ठ्युनी
क्षत् घुटनोंका फटना, जानुविच्छेदः च गोष्ठ्युसंधिनी
शिथिलता घुटनेकी सन्धिकी शिथिलता, ऊरुस्तम्भः च
जिउस्तम्भ ऊरुस्तम्भ, ऊरुसादः च साथयनी शिथिलता
ऊरुकी शिथिलता, पाङ्गुव्यम् च पाङ्गुनापक्षुं पङ्गुपन,
गुदभ्रंशः च गुदभ्रंश गुदभ्रंश, गुदार्तिः च गुदार्ति गुदार्ती
पीड़ा, वृषणाक्षेपः च वृषण्युं अर्धाधुं जेवुं वृषणका

११ अगच्छदप्रवणं च अगच्छदप्रवणं न (ठ)

.. उच्चैःश्रुतिश्च-उच्चैःश्रुतिश्च न (च. ब.)

.. तमश्च-भ्रमश्च (ख. ब. छ. झ. ङ. त. द. व.)

.. अतिप्रलापश्च-भ्रमश्च अशब्द भ्रमश्च प्रलापश्च (च. छ.)

.. -अतिप्रलापश्च उक्तानिश्च (क. ख. ग. ङ.)

.. प्राणनाशश्च-अगन्धता च (ख.)

.. अनवस्थितचित्तत्वं-अनवस्थितचित्तत्वं (ब. ङ. छ. त.)

आक्षेप, श्लोकस्तम्भः च शिशुनी जउता मेहनकी जवता,
वङ्गणानाहः च वङ्गणुने आनाह वङ्गणका
आनाह, भ्रोगिमेदः च उभरनी क्षत् कटिमें विदारणवत्
पीड़ा, विद्वमेदः च अडा थवा मलका अत्यन्त
निकलना, उदावर्तः च उदावर्त उदावर्त, सञ्जत्वम् च
क्षुं गङ्गापक्षुं लंगकापन, कुञ्जत्वम् च कुञ्जपक्षुं
कुवकापन, वामनत्वम् च वामनता ठिगना-
पन, त्रिक्रमः च त्रिकुं अर्धाधुं जेवुं त्रिक्रमह,
पृष्ठग्रहः च पीः अर्धाधुं जेवी पृष्ठग्रह, पार्श्ववर्धः च
पउभांभां मर्दन जेवी पीडा पार्श्वोका दूटना, उदराक्षेपः
च पेटनुं भरडाधुं जेवुं उदरमें मरोड पवना, हन्मोहः
हृदयनुं अंध थपुं हन्मोह, हृदग्रहः च हृदयनी उता-
वणी गति हृदयकी तेज गति, वक्षउद्वर्धः च छाती
थसाती होय जेवी पीडा छातीमें घर्षणवत् पीड़ा,
वक्षउपरोधः च वक्षउपरोध छातीका उपरोध,
वक्षस्तोवः च छातीभां सीय भोंकाया जेवी पीडा
छातीमें सूचीवेधवत् पीड़ा, बाहुशोषः च आङ्गुशोष
बाहुशोष, ग्रीवास्तम्भः च उड अर्धाधुं जेवी ग्रीवा-
स्तम्भ, मन्वास्तम्भः च मन्वायुं अर्धाधुं जेवुं मन्वा-
स्तम्भ, कण्ठोद्वर्धः च स्वरमेद स्वरमेद, हनुमेदः
च हनुमेद हनुमेद, ओष्ठमेदः च ओष्ठमेद ओष्ठमेद,
अक्षिमेदः च अक्षिमेद अक्षिमेद, दन्तमेदः च दन्तमेद
दन्तमेद, दन्तसौख्यम् च दातनी शिथिलता दांतोंकी
शिथिलता, मूकत्वम् च मूंगापक्षुं मूंगापन, वाक् सङ्गः
च वाक्कुं रोडाधुं जेवुं वाणीका रुक जाना, कषावा-
स्यता च भुभनुं कसायरसवागापक्षुं मुखका कसैलापन,
मुखशोषः च भुभशोष मुखशोष, अरसज्ञता च रसनी
भभर न पउवी रसका ज्ञान न होना, प्राणनाशः च
गंध देवानी शक्ति आली जेवी गन्ध लेनेकी शक्तिका
नाश, कर्णशूलम् च कर्णशूल कर्णशूल, अशब्दप्रवणम् च
अशब्दप्रवण वागवा शब्द न होते हुए भी शब्दका सुनना,
उच्चैःश्रुतिः च उच्चैःश्रुतिपक्षुं उंचा सुनना, बाधिर्यम् च
अहोरापक्षुं बहरापन, वर्त्मस्तम्भः च पांपक्षुनी जउता
पलकोंका न झपकना, वर्त्मसंकोचः च पांपक्षुने सङ्कोच
पलकोंका सिकुर् जाना, तिमिरम् च तिमिर तिमिर,
अक्षिशूलम् च आंभनुं यथ बाँसका शूल, भ्रूव्युदासः
च अभरनुं यउवुं भ्रूव्युकी ऊपर चढ़ जाना, शङ्खमेदः च

अथ च ॥ १८५ ॥ शङ्खमेदः, कलादमेदः च ॥ ३५७ ॥ १८६ ॥
मायेका कटना, शिरोरुक् च भाथानो दुग्धावो शिरमें
द्वे, केसभूमिस्फुटनम् च ॥ ३५८ ॥ १८७ ॥ गाल उगनेके स्थानका कटना, अर्धितम् च
अर्धित अर्धित, एकाग्ररोगः च ओङ्गारेग एकाग्ररोग,
सर्वाग्ररोगः च सर्वाग्ररोग सर्वाग्ररोग, पक्षवधः च पक्ष-
वध पक्षवध, आक्षेपकः च आक्षेपक आक्षेपक, दण्डकः
च दण्डक दण्डक, तमः च अंधारां आववां अंधेरा
आना, भ्रमः च अक्षर आववां चकर आना, वेपथुः च
उपथे कम्पन, जृम्भा च अग्रां जम्भाई, हिका
च हिकी हिकी, विषादः च अजिता खिन्नता, अति-
प्रकायः च अति अजिता अति यक्याद, रौक्ष्यम् च
रूक्षता रूक्षता, पादप्यम् च उदरेता कठोरता, द्यावा-
जावभासता च श्याम अथवा धृष्टी रंगुं देभापुं
इयाव अथवा अरुण रंगका दिक्ताव, अस्वप्नः च अनिद्रा
नीदका न आना, जनवस्थित-चित्तस्वम् अने चित्तनी
अस्थिरता और चित्तकी अस्थिरता, इति आ ॥ ३५९ ॥
इस प्रकार, अपरिसंख्येयानाम् असंख्य असंख्य, वात-
विकारानाम् वातविकारेभ्यो वातरोगैर्वा, आविष्कृततमाः
सोऽथी २५४ सवसे स्पष्ट, अशीतिः अशी अस्सी,
वातविकाराः वातविकारे वातरोग, व्याख्याताः उक्ता उ-
क्ते हैं ॥ ११ ॥

11. Of these, we shall begin with the exposition of vata disorders. They are 1. dystrophy of nails, 2. dermatophytosis, 3. pedialgia, 4. flat-foot, 5. paralysis of foot, 6. club-foot, 7. stiff-ankle, 8. cramps in the calf muscles, 9. sciatica, 10. genu varum (bowleg), 11. genu valgum (knock-knee), 12. spasticity of thigh, 13. atrophy of thigh, 14. paraplegia, 15. prolapse of rectum, 16. proctalgia, 17. cryptorchidism, 18. priapism, 19. bubonocoele, 20. coxa vara, 21. sheep-dung stools, 22. misperistalsis, 23. lameness, 24. scoliosis, 25. dwarfism,

26. stiff waist, 27. stiff back, 28. pleurodynia, 29. girdle pain, 30. cardiac irregularity (heart-block), 31. tachycardia, 32. emphysematous chest, 33. impairment of thoracic movement, 34. pectoralgia, 35. brachial atrophy, 36. stiffness of the neck, 37. torticollis, 38. hoarseness of voice, 39. dislocation of jaw, 40. hare-lip, 41. squint (exotropia), 42. odontoschim, 43. odontoseisis (looseness of teeth), 44. aphasia, 45. lalling speech, 46. astringent taste in the mouth, 47. dryness of the mouth, 48. ageusia, 49. anosmia, 50. otalgia, 51. acousma, 52. hypacusia, 53. deafness, 54. rigidity of eyelids, 55. retraction of eye lids, 56. amaurosis, 57. eye-ache, 58. ptosis of eye, 59. ptosis of eye-brow, 60. temporal headache, 61. frontal headache (metopodynia), 62. headache, 63. fissures in the scalp, 64. facial paralysis, 65. monoplegia, 66. polyplegia, (66A. hemiplegia), 67. chronic convulsion, 68. tonic convulsion, 69. faintness, 70. giddiness, 71. tremor, 72. pendiculation, 73. hiccup, 74. asthenia, 75. hyperphasia, 76. dryness, 77. harshness, 78. dusky-red appearance, 79. insomnia, 80. mental restlessness. These are the eighty vata disorders described as the most common of the innumerable vata-disorders.

वायोरात्मरूपस्वकक्षणकामि—

सर्वेष्वपि कश्चेतेषु वातविकारेषु केष्वन्येषु वातुकेषु वायोरात्मरूपमपरिणामि कर्मणश्च

स्वलक्षणं, यदुपलभ्य तदवयवं वा विमुक्तसन्देहा वातविकारमेवाभ्यवस्यन्ति कुशलाः;

उक्तेषु उहेला कहे हुए, एतेषु आ इन, सर्वेषु कवि कहु सर्वेय सब मी, वातविकारेषु वातविकारोभां वातरोगोंमें, अहुकेषु अने न उहेला न कहे हुए, कहेकेषु च गीला वातविकारोभां पक्षु दूसरे वातरोगोंमें मी, बायोः वायुनुं वायुका, इवम् आ यह, आत्मरूपम् पीतानुं स्वरूप अपना स्वरूप, कर्मणः च अने पीतानां कर्मणुं और अपने कर्मोंके, स्वलक्षणम् स्वरूप स्वरूप, अपरिणामि सक्षमसिद्धे छे स्वाभाविक है, यत् जेने जिहि, तदवयवम् वा के ते वायुना अवयवने या उस वायुके एक भागको, उपलभ्य अधुने जाकर, विमुक्तसन्देहाः सन्देहहित जनेला संदेहहित होकर, कुशलाः कुशल वेद्यो कुशल वैद्य, वातविकारम् एव 'आ' वातविकारम् छे 'यह वातविकारही है'. अभ्यवस्यन्ति जेने निश्चय करे छे ऐसा निश्चय करते हैं;

12-(1). In all vata-disorders mentioned above, and in those not mentioned, the experts will make an undoubted diagnosis of vata discordance in that particular organ by observing all or some of the innate qualities of vata or modified effects of action of vata on the body.

तद्यथा—रौक्ष्यं शैत्यं लाघवं वैशद्यं गतिर-
मूर्तत्वमनवस्थितत्वं चेति वायोरात्मरूपाणि,
एवंविधत्वाच्च वायोः कर्मणः स्वलक्षणमिदमस्य
भवति तं तं शरीरावयवमाविशतः;

तत् यथा जेभके जैसे कि, रौक्ष्यम् रूक्षता रूक्षता,
शैत्यम् शीतता शीतता, लाघवम् अधुता लघुता, वैश-
द्यम् विशदता विशदता, गतिः गति गति, अमूर्तत्वम्
अदृश्यता अमूर्तता, अनवस्थितत्वम् च अने अस्थिरपक्षुं
और स्थिर न होना, इति जे ये, बायोः वायुनां वायुके,

आत्मरूपाणि पीतानां लक्षणं छे अपने लक्षण हैं, बायोः
एवंविधत्वाच्च वायु आमी अतने होनाथी वायुका
इस प्रकारके होनेसे, तत् तत् ते ते उस उस, शरीरा-
वयवम् शरीरना अवयवभां शरीरके अवयवमें, आवि-
शतः प्रवेश करता प्रवेश करते हुए, अस्य जेना इसके,
कर्मणः कर्मणुं कर्मका, इवम् आ यह, स्वलक्षणम् पीतानुं
लक्षण अपना लक्षण, भवति थाय छे होता है;

12-(2). 1. dryness, 2. coldness, 3. lightness, 4. clearness, 5. motion, 6. invisibility and 7. instability are the innate qualities of vata. These being the innate qualities of vata these are the symptoms produced in the different organs of the body when affected by its innate quality.

तद्यथा—क्षंसं सव्यासलक्षमेवसादहर्षतर्ष-
कम्पवर्तचालतोद्व्यथाचेष्टादीनि, तथा खरपक्ष-
विशदसुषिरारुणवर्णकषायविरंसमुक्षत्वशोषशूल-
सुप्तिसङ्कोचनस्तम्भनसञ्जतादीनि च वायोः कर्म-
णि, तैरन्वितं वातविकारमेवाभ्यवस्येत् ॥ १२ ॥

तत् यथा जेभके जैसे कि, क्षंस- सरकुपुं सरकना,
क्षंस- भ्रंश भ्रंश, व्यास- विस्तार विस्तार, सङ्ग- संग
संग, मेद- भेद मेद, साद- शिशिष्यपक्षुं शिथिलता, हर्ष-
हर्ष हर्ष, तर्ष- तृषा तर्ष, कम्प- कंप कम्प, वर्त- गोल-
अनावपुं गोलाई करना, चाल- हलपुं हिलना, तोद- सोभ
भोकाया जेवी पीजा सूई-वेधवत् पीसा, व्यथा- व्यथा
व्यथा, चेष्टादीनि चेष्टा वजेरे चेष्टा आवि, तथा अने
तथा, खर- भरता खरता, पक्ष- पक्षता पक्षता, विशद-
विशदता विशदता, सुषिर- सुषिरता सुषिरता, अरुणवर्ण-
अरुण रंगवाणापक्षुं अरुणवर्णता, कषाय-विरंस-मुक्षत्व-

१२. क्षंसं सव्यास-क्षंसव्यास (ख.च.)

„ सङ्ग-भङ्ग (ग.)

„ कम्प-कम्पावमर्द (ब.)

„ चेष्टादीनि-चेष्टावाः (त.)

„ सुषिरारुण-सुषिरारुण (ब.)

१२ एवंविधत्वाच्च वायोः कर्मणः । एवंविधत्वाच्च कर्मणः स्वा-
लक्षणमिदमस्य भवति; । अन्वितमस्य भवति (ब.त.ब.)

अने विरस्य भुग्वाभापक्षं मुक्तकी कषायरसता और विरसता, श्लेष्- श्लेष् श्लेष्, श्लेष्- श्लेष् श्लेष्, सुप्ति- भ्रष्टी भ्रष्टी सो जाना, संकोचन- संकोचन संकोच, कम्पन- ७५ ५२५ स्तम्भन, कक्षादीनि च श्लेष्वापक्षं वज्रे संग्रापन वज्रेह, बायोः वायुनां वायुके, कर्माणि कर्माणि के कर्म हैं, तेः अन्वितम् ते वायुनां पोतानां अक्षय्ये तथा कर्माणि युक्त विकारने उन वायुके अपने लक्षणों और कर्मोंसे युक्त विकारको, वात विकारम् एव वातविकारम् वातविकार ही, अन्वितम् अक्षय्ये निश्चयसे जाने ॥ १२ ॥

12. They are—subluxation, dislocation, dilatation, contraction, laxation depression, excitation, attraction, tremor, circular movement, motion, pricking pain, aching pain and movement; as also coarseness, harshness, clearness, porousness, dusky-redness, astringent taste, dysgeusia, dehydration, aching pains, numbness, contractions, rigidity, lameness, and others. These are the effects produced on the body by the actions of vata. The condition accompanied with any of these signs or symptoms should be diagnosed as a vata-disorder.

कुपितस्य वानोरुपक्रमः—

तं मधुराम्ललवणस्निग्धोष्णैरुपक्रमैरुपक्रमेत, स्नेहसदास्थापनानुवासननस्तः कर्मभोजनाभ्यङ्गोत्सादनपरिवेकादिभिर्वातहरैर्मात्रां कालं च प्रमाणीकृत्य।

मात्रां मात्रा मात्रा, कालम्- च अने कालने। और कालका, प्रमाणीकृत्य विचार करीने विचार करके, मधुर- मधुर मधुर, अम्ल- अम्ल अम्ल, लवण- लवण लवण, स्निग्ध- स्निग्ध स्निग्ध, उष्णः अने उष्ण और उष्ण, उपक्रमैः उपचारैः उपचारसे, वातहरैः तथा वातहर तथा वातहर, स्नेह स्नेह स्नेह, स्वेद स्वेद स्वेद, आस्थापन आस्थापन आस्थापन, अनुवासन- अनुवासन अनु- वासन, नस्तः कर्म- नस्तः कर्म नस्तः कर्म, भोजन- भोजन

भोजन, अभ्यङ्ग- अभ्यङ्ग अभ्यङ्ग, उत्सादन- उत्सादन उत्सादन, परिवेकादिभिः परिवेक वज्रेथी परिवेक आदिसे, तम् ते वातविकारने। उस वातरोगका, उपक्रमेण उपचार करवै। ओषधे उपचार करना चाहिए;

13-(1). It should be treated by sweet, acid, salt, unctuous and warm medications, by measures curative of vata, such as oleation, sudation, corrective and unctuous enemata, sternutation, diet, inunction, rub, affusion and other similar measures with due consideration to dose and time.

तत्रास्थापनानुवासनं तु स्त्रुलु सर्वत्रोपक्रमेभ्यो वाते प्रधानतमं मन्यन्ते मिषजः, तद्व्यादित एव पकाशयमनुप्रविश्य केवलं वैकारिकं वातमूलं छिनत्ति;

मिषजः वैद्यो वैद्य, तत्र वाते ते वात रोगभा। उस वात रोगमें, सर्वत्र सर्वत्र सर्वत्र, आस्थापनानुवासनम् तु आस्थापन अने अनुवासनने तो आस्थापन और अनुवासनको, उपक्रमेभ्यः स्त्रुलु अधा उपचार- रोगभा। सब उपचारोंमें, प्रधानतमम् सद्गुणी भुग्वा मुख्य तम, मन्यन्ते गच्छे। मानते हैं, हि तद् कालम् के ते क्योंकि वह, व्यादितः एव शश्नातथी ७ सबसे प्रथम ही, पकाशयम् पकाशयम् पकाशयमें, अनुप्रविश्य प्रवेश करीने प्रवेश करके, केवलम् संपूर्ण संपूर्ण, वैकारिकम् विकार उत्पन्न करने वाले, वातमूलम् वातना मूलने वातके मूलको, छिनत्ति छेदी नाश करता है;

13-(2). Amongst these a physician considers the corrective enemata and the unctuous enemata to be the best of all remedies for vata-disorders; as they, entering the colon, from the very beginning, destroy completely the very

सर्वत्रोपक्रमेभ्यः—सर्वोपक्रमेभ्यः (व च.)

तद्व्यादितः—तदादितः (व.)

root of morbid vata which is the originator of all vata-disorders.

तत्रावजितेऽपि वाते शरीरान्तर्गता वात-
विकाराः प्रशान्तिमापद्यन्ते, यथा वनस्पतेर्मूले
छिन्ने स्कन्धशाखाप्ररोहकुसुमफलपलाशादीनां
नियतो विनाशस्तद्वत् ॥ १३ ॥

यथा जेवी रीते जेठे, वनस्पतेः वनस्पतिपुं
वनस्पतिके मूले भूण मूलके, छिन्ने कुपाम जतां कटजने
पर, स्कन्ध भुज थड, शाखा शाखा शाखा प्ररोह
अंजुर अंजुर, कुसुम फूल फूल, पलाशादीनाम् पान
विजरेने। और पते आदिवा, नियतः निश्चित निश्चित,
विनाशः विनाश थाप छे विनाश हो जाता है, तद्वत्
तेवी रीति उसी प्रकार, तत्र ते स्थलभां उस स्थानमें,
वाते वात वायुके, अवजिते अपि जताप जतां जीते
जानेसे, शरीर-अन्तर्गताः शरीरनी अंदर रहेवा शरीरके
अन्दर रहनेवाले, वातविकारा वातविकारे वातरोग,
प्रशान्तिम् शा-त शान्त, आपद्यन्ते थर्ध अथ छे हो
जाते हैं ॥ १३ ॥

13. And thus vata being subdued
the vata-disorders located in the other
part of the body also become allay-
ed just as by the eradication of the
roots of a plant, the stem, branches,
sprouts, flowers, fruits, leaves etc.,
also perish.

चत्वारिंशतः पित्तविकाराणां गणना—

पित्तविकारांश्चत्वारिंशतमत ऊर्ध्वमनुव्याख्या-
स्यामः—ओषध, श्लोषध, दाहध, दबधुध, धूम-
कध, अम्लकध, विदाहध, अन्तर्दाहध, अंसदाहध,
ऊष्माधिक्यं च, अतिस्वेदध (अङ्गस्वेदध), अङ्ग-
गन्धध, अङ्गाववरणं च, शोणितक्लेध, मांसक्ले-
धध स्वग्दाहध, (मांसदाहध), स्वगववरणं च,

१३. शाखाप्ररोह—शाखाप्ररोह (ब.)

१४. व्याख्यास्यामः—व्याख्यास्यामः तद्यथा (क.)

,, पित्तविकारा—पित्तविकाराः—ओषध (ख.)

चर्मदलनं च, रक्तकोष्ठध, रक्तविस्फोटध, रक्तपिचं
च, रक्तमण्डलानि च, हरितत्वं च, हरिद्रत्वं च,
नीलिका च, कक्षा(क्या)च, कामला च, तिकाव्यता
च, लोहितगन्धाव्यता च, पूतिमुखता च, दुष्णा-
धिक्यं च, अतृप्तिध, आस्यविपाकध, गलपाकध,
अक्षिपाकध, गुदपाकध, मेदूपाकध, जीवादानं
च, तमःप्रवेशध, हरितहरिद्रनेत्रमूत्रवर्चस्त्वं च;
इति चत्वारिंशत्पित्तविकाराः पित्तविकाराणाम-
परिसंख्येयानामविष्कृततमा व्याख्याताः ॥ १४ ॥

अतः ६६ अर्धार्थी अब इसके, ऊर्ध्वम् आगल
आगे, चत्वारिंशतम् आदीस चालीस, पित्तविकारान्
पित्तना श्रेष्ठा पित्तके रोगोंको, अनुव्याख्यास्यामः ६६
अतावधुं कहेंगे, ओषः च गरभी गरमी, प्लोषः च
भणतरा जलन, दाहः च सर्व अंगोभां तीव्र संताप
सब अङ्गोमें तीव्र संताप, दबधुः च चक्षु वजरे छद्दिशेभां
दाह चक्षु आदि इन्द्रियोंमें दाह, धूमकः शिर वजरेभां
धूमका जेपुं धपुं शिर आदिमें धूँआंसा उठना,
अम्लकः दाह अने दुधयना शूलयुक्त ओषकार दाह तथा
हृदयशूलयुक्त डकार, विदाह च ६६ पग वजरेभां
विविध प्रकारने दाह दाह, पर आदिमें विविध प्रकारका
दाह, अन्तर्दाहः च शरीरनी अंदर भणतरा अन्तर्दाह,
अंसदाहः च भणाने दाह अंसदाह, ऊष्माधिक्यम् च
तापंशनी अधिकता तापांशकी अधिकता, अति स्वेदः च
अति परसेवे अतिस्वेद, (अङ्गस्वेदः च अंगस्वेद
अंगस्वेद,) अङ्गगन्धः च अंगभांथी गंध आवनी
अंगगन्ध, अङ्गाववरणम् च अंगजुं छद्दिपुं अंगोंका कटना,
शोणितक्लेधः च रक्तक्लेध रक्तक्लेध, मांसक्लेधः च
मांसक्लेध मांसक्लेध, स्वग्दाहः च त्यागने दाह

१४ पित्तविकारांश्चत्वारिंशतमतऊर्ध्वमनुव्याख्यास्यामः—पित्तवि-
काराश्चत्वारिंशदतऊर्ध्वमनुव्याख्यास्यामः (ग. ब.)

,, असदाहध—अङ्गदाहध (ख. द. ब.)

,, स्वगववरणं—स्वगमांसाववरण (ख.)

,, चर्मदलनम्—चर्मववरणं (ख. द. ब.)

,, रक्तविस्फोटध—रक्तकोष्ठकाध (ख.)

,, दुष्णाधिक्यं—दुष्णावाधिक्यं (त.)

,, आस्यविपाकध—आस्यपाकध (ब. क.)

त्वचाका दाह, (मांसदाहः च) मांसदाहः च, त्वग-
बदरणम् च उपरन्ती आभक्षी दाहवी वाण त्वचाका
फटना, चर्मदहनम् च सधणी आभक्षीनुं दाहपुं सम्पूर्णं
त्वचाका फटना, रक्तकोष्ठः च रक्तकोष्ठः रक्तविस्फोटः
च रक्त विस्फोट रक्तविस्फोट, रक्तपित्तम् च रक्तपित्त
रक्तपित्त, रक्तमण्डलानि च रक्तमण्डले रक्तमण्डल,
हरितत्वम् च वीक्षाश हगपन, हारिद्रत्वम् च वृक्ष
नेपुं पीणुं यनु हन्तीके वर्णका होना, नीलिका च नीलिका
नीलिका, कक्षा कक्षा) च कृष्ण कक्षा. कामला च कृष्णे
कमला. तिक्तास्थता च भेदाभां कृष्णाश मुखमें तिक्ता,
लोहितगन्धास्थता च भेदाभां वेल्ली नेवी गन्ध मुखमें
रक्तकी गन्ध आना. पृतिमुखता भृषभां दुर्गन्ध मुखसे
दुर्गन्ध आना, तृष्णाविक्रमम् च तृष्णा नी अधिकता तृष्णाकी
अधिका, अतृप्तिः च अतृप्ति अतृप्ति. नास्यविपाकः च भेदुं
पाक्युं मुखका पकना, गलपाकः च गलुं पाक्युं गलपाक,
जक्षिपाकः च आंभो पाक्युं नास्यका पकना, गुदपाकः
च गुद पाक्युं गुदाका पाक, मेदूपाकः च शिश्ननुं
पाक्युं मेहनका पाक, जीवादानम् च शुक्लरक्तनुं
नीलरक्तनुं जीवरक्तका निकलना, तमःप्रवेशः च आंधा-
राभां प्रवेश कर्था नेपुं वृणुं अंधेरमें प्रवेश करनेका
भास, हरित- हारिद्र- नेत्र- मूत्र- वर्णस्वम् च अने
वृक्षा के पीणां आंभ भूत तथा मण्डल वृक्षां और
आंभ मूत्र- तथा मलका हरापीला होना, इति आ
प्रभाषे इस प्रकार, अपिरिस्त्रयेयानाम् अक्षय्य
असंख्य, पित्तविकाराणाम् पित्त विकारोभां पित्तोगोमें,
आविष्कृततमाः सौथी २५५८ सबसे स्पष्ट, चत्वारिंशत्
आक्षीस चार्नास, पित्तविकाराः पित्तना विकारो पित्त
रोग, स्वाक्याताः कृष्णी देभाऽथा छे कह दिये हैं ॥ १४ ॥

14. Now we shall relate the forty disorders of Pitta. They are:-

1. Heating, 2. Scorching, 3. Burning, 4. Broiling, 5. Fuming, 6. Acid eructation, 7. Misdigestion, 8. Internal heat (caumesthesia), 9. Local regional heat, 10. Hyperthermia, 11. Hyperidrosis, 12. Local sweating [Meridrosis] 13. Local fetor, 14. Local bursting, 15. De-

liquescence of blood, 16. Softening of flesh, 17. Dermothermia, 18. Sarcothermia, 19. Disquamation, 20. Excoriation, 21. Red wheals, 22. Red eruption, 23. Hemothermia, 24. Red circular spots, 25. Greenness, 26 yellowness, 27. Bluish black marks, 28. Herpes, 29. Jaundice, 30. Bitter taste, 31. Metallic taste, 32. Fetor Oris, 33. Polydypsia, 34. Akoria, 35. Stomatitis, 36. Pharyngitis, 37. Ophthalmitis, 38. Proctitis, 39. Urethritis and phaslitis, 40. Hemorrhage, 41. Faintness, 42. Greenish or yellowish coloration of eyes, urine and feces.

Thus the forty most common pitta disorders out of innumerable ones have been enumerated.

सर्वेष्वपि स्वस्वतेषु पित्तविकारेषूक्तेष्वन्येषु चानुक्तेषु पित्तस्येदमात्मरूपमपरिमाणं कर्मणश्च स्वलक्षणं, यदुपलभ्य तदवयवं वा विमुक्तसंदेहाः पित्तविकारमेवाध्यवस्यन्ति कुशलाः;

उक्तेषु कहेला कहे हुए, पतेषु आ इन, सर्वेषु अपि स्वस्व सर्वेय समी, पित्तविकारेषु पित्त विकारोभां पित्तोगोमें, अनुक्तेषु अने न कहेला और न कहे हुए, अन्येषु च भीष्म पित्त विकारोभां पल्लु दूसरे पित्त रोगोमें भी, पित्तस्य पित्तनुं पित्तका, इदम् आ यह, आत्मरूपम् पित्तानुं स्वस्व अपना स्वरूप, कर्मणः च अने पित्तानां कर्मनुं और अपने कर्मोका, स्वलक्षणम् स्वस्व स्वरूप, अपरिणामि सङ्ग सिद्ध छे स्वाभाविक है, यत् नेने जिसे, तदवयवम्-वा के ते वायुना अवयवने या उस वायुके एक भागको, उपलभ्य आक्षीने जान कर, विमुक्तसंदेहाः संदेह रहित भनेला सन्देहरहित होकर, कुशलाः कुशल वैद्यो कुशल वैद्य, पित्तविकारम् एव (आ पित्त विकार छे) (यह पित्त विकार ही है,) अध्यवस्यन्ति अथवा निश्चय करे छे ऐसा निश्चय करते हैं;

१५. पित्तविकारेषूक्तेषु-पित्तविकारेषु (च)

15-(1). In all the above-mentioned pitta-disorders and in those not mentioned too, the experts will make an undoubted diagnosis of pitta-discordance in a particular organ by observing all or some of the innate qualities of pitta or modified effects of the action of pitta on the body.

તથા—ઔણ્યં તૈક્ષ્ણ્યં દ્રવ્યત્વમનતિસ્નેહો
વર્ણઃ શુક્લારુણવર્જો ગન્ધઃ વિસ્ત્રો રસૌ ચ
કટુકામ્લૌ સરત્વં ચ પિત્તસ્યાત્મરૂપાણિ;

તત્-યથા જેમકે જૈસે કિ, ઔણ્યમ્ ઉષ્ણતા ઉજ્જતા, તૈક્ષ્ણ્યમ્ તીક્ષ્ણતા તીક્ષ્ણતા, દ્રવ્યત્વમ્ દ્રવપણું દ્રવતા, અનતિસ્નેહઃ ખડુ રિનગ્ધતા ન હોવી અતિ ક્ષિપ્ત ન હોના, શુક્લ-અરુણ-વર્જઃ અને શ્વેત તથા અરુણ સિવા-યનેા શ્વેત ઔર અરુણ વર્ણકો છોડકર શેષ, વર્ણઃ ચ ખીએ રંગ દુસરા વર્ણ, વિસ્ત્રઃ ગન્ધઃ ચ અને આમ જેવી ગન્ધ ઔર આમગન્ધ, કટુ-કામ્લૌ ચ તીખા અને ખાટા કટુ ઔર સદા, રસૌ રસો રસ, સરત્વમ્-ચ અને સરપણું ઔર સરત્વ, પિત્તસ્ય એ પિત્તનાં યે પિત્તકે, આત્મરૂપાણિ પેતાનાં લક્ષણો છે અપને લક્ષણ હૈં;

15-(2). For example, heat, acuteness, fluidity, slight unctuousness, color other than white and red, fleshy smell, pungent and acid taste and mobility are the innate qualities of pitta.

एवंविधत्वाच्च पित्तस्य कर्मणः स्वलक्षणमिद-
मस्य भवति तं तं शरीरावयवमाविशतः;

પિત્તસ્ય એવં વિધત્વાન્-ચ પિત્ત આવી બાતનું હોવાથી પિત્તકે ઇસ પ્રકારકે હોનેહે, તમ્ તમ્ તે તે ડસ ડસ, શરીરાવયવમ્ શરીરના અવયવમાં શરીરકે અવયવમે, આવિશતઃ પ્રવેશ કરતા પ્રવેશ કરતે હુપ, અસ્ય એના ઇસકે, કર્મણઃ કર્મનું કર્મકા, હવમ્ આ યહ, સ્વલક્ષણમ્ પેતાનું લક્ષણ અપના લક્ષણ, ભવતિ થાય છે હોતા હૈં;

15-(3). And these being its innate qualities, the following symptoms are produced in the different organs of the body when affected by pitta.

તથા—દાહૌણ્યપાકસ્વેદક્ષેદકોથકણ્ઠસ્રાવ-
રાગા યથાસ્થં ચ ગન્ધવર્ણરસામિનિર્વર્તનં પિત્તસ્ય
કર્માણિ; તૈરન્વિતં પિત્તવિકારમેવાધ્યવસ્યેત્ ॥૧૫॥

તત્-યથા જેમકે જૈસેકિ, દાહ- દાહ, ઔણ્ય- ઉષ્ણતા ઉજ્જતા પાક- પાક પાક, સ્વેદ- સ્વેદ સ્વેદ, ક્ષેદ- ક્ષેદ ક્ષેદ, કોથ- સડો સડના, કણ્ઠ- ખંઠવાળા જુજલી, સ્રાવ આવ આવ, રાગાઃ અને લાલાશ ઔર લાલિમા, યથાસ્થમ્ તથા પેતાના જેવાં અપને જૈસે, ગન્ધ ગન્ધ ગન્ધ, વર્ણ વર્ણ વર્ણ, રસામિર્વર્તનમ્ ચ અને રસને ઉત્પન્ન કરવા ઔર રસકો ઉત્પન્ન કરના, પિત્તસ્ય એ પિત્તનાં યે પિત્તકે, કર્માણિ કર્મો છે કર્મ હૈં, તૈઃ તે લક્ષણોથી ઇન્ લક્ષણોસે, અન્વિતમ્ યુક્ત વિકારને યુક્ત રોગકો, પિત્તવિકારમ્-એ પિત્તવિકારજી પિત્તવિકારહી, અધ્યવસ્યેત્ નિશ્ચયથી બહુવે નિશ્ચયસે જાને ॥ ૧૫ ॥

15. Burning, heat, suppuration, perspiration, softening, sloughing, itching, discharge, redness, and the emanation of smell, color and taste according to the innate nature of pitta—these are the effects produced on the body by the action of pitta. Conditions accompanied with any of these

૧૫. તૈક્ષ્ણ્યમ્-તૈક્ષ્ણ્યં સરત્વં (ક. ક.)

,, દ્રવ્યત્વમનતિસ્નેહો-દ્રવ્યમનતિસ્નેહો (ચ)

,, ,, -સ્રાવમનતિસ્નેહો (ક. ત. સ. ધ.)

,, વર્જો-વર્જો (ત.)

,, ,,-પાણ્યવર્જઃ (પ.)

,, સરત્વં ચ-સરત્વં (ચ.)

,, એવંવિધત્વાચ પિત્તસ્ય કર્મણઃ સ્વલક્ષણમિદમસ્ય ભવતિ
એવંવિધત્વાચ કર્મણઃ સ્વલક્ષણમિદમસ્ય ભવતિ (ચ.ક.ત.)

symptoms should be diagnosed as a pitta-disorder.

कृपितस्य पित्तस्वोपक्रमः —

तं मधुरतिक्तकषायशीतैरुपक्रमैरुपक्रमेत स्नेह-
विरेकप्रवेहपरिवेकाभ्यङ्गादिभिः पित्तहरैर्मात्रां कालं
च प्रमाणीकृत्य;

मात्रां मात्रा मात्रा, कालम्-च अने कालने। और
कालका, प्रमाणीकृत्य विचार करीने विचार करके, मधुर
मधुर मधुर, तिक्त तिक्त तिक्त, कषाय कषाय कषाय,
शीतैः अने शीत और शीत, उपक्रमैः उपचारैथी
उपचारैथे, पित्तहरैः तथा पित्तहर तथा पित्तहर, स्नेह-
स्नेह स्नेह, विरेक-विरेकन विरेकन, प्रवेह- प्रवेह लेपन
परिवेक- परिवेक परिवेक, अभ्यङ्गादिभिः अभ्यङ्ग वजरेथी
अभ्यङ्गादिसे, तम् ते पित्तविकारने। उम पित्तविकारका,
उपक्रमेत उपचार करवे। ओपथे उपचार करना चाहिए;

16-(1). It should be treated by sweet, bitter, astringent and cooling remedies and by oleation, purgation, application, affusion, inunction and other similar measures curative of pitta, with due regard to dosage and time.

विरेचनं तु सर्वोपक्रमेभ्योः पित्ते प्रधानतमं
मन्यन्ते मिषजः; तद्व्यादित एवामाशयमनुप्रविश्य
केवलं वैकारिकं पित्तमूलमपकर्षति,

मिषजः वेद्यो वैद्य, पित्ते पित्तविकारभा पित्त-
विकारमें, विरेचनम् तु विरेचनने ते। विरेचनको तो,
सर्वोपक्रमेभ्यः सर्व उपचारैभां सब उपचारोंमें,
प्रधानतमम् सधुथी मुख्यतम, मन्यन्ते माने छे
मानते हैं, हि तत् कारक के ते क्योंकि वह, आवितः
एव शरीरतथीन आरम्भसे ही, आमाशयम् आमाशयभां
आमाशयमें, अनुप्रविश्य प्रवेश करीने प्रवेश करके,
केवलम् संपूर्ण, वैकारिकम् विकार उपपन्न
करना। विकार उत्पन्न करनेवाले, पित्तमूलम् पित्त
मूलने पित्तके मूलको, अपकर्षति दूर करे छे दूर करता है;

१६. स्नेहविरेक-स्नेहविरेचन (क. व.)

16-(2). Amongst all these, the physicians consider purgation to be the best of all remedies in pitta, as entering the stomach, from the very beginning, it destroys the very root of morbid pitta which is the originator of all pitta-disorders.

तत्रावजिते पित्तेऽपि शरीरान्तर्गताः पित्तविकाराः
प्रशान्तिमापद्यन्ते, यथाऽग्नौ व्यपोढे केवलमग्निगृहं
शीतीभवति तद्वत् ॥ १६ ॥

यथा अग्नी रीते जैसे, अग्नौ अग्नि अग्निके, व्य-
पोढे दूर करवाभां आवतां शान्त करनेपर, केवलम्
आग्नेय सम्पूर्ण, अग्निगृहम् अग्निगृहं धर अग्निगृह,
शीतीभवति शीत भव छे शीतक हो जाता है,
तद्वत् तेवी रीते उसी प्रकार, तत्र ते स्थानभां उस
स्थानमें, पित्ते पित्त पित्तके, अवजिते अपि शरीरान्तर्गतां
जीते जाने पर, शरीर-अन्तर्गताः शरीरान्तर्गता अन्तर्गता
शरीरके अन्दर रहनेवाले, पित्तविकाराः पित्तविकार विकार
पित्तके विकार, प्रशान्तिम् शान्त शान्त, आपद्यन्ते अप
भव छे हो जाते हैं ॥ १६ ॥

16. The pitta being subdued, the pitta-disorders localized in the other parts of the body get allayed. Just as by (merely) removing the fire, the whole of the hot-house cools down.

विंशतेः श्लेष्मविकाराणां गणना—

श्लेष्मविकारांश्च विंशतिमत ऊर्ध्वं व्याख्या-
स्यामः; तद्यथा— दृष्टिश्च, तन्वा च, निद्राधिक्यं च;
स्तैमित्यं च, गुरुगात्रता च, आलस्यं च, मुखमा-
धुर्यं च, मुखकावश्च, श्लेष्मोन्निरणं च, मलस्या-
धिक्यं च, बलासकश्च, अपकिश्च, हृदयोपलेपश्च,
कण्ठोपलेपश्च, घमनीप्रति(वि)चयश्च, गलगण्डश्च,

१६. व्यपोढे-व्यपगते (च)

१७. व्याख्यास्याम-च-अनुव्याख्यास्यामः (च).

१८. श्लेष्मोन्निरणं-श्लेष्मोन्निरणं (क).

अतिस्थौल्यं च, शीताग्निता च, उदरद्वन्द्व, श्वेतावभा-
सता च, श्वेतमूत्रनेत्रवर्चस्त्वं च; इति विंशतिः
श्लेष्मविकाराः श्लेष्मविकाराणामपरिसंख्येयानामा-
विष्कृततमा व्याख्याता भवन्ति ॥ १७ ॥

अतः ऊर्ध्वम् हवे अहींथी अब इसके आगे, विश-
तिम् वीस बीस, श्लेष्म-विकारान् च कहेना रे।गे। कफके
रोगोंको, व्याख्यास्यामः कही अतावधुं कहेंगे, तत्-
वया नेमके जैसे कि, तृप्तिः च तृप्ति तृप्ति, तन्द्रा च
तन्द्रा तन्द्रा, निद्राधिक्यम् च निद्रानी अधिकता नींदकी
अधिकता, स्तैमित्यम् च जराता जड़ता, गुरुगात्रता च
अ।गे।नुं भारेपधुं अंगोंका भारीपन, आलस्यम् च
आलस आलस्य, मुखमाधुर्यम् च भुभभा मी।श
मुखकी मधुरता, मुखजावः च भुभथी धा।णनुं अरुं
मुखसे रालका बहना, श्लेष्मोद्विरणम् च कहेने थुंकेवे
कफका थूकना, मलस्य-आधिक्यम् च भ।णनी अधिकता
मलकी अधिकता, बलासकः च भ।णने। क्षय बलका क्षय,
अपक्तिः च अपथे। अपचान, हृदयोपलेपः च हृदयपर
कहेना धेपनुं अठवुं हृदयपर कफके लेपका चढना,
कण्ठोपलेपः च कंठपर कहेना धेपनुं अठवुं कण्ठ पर कफके
लेपका चढना, धमनी-प्रति (वि), चयः-च धमनीओ।नुं
कहेथी अति पुरा।ध जपुं धमनियोंका कफसे भर जाना,
गलगण्डः च ग।ग।उ गलगण्ड, अतिस्थौल्यम् च अति
स्थूलता अतिस्थूलता, शीताग्निता च अग्निनी मंदता
अग्निकी मन्दता, उदरद्वन्द्वः च उदर उदर, श्वेतावभासता
च श्वेतवर्णता श्वेत वर्णता, श्वेत मूत्र- नेत्र- वर्चस्त्वम्
च भूत आ।भ अने भ।णनुं श्वेत वर्णनुं थपुं मूत्र-
नेत्र एवं मलका श्वेतवर्णका होना, इति आ प्रभाषे
इस प्रकारसे, अपरिसंख्येयानाम् असंख्य असंख्य,
श्लेष्म- विकाराणाम् कहे वि।कारे।भा। कफ विकारोंमें,
आविष्कृततमाः सीधी स्पष्ट सबसे स्पष्ट, विंशतिः बीस
बीस, श्लेष्म-विकाराः कहेवि।कारे। कफरोग, व्याख्याताः
कही दे।।या कह दिये, भवन्ति छे हैं ॥ १७ ॥

17 Now we shall relate the twenty
disorders of kapha:-

१७. मलस्याधिक्यं-मलाधिक्यं कण्ठोपलेपं (क).

११. बलासकश्च-बलनाशश्च (घ).

1. Anorexia Nervosa, 2. Torpor 3. Hy-
persomnia 4. Stiffness, 5. Heaviness of
limbs, 6. Indolence, 7. Sweet taste in
the mouth, 8. Salivation 9. Mucus
expectoration, 10. Hyper-excretion,
11. Loss of strength, 12. Loss of diges-
tion, 13. Hyper-secretion of mucus in
stomach, 14. Increased secretion in the
throat, 15. Dilatation of vessels, 16.
Deradanoncus, 17. Excessive corpulen-
ce-(orchidoptosis), 18. Subnormal tem-
perature, 19. Urticaria, 20. Pallor, 21.
Whitish tinge of urine, eye and feces.

Thus have been enumerated twenty
most common kapha-disorders out
of the innumerable disorders of kapha.

श्लेष्मण आत्मरूपस्वलक्षणकर्माणि—

सर्वेष्वपि खल्वेतेषु श्लेष्मविकारेषूकेष्वन्येषु
चानुक्तेषु श्लेष्मण इदमात्मरूपमपरिणामि कर्मणश्च
स्वलक्षणं यदुपलभ्य तदवयवं वा विमुक्तसंदेहाः
श्लेष्मविकारमेवाध्यवस्यन्ति कुशलाः।

उक्तेषु कहेला कहे हुए, एतेषु आ इन, सर्वेषु अपि
खलु सर्वेथ सभी, कफविकारेषु कहेवि।कारे।भा। कफ-
रोगोंमें, अनुक्तेषु अने न कहेला न कहे हुए, अन्येषु
च भी।अ कहेवि।कारे।भा। पधु दूसरे कफ रोगोंमें भी,
श्लेष्मणः कहेनुं कफका, इदम् आ यह, आत्मरूपम्
पे।तानुं स्वरूप अपना स्वरूप, कर्मणः च अने पे।तानां
कर्मनुं और अपने कर्मोंका, स्वलक्षणम् स्वरूप
अपरिणामि सहज सिद्ध छे स्वाभाविक है, यत् नेने
जिसे, तदवयवम् वा के ते कहेना अवयवने वा उस कफके
एक भागको, उपलभ्य- ज।षु।ने जान कर, विमुक्तसंदेहाः
संदेहरहित अनेला सन्देहरहित हुये, कुशलाः कुश-
ल। कुशल वैद्य, श्लेष्मविकारम् एव 'आ कहेवि।कारे।छे'
'यह कफविकार ही है,' जग्यवस्यन्ति ओवे। नि।श्रय करे
छे ऐसा निश्चय करते हैं;

18-(1). In all the above-mentioned kapha-disorders and in those not mentioned, the experts will make an indubitable diagnosis of kapha-discordance in that particular organ by observing all or some of the innate qualities of kapha or modified effects of the action of kapha on the body.

तद्यथा—छेदशैत्यशौक्ल्यगौरवमाधुर्यस्यैर्यपै-
च्छिद्यमात्स्न्यानि श्लेष्मण आत्मरूपाणि;

तत् यथा जेमडे यथा, स्नेह स्नेह स्नेह, शैत्य शीतता शीतलता, शौक्ल्य श्वेतता श्वेतता, गौरव भारेपक्षुं भारीपन, माधुर्य मधुरता मधुरता, स्यैर्य स्थिरता स्थिरता, वैच्छिद्य पिच्छिलता पिच्छिलता, मात्स्न्यानि अने मसृक्षुता ओ मसृणता ये, श्लेष्मणः कृद्नां कफके, आत्मरूपाणि पोतानां लक्ष्य्ये ओ अपने लक्षण हैं,

18-(2). Unctuousness, coldness, whiteness, heaviness, sweetness, firmness, sliminess and viscosity are the innate qualities of kapha.

एवंविधत्वाच्च श्लेष्मणः कर्मणः स्वलक्षणमिद-
मस्य भवति तं तं शरीरावयवमाविशतः;

एवंविधत्वाच्च च कृद् आनी अतनेो होवाथी कफ इस प्रकारके होनेसे, तम् तम् ते ते उस उस, शरीरावयवम् शरीरना अवयवमां शरीरके अवयव में, आविज्ञतः प्रवेश करता प्रवेश करते हुए, अस्य अना इसके, कर्मणः कर्मणुं कर्मका, इदम् आ गह, स्व-
लक्षणम् पोतानुं लक्ष्य्य अपना लक्षण, भवति थाय ओ होता है

18-(3). These being its innate qualities, the following symptoms are produced in the different organs of the body when affected by kapha.

तद्यथा—श्वैत्यशैत्यकण्डूस्यैर्यगौरवकोहसुप्तिहृदो-
पदेहबन्धमाधुर्यचिरकारित्वानि श्लेष्मणः कर्माणि,
तैरन्वितं श्लेष्मविकारमेयाध्यवस्येत् ॥ १८ ॥

तत् यथा जेमडे जैसे कि, शैत्य- श्वेतता श्वेतता, शैत्य- शीतता शीतता, कण्डू- भणवाण कण्डू, स्यैर्य- स्थिरता स्थिरता, गौरव- भारेपक्षुं भारीपन, स्नेह- स्नेह स्नेह, सुप्ति स्पर्शानु अतान स्पर्शका अज्ञान, कोह- कलेह क्लेश, उपदेह- मक्ष्मी क्षिप्तपक्षु मल्ले लिप्तता, बन्ध भ-भ बन्ध, माधुर्य मधुरता मधुरता, चिरकारित्वानि अने रोगने चिरस्थाथी करने और रोगको चिरस्थायी करना, श्लेष्मणः ओ कृद्नां ये कफके, कर्माणि कर्मों ओ कर्म हैं, ते. ते लक्ष्य्योथी इन लक्षणोंसे, अन्वि-
तम् युक्त विकारने युक्त रोगको, श्लेष्मविकारम् एव कृद्विकारण कफविकार ही, अध्यवस्येत् निश्चयथी अथवा निश्चयसे जाने ॥ १८ ॥

18. Whiteness, coldness, itching, firmness, heaviness, unctuousness, numbness, humidity, excretory secretion, obstruction, sweetness, and chronicity are the effects produced in the body by the action of kapha, the condition accompanied with any of the above symptoms should be diagnosed as a kapha-disorder.

कुपितस्य श्लेष्मण उपक्रमः—

त कटुकतिक्तकषायतीक्ष्णोष्णरूक्षैरुपक्रमरूपक-
मेत स्वेदवमनशिरोविरेचनव्यायामादिभिः श्लेष्म-
हरैर्मात्रां कालं च प्रमाणीकृत्य;

मात्राम् मात्रा मात्रा, कालम् च अने कालने और कालका, प्रमाणीकृत्य विचार करीने विचार करके, कटुक- कटुक कटु, तिक्त- तिक्त तिक्त, कषाय- कषाय

१८. श्वैत्य श्वैत्य-स्नेहशैत्य (च. व.)
,, स्नेहश्वैत्य-स्नेहश्वैत्य सुप्ति (उ. व. व.)
१९. मात्रा काल-मात्राकाल (व.)
,, स्नेह-स्नेहन (व.)

१८. एवंविधत्वाच्च श्लेष्मणः कर्मणः स्वलक्षणमिदमस्य भवति—
एवंविधत्वाच्च कर्मणः स्वात्मलक्षणमिदमस्य भवति (च.)

कफान्, तीक्ष्ण-तीक्ष्ण तीक्ष्ण, उष्ण उष्ण, रुक्षः
अने रुक्ष और रुक्ष, उपक्रमे. उपचारोत्थी उपचारोत्थे,
श्लेष्महरः तथा कृद्धर तथा कफहर, स्वेद स्वेद स्वेद,
वमन वमन वमन, क्षिरोविरेचन क्षिरोविरेचन क्षिरो-
विरेचन, स्वाभाव्यादिभिः व्यायाम वज्रेथी व्यायाम आदिसे,
तत् ते कृद्ध विहारने। उन कफविकारोक्ता, उपक्रमे-
उपचार करवे। ओषधे उपचार करना चाहिए;

19-(1). It should be treated with
pungent, bitter, astringent, acute, hot
and dry remedies, and by sudation,
errhines, exercise, and other similar
measures curative of kapha, with due
consideration to dose and time.

वमनं तु सर्वोपक्रमेभ्यः श्लेष्मणि प्रधानतमं
मन्यन्ते मिषजः, तद्वत्वादित एवामाशयमनुप्रविश्यो-
रोगतं केवलं वैकारिकं श्लेष्ममूलमूर्ध्वमुत्क्षिपति,

मिषजः वैद्यो वैद्य, श्लेष्मणि कृद्धां कफमें, वमनम्
तु वमनने तो वमनको तो, सर्वोपक्रमेभ्यः सर्व उप-
चारोत्थीं सब उपचारोत्थे, प्रधानतमम् सद्धुथी मुख्य
मुख्यतम, मन्यन्ते भाने थे मानते हैं, हि तत् कारण्युक्ते
ते क्योंकि वह, आवृतः एव शरीरात्तथीव आगमने ही,
आमाशयम् आमाशयम् आमाशयमें, अनुप्रविश्य
प्रवेश करीने प्रवेश करके, उरोगतम् छातीमां रहे
छातीमें रहे हुए, केवलम् संपूर्ण संपूर्ण, वैकारिकम्
विकार उपपन्न करनार विकार उत्पन्न करनेवाले, श्लेष्म-
मूलम् कृद्धा भूषने कफके मूलको, ऊर्ध्वम् उत्क्षिपति
थेथी ऊपर कृद्धी नाथे थे खींच कर बाहर निकाल
देता है;

19-(2). Amongst these the physi-
cians consider emesis to be the best
of all remedies in all kapha-disorders,
as emesis, acting on the stomach
from the very beginning, destroys

the very root of morbid kapha which
is the originator of all kapha-disorders.

तत्रावजिते श्लेष्मण्यपिशरीरान्तर्गताः श्लेष्म-
विकाराः प्रशान्तिमापद्यन्ते, यथा मिषे केदारसेतौ
शालियवषट्पिकादीन्यनभिष्यन्धमानान्यम्भसा प्र-
शोषमापद्यन्ते तद्वदिति ॥ १९ ॥

यथा जेवी रीते जैसे, केदारसेतौ जेतरेना क्षाराने।
अथ खेतकी क्यारीके बन्धके, मिन्ने तूटी जतां दूट
जाने पर, अम्भसा पाष्ठीथी पानीसें, अनभिष्यन्धमानानि
मिन्धन न पामतां सिंचन न पानेसे, शाकि-वव-वष्टि-
कादीनि शाथ जव अने षष्टिक वजरे शालि औ सौंठी
आदि, प्रशोषम् आपद्यन्ते सुकृद्धि अथ थे सूख जाते हैं,
तद्वत् तेवी रीते उसी प्रकार, श्लेष्मणि कृद्ध कफ, अव-
जिते अपि छत्तर्ध जतां जीते जाने पर, शरीर-अन्तर्गताः
शरीरमां रहेला शरीरके अन्दर रहनेवाले, श्लेष्म-विकाराः
कृद्धा विकारो कफके विकार, प्रशान्तिमा शान्तिने शान्त,
आपद्यन्ते इति पाने थे हो जाते हैं ॥ १९ ॥

19. This morbid kapha being
subjugated, the kapha-disorders loca-
lised in the other parts of the body
become also allayed, just as by break-
ing open the dam of a field, rice,
barley, (sastika) and other crops dry
up by being deprived of water.

विकृत्सायां रोगमेषजादिज्ञानस्योपयोगिता—

भवन्ति चात्र—

रोगमादौ परीक्षेत ततोऽनन्तरमौषधम् ।

ततः कर्म मिषक् पश्चाज्ज्ञानपूर्वं समाचरेत् ॥ २० ॥

अत्रः च आ विषयमां इस विषयमें, अवन्ति श्लेष्मा
थे थे श्लोक हैं कि, मिषक् वैद्य वैद्यको, आदौ प्रथम
प्रथम, रोगम् रोगनी रोगकी, परीक्षेत परीक्षा करवी
ओषधे परीक्षा करनी चाहिए, ततः अनन्तरम् ते पछी
इसके पीछे, औषधम् औषधनी परीक्षा करवी ओषधे
औषधकी परीक्षा करना चाहिए, ततः पश्चात् अने ते
पछी और उसके पीछे, ज्ञान पूर्वम् ज्ञानपूर्वक ज्ञान

१९. उत्क्षिपति—अपकर्षति (ड. स. व.)

,, अनुप्रविश्योरोगनं केवलं—अनुप्रविश्य केवलं (व.)

पूर्वक, कर्म चिकित्सा चिकित्सा, समाचरेत् इत्येव भेदो
करनी चाहिए ॥२०॥

20. Here are verses again —

The physician should first diagnose the disease and then should decide the line of treatment and begin the treatment in the light of his observations.

यस्तु रोगमविज्ञाय कर्माण्यारभते भिषक् ।
अप्यौषधविधानज्ञस्तस्य सिद्धिर्यदृच्छया ॥२१॥

यः तु ते जो, भिषक् वैद्य वैद्य, औषध-विधानज्ञः
जपि औषधना विधानने अक्षुतो होवा छता पक्ष
औषधके विधानको जाननेवाला होने पर भी, रोगम्-
रोगो रोगको, अविज्ञाय अविज्ञाय वगैर न जानकर,
कर्माणि चिकित्सा चिकित्सा, आरम्भते शरु करे छे
आरम्भ करता है, तस्य तेनी उसकी, सिद्धिः सिद्धि
सफलता, यदृच्छया देवयोग्या थाय छे देवयोगसे
होती है ॥२१॥

21. If the physician begins the treatment without diagnosing the disease even though he may be the best therapist, his success depends purely on chance.

यस्तु रोगविशेषज्ञः सर्वमैषज्यकोविदः ।
देशकालप्रमाणज्ञस्तस्य सिद्धिरसंशयम् ॥२२॥

यः तु पक्ष ते वैद्य किन्तु जो वैद्य, रोग-विशेषज्ञः
रोगना भेदने अक्षुनारे रोगके मेदोंका ज्ञानवाला,
सर्वमैषज्यकोविदः सर्व औषधभां निपुण सब औषधोंमें
निपुण, देश-काल-प्रमाणज्ञः अने देश-काल तथा मात्राने
अक्षुकर होय छे देश-काल तथा मात्राका जाननेवाला
होता है, तस्य तेने उछे, सिद्धिः सिद्धि सिद्धि, असंशयम्
निःसंदेह निःसंदेह, सिद्धिः क्षीयसिद्धि प्राप्त थाय
छे सफलता प्राप्त होती है ॥२२॥

२२. प्रमाण — : (ब. प. ग.)

22. But he who knows the differential diagnosis of diseases, who is skilled in all kinds of therapeutics and who is well versed in the knowledge of clime, season and dosage, achieves success with certainty.

अध्यायार्थसंग्रहः —

तत्र श्लोकाः —

संग्रहः प्रकृतिर्वैद्यो विकारमुत्तमीरणम् ।
असन्देहोऽनुबन्धश्च रोगाणां संग्रहाक्षितः ॥२३॥

तत्र ते विषयभां उस विषय में, श्लोकाः उपसंहार-
रना श्लोका छे छे उपसंहारके श्लोक हैं कि, रोगाणाम्
रोगो रोगके, संग्रहः संग्रह संग्रह, प्रकृतिः प्रकृति
प्रकृति, वैद्यः वैद्यो अविज्ञाय (भन अने शरीर)
रोगोंका अविज्ञाय (भन अने शरीर) विकारमुत्तमीरणम् आगंतु
तथा निज रोगनां कारण आगंतु तथा निज रोगोंके
कारण, ईरणम् रोगो रोगो रोगोंके प्रेरक, असन्देहः
संदेहरहितता संदेहरहितता, अनुबन्धः च तथा अनु-
बन्ध तथा अनुबन्ध. संग्रहाक्षितः संग्रहाक्षित कथां छे
प्रकाक्षित किये हैं, ॥२३॥

23. Here are the recapitulatory verses—

The brief account of nature, seat, origin, predisposing causes and inducibility of diagnosis even in a combined state of diseases is given here.

वैद्यस्थानानि रोगाणां गणा नानात्मजाश्च ये ।
रूपं पृथक् च दोषाणां कर्म चापरिणामि यत् ॥२४॥

वैद्यस्थानानि दोषो रोगो रोगो रोगोंके, नानात्मजाः वैद्य
ये च रोगाणाम् रोगो रोगोंके, नानात्मजाः वैद्य

२३. विकारमुत्तमीरणम्—विकारमुत्तमीरणम् (ब.)

.. .. .—विकारो मुत्तमीरणम् (ब.)

२४. पृथक् च—पृथक्त्वाद् (ब. त.)

.. नानात्मजाश्च—नानाविधाश्च (ड.)

એક દ્વેષજન્ય કેવલ એક દોષજન્ય, એ જ એ જો, ગળાઃ મધ્વે સમૂહ, દોષાણામ્ ચ વત્ અને દ્વેષેતું ઔર દોષોક્તા, વત્ એ જો, અપરિણામિ સહજસિદ્ધ સ્વભાવસિદ્ધ, પૃથક્ ભુદું ભુદું પૃથક્ પૃથક્, રૂપમ્ રૂપ રૂપ, કર્મ- ચ અને કર્મ ઔર કર્મ ॥૨૪॥

24. The primary seats of humors, the lists of specific disorders, the different innate qualities of humors and the effects produced in the body by the action of morbid humors;

પૃથક્સ્ત્વેન ચ દોષાણાં નિર્વિદ્યાઃ સમુપક્રમાઃ ।
સમ્યક્જ્ઞાતિ રોગાનામધ્યાયે તત્ત્વદર્શિના ॥૨૫॥

દોષાણામ્ ચ તથા રોગોના તથા રોગોંકે, પૃથક્સ્ત્વેન ભુદા ભુદા પૃથક્ પૃથક્, સમુપક્રમાઃ એ ઉપચારો તેઓ જો ઉપચાર વે, રોગાણામ્-મહતિ-અધ્યાયે આ મહારોગ અધ્યાયમાં હસ મહારોગ અધ્યાયમેં, તત્ત્વદર્શિના તત્ત્વ-દર્શી મુનિએ તત્ત્વદર્શી મુનિને, સમ્યક્ જ્ઞાતી રીતે મલી પ્રકાર, નિર્વિદ્યાઃ કહી બતાવ્યા છે કહ વતાવે હૈ ॥૨૫॥

25. and the remedies of disorders in their severality are fully described by the seer in this Major chapter on diseases.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
महारोगाध्यायो नाम विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

સમાપ્તો રોગચતુષ્કઃ ॥ ૫ ॥

હતિ આ પ્રમાણે હસ પ્રકાર, અગ્નિવેશક્રુતે અગ્નિ-વેશે રચેલા અગ્નિવેશકે બનાયે, ચરકપ્રતિસંસ્ક્રુતે તન્ત્રે અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં ઔર ચરકકે દ્વારા સંસ્ક્રુત હસ જ્ઞાનકે, શ્લોકસ્થાને સૂત્રસ્થાન નિષે સૂત્રસ્થાનમેં, 'મહારોગાધ્યાયઃ' 'મહારોગાધ્યાય' 'મહારોગાધ્યાય' નામ નામનો નામકા, વિંશઃ વીસમે વીસવાં, અધ્યાયઃ અધ્યાય સંપૂર્ણ થયે અધ્યાય સમાપ્ત હુઆ ॥ ૨૦ ॥

૨૫. અગ્નિકોક્તિસ્થાને 'જ્ઞાનાર્થ મિષર્જાં ચૈવ પ્રજાનાં ચ ક્ષિતેષિણાં' તત્ત્વવિકં પઢતે (ગ. વ. વ.)

રોગચતુષ્કઃ પાંચમે રોગરૂપ વિષયવાળા ચાર અધ્યાયોનો સમૂહ પાંચવાં રોગવિષયક ચાર અધ્યાયોંકા સમૂહ, સમાપ્તઃ સંપૂર્ણ થયે સમાપ્ત હુઆ ॥ ૫ ॥

18. Thus in the section on General Principles in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the twentieth chapter entitled "The Major list of Diseases", is completed.

एकविंशोऽध्यायः ।

એકવીસમે અધ્યાય અધ્યાય એકવીસવાં

Chapter XXI

अथातोऽष्टौ निन्दितं प्रथमं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

અવ જતઃ હવે અહીંથી અવ જાગે, 'અઠૌનિન્દિ-તીયમ્' 'અષ્ટોનિન્દિતીય' નામના 'અષ્ટૌનિન્દિતીય' નામકે, અધ્યાયમ્ અધ્યાયનું અધ્યાયકા, વ્યાખ્યાસ્વામઃ બ્યાખ્યાન કરશું વ્યાખ્યાન કરોં ॥ ૧ ॥

મગવાન્ બગવાન મગવાન, જાત્રેયઃ જાત્રેયે જાત્રેયને, હતિ હ આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જ હસ વિષયમેં નિમ્ન પ્રકારે હી, જાહ સ્મ કહેશું છે કહા હૈ ॥૨॥

1. We shall now expound the chapter entitled "The Eight Censured Persons."

2. Thus declared the worshipful Atreya.

अष्टौ निन्दिताः पुरुषाः —

હહ જલુ શરીરમચિકૃત્યાઠૌ પુરુષા નિન્દિતા મવન્તિ;

હહ જલુ આ સંસારમાં હસ સંસારમેં, શરીરમ્ શરીરને શરીરકે, અચિકૃત્ય ઉદ્દેશીને ઉપકરણમેં, અઠૌ આઠ આઠ, પુરુષાઃ પુરુષે પુરુષ, નિન્દિતાઃ નિન્દિત નિન્દાયુક્ત, મવન્તિ છે હૈ;

3-(1). In respect of their bodily conditions eight persons become censured.

तद्यथा—अतिदीर्घश्च, अतिह्रस्वश्च, अतिलोमा च, अलोमा च, अतिकृष्णश्च, अतिगौरश्च, अतिस्थूलश्च, अतिकृशश्चेति ॥ ३ ॥

तद् यथा जेभडे जैसे कि, अतिदीर्घः च अहु धांशे। बहुत लंबा, अतिह्रस्वः च अहु नाने। (हींगखे।) बहुत छोटा, अतिलोमा च अहु दु'वाडांवागे। बहुत लोमवाला, अलोमा च दु'वाडां वगरेने। लोमसे रहित, अतिकृष्णः च अहु डांशे। अत्यंत काला, अतिगौरः च अहु गौर अत्यंत मोरा। अतिस्थूलः च अहु लडे। अत्यंत स्थूल, अतिकृशः च इति अने अहु पातगे। और अत्यंत पतला ॥ ३ ॥

3. They are— The very tall and the very short, the very hairy and the hairless, the very dark and the very fair, the very corpulent and the very emaciated.

अतिस्थूलस्य दोषाः—

तत्रातिस्थूलकृशयोर्भूय एवापरे निन्दितविशेषा भवन्ति । अतिस्थूलस्य तावदायुषो हासो ज्वोपरोधः कृष्णव्यायता दौर्बल्यं दौर्गन्ध्यं स्वेदाबाधः क्षुधतिमात्रं पिपासातियोगश्चेति भवन्त्यष्टौ दोषाः ।

तत्र तेभां उनमें, अतिस्थूलकृशयोः अहु लडा अने अहु पातगा। बहुत मोटेमें और बहुत पतलेमें, भूयः एव वणी पुनः, अपरे णीअ अन्य, निन्दित-विशेषाः विरूपता सिवायना दोषे। विरूपताके अतिरिक्त दोष, भवन्ति दोष्य छे होते हैं, अतिस्थूलस्य तावत्-अति लडा भाक्षुसना तो बहुत मोटे पुरुषके तो, आयुषः हासः आयुष्यने। क्षीय आयुका हास होना, ज्वोपरोधः पुरतीने। अक्षय फुर्तीका न होना, कृष्णव्यायता भुस्केलीछे मैथुन मैथुन करनेमें मुश्किली, दौर्बल्यम्

१. अलोमा च—वातिभेदवातिकृष्णश्च (व.)

नभ्यां शरीरमें निर्बलता, दौर्गन्ध्यम् दुर्गन्धिता नात्रोमेंसे दुर्गन्धका उठना, स्वेदाबाधः पसीने। अत्यंत भवे। अत्यधिक पसीनेका होना, अतिमात्रम् क्षुध आङ्गी भूय अत्यधिक क्षुधाका होना, पिपासातियोगः च अने अतिशय तृषा धागवी और बहुत प्यासका लगना, इति छे ये, जहौ आठ, दोषाः दोषे। दोष, भवन्ति थाय छे होते हैं,

4-(1). Of these again the very corpulent and the very emaciated suffer from specially censurable traits. Thus as regards the corpulent person, he is afflicted with the eight disabilities viz., diminution of life, lack of agility, difficulty in sex-act, debility, fetor, distressing sweats, excessive hunger and excessive thirst.

तदतिस्थौल्यमतिसंपूरणाद्गुरुमधुरशीतस्निग्धोपयोगद्रव्यायामादव्यवायादिवात्समाद्वर्षमित्य - त्वादचिन्तनाद्बीजस्वभावाद्योपजायते ।

तद् ते वह, अतिस्थौल्यम् अतिस्थूलता। बहुत-मोटापन, अतिसंपूरणात् अति भेज्जनीं प्रमाणसे अधिक भोजन करनेसे, गुरु शुभ्र पचनेमें भारी, मधुर मधुर मीठ, शीत शीत शीत, स्निग्ध अने स्निग्ध पदार्थोंना और स्निग्ध पदार्थोंके, उपयोगात् उपयोगी उपयोगसे, अस्वभावामात् व्यायाम न करवाथी परिश्रम न करनेसे, अव्यवायाद् मैथुन न करवाथी मैथुन न करनेसे, विषा स्वप्नात् दिवसे उषवाथी दिनमें सोनेसे, हर्षस्निग्धत्वात् नित्य आनंदभां रहवाथी नित्य आनंदमें रहनेसे, अवि-स्तनात् चिन्ता न करवाथी चिन्ता न करनेसे, बीज-स्वभावात् च अने णीजना स्वभावथी और बीजके स्वभावसे, उपजायते उत्पन्न थाय छे उत्पन्न हो जाता है;

4-(2). Such excessive corpulence is caused by over-eating, by the use of articles that are heavy, sweet, cold and unctuous, by lack of exercise and

४. तदति-तद्विदमति (ग.)

sex-act, by day-sleep and continual cheerfulness, by lack of the thinking habit and by inherited tendency.

तस्य अतिमात्रमेदस्विनो मेद एवोपचीयते न तथेतरे धातवः, तस्मादस्यायुषो हासः, शैथिल्यात् सौकुमार्याद्गुरुत्वाच्च मेदसो ज्वोपरोधः, शुक्रा-
बहुत्वाग्मेदसाऽऽवृत्तमार्गत्वाच्च कृच्छ्रव्यायता, दौर्बल्यमसमत्वाद्वातानां, दौर्गन्ध्यं मेदोदोषान्मे-
दसः स्वभावात् स्वेदनत्वाच्च, मेदसः श्लेष्मसं-
गर्गिष्यन्दित्वाद्बहुत्वाद्गुरुत्वाच्च। यामासहत्वाच्च
स्वेदाबाधः, तीक्ष्णान्नित्वात् प्रभूतकोष्ठवायुत्वाच्च
क्षुदतिमात्रं पिपासातिथोगच्चेति ॥ ४ ॥

अतिमात्रमेदस्विनः प्रमासु ३२तां अधिक मेदवाणा
प्रमाणसे अति अधिक मेदवाले, तस्य हि ते पुरुषेन।
उस पुरुषका, मेदः एव मेदश्च केवल मेद ही, उपचीयते
संश्रित थाय छे इकट्ठा होता है, इतरे धातवः
पीब धातुओ दूसरे धातु, तथा न ते प्रमासु
संश्रित थता नथी उस प्रकार इकट्ठे नहीं होते, तस्मात्
तेथी इस कारणसे, अस्व आ मेदवाणा पुरुषना इस
मेदवाले पुरुषकी, जायुषः आयुष्यने। आयुका, हासः
हास थाय छे हास होता है, मेदसः मेदनी मेदकी,
शैथिल्यात् शिथिलता शिथिलता, सौकुमार्यात् केमलता
कोमलता, गुरुत्वाच्च च अने गुरुता होवाथी और भारी-
पन होनेसे, ज्व-उपरोधः पुरतीने। उपरोध थाय छे
फुर्तीका उपरोध होता है, शुक्र-अबहुत्वात् वीर्य ओषुं
होवाथी वीर्य कम होनेसे, मेदसा च अने मेदथी
और मेदसे, जावृत्तमार्गत्वात् तेना मार्गो दंडाथैला
होवाथी उसके मार्ग आच्छादित होनेसे, कृच्छ्रव्यायता
मैथुन भुशेकीथी थर्छ शके छे मैथुन करनेमें मुश्किली
होती है, धातुनाम् धातुओ सब धातु, असमत्वाच्च

४. मेदस्विनो—अतिमात्रं मेदस्विनो (ब.)

,, तस्मादस्यायुषो—तस्मादायुषो (ब.)

,, ज्वोपरोधः—ज्वोपरोधः (ख. न. ब.)

,, शुक्राबहुत्वाग्मेदसाऽऽवृत्तमार्गत्वाच्च—शुक्रावृत्तमार्गत्वाच्च
मेदसा (ब.).

,, सहत्वाच्च—सहिष्णुत्वाच्च (ग.)

औषुं सरभा न होवाथी एकसमान न होनेसे, दौर्बल्यच्च
दुग्धनापक्षुं आवे छे दुग्धलापन आजाता है, मेदोदोषाच्च
मेदना दोषथी मेदके दोषसे, मेदसः स्वभावात् मेदना
स्वभावथी मेदके स्वभावसे, स्वेदनत्वाच्च च अने स्वे-
दनपक्षुथी और स्वेदनगुण होनेसे, दौर्गन्ध्यच्च दुर्गन्ध
पेदा थाय छे दुर्गन्ध पैदा होती है, मेदसः मेदनु मेदके,
श्लेष्मसंसर्गाच्च छे साधे मिश्रितपक्षुं थवाथी कफसे
मिश्रित होनेसे, विष्यन्दित्वाच्च स्वेदवाही शिराओना भूक्षमां
रही स्वेदने गहारे वहेवावनारपक्षुं होवाथी स्वेदवाही
शिराओंके मूलमें रहकर स्वेदको बाहिर बहानेवाला होनेसे,
बहुत्वाच्च प्रमासुमां अधिकपक्षुं होवाथी प्रमाणसे ज्यादा
होनेसे, गुरुत्वाच्च गुरुपक्षुं होवाथी भारीपनसे, व्यायाम-
सहत्वाच्च च अने व्यायामने सहन न करी शकनार-
पक्षुं होवाथी परिश्रमको सहन न कर सकनेसे, स्वेदा-
बाधः अत्यंत पसीने आवे छे अत्यधिक पसीना आता
है, तीक्ष्ण-अग्नित्वाच्च तीक्ष्ण अग्नि होवाथी तीक्ष्ण
जठराग्नि हो जानेसे, प्रभूतकोष्ठवायुत्वाच्च अने डाँडाने।
वायु पुष्कल होवाथी कोष्ठगत वायु बढ़ जानेसे, अति-
मात्रम् अति प्रमासुमां अधिक प्रमाणसे, क्षुत् भूभ
लागे छे क्षुधा लगती है, पिपासा-अतिथोगः च इति
अने अतिशय तृषा उत्पन्न थाय छे और प्यास अधिक
उत्पन्न होती है, ॥ ४ ॥

4-(3). In the very corpulent it is the fat alone that keeps increasing and not the other body-elements. Consequently there is shortening of the life-span. Owing to the flabbiness, tenderness and heaviness of the fat the corpulent man gets hampered in his movements. Owing to the paucity of semen and the obstruction of genital passages by fat, the performance of the sex-act becomes difficult. Owing to the disturbance of the body-elements, debility results. From the presence of the morbid fat, as also from the innate quality of the fat—

element and the excessive sweating, there results fetor of the body. On account of the admixture of fat with kapha, its fluidity, excess and heaviness and its inability to bear the strain of exercise, there results the distress caused by sweat. On account of the acuteness of the gastric fire and the excess of vata in the alimentary tract, there occur excessive hunger and excessive thirst.

तेषामेव पुनराख्यानं श्लोकैः—

भवन्ति चात्र—

मेदसाऽऽवृतमार्गत्वाद्वायुः कोष्ठे विशेषतः ।
चरन् संयुक्षयत्यग्निमाहारं शोषयत्यपि ॥ ५ ॥
तस्मात् स शीघ्रं जरयत्याहारं चातिक्राङ्गति ।
विकारांश्चाश्नुते घोरान् कांश्चित्कालव्यतिक्रमात् ६

अत्र च आ विषयमां इस विषयमें, भवन्ति श्लोके
७ के श्लोक है कि मेदसा मेदशी मेदसे, आवृत-मार्गत्वाद्
भागे ६३६६ नवाथी मार्गोंके आच्छादित हो जानेसे,
वायुः वायु वायु, विशेषतः भुञ्जते करीने खास करके,
कोष्ठे केष्ठमां कोठमें, चरन् इरते-इरते फिरता हुआ,
अग्निम् नवाग्निने जठराग्निकी शक्तिको, संयुक्षयति
भवन्ति करे ७ बढा देता है, आहारम् अपि अने
आहारने पक्षु और आहारको मी, शोषयति शेष्ठी दे ७
सुखा देता है, तस्मात् ते हेतुथी उस हेतुसे, सः ते मेदवागे।
पुत्रुय वह मेदवाला पुरुष, आहारम् आहारने आहारको,
शीघ्रम् नवादीथी जल्दीसे, जरयति पथावे ७ पचा
देता है, अतिक्राङ्गति च अने अधिक आहारनी
आकाङ्क्षा रागे ७ और अधिक आहारकी आकाङ्क्षा
रक्ता है, काक-व्यतिक्रमात् च तथा वेनने। सभय
नवा डेता एवं भोजनकालके उल्लंघन हो जाने पर,
कांश्चित् केष्ठमांके कईएक, घोरान् भयंकर घोर,
विकारान् विकारांने विकारोंको, अश्नुते प्राप्त करे ७
प्राप्त होता है ॥ ५-६ ॥

६. चातिक्राङ्गति-वाधिकाङ्गति (व.)

Here are verses again:—

5-6. In consequence of the passages being obstructed by fat, the vata moving mainly in the stomach, whips up the gastric fire and absorbs the food. The corpulent man digests his meals speedily and craves for food inordinately. By violating the rule concerning meal-times he gets dreadful diseases.

एतावुपद्रवकरौ विशेषादग्निमाहृतौ ।

एतौ हि दहतः स्थूलं वनदाघो वनं यथा ॥ ७ ॥

एतौ आ अने ये दोनों, अग्निमाहृतौ अग्नि अने
वायु अग्नि और वायु, विशेषात् आस करीने खास
करके, उपद्रवकरौ उपद्रव करनार अने ७ उपद्रव करनेवाले
हो जाते हैं, हि करेष्ठके क्योंकि, यथा वनदाघः नैम
दावानल जैसे दावानल, वनम् वनने आगे ७ वनको
जला देता है, एतौ तेभ आ वैसे ये, स्थूलम् स्थूल
भगुध्यने स्थूल मनुष्यको, दहतः आगी नागे ७
जला देते हैं ॥ ७ ॥

7. These two, the gastric fire and vata are the special workers of havoc. They burn up the corpulent man, as the forest fire burns up the forest.

मेदस्यतीव संवृजे सहसैवानिलादयः ।

विकारान् वारुणान् कृत्वा नाशयन्त्याशु जीवितम् ८

मेदसि मेद मेद, अतीव अतिशय अत्यन्त, संवृजे
वधी नतां बढ जाने पर, अग्निदाघः वायु आदि
वायु आदि, सहसा केष्ठम सहसा ही, वारुणान् भयंकर
भयङ्कर, विकारान् विकारांने व्याधियोंको, कृत्वा करीने
उत्पन्न करके, जीवितम् अवनने। जीवनका, आशु नवादी
तुरन्त, नाशयन्ति नाश करे ७ नाश करते हैं ॥ ८ ॥

8. The fat-element in the body having increased inordinately, the

vata and other humors, breaking out into sudden and fierce disorders rapidly destroy their victim's life.

अतिस्थूलस्य लक्षणम्—

मेदोमांसातिवृद्धत्वाच्चलस्फिगुदरस्तनः ।

अयथोपचयोत्साहो नरोऽतिस्थूल उच्यते ॥९॥

इति मेदस्त्विनो दोषा हेतवो रूपमेव च ।

निर्दिष्टं,

मेदः मेदः मेदः मांस अने मांसनी और मांसकी, जतिबुद्धत्वात् अतिवृद्धि अर्थ ज्ञेयाथी अतिवृद्धि हो जाने से, चक्र-यासवाना अभयभां हलतां चलते समय हिलते, स्फिक्-उदर-स्तनः नितम्ब, उदर अने स्तनवाणे। नितम्ब-उदर और स्तनवाला, जयथा-उपचय-उत्साहः अने पुष्टि अनुसार जेना शरीरनुं भक्ष नथी तेवो और जिसके शरीरका बल पुष्टि अनुसार नहीं ऐसा, नरः पुत्रुष पुरुष, अतिस्थूळः अतिस्थूल अतिस्थूल, उच्यते कहेवाय छे कहा जाता है, इति आ प्रभाषे। इस प्रकार, मेदस्विनः मेदवाणा पुत्रुषना मेदवाले पुरुषके, दोषाः दोषो दोष, हेतवः हेतुओ हेतु, रूपम् एव च अने लक्ष्य और लक्षण, निर्दिष्टम् कही देयाउयां छे बतका दिये हैं ॥ १३ ॥

9. That man is spoken of as over-
corpulent, who on account of the
inordinate increase of fat and flesh,
is disfigured with pendulous buttocks,
belly and breasts and whose increa-
sed bulk is not matched by a corres-
ponding increase in energy. Thus
the evils of corpulency together with
its causes and symptoms have been
set out.

अतिशयस्य निदानम्—

वक्ष्यते वाच्यमतिफाक्ष्ये त्वतः परम् ॥ १० ॥

अतः परम् तु हवे पृथी ते। अथ गृहाणि तो,
अतिकार्ये अतिवृष्टताभां अति क्रुश हो जानेमें, वाय्वम

જે કાંઈ કહેવાનું છે જો કુલ કહેના હો, વક્ષતે તે
કહેવામાં આવશે ત્હ કદા જાયગા ॥ ૧૦ ॥

10. Now we shall say what requires to be said concerning the very emaciated.

सेवा रुक्षाग्रपानानां लङ्घनं प्रमिताशनम् ।

क्रियातियोगः शोकश्च वेगनिद्राविनिग्रहः ॥११॥

रुक्षस्योद्धर्तनं ज्ञानस्याभ्यासः प्रकृतिर्जरा ।

विकारानुशयः क्रोधः कुर्वन्त्यतिकृशं नरम् ॥१२॥

रूक्ष-अन्नपानानाम् रूक्ष अन्न तथा पानानुं रूक्ष
अन्न और पानका, सेवा सेवन सेवन, लङ्घनम् लङ्घन
(उपवास) लङ्घन (उपवास), प्रमित-ज्वानम् अति अध
भोजन अति अल्प प्रमाणमें भोजन, क्रिया-वित्तियोग,
अत्यंत परिश्रमवाणुं कार्यं करवुं अत्यधिक परिश्रमका
कार्य करना, शोकः शोक शोक, वेग-मित्रा-विनिग्रहः भक्ष
भूत्रादि वेगोने अने निद्राने निरोध मलमूत्रोंके और
नींदके वेगको रकना, रूक्षस्य उद्धर्तनम् शरीर रूक्ष
होवा अतां पशु तेना पर उद्धर्तन करवुं रूक्ष होने पर सी
शरीरपर उबटन मलना, ज्ञानस्थ-जम्बासः स्नान करवाना
अधु टेव ज्ञान करनेकी बहुत आदत, प्रकृतिः देहने
विरपण करनेपर भीज देहका उत्पादक बीज, जरा वृद्धा-
वस्था बुढापा, विकार-जनुशयः रोगानुं आधु रहवुं रोगका
देरतक रहना, क्रोधः च अने क्रोध और क्रोध, नरम्
भनुष्यने मनुष्यको, अतिकृशम् अतिकृश अतिकृश,
कुर्वन्ति करे छे बना देते हैं ॥ ११-१२ ॥

11-12. Indulgence in dry food and drink, starvation, under-eating, over-work, grief, suppression of the urges of nature and of sleep, dry massage, repeated baths, constitutional tendency, old age, the sequela of disease, and wrathful disposition render a man extremely emaciated.

अतिकृशस्य दोषाः —

११. वेगनिद्राविनिग्रहः—निद्रावेगविनिग्रहः (क.)

व्यायाममतिस्त्रौहित्यं क्षुत्पिपासामौषधम् ।
कृशो न सहते तद्वदतिशीतोष्णमैथुनम् ॥ १३ ॥

कृशः दुर्बलः भ्राष्ट्रस्तु दुबला मनुष्यः व्यायामम् व्यायामने परिश्रमको, अतिस्त्रौहित्यम् अतिशुष्कतां पेट भरके, खानेको, क्षुत्- भूषने क्षुधाको, पिपासा- तृप्तने प्यासको, नामय- रोगने रोगको, औषधम् अने औषधने और औषधको, तद्वत् तेभ्य वैसे ही, अतिशीत अति- शय ठंडीने बहुत ठंडीको, उष्ण- अति गरमीने बहुत गरमीको, मैथुनम् अने अति मैथुनने पक्ष और बहुत औषधमागमको मी, न सहते सहन करी शकतो नथी सहन नहीं कर सकता ॥ १३ ॥

13. The emaciated man cannot stand the strain of exercise or of a full-meal of hunger and of thirst, or of disease, or of strong medication. Similarly, he cannot bear great cold or heat and the strain of the sex-act.

प्लीहा कासः क्षयः श्वासो गुल्मोऽर्शोऽस्युदराणि च ।
कृशं प्रायोऽभिधावन्ति रोगाश्च ग्रहणीगतः ॥ १४ ॥

प्लीहा अर्श तिल्ली कासः उदरस्तु खांसी, क्षयः क्षय क्षय, श्वासः श्वास श्वास, गुल्मः गुल्म गुल्म, अर्शोऽर्श अर्श, उदराणि च उदररोगे और उदरके रोग, ग्रहणीगतः च अने ग्रहणीने लगता और ग्रहणीके साथ संबध रखनेवाले, रोगाः रोग रोग, प्रायः पक्ष अर्श प्रायः करके, कृशम् कृश मनुष्यने कृश मनुष्य पर, अभिधावन्ति अर्थात् पडे छे आक्रमण करते हैं, ॥ १४ ॥

14. Splenic disorders, cough, wasting, dyspnea, gulma, piles, abdominal affections, diseases or disorders of assimilation generally assail the emaciated man.

अतिकृशस्य लक्षणम्—

१३. 'मौषधम्'—'मौषधम्' (च.)

१४. 'अभिधावन्ति'—'अभिधावन्ते' (च.)

शुष्कस्त्रिगुदरग्रीवो धमनीजालसन्ततः ।
त्वगस्थिशोषोऽतिकृशः स्थूलपर्वा नरो मतः ॥ १५ ॥

शुष्क- सुकृष्ट ग्रीवः सुखे दुर्बल, स्त्रिगु- नितम्ब नितम्ब, उदर उदर पेट, ग्रीवः अने उदरवाले और गर्दनवाला, धमनी- धमनीशाला धमनीवाले, जालसन्ततः जालाशाली व्याप्त आकांसे व्याप्त, त्वक्- अस्थि-शोषः शोषां खांसी अने दाडकां अर्थात् दाडी रक्षां होय ओवे चमकी और हड्डी ही जिसकी बाकी हो ऐसा, स्थूलपर्वा तथा शोषा दाडकां सांघा स्थूल देखाता होय ओवे और जिसकी अस्थिसन्धियां स्थूल दिखाई दें ऐसा, नरः पुरुष पुरुष, अतिकृशः अतिकृश अतिकृश, मतः कहेवाय छे कहाता है ॥ १५ ॥

15. That man is said to be over-emaciated who is lean of buttocks belly and neck, who is covered with a network of prominent vessels, who is reduced to skin and bones and who has prominent joints.

अतिस्थूलातिकृशयोश्च कित्साकमः—

सततं व्याधितावेतावतिस्थूलकृशौ नरौ ।
सततं चोपचर्यौ हि कर्शनेर्बृंहणैरपि ॥ १६ ॥

एतौ आ ये, अतिस्थूल अने अतिकृश अतिस्थूल और अतिकृश, नरौ अने पुरुष दोनो मनुष्यों, सततम् सदा निरन्तर, व्याधितौ रोगग्रस्त रहे छे रोगग्रस्त रहेते हैं, कर्शनेः तेथी भेदवाला मनुष्यने कर्शन प्रयोगसे, बृंहणः च अपि अने कृश मनुष्यने अर्थात् विधिसे, और कृश मनुष्यका बृंहण विधिसे, सततम् निरन्तर निरन्तर, उपचर्यौ हि उपचार करवा अर्थात् उपचार करना चाहिए ॥ १६ ॥

16. These two, the very corpulent and the very emaciated are perpetually afflicted with diseases and are

१५. सन्ततः—संततः (च.)

१६. 'कर्शनेर्बृंहणैरपि'—'कर्शनेर्बृंहणैरपि' (च.)

to be treated with constant slimming and nourishing remedies respectively.

સ્થૂલક્રશયોઃ ક્રશ્યસ્ય પ્રાધાન્યે યુક્તિઃ —

સ્થૈર્યકાર્યે વરં કાર્યં સમોપકરણૌ હિ તૌ ।

યયુભૌ વ્યાધિરાગચ્છેત્ સ્થૂલમેવાતિપીડયેત્ ॥૧૭॥

સ્થૈર્યકાર્યે સ્થૂલતા અને ક્રશતામાં સ્થૂલતા ઓર ક્રશતામાં, કાર્યવ્યવસ્થા ક્રશતા, વરમ્ સારી છે અઠગી છે, હિ કારણ કે ક્રશ્યોક્તિ, તો તે બંને હિન દોનો, સમોપકરણી ચિકિત્સાને થોડા છે ચિકિત્સા કરાનેકે યોગ્ય છે, યદિ બે યદિ, ટકાવી આ બંનેને હિન દોનો, વ્યાધિઃ રોગ વ્યાધિ, આગચ્છેત્ પ્રાપ્ત થાય તે પ્રાપ્ત હો તો, સ્થૂલમ્ એ સ્થૂલ મનુષ્યને જ સ્થૂલ પુરુષકો હી, અતિપીડયેત્ આતશમ પીડા કરે છે અત્યંત પીડા કરતી છે ॥૧૭॥

17. Of the two conditions, emaciation is the lesser evil, though both alike require to be remedied. When both are overcome by disease it is the corpulent that suffers more.

સમમાસપ્રમાણસ્ય પ્રજાસ્તતા—

સમમાસપ્રમાણસ્તુ સમસંહનનો નરઃ ।

દહેન્દ્રિયો વિકારાણાં ન બલેનાભિભૂયતે ॥ ૧૮ ॥

સમમાસપ્રમાણઃ જેના માંસનુ પ્રમાણ સમાન હોય જિસકે માંસકા પ્રમાણ સમ હો, સમસંહનનઃ જેને બાંધે સમાન હોય જિસમે માંસ આદિકા સંગઠન સમ હો, દહેન્દ્રિયઃ તથા જેની ઇન્દ્રિયો દહ હોય ઓર જિસકી ઇન્દ્રિયા દહ હો, નરઃ તુ તે પુરુષ તે વહ પુરુષ તો, વિકારાણામ્ રોગોના રોગોંકે, બલેન બળથી બલે, ન અભિભૂયતે પરાબલ પામતો નથી અભિભૂત નહીં હોતા ॥ ૧૮ ॥

18. The man who is well proportioned in flesh, well-knit in figure, and firm of senses, is not overpowered by the violence of disease.

૧૮. દહેન્દ્રિયોવિકારાણામ્-દહેન્દ્રિયસવાદ વ્યાધીનામ્ (ક.)

શ્રુત્પિપાસાતપસહઃ શીતવ્યાયામસંસહઃ ।

સમપક્વા સમજરઃ સમમાસચયો મતઃ ॥૧૯॥

શ્રુત- બૂખને મૂલકો, પિપાસા- તરસને વ્યાસકો, આતપ- અને તડકાને ઓર ધૂપકો, સહઃ સહન કરનાર સહન કરને બાલા, શીત- શીતને ઠંડીકો, વ્યાયામ- અને કસરતને ઓર વ્યાયામકો, સંસહઃ સહન કરનાર સહન કરને બાલા, સમપક્વા સરખા જરૂરિયાતો સમાન જઠરાગ્નિવાલા, સમજરઃ અને સરખી પાચન ક્રિયાવાળા પુરુષને ઓર સમાન પાચનક્રિયાવાળો પુરુષકો, સમ માંસ-ચયઃ સમ પ્રમાણમાં માંસના સંચયવાળો સમાનતાસે માંસકા સંચયવાળા, મતઃ માન્ય છે માના છે ॥૧૯॥

19. He that is able to endure hunger and thirst, heat and cold, and the strain of exercise, and has normal digestive and assimilative powers, is regarded as being properly proportioned in flesh.

સ્થૂલક્રશયોઃ કર્શનવૃદ્ધિયે યથા કાર્યે—

ગુરુ ચાતર્પણં ચેષ્ઠં સ્થૂલાનાં કર્શનં પ્રતિ ।

ક્રશાનાં વૃદ્ધિયર્થં ચ લઘુ સંતર્પણં ચ યત્ ॥૨૦॥

સ્થૂલાનામ્ અતિભેદવાળા પુરુષને અતિસ્થૂલ પુરુષકો, કર્શનમ્ પ્રતિ ચ ક્રશ કરવા માટે ક્રશ કરનેકે લિપ્ત, ગુરુ જે ભારે હોય જો ભારી હો, અપતર્પણમ્ ચ અને બુંદણ ન કરે તેવું હોય ઓર વૃદ્ધિ ન કરે વૈષા હો, હૃદય- તે ઇષ્ટ છે વહ હૃદય છે, ક્રશાનામ્ ચ અને પાતળા પુરુષને ઓર ક્રશ પુરુષકો, વૃદ્ધિયર્થમ્ પુષ્ટ કરવામાં પુષ્ટ કરનેકે લિપ્ત, યત્ કણુ જે હૃદય હોય જો પચનેમેં હલકા હો, સંતર્પણમ્ ચ અને તપ્ત કરનાર હોય તે ઇષ્ટ છે ઓર તૃપ્ત કરવેવાલા હો વહ હૃદય છે ॥૨૦॥

20. For reducing the corpulent, heavy but non-nourishing food should be given; while for building up the emaciated, light but nourishing food should be given.

अतिस्थौल्यस्योपक्रमः —

वातप्राम्थ्यक्षयानानि श्लेष्ममेदोहराणि च ।

रुक्षोष्णा वस्तयस्तीक्ष्णा रुक्षाण्युद्धर्तनानि च ॥२१॥

गुह्यचीभद्रमुस्तानां प्रयोगलैफलस्तथा ।

तकारिष्टप्रयोगश्च प्रयोगो माक्षिकस्य च ॥२२॥

विडङ्गं नागरं क्षारः काललोहरजो मधु ।

यवामलकचूर्णं च प्रयोगः श्रेष्ठ उच्यते ॥ २१ ॥

वाचनानि वातनाशक वातको दूर करनेवाले, श्लेष्म-
मेदोद्वराणि च कृद् अने भेदने करनेवाले कफ और मेदको
हरनेवाले, अन्नपानानि अन्नपाने, रुक्ष-उष्णाः
रुक्ष तथा उष्ण रुक्ष एवं उष्ण, तीक्ष्णाः तथा तीक्ष्ण
और तीक्ष्ण, बलवः अस्तिथो बलवत्यां, रुक्षाणि च
रुक्ष रुक्ष, उद्धर्तनानि उद्धर्तने। उद्धर्तन, शुद्धी-भद्रमु-
त्त्वानाम् गणो अने भद्रमेधने। गिलोय और भद्रमोषाका,
तथा त्रिफलः त्रिफलानो त्रिफलाका, प्रयोगः प्रयोग प्रयोग,
तकारिष्टप्रयोगः च तकारिष्टने। प्रयोग तकारिष्टका प्रयोग,
माक्षिकस्य च अने भधने। और शहदका, प्रयोगः
प्रयोग प्रयोग, विचित्रम् वाचार्ज्य वायविचित्र, नागरम्
सुं सोंठ, क्षारः ०७५५२ यवक्षार, कालकोद्वरजः तीक्ष्ण
लोहनी भरभ तीक्ष्ण लोहकी भस्म, मधु भध शहद,
यव ४-६०७ इन्द्रजी, जामलक-चूर्णम् च अने आम-
पात्रुं यूष्ं क्षौर मांक्लेका चूर्ण, प्रयोगः ओओने।
प्रयोग इनका प्रयोग, श्रेष्ठः कर्शन करनेवाला श्रेष्ठकर्शन
करनेमें श्रेष्ठ, उष्णसे कहेवाया उ कहलाता है ॥ २१-२३ ॥

21-23. Eats and drinks that are alleviative of vata, kapha and fat; dry, warm and strong enemata; dry massage; a course of guduch and cultured hut-grass or of the three myrobalans or of butter-milk wine or of honey or of embelia, dry ginger, barley alkali, iron powder, honey, the powder of barley and emblic myrobalans—the systematic use of these is considered excellent.

२२. प्रबोधस्थ-प्रबोधस्तु (छ.)

विश्वादिपञ्चमूलस्य प्रयोगः सौद्वसंयुतः । •

शिलाजतुप्रयोगश्च साप्तिमन्थरसः परः ॥ २४ ॥

शौण्डेयसंयुतः भय संहित राहवके साथ, विष्वादि-
 धिष्वादि वित्त्व इत्यादि, पञ्चमूलस्य पञ्चमूलनो महत्
 पञ्चमूलका, प्रयोग प्रयोग प्रयोग, साक्षिन्म्वरसः अने
 अरणीना रस साथे और अरणीके रसके साथ, शिवा-
 जनुप्रयोगः शिक्षाश्रुतनो प्रयोग शिक्षाजीतका प्रयोग, परः
 कर्शन करवाभा श्रेष्ठ छे कर्शन करनेमें श्रेष्ठ है ॥ २४ ॥

24. The course of penta-radices of the "Bael group" mixed with honey, or the course of mineral pitch along with the decoction of windkiller is also considered excellent.

प्रशातिका प्रियङ्गुश्च श्यामाका यवका यवाः ।

जूर्णाक्षाः कोद्रवा मुद्राः कुलत्थाश्चक्रमुद्रकाः ॥२६॥

आढकीनां च बीजानि पटोलामल्लैः सह ।

भोजनार्थं प्रयोज्यानि पानं खानु मधूदकम् ॥२५॥

अरिष्टांश्चानुपानार्थं मेदोमांसकफापहान् ।

अतिस्थौल्यविनाशाय संविभज्य प्रयोजयेत् ॥२७॥

प्रशांतिका प्रशांतिका प्रशांतिका, प्रियन्तुः ५६॥
 प्रियन्तुः, इवामाकाः साभे सावक, ववकाः ५५५ यवक,
 यवाः ५५ यव, जूर्णाद्वाः ५५५२ जुवार, कोद्रवाः
 ६६२१ कोद्रा, मुद्राः भग मूंग, कुलत्थाः ५५५५ कुलत्थ,
 चक्रमुद्रकाः च अने अक्षमुद्रक और चक्रमुद्रक, पटोळ-
 परवण परवल, जामकैः सह अने आम्रान्नी साभे
 और आंवळे साव, जाडकीनाम् बीजानि च अने
 तुवेरन्नी हाण ओळीने और भरहरकी दाक इनका,
 भोजनार्थम् बोझनने भाटे भोजनके लिए, प्रयोग्यानि
 प्रयोग करवे ओळी प्रयोग करना चाहिए, मधुवकम्
 च अने मधना शरभतने और सहदके
 शरभतका, अनुपानम् अनुपान तरीके प्रयोग करवे।

२४. प्रयोगश्च-प्रयोगस्तु (७)

२६ चक्रमुद्रकाः—चक्रमर्दकाः (उ. ६.)

“ ” -समकुण्ठाः (५)

२७. संविभज्य-प्रविभज्य (ग. च)

દ્રવ્યો તથા પુષ્પમાળાઓને સુગન્ધવાળે દ્રવ્યો અને પુષ્પ-માળાઓના, મિષેષણમ્ ખારણ કરવી ધારણ કરના, કુલ્લમ્ વાસઃ શ્વેત વસ્ત્ર શ્વેત વસ્ત્ર, વધાકાકમ્ સમયાનુસાર યોગ્ય સમય પર, લોષાણામ્ દોષોને લોષોના, અવસેષણમ્ વસ્ત્ર વિરેચનાદિથી બહાર કાઢવા વસ્ત્ર વિરેચનાદિ-દ્વારા બહાર નિકાલના, રસાવગાનામ્ તથા રસાયણો અને રસાયન, વૃષ્ણાણામ્ તથા વૃષ્ય તથા વૃષ્ય, યોગાનામ્ ચ પ્રયોગોના પ્રયોગોના, ઉપસેષણમ્ સેવન સેવન. અતિકા-ઈર્ષમ્ અતિકૃષ્ણતાને અતિકૃષ્ણતાનો, હૃત્વા મટાડીને દૂર કરકે, નૃણામ્ પુરુષોને પુરુષોનો, પરમ્ ધણી પરમ, ઉપસેષણમ્ પુષ્ટિ પુષ્ટિ, જાણતે આપે છે રેતે છે ॥ ૨૯-૩૩ ॥

29-33. Sleep, cheerfulness, soft beds, peace and tranquility of mind; freedom from worry, sex-act and exercise; pleasant sights, fresh foods and fresh wines; juices of domestic, wet-land and aquatic creatures and well prepared meats, curds, ghee and milks, the various kinds of sugarcane, sali rice, black-gram, wheat and the products of gur; nutrient enemata of sweet and unctuous articles, daily inunction of the body; oil-massage; bath and the use of the sandal-paste and flower-garlands; wearing of white raiment; the seasonal purification of the morbid humors; the systematic use of the restoratives and virilific preparations:— these can cure even extreme conditions of emaciation and confer the measure of plumpness on men.

સંકોષેણ સ્થૌલ્યકરા ભાવાઃ—

અધિસ્તનાશ્ચ કાર્યાણાં ધ્રુવં સંતર્પણેન ચ ।
સ્વપ્નપ્રસન્નાશ્ચ નરો વરાહઃ સ્વ પુષ્યતિ ॥ ૩૪ ॥

કાર્યાણામ્ ચ કાર્યોની કાર્યોની, અધિસ્તનાશ-ચિન્તા ન કરવાથી ચિન્તા ન કરનેરે, સંતર્પણેન ચ

સંતર્પણ પ્રયોગથી તત્ત કરનેવાશે પ્રયોગરે, સ્વપ્નપ્રસન્નાશ્ચ અને નિત્ય અધિક નિદ્રા લેવાથી અને નિત્ય અધિક નીંદ લેનેરે, નરઃ મનુષ્ય પુરુષ, ધ્રુવમ્ ચોક્કસ અવર્ય હી, વરાહઃ સ્વ વરાહની પેઠે વરાહની તરહ, પુષ્યતિ પુષ્ટ થાય છે પુષ્ટ થન જાતા છે ॥ ૩૪ ॥

34. By not worrying over his actions, by taking plenty of nourishing victuals and by indulging in sleep, a man does surely grow fat like a boar.

નિદ્રાયાઃ કારણમ્—

યદા તુ મનસિ ક્ષાન્તે કર્માત્માનઃ ક્ષમાન્વિતાઃ ।
વિષયેભ્યો નિવર્તન્તે તદા સ્વપિતિ માનવઃ ॥ ૩૫ ॥

મનસિ મન મન, ક્ષાન્તે થાડી જતાં થક જાને પર, ક્ષમાન્વિતાઃ થાડી ગયેલી થકી હુઈ, કર્માત્માનઃ કર્મેન્દ્રિય કર્મેન્દ્રિયાં, વિષયેભ્યઃ વિષયોથી વિષયોરે, યદા તુ જ્યારે જબ, નિવર્તન્તે પાછી રે છે નિવૃત્ત હોતી છે, તદા ત્યારે તબ, માનવઃ મનુષ્ય મનુષ્ય, સ્વપિતિ ઉંઘી બાય છે નીંદનો પાતા છે ॥ ૩૫ ॥

35. When, the mind and the senses being tired, retire from their sense-objects, then the man falls into sleep.

નિદ્રાયાઃ ફલમ્—

નિદ્રાયત્તં સુખં દુઃખં પુષ્ટિઃ કાર્ણ્યં લલાલમ્ ।
વૃષ્ટતા ક્ષીણતા જ્ઞાનમજ્ઞાનં જીવિતં ન ચ ॥ ૩૬ ॥

સુખમ્ સુખ સુખ, દુઃખમ્ દુઃખ દુઃખ, પુષ્ટિઃ પુષ્ટિ પુષ્ટિ, કાર્ણ્યમ્ કૃષ્ણતા કૃષ્ણતા, લલાલમ્ બલ-બલકમ્ બલ અને નિર્બળતા લલ બલ અને ધુરલતા, વૃષ્ટતા પુરુષાતન મૈથુન-શક્તિ, ક્ષીણતા નપુંસકતા નપુંસકતા, જ્ઞાનમ્ જ્ઞાન જ્ઞાન, મજ્ઞાનમ્ અજ્ઞાન અજ્ઞાન, જીવિતમ્ જીવન જીવન, ન ચ અને મરણ્યુ અને મૃત્યુ, નિદ્રાયત્તમ્ નિદ્રાને આપીને છે નિદ્રાકે અધીન છે, ॥ ૩૬ ॥

36. Happiness and sorrow, growth and wasting, strength and weakness

૩૫. ક્ષમાન્વિતાઃ—ક્ષમાન્વિતાઃ (૫.)

virility and impotence, knowledge and ignorance, as well as life and its cessation depend on sleep.

अकालेऽतिप्रसङ्गाच्च सेविताया निद्राया दोषाः —

अकालेऽतिप्रसङ्गाच्च न च निद्रा निषेधिता ।
सुप्तायुषी पराकुर्यात् कालरात्रिरिवापरा ॥३७॥

अकाले सभय वगर दीपेदी प्रतिषिद्ध समयमें ली हुई, अतिप्रसङ्गाच्च न च अति प्रमादभा दीपेदी अत्यधिक ली हुई, न च निषेधिता अने अलक्षुध नहि दीपेदी और सर्वथा न ली हुई, निद्रा निद्रा नींद, अपरा कालरात्रिः इव अथे णीष्ठ कालरात्रि होय तेम मानों दूसरी प्रलयरात्रि हो उसी तरह, सुप्तायुषी सुभ अने आयुष्यने। सुप्त और आयुका, पराकुर्यात् नाश करे छे नाश करती है ॥ ३७ ॥

37. sleep, when indulged in out of time, over-much or not at all, will swallow up life and happiness like another night of destruction.

यथाविधि सेविताया निद्रायाः फलम्—

सैवा युक्ता पुनर्युक्ते निद्रा वेहं सुप्तायुषा ।
पुरुषं योगिनं सिद्ध्या सत्या बुद्धिरिवागता ॥३८॥

आगता उत्पन्न भयेद्यु उत्पन्न हुआ, सत्या बुद्धिः तत्त्वज्ञान तत्त्वज्ञान, योगिनम् योगी योगी, पुरुषम् पुरुषने पुरुषको, सिद्ध्या इव नेम सिद्धिथी युक्ता करे छे तेम जैसे सिद्धिसे जोड़ बैता है उसी तरह, सा एव तेन वही, निद्रा निद्रा निद्रा, युक्ता पुनः शैत्य प्रमादभा देवायेदी होय तो योग्य प्रमाणमें ली जाय तो, देहम् देहने शरीरको, सुप्तायुषां सुभ अने आयुष्यथी सुप्त और आयुसे, युक्ते युक्ता करे छे जोड़ बैती है ॥ ३८ ॥

38. That very sleep, when indulged in rightly, makes a man's life happy

३७. पराकुर्यात्-पराकुर्यात् (च. द.)

॥ रिवापरा-रिवागता (द. च.)

॥ कालरात्रिरिवापरा-काले सैवागतागताम् (ग.)

and long, even as the knowledge of truth, when it dawns, brings to the yogi his wondrous powers.

येषां दिवानिद्रा हिता—

गीताध्ययनमद्यस्त्रीकर्मभाराध्वकर्षिताः ।
अजीर्णिनः क्षताः क्षीणा वृद्धा बालास्तथाऽबलाः ३९
तृष्णातीसारशूलार्ताः श्वासिनो हिक्किनः कृशाः ।
पतितामिहतोन्मत्ताः क्लान्ता यानप्रजागरैः ॥४०॥
क्रोधशोकभयक्लान्ता दिवास्वप्नोक्षिताश्च ये ।
सर्वे एते दिवास्वप्नं सेवेरन् सार्वकालिकम् ॥४१॥

गीत- गायन करवाथी गानेसे, अध्ययन- अध्यास करवाथी अध्ययन करनेसे, मद्य- मद्यपान करवाथी मद्य पान करनेसे, स्त्री- स्त्री सभागमथी स्त्रीसमागमसे, कर्म- व्रमन आदि कर्म करवाथी व्रमन आदि कर्म करनेसे, भार- भार उद्भाववाथी बोजा उठानेसे, अध्वकर्षिताः अने रस्ते आलवाथी कृश भयेला और पैदल मुसाफरी करनेसे कृश हुए, अजीर्णिनः अलक्षुवाणा अजीर्णवाले, क्षताः क्षतवाणा घाव लगे हुए, क्षीणाः क्षीण भयेला क्षीण हुए, वृद्धाः वृद्ध, बालाः बालक, तथा अबलाः निर्भण पुरुषे बलहीन पुरुष, तृष्णा- तृष्णा प्यास, अतीसार- अतीसार अतीसार, शूलार्ताः अने शूलथी पीडायेला और शूलसे व्यथा पानेवाले, श्वासिनः श्वासना श्वासीओ और श्वासके रोगी, हिक्किनः देडकी वागाओ हिचकीके रोगी, कृशाः कृश कृश, पतिता पडी गयेला ऊंचेसे गिरे हुए, अमिहत इंस वजेरेना प्रहारवाणा दण्ड आदिसे अभिघातवाले, उन्मत्ताः गांडा पागल, यान- प्रजागरैः मुसाफरी अने उलमराथी मुसाफरी और प्रजागरसे, क्लान्ताः भाडी गयेला बके हुए, क्रोध शोक क्रोध, शोक शोक शोक, भय अने भयथी और भयसे, क्लान्ताः भाडी गयेला बके हुए, ये च अने नेओ और जो, दिवास्वप्न दिवसे निद्रा करवाणी दिनमें सोनेकी, उचिताः टेव वाणा होय आदत वाले हों, एते सर्वे आ सर्वेओ इन सब लोगोंको, सार्वकालिकम् सर्व ऋतुओभां सब ऋतु-

३९. क्षताः क्षीणा-क्षतक्षीणाः (त.)

४०. क्लान्ताः-क्लान्ताः (ग.)

ओं, दिवास्वप्नम् दिवसन्ती निद्रा दिवसकी निद्रा, सेवे-
रम् सेवनी ओषधो सेनी चाहिए ॥३९-४१॥

39. Those who are wearied by the strain of singing, study, drink, society of women, toil, bearing heavy burdens or by way-faring, those who are dyspeptic, those who suffer from wounds or ulcers, those who are emaciated, those who are aged, tender of age or weak, those who suffer from thirst, diarrhoea, colic, dyspnea and hiccup, those who are wasted of body, those who have had a fall or who are injured and insane, those who are fatigued by travel and long vigils; those who are worn out by anger, grief and fear, and those who are habituated to day-sleep should take to sleeping in the day in all seasons alike.

धातुसाम्यं तथा शेषां बलं चाप्युपजायते ।
श्लेष्मा पुष्पाति चाङ्गानि स्थैर्यं भवति चायुषः ॥४२॥

तथा तेभ्यः कृत्वाथी वैसा करनेसे, एवम् हि ओषधोने इनको, धातुसाम्यम् धातुओंकी समानता, बलम् अपि च अने अणु पक्षु और बल सी, उपजायते उत्पन्न थाय्ये उत्पन्न होता है, श्लेष्मा च अने कफ और कफ, अङ्गानि ओषधोने अंगोंको, पुष्पाति पुष्प करे छे पुष्टि करता है, आयुषः च अने आयु-
ष्यन्ती और आयुष्यकी, स्थैर्यम् स्थिरता स्थिरता, भवति थाय्ये छे होती है ॥ ४२ ॥

42. Thus they will secure the concord of the body-elements as also strength. The kapha (which by these measures is nourished) will nourish their limbs and stabilize their life-apan.

४२. पुष्पाति-पुष्पति (च)

ग्रीष्मे त्वादानकक्षाणां वर्धमाने च मासते ।
रात्रीणां चातिसंक्षेपादिवास्वप्नः प्रशस्यते ॥४३॥

ग्रीष्मे तु ग्रीष्म ऋतुभां ग्रीष्म ऋतुमें, त्वादान-
कक्षाणां त्वादान काष्ठने कक्षने ३३ शरीरवाणा
पुष्पोने। त्वादान कालके कारण कक्ष करीरवाके मनुष्योंका,
मासते च शरीरने। वायु करीरगत वायुके, वर्धमाने
वर्धनी वर्त्ता बढते हुए, रात्रीणां च अने रात्रिके।
और रात्रियां, चातिसंक्षेपात् अति दूँडी होता। अति-
संक्षिप्त होनेसे, दिवास्वप्नः दिवसन्ती निद्रा दिनमें सोना,
प्रशस्यते सारी छे प्रशस्त है ॥ ४३ ॥

43. As the vata is increased by the dryness caused by the sun's heat in summer and as the nights are very short, day-sleep is commended in the summer.

ग्रीष्मेतरेषु ऋतुषु दिवानिद्रायाः प्रतिषेधः —

ग्रीष्मवर्ज्येषु कालेषु दिवास्वप्नात् प्रकुप्यतः ।
श्लेष्मपित्ते दिवास्वप्नस्तस्मात्तेषु न शस्यते ॥४४॥

ग्रीष्मवर्ज्येषु ग्रीष्म सिंघातन्ती ग्रीष्मकालसे अतिरिक्त,
कालेषु ऋतुओभां ऋतुओंमें, दिवास्वप्नात् दिवसे
सुधाथी दिनमें सोनेसे, श्लेष्म-पित्ते कफ अने पित्त कफ
और पित्त, प्रकुप्यतः प्रकृष्य पःने छे प्रकुपित होते हैं,
तस्मात् तेथी इसलिये, तेषु ते ऋतुओभां उन ऋतुओंमें,
दिवास्वप्नः दिवसन्ती निद्रा दिनमें सोना, न शस्यते
प्रशस्त नहीं प्रशस्त नहीं होता ॥ ४४ ॥

44. In seasons other than the summer, day-sleep provokes the kapha and pitta. Day-sleep is therefore not commended then.

केषां दिवानिद्रा सर्वदा अहिता ?—

मेदस्विनः स्नेहमित्याः श्लेष्मकाः श्लेष्मरोगिणः ।
वृषीविषातार्थं दिवा न शयीरम् कदाचन ॥४५॥

४३. ग्रीष्मेत्वादान-कक्षाणादान (ड.)

„ च मासते-च मासते (ड.)

मेदस्त्रिभुजः श्लेष्मणा पुत्रुषो मेदवाले, चोदस्त्रिभुजः स्नेहं नित्यं सेवनं कर्तव्यम् । मेदका नित्यं सेवनं करनेवाले, श्लेष्मकाः ३३ प्रधानं प्रकृतिवाला कफ प्रधान प्रकृतिवाले, श्लेष्मरोगिणः ३३ शरीरको कफके रोगी, दूषीविचारताः च आने दूषीविषयी पीडित मनुष्यको और दूषी विषये पीडित पुरुषों, कदाचन ३३ पक्षु कदापि, दिवा दिवसे दिनमें, न-नयीरन् स्रुं नहि निद्रा न ले ॥४५॥

45. Corpulent people, those that are habituated to unctuous articles, phlegmatics, those afflicted with kapha-disorders and those that suffer from chronic poisoning should under no circumstances sleep during the day.

अहितविनिद्राया दोषाः --

हलीमकः शिरःशूलं स्तैमित्यं गुरुगान्धता ।
अङ्गमर्दोऽग्निनाशश्च प्रलेपो हृदयस्य च ॥४६॥

शोफारोचकहृत्पासपीनसार्धावमेदकाः ।
कोठारःपिडकाः कण्डूस्तन्द्रा कासो गलामयाः ॥४७॥
स्मृतिबुद्धिप्रमोहश्च संरोधः स्रोतसां ज्वरः ।
इन्द्रियाणामसामर्थ्यं विषवेगप्रवर्त(र्ध)नम् ॥४८॥
भवेच्चृणां दिवास्वप्नस्याहितस्य निषेवणात् ।
तस्माद्विनाहितं स्वप्नं बुद्ध्वा स्वप्यात् सुखं बुधः ४९

अहितस्य अहितकर, दिवास्वप्नस्य दिव-
सनी निद्राना दिनको निद्राका, निषेवणात् सेवनं कर्तव्यं
सेवन करनेसे, चृणाम् मनुष्योने पुरुषोंको, हलीमकः
हलीमक हलीमक, शिरःशूलम् माथानुं शूल शिरमें शूल,
स्तैमित्यम् भीना ३५भी अंगे वीटायां होय ओं
आमं गीते कपड़े अङ्गोंको लपेटा हो ऐसा लगना, गुरु-
गान्धता अंगानुं भारपक्षुं अङ्गोंमें भारीपन, अङ्गमर्दः
अंगानुं भरपक्षुं अङ्गोंकी मरोह, अग्निनाशः च अङ्गजि
मन्दाग्नि, हृदयस्य च हृदयानुं हृदयका, प्रलेपः ३३भी
लेपाध ७३ कफसे क्लिप्त होना, कोफ-शोभे अङ्गोंमें

४७. शोफ-शोष (घ.)

., कोठारः—कोठोऽवः (क. ख व द. ज.)

४९. बुद्ध्वा—सम्यक् (घ.)

सूजन, मरोचक-अनुचि अरुचि, हृत्पास-भोग
जीका मचलाना, पीनस-सर्गेभम मुकाम, अर्धावमेदकाः
आधासीसी और आधे शिरमें पीडा, कोठ-अवः पिडकाः
आधा अनुपिडा आने पिडा चकते कोठे फुन्सियां,
पिडका कण्डूः ५२७ खुजली, तन्द्रा तन्द्रा तन्द्रा, कासः
उधरस खांसी, गलामयाः ३३रेगो गलेके रोग, स्मृति-
बुद्धि-प्रमोहः च स्मृति तथा बुद्धिने अंश स्मृति
एवं बुद्धिका अंश, स्रोतसाम् ओतिने स्रोतोंका, संरोधः
निरोध निरोध, ज्वरः ताप ज्वर, इन्द्रियाणाम् ३३-
येनी इन्द्रियोंकी, असामर्थ्यम् अशक्ति असमर्थता विष
वेग प्रवर्तनम् आने विषना वेगनी प्रवृत्ति आ उपद्रवो
और विषके वेगकी प्रवृत्ति ये उपद्रवों भवेत् आध ३ होते
हैं, तस्मात् तेथी इसलिए, हित-अहितम् हितकर ३ तथा
अहित ३३ हितकर और अहितकर, निद्राम् निद्राने
निद्राको, बुद्ध्वा अधी समझकर, बुधः ३३भी भाव्य
बुद्धिमान् मनुष्य, सुखम् सुखेथी सुखसे, स्वप्यात् सुवे
सोवे ॥ ४६-४९॥

46-49. Jaundice, head-ache, stiff-
ness, heaviness of limbs, body-ache,
loss of gastric fire, excessive mucus
secretion in stomach, edema, anorexia,
nausea, rhinitis, hemicrania, wheals,
dandruff, pimples, pruritus, torpor,
cough, diseases of the throat, delusion
of memory and intellect, occlusion
of the body-channels, fever, asthenia
of senses and circulation of poison
result from unwholesome sleep in
the day. The wise man, therefore,
discriminating between the wholesome
and the unwholesome sleeps, should
resort to that sleep only which leads
to happiness.

रात्रिजागरणदिवास्वप्नासीनप्रचकाशिताना गुणाः --

रात्रौ जागरणं रुद्धं क्षिण्वं प्रस्वपनं दिवा ।

अरुक्षमनमिष्यन्दि त्वासीनप्रचकाशितम् ॥५०॥

रात्रौ रात्रे रात्रिमें, जागरणम् उन्मथरो करवे।
जागना, रुक्कम् रक्षे छे रुक्क है, बिचा दिवसे और
दिनमें, प्रस्थपणम् सूवुं सोना, क्षिग्वम् सिग्ध छे
क्षिग्व है, कासीन-प्रचकावितम् तु परंतु थेदां थेदां
ओकुं थेवुं परन्तु बैठे बैठे झोंका होना, जक्कम् रक्षे
नथी न तो रुक्क है, अनभिष्यन्दि च तेमज्ज अभिष्यन्दी
पक्षु नथी और न तो अभिष्यनन्दी है ॥ ५० ॥

50. Keeping awake in the night diminishes the viscosity of the body-fluids, while sleeping in the day increases it. But sleeping lightly in a sitting posture does not induce either of these conditions.

स्थौल्यकार्श्ययोः स्वप्राहारहेतुत्वम्—

बेहवृत्तौ यथाऽऽहारस्तथा स्वप्नः सुखो मतः ।
स्वप्नाहारसमुत्थे च स्थौल्यकार्ष्ये विशेषतः ॥५१॥

वेदवृत्तौ दृढने टकाववा भाटे वेदको टिकानेके लिए, यथा जेवी रीते जैसे, आहारः आहार सुभकर मान्यो छे आहार सुखकर माना है, तथा तेवीजं रीते उसी ही तरह, स्वप्नः निद्रा पक्षु निद्रा नी, सुखः सुभकर सुखकर, मत. भानी छे मानी है, स्थूलकाय्ये च स्थूलता तथा कृशता स्थूलता तथा कृशता, विशेषतः भास करीने सास करके, स्वप्न-आहार-समुत्थे निद्रा अने आहारथी उत्पन्न थाम छे निद्रा और आहारके कारण उत्पन्न होती हैं ॥ ५१ ॥

51. From the point of view of personal hygiene, the body is known to depend on sleep as much as on food for its happiness. Especially do corpulence and emaciation arise from food and sleep.

निदानाशे प्रतिष्कारः—

अभ्यङ्गोत्सादनं ज्ञानं प्राम्यान्पौदका रसाः ।

५१. तथा स्वप्नः ब्रह्मो मतः—तथा स्वप्नः यमासतः (ठ.)

∴ कृष्णो मतः—समो मतः (ब.)

शाख्यञ्च सदधि क्षीरं ब्रह्मो मयं मनःसुखम् ॥५२॥

मनसोऽनुगुणा गन्धाः शब्दाः संवाहयामि च ।

अधुषोस्तर्पणं लेपः शिरसो वदनस्य च ॥ ५३ ॥

स्वास्तीर्णं शयनं वेश्म सुखं कालस्तथोचितः ।

आनयन्त्यधिरासिद्धः। प्रनष्टा या निमित्ततः ॥५४॥

अभ्यङ्गः अभ्यङ्ग अभ्यङ्ग, उत्सादनम् उत्सादनः
उत्सादन, स्नानम् स्नान स्नान, प्राग्भ-जानूप-जीवकाः
प्राग्भ-जानूप अने जलचर पशुपक्षियोंके, रसाः भांसरसे। मांसरस,
सद्विह्वलसहित दहीके साथ, काश्यप्यम् शाणना
येभा शालिके चाबलों, क्षीरम् दूध दूध, वेदः धी वज्रे
वी जादि, मद्यम् मद्य मद्य, मनःसुकम् मननी प्रसन्नता।
मनकी प्रसन्नता, मनसः मनने मनके, अङ्गुणाः गभता
अनुकूल, गन्धाः गंधा गन्धों, शब्दाः तथा शब्दों
और शब्दों, संवाहनाणि च शरीरनी अंधी अङ्गोंका
दबवाना, चक्षुषोः आंभे। आंभे। आंभे। आंभे।
तर्पण, शिरसः भाथा शिर, वदनस्य च अने भुभ उपर
तथा मुंह पर, लेपः अंधे वज्रे शीत द्रव्योना। लेप
चन्दन आदि शीत द्रव्योंका लेप, स्वास्तीर्णम् सारी रीते
भिन्नवेधुं अच्छी तरहसे निछा हुआ, कषयम् शयन
बिछोना, सुखम् आराम आपनारुं आराम देनेवाला,
वेदम् धर घर, तथा अने और, दक्षितः देवने।
सुवाने। प्रतिदिन सोनेका, काकः समय समय, वा जे
जो, निमित्ततः धर्म कारखाने किसी कारणसे, प्रगल्भा नष्ट
थर्म धर्म नष्ट हुई हो, मित्रात् ते निदाने उस नींदको,
कचिरात् तत्तत्। तुरन्त ही, जानवन्ति धर्म आवे छे
छे आते हैं ॥ ५२-५४ ॥

52-54. Inunction of the body, oil-massage, bath, the meat-juices of domestic, wet-land and aquatic animals; sali rice with curds; and milk, unctuous articles, wine, cheerfulness of mind, congenial perfumes, sounds and shampoos; soothing applications to

५२. °नपौदका-मौमौदका (ध.)

५४. कृष्णं कालस्तयोचितः—कृष्णकालो यथोचितः (ध.)

the eye, head and face; the use of comfortable beds and apartments, and the approach of the usual time bring quickly to one the sleep that was lost for some reason or other.

अतिनिद्रायां प्रतिकारः—

कायस्य शिरसश्चैव विरेकश्छर्दनं भयम् ।

चिन्ता क्रोधस्तथा धूमो व्यायामो रक्तमोक्षणम् ॥५५॥

उपवासोऽसुखा शय्या सरवौदार्यं तमोजयः ।

निद्राप्रसङ्गमहितं वारयन्ति समुत्थितम् ॥५६॥

कायस्य शरीरं शरीरका, शिरसः एव च अने भाषानुं और शिरस, विरेकः विरेचन विरेचन, छर्दनम् उल्टी के, भयम् डर भय, चिन्ता चिन्ता चिन्ता, क्रोधः क्रोध क्रोध, धूमः धूमपान धूमपान, व्यायामः कसरत कसरत, कथा रक्तमोक्षणम् रक्त मोक्षावली फसको खुलवा देना, उपवासः उपवास उपवास, असुखा शय्या, अनुसुख न आवे तेवी शय्या सुख न देनेवाली शय्या, सरवौदार्यम् सरव शुद्धनी अधिकता सत्व गुणकी अधिकता, तमोजयः अने तमोशुद्धने नय और तमो गुणका जय, समुत्थितम् उत्पन्न थयेली उत्पन्न हुई, अहितम् अहितकर अहितकर, निद्राप्रसङ्गम् अति निद्राने अतिनिद्राको, वारयन्ति रोकती है के रोक देते हैं ॥ ५५-५६ ॥

55-56. The use of purgatives, errhines, and emetics; fear, worry, wrath, smoking, exercise and depletion of blood; fasting and uncomfortable beds; abundance of satvic quality of the mind and the subjugation of the tamasic quality — these avert the unwholesome sleep that has well-nigh come upon one.

५५. क्रोधस्तथा धूमो व्यायामो—क्रोधः कथा धूमो व्यायामो

(च. च. च.)

निद्रानाशस्य हेतुः—

एत एव च विज्ञेया निद्रानाशस्य हेतवः ।

कार्ये कालो विकारश्च प्रकृतिर्वायुरेव च ॥५७॥

एते एव च उपर उल्टी उपवास वजेरेनुं स्वस्थ भाषस पक्ष अति प्रसंगी सेवन करे तो ओओने उपर्युक्त उपवास आदिका स्वस्थ मनुष्य भी अतिप्रसंगसे सेवन करे तो इनको, निद्रानाशस्य हितकर निद्राना पक्ष नाशना हितकर निद्राके भी नाशके, हेतवः कारणा कारण, विज्ञेयाः अक्षुषा समझना, कार्यम् ओ उपरित अक्षु काम इनके अतिरिक्त बहुत कार्य, कालः वृद्धावस्था वृद्धावस्था, विकारः च रोग रोग, प्रकृतिः प्रकृति प्रकृति, वायुः एव च अने वायु ओओने पक्ष निद्राना नाशना कारणा अक्षुषा और वायु इनको भी निद्राके नाशके कारण समझना ॥ ५७ ॥

57. The following, too, are to be known as dispellers of sleep—absorption in work, old age, disease, habitus and vata.

निद्राया मेधाः—

तमोभवा स्नेहसमुद्भवा च

मनःशरीरभ्रमसंभवा च ।

आगन्तुकी व्याध्यनुवर्तिनी च

रात्रिस्वभावप्रभवा च निद्रा ॥ ५८ ॥

निद्रा निद्रा नींद, तमोभवा तमोशुद्धनी उत्पन्न थाय ओ तमोगुणसे उत्पन्न होती है, स्नेहसमुद्भवा च उल्टी उत्पन्न थाय ओ कफसे उत्पन्न होती है, मनः—शरीर-भ्रम-संभवा च मन अने शरीरना भ्रमभी उत्पन्न थाय ओ मन और शरीरके भ्रमसे उत्पन्न होती है, आगन्तुकी आगन्तुक कारणा रीष्टरूप उत्पन्न थाय ओ आगन्तुक कारणोंसे रीष्टरूप उत्पन्न होती है, व्याध्यनुवर्तिनी च रोगने लीधे उत्पन्न थाय ओ व्याधिके कारण उत्पन्न होती है, रात्रिस्वभावप्रभवा च तथा रात्रिना स्वभावथी उत्पन्न थाय ओ और रात्रिके स्वभावसे उत्पन्न होती है ॥ ५८ ॥

58. There is a sleep born of tamas and a sleep born of kapha; there is

a sleep born of weariness of mind and body; there is a sleep which forebodes disease; there is also a sleep which comes in the wake of disease. There is, finally, the sleep which is born of the very nature of night.

रात्रिस्वभावप्रभवा मता या

तां भूतघात्रीं प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ।

तमोमत्तमामादुरघस्य मूलं

शेषाः पुनर्व्याधिषु निर्दिशन्ति ॥५९॥

या जे निद्रा जो नींद, रात्रि-स्वभाव-प्रभवा रात्रिना स्वभावशी ७५-५५ थयेही रात्रिके स्वभावसे उत्पन्न हुई, मत्ता मानेही छे मानी है, ताम् तेने उसे, तज्ज्ञाः तेना अखुनाशओ उसके जाननेवाले, भूतघात्रीम् भूतघात्री भूतघात्री, प्रवदन्ति कहे छे कहते हैं, तमोम-ताम् तमोगुणशी ७५-५५ थयेही निद्राने तमोगुणसे उत्पन्न हुई नींदको, अघस्य पापनु पापका, मूलम् मूल मूल, जाहुः कहे छे कहते हैं, शेषाः अने आधीनी निद्राओने और शेष नींदको, पुनः ते। नो, व्याधिषु व्याधिओमा व्याधिओमें, निर्दिशन्ति गछे छे गिनते हैं ॥ ५९ ॥

59. Sleep that is known to be born of the nature of night is called by the knowers "The Omnibenevolent mother sleep—the nourisher of creatures". Sleep which is born of tamas, they call, the root of evil. The remaining are included in disease-conditions.

अध्याचार्यसंग्रहः—

तत्र श्लोकाः—

निम्बिताः पुत्रघास्तेषां यौ विशेषेण निम्बितौ ।

निम्बिते कारणं दोषास्तयोर्निम्बितमेवजम् ॥६०॥

५९. तज्ज्ञा—निद्रा (क. ख. ग. घ. ङ. ड. ढ.)

,, शेषाः—शेषम् (घ.)

तत्र ते विषयमां उच विषयमें, श्लोकाः ७५५५-५५५५ छे छे उपसंहारके श्लोक है कि, निम्बिताः निम्बित निम्बिते पात्र, पुत्रघाः पुत्रघा पुत्रघा, तेवाम् तेवाम् उचमें, यौ जे जे जो दोपुत्रघा, विशेषेण विशेषे कहीने खास करके, निम्बितौ निम्बित छे निम्बित है, निम्बिते निम्बित होवाभां निम्बित होनेमें, कारणम् कारण हेतु, तयोः ते अनेना इन दोनोंके, दोषाः दोषा दोष, निम्बित-मेवजम् निम्बित अवस्थाभां आपवानु' औषध निम्बित अवस्थामें देने औषध औषध ॥ ६० ॥

Here are the recapitulatory verses—

60. The censured persons and among them the specially censured twain, the etiology, pathology and the medications for those censured ones;

येभ्यो यदा हिता निद्रा येभ्यश्चाप्यहिता यदा ।

अतिनिद्रायानिद्राय मेवजं यद्वा च सा ॥६१॥

येभ्यः जेओने भाटे जिनके लिए, यदा जेयारे जब, निद्रा निद्रा लेवी नींद लेना, हिता हितकर छे हितकर है, येभ्यः च अपि जेओने भाटे जिनके लिए, यदा जेयारे जब, अहिता अहितकर छे अहितकर है, अतिनिद्राय अति निद्रावाओने भाटे अतिनिद्रावालेके लिए, अनिद्राय च अने जेने निद्रा न आवती है। य तेने भाटे और जिनको नींद न आती हो उसके लिए, मेवजम् औषध औषध, यद्वा च सा जेभांशी ते ७५-५५ थाय छे जिसमेंसे वह उत्पन्न होती है ॥ ६१ ॥

61. for whom sleep is wholesome and when; and for whom sleep is not wholesome and when; the remedy for persons suffering from hypersomnia and insomnia; and whence sleep is born;

६१, अतिनिद्रायानिद्राय—अतिनिद्राईनिद्राओ (क. घ. च. ङ. ड. ढ.)

,, ,, —अनिद्रायानिद्राय (घ.)

,, ,, —निद्रातिनिद्राओवच (ग.)

या याः यथाप्रभावा च निद्रा तत् सर्वमग्निजः ।

अष्टौनिन्दितसंख्याते व्याजहार पुनर्वसुः ॥६२॥

या या निद्रा अने ने ने निद्रा और जो जो निद्रा, यथाप्रभावा च नेवा नेवा प्रभाववाणी छे जैसे-जैसे प्रभाववाली है, तत् सर्वम् ते सर्वं वह सब, अष्टौ-निन्दितसंख्याते 'अष्टौनिन्दितीय' नामना अध्यायम् । 'अष्टौनिन्दितीय' नामके अध्यायमें, अग्निजः आत्रेय आत्रेय, पुनर्वसुः पुनर्वसुछे पुनर्वसुने, व्याजहार उद्धु छे कहा है ॥ ६२ ॥

62. and which sleep is of what nature and productive of what effects—all these, Atreya has expounded in this chapter entitled "The Eight Censured Persons."

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने-
ऽष्टौनिन्दितीयो नामैकविंशतितमोऽध्यायः ॥२१॥

इति आ प्रभाषे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्नि-
वेशे २१व्या अधिवेससे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे
अने अरुंधती प्रतिसंस्कार पायेवा आ शास्त्रम् और
चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, श्लोकस्थाने सूत्रस्थान
विषे सूत्रस्थानमें, अष्टौनिन्दितीयः 'अष्टौनिन्दितीय'
'अष्टौनिन्दितीय,' नाम नामने। नामका, एकविंशतितमः
औठवीसवा एकवीसवा, अध्यायः अध्याय संपूर्ण भये।
अध्याय समाप्त हुआ ॥ २१ ॥

21. Thus in the section on General Principles in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the twenty-first chapter entitled, "The Eight Censured Persons" is completed.

द्वाविंशोऽध्यायः ।

आवीसमे अध्याय अध्याय द्वाविंश

Chapter XXII

लङ्घनवृंहणीयाध्यायोपक्रमः —

अथातो लङ्घनवृंहणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥१॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥२॥

अथ अतः हवे अर्द्धांशे अब आगे, 'लङ्घनवृंहणीयम्'
'लङ्घनवृंहणीय' नामना अध्यायम् 'लङ्घनवृंहणीय'
नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः व्याख्यान करेगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये
आत्रेयने, इति ह आ विषयम् नीचे प्रभाषे ॥ इम
विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म उद्धेनु छे कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the chapter entitled "The Lightening and Roborant Therapies".

2. Thus declared the worshipful Atreya.

लङ्घनवृंहणादयः षडुपक्रमाः —

तपःस्वाध्यायनिरतानात्रेयः शिष्यसत्तमान् ।

षडग्निवेशप्रमुखाः परिकीर्तयन् ॥ ३ ॥

आत्रेयः आत्रेये आत्रेयने, तपःस्वाध्याय- तप अने
स्वाध्यायम् तप और स्वाध्यायमें, निरतान् परायण
परायण, अग्निवेशप्रमुखान् अग्निवेश वजेरे अग्निवेश
आदि, षट् छे, शिष्यसत्तमान् षेष्ठ शिष्याने षेष्ठ
शिष्योंको, परिकीर्तयन् गान भाटे प्रेरता ज्ञानमें प्रेरणा
करते हुए, उक्तवान् उद्धु कहा ॥ ३ ॥

3. Addressing himself to the six choicest of his disciples headed by Agnivesa, who were dedicated to study and meditation, the master Atreya declared as follows, with a view to stimulate inquiry.

लङ्घनं वृंहणं काले रुक्षणं स्नेहणं तथा ।

स्वेदनं स्तम्भनं चैव जानीते यः स वै भिषक् ॥४॥

यः ७ जो, काले समयसमवायुसार, लङ्घनम् ल'धन लंघन, वृंहणम् वृं'हण रुक्षणम् रू'क्षण रुक्षण, तथा स्नेहणम् स्ने'हन स्नेहन, स्वेदनम् स्वे'दन स्वेदन, स्तम्भनम् स्त'भन और स्तम्भन, जानीते अच्छे से जानता है, सः सै ते ७ वही, भिषक् वैद्य से वैद्य है ॥ ४ ॥

4. "He indeed is the physician who knows the timely administration of the lightening and roborant therapies, the desiccation and oleation therapies, and the sudation and astringent therapies."

कङ्कनादीन्यधिकृत्य अग्निवेशस्य प्रश्नाः —

तमुक्तवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच ह ॥ ५ ॥

उक्तवन्तम् अ'भ ७'छे कथुं से अ'वा इस प्रकार जिसने कहा है, तम् ते उस, मात्रेयम् आ'त्रेयने आ'त्रेयको, अग्निवेशः अ'ग्निवेशे अग्निवेशने, उवाच कथुं कहा ॥ ५ ॥

5. Atreya having thus spoken, Agnivesa said to him.

भगवँल्लङ्घनं किंलिङ्घनीयाञ्च कीदृशाः ।

वृंहणं वृंहणीयाञ्च रुक्षणीयाञ्च रुक्षणम् ॥ ६ ॥

के स्नेहाः स्नेहनीयाञ्च स्वेदाः स्वेद्याञ्च के मताः ।

स्तम्भनं स्तम्भनीयाञ्च वक्तुमर्हसि तद् गुरो ! ॥७॥

भगवन् भगवान् ! भगवान् !, लङ्घनम् ल'धन लङ्घन, वृंहणम् वृं'हण रुक्षणम् रू'क्षण रुक्षण, किंलिङ्घनीयाः कि'लिङ्घनीयाः ? क्या है ? लङ्घनीयाः ल'धन लंघनके योग्य, वृंहणीयाः वृं'हणने योग्य, रुक्षणीयाः रू'क्षणने योग्य, रुक्षणम् रू'क्षण रुक्षण, के स्नेहाः स्नेहनीयाः स्ने'हनने योग्य, स्वेदाः स्वे'दाने योग्य, स्तम्भनीयाः स्त'भनने योग्य, वक्तुमर्हसि बताना चाहिये, तद् गुरो ! ॥ ७ ॥

६. किंलिङ्घनीयाः—किं लिङ्घ (य.)

७. वक्तुमर्हसि—वक्तुमर्हसि (य.)

८. के स्नेहाः—स्नेहनं (क. ख. ग. घ. ङ.)

और रुक्षणके योग्य मनुष्य, कीदृशाः कैसा कैसा प्रकारका होय ?

किस प्रकारके होते हैं ? स्नेहाः स्नेह, स्नेह, स्नेहनीयाः च अने स्नेहनने योग्य मनुष्य, और स्नेहनके योग्य मनुष्य, स्वेदाः स्वेद स्वेद, स्वेद्याः च अने स्वेदने योग्य मनुष्य, और स्वेदके योग्य मनुष्य, के ओषध कोन, मताः मानेवा से माने गये हैं, स्तम्भनम् त'भन स्त'भन, एवं स्तम्भन, किम् शुं से क्या है, स्तम्भनीयाः च अने स्त'भनने योग्य मनुष्य होने मानेवा से और स्तम्भनके योग्य मनुष्य कोन माने गये हैं, गुरो दे गुरु ! दे गुरु !, तद् वक्तुम् ते कहवाने उसे कहनेके, अर्हसि आप योग्य से आप योग्य हैं ॥ ६-७ ॥

6-7. O, thou our worshipful preceptor ! it becomes thee to tell us about the lightening therapy and those for whom it is indicated, about the roborant therapy and those for whom it is indicated, about the desiccation therapy and those for whom it is indicated, about the various methods of oleation therapy and for whom they are indicated, and about the various methods of sudation therapy and for whom they are indicated, and about the methods of the astringent therapy and for whom they are indicated.

लङ्घनप्रवृत्तीनां च वर्णनामेष्टा समासतः ।

कृताकृतातिवृत्तानां लक्षणं वक्तुमर्हसि ॥ ८ ॥

कृत-क'रेल किये हुए, अकृत-न क'रेल न किये हुए, अतिवृत्तानाम् अने अनिशय क'रेल और अतिशय किये हुए, एषाम् आ इन, वर्णनाम् च ७ छः, लङ्घनप्रवृत्तीनाम् ल'धन वर्णने लङ्घन आदिके, लक्षणम् ल'क्षण लक्षण, समासतः संक्षेपभां संक्षेपमें, वक्तुम् बताना, अर्हसि आप कृपा कर कहें ॥ ८ ॥

8. Tell us in short the symptoms of the right, the wrong and the

८. कृताकृतातिवृत्तानाम्—कृताकृतातिवृत्तानाम् (क. ख. ग. घ. ङ.)

excessive administration of these therapies viz., the lightening therapy and others”.

લઘનસ્ય લક્ષણમ્—

તદગ્નિવેશસ્ય વચો નિશમ્ય ગુરુવ્રવીત્ ।

યત્ કિચ્છિદ્વાચવકરં વેદે તલ્લઘનં સ્મૃતમ્ ॥૯॥

અગ્નિવેશસ્ય અગ્નિવેશનું અગ્નિવેશકે, તત્ તે ઉસ, વચઃ વચન વચનકો, નિશમ્ય સાંભળીને સુન કર, ગુરુઃ યુરુએ ગુરુને, વ્રવીત્ કહ્યું કહા, વેદે દેહમાં શરીરમાં, યત્ કિચ્છિત્ જે કંઈ જો કુછ, વાચવકરમ્ બધુતા કરે લઘુતા કરે, તત્ તે વહ, લઘનમ્ બંધન લંબન, સ્મૃતમ્ કહેવાય છે કહાતા હૈ ॥ ૯ ॥

9. Hearing these words of Agni-vesa, the Master said, “That which causes lightness of the body is known as the lightening therapy.

વૃંદણસ્ય લક્ષણમ્, રૂક્ષણસ્ય લક્ષણમ્—

વૃહસ્વં યચ્છરીરસ્ય જનયેત્તચ્ચ વૃંદણમ્ ।

રૌક્ષ્યં સ્વરત્વં વૈશદ્યં યત્ કુર્યાત્સદ્ધિ રૂક્ષણમ્ ॥૧૦॥

વત્ વ જે જો, શરીરસ્ય શરીરમાં શરીરમાં, વૃહ-સ્વમ્ પુષ્ટિ પુષ્ટિ, જનયેત્ પેદા કરે ઉત્પન્ન કરે, તત્ તે વહ, વૃંદણમ્ બૃંદણ કહેવાય છે વૃંદણ કહાતા હૈ, વત્ અને જે ઓર જો, રૌક્ષ્યમ્ રૂક્ષતા રૂક્ષતા, સ્વરત્વમ્ ખરતા સ્વરતા, વૈશદ્યમ્ અને વિશદતા ઓર વિશદતા, કુર્યાત્ કરે કરે, તત્ તે વહ, રૂક્ષણમ્ રૂક્ષણ કહેવાય છે રૂક્ષણ કહાતા હૈ ॥ ૧૦ ॥

10. The treatment which increases the size of the body and makes it robust is called the roborant therapy, and that which produces dryness, roughness and clearness is called the desiccation therapy.

૯. તદગ્નિવેશસ્ય વચો-વચસ્તદગ્નિવેશસ્ય (જ. વ.)

૧૦. જનયેત્-જનયે (વ.)

જેહનસ્ય લક્ષણમ્, સ્વેદનસ્ય લક્ષણમ્—

જેહનં જોહવિવ્યન્દમાર્દવજ્વેદકારકમ્ ।

સ્તમ્ભગૌરવશીતમ્ સ્વેદનં સ્વેદકારકમ્ ॥૧૧॥

જેહ- જે રિનગધતા જો જિગધતા, વિવ્યન્દ- વિવ્યન્દ- વિવ્યન્દ, માર્દવ- મૃદુતા મૃદુતા, જ્વેદ- અને ક્ષેદ ઓર જ્વેદ, કારકમ્ કરનાર હોય કરનેવાલા હો, જેહનમ્ તે સ્નેહન કહેવાય છે વહ જેહન કહાતા હૈ, સ્તમ્ભ- જે સ્તંભ જો સ્તમ્ભ, ગૌરવ- ભારેપણ ભારીપન, શીતમ્ તથા શીતનો નાશ કરનાર હોય એવં શીતકા નાશ કરનેવાલા, સ્વેદકારકમ્ અને પરસ્પેદ કરનાર હોય ઓર પસીના માનેવાલા હો, સ્વેદનમ્ તે સ્નેહન કહેવાય છે વહ સ્વેદન કહાતા હૈ ॥ ૧૧ ॥

11. That which increases viscosity, fluidity, softness and moistness in the body is known as the oleation therapy. That which causes perspiration and destroys stiffness, heaviness and cold is known as the sudation therapy.

સ્તમ્ભનસ્ય લક્ષણમ્, લઘનદ્રવ્યાણિ—

સ્તમ્ભનં સ્તમ્ભયતિ યદ્વતિમન્તં ચલં ધ્રુવમ્ ।

લઘૂષ્ણતીક્ષ્ણવિશદં રૂક્ષં સૂક્ષ્મં સ્વરં સરમ્ ॥૧૨॥

કઠિનં ચૈવ યદ્ દ્રવ્યં પ્રાયસ્તલ્લઘનં સ્મૃતમ્ ।

યત્ જે જો, ગતિમન્તમ્ ગતિમાન ગતિશીલ, ચલમ્ અને ચલ પદાર્થને એવં ચલ ગ્રન્થુકો, ધ્રુવમ્ ચોક્કસ નિશ્ચયે, સ્તમ્ભયતિ થંભાવે રોક લે, તત્ તે વહ, સ્તમ્ભનમ્ સ્તંભન કહેવાય છે સ્તંભન કહાતા હૈ, યત્ જે જો, દ્રવ્યમ્ દ્રવ્ય દ્રવ્ય, લઘુ- લઘુ લઘુ, ઊષ્ણ- ઉષ્ણ ઊષ્ણ, તીક્ષ્ણ- તીક્ષ્ણ તીક્ષ્ણ, વિશદમ્ વિશદ વિશદ, રૂક્ષમ્ રૂક્ષ રૂક્ષ, સૂક્ષ્મમ્ સૂક્ષ્મ સૂક્ષ્મ, સ્વરમ્ ખર સ્વર, સરમ્ સર સર, કઠિનમ્ દૃઢ વત્ અને કઠિન હોય ઓર કઠિન હો, તત્ તે વહ, પ્રાયઃ ધ્રુવ કંઈને પ્રાયઃ, લઘનમ્ બંધન લંબન, સ્મૃતમ્ કહેવાય છે કહા જાતા હૈ ॥ ૧૨ ॥

૧૧. માર્દવજ્વેદકારકમ્-માર્દવજ્વેદકારકમ્ (વ.)

૧૨. પ્રાયસ્તલ્લઘનં સ્મૃતમ્-સ્મૃતમ્ વદિત્વે (વ.)

12-12½. That treatment which astringes what is flowing and stabilises what is unstable is called the astringent therapy. That substance is considered lightening which is mainly light, hot, acute, clear, dry, subtle, rough, flowing and hard.

वृंहणव्यापि—

गुरु शीतं मृदु क्षिणं बहलं स्थूलपिच्छिलम् ॥१३॥
प्रायो मन्दं स्थिरं रुक्णं द्रव्यं वृंहणमुच्यते ।

गुरु ७० ५०५ ३२३ जो द्रव्य गुरु, शीतम् शीत शीत, मृदु ५६ मृदु, क्षिणम् स्निग्ध क्षिण, बहलम् ५६ बहल, स्थूल-स्थूल स्थूल, पिच्छिलम् पिच्छिल पिच्छिल, मन्दम् मन्द मन्द, स्थिरम् स्थिर स्थिर, रुक्णम् अने रुक्ण ६०५ और रुक्ण हो, द्रव्यम् ते ५०५ वह द्रव्य, प्रायः ५६ ३२३ने प्रायशः, वृंहणम् ५६ वृंहण, उच्यते ३६०५५ ७० कहा जाता है ॥ १३॥

13-13½. That substance is considered roborant which is mainly heavy, cooling, soft, unctuous, thick, gross, slimy, sluggish, stable and smooth.

रुक्णव्यापि—

रुक्णं लघु खरं तीक्ष्णमुष्णं स्थिरमपिच्छिलम् ॥१४॥
प्रायशः कठिनं चैव यद् द्रव्यं तद्धि रुक्णम् ।

यद् ७० जो, द्रव्यम् ५०५ द्रव्य, रुक्णम् २६ रुक्ण, लघु ६५ लघु, खरम् ५२ खर, तीक्ष्णम् तीक्ष्ण तीक्ष्ण, उष्णम् ७५ उष्ण, स्थिरम् स्थिर स्थिर, अपिच्छिलम् निःश्ल पिच्छिल, कठिनम् च एव अने ३६ ६०५ और कठिन हो, तद् हि ते वह, प्रायशः ५६ ३२३ने प्रायशः, रुक्णम् २६ ३६०५५ ७० रुक्ण कहा जाता है ॥ १४॥

14-14½. That substance is considered desiccant which is mainly non-unctu-

ous, light, rough, acute, hot, stable, limpid and hard.

स्नेहनव्यापि—

द्रवं सूक्ष्मं सरं क्षिणं पिच्छिलं गुरु शीतलम् ।
प्रायो मन्दं मृदु च यद् द्रव्यं तत्स्नेहनं मतम् ॥१५॥

यद् ७० जो, द्रव्यम् ५०५ द्रव्य, द्रवम् ५५ द्रव, सूक्ष्मम् सूक्ष्म सूक्ष्म, सरम् ५२ सर, क्षिणम् स्निग्ध क्षिण, पिच्छिलम् पिच्छिल पिच्छिल, गुरु ३२३ गुरु, शीतलम् शीतल शीतल, मन्दम् मन्द मन्द, मृदु च अने ५६ ६०५ और मृदु हो, तद् ते वह, प्रायः ५६ ३२३ने प्रायशः, स्नेहनम् स्नेहन स्नेहन, मतम् ३६०५५ ७० कहा जाता है ॥ १५॥

15. That substance is considered unctuous which is mainly fluid, subtle, flowing, viscid, slimy, heavy, cooling, sluggish and soft.

स्वेदनव्यापि—

उष्णं तीक्ष्णं खरं क्षिणं रुक्णं सूक्ष्मं द्रवं स्थिरम् ।
द्रव्यं गुरु च यत् प्रायस्तद्धि स्वेदनमुच्यते ॥१६॥

यद् ७० जो, द्रव्यम् ५०५ द्रव्य, उष्णम् ७५ उष्ण, तीक्ष्णम् तीक्ष्ण तीक्ष्ण, खरम् ५२ खर, क्षिणम् स्निग्ध क्षिण, रुक्णम् २६ रुक्ण, सूक्ष्मम् सूक्ष्म सूक्ष्म, द्रवम् ५५ द्रव, स्थिरम् स्थिर स्थिर, गुरु च अने ३२३ ६०५ और गुरु हो, तद् ते वह, प्रायः ५६ ३२३ने प्रायशः, स्वेदनम् स्वेदन स्वेदन, उच्यते हि ३६०५५ ७० कहा जाता है ॥ १६॥

16. That substance is considered sudorific which is mainly hot, acute, flowing, viscid, dry, subtle, fluid, stable and heavy.

स्तम्भनव्यापि—

शीतं मन्दं मृदु रुक्णं रुक्णं सूक्ष्मं द्रवं स्थिरम् ।
यद् द्रव्यं लघु बोद्धि प्रायस्तत् स्तम्भनं स्मृतम् ॥१७॥

१५ सूक्ष्म-स्थूलम् (च)

१७ प्रायस्तत्-प्रायशः (ग.)

१३. रुक्ण-सूक्ष्म (ह.)

• वयं द्रव्यम् ७२ द्रव्यं जो द्रव्य, शीतम् शीत, क्षीतम् क्षीत, मन्दम् मन्द, सुदु सुदु, सुदु, कृष्णम् कृष्ण, कृष्ण, कृष्णम् कृष्ण, कृष्ण, सुक्ष्मम् सुक्ष्म, सुक्ष्म, द्रवम् द्रव, स्थिरम् स्थिर, स्थिर, कषु कषु अने कषु जीर कषु, कषिष्टम् कषुं ७३ कहा है, तत् प्रायः ते धक्षुं कषिनी वह प्रायः, क्षामनम् क्षामन स्तम्भन, स्तम्भनम् स्तम्भन ७४ कहा जाता है ॥ १० ॥

17. That substance is considered astringent which is mainly cooling, sluggish, soft, smooth, dry, subtle, fluid, stable and light.

लङ्घनस्य प्रकारभेदाः—

चतुष्पकारा संशुद्धिः पिपासा मारुतातपौ ।

पाथनान्युपवासश्च व्यायामश्चेति लङ्घनम् ॥१८॥

चतुष्पकारा अनुवासन सिवायनां चार प्रकारनां अनुवासनको छोड कर चार प्रकारकी, संछुद्धिः संशोधन संछुद्धि, विपासा तरसना वेगने। निग्रह प्यासके वेगका निग्रह, माकृतालयी पवन-तड्डो वायु-धूप, पाचनानि पाचने। पाचन इव्य, उपवासः च उपवास उपवास, व्यायामः च अने व्यायाम और व्यायाम, इति ये ये, कङ्कनम् अधन छे लंघन हूँ ॥ १८ ॥

18. The four modes of purification (i. e. the quinary purificatory procedures with the exception of unctuous enema), subjection to thirst, exposure to wind and sun, the use of digestives, recourse to fasting and exercise, constitute the ten methods of the lightening therapy.

भिन्नप्रकारस्य लङ्घनस्याधिकारिणः —

प्रभूतश्लेष्मपित्ताक्षमलाः संसृष्टमादताः ।

बृहच्छरीरा बलिनो लङ्घनीया विशुद्धिमिः ॥१९॥

१९. केशव-स्निग्ध (प.)

॥ सखट-सन्नुट (ख. भ. ड.)

प्रमूख- जेनाभां पुष्कळ जिनमें अधिक, केस- कंठ
कफ, विस-पित्त पित्त, बल- होडी रक्त, मळाः आने
भण होय और मळ हो, संसृष्टमाकताः जेओ। पीअ
होषांनी साथे वायुना संसर्गवाणा होय जो अन्य दोनोंके
साथ वायुके संसर्गवाळे हों, बृहस्पतीराः जेओ। भेदां
शरीरवाणा होय जो विशाल शरीरवाळे हो, बहिनः आने
जेओ। जलवान होय और जो बलवान हों, विष्णुद्विभिः तेओ।
आर भ्रकारनां संशोधनेथी वे चार प्रकारके संशोधनोंसे,
कङ्कनीबाः लंघनने भेअ छे संघनके योग्य है ॥ १९ ॥

19. Those that suffer from an excess of kapha, pitta, blood or waste products, and are but slightly affected with vata, and who are huge-bodied and strong should be lightened by means of purificatory procedures.

येषां मध्यबला रोगाः कफपित्तसमुत्थिताः ।

वम्यतीसारहृद्रोगविसृज्यलसकज्वराः ॥ २० ॥

विबन्धगौरवोद्गारहृल्लासारोषकादयः ।

पाचनैस्तान् भिषक् प्राज्ञः प्रायेणादायुषाचरेत् ॥२१॥

येवाम् ज्येष्ठोने जिनको, कफ- ३६ कफ, पित्त- ३६
 पित्तभी पित्तसे, समुत्थिताः उप- ३६ यथेष्टा उपपन्न हुए,
 मध्यबलाः परंतु मध्यम बलवान्ना किन्तु मध्यम बल-
 वाले, वमि- ३६ उल्टी वमन, अतिसार- ३६ अतिसार, अतिसार,
 हृद्रोग- ३६ हृदय रोग, मित्सी- ३६ मित्सी, मित्सी,
 अलसक- ३६ अलसक, अलसक, ज्वराः ३६ ज्वर, शिबन्ध-
 ३६ मलबन्ध, गौरव- ३६ गौरव, उद्वगार- ३६ उ-
 ३६ उद्वगार, हृत्तास- ३६ हृत्तास, अरोचकादयः ३६ अ-
 ३६ अरोचकादि, रोगाः ३६ रोग, ताव- ३६ ताव
 तेजोना उनकी, जायौ शक्त्यात्मा प्रथम, प्राज्ञः ३६ प्राज्ञ
 बुद्धिमान, मिषक ३६ वैद्यको, प्रायेण ३६ प्रायः,
 पाचनैः ३६ पाचन द्रव्योऽपि, उपाचरेत् ३६ उपाचरेत्
 ३६ ॥ २०-२१ ॥

20-21. The wise physician should generally, treat with digestives in the

२०. मध्यबला-मन्दबला (शं.)

१. वस्य-वस्यं (ग.)

beginning, those who suffer from diseases of moderate intensity born of kapha and pitta, such as vomiting, diarrhoea, heart-diseases, acute intestinal irritation, intestinal torpor, fever, obstipation, heaviness, eructations, nausea, anorexia and similar conditions.

एत एव वयोहिष्टा येषामल्पबला गदाः ।
पिपासानिग्रहैस्तेषामुपवासैश्च ताञ्जयेत् ॥ २२ ॥

येषाम् नेत्रोने जिनको, वयोहिष्टाः ७५२ उद्देश्य ऊपर कहे हुए, एते एव आ ७४ ये ही, गदाः शैथिल्य रोग, जल्पबलाः अल्प अणुवाणा होय अल्प बलवाले हों, नेषाम् तान् तेओना ते शैथिल्य उनके उन रोगोंको, पिपासानिग्रहैः तस्मिन् वेओना निग्रहार्थी व्यासके वेगोंको रोकनेसे, उपवासैः च तथा उपवासोर्था तथा उपवाससे, जवेत् शतवा ओर्ध्वे जीतना चाहिए ॥ २२ ॥

22. In cases where the above-mentioned diseases occur in mild intensity, their alleviation may be brought about by recourse to abstention from food and drink.

रोगाक्षयेन्मध्यबलान् व्यायामात्पमादतैः ।
बलिनो किं पुनर्येषां रोगाणामवरं बलम् ॥ २३ ॥

बलिनम् अणवान् पुरुषोना बलवान् पुरुषोंके, मध्यबलान् मध्यम अणुवाणा मध्य बलवाले, रोगान् शैथिल्य रोगोंको, व्यायाम- व्यायाम व्यायाम, जातप- तः ७५३ भूप, मादतैः अने पवनर्था और वायु द्वारा, जवेत् शतवा ओर्ध्वे शान्त करना चाहिए, येषाम् ते पक्षी तेओना ने तो फिर उनके जो, रोगाणाम् शैथिल्य रोगोंको, अवयम् हीन हीन, बलम् अणु होय तेओने बल हो उनके, किम् पुनः व्यायाम वजरेथी शतवा

२२. अवयवताः-अवयवताः (ग.)

२३. रोगान्-दोषान् (ब.)

„ रोगाणाम्-दोषाणाम् (ब.)

ओर्ध्वे ओर्ध्वे उद्देश्य ७४ शु! व्यायाम आदिसे शान्त करना चाहिए इसमें क्या कहना ! ॥ २३ ॥

23. The diseases, in strong persons, marked with moderate intensity may be subdued by recourse to exercise and exposure to sunshine and wind. What need then is there to say that these diseases when they are only of mild intensity can be subdued in the same manner !

त्वग्दोषिणां प्रमीढानां क्षिण्वाभिम्यम्बुहिणाम् ।
क्षिशिरे लङ्घनं शस्तमपि वातविकारिणाम् ॥ २४ ॥

त्वग्दोषिणाम् दुष्वाणाओने कुष्ठियोंको, प्रमीढानाम् प्रमेहना शैथिल्योने प्रमेहके रोगियोंको, क्षिण्व- तथा अति स्निग्ध तथा अति स्निग्ध, अभिम्यम्बु- कर्षणी क्षेपाशैथिल्य ओतवाणा अथवा अभिम्यम्बु नाभना नेत्र शैथिल्य कफसे लिप्त ओतवाले अथवा अभिम्यम्बु नामक नेत्ररोगवाले, बृंहिणाम् स्थूल स्थूल, वातविकारिणाम् अने वातविकारवाणा अनुष्योने और वातविकारवाले मनुष्योंको, अपि पक्ष्मी, क्षिशिरे शिशिरभां क्षिशिरसे, लङ्घनम् लङ्घन लङ्घन, शस्तम् प्रशस्त छे पथ्य है ॥ २४ ॥

24. Those who suffer from skin-diseases, urinary anomalies, and who are bulky with excess of unctuous and fluid matter in the body and also those who suffer from disorders of vata, should be administered the lightening therapy in winter.

बृंहणं मांसम्—

अदिग्धविस्ममहिष्टं वयस्यं सात्म्यचारिणाम् ।
मृगमत्स्यविहङ्गानां मांसं बृंहणमुच्यते ॥ २५ ॥

२४. प्रमीढानाम्-प्रमीढानाम् (क. क. क.)

„ शस्तमपि वातविकारिणाम्-शस्तं वातविकारिणाम् (ब.)

२५. उच्यते-उच्यते (ब.)

• સાત્ત્વ- આત્મ્ય દેશમાં સાત્ત્વ્ય દેશમાં, ચારિણામ્ કરનારાં વિચરનેવાલે, યુગ- પશુ પક્ષ, મત્સ્ય- માતૃકાં મછલી, વિદ્વાન્નામ્ અને પક્ષીઓનું ઔર પક્ષિયોંકા, અધિરશ્ચિદ્વામ્ એર ચોપડયા વગરના શસ્ત્રથી વીધિલું વિચારક શક્તિ નહીં વીધા હુઆ, અક્ષિદ્વામ્ રોગ વગરનું રોગરહિત, વચઃસ્થમ્ યુવાન અવસ્થાનું ઔર તરુણ અવસ્થાકા, માંસમ્ માંસ માંસ, વૃંહણમ્ યૃંહણ વૃંહણ, ડચ્ચતે કહેવાય છે કદા જાતા હૈ ॥ ૨૫ ॥

25. That flesh is regarded as roborant which is not polluted by poisoned weapons, which is not diseased and is obtained from those animals, fish and birds that are in the prime of life and found roaming at will in their natural haunts.

વૃંહણીયાઃ, વૃંહણીયાનિ ચ—

ક્ષીણાઃ ક્ષતાઃ કૃશા વૃક્ષા વુર્બલા નિત્યમખ્વગાઃ ।
ક્ષીમણિત્યા ગ્રીષ્મે ચ વૃંહણીયા નરાઃ સ્મૃતાઃ ॥૨૬॥

• ક્ષીણાઃ ક્ષીણ ક્ષીણ, ક્ષતાઃ ક્ષતવાળા ક્ષત, કૃશાઃ કૃશ કૃશ, વૃક્ષાઃ વૃક્ષ વૃક્ષ, વુર્બલાઃ નબળા વુર્બલ, નિત્યમ્ નિત્ય ઔર નિત્ય, અખ્વગાઃ ખડુ ચાલનારા મુલાકારી કરનેવાલે, ક્ષીમણિત્યાઃ ક્ષી અને નબળું નિત્ય સેવન કરનારા ક્ષી ઔર મગમં નિત્ય આસક્ત, નરાઃ પુરુષો મનુષ્ય, ગ્રીષ્મે ગ્રીષ્મમાં ગ્રીષ્મ કાલમાં, વૃંહણીયાઃ યૃંહણ થોડા વૃંહણ કરને ગોચ. સ્મૃતાઃ માન્યા છે કહે જાતે હૈ ॥ ૨૬ ॥

26. For persons that are wasted of body, consumptive, emaciated, aged, weak, given to constant way-faring, and addicted to wine and women, the roborant therapy is indicated in summer.

શોષાર્શોમહાવીર્યવૃદ્ધિર્ચાચિમિઃ કર્ષિતાશ્ચ ચે ।
તેષાં કવ્યાદમાંસાનાં વૃંહણા લઘ્વો રસાઃ ॥૨૭॥

૨૬. સ્મૃતાઃ—મતાઃ (ગ).

ચે ચ ગેઓ જો મનુષ્ય, કોષ- શોષ કોષ, અર્શઃ- અર્શ અર્શ, મહાવીર્યઃ-મહાવીર્ય મહાવીર્ય, વ્યાધિમિઃ અને અન્ય વ્યાધિઓથી તથા અન્ય વ્યાધિયોંલે કર્ષિતાઃ કૃશ થઈ ગયેલ હોય કૃશ હો ગયે હોં, તેષામ્ તેઓને उनके लिए, કવ્યાદ- માંસાહારી પશુપક્ષીનાં માંસ જાને-વાલે પ્રાણિયોંકે, માંસાનામ્ માંસના માંસકે, લઘ્વઃ પચવામાં હલકા પચનેમં લઘુ, રસાઃ રસો માંસરસ, વૃંહણાઃ યૃંહણ કરનારા છે વૃંહણકારક હૈ ॥ ૨૭ ॥

27. The light juice of the flesh of carnivorous creatures is roborant to persons that have been emaciated by the diseases of consumption, piles and assimilation disorders.

જ્ઞાનમુત્સાદનં સ્વપ્નો મધુરાઃ સ્નેહસ્તયઃ ।

શર્કરાક્ષીરસર્પીષિ સર્વેષાં વિદિ વૃંહણમ્ ॥૨૮॥

જ્ઞાનમ્ સ્નાન સ્નાન, મુત્સાદનમ્ ઉત્સાદન ઉચ્ચટન, સ્વપ્નઃ નિદ્રા નિદ્રા, મધુરાઃ મધુર સ્વપ્નોથી સિદ્ધ કરેલી મધુર, સ્નેહસ્તયઃ સ્નેહ-પરિતઓ સ્નેહસ્તયાં, શર્કરા સાકર શર્કરા, ક્ષીર દૂધ દૂધ, સર્પીષિ તથા થી ક્ષીર વી, સર્વેષામ્ એઓને સૌ કેઈનું જનકો સર્વકે लिए, વૃંહણમ્ યૃંહણ વૃંહણ, વિદિ બધુ જાન ॥૨૮॥

28. Bath, oil-massage, sleep, unctuous enemata medicated with drugs of the sweet group, sugar, milk and ghee—know these to be of roborant nature for all persons.

રક્ષણીયાઃ, રક્ષણીયાનિ ચ -

કટુતિક્કવાયાનાં સેવનં ક્ષીણસંયમઃ ।

અલિપિચાકતકાણાં મધ્વાદીનાં ચ રક્ષણમ્ ॥૨૯॥

કટુ- તીખા કટુ, તિક્ક- કડવા તિક્ક, કવાયાનામ્ અને કવાય સર્પોંકા સેવન, અલિ- સ્વર-સવનો ઝોળ સર્પોંકી જાલ, પિચ્ચાક- તલનો ઝોળ તિલકી જાલ, તકાણામ્ અને ઝાશ તક, મધ્વાદીનામ્ ચ તથા મધ વગેરેનું ઔર શદ્દ આવિષ, સેવનમ્ સેવન સેવન, ક્ષીણ સંયમઃ અને અત્યંત પ્રેયુન ઔર

अत्यधिकं मैथुनं, कृष्णम् रूक्षम् (रूक्षता ३२॥२) उ
रूक्षताकारक है ॥ २९ ॥

29. The habitual use of articles of pungent, bitter and astringent tastes, over-indulgence in women, the use of oil-cakes of rape seeds and til, butter-milk, honey and similar things tend to induce dryness.

अभिष्यन्ना महादोषा मर्मस्था व्याधयश्च ये ।
ऊरुस्तम्भप्रभृतयो रूक्षणीया निर्वर्णिताः ॥३०॥

अभिष्यन्नाः अभिष्यन्दनात्, महादोषाः महादोषवाणां बहुत दोषयुक्त, मर्मस्थाः अने मर्मस्थानां व्याधयः तथा मर्ममें उत्पन्न हुए, ऊरुस्तम्भ ७।२२९ ऊरुस्तम्भ, प्रभृतयः वज्रे आदि, ये च ७ जो, व्याधयः व्याधियों उ रोग हैं, रूक्षणीयाः तेजोने रूक्षयुक्त उबको रूक्षणीय, निर्वर्णिताः कृष्णा उ कृष्ण हैं ॥ ३० ॥

30. The desiccation therapy is indicated in diseases marked by excessive discharge and great morbidity of humors, in diseases of vital parts, spastic paraplegia and in similar conditions.

श्लेहाः श्लेहनीयाश्च, स्वेदाः स्वेदनीयाश्च—

श्लेहाः श्लेहपित्तव्याश्च स्वेदाः स्वेदाश्च ये नराः ।
श्लेहाध्याये मयोक्तास्ते स्वेदाख्ये च सविस्तरम् ॥३१॥

श्लेहाः स्नेह जितने प्रकारके स्नेह हैं, ये नराः अने ७ पुरुषों और जो पुरुष, श्लेहपित्तव्याः च स्नेहनने योग्य उ श्लेहनके योग्य हैं, स्वेदाः स्वेद जितने प्रकारके स्वेद हैं, स्वेदाः च अने ७ पुरुषों स्वेदनने योग्य उ और जो पुरुष स्वेदनके योग्य हैं, ते मया तेजोने मेरे मैंने, श्लेहाध्याये स्नेहाध्यायमें, स्वेदाख्ये च तथा

३०. अभिष्यन्ना—अभिष्यन्दा (ख. ब. झ.)

३१. नराः—मताः (ख. ब.)

,, सविस्तरम्—सविस्तराः (न.)

स्वेदाध्यायम् तथा स्वेदाध्यायमें, सविस्तरम् विस्तारपूर्वक विस्तारसे, उक्ताः कही गयी हैं उ कह दिये हैं ॥ ३१ ॥

31. As regards the questions of what constitute the oleous substances, who are the fit subjects for oleation, what the various kinds of sudation are and who are to be administered sudation—these have been elaborately explained by me in the chapters on oleation and sudation procedures.

स्तम्भनद्रव्याणि, स्तम्भनीयाश्च—

द्रवं तन्वसरं यावच्छीतीकरणमौषधम् ।
स्वादु तिक्तं कषायं च स्तम्भनं सर्वमेव तत् ॥३२॥

यावत् ७८९ जितनी, द्रवम् द्रव द्रव, तनु पातनां पतली, अस्तरम् स्थिर स्थिर, शीतीकरणम् शीतलता ३२॥२ शीतकारक, स्वादु मधुर स्वादु, तिक्तम् कड़वा तिक्त, कषायम् च अने कषायरसवाला और कषायरस-वाली, औषधम् औषधि उ औषध हैं, तत् सर्वम् एव ते८९ सध्याये उतनी सब ही, स्तम्भनम् स्तम्भन उ स्तम्भन हैं ॥ ३२ ॥

32. All things that are fluid, thin, consistent, refrigerent, sweet, bitter and astringent, act as astringents.

पित्तक्षाराग्निदग्धा ये वम्यतीसारपीडिताः ।
विषस्वेदातियोगार्ताः स्तम्भनीया निर्वर्णिताः ॥३३॥

ये ७८९ जो, पित्त- पित्त पित्त, क्षार- क्षार क्षार, अग्नि-अने अग्निही और अग्निसे, दग्धाः जलेला होय दग्ध हों, वमि- उलटी वमन, अतीसार- तथा अतीसारशी एवं अतीसारसे, पीडिताः पीडायेला होय पीडित हों, विष- अने विषना और विष, स्वेद- तेम ७ स्वेदना एवं स्वेदके, अतियोगार्ताः अतियोगशी दुःखित होय अति

३२. द्रवं तन्वसरम्—द्रवं तनु सरम् (प.)

३३. वम्यतीसार—वम्यतीसार (च.)

,, निर्वर्णिताः—स्तम्भनीयाः (क. ख. ग. घ. ङ. ड.)

,, ,, —स्तम्भनीयाः (ख. ड.)

योगसे क्रिष्ट हों, स्तम्भनीया तेओने स्तम्भनने योग्य वे स्तम्भनके योग्य, निर्दिशिताः कृत्वा छे कहे गये हैं ॥ ३३ ॥

33. The astringent therapy is indicated in those who are scorched by pitta, caustics and heat, those who are afflicted with vomiting and diarrhoea and those suffering from complications of poison and over-sudation.

लङ्घनस्य कृतातिकृतलक्षणम्—

वातमूत्रपुरीषाणां विसर्गे गात्रलाघवे ।
हृदयोद्गारकण्ठास्यशुद्धौ तन्द्राक्लमे गते ॥ ३४ ॥
स्वेदे जाते रुचौ चैव क्षुत्पिपासासहोदये ।
कृतं लङ्घनमादेष्ट्यं निर्व्यथे चान्तरात्मनि ॥ ३५ ॥

वात- आपानवायु मलवात, मूत्र- भूत मूत्र, पुरीषा-
णाम् तथा भूतने। तथा मलका, विसर्गे त्याग यत्तां
त्याग होने पर, गात्रलाघवे शरीर ढलकुं यत्तां शरीरके
हलका हो जानेपर, हृदय- हृदय हृदय, उद्गार- ओऽकार
उद्गार, कण्ठ- कंठ कण्ठ, आस्य- अने भुभनी और
मुखनी, शुद्धौ शुद्धि यत्तां शुद्धि हो जाने पर, तन्द्राक्लमे
तन्द्रा अने थोड़ा तन्द्रा और थकावट, गते आत्मा गतां
हट जानेपर, स्वेदे परसेवे। पसीना, जाते आवातां आने-
पर, रुचौ च एव रुचि यत्तां रुचि होने पर, क्षुत्- भूभ
भूत, पिपासा- तथा तरस अने और प्यास दोनोंके,
सहोदये साथे उत्पन्न यत्तां युगपत् उदय होने पर,
अन्तरात्मनि च अने मन और अन्तर आत्माके, नि-
र्व्यथे व्यथारहित अनतां व्यथारहित होने पर, लङ्घनम्
लंघन लंघन, कृतम् सङ्ग यत्तां छे सम्यक् प्रकारसे
हुआ है, आदेष्टव्यम् ओभ कहेयु ऐसा कहना चाहिए
॥ ३४-३५ ॥

34-35. The lightening therapy is to be regarded successful when the (normal) elimination of flatus, urine and feces is restored, the body feels

light, the stomach, eructations, throat and mouth become clear, torpor and exhaustion disappear, perspiration and taste reappear, acute hunger and thirst return, and the mind recovers its sense of ease.

पर्वमेदोऽङ्गमर्दश्च कासः शोषो मुखस्य च ।
क्षुत्प्रणाशोऽरुचिस्तृष्णा दौर्बल्यं भोजनेत्रयोः ॥ ३६ ॥
मनसः संभ्रमोऽमीक्ष्णमूर्ध्वबातस्तमो हृदि ।
देहाग्निबलनाशश्च लङ्घनेऽतिकृते भवेत् ॥ ३७ ॥

लङ्घने लंघनने। लंघनका, अतिकृते अतियोग यत्तां
अतियोग होने पर, पर्वमेदः सांधाओनी तूट पर्वमेद,
अङ्गमर्दः च अंगेमां पीडा अंगोका टूटना, कासः उध-
रस खांसी, मुखस्य च मुखने। मुखका, शोषः शोष
सूखना, क्षुत्प्रणाशः भूभने। नाश भूतका नाश, अरुचिः
अरुचि अरुचि, तृष्णा तथा प्यास, भोजनेत्रयोः भोजन
तथा आंभनी कान और नेत्रकी, दौर्बल्यम् नभणाई
निर्बलता, मनसः मननी मनकी, संभ्रमः अस्थिरता
अस्थिरता, अमीक्ष्णम् निरंतर बारबार, मूर्ध्वबातः
शरीरना उपरना भागमां आवेला वायु-हेडकी आस
वजेरे शरीरके ऊर्ध्व भागमें स्थित वायु-हिक्का-वास आदि,
हृदि हृदयमां हृदयमें, तमः ओह अन्धकार, देहाग्नि-
तथा देहना अने अग्निना एवं देह और अग्निके,
बलनाशः च भूभने। नाश बलका नाश, भवेत् थाय छे
होते हैं ॥ ३६-३७ ॥

36-37. Pain in the joints, body-aches, cough, parching of the mouth, complete loss of hunger, anorexia, thirst, weakness of hearing and slight confusion of mind, frequent eructations, fainting, loss of body-temperature and strength—these are the consequences of overdone lightening therapy.

बृंहणस्य कृतातिकृतलक्षणम्, रूक्षणस्य कृतातिकृतलक्षणम् —
बलं पुष्ट्युपलम्भश्च कार्श्यदोषविवर्जनम् ।
लक्षणं बृंहिते स्थीर्यमिति चात्यर्थबृंहिते ॥३८॥
कृतातिकृतलिङ्गं यल्लङ्घिते तद्धि रूक्षिते ।

बृंहिते अंशु सभ्ययोग्यं यत् । बृंहणके सम्य-
योगसे होने पर, बलम् अथ बल, पुष्टि-उपलम्भः
पुष्टिनी प्राप्ति पुष्टिकी प्राप्ति, कार्श्यदोष- अने कृश-
ताना दोषानुं और कृशताके दोषोंका, विवर्जनम् च
निवारण नाश, लक्षणम् अक्षय्यं थाय्यं ये लक्षण
होते हैं, अत्यर्थबृंहिते च अने अंशु अतियोग्यं यत् ।
और बृंहणके अतियोगसे होने पर, अति अति अति,
स्थीर्यम् स्थूलता अक्षय्यं थाय्यं ये स्थूलता यह लक्षण
होता है, लङ्घिते अंधनमां लङ्घनम्, यत् कृत-अतिकृत-
लिङ्गम् सभ्ययोग्यां तथा अतियोग्यां ये अक्षय्यं थाय्यं
ये सम्ययोगके और अतियोगके जो लक्षण होते हैं, तत्
हि तेज अक्षय्यं वेही लक्षण, रूक्षिते रूक्ष्यमां कमशः
सभ्ययोग्यां तथा अतियोग्यां थाय्यं ये रूक्षणम् कमशः
सम्ययोगके और अतियोगके होते हैं ॥ ३८ ॥

38-38½. Accession of strength and
robustness, and freedom from the
evil of emaciation are the signs of
successful roborant therapy. Corpul-
ency is the sign of roborant therapy
overdone. The signs of desiccation
therapy, well-done or overdone, are
the same as those of the lightening
therapy similarly performed.

स्तम्भनस्य कृतातिकृतलक्षणम्—

स्तम्भितः स्याद्वले कब्धे यथोक्तैश्चामयेजितैः ॥३९॥
श्यावता स्तम्भगात्रत्वमुद्वेगो ह्यनुसंग्रहः ।
हृत्क्षौमिग्रहश्च स्यादतिस्तम्भितलक्षणम् ॥४०॥

यथोक्तैः पूवे कब्धं प्रभावेना यथोक्त, आमयैः शोभा
रोगोंके, जितैः च श्रुतात् शान्त होने पर, वले कब्धे
३८½. विवर्जनम्-विवर्जनम् (क. ड.)

.. कृतातिकृतलिङ्गम्-कृतातिकृतलक्षणम् (क. ड. ड. ड. ड.)

.. .. कृतातिकृतलिङ्गम् (व. च.)

अधारे अथ प्राप्त थाय्यं ये त्वारे जब बल प्राप्त होता
है तब, स्तम्भितः स्तम्भित (नेनुं स्तम्भन अर्थ मनुं) ये
अवेना मनुष्य) स्तम्भित (जिसका स्तम्भन हो गया है
ऐसा मनुष्य), स्यात् अक्षय्यं अक्षय्ये जानना चाहिए,
श्यावता दाह्यं पण वगेरेने। छटाडी रंग थवा हाथ
पैर आदिका श्यामवर्णका होना, स्तम्भगात्रत्वम् आत्रो
अत्र यत् गात्रकी स्तम्भता, उद्वेगः अश्वत्तने। वेग
अश्वत्तका वेग, ह्यनुसंग्रहः ह्यनुसंग्रह ह्यनुका अश्वत्ताना,
हृत्क्षौमिग्रहः च तेमज्ज हृत्क्षौमि अने मज्जनी अटकावत एवं
हृदयका पकवा जाना और मलका रुक जाना, अतिस्तम्भित-
अति वधारे पणुं स्तम्भन पणवेदनां अतिस्तम्भितके,
लक्षणम् अक्षय्यं लक्षण, स्यात् ये हैं ॥ ३९-४० ॥

39-40. When the disorders in which
the astringent therapy is indicated
have been subjugated, and the patient
has regained his strength, the admi-
nistration of the therapy should be con-
sidered successful. Duskiness, stiffness
of limbs, eructation, stiffness of jaw,
catch in the cardiac region and the sup-
pression of the urges of nature are the
signs of overdone astringent therapy.

लङ्घनादीनां वण्णामकृतानां लक्षणस्य समाखेनोपदेशः,
बहुपक्रमोपसंहारः—

लक्षणं चाकृतानां स्यात् वण्णामेषां समासतः ।
तदौषधानां धातूनामशमो वृद्धिरेव च ॥ ४१ ॥
इति पदं सर्वरोगाणां प्रोक्ताः सम्यगुपक्रमाः ।
साध्यामां साधने सिद्धा मात्राकालानुरोधिनः ॥४२॥

तदौषधानाम् ते ते औषधाथी साध्यं उन उन
औषधोंसे साध्य, धातूनाम् दोषान्ती दोषोंका, अशमः
शान्ति न थवी शान्त न होना, वृद्धिः एव च अने
वृद्धि थवी और बढ़ जाना, अकृतानाम् अने अयोग्य
पणवेदना ये अयोगके प्राप्त हुए, एषाम् आ इन, वण्णाम्
अनेनां कब्धे, समासतः सङ्क्षेपमां संक्षेपमें, लक्षणम् च
अक्षय्यं लक्षण, स्यात् ये हैं, इति आ प्रभावे। इस

४१. धातूनामशमो-आधीनां शमो (व.)

.. .. आधीनामकब्धो (व. च. ड.)

પ્રકારે, સામ્વાનામ્ સાધ્ય સાધ્ય, સર્વરોગાનામ્ સર્વ રોગોને સર્વ રોગોંકે, સાધને મટાડવામાં પ્રતિકાર્યે, સિદ્ધાઃ સિદ્ધ થયેલા સફળ બની હુઈ, માત્રા- માત્રા માત્રા, કાલ- તથા કાળને ઔર કાલકે, જનુરોચિનઃ અનુસરનારા અનુસરેવાલે, ષટ્ ૭ છઃ પ્રકારકી, ડપ- ક્રમાઃ ઉપચારો ચિકિત્સા, સમ્યક્ સાદી રીતે સમ્યક્- રૂપે, પ્રોક્તાઃ કહી બતાવ્યા છે કહ લી છે ॥ ૪૧-૪૨ ॥

41-42. The common sign of all these six therapies when ill-performed is not merely the non-alleviation, but the actual aggravation of the diseases for which they are prescribed as remedies. Thus the six most useful therapies covering all diseases have been described. If administered with due consideration of time and dosage they are sure to accomplish the cure of all curable disorders.

અસંલ્પ્યેયત્વેડ્યુપક્રમાણાં ષટ્ત્વે યુક્તિઃ—

અવતિ ચાત્ર—

દોષાણાં વહુસંસર્ગાત્ સઙ્કીર્યન્તે છુપક્રમાઃ ।

ષટ્ત્વં તુ નાતિવર્તન્તે ત્રિત્વં વાતાદયો યથા ॥ ૪૩ ॥

જાત્ર ચ આ વિષયમાં હસ વિષયમે, અવતિ શ્લોક છે કે શ્લોક છે ફિ, દોષાણામ્ દોષોના દોષોંકે, વહુસં- સર્ગાત્ બહુ પ્રકારના સંસર્ગ (મિશ્રણ)ને લીધે વહુત સંસર્ગ હોનેલે, ડપક્રમાઃ ઉપચારો ઉપક્રમ, સઙ્કીર્યન્તે ફિ મિશ્ર થઈને અનેક પ્રકારના થાય છે મિલકર અનેક પ્રકારકે હોતે હે, વથા તેપણુ જેવી રીતે તોમી જિસ પ્રકાર, વાતાદયઃ વાતાદિક વાતાદિક, ત્રિત્વમ્ પેતાના ત્રણપણાનું ઉલ્લંઘન કરતા નથી અપને તીનપનકા ડલ્લજન નહીં કરતે, ષટ્ત્વમ્ તુ તેમ તેઓ પેતાના ડપણાનું ડવી પ્રકાર લે અપને છઃપનકા, ન નતિવર્તન્તે ઉલ્લંઘન કરતા નથી ડલ્લજન નહીં કરતે ॥ ૪૩ ॥

Here is a verse again—

43. As there are manifold com-

૪૩. ષટ્ત્વં તુ—તે ષટ્ત્વમ્ (ન.)

binations of ailments, there are also many combinations of therapies (to suit them); but even as the morbid humors of the body do not transcend the triad of vata etc., so the therapies too, do not transcend the hexad described above.

અધ્યાવાચસંપ્રહ —

તત્ર સ્ત્રોકઃ—

इत्यस्मिँल्लङ्घनाध्याये व्याख्याताः षडुपक्रमाः ।

यथाप्रश्नं भगवता चिकित्सा यैः प्रवर्तते ॥ ४४ ॥

તત્ર તે વિષયમાં હસ વિષયમે, શ્લોકઃ ઉપસંહારનો શ્લોક છે કે ઉપસંહારકે શ્લોક છે ફિ, હસિ આ પ્રમાણે હસ પ્રકાર, લેઃ જેનાથી જિનકે દ્વારા, ચિકિત્સા ચિકિત્સા ચિકિત્સા, પ્રવર્તતે થાય છે કી જાતી છે, ષટ્ તે છે હન છઃ, ડપક્રમાઃ ઉપચારો ઉપક્રમો, ભગવતા ભગવાન આત્રેયે ભગવાન આત્રેયસે, જલ્પિન્ આ હસ, લઙ્ઘનાધ્યાયે લંઘનાધ્યાયમાં લંઘનાધ્યાયમે, યથાપ્રશ્નમ્ પ્રશ્ન અનુસાર પ્રશ્નકે અનુસાર, વ્યાખ્યાતાઃ કહી બતાવ્યા છે કહે ગયે હે ॥ ૪૪ ॥

Here is the recapitulatory verse—

44. Thus in the chapter entitled “Lightening Therapy” (all) the six therapies which comprise the entire field of therapeutics have been expounded by the teacher in accordance with the questions put.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने लङ्घनचूडणीयो नाम द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

હસિ આ પ્રમાણે હસ પ્રકાર, અગ્નિવેશક્રુતે અગ્નિ- વેશે રચેલા અગ્નિવેશસે વનાયે, ચરકપ્રતિસંસ્ક્રુતે તન્ત્રે અને અરકથી પ્રતિસંસ્કાર પાચેલા આ શાસ્ત્રમાં ઔર ચરકકે દ્વારા સંસ્ક્રુત હસ જ્ઞાનકે, શ્લોકસ્થાને સ્તરસ્થાન

૪૪. પ્રવર્તતે—પ્રવર્તિતા (જ)

,, ,, —પ્રકાશિતા (ઢ)

विषे सूत्रस्थानम्, लङ्घनबृंहणीयः 'लङ्घनबृंहणीय' 'लङ्घनबृंहणीय', नाम नमने। नामका, द्वारिषः आवी-
समे। बाईसवाँ, अध्यायः अध्याय संपूर्ण भवे। अध्याय
समाप्त हुआ ॥ २२ ॥

22. Thus in the section on General Principles in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the twenty-second chapter entitled "The Lightning and Roborant Therapies", is completed.

त्रयोविंशोऽध्यायः ।

त्रेवीसमे अध्याय अध्याय तेईसवाँ

Chapter XXIII

अथातः संतर्पणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः हुवे अर्होथी अब आगे, 'संतर्पणीयम्'
'संतर्पणीय' नामना 'संतर्पणीय' नामके, अध्यायम्
अध्यायनु' अध्यायका, व्याख्यास्यामः व्याख्यान करुं
व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये
आत्रेयने, इति ह आ विषयमां नीचे प्रमाणे न इह
विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म कहेलुं छे कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the chapter entitled "Impletion therapy."

2. Thus declared the worshipful Atreya.

संतर्पणनिमित्तानि, संतर्पणजा रोगाः—

संतर्पयति यः क्षिण्वैर्मधुरैर्गुणपिच्छिलैः ।

नवाचैर्नवमद्यैश्च मांसैश्चानूपवारिजैः ॥ ३ ॥

गोरसैर्गौक्षिकैश्चाचैः पैष्टिकैश्चातिमात्रशः ।

चेष्टादेवी दिवास्वप्नशय्यासनसुखे रतः ॥ ४ ॥

रोगास्तस्योपजायन्ते संतर्पणनिमित्तजाः ।

प्रमेहपिडकाकोठकण्डूपाण्ड्वामयज्वराः ॥ ५ ॥

कुष्ठाम्यामप्रदोषाश्च मूत्रकृच्छ्रमरोचकः ।

तन्द्रा ह्रैम्यमतिस्थौल्यमालस्यं गुरुगात्रता ॥ ६ ॥

इन्द्रियक्षोतसां लेपो बुद्धेर्मोहः प्रमीलकः ।

शोफाश्चैवंधिघात्राम्ये शीघ्रमप्रतिकुर्वतः ॥ ७ ॥

चेष्टादेवी व्यायाम पर अरुचिवागे। व्यायाम पर
अरुचिवाला, दिवास्वप्न-दिवसे निद्रा दिनमें सोने, शय्या-
सनसुखे तथा शय्या अने आसनना सुभमां तथा शयन
और आसनके सुखमें, रतः भोजन रहने। प्रीति रखने
वाला, यः नो भुङ्क्ते पीतानुं जो मनुष्य अपना, स्निग्धः
स्निग्ध स्निग्ध, मधुरः मधुर मधुर, गुण-पिच्छिलः गुण
अने पिच्छिल गुण तथा पिच्छिल, नवाचैः नवां अन्न
नये अन्न, नवमद्यैः च तेभ्यो नवां भक्ष्यो एवं नवे
मद्यसे, जानूपवारिजैः आनूप अने नक्षत्र ५ शुभ्र
ओनां आनूप और जलवर पशुपक्षियोंके, मांसैः च
मांसधी मांससे, गोरसैः गोरसधी गोरससे, गौक्षिकैः
च गौक्षणी अनावटीधी गुरुके विकारोंसे, पैष्टिकैः
अने वाटेला तथा पीठीआदि, अचैः च अनोथी
अर्धसे, अतिमात्रशः अति प्रमाद्युमां अतिमात्रमें,
संतर्पयति संतर्पयति कुरे छे संतर्पण करता है, तस्य
तेने उसको, शीघ्रम् ओ नक्षत्र यदि वह जल्दी,
अप्रतिकुर्वतः थिक्कित्सा न कुरे तो थिक्कित्सा न करे
तो, संतर्पणनिमित्तजाः संतर्पयति कुरे कुरे थिता
संतर्पणरूप कारणसे होने वाले, प्रमेह- प्रमेह प्रमेह,
पिडका- पिडका पिडका, कोठ- कोठ कोठ, कण्डू- भोजन
कण्डू, पाण्ड्वामय- पाण्डुरोग पाण्डुरोग, ज्वराः नक्षत्र ज्वर,
कुष्ठाम्नि कुष्ठ कुष्ठ, आमप्रदोषाः च विसृजिका वजरे
आमप्रदोष विसृजिका आदि आमप्रदोष, मूत्रकृच्छ्रम् मूत्र-
कृच्छ्र मूत्रकृच्छ्र, अरोचकः अरोचक अरुचि, तन्द्रा
तन्द्रा तन्द्रा, ह्रैम्यम् नपुंसकता नपुंसकता, अतिस्थौल्यम्
अतिस्थूलता अतिस्थूलता, आलस्यम् आलस्य आलस्य,
गुरुगात्रता अंगानु आरोग्य शरीरका भारीपन, इन्द्रिय-

५. 'ज्वराः—'ज्वान्ते (५).

७. लेपो—रोधो (४ ८)

,, शोफाः—शोषाः (च. ८.)

धन्निस्त्रैणा इन्द्रियैके, क्षोत्तसाम् श्रोते। पर श्रोतोंका, लेपः कहेने। लेप कफसे भरा होना, दुग्धेः शुद्धिने। शुद्धिका, मोहः भोह मोह, प्रसीककः निरंतर ध्यानभजनपक्षुं निरन्तर ध्यानमग्न रहना, शोकाः च शोह शोक, एवं-विधाः अने अेवी अतना और इसी प्रकारके, अन्ये णीअ वृद्धरे, रोगाः च रोगे। पक्षु रोग भी, उपजायन्ते भ्याम अे होते हैं ॥ ३-७ ॥

3-7. He that impletes himself in excess with unctuous, sweet, heavy and viscous substances, with fresh foods and wines, with the flesh of wetland and aquatic animals, with cow's milk and its products and the products of gur and with articles prepared of flour, or he that dislikes movement and is given to day-sleeping, to over-indulgence in lounging and lying in soft beds, gets afflicted with the following diseases arising from excessive impletion, unless he is promptly treated with counter-measures— anomalies of the urinary secretion, pimples, wheals, pruritus, anemia, fevers, dermatosis, chyme disorders, dysuria, anorexia, torpor, impotency, obesity, indolence, heaviness of limbs, excessive secretion in the channels of the sensory organs, delusion of intellect, sleepiness, edema and other similar disorders.

तत्र प्रतिकारः—

शस्तमुल्लेखनं तत्र विरेको रक्तमोक्षणम् ।
व्यायामश्चोपवासश्च धूमाश्च स्वेदनानि च ॥ ८ ॥
सखौद्रश्चाभयाप्राशः प्रायो रुक्ताक्षसेवनम् ।

८. तत्र—तेषाम् (स.)

„ धूमाश्च—धूमश्च (ग)

चूर्णप्रदेहा ये चोक्ताः कण्डूकोठविनाशनाः ॥ ९ ॥

तत्र तेभां इनमें, उल्लेखनम् वमन वमन, विरेकः विरेचन विरेचन, रक्तमोक्षणम् अने रक्तमोक्षपक्षु और रक्तमोक्षण, क्वास्तम् प्रशस्त अे प्रशस्त हैं, व्यायामः च तेभ्य व्यायाम एवं व्यायाम, उपवासः च उपवास उपवास, धूमाः च धूमपान धूमपान, स्वेदनानि च अने स्वेदन पक्षु प्रशस्त अे स्वेदन भी प्रशस्त हैं, सखौद्रः भक्षसहित मधुके साथ, अभयाप्राशः डरनेना अनसेह हरकका अवतोह, प्रायः भक्षुं डरीने प्रायः, रुक्ताक्षसेवनम् च रूक्ष अन्नजुं सेवन रुक्ष अन्नका सेवन, कण्डूकोठ-अने अन्नवाण तेभ्य कहेने। कण्डू एवं कोठके, विना-शनाः नाश करने। र नाशक, ये च अे जो, चूर्णप्रदेहाः चूर्णना क्षेपे। चूर्णके प्रदेह, उक्ताः कहे अे तेको प्रशस्त अे कहे हैं वे प्रशस्त हैं ॥ ८-९ ॥

8-9. In such cases, emesis, purgation, depletion of blood, exercise, fasting, smoking and sudation are beneficial,; and likewise the use of the chebulic myrobalan with honey, a dietary consisting mostly of dry foods, and the use of powders and applications that are described as curative of pruritus and wheals are beneficial.

त्रिफलारग्वधं पाठां सप्तपर्णं सवत्सकम् ।

मुस्तं समदनं बिम्बं जलेनोत्कथितं पिबेत् ॥ १० ॥

त्रिफला त्रिफला त्रिफला, आरग्वधम् अरग्वध, जमलतास, पाठाम् पाठा पाठी, सवत्सकम् उल्लेखन इन्द्रजव, सप्तपर्णम् सातपक्षु सतवन, समदनम् भीदन मैनफल, मुस्तम् भोथ नागरमोथा, बिम्बम् तथा बीमजानी छात्र तथा नीमकी छाल, जलेन अेअेने पाणीभां इनको जलमें, उत्कथितम् उडानीने काय करके, पिबेत् पीनां पीवे ॥ १० ॥

10. The decoction prepared by boiling in water the three myrobalans,

१. ये चोक्ता—वे प्रोक्ताः (च).

purging cassia, patha, dita bark, along with kurchi, nutgrass, emetic nut and neem, is to be drunk.

तेन मेहादयो यान्ति नाशमभ्यस्यतो भुषम् ।
मात्राकालप्रयुक्तेन संतर्पणसमुत्थिताः ॥ ११ ॥

अभ्यस्यतः आनु निरंतर पान करवाभां आवत् ।
इसका नित्य पान करने पर, संतर्पण- संतर्पणने एषीधि
संतर्पणके कारण, समुत्थिताः उपलब्ध थयेला उत्पन्न हुए,
मेहादयः प्रमेहादि रोगे प्रमेहादि रोग, मात्रा- मात्रा
मात्रा, काल- अने काल प्रभाषे एवं कालके अनुसार,
प्रयुक्तेन प्रयोगेला उपयोगमें लिये गये, तेन तेथी उससे,
भुषम् नक्षी अवश्य, नाशम् नाश नाश, यान्ति पात्रे
छे पात्रे हैं ॥ ११ ॥

11. By taking a regular course of it at the proper time and in the proper dose, urinary anomalies and other disorders born of excessive impletion will certainly be eliminated.

मुस्तमारग्वधः पाठा त्रिफला देवदारु च ।
श्वदंष्ट्रा खद्विरो निम्बो हरिद्रे त्वक्च वत्सकात् ॥ १२ ॥
रसमेषां यथादोषं प्रातः प्रातः पिबन्नरः ।
संतर्पणकृतैः सर्वैर्व्याधिभिः संप्रमुच्यते ॥ १३ ॥

मुस्तम् भेष नागरमोषा, आरग्वधः गरभागे अम-
लतास, पाठा पाठा पाठी, त्रिफला त्रिफला त्रिफला,
देवदारु च देवदारु देवदारु, श्वदंष्ट्रा गेभु गोबर, खद्विः
जेर और, निम्बः एषीधे नीम, हरिद्रे छे अतनी डण्डर
हल्ली और दाबहल्ली, वत्सकात् अने डण्डनी और
कुवेकी, त्वक् च छे छे छाल, एषाम् ओषोनी इनका,
रसम् क्वाथ क्वाथ, यथादोषम् दोष प्रभाषे दोषोंके
अनुसार, प्रातः प्रातः रोज सवारे प्रतिदिन प्रातः काल,
पिबन् पीना पीनेवाला, नरः पुरुष मनुष्य, संतर्पण-

११. अभ्यस्यतोः—अभ्यस्यतां (ग).

१२. आरग्वधः—आरग्वधं (च).

१३. हरिद्रे—हरिद्रा (द. प.).

१४. पिबन्नरः—पिबेन्नरः (क. ग. छ. ड. ङ. च.).

१५. संप्रमुच्यते—विप्रमुच्यते (ङ.).

कृतैः संतर्पणकृतैः थयेला संतर्पणजन्य, सर्वैः अभा-
सव, व्याधिभिः व्याधिओषी रोगोंसे, संप्रमुच्यते भुष-
थाय छे मुक्त हो जाता है ॥ १२-१३ ॥

12-13. Nut grass, purging cassia, patha the three myrobalans, deodar, small caltrops catechu, neem, turmeric, indian berberry, the bark of kurchi—drinking the infusion of these drugs every morning according to the nature of the morbid condition, one is completely relieved of all disorders arising from excessive impletion.

एभिश्चोद्वर्तनोद्वर्षज्ञानयोगोपयोजितैः ।

त्वग्दोषाः प्रशमं यान्ति तथा स्नेहोपसंहितैः ॥ १४ ॥

उद्वर्तन- उद्वर्तन उद्वर्तन, उद्वर्ष- उद्वर्ष उद्वर्षण,
ज्ञानयोग- अने स्नानयोगना ज्ञानके, उपयोजितैः
उपयोगमा एषीधेला उपयोगमें लिये गये, तथा तथा
तथा, स्नेहोपसंहितैः स्नेह साधे सिद्ध करेला स्नेहोंके
साथ सिद्ध किये गये, एभिः च ओषोषी इनसे,
त्वग्दोषाः त्वग्दोषा दोषे त्वग्दोष, प्रशमं शान्तिने
शान्तिको, यान्ति पात्रे छे पात्रे हैं ॥ १४ ॥

14. Skin-lesions are cured by dry massage, friction massage and bath medicated with the above drugs or with the unctuous preparations made from the same drugs.

कुष्ठं गोमेदको हिङ्गु कौञ्जास्थि ज्यूषणं चवा ।
वृषकैले श्वदंष्ट्रा च खराह्वा चास्ममेदकः ॥ १५ ॥

तत्रेण दधिमण्डेन बदराम्लरसेन वा ।

मूत्रकृच्छं प्रमेहं च पीतमेतद्व्यपोहति ॥ १६ ॥

कुष्ठम् कुष्ठ कुष्ठ, गोमेदकः गोमेदक गोमेदक मणि,
हिङ्गु हिङ्गु हींग, कौञ्जास्थि कौञ्ज पक्षीनां छाल

१४. तथा—वथा (घ).

१५. गोमेदको—गोमेदकं (ग).

१६. खराह्वा चास्ममेदकः—खराह्वा चास्ममेदिकम् (ख. त. व.).

१७. प्रमेहं च पीतमेतद्व्यपोहति—प्रमेहं च पीतमेतद्व्यपोहति (ग.).

कौबकी अस्थि, शूषणम् त्रिफलं त्रिकटु, तथा १०४ वचा, हृषिकेश २२५, ओषधी वासा-इलायची, चंदन च ओषधु गोखर, खराह्वा ओषधी अजमोद, जम्बमोदकः च अने पापाक्षुभेद ओषधुं यूर्ध्व और पाषाणमेव इनके पूर्ण जो, तकेण ७२ तक, दधिमण्डेन दहीना भंड दधिमण्ड, बदराम्बरसेन वा के ओषधुना भाटा २२५ साथे या खट्टे बेरके रसके साथ, पीतम् पीनाथी पीनेसे, एतत् ओ यह, मूत्रकृच्छ्रम् मूत्रकृच्छ्रे मूत्रकृच्छ्र, प्रमेहश्च च अने प्रमेहने और प्रमेहको, व्यव-पोहति हर करे छे नष्ट करता है ॥ १५-१६ ॥

15-16. Costus, onyx, assafetida, the bones of demoiselle crane bird, the three spices, sweet flag, kurchi, cardamom, small caltrops, celery seeds, Indian rockfoil—these if taken mixed with butter-milk or whey or with the acid juice of small jujube will cure dysuria and anomalies of urinary secretion.

तस्मादभयप्रयोगैश्च त्रिफलायास्तथैव च ।
अरिष्टानां प्रयोगैश्च यान्ति मेहादयः शमम् ॥ १७ ॥

तक-जम्बवा- ७२ तथा ६२३ना तक तथा हरकके, प्रयोगैः च प्रयोगैश्च यान्ति मेहादयः, तथा एव ते प्रयोगे उसी प्रकार, त्रिफलायाः च त्रिफलाना प्रयोगैश्च त्रिफलाके प्रयोगसे, अरिष्टानाम् अने अरिष्टीना और अरिष्टोंके, प्रयोगैः च प्रयोगैश्च यान्ति मेहादयः प्रमेहादिक रोग प्रमेह जादि रोग, जम्बम् शांतिने शान्तिको, चान्ति पाये छे पाते हैं ॥ १७ ॥

17. The anomalies of urinary secretion and other similar diseases are also cured by the systematic course of butter-milk and chebulic myrobalans or of the three myrobalans or of the medicated wines (arishtas).

१७. शमम्-शमम् (ग. च. छ. ड.)

शूषणं त्रिफला क्षौद्रं किमिन्द्रजमोदकः ।
मन्थोऽयं सक्तवस्तेलं हितो लोहोदकाप्लुतः ॥ १८ ॥

शूषणम् त्रिफलं त्रिकटु, त्रिफला त्रिफला त्रिफला, क्षौद्रम् मधु मधु, किमिन्द्रजमोदकः वायविक, जम्बमोदक. ओषधी अजमोद, सक्तवः अने साधवे ओषधुने और सक्त इनको, तैलम् तैलम् युक्त करी तैलसे युक्त कर, लोह-उदक-आप्लुतः तथा अजमोदना कवाथमां भेजवी तैयार करेछे अगवके कवाथमें मिलाकर तैयार किया हुआ, अयम् आ यह, मन्थः मन्थ मन्थ, हितः संतर्पणैश्च ७२-११ तथा रोगैश्च हित-कर छे संतर्पणसे उत्पन्न होनेवाले रोगोंमें हितकर है ॥ १८ ॥

18. The demulcent drink prepared from the three spices, the three myrobalans, honey, embelia, celery seeds, roasted corn-flour and oil soaked in eagle-wood-water is beneficial.

व्योषं विडङ्गं शिग्रूणि त्रिफलां कटुरोहिणीम् ।
बृहत्सौ द्वे हरिद्रे द्वे पाठामतिविषां स्थिराम् ॥ १९ ॥
हिङ्गु केवुकमूलानि यवानीधाम्यविषकान् ।
सांवर्चलमजार्जी च हपुषां चेति चूर्णयेत् ॥ २० ॥
चूर्णतैलघृतक्षौद्रभागाः स्युर्मानतः समाः ।
सक्तानां षोडशगुणो भागः संतर्पणं पिबेत् ॥ २१ ॥

व्योषम् त्रिफलं त्रिकटु, विडङ्गम् वायविक वायविक, शिग्रूणि सरगवाना मूलीनी ७२ सोभाजनकी जवकी छाक, त्रिफलाम् त्रिफला त्रिफला, कटुरोहिणीम् कटु कटुकी, द्वे बृहत्सौ जवकी बोरीगल्ली अने ओषधी बोरीगल्ली छोटी कटेरी और बड़ी कटेरी, द्वे हरिद्रे ७२ अने ६२३७२ हल्ली तथा दारुहल्ली, पाठाम् पाठा पाठी, अतिविषाम् अतिविषानी कणी अतीस, स्थिराम् शाकपक्षु सरिवन, हिङ्गु हिङ्गु हींग, केवुकमूलानि केवुकनां मूल केवुकमूल, यवानी- अजमोद अजवायन, धाम्य- धाया धनिया,

१८. किमिन्द्रजमोदकः—किमिन्द्रं सावमोदकः (क. व. ब.)

,, तैलं हितो—संतर्पितो (व. छ. ड. त. द.)

१९. मतिविषाम्—सातिविषाम् (क. ख. व. ड.)

२०. विषकान्—विषकान् (व. ब.)

चित्रकान् चित्रो चित्रक, सौवर्चकम् संचल संचल, नजजीम् च शुं जीरा, हृष्याम् च अने ६७३ और हाउवेर, इति औओने ओक सुरभा प्रभाषुभा ६७ इनको सम परिमाणमें लेकर, चूर्णयेत् यूर्षुं ४२३ चूर्ण करे, चूर्ण-तैल-घृत-क्षौद्र-भागाः आ संपूर्ण यूर्षुं, तैल, घी तथा मध औओभांना तैल, घी तथा मध प्रये- ५५ ७५ ७५ भागे। इस संपूर्ण चूर्ण, तैल, घी तथा मध इनमेंसे तैल, घी तथा मध प्रत्येकके पृथक् पृथक् भागों, मानतः समा. यूर्षुंना सम प्रभाषुभां देवा चूर्णके सम परिमाणमें लें, सक्तूनाम् औ सर्वथी साध- ५५ ७५ ७५ वाणे। इन सबसे सक्तूना. चोडनगुणः सोणगणो सोल- ५५ ७५ ७५ हगुना. भागः ७५ ७५ ७५ भाग लें, संतर्पणम् आ संपूर्ण इस संतर्पणको, पिबेत् पीवुं पीवें ॥ १९-२१ ॥

19-21. The three spices, embelia, drumstick, the three myrobalans, kurroa, yellow-berried and indian night shades, turmeric and indian berberry, patha, atees, ticktrefoil, asa-fetida, the roots of kebuka, bishop's weed, corriander, white-flowered lead-wort, sanchal salt, cumin and juniper—these are to be taken in equal parts and powdered. This powder should be mixed with equal quantities of ghee, oil and honey and the whole mixed again with sixteen times its quantity of roasted corn flour; preparing a demulcent drink of this, it should be taken internally for relief of over-implosion.

प्रयोगादस्य शाम्यन्ति रोगाः संतर्पणोत्थिताः ।
प्रमेहा मूढवाताश्च कुष्ठान्यर्शसि कामलाः ॥२२॥
प्लीहा पाण्ड्वामयः क्षोफो मूत्रकुष्ठमरोचकः ।
हृद्रोगो राजयक्ष्मा च कासः श्वासो गलग्रहः ॥२३॥

२२. अस्व-तस्य (ख. घ.)

,, वाताश्च-वाताश्च (घ.)

किमथो ग्रहणीदोषाः श्वैद्यं स्थौल्यमतीव च ।
नराणां दीप्यते चाग्निः स्मृतिर्बुद्धिश्च वर्धते ॥२४॥

अस्य आना इसके, प्रयोगात् प्रयोगथी प्रयोगसे, प्रमेहाः प्रमेह प्रमेह, मूढवाताः च मूढवात मूढवात, कुष्ठानि कुष्ठ कुष्ठ, अर्शसि अर्श अर्श, कामलाः ५५ ७५ ७५ कामला, प्लीहा प्लीहा प्लीहा, पाण्ड्वामयः पांडुरोग पाण्डुरोग, क्षोफः शोफ शोफ, मूत्रकुष्ठम् मूत्रकुष्ठ मूत्रकुष्ठ, अरोचकः अरोचक अरोचक, हृद्रोगः ५५ ७५ ७५ हृद्रोग हृद्रोग, राजयक्ष्मा च राजयक्ष्मा राजयक्ष्मा, कासः ५५ ७५ ७५ कास, श्वासः श्वास श्वास, गलग्रहः ५५ ७५ ७५ गलग्रह गलग्रह, किमथ. बुभुक्षे. कृमि, ग्रहणीदोषाः ५५ ७५ ७५ ग्रहणीना दोषा ग्रहणीरोग, श्वैद्यम् श्वैत्ररोग श्वित्र, अतीव अने अति और अति, स्थौल्यम् च स्थूलता स्थूलता, संतर्पणोत्थिताः औ संपूर्णथी यथेष्टा ये संतर्पणजन्य, रोगाः रोगा रोग, शाम्यन्ति शांत थाप ५५ ७५ ७५ छे नष्ट होते हैं, नराणाम् मनुष्याणे। मनुष्योंकी, अग्निः ५५ ७५ ७५ च ७५२३३ जठरकी अग्नि, दीप्यते प्रदीप्त थाप छे दीप्त होती है, स्मृतिः अने स्मृति और स्मृति, बुद्धिः च तथा बुद्धि एवं बुद्धि, वर्धते वृद्धि पाये छे बढ़ती है ॥ २२-२४ ॥

22-24. Diseases born of excessive impletion, urinary disorders, claudication of vata, dermatosis, piles, jaundice, splenic disorders, anemia, edema, dysuria, anorexia, cardiac disorders, consumption, cough, dyspnea, throat-spasm, helminthiasis, assimilation disorders, leucoderma and excessive corpulence—all these diseases are cured by the administration of the above-mentioned beverage. It enkindles the digestive fire of man and enhances his memory and intelligence.

व्यायामनित्यो जीर्णाशी यवगोधूमभोजनः ।
संतर्पणकृतैर्दोषैः स्थौल्यं मुक्त्वा विमुच्यते ॥२५॥

उक्तं संतर्पणोत्थानामपतर्पणमौषधम् ।

२५. स्थौल्यम्-कोष्यम् (घ. घ.)

આયામ- નિત્ય આયામ કરનાર પ્રતિદિન આયામ કરનેવાલા, જીર્ણાસી પછી ગયા પછી જન્મનાર પ્રથમ ભોજન જીર્ણ હોને પર ભોજન કરને વાલા, ચવ- તથા ચવ તથા ચવ, ગોધૂમ- અને ધઉંનું ઔર ગેહૂંકા, ભોજન: ભોજન કરનાર મનુષ્ય ભોજન કરનેવાલા મનુષ્ય, સ્થૂલતાથી સ્થૂલતાએ, મુક્તવા મુક્ત થઈ છૂટકર, સંતર્પણકૃતૈ: સંતર્પણથી થયેલા સંતર્પણજનિત, વૌષે: દોષોથી વૌષોસે મી, વિમુચ્યતે છૂટી બધા છે છૂટ જાતા હૈ, સંતર્પણો- ત્યાનામ્ સંતર્પણથી ઉત્પન્ન થયેલા રોગોનું સંતર્પણજન્ય રોગોંકી, અપતર્પણમ્ અપતર્પણ અપતર્પણ, ઔષધમ્ ઔષધ ઔષધ, ઉક્તમ્ કહેવાઈ ગયું છે કહી ગઈ હૈ ॥ ૨૫૩ ॥

25-25½. One given to daily exercise or eating only after the previous meal has been digested, or one who eats barley and wheat, is freed from excessive corpulence and gets cured of the diseases arising from excessive impletion. The diseases arising from excessive impletion, and the depletive remedies for them have thus been described.

અપતર્પણારોગા:, તત્ર પ્રતિકાર: -

વક્ષ્યન્તે સૌષધાઃકર્ષ્વમપતર્પણજા ગદા: ॥૨૬॥

દેહાગ્નિબલવર્ણૈઃશુક્રમાંસપરિશ્લય: ।

જ્વર: કાસાનુબન્ધશ્ચ પાર્શ્વશૂલમરોચક: ॥ ૨૭ ॥

શ્રોત્રદૌર્બલ્યમુન્માદ: પ્રલાપો હૃદયવ્યથા ।

વિષ્ણૂત્રસંગ્રહ: શૂલં જઙ્ઘોરત્રિકસંશયમ્ ॥ ૨૮ ॥

પર્વાસ્થિસન્ધિમેદશ્ચ યે ચાન્યે વાતજા ગદા: ।

કર્ષ્વવાતાદય: સર્વે જાયન્તે તેપતર્પણાત્ ॥ ૨૯ ॥

તેષાં સંતર્પણં તત્ત્વૈ: પુનઃપ્રાચ્યાતમૌષધમ્ ।

યત્તવાસ્ત્વે સમર્થે સ્વાદ્ધ્યાસે વા તદિષ્યતે ॥ ૩૦ ॥

૨૭. પરિશ્લય:-વલ્લય: (ક. વ. ઇ. જ. ઇ.)

૨૮. શ્રોત્રદૌર્બલ્ય- શ્રોત્રોદૌર્બલ્યમ્ (ધ.)

.. પ્રલાપ: પ્રનાર: (ગ.)

૩૦. તદિષ્યતે-વદિષ્યતે (વ. ધ.)

કર્ષ્વમ્ આ પછી હસકે પશ્ચાત્, અપતર્પણજા: અપ- તર્પણથી ઉત્પન્ન થયેલા અપતર્પણજન્ય, ગદા: બાધિઓ રોગોં, સૌષધા: ઔષધ સહિત ઔષધોંકે સાંહત, વક્ષ- ન્તે કહેવામાં આવશે કહે જાયગે, દેહ- દેહ દેહ, અગ્નિ- અગ્નિ અગ્નિ, શુક્ર- બલ શુક્ર, વર્ણ- વર્ણ વર્ણ, ભોજ- ઔજસ ભોજ, શુક્ર- વીર્ય શુક્ર, માંસ- અને માંસની ઔર માંસકા, પરિશ્લય: ક્ષીણતા ક્ષય, કાસાનુબન્ધ: ઉધરસના અનુબંધવાળો જિસમેં કાસકા અનુબન્ધ રહતા હૈ એસા, જ્વર: જ તાવ જ્વર, પાર્શ્વશૂલમ્ પડખાંનું ચળ પાર્શ્વશૂલ, મરોચક: અરોચક અરુચિ, શ્રોત્રદૌર્બલ્યમ્ કાનની નબ- બળાઈ શ્રોત્રકી દુર્બલતા, ઉન્માદ: ઉન્માદ ઉન્માદ, પ્રલાપ: પ્રલાપ પ્રલાપ, હૃદયવ્યથા હૃદયમાં પીડા હૃદયમેં પીડા, વિષ્ણૂત્રસંગ્રહ: મળ અને મૂત્ર અટકી રહેવાં મલમૂત્રકા રકના, જઙ્ઘા- પિંડી જંગા, કુર- સાથળ કુર, ત્રિક- અને ત્રિક ઔર ત્રિક, સંશયમ્ પ્રદેશમાં થતું પ્રદેશમેં હોતા હુશા, શૂલમ્ શૂલ શૂલ, પર્વ- પર્વ પર્વો, અસ્થિ- તથા કાંડકાંઓના તથા અસ્થિકે, સન્ધિ- સાંધાઓમાં સન્ધિ- યોંકા, મેદ: જ ત્રેડ દૂટના, યે જ અને જે ઔર જો, અન્યે બીબ અન્ય, કર્ષ્વવાતાદય: ઉર્ષ્વવાતાદિક ઉર્ષ્વ- વાતાદિ, વાતજા: વાયુથી ઉત્પન્ન થયેલા વાતજન્ય, ગદા: રોગો છે રોગ હૈ, તે સર્વે એ સર્વ જે સર્વ, અપતર્પણાત્ અપતર્પણથી અપતર્પણકે કારણ, જાયન્તે ઉત્પન્ન થાય છે ઉત્પન્ન હોતે હૈ, તત્ત્વૈ: અપતર્પણની ચિકિત્સા કરવામાં કુશળ વૈદ્યોએ અપતર્પણકી ચિકિત્સા કરનેમેં કુશળ વૈદ્યોને, પુન: વળી ફિર, તેવામ્ તેઓનુ ફિરકી, સંતર્પણમ્ સંત- પ્ણ સંતર્પણ, ઔષધમ્ ઔષધ ઔષધ, આસ્વાત્મ કહ્યું છે કહી હૈ, ચત્ત્વરે જો, તવાસ્ત્વે પુરત જ તુરન્ત હી, અધ્યાસે વા અથવા નિરન્તર ઉપધ્યાસ કરવાથી સંતર્પણ કરવા અથવા નિરન્તર ઉપધ્યાસ દ્વારા સંતર્પણ કરનેમે. સમર્થમ્ સમર્થ સમર્થ, સ્વાદ્ધ્યાસ છે હોતા હૈ, તદ્દિષ્યતે તે કષ્ટ મનાય છે વહ કષ્ટ માના જાતા હૈ ॥ ૨૬-૩૦ ॥

26-30. Hereafter we shall describe the diseases arising from depletion along with their remedies. The diminution of the body-heat, strength, complexion, vital essence, semen and flesh, fever attended with cough, pleurodynia,

anorexia, weakness of hearing, insanity, delirium, cardiac pain, suppression of urine and feces, aches in the calf, thigh and waist, breaking pains in knuckles, bones and joints and other diseases born of vata and diseases due to disorders of upward movement of vata—all these ailments are born of the excess of depletion. Impletion is stated to be the treatment for this by specialists. It may act immediately or act after a long course of treatment.

सद्यःक्षीणस्य चिकित्साक्रमः, चिरदुर्बलस्य चिकित्साक्रमः—

सद्यःक्षीणो हि सद्यो वै तर्पणेनोपचीयते ।

नर्ते संतर्पणाभ्यासाच्चिरक्षीणस्तु पुष्यति ॥ ३१ ॥

हि ३१३ क्योकि, सद्यः-क्षीणः तत्तत्तमां क्षीयुथयेदो मनुष्य तुरन्त क्षीण हुआ मनुष्य, सद्यः तत्तत्तमा तुरन्त दिये गये, तर्पणेन तर्पणसे, उपचीयते वै पुष्ट भाय छे पुष्ट होता है, चिरक्षीणः तु परंतु द्वाभ्या सम्यथी क्षीयुथयेदो मनुष्य परन्तु चिरक्षीण मनुष्य, संतर्पण संतर्पणना संतर्पणके, अभ्यासात् अभ्यास अभ्यासके, कृते वगर बिना, न पुष्यति पुष्ट भेतो नथी पुष्ट नहीं होता ॥ ३१ ॥

31. It is only those that have rapidly lost weight that can as rapidly be restored by impletive measures. Cases of long standing emaciation cannot thus be rehabilitated except by continued administration of impletion-therapy

देहाग्निदोषमैवज्यमात्राकालानुवर्तिना ।

कार्यमत्वरमाणेन मेवजं चिरदुर्बले ॥ ३२ ॥

३१. हि सद्यो वै-नरः सद्यः (ग.)

३२. देहाग्निदोष-देहाग्निदोष (ग.)

चिरदुर्बले द्वाभ्या वमतथी दुभ्या थयेदो रेजीनां चिरदुर्बल रोगीके, देह- देह देह, अग्नि- अग्नि अग्नि, दोष- दोष दोष, मैवज्य- मैवज्य औषध, मात्रा- मात्रा मात्रा, काल- तथा कालने एवं कालके, अनुवर्तिना अनुवर्ती अनुसार, अत्वरमाणेन उतावण नदि करतां बिना जल्दी किये, मेवजम् औषध औषध, कार्यम् करवुं क्येदो करनी चाहिए ॥ ३२ ॥

32. The person that has long been weak must be administered the treatment unhurriedly with due consideration of the state of the body, the digestive fire, the morbidity of humors, the drug, the proper dosage and time.

हिता मांसरसास्तस्मै पयांसि च घृतानि च ।

ज्ञानानि वस्तयोऽभ्यङ्गास्तर्पणास्तर्पणाश्च ये ॥ ३३ ॥

तस्मै तेने भाटे उसके लिए, मांसरसाः मांसरस मांसरस, पयांसि च दूध दूध, घृतानि च घी घी, ज्ञानानि स्नान ज्ञान, वस्तयः अस्ति वस्ति, अभ्यङ्गाः अभ्यङ्ग अभ्यङ्ग, ये च अने ने और जो, तर्पणाः संतर्पण करनार संतर्पण करनेवाले, तर्पणाः च भंथ वगेरे ते- मन्थ आदि वे, हिताः हितकारि छे हितकारी हैं ॥ ३३ ॥

33. For such a person are beneficial the meat-juices, the various kinds of milk and ghee, the different kinds of bath and enemata, inunctions and impletive demulcent beverages.

केचित्तर्पणयोगाः—

ज्वरकासप्रसक्तानां कुशानां मूत्रकृच्छ्रिणाम् ।

तृप्यतामूर्ध्वबातानां वक्ष्यन्ते तर्पणा हिताः ॥ ३४ ॥

ज्वर- ज्वरे ताव ज्वर, कास- अने उधरस और काससे, प्रसक्तानाम् द्वाभ्या पडेदां दोष पीवित, कुशानाम्

३३. स्नानानि-पानानि (ड.)

३४. वक्ष्यन्ते तर्पणा हिताः-हितं वक्ष्यामि तर्पणम्

(अ. ग. घ. ङ. उ. ऋ.)

જેથી કૃશ થયેલા હોય કુર્વલ, મૂત્રકૃષ્ણાન્ન મૂત્ર-
કૃષ્ણા રોગી હોય મૂત્રકૃષ્ણકે રોગિયો, તુષ્યતામ્ તૃષા-
રોગવાળા હોય પ્યાસસે પીવિત, કર્ણવાતાનામ્ અને
ઉર્ણવાતવાળા હોય તેઓને એવં કર્ણવાતકે રોગિયોંકે
લિપ્, હિતા: હિતકર હિતકારી, તર્પણ: તર્પણ્યેગો
તર્પણયોગો, વક્ષ્યન્તે કહેવામાં આવશે કહે જાયેગે ॥૨૪॥

34. We shall now describe resto-
ratives which are beneficial for persons
afflicted with chronic fever, cough,
emaciation, dysuria, excessive thirst
and disorders of upward movement
of vata.

શર્કરાપિપ્પલીતૈલઘૃતક્ષૌદ્રૈઃ સમાંશકૈઃ ।

સક્તુદ્વિગુણિતો વૃષ્યસ્તેષાં મન્થઃ પ્રશસ્યતે ॥૨૫॥

સમાંશકૈઃ સમ ભાગે લીધેલાં સમાન ભાગમેં લિયે,
શર્કરા-સાકર શર્કરા, પિપ્પલી-પીપર પિપ્પલ, તૈલ-તેલ
તૈલ, ઘૃત-ઘી ઘી, ક્ષૌદ્રૈઃ અને મધથી બનાવેલાં ઔર
મધુસે બનાયા હુઆ. સક્તુ-દ્વિગુણિત: તથા એ સર્વથી
બમણા સાથવાવાળો તથા इन सबसे दूगुना सत्वाला,
वृष्य: वृष्य मन्थ: मध मन्थ, तेषाम् તેઓને
ખાટે उनके लिए, प्रशस्यते प्रशस्त છે પ્રશસ્ત है ॥૨૫॥

35. Roasted corn flour of double
the measure of the total quantity of
sugar, long pepper, oil, ghee and honey
taken in equal parts, is virilific. A
demulcent beverage made of these is
highly recommended.

સક્તવો મદિરા ક્ષૌદ્રં શર્કરા ચેતિ તર્પણમ્ ।
પિબેન્મારુતવિષ્મૂત્રકર્પિસ્તાનુલોમનમ્ ॥ ૨૬ ॥

મારુત-વાયુ વાયુ, વિદ્-મળ મલ, મૂત્ર-મૂત્ર મૂત્ર,
કર્પ-કફ કફ, પિત્ત-અને પિત્તનું ઔર પિત્તકા, જનુ-

૨૫. તૈલ-મૂલ (અ. ડ. વ. ડ. ત.)

,, ક્ષૌદ્રૈઃ સમાંશકૈઃ-શૌરસમાંશક: (મ. જ.)

,, સમાંશકૈઃ-સમાંશકૈઃ (અ.)

કોમનમ્ અનુભવન કરનાર જનુલોમન કરનેવાલા,
સક્તવ: સાકરો સત્, મદિરા મદિરા મદિરા, ક્ષૌદ્રમ્
મધ શરદ, શર્કરા ચ અને સાકર ઔર શર્કરા, હિતિ
એઓથી બનાવેલું इनसे बनाया हुआ, तर्पणम् तर्पण्य
મન્થ, પિબેત્ પીવું બેઈએ પીના વાહિય ॥ ૨૬ ॥

36. Roasted corn flour, wine, honey
and sugar make a nourishing beve-
rage. This should be drunk for indu-
cing and regulating (the downward)
course of flatus, feces, urine, kapha
and pitta.

ફાણિતં સક્તવઃ સર્પિર્દધિમણ્ડોઽમ્લકાઞ્જિકમ્ ।
તર્પણં મૂત્રકૃષ્ણમુદાવર્તહરં પિબેત્ ॥ ૨૭ ॥

ફાણિતમ્ ફાણિત ફાણિત, સક્તવ. સાકરો સત્,
સર્પિઃ ઘી ઘી, દધિમણ્ડઃ દધિમંડ દધિમણ્ડ, અમ્લકા-
ઞ્જિકમ્ અને ખાટી કાંજી એઓનું ઔર જટ્ટી કાંજી
इनका, मूत्रकृष्णम् मूत्रकृष्णेना नाश કરનાર મૂત્ર-
કૃષ્ણકા નાશક, उदावर्त-हरम् અને ઉદાવર્ત મટાડનાર
ઔર उदावर्तनाशक, तर्पणम् तर्पण्य तर्पण, पिवेत् પીવું
બેઈએ પીના વાહિય ॥ ૨૭ ॥

37. Liquid gur, roasted corn flour,
ghee, whey and sour conjee combined
to form a nourishing drink should
be taken for the alleviation of
dysuria and the disorders of mis-
peristalsis.

મન્થઃ સર્જૂરમૃદ્ધીકાવૃક્ષામ્લામ્લીકવાહિમૈઃ ।

પરુષકૈઃ સામલકૈર્યુક્તો મધવિકારનુત્ ॥ ૨૮ ॥

સામલકૈઃ આમળાં સહિત આવલે સહિત, પરુષકૈઃ
શાકસાં ફાલસા, સર્જૂર- તથા ખજૂર તથા જજૂર, મૃદ્ધીકા-
શાક મુનકા, વૃક્ષામ્લ-કેકમ કોકમ, અમ્લીક- આમલી
इमली, वाहिमै: અને દાડમના દાણા ઔર અનારવાના,
युक्त: એઓથી યુક્ત इनसे युक्त, मन्थ: मध मन्थ,
मधविकारनुत मधविकारनेना नाश કરનાર છે મધ-
વિકારકા નાશક है ॥ ૨૮ ॥

38. Demulcent drink prepared from dates, grapes, kokam—butter, fruits, tamarind, pomegranates, sweet-falsa and emblic myrobalan is curative of disorders due to alcoholism.

स्वादुरम्लो जलकृतः सकोहो रुक्ष एव वा ।
सद्यः संतर्पणो मन्यः स्तेर्यवर्णबलप्रदः ॥ ३९ ॥

स्वादुः भदुर स्वादु, मन्कः भाटे एवं अम्ल
द्रव्योसे बना, सस्नेहः स्नेहयुक्त स्नेहयुक्त, रुक्षः एव वा
अथवा स्नेह विनाशो अथवा स्नेहरहित, जलकृतः
जलमं अनावेष्टो जलमं बनाया, मन्यः मंथ मन्य,
सद्यः तत्त तुरन्त, संतर्पणः संतर्पणं कर्त्तार्यं
संतर्पण करता है, स्तेर्य- तथा स्थिरता स्थिरता, वर्ण-
वर्ण वर्ण, बल- अने अण और बलको, प्रदः देना दे
बढाता है ॥ ३९ ॥

39. Demulcent drink prepared from sweet or sour things in water, whether with or without unctuous articles, is an immediate impletive, promoting firmness, complexion and strength of the body.

अध्यायार्थसंग्रहः—

तत्र श्लोकः—

संतर्पणोत्था ये रोगा रोगा ये चापतर्पणात् ।
संतर्पणीये तेऽध्याये सौषधाः परिकीर्तिताः ॥४०॥

तत्र ते विषयमां उस विषयमें, श्लोकः उपसंहारने।
श्लोकं ३९ उपसंहारका श्लोक है कि, ये ७ जो, रोगाः
रोग, संतर्पणोत्थाः संतर्पणं उत्पन्न भव्यं ३९
संतर्पणजन्य है, ये ७ अने ७ और जो, रोगाः रोग।
रोग, अपतर्पणात् अपतर्पणं उत्पन्न भव्यं ३९
तर्पणसे होते हैं, ते ते वे, सौषधाः औषध सहित औषध-
समेत, संतर्पणीये संतर्पणीय संतर्पणीय, अध्याये अध्या-
यमां अध्यायमें, परिकीर्तिताः उद्धेवाभां आध्या ३९
कहे हैं ॥ ४० ॥

Here is the recapitulatory verse—

40. The diseases born of excessive impletion and those born of depletion along with their remedies have been described in the chapter entitled “Impletion therapy”.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
संतर्पणीयो नाम त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

इति आ प्रभाषे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्नि-
वेशे श्लोक अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे
अने चरकधी प्रतिसंस्कार पायेला आ शास्त्रमां और
चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, श्लोकस्थाने सूत्रस्थानमां
सूत्रस्थानमें, ‘संतर्पणीयः’ ‘संतर्पणीय’ ‘संतर्पणीय,’
नाम नामने। नामका, त्रयोविंशः त्रेवीसमां तेईसवां,
अध्यायः अध्याय संतर्पणीय अध्याय समाप्त हुआ ॥२३॥

23. Thus in the section on General Principles in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the twenty-third chapter entitled, “Impletion therapy” is completed.

चतुर्विंशोऽध्यायः ।

त्रेवीसमां अध्याय अध्याय चोवीसवां

Chapter XXIV

विचित्रोपनिषत्तयाध्यायोपक्रमः—

अथातो विचित्रोपनिषत्तयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥१॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥२॥

अथ अतः हवे अहोधी अब आगे, ‘विचित्रोपनिष-
त्तयम्’ ‘विचित्रोपनिषत्तयम्’ नामना ‘विचित्रोपनिषत्तयम्’ नामके,
अध्यायम् अध्यायम् अध्यायका, व्याख्यास्यामः व्याख्या
करें ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये
आत्रेयने, इति ह आ विषयमां नीये प्रभाषे ७ इस
विषयमें निम्न प्रकारसे ही, बाह स्म उद्धेवं ३९ कहे हैं ॥ २ ॥

1. We shall now expound the chapter entitled "The blood derived through systematic regimen".

2. Thus declared the worshipful Atreya.

વિધિના જ્ઞાતં શોણિતં શુદ્ધં ભવતિ—

વિધિના શોણિતં જ્ઞાતં શુદ્ધં ભવતિ દેહિનામ્ ।
દેશકાલોક્સાત્મ્યાનાં વિધિર્યઃ સંપ્રકાશિતઃ ॥૧॥

દેશ- દેશસાત્મ્ય દેશ, કાલ- કાલસાત્મ્ય કાલ, ઓક્- અને ઓક્ (અભ્યાસ) ઓક્, સાત્મ્યાનામ્ સાત્મ્યવાળા સાત્મ્યવાળે, દેહિનામ્ દેહધારીઓને પ્રાણિ-યોક્તી, યઃ જે જો, વિધિઃ આહારવિધિ વિધિ, સંપ્રકા-શિતઃ પ્રકાશિત કથો છે કહી દે, વિધિના તે વિધિથી ઉપ વિધિએ, જ્ઞાતમ્ ઉત્પન્ન થયેલું ઉત્પન્ન હુઆ, શોણિતમ્ હોઠી રક્ત, શુદ્ધમ્ શુદ્ધ શુદ્ધ, ભવતિ હોય છે હોતા હૈ ॥૨॥

3. The blood in the body derived through the observance of the systematic regimen which has been described, as related to the homology to clime, season and habituation, is pure.

શુદ્ધસ્ય શોણિતસ્ય ફલમ્—

તદ્વિશુદ્ધં હિ રુધિરં ચલવર્ણસુક્ષ્માયુષા ।
યુનક્તિ પ્રાણિનં પ્રાણઃ શોણિતં જનુવર્તતે ॥૩॥

તત્ તે મહ, વિશુદ્ધમ્ વિશુદ્ધ શુદ્ધ, રુધિરમ્ હિ હોઠી રક્ત, પ્રાણિનામ્ પ્રાણીને પ્રાણીકો, ચલ- યજ ચલ, વર્ણ- વર્ણ વર્ણ, સુક્ષ્મ- સુખ સુક્ષ્મ, આયુષા અને આયુ-ષ્યથી જોર આયુએ, યુનક્તિ યુક્ત-કરે છે યુક્ત કરતા હૈ, હિ કારણ કે કયોં કિ, પ્રાણઃ પ્રાણ પ્રાણ, શોણિતમ્ હોઠીને રક્તકા, જનુવર્તતે આશ્રયે છે જનુવર્તન કરતા હૈ ॥૪॥

4. The pure blood so derived invests the person with strength,

૪. પ્રાણિનમ્-પ્રાણિનામ્ (ક ૭.૨.)

complexion, happiness and long life. Verily life subsists by blood.

શોણિતદુષ્ટિનિવાનમ્—

પ્રદુષ્ટપ્રતીક્ષ્ણોષ્ઠૈર્મધૈરમૈશ્વ તદ્વિધૈઃ ।
તથાઽતિલવણક્ષારૈરમ્લૈઃ કટુમિરેષ ચ ॥૫॥

કુલત્થમાવનિષ્પાવતિલતૈલનિવેવનૈઃ ।

પિષ્ઠાલુમૂલકાદીનાં હરિતાનાં ચ સર્વેશઃ ॥૬॥

જલજાનૂપૈલાનાં પ્રસહાનાં ચ સેવનાત્ ।

વધ્યમ્લમસ્તુલુક્ષાનાં સુરાસૌવીરકસ્ય ચ ॥૭॥

વિરુદ્ધાનામુપક્ષિપ્રપૂતીનાં મક્ષણેન ચ ।

મુક્ત્વા દિવા પ્રસ્વપતાં દ્રવક્ષિગ્મંશુકુણિ ચ ॥૮॥

અત્યાવાનં તથા ક્રોધં મજતાં જ્ઞાતપાનકૌ ।

છર્દિવેગપ્રતીઘાતાત્ કાલે જ્ઞાનવસેવનાત્ ॥૯॥

અમામિઘાતસંતાપૈરજીર્ણાધ્યશનૈસ્તથા ।

શરત્કાલસ્વભાવાચ્ચ શોણિતં સંપ્રત્યુષ્યતિ ॥૧૦॥

પ્રદુષ્ટ-વિકૃત વિકૃત, પ્રદુ- પ્રદુષ્ટ પ્રમાણમાં પીધેલાં વધુત માત્રાએ પિયે ગયે, પ્રતીક્ષ્ણ-તીક્ષ્ણ તીક્ષ્ણ, ડબ્બેઃ તથા ગરમ તથા ડબ્બ, મધૈઃ મધોથી મધએ, તદ્વિધૈઃ અને તેવી બીજીનાં જોર રહી પ્રકારકે, અન્યૈઃ ચ બીજીનાં પાનોથી અન્ય પેયોએ, તથા તથા જોર, અતિલવણ-ક્ષારૈઃ અતિશય લવણ ક્ષાર, અમ્લૈઃ અને ખાટાં જોર અમ્લ, કટુમિઃ દુઃખ ચ તેમજ તીખાં દ્રવ્યોથી એવં કટુ પદાર્થોએ, કુલત્થ- કુળથી કુલથી, માવ- અડઢ ઉપદ, નિષ્પાવ- નિષ્પાવ નિષ્પાવ, તિલ-તૈલ અને તલના તેલનું જોર તિલ-તૈલકે, નિવેવનૈઃ સેવન કરવાથી સેવનએ, પિષ્ઠાલુ-પિષ્ઠાલુ પિષ્ઠાલુ, મૂલક- મૂળા મૂલી, જાદીનામ્ જગેરનાં જાદીકે સેવનએ, હરિતાનામ્ ચ

૬ નિવેવનૈઃ-નિવેવનાત્ (ગ. ચ. ૫.)

૭ વૈલાનાં-શૈલાના (ક. ઠ ૫)

૮ પ્રસહાના-પ્રરોહણા (૫.)

૯ પ્રસ્વપતા-સ્વપ્નપતા (૭.)

૧૦ જ્ઞાનવસેવનાત્-જ્ઞાનવસેવનાત્ (ગ. ચ. ૫.)

૧૧ અમામિઘાતસંતાપૈરજીર્ણાધ્યશનૈસ્તથા-અમામિઘાતસંતાપાદજીર્ણાધ્યશનાત્ (ચ)

૧૨ શરત્કાલસ્વભાવાચ્ચ-શરત્કાલે સ્વભાવાચ્ચ (૫.)

१४. वायुपानस्य-वायुपाकस्य (ग. ५.)

5-10. The blood gets vitiated from the following factors—The use of vitiated, very acute and hot wines or similar intoxicants, the excessive use of salts and alkalis, acid and pungent articles, the use of horse-grass; black-

स्वेदः शरीरदौर्गन्ध्यं मदः कम्पः स्वरक्षयः ।
तन्म्राणिद्रातियोगश्च तमस्तश्चातिदर्शनम् ॥ १५ ॥

कण्डूश्चःकोठपिडकाकुमुचर्मदलादयः ।
विकाराः सर्वे एवैते विज्ञेयाः शोणितान्धयाः ॥ १६ ॥

ततः तेषां इत्येते, पृथग्विधाः जुही जुही भतन्ना
नाना प्रकारके, शोणितजाः दोहरीया उपच यथेष्टा
रक्तजन्य, रोगाः रोगे रोग, प्रजायन्ते आम् छे होते हैं,
मुखपाकः मुखपाक मुखपाक, अक्षिरागः आंभनी क्षाक्ष
आंखोंकी लाली, एति-प्राण-आत्यगन्धिता च नाक तथा
मुखमाथी दुर्गन्धं आवतु नासा और मुखसे दुर्गन्ध
आना, गुल्म- गुल्म गुल्म, उपकुश- उपकुश उपकुश,
वीसर्प- वीसर्प वीसर्प, रक्तपित्त- रक्तपित्त रक्तपित्त,
प्रमीलकाः प्रमीलक (सतत ध्यान) प्रमीलक, तद्वची
विदधि विदधि, रक्तमेहः च रक्तमेह रक्तमेह, प्रवरः
प्रवर प्रवर, वातशोणितम् वातरक्त वातरक्त, वैषण्यम्
विषण्यम् विषण्यता, अमिसादः च म-दग्नि मंदग्नि,
पिपासा तृषा प्यास, गुरुगात्रता अग्रेण भारेण
शरीरका भारीपन, संतापः संताप संताप, अतिदौर्बल्यम्
च अति दुर्बलता अति दुर्बलता, अरुचिः अरुचि
अरुचि, शिरसः रुक् च आथानो दुर्भावे शिरदर्व,
अजपानस्य अजपानो अजपानका, विदाहः च विदाह
विदाह, तिक्त- कृष्ण कटुवे, जम्क- भाटा जट्टे, उद्गिर-
णम् ओडकार उकारोंका आना, क्लमः थक थकान,
क्रोधप्रचुरता बारबार गुस्से भव क्रोधकी अधिकता,
बुद्धेः शुद्धिर्बुद्धिका, संमोहः मोह मोह, कवणास्पता मोह
भारुं थक भव मुखका नमकीन रहना, स्वेदः परसेवे
पसीना, क्षीर- शरीरमांसी शरीरकी, दौर्गन्ध्यम् दुर्गन्ध
आवणी दुर्गन्धता, मदः भद मद, कम्पः कंप कम्प,
स्वरक्षयः स्वरक्षय आवाजका बैठना, तन्म्रा- तन्म्रा तन्म्रा,
निद्रा- तथा निद्रा और नींदका, अतियोगः वधारे पडुं
आवतुं अधिक आना, तमसः अंधकार अंधकारका,
अतिदर्शनम् अतिदर्शन हेभवे अधिक आना, कण्डू- तथा
अजपान एवं कण्डू, अरुः अरुंधिका फुत्सियां, कोठ- कोठ
कोठ, पिडका- पिडका पिडका, कुष्ठ- कुष्ठ कुष्ठ, चर्मदल-
चर्मदल चर्मदल, आदयः च वगेरे आदि, एते सर्वे

आ अथा ये सब, विकाराः विकार रोग, शोणितान्धयाः
दोहरीने दीपि यथेष्टा रक्तके विकारसे उत्पन्न, विज्ञेयाः
अज्ञेय जानना चाहिए ॥ ११-१६ ॥

11-16. As the result, various kinds
of blood-born diseases occur—Sores
in the mouth, injected condition of
the eyes, stink-nose, halitosis, gulma,
mouth disease (upakusa), acute spread-
ing affections, hemothermia, sleepiness,
abscess, hematuria, menorrhagia, rheu-
matic condition, discoloration, asthe-
nia of the digestive fire, excessive
thirst, heaviness of limbs, burning,
prostration, anorexia, headache, mis-
digestion of food and drink, bitter
and acid eructations, exhaustion, ex-
cessive irritability, delusion of under-
standing, saline taste in the mouth,
excessive perspiration, fetor of the
body, intoxication, tremors, aphonia,
torpor, hypersomnia, frequent attacks
of faintness, pruritus, boils, wheals,
pimples, dermatosis, rash and others—
all these diseases are to be known
as dependent on (the condition) of
the blood.

अनुक्तानां शोणितानां रोगाणां संग्रहः—

शीतोष्णक्षिण्णकृष्णक्षौद्रपकान्ताश्च ये गदाः ।

सम्यक् साध्या न सिध्यन्ति रक्तजांस्तान् विभावयेत् ॥

शीत- शीत शीत, उष्ण- उष्ण उष्ण, क्षिण्ण- स्नि-
ग्ध स्निग्ध, कृष्ण- कृष्ण कृष्ण, क्षौद्र- वगेरे उपभारेणी
आदि क्रियाओंसे, सम्यक् सारी रीति मकी प्रकार,
उपक्रान्ताः च (चिकित्सा कर्मा अर्थां पक्षु चिकित्सा करने
परमी, ये नो जो, साध्याः साध्य साध्य, गदाः रोगे
रोग, न नधी नही, सिध्यन्ति भटता शान्त होते, एते
तेओने उनको, रक्तजा रक्तजी उपच यथेष्टा रक्तजन्य,
विभावयेत् अज्ञेय जानना चाहिए ॥ १७ ॥

17. Further all such curable diseases as do not get cured though treated by appropriate measures of cooling, heating, oleation, desiccation etc., are to be regarded as blood-born diseases.

शोणितरोगेषु क्रियाक्रमः —

कुर्याच्छोणितरोगेषु रक्तपित्तहरीं क्रियाम् ।

विरेकमुपवासं च स्नायणं शोणितस्य च ॥१८॥

शोणितरोगेषु रक्तना रोगोभा रक्तजन्य रोगोंमें, रक्तपित्तहरीम् रक्तपित्त हननारी रक्तपित्तनाशक, क्रियाम् क्रिया क्रिया, विरेकम् विरेचन विरेचन, उपवासम् च उपवास उपवास, शोणितस्य अने रक्तानुं और रक्ता, स्नायणम् च स्नायु मोक्षण, कुर्यात् करुणुं ओर्ध्वे करना चाहिए ॥ १८ ॥

18. In such diseases born of vitiated blood, the treatment should consist of measures used for the alleviation of hemothermia as well as purgation, fasting and depletion of blood.

बलदोषप्रमाणाद्वा विशुद्ध्या रुधिरस्य वा ।

रुधिरं स्नायवेज्जस्तोराशयं प्रसमीक्ष्य वा ॥ १९ ॥

बलदोष- प्रमाणात् अने अने दोषना प्रमाणा अनु- सार बल एवं दोषके प्रमाणके अनुसार, वा अथवा अथवा, रुधिरस्य दोषहीनी रक्ती, विशुद्ध्या विशुद्धिही अर्थात् अर्थात् सुधी दोषी शुद्ध थाप त्वां सुधी विशुद्धिसे, अर्थात् रक्ती विशुद्धिसे अपेक्षासे, स्नायणम् दुष्ट रक्तानुं स्थान दूषित रक्तके स्थानको, प्रसमीक्ष्य अर्थात् ओर्ध्वे सङ्गम् प्रकारसे देख कर, जन्तोः प्राणीना मनुष्यके, रुधिरम् रक्तानुं रक्ता, स्नायवेत् स्नायु करुणुं मोक्षण करना चाहिए ॥ १९ ॥

19. A patient must be bled according to his strength and the degree of the morbidity of humors, the required purification of blood and the seat of affection.

वाताविशुद्धशोणितस्य लक्षणम्—

अरुणामं भवेद्वाताद्विशदं केनिलं तनु ।

पित्तात् पीतासितं रक्तं स्थायत्यौष्ण्याच्चिरेण च २०

ईषत्पाण्डु कफाद्बुधं पिच्छिलं तन्नुमज्जम् ।

संखटलिङ्गं संसर्गात् त्रिलिङ्गं साक्षिपातिकम् ॥२१॥

वातात् वातधी वायुसे, रक्तम् रक्त रक्त, अरुणा- अम् अरुणवर्णम् अरुणवर्णका, विशदम् विशद विशद, केनिलम् हीलुवाणुं सागदार, तनु तथा पातणुं तथा पतला, भवेत् होय उ होता है, पित्तात् पित्तधी पित्तसे, पीतासितम् पीणुं तेमज्ज काणुं होय उ पीला एवं काला होता है, औष्ण्यात् तथा उष्णताने हीधे तथा उष्णताके कारण, चिरेण भीडुं देरसे, स्थायति अने उ जमता है, कफात् कधी कफसे, बुधम् बुध धीधुं दूषित रक्त, ईषत् अर्थात् बोधा, पाण्डु पाण्डु वर्णम् पाण्डुवर्ण, पिच्छिलम् पिच्छिल पिच्छिल, तन्नुमज्ज तांतल्यावाणुं रेतोदार, वनम् तथा धट्ट होय उ और घट्ट होता है, संसर्गात् अने दोषोधी दो दोषोंसे, संखट- लिङ्गम् अने दोषना अक्षयवाणुं दो दोषके लक्षणवाला, साक्षिपातिकम् अने त्रिदोषधी और सक्षिपातसे, त्रिलिङ्गम् अने दोषना अक्षयवाणुं होय उ तीनों दोषोंके लक्षणोंवाला होता है ॥ २०-२१ ॥

20-21 When the blood is vitiated by vata, it becomes dusky-red, clear, frothy and thin. If vitiated by pitta, it becomes dark-yellow, and on account of the increased heat, it takes a long time to coagulate. If the blood is vitiated by kapha, it becomes slightly pale, slimy, fibrillated and solid. If affected by two of the humors, the blood evinces a syndrome characteristic of those two humors. When all the three humors combine to vitiate, there is a total concurrence of all symptoms.

विशुद्धस्य शोणितस्य लक्षणम्—

तपवीयेन्द्रनोपामं पञ्चाङ्गकसञ्चिमम् ।

શુક્તફલસર્વર્થે ચ વિશુદ્ધં વિદિ શોણિતમ્ ॥૨૨॥

સપત્નીય- સેના સુવર્ણ, હન્દ્રગોપામમ્ તથા ઈન્દ્રગોપના જેવી કાંતિવાળાં ઔર શીરશ્વટીકે સમાન કાન્તિવાળે, પદ્મ-લાલકમળ, અલકક- તથા અળતાના તથા અલસેકે, સજ્જિમમ્ સમાન સમાન, શુક્તફલ-સર્વર્થે ચ અને અલ્લોહી જેવા વર્ણવાળાં ઔર લાલ રત્તીકે સમાન રંગવાળે, શોણિતમ્ હોહીને રક્તકો, વિશુદ્ધમ્ વિશુદ્ધ શુદ્ધ, વિદિ અલ્લો સમજો ॥૨૨॥

22. When the blood is of the color of heated gold or that of the insect called "Indragopa", (Tronbidium), or like the red lotus or like the alaktaka juice (lac dye) or like jequirity berry, then know that blood to be pure.

સુતરકસ્યાજપાનવિધિઃ—

નાત્યુષ્ણશીતં લઘુ દીપનીયં
રક્તેऽપનીતે દ્વિતમજપાનમ્ ।
તદા શરીરં જ્ઞાનવસ્થિતાસ્-

ગમ્નિર્વિશેષેણ ચ રક્ષિતવ્યઃ ॥ ૨૩ ॥

રક્તે રક્ત રક્તકે, અપનીતે કાઢી લેતાં મોક્ષણ કરને પર, ન-જાતિ-ઉષ્ણ-શીતમ્ બહુ ઊનું નહિ કે બહુ ઠંડું નહિ એવું ન અતિ ઉષ્ણ ન અતિ શીતલ, લઘુ હલકું લઘુ, દીપનીયમ્ અગ્નિદીપક અગ્નિદીપક, જપાનમ્ અજપાન જાનપાન, દ્વિતમ્ દ્વિતકારક છે દ્વિતકારક હૈ, હિ કારક કે ક્યોંકિ, તદા ત્યારે उस समय, શરીરમ્ શરીર શરીર, જ્ઞાનવસ્થિતા-જસત્ અસ્થિર રક્તવાળું હોય છે અસ્થિર રક્તવાળા હોતા હૈ, ગમ્નિઃ ચ અને અગ્નિ ઔર અગ્નિ, વિશેષેણ વિશેષ રૂપમાં વિશેષ રૂપમાં, રક્ષિત-વ્યઃ રક્ષતા થોગ્ય હોય છે રક્ષણયોગ્ય હોતા હૈ ॥ ૨૩ ॥

23. When the blood has been depleted, food that is neither very hot nor very cold but is light and stimulative of digestion, is indicated. Since during this time, the blood in the body is in a restless condition, the

gastric fire must be very carefully protected.

વિશુદ્ધરક્તસ્ય પુરુષસ્ય લક્ષણમ્—

પ્રસન્નવર્ણેન્દ્રિયમિન્દ્રિયાર્થા-

નિચ્છન્તમવ્યાહતપક્વવેગમ્ ।

સુકાન્ધિતં તુ(પુ)ષ્ટિબલોપપદ્મં

વિશુદ્ધરક્તં પુરુષં વદન્તિ ॥ ૨૪ ॥

પ્રસન્ન-વર્ણ-હન્દ્રિયમ્ નિર્મળ વર્ણ અને પ્રસન્ન ઈન્દ્રિયોવાળા પ્રસન્ન વર્ણ एवं નિર્મલ હન્દ્રિયોવાળે, હન્દ્રિ-યાર્થાન્ ઈન્દ્રિયોના વિષયને હન્દ્રિયોંકે વિષયકી, હ્વ-ન્તમ્ હ્વન્તનારા કામના કરનેવાળે, અવ્યાહતપક્વવેગમ્ અંતરાયરહિત અગ્નિ અને મલ આદિના વેગવાળા અવ્યાહત જઠરાગ્નિ ઔર મલ આદિકે વેગવાળે, સુકાન્ધિતમ્ આરોગ્યયુક્ત આરોગ્યયુક્ત, સુષ્ટિ-સંતોષ સુષ્ટિ, બલ- તથા બળથી एवं બલસે, ડપપદ્મમ્ યુક્ત યુક્ત, પુરુષમ્ પુરુષને પુરુષકો, વિશુદ્ધરક્તમ્ વિશુદ્ધ રક્તવાળો, વિશુદ્ધ રક્તવાળા, વદન્તિ કહે છે કહેતે હૈ ॥ ૨૪ ॥

24. He who has a clear complexion and senses, desires the sense pleasures, has the strength of the digestive fire unimpaired, and is happy, well-built and strong, is said to be pure of blood.

મદ્મૂર્છાચંચલસંન્યાસાનાં સંપ્રાપ્તિઃ—

યદા તુ રક્તવાહીની રસસંઘાવહાની ચ ।

પૃથક્ પૃથક્ સમસ્તા વા સ્તોતાંસિ કુપિતા મહાઃ ॥ ૨૫ ॥

મલિનાહારશીલસ્ય રજોમોહાદુતાત્મનઃ ।

પ્રતિહત્યાવસિષ્ઠ્યંતે જાયન્તે વ્યાધયસ્તદા ॥ ૨૬ ॥

મદ્મૂર્છાચંચલસંન્યાસાસ્તેષાં વિચારિણામ્ ॥

યથોચરં વલાચિક્યં હેતુલિજ્જોપશાન્તિશુ ॥ ૨૭ ॥

મલિન- મલિન' મલિન, આહાર- આહાર આહાર, શીલસ્ય સેવનારના સેવન કરનેવાળે, રજઃ- રજોમોહ રજ, મોહ- અને મોહથી ઔર મોહકે, વ્યાધિજનનઃ ઠંડાએ અતિવાળા પુરુષના આહત પિત્તવાળે-વ્યાધ્યકે, કુપિતા-

૨૪ પક્વવેગમ્-પક્વવેગમે વ. વ.)

दुषित भवेत् कृपित, मन्त्राः भण मल, दृक् दृक्
 लुप्त लुप्त दृक् दृक्, समन्ताः वा अध्वना ओक्त
 यन्त्रिने वा समस्त रूपम्, वदन्तु न्मादे जव, रक्तादीनि
 रक्तवाही रक्ताही, रस-संज्ञावाहि च रसवाही तथा
 संज्ञावाही रसवह और संज्ञावह, ओवांसि ओतोने ओतोको,
 प्रतिहरन् पुंभीने आहत कर, अवतिष्ठन्ते स्थिर थाय छे
 स्थिर हो जाता है, तदा त्पादे तव, मव- भव मव, मूर्च्छा-
 मूर्छा मूर्छा, संव्यासाः अने संव्यास और संव्यास,
 व्यासः आ व्याधियो यह रोग, जायन्ते क्षिपन्
 थाय छे उत्पन्न होते हैं, हेतु- हेतु हेतु, छिन्न- छिन्न लक्षण,
 उपशान्तिषु तथा उपशमभा और उपशममें, तेषाम्
 तेभ्योना उनके, वयोत्तरम् उत्तरोत्तर उत्तरोत्तर, बल-
 बाधिव्यम् अगनी अधिक्ता बलका आधिक्य, विद्याय
 अक्षुणी जानना चाहिए ॥ २५-२७ ॥

25-27. When in a person given to unclean diet and enveloped by passion and ignorance, the provoked humors, either individually or jointly moving in the channels of the blood, or of the nutrient fluid or of sensation, get obstructed and localised, as a consequence thereof various diseases are produced. They are intoxication, fainting and syncope. The wise physician must know that the gravity of these diseases, with respect to causes, symptoms and treatment, increases in the order of their enumeration.

दुर्बलं चेतसः स्थानं यदा वायुः प्रपद्यते ।
 मनो विक्षोभयन्त्यतोः संज्ञां संमोहयेत्तदा ॥ २८ ॥

यदा न्मादे जव, वायुः वायु-वायु, चेतसः चित्तना
 चित्तके, दुर्बलम् दुर्बल भवेत् दुर्बल, स्थानम् स्थानम्
 स्थानका, प्रपद्यते पहुँचे छे आधर्य केती है, तदा त्पादे
 तव, जन्तोः अनुप्यना मनुष्यके, मनः मनने मनको,
 विक्षोभयन् ह्येव पमांती क्षुब्ध करे, संज्ञाम् संज्ञाने

संज्ञाको, संमोहयेत् मोहयता करे छे मोहयुक्त करती
 है ॥ २८ ॥

28. When the vata finds entrance into the weakened centre of consciousness then distracting the mind of man, it confounds his wits.

पित्तमेवं कफमैवं मनो विक्षोभयन्नुजाम् ।
 संज्ञां नयत्याकुलतां विशेषज्ञानं वक्ष्यते ॥ २९ ॥

एवम् ओ प्रभाषे इसीप्रकार, पित्तम् पित पित, एवम्
 तेभ्य एवं, कफः च कफ पक्ष कफ भी, नृणाम् मनुष्येना
 मनुष्यके, मनः मनने चित्तको, विक्षोभयन् ह्येव पमा-
 अती क्षुभित करा हुआ, संज्ञाम् संज्ञाने संज्ञाको, जाकु-
 कताम् नयति आकुल करे छे आकुल करते हैं, कफ
 आ विषयम् इस विषयमें, विशेषः च विशेष विशेष,
 वक्ष्यते कहेवाभा आवेशे कहा जायगा ॥ २९ ॥

29. Similarly pitta or kapha, having thus distracted a man's mind induces agitation of his wits. Their special characteristics will now be explained.

वातजादिभेदेन मवस्य लक्षणम्—

सकानक्षुद्रताभावं चलस्फलितचेष्टितम् ।
 विद्यादातमदाविष्टं रुक्षस्यावावणाकृतिम् ॥ ३० ॥

सक- भ-थात् रुक्ष रुक्ष कर, जनक्ष- गुरु बहुत, मृत-
 नक्षदी जल्दी, जाभावम् भेदनार बोलनेवाले, चल-
 अस्थिर अस्थिर, स्फलित- तथा क्षुब्धती एवं लक्षणाती,
 चेष्टितम् चेष्टावाणा चेष्टाबोवाले, रुक्ष- तथा रूक्ष एवं
 रुक्ष, इयाव- स्थाव इयाव, अरुण- अने अशुभ और
 अरुण, जाकृतिम् आकृतिवाणा मनुष्यने आकृतिवाले
 मनुष्यको, वातमदाविष्टम् वातमदना आवेशवाणे वात-
 मवसे आविष्ट, विद्याय अक्षुणी जानना चाहिए ॥ ३० ॥

30. The person whose speech is indistinct, copious and fast, who

२९. वक्ष्यते—वक्ष्यते (व.)

३०. रुक्षस्यावावणाकृतिम्—रुक्षीत्यावावणाकृतिम् (व.)

makes unstable and inco-ordinated movement and whose appearance is dry, dusky or red should be known as suffering from intoxication of the vata type.

સક્રોષ-ક્રોધસંહિત ક્રોધકે સાથ, પરુષ-આમાશ્ચ

કઠોર બોલનાર કઠોર બોલનેવાળે, સંપ્રહાર- મારામારી

લવાઈ, કહિ- તથા કળિયામાં એવં જગવામાં, પ્રિયમ્ પ્રીતિવાળા પ્રીતિવાળે, રક્ત- રાતી લાલ, પીત- પીળી પીણે, અસિત-તથા કાળી તથા કુળ્મ, આકૃતિમ્ આકૃતિવાળા મનુષ્યને આકૃતિવાળે મનુષ્યકો, પિત્તમદ-જ્વાલિ- હમ્ પિત્તમદના આવેશવાળે। પિત્તમદસે આલિષ્ટ, વિદ્યાત્ બુદ્ધિવે જાનના ચાહિ ॥ ૩૧ ॥

31. The person whose speech is wrathful and harsh, who likes fighting and picking up quarrels and who is of red, yellow or of dark complexion, is to be regarded as affected by intoxication of the pitta type.

સ્વપ્નાસંવદ-સ્વપ્નસંવદનં તન્મૂલસ્યસમન્વિતમ્ ।

વિદ્યાત્ કફમદાવિષ્ટં પાણ્ડુ પ્રધ્યાનતત્પરમ્ ॥ ૩૨ ॥

સર્વાણ્યેતાનિ રૂપાણિ સન્નિપાતકૃતે મદે ।

સ્વપ્ન- બુદ્ધિ બોધ, અસંવદ- વચનમ્ સંબંધ વગરનું બોલનાર અસંવદ બોલનેવાળા, તન્મૂલ- તન્મૂલ, આલસ્ય- અને આળસથી ઓર આલસ્યસે, સમન્વિ- તમ્ યુક્ત યુક્ત, પાણ્ડુમ્ પાંડુ વર્ણના પાણ્ડુવર્ણ, પ્રધ્યા- નતત્પરમ્ તેમજ વિચારમગ્ન મનુષ્યને એવં વિચાર-

મગ્ન મનુષ્યકો, કફમદ-જ્વાલિષ્ટમ્ કફમદના આવેશ- વાળે। કફમદસે આલિષ્ટ, વિદ્યાત્ બુદ્ધિવે જાનના ચાહિ, સન્નિપાતકૃતે સન્નિપાતથી થયેલા સન્નિપાતજન્ય, મદે મદમાં મદમાં, યેતાનિ આ યે, સર્વાણિ સર્વ સર્વ, રૂપાણિ લક્ષણો થાય છે લક્ષણ હોતે હૈ ॥ ૩૨ ॥

32-32½. The person whose speech is scanty, incoherent or irrelevant, who is lethargic and indolent and who is pale of complexion and is preoccupied must be known to suffer from intoxication of the kapha type. All these symptoms appear together in the condition of intoxication caused by tri-discordance.

શોણિતમયવિષજાનામપિ મદાનાં વાતાદિજેષ્વન્તર્ભાવઃ —

જાયતે શામ્યતિ ક્ષિપ્રં મદો મદમદાકૃતિઃ ॥ ૩૩ ॥

યઞ્ચ મદકૃતઃ પ્રોક્તો વિષજો રૈધિરઞ્ચ યઃ ।

સર્વે યતે મદા નર્તે વાતપિત્તકફત્રયાત્ ॥ ૩૪ ॥

મદમદ-જ્વાલિષ્ટઃ મદના મદનેવા ૨૧૩૫નો મદ- જનિત મદકે સમાન લક્ષણવાળા, મદઃ મદ મદ, ક્ષિપ્રમ્ જલ્દી જલ્દી, જાયતે ઉત્પન્ન થાય છે ઉત્પન્ન હોતા હૈ, શામ્યતિ તથા શાંત થાય છે તથા શાન્ત હોતા હૈ, યઃ ય જે જો, મદકૃતઃ મદથી થયેલો મદજન્ય, યઃ ય અને જે ઓર જો, વિષજઃ વિષથી થયેલો વિષજન્ય, રૈધિરઃ તથા દોહીથી થયેલો એવં રક્તજન્ય, પ્રોક્તઃ કહ્યો છે કહા ગયા હૈ, યતે આ યે, સર્વે સર્વ સર્વ, મદાઃ મદ મદ, વાતપિત્તકફત્રયાત્ વાત, પિત્ત અને કફ એ ત્રણ વાત, પિત્ત ઓર કફ હન ત્રીનકે, કૃતે સિવાય વિના, ન થતા નથી નહીં હોતે ॥ ૩૩-૩૪ ॥

33-34. The characteristic of the intoxication is that it rises and abates quickly, and resembles the intoxication due to alcohol. The condition of

૩૧. સક્રોષ-મક્રોષ (ક)

૩૨. સ્વપ્નાસંવદ-સ્વપ્નસંવદન (ક. ગ. ડ. ટ. ત. વ.)

.. તન્મૂલ-નિમૂલ (દ. વ.)

૩૨½. રૂપાણિ-લક્ષણાણિ (ક.)

૩૩. ક્ષિપ્રમ્-સ્વાપ્ન (ક. વ. ડ. જ.)

.. મદકૃતઃ-મદમદઃ (ક. વ. ડ. ટ.)

૩૪. ત્રિવિધમ્-ત્રિવિધમ્ (દ. વ.)

पचा'पच' वशी ते भवे, फिर वह जैसे, जागैण कीना
गीछे, चमैना आभयथी चमदेसे, प्राकृतैः वीरैश्च हेम
तेनां ठके हुए हो, गुरुभिः भारे वैसे भारी, अङ्गैः
अभेवाणो मंगवाला, समसेकः धाणवाणो लालासावयुक्त,
सङ्क्रासः तथा नेने भोग आवती हेम जोवे थाय छे
तथा जिसका जी मचलाता हो ऐसा होता है ॥ ३९-४० ॥

39-40. He whose fainting is
born of kapha falls into it, seeing
space as a cloud or as covered with
clouds of darkness, and awakens from
it after a long time with heavy
limbs as if they were wrapped in wet
leather, and with excessive salivation
and nausea.

सर्वाकृतिः सन्निपातादपस्मार इवागतः ।

स जन्तुं पातयत्याशु विना बीभत्सचेष्टितैः ॥४१॥

सन्निपातात् सन्निपातने लीधे सन्निपातसे, सर्व-
जाकृतिः सर्व लक्षणाणो समस्तलक्षणयुक्त, सः ते भूतो
वह मूर्छा, जागतः आवीने आ कर, अपस्मारः इव
अपस्मारनी पेठे अपस्मारकी तरह, बीभत्स धुल्लुब्धनक
बीभत्स, चेष्टितैः चेष्टाओ चेष्टाओंके, विना सिवाय
विना, जन्तुम् अनुप्यने मनुष्यको, आशु जल्दी शीघ्र,
पातयति पाड़ी नाभे छे गिरा देती है ॥ ४१ ॥

41. The fainting fit, when proceed-
ing from tri-discordance, is marked
with all the symptoms, mentioned
above, manifesting in an epileptic fit;
it falls its victim suddenly, without,
however, presenting the symptoms of
fearful convulsions.

संन्यासान्मदमूर्च्छावयोर्भेदः —

दोषेषु मद्मूर्च्छायाः कृतवेगेषु देहिनाम् ।

स्वयमेवोपशाम्यन्ति संन्यासो नौषधैर्विना ॥४२॥

४२. कृतवेगेषु—गलवेगेषु (द.)

“ ” —कृतवेगेषु (ध प)

दोषेषु दोषो दोषोंके, कृतवेगेषु वेग कड़ीने लीधे
जलवाणो यतां वेग कफे क्षीणकृत्वान्ते होते पर, चेष्टि-
नाम् अनुप्यन्तां मनुष्योंकी, मद्- मद् मद्, मूर्च्छायाः अने
भूतो और मूर्छा, स्वयम् पैतानी भोगे स्वयं, एव
ही, उपशाम्यन्ति शांत भई भय छे शान्त हो जाती है,
संन्यासः परंतु संन्यास परन्तु संन्यास, औषधैः औषध
औषधके, विना सिवाय विना, न शांत भते न भी
शान्त नहीं होता ॥ ४२ ॥

42. The disorders of intoxication
and fainting subside of their own
accord when the morbidity of the
causative humors has spent itself
out in the attack. The condition of
syncope, however does not subside
without treatment.

संन्यासस्य संप्राप्तिः —

वाग्देहमनसां चेष्टामाक्षिप्यातिबला मलाः ।

संन्यस्यन्त्यबलं जन्तुं प्राणायतनसंज्ञिताः ॥४३॥

प्राणायतन- प्राणस्थानने प्राणायतनोंका, संज्ञिताः
आश्रय करी रहेला आश्रय लेकर रहे हुए, अतिबलाः
अति जलवान अति बलवान, मलाः दोषो मल, वाक्-
वाक्छी वाणी, देह- देह देह, मनसाश्च तथा मननी और
मनकी, चेष्टाम् चेष्टाने चेष्टाको, आक्षिप्य डरी लई नष्ट
करके, अबलम् जलहीन निर्बल, जन्तुम् प्राणायने प्राणीको,
संन्यस्यन्ति निःसंज्ञा करे छे निःसंज्ञा करते हैं ॥ ४३ ॥

43. The highly provoked humors
lodged in the vital parts of man, by
paralysing the functions of speech,
body and mind, overthrow the debi-
litated victim.

संन्यासस्य लक्षणम् —

स ना संन्याससंज्ञस्तः काहीमृतो-मृतोपमः ।

४३. प्राणायतनसंज्ञिताः—प्राणायतनमाश्रिताः (ग. च.)

४४. काहीमृत—क'ड'भूतः (ध.)

प्राणैर्वियुज्यते शीघ्रं मुक्त्वा सद्यःकलाः क्रियाः ४४

संन्यास-संन्यासस्थी संन्याससे, संन्यासः शेषोऽतिरहित
चेष्टारहित, काष्ठोत्पलः ६१३३। नेवे। भवेत्ते। काष्ठरूप
हुत्रा, सुतोषमः तथा मरी भवेत्ते। नेवे। एवं मरा हुत्रा
जैसा, सा ते वह, ना पुरुष मनुष्य, सद्यःकलाः तात्का-
लिक असर करनार सद्यःकलदायी, क्रियाः उपचारोने
क्रियाके, मुक्त्वा शेषोऽति नगर न मिलने पर, शीघ्रम्
जल्दी शीघ्र, प्राणैः प्राणस्थी प्राणसे, वियुज्यते मुक्त
थाप छे मुक्त होता है ॥ ४४ ॥

44. Such a man, who, being over-
come by syncope, is turned as it were
into a log of wood, and appears as
if dead, will be soon deprived of his
life, unless he receives emergency
treatment.

संन्यासस्योपक्रमः—

दुर्गेऽम्भसि यथा मज्जन्नाजनं त्वरया बुधः ।
गृहीयात्तलमप्राप्तं तथा संन्यासपीडितम् ॥४५॥

यथा नेम जिस प्रकार, बुधः समझु भावुस
बुद्धिमान मनुष्य, दुर्गे अग्राध गहरे, अम्भसि पाक्षीभां
जलमें, मज्जन् दूधता डूबते हुए, तलम् तथा तले तल
पर, अप्राप्तम् न पहुँचे। ने न पहुँचे हुए, आजनम्
पात्रने पात्रको, त्वरया उतावणधी शीघ्रतासे, गृहीयात्
पकड़ी ले छे पकड़ लेता है, तथा तेवी रीति बुद्धिमान
वैद्य उसी प्रकार बुद्धिमान वैद्यको, संन्यास-संन्यासस्थी
संन्याससे, पीडितम् पीडायेत्ता मनुष्यने उतावणधी
उतावणधी नेष्टकी पीडित मनुष्यका शीघ्रतासे रक्षण
करना चाहिए ॥ ४५ ॥

45. As in the case of a pitcher
(that has slipped from the hand and
is) sinking rapidly down a deep well,
the prudent man hastens to retrieve it
before it has reached the bottom, so

४४. वियुज्यते-वियुज्यते (व.)

४५. सद्यःकलाः क्रियाः-सद्यःकलां क्रियाम् (ग.ज.ड.)

it should be in the case of the man
overcome with syncope.

मज्जनान्यवपीडाश्च धूमाः प्रथममग्निं च ।
सूचीमिस्तोदनं शस्तं दाहः पीडा नखान्तरे ॥४६॥
लुञ्चनं केशलोम्नां च दन्तैर्वशबमेव च ।
आत्मगुप्तावधर्षा हितं तस्यावबोधने ॥४७॥

तस्य तेने इसको, अवबोधने शुद्धिभां ६१३३।
भाटे जागृत करनेके लिए, मज्जनानि अग्निं अंजन,
अवपीडाः च अवपीडा नस्य अवपीड नस्य, धूमाः धूम
धूम, प्रथममग्निं प्रथमम् (यूष्मद् ३५) नस्य प्रथमम्
(चूर्णरूप) नस्य, सूचीमि अग्ने से। योऽधी और सूचीमें,
तोदनम् च पीडा करनी पीडा करना, शस्तम् प्रशस्त छे
प्रशस्त हैं, दाहः ६१६ दाह, नखान्तरे नखिमां नखोंके
बीचमें, पीडा पीडा करनी पीडा करना, केशलोम्नाम्
वाण अग्ने इवाऽऽनुं बाण और रोमोंका, लुञ्चनम् च
येन्धी कटवुं खींचकर काटना, दन्तैः दातधी दातोंसे,
वशबमे एव च अटकुं भरपुं काटना, आत्मगुप्ता-अग्ने
डोवयुं और कौंचका, अवधर्षः धसपुं घिसना, हिबम्
हितकारी छे हितकारी हैं ॥ ४६-४७ ॥

46. The following are the measures
prescribed for the resuscitation of
the man overcome with syncope: eye-
applications, nasal applications, inhala-
tions, snuffs, pricking with needles or
branding or piercing under the nails;
plucking the hair on the head or the
body, biting with the teeth, or
rubbing the body with the seeds of
cowage are helpful in awakening him.

संमूर्च्छितानि तीक्ष्णानि मद्यानि विविधानि च ।

४६. धूमाः-धूमः (व.)

४७. शस्तम्-शस्त्रैः (ग.ड.त.व.द.)

४८. दन्तैः-दंशैः (ग.)

४९. आत्मगुप्तावधर्षा-आत्मगुप्तावधर्षा (व.)

५०. हितम्-हिताः (व.च.ड.ज.)

प्रभूतकटुयुक्तानि तस्यास्ये गालयेन्मुहुः ॥ ४८ ॥

तत्त्व तेना इसके, आस्ये भेदाभा मुसमें, प्रभूत-
युक्त, कटुयुक्तानि तीभा द्योधी कटु द्रव्योंसे,
संयुक्तानि मिश्रित करेधा मिश्रित, विविधानि विविध
प्रकारना नाना प्रकारसे, तीक्ष्णानि तीक्ष्ण, मद्यानि
च मद्य मद्य, मुहुः बार-बार बारबार, गालयेत् प्रयत्न
पूर्वक ३३वां प्रयत्नपूर्वक डालना चाहिए ॥ ४८ ॥

48. Various kinds of strong wines
mixed copiously with pungent articles
must be frequently poured into his
mouth.

मातुलुङ्गरसं तद्वन्महौषधसमायुतम् ।
तद्वस्तीवर्चलं दद्यायुक्तं मद्याम्लकाञ्जिकं ॥ ४९ ॥
हिङ्गूषणसमायुक्तं यावत् संज्ञाप्रबोधनम् ।
प्रबुद्धसंज्ञमज्ञैश्च लघुमिस्तमुपाचरेत् ॥ ५० ॥

तद्वत् ते भ्राष्ट्रे उसी प्रकार, संज्ञाप्रबोधनम् यावत्
शुद्धि आवे त्यां सुधी संज्ञा प्राप्त होने तक, महौषध-
संज्ञा सोंठसे, समायुतम् युक्त युक्त, मातुलुङ्ग- पीजे-
राने। विजौरके, रसम् रस रस, तद्वत् ओज रीते इसी
तद्वत्, मद्य- मद्य मद्य, अम्लकाञ्जिकैः भाटी कांजीसे,
अम्ल कांजीसे, युक्तम् युक्त युक्त, हिङ्गु- तेमज हिङ्ग
एवं हींग, ऊषण- अने मरीची और मरीचसे, समायु-
क्तम् युक्त युक्त, सौवर्चलम् सौवर्चल सचल, दद्यात्
देवुं देवे, प्रबुद्धसंज्ञम् संज्ञाने प्राप्त थयेवा चेतनाको
प्राप्त हुए, तद् तेने उसको, लघुभिः लघु लघु, अज्ञैः
अज्ञेधी अज्ञसे, उपाचरेत् उपचार करेवा उपचार
करना चाहिए ॥ ४९-५० ॥

49-50. Similarly the juice of pom-
elo mixed with ginger, or sanchal
salt mixed with wine and sour
gruel together with asafetida and
black pepper must be poured into

the throat until consciousness returns.
When consciousness has been restored,
the patient must be given light
foods.

विस्मापनैः स्मारणैश्च प्रियभृतिमिरेव च ।
पटुमिर्गीतवादित्रशब्दैश्चिर्बैश्च दर्शनैः ॥ ५१ ॥
संसनोल्लेखनैर्धूमैरञ्जनैः कवलग्रहैः ।
शोणितस्यावसेकैश्च व्यायामोद्धर्षणैस्तथा ॥ ५२ ॥
प्रबुद्धसंज्ञं मतिमाननुबन्धमुपक्रमेत् ।
तस्य संरक्षितव्यं हि मनः प्रलयहेतुतः ॥ ५३ ॥

प्रबुद्धसंज्ञम् शुद्धिभा आवेधा तेना शुद्धिमें आवे
हुए उनकी, विस्मापनैः आश्चर्यजनक बातोंसे, स्मारणैः च गमती भागत याद देनाथी
रुचिकर बातें याद देनेसे, प्रियभृतिभिः एव च प्रिय
वागे ओपुं संभवाववाथी प्रिय सुनानेसे, पटुभिः सुंदर
छंदर, गीत- गीत गीत, वादित्र- अने वाजिंत्रेना वाजोंके,
शब्दैः शब्दोंसे, चिर्बैः चित्र विचित्र चित्र
विचित्र, दर्शनैः च दर्शने देनाथी दृश्योंके दिखानेसे,
संसन- विरेचनथी विरेचनसे, उल्लेखनैः बमनथी बमनसे,
धूमैः धूमथी धूमसे, अञ्जनैः अञ्जनथी अञ्जनसे,
कवलग्रहैः कवलग्रहथी कवलग्रहसे, शोणितस्य
रक्तना रक्तके, अवसेकैः च भेदाधुनी मोक्षणसे, तथा
तथा तथा, व्यायाम- व्यायामथी व्यायामसे, उद्धर्षणैः
तेमज उद्धर्षणथी एवं उद्धर्षणसे, अनुबन्धम् अतत
निरन्तर, उपक्रमेत् उपचार करेवा चिकित्सा करे, हि
कांजीसे क्योंकि, तस्य तेना उसके, मनः मननुं मनको,
प्रलय- भेदना मोहके, हेतुतः कांजीसे कारणसे, संर-
क्षितव्यम् रक्षित करेवा ओष्ठोंके बचाना चाहिए ॥ ५१-५३ ॥

51-53. The wise physician, in order
to protect the mind of the awakened

५१. विस्मापनैः-विस्मापनैः (ग.)

॥ स्मारणैश्च-संस्मरणैः (ग.)

॥ पटुभिः-मधुरैः (ग. ब.)

५२. उपक्रमेत्-उपाचरेत् (ग. ब.)

॥ तस्य संरक्षितव्यं हि मनःप्रलयहेतुतः-ततः संरक्षितव्यो
हि मनःप्रलयहेतुतः (ग.)

४८. प्रभूतकटुयुक्तानि-प्रभूतकटुयुक्तानि (ग. ब. प.)

४९. सौवर्चलम्-सौवीरकम् (ग. ब. ड. प.)

५०. तद्वत्-तद्वत् (ग.)

patient from the evil consequences (of syncope) and from relapsing again into insensibility, should treat him with measures that excite wonder, and awaken the memory with delightful discourses, with pleasant vocal and instrumental music, with wonderful sights, with laxatives and emetics, with various inhalations, eye-paints, gargles, blood-letting, and with exercise and friction massage of the body.

मदमूर्च्छायावोषकम्: —

स्नेहस्वेदोपपन्नानां यथादोषं यथाबलम् ।

पञ्च कर्माणि कुर्वीत मूर्च्छायेषु मर्षेषु च ॥५४॥

मूर्च्छायेषु भूतभीमां मूर्च्छां, मर्षेषु च अने भूतभीमां और मर्षे, स्नेह-स्नेहन, स्वेद-स्वेदन तथा स्वेदन तथा स्वेदन, उपपन्नानाम् पात्रेणां मनुष्यानां प्राप्त किये हुए मनुष्योंके, यथादोषम् दोषानुसार दोषानुसार, यथाबलम् तेभ्यः प्रदानानुसार एवं बलानुसार, पञ्चकर्माणि पञ्चकर्मां पञ्चकर्म, कुर्वीत कर्त्तव्यं कर्त्तव्ये करने चाहिए ॥५४॥

54. In all conditions of fainting and intoxication, the patients who have been prepared with the oleo-sudation procedure should, according to the measure both of their vitality and of morbidity, be administered the quinary purificatory treatment.

अष्टाविंशत्यौषधस्य तथा तिकस्य सर्पिः ।

प्रयोगः शस्यते तद्वन्महतः षट्पलस्य वा ॥५५॥

अष्टाविंशति- अष्टाविंश अष्टाविंश, औषधस्य औषध-वाणा पान्थीय कल्याण (कल्याण घृत) ने। औषधवाणे पानीय कल्याण (कल्याण घृत) का, तिकस्य षट्पलस्य अथवा तिक ५६ पल अथवा तिक षट्पल, सर्पिः ५४. स्नेहस्वेदोपपन्नानाम्-स्नेहस्वेदोपपन्नस्य (क. ग. च. ड.)

धृतने। घृतका, षट्पल महतः वा अथवा महातिक्रिये धृतने। अथवा महातिक्रिये घृतका, प्रयोगः प्रयोग प्रयोग, शस्यते प्रशस्त छे प्रशस्त है ॥ ५५ ॥

55. Further in these conditions a course of the medicated ghee prepared with the group of the twenty-eight drugs (kalyana ghee) or of the medicated ghee called "the great bitter ghee" or that called "the bitter shat-pala ghee" is recommended.

त्रिकलायाः प्रयोगो वा सघृतक्षौद्रशर्करः ।

शिलाजतुप्रयोगो वा प्रयोगः पयसोऽपि वा ॥५६॥

त्रिकलायाः त्रिकलायां त्रिकलाका, सघृत- घी घृत, क्षौद्र- मधु मधु, शर्करः अने साकर सहित और शर्कराके साथ, प्रयोगः वा प्रयोग प्रयोग, शिलाजतुः अथवा शिलाजितने। अथवा शिलाजतुका, प्रयोगः वा प्रयोग प्रयोग, पयसः अथवा दूधने। अथवा दूधका, प्रयोगः अपि वा प्रयोग प्रयोग ॥ ५६ ॥

56. Similarly a course of the three myrobalans with ghee, honey and sugar, or a course of mineral pitch, or a course of milk.

पिप्पलीनां प्रयोगो वा पयसा चित्रकस्य वा ।

रसायनानां कौम्भस्य सर्पिषो वा प्रशस्यते ॥५७॥

पिप्पलीनाम् वा अथवा पीपरीने। अथवा पिप्पलीका, पयसा अथवा दूध साधे अथवा दूधके साथ, चित्रकस्य वा चित्रकने। चित्रकका, रसायनानाम् अथवा रसायनने। अथवा रसायनोका, कौम्भस्य सर्पिषः वा अथवा दूध वर्धना जूना बीने। अथवा दस वर्षका पुराना बीका, प्रयोगः प्रयोग प्रयोग, प्रशस्यते प्रशस्त छे प्रशस्त है ॥ ५७ ॥

57. Or a course of long pepper or a course of white-flowered lead-wort

५७ पयसा चित्रकस्य-पयसचित्रकस्य (क. त.)

,, ,, -प्रयोगचित्रकस्य (प. ग. ड.)

with milk or a course of vitalising drugs, or a course of the potted ghee of ten years' standing is recommended.

रक्तावसकाच्छायाणां सतां सस्ववतामपि ।
सेवनाममदमूर्च्छायाः प्रशाम्यन्ति शरीरिणाम् ॥५८॥

रक्त- रक्तना रक्ते, अवसेकात् भेक्ष्युथी मोक्षणसे, शास्त्राणाम् शास्त्रोनां शास्त्रोके, सस्ववताम् तथा सस्वव-
त्तुवाणा और सस्वगुणवाले, सताम् सत्पुरुषोना सत्पुरुषोके,
सेवनात् सेवनथी सेवनसे, अपि ५९ मी, शरीरिणाम्
मनुष्योनां मनुष्योके, मदमूर्च्छायाः मद અને भूर्छा मद और
मूर्छा, प्रशाम्यन्ति शा-त अधिभ्य छे शान्त होते हैं ॥५८॥

58. The diseases of intoxication and fainting get alleviated by depletion of blood as also by devotion to scriptures and to good and righteous men.

अध्यायार्थसंग्रहः —

तत्र भ्रोकौ—

विशुद्धं चाविशुद्धं च शोणितं तस्य हेतवः ।
रक्तप्रदोषजा रोगास्तेषु रोगेषु औषधम् ॥५९॥

तत्र भ्रोकौ ते विषयमा उपसंहरना ये श्लोका छे ३
उस विषयमें उपसंहारके दो श्लोक हैं कि, विशुद्धम् च विशुद्ध
विशुद्ध, अविशुद्धम् च અને अविशुद्ध और अविशुद्ध,
शोणितम् रक्त रक्त, तस्य तेना इसके, हेतवः हेतुओ
कारण, रक्त- रक्तना रक्ते, प्रदोषजाः दोषथी उत्पन्न यत्ता
दोषसे उत्पन्न होते, रोगाः रोगो रोग, तेषु ते इन, रोगेषु
रोगोभा रोगमें, औषधम् च औषध औषध ॥ ५९ ॥

Here are the two recapitulatory verses—

59. The nature of the pure and of the impure blood, the causes thereof, the blood-born diseases and their remedies;

मदमूर्च्छायांसंन्यासहेतुलक्षणमेवजम् ।
विचिशोणितकेऽध्याये सर्वमेतत् प्रकाशितम् ॥६०॥

मद- मद मद, मूर्च्छाव- भूर्छा मूर्छा, संन्यास- तथा
सं-न्यासना एवं संन्यासके, हेतु- कारण, लक्षण-
लक्षण, मेवजम् અને औषध और औषध, एतत्
आ ये, सर्वम् सर्व सव, विचिशोणितके विचिशोणितके
विचिशोणितके, अध्याये अध्यायमा अध्यायमें, प्रकाशि-
तम् प्रकाशित क्षुं छे प्रकाशित किया है ॥ ६० ॥

60. and the etiology, symptoms and treatment, of intoxication, fainting and syncope have all been described in this chapter entitled "The blood derived through systematic regimen".

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
विचिशोणितो नाम चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

समाप्तो योजनावतुष्कः ॥ ६ ॥

इति आ प्रभाषे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्नि-
वेशे श्लोका अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे
अने चरकथी प्रतिसंस्कृत पाठेला आ शास्त्रमा और
चरकके द्वारा संस्कृत इस श्लोकके, श्लोकस्थाने सूत्रस्थान
विषे सूत्रस्थानमें, विचिशोणितोः 'विचिशोणितो' '
'विचिशोणितो', नाम नामने नामका, चतुर्विंशः चोवीसवाँ,
अध्यायः अध्याय संपूर्ण अध्याय समाप्त हुआ ॥ २४ ॥

योजनावतुष्कः छंदो शैलनाथ विषयवाणा आर
अध्यायोने। समूह छद्वा योजनाविषयक चार अध्यायोंका
समूह, समाप्तः 'संपूर्ण' अध्याय समाप्त हुआ ॥ ६ ॥

24. Thus in the section on General Principles in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the twenty-fourth chapter entitled "The blood derived through systematic regimen" is completed.

6. Thus ends the tetrad of chapters dealing with therapeutic procedures.

पञ्चविंशोऽध्यायः ।

पञ्चीसमे। अध्याय अध्याय पञ्चीसर्वौ

Chapter XXV

यजःपुरुषीयाध्यायोपक्रमः —

अथातो यजःपुरुषीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥१॥

इति ह साह भगवानात्रेयः ॥२॥

अथ अतः हवे अर्होऽथी अब आगे, यजःपुरुषीयम् 'यजःपुरुषीय' नामना 'यजःपुरुषीय' नामके, अध्यायम् अध्यायानु' अध्यायका, व्याख्यास्यामः व्याख्यान करेगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये आत्रेयने, इति ह आ विषयमा' नीये प्रभाषेण इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, साह स्म कहेथु' छे कहा है ॥२॥

1. We shall now expound the chapter entitled "The origin of man (and disease)."

2. Thus declared the worshipful Atreya.

पुरुषमामयं चाबिहृत्य समेतानां महर्षीणां विवादाः —

पुरा प्रत्यक्षधर्माणं भगवन्तं पुनर्वसुम् ।

समेतानां महर्षीणां प्रादुरासीदियं कथा ॥३॥

आत्मेन्द्रियमनोर्थानां योऽयं पुरुषसंज्ञकः ।

राक्षिरस्यामयानां च प्रागुत्पत्तिविनिश्चये ॥४॥

पुरा पूर्वे प्राचीन कालमें, प्रत्यक्षधर्माणम् नेछे धर्मने। साक्षात्कार कयेो हते। ओवा जिसने धर्मका साक्षात्कार किया था ऐसे, भगवन्तम् भगवान् भगवान्, पुनर्वसुम् पुनर्वसुनी पासे पुनर्वसुके पास, समेतानाम् ओहहा भयेवा इकट्ठे हुए, महर्षीणाम् महर्षीओभा महर्षियोंमें, आत्म आत्मा आत्मा, इन्द्रिय- इन्द्रिय- इन्द्रिय, मनः- मन मन, अर्षानाम् अने विषयेने। और विषयो-

१. समेतानां—उपासतां (च. द. व.)

२. समेतानां महर्षीणां प्रादुरासीदियं कथा—महर्षय उपासीनाः

प्रादुर्भासीनां कथाम् (ग. व. व.)

का, यः अथम् ने आ जो यह, पुरुषसंज्ञकः, पुरुष नामने। पुरुषनामक, राक्षिः संघात छे संघात है, अस्म येना उसके, आमयानाम् च अने रोगेनी और रोगोंकी, प्रागुत्पत्ति- प्रथम उत्पत्तिना कारखाना प्रथम उत्पत्तिके कारणके, विनिश्चये निश्चयना संशयमा निर्णयके सम्बन्धमें, इयम् कथा आ अर्षा यह चर्चा, प्रादुरासीत् आधी हती हुई थी ॥ १-४ ॥

3-4. Long ago among the great sages gathered about the worshipful Atreya to whom all knowledge was a matter of direct perception, there arose first the following discussion as to determining the truth concerning the primal origin of man who is the aggregate of the spirit, senses, mind and sense-objects, as also concerning the diseases affecting him.

तदन्तरं काशिपतिर्वामको वाक्यमर्थवित् ।

व्याजहारिषिसमितिसुपसृत्यामिवाद्य च ॥५॥

तदन्तरम् ते सभये उस समयमें, अर्थवित् अर्थवेत्ता अर्थवेत्ता, काशिपतिः काशीराज काशीराज, वामकः वामके वामकने, ऋषिसमितिम् ऋषिभंडण ऋषिवोंकी सभामें, उपसृत्य पासे जधने पहुंचकर, अमिवाद्य च अने प्रशुभ करीने और प्रणाम करके, व्याजहार कथु' कहा ॥ ५ ॥

5. On this occasion, king Vamaka of Kasi, who was learned in the sciences, having approached the assembly of the sages and having duly saluted them, made this observation.

५. तदन्तरं काशिपतिर्वामको वाक्यमर्थवित्—अथ काशिपतिर्वामको वाक्यमर्थवित् (क. व.)

॥ वाक्यमर्थवित्—वाक्यमर्थवित् (व. च.)

॥ वाक्य—वाक्य (त.)

॥ सुपसृत्य—ममिसृत्य (व.)

॥ —ममिन्द्रिय (द.)

કિંતુ મોઃ પુરુષો યજ્ઞસ્તજ્ઞાસ્તસ્યામયાઃ સ્મૃતાઃ ।
ન વૈત્યુકે નરેન્દ્રેણ પ્રોવાચર્ષીન્ પુનર્વસુઃ ॥૬॥

મોઃ હે ઋષિશ્રેષ્ઠા! હે ઋષભો, કિંતુ શું કયા, પુરુષઃ પુરુષ પુરુષ, યજ્ઞઃ જેનાથી ઉત્પન્ન થાય છે ત્રિસે ઉત્પન્ન હોતા હૈ, તજ્ઞાઃ તસ્ય જ્ઞામયાઃ તેનાથી તેના રોગો પણ ઉત્પન્ન થાય છે ત્રીસે ત્રિસે રોગ મી ઉત્પન્ન હોતે હૈ, સ્મૃતાઃ એમ માનવામાં આવે છે એમા માના જાતા હૈ, ન કા કે નહિ ? યા નહીં ?, હ્રિતિ એ પ્રમાણે હસ પ્રકાર, નરેન્દ્રેણ રાજાએ રાજાને, કહે કહ્યું ત્યારે કહા તવ, પુનર્વસુઃ પુનર્વસુએ પુનર્વસુને, ઋષીન્ ઋષિઓને ઋષિઓસે, પ્રોવાચ કહ્યું કહા ॥ ૬ ॥

6. "What, O, Sirs, is the truth? Do the diseases afflicting man arise from the same source as he himself is derived from or is it otherwise?". When the king had thus spoken, Punarvasu addressing the sages, said—

સર્વં વ્યમિતજ્ઞાનવિજ્ઞાનચ્છિન્નસંશયઃ ।

મવન્તદ્દેષુમર્હન્તિ કાશિરાજસ્ય સંશયમ્ ॥૭॥

અમિત- અગાધ અપરિમિત, જ્ઞાન- જ્ઞાન જ્ઞાન, વિજ્ઞાન- તથા વિજ્ઞાનથી એવં વિજ્ઞાનસે, છિન્ન- નષ્ટ થયા છે નષ્ટ હુએ હૈ, સંશયઃ સંશયો જેના એવા સંશય જિનેકે એસે, મવન્તઃ આપ આપ, સર્વે એવ અધ્યાત્મ સર્વ હી, કાશિરાજસ્ય કાશિરાજને, કાશિરાજકે, સંશયમ્ સંશય સંશયકો, દેષુમ્ હેવાને દૂર કરનેકે લિએ, મર્હન્તિ યોગ્ય છે. યોગ્ય હૈ ॥ ૭ ॥

7. "It behoves you who have had all your doubts dispelled by your immeasurable sight into knowledge and science, to resolve the doubt raised by the king of Kāsi."

પારીક્ષિસ્તપરીક્ષ્યાન્ને મૌઋલ્યો વાક્યમબ્રવીત્ ।

આત્મજઃ પુરુષો રોગાઘ્યાત્મજાઃ કારણં હિ સઃ ॥૮॥

૧. કિન્તુ મોઃ-કિન્તુ ત્યાહ (ત. વ.)

,, પ્રોવાચર્ષીન્-પ્રોવાચર્ષિઃ (જ. વ.)

૮. પરીક્ષ્યાન્-પરીક્ષાવે (જ.)

તવ તેને! તસકા, પરીક્ષ્ય વિચાર કરી વિચાર કરકે. મૌઋલ્યઃ મૌઋલ્ય ગોત્રના મૌઋલ્ય ગોત્રકે, પારીક્ષિઃ પારીક્ષિ ઋષિએ પારીક્ષિ ઋષિને, અન્ને પહેલાં પ્રથમ, વાક્યમ્ વચન વચનકો, અબ્રવીત્ કહ્યું કહા, પુરુષઃ પુરુષ પુરુષ, આત્મજઃ આત્માથી ઉત્પન્ન થાય છે આત્માસે ઉત્પન્ન હોતા હૈ, રોગાઘ્ય અને રોગો પણ ગૌર રોગ મી, આત્મજાઃ આત્માથી ઉત્પન્ન થાય છે આત્માસે ઉત્પન્ન હોતે હૈ, હિ કેમકે ક્યોંકિ, સઃ તે વહ, કારણમ્ કારણ છે કારણ હૈ ॥ ૮ ॥

8. Parikshi Maudgalya having considered the question, was the first to formulate the answer. He said— "Man is born of the spirit, likewise all the diseases are born of the spirit. For the spirit is the source of everything."

સ ચિનોત્યુપમુક્તે ચ કર્મ કર્મફલાનિ ચ ।

નશ્વરે ચેતનાધાતોઃ પ્રવૃત્તિઃ સુખદુઃખયોઃ ॥૯॥

સઃ તે વહ, કર્મ કર્મને! કર્મોકા, ચિનોતિ સંચય કરે છે સંચય કરતા હૈ, કર્મફલાનિ ચ અને કર્મફલોને જોર કર્મફલોંકો, ઉપમુક્તે ભોગવે છે ભોગતા હૈ, હિ કેમકે ક્યોંકિ, ચેતનાધાતોઃ ચેતનાધાતુ આત્માકે, કર્તે સિવાય વિના, સુખદુઃખયોઃ સુખદુઃખની સુખદુઃખકી, પ્રવૃત્તિઃ ન પ્રવૃત્તિ થતી નથી પ્રવૃત્તિ નહીં હોતી ॥ ૯ ॥

9. It is the spirit that acquires and enjoys the merits of actions and their fruits respectively; for in the absence of the element of consciousness there is no activity either pleasurable or painful."

શરલોમા તુ નૈત્યાહ ન જ્ઞાત્માઽસ્માનમાત્મના ।

યોજયેદ્યાધિભિર્દુઃસૌર્દુઃસાદેવી કદાચન ॥૧૦॥

૧. સ ચિનોતિ-સંચિનોતિ (જ.)

,, નશ્વરે-અશ્વરે (જ.)

सरलोमा तु परंतु शरीरलोभाओ परन्तु शरीरकोमाने, न इति 'ओम नहीं' ओ प्रभावे 'ऐसा नहीं' इस प्रकार, जाह कहुं कहा, हि डेमके क्योंकि, दुःखदेवी दुःखने। देव करन्तर दुःखोंका देव करनेवाला, आत्मा आत्मा आत्मा, आत्मना पीतानी जते अपने आप, आत्मानम् पीताने अपनेको, दुःखैः दुःखदायक दुःख देनेवाले, व्याधिभिः रोगोऽभावे रोगोंसे, कदाचन कही पक्षु कमी, न बोधयेत् युक्त न करे युक्त न करे ॥ १० ॥

10. But the sage Saraloma, (intervening at this stage in the debate) said—"No, (this is not so); for surely the spirit, seeing that it dislikes pain, would never yoke itself of its own accord to diseases which cause pain."

रजस्तमोभ्यां तु मनः परितं सत्त्वसंज्ञकम् ।
शरीरस्य समुत्पत्तौ विकाराणां च कारणम् ॥११॥

रजः- रजेशु रजोगुण, तमोभ्याम् अने तमेशु तथा और तमोगुणसे, परितम् क्षेत्राक्षुं व्याप्त, सत्त्वसंज्ञकम् सत्त्वनामक सत्त्वसंज्ञावाला, मनः तु मन न मन ही, शरीरस्य शरीर शरीर, विकाराणाम् च अने रोगोऽभावे और रोगोंकी, समुत्पत्तौ उत्पत्तिर्भा उत्पत्तिमें, कारणम् कारणम् कारण है ॥ ११ ॥

11. The real cause of the origin, both of the body and its afflictions, is the mind, known as 'Sattva', when it is enveloped by passion and ignorance."

वार्षोधिस्तु नेत्याह न ह्येकं कारणं मनः ।
नर्ते शरीराच्छरीररोगा न मनसः स्थितिः ॥१२॥

वार्षोधिः तु परंतु वार्षोधिदे परन्तु वार्षोधिने, न इति 'ओम नहीं' ओ प्रभावे 'ऐसा नहीं' इस प्रकार, जाह कहुं कहा, हि डेमके क्योंकि, एकम् ओकहुं

१२. नर्ते शरीराच्छरीर-नर्ते शरीराच्छरीरा (न.)
,, शरीर-शरीर" (ब. व. क.)
रोगा न-रोगाणां (ब.)

अकेजा, मनः मन मन, कारणम् न कारण नहीं है, शरीरात् शरीर शरीर शरीरके बिना, शरीररोगाः शरीरना रोगो शरीरके रोग, न न धर्त शके नहीं हो सकते, मनसः अने मननी और मनकी, स्थितिः स्थिति पक्षु स्थिति मी, न न डोर्त शके नहीं हो सकती ॥ १२ ॥

12. But now Varyovida, (intervening) said—"No. (this, too, is not right). For the mind by itself cannot be the cause (of anything). Thus without the body there cannot (of course) be any disease of the body, nor (for that matter) the mind's very existence."

रसजानि तु भूतानि व्याधयश्च पृथग्विधाः ।
आपो हि रसवत्यस्ताः स्मृता निर्गुप्तिहेतवः ॥१३॥

भूतानि तु प्राणीओ पक्षु प्राणी मी, रसजानि रसज ओ रसज हैं, पृथग्विधाः जुडी जुडी भूतना भिन्न भिन्न प्रकारके, व्याधयः च रोगो पक्षु रसथी उत्पन्न थाय ओ रोग मी रससे उत्पन्न होते हैं, आपः हि जल, रसवत्यः रसवाणुं ओ रसवाका है, ताः ते वह, निर्गुप्ति- व्याधि तथा पुत्रुपनी उत्पत्तिर्भा व्याधि और पुरुषकी उत्पत्तिमें, हेतवः कारण, स्मृताः मानेहुं ओ माना गया है ॥ १३ ॥

13. All creatures are born out of the fluid (pertaining to the embryonic and fetal life); so also the various kinds of diseases. The proto-element water indeed is the basis of all fluids and it is described to be the cause of their manifestation."

हिरण्याक्षस्तु नेत्याह न ह्यात्मा रसजः स्मृतः ।
नातीन्द्रियं मनः सन्ति रोगाः शब्दादिजास्तथा १४

हिरण्याक्षः तु त्वादे हिरण्याक्षे तव हिरण्याक्षने, न इति 'ओम नहीं' ओ प्रभावे 'ऐसा नहीं' इस प्रकार,

इत्थं क्वा, हि केभके क्यौकि, कात्मा आत्मा
आत्मा, रसजः २२५७-५ रससे उत्पन्न होनेवाला, न स्मृतः
मानेवा न थी नहीं माना गया, जतीन्द्रियम् ७ उद्दिष्टो-
ने निषध न थी अबुं जो इन्द्रियोंका विषय नहीं ऐसा,
मनः मन मन, न २२५७ उत्पन्न भवुं न थी रससे उत्पन्न
नहीं होता, तथा रोगाः तथा रोगे तथा रोग, शब्दा-
दिनाः शब्द वजरेथी पक्षु उत्पन्न भव्य भे शब्द
आदिसे भी उत्पन्न होते हैं ॥ १४ ॥

14. (On hearing this, the sage) Hiranyaksha said—"No. For the spi-
rit is not said to be born of the fluids
nor even the mind which is super-
sensual. Besides, there are diseases
which spring from sound etc, (which
shows that not all diseases are born
of the fluids).

बद्धधातुजस्तु पुरुषो रोगाः बद्धधातुजास्तथा ।
राशिः बद्धधातुजो ह्येष सांख्यैराद्यैः प्रकीर्तितः ॥१५॥

पुरुषः तु पुरुष तो पुरुष तो, बद्धधातुजः ७ धातु-
ओथी उत्पन्न भव्य भे छः धातुओंसे उत्पन्न होता है, तथा
तेवी रीते वैसे ही, रोगाः रोगे पक्षु रोग भी, बद्ध-
धातुजाः ७ धातुओथी उत्पन्न भव्य भे छः धातुओंसे
उत्पन्न होते हैं, हि केभके क्यौकि, आद्यैः प्राचीन प्राचीन,
सांख्यैः तत्त्वज्ञान्दीओओ तत्त्ववेत्ताओंने, एवः राशिः आ
राशिपुरुषने इस राशिपुरुषको, बद्धधातुजः ७ धातुओथी
उत्पन्न भव्य भे छः धातुओंसे उत्पन्न होनेवाला, परिकीर्तितः
कहेवा भे कहा है ॥ १५ ॥

15. Man, then, is the result of the
six elements. The diseases, too, arise
from six elements. Thus the indivi-
dual was declared by the numerical
physicians to be the aggregate resul-
ting from (the union of) the six ele-

१५. "ह्येष सांख्यैराद्यैः प्रकीर्तितः—सांख्यैराद्यैः संपरिकीर्तितः
(च. व. ड.)

॥ प्रकीर्तितः—परिहितः (ग. च. व. ड.)

ments (the five proto-elements and
consciousness)".

तथा ब्रुवाणं कुशिकमाह तच्चेति कौशिकः ।
कस्मान्मातापितृभ्यां हि बिना बद्धधातुजो भवेत् १६
तथा ओ भ्रातृभ्यो इस प्रकार, ब्रुवाणम् कहेता कहते
हुए, कुशिकम् द्विःपक्षाक्षने हिरण्याक्षसे, कौशिकः कौशिके
कौशिकने, तत् ते वह, न इति 'ओ भ्रातृभ्यो' ओ भ्रातृभ्यो
'ऐसा नहीं' इस प्रकार, माह कहेता कहा, हि कहेता के
क्यौकि, मातापितृभ्याम् बिना मातापिता सिवाय माता-
पिताके बिना, बद्धधातुजः ७ धातुओथी उत्पन्न भव्य भे
छः धातुओंसे उत्पन्न होनेवाला, कस्मात् केवी रीते कैसे,
भवेत् भव शके? हो सकता है? ॥ १६ ॥

16. To Kusika (another name of
the sage Hiranyaksha) who was thus
propounding (his thesis), the sage
Saunaka said—"No. That is not so.
How can the individual spring from
the six elements without the agency
of the father and mother ?

पुरुषः पुरुषाद्गौर्गौरव्यादयः प्रजायते ।
पित्र्या मेहादयश्चोक्ता रोगास्तावन्न कारणम् ॥१७॥

पुरुषात् पुरुषथी पुरुषसे, पुरुषः पुरुष पुरुष, गोः
गण्डथी गैलसे, गौः गण्ड गैल, जन्मात् गोःथी गोकेसे,
अथः गोःथी गोका, प्रजायते उत्पन्न भव्य भे उत्पन्न
होता है, मेहादयः च अने मेहादि और मेहादि, रोगाः
रोगे रोग, पित्र्याः मातापिताथी उत्पन्न भव्य भे
मातापितासे उत्पन्न होनेवाले, उक्ताः कहेता भे कहे हैं,

१६ तथा ब्रुवाणं—तदुक्तवन्तं (ज.)

॥ कौशिकः—शौनकः (क. व. ड. ड.)

॥ —शौनिकः (च)

१७. पुरुषः पुरुषाद् गौर्गौरव्यादयः प्रजायते—पुरुषः पुरुषं गौर्गाम-
श्वोऽथं तु प्रजायते (व.)

॥ पित्र्या—पैत्र्या (क. व.)

॥ —पित्रो (व. व.)

॥ पित्र्या मेहादयश्चोक्ता—मातापितृभ्याम्भोक्ता (च. व. ड.)

औ आथी ते भी इसलिए ये दोनों, जन्म आ पुत्रपत्नी उत्पत्तिभां इस पुरुषकी उत्पत्तिमें, कारणम् उरक्षु थे कारण हैं ॥ १७ ॥

17. Thus man is born of man, bull of bull, horse of horse, (and so forth). Thus diseases such as the urinary one and others have been said to be hereditary. Therefore, the parents are the origin (both of the individual and his disease)".

भद्रकाप्यस्तु नेत्याह नष्टान्धोऽन्धात् प्रजायते ।
मातापित्रोरपि च ते प्रागुत्पत्तिर्न युज्यते ॥ १८ ॥

भद्रकाप्यः तु परंतु अदृक्ताये परन्तु भद्रकाप्यने, न इति 'ओम नथी' ओ प्रभाक्षे 'ऐसा नहीं' इस प्रकार, जाह उक्षु कहा, हि डेमके क्योंकि, जन्मात् आध्याथी अन्येसे, जन्मः आध्याथी अन्धा, न उपजायते उत्पन्न भेता नथी उत्पन्न नहीं होता, अपि च वणी और, ते तारा भतभां तेरे मतमें, मातापित्रोः माता-पितानी मातापिताकी, प्राक् सृष्टिथी पहेला सृष्टिसे पहिले, उत्पत्तिः उत्पत्ति उत्पत्ति, न युज्यते अर्ध शकती नथी नहीं हो सकती ॥ १८ ॥

18. But Bhadrakapya said- "No. For the blind are not born of the blind. Nor can you account (on your thesis) for the origin of the first parents. कर्मजस्तु मतो जन्तुः कर्मजास्तस्य चामयाः ।
नष्टृते कर्मजो जन्म रोगानां पुरुषस्य वा ॥ १९ ॥

जन्तुः तु प्राणी तो प्राणी तो, कर्मजः कर्मजन्म, मतः मानेला छे माना गया है, तस्य च अने तेना और उसके, आमयाः रोग रोग, कर्मजाः कर्मज मानेला छे कर्मज माने गये हैं, हि डेमके क्योंकि, कर्मजः ऋते कर्म सिन्धाय कर्मके बिना, पुरुषस्य पुत्रपत्नी पुरुषकी, रोगानाम् वा अथवा रोगानी वा रोगोंकी, जन्म उत्पत्ति उत्पत्ति, न भती नथी नहीं होती ॥ १९ ॥

19. Therefore a creature is said to be born of the merits of action

and from merits of action also arise the diseases afflicting him. In the absence of action, there is no rise either of man or of disease".

भरद्वाजस्तु नेत्याह कर्ता पूर्वं हि कर्मजः ।
इदं न चाकृतं कर्म यस्य स्यात् पुरुषः फलम् ॥ २० ॥

भरद्वाजः तु त्वारे अरद्वाजे तव भरद्वाजने, न इति 'ओम नथी' ओ प्रभाक्षे 'ऐसा नहीं' इस प्रकार, जाह उक्षु कहा, हि डेमके क्योंकि, कर्मजः कर्मजो कर्मका, पूर्वम् पहेला पहिले, कर्ता कर्ता होवे। ओम ओ कर्ता होना चाहिए, कर्म च अने कर्म और कर्म, नष्टृते न डरेखु होय ओवुं न किया तो ऐसा, न इदम् देखाया नथी आभ्यु नहीं देखा गया, यस्य नेनुं जिसका, फलम् फल परिणाम, पुरुषः पुत्रप होय पुरुष होवे ॥ २० ॥

20. To this the sage Bharadwaja said- "No. For the doer always precedes the deed. Nor have we any valid knowledge of action that has not been performed, whereof it may be said that an individual is the result.

भावहेतुः स्वभावस्तु व्याधीनां पुरुषस्य च ।
स्वरूपवचलोष्णत्वं तेजोन्तानां यथैव हि ॥ २१ ॥

व्याधीनां व्याधीनां रीते जिस प्रकार, तेजोन्तानाम् पृथ्वी आदिथी तेन सुधीनां द्रव्येनां पृथ्वी आदिसे तेज पर्यन्त द्रव्योंका, कर- अरत्न करत्न, द्रव- द्रवत्न द्रवत्न, चक- अक्षत्न चलत्न, उष्णत्नम् उष्णत्न उष्णत्न, स्वभावः एव स्वभाव न छे स्वभाव ही है, व्याधीनाम् तेनीन रीते रोगानी वेसे ही रोगोंकी, पुरुषस्य च अने पुत्रपत्नी और पुरुषकी, भावहेतुः तु उत्पत्तिने हेतु पक्ष उत्पत्तिक हेतु मी, स्वभावः स्वभाव न छे स्वभाव ही है ॥ २१ ॥

21. Nature alone is the cause, then, of both man and his diseases just as roughness, fluidity, mobility and heat are respectively the nature of earth, water, air and fire".

કાર્ત્ત્વિયનસ્તુ નેત્યાહ ન હ્યારમ્મફલં મહેત્ ।
મહેત્ સ્વમાવાન્નાવાનામસિદ્ધિઃ સિદ્ધિરેવ વા ॥૨૨॥

કાર્ત્ત્વિયનઃ તુ ત્યારે કાર્ત્ત્વિયને તથા કાર્ત્ત્વિયને, ન
હિતિ 'એમ નથી' એ પ્રમાણે 'એસા નહીં' હસ પ્રકાર,
આદ્ય કહ્યું કહા, હિ કમકે ક્યોંકિ, આવાનામ પદ્ધતિની
પદ્ધતિની, અસિદ્ધિઃ અસિદ્ધિ અસિદ્ધિ, સિદ્ધિઃ વા કે સિદ્ધિ
વા સિદ્ધિ, સ્વમાવાદ્ય એવ કેવળ સ્વમાવાથી કેવલ
સ્વમાવાલે, મહેત્ થાન હોયે, આરમ્મફલમ્ તેા કમનું ફળ
તો કર્મકા ફલ, ન મહેત્ ન સંભવે નહીં હો સકતા ॥૨૨॥

22. To this (the physician) Kan-
kayana said— "No. For, then, effort
would be fruitless; and things would
either be accomplished or not accom-
plished simply by the course of nature.

સદા ત્વમિતસકલ્લોપો બ્રહ્માપત્યં પ્રજાપતિઃ ।
ચેતનાચેતનભ્યાસ્ય જગતઃ સુખદુઃખયોઃ ॥૨૩॥

અમિતસકલ્લોપઃ તુ અપરિમિત સંકલ્પવાળો અપ-
રિમિત સંકલ્પવાળા, બ્રહ્માપત્યમ્ બ્રહ્માના પુત્ર બ્રહ્માકે પુત્ર,
પ્રજાપતિઃ તુ પ્રજાપતિ જ પ્રજાપતિ હી, ચેતન- ચેતન
ચેતન, અચેતનસ્ય અને અચેતન ઔર અચેતન, અસ્ય
જગતઃ આ જગતનેા હસ જગતકા, સુખ-દુઃખયોઃ જ
અને સુખ દુઃખનેા ઔર સુખ-દુઃખકા, સદા સર્વજન
હે સર્વજન કરનેવાળા હે ॥૨૩॥

23. So it is the lord of creatures,
the son of Brahma, possessed of
infinite imagination, that is the
creator of the universe, both ani-
mate and inanimate, and of both plea-
sure and pain."

તથેતિ મિથુરાત્રેયો ન હ્યપત્યં પ્રજાપતિઃ ।
પ્રજાહિતેષી સતતં દુઃખૈર્યુગ્યાદસાધુભવ ॥૨૪॥

મિથુઃ આત્રેયઃ મિથુ આત્રેયે મિથુ આત્રેયને, તથ
ન હિતિ 'એમ નથી' એ પ્રમાણે કહ્યું 'એસા નહીં'

૨૨. ચેતનાચેતનભ્યાસ્ય-ચેતનાચેતનભ્યાસ્ય (વ.)

,, જગતઃ-જગત (વ. દ.)

હસ પ્રકાર કહા, હિ કમકે ક્યોંકિ, પ્રજાહિતેષી પ્રજા-
હિત ૫૨૪નાર પ્રજાકા હિત વાહનેવાળા, પ્રજાપતિઃ પ્રજા-
પતિ પ્રજાપતિ, અસાધુભવ ૫૨૪ મનુષ્યની પેઠે કુલ પુલ્લ
કી તરહ, અપત્યમ્ પ્રજાને પ્રજાકો, સતતમ્ નિરંતર
નિરંતર, દુઃખૈઃ દુઃખોથી દુઃખોલે, ન સાધુભવ એડે નહિ
સંયોજિત ન કરે ॥૨૪॥

24. To this the mendicant Atreya,
objecting, said— "No. That is not so.
For surely the lord of creatures
would never consign his children,
whose welfare he always seeks, to
suffering like a malevolent person.

કાલજસ્ત્વેષ પુરુષઃ કાલજાસ્ત્વસ્ય ચામયાઃ ।
જગત્ કાલવશં સર્વે કાલઃ સર્વત્ર કારણમ્ ॥૨૫॥

પુરુષઃ તુ પુરુષ તેા પુરુષ તો, કાલજઃ એવ કેવળ
કાળથીજ ઉત્પન્ન થાય છે કેવલ કાલજે ઉત્પન્ન હોતા હે,
તસ્ય જ અને તેના ઔર તસકે, આમયાઃ રોગો રોગ,
કાલજાઃ કાળજ-જ છે કાલજન્ય હે, સર્વમ્ જગત્ સધળું
જગત્ સારા જગત્, કાલ-વશમ્ કાળને આધીન છે કાલકે
આધીન હે, કાલઃ કાળ કાલ, સર્વત્ર સધળે સધળે સર્વ
સ્થલમેં, કારણમ્ કારણ છે કારણ હે ॥૨૫॥

25. Therefore man is an evolute
of time, and man's ailments likewise
are born of time. The whole world
is under the suzerainty of time and
time is the evolvent everywhere."

તત્ર પુનર્વસ્તુતં સમાધાનમ્—

તથર્ષીણાં વિવદતામુવાચેદં પુનર્વસ્તુઃ ।
મેવં વોચત તત્ત્વં હિ દુષ્ટાપં પક્ષર્સમયાત્ ॥૨૬॥

તથા તે પ્રમાણે, તસ પ્રકાર, વિવદતામ્ વિવાદ
કરતા વિવાદ કરતે કુલ, અર્ષીણામ્ અર્ષીઓને અર્ષીઓનો,
પુનર્વસ્તુઃ ભગવાન પુનર્વસ્તુએ ભગવાન પુનર્વસ્તુને, હવમ્
આ મહ, ડવાચ કહ્યું કહા, એવમ્ આ પ્રમાણે, હસ
પ્રકાર, મા વોચત વિવાદ ન કરે વિવાદ ન કરો, હિ
૨૬. દુષ્ટાપં-પ્રોવાચર્ષી (વ. દ.)

उभके क्यौकि, पक्षसंभयात् पक्षने वज्ज्भी २हेवाथी पक्षमें लगे रहनेसे, तत्त्वम् तत्त्व तत्त्व, दुष्प्रापम् दुष्प्राप भने छे दुर्लभ हो जाता है ॥ २६ ॥

३६. Addressing the sages who were thus disputing, (the worshipful) Punarvasu gave utterance thus— "Do not dispute in this wise. Truth is hard to find by taking sides (in a debate).

वादान् समप्रतिवादान् हि वदन्तो निश्चितानिव ।
पक्षान्तं नैव गच्छन्ति तिलपीडकवद्गतौ ॥२७॥

हि उभके क्यौकि, तिल-पीडकवत् जेभ धाज्भी ५२ भेठेभो मनुष्य जेठे कोल्हूर वेठा हुआ मनुष्य, गतौ गमन होवा छता पक्ष गम्य प्रदेश नहि मण-वाथी गमनना अतनं पाभते। नथी गमनके होने पर भी गम्य प्रदेशके नहीं मिलनेसे गमनके अन्तको नहीं पाता, समप्रतिवादान् तेभ प्रतिवादेनी साथे वैसं प्रति-वादोके साथ, वादान् वादेने वादोको, निश्चितान् इव निश्चितनी पेठे निश्चितकी तरह, वदन्तः उहेत्ता प्रति-वादी तथा वादीओ कहते हुए वादीयो और प्रतिवादीयो, पक्षान्तम् पक्षना अंतने पक्षके अन्तको, न एव गच्छन्ति पाभता न नथी पाते ही नहीं ॥ २७ ॥

२७. Those who advance arguments and counter-arguments as if they were finalities, never in fact arrive at any conclusion, going round and round like the man who sits on the oil press.

मुक्त्वैवं वादसङ्घट्टमध्यात्ममनुचिन्त्यताम् ।
नाविधूते तमःस्कन्धे ज्ञेये ज्ञानं प्रवर्तते ॥२८॥

एवम् आ प्रभाषेना इस प्रकारके, वादसंघट्टम् वादसंघर्षने वादसंघर्षको, मुक्त्वा छोडीने छोड़ कर, अध्यात्मम् अध्यात्मतत्त्वने। अध्यात्मतत्त्वका, अनुचिन्त्यताम् विचार करे विचार करो, तमःस्कन्धे अज्ञान-संभूदने अज्ञानसमूहको, अविधूते दूर कथां सिवाय दूर किये बिना, ज्ञेये ज्ञेय विषयभां ज्ञेय विषयमें, ज्ञानम् ज्ञान

ज्ञान, न प्रवर्तते प्रवर्ततुं नथी प्रवृत्त नहीं होता ॥२८॥

२८. Therefore letting go this wordy warfare, apply your minds to the essential truth; but without dispersing the obscuring cloud (of passion) there can be no proper appreciation of the object that is to be known.

येषामेव हि भावानां संपत् संजनयेन्नरम् ।
तेषामेव विपद्याधीनिषविधान्समुदीरयेत् ॥२९॥

येषाम् एव जे जिन, भावानाम् भावोनी भावोकी, संपत् संपत्ति संपत्ति, नरम् पुरुषने पुरुषको, संजनयेत् उत्पन्न करे छे उत्पन्न करती हैं, तेषाम् एव ते न भावोनी उन्हीं भावोकी, विपत् विपत्ति विपत्ति, विविधान् नाना प्रकारना नाना प्रकारके, व्याधीन् रोगोने रोगोंको, समु-दीरयेत् उत्पन्न करे छे उत्पन्न करती है ॥ २९ ॥

२९. (Now let me put before you the true cause). It is the very elements whose wholesome combination gives rise to the well-being of man that bring about, in their unwholesome combination, various kinds of diseases "

हिनाहिताहारजातस्य लक्षणम्—

अथात्रेयस्य भगवतो वचनमनुनिशम्य पुनरेव वामकः काशिपतिरुवाच भगवन्तमात्रेय—भग-वन्! संपन्निमित्तजस्य पुरुषस्य विपन्निमित्तजानां च रोगाणां किमभिवृद्धिकारणमिति ॥ ३० ॥

अथ पछी उसके बाद, भगवतः भगवान् भगवान्, आत्रेयस्य आत्रेयनु आत्रेयका, वचनम् वचन वचन, अनुनिशम्य सांभली सुनकर, पुनः एव हरीशो फिर भी, काशिपतिः काशिपति काशिपति, वामकः वामके वामकने, भगवन्तम् भगवान् भगवान्, आत्रेयम् आत्रेयने आत्रे-

३०. "निमित्तजस्य—निमित्तजस्य (ग. ड.)

., रोगाणाम्—व्याधीनां (च.)

., कारणमिति—कारणं भवतीति (च.)

२८. नाविधूते तमःस्कन्धे—नाविधूततमःस्कन्धे (च.)

., ज्ञेये ज्ञान—ज्ञेयज्ञानम् (च.)

યસે, ડવાચ કહું કહા, મગવન્ ભગવાન્ મગવન્, સંપશ્ચિમિત્તજસ્ય ભાગેની સંપતિથી ઉત્પન્ન થનારા આવૌકી સંપત્તિકે કારણ ઉત્પન્ન હોનેવાલે, પુરુષસ્ય પુરુષની પુરુષકી, ચિપશ્ચિમિત્તજાનામ્ ચ અને વિકૃતિને કારણે ઉત્પન્ન થનારા ઔર વિકૃતિકે કારણ ઉત્પન્ન હોનેવાલે, રોગાણામ્ રોગેની રોગકી, અભિવૃદ્ધિ-અભિવૃદ્ધિનું અભિ-વૃદ્ધિકા, કારણમ્ કારણ કારણ, કિમ્ હિતિ શું છે ? કયા હૈ ? ॥ ૩૦ ॥

30. On hearing this deliverance of the worshipful Atreya, Vamaka the king of Kasi, once again questioned—“Sir, what is the factor that promotes the growth both of man who is born of wholesome combination and of diseases that are born of unwholesome combination ?”

તમુવાચ મગવાનાત્રેયઃ—હિતાહારોપયોગ એક એવ પુરુષવૃદ્ધિકરો ભવતિ, અહિતાહારોપયોગઃ પુનઃસ્વાધિનિમિત્તમિતિ ॥ ૩૧ ॥

મગવાન્ ભગવાન્ મગવાન્, આત્રેયઃ આત્રેયે આત્રે-યને, તમ્ તેને ડસસે, ડવાચ કહું કહા, હિત-હિતકર હિતકર, આહાર-આહારનો આહારકા, ઉપયોગ ઉપયોગ ઉપયોગ, એક એક એકેલા હી, પુરુષ-પુરુષની પુરુષકી, વૃદ્ધિકરઃ વૃદ્ધિ કરનાર વૃદ્ધિકરનેવાળો, ભવતિ છે હૈ, અહિત-અને અહિત ઔર અહિત, આહાર-આહારનો આહારકા, ઉપયોગઃ પુનઃ ઉપયોગ ઉપયોગ, સ્વાધિ-નિમિત્તમ્ હિતિ રોગનું કારણ છે એવેવા કારણ હૈ ॥ ૩૧ ॥

31. To him replied the worshipful Atreya—“The use of a wholesome diet is the only factor that promotes the healthy growth of man; and the

factor that makes for disease is the indulgence in unwholesome diet”.

एवंवादिनं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच—कथमिह भगवन्! हिताहितानामाहारजातानां लक्षणमनपचक्ष्मभिजानीमहे;

એવમ્ એ પ્રમાણે ડસ પ્રકાર, વાદિનમ્ કહેતા કહેતા હુએ, મગવન્તમ્ ભગવાન્ મગવાન્, આત્રેયમ્ આત્રેયને આત્રેયકો, અગ્નિવેશઃ અગ્નિવેશે અગ્નિવેશને, ડવાચ કહું કહા, મગવન્ ભગવાન્ મગવન્, હહ અહીં યહા, હિતાહિતાનામ્ હિત અને અહિત હિત ઔર અહિત, આહારજાતાનામ્ આહાર સમૂહોનું આહારસમુદાયોકા, અનપચક્ષમ્ અપચાક્ષરિત અપચાક્ષરિત, લક્ષણમ્ લક્ષણ લક્ષણ, કથમ્ કેવી રીતે કિસ તરહ, અભિજાનીમહે અભી રીતીએ જાન સકે;

32-(1). Unto the worshipful Atreya, who was thus declaring, Agnivesa put the question—“How, Sir, shall we know unerringly the characteristics of both, the wholesome and the unwholesome varieties of diet?”

હિતસમાસ્થાતાનામાહારજાતાનામહિતસમાસ્થાતાનાં ચ માત્રાકાલક્રિયાભૂમિવેદવોષપુરુષાવસ્થાન્તરેષુ ચિપરીતકારિત્વમુપલભામહ્ હિતિ ॥ ૩૨ ॥

હિતસમાસ્થાતાનામ્ હિતકર કહેલા હિતકર કહે હુએ, અહિતસમાસ્થાતાનામ્ ચ તથા અહિતકર કહેલા ઔર અહિતકર કહે હુએ, આહારજાતાનામ્ આહારસમૂહોનું આહારસમૂહોકા, માત્રા-માત્રા માત્રા, કાલ-કાલ કાલ, ક્રિયા-ક્રિયા ક્રિયા, ભૂમિ-ભૂમિ ભૂમિ, વેદ-વેદ વેદ, વોષ-વોષ વોષ, પુરુષ-તથા પુરુષની એવં પુરુષકી, અવસ્થાન્તરેષુ ધિન-ધિન અવસ્થાઓમાં મિજ મિજ અવસ્થાઓમાં, ચિપરીતકારિત્વમ્ ચિપરીત ગુણોને કરનાર-પણું ચિપરીત ગુણોકા કરના, ઉપલભામહે હિતિ આપણે એકીએ છીએ હમ દેક્ષે હૈ ॥ ૩૨ ॥

૩૧ હિતાહારોપયોગ એક એવ-હિતાહારોપયોગ એવ (વ.)

.. પુરુષવૃદ્ધિકરો-પુરુષસ્ય વૃદ્ધિકરો (મ.)

.. -પુરુષસ્વાધિવૃદ્ધિકરો (ક. જ. ડ.)

.. સ્વાધિનિમિત્તમિતિ-સ્વાધીનાં નિમિત્તમિતિ (વ.)

.. -સ્વાધીનામિતિ (મ, જ. ડ.)

૩૨ અભિજાનીમહે-અભિજાનીમઃ (મ.)

.. -અભિજાનીવાચ (વ.)

.. -અભિજાનીવાચ (ક. જ.)

32. It is because we find that the articles of diet that are described to be wholesome, as also those that are described to be unwholesome tend to produce opposite results by variation in the condition of quantity, season, mode of preparation, habitat, constitution, the predominant humor, and person ”.

તમુવાચ ભગવાનાત્રેયઃ - યદાહારજાતમગ્નિવેશ ! સમાન્નૈવ શરીરધાતૂન્ પ્રકૃતૌ સ્થાપયતિ વિષમાન્શ્ચ સમીકરોતીત્યેતદ્વિત્તં વિદ્ધિ, વિપરીતં ત્વહિતમિતિઃ હિત્યેતદ્વિતાહિતલક્ષણમનપવાદં ભવતિ ॥ ૩૩ ॥

ભગવાન્ ભગવાન ભગવાન, આત્રેયઃ આત્રેયે આત્રેય-ને, તમ્ તેને उससे, उवाच कथुं कहा, अग्निवेश हे अग्नि-वेश ! हे अग्निवेश !, यद् ते जो, आहारजातम् आहारसमूह आहारसमूह, समाप् समान अवस्थाम् रहेला सम अवस्थामें रही हुई, शरीर- शरीरना शरीरकी, धातून् धातुओंने धातुओंको, प्रकृतौ प्रकृतिमां प्रकृतिमें, स्थापयति स्थापित करे છે સ્થાપિત કરતા है, विषमान् च અને વિષમ ધાતુઓને જૌર વિષમ ધાતુઓંકો, સમીકરોતિ સમાન કરે છે સમાન કરતા है, इति एतद् એને उसको, हितम् हितकर हितकारक, विद्वि બહુ જાનો, विपरीतम् तु અને વિપરીતને જૌર વિપરીતકો, अहितम् इति अहित બહુ અહિત જાનો, इति એ પ્રમાણે इन प्रकार, एतत् आ यह, हित-अहितलक्षणम् હિત અને અહિતનું લક્ષણ હિત ઔર અહિતકે લક્ષણ, अनपवादम् अपवादरहित अपवादरहित, भवति છે है ॥ ૩૩ ॥

33. Unto him the worshipful Atreya said— “O, Agnivesa, know that that class of foods which helps the harmonized body-elements to retain their state of equilibrium and the discordant body-elements to gain equilibrium, as the wholesome one, and the unwholesome one to be that which acts in

the opposite manner. This definition of the wholesome and the unwholesome will be found to be infallible.”

एवंवादिनं च भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच— भगवन्! न त्वेतदेवमुपदिष्टं भूयिष्ठकस्याः सर्वभिषजो विज्ञास्यन्ति ॥ ३४ ॥

एवम्- એ પ્રમાણે इस प्रकार, वादिनम् કહેતા कहते हुए, भगवन्तम् भगवान् भगवान्, आत्रेयम् आत्रेयने आत्रेयको, अग्निवेशः अग्निवेशे अग्निवेशने, उवाच कथुं कहा, भगवन् भगवन् भगवान्, एवम् आ प्रमाणे इस प्रकार, उपदिष्टम् कहेला कहे हुए, एतद् એને उसको, तु ते। तो, भूयिष्ठकस्याः उत्तम, मध्यम અને કનિષ્ઠ उत्तम, मध्यम और कनिष्ठ, सर्वभिषजः બધા વૈદ્યો સર્વ વૈદ્ય, न विज्ञास्यन्ति નહિ સમજી શકે નહીં समस्त यज्ञे ॥ ૩૪ ॥

34. Once again to the worshipful Atreya who was thus propounding, Agnivesa said— “Sir, instruction which is thus given out (that is, so laconically) is not capable of being understood by the generality of physicians ”.

આહારવિધિવિશેષાણાં લક્ષણોડવ્યવતથ વ્યાખ્યાનમ્ —

તમુવાચ ભગવાનાત્રેયઃ-યેષાં હિ વિદિતમાહાર-તત્ત્વમગ્નિવેશ ! ગુણતો દ્રવ્યતઃ કર્મતઃ સર્વાવ્ય-વશાશ્ચ માત્રાદયો ભાવાઃ, ત એતદેવમુપદિષ્ટે વિજ્ઞાતુમુત્સહન્તે !

ભગવાન્ ભગવાન ભગવાન, આત્રેયઃ આત્રેયે આત્રેયને, તમ્ તેને उससे, उवाच कथुं कहा, अग्निवेश हे अग्निवेश !, गुणतः गुणથી गुणसे, द्रव्यतः द्रव्यથી द्रव्यसे, कर्मतः અને કર્મથી જૌર કર્મસે, आहारतत्त्वम् आहार-तत्त्व આહારતત્ત્વ, येषाम् એઓનું ચિત્તકો, विदितम्

૩૪. सर्वभिषजो-सर्वेऽपि सिष्यो (ग.)

૩૫. कर्मतः - कर्मनः सामान्यतः (ग.)

, उत्सहन्ते-उत्सहेरन् (च.)

બહેલું હોય છે જાના હુઆ હૈ, સર્વાવયવતઃ ચ અને અને સર્વ અવયવોથી ઔર સવ અવયવોસે, માત્રાદયઃ માયાઃ માત્રાદિ પદાર્થો બહેલા હોય છે માત્રાદિ માય જાને હુએ હૈં, તે તેઓ વે, એવમ્ એ પ્રમાણે, હસ પ્રકાર, ઉપદેશ્ચ કહેલા નહે હુએ, એતદ્ એને હસકો, વિજ્ઞાતુમ્ બહુવાને જાનનેકો, ડસહન્તે સમર્થ થાય છે નમર્થ હોતે હૈં;

35-(1). To him the worshipful Atreya replied— “O, Agnivesa ! those to whom the science of dietetics is known in respect of components, actions and in respect of every detail, as well as the proper measure etc., would prefer to learn from instruction imparted in this manner.

યથા તુ સ્વસ્વેતદુપદિષ્ટં મૃચિષ્ઠકલ્પાઃ સર્વ-મિષજો વિજ્ઞાસ્યન્તિ, તથૈતદુપદેક્ષ્યામો માત્રાદીન્ માવાનનુદાહરન્તઃ; તેષાં હિ બહુવિધવિકલ્પા ભવન્તિ ।

યથા તુ સહુ ને રીતે જિસ પ્રકાર, ઉપદેશ્ચ કહેલું કહા હુઆ, એતદ્ આ યદ, મૃચિષ્ઠકલ્પાઃ ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ ઉત્તમ મધ્યમ ઔર કનિષ્ઠ, સર્વમિષજઃ સધળા વૈદો સવ વૈધ, વિજ્ઞાસ્યન્તિ સમગ્ર શેકે સમક્ષ સકેં, તથા તેવી રીતે હસ પ્રકાર, માત્રાદીન્ માત્રા આદિ માત્રા આદિ, માયાન્ પદાર્થોને માવોંકો, અનુદાહરન્તઃ કહ્યા સિવાય બિના કહે, એતદ્ આને હસકો, ઉપદેક્ષ્યામઃ કહેશું કહેંગે, હિ કેમકે ક્યોંકિ, તેષામ્ તેઓના હનકે, બહુવિધ- ધણી બાતના બહુત પ્રકારકે, વિકલ્પાઃ બેદે મેદ, અવગ્નિ થાય છે હોતે હૈં;

35-(2). But in order that the generality of physicians may understand this teaching, we shall give our

instruction without illustration of the measure etc. These, to be sure, are of various gradations.

આહારવિધિવિશેષાંસ્તુ સ્વલુ લક્ષણતઃપ્રાવચ-યતઃપ્રાનુવ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥ ૩૫ ॥

આહારવિધિ- આહારવિધિના આહારવિધિકે, વિશેષાન્ બેદેન્ મેવોંકા, તુ સહુ તેા તેા લક્ષણતઃ ચ લક્ષણોથી લક્ષણાસે, અવયવતઃ ચ અને અવયવથી ઔર અવયવોસે, અનુવ્યાખ્યાસ્યામઃ વ્યાખ્યાન કરશું વ્યાખ્યાન કરેંગે ॥ ૩૫ ॥

35. As regards the variations in the rule concerning diet, we shall explain them with reference both to the general and to the particular.

તથા—આહારત્વમાહારસ્યૈકવિધમર્થમિદાત્; સ પુનર્દિયોનિઃ, સ્થાવરજઙ્ગમાત્મકત્વાત્; દ્વિવિધ-પ્રભાવઃ, હિતાહિતોદર્કવિશેષાત્; ચતુર્વિધોપયોગઃ, પાનાશનમક્યલેહ્યોપયોગાત્; વજાસ્વાદઃ, રસમે-વતઃ વદ્વિધત્વાત્;

તત્થ યથા નેમકે જૈસેકિ અર્થમિદાત્ ખાવાને યોગ્ય-પણારૂપ અર્થમાં બેદ ન હોવાથી જાનેકે યોગ્ય હોના-રૂપ અર્થમેં મેદ ન હોનેસે, આહારસ્ય આહારની આહારકી, આહારસ્ય આહારતા આહારતા, એકવિધમ્ એક પ્રકારની છે એક પ્રકારકી હૈ, સઃ તે વદ, પુનઃ વળી ફિર, સ્થાવરજઙ્ગમાત્મકત્વાત્ સ્થાવર-જઙ્ગમરૂપે સ્થાવરજઙ્ગમ-રૂપસે, દિયોનિઃ બે ઉત્પત્તિસ્થાનવાળો છે દો ઉત્પત્તિ-સ્થાનવાળા હૈ, હિતાહિત- હિત અને અહિત હિત ઔર અહિત, ઉદર્કવિશેષાત્ પરિણામબેદથી પરિણામમેવસે, દ્વિવિધપ્રભાવઃ બે પ્રકારના પ્રભાવવાળો છે દો પ્રકારકે પ્રભાવવાળા હૈ, પાન- પેય પેય, અજાન- બોળ્ય મોજ્ય, મક્ય- ભક્ષ્ય મક્ય, લેહ્ય- તથા લેહ્યરૂપે ઔર લેહ્યરૂપ, ઉપયોગાત્ ઉપયોગથી ઉપયોગસે, ચતુર્વિધ- ચાર પ્રકારના ચાર પ્રકારકે, ઉપયોગઃ ઉપયોગવાળો છે ઉપયોગવાળા હૈ, રસમેવતઃ રસબેદથી રસમેવસે, વદ્વિધત્વાત્ ૭ પ્રકારનેા હોવાથી છઃ પ્રકારકા હોનેસે, વજાસ્વાદઃ ૭ સ્વાદવાળો છે છઃ સ્વાદવાળા હૈ;

૩૫. મૃચિષ્ઠકલ્પાઃ — મૃચિષ્ઠિકલ્પાઃ (બ.)

„ સર્વમિષજો—સર્વેઽપિ મિષજો (ગ.)

„ માવાનનુ—સર્વાનનુ (ચ. દ.)

„ માવાનનુદાહરન્તઃ — માવાનુદાહરન્તઃ (જ. ત.)

„ „ —માવાનુદાહરન્તુ (વ.)

૩૬. તથા—તથા (બ.)

36-(1). They (the dietetic rules) are as follows— Food is all of one kind, eatability being the common feature. But it is of two kinds as regards its source, one kind being inanimate and the other animate; it is also two-fold in respect of its action, consequent on its being either wholesome or unwholesome in effect. It is fourfold in respect of mode of taking, viz , being used as drink, eatable, masticable and lickable. It is six-fold in respect of taste, because there are six categories of tastes.

विंशतिगुणः, गुरुलघुगीतोष्णक्लिग्धरूक्षमन्द-
तीक्ष्णस्थिरसरमृदुकठिनविशदपिच्छिलश्लक्ष्णख-
रसूक्ष्मस्थूलसान्द्रप्रधानुगमात्; अपरिसंख्येयवि-
कल्पः, द्रव्यसंयोगकरणबाहुल्यात् ॥ ३६ ॥

गुरु ग्रु गुरु, कघु-क्षु लघु, शीत-शीत शीत,
उष्ण-उष्ण उष्ण, स्निग्ध-स्निग्ध स्निग्ध, रुक्ष-रूक्ष
रूक्ष, मन्द-मन्द मन्द, तीक्ष्ण-तीक्ष्ण तीक्ष्ण, स्थिर-
स्थिर स्थिर, सर-सर सर, मृदु-मृदु मृदु. कठिन-कठिन
कठिन, विषाद-विषाद विषाद, पिच्छिल-पिच्छिल पिच्छिल,
श्लक्ष्ण-श्लक्ष्ण श्लक्ष्ण, खर-खर खर, सूक्ष्म-सूक्ष्म सूक्ष्म,
स्थूल-स्थूल स्थूल, साम्प्र-साम्प्र साम्प्र, द्रव-द्रव द्रव
और द्रव, अनुगमात् अनुगुक्त होवाथी गुणयुक्त
होनेसे, विजातिगुणः वीस गुणवाणें। छे बीस गुणवाला
है, द्रव्य-आहारनां द्रव्यें आहारके द्रव्यों, संयोग-
संयोग इनके संयोग, करण-अने संस्कारनी और
संस्कारके, बाहुल्यात् बहुलताथी बाहुल्यसे, अपरिसंख्येय-
अगणित असंख्य, विकल्पः भेदवाणें। छे भेदवाला है॥३६॥

36. It is twenty-fold in respect of properties, viz., heavy, light, cold, hot, unctuous, dry, slow, acute, stable, fluid, soft, hard, clear, viscid, refined,

१६. द्रव्यसंयोग-नानाविधद्रव्यसंयोग (ग. व.)

smooth, rough, subtle, gross, dense and liquid. It is of countless variety by reason of the diversity of ingredients, their combinations and methods of preparations.

तस्य त्वत्तु ये ये विकारावयवा भूयिष्ठमुपयुज्यन्ते,
भूयिष्ठकल्पानां च मनुष्याणां प्रकृत्यैव हिततमाश्वा-
हिततमाश्च, तांस्तान् यथावदुपदेक्ष्यामः ॥ ३७ ॥

तस्य खलु तेना उमके, ये ये ने ने जो जो,
विकारावयवाः विकारना अवयवे। विकारके अवयवों,
भूयिष्ठम् धष्टे भागे बहुत करके, उपयुज्यन्ते वपराय
छे उपयोगमें लिये जाते हैं, भूयिष्ठकल्पानाम् आने भीटा
भागना बहुतमें, मनुष्याणाम् मनुष्याने मनुष्योंको, प्रकृत्या
एव प्रकृतिथी न प्रकृतिसे ही, हिततमाः अत्यंत
हितकारी अत्यंत हितकर, अहिततमाः च तथा अत्यंत
अहितकारी छे एवं अत्यन्त हानिकारक हैं, तान् तान्
तेने तेने उन उनको, यथावत् धराधर यथार्थ रूपमें,
उपदेक्ष्यामः कहेथुं कहेंगे ॥ ३७ ॥

37. Nevertheless we shall enumerate in due order such and such particular classes of articles as are most commonly used and tend by nature to be the most beneficial or the most baneful to the majority of human beings.

प्रकृत्यैव हिततमानामाहारश्रव्याणां निर्देशः—

तद्यथा—लोहितशालयः शूकधान्यानां पथ्यत-
मत्वे श्रेष्ठतमा भवन्ति, मुद्गाः शमीधान्यानाम्,
आन्तरिक्षमुद्गकानां, सैन्धवं लवणानां, जीवन्ती-
शाकं शाकानाम्, ऐणेयं मृगमांसानां, लावः पक्षि-
णां, गोधा बिलेशयानां, रोहितो मत्स्यानां, गव्यं

३७ तस्य-यस्य (ठ ।

॥ उपयुज्यन्ते-उपकल्पन्ते (प.)

॥ उपदेक्ष्यामः—अनुश्यास्यास्यामः (ब. ठ)

सर्पिः सर्पिणां, गोक्षीरं क्षीराणां, तिलतैलं स्थावर-
जातानां स्नेहानां, वराहवसा आनूपमृगवसानां,
बुलुकीवसा मत्स्यवसानां, पाकहंसवसा जलचर-
विहङ्गवसानां, कुक्कुटवसा विष्करशकुनिवसानां,
अजमेदः शाखादमेदसां, शृङ्गवैरं कन्दानां, मृद्धीका
फलानां, शर्करेश्चुविकाराणाम्, इति प्रकृत्यैव
हिततमानामाहारविकाराणां प्राधान्यतो द्रव्याणि
व्याख्यातानि भवन्ति ॥ ३८ ॥

तद् यथा जेम के जैसे कि, शूकपान्यानाम् शूक-
धान्येभां शूकधान्योंमें, कोहितशाक्यः शाख येभा
लाल शालि, शमीधान्यानाम् शमीधान्येभां शमीधा-
न्योंमें, मुद्गाः भग मृग, उदकानाम् जलोभां जलोंमें,
जान्तरिक्षम् वर्षाजल आकाशसे गिरा हुआ जल, लव-
णानाम् लवणेषुभां लवणोंमें, सैन्धवम् सिन्धव सैधानमक,
शाकानाम् शाकेभां शाकोंमें, जीवन्तीशाकम् रोडीनुं
शाक डोडीका शाक, मृगमांसानाम् पशुभांसेभां पशु-
ओंके मांसोंमें, पेण्यम् ऐलुभृगनु भांस एणमृगका मांस,
पक्षिणाम् पक्षीओभां पक्षियोंमें, छावः छावनुं भांस
नाबमांस, बिलेक्षयानाम् बिलेशयेभां बिलेशयोंमें, गोधा
धेनुं भांस गोहका मांस, मत्स्यानाम् माछलीओभां
मछलियोंमें, रोहितः रोहितनुं भांस रोहितका मांस,
सर्पिणाम् धृतोभां धृतोंमें, गव्यम् सर्पिः गायनुं बी
गायका बी, क्षीराणाम् दूधेभां दूधोंमें, गोक्षीरम् गायनुं
दूध गौका दूध, स्थावरजातानाम् स्थावर पदार्थेभांथी
नीडणता स्थावर पदार्थोंसे निकाले जाते, स्नेहानाम्
स्नेहेभां स्नेहोंमें, तिलतैलम् तिलनु तेल तिलका तैल,
जानूपमृगवसानाम् आनूप पशुओनी अरणीओभां
आनूप पशुओंकी वसाओंमें, वराहवसा वराहनी वसा
वराहकी वसा, मत्स्यवसानाम् माछलीनी वसाओभां
मछलियोंकी वसाओंमें, बुलुकीवसा बुलुडी माछलीनी
वसा बुलुकीमत्स्यकी वसा, जलचर-विहङ्गवसानाम् जल-
चर पक्षीओनी वसाओभां जलचर पक्षियोंकी वसाओंमें,
पाकहंसवसा पाकहंसनी वसा पाकहंसकी वसा, विष्किर-
शकुनि-वसानाम् विष्किर पक्षीओनी वसाओभां विष्किर
पक्षियोंकी वसाओंमें, कुक्कुटवसा कुक्कुटीनी वसा मुर्गेकी
३८ स्थावरजातानां स्नेहानाम्—स्थावरस्नेहानाम् (ग. च.)

., अजमेदः — अजमेदः (अ.)

वसा, शाखाद-मेदसाम् शाखादमेदसाम् शाखीओना मेदोभां
शाखामशी प्राणियोंके मेदोंमें, अजमेदः अजरने। मेद
बकरोका मेद, कन्दानाम् डंढेभां कन्दोंमें, शृङ्गवैरम्
आहु अदरक, फलानाम् फलोभां फलोंमें, मृद्धीका द्राक्ष
मुनका, इक्षु-विकाराणाम् अने शेरडीनी अनावटोभां
और गन्नेकी बनावटोंमें, शर्करा साकर मिसरी, पच्यतमस्ये
अति पथ्यपथुभां अति हितकरत्वमें, श्रेष्ठतमाः श्रेष्ठ-
तम श्रेष्ठतम, भवन्ति छे हैं, इति आ प्रभाषे इस
प्रकार, प्रकृत्या एव स्वभावथी स्वभावसे ही, हितत-
मानाम् परम हितकारी परम हितकारक, आहारविकाराणाम्
अन्नपानेनां अन्नपानोंके, द्रव्याणि द्रव्य द्रव्य. प्राधा-
न्यतः प्रधानपक्षे प्रधानरूपसे, व्याख्यातानि कहेला कहे
गये, भवन्ति छे हैं ॥ ३८ ॥

38. Thus the most wholesome as
diet are—red sali rice among grains
that are furnished with awns (mono-
cotyledons); green gram among pul-
ses (dicotyledons); rain water (collec-
ted directly) among waters; rocksalt
among salts; cork-swallow wort among
potherbs; venison (flesh of Indian
antelope) among animal fleshs; the
common quail among birds; the iguana
among terriculous creatures; the rohitā
fish among fishes; cow's ghee among
ghees; cow's milk among milks; the
til-oil among vegetable oils; the lard
(hog's fat) among the fats of wet-
land animals; the fat of the susu (gan-
getic dolphin) among fish fats; the
fat of the white swan among the
aquatic birds; the fat of the hen
among gallinaceous birds; the fat of
goat among the fats of herbivorous
animals; ginger among bulbs; grape
among fruits; sugar among the pro-
ducts of the sugar cane. In this

manner those varieties of foods which are by nature the most wholesome (of their class) have in the main been enumerated.

પ્રકૃત્યેવાર્હિતતમાનામાહરદ્રવ્યાણાં નિર્દેશ:—

અહિતતમાનપ્યુપદેક્ષ્યામઃ—યવકાઃ શૂકધાન્યાનામપથ્યતમત્વેન પ્રકૃષ્ટતમા ભવન્તિ, માષાઃ શમીધાન્યાનાં, વર્ષાનાદેયસુદકાનામ્, ઝવરં લવણાનાં, સર્પપશાકં શાકાનાં, ગોમ્માંસં મૃગમ્માંસાનાં, કાળકપોતઃ પક્ષિણાં, મેકો વિલેશયાનાં, ચિલિચિમો મત્સ્યાનામ્, આલિકં સર્પિઃ સર્પિણામ્, અવિક્ષીરં ક્ષીરાણાં, કુસુમ્મજ્જેદઃ સ્થાવરજ્જેદાનાં, મહિષવત્મા આનૂપસૃગવસાનાં, કુન્મીરવસા મત્સ્યવસાનાં, કાકમદ્ગુવત્મા જલચરવિહંગવસાનાં, ચટકવસા વિષ્કિરશકુનિવસાનાં, હસ્તિમેદઃ શાસ્ત્રાદમેદસાં, નિકુચં ફલાનામ્, આલુકં કન્દાનાં, ફાણિતમિશ્કુવિકારાણામ્,

અહિતતમાન અત્યંત હાનિકારક દ્રવ્યોને અત્યંત હાનિકર દ્રવ્યોનો, અપિ પશુ મી, ઉપદેક્ષ્યામઃ કહેશું કહેશે, શૂકધાન્યાનામ્ શૂકધાન્યોનાં શૂકધાન્યોનાં. યવકાઃ યવક, શમીધાન્યાનામ્ શમીધાન્યોનાં શમીધાન્યોનાં, માષાઃ અડદ, ડવકાનામ્ ડવકાનાં, જલોમે, વર્ષાનાદેયમ્ વર્ષાનાં વર્ષાનાં વર્ષાનાં નવીજલ, લવણનામ્ લવણનાં લવણનાં, ઝવરં ઝવર, શાકાનામ્ શાકાનાં શાકાનાં, સર્પપશાકમ્ સર્પપશાક, મૃગમ્માંસાનામ્ મૃગમ્માંસાનાં, પશુમ્માંસોનાં પશુમ્માંસોનાં, ગોમ્માંસાનામ્ ગોમ્માંસાનાં, કાળકપોતઃ કાળકપોત, પક્ષિણાં પક્ષિણાં, મેકો મેક, વિલેશયાનાં વિલેશયાનાં, ચિલિચિમો ચિલિચિમ, મત્સ્યાનામ્ મત્સ્યાનાં, આલિકં આલિક, સર્પિઃ સર્પિઃ, સર્પિણામ્ સર્પિણામ્, અવિક્ષીરં અવિક્ષીર, ક્ષીરાણાં ક્ષીરાણાં, કુસુમ્મજ્જેદઃ કુસુમ્મજ્જેદ, સ્થાવરજ્જેદાનાં સ્થાવરજ્જેદાનાં, મહિષવત્મા મહિષવત્મા, આનૂપસૃગવસાનાં આનૂપસૃગવસાનાં, કુન્મીરવસા કુન્મીરવસા, મત્સ્યવસાનાં મત્સ્યવસાનાં, કાકમદ્ગુવત્મા કાકમદ્ગુવત્મા, જલચરવિહંગવસાનાં જલચરવિહંગવસાનાં, ચટકવસા ચટકવસા, વિષ્કિરશકુનિવસાનાં વિષ્કિરશકુનિવસાનાં, હસ્તિમેદઃ હસ્તિમેદ, શાસ્ત્રાદમેદસાં શાસ્ત્રાદમેદસાં, નિકુચં નિકુચ, ફલાનામ્ ફલાનાં, આલુકં આલુક, કન્દાનાં કન્દાનાં, ફાણિતમિશ્કુવિકારાણામ્ ફાણિતમિશ્કુવિકારાણાં,

સમ્ ગાયતું માંસ ગાયક માંસ, પક્ષિણામ્ પક્ષીઓનાં પક્ષિયોને, કાળકપોતઃ હોલો કાળકપોત, વિલેશયાનામ્ વિલેશયોનાં વિલેશયોને, મેકઃ દેડકો મેક, મત્સ્યાનામ્ માછલીઓનાં મછલિયોને, ચિલિચિમઃ ચિલિચિમ મત્સ્ય ચિલિચિમ મત્સ્ય, સર્પિણામ્ ધીની બતોનાં ધીની જાતોને, અવિક્ષીરમ્ ઘેટીનું ધી મેકકા ધી, ક્ષીરાણામ્ દુધનાં દૂધોને, અવિક્ષીરમ્ ઘેટીનું દૂધ મેકકા દૂધ, સ્થાવરજ્જેદાનામ્ સ્થાવર જ્જેદોનાં સ્થાવર જ્જેદોને, કુસુમ્મજ્જેદઃ કુસુંબનું તેલ કુસુંબકા તૈલ, આનૂપસૃગવસાનામ્ આનૂપ પશુઓની વસાઓનાં આનૂપ પશુઓની વસાઓને, મહિષવસા પાડાની ચરખી મેકેકી વસા, મત્સ્યવસાનામ્ માછલીઓની વસાઓનાં મછલિયોની વસાઓને, કુન્મીરવસા કુંભીરની વસા કુન્મીરની વસા, જલચરવિહંગવસાનામ્ જળચર પક્ષીઓની વસાઓનાં જલચર પક્ષિયોની વસાઓને, કાકમદ્ગુવસા જળકાકાઓની વસા જલકોઈની વસા, વિષ્કિરશકુનિવસાનામ્ વિષ્કિર પક્ષીઓની વસાઓનાં વિષ્કિર પક્ષિયોની વસાઓને, ચટકવસા ચટકાની વસા ચટકની વસા, શાસ્ત્રાદમેદસામ્ શાસ્ત્રાદમેદ પશુઓના મેદોનાં શાસ્ત્રાદમેદ પશુઓને મેદોને, હસ્તિમેદઃ હાથીનો મેદ હાથીનો મેદ, ફલાનામ્ ફળોનાં ફળોને, નિકુચમ્ બુચ બહર, કન્દાનામ્ કંદોનાં કન્દોને, આલુકમ્ આલુ આલુ, મિશ્કુવિકારાણામ્ અને શેરડીની બનાવટોનાં જોર ગળેકી બનાવટોને, ફાણિતમ્ ફાણિત ફાણિત, અપથ્યતમત્વેન બહુ અપથ્યપથ્યથી અતિ અપથ્યત્વે, પ્રકૃષ્ટતમાઃ સૌથી અધિક સર્વે અધિક, ભવન્તિ છે છે;

39-(1). Now we shall enumerate those articles of diet too, that are the most unwholesome. Thus the most unwholesome as diet are—wild barley among grains furnished with awns (mono-cotyledons); blackgram among pulses (dicotyledons); river-water in the rainy season among waters; the saline-soil salt among salts; the rape-seed plant among potherbs, beef among animal-fleashes; the young-dove among the birds;

૧૧, અહિતતમાનપ્યુ—અતઃ કથમ્ અહિતતમાનપ્યુ (ધ. વ. ઇ. ડ.)

,, ,, —અહિતતમાનપ્યુ (ધ.)

,, ,, —અહિતતમાનપ્યુ (ઠ.)

,, અપથ્યતમત્વેન—અપથ્યત્વે (ગ. ધ.)

,, પ્રકૃષ્ટતમા—મેહતમા (ધ.)

,, ,, —નિકૃષ્ટતમા (ધ.)

,, ઝવર—ઝોવર (ગ. ધ.)

,, કુન્મીરવસા—કુંભીરવસા (જ.)

,, ચટકવસા—ચટકવસા (ચ. ધ. ડ.)

the frog among terriculous creatures; the chilichima fish among the fishes; the ghee of sheep's milk among ghees; sheep's milk among milks; the safflower-oil among vegetable oils; the fat of the buffalo among the fats of wetland animals; the gangetic garial among the fats of fishes; the fat of the water-foul among the fats of aquatic birds; the fat of the sparrow among fats of gallinaceous birds; the fat of the elephant among the fats of herbivorous animals; the wild jack-fruit among fruits; The aluka among the bulbs; treacle among all the products of the sugar-cane;

इति प्रकृत्यैवाहिततमानामाहारविकाराणां प्रकृत्यतमानि द्रव्याणि व्याख्यातानि भवन्ति: (इति) हिताहितावयवो व्याख्यान आहारनिकाराणाम् ॥३९॥

इति आ प्रभाषे इस प्रकार, प्रकृत्या एव स्वभाव-वर्गीय स्वभावसे ही, अहिततमानाम् अत्यंत अहितकारी अत्यन्त हानिकारक, आहारविकाराणाम् अन्नपानोभां अन्नपानोंमें, प्रकृत्यतमानि अत्यंत प्रधान अत्यन्त प्रधान, द्रव्याणि द्रव्ये द्रव्य, व्याख्यातानि कहेला कहे गये, भवन्ति ये हैं; (इति आ प्रभाषे इस प्रकार), आहारविकाराणाम् अन्नपानानां अन्नपानके, हिताहित-हित-कर और अहितकर और अहितकर, अवयवः विभागानुं विभागका, व्याख्यातः व्याख्यान करवानां आख्युं ये व्याख्यान किया गया है ॥ ३९ ॥

39. Thus have been enumerated those varieties of foods, each of which is by nature the most unwholesome of its class. Thus ends the elucidation of the wholesome and the unwholesome among various kinds of foods."

अध्याया संप्रहः —

अतो भूयः कर्मोपधानां च प्राधान्यतः साधु-बन्धानि द्रव्याण्यनुव्याख्यास्यामः । तद्यथा—अन्नं वृत्तिकराणां भेषजम्, उदकमाश्वासकराणां (सुरा भ्रमहराणां), क्षीरं जीवनीयानां, मांसं पुंहुणीयानां, रसस्तर्पणीयानां, लवणमन्नद्रव्यरुचिकराणाम्, अम्लं हृद्यानां, कुक्कुटो बल्यानां, नक्र-रेतो वृष्याणां, मधु श्लेष्मपित्तप्रशमनानां, सर्पि-र्वातपित्तप्रशमनानां, तैलं वातश्लेष्मप्रशमनानां, वमनं श्लेष्महराणां, विरेचनं पित्तहराणां, व-स्तिर्वातहराणां, खेदो मार्दवकराणां, व्यायामः शैर्यकराणां, आरः पुंस्त्वोपधातिनां, (तिन्दुकमन्न-द्रव्यरुचिकराणाम्), आमं कपित्थमकण्ठयानाम्, आविकं सर्पिर्हृद्यानाम्, अजाक्षीरं शोषघ्नस्तन्यसा-त्स्वरक्तसांप्राहिकरक्तपित्तप्रशमनानाम्, अविक्षीरं श्लेष्मपित्तजननानां, महिवीक्षीरं स्वप्नजननानां, म-न्दकंदध्यमिष्यन्दकराणां, गवेषुकाशं कर्शनीयाना-म्, उद्दालकाशं विरुक्षणीयानाम्, इक्षुर्मूत्रजननानां, यवाः पुरीषजननानां, जाम्बवं वातजननानां, शङ्कुव्यः श्लेष्मपित्तजननानां, कुलत्था अम्ल-पित्तजननानां, माषाः श्लेष्मपित्तजननानां,

अतः भूयः द्वे पक्षौ अब यहासे, प्राधान्यतः च प्रधानपक्षौ प्रधानतासे, औपधानाम् औपधानुं औप-धांका, कर्म कर्म कर्म, साधुबन्धानि अने इणसहित और फलसहित, द्रव्याणि द्रव्येने द्रव्योंको, अनुव्याख्या-स्यामः कहेथुं कहेंगे, तद् यथा नेमके जैसेकि, वृत्तिकराणाम् जीवननिर्वाह करनेवालोंमें, अन्नम् अन्न अन्न, भेषजम् भेषज ये भेषज है, आश्वासकराणाम् सान्त्वन करनेवालोंमें, सान्त्वन देनेवालोंमें, उदकम् जल, (भ्रमहराणाम् भ्रम करनेवालोंमें) भ्रम हरने-वालोंमें, सुरा सुरा सुरा), जीवनीयानाम् जीवन देनेवालोंमें, क्षीरम् दूध दूध पुंहुणीयानाम्

४०. उदकमाश्वासकराणां—उदकमाश्वायनकराणां (ग च. ब.)
 ,, श्लेष्मपित्तप्रशमनानां—श्लेष्मपित्तहराणां (ग.)
 ,, श्लेष्महराणां—श्लेष्मप्रशमनानां (ज. ड.)
 ,, श्लेष्मपित्तजननानां—श्लेष्मपित्तोपचयकराणां (म. ब. ज. त. प.)
 ,, इक्षुर्मूत्रजननानां—इक्षु मूत्रजननानां (प.)

पुंल्लु कर्नारांओभां कृदण करनेवाल्लोमें, मांसम् भांस
मांस, तर्पणीयानाम् तर्पणु कर्नारांओभां तर्पण करने-
वाल्लोमें, रसः रस रस, अन्नद्रव्यरुचिकराणाम् आहार-
द्रव्योभां रुचि उत्पन्न कर्नारांओभां आहार-द्रव्योमें
रुचि उत्पन्न करनेवाल्लोमें, कषणम् क्षणम् नमक,
हृत्पानम् हृदयने प्रिय धागनारांओभां हृदयको प्रिय
लगनेवाल्लोमें, अन्नम् पाये रस कष्ट रस, वक्ष्यानाम् अण
आपनारांओभां वल देनेवाल्लोमें, कुक्कुटः कूकूडे मुर्गा,
वृष्याणाम् वृथोभां मृष्योमें, नक्षत्रैः नक्षत्रीयं नक्षत्रीय,
श्लेष्मपित्तप्रसक्तमानाम् कृत् तथा पित्तने शांत कर्नारां-
ओभां कफ तथा पित्तको शांत करनेवाल्लोमें, मधु मध
शहद, वातपित्तप्रसक्तमानाम् वात तथा पित्तने शांत
कर्नारांओभां वात तथा पित्तको शांत करनेवाल्लोमें, सर्पिः
बी बी, वातश्लेष्मप्रसक्तमानाम् वात तथा कृदने शांत
कर्नारांओभां वात तथा कफको शांत करनेवाल्लोमें, तैलम्
तेल तेल, श्लेष्महराणाम् कृत् कर्नारांओभां कफ हरने-
वाल्लोमें, वमनम् वमन वमन, पित्तहराणाम् पित्त कर्ना-
रांओभां पित्त हरनेवाल्लोमें, विरेचनम् विरेचन विरेचन,
वातहराणाम् वात कर्नारांओभां वात हरनेवाल्लोमें,
वस्तिः अरित वस्ति, मार्दवकराणाम् मृदुता कर्नारां-
ओभां मृदुता करनेवाल्लोमें, स्वेदः स्वेद स्वेद, स्वेदकरा-
णाम् स्थिरता कर्नारांओभां स्थिरता करनेवाल्लोमें,
व्यायामः व्यायाम व्यायाम, पुंस्त्वोपचातिनाम् पुपुष-
त्वो नाश कर्नारांओभां पुंस्त्वोको नष्ट करनेवाल्लोमें,
क्षारः क्षार क्षार, (अन्नद्रव्यरुचिकराणाम् अन्न सिवा-
यनां द्रव्योभां रुचि कर्नारांओभां अन्न सिवायके
दूसरे द्रव्योमें रुचि करनेवाल्लोमें, तिन्दुकम् तिन्दुक तिन्दुक),
अकण्ठ्यानाम् कंठं कित नहि कर्नारांओभां कण्ठका
हित नहीं करनेवाल्लोमें, जाम्ब कषिरम् कायुं कायुं
कषा कष, अह्वानाम् हृदयने प्रिय नहि धागनारां-
ओभां हृदयको प्रिय नहीं लगनेवाल्लोमें, आविकम् सर्पिः
बेंटीनुं बी मेड़का बी, शोषण-क्षयने नाश कर्नारां
शोषको नष्ट करनेवाले, स्तम्भ-धातुधुने वधारनारां स्त-
म्भको बढानेवाले, सात्त्विक-साम्य सात्त्विक, रुक्सांघ्राहिक-
धोहरीने रेडनारां रक्तको रोकनेवाले, रक्तपित्तप्रसक्तमानाम्
अने रक्तपित्तनुं शमन कर्नारां द्रव्योभां और रक्तपि-
तको शमन करनेवाले द्रव्योमें, जजालीरम् जजरीनुं दूध
बकरीका दूध, श्लेष्मपित्तजननानाम् कृत् तथा पित्तने

उत्पन्न कर्नारांओभां कफ तथा पित्तको उत्पन्न करने-
वाल्लोमें, जविक्षीरम् बेंटीनुं दूध मेड़का दूध, स्तम्भजन-
नानाम् निद्रा उत्पन्न कर्नारांओभां निद्राको उत्पन्न
करनेवाल्लोमें, मक्षिणीक्षीरम् मेस्तु दूध मेड़का दूध,
अभिष्यन्दकराणाम् अभिष्यन्द कर्नारांओभां अभिष्यन्द
करनेवाल्लोमें, मन्दकम् दधि मन्दकत हरी मन्दजात हरी,
कर्त्तनीयानाम् कृशता कर्नारांओभां कृशता करनेवाल्लोमें,
गवेषुकाणाम् शेयी गवेषुक, विस्मयणीयानाम् रूक्षता कर्ना-
रांओभां रूक्षता करनेवाल्लोमें, उदाककणाम् अगदी
डाहरानुं ओज्ज वनकोदोंका भोजन, मूत्रजननानाम् मूत्रने
उत्पन्न कर्नारांओभां मूत्रको उत्पन्न करनेवाल्लोमें, हृष्टः
शेरडी ईश, पुरीचजननानाम् भणने उत्पन्न कर्नारांओभां
मलको उत्पन्न करनेवाल्लोमें, यवाः जौ, वातजनना-
नाम् वातने उत्पन्न कर्नारांओभां वातको उत्पन्न करने
वाल्लोमें, जाम्बकम् अंशु जाम्बक फल, श्लेष्मपित्तजन-
नानाम् कृत् तथा पित्तने उत्पन्न कर्नारांओभां कफ
तथा पित्तको उत्पन्न करनेवाल्लोमें, शङ्कुष्वः शङ्कुली
शङ्कुली, अम्लपित्तजननानाम् अम्लपित्त कर्नारांओभां
अम्लपित्त करनेवाल्लोमें, कुकुर्याः कुकुरी कुकुरी, श्लेष्म-
पित्तजननानाम् अने कृत् तथा पित्त कर्नारांओभां
कफ तथा पित्त करनेवाल्लोमें, माषाः अण्ड सर्पथी श्रेष्ठ छे
नक्षद सबहे श्रेष्ठ है;

40-(1). Again we shall describe the
main actions of drugs and the sub-
stances producing those effects pre-
dominantly. They are:— Food is the
foremost among those that sustain
life; water among those that are re-
freshing agents; (wine among acopics);
milk among vitalizers; flesh among
roborants; flesh-juice among demul-
cents; salt among appetizers; acid
juices (fruit etc.) among cordials; the
flesh of the cock (or hen) among
promoters of strength; the semen of
the alligator among virilifics; honey
among those that are curative of

kapha and pitta; ghee among those that allay vata and pitta; the oil of til among those that allay vata and kapha; the procedure of emesis is the best among those that allay kapha; purgation among those that allay pitta; enema among those that allay vata; sudation among those that soften (the body); exercise among those that make for firmness (of the body); alkali among those that impair manhood; (the false mangosteen among appetizers); the unripe wood-apple among those that are injurious to the throat; the ghee of sheep's milk among those that are non-cordials; the milk of the she-goat among those that are curative of consumption, galactagogue, homologatory, hemostatic and curative of hemothermia; sheep's milk among those that provoke kapha and pitta; buffalo's milk among those that induce sleep; immature curds among viscidifying agents; food made up of boiled job's tears among depleters; food made up of boiled uddalaka grain among those that reduce the unctuous element in the body; the juice of the sugar-cane among those that increase the quantity of urine; barley among those that increase the quantity of feces; the jambul fruit among those that provoke vata; sashkuli (coils) among those that provoke kapha and pitta; the horse-gram among those that cause acid dyspepsia; the black gram among those that cause the increase of kapha and pitta.

मदनफलं वमनास्थापनानुवासनोपयोगिनां, त्रिवृत् सुखविरेचनानां, चतुरङ्गुलो मृदुविरेचनानां, क्षुक्पयस्तीक्ष्णविरेचनानां, प्रत्यक्पुष्पा शिरोविरेचनानां, विडङ्गं किमिन्नानां, शिरीषो विषमनां, खदिरः कुष्ठमनां, राज्ञा वातहराणाम्, आमलकं वयःस्थापनानां, हरीतकी पथ्याणाम्, परण्डमूलं वृष्यवातहराणां, पिप्पलीमूलं दीपनीयपाचनीयानाम्प्रशमनानां, शिब्रकमूलं दीपनीयपाचनीयगुदशोषार्शःशूलहराणां, पुष्करमूलं हिक्माश्वासकासपार्श्वशूलहराणां, मुस्तं सांघ्राहिकदीपनीयपाचनीयानाम्, उदीच्यं निर्वापणदीपनीयपाचनीयच्छर्दतीसारहराणां, कद्वङ्गं सांघ्राहिकपाचनीयदीपनीयानाम्, अनन्ता सांघ्राहिकरक्तपित्तप्रशमनानाम्, अमृता सांघ्राहिकवातहरदीपनीयस्त्रेष्मशोणितविषमप्रशमनानां, विष्वं सांघ्राहिकदीपनीयवातकफप्रशमनानाम्, अतिविषा दीपनीयपाचनीयसांघ्राहिकसर्पदोषहराणाम्, उत्पलकुमुदपद्मकिञ्जल्कः सांघ्राहिकरक्तपित्तप्रशमनानां, बुरालभा पित्तस्त्रेष्मप्रशमनानां, गन्धप्रियङ्गुः शोणितपित्तासियोगप्रशमनानां, कुटजत्वक् स्त्रेष्मपित्तरक्तसांघ्राहिकोपशोषणानां, काश्मर्यफलं रक्तसांघ्राहिकरक्तपित्तप्रशमनानां, पृश्निपर्णी सांघ्राहिकवातहरदीपनीयवृष्याणां, विदारिगन्धा वृष्यसर्पदोषहराणां, बला सांघ्राहिकवृष्यवातहराणां,

वमन- वमन वमन, जास्थापन- रूक्ष अस्ति रुक्ष वस्ति, अनुवासन- तथ। स्निग्ध अस्तिभां तथा स्निग्ध वस्तिक्ते, उपयोगिनाम् उपयोगी द्रव्योमे, मदन- फलम् भीक्षण मेनफल, सुखविरेचनानाम् सुखेथी विरेचन द्वावनार(ओभां) सुखे विरेचन कानेवालोमे, त्रिवृत् नसे।तर निशेष, मृदुविरेचनानाम् मृदु विरेचन कर्ना- २(ओभां) मृदु विरेचन करनेवालोमे, चतुरङ्गुलः भरभागे।

४०. प्रत्यक्पुष्पा-प्रत्यक्पुष्पी (ग. व. च.)

„ गुदशोषार्शःशूलहराणां-गुदशूलशोषहराणां (क्ष.)

„ शोषार्शःशूलहराणां-शोषार्शोहराणां (व. छ.)

„ पाचनीयानाम्-संशयनीयानाम् (प.)

„ निर्वापण-निर्वापणीय (व.)

„ विदारिगन्धा वृष्यं-विदारिगन्धा सांघ्राहिकवृष्यं (प.)

६२ वातहर, दीपनीय- दीपनीय दीपनीय, केष्म- ३६ कफ,
 शोणित- २६२ रक्त, विषण्व- तथा विषण्वु' और' शि-
 चको, प्रक्षमनानाम् शमन करनारांओभा' शमन करने-
 वालोंमें, अमुला गौ। गिलोय, सांघ्राहिक- सं३६६
 संप्राहक, दीपनीय- दीपनीय दीपनीय, वात- तथा वात
 एवं वात, कफ- अने ३६२' और कफको, प्रक्षमनानाम्
 प्रशमन करनारांओभा' शमन करनेवालोंमें, विषण्व ५६५
 वेक, दीपनीय- दीपनीय दीपनीय, पाचनीय- पाचनीय
 पाचनीय, सांघ्राहिक- सं३६६ संप्राहक, सर्वदोषहराणाम्
 तथा सर्वदोष हरनारांओभा' एवं सर्वदोष हरनेवालोंमें,
 अतिविषा अतिविष अतीस, सांघ्राहिक- सं३६६
 संप्राहक, रक्तपित्त- तथा २६२पित्तने एवं रक्तपित्तको,
 प्रक्षमनानाम् शांत करनारांओभा' शान्त करनेवालोंमें,
 उत्पल- उत्पल उत्पल, कुमुद- कुमुद कुमुद, पद्म- तथा
 कुम्भणी एवं कमलके, किञ्चक- केसर केसर, पित्त- पित्त
 पित्त, कफ- तथा ३६२ने एवं कफको, प्रक्षमनानाम् शांत
 करनारांओभा' शान्त करनेवालोंमें, गुरालभा गुरालभा
 जवासा, शोणितविष- २६२पित्तने। रक्तपित्तका, अतियोग-
 अतियोग' अतियोगका, प्रक्षमनानाम् प्रशमन करनारांओभा'
 प्रक्षमन करनेवालोंमें, गन्धप्रियङ्गुः गन्धप्रियङ्गु
 गन्धप्रियङ्गु, केष्म- ३६ कफ, पित्त- पित्त पित्त, रक्त-
 तथा २६२ने तथा रक्तको, सांघ्राहिक- २६२नारांओभा' संप्रा-
 हक, उपशोषणानाम् अने ओओ' शोषण करनारांओभा'
 और इनका शोषण करनेवालोंमें, कुटजवृक्ष ३६५-
 ७६ कुवेकी छाल, रक्तसांघ्राहिक- २६२सं३६६ रक्त-
 संप्राहक, रक्तपित्त- अने २६२पित्त और रक्तपित्तको,
 प्रक्षमनानाम् शमन करनारांओभा' शमन करनेवालोंमें,
 काश्मरवृक्षम् गंधारीतु' इण गम्भीरीका फल, सांघ्रा-
 हिक- सं३६६ संप्राहक, वातहर- वातहर वातहर, दीप-
 नीय- दीपनीय दीपनीय, वृषाणाम् अने वृष्योभा'
 और वृष्योमें, वृषिपर्णी पृथिव्यूर्ध्वी वृषिपर्णी, वृष्य-
 वृष्य वृष्य, सर्वदोषहराणाम् तथा सर्वदोष हर-
 नारांओभा' और सर्वदोष हरनेवालोंमें, विदारिगन्धा
 शाण्डपर्वी' क्षलपर्णी, सांघ्राहिक- सं३६६ संप्राहक,
 वृष्य- वृष्यने वृष्यनारांओभा' वृष्य बढ़ानेवालों, वातहराणाम्
 अने वात हरनारांओभा' और वातहरनेवालोंमें,
 वृष्य सर्वदोष हर ७६ ७६ वृष्य वृष्य ७६ है,

40-(2). The emetic nut among those used in emesis and corrective and unctuous enemata; the turpeth among those that are easeful purgatives; the purging cassia among those that are mild purgatives; the milk of the thorny milk-hedge plant among those that are strong purgatives; the rough chaff among all those that are errhines; the embelia among all anthelmintics; the sirisha among antidotes; the catechu among dermic remedies; indian groundsel among those that are curative of vata; the emblic myrobalan among all those that are rejuvenators; the chebulic myrobalan among wholesome articles; the root of the castor-oil plant among those that promote virility and alleviate vata; the root of long pepper among digestive stimulants that are digestive and curative of constipation; the root of white-flowered lead-wort among digestive stimulants, digestives and curatives of appetite and digestion, and curatives of proctitis, piles and colic; orris root among those that are curative of hiccup, dyspnea and pleurodynea; the nut-grass among those that are astringent and digestive stimulants and digestives; fragrant sticky mallow among those that are refrigerant, digestive-stimulants, digestives and curatives of vomiting and diarrhoea; tree of heaven among those that are astringent, digestive-stimulants and digestives. Indian sarsa-

parilla among those that are astringent and curative of hemothermia; guduch among those that are astringent, curative of vata, digestive-stimulants and curative of inspissation of kapha and blood; the bael among those that are astringent, digestive-stimulants, and curative of vata and kapha; the atees among those that are digestive stimulants, digestives, astringents and curatives of all disorders; the pollen of the blue and the white water lilies among those that are astringent and curative of hemothermia; the cretan prickly clover among those that are curative of pitta and kapha; the perfumed cherry among those that alleviate the plethoric condition of blood and pitta; the kurchi bark among astringents and desiccants of kapha, pitta and the blood; the fruit of the white teak among hemostatics and curatives of hemothermia; the painted-leaved uraria among those that are astringents, sedatives of vata, digestive-stimulants and aphrodisiacs; the tick-trefoil among aphrodisiacs and curatives of all disorders; the heart-leaved sida among astringents, promoters of strength and curatives of vata.

गोधुरको मूत्रकृच्छ्रानिलहराणां, हिङ्गुनिर्यास-
श्लेदनीयदीपनीयातुलोमिकवातकफप्रशमनानाम्,
अम्लवेतसो मेदनीयदीपनीयातुलोमिकवातश्लेष्म-
हराणां, यावश्चकः कंसनीयपाचनीयाशोभानां,

४०. गोधुरको मूत्रकृच्छ्रं—गोधुरको मूत्रकृच्छ्रं (ब. क.)

, दीपनीयानुलोमिकं—दीपनीयमेदनीयातुलोमिकं (ब. द.)

भ्रातृ प्राण, संज्ञाप्रदान- अने संज्ञा देनारा और संज्ञा देनेवाले, हेतुनाम् हेतुओभां हेतुओमें, वायुः वायु वायु, आम- आम आम, स्तम्भ- स्तम्भ जड़ता, शीत- शीत शीत, शूल- शूल शूल, उद्वेगन- तथा क'पना और कम्पको, प्रक्षमनानाम् प्रशाभकेभां शमन करनेवालोंमें, अग्निः अग्नि अग्नि, स्तम्भबीजानाम् स्तम्भन द्रव्योंमें, जलम् जल जल, तृष्णा- तृप्तप्यास, कर्षि- अने कृषिनी और वमनका, अतियोग अतियोगने अतियोगको, प्रक्षमनानाम् शमन करनारांओभां शमन करनेवालोंमें, सुषुम्णकोष्ठ- तथावेष्टा भादीना देखने तथाये हुए मिट्टीके ठेकेसे, निर्वापितम् उदकम् ने जलभां हाथुं होय ते जल बुझाया गया जल, आमप्रदोष- आमदोषना आमदोषके, हेतुनाम् हेतुओभां हेतुओमें, अहिमात्राजनम् अधिक प्रमातृभां भातुं अधिक मात्रामें खाना, अग्नि-सन्धुक्षणानाम् अग्नि प्रदीप्त करनारांओभां अग्नि प्रदीप्त करनेवालोंमें, यथाग्नि- अग्नि प्रभाष्टे अग्नि अनुसार, अम्बव्यवहारः भातुं खाना, सेव्यानाम् सेवन योग्य पदार्थोंभां सेवनयोग्य वस्तुओंमें, यथासात्म्यम् सात्म्य अनुसार सात्म्य अनुसार, चेष्टाभ्यवहारौ विहार आहार विहार आहार, आरोग्यकराणाम् आरोग्य करनारांओभां आरोग्य करनेवालोंमें, काकभोजनम् सभयसंभोजन यथाकाल भोजन, आहारानुणामम् अने आहारना शुद्धेभां और आहारके गुणोंमें, तृप्तिः तृप्ति सर्वथी श्रेष्ठ ये तृप्ति सबसे श्रेष्ठ है;

40-(3). the small caltrops among those that are curative of dysuria and vata; the asafetida among those that split up the morbid humors, that are digestive stimulants and correctives of peristalsis and are alleviatives of vata and kapha. The amlavetasa among those that are laxatives, digestive stimulants, correctives of peristalsis and curatives of vata and kapha; the barley-ash among those that are laxatives, digestives and curatives of piles; the habitual use of buttermilk

among those that are curative of the assimilation disorder, edema and piles and complications due to wrongful use of ghee; the habitual use of the meat-juice of carnivorous animals among those curative of the assimilation-disorders, consumption and piles; the habitual use of milk and ghee among those that are vitalizers; the habitual use of a diet consisting of equal parts of ghee and roasted corn-flour among those that are seminiferous and curative of misperistalsis; the habitual gargling with til-oil among those that increase the taste and the strength of the teeth; the paste of sandal among applications that remove fetor and are alleviative of burning; the indian groundsel and eagle-wood among applications that dispel the coldness of the body; geranium grass and cus-cus among applications that alleviate burning, skin-affections and sweating; the costus among those that are curative of vata and useful in inunctions and poultices; the liquorice among those that are beneficial for the eyes, virility, the hair, the throat, the complexion, pigmentation and promotive of healing; the air among those that restore animation and consciousness; heat among those that are curative of chyme-disorders, stiffness, chill, colic and shivering; water among astringents; the water in which a heated clod of earth has been

quenched is the foremost among those that are alleviative of excessive thirst and excessive vomiting; over-eating among those that are inducive of chyme-disorders; eating according to one's digestive capacity among those that are stimulative of gastric fire; eating and working in conformity to one's constitution among good practices; timely eating among those that promote health; the giving of satisfaction among the properties of food;

वेगसन्धारणमनारोग्यकराणां, मद्यं सौमनस्यजननानां, मद्याक्षेपो धीधृतिस्मृतिहराणां, गुरुभोजनं दुर्बिपाककराणाम्, एकाशनभोजनं सुक्षपरिणामकराणां, स्त्रीष्वतिप्रसङ्गः शोषकराणां, शुक्रवेगनिग्रहः पाण्ड्यकराणां, पराघातनमजाभ्रसाजननानाम्, अनशनमायुषो ह्रासकराणां, प्रमिताशनं कर्शनीयानाम्, अजीर्णाध्यशनं ग्रहणीदूषणानां, विषमाशनमभिषेधम्यकराणां, विरुद्धवीर्याशनं निन्दितव्याधिकराणां, प्रशमः पथ्यानां, आयासः सर्वापथ्यानां, मिथ्यायोगो व्याधिकराणां,

अनारोग्यकराणाम् आरोग्यं अग्राह्यारोग्येभ्यो आरोग्यको विगादनेवाल्लोमें, वेगसन्धारणम् वेगेने रोकना वेगोको रोकना, सौमनस्यजननानाम् चित्त प्रसन्न करेवाल्लोमें, मद्यम् मद्यं क्षराव, धी- धृति- धृति- धैर्यं धैर्यं, स्मृतिहराणाम् अने स्मृति हरनारोमें और स्मृति हरनेवाल्लोमें, मद्याक्षेपः

४०. दुर्बिपाककराणाम्-दुर्बिपाकानाम् (ग. घ.)

, एकाशनभोजनं-एकाकभोजनं (क.)

, शोषकराणां-शोषहराणां (घ. ङ.)

, पराघातनं-पराघातनं (व.)

, अनशनमायुषो ह्रासकराणां-अनशनमनायुष्कराणां (च.)

, अजीर्णाध्यशनं-अजीर्णाशनं (च.)

, मिथ्यायोगो व्याधिकराणां-मिथ्यायोगो व्याधिशुभानां (घ. घ.)

क. ङ. ङ. ङ.)

मद्यजनित मत्तता मद्यजनित मत्तता, दुर्बिपाककराणाम् भुक्तेष्वीथी पचनारोमें कठिनाईसे पचनेवाल्लोमें, गुरुभोजनम् भारे भोजन भारी भोजन, सुक्षपरिणामकराणाम् सुषुप्ती पचनी जनारोमें सुखसे पचनेवाल्लोमें, एकाशनभोजनम् ओकवार भोजन एक समय भोजन, शोषकराणाम् शोष उत्पन्न करनारोमें शोष करनेवाल्लोमें, स्त्रीष्व अतिप्रसङ्गः स्त्रीओ विषे अतिप्रसङ्ग स्त्रियोंमें अतिप्रसङ्ग, पाण्ड्यकराणाम् नपुंसकता करनारोमें नपुंसकता वरनेवाल्लोमें, शुक्रवेगनिग्रहः शुक्रना वेगेने निग्रह शुक्रवेगका रोकना, अजाभ्रसाजननानाम् अजनमां अश्रद्धा उत्पन्न करनारोमें अजमें अश्रद्धा उत्पन्न करनेवाल्लोमें, पराघातनम् पथस्थान वधस्थान, आयुषः आयुषो आयुषा, ह्रासकराणाम् ह्रास करनारोमें ह्रास करनेवाल्लोमें, जनशनम् अन्नभोजन अन्नभोजन, कर्शनीयानाम् कृशता उत्पन्न करनारोमें कृशता उत्पन्न करनेवाल्लोमें, प्रमिताशनम् अपथ्य भोजन अल्प भोजन, ग्रहणीदूषणानाम् ग्रहणी दूषित करनारोमें ग्रहणीको दूषित करनेवाल्लोमें, अजीर्णाध्यशनम् अजीर्ण उत्पन्न अजीर्ण होनेपर भोजन, अविनियम्यकराणाम् अविनियमिता करनारोमें अविनियमिता करनेवाल्लोमें, विषमाशनम् विषम भोजन विषम भोजन, निन्दितव्याधिकराणाम् निन्दित व्याधि करनारोमें निन्दित व्याधि करनेवाल्लोमें, विरुद्धवीर्याशनम् विरुद्ध वीर्यावाला पदार्थोंनुं भोजन विरुद्ध वीर्यावाले पदार्थोंका भोजन, पथ्याणाम् हितकर पदार्थोंमां हितकर पदार्थोंमें, प्रशमः परम शान्ति परम शान्ति, सर्वापथ्याणाम् सर्व अपथ्योंमां सब अपथ्योंमें, आयासः बहुत परिश्रम, व्याधिकराणाम् अने व्याधि करनारोमें व्याधि करनेवाल्लोमें, मिथ्यायोगः मिथ्यायोग सर्वथी अर्थ में मिथ्यायोग सबसे अर्थ है;

40-(4). the suppression of natural urges among those that are causative of ill-health; wine among those that cause exhilaration; intemperate indulgence in wine among those that impair understanding, resolution and memory; heavy eating among those

that give rise to mis-digestion; eating one meal in the day among those that conduce to easy digestion and assimilation; excessive indulgence in sex among those that cause consumption; the constant suppression of seminal ejaculation among those that cause emasculation; the sight of a slaughtering place among those that destroy the inclination for food; abstinence from food among those that tend to curtail life; under-eating among those that tend to reduce a person; predigestion meal among those that induce the assimilation disorders; irregular eating among those that cause irregularity of gastric fire; the eating of foods of antagonistic potency among those that lead to censurable diseases; self-restraint among those that are wholesome; straining oneself among those that are unwholesome; wrong indulgence among those that are generative of diseases;

રજસ્વલામિગમનમલક્ષ્મીમુજ્જાનાં, બ્રહ્મચર્યમાયુષ્યાનાં, પરદારામિગમનમનાયુષ્યાનાં, સક્રુષ્પો વૃષ્યાનાં, દૌર્મનસ્યમવૃષ્યાણામ્, અયથાબલમારમ્ભઃ પ્રાણોપરોધિનાં, વિપાદો રોગવર્ધનાનાં, જ્ઞાનં શ્રમહરાણાં, હર્ષઃ પ્રીતિનાનાં, શોકઃ શોષણાનાં, નિવૃત્તિઃ પુષ્ટિકારાણાં, પુષ્ટિઃ સ્વપ્નકારાણામ્, અતિસ્વપ્નસ્તન્દ્રાકારાણાં, સર્વેરસામ્યાસો બલકારાણામ્, એકરસામ્યાસો દૌર્બલ્યકારાણાં,

બલક્ષ્મીમુજ્જાનામ્ દારિદ્ર્યનાં ઉત્પાદકાંમાં દારિદ્ર્યકે ઉત્પાદકોમે, રજસ્વલામિગમનમ્ રજસ્વલાગમન રજસ્વલા-

૪૦. પરદારામિગમનમ્-પરદારમનમ્ (ક.)

૪૧. અતિસ્વપ્નઃ-સ્વપ્ન. (ક.)

ગમન, બાહ્યુષ્યાણામ્ આયુષ્ય વધારનારાંઓમાં અસુ થકાનેવાલોમે. બ્રહ્મચર્યમ્ બ્રહ્મચર્ય તથાચર્ય, બનાયુષ્યાણામ્ આયુષ્યનો નાશ કરનારાંઓમાં આયુકે નાશકોમે, પરદારામિગમનમ્ પરદારાગમન પરદારાગમન, વૃષ્યાણામ્ વૃષ્યોમાં વૃષ્યોમે સંકલ્પઃ સંકલ્પ સંકલ્પ, અવૃષ્યાણામ્ અવૃષ્યોમાં અવૃષ્યોમે, દૌર્મનસ્યમ્ મનની ઉદ્દિગ્નતા મનની ઉદ્દિગ્નતા, પ્રાણોપરોધિનામ્ પ્રાણુધાતકોમાં પ્રાણબાહકોમે, અયથાબલમ્-આરમ્ભઃ ગભ ઉપરાંતનું કાર્ય કષ્ટિસે જ્યાદા કાર્યકા આરમ્ભ, રોગવર્ધનાનામ્ રોગ વધારનારાંઓમાં રોગ વધાનેવાલોમે, વિપાદો ધિનતા સિન્નતા, શ્રમહરાણામ્ શ્રમ કરનારાંઓમાં શ્રમ હરનેવાલોમે, જ્ઞાનમ્ જ્ઞાન જ્ઞાન, પ્રીતિનાનામ્ પ્રસન્નતા કરનારાંઓમાં પ્રસન્નતા કરનેવાલોમે, હર્ષઃ હર્ષ હર્ષ, શોષણાનામ્ શોષણ કરનારાંઓમાં શોષણ કરનેવાલોમે, શોકઃ શોક શોક, પુષ્ટિકારાણામ્ પુષ્ટિકારકોમાં પુષ્ટિકારકોમે, નિવૃત્તિઃ નિવૃત્તિ નિવૃત્તિ, સ્વપ્નકારાણામ્ નિદ્રા બાવનારાંઓમાં નિદ્રા કરનેવાલોમે, પુષ્ટિઃ પુષ્ટિ પુષ્ટિ, તન્દ્રાકારાણામ્ તન્દ્રા કરનારાંઓમાં તન્દ્રા કરનેવાલોમે, અતિસ્વપ્નઃ અતિ નિદ્રા અતિ નિદ્રા, બલકારાણામ્ બળકારકોમાં બલકારકોમે, સર્વેરસામ્યાસ. સર્વ રસોનો અભ્યાસ સર્વરસોકા સેવન, દૌર્બલ્યકારાણામ્ અને દુર્બળતા કરનારાંઓમાં ઔર દુર્બળતા કરનેવાલોમે, એકરસ- એકરસનો એકરસકા, અમ્યાસઃ અભ્યાસ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે સેવન સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે;

40-(5). co-habitation with a woman in her menses among those that are inauspicious; continence among those that promote longevity; adultery among those that lead to the shortening of life; determination among virilifics; disgust among anti-virilifics; enterprises that are beyond one's capacity among those that are harmful to one's life; grief among those that promote disease; bathing among those that remove fatigue; joy among those that give delight; grief

among those that cause wasting; inactivity among those that tend to promote corpulence; corpulence among those that induce sleep; excessive sleep among those that give rise to torpor; the habitual use of food containing all the tastes among those that promote strength; the habitual indulgence in only one taste among those that cause weakness;

गर्भशय्यमाहार्याणाम्, अजीर्णमुद्गार्याणां, बालो मृदुमेवजीयानां, वृद्धो याप्यानां, गर्भिणी तीक्ष्णौषधव्यवायव्यायामवर्जनीयानां, सौमनस्यं गर्भधारणानां, सन्निपातो दुश्चिकित्स्यानाम्, आमो विषमचिकित्स्यानां, ज्वरो रोगाणां, कुष्ठ दीर्घ-रोगाणां, राजयक्ष्मा रोगसमूहानां, प्रमेहोऽनुष-क्लिणां, जलौकसोऽनुशङ्खानां, बस्तिस्तन्त्राणां,

आहार्याणाम् जेथी डाढवा येअ वस्तुओभां खीचने योग्य वस्तुओमें, गर्भगन्धम् गर्भरूप शय्य गर्भ-रूपशय्य, उद्गार्याणाम् दूर प्रवा येअ वस्तुओभां दूर करने योग्य वस्तुओमें, अजीर्णम् अशुर् अजीर्ण, मृदुमेवजीयानाम् मृदु औषधने येअ मनुष्योभां मृदु औषधके योग्य मनुष्योमें, बालः आण्ड बालक, याप्यानाम् याप्योभां याप्योमें, वृद्धः वृद्ध, तीक्ष्णौषध-तीक्ष्ण औषध तीक्ष्ण औषध, व्यवाय-मैथुन मैथुन, व्यायाम-अने कसरत और व्यायाम, वर्जनीयानाम् तत्त्वना येअओभां परित्याग करने योग्योमें, गर्भिणी गर्भिणी अर्जी गर्भवती, गर्भधारणानाम् गर्भनुं धारण कराना हेतुओभां गर्भधारक हेतुओमें, सौमनस्यम् चित्तनी प्रसन्नता चित्तकी प्रसन्नता, दुश्चिकित्स्यानाम् दुश्चिकित्स् रोगोभां दुश्चिकित्स् रोगोमें, सन्निपातः सन्निपात सन्निपात, विषमचिकित्स्यानाम् विषम चिकित्स्

- ४० गर्भशय्यमाहार्याणाम्—गर्भशय्यमाहार्याणाम् (अ. ४. ५)
 ,, गर्भधारणानां—गर्भधारणानां (अ.)
 ,, जलौकसोऽनुशङ्खानां—जलौकः शङ्खानां (ग. ५.)
 ,, तन्त्राणां—संज्ञाना (५)
 ,, ,, —बन्धना (५.)

रोगोभां विषम चिकित्स् रोगोमें, आमः आम आम, रोगा-णाम् रोगोभां रोगोमें, ज्वरः ज्वर ज्वर, दीर्घरोगाणाम् दीर्घरोगोभां दीर्घरोगोमें, कुष्ठम् कुष्ठ कुष्ठ रोगसमूहानाम् रोगसमूहोभां रोगसमूहोमें, राजयक्ष्मा राजयक्ष्मा राज-यक्ष्मा, अनुषक्लिणाम् दूरी उपन्न धनारा रोगोभां पुनः हो जानेवाले रोगोमें, प्रमेहः प्रमेह प्रमेह, अनुशङ्खानाम् अनुशङ्खोभां अनुशङ्खोमें, जलौकसः जलौक जौक. तन्त्रा-णाम् अने साधनोभां और साधनोंमें, बस्तिः भरित सर्वथी अप्रु छे भरित सबसे श्रेष्ठ है;

40-(6). a dead fetus among those that require to be extracted; a waning digestion among those that require to be stimulated; an infant among those that require mild medicatives; an old man among those who require palliative treatment; a pregnant woman among those that should be spared strong medication, sex-act and exercise; cheerful spirits among those that help to retain conception (in women); the simultaneous provocation of all the three humors among those that are difficult of treatment; the chyme tox-emia among those that are irremediable; the fever among diseases; dermatosis among chronic diseases; consumption among the syndromes of diseases; anomalies of the urinary secretion among relapsing diseases; leeches among those that are auxiliaries to surgical instruments; enemata among those requiring practical technique;

हिमवानौषधिभूमीनां, सोम औषधीनां, मरु-भूमिरारोग्यदेशानाम्, अनूपोऽहितदेशानाम्, निर्देशकारित्वमातुरगुणानां, भिषक् चिकित्सा-ज्ञानां, नास्तिको वर्ज्यानां, लौह्यं क्लेशकराणाम्,
 ४०. नास्तिको वर्ज्यानां—नास्तिकोऽर्थाणां (ग. ५)

life among attributes of health; an assemblage of physicians among those that help to resolve doubts; practical skill among the qualities of a physician; applied scientific knowledge in pharmacology; reason supported by scripture among the means of knowledge; a sense of propriety among the results accruing from a knowledge of time; indolence among the causes of procrastination; practical work and observation among those that dispell doubts; incompetence among the causes of fear; clinical discussions among those that help to broaden one's understanding; the teacher among those who help one in the acquisition of learning; the science of life among elixirs; good precepts among those that deserve to be practised; a misunderstanding among those that are injurious; and the renunciation of all things among those that give happiness.

तेषां चिकित्सायामुद्योगः —

भवन्ति चात्र—

अध्यानां शतमुद्दिष्टं यद्विषयाशुदुत्तरम् ।
अलमेतद्विकाराणां विघातायोपदिश्यते ॥४१॥

अत्र च आ विषयमा इम विषयमे, भवन्ति श्लोको
उ के श्लोक हैं कि, अध्यानाम् श्रेष्ठ भावोऽनु श्रेष्ठ भावोका,
यत् ते जो द्विरञ्चाशत् भावन श्रेष्ठ बावन है, उत्तरम्
अधिक जेमां ओपुं अधिक जगमें ऐसा, शतम्
शत जन, उद्दिष्टम् कर्तुं श्रेष्ठ अर्थात् ओकसो भावन
श्रेष्ठ भावो कर्तुं श्रेष्ठ कहा है अर्थात् एकसो बावन श्रेष्ठ
भावों रहे हैं, एतत् ओ वे, विकाराणाम् विघातेना
विकारोके, विघाताव नाश भाटे नाशके लिए, अलम्

पूरता से पर्याप्त हैं, उद्दिश्यते ओम् कहेवाभां आंवे से
ऐसा कहा जाता है ॥ ४१ ॥

Here are verses again—

41. The foremost of their kind, numbering a hundred and fifty-two which have been enumerated above, are pronounced to be sufficient for curing all disorders.

समानकारिणो येऽर्थास्तेषां श्रेष्ठस्य लक्षणम् ।
ज्यायस्त्वं कार्यकर्तृत्वे वरत्वं चाप्युदाहृतम् ॥४२॥

ये अर्थाः जे भावो जो भाव, समानकारिणः तुल्य
कर्म करनेवाले से गमान कर्म करनेवाले हैं, नेषाम् तेओ-
भांना उनमेंसे, श्रेष्ठस्य श्रेष्ठान् श्रेष्ठका, लक्षणम् लक्षण
लक्षण कार्यकारिणो कार्य करनेवाला कार्य करनेमें, ज्याय-
स्त्वम् अधिकपक्ष अधिकता, वरत्त्वमपि च अने श्रेष्ठ-
पक्ष पक्ष और श्रेष्ठता भी, उदाहृतम् कर्तुं श्रेष्ठ
ही है ॥ ४२ ॥

42. With regard to things that produce the same or similar results, the characteristics of the best among drugs having similar action as well as that which is the worst, and the main actions of drugs and the best of drugs productive of those effects have also been illustrated.

वातपित्तकफानां च यद्यत् प्रशमने हितम् ।
प्राधान्यतश्च निर्दिष्टं यद्याधिहरमुत्तमम् ॥४३॥

वातपित्तकफानाम् वायु, पित्त ने कर्तुं वायु पित्त
और कफके, प्रशमने प्रशमनमां प्रशमन करनेमें, यत्
यत् च जे जे जो जो, हितम् हितकर श्रेष्ठ हितकर है,

४२. गेडर्बा — यदपि (ग. घ.)

„ कार्यकर्तृत्वे वरत्त्वम्- कार्यकारिणोऽवरत्वं (घ. घ.)

„ कार्यकर्तृत्वे कार्यकारिणो (क. च. छ. ज.)

„ — कार्यकर्तृत्वं (ग.)

४३. कफानां-कफेभ्यः (घ. घ. त. थ.)

યત્ ચ અને જે ઔર જો. ઉત્તમમ્ શ્રેષ્ઠ શ્રેષ્ઠ, વ્યાધિ-
રત્ વ્યાધિર છે રોગહર હૈ, પ્રાધાન્યતઃ તે પ્રધાનપણે
વહ પ્રધાનતાવે, નિર્દિષ્ટમ્ પ્રાપ્ત્યુ છે દિક્ષાવા હૈ ॥૪૩॥

43. Whatever is most efficacious
in allaying the discordance of vata,
pitta and kapha has been laid down;
likewise, whatever is best as a remedy
in disease-conditions has also been
laid down in the main.

પતન્નિશમ્ય નિપુણં ચિકિત્સાં સંપ્રયોજયેત્ ।
एवं कुर्वन् सदा वैद्यो धर्मकामौ समश्नुते ॥૪૪॥

પતન્ આ યદ્, નિપુણમ્ કુશલતાથી નાવધાનીવે,
નિશમ્ય સાંજળીને મનક, ચિકિત્સામ્ ચિકિત્સાને
ચિકિત્સાકા, સંપ્રયોજયેત્ પ્રયોગ કરવે બેઈએ પ્રયોગ
કરના ચાહિય, એવમ્ એ પ્રમાણે હસ પ્રકાર, કુર્વન્ કર-
નાર કરનેવાલ, સદા વૈદ્ય વેદ્ય, સદા દર્શનાં સદા,
ધર્મકામૌ ધર્મ અને કામને ધર્મ ઔર વામકો, સમશ્નુતે
પ્રાપ્ત કરે છે પ્રાપ્ત કરતા હૈ ॥૪૪॥

44. Having paid heed to these
instructions, the skilful man should
prescribe treatment. Acting thus, the
physician enjoys constantly both the
merits of virtue as well as worldly
desires.

પથ્યાપથ્યયોર્લક્ષણમ્—

पथ्यं पथोऽनपेतं यद्यद्योक्तं मनसः प्रियम् ।
यच्चाप्रियमपथ्यं च नियतं तन्न लक्षयेत् ॥૪૫॥

યત્ જે જો, પથઃ શરીરરૂપ માગ્ને. શરીરરૂપ
માર્ગકા, અનપેતમ્ અપકાર નથી કરતું અપકાર નહીં
કરતા, યત્ ચ અને જે ઔર જો, મનસઃ મનને મનકો,
પ્રિયમ્ પ્રિય છે પ્રિય હૈ, અપથ્યમ્ તે પથ્ય છે વહ પથ્ય
હૈ, યત્ ચ તેમજ જે એવં જો, અપથ્યમ્ શરીરરૂપ

માગ્ને. અપકાર કરે છે શરીરરૂપ માર્ગકા અપકાર કરતા
હૈ, અપ્રિયમ્ ચ અને મનને અપ્રિય છે ઔર મનકો અપ્રિય
હૈ, અપથ્ય તેને અપથ્ય કહ્યું છે उसको अपथ्य कहा है, તત્
તે આબતને उसको, નિયતમ્ નિશ્ચિતપણે નિશ્ચિતરૂપે ન
લક્ષયેત્ નહિ બાણવી બેઈએ નહીં સમક્ષના ચાહિય ॥૪૫॥

45. That is the wholesome regi-
men which does not impair the body
system and which is pleasing to the
mind. That which is not pleasing is
the unwholesome regimen. This should
not be regarded as an invariable rule.

द्वन्द्वाणां मात्राविज्ञानस्य प्रयोजनम्—

मात्राकालक्रियाभूमिदेहदोषगुणान्तरम् ।
प्राप्य तत्तद्धि दृश्यन्ते ते ते भावास्तथा ॥૪૬॥

હિ કારણ કે ક્યોંકિ, તત્ તત્ તે ને સમ સમ,
માત્રા- માત્રા માત્રા, કાલ- કાળ કાલ, ક્રિયા- ક્રિયા
ક્રિયા, ભૂમિ- ભૂમિ ભૂમિ, દેહ- દેહ દેહ, દોષ- દોષ દોષ,
ગુણાન્તરમ્ અને ગુણભેદોને ઔર ગુણભેદોનો, પ્રાપ્ય
પામીને પા કર, તે તે તે તે વે વે ભાવાઃ ભાવો ભાવ,
તથા તથા તેવા તેવા અર્થોત્ પથ્ય કે અપથ્ય અને
પ્રિય કે અપ્રિય વૈસે વૈસે અર્થત્ પથ્ય અથવા અપથ્ય
ઔર પ્રિય અથવા અપ્રિય, દૃશ્યન્તે દેખવામાં આવે છે
દેલે જાતે હૈ ॥૪૬॥

46. This or that factor, by reason
of variation in effects due to measure,
time, mode of preparation, habitat of
the drug, bodily constitution, and
morbid humor, shows itself, either as
wholesome or unwholesome condition.

तस्मात् स्वभावो निर्दिष्टस्तथा मात्रादिराश्रयः ।
तत्पेक्ष्योभयं कर्म प्रयोज्यं सिद्धिमिच्छता ॥૪૭॥

તસ્માત્ તેથી હસલિય, સ્વભાવઃ સ્વભાવ, સ્વભાવ,
તથા તથા તથા, માત્રાદિઃ માત્રા આદિ માત્રા આદિ,
આશ્રયઃ આશ્રય આશ્રય, નિર્દિષ્ટઃ બતાવ્યા છે કતલાયે

૪૪. નિપુણ-નિપુણઃ (ચ.ક.)

૪૫. લક્ષયેત્-લક્ષયતે (ક.ગ.ચ.ક.ધ.)

૪૭. પ્રયોજ્યં સિદ્ધિ-લોચનં સંસિદ્ધિ (ગ.ધ.)

हे, सिद्धिम् सिद्धिने सिद्धिको, इच्छता ४२७ना२ वैद्ये चाहनेवाले वैद्यको, तत् ते उन, उभयम् ७-नेने। दोनों-का, जपेद्वय विचार करके, कर्म उभ-ने। कर्मका, प्रयोज्यम् प्रयोग करने। ओष्ठौ प्रयोग करना चाहिए ॥ ४७ ॥

47. Hence it is that we have described the innate nature of substances and their dependence (for their wholesome effect etc.) on measure and the rest. Accordingly one who desires success should devise treatment with due consideration of both these factors.

धान्यादयो नव आसवयोनयः—

तदात्रेयस्य भगवतो वचनमनुनिशम्य पुनरपि भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच—यथोद्देशमभिनिर्दिष्टः केवलोऽयमर्थो भगवता श्रुतश्चास्माभिः ।

भगवतः भगवान् भगवान्, मात्रेयस्य आत्रेय-नुं आत्रेयके, तत् ते उस, वचनम् वचन वचनको, अनु-निशम्य सांभली सुनकर, पुनः अपि ३रीने पक्ष फिर मी, अग्निवेशः अग्निवेशे अग्निवेशने, भगवन्तम् भगवान् भगवान्, मात्रेयम् आत्रेयने आत्रेयसे, उवाच ३लुं कहा, भगवता आपे आपने, जयम् आ यह, केवलः ७धै। सारा, अर्थः विषय विषय, यथोद्देशम् उद्देश अनुसार उद्देशके अनुसार, अभिनिर्दिष्टः ३ली देभाऽथै। ७ कह दिया है, अस्माभिः अने अने और हम लोगोंने, श्रुतः ७ सांभ-थै। ७ सुना है;

48-(1). Having listened to this statement of the worshipful Atreya, Agnivesa asked the worshipful teacher once again. "This subject has been dealt with exhaustively as purposed, by your worship, and we too, have followed it (diligently).

आसवद्रव्याणामिदानीमनपवादं लक्षणमनति-संक्षेपेणोपदिश्यमानं शुभ्रवामह इति ॥ ४८ ॥

४८. अनुनेशम्-निशम् (व.)

इदानीम् ७वे अब, आसवद्रव्याणाम् आसव ६०थै। नुं आसवद्रव्योंका, अनतिसंक्षेपेण ७लु सक्षेप ७अ२ बहुत संक्षेपसे रहित, उपदिश्यमानम् उद्देशभा आवता कहे जाते, अनपवादम् अपवा६ ७अ२ना अपवाद रहित, लक्षणम् लक्षणने लक्षणको, शुभ्रवामह इति सांभलवा ४२७थै ७थै सुनना चाहते हैं ॥ ४८ ॥

48. Now we desire to listen to an unexceptionable description of spirituous beverages given (by your reverence) in not too brief a manner.'

तमुवाच भगवानात्रेयः—धान्यफलमूलसार-पुष्पकाण्डपत्रत्वचो भवन्त्यासवयोनयोऽग्निवेश ! संप्रहेणाष्टौ शर्करानवमीकाः ।

तत् तेने उससे, भगवान् भगवान् भगवान्, मात्रेयः आत्रेये आत्रेयने, उवाच ३लुं कहा, अग्निवेश अग्निवेश ! हे अग्निवेश !, धान्य-धान्य धान्य, फल-३ल फल, मूल-मूल मूल, सार-सार सार, पुष्प-पुष्प पुष्प, काण्ड-३ल काण्ड, पत्र-पत्र पत्र, त्वचः ७ल छाल, शर्करा-नवमीकाः अने नवमी सा३२ सा७थै नवमी शर्करा सहित, संप्रहेण सक्षेपभा संक्षेपमें, अष्टौ आ६ आठ, आसवयोनयः आसवने उत्पन्न करने। ६०थै। आसवके कारण द्रव्य, भवन्ति ७ हैं;

49-(1). To him replied the worshipful Atreya—"O! Agnivesa, eight in brief are the sources of spirituous liquors viz., grains, fruits, roots, pith, flowers, stalks, leaves and barks and the ninth is sugar.

पथ्यतमानामासवानां चतुरशीतिनिर्देशः—

तास्वेव द्रव्यसंयोगकरणतोऽपरिसंख्येयास्तु यथापथ्यतमानामासवानां चतुरशीति निबोध ।

४९. शर्करानवमीका — शर्करा नवमी (क. ख. ग.)

,, ,, — शर्करानवम्यः (घ)

,, पथ्यतमानामासवानाम्—पथ्यतमानामासवानाम् (ङ.)

*द्रव्य- ६०थीना द्रव्योक्ति, संयोग- संयोग संयोग, करणतः अने संरक्षितधी और संस्कारसे, अपरिसंख्येयास्तु असंख्य होती असंख्य बनती हुई. तास्तु एव तेथो- भांज उन्हीमें, यथापच्यतमावात् भुज्य भुज्य पच्यतम मुख्य मुख्य पच्यतम, आसवानात् आसवोनी आसवोकी, चतुरशीतिम् चोरासीनी संख्याने चोरासीकी संख्याको, निबोध भवितुं जान लो;

49-(2). Now listen to the enumeration of the 84 varieties of Asavas which are considered the most wholesome out of the innumerable varieties resulting from different combinations of the above-mentioned ingredients.

तद्यथा—सुरासौवीरतुषोदकमैरेयमेदकधान्याम्लाः षड् धान्यासवा भवन्ति.

तद् यथा जेवाके जैसे कि, सुरा सुरा सुरा, सौवीर-सौवीर सौवीर, तुषोदक- तुषोदक तुषोदक, मैरेय- मैरेय मैरेय, मेदक- मेदक मेदक, धान्याम्लाः अने धान्याम्ल और धान्याम्ल, षड् ओ ७ ये छः, धान्यासवाः धान्यासव धान्यासव, भवन्ति ओ हैं;

49-(3). Sura, Sauveera, Tushodaka, Maireya, Medaka, and Dhanyamla are made from corn.

मृद्धीकाखर्जूरकाश्मर्यधन्वनराजादनतृणशून्यपरुषकाभयामलकमृगलिण्डिकाजाम्बवकपित्त्यफुव - लवदरकर्मन्धुपीलुप्रियालपनसम्यग्रोधाश्वत्थपूक्षकपीतनादुम्बराजमोदशृङ्गाटकशङ्खिनीफलासवाः षड्विंशतिर्भवन्ति,

मृद्धीका- ६१क्ष द्राक्ष, खर्जूर- ७७र खर्जूर, काश्मर्य- ११वधुनां ११ गम्भारीके फल, धन्वन- ५१भक्ष धन्वन, राजादन- २१वधु स्त्रीनी, तृणशून्य- ३१३१ केनकी, परुषक-

४९. सौवीर-सौवीरक (च)

,, धान्याम्लाः - धान्याम्लुष्टा. (ख ५ ठ.)

,, आमलक-आमलकविमीनक (ग)

,, जाम्बव-जम्बीर (द. प.)

६१क्ष सा कालसा, जाम्बव- ६२३ हरद, आमलक- आमलक आंवाला, मृगलिण्डिका- ३२५८१ घोगर, जाम्बव- ७११ जाम्बव, कपित्थ- ३१६ कैय, कुबक- भोटा भोटा बने बेर बदर- भोटा बेर, कर्मन्धु- २६१११२ स्रववेर, पीलु- पीलु पीलु, प्रियाल- आशेणी चिरोजी, पनस- ६११२ कटहल, न्यग्रोध- १३ बरगद, जाम्बव- पीपण पीपण, पक्ष- पीपण पिलखन, कपीतन- ५२२५१११ पारसपीपण, उदुम्बर- ७१११ गूलर, जजमोद- ७१११११ जजमोद, शृङ्गाटक शोभां सिंघारे, शङ्खिनी- आंभूटाभक्षी शंखिनी, फलासवाः ओ ११११११ आसवो इन फलोंके आसव, षड्विंशतिः ७०वीं छवीं, भवन्ति ७१७ ओ होते हैं;

49-(4). Grapes, date, fruits of white teak, common Indian linder, Indian ape flower, screw pine, sweet falsah, chebulic myrobalan, emblic myrobalan, goose berry, jambul, wood apple, jujube, small jujube, wild jujube, tooth brush tree, buchanan's mango, Indian jack, banyan, holy fig, yellow-barked fig, flowering peepul, gular fig, celery seeds, Indian water-chestnut, and ctenolepis—these are the six and twenty fruits from which fruit-wines are manufactured.

विदारिगन्धाश्वगन्धाकृष्णगन्धाशतावरीश्यामात्रिवृहन्तीद्रवन्तीबिष्वोरुबूकचित्रकमूलैरेकादशमूलासवा भवन्ति,

विदारिगन्धा- ११११११ शालपर्णी जम्बगन्धा- आसन असगन्ध, कृष्णगन्धा- २२२१११ ७११ सहिजनके बीज, शतावरी- ११११११ शतावरी, श्यामा- ३१११ नसीतर काली निशोध, त्रिवृत्- नसीतर निशोध, दन्ती- ६१११ दन्ती, द्रवन्ती- २१११११ मुगलई एरण्ड, बिष्व- ७१११११ बेलगिरी, उरुबूक- ७१११११ एरण्ड, चित्रकमूलैः अने चित्रक ओ ११११११ ७१११११ और चित्रक इनके मूलोंसे, एकादश अगिमा ११११११, मूलासवाः ७१११११ मूलासव, भवन्ति ७१७ ओ होते हैं;

49-(5). Ticktrefoil, winter cherry, drumstick, climbing asparagus, black turpeth, red physic-nut, physic-nut, bael, red-flowered castor-oil plant and white-flowered leadwort are the eleven plants from whose roots, root-wines are manufactured.

शालप्रियकाभ्यकर्णचन्दनम्यन्दनखदिरकदर - सप्तपर्णार्जुनासनारिमेदतिन्दुककिणिहीशमीशुक्ति - शिशपाशिरीषवज्जलधन्वनमधूकैः सारासवा वि- शति भवन्ति,

शाल- शाल साक, प्रियक- असन खरक, अभ्यकर्ण- अश्वकधुं साल, चन्दन- चन्दन चन्दन म्यन्दन- तलुच तिनिश, खदिर- भेर खैर, कदर- सईद भेर सफेद खैर, सप्तपर्ण- सातवन सतवन, अर्जुन अजुन अर्जुन, असन- भीओ विजयसार, अरिमेद- दरभो भावण रेवां, तिन्दुक- टीअरवे तैद, किणिही- डेलिही नफेद शिरीष, शमी- भीअडी शमी, शुक्ति- भेर बेर, शिशपा- सीसम शीशम, शिरीष- सरसडे शिरीष, वज्जल- वाणु वज्जल, धन्वन- धामलु धावन, मधूकैः अने महुडाथी और महुरेसे, विंशतिः वीस बीस, सारासवाः साससव सारासव, भवन्ति थाय छे होते हैं;

49-(6). Sal, priyaka, small sal, sandalwood, oojain black wood, catechu, gum arabic tree, dita bark, arjun, spinous kino, white babool, false mangosteen, white sirisha, thamee, small jujube, sisoo sirisha, country-willow, common Indian lindem, mohwah—these are trees from whose pith, pith-wines are manufactured.

पद्मोत्पलनलिनकुमुदसौगन्धिकपुण्डरीकरात- पत्रमधूकप्रियङ्गुघातपुष्पैर्दश पुष्पासवा भवन्ति,

४९. मधूकैः सारासवा-मधूकरावादनसारासवा (प.)

,, ,, -मधूकसारासवा (ध. च.)

पद्म- पद्म पद्म, उत्पल- नील कमल नीलोत्पल, नलिन- नलिन नलिन, कुमुद- कुमुद कुमुद, सौगन्धिक- सोर्ग-धूक सौगन्धिक, पुण्डरीक- पुण्डरीक पुण्डरीक, शतपत्र- शतपत्र शतपत्र, मधूक महुडा महुवेके फूल, प्रियङ्गु- धडैला फूलप्रयंगु, घातकीपुष्पैः अने धावडीनां धूलाथी और धायके पुष्पोसे, दश दश दस, पुष्पासवाः पुष्पासवे पुष्प.सव, भवन्ति थाय छे होते हैं;

49 (7). Red lotus, blue water-lily, indigo lotus, night-flowering lotus, fragrant white lotus, white lotus, centipetal lotus, mohwah, perfumed cherry, and fulsue flowers—these are the ten flowers from which flower-wines are manufactured.

इक्षुकाण्डेक्षिवक्षुवालिकापुण्ड्रकचतुर्थाः काण्डा- सवा भवन्ति,

इक्षु- शेरडी बडी इक्षु, काण्डेक्षु- डापडेक्षु ऊख, इक्षु- वालिका- इक्षुवालिका इक्षुवालिका, पुण्ड्रकचतुर्थाः तथा योथी घाणी शेरडी और चौथा पौडा, काण्डासवाः ओओना डांडाथी-सांओथी आर डांडासवे इनके काण्डोसे चार काण्डासव, भवन्ति थाय छे होते हैं;

49-(8). Sugar-cane, big sugar-cane ikshu-valika and white sugar-cane are the four plants from whose stems, stem-wines are manufactured.

टोलताडकपत्रासवौ द्वौ भवतः,

पटोल- परवण परवल, ताडक- तथा ताड ओओनां पानथी और ताड इनके पत्रोंस, द्वौ भे दो, पत्रासवौ पत्रासव पत्रासव, भवतः थाय छे होते हैं;

49-(9). Wild snake gourd and palmyra palm are the two plants from whose leaves leaf-wines are manufactured.

४९. पटोलताडक-पटोलताडकौ (प.)

,, ,, -पटोलमाड (प.)

• तिस्रकलोत्रैलवालुकक्रमुचनुर्यास्वगासवा
भवन्ति, शर्करासव एक एवेति ।

तित्वक- तित्वक तित्वक. लोभ्र बोधर लोभ्र. पल-
 बाहुक ओधुवा बाहुवाल, कमुकचतुर्था. अने ओधे
 पठाणी बोधर और बोधा पठानी लोध, त्वगासवाः
 ओओणी छालथी इनकी छालसे, त्वगासवाः थार त्वगा-
 सव थार त्वगासव, भवन्ति थाथ ओ होते हैं, शर्करासवः
 शर्करासव शर्करासव, एकः एव इति ओक ए ओ
 एक ही है;

49-(10). Tilvaka, lodh, cherry, and pathani lodh are the four plants from whose barks, bark-wines are manufactured. Sugar is the only thing from which sugar-wine is manufactured.

एवमेषामासवानां चतुरशीतिः परस्परेणासं-
सृष्टानामासवद्भ्याणामुपनिर्विष्टा भवति ।

एवम् आ भ्रमाद्ये इति प्रकार, परस्परणे ५२२५२
परस्पर, असंख्यहानाम् न भणेत्ये न मिथे हुए, आसव-
द्रव्याणाम् आसवद्रव्येणा आसव द्रव्योके, एवाम् आ
इन, आसवानाम् आसवेन्द्रि. आसवोकी, चतुरश्रेतिः
चौराशीन्द्रि संख्या चौराशीकी संख्या, उपनिर्दिष्टा भवति
इति कही छे कही है;

49-(11). The eighty-four varieties here mentioned are all produced severally from the different fermentable ingredients unmixed with each other.

आसवानां बहुविधो विकल्पः संस्कारश्च, आसवशब्दस्य निरुक्तिः—

एषामासवानामास्तुतत्वादासवसंज्ञा । द्रव्यसंयो-
गविभागविस्तारस्त्वेषां बहुविधकल्पः संस्कारश्च ।

જાણીતાવાદ આસુત થયેલા હોવાથી આસુત હોનેકે
કારણ, ઇશામ આ હન, જાસવાનામ આસવેાની આસ-
વોંકી, જાસવસંજ્ઞા આસવસંજ્ઞા છે આસવસંજ્ઞા હે, ઇશામ

४९. उपनिर्दिष्टा—उपदिष्टा

॥ विभागविस्तारः — विभागः (घ.)

॥ बहुविधविकल्पः — बहुविधविकल्पाः (ग. उ.)

जो-ना इनके, द्रव्यसंयोग- द्रव्योना संयोगे द्रव्यके संयोग, विभागविस्तारः तथा विभागो विस्तार तथा विभागक विस्तार, संस्कारश्च अने संस्कार और संस्कार. बहुविधकल्पः धर्मा प्रकारवाला से बहुत प्रकारके हैं;

49-(12). All these fermented wines are so called because they are obtained by fermentation. Unlimited are the combinations and permutations of which these ingredients are capable and likewise they admit of diverse methods of preparation.

यथास्त्वं सयोजसस्कारसंस्कृतानामासवानां स्वकर्मकरत्वम्-

यथाम्बं संयोगसंस्कारसंस्कृता ह्यासवाः स्वं
कर्म कुर्वन्ति । संयोगसंस्कारदेशकालमात्रादवश्च
भावास्तेषां तेषामासवानां ते ते समुपदिश्यन्ते
तत्तत्कार्यमभिसमीध्येति ॥ ४९ ॥

बयास्वम् पीतापीताना अपने अपने, संयोग- संश्लेष
संयोग, संस्कार- અને સંસ્કારો તમે और संस्कारोंसे,
संस्कृताः संस्कृत थेथेला संस्कृत हुए, आसवा. आसवे
आमव, स्वम् पीतानु अपना, कर्म कार्य कार्य, कुर्वन्ति
करे छे करते हैं, तत् तत् ते ते उस उस, कार्यम्
कार्यने कार्यको, अभिसमीक्ष्य जेध विचारी लक्ष्य करके,
तेषाम् तेषाम् ते ते उन उन, आसवानाम् आसवाना
आसवोंके, ते ते ते ते वे वे, संयोग- संश्लेष संयोग,
संस्कार- संस्कार संस्कार, देश- देश देश, काल- काल
काल, मात्रादयः च અને માત્રા આદિ और मात्रा
आदि, भावाः भावा भाव, समुपविश्यन्ते इति छेवाम्
आवे छे कह जाते हैं ॥ ४९ ॥

49. Agreeably to their nature and by virtue of the modification resulting from combination and preparation,

४९ यथास्वं-यथास्वयोनि (ष.)

॥ स्वं कर्म-स्वं स्वं कर्म (७.)

,, ,, -स्वकर्म (ब. ठ.)

॥ देशकार-देशकारस्थापना (क. प.)

the wines manifest specific properties; and combination, preparation, time place, and mode of preservation, dose etc., are prescribed in relation to particular wines in view of particular desired results.

आसवानां साधारणगुणाः—

भवति चात्र—

मनःशरीराग्निबलप्रदाना-

मत्स्वप्नशोकारुचिनाशनानाम् ।

संहर्षणानां प्रवरासवाना-

मशीतिरुक्ता चतुस्तस्रैश्च ॥ ५० ॥

अत्र च आ विषयम्। इस विषयमें, भवति श्लोक छे ३ श्लोक है कि, मनः- मन मन, शरीर- शरीर शरीर, अग्नि- अग्नि अग्नि और अग्नि, बलप्रदानाम् अण देना। बलको देनेवाले, मत्स्वप्न- अनिद्रा अनिद्रा, शोका- शोका शोका, अरुचि- तथा अरुचिने। तथा अरुचिको, नाशना- नाम् नाश करना। नष्ट करनेवाले, संहर्षणानाम् अने मनने प्रयुक्त करना और मनको प्रफुल्ल करनेवाले, प्रवर- उत्तम उत्तम, आसवानाम् आसवानों की आसवानों की, एवा आ यह, चतुस्तस्रा आर छे अधिक जेम् आगे। चार हैं अधिक जिसमें ऐसी, मशीतिः अंसीनी संध्या अस्तीकी संख्या, उक्ता उक्ती छे कही है ॥ ५० ॥

Here is a verse again—

50. Thus have been enumerated the 84 kinds of the best wines, which promote strength of mind, body and digestive fire, dispel insomnia, depression and anorexia and induce exhilaration.

अध्यायार्धसंग्रहः—

तत्र श्लोकः—

शरीररोगप्रकृतौ मतानि

तत्त्वेन आहारविनिश्चयं च ।

५१. विनिश्चयं च—विनिश्चयो चः (च. च.)

उवाच यज्जःपुरुषादिकेऽस्मिन्

मुनिस्तथाऽध्यानि वरासवांश्च ॥ ५१ ॥

तत्र ते विषयम्। उव विषयमें, श्लोकः उपसंहारने। श्लोक छे ३ उपसंहारका श्लोक है कि, मुनिः मुनि आत्रेये मुनि आत्रेयेने, अस्मिन् आ इस, यज्जःपुरुषादिके यज्जःपुरुषीय अध्यायम्। यज्जःपुरुषीय अध्यायमें, शरीर- शरीर शरीर, रोग- अने रोगना और रोगके, प्रकृतौ उक्तौ। कारणोंमें, मतानि अधिष्ठाता मत अधिष्ठानोंके मत, तत्त्वेन तत्त्वपूर्वकं तत्त्वपूर्वक, आहार- विनिश्चयम् च आहारने। निश्चय आहारका निर्णय, तथा अध्यानि श्लोक ५० श्लोक इत्यं, वरासवांश्च च अने उत्तम आसवानों और उत्तम आसव, उवाच उवाच छे कहे हैं ॥ ५१ ॥

Here is the recapitulatory verse—

51. In this chapter entitled "The origin of man", the sage has described the source of body and disease, and the different schools of thought thereon, the rules concerning diet and lastly the most excellent among the wines.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने यज्जःपुरुषीयो नाम पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

इति आ प्रभाषे। इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्नि-वेशे २५ श्लोक अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे अने चरकशी प्रतिसंस्कार पाये। आ शास्त्रम् और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, श्लोकस्थाने सूत्रस्थान विधे सूत्रस्थानमें, यज्जःपुरुषीयः 'यज्जःपुरुषीय' नाम नामने। नामका, पञ्चविंशः पञ्ची-संशो पञ्चीसवाँ, अध्यायः अध्याय संपूर्ण अध्याय समाप्त हुआ ॥ २५ ॥

25. Thus in the section on General Principles in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the twenty-fifth chapter entitled "The origin of man" is completed.

चतुर्विंशोऽध्यायः ।

७०वीसमे अध्याय अष्टाध्याय छत्तीसवाँ

Chapter XXVI

आत्रेयभद्रकाप्यीयाध्यायोपक्रमः —

अथात आत्रेयभद्रकाप्यीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥१॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः ६वे अर्द्धांशे अथ आगे, 'आत्रेयभद्र-
काप्यीयम्' 'आत्रेयभद्रकाप्यीय' नाम्ना 'आत्रेयभद्रका-
प्यीय' नामके, व्याख्यानम् अध्यायानु' अध्यायका, व्याख्या-
स्यामः व्याख्यान करुं व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये
आत्रेयने, इति ह आ विषयमा' नीचे प्रभाषे ७ इस
विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म उद्धेतुं' छे कहा है ॥२॥

1. We shall now expound the
chapter entitled "The discussion bet-
ween Atreya and Bhadrakapya and
others."

2. Thus declared the worshipful
Atreya.

महर्षीणां नमितौ रसाहारविनिश्चये कथा—

आत्रेयो भद्रकाप्यश्च शाकुन्तेयस्तथैव च ।
पूर्णाक्षश्चैव मौद्गल्यो हिरण्याक्षश्च कौशिकः ॥ ३ ॥
यः कुमारशिरा नाम भरद्वाजः स चानघः ।
श्रीमान् वार्योविदश्चैव राजा मतिमतां वरः ॥ ४ ॥
निमिश्च राजा वैदेहो बडिशाश्च महामतिः ।
काङ्कायनश्च बाह्लीको बाह्लीकमिषजां वरः ॥ ५ ॥
एते भुतवयोवृद्धा जितात्मानो महर्षयः ।
वने चैत्ररथे रम्ये समीयुर्विजिहीर्षवः ॥ ६ ॥

आत्रेयः आत्रेय आत्रेय, भद्रकाप्यः च भद्रकाप्य
भद्रकाप्य, तथा एव तेभ्यो और, शाकुन्तेयः च शाकु-
न्तेय शाकुन्तेय, मौद्गल्यः मौद्गल्य मौद्गल्य, पूर्णाक्षः

१. शाकुन्तेय—शाकुन्तेय (ग.)

५. महामतिः—महाहतिः (ग. च. ब.)

च एव पूर्णाक्ष पूर्णाक्ष, कौशिकः कौशिकः कौशिकः कुमारशिराः कुमारशिरा कुमारशिरा, नाम नाम्ना
नामका, अनघः पापरहित पापरहित, भरद्वाजः भरद्वाज, सः च ते वह, मतिमताम् बुद्धिमान् पुरुषोभां
बुद्धिमानोंमें, वरः श्रेष्ठ श्रेष्ठ, श्रीमान् श्रीमान् श्रीमान्, राजा राजा, वार्योविदः च एव वार्योविद वार्योविद,
वैदेहः विदेहने विदेहका, राजा राजा राजा, निमिः च
निमि निमि, महामतिः महामति महामति, बडिषः च
अडिष बडिष, बाह्लीकमिषजाम् बाह्लीक वैद्योभां
बाह्लीक वैद्योमें, वरः श्रेष्ठ श्रेष्ठ, बाह्लीकः बाह्लीक
देशना बाह्लीक देशका, काङ्कायनः च काङ्कायन काङ्कायन,
एते ये जो, भुत-वयो-वृद्धाः ज्ञानवृद्ध अने वयोवृद्ध
विद्यावृद्ध और वयोवृद्ध, जितात्मानः नितेन्द्रिय जितेन्द्रिय,
विजिहीर्षवः अने विहार करुणानी धृञ्जवाणा और
विहार करनेकी इच्छावाले, महर्षयः महर्षिणो महर्षि,
रम्ये रमणीय रम्य, चैत्ररथे चैत्ररथ चैत्ररथ, वने
वनमां वनमें, समीयुः ओझ्झ यथा एकत्रिज हुए ॥३-६॥

3-6. Atreya, Bhadrakapya, Sakunte-
ya, Maudgalya, Purnaksha and Kausika
Hiranyaksha, the sinless Bharadwaja
known as Kumarasira, the auspicious
Varyovida—king and best among men
of intelligence, king Nimi of Videha,
and Badisa the highly enlightened,
Kankayana of the Bahlika country
and foremost of the Bahlika physi-
cians—all these, who were advanced
in learning and age, disciplined souls
and sages, while on a ramble, met in
the pleasant wood called Chaitraratha.

तेषां तत्रोपविष्टानां चमर्षयती कथा ।

चमूवार्थविदां सम्यग्रसाहारविनिश्चये ॥ ७ ॥

तत्र त्वां वहां, उपविष्टानाम् बैठे बैठे हुए, चमर्ष-
विद्याम् अर्थबुद्धिनार अर्थवेत्ता, तेषां तेषां तेषां तेषां
सम्यक् यथार्थ यथार्थ, रस- रस रस रस, साहार-

આહારના આહારકે, વિનિશ્ચયે નિશ્ચયની બાબતમાં નિશ્ચયકે નિર્ણય, હવન્ આ વહ, અર્થવતી અર્થપૂર્ણ અર્થવતી, કયા વાત કયા, વચ્ચે થઈ હશે ॥ ૭ ॥

7. The following significant discussion took place among these connoisseurs who were seated together there.

एक एव रस इत्युवाच भद्रकाप्यः, यं पञ्चानामिन्द्रियार्थानामन्यतमं जिह्वावैषयिकं भावमाचक्षते कुशलाः, स पुनरुदकादनम्य इति ।

મદ્રકાપ્યઃ ભદ્રકાપ્યે મદ્રકાપ્યને, ઉવાચ કહ્યું, રસઃ રસ રસ, એક એક, એવ હતિ એમ જ છે એવા હી હૈ, વન્ જેને વિશે, કુશલાઃ કુશળ મનુષ્યો પવિત્ર ભોગ, પંચાનામ્ પાંચ પાંચ, હિન્દ્રિયાર્થાનામ્ હિન્દ્રિયોના નિષ્પન્નાનેાં હિન્દ્રિયોંકે વિષયોંમેંસે, અન્યતમમ્ એક એક, જિહ્વાવૈષયિકમ્ શ્રવણી મહત્ત્વ ક્ષતેા જિહ્વાસે પ્રવ્રણ કરને યોગ્ય, ભાવન્ ભાવ ભાવ, ભાવક્ષતે કહે છે કહતે હૈ, સઃ પુનઃ અને તે જોર વહ, ઉદકાન્ જલથી જલસે, અનમ્યઃ હતિ અભિન્ન છે અમિજ હૈ;

8-(1). Bhadrakapya said, "Taste is one. The experts declare it to be one of the five sense-objects, and is experienced by the palate and is not different from water".

द्वौ रसाविति शाकुन्तेयो ब्राह्मणः, छेदनीय उपशमनीयश्चेति ।

શાકુન્તેયઃ શાકુન્તેય બ્રાહ્મણઃ બ્રાહ્મણે કહા, રસો રસો રસ, દ્વૌ હતિ બે છે વો હૈ, છેદનીયઃ છેદનીય છેદનીય, ઉપશમનીયઃ વ હતિ અને ઉપશમનીય જોર ઉપશમનીય;

8-(2). The brahmana named Sakunteya declared, "Tastes are two. One is depletive and the other impletive".

૮. ચં-સં (વ.)

,, શાકુન્તેયઃ-શાકુન્તેયઃ (વ.)

त्रयो रसा इति पूर्णाक्षो मौद्गल्यः, छेदनीयो-उपशमनीयसाधारणा इति ।

મૌદ્ગલ્યઃ મૌદ્ગલ્ય મૌદ્ગલ્ય, પૂર્ણાક્ષઃ પૂર્ણાક્ષે કહ્યું પૂર્ણાક્ષને કહા, રસાઃ રસો રસ, ત્રયાઃ હતિ ત્રણ છે ત્રીન હૈ, છેદનીય-છેદનીય છેદનીય, ઉપશમનીય-ઉપશમનીય ઉપશમનીય, સાધારણાઃ હતિ અને સાધારણ જોર સાધારણ;

8-(3). Maudgalya Purnaksha averred, "Tastes are three—depletive, impletive and the common intermediate one".

चत्वारो रसा इति हिरण्याक्षः कौशिकः, स्वादु-हितश्च स्वादुरहितश्चास्वादुहितश्चास्वादुरहितश्चेति ।

કૌશિકઃ કૌશિક કૌશિક, હિરણ્યાક્ષઃ હિરણ્યાક્ષે કહ્યું હિરણ્યાક્ષને કહા, રસાઃ રસો રસ, ચત્વારઃ હતિ ચાર છે ચાર હૈ, સ્વાદુઃ હિતઃ વ સ્વાદુ અને હિતકર સ્વાદુ જોર હિતકર, સ્વાદુઃ અહિતઃ વ સ્વાદુ અને અહિતકર સ્વાદુ જોર અહિતકર, અસ્વાદુઃ હિતઃ વ અસ્વાદુ અને હિતકર અસ્વાદુ જોર હિતકર, અસ્વાદુઃ અહિતઃ વ હતિ તથા અસ્વાદુ અને અહિતકર તથા અસ્વાદુ જોર અહિતકર;

8-(4). Then Kaushika Hiranyaksha asserted, "Tastes are four in number—palatable and wholesome, palatable but unwholesome, unpalatable but wholesome, and unpalatable and unwholesome."

पञ्च रसा इति कुमारशिरा भरद्वाजः, भौमौदकाग्नेयवायव्यान्तरिक्षाः ।

કુમારશિરાઃ કુમારશિરા કુમારશિરા, ભરદ્વાજઃ ભરદ્વાજે કહ્યું ભરદ્વાજને કહા, રસાઃ રસો રસ, પંચ હતિ પાંચ છે પાંચ હૈ, ભૌમ-ભૂમિસંબન્ધી ભૂમિસંબન્ધી, જૌદક-જલસંબન્ધી જલસંબન્ધી, વાગ્નેય-અગ્નિસંબન્ધી અગ્નિસંબન્ધી, વાયવ્ય-વાયુસંબન્ધી વાયુસંબન્ધી, આન્તરિક્ષાઃ અને આકાશસંબન્ધી જોર આકાશસંબન્ધી;

૮. છેદનીયોપશમનીયસાધારણા હતિ-છેદનીયોપશમનીયો સાધારણશ્ચેતિ (વ.)

8-(5). Bharadwaja known also as Kumarsira then said, "There are five tastes; those that pertain to earth, water, fire, air and ether."

बहुता इति वार्योविदो राजर्षिः, गुरुलघु-
शीतोष्णस्निग्धरूक्षाः ।

वायोविदः वायोविद वायोविद, राजर्षिः राजर्षिः
उधुं गजर्षिने कहा, रसाः रसाः रस, षट् इति ७ ७
उः हैं, गुरु- गुरु, लघु- लघु, शीत- शीत शीत,
उष्ण- उष्ण उष्ण, स्निग्ध- स्निग्ध स्निग्ध, रुखाः अने
रूक्ष और रुक्ष;

8-(6). The royal sage Varyovida exclaimed, "There are six tastes; the heavy, the light, the cold, the hot, the unctuous and the dry."

सप्त रसा इति निमिर्वेदेहः, मधुराम्ललवण-
कटुतिक्तकषायक्षाराः ।

वैदेहः वैदेह वैदेह, निमिः निमिओ डकुं निमिने
 कडा, रसाः रसे। रस, सप्त इति सात छे सात हैं,
 मधुर- भधुर मधुर, अम्ल- अम्ल अम्ल, कवण- क्षवण
 कवण, कटु- तीथे। कटु, तिक्त- डडवे। तिक्त, कषाय- डपाय
 कषाय, क्षाराः अने क्षार और क्षार;

8-(7). Then Nimi of Videha declared, "Seven are the tastes; the sweet, the sour, the salt, the pungent, the bitter, the astringent and the alkaline."

अष्टौ रसा इति षड्विंशो धामार्गवः, मधुरा-
म्ललवणकटुतिक्तकषायक्षारान्यक्ताः ।

धामार्गवः धामार्गव धामार्गव, बडिषः अडिषे कुलुं
बडिषने कहा, रसाः रसे। रस, बज्ज्यो इति आः छे
जाठ है, मधुर-मधुर मधुर, अम्ल-अम्ल अम्ल, कवण-
कवण कवण, कटु-कटु कटु, तिक्त- तिक्त तिक्त, कषाय-
कषाय कषाय, क्षार-क्षार क्षार, अन्यकाः अने अव्यक्त
और अव्यक्त;

८. धाराव्यवस्था: — धारा: व्यवस्था: (ब.)

8-(8.) "There are eight tastes", said Badiṣa Dhamargava. "The sweet, the sour, the salt, the pungent, the bitter, the astringent, the alkaline and the imperceptible".

अपरिसंख्येया रसा इति काङ्क्षायनो बाह्वीक-
मिषक्, आभयगुणकर्मसंस्वावविशेषाणामपरि-
संख्येयत्वात् ॥ ८ ॥

बाह्यीकमिषद् आह्वीक देशना वैद्य बाह्यीक देशके
वैद्य, काकायनः कङ्कायने कङ्कु काकायनने कहा, बाह्य-
आश्रय आश्रय, गुण-शुद्ध गुण, कर्म-कर्म कर्म, संस्था-
तथा स्थापना तथा स्थापके, विशेषाणाम् भेदे भेदोंके,
अपरिसंख्येयत्वात् असंख्य होवाने कीषे असंख्य होनेसे,
रसाः रस रस, अपरिसंख्येयाः असंख्य छे असंख्य हैं ॥८॥

8. "Innumerable are the tastes", affirmed Kankayana, the Bahlika physician, "because of the infinite nature of their substrata, qualities, actions and degrees".

षडेव रसा इति आत्रेयकृतो निश्चयः—

षडेव रसा इत्युवाच भगवानात्रेयः पुनर्षसुः,
मधुराम्ललवणकटुतिक्तकषायाः ।

**भगवान् भगवान् भगवान्, वात्रेयः पुनर्वसुः आत्रेय
पुनर्वसुश्चै क्षण्डं आत्रेय पुनर्वसुने कक्ष, रसाः रस रस,
वद् एव इति '७०' छे छः ही हैं. मधुर- भद्र मधुर,
अम्क- अम्क अम्क, क्वण- क्षण क्षण, कट्ट- कट्ट कट्ट,
तित्त- तित्त तित्त, कषावाः अने क्षपाय और कषाय;**

9-(1). "Six alone are the tastes", declared the worshipful Atreya Punarvasu. "They are the sweet, the sour, the salt, the pungent, the bitter and the astringent."

तेषां षण्णां रसानां योनिरुदकं, छेदनोपश-
मने द्वे कर्मणी, तयोर्मिथीभावात् साधारणत्वं,

८. अपरिसंख्येयत्वात्—अपरिमेयत्वात् (उ. व. ह. प)

स्वास्वस्वादुता भक्तिः, हिताहितौ प्रभावौ, पञ्चमहा-
भूतविकारास्वाभयाः प्रकृतिविकृतिविचारदेश-
कालवशाः, तेष्वभयेषु द्रव्यसंज्ञकेषु गुणा गुरु-
कषुशीतोष्णक्षिण्वरुक्षणाः,

उदकम् अणु जल, तेषाम् ते इन, वण्णाम् छ
छः, रसानाम् रसेऽनु रसोका, जोनिः आधारकारणं छे
आधारकारण है, उदक- शोधन शोधन, उपसमने अने
उपसमन और उपसमन, द्वे द्वे दो, कर्मणी कर्म छे
कर्म हैं, तयोः तेषां इनके, मिश्रीभावात् मिश्रित
भवाथी मिश्रित होनेसे, साधारणत्वम् साधारणता थाय
छे साधारणता होती है, स्वादु-अस्वादुता स्वादुता अने
अस्वादुता स्वादुता और अस्वादुता, भक्तिः रुचि छे
रुचि है, हित- हित हित, अहितौ अने अहित और
अहित, प्रभावौ प्रभाव छे प्रभाव है, प्रकृति- प्रकृति
प्रकृति, विकृति- विकृति विकृति, विचार- विचार विचार,
देश- देश देश, काल- अने कालने और कालके, वशाः
वश अचीन, पञ्चमहाभूत- पञ्चमहाभूत पञ्चमहाभूतोंके,
विकाराः विकारा विकार, तु ते तो तो, आभयाः आश्रय
छे आभय हैं, द्रव्यसंज्ञकेषु द्रव्य उद्वेगात् द्रव्यसंज्ञक,
तेषु ते इन, आभयेषु आश्रयेषां आश्रयोंमें, गुरु- गुरु
गुरु, कषु- कषु लघु, शीत- शीत शीत, उष्ण- उष्ण
उष्ण, क्षिण्व- क्षिण्व क्षिण्व, रुक्ष-नाद्याः रूक्ष वज्रे
रूक्ष आदि, गुणाः गुणो छे गुण हैं;

9-(2). For all these six tastes, water
is the source. Depletion and impletion
are their two functions. From the
coalescence of these two functions
arises the third, the intermediate one.
Palatability and unpalatability are but
a matter of subjective predelection.
Wholesomeness and unwholesomeness
are the effects. Manifestation of the
five proto-elements are merely the
substrata, conditioned by the factors
of nature, modification, combination,

clime and season. There manifest in
the substrata of the substances the
qualities of heaviness, lightness, cold-
ness, heat, unctuousness, dryness etc.

क्षरणात् क्षारः, नासौ रसः, द्रव्यं तदनेकर-
ससमुत्पन्नमनेकरसं कटुककषणभूयिष्ठमनेकेन्द्रि-
यार्थसमन्वितं करणामिनिर्गुणम्,

क्षरणात् क्षारश्च कटुवाथी क्षरण करनेसे, क्षारः क्षार
उद्वेगात् छे क्षार कहाता है, नासौ आ यह, रसः रस
रस, न नथी नहीं है, अनेकरस- अनेक रसवाणां द्रव्यो
भांथी अनेक रसवाले द्रव्योंसे, समुत्पन्नम् उत्पन्न भवेत्
उत्पन्न हुआ, अनेकरसम् अनेक रसवाला अनेक रस-
वाला, कटुक- कटु कटु, कषण- अने कषण रसनी और
लघण रसकी, भूयिष्ठम् प्रधानतावाला प्रधानतावाला,
अनेक- अनेक अनेक, इन्द्रिय-अर्थ इन्द्रियोंना विषयोथी
अथवा रूपादिथी इन्द्रियोंके विषयों अर्थात् रूपादिसे,
समन्वितम् युक्त युक्त, करण- अने अस्मपरिज्ञाव-
त्त्वादि क्रियाथी और अस्मपरिज्ञावणादि क्रियासे, अमिनि-
र्गुणम् तैयार भवेत् होवाथी बनाया जानेके कारण,
तत् ते यह, द्रव्यम् द्रव्य छे द्रव्य है;

9-(3). Alkali is so named because
it alkalizes. It is not a taste but a sub-
stance derived from articles of various
tastes. It possesses various tastes—
the pungent and the salt tastes being
only the most predominant; it has,
besides, attributes which can be appre-
hended by more than one sense and
is a manufactured product.

अव्यक्तीभावस्तु कलु रसानां प्रकृतौ भवत्यनु-
रसेऽनुरससमन्विते वा द्रव्ये,

रसानाम् रसेऽनु रसोकी, अव्यक्तीभावः अस्पष्टता
अस्पष्टता, तु ते तो तो, कलु अरेपर सवमुक्त, प्रकृतौ

९. भक्तिः—भक्तिहीन (क. ग. घ. ङ. च.)

,, तेष्वभयेषु-तेषामाभयेषु (च.)

९. कटुक-कटु (घ. च.)

,, अव्यक्तीभावस्तु—अव्यक्तभावस्तु (च. घ.)

જલમાં જલને, જનુરસે જનુરસમાં જનુરસને, જનુરસ-
જનવા જનુરસથી અથવા જનુરસને, સમન્વિતે વા યુક્ત
યુક્ત, દ્રવ્યે દ્રવ્યમાં દ્રવ્યને, અવતિ હોય છે રહતી હૈ;

9-(4). As regards the imperceptible taste it is found in their source which is water or in what is known as the after-taste or in things possessing such after-taste.

**अपरिसंख्येयत्वं पुनस्तेषामाभ्रयादीनां भावानां विशेषापरिसंख्येयत्वाच्च युक्तम्, एकैकोऽपि ह्येषा-
माभ्रयादीनां भावानां विशेषानाभ्यते विशेषापरि-
संख्येयत्वात्, न च तस्मादन्त्यत्वमुपपद्यते;**

आश्रय-जादीनाम् आश्रयादिक आश्रय आदि, भावानाम् भावेना भावोंके, विशेष-बेदोना मेदोंके, अपरिसंख्येयत्वात् असंख्यपक्षाने अर्ध अपरिसंख्येय होनेसे, तेषाम् तेओानुं इनका, पुनः पथी फिर, अपरिसंख्येयत्वात् असंख्यपक्ष अंख्येय होना, युक्तम् योअ युक्तिसंगत, न नथी नहीं है, हि कारुषुके क्योंकि, एषाम् आ छ रसोभांथी इन छः रसोंमेंसे, एक-एकः ओक ओक एक एक, अपि पक्षु सी, आश्रय-जादीनाम् आश्रयादिक आश्रय आदि, भावानाम् भावेना भावोंके, विशेषान् बेदोने। मेदोंके, अपरिसंख्येयत्वात् तेओाना असंख्यपक्षाने अर्ध अपरिसंख्येय होनेके कारण, आश्रयसे आश्रय करे छे आश्रय करता है, तस्मात् तेथी इससे, अन्वयत्वात् रसोन्नी बिन्नता रसोंकी भिन्नता, न च उपपद्यते थती नथी नहीं बन जाती;

9-(5). These tastes cannot be said to be innumerable because of the innumerable variety of the substances in which those inhere. Even singly any of these tastes may be found in an innumerable variety of substances. Thereby, the taste does not increase in number like the substances.

परस्परसंसृष्टयुग्मिष्टत्वाच्च ज्ञेयमभिनिर्वृत्तेर्गुण-
प्रकृतीनामपरिसंख्येयत्वं भवति; तस्माच्च संसृष्टानां
रसानां कर्मोपदिशन्ति बुद्धिमत्तः ।

परस्पर- परस्पर एक दूसरेमें, संसृष्ट-संविद्धत्वात् अधिक प्रमाणां भवेत्ता हेवाथी अधिकतासे मिले होनेके कारण, एवाम् ओओन्नी ये के अधिक रसवानां ६०थे।मां इनकी, नमिनिर्मुक्तः च उपपत्ति भवाथी उत्पत्ति होनेसे, गुण- गुण गुण, प्रकृतीनाम् तथा प्रकृतिनी और प्रकृतिमें, नपरिसंख्येयत्वम् असंख्यता असंख्येयत्व, न नथी नहीं, भवति भती होता, तस्मात् तेषां इस- लिए, बुद्धिमन्तः बुद्धिमान पुरुषे बुद्धिमान पुरुषों, संसृष्टानाम् मिश्रित मिलित, रसानाम् रसेनां रसके, कर्म धर्मेना कर्मोंका, न उपदिशन्ति उपदेश आपत्ता नथी उपदेश नहीं करते;

9-(6). As these tastes are generally found in combination with one another, the qualities and actions which they display are not innumerable. It is therefore, that the wise do not describe the actions of the tastes in their combinations.

तच्चैव कारणमपेक्षमाणाः वृष्णां रसानां पर-
स्वरेणासंस्पृष्टानां लक्षणपृथक्स्वमुपदेक्ष्यामः ॥९॥

तत् च पृथ ते ७ इषी, कारणम् ऊरक्षुनी कारण-
की, अपेक्षमाणाः अपेक्षा इरता अपेक्षा करते हुए, पर-
स्परं ५२२५२ एक दूसरेसे, असंसृष्टानाम् न भूनेत्या
न मिले, वण्णाम् ७ छः, रत्नानाम् रत्नानां रत्नोंके,
कक्षान्पृथक्त्वम् अक्षुनी सिञ्चतानो पृथक् पृथक् कक्षानों-
का, उपदेक्ष्यामः उपदेश आप्थुं उपदेश करेंगे ॥ १ ॥

9. Owing to that reason, we shall describe the special characteristics of each of these six tastes severally.

९. तथैव कारणम्—तथैवं कारणम् (ग. प.)

॥ 'मपेक्षमाणाः—'मवेक्षमाणाः (क. च. उ.)

સર્વદ્રવ્યં પાચમૌતિકમ્—

અમે તુ સાચદ્વ્યમેવમમિમેત્ય કિંચિદમિષાસ્થામઃ ।

જ્યેષ્ઠે તુ સાચદ્વ્યમેવમમિમેત્ય કિંચિદમિષાસ્થામઃ ૬૦-
બ્રેહ્મેને દ્રવ્યમેવકો, અમિમેત્ય ઉદેશીને લેકર, કિંચિદ્
કર્ષકે કુલ, અમિષાસ્થામઃ કહેશું' કહોંગે;

10-(1). First of all we shall make
a few observations with reference to
the classification of substances.

તચેતનાવચેતનં ચેતિ દ્વિવિધમ્, દ્રવ્યાણાં ગુણાઃ કર્મચ—

સર્વે દ્રવ્યં પાચમૌતિકમસ્મિન્નર્થે, તચેતના-
વચેતનં ચ, તસ્ય ગુણાઃ શબ્દાદયો ગુર્વાદયઃ
દ્રવાન્તાઃ, કર્મ પચ્ચવિધમુક્તં વમનાદિ ॥ ૧૦ ॥

અસ્મિન્ આ હમ, જ્યેષ્ઠ પ્રકરણમાં પ્રકરણમાં, સર્વમ્
સર્વ સર્વ, દ્રવ્યમ્ ૬૦-૬૧ દ્રવ્ય, પાચમૌતિકમ્ પાંચ
ભૂતોથી અને છે પાંચમૌતિક છે, તત્ તે યદ, ચેતના-
વચેતનાવાળું ચેતન, અચેતનમ્ ચ અને ચેતના
૧૫૨૨૩ છે બૌદ્ધ અચેતન છે, શબ્દાદયઃ શબ્દાદિ અર્થાત્
શબ્દ-રૂપ-રસ તથા ગન્ધ, ગુર્વાદયઃ ચ અને ગુરુથી
માંડી બૌદ્ધ ગુરુ લેકર, દ્રવાન્તાઃ ૬૧ સુધીના દ્રવ પર્યન્ત,
તસ્ય તેના હલકે, ગુણાઃ ગુણો છે ગુણો છે, વમનાદિ
૧૫૨૨૩૬ વમનાદિ, પચ્ચવિધમ્ પાંચ પ્રકારનું પાંચ
પ્રકારના, કર્મ કર્મ કર્મ, ઉક્તમ્ કહેવાઈ ગયું છે કહા
ગયા છે ॥ ૧૦ ॥

10. For the purpose of this
science, all substances are products
of the five proto-elements; substances
are of two kinds—animate and inani-
mate. Their qualities are the five,
beginning with heaviness and ending
with fluidity. As regards their
actions, we have already described
their five-fold variety, comprising
omesis etc.

પાર્થિવાશિમેદેન દ્રવ્યાણાં ભજનં ગુણાચ—

તત્ત્વ દ્રવ્યાણિ ગુરુકારકઠિનમન્દસ્થિરવિશદ-
સાન્દ્રસ્થૂલગન્ધગુણવજ્રુકાણિ પાર્થિવાણિ, સાન્દ્ર-
પચયસહ્વાતગૌરવસ્થૈર્યકરાણિ;

તત્ત્વ તેમાં જનમે ગુરુ- ગુરુ, કાર- ૫૨ કાર,
કઠિન- કઠિન કઠિન, મન્દ- મન્દ મન્દ, સ્થિર- સ્થિર
સ્થિર, વિશદ- વિશદ વિશદ, સાન્દ્ર- સાન્દ્ર સાન્દ્ર, સ્થૂલ-
સ્થૂલ સ્થૂલ, ગન્ધ- તથા ગન્ધ તથા ગન્ધ, ગુણ- કો
ગુણની જન ગુણની, વજ્રુકાણિ પ્રધાનતાવાળા પ્રધાનતા-
વાળે, દ્રવ્યાણિ ૬૦-૬૧ દ્રવ્ય, પાર્થિવાણિ પાર્થિવા છે પાર્થિવા
છે, તાણિ તેઓ જે, ઉપચય- પુષ્ટિ પુષ્ટિ. સહ્વાત- કઠિનતા
સંવાત, ગૌરવ- બારેપણ ગુરુતા, સ્થૈર્ય- અને સ્થિરતા
બૌદ્ધ સ્થિરતા, કરાણિ કરનારાં છે કરતે છે;

11-(1). Among these, substances that
are heavy, rough, hard, slow, stable,
clear, dense and gross and aboun-
ding in the quality of odor pertain
to the proto-element earth. They pro-
mote plumpness, compactness, heaviness
and stability.

દ્રવક્ષિગ્ધશીતમન્દસુદુપિષ્ઠિલરસગુણવજ્રુકા-
ન્યાપ્યાણિ, સાન્દ્રપહેલેદેહવન્ધવિષ્ણન્દમાર્દવમ્હ્રા-
વકરાણિ;

દ્રવ- ૬૧ દ્રવ, સ્નિગ્ધ- સ્નિગ્ધ સ્નિગ્ધ, શીત- શીત
શીત, મન્દ- મન્દ મન્દ, સુદુ- સુદુ સુદુ, વિષ્ણુ- વિષ્ણુ
વિષ્ણુ, રસ- તથા રસ તથા રસ, ગુણ- કો ગુણની જન
ગુણની, વજ્રુકાણિ પ્રધાનતાવાળાં ૬૦-૬૧ પ્રધાનતાવાળે
દ્રવ્ય, ન્યાપ્યાણિ આપ્ય છે જલેષ્ય છે, તાણિ તેઓ જે,
ઉપહેલ- બીનાશ ઉપહેલ, સ્નેહ- સ્નિગ્ધતા સ્નેહન, વન્ધ-
બન્ધન વન્ધન, વિષ્ણન્દ- વિષ્ણન્દ વિષ્ણન્દ, માર્દવ-
ક્રમભળતા સુદુતા, મ્હ્રાવ- અને પ્રસન્નતા બૌદ્ધ પ્રસન્નતા,
કરાણિ કરનારાં છે કરતે છે;

11-(2). Substances that are fluid,
unctuous, cold, slow, soft and slimy
and abounding in the quality of taste

pertain to the proto-element water. They produce moisture, unctuousness, union, liquefaction, softness and delight.

उष्णतीक्ष्णसूक्ष्मलघुरुक्षविशदरूपगुणबहुला-
म्याग्नेयानि, तानि दाहपाकप्रभाप्रकाशवर्णकराणि;

ઉષ્ણ- ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ- તીક્ષ્ણ, સૂક્ષ્મ- સૂક્ષ્મ, સૂક્ષ્મ, લઘુ- લઘુ, રુક્ષ- રૂક્ષ રુક્ષ, વિશદ- વિશદ વિશદ, રૂપ- અને રૂપ- અને રૂપ, ગુણ- એ ગુણની- આ ગુણની, બહુલાનિ પ્રધાનતાવાળાં પ્રધાનતાવાળે દ્રવ્ય, આગ્નેયાનિ આગ્નેય છે આગ્નેય છે, તાનિ તેઓ- એ, દાહ- દાહ દાહ, પાક- પાક પાક, પ્રભા- પ્રભા પ્રભા, પ્રકાશ- પ્રકાશ પ્રકાશ, વર્ણ- અને વર્ણ- અને વર્ણ, કરાણિ કરનારાં છે કરતે છે;

11-(3). Substances that are hot, acute, subtle, light, dry and clear and abounding in the quality of form, pertain to the proto-element fire. They produce burning, digestion, radiance, lustre and color.

लघुशीतरुक्षविविधसूक्ष्मस्पर्शगुणबहुलानि
वायव्यानि, तानि रौक्ष्यलानिविचारवैशद्यलाघव-
कराणि;

લઘુ- લઘુ લઘુ, શીત- શીત શીત, રુક્ષ- રૂક્ષ રુક્ષ, લઘુ- અને લઘુ- અને લઘુ, સ્પર્શ- અને સ્પર્શ- અને સ્પર્શ, ગુણ- એ ગુણની- આ ગુણની, બહુલાનિ પ્રધાનતાવાળાં પ્રધાનતાવાળે દ્રવ્ય, વાયવ્યાનિ વાયવ્ય છે વાયવ્ય છે, તાનિ તેઓ- એ, રૌક્ષ્ય- રૂક્ષતા રૂક્ષતા, લાનિ- આનિ- આનિ, વિચાર- અતિ ગતિ, વૈશદ્ય- વિશદતા વિશદતા, લાઘવ- અને લાઘવ- અને લાઘવ, કરાણિ કરનારાં છે કરતે છે;

11-(4). Substances that are light, cold, dry, rough, clear and subtle and abounding in the quality of touch,

૧૧. પાકપ્રભા-પાકપ્રભા (ગ. પ.)

,, વાયવ્યાનિ-વાયવીયાનિ (ગ.)

pertain to the proto-element air. They produce dryness, depression, morbidity, clearness and lightness.

मृदुलघुसूक्ष्मऋक्ष्णशब्दगुणबहुलाम्याकाशा-
त्मकानि, तानि मार्दवसौमिर्यलाघवकराणि ॥११॥

મૃદુ- મૃદુ મૃદુ, લઘુ- લઘુ લઘુ, સૂક્ષ્મ- સૂક્ષ્મ સૂક્ષ્મ, ઋક્ષ્ણ- ઋક્ષ્ણ ઋક્ષ્ણ, શબ્દ- અને શબ્દ- અને શબ્દ, ગુણ- એ ગુણની- આ ગુણની, બહુલાનિ પ્રધાનતાવાળાં પ્રધાનતાવાળે દ્રવ્ય, આકાશ-આત્મકાનિ આકાશીય છે આકાશીય છે, તાનિ તેઓ- એ, માર્દવ- મૃદુતા મૃદુતા, સૌમિર્ય- હિદયુક્તપદ્ધતિ શુભિરતા, લાઘવ- અને લાઘવ- અને લાઘવ, કરાણિ કરનારાં છે કરતે છે ॥ ૧૧ ॥

11. Substances that are soft, light, subtle and smooth and abounding in the quality of sound, pertain to the proto-element ether. They produce softness, porousness and lightness.

सर्वेषामेव द्रव्याणामौषधत्वे युक्तिः —

अनेनोपदेशेन नानौषधिभूतं जगति किञ्चिद्द्रव्य-
मुपलभ्यते तां तां युक्तिमर्थं च तं तमभिप्रेत्य ॥१२॥

અનેન આ- આ, ઉપદેશેન નિરૂપણથી ઉપદેશથી, તામ્ તામ્ તે તે તે- તે તે તે, યુક્તિમ્ યુક્તિને યુક્તિકો, તમ્ તમ્ અને તે તે તે- તે તે તે, અર્થમ્ ચ- પ્રયો- જનને પ્રયોજનકો, અભિપ્રેત્ય ઉદ્દેશીને લક્ષ્ય કરને, જગતિ જગતમાં જગતમાં, નાનૌષધિભૂતમ્ ઔષધરૂપ ન હોય એવું ઔષધરૂપ ન હોય એવું, કિન્ચિદ્ કોઈ પદ્ધતિ કોઈ મી, દ્રવ્યમ્ દ્રવ્ય દ્રવ્ય, ન ઉપલભ્યતે મળતું નથી નથી મિલતા ॥ ૧૨ ॥

12. In the light of this knowledge, there is in the world no substance that may not be used as medicine in this or that manner for this or that purpose.

૧૨. નાનૌષધિભૂતમ્-નાનૌષધિભૂતમ્ (ક. ગ. વ. ચ.)

द्रव्यकर्मवीर्याचिकरणकालोपायफलानां लक्षणम्—

न तु केवलं गुणप्रभावादेव द्रव्याणि कार्मुकाणि भवन्ति;

द्रव्याणि द्रव्ये। द्रव्य, तु वशी फिर, केवलम् केवल केवल, गुण-शुद्धता गुणके, प्रभावात् प्रभावशी प्रभावे, एव न ही, कार्मुकाणि कर्म करवाभां शक्तिमान कर्म करनेमें समर्थ, न भवन्ति यत्तां नही नहीं होते;

13-(1). It is not exclusively by virtue of their qualities that substances are active.

द्रव्याणि हि द्रव्यप्रभावात् गुणप्रभावात् द्रव्यगुण-प्रभावाच्च तस्मिन् तस्मिन् काले तत्तदधिकरणमा-साद्य तां तां च युक्तिमर्थं च तं तमभिप्रेत्य यत् कुर्वन्ति, तत् कर्म केन कुर्वन्ति, तद्वीर्यं; यत्र कुर्वन्ति, तदधिकरणं; यदा कुर्वन्ति, स कालः; यथा कुर्वन्ति, च उपायः; यत् साधयन्ति, तत् फलम् ॥ १३ ॥

हि केमके वर्णिका, द्रव्यप्रभावात् द्रव्यगुण (पिताना) प्रभावशी द्रव्यके (अर्पण) प्रभावे, गुणप्रभावात् शुद्धता प्रभावशी गुणके प्रभावे, द्रव्य- तथा द्रव्य तथा द्रव्य, गुण- अने शुद्ध जकेन और गुण दोनोंके, प्रभावात् च प्रभावशी प्रभावे, तस्मिन् तस्मिन् ते ते उस उस, काले काले कालमें, तत् तत् ते ते उस उस, अधिकरणम् स्थान अधिकरणको, आसाद्य प्राप्त करीने प्राप्त करके, ताम् ताम् च ते ते उस उस, युक्तिम् युक्तिने युक्तिको, तम् तम् च अने ते ते और उस उस, कर्मम् प्रयोगनने प्रयोजनके, अभिप्रेत्य अनुसारी अनुसार, द्रव्याणि द्रव्ये। द्रव्य, एव ने जो, कुर्वन्ति करे छे करते हैं, तत् ते वह, कर्म कर्म कर्म, केन नेना वडे जिसके द्वारा, कुर्वन्ति करे छे करते हैं, तत् ते वह, वीर्यम् वीर्यं वीर्य, यत्र ने स्थाने जहां पर, कुर्वन्ति करे छे करते हैं, तत् ते वह, अधिकरणम्

१३. द्रव्याणि कार्मुकाणि-कार्मुकाणि (च.)

१. भवन्ति-सुः (च.)

१. तत्तदधिकरण-तत्तदधिकरणं (च. अ. त.)

अधिकरणम् अधिकरण, यदा काले जब, कुर्वन्ति करे छे करते हैं, सः ते वह, कालः काल काल, यथा ने प्रभावे जिस प्रकार, कुर्वन्ति करे छे करते हैं, सः ते वह, उपायः उपाय उपाय, एव अने ने और जो, साधयन्ति सिद्ध करे छे सिद्ध करते हैं, तत् ते वह, फलम् फल छे फल है ॥ १३ ॥

13. Whatever, therefore, substances do, whether by virtue of their nature as substances, or by virtue of their qualities, or by virtue of both their substantive and qualitative natures, in any given time, at any given place, having been administered in a given mode, with a given result in view—all that is their action. Whereby they act is the potency. Wherein they act is the place. When they act is the time. How they act is the mode. What they achieve is the result.

द्रव्याणां रसद्वारेण त्रिवष्टिविधो भेदः—

भेदद्वयां त्रिवष्टिविधविकल्पो द्रव्यदेशकाल-प्रभावाद्भवति, तमुपदेक्ष्यामः ॥ १४ ॥

एवम् च येनेना इनका, भेद. भेद भेद, द्रव्य द्रव्यगुण द्रव्यके, देश- देशना देशके, काल- अने कालना और कालके, प्रभावात् प्रभावने अर्थ प्रभावे, त्रिवष्टि- त्रैस्तु तरेसठ, विध- प्रकारना प्रकारके, विकल्पः विकल्पः विकल्पयुक्त, भवति थाय छे होता है, तम् तेने। इसका, उपदेक्ष्यामः उपदेश करुं उपदेश करेगे ॥ १४ ॥

14. The variation in tastes, giving rise to their sixty-three-fold classification, proceeds from the varying influence of substance, place and of time. This we shall now describe.

स्वादुरसलादिभिर्योगं शेषैरसलादयः पृथक् ।

यान्ति पञ्चदशैतानि द्रव्याणि द्विरसानि तु ॥ १५ ॥

स्वादुः मधुररस मधुररस, शेषैः पोतानाथी लिन्न
आडीना अपनेसे भिन्न अवशिष्ट, अम्लादिभिः अम्ल
आदि रसेनी साथे अम्ल आदि रसोंके साथ, अम्लादयः
अने अम्ल वजरे रसे पोतानाथी लिन्न आडीना
रसेनी साथे और अम्ल आदि रस अपनेसे भिन्न
अवशिष्ट रसोंके साथ, पृथक् लुदा लुदा पृथक् पृथक्,
योगम् संयोगने संयोगहो, यान्नि पात्रे छे प्राप्त होतें
हैं, एतानि आवी रीते आ इस तरह ये, त्रिरसानि
छे रसनाणां दो रसवाने, द्रव्याणि द्रव्यो द्रव्य, तु तो
तो, पञ्चदश पंदर थाय छे पंद्रह होते हैं ॥ १५ ॥

15. Sweet mixed with sour and
other tastes, and sour and other tastes
combined with the rest of them in
their order make fifteen substances
or abodes of the twin tastes.

पृथग्म्लादियुक्तस्य योगः शेषैः पृथग्भवेत् ।

मधुरस्य तथाऽम्लस्य लवणस्य कटोस्तथा ॥१६॥
त्रिरसानि यथासंख्यं द्रव्याण्युक्तानि विंशतिः ।

पृथक् लुदा लुदा पृथक् पृथक्, अम्लादि- अम्ल वजरे
रसेनी अम्लादिसे, युक्तस्य युक्त युक्त, मधुरस्य मधुर
रसने मधुररसका शेषैः आडीना अवलु वजरे आर
रसेनी साथे अवशिष्ट लवण आदि चार रसोंके साथ,
पृथक् लुदा लुदा पृथक् पृथक्, योगः योग योग, भवेत्
थाय छे होता है, तथा ते ७ प्रभाछे उसी तरह,
अम्लस्य अवलुथी युक्त अम्ल रसने आडीना कटु
वजरे तल्ल रसेनी साथे लुदा लुदा योग थाय छे
लवणसे युक्त अम्लरसका अवशिष्ट कटु आदि तीन रसोंके
साथ पृथक् पृथक् योग होता है, लवणस्य कटुथी युक्त
अवलु रसने आडीना छे रसेनी साथे लुदा लुदा
योग थाय छे कटुम् युक्त लवण रसका अवशिष्ट दो रसोंके
साथ पृथक् पृथक् योग होता है, तथा कटोः अने
तिक्तथी युक्त कटु रसने आडीना ओक रसनी साथे
योग थाय छे और तिक्तसे युक्त कटु रसका अवशिष्ट
एक रसके साथ योग होता है, यथासंख्यम् आ प्रभाछे
गणनी अनुसार इस तरह संख्याके अनुसार, त्रिरसानि
तल्ल रसनाणां तीन रसोंवाले, द्रव्याणि द्रव्यो द्रव्य,
विंशतिः बीस बीम, उक्तानि उक्ता छे कहे हैं ॥ १६ ॥

16-16½. The sweet combining
separately with each of the remaining
five tastes of sour etc., forms five binary
tastes. Similarly, the other tastes too,
beginning with sour, combine with
each other to form ten fresh binary
groups of tastes. There are thus
altogether fifteen separate binary
groups and tastes. The sweet, sour,
salt and the pungent tastes, which
have combined separately with each
of the tastes beginning with the sour,
combine again severally with one of
the remaining tastes in the given
order to yield twenty distinct groups
of trinary tastes.

वक्ष्यन्ते तु चतुष्केण द्रव्याणि दश पञ्च च ॥१७॥
स्वादुम्लौ सहितौ योगं लवणाद्यैः पृथग्गतौ ।

योगं शेषैः पृथग्यातश्चतुष्करससंख्यया ॥१८॥

चतुष्केण आर रसना समूहथी चार रसोंके समूहसे,
तु वणी फिर, द्रव्याणि द्रव्यो द्रव्य, पञ्चदश च पंदर
पंद्रह, वक्ष्यन्ते उहेयाभां आवशे कहे जायेंगे, स्वादु-
मधुररस मधुररस, अम्लौ तथा आटे रस तथा अम्ल-
रस, सहितौ लेणा भणी साथ हो कर, लवणाद्यैः अवलु
वजरे आर रसेनी साथे लवणादि चार रसोंके साथ,
पृथक् लुदा लुदा पृथक् पृथक्, योगम् योगने योगको,
गतीं पात्रे प्राप्त होकर, शेषैः आडीना तिक्त, कषाय अने
कटुरसनी साथे अवशिष्ट तिक्त, कषाय और कटुरसके
साथ, पृथक् लुदा लुदा पृथक् पृथक्, योगम् योगने
योगको, चतुष्क-रस-संख्यया आर रसना समूहनी
गणनीरीथी चार रसके समूहकी गणनासे, बाहः पात्रे छे
प्राप्त करते हैं ॥ १७-१८ ॥

17-18. The quaternary groups of
tastes are stated to be fifteen. They

१७. योगं-युक्तौ (क. छ.)

१८ पृथग्गतौ-पृथग्गतैः (क. च. छ.)

are formed thus. The binary group of sweet and sour tastes, combines in six different ways with any two of the remaining tastes beginning with 'salt'. They thus form quaternary groups of tastes.

सहितौ स्वादुलवणौ तद्वत् कट्वादिभिः पृथक् ।
युक्तौ शेषैः पृथग्योगं यातः स्वादुलवणौ तथा ॥१९॥
कट्वाद्यैरम्ललवणौ संयुक्तौ सहितौ पृथक् ।
यानः शेषैः पृथग्योगं शेषैरम्लकट्वा तथा ॥२०॥
युज्येते तु कषायेण सतिक्तौ लवणोषणौ ।

तद्वत् ये प्रभाषे इसी प्रकार, स्वादुलवणौ स्वादु
अने लवण, स्वादु और लवण, सहितौ भेगा भणी
साथ मिलकर, कटु-आदिभिः कटु रसोरे रसोरे
साथे कटु आदि तीन रसोंके साथ, पृथक् लुप्त लुप्त
पृथक् पृथक्, युक्तौ भेगने पाभी योगको प्राप्त हो कर,
शेषैः आधीना तिक्त अने कषायरसनी साथे अवशिष्ट
तिक्त और कषायरस के साथ, पृथक् लुप्त लुप्त पृथक्
पृथक्, योगम् भेगने योगको, यातः पाभे छे प्राप्त
करते हैं, तथा तेवी रीते उसी तरह, स्वादु-ऊषणौ
स्वादु अने कटुरस आधीना तिक्त अने कषायरसनी
साथे भेग पाभे छे स्वादु और कटुरस अवशिष्ट तिक्त
और कषायरसके साथ योगको प्राप्त करते हैं, अम्ललवणौ
अम्ल अने लवणरस अम्ल और लवणरस, सहितौ
भेगा भणी साथ मिलकर, कटु-आदिभिः कटु, तिक्त अने
कषायनी साथे कटु, तिक्त और कषायके साथ, पृथक्
लुप्त लुप्त पृथक् पृथक्, संयुक्तौ भेगने पाभी योगको
प्राप्त हो कर, शेषैः आधीना तिक्त, कषाय अने कटुरस-
नी साथे अवशिष्ट तिक्त, कषाय और कटुरसके साथ,
पृथक् लुप्त लुप्त पृथक् पृथक्, योगम् भेगने योगको,
यातः पाभे छे प्राप्त करते हैं, तथा तेवी रीते उसी
तरह, अम्लकटु अम्ल अने कटुरस अम्ल और कटुरस,
शेषैः आधीना तिक्त अने कषायरसनी साथे भेग
पाभे छे अवशिष्ट तिक्त और कषायरसके साथ योगको
प्राप्त करते हैं, लवण ऊषणौ लवण अने कटुरस साथे
भणी लवण और कटुरस साथ मिलकर, सतिक्तौ तिक्त-
रसनी साथे भेग पाभी तिक्तरसके साथ योगको प्राप्त

कर, कषायेण कषायरसनी साथे कषायरसके साथ, युज्येते
भेगने पाभे छे योगको प्राप्त करते हैं ॥ १९-२०॥

19-20. Thereafter, the binary group of sweet and salt combining consecutively with pungent, bitter and astringent, forms with the addition of sour, astringent and pungent respectively, three separate quaternary groups of tastes. Thereafter, the binary group of sweet and pungent combining with the residuary binary group of bitter and astringent tastes, forms the quaternary group of tastes. Thus with the sweet taste as a constant factor, there are ten distinct groups of quaternary taste. Now dropping the sweet taste, the binary group of sour and salt combining consecutively with pungent, sour and astringent tastes, forms with the addition, respectively, of bitter, astringent and pungent tastes, three separate groups of quaternary taste. (1) Sour-salt-pungent-bitter, (2) Sour-salt-bitter-astringent, (3) Sour-salt-astringent-pungent. Now, dropping the salt taste, the binary group of sour and salt combine with the residuary dyad of bitter and astringent to form one fresh quaternary group of tastes. Finally, dropping both sweet and sour tastes, salt and pungent combine with astringent and bitter to form the fifteenth and last quaternary group of tastes.

यद् तु पञ्चरसान्याहुरेकैकस्यापवर्जनात् ॥२१॥
यद् चैकैकरसानि स्युरेकं पञ्चसमेव तु ।

पञ्चैकस्व ओष्ठ ओष्ठ रसने एक एक रसको, जव-
वर्जनात् तु ओष्ठ द्वेवाथी ओष्ठ करके, पञ्चरसामि पञ्च
रसवाणां द्रव्ये पांच रसवाले द्रव्य, षट् छ छ छः हैं,
षट्करसामि ष ओष्ठ ७ रसवाणां द्रव्य एक ही रसवाले
द्रव्य, षट् छ छः, एव ७ ही, स्युः ने हैं, षट्-रसम्
अने छ रसवाणुं द्रव्य और छः रसवाला द्रव्य, तु ते।
तो, षट् एव ओष्ठ ७ छे एक ही है, आहुः ओम्
आवाथी छडे छे इस प्रकार आचार्य कहते हैं ॥ २१३ ॥

21-21½. By dropping from the total
complex of tastes, one taste at a
time, there are formed six groups of
quinary taste. There now remain the
six groups of single tastes and the
single group of six tastes.

रसानुरसकल्पनया द्रव्याणां मेदोऽसंख्येयः —

इति त्रिषष्टिर्द्रव्याणां निर्दिष्टा रससंख्यया ॥ २२ ॥
त्रिषष्टिः स्यात्संख्येया रसानुरसकल्पनात् ।

रसास्तरतमाभ्यां तां संख्यामतिपतन्ति हि ॥ २३ ॥

इति आ पभाषे इस प्रकार, रस-संख्यया रसनी
संख्याथी रसकी संख्यासे, द्रव्याणाम् द्रव्योंकी, त्रिषष्टिः त्रेसठ्नी संख्या तरेसठकी संख्या, निर्दिष्टा
छडी छे कही है, रस- रसनी रसकी, अनुरस- अने अनु-
रसनी और अनुरसकी, कल्पनात् छट्पनाथी कल्पनासे,
त्रिषष्टिः त्रेसठ्नी संख्या तरेसठकी संख्या, तु वथी
पुनः, असंख्येया असंख्य असंख्य, स्वात् थाय छे होती
है, हि छारखुके क्योंकि, रसाः रसे। रस, तरतमाभ्याम्
न्यूनताथी अने अधिकताथी न्यूनता और अधिकतासे,
ताम् ते उस, संख्याम् संख्यानुं संख्याका, अतिपतन्ति
उत्संधन करे छे अतिकमण करते हैं ॥ २२-२३ ॥

22-23. In this manner are the sub-
stances divided into 63 groups accor-
ding to the distribution of tastes.
This number of sixty-three swells in-
to an incomputable figure if the

२३. तरतमाभ्यां तां-तरतमाभ्यस्तां (ग. त. ब. व.)

after-tastes are taken into count; likewise if the comparative and super-
lative degrees of tastes are taken into
consideration, the sum goes beyond
computation.

रसमेदासंख्येयत्वेऽपि विक्रितार्थं निगृहीद्विरकल्पना —

संयोगाः सप्तपञ्चाशत् कल्पना तु त्रिषष्टिषा ।
रसानां तत्र योग्यत्वात् कश्चिता रसचिन्तकैः ॥ २४ ॥

संयोगाः रसेना संयोगे रसोंके संयोग, सप्तप-
ञ्चाशत् सप्तावन छे सप्तावन है, रसचिन्तकैः तु परन्तु रसका विचार करने-
वालोंने, तत्र स्वस्थ अने आप्तुरनी चिह्नितरसान् प्रयो-
गेभ्य स्वस्थ और आप्तुरकी चिह्नितरसके प्रयोगोंमें, योग्य-
त्वात् हितकारी होवाथी हितकारी होनेसे, रसानाम्
रसेनी रसोंकी, कल्पना छट्पना कल्पना, त्रिषष्टिषा
त्रेसठ प्रक्षारे तरेसठ प्रकारसे, कश्चिता छट्पी छे की
है ॥ २४ ॥

24. In view of the above, the ex-
perts conversant with the science of
tastes, have in view limited the
practical requirements of medicine,
to 57 groups of combined tastes and
63 groups of all tastes, single and
combined.

रसविकल्पयोगे युक्तिः —

कश्चिदेको रसः कल्प्यः संयुक्ताश्च रसाः कश्चित् ।
दोषौषधादीन् संख्येयस्य त्रिषष्टिः सिद्धिमिच्छता ॥ २५ ॥

सिद्धिम् सिद्धि सफलता, इच्छता छट्छनार चाहने-
वाले, त्रिषष्टिः त्रेसठ वैद्यको, दोष- दोष दोष, औषध-
औषध औषध, आदीन् वजेरेने। आदिका, संख्येय
विचार करी विचार करके, कश्चित् क्यारेक कहीं, एकः
ओष्ठ एक, रसः रसनी रसकी, कल्प्यः छट्पना करनी
ओष्ठके कल्पना करनी चाहिए, कश्चित् च अने क्यारेक

२५. योग्यत्वात्-योग्यत्वात् (ग. व.)

और कहीं, संयुक्तः संयुक्त संयुक्त, रसाः रसोऽनी
कल्पना कल्पनी के रसोंकी कल्पना करनी चाहिए
॥ २५॥

25. The physician desirous of success, considering well the nature of the disease, and the action of the remedy, must prescribe either a single taste or a combination of tastes as required.

द्रव्याणि द्विरसादीनि संयुक्तांश्च रसान् बुधाः ।
रसानैकैकशो वाऽपि कल्पयन्ति गदान् प्रति ॥ २६॥

बुधाः विद्वान् वैद्यो विद्वान् वैद्य, गदान् रोगो
रोगोंके, प्रति प्रत्ये प्रति, द्विरसादीनि दो त्रय वजरे
रसवाणी दो तीन आदि रसवाले, द्रव्याणि द्रव्योंकी
द्रव्योंकी, संयुक्तान् संयुक्त संयुक्त, रसान् च रसवाणी
द्रव्योंकी रसवाले द्रव्योंकी, एकैकशः वा अपि अथवा
औक्य औक्य अथवा एक एक, रसान् रसवाणी द्रव्योंकी
रसवाले द्रव्योंकी, कल्पयन्ति कल्पना करे के कल्पना
करते हैं ॥ २६ ॥

26. According to the disease, substances of two or more tastes or of combination of multiple tastes or of one only, are used by wise physicians.

रसविकल्पयोगे युक्तिः—

यः स्याद्रसविकल्पकः स्याच्च दोषविकल्पवित् ।
न स मुञ्चेद्विकाराणां हेतुलिङ्गोपशान्तिषु ॥ २७॥

यः जो, रस-विकल्पकः रसना भेदने भक्षुनाशे
रसके विकल्पको जाननेवाला, दोषविकल्पवित् च अने
दोषना निवृत्त्यने भक्षुनाशे और दोषों के विकल्प को
जाननेवाला, स्याच्च हेतु के होता है, सः ते वह, विक-
राणां निवृत्त्यने रोगोंके, हेतु-हेतु कारण, लिङ्ग-लक्षण
लक्षण, उपशान्तिषु अने निवृत्त्यां और निवृत्तियोंमें,
न मुञ्चेत् भूतान् नथी मोहको प्राप्त नहीं होता ॥ २७॥

27. He who is well aware of the classification of tastes as well as the classification of morbid humors, will not fall into error regarding the etiology, symptoms and remedial measures.

रसानुरसयोर्लक्षणम्—

व्यक्तः शुष्कस्य चादौ च रसो द्रव्यस्य लक्ष्यते ।
विपर्ययेणानुरसो रसो नास्ति हि सप्तमः ॥ २८॥

शुष्कस्य च शुष्क अने आर्द्र सूखे हुए और आर्द्र,
द्रव्यस्य द्रव्यना द्रव्यका, चादौ च प्रथम शब्दानी आदि
संयुक्त अथवा स्वाद लीला पानी जिह्वाके साथ
प्रथम संबन्ध होने पर अथवा आस्वाद होनेके बाद, रसः
ने रस जो रस, लक्ष्यते स्पष्टताथी भक्षुनामा आवे
स्पष्टतासे प्रतीत हो, व्यक्तः ते व्यक्त के वह व्यक्त है,
विपर्ययेण अने द्रव्यनु सूक्ष्मपक्ष, द्रव्यनु लीलापक्ष,
द्रव्यना स्वादने प्रारंभ, अने द्रव्यना स्वादने अंत
के कहेवां आवेली आर अवस्थाओंमें ने रस
स्पष्टताथी भक्षुनामा आवतो नथी एवं द्रव्यका स्वा-
पन, द्रव्यकी आर्द्रता, द्रव्यके आस्वादका प्रारम्भ और
द्रव्यके आस्वादका अन्त इन उक्त चार अवस्थाओंमें जो
रस स्पष्टतासे प्रतीत न हो, अनुरसः ते अनुप्राप्त के
वह अनुरस है, सप्तमः आधी अभ्यक्त नामने आतमी
इस लिए अव्यक्त नामका सातवीं, रसः रस रस,
न अस्ति हि के न नदि नहीं ही है ॥ २८॥

28. That savour which becomes patent on the first contact of a dry substance with the tongue is declared to be its taste. What is otherwise apprehended is its latent or after-taste.

पराधीनां गुणानां निर्देशः—

परापरत्वे युक्तिश्च संख्या संयोग एव च ।
विभागश्च पृथक्त्वं च परिमाणमथापि च ॥ २९॥
संस्कारोऽभ्यास इत्येते गुणा ज्ञेयाः परादयः ।
सिद्धिपुपायाश्चिकित्साया लक्षणैस्तान् प्रचक्षते ॥ ३०॥

पर-अपरत्वे परत्व अने अपरत्व परत्व-अपरत्व,
युक्तिः च युक्ति युक्ति, संख्या संख्या संख्या, संयोगः

एव च संयोग संयोग, विभागः च विभाग विभाग, पृथक्त्वम् च पृथक्त्व पृथक्त्व, अथ अपि परिमाणम् च અને વળી પરિમાણુ ઓર ફિર પરિમાણ, સંસ્કારઃ સંસ્કાર સંસ્કાર, અભ્યાસઃ તથા અભ્યાસ તથા અભ્યાસ, હિતિ આ પ્રમાણે હસી તરહ, ઇતે આ ચે, પરાદયઃ પરાદિક પરાદિ, ગુણઃ ગુણેા ગુણ, ચિકિત્સાયાઃ ચિકિત્સાની ચિકિત્સાકી, સિદ્ધિ- સિદ્ધિના સિદ્ધિકે, ઉપાયઃ ઉપાયેા ઉપાય, જ્ઞેયા ગ્રાણુવા જાનને ચાહિય, તાન્ તેઓને ઉસકો, લક્ષણઃ લક્ષણેા લક્ષણોં, પ્રવર્તનમે કહીએ છીએ કહતે હૈ ॥ ૨૯-૩૦ ॥

29-30. Priority, non-priority, application, number, synthesis, analysis, particularity, measure, preparation and practice—these ten constitute the complex of qualities beginning with priority. They are the means of success in treatment. We shall describe their characteristics.

પરાદિગુણાનાં લક્ષણમ્—

देशकालवयोमानपाकवीर्यरसादिषु ।

પરાપરત્વે, યુક્તિઞ્ચ યોજના યા તુ યુજ્યતે ॥૩૧॥

સંખ્યા સ્યાદ્ગણિતં, યોગઃ સહ સંયોગ ઉચ્યતે ।

દ્રવ્યાણાં દ્વન્દ્વસર્વેકકર્મજોનિત્ય એવ ચ ॥ ૩૨ ॥

વિભાગસ્તુ વિભક્તિઃ સ્યાદ્વિયોગો ભાગશ્ચો પ્રહઃ ।

પૃથક્ત્વં સ્યાદસંયોગો વૈલક્ષણ્યમનેકતા ॥૩૩॥

પરિમાણં પુનર્માનં, સંસ્કારઃ કરણં મતમ્ ।

ભાવાભ્યસન્નમભ્યાસઃ શીલનં સતતક્રિયા ॥૩૪॥

હિતિ લક્ષણૈરુક્તા ગુણાઃ સર્વે પરાદયઃ ।

ચિકિત્સા યૌરવિદિતૈર્ન યથાવત્ પ્રવર્તતે ॥૩૫॥

દેશ- દેશ દેશ, કાલ- કાલ કાલ, વયઃ- વય વય, માન- પરિમાણુ માન, પાક- પાક પાક, વીર્ય- વીર્ય વીર્ય, રસ- રસ રસ, જાદિષુ વજેરેમા આદિમે. પર-અપરત્વે પરત્વ અને અપરત્વ છે પરત્વ ઓર અપરત્વ હૈ, ચા તુ

૩૧. પરાપરત્વે—વરાવરત્વે (ગ.)

„ યુક્તિઞ્ચ—યુક્તિસુ (વ.)

ને જો, વોળવા કદપના કલ્પના, કુળ્પસે ૭૫વોળી થાય છે ઉપલેની હોતી હૈ, યુક્તિઃ તે યુક્તિ છે વહ યુક્તિ હૈ, ગણિતમ્ ગણિત ઓ ગણિત વહ, સંખ્યા સંખ્યા સંખ્યા, સ્વાત્ છે હૈ, દ્રવ્યાણામ્ દ્રવ્યોનાં દ્રવ્યોંકા, સહ વોગઃ સાથે બેડાવું ઓ આપસમેં મિલના વહ, સંયોગઃ સંયોગ સંયોગ, ઉચ્યતે કહેવાય છે કહાતા હૈ, દ્વન્દ્વ-સર્વ-૯ક-કર્મજઃ તે દ્વન્દ્વકર્મજ, સર્વકર્મજ તથા ઓકકર્મજ વહ દ્વન્દ્વકર્મજન્ય, સર્વકર્મજન્ય તથા ૯કર્મજન્ય, અનિત્યઃ એવ ચ અને અનિત્ય હોય છે ઓર અનિત્ય હોતા હૈ, વિભાગઃ વિભાગ ઓ વિભાગ વહ તુ તેા તો, વિભક્તિઃ ભુક્તિ પડવું પૃથક્ હોના, રવાત્ છે હૈ, વિયોગઃ વિભક્તિ ઓ વિયોગ (સંયોગનુ જરુ) છે વિભક્તિ વહ વિયોગ (સંયોગકા અલગ હોના) હૈ, ભાગશ્ચો પ્રહઃ અને વિયોગ ઓ ભાવરૂપ વિભાગ-ગુણથી યુક્ત છે ઓર વિયોગ વહ ભાવરૂપ વિભાગગુણસે યુક્ત હૈ, પૃથક્ત્વમ્ પૃથક્ત્વ ઓ પૃથક્ત્વ વહ, અસંયોગઃ અસંયોગ અયોગ, વૈલક્ષણ્યમ્ વિલક્ષણ્યતા વિલક્ષણતા. અનેકતા અને અનેકતા ઓર અનેકતા, રવાત્ છે હૈ, પરિમાણમ્ પુનઃ વળી પરિમાણુ ઓ ફિર પરિમાણ વહ, માનમ્ માપ માપ, સંસ્કારઃ અને સંસ્કાર ઓ ઓર સંસ્કાર વહ, કરણમ્ કરણ કરણ, મતમ્ માનેલ છે માના ગયા હૈ, ભાવ-અભ્યસનમ્ વસ્તુ તથા ક્રિયાને ફરી ફરી કરવી ઓ વસ્તુ તથા ક્રિયાકા પુનઃ પુનઃ કરના વહ, અભ્યાસઃ અભ્યાસ અભ્યાસ, શીલનમ્ શીલન શીલન, સતતક્રિયા અને સતતક્રિયા કહેવાય છે ઓર મતતક્રિયા કહાતી હૈ, હિતિ આ પ્રમાણે હસ પ્રકાર, સર્વે બધા સવ, પર-આવઃ પર વજેરે પર આદિ, ગુણઃ ગુણેા ગુણોં, સ્વલક્ષણઃ પેાતપેાતાનાં લક્ષણુ અનુસાર ઉનેકે અપને લક્ષણોંકે અનુસાર, ઉક્તાઃ કહ્યા છે કહ દિયા હૈ, યેઃ નેઓને જિનકો, અવિદિતઃ બપયા વગર જાને વિના, ચિકિત્સા ચિકિત્સા ચિકિત્સા, યથાવત્ બેધોં તેવી વથાવત્. ન પ્રવર્તતે થતી નથી નહીં હોતી ॥ ૩૧-૩૫ ॥

31-35. Priority and non-priority are determined with reference to place, time, age, dosage, digestion, potency, taste and other factors; that is application which effects the most favourable conjunction of these factors.

Number is computation. Synthesis is the term for the coming together of various substances; such synthesis may be due to the action of both, all or of one of the constituents, and is in every case temporary. Analysis is resolution i. e., taking things piecemeal or in parts. Particularity rests on disjunction, difference or plurality. Measure is meting out. Preparation is modification. Practice is repeated use, i. e. forming a habit or constant performance. We have thus set out the whole gamut of qualities beginning with priority by defining their characteristics, without a knowledge of which treatment cannot proceed rightly.

द्रव्यगुणानां रसेषूपनारः - -

गुणा गुणाश्रया नोक्तास्तस्माद्रसगुणान् मिषक् ।
विद्याद्द्रव्यगुणान् कर्तुरभिप्रायाः पृथग्विधाः ॥३६॥

गुणाः गुणो गुण, गुण-आश्रयाः गुणने आश्रित गुणके आश्रित, न नथी नहीं, उक्ताः उक्ता कहे हैं, तस्मात् तैथी इस लिए, मिषक् वैद्ये वैद्य, रसगुणान् रसेना गुणने रसके गुणोंको, द्रव्यगुणान् द्रव्येना गुणने द्रव्यके गुण, विद्यान् अलुना समझे, कर्तुः तन्त्रकर्तृना तन्त्रकर्तृके, अभिप्रायाः अभिप्राय अभिप्राय, पृथग्विधाः अने अने प्रकारके प्रकारके होते हैं ॥ ३६ ॥

36. It has been stated that qualities cannot be their own substrata. Accordingly when we say that such are the qualities of tastes which are themselves qualities, the physicians understand that we really have in mind the substances which are the the substrata of these tastes.

३६. गुणमया नोक्ताः—गुणमयेनोक्ताः (ग. ष.)

प्रक्रमणार्थकं बुद्ध्वाऽर्थमादिशेत्—

अतश्च प्रकृतं बुद्ध्वा देशकालान्तराणि च ।
तन्त्रकर्तुरभिप्रायानुपायांश्चार्थमादिशेत् ॥ ३७ ॥

अतः च जैथी इस लिए प्रकृतम् भुक्तम् प्रकरण, देश देशना देश, काल- तथा कालना एवं कालके, अन्तराणि च अन्तर मेद. तन्त्रकर्तुः तन्त्रकर्तृना प्रत्य-कर्तृके, अभिप्रायान् अभिप्राय अभिप्राय, उपायान् च अने उपायो और उपायोको, बुद्ध्वा अर्थात् जानकर, अर्थम् अर्थ अर्थको, आदिशेत् उद्देश्ये कहना चाहिए ॥ ३७ ॥

37. Many are the ways in which an author expresses his ideas. Hence it is after due appreciation of the context of the particular place and time in question, the intention of the author and the technicalities of the science that the meaning of the text should be determined.

रसाना पचभूतप्रभवत्वम्—

षड्विभक्तीः प्रवक्ष्यामि रसानामत उत्तरम् ।
षट् पञ्चभूतप्रभवाः संख्याताश्च यथा रसाः ॥३८॥

पञ्चभूतप्रभवाः पचभूतार्थी उत्पन्न भवेत्ता पचमहा-भूतोसे उत्पन्न, रसा. रसे रस, यथा जैथी जैमे, षट् च छः, संख्याताः गण्येता छे गिने हैं, रसानाम् तेषां रसेना वैसे रसोंके, षट् छः, विभक्ती. विभा-गेने विभागोंको, अतः अर्थात् यहाँसे, उत्तरम् उत्तर आगे, प्रवक्ष्यामि उद्देश्ये कहूंगा ॥ ३८ ॥

38. Hereafter, we shall explain the six divisions of tastes and how they are born of the five proto-elements.

सौम्याः सख्वापोऽन्तरिक्षप्रभवाः प्रकृतिशीला
लज्ज्यश्चाप्यक्षरसाश्च, तास्त्वन्तरिक्षाद्भवन्त्या

३८ षड्विभक्तीः प्रवक्ष्यामि रसानामत उत्तरम्—परञ्चातः प्रवक्ष्यामि
रसाना षड्विभक्ता (ग.)

३९. तास्तु—यास्तु (ग. श. त. ष. ष.)

અદ્યાત્મ પદ્મમહામૂલનુસમન્વિતા જઙ્ગમસ્થાવરાણાં
મૂતાનાં મૂર્તિરિમિત્રીણયન્તિ, તાસુ મૂર્તિષુ વડમિ
મૂર્છન્તિ રસાઃ ॥ ૩૯ ॥

અન્તરિક્ષપ્રવચ્ચાઃ અન્તરિક્ષમાં ઉત્પન્ન થયેલું અન્ત-
રિક્ષમાં ઉત્પન્ન હુઆ, આપઃ સક્ષુ ૧૪૧ ખરેખરે જલ
સમગુણ, સૌમ્યાઃ સૌમ્યશુભધાન સૌમ્ય, પ્રકૃતિ- સ્વભા-
વથી સ્વભાવે, શીતાઃ શીતળ શીતલ, લઘ્વઃ ૧૪૨
લઘુ, અવ્યક્ત- અને અવ્યક્ત ઓર અવ્યક્ત, રસાઃ ૪
રસવાળું હેાય છે રસનાકા હૈ, અન્તરિક્ષાત્ અન્તરિક્ષથી
અન્તરિક્ષે, પ્રવચ્ચાઃ નીચે પડતું ગિરતા હુઆ, પ્રદ્યાઃ
૪ અને નીચે પડેલું ગિરા હુઆ, તાઃ ૫ તે ૧૪૧ તે
વહ જલ તે, પદ્મમહામૂલ- પદ્મમહામૂલના પદ્મમહામૂલકે,
ગુણ- શુભધી ગુણે, સમન્વિતાઃ યુક્ત ધર્મ યુક્ત હો કર,
જઙ્ગમ- જંગમ જંગમ, સ્થાવરાણામ્ અને સ્થાવર ઓર
સ્થાવર, મૂતાનામ્ મૂર્તિઓનાં પ્રાણીઓકે, મૂર્તિઃ શરીરને
શરીરકો, અમિત્રીણયન્તિ તુમ કરે છે તુમ કરતા હૈ,
તાસુ તે ૨૧, મૂર્તિષુ શરીરોમાં શરીરોમાં, વડ ૭ છઃ,
રસાઃ ૨૨ે રસ, અમિમૂર્છન્તિ વ્યક્ત થાય છે વ્યક્ત
હોતે હૈ ॥ ૩૯ ॥

39. Water represents the aqueous element. During its suspension in the sky, it is cold by nature, light, and is devoid of any preceptible taste. Subsequent to its precipitation from the sky, it becomes associated with the qualities of the five proto-elements. It sustains all bodies of animal and plant life. It is in these bodies that it develops into the six categories of taste.

ચતુર્ભૂતગુણાતિરેકાદસ્ય રસસ્ય નિષ્પત્તિસ્તર્જિવેશઃ —

તેષાં વર્ણનાં રસાનાં સોમગુણાતિરેકામ્મધુરો

૩૯. પદ્મમહામૂલનુસમન્વિતાઃ — પદ્મમહામૂલવિકારગુણસમન્વિતાઃ

(૪. વ. ૭)

૪૦. વર્ણનામ્ રસાનામ્ — રસાનામ્ (૪.)

,, સોમગુણાતિરેકાત્ — સૌમ્યસોમગુણાતિરેકાત્ (૫. વ. ૪.)

રસઃ, પૃથિવ્યગ્નિભૂમિદૃષ્ટવાદમ્લઃ, સલિલાગ્નિભૂમિ-
દૃષ્ટવાદ્ભ્રમણઃ, વાય્વગ્નિભૂમિદૃષ્ટવાત્ કટુકઃ, વાય્વા-
કાશાતિરેકત્વાસિકઃ, પવનપૃથિવીવ્યતિરેકાત્
કષાય इति ।

તેષામ્ તે ૨૧. વર્ણનામ્ ૭ છ, રસાનામ્ ૨૨ેમાં
રસોમાં, સોમગુણ- સૌમ્યશુભધી સોમગુણકે, અતિરેકાત્
અધિકતાથી અધિકતાસે, મધુરઃ મધુર મધુર, રસઃ ૨૨
રસ, પૃથિવી- પૃથ્વી પૃથ્વી, અગ્નિ- અને અગ્નિની ઓર
અગ્નિકી, ભૂમિદૃષ્ટવાત્ અધિકતાથી અધિકતાસે, અમ્લઃ
અમ્લરસ અમ્લરસ, સલિલ- ૧૪૧ જલ, અગ્નિ- અને
અગ્નિની ઓર અગ્નિકી, ભૂમિદૃષ્ટવાત્ અધિકતાથી અધિ-
કતાસે, ભ્રમણ ભ્રમણરસ ભ્રમણરસ, વાયુ- વાયુ વાયુ, અગ્નિ-
અને અગ્નિની ઓર અગ્નિકી, ભૂમિદૃષ્ટવાત્ અધિકતાથી
અધિકતાસે, કટુકઃ કટુરસ કટુરસ, વાયુ- વાયુ વાયુ,
વાય્વાકાશ- અને વાય્વાકાશની ઓર વાય્વાકાશકી, અતિરેકત્વાત્
અધિકતાથી અધિકતાસે, તિક્તઃ તિક્તરસ તિક્તરસ,
પવન- તથા પવન તથા વાયુ, પૃથિવી- અને પૃથ્વીની
ઓર પૃથિવીકી, વ્યતિરેકાત્ અધિકતાથી અધિકતાસે,
કષાયઃ इति કષાયરસ થાય છે કષાયરસ હોતા હૈ;

40-(1). Of these six tastes, the sweet taste is born of the preponderance of the water element, the sour taste is born of the preponderance of the earth and the fire elements; the salt taste is born of the preponderance of the water and the fire elements; the pungent taste is born of the preponderance of the air and the fire elements; the bitter taste is born of the preponderance of the air and the ether elements; and the astringent taste is born of the preponderance of the air and the earth elements.

૪૦. પૃથિવ્યગ્નિ-ભૂમિ (ક. વ.)

,, સલિલાગ્નિ-સૌમ્ય (૪.)

,, વાય્વાકાશાતિરેકત્વાત્ — વાય્વાકાશાતિરેકાત્ (૫. વ.)

પદ્મવર્ણ રસાનાં વસ્તુપદ્મ ન્યૂનાતિરેક-
વિશેષાત્મહામૂતાનાં મૂતાનામિવ સ્થાવરજન્મમાનાં
નાનાવર્ણકૃતિવિશેષાં;

પદ્મ આ પ્રમાણે હવે પ્રકાર, મહામૂતાનામ મહા-
મૂતાના મહામૂતોની ન્યૂન-અતિરેક-ન્યૂનતા અને અધિ-
કતાના ન્યૂનતા ઓર અધિકતાને, વિશેષાત્ બેદથી મેલે,
સ્થાવર-સ્થાવર સ્થાવર, જન્મમાનામ જન્મ જન્મ,
મૂતાનામ પ્રાણીઓના પ્રાણીઓને, નાના-વિવિધ પ્રકાર-
ના નાનાપ્રકારને, વર્ણ-આકૃતિ-વર્ણ તથા આકૃતિના
વર્ણ તથા આકૃતિને, વિશેષાત્ હવે બેદની પેઠે મેલો
તરફ, પદ્મ આ હવે, રસાનામ રસોત્તર રસોત્તર, વસ્તુ
વસ્તુ ઉઃ મેલે, વસ્તુવસ્તુ થોડા છે વન ગમે છે;

40-(2). In this manner by virtue
of the preponderance or paucity of
the one or the other of the five proto-
elements, the six categories of tastes
emerge in the same way as the diver-
sity of color and shape of the animal
and vegetable forms emerge.

વસ્તુવસ્તુ કાલસ્યોપપન્નો મહામૂતાનાં
ન્યૂનાતિરેકવિશેષાં ॥ ૪૦ ॥

કાલસ્ય કાળ કાલની, વસ્તુવસ્તુ વસ્તુ વસ્તુ
હોવાથી છે: કાલસ્યોત્તર મેલે, મહામૂતાનામ મહામૂતાની
મહામૂતોની, ન્યૂનાતિરેકવિશેષાં: ન્યૂનતા તથા અધિકતા-
ને બેદ ન્યૂનતા તથા અધિકતાના મેલે, વસ્તુવસ્તુ: થોડા
છે હુવા છે ॥ ૪૦ ॥

40. The varying gradation of
preponderance or paucity of the proto-
elements is, in turn, due to the six
aspects of time as represented in the
six seasons.

મૂતવિશેષકૃતો રસાનાં ગુણવિશેષાં:—

તત્ત્વમિમાસતાત્મકા રસા: પ્રાયોગોર્થમાજા,
લાઘવાદુસ્ત્વનત્વાદ વાયુરુષ્ણજ્વલનત્વાદ વહે;

૪૧. જ્વલનત્વાદ-સ્ત્વનત્વાદ (વ.)

,, વહે:—વહે: (વ)

તત્ત્વ મિમાસાં હવે, અગ્નિ-માતૃ-માતૃકા: અગ્નિ
તથા વાયુની અધિકતાવાળા અગ્નિ ઓર વાયુની અધિ-
કતાવાળે, રસા: રસો રસ, વાયુ: વાયુની વાયુને,
લાઘવાદ હલકાપણથી લઘુ હોને, જ્વલનત્વાદ વ
તથા જ્વલની મતિ હોવાને હીપે તથા રુષ્ણગામી હોને,
વહે: તેમજ અગ્નિનું એવં અગ્નિ, રુષ્ણજ્વલનત્વાદ વ
અગ્નિ ઉપરની તરફ હોવાથી જ્વલન ઉપરની ઓર
હોને, પ્રાયેણ વહે: કરીને પ્રાય: , રુષ્ણમાતૃ: વમન-
કારક હોય છે વમનકારક હોતે છે;

41-(1). Among these, the tastes
which are of the nature of fire and
air have for the most part a tendency
to go upwards by virtue of the light
and soaring quality of air and the
propensity of fire to flame upwards.

સલિલપૃથિવ્યાત્મકાસ્તુ પ્રાયોગોર્થમાજા,
પૃથિવ્યા ગુરુત્વાભિન્નગત્વાદોદકસ્ય;

સલિલ-પૃથિવી-માતૃકા: જળ તથા પૃથ્વીની અધિ-
કતાવાળા રસો જળ તથા પૃથ્વીની અધિકતાવાળે રસ,
તુ તેા તો, પૃથિવ્યા: પૃથ્વીના પૃથ્વીને, ગુરુત્વાદ ભારે
પણથી ભારી હોને, જ્વલનત્વાદ અને જળના ઓર
જળને, સિમ્નગત્વાદ વ નીચે વહેવાના સ્વભાવથી
અધોગામી હોને, પ્રાયેણ વહે: કરીને પ્રાય: અધોગામી:
વિરેચનકારક હોય છે વિરેચનકારક હોતે છે;

41-(2). Whereas tastes which are of
the nature of water and earth have for
the most part a tendency to go down-
wards in virtue of the heavy nature
of earth and the propensity of water
to flow downwards.

વ્યામિશ્રાત્મકા: પુનઃકમયતોર્થમાજા ॥ ૪૧ ॥

વ્યામિશ્ર-માતૃકા: મિશ્ર મૂતાવાળા રસો મિશ્રિત-
મૂતાવાળે રસ, પુનઃ તેા ફિર, કમયતોર્થમાજા: વમન
તથા વિરેચન કરનારા હોય છે વમન ઓર વિરેચન
કરનાર હોતે છે ॥ ૪૧ ॥

૪૧. અધોગામી:—અધોગામી: (ક.)

41. The tastes of a mixed nature
evince both these tendencies.

વળ્લાં રસાનામેકૈકસ્ય ગુણકર્મવ્યાખ્યાનપ્રતિજ્ઞા—

તેવાં વળ્લાં રસાનામેકૈકસ્ય યથાવ્રજ્યં ગુણ-
કર્માણ્યનુવ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥ ૪૨ ॥

તેવામ્ તે દન, વળ્લામ્ ૭ છઃ, રસાનામ્ રસોભાંના
રસોમેષે, વ્રજ-વ્રજ્ય પ્રત્યેકનાં એક એકે, વ્યાખ્યામ્
દ્રવ્ય અનુસાર દ્રવ્યાનુસાર, ગુણ- ગુણ ગુણ, કર્માણિ તથા
કર્મો એવં કર્મોકો, અનુવ્યાખ્યાસ્યામઃ કહેથું કહેશે ॥ ૪૨ ॥

42. We shall expound the attribu-
tes and actions of each of these six
tastes with reference to the substance
in which it inheres.

મધુરરસસ્ય ગુણકર્માણિ તસ્યતિયોગે શોધાથ—

તત્ર, મધુરો રસઃ શરીરસાત્મ્યાદ્રસરુઘિર
માંસમેદોસ્થિમજ્જીજઃશુક્રામિવર્ધનં આયુષ્યઃ વર્ધિ-
મિદ્ર્યપ્રસાદનો વલ્લવર્ધનકરઃ પિત્તવિષમારુતપ્ર-
સ્તુષ્ણાવાહપ્રશમનસ્ત્વચ્ચઃ કેદયઃ કણ્ઠયો વલ્લઃ
પ્રીણનો જીવનસ્તર્પણો વૃંહણઃ સ્થૈર્યકરઃ ક્ષીણક્ષત-
સન્ધાનકરો ઘ્રાણમુલકકંઠીઘ્રિજિહ્વાપ્રહ્લાવનો વાહ-
મૂર્છાપ્રશમનઃ વદ્પદ્વિપીલિકાનામિદ્રુતમઃ
સ્થિન્ધઃ શીતો ગુરુશ્ચ ।

તત્ર તેભાં દનમેં, મધુરઃ મધુર મધુર, રસઃ રસ
રસ, શરીર- શરીરને શરીરકે, સાત્મ્યાદ સાત્મ્ય હેવાથી
સાત્મ્ય હોએશે, રસ- રસ રસ, રુઘિર- રુઘિ રસ, માંસ-
માંસ માંસ, મેદઃ- મેદ મેદ, અસ્થિ- હાડકાં અસ્થિ, મજ્જ-
મજ્જા મજ્જા, શુક્રઃ- શોભસ શોભ, શુક્ર- તથા વીર્યને
તથા શુક્રકો, અમિવર્ધનઃ વધારનાર વઢાવેવાલા, આયુષ્યઃ
આયુષ્યવર્ધક આયુષ્યકો વઢાવેવાલા, વર્ધિમિદ્ર્ય- ૭ ધન્દ્રિ-
યોને છઃ દન્દ્રિયોકો, પ્રસાદના પ્રસન્ન કરનાર પ્રસન્ન કરને-
વાલા, વલ્લ- બળ વલ્લ, વર્ણ- તથા વર્ણ વર્ણકો, કરઃ કરનાર
કરનેવાલા, પિત્ત- પિત્ત પિત્ત, વિષ- વિષ વિષ, માલસઙ્ગઃ

૪૨. અનુવ્યાખ્યાસ્યામઃ—અનુવ્યાખ્યાસ્યન્તે (વ.)

૪૨-(૧). સ્તુષ્ણાવાહપ્રશમનઃ—સ્તુષ્ણાપ્રશમનઃ (ક. ચ. વ. દ.)

,, જિહ્વાપ્રહ્લાવનો—જિહ્વાપ્રસાદનો (વ. વ.)

,, વાહમૂર્છાપ્રશમનઃ—મૂર્છાપ્રશમનઃ (વ.)

અને પવનનો નાશ કરનાર ઔર વાયુના નાશક, સ્તુષ્ણ-
તૃષ્ણા, વાહ- તથા હાલ તથા વાહના, પ્રશમનઃ શાંત
કરનાર શામક, સ્વચ્ચઃ સ્વચ્ચાને હિતકર સ્વચ્ચાકે હિત-
કારી, કેદયઃ કેદયને હિતકર કેદયકે હિતકારી, કણ્ઠયઃ
કંઠને હિતકર કંઠકે હિતકારી, વલ્લઃ બળવર્ધક, પ્રીણઃ
આનન્દકારક આનન્દકારક, ક્ષીણઃ જીવન
જીવન દેનાર જીવન દેનેવાલા, સર્પણઃ તર્પણ તર્પણ,
વૃંહણઃ વૃંહણ વૃંહણ, સ્થૈર્યકરઃ સ્થિરતા કરનાર સ્થિરતા
દેનેવાલા, ક્ષીણક્ષત- ઉરક્ષતભાં સરક્ષતમેં, સન્ધાનકરઃ
અન્ધાન કરનાર સન્ધાનકારક, ઘ્રાણ- નાક ઘ્રાણ, મુલ-
મુખ મુલ, કંઠ- કંઠ કંઠ, બોષ્ઠ- હોઠ બોષ્ઠ, જિહ્વા-
તથા જીભને તથા જિહ્વાકો, પ્રહ્લાવનઃ આનન્દકારક
આનન્દ દેનેવાલા, વાહ- હાલ વાહ, મૂર્છા- તથા મૂર્છાને
મૂર્છાના, પ્રશમનઃ શાંત કરનાર શામક, વદ્પદ- ભ્રમર
ભ્રમર, વિપીલિકાનામ્ તથા ધીડીઓને તથા ચિકંદિયોના,
દ્રવ્યમઃ પ્રિયતમ પ્રિયતમ, સ્થિન્ધઃ સ્થિન્ધ સ્થિન્ધ,
શીતઃ શીત શીત, ગુરુઃ વ અને ભારે છે ઔર ગુરુ હૈ;

43-(1). Of them, the sweet taste
being homologous with the body, in-
creases the body-nutrient fluid, blood,
flesh, fat, bone, marrow, vital essence
and semen, prolongs life, clarifies the
sense-organs; imparts vigor and com-
plexion; alleviates pitta, toxicosis
and vata; and allays thirst and bur-
ning sensation. It has a beneficial
influence on the skin, hair, voice and
strength. It promotes cheerfulness,
vitality and satisfaction. It renders
the body roborant and firm. It acts
as a synthesizer in pectoral lesions.
It enlivens the functions of the nose,
mouth, throat, lips and the tongue,
and allays internal burning sen-
sation and fainting. It is extremely
liked by the bees and the ants, and is
unctuous, cold and heavy.

स एवंगुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपयुज्यमानः
स्थौल्यं मार्दवमालस्यमतिस्त्रग्मं गौरवमनन्नामि-
लायमप्रेर्दौर्बल्यमास्यकण्ठयोर्मांसाभिवृद्धिं श्वास-
कासप्रतिषेधायालसकशीतस्वरानाहास्यमाधुर्य-
मधुसंज्ञास्वरप्रणाशगलगण्डरग्ण्डमालाश्लीपदगल-
शोफवस्तिधमनीगलोपलेपाक्ष्यामथामिष्यन्दिनि -
त्येवंप्रभृतीन् कफजान् विकारानुपजनयति (१);

सः ते वह, एवंगुणः आ भ्रमाद्येना शुद्ध्यागौ
इन गुणवाला, जयि छता होने पर भी, एकः एव ते
ऐक्यत्वेन न उस एकही रसका, अत्यर्थम् वधारे अति,
उपयुज्यमानः उपयोगभां देवाणी उपयोग करनेसे वह,
स्थौल्यम् रथूलता स्थूलता, मार्दवम् डोभणता मृदुता,
आलस्यम् आलस्य आलस्य, अतिस्त्रग्मम् अतिनिद्रा
अतिनिद्रा, गौरवम् भारेपक्षुं मारीपन, अनन्नामिलायम्
अनन्ना अनिच्छा अन्नमें अरुचि, अप्रेः दौर्बल्यम् अभिनी
भेदता अभिमांश, आस्य- भुभ मुख, कण्ठयोः तथा कंठना
गलेमें, मांसाभिवृद्धिम् मांसनी अतिवृद्धि मांसकी अति
वृद्धि, श्वास- श्वास श्वास, कास- कास कास, प्रतिषेधाव-
सणेभम प्रतिदयाय, अलसक- अलसक अलसक, शीतज्वर-
शीतज्वर शीतज्वर, आनाह- आनाह आनाह, आस्य-
भुभनी मुखका, माधुर्यं मधुरता माधुर्य, वमथु- वमथु
वमन, संज्ञा- संज्ञानो संज्ञाका, स्वर- तथा स्वरने तथा
स्वरका, प्रणाशः नाश नाश, गलगण्ड- गलगण्ड गलगण्ड,
गण्डमाला- गण्डमाला गण्डमाला, श्लीपद- श्लीपद श्लीपद,
गलशोफ- गलानो सोफो गलशोफ, वस्ति- वस्तिभां
वस्तिमें, धमनी- धमनीभां धमनीमें, गल- तथा गलाभां
गलेमें, उपलेप- उपलेप उपलेप, अक्ष्यामथ- नेत्ररोग
अक्षिरोग, अभिष्यन्दिनि अभिष्यन्दिनि अभिष्यन्दिनि, इति एवं-
प्रभृतीन् प्रत्यादि इत्यादि, कफजान् कफजान् कफजन्य,
विकारान् विकारान् विकारोको, उपजनयति उत्पन्न करे
उत्पन्न करता है (१);

४३-(१). कण्ठयोर्मांसां-कण्ठमांसां (व. न.)

„ अलसक-अलसकविकारिका (ग. छ. द.)

„ गलोपलेपां-गुदोपलेपां (ग. त. प.)

„ „ -गण्डोपलेपां (व.)

„ विकारानुपजनयति-व्याधीनापादयति (क. च. छ.)

43-(2). Though possessed of these
qualities, if it is used exclusively or
over-much, it produces corpulence,
softness, lethargy, hypersomnia, heaviness,
inappetence, weakness of the
gastric fire, hypertrophy of the tissues
in the mouth and throat, dyspnea,
cough, coryza, intestinal torpor, algid
fever preceded by cold, constipation,
sweet taste in the mouth, vomiting,
loss of consciousness and voice, dera-
denoncus, chain of deradenoncuses,
elephantiasis, swelling of the throat,
increase of mucus, discharge from
bladder, vessels and throat, and eye-
diseases with increased mucus, and
similar other diseases born of kapha.

अम्लरसस्य गुणकर्माणि तत्स्वात्मिणे दोषाव —

अम्लो रसो भक्षं रोचयति, अग्निं दीपयति,
देहं वृद्धयति ऊर्जयति, मनो बोधयति, इन्द्रियाणि
दृढीकरोति, बलं वर्धयति, वातमनुलोमयति,
हृदयं तर्पयति, आस्यमाकाशयति, भुक्कमपकर्ष-
यति क्लेदयति जरयति, प्रीणयति, लघुदण्डः
क्षिप्रधन्व ।

अम्लः अम्ल अम्ल, रसः रस रस, भक्षम् भक्षणं
भोजनमें, रोचयति रुचि करावे छ रुचि उत्पन्न करता है,
अग्निम् अग्निने अग्निको, दीपयति प्रदीप्ता करे छ
दीप्ता करता है, देहम् देहने देहको, वृद्धयति पुष्ट करे छ
पुष्ट करता है, ऊर्जयति उत्साह आये छ उत्साहपूर्ण
करता है, मनः मनने मनको, बोधयति अग्र्युत करे छ
जाग्रत करता है, इन्द्रियाणि इन्द्रियोने इन्द्रियोंको, दृढी-
करोति दृढ बनावे छ दृढ करता है, बलम् बलने बलको,
वर्धयति वधारे छ बढ़ाता है, वातम् वायुं वायुका,
अनुलोमयति अनुलोमन करे छ अनुलोमन करता है,

४३-(२). भुक्कम-भक्षम् (व.)

„ अपकर्षयति-अपकर्षयति (प.)

હૃદયચ્ચ હૃદયને હૃદયકો, તર્પયતિ તર્પણ કરે છે તૃપ્ત કરતા હૈ, આસ્થચ્ચ યુખને યુજકો, આસ્થાયયતિ આપયુક્ત કરે છે સાવયુજ કરતા હૈ, મુષ્ણચ્ચ ભોજનને મોજનકો, અપકર્ષયતિ નીચે ઁચી બધાં છે નીચે પહુંચાતા હૈ, ક્લેદયતિ ક્લેદયુક્ત કરે છે ક્લેદયુજ કરતા હૈ, જરયતિ પચાવે છે પાચન કરતા હૈ, પ્રીણયતિ પ્રસજ કરે છે પ્રસજ કરતા હૈ, કષુઃ તથા ઇધુ તથા લઘુ, ડળ્ળઃ ઉપ્લુ ડળ્ળ, સિરઘઃ ચ અને રિન્ગધ છે જૌર સિરઘ હૈ;

43-(3). The acid taste adds relish to the dish, stimulates the digestive fire, builds up the body and invigorates it, enlightens the mind, stabilises the sense functions, promotes the strength and regulates the peristaltic movement of vata. It invigorates the heart, causes salivation, conducts the food downwards, moistens, digests and gives pleasure and is light, hot and unctuous.

સ એવંગુણોઽપ્યેક એવાસ્યર્થસુપયુજ્યમાનોઽસ્તાન્ હર્ષયતિ, તર્પયતિ, સંમીલયત્યક્ષિણી, સંવેજયતિ લોમાનિ, કફં વિલાપયતિ, પિત્તમભિવર્ષયતિ, રક્તં દૂષયતિ, માંસં વિદ્વહતિ, કાયં શિથિલીકરોતિ, ક્ષીણક્ષતકુશાદુર્બલાનાં શ્વયથુમાપાદયતિ,

સઃ તે વહ, એવંગુણઃ આ પ્રમાણેના યુલ્લાખો. હન-ગુણવાકા, અપિ ઇતી પશુ હોને પરમી, પૃકઃ પૃથ તે એકલાને જ એક એકી રમકા, અસ્યર્થચ્ચ બધારે અતિ, ઉપયુજ્યમાનઃ ઉપયોગમાં લેવાથી તે ઉપયોગ કરનેછે વહ, ડન્તાન્ હર્ષયતિ હૃદય કરે છે ડન્તાર્હ કરતા હૈ, તર્પયતિ તૃપ્તા ઉત્પન્ન કરે છે પ્યાસ ઉત્પન્ન કરતા હૈ, અક્ષિણી આંખો આંસે, સંમીલયતિ મિંચાવી દે છે બન્ધ કર દેતા હૈ, લોમાનિ સંવેજયતિ રોમાંચ ઉત્પન્ન કરે છે

૪૧-(૨). સંવેજયતિ-સંવીજયતિ (ક.)

„ લોમાનિ-રોમાનિ (વ.)

„ વિલાપયતિ-વિલાપયતિ (ક.)

„ ક્ષીણક્ષતકુશ-ક્ષીણક્ષતકુશાક (વ.)

રોમાચ ઉત્પન્ન કરતા હૈ, કફચ્ચ કફને કફકો, વિલાપ-યતિ પિગાળે છે વિષલતા હૈ, વિષ્ણચ્ચ પિત્તને પિત્તકો, અભિવર્ષયતિ બધારે છે વઢાતા હૈ, રક્તચ્ચ રક્તને રક્તકો, દૂષયતિ દૂષિત કરે છે દૂષિત કરતા હૈ, માંસચ્ચ માંસમાં માંસને, વિદ્વહતિ વિદ્વાહ કરે છે વિદાહ કરતા હૈ, કાયચ્ચ શરીરને શરીરકો, શિથિલીકરોતિ શિથિલ કરે છે શિથિલ કરતા હૈ, ક્ષીણ- અને ક્ષીણ ઔર ક્ષીણ, ક્ષત- ક્ષતયુક્ત, ક્ષત- ક્ષત ક્ષત, કુશ- કુશ, કુશ- કુશ, તથા નબળાં, તથા દુર્બલો, અથવા સોજા શોષ, આપાદયતિ ઉત્પન્ન કરે છે ઉત્પન્ન કરતા હૈ;

43-(4). Though possessed of these qualities, if it is used exclusively or overmuch, it sets the teeth on edge, provokes thirst, causes flinching of the eyes, horripilation, dissolves kapha, increases pitta, vitiates the blood, causes the sloughing of the flesh, renders the body flabby and causes edema in those that are wasted, cachectic, emaciated or debilitated.

અપિ ચ ક્ષતામિહતદદૃશ્યમન્નશૂનમ્બુતાવ-મૂત્રિતપરિસર્પિતમર્દિતચ્છિન્નમિજ્જિવિશ્નિષ્ટોદ્વિજ્જો - ત્પિદ્વાદીનિ પાચયત્યાગ્નેયસ્વમાવાત્, પરિદ્વહતિ કણ્ઠમુરો હૃદયં ચ (૨);

અપિ ચ અને બળી તે ઔર મી વહ, આગ્નેયસ્વ-માવાત્ આગ્નેય સ્વભાવને ઇર્ધ આગ્નેય સ્વમાવ હોનેછે, ક્ષત- ક્ષત ક્ષત, અમિહત- અભિહત ચોટલગે, વહ- દૃશ્ય દૃશ્ય, દૃશ્ય- દૃશ્ય દૃશ્ય, મન્ન- ભન્ન મન્ન, શૂન- શૂન શોષયુક્ત, મ્બુત- મ્બુત મિરે દુપ, અવમૂત્રિત- અવમૂત્રિત અવમૂત્રિત, પરિસર્પિત- પરિસર્પિત પરિસર્પિત, મર્દિત- મર્દિત મર્દિત, ચ્છિન્ન- ઇન્ન ચ્છિન્ન, મિજ્જ- ભિજ મિજ્જ, વિશ્નિષ્ટ- વિશ્નિષ્ટ વિશ્નિષ્ટ, ઉદ્વિજ્જ- ઉદ્વિજ્જ ઉદ્વિજ્જ, ઉત્પિદ્વા- ઉત્પિદ્વા ઉત્પિદ્વા, આવીનિ બગેરેને આદિકો, પાચયતિ પચાવી દે છે પકા દેતા હૈ, કણ્ઠચ્ચ કંઠ કણ્ઠ, ડરઃ ઉર

૪૧-(૨). શૂન-શૂન (ક. ત.)

„ મ્બુત-મ્બુત (ક. વ.)

जाती, हृदयम् च अने हृदयम् और हृदयको, परिदहति ६६ करे छे जसाता है (२);

43-(5). On account of its fiery quality it leads to the suppuration of the inflammations induced by various kinds of trauma, such as wounds, contagious bites, burns, fractures, swellings, dislocation, toxic urine or contact of venomous creatures, bruise, excision, incision, separation, puncture, crushing and similar injuries. It causes an allround sensation of burning in the throat, chest and heart.

लवणरसस्य गुणकर्माणि तस्यातियोगे दोषाश्च—

लवणो रसः पाचनः क्लेदनो दीपनश्चावनश्छेदनो मेदनस्तीक्ष्णः सरो विकास्यधः संस्यवकाशकरो वातहरः सप्तमबन्धसङ्घातविधमनः सर्वरसप्रत्यनीकभूतः, आस्यमास्त्राययति, कफं विष्यन्दयति, मार्गान् विशोचयति, सर्वशरीरावयवान् मृदूकरोति, रोचयत्याहारम्, आहारयोगी, नात्यर्थं गुरुः स्निग्ध उष्णश्च ।

लवणः क्षुब्ध लवण, रसः रस रस, पाचनः पाचन पाचन, क्लेदनः क्लेदन क्लेदन, दीपनः दीपन दीपन, अवावनः अवावन अवावन, छेदनः छेदन छेदन, मेदनः मेदन मेदन, तीक्ष्णः तीक्ष्ण तीक्ष्ण, सरः सर सर, विकासी विकासी विकासी, धः संसी विध्य-दी विष्यन्दी, अवकाशकरः अवकाश करनीर कोखला कनेवाला, वातहरः वातहर वातहर, सप्तम- ७५५५५५ जडताको, बन्ध- ७-७५५५५५ बन्धको, सङ्घात- तथा संघातने तथा संघातको, विधमनः नाश करनीर तोडनेवाला, सर्वरस- सर्वरसोने सब रसोंका, प्रत्यनीकभूतः विशेधी विरोधी, आस्यम् भुभने मुखसे, आस्त्राययति आवयुक्त करे छे लालाको बहाता है, कफम् छेदने कफको, विष्यन्दयति वक्षदे छे मिडालता है, मार्गान् भाजोनु मार्गोंको, विशोचयति

४३-(२). अवकाशी-अवकाशी (व.)

॥ रोचयति-पाचयति (ग.)

शोधन करे छे शुद्ध करता है, सर्व- सर्व सब, शरीर- शरीरना शरीरको, अवयवान् अवयवोंने अवयवोंको, मृदूकरोति डोभण भनावे छे कोमल करता है, आहारम् आहारम् आहारमें, रोचयति रुचि छे- ७५५५५५ करे छे रुचि उत्पन्न करता है, आहारयोगी आहारम् योगी भोभ्य छे आहारमें बरता जाता है, अत्यर्थम् तथा अहु तथा बहुत, गुरुः न भारे नथी गुरु नहीं है, स्निग्धः स्निग्ध छे स्निग्ध है, उष्णः च अने उष्ण छे और उष्ण है;

43-(6). The salt taste is digestive; it is liquefacient, digestive, inductive of defluxion, depletive and disruptive, acute, fluid, diffusive, laxative, deobstruent, curative of vata, stiffness, obstruction and accumulations; overpowers the rest of tastes and is increase of secretion of the mouth. It liquefies the mucus-secretion, clarifies the passages, softens all the limbs of the body, gives relish to food, is always used in food, is neither very heavy nor very unctuous and is hot.

स एवंगुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपयुज्यमानः पित्तं कोपयति, रक्तं वर्धयति, तर्धयति, मूर्च्छयति, तापयति, दारयति, कुष्णाति मांसानि, प्रगालयति कुष्ठानि, विषं वर्धयति, शोफान् स्फोटयति, दन्ताभ्यावयति, पुंस्त्वमुपहन्ति, इन्द्रियाण्युपरुणद्धि, वलिपलितकालित्यमापादयति,

सः ते वह, एवंगुणः आ प्रभावेना युक्षुवाणे। इन गुणवाला, अपि ७५५५५५ होने पर मी, एकः एक ते ओकलाने ७ उस एक ही रसका, अत्यर्थम् ७५५५५५

४३-(३). वर्धयति-दूषयति (क. क.)

॥ ॥ -वर्धयति (व.)

॥ मूर्च्छयति-मोहयति (व.)

॥ ॥ -मूर्च्छयति मोहयति (व. द.)

॥ तापयति-तापयति शोषयति (ग.)

॥ विषं वर्धयति-विषं दूषयति (ग.)

॥ अवावनति-वाकयति (व.)

અતિ; ઉપજુજ્વમાઘઃ ઉપશૈભર્મા લેવાથી તે ઉપજોગ કરનેસે વહ, વિષ્ણુ પિત્તને પિત્તકો, કોષવતિ કાપાવે છે કુપિત કરતા હે, રક્ત રક્તનુ રક્તકા, વર્ધવતિ દબાવુ કરે છે વધાવ કરતા હે, તર્ધવતિ તૃપ્ત વધારે છે વ્યાસ વધાતા હે, મૂર્ચ્ઞવતિ મૂર્છા કરે છે મૂર્ચ્છા કરતા હે, છાપવતિ તૃપ્તવે છે સન્તાપ વધાતા હે, દારવતિ કાઢે છે કાઢતા હે, માંસાનિ માંસને માંસકો, કુષ્ણાસિ કારે છે કુરેદ લેતા હે, કુષ્ઠાનિ કુષ્ઠને કુષ્ઠોકો, પ્રગાઢવતિ ગાળી નાખે છે ગઢાતા હે, વિષ્ણુ વિષને વિષકો, વર્ધવતિ વધારે છે વધાતા હે, શોકાન્ સોભને શોથકો, સ્ફોટવતિ ફેડી નાખે છે વિદીર્ણ કરતા હે, દન્તાન્ દંતોને દાંતોકો, વ્યાવવતિ પાડી નાખે છે ગિરાતા હે, પુંસ્ત્ત્વમ્ પુરુષાતનને પુરુષત્વકા, ઉપહમિત નાશ કરે છે નાશ કરતા હે, હિમ્નિચાનિ હિન્દ્રિયોને હિન્નિયોકો, ઉપકળ્પદિ અશક્ત કરે છે અશક્ત કરતા હે, વક્ષિ- તથા વલ્લિ તથા વલ્લિ, પલ્લિ- પલ્લિત પલ્લિત, ક્ષાલિત્વમ્ અને ટાલ્લિ તથા ગંજાપનકો, જાપાદવતિ ઉત્પન્ન કરે છે ઉત્પન્ન કરતા હે;

43-(7). Though possessed of all these qualities, if it is used exclusively or overmuch, it provokes the pitta, increases the blood, provokes thirst, causes fainting and great heat, disruption, corrosion of the flesh, is discutient of the dermic lesions, aggravates the symptoms of toxicosis, breaks open swellings, dislodges the teeth, destroys manhood, impairs the functions of the sense-organs, induces premature wrinkles, grey hair and baldness.

અપિ ચ ક્ષોદિતપિત્તમ્ભવિષ્ણુવીસર્પચાતરક્ત- વિષ્ણુકેન્દ્રલુપ્તપ્રજ્વતીન્નિકારાનુપજનયતિ (૩):

અપિ ચ અને વળી તે જોરે જી વહ, ક્ષોદિતપિત્ત- રક્તપિત્ત રક્તપિત્ત, અમ્ભવિષ્ણુ- અમ્ભવિષ્ણુ અમ્ભવિષ્ણુ,

વીસર્પ- વીસર્પ વીસર્પ, ચાતરક્ત- ચાતરક્ત ચાતરક્ત, વિષ્ણુકેન્દ્ર- વિષ્ણુકેન્દ્ર વિષ્ણુકેન્દ્ર, હિન્નિયો- હિન્નિયો હિન્નિયો, પ્રજ્વતીન્ પ્રજ્વતીન્ પ્રજ્વતીન્, નિકારાન્ નિકારાન્ નિકારાન્, રોગોકો, ઉપજનયતિ ઉત્પન્ન કરે છે ઉત્પન્ન કરતા હે (૩);

43-(8). Also it predisposes one to hemothermia, acid dyspepsia, acute spreading affections, rheumatic conditions, bulbous eruptions and alopecia and similar other conditions.

કટુરસસ્ય ગુણકર્માણિ તસ્યાતિયોગે લોભાન્—

કટુકો રસો વક્ત્રં શોષયતિ, અગ્નિ દીપયતિ, મુક્ત શોષયાતે, જ્ઞાનમાસ્ત્રાવયાતે, અધુર્વિરેચયતિ, સ્ફુટીકરોતીન્દ્રિયાણિ, અલસકમ્બયયૂપચયોદર્દા- મિષ્યન્વન્દ્રોહસ્વેદક્રેદમલાનુપહમ્નિ, રોચયત્યજ્ઞનં, કણ્ઠ્ઠર્થિનાશયતિ, જ્ઞાનવસત્સદયતિ, કિમીન્ દિન- સ્તિ, માંસં વિહિસ્યતિ, શોણિતસજ્ઞાતં મિનસિ, વન્ધાંશિહનસિ, માર્ગાન્ વિવૃણોતિ, ત્વેષ્માણં શમયતિ, લઘુરુષ્ણો રુક્ષઞ્ચ ।

કટુકઃ કટુ કટુ, રસઃ રસ રસ, વક્ત્રમ્ મુખ મુખકા. શોષયતિ શુષ્ક કરે છે શોષન કરતા હે, અગ્નિ અગ્નિ અગ્નિકો, દીપયતિ પ્રદીપ્ત કરે છે દીપ્ત કરતા હે, મુક્ત મુક્ત મુક્તને મોજનકા, શોષયતિ શુષ્ક કરે છે શોષન કરતા હે, જ્ઞાનમ્ નાક નાસિકાલાવ, જ્ઞાનાવયતિ વહેવશરે છે વહાતા હે, અધુર્વિરેચયતિ પાણી કાઢે છે પાણી વહાતા હે, હિન્નિયોના હિન્નિયોને હિન્નિયોકો, સ્ફુટીકરોતિ ઉત્તેજિત કરે છે વિકસિત કરતા હે, અલસક- અલસક અલસક, અચયુ- સોભે શોથ, ઉપચય- સ્થૂલતા સ્થૂલતા, ઉદર્દ- ઉદર્દ ઉદર્દ, અમિષ્યન્વ- અમિષ્યન્વ અમિષ્યન્વ, સ્નેહ- સ્નેહ સ્નેહ, સ્વેદ- સ્વેદ સ્વેદ, ક્રેદ- ક્રેદ ક્રેદ, મલાન્ તથા મળોને તથા મલોકા, ઉપહમિત નાશ કરે છે નાશ કરતા હે, અજનમ્ ભોજનમ્ અજને, રોચયતિ રુચિ કરાવે છે રુચિ ઉત્પન્ન કરતા હે, કણ્ઠઃ ખળવાળને કણ્ઠકો, વિનાશયતિ નાશ કરે છે નષ્ટ કરતા હે, જ્ઞાન્ મણેને જ્ઞાનોકો, અવસાદયતિ શિથિલ કરે છે શિથિલ કરતા હે, કિમીન્ કિમિયોને કિમિયોકો,

હિનસ્તિ મારી નામે છે મારતા છે, માંસમ્ માંસજું માંસકા, વિક્ષિપતિ લેખન કરે છે લેખન કરતા છે, ક્ષોષિત- રક્તના રક્તકે, સજ્જાતમ્ સમજીને સંવાતકો, મિનપિ ભેદે છે તોવતા છે, યન્ધાન્ બાળીને બન્ધોકો, ક્ષિનપિ છેદી નામે છે કાટતા છે, માર્ગાન્ માર્ગોને માર્ગોકો, વિવૃણોતિ પ્રુથ્વા કરે છે સોલતા છે, ક્ષેપ્માણમ્ કષ્ટું કષ્ઠકા, જનયતિ સમન કરે છે સમન કરતા છે, લઙ્ઘુઃ તથા લઙ્ઘુ તથા લઙ્ઘુ, ઉષ્ણઃ ઉષ્ણ, ઉષ્ણઃ ચ અને રૂક્ષ છે બીર રૂક્ષ છે;

43-(9). The pungent taste purifies the mouth, stimulates the gastric fire, desiccates the food, causes the nose to run and the eyes to water, sharpens the sense-organs, is curative of intestinal torpor, edema, obesity, urticaria, excessive fluidity, unctuousness, perspiration, softening, and eliminative of excretory matter; gives relish to food, cures pruritus, allays the excessive growth of granulations; is anthelmintic, lacerates the flesh, splits open accumulations of blood, removes obstructions, dilates the passages, and allays kapha; it is light, hot and dry.

સ પવંગુણોઽપ્યેક પવાત્યર્થમુપયુજ્યમાનો વિપાકપ્રમાણાદ્ પુંસ્વમુપહન્તિ, રસવીર્યપ્રમાવાન્મોહયતિ, ગ્લાપયતિ, સાદ્યતિ, કર્શયતિ, મૂર્છયતિ, નમયતિ, તમયતિ, જનયતિ, કષ્ઠં પરિદહતિ, શરીરતાપમુપજનયતિ, વલં ક્ષિણોતિ, તુષ્ણાં જનયતિ;

સ: તે વહ, પવંગુણ: આ પ્રમાણેના ગુણવાળો. જન ગુણોવાળા, જનિ હતાં પણ હોને પર સી, વહ: વહ તે ઓકશાનેજ એકાદી રસકે, અત્યર્થમ્ વધારે અતિ,

૪૩-(૪). ગ્લાપયતિ-ગ્લાપયતિ (ક ગ.વ.ચ.છ.ત)

„ તમયતિ-તમયતિ શોષયતિ (ગ.)

„ જનયતિ-જનયનયતિ (ધ.)

અપયુજ્યમાનઃ ઉપયોગમાં લેવાથી તે ઉપયોગ કરનેહે વહ, વિપાક- પેાતાના કટુ વિપાકના જાપને કટુવિપાકકે, પ્રમાણાદ્ પ્રમાણને લઈ પ્રમાણકે કારણ, પુંસ્વમ્ પુરુષા- તનનેા પુરુષત્વકા, અપહન્તિ નાશ કરે છે નાશ કરતા છે, રસ- રસ રસ, વીર્ય- તથા ઉષ્ણ વીર્યના તથા ઉષ્ણ વીર્યકે, પ્રમાણાદ્ પ્રમાણથી પ્રમાણકે, મોહયતિ મોહ ઉત્પન્ન કરે છે મોહ ઉત્પન્ન કરતા છે, ગ્લાપયતિ ગ્લાપિ ઉત્પન્ન કરે છે ગ્લાપિ ઉત્પન્ન કરતા છે, સાદ્યતિ શિથિલતા ઉત્પન્ન કરે છે શિથિલતા ઉત્પન્ન કરતા છે, કર્શયતિ કૃશતા ઉત્પન્ન કરે છે કૃશતા ઉત્પન્ન કરતા છે, મૂર્છયતિ મૂર્છા ઉત્પન્ન કરે છે મૂર્છા ઉત્પન્ન કરતા છે. નમયતિ નમાવી દે છે છુકાતા છે. તમયતિ ભેજેન કરે છે ભેજેન કરતા છે. જનયતિ ચક્રકર ઉત્પન્ન કરે છે ચક્રકર ળાતા છે. કષ્ઠમ્ ક'ઠમાં ગલ્લેકો, પરિદહતિ ઢાક કરે છે જલાતા છે, શરીરતાપમ્ શરીરમાં તાપ શરીરમે તાપ, અપજનયતિ પેદા કરે છે ઉત્પન્ન કરતા છે, વલં બલકો, ક્ષિણોતિ ઓછું કરે છે કમ કરતા છે, તુષ્ણામ્ અને તુષાને બીર પ્યાસકો, જનયતિ ઉત્પન્ન કરે છે ઉત્પન્ન કરતા છે;

43-(10). Though possessed of all these qualities, if it is used exclusively or overmuch, it destroys manhood on account of its post-digestive effects, and on account of its taste and potency it induces stupefaction, gives rise to weariness, asthenia, emaciation, fainting, flexion, choking, giddiness and all-round burning sensation in the throat; produces great heat in the body; diminishes strength and produces thirst.

અપિ ચ વાત્થગ્નિગુણવાદુભ્યાન્નમદ્વચયુક્તમ્પ- તોવમેદૈશ્વરણમુજપાર્શ્વપુટપ્રપુતિષુ મારુતજાન્ ળવકાપાનુપજનયતિ (૪);

૪૩. જનયતિ-જનયનયતિ (ક.દ.)

„ કુજપાર્શ્વ-કુજપીઠપાર્શ્વ (ક.વ.)

. जपि च अने वणी ते और भी वह, वायु- वायु वायु, अग्नि- तथा अग्निना और अग्निके. गुण- शुष्क- गुणकी. वायुवाह प्रधानताने अर्ध अधिकता होनेसे, जल- भ्रम भ्रम, हृद्य- दह दाह, कम्प- कम्प कम्प, जोष- तोष तोष, ज्वेदः अने ज्वेद अने अक्षुब्धधी और मेद इन लक्षणोंसे, चरन- पण परे, भुज- दह दाह, पार्श्व- पार्श्व पार्श्व, वृद्ध- पीठ पीठ, प्रवृत्तिषु वजरेभां आदिमें, मातृजात वायुजन्म वायुजन्म, विकारात् विकारोने विकारोंको, उपजनवति उत्पन्न करे छे उत्पन्न करता है (४);

43-(11). Also on account of its having the qualities of air and fire in preponderance, it generates various kinds of vata disorders in the legs, arms, sides and back, attended with giddiness, burning, tremors, pricking and stabbing pains.

तिक्तस्य गुणकर्मणि तत्वातिबोगे दोषाश्च—

तिक्तो रसः स्वयमरोचिष्णुरप्यरोचकमो विषयः किमिमो मूर्च्छादाहकण्डूकुष्ठतृष्णाप्रशमनस्त्वग्मांसयोः स्थिरीकरणो ज्वरघ्नो दीपनः पाचनः सान्ध्यशोषघ्नो लेखनः क्लेशमेदोवसामज्वलसीकापूयस्वेदमूत्रपुरीषापित्तश्लेष्मापशोषणो रुक्षः शीतो लघुश्च ।

तिक्तः तिक्त तिक्त, रसः रस रस, स्वयम् पाते स्वय, अरोचिष्णुः अक्षुब्धमते। अरुचिकारक, जपि दहवा छतां पक्षु होने पर भी, अरोचकघ्नः अक्षुब्धना नाश कर- नार अरुचिनाशक, विषयः विषय विषयनाशक, किमिमः किमिनाशक इमिनाशक, मूर्च्छा- भूत्वा मूर्च्छा, दाह- दह दाह, कण्डू- भ्रमवाण कण्डू, कुष्ठ- कुष्ठ कुष्ठ, तृष्णा- तथा तृष्णा तथा तृष्णा, प्रशमनः शांत करनेवाला, शामक, त्वक्- त्वक् त्वक्, मांसयोः तेभ्य मांसने एवं मांसको, स्थिरीकरणः स्थिर करनेवाला, स्थिर करनेवाला, ज्वरघ्नः ज्वरघ्न ज्वरनाशक, दीपनः दीपन दीपक, पाचनः पाचन पाचन, सान्ध्यशोषघ्नः पानक्षु शुद्ध करने- नार सान्ध्यशोषक, लेखनः लेखन लेखन, क्लेश- क्लेश क्लेश, मेद- मेद मेद, रुक्ष- रुक्ष रुक्ष, मज्ज- मज्ज मज्ज,

लसीका- लसीका लसीका, पूष- पूष पूष, स्वेद- स्वेद स्वेद, मूत्र- मूत्र मूत्र, पुरीष- मण पुरीष, पित्त- पित्त पित्त, क्लेश- तथा क्लेशने तथा क्लेशों, उपशोषणः शोषणी नाभनार उपशोषणवाला, रुक्षः अने रुक्ष और रुक्ष, शीतः शीत शीत, लघुः च तेभ्य अक्षु छे एवं लघु है;

43-(12). The bitter taste, though inappetitive in taste, is yet appetising in action. It is antidotal to poison, vermicidal, curative of fainting, burning itching, dermatosis and thirst. It imparts firmness to the skin and flesh; it is febrifuge, digestive-stimulant, digestive, purificatory of breast-milk, depletive, and desiccant of moisture, fat, flesh-marrow, bone-marrow, lymph, pus, sweat, urine, feces, bile and mucus. It is dry, cold and light.

स एवंगुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपयुज्यमानो रौक्ष्यात्स्वरविशदस्वभावाच्च रसरुधिरमांसमेदो- स्थिमज्जशुक्राण्युच्छोषयति, क्षोतसां क्षरत्वमुप- पादयति, बलमादत्त, कर्शयति, ग्लपयति, मोहयति, भ्रमयति, वदनमुपशोषयति, अपरांश्च वातविकारानुपजनयति (५);

सः ते वह, एवंगुणः आ प्रभावेना शुद्धवाणे। इन गुणवाला, जपि छतां पक्षु होने पर भी, एकः एक ते केकलानेव उस एक ही रस का, अत्यर्थम् वधारे अति, उपशुज्जमानः उपशोषणमां लेवाधी ते उपयोग करनेसे वह, रौक्ष्यात् रूक्षताने अर्ध रुक्ष होनेके कारण, क्षर- तथा भर तथा क्षर, विशद- तेभ्य विशद एवं विषय, स्वभावात् च स्वभाववाणे। लेवाधी स्वभाववाला होनेसे, रस- रस रस, रुधिर- रुधिर रक्त, मांस- मांस मांस, मेदः- मेद मेद, अस्थि- दहदाह अस्थि, मज्ज- मज्ज मज्ज, शुक्राणि तथा शुक्रने तथा शुक्रको, उच्छोषयति शोषणी नाभे छे शुष्क करता है, क्षोतसाम् क्षोते।मां

४३-(५). उपपादयति-आपादयति (ग.)

„ ग्लपयति-भ्रमयति (ग.)

કરતા હૈ, સર્વવચ્ચિ તૃપ્તા ઉત્પન્ન કરે છે તૃપ્તાનો ઉત્પન્ન કરતા હૈ, સ્તમ્ભવચ્ચિ જડતા ઉત્પન્ન કરે છે અવતાનો ઉત્પન્ન કરતા હૈ, સ્વર અને ખરે સ્વર, વિશ્વવિશ્વવિશ્વવ, સ્વસ્વાત્ તથા રૂક્ષતાને બર્ધ તથા રૂક્ષ હોમેષે, પક્ષવચ્ચ-પક્ષવચ્ચ પક્ષવચ્ચ, પ્રહ- પ્રહ પ્રહ, અપચારક-અપચારક અપચારક, અર્ધિત-અર્ધિત અર્ધિત, પ્રચૂતીચ્ચ અનેરે આદિ, વાતવિકારાન્ વાતજન્ય વિકારોને વાતજન્ય વિકારોનો, ઉપજનવચ્ચિ ઉત્પન્ન કરે છે ઉત્પન્ન કરતા હૈ ॥ ૪૩ ॥

43. Though possessed of these qualities, if it is used exclusively or overmuch, it dries up the mouth, afflicts the heart, distends the stomach, impedes the speech, constricts the body-channels, causes cyanosis, impairs manhood and, being retarded, it gets slowly digested. It inhibits flatus, urine, feces and semen. It induces emaciation, weariness, thirst, stiffness and, being of a rough, clear and dry nature, it engenders various vata disorders, such as hemiplegia, spasm, convulsions and facial paralysis.

રસાનાં માત્રામાત્રાભ્યામુપયુજ્યમાનાનાં ગુણલેષો—

... રસ્યેષમેતે વદ્વસાઃ પૃથક્સ્થેનૈકસ્થેન વા માત્રશઃ સમ્યગુપયુજ્યમાના ઉપકારાય મવન્ત્ય-ધ્યાત્મકોક્ષ્ય, અપચારકરાઃ પુનરતોડમ્યથા મવન્ત્યુપયુજ્યમાનાઃ,

હવિ વચ્ચ આ પ્રમાણે, હવ પ્રકાર, વચ્ચે આ વે, વટ્ ૭ ૭, રસાઃ રસો રસ, પૃથક્સ્થેન જુદા જુદા પૃથક્ પૃથક્, વચ્ચેન વા અથવા એકત્ર કરીને અથવા વચ્ચે સાથ, માત્રશઃ માત્રાસર માત્રામે, સમ્યક્ સારી રીતે સમ્યક્ પ્રકારે, ઉપયુજ્યમાનાઃ ઉપયોગમાં લેવામાં આવતાં ઉપયોગમે કિયે જાને પર, અધ્યાત્મ-કોક્ષ્ય સર્વ પ્રાણીઓને સર્વ પ્રાણીઓ, ઉપકારાય ઉપકાર કરવા માટે ઉપકારકે લિય, મવન્તિ થાય છે હોતે હૈ, અવઃ

આથી હવે, અવધા વિપરીતપદ્ધિ અર્થાત્ માત્રા વચ્ચે વિપરીત રૂપે અર્થાત્ માત્રાકે વિના, ઉપયુજ્યમાનાઃ ઉપયોગમાં લેવામાં આવતાં ઉપયોગમે કિયે જાને પર, પુનઃ તેા તેા, અવચારકરાઃ અપચાર કરવાના અવચારક, અવન્તિ થાય છે હોતે હૈ;

44-(1). These six tastes become beneficial to living creatures by being properly administered in this manner either separately or in combination and in the proper dose. If used otherwise they become injurious to life.

તાન્ વિદ્વાનુપકારાર્થમેવ માત્રશઃ સમ્યગુપયોજયેદિતિ ॥ ૪૪ ॥

વિદ્વાન્ વિદ્વાન વેદે વિદ્વાન વેદ, તાન્ તેઓને હવકા, ઉપકારાર્થમ્ ઉપકારને માટે ઉપકારકે લિય, વચ્ચે હી, માત્રશઃ માત્રામાં માત્રામે, સમ્યક્ જરાજર મલી પ્રકાર, ઉપયોગવેદ્ હવિ ઉપયોગમાં લેવા એકી પ્રયોગ કરે ॥ ૪૪ ॥

44. Accordingly, the wise physician should make use of the tastes in the right measure and manner so that they are invariably beneficial.

રસદ્વારેણ દ્રવ્યાનાં લીર્ણોપલેષઃ—

મવન્તિ આન—

શીતં લીર્ણેણ યદ્ દ્રવ્યં મધુરં રસપાકયોઃ ।

તયોરમ્લં યદુષ્ણં ચ યદ્ દ્રવ્યં કટુકં તયોઃ ॥ ૪૫ ॥

જન્ન ચ મવન્તિ આ વિષયમાં શ્લોકે છે કે હવ વિષયમે શ્લોક હૈ કિ, વચ્ચે જે જો, દ્રવ્યમ્ દ્રવ્ય દ્રવ્ય, રસપાકયોઃ રસ અને વિષાકમાં રસ જોર વિષાકમે, મધુરમ્ મધુર છે મધુર હૈ, લીર્ણેણ તે લીર્ણમાં વહ લીર્ણમે, લીર્ણમ્ શીત છે શીત હૈ, વચ્ચે જે જો, દ્રવ્યમ્ દ્રવ્ય દ્રવ્ય, તયોઃ રસ અને વિષાક બન્નેમાં રસ જોર વિષાક

૪૫. વદ્ દ્રવ્યં— વચ્ચે (વ. દ.)

,, ,, — વચ્ચે (ક.)

दोनोमें, जम्बू अथवा उ अम्बू है, यह च अने न और जो, लघोः रस अने विपाक अनेमा रस और विपाक दोनोंमें, कटुकम् उडु उ कटु है, उष्णम् ते वीर्यमा उष्ण उ वह वीर्यमें उष्ण है ॥ ४५ ॥

Here are verses again —

45. That substance which is sweet in taste and post-digestion is cold in potency. That which is acid in taste and post-digestion is hot in potency. Similarly that which is pungent in taste and post-digestion is hot in potency.

तेषां रसोपदेशेन निर्वेद्यो गुणसंग्रहः ।
वीर्यतोऽविपरीतानां पाकतज्जोपदेक्ष्यते ॥ ४६ ॥

वीर्यतः वीर्यं वीर्यसे, पाकतः च अने विपाक-
भी और विपाकसे, अविपरीतानाम् अविरुद्ध द्रव्योना
अविरुद्ध द्रव्योंके, गुणसंग्रहः गुणोना समूह गुणों का
समूह, तेषाम् तेओना उनके, रस-उपदेशेन रसमात्रना
उपदेशेन रसमात्रके कथनसे ही. निर्वेद्यः उद्देव
लोभके कहना चाहिए, उपदेक्ष्यते वीर्यं अने विपा-
कभी विरुद्ध द्रव्योना गुणोना समूह उद्देवमा आवेशे
वीर्यसे और विपाकसे विरुद्ध द्रव्योंके गुणोंका समूह कहा
जायगा ॥ ४६ ॥

46. Their qualities are so to be judged by their tastes. But those that are contrary in action and assimilation to their tastes are explained hereafter.

यथा पयो यथा सर्पिर्यथा वा चक्षुषिजको ।
एवमादीनि क्षाम्यानि निर्विशेषस्ततो मिषम् ॥ ४७ ॥

यथा जेम जैरे, पयः दुध दूध, यथा तथा जेम
तथा जैरे, सर्पिः भी रसमा तथा विपाकमा मधुर अने
वीर्यं भी शीत उ वी रसमें तथा विपाकमें मधुर और
वीर्यसे शीत है, यथा वा अने जेम और जैरे, चक्षु-
षिजको अथवा तथा मित्रक रस तथा विपाकमा उडु

तथा वीर्यं भी उष्ण उ चक्षु एवं मित्रक रस तथा
विपाकमें कटु और वीर्यसे उष्ण है, दूध मादीनि रस
ओना वेसे लघी प्रकारके, क्षाम्यानि च वीर्यं द्रव्योना
गुणोना दूधरे द्रव्योंके गुणोंका, रसतः तेओना रसना
उपदेशेन रसमात्रके कथनसे ही, मिषम् वेसे वेचको,
निर्विशेष निर्देश करवे निर्देश करना चाहिए ॥ ४७ ॥

47. As regards substances which do not behave contrarily to the general rule concerning potency and post-digestive changes, their actions should be determined according to the indications of taste. As instances we may give—milk, ghee, chabba pepper and white-flowered leadwort. In the same manner, the physician should determine the actions of other drugs, too, by taste.

रसोपदेशेनैव सर्वद्रव्यगुणोपदेशस्यावैकिकत्वम्—

मधुरं किंचिदुष्णं स्यात् कषायं तिक्तमेव च ।
यथा महत्पञ्चमूलं यथाऽजानूपमामिषम् ॥ ४८ ॥
लवणं सैन्धवं नोष्णमम्लमामलकं तथा ।
अर्कगुग्गुल्मीनां तिक्तानामुष्णमुक्तये ॥ ४९ ॥

किंचित् केहि कोई, मधुरम् मधुर रसवाणुं द्रव्य
मधुर रसवाला द्रव्य, उष्णम् वीर्यं भी उष्ण वीर्यसे उष्ण,
स्यात् होय उ होता है, यथा जेमके जैरे, जम्बू-
अथवा मधुरीजुं जलवर प्राणीका, जानूपम् अने जानूप
देशना मधुरीजुं मांस जानूप देशके प्राणीका मांस,
कषायम् तथा केहि कषाय तथा कोई कषाय, तिक्तम्
दूध च अने केहि तिक्त रसवाणुं द्रव्य वीर्यं भी उष्ण
होय उ और कोई तिक्त रसवाला द्रव्य वीर्यसे उष्ण होता
है, यथा जेमके जैरे, महत् पञ्चमूलम् मूलद्रव्यमूल
बृहत् पञ्चमूल, सैन्धवम् सैन्धव सैन्धव, लवणम् लवण
लवण, तथा अने और, जम्बू अथवा रसवाणुं जम्बू-
रसवाला, आमलकम् आमलुं आमलक, उष्णम् वीर्यं भी

४८. यथाजानूप-यथाजानूप (य. द.)

४९. उक्तये-उक्तये (न.)

ઉષ્ણુ ચીર્ણે ડબ્બ, ન નથી નહીં હોતે, તિક્કાનાચ તિક્કા
રસનાળાં તિક્કા રસવાલે, જર્ક- આક્રમ્ આક, અગુર-
અગુર, ગુદુચીવાચ તથા ગેળાનું વીર્ણ તથા
મિલેચકે ચીર્ણ, ડબ્બાચ ઉષ્ણુ ડબ્બ, ડબ્બતે કહેવાય છે
કહાતે હૈ ॥ ૪૮-૪૯ ॥

48-49. (The following are examples of substances which do not conform to the general rule of potency and post-digestion). Substances may be sweet in taste and yet hot in potency. Again, substances may be astringent and bitter in taste but hot in potency. An instance of the first is the flesh of the aquatic and wet-land animals, and that of the second is major penta-radices. Rock-salt though of salt taste is not hot in potency. Similarly the emblic myrobalan, though of acid taste, is not hot in potency. Substances like muddar, eagle-wood and guduch, though of bitter taste, are hot in potency.

કિંચિદ્મ્લં હિ સંપ્રાહિ કિંચિદ્મ્લં મિનસિ ચ ।
યથા કપિત્થં સંપ્રાહિ મેદિ ચામલકં તથા ॥૫૦॥

કિપિત્ કોઈ કોઈ, અમ્લચ અમ્લ દ્રવ્ય અમ્લ દ્રવ્ય,
સંપ્રાહિ હિ સંપ્રાહી સંપ્રાહી, કિપિત્ કોઈ બૌર કોઈ,
અમ્લચ અમ્લ દ્રવ્ય અમ્લ દ્રવ્ય, મિનસિ ભેદક હેવા છે
મેદક હોતા હૈ, ચથા જેમકે જૈસે, કપિત્થચ કોઈ કેચ,
સંપ્રાહિ સંપ્રાહી છે સંપ્રાહી હૈ, તથા અને બૌર, ચામ-
લકચ આમળું આવળા, મેદિ ભેદક છે વિરેચક હૈ ॥૫૦॥

50. Similarly, some substances of acid taste are astringent in action, while others of the same taste are laxative; as for example, wood apple is astringent and the emblic myrobalan is laxative.

૫૦. તથા-ચથા (૭)

પિપ્પલી નાગરં કૃષ્ણં કટુ ચાકૃષ્ણકુષ્ણતે ।

કષાયઃ સ્તમ્ભનઃ શીતઃ સોઽમચાયામતોઽમ્લથા ૫૧

કટુ ચ કટુ દ્રવ્ય કટુ દ્રવ્ય, અકૃષ્ણચ અકૃષ્ણ,
ડબ્બતે કહેવાય છે કહા જાતા હૈ, પિપ્પલી પરંતુ પીપર
પરંતુ પિપ્પલી, નાગરચ અને સુંઠ બૌર સૌંઠ, કૃષ્ણચ
કૃષ્ણ છે કૃષ્ણ હૈ, કષાયઃ કષાય રસ કષાય રસ, સ્તમ્ભનઃ
સ્તમ્ભન સ્તમ્ભક, શીતઃ અને શીત છે બૌર શીત હૈ,
અમચાયાચ પરંતુ હરડેમાં પરંતુ હરડેમાં, સઃ તે વહ,
અતઃ એ યુક્તિથી દન ગુણે, અમ્લથા ઉલ્લેચ છે
વિપરીત હૈ ॥ ૫૧ ॥

51. Though substances of pungent taste are regarded as anaphrodisiac, long pepper and dry ginger act as aphrodisiacs. Substances of astringent taste are generally considered astringent and cold in action but chebulic myrobalan acts contrarily to this rule.

તસ્માદ્રસોપદેશો ન સર્વે દ્રવ્યમાદિશેત્ ।

દૃષ્ટં તુલ્યરસેઽપ્યેવં દ્રવ્યે દ્રવ્યે ગુણાન્તરમ્ ॥૫૨॥

તસ્માત્ તેથી દ્રવ્ય રસ- રસના રસકે, ઉપદેશો
કથનથી કથનસે, સર્વે સર્વ સર્વ, દ્રવ્યચ દ્રવ્યના યુક્તિ
દ્રવ્યકે ગુણોકો, ન નહિ નહીં, આદિશેત્ કહેવા કહના
ચાહિય, દ્રવ્યચ આ પ્રમાણે દ્રવી પ્રકાર, તુલ્યરસે સમાન
રસનાળા સમાન રસવાલે, અપિ પશુ મી, દ્રવ્યે દ્રવ્યે
દરેક દ્રવ્યમાં પ્રત્યેક દ્રવ્યમાં, ગુણાન્તરચ યુક્તિને ભેદ
ગુણમેદ, દૃષ્ટચ દેખાયો છે દેખા જાતા હૈ ॥ ૫૨ ॥

52. Not all substances should therefore be judged solely by the criterion of taste; for, as shown above, substances may possess the same taste and yet differ from each other in action.

રસનાં ચીર્ણાલ્પમપ્યવરત્પ્રદર્શનમ્—

રૌક્યાત્ કષાયો કક્ષાજાનુષ્ઠમો મધ્યમઃ કટુઃ ।

તિક્કોઽવરસાયોગ્જાનુષ્ઠત્વાદુષ્ણઃ પરઃ ॥૫૩॥

मध्योष्णः कटुकश्चात्यः क्षिण्वानां मधुरः परः ।
मध्योष्णो कषणश्चात्यो रसः स्नेहाधिक्यते ॥५४॥

कषाणां रूक्षद्रव्योभां रूक्षद्रव्योभे, कषायः कषाय-
रस कषायरस, रौक्ष्यात् रूक्षतां दृष्टिं रूक्षताकी
दृष्टिसे, उत्तमः श्रेष्ठ (प्रधानतम) उ श्रेष्ठ है, कटुः कटु-
रस कटुरस, मध्यमः मध्यम उ मध्यम है, तिक्तः अने
तिक्ततरस और तिक्तरस, ज्वरः ज्वररती कटिने उ
हीन है, तथा ते प्रभावे इसी प्रकार, उष्णानाम् उष्ण-
द्रव्योभां उष्णद्रव्योभे, कषणः क्षणरस लवणरस, उष्ण-
त्वात् उष्णतां दृष्टिं उष्णताकी दृष्टिसे, परः श्रेष्ठ उ
श्रेष्ठ है, अम्लः अम्लरस अम्लरस, मध्यः मध्यम उ
मध्यम है, कटुकः क अने कटुतरस और कटुरस, अत्यः
ज्वररती कटिने उ हीन है, क्षिण्वानाम् क्षिण्वानां द्रव्योभां
स्निग्धद्रव्योभे, मधुरः मधुर मधुर, रसः रस रस,
स्नेहात् स्निग्धतां दृष्टिं स्निग्धताकी दृष्टिसे, परः
श्रेष्ठ उ श्रेष्ठ है, अम्लः अम्लरस अम्लरस, मध्यः
मध्यम उ मध्यम है, कषणः क अने क्षणरस और
लवणरस, अत्यः ज्वररती कटिने हीन, निरुच्यते कडे-
वाय उ कहा जाता है ॥ ५३-५४ ॥

53-54. As regards the quality of dry-
ness, the astringent taste possesses it
in the highest degree, the pungent
in the moderate degree and the bitter
in the minimum degree. Similarly, as
regards the hot quality, salt possesses
it in the greatest degree, the acid
taste in the moderate, and the pungent
in the lowest degree. As regards the
unctuous quality, the sweet taste
possesses it in the highest, the acid
taste in the moderate, and the salt in
the lowest degree.

मध्योत्कृष्टावराः शैत्यात् कषायत्वादुत्तिकाः ।
स्वादुर्गुहत्वादधिकः कषायाल्लवणोऽवरः ॥ ५५ ॥

५५. मध्योत्कृष्टावराः शैत्यात् कषायत्वादुत्तिकाः—तिक्तात्
कषायामधुराच्छीताच्छीतरोऽवरः (ग. व. च. झ. ङ.)

शैत्यात् शीततां दृष्टिं शीतताकी दृष्टिसे,
कषाय- कषायरस कषायरस, स्वादु- मधुररस मधुररस,
तिक्ताः तथा तिक्ततरस तथा तिक्तरस, मध्य- अनुक्रमे
मध्यम क्रमः मध्यम, उत्कृष्ट- श्रेष्ठ श्रेष्ठ, ज्वराः अने
ज्वररती कटिने उ और हीन है, गुहत्वात् गुह्यतां
मापीपने, स्वादुः मधुररस मधुररस, कषायत् कषाय-
रस कषायरस, अधिकः अधिकता श्रेष्ठ, कषणः
अने क्षणरस और लवणरस, ज्वरः ज्वररती कटिने
उ हीन है ॥ ५५ ॥

55. As regards the cold quality,
the sweet taste possesses it the most,
the astringent taste moderately and
the bitter taste the least. Regarding
the heavy quality, the sweet taste
possesses it in the highest degree, the
astringent in the moderate degree,
and the salt in the lowest degree.

अम्लात् कटुस्ततस्तिक्तो लघुत्वाद्भुत्तमोत्तमः ।
केचिल्लघूनामवरमिच्छन्ति लवणं रसम् ॥ ५६ ॥
गौरवे लाघवे चैवं सोऽवरस्तुमयोरपि ।

कटुत्वात् कटुतां दृष्टिं कटुताकी दृष्टिसे, अम्लात्
अम्ली अम्लसे, कटुः कटु कटु, ततः अने तेनाथी
और उसकी अपेक्षा, तिक्तः तिक्त तिक्त, उत्तमोत्तमः
उत्कृष्ट उ उत्कृष्ट है, केचित् केचिद् कोई, लवणम्
क्षण लवण, रसम् रसने रसको, लघूनाम् लघुद्रव्योभां
लघुद्रव्योभे, ज्वरम् ज्वररती कटिने हीन, इच्छन्ति
भाने उ मानते हैं, एवं गौरवे आ प्रभावे शुभता
इस तरह शुभता, लाघवे क अने लघुता और लघुता,
उभयोः उभेभां दोनोंमें, अपि पक्ष जी, सः ते वह,
तु ते तो, ज्वरः ज्वररती कटिने उ हीन है ॥ ५६ ॥

56-56½. With reference to the light
quality the bitter possesses it in the
highest measure, the pungent taste
in the moderate measure and the
acid in the lowest measure. Another

५६½. वैव-वैवम् (च. व.)

school is of opinion that salt possesses the light quality in the lowest degree. Thus in both schools of thought, salt occupies the lowest place in the scale—whether with regard to heaviness or lightness.

रसानां विपाकनिर्देशः—

परं चातो विपाकानां लक्षणं संप्रवक्ष्यते ॥५७॥

कटुतिक्तकषायाणां विपाकः प्रायशः कटुः ।

अम्लोऽम्लं पच्यते स्वादुर्मधुरं लवणस्तथा ॥५८॥

अतः च अक्षीर्षी महासे, परम् आगल भागे, विपाकानाम् विपाकानुं विपाकौके, लक्षणम् अक्षय लक्षणको, संप्रवक्ष्यते कहेवाभा आवशे कहेंगे, प्रायशः अक्षु-करी प्रायः, कटु-कटु कटु, तिक्त-तिक्त तिक्त, कषाया-नाम् तथा कषाय रसने तथा कषायरसका, कटुः कटु कटु, विपाकः विपाक थाय छे विपाक होता है, अम्लः अने अम्लरसने अम्लरसका, अम्लम् अम्ल अम्ल, स्वादुः तेमन् मधुर रसने एवं मधुर रसका, तथा तथा और, लवणः लवण रसने लवण रसका, मधुरम् मधुर मधुर, पच्यते विपाक थाय छे विपाक होता है ॥५७-५८॥

57-58. Hereafter we shall give a description of the post-digestive changes affecting tastes. Substances of the pungent, bitter and astringent tastes are, on post-digestion, generally converted into pungent tastes. The acid taste becomes on digestion acid, and the sweet becomes sweet, so also the salt taste becomes sweet.

मधुरादीनां विपाकानां कार्यम्—

मधुरो लवणाम्लौ च क्षिण्वभावाद् त्रयो रसाः वातमूत्रपुरीषाणां प्रायो मोक्षे सुखा मताः ॥५९॥

मधुरः मधुर मधुर, लवण- लवण, अम्लौ च तथा अम्ल तथा अम्ल, त्रयः त्रै त्रै ये तीन, रसाः

रसे। रस, क्षिण्वभावाद् स्निग्ध होवाधी क्षिण्व होनेसे, त्रयः त्रै करीने प्रायशः, वात- वात वात, मूत्र- मूत्र मूत्र, पुरीषाणाम् तथा मलना तथा मलके, मोक्षे निश्च- र्जनम् त्यागमें, सुखाः सुखर सुखदायक, मताः मान्या छे माने गये हैं ॥ ५९ ॥

59. The sweet, the salt and the acid tastes, on account of their unctuous quality, are generally considered helpful in the elimination of flatus, urine and feces.

कटुतिक्तकषायास्तु क्लृप्ताभावाद् त्रयो रसाः ।

दुःस्वाद्य मोक्षे दृश्यन्ते वातविष्मूत्ररेतसाम् ॥६०॥

कटु- कटु कटु, तिक्त- तिक्त तिक्त, कषायाः अने कषाय और कषाय, त्रयः त्रै त्रै ये तीन, रसाः रसे। रस, पु तो तो, क्लृप्ताभावाद् रूक्ष होवाधी क्लृ होनेसे, वात- वात वात, विद्- मल मल, मूत्र- मूत्र मूत्र, रेत- साम् तथा वीर्यना तथा वीर्यके, मोक्षे निश्चर्जनम् त्यागमें, दुःस्वाद्य दुःस्वादयक दुःस्वादयक, दृश्यन्ते दृश्यमान छे देखे जाते हैं ॥ ६० ॥

60. The pungent, bitter and astringent tastes, on account of their dry quality, are found to render the elimination of flatus, urine and feces difficult.

शुक्रहा वृद्धविष्मूत्रो विपाको वातलः कटुः ।

मधुरः क्षुद्रविष्मूत्रो विपाकः कफशुक्लः ॥६१॥

कटुः कटु कटु, विपाकः विपाक विपाक, शुक्रहा वीर्यनाशक वीर्यनाशक, वृद्धविष्मूत्रः मलमूत्रने रेतनार मलमूत्रको रोकनेवाला, वातलः तथा वातवर्धक थाय छे तथा वातवर्धक होता है, मधुरः अने मधुर और मधुर, विपाकः विपाक विपाक, क्षुद्रविष्मूत्रः मलमूत्रनुं निश्चर्जन करनार मलमूत्रका विसर्जन करनेवाला, कफशुक्लः तेमन् कफ तथा वीर्यने वधारनार थाय छे एवं कफ तथा वीर्यका वर्धक होता है ॥ ६१ ॥

61. The pungent taste formed on post-digestion promotes vata and

causes diminution of seminal secretion and the suppression of feces and urine; while the sweet taste formed on post-digestion is promotive of kapha and causative of increase of semen and elimination of feces and urine.

पित्तकृत् स्रष्टविष्मूत्रः पाकोऽम्लः शुक्रनाशनः ।
तेषां गुरुः स्यान्मधुरः कटुकाम्लावतोऽप्यथा ॥६२॥

अम्लः अम्ल, पाकः विपाक विपाक, पित्त-
कृत् पित्त करने पर पित्तकारक, स्रष्टविष्मूत्रः मूत्रमूत्र
विश्रम करने पर मलमूत्रको लानेवाला, शुक्रनाशनः
अने वीर्यनाशक है, तेषां तेषां-
भांभी इनमेंसे, मधुरः मधुर विपाक मधुर विपाक, गुरुः
गुरु, भार है, कटुक- अने कटु और कटु,
अम्लो तेमन् अम्ल विपाक एवं अम्ल विपाक, अतः
अथी इससे, अम्लवा विपरीत अर्थात् अम्ल है विपरीत
अर्थात् कटु है ॥ ६२ ॥

62. The acid taste formed on post-digestion promotes pitta, diminishes the semen and promotes the elimination of feces and semen. Of these three tastes formed on post-digestion, the sweet is heavy, while the pungent and the acid are otherwise.

द्रव्यगुणवैशेष्याद्विपाकस्याल्पमभ्यभूयस्त्वप्रदर्शनम्—

विपाककक्षणस्याल्पमभ्यभूयिष्ठतां प्रति ।
द्रव्याणां गुणवैशेष्यात्तत्र तत्रोपलक्षयेत् ॥ ६३ ॥

प्रति गुणं गुणं मित्र मित्र, द्रव्याणाम् द्रव्योंकी
द्रव्योंके, गुणवैशेष्यात् गुणोंकी भिन्नताभी गुणोंकी विधि-
ष्टतासे, विपाक-विपाकनी विपाकके, कक्षणस्य कक्षणनी
लक्षणकी, अल्प- अल्पताने अल्पताको, मध्य- मध्यताने
मध्यताको, अधिकत्वम् तथा अधिकताने तथा अधिक-
ताको, तत्र तत्रां वहां, तत्र तत्रां वहां, उपलक्षयेत् अथी
अधिकसे देखा चाहिए ॥ ६३ ॥

६३. द्रविष्ठतां प्रति-पुनस्तत्रैव च (ग. व. व.)

63. The minimum, moderate, 'or maximum degrees of the characteristics of post-digestive tastes should be determined according to the degree of the characteristics of that particular substance.

वीर्यस्य मेधाः लक्षणं च—

सृष्टुतीक्ष्णगुरुलघुस्निग्धरुक्षोष्णशीतलम् ।
वीर्यमष्टविधं केचित्, केचिद्विचित्रमास्थिताः ॥६४॥
शीतोष्णमिति, वीर्यं तु कियते येन या क्रिया ।
नावीर्यं कुरुते किंचित् सर्वा वीर्यकृता क्रिया ॥६५॥

केचित् केवल आचार्यों कोई आचार्यों, सृष्टु- सृष्टु
सृष्टु, तीक्ष्ण- तीक्ष्ण तीक्ष्ण, गुरु- गुरु गुरु, लघु- लघु
लघु, स्निग्ध- स्निग्ध स्निग्ध, रुक्ष- रुक्ष रुक्ष, उष्ण- उष्ण
उष्ण, शीतलम् अने शीतल और शीतल, अष्टविधम्
अष्ट आठ प्रकारों इसी तरह आठ प्रकारका, केचित् तथा
केवल आचार्यों तथा कोई आचार्यों, शीत- शीत शीत,
उष्णम् अने उष्ण और उष्ण, इति अष्ट इसी तरह,
द्विविधम् ये प्रकारका, वीर्यम् वीर्य वीर्य,
आस्थिताः माने है मानते हैं, येन तु येन नउे विद्यते,
या न जो, क्रिया क्रिया क्रिया, कियते करनेवाला आवे है
की जाती है, वीर्यम् ते वीर्य है वह वीर्य है, अवीर्यम्
वीर्यरहित वीर्यरहित, किंचित् किंचित् कटु, न कुरुते करने
नहीं नहीं करता, सर्वा सर्व सब, क्रिया क्रिया क्रिया,
वीर्यकृता वीर्यकृता करनेवाला आवे है वीर्यके की जाती
है ॥६४-६५॥

64-65. Potency of a substance is thought to be of eight kinds by some; viz., soft, acute, heavy, light, unctuous, dry, hot and cold. Others think it to be of two kinds only, viz., hot and cold potencies. Potency is the power by which an action takes place. Nothing can be done in the absence of potency. Every action is the result of potency.

६४. सृष्टुतीक्ष्णगुरुलघुस्निग्धरुक्षोष्णशीतलम्-वीर्यं क्वं सृष्टु
स्निग्धं लघुं गुरुं शीतलम् (ग. व. व.)

રસવીર્યવિપાકાનામેકસ્મિન્ દ્રવ્યે સહ વસતાં મેવેન જ્ઞાનાર્થ
લક્ષણમ્—

રસો નિપાતે દ્વિવ્યાપાનાં, વિપાકઃ કર્મનિષ્ઠયા ।
વીર્યં યાવદ્બીજાસાન્નિપાતાદ્બોપલમ્યતે ॥ ૬૬ ॥

દ્વિવ્યાપાનામ્ ૬૦થેને। દ્રવ્યોકા, રસઃ ૨૨ રસ, નિપાતે
૭૭ ૭૫૨ પૃષ્ઠા ૭ જિહ્વાકે સાથ સંયોગ હોને પર, વિપાકઃ
વિપાક વિપાક, કર્મનિષ્ઠયા કર્મની સમાપ્તિથી કર્મકી
સમાપ્તિ, વીર્યમ્ ૪ અં. વીર્યં ઓર વીર્ય. નિપાતાત્
૭૭ની સાથે સંયોગ થવાથી આરંભી જિહ્વાકે સાથ
સંયોગ હોનેસે લે કદ, બીજાસાત્ યાવત્ શરીરમાં રહે
ત્યાં સુધી શરીરમાં રહેને તક, ડપલમ્યતે બહુવામાં આવે
છે જ્ઞાત હોતા છે ॥ ૬૬ ॥

66. The taste of a substance is felt at the commencement only, i. e. when the substance comes in contact with the tongue, and the post-digestive changes are felt only when the final effects of digestion are produced; while potency is observed throughout its stay in the body beginning from its first entrance.

પ્રભાવસ્ય લક્ષણમ્—

રસવીર્યવિપાકાનાં સામાન્યં યત્ર લક્ષ્યતે ।
વિશેષઃ કર્મણાં ચૈવ પ્રભાવસ્તસ્ય સ સ્મૃતઃ ॥ ૬૭ ॥

યત્ર ૭ે ૬૦૫માં જિસ દ્રવ્યમેં, રસ- ૨૨ રસ, વીર્ય- વીર્ય
વીર્ય, વિપાકાનામ્ તથા વિપાકની તથા વિપાકકી, સામા-
ન્યમ્ સમાનતા સમાનતા, લક્ષ્યતે બેવામાં આવે દિશાઈ
દે, કર્મણામ્ ૪ પૃષ્ઠ અને તે ૭૫૨ત કર્મીમાં ઓર इसके
अतिरिक्त कर्मोंमें, વિશેષઃ વિશેષ બેવામાં આવેતો મેવ
નદિ દિશાઈ દે તો, સઃ તે વહ, તસ્ય તેને। સ્મૃતઃ, પ્રભાવઃ
પ્રભાવ પ્રભાવ, સ્મૃતઃ કહેવાય છે કહા જાતા છે ॥ ૬૭ ॥

67. Where there exists a similarity in taste, potency and post-diges-

tive changes, and yet a difference in action is observed, such special difference in action is called the specific action of the substance.

પ્રભાવસ્ય ઉદાહરણાનિ—

કટુકઃ કટુકઃ પાકે વીર્યોષ્ણચિત્રકો મતઃ ।
તદ્વદન્તી પ્રભાવાતુ વિરેચયતિ માનવમ્ ॥ ૬૮ ॥

કટુકઃ કટુરસવાળે। કટુરસવાલા, ચિત્રકઃ ચિત્રક
ચિત્રક, પાકે વિપાકમાં વિપાકમેં, કટુકઃ કટુ કટુ,
વીર્ય- તથા વીર્યમાં તથા વીર્યમેં, ડગ્ગઃ ૭૭૭ ઉગ્ગ,
મતઃ માન્યો છે માના છે, વન્તી દંતી વન્તી, તદ્વત્
તે ૭ પ્રમાણે હોવા છતાં इसी तरह होने पर, તુ પશુ
મી, પ્રભાવાત પ્રભાવને લઈ પ્રભાવસે, માનવમ્ મનુષ્યને
मनुष्यको, विरेचयति विरेचन કરાવે છે વિરેચન કરાવી
છે ॥ ૬૮ ॥

68. For example, white-flowered leadwort is pungent in taste and in post-digestive effects and hot in potency. Red physic nut is similar in all these respects and yet, by reason of its specific action, it acts as a purgative when administered to a man.

વિષં વિષમ્નુલોમિકં યત્ પ્રભાવસ્તત્ર કારણમ્ ।
ઊર્ધ્વાનુલોમિકં યત્ તત્ પ્રભાવપ્રભાવિતમ્ ॥ ૬૯ ॥

વિષમ્ એરને વિષકો, વિષમ્નુલોમિકં એરનું નાશક વિષનાશક,
યત્ ૭ે જો, ડગ્ગમ્ કહ્યું છે કહા છે, તત્ર તેમાં ફસમેં,
પ્રભાવઃ પોતાની શક્તિ અપની શક્તિ, કારણમ્ કારણ
છે કારણ છે, યત્ ૪ અને ૭ે ૬૦૫ ઓર જો દ્રવ્ય, ઊર્ધ્વ-
જાનુલોમિકમ્ ઊર્ધ્વ ભાગમાં રહેલા દોષોને હરનાર છે
અને અધોભાગમાં રહેલા દોષોને હરનાર છે ઊર્ધ્વ ભાગમેં
સ્થિત દોષોકો હરનેવાલા ઓર અધોભાગમેં સ્થિત દોષોકો
હરનેવાલા છે, તત્ તે વહ, પ્રભાવ- પોતાની શક્તિથી
અપની શક્તિ, પ્રભાવિતમ્ થયેલું હોય છે કુલા છે ॥ ૬૯ ॥

૬૭. યત્ર-તસ્ય (ય.)

,, તસ્ય ન સ્મૃતઃ-તસ્ય સંસ્મૃતઃ (ય.)

૬૮. માનવમ્-સા નરમ્ (ન. ધ. વ.)

૬૯. તત્ર-તસ્ય (ય.)

69. Poison is stated to counteract the effects of poison. Here, too, the specific action is the deciding factor. The action of stimulating the peristaltic movement upward or downward is also dependent on specific action.

મળીનાં ધારણીયાનાં કર્મ યદ્ધિવિધાત્મકમ્ ।
તત્ પ્રભાવકૃતં નેષાં પ્રભાવોઽવિન્યય ઉચ્યતે ॥૭૦॥
સમ્યગ્વિપાકવીર્યાણિ પ્રભાવશ્ચાપ્યુદાહતઃ ।

ધારણીયાનામ્ ધારણ કરવા થોડા ધારણ કરને યોગ્ય, મળીનામ્ મળિઓના મળિયોંકા, તત્ ને જો, વિધિધાત્મકમ્ વિવિધ પ્રકારનું નાના પ્રકારકા, કર્મ કર્મ કર્મ, તત્ તે વહ, નેષામ્ તેઓનાં અનેક, પ્રભાવ-કૃતમ્ પ્રભાવથી થયેલું છે પ્રભાવે જન્ય છે, પ્રભાવઃ પ્રભાવ પ્રભાવ, અવિન્યયઃ અવિન્યય અવિન્યય, ઉચ્યતે કહેવાય છે કહા જાતા છે, વિપાક આ પ્રમાણે વિપાક હવે તરફ વિપાક, વીર્યાણિ વીર્ય વીર્ય, પ્રભાવઃ અ અપિ તથા પ્રભાવને તથા પ્રભાવકા, સમ્યક્ સારી રીતે મળી પ્રકાર, ઉદાહરણઃ સમજાવ્યા છે વ્યાખ્યાન કર દિયા છે ॥ ૭૦૩ ॥

70-70½. The manifold virtues accruing from wearing precious stones and drugs on the body are also due to specific action. Specific action is considered inexplicable. Thus we have duly explained the post-digestive effects, potency and also specific action.

किंचिद्रसेन कुरुते कर्म वीर्येण चापरम् ॥७१॥
द्रव्यं गुणेन पाकेन प्रभावेण च किंचन ।

કિંચિત્ કોઈ કોઈ, દ્રવ્યમ્ દ્રવ્ય દ્રવ્ય, રસેન રસથી રસે, અપરમ્ અ બીજું કોઈ દુસરા કોઈ, વીર્યેણ વીર્યથી વીર્યે, કિંચન કોઈ કોઈ, ગુણેન ગુણથી ગુણે, પાકેન કોઈ વિપાકથી કોઈ વિપાકે, પ્રભાવેણ અને કોઈ પ્રભાવથી મોર કોઈ પ્રભાવે, કર્મ કર્મ કર્મ, કુરુતે કરે છે કરતા છે ॥ ૭૧૩ ॥

71-71½. Some substances act in accordance with their tastes, others in accordance with their potency, and yet others in accordance with their qualities or post-digestive effects or specific action.

रसं विपाकस्तौ वीर्यं प्रभावस्तानपोहति ॥७२॥
बलसाम्ये रसादीनामिति नैसर्गिकं बलम् ।

વિપાકઃ વિપાક વિપાક, રસમ્ રસને રસોં, વીર્યમ્ વીર્ય વીર્ય, તૌ તે બન્નેને એક દોનોંકો, પ્રભાવઃ પ્રભાવ પ્રભાવ, તાન્ તેઓને એક મલકો, અપોહતિ ધરાવત કરે છે પરામત કરતા છે, હતિ આ પ્રમાણે હવે રસાદીનામ્ રસાદિકના રસાદિકા, બલ- બળની બલકી, માત્રે સમાનતામાં સમાનતામાં, નૈસર્ગિકમ્ કુદરતી સ્વાભાવિક, બલમ્ બળ છે બલ છે ॥ ૭૨૩ ॥

72-72½. When taste and the rest are evenly balanced in their strength, the following is the normal order of their relative influence. Post-digestive effects are stronger and more powerful than those of tastes, the influence of potency is more powerful than the preceding two, while specific action is the most powerful of all.

षण्णां रसानां विज्ञानम्--

षण्णां रसानां विज्ञानमुपदेक्ष्याम्यतः परम् ॥७३॥
स्नेहनघ्रीणनाह्लादमार्दवैरुपलभ्यते ।

मुखस्थो मधुरश्चास्यं व्याप्तुर्वैલ્पिम्पतीव च ॥७४॥

અવઃ અહીંથી ચક્ષુસે પરમ્ આગળ આને, ષણ્ણામ્ ૭ છઃ, રસાનામ્ રસના રસોંકે, વિજ્ઞાનમ્ વિજ્ઞાનને વિજ્ઞાનકા, ઉપદેક્ષ્યામિ ઉપદેશ કરીશ ઉપદેશ કરુંગા, મુલ્કસ્થઃ મુખમાં રહેલા મુલ્કમાં રહ્યા હુઆ, મધુરઃ મધુર રસ મધુરરસ, સ્નેહન- સ્નેહના સ્નેહન, ઘ્રીણન- ઇદ્રિયોની પ્રસન્નતા ઇન્દ્રિયોંકી પસન્નતા, આહ્લાદ- આનંદ આનંદ, ૭૨૩ બલસામ્યે ગુણસામ્યે ચ. દ.)

માર્દવૈ: તથા મૃદુતાથી તથા મૃદુતાએ, કપલમ્બતે બલુવામાં આવે છે જાના જાતા હૈ, નાસ્વન્ અને મુખમાં ઓર મુખમાં, બ્યાન્નુચન્ બ્યાન્ત ધર્મ વ્યાપ્ત હો કર, કિમ્પતિ લીંથી દેતો હોય લેવ કરતા હો, હવ ચ એમ પ્રતીત થાય છે એસા પ્રતીત હોતા હૈ ॥ ૭૩-૭૪ ॥

73-74. Hereafter we shall describe the specific characteristics of each of the six tastes. The sweet taste is recognised in the mouth by its effects of unctuousness, satisfaction, pleasure and softness. Spreading all over the mouth, it induces a feeling as if the mouth were besmeared with sweetness.

દન્તહર્ષાન્મુક્તાન્નાવાત્ સ્વેદનાન્મુક્તબોધનાત્ ।
વિદાહાન્નાસ્યકણ્ઠસ્ય પ્રાશ્નૈવામ્લં રસં વદેત્ ॥૭૫॥

પ્રાશ્ન દવ ખાવામાં આવતાં જ જાને પર હૈ, દન્તહર્ષાત્ દંતહર્ષથી દન્તોંકે હર્ષે, મુક્તાન્નાવાત્ મુખના આવથી મુખમાં લાલાલાવસે, સ્વેદનાત્ પરસેવો આવવાથી પસીના આવેસે, મુક્તબોધનાત્ મુખનું શોધન કરી બીજા રસોના સ્વાદને ભગૂત કરવાથી મુક્તકા શોધન કર અન્ય રસોંકે સ્વાદકો જાગૃત કરનેસે, નાસ્વ- અને મુખના ઓર મુખકે, કણ્ઠસ્ય તથા કંઠના તથા કંઠકે, વિદાહાત્ ચ વિદાહથી વિદાહસે, અમ્લમ્ અમ્લ અમ્લ, રસમ્ રસ રસ, વદેત્ કહેવો કહે ॥ ૭૫ ॥

75. That should be called the acid taste which causes the setting of teeth on edge, salivation, sweating, stimulation of the sense of taste, and burning in the mouth and throat immediately on contact with these parts.

પ્રલીયન્ ક્લેદવિષ્વન્દમાર્દવં કુરતે મુખે ।

યઃ શીઘ્રં લવણો ક્લેયઃ સ વિદાહાન્મુક્તસ્ય ચ ॥૭૬॥

૭૫. વિદાહાન્નાસ્યકણ્ઠસ્ય પ્રાશ્નૈવામ્લં રસં વદેત્-પ્રાશ્નૈવામ્લં રસ વિદાહાન્નાસ્યકણ્ઠસ્યઃ (ગ. ચ. ૭)

૭૬. પ્રલીયન્-પ્રીણયન્ (દ.)

ચઃ જે રસ જો રસ, શીઘ્રમ્ જલ્દી શીઘ્ર, પ્રલીયન્ ઓગળી જતાં કુલતા હુબા, મુખે મોઢામાં મુખમાં, ક્લેદ-ક્લેદ ક્લેદ, વિષ્વન્દ-વિષ્વન્દ વિષ્વન્દ, માર્દવમ્ તથા મૃદુતા તથા મૃદુતાકો, કુરતે કરે છે કરતા હૈ, સઃ તેને તે કારણથી તેને તેમ કારણસે, મુક્તસ્ય ચ અને મુખના ઓર મુખકે, વિદાહાત્ વિદાહથી વિદાહસે, લવણઃ લવણ-રસ લવણરસ, ક્લેયઃ બલુવો જાને ॥ ૭૬ ॥

76. That should be known as the salt taste which, owing to the burning sensation it induces in the mouth, gives rise on being dissolved to conditions of moistness, deliquescence and softness in the mouth.

સંવેજયેયો રસનાં નિપાતે તુવતીચ ચ ।

વિદહન્મુક્તાનાસાક્ષિ સંજ્ઞાવી સ કટુઃ સ્મૃતઃ ॥૭૭॥

ચઃ જે જો, નિપાતે રપર્શ થતાં સ્પર્શ હોને પર, રસનામ્ જીભને જિહ્વાકો, સંવેજયેત ઉદ્દેગ આવે ઉદ્દિગ કરે, તુવતિ હવ સોથો લોક્યા જેવી પીડા કરે સુદૈયોંકે જીભનેકે સમાન પીડા કરે, મુક્ત- અને મુખમાં ઓર મુખમાં, નાસા- નાકમાં નાકમાં, જક્ષિ ચ તથા આંખમાં તથા આંખમાં, વિદહન્ વિદાહ કરતો જલન કરતા હુબા, સંજ્ઞાવી આવ ઉત્પન્ન કરે પાની વહાયે, સઃ તેને વહ, કટુઃ કટુરસ કટુરસ, સ્મૃતઃ માન્યો છે માના ગયા હૈ ॥ ૭૭ ॥

77. That is known as the pungent taste which on contact with the tongue causes irritation and pricking sensation and, giving rise to burning of the mouth, nose and eyes, induces flow of water from them.

પ્રતિહન્તિ નિપાતે યો રસનં સ્વદતે ન ચ ।

સ તિકો મુક્તવૈશયશોષમ્હ્રાવકારકઃ ॥૭૮॥

નિપાતે રપર્શ થતાં સ્પર્શ હોને પર, ચઃ જે જો, રસનામ્ જીભને જિહ્વાકો, પ્રતિહન્તિ બડ કરી દે છે જલ કર દેતા હૈ, ન ચ નથી નહીં, સ્વદતે રુચતો અચ્છા

૭૮. વૈશય-વૈવન્ય (દ.)

લગતા, કુલ- તથા મુખનાં મુલ્કમે, વૈશ્વ- વિશદતા વિશદતા, શોષ- શોષ, પ્રજ્વાલ- અને પ્રસન્નતા ઔર પ્રસન્નતા, કારક: કન્યાર છે કરનેવાલા છે, સ: તે વહ, તિષ્ઠ: તિષ્ઠારસ છે તિષ્ઠારસ છે ॥ ૭૮ ॥

78. That should be known as the bitter taste which on coming in contact with the tongue causes loss of the sensation of taste, is not pleasant to the tongue, and induces cleanness, dryness and keenness in the mouth.

વૈશ્વસ્તમ્ભજાઢ્યૈર્યો રસનં યોજયેદ્રસઃ ।

બ્રહ્માતીવ ચ યઃ કણ્ઠં કષાયઃ સ વિકાસ્યપિ ॥૭૯॥

ચ: જે જો, રસ: રસ રસ, વૈશ્વ- વિશદતાથી વિશદતા, સ્તમ્ભ- રત્નથી સ્તમ્ભ, જાઢ્યૈ: તથા જડતાથી તથા જડતા, રસનમ્ શુભને જિહ્વાકો, યોજયેત્ યુક્ત કરે યુક્ત કરે, કણ્ઠમ્ કંઠને કણ્ઠકો, વચ્નાતિ દ્વ બધે કે રુંધી નાખતો છે. માનો રોકતા હો, વિકાસી ચ જપિ અને વિકાસી છે. વિકાસી હો, સ: તે વહ કષાય: કષાયરસ છે કષાયરસ છે ॥ ૭૯ ॥

79. That is the astringent taste which produces clear, astringent and dulling effects on the tongue and a sense of constriction in the throat and is also antispasmodic in action.

વૈરોધિકાનામાહારવિકારાણાં સંક્ષેપેન લક્ષણમ્—

एवमुक्तवन्तं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच—
भगवन्! भुतमेतद्वितथमर्थसंपद्युक्तं भगवतो
यथावद्द्रव्यगुणकर्माधिकारे वचः, परं स्वाहारवि-
काराणां वैरोधिकानां लक्षणमनतिसंक्षेपेणोपदि-
श्यमानं शुद्ध्यमानम् इति ॥ ८० ॥

एवम् आ प्रभाषे इति प्रकार, उक्तवन्तम् કહી ચૂકેલા કહતે હુ, ભગવન્તમ્ ભગવાન મમવાન, આત્રેયમ્ આત્રેયને આત્રેયકો, અગ્નિવેશઃ અગ્નિવેશે

૮૦. એવમુક્તવન્તં—એવાદિનં (ક. ગ.)

,, વૈરોધિકાનાં—વૈરોધિકાનિમિષાનાં (પ.)

અગ્નિવેશને, ઉવાચ કહ્યું કહા, મગવન્ દે ભગવાન! જે મગવન્!, દ્રવ્ય- દ્રવ્ય દ્રવ્ય, ગુણ- ગુણ ગુણ, કર્મ- તથા કર્મના તથા કર્મકે, અધિકારે વિષયમાં પ્રસંગમે, મગવલ: આપનું આપકા, અર્થ- અર્થની અર્થકી, સમ્પત્- સંપત્તિથી સમ્પત્તિ, કુલમ્ યુક્ત યુક્ત, અધિકારમ્ સત્ સત્ય, એતત્ આ વહ, વચ: વચન વચન, વચાવદ્ બરાબર સમ્યક્ પ્રકારે, કુલમ્ સાંભળ્યું સુના, પરન્તુ પરન્તુ વૈરોધિકાનામ્ વિરોધી વિરોધી, આહારવિકારાણામ્ આહારવિકારોનાં આહારવિકારોનાં લક્ષણમ્ લક્ષણો લક્ષણો, અનતિસંક્ષેપેન જરા વિરતારથી યોગેસે વિસ્તારે, ઉપદિશ્યમાનમ્ કહેવાતાં કહે જાતે, શુદ્ધ્યમાનમ્ હિતિ સાંભળવાને ઇચ્છીએ છીએ સુનનાં ચાહતે છે ॥ ૮૦ ॥

80. The worshipful Atreya having spoken thus, Agnivesa said to him, "O worshipful one, we have duly listened to your words, true and rich in meaning, on the subject of the qualities and actions of substances. Now we should like to listen to your observations given out in not too concise a manner on the subject of incompatibility of dietary articles".

तमुवाच भगवानात्रेयः—देहधातुप्रत्यंगीक-
भूतानि द्रव्याणि देहधातुमिर्विरोधमापद्यन्ते;

મગવાન્ ભગવાન મગવાન. આત્રેયઃ આત્રેયે આત્રે-
યને, તમ્ તેને ઉસે. ઉવાચ કહ્યું કહા, દેહ- દેહના શરીરકે, ધાતુ- ધાતુઓથી ધાતુઓ, પ્રત્યંગીકભૂતાનિ વિપરીત ગુણવાળાં પ્રતિકૂલ ગુણવાળે, દ્રવ્યાણિ દ્રવ્યો દ્રવ્ય, દેહધાતુમિ: દેહના ધાતુઓ સાથે દેહકી ધાતુઓ, વિરોધમ્ વિરોધ વિરુદ્ધ આપચન્તે પામે છે હોતે છે;

81-(1). The worshipful Atreya answered him, "Articles of diet that are inimical to the body-elements tend to disagree with the system.

૮૧. દેહધાતુમિ: વિરોધમ્—દેહધાતુવિરોધમ્ (પ.)

પરસ્પરગુણવિરુદ્ધાનિ કાનિચિત્, કાનિચિત્ સંયોગાત્, સંસ્કારાદપરાણિ, દેશકાલમાત્રાદિ-મિશ્રાપરાણિ, તથા સ્વભાવાદપરાણિ ॥ ૮૧ ॥

કાનિચિત્ કેટલાંક દ્રવ્યો કોઈ દ્રવ્ય, પરસ્પર- પરસ્પર, ગુણ-ગુણમાં ગુણોમાં, વિરુદ્ધાનિ વિરુદ્ધ હોય છે વિરુદ્ધ હોતે હૈં, કાનિચિત્ કેટલાંક કોઈ, સંયોગાત્ સંયોગથી સંયોગસે, અપરાણિ બીજાં દૂસરે, સંસ્કારાત્ સંસ્કારથી સંસ્કારસે, અપરાણિ બીજાં દૂમરે, દેશ- દેશ, કાલ- કાલ કાલ, માત્રા- માત્રા માત્રા, આદિમિ- આદિમેથી આદિસે, તથા તથા ધોર. અપરાણિ બીજાં દૂમરે, સ્વભાવાત્ સ્વભાવથી વિરુદ્ધ હોય છે સ્વભાવસે વિરુદ્ધ હોતે હૈં ॥ ૮૧ ॥

81. This incompatibility is of several kinds. Some articles are mutually incompatible on account of their qualities; some articles become so when combined; some by the mode of preparation; and some by the conditioning factors of place, time, dose, etc; and some by very nature.

કેષાન્ધિરોચિકાનામાહારવિકારાણામુપદેશઃ સયુક્તિકઃ —

તત્ર યાન્યાહારમધિકૃત્ય ધૂચિદ્ધમુપયુજ્યન્તે તેષામેકદેશં વૈરોચિકમધિકૃત્યોપદેશ્યામઃ —

તત્ર તેમાં ફનમાં, યાનિ જે દ્રવ્યો જો દ્રવ્ય, આહારમ્ આહારને આહારકો, અધિકૃત્ય ઉદ્દેશીને લક્ષ્ય કરકે, ધૂચિદ્ધમ્ ધૂચ બહુત, ઉપયુજ્યન્તે ઉપયોગમાં લેવાય છે વરસે જાતે હૈં, તેષામ્ તેઓનાં અનેક, વૈરોચિકમ્ વિરોધવાળા પ્રતિકૂલ, એકદેશમ્ એક ભાગને એક માગકો, અધિકૃત્ય ઉદ્દેશીને લક્ષ્યમાં રક્ષ કર, ઉપદેશ્યામઃ ઉપદેશ કરથું ઉપદેશ કરેંગે; -

82-(1). Now with reference to those articles of diet which are most commonly used, we shall make some observations, restricting ourselves to a particular incompatibility in each case.

ન મત્સ્યાન્ પયસા સહાભ્યવહરેત્, ડમયં છેતન્મધુરં મધુરવિપાકં મહામિષ્યન્દિ શીતોષ્ણ-ત્વાદ્વિરુદ્ધવીર્યં વિરુદ્ધવીર્યત્વાચ્છોણિતપ્રવૃષ્ણાય મહામિષ્યન્દિત્વાન્માર્ગોપરોધાય ચ ॥ ૮૨ ॥

મત્સ્યાન્ માછલાં મછલિયોકો, પયસા દૂધ દૂધકે, સહ સાથે સાથ, ન ન નહીં, અભ્યવહરેત્ ખાવાં બોધકો જાયે, હિ કારણકે વૃંક્તિ, ઇતત્ એ જે, ડમયમ્ બન્ને દોનો, મધુરમ્ મધુર છે મધુર હૈં, મહા-મિષ્યન્દિ બહુ અભિષ્યન્દી છે મહા અમિષ્યન્દી હૈં, શીત-ઉષ્ણત્વાત્ શીત અને ઉષ્ણ હોવાથી શીત ઝોર ઉષ્ણ હોનેસે, વિરુદ્ધવીર્યમ્ વિરુદ્ધ વીર્યવાળાં છે વિરુદ્ધવીર્ય હૈં, વિરુદ્ધવીર્યત્વાત્ વિરુદ્ધ વીર્યવાળાં હોવાથી વિરુદ્ધવીર્ય હોનેસે, ષોણિતપ્રવૃષ્ણાય રક્તને દુષિત કરવા માટે છે રક્તકો દુષિત કરને હૈં, મહા-મિષ્યન્દિત્વાત્ તથા બહુ અભિષ્યન્દી હોવાથી તથા મહા અમિષ્યન્દી હોનેસે, માર્ગ-ઉપરોધાય ચ માર્ગને નિરોધ કરવા માટે છે માર્ગકો રોકતે હૈં ॥ ૮૨ ॥

82. Thus fish should not be eaten in conjunction with milk. While both alike are sweet in taste, sweet in post-digestive effects and hyper-liquefacient, they are yet incompatible in the matter of potency, one being cold and the other hot. Being thus incompatible in potency, they tend to vitiate the blood and by reason of their hyper-liquefacient character, they tend to cause obstruction of the channels".

તન્નિશમ્યાગ્રેયવચનમનુ મદ્રકાવ્યોઽભિવેશમુ-વાચ--સર્વાનિવ મત્સ્યાન્ પયસા સહાભ્યવહરે-વન્યઞ્ચૈકસ્માધિલિચિમાત્,

તત્ તે ડસ, આગ્રેય- આગ્રેયનુ આગ્રેયકે, વચનમ્ વચન વચનકો, અનુનિશમ્ય સાંભળીને સુનકર, મદ્ર-

૮૩. તન્નિશમ્યાગ્રેયવચનમનુ--વડનન્તરમાગ્રેયમનુમાન્થ (ગ.)

,, ,, --તડનન્તરમાગ્રેયવચનમનુનિશમ્ય (વ.)

काप्यः ७५३।५ भद्रकाप्ये, अग्निवेशम् अग्निवेशने
अग्निवेशको, उवाच ३४५ कदा, एकस्मात् ओ३ अकेली,
चिलिचिमात् चिलिचिमा भा७६। चिलिचिम मछलीको,
अभ्यवहरेत् सर्वां एव अधाय सब ही,
मत्स्यान् भा७६। मछलियोंको, पयसा दूध दूधके, सह
साथे साथ, अभ्यवहरेत् भावां खाने;

83-(1). On hearing these words of
Atreya, Bhadrakapya said to Agni-
vesa: "With the sole exception of
the variety of fish called 'chilichima',
all the rest may be eaten with milk.

स पुनः शकली लोहितनयनः सर्वतो लोहि-
तराजी रोहिताकारः प्रायो भूमौ चरति, तं चेत
पयसा सहाभ्यवहरेन्नःसंशयं शोणितजानां
विवन्धजानां च व्याधीनामन्यतममथवा मरणं
प्राप्नुयादिति ॥ ८३ ॥

शकली भा७३।५। छिलकेवाजी, लोहित-नयनः
७५३ नेत्रवाणुं लाल आँखोंवाली, सर्वतः आरे ३।२
चारों ओर, लोहितराजिः ७५३ रेखाओवाणु लाल
रेखावाली, रोहित-आकारः रोहित मत्स्याना आकारनुं
रोहितमत्स्यके आकारकी, सः ते भा७६। यह मछली,
पुनः ५७। फिर, प्रायः धक्षुं ३।२ प्रायः करके, भूमौ
पृथ्वी ७।२ भूमि पर, चरति ३।२ छे विचरती है. तम् तेने
इसको, पयसा दूध दूधके, सह साथे साथ, अभ्यवहरेत्
चेत् ओ भा५। तो यदि मनुष्य खाता है तो, निःसंश-
यम् न३३। अवश्य, शोणितजानाम् रक्तधी ७।५५ थनाग
रक्तसे उत्पन्न होनेवाले, विवन्धजानाम् च तथा सोतेना
भा७। रेखाध ७।५५। उत्पन्न थनाग और स्रोतोंके
आगोंके रक्त जानेसे उत्पन्न होनेवाले, व्याधीनाम् रेगो-
भा७। रोगोंमेंसे, अन्यतमम् ३।३ ओ३ने किसी एक रोगको,
अथवा अथवा अथवा, मरणम् भः ७।५५ मृत्युको, प्राप्नु-
यात् इति भा५। ३।२ छे प्राप्त करता है ॥ ८३ ॥

८३. लोहितराजः-लोहितराजी (प.)

.. रोहिताकारः-लोहितप्रकारः (ग.)

.. , -लोहितप्रकारः (प.)

.. विवन्धजानाम्-विवन्धजानाम् (प.)

83. But the chilichima which is
scaly, red-eyed and red-striped,
and resembles the robita fish, is am-
phibious, living for the most part on
land. If this creature were eaten with
milk it would doubtless result in one
or the other of the diseases arising
from vitiation of blood, or obstipa-
tion of the body channels, or even
in death."

नेति भगवानात्रेयः- सर्वानिव मत्स्यान् पयसा
सहाभ्यवहरेद्विशेषतस्तु चिलिचिमं,

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये आत्रेयने,
उवाच ३४५ कदा, इति न ओ३ नहि ऐसा नहीं,
सर्वां अधाय सब, एव ७ ही, मत्स्यान् मत्स्याने मछ-
लियोंको, पयसा सह दूध साथे दूधके साथ, न न नहीं,
अभ्यवहरेत् भावां ओ३ओ खाना चाहिए, चिलिचिमम्
चिलिचिमने चिलिचिमको, तु तो तो, विशेषतः भा५
३।२ने विशेष करान भा५। ओ३ओ नहीं खाना चाहिए;

84-(1). "No!" replied the worshipful
Atreya. "No fish of any kind ought
to be eaten with milk, this interd-
iction applying but more strongly in
the case of chilichima.

न हि महामिष्यन्दित्वात् स्थूललक्षणतराने-
तान् व्याधीनुपजनयत्यामविषमुदीरयति च ।

हि ३।२।५ के क्योंकि, सः ते वह, महामिष्यन्दित्वात्
अतिशय अभिष्यन्दी होवाने ७।५५ महा अभिष्यन्दी
होनेसे, स्थूललक्षणतरान् अति २।५५ लक्षणवाणा अति-
स्पष्ट लक्षणोंवाले, एतान् आ इन, व्याधीन् रेगोने
रोगोंको, उपजनयति उत्पन्न ३।२ छे उत्पन्न करती है,
आमविषम् च तथा आमविषने तथा आमविषको, उदीर-
यति वधारे छे बढ़ाती है,

८४. पयसा सहाभ्यवहरेत्-पयसाभ्यवहरेत् (प.)

.. स्थूललक्षणतरान्-स्थूललक्षणभवान् (प.)

84-(2). Having an exceedingly liquefacient action, the chilichima gives rise to the diseases mentioned, in a specially aggravated form; in addition, it produces intestinal toxemia.

ग्राम्यान्पौष्टिकपिष्टितानि च मधुसिलगुहपयो-
माषमूलकविसैर्विरुद्धधान्यैर्वा नैकष्यमद्यात्,

ग्राम्य-ग्राम्य ग्राम्य, जानूप- आनूप आनूप, औदक-
तथा जलज पशुपक्षीभ्यानां तथा जलज पशुपक्षियोंके,
पिष्टितानि च मांसोने मांसको, मधु- मधु शहद, तिल-
तिल, गुह- गोण गुह, पयः- दूध दूध, माष- अउद
ऊद, मूलक- मूला मूली, विसै तथा कृमिलनाल साधे
तथा भिस्के साध, विरुद्धधान्यैः वा अथवा अंकुरित
अनाज साधे अथवा अद्विकुरित धान्योंके साध, ऐकष्यम्
ऐक्य कुरीने मिला कर, न अद्यात् भावां नहि नही
खाना चाहिए;

84-(3). The flesh of domesticated, wet-land or of aquatic creatures should not be eaten in conjunction with honey, til, gur, milk, black-gram, garden radish, lotus stalks or sprouted grains.

तन्मूलं हि बाधिर्यान्ध्यवेपथुजाखण्डकलमूक-
तामपिमण्यमथवा मरणमाप्नोति

हि कारुण्ये क्योकि, तन्मूलम् तेने कर्णने (मनुष्य)
इनसे (मनुष्य), बाधिर्य- अहोरात्र्यं बधिरता, जाल्प्य-
आध्याप्यं अन्धत्व, वेपथु- कप कपन, जाड्य- अउता
जडता, कलमूकता अउपष्टवाणी अस्पष्ट वाणी, मैग्निमण्यम्
नाड्यमथी ओष्ठवाप्यं अनुनासिक वाणी, अथवा अथवा
अथवा, मरणम् भरतु मृत्यु, आप्नोति पाप्ने छे पाता है:

८४. बाधिर्यान्ध्यवेपथुजाखण्डकलमूकतामैग्निमण्यम्-बाधिर्यान्ध्यजाखण्ड

वेकष्यमूकतामैग्निमण्यम् (ब.)

„ जाखण्डकलमूकता-जाखण्डकलमूकता (ब.)

„ -कण्ठजाखण्डकलमूकता (प.)

„ मैग्निमण्य-मैग्निमण्य (ब.)

84-(4). It is on account of such mixed diet that one develops deafness, blindness, tremors, idiocy, indistinctness of speech, nasal articulation, or comes by one's death.

न पौष्करं रोहिणीकं शाकं कपोतान् वा
सर्वपतैलवृष्टान्मधुपयोभ्यां सहाभ्यवहरेत्,

पौष्करम् पुष्कर पुष्करका, रोहिणीकम् अथवा
शेहिणीना अथवा रोहिणीके, शाकम् शाकने शाकको,
सर्वपतैल- अथवा सरसिया तेलभा अथवा सरसोंके
तेलमें, वृष्टान् तणेशा मर्जित, कपोतान् वा कपोतना
भांने कबूतरके मांसको, मधु- मधु शहद, पयोभ्याम्
तथा दूधनी तथा दूधके, सह साधे साध, न अभ्यवहरेत्
भावां नहि न खाए;

84-(5). The leaves of gelmeniris, kurroa or the flesh of pigeon fried in rape-seed oil must not be eaten together with honey and milk.

तन्मूलं हि शोणितामिष्यन्धमनीप्रवि(ति)ष-
यापस्मारशङ्खकगलगण्डरोहिणीनामन्यतमं प्राप्नो-
त्यथवा मरणमिति ।

हि कारुण्ये क्योकि, तन्मूलम् तेने कारुण्ये इसके कारण,
शोणितामिष्यन्ध- रक्ताभिष्यन्ध रक्तामिष्यन्ध, धमनी-
धमनीभ्यानुं धमनीका, प्रविचय- कृष्णीभ्युं विस्तृत होना,
अपस्मार- अपस्मार अपस्मार, शङ्खक- शङ्खक
गलगण्ड- गलगण्ड गलगण्ड, रोहिणीनाम् अने शेहिणी
ओष्ठमथी और रोहिणी इनमेंसे, अन्यतमम् कर्णमथी
रोगने किसी एक रोगको, अथवा अथवा अथवा, मरणम्
मरणम् मृत्युको, प्राप्नोति इति पाप्ने छे प्राप्त करता है;

84-(6). It is from such mixed diet that one falls a victim to one or the other of the diseases such as increased liquidity of the blood, dilatation of the vessels, epilepsy, sankhaka,

८४. रोहिणीनाम्-रोहिणीकावाच (ब.)

deradenoncus, rohini or to death itself.

न मूलकलशुनकृष्णगन्धार्यकसुमुक्तसुरसादीनि मक्षयित्वा पयः सेव्यं, कुट्टाबाधभयात् ।

मूलक- भूणा मूली, कशुन- अक्षु लहसन, कृष्णगन्धार- सरभेदा सहजन, गन्धार- अर्जक अर्जक, सुमुक्त- सुमुक्त सुमुक्त, सुरसा- सुरसा सुरसा, आदीनि वगैरे आदि, मक्षयित्वा भाष्टने खा कर, कुट्ट-बाधा-भयात् कुष्ठ-पीडा भवान्ना भयभी कुष्ठ रोग होनेका भय रहनेसे, पयः दूध दूधका, न सेव्यम् सेवतु नहि सेवन नहीं करना चाहिए;

84-(7). One must not drink milk having eaten garden radish, garlic, moringa, large basil, holy basil, surasa, for fear of developing dermatosis.

न जातुकशाकं न निकुचं पक्कं मधुपयोभ्यां सहोपयोज्यम्,

जातुकशाकम् अतुकाशाकने जातुकशाका, मधु- मधु सह, पयोभ्याम् अने दूध और दूधके, सह साथे साथ, न उपयोज्यम् उपयोग करने नहि उपयोग नहीं करना चाहिए, पक्कम् तेम पाके हुए, निकुचम् अकुचने पक्षु बहलका मी, न तेओनी साथे उपयोग करने नहि उनके साथ उपयोग नहीं करना चाहिए;

84-(8). Jatuka-shaka and ripe lakoocha must not be eaten with honey or milk.

एतद्धि मरणायाथवा बलवर्धतेजोवीर्योपरो-
धायालघुव्याधये वाण्ड्याय चेति ।

हि अरक्षुके चूँकि, एतद् ये यह, मरणाय मरने भाटे मृत्युके लिए, अथवा अथवा अथवा, बल- बल वर्ध- वर्ध वर्ध, तेजः- तेज तेज, वीर्य- तथा वीर्यनी तथा वीर्यकी, उपरोधाय क्षान्ति भाटे हानिके लिए,

८४. जातुकशाकम्-जातुकशाकम् (ब.)

,, ,, -वाण्ड्याय (ब.)

अलघुव्याधये भेदा व्याधि भाटे महा व्याधिके लिए, वाण्ड्याय च इति अने नपुंसकता भाटे साथे और नपुंसकताके लिए होता है;

84-(9). For, such parctice brings about death or the loss of strength, complexion, radiance and virility or some other major disease or impotency.

तदेव निकुचं पक्कं न माषसूपगुडसर्पिभिः सहोपयोज्यं वैरोधिकत्वात् ।

तद् एव तेम उसी प्रकार, पक्कम् पाके हुए, निकुचम् अकुचने बहलकी, वैरोधिकत्वात् विरोधी होनेकी विरोधी होनेसे, माष- अक्षु उषकी, सूप- दाल दाल, गुड- गुड गुड, सर्पिभिः तथा धीनी तथा धीके, सह साथे साथ, न उपयोज्यम् आयु नहि नहीं खाना चाहिए;

84-(10). Ripe lakoocha should not be used with black-gram soup or with gur and ghee as such combination is incompatible.

तथाऽऽन्नातकमातुलुनिकुचकरमर्दमोच-
दन्तशठवदरकोशाश्रमव्यजाम्बवकपिस्थितिनिर्दि-
कपारावताक्षोदपनसनालिकेरदादिमामलकाम्बेवं-
प्रकाराणि चान्यानि द्रव्याणि सर्वे चाम्लं द्रवमद्रवं
च पयसा सह विद्वन्म ।

तथा अने और, अन्न- आधे आम, अन्नातक- अन्नातक अन्नातक, मातुलुन- अन्नेरुं विजौरा, निकुच- अकुच बहल, करमर्द- करमर्द करमर्द, मोच- केला केला, दन्तशठ- दन्तशठ गलगल, वदर- वदर वदर, कोशाश्र- क्षुद्राश्र क्षुद्राश्र, अम्ब- अम्ब अम्ब, जाम्बव- अक्षु जायन, कपिस्थ- केड केड, तिष्ठिनीक- तिष्ठिनी विषाधिक, पारावत पारावत पारावत, अक्षोद- अक्षोद अक्षोद, पनस- पनस कटहल, नालिकेर- नालिकेर नारियल, दादिम- दादिम दादिम, आमलकानि आमलकानि आमलकानि,

८४. निकुचम्-अकुचम् (ब. ७.)

८४. तथाऽऽन्नातक-तथाऽऽन्नातक (ब.)

પૂર્વપ્રકારાણિ ચ અને એવા પ્રકારનાં ઔષ્ઠ પ્રકારકે અન્નાનિ પીત્તમ્ અન્ય, દ્રવ્યાણિ દ્રવ્યે દ્રવ્ય, દ્રવ્યમ્ તેમજ પ્રવાહી એવં દ્રવ, અદ્રવ્યમ્ ચ તથા અપ્રવાહી તથા અદ્રવ, સર્વમ્ બધાં સવ, અન્નમ્ ખાદ્ય દ્રવ્યે જદે પદાર્થ, પચસા સમ દૂધની સાથે દૂધકે સાથ, વિરુદ્ધમ્ વિરોધી છે વિરોધી છે;

84-(11). Similarly, mango, Indian hog-plum, pomelo, lakoocha, Bengal currant, plantain, lemon, small jujube, Ceylon oak, showy dellenia, jambul, wood apple, tamarind, paravata, walnut, jack-fruit, coconut, pomegranate, emblic myrobalan and such other substances, and all sour things, either liquid or otherwise, are incompatible with milk.

તથા કઠ્ઠુગુલનકમકુષ્ઠકફુલત્થમાષનિષ્પાવાઃ પચસા સહ વિરુદ્ધાઃ ।

તથા તે પ્રમાણે, હસી પ્રકાર, કઠ્ઠુ-કાંગ, કંગની, વચક-વનક વચક, મકુષ્ઠક-મઃ મોઠ, કુલત્થ-કપાથી કુલત્થી, માષ-અડદ, અડદ, નિષ્પાવાઃ તથા વાલ તથા સેમ, પચસા સહ દૂધની સાથે દૂધકે સાથ, વિરુદ્ધાઃ વિરોધી છે વિરોધી છે;

84-(12). Similarly, Italian millet, wild common millet, moth-gram, horse-gram, black-gram, and lablab are equally incompatible with milk.

પપ્પોત્તરિકાશાકં શાર્કરો મૈરેયો મધુ ચ સહોપયુક્તં વિરુદ્ધં વાતં ચાતિકોપયતિ ।

પપ્પોત્તરિકાશાકમ્ પુષ્પ-અશાક કુસુમશાક, શાર્કરઃ સાકરનું મધ શર્કરાગ્રન્ય મય, મૈરેયઃ મૈરેય મધ મૈરેય મય, મધુ અને મધ ઔષ્ઠ સહ સાથે સાયમે, ઉપયુક્તમ્ ઉપયોગમાં લેવામાં આવતાં ઉપયોગમે લિયે જાને પર, વિરુદ્ધમ્ વિરોધી છે વિરોધી છે, વાતમ્ ચ તથા વાયુને

તથા વાયુકો, અતિકોપયતિ અતિશય કુપિત કરે છે અતિ કુપિત કરતા છે;

84-(13). The pot-herb, safflower, sugar-wine, maireya, and honey, if taken together, become incompatible and provoke vata inordinately.

હારિદ્રકઃ સર્ષપતૈલમૃદ્ધો વિરુદ્ધઃ પિત્તં ચાતિકોપયતિ ।

સર્ષપતૈલ-સરસીઆ તેલમાં સરસોંકે તેલમે, મૃદ્ધઃ તળેલ મૂના હુઆ, હારિદ્રકઃ હારિદ્રક હારિદ્રક, વિરુદ્ધઃ વિરોધી છે વિરોધી છે, પિત્તમ્ ચ તથા પિત્તને તથા પિત્તકો, અતિકોપયતિ અતિશય કુપિત કરે છે અતિ કુપિત કરતા છે;

84-(14). The flesh of parakeet bird, if fried in rape-seed oil, becomes incompatible and provokes pitta inordinately.

પાયસો મન્થાનુપાનો વિરુદ્ધઃ શ્લેષ્માર્જં ચાતિકોપયતિ ।

મન્થાનુપાનઃ મન્થના અનુપાનવાળો મન્થને અનુપાનવાળા, પાયસઃ દૂધપાક પાયસ, વિરુદ્ધઃ વિરોધી છે વિરોધી છે, શ્લેષ્માર્જમ્ ચ અને કફને ઔષ્ઠ કફકો, અતિકોપયતિ અતિ કુપિત કરે છે અતિ કુપિત કરતા છે;

84-(15). Milk-pudding is incompatible with a beverage of mantha and provokes kapha inordinately if so used.

ઉપોદિકા તિલકલ્પસિદ્ધા હેતુરતીસારસ્ય ।

તિલ-તલના તિલકે, કલ્પ-કલ્પ સાથે કલ્પકે, સિદ્ધા સિદ્ધ કરેલ સિદ્ધ કી, ઉપોદિકા પોષી ઉપોદિકા, અતીસારસ્ય અતીસારનું અતીસારકા, હેતુઃ કારણ છે કારણ છે;

84-(16). Indian spinach prepared with til paste causes diarrhoea.

બલાકા વારુણ્યા સહ કુલ્માષૈરપિ ચિકિત્સા,
સૈવ શૂકરવસાપરિમૃષ્ટા સઘો વ્યાપાદયતિ ।

બલાકા બળલાતું માંસ બલાકાકા માંસ, વારુણ્યા વારુણી
મદિરા વારુણી, કુલ્માષૈઃ તથા કુલ્માષની તથા કુલ્માષકે,
સહ અગ્નિ સાથે પશુ સાથ મી, ચિકિત્સા વિરોધી છે વિરોધી
દે, શૂકરવસા- સુવરની વસામાં સુવરની વસામે, પરિમૃષ્ટા
તળેલું મૂના હુઆ, સાથે તે જ વહી, સઘ: તરત જ
શીઘ્ર, વ્યાપાદયતિ પ્રાણ હરે છે પ્રાણનાશક છે;

84-(17). Crane's flesh is incompat-
ible with varuni wine or kulmasha
pulse. If it is cooked in lard and
eaten, it causes sudden death.

મયૂરમાંસમેરણ્ડસીસકાવસક્કમેરણ્ડામ્નિપ્લુષ્ટ-
મેરણ્ડતૈલયુક્તં સઘો વ્યાપાદયતિ ।

એરણ્ડસીસકાવસક્કમ એરણ્ડની લાકડીમાં પડેલી
એરણ્ડની લકડીમાં પિરો કર, એરણ્ડામ્નિ- એરણ્ડની લાકડીમાં
અગ્નિમાં એરણ્ડની લકડીની અગ્નિમાં, પ્લુષ્ટમ્ બૂળેલું
મૂના હુઆ, એરણ્ડતૈલ- અને એરણ્ડિયા તેલથી ઓર
એરણ્ડકે તેલસે, યુક્તમ્ યુક્ત યુક્ત, મયૂરમાંસમ્ મોરનું
માંસ મોરકા માંસ, સઘ: તરત જીઘ્ર, વ્યાપાદયતિ
મરણું નિપબંધે છે મારતા છે;

84-(18). Peacock's flesh roasted on
a spit made of the castor plant wood,
or cooked over a fire of castor plant
twigs, or prepared in castor oil, if
eaten, will cause immediate death.

હારિદ્રકમાંસં હારિદ્રસીસકાવસક્કં હારિદ્રા-
મ્નિપ્લુષ્ટં સઘો વ્યાપાદયતિ;

હારિદ્રસીસક- હળદરવાની લાકડીમાં હલ્દુની લકડીમાં,
અવસક્કમ પડેલું પિરો કર, હારિદ્રામ્નિ- હળદરવાના
અગ્નિમાં હલ્દુની અગ્નિમાં, પ્લુષ્ટમ્ બૂળેલું મૂના હુઆ,
હારિદ્રક- હારિદ્રકનું હારિદ્રકા, માંસમ્ માંસ માંસ, સઘ:
તરત જીઘ્ર, વ્યાપાદયતિ મૃત્યુ કરે છે મારતા છે;

૮૪. હારિદ્રકમાંસ-હારિદ્રકમાંસ (વ.)

84-(19). The flesh of the parakeet
bird, if eaten, having roasted it on a
spit made of the turmeric plant wood
or having cooked it over a fire of
turmeric wood twigs, will cause imme-
diate death.

તદેવ મસ્મપાંશુપરિધ્વસ્તં સક્ષૌદ્રં સઘો
મરણાય ।

મસ્મ- રાખ મસ્મ, પાંશુ- તથા ધૂળથી તથા પાંશુએ,
પરિધ્વસ્તમ્ મલિન થયેલું મલિન હુઆ, તથા સાથે તે જ
વહી, સઘ: તરત જીઘ્ર, મરણાય મૃત્યુ કરનાર થાય છે
મૃત્યુ કરનારના હોતા છે;

84-(20). If the flesh of the parakeet,
which is strewn with ashes and dust
mixed with honey, is eaten, it causes
immediate death.

મત્સ્યનિસ્તાલનસિદ્ધાઃ વિપ્પલ્યસ્તથા કાક-
માત્રી મધુ ચ મરણાય ।

મત્સ્ય- માછલાંની મછલીની, નિસ્તાલન- વસામાં
વસામાં, સિદ્ધાઃ સિદ્ધ કરેલ સિદ્ધ કી હુઈ, વિપ્પલ્યઃ
પીપર વિપ્પલી, તથા તથા ઓર, કાકમાત્રી પીપુડી
મકોચ, મરણાય મરણું માટે થાય છે મરણકે લિપ્ત હોતી છે,
મધુ ચ તથા પીપુડી અને મધનું સાથે મેવન પશુ મરણું
માટે થાય છે એવં કાકમાત્રી ઓર શહદકા ફક્કા સેવન મી
મરણકે લિપ્ત હોતા છે;

84-(21). Long pepper, prepared in
fish-oil, causes immediate death, and
so does black-night shade in conjunc-
tion with honey.

મધુ ઓષ્ણમુષ્ણાર્તસ્ય ચ મધુ મરણાય ।

ઉષ્ણમ્ ચ ઊનું કરેલું ગરમ ક્રિયા હુઆ, મધુ મધ
મધુ, મરણાય મરણું માટે થાય છે મરણકે લિપ્ત હોતા
છે, ઓષ્ણાર્તસ્ય અને ગરમીથી પીપ્પલેશને ઓર ગરમી

૮૪ નિસ્તાલન-નિસ્તાલન (વ)

पीतिका, मधु मधु भरलु भाटे थाय छे मधु गृथुके लिए होता है;

84-(22). The taking of honey which is heated, or of any honey by one who is afflicted with heat, results in death.

मधुसर्पिषी समधृते, मधु वारि चान्तरिक्षं समधृतं, मधु पुष्करबीजं, मधु पीत्वोष्णोदकं, भस्मातकोष्णोदकं, तक्रसिद्धः कम्पिल्लकः, पर्युषिता काकमाची, अङ्गारशूलयो भासश्चेति विरुद्धानि । इत्येतद्यथाप्रश्नमभिनिर्दिष्टं भवतीति ॥ ८४ ॥

समधृतं समान भागमां दीधित्वा समान भागमें लिये गये, मधु- मधु मधु, सर्पिषी अने धी और घी, समधृतन् समान भागमां दीधित्वा समान भागमें लिये गये, मधु मधु मधु, चान्तरिक्षम् अने अन्तरिक्षम् और अन्तरिक्षका, वारि जल, मधु मधु मधु, पुष्करबीजम् अने कुम्भलपीज अने परस्पर भेगववां और कमलबीज इनका परस्पर मिलाना, मधु मधु मधु, पीत्वा आटी चाट कर, उष्ण-उपर डीनु ऊपरसे गरम, उदकम् पाणी पीनु पानी पीना, भस्मातक- बिस्माभा मिलावा, उष्णोदकम् अने गरम पाणीनु ओकडुं सेवन और गरम पानीका इकट्ठा सेवन, तक्रसिद्धः आशमां सिद्ध करेले छाछमें सिद्ध किया हुआ, कम्पिल्लकः कपीक्षी कमीला पर्युषिता वासी राखेकी वासी रखी हुई, काकमाची पीलुडी मकोय, अङ्गारशूल्यः तथा अङ्गारा पर शूलार्थी शेकेले अङ्गारोंमें शूलसे भूना हुआ, भासः च इति भास पक्षीनु भास भास पक्षीका भास, विरुद्धानि विरुद्ध छे विरुद्ध हैं, इति एतत् आ प्रमाणे आ इसी तरह यह, यथाप्रश्नम् अने अनुसार प्रश्नानुसार, अभिनिर्दिष्टम् कही अतावेखुं कहा गया, भवति इति छे है ॥ ८४ ॥

84. Honey and ghee in equal quantity; honey and rain-water in equal quantity; honey and the seeds of the East Indian lotus; honey followed by a drink of hot water; the

marking nut and hot water; kamala cooked in butter-milk; stale black-night shade, and the flesh of bearded vulture (Bhasa) roasted on a spit—all these are instances of dietetic incompatibility. Thus everything has been explained in accordance with the questions.

अहितस्याहारस्य लक्षणम् —

भवन्ति चात्र श्लोकाः—

यत् किञ्चिदोषमास्त्राव्य न निर्हरति कायतः ।

आहारजातं तत् सर्वमहितायोपपद्यते ॥ ८५ ॥

अत्र च आ विषयमां इस विषयमें, श्लोकाः श्लोक, भवन्ति छे के हैं कि, यत् ने जो, किञ्चित् कोई, आहारजातम् आहारने। समूह आहारसमूह, दोषम् दोषनु दोषका, आस्त्राव्य आवृत्त डरी आवण करके, कायतः शरीरमांथी शरीरमेंसे, न निर्हरति अहार न डाले बाहिर नहीं निकालता, तत् ते वह, सर्वम् सर्व सब, अहिताय अहित करवा भाटे अहित करनेके लिए, उपपद्यते थाय छे होता है ॥ ८५ ॥

Here are some verses again—

85. Whatever articles of food, having dislodged the morbid humors, do not eliminate them from the body, are to be regarded as unwholesome.

यथापि देशकालाग्निमात्रासात्म्यानिहादिभिः ।

संस्कारतो धीर्यतश्च कोष्ठावस्थाक्रमैरपि ॥ ८६ ॥

परिहारोपचाराभ्यां पाकात् संयोगतोऽपि च ।

विरुद्धं तच्च न हितं हृत्संपद्विधिभिश्च यत् ॥ ८७ ॥

अपि च वणी फिर भी, यत् ने जो, देश- देश देश, काल- काल काल, अग्नि- अग्नि अग्नि, मात्रा- मात्रा मात्रा, सात्म्य- सात्म्य सात्म्य, अनिहादिभिः

८५. आस्त्राव्य-उत्प्लव्य (त ३ ५.)

८६. मात्रासात्म्या-सात्म्यासात्म्या (च ।

८७. विरुद्धं तच्च-विरुद्धत्वाच्च (न ;

वायु वगेरे हेप वायु आदि दोष, संस्कारतः संस्कार संस्कार, वीर्यतः वीर्य, कोष्ठ-कोष्ठ, अग्न्या-अग्न्या, अवस्था, क्रमैः अपि क्रम, परिहार-त्याग त्याग, उपचाराभ्याम् उपचार उपचार, पाकात् पाक पाक, संयोगतः च अपि संयोग संयोग, हृत्-हृत् हृत्, संपत्-संपत् (शुभशुभ) संपत् शुभशुभ, विधिभिः च अने विधि औद्योगी और विधि इनसे, यत् नो जो, विरुद्धम् विरुद्धम् छे विरुद्ध है, तत् च ते वह हिनम् न दितः २३ नथी दितकारी नहीं दाता ॥ ८६-८७ ॥

86-87 That substance is unwholesome which is incompatible from the point of view of country, season, gastric fire, measure, homologation, vata and other body humors, preparation, potency, bowel-tendency, state of the patient, rules of eating, things to be avoided or observed, cookery, combination, palatability, richness of quality, and rules of eating.

विरुद्धं देशतस्तावद्रक्षतीक्ष्णादि घन्वनि ।

आनूपे स्निग्धशीतादि मेषजं यन्निषेव्यते ॥ ८८ ॥

घन्वनि मरुदेशमा मरुभूमिमें रक्षतीक्ष्णादि रक्ष तीक्ष्ण वगेरे रक्ष तीक्ष्ण आदि, आनूपे अने आनूप देशमा और आनूप देशमें, स्निग्ध-स्निग्ध स्निग्ध, शीतादि शीत वगेरे शीत आदि, मेषजम् औषधम् औषधका, यत् नो जो, निषेव्यते सेवन करवाभा आवे ते सेवन किया जाता है वह, देशतः तावत् देशथी देशसे, विरुद्धम् विरुद्धम् छे विरुद्ध है ॥ ८८ ॥

88. The use of dry and acute drugs in an arid country and the use of unctuous and cold things in a wet country are examples of incompatibility of diet with reference to climate.

कालतोऽपि विरुद्धं यच्छीतरक्षादिसेवनम् ।

शीते काले, तथोष्णे च कटुकोष्णादिसेवनम् ॥ ८९ ॥

८८. निषेव्यते-निषेवते (घ.)

शीते शीत शीत, काले कालमा कालमें, यत् नो जो, शीत-शीत शीत, रक्ष-रक्ष रक्ष, आदि-वगेरेनु आदिका सेवनम् सेवन सेवन, तथा अने और, उष्णे च उष्णकालमा उष्णकालमें, कटु-कटु कटु, उष्ण-उष्ण उष्ण, आदि-वगेरेनु आदिका, सेवनम् सेवन ते सेवन वह, कालतः अपि कालथी कालसे, विरुद्धम् विरुद्धम् छे विरुद्ध है ॥ ८९ ॥

89. The use of cold, dry and similar things in winter and the use of pungent, hot and similar things in summer are examples of incompatibility of diet with reference to season.

विरुद्धमनले तद्वन्नपानं चतुर्विधे ।

मधुसर्पिः समधृतं मात्रया तद्विरुध्यते ॥ ९० ॥

तद्वत् ते प्रमाणे उसी प्रकार, चतुर्विधे चतुर्विध, मधु, तीक्ष्ण तथा विषम ओ यात्र प्रमाणे चार प्रकारकी, अनले अग्निमा अग्निमें, विरुद्धम् तेनाथी विरुद्ध उससे विरुद्ध, अन्नपानम् अन्नपान ने अन्नथी विरुद्ध छे जो अन्नपान वत् अग्निने विरुद्ध है, समधृतम् सम प्रमाणाभा दीर्घम् समान मात्रामें लिया हुआ, मधुसर्पिः नो मधु अने धी जो मधु और घृत, तत् ते वह, मात्रया मात्राथी मात्रासे, विरुध्यते विरुद्धम् छे विरुद्ध है ॥ ९० ॥

90. Food not taken in accordance with the given type of any of the four types of the gastric fire constitutes the incompatibility of diet with reference to the gastric fire The combination of ghee and honey in equal quantities is an example of the incompatibility of diet with reference to measure.

कटुकोष्णादिसात्म्यस्य स्वादुशीतादिसेवनम् ।

यत्तत् सात्म्यविरुद्धं तु विरुद्धं त्वनिलादिभिः ॥ ९१ ॥

या समानगुणाभ्यासविरुद्धाऔषधक्रिया ।

९०. मात्रया तत्-मात्रयाऽपि (घ.)

९१. 'सात्म्यस्य-सात्म्याव' (घ.)

• કટુક- કટુ, કટુ, ડળ- ઉષ્ણ ડળ, આદિ- વગેરે
આદિ, સાત્ત્વસ્થ જેને સાત્ત્વ હોય તેને જિસે સાત્ત્વ
હો તેને, ચત્ જે જો, સ્વાદુ- મધુર સ્વાદુ, શીત- શીત
શીત, આદિ- વગેરેનું આદિકા, સેવનમ્ સેવન સેવન,
તત્ તે વહ, તુ તે તો, સાત્ત્વવિરુદ્ધમ્ સાત્ત્વવિરુદ્ધ છે
સાત્ત્વવિરુદ્ધ દૈ, સમાનગુણા દોષના સમાન ગુણવાળી
દોષકે સમાન ગુણવાળી, અભ્યાસવિરુદ્ધા અને અભ્યાસથી
વિરુદ્ધા ઓર અભ્યાસસે વિરુદ્ધ, વા જે જો, અજ્ઞ- અજ્ઞ
અજ્ઞ, ઔષધ- ઔષધ ઔષધ, ક્રિયા તુ તથા ક્રિયાનુ
નિરંતર સેવન તે તે! તથા ક્રિયાકા નિરંતર સેવન વહ તો,
અનિકાદિમિઃ વાયુ વગેરેથી વાન આદિસે, વિરુદ્ધમ્
વિરુદ્ધ છે વિરુદ્ધ દૈ ॥ ૧૧૩ ॥

91-91½. The taking of sweet and cold things by a person to whom only pungent and hot substances are homologous is an example of incompatibility of diet with reference to homologation. The use of articles of diet, drugs and procedures which are similar in quality to that of the susceptible body-humors constitutes humoral incompatibility.

સંસ્કારતો વિરુદ્ધં તદ્યજ્ઞોજ્યં વિષવદ્ભવેત્ ॥૧૨॥
પરણ્ડસીતકાસત્કં શિશિમાસં યથૈવ હિ ।

યથા એવ જેમ જેસે, પરણ્ડ-સીતક- ઓરડાની
લાકડીમાં પરણ્ડકી લકડીમાં, કાસત્કમ્ પરાંવી શેકેલું
પિરો કર મૂના હુઆ, શિશિમાસમ્ હિ મોરનું માંસ વિષ
જેવું થઈ બધું છે તેમ મોરકા માંસ વિષકે સમાન હો
જાતા હૈ વૈસે, ચત્ જે જો, ઓજ્યમ્ ભોજ્ય પદાર્થ
સંસ્કારથી ઓજ્ય પદાર્થ સંસ્કારસે, વિગત્ વિષ જેવું વિષકે
સમાન, અથેત્ થઈ બધું હો જાયે, તત્ તે વહ, સંસ્કારતઃ
સંસ્કારથી સંસ્કારસં, વિરુદ્ધમ્ વિરુદ્ધ છે વિરુદ્ધ દૈ ॥૧૨૩॥

92-92½. The incompatibility of preparation is that where food is converted into poison during the course of

preparation, as, for example, in the case of the peacock's flesh roasted on a spit made of a stick of the castor plant.

વિરુદ્ધં વીર્યતો જ્યેયં વીર્યતઃ શીતલાત્મકમ્ ॥૧૩॥
તત્ સંયોજ્યોષ્ણવીર્યેણ દ્રવ્યેણ સહ સેવ્યતે ।

વીર્યતઃ વીર્યથી વીર્યસે, શીતલાત્મકમ્ શીતલા
દ્રવ્યને શીત દ્રવ્યકો, ડળવીર્યેણ ઉષ્ણ વીર્યવાળા
ડળવીર્ય, દ્રવ્યેણ સહ દ્રવ્ય સાથે દ્રવ્યકે માથ, સંયોજ્ય
થોડીને મિલા કર, સેવ્યતે સેવવામાં આવે સેવન ક્રિયા
જાયે, તત્ તેને તેસે, વીર્યતઃ વીર્યથી વીર્યસે, વિરુદ્ધમ્
વિરુદ્ધ વિરુદ્ધ, જ્યેયમ્ બધું જાનના ચાહિય ॥૧૩૩॥

93-93½. The use of substances of cold potency in combination with substances of hot potency is to be known as incompatibility of potency.

કૂરકોષ્ઠસ્ય ચાત્યક્ષ્મં મન્દવીર્યમમેદનમ્ ॥૧૪॥
મૃદુકોષ્ઠસ્ય ગુરુ ચ મેદનીયં તથા વહુ ।
પતત્ કોષ્ઠવિરુદ્ધં તુ,

કૂરકોષ્ઠસ્ય કૂર કોષ્ઠવાળા પુરુષને કૂરકોષ્ઠ પુરુષકો,
ચાત્યક્ષ્મમ્ અતિ અદ્ય વહુત યોક્ષા, મન્દવીર્યમ્ મન્દ
વીર્યવાળું મન્દવીર્ય, અમેદનમ્ ચ તથા મેદન ન કરે
એવું અજ દેવું તથા મેદન ન કરનેવાલા અજ દેના,
તથા મૃદુકોષ્ઠસ્ય અને મૃદુ કોષ્ઠવાળા પુરુષને ઓર
મૃદુકોષ્ઠ પુરુષકો, ગુરુ ભારે ગુરુ, મેદનીયમ્ મેદન કર-
નારું મેદન કરનેવાલા, વહુ ચ તથા બહુ માત્રામાં અજ
દેવું તથા વહુત માત્રામાં અજ દેના, પતત્ તુ આ તે! વહ
તો, કોષ્ઠવિરુદ્ધમ્ કોષ્ઠવિરુદ્ધ છે કોષ્ઠવિરુદ્ધ દૈ ॥ ૧૪૩ ॥

94-94½. That is known as incompatibility of bowel-tendency where a hard bowelled person is administered a drug, small in dose, weak in potency, and poor in laxative quality; or where a soft-bowelled person is given a drug heavy, cathartic and in large dose.

विरुद्धं स्यादवस्थया ॥ ९५ ॥

अमव्यवायव्यायामसक्तस्यानिलकोपनम् ।

निद्राकसस्यालसस्य भोजनं स्नेहकोपनम् ॥ ९६ ॥

अम- अम भ्रम, व्यव- मैथुन मैथुन, व्यायाम- तथा व्यायामम्। तथा व्यायाममें, सक्तस्य आसक्त पुरुषने आसक्त पुरुषको, अनिलकोपनम् वायुकोपक वात- प्रकोपक, निद्राकसस्य तेम न अशिक्ष निद्रा करनेवाले अधिक निद्रा करनेवाले, कसस्य आसक्त पुरुषने आसक्त पुरुषको, स्नेहकोपनम् कृमिकोपक कफप्रकोपक, भोजनम् भोजन आयापुं ओ भोजन देना यह, अवस्थया अवस्थाधी अवस्थासे, विरुद्धम् विरुद्ध विरुद्ध, स्यात् ओ है ॥ ९५-९६ ॥

95-96. That is incompatibility with reference to the state of the patient, where a vata-provoking meal is given to one who is exhausted on account of fatigue, sexual act or physical strain. Similarly, if a kapha-provoking meal is given to one subject to the lethargy of sleep or indolence, it also constitutes this incompatibility.

यच्चानुत्सृज्य विण्मूत्रं भुङ्क्ते यश्चाबुमुक्षितः ।

तच्च क्रमविरुद्धं स्याद्यच्चातिभुङ्क्षानुगः ॥ ९७ ॥

यत् च ओ जो, विण्मूत्रम् मूत्र और मूत्रका, अनुत्सृज्य त्याग करी वगैर त्याग किये बिना, यः च तथा ओ तथा जो, अबुमुक्षितः भूभ लाया वगैर बिना भूख लगे, भुङ्क्ते भाग्य ओ खाता है, यत् च अने ओ और जो, अतिभुङ्क्षानुगः अति भूभने वश थया छाता पक्षु भाता नथी अति भूखके वश होने पर भी नहीं खाना, तत् च ते वह, क्रमविरुद्धम् क्रमधी विरुद्ध क्रमसे विरुद्ध, स्यात् ओ है ॥ ९७ ॥

97. That is incompatibility of rules of eating when a person takes his meal without relieving himself of feces and urine or eats without

the feeling of hunger or does not eat in spite of severe hunger.

परिहारविरुद्धं तु वराहादीन्निषेध्य यत् ।

सेवेतोष्णं घृतादीन् पीत्वा शीतं निषेद्यते ॥ ९८ ॥

यत् ओ जो, तु वली फिर, वराहादीन् वराह वगे- रेना भासुनुं वराह आदिके मांसका, निषेध्य सेवन करी सेवन करके, उष्णम् उष्ण पदार्थोंका, सेवेत सेवन करे ओ ते सेवन करना है वह, परिहार-विरुद्धम् परिहारधी विरुद्ध ओ परिहारसे विरुद्ध है, घृतादीन् च अने घी वगेरेने और घी आदिको, पीत्वा पीने पी कर, शीतम् शीत पदार्थोंका, निषेद्यते सेवन करे ओ ते उपचारधी विरुद्ध ओ सेवन करना वह उपचारसे विरुद्ध है ॥ ९८ ॥

98. That is incompatibility of the rules of prohibition and injunction where a person takes hot substances after a meal of the flesh of a boar and similar animals, or eats cooling things after taking ghee and similar articles.

विरुद्धं पाकतश्चापि दुष्टदुर्दानुसाधितम् ।

अपकतण्डुलात्यर्थपक्वदग्धं च यन्नवेत् ।

यत् च ओ जो, दुष्ट- दूषित दूषित, दुर्दानु- अने भराभ लाइधी और बराब लकड़ीसे, साधितम् शिक्ष करेहुं सिद्ध किया हुआ, अपक- अपकन कच्चा, तण्डुल- थोभा वगेरे अन्न चावल आदि अन्न, अत्यर्थपक्व- अतिशय पाकेहुं थोभा वगेरे अन्न अतिपक्व चावल आदि अन्न, दग्धम् च तथा दाही गधेध थोभा वगेरे अन्न तथा जला हुआ चावल आदि अन्न, अवेत् होय होता है, तत्

एनचक्रकोकान- ११८-

पयो निषेधने यच्च वनगादि निषेध्य वा ।

रन्ध्रानभिधौ वापि कुरुने नानुपाकनम् ।

उपचारविरुद्धाश्चमवादीन्युपशृज्य वा ॥

इत्यधिकः पाठः (ग.) पुस्तके

अपि ते पक्षु वह्नी, पाकतः पाक्यो पाक्ये, विरुद्धम् विरुद्धं च विरुद्धं हे;

99-(1). That is culinary incompatibility where food is prepared with bad and rotten fuel, or is undercooked or overcooked or burnt.

संयोगतो विरुद्धं तद्यथाऽम्लं पयसा सह ॥९९॥
अमनोरुचितं यच्च हृद्विरुद्धं तदुच्यते ।

यथा ने जो, अम्लम् अम्लाने खटाईको पयसा सह दूधनी साथे भेजवली दूधके साथ मिला देना, तत् ते वह, संयोगतः संयोगथी संयोगसे, विरुद्धम् विरुद्धं च विरुद्धं है, यत् च अने ने और जो, अमनोरुचितम् मनने अरुचिता द्रव्यम् सेवन मनके लिये अरुचिकारक द्रव्यका सेवन, तत् ते वह, हृद्विरुद्धम् हृदयथी विरुद्धं हृदयसे विरुद्धं, उच्यते उच्यते च कहा जाता है ॥९९॥

99-99½. That is incompatibility of combination where sour things are taken with milk. That is incombility of palatability where an article of food is unpleasant of taste.

संप्रविष्टं तद्विद्यादसंजातरसं तु यत् ॥ १०० ॥
अतिक्रान्तरसं चाऽपि विपन्नरसमेव वा ।

यत् तु ने जो, असंजातरसम् रसनी उत्पत्तिथी रहित होय रसकी उत्पत्तिसे रहित हो, अतिक्रान्तरसम् वा अपि अथवा नेने रस उत्पन्न थई नष्ट थई भई होय अथवा जिमका रस उत्पन्न हो कर नष्ट हो गया हो, विपन्नरसम् एव वा अथवा नेने रस भगडी भई होय अथवा जिसका रस बिनब गया हो, तत् तेने उसे, सम्प्रविष्टम् संप्रविष्टथी विरुद्धं सम्प्रतिसे विरुद्धं, विद्यात् अक्षुप्तुं जानना चाहिए ॥ १०० ॥

100-100½. That is incompatibility with reference to richness of quality where the juice is taken of unripe, over-ripe or putrified substances.

१००. अमनोरुचितम्-अन्नं नो रुचितम् (ग. घ.)

ह्येयं विधिविरुद्धं तु भुज्यते निवृत्ते न यत् ।

तदेवंविधमन्नं स्याद्विरुद्धमुपयोजितम् ॥ १०१ ॥

यत् तु ने जो, निवृत्ते अक्षुप्तुं एकान्तमें, न भुज्यते भावाभां आवत् नथी भोजन नहीं किया जाता, तत् तेने उसे, विधिविरुद्धम् विधिथी विरुद्धं विधिसे विरुद्धं, ह्येयम् अक्षुप्तुं जानना चाहिए, एवंविधम् आवी अतनुं इस प्रकारका, उपयोजितम् उपयोगभां देनाभां आवेक्षुं उपयोग किया हुआ, तत् ते वह, अन्नम् अन्न अन्न, विरुद्धम् अक्षुप्तुं अक्षुप्तकर, स्वात् थाय छे होता है ॥ १०१ ॥

101. That is incompatibility of the rules of eating where food is not taken in a solitary place. Food taken in any of the above-mentioned ways constitutes dietetic incompatibility.

विरुद्धाहारनिमित्तानां व्याधीनां निर्देशः—

षाण्ड्यान्ध्यवीसर्पदकोदराणां

विस्फोटकोन्मादभगन्दराणाम् ।

मूर्च्छामदाभमानगलग्रहाणां

पाण्ड्वामयस्यामविषस्य चैव ॥ १०२ ॥

किलासकुष्ठग्रहणीगदानां

शोथाम्लपित्तज्वरपीनसानाम् ।

सन्तानदोषस्य तथैव मृत्यो-

विरुद्धमन्नं प्रवदन्ति हेतुम् ॥ १०३ ॥

विरुद्धम् विरुद्धं विरुद्धं, अन्नम् अन्नने अन्नको, षाण्ड्य- नपुंसकता नपुंसकता, आन्ध्य- अंधापे अन्धत्व, वीसर्प- वीसर्प- वीसर्प, दकोदराणाम् अण्डे जलोदर, विस्फोटक- विस्फोटक विस्फोटक, उन्माद- उन्माद उन्माद, भगन्दराणाम् भगन्दर भगन्दर, मूर्च्छा- मूर्च्छा मूर्च्छा, मदा- मदा मदा, आभमान- आभमान आभमान, गलग्रहाणाम् गलग्रह गलग्रह, पाण्ड्वामयस्य पाण्डुरोग पाण्डुरोग, आमविषस्य च एव आमविष आमविष, किलास- किलास किलास, कुष्ठ- कुष्ठ कृष्ठ. ग्रहणीगदानाम् ग्रहणीगदानाम्

१०२ "लघुग्रहाणाम्-गलामयानाम् (ग. घ.)

१०३ शोथ शोथ (ग. घ.)

„ शोथाम्ल-शोथाम्ल (ग. घ.)

ग्रहणीरोग, जोथ-शोथ रोग, अम्लपित्त-अम्लपित्त अम्लपित्त, ज्वर-ज्वर ज्वर, पीनसानाम् पीनस पीनस, सन्तानदोषस्य सन्तानदोष सन्तानदोष, तथा एव अने और, द्रव्योः द्रव्योः द्रव्योः हेतुम् हेतुम् कारण, प्रवृत्तिः प्रवृत्तिः प्रवृत्तिः ॥ १०२-१०३ ॥

102-103. Impotency, blindness, acute spreading affections, abdominal affections, eruptions, insanity, fistula, fainting, intoxication, tympanitis, trismus, anemia, chyme, toxemia, leprosy, dermatosis, assimilation disorders, edema, acid dyspepsia, fever, rhinitis, fetal diseases and death—these are said to result from the incompatibility of diet.

विरुद्धाशनजानां व्याधीनां प्रतिकारः—

एषां खल्वपरेषां च वैरोधिकनिमित्तानां व्याधीनामिमे भावाः प्रतिकारा भवन्ति ।

वैरोधिक-निमित्तानाम् विरुद्ध भोजनार्थी उपपन्न भोजन विरोधी भोजनसे उत्पन्न हुए, एषाम् आ इन, अपरेषाम् च खलु अने भीम और अन्य, व्याधीनाम् रोगोना रोगोंके, इमे आ ये, भावाः भावाः भाव, प्रतिकाराः प्रतिकार प्रतिकार, भवन्ति थाये होते हैं;

104-(1). The following are the counter-measures for these and other diseases caused by an incompatible dietary.

तथा—वमनं विरेचनं च, तद्विरोधिनां च द्रव्याणां संशमनार्थमुपयोगः, तथाविधेष्वपि द्रव्यैः पूर्वमभिसंस्कारः शरीरस्येति ॥ १०४ ॥

तत् यथा जेभके जैसे कि, वमनम् संशोधनने भाटे वमन संशोधनके लिए वमन, विरेचनम् च तथा

१०४. व्याधीनाम्-द्रव्याणाम् (प.)

„ अपरेषाम्-परेषाम् (त.)

„ प्रतिकाराः-प्रतीकातकाराः (च.)

विरेचन तथा विरेचन, संशमनार्थम् संशमनने भाटे मशमनके लिए, तद्विरोधिनाम् नपुंसकता वगेरेने हरनारी नपुंसकता आदिको हरनेवाले, द्रव्याणाम् च द्रव्योना द्रव्योंना, उपयोगः उपयोग उपयोग तथाविधैः अने तेवी अतना उसी प्रकारके, द्रव्यं च द्रव्योधी द्रव्योंसे, शरीरस्य शरीरने शरीरको, पूर्वम् पहलेसे ही, अभिसंस्कारः इति ६६ अनापु इदं बनाना ॥ १०४ ॥

104. They are—vomition, purgation, the administration of sedatives that counteract the diseases mentioned, as also the prophylactic measures due to dietetic incompatibility.

भवतश्चात्र --

विरुद्धाशनजान् रोगान् प्रतिहन्ति विरेचनम् । वमनं शमनं च पूर्व वा हितसेवनम् ॥ १०५ ॥

अत्र च भवतः आ विषयमां मे श्लोक छे छे इस विषयमें दो श्लोक हैं कि, विरेचनम् विरेचन विरेचन, वमनम् वमन वमन, शमनम् च एव संशमन संशमन, पूर्वम् वा तथा पहलेसे ही, हितसेवनम् हितकर आहारविहारसेवन सेवन हितकारी आहारविहारका सेवन विरुद्ध-विरुद्ध विरुद्ध, अशनजान् भोजनार्थी उपपन्न भोजन विरोधी भोजनसे उत्पन्न हुए रोगान् रोगोने रोगोंको, प्रतिहन्ति हल्ले छे नष्ट करते हैं ॥ १०५ ॥

Here are two verses again—

105. Purgation, vomition, sedation and prophylactic measures counteract the disorders born of the incompatibility of diet.

कदाचिद्विरुद्धस्य विषयत्वं कारणम्—

सात्म्यतोऽल्पनया वाऽपि दीप्ताग्नेस्तरुणस्य च । क्षिग्धव्यायामवलिनां विरुद्धं चित्तं भवेत् ॥ १०६ ॥

सात्म्यतः सात्म्य होवाधी सात्म्य होनेसे, अल्पतया अल्प मात्रामां होवाधी अल्प मात्रामें होनेसे, अपि वा १०६. क्षिग्धव्यायामवलिनाम्-स्नेहव्यायामवलिनां (च.)

अथर्वा अथवा, दीप्ताग्नेः प्रदीप्त अग्निवाशाने प्रदीप्त अभिषालोमें, तद्वत्त्वं च युवानने युवानमें, स्निग्ध- अने स्निग्ध और स्निग्ध पुरुषमें, व्यायाम- व्यायाम करनेवाले, बलिनाम् तथा अग्निवान मनुष्यने तथा बलवान मनुष्यमें, विरुद्धम् विरुद्ध अन्नपान विरुद्ध अन्नपान, वितथम् निष्कृण व्यर्थ, भवेत् थाय छे होता है ॥ १०६ ॥

106. Dietetic incompatibility becomes neutralised under the following circumstances: if the incompatibility is homologous to the person concerned, if it is slight, if the person concerned is of strong digestive power, if he is young, or if he has an abundance of the unctuous element in his body, and if he is strong from exercise.

अध्यायार्थसंग्रहः —

तत्र श्लोकाः —

मतिरासीन्महर्षीणां या या रसविनिश्चये ।
द्रव्याणि गुणकर्मभ्यां द्रव्यसंख्या रसाभ्या ॥ १०७ ॥

तत्र ते विषयभा उक्त विषयमें, श्लोकाः उपसंहारना श्लोका छे ३ उपसंहारके श्लोक हैं कि, रस- रसना रसके, विनिश्चये निश्चयभा निश्चयमें, महर्षीणाम् महर्षीणां महर्षियोंके, या ने जो, या ने जो, मतिः मान्यता मत, जासीत् होती ये, गुणकर्मभ्याम् गुण अने कर्म साधे गुण और कर्मके साथ, द्रव्याणि द्रव्ये, द्रव्य, रस-जाभ्या रसने आश्रये रहेली रसाश्रित, द्रव्य-द्रव्योन्नी द्रव्योंके, संख्या संख्या संख्या ॥ १०७ ॥

Here are the recapitulatory verses—

107. Whatever were the views of the great sages in the determination of tastes, substances with their attributes and actions, the numerality of substances and tastes;

कारणं रससंख्याया रसानुरसलक्षणम् ।
परादीनां गुणानां च लक्षणानि पृथक्पृथक् ॥ १०८ ॥

रस- रसनी रसकी, संख्यायाः संख्यानुं संख्याका, कारणम् कारण, रस- रस रस, अनुरस- तथा अनुरसनु तथा अनुरसका, लक्षणम् लक्षण लक्षण, पर-परादीनाम् पर-परादीनां पर-परादी, गुणानाम् च गुणानां गुणोंके, पृथक् पृथक् लुदा लुदा पृथक् पृथक्, लक्षणानि लक्षण लक्षण ॥ १०८ ॥

108. The reason behind the enumeration, tastes, latent or after-tastes, the characteristics of each of the ten qualities beginning with priority etc;

पञ्चात्मकानां षट्त्वं च रसानां येन हेतुना ।
ऊर्ध्वानुलोमभाजश्च यद्गुणतिशयाद्भसाः ॥ १०९ ॥

पञ्चात्मकानाम् पञ्चमहाभूतार्थी उत्पन्न भवेत्ता पञ्चमहाभूतोंसे उत्पन्न, रसानाम् च रसेऽनु रसोंका, येन ने जिस, हेतुना कारणसे, षट्त्वं छपक्ष छः होना, यद्गुण-गुणतिशयात् ने गुणनी अधिकताथी जिन गुणोंकी अधिकतासे, रसाः च रसे रस, ऊर्ध्व-ऊर्ध्वानुलोमभाजः ऊर्ध्वगामी अने अधोगामी थाय छे ऊर्ध्वगामी और अधोगामी होते हैं ॥ १०९ ॥

109. How the tastes of the five proto-elements become divided into six categories, and the preponderance of this or that quality by which they develop the tendency of going upwards or downwards;

षण्णां रसानां षट्त्वे च सविभक्ता विभक्तयः ।
उद्देशभापवादश्च द्रव्याणां गुणकर्मणि ॥ ११० ॥

षण्णाम् छ छः, रसानाम् रसेऽना रसोंका, षट्त्वे च छपक्षभा छःपनमें, सविभक्ता विभागे सहित विभागोंके साथ, विभक्तयः वेद मेद, द्रव्याणाम् द्रव्योंकी, गुण- गुण गुण, कर्मणि तथा कर्मभा तथा कर्ममें, ११०. सविभक्ता-सातिबुद्ध (च. छ. प.)

ઉદેશઃ ચ ઉદેશ ઉદેશ, અપવાદઃ ચ તથા અપવાદ અપવાદ ॥ ૧૧૦ ॥

110. The various combinations and permutations of the tastes that are six in number, the recognition of attributes and actions through tastes and of the exceptions laid down to the rule;

પ્રવરાવરમધ્યત્વં રસાનાં ગૌરવાદિષુ ।

પાકપ્રમાવયોર્લિંગં વીર્યસંખ્યાવિનિશ્ચયઃ ॥૧૧૧॥

ગૌરવ-આદિષુ ગૌરવ વગેરેમાં ગૌરવ આદિમે, રસાનામ્ રસોની રસોંકી, પ્રવર-અવર-મધ્યત્વમ્ અધિકતા, હીનતા તથા મધ્યમતા શ્રેષ્ઠતા, ન્યૂનતા તથા મધ્યતા, પાક-વિપાક વિપાક, પ્રમાવયોઃ તથા પ્રમાવનુ તથા પ્રમાવકા, લિંગમ્ લક્ષણુ લક્ષણ, વીર્યસંખ્યા-વીર્યની સંખ્યાનો વીર્યકી સંખ્યાકા, વિનિશ્ચયઃ નિશ્ચય નિશ્ચય ॥૧૧૧॥

111. The maximum, moderate and minimum degrees of particular qualities like heaviness etc, in each taste; post-digestive effects or specific actions; determination of the actions of potency;

વર્ણનામાસાદ્યમાનાનાં રસાનાં યત્ સ્વલક્ષણમ્ ।

યદ્યદ્વિરુપ્યતે યસ્માદ્યેન યત્કારિ ચૈવ યત્ ॥૧૧૨॥

આસાદ્યમાનાનામ્ આખવામાં આવતા આસાદ લિયે જાતે, વર્ણનામ્ ૭ છઃ, રસાનામ્ રસોનાં રસોંકે, યત્ ને જો, સ્વલક્ષણમ્ પોતપોતાનાં લક્ષણુ અપને અપને લક્ષણ, યત્ યત્ ને ને દ્રવ્ય જો જો દ્રવ્ય, યેન ને ને કારણથી જિસ જિસ કારણસે, યસ્માદ નેથી નેથી જિસ જિસસે, ચિરુપ્યતે વિરુદ્ધ થાય છે વિરોધી હોતા હૈ, યત્ ચ યત્ અને ને વિરોધી દ્રવ્ય ઔર જો વિરોધી દ્રવ્ય, યત્-કારિ ને ને કાર્ણ રોગને કરે છે જો જો રોગ કરતા હૈ ॥ ૧૧૨ ॥

112. The specific characteristics of the six tastes on coming in contact with

the organ of taste; What liquids are incompatible with what liquids and for what causes and what diseases are produced by what incompatible substances;

વૈરોધિકનિમિત્તાનાં વ્યાધીનામૌષધં ચ યત્ ।

આત્રેયમદ્રકાપ્યીયે તત્ સર્વમવદમ્મુનિઃ ॥૧૧૩॥

વૈરોધિક-નિમિત્તાનામ્ વિરોધી દ્રવ્યથી ઉત્પન્ન થનારા વિરોધી દ્રવ્યોસે ઉત્પન્ન હોનેવાસે, વ્યાધીનામ્ ચ વ્યાધિઓનુ રોગોંકી, યત્ ને જો, ઔષધમ્ ઔષધ છે ઔષધ હૈ, તત્ તે ઝમ, સર્વમ્ સધળું સર્વકો, મુનિઃ આત્રેય મુનિએ આત્રેય મુનિને આત્રેય મદ્રકાપ્યીયે આત્રેયમદ્રકાપ્યીય અધ્યાયમાં આત્રેયમદ્રકાપ્યીય અધ્યાયમે, અવદત્ કહી દીધું છે કહ દિયા હૈ ॥૧૧૩॥

113. And the diseases caused by such incompatibilities and their remedial measures— all these has the sage declared in the chapter entitled 'The discussion between Atreya and Bhadrakapya and others'.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते प्रलोकस्थाने आत्रेयभद्रकाप्यीयो नाम षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

इति आ. प्रभाषे. इस प्रकार, અગ્નિવેશકૃતે અગ્નિ-વેશે રચેલા અગ્નિવેશસે બનાયે, ચરકપ્રતિસંસ્કૃતે તન્ત્રે અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં ઔર ચરકકે દ્વારા સંસ્કૃત હમ જ્ઞાતકે. પ્રલોકસ્થાને સૂત્રસ્થાન વિષે સૂત્રસ્થાનમે, આત્રેયમદ્રકાપ્યીય. આત્રેયમદ્રકાપ્યીય 'આત્રેયમદ્રકાપ્યીય', નામ નામનો નામકા, ષડ્વિંશઃ ૨૦વીસમે છઠ્ઠીસવાં, અધ્યાયઃ અધ્યાય સંપૂર્ણ થશે અધ્યાય સમાપ્ત હુઆ ॥ ૨૬ ॥

26. Thus in the section on General Principles in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the twenty-sixth chapter entitled "The discussion between Atreya and Bhadrakapya and others" is completed.

सप्तविंशोऽध्यायः ।

सत्तावीसमे अध्याय अध्याय सताईसवाँ
Chapter XXVII

अन्नपानविध्यध्यायोपक्रमः —

अथातोऽन्नपानविधिप्रध्यायं व्याख्यास्यामः ॥१॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः ६वे अर्द्धे श्री अव आगे, 'अन्नपानविधिम्' 'अन्नपानविधि' नामना 'अन्नपानविधि' नामके, अन्वायम् अध्यायम् अध्यायका, व्याख्यास्यामः व्याख्यान करेण व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेय आत्रेयने, इति ह आ १७५५मा नीचे प्रभाषे ७ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म कहेणु छ कहा हे ॥२॥

1. We shall now expound the chapter entitled "Diet and Dietetics".

2. Thus declared the worshipful Atreya.

विधिविहितस्यान्नपानस्य प्राणिना प्राणत्वम् —

इहवर्णगन्धरसस्पर्श विधिर्विहितमन्नपानं प्राणिनां प्राणिसंज्ञकानां प्राणमाचक्षते कुशलाः, प्रत्यक्षफलदर्शनात्;

इह- मनगमता प्रिय, वर्ण- पक्षु वर्ण, गन्ध- गन्ध गन्ध, रस- रस रस, स्पर्शम् अने रस- वायु एव स्पष्टवाक्, विधिर्विहितम् विधि प्रभाषे अनावृत्ति विधिपूर्वक किय, अन्नपानम् अन्नपाननं ज्ञानपानको, कुशलाः कुशल मुमुक्षु विद्वान् लोग, प्रत्यक्षफल- प्रत्यक्ष इण्ना प्रत्यक्ष फलक, दर्शनात् दर्शनया दर्शनसे, प्राणिसंज्ञकानाम् प्राणी कहेनावा अथात् ७ गम प्राणि नामक अथात् जंगम, प्राणिनाम् प्राणीअन्ना प्राणियोंक, प्राणम् प्राण प्राण, आचक्षते कहे छ कहते है;

3-(1). The experts hold that the articles of food and drink which are of pleasing color, smell, taste and

touch, taken systematically, constitute 'the life' of living beings known also as creatures. This view is the result of practical observation.

तदिन्धना ह्यन्तरग्नेः स्थितिः; तत् सत्त्वमूर्जयति, तच्छरीरधातुव्यूहबलवर्णेन्द्रियप्रसादकरं यथोक्त-मुपसेव्यमानं, विपरीतमहिताय संपद्यते ॥३॥

हि ३१२धु के क्योंकि, अन्तरग्नेः अन्तरना अग्निनी अन्तरग्निकी, स्थिति. स्थिति स्थिति, तदिन्धना ते जल-तल्लुने आधीन छ इस इन्धनके अधीन है, तत् सत्त्वम् ते मनने यह सत्त्वको, ऊर्जयति प्रजल करे छ उत्ताजित करता है, यथोक्तम् कहे प्रभाषेना विधिनी सम्यक प्रकारसे, उपसेव्यमानम् सेवन करण सेवन किया हुआ, तत् ते वह, शरीरधातुव्यूह- शरीरना धातुओंना सधात शरीरके सम्पूर्ण धातुओंक समूह, बल- बल बल, वर्ण- पक्षु वर्ण, इन्द्रिय- अने इन्द्रियोंनी ओर इन्द्रियोंकी, प्रसादकरम् प्रसन्नता करना छ निर्मलताको करता है, विपरीतम् तथा विधिनी विपरीत सेवन करण ते तथा विधिसे विपरीत सेवन किया हुआ वह, अहिताय अहित करना अहितकर, संपद्यते जने छ होता है ॥३॥

3. That is the fuel for the maintenance of the gastric fire. It invigorates the mind. If used as directed, it promotes the proper distribution of body-elements, vitality, complexion and the acuity of the sense-organs. The contrary conduct would lead to unwholesome results.

तत्रादकादीनां कषाचद्वय्याणां स्वाभाविकगुणकर्मणम् —

तस्माद्वेताहिताद्यबोधनार्थमन्नपानविधिमाक्षे-लनोपदेक्ष्यामोऽभिषेकः ।

तस्मात् तेना इस लिए, अभिषेक । हे आभिवेश । हे आभिवेश ! हिताहित- हितकर अने अहितकर हित और अहितको, अन्नबोधनार्थम् ७ ध्यायना भाटे बतानेके लिए, ३. विपरीतम्—विधिर्विपरीतम् (३.)

अन्नपानविधिम् अन्नपाननी विधिने। अन्नपानविधिको,
 नखिलेन संप्रसूयते सम्पूर्णरूपेण, उपदेश्यामः उपदेश
 ५२१ उपदेश करेंगे:

4-(1). O Agnivesa, we shall, therefore, describe in full the science of diet and dietetics for the sake of the knowledge of the wholesome and the unwholesome.

तत् स्वभावाबुद्धकं हृदयति, लवणं विष्य-
न्दयति, क्षारः पाचयति, मधु संदघाति, सर्पिः
क्लेहयति, क्षीरं जीबयति. मांसं वृंहयति, रसः
प्रीणयति, सुरा जर्जरीकरोति, शीघुरवधमति,
द्राक्षासवो दीपयति, फाणितमाचिनोति, दधि
शोफं जनयति, पिण्याकशाकं ग्लपयति,

तत् नमः इति, उदकम् ०६ जल, स्वभावात्
स्वभावधी स्वभावसे ही. ह्रदयति उद्रेः कुरे छ क्रिन्ताको
उत्पन्न करता है, छवण १. छवणु लवण, विष्यन्दयति
विष्य-६ कुरे छ विष्यन्दकारक है, क्षारः क्षार क्षार,
पाचयति पाचन कुरे छ पचाजेवाला है, मधु मधु मधु
संघाति संघान कुरे छ संघानकारक है, सर्पिः घी
घृत, स्नेहयति स्नेहन कुरे छ स्नेहनकारक है, क्षीरम् दूध
दूध, जीवयति जीवन दे छ जीवनदायक है, मांसम् मांस
मांस, बृहयति बृंहणु कुरे छ बृहणकारक है, रसः मांस-
रस मांसरस, प्रीणयति प्रीणन कुरे छ पुष्टि देता है,
सुरा सुरा मुग, जर्जरिकतोति ०००रित कुरे छ जर्जरित
करती है, शीघ्रः शीघ्र शीघ्र, नवधमति कृशता कुरे छ
कृशताको उत्पन्न करता है, द्राक्षासवः द्राक्षासव द्राक्षासव,
दीपयति दीपन कुरे छ जामिको रीम करता है, फाणितम्
क्षुण्ण फाणित, नाचिनोति दोषाने ओकत्र कुरे छ दोषोंको
एकत्रित करता है, दधि दही दही, शोफम् शोफ शोफको,
जनयति उत्पन्न कुरे छ उत्पन्न करती है, पिण्याकणाकम्

४. रसः प्रीणयति -रसाः प्रीणयन्ति (प.)

॥ शीघुरवधमति-सीघुरवधमयति (क)

“ ” —शीधुरवधमवति (ब. ठ. त)

“ “ —सीधुरवधमसि (च.)

॥ पिण्याक शाकं ग्लपयति—पिण्याको ग्लपयति (प.)

पिण्डमात्र शास्त्र पिण्याक शाक, गन्धपयति अन्नानि कुदे ते
हर्षका क्षय करता है;

4-(2). By its very nature, water moistens, salt liquefies, alkali digests, honey synthesises, ghee causes unctuousness, milk gives life, flesh causes roborance, flesh-juice nourishes, wine causes senile degeneration, seedhu wine causes emaciation, grape-wine stimulates digestion, liquid gur causes accumulation of morbid humors, curds cause edema, green pinyaka causes depression.

प्रभूतान्तर्मलो माषसूयः, दृष्टिशुक्लः क्षारः,
 प्रायः पित्तलमम्लमन्यत्र दाहिमामलकात्, प्रायः
 ऋग्मलं मधुरमन्यत्र मधुनः पुराणाश्च शालि-
 षष्टिकयवगोधूमात्, प्रायस्तिक्तं वातलमनूष्यं

४. उर्ध्वशुक्रघ्नः क्षारः इत्यनन्तरम्—

वदकेन प्लुतं शीघ्रमद्य समवचार्यते । तेनाद्य जीवंते तस्मादुरकं
 छेदनं स्युतम् ॥ स्नेहादींष्वाद् व्यवायित्वाद्भिष्यन्दिस्वाद्य
 मार्दवम् । जनयेद्धवणं तस्माद्भिष्यन्द्भवति सेवितम् ॥ अन्तेः
 समानबोनिस्वात्स वर्षवति सेवितः । कषादि धीमता तस्मा-
 त्स्थारः प्रोक्तोऽन्नपाचनः ॥ कर्म कषायं मधुर विशदं
 चाविदाहि च । वस्मात्पाकेष्मकं तस्मात्संदधाति क्षतं
 मधु ॥ मधुरं शुर्वनिष्पन्दि वृष्य चाप्यमिराहि च । पित्ता-
 निकहर तस्मादेहं स्नेहयते द्रुतम् ॥ मधुरं वृंहणं वर्षं विण्णं
 पौष्टवर्धनम् । रक्तपित्तानिघ्न च तस्माज्जीवयते पवः ॥
 सस्नेहं मधुरं स्वादु निर्मासं वलवर्धनम् । तस्माद् वृंहयते
 मांसं सेव्यमानममीक्षणशः ॥ व्यववभावात्सीक्ष्णाय हृद्यत्वा-
 द्योपसेवितः । सर्वेन्द्रियाणि मर्त्यानां तस्मात्स्त्रीणयते रक्तः ॥
 पर्ववन्वास्वसृज्मांसमौष्ण्यारौक्ष्णाय वैशिनः । व्यवयित्वाद्य
 तस्माद्यु जर्जरीकृयते दुरा ॥ औष्ण्यारौक्ष्णाय रौक्ष्णाय
 मेदो मांसं वकं तथा । अन्तोरवपमत्वाद्यु तस्मात्सीधुः ।
 प्रशस्तये ॥ इत्यधिकः पाठः (ग. घ. प.) पुस्तकेषु ।
 शालिग्रहि-शालि (ख. घ. न. ड.)
 प्रावस्तिक-प्रावः सर्वं रिक्तं (प.)

आम्यत्र वेत्राप्रामृतापटोलपत्रात्, प्रायः कटुकं वातलघुवृष्यं आम्यत्र पिप्पलीविश्वमेवजात् ॥४॥

माषसूपः अजर्दी रंधिदी दाल ऊबदकी दाल, प्रभूतान्तर्मलः पुष्कण अंरने। मण कुरे छे प्रचुर अन्दरके मलको उत्पन्न करती है, क्षारः क्षा. क्षार, दृष्टिभुक्कनः दृष्टि अने वीरिनी नाश करनेपर छे दृष्टि प्रो. भुक्कना नाशक है, दाहिमामलकात् दाउम अने आमणां दाहिम और अंवलको अन्यत्र सिवाय छोक कर, अम्लम् लधी भाटी यीजे सब अम्ल, प्रायः धक्षुं करीने प्रायः करके, पित्तलम् पित्त करनेपर छे पित्तकारक है, मधुन. मधु शहद, पुराणात् अने नूना और पुराने, शालिषट्क-शाधि योभा, सांठी योभा हेमन्त चावल और सांठी, बबगोधूमात् च जव अने धड़िं जौ एवं गेहूंको, अन्यत्र सिवाय छोक कर, मधुरम् सधगां मधुर द्रव्ये सब मधुर द्रव्य, प्रायः धक्षुं करीने प्रायः करके, श्लेष्मलम् कड़ करनेपर छे कफवर्धक है, वेत्राप्र- नेतरनां अज वेतके अधिम भाग, अमृता- गणो गिलोय, पटोलपत्रात् च अने परवणनां पान परवलके पत्तोंको, अन्यत्र सिवाय छोक कर, तिक्तम् सधगां तिक्त द्रव्ये सब तिक्त द्रव्य, प्रायः धक्षुं करीने प्रायः करके, वातलम् वात करनेपर वातकारक, अचूष्यम् च अने अचूष्य छे एवं अचूष्य है, पिप्पली- पीपर पिप्पली, विश्वमेवजात् च तथा सूँठ और सोंठको, अन्यत्र सिवाय छोक कर, कटुकम् सधगां कटु द्रव्य सब कटु द्रव्य, प्रायः धक्षुं करीने प्रायः करके, वातलम् वातकरक वातकारक, अचूष्यम् च अने अचूष्य छे और अचूष्य है ॥ ४ ॥

4. The soup of black-gram increases fecal matter. The alkalis are injurious to vision and semen. All substances of acid taste except pomegranate and the emblic myrobalan are mostly pitta promoters. All substances of sweet taste, except honey, old

४. पटोलपत्रात्-पटोकात् (च. न. ज. द.)

प्रायः कटुकं वातलघुवृष्यं आम्यत्र पिप्पलीविश्वमेवजात्-प्रायः कटुकं वातलघुवृष्यं स्तंभनं हितं आम्यत्र हरितकवाः प्रायो क्वणं केवलमलघुवृष्यं आम्यत्र सैन्धवात् (क. द.)

sali rice, shashtika-rice, barley and wheat are generally kapha-promoters. All substances of bitter taste, except the sprouts of country-willow, guduch and the wild snake-gourd, are mostly vata-stimulants and anaphrodisiacs. All substances with pungent taste, except long pepper and ginger, are vata-stimulants and anaphrodisiacs.

वर्गसंग्रहेण द्रव्याणां तद्गुणानां चोपदेशे प्रतिज्ञा—

परमतो वर्गसंग्रहेणाहारद्रव्याण्यनुव्याख्यास्यामः ॥ ५ ॥

अतः परम् हवे अहोर्था आगण इसके आगे, वर्गसंग्रहेण वर्गने। संग्रह करीने वर्गोंके संग्रहद्वारा, आहारद्रव्याणि आहारनां द्रव्यों आहारद्रव्यों का, अनुव्याख्यास्यामः व्याख्यान करेथुं व्याख्यान करेंगे ॥ ५ ॥

5. We shall now expound the different classifications of the articles of diet.

वर्गाणां संक्षेपेण निर्देशः—

शूकधान्यशमीधान्यमांसशाकफलाभयान् ।

वर्गान् हरितमद्याम्बुगोरसेक्षुबिकारिकान् ॥ ६ ॥

दश द्वौ चापरौ वर्गौ कृतान्नाहारयोगिनाम् ।

रसवीर्यविपाकैश्च प्रभावैश्च प्रचक्ष्महे ॥ ७ ॥

शूकधान्य- शूकधान्यवर्ग शूकधान्यवर्ग, शमीधान्य- शमीधान्यवर्ग शमीधान्यवर्ग, मांस-शाक- मांस वर्ग, शाकवर्ग, फलाभयान् फलवर्ग, हरितमद्याम्बु- हरितवर्ग- मद्यवर्ग- ज्वरवर्ग- हरितवर्ग- मद्यवर्ग- अम्बुवर्ग, गोरस- गोरसवर्ग गोरसवर्ग, इक्षु- बिकारिकान् अने इक्षुविकारवर्ग और इक्षु- बिकारवर्ग, दश वर्गान् आ दश वर्ग इन दस वर्गोंको, कृतान्न- तथा कृतान्नवर्ग तथा कृतान्नवर्ग, आहारयोगिनाम् तेभ्य आहारयोगिवर्ग एवं आहारयोगिवर्ग, द्वौ च अपरौ

५. वर्गसंग्रहेण-वर्गसंग्रहेण (ब.)

७. प्रचक्ष्महे-उपदेश्यते (ब. त.)

आ मे पीत्वा इन दो अन्य, वगैरे वगैरे, रस-
वीर्य- रस वीर्य रस वीर्य, विपाके च विपाके विपाके,
प्रभावे च अने प्रभाव अनुसार और प्रभाव द्वारा, प्रच-
रमहे कहेथुं कहेगें ॥७॥

6-7. Corn, pulse, meat, vegetable,
fruits, greens, wines, water. milk and
its products, sugarcane and its products
—these ten and two more, viz, cooked
food and the adjuvants of foods: of
these we shall now explain the taste,
potency, post digestive qualities and
specific properties.

अथ शूकधान्यवर्गः—

शालीनां सामान्यगुणाः—

रक्तशालिर्महाशालिः कलमः शकुनाहतः
तूर्णको दीर्घशूकश्च गौरः पाण्डुकलाङ्गुलौ ॥८॥
सुगन्धको लोहवालः सारिवाक्यः प्रमोदकः ।
पतङ्गस्तपनीयश्च ये चान्ये शालयः शुभाः ॥९॥
शीता रसे विपाके च मधुराश्चाल्पमाकृताः ।
बद्धाल्पवर्धसः स्निग्धा बृंहणाः शुक्रमूत्रलाः ॥१०॥

अथ शूकधान्यवर्गः शूकधान्य वर्गने प्रारंभ
करनाभां आवे छे शूकधान्यवर्गका प्रारम्भ किया जाता
है, रक्तशालिः लाव योभा लाल शालि, महाशालिः
महाशालि महाशालि, कलमः कलम कलम, शकुनाहतः
शकुनाहत शकुनाहत, तूर्णकः तूर्णक तूर्णक, दीर्घशूकः
दीर्घशूक दीर्घशूक, गौरः गौर गौर, पाण्डुक-लाङ्गुलौ च
पाण्डुक लाङ्गुल पाण्डुक लाङ्गुल, सुगन्धकः सुगन्धक

८. शकुनाहतः—शकुनाहतः (प)

१. तूर्णको—तूर्णको (द. ५)

२. पाण्डुकलाङ्गुलौ—पाण्डुकलाङ्गुलौ (प.)

३. सुगन्धको—सुगन्धिका (व.)

४. लोहवालः सारिवाक्यः प्रमोदकः—लोहवालाः सारिवाक्याः
प्रमोदकाः (ग.)

५. प्रमोदकः—प्रमोदकाः (प.)

६. मधुराश्चाल्पमाकृताः—मधुराः स्वल्पमाकृताः

सुगन्धक, लोहवालः लोहवाल, सारिवाक्यः
सारिवा नामने। सारिवानामक, प्रमोदकः प्रमोदक प्रमोदक,
पतङ्गः पतंग पतंग, तपनीयः च तपनीय तपनीय,
ये च अन्ये अने ७ पी७ तथा जो अन्य, शुभाः
शालयः शुभ शाल उत्तम चावल हैं, शीताः ते शीतल
वे शीत. रसे विपाके च रस तथा विपाकेभां रस और
विपाकमें. मधुराः मधुर मधुर, अल्पमाकृताः बेडा वायु
करनार वायुके अल्प प्रकोपक, बद्धाल्पवर्धसः बद्ध अने
अल्प मधु करनार मलको बद्ध तथा अल्प करनेवाले,
स्निग्धाः स्निग्ध स्निग्ध, बृंहणाः बृंहण बृंहण, शुक्र-
मूत्रलाः तथा शुक्रकरक अने मूत्रवर्धक छे तथा शुक्र
एवं मूत्र केवर्धक हैं ॥ ८-१० ॥

8-10. The classification of the corn
group (mono-cotyledons).

The varieties of rice known as the
red rice, the big rice (Maha sali). The
kalama (kashmir), the sakunahrita,
(grown in sravanti), the turnaka,
the deerghasuka, (long-awned) the
gaur, (white) the panduka, the angula,
the sugandhaka, the lohavala, the
sarivakhya, the pramodaka, the patanga,
the tapaniya and other good varieties
of rice are cooling, sweet in taste and
post digestion, slightly vata-stimulant
and form condensed and scanty stools.
They are unctuous, roborant, semini-
ferous and diuretic.

रक्तशाल्यादीनां विशेषगुणाः—

रक्तशालिर्वरस्तेषां तृष्णाघ्नस्त्रिमलापहः ।

महांस्तस्यानु कलमस्तस्याप्यनु ततः परे ॥११॥

तृष्णाघ्नः तृष्णाने नाश करनार तृष्णाघ्नक, त्रिम-
लापहः अने तृष्णे दोषाने शांत करनार और त्रिदोष-
नाशक, रक्तशालिः लाव योभा लाल चावल, तेषाम्
तेषोभां इनमें, वरः श्रेष्ठ छे श्रेष्ठ है, तस्य अनु तेनाथी

११. तृष्णाघ्नस्त्रिमलापहः—तृष्णाघ्नश्च मलापहः (व.)

હીન ગ્રંથુવાળો। इससे हीनगुण, महान् महाशक्ति छे महाशक्ति है, तस्य अपि अनु अने तेनाथी हीन ग्रंथु-वाणो। और इससे मी कम गुणवाला, कलमः कलम छे कलम है, ततः परे तथा ते पछीनी पछीनी मधी शाण तेनाथी छळडी छे और इसके आगे अन्य सब शालि इससे कम गुणवाले हैं ॥ ११ ॥

11. The red rice is the best of them. It is adipsous and curative of tri-discordance. The next best is the big rice and next to it is the kalama and so on (in the order they are mentioned).

યવકા હાયના: પાંસુવાપ્યનૈષધકાદય: ।
શાલીનાં શાલય: કુર્વન્ત્યનુકારં ગુણાગુણૈ: ॥૧૨॥

યવકા: યવક યવક, હાયના: હાથન હાથન, પાંસુ-પાંસુ પાંસુ, વાપ્ય-વાપ્ય વાપ્ય, નૈષધકાદય: નૈષધક વગેરે નૈષધક આદિ, શાલય: શાળો શાલિ, ગુણાગુણ: ગુણ અને દોષમાં ગુણ और अगुणकी दृष्टिसे, શાલીનામ્ ઉપયુક્ત શાળોનું ઉપયુક્ત શાલિયોંકા, અનુકારમ્ અનુકરણ અનુકરણ, કુર્વન્તિ કરે છે કરતે હે ॥ ૧૨ ॥

12. The yavaka, hayana, the pansha-vapya, (deep-water paddy), naishadha and other kinds of rice are similar to the (above-mentioned) rices with regard to both their good and bad qualities.

વહિકસ્ય ગુણા: —

શીતઃ ક્ષિગ્ધોઽગુરુઃ સ્વાદુઃ ક્ષિદોષઃ સ્થિરાત્મકઃ ।
વહિકઃ પ્રવરો ગૌરઃ કૃષ્ણગૌરસ્તતોઽનુ ચ ॥૧૩॥

૧૨. યવકા: — યવકા (ગ.)

„ પાંસુવાપ્ય-પાંસુવાપ્યા (ક.)

„ „ —પાંસુવાપ્યા (ક.)

„ પાંસુવાપ્ય-પાંસુવાપ્ય (ચ. વ.)

૧૩. અગુરુઃ — અગુરુઃ (ગ. ન)

વહિકઃ પશ્ચિમ વહિકવામ્, શીતઃ શીત શીતકં, ક્ષિગ્ધઃ ક્ષિગ્ધ ક્ષિગ્ધ, અગુરુઃ અધુ અધુ, સ્વાદુઃ મધુર મધુર, ક્ષિદોષઃ ક્ષિદોષનાશક ક્ષિદોષનાશક, સ્થિરા-ત્મકઃ અને સ્થિર છે और दृढताकारक है, ગૌરઃ તેમાં ગૌર इनमें श्वेतवर्ण, વહિકઃ પશ્ચિમ વહિક, પ્રવરઃ શ્રેષ્ઠ છે उत्तम है, કૃષ્ણગૌરઃ ચ અને કૃષ્ણગૌર પશ્ચિમ और कृष्णगौरवर्ण वहिक, તતઃ અનુ તેનાથી ઉતરતો છે इससे हीनगुण है ॥ ૧૩ ॥

13. Shashtika rice is cooling, unctuous, not heavy, sweet, curative of tri-discordance and stabilising. The white variety is the best of shashtika rices and the dark-white comes next in order.

ચરકોદાલક - ચીન - શારદોજ્જ્વલ - દર્દુર - ગન્ધના - કુરુવિન્દાનાં ગુણા: —

ચરકોદાલકૌ ચીનશારદોજ્જ્વલદર્દુરા: ।

ગન્ધના: કુરુવિન્દાશ્ચ વહિકાસ્પાન્તરા ગુણૈ: ॥૧૪॥

ચરક- ચરક, ચરક, ઉદાલકૌ ઉદાલક ઉદાલક, ચીન-ચીન ચીન, શારદ- શારદ શારદ, ડજ્જ્વલ- ડજ્જ્વલ, દર્દુરા: દર્દુર દર્દુર, ગન્ધના: ગન્ધના ગન્ધના, કુરુવિન્દા: ચ અને કુરુવિન્દા और कुरुविन्द शालि, ગુણૈ: ગુણમાં ગુણોં, વહિકાસ્પાન્તરા: પશ્ચિમથી શ્રેષ્ઠ શ્રેષ્ઠ ગ્રંથુવાળો છે दृष्टिकसे कुछ कम गुणवाले हैं ॥ ૧૪ ॥

14. Varaka, uddalaka, china, shara-da, ujjvala, dardura, the fragrant rice and kuruvinda are slightly different in quality from the shashtika rice.

ત્રીહેરુણા: પાટલસ્ય ગુણા: —

મધુરશ્ચામ્લપાકશ્ચ ત્રીહિઃ પિષ્તકરો ગુરુઃ ।

વહુમૂત્રપુરીષોષ્મા ત્રિદોષસ્ત્રેવ પાટલઃ ॥૧૫॥

૧૪ ચરકોદાલકૌ-ચરકોદાલકૌ (પ.)

„ ડજ્જ્વલ-ડજ્જ્વલ (દ.)

„ ગન્ધના - ગન્ધના: (ક. ઘ. ધ.)

„ „ — ગન્ધમા: (પ.)

„ કુરુવિન્દાશ્ચ-કુરુવિન્દાશ્ચ (દ.)

व्रीहिः त्रीहि व्रीहिधान्य, मधुरः च मधुर मधुर, कम्पपाकः अभ्रविपाकपात्रोऽभ्रविपाकी, पित्तकरः पित्त करन्नार पित्तकारक, गुरुः च अने शुभ्र छे और गुरु है. पाटलः तु अने पाटल तो और पाटलधान्य तो, बहु- भृष्ट अत्यन्त, मूत्र-भूर मूत्र, पुरीषोष्मा भण तथा उष्णता उत्पन्न करन्नार मल तथा उष्णताका उत्पादक, त्रिदोषः दृढ अने त्रिदोष करन्नार छे और त्रिदोष-कारक है ॥१५॥

15. The vrihi rice is sweet in taste and acid on post-digestion, stimulative of pitta and heavy. The patala grain causes excessive urine and feces, heat and also tri-discordance.

कोरद्वयामाकादितृणधान्याना गुणाः

सकोरद्वयः इयामाकः कषायमधुरो लघुः ।
वातकः कफपित्तघ्नः शीतः संप्राहिशोषणः ॥१६॥

सकोरद्वयः केदरा सहित कोदा महित, इयामाकः साभो सांवक, कषायमधुर. रसभा उपायमधुर रसमें कषायमधुर, लघुः लघु लघु, वातकः वायु करन्नार वातकारक, कफपित्तघ्नः कफ तथा पित्तने नाश करन्नार कफ-पित्तनाशक, शीतः शीत शीतवीर्य, संप्राहिशोषणः संप्राही अने शोषण करन्नार छे संप्राहक और शोषक है ॥ १६ ॥

16. Sanwa millet along with common millet is astringent and sweet in taste, light, vata-stimulant, diminishes kapha and pitta, is cooling, astringent and desiccant in action.

हस्तिइयामाकनीवारतायपर्णीगवेधुकाः ।
प्रशान्तिकाम्भः इयामाकलौहित्याणुप्रियङ्गवः ॥१७॥

- १६ कफपित्तघ्नः - कफपित्तानः (त.)
,, संप्राहिशोषणः - संप्राहिशोषनः (प.)
१७. तोषपर्णी-तोषपर्णी, पृषपर्णी (प.)
,, प्रशान्तिका-प्रशान्तिका (प. च.)
,, लौहित्याणुप्रियङ्गवः - लौहित्याणुप्रियङ्गवः (प.)

हस्तिइयामाक- भोटो साभो मोटा सांवक, नीवार- नभार भोभा तिलीका चावल, तोषपर्णी- तोषपर्णी, गवेधुकाः कसई कसई, प्रशान्तिका- प्रशान्तिका, लौहित्य- लौहित्य लौहित्य, अणु अणु अणु. प्रियङ्गवः प्रियंगु ॥ १७ ॥

17. Hasti-syamaka, nivara, toyaparni, job's tears, prasantika, ambhasya-maka, lauhitya, anu, Italian millet,

मुकुन्दो क्षिण्टिगर्मूटी वरुका वरकास्तथा ।
शिविरोत्कटजूर्णाङ्गाः इयामाकसदृशा गुणैः ॥१८॥

मुकुन्दः मुकुन्द मुकुन्द, क्षिण्टिगर्मूटी जिंटीगर्मूटी क्षिण्टिगर्मूटी, वरुकाः वरुका वरुका, वरकाः वरी चीना, शिविर- शिविर शिविर, उत्कट- उत्कट उत्कट, जूर्णाङ्गाः अने जूनार और जवार, गुणैः ये शुभ्रभा गुणोंसे, इयामा- कसदृशाः श्यामाङ्गेवां छे इयामाकके समान हैं ॥१८॥

18. Mukunda, jhintigarmuti, varuka, varaka, sibir, utkata and great millet resemble syamaka in their qualities.

यवस्य गुणाः -

रुक्षः शीतोऽगुरुः स्वादुर्बहुवातशकृद्यवः ।
स्थैर्यकृत् सकषायश्च बन्धः स्नेहविकारनुत् ॥१९॥

यवः यव जौ, रुक्षः रुक्ष रुक्ष, शीतः शीत शीत, अगुरुः लघु लघु, स्वादुः मधुर मधुर, बहुवातशकृत् पुष्कल वायु अने भण करन्नार वायु और मलको बढानेवाला, स्थैर्यकृत् स्थिरता करन्नार स्थिरताकारक, सकषायः शोष उपाय रसनामें थोडा कषायरस, बन्धः बन्ध बलकारक, स्नेहविकारनुत् च अने कृन्ना विडा- रने दूर करन्नार छे और कफाकारनाशक है ॥ १९ ॥

१८ क्षिण्टिगर्मूटी-क्षिण्टिगर्मूटी (द. भ.)

,, ,, -क्षिण्टिकागुटी (प.)

,, वरुका-वरुका (च. व. उ. त.)

,, शिविरोत्कट-शिविरोत्कट (ग. च.)

१९. च-तु (प.)

,, स्नेहविकारनुत्-स्नेहविकारनिवृत्ति (ग. च.)

19. The barley is dry, cooling, not heavy, sweet in taste, increases excessively vata and feces, stabilizes, is astringent in action, promotive of strength and curative of the disorders of kapha.

वेणुयवस्य गुणाः —

रूक्षः कषायानुरसो मधुरः कफपित्तहा ।
मेदःक्रिमिविषघ्नश्च बल्यो वेणुयवो मतः ॥२०॥

वेणुयवः वांसजं पीतं वांसका बीजं, रूक्षः रूक्ष रूक्ष, कषायानुरसः कषायानुरसं अनुरसवाणं अनुरसवाणं, मधुरः मधुर मधुर, कफपित्तहा कफ पित्तनाशक, नाश करनेवाला कफपित्तनाशक, मेदः-मेद मेद, क्रिमी-क्रिमी कृमि, विषघ्नः तथा विषने नाश करनेवाला तथा विषका नाशक, बल्यः च आने अर्थात् एवं बलकारक, मतः मानेछे माना गया है ॥ २० ॥

20. The bamboo seeds are considered to be dry, astringent in after-taste, sweet, curative of kapha and pitta; they remove fat, worms and effects of poison and are strengthening.

गोधूमस्य गुणाः —

सन्धानकृद्वातहरो गोधूमः स्वादुशीतलः ।
जीवनो बृंहणो वृष्यः स्निग्धः स्थैर्यकरो गुरुः ॥२१॥

गोधूमः भुङ्गे गेहूं, सन्धानकृत-सन्धानकरक, वातहरो वातनाशक, स्वादु-मधुर मधुर, शीतलः शीतवीर्यं शीतवीर्य, जीवनः उपलब्धता जीवनदायक, बृंहणः वृद्धि बृंहण, वृष्यः वृष्य वृष्य, स्निग्धः स्निग्ध स्निग्ध, स्थैर्यकरो स्थिरता करनेवाला स्थिरताकारक, गुरुः आने गुरु छे और गुरु है ॥ २१ ॥

21. Wheat is synthesizing, curative of vata, sweet, cooling, vitalising, robust, aphrodisiac, unctuous, stabilizing and heavy.

नान्दीमुखीमधूल्यो गुणाः

नान्दीमुखी मधूली च मधुरस्निग्धशीतले ।
इत्ययं शूकधान्यानां पूर्वो वर्गः समाप्यते ॥२२॥

नान्दीमुखी नान्दीमुखी नान्दीमुखी, मधूली च आने मधूली और मधूली, मधुर-मधुर मधुर, स्निग्ध-स्निग्ध स्निग्ध, शीतले तथा शीतवीर्यं छे तथा शीतवीर्यं हैं, इति आ आभाषे इस प्रकार, शूकधान्यानाम् शूक धान्यानां शूकधान्यानां, अयम् आ यह, पूर्वः प्रथम प्रथम, वर्गः वर्ग वर्ग, समाप्यते सम्पूर्ण करनेवाला आवे छे सम्पूर्ण किया जाता है ॥ २२ ॥

22. Nandimukhi and madhuli corn are sweet, unctuous and cooling. Thus ends the first section on corns (mono-cotyledons).

अथ शमीधान्यवर्गः —

मुद्गस्य गुणाः —

कषायमधुरो रूक्षः शीतः पाके कटुर्लघुः
विशदः श्लेष्मपित्तघ्नो मुद्गः सूप्योत्तमो मतः ॥२३॥

अथ शमीधान्यवर्गः शमीधान्य वर्गने प्रारंभ करनेवाला आवे छे शमीधान्यवर्गका प्रारम्भ किया जाता है. मुद्गः मग मग, कषायमधुरः रसमा कषायमधुर रसमें कषायमधुर, रूक्षः रूक्ष रूक्ष, शीतः शीतवीर्यं शीतवीर्य, पाके कटुः विपाकमा कटु विपाकमें कटु, लघुः लघु लघु, विशदः विशद विशद, श्लेष्मपित्तघ्नः कफ पित्तनाशक, नाश करनेवाला कफपित्तनाशक, सूप्योत्तमः तथा उत्तम और सब दालोंमें श्रेष्ठ, मतः माने छे माने है ॥ २३ ॥

23. Now begins the sections on pulses (dicotyledons). The green gram is considered the best of pulses. It is astringent-sweet in taste, dry, cooling, pungent on post-digestion, light, limpid and curative of kapha and pitta.

२२. नान्दीमुखी-नन्दीमुखी (ग. व. प.)

„ शीतले-शीतलः (ग.)

२३. विशदः श्लेष्मपित्तघ्नो-श्लेष्मपित्तघ्नो (ग. व. द. प.)

માષસ્ય ગુણાઃ —

વૃષ્યઃ પરં વાતહરઃ સ્નિગ્ધોષ્ણો મધુરો ગુરુઃ ।
વસ્યો बहुमलः पुंस्त्वं माषः शीघ्रं ददाति च ॥૨૩॥

માષઃ અડદ ઝડદ, પરમ્ વૃષ્યઃ ૫૨મ વૃષ્ય અતિ
વૃષ્ય, વાતહરઃ વાતહર, સ્નિગ્ધ- સ્નિગ્ધ, ઓષ્ણઃ ઉષ્ણ, મધુરઃ મધુર મધુર, ગુરુઃ યુરુ ગુરુ,
વસ્યઃ બલ આપનાર બલકારક, बहुमलः તેમજ બહુ
મળ કરનાર છે એવં बहुत मल उत्पन्न करनेवाला है,
शीघ्रम् અને જલદીથી તથા शीघ्र, पुंस्त्वम् પુરુષાત્ન
પુરુષત્વ, દદાતિ ચ આપે છે દેતા હૈ ॥૨૪॥

24. The black-gram is an excellent aphrodisiac, curative of vata, unctuous, hot, sweet, heavy, strengthening; it increases fecal matter and quickly imparts virility.

રાજમાષસ્ય ગુણાઃ —

રાજમાષઃ સરો રુચ્યઃ કફશુક્રામ્લપિત્તનુત્ ।
તત્સ્વાદુર્વાતલો રુક્ષઃ કષાયો વિશદો ગુરુઃ ॥૨૫॥

રાજમાષઃ રાજમાષ રાજમાષ, સરઃ સારક સારક,
રુચ્યઃ રુચિ કરનાર રુચિકારક, કફ- કફ, શુક્ર- વીર્ય
શુક્ર, અમ્લપિત્ત- તથા અમ્લપિત્તને તથા અમ્લપિત્તકા,
નુત્ દૂર કરનાર નાશક, તત્સ્વાદુઃ અડદના જેવો મધુર
ઝડદકે સમાન મધુર, વાતલઃ વાયુ કરનાર વાતકારક,
રુક્ષઃ રૂક્ષ રુક્ષ, કષાયઃ કષાય કષાય, વિશદઃ વિશદ
વિશદ, ગુરુઃ અને યુરુ છે ઓર ગુરુ હૈ ॥ ૨૫ ॥

25. The black eye pea is laxative, relish-giving, corrective of kapha,

૨૪. बहुमलः—बहुवलः (ग.)

„ ददाति—दधाति (ग.)

૨૫. રાજમાષઃ સરો રુચ્યઃ કફશુક્રામ્લપિત્તનુત્ । તત્સ્વાદુ-
ર્વાતલો રુક્ષઃ કષાયો વિશદો ગુરુઃ ॥ — રુક્ષઃ કષાયશ્ચ
વાતલઃ કેમ્લપિત્તહા । વિષ્ટમ્મી ચાપ્યવૃદ્ધશ્ચ રાજમાષઃ
પ્રતીતિતઃ ॥ (ગ. ૧. ૧.)

„ પિત્તનુત્-પિત્તનુત્ (ક. ૧.)

„ „ —પિત્તહર (ક.)

semen and acid-dyspepsia. It is sweet in taste like black-gram, vata-stimulant, dry, astringent in action, limpid and heavy.

કુલત્થસ્ય ગુણાઃ —

उष्णाः कषायाः पाकेऽम्लाः कफशुकानिलापहाः ।
कुलत्था ग्राहिणः कासाह्काश्वासार्शसां हिताः २६

કુલત્થાઃ કળથી કુલત્થી, ઉષ્ણાઃ ઉષ્ણ ગરમ,
કષાયાઃ કષાય કષાય, પાકે અમ્લાઃ વિપાકમાં અમ્લ
વિપાકમાં અમ્લ, કફ- કફ, શુક્ર- વીર્ય શુક્ર, અનિલ-
તથા વાયુનો ઓર વાયુકા, અપહાઃ નાશ કરનાર નાશક,
ગ્રાહિણઃ ગ્રાહી સંગ્રાહી, કાસ- ઉધરસ કાસ, હિકા- હેઝી
હિકા, શ્વાસ- શ્વાસ શ્વાસ, અર્શસામ્ અને અર્શમાં ઓર
અર્શમાં, હિતાઃ હિતકર છે હિતકારી હૈ ॥૨૬॥

26. Horse-gram is hot, astringent in taste, acid on post-digestion and corrective of kapha, semen and vata, astringent in action and beneficial in cough, hiccup, dyspepsia and piles.

મકુષ્ઠસ્ય ગુણાઃ —

मधुरा मधुराः पाके ग्राहिणो रुक्षशीतलाः ।
मकुष्ठकाः प्रशस्यन्ते रक्तपित्तज्वरादिषु ॥ २७ ॥

મકુષ્ઠકાઃ મઃ મોઠ, મધુરાઃ મધુર મધુર, પાકે
મધુરાઃ વિપાકમાં મધુર વિપાકમાં મધુર, ગ્રાહિણઃ ગ્રાહી
સંગ્રાહી, રુક્ષ- રૂક્ષ રુક્ષ, શીતલા તથા શીતલી છે
તથા શીતલી છે, રક્તપિત્ત- અને રક્તપિત્ત ઓર રક્તપિત્ત,
જ્વરાદિષુ જ્વર વગેરેમાં જ્વર આદિમાં, પ્રશસ્યન્તે પ્રશસ્યન્તે
માન્યા છે શ્રેષ્ઠ માને ગયે હૈ ॥ ૨૭ ॥

27. The moth-gram is sweet both in taste and on post-digestion, astringent in action, dry and cooling. It is recommended in hemothermia, in fevers and in similar conditions.

૨૭. मकुष्ठकाः—मुकुष्ठकाः (च.)

ચળક-મસૂર-અણિકા- હરેણનાં સામાન્યગુણા:—

ચળકાશ્ચ મસૂરાશ્ચ અણિકા: સહરેણય: ।

લઘવ: શીતમધુરા: સકષાયા વિરૂક્ષણા: ॥૨૮॥

ચળકા: ચણા ચને, મસૂરા: ચ મસૂર મસૂર, સહરેણય: તથા વટાણા સહિત તથા મટર સહિત, અણિકા: ચ અણિકા અણિકા, લઘવ: લઘુ લઘુ, શીત- શીતવીર્ય શીતવીર્ય, મધુરા: મધુર રસવાળાં મધુરરસ, સકષાયા: કષાય રસવાળાં કષાયરસ, વિરૂક્ષણા: અને વિરૂક્ષણુ છે और રુક્ષતાકારક હૈ ॥૨૮॥

28. Chick-pea, lentils, vetchling and common peas are light, cooling, sweet, astringent in taste and strongly dehydrating.

તત્ર મસૂરકલાયયોર્વિશેષગુણા: —

પિત્તશ્લેષ્મણિ શસ્યન્તે સ્પેષ્વાલેપનેષુ ચ ।

તેષાં મસૂર: સંપ્રાહી કલાયો વાતલ: પરમ્ ॥૨૯॥

પિત્તશ્લેષ્મણિ તેઓ પિત્ત તથા કફના રોગમાં જે પિત્ત તથા કફને રોગોમાં, સ્પેષ્યુ દાળમાં દાળોમાં, આલેપનેષુ ચ તથા આલેપનમાં और લેપનમાં, શસ્યન્તે પ્રશસ્ત છે પ્રશસ્ત હૈ, તેષામ્ તેઓમાં इनमें, મસૂર: મસૂર મસૂર, સંપ્રાહી સંપ્રાહી છે સંપ્રાહી હૈ, કલાય: અને લાંગ और મટર, પરમ્ અત્યંત અત્યન્ત, વાતલ: વાતકારક છે વાત-કારક હૈ ॥ ૨૯ ॥

29. They are recommended in pitta and kapha conditions and are esteemed as soups and ointments. Amongst them the lentil is astringent in action and chickling vetch is a great stimulant of vata.

તિલગુણા: —

ક્ષિરઘોષ્ણો મધુરસ્તિક્ત: કષાય: કટુકસ્તિક્ત: ।

સ્વચ્ચ: કેશ્યશ્ચ વલ્ચશ્ચ વાતઘ્ન: કફપિત્તકૃત્ ॥૩૦॥

૨૯. પરમ-પર: (વ.)

૩૦. તિલ: — લીલ્લ: (સ.)

તિલ: તલ તિલ, સ્નિગ્ધ- સ્નિગ્ધ સ્નિગ્ધ, ઢળ્લ: ઢળ્લ ઢળ્લ, મધુર: મધુર મધુર, તિક્ત: તિક્ત તિક્ત, કષાય: કષાય કષાય, કટુક: કટુ કટુ, સ્વચ્ચ: સ્વચ્ચને માટે હિતકર સ્વચ્ચને લિષ્ હિતકર, કેશ્ય: ચ કેશ્યને માટે હિતકર કેશ્યોંકે લિષ્ હિતકારી, વલ્ચ: બલદાયક બલકારક, વાતઘ્ન: વાતઘ્ન વાતનાશક, કફ- કફ, પિત્તકૃત્ ચ અને પિત્તને કરનાર છે और પિત્તકો કરનેવાલા હૈ ॥ ૩૦ ॥

30. Til is unctuous, hot, sweet, bitter, and astringent. It is a skin-tonic and hair-tonic, strength-giving and curative of vata and causative of kapha and pitta.

શિમ્વીજાતીનાં ગુણા: —

મધુરા: શીતલા ગુર્વ્યોં બલઘ્ન્યો રુક્ષણારિમકા: ।
સન્નેહા બલિમિર્મોજ્યા વિવિધા: શિમ્વીજાતય: ॥૩૧॥

વિવિધા: વિવિધ પ્રકારનાં સઘ પ્રકારકી, શિમ્વી-જાતય: શીંગબીતીનાં ધા-થેા સેમે, મધુરા: મધુર મધુર, શીતલા: શીતવીર્ય શીતવીર્ય, ગુર્વ્ય: ગુરુ ગુરુ, બલઘ્ન્ય: બલનાશક બલનાશક, રુક્ષણારિમકા: અને રૂક્ષણુ કરનાર છે और રુક્ષતાજનક હૈ, બલિમિ: બળવાન મનુષ્યોંએ બલવાન પુરુષોં, સન્નેહા: સ્નેહસહિત સ્નેહકે સાથ, ઓજ્યા: તે ખાવાં બેઠેંએ સનકો સાથે ॥૩૧॥

31. All varieties of legumes are sweet, cooling, heavy, destructive of strength and dehydrating. They should be taken only by strong persons in conjunction with unctuous articles.

શિમ્વી રુક્ષા કષાયા ચ કોષ્ઠે વાતમકોપિની ।
ન ચ વૃષ્યા ન ચક્ષુષ્યા વિદ્રમ્ય ચ વિપચ્યતે ॥૩૨॥

શિમ્વી શિમ્વી શિમ્વી, રુક્ષા રૂક્ષ છે રુક્ષ હૈ, કષાયા કષાય છે કષાય હૈ, કોષ્ઠે અને કોષ્ઠમાં और

૩૧. મધુરા: શીતલા ગુર્વ્યોં-ગુર્વ્યોંસઘ મધુરાશીતા (વ.)

, બલિમિર્મોજ્યા-બલિમિર્મોજ્યા (ચ.)

૩૨. કોષ્ઠે વાતમકોપિની-કોષ્ઠવાતમકોપિની (ક. વ.)

, —કોષ્ઠવાતમકોપિની (વ.)

કોષ્ટમે, વાતમકોપિની ચ વાતને। પ્રકોપ કરનાર છે વાયુકા પ્રકોપ કરતી છે, વૃષ્યા ન તે વૃષ્ય નથી તથા ન તો વૃષ્ય છે, વૃષ્યા ચ ન તેમ જ વૃષ્ય નથી એવું ન તો વૃષ્ય છે, વિદ્યમ્ય ચ અને વિષ્ટમ કરીને ઓર વિષ્ટમ કાઢે, વિષમ્યતે પચે છે પચતી છે ॥ ૩૨ ॥

32. The shimbi variety of legume is dry, astringent in taste and provokes vata in the abdomen and is not aphrodisiac, not good for the eye and causes slow and irregular digestion.

આઢકયા ગુણાઃ, અવલ્ગુજૈઢગજનિષ્પાવાના ગુણાઃ—

આઢકી કફપિત્તગ્ની વાતલ્લ, કફવાતનુત્ ।
અવલ્ગુજઃ સૈઢગજો, નિષ્પાવા વાતપિત્તલાઃ ॥૩૩॥

આઢકી ટુવેર અરહર, કફપિત્તગ્ની કફ અને પિત્તને। નાશ કરનાર કફપિત્તનાશક, વાતલા તથા વાતજનક છે વાયુકારક છે, સૈઢગજઃ વૃષ્યા સહિત પનવાદ સહિત, અવલ્ગુજઃ બાવચી, કફવાતનુત્ કફ અને વાત કરનારી છે કફવાતનાશક છે, નિષ્પાવાઃ અને વાલ્લ સેમ, વાતપિત્તલાઃ વાત અને પિત્ત કરનાર છે વાતપિત્તકારક છે ॥૩૩॥

33. Pigeon pea is curative of kapha and pitta and stimulative of vata. Babchi seeds and seeds of wild senna are curative of kapha and vata. The lablab is stimulative of vata and pitta.

કાકાળ્લોલાત્મગુણોઃ ગુણાઃ—

કાકાળ્લોમા(લા)ત્મગુણાનાં માષવત્ ફલમાદિશેત્ ।
દ્વિતીયોઽયં શમીધાન્યવર્ગઃ પ્રોક્તો મહર્ષિણા ॥૩૪॥

કાકાળ્લ- તરવારડી સફેદ કવચ, ડમા- અળસી અલસી, આત્મગુણાના તથા કૌંચાના તથા કવચકે, ફલમ્ ફળને ફલકો, માષવત્ અડદના જેવું કઢવકે સમાન, આદિશેત્ કહેવું કહના ચાહિય, અવચ્ચ આ વદ,

૩૩. વાતલા કફવાતનુત્-ત્વચ્ચમાદિવર્ચસા (જ. વ.)

દ્વિતીયઃ બીજો દુસરા, શમીધાન્યવર્ગઃ શમીધાન્યવર્ગ શમીધાન્યવર્ગ, મહર્ષિણા મહર્ષિએ મહર્ષિને, પ્રોક્તઃ કહ્યો છે કહા છે ॥ ૩૪ ॥

34. Sword bean, linseed and cowage must be considered similar in effect to black-gram. This is the second group of pulses (dicotyledons) expounded by the learned sage.

અથ માંસવર્ગઃ—

પ્રસહાનાં નિર્દેશઃ—

ગોચરાશ્વતરોપ્દ્રાશ્વદ્વીપિસિંહર્શવાનરાઃ ।
વૃકો વ્યાઘ્રસ્તરક્ષુઘ્ચ વશ્તુમાર્જારમૂષિકાઃ ॥ ૩૫ ॥
લોપાકો જમ્બુકઃ શ્યેનો વાન્તાદધ્યાપયાયસૌ ।
શશાંઘી મધુહા માસો ગૃધ્રોલ્લકુલિજ્જકાઃ ॥૩૬॥
ધૂમિકા કુરરશ્ચેતિ પ્રસહા મૃગપક્ષિણઃ ।

અથ માંસવર્ગઃ માંસવર્ગને। પ્રારંભ કરવામાં આવે છે માંસવર્ગકા પ્રારંભ કયા જાતા છે, ગો- ગાય ગાય, શ્વ- ગર્દભ ગધા, અશ્વતર- અશ્વતર સ્વત્તર, ઉપ્દ્ર- ઉંટ કંટ, વ્યાઘ્ર- અશ્વ ઘોડા, દ્વીપિ- ચિત્તો ચીતા, સિંહ- સિંહ સિંહ, નરક રીંછ રીંછ, વાનરાઃ વાનર બન્દર, વૃકઃ વૃક્ષ મેઘિયા, વ્યાઘ્રઃ વાઘ વાઘ, તરક્ષુઃ તરક્ષુ ચરક્ષ, વશ્તુ- બશ્તુ વશ્તુ, માર્જાર- મીંદાં મિત્તી, મૂષિકાઃ ચ ઉંદર ચૂંદા, લોપાકઃ લોપકી લોમકી, જમ્બુકઃ શિયાળ ગીવદ, શ્યેનઃ શકરો શ્યેન, વાન્તાદઃ કૃતરો કૃતા, આપ- આપ ચાપ, વાયસૌ કાગડો કૌઆ, શશાંઘી શશાંઘી શશાંઘી, મધુહા મધુહા મધુહા, માસઃ બાસ માસ, ગૃધ્ર- ગ્રીધ્ર ગીધ, લલ્લક- લુલ્લ કલ્લ, કુલિજ્જકાઃ કુલિંગક કુલિજ્જક, ધૂમિકા ધૂમિકા ધૂમિકા, કુરરઃ ચ અને કુરર કૌર કુરર, હૃતિ એ વે, પ્રસહા પ્રસહ અતિનાં પ્રસહ, મૃગ- પક્ષિણઃ પશુપક્ષીઓ છે પશુપક્ષી છે ॥ ૩૫-૩૬ ॥

35-36. Now begins the group of fleshies:—the cow, the ass, the mule,

૩૫. વૃકો વ્યાઘ્રઃ—વૃકવ્યાઘ્રો (વ.)

૩૬. કુલિજ્જકાઃ—કલિજ્જકાઃ (વ.)

૩૬. ધૂમિકા—ધૂમિકા (વ.)

,, ,, —ધૂમિકા (વ.)

the camel, the horse, the panther, the lion, the bear, the monkey, the wolf, the tiger, the hyena, the large brown mongoose, the cat, the mouse, the fox, the jackal, the hawk, the dog, the blue jay, the crow, the golden eagle, the honey buzzard, the bearded vulture, the vulture, the owl, the sparrow hawk, the owl, and the fish-eagle are the beasts and birds of the tearer group of creatures.

ભૂમિશયનાં નિર્દેશ: —

શ્વેતઃ દયામશ્ચિત્રપૃષ્ઠઃ કાલકઃ કાકુલીમૃગઃ ॥૩૭॥

કૃષ્ણિકા ચિલ્લટો મેકો ગોધા શલ્લકગણ્ડકૌ ।

કદલી નકુલઃ શ્વાયિદિતિ ભૂમિશયાઃ સ્મૃતાઃ ॥૩૮॥

શ્વેતઃ ધાળો શ્વેત, દયામઃ સ્થામ દયામ, ચિત્રપૃષ્ઠઃ ચિત્રવિચિત્ર પીઠવાળો ચિત્રકચરી પીઠવાળા, કાલકઃ તથા કાળો તથા કાળા, કાકુલીમૃગઃ એ ચાર પ્રકારનો કાકુલીમૃગ (એક બતનો સર્પ) જે ચાર પ્રકારના કાકુલીમૃગ (સર્પવિશેષ), કૃષ્ણિકા કૃષ્ણિકા, ચિલ્લટઃ ચિલ્લટ, મેકઃ દેડકું મેક, ગોધા ધો ગોદ, શલ્લક-શલ્લક શલ્લક, ગણ્ડકૌ ગંડક ગણ્ડક, કદલી કદલી કદલી, નકુલઃ નાળીઓ નેવલા, શ્વાયિત્ અને શ્વાયિત્ બોર શ્વાયિત્, હિતિ એ જે, ભૂમિશયાઃ દરમાં રહેનારાં ભૂમિમાં રહેવાળે, સ્મૃતાઃ માનેલ છે કહે છે ॥૩૭-૩૮॥

37-38. The white, the dark-brown, the reticulated and the black are the four varieties of pythons; and the hedgehog, musk shrew, frog, iguana, pangolin, gecko, marmet, mongoose and porcupine are the burrowing creatures.

૩૭. કાલકઃ—કાલક: (સ. જ. ઠ.)

,, કાકુલીમૃગઃ—કાકુલીમૃગઃ (દ.)

૩૮. કૃષ્ણિકા ચિલ્લટો—કૃષ્ણિકા ચિલ્લટો (પ.)

,, શલ્લકગણ્ડકૌ—શલ્લકગણ્ડકૌ (મ. પ.)

મૃગાનાં નિર્દેશ:—

સુમરમ્મરઃ સ્વર્ગો મહિષો ગવયો ગજઃ ।

મ્પક્કુર્વરાહમ્પાનૂપા મૃગાઃ સર્વે રુસ્તથા ॥૩૯॥

સુમરઃ સુમર સેમર, સ્વર્ગઃ સ્વર્ગ સ્વર્ગ, મહિષઃ મહિષ, ગવયઃ ગવય ગવય, ગજઃ હાથી હાથી, મ્પક્કુઃ ન્યંકુ ન્યંકુ, વરાહઃ વરાહ વરાહ, સુમર, તથા રુસ્તઃ તથા રુસ્ત તથા રુસ્ત, સર્વે એ સર્વે જે સર્વ, પાનૂપાઃ પાનૂપ દેશનાં અનૂપદેશીય, મૃગાઃ પશુઓ છે પશુ છે ॥ ૩૯ ॥

39. The wild boar, the yak, the rhinoceros, the buffalo, the gayal cow, the elephant, the antelope, the hog and the deer are the wetland animals.

વારિશયનાં નિર્દેશ:—

કૂર્મઃ કર્કટકો મત્સ્યઃ શિશુમારસ્તિમિશ્નિલઃ ।

શુકિશસ્ત્રોદ્રકુમ્ભીરચુલ્લકીમકરાદયઃ ॥ ૪૦ ॥

હિતિ વારિશયાઃ પ્રોક્તા

કૂર્મઃ કાચીઓ કહુઆ, કર્કટકઃ કરચીઓ કૈકટા, મત્સ્યઃ મત્સ્ય મછલી, શિશુમારઃ શિશુમાર શિશુમાર, સ્તિમિશ્નિલઃ સ્તિમિશ્નિલ સ્તિમિશ્નિલ, શુકિ-શુકિ શુકિ, શસ્ત્ર-શંખ શંખ, ઉદ્ર-ઉદ્ર ઉદ્ર, કુમ્ભીર-કુમ્ભીર કુમ્ભીર, ચુલ્લકી-ચુલ્લકી ચુલ્લકી, મકરાદયઃ અને મગર મગર બોરે બોર મકર આદિ, હિતિ એ જે, વારિશયાઃ જલમાં રહેનારાં જલમાં રહેવાળે, પ્રોક્તાઃ કહ્યા છે કહે ગયે છે ॥૪૦૩॥

40-40½. The tortoise, the crab, the fish, the estuarine crocodile, the whale, the pearl oyster, the conch snail, the cat-fish, the gangetic garial, the susu (gangetic dolphin) and the magar (the great Indian crocodile)—these are the aquatic animals.

૪૦. શુકિશસ્ત્રોદ્રકુમ્ભીર—શુકિઃ શંખોદ્રિકુમ્ભીર (પ.)

,, ચુલ્લકી—ચુલ્લકી (મ. પ.)

,, ,, —ચુલ્લકી (દ.)

वारिचारिणां निर्देशः

वक्ष्यन्ते वारिचारिणः ।

हंसः कौञ्चो बलाका च बकः कारण्डवः प्लवः ॥४१॥

शरारिः पुष्कराह्वश्च केशरी मणितुण्डकः ।

मृणालकण्ठो मद्गुश्च कादम्बः काकतुण्डकः ॥४२॥

उत्क्रोशः पुण्डरीकाक्षो मेघरावोऽम्बुकुक्षुटी ।

आरा नन्दीमुखी वाटी सुमुखाः सहचारिणः ॥४३॥

रोहिणी कामकाली च सारसो रक्तशीर्षकः ।

चक्रवाकस्तथाऽन्ये च खगाः सन्त्यम्बुचारिणः ४४

वारिचारिणः एवे ७५भां इरनारां प्राणीभ्यो
वारिवर, वक्ष्यन्ते उद्देवाभां आवशे कहे जाते हैं, हंसः
हंस हंस, कौञ्चः कौञ्च कौच, बलाका भगवान्नी ओड
भत बलाका, बकः भड बगुला, कारण्डवः डारुव
कारण्डव, प्लवः च प्लव प्लव, शरारिः शरारि शरारि,
पुष्कराह्वः पुष्कराह्व पुष्कराह्व, केशरी केशरी केशरी,
मणितुण्डकः च मणितुण्डक मणितुण्डक, मृणालकण्ठः
मृणालकण्ठ मृणालकण्ठ, मद्गुः मद्गु मद्गु, कादम्बः
कादम्ब कादम्ब, काकतुण्डकः च काकतुण्डक काकतुण्ड,
उत्क्रोशः उत्क्रोश उत्क्रोश, पुण्डरीकाक्षः पुण्डरीकाक्ष
पुण्डरीकाक्ष, मेघरावः मेघराव मेघराव, अम्बुकुक्षुटी
अम्बुकुक्षुटी अम्बुकुक्षुटी, आरा आरा आरा, नन्दीमुखी
नन्दीमुखी नन्दीमुखी, वाटी वाटी वाटी, सुमुखाः सुमुख

४२. शरारिः—शरारी (क.)

„ पुष्कराह्व—पुष्करारी च (प.)

„ मणितुण्डकः—मानतुण्डकः (ब. ज. त. ब.)

„ „ —मानतुण्डकः (ड.)

„ „ —माणतुण्डकः (प.)

„ काकतुण्डकः—मानतुण्डकः (ठ.)

४३. मेघरावो—मेघरावो (ग.)

„ „ —मेघरावो (प.)

„ नन्दीमुखी—नन्दासुखा (ग.)

„ वाटी—वाठी (ब.)

४४. कामकाली—कशिकानी (ख. ज. त.)

„ „ —कशिकानी (ब.)

„ „ —काशिकाली (प.)

„ तथाऽन्ये—तथा चान्ये (च.)

सुमुख, सहचारिणः सहचारी सहचारी, रोहिणी रोहिणी
रोहिणी, कामकाली च कामकाली कामकाली, सारसः
सारस सारस, रक्तशीर्षकः रक्तशीर्षक रक्तशीर्षक, चक्रवाकः
चक्रवाक चक्रवाक, तथा तथा तथा, अन्ये च ७५भां दूसरे,
खगाः पक्षीभ्यो पक्षी, अम्बुचारिणः ७५भां जलचर,
सन्ति छे हैं ॥ ४१-४४ ॥

41-44. We shall now enumerate the aquatic birds:— the swan, the demoiselle crane, the snow wreath crane, the common crane, the goose, the pelican, the skimmer or scissor-bill, the lily trotter, the comb duck, the red wattled lap-wing, the snake-bird, the little cormorant, the whistling teal, the common river tern, the trumpeter, the white-eyed pochard, the screamer, the water hen, the cobbler's owl bird (avocet), the flamingo, the grebe (moor-hen), the laughing gull, the petrel, the tropic bird, the frigate bird, the saras crane or the rakta-sirshaka, the ruddy sheldrake and other similar birds are the aquatic birds.

जाह्नलानां निर्देशः—

पृषतः शरभो रामः श्वदंष्ट्रो मृगमातृका ।

शशोरणौ कुरङ्गश्च गोकर्णः कोट्टकारकः ॥४५॥

चारुण्डो हरिणैर्णौ च शम्बरः कालपुच्छकः ।

ऋष्यश्च वरपोतश्च विज्ञेया जाह्नला मृगाः ॥४६॥

पृषतः पृषत पृषत, शरभः शरभ शरभ, रामः

राम राम, श्वदंष्ट्रः श्वदंष्ट्र श्वदंष्ट्र, मृगमातृका मृग-

४५. श्वदंष्ट्रा—श्वदंष्ट्रा (प.)

„ मृगमातृका—मृगमातृका (प.)

„ कोट्टकारकः—कोट्टकारकः (ज.)

„ „ —कुट्टकारकः (प.)

४६. ऋष्यश्च वरपोतश्च—ऋष्यश्च वरपोतश्च (प.)

„ वरपोतः—वरपोतः (ड.)

भातुकी मृगमातृका, शङ्ख-संश्लुं शरगोश, उरगौ उरश्लु
उरण, कुरङ्गः कुरंग, गोकर्णः गोक्षुं गोकर्ण,
कोटकारकः च कोटकारक, चारुकः चारुषु
चारुक, हरिण- हरिषु हरिण, एगौ काणुं हरिषु काला
हरिण, शम्बरः साभर शम्बर, कालपुच्छकः च काल-
पुच्छक कालपुच्छ, ज्ञप्यः च ज्ञप्य ज्ञप्य, वरपोतः च
अने वरपोत और वरपोत, जाङ्गलाः ओ जंगल ये
जांगल, मृगाः भृगो मृग, विज्ञेयाः अणुवा जानने चाहिएँ
॥ ४५-४६ ॥

45-46. The chital (spotted deer), the
elk or wapiti, the hangal or Kashmir
deer, the mouse deer, the hog deer,
the hare, the oorial (wild sheep), the
roe deer, the mule deer, the Indian
muntjak (barking deer), the gazelle,
the red deer, the black buck (Indian
antelope), the Indian sambhar, the
black-tailed deer, the musk deer and
the deerlet are the jangala animals.

विष्किराणां निर्देशः—

लावो वर्तीरकश्चैव वर्तीकः सकपिश्लुः ।
चकोरश्चोपचक्रश्च कुक्कुभो रक्तवर्त्मकः ॥ ४७ ॥
लावाद्या विष्किरास्त्वैते वक्ष्यन्ते वर्तकादयः ।
वर्तको वर्तिका चैव बर्ही तित्तिरिक्कुकुटौ ॥ ४८ ॥
कङ्कशारपदेन्द्राभगोनर्दगिरिवर्तकाः ।
क्रकरोऽवकरश्चैव वारडश्चेति विष्किराः ॥ ४९ ॥

४७. वर्तीरकश्चैव-वर्तीकश्चैव (ख.)

„ वर्तीकः-वर्तीकः, वान्तीकः (प.)

„ कुक्कुभः-कुक्कुभः (ग.)

„ „-ककभी (प.)

„ रक्तवर्त्मकः-रक्तवर्त्मकः (ख. ब. ड. ठ.)

„ „-रक्तवर्त्मकः (ब. प.)

„ „-रक्तवर्त्मकः (द.)

४८. तित्तिरिक्कुकुटौ-कुक्कुभकुक्कुटौ (ठ.)

४९. अवकरश्चैव-वृकरश्चैव (ख.)

„ वारडश्चेति-वारडश्चेति (ब. ब.)

„ वारडश्चैव-वारडश्चैव (द.)

लावः लाव बटेर, वर्तीरकः वर्तीरक बतरिक, क-
कपिश्लुः कपिश्लु सहित कपिश्लु, वर्तीकः च एव
वर्तीक वर्तीक, चकोरः च चकोर चकोर, उपचक्रः उपचक्र
उपचक्र, कुक्कुभः कुक्कुभ कुक्कुभ, रक्तवर्त्मकः च रक्तवर्त्मक
रक्तवर्त्मक, एते तु ओ ये, लावाद्याः लावथी रर भर्ता
लावादि, विष्किराः विष्किर पक्षीओ ओ विष्किर है,
वर्तकादयः हने वर्तकादि वर्तक आदिको, वक्ष्यन्ते
कहेवाभा आवे ओ कहते हैं, वर्तकः वर्तक वर्तक,
वर्तिका वर्तिका वर्तिका, बर्ही भोर भोर, तित्तिरि- तित्तिर
तीतर, कुक्कुटौ च एव कुक्कुट कुक्कुट, कङ्क- कङ्क कङ्क,
शारपद- शारपद शारपद, इन्द्राभ- इन्द्राभ इन्द्राभ,
गोनर्द- गोनर्द गोनर्द, गिरिवर्तकाः गिरिवर्तक गिरिवर्तक,
क्रकरोः क्रकरो क्रकरो, अवकरः च एव अवकर अवकर,
वारडः च अने वारड और वारड, इति ओ ये, विष्किराः
विष्किर पक्षीओ ओ विष्किर पक्षियों हैं ॥ ४७-४९ ॥

47-49. The common quail, the rain
quail, the jungle bush quail, the grey
partridge, the chukor, the sushi chukor,
the red jungle fowl—these beginning
with the quail are the gallina-
ceous birds. We shall now enumerate the
list of birds beginning with the male
bustard or button quail, the female
bustard or button quail, the peacock,
the partridge, the cock, the heron,
the stork, the adjutant, the hill par-
tridge, the ibis, the cattle egret and
the spoon bill—these are the gallina-
ceous birds.

प्रतुदानां निर्देशः—

शतपञ्चो भृङ्गराजः कोयष्टिर्जीवजीवकः ।
कौरातः कोकिलोऽस्त्यूहो गोपापुत्रः प्रियात्मजः ॥ ५० ॥
लह्या लह्य(द्व)वको बभ्रुर्वैटहा विण्डिमानकः ।

५०. गोपापुत्रः-गोपापुत्रः (क. ब.)

५१. लह्या-लह्या (ख. ब. ड. ठ.)

„ विण्डिमानकः-विण्डिमानक (ग.)

जटी दुन्दुभिपाकारलोहपृष्ठकुलिङ्गकाः ॥ ५१ ॥
कपोतशुकशारङ्गाशिरटीकङ्कुयष्टिकाः ।
सारिका कलविङ्कश्च चटकोऽङ्गारचूडकः ॥ ५२ ॥
पारावतः पाण्ड(न)विक इत्युक्ताः प्रतुदा द्विजाः ।

शतपत्रः शतपत्र शतपत्र, मृगराजः भृंगराज भृंग-
राज, कोवहः कोयष्टि कोयष्टि, जीवजीवकः जीवजीवक
जीवजीवक, कैरातः कैरात कैरात, कोकिलः कोकिल
कोकिल, जत्सूहः अजत्सूह अजत्सूह, गोपापुत्रः गोपापुत्र
गोपापुत्र, प्रियात्मजः प्रियात्मज प्रियात्मज, लट्ठा लट्ठा
लट्ठा, लट्ठा(द्व)वकः लट्ठा(द्व)वक, बभ्रुः बभ्रु बभ्रु,
वटहा वटहा वटहा, विण्डिमानकः विण्डिमानक विण्डि-
मानक, जटी जटी जटी, दुन्दुभि- दुन्दुभि दुन्दुभि,
पाकार- पाकार पाकार, लोहपृष्ठ- लोहपृष्ठ लोहपृष्ठ,
कुलिङ्गकाः कुलिङ्गक कुलिङ्गक, कपोत- कपोत कपोत,
शुक- शुक शुक, शारङ्गाः शारङ्ग शारङ्ग, शिरटी शिरटी
शिरटी, कङ्कु- कङ्कु कङ्कु, यष्टिकाः यष्टिका यष्टिका,
सारिका सारिका सारिका, कलविङ्कः कलविङ्क कलविङ्क,
चटकः चटक चटक, अङ्गारचूडकः अङ्गारचूडक
अङ्गारचूडक, पारावतः पारावत पारावत, पाण्ड(न)-
विकः अने पाण्डविक और पाण्डविक, इति ऐ ये, प्रतुदाः
प्रतुद प्रतुद, द्विजाः पक्षीओ पक्षी, उक्ताः उक्ता उ
॥ ५०-५२ ॥

50-52. The wood pecker, the king bird of paradise, the coucal, the common mynah, the butcher's bird, the koel, the bulbul, the cow bird, the babbler, the scarlet minivet, the minivet, the Bengal tree pie, the tree pie, the toucan, the hoopoe, the horn bill, the green barbet, the king fisher, the baya or weaver bird, the dove, the green parakeet, the large Indian

parakeet, the window bird, the blossom headed parakeet, the sun bird or honey-sucker, the shama thrush, the house sparrow, the tree sparrow, the fire-crested wren, the pigeon and the white pigeon.

प्रसहादिसंज्ञानां निरुक्तिः—

प्रसह्य भक्षयन्तीति प्रसहास्तेन संज्ञिताः ॥ ५३ ॥
भूशया विलवासित्वादानूपानूपसंभवात् ।
जले निवासाज्जलजा जलेचर्याज्जलेचराः ॥ ५४ ॥
स्थलजा जाङ्गलाः प्रोक्ता मृगा जाङ्गलचारिणः ।
विकीर्य विष्किराधेति प्रतुघ प्रतुदाः स्मृताः ॥ ५५ ॥
योनिरष्टविधा त्वेषा मांसानां परिकीर्तिता ।

प्रसह्य भक्षयन्तीति प्रसहास्तेन संज्ञिताः ॥ ५३ ॥
भूशया विलवासित्वादानूपानूपसंभवात् ।
जले निवासाज्जलजा जलेचर्याज्जलेचराः ॥ ५४ ॥
स्थलजा जाङ्गलाः प्रोक्ता मृगा जाङ्गलचारिणः ।
विकीर्य विष्किराधेति प्रतुघ प्रतुदाः स्मृताः ॥ ५५ ॥
योनिरष्टविधा त्वेषा मांसानां परिकीर्तिता ।
प्रसह्य भक्षयन्तीति प्रसहास्तेन संज्ञिताः ॥ ५३ ॥
भूशया विलवासित्वादानूपानूपसंभवात् ।
जले निवासाज्जलजा जलेचर्याज्जलेचराः ॥ ५४ ॥
स्थलजा जाङ्गलाः प्रोक्ता मृगा जाङ्गलचारिणः ।
विकीर्य विष्किराधेति प्रतुघ प्रतुदाः स्मृताः ॥ ५५ ॥
योनिरष्टविधा त्वेषा मांसानां परिकीर्तिता ।

५४. विलवासित्वादानूपानूपसंभवात्—विलशासित्वादानूपोऽनूप-
संभवात् (च. च.)

५५. जलेचर्यात्—जलचर्याः (ग.)

५५. जाङ्गलचारिणः—जाङ्गलचारिणः (च.)

५५. चेति—चेति (च. च.)

५१. जटी—कुटी (च.)

५१. दुन्दुभिपाकार—दुन्दुभिपाहोर (च. च.)

५१. पाकार—पाकार (च. त.)

५१. अङ्गारचूडकः—अङ्गारचूडकः (च.)

ચોટ ભગા કર જાનેવાલે પક્ષિયોંકો, પ્રતુદાઃ ચ પ્રતુદ પ્રતુદ, હૃતિ એમ્ હસ પ્રકાર, સ્મૃતાઃ કહેવાય છે કહે જાતે હૈં, માંસાનામ્ કુ માંસોનું માંસોંકા, ણ્વા આ યહ, યોનિઃ ઉત્પત્તિસ્થાન ઉત્પત્તિસ્થાન, જઘ્નિષ્ઠા આઠ પ્રકારનું આઠ પ્રકારકા, પરિકીર્તિતા કહ્યું છે કહા હૈ ॥૫૩-૫૫૩॥

53-55½. The creatures that eat their food after tearing it from its place are known as tearers or of the tearer group of creatures. Owing to making their lodgement in holes in the earth, such creatures are called burrowing creatures. Those that dwell in wetland are known as wetland creatures. Owing to their living in water, some creatures are known as aquatic creatures or water dwellers. Those that move about in water are known as water-roamers or amphibious creatures. Those that dwell and roam on the jangala type of land are known as jangala creatures. Those that scatter the food with their claws and pick it up are known as gallinaceous birds and those that seek and pick up their food are called peckers. These are the eight varieties of the sources of flesh.

પ્રસહ-મૂશ્યમનુષ્ય-વારિચ-વારિચરાણાં સાધારણગુણાઃ -

પ્રસહ્યા મૂશ્યાનૂપવારિજા વારિચારિણઃ ॥ ૫૬ ॥

ગુરુણ્ણજિગ્મ્યમધુરા લ્હોપચયવર્ધનાઃ ।

કૃષ્ણાઃ પરં વાતહરાઃ કફપિત્તવિવર્ધનાઃ ॥ ૫૭ ॥

હિતા વ્યાયામચિત્તેભ્યો નરા દીપ્તાગ્નયઃ ચે ।

પ્રસહાઃ પ્રસહ પ્રસહ, મૂશ્ય- મૂશ્ય મૂશ્ય, જાનૂપ- જાનૂપ જાનૂપ, વારિજાઃ જલજ વારિજ, વારિચારિણઃ અને જલચર પશુપક્ષીઓં જોર વારિચર પશુપક્ષી,

૫૭. કફપિત્તવિવર્ધકઃ-કફપિત્તમિવર્ધનાઃ (વ.)

ગુરુ ભારે ગુરુ, ઉષ્ણ- ઉષ્ણ ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ- સ્નિગ્ધ સ્નિગ્ધ, મધુરાઃ મધુર મધુર, લલ- બળ લલ, ઉપચય- અને પુષ્ટિ પુષ્ટિ, વર્ધનાઃ વધારનાર વર્ધક, કૃષ્ણાઃ કૃષ્ણ કૃષ્ણ, પરમ્ પરમ અતિશય, વાતહરાઃ વાતહર વાતનાશક, કફ-પિત્ત-વિવર્ધનાઃ તથા કફ અને પિત્ત વધારનાર છે એવં કફ-પિત્તવર્ધક હૈં, વ્યાયામ- નિત્યેભ્યઃ અને જેઓ નિત્ય વ્યાયામ કરનાર હોય છે જોર જો નિત્ય વ્યાયામ કરતે હૈં, ચે ચ તથા જે તથા જો, નરાઃ મનુષ્યો મનુષ્ય, દીપ્તાગ્નયઃ પ્રદીપ્ત અગ્નિવાળા હોય છે પ્રદીપ્ત અગ્નિ-વાળે હોતે હૈં, હિતાઃ તેઓને હિતકર છે અને લિષ્ હિતકર હૈં ॥ ૫૬-૫૭૩ ॥

56-57½. The tearer, the burrower, the land, the aquatic and the amphibious creatures—these five groups are heavy, hot, unctuous, sweet and promotive of strength and plumpness. They are aphrodisiac and highly curative of vata and great provokers of kapha and pitta. They are wholesome to the persons who take daily exercise and whose digestive fire is strong.

પ્રસહાનાં વિશેષગુણાઃ -

પ્રસહાનાં વિશેષેણ માંસં માંસાક્ષિનાં મિષક્ ॥ ૫૮ ॥

જીર્ણાર્શોઽપ્રહણીવોષક્ષોષાર્તનાં પ્રયોજયેત્ ।

મિષક્ બૈધે વૈધ, માંસાક્ષિનામ્ માંસાહારી માંસ જાને-વાલે, પ્રસહ્યાનામ્ પ્રસહ પશુપક્ષીઓંનાં પ્રસહ પશુપક્ષીઓંનાં, માંસમ્ માંસને માંસકા, વિશેષેણ ખસ કરીને વિશેષ કરકે, જીર્ણ- જૂના અર્ધ અર્ધ પુરાતન, અર્શઃ- અર્શ અર્શ, પ્રહણી-વોષ- પ્રહણીરોગ પ્રહણીરોગ, વોષ- અને શોષ રોગથી જોર શોષસે, અર્તજ્ઞામ્ પીડાતા રોગીઓં માટે પીડિત મનુષ્યોંકે લિષ્, પ્રયોજયેત્ પ્રયોજવું પ્રયોગ કરે, ॥ ૫૮૩ ॥

58-58½. The physician should prescribe the flesh of the tearer group of carnivorous animals to patients suffering from chronic piles, assimilation disorders and consumption.

लावादि-विष्किर-प्रतुद-जाङ्गलानां साधारणगुणाः, वर्तकादि-विष्किरानां साधारणगुणाः—

लावाद्यो वैष्किरो वर्गः प्रतुदा जाङ्गला मृगाः ॥५९॥

कचवः शीतमधुराः सकषाया हिता नृणाम् ।

पित्तोत्तरे वातमध्ये सन्निपाते कफानुगे ॥६०॥

विष्किरा वर्तकाद्यास्तु प्रसहास्यान्तरा गुणैः ।

कावायः लावादि लावादि, वैष्किरः वैष्किर वैष्किर, वर्गः वर्गानां पक्षी वर्गके पक्षी, प्रतुदाः प्रतुद पक्षी प्रतुद पक्षी, जाङ्गलाः तथा जंगल, मृगाः पशुओ पशु, कचवः कछु लघु, शीत-शीतवीर्य शीतवीर्य, मधुराः मधुर मधुर, सकषायाः जरा कषाय ईषट्कषाय, पित्तोत्तरे अने पित्तनी प्रधानतावाणां और पित्तकी प्रधानतावाले, वातमध्ये वायुनी मध्यमतावाणां वातकी मध्यमतावाले, कफानुगे तथा कफनी ह्रीनतावाणां तथा कफकी ह्रीनतावाले, सन्निपाते सन्निपातभां सन्निपातमें, नृणाम् मनुष्योंने मनुष्योंके लिए, हिताः हितकर छे हितकारी हैं, वर्तकाद्याः वर्तक आदि वर्तकादि, विष्किराः छे विष्किर पक्षीओ तो विष्किर वर्गके पक्षी, गुणैः गुणभां गुणमें, प्रसह-प्रसह अतर्ना पक्षीओधी प्रसह जातिके पक्षियोंकी अपेक्षा, ब्रह्मन्तराः थोड़ी विभक्ततावाणां छे अल्प विभक्ततावाले हैं ॥ ५९-६० ॥

59-60. The flesh of the common quail group of the gallinaceous birds, the pecker group of birds and jungle animals is light, cooling, sweet, and slightly astringent in taste and is beneficial to those who suffer from the tridiscordance in which pitta is predominant, vata is moderate and kapha is a sequella. The flesh of the gallinaceous birds of the bustard group differ slightly in action from that of the flesh of the tearer group.

६०. प्रसहास्यान्तरा गुणैः इत्यनन्तरम्—

तेषां तु कुक्कुटो मेघो सिन्धिरिर्माषिदीपनः ॥

इत्यधिकः पाठः (ब. ब.) पुस्तकयोः ।

मांसीशीतगुरुस्निग्धं मांसमाजमदोषकम् ॥६१॥
शरीरधातुसामान्यादनमिष्यन्दि बृंहणम् ।

माजम् अकरानु बकरेका, मांसम् मांस मांस, कति-अहु बहुत, शीत-शीत शीतल, गुरु-गुरु गुरु, स्निग्धम् न अने स्निग्ध नहीं एवं स्निग्ध नहीं है, मदोषकम् दोषोने वधातु नहीं दोषोंको नहीं बढाता, शरीरधातु शरीरना मांसनी शरीरके मांसके, सामान्यात् समान गुणवाणुं होवाधी समान गुणवाला होनेसे, अनमिष्यन्दि अमिष्यन्दी नहीं अनमिष्यन्दि, बृंहणम् अने बृंहणु छे और बृंहणकारक है ॥ ६१ ॥

61-61. The flesh of the goat is not very cooling, nor heavy, nor unctuous. It is a non-disturbant of the body-humors and being homologous to the human body-elements, acts as a roborant without being deliquescent in effect.

आविकमासस्य साधारणगुणाः—

मांसं मधुरशीतत्वाद्गुरु बृंहणमाविकम् ॥६२॥
योनावजाविके मिश्रगोचरत्वादनिश्चिते ।

आविकम् घे'टांनु मेघका, मांसम् मांस मांस, मधुर-शीतत्वाद् मधुर अने शीत होवाधी मधुर और शीतल होनेसे, गुरु गुरु गुरु, बृंहणम् अने बृंहणु छे और बृंहण-कारक है, अजाविके अकरां अने घे'टां बकरे और मेघके, मिश्रगोचरत्वाद् अने देशभां देखातीं होवाधी जंगल और आनूप दोनों देशमें पाये जानेसे, योनौ उत्पत्ति-स्थानना सं'अ'धभां उत्पत्तिस्थानके बारेमें, अनिश्चिते तेओने निश्चय अर्थ शकतो नहीं उनका निश्चय नहीं हो सकता ॥ ६२ ॥

62-62. Mutton (flesh of sheep) is heavy due to its cooling and sweet properties and is roborant. The sheep

६२. योनावजाविके मिश्रगोचरत्वादनिश्चिते—योनावजाविका-मिश्रगोचरत्वादनिश्चिते (ब. ब.)

and the goat are found both in wet and 'jangala' countries. Hence their class cannot be defined.

સામાન્યેનોપદિદાનાં માંસાનાં સ્વગુણેઃ પૃથક્ ॥૬૩॥
કૈર્વાચિદ્ગુણવૈશેષ્યાદિશેષ ઉપદેશ્યતે ।

સામાન્યેન સામાન્યપદ્ધે સામાન્ય રૂપમે, સ્વગુણેઃ પેતપેતાના યુષ્ઠ્ય અનુસાર અપને અપને ગુણોદ્ધારા, ઉપદિદાનામ ઉપદેશેર્લા કહે દુર. માંસાનામ્ મંસોમંથી માંસોમંથે, કેર્વાચિન્ કટલાંકના કુલ એકે. ગુણ-યુષ્ઠ્યોની ગુણોક્તિ, વૈશેષ્યાન્ અધિકતા હોવાથી અધિકતા હોનેશે, વિશેષઃ તે અધિકતા વહ અધિકતા, પૃથક્ ભુદી પૃથક્, ઉપદેશ્યતે કહેવામાં આવશે કહી જાયેગી ॥ ૬૩૩ ॥

63-63½. The general properties of flesh having been stated, now we shall describe the specific qualities of flesh of some of these animals as they have special qualities.

વર્ધિમાંસસ્ય સાધારણગુણા. -

વર્ધનશ્રોત્રમેધાગ્નિવયોર્વર્ણસ્વરાયુષામ્ ॥ ૬૪ ॥
વર્ધીં હિતતમો વ્યયો વાતમ્નો માંસશુક્લઃ ।

વર્ધીં મેરનુ મંસ મોરકા માંસ, વર્ધન- આંખ વજ્ર, શ્રોત્ર- કાન શ્રોત્ર, મેધા- બુદ્ધિ મેધા, અગ્નિ-અગ્નિ અગ્નિ, વયઃ- વય વય, વર્ણ- વર્ણ વર્ણ, સ્વર- સ્વર સ્વર, આયુષામ્ અને આયુષ્યને ઓર આયુકે લિએ, હિતતમઃ અત્યંત હિતકર અતિશય હિતકારી, વ્યયઃ બલપ્રદ બલકારક, વાતમ્નઃ વાતનાશક વાતનાશક, માંસશુક્લઃ મંસ તથા વીર્ધનું વર્ધક છે એવં માંસ ઓર શુક્લ વર્ધક છે ॥ ૬૪૩ ॥

64-64½. The flesh of the peacock is most conducive to sight, hearing, intelligence, body-heat, youth, complexion, voice and life; it is strengthening, curative of vata and promotive of flesh and semen.

૬૪૩. ઉપદેશ્યતે-ઉપદેશ્યતે (ત.)

હંસમાંસસ્ય ગુણાઃ—

ગુરુક્ષ્ણક્લિન્ધમધુરાઃ સ્વરવર્ણબલપ્રદાઃ ॥ ૬૫ ॥
વૃંદણાઃ શુક્લાશ્વોકા હંસા માસતનાશનાઃ ।

હંસાઃ હંસોનું મંસ હંસકા માંસ, ગુરુ- યુરુ ગુરુ, ઉક્ષ્ણ- ઉક્ષ્ણ ઉક્ષ્ણ, ક્લિન્ધ- સ્નિગ્ધ સ્નિગ્ધ, મધુરાઃ મધુર મધુર, સ્વર- સ્વર સ્વર, વર્ણ- વર્ણ વર્ણ, વલ- તથા બલ તથા બલ, પ્રદાઃ દેનાર દેનેવાલા, વૃંદણાઃ યંદુલ્ય વૃંદણ કરનેવાલા, શુક્લાઃ વીર્ધવર્ધક શુક્લવર્ધક, માસ- નાશનાઃ અ અને વાતનાશક ઓર વાતનાશક, અશ્વોઃ કહેલ છે કહા છે ॥ ૬૫૩ ॥

65-65½. The flesh of the swan is heavy, hot, unctuous, sweet and bestows voice, complexion and strength, and is roborant, seminiferous and curative of vata.

કુકુટમાંસસ્ય ગુણા. —

ક્લિન્ધાશ્વોષ્ણાશ્ચ વૃષ્યાશ્ચ વૃંદણાઃ સ્વરવોષનાઃ ॥ ૬૬ ॥
વ્યયાઃ પરં વાતહરાઃ સ્વેદનાશ્વરણાયુષાઃ ।

ચરણાયુષાઃ કુકુટાનું મંસ કુકુટકા માંસ, સ્નિગ્ધાઃ અ સ્નિગ્ધ સ્નિગ્ધ, ઉક્ષ્ણાઃ અ ઉક્ષ્ણ ઓર ઉક્ષ્ણ, વૃષ્યાઃ અ વૃષ્ય વૃષ્ય, વૃંદણાઃ યંદુલ્ય વૃંદણ, સ્વરવોષનાઃ સ્વરને ઊંચે કરનાર સ્વરકો સ્પષ્ટ કરનેવાલા, વ્યયાઃ બલપ્રદ, પરમ્ પરમ અતિ, વાતહરાઃ વાતહર વાતહર, સ્વેદનાઃ અને સ્વેદ કરનાર છે ઓર સ્વેદ કાનેવાલા છે ॥ ૬૬૩ ॥

66-66½. The flesh of the cock is unctuous, hot, aphrodisiac, roborant, strengthening to the voice, tonic, highly curative of vata and sudorific.

તિતિરિમાંસસ્ય ગુણાઃ—

ગુરુક્ષ્ણો મધુરો નાસિયન્માનુષમિવેવનાત્ ॥ ૬૭ ॥
તિતિરિઃ સંજયેષ્ઠીર્જં ધીમ્ દોષાનનિકોસ્વપાન્ ।

૬૫૩. માસતનાશનાઃ—વધકનાશનાઃ (ત.)

૬૭૩. સંજયેષ્ઠીર્જન્—જુ કયેષ્ઠીર્જન્ (અ. જ.)

विचित्रः तेतर्जुं मांस तीतरका मांस, गुह- गुहं छे
गुहं है, कृष्णः छे भक्ष्यं छे सज्ज है, मधुरः मधुरं छे मधुर है,
नासिधन्वात्-निषेधनात् तथा अति अंगुष्ठं अने
अति अल्प देशं सेवन न करवायी तथा अति मरुदेश
और अति अल्प देशका सेवन न करनेसे, अनिकोस्वणान्
माधुप्रधान वातप्रधान, व्रीह्यं त्रीनों, दोषान् दोषोने
अथोत्तं अनिपातने दोषोंको अर्थात् संनिपातको, शीघ्रम्
अथोत्तं शीघ्र, संजयेत् शते छे शान्त करता है ॥ ६७३ ॥

67-67½. The flesh of the partridge is heavy, hot, sweet and being neither limited to wet nor jangala country, it rapidly controls the tridiscordance with vata in preponderance.

कषिकलमांसस्य गुणाः —

पित्तश्लेष्मविकारेषु सरक्तेषु कपिजलाः ॥ ६८ ॥
मन्दवातेषु शस्यन्ते शैत्यमाधुर्यलघवात् ।

कपिजलाः धोला तेतर्जुं मांस श्वेत तीतरका मांस,
शैत्य- शीत शीतल, माधुर्य- मधुर मधुर, लघवात् अने
लघु होवायी और लघु होनेसे, सरक्तेषु रक्तसहित
रक्तयुक्त, पित्त- पित्त पित्त, श्लेष्म- तथा क्षीना तथा
कफके, विकारेषु विक्षारेभां रोगोंमें, मन्दवातेषु अने
मंद वातवाला शैत्यमां मन्द वातवाले रोगोंमें, शस्यते
प्रशस्त छे उत्तम है ॥ ६८ ३ ॥

68-68½. The flesh of the grey partridge being cooling, sweet and light is recommended in the disorders of pitta, kapha, blood and mild vata.

कावमांसस्य गुणाः —

कावाः कषायमधुरा लघवोऽग्निविवर्धनाः ॥ ६९ ॥
सन्निपातप्रशमनाः कटुकाश्च विपाकतः ।

कावाः कावजं मांस बटेरका मांस, कषायमधुराः
रसभां कषाय-मधुर रसमें कषाय-मधुर, कषयः लघु लघु,
अग्निविवर्धनाः अग्नि वधाः २२२ अग्निवर्धक, सन्निपात-

सन्निपात सन्निपातका, प्रशमनाः शांत करनेवाले, कषाय,
विपाकतः अने विपाकभां और विपाकमें, कटु
कटु छे कटु है ॥ ६९ ३ ॥

69-69½. The flesh of the common quail is astringent, sweet in taste, light, highly promotive of the digestive fire, alleviative of tridiscordance and pungent on post-digestion.

गोधामांसस्य गुणाः —

गोधा विपाके मधुरा कषायकटुका रसे ॥ ७० ॥
घातपित्तप्रशमनी बृंहणी बलवर्धनी ।

गोधा धोला मांस गोदका मांस, विपाके विपाकभां
विपाकमें, मधुरा मधुर मधुर, रसे रसभां रसमें, कषाय-
कषाय कषाय, कटुका अने कटु और कटु, घात- वात
वात, पित्त- तथा पित्तने तथा पित्तका, प्रशमनी शांत
करनेवाले, बृंहणी अंगुष्ठं बृंहण करनेवाला, बलवर्धनी
तथा अलवर्धक छे और बलवर्धक है ॥ ७० ३ ॥

70-70½. The flesh of the iguana is sweet on post-digestion, astringent, pungent in taste, alleviative of vata and pitta and is roborant and strengthening.

शालकमांसस्य गुणाः —

शालको मधुराम्लश्च विपाके कटुकः स्मृतः ॥ ७१ ॥
वातपित्तकफघ्नश्च कासश्वासहरस्तथा ।

शालकः शालकजं मांस शालकका मांस, मधुराम्लः
रसभां मधुराम्ल रसमें मधुराम्ल, विपाके च विपाकभां
विपाकमें, कटुकः कटु कटु, घात- वात वात, पित्त- पित्त
पित्त, कफघ्नः च तेभ्यः क्षीने नाश करनेवाले एवं
कफका नाशक, तथा अने और, कास- छे २२२ कास,
श्वास- तथा श्वासने एवं श्वासको, हरः करनेवाला माना है ॥ ७१ ३ ॥

71-71½. The flesh of the pangolin is sweet and acid in taste and is said to be pungent in post-digestion It is

curative of vata, pitta and kapha as also of cough and dyspepsia.

ગૃહકપોતમાંસસ્ય ગુણા:—

કષાયવિશદા: શીતા રક્તપિત્તનિવર્હણા: ॥૭૨॥
વિપાકે મધુરાશ્ચૈવ કપોતા ગૃહવા

ગૃહવાસિન: ૪૨માં રહેનાર ઘરમે રહેનેવાલે, કપોતા: કબૂતરનું માંસ કબૂતરકા માંસ, કષાય- કષાય કષાય, વિશદા: વિશદ વિશદ, શીતા: શીત શીતલ, રક્તપિત્ત- તથા રક્તપિત્તનો તથા રક્તપિત્તકા, નિવર્હણા: નાશ કરનાર નાશક, વિપાકે તથા વિપાકમાં ઓર વિપાકમે, મધુરા: મધુર છે મધુર છે ॥ ૭૨૩ ॥

72-72½. The flesh of the domestic pigeon is astringent in taste, tender, cooling, curative of hemothermia and sweet in post-digestion.

વનકપોતમાંસસ્ય ગુણા:—

તેભ્યો લઘુતરા: કિંચિત્ કપોતા વનવાસિન: ॥૭૩॥
શીતા: સંપ્રાહિણશ્ચૈવ સ્વસ્પૃશ્નકરાશ્ચ તે ।

વનવાસિન: વનવાસી વનવાસી, કપોતા: કબૂતરનું માંસ કબૂતરકા માંસ, તેભ્ય: તે ગૃહવાસી કબૂતરોના માંસથી વન ગૃહવાસી કબૂતરોને માંસમે, કિંચિત્ કાંઈક કુલ, લઘુતરા: અધિક થયું અધિક લઘુ, શીતા: શીત શીતલ, સંપ્રાહિણ: જ એવ અને સંપ્રાહી છે ઓર સંપ્રાહી છે, તે અને તેઓનું માંસ ઓર વનકા માંસ, સ્વસ્પૃશ્નકરા: જ ઓછું ભૂત કરનાર છે મૂત્રકો કમ કરતા છે ॥ ૭૩૩ ॥

73-73½. The flesh of the wild pigeon is slightly lighter than the above, cooling, astringent and diminishes the secretion of urine.

૭૨. વિશદા:—મધુરા: (વ. ક. ડ.)

૭૩. વનવાસિન:—ગૃહવાસિન: (ક.)

૭૩½. સ્વસ્પૃશ્નકરાશ્ચ તે—સ્વસ્પૃશ્નકરાશ્ચ તે મતા: (ક.)

„ સ્વસ્પૃશ્નકરાશ્ચ—સ્વસ્પૃશ્નકરાશ્ચ (વ.)

„ „ —સ્વસ્પૃશ્નકરાશ્ચ (વ.)

શુકમાંસસ્ય ગુણા:—

શુકમાંસં કષાયામ્લં વિપાકે કટુ શીતલમ્ ॥૭૪॥
શોષકાસક્ષયહિતં સંપ્રાહિ લઘુ દીપનમ્ ।

શુકમાંસમ્ પેપટનું માંસ તોલેકા માંસ, કષાયામ્લમ્ કષાય-અમ્લ કષાયામ્લ, વિપાકે વિપાકમાં વિપાકમે, કટુ કટુ કટુ, શીતલમ્ શીતલ છે શીતલ, શોષ-શોષ શોષ, કાસ-ઉધરસ કાસ, ક્ષય-અને ક્ષયમાં ઓર ક્ષયમે, હિતમ્ દિતકર હિતકારી, સંપ્રાહિ સંપ્રાહી સંપ્રાહી, લઘુ લઘુ લઘુ, દીપનમ્ અને અગ્નિદીપક છે ઓર અગ્નિદીપક છે ॥ ૭૪૩ ॥

74-74½. The flesh of the green parakeet is astringent and acid in taste, pungent on post-digestion and is cooling and beneficial in consumption, cough and wasting. It is astringent, light and digestive stimulant.

ચટકમાંસસ્ય ગુણા:—

ચટકા મધુરા: સ્નિગ્ધા વલશુકવિવર્ધના: ॥૭૫॥
સન્નિપાતપ્રશમના: શમના મારુતસ્ય ચ ।

ચટકા: ચટકનું માંસ ચટકકા માંસ, મધુરા: મધુર મધુર, સ્નિગ્ધા: સ્નિગ્ધ સ્નિગ્ધ, વલ-બલ વલ, શુક-અને વીર્ય એવ શુકકા, વિવર્ધના: વધારનાર વર્ધક, સન્નિપાત-તથા સન્નિપાતનું સન્નિપાતકા, પ્રશમના: શમન કરનાર છે નાશક છે, મારુતસ્ય ચ તેમજ વાતને ઓર વાયુકો, શમના: શાંત કરે છે શાન્ત કરતા છે ॥ ૭૫૩ ॥

75-75½. The flesh of the sparrow is sweet, unctuous, highly promotive of strength and semen and alleviative of tridiscordance and vata.

શશમાંસસ્ય ગુણા:—

કષાયો વિશદો રુક્ષ: શીત: પાકે કટુર્લઘુ: ॥૭૬॥

૭૫. વલશુક-કફશુક (વ.)

„ વલશુકવિવર્ધના:—કફશુકાભિવર્ધના: (વ.)

૭૫½. અસ્માદનન્તરમ્—

વલવીર્યકરાશ્ચૈતે વલીવસ્તુવદ્યતે ।

સ્વપિક: પાઠ: (ક.) પ્રસ્તાવે ।

शशः स्वादुः प्रशस्तश्च संनिपातेऽनिलावरे ।

शशः सस्रधानुं भांस खरगोशका मांस, कषायः क्षाम कषाय, विषादः विशद विषाद, रुक्षः रुक्ष, शीतः शीत शीत, पाके विपाकभां विपाकमें, कटुः कटु कटु, लघुः लघु लघु, स्वादुः मधुर मधुर, अनिलावरे तथा वायुना अल्प अणवाणा एवं हीनवात, संनिपाते संनिपात-भां संनिपातमें, प्रशस्तः च प्रशस्त छे प्रशस्त है ॥७६३॥

76-76½. The flesh of the hare is astringent in taste, limpid, dry, cooling, pungent in post-digestion, light and sweet. It is recommended in tridiscordance where vata is relatively mild.

एणमांसस्य गुणाः—

मधुरा मधुराः पाके त्रिदोषशमनाः शिवाः ॥७७॥
लघवो वृद्धविण्मूत्राः शीताश्चैणाः प्रकीर्तिताः ।

एणा. ओषुनुं भांस एणका मांस, मधुराः मधुर मधुर, पाके विपाकभां विपाकमें, मधुराः मधुर मधुर, त्रिदोषशमनाः त्रिदोष शमनां त्रिदोषशामक, शिवाः उत्थापुकारक वर्याणाकारक, लघवः लघु लघु, वृद्ध-विण्मूत्राः मणभूतने बांधनां मलमूत्रको बांधनेवाला, शीताः च अने शीत और शीतल, प्रकीर्तिताः कुहेछ छे कहा है ॥७७३॥

77-77½. The flesh of the black-buck is said to be sweet in taste and in post-digestion, alleviative of tridiscordance, generally wholesome, light, obstipative of the feces and urine, and cooling.

वराहमांसस्य गुणाः—

स्नेहनं वृंहणं कृष्यं भ्रमघ्नमनिलापहम् ॥७८॥
वराहपिशितं बल्यं रोचनं स्वेदनं गुरु ।

वराहपिशितम् वराहनुं भांस खरका मांस, स्नेह-नम् स्नेहन स्नेहन, वृंहणम् वृंहण वृंहण, कृष्यम् कृष्य कृष्य, भ्रमघ्नम् भ्रमनाशक यकानका नाशक, अनिला-
७७. मधुराः पाके-कटुकाः पाके (ब)

पहम् वातहर वायुनाशक, बल्यम् बलप्रद बलकारक, रोचनम् रुचिकर रुचिकारक, स्वेदनम् स्वेद करानर स्वेदकारक, गुरु अने भारे छे एवं गुरु है ॥७८३॥

78-78½. The flesh of the hog is promotive of unctuousness, is roborant, aphrodisiac, acopic, curative of vata, strengthening, appetising, sudorific and heavy.

गोमांसस्य गुणाः—

गव्यं केवलवातेषु पीनसे विषमज्वरे ॥७९॥

शुष्ककासश्चमात्यग्निमांसक्षयहितं च तत् ।

गव्यम् गोभांस गोमांस, केवल- केवल, वातेषु वातरेगोभां वातरोगोंमें, पीनसे सणभभभां पीनसमें, विषमज्वरे तथा विषमज्वरभां हितकारी छे तथा विष-मज्वरमें हितकर है, तत् वणी ते फिर वद, शुष्ककास-सुक्षी उधरस शुष्ककास, भ्रम- भ्रम भ्रम, ज्वर- अतिशय अग्नि तीक्ष्णाम्नि, मांसक्षय- अने भांसना क्षयभां पक्षु और मामक्षयमें भी, हितम् च हितकर छे हितकारी है ॥७९३॥

79-79½. The flesh of the cow is beneficial in disorders due exclusively to vata, rhinitis, irregular fever, dry cough, fatigue, excessive gastric fire and atrophy of flesh.

माहिषमांसस्य गुणाः—

स्निग्धोष्णं मधुरं कृष्यं माहिषं गुरु तर्पणम् ॥८०॥
दाढ्यं बृहत्त्वमुन्माहं स्वप्नं च जनयत्यपि ।

माहिषम् ओषुनुं भांस भैंसका मांस, स्निग्ध-स्निग्ध स्निग्ध, उष्णम् उष्ण उष्ण, मधुरम् मधुर मधुर, कृष्यम् कृष्य कृष्य, गुरु गुरु, तर्पणम् अने तर्पण छे और मन्तर्पणकारक है, दाढ्यम् वणी ते दहता एवं वद शरीरमें दहता, बृहत्त्वम् पुष्टता पुष्टि, उन्माहम् उन्माह उन्माह, स्वप्नम् च अपि तथा निद्राने पक्षु तथा नींदको भी, जनयति उत्पन्न करे छे उत्पन्न करता है ॥८०३॥

७९½. शुष्ककास-मांसकास (प.)

८०. तर्पणम्-वृंहणम् (ब. झ.)

'80-80½. The flesh of the buffalo is unctuous, hot, sweet, aphrodisiac, heavy and nourishing. It also promotes firmness and corpulence, and gives energy and sleep.

मत्स्यमांसस्य साधारणगुणाः --

गुरुष्णा मधुरा बल्या बृंहणाः पचनापहाः ॥८१॥
मत्स्याः स्निग्धाश्च वृष्याश्च बहुदोषाः प्रकीर्तिताः ।

मत्स्याः माछांनु मांस मछलियोंका मांस, गुरुष्णाः शुभ्र-उष्ण, मधुराः मधुर मधुर बल्याः अक्ष-प्रद बलकारक, बृंहणाः अक्ष-प्रद बृंहण, पचनापहाः वात-नाशक वायुनाशक, स्निग्धाः च स्निग्ध स्निग्ध, वृष्याः वृष्य, बहुदोषाः च अने अक्ष दोषयुक्त और अत्यन्त दोषकारक, प्रकीर्तिताः कुलुं छे कहा है ॥ ८१ ॥

81-81½. The flesh of fish (in general) is heavy, hot, sweet, strengthening, roborant, curative of vata, unctuous, aphrodisiac and is said to be highly conducive to health.

रोहितमांसस्य गुणाः --

शैवालशण्पभोजित्वात्स्वप्नस्य च विवर्जनात् ॥८२॥
रोहितो दीपनीयश्च लघुपाको महाबलः ।

शैवाल- शैवाल काई, शण्प- अने के।भण घास और कोमल घासको, भोजित्वात् आवासी खानेसे, स्वप्नस्य तथा निद्राना एवं नींदके, विवर्जनात् च त्यागने दीपि त्यागके कारण, रोहितः रोहित मत्स्यनु मांस रोहित-मत्स्यका मांस, दीपनीयः अग्निदीपक अग्निवर्धक, लघु-पाकः पचवाभां उल्लुं पचनेमें लघु, महाबलः च अने अक्ष अक्षप्रद छे और महाबलदायक है ॥ ८२ ॥

82-82½. The flesh of the rohit fish owing to its living on moss and its habit of not sleeping is digestive-stimulant, light and promotive of great strength.

८२. शैवालशण्पभोजित्वात्-शैवालाहारभोजित्वात् (ख.)

,, शण्प-वात (ग)

कूर्ममांसस्य गुणाः --

वर्ण्यो वातहरो वृष्यश्चक्षुष्यो बलवर्धनः ॥८३॥
मेघास्मृतिकरः पथ्यः शोषघ्नः कूर्म उच्यते ।

कूर्मः- कालाभानु मांस कर्बुवेका मांस, वर्ण्यः वर्णने हितकर वर्णकारक, वातहरः वातहर, वृष्यः वृष्य, चक्षुष्यः आंभानु तेज वर्धनार चक्षुष्य, बल-वर्धनः अक्षवर्धक बलवर्धक, मेघास्मृतिकरः श्लेष्मा अभि-रमृति आपनार मेघा एवं स्मृतिकारक, पथ्यः पथ्य पथ्य, शोषघ्नः तथा शोषनाशक और शोषनाशक उच्यते उडवाय छे कहा जाता है ॥ ८३ ॥

83-83½. The flesh of the tortoise is said to be promotive of complexion, curative of vata, aphrodisiac, beneficial to sight, promotive of strength, intelligence and of memory, wholesome and curative of consumption.

खड्गमांसस्य गुणाः --

खड्गमांसमभिष्यन्दि बलकृन्मधुरं स्मृतम् ॥८४॥
क्षेहनं बृंहणं वर्ण्यं भ्रमघ्नमनिलापहम् ।

खड्गमांसम् गेंडानु मांस गेंडेका मांस, अभिष्यन्दि अभिष्यन्दी अभिष्यन्दी, बलकृत् अक्षप्रद बलकारक, मधुरम् मधुर मधुर, स्नेहनम् स्नेहन स्नेहनकारक, बृंहणम् अक्षप्रद बृंहण, वर्ण्यम् वर्णने हितकर वर्णकारक, भ्रमघ्नम् भ्रमघ्न यकानका नाशक, अनिलापहम् अने वात-नाशक और वायुनाशक, स्मृतम् मानेछ छे माना है ॥ ८४ ॥

84-84½. The flesh of the rhinoceros is said to be deliquescent, promotive of strength, sweet, unctuous, roborant, promotive of complexion, acopic and curative of vata.

हंसादीनामण्डानां गुणाः --

धार्तराष्ट्रचकोराणां दक्षणां शिखिनामपि ॥८५॥

८३. वर्ण्यो-वर्ण्यो (त द.)

८३½. शोषघ्नः-शोषघ्नः (प.)

८४. खड्गमांसं-खड्गमांसं (क.)

८५. चकोराणां-कुलिङ्गानां (प.)

इत्थधिकः पाठः (ग.) पुस्तके ।

કાકમાથી પીધુદી મકોય, ત્રિદોષશામની ત્રિદોષ-શામક ત્રિદોષશામક, લુખ્યા વૃષ્ય વૃષ્ય, રસાયની તથા રસાયન છે તથા રસાયન છે, નાતિ-ઉષ્ણ-શીતલીર્યા અતિ ઉષ્ણ તેમજ અતિ શીતલીર્યા નથી નાનુત ઉષ્ણ ઓર નાનુત શીતલીર્યા છે, મેદિની મળ લાવનાર છે મલ લાવેવાલી છે, કુષ્ઠનાશિની ન અને કુષ્ઠની નાશક છે ઓર કુષ્ઠનાશક છે ॥ ૮૯૩ ॥

89-89½. The black night shade is alleviative of tridiscordance, aphrodisiac, rejuvenating, neither very hot nor cooling in potency, laxative and curative of skin lesions.

રાજક્ષવકસ્ય ગુણાઃ —

રાજક્ષવકશાકં તુ ત્રિદોષશામનં લઘુ ॥ ૯૦ ॥
પ્રાહિ શસ્તં વિશેષેણ પ્રહૃણ્યશોધિકારિણામ્ ।

રાજક્ષવકશાકમ્ નાગલા દુધેલીનું શાક રાજક્ષવક-કા શાક, તુ તેા તેા, ત્રિદોષશામનમ્ ત્રિદોષશામક ત્રિદોષશામક, લઘુ લઘુ લઘુ, પ્રાહિ પ્રાહી પ્રાહી, પ્રહૃણી- અને પ્રહૃણી ઓર પ્રહૃણી, અર્શઃ- તેમજ અર્શ' એવં અર્શ, વિકારિણામ્ રોગોવાળાને ખાટે રોગિયોંકે લિષે, વિશેષેણ ખાશ વિશેષ કર, શસ્તમ્ પ્રશસ્ત છે પ્રશસ્ત છે ॥ ૯૦૩ ॥

90-90½. The asthma weed is curative of tridiscordance, light, astringent and specially recommended for patients suffering from assimilation disorders and piles.

કાલશાકસ્ય ગુણાઃ, કલાયશાકસ્ય ગુણાઃ —

કાલશાકં તુ કટુકં દીપનં ગરશોકજિત્ ॥ ૯૧ ॥
લઘૂણં વાતલં ક્ષ્ણં કાલાયં શાકમુચ્યતે ।

૯૧. કાલશાકં તુ—કાલશાકં શાકં (વ.)

„ ગરશોક—વાતશોક (ગ. વ.)

„ ગરશોકજિત્—ગરશોકજિત્ (ઠ. વ.)

૯૧½. કાલાયં—કાલીયં (વ.)

„ „ —કાલશાક (ક. જ. ઠ. ત. વ.)

„ „ —કાલાય (ઠ.)

કાલશાકમ્ 'કુ'નું શાક વેંચકા શાક, તુ તેા તેા, કટુકમ્ કટુ કટુરસ, દીપનમ્ દીપન અમિદીપક, ગરશોકજિત્ તથા વિષ અને શેાદને મટાડનાર છે તથા ગરદોષ ઓર શોકકો નાશ કરતા છે, કાલાયમ્ કાલાયનું મટરકા, શાકમ્ શાક શાક, લઘૂણમ્ લઘુ-ઉષ્ણ લઘુ-ઉષ્ણ, વાતલમ્ વાતલવર્ધક વાતકારક, ક્ષ્ણમ્ અને રૂક્ષ ઓર રૂક્ષ, ઉચ્યતે કહેવાય છે કહા જાતા છે ॥ ૯૧૩ ॥

91-91½. The jute plant is said to be pungent, digestive stimulant, cures the effect of poison and edema. The chickling vetch is said to be light, hot, promotive of vata and dry.

અમ્લચાક્ષેર્યા ગુણાઃ —

દીપની ચોષ્ણવીર્યા ચ પ્રાહિણી કફમારુતે ॥ ૯૨ ॥
પ્રશસ્યતેઽમ્લચાક્ષેરી પ્રહૃણ્યશોધિતા ચ સા ।

અમ્લચાક્ષેરી ખાટી આંગેરી તિપતિયા અટ્ટી, દીપની અમિદીપક અમિદીપક, ઉષ્ણવીર્યા ઉષ્ણવીર્યા ઉષ્ણવીર્યા, પ્રાહિણી ચ પ્રાહી પ્રાહી, કફમારુતે તથા કફ તેમજ વાતમાં તથા કફ એવં વાયુને, પ્રશસ્યતે પ્રશસ્ત છે પ્રશસ્ત છે, સા વળી તે ફિર વહ, પ્રહૃણ્યશોધિતા ચ પ્રહૃણી તથા અર્શમાં હિતકર છે પ્રહૃણી ઓર અર્શકે લિષે હિતકર છે ॥ ૯૨૩ ॥

92-92½. The yellow wood-sorrel is digestive stimulant, hot in potency and astringent. It is recommended in kapha and vata disorders. It is also beneficial in assimilation disorders and piles.

ઉપોદિકાયા ગુણાઃ —

મધુરા મધુરા પાકે મેદિની સ્તેષ્મવર્ધની ॥ ૯૩ ॥

વૃષ્યા સ્નિગ્ધા ચ શીતા ચ મદગ્ની ચાપ્યુપોદિકા ।

ઉપોદિકા પેાઈ પોઈ, મધુરા મધુર મધુરસ, પાકે વિપાકમાં વિપાકને, મધુરા મધુર મધુર, મેદિની બેદક મેદક, સ્તેષ્મવર્ધની કફવર્ધક કફવર્ધક, વૃષ્યા વૃષ્ય વૃષ્ય, સ્નિગ્ધા ચ સ્નિગ્ધ સ્નિગ્ધ, શીતા ચ શીત શીત, મદગ્ની ચ અગ્નિ અને મદનાશક છે ઓર મદનાશક છે ॥ ૯૩૩ ॥

૯૩. સ્તેષ્મવર્ધની—સ્તેષ્મવર્ધિની (વ.)

93-93½. The Indian spinach is sweet in taste and in post-digestion, laxative, promotive of kapha, aphrodisiac, unctuous, cooling and curative of intoxication.

તણ્ડુલીયકસ્ય ગુણાઃ —

રૂક્ષો મદવિષગ્નઃ પ્રશસ્તો રક્તપિત્તિનામ્ ॥૯૪॥
મધુરો મધુરઃ પાકે શીતલસ્તણ્ડુલીયકઃ ।

તણ્ડુલીયકઃ તાંદળાએ ચોલાઈ, રૂક્ષઃ રૂક્ષ, મદવિષગ્નઃ ચ મદ અને વિષને નાશ કરનાર મદ ઓર વિષનાશક, રક્તપિત્તિનામ્ રક્તપિત્તવાળાઓ માટે રક્તપિત્તકે રોગિયોંકે લિષ્ટ, પ્રશસ્તઃ પ્રશસ્ત પ્રશસ્ત, મધુરઃ મધુર રસવાળો, મધુરરસ, પાકે વિપાકમાં વિપાકમાં, મધુરઃ મધુર મધુર, શીતલઃ અને શીતલ છે ઓર શીતલ છે ॥ ૯૪½ ॥

94-94½. The prickly amaranth is dry, nullifies the effects of intoxication and poison and, is beneficial in hemothermia. It is sweet in taste and in post-digestion, and is cooling.

મળ્લકર્ણી-વેત્રામ્ર-કુચેલા-વનતિકક-કર્કોટકાવલ્ગુજ-પટોલ - શકુલાદની-વૃષપુષ્પ-શાજેષ્ટા-કેમ્બૂક-કઠિલક-નાદી-કલાય-ગોજિહ્વા-વાર્તાક-તિલપર્ણિકા-કુલક-કર્કશ-નિમ્બ-પર્પટકશાકાનાં સામાન્યગુણાઃ —

મળ્લકર્ણી વેત્રામ્ર કુચેલા વનતિકકમ્ ॥૯૫॥
કર્કોટકાવલ્ગુજકૌ પટોલં શકુલાદની ।

મળ્લકર્ણી ખડખડી સ્વચ્છાદી, વેત્રામ્રમ્ વાળું-જનેા અગ્રભાગ વેતકા અગ્રમાગ, કુચેલા પાટા પાટા, વનતિકકમ્ વનતિકક વનતિકક, કર્કોટક-કર્કોટક કંકોડા, કાવલ્ગુજકૌ બાવળી બાવળી, પટોલમ્ પરવળ પરવળ, શકુલાદની કડુ કુટકી ॥ ૯૫½ ॥

95-95½. Indian pennywort, country willow, patha, vanatiktaka, sponge gourd, babchi seeds, wild snake-gourd and kurroa;

વૃષપુષ્પાણિ શાજેષ્ટા કેમ્બૂકં સકઠિલકમ્ ॥૯૬॥
નાદી કલાયં ગોજિહ્વા વાર્તાકં તિલપર્ણિકા ।

વૃષપુષ્પાણિ અરુણીનાં ફૂલ અરુણાકે ફૂલ, શાજેષ્ટા પીણ્ડી મકોય, સકઠિલકમ્ લાલ સાટેડી સહિત માલ પુનર્નવા સહિત, કેમ્બૂકમ્ કેમ્બૂક કેમ્બૂક, નાદી નાદીની ભાજી નાદીની ભાજી, કલાયમ્ લાલ મટર, ગોજિહ્વા ગળજીની ગાજવાં, વાર્તાકમ્ રીંગલાં બેંગન, તિલપર્ણિકા તલવણી ફુલફુલ ॥ ૯૬½ ॥

96-96½. Flowers of vasaka, black night shade, kembuka, hog's weed, wild pot-herb, chickling vetch, elephant's foot, brinjal and sambo;

કૌલકં કાર્કશં નૈમ્બં શાકં પાર્પટકં ચ યત્ ॥૯૭॥
કફપિત્તહરં તિલકં શીતં કટુ ત્રિપચ્ચતે ।

કૌલકમ્ કારેલાનું કરેલા, કાર્કશમ્ નાના કંકોડાનું છોટે કંકોડેલા, નૈમ્બમ્ લીમડાનાં પાનનું નીમકે પત્તોંકા, પાર્પટકમ્ ચ અને પિત્તપાપડાનું ઓર પિત્ત-પાપડેલા, યત્ ને જો, શાકમ્ શાક છે શાક છે, કફ-તે કફ વે કફ, પિત્ત-તથા પિત્તને તથા પિત્તકા, હરમ્ નાશ કરનાર છે નાશક છે, તિલકમ્ અને તે કડુનું ઓર વે તિલ, શીતમ્ શીત શીતવીર્ય, કટુ અને કટુ ઓર કટુ, વિપચ્ચતે વિપાકવાળું છે વિપાકવાળું છે ॥ ૯૭½ ॥

97-97½. Carilla, karkas, neem leaves and trailing rungia—these are regulators of kapha and pitta, bitter in taste, cooling and pungent in post-digestion.

સૂપ્યશાક-ફરૂજી-ચિહ્વી-કુતુમ્બકાલુક-કટિજર-શણ-શાસ્ત્રીપુષ્પ-કર્કુદાર-સુવર્ધલા-નિષ્પાવ-કોવિદાર-પત્તર-ચન્નુપર્ણિકા-કુમારજીવ-લોટાક-પાલકા-મારીષ-કલમ્બી-નાલિકાડડુરી-કુમુમ્મ-વૃકધૂમક-લક્ષ્મણ-પ્રપુષ્પાડ-નલિની-કુટેરક-લોનિકા-યવશાક-કૂષ્માણ્ડાવલ્ગુજ-જાતુક-શાલકલ્યાણી-ત્રિપર્ણી-પીલ્લપર્ણિકા-શાકાનાં સામાન્ય ગુણાઃ —

૯૬½. વાર્તાકમ્-વાર્તાકી (ચ. દ.)

૯૭. કૌલકં કાર્કશં નૈમ્બં-કુલકં કાર્કશં નિમ્બં (ચ.)

સર્વાણિ સૂપ્યશાકાનિ ફક્તી ચિલી કુતુમ્બકઃ ॥૯૮॥

આલુકાનિ ચ સર્વાણિ સપત્રાણિ કુટિજરમ્ ।

શણશાસ્ત્રમલિપુષ્પાણિ કર્બુદારઃ સુવર્ચલા ॥૯૯॥

નિષ્પાત્રઃ કોવિદારશ્ચ પત્તુરશ્ચુપર્ણિકા ।

કુમારજીવો લોટાકઃ પાલક્યા મારિષસ્તથા ॥૧૦૦॥

કલમ્બનાલિકાસૂર્યઃ કુસુમ્બશ્ચકધૂમકૌ ।

લક્ષ્મણા ચ પ્રપુષ્પાહો નલિનીકા કુટેરકઃ ॥૧૦૧॥

લોણિકા યવશાકં ચ કુષ્માણ્ડકમવલ્ગુજમ્ ।

યાતુકઃ શાલકલ્યાણી ત્રિપર્ણી પીલુપર્ણિકા ॥૧૦૨॥

શાકં ગુરુ ચ રુક્ષં ચ પ્રાયો વિદ્યમ્ય જીર્વતિ ।

મધુરં શીતવીર્યં ચ પુરીષસ્ય ચ મેદનમ્ ॥૧૦૩॥

સ્વિન્નં નિષ્પીઠિતરસં ક્ષેદ્યાત્મ્યં તત્ પ્રશસ્યતે ।

સર્વાણિ બધાં સર્વ, સૂપ્યશાકાનિ સૂપ્ય શાકા (મગ
અડધ વગેરેનાં પત્ર શાક) સૂપ્ય શાક, ફક્તી ફાંગ ફક્તી,
ચિલી ચીલની બાહ્ય વડા વધુવા, કુતુમ્બકઃ કુબે

૯૮. કુતુમ્બક-કુતુમ્બકઃ, કુરુમ્બકઃ (પ)

૯૯. કુટિજર-કુટિજરઃ (ક. ચ. છ. દ. ષ.)

,, ,, -કુટિજર (ષ)

,, ,, -કુટિજર (ટ.)

૧૦૦. નિષ્પાત્ર-નિષ્પાત્રઃ (પ)

૧૦૦. ચુપ્તુપર્ણિકા-ચુપ્તુપર્ણિકા (ક. ષ. ચ. છ. દ.)

,, ,, -આશુપર્ણિકા (ઘ.)

,, ,, -આશુપર્ણિકા (ઙ.)

,, ,, -ચુપ્તુપર્ણિકા (ત.)

,, લોટાક-લોટાક (પ)

,, મારિષસ્તથા-મારિષસ્તથા (પ.)

૧૦૧. કલમ્બ-કલમ્બી (ચ. ષ.)

,, ,, -કલમ્બુ (દ.)

,, સૂર્યઃ-સૂર્ય (ટ.)

,, કુક-કુક (ગ)

,, લક્ષ્મણા-લક્ષ્મણ (ગ)

,, પ્રપુષ્પાહો-પ્રપુષ્પાહો (ક. ષ. ત.)

૧૦૨. અવલગુજ-અવલગુજઃ (ષ.)

,, યાતુકઃ-યાતુકઃ (ગ. ચ. ઙ.)

,, શાલકલ્યાણી-શાલકલ્યાણી (પ.)

,, ત્રિપર્ણી-ત્રિપર્ણી (ઘ.)

દ્રોણપુષ્પી, સપત્રાણિ પાન સહિત પતે સહિત, સર્વાણિ
સર્વ. સર્વ પ્રકારકે, આલુકાનિ ચ કંદ કન્દ, કુટિજરમ્,
કુટિજર કુટિજર, શણ-શણનાં શણકે, શાસ્ત્રમલિ-
શેખાનાં સિમ્બલકે, પુષ્પાણિ ફૂલ ફૂલ, કર્બુદારઃ શ્વેત
કાંચનાર શ્વેત કચનાર, સુવર્ચલા ચ સૂર્યમુખી સૂર્ય-
મુખી. નિષ્પાત્રઃ વાલ સેમ, કોવિદારઃ કાંચનાર કાલ
કચનાર, પત્તુરઃ લેંપડી સીરીયાલી, ચુપ્તુપર્ણિકા ચ
મેાટી ડુંગ્ર વડી વેંચ, કુમારજીવઃ પુત્રાંશુ જીવાપોત,
લોટાકઃ લુકાટ લુકાટ, પાલકલ્યાણી પાલક, તથા મારિષ.
અડધાઉ ગાંધે મર્સા, કલમ્બ-નામની
બાહ્ય નાલીકા શાક, નાલિકા-નાલિકા નાલિકા, આશુર્ચઃ
રાઈ રાઈ, કુસુમ્બ-કુસુમ, કુકધૂમકૌ કુક-
ધૂમક ધૂમક, લક્ષ્મણા લક્ષ્મણા લક્ષ્મણા, પ્રપુષ્પાહઃ
કુંવાડિયો પનવાડ, નલિનીકા નલિનીકા નલિનીકા,
કુટેરકઃ ચ કુટેરક કુટેરક, લોણિકા લૂણી નોનિવા,
યવશાકમ્ ચ યવનું શાક જૌકા શાક, કુષ્માણ્ડકમ્
કાળું કુમ્હકા, અવલગુજમ્ બાવચી બાવચી, યાતુકઃ
યાતુક યાતુક, શાલકલ્યાણી શાલકલ્યાણી શાલકલ્યાણી,
ત્રિપર્ણી હંસરાજ હંસરાજ, પીલુપર્ણિકા મેાડવેલ મોરવેલ,
શાકમ્ એએનાં શાક અને શાક, ગુરુ ચ ગુરુ છે ગુરુ
હૈં, રુક્ષમ્ ચ રુક્ષ છે રુક્ષ હૈં, પ્રાયઃ બધું કરીને પ્રાયઃ
કરકે, વિદ્યમ્ય વિદ્ય છે કરી રુક કર, જીર્વતિ પચે છે જીર્વ
હોતે હૈં, મધુરમ્ મધુર રસવાળાં છે મધુરરસ હૈં, શીત-
વીર્યમ્ શીતવીર્ય છે શીતવીર્ય હૈં, પુરીષસ્ય ચ અને
મળને ઓર મલકો, મેદનમ્ પાતળો કરનાર છે મળને-
વાલો હૈં, સ્વિન્નમ્ બાફીને ઉઘાલ કર, નિષ્પીઠિતરસમ્
રસ નીચોવી રસ નિચોફ કર, ક્ષેદ્યાત્મ્યમ્ રોડથી બરપૂર
કરેલાં સ્નેહમેં તર કિયે હુણ, તત્ તે શાકાં અને શાકોંકા,
પ્રશસ્યતે પ્રશસ્ત છે જ્ઞાના ઉત્તમ હૈં ॥ ૯૮-૧૦૩ ॥

98-103. All pot-herbs, bind weed, white
goose foot, white dead nettle shrub,
all tubers of aluka variety with their
leaves, kutinjara, Bengal hemp plant,
flowers of silk cotton, white mountain
ebony, heliotrope, lablab, variegated
mountain ebony, coxcomb, nalta jute,
putranjiva, japan medlar, spinach,

amaranth, wild pot-herb, nalika, mustard, safflower, young siris, mandragora, fetid cassia, lotus stalk, shrubby basil, common Indian parselane, barley leaves, white gourd, babchi seeds, yatuka, sal kalyani, maiden hair, trilobed virgin's bower—these are heavy, dry, delayed in digestion, sweet, cooling in potency and loosen the feces. After being boiled and drained of the juice, and mixed with plenty of unctuous substances, they are good for eating.

शण-शात्मली-कोविदार-कर्बुदाराणां पुष्पशाकगुणाः—

शणस्य कोविदारस्य कर्बुदारस्य शात्मलेः ॥१०४॥
पुष्पं ग्राहि प्रशस्तं च रक्तपित्ते विशेषतः ।

शणस्य शष्प सन, कोविदारस्य डाँथनार लाल कचनार, कर्बुदारस्य सडेड डाँथनार श्वेत कचनार, शात्मलेः अने शैभणानां और सिम्बलके, पुष्पम् फूल, ग्राहि आही होय छे संग्राही होते हैं, रक्तपित्ते अने रक्तपित्तमां और रक्तपित्तमें, विशेषतः भास करीने विशेष कर, प्रशस्तम् च हितकर थाय छे हितकर होते हैं ॥ १०४ ॥

104-104½. The flowers of Bengal hemp, variegated mountain ebony, white mountain ebony and silk cotton are astringent and specially recommended in hemothermia.

म्यग्रोभोदुम्बराश्वत्थप्लक्षपद्यादिपल्लवाना गुणाः—

म्यग्रोभोदुम्बराश्वत्थप्लक्षपद्यादिपल्लवाः ॥१०५॥
कषायाः स्तम्भनाः शीता हिताः पित्तातिसारिणाम् ।

म्यग्रोभ- वड बरगद, उदुम्बर- डीअरे, गूलर, अश्वत्थ- पीपल, प्लक्ष- पीपल पिल्लन, पद्यादि- तथा १०५ ॥ पित्तातिसारिणाम्—पित्तातिसारिणे (ग)

पक्ष गजेरेनां और कमल आदिके, पल्लवाः पक्षवे। पते, कषायाः कषाय कषायरस, स्तम्भनाः स्तम्भक, शीता तथा शीत छे तथा शीतल हैं, पित्तातिसारिणाम् अने पित्तातिसारवाण १०५ ॥ और पित्तातिसारवाले रोगियोंके लिए, हिताः हितकर छे हितकारी १०५ ॥

105-105½. The tender leaves of the banyan, gular, fig, holy fig, yellow barked fig and of lotus etc, are astringent in taste, styptic, cooling and specially useful in diarrhoea of the pitta type.

वत्सादनीगुणाः, गण्डीरचित्रकयोरुगुणाः, भ्रंयसी-बिन्दवर्णी-बिन्दवपत्राणा गुणाः—

वायुं वत्सादनी हन्यात् कफं गण्डीरचित्रकौ ॥१०६॥
भ्रंयसी बिन्दवर्णी च बिन्दवपत्रं तु वातनुत् ।

वत्सादनी गजेल गिलोय, वायुम् वायुने वायुका, हन्यात् दष्टे छे नाश करती है, गण्डीरचित्रकौ गंड़ीर तथा चित्रे गण्डीर एवं चित्रक, कफम् कफने दष्टे छे कफको नष्ट करते हैं, भ्रंयसी गजपीपल गजपिप्पली, बिन्दवर्णी भिन्दवपल्लु बिन्दवर्णी, बिन्दवपत्रम् च अने पीपलीपत्र और बिन्दवपत्र, तु तो तो, वातनुत् वातनाश छे वातनाशक हैं ॥ १०६ ॥

106-106½. The guduch cures vata while gandira and white flowered leadwort cure kapha; elephant pepper, bilvaparni and bael-leaves cure vata.

भण्डी-शतावरी बला जीवन्ती पर्वणी-पर्वपुष्पीणां गुणाः—

भण्डी शतावरीशाकं बला जीवन्तिकं च यत् ॥१०७॥
पर्वण्याः पर्वपुष्प्याश्च वातपित्तहरं स्मृतम् ।

भण्डी नसोतरनुं शाक निशोबका शाक, शतावरी-शाकम् शतावरीनुं शाक शतावरीशाक, बला भल-

१०६. गण्डीर—गण्डीर (ग. प.)

१०७. जीवन्तिक—जीवन्तिक (ग.)

१०७ ॥ पर्वण्याः पर्वपुष्प्याश्च—पर्वणी पर्वपुष्पी च (च.)

બીબનું શાક કરંદીશાક, ચત્તુર તથા જે તથા જો, જીવમ્લિકા દોડીનું જીવન્તીકા, પર્વણ્યાઃ ક્રોનું દુષ્કા, વર્વપુષ્પાઃ ચ અને શીમળાનું શાક ઔર સિમ્બલકા શાક વહ, વાતપિત્તહરમ્ વાત અને પિત્તને હરનાર વાતપિત્તનાશક, સ્થુતમ્ માનેલ છે કહા છે ॥૧૦૭૩॥

107-107½. The turpeth, climbing asparagus, heart-leaved sida, cork swallow wort and the leaves of scutch grass and silk cotton tree are said to be curative of vata and pitta.

ભાગલક્યુરુકયોગુણાઃ. તિલ-વેતમ-પચ્છાદ્ગુલશાકાનાં ગુણાઃ, કૌસુમશાકસ્ય ગુણાઃ —

લઘુ મિશ્રશક્તિકં ભાગલક્યુરુકયોઃ ॥૧૦૮॥

તિલવેતસશાકં ચ શાકં પચ્છાદ્ગુલસ્ય ચ ।

વાતલં કટુતિકામ્લગધોમાર્ગપ્રવર્તનમ્ ॥ ૧૦૯ ॥

રુક્ષામ્લમુષ્ણં કૌસુમ્યં કફણં પિત્તવર્ધનમ્ ।

કાજ્જલકી- દુધિયા વજનાગનું કલિહારીકા, ડરુકયાઃ તથા એરંડાનું શાક ઔર ઇરણ્ડકા શાક, લઘુ લઘુ લઘુ, મિશ્રશક્તિ મલબેદક મલમેદક, તિક્તમ્ અને કડવું છે ઔર તિક્ત છે, તિક્ત-તલનું તિલકા, વેતસશાકમ્ ચ તથા વાળુંબનું શાક તથા વેતસકા શાક, પચ્છાદ્ગુલસ્ય અને એરંડાનું ઔર છોટે ઇરણ્ડકા, શાકમ્ શાક શાક, વાતલમ્ વાતજનક વાતકારક, કટુ-કટુ કટુ. તિક્ત- તિક્ત તિક્ત, અમ્લમ્ અમ્લ અમ્લ, અધઃ-માર્ગ-પ્રવર્તનમ્ તથા મલ બાવનાર છે તથા મલકો લાનેવાલા છે, કૌસુમ્યમ્ કસુ-બાનું શાક કુસુમકા શાક, રુક્ષ-રૂક્ષ રુક્ષ. અમ્લમ્ અમ્લ અમ્લ, ડગ્ગમ્ ઉષ્ણ ડગ્ગ, કફણમ્ કફનાશક કફનાશક, પિત્તવર્ધનમ્ અને પિત્ત વધારનાર છે ઔર પિત્તવર્ધક છે ॥ ૧૦૮-૧૦૯ ॥

108-109½. The glory lily and red flowered castor oil plant are light, laxative and bitter. Til, vetasa and castor oil plant are vata-promoters, pungent, bitter, and acid and stimulate

the downward movement of excretions. The safflower vegetable is dry, acid, hot, curative of kapha and promotive of pitta.

ત્રપુસૈર્વારુકયોગુણાઃ —

ત્રપુસૈર્વારુકં સ્વાદુ ગુરુ વિષ્ટમ્મિ શીતલમ્ ॥૧૧૦॥

મુલપ્રિયં ચ રુક્ષં ચ મૂત્રલં ત્રપુસં ત્વતિ ।

ર્વારુકં ચ સંપકં દાહતૃષ્ણાક્ષમાર્તિનુવ ॥૧૧૧॥

ત્રપુસ- નાની કાકડી સીરા, ર્વારુકમ્ મોટી કાકડી કકડી, સ્વાદુ મધુર મધુર, ગુરુ યુરુ ગુરુ, વિષ્ટમ્મિ વિષ્ટમ્ કરનાર વિષ્ટમી, શીતલમ્ તથા શીતલ છે ઔર શીતલ છે, ત્રપુસમ્ નાની કાકડી સીરા, તુ તો તો, મુલપ્રિયમ્ ચ મુખમાં ગમે એવી મુલપ્રિય, રુક્ષમ્ રૂક્ષ રુક્ષ, અતિમૂત્રલમ્ ચ અને અતિ મૂત્રલ છે ઔર અતિ મૂત્રવર્ધક છે, સંપકન્ સારી પેટે પાકેલ સમ્યક્ પકી હુઈ, ર્વારુકમ્ ચ મોટી કાકડી કકડી, દાહ- દાહ દાહ, તૃષ્ણા- તૃષ્ણા તૃષ્ણા, ક્ષમા- થાક ક્ષમા, અર્તિનુવ તથા પીડાને નાશ કરનાર છે ઔર પીડાનાશક છે ॥ ૧૧૦-૧૧૧ ॥

110-111. Common cucumber and phut cucumber are sweet, heavy, delayed in the intestines and cooling. The common cucumber is palatable, dry and a powerful diuretic. The phut cucumber, if fully ripe, allays burning, thirst, exhaustion and pain.

અભાગુગુણાઃ —

વર્ષોમેદીન્યલાઘૂનિ રુક્ષશીતગુરુણિ ચ ।

અભાગૂનિ કડવી તુંબડી કડવી લોકી, વર્ષોમેદીનિ મલબેદક મલમેદક, રુક્ષ- રૂક્ષ રુક્ષ, શીત- શીત શીતલ, ગુરુણિ ચ અને યુરુ છે ઔર ગુરુ છે ॥ ૧૧૧ ॥

૧૧૦. ત્રપુસૈર્વારુકં-ત્રપુસૈર્વારુકે (ચ. ૭.)

„ ર્વારુકં-ર્વારુકે (ક.)

„ શીતલમ્-શીતલે (ચ. ૭.)

૧૧૧. વર્ષોમેદીન્યલાઘૂનિ-મિશ્રવર્ષોમેદીન્યલાઘૂનિ (ગ. ચ. ૭. ૭.)

૧૦૮. ભાગલક્યુરુકયોઃ-ભાગલિક્યુરુકયોઃ (ચ.)

111½. The bottle-gourd is laxative (loosener of feces), dry, cooling and heavy.

चिर्मटैर्वाल्केयोर्गुणाः, कूष्माण्डस्य गुणाः -

चिर्मटैर्वाल्के तद्वद्वर्चोभेदहिते तु ते ॥११२॥

सक्षारं पक्कूष्माण्डं मधुराम्लं तथा लघु ।
सृष्टमूत्रपुरीषं च सर्वदोषनिवर्हणम् ॥ ११३ ॥

तद्वत् ते भ्राष्ट्रे उसी प्रकार, ते ते वे, चिर्मट-थीलधुं चिर्मट, एर्वाल्के अने मोटी डाकडी और ककरी, तु ते। तो, वर्चोभेदहिते भण बेहवाभां हितकर छे मलभेदमें हितकारी है, पक्कूष्माण्डम् पाकुं डोणुं पका हुआ कूष्माण्ड, सक्षारम् सहेज क्षारवाणुं ईषत्क्षारयुक्त, मधुराम्लम् रसभां मधुराम्ल रसमें मधुराम्ल, तथा लघु लघु, सृष्टमूत्रपुरीषम् मूत्र अने मूत्र व्यापनार मलमूत्रको प्रवृत्त करनेवाला, सर्वदोष- तथा सर्व दोषने। और सब दोषोंका, निवर्हणम् च नाश करनेवाला छे नाश करता है ॥ ११२-११३ ॥

112-113. Sweet melon and phut cucumber are similar to the bottle-gourd except that they are wholesome in loose motions. The ripe white gourd is slightly alkaline, acid-sweet, light, eliminative of urine and feces, and curative of all kinds of disorders.

११२. चिर्मटैर्वाल्के-चिर्मटैर्वाल्के (व.)

११३. सक्षारं पक्कूष्माण्डं-कूष्माण्डयुक्त सक्षारं (व. त.)

„ „ -कूष्माण्ड पक्वं सक्षारं (व.)

„ „ -कूष्माण्डयुक्त सक्षारं (प.)

‘सक्षारं.....लघु’ इत्यस्मादनन्तरम्—

कूष्माण्डं बृहण शीतं गुरु पिच्छास्रातजित् ।

बालं पिच्छापहं तच्च मध्यमं कफकारकम् ।

पक्वं नाति क्षिप्तं स्वादु सक्षारं दीपनं लघु ॥

इत्यधिकः पाठः (प.) पुस्तके।

केलूट-कदम्ब-नदीमाषकैन्दुकानां गुणाः -

केलूटं च कदम्बं च नदीमाषकमैन्दुकम् ।

विशदं गुरु शीतं च समभिष्यन्दि बोध्यते ॥११४॥

केलूटम् च केलूट केलूट, कदम्बम् कदम्ब कदम्ब, नदीमाषकम् नदीमाषक नदीमाषक, ऐन्दुकम् च अने आसोत्तरे। और आप्टा, विशदम् निश्चिद विशद, गुरु गुरु शीतम् च शीत शीतल, समभिष्यन्दि च तथा अभिष्यन्दी और अभिष्यन्दी, उच्यते कहेनाम छे कहे जाते हैं ॥ ११४ ॥

114. The keluta, cadamba, nadi-mashaka and common mountain ebony are limpid, heavy, cooling and are said to be powerful humidifics.

उत्पलस्य गुणा, तालप्रलम्बस्य गुणाः -

उत्पलानि कषायाणि रक्तपित्तहराणि च ।

नथा तालप्रलम्बं स्यादुरःक्षतरुजापहम् ॥ ११५ ॥

उत्पलानि उत्पले। उत्पल, कषायाणि कषाय कषायरस, रक्तपित्तहराणि च अने रक्तपित्त करनेवाला छे और रक्तपित्त-नाशक है, तथा अने और तालप्रलम्बम् तालप्रलम्ब अर्धुर ताड़के अर्धुर, उरःक्षतरुजा- उरःक्षतरुजा व्याधिने उरःक्षतरु रोगके, अपहम् भटाउना छे नाशक हैं ॥ ११५ ॥

115. The blue water lily is astringent and curative of hemothermia. Similarly the sprouts of palmyra palm are curative of pulmonary lesions.

खर्जूरतालसस्ययोर्गुणाः, तिष्ठ-विस-शालूक-कौश्वादन-कशेरुक-शृङ्गाटकाङ्गलोदयानां गुणाः -

खर्जूरं तालशस्यं च रक्तपित्तक्षयापहम् ।

तरुटविसशालूककौश्वादनकशेरुकम् ॥ ११६ ॥

११४. केलूटं-केलूट (ज.)

„ नदीमाषकमैन्दुकम्-नदीमाषनिवर्हकम् (व.)

„ कैन्दुकम्-निवर्हिकाय (ग.)

११५ रक्तपित्तहराणि-पित्तरक्तहराणि (व.)

११६. रक्तपित्तक्षयापहम्-रक्तपित्तक्षयापहम् (प.)

शृङ्गाटककङ्कलोत्थं च गुरु विष्टम्भि शीतलम् ।

कर्जूरम् भजूर कजूर, तालकात्यम् च अने ताडनी येथनी भज्ज और तालमज्जा, रक्तपित्तक्षयापहम् रक्तपित्त अने क्षयनो नाश करनार छे रक्तपित्त एव क्षयने नाशक है, तरुट-तरुट तरुट, विस-कभण्डडना तंगु मिस, कालूक-शालूक शालूक, कौञ्जादन-धीतेला कमलगडा, कशेरुकम् कसेला कसेर, शृङ्गाटक शींगोडा सिंघाडा, कङ्कलोत्थम् च अने नाना कभणनो कंठ भसिन्हा, गुरु गुडु गुरु, विष्टम्भि विष्टंभ करनार विष्टंभी, शीतलम् तथा शीतल छे और शीतल है ॥ ११६३ ॥

116-116½. Dates and kernel of palmyra palm are curative of hemothermia and wasting. The taruta, lotus filaments, lotus bulbs and fruits, rush nut, Indian water chest-nut and small tuber of lily are heavy, delayed in intestines and cooling.

सपुष्पफलकुमुदोत्पलनालानां गुणाः—

कुमुदोत्पलनालास्तु सपुष्पाः सफलाः स्मृताः ११७ शीताः स्वादुकषायास्तु कफमारुतकोपनाः ।

सपुष्पाः पूष पुष्प, सफलाः अने इण सहित और फल सहित, कुमुद-कुमुद कुमुद, उत्पलनालाः तथा उत्पलनी नागो एवं कमलकी डंडियां, तु ती तो, शीताः शीत शीतल, स्वादुकषायाः रसमां मधुरकषाय रसमें मधुरकषाय, कफ-अने कंठ और कफ, मारुत-तथा वायु तथा वायुकी, कोपनाः तु कोपावनार प्रकोपक, स्मृताः मानेछ छे कही है ॥ ११७३ ॥

117-117½. The rhizomes of night-flowering lotus and blue water lily together with the flowers and fruits are said to be cooling, sweet, astringent and provocative of kapha and vata.

११६३. शृङ्गाटककङ्कलोत्थं—शृङ्गाटककङ्कलोत्थम् (ब)

” ”—शृङ्गाटकं गङ्गोच्छं च (प.)

” ”—काङ्कलोत्थं च—मङ्गाकोत्थं च (त.)

११७. सफलाः—सकलाः (ग.)

पौष्करणीजस्य गुणाः—

कषायमीषद्विष्टम्भि रक्तपित्तहरं स्मृतम् ॥११८॥

पौष्करं तु भवेद्दीजं मधुरं रसपाकयोः ।

पौष्करम् बीजम् तु कभण्डाडडी कमलगडा, ईषत् थोडी थोडा, कषायम् कषाय कषाय, विष्टम्भि विष्टंभ करनार विष्टंभी, भवेत् छे है, रक्तपित्तहरम् अने रक्तपित्त हरनार और रक्तपित्तनाशक, रसपाकयोः तथा रस तेमज्ज विपाकमां तथा रस एवं विपाकमें, मधुरम् मधुर मधुर, स्मृतम् मानेछु छे माना है ॥ ११८३ ॥

118-118½ The seeds of blue lotus are said to be slightly astringent, delayed in the intestines, curative of hemothermia and are sweet in taste and post-digestion.

मुजातकस्य गुणाः—

बन्धः शीतो गुरुः स्निग्धस्तर्पणो बृंहणात्मकः ॥११९॥

वातपित्तहरः स्वादुर्वृष्यो मुजातकः परम् ।

मुजातकः दाहोरी साधम जाहोरी सालम, बन्धः अक्षप्रद बलकारक, शीतः शीत शीतल, गुरुः गुडु गुरु, स्निग्धः स्निग्ध स्निग्ध, तर्पणः तर्पण तर्पण, बृंहणात्मकः बृंहण करनार बृंहण करनेवाला, वातपित्तहरः वात तथा पित्त हरनार वातपित्तनाशक, स्वादुः मधुर स्वादु, परम् अने परम और अति, वृष्यः वृष्य छे वृष्य है ॥ ११९३ ॥

119-119½. The salep is said to be strengthening, cooling, heavy, unctuous, nourishing, roborant, curative of vata and pitta, sweet and highly aphrodisiac.

विदारिकन्दस्य गुणाः—

जीवनो बृंहणो वृष्यः कण्ठ्यः शस्तो रसायने ॥१२०॥

विदारिकन्दो वृष्यश्च मूत्रलः स्वादुशीतलः ।

विदारिकन्दः विदारीकन्द विदारीकन्द, जीवनः जीवन-दायक, बृंहणः बृंहण करनार बृंहण करनेवाला, वृष्यः वृष्य ११९३. परम्—स्मृतः (ब. ज.)

वृष्य, कण्ठ्यः कंठने हितकर गलेके लिए हितकारी, रसायने रसायनभा रसायनमें, वास्तः प्रशस्त प्रशस्त, बलवः बलकरक, मूत्रकः मूत्रक मूत्रक, स्वादुशीतलः च भुखुर अने शीतल छे स्वादु तथा शीतल है ॥ १२०३ ॥

120-120½. The white yam is vitalising, roborant, aphrodisiac, voice-tonic, recommended in rejuvenation, strengthening, diuretic, sweet and cooling.

अम्लीकाकन्दस्य गुणः —

अम्लिकायाः स्मृतः कन्दो ग्रहण्यक्षोहितो लघुः १२१ नात्युष्णः कफवातघ्नो ग्राही शस्तो मदात्यये ।

अम्लिकायाः आंम्लिसे। अम्लीका, कन्दः कन्द कन्द, ग्रहण्यक्षोहितः ग्रहणी अने अक्षोने हितकर ग्रहणी और अक्षरोगमें हितकारी, लघुः तथा लघु और लघु, स्मृतः कंठो छे कण्ठ है, नात्युष्णः वण्णी ते अलु गरम नहीं यह अति उष्ण नहीं है, कफवातघ्नः कफ अने वातने हलुनार छे कफवातनाशक है, ग्राही ग्राही छे ग्राही है, मदात्यये तेमज मदात्ययभा एवं मदात्ययमें, वास्तः प्रशस्त छे प्रशस्त है ॥ १२१३ ॥

121-121½. The betel yam is regarded as beneficial in assimilation disorders and piles, and is light, not very hot, curative of cough and vata, astringent, and is recommended in chronic alcoholism.

सार्वपशाकस्य गुणाः, पिण्डालुकस्य गुणाः —

त्रिवोषं बद्धविण्मूत्रं सार्वपं शाकमुच्यते ॥ १२२ ॥
(तद्वत् स्याद्रक्तनालस्य क्लृप्तमम्लं विशेषतः)
तद्वत् पिण्डालुकं विद्यात् कन्दत्वाच्च मुक्तप्रियम् ।

सार्वपम् सरपजुं सरसोका, शाकम् शाक शाक, त्रिवोषम् त्रिवोषकर त्रिवोषकारक, बद्धविण्मूत्रम् भणभूत्र शकनार मलमूत्रका अवरोधक, उच्यते कहेवाय छे कहा

१२१. अम्लिकायाः—अम्लीकायाः (क. घ. ङ.)

१२१½. नात्युष्णः—नात्युष्णः (व.)

जाता है, (तद्वत् तेवी रीति इसी प्रकार, रक्तनालस्य अंम्लीनुं शाक पटवाका शाक, स्मृतम् स्मृ लुक्त, विषो-
षतः तथा भास करीने तथा विशेष कर, अम्लम् अम्ल
छे अम्ल है), तद्वत् तेना जेवुं उसीके समान, पिण्डालु-
कम् पिण्डालुक पिण्डालुका शाक, विद्यात् अलुपुं जाने,
कन्दत्वाच्च च अने ते कंद हेवाशी कन्द होनेसे,
मुक्तप्रियम् मुक्तिकर छे यह जानेमें प्रिय है ॥ १२१३ ॥

122-122½. The vegetable of rape leaves causes tri-discordance and is suppressive of urine and feces; (similar are the properties of roselle which is in addition dry and acid). Similar too are the properties of common yam. But being a bulb it is palatable.

छत्रकजातीनां गुणाः —

सर्वच्छत्रकवर्ज्यास्तु बद्धयोऽप्याश्छत्रजातयः १२३
शीताः पीनसकज्यर्था मधुरा गुर्ण्य एव च ।
चतुर्थः शाकवर्गोऽयं पत्रकम्पलाभयः ॥ १२४ ॥

सर्वच्छत्रकवर्ज्याः सर्वच्छत्रक सिवायनी सर्वच्छत्रकको
छोव कर, बद्धा भीछ अन्य, बद्धयः बद्धी बहुत,
छत्रजातयः छत्रकनी अमिओनां शाको छत्रक जातिके
शाक, तु तो तो, शीताः शीत शीतल, पीनसकज्यः च
अने सजेअम करनार और पीनसरोगके उत्पादक, मधुराः
मधुर मधुर, गुर्ण्यः च एव अने भारे छे एवं गुह है,
अवम् आ यह, पत्र- पत्र पत्र, कम्प- कन्द कम्प,
फलाभयः तथा हलसंअधी फलसंबन्धी, चतुर्थः चतुर्थो
चतुर्थ, शाकवर्गः शाकवर्ग संपूर्ण यथो शाकवर्ग
संपूर्ण हुआ ॥ १२३-१२४ ॥

123-124. The sarpa mushroom is forbidden. The other varieties of edible mushrooms are cooling, cause rhinitis, are sweet and heavy. Thus ends the fourth section on vegetables including leaves, bulbs and fruits.

मथ फलवर्गः—

मृद्वीकाया गुणाः—

तृष्णादाहज्वरश्वासरक्तपित्तक्षतक्षयान् ।

वातपित्तमुदावर्तं स्वरमेदं मदात्ययम् ॥ १२५ ॥

तिक्तास्वतामास्वशोषं कासं चाशु व्यपोहति ।

मृद्वीका बृंहणी वृष्या मधुरा स्निग्धशीतला ॥ १२६ ॥

मथ फलवर्गः— इल्लवर्गोऽत्र प्रारंभः कर्तव्यः आये
 ॐ फलवर्गका आरम्भः किया जाता है, मृद्वीका दक्ष
 मुनका, तृष्णा-दाह तृष्णा, दाह-दाह ज्वर-ज्वर
 ज्वर, श्वास-श्वास श्वास, रक्तपित्त-रक्तपित्त रक्तपित्त,
 क्षत-क्षत क्षत, क्षयान् क्षय क्षय, वातपित्तम्
 वातपित्त वातपित्त, उदावर्तम् उदावर्त उदावर्त, स्वर-
 मेदम् स्वरमेद स्वरमेद, मदात्ययम् मदात्यय मदात्यय,
 तिक्तास्वताम् भुभुभु ३३वांश मुनका कटुता, मास्वशोषम्
 भुभुभु ३३वांश मुनका, कासम् च अने उधरसने और
 कासरोगको, चाशु तत्त शीघ्र, व्यपोहति दूर करे ॐ नष्ट
 करती है, बृंहणी वृंहणी ते भृंहणी फिर वह बृंहण करनेवाली,
 वृष्या वृष्या वृष्या, मधुरा मधुर मधुर, स्निग्धशीतला
 च स्निग्ध अने शीतल ॐ स्निग्ध एवं शीतल है ॥ १२५-१२६ ॥

125-126. Now begins the section on fruits. The grapes quickly cure thirst, burning, fever, dyspnea, hemothermia, pectoral lesions, wasting disorders of vata and pitta, misperistalsis, cacophonía, chronic alcoholism, bitter taste in the mouth and cough. They are roborant, aphrodisiac, sweet, unctuous and cooling.

कर्जूरस्य गुणाः—

मधुरं बृंहणं वृष्यं कर्जूरं गुरु शीतलम् ।

क्षयेऽभिघाते दाहे च वातपित्ते च तक्षितम् ॥ १२७ ॥

कर्जूरम् भजूर कर्जूर, मधुरम् मधुरमधुरा ॥
 मधुरम्, बृंहणम् भृंहणी बृंहणकारक, वृष्यम् वृष्य वृष्य,
 गुरु गुरु, शीतलम् तथा शीतल ॐ तथा शीतलीये

है, तत् ते वह, क्षये क्षय क्षयमें, अभिघाते भक्षार
 क्षागता चोट लगने पर, दाहे च अने दाहमा और
 दाहमें, वातपित्ते च तथा वात तेभ्य पित्तमा तथा
 वात एवं पित्तमें, हितम् हितकर ॐ हितकर है ॥ १२७ ॥

127. The dates are sweet, roborant, aphrodisiac, heavy and cooling. They are beneficial in wasting, trauma, burning, and disorders of vata and pitta.

फलोः गुणाः, परूषकमधूकयोः गुणाः—

तर्पणं बृंहणं फल्यु गुरु विष्टम्भि शीतलम् ।

परूषकं मधूकं च वातपित्ते च शस्यते ॥ १२८ ॥

फलम् अंशु अंजीर, तर्पणम् तर्पण तर्पणकारक,
 बृंहणम् भृंहणी बृंहण, गुरु गुरु, विष्टम्भि विष्टम्भि
 विष्टमी, शीतलम् अने शीतल ॐ और शीतल है,
 परूषकम् अने दाहसा और कालसा, मधूकम् च तेभ्य
 भृंहणी तथा मधुवा, वातपित्ते च वातपित्तमा वातपित्तमें
 शस्यते प्रशस्त ॐ प्रशस्त है ॥ १२८ ॥

128. Common fig is nourishing, roborant, heavy, delayed in digestion and cooling. The sweet falsah and mohwah are recommended in disorders of vata and pitta.

आम्रातकस्य गुणाः—

मधुरं बृंहणं बल्यमाम्रातं तर्पणं गुरु ।

सस्नेहं स्नेहमलं शीतं वृष्यं विष्टम्भ्य जीर्यति ॥ १२९ ॥

आम्रातम् अंभाडा अंभाडा, मधुरम् मधुर मधुर,
 बृंहणम् भृंहणी बृंहण, बल्यम् बल्यम् बल्य, तर्पणम्
 तर्पण तर्पणकारक, गुरु गुरु, सस्नेहम् स्नेहयुक्त
 स्निग्ध, स्नेहमलम् ३३३३३ कफकारक, शीतम् शीतल
 शीतल, वृष्यम् तथा वृष्य ॐ एवं वृष्य है, विष्टम्भ्य अने
 विष्टम्भ्य ३३३३३ विष्टम्भ्य हो कर, जीर्यति पचे ॐ पचता
 है ॥ १२९ ॥

129. The Indian hog plum is sweet, roborant, strengthening, nourishing,

heavy, slightly unctuous, increases kapha, is cooling, aphrodisiac and delayed in digestion.

पक्वतालस्य-नारिकेलफलयोगुणाः—

तालशाख्यानि सिद्धानि नारिकेलफलानि च ।

वृंहणस्निग्धशीतानि बल्यानि मधुराणि च ॥१३०॥

सिद्धानि पाकेलां पके हुए, तालशाख्यानि ताड़ियां ताड़फल, नारिकेलफलानि च तथा नागियेगनां इण और नारियेलके फल, वृंहण- अंशु वृंहणकारक, स्निग्ध- स्निग्ध, शीतानि शीतल शीतल, बल्यानि बलकारक, मधुराणि च अने मधुर छे एवं मधुर हैं ॥ १३० ॥

130. The ripe fruits of palmyra and cocoanut are roborant, unctuous, cooling, strengthening and sweet.

भक्ष्यस्य गुणाः—

मधुराम्लकपायं च विष्टम्भि गुरु शीतलम् ।

पित्तश्लेष्मकरं भवं ग्राहि वक्त्रशोभनम् ॥१३१॥

भक्ष्यम् कुर्यात् कमरख, मधुर- मधुर मधुर, कम्ल- अम्ल अम्ल, कषायम् च कषाय कषाय, विष्टम्भि विष्टम्भी विष्टम्भी, गुरु गुरु गुरु, शीतलम् शीतल शीतल, पित्तश्लेष्मकरम् पित्त अने कड़ कुर्यात् पित्त- और कफकारक, ग्राहि ग्राही ग्राही, वक्त्रशोभनम् अने मुख साह कुर्यात् छे और मुखशोभक है ॥ १३१ ॥

131. The showy dillenia fruit is sweet, acid, astringent in taste, delayed in digestion, heavy and cooling. It increases pitta and kapha and is astringent and a mouth-cleanser.

अम्लपरुषक-द्राक्षा-वदरारुच-कर्कन्धु लकुचानां गुणाः—

अम्लं परुषकं द्राक्षा बदराण्यारुकाणि च ।

१३२. पित्तश्लेष्मकर-कम्पितहरं (प.)

,, श्लेष्मकर-कम्पितहरं (स. ड.)

,, ग्राहि-रक्ष्य (प.)

पित्तश्लेष्मप्रकोपीणि कर्कन्धुनिकुचान्यपि ॥१३२॥

अम्लम् आटां खट्टे, परुषकम् द्राक्षां फालसे, द्राक्षा द्राक्षा द्राक्षा, बदराणि गेहूँ वेर, वदराणि च आलु आलुखारे, कर्कन्धु यक्षुगैर द्राक्षां वेर, निष्ठ- चानि अने नानुं इत्युस और बदरल, अपि यक्षु मी, पित्त-श्लेष्म- पित्त अने कड़ने पित्त तथा कफके, प्रको- पीणि प्रकोप कुर्यात् छे प्रकोपक हैं ॥ १३२ ॥

132. The sour falsah, grape, small jujube, the peach, wild jujube, and small jack are provocative of pitta and kapha.

आरुचस्य गुणाः—

मात्युष्णं गुरु संपकं स्वादुप्रायं मुखप्रियम् ।

वृंहणं जीर्यति क्षिप्रं नातिदोषलमारुकम् ॥१३३॥

संपकम् पाकेलुं पका हुआ, आरुचम् आलु आलु- बुखारा, मात्युष्णम् अम्ल उष्ण नथी अति उष्ण नहीं है, गुरु गुरु छे गुरु है, स्वादुप्रायम् मधुरसंप्रधान छे मधुरसंप्रधान है, मुखप्रियम् रुचिकर छे रुचिकर है, वृंहणम् अंशु छे वृंहणकारक है, क्षिप्रम् अट जल्दी, जीर्यति क्षीं अथ छे पचता है, नातिदोषलम् अने अम्ल दोष- पाणुं नथी और बहुत दोषोंको नहीं करता ॥ १३३ ॥

133. Fully ripe peach is not very hot; it is heavy, sweetish, palatable, roborant, quickly digested and not very unwholesome.

पारावतस्य गुणाः—

द्विविधं शीतमुष्णं च मधुरं आम्लमेव च ।

गुरु पारावतं श्रेयमरुच्यत्यग्निनाशनम् ॥१३४॥

मधुरम् च मधुर मधुर, अम्लम् च अम्ल अने अम्ल तथा अम्ल, द्विविधम् आ गे अतनुं इव दो प्रकारका, पारावतम् अम्ल अमरुद, शीतम् अतनुं

१३२. कर्कन्धुनिकुचान्यपि-कर्कन्धुलकुचानि च (च.)

१३३. वृंहणं जीर्यति क्षिप्रम्-संवृंहणं शीघ्रतरम् (ग. च.)

१३४. पारावतम्-पालेवतम् (ग.)

શીત. કમલઃ શીત, ડલ્લમ્ તથા ઉષ્ણ છે તથા ઉષ્ણ છે, ગુરુ વળી તેને યુરુ ફિર ઝમે ગુરુ, અરુચિ-અરુચિ અરુચિ, અત્યગ્નિ- તથા અતિશય જ્વરાગ્નિને। एवं अत्य-
ગ્નિકા, नाशनम् नाश કરનાર નાશકારક, શેષમ્
અશ્વત્થુ જાને ॥ ૧૩૪ ॥

134. Of the two varieties of para-
vata fruits, one is sweet and cooling,
and the other is sour and hot. It must
be known to be heavy and curative of
anorexia and excess of digestive fire.

કાશ્મર્યફલસ્ય ગુણઃ, તૂદસ્ય ગુણઃ —

અધ્યાદહ્યાન્તરગુણં કાશ્મર્યફલમુચ્યતે ।
તથૈવાધ્યાન્તરગુણં તૂદમમ્લં પરુષકાત્ ॥૧૩૫॥

કાશ્મર્યફલમ્ શીવશ્વત્થુ ફળ ગમ્મારીફા ફલ,
મલ્લાવ કર્ત્વ્યથી કમરસે, અધ્યાન્તરગુણમ્ થેડા
હીન યુષ્ણવાળું થોડા હીનગુણ, ઉચ્યતે કહેવાય છે
કહા જાતા હે, તથા એવું તે જ પ્રમાણે इसी प्रकार,
અમ્લમ્ ખાટું સદા, તૂદમ્ શેતુર શહતૂત, પરુષકાત્
કાશ્મર્યથી ફાલસે, અધ્યાન્તરગુણમ્ થેડા હીન યુષ્ણ-
વાળું છે થોડા હીનગુણ હૈ ॥ ૧૩૫ ॥

135. The fruit of white teak is
said to be slightly differing in quality
from showy dillenia. Similarly, sour
mulberry differs in quality slightly
from falsah.

ટકસ્ય ગુણઃ, કપિથ્વસ્ય ગુણઃ —

કષાયમધુરં ટકં વાતલં ગુરુ શીતલમ્ ।
કપિથ્વમામં કણ્ઠઘ્નં વિષઘ્નં ગ્રાહિ વાતલમ્ ॥૧૩૬॥

ટકમ્ નાસપાતી નાસપાતી, કષાય- કષાય, કષાય,
મધુરમ્ મધુર મધુર, વાતલમ્ વાતવર્ધક વાતકારક,

૧૩૬ કષાયમધુર ટક-કષાય મધુરં શુષ્કં (૫.)

,, કપિથ્વમામં કણ્ઠઘ્નં વિષઘ્નં ગ્રાહિ વાતલમ્-કપિથ્વવિષ-
કણ્ઠઘ્નમામં સગ્રાહિ વાતલમ્ (જ. ઘ. ઠ. ત.)

,, વાતલમ્-શીતલમ્ (ક. જ. ઘ. પ.)

ગુરુ યુરુ ગુરુ, શીતલમ્ તથા શીતલ છે एवं શીતલ હૈ,
જામમ્ કાચું કષા, કપિથ્વમ્ ડેડા કેવ, કણ્ઠમ્
સ્વરનાશક સ્વરનાશક, વિષઘ્નમ્ વિષઘ્ન વિષનાશક,
ગ્રાહિ ગ્રાહી સંગ્રાહી, વાતલમ્ અને વાતવર્ધક છે और
વાતકારક હૈ ॥ ૧૩૬ ॥

136. The pear fruit is astringent
and sweet in taste, increases vata, is
heavy and cooling. The raw wood-
apple is harmful to the voice, counter
acts poison, is astringent and increases
vata.

મધુરામ્લકષાયત્વાત્ સૌગન્ધ્યાષ્ઠ રુચિપ્રદમ્ ।
પરિપકં ચ દોષઘ્નં વિષઘ્નં ગ્રાહિ ગુર્વપિ ॥૧૩૭॥

પરિપકમ્ ચ અને પરિપકવ ડેડા और પકા हुआ
કૈથ, મધુર- મધુર મધુર, અમ્લ-અમ્લ અમ્લ, કષાયત્વાત્
અને કષાય હોવાથી કષાય હોને, સૌગન્ધ્યાત્ ચ તથા
સુગંધી હોવાથી एवं सुगन्धी होनेसे, રુચિપ્રદમ્ રુચિ
કરનાર રુચિકારક, દોષઘ્નમ્ દોષઘ્ન દોષનાશક, વિષઘ્નમ્
વિષનાશક વિષનાશક, ગ્રાહિ ગ્રાહી સંગ્રાહી, ગુરુ જામ
અને યુરુ છે और ગુરુ હૈ ॥ ૧૩૭ ॥

137. The ripe fruit, being sweet,
sour, astringent and fragrant, is relish-
giving, curative of discordance, acts as
an antidote to poison and is astringent
and heavy.

વિલ્વસ્ય ગુણઃ .

વિલ્વં તુ દુર્લભં પકં દોષલં પૂતિમયસમ્ ।
શિગ્ધોષ્ણતીક્ષ્ણં તદ્વાલં દીપનં કફકાતજિય્ ॥૧૩૮॥

૧૩૭. પરિપકવં ચ-તદેવ પક્વં (ક. જ. ઘ.)

,, ,, -તદેવ સિદ્ધં (જ. ત. દ. ઘ.)

,, ચ દોષઘ્નં-ત્રિદોષઘ્નં (ગ.)

,, ગુર્વપિ-દુર્લભમ્ (ચ.)

૧૩૮. પક્વં-સિદ્ધં (ઘ.)

,, ,, -દુર્લભં (પ.)

पक्वम् पाकेषुं पका हुआ, विष्वम् तु ग्रीधुं ते।
बेल तो, दुर्जरम् भुशुकेलीथी पये ओवुं दुर्जर, दोषलम्
कोषः ३२ना२ रोजकारक, पृतिमारुहम् तथा दुर्गन्धी वायु
३२ना२ छे तथा दुर्गन्धी वायुका उपपादक है, बाळम्
तत् अने डायुं ते और कच्चा विष्व, स्निग्धोष्ण-
स्निग्ध-उष्ण स्निग्ध-उष्ण, तीक्ष्णम् तीक्ष्ण तीक्ष्ण, दीप-
नम् अग्निदीपक अग्निदीपक, कफघातजित् तथा ३३
तेभ्यः वातने शतना२ छे और कफ एवं वायुको जीतने
वाला है ॥ १३८ ॥

138. The ripe bael fruit is difficult
of digestion, causative of humoral mor-
bidity and foul-flatus. The immature
bael-fruit is unctuous, hot, acute,
digestive-stimulant and curative of
kapha and vata.

आमस्य गुणाः—

रक्तपित्तकरं बालमापूर्णं पित्तघर्धनम् ।

पक्वमाद्यं जयेद्वायुं मांसशुक्लबलप्रदम् ॥ १३९ ॥

बाळम् डायुं अपूर्ण कच्चा, आम्रम् आधुं आम.
रक्तपित्तकरम् रक्तपित्त ३२ना२ छे रक्तपित्तकारक है,
आपूर्णम् ओषधीवाणुं गुठलीयुक्त आम, पित्तघर्धनम् पित्त-
वधक छे पित्तवर्धक है, पक्वम् अने पाकुं और पका हुआ,
ज.प्रदम् आधुं आम, वायुम् वायुने वायुका, जयेत् शते
छे नाश करता है, मांस- तथा मांस तथा मांस, शुक्-
वीर्यं शुक्, बलप्रदम् अने बल देने२ छे और बलको
बढानेवाला है ॥ १३९ ॥

139. The baby mango causes hemo-
thermia but unripe mango increases
pitta; while the fully ripe mango sub-
dues vata and increases flesh, semen
and strength.

जम्बूफलस्य गुणाः—

कषायमधुरप्रायं गुरु विष्टम्भि शीतलम् ।

जाम्बवं कफपित्तघ्नं ग्राहि वातकरं परम् ॥ १४० ॥

१३९. रक्तपित्तकरं—वातपित्तकरं (ब. उ. ड.)

जाम्बवम् अंशुं जामुन, कषायमधुरप्रायम् कषाय-
मधुररसनी प्रधानतावाणुं मुख्यतः कषायमधुररस, गुरु
गुरु, विष्टम्भि विष्टमी, शीतलम् शीतल
शीतल, कफपित्तघ्नम् ३३ तथा पित्तने। नाश ३२ना२
कफपित्तनाशक, ग्राहि ग्राही संग्राही, परम् तथा परम्
और अतिशय, वातकरम् वात ३२ना२ छे वातकारक
है ॥ १४० ॥

140. The jambul fruit is generally
astringent and sweet in taste, heavy,
delayed in digestion and cooling. It
is curative of kapha and pitta, astrin-
gent and greatly increases vata.

वदरस्य गुणाः—

वदरं मधुरं स्निग्धं मेदनं वातपित्तजित् ।

तच्छुष्कं कफघातघ्नं पित्ते न च विरुध्यते ॥ १४१ ॥

वदरम् गे२ बेर, मधुरम् मधुर मधुर, स्निग्धम्
स्निग्ध स्निग्ध, मेदनम् मेदक मेदक, वातपित्तजित् अने
वात तथा पित्तने शतना२ छे और वातपित्तनाशक है,
शुष्कम् सूक्ष्म गथेल शुष्क, तत् ते गे२ वही बेर,
कफघातघ्नम् ३३वातने। नाश ३२ना२ छे कफघातनाशक
है, पित्ते च अने पित्तमां और पित्तमें, न विरुध्यते
विरुद्ध थुं नहीं विरुद्ध नहीं होता ॥ १४१ ॥

141. The small jujube is sweet,
unctuous, laxative and curative of
vata and pitta. The dried small juju-
be is curative of kapha and vata and
is not contra-indicated in pitta.

सिधितिकाया गुणाः, गात्रेरुकी-करीर-बिम्बी-तोदन-धन्वनानां
गुणाः, संपकपनस-मोच-राजादनफलानां गुणाः—

कषायमधुरं शीतं ग्राहि सिम्बि (जि) तिकाफलम् ।

गात्रेरुकी करीरं च बिम्बी तोदनधन्वनम् ॥ १४२ ॥

मधुरं सकषायं च शीतं पित्तकफापहम् ।

संपकं पनसं मोचं राजादनफलानि च ॥ १४३ ॥

स्वादूनि सकषायाणि स्निग्धशीतगुरुणि च ।

१४२. गात्रेरुकी—गात्रेरुकी (ब. उ.)

. सिम्बि(सि)तिकाफलम् सङ्ग्रहण सेव, कषायमधुरम्
कषायमधुर कषायमधुर, शीतम् शीत शीत, ग्राहि अने
ग्राही छे और संघाही हे, गाङ्गेरुकी गङ्गेटीनुं इक्ष
गंगेरु, करीरम् डेरुं करीर, बिम्बी च धीक्षोडी कंदरी,
तोदनचम्बनम् तोदन तथा धाम्बु तोदन और धामनी,
मधुरम् मधुर मधुर, मकषायम् कंठि कषाय ईषत् कषाय,
शीतम् शीत शीतल, पित्तकफापहम् च अने पित्त
तथा कंठो नाश करनार छे और पित्तकफनाशक है,
संपकम् सारी पेठे पाकेय पका हुआ, पनसम् कंठुस
कटरु, मोचम् केडां केला राजादनफलानि च तथा
शम्भु और खिरनी, स्वादूनि मधुर मधुर, मकषायानि
कंठि कषाय ईषत्कषाय, स्निग्ध- रिनग्ध स्निग्ध, शीत-
शीत शीतल, गुरुणि च अने गुरु छे और गुरु है
॥ १४२-१४३ ॥

142-143. The apple fruit is astringent, sweet in taste, cooling and astringent in action. The gingo fruit, caper, scarlet-fruited gourd, todan and fruits of common Indian linden are sweet, slightly astringent in taste, cooling and curative of pitta and kapha. The fully ripe Indian jack fruit, banana and fruits of Indian ape flower trees are sweet, slightly astringent, unctuous, cooling and heavy.

लवलीफलस्य गुणाः —

कषायविशदत्वाच्च सौगन्ध्याच्च रुचिप्रदम् ॥१४४॥
अवदंशक्षमं हृद्यं वातलं लवलीफलम् ।

लवलीफलम् हरारेवडीनुं इण हरारेवडीका फल,
कषायविशदत्वात् च कषाय तथा विशद होवाथी
कषाय तथा विशद होनेसे, सौगन्ध्यात् च अने सुगन्धी
होवाथी और सुगन्धी होनेसे, रुचिप्रदम् रुचि करनार
रुचिकारक, अवदंशक्षमम् भावाथी पील पदार्थभां रुचि
करनार खानेसे दूमेरे पदार्थभां रुचिओ उत्पन्न

१४४. हृद्यं-रुच्यं (क. ख. ग. घ. ङ. ज. झ. ट. ड. त.)

,, ,, -वष्यं (प.)

करनेवाला हृद्यम् हृद्य हृदयके लिए प्रिय, वातकम् अने
वातजनक छे और वातकारक है ॥ १४४ ॥

144-144. The star gooseberry fruit being astringent, limpid and fragrant, is appetiser, savoury, cordial and increases vata.

नीप-शताहक-पील तृणशून्य-विककृत-प्राचीनामलकानां गुणाः—

नीपं शताहकं पीलु तृणशून्यं विककृतम् ॥१४५॥
प्राचीनामलकं चैव दोषघ्नं गरहारि च ।

नीपम् कंदं कदम्ब, शताहकम् सुवा सोया, पीलु
पीलु पीलु तृणशून्यम् केवडा केवडा, विककृतम् वीडो
कटाई. प्राचीनामलकम् च एव अने गलआमणी और
पनियाला, दोषघ्नम् दोषनाशक दोषनाशक, गरहारि च तथा
विषहर छे एवं विषहर है ॥ १४५ ॥

145-145. Cadamba, dill, tooth brush tree, screw pine, thorny staff tree and Indian plum are indeed dispellers of discordance and curatives of the effects of poison.

इङ्गुलीफलस्य गुणाः, तिन्दुकस्य गुणाः, आमलकस्य गुणाः—

ऐङ्गुदं तिक्तमधुरं स्निग्धोष्णं कफघातजित् ॥१४६॥

तिन्दुकं कफपित्तघ्नं कषायं मधुरं लघु ।

विद्यादामलके सर्वान् रसांलुवणवर्जितान् ॥१४७॥

१४५. शताहकम्—सर्गर्गकं (घ. च. छ. ड. ङ.)

,, ,, -शताक्षकं (प.)

,, ,, -शताम्रकं (प.)

,, तृणशून्यं—तृणशुद्ध (प.)

,, ,, -तृणसुमं (प.)

,, ,, -तृणशून्यं (प.)

१४५. गरहारि—गरवाति (ग.)

१४६. ऐङ्गुदम्—ऐङ्गुदम् (ग.)

१४७. अम्मादनन्तरम्—

स्वेदमेहकफोत्पत्तिरोगविनाशनम् ।

क्षयधिकः पाठः (ग.) पुस्तके ।

પુષ્કાન્તસ્ય ગુણાઃ, અમ્લિકાફલસ્ય ગુણાઃ, અમ્લવેતસફલ-
સ્ય ગુણાઃ—

કુશાન્તમ્ પ્રાપ્તિ કક્ષોષ્ણં વાતશ્લેષ્મણિ શાસ્યતે ૧૫૧

અમ્લિકામયાઃ ફલં પકં તસ્માદ્વ્યાન્તરં ગુણૈઃ ।

પુષ્કૈસ્તૈરેવ સંયુક્તં મેદનં સ્વમ્લવેતસમ્ ॥૧૫૨॥

કુશાન્તમ્ કેકમ કોકમ, પ્રાપ્તિ ગ્રાહી પ્રાહી, કક્ષ-ઝળમ્
રૂક્ષ તથા ઉષ્ણ છે રક્ષ તથા ઝળ છે, વાતશ્લેષ્મણિ અને
વાત તથા કફમાં વાત તથા કફમાં, પ્રકાસ્યતે
અશ્વરત છે પ્રકાસ્યતે. અમ્લિકામયાઃ આમલીનાં દમલીનાં,
ફલમ્ પાકેલાં પક, ફલમ્ કાતરો ફલ, તસ્માદ્ તેનાથી
વસશે, ગુણૈઃ ગુણમાં ગુણોમાં, અવ્યાન્તરમ્ એકાદક હીન છે
કુલ હીન છે, અમ્લવેતસમ્ અમ્લવેતસ અમ્લવેતસ, તુ
તો તો, સૈઃ દ્વ તે બે ઝળી, ગુણૈઃ પુષ્કૈસ્તૈરેવ ગુણોમાં,
સંયુક્તમ્ યુક્ત છે યુક્ત છે, મેદનમ્ અને બેદન છે બોર
મેદન છે ॥ ૧૫૧-૧૫૨ ॥

152-152. The kokum butter fruit
is astringent, dry and hot and is good
for vata and kapha disorders. The
ripe tamarind fruit is slightly different
in qualities. The amlavetas also posse-
sses the same qualities and is laxative.

માતુલુકસ્ય ગુણાઃ—

શુભ્રેડરુચી વિવન્ધે ચ મન્દેઽગ્નૌ મધચિપ્લવે ।

દિક્ષાશ્વાસે ચ કાસે ચ વન્ધ્યાં વર્ષોગ્નયેષુ ચ ॥૧૫૩॥

વાતશ્લેષ્મણિ સુત્થેષુ સર્વેષ્વેવોપદિશ્યતે ।

કેસરં મરુતુલુકસ્ય લઘુ શોષમતોઽન્યથા ॥૧૫૪॥

માતુલુકસ્ય ચક્રેતરનું ચકોતરેકા, કેસરમ્ કેસર
કેસર, શુભ્રે શુભ્ર શુભ્ર, અરુચી અરુચિ અરુચિ, વિવન્ધે

૧૫૨ પકં-ગુણ (૫.)

૧૫૩. મધચિપ્લવે-મધચિપ્લવે (૫.)

૧૫૪. સર્વેષ્વેવોપદિશ્યતે-સર્વેષ્વેવેષુ વિશ્યતે (૫. ૬.)

,, કેસરં-કેસરં (ક.)

,, અસ્માદનન્તરમ્—

શુર્વી સ્વગત્થ કટુકા માનસ્ય ચ નાસ્તીની ।

સ્વપિકઃ પાકઃ (ક. ૫. ૭.) પુસ્તકેષુ ।

વિવન્ધ-ધ વિવન્ધ, મન્દે અગ્નૌ મન્દ અગ્નિ મન્દ અગ્નિ,
મધચિપ્લવે ચ મધાત્મ્ય મધાત્મ્ય, દિક્ષા-શ્વાસે ચ હેઝી-
શ્વાસ દિક્ષાશ્વાસ, કાસે ચ ઉધરસ કાસ, વન્ધ્યામ્
ઉઘટી વમિ, વર્ષોગ્નયેષુ મળરોગો મલકે રોગો, વાત-
તથા વાત તથા વાત, શ્લેષ્મ- તેમજ કફથી એવં કફશે,
સુત્થેષુ થયેલા ઉત્પન્ન, સર્વેષુ ચ દ્વ સર્વે રોગોમાં
સર્વ વિકારોમાં, ઉપદિશ્યતે આપનાનું કહેવામાં આવે છે
દેનેકે લેવા કહા જાતા છે, લઘુ તે લઘુ છે વહ લઘુ
છે, શોષમ્ કેસર સિવાયના બાકીના ભાગ કેસરનો
છોડ કર શોષ ભાગ, અતઃ એથી હસે, અન્યથા
વિપરીત અર્થાત્ બારે છે વિપરીત અર્થાત્ ગુરુ છે
॥ ૧૫૩-૧૫૪ ॥

153-154. The filament of the pom-
mello flower is indicated in intesti-
nal colic, anorexia, constipation, weak
digestive fire, chronic alcoholism,
hiccup, dyspnea, cough, vomiting,
disorders of stools and in all diseases
born of vata and kapha. The filament
fruit of the pommello is light but the
rest of the parts are heavy.

કર્કૂરસ્ય ગુણાઃ—

રોચનો દીપનો હ્રયઃ સુગન્ધિસ્ત્વગ્નિવર્જિતઃ ।

કર્કૂરઃ કફવાતઘ્નઃ શ્વાસદિક્ષાર્શસાં હિતઃ ॥૧૫૫॥

સ્વગ્નિવર્જિતઃ હ્રય વગરનો હિલકારહિત, કર્કૂરઃ

કચૂરો કરૂર, રોચનઃ રુચિકર રોચક, દીપનઃ અગ્નિ-

દીપક અમિદીપક, હ્રયઃ હ્રય હ્રય, સુગન્ધિઃ સુગન્ધી

સુગન્ધી, કફવાતઘ્નઃ કફ અને વાતનો નાશકરનાર કફ-

વાતનાશક, શ્વાસ- તથા શ્વાસ તથા શ્વાસ, દિક્ષા- હેઝી

દિક્ષા, અર્શસામ્ અને અર્શરોગવાળાઓને બોર અર્શ-

સેગિયોંકે લેવા, હિતઃ હિતકર છે હિતકરક છે ॥ ૧૫૫ ॥

155. The long zedoary fruit with-
out the rind is palatable, digestive-
stimulant, cordial, fragrant and is
curative of kapha and vata, and bene-
ficial in dyspnea, hiccup and piles.

નાગરજ્જ્વલસ્ય ગુણઃ —

૧૫૬. કિંચિદમ્લં ચ હૃદયં મલકપ્રરોચનમ્ ।

વાતશામકં નાગરજ્જ્વલં ગુરુ ॥ ૧૫૬ ॥

નાગરજ્જ્વલમ્ નારંગી, મધુરમ્ મધુર મધુર, કિંચિદ્ કંકરકં યોરી, અમ્લમ્ અમ્લ અમ્લ, હૃદયમ્ હૃદય હૃદય, મલકપ્રરોચનમ્ ખાવામાં રુચિ કરનાર મોત્રનમેં રુચિ-કર, મુર્જરમ્ મુર્જરેલીથી પથે એવી મુર્જર, વાતશામનમ્ વાતશામક વાતશામક, ગુરુ ચ અને યુરુ છે ઓર ગુરુ છે ॥ ૧૫૬ ॥

156. The common orange fruit is sweet, slightly sour, cordial, promotive of the relish for food, difficult to digest, curative of vata and heavy.

વાતામામિષુકાક્ષોદ-મુકુલ-નિકોચોરમાણાનાં ગુણઃ, પ્રિયાલ-સ્ય ગુણઃ —

વાતામામિષુકાક્ષોદ-મુકુલ-નિકોચકાઃ ।

ગુરુજ્વલિન્ધમધુરાઃ સોરમાણ્ય બલપ્રદાઃ ॥ ૧૫૭ ॥

વાતગ્ના મૂંહણા વૃષ્યાઃ કફપિત્તામિવર્ધનઃ ।

પ્રિયાલમેવાં સદૃશં વિદ્યાદૌષ્ણ્યં વિના ગુણૈઃ ॥ ૧૫૮ ॥

સોરમાણાઃ ખીરમાંથી સહિત છુર્માંની સહિત, વાતામ-બદામ, અમિષુક-અમિષુક અમિષુક, અક્ષોદ-અખરોટ અખરોટ, મુકુલક-ચિલગોળા વિલગોળા, નિકોચકાઃ પિસ્તાં પિસ્તા, ગુરુ-યુરુ ગુરુ, જ્વલ-ઉષ્ણ-રુચ, સ્નિગ્ધ-સ્નિગ્ધ સ્નિગ્ધ, મધુરાઃ મધુર મધુર, બલપ્રદાઃ બલપ્રદ બલપ્રદ, વાતગ્નાઃ વાતનાશકે જ્વ-નાશક, મૂંહણાઃ બૂંદણુ મૂંહણ, વૃષ્યાઃ વૃષ્ય વૃષ્ય, કફ-પિત્ત-અમિષુકવાઃ તેમજ કફ તથા પિત્ત વધારનારાં છે

૧૫૯. મધુરં કિંચિદમ્લં ચ હૃદયં મલકપ્રરોચનમ્-હૃદયન્નિ મધુરં સામ્લં વિશદં મલકપ્રરોચનમ્ (ચ. ૬)

„ નાગરજ્જ્વલં-નારજ્જ્વલ ફલમ્ (ચ. ૫.)

„ મધુરં....ગુરુ-હૃદયન્નિ મધુરં સામ્લં વિશદં મલકપ્રરોચનમ્ । ગુરુ વાતપ્રશમનં વિદ્યાદારિજ્જનં ફલમ્ ॥ (૫.)

૧૫૭. મુકુલક-મકૂલક (ચ. ચ. ૬.)

„ બલપ્રદાઃ-બલપ્રદાઃ (૫.)

૧૫૮. પ્રિયાલ-પ્રિયાલ (૫.)

અમ્લમ્ ઉષ્ણતા ઉષ્ણતાકો, વિના સિવાય જોઈ કર, ગુણૈઃ યુક્ષમાં શેષ ગુણોમેં, વધુમ્ એએના અને, સદૃશમ્ એવી સમાન, વિદ્યાદ્ બહુવી જાણને વાહિયે ॥ ૧૫૭-૧૫૮ ॥

157.-158. The almond, abhishuka, walnut, edible pine, lakoocha and urumana, are heavy, hot, unctuous, sweet, strengthening, curative of vata, roborant, aphrodisiac and increase kapha and pitta. Buchanan's mango should be considered similar in action to the above except in the quality of being hot.

સ્થેષ્ઠાતકસ્ય ગુણઃ, અક્ષોદસ્ય ગુણઃ —

સ્થેષ્ઠાતક મધુરં શીતં સ્થેષ્ઠાતકફલં ગુરુ ।

સ્થેષ્ઠાતક ગુરુ વિદ્યન્નિ વાક્ષોદફલમગ્નિજિદ્ ॥ ૧૫૯ ॥

સ્થેષ્ઠાતકફલમ્ મુંદાનું ફલ લગુદેકા ફલ, સ્થેષ્ઠાતકમ્ કફકારક, મધુરમ્ મધુર મધુર, શીતમ્ શીત શીતલ, ગુરુ અને યુરુ છે ઓર ગુરુ છે, અક્ષોદકફલમ્ અક્ષોદક ફલ અંકોલકા ફલ, સ્થેષ્ઠાતકમ્ કફકારક, ગુરુ યુરુ ગુરુ, વિદ્યન્નિ વિદ્યન્નિ વિદ્યન્નિ, અગ્નિજિદ્ ચ અને અગ્નિને મંદ કરનાર છે ઓર અગ્નિ-નાશક છે ॥ ૧૫૯ ॥

159. The Assyrian plum increases kapha, is sweet, cooling and heavy. The alangy increases kapha, is heavy, delayed in the intestines, and curative of excessive heat.

શમીપલસ્ય ગુણઃ, કરજ્જ્વલસ્ય ગુણઃ —

ગુરુજ્વલ મધુરં રુચં કૈશાનં ચ શમીપલમ્ ।

વિદ્યન્નિ વાક્ષોદફલમ્-વિશંસિ વાક્ષોદફલમ્-કંકોચ-ફલમ્ (૫.)

૧૫૯. શીતં-રુચં (૫.)

„ સ્થેષ્ઠાતકફલં-સ્થેષ્ઠાન્તકફલં (૫.)

„ વિદ્યન્નિ વાક્ષોદફલમ્-વિશંસિ વાક્ષોદફલમ્-કંકોચ-ફલમ્ (૫.)

૧૬૦. રુચં-શીતં (૫.)

શમીફલમ્ બ્રીન્જીની શીંગ શમીકી ફલી, ગુરુ-
ઝણમ્ ગુરુ-ઝણ મુરુ-ઝણ, મધુરમ્ મધુર મધુર, રુક્ષમ્
રુક્ષ, કેશમ્ ચ અને કેશનાશક છે और કેશ-
નાશક છે, કારણકે કર્મજનું ફલ કર્મજના કાળ, વિદ્યમાયતિ
વિદ્યમા કરે છે વિદ્યમા કરતાં છે, વાત-અને વાત और
વાયુ, શ્લેષ્મ-તથા કફથી તથા કફકા; અવિરોધિ ચ
વિરુદ્ધ નથી વિરોધી નથી છે ॥ ૧૬૦ ॥

160. The same fruit is heavy, hot,
sweet, dry and depilatory; and the fruit
of Indian beech is detained in intestines
and is not antagonistic to vata and kapha.

આમ્નાતક-દન્તશઠ-કરમદૈરાવતકાનાં ગુણા: —

આમ્નાતકં દન્તશઠમ્લં સકરમર્દકમ્ ।
રક્તપિત્તકરં વિદ્યાદૈરાવતકમેવ ચ ॥ ૧૬૧ ॥

આમ્નાતકમ્ આમ્નાડા અગાડા, સકરમર્દકમ્ કર્મજનું
ફળેલા સહિત, દન્તશઠમ્ મોટાં ફીંજી જમીરી નિમ્બુ,
દૈરાવતકમ્ દૈરાવત તથા નારંગીને और નારંગીનાં, અમ્લ-
અમ્લ અમ્લ, રક્તપિત્તકરમ્ તથા રક્તપિત્ત રનાર और
રક્તપિત્ત કરનેવાલે, વિદ્યાદૈરાવતકમેવ જાનના ચ ॥ ૧૬૧ ॥

161. The Indian hog plum, lemon,
Bengal currant and common orange
are acid and cause hemothermia.

વાર્તાકીફલસ્ય ગુણા:, પર્યટકીફલસ્ય ગુણા: —

વાતમ્નં દીપ્યન્ ચૈવ વાર્તાકં કટુ તિક્તકમ્ ।
વાતલં કફપિત્તમ્નં વિદ્યાદૈરાવતકમેવ ચ ॥ ૧૬૨ ॥

વાર્તાકમ્ રીંગ્લુ બેંગન, વાતમ્નમ્ વાતજનક વાત-
નાશક, દીપ્યન્ અગ્નિદીપક અગ્નિદીપક, કટુ કટુ કટુ,
તિક્તકમ્ દૈરાવત તથા તિપરિચા, વાતલમ્ વાતજનક વાતકારક,
કફપિત્તમ્નમ્ તેમજ કફપિત્તનો નાશ કરનાર છે एवं
કફપિત્તનાશક છે, વિદ્યાદૈરાવતકમેવ જાનના ચ ॥ ૧૬૨ ॥

૧૬૨. રક્તપિત્તકર-રક્તપિત્તકર (ક. ક.)

,, દૈરાવતકમેવ ચ-દૈરાવતકમેવ ચ (પ.)

162. The brinjal is curative of vata,
digestive stimulant, pungent and bitter.
The physalis berry fruit should
be considered as promotive of vata
and curative of kapha and pitta.

આક્ષીકીફલસ્ય ગુણા:, અશ્વત્થોદુમ્બરપ્લક્ષ્મ્યપ્રોધકાનાં ગુણા: —
પિત્તશ્લેષ્મમ્લમ્લં ચ વાતલં આક્ષીકીફલમ્ ।

મધુરાણ્યમ્લપાકીની પિત્તશ્લેષ્મહરાણિ ચ ॥ ૧૬૩ ॥

અશ્વત્થોદુમ્બરપ્લક્ષ્મ્યપ્રોધાનાં ફલાની ચ ।

કષાયમધુરામ્લાની વાતલાની ગુરુણિ ચ ॥ ૧૬૪ ॥

આક્ષીકીફલમ્ આક્ષીકીનું ફલ આક્ષીકીફલ, પિત્ત-
શ્લેષ્મમ્લમ્ પિત્તકરને નાશ કરનાર પિત્તકફનાશક,
અમ્લમ્ ચ અમ્લ અમ્લ, વાતલમ્ ચ અને વાતજનક
છે और વાતજનક છે, અશ્વત્થ- પીપ્પળા પીપ્પળા, ડુમ્બર-
ઉબરે ગુલ્મ, પ્લક્ષ્મ- પીપ્પળા ફિલ્લન, પ્રોધાનામ્
અને વડનાં और વરગદકે, ફલાની ચ ફળ ફળ, મધુ-
રાણિ મધુર મધુર અમ્લ-પાકીની અમ્લ વિપાકવાળાં
અમ્લ વિપાકવાળે પિત્તશ્લેષ્મહરાણિ ચ અને પિત્ત તથા
કફને દરનાર और પિત્તકફહર, કષાય- કષાય કષાય,
મધુર- મધુર મધુર, અમ્લાની અમ્લ અમ્લ, વાતલાની
વાતજનક વાતજનક, ગુરુણિ ચ તથા ગુરુ છે એ ગુરુ
છે ॥ ૧૬૩-૧૬૪ ॥

163 164. The akshiki fruit is cu-
rative of pitta and kapha, sour in
taste and increases vata. The fruits
of the holy fig, gular fig, yellow barked
fig and banyan are sweet, sour in
post-digestion, curative of pitta and
kapha, astringent, sweet and sour in
taste, promotive of vata and heavy.

૧૬૩. આક્ષીકીફલમ્-આક્ષીકીફલમ્ (પ.)

,, મધુરાણ્યમ્લપાકીની પિત્તશ્લેષ્મહરાણિ ચ-મધુરાણ્યનુપાકીની
વાતપિત્તહરાણિ ચ (ગ. બ. જ.)

,, અમ્લપાકીની-અનુપાકીની (ક. ડ.)

,, —અમિપાકીની (ક.)

,, પિત્તશ્લેષ્મહરાણિ-વાતપિત્તહરાણિ (ક. ડ. ત.)

,, પિત્તશ્લેષ્મહરાણિ ચ-વાતપિત્તહરાણિ ચ (બ.)

મહાતકસ્ય ગુણા: —

મહાતકાસ્થ્યમિસમં તન્માંસં સ્વાદુ શીતલમ્ ।
પચ્ચમઃ ફલવર્ગોઽયમુક્તઃ પ્રાયોપયોગિકઃ ॥૧૬૫॥

મહાતકાસ્થિ બિલામી મિલાવા, અમિસમમ્ અગ્નિ સમાન અમિકે સમાન છે, તન્માંસમ્ તેના ગરમ હતી મજા, સ્વાદુ મધુર મધુર, શીતલમ્ તથા શીતળ છે તથા શીતલ છે, પ્રાયોપયોગિકઃ ધણી ઉપયોગમાં આવેલાં વહુત ઉપયોગમાં આવેલાં, અયમ્ આ યદ્, પચ્ચમઃ પાચ્યમા પાંચવીં, ફલવર્ગઃ ફલવર્ગ, ઉક્તઃ કહ્યો છે કહા છે ॥ ૧૬૫ ॥

165. The marking nut is caustic like fire but the pulp of the fruit is sweet and cooling. Thus is described the fifth section about fruits generally in use.

અથ હરિતવર્ગઃ —

આર્કસ્ય ગુણા: —

રોચનં દીપનં વૃષ્યમાર્દ્રકં વિશ્વમેષજમ્ ।
વાતશ્લેષ્મવિબન્ધેષુ રસસ્તસ્યોપદિશ્યતે ॥૧૬૬॥

અથ હરિતવર્ગઃ હરિતવર્ગના પ્રારંભ કરવામાં આવે છે હરિતવર્ગના પ્રારંભ કિયા જાતા છે, આર્દ્રકમ્ લીલી હરી, વિશ્વમેષજમ્ સૂઠ (આદુ) સોઠ (અદરક), રોચનમ્ રુચિકર રુચિકારક, દીપનમ્ અગ્નિદીપક દીપક, વૃષ્યમ્ અને વૃષ્ય છે ઓર વૃષ્ય છે, વાત- વાત વાત, શ્લેષ્મ- તથા કફના તથા કફકે, વિબન્ધેષુ વિબન્ધમાં વિબન્ધમાં, તસ્ય તેના ઉસકે, રસઃ રસને રસકા, ઉપદિશ્યતે પ્રયોગ કરવાનું કહેવામાં આવે છે પ્રયોગ કરવાને લીધે કહા જાતા છે ॥ ૧૬૬ ॥

166. Now begins the section on greens. The green ginger is appetiser, digestive-stimulant, aphrodisiac and its juice is prescribed in cases of obstruction due to vata and kapha.

૧૬૫. તન્માંસં-સ્વાદુમાંસં (સ. ગ. જ.)

જમ્બીરસ્ય ગુણા: —

રોચનો દીપનસ્તીક્ષ્ણઃ સુગન્ધિર્મુક્ષશોધનઃ ।
જમ્બીરઃ કફવાતઘ્નઃ ક્ષિમિષ્ણો ભક્તપાચનઃ ॥૧૬૭॥

જમ્બીરઃ જમ્બીર જમ્બીર, રોચનઃ રુચિકર રુચિકારક, દીપનઃ અગ્નિદીપક અગ્નિદીપક, તીક્ષ્ણઃ તીક્ષ્ણ, સુગન્ધિઃ સુગન્ધી સુગન્ધી, મુક્ષશોધનઃ મુખ સાફ કરનાર મુક્ષશોધક, કફવાતઘ્નઃ કફવાતને નાશ કરનાર કફવાતનાશક, ક્ષિમિષ્ણઃ ક્ષિમિનાશક ક્ષમિહર, ભક્તપાચનઃ અને આધેષુ પચાવનાર છે ઓર ભોજનનો પચાવનાર છે ॥ ૧૬૭ ॥

167. The jambira is appetiser, digestive-stimulant, acute, fragrant, mouth-cleanser, curative of kapha and vata, vermicide and helps the digestion of food.

મૂલકસ્ય ગુણા: —

બાલં દોષહરં, વૃદ્ધં ત્રિદોષં, મારુતાપહમ્ ।
ક્ષિગ્ધસિદ્ધં, વિશુષ્કં તુ મૂલકં કફવાતજિત્ ॥૧૬૮॥

બાલમ્ કાચો કચ્ચી, મૂલકમ્ મૂળો મૂલી, દોષહરમ્ ત્રિદોષહર છે ત્રિદોષહર છે, વૃદ્ધમ્ પાકી ગયેલો મૂળો પકી હુઈ મૂલી, ત્રિદોષમ્ ત્રિદોષ કરનાર છે ત્રિદોષકારક છે, ક્ષિગ્ધસિદ્ધમ્ સ્નેહમાં સિદ્ધ કરેલ મૂળો સ્નેહસે સિદ્ધ થી હુઈ મૂલી, મારુતાપહમ્ વાયુનાશક છે વાયુનાશક છે, વિશુષ્કમ્ તુ અને સૂકો મૂળો તો તથા સૂલી મૂલી, કફવાતજિત્ કફવાતને હતાનાર છે કફવાતનાશક છે ॥ ૧૬૮ ॥

168. The garden radish when tender allays humoral discordance,

૧૬૭. મુક્ષશોધનઃ-મુક્ષશોધનઃ (ગ. ચ. જ. પ.)

,, ,, —મુક્ષરોચનઃ (પ.)

,, ક્ષિમિષ્ણો-ક્ષિમિષ્ણ (ગ. ચ. જ.)

,, ભક્તપાચનઃ-ભક્તપાચનઃ (ક. જ. જ. જ.)

૧૬૮. ક્ષિગ્ધસિદ્ધ-ક્ષિગ્ધસિદ્ધ (ગ.)

,, —ક્ષિગ્ધસિદ્ધ (દ.)

વિશુષ્કમ્-વિશુષ્કમ્ (ગ.)

when, overgrown, causes tri-humoral discordance, when prepared with unctuous substances cures vata and when dried cures kapha and vata.

सुरसस्य गुणाः—

हिक्काकासविषश्वासपार्श्वशूलविनाशनः ।

पित्तकृत् कफवातघ्नः सुरसः पूतिगन्धहा ॥१६९॥

सुरसः तुलसी, तुलसी, हिक्का- डेडी हिक्का, कास-
उभरस कास, विष- विष विष, श्वास- श्वास श्वास,
पार्श्वशूल- अने पार्श्वशूल शूलने। पार्श्वशूलकी, विनाशनः
नाश करनार नाशक, पित्तकृत् पित्त करनार पित्तकारक,
कफवातघ्नः तथा डेडी तेमल वायु भटाडनार छे तथा
कफवातनाशक है, पूतिगन्धहा अने दुर्गन्ध भटाडनार
छे और दुर्गन्धको नष्ट करती है ॥ १६९ ॥

169. The holy basil is curative of hiccup, cough, poison, dyspnea and plurodynea, promotive of pitta and curative of kapha and vata, and eliminative of fetor.

यवान्यर्जक-शिमुशालेय-मृष्टकानां गुणाः—

यवानी चार्जकश्चैव शिमुशालेयमृष्टकम् ।

इयान्यास्वादनीयानि पित्तमुत्क्रेशयन्ति च ॥१७०॥

यवानी अजमेला अजवायन, अर्जकः रानतुलसी
दवना, शिमु- सरभेला सहजन, शालेय- वरियाणी सौफ,
मृष्टकम् च एव अने राई और राई, इयानि इत्यने
हितडाई इत्यने लिए हितकर, आस्वादनीयानि तथा
स्वादु इत्यने करनार छे भोजनमें स्वाद उत्पन्न करनेवाले
हैं, पित्तम् अने पित्तने और पित्तको, उत्क्रेशयन्ति च
वधारे छे बढ़ाते हैं ॥ १७० ॥

१६९. पूतिगन्धहा-पूतिगन्धजित् (च.)

„ गन्धहा-गन्धनुत् (ग.)

१७०. यवानी-यवानी (ख. द.)

„ पित्तमुत्क्रेशयन्ति च-पित्तमुत्क्रेशयन्ति च (पै.)

170. Bishop's weed, shrubby basil, drumstick, fennel and black mustard are cordial, palatable and agitate the pitta.

गण्डीर-जलपिप्पली-तुम्बरु-शृङ्गवेरिकाणां गुणाः—

गण्डीरो जलपिप्पल्यस्तुम्बरः शृङ्गवेरिका ।

तीक्ष्णोष्णकटुकक्षानि कफवातहराणि च ॥१७१॥

गण्डीरः गण्डीर गण्डीर, जलपिप्पलीः जलपिप्पली
जलपिप्पली, तुम्बरः तेमल तेमल, शृङ्गवेरिका
आदुना भोभरा आर्द्रककी बाल, तीक्ष्ण- तीक्ष्ण तीक्ष्ण,
उष्ण- उष्ण उष्ण, कटु- कटु कटु, क्षानि रक्ष रक्ष,
कफवातहराणि च अने डेडी तथा वात करनार छे
और कफवातनाशक है ॥ १७१ ॥

171. The gandira, the fog fruit, Indian toothache and sprouts of ginger are acute, hot, pungent, dry and curative of kapha and vata.

भूस्तृणस्य गुणाः, खराहाया गुणाः—

पुंस्त्वघ्नः कटुकक्षोष्णो भूस्तृणो वक्त्रशोधनः ।

खराहा कफवातघ्नी बस्तिरोगरुजापहा ॥१७२॥

भूस्तृणः रेहिय धास रुपावास, पुंस्त्वघ्नः पुंस्त्वघ्नने
उष्णनार पुंस्त्वघ्ननाशक, कटु- कटु कटु, रक्ष- रक्ष रक्ष,
उष्णः उष्ण उष्ण, वक्त्रशोधनः अने मुख साफ करनार
छे और मुखका शोधक है, खराहा भेडी अजमेला
अजमोद, कफवातघ्नी करनारने नाश करनार कफ-
वातनाशक, बस्तिरोगरुजा अने बस्तिरोग रेहियने तथा
पीडने बस्तिरोग तथा वेदनाका, अपहा नष्ट कर-
नार छे नाशक है ॥ १७२ ॥

172. The ginger grass is aphrodisiac, pungent, dry, hot, and mouth-

१७१. गण्डीरो-गण्डीरो (प.)

„ तुम्बरः-तुम्बरः (च.)

„ शृङ्गवेरिका-शृङ्गवेरिका (ज.)

१७२. वक्त्रशोधनः-रक्षशोधनः (प.)

„ खराहा-खराहा (घ ज. ब. द.)

cleanser, and celery seeds are curative of kapha and vata and of painful urinary disorders.

ધાન્યકાઞ્જગન્ધાસુમુખાનાં ગુણાઃ—

ધાન્યકં જાઞ્જગન્ધા ચ સુમુખઞ્ચેતિ રોચનાઃ ।
સુગન્ધા નાતિકટુકા દોષાનુક્લેશયન્તિ ચ ॥૧૭૩॥

ધાન્યકમ્ ચ ધાણા ધનિયા, ઞ્જગન્ધા ચ બાધ્વી
ફુલ્લ, સુમુખઃ ચ અને સુમુખ (તુલસીનો એક ભેદ)
બીર સુમુખ (તુલસીવિશેષ), इति રોચનાઃ એ રુચિકર
છે એ રુચિકારક છે, સુગન્ધાઃ સુમધી આપનાર છે
સુગન્ધી કેનેવાલે છે, નાતિકટુકાઃ બહુ કટુ નથી અતિ
કટુ નથી છે, દોષાન્ તથા દોષોને બીર દોષોંકો, રુક્લે-
શયન્તિ ચ બધારે છે વદાતે ॥ ૧૭૩ ॥

173. Coriander, wild carrot and sumukha are appetisers, fragrant, not very pungent and rouse the morbid humors.

મૃજનસ્ય ગુણાઃ—

ગ્રાહી મૃજનકસ્તીક્ષ્ણો વાતસ્તેષ્માર્શસાં હિતઃ ।
સ્વેદનેઽમ્યવહારે ચ યોજયેત્તમપિત્તિનામ્ ॥૧૭૪॥

મૃજનકઃ ઝાઞ્જર ગાઞ્જર, ગ્રાહી ગ્રાહી સંગ્રાહી,
સ્તીક્ષ્ણઃ વીક્ષ્ણુ તીક્ષ્ણ, વાતસ્તેષ્માર્શસાં તથા વાત, કફ
અને અર્શ રોગવાચીને તથા વાત, કફ બીર અર્શકે
રોગિયોંકે કિણ, હિતઃ હિતકર છે હિતકર છે, અપિત્તિનામ્
પિત્તરોગ બચરના માણુઓના હીનપિત્તવાલોંકે, સ્વેદને
સ્વેદનમાં સ્વેદનમાં, અમ્યવહારે ચ અને ઓઞ્જનમાં
બીર ઓઞ્જનમાં, તમ્ યોજયેત્ તેની યોજના કરવી
એઈએં ઉસંકો પ્રયુક્ત કરના યાદિય ॥ ૧૭૪ ॥

174. The turnip is astringent, acute and beneficial in vata and kapha disorders and in piles. This should be used in sudation therapy and as

an article of diet by those who are not suffering from pitta discordance.

પલ્લવોર્મુળાઃ—

સ્તેષ્મલો મારુતપ્પન્ન પલ્લવોર્ન ચ પિત્તજુત્ ।
આહારયોગી વદ્યમ્ મુરર્વૃષ્યોઽથ રોચનઃ ॥૧૭૫॥

પલ્લવઃ કુંભળી પ્યાઞ, સ્તેષ્મલઃ કફકારક છે, મારુતપ્પન્નઃ ચ વાયુનાશક છે વાયુનાશક છે,
પિત્તજુત્ ચ અને પિત્તહર બીર પિત્તનાશક, ન નથી
નથી છે, આહારયોગી બળી તે આહારમાં ઉપયોગી
થનાર બીર વદ આહારમાં ઉપયોગી હોનેવાલા, વદ્યઃ ચ
બલપ્રદ બલપ્રદ, મુરઃ મુર, મુરઃ મુર, મુરઃ મુર, મુરઃ
અને બીર, રોચનઃ રુચિ વધારનાર છે રુચિકારક છે
॥ ૧૭૫ ॥

175. The onion is promotive of kapha, curative of vata but not of pitta; it is a good adjuvant for food and is strengthening, heavy, aphrodisiac and appetising.

લશુનસ્ય ગુણાઃ—

ક્રિમિકુષ્ઠકિલાસપ્પો વાતપ્પો ગુલ્મનાશનઃ ।
ક્ષિન્ધશ્ચોષ્ણશ્ચ વૃષ્યશ્ચ લશુનઃ કટુકો ગુરુઃ ॥૧૭૬॥

લશુનઃ લસણુ લહસન, ક્રિમિકુષ્ઠકિલાસપ્પઃ ક્રિમિ,
કુષ્ઠ તથા કિલાસનો નાશ કરનાર છે ક્રિમિ, કુષ્ઠ બીર
કિલાસના નાશક છે, વાતપ્પઃ વાતહર છે વાતહર છે,
ગુલ્મનાશનઃ ગુલ્મ મટાડનાર છે ગુલ્મનાશક છે, ક્ષિન્ધઃ ચ
તથા રિન્ધ તથા ક્ષિન્ધ, ઓષ્ણઃ ચ ઉષ્ણ ઓષ્ણ, વૃષ્યઃ
વૃષ્ય વૃષ્ય, કટુકો કટુ કટુ, ગુરુઃ ચ અને ગુરુ છે
બીર ગુરુ છે ॥ ૧૭૬ ॥

176. The garlic is curative of worms, dermatosis, leprosy, vata-disorders and gulma. It is unctuous, hot, aphrodisiac, pungent and heavy.

૧૭૩. સુમુખઞ્ચેતિ—સુમુખઞ્ચેતિ (ક.)

૧૭૪. સ્વેદનેઽમ્યવહારે—સ્વેદનેઽમ્યવહારે (બ.)

૧૭૫. પિત્તજુત્—પિત્તજુત્ (ચ. ડ. બ.)

૧૭૬. મુર—મુરઃ (દ.)

શુષ્કાણિ કફવાતગ્નાન્યેતાન્યેષાં ફલાણિ ચ ।

હરિતાનામયં ચૈવ વૃદ્ધો વર્ગઃ સમાપ્યતે ॥૧૭૭॥

શુષ્કાણિ સૂકાર્થ ગથેલ સૂચે હુણ, ફલાણિ આ દ્રવ્યો થે દ્રવ્ય, વૃદ્ધામ્ અને એનાં ઔર इनके, फलानि च इणी फल, कफवातग्नानि કફ-વાતનો નાશ કરનારાં છે કફવાતનાશક છે, અયમ્ વૃષઃ આ પ્રમાણે આ ફલ પ્રકારસે યહ, હરિતાનામ્ હરિત દ્રવ્યોનેા હરિત દ્રવ્યોંકા, વૃદ્ધઃ ઇદો છટ્ટા, વર્ગઃ ચ વર્ગ વર્ગ, સમાપ્યતે સંપૂર્ણ કરવામાં આવે છે સંપૂર્ણ ક્રિયા જાતા છે ॥ ૧૭૭ ॥

177. These in their dried condition and their fruits are curative of kapha and vata. Thus ends the sixth class of greens.

અથ મધવર્ગઃ—

મથાનાં સામાન્યગુણાઃ—

પ્રકૃત્યા મધમમ્લોષ્ણમમ્લં ચોક્તં વિપાકતઃ ।

સર્વે સામાન્યતસ્તસ્ય વિશેષ ઉપદેક્ષ્યતે ॥ ૧૭૮ ॥

અથ મધવર્ગઃ મધવર્ગનેા પ્રારંભ કરવામાં આવે છે મધવર્ગકા પ્રારંભ ક્રિયા જાતા છે, સામાન્યતઃ સામાન્યપણે સાધારણ રૂપમાં, સર્વમ્ યદાં સર્વ, મધમ્ મધ, પ્રકૃત્યા સ્વભાવથી સ્વભાવસે, અમ્લ-ઉષ્ણમ્ અમ્લ અને ઉષ્ણ છે અમ્લ ઔર उष्ण हैं, વિપાકતઃ તથા વિપાકમાં તથા વિપાકમાં, અમ્લમ્ ચ અમ્લ અમ્લ, ઉષ્ણમ્ કહેલ છે કહે છે, તસ્ય તેનાં અને, વિશેષઃ બેદોનેા મેદ, ઉપદેક્ષ્યતે હમણાં ઉપદેશ કરવામાં આવે છે અથ કહે જાતે છે ॥ ૧૭૮ ॥

178. Now begins the section on wines. Wine is naturally acid and hot in taste and is said to be acid in post-digestion. This is its general property. Its specific characteristic will now be described.

૧૭૭. ચૈવ-ચૈવામ્ (ગ. ન.)

„ પત્તન્મ્લોકાનન્તરમ્—

પ્રસન્ના મદની હાજા પરિશુદ્ધાવળા તથા ।

ચેતા પિટોદ્ગ્રવા ચૈવ સુરાપર્વાવાચકાઃ ॥

હત્યધિકઃ પાઠઃ (વ.) પુસ્તકે ।

સુરાયાઃ ગુણાઃ—

કૃશાનાં સક્તમૂત્રાણાં પ્રહૃણ્યશોષિકારિણામ્ ।

સુરા પ્રશસ્તા વાતઘ્ની સ્તન્યરક્તક્ષયેષુ ચ ॥૧૭૯॥

કૃશાનામ્ કૃશ પુરુષો કૃશ પુરુષો, સક્તમૂત્રાણામ્ તથા અટકેલ મૂત્રવાળા પુરુષો તથા મૂત્રાવરોધવાલે પુરુષો, પ્રહૃણિ- અને અદણી ઔર પ્રહૃણી, અર્શઃ- તથા અર્શના ઔર અર્શવાલે, વિકારિણામ્ રોગવાળાઓ માટે રોગિયોંકે લિણ, સ્તન્ય- તેમજ દાવણુની એવં સ્તન્યકી, રક્ત- તથા રક્તની તથા રક્તકી, ક્ષયેષુ ચ ક્ષીણતામાં ક્ષીણતામાં, સુરા સુરા રુ, પ્રશસ્તા પ્રશસ્ત છે પ્રશસ્ત છે, વાતઘ્ની વળી તે વાતહર પણ છે ફિર વહ વાતનાશક સી છે ॥ ૧૭૯ ॥

179. The sura wine is recommended in emaciation, suppression of urine, assimilation disorders, piles, deficiency of milk and of blood and is curative of vata.

મદિરાયાઃ ગુણાઃ—

હિકાશ્વાસપ્રતિશ્વાયકાસવર્ષોગ્રહારુચૌ ।

વમ્યાનાહવિવંધેષુ વાતઘ્ની મદિરા હિતા ॥૧૮૦॥

હિકા- હેડકી હિકા, શ્વાસ- શ્વાસ શ્વાસ, પ્રતિશ્વાય- સર્ગેઅમ પ્રતિશ્વાય, કાસ- ઉધરસ કાસ, વર્ષોગ્રહ- મળ અટકવેા મલાવરોપ, અરુચૌ અરુચિ અરુચિ, વમિ- ઉલટી વમિ, આનાહ- આનાહ આનાહ, વિવંધેષુ અને વિવંધમાં ઔર વિવંધમાં, મદિરા મદિરા મદિરા, હિતા હિત- કર છે હિતકર છે, વાતઘ્ની વળી તે વાતહર પણ છે યહ વાતનાશક સી છે ॥ ૧૮૦ ॥

180. The Madira wine is beneficial in hiccup, dyspnea, coryza, cough, scybalous stools, anorexia, vomiting, constipation and obstipation, and is curative of vata.

૧૮૦. કાસવર્ષોગ્રહ-વાતવર્ષોગ્રહ (ગ.)

„ વમ્યા-ઉર્ષા (ક. ગ. ચ. છ.)

„ મદિરા-મધુરા (વ.)

जगलस्य गुणाः—

शूलप्रवाहिकाटोपकफवातार्शसां हितः ।

जगलो ग्राहिरुक्षोष्णः शोफघ्नो भक्तपाचनः ॥१८१॥

जगलः जगल जगल, झूझ- शूल शूल, प्रवाहिका-
प्रवाहिका प्रवाहिका, आटोप-आटोप आटोप, कफ-वात-
कफवात कफवात, अर्शसाम् अने अर्श रोगवालाओने
भाटे एवं अर्शरोगियोंके लिए, हितः हितकर छे
हितकारी है, ग्राहि- तथा ग्राही और ग्राही, रुक्ष- रूक्ष
रूक्ष, उष्णः उष्ण उष्ण, शोफघ्नः शोफनाशक शोफनाशक,
भक्तपाचनः अने भाधेधुं पचावना छे और खायेको
पचा देता है ॥ १८१ ॥

181. The jagala wine is beneficial in colic, dysentery, autometeorism, kapha, vata and piles. It is astringent, dry, hot and curative of edema and is a digestive of food.

अरिष्टस्य गुणाः—

शोषार्शोग्रहणीदोषपाण्डुरोगारुचिज्वरान् ।

हन्त्यरिष्टः कफकृतान् रोगान्नोचनदीपनः ॥१८२॥

अरिष्टः अरिष्ट अरिष्ट, शोष- शोष शोष, अर्शः-
अर्श अर्श, ग्रहणीदोष- ग्रहणीरोग ग्रहणीरोग, पाण्डु-
रोग- पाण्डुरोग पाण्डुरोग, अरुचि- अरुचि अरुचि, ज्वरान्
अने ज्वरने और ज्वरको, कफकृतान् तथा कुक्षी
थथेला एवं कफजन्य, रोगान् रोगोने रोगोंको, हन्ति
हने छे नष्ट करता है, राचनदीपनः वणी ते रुचिकर
अने अग्निने प्रदीप्त करनार छे फिर यह रोचक और
अग्निदीपन करनेवाला है ॥ १८२ ॥

182. The arishta wine is curative of consumption, piles, assimilation

१८१. शोफघ्नः-शोफघ्नः (प.)

१८२. शोषा-शोषा (च.)

शोषार्शो-शोफार्शो (क. ग. घ. ङ. श. ङ.)

,, -जोकाशो (प.)

रोगारुचिज्वरान्-रोगविरज्वरान् (प.)

रोचनदीपनः-दीपनपाचनः (च. ङ. घ. प.)

disorders, anemia, anorexia, fever and other diseases when these arise from kapha. It is an appetiser and digestive-stimulant.

शार्करस्य गुणाः—

मुखप्रियः सुखमदः सुगन्धिर्वस्तिरोगनुत् ।

जरणीयः परिणतो हृद्यो वर्ण्यश्च शार्करः ॥१८३॥

शार्करः शार्कर आसव शार्कर आसव, मुखप्रियः
मुखने गमे येवे मुखको प्रिय लगे ऐसा, सुखमदः
सुखकरक भदवाला सुखकारक मदवाला, सुगन्धिः
सुगन्धी सुगन्धसे युक्त, वस्तिरोगनुत् वस्तिरोगोने दूर
करनार वस्तिरोगोंका नाशक, जरणीयः पचावना अन्न
आदिको पचानेवाला, परिणतः पथी गया पथी और
पचने पर, हृद्यः हृदयने हितकर हृदयके लिए हितकारक,
वर्ण्यः च अने वर्णने हितकर छे और वर्णके लिए
हितकारक है ॥ १८३ ॥

183. The sugar wine is palatable and a light intoxicant. It is fragrant, curative of painful urinary disorders, promotive of digestion, cardiac-tonic, and promotive of complexion on assimilation.

पकरस्य गुणाः—

रोचनो दीपनो हृद्यः शोषशोफार्शसां हितः ।

स्नेहश्लेष्मनिकारघ्नो वर्ण्यः पकरसो मतः ॥१८४॥

पकरसः पकरसने पकरस, रोचनः रुचिकर
कारक, दीपनः अग्निदीपक अग्निदीपक, हृद्यः हृदयने
हितकारी हृदयका हित करनेवाला, शोष- शोष शोष,
शोफ- शोफ शोफ, अर्शसाम् अने अर्श रोगवालाओने
भाटे और अर्शरोगियोंके लिए, हितः हितकर हितकारी,
स्नेहश्लेष्म- स्नेह अने कुक्षी स्नेह एवं कफके,

१८३. वस्तिरोगनुत्-वस्तिदोषना (च.)

,, रोगनुत्-दोषनुत् (ग. घ.)

,, वर्ण्यः-वर्ण्य (ङ.)

१८४. वर्ण्यः-वर्ण्य (प. त.)

વિકારજઃ વિકારોને નાશ કરનાર રોગોના નાશક, વર્ણઃ તથા વર્ણને હિતકર ઓર વર્ણકે લિપ્ત હિતકારક, મતઃ માન્ય છે માના ગયા છે ॥ ૧૮૪ ॥

184. The pakvarasa wine is appetiser, digestive-stimulant, cordial, beneficial in consumption, edema and piles and is considered curative of kapha disorders and disorders born of the overuse of unctuous articles. It promotes complexion.

શીતરસિકસ્ય ગુણઃ

જરણીયો વિચન્ધમ્નઃ સ્વચ્છર્ણવિચ્છોધનઃ ।

લેહનઃ શીતરસિકો દિતઃ શોફોદ્રાર્શસામ્ ॥ ૧૮૫ ॥

શીતરસિકઃ શીતરસિક શીતરસિક જરણીયઃ પાચન કરનાર પાચક, વિચન્ધમ્નઃ વિચન્ધને નાશ કરનાર વિચન્ધનાશક, સ્વચ્છર્ણ-સ્વચ્છર્ણ અને વર્ણની સ્વચ્છર્ણ, વિચ્છોધનઃ શુદ્ધ કરનાર નિર્મલ કરનેવાલા, લેહનઃ લેહન કરનાર લેહન કરનેવાલા, શોફ-તથા શોફ ગોફ, શ્વેદ-ઉદરરોગ ઉદરરોગ, અર્શસામ્ અને અર્શરોગ-વાળાને ઓર અર્શરોગીયોંકે લિપ્ત, હિતઃ હિતકર છે હિતકારી છે ॥ ૧૮૫ ॥

185. The sheetarasika wine is promotive of digestion, curative of obstipation and clarifies the voice and complexion. It is a revulsant and is beneficial in edema, abdominal affections and piles.

ગૌહસ્ય ગુણઃ, આશ્લિષ્ઠિયા ગુણઃ—

સૂષ્પમિશ્રશકૃદ્ધાતો ગૌહસ્તર્પણદીપનઃ ।

પાણ્ડુરોગવ્રણહિતા દીપની ચાક્ષિકી મતા ॥ ૧૮૬ ॥

ગૌહઃ ગોળનું મધ્ય ગુદસે બના મધ્ય, સૂષ્પમિશ્રશકૃદ્ધાત મળ અને વાયુને બહાર કાઢનાર તથા હેદનાર મલ

૧૮૫. લેહનઃ—કર્શનઃ (ક.)

,, ,, —શીતલઃ (ક પ)

ઓર વાયુનો બાહિર નિકાલને તથા મેદ કરનેવાલા, સ્વચ્છર્ણ-દીપનઃ તેમજ તર્પણ અને દીપન છે એવં સ્તર્પણકારક ઓર અમિલીપક છે, ચાક્ષિકી બહેડાનું મધ્ય મહેડેના મધ્ય, પાણ્ડુરોગ-પાંડુરોગ પાણ્ડુરોગ, વ્રણહિતા અને વ્રણમાં હિતકારી ઓર વ્રણમાં હિતકારી, દીપની ચ તથા અગ્નિ-દીપક એવં અમિલીપક, મતા માન્ય છે માના ગયા છે ॥ ૧૮૬ ॥

186 The gur wine loosens and evacuates feces and flatus. It is nourishing and digestive-stimulant. The beheda wine is considered beneficial in anemia and wounds. It is considered a digestive-stimulant.

સુરાસવસ્ય ગુણઃ, મધૂકપુષ્પાસવસ્ય ગુણઃ, મૈરેયસ્ય ગુણઃ—

સુરાસવસ્તીવ્રમદો વાતમ્ને વદનપ્રિયઃ ।

છેદી મધ્વાસવસ્તીક્ષ્ણો મૈરેયો મધુરો ગુરુઃ ॥ ૧૮૭ ॥

સુરાસવઃ સુરાસવ સુરાસવ, તીવ્રમદઃ તીવ્રમદ કરનાર તીવ્રમદકારક, વાતમ્ને વાતનાશક વાતનાશક, વદનપ્રિયઃ અને મુખને મધ્ય એવો છે ઓર પીનેમં પ્રિય છે, મધ્વાસવ મધુકપુષ્પાસવ આસવ મધૂકપુષ્પાસવ, છેદી છેદન કરનાર છેદન કરનેવાલા, તીક્ષ્ણઃ અને તીક્ષ્ણ છે ઓર તીક્ષ્ણ છે, મૈરેયઃ મૈરેય મૈરેય, મધુરઃ મધુર મધુર. ગુરુઃ અને ગુરુ છે ઓર ગુરુ છે ॥ ૧૮૭ ॥

187. The sura wine is acutely intoxicating, curative of vata and palatable. The madhvasava is depletive and acute and the maireya wine is sweet and heavy.

ધાતકીપુષ્પકૃતાસવસ્ય ગુણઃ, મૃદીકેશુરસાસવસ્ય ગુણઃ—

ધાતક્યામિષુતો હૃષ્ણો રક્ષો રોચનદીપનઃ ।

માધ્વીકવજ્રાચ્ચાપુષ્ણો મૃદીકેશુરસાસવઃ ॥ ૧૮૮ ॥

૧૮૮. ધાતક્યા—ધાતક્યા (ક. જ. ઇ)

,, અમિષુત—અમિષુતઃ (ગ.)

,, હૃષ્ણો—હૃષ્ણો (ચ. જ.)

,, માધ્વીકવજ્ર—માધ્વીકવજ્ર (જ.)

पान्थाना धान्नीनां धूमेभ्यः धातुके, फूलोरे, नमिष्ठः पानावेष्टे आसव बनाया हुआ आसव, हृद्यः हृद्यने हितकर हृद्य, रुक्षः रुक्ष, रोचन-वीपनः रुचिकर तथा अग्निदीपक छे रोचक और अग्निदीपक है, सुदीपकेषु-प्रक्ष अने शैरीनीना सुदीका और गमेके, रसासवः रसने। आसव रससे बनाया हुआ आसव, माषीकवत् माषीक आसव जेने छे माषीक आसवके समान है, न च कस्युष्णः परंतु अहु उष्ण नथी परन्तु अति उष्ण नहीं है ॥ १८८ ॥

188. Fulsee flower wine is cordial, dry, appetising and digestive. The grape and sugarcane wine is like madhvika wine but is not very hot.

मध्यासवस्य गुणाः—

रोचनं दीपनं हृद्यं वष्यं पित्ताविरोधि च ।
विक्लवघ्नं कफघ्नं च मधु लघ्वल्पमारुतम् ॥१८९॥

मधु मधु (मध) नी प्रधानतावाले आसव मधु-प्रधान आसव, रोचनम् रुचिकर रोचक, वीपनम् अग्नि-दीपक अग्निदीपक, हृद्यम् हृद्यने हितकर हृद्यके लिए हितकर, वष्यम् अहृद्य कसको देनेवाला, पित्ताविरोधि च पित्तथी विरुद्ध नहि जेथे पित्तका अविरोधी, विक्लवघ्नम् विक्लवघने नाश करनेवाले विक्लवघनाशक, कफघ्नम् कफ-नाशक कफनाशक, लघु अल्प लघु, अल्पमारुतम् तथा थोड़े वायु उष्ण करनेवाले छे और वायुका थोडा प्रको-पक है ॥ १८९ ॥

189. The madhu wine is appetising, digestive-stimulant, cordial, strengthening, not antagonistic to pitta, curative of constipation and kapha. It is light and slightly increases vata.

वक्त्रतसुराया गुणाः, मधूलिकासुरायाः गुणाः—

सुरा समण्डा रुक्षोष्णा यवानां वातपित्तला ।

१८९. हृद्यं वष्यं—हृद्यं वष्यम् (प.)

गुर्वी जीर्यति विष्टम्य श्लेष्मला तु मधूलिका ॥१९०॥

यवानाम् यवनी जौसे बनाई, समण्डा मधुयुक्त मण्डसहित, सुरा सुरा सुरा, रुक्षोष्णा रुक्ष-उष्ण, वातपित्तला वातपित्त करनेवाले वातपित्तकारक, गुर्वी तथा गुरु छे और गुरु है, विष्टम्य अने विष्टम्य करीने और विष्टम्य करके, जीर्यति पथे छे जीर्ण होती है, मधूलिका तु तथा मधूलिका एवं मधूलिका, श्लेष्मला रुक्ष करनेवाले छे कफवर्धक है ॥ १९० ॥

190. The sura wine along with its scum made out of barley is dry, hot, increases vata and pitta, is heavy, and delayed in digestion; and madhulika wine increases kapha.

सौवीरकतुषोदकयोः गुणाः—

दीपनं जरणीयं च हृत्पाण्डुकिमिरोगनुत् ।
ग्रहण्यशोहितं मेदि सौवीरकतुषोदकम् ॥१९१॥

सौवीरक- सौवीरक सौवीरक, तुषोदकम् अने तुषोदक एवं तुषोदक, दीपनम् अग्निदीपक अग्निदीपक, जरणीयम् पाचन करनेवाले, हृत्- हृद्दे।। हृदयरोग, पाण्डु- पांडुरोग पाण्डुरोग, किमि-रोगनुत् अने किमि रोगने मटाउनेवाले तथा किमिरोगनाशक, ग्रहणी-ग्रहणी ग्रहणी, अर्क्ष- अर्क्ष अने अर्क्षमां और अर्क्षरोगमें, हिवम् हितकर हितकारी, मेदि च तथा मधुनं मेदि करनेवाले छे और मधुको मेदिनेवाले हैं ॥ १९१ ॥

191. The sauveeraka and tushodaka wines are digestive-stimulant, promotive of digestion, curative of cardiac disorders, anemia and of worms, beneficial in assimilation disorders and piles and are laxative.

१९०. श्लेष्मला तु मधूलिका—श्लेष्मलस्तु मधूलिका (च. त.)

„ मधूलिका—मधूलिका (च.)

१९१. किमिरोगनुत्—किमिरोगनुत् (प.)

„ „ —किमिदोषनुत् (प.)

„ मेदि—मेदि (प.)

અમ્લકાંજિકસ્ય ગુણાઃ —

દાહજ્વરાપહં સ્પર્શાત્ પાનાદ્વાતકફાપહમ્ ।
વિબન્ધપ્તમવસંસિ દીપનં ચામ્લકાંજિકમ્ ॥૧૯૨॥

અમ્લકાંજિકસ્ય અમ્લકાંજીક સટ્ટી કાંજી, સ્પર્શાત્ શરીરે ચોપડવાથી શરીરપર લગાનેસે, દાહજ્વરાપહમ્ દાહ તથા જ્વરને નાશ કરનાર છે દાહ એવં જ્વરકા નાશક હૈ, પાનાત્ અને પીવાથી ઔર પીનેસે, વાતકફાપહમ્ વાત-કફને નાશ કરનાર વાતકફનાશક, વિબન્ધપ્તમ્ વિબન્ધ મટાડનાર વિબન્ધનાશક, અવસંસિ મળસારક અવસંસિ, દીપનમ્ ચ તથા અગ્નિદીપક છે તથા અપ્તિદીપક હૈ ॥ ૧૯૨ ॥

192. Amlakanjika wine is curative of burning and fever in the form of application; in the form of potion, it is curative of vata, kapha and constipation, and is a laxative and digestive-stimulant.

અમિનવમયસ્ય ગુણાઃ, જીર્ણમયસ્ય ગુણાઃ, વિધિના પીતસ્ય મયસ્ય ગુણાઃ —

પ્રાયશોઽમિનવં મધં ગુરુ દોષસમીરણમ્ ।
સ્રોતસાં શોધનં જીર્ણં દીપનં લઘુ રોચનમ્ ॥૧૯૩॥
હર્ષણં પ્રીણનં મધં મયશોકમમાપહમ્ ।
પ્રાગભ્યવીર્યપ્રતિભાતુષ્ટિપુષ્ટિબલપ્રદમ્ ॥ ૧૯૪ ॥
સાત્ત્વિકૈર્વિધિવિષ્ણુચ્ચ પીતં સ્યાદમૃતં યથા ।
વર્ગોઽયં સપ્તમો મધ્યમચિકૃત્વ પ્રકીર્તિતઃ ॥૧૯૫॥

અમિનવમ્ તાબુ તાજા, મધમ્ મધ મય, પ્રાયશઃ ધક્ખુખરુ પ્રાયઃ કરકે, ગુરુ ગુરુ ભારી, દોષ-સમીરણમ્ અને દોષોને કાપવાનાર હોય છે ઔર દોષોનો વધારી હૈ, જીર્ણમ્ જૂનું મધ પુરાતન મય, સ્રોતસામ્ સ્રોતોને સ્રોતોંકા, શોધનમ્ શુદ્ધ કરનાર શોધનકર નેવાલી, દીપનમ્ અગ્નિદીપક અગ્નિદીપક, લઘુ હલુ લઘુ, રોચનમ્ તથા રુચિકર છે તથા રુચિકારક હૈ, મધમ્ મધ મય, હર્ષણમ્ હર્ષજનક હર્ષકારક, પ્રીણમ્ આનંદ ઉપભવનાર

૧૯૨. વિબન્ધપ્તમવસંસિ-વિબન્ધપ્તમવસંસિ (વ. જ. ત.)

૧૯૪. મધ-વર્ય (વ. દ.)

આનદદાયક, મય- મય મય, શોક- શોક શોક, અમ- તેમજ અમને એવં અમકા, અપહમ્ દૂર કરનાર નાશક, પ્રાગભ્ય- તથા પ્રગલ્ભતા પ્રગલ્ભતા, વીર્ય- વીર્ય વીર્ય, પ્રતિભા- પ્રતિભા પ્રતિભા, તુષ્ટિ- સંતોષ તુષ્ટિ, પુષ્ટિ- પુષ્ટિ પુષ્ટિ, બલ- અને બલને ઔર બલકો, પ્રદમ્ દેનાર છે દેતા હૈ, સાત્ત્વિકૈઃ સાત્ત્વિક મનુષ્યોથી સાત્ત્વિક પુરુષોસે, વિધિવત્ વિધિપુરઃસર વિધિપૂર્વક, ચુક્ત્યા યુક્તિ અનુસાર તથા યુક્તિપૂર્વક, પીતમ્ પીવામાં આવેલું આ પિયા ગયા મય. અમૃતમ્ અમૃત અમૃતકે, યથા જેવું સમાન, સ્વાત્ થાય છે હોતા હૈ, મધમ્ મધને મયકે, અચિકૃત્વ ઉદ્દેશીને સંબન્ધમે, અયમ્ આ યહ, સપ્તમઃ સાતમો સાતમો, વર્ગ- વર્ગ વર્ગ, પ્રકીર્તિતઃ કહી દેખાડ્યો છે કહ દિધા હૈ ॥ ૧૯૩-૧૯૫ ॥

193-195. Fresh wine is generally heavy and provocative of the humors, and old wine is purificative of body-channels, digestive-stimulant, light and appetising. Wine is exhilarating, pleasant, strengthening and relieves fear, grief and fatigue. It gives courage, virility, mental exaltation, satisfaction, plumpness and vitality. If it is taken by virtuous men in proper manner and systematically, it acts like nectar. Thus the seventh group concerning wines has been described.

અથ જલવર્ગઃ —

જલસ્યૈકવિધત્વેઽપિ ગુણમેદે હેતુઃ —

જલમેકવિધં સર્વં પતત્યૈન્દ્રં નમસ્તલાત્ ।
તત્ પતત્ પતિતં ચૈવ દેશકાલાવપેક્ષતે ॥૧૯૬॥

અથ જલવર્ગઃ જલવર્ગને પ્રારંભ કરવામાં આવે છે જલવર્ગકા પ્રારંભ ક્રિયા જાતા હૈ, નમસ્તલાત્ આકાશ-માંથી આકાશસે, એન્દ્રમ્ મેધનુ મેધસે, સર્વમ્ સર્વ સર્વ, જલમ્ જળ જલ, એકવિધમ્ એક પ્રકારનું જ એકસા હી, પતતિ પડે છે ગિરતા હૈ, પતત્ પરંતુ પડતું પરંતુ ગિરતા હુઆ, પતિતમ્ ચ એવ અને પડેલું ઔર ગિરા હુઆ, તત્ તે વહ જલ, દેશકાલો દેશ અને કાળની દેશ

और कालकी, अपेक्षते अपेक्षा राखे छे अपेक्षा रखते हैं ॥ १९६ ॥

196. Now begins the section on waters. All water is of one kind and falls from the heavens ordained by Indra. While it is falling and after it has fallen, it is affected by changes of place and time.

आत् पतत् सोमवाय्वर्कैः स्पृष्टं कालानुवर्तिमिः ।
शीतोष्णस्निग्धरूक्षाद्यैर्यथासत्तं महीगुणैः ॥ १९७ ॥

आत् आकाशकी आकाशसे, पतत् पड़तुं ओतुं ते गिरता हुआ वह जल, कालानुवर्तिमिः डाढ़ने वश रही आहत कालके वशमें रह कर चलते हुए, सोमवाय्वर्कैः अर्ध, वायु अने अर्धकी चन्द्रमा, वायु और सूर्यसे, स्पृष्टम् स्पर्श पायी स्पर्शको प्राप्त हो कर, यथा-आसत्तम् डाढ़ानुसार कालानुसार, शीत-शीत शीत, उष्ण-उष्ण उष्ण, स्निग्ध-स्निग्ध स्निग्ध, रूक्षाद्यैः रूक्ष वगेरे रूक्ष आदि, महीगुणैः पृथ्वीना गुणैः थी युक्त थाय छे पृथ्वीके गुणोंसे युक्त होता है ॥ १९७ ॥

197. While falling from the sky it is influenced by the effects of the seasonal courses of the Moon, the Wind and the Sun. When it has fallen on the earth, it is affected by the qualities of the earth on which it falls viz., cold, heat, viscosity, dryness etc.

दिव्यजलस्य गुणाः—

शीतं शुचिं शिवं मृष्टं विमलं लघुं षड्गुणम् ।
प्रकृत्या दिव्यमुदकं,

१९७३- शीतमित्वादिषोडशार्धानन्तरम्—

मृष्टं हेमन्तिकबलं स्निग्धं वृष्यं हिमं शुभं ।
किञ्चित्तो लघुतरं शैशिरं कफवातजम् ॥
कषायं मधुरं रूक्षं विषादासन्तिकं जलम् ।
अम्भिकं त्वनभिष्यन्दि वार्षिकं पित्तकृञ्जलम् ॥
बलकृद् शुभं च स्निग्धं बलं शरदि शस्वते ।
आग्नेयी चैव सौम्या च षड्सा पृथिवी मता ॥
तस्यां रसाः संभवन्ति आरिमुलाः पृथग्विधाः ।
सा प्रशस्ता प्रवेहेषु शोफज्वरविषेषु च ॥

१९७३- निमिषेष्टेषु च गानेषु शोभितप्रसङ्गेषु च ।
महापकर्षणी हवा स्वयोषोवर्तनी हिता ॥
रक्षोघ्नी च पवित्रा च तस्माद् ब्रह्मा बहुधरा ।
भेदे कषाया पाण्डौ च लवणः सितवातुके ॥
स्यादेवे कपिले क्षारो लोहिते कटुको भवेत् ।
इत्यन्मतो रसान्धरतु मजते पृथिवी गतः ॥
तस्याः षड्संयोगित्वादोषधीनां रसस्य च ।
नानादेशविकारित्वादायुः षड्सना प्रजेषु ॥
तस्य वायोः प्रवक्ष्यामि षड्सत्वं पृथक् पृथक् ।
येन येन हि वानेन वारि मुञ्चति वामवः ॥
तेन तेन हि दोषेण स्पृश्यते तद्गुणेन च ।
लवणो रमतो पूर्वो मारुतो मधुरान्ववः ॥
गुरुर्विदारी स्निग्धश्च विदितस्तद्वदशिशिः ।
तस्मात्स्वेदं जनयति वातिकानां प्रशस्यते ॥
अहितं श्लेष्मिकाणां च पैत्तिकाणां च देहिनाम् ।
दहानां दिग्धविद्वानां प्राणिनां च विशेषतः ॥
शोफिनां चैव सर्वेषां ये च रक्तेन पीडिताः ।
दक्षिणो मधुरः शीतः सकषायश्च मारुतः ॥
चक्षुष्यः पित्तशमनो वातश्लेष्मविषयधनुः ।
कषायः पश्चिमो रूक्षो लघुर्ग्राही विदहते ॥
श्लेष्मपित्तहरस्तरमाहृतसंकोपनः स्मृतः ।
उत्तरः प्रकृतिस्थानां सर्वधातुप्रसादनः ॥
अविदारी वासितश्च लघुस्निग्धश्च माततः ।
षड्विधश्च रसरतस्मिन् भूविष्टमुपलभ्यते ॥
मारम्यत्वाच्च प्राणिनामेव सर्वेषामेव शस्यते ।
पेशानः षडुरुष्णस्त्वानेयश्चैव माततः ॥
अम्लो विदारी नैर्ऋत्यो वायव्यरितक्त उच्यते ।
यवं षड्स इत्युक्तो दिशाविदिशजोऽनिलः ॥
रूक्षस्तनुरवश्यायः शीतस्तृष्णानिवर्तकः ।
रक्तपित्तप्रशमनः कफघ्नो वातलो लघुः ॥
ग्रीष्मे हितो जङ्गमाना सदा वै प्राणिनां तथा ।
करुस्तम्भप्रगङ्गानां मेहिनामप्यकुडिनाम् ॥
सरपशादुपयोगाच्च सगदेऽप्यगदंकरः ।
हिमं तु शीतलं रूक्षं दारुणं सप्तमेव च ॥
कफं न वृषत्येतत् न पित्तं न च मारुतम् ।
तथादमवर्षप्रालेभो हिमादम्भान्तरो गुणैः ॥
चराचराणामहितं तुषारं वह्निनाशनम् ।
धराच्युतं प्रसन्नं च नभोऽग्राह्यं पयः शुभम् ॥
बलपूरतं हितं मेध्यमारोग्यं धातुवर्धनम् ।
शीतं शुचिं शिवं मृष्टं विमलं लघुं षड्गुणम् ॥
इत्यधिकः पाठः (प.) पुस्तके ।
प्रकृत्या दिव्यमुदकं—प्रकृत्याकाशमुदकं (प.)

. दिव्यम् आकाशानुं आकाशका, उदकम् ७७१ जल, प्रकृत्या स्वभावशी ७ प्रकृतिसे ही, शीतम् ६३० शीतल, शुषि पवित्र पवित्र, शिवम् ३५५ अशुद्ध ३५५ कल्याणकारक, सूक्ष्म ७७१ जीमको प्रिय, विमलम् निर्मल शुद्ध, लघु ६६३ लघु बह्वर्णम् आ ७ शुष्कवाणुं ७ इन छः गुणोंसे युक्त होता है ॥ १९७३ ॥

197³. The natural properties of the celestial waters are coldness, purity, wholesomeness, palatableness, clearness and lightness—these are the six qualities.

पात्रमेवेन जलस्य गुणमेवः—

अष्टं पात्रमपेक्षते ॥ १९८ ॥

શ્વેતે કપાયં ભવતિ પાણ્ડરે સ્થાતુ તિક્તકમ્ ।
કપિલે ક્ષારસંસ્કૃદમૂષરે લવણાશ્વિતમ્ ॥ ૧૯૯ ॥
કટુ પર્વતવિસ્તારે મધુરં કૃષ્ણમૃત્તિકે ।
પતત્ ગાદ્ગુણ્યમાણ્યનાં મહીસ્થસ્ય જલસ્ય હિ ॥
તથાઽવ્યકરસં વિચારેન્મ્રં કારં હિમં ચ યત્ ॥૨૦૦॥

અદ્ ૫૩૬ ૭૬ ગિરા હુઆ જલ, પાત્રમ્ પાત્રની પાત્રતી, અપેક્ષતે અપેક્ષા રાખે છે અપેક્ષા રક્ષતા હૈ, શ્વેતે શ્વેત ભૂમિમાં શ્વેત ભૂમિમાં, કપાયમ્ કપાય રસવાણું કપાય રસવાળા, ભવતિ થાય છે હોતા હૈ, પાણ્ડરે તુ અને શ્વેતપીત ભૂમિમાં પાણ્ડુ ભૂમિમાં, તિક્તકમ્ કટુ-વાશવાણું તિક્ત, સ્થાત્ થાય છે હોતા હૈ, કપિલે પિંગળા પ્રદેશમાં કપિલ ભૂમિમાં, ક્ષારસંસ્કૃદમ્ ક્ષાર-યુક્ત થાય છે ક્ષારયુક્ત હોત્ત્વ હૈ, ઝરે ૭૫૨માં ઓર ઝર ભૂમિમાં, લવણાશ્વિતમ્ લવણયુક્તવાણું થાય છે નમકીન હોતા હૈ, પર્વતવિસ્તારે પર્વતોના વિસ્તારમાં પર્વતોંકે વિસ્તારોમાં, કટુ તીખાશવાણું થાય છે કટુ હોતા હૈ, કૃષ્ણમૃત્તિકે અને કાળી માટીમાં ઓર કૃષ્ણ-

૧૯૯. પાણ્ડરે-પાણ્ડરે (ધ. જ)

,, પાણ્ડરે સ્થાત્-પાણ્ડરે ચેવ (જ. છ.)

,, કપિલે ક્ષારસંસ્કૃદ-કપિલે કટુક તોય (ઢ.)

૨૦૦ પર્વતવિસ્તારે-પર્વતવિસ્તારે (ચ. છ. દ ધ.)

મિટ્ટીમાં, મધુરમ્ મધુર થાય છે મધુર હોતા હૈ, મહીસ્થસ્ય આમ પૃથ્વીપરના આ પ્રકાર ભૂમિસ્થ, જલસ્ય હિ ૭૬૩ જલકા, પતત્ આ ઇન, ગાદ્ગુણ્યમ્ ૭ શુષ્ક વાળાપણું છઃ ગુણોવાળા હોના, માણ્યવાતમ્ કૃષ્ણું છે કહા હૈ, તથા તે પ્રમાણે હસી પ્રકાર, એન્દ્રમ્ ૧૨૫૬નું વર્ષાજલ, કારમ્ કારાનું બોલેકાં, હિમમ્ ચ અને બરફનું ઓર બર્ફકા, ચત્ ૭૭ ૭૬ છે તે જો જલ હૈ વહ, અવ્યકરસમ્ અસ્પૃટ રસવાણું છે અવ્યક રસવાળા હૈ, વિચાત્ એમ બહુવું એસા જાનવા ચાહિય ॥૧૯૮-૨૦૦॥

198-200. After the waters have fallen, these properties are modified by the receptacle. When it falls on white earth it acquires astringent taste, on yellowish-white earth it becomes bitter, on tawny earth it becomes alkaline, on brine earth it becomes saltish; a water flowing from mountains becomes pungent and when it falls on black earth it becomes sweet. These are the six qualities acquired by contact with the earth. Celestial water, hailstone and snow have indistinct taste.

विष्योदकाकामे उपदेवस्य कृत्स्न लक्षणम्—

यदन्तरीक्षमात् पततिन्म्रसृष्टं

ચોકૈશ્વ પાત્રૈઃ પરિગૃહ્યતેઽમ્મઃ ।

તદૈન્દ્રમિત્વેવ યદન્તિ ધીરા

નરેન્દ્રપેયં સલિલં પ્રધાનમ્ ॥ ૨૦૧ ॥

ઇન્દ્રસૃષ્ટમ્ ઇન્દ્રે ઉપરથી ઓડેલું ઇન્દ્રદેવસે ડપરસે છોકા હુઆ, યદ્ અન્નઃ ૭૭ ૭૬ જો જલ, અન્તરીક્ષાત્ અંતરીક્ષમાંથી આકાશસે, પતતિ પડે છે ગિરતા હૈ, ડકૈઃ અને શાસ્ત્રોક્ત સ્વચ્છ ઓર શક્તોક્ત સ્વચ્છ, પાત્રૈઃ ચ પાત્રોવડે પાત્રોમાં, પરિગૃહ્યતે ડીલી લેવામાં આવે છે એકત્રિત કિયા જાતા હૈ, તત્ તે સ, નરેન્દ્ર- ૨૦૧. સલિલં પ્રધાનમ્-સલિલપ્રધાનમ્ (ધ.)

वेद्यम् शब्दोने श्रीना क्षाम् राजाजोके फीने योग्य,
प्रधानम् भुष्य प्रधान, सखिन् ७६ने जलको, बीराः
बुद्धिमान् पुत्रेण बुद्धिमान् लोग, वेद्यम् इति एव 'ओ-६'
'वेद्य', बद्धि ३६ ७ कहे हैं ॥ २०१ ॥

201. The wise men call it celestial water which falls from the sky being released by Indra and is caught in prescribed receptacles. This is the best kind of water and is fit to be drunk by royal personages.

ईषत्कषायमधुरं सुसूक्ष्मं विस्तृतं लघु ।

अरुक्षमममिष्यन्दि सर्वं पानीयमुत्तमम् ॥२०२॥

सर्वम् सर्वप्रभृत्सु सव प्रकारका, पानीयम् ७ पाणी
जल, ईषत् ७२१६ शोकात्, कषायमधुरम् ३५५५ अने
मधुर कषाय और मधुरसवाला, सुसूक्ष्मम् सारी पेठे
पातणुं अतिसूक्ष्म, विस्तृतम् विशद विवाद, लघु ६६६
लघु, अरुक्षम् २६६६ ५२२नुं रुक्षताये रहित, अमिष्यन्दि
तेमन् अभिष्यंटीपक्षा ५२२नुं होय ७ और अमिष्यन्द
कलेवाला नहीं होता, उत्तमम् तेने उत्तम अक्षुं
उसको उत्तम जानम् चाहिए ॥ २०२ ॥

202. All water which is slightly astringent and sweet, subtle, clear, light, neither unctuous nor deliquescent is considered excellent.

ऋतुमेधेन जलस्य गुणः —

गुर्वमिष्यन्दि पानीयं वार्षिकं मधुरं नवम् ।

तनु लघ्वनमिष्यन्दि प्रायः शरदि वर्धति ॥२०३॥

वार्षिकम् नवम् वर्षाऋतुनुं ननु वर्षाऋतुका नवीन,
पानीयम् ७६ जल, गुरु क्षारे भारी, अमिष्यन्दि
अभिष्यंटी अमिष्यंटी, मधुरम् तथा मधुर होय ७
और मधुर होता है, शरदि शरद ऋतुमां शरद ऋतुमें,
वर्ध वर्धति ७ ७६ वरसे ७ ओ जल बरसता है, प्रायः
ते धक्षुं करीने वह प्रायः करके, तनु पातणुं पक्का, लघु
६६६ लघु, अमिष्यन्दि अने अभिष्यंटी ५२२नुं होय
७ और अमिष्यन्द कलेवाला नहीं होता ॥ २०३ ॥

२०३. वर्धति-शरते (ग.)

203. The water of the rainy season, freshly fallen, is heavy, viscid and sweet. The autumnal rain-water is mainly thin, light and not viscid.

तनु ये सुकुमाराः स्युः स्निग्धभूयिष्ठभोजनाः ।

तेषां भोज्ये च भक्ष्ये च लेह्ये च शस्यते ॥२०४॥

ये तु ७७ओ जो लोग, सुकुमाराः कामण सुकुमार,
स्निग्ध-भूयिष्ठ- तथा धक्षुं करीने स्निग्ध प्रायः करके
स्निग्ध, भोजनाः ७७७७ ३२५२२ होय ७ भोजन
करनेवाले होते हैं, वेद्यम् तेओनां उनके, भोज्ये च
७७७७ भोजन, भक्ष्ये च ७६६ भक्ष्य, लेह्ये ७६६ लेह्य,
वेद्ये च अने पेयमां और पेयमें, तनु ते ७६ वह जल,
शस्यते प्रशस्त ७ प्रशस्त है ॥ २०४ ॥

204. It is recommended for use in masticable foods, soft food, electuaries and drinks for those who are delicate and habituated to very unctuous food.

हेमन्ते सलिलं स्निग्धं वृष्यं बलहितं गुरु ।

किञ्चित्ततो लघुतरं शिशिरे कफयामजित् ॥२०५॥

हेमन्ते हेमन्त ऋतुमां हेमन्त ऋतुमें, सलिलम्
वरसेलुं पाणी बरसा हुआ जल, स्निग्धम् स्निग्ध
स्निग्ध, वृष्यम् वृष्य वृष्य, बलहितम् अलप्रद बलवर्धक,
गुरु अने क्षारे होय ७ और गुरु होता है, शिशिरे
शिशिर ऋतुमां वरसेलुं पाणी शिशिर ऋतुमें बरसा
हुआ जल, तनु ते हेमन्तना पाणीथी उस हेमन्तके
जलकी अपेक्षा, किञ्च ३६६ कुछ, लघुतरम् ५६६
६६६ अधिक लघु, कफवातजित् अने ३६ तथा वातने
७७७७ होय ७ एव कफ तथा वातका नाशक होता
है ॥ २०५ ॥

205. The late-autumnal water is unctuous, aphrodisiac, conducive to strength and heavy. The winter water is slightly lighter and is curative of kapha and vata.

२०५. हेमन्ते.....गुरु-इहं हैमन्तिकनकं स्निग्धं वृष्यं शिवं

गुरु (ग. च.)

कषायमधुरं रुक्षं विद्याद्वासन्तिकं जलम् ।
प्रैषिकं त्वनभिष्यन्दि जलमित्येव निश्चयः ॥
ऋतावृताविहाय्याताः सर्वे एवाम्भसो गुणाः ॥२०६॥

वासन्तिकम् वसन्त ऋतुं वसन्त ऋतुका, जलम्
७६ जल, कषाय- ३५५ कषाय, मधुरम् ७६ मधुर,
रुक्षम् ७६ रुक्ष और रुक्ष, विद्यात् ७६ जानना
चाहिए, प्रैषिकम् ७६ ऋतुं प्रीष्य ऋतुका, जलम्
७६ जल, तु तो तो, अनभिष्यन्दि अभिष्यं न ३२-
ना ३० ६५ ७६ अभिष्यं करनेवाला नहीं होता, इति ७६
प्रभाषेने। इस प्रकारका, एव ७६ ही, निश्चयः निश्चय ७६
सिद्धान्त है, ऋतौ ऋतौ ऋतु ऋतुना ऋतु ऋतुके,
अम्भसः ७६ जलके, सर्वे एव सध्याये सब ही,
गुणाः ७६ गुण, इह ७६ यहाँ, आख्याताः ७६
जता ७६ ७६ कहे दिये हैं ॥ २०६ ॥

206. The spring water is to be considered astringent, sweet and dry, and the summer water is not deliquescent. This is the determination. Thus is the determination. Thus the properties of water according to each and every season have been described here.

अकालवृष्टजलस्य गुणाः —

विभ्रान्तेषु तु कालेषु यत् प्रयच्छन्ति तोयदाः ।
सलिलं तत्तु दोषाय युज्यते नात्र संशयः ॥२०७॥

विभ्रान्तेषु कालेषु अथैव सभये विपरीत ऋतुओंमें,
तु तो तो, तोयदाः ७६ बादल, यत् ७६ जो,
सलिलम् ७६ जल, प्रयच्छन्ति आपे ७६ बरसाते हैं,
यत् तु ते ७६ तो वह जल, दोषाय ७६ ७६ ७६
भाटे दोषप्रकोपके लिए, युज्यते ७६ होता है, अत्र
७६ ७६ ७६ इसमें, संशयः न संशय नहीं सन्देह
नहीं है ॥ २०७ ॥

207. The rain-water which the clouds pour down in unseasonal times

brings about humoral discordance. There is no doubt regarding this.

शारदजलस्य प्रशंसा—

राजमी राजमात्रैश्च सुकुमारैश्च मानवैः ।
सुगृहीताः शरदापः प्रयोक्तव्या विशेषतः ॥२०८॥

राजमिः २०८ राजाओंको, राजमात्रैः च ७६
२०८ ७६ धनवान् मनुष्योंको और राजाके समान
वैभववाली मनुष्योंको, सुकुमारैः तथा ७६ और सुकुमार,
मानवैः च ७६ मनुष्योंको, शरदि २०८ ७६ शरद
ऋतुमें, सुगृहीताः ७६ ७६ जमा किया हुआ, आपः
७६ जल, विशेषतः ७६ ७६ विशेष करके, प्रयो-
क्तव्याः ७६ ७६ उपयोगमें केना चाहिए ॥२०८॥

208. Kings, persons of kingly circumstances and others who are of delicate upbringing should collect autumnal waters and use them mainly.

विभिन्नपर्वतप्रभवानां नदीनां जलगुणाः —

नद्यः पाषाणविच्छिन्नविश्रुग्धामिहतोदकाः ।
हिमवत्प्रभवाः पथ्याः पुण्या देवर्षिसेविताः ॥२०९॥

नद्यः पाषाणसिकतावाहिन्यो विमलोदकाः ।
मलयप्रभवा याश्च जलं तास्वमृतोपमम् ॥२१०॥

पाषाण- ७६ पत्थरोंसे, विच्छिन्न- ७६ छिन्न
अथैव टकरा कर, विश्रुग्ध- ७६ ७६ ७६
अमिहत- ७६ ७६ ७६ छिन्न मित्र हुए, उदकाः
७६ ७६ ७६ जलवाली, हिमवत्प्रभवाः ७६ ७६ ७६
नी ७६ ७६ ७६ हिमालयसे उत्पन्न हुई, देवर्षि- ७६ ७६ ७६
तथा ७६ ७६ ७६ और देवताओं तथा ऋषिओंसे,
सेविताः ७६ ७६ ७६ सेवित, नद्यः ७६ ७६ ७६
पथ्याः ७६ ७६ ७६ पुण्याः ७६ ७६ ७६ और पवित्र
हैं, पाषाण- ७६ ७६ ७६ और पत्थर, सिकता- ७६ ७६ ७६
७६ ७६ ७६ रेतमेंसे हो कर, वाहिन्यः ७६ ७६ ७६

२०८. सुगृहीताः—गृहीता तु (च. व.)

२०९. विश्रुग्धामिहतोदकाः—विश्रुग्धविमलोदकाः (च. व. व.)

—विश्रुग्धविहतोदकाः (च. व.)

२०६. जलमित्येव—रूपमित्येव (च.)

७६ जलमित्येव निश्चयः—वार्तिकं सर्वमुत्तमम् (व.)

७६ एवाम्भसो—एवाम्भसां (च.)

बहनेवाली, विमल- तथा निर्भण तथा निर्मल, उदकाः
जलवाणी जलवाली, याः च ने जो, नद्यः नदीओ
नदियां, मलय- मलय पर्वतभांथी मलयाचलसे,
प्रमथाः नीकगेढी होय छे उत्पन्न होती हैं, तासु तेओनुं
इनका, जलम् जल, अमृतोपमम् अमृत जेनुं होय
छे अमृतके समान होता है ॥ २०९-२१० ॥

209-210. The water of the rivers which originate from the Himalayas and whose flow is broken up and agitated and obstructed by rocks and on whose banks dwell Gods and Rishis, is wholesome and holy. The water of the rivers originating from the Malaya mountains which carry stones and sand in their course is pure and is like nectar.

पश्चिमामिमुखा याश्च पथ्यास्ता निर्मलोदकाः ।
प्रायो मृदुवहा गुर्व्यो याश्च पूर्वसमुद्रगाः ॥ २११ ॥

याः च ने नदीओ जो नदियां, पश्चिम- पश्चिम
तरङ्ग पश्चिमकी ओर, अमिमुखाः मुखावाणी छे बहती हैं,
ताः तेओ वे, पथ्याः पथ्य पथ्य, निर्मल- तथा निर्भण
तथा निर्मल, उदकाः जलवाणी होय छे जलवाली होती
हैं, याः च अने ने नदीओ और जो नदियां, पूर्वसमुद्रगाः
पूर्व समुद्र तरङ्ग बहनेवाली छे पूर्वाय समुद्रमें जाती
हैं, प्रायः तेओ धळुं डरी वे प्रायः करके, मृदुवहाः
धीमे धीमे बहनेवाली मन्द प्रवाहवाली, गुर्व्यः च तथा
भारे होय छे तथा गुरु होती हैं ॥ २११ ॥

211. The water of the rivers flowing towards the west is wholesome and pure; that of the slow-flowing ones towards the eastern seas is generally heavy.

पारियात्रभवा याश्च विन्ध्यसह्यभवाश्च याः ।
शिरोहृद्रोगकुष्ठानां ता हेतुः स्त्रीषदस्य च ॥ २१२ ॥

याः ने जो, पारियात्र- पारियात्र पर्वतभांथी
पारियात्र पर्वतमेंसे, भवाः नीकगेढी छे उत्पन्न हुई हैं,

याः च तथा ने तथा जो, विन्ध्य-सह्य-भवाः विन्ध्या-
सह्यभांथी अने सह्याद्रिभांथी नीकगेढी छे विन्ध्याचल
और सह्याद्रिसे उत्पन्न हुई हैं, ताः ते नदीओ वे नदियां
शिरः- शिरोरोग शिरोग, हृद्रोग- हृद्रोग हृद्रोग, कुष्ठा-
नाम् कुष्ठ कुष्ठ, स्त्रीषदस्य च तथा स्त्रीषद नामकी
रोगनु और स्त्रीषद नामक रोगका, हेतुः कारण होती हैं ॥ २१२ ॥

212. The waters of rivers originating from the Pariyatra, Vindhya or Sahya mountains cause diseases of head and heart, dermatosis and elephantiasis.

वर्षाजलवहानां नदीनां जलगुणाः —

वसुधाकीटसर्पाखुमलसंदूषितोदकाः ।

वर्षाजलवहा नद्यः सर्वदोषसमीरणाः ॥ २१३ ॥

वर्षाजल- वर्षाजलनु पाणी बरसाती जलको, बहाः
बहनेवाली, नद्यः नदीओ नदियां, वसुधाकीट-
अणसियां केंचुआ, सर्प- सर्पों गर्प, आसु- उदर चूहे,
मल- अने मलथी और मल आदिसे, संदूषितोदकाः
दूषित जलवाणी होय छे दूषित जलवाली होती हैं,
सर्व- आथी तेओ सर्व अतः वे सब, दोष- दोषोंने
दोषोंको, समीरणाः पैपावनेवाली छे प्रदूषित करती
हैं ॥ २१३ ॥

213. The waters of the rivers which flow during the rainy season and are polluted by earth-worms, serpents, mice and excrement, are provocative of all the humors

वापीकूपतडागादीनां जलस्य गुणदोषाः —

वापीकूपतडागोत्ससरःप्रस्रवणादिषु ।

आनूपशैलधन्वानां गुणदोषैर्विभावयेत् ॥ २१४ ॥

वापी- वापी वापी. कूप- कुवा कूप, तडाग- तलाव
तडाग, उत्स- जमीनभांथी छूटी नीकगता पाणीना
अर। उत्स, सर- सरोंवर सर, प्रस्रवणादिषु अरथां वजेरेभां
२१३. वसुधा-वसुधा (घ. च. द.)
२१४. आनूपशैलधन्वानाम्-आनूपधन्वशैलेषु (च.)

प्रसवण आदिमें, जानूप-आनूप अक्षुप, चैक-पर्वत पर्वत, चन्वानाम् अने अंगल प्रदेशना और चन्वदेशके जनुनार, गुणदोषैः शुद्धोद्भे। गुणदोषोक्तो, विभावयेत् समञ्जस समझना चाहिए ॥ २१४ ॥

214. The qualities of the waters of tanks, wells, ponds, springs, lakes and cascades should be classified according to their locations in wet land, mountainous land and arid land.

अद्विप्रवि जलानि, सामुद्रजलस्य गुणः —

पिच्छिलं क्रिमिलं क्लिप्तं पर्णशैवालकर्मैः ।
विवर्णं विरसं सान्द्रं दुर्गन्धं न क्लृप्तं कलम् ॥ २१५ ॥
क्लिप्तं त्रिदोषं लघणमम्बु यद्वक्षणाकल्पम् ।
इत्यम्बुवर्गः प्रोक्तोऽयमग्रमः सुचिनिश्चिन्तः ॥ २१६ ॥

पिच्छिलम् अक्षुप्तशैवालं पिच्छिल, क्रिमिलम् क्रि-
युक्त कृमियुक्त, पर्ण- पांदा पत्त, शैवाल- शैवाल कर्मैः, कर्मैः अने कर्मवर्ती या कीचकर्मैः, क्लिप्तम् भगडी गंधैः सदा हुआ, विवर्णम् विकृत वर्णवाणं विवर्ण, विरसम् विकृत स्वादवाणं रसहीन, सान्द्रम् घट्ट घट्ट, दुर्गन्धम् अने दुर्गन्धवाणं और दुर्गन्धक, कलम् जल, न हितम् हितकर नहीं है, वक्षणाकल्पम् समुद्रजं समुद्रज, यत् ने पाण्डुं छे जो पानी है, विरसम् ते आम्लवादी यह विरस, अक्षुप्तम् त्रिदोष-जनक त्रिदोषकारक, कलम् अने आर्द्रं छे और नमकीन होता है, इति आ प्रभाषे इत्यप्रकार, सुचिनिश्चिन्तः सारी पेटे नकडी करेलेः सब जलके गुणोंको कतावेवाला, अयम् आ यह, अष्टमः आठवां, अम्बुवर्गं जलवर्गं अम्बुवर्ग, प्रोक्तः कही जातायेला छे कह दिया है ॥ २१५-२१६ ॥

215-216. The water which is slimy, insect-laden and putrified by leaves, moss and slush, discoloured, distasteful, dense and stinking is unwholesome to drink. The sea-water has the smell

of raw flesh, is causative of tridiscordance and saltish in taste. Thus the eighth section, well-determined, pertaining to water has been laid down.

अथ गोरसवर्गः—

गन्धबुधस्य गुणा —

खादु शीतं मृदु क्लिप्तं बहुलं भक्ष्यपिच्छिलम् ।
गुरु मन्दं प्रसन्नं च नट्यं दशगुणं वयः ॥ २१७ ॥

अथ गोरसवर्गः गोरसवर्गना आरंभ करवाभां आवे छे गोरसवर्गका प्रारम्भ किया जाता है, गन्धबुध गायका, वयः दूध दूध, खादु मृदु खादु, शीत शीत शीतल, मृदु मृदु मृदु, क्लिप्तं त्रिदोष स्निग्ध, बहुलम् घट्ट घट्ट क्लिप्त- क्लिप्त, पिच्छिलं पिच्छिल, गुरु भारे गुरु, मन्दम् भेद मन्द, प्रसन्नम् च तथा रसमय और पचन, दशगुणम् अने दश गुणवाणं छे इन दश गुणवाला है ॥ २१७ ॥

217. Now begins the section on cow's milk and its products. Cow's milk has ten properties : sweet, cooling, soft, unctuous, thick, glossy (viscid), heavy, slow and clear.

तदेवंगुणमेवौजः सामान्यान्मिश्रयेत् ।

प्रवरं जीवनीयानां क्षीरमुक्तं रसायनम् ॥ २१८ ॥

तत् ते दूध वह दूध, एवंगुणम् एव केवाणं शुद्धवाणा ऐसे ही गुणोंवाले, औजः ओजसने ओजको, सामान्यान् ओजना केवा शुद्धवाणं होवने अक्षुप्त ओजके समान गुणवाला होनेसे, अक्षुप्तवर्गवत् वधारे छे बढ़ाता है, क्षीरम् दूधने दूध, जीवनीयानाम् अक्षुप्त द्रव्योंमां जीवनीय द्रव्योंमें, प्रवरम् अष्ट उत्तम, रसायनम् रसायन रसायन उत्तम् कहे छे कहा गया है ॥ २१८ ॥

218. Possessing these qualities which are common with those of the vital essence, it is promotive of vital essence. Milk is said to be foremost among the vitalisers and rejuvenators.

माहिषदुग्धस्य गुणाः—

माहिषीणां गुरुतरं गव्याच्छीततरं पयः ।

स्नेहान्मूत्रमनिद्राय हितमत्यग्नये च तत् ॥ २१९ ॥

माहिषीणाम् बे.से।नुं मैसका, पयः दूध दूध, गव्यात् गायना दूधथी गायके दूधसे, गुरुतरम् वधारे भारे अधिक भारी, शीततरम् वधारे शीतत् अधिक ठंडा, स्नेहान्मूत्रम् अने वधारे स्निग्ध होय छे और अधिक स्निग्ध होला है, तत् ते वह, अनिद्राय निद्रारहित निद्रारहित, अत्यग्नये च तथा प्रभञ्ज अक्षराग्निवाणा अनुपधने अत्यग्निकाले मनुष्योंके लिये, हितम् हितकर छे हितकारी है ॥ २१९ ॥

219. The buffalo's milk is heavier and is more cooling and unctuous than the cow's milk, and is beneficial in insomnia and excess of gastric fire.

उद्वेगदुग्धस्य गुणः—

रुद्धोष्णं क्षीरमुद्धीणमीशत्सलवणं लघु ।

रक्तं वातकफाज्वरकिमिशोफोदरार्शसाम् ॥ २२० ॥

उद्वेगणाम् उद्वेगीणोनुं ऊंटनीका, क्षीरम् दूध दूध, ईषत् कंठिक बोवासा, रुद्ध-रुद्ध रुद्ध, उष्णम् उष्ण उष्ण, ईषत् कंठिक योक्त्रस्य, सलवणम् लघु २सवाणुं नमकीन, लघु तथा लघु छे तथा लघु है, वात-वात वात, कफ-कफ, ज्वर-ज्वर आनाह-आनाह, किमि-किमि, शोफ-शोफ, उदर-उदर रोग उदर-रोग, अर्शसाम् अने अर्शरोगभां और अर्शरोगमें, रुद्धम् प्रशस्त छे हितकारी है ॥ २२० ॥

220. The camel's milk is slightly dry, hot, saltish, light and is recommended in vata and kapha disorders, constipation, helminthiasis, edema, abdominal affections and piles.

एकशफदुग्धस्य गुणाः—

बल्यं स्थैर्यकरं सर्वमुष्णं चैकशफं पयः ।

साम्लं सलवणं रुक्षं शाखावातहरं लघु ॥ २२१ ॥

२१९. अनिद्राय हितमत्यग्नये-अनिद्राणामत्यग्नयो हितं (इ.)

२२१. स्थैर्यकरं-स्वरकर (प)

एकशफम् ऐक अरीवाणां एक दुग्धवाले, सर्वम् सर्व

प्राप्तीनुं सब प्राणियोंका, पयः दूध दूध, बल्यम् लक्ष्मण बलदायक, स्थैर्यकरम् स्थिरता करनेवाला स्थिरताकारक, उष्णम् उष्ण उष्ण, साम्लम् कंठिक अटाशवाणुं बोवासा अम्ल, सलवणम् कंठिक आपुं बोवासा लवण, रुद्धम् रुद्ध रुद्ध, शाखा-शाखा तथा पगना बाह्य और टांगोंके, वात-वातने वायुका, हरम् करनेवाला नाशक, लघु अने लघु छे और लघु है ॥ २२१ ॥

221. The milk of the animals of uncloven hoof is strengthening, stabilising, hot, slightly sour and saltish, dry, curative of vata affections of the extremities, and light.

छागदुग्धस्य गुणः—

छागं कषयमधुरं शीतं प्राहि पयो लघु ।

रक्तपित्तसितारणं क्षयकासज्वरापहम् ॥ २२२ ॥

छागम् अक्षरीनुं बकरीका, पयः दूध दूध, कषाय-कषाय कषाय, मधुरम् मधुर मधुर, शीतम् शीत शीतल, प्राहि प्राप्ती प्रप्ती, लघु लघु लघु, रक्तपित्त-रक्तपित्त रक्तपित्त, अतिसारणम् तथा अतिसारने नाश करनेवाला छे तथा अतिसारना नाश करनेवाला है, क्षय-तेभञ्ज क्षय एवं क्षय, कास-उपशम खांसी, ज्वर-तथा अने तथा ज्वरका, अपहम् करनेवाला छे नाश करता है ॥ २२२ ॥

222. The goat's milk is astringent, sweet, cooling, astringent in action, light and curative of hemothermia, diarrhoea, wasting, cough and fever.

अधिकदुग्धस्य गुणाः, हस्तिनीदुग्धस्य गुणाः—

हिकाध्वासकरं तूष्णं पित्तश्लेष्मलमाधिकम् ।

हस्तिनीनां पयो बल्यं गुरु रथैर्यकरं परम् ॥ २२३ ॥

आधिकम् तु बे.टीनुं दूध मेवका दूध, हिका-हिका हिका, ध्वास-तथा ध्वास तथा ध्वासको, करम् करनेवाला, उष्णम् उष्ण उष्ण, पित्त-श्लेष्मलम् तेभञ्ज पित्त तथा कंठ करनेवाला छे एवं पित्त तथा कफको बढ़ाने-

२२३. तूष्णं-रुक्षं (प.)

વાલા હે, હસ્તિનીનામ્ હાથણીઓનું હથનીકા, પયઃ દૂધ વૃષ્ણ, વૃષ્યમ્ બલકારક, ગુરુ ભારે મારી, પરમ્ અને પરમ્ ગૌર અતિ, સ્વયંકરમ્ સ્થિરતા કરનાર છે સ્થિરતાકારક હે ॥ ૨૨૩ ॥

223. The sheep's milk is causative of hiccup, dyspnea, is hot and increases pitta and kapha. The elephant's milk is strengthening, heavy and an excellent stabiliser of the body.

માનુષ્યગૃહ્ય ગુણા:—

जीवनं बृंहणं क्षातम्यं क्षोहनं मानुषं पयः ।
नाशनं रक्तपित्तं च तर्पणं चाक्षिशूलिनाम् ॥२२४॥

માનુષમ્ મેનીનુ જીકા, પયઃ દૂધ દૂધ, જીવનમ્ જીવન જીવનદાયક, બૃહણમ્ બૃંહણુ બૃંહણ, સાત્ત્વમ્ સાત્ત્વ સાત્ત્વ, સ્નેહનમ્ તથા સ્નિગ્ધતા કરનારું છે તથા સ્નિગ્ધતા કરનેવાળું છે, રક્તપિત્તે ચ વળી તે રક્તપિત્તમાં વહ રક્તપિત્તમાં, નાશનમ્ નાશોપયોગી નસ્યોપયોગી, અક્ષિશૂલિનામ્ ચ અને આંખના દર્દવાળાઓને માટે આંસુદર્દવાળાં લે, તર્પણમ્ તર્પણુ છે તર્પણ હે ॥ ૨૨૪ ॥

224. The human milk is vitalising, roborant and homologous, increases unctuousness, is useful as nasal medicament in hemothermia and as a salve in ophthalmalgia.

दध्नः साधारणगुणाः, रोगभेदे दध्नः प्रशस्तता—

रोचनं दीपनं वृष्यं क्षोहनं बलवर्धनम् ।
पाकेऽम्लमुष्णं वातघ्नं मज्जस्यं बृंहणं दधि ॥२२५॥
पीनसे चातिसारे च शीतके विषमज्वरे ।
अरुचौ मूत्रकृच्छ्रे च काश्ये च दधि शस्यते ॥२२६॥

દધિ દહીં દહીં, રોચનમ્ રુચિકર રોચક, દીપનમ્ અગ્નિદીપન અગ્નિદીપન, વૃષ્યમ્ વૃષ્ય વૃષ્ય, સ્નેહનમ્ સ્નિગ્ધતા કરનાર સ્નિગ્ધતા કરનેવાળા, બલવર્ધનમ્ બલ વધારનાર બલવર્ધક, પાકે વિપાકમાં વિપાકમાં, અમ્લમ્

૨૨૪. चाक्षिशूलिनाम्-वस्तिशूलिनाम् (प.)

૨૨૫. मज्जस्यं-मज्जकं (व. त.)

અમ્લ અમ્લ, ડબ્બનમ્ ડિબ્બુ ડબ્બ, વાતઘ્નમ્ વાતઘ્ન વાતનાશક, મજ્જસ્યમ્ મંજળતા કરનાર મંગલકારી, બૃહણમ્ અને બૃંહણુ છે એવં બૃંહણ હે, દધિ વળી દહીં દહીં. પીનસે ચ સંગેષમ્ પીનસ, અતિસારે ચ અતિસાર અતિસાર, શીતકે શીતકે જ્વરે ચીતક જ્વર, વિષમજ્વરે વિષમ જ્વર વિષમ જ્વર, અરુચી અરુચિ અરુચિ, મૂત્રકૃચ્છ્રે ચ મૂત્રકૃચ્છ્ર મૂત્રકૃચ્છ્ર, કાશ્યે અને કૃશતામાં કૃશતામાં, શસ્યતે પ્રશસ્ત છે ઉત્તમ હે ॥ ૨૨૫-૨૨૬ ॥

225-226. Curd is an appetiser, digestive-stimulant, aphrodisiac, increases unctuousness and strength, is sour in post-digestion, hot and curative of vata and is auspicious and roborant. It is recommended in rhinitis, diarrhoea, algid and irregular fevers, anorexia, dysuria and emaciation.

ऋतुभेदे रोगभेदे च दध्नोऽहितत्वम्—

शरद्रीष्मवसन्तेषु प्रायशो दधि गर्हितम् ।

रक्तपित्तकफोत्थेषु विकारेष्वहितं च तत् ॥२२७॥

પ્રાયશઃ ધણું કરીને પ્રાયઃ કરકે, શરદ્-શરદ્-શરદ્, ગ્રીષ્મ-ગ્રીષ્મ ગ્રીષ્મ, વસન્તેષુ અને વસન્તે ઋતુમાં ઓર વસન્ત ઋતુમાં, દધિ દહીં દહીં, ગર્હિતમ્ નિન્દિત છે નિન્દિત છે, તત્ ચ અને તે ઓર વહ, રક્તપિત્તક-રક્ત-પિત્ત તથા કફથી રક્તપિત્ત ઓર કફસે, ઉત્થેષુ થયેલા ઉત્પન્ન, વિકારેષુ વિકારોમાં વિકારોમાં, અહિતમ્ અહિતકર છે અહિત હે ॥ ૨૨૭ ॥

227. Generally curd is prohibited in autumn, summer and spring and it is also unwholesome in hemothermia and disorders of kapha.

मन्दक-दधिसर-दधिमस्तूनां गुणाः—

त्रिदोषं मन्दकं, जातं वातघ्नं दधि, शुक्लः ।

सरः, स्नेह्यानिलमस्तु मण्डः क्षોतोविप्रोचनः ॥२२८॥

૨૨૮. शुक्लः-शुक्लम् (च.)

„ सरः-सरः (त.)

„ मण्डः-मस्तु (च. द.)

मन्दकम् धातुं पूर्ण रूपसे न जमी हुई, दधि हठी दही, त्रिदोषम् त्रिदोष ३२ना२ त्रिदोषकारक है, जातम् अभ्येधुं हठी ठीक प्रकारसे जमी हुई दही, वातघ्नम् वातघ्न वातनाशक, सरः उपहृती १२ दहीकी मलाई, शुक्लः वीथ'वध'क शुक्लवर्धक, मण्डः तु अने हठीतुं पाथी और दहीका पानी, स्नेहमानिकघ्नः ३६ अने वातनो नाश ३२ना२ कफवातनाशक, स्रोतोविशोधनः तथा स्रोतेनो साध ३२ना२ छे और स्रोतोंका शोधक है ॥ २२८ ॥

228. The immature curd is causative of tridiscordance and the matured curd is curative of vata. The cream of curds is seminiferous and the whey is curative of kapha and vata and cleans channels.

तक्रस्य गुणाः —

शोफाशोप्रहणीदोषमूत्रप्रहोदरारुचौ ।
स्नेहव्यापदि पाण्डुत्वे तक्रं दद्याद्गरेषु च ॥२२९॥

शोफ- शोफ, शोफ, अर्शः- अर्श, अर्श, ग्रहणीदोष- ग्रहणीदोष ग्रहणीरोग, मूत्रप्रह- मूत्रनिरोध मूत्रावरोध, उदर- उदररोग उदररोग, अरुचौ अरुचि अरुचि, स्नेहव्यापदि स्नेहव्यापि यथेष्ट विकार स्नेहसे उत्पन्न होनेवाले विकार, पाण्डुत्वे पांडुरोग पांडुरोग, गरेषु च अने अथेगोअ विषमा एवं गरविषमं, तक्रम् तक्र तक्र, दद्यात् देवी देनी चाहिए ॥ २२९ ॥

229. The butter milk is to be administered in edema, piles, assimilation disorders, suppression of urine, abdominal affections, anorexia and complications arising from the oleation therapy and in anemia and toxicosis.

नवनीतस्य गुणाः —

संप्राहि दीपनं हृद्यं नवनीतं नवोद्धृतम् ।

२२९. शोफा-शोफा (च.)
,, मूत्रप्रहो-मूत्रकण्ठो (ग. घ. छ. ड. ब.)
,, अरुचौ-अरुचि (झ.)
दद्याद्गरेषु च-मद्यागरेषु च (प.)

प्रहण्यशोविकारघ्नमर्दिताक्षिनाशनम् ॥ २३० ॥

नवोद्धृतम् तततभा तारवेधुं ताजा निकाला, नवनीतम् भाभ्यु मन्थन, संप्राहि संप्राहि संप्राहि, दीपनम् दीपन दीपक, हृद्यम् हृद्य हृद्य, ग्रहणी- अने ग्रहणी और ग्रहणी, अशोविकारघ्नम् तथा अशोना विकारोना नाश ३२ना२ तथा अशोरोगनाशक, अर्दित- तेभ्य अर्दित एवं अर्दित, अरुचि- अने अरुचिने और अरुचिका, नाशनम् नाश ३२ना२ छे नाशक है ॥ २३० ॥

230. The fresh-made butter is astringent, digestive stimulant, cordial and curative of assimilation disorders, piles, trauma and anorexia.

घृतस्य गुणाः —

स्मृतिबुद्ध्याग्निशुक्रौजःकफमेदोविवर्धनम् ।
वातपित्तविषोन्मादशोषालक्ष्मीज्वरापहम् ॥२३१॥
सर्वस्नेहोत्तमं शीतं मधुरं रसपाकयोः ।
सहस्रवीर्यं विधिभिर्धृतं कर्मसहस्रकृत् ॥२३२॥
मदापस्मारमूर्च्छाशोषोन्मादगरज्वरान् ।
योनिर्कर्णशिरःशूलं घृतं जीर्णमपोहति ॥२३३॥
सर्पीभ्यजाविमहिषीक्षीरवत् स्वानि निर्विशेषत् ।

घृतम् घी घी, स्मृति- स्मृति स्मृति, बुद्धि- बुद्धि बुद्धि, अग्नि- अग्नि अग्नि, शुक्र- वीथ' शुक्र, औजः- औजः औज, कफ- ३६ कफ, मेदः- अने मेद और मेदको, विवर्धनम् वध'वध'ना२ बढ़ानेवाला, वात- वात वात, पित्त- पित्त पित्त, विष- विष विष, उन्माद- उन्माद उन्माद, शोष- शोष शोष, अलक्ष्मी- अलक्ष्मी अलक्ष्मी, ज्वर- अने ज्वरने और ज्वरका, अपहम् नाश ३२ना२ नाशक, सर्वस्नेहोत्तमम् सर्व स्नेहोभा श्रेष्ठ सब स्नेहोमें उत्तम, शीतम् शीत शीतल, रसपाकयोः अने रस

२३१. अशोविकारघ्नम्-विषापहम् (छ.प.)
२३२. विधिभिर्धृतम्-विषिवधवृत्तम् (ग. च.)
२३३. गरज्वरान्-गलघ्नान् (प.)
२३३. क्षीरवत् स्वानि-क्षीरवत्तानि (घ.)
,, स्वानि-स्वादु (द.)

અથા વિપાકમાં ઓર રસ તથા વિપાકમાં, મધુરમ્ મધુર
 છે મધુર છે, વિધિમિ: વળી તે સંસ્કારોથી ફિર વહ
 સંસ્કારોએ, સહજવીર્ભમ્ હબરો વીર્યવાળું થાય છે સહજો
 પ્રકારથી શક્તિવાળા હોતા છે, કર્મસહજકૃત્ તથા હબરો
 કામ સિદ્ધ કરનાર થાય છે તથા હજારો કાર્યોનો કરતા છે,
 જીર્ણમ્ જૂનું પુરાતન, ઘૃતમ્ ઘી ઘૃત, મદ- મદ મદ,
 અપસ્માર- અપરમાર અપસ્માર, મૂર્ચ્છાવ- મૂર્ચ્છા મૂર્ચ્છા, શોષ-
 શોષ શોષ, ઉન્માદ- ઉન્માદ ઉન્માદ, ગર- વિષ ગરવિષ,
 ઉચ્ચર- જ્વર ઉચ્ચર, ચોનિ- ચોનિશૂળ ચોનિશૂળ, કર્ણ-
 કર્ણશૂળ કર્ણશૂળ, શિર:શૂળસ અને શિર:શૂળને ઓર
 શિર:શૂળનો, વ્યપોહતિ મટાડે છે નષ્ટ કરતા છે, સર્પીષિ
 બકરી થેંટી ભેંસ વગેરેનાં ઘીને બકરી મેઘ મેંસ
 બાદિકે ઘીનો, બજા- બજિ- મહિષી- સ્તીરવત્ સ્થાનિ
 બકરી થેંટી ભેંસ વગેરેનાં પોતપોતાનાં દૂધ સમાન
 ગુણવાળાં બકરી મેઘ મેંસ બાદિકે અપને અપને દૂધને
 સમાન ગુણવાળે, નિર્વિશેષ કહેવાં કહનાં ચાહિય
 ॥ ૨૩૧-૨૩૩ ॥

231-233. Ghee is promotive of memory, intelligence, vital fire, semen, vital essence, kapha and fat. It is curative of vata, pitta, toxicosis, insanity, consumption, inauspicious looks and fever. It is the best of the unctuous substances, cooling, sweet in taste and in post-digestion and when prepared according to proper pharmaceutical methods, its potency is increased thousandfold and is efficacious in a thousand ways. Preserved ghee is curative of intoxication, epilepsy, fainting, consumption, insanity, toxicosis, fever and pain in the vagina, ear and head. The ghees made of milks of goat, sheep and buffalo are to be considered as having qualities of the respective milks.

પીયૂષ-મોરટ-કિલાટાનાં ગુણ: —

પીયૂષો મોરટં ચૈવ કિલાટા વિવિધાશ્ચ ચે ॥ ૨૩૪ ॥

દીપ્તાગ્નીનામનિદ્રાણાં સર્વે एव सुखप्रदा: ।

ગુરવસ્તર્પણા વૃષ્યા વૃંહણા: પવનાપહ્વા: ॥ ૨૩૫ ॥

પીયૂષ: પીયૂષ પીયૂષ, મોરટમ્ ચ એવ મોરટ મોરટ,
 વિવિધા: અને વિવિધ પ્રકારના ઓર નાના પ્રકારને,
 ચે જે જો, કિલાટા: કિલાટો કિલાટ, સર્વે એવ તે
 સુખળાથે ચે સબ હી, દીપ્તાગ્નીનામ્ પ્રદીપ્ત અગ્નિવાળા-
 ઓને માટે સૌંદ્ર અગ્નિવાળોને લિયે, નનિદ્રાણામ્ તથા
 અનિદ્રાના રોગીઓને માટે એવં જિનકો નીંદ નહીં આતી
 અનેકે લિયે, સુખપ્રદા: સુખદાયક છે સુખદાયક છે, ગુરવ:
 વળી તેઓ બારે ફિર ચે ગુરુ, તર્પણા: તર્પણકારક
 સંતર્પણકારક, વૃષ્યા: વૃષ્ય વૃષ્ય, વૃંહણા: વૃંહણ
 પવનાપહ્વા: અને વાયુનાશક છે ઓર વાયુનાશક
 છે ॥ ૨૩૪-૨૩૫ ॥

234-235. The early and late colostrums and various kinds of cream-cheese are beneficial to persons having strong digestive fire or who suffer from insomnia. They are heavy, nourishing, aphrodisiac, roborant and curative of vata.

તકપિણ્ડકાનાં ગુણ: —

વિશદા ગુરવો રુક્ષા પ્રાહિજસ્તકપિણ્ડકા: ।

ગોરસાનામયં વર્ગો નવમ: પરિકીર્તિત: ॥ ૨૩૬ ॥

તકપિણ્ડકા: તકપિંડ તકપિંડ, વિશદા: વિશદ
 વિશદ, ગુરવ: ગુરુ ગુરુ, રુક્ષા: રુક્ષ રુક્ષ, પ્રાહિજ:
 અને પ્રાહી છે ઓર સંપ્રાહી છે, ગોરસાનામ્ ગોરસોના
 ગોરસોના, જયમ્ આ યદ, નવમ: નવમો નવમો, વર્ગ:
 વર્ગ વર્ગ, પરિકીર્તિત: કહી બતાવે છે કહ દિવા
 છે ॥ ૨૩૬ ॥

236. The solid portion of butter-milk is lumpy, heavy, dry and

૨૩૪. મોરટમ્-મોરટ: (ગ.)

૨૩૫. સર્વે એવ-સર્વે જો (વ.)

astrigent. Thus has been described the ninth section on cow's milk and its products.

अथेष्टुवर्गः—

भक्षितस्यैकोर्गुणाः, यान्त्रिकस्वेष्टुरसस्य गुणाः, वंशकात् पौण्ड्रकस्यैकोः श्रेष्ठत्वे हेतुः—

वृष्यः शीतः सरः स्निग्धो बृंहणो मधुरो रसः ।
रसेष्मलो भक्षितस्यैकोर्यान्त्रिकस्तु विदह्यते ॥२३७॥
शैत्यात् प्रसादान्माधुर्यात् पौण्ड्रकाद्वंशकोऽवरः ।

अथ इष्टुवर्गः पशुवर्गोऽर्थे प्रारब्ध इत्यादि आवेष्टे अथ इष्टुवर्गका प्रारम्भ किया जाता है, भक्षितस्व यूसेली चूसे हुए, इष्टोः शैलीने ईष्टुका, रसः रस रस, वृष्यः वृष्य वृष्य, शीतः शीत शीतल, सरः सारक सर, स्निग्धः स्निग्ध स्निग्ध, बृंहणः बृंहणः बृंहण, मधुरः मधुर मधुर, श्रेष्मलः तथा इष्टुका २३७ के एवं कफवर्धक है, यान्त्रिकः तु अने यंत्रणी डाढेदी रस और कोल्हसे निकाला हुआ रस, विदह्यते विदह्यी के विदह्यी है, शैत्यात् शीतल-ताथी शीतल, प्रसादात् निर्मलताथी निर्मल, माधुर्यात् मधुरताथी और मधुर होनेसे, पौण्ड्रकात् पौंड्रक श्रेष्ठ के अने तेनाथी पौण्ड्रक श्रेष्ठ है और इसके पश्चात्, वंशकः वंशक वंशक, अवरः उत्तरतो के हीन है ॥ २३७३ ॥

237. Now begins the class of sugar-cane (and its products). The juice of the sugar-cane obtained by chewing and sucking is aphrodisiac, cooling, laxative, unctuous, roborant, sweet, and increases kapha. The machine-pressed juice is irritating. The van-saka variety is inferior to the white variety in the matter of coolness, clearness and sweetness.

गुणानां गुणाः—

प्रभूतकिमिमज्जासूक्ष्मेदोमांसकरो गुडः ॥ २३८ ॥
क्षुद्रो गुडश्चतुर्भागत्रिभागार्धावशेषितः ।

२३७. सरः-स्निग्धः (प. ३७ ड.)

रसो गुडर्यथापूर्वं धीतः स्वल्पमलो गुडः ॥२३९॥

गुडः गोण गुड, प्रभूत- पुष्टी अति, किमि- किमि कृमि, मज्जा- मज्जा मज्जा, सूक्ष्म- सूक्ष्म रस, मेदः- मेद मेद, मांस- अने मांस और मांसको, करोः करो करो के बढ़ानेवाला है, चतुर्भाग-त्रिभाग- अर्ध-अवशेषितः रसः अत्रिथी भागतां योधा भागने भागी रहेदी शैलीने रस, त्रीण भागने भागी रहेदी शैलीने रस अने अर्ध भागने भागी रहेदी शैलीने रस अत्रिथी सुखाने पर चौथे भागका अवशिष्ट ईष्टुका रस, तीसरे भागका अवशिष्ट ईष्टुका रस और आधे भागका अवशिष्ट ईष्टुका रस, क्षुद्रः क्षुद्र क्षुद्र, गुडः गोण के गुड है, यथापूर्वम् योयोभां पछी पछीना करतां पहेला पहेलानो पदार्थ इनमें पीछे पीछे पदार्थसे पहिले पहिलेका पदार्थ, गुडः पदार्थ आरे के अधिक भारी है, स्वल्पमलः शुद्ध करतां पशुण योधा मेदवायो शुद्ध करने पर अति अल्प मलवाला, गुडः गोण गुड, धीतः धीतशुद्ध डहेवाय के धीतगुड कहाता है ॥ २३८-२३९ ॥

238-239. Gur is a great increaser of worms, marrow, blood, fat and flesh. The juice of the sugar cane boiled down to one fourth, one third or one half its original quantity is said to be crude gur or immature gur. It is heavier in the reverse order of statement (that is the greater the condensation, the heavier the gur); the purified gur is that wherein there is very little impurity.

मत्स्यण्डिकायाः, खण्डस्य, शर्करायाश्च गुणाः—

ततो मत्स्यण्डिकाखण्डशर्करा विमलाः परम् ।
यथा यथेषां वैमल्यं भवेच्छैत्यं तथा तथा ॥२४०॥

ततः तेनाथी उससे, मत्स्यण्डिका- मत्स्यण्डिका मत्स्य- ण्डिका, खण्ड- भांड खण्ड, शर्करा- अने साकर शर्करा, परम् उत्तरोत्तर उत्तरोत्तर, विमलाः निर्मल के अधिक निर्मल हैं, यथा यथा जेम जेम जैसे जैसे, एषाव

२३९. रसः-सरः (ग. प.)

એએની ફનકી, વૈમલ્યમ્ નિર્મલતા થતી બમ છે નિર્મલતા બનતી જાતી છે, તથા તથા તેમ તેમ વેસે વેસે, વેસમ્ એએની શીતતા ફનકી શીતલતા, મવેલ્ થતી બમ છે વધતી જાતી છે ॥ ૨૪૦ ॥

240. If still further purified, it turns into crude sugar; sugar-candy and crystal-sugar are extremely pure. According to its degree of purity its cooling quality is increased.

ગુણશર્કરાયા ગુણા, યામશર્કરાયા ગુણા: —

જૂષ્યા ક્ષીણક્ષતહિતા સચ્છેદા ગુણશર્કરા ।
કષાયમધુરા શીતા સત્તિકા યાસશર્કરા ॥૨૪૧॥

ગુણશર્કરા ગોળની સાકર ગુણશર્કરા, જૂષ્યા વૃષ્ય વૃષ્ય, ક્ષીણક્ષતહિતા ક્ષત-ક્ષીણ મનુષ્યોને હિતકર ક્ષત-ક્ષીણ મનુષ્યોને લિષ્ હિતકારી, સચ્છેદા અને કંઈક સિન્ધુ છે ઓર કુછ ક્ષિગ્ધ હોતી છે, યાસશર્કરા યાસ-શર્કરા યાસશર્કરા, કષાયમધુરા કષાય-મધુર, શીતા ઠંડી શીતલ, સત્તિકા અને કંઈક તિષ્ઠા છે ઓર કુછ તિષ્ઠા છે ॥ ૨૪૧ ॥

241. The sugar from gur is aphrodisiac, slightly unctuous and beneficial to those who are emaciated and suffering from pectoral lesions. The sugar prepared from yasa or alhazi maprorum (camel thorn) is astringent, sweet, cooling, and slightly bitter.

મધુશર્કરાયા ગુણા, શર્કરાયા: સાધારણગુણા: —

કક્ષા વમ્યતિસારમ્ની ક્ષેદની મધુશર્કરા ।
વૃણ્ણાસુક્ષ્પિત્તવાદેષુ પ્રશસ્તા: સર્વશર્કરા: ॥૨૪૨॥

મધુશર્કરા મધુશર્કરા, કક્ષા કક્ષા, વમ્ય-વમ્યતિસારમ્ની ઉલટી અને અતિસારને નાશ કરનાર ક્ષેદિ ઓર વમ્યતિસારના નાશક, ક્ષેદની તથા ક્ષેદન કરનારી છે ઓર ક્ષેદક હોતી છે, સર્વશર્કરા: સર્વ પ્રકારની

૨૪૨. વમ્યતિ—ક્ષેદતિ (ગ. જ. બ.)

સાકર સવ પ્રકારની શર્કરાયે, વૃણ્ણા-વૃણ્ણા તથા, આસુક્ષ્પિત્ત-રક્તપિત્ત રક્તપિત્ત, વાદેષુ અને ક્ષાઇમાં ઓર વાદેયે, પ્રશસ્તા: પ્રશસ્ત છે ઉગ્રમ છે ॥ ૨૪૨ ॥

242. The honey-sugar is dry, curative of vomiting and diarrhoea, and depletive. All sugars are beneficial in thirst, hemothermia and burning.

મધુનો જાતિમેદા: —

માક્ષિકં આમરં ક્ષૌદ્રં પૌષ્તિકં મધુજાતયઃ ।

માક્ષિકં પ્રવરં તેષાં વિશેષાન્નામરં ગુરુ ॥૨૪૩॥

માક્ષિકમ્ માક્ષિક માક્ષિક, આમરમ્ આમર આમર, ક્ષૌદ્રમ્ ક્ષૌદ્ર ક્ષૌદ્ર, પૌષ્તિકમ્ અને પૌષ્તિક ઓર પૌષ્તિક, મધુજાતયઃ એ મધની બતો છે એ મધની જાતિયાં છે, તેષામ્ તેઓમાં ફનકે, માક્ષિકમ્ માક્ષિક માક્ષિક, પ્રવરમ્ સૌથી શ્રેષ્ઠ છે સવે શ્રેષ્ઠ છે, આમરમ્ અને આમર ઓર આમર, વિશેષાત્ ખાસ કરીને વિશેષ કરકે, ગુરુ બારે છે ગુરુ છે ॥ ૨૪૩ ॥

243. Honey is of four kinds viz., bee-honey, wasp-honey, insect-honey and large-bee-honey. Bee-honey is the best of them and wasp-honey is specially heavy.

માક્ષિકં તૈલવર્ણં સ્યાદ્ ઘૃતવર્ણં તુ પૌષ્તિકમ્ ।
ક્ષૌદ્રં કપિલવર્ણં સ્યાચ્છ્વેતં આમરમુચ્યતે ॥૨૪૪॥

માક્ષિકમ્ માક્ષિક મધ માક્ષિક મધુ, તૈલવર્ણમ્ તૈલવર્ણ જેવા રંગનું તૈલવર્ણ, પૌષ્તિકમ્ તુ તથા પૌષ્તિક મધ તથા પૌષ્તિક મધુ, ઘૃતવર્ણમ્ ઘીના જેવા રંગનું ઘૃતવર્ણ, સ્વાદ હોય છે હોતા છે, ક્ષૌદ્રમ્ ક્ષૌદ્ર મધ ક્ષૌદ્ર મધુ, કપિલવર્ણમ્ કપિલ રંગનું કપિલવર્ણ, સ્વાદ હોય છે હોતા છે, આમરમ્ અને આમર મધ તથા આમર

૨૪૪. માક્ષિકં.....આમરમુચ્યતે ॥—

માક્ષિકં તૈલવર્ણં સ્વાચ્છ્વેતં આમરમુચ્યતે ।

ક્ષૌદ્રં તુ કપિલં વિશાદ્ જનવર્ણં તુ પૌષ્તિકમ્ ॥ (બ.)

,, ક્ષૌદ્રં કપિલવર્ણં સ્વાદ-ક્ષૌદ્રં તુ કપિલં વિશાદ્ (જ. ટ.)

मधु, श्वेतम् श्वेत रंजनुं श्वेतवर्णं, उष्णते कहेनायं छे
कहाता है ॥ २४४ ॥

244. Bee-honey is of the colour of oil and large-bee honey is said to be of the colour of ghee. Insect-honey is tawny and wasp-honey is stated to be white.

मधुनः साधारणगुणाः—

वातलं गुरु शीतं च रक्तपित्तकफापहम् ।

सन्धातु च्छेदनं रुक्षं कषायं मधुरं मधु ॥ २४५ ॥

मधु मध मधु, वातलम् वातजन्यं वातकारक, गुरु-
गुरु गुरु, शीतम् शीत शीतल, रक्तपित्त- रक्तपित्त रक्त-
पित्त, कफ- अने कहेना और कफका, अपहम् नाश
करना नष्ट करनेवाला, सन्धातु संधानां गन्धानकारक,
छेदनम् छेदन करना छेदक, रुक्षम् रुक्ष रुक्ष, कषायम्
कषाय, मधुरम् च अने मधुर छे एवं मधुर
है ॥ २४५ ॥

245. Honey is provocative of vata, heavy, cooling, curative of hemothermia and kapha disorders and is synthesizing, dry, astringent and sweet.

उष्णेन सार्धं मधुनो विरोधकथनम्—

हृन्मयान्मधूष्णमुष्णार्तमथवा सविषान्वयात् ।

गुरुरुक्षकषायत्वाच्छेत्त्याद्याह्यं हितं मधु ॥ २४६ ॥

उष्णम् जिनुं करेणुं गरम किया हुआ, मधु मध मध,
हृन्मात् भारे छे मारक होता है, अथवा अथवा अथवा,
सविषान्वयात् विषयुक्त उत्पत्तिस्थानवाणुं होवाणी
विषयुक्त उत्पत्तिस्थानवाला होनेसे, मधु गरम नहि
करेणुं पशु मध गरम न किया हुआ भी मधु उष्णार्तम्
गरमीथी पीडायेला मनुष्यने भारे छे उष्णतासे संतप्त
मनुष्यका मारक होता है, गुरु- गुरु गुरु, रुक्ष- रुक्ष रुक्ष,
कषायत्वात् तथा कषायपशुथी तथा कषाय, शैत्यात्

२४५. सन्धातु-संधानम् (च. छ.)

१. सन्धातुच्छेदनं-संधातुच्छेदनं, संधानं छेदनं (घ.)

च तेमन् शीतपशुथी एवं शीतक होनेसे, मधु मध
मधु, अथम् अथ प्रभाषुर्भा होने परमाणने, हितम्
हितकर छे हितकारी है ॥ २४६ ॥

246. Warmed honey causes death; (unwarmed also) it kills patients suffering from thermal affections as it is admixed with poisonous matter (during the process of accumulation). Being heavy, dry, astringent and cooling, it is wholesome in small doses.

मध्वामस्य कष्टमत्वे हेतुः—

नातः कष्टतमं किञ्चिन्मध्वामाच्छि मानवम् ।

उपक्रमविरोधित्वात् सद्यो हृन्माद्यथा विषम् ॥ २४७ ॥

अतः ओ कारेणुने क्षीप्ते इस हेतुसे, मधु-नामात्
मधुथी मधेला आभरोगथी मधुजन्य आमरोगसे,
किञ्चित् केचित् दृग्रा कोई, कष्टतमम् मधारे कष्टसाध्य
रोग बढ़ कर कष्टसाध्य रोग, न हि नथी नहीं है, उपक्रम-
विहित्तान्नी चिकित्साके, विरोधित्वात् विरुद्धताने क्षी
विरोधी होनेसे, तत् ते वह, मानवम् भाषुक्षने मनुष्यको,
विषम् जेरनी विषकी, यथा येते तरह, सद्यः दुरत शीघ्र,
हृन्मात् क्षी छे मार देता है ॥ २४७ ॥

247. There is no disease more difficult of treatment than the condition caused by the chyme disorder induced by honey. Due to antagonism of treatment, it kills a patient as instantly as poison.

आमे खोष्णा क्रिया कार्या सा मध्वामे विरुध्यते ।
मध्वामं दारुणं तस्मात् सद्यो हृन्माद्यथा विषम् २४८

आमे आभरोगभां आमरोगमें, खोष्णा उष्णता-
युक्त उष्ण, क्रिया चिकित्सा चिकित्सा, कार्या करनी
करनी चाहिए, सा ते क्षी वह किया, मधु-
नामे मधुथी मधेला आभरोगभां मधुजन्य आममें, विरु-
ध्यते विरुद्ध अने छे विरोधी है, तस्मात् तेथी इस लिए,
२४८. आमे खोष्णा-आमे मधु ।

દારુણમ્ બધંકર દારુણ, મધુ-આમમ્ મધથી થયેલો આમરોગ મધુજન્ય આમરોગ, વિષમ્ એરની વિષકી, ચયા પેટે તરહ, સઘઃ તુરત શીઘ્ર, હન્યાત્ મૃત્યુ કરે છે માર લેતા હૈ ॥ ૨૪૮ ॥

248. In chyme disorders, hot treatment is indicated but hot things are contra-indicated in the chyme disorder induced by honey. Hence the chyme disorder of honey is a serious condition causing death as immediately as poison.

મધુનો યોગવાહિત્વમ્—

નાનાદ્રવ્યાત્મકત્વાદ્ યોગવાહિ પરં મધુ ।
હતીશ્ચુવિકૃતિપ્રાયો વર્ગોઽયં દશમો મતઃ ॥૨૪૯॥

મધુ મધ મધુ, નાના- બુદ્ધિ બુદ્ધિ નાના, દ્રવ્યાત્મ- કત્વાત્ એ દ્રવ્યોમાંથી બનેલું હોવાથી દ્રવ્યોએ ઉત્પન્ન होनेके कारण, પરમ્ ૫૨મ અતિસ્રવ, યોગવાહિ યોગવાહી છે યોગવાહી હૈ, હતિ આ પ્રમાણે इस प्रकार, હશ્ચ- ચિકૃતિપ્રાયઃ થયેલો ખરો શેરડીની બનાવટોનો મુખ્યતઃ હશ્ચુવિકૃતિયોવાળા, અયમ્ આ યહ, દશમઃ દશમે દસવો, વર્ગઃ વર્ગ વર્ગ, મતઃ માન્યો છે માના હૈ ॥ ૨૪૯ ॥

249. As honey is composed of various substances, it is the best of vehicles. Thus ends this tenth section mainly consisting of sugar-cane products.

અથ કૃતાન્નવર્ગઃ--

પેયાયા ગુણઃ—

હ્યુષ્ણાગ્લાનિદૌર્બલ્યકુક્ષિરોગન્વરાપહા ।
સ્વેદાગ્નિજનની પેયા વાતવર્ચનુલોમની ॥૨૫૦॥

અથ કૃતાન્નવર્ગઃ કૃતાન્નવર્ગનો પ્રારંભ કરવામાં આવે છે કૃતાન્નવર્ગના પ્રારંભ ક્રિયા જાતા હૈ, પેયા

૨૪૯. પરં-હિમમ્ (હ.)

૨૫૦. અરાપહા-બિનાશિની (હ. ક. ઠ.)

પેયા પેયા, હ્યુષ્ણ- બૂષ્ણ મૂષ્ણ, ગ્લાનિ- તૃષ્ણ પ્યાસ, ગ્લાનિ- ગ્લાનિ, દૌર્બલ્ય- દુર્બલતા દુર્બલતા, કુક્ષિરોગ- કુક્ષિરોગ કુક્ષિરોગ, જ્વર- અને અવરનો એવં ઉવરકા, અપહા નાશ કરનાર નાશ કરનેવાલી, સ્વેદ-અગ્નિ-જનની સ્વેદ અને અગ્નિ ઉત્પન્ન કરનાર સ્વેદ ઓર ગટરાગ્નિકો ઉત્પન્ન કરનેવાલી, વાત- તથા વાત તથા વાયુ, વર્ચઃ- અને મળનું એવં મલકા, અનુલોમની અનુલોમન કરનાર છે અનુલોમન કરનેવાલી હૈ ॥ ૨૫૦ ॥

250. Now begins the section on cooked foods. Thin gruel removes hunger, thirst, weariness, weakness, stomach-disorder and fever. It causes perspiration, stimulates gastric fire and regulates the course of flatus and feces.

વિલેપ્યા ગુણઃ, મષ્ટસ્ય ગુણઃ—

તર્પણી પ્રાહિણી લષ્વી હૃષ્યા ચાપિ વિલેપિકા ।
મષ્ટસ્તુ દીપયત્યગ્નિ વાતં વાપ્યનુલોમયેત્ ॥૨૫૧॥
મૃદુકરોતિ સ્ત્રોતાંસિ સ્વેદં સંજનયત્યપિ ।
લક્ષિતાનાં વિરિક્તાનાં જીર્ણં ક્ષેદે ચ વૃષ્યતામ્ ૨૫૨
દીપનત્વાહ્યુત્થાદ્ય મષ્ટઃ સ્યાત્ પ્રાણધારણઃ ।

વિલેપિકા વિલેપિકા વિલેપી, તર્પણી તર્પણ કરનાર સંતર્પણકારક, પ્રાહિણી પ્રાહી પ્રાહી, લષ્વી લધુ લધુ, હૃષ્યા એ અપિ અને હૃદયને હિતકર છે એવં હૃદયકે लिए हितकारी है, મષ્ટઃ તુ મંડ મષ્ટ, અગ્નિમ્ અગ્નિને અગ્નિકો, દીપ્યતિ પ્રદીપ્ત કરે છે પ્રદીપ્ત કરતા હૈ, વાતમ્ એ વાતનું વાયુકા, અનુલોમયેત્ અનુલોમન કરે છે અનુલોમન કરતા હૈ, સ્ત્રોતાંસિ સ્ત્રોતાને સ્ત્રોતોનો, ક્ષેદે

૨૫૧. ઇતચ્છ્લોકાનન્તરમ્—

યુક્તો દાહિમલજ્જાલુપિપ્પત્તીનાગરેઃ સ્મૃતઃ ।

મન્દશાન્નિવિષમાક્ષીના વાહસ્થવિરલોપિતામ્ ।

દેવરતથા કુમારાણાં શુદ્ધાના વમનાદિભિઃ ॥

હસ્યધિકઃ પાઠઃ (ગ.) પ્રુત્તકે ।

,, પ્રાહિણી-હૃદયી (પ.)

,, હૃષ્યા-હૃદય (પ.)

सुहृदोऽस्ति भ्रमणं कुरे छे कोमल करता है, स्वेदम् अपि
अने पश्चैवे। और वसीना, संजयति धावे छे लाता है,
मण्डः भुंज मण्ड, वीपनत्वात् दीपक वीपन, लघुत्वात् च
अने लघु होनाथी और लघु होनेसे, लक्षितानाम्
च नेत्रोऽस्ति लक्षणं कुर्युं होय जिन्होंने लक्षण किया हो,
विरिक्तानाम् नेत्रोऽस्ति विरेचनं पूरी रीति लागी गयुं
होय जिनको भली प्रकारसे विरेचन हुआ हो, स्नेहे
अने स्नेह और स्नेहके, जीर्णे पथी जाता पच जाने पर,
तृणत्वात् च नेत्रोऽस्ति तृणं लागती होय जिनको
प्यास लगती हो, प्राणधारणः तेऽस्ति प्राणानुं धारण
कुरे छे उनमें प्राणोंका धारण करता है ॥ २५१-२५२ ॥

251-252. Thick gruel is nourishing,
astringent, light and cordial; gruel-
water kindles the gastric fire and
regulates the downward course of
vata. It softens the channels and
causes perspiration. It sustains life on
account of its quality of stimulating
the gastric fire and of lightness in
those that have undergone the lightening
therapy, purificatory procedure,
and those who have developed
thirst after the unctuous dose has
been digested.

लाजपेयालाजमण्डबोर्गुणाः —

लाजपेया भ्रमणी तु क्षामकण्ठस्य देहिनः ॥२५३॥

लाजपेया तु लाजनी पेया लाजपेया, क्षामकण्ठस्य
क्षीयु स्वरवाण् क्षीण स्वरवाले, देहिनः प्राणुना
पुरुषके लिए, भ्रमणी भ्रमने करनारी होय छे भ्रम-
नायक है ॥ २५३ ॥

253. The thin gruel of fried corn
is acopic, particularly to persons of
weakened voice.

लाजमण्डस्य गुणाः —

तृणासीसारशमनो धातुसाम्यकरः शिवः ।

लाजमण्डोऽग्निजमनो दाहमूर्च्छानिवारणः ॥२५४॥

मन्दाग्निविषमाग्नीनां बालस्थविरयोषिताम् ।

देयश्च सुकुमारानां लाजमण्डः सुसंस्कृतः ॥२५५॥

लाजमण्डः लाजनी भुंज लाजमण्ड, तृणा- तृण
तृणा, अतीसार- तथा अतिसारने तथा अतिसारका,
शमनः शांत करनार नाशक, धातु-साम्य-करः धातुनुं
साम्य करनार धातुको समान करनेवाला, शिवः क्षामाद्यु-
कारक मंगलकारक, अग्निजमनः अग्नि उत्पन्न करनार
अग्निवर्धक, दाह- अने दाह एवं दाह, मूर्च्छा- तथा भूर्छा
तथा मूर्छाका, निवारणः दूर करनार छे निवारक है, सुसं-
स्कृतः सारी रीति संस्कारवाणो सुसंस्कृत, लाजमण्डः
लाजभुंज लाजमण्ड, मन्दाग्नि- मन्दाग्निवाणाओने
मन्दाग्निवालोंको, विषमाग्नीनाम् विषम अग्निवाणाओने
विषमाग्निवालोंको, बाल- भालक बालक, स्थविर- वृद्ध वृद्ध,
योषिताम् स्त्रीओ स्त्रियों सुकुमारानाम् च तथा भ्रमण
भ्रमणेने और नाशुक प्रकृतिवालोंको देयः आपवे
नेर्छे देना चाहिए ॥ २५४-२५५ ॥

254-255. The gruel water of fried
corn flour is alleviative of thirst and
diarrhea, promotive of concordance
of body-elements, generally beneficial,
stimulative of the gastric fire and
curative of thirst and swooning. The
gruel water of fried corn, well seasoned,
must be given to persons of weak
and irregular gastric fire, to children,
the aged, women and to persons of
delicate health.

लाजसकोर्गुणाः —

तेपसासापहः पथ्यः शुद्धानां च मलापहः ।

२५४. दाहमूर्च्छानिवारणः—प्राही दोषविपाचनः (ग. व.)

,, ,, —शोषदोषविपाचकः (प.)

२५५. देवश्च—देयः स्वात् (च.)

२५६. क्षुत्पिपासापहः—क्षुत्पिपासापहः (च.)

શ્રુતઃ પિપ્પલિશુષ્કીભ્યાં યુક્તો લાજામ્લદાહિમૈઃ ૨૫૬
કષાયમધુરાઃ શીતા લઘવો લાજસક્તઃ ।

પિપ્પલિશુષ્કીભ્યામ્ સંઘ અને પીપરથી પિપ્પલી एवं સોંઠસે, યુક્તઃ યુક્ત યુક્ત, લાજામ્લદાહિમૈઃ લાભ અને ખાટા દાડમ સક્તિ લાજા ઓર સદે અનારસે, શ્રુતઃ પકાવેલા મંડ પકાયા હુઆ મળ્ડ, ક્ષુરિપાનાપદઃ ભૂખ તથા તરસને મટાડનાર મૂલ તથા પ્યાસકો શાન્ત કરનેવાલા, પચ્ચઃ પથ્ય પથ્ય, કુદ્ધાનામ્ અને સ્થા શોધન પામેલ પુરુષોના ઓર વનન વિરેચનસે ગુદ્ધ પુરુષોંકે, મલાપદઃ મળને દૂર કરનાર છે મલકો નિકાલનેવાલા છે, લાજ-સક્તઃ લાભના સ્થાવર લાજતત્ત્વ, કષાયમધુરાઃ કષાય-મધુર કષાયમધુર, શીતાઃ શીત શીત લઘવઃ અને લઘુ છે ઓર લઘુ છે ॥ ૨૫૬૩ ॥

256-256½ If it be mixed with long pepper and dry ginger boiled with corn and sour pomegranates, it allays hunger and thirst, and is wholesome and removes the residual morbidity in those who have undergone purificatory procedure. The roasted corn flour is astringent, sweet in taste, cooling and light.

ઓદનસ્ય ગુણઃ -

સુષૌતઃ પ્રસુતઃ સ્વિન્નઃ સંતતસ્યોદનો લઘુઃ ॥ ૨૫૭ ॥

મૃદ્ધતપ્તુલમિચ્છન્તિ ગરસ્તેષ્મામયેષ્વપિ ।

અષૌતોડપ્રસુતોડસ્વિન્નઃ શીતશ્યાપ્યોદનો ગુરુઃ ૨૫૮

સુષૌતઃ સાદી પેઠે ધોયેલા મલી પ્રકાર ધોયા, પ્રસુતઃ ઓસાવેલ માંડ નિકાલા, સ્વિન્નઃ ગળી ગથેલ

૨૫૭. યુક્તો લાજામ્લદાહિમૈઃ-લાજમળ્ડોડમ્લદાહિમૈઃ (ક.ચ.ક.પ.)

,, અસ્માદનન્તરજ્ઞ-અજપેવા મૂમત્રી સ્વાત ક્ષામકળ્ડાસ્થવેદિનામ્
સ્વપિઃ પાઠઃ (પ.) પ્રસ્તકે ।

૨૫૬૩. કષાય.....સક્તઃ । — મળ્ડઃ સન્ધીપક્વયન્તિ વાતં
ચાપ્યનુકોમયેત । (ત.)

૨૫૮. ગર-ગદ્ધ (ગ.)

,, અષૌતોડપ્રસુતોડસ્વિન્નઃ-અષૌતઃ પ્રસુતઃ સ્વિન્નઃ (ત.)

ગલા હુઆ, સંતપ્તઃ ચ અને ઊના ઓર ગરમ, ઓદનઃ ભાત માત. લઘુઃ લઘુ છે લઘુ હોતા છે, મૃદ્ધતપ્તુલમ્ શેકેલા ચોખાના ભાતને ઉપયોગ મૂને ફુલ પાવલોસે બનાયા માત, ગરસ્તેષ્મામયેષુ સંયોગથી ઉપલ મથેલા વિપ અને કદના રોગોમાં કરવાનું સંયોગવિષ અને કફરોગમે કરના, મૃદ્ધન્તિ વેદો ધરે છે વેદ વેદના ચાહતે છે. અષૌતઃ ધોયા વગરના વિના ધોયા, અમ્લજાતઃ ઓસાવ્યા વિનાના વિના મળ્ડ નિકાલા, સ્વિન્નઃ ગળ્યા વગરના ન ગલા, શીતઃ ચ અપિ અને વળી દંડા ઓર ઠંડા, ઓદનઃ ભાત માત, ગુરુઃ ભારે છે ગુરુ હોતા છે ॥ ૨૫૭-૨૫૮ ॥

257-258. The rice that is well cleansed, squeezed out, steam-softened and warm makes light food. In toxico-sis and kapha disorders fried rice is indicated. Cooked rice uncleansed, with the boiled water not pressed out, not properly softened and eaten cold is heavy.

માંપાદિવિશિષ્ટદ્રવ્યસંયોગમાધિતાનાઓદનાનાં ગુણાઃ —

માંસશાકવસાતૈલઘૃતમજ્જાફલોદનાઃ ।

વલ્યાઃ સંતર્પણા હૃદ્યા ગુરવો વૃંદ્યન્તિ ચ ॥ ૨૫૯ ॥

તદ્વન્માષતિલક્ષીરમુદ્ગસંયોગસાધિતાઃ ।

માંસ- માંસ માસ, શાક- શાક શાક, વસા- વસા વસા, તેલ- તેલ તેલ, ઘૃત- ઘી ઘૃત, મજ્જા- મજ્જા મજ્જા, ફલ- અને ફળોની સાથે પકવેલા ઓર ફલ અને પકાયા હુઆ, ઓદનાઃ ભાત માત, વલ્યાઃ બલ-કારક. સંતર્પણાઃ સંતર્પણ કરનાર સંતર્પણકારક, હૃદ્યાઃ હૃદ્ય હૃદ્યકે લિપ પ્રિય, ગુરવઃ ગુરુ ગુરુ, વૃંદ્યન્તિ ચ અને વૃંદ્ય છે ઓર વૃંદ્ય હોતા છે, માષ- અડદ ઉલ્લ, તિલ- તલ તિલ, ક્ષીર- દૂધ દૂધ, મુદ્ગ- અને મગ ઓર મૂંગકે, સંયોગ- સાધિતાઃ ભેળવીને સિદ્ધ કરેલા ભાત સાથે બનાયા માત, તદ્વન્ તેવા પ્રકારના ગુણવાળા છે સ્વી પ્રકારકે ગુણોવાળા છે ॥ ૨૫૯૩ ॥

૨૫૯૩. અસ્માદનન્તરજ્ઞ-સુળાદાહન્વરચ્છરિકપિત્તકષાયવદઃ ।

સ્વપિઃ પાઠઃ (પ.) પ્રસ્તકે ।

259-259½. Rice prepared with flesh, vegetables, fat, oil, ghee, marrow and fruit is strengthening, nourishing, cordial, heavy and roborant. Likewise is rice cooked together with blackgram, til, milk and green gram.

કુસ્માધાવીનાં ગુણા:—

કુસ્માધા ગુરવો રક્ષા વાતલા મિશ્રવર્ચસ: ॥૨૬૦॥

કુસ્માધા: કુસ્માધ ગુરવ: યુરુ ગુર, રક્ષા: રક્ષ રક્ષ, વાતલા: વાતકર વાતકારક, મિશ્રવર્ચસ: અને મળબેદક છે और મલકો પતલા કરતે हैं ॥ ૨૬૦ ॥

260. Kulmasha is heavy, dry, vata-provoking and loosens stools.

સ્વિચ્છમદ્યાસ્તુ યે કેચિત્ સૌવ્યગૌધૂમયાવિકા: ।

મિષક્ તેષાં યથાદ્રવ્યમાદિશેદ્ ગુરુલાઘવમ્ ॥૨૬૧॥

સૌવ્ય- સૂચ્ય મૂંગ આદિ દાલે, ગોધૂમ- ધઉં' ગેહૂં, વાવિકા: અને જવ રાંધીને और જી આદિકો ડવાલ કર, યે જે જો, કેચિત્ તુ કેટલાક કહે, સ્વિચ્છ- ખાળી નાખેલાં મલો દુપ, મદ્યા: બદ્ધો બનાવવામાં આવે છે મદ્ય બનાવે જાતે हैं, તેષામ્ તેઓનું' इनके, ગુરુલાઘવમ્ બારેપણું' અને હલકાપણું' ગુરુલાઘવકો, મિષક્ વેદ વેદ, યથાદ્રવ્યમ્ દ્રવ્ય અનુસાર દ્રવ્યોંકે અનુસાર, આદિ-શેદ્ કહેવું કહે ॥ ૨૬૧ ॥

261. As regards the edibles prepared by steam-boiling out of pulses, wheat and barley, the physician should determine their qualities of heaviness and lightness in accordance with the substances used.

યૂષ-રસ-સૂપાનાં સંસ્કારવિશેષેણ લાઘવગૌરવે—

અકૃતં કૃતયૂષં ચ તનું સાંસ્કારિકં રસમ્ ।

સૂપમમ્લમનમ્લં ચ ગુરં વિચાદયોત્તરમ્ ॥૨૬૨॥

૨૬૨. વાવિકા:—વાવિકા: (ક. ધ. છ. જ.)

અકૃતમ્ અકૃત (સ્નેહ તથા મસાલા વગરનો) યૂષ અકૃત (સ્નેહ और મસાલે રહિત) યૂષ, કૃતયૂષમ્ ચ કૃત (સ્નેહ તથા મસાલાવાળો) યૂષ કૃત (સ્નેહ और મસાલે યુક્ત) યૂષ, તનુમ્ પાતળો માંસરસ પતળા માંસરસ, સાંસ્કારિકમ્ માંસની અધિક માત્રાથી સાધેલો ધારો માંસરસ માંસકી અધિક માત્રાથી સિદ્ધ કિયા દુધા ધન માંસરસ, અમ્લમ્ ખાટી દાળ અમ્લ દાલ, અનમ્લમ્ સૂપમ્ ચ અને ખટાશ વિનાની દાળ और અનમ્લ દાલ, યયોત્તરમ્ એએને ઉત્તરોત્તર इनको उत्तरोत्तर, ગુરમ્ ભારે મ ટી, વિચાદ્ બહુવાં સમજના વાહિપ ॥ ૨૬૨ ॥

262. Unseasoned soup and well-seasoned soup, thin and thick juices of flesh, sour and unsour broths—of these each should be regarded heavier than the other in order of statement,

યવસક્તો: ગુણા:—

સક્તવો વાતલા રક્ષા વહુવર્ચોનુલોમિન: ।

તર્પયન્તિ નરં સઘ: પીતા: સઘોબલાશ્ચ તે ॥૨૬૩॥

સક્તવ: સક્ટુઓ સક્ત, વાતલા: વાતજનક વાતકારક, રક્ષા: રક્ષ રક્ષ, વહુવર્ચ:- બહુ મળ કરનાર વહુત મલ પેદા કરનેવાલે, અનુલોમિન: અને અનુલોમન કરનાર છે એવં અનુલોમક हैं, તે તેઓ વે, પીતા: પીવાથી પીનેલે, નરમ્ મનુષ્યને મનુષ્યકો, સઘ: તરત જલ્દી તર્પયન્તિ તૃપ્ત કરે છે સન્તુષ્ટ કરતે हैं, સઘ:વલા: ચ અને તરત બળ દે છે और તુરન્ત વલ લેતે हैं ॥ ૨૬૩ ॥

263. The roasted corn flour is provocative of vata, dry, increases the fecal matter and regulates peristalsis. When drunk, it immediately nourishes the man and strengthens him at once.

૨૬૩. સક્તવો-શક્તવો (વ.)

,, સઘ:- ક્ષીરમ્ (વ. છ.)

‘वालिचकोर्गुणाः—

मधुरा लघवः शीताः सक्तवः शालिसंभवाः ।
ग्राहिणो रक्तपित्तग्रास्तृष्णाच्छर्दिज्वरापहाः ॥२६४॥

काकिसंभवाः शाणना शालिधान्यके, सक्तवः सक्तुमे।
सत्, मधुराः मधुर मधुर, लघवः लघु लघु, शीताः
शीत शीतल, प्राहिणः आही प्राही, रक्तपित्तत्राः रक्त-
पित्तने। नाश करनार रक्तपित्तनाशक, तृष्णा- तथा तृष्ण
तृषा, छर्दि- उल्टी वमन, ज्वर- अने ज्वरने तथा
ज्वरको, अपहाः दूर करनार छे हरनेवाले हैं ॥ २६४ ॥

264. The flour of roasted sali rice is sweet, light, cooling, astringent, curative of hemothermia, thirst, vomiting and fever.

यथापूप-यावक-वाटयानां गुणाः —

हम्याद्याधीन् यवापूपो यावको वाढ्य एष च ।
उदावर्तप्रतिष्यायकासमेहगलग्रहान् ॥ २६५ ॥

यव-जपूयः ज्वन्ना पूडा जौके पुदे, बावकः तथा
ज्वने। और जौका, वाव्यः द्य च वाटय
वाटय, उदावर्त- उद्वावर्त उदावर्त, प्रतिहवाव- सगेभम
प्रतिदयाय, कास- उधरस कास, मेह- प्रमेह प्रमेह, गल-
प्रहान् तथा गलत्रह और गलप्रह, व्यापीन् ये
आधिओने इन रोगोंको, हन्वाय हथे ये नाक करते
हैं ॥ २६५ ॥

265. The apupa of barley is curative of following diseases and fried barley also acts likewise: misperistalsis, coryza, cough, urinary disorders and throat spasm.

धानानां गुणाः —

धानासंज्ञास्तु ये भक्ष्याः प्रापस्ते लेखनात्मकाः ।
शुष्कत्वात्तर्पणाश्चैव विष्टम्भित्वाश्च दुर्जराः ॥२६६॥

भानासंज्ञाः तु धाक्षी नामनुं खील नामके, ये ७.
 जो, भक्ष्याः भक्ष्य छे भक्ष्य हैं, ते ते वे, प्रायः धाक्षुं

२६४. वृष्णा—वृषा (क. घ. छ.)

२६६. तर्पणाश्चैव-तर्पणाश्चैव (क. ख. घ. ज. ठ. त. द.)

ખરું પ્રાયઃ કરકે, લેહનાત્મકાઃ લેખન કરનાર છે
 લેહનકારક હૈ, ક્રુષ્કત્વાત્ શુષ્ક હોવાથી ક્રુષ્ક હોનેતે,
 તર્પણઃ ચ એવ તર્પણ કરનાર છે તૃપ્તિકારક હૈ, વિદ્યમિત્ત-
 ત્વાત્ ચ અને વિદ્યંભી હોવાથી એવં વિદ્યમ્ભી હોનેતે,
 વુર્જનાઃ મુરકેલીથી પચનાર છે કદતે પચનેવાલે હૈ ॥૨૬૬॥

266. The preparation known as dhana is generally revulsant. It is nourishing because of its dryness, and difficult to digest owing to its delaying tendency in the intestines.

विरुद्धधाना-शङ्कुली-मधुक्रोड-पिण्डक-पूप-पूपलिकानां गुणाः—

विरूढधानाः शङ्कुव्यो मधुकोटाः सपिण्डकाः ।
पूपाः पूपलिकाद्याश्च गुरवः पैष्टिकाः परम् ॥ २६७ ॥

विरुद्धबानाः अङ्कुरित अनाज अङ्कुरित धान्य,
शङ्कुलवः सधुद्वी शङ्कुली, सपिण्डकाः पिंडक सहित
पिण्डक सहित, मधुकोठाः मधुकोठ मधुकोठ, पूपाः पूप
पूप, पूपलिकाद्याः च अने पूपलिका वगैरे और पूप-
लिकादि, पैटिकाः डोटनी अनावटो पिण्डसे बने हुए अक्षय,
परम् अतिशय अतिशय, गुरवः भारे छे भारी हैं ॥२६॥

267. Virudha dhana, sashkuli, madhu krodas with pindakas, pupa and pupalika and other preparations of flour are extremely heavy.

फलमांसादिभिः संस्कृतानां भक्ष्याणां गुणाः —

फलमांसवसाशाकफललघ्वौघसंस्कृताः ।

भक्ष्या वृष्याश्च वक्ष्याश्च गुरवो बृंहणात्मकाः ॥२६८॥

फल- इह फलं, मांस- मांस मांस, वसा- वसा वसा,
 शाक- शाक शाक, पल्ल- लल्लल्ल पल्ल, क्षौद्र- अने
 मधुना और मधुसे, संस्क्रुताः अनावेष्टा बनाये हुए,
 भक्ष्याः भक्ष्य पदार्थो भक्ष्य पदार्थ, वृष्याः च वृष्य
 वृष्य, बल्बाः अल्लप्रद बलकारक, गुरवः गुरु गुरु, बृंह-
 णात्मकाः च अने प्रुंहणु करनार छे और बृंहणकारक
 हैं ॥ २६८ ॥

२६७. पूषाः—शुषाः (अ. ड.)

पैटिका:—पौटिका: (ब.)

२६८. कृष्णाश्व-हृष्णाश्व (ध. प.)

268. Eatables prepared with fruits, flesh, fat, vegetables, til-paste and honey are aphrodisiac, strengthening, heavy and roborant.

वैशवारस्य गुणाः, क्षीरेक्षुरसपूषाणां गुणाः —

वैशवारो गुरुः क्षिग्धो बलपचयवर्धनः ।

गुरुवस्तर्पणा वृष्याः क्षीरेक्षुरसपूषकाः ॥२६९॥

वैशवारः वैशवार वैशवार, गुरुः शुभु गुरु, स्निग्धः स्निग्ध स्निग्ध, बल- भल बल, उपचय-अने पुष्टि एवं पुष्टिको, वर्धनः वधार्त्ता २६ वधाता है, क्षीर- दूध दूध, इक्षुरस-अने शेरडीना २७ शी भनावेला और गन्ने रससे बनाये हुए, पूषकाः पूष पूष, गुरुवः भारे गुरु, तर्पणाः तर्पणकारक, वृष्याः अने वृष्ये अने और वृष्य हैं ॥ २६९ ॥

269. The vesavara is heavy, unctuous and increases strength and plumpness. Apupa preparations made of milk and sugarcane juice are heavy, nourishing and aphrodisiac.

भक्ष्याणां गुडादिभिः संस्काराद् गुरुत्वम्—

सगुडाः सतिलाश्चैव सक्षीरक्षौद्रशर्कराः ।

भक्ष्या वृष्याश्च वक्ष्याश्च परं तु गुरुवः स्मृताः ॥२७०॥

सगुडाः गुणवाणां गुडवाले, सतिलाः तिलवाणां तिलवाले, सक्षीर-अने दूध और दूध, सौद्र-अथ मधु, शर्कराः च एव तथा शर्करावाणां और शर्करासे बनये हुए, भक्ष्याः भक्ष्ये भक्ष्य, वृष्याः च वृष्य वृष्य, वक्ष्याः भक्ष्यप्रद बलकारक, परं तु अने अतिशय और अतिशय, गुरुवः च भारे गुरु, स्मृताः मानेले अने माने हैं ॥ २७० ॥

२६९. पूषकाः—सूपकाः (ब.)

२७०. भक्ष्या वृष्याश्च वक्ष्याश्च परं तु—वृष्या वक्ष्याश्च भक्ष्यास्तु ते परं (ब. न.)

„ वृष्याश्च—वृष्याश्च (ब. प.)

270. Preparation mixed with 'gur or with til or with milk, honey and sugar are considered aphrodisiac, strengthening and very heavy.

गौधूमिकभक्ष्याणां गुणाः —

सस्नेहाः स्नेहसिद्धाश्च भक्ष्या विविधलक्षणाः ।

गुरुवस्तर्पणा वृष्या इत्या गौधूमिका मताः ॥२७१॥

सस्नेहाः स्नेहयुक्त स्नेहयुक्त, स्नेहसिद्धाः च अने स्नेहभा सिद्ध करेले और स्नेहसे सिद्ध किये, विविध-लक्षणाः विविध प्रकारनां नानाप्रकारके, गौधूमिकाः गौधूनां गेहूँसे बनाये, भक्ष्याः भक्ष्ये भक्ष्य, गुरुवः शुभु गुह, तर्पणाः तर्पणकारक, वृष्याः वृष्य वृष्य, इत्याः अने इह और इह, मताः मानेले अने माने गये हैं ॥ २७१ ॥

271. The many kinds of preparations of wheat mixed with unctuous substances or prepared in them are heavy, nourishing, aphrodisiac and cordial.

संस्काराद् गौधूमपैष्टिकाणां लघुत्वम्—

संस्काराल्लघवः सन्ति भक्ष्या गौधूमपैष्टिकाः ।

धानापर्यटपूषाद्यास्तान् बुद्ध्वा निर्दिशेत्तथा ॥२७२॥

धाना- धाणी कील, पर्यट- पर्यट पर्यट, पूष- पूष पूष, भाषाः वजरे भाषि, गोधूम- गौधूनां गेहूँकी, पैष्टिकाः धाटनां पिष्टिके बनाये, भक्ष्याः भक्ष्ये भक्ष्य, संस्काराद् संस्कारार्थी संस्कारसे, लघवः लघुतां लघु, सन्ति अने अने हो जाते हैं, तान् तेजोने इनको, बुद्ध्वा बुद्ध्वा बुद्ध्वा निर्दिशेत् तान् ते प्रभाषे उस प्रकार, निर्दिशेत् तेजोने कहेना उनका निर्देश करना चाहिए ॥ २७२ ॥

272. The preparations of wheat flour such as dhana, parpata, apupa etc, become light by being seasoned. So knowing, one should prescribe them.

पृथुकाणां गुणाः, यावन्निपिटकानां गुणाः —

पृथुका गुरुवो बुद्ध्वा भक्षयेदल्पमस्तु तान् ।

२७३. बुद्ध्वा—बुद्ध्वा (ब. न.)

વાવાં વિદ્યમ્ય जीर्वन्ति सरसा मित्रवर्चसः ॥२७३॥

સૂચકાઃ પૌંઆ ચિત્રુદે, ગુરુઃ ભારે છે મારી હોતે હૈ, જુદાજુદા તુ પછુ તે તળેલા હોય તે। ચદિ ચે મૂને હોં તો, જલ્પજ્ઞઃ થે। પ્રમાણુમાં થોવે, મક્ષવેત્ ખાવા બેઠેએ જ્ઞાને ચાહિયે, વાવાઃ ચિપટા કરેલા જન જીવે વને ચિત્રુદે, વિદ્યમ્ય વિષ્ટંભ કરીને વિષ્ટમિત હોજ, જીર્વન્તિ પચે છે પચતે હૈ, સરસાઃ તથા રસ-અદિત ન મૂને ચિત્રુદે, મિત્રવર્ચસઃ મલબેદક છે મલકો પતળા કરતે હૈ ॥ ૨૭૩ ॥

273. Flattened rice is heavy. It must be eaten in small quantities after being fried. Fried barley is slow in digestion; while unfried barley causes loose stools.

સૂચ્યાજવિકૃતાનાં મધ્યાણાં ગુણાઃ —

સૂચ્યાજવિકૃતા મધ્યા વાતલા રુક્ષશીતલાઃ ।
સંકટુકોદ્દલવળાનસ્પશો મક્ષયેતુ તાન્ ॥ ૨૭૪ ॥

સૂચ્ય-જવ-વિકૃતાઃ કઠોળ ધાન્યનાં બનાવેલાં મૂંગકી હાલ જાદિસે બનાયે, મધ્યાઃ ભક્ષ્યે। મધ્ય, વાતલાઃ વાતકર વાતકારક, રુક્ષ-શીતલાઃ રુક્ષ અને શીતળ હોય છે રુક્ષ ઔર શીતળ હોતે હૈ, તાન્ તુ તેઓને ફન્દે, સંકટુ-કટુ દ્રવ્ય કટુ દ્રવ્યો, સ્નેહ-સ્નેહ સ્નેહ, જલ્પજ્ઞાન્ અને જલ્પજ્ઞી પુષ્ટ કરીને તથા નમકસે ચુક કર, જલ્પજ્ઞઃ અપ્ય પ્રમાણુમાં અલ્પ માત્રામે, મક્ષવેત્ ખાવા બેઠેએ જ્ઞાના ચાહિયે ॥ ૨૭૪ ॥

274. Preparations of pulses are provocative of vata, dry and cooling. They must be taken in small quantities with pungent, unctuous and sal-
tish substances.

અકાનુકમધ્યાણાં ગુણસંગ્રહઃ —

મૃદુપાકાચ્ચ ચે મધ્યાઃ સ્થૂલાચ્ચ કઠિનાચ્ચ ચે ।
ગુરુવસ્તે વ્યતિક્રાન્તપાકાઃ પુષ્ટિબલપ્રદાઃ ॥ ૨૭૫ ॥

૨૭૫. સરસા-સપ્તમા (જ. ત. ધ.)

૨૭૫. જલ્પજ્ઞાનસ્પશો મક્ષયેતુ તાન્-જલ્પજ્ઞાન્ મક્ષયેદસ્પશસ્તુ તાન્(ક.)

ચે ચ અને જે ઔર જો, મૃદુપાકાઃ મૃદુ અગ્નિથી પાકેલાં મન્દ અગ્નિસે પકે જુદ, ચે ચ અને જે ઔર જો, સ્થૂલાઃ ચ સ્થૂલ સ્થૂલ, કઠિનાઃ ચ તથા કઠિનુ એવં કઠિન, મધ્યાઃ ભક્ષ્યે। છે મધ્ય હૈ, તે તેઓ ચે, ગુરુઃ ભારે ગુરુ, વ્યતિક્રાન્તપાકાઃ લાભિ વખતે પચ-નાર હેરમે પચનેવાલે, પુષ્ટિબલપ્રદાઃ અને પુષ્ટિ તથા બલ દેનાર છે તથા પુષ્ટિ એવં બલ દેનેવાલે હૈ ॥ ૨૭૫ ॥

275. Preparations that require to be cooked over a low fire for a long time and that are thick and hard are heavy, get slowly digested and impart plumpness and strength.

દ્રવ્યસંયોગસંસ્કારં દ્રવ્યમાનં પૃથક્ તથા ।
મધ્યાણામાદિશેદુદ્ધવા યથાસ્ત્વં ગુરુલાઘવમ્ ॥ ૨૭૬ ॥

મધ્યાણામ્ ભક્ષ્યપદાર્થોના મધ્ય પદાર્થોમે, દ્રવ્ય-સંયોગ- દ્રવ્યના સંયોગ દ્રવ્યકે સંયોગ, સંસ્કારમ્ સંસ્કાર સંસ્કાર, તથા તથા તથા, પૃથક્ બુદ્ધ બુદ્ધ પૃથક્ પૃથક્, દ્રવ્યમાનમ્ દ્રવ્યમાની માત્રા દ્રવ્યોકી માત્રાકો, શુદ્ધવા બાણી લઈને જાન કર, યથાસ્ત્વં તે તે ભક્ષ્યની ઝસ ઝસ મધ્યકી, ગુરુલાઘવમ્ ગુરુતા અને લઘુતા ગુરુતા ઔર લઘુતા, જાદિશેવ કહેવી કહની ચાહિયે ॥ ૨૭૬ ॥

276. The heaviness and lightness of preparations must be determined according to the combination of the substances, the nature of preparation and the measure of each substance.

વિમર્દકસ્ય ગુણાઃ —

(નાનાદ્રવ્યેઃ સમાયુકઃ પકામહિજમર્જિતૈઃ ।

૨૭૬. મધ્યાણામાદિશેવ-દ્રવ્યાણામાદિશેવ (ક.)

,, દ્રવ્યસંયોગસંસ્કારં.....ગુરુલાઘવમ્ ॥-

શુદ્ધવા સંયોગસંસ્કારાન્ દ્રવ્યમાનં પૃથક્ તથા ।

ગુણકર્માણિ લેહનાં તેવાં તેવાં તથા વચ્ચે ॥ (ક.)

૨૭૭. નાના.... .. મર્જિતૈઃ-નાનાદ્રવ્યસમાયુકઃ

પક્ત્વા વહિપુ મર્જિતઃ (ચ. ક. ધ.)

,, પકામહિજમર્જિતૈઃ-પક્તવાવહિપુ મર્જિતઃ (ક. દ. ધ. પ.)

विमर्दको गुरुर्ह्यो वृष्यो बलवतां हितः ॥२७०॥)

पक्व-पाकं पके हुए, जाम-कायां कबे, क्षि-
प्रियं ह्रस्वयुक्त, अमिषैः अने शैवेकां और अमिषै भूते,
नानाद्रव्यैः विविध प्रकारनां द्रव्यैः विविध द्रव्योंसे,
समायुक्तः युक्त युक्त, विमर्दकः विमर्दक विमर्दक, गुरुः
शुभ्र भारी, ह्रस्वः ह्रस्व ह्रस्व, वृष्यः वृष्य वृष्य, बलवताम्
अने अलवतान् अनुष्ये भाटे और बलवानोंके लिए,
हितः हितकर है हितकारी है ॥ २७० ॥

277. Vimardaka prepared with
ripe, unripe, softened and roasted
substances is heavy, cordial, aphro-
disiac and well-suited to strong men.

रसालाया गुणाः, सगुडस्य दध्नी गुणाः—

रसाला बृंहणी वृष्या क्षिग्धा बद्ध्या रुचिप्रदा ।
क्षेहनं तर्पणं हृद्यं वातघ्नं सगुडं दधि ॥२७८॥

रसाला रसाला रसाला, बृंहणी बृंहणी करनार पुष्टि-
कारक, वृष्या वृष्य वृष्य, क्षिग्धा स्निग्ध क्षिग्ध, बद्ध्या
अलवतान् बलदायक, रुचिप्रदा अने रुचि करनार है एवं
रुचिकर है, सगुडम् गोशुक्त गुडयुक्त, दधि दही दही,
स्नेहनम् स्निग्धता करनार क्षिग्धताकारक, तर्पणम् तर्पण
करनार तर्पणकारक, हृद्यम् हृद्य हृद्य, वातघ्नम् अने
वातनाशक है और वातनाशक है ॥ २७८ ॥

278. The preparation called rasa-
la is roborant, aphrodisiac, unctuous,
strengthening and appetiser. Curds
taken with gur increases the unctuous
element, is nourishing, cordial and
curative of vata.

पानकस्य गुणाः—

द्राक्षाकर्जूरकोलानां गुरु विष्टम्भि पानकम् ।
पक्वकाणां क्षौद्रस्य यक्षोभिविकृतिं प्रति ॥२७९॥

२७७. विमर्दको-विमर्दको (ख.)

” ” -विमर्दको (घ.)

२७८. तर्पणं हृद्यं-बृंहणी वृष्यं (ग. घ. ङ.)

द्राक्षा- द्राक्षा द्राक्षा, कर्जूर- कर्जूर कर्जूर, कोलांवाक्
कोलार वेर, पक्वकाणाम् पक्वकाणां फालसा, क्षौद्रस्य तथा
अधनां पानक तथा राहदसे बना पानक, यत् च अने ने
और जो, यक्षोभिविकृतिम् प्रति शैरीनी गेण, पांशु, साक्षर
आदि केपि पक्षु अनावटनु ईशकी गुड, कांड, मिष्टी
आदि कोई भी विकृति, पानकम् पानक ते पानक वह,
गुरु शुभ्र भारी, विष्टम्भि अने विष्टम्भि है तथा
विष्टम्भि है ॥ २७९ ॥

279. The potion made of grapes,
dates and Indian jujube is heavy and
delayed in the intestines. So is the
potion made of parushaka, honey and
the products of sugarcane.

तेषां कट्वम्लसंयोगान् पानकानां पृथक् पृथक् ।
द्रव्यं मानं च विज्ञाय गुणकर्माणि चादिशेत् ॥२८०॥

तेषाम् ते उन, पानकानाम् पानकानां पानकोंके,
कटु- कटु कटु, अम्ल- अने अम्ल द्रव्यना तथा अम्ल
द्रव्योंके, संयोगान् संयोगान् संयोगोंको, द्रव्यम् अने
पानकानां भण्डानां द्रव्यों और पानकोंमें मिले हुए
द्रव्य, मानम् च तथा तेजोनां प्रमाणने तथा उनके
परिमाणको, पृथक् पृथक् भुक्तं भुक्तं पृथक् पृथक्, विज्ञाय
अधीने जानकर, गुणकर्माणि च तेजोनां भुक्तं अने
कर्मों उनके गुणों और कर्मोंका, आदिशेत् कहेवा निर्देश
करना चाहिए ॥ २८० ॥

280. The qualities and actions of
these beverages should be determined
by knowing the individual nature of
the substances, the quantity used and
the combinations of pungent and acid
tastes.

रागबाडवानां गुणाः—

कट्वम्लस्वातुल्यघणा लघवो रागबाडवाः ।
मुखप्रियाश्च हृद्याश्च दीपना भक्तरोचनाः ॥२८१॥

२८०. कट्वम्लसंयोगान्-कट्वम्लसंयोगान् (च. ङ.)

” द्रव्यं मानं च-द्रव्यमानं च (घ.)

आदिशेत्-निर्दिशेत् (क. ग. घ. ङ.)

रागवाहवाः रागः अने पाउव राग और वाहव,
कटु- कटु कटु, अम्ल-अम्ल अम्ल, स्वादु- मधुर मधुर,
कषणाः खवख रसवाणः नमकीन, कषवः क्षु लघु,
मुकप्रियाः च स्वादिष्ठ मुकके लिये प्रिय, हृद्याः हृद्य हृद्य,
दीपनाः अग्निदीपन अग्निदीपक, अक्रोचनाः च अने
आवाभा रुचि करनार छे तथा भोजनमें रुचि पैदा
करनेवाले होखे हैं ॥ २८१ ॥

281. The preparations called raga and shadava are pungent, sour, sweet, salt and light. They are pleasant to taste, cordial, digestive-stimulant and appetisers.

आम्रामलकलेहानां गुणाः —

आम्रामलकलेहाश्च बृंहणा बलवर्धनाः ।
रोचनास्तर्पणाश्चोक्ताः स्नेहमाधुर्यगौरवात् ॥२८२॥

स्नेह- स्निग्धता लिग्ध, माधुर्य- मधुरता मधुर,
गौरवात् अने शुभ्रताने क्षीघ्र और गुरु होनेसे, आम्र-
आमलक- आभा अने आम्रानां आम्र और आवलेके,
लेहाः च आटखे आवलेह. बृंहणाः प्रबल्य करनार बृंहण,
बलवर्धनाः बलवर्धक बलवर्धक, रोचनाः रुचिकर
रुचिकारक, तर्पणाः च तथा तर्पण्य करनार और
तर्पणकारक, उक्ताः कहे छे कहे गये हैं ॥ २८२ ॥

282. The electuaries of mango and embelic myrobalan, on account of their being unctuous, sweet and heavy, are said to be roborant, strengthening, appetising and nourishing.

शुकानुक्लेहानां द्रव्यमानाद्यपेक्षिणो गुणाः —

बुद्ध्या संयोगसंस्कारं द्रव्यमानं च तच्छ्रुतम् ।
गुणकर्माणि लेहानां तेषां तेषां तथा वदेत् ॥२८३॥

२८२. बलवर्धनाः-शुक्रवर्धनाः (ग. व.)

,, गौरवात्-कावात् (प.)

२८३. संयोगसंस्कारम्-संयोगसंस्कारम् (घ.)

संयोगसंस्कारम् अवलेहानां उपादानं करिष्ये
द्रव्येना संयोग तथा संस्कार अवलेहोंके उपादान
कारणरूप द्रव्योंके संयोग तथा संस्कार, तच्छ्रुतम् अने
तेने क्षीघ्र तथा और उनके कारण होनेवाले, द्रव्यमानम्
च द्रव्येना प्रमाद्युने द्रव्यके परिमाणको, बुद्ध्या बुद्धीने
जानकर, तथा तेभ्यो अतुसरी उनके अनुसार, तेषाम्
तेषाम् ते ते उन उन, लेहानाम् आटखेनां अवलेहोंके,
गुणकर्माणि शुद्ध अने कर्म गुणकर्मोंको, वदेत् कहेना
कहे ॥ २८३ ॥

283. Considering the admixture, preparation and measure of things used in these electuaries, the characteristics and action of each of them should be determined.

शुकस्य गुणाः, शुकसंघितकन्दशीनां गुणाः —

रक्तपित्तकफोत्त्रेदि शुकं वातानुलोमनम् ।
कन्दमूलफलाद्यं च तद्वद्विद्यास्तदास्तुतम् ॥२८४॥

शुकम् शुक्र शुक, रक्तपित्त- रक्तपित्त रक्तपित्त,
कफ- अने कफनी एवं कफको, उत्त्रेदि त्रिदि करनार
बढ़ानेवाला, वात- तथा वातानु और वायुका, अनुलोमनम्
अनुलोमन करनार छे अनुलोमन करनेवाला है,
तदास्तुतम् तेभां आयेला इसी शुकमें सन्धित किये हुए,
कन्द- कन्द कन्द, मूल- मूल मूल, फल- फल फल,
आद्यम् च आदि पक्ष आदि मी, तद्वत् तेषां
शुद्धनां उसीके समान गुणवाले, विद्यात् बुद्ध्या
जानने चाहिए ॥ २८४ ॥

284. The shukta beverage is provocative of hemothermia and kapha, and regulative of vata. One should know the properties of the bulbs, roots and fruits etc., fermented in this beverage to have the same qualities.

२८४. शुकं-शुक्रं (प.)

कालाम्लस्य सिण्डाकीप्रसूतेर्गुणाः—

सिण्डाकी चासुतं चान्यत् कालाम्लं रोचनं लघु ।
विद्याहर्गं कृताजानामेकादशतमं मिषक् ॥२८५॥

सिण्डाकी शिंङ्गी सिण्डाकी, जम्बूत आने जीले और दूसरा, चासुतम् च आशेदे पदार्थ सन्धित पदार्थ, कालाम्लम् च ने दांशे वभत पडशे २६वाथी भाये थर्ध मय जो अधिक समय पड़े रहेनेसे खट्टा हो जाने, रोचनम् ते दुश्चिदर वह चक्किर, लघु आने लघु होय छे और हल्का होता है, मिषक् वैद्य वैद्य, कृताजानाम् कृताजोने कृताजोके, एकादशतमम् आ अगियारशे इस ग्यारहवें, वर्गम् वर्ग वर्गको, विद्यात् मज्जुवे जाने ॥ २८५ ॥

285. Sindaki and other fermented articles which have become sour owing to long preservation are appetising and light. The physician should know this section on cooked foods to be eleventh in order.

आहारबोगिवर्गः

तैलस्य सामान्यगुणाः—

कषायातुरसं स्वादु सूक्ष्ममुष्णं व्यवधि च ।
पित्तलं बद्धविण्मूत्रं न च श्लेष्माभिर्वर्धनम् ॥२८६॥
वातमेघसंमं बद्धं त्वच्यं मेघाप्रिवर्धनम् ।
तैलं संयोगसंस्कारात् सर्परोगाघहं मतम् ॥२८७॥

तैलम् तैलं तैल तिलतैल, कषायातुरसम् कषाय अनुरसवाणुं कषाय अनुरसवाला, स्वादु मधुर मधुर, सूक्ष्मम् सूक्ष्म सूक्ष्म, उष्णम् उष्ण उष्ण, व्यवधि व्यवधि, पित्तलम् पित्तजनक पित्तकारक, बद्धविण्मूत्रम् च आने मणभूतने अटकावन्तर छे और मलमूत्ररोधक है, श्लेष्माभिर्वर्धनम् च न तथा कक्षने वधार्तुं नथी तथा कफको नहीं बढ़ाता, वातमेघ वशी

२८५. सिण्डाकी—शाण्डाकी (ब. ग. अ. प.)

” ” —पिण्डाकी (अ.)

” कालाम्लं—कोलाम्ल (प.)

” एकादशतमम्—एकादशमिष (क. च. ड.)

” ” —एकादशमितम् (ग.)

वातहर द्रव्येभा ते फिर वातनाशक द्रव्योंमें वह, कक्ष-
मम् श्रेष्ठ उत्तम, बद्धम् बद्ध बलकारक, त्वच्यम्
त्वचाने छितकर त्वचाके लिए छितकर, मेघाप्रिवर्धनम्
मेघा आने अग्निने वधार्तना २ मेघाप्रिवर्धक और अग्नि-
वर्धक, संयोग-संस्कारात् तथा संयोग आने संस्कारथी
एवं संयोग और संस्कारसे, सर्परोगाघहम् सर्व रोग
भटाजना २ सर्परोगहर, मतम् मानेले छे माना गया
है H २८६-२८७ H

286-287. Oil is astringent in after-
taste, sweet, subtle, hot, diffusive,
causative of pitra and leads to the
occlusion of urine and feces. It does
not increase kapha. It is the best
among the causatives of vata, stren-
gthening, good for the skin and
increases intelligence and gastric fire
and is considered curative of all dis-
eases when it undergoes admixture
and preparation.

तैलप्रयोगादजरा निर्विकारा जितभ्रमाः ।

आसन्नतिबलाः संख्ये दैत्याधिपतयः पुरा ॥२८८॥

पुरा पूर्वे प्राचीन कालमें, दैत्याधिपतयः दैत्याना
राज्ये दैत्योके राजा, तैलप्रयोगात् तैलना प्रयोगथी
तैलके प्रयोगसे, अजराः शृङ्गावन्तरा वज्राना वृद्धावस्थारहित,
निर्विकाराः रोगरहित राग्नरहित, जितभ्रमाः श्रमने
जतनाना श्रमको जीतनेवाले, संख्ये आने युद्धभा और
युद्धमें, अतिबलाः अति बलवान् अतिबलवान्, आसन्न
यथा इति हुए ये ॥ २८८ ॥

288. By the use of oil in olden
days, the kings of Daityas became
unaging, free from disease and fatigue,
and endowed with great strength
in battle.

एरण्डतैलस्य गुणाः—

एरण्डतैलं मधुरं गुरु श्लेष्माभिर्वर्धनम् ।

२८८. जितभ्रमाः—जितेन्द्रियाः (ब.)

વાતાશ્વગ્નુલ્મહદ્રોગજીર્ણજ્વરહરં પરમ્ ॥ ૨૮૯ ॥

પેરણ્ડતેલમ્ એરડિયું તેલ્ એરળ્ડતેલ, મધુરમ્ મધુર મધુર, ગુરુ ગુરુ ગુરુ, શ્લેષ્માભિવર્ધનમ્ તથા કફ વધારનાર છે એવં કફવર્ધક છે, પરમ્ વાતાશ્વ- અને વાત-રક્ત ઓર વાતરક, ગુલ્મ- ગુલ્મ ગુલ્મ, હ્રદ્રોગ- હ્રદ્રોગ હ્રદયરોગ, જીર્ણજ્વર- તથા શ્વેતજ્વરને તથા જીર્ણજ્વરકા, હરમ્ અત્યંત મટાડનાર છે અત્યંત નાશક છે ॥ ૨૮૯ ॥

289. The castor oil is sweet, heavy and increases kapha and is highly curative of vata, rakta-gulma, heart-disease and chronic fever.

સર્વપતૈલસ્ય ગુણા:—

કટુષ્ણં સાર્વપં તૈલં રક્તપિત્તપ્રદૂષણમ્ ।

કફશુકાનિલહરં કણ્ઠકોટવિનાશનમ્ ॥ ૨૯૦ ॥

સાર્વપમ્ સરસવત્ સરસોકા, તૈલમ્ તેલ તૈલ, કટુ કટુ, ડળ્ળમ્ ઉષ્ણ ડળ્ળ, રક્તપિત્ત- રક્ત અને પિત્તને રક્ત એવં પિત્તકો, પ્રદૂષણમ્ ક્રોધાવનાર ક્રુપિત કરનેવાલા, કફ- કફ કફ, શુક્ર- વીર્ય શુક્ર, જનિક-તેમજ વાયુને એવં વાયુકા, હરમ્ હરનાર નાશ કરનેવાલા, કણ્ઠ- અને ખળખળ ઓર કણ્ઠ, કોટ તથા કોઠને એવં કોટકા, વિનાશનમ્ નાશ કરનાર છે નાશ કરનેવાલા છે ॥ ૨૯૦ ॥

290. The white mustard oil is pungent, hot, vitative of blood and pitta, destructive of kapha and semen, and curative of vata-disorders, pruritus and wheals.

ત્રિશલતૈલસ્ય ગુણા:—

ત્રિશલતૈલં મધુરં ગુરુ શ્લેષ્માભિવર્ધનમ્ ।

હિતમિષ્કમ્ભિ નાત્યૌષ્ણ્યાત્સંયોગે વાતપિત્તયો: ૨૯૧

ત્રિશલતૈલમ્ આરોળીનું તેલ ત્રિરોલીકા તૈલ, મધુરમ્ મધુર મધુર, ગુરુ ગુરુ ગુરુ, શ્લેષ્માભિવર્ધનમ્ અને કફવર્ધક છે ઓર કફવર્ધક છે, નાત્યૌષ્ણ્યાત્ વળી,

૨૯૦. શુક્રાં-શુક્રાં (ત.)

,, કણ્ઠકોટવિનાશનમ્-કણ્ઠકોટનિવારણમ્ (ચ. બ.)

,, કોટ-કુટ (દ.)

બહુ ઉષ્ણ ન હોવાથી ફિર અતિ ડળ્ળ ન હોનેથી, વાત-પિત્તયો: વાત અને પિત્તના વાત-પિત્તકે, સંયોગે સંયોગમાં સંયોગમે, હિતમ્ તે હિતકર છે હિતકર છે, હિષ્કમ્ભિ એમ આશ્ચર્યો માને છે એવા આશ્ચર્ય માનતે છે ॥ ૨૯૧ ॥

291. The oil of Buchanan's mango is sweet, heavy and increases kapha. It is beneficial in cases where vata and pitta are found combined as it is not very hot.

અતરીતૈલસ્ય ગુણા:—

આતસ્યં મધુરામ્લં તુ વિપાકે કટુકં તથા ।

ડળ્ળવીર્યં હિતં વાતે રક્તપિત્તપ્રકોપણમ્ ॥ ૨૯૨ ॥

આતસ્યમ્ તુ અળચીનું તેલ અલસીકા તૈલ, મધુ-રામ્લમ્ મધુરઅમ્લ મધુરઅમ્લ, તથા તથા તથા, વિપાકે વિપાકમાં વિપાકમે, કટુકમ્ કટુ કટુ, ડળ્ળવીર્યં ઉષ્ણવીર્યં ડળ્ળવીર્ય, વાતે વાતમાં વાયુમે, હિતમ્ હિતકર હિતકારી, રક્તપિત્તપ્રકોપણમ્ તથા રક્તપિત્તને પ્રકોપ કરનાર છે ઓર રક્તપિત્તકો પ્રક્રુપિત કરનેવાલા છે ॥ ૨૯૨ ॥

292. The linseed oil is sweet, sour and pungent in post-digestion, hot in potency, beneficial in vata and is provocative of hemothermia.

કુસુમ્ભતૈલસ્ય ગુણા:—

કુસુમ્ભતૈલમુષ્ણં ચ વિપાકે કટુકં ગુરુ ।

વિદાહિ ચ વિશેષેણ સર્વદોષપ્રકોપણમ્ ॥ ૨૯૩ ॥

કુસુમ્ભતૈલમ્ કુસુંબનું તેલ કુસુમ્ભકા તૈલ, ડળ્ળમ્ ઉષ્ણ ગરમ, વિપાકે ચ વિપાકમાં વિપાકમે, કટુકમ્ કટુ કટુ, ગુરુ ભારે ભારી, વિદાહિ વિદાહી વિદાહી, વિશેષેણ અને વિશેષે કદીને ઓર વિશેષ કર, સર્વદોષ-સર્વ દોષોને સર્વ દોષોકો, પ્રકોપણમ્ ચ ક્રોધાવનાર છે ક્રુપિત કરતા છે ॥ ૨૯૩ ॥

૨૯૩. સર્વદોષપ્રકોપણમ્-સર્વદોષપ્રકોપણમ્ (ચ. બ.)

293. The safflower oil is hot, pungent in post-digestion and heavy. It is excessively irritant and provokes all body-humors.

अनुकूलगुणसंग्रहः —

फलानां यानि चाम्यानि तैलान्याहारसंविधौ ।
युज्यन्ते गुणकर्मभ्यां तानि ब्रूयाद्यथाफलम् ॥२९३॥

फलानाम् इण्डोनां फलोंके, यानि च जे जो, चाम्यानि पीन् अन्य, तैलानि तेले तेल, आहारसंविधौ आहारनी बनानेवां आहारविधिमें, युज्यन्ते प्रयोग्ये थे करते जाते हैं, तानि तेथेने उनको, गुणकर्मभ्याम् गुण्युं अने कर्मथी गुण और कर्मसे, यथाफलम् ते ते इण्डोने अनुसारनारं उन उन फलोंके अनुसार, ब्रूयात् कहेवां कहना चाहिए ॥ २९४ ॥

294. The qualities of other oils which are used in food and which are derived from fruits (not mentioned here) are to be known according to the qualities of the fruits themselves.

वसामज्जोर्गुणाः —

मधुरो बृंहणो वृष्यो बल्यो मज्जा तथा वसा ।
यथास्वत्वं तु शैत्योष्णे वसामज्जोर्विनिर्दिशेत् ॥२९५॥

मज्जा मज्जा मज्जा, मधुरः मधुर मधुर, बृंहणः बृंहण बृंहण, वृष्यः वृष्य वृष्य, बल्यः अने बलप्रद थे और बलकारक है, वसा वसा वसा, तथा मज्जा मज्जा मज्जा अने मज्जाके समान है, वसामज्जोः वसा अने मज्जानी वसा और मज्जाकी, शैत्योष्णे शीतता अने उष्णता शीतलता और उष्णता, तु ते तो, यथास्वत्वं ते ते प्राप्ती अनुसार उस उस प्राणीके अनुसार, विनिर्दिशेत् कहेवां कहनी चाहिए ॥ २९५ ॥

295. The marrow and animal fat are sweet, roborant, aphrodisiac, strengthening and according to the nature of the animal, their nature is to be determined as cooling or hot.

विश्वमेघजस्य गुणाः —

सखेहं दीपनं वृष्यमुष्णं वातकफापहम्
विपाके मधुरं हृद्यं रोचनं विश्वमेघजम् ॥२९६॥

विश्वमेघजम् खूंठ सोंठ, सखेहम् क'ईके रिनऽध ईषत् स्निग्ध, दीपनम् दीपन दीपन, वृष्यम् वृष्य वृष्य, उष्णम् उष्ण उष्ण, वातकफापहम् वात अने कफने नाश करनेवां वात एवं कफके नाशक, विपाके विपाकमें विपाकमें, मधुरम् मधुर मधुर, हृद्यम् हृद्य हृद्य, रोचनम् अने रुचिकारक हैं और रोचक है ॥ २९६ ॥

296. Ginger is slightly unctuous, digestive-stimulant, aphrodisiac, hot and curative of vata and kapha, sweet in post-digestion, cordial and appetising.

पिप्पल्या गुणाः —

स्लेष्मला मधुरा चाद्रां गुर्वी स्निग्धा च पिप्पली ।
सा शुष्का कफवातघ्नी कटुष्णा वृष्यसंमता ॥२९७॥

आद्रां लीली हरी पिप्पली पीपर पीपल, स्लेष्मला उश्क'रक कफवर्धक, मधुरा च मधुर मधुर, गुर्वी शुर्गु, स्निग्धा च अने रिनऽध थे एवं स्निग्ध है, शुष्का सा सूकां गथेली ते शुष्क पीपल, कफवातघ्नी कफ अने वातने नाश करनेवाली, कटु-कटु कटु, उष्णा उष्ण उष्ण, वृष्यसंमता अने वृष्य मानेदी थे और वृष्य मानी गई है ॥ २९७ ॥

297. Green long pepper increases kapha, is sweet, heavy and unctuous. When dried, it is dispeller of kapha and vata, pungent and hot and is considered aphrodisiac.

मरिचस्य गुणाः —

नात्यर्थमुष्णं मरिचमवृष्यं लघु रोचनम् ।
छेदिन्वाच्छोषणत्वाच्च दीपनं कफवातजित् ॥२९८॥

२९६. सखेह दीपन-स्नेहन-वृंहणम् (प.)

२९७. कफवातघ्नी-कफपित्तघ्नी (ग. प.)

,, कटुष्णा-कटुका (ड.)

કરિષમ્ મરી કાલી મિર્ચ, અત્યર્ચમ્ અત્યંત અત્યન્ત, ડચ્છમ્ ન ઉષ્ણ નથી ડચ્છ નહીં હૈ, અત્યર્ચમ્ વૃષ્ય નથી વૃષ્ય નહીં હૈ, કષુ લઘુ છે લઘુ હૈ, રોચનમ્ રુચિ-કર છે રોચક હૈ, હેતિસ્વાત્ અને હેતન કરનાર હોવાથી ઔર હેતન કરનેવાલી હોનેસે, શોષણસ્વાત્ ચ તથા શેાપણ કરનાર હોવાથી એવં શોષણ કરનેવાલી હોનેસે, લીપનમ્ અગ્નિદીપક અગ્નિલીપક, કફવાતજિત્ તથા કફ અને વાયુને છતનાર છે તથા કફ એવં વાતકા નાશ કરતી હૈ ॥ ૨૯૮ ॥

298. Black pepper is not very hot, is an aphrodisiac, light, appetiser and being depletive and desiccant, it is a digestive-stimulant and cures kapha and vata.

હિન્નુ ગુણાઃ —

વાતશ્લેષ્મવિબન્ધનં કટૂણં લીપનં લઘુ ।

હિન્નુ શૂલપ્રશમનં વિચાત્ પાચનરોચનમ્ ॥ ૨૯૯ ॥

હિન્નુ હિંગ હીંગ, વાત- વાત વાયુ, શ્લેષ્મ- કફ, વિબન્ધનમ્ તથા વિબંધનેા નાશ કરનાર એવં વિબન્ધકા નાશ કરનેવાલી, કટુ કટુ કટુ, ડચ્છમ્ ઉષ્ણ ડચ્છ, લીપનમ્ અગ્નિદીપક લીપક, લઘુ લઘુ લઘુ, શૂલ-પ્રશમનમ્ શૂલ શાંત કરનાર શૂલશામક, પાચન- પાચક પાચક, રોચનમ્ અને રુચિકર ઔર રુચિકારક, વિચાત્ બહુપી જાનની ચાહિય ॥ ૨૯૯ ॥

299. Asafetida is to be regarded as curative of vata, kapha and obstipation. It is pungent, hot, digestive-stimulant, light, alleviative of colicky pain, digestive and appetiser.

સૈન્ધવસ્ય ગુણાઃ —

રોચનં લીપનં વૃષ્યં ચશ્ચુષ્યમવિદાહિ ચ ।

ત્રિલોષનં સમધુરં સૈન્ધવં લવણોત્તમમ્ ॥ ૩૦૦ ॥

૨૯૯. વિબન્ધન-વિકારણ (પ.)

,, કટૂણ-કટુકં (ક. ડ.)

૩૦૦. વૃષ્ય-વૃષ (ક.)

સૈન્ધવમ્ સૈન્ધવ સૈન્ધવ, રોચનમ્ રુચિકર રોચક, લીપનમ્ અગ્નિદીપક લીપક, વૃષ્યમ્ વૃષ્ય વૃષ્ય, ચશ્ચુ-ષ્યમ્ આંખને હિતકારી ચશ્ચુષ્ય, અવિદાહિ વિદાહ ન કરનાર અવિદાહિ, ત્રિલોષનમ્ ત્રિલોષનામક ત્રિલોષ-નાશક, સમધુરમ્ જરા મધુર ચોલા મધુર, લવણોત્તમમ્ ચ અને લવણોત્તમ શ્રેષ્ઠ છે ઔર સ્વ લવણોત્તમ શ્રેષ્ઠ હૈ ॥ ૩૦૦ ॥

300. Rock salt is the best of salts; it is appetiser, digestive-stimulant, aphrodisiac, improves eye-sight and is non-irritant. It is curative of tridyscordance and slightly sweet.

સૌવર્ચલસ્ય ગુણાઃ —

સૌકમ્યાદૌષ્ણ્યાલ્લઘુત્વાચ્ચ સૌગન્ધ્યાચ્ચ રુચિપ્રદમ્ ।
સૌવર્ચલં વિબન્ધનં દુધમુદ્ગારશોધિ ચ ॥ ૩૦૧ ॥

સૌવર્ચલમ્ સૌચળ સૌવર્ચલ, સૌકમ્યાત્ સૂક્ષ્મતા સૂક્ષ્મ, ઔષ્ણ્યાત્ ઉષ્ણતા ડચ્છ, કઠુસ્વાત્ ચ લઘુતા લઘુ, સૌગન્ધ્યાત્ ચ તથા સુગન્ધીપણને લીધે એવં સુગન્ધીયુક્ત હોનેસે, રુચિપ્રદમ્ રુચિ કરનાર રુચિકારક, વિબન્ધનમ્ કબજિયાત મટાડનાર મલબન્ધનાશક, દુધમ્ હૃદ્ય દુધ, મુદ્ગારશોધિ ચ અને ઔડકારનુ શોધન કરનાર છે ઔર ઉદ્ગારશોધક હૈ ॥ ૩૦૧ ॥

301. The sanchal salt being subtle, hot, light, fragrant and relish-giving, is deobstruent, cordial and purifies the eructations.

વિઢસ્ય ગુણાઃ —

તૈક્ષ્ણ્યાદૌષ્ણ્યાદ્યવાયિત્વાદીપનં શૂલનાશનમ્ ।

ઋર્ષવં ચાધશ્ચ વાતાનામાનુલોમ્યકરં વિઢમ્ ॥ ૩૦૨ ॥

વિઢમ્ બિઢવણુ વિઢલવણ, તૈક્ષ્ણ્યાત્ તીક્ષ્ણતા તીક્ષ્ણ, ઔષ્ણ્યાત્ ઉષ્ણતા ડચ્છ, વ્યવાયિત્વાત્ અને વ્યવાયીપણને લીધે ઔર વ્યવાયી હોનેસે, લીપનમ્ અગ્નિદીપક લીપક, શૂલનાશનમ્ શૂલનેા નાશ કરનાર

૩૦૨. ઈત્-સૌચ્યાત્ (ગ.)

क्षुलनाशक, ऊर्जम् च तथा उपर तथा ऊपर, अधः च
अने नीचे और नीचेकी ओर, वातानाम् वातोऽं
वायुका, जातुलोम्यकरम् अनुलोमन करुनार छे अनु-
लोमन करता है ॥ ३०२ ॥

302. The bid-salt being sharp, hot
and diffusive is a digestive-stimulant,
cures colicky pain and regulates the
upward and downward courses of vata.

औद्भिदलवणस्य गुणाः, काललवणस्य गुणाः —

सत्तिककटु सक्षारं तीक्ष्णमुत्क्लेदि चौद्भिदम् ।
न काललवणे गन्धः सौवर्चलगुणाश्च ते ॥ ३०३ ॥

औद्भिदम् औद्भिदः लवण्य औद्भिद लवण, सत्तिक-
०२१३ तिक्त ईषत् तिक्त, कटु कटु कटु, सक्षारम् क्षार-
युक्त क्षारयुक्त, तीक्ष्णम् तीक्ष्ण तीक्ष्ण, उत्क्लेदि च अने
शरीरमां बीनाश करुनार छे और शरीरमें गीलापन
उत्पन्न करनेवाला है, काललवणे काललवण्यमां काललवणमें,
गन्धः न केवण गंध होता नही केवल गन्ध नहीं
होती, ते परतु उपर उद्धेवा परन्तु पर्वोक्त, सौवर्चल-
गुणाः सौवर्चलना सधणा शुद्धे तेमां होय छे सौव-
र्चल नमकके सब गुण उसमें होते हैं ॥ ३०३ ॥

303. The efflorescence salt is slight-
ly bitter, pungent, slightly alkaline,
sharp and liquefacient. Kalabag rock-
salt has no smell. Its qualities are
those of sanchal-salt.

सामुद्रलवणस्य गुणाः, पांशुजलवणस्य गुणाः, लवणानां
सामान्यगुणाः —

सामुद्रकं समधुरं, सत्तिकं कटु पांशुजम् ।
रोचनं लवणं सर्वं पाकि संख्यनिलापहम् ॥ ३०४ ॥

सामुद्रकम् सामुद्र लवण्य सामुद्र लवण, समधुरम्
०२१३ मधुर ईषत् मधुर, पांशुजम् पांशुज लवण्य
पांशुज नमक, सत्तिक ०२१३ कटु ईषत् तिक्त, कटु
अने तीक्ष्ण होय छे और कटु होता है, सर्वम् सर्व
प्रकारनां सब, लवणम् लवण्य लवण, रोचनम् रुचिकर

रुचिकारक, पाकि पाचन करुनार पाचक, संख्यनिलापह
सारक, अनिलापहम् अने वायुनाशक होय छे और
वायुनाशक होते हैं ॥ ३०४ ॥

304. The sea-salt is slightly sweet;
the earth-salt is slightly bitter and
pungent. All salts are appetising,
digestive, laxative and curative of vata.

यवक्षारस्य गुणाः —

हृत्पाण्डुग्रहणीरोगप्लीहानाहगलग्रहान् ।

कासं कफजमर्शांसि यावश्शुको व्यपोहति ॥ ३०५ ॥

यावश्शुकोः ०२५१२ यवक्षार, हृत्- हृदय हृदय,
पाण्डु- पाण्डुरोग पाण्डुरोग, ग्रहणीरोग-ग्रहणीरोग ग्रहणी-
रोग, प्लीह- प्लीहा प्लीहा, आनाह- आनाह आनाह,
गलग्रहान् गलग्रह गलग्रह, कफजम् कफज कफजम्,
कासम् उधरस कास, मर्शांसि अने मर्शने और
अर्शको, व्यपोहति नाश करे छे नष्ट करता है ॥ ३०५ ॥

305. The barley alkali cures diseases
of heart, anemia, assimilation disorders,
splenic disorders, constipation, throat
spasm, cough of the kapha type and
piles.

सर्जिकादिक्षाराणां गुणाः —

तीक्ष्णोष्णो लघुरुक्षश्च क्लेदी पक्ता विदारणः ।

दाहनो दीपनश्चेत्ता सर्वः क्षारोऽग्निसन्निभः ३०६

सर्वः सर्व प्रकारना सब प्रकारके, क्षारः क्षार
क्षार, तीक्ष्ण- तीक्ष्ण तीक्ष्ण, उष्णः उष्ण उष्ण, लघु-
लघु लघु, रुक्षः रुक्ष रुक्ष, क्लेदी क्लेदी रुक्ष रुक्ष, पक्ता
पाचन करुनार वर्णको पकानेवाले, विदारणः तथा क्षी
नाभनार एवं फाटनेवाले, दाहनः दाह करुनार जकानेवाले,

३०६. पक्ता-पाकी (ग. घ.)

„ दाहनो-दाहनी (क. घ. छ. द.)

„ सर्वः क्षारो-सर्वो क्षारो (ग. घ. छ. द. प.)

„ दाहनो... .. क्षारोऽग्निसन्निभः-दीपनो दाहः क्लेदा
सर्जिकादिक्षारोऽग्निसन्निभः (घ.)

दीपनः अग्निदीपन अग्निदीपन, छेत्ता छेदन કરનાર
છેદન કરનેવાલે, અગ્નિસક્ષિમઃ ચ અને અગ્નિ જેવા
હોય છે और अग्नि तुल्य होते हैं ॥ ૩૦૬ ॥

306. All alkalis are like fire, acute, hot, light, dry, liquefacient, digestive, corrosive, caustic, digestive-stimulant and destructive of tissues.

કારવી-કુઝિકાજાજી-ચવાની ધાન્યતુમ્બુરુણા ગુણાઃ —

કારવી કુઝિકાજાજી ચવાની ધાન્યતુમ્બુરુ ।

રોચનં દીપનં વાતકફદૌર્ગન્ધનાશનમ્ ॥૩૦૭॥

કારવી કાળીશુરી કાલાજીગ, કુઝિકા કલ્કાશુશુરુ
કલૌજી, અજાજી શુરુ જીરા, ચવાની અજમે અજવાયન,
ધાન્ય-ધાણા ધનિયા, તુમ્બુરુ અને નેપાલી ધાણા और
નેપાલી ધનિયા, રોચનમ્ રુચિકર રોચક, દીપનમ્ અગ્નિ-
દીપન દીપન, વાત- તથા વાત તથા વાત, કફ- કફ કફ,
દૌર્ગન્ધ- તથા દુર્ગન્ધીને। और दुर्गन्धका, नाशनम्
નાશ કરનાર છે નાશક છે ॥ ૩૦૭ ॥

307. Celery seeds, black cumin, cumin, bishop's weed, corriander and Indian toothache are appetising, digestive-stimulants and dispellers of vata, kapha and fetor.

आहारयोगिनां भक्तिनिश्चयो न तु विद्यते ।

સમાપ્તો દ્વાદશધ્યાયં વર્ગ આહારયોગિનામ્ ॥૩૦૮॥

આહારયોગિનામ્ આહારયોગી દ્રવ્યોના આહારકે
ઉપયોગી દ્રવ્યોંકે, તુ તે। તો, ભક્તિનિશ્ચયઃ વિભાગને।
નિશ્ચય વિભાગકા કોઈ નિશ્ચય, ન વિદ્યતે નથી નહીં
હે, અથમ્ ચ આ યદ, આહારયોગિનામ્ આહારયોગી-
ઓના આહારકે ઉપયોગી દ્રવ્યોંકા, દ્વાદશઃ આરમે। આરમ્,
વર્ગઃ વર્ગ વર્ગ, સમાપ્તઃ સંપૂર્ણ થયે। છે સંપૂર્ણ હુઆ
હે ॥ ૩૦૮ ॥

૩૦૭. કારવી-કારમ્બઃ (વ.)

„ ચવાની-કારવીઃ (સ)

„ „ -કવરી (ક)

„ „ -ચવાની (દ.)

૩૦૮. સમાપ્તો-પૂર્ણ (ક. ગ. ચ. છ. ખ.)

308. Dietary adjuvants do not, however, admit of a rigid classification. Thus ends the twelfth section on the articles used in cooked foods.

દ્વાદશર્કોષૂક્તાના હેયોપાદેયતાનિર્દેશઃ —

શૂકધાન્યં શમીધાન્યં સમાતીતં પ્રશસ્યતે ।

પુરાણં પ્રાયશો રુક્ષં પ્રાયેનામિનવં ગુરુ ॥૩૦૯॥

શૂકધાન્યમ્ શૂકધાન્ય શૂકધાન્ય, શમીધાન્યમ્ અને
શમીધાન્ય और शमीधान्य, સમાતીતમ્ એક વર્ષના
જૂનાં એક વર્ષકે પુરાણે, પ્રશસ્યતે પ્રશસ્ત છે પ્રશસ્ત માને
જાતે છે પુરાણમ્ એક વર્ષથી વધારે જૂનાં એક વર્ષકે
અવિક પુરાણે ધાન્ય, પ્રાયશઃ ધણુ કરીને પ્રાયઃ કરકે,
રુક્ષમ્ રક્ષ હોય છે રુક્ષ હોતે હે, અમિનવમ્ અને નવાં
और नये, પ્રાયેણ ધણુ કરીને પ્રાયઃ કરકે, ગુરુ ભારે
હોય છે ગુરુ હોતે હે ॥ ૩૦૯ ॥

309. Corn and pulses that are one year old are recommended. The old grain is generally dry and the new generally heavy.

यद्यदागच्छति क्षिप्रं तत्तल्लघुतरं स्मृतम् ।

નિસ્તુપં યુક્તિમૃદ્ધં ચ સૂપ્યં લઘુ વિપચ્યતે ॥૩૧૦॥

યદ યદ જે જે ધાન્ય વાવતાં જો જો ધાન્ય બોને
પર, ક્ષિપ્રમ્ તરત જલ્દી, આગચ્છતિ ઊગે છે ઊગતે હે,
તત્ તત્ તે તે વે વે, લઘુતરમ્ બહુ હલકાં અધિક
લઘુ, સ્મૃતમ્ માનેલ છે માને હે, નિસ્તુપમ્ ફાતર
વગરના તુપરહિત, યુક્તિમૃદ્ધમ્ ચ તથા યુક્તિપૂર્વક
શેકેલાં એવં યુક્તિપૂર્વક મૂને, સૂપ્યમ્ ઢાળનાં ધાન્ય
સૂપ્ય ધાન્ય, લઘુ તરત જલ્દી, વિપચ્યતે પચે છે
પચ જાતે હે ॥ ૩૧૦ ॥

310. That grain which grows quicker is considered lighter than the others. The decorticated and slightly roasted pulse is digested easily.

૩૧૦. યદ્યાગચ્છતિ ક્ષિપ્રમ્ યજ્જરાં યાતિ શીઘ્રં હુ (ચ.)

મૃતં કૃશં ખાતિમેઘં વૃદ્ધં વાલં વિવૈર્હતમ્ ।
અગોચરમૃતં વ્યાલસૂદિતં માંસમુત્સૃજેત્ ॥૩૧૧॥
અતોઽન્યથા હિતં માંસં વૃંહણં વલવર્ધનમ્

મૃતમ્ મરેણ સ્વયં મૃત, કૃશમ્ દૂબળા દુર્બલ, અતિમેઘમ્ બહુ મેઘવાળા અતિ મેદયુક, વૃદ્ધમ્ ૭૬ વૃદ્ધ, વાલમ્ બાળક બાલક, વિવૈર્હતમ્ ઝેરથી લેગેલ શસ્ત્રથી નિષેધે લિપ્ત થયેલ, હતમ્ મારેલ મારે, અગોચરમૃતમ્ અસાત્મ્ય દેશમાં ઉછરેલ અસાત્મ્ય દેશમાં પુષ્ટ, વ્યાલ-સૂદિતમ્ ચ અને વાધ વગેરેએ મારેલ પ્રાણીનું ઔ વ્યાઘ્ર આદિને મારે પ્રાણીકા, માંસમ્ માંસ માંસ, ઉત્સ-જેત્ તથા દેવે એઈએ ત્યાજ્ય દે, અગ: એથી હમમ, અન્યથા બુદ્ધ પ્રકારનું વિપરીત, માંસમ્ માંસ માંસ, હિતમ્ હિતકર હિતકારા, વૃંહણમ્ બૃંહણ કરનાર વૃંહણ, વલવર્ધનમ્ અને બલ વધારનાર એ શ્રેષ્ઠ વલવર્ધક છે ॥ ૩૧૧૩ ॥

311-311½. The flesh of the animal which is dead, emaciated, very fat, old, too young, killed by poisoning, reared in unnatural habitat or killed by a tiger or snake, should be discarded. Flesh which is not of this description is wholesome, roborant and promotive of strength.

માંસરસઃ ગુણા:--

પ્રીણન: સર્વભૂતાનાં હૃદયો માંસરસ: પરમ્ ॥૩૧૨॥
શુભ્યતાં વ્યાધિમુક્તાનાં કૃશાનાં ક્ષીણરેતસામ્ ।
વલવર્ણર્થિનાં ચૈવ રસં વિગાઘશ્ચામૃતમ્ ॥૩૧૩॥

માંસરસ: માંસરસ માંસમ્, સર્વભૂતાનામ્ સર્વ પ્રાણીઓને સર્વ પ્રાણીઓ, પ્રીણન: પ્રસન્ન કરનાર પ્રસન્ન કરનેવાલા, પરમ્ અને પરમ્ ઔર પરમ્, હૃદય: હૃદય છે હૃદય છે, શુભ્યતામ્ શ્રોત્રશ્રોત્રી મુખને દુગ્ધ, વ્યાધિમુક્તાનામ્ તરતમાં સાબ થયેલ અમી રોગસે મુક્ત

૩૧૧. વ્યાલસૂદિતમ્--વ્યાલસૂદિતમ્ ચ.

૩૧૨ સર્વભૂતાનામ્--સર્વભૂતાનામ્ (ક ગ. ષ. છ. જ.)

૩૧૩. વ્યાધિમુક્તાનામ્--વ્યાધિમુક્તાનામ્ (ક દ.)

દુગ્ધ, કૃશાનામ્ કૃશ કૃશ, ક્ષીણરેતસામ્ ક્ષીણરેતસાના ક્ષીણવીર્ય, વલ-વર્ણ- અને બલ તથા વલ્લની તથા વલ્લ એવં વર્ણકો, અર્થિનામ્ ચ દ્વ વધુ ૫૨૭૫૫૫૫ પુરુષોને વાદનેનાલોકે લિપ્ત રસમ્ માંસરસ માંસરસકો, અમૃતમ્ અમૃત અમૃતકે, ચથા નેવે સમાન, વિગાઘ અશ્વેલો જાને ॥ ૩૧૨-૩૧૩ ॥

312-313. For all creatures the flesh-juice is most nourishing (pleasant) and cordial; and for those that are wasted, convalescing, emaciated, deficient in semen and desirous of enhanced strength and complexion, meat-juice is to be regarded as nectar itself.

સર્વરોગપ્રશાનં યથાસ્વં વિહિતં રસમ્ ।
વિગાઘ સ્વયં વલકરં વયોવૃદ્ધીન્દ્રિયાયુષામ્ ॥૩૧૪॥

યથાસ્વનં વ્યાધિને અનુસરી રોગાનુસાર, વિહિતમ્ ક્રમેનામાં વ્યાધિને કહે દુગ્ધ, રસમ્ માંસના રસને માનસ-કો સર્વરોગ-ધણા રોગોને વહુતસે રોગોકો, પ્રશા-મનમ્ શાંત કરનાર શાન્ત કરનેવાલા, સ્વયં સ્વયં વલકર-મ્ વલકર-ક, વય: વૃદ્ધિ- તથા વય-વૃદ્ધિ વય-વૃદ્ધિ, દ્વિન્દ્રિય-પ્રાન્દ્રિય દ્વિન્દ્રિય, જાયુષામ્ અને આયુષ્યાના એવં આયુકે, વલકરમ્ બલકરને વધારનાર બલકો વધારેવાલા, વિગાઘ અશ્વેલો જાને ॥ ૩૧૪ ॥

314. Meat-juice administered as indicated is curative of most diseases. It should be regarded as promotive of voice and of youth, intelligence and sense faculties and longevity.

વ્યાયામનિત્યા: ક્ષીનિત્યા મદ્યનિત્યાઃ ચે નરા: ।
નિત્યં માંસરસાહારા નાતુરા: સ્યુર્ન પુર્વલા: ॥૩૧૫॥

ચે ને જો નરા: પુરુષો પુરુષ, વ્યાયામનિત્યા: નિત્ય વ્યાયામ કરનાર નિત્ય વ્યાયામ કરનેવાલે, ક્ષી-નિત્યા. નિત્ય અમી સેવન કરનાર નિત્ય ક્ષીકા સેવન કરનેવાલે, મદ્યનિત્યા- ચ અને નિત્ય મદ્ય સેવનારા છે ઔર નિત્ય મદ્યપાન કરનેવાલે છે, નિત્યમ્ તેઓ નિત્ય

वे प्रतिदिन, मांसरसाहाराः भांसरसने। आहार कर्त। मांसरसका आहार करने पर, आतुराः भेदा रोगी, न पश्या नथी नहीं होते, दुर्बलाः अने दुर्बल और निर्बल, न स्त्रुः भत्ता नथी नहीं होते ॥ ३१५ ॥

315. If those given to constant exercise and indulgence in women and wine take meat-juice daily, they will never fall ill or become weak.

वर्जनीयशाकानां निर्देशः --

क्रिमिवातातपहतं शुष्कं जीर्णमतर्धम् ।
शाकं निःस्नेहसिद्धं च वर्ज्यं यथापरिस्तुतम् ॥ ३१६ ॥

क्रिमि- शुष्कं क्रिमि, वात- वात वायु, जातप- अने तडकाथी और धूपसे, हतम् हीनवीर्यं हीनवीर्य, शुष्कम् सूक्ष्म गेयेषु शुष्क, जीर्णम् अनु जीर्ण, अनार्तवम् अतु वगैरनु बिना ऋतुके उत्पन्न, निःस्नेहसिद्धम् च स्नेह वगैर सिद्ध करेधुं स्नेहके बिना सिद्ध किया, यत् च अने जेभांथी तथा जिसमेंसे, अपरिस्तुतम् आश्वानु पाण्णी काढी नापवानां आल्युं न होय अेषु उबालनेका जल निचोड़ा न गया हो ऐसा, शाकम् शाक शाक, वर्ज्यम् तज्ज्या होय्य छे त्याज्य है ॥ ३१६ ॥

316. Vegetables spoilt by maggots, wind or sun, or dried or decayed or grown out of season or cooked without unctuous substances, or with the boiled water not drained off, should be avoided.

वर्जनीयफलानां निर्देशः --

पुराणमामं संक्लिष्टं क्रिमिब्यालहिमातपैः ।
अदेशकालजं क्लिष्टं यत्स्यात्फलमसाधु तत् ॥ ३१७ ॥

पुराणम् अनु पुराना, आमम् कायुं कषा, क्रिमि- शुष्कं क्रिमि, ब्याल- सधं सर्प, हिम- टाढ बर्फ, जातपैः अने तडकाथी और धूपसे, संक्लिष्टम् दूषित थयेधु नष्ट, अदेशकालजम् अथेय्य देशभां अने अथेय्य काणभां उत्पन्न थयेधुं स्वाभाविक देशके सिवा अन्यत्र उत्पन्न तथा बिना ऋतुके उत्पन्न, क्लिष्टम् तथा क्लेदयुक्त और गका हुआ, यत् जे जो, फलम् इण फल, स्यात् होय

होता है, तत् ते वह, असाधु साधुं नथी उत्तम नहीं है ॥ ३१७ ॥

317. Fruits which are old or unripe or damaged by insects, snakes, frost or sunheat, and which are of improper season and place and putrified are to be regarded as not good for use.

वर्जनीयहरितानां निर्देशः, वर्जनीयमद्याम्बुगोरसादीनां निर्देशः --

हरितानां यथाशाकं निर्देशः साधनादते ।
मद्याम्बुगोरसादीनां स्वे स्वे वर्गे विनिश्चयः ॥ ३१८ ॥

यथाशाकम् जे प्रभाषे शाकना संबंधभां त्या- न्यताने निर्देश करवानां आये छे, ते प्रभाषे ज जिम तरह शाकके संबन्धमें त्याज्यताका निर्देश किया गया है उसी तरह, साधनात् पकवानी विधि पकानेकी विधिके, करने सिवाय अतिरिक्त, हरितानाम् हरितवर्गनी त्यान्यताने हरितवर्गकी त्याज्यताका निर्देशः निर्देश छे निर्देश है, मद्य- मद्य मद्य, अम्बु- नद्य जल, गोरसादीनाम् अने गोरस वगैरने और दूध आदिका, विनिश्चयः निश्चय निश्चय, स्वे स्वे पोटपोताना अपने अपने वर्गे वर्गभां करवानां आये छे वर्गमें किया गया है ॥ ३१८ ॥

318. The rules regarding greens are the same as vegetables, except in the mode of preparation. As regards wine, water and milk etc, these have been described in their respective sections.

कीदृशमन्नानुपानं युक्तम् --

यदाहारगुणैः पानं विपरीतं तदिष्यते ।
अन्नानुपानं घातूनां दृष्टं यच्च विरोधि च ॥ ३१९ ॥

यत् जे जो, पानम् पीधुं अनुपान, आहारगुणैः आहारना गुणैथी आहारके गुणोंके, विपरीतम् विपरीत होय विपरीत हो, तत् ते वह, इष्यते इष्ट छे इष्ट है, यत् च अने जे और जो, अन्न-अनुपानम् अन्ननु अनुपान

३१८. मद्याम्बु मद्याम्बु (प.)

અનન્દા અનુપાન, ખાતુનામ્ ધાતુઓથી ધાતુઓંકે, વિરોધિ વિરુદ્ધ વિરોધી, ન ન હોય ન હો, હજમ્ તેનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે તેના સ્વીકાર ક્રિયા ગયા છે ॥૩૧૧॥

319. That drink which is opposite in quality to that of the food taken is the proper corrigent. Whatever drink is not deleterious to the body-elements is to be considered the right post-prandial drink.

આસવાનાં સમુદિદામશીતિં ચતુરુત્તરામ્ ।
જલં પેયમપેયં ચ પરીક્ષ્યાનુપિષેદિતમ્ ॥૩૨૦॥

સમુદિદામ પહેલાં કહેવામાં આવેલા પ્રથમ કહે હુદ, આસવાનામ્ ચતુરુત્તરામ્ અશીતિમ્ ચોરાસી પ્રકારના આસવાની ચોરાસી પ્રકારકે આસવાંકી, પેયમ તથા પહેલાં કહેવામાં આવેલાં પીવા શેઝ પીને યોગ્ય, અપેયમ્ ચ તેમજ પીવાને અયોગ્ય એવં પીનેમં અયોગ્ય, જલમ્ જલોની ત્રલોંકી, પરીક્ષ્ય પરીક્ષા કરીને પરીક્ષા કરકે, હિતમ્ હિતકર હિતકારી, અનુપિષેત્ અનુપાન કરતુ અનુપાન કરતના ચાહિ ॥ ૩૨૦ ॥

320. One should take as his post-prandial drink that which is wholesome, having examined the eighty-four kinds of wines described previously and which water is fit to be drunk and which not.

ઘાતાદિપ્રકોપેષુ યુક્તમનુપાનમ્, ક્ષયે માંસરસાનુપાનત્વમ્—
ક્ષિગ્ધોષ્ણં મારુતે શસ્તં પિત્તે મધુરશીતલમ્ ।
કફેનુપાનં રક્ષોષ્ણં ક્ષયે માંસરસઃ પરમ્ ॥૩૨૧॥

મારુતે વાયુમાં વાયુમેં, ક્ષિગ્ધોષ્ણમ્ સ્નિગ્ધ અને ઉષ્ણ સ્નિગ્ધ એવં ઉષ્ણ, પિત્તે પિત્તમાં પિત્તમેં, મધુર-શીતલમ્ મધુર અને શીતલ મધુર એવં શીતલ, કફે તથા કફમાં તથા કફમેં, રક્ષોષ્ણમ્ રક્ષા અને ઉષ્ણ

૩૨૦. સમુદિદામશીતિં ચતુરુત્તરામ્—સમુદિદા અશીતિચતુરુત્તરા (ગ. બ.)

,, ચતુરુત્તરામ્—ચ ગુણોત્તરામ્ (પ.)

રુદ્ધ એવં ઉષ્ણ, અનુપાનમ્ અનુપાન અનુપાન, ક્ષયમ્ ક્ષય છે ઉત્તમ છે, ક્ષયે તથા ક્ષયમાં ક્ષયમેં, માંસરસઃ માંસરસનું અનુપાન માંસરસકા અનુપાન, પરમ્ શ્રેષ્ઠ છે ઉત્તમ છે ॥ ૩૨૧ ॥

321. Unctuous and hot drinks in conditions of vata, sweet and cooling ones in those of pitta, dry and hot ones in kapha, and meat-juices in wasting are considered the best.

ઉપવાસાદિષુ પયસોનુપાનત્વમ્—

ઉપવાસાશ્વભાષ્યસ્ત્રીમારુતાનપકર્મમિઃ ।
ક્ષાન્તાનામનુપાનાર્થે પયઃ પથ્યં યથાનુસૂતમ્ ॥૩૨૨॥

ઉપવાસ- ઉપવાસ ઉપવાસ, અશ્વ- બહુ આશ્વું મુસાફરી, ભાષ્ય- બહુ બોલવું અધિક બોલના, સ્ત્રી- સ્ત્રીસેવન સ્ત્રીસેવન, મારુત- તથા પવન વાયુ આસપ- તડકો ધૂપ, કર્મમિઃ અને કાર્યથી કાર્યકે, ક્ષાન્તા- નામ્ થાકી ગયેલા મનુષ્યને યકે હુદ મનુષ્યોંકે, અનુ- પાનાર્થમ્ અનુપાન માટે અનુપાનકે ક્રિયા, પયઃ દૂધ દૂધ, અનુસૂતમ યથા અમૃત જેવું અમૃતકે સમાન, પથ્યમ્ પથ્ય છે પથ્ય છે ॥ ૩૨૨ ॥

322. For those fatigued by fasting, travel, lecturing, society of women, wind, sun and exertion, milk as a post-prandial drink is as wholesome as nectar.

કૃશાનાં સુરાનુપાનમ્, સ્થૂલવેદાનાં મધૂદકમનુપાનમ્—

સુરા કૃશાનાં પુષ્પર્ષમનુપાનં વિધીયતે ।
કાર્ણ્યથં સ્થૂલવેદાનામનુ શસ્તં મધૂદકમ્ ॥૩૨૩॥

કૃશાનામ્ કૃશ મનુષ્યોની કૃશ મનુષ્યોંકી, પુષ્પર્ષમ્ પુષ્પ માટે પુષ્પકે ક્રિયા, સુરા સુરાના સુરાકે, અનુપાનમ્ અનુપાનનું અનુપાનકા, વિધીયતે વિધાન કરવામાં

૩૨૨ અશ્વભાષ્યસ્ત્રી—અશ્વમારસ્ત્રી (પ.)

૩૨૩. વિધીયતે—પ્રશસ્તવે (ક. ગ. બ. ઙ. ઘ. ત. થ.)

,, સ્થૂલવેદાનામ્—અતિનિદ્રાનામ્ (બ. પ.)

,, અનુશસ્તં મધૂદકમ્—અનુપાનં મધૂદકમ્ (ઙ.)

આવે છે વિધાન કિયા જાતા છે, સ્થૂલદેહાનામ્ સ્થૂલ શરીરનાઓને સ્થૂલ શરીરવાલોનો, કાર્શ્યાર્થમ્ કુશ કરવા માટે કુશ કરવાનેકે લિખ મધૂદકમ મધૂદકનુ મધૂદકકા, જનુ અનુપાન અનુપાન, જસ્તમ્ પ્રશસ્ત છે સત્તમ છે ॥ ૩૨૩ ॥

323. Sura wine is to be prescribed as a post-prandial drink for building up the maciated. Hydromel (honey-water) is recommended as a post-prandial drink for reducing the corpulent.

મથાનુપાનમસ્યાધિકારિણઃ—

અસ્વામીનામનિદ્રાણાં તન્દ્રાશોકભયક્લમૈઃ ।
મથમાંસોષિતાનાં ચ મથમેવાનુશસ્યતે ॥ ૩૨૪ ॥

તન્દ્રા- તન્દ્રા તન્દ્રા, શોક- શોક શોક, ભય- ભય મથ, ક્લમૈઃ તથા ક્લમૈઃ એવં ક્લમસે, અસ્વામીનામ્ જેઓ મંદાગ્નિ હોય જિનકો મંદાગ્નિ હો, અનિદ્રાણામ્ જેઓને નિદ્રા આવતી ન હોય જિનકો નિદ્રા ન આતી હો, મથમાંસોષિતાનામ્ ચ અને જેઓ મથ તથા માંસના અભ્યાસીઓ હોય ઓર જિનકો મથ તથા માંસ સાત્ત્વ્ય હો અનેકે લિખ, મથમ્ મથનુ મથકા, એવં જ હી, અનુશસ્યતે અનુપાન પ્રશસ્ત છે અનુપાન સત્તમ છે ॥ ૩૨૪ ॥

324. For those suffering from weak gastric fire and insomnia as the result of torpor, grief, fear and fatigue and for those accustomed to wine and meat, wine is prescribed as a post-prandial drink.

અનુપાનસ્વ ગુણાઃ—

અથાનુપાનકર્મેગુણાન્ પ્રવક્ષ્યામઃ-અનુપાન તર્પયતિ, પ્રીણયતિ, ઊર્જયતિ, બુંદયતિ, પર્યાસિ-

૩૨૫. અથાનુપાનકર્મેગુણાન્ પ્રવક્ષ્યામઃ-અથાનુપાનકર્મે પ્રવક્ષ્યામિ (અ.)

,, કર્મેગુણાન્ પ્રવક્ષ્યામઃ-ગુણકર્મે વક્ષ્યામિ (ગ.)

મમિમિર્વર્તયતિ, મુક્તમવસાદયતિ, અન્નસન્નાતં મિનસિત્તિ, માર્દવમાપાદયતિ, ક્લેદયતિ, જરયતિ, સુખપરિણામેતામાશુવ્યવાયિતાં ચાહારસ્યોપજન-યતીતિ ॥ ૩૨૫ ॥

અથ હવે કમકે આગે, અનુપાનકર્મે- અનુપાનનાં કર્મ અનુપાનકે કર્મે, ગુણાન્ અને ગુણો ઓર ગુણકો, પ્રવક્ષ્યામઃ કહેથું કહુંગે. અનુપાનમ્ અનુપાન અનુપાન, તર્પયતિ તર્પણ કરે છે સંતર્પણ કરતા છે, પ્રીણયતિ પ્રસ-જતા કરે છે પ્રસજતા કરતા છે, ઊર્જયતિ ઉત્સાહ આપે છે ઉત્સાહ દેતા છે, બુંદયતિ બુંદણ કરે છે બુંદણ કરતા છે, પર્યાસિમ્ તૃપ્તિ તૃપ્તિ, અમિનિર્વર્તયતિ કરે છે કરતા છે, મુક્તમ્ મુક્તિ અજાને સાયે અજાકો, અવસાદયતિ શિથિલ કરે છે શિથિલ કરતા છે, અન્નસન્નાતમ્ અજાના સમૂહને અજાકે સમૂહકો, મિનસિત્તિ તેડે છે તેડતા છે, માર્દવમ્ મૃદુતા કોમલતા, આપાદયતિ લાવે છે ઉત્પન્ન કરતા છે, ક્લેદયતિ કલેદ કરે છે ક્લિજ કરતા છે, જરયતિ પચાવે છે પચાતા છે, આહારસ્ય અને આહારને એવં આહારકા, સુખ- સુખપૂર્વક સુખસં, પરિણામિતામ્ પચ-નારો પચ જાના, આશુવ્યવાયિતામ્ ચ અને શરીરમાં ગુરત વ્યાપ્ત થનારો આશ્ર શરીરમે વ્યાપ્ત હો જાના, ઉપજનયતિ કૃતિ કરે છે ઉત્પન્ન કરતા છે ॥ ૩૨૫ ॥

325. Now we shall speak of the qualities and actions of post-prandial drink. Post-prandial drink gives nourishment, pleasure, energy, roborance, sense of satisfaction, settles down the food eaten, breaks up the mass of food, imparts softness, liquefies, digests and brings about quick assimilation and diffusion in the body.

ભવતિ ચાત્ર—

અનુપાનં હિતં યુક્તં તર્પયત્યાશુ માનવમ્ ।

સુખં પચતિ ચાહારમાયુષે ચ લલાય ચ ॥ ૩૨૬ ॥

૩૨૫. મુક્તમવસાદયતિ-અવસાદયતિ (અ.)

,, ઉપજનયતિ-અનયતિ (અ.)

અન્ન ચ અ! વિપથમ્! હસ વિષયમે, અવતિ શ્લેષઃ
૭ કે કોક હૈ કિ, સુક્ત પ્રયોજ્યે પ્રયુક્ત કિગા દુઘા,
હિતમ્ કિતકર હિતકારી, અનુપાનમ્ અનુપાન અનુપાન,
માનવમ્ મનુષ્યને મનુષ્યકો, આશુ બલદી શીઘ્ર,
તર્વયતિ તૃપ્ત કરે છે તૃપ્ત કરતા હૈ, આહારમ્ ચ
તથા આહારને એવં આહારકો, આયુષ્વે ચ આયુષ્વ આયુ,
વજાય ચ અને બળની પ્રાપ્તિ માટે એવં બલકી પ્રાપ્તિકે
કિપ, સુક્તમ્ સુષેથી સુક્તપૂર્વક, પચતિ પચાવે છે
પચાતા હૈ ॥ ૩૨૬ ॥

Here is a verse again :—

326. Post-prandial drink that is
rightly administered satisfies the man
immediately and digests the food
happily and gives life and strength.

વેષાં જલાનુપાનં પ્રતિષિદ્યન્—

નોર્ષ્વાક્ષમારુતાત્રિષ્ટા ન હિકાશ્વાસકાસિનઃ ।
ન ગીતમાપ્યાધ્યયનપ્રસક્તા નોરસિ ક્ષતાઃ ॥૩૨૭॥
પિબેયુઃકદંકં મુક્ત્વા તદ્દિ કળ્ઠોરસિ સ્થિતમ્ ।
જોહમાહારજં હૃત્વા મૂયો દોષાય કલ્પતે ॥૩૨૮॥

મુક્ત્વા બળીને મોજન કરકે, ઉદકમ્ પાણી જલ,
કર્ષ્વાક્ષ- ઉપશ્વા અંગેમાં ઉપરકે અંગોમે, મારુત-વાયુના
વાયુકા, આશિષ્ઠા પ્રકોપવાળાઓએ પ્રકોપ હોને પર, ન
ન નહીં, હિકા-હેડી હિકા, શ્વાસ-શ્વાસ શ્વાસ, કાસિનઃ
અને ઉધરસવાળાઓએ ઔર કાસમે, ન ન નહીં, ગીત-
ગીત ગીત, માન્ય-માન્ય માન્ય, અધ્યયન-અને
બલુતરમાં તથા અધ્યયનમે, પ્રસક્તાઃ લાગેલાઓએ
લગે રહેવાલોંકો, ન ન નહીં, ઊરસિ ક્ષતાઃ અને ઉરઃક્ષત-
વાળાઓએ ઔર ઊરઃક્ષતવાલોંકો, ન ન નહીં, પિબેયુઃ
પીવું બેઠે પીવા ચાહિય, હિ કારણકે ક્યોંકિ, તત્
તે પાણી વહ પાની, કળ્ઠ-ઊરસિ કંઠ અને બાતીમાં
કંઠ ઔર ઊરમે, સ્થિતમ્ રહેલા સ્થિત, આહારજમ્ આહાર-
બન્ધ આહારજન્ય, સ્નેહમ્ સ્નેહને સ્નેહકા, હૃત્વા નાશ
કરી નાશ કરકે, મૂયઃ બહુ અધિક, દોષાય દોષ
દોષકો, કલ્પતે કરવા સમર્થ થાય છે કરનેમે સમર્થ
હોતા હૈ ॥ ૩૨૭-૩૨૮ ॥

૩૨૮. હૃત્વા-ગત્વા (જ. વ.)

327-328. Neither those in whom
the vata is provoked in the upper parts
of the body nor those that suffer
from hiccup, dyspnea or cough, nor
those that are engaged in singing,
lecturing or studying, nor those that
are suffering from pectoral lesions
should drink water after eating; for
it takes away from the throat and
chest the unctuous quality of the
meal eaten and leads to great
morbidity.

દ્રવ્યાણા કાર્ત્સ્વ્યેન નામનિર્દેશસ્થાશક્યત્વાદેકદેશેન કથનમ્—

અન્નપાનૈકદેશોડયમુક્તઃ પ્રાયોપયોગિકઃ ।

દ્રવ્યાણિ ન હિ નિર્દેષ્ટું શક્યં કાર્ત્સ્વ્યેન નામમિઃ ૩૨૯

અયમ્ આ યદ, અન્નપાનૈકદેશઃ અન્નપાનનેા એક
ભાગ અન્નપાનકા એક ભાગ, પ્રાયોપયોગિકઃ એ પ્રાયોપયુ
ઉપયોગમાં આવે છે જો પાય.કરકે ઉપયોગમે લિયા
જાતા હૈ, ઉક્તઃ તે કહી બતાવ્યો છે વહ કહ દિયા હૈ,
હિ કારણકે ક્યોંકિ, દ્રવ્યાણિ દ્રવ્યોનેા દ્રવ્યોંકા, કાર્ત્સ્વ્યેન
સંપૂર્ણપણે સંપૂર્ણતાસે, નામમિઃ નામ ભર્ષ ભર્ષને પૃથક્
પૃથક્ નામદ્વારા, નિર્દેષ્ટમ્ નિર્દેશ કરવો નિર્દેશ કરના,
ન શક્યમ્ શક્ય નથી શક્ય નહીં હૈ ॥ ૩૨૯ ॥

329. The foods and drinks that
are generally in use are described;
for it is not possible to indicate
the totality of substances by their
names.

અનુકાનાં દ્રવ્યાણાં ગુણકર્માદિનાં જ્ઞાને ઉપાયાઃ—

યથા નાનોષધં કિંચિદેશજાનાં વષ્ણો યથા ।

દ્રવ્યં તત્સત્તથા વાચ્યમનુકમિહ યદ્વચેત્ ॥૩૩૦॥

યથા બેથી ક્યોંકી, કિંચિદેશજાનાં વષ્ણો યથા
દ્રવ્ય, અનોષધમ્ ઔષધ ન હોય એવું ઔષધ ન હો એવી
૩૨૯. અન્નપાનૈક—અનુપાનૈક (જ. દ. પ.)

,, દ્રવ્યાણિ ન હિ—દ્રવ્યં હુ ન હિ (ક. ધ. જ. દ.)

वात, व नथी नहीं है, वर तेथी जेने जेने ततः जो जो, इह अक्षीं यहां, अनुक्तम् भवेत् न कहेतुं होय न कहा गया हो, वर ते ते द्रव्यने उस उस द्रव्यको, यथा तेना संशोधनां जेनुं उसके संबंधमें जैसा, देशजानाम् ते ते देशना होकेतुं उस उस देशके मनुष्योंका, वचः कथन होय कथन हो, तथा ते प्रभाषे न वैसा ही, वाच्यम् तेने कहेतुं उसे कहना चाहिए ॥ ३३० ॥

330. Since there is no substance which may not be used as a medicine, the substances not spoken of here are to be assessed with reference to their qualities according to the opinion of the people in whose country they are found.

चरः शरीरावयवाः स्वभावो घातवः क्रिया ।
लिङ्गं प्रमाणं संस्कारो मात्रा चास्मिन् परीक्ष्यते ३३१

अस्मिन् आ अन्नपानना विषयमां इस अन्नपानके विषयमें, चरः देश अने भक्ष्य देश और भक्ष्य, शरीरावयवाः शरीरना अवयवो शरीरके अवयव, स्वभावः स्वभाव स्वभाव, घातवः धातुओ धातुएँ, क्रिया क्रिया क्रिया, लिङ्गम् श्री, पुरुष अथवा नपुंसक स्त्री, पुरुष अथवा नपुंसक, प्रमाणम् प्रमाण प्रमाण, संस्कारः संस्कार संस्कार, मात्रा च अने मात्रानी और मात्राकी, परीक्ष्यते परीक्षा करनेवाला आवे छे परीक्षा की जाती है ॥ ३३१ ॥

331. An animal's food and habitat, body-parts, constitution, body elements, activity, sex, size, mode of preparation and measure are herein explained.

प्राणिनां देश-भक्ष्य-विशेषेण गुरुलाघवम्—

चरोऽनूपजलाकाशधन्वाद्यो भक्ष्यसंविधिः ।

जलजानूपजाम्रैव जलानूपचराश्च ये ॥ ३३२ ॥

गुरुभक्ष्याश्च ये सत्त्वाः सर्वे ते गुरवः स्मृताः ।

लघुभक्ष्यास्तु लघवो धन्वजा धन्वचारिणः ॥ ३३३ ॥

३३२. चास्मिन्—वाच (व.)

३३३. सर्वे—प्रायः (ग.)

अनूप- आनूप अनूप, जल- जल जल, आकाश- आकाश आकाश, धन्व- अने धन्व और धन्व, वायुः वायु देश आदि देश, भक्ष्यसंविधिः तथा भक्ष्य तथा भक्ष्य, चरः जो चर छे वह चर है, ये सत्त्वाः जे प्राणीओ जो प्राणि, जलज- जलमां जल-जल जलज, जानूपजाः च एव अने आनूप देशमां जल-जल और अनूपजन्य, जलानूपचराः च तेभज जलचर अने आनूपचर छे एवं जलचर तथा अनूपचर हैं, ये च अने जे प्राणीओ और जो प्राणियों, गुरुभक्ष्याः भारे भारे भारे छे गुरु पदार्थ खाते हैं, ते सर्वे ते सर्वे वे सब, गुरवः पथवामां भारे गुरु, स्मृताः कहेवाय छे कहे गये हैं, धन्वजाः अने धन्वदेशमां धन्व-धन्व धन्वओ और धन्वदेशमें उत्पन्न हुए, धन्वचारिणः तेभज धन्वदेशमां करनेवाले एवं धन्वदेशमें विचरनेवाले, लघुभक्ष्याः लघु अने लघु मां प्राणीओ और लघु पदार्थको खानेवाले प्राणि, लघवः पथवामां लघु कहेवाय छे पथवेमें लघु कहे गये हैं ॥ ३३२-३३३ ॥

332-333. Wet-land, water, sky, arid-land and the feed constitute an animal's habitat and food. Animals which are native to water and wet-land or eat heavy things, are all to be regarded as heavy. The light feeders are light, such as those native to arid-land and moving in arid-land.

शरीरावयवेषु गुरुलाघवम्—

शरीरावयवाः सक्थिशिरःस्कन्धाद्यस्तथा ।

सक्थिमांसाद्गुरुः स्कन्धस्ततः क्रोडस्ततः शिरः ३३४

वृषणौ चर्म मेढ्रं च भोणी वृक्षौ यकृद्गुदम् ।

मांसाद्गुरुतरं विद्याद्यथास्वं मध्यमस्थि च ॥ ३३५ ॥

३३४. सक्थि... ..शिरः—सक्थिमांसाद् गुरुतरं स्कन्धक्रोड-शिरस्सदाय (ग. च. व.)

,, ततः शिरः—शिरस्सदाय (व.)

३३५. चर्म मेढ्रं—वस्तिमेढ्रं (प.)

,, भोणी वृक्षौ—भोणिवृक्षौ (व.)

Those that are huge of size in each class are heavy and those that are otherwise are light.

संस्कारापेक्षं गुरुलाघवम्—

गुरुणां लाघवं विद्यात् संस्कारात् सविपर्ययम् ।
व्रीहिर्लाजा यथा च स्युः सक्तूनां सिद्धपिण्डिकाः ३३९

संस्कारात् संस्कारार्थी संस्कारसे, गुरुणाम् गुरु पदार्थोक्तं गुरु पदार्थोक्ता, लाघवम् हलकापणम् हलकापण, सविपर्ययम् विद्यात् तथा हलका पदार्थोक्तं भारेपणम् अल्पवु तथा हलके पदार्थोक्ता भारीपण जानना चाहिए, यथा च नेत्रे जेसे कि, व्रीहेः भारे व्रीहिधान्यमार्थी भारी व्रीहिधान्यसे, लाजाः संस्कारार्थी अनावेदी लाज संस्कारद्वारा बनाई हुई लाजा, स्युः व्रीहिधान्यमार्थी हलकी थाय छे व्रीहिधान्यसे हलकी होती है, सक्तूनाम् अने हलका साथवामार्थी और हलके सक्तूनोंसे, सिद्धपिण्डिकाः संस्कारार्थी अनावेदी पिण्डियां साथवामार्थी भारे थाय छे संस्कार द्वारा बनाई हुई पिण्डिकायें सक्तूनोंसे भारी होती हैं ॥ ३३९ ॥

339. The heavy articles, it should be known, become light by preparation and the light ones become heavy just as rice becomes light when roasted and roasted corn flour becomes heavy when prepared into balls and cooked.

गुरुलाघवे मात्रायाः कारणत्वम्—

अव्यादाने गुरुणां च लघूनां चातिसेवने ।
मात्रा कारणमुद्दिष्टं द्रव्याणां गुरुलाघवे ॥ ३४० ॥

गुरुणाम् गुरु पदार्थोक्ते, अल्प-आदाने अल्प आवाभां बोझ खानेमें, लघूनाम् च तेभ्यः अल्प पदार्थोक्ते एवं लघु पदार्थोक्ते, अति-सेवने अधिक आवाभां अधिक खानेमें, द्रव्याणाम् द्रव्येभ्यः द्रव्यका, गुरु-लाघवे ने गुरुपण के अल्पपण थाय छे तेभां जो गुरुत्व वा ३३९. सिद्धपिण्डिकाः—सिद्धपिण्डिकाः (व.)

लघुत्व होता है उसमें, मात्रा मात्राने न मात्राको ही, कारणम् कारण, उद्दिष्टम् उद्दिष्ट छे कहा है ॥ ३४० ॥

340. The proper measure of heavy and light articles of diet has been described as intake of heavy articles in small measure and of light ones in a large measure.

गुरुणामल्पमादेयं लघूनां वृत्तिरिष्यते ।
मात्रां द्रव्याण्यपेक्षन्ते मात्रा चाग्निमपेक्षते ॥ ३४१ ॥

गुरुणाम् गुरु पदार्थोक्ता, अल्पम् अल्प आवाभां बोझ, आदेयम् आवा सेवन करना चाहिए, लघूनाम् अने अल्प पदार्थोक्ता लघु द्रव्योक्ता, वृत्तिः वृत्ति-पर्यन्त वृत्तिपर्यन्त, इष्यते आवा कोष्ठसे सेवन करना चाहिए. द्रव्याणि द्रव्यो द्रव्य, मात्राम् मात्रायां मात्राकी, अपेक्षन्ते अपेक्षा राजे छे अपेक्षा करते हैं, मात्रा च अने मात्रा और मात्रा, अग्निम् अग्निनी अग्निकी, अपेक्षते अपेक्षा राजे छे अपेक्षा करती है ॥ ३४१ ॥

341. Hence heavy articles should be taken in small measure and light ones to full satisfaction. Articles of diet should be taken in proper measure and the proper measure should be in accordance with the strength of gastric fire.

मात्राया अग्निबलापेक्षित्वम्—

बलमारोग्यमायुश्च प्राणाश्चाग्नौ प्रतिष्ठिताः ।
अन्नपानेन्धनैश्चाग्निर्ज्वलति व्येति चान्यथा ॥ ३४२ ॥

बलम् अणु बल, आरोग्यम् आरोग्य आरोग्य, आयुः च आयुश्च आयु, प्राणाः च अने प्राण और प्राण, अग्नौ अग्निने ये अग्निके, प्रतिष्ठिताः आग्नौ रक्षिता छे आश्रित हैं, अग्निः च अने अग्नि और अग्नि, अन्नपान-इन्धनैः अन्नपान-इन्धन ३४१. मात्रां द्रव्याण्यपेक्षन्ते—मात्रामपेक्षने द्रव्यम् (च व.)

३४२. ज्वलति व्येति चान्यथा—दीप्यते शाम्बरेऽन्यथा

(क ग. व. च. ध. ङ.)

इन्धनसे, जबकि प्रदीप्त रहे छे जलती रहती है, जन्मया च अने न भणवाथी और इसके न मिलनेसे, त्वेति क्षीय याय छे पुष्ट जाती है ॥ ३४२ ॥

342. Strength, health, longevity and the vital breath are dependent on the state of the gastric fire, and the gastric fire burns, fed by the fuel of food and drink, or dwindles when deprived of them.

गुरुलाघवचिन्ता यैः कार्या यैश्च न कार्या—

गुरुलाघवचिन्तेयं प्रायेणाल्पबलान् प्रति ।
मन्दक्रियाननारोग्यान् सुकुमारान्सुखोचितान् ३४३

प्रायेण धलुं करीने प्रायः करके, जवपबलान् अल्प भणवाथी अल्प बलवाले, मन्दक्रियान् धीभुं काम करनार मन्दक्रियाशील, अनारोग्यान् भारोत्तरहित रोगी, सुकुमारान् कामगतावाथी सुकुमार, सुखोचितान् प्रति अने सुभना अभ्यासीओ भाटे तथा आरामशी जिन्दगी बितानेवालोंके लिए, इयम् आ इस. गुरुलाघव-शुभु अने धधुने गुरु और लघुका, चिन्ता विचार छे विचार है ॥ ३४३ ॥

343. This consideration of heavy and light articles is with reference to those that are generally weak, indolent, unhealthy, delicate of health and given to luxury.

दीप्ताग्नेयः खराहाराः कर्मनित्या महोदराः ।

ये नराः प्रति तांश्चिन्त्यं नावद्यं गुरुलाघवम् ॥३४४॥

ये न जिन. नराः भनुष्ये। मनुष्योंकी, दीप्ताग्नेयः प्रदीप्त अजिवाथी अग्नि दीप्त हैं. खर-बाहाराः कठोर पदार्थ भानार। जो कठिन भोजन करनेवाले हैं, कर्म-नित्याः नित्य काम करनार परिश्रमी हैं, महोदराः अने भोटे पेटवाथी छे और विशाल उदरवाले हैं, तान् तेओनदी

३४३. प्रायेणाल्पबलान्-प्रायेणाल्पबलान् (प.)

„ मन्दक्रियाननारोग्यान्-मन्दक्रियाननारोग्यान् (क.)

„ —मन्दकर्मानारोग्यान् (ग. च.)

उनके, प्रति आभतभा विषयमें, गुरुलाघवम् शुभुता अने धधुता गुरुलघुका भाव, जवइयम् अवश्य अवश्य, व चिन्तयन् विचार करवा योग्य नहीं विचारणीय नहीं है ॥ ३४४ ॥

344. With reference to those whose digestive fire is inflamed, who are accustomed to hard articles of diet, who are given to constant labour and have huge capacity for the consumption of food, the consideration of heavy and light qualities of things is not necessary.

हितप्रज्ञपानसेवायाः फलम्—

हिताभिर्जुहुयान्नित्यमन्तरग्निं समाहितः ।

अन्नपानसमिद्धिर्ना मात्राकालौ विचारयन् ॥३४५॥

ना पुरुषे गुरुपको, मात्राकालौ मात्रा अने कालने। मात्रा एवं कालका, विचारयन् विचार करी विचार करते हुए, समाहितः सावधान धर्ध सावधान होकर, अन्तरग्निम् अन्तरग्निमां अन्तरग्निमें, हिताभिः हितकर हितकर, अन्नपान-अन्नपानम् अन्नपानरूप, समिद्धिः अभिधवडे समिधाओंसे, नित्यम् नित्य नित्य, जुहुयात् होम करवे। ओषिओ हवन करना चाहिए ॥ ३४५ ॥

345. The self-controlled man should always feed his gastric fire with the fuel of wholesome food and drink, mindful of the consideration of measure and time.

आहिताग्निः सदा पथ्यान्यन्तरग्नी जुहोति यः ।

दिवसे दिवसे ब्रह्म जपत्यथ वदति च ॥३४६॥

नरं निःश्रेयसे युक्तं सान्द्रप्रश्नं पानभोजने ।

भजन्तो नामयाः केचिद्भविनोऽप्यन्तरादृते ॥३४७॥

आहिताग्निः सान्द्रप्रश्नं अग्निने व्यवस्थित टकावी राभनार सान्द्रसे व्यवस्थायुक्त भजिवाला, यः न भनुष्य जो मनुष्य, अन्तरग्नी अन्तरग्नी अग्निमां अन्तरग्निमें, सदा वदति सदा, पथ्यानि पथ्य पदार्थों पथ्य वस्तुओंसे,

३४६. जपति-बजति (ग.)

હુહોસિ હોમે છે હવન કરતા હૈ, વિવસે વિવસે રોઝ રોઝ પ્રતિદિન, મહા ઓઠકાર આદિમંત્રનો ઓકાર આદિ મંત્રકા, જપતિ ૧૫ કરે છે જપ કરતા હૈ, જય વદાતિ ચ અને દાન દેહે ઓર દાન કરતા હૈ, નિઃશ્વેચસે તે કલ્યાણ માટે કલ્યાણકે લિખ, યુક્તમ્ ક્ષાગેક્ષા લગે, પાનમોજને અને પીવા તથા ખાવામાં ઓર જ્ઞાનપાનમેં, સાત્ત્વજન્ય સાત્ત્વમેં બાલુનાર સાત્ત્વકો સમજનેવાલે, નર પુરુષને સસ મનુષ્યકો, અન્તરાત્ આસ કારણુ વિશેષ કારણકે, જાતે વગર બિના, માબિનઃ બાબિધમાં થનારા અવિધ્યમેં હોને-વાલે, કેષિત્ કોઈ કોઈ, અપિ પશુ મી, જામયાઃ રોગ રોગ, ન મજન્તે થતા નથી નહીં હોતે ॥ ૩૪૬-૩૪૭ ॥

346-347. The man whose gastric fire is well tended, who feeds it duly with wholesome diet, who is given to daily meditation, charity and the pursuit of spiritual salvation, and who takes food and drinks that are homologatory to him, will not fall victim to diseases even in his succeeding birth except for special reasons.

વર્ત્તિશતં સદ્ગુણાણિ રાત્રીનાં હિતમોજનઃ ।

જીવત્યનાતુરો જન્તુર્જિતાત્મા સંમતઃ સતામ્ ॥૩૪૮॥

હિતમોજનઃ હિતકર બોજન કરનાર હિતમોજન કરનેવાલા, જિતાત્મા જિતેન્દ્રિય જિતેન્દ્રિય, જન્તુઃ પુરુષ પુરુષ, સવાત્ સતપુરુષેના સાધુ જનોંહે, સંમતઃ સંમાન પામી પૂજિત, જનાતુરઃ તેમજ નીરોગી બનીને જ્યંતિ રોગી હોકર, રાત્રીનામ્ વર્ત્તિશતમ્ ૭૨૦૦ હજાર રાત્રિઓ અર્થાત્ સો વર્ષ સુધી છત્તીસ હજાર રાત્રિયો અર્થાત્ સો વર્ષતક, જીવતિ જીવે છે જીતા હૈ ॥ ૩૪૮ ॥

348. The disciplined man that practises wholesome diet lives for a period of 36000 nights (hundred years), blessed by good men and free from disease.

અન્નપ્રશંસા—

પ્રાણાઃ પ્રાણમૃતામન્નમન્નં લોકોઽભિધાવતિ ।

વર્ણઃ પ્રસાદઃ સૌસ્વર્યં જીવિતં પ્રતિમા કુલમ્ ॥૩૪૯॥

તુષ્ટિઃ પુષ્ટિર્બલં મેધા સર્વમન્ને પ્રતિષ્ઠિતમ્ ।

અન્નમ્ અન્ન અન્ન, પ્રાણમૃતામ્ પ્રાણધારીઓના પ્રાણધારિયોંકે લિખ, પ્રાણાઃ પ્રાણુ છે પ્રાણરૂપ હૈ, અન્નમ્ અન્ન તરફ અન્નકે વીંછે, લોકઃ લોક સંસાર, અભિધા-વતિ દોડે છે દોડતા હૈ, વર્ણઃ વર્ણ વર્ણ, પ્રસાદઃ પ્રસન્નતા પ્રસન્નતા, સૌસ્વર્યમ્ સુંદર સ્વર સ્વર, જીવિતમ્ જીવિત જીવન, પ્રતિમા પ્રતિભા પ્રતિમા, કુલમ્ સુખ સુખ, તુષ્ટિઃ સંતોષ તુષ્ટિ, પુષ્ટિઃ પુષ્ટિ પુષ્ટિ, બલમ્ બલ બલ, મેધા અને મેધા ઓર મેધા, સર્વમ્ સર્વ સર્વ, જન્ને અન્નમાં અન્નમેં, પ્રતિષ્ઠિતમ્ રહેલ છે આશ્રિત હૈ ॥ ૩૪૯ ॥

349-349. The life of all living things is food and all the world seeks food. Complexion, clarity, good voice, long life, understanding, happiness, satisfaction, growth, strength and intelligence are all established in food.

લૌકિકં કર્મ યદ્વત્તૌ સ્વર્ગતૌ યદ્વ વૈદિકમ્ ॥૩૫૦॥
કર્માપવર્ગે યદ્વોક્તં તદ્વાપ્યન્ને પ્રતિષ્ઠિતમ્ ।

દ્વતૌ વૃત્તિ માટે જીવનનિર્વાહકે લિખ, યદ્વ ને જો, લૌકિકમ્ બ્યાવહારિક કર્મ લૌકિક કર્મ, સ્વર્ગતૌ સ્વર્ગમેંની પ્રાપ્તિ માટે સ્વર્ગકી પ્રાપ્તિકે લિખ, યદ્વ ને જો, વૈદિકમ્ વૈદિક કર્મ વૈદિક કર્મ, અપવર્ગે અને મોક્ષને માટે ઓર મોક્ષકે લિખ, યદ્વ ને જો, કર્મ કર્મ કર્મ, યદ્વમ્ કુલું છે કહા હૈ, તદ્વ ને અપિ તે બધું વે સજ, જન્ને અન્ન ઉપરજ અન્નમેં હી, પ્રતિષ્ઠિતમ્ આધાર રાજે છે આશ્રિત હૈ ॥ ૩૫૦ ॥

350. Whatever is beneficial for worldly happiness, whatever pertains to the vedic sacrifices leading to heaven and whatever action leads to

૩૪૯. સૌસ્વર્ય-સ્વર્ય (ગ.)

૩૫૦. સ્વર્ગતૌ-સ્વર્ગ (દ.)

spiritual salvation is said to be established in food.

अध्यायार्थसंग्रहः—

तत्र श्लोकः—

अन्नपानगुणाः साध्या वर्गा द्वादश निश्चिताः ॥३५१॥

सगुणान्यनुपानानि गुरुलाघवसंग्रहः ।

अन्नपानविधावुक्तं तत् परीक्ष्यं विशेषतः ॥३५२॥

तत्र ते विषयमां उस विषयमें, श्लोकः ३५१-३५२ने। श्लोक ३५१ के उपसंहारका श्लोक है कि, अन्नपानगुणाः अन्नपाननां गुणः अन्नपानके गुण, निश्चिताः अने नक्षी करेला और निश्चित, साध्याः प्रधान ६०थीवाणी प्रधान इव्योवाले, द्वादश आर बारह, वर्गाः वर्ग वर्ग, सगुणानि शुद्धसहित गुणोंके साथ, अनुपानानि अनुपाने। अनुपान, गुरु-लाघव श्रुता अने लघुताने। गुरु और लघुको, संग्रहः संग्रह संग्रह, विशेषतः आस करीने विधिद्वारा, परीक्ष्यम् परीक्षा करवाया आदेश गुण परीक्षाके विषयभूत गुण, तत् ते सधुं वे सत्र, अन्नपानविधौ आ 'अन्नपानविधि' अध्यायमां इस 'अन्नपान-विधि' अध्यायमें, उक्तम् उक्ती देयायुं के कहे गये हैं ॥ ३५१-३५२ ॥

Here is the recapitulatory verse.

351-352. The characteristics of eats and drinks, the twelve classifications of articles of diet together with the foremost of them, the post-prandial drinks with their characteristics and the statement in brief regarding heaviness and lightness of the articles of diet, have all been described in this chapter on diet and dietetics. This subject is worthy of special study.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोक-

३५१. निश्चिताः-दक्षिताः (च.)

३५२. तत् परीक्ष्यम्-तत्परीक्ष्य (च. ष.)

स्थानेऽन्नपानविधिर्नाम सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

इति आ प्रभाषे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्नि-वेशे २७थी अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे अने अरुंधती प्रतिसंस्कार पायेला आ शास्त्रमां और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, श्लोकस्थाने सूत्रस्थान विषे सूत्रस्थानमें, अन्नपानविधिः 'अन्नपानविधि' 'अन्न-पानविधि', नाम नामने। नामका, सप्तविंशः सत्तावीसथी सताईसवां, अध्यायः अध्याय संपूर्ण थये। अध्याय समाप्त हुआ ॥ २७ ॥

27. Thus in the section on General Principles in the treatise compiled by Agniveśa and revised by Caraka, the twenty-seventh chapter entitled "The Regimen of Diet and Dietetics" is completed.

अष्टविंशोऽध्यायः ।

अष्टावीसथी अध्याय अध्याय अट्ठाईसवां

Chapter XXVIII

विविधाशितपीतीयाध्यायोपक्रमः—

अथातो विविधाशितपीतीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥१॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः हवे अर्द्धथी अथ आगे, विविधाशितपीतीयम् 'विविधाशितपीतीय' नामना 'विविधाशितपीतीय' नामके, अध्यायम् अध्यायम् अध्यायका, व्याख्यास्यामः व्याख्यान करुं व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये आत्रेयने, इति ह आ विषयमां नीये प्रभाषे न इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म उद्धेतुं के कहा है ॥२॥

1. We shall now expound the chapter entitled "The various kinds of foods and drinks".

2. Thus declared the worshipful Atreya.

१. अशितपीतीयम्-अशितपानीयम् (ग.)

અગ્નિપીતાદીનાં ફલમ્, ધાતવ એવાં ધાતુસામાહારઃ —

વિવિધમશિતં પીતં લીઢં સ્નાદિતં જન્તોર્હિત-
મન્તરગ્નિસન્ધુક્ષિતબલેન યથાસ્થેનોષ્ણણા સમ્ય-
ગ્વિપચયમાનં કાલઘટનવસ્થિતસર્વધાતુપાકમનુ-
પહતસર્વધાતુમમારુતસ્રોતઃ કેવલં શરીરમુપચય-
બલવર્ણસુસ્થાયુષા યોજયતિ શરીરધાતુનૂર્જયતિ
ચ । ધાતવો હિ ધાત્વાહારાઃ પ્રકૃતિમનુવર્તન્તે ॥૩॥

જન્તોઃ પ્રાણીને મનુષ્યકે, હિતમ્ રિતકર હિતકારી,
વિવિધમ્ વિવિધપ્રકારનું નાના પ્રકારકા, અશિતમ્ આપેલું
ભોજ્ય નાવલાદિ ભોજ્ય, પીતમ્ પીધેલું પેય દુગધાદિ,
લીઢમ્ આટેલું ચટનીઆદિ લેહ, સ્નાદિતમ્ જમેલું અને
મધ્યમ્ ઓર લઙ્ગાદિ મધ્ય, જન્તરગ્નિ- અંતરના અગ્નિથી
જઠરાગ્નિસે, સંધુક્ષિત- પ્રદીપ્ત ગદીમ, બલેન બળવાળી
બલશાલી, યથાસ્થેન પેાતપેાતાની અપની અપની, ઋમ્મણા
ગરમીથી ગરમીસે, સમ્યક્ સરખી રીતે અચ્છી પ્રકાર,
વિપચયમાનમ્ વિપાક પામતાં પકતા હુઆ, કાલઘટ
કાળની પેઠે કાલકે સમાન, અનવસ્થિત- અવિચ્છાંતપણે
અવિશ્રાન્ત ગતિસે, સર્વધાતુપાકમ્ સર્વધાતુઓને પાક
જેમાં થયા કરે છે એવા મધ્ય ધાતુઓના પાક જિવમે
હોતા રહતા હે, અનુપહત- હાનિરહિત છે હાનિરાહત હે,
સર્વધાતુમ્- સર્વ ધાતુઓની ગરમી સર્વ ધાતુઓની
ગરમી, મારુતસ્રોતઃ તથા વાયુ અને સ્રોતો જેમાં
એવા એવા વાયુ ઓર સ્રોતવાલે, કેવલમ્ આખા સર્પૂર્ણ,
શરીરમ્ શરીરને શરીરમેં, ઉપચય- પુષ્ટે વૃદ્ધિ, બલ- બલ
બલ, વર્ણ- વર્ણ, સુસ્થ- સુખ સુસ્થ, યાયુષા અને
આયુષ્યથી ઓર આયુસે, યોજયતિ યુક્ત કરે છે યુક્ત કરતા
હે, શરીરધાતુ અને શરીરના ધાતુઓને એવં શરીરકી
ધાતુઓના, ઋજયતિ ચ પેાપે છે પાંચણ કરતા હે, હિ
કરણકે કર્ણોકે, ધાત્વાહારાઃ ધાતુઓને આહાર કરીને
ધાતુઓના આહાર કરતી હુઈ, ધાતવઃ ધાતુઓ ધાતુએં,
પ્રકૃતિમ્ સમ અવસ્થામાં અપની પ્રકૃતિમેં, અનુવર્તન્તે
રહે છે બની રહતી હે ॥ ૩ ॥

3. The various kinds of wholesome
nourishment taken by man viz., eat-
ables, drinks, electuaries and mastica-

૩. શરીરધાતુનૂર્જયતિ-શરીરધાતુનૂર્જયતિ અપિ હૂયતિ (૫.)

bles, on being well-digested by the
heat of the particular body-element
concerned, whose strength is kept
active by the (inner) gastric fire, imbue
the entire body wherein the meta-
bolic processes of all the body-elements
are constantly going on like the pro-
cess of time and wherein the circula-
tion of the body-elements and the
body-channels is unimpeded—with
growth, strength, complexion, happiness
and life as well as replenish the body-
elements It is by being nourished
with corresponding elements that the
body-elements are able to maintain
the body in the normal condition.

આહારસ્ય પરિણામઃ —

તત્રાહારપ્રસાદાશ્ચ રસઃ કિદ્દં ચ મલાશ્ચ-
મમિનિર્વર્તન્તે । કિદ્દાવ્ સ્વેદમૂત્રપુરીષવાતપિત્ત-
શ્લેષ્માણઃ કર્ણાક્ષિનાસિકાસ્યલોમકૂપપ્રજનનમલાઃ
કેશશ્મશ્રુલોમનસાદ્યશ્ચાવયવાઃ પુષ્યન્તિ ।

તત્ર તેમાં इनमें, આહારપ્રસાદાશ્ચઃ આહારનો પ્રસાદ
કહેવાતો આહારસે પ્રસાદભાગરૂપ, રસઃ રસ રસ, મલા-
શ્ચ અને મલ કહેવાતો ઓર મલરૂપ, કિદ્દમ્ ચ કિદ્દ
કિદ્દ, અમિનિર્વર્તન્તે અને છે બનતા હે, કિદ્દાવ્ કિદ્દથી
કિદ્દસે, સ્વેદ-મૂત્ર- પરસેવો-મૂત્ર સ્વેદ-મૂત્ર, પુરીષ- મળ
મલ, વાત- વાત વાત, પિત્ત- પિત્ત પિત્ત, શ્લેષ્માણઃ કફ
કફ, કર્ણ- કાન કાન, અક્ષિ- આંખ આંખ, નાસિકા-
નાક નાસિકા, આશ્ચ મુખ મુખ, લોમકૂપ- રોમકૂપ
લોમકૂપ, પ્રજનનમલાઃ તથા જનનેન્દ્રિયના મળ તથા
જનનેન્દ્રિયકે મલ, કેશ- અને વાળ એવં કેશ, શ્મશ્-
શ્મશ્, લોમ- રુવાડાં લોમ, નસ- નખ નખ,
આદ્યઃ વગેરે આદિ, અવયવાઃ ચ અવયવો અવયવ,
પુષ્યન્તિ પેાપણ પામે છે પુષ્ટ હોતે હે;

૪. તત્રા... નિર્વર્તન્તે । —તત્રાહારઃ પ્રસાદાશ્ચ રસં
કિદ્દં ચ મલાશ્ચમમિનિર્વર્તન્તે ।

૫. નાસિકાશ્ચ-નાનાશ્ચ (૫.)

4-(1). From the food ingested, there are formed assimilable nutrition-fluid called the essential fluid and the excretory matter called the waste product. From this waste part are produced and fed sweat, urine, feces, the three excretory humors vata, pitta and kapha, the excretions of the ear, eye, nose, mouth, hair-follicles and generative organs as well as the hairs of the head and beard, hairs of the body, nails etc.

आहाररसस्य कार्यम्—

पुष्पन्ति त्वाहाररसाद्रसरुचिरमांसमेदोस्थि-
मज्जशुकौजांसि पञ्चेन्द्रियद्रव्याणि धातुप्रसाद-
संज्ञकानि शरीरसन्धिबन्धपिच्छादयश्चावयवाः ।

आहार-रसात् आहारना रसमांशी आहाररससे, तु
वर्णी तो, रस- रस रस, रुचिर- रक्त रक्त, मांस- मांस
मांस, मेदः- मेद मेद, अस्थि- हड्डां अस्थि, मज्ज- मज्ज
मज्जा, शुक्र- वीर्य शुक्र, भोजांसि अने ओजस ओज,
धातुप्रसाद- धातु तथा प्रसाद एवं धातुप्रसाद, संज्ञकानि
कहेवाता संज्ञक, पञ्च पांथे य पांचो, इन्द्रियद्रव्याणि
धन्द्रियोनां द्रव्ये अर्थात् पांथ महाभूत इन्द्रियोंके द्रव्य
अर्थात् पञ्च महाभूत, शरीर-सन्धि- शरीरना सांधा तथा
शरीरकी सन्धियां, बन्ध- बंधन अर्थात् कंडरा रनायु वगेरे
अर्थात् कण्ठरा स्नायु आदि बन्धन, पिच्छा- तथा पिच्छा
और पिच्छा, आवयः च वगेरे आदि, अवयवा अवयवो
अवयव, पुष्पन्ति पोषण पांथे छे पुष्ट होते हैं;

4-(2). But from the essential fluid of food are produced and fed the body nutrient fluid, blood, flesh, fat, bone, marrow, semen and the vital essence, the material of the five sensory organs known as the essence of the body-elements, as also such parts as body-joints, ligaments, mucin etc.

ते सर्व एव धातवो मलाक्याः प्रसादाक्याश्च
रसमलाभ्यां पुष्पन्तः स्वं मानमनुवर्तन्ते यथा-
वयःशरीरम् ।

मलाक्याः मल नामना मल नामके, प्रसादाक्याः च
अने प्रसाद नामना और प्रसाद नामके, ते ते वे, सर्व
एव सर्वेय मल, धातवः धातुओ धातु, रसमलाभ्यां
रस अने मलाभी रस और मलसे, पुष्पन्तः पोषण
पाभती निरंतर पुष्ट होते हुए, यथावयःशरीरम् यथा
अने शरीर अनुसार वय और शरीरके अनुसार, स्वम्
मानम् वे ताना प्रमाणां अने प्रमाणका, अनुवर्तन्ते
स्थिर राणे छे अनुसरण करते हैं;

4-(3). All these body elements, both those known as effete products and those known as essential products being formed by the effete and the essential parts of body-juices according to the size and age of the body, maintain their normal proportions.

रसमलयोः कार्यम्—

एवं रसमलौ स्वप्रमाणावस्थितावाभ्यस्य
समधातोर्धातुसाम्यमनुवर्तयतः ।

एवम् आ प्रमाणां इस प्रकारसे, स्वप्रमाण- पोताना
प्रमाणां अने प्रमाणसे, अवस्थितो रहेला रहते हुए,
रसमलौ रस अने मल रस और मल, समधातोः
स्वस्थ अनुभ्यना स्वस्थ मनुष्यके, आश्रयस्य शरीरनुं
शरीरके, धातुसाम्यम् धातुसाम्य धातुसाम्यको, अनुवर्त-
यतः टकावी राणे छे बनाये रखते हैं;

4-(4). In this way the essential and the waste fluids retaining their proper proportions keep up the balance of the elements in the normally constituted body which is their resort.

निमित्ततस्तु क्षीणवृद्धानां प्रसादाक्यानां
धातूनां वृद्धिक्षयाभ्यामाहारमूलाभ्यां रसः
साम्यमुत्पादयत्यारोग्याय, किं च मलानामेवमेव ।

४. अनुवर्तयतः—अविवर्तयतः (प.)

,, क्षीणवृद्धानां—क्षीणवृद्धानां (प.)

૧૯૨૨ આહારસ, આહારમૂલાધ્યાય
આદ્યે છે મૂળ નેઓનું એવાં આહારમૂલક, વૃદ્ધિજનક-
ધ્યાય ત્રિદિ અને ક્ષયવર્ધક વૃદ્ધિ એવં ક્ષયદ્વાગ, નિમિત્તતઃ
તુ કેર્ત્ત કારણને લખને કિસી કારણને ક્ષીણવૃદ્ધાધ્યાય
ધર્મ-વધ થયેલા ક્ષીણ યા વધી દૃઢે. પ્રમાદ- પ્રમાદ પ્રમાદ,
જાણવાના નામની સંસ્કૃત, ધાતુના ધાતુઓના ધાતુ-
ઓંકી, સામ્યસૂ સામ્યને સમાનનાકો, જારોગ્યાય આરોગ્ય
આપવા માટે આરોગ્યતાકે લિપે ઉત્પાદ્યતિ ઉત્પન્ન
કરે છે ઉત્પન્ન કરતા હૈ. કિદ્દમ્, જ કિદ્દ પલ્ કિદ્દ સી,
મહાનામ્ સ્વેદ વગેરે મળેના સ્વેદ આદિ મલોંકી,
દ્વમ્ દ્વ એ જ પ્રમાણે સમાનતા કરે છે ઇસી પ્રકાર
સમાનતા કરતા હૈ;

4-(5). When for some reason the body-elements belonging to the essential category have suffered decrease or increase, then the essential nutrient fluid by undergoing the required increase or decrease as the result of the food ingested, restores the balance of this group of elements, thus making for health. The waste-fluid operates in the same manner on the body-elements belonging to the "waste" category.

સ્વમાનાતિરિક્તઃ પુનરુત્સર્ગિણઃ શીતોષ્ણપર્યા-
વગુણ્શ્ચોપચર્યમાણા મલાઃ શરીરધાતુસામ્યકરાઃ
સમુપલબ્યન્તે ॥ ૪ ॥

સ્વમાન- પોતાના પ્રમાણથી જપને પ્રમાણસે,
અતિરિક્તઃ વધી ગયેલા વધે હુપ, પુનઃ વળી ફિર,
ઉત્સર્ગિણઃ બહાર નીકળનારા બહિર નિકલને યોગ્ય, મલાઃ
મળે. મલ, શીતોષ્ણ- શીત ઉષ્ણ વગેરેથી શીત ઉષ્ણાદિ,
પર્યાવગુણઃ જ વિપરીત ગુણોવે. વિપરીત ગુણોસે,
ઉપચર્યમાણાઃ ચિકિત્સા કરવામાં આવતાં ચિકિત્સા
કરનેર, શરીરધાતુ- શરીરના ધાતુઓનાં શરીરકી
મલોંકી. સામ્યકરણ. સામ્ય કરનાર સમાન કરને તાંકે,
સમુપલબ્યન્તે વળીય છે લેલે જાણે હૈ ॥ ૪ ॥

૪. પર્વાવ પ (ક ષ છ. જ.)

4. When the waste-elements in the body have exceeded their normal proportions and require to be depleted, then being treated by the opposite qualities of cold or heat etc., they are found to return to normal, thus restoring the body balance.

શરીરસ્ય વ્યાધીનાં ચ અશિતલીઢાદિપ્રમથમ્—

તેષાં તુ મલપ્રસાદાધ્યાનાં ધાતુનાં ક્રોતાંસ્ય-
યનમુક્તાનિ । તાનિ તથાવિભાગેન તથાસ્વ ધાતુ-
નાપૂરયન્તિ ।

તેષાં તે જન, મલ- મલ મલ, પ્રસાદ- અને પ્રમાદ
એવં પ્રસાદ, જાણવાના નામના નામકી, ધાતુના
ધાતુઓના ધાતુઓંકે, જનમુક્તાનિ જવાના માગે
અનેકે માર્ગ, તુ તે તાં, ક્રોતાંસિ શીત છે ક્રોત હૈ,
તાનિ તેઓ યે. તથાવિભાગેન વિભાગ અનુસાર
વિભાગકે અનુસાર, તથાસ્વ પોતપોતાના અપની અપની,
ધાતુ ધાતુઓને ધાતુઓંકા, નાપૂરયન્તિ પૂર્ણ કરી
કરે છે પોષણ કરતે હૈ ।

5-(1). Of these body-elements known as essential and waste products the body-channels constitute the means of passage. These channels feed the various body-elements in the requisite measure and with the appropriate constituents.

પરમિદં શરીરમશિતપીતલીઢાદિપ્રમથમ્ ।
અશિતપીતલીઢાદિપ્રમથાસ્મિન્ શરીરે વ્યા-
ધયો ભવન્તિ । હિતાહિતોપયોગવિશેષાસ્ત્વજ
શુભાશુભવિશેષકરા ભવન્તીતિ ॥ ૫ ॥

દ્વમ્ આ પ્રમાણે હસ પ્રકાર, દ્વમ્ આ વહ, શરીર
શરીર શરીર, અશિત- આધેલ અશિત, પીત- પીધેલ
પીત, લીઢ- આટેલ લીઢ, ક્ષાદિત- અને જમેલ પદાર્થોથી
ઔર ક્ષાદિત મલોંકે, પ્રમથમ્ ઉત્પન્ન થયું છે વના હૈ,
અશિત- આધેલ અશિત, પીત- પીધેલ પીત, લીઢ- આટેલ
લીઢ, ક્ષાદિત- અને જમેલ પદાર્થોથી ઔર ક્ષાદિત

अवर्णते, अर्वावाः उप-न भवेत्ता उत्पन्न हुए, व्याधयः व्याधिनो रोगों, अस्मिन् आ इस, शरीरे शरीरमां शरीरमें, अवस्थि थाय छे पंदा होते हैं, अत्र अर्वा इस लिए यहां, हिताहित-हितकर अने अहितकर आहारना हितकर और अहितकर आहारके, उपयोगविशेषः उपयोगना भेदो उपयोगके भेद, तु ते। तो, शुभाशुभ-शुभ अने अशुभ शुभ और अशुभ, विशेषकरा भेद करना। भेदजनक, अवस्थि थाय छे होते हैं ॥ ५ ॥

5. In this manner, this body is the result of nourishment ingested in the four-fold manner—eaten, drunk, licked-up and masticated, and similarly the diseases that afflict this body are equally the result of food that is eaten, drunk, licked up and masticated. It is the distinction between the use of wholesome diet and that of unwholesome diet that is responsible for the distinction between health and disease in the body.

अत्राभिवेशस्य प्रश्नः—

एवंवादिनं भगवन्तमात्रेयमभिवेश उवाच—
हृदयन्ते हि भगवन् ! हितसमाख्यातमप्याहारमुप-
युजाना व्याधिमन्तभागदाश्च, तथैवाहितसमा-
ख्यातम् ;

एवंवादिनम् ओ प्रभाषे कहेंता इस प्रकार कहते हुए, भगवन्तम् भगवान् भगवन्, आत्रेयम् आत्रेयने आत्रेयको, अभिवेशः अभिवेशे अभिवेशने, उवाच कह्युं कहा, भगवन् भगवान् भगवन्, हितसमाख्यातम् हितकर कहेंवाता हितकर कहे जानेवाले, अपि पक्ष्य भी आहारम् आहारने। आहारका, उपयुजानाः उपयोग करना अनुषंगे उपयोग करते हुए मनुष्य, व्याधिमन्तः च रोगी, भगवाः च अने नीरोग और नीरोग, हृदयन्ते भेदाभां आवे छे देखे जाते हैं, तथा एव ते प्रभाषे न उची प्रकार ही, अहितसमाख्यातम् अहित कहेंवाता आहारने। उपयोग करना रोगी अने

नीरोग भेदाभां आवे छे अहित कहे जानेवाले आहारका उपयोग करते हुए भी रोगी और नीरोग देखे जाते हैं;

6-(1). The worshipful Atreya having thus observed, Agnivesa said to him, 'But O Worshipful One, we see that among those who make use of what is called the wholesome diet, there are the diseased and the healthy alike; so also among those who make use of what is called the unwholesome diet.

एवं दृष्टे कथं हिताहितोपयोगविशेषात्मक शुभाशुभविशेषमुपलभामहे इति ॥ ६ ॥

एवम् दृष्टे आत्रेय भेदाभां आवतां ऐसा देखे जाने पर हिताहित-हितकर अने अहितकर आहारना हितकर और अहितकर आहारके, उपयोग-विशेषात्मकम् उप-योगना भेदाभां उपयोगकी भिन्नताका, शुभाशुभ-विशेषम् शुभ अने अशुभने। भेद शुभ और अशुभका भेद, कथम् देवी रीति किस प्रकारसे, उपलभामहे इति अशुभीने जानें ॥ ६ ॥

6. Such being our observation how can we conclude that the difference of health and disease proceeds from the difference of wholesome and unwholesome dietary observance ?

अहिताहारोपयोगादन्या रोगप्रकृतयः, हिताहारोपयोगिनोऽपि व्याधिमन्ते हेतुः—

तमुवाच भगवानात्रेयः—न हिताहारोपयोगि-
नामभिवेश ! तन्निमित्ता व्याधयो जायन्ते, न च केवलं हिताहारोपयोगादेव सर्वव्याधिमयमति-
क्रान्तं भवति. सन्ति ह्युतऽप्यहिताहारोपयोगादन्या रोगप्रकृतयः, तद्यथा—कालविपर्ययः, प्रज्ञापराधः, शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाभासात्म्या इति ।

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेय. आत्रेये आत्रेयने, तम् तेने अभिवेशको, उवाच कह्युं कहा, अभिवेश

७. भावः—हि जानेरन् (ग. च.)

हे अग्निवेश ! हे अग्निवेश !, हिताहार- हितकर आहार हित आहारको, उपयोगिनाम् करनाशौचोने सेवन करने-वालोंमें, तन्निमित्ताः ते कारण्युत्थी हित आहारके उपयोगसे, व्याधयः रोगो रोग, न जायन्ते यत्ता नथी उत्पन्न नहीं होते, केवलम् केवल केवल, हिताहार- हितकर आहारना हितकर आहारके, उपयोगात् एव उपयोग्युत्थी न उपयोगसे ही, सर्वव्याधिभयम् सर्व रोगोने भय सब व्याधियोंका भय, अतिक्रान्तम् टाण्णी शकते। दूर, न भवति नथी नहीं होता, हि कारण्युत्थे क्योंकि, अहिताहार- अहितकर आहारना अहित आहारके, उपयोगात् उपयोग्य उपयोगके, ऋते सिवाय सिवा, अपि पक्षु मी. अन्यः ग्रीष्म अन्य मी, रोगप्रकृतयः रोगनां कारण्युत्थी रोगके कारण, सन्ति ये हैं, तत् यथा जेभे जैसे कि, कालविपर्ययः काळनी विपरीतता कालविपर्यय, प्रज्ञापराधः प्रज्ञापराध प्रज्ञापराध, असात्म्याः अने असात्म्य अमात्म्य, शब्द-स्पर्श-रूप-रस-गन्धाः च इति शब्द-स्पर्श-रूप-रस अने गंध शब्द-स्पर्श-रूप-रस और गन्ध;

7-(1). The worshipful Atreya answered, " O Agnivesa, among those who observe a wholesome diet no diseases arise which may be ascribed to such observance; but at the same time by the use of wholesome diet alone, all fear of diseases is not obviated since there are disease-inducing factors other than the use of the unwholesome diet. These are—seasonal abnormality, volitional transgression and the non-homologatory contact of sound, touch, sight, taste and smell.

ताश्च रोगप्रकृतयो रसान् सम्यगुपयुज्जानमपि पुरुषमशुभेनोपपादयन्ति; तस्मादहिताहारोपयोगिनोऽपि दृश्यन्ते व्याधिमन्तः ।

७. ताश्च—तस्वेताः (ग.)

„ अशुभेनो—अशुभेन व्याधिनो (क. छ. द.)

ताः च ते ये, रोग-प्रकृतयः रोगनां कारण्युत्थी रोगके कारण, रसान् रसे। रसोका, सम्यक् स्वरभी रीते सम्यक्, उपयुज्जानम् उपयोग करना उपयोग करते हुए, अपि पुरुषम् पुरुषमां पक्षु पुरुषमें मी, अशुभेन व्याधि रोग, उपपादयन्ति करे ये उत्पन्न कर देते हैं, तस्मात् तेथी दस लिए, हिताहार- हितकर आहारने हित आहारके, उपयोगिनः उपयोग करना उपयोग करनेवाले, अपि पक्षु मी, व्याधिमन्तः रोगी रोगी, दृश्यन्ते देखाये छे देखे जाते हैं;

7-(2). These three pathogenic factors serve to bring down disease even on a person who avails himself of nutrition in the right manner. Hence is it that even among the ranks of wholesome eaters there are persons afflicted with disease.

अहिताहारोपयोगिनोऽपि आरोग्यदर्शने हेतुः —

अहिताहारोपयोगिनां पुनः कारणतो न सद्यो दोषवान् भवत्यपचारः । न हि सर्वाण्यपथ्यानि तुल्यदोषाणि, न च सर्वे दोषास्तुल्यबलाः, न च सर्वाणि शरीराणि व्याधिहमत्वे समर्थानि भवन्ति । तदेव ह्यपथ्यं देशकालसंयोगवीर्यप्रमाणातियोगाद्भूयस्तरमपथ्यं संपद्यते ।

अहिताहार- अहितकर आहारने अहित आहारका, उपयोगिनाम् उपयोग करनाशौचोने सेवन करने वालोंमें, पुनः पक्षु फिर, अपचारः अपचार अपथ्य, कारणतः कारण्युत्थे कीधे कारणसे, सद्यः तत्त तुरंत, दोषवान् रोगने उत्पन्न करना रोगोत्पादक, न भवति भते। नथी नहीं होता, हि कारण्युत्थे क्योंकि, सर्वाणि सर्व सब, अपथ्यानि अपथ्ये अपथ्य, तुल्यदोषाणि समान दोषवाणां तुल्य दोषवाले, न होता नथी नहीं होते, सर्वे च अने सर्व और सब, दोषाः दोषे दोष, तुल्यबलाः समान बलवाणां तुल्य बलवाले, न होता नथी नहीं होते, सर्वाणि अने सर्व और सब, शरीराणि च शरीरे शरीर, व्याधिहमत्वे

७. कारणतः—कारणविशेषतः (घ. च. ध.)

„ व्याधिहमत्वे—व्याधिहमित्वे (ज. व.)

આધિને સહન કરનાર પણ આ રોગોનો સહનેમાં, સમર્થાનિ સમર્થ સમર્થ, ન મરણિય હોતાં નથી નહીં હોતે, હિત્તુ પુષ્ક કારણ કે તે જ સ્થિતિ યદી, અપચ્ચ અપચ્ચ અપચ્ચ, વેશ-દેશ વેશ, કાલ-કાળ કાલ, સંયોગ-સંયોગ સંયોગ, વીર્ય-વીર્ય વીર્ય પ્રમાણ-તથા પ્રમાણનાં ઔર માત્રાકે, અતિયોગાત્ અતિયોગથી અતિયોગે, અત્યસ્તરમ્ અતિ અધિક અત્યધિક, અપચ્ચ અપચ્ચ અપચ્ચ, સંપચતે બની બધાં છે બન જાતાં છે;

7-(3). Similarly if among the unwholesome eaters the dietetic offences do not produce immediate ill-consequences, it is on account of certain other factors. For not all dietetic errors are equally generative of morbidity, nor is all morbidity of equal intensity, nor yet again, are all constitutions (equally) capable of resisting disease. Thus for instance, the same dietetic indiscretion when linked to aggravating factors of climate, season, combination, potency and dosage, becomes a much more serious offence.

જ એવ દોષ: સંસ્કૃત્યોનિર્વિરુદ્ધોપક્રમો ગમ્ભીરાનુગતચિરસ્થિતઃ પ્રાણાયતનસમુત્થો મર્મોપઘાતી કઠ્ઠતમઃ ક્ષિપ્રકારિતમશ્વ સંપચતે ।

જ એવ દોષ: તે જ દોષ યદી દોષ, સંસ્કૃત્યોનિ: ધણાં કારણથી ઉત્પન્ન થયેલાં વહુતસે કારણોસે ઉત્પન્ન, વિરુદ્ધોપક્રમઃ (વિરુદ્ધ ચિકિત્સાવાળાં વિરુદ્ધ ચિકિત્સાવાળાં, ગમ્ભીરાનુગતઃ ગંભીર ધાતુઓમાં પહોંચી ગયેલાં ગંભીર ધાતુઓમાં પ્રવિષ્ટ, ચિરસ્થિતઃ લાંબા કાળથી સ્થિર થયેલાં ચિરસ્થાયી, પ્રાણાયતન-શંખ વગેરે પ્રાણાયતનમાં સંઘાતિ પ્રાણાયતનોમાં, સમુત્થઃ ઉત્પન્ન થયેલાં ઉત્પન્ન, મર્મોપઘાતી અને મર્મસ્થાનને હાનિ કરનાર દોષ તેા ઔર મર્મનો હાનિ પહુંચાનેવાળા હો તો, કઠ્ઠતમઃ અતિશય કઠ્ઠસાખ્ય કઠ્ઠતમ, ક્ષિપ્રકારિતમઃ જ અને

શીઘ્ર મૃત્યુકારક ઔર અવગત વીર્યવદી, સંપચતે બને છે હો જાતાં છે;

7-(4). Similarly, the same morbidity if arising from a multiplicity of factors, if entailing mutually contradictory processes, if deep-seated, if long-standing, if sprung from one of the (ten) resorts of life, or if affecting a vital part, becomes the more formidable or the more fulminating.

અવ્યાધિસહશરીરસ્ય લક્ષણમ્, વ્યાધિસહશરીરસ્ય લક્ષણમ્—

શરીરાણિ ચાતિસ્થૂલાન્યતિકૃશામ્યનિવિદ્-માંસશોણિતાસ્થીનિ દુર્બલાન્યસાત્મ્યાહારોપચિતાન્યરૂપાહારાણ્યરૂપસત્ત્વાનિ ચ ભવન્ત્યવ્યાધિસહાનિ, વિપરીતાનિ પુનરવ્યાધિસહાનિ ।

અતિસ્થૂલાનિ અતિસ્થૂલ, અતિકૃશાનિ અતિકૃશ, અનિવિદ્-શિથિલ શિથિલ, માંસ-શોણિત-અસ્થીનિ માંસ-રક્ત-લાક્ષણિકાં માંસ-શોણિત ઔર અસ્થિવાલે, દુર્બલાનિ દુર્બળ દુર્બલ, અસાત્મ્ય-અસાત્મ્ય અસાત્મ્ય, આહાર-આહારથી આહારસે, અપ-ચિતાનિ પેાપચેલાં પુષ્ટ, અરૂપાહારાણિ અરૂપ આહાર-વાળાં અન્ય આહાર કરનેવાલે, અરૂપસત્ત્વાનિ જ અને અરૂપ સત્ત્વવાળાં ઔર અન્ય સત્ત્વવાલે, શરીરાણિ શરીર શરીર, અવ્યાધિસહાનિ જ વ્યાધિને સહન નહિ કરનારાં વ્યાધિકો સહન નહીં કરનેવાલે, ભવન્તિ થાય છે હોતે છે, વિપરીતાનિ એથી વિપરીત લક્ષણોવાળાં શરીર અને વિપરીત લક્ષણોવાળે શરીર, પુનઃ વળી ફિર, વ્યાધિ-સહાનિ વ્યાધિને સહન કરનારાં થાય છે રોગોનો સહન કરનેવાલે હોતે છે;

7-(5). Constitutions that are very corpulent or very emaciated or composed of ill-formed flesh, blood and bone or debilitated, or nourished on unwholesome diet, or of persons given to spare diet, or of feeble-minded

persons, are incapable of resisting disease. Constitutions of a contrary description are conversely capable of resisting disease.

व्याधीनां मृदुदाहणत्वादौ हेतुः —

एम्ब्रिवापध्याहारदोषशरीरविशेषेभ्यो व्याधयो मृदुवो दारुणाः क्षिप्रसमुत्थास्त्रिकारिणश्च भवन्ति । त एव वातपित्तश्लेष्माणः स्थावविशेषे प्रकुपिता व्याधिविशेषानभिनिर्वर्तयन्त्वग्निवेशः । ७

एम्बः आ ह्य, अपध्य-अपध्य अपध्य, आहार-आहार आहार, दोष-दोष दोष, शरीरविशेषेभ्यः च एव अने शरीरना केदोषी और शरीरकी भिन्नतामे मृदुवः मृदु, दारुणाः शब्दं कर दारुण, क्षिप्रसमुत्थाः तत्तत् उत्पन्न भन्नार शीघ्र उत्पन्न होनेवाले, त्रिकारिणः अने क्षीणे वृथते विकारने उत्पन्न करनेवाले और वेगमें विकारको उत्पन्न करनेवाले, व्याधयः रोगो रोग, भवन्ति आद्य छे होते हैं, अग्निवेश ! हे अग्निवेश ! हे अग्निवेश !, स्थानविशेषे भिन्न भिन्न स्थाने भिन्न भिन्न स्थानमें, प्रकुपिताः प्रकोप पाभेक्ष प्रकोपको प्राप्त हुए, ते एव ओ न वे ही, वातपित्तश्लेष्माणः वात, पित्त तथा कफ, व्याधिविशेषान् शुद्ध शुद्ध रोगोने भिन्न भिन्न व्याधियोंको, अभिनिर्वर्तयन्ति उत्पन्न करे छे उत्पन्न करते हैं ॥ ७ ॥

7. It is from these diverse and varied factors of unwholesome diet and the nature of humoral morbidity and constitution that the diverse kinds of disease—mild, severe, of rapid or slow incubation—take their rise. It is again, O Agnivesa, in consequence of these etiological factors that the morbid humors vata, pitta and kapha getting provoked in different sites of the body give rise to different kinds of disease.

रसप्रदोषजा रोगाः —

तत्र रसादिषु स्थानेषु प्रकुपितानां दोषाणां यस्मिन् स्थाने ये ये व्याधयः संभवन्ति तांस्तान् यथावदनुव्याख्यास्यामः ॥ ८ ॥

तत्र ते इन, रसादिषु रसादि रसादि, स्थानेषु स्थानेषु स्थानोंमें, दोषाणाम् दोषो दोष, प्रकुपितानाम् प्रकुपित यतां प्रकुपित होने पर, यस्मिन् जे जिस, स्थाने स्थानम् स्थानमें, ये ये जे जे जो जो, व्याधयः व्याधयो रोग, संभवन्ति उत्पन्न आद्य छे उत्पन्न होते हैं, तान् तान् तेओ तेओनुं उन उनका, यथावत् क्रमानुसार क्रमानुसार, अनुव्याख्यास्यामः व्याख्यान करने व्याख्यान करेंगे, ॥ ८ ॥

8. Now we shall delineate precisely in what particular sites what particular diseases arise as the result of the three humors getting vitiated in the different systems each as that of nutrient fluid etc ;

अश्रद्धा चारुन्निश्वास्यवैरस्यमरसज्ञता ।

हृत्तासो गौरवं तन्द्रा साङ्गमर्दो ज्वरस्तमः ॥ ९ ॥

पाण्डुत्वं स्रोतसां रोधः क्लैब्यं सादः कृशाङ्गता ।

नाशोऽग्नेरयथाकालं वलयः पलितानि च ॥ १० ॥

रसप्रदोषजा रोगा,

अश्रद्धा च अन्न भावानी प्रशाने अभाव भोजनमें अनिच्छा, अरुचिः च अन्नने अक्षुभे अरुचि, नास्व-वैरस्यम् भुजनी विरसता मुखकी विरसता, अरसज्ञता रसनी भुजने पडवी रसकी अप्रतीति, हृत्तासः भेग जी मचलाना, गौरवम् भारेपक्षु भारीपन, तन्द्रा तन्द्रा, साङ्गमर्दः अंगभेदसहित अंगोंके टूटनेके साथ, ज्वरः ज्वर ज्वर, तमः अध्वर अध्वरी आना, पाण्डु-त्वम् पाण्डुता पाण्डुता, स्रोतसाम् स्रोतोनु स्रोतोंका, रोधः रुध्न अवरोध, क्लैब्यम् नपुंसकता क्लिबता, सादः शिथिलता क्षिथिलता, कृशाङ्गता कुशता अग्नोमें कुशता,

९. अरसज्ञता—अवसादता (प.)

१०. हृत्तासो ... ... ज्वरस्तमः—अश्रद्धा ज्वरस्तन्द्रा हृत्तासो गौरवं तमः (प, च. प.)

अग्ने. अग्निने। भूषका, नाशः नाश, अयथा-
कालम् अग्ने असमयमें, वक्ष्यः कथ्ये। सुखां,
पलितानि च अने पणियां और बालोंका मफेद होना,
इति ये ये, रक्तप्रदोषजाः रक्तना दोषार्थी उत्पन्न भये।
रक्तदोषसे उत्पन्न होनेवाले, रोगाः रोग छे रोग हे
॥ ९-१०३ ॥

9-10 $\frac{1}{2}$. Disinclination for food, ano-
rexia, disguesia, aguesia, nausea, heav-
iness, torpor, fever with body-ache,
faintness, pallor, obstruction of the
channels, impotency, asthenia, wasting
of the body, loss of the gastric fire
and premature formation of wrinkles
and greying of hair—these are the
diseases arising from the morbidity
of the body-nutrient fluid.

रक्तदोषजा रोगाः —

वक्ष्यन्ते रक्तदोषजाः ।

कुष्ठवीसर्पपिडका रक्तपित्तमसृग्दरः ॥ ११ ॥

गुदमेद्रास्यपाकश्च स्त्रीहा गुल्मोऽथ विद्रधिः ।

नीलिका कामला व्यङ्गः पिप्पुवस्तिरकालकाः ॥ १२ ॥

दर्शश्चर्मदलं श्वित्रं पामा कोटान्नमण्डलम् ।

रक्तप्रदोषाज्जायन्ते,

रक्तदोषजाः हवे रक्तना दोषार्थी उत्पन्न भये।
रोगे रक्तदोषजन्य रोगोंको, वक्ष्यन्ते कहेवाला आवेशे
कहेंगे, कुष्ठ- कुष्ठ कुष्ठ, वीसर्प- वीसर्प वीसर्प, पिडकाः
पिडका पिडका, रक्तपित्तम् रक्तपित्त रक्तपित्त, मसृग्दरः
रक्तमसृग्दर रक्तप्रदर, गुद- गुद गुदका पकना, मेद्र- मेद्रना
मेद्रना पकना, नास्यपाकः च तथा भुजने। पाक तथा
मुखपाक, स्त्रीहा स्त्रीहा स्त्रीहा, गुल्मः गुल्म गुल्म,
अथ विद्रधिः विद्रधि विद्रधि, नीलिका नीलिका
नीलिका, कामला कुभणे। कामला, व्यङ्गः व्यङ्ग व्यङ्ग,
पिप्पुवः पिप्पुवो। पिप्पुवो, तिरकालकाः तिरकालक
तिरकालक, वक्ष्यः वक्ष्यः वक्ष्य, चर्मदलम् चर्मदल चर्मदल,
श्वित्रम् श्वित्र श्वित्र, पामा पामा पामा, कोठ- कोठ कोठ,
११ प्रदोषात्-प्रदोषात् प ।

अन्नमण्डलम् अने अन्नमण्डल और रक्तमण्डल, इति
ये ये रोग, रक्तप्रदोषात् रक्तना दोषार्थी रक्तदोषसे,
जायन्ते उत्पन्न थाये छे उत्पन्न होते हैं ॥ ११-१२३ ॥

11-12 $\frac{1}{2}$. Now will be described di-
seases arising from morbidity in the
blood. Dermatitis, acute spreading
affections, pimples, hemothermia,
menorrhagia, inflammation of the
rectum, phallus and the mouth, sple-
nic disorders, gulma, abscesses, bluish
black moles, jaundice, freckles, port-
wine marks, moles, ring-worm, abrasion
of skin, leucoderma, papules, wheals,
and red circular patches—these arise
from the morbidity in the blood.

मांसप्रदोषजा रोगाः

शृणु मांसप्रदोषजान् ॥ १३ ॥

अधिमांसार्जुवं कीलं गलशालूकशुण्डिके ।

पूतिमांसालजीगण्डगण्डमालोपजिह्विकाः ॥ १४ ॥

विद्यान्मांसाश्रयान्,

मांसप्रदोषजान् हवे मांसना दोषार्थी उत्पन्न भये।
रोगे मांसप्रदोषजन्य रोगोंको, शृणु सांभणे। सुनो,
अधिमांसार्जुवं अधिमांस अर्जुवं अधिमांस अर्जुवं,
कीलम् अर्शं अर्श, गलशालूक- गलशालूक गलशालूक,
शुण्डिकं गलशुण्डिका गलशुण्डिका, पूतिमांस- पूतिमांस
पूतिमांस, अलजी- अलजी अलजी, गण्ड- गण्ड गण्ड
रोग, गण्डमाला- गण्डमाला गण्डमाला, उपजिह्विकाः
उपजिह्विका और उपजिह्विका, मांसाश्रयान् अश्रयाने
मांसाश्रित इनका मांसाश्रित, विद्यात् अध्यय जानना
चाहिए ॥ १३-१४३ ॥

13-14 $\frac{1}{2}$. Now listen to an enumera-
tion of the diseases which arise from
the morbidity in the flesh; granuloma,

१३ मांसप्रदोषजान्-मांसप्रदोषजान् (ग. च.)

१४ कीलं गलशालूकशुण्डिके-कीलं गलशालूकशुण्डिकाः (ग. च.)

malignant tumor, piles, warts, sloughing of the flesh, dry gangrene, adenocarcinoma, deradenocarcinoma—these are the diseases arising from the flesh.

मेदःसंश्रया रोगाः --

मेदःसंश्रयास्तु प्रचक्ष्महे ।

निम्बितानि प्रमेहानां पूर्वरूपाणि यानि च ॥१५॥

प्रमेहानाम् प्रमेहानां प्रमेहोके, यानि च ते जो, पूर्वरूपाणि केशनी जटिलता आदि पूर्वस्थानी केशकी जटिलता आदि पूर्वरूपोंकी, निम्बितानि निदान स्थानना योथा अभ्यायमा निंदा करवाभा आवशे निदानस्थानके चौथे अध्यायमें निन्दा की जायगी, मेदः-संश्रयान् तु तेओने मेदशी भयेला रोगो उनको मेदसे उत्पन्न हुए रोगों. प्रचक्ष्महे अमे छुडीओ छीओ हम कहते हैं ॥१५॥

15. We shall now describe the diseases arising from the morbidity in the fat. Their number is limited to the censurable ones out of the premonitory signs of the anomalies of the urinary secretion.

अस्थिप्रदोषजा रोगाः --

अध्यस्थिदन्तौ दन्तास्थिमेदशूलं विवर्णता ।

लोभः श्चुदोषाश्चास्थिप्रदोषः ॥१६॥

अध्यस्थिदन्तौ अध्यस्थि-अधिदन्त अध्यस्थि-अधिदन्त, दन्त-दन्तमेद दन्तमेद अस्थिमेद-अस्थिमेद अस्थिमेद, शूलम् शूल शूल, विवर्णता विवर्णता विवर्णता, केश-लोम-केश-लोम केश-लोम, नख-श्मश्रु-नख तथा दाढी मूत्रना नख और श्मश्रुके, दोषाः च रोगो रोग अस्थि-प्रदोषजाः ओ छुड्डाना दोषोथी भयेला रोगो छे ये अस्थिदोष-जन्य रोगों हैं ॥१६॥

१५ 'संश्रयान्'-संश्रयान् (ग.)

१५ 'पूर्व'-पूर्व (ग.)

१६ प्रदोषजाः-प्रदोषजाः (ख. ब. छ. त.)

16. Hypertrophy of the bones and teeth, atrophy and pain in the teeth and bones, discoloration and pathological conditions of the hairs of the head, body and face and nails are the diseases arising from the morbidity in the bones.

मज्जप्रदोषजा रोगाः --

रुक् पर्वणां भ्रमो मूर्च्छा दर्शनं तमसस्तथा ।
अरुणां स्थूलमूलानां पर्वणानां च दर्शनम् ॥१७॥
मज्जाप्रदोषात्,

पर्वणाम् पर्वणां पर्वणों, रुक् वेदना दर्द, भ्रमः भ्रम भ्रम, मूर्च्छा मूर्च्छा मूर्च्छा, तथा तमस. अध्यायानु अंध-कारका, दर्शनम् देखावुं दर्शन, पर्वणानाम् च अने पर्व पर्व थयेला और पर्वोंमें उत्पन्न, स्थूलमूलानाम् स्थूल मूल-वाणां मोटी जड़वाले, अरुणाम् अरुणां त्रणोंका, दर्शनम् देखावुं ओ होना वह, मज्जाप्रदोषात् मज्जाप्रदोषात् दोषोथी थ.य छे मज्जाजन्य रोग हैं ॥१७॥

17. Pain in the joints, giddiness, fainting, faintness, and development of deep-seated wounds in the joints—these are from the morbidity in the marrow.

शुक्रदोषजा रोगाः --

शुक्रस्य दोषात् क्लेश्यमहर्षणम् ।

रोगि वा क्लीबमस्यायुर्विक्रयं वा प्रजायते ॥१८॥

न चास्य जायते गर्भः पतति प्रकवत्यपि ।

शुक्रं हि दुष्टं सापत्यं सदां बाधते नरम् ॥१९॥

शुक्रस्य वीर्यना शुक्रके, दोषात् दोषोथी दोषसे, क्लेश्यम् नपुंसकता क्लीबता, महर्षणम् शिश्नानु उत्तेजित न थयुं शिशुका उत्तेजित न होना, रोगि वा आण्ड

१७. तमसस्तथा-तमसोऽततः (घ.)

१७. तथा-मताः (ख. त.)

१९. न चास्य जायते-न वा संजायते (घ.)

रोगी बालक रोगी, स्त्रीष्व वा नपुंसकं नपुंसक, जन्मायुः औषा आयुष्यवाणुं अल्पायु विरूपम् के भेदाय या विरूप, प्रजायते न-मे छे उत्पन्न होता है, अल्प च औषाधी इनसे, गर्भः गर्भा गर्भ, न जायते उत्पन्न भेतो नधी उत्पन्न नहीं होता, पतति पीडी अय छे गिर जातु है, प्रसवति अपि के अवी अय छे या वह जाता है, हि केभके क्योकि, दुष्टम् दुषित थयेषु दुषित, शुक्रम वीर्यं शुक्र. सापत्यम् संतानसहित बालक, सदारम् तेभन असहित एवं ली सहित, नरम् पुरुषने पुरुषको, बाधते आधक अने छे पीडित करता है ॥ १८-१९ ॥

18-19. From the morbidity affecting the seminal secretion a man becomes sterile or impotent or else he begets diseased, impotent, short-lived or deformed offspring. There is no likelihood of conception, or if conception takes place it is soon aborted or miscarried. The vitiated condition of semen not only affects the man but extends to the woman and offspring.

इन्द्रियगतदोषजा रोगाः—

इन्द्रियाणि समाश्रित्य प्रकुप्यन्ति यदा मलाः ।
उपघातोपतापाभ्यां योजयन्तीन्द्रियाणि ते ॥२०॥

इन्द्रियाणि छिन्दिथेने। चक्षु आदि इन्द्रियोका, समाश्रित्य आश्रय करीने आश्रय लेकर, यदा न्यारे जन्, मलाः भणो वातादि दोष, प्रकुप्यन्ति प्रकोप पाभे छे प्रकुपित होवे है, ते न्यारे तेओ तब ये दोष, इन्द्रियाणि छिन्दिथेने इन्द्रियोको, उपघात- नाश विनाश, उपसपाभ्याम् अने विकलताधी और विकलतासे, योजयन्ति युक्त करेछे युक्त करते हैं ॥ २० ॥

20. When the humors get provoked in the seats of the sense-organs they cause either the impairment or the irritation of the senses concerned.

२०. उपघातोपतापाभ्याम्—उपघातपापघाताभ्याम् (ग. च.)

ज्ञायादिगतदोषजा रोगाः - -

ज्ञायौ सिराकण्डराभ्यो दुष्टाः क्लिभन्ति मानवम् ।
स्तम्भसंकोचखल्लीभिर्ग्रन्थिस्फुरणसुप्तिभिः ॥२१॥

ज्ञायौ रनायु ज्ञायु, सिराकण्डराभ्यः सिरा अने कंडराओभां सिरा एवं कंडराओमें, दुष्टाः प्रकोप पाभेछा वातादि दोषो प्रकुपित हुए वातादि दोष, स्तम्भ- स्तम्भ स्तम्भ, संकोच- संकोच संकोच, खल्लीभिः तथा अक्षीधी तथा खल्लीमे, ग्रन्थि-स्फुरण- तेभन गांठ, स्फुरण एवं ग्रन्थि, स्फुरण, सुप्तिभिः अने स्पर्श न अक्षी शकवाना रोगधी और स्पर्शके अज्ञानसे, मानवम् मनुष्यने मनुष्यको, क्लिभन्ति पीडे छे पीडित करते हैं ॥ २१ ॥

21. The humors when they become provoked in the muscles, vessels, and tendons, afflict the man with stiffness, contraction, trachicrural neuralgia, tumours, tremors or numbness.

मलाश्रितदोषजा रोगाः—

मलानाश्रित्य कुपिता मेदशोषप्रदूषणम् ।
दोषा मलानां कुर्वन्ति सङ्कोत्सर्गाविवीच च ॥२२॥

मलान् भणोने। मल्लोका, आश्रित्य आश्रय करीने आश्रय करके, कुपिताः कुपित थयेछा कुपित हुए, दोषाः वातादि दोषो वातादि दोष, मलानाम् भणनां मल्लोके, मेद- शोष- मेद-शोष मेद-शोष, प्रदूषणम् पूर्ण पक्षु वगेरेने। नाश प्राकृत वर्णादिका उपघात, अतीव तथा अतिशय तथा आतकाय, सङ्कोत्सर्गौ च अप्रवृत्ति अने प्रवृत्ति अप्रवृत्ति और प्रवृत्ति, कुर्वन्ति करे छे उत्पन्न करते हैं ॥ २२ ॥

22. When the humors get provoked in the excretory matter, they cause disruption, desiccation, vitiation as well as excessive retention or excessive discharge.

हिताशितादीनां गुणाः—

विविधादशितात् पीतादहिताल्लीडखादितात् ।

२१. सिराकण्डराभ्यो-सिराकण्डरायोः (ग. घ. च. छ. ष. ष.)

મવ્યસ્યેતે મનુષ્યાણાં વિકારા ચ ઉદાહૃતાઃ ॥૨૩॥

ये विकारा ये विकारे जो विकार, उदाहृताः कृता
 છે કહે છે, एते ये वे, विविधात् विविध प्रकारના
 माना प्रकारके, अहिनात् अहितकर अहित, अशितात्
 ખાન અશિત, પીતાत् પાન પીત, ક્રીડ-खादिनात् આટલુ
 અને खेलनથી તીડ और खादित भक्ष्योसे, मनुष्याणाम्
 મનુષ્યોને મનુષ્યોંકો, भवन्ति भव्य છે હોતે છે ॥ ૨૩ ॥

23. It is from the unwholesome nourishment imbibed variously whether by eating, drinking, licking or masticating, the above-mentioned diseases arise in man.

तेषामिच्छन्ननुत्पत्तिं सेवेत मतिमान् सदा ।

हिताभ्येषाशितादीनि न स्युस्तज्જાસ્તથાડમવાઃ ૨૪

तेषाम् तेष्वा इन रोगोंकी, अनुत्पत्तिम् उत्पन्न न
 થાય એમ ઉત્પત્તિકો ન, इच्छन् ઇચ્છનાર चाहनेवाला,
 मतिमान् बुद्धिमान् માણસે बुद्धिमान મનુષ્ય, सदा सदा
 સદા, हितानि हितकर हितकारी, एव ए ही, अशिता-
 दीनि ખાનપાન વગેરે અશિતાદિ આહારકા, सेवेत सेववां
 એઈએ સેવન કરે, तथा ते प्रभाषे કરનાથી जिससे कि,
 तज्जाः अहित आहारથી ઉત્પન્ન થતા अहित આહારसे
 उत्पन्न होनेवाले, नामवाः रोगे रोग, न स्युः न થાય
 ન હો ॥ ૨૪ ॥

24. Accordingly in order to ensure the non-emergence of these diseases, the intelligent man should adhere to a strictly wholesome diet. Thus there will be no diseases that are due to dietetic error.

रसजविकाराणां चिकित्सा, रक्तविकाराणां चिकित्सा —

रसजानां विकाराणां सर्वं लङ्घनमौषधम् ।

विधिशोणितિકेऽध्याये रक्तजानां मिषग्जितम् ૨૫

सर्वम् सध्नां मव, लङ्घनम् લંઘન લંઘન, रसजानाम्
 રસજન્ય રસજન્ય, विकाराणाम् વિકારોનાં રોગોંકી,
 औषधम् औषध છે औषધ છે, रक्तजानाम् રક્તજન્ય

વિકારોનું રક્તજન્ય રોગોંકી, મિષગ્જિતમ્ ઔષધ ચિકિત્સા,
 विधिशोणितिके विधिशोणित्तीय विधिशोणित्तीय, અધ્યાયે
 અધ્યાયમાં કહ્યું છે અધ્યાયમેં કહી છે ॥૨૫॥

25. For diseases due to morbidity in the nutrient fluid, the lightening therapy in all its forms constitutes the remedy. As regards those diseases which are due to morbidity in the blood the cure has been set forth in the chapter on the blood-born diseases.

માંસજવિકારાણાં ચિકિત્સા, મેદોજવિકારાણાં ચિકિત્સા—

માંસજાનાં તુ સંચુદ્ધિઃ શસ્ત્રક્ષારાગ્નિકર્મ ચ ।

અઘૌનિન્દિતિકેઽધ્યાયે મેદોજાનાં ચિકિત્સિતતમ્ ૨૬

માંસજાનામ્ તુ માંસજન્ય વિકારોની માંસજન્ય
 રોગોંકી, સંચુદ્ધિઃ વ્રમન આદિ સંશોધન વ્રમન આદિ
 સંશોધન, શસ્ત્ર-ક્ષાર-અગ્નિ- કર્મ ચ શસ્ત્રકર્મ, ક્ષારકર્મ
 અને અગ્નિકર્મ ચિકિત્સા છે શસ્ત્રકર્મ, ક્ષારકર્મ और अग्निकर्म
 ચિકિત્સા છે, મેદોજાનામ્ તથા મેદથી ઉત્પન્ન થતા વિકારોની
 મેદસે ઉત્પન્ન હોનેવાલે રોગોંકી, ચિકિત્સિતતમ્ ચિકિત્સા
 ચિકિત્સા, અઘૌનિન્દિતિકે, અઘૌનિન્દિત્તીય અઘૌનિન્દિ-
 તીય, અધ્યાયે અધ્યાયમાં કહ્યું છે અધ્યાયમેં કહી છે ॥૨૬॥

26. With reference to diseases arising from morbidity in the flesh, the treatment consists of purification, operative measures and cauterization by caustic and fire. As regards the treatment of diseases due to morbidity in the fat, the treatment has been laid down in the chapter on "The Eight Censured Persons".

અસ્થિજાનાં વ્યાધીનાં ચિકિત્સા—

અસ્થ્યાશ્રયાણાં વ્યાધીનાં પશ્ચકર્માણિ યેષજમ્ ।

વસ્તયઃ ક્ષીરસર્પીણિ તિક્કકોપહિતાનિ ચ ॥૨૭॥

૨૬. અઘૌનિન્દિતિકેઽધ્યાયે-અઘૌનિન્દિતસંસ્થાને (ગ. ધ. ચ. ધ.)

अस्थ्यादिजानाम् अस्थिओमां यथेष्टा अस्थियौं
आश्रित, व्याधीनां व्याधियोऽनु रोगोंके लिए, पञ्चकर्मणि
पञ्चकर्म, वस्तवः अस्थिओ वस्तियां. तिक-
कोपद्विगति तथा तिष्ठत इत्येथी चिह्न करेवा तथा तिक-
द्रव्यसाधित, क्षीरसर्पीषि च दूध अने धी क्षीर एवं घृत,
मेघजम् औषध छे औषध है ॥ २७ ॥

27. For diseases arising from mor-
bidity located in the bones, the treat-
ment comprises the quinary purifica-
tory procedure and enemata, milks
and ghees medicated with bitter drugs.

मज्जशुक्रसमुत्थानां व्याधीनां चिकित्सा—

मज्जशुक्रसमुत्थानामौषधं स्वादुतिक्तकम् ।

अन्नं व्यवायव्यायामौ शुद्धिः काले च मात्रया ॥२८॥

मज्ज- मज्जा मज्जा, शुक्र- अने वीर्येथी और शुक्रसे,
समुत्थानाम् उत्पन्न यथेष्टा व्याधियोऽनु उत्पन्न हुए
रोगोंकी, स्वादुतिक्तकम् मधुर अने तिष्ठत स्वादु और
तिक्त, अन्नम् अन्न भोजन, व्यवाय-व्यायामौ मैथुन
तथा व्यायाम मैथुन तथा व्यायाम, काले अने येथ्य
कालमां और योग्य कालमें, मात्रया तथा येथ्य मात्रा
प्रमाणा एवं योग्य मात्राके अनुसार, शुद्धिः संशोधन
संशोधन, औषधम् छे औषध छे यह औषध है ॥ २८ ॥

28. For diseases due to morbidity
in bone-marrow and semen, the treat-
ment consists of diet which is predo-
minantly sweet and bitter in taste,
sexual congress, exercise and purga-
tion in season and according to dosage.

इन्द्रियजानां व्याधीनां चिकित्सा, आद्यादिजानां व्याधीनां
चिकित्सा—

शान्तिरिन्द्रियजानां तु त्रिमर्मीये प्रवक्ष्यते ।

आद्यादिजानां प्रशमो वक्ष्यते वातरोगिके ॥२९॥

इन्द्रियजानाम् इन्द्रियजन्य रोगोंकी, शान्तिः तु शमन शान्ति, त्रिमर्मीये त्रिमर्मीय

२९. प्रवक्ष्यते-प्रवक्ष्यते (ग.)

अध्यायमां त्रिमर्मीय अध्यायमें, प्रवक्ष्यते कहेवाभां
आवक्षे कहेंगे, आद्यादिजानाम् रक्षाधु वगेरेना रोगोंकी,
प्रशमः शमन शान्ति वातरोगिके वातरोगी चिकित्सा आ
वातरोगकी चिकित्साके अध्यायमें, वक्ष्यते कहेवाभां
आवक्षे कहेंगे ॥ २९ ॥

29. The curative measures for
diseases due to morbidity in the sense-
organs will be laid down in the chap-
ter on "The Vital Centres"; while
the treatment for diseases due to
morbidity in the tendons etc., will
be set out in the chapter on "Diseases
of Vata".

मलजानां व्याधीनां चिकित्सा —

नवेगान्धारणेऽध्याये चिकित्सासंग्रहः कृतः ।

मलजानां विकाराणां सिद्धिश्चोक्ता कश्चित्कश्चित् ३०

मलजानाम् मलजन्य मलजन्य, विकाराणाम्
विकारोंकी रोगोंकी, नवेगान्धारणे नवेगान्धारणीय
नवेगान्धारणीय, अध्याये अध्यायमां अध्यायमें, चिकित्सा-
संग्रहः चिकित्साने संग्रह चिकित्साका संग्रह, कृतः
करेवाभां आव्यो छे किया गया है, कश्चित् अने छीने
रखे पक्ष क्वांछ और अन्य स्थलमें भी कहीं, कश्चित् च
क्वांछ कहीं, सिद्धिः तेओनी चिकित्सा इनकी चिकित्सा,
उक्ता कहेवाभां आवी छे कहा है ॥ ३० ॥

30. In the chapter on the non-
suppression of natural urges, a brief
compendium of all therapeutic mea-
sures for diseases due to morbidity in
the waste substances of the body
has been set forth. Treatment for the
same diseases has also been indicated
here and there.

कोष्ठाश्रयाणां दोषाणां शाखागमने हेतुः —

व्यायामादूष्मणस्तैक्ष्ण्यादितस्यानवधारणात् ।

३१. अनवधारणात्-अनवधारणात् (ग.)

કોષ્ટાચ્છાસ્યા મલા યાન્તિ મૃતન્વાન્મારુતસ્ય ચ ૩૧

વ્યાયામાત્ વ્યાયામથી વ્યાયામસે, ઉષ્મણઃ ગૃહરાગ્નિની જઠરાગ્નિકી, લેક્ષ્યાત્ તીક્ષ્ણતાથી તીક્ષ્ણતાસે, દિતસ્ય દિત આહાર-વિહારનું દિત આહારવિહારવા, અનવચારણાત્ સેવન ન કરવાથી સેવન ન વરનેસ, મારુતમ્ય ચ અને વાયુની ઓર વાયુકે, દુત્તત્વાત્ શીઘ્ર ગતિ હેવાથી શીઘ્રગમી હોનેસ, મલાઃ મળો મલ, કોષ્ટાત્ કોષ્ટામાંથી કોષ્ટસે, જ્વાલાઃ શાખાઓમાં શાખાઓમે, યાન્તિ ભય છે ચલે જાતે હૈ ॥ ૩૧ ॥

31. By the use of physical exercise and by the acuteness of gastric fire or by failing to observe healthy regimen, morbid elements spread from the alimentary tract to the peripheral region by the force of vata.

તન્નસ્થાશ્ચ વિલમ્બન્તે કદાચિન્ન સમીરિતાઃ ।
નાવેશકાલે કુપ્યન્તિ મૃયો હેતુપ્રતીક્ષિણઃ ॥ ૩૨ ॥

તન્નસ્થાઃ ચ ત્યાં રહી વહીં પર સ્થિત હો કર, ન સમીરિતાઃ પ્રેરણા ન પામતાં પ્રેરણા ન મિલ્લને પર, કદાચિત્ તેઓ ક્યારેક વે કમી, વિલમ્બન્તે વિલંબ કરે છે હક જાતે હૈ, મૃયઃ કેમકે બીજા અધિક બલવાન ક્યોંકિ દસરે અધિક બલવાન, હેતુ- પ્રતીક્ષિણઃ કારણની પ્રતીક્ષા કરનાર તેઓ હેતુકી પ્રતીક્ષા કરનેવાલે વે, નાવેશકાલે અનુકૂળ દેશ તથા કાળ વગર વિના સ્થાન ઓર સમયકે, ન કુપ્યન્તિ કુપિત થતા નથી કુપિત નહીં હોતે ॥ ૩૨ ॥

32. They lie there quiescent as long as they are not actuated. As they are awaiting exciting causes, they do not manifest their morbid effects till they find the right place and time.

શાસ્ત્રાશ્રયાણાં દોષાણાં કોષ્ઠગમને હેતુઃ—

વૃદ્ધ્યા વિપ્વન્દનાત્ પાકાત્ સ્રોતોમુલ્લવિશોધનાત્ ।

૩૧. શાસ્ત્રા-શાસ્ત્રાત્ (૫.)

૩૨. વૃદ્ધ્યા વિપ્વન્દનાત્ વૃદ્ધ્યવિપ્વન્દનાત્ (સ. ત.)

શાસ્ત્રા મુક્ત્વા મલાઃ કોષ્ટં યાન્તિ વાયોઞ્ચ નિમ્નહાત્ ૩૩

વૃદ્ધ્યા દોષો વૃદ્ધિ પામવાથી દોષોંકે વદ જાનેસે, વિપ્વન્દનાત્ પીગશવાથી વદનેકે સમાવવાકે હોનેસે, પાકાત્ તથા પાકી ગૃહાથી તથા પક જાનેસે, સ્રોતોમુલ્લ સ્રોતોનાં મુખનાં સ્રોતોંકે મુલ્લકે, વિશોધનાત્ શોધનથી શોધનસે, વાયોઃ અને વાયુના ઓર વાયુકે, નિમ્નહાત્ પ્રતિકારથી પ્રતિકારસે, મલાઃ મળો મલ, જ્વાલાઃ શાખાઓને જ્વાલાઓંકો, મુક્ત્વા બેડી દધને છોંક કર, કોષ્ટમ્ કોષ્ટામાં કોષ્ટમે યાન્તિ ભય છે આ જાતે હૈ ॥ ૩૩ ॥

33. By increase, by liquefaction, suppuration, by the opening up of the entrances of the circulatory channels, and by retardation of vata, the morbid elements leaving the peripheral region settle down in the central region.

સ્વસ્થાનુરૂપિતો વિધિઃ—

અજાતાનામનુત્પત્તૌ જાતાનાં વિનિવૃત્તયે ।
રોગાણાં યો વિધિર્દિષ્ટઃ સુલ્લાર્થી તં સમાચરેત્ ॥ ૩૪ ॥

અજાતાનામ્ ઉત્પન્ન ન થયેલા ન ઉત્પન્ન હુપ, રોગાણામ્ રોગોને રોગોંકો, અનુત્પત્તૌ ઉત્પન્ન ન થવા દેવા માટે ઉત્પન્ન ન હોને ઢેનેકે લિપ, જાતાનામ્ તથા ઉત્પન્ન થયેલા રોગોને તથા ઉત્પન્ન હુપ રોગોંકી, વિનિવૃત્તયે મટાડવા માટે જ્ઞાન્તિકે લિપ, યઃ વિધિઃ એ વિધિ જો વિધિ, દષ્ટઃ કહ્યો છે કહી હૈ, તમ્ તે સસકા, સુલ્લાર્થી સુખ ધરનાર મનુષ્યે સુલ્લાર્થી કામના કરનેવાલા મનુષ્ય, સમાચરેત્ આચરવો બેઠેલો પાલન કરે ॥ ૩૪ ॥

34. With the double objective of the prevention of unborn diseases and the cure of those which have already arisen, the man desirous of happiness should observe the rules relating to the disease (and its manifestation).

૩૫. વિનિર્દિષ્ટઃ-વિધિર્દિષ્ટઃ (૫)

सुखार्थाः सर्वभूतानां मताः सर्वाः प्रवृत्तयः ।
ज्ञानाज्ञानविशेषास्तु मार्गामगप्रवृत्तयः ॥ ३५ ॥

सर्वभूतानाम् सर्वं प्राणीओनी सब प्राणियोंकी, सर्वाः सर्वं सब, प्रवृत्तयः प्रवृत्तिओ। प्रवृत्तियां, सुखार्थाः सुखने भाटे सुखके लिए, मताः मानवाभां आवे छे मानी जाती हैं, मार्ग-साथे भाजे सुमार्ग, अमार्ग- तथा ओटे भाजे ने तथा कुमार्गमें जो, प्रवृत्तयः प्रवृत्ति ते प्रवृत्तियां वे, तु ते। तो, ज्ञान-अज्ञान-ज्ञान अने अज्ञानना ज्ञान और अज्ञानकी, विशेषात् बेद्वी थाय छे भिन्नतासे होती हैं ॥ ३५ ॥

35. It is towards the goal of happiness that the entire activity of every creature is held to be directed. On account, however, of the divergent conditions of knowledge and ignorance, there is seen divergence of the right and the wrong approaches (to the goal of happiness).

प्राज्ञाज्ञयोर्विशेषः —

हितमेवानुरुध्यन्ते प्रपरीक्ष्य परीक्षकाः ।

रजोमोहावृतात्मानः प्रियमेव तु लौकिकाः ॥ ३६ ॥

परीक्षकाः परीक्षक पुरुषो परीक्षक लोग, प्रपरीक्ष्य जीखुपट भरी परीक्ष करीने अच्छी प्रकार परीक्षा करके, हितम् एव हितने न हितकारी वस्तुओंकी ही, अनुरुध्यन्ते अनुसर छे कामना करते हैं, रजः- अने रजेशु और रज, मोह- तथा मोहथी तथा मोहसे, आवृत- घेरायेल आवृत, आत्मानः चित्तवाला चित्तवाले, लौकिकाः तु सामान्य लोक तो, प्रियम् एव गमती वस्तुने न अनुसर छे अपने प्रियको ही चाहते हैं ॥ ३६ ॥

36. The discerning after full investigation seek only what is wholesome, while the worldlings, their vision obscured by passion and ignorance, run after anything that is pleasing.

श्रुतं बुद्धिः स्मृतिर्विद्वन् नृ हि तन्निवेष्टनम् ।
वाग्विशुद्धिः शमो धैर्यमाश्रयन्ति परीक्षकम् ॥ ३७ ॥

श्रुतम् शास्त्रान् शास्त्रज्ञान, बुद्धिः बुद्धि बुद्धि, स्मृतिः स्मृति स्मृति, वाक्यम् वक्षता वक्षता, धृतिः संतोष संतोष, हितनिवेष्टनम् हितसेवन हितका सेवन, वाग्वि- बुद्धिः वाणीनी विशुद्धि वाणीकी शुद्धि, शमः शान्ति शान्ति, धैर्यम् धैर्य धैर्य, परीक्षकम् आ शुद्धो परीक्षा करनार पुरुषने ये गुण परीक्षकमें, आश्रयन्ति आश्रय करे छे होते हैं ॥ ३७ ॥

37. To the discerning cleave learning, understanding, memory, skill, resolution, wholesome living, purity of speech, tranquility and courage.

लौकिकं नाश्रयन्त्येते गुणा मोहरजःश्रितम् ।

तन्मूला बहवो यन्ति रोगाः शारीरमानसाः ॥ ३८ ॥

मोह-रजः-श्रितम् मोह अने रजेशु लुथी युक्त मोह और रजसे आवृत, लौकिकम् लौकिक मनुष्यने। लौकिक मनुष्यमें, एते आ ये, गुणाः शुद्धो गुण, न आश्रयन्ति आश्रय करता नहीं होते, तन्मूलाः ते मोह तथा रजेशु लुथी भता इन मोह और रजोगुणसे होनेवाले, बहवः धन्य बहूतसे, शारीरमानसाः शारीरिक अने मानसिक शारीरिक और मानसिक, रोगाः रोग रोग, यन्ति तेने लाय पडे छे उनको होते हैं ॥ ३८ ॥

38. These qualities do not abide in the worldling, obscured of soul as he is with passion and ignorance. In consequence many are the diseases both somatic and psychic that afflict such a man.

प्रज्ञापराधाद्विहितानर्थान् पञ्च निवेष्टते ।

संचारयति वेगांश्च सेवते साहसानि च ॥ ३९ ॥

३७. वाक्यं-वाक्यम् (बं. त.)

३८. रजः-रजः (ग. व. श. व. प.)

,, बहवो यन्ति-बहुलायैव (ब.)

,, ,, -बहवश्चैव (प. त. व.)

तदात्वेष्टुसंज्ञेषु भावेष्टुः ५ नुरज्यते ।
रज्यते न तु विज्ञाता विज्ञाने क्षमलीकृते ॥ ४० ॥

हि ४१ श्लोके क्योंकि, अज्ञः अज्ञान मनुष्य मूर्ख मनुष्य, प्रज्ञापराधात् प्रज्ञापराधने अर्ध बुद्धिके अपराधसे, पञ्च पांच धन्द्रियोना चक्षु आदि पांच इन्द्रियोंके, अहितात् अहितकर अहितकारी, अर्थात् अर्थीनुं विषयों-का, निवेद्यते सेवन करे छे सेवन करता है, वेगान् च वेगेने वेगोंको, संचारयति रोकती राखे छे रोकता है, साहसालि च अने साहसेलुं और साहसिक कर्म, सेवते सेवन करे छे करता है, तदात्त्व- तात्कालिक तात्कालिक, सुखसंज्ञेषु सुभक्ष्य देभाता सुखदायक, भावेष्टु भावेष्टु विषयोंमें, अनुरज्यते आसक्त थाय छे आसक्ति रखता है, विज्ञाता तु पक्ष परीक्षक मनुष्य परन्तु परीक्षक मनुष्य, विज्ञाने विज्ञान ज्ञानके, क्षमलीकृते विभल यत् निर्मल होनेपर, न रज्यते हि आसक्त यत् नही आसक्ति नहीं करता ॥ ३९-४० ॥

39-40. By reason of his defective judgement he is prone to indulge in unwholesome gratification of the five senses, to suppress the natural urges of the body and to commit rash acts. The ignorant man is attached to things that are pleasurable for the time being. The wise man being unobscured in his understanding takes no delight in such things.

न रागाद्याव्यविज्ञानादाहारानुपयोजयेत् ।
परीक्ष्य हितमश्रीयाद्देहो आहारसंभवः ॥ ४१ ॥

रागात् आसक्तिथी आसक्तिके कारण, अवि ३ अथवा, अविज्ञानात् अज्ञानथी अज्ञानके कारण, आहारान् आहारने भोजनका, न उपयोजयेत् उपयोग न करवे। अर्धको उपयोग नहीं करना चाहिए, परीक्ष्य परीक्षा करीने परीक्षा करके, हितम् हितकर होय ते न हितकारी आहार ही, अस्त्रीयात् भावे। अर्धको खाना चाहिए, हि ४१ श्लोके क्योंकि, वेदः देह वेद, आहारसंभवः आहारथी अने छे आहारसे बनता है ॥ ४१ ॥

41. Neither out of greed nor out of ignorance should one resort to dietary. Only after careful investigation should one eat what is wholesome; for the body is verily the product of the food one eats.

आहारस्य विधावष्टौ विशेषा हेतुसंज्ञकाः ।
शुभाशुभसमुत्पत्तौ तान् परीक्ष्य प्रयोजयेत् ॥ ४२ ॥

आहारस्य आहारनी आहारकी, विधौ विधिमां विधिमें, शुभ- शुभ शुभ, अशुभ- अने अशुभ और अशुभ, समुत्पत्तौ परिष्ठाभ भावनामां परिणाम लानेमें, हेतु-संज्ञकाः हेतु नाभना हेतुसंज्ञक, अष्टौ आठ आठ, विशेषाः विशेषे छे विशेष हैं, तान् तेओनी उनकी, परीक्ष्य परीक्षा करीने परीक्षा करके, प्रयोजयेत् आहारने। उपयोग करवे। अर्धको प्रयोग करना चाहिए ॥ ४२ ॥

42. In the matter of diet there are eight factors which are regarded as being responsible for the healthy or diseased condition of the body. After carefully assessing these factors one should partake of food.

अपच्यपरिहारे फलम्—

परिहार्याण्यपथ्यानि सदा परिहरन्तरः ।
मवत्यनृणतां प्राप्तः साधूनामिह पण्डितः ॥ ४३ ॥

परिहार्याणि तन्ना आभक्त छोड़ने योग्य, अपथ्यानि अपथ्य वस्तुओने अपथ्योंका, सदा सदा सदा, परिह- रन् त्याग करते। त्याग करता हुआ, पण्डितः बुद्धिमान बुद्धिमान, नरः पुरुष पुरुष, इह आ आभक्तां इस लोकमें, साधूनाम् साधु पुरुषोंना साधुओंके, अनृणताम् प्राप्तः करनभाथी भुक्त ऋणसे मुक्त, अवति अने छे होता है ॥ ४३ ॥

43. The wise man, by constantly avoiding all avoidable causes of diseases in the matter of diet, escapes blame at the hands of good people.

यसु रोगसमुत्थानमशक्यमिह केनचित् ।
परिहर्तुं न तत् प्राप्य शोषितव्यं मनीषिभिः ॥४४॥

इह अहाँ यहां, वत् ने जो, रोगसमुत्थानम् तु रोगानु कारण, केनचित् केहिथी पक्ष किसी प्रकार भी, परिहर्तुम् दूर करवानु ठोका, अशक्यम् शक्य न होय नहीं जा सकता, तत् तेने उसके, प्राप्य प्राप्त करीने प्राप्त होनेपर, मनीषिभिः बुद्धिमान भाष्य-सेओ बुद्धिमान पुरुषोंको, न शोषितव्यम् शोष न करवेओ छेओ शोक नहीं करना चाहिए ॥ ४४ ॥

44. As regards those pathogenic factors which it is not possible for any one to avoid, it behoves the wise man not to lament on falling a victim to them.

अध्यायार्थसंग्रह —

तत्र श्लोकाः—

आहारसंभवं वस्तु रागाश्चाहारसंभवाः ।
हिताहितविशेषाच्च विशेषः सुखदुःखयोः ॥४५॥

तत्र ते विषयभां उम विषयमें, श्लोकाः उपसंहारना श्लोका छे के उपसंहारके श्लोक है कि, आहारसंभवम् आहारथी उत्पन्न यत् आहारमे उत्पन्न हुआ, वस्तु शरीर शरीर, आहारसंभवाः आहारथी उत्पन्न यत् आहारजन्य, रोगा च रोगो रोग, हित-अहित-हित अने अहितना हित और अहितके, विशेषाच्च च वेदथी भेदसे, सुखदुःखयोः सुख अने दुःखनो सुख और दुःखा, विशेषः वेद भेद ॥ ४५ ॥

Here are the recapitulatory verses—

45. The body as the product of food, the disease born of food, the distinction of happiness and sorrow resulting from the distinction of wholesome and unwholesome diet;

४४. मनीषिभिः—मनीषिणा (क. ख. ग. घ.)

४५. आहारसंभवं आहारप्रभवं (ग. च.)

सहत्वे चासहत्वे च दुःखानां देहसंस्थयोः ।
विशेषो रोगसङ्गाच्च धातुजा ये पृथक्पृथक् ॥४६॥

दुःखानाम् दुःखो दुःखोंके, सहत्वे च सहन करवाभां मन्ने, असहत्वे च तत्मा सहन न करवाभां और न सहनेमें, देहसंस्थयो शरीर अने भननी शरीर और मनकी, विशेषः विशेषता विशेषता, धातुजाः च धातु-जन्य धातुओंसे उत्पन्न होनेवाले, ये ने जो, पृथक् पृथक् जुदा जुदा पृथक् पृथक्, रोगसङ्गाः रोगना सम्बन्धी रोगोंके समूह ॥ ४६ ॥

46. the disparity in somatic and psychic resistance and want of resistance to diseases; the various groups of diseases classified according to the morbidity in the various body-elements;

तेषां चैव प्रशमनं कोष्ठाच्छास्त्रा उपेत्य च ।
दोषा यथा प्रकुप्यन्ति शास्त्राभ्यः कोष्ठमेत्य च ॥४७॥

तेषाम् एव च तेओनी उनकी, प्रशमनम् शान्ति शान्ति, दोषाः च दोषो दोष, कोष्ठाच्च श्लाभांथी कोष्ठसे, शास्त्राः शास्त्राओभां शास्त्रामें, उपेत्य उर्ध्वने जा कर, शास्त्राभ्यः च अने शास्त्राओभांथी और शास्त्राओंसे, कोष्ठम् श्लाभां कोष्ठमें, इत्य उर्ध्वने जा कर, यथा ने प्रभाष्ये जिस प्रकार, प्रकुप्यन्ति प्रकृप पावे छे प्रकुपित होते हैं ॥ ४७ ॥

47. the remedial means for these diseases; how the morbid humors get provoked, spreading from the central to the peripheral region or vice versa;

प्राज्ञाज्ञयोर्विशेषश्च स्वस्थातुर्हितं च यत् ।
विविधाशितपीतीयै तत् सर्वं संप्रकाशितम् ॥४८॥

प्राज्ञाज्ञयोः परीक्षक अने अज्ञानीनो बुद्धिमान और मूर्खमें, विशेषः वेद भेद, यत् च अने ने और जो, स्वस्थ-आतुर-हितम् नीरोग अने रोगीने हित-कर स्वस्थ और रोगीके लिए हितकर, तत् ते वह, सर्वम् सर्व मन्, विविधाशितपीतीयै विविधाशितपीतीय अध्यायभां विविधाशितपीतीय अध्यायमें, संप्रकाशितम् प्रकाशित उद्घुं छे प्रकाशित कर दिया है ॥ ४८ ॥

४७. कोष्ठमेत्य—कोष्ठमेव (ब.)

48. the difference between the wise and the ignorant man; what is wholesome for both the healthy and the ailing – all this has been set forth in this chapter on “The various kinds of foods and drinks”.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने विविधाशितपीतीयो नामाष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

इत्यन्नपानचतुष्कः ॥ ७ ॥

इति આ પ્રમાણે, અગ્નિવેશકૃતે અગ્નિ-
વેશે રચેલા અગ્નિવેશસં બનાવે, ચરકપ્રતિસંસ્કૃતે તન્ત્રે
અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં, ઔર
ચરકને દ્વારા સંસ્કૃત, આ શાસ્ત્રને સુત્રસ્થાન
વિષે સુત્રસ્થાનમાં, વિવિધાશિતપીતીય, વિવિધાશિત-
પીતીય, ‘વિવિધાશિતપીતીય’, નામ નામનો નામના,
અષ્ટાવિંશઃ અષ્ટાવીસમે, અષ્ટાવિંશો, અધ્યાયઃ અધ્યાય
સંપૂર્ણ થયે, અધ્યાય સમાપ્ત થયા ॥ ૨૮ ॥

इति आ प्रमाणे, इस प्रकार, अन्नपानचतुष्कः
सातमे अन्नपानस्य विषयवाजा चार अध्यायेनो
समूह समाप्त भयो सातवाँ अन्नपानविषयक चार
अध्यायोंका समूह समाप्त हुआ ॥ ७ ॥

28. Thus in the section on General Principles in the treatise compiled by Agniveśa and revised by Caraka, the twenty-eighth chapter entitled “The Various Kinds of Foods and Drinks” is completed.

7. Thus the quartet of chapters dealing with Diet and Dietetics is completed.

ऊनत्रिंशोऽध्यायः ।

आगशुनीसमे अध्याय अध्याय उन्तीसवाँ
Chapter XXIX

दशप्राणायतनीयाध्यायोपक्रमः —

अथातो दशप्राणायतनीयमध्यायं व्याख्या-
स्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

અથ અતઃ દશે અહીંથી અથ આગે, દશપ્રાણાયતનીયમ્
‘દશપ્રાણાયતનીય’ નામના ‘દશપ્રાણાયતનીય’ નામને,
અધ્યાયમ્ અધ્યાયતુ અધ્યાયકા, વ્યાખ્યાસ્યામઃ
વ્યાખ્યાન કરશું વ્યાખ્યાન કરેંગે ॥ ૧ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेय. आत्रेय
आत्रेयेन, इति ह आ विषयमा नीये प्रमाणे ७ इस
विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह हम कहेंगे ७ कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the chapter entitled “The Ten Resorts of Life”.

2. Thus declared the worshipful Atreya.

दश प्राणायतनानि—

दशैवावतनान्वाहुः प्राणा येषु प्रतिष्ठिताः ।

शङ्खौ मर्मत्रयं कण्ठो रक्तं शुक्रौजसी गुदम् ॥ ३ ॥

યેષુ એએમાં જિનસે, પ્રાણાઃ પ્રાણુ પ્રાણ, પ્રતિષ્ઠિતા.
રહેલા છે આશ્રિત છે, દશ દશ એવાં દશ ૭ એસે દશ હો,
આવતનનાં સ્થાન સ્થાન, આહુઃ કહ્યાં છે કહે છે, શંખૌ
એ શંખ દોનો શંખ, મર્મત્રયમ્ હૃદય, અસ્તિ અને શિર
એ ત્રણ મર્મ ત્રીન મર્મ, કણ્ઠઃ કંઠ કણ્ઠ, રક્તમ્ રક્ત
રક્ત, શુક્રૌજસી વીર્ય, એજસ શુક્ર, બોજ, ગુદમ તથા
શુદ્ધા ઔર ગુદા ॥ ૩ ॥

3. They say that ten are the resorts in the body wherein life is mainly centred. They are— the two temples, the three vital parts (viz., the abdomen, the heart and the head),

the throat, the blood, the semen, the vital essence and the rectum.

तानीन्द्रियाणि विज्ञानं चेतनाहेतुमाम्याम् ।

जानीते यः स वै विद्वान् प्राणामिसर उच्यते ॥४॥

तानि तेओने इनको, इन्द्रियाणि इन्द्रियोने इन्द्रियोंको, विज्ञानम् विज्ञानने विज्ञानको चेतनाहेतुम् आत्माने आत्माको, जामयान् अने रोगोने तथा रोगोंको, यः ओ जो, जानीते ओओ ओ जानता है, सः वै ते वह, विद्वान् विद्वान् विद्वान्, प्राणामिसरः प्राणामिसर प्राणामिसर, उच्यते उच्यते ओ कहाता है ॥ ४ ॥

4. He who understands these ten resorts, the sense organs, the intellect, the spirit and the diseases (in all their aspects)—that learned man alone is said to be the saviour of life.

द्विविधमिषजः—

द्विविधास्तु खलु मिषजो भवन्त्यग्निवेश !
प्राणानामेकेऽमिसरा हन्तारो रोगाणां, रोगाणा-
मेकेऽमिसरा हन्तारः प्राणानामिति ॥ ५ ॥

अग्निवेश ! हे अग्निवेश ! हे अग्निवेश !, मिषजः तु खलु वैद्यो तो वैद्य तो, द्विविधाः ये आत्मा दो प्रकारके, भवन्ति थाय ओ होते हैं, एके डेटलाओड वैद्यो कई एक वैद्य, प्राणानाम् प्राओने प्राणोंको, अमिसराः लावनारा लानेवाले, रोगाणाम् अने रोगोने और रोगोंका, हन्तारः डलुनारा होय ओ नाश करनेवाले होते हैं, एके अने डेटलाओड और कई एक, रोगाणाम् रोगोने रोगोंको, अमिसराः लावनारा लानेवाले, प्राणानाम् च अने प्राओने और प्राणोंको, हन्तारः इति डलुनारा होय ओ नष्ट करनेवाले होते हैं ॥ ५ ॥

5. Of two kinds, O Agnivesa, are physicians. Saviours of life and destroyers of diseases are the one kind. The other kind are the votaries of diseases and destroyers of life."

एवंवादिनं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच—
भगवंस्ते कथमस्माभिर्वेदितव्या भवेयुरिति ॥ ६ ॥

एवंवादिनम् आ अमाओ डेटला इस प्रकार कहते हुए, भगवन्तम् भगवान् भगवान्, मात्रेयम् आत्रेयने आत्रेयको, अग्निवेशः अग्निवेशे अग्निवेशने उवाच उओ कहा, भगवन् भगवन् ! हे भगवन् ! ते तेओने इनको, अस्माभिः ओमे हम लोग, कथम् केवी रीते किस प्रकारसे, वेदितव्याः भवेयुः इति ओओ शडीओ जानें ॥ ६ ॥

6. Unto the worshipful Atreya thus discoursing, Agnivesa said,—"O! worshiptul one, how are they to be recognised by us?"

प्राणामिसरमिषजां लक्षणम्

भगवानुवाच—य इमे कुलीनाः पर्यवदातधृताः
परिदृष्टकर्माणो दक्षाः शुचयो जितहस्ता जिता-
त्मानः सर्वोपकरणवन्तः सर्वेन्द्रियोपपन्नाः प्रकृ-
तिज्ञाः प्रतिपत्तिज्ञाश्च ते ज्ञेयाः प्राणानाममिसरा
हन्तारो रोगाणां:

भगवान् भगवाने भगवान् आत्रेयने, उवाच उओ कहा, ये इमे ओ वैद्यो जो वैद्य, कुलीनाः कुलीन कुलीन, पर्यवदातधृताः विशुद्ध शास्त्रज्ञानवाला विशुद्ध शास्त्रज्ञानवाले, परिदृष्टकर्माणः चिकित्सा उभने सारी रीते ओनारा चिकित्सा कर्मको अच्छी तरहसे देखनेवाले, दक्षाः यत्तुर चतुर, शुचयः पवित्र पवित्र, जितहस्ताः शस्त्र-
क्रियाभां स्थिर हाथवाला शास्त्रक्रियामें स्थिर हाथवाले, जितात्मानः जितेन्द्रिय जितेन्द्रिय, सर्वोपकरणवन्तः सर्व साधनवाला संपूर्णसाधनसम्पन्न, सर्वेन्द्रियोपपन्नाः सर्व इन्द्रियोथी युक्त सब इन्द्रियोंमें युक्त, प्रकृतिज्ञाः प्रकृति ओओनारा प्रकृतिको समझनेवाले, प्रतिपत्तिज्ञाः च अने तान्त्राविक उपचार ओओनारा होय ओ और तात्कालिक उपचारके जाननेवाले होते हैं, ते तेओने उनको, प्राणानाम् प्राओने प्राणोंके, अमिसराः लावनारा लानेवाले, रोगाणाम् अने रोगोने और रोगोंका, हन्तारः डलुनारा नाश करनेवाले, ज्ञेयाः ओओना जानना चाहिए;

7-(1). The worshipful one answered, "They are well-born, of wide learning, of wide practical experience, skilful, pure, practised of hand, self-controlled, fully equipped with all the appurtenances (of healing), in full possession of their faculties, conversant with the normal course of nature, able to take prompt and appropriate decisions—these are to be known as the saviours of life and destroyers of diseases.

તથાવિદ્યા હિ કેવલે શરીરજ્ઞાને શરીરમિ-
નિર્વૃત્તિજ્ઞાને પ્રકૃતિવિકારજ્ઞાને ચ નિઃસંશયાઃ,
સુક્ષ્મસાધ્યકૃષ્ણસાધ્યપ્રત્યાલ્લેખ્યાનાં ચ રો-
ગાણાં સમુત્થાનપૂર્વરૂપલિંગવેદનોપશયવિશેષજ્ઞાને
વ્યપગતસંદેહાઃ, ત્રિવિધસ્યાયુર્વેદસૂત્રસ્ય સસંગ્રહ-
વ્યાકરણસ્ય સ્ત્રિવિધૌષધગ્રામસ્ય પ્રવચ્ચારઃ,

હિ કારણકે ક્યોંકિ, તથાવિદ્યાઃ તેવી જાતના
વેદો હસ પ્રકારકે વેદ, કેવલે સંપૂર્ણ સંપૂર્ણ, શરીરજ્ઞાને
શરીરજ્ઞાનમાં શરીરવિજ્ઞાનમાં, શરીર- જમિનિર્વૃત્તિજ્ઞાને
શરીરની રચનાના જ્ઞાનમાં શરીરરચનાવિજ્ઞાનમાં, પ્રકૃતિ-
વિજ્ઞાનજ્ઞાને ચ તથા પ્રકૃતિ અને તેના વિકારના
જ્ઞાનમાં તથા પ્રકૃતિ ઓર વિકારકે જ્ઞાનમાં, નિઃસંશયાઃ
સંશયરહિત હોય છે સન્દેહરહિત હોતે હૈં, સુક્ષ્મસાધ્ય-
કૃષ્ણસાધ્ય સુક્ષ્મસાધ્ય, કૃષ્ણસાધ્ય- કૃષ્ણસાધ્ય કૃષ્ણ-
માધ્ય, વાપ્ય- માધ્ય વાપ્ય, પ્રત્યાલ્લેખ્યાનામ્ અને
પ્રત્યાલ્લેખ્ય તથા પ્રત્યાલ્લેખ્ય, રોગાણામ્ ચ રોગોના રોગોંકે,
સમુત્થાન- નિદાન કારણ, પૂર્વરૂપ- પૂર્વરૂપ પૂર્વરૂપ, લિંગ-
લક્ષણ, લક્ષણ, વેદના- વેદના વેદના, ઉપશય- અને ઉપ-
શયના ઓર ઉપશયકે, વિશેષજ્ઞાને વિશેષ જ્ઞાનમાં વિશેષ
જ્ઞાનમાં, વ્યપગતસંદેહાઃ સંદેહરહિત હોય છે સન્દેહ-

૭. શરીરમિનિર્વૃત્તિજ્ઞાને પ્રકૃતિવિકારજ્ઞાને ચ-શરીરનિર્વૃત્તિજ્ઞાને
પ્રકૃતિવિકૃતિવિજ્ઞાને ચ (ક. ડ.)

,, પ્રકૃતિવિકારજ્ઞાને-પ્રકૃતિવિકૃતિજ્ઞાને (ક. ચ. છ.)

,, વિશેષજ્ઞાને-વિશેષવિજ્ઞાને (જ.)

રહિત હોતે હૈં, સસંગ્રહ-વ્યાકરણસ્ય સંગ્રહ અને વિસ્તાર-
યુક્ત સંગ્રહ ઓર વિસ્તારકે યુક્ત, સ્ત્રિવિધ- ઔષધ-
ગ્રામસ્ય તથા ત્રણ પ્રકારના ઔષધસમૂહથી યુક્ત
તથા ત્રણ પ્રકારકે ઔષધસમૂહકે યુક્ત, ત્રિવિધસ્ય ત્રણ
પ્રકારના ત્રણ પ્રકારકે, વાયુર્વેદસૂત્રસ્ય આયુર્વેદના સૂત્રો
પર આયુર્વેદકે સૂત્રો પર, પ્રવચ્ચારઃ પ્રવચન કરનારા હોય
છે પ્રવચન કરનેવાલે હોતે હૈં;

7-(2). Indeed it is persons of such
description that are never at fault
with regard to their understanding
of the entire body (anatomy), the
growth and function of its parts
(physiology) and its condition in
health and disease (pathology) It is
these again that are never perplexed
in their understanding of the distin-
ctions in etiological factors, premo-
nitory symptoms, actual signs and
symptoms, descriptions of pain and
the homologatory signs (i. e. full cli-
nical picture of the disease) in rela-
tion to the different classes of dis-
eases easily curable, formidable, palli-
able and irremediable (i. e. prognosis).
It is these that are the exponents of
the three departments of the science
of life (viz. etiology, symptomatology
and therapeutics) both in brief and
in extenso, as well as of the three
categories of drugs (animal, vegetable
and mineral).

પચ્ચત્રિશતો મૂલફલોનાં ચતુર્ણાં ચ લેહનાં
પચ્ચાનાં ચ લવણાનામદાનાં ચ મૂત્રાનામદાનાં ચ
ક્ષીરાણાં ક્ષીરત્વગ્ન્યુક્ષાણાં ચ વર્ણાં ક્ષિતોક્ષિ-
તનાવેદ્ય પચ્ચકર્માશ્રયસ્યૌષધગણસ્યાદ્યાવિશલેષ્ય
૭. સ્તેહાનાં-મહાસ્તેહાનાં (વ. ચ. છ. જ.)

यवागूनां द्वाविंशत्तृणप्रदेहानां वण्णां च विरे-
कनशतानां पञ्चानां च कषायशतानां प्रयोक्तारः,

पञ्चविंशतः च पान्त्रीस पैंतीस प्रकारके, मूलफल-
नाम् मूल तथा इगेना मूल एवं फलोंका, चतुर्णाम् च
आर प्रकाशना चार प्रकारके, स्नेहानाम् स्नेहो-
का, पञ्चानाम् च पांच प्रकाशना पांच प्रकारके, कषण-
नाम् कषणोका, जहानाम् च आठ प्रकाशना
आठ प्रकारके, मूत्राणाम् मूत्रोका, जहानाम् च
आठ प्रकाशना आठ प्रकारके, क्षीराणाम् दूधना दूधका,
वण्णाम् च अने छ अतना और छः, क्षीरस्वग्बुध्णाम्
दूधवाणां अने छ अतनी प्रधानतावाणां वृक्षोना क्षीर-
वाले और स्वप्नाप्रधान वृक्षोका, शिरोविरेचनादे. च
शिरोविरेचनादि छ भर्मा शिरोविरेचनादि कर्मका, पञ्च-
कर्माज्यस्व च पंचकर्मना आधारेण पचकर्मके उप-
योगी, औषधगणस्व औषधसमूहना औषधसमूहका,
जहविंशतेः च तथा अष्टावीस और अष्टाईस प्रकारकी.
यवागूनाम् यवागूओना यवागूणोंका, द्वाविंशत्तृण-
प्रदेहानाम् अष्टावीस वस्तीस प्रकारके, चूर्णप्रदेहानाम् चूर्णप्रदेहो-
का, वण्णाम् च विरेचनशतानाम् छसे
विरेचनोका छः सो विरेचनोका, पञ्चानाम् च कषाय-
शतानाम् अने पांचसे कषायोना और पांचसो कषा-
योका, प्रयोक्तारः प्रयोग करनेवाला प्रयोग करनेवाले;

7-(3). It is these, moreover, that
are conversant with the therapeutic
use of the thirty-five rooters and frui-
ters, the four groups of the unctuous
substances, the five kinds of common
salts, the eight kinds of urines, the
eight kinds of milk, the milks and the
barks of the six plants, the group of
drugs used in the five purificatory
procedures, viz., the errhines, the
twenty-eight kinds of medicated gruels,
the thirty-two varieties of powders and

applications, the six hundred purgatives
and the five hundred decoctives.

स्वस्थवृत्तविहितभोजनपाननियमस्थानचर्य-
नस्यनासनमात्राद्रव्याखनधूमनावनाम्यजनपरि-
मार्जनवेगाविधारणविधारणव्यायामसांस्थेन्द्रिय-
परीक्षोपक्रमणसङ्क्षुब्धकुशलाः,

स्वस्थवृत्त-विहित- स्वस्थवृत्तमा ३६६ स्वस्थ-
वृत्तमें कहे, भोजन- भोजन भोजन, पान- पान पान,
नियम- नियम नियम, स्थान- स्थान स्थान, चर्यक्रमण-
हरतु हरतु भ्रमण, खनन- शयन खनन, नासन- आसन
बैठना, मात्रा- मात्रा मात्रा, द्रव्य- द्रव्य द्रव्य, जजन-
अजन अजन, धूम धूमपान धूमपान, नावन- नर्य
नावन, नावन- नावन अवन अवन, परिमार्जन- परि-
मार्जन परिमार्जन, वेगाविधारण- वेगा विधारण न करने
वेगोके न रोकने, विधारण- अने धारण करने और रोकने,
व्यायाम- व्यायाम व्यायाम, सांस्थ- सांस्थ सांस्थ,
इन्द्रियपरीक्षा इन्द्रियोनी परीक्षा इन्द्रियोंकी परीक्षा,
उपक्रमण- उपक्रमोना ज्ञान इन्द्रियोंके ज्ञान, सङ्क्षुब्ध-
कुशलाः तथा सङ्क्षुब्धमा कुशल तथा सङ्क्षुब्धमा कुशल;

7-(4). It is these, moreover, that
are proficient in the science of personal
hygiene as it relates to the rules of
diet and drink, station, movement,
lying down, posture, measure, articles
of diet, eye-salves, smokes, nasal medi-
cation, inunction, cleansing, the non-
suppression of natural urges and the
suppression of evil impulses, physical
exercise, the discrimination of what
is agreeable to one's system and sense-
faculties, and walking according to
such discrimination in the path of
right conduct.

७. द्वाविंशत्तृण-द्वाविंशत्तृण (द.)

, पञ्चानां च कषायशतानां-पञ्चानाम् कषायशतानां (द.)

७. स्वस्थवृत्तविहित-स्वस्थवृत्तावपि च (क. व. छ. प.)

, धूमन-धूमपान (ग. च.)

चतुष्पादोपगृहीते च मेषजे षोडशकले त्रिवि-
निश्चये सत्रिपर्येषणे सवातकलाकलज्ञाने व्यप-
गतसन्देहाः,

सत्रिपर्येषणे त्रयसु औषधसहित तीन प्रकारकी
एषणाओंके साथ, सवातकलाकलज्ञाने वातना अंश
तथा अंशांशना ज्ञानमें वातके अंश तथा अंशांशके
ज्ञानमें, चतुष्पाद-उपगृहीते त्रिक्रित्याना चार पादोद्धार
अथवा उद्धार चिकित्साके चार अंगोंसे युक्त सत्रिविनिश्चये
निश्चययुक्त सन्देहरहित, षोडशकले अने सोण गुणवाणा
और सोलह गुणयुक्त, मेषजे च औषधमें औषधमें, व्यप-
गतसन्देहा सन्देहरहित सन्देहरहित;

7-(5). It is these, moreover, that are
unbewildered in their understanding of
the four basic factors of therapeutics,
the sixteen qualities of these four fac-
tors, the differential diagnosis of dis-
eases, as also of the three pursuits of
man and the salutary and unsalutary
aspects of Vayu.

चतुर्विधस्य च स्नेहस्य चतुर्विंशत्युपनयन्यो-
पकल्पनीयस्य चतुःषष्टिपर्यन्तस्य च व्यवस्था-
पयितारः,

चतुर्विंशति-उपनयस्य च त्रैवीस विचारणवाणा
चौबीस विचारणावाले चतुःषष्टिपर्यन्तस्य च तथा
त्रैवीस संख्या पर्यंत रसनी और चौसठ संख्या
पर्यन्त रसकी, उपकल्पनीयस्य प्रविचारणवाणा प्रवि-
चारणावाले, चतुर्विधस्य च स्नेहस्य चार प्रकारना
स्नेहनी चार प्रकारके स्नेहोंकी, व्यवस्थापयितारः व्यवस्था
करनाई व्यवस्था करनेवाले;

7-(6). It is these, moreover, that
are expert contrivers of the four kinds
of oleation in conjunction with their
twenty-four preparations and the sixty-
four fold classification according to
categories of taste.

बहुविधविधानयुक्तानां च स्नेहस्नेहव्यवहारे
व्यविविधौषधोपचाराणां च कुशलाः,

बहुविध-अथ प्रकारना बहुत प्रकारके, विधानयुक्त-
नाम् च विधानोधी युक्त विधानोंसे युक्त, स्नेह-स्नेहन
करवाने स्नेहन करनेके, स्नेह-स्नेहन करवाने स्नेहन कर-
नेके वन्य-वभन आपवाने वमनदेनेके, विरेच-अने
विरेचन आपवाने योग्य पुरुषोंके, विविध-विविध नाना प्रकारके, औषध-
उपचाराणाम् च औषधना उपचारोंमें औषधोपचारोंमें,
कुशलाः कुशल कुशल;

7-(7). It is these, again, that are
skilled in the application in various
modes and methods of the drugs and
processes connected with the procedure
of oleation, sudation, vomition and
purgation.

क्षिरोरोगावेर्दोषांशविकल्पजस्य च व्याधि-
संग्रहस्य सक्षर्यापिडकाविप्रक्षेपयानां च शोफानां
बहुविधशोफानुबन्धानामष्टचत्वारिंशतश्च रोगा-
धिकरणानां चत्वारिंशदुत्तरस्य च नामात्मजस्य
व्याधिशतस्य तथा विगर्हितातिस्थूलातिष्ठकानां
सहेतुलक्षणोपक्रमाणां स्वप्नस्य च हिताहितस्या-
स्वप्नातिस्वप्नस्य च सहेतूपक्रमस्य वर्णां च
लङ्घनादीनामुपक्रमाणां संतर्पणापतर्पणजानां च
रोगाणां सरूपप्रशमनानां शोणितजानां च व्या-
धीनां मदमूर्च्छासंन्यासानां च सकारणरूपौ-
षधोपचाराणां कुशलाः, कुशलाश्चाहारविधिविनि-
श्चयस्य,

७. बहुविधविधानयुक्तानां-बहुविधानयुक्तानां (ख.)
- „ विरेचविधौषधोपचाराणां-विरेचौषधोपचाराणां (क.ब.)
- „ विविधौषधोपचाराणां-औषधोपचाराणां (छ. ब.)
७. रोगाधिकरणानां-रोगाधिकारानां (झ.)
- „ नामात्मजस्य-नामान्वयस्य (प.)
- „ अतिस्थूलातिष्ठकानां-अतिस्थूलकानां (ग.)
- „ पिडका-पिडका (ब.)
- „ रूपौषधोपचाराणां-रूपौषधानां (घ.)

क्षिररोगादेः तथा शिरोरोगे वज्रेना और शिरा-
रोग आदिके, सक्षय- पिक्का- विद्रव्येः च क्षय. पिक्का
अने विद्रव्यसहित क्षय, पिक्का और विद्रव्यसमेत,
दोषांश-विकल्पजस्य दोषेना अंशनी ३६५नाथी उत्पन्न
थनार दोषोंके अंशकी कल्पनासे उत्पन्न, व्याप्तिप्रवृत्त्य
व्याधौना स्रग्भूना रोगसमूहके, बहुविध- शोका-
बुब्बणानाम् च अङ्ग प्रकारना शोका अन्तर्भावना
बहुत प्रकारके शोके अनुबन्धोनाले, प्रयाणाम् शोकानाम्
त्रय प्रकारना शोकांशेना तीन प्रकारके शोकोकी, अष्ट-
चत्वारिंशतः च अने अष्टादशीस और अष्टादशीस,
रोगाधिकरणानाम् रोगाधिकरणेना रोगोंके अधिकरणोंकी,
नानात्मजस्य च अने विविध प्रकारे उत्पन्न थयेला
और नाना प्रकारसे उत्पन्न, चत्वारिंशदुत्तरस्य व्याधि-
क्षतस्य ऐक्येना अष्टादशीस व्याधौना एकसौ चालीस
रोगोंकी, तथा तथा तथा, विगर्हित- निन्दित निन्दित,
अतिस्थूल- अतिस्थूल अतिस्थूल, अतिकृशानाम् अने
अतिकृश पुरुषेना और अतिकृश पुरुषोंकी, सहेतु-लक्षण-
उपक्रमानाम् हेतुलक्षणपूर्वक उपचारमां हेतुलक्षण-
पूर्वक चिकित्सां, हिताहितस्य हितकर अने अहितकर
ऐसी हितकर और अहितकर ऐसी, स्वप्नस्य निद्राना
निद्राकी, अस्वप्न-अतिस्वप्नस्य च अनिद्रा अने अति-
निद्रा ना नींदके न आनेकी और नींदके अधिक आनेकी,
सहेतुपक्रमस्य हेतुपूर्वक उपचारमां हेतुपूर्वक चिकित्सां,
कृशनादीनाम् अक्षय वज्रे लंघन आदि, वण्णाम् च ७
छः, उपक्रमानाम् उपचारमां उपक्रमोंमें, संतर्पण-
संतर्पण संतर्पण, अपतर्पणानाम् अने अपतर्पणस्थी
उत्पन्न थनार एवं अपतर्पणजन्य, रोगानाम् रोगेना रोगोंकी,
सरूपप्रवृत्तानाम् च अक्षयना ज्ञानसहित उपचारमां
लक्षणसहित ज्ञानपूर्वक चिकित्सां, शोणितजानाम् च
तथा रक्तजन्य और रक्तजन्य, व्याधीनाम् व्याधौना
रोगोंके, मद- तथा मद तथा मद, मूर्च्छा- भूत्वा
मूर्च्छा, संन्यासानाम् अने संन्यासना और संन्यासके,
सकारण-रूप-बोध-उपचाराणाम् ३२थु तथा अक्षय
सहित औषधोपचारमां कारण और लक्षणसहित
औषधोपचारमां, कुशलाः कुशल कुशल, आहारविधि-विनि-
श्चयस्य च तथा आहारविधिना निर्णयमां और
आहारविधिके निश्चयमां, कुशलाः कुशल कुशल;

7-(8). It is these, again, that are con-
versant with the diseases of the head,
the sum-total of the morbid conditions
resulting from the various permu-
tations and commutations of the three
humors, together with the various
kinds of wasting, inflammatory swelling
and abscesses, three kinds of edema,
with diverse kinds of swelling that
occur as sequelae, with the forty-eight
groups of diseases, with the sum of
diseases numbering one hundred and
forty arising from the discordance of
one specific humor; similarly with the
censured conditions of excessive corpu-
lence and excessive emaciation, inclu-
ding their causation, symptoms and
treatment, with wholesome and un-
wholesome sleep, sleeplessness and
excessive sleep, including their causa-
tion and treatment, with the six thera-
peutic measures of lightening etc.,
with the disorders arising from reple-
tion and depletion and alleviation,
with the disorders arising from (viti-
ated) blood, with intoxication, fainting
and syncope including their causation,
description and remedial measures.
Skilled likewise are these in the deter-
mination both of the rules of diet,

प्रकृत्या हिताहितानामाहारविकाराणामप्यसं-
प्रवृत्त्यासवानां च चतुरशीतेर्द्रव्यगुणकर्मविनिश्च-
यस्य रसानुरससंभयस्य सविकल्पवैरोधिकस्य
प्राक्शवर्गभयस्य चाश्रयानस्य सगुणप्रभावस्य

७. आहारविकाराणां—आहारविहाराणां (च.)

॥ द्रव्यगुणकर्मविनिश्चयस्य—द्रव्यगुणविनिश्चयस्य (क. च.)

॥ गुणकर्मविनिश्चयस्य—गुणविनिश्चयस्य (च.)

॥ ॥ —द्रव्यगुणकर्मविनिश्चयस्य (प.)

सांनुपानगुणस्य नवविधस्यार्थसंग्रहस्याहारगतेष्व
हिताहितौषधयोगविशेषात्मकस्य च शुभाशुभविशे-
षस्य चास्वाश्रयाणां च रोगाणां सौषधसंग्रहाणां
दशानां च प्राणायतनानां यं च वक्ष्याम्यर्थेदंश-
महामूलीये त्रिशत्तमाध्याये तत्र च कृत्स्नस्य
तन्त्रोद्देशलक्षणस्य तन्त्रस्य च ग्रहणधारणविज्ञा-
नप्रयोगकर्मकार्यकालकर्तृकरणकुशलाः,

प्रकृत्या स्वभावधी स्वभावसे, हिताहितानाम्
हितकर और अहितकर हितकारी और अहितकारी,
आहारविकाराणाम् आहारनी अनावटोना आहारकी
अनेकविध रचनाओंके, अश्व-संग्रहस्य प्रधान द्रव्योंना
संग्रहना श्रेष्ठ द्रव्योंके संग्रहके, चतुरशीतेः च योर्थासी
चौरासी प्रकारके, आसवानाम् आसवोना आसवोंके,
रस-अनुरस-संग्रहस्य रस और अनुरसना आश्रये
रहेला रस और अनुरसमें आश्रित, द्रव्य-गुण-कर्म-
विनिश्चयस्य द्रव्य-गुण और कर्मना निश्चयना द्रव्यगुण
और कर्मके निश्चयके, सविकल्प-वैरोधिकस्य विकल्प-
सहित विरोधी आहारना विकल्पसहित विरोधी आहारके,
द्वादशवर्ग-आर वजोर्मा बारह वर्गोंमें, आश्रयस्य च
गत्यावेला कहे हुए, सगुणप्रभावस्य गुण और प्रभाव-
सहित गुण एवं प्रभाववाले, अन्नपानस्य अन्नपानना अन्न-
पानके, सांनुपानगुणस्य च और अनुपानना गुणों सहित
और अनुपानके गुणसमेत, नवविधस्य नव प्रकारना नौ
प्रकारके, अर्थसंग्रहस्य परीक्ष्य विषयोंना समूहना परीक्ष्य
विषयोंके समूहके, आहारगतेः च आहारगतिना आहार-
गतिके, हित-अहित-हित और अहितना हित और
अहितके, उपयोग-विशेषात्मकस्य उपयोगधी उपयुक्त
धृता विशेष स्वभाववाला हिताहितके उपयोगसे उत्पन्न
हुए विशेष स्वरूपसे युक्त, शुभ-अशुभ-विशेषस्य च शुभ
तथा अशुभ परिणामना शुभ तथा अशुभ परिणामके,
सौषधसंग्रहाणाम् और औषधना संग्रहसहित औषधके
संग्रहसहित, आस्वाश्रयाणाम् आश्रयोंमां रहेनाश
आश्रयोंमें रहनेवाले, रोगाणाम् च रोगोंना रोगोंके,

दशानाम् च अने दश और दश, प्राणायतनानाम्
प्राणायतनोना प्राणायतनोंके ज्ञानमें, अर्थसंग्रह-
महामूलीये 'अर्थसंग्रहमहामूलीय' नामना 'अर्थसंग्रह-
महामूलीय' नामके, त्रिशत्तमाध्याये च त्रिशत्तमा अध्या-
यमां तीसवें अध्यायमें, यम् च जेने जिनका, वक्ष्यामि
कहीश वर्णन किया जायेगा, तत्र च तेजोर्मा उनमें,
कृत्स्नस्य सधना संपूर्ण, तन्त्र-उद्देश-लक्षणस्य तन्त्रना
उद्देश तथा लक्षण तन्त्रके उद्देश और लक्षण, तन्त्रस्य च
तेमग शास्त्रोंना शास्त्रके, ग्रहण-अक्षु ग्रहण, धारण-
धारण, धारण, धारण, धारण, धारण, धारण, धारण, धारण,
विज्ञान-विज्ञान विज्ञान, प्रयोग-प्रयोग
प्रयोग, कर्म-चिकित्साणां कर्म चिकित्साके कर्म, कार्य-
धातुनी समता धातुकी समता, काल-काल काल, कर्तृ-
कर्ता कर्ता, करण-अने करण ओजोर्मा और करण
इनमें, कुशलाः कुशल कुशल;

7-(9). and what food-stuffs are by nature most wholesome and unwhole-
some, what are foremost of their class,
and of the eighty-four important kinds
of wines; similarly in the determination
of substances, properties and actions
based on primary and secondary tastes
of the several varieties of incompatible
food-stuffs; in the matter of foods and
drinks coming under the twelve catego-
ries, including their properties and
actions as also the properties of corri-
gent drinks and their modifications due
to nine factors; in the metabolic process
as affected by the wholesome and un-
wholesome use of food, resulting in good
and ill effects; in diseases resulting from
the morbid condition of body-elements
including their remedies, and in the ten
resorts of life. Skilled likewise are they
in what I shall declare in the thirtieth
chapter entitled "The ten great-
rooted arteries in the heart", as also

७. नवविधस्य-विषयस्य (प.)

१. महामूलीये त्रिशत्तमाध्याये-महामूलीयत्रिशत्तमाध्यायं (क.)

२. ग्रहणधारण-अन्नग्रहणधारणं (छ.)

३. ग्रहणधारणविज्ञान-अन्नग्रहणविज्ञानं (च. ध.)

४. धारणविज्ञान-धारणवचनविज्ञानं (म.)

in the purpose and nature of the whole science and with regard to grasp, retention, understanding, application, endeavour, aim, time, agent and instruments as these bear upon the science of medicine.

कुशलाश्च स्मृतिमतिशास्त्रयुक्तिज्ञानस्यात्मनः शीलगुणैरभिसंबाधनेन च संपादनेन सर्वप्राणिषु चेतसो मैत्रस्य मातापितृभ्रातृबन्धुवत्, एवंयुक्ता भवन्त्यभिवेशः प्राणानामभिसरा हन्तारो रोगाणामिति ॥ ७ ॥

स्मृति- अने स्मृति और स्मृति, मति- भति मति, शास्त्रयुक्ति- शास्त्रयुक्ति शास्त्रयुक्ति, ज्ञानस्य तथा गानन्ती एवं ज्ञानकी, आत्मनः पितृतां अपने, शीलगुणैः शील अने गुणोनी साथे शील तथा गुणोंके साथ, अभिसंबाधनेन जोड़ता करी एकता कर, सर्वप्राणिषु सर्व प्राणीओभां सब प्राणियोंमें, माता-पितृ-भ्रातृ-बन्धुवत् माता पिता भाई तथा भ्रातृनी पेटे माना पिता भाई और बन्धुके समान, मैत्रस्य मित्रभाववाणुं मित्रतापूर्ण, चेतसः चित्त मन, संपादनेन च करवाथी सम्पादन करनेमें कुशलाः च कुशल थयेला कुशलताको प्राप्त किये हुए, एवंयुक्ताः आ भकारना गुणोनी युक्त वेद्यो इम प्रकारके गुणोंसे युक्त वैद्य, अभिवेशः हे अभिवेश ! हे अभिवेश ! प्राणानाम् प्राणीने प्राणोंको, अभिसराः आवनारा लानेवाले, रोगाणाम् अने रोगोना और रोगोंका, हन्तारः हनुनारा नाश करनेवाले, भवन्ति इति थाप्ये होते हैं ॥ ७ ॥

7. Skilled, too, are they in imbuing themselves by the cultivation of memory, intelligence, theoretical and practical knowledge, with virtue and ability, and in cultivating good will for all creatures by behaving as their mother, father, brother and friend. It is such persons, O Agnivesa, that

७. सर्वप्राणिषु चेतसः-सर्वप्राणिषु च (क.)

॥ एवंयुक्त-एवंयुक्ता (घ.)

are the saviours of life and destroyers of diseases.

रोगाभिसरभिवशां लक्षणम् --

अतो विपरीता रोगाणामभिसरा हन्तारः प्राणानां, भिषक्छन्नप्रतिच्छन्नाः कण्टकभृता लोकस्य प्रतिरूपकसधर्माणो राज्ञां प्रमादाच्चरन्ति राष्ट्राणि ॥ ८ ॥

अतः ओओथी इनसे, विपरीताः विपरीत विपरीत, रोगाणाम् रोगोने रोगोंको, अभिसराः आवनारा लानेवाले, प्राणानाम् तथा प्राणीने और प्राणोंका, हन्तारः हनुनारा नाश करनेवाले, भिषक्-छन्न-प्रति-च्छन्ना. वेद्यना वेधभां छृपायेला वेद्यवेधमें छिपे हुए, लोकस्य लोकोने भाटे लोगोंके लिए, कण्टकभृता कंटक-भृता कण्टकरूप, प्रतिरूपकसधर्माणः अने प्रत्यक्षारी वजरेना वेधथी हनुनारा और प्रत्यक्षारी आदिका वेध धारण करनेवाले, राज्ञाम् राजाओनी राजाओंकी, प्रमादाच्च ओहरीथी असावधानताके कारण, राष्ट्राणि राष्ट्रोंभां राष्ट्रोंमें, चरन्ति हरे छे विचरते हैं ॥ ८ ॥

8. Opposed to these are the votaries of diseases and the destroyers of life. These charlatans in the robes of doctors, thorns in the flesh of the whole world, with talents similar to those of mimes and mountebanks, move about in the land through the want of vigilance in the rulers.

तेषामिदं विशेषविज्ञानं भवति-अत्यर्थं वैद्य-वेशेन श्लाघमाना विद्विषान्तरमनुचरन्ति कर्मलो-भात्, श्रुत्वा च कस्यचिदातुर्यमभितः परिपतन्ति, संभवणे चास्यात्मनो वैद्यगुणानुसंधेयमस्ति, यस्यास्य

८ विपरीता-विपर्ययेण (ब. त.)

॥ भिषक्छन्नप्रतिच्छन्नाः-भिषक्छन्नप्रच्छन्नाः (च.)

॥ प्रतिरूपकसधर्माणो प्रतिरूपकस्यकधर्माणो (घ.)

॥ " " -प्रतिरूपके-रूपकधर्माणो (ङ.)

९. विद्विषान्तरं-रव्यान्तरं (द.)

वैद्यः प्रतिकर्म करोति तस्य च दोषान्मुहुर्मुहुर्वाहरन्ति, आतुरमित्राणि च प्रहर्षणोपजापोपसेवादिभिरिच्छन्त्यात्मीकर्तुं, स्वल्पेच्छुतां चात्मनः क्यापयन्ति, कर्म चासाद्य मुहुर्मुहुर्वलोकयन्ति दाक्ष्येणाज्ञानमात्मनः प्रच्छादयितुकामाः,

तेषाम् तेओनी इनकी, हृदम् आ यह, विशेष-विज्ञानम् विशेष ओगाय विशेष पचिचान, भवति होय ओ होनी है, वैद्यवेगेन वैद्यना वैद्यमां वैद्यवैयको धारण करके, जस्यस्यम् अतिशय अत्यंत, ज्ञातमानाः पोताना यथाशु करता अपनी प्रशंसा करते हुए, कर्मलोभात् कामकाज भेगवैयाना दोषधी कर्मके लोभसे, विज्ञितान्तरम् ओक शेरीभाथी भीज शेरीभां एक गलीसे दूसरी गलीमें, अनुचरन्ति कर्मां करे ओ फिरा करते हैं कस्यचित् च अने कोहनी ओर किसीकी, आतुर्यम् भीमारीने बीमारीको, भ्रुत्वा सांभलीने सुनकर, अभितः तेना पर आरे आलीथी उस पर चारों ओरसे. परिपचन्ति दूरी पडे ओ दूट पकते हैं, जस्य च ओ शेओनी इस रोगी, संश्रवणे सांभलवाभां आवे तेम मुन सके इस प्रकार, आत्मनः पोताना अपनेमें, वैद्यगुणान् वैद्य तरीकेना गुणोने वैद्यके गुणोंको, उच्चैः ओये सादे जोरसे, वदन्ति कही जनावे ओ कह बताते हैं, यः च ओ जो वैद्यः वैद्य वैद्य, जस्य ओ शेओनी इस रोगीमें, प्रतिकर्म चिकित्सा चिकित्साकर्म, करोति करता होय ओ करता है, तस्य च तेना दोषो उसके दोषोंको, मुहुः मुहुः बारबार बारबार, उदाहरन्ति कही जनावे ओ दोहराते हैं, आतुरमित्राणि च शेओनी भित्रीने रोगीके मित्रोंको, प्रहर्षण-कुहावी कुहावी हंसाकर, उपजाप-कान भंभेरी चुगली, उपसेवन-आदिभिः प्रशामभत वगेरे करीने खुशामद आदिसे, आत्मीकर्तुम् पोताना जनावी देवा भाटे अपने करनेके लिए, इच्छन्ति भच्छे ओ चाहते हैं आत्मनः च पोतानुं अपने, स्वल्पेच्छुताम् अति अल्प-थी पछु स तोधीपछु अति अल्पसे सी संतोषको, क्यापयन्ति कही जनावे ओ कह बताते हैं, कर्म च अने शेओनी चिकित्साकर्मने ओर चिकित्साका काम, आसाद्य भेगवैयने झल जाने पर, आत्मनः पोतानुं अपनी, अज्ञानम् अज्ञान अज्ञानताको, प्रच्छादयितुकामाः छुपा-

१. उपजाप-उपजल्प (र.)

यवान्नी भच्छः करता तेओ छिपानेकी इच्छा रखनेवाले वे दाक्ष्येण अनुशर्थां चतुराईसे. मुहुः मुहुः बारबार बारबार. अवलोकयन्ति अही तही अवलोकन कर्मां करे ओ इधर उधर देखा करते हैं:

9-(1). Here is a detailed account of their character. Tricking themselves out in the height of medical fashion, they walk the streets with a view to picking up practice. Immediately on hearing that somebody is ill, they swoop down on him from all quarters, and in his hearing speak loudly of their medical attainments. If a doctor is already in attendance on him, they make repeated mention of his failings. They try to ingratiate themselves with the friends of the patient by suave manners, knowing whispers and officiousness. They make it known that they expect little (by way of remuneration). On being entrusted with a case they look about on all sides repeatedly, trying to cloak their ignorance.

व्याधिं चापावर्तयितुमशक्नुवन्तो व्याधितमेवानुपकरणमपरिवारकमनात्मवन्तमुपदिशन्ति, अन्तगतं चैनमभिसमीक्ष्यान्यमाश्रयन्ति देशमपदेशमात्मनः कृत्वा, प्राकृतजनसन्निपाते चात्मनः कौशलमकुशलवद्वर्णयन्ति, अधीरवच्च धैर्यमपवदन्ति धीराणां, विद्वज्जनसन्निपातं (चाभिसमीक्ष्य) प्रतिभयमिष कान्तारमध्वगाः परिहन्ति दूरात्, यज्ञेषां कश्चित् सूत्रावयवो भवत्युपयुक्तस्तमप्रकृते प्रकृतान्तरे वा सततमुदाहरन्ति, न चानुयोगमिच्छन्त्यनुयोजुं वा, मृत्योरिव चानुयोगादुद्विजन्ते,

१. अपावर्तयितुम्-अपवर्तयितुम् (छ. ब. न.)

२. अपरिवारकम्-अपचारिकम् (घ)

३. उपदिशन्ति-उद्दिशन्ति (ङ)

न चैवामाचार्यः शिष्यः सग्राह्यचारी वैवाहिको वा कश्चित् प्रज्ञायत इति ॥ ९ ॥

व्याधिम् च व्याधिने रोगको, अपावर्तयितुम् भटा-
ज्जाने हटानेमें, अज्ञातवन्तः शक्तिमान न भूतां तेऽपि
असमर्थ होने पर वे, व्याधितम् एव रोगीने रोगीको ही,
अनुपकरणम् साधन विनाने। साधनरहित, अपरिचा-
रकम् परिचारक विनाने। सेवकरहित, अनात्मवन्तम्
अने संयम वगैरने। असंयमी, उपदिशन्ति कुशा
कुरे छे कहने लगते हैं, एनम् च अने आ रोगीने
और इस रोगीको, अन्तगतम् भगवान्नी अक्षी उपर
आवेष्टे। मरता हुआ अभिसमीक्ष्य ओर्धने देख कर,
आत्मनः पोतानु अपना, अपदेशम् कृत्वा नाम वगैरे
जलद्वी नाम आदि बदलकर, अन्यम् देशम् गीष्वा
देशम्। दूसरे देशमें, आश्रयम् गता रहे छे चले जाते
हैं, प्राकृतजन-सन्निपाते च अने साधारण मनुष्येना
सम्बन्धों और साधारण लोगोंके समूहमें, आत्मनः
पोतान्नी अपनी, कौशलम् कुशलताने कुशलताको,
अकुशलवत् अकुशल पुरुषेनी पेठे अकुशल पुरुषोंकी
तरह, वर्णयन्ति वस्तुंते छे वर्णन करते हैं, अधीरवत् च
अने अधीर पुरुषेनी पेठे अधीर पुरुषोंकी
तरह, चौराणाम् धैर्यवाणा पुरुषेना धीर पुरुषोंके,
धैर्यम् धैर्यनी धैर्यकी, अपवदन्ति निन्दा कुरे छे निन्दा
करते हैं, अजगताः मुसाहरे मुसाफिर, प्रतिभयम्
भयंकर जिस प्रकार भयकर, कात्मारम् इव अरुणने नेम
दूरथीन तल्ल दे छे तेम जंगलको दूरसे ही छोक देते हैं
उसी प्रकार, विद्वज्जन-सन्निपातम् विद्वान् मनुष्येना
सम्बन्धने विद्वान् पुरुषोंके समूहको, च अभिसमीक्ष्य
ओर्धने देख कर), दूरात् दूरथीन दूरसे ही, परिहरन्ति तल्ल
दे छे छोक देते हैं, यः च कश्चित् अने ने कौर्ध और
जो कोई, सूत्रावयवः शास्त्रेना सूत्रेना अंश शास्त्रके
सूत्रका अंश, उपयुक्तः उपयोगी उपयोगी, भवति होय छे
होता है, तम् ते सूत्रेना अंशने उस सूत्रांशको, अग्रकृते
प्रसंग विनाना स्थल पर प्रसंगके रहित स्थल पर, प्रकृता-
न्तरे वा अथवा अन्य प्रसंगम्। या दूसरे प्रसंगमें,
समयम् निरन्तर निरन्तर, उदाहरन्ति ज्ञात्री देखाउ छे
बुझाते रहते हैं, अनुयोगम् कौर्ध प्रसंग कुरे तेने कोई

इनसे पूछे उसको, अनुयोगम् च वा अथवा तो अन्यने
पूछवा भाटे पछु अथवा तो अन्यसे पूछनेके लिए भी,
च इच्छन्ति पोते छच्छता नथी स्वयं नहीं चाहते हैं,
अनुयोगात् कौर्धना प्रसंगनी प्रश्नोंके पूछे जानेसे, सूत्रोः
इव मृत्युथी नेम पाये तेम मृत्युकी भांति, उद्विग्नते उद्विग्न
पाये छे उद्वेगको प्राप्त होते हैं, एवाम् च अने ज्ञेयने।
और इनका, कश्चित् कौर्ध कोई, आचार्यः आचार्य
आचार्य, शिष्यः शिष्य शिष्य, सग्राह्यचारी सहाध्यायी
सहाध्यायी, वैवाहिकः वा अथवा विवाह करनेवाला वा
तो विवाह करनेवाला, न प्रज्ञायते इति अक्षुषाम्
आवते। नथी नहीं जाना जाता ॥ ९ ॥

9. Finding themselves unable to check the course of the disease, they give it out that it is the patient himself who is wanting in the necessary appurtenances, in attendants and in self-control. When they realise that the patient is at death's door, they make themselves scarce and seek another neighbourhood. In the presence of uncultured people, they brag about their adroitness in the most unadroit manner, and like the ignoramuses that they are, they run down the learning of the savants. But if they sight a company of the learned, they slink away from a distance, like a roadster at (the sight of) a dark wood. If by any chance they happen to have conned a stray maxim, they constantly quote it in season and out of season. They can brook neither being questioned nor questioning others. They dread all questions, as if they were the very devil. People such as these reck not for either teacher, disciple, co-student or disputant.

રોગાભિસરમિષ્ઠાં વર્જને હેતુ: —

भवन्ति चान्न—

મિષ્ઠકણ્ઠ પ્રવિદ્યેયં વ્યાધિતાંસ્તર્કયન્તિ ચે ।
વીતંસમિવ સંશ્રિત્ય વને શાકુન્તિકા દ્વિજાન્ ॥૧૦॥
શુતદણ્ઠક્રિયાકાલમાત્રાજ્ઞાનવહિષ્કૃતા: ।
વર્જનીયા હિ તે મૃત્યોધ્વરમ્થનુચરા ભુવિ ॥૧૧॥

જાન્ય ચ આ વિષયમાં હવે વિષયમે, અવન્તિ શ્લોકો છે કે શોક છે કે, વીતંસમ્ બળને જાલકો, સંશ્રિત્ય ફેલાવીને ફેલાવે, શાકુન્તિકા: પારાધિઓ શિકાર કરતેવાળે, વને વનમાં જંગલમે, દ્વિજાન્ હવ જેમ પક્ષીઓને ફસાવે છે તેમ પક્ષીઓનો ફસાવે છે, શુત-દણ્ઠ-ક્રિયા-કાલ-માત્રા-જ્ઞાન-વહિષ્કૃતા: તેમ જ્ઞાનશ્રવણ-કર્મદર્શન-ચિકિત્સાજ્ઞાન-કાલજ્ઞાન-અને માત્રાજ્ઞાનથી દૂર રહેલા વૈદે શાસ્ત્રજ્ઞાન-અર્થ-કર્મદર્શન-ક્રિયા-કાલ-માત્રા-જ્ઞાનને જ્ઞાનને જ્ઞાન. ચે જેઓ જો, એવમ્ આ પ્રમાણે હવે પ્રકાર, મિષ્ઠ-કણ્ઠ વૈદ્યને વેષ વૈદ્યને વેષનો, પ્રવિદ્યેય ભૂમિને ધારણ કરકે, વ્યાધિતાન્ રોગીઓને રોગીઓનો, તર્કયન્તિ ફસાવે છે ફસાવે છે, તે તે વૈદ્યો વે વૈદ્ય, વર્જનીયા: તજવા બેઠીએ ત્યાજ્ય છે, હિ કારણ કે ક્યોંકિ, મુવિ પૃથ્વી પર ભૂમિ પર, મૃત્યો: મૃત્યુના જુલુકે, જનુચરા: દૂરે ભૂમિને વૃત્ત કર, ચરન્તિ તેઓ ફર્યા કરે છે વે ચિન્તરતે છે ॥ ૧૦-૧૧ ॥

Here are some verses again —

10-11. Those who, putting on the garbs of physicians, thus gull their patients, just as the bird-catchers in the forest (gull) the birds by camouflaging themselves in nets, such persons, outcastes from the science of healing, both theoretical and practical, of time and of measure, are to be shunned, for they are the messengers of death on earth.

૧૦. વ્યાધિતાંસ્તર્કયન્તિ-વ્યાધિતાંસ્તર્કયન્તિ (ત.)

૧. ચે-ને (છ.)

૧. શાકુન્તિકા શાકુન્તિકા (ચ. દ.)

૧૧. જ્ઞાન-જ્ઞાન (વ.)

૧. વહિષ્કૃતા: -વહિ:સ્થિતા: (વ.)

શુચિહેતોર્મિષ્ઠજ્ઞાનપૂર્ણાન્ મૂર્ખાંચિશારવાન્ ।

વર્જયેવાતુરો વિદ્વાન્ સર્પાસ્તે વીતમાસ્તા: ॥૧૨॥

શુચિહેતો: આશ્ચર્યકારને માટે ગ્રીષ્મિકાકે લિપ્ત, મિષ્ઠ-માનપૂર્ણાન્ વૈદ્ય તરીકેના અભિમાનથી પૂર્ણ વૈદ્યને રૂપમે અભિમાનને મરે હુણ, મૂર્ખાંચિશારવાન્ આ મૂર્ખાઓને હવ મહામૂર્ખોનો, વિદ્વાન્ જાતુર: મમલુ રોગીઓ જમજ-દાર રોગી, વર્જયેત્ તજ દેવા બેઠીએ જોવ દેવે, તે કારણ કે તે વૈદ્યો ક્યોંકિ વે વૈદ્ય, વીતમાસ્તા: વાધુને પીનારા વાધુકા પાન કરતેવાળે, સર્પા: સર્પો જેવા છે મર્પોને સમાન છે ॥ ૧૨ ॥

12. The discriminating patient should avoid these unlettered laureates, who put on the airs of physicians for the sake of a living; they are like serpents that have gorged on air.

કીદશો મિષ્ઠ પ્રશસ્ત: —

યે તુ શાસ્ત્રવિદો વક્ષા: શુચય: કર્મકોવિદા: ।

જિતહસ્તા જિતાત્માનસ્તેભ્યો નિત્યં કૃતં નમ: ॥૧૩॥

યે તુ પશુ જેઓ પરમ્ જો, શાસ્ત્રવિદ: શાસ્ત્ર બળુનારા શાસ્ત્રને જાનતેવાળે, વક્ષા: અતુર વતુર, શુચય: પવિત્ર પવિત્ર, કર્મકોવિદા: કર્મકુશલ કર્મકુશલ, જિતહસ્તા: શિલ્પહસ્તવાળા શિલ્પહસ્તવાળે, જિતાત્માન: અને જિતેન્દ્રિય છે જીતેન્દ્રિય છે, તેભ્ય: તે વૈદ્યોને હવ વૈદ્યોનો, નિત્યમ્ હમેશાં નિત્ય, નમ: કૃતમ્ નમ-કાર કરીએ છીએ નમસ્કાર કરતે છે ॥ ૧૩ ॥

13. But salutations be constantly proffered to those others who are learned in the science, skilful, pure, expert in performance, practised of hand and self-controlled.

અધ્યાયાર્થસંગ્રહ: —

તત્ત્વ શ્લોક: —

દશપ્રાણાયતનિકે શ્લોકસ્થાનાર્થસંગ્રહ: ।

દ્વિવિધા મિષ્ઠજ્ઞોક્તા: પ્રાણસ્યાયતનામિ ચ ॥૧૪॥

૧૪. નિત્યં કૃતં નમ: -નિત્યકૃતં નમ: (વ.)

તત્ર આ વિષયમાં ફલ વિષયમે, શ્લોક: ઉપસંહારને।
શ્લોક છે કે ઉપસંહારકા શ્લોક છે કે, દશપ્રાણાયતનીય
આ દશપ્રાણાયતનીય અધ્યાયમાં દશપ્રાણાયતનીય
અધ્યાયમે, શ્લોકસ્થાન- સૂત્રસ્થાનના સૂત્રસ્થાનકે,
અર્થસંગ્રહ: વિષયોના સંગ્રહ વિષયોના સંગ્રહ, દ્વિવિધા:
મે પ્રકારના વો પ્રકારકે, મિષ્ણ: જ વેલો વૈય, ઉક્તા:
કહેવામાં આપ્યા છે કહ વિયે હું, પ્રાણસ્થ અને પ્રાણના
બૌર પ્રાણોકે, જાયત્તનામિ જ રથાને। પશુ કહેવામાં
આપ્યા છે સ્થાન ની કહ વિયે હું ॥ ૧૪ ॥

Here is the recapitulatory verse—

14. In this chapter on "The ten resorts of life", there have been set forth a summary of the contents of the section on general principles, the two kinds of physicians and the resorts of life.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
दशप्राणायतनीयो नामोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

હતિ આ પ્રમાણે ફલ પ્રકાર, અગ્નિવેશકૃતે અગ્નિ-
વેશ રજેશ્વ અગ્નિવેશસે બનાયે, ચરકપ્રતિસંસ્કૃતે તન્ત્રે
અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં બૌર
ચરકકે દ્વારા સંસ્કૃત ફલ શાસ્ત્રકે, શ્લોકસ્થાને સૂત્રસ્થાન
વિષે સૂત્રસ્થાનમે, દશપ્રાણાયતનીય: 'દશપ્રાણાયતનીય'
દશપ્રાણાયતનીય', નામ નામને। નામકા, કર્નશ્રિષ્ઠ:
ઓગણુત્રીસમે ઉનતીસવો, અધ્યાય: અધ્યાય સંપૂર્ણ
થયે અધ્યાય સમાપ્ત હુઆ ॥ ૨૯ ॥

29. Thus in the section on General Principles in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the twenty-ninth chapter entitled "The Ten Resorts of Life" is completed.

त्रिंशोऽध्यायः ।

ત્રીસમે અધ્યાય અધ્યાય ત્રીસવો

Chapter XXX

अर्धेदशमहामूलीयाध्यायोपक्रमः —

अथातोऽर्धेदशमहामूलीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

અર્ધ અર્ધ: હવે અર્ધથી અર્ધ આને, 'અર્ધેદશમહા-
મૂલીયમ્' 'અર્ધેદશમહામૂલીય' નામના 'અર્ધેદશમહા-
મૂલીય' નામકે, અધ્યાયમ્ અધ્યાયનું અધ્યાયકા,
વ્યાખ્યાસ્યામ: વ્યાખ્યાન કરશું વ્યાખ્યાન કરોંગે ॥ ૧ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये
આત્રેયને. હતિ હ આ વિષયમાં ત્રીસે પ્રમાણે જ ફલ
વિષયમે નિમ્ન પ્રકારસે હી, જાહ સ્મ કહેલું છે કહા છે ॥ ૨ ॥

1. We shall now expound the chapter entitled "The Ten Great-rooted Arteries in the Heart".

2. Thus declared the worshipful Atreya.

हृदयपर्यायाः—

अर्धे दश महामूलाः समासक्ता महाफलाः ।

महान्तर्ध्वं हृदयं पर्यायैरुच्यते बुधैः ॥ ३ ॥

અર્ધે હૃદયમાં હૃદયમે, મહામૂલા: હૃદયરૂપ મૂળ-
વાળી હૃદયરૂપ મૂળવાલી, મહાફલા: અને હૃદયરૂપ
ફળવાળી બૌર હૃદયરૂપ ફળવાલી, દશ દશ શિશી
દમ ધમનિયાં, સમાસક્તા: લાગેલી છે ભગી હૃદે છે,
બુધે. વિદ્વાન પુરુષોથી પંચિત ભોગોસે, મહત્ મહત્
મહત્, અર્થ: જ અર્થ અર્થ, હૃદયમ્ જ અને હૃદય
બૌર હૃદય, પર્યાયે. ઓ પર્યાયોથી ફલ પર્યાયોસે, ઉચ્ચતે
એક જ અર્થ કહેવાય છે એક હી અર્થ કહા જાતા છે ॥ ૩ ॥

3. In the heart the ten great-rooted arteries bearing great fruits are well-embedded. The great (Mahat) and the Cardia (Artha) are the two

૧. સમાસક્તા:—સિતા: સક્તા: (જ. ક. દ. જ. પ.)

equivalent terms by which the heart is spoken of by the learned.

हृदयस्य महत्त्वे अर्थत्वे च हेतुः—

षडङ्गमङ्गं विज्ञानमिन्द्रियाण्यर्थपञ्चकम् ।

आत्मा च सगुणश्चेतश्चिन्त्यं च हृदि संश्रितम् ॥४॥

षडङ्गम् ७ अंगोवाणुं छ. अङ्गोवाला, अङ्गम् शरीर शरीर, विज्ञानम् बुद्धि बुद्धि, इन्द्रियाणि इन्द्रिया, अर्थपञ्चकम् पांच विषयानो समूह पांच विषयोंका समूह, सगुणः च आत्मा सगुण आत्मा सगुण आत्मा, चेतः मन मन, चिन्त्यम् च अने मननो विषय और मनका विषय, हृदि ओ सर्व हृदयमां ये सब हृदयमें, संश्रितम् रहेलां छे आश्रित हैं ॥ ४ ॥

4. The body with its six limbs, the understanding, the senses, the five sense-objects, the spirit with its attributes, the mind and the mental concepts, are all dependent on the heart.

प्रतिष्ठार्थं हि भावानामेषां हृदयमिष्यते ।

गोपानसीनामागारकर्णिकेवार्थचिन्तकैः ॥ ५ ॥

गोपानसीनाम् वणीओना आश्रय भाटे सहतीरोंके आश्रयके लिए, आगारकर्णिका हृदय ओम् आउसर छे तेम जिस प्रकार आगारकर्णिका होती है उस प्रकार, अर्थचिन्तकैः हृदय विषे विचार करनाओथी हृदयके विषयमें विचारक लोगोंसे, एषाम् भावानाम् आ भावोना इन भावोंके, प्रतिष्ठार्थम् आश्रय भाटे आश्रयके लिए, हृदयम् हृदयने हृदय, इष्यते हि मानवाभां आवे छे माना जाता है ॥ ५ ॥

5. The heart is regarded by the cardiologists as the support of all these (above-mentioned) factors, even as the central pole is of the thatch-work of a wigwam.

४. संश्रितम्—संस्थितम् (प.)

५. आगार—आगारे (ग.)

तस्योपघातान्मूर्च्छायं मेदान्मरणमृच्छति ।

यद्धि तत् स्पर्शविज्ञानं चारि तत्तत्र संश्रितम् ॥६॥

तस्य ते हृदयने इस हृदय पर, उपघातात् आघात आघात होनेसे, मूर्च्छायम् मनुष्य मूर्च्छा मनुष्य मूर्च्छा, मेदात् अने तेनु मेदन यवाथी और उसका मेदन होनेसे, मरणम् मरण मृत्युको, मृच्छति पाभे छे पाता है, यद्धि कारणके ने क्योंकि जो, स्पर्शविज्ञानम् स्पर्शने अङ्गुनार छे स्पर्शका ज्ञानवाला है, चारि अने ने शरीरने धारी राखनार छे और जो शरीरको जीता रखनेवाला है, तत् ते शरीर, इन्द्रिय, सत्त्व तथा आत्मानो संयोग वह शरीर, इन्द्रिय, सत्त्व और आत्माका संयोग, तत्र ते हृदय पर उठी हृदय पर, संश्रितम् आधार राखे छे आश्रित है ॥ ६ ॥

6. If it is but slightly injured, one falls into a swoon; if seriously injured, death follows. This is so because sensation, which is otherwise called animation is based on it.

तत् परस्यौजसः स्थानं तत्र चैतन्यसंग्रहः ।

हृदयं महदर्थश्च तस्मादुक्तं चिकित्सकैः ॥ ७ ॥

तत् ते हृदय यही हृदय, परस्य श्रेष्ठ उत्तम, ओजसः ओजसनुं ओजका, स्थानम् स्थान छे स्थान है, चैतन्यसंग्रहः अने चैतन्यने संग्रह चेतनाका संग्रह, तत्र तेभां छे वहां है, तस्मात् तेथी इसी लिए, चिकित्सकैः चिकित्सकोंके चिकित्सकोंने, हृदयम् हृदयने हृदयको, महत् महत्, महत्, अर्थः च अने अर्थ और अर्थ, उक्तम् ओ शब्दोथी उक्तुं छे इन शब्दोंसे कहा है ॥ ७ ॥

7. Further it is the seat of the supreme vital essence; in it, too, is the seat of the consciousness. Therefore is the heart called the Mahat and Artha by the physicians.

दश महामूला धमन्यः—

तेन मूलेन महता महामूला मता दश ।

१. चारि तत्तत्र संश्रितम्—चारि यत् तत्र संश्रितम् (प.)

७. चिकित्सकैः—चिकित्सिते (क. ग. च. छ. द. व.)

ओजोबहाः शरीरेऽस्मिन् विद्यम्यन्ते समन्ततः ॥८॥

तेष ते उच, महता मूलेन हृदयं भूषणी हृदय-
रूप महामूलसे, महामूलाः मताः भेदा भूषणाणी
मानवाभा आवेणी महामूल मानी हुई, ओजोबहाः
दश ओजसुं वहन करनारी दश धमनीओ ओजको
बहानेवाली दश धमनियां, अस्मिन् शरीरे आ शरीरमां
इस शरीरमें, समन्ततः आरे आणु सब ओर, विद्यम्यन्ते
पथराय छ फैलती हैं ॥ ८ ॥

8. By virtue of having this great
(organ) as their root, the ten (main
arteries) are spoken of as the great-
rooted ones. Carrying the vital essence,
they spread through the whole length
and breadth of the body.

ओजसः कर्माणि, सिरा-धमनी-स्रोतसां निरुक्तिः—

येनौजसा वर्तयन्ति प्रीणिताः सर्वदेहिनः ।
यद्यते सर्वभूतानां जीवितं नावतिष्ठते ॥ ९ ॥
यत् सारमादौ गर्भस्य यत्तद्गर्भरसाद्रसः ।
संवर्तमानं हृदयं समाविशति यत् पुरा ॥ १० ॥
यस्य नाशात् नाशोऽस्ति धारि यद्बुद्धयाश्रितम् ।
यच्छरीररसस्नेहः प्राणा यच्च प्रतिष्ठिताः ॥ ११ ॥
तत्फला बहुधा वा ताः फलन्तीव(ति) महाफलाः ।
ध्मानाश्चमन्यः स्रवणात् स्रोतांसि सरणात्सिराः ॥ १२ ॥

९. सर्वदेहिनः—सर्वजन्तवः (क. घ. च. छ. ज. त. थ.)

१०. यद्यत्—योऽसौ (च. घ.)

“ संवर्तमानं—संवर्धमानं (घ. घ.)

“ समाविशति—समाश्रयति (घ.)

“ यत् पुरा—यत् पुनः (घ.)

११. यस्य नाशात्—वस्थानाशात् (घ.)

“ यच्छरीररसस्नेहः—यः शरीररसस्नेहः (घ.)

“ रसस्नेहः—रसदेहः (छ.)

१२. तत्फला बहुधा वा ताः फलन्तीव (ति)—तत्फलास्ताः फल-
न्त्येव बहुधातो (ड.)

“ “ —तत्फलास्ताः फल-
न्तीति बहुपेति (घ.)

“ बहुधा वा ताः फलन्तीव (ति) महाफलाः—ताः फलन्तीति
बहुपेति महाफलाः (ग.)

“ बहुधा—विविधा (घ.)

वेन ने जिब, ओजसा ओजसुं ओजद्वारा,
प्रीणिता. तर्पित थयेला तृप्त हुए, सर्वदेहिनः सर्व
देहधारीओ सब प्राणियों, वर्तयन्ति श्रवतां रहे छे
जीते रहेते हैं, यत् करते नेना वगर जिसके बिना,
सर्वभूतानाम् सर्व प्राणीओनु सब प्राणियोंका, जीवितम्
श्रवण जीवन, न नावतिष्ठते टूटी सङ्गु नथी रह नहीं
सकता, यत् ने ओजस जो ओज, गर्भस्य गर्भेना
गर्भके, मादौ प्रथम कालमां आदि कालमें, सारम् सार-
३५ होय छे साररूप होता है, यत् तत् ने ओजस
जो ओज, गर्भरसात् गर्भरसना गर्भरसका, रसः सार-
३५ छे साररूप है, यत् ने जो, संपद्यमानम् हृदयम्
हृदय उपज थाय छे के हृदयके उत्पन्न होते ही, पुरा तत
तुरन्त, समाविशति तेमां प्रवेश करे छे उसमें प्रविष्ट
होता है, यस्य अने नेना और जिसके, नाशात् नु
नाशथी नाशसे, नाशः नाश शरीरनेना नाश थाय छे
शरीरका नाश होता है, यत् अने ने और जो, हृदया-
श्रितम् हृदयमां रही हृदयमें रहा हुआ, धारि श्रव-
ण करे छे जीवका धारण करता है, यत् अने ने
और जो, शरीररसस्नेहः शरीरना रसना सार३५ छे
शरीरके रसका साररूप है, यत् अने नेमां और
जिसमें, प्राणा. प्राणो प्राण, प्रतिष्ठिताः स्थित थयेला
छे प्रतिष्ठित हैं, ताः ते धमनीओ वे धमनियां,
तत्फलाः ते ओज३५ इणवाणी छे वह ओजरूप
फलवाली है, बहुधा वा अथवा तो अहु प्रकारे
या बहुत प्रकारसे, फलन्ति थाया प्रशाभाओमां हुये छे
शाखा प्रशाखाओंमें फैलती हैं, इति तेथी इसलिए,
महाफलाः ते दश धमनीओ महाइणवाणी कहेवाय छे
महाफला कहलाती हैं, ध्माना रस वगेरेथी भरपूर
थवाथी रस आदिसे पूर्ण होनेसे, चमन्यः धमनीओ
धमनियां, स्रवणात् रस वगेरेनु अवस्य करवाथी रस
आदिका स्रवण करनेसे, स्रोतांसि स्रोतां स्रोतों, सरणात्
सिराः अने जीब प्रदेशमां सरकी जवाथी सिरा कहेवाय
छे और दूसरे प्रदेशमें सरणसे सिरा कहलाती हैं ॥ ९-१२ ॥

9-12. They are styled the great
fruiters because they have for their
fruit (as it were) that vital essence
whereby all the embodied creatures

subsist, being nourished; that in whose absence the life of all beings would cease to be; that which is the primary essence of the embryo, that which is the quintessence of the fetal life, that which first enters the (embryonic) heart as it begins to develop; that on whose destruction the destruction (of the organism) ensues; that which is the support stationed in the heart; that which is the unctuous element of the body-fluid and that wherein the life-breaths are established. Or, it may be, the arteries are so styled, because they fruition in a great many ways. They are called (dhama-nyah) arteries, because they pulsate, (srotansi) channels, because they convey (the essential juices); and (sirah) vessels because they conduct (the blood etc.) from one place to another.

મહાદાદીનિ પરિરક્ષતા યત્ પરિહાર્યં યચ્ચ સેવ્યં તસ્યોપદેશઃ —

તન્મહત્ તા મહામૂલાસ્તઙ્ગોજઃ પરિરક્ષતા ।

પરિહાર્યા વિશેષેણ મનસો દુઃસ્વહેતવઃ ॥ ૧૨ ॥

તત્ તે ઉસ, મહત્ હૃદય હૃદય, તાઃ મહામૂલાઃ અને હૃદયસ્પૃ મૂળવાળી તે સિરાઓં. ઓર મહામૂલવાલી સિરાઓં, તત્ ચ અને તે ઓર ઉસ, ઙ્ગોજઃ ઓજસનું ઓજસી, પરિરક્ષતા રક્ષણ કરનાર મનુષ્યે રક્ષા કરનેવાલે પુરુષકો, વિશેષેણ ખાસ કરીને વિશેષતઃ, મનસઃ મનને મનકો, દુઃસ્વહેતવઃ દુઃખ ઉપભવનારા હેતુઓને. દુઃસ્વી કરનેવાલે કારણોકા, પરિહાર્યાઃ ત્યાગ કરવે બેઠાં એ પરિત્યાગ કરના ચાહિ ॥ ૧૨ ॥

13. He who wishes to protect from harm that great organ (the heart), those great-rooted ones (the

channels) and the vital essence, should scrupulously avoid all that causes affliction to the mind.

હૃદયં યત્ સ્વાધદોજસ્યં સ્રોતસાં ચત્ પ્રસાદનમ્ ।
તત્તત્ સેવ્યં પ્રયત્નેન પ્રશમ્નો જ્ઞાનમેવ ચ ॥ ૧૪ ॥

ચત્ માટે જે હસલિયે જો આહારવિહાર, હૃદયમ્ હૃદયને કિતકર હોય હૃદયકે લિયે હિતકર હો, ચત્ જે જો, ઙ્ગોજસ્યમ્ ઙ્ગોજસને કિતકર હોય ઙ્ગોજસને બદાને-વાલા હો, ચત્ અને જે ઓર જો, સ્રોતસામ્ સ્રોતોનું સ્રોતોકો, પ્રસાદનમ્ સ્વાધ તર્પણ કરનારું હોય તર્પણ કરનેવાલા હો, તત્ તત્ તેને તેને ઉસ ઉસકો, પ્રશમ્નો અને શાન્તિ ઓર સાન્તિ, જ્ઞાનમ્ ચ દુઃખ તથા જ્ઞાનને પશુ તથા જ્ઞાનકા મી, પ્રયત્નેન પ્રયત્નપૂર્વક પ્રયત્નપૂર્વક, સેવ્યમ્ સેવવાં બેઠાં એ સેવન કરના ચાહિ ॥ ૧૪ ॥

14. Moreover, he should have diligent recourse to whatever is good for the heart, good for the vital essence, and is purificatory of the vessels. Similarly, he should have recourse to quiet and wisdom.

પ્રાણવર્ધનાક્ષીનામેકૈકસ્ય ઉત્કૃષ્ટતમત્વમ્—

અથ સત્ત્વેકં પ્રાણવર્ધનાનામુત્કૃષ્ટતમમેકં ચક્ષ-
વર્ધનાનામેકં બૃંહણાનામેકં નમ્વનાનામેકં હર્ષના-
નામેકમયનાનામિતિ ।

અથ સત્ત્વે પ્રાણવર્ધનાનામ્ એકમ્ પ્રાણ વધારનારાઓમાં એક પ્રાણ વધાનેવાલોમાં એક, ચક્ષુર્ધનાનામ્ એકમ્ બલ વધારનારાઓમાં એક ચક્ષુર્ધનોમાં એક, બૃંહણાનામ્ એકમ્ બૃંહણ કરનારાઓમાં એક બૃંહણ કરનેવાલોમાં એક, નમ્વનાનામ્ એકમ્ આનંદ દેનારાઓમાં એક આનંદ દેનેવાલોમાં એક, હર્ષનાનામ્ એકમ્ હર્ષ આપનારાઓમાં એક પ્રસન્નતા પેદા કરનેવાલોમાં એક, અયનાનામ્ એકમ્ હિત અને યોક્ષમાર્ગોમાં એક મોક્ષમાર્ગોમાં એક, ઉત્કૃષ્ટતમમ્ સર્વથા શ્રેષ્ઠ છે સર્વથે શ્રેષ્ઠ હૈ;

૧૫. અયનાનામ્—આયતનાનામ્ (ગ.)

,, ,, —નિવધાનામ્ (વ.)

૧૨. તન્મહત્ તાઃ—તન્મહત્તાત્ (ગ.)

15-(1). Now there is one that is the foremost among those that are promotive of life, one (that is the foremost) among those that are promotive of strength, one (that is the foremost) among those that are roborants, one (that is the foremost) among those that are joy-giving, one (that is the foremost) among those that are inspiring and one (that is the foremost) among those that lead upwards.

तत्राहिंसा प्राणिनां प्राणवर्धनानामुत्कृष्टतमं, वीर्यं बलवर्धनानां, विद्या बृंहणानाम्, इन्द्रियजयो नन्दनानां, तत्त्वावबोधो हर्षणानां, ब्रह्मचर्यमयनानामिति; एवमायुर्वेदविदो मन्वन्ते ॥ १५ ॥

तत्र तेभां इनमें, प्राणिनाम् प्राणीओनी प्राणियोंकी, अहिंसा अहिंसा अहिंसा, प्राणवर्धनानाम् प्राणवृद्धारनारंओभां प्राण बढ़ानेवालोंमें, वीर्यम् वीर्यं वीर्य, बलवर्धनानाम् अल्ल वृद्धारनारंओभां बल बढ़ानेवालोंमें, विद्या विद्या विद्या, बृंहणानाम् बृंहण करनेवालोंमें, इन्द्रियजयः इन्द्रियजयः इन्द्रियविजय, नन्दनानाम् आनन्द देनेनारंओभां आनन्द देनेवालोंमें, तत्त्वावबोधो तत्त्वज्ञान तत्त्वज्ञान, हर्षणानाम् हर्ष आनन्दनारंओभां प्रमनता देनेवालोंमें, ब्रह्मचर्यम् अने ब्रह्मचर्य और ब्रह्मचर्य. अयनानाम् मोक्षमार्गोंमें, उत्कृष्टतमम् इति सर्वथा श्रेष्ठ है, एवम् आ प्रमायु ऐसा, आयुर्वेद अल्लुनार आचार्यो आयुर्वेदके आचार्य, मन्वन्ते माने थे मानते हैं ॥ १५ ॥

15. Among these, non-violence is the foremost among those that promote the life of creatures; virility (is the foremost) amongst strength-givers, knowledge among roborants, the conquest of the senses among joy-givers,

the understanding of truth among inspirators, brahmacharya among the ways that lead upwards. Thus do the knowers of the science of life believe.

आयुर्वेदविदो लक्षणम्—

तत्रायुर्वेदविदस्तन्त्रस्थानाध्यायप्रश्नानां पृथक्त्वेन वाक्यशो वाक्यार्थशोऽर्थावयवशो प्रवक्तारो मन्तव्याः ।

तत्र पृथक्त्वेन शिब शिब पृथक् पृथक्. वाक्यशः वाक्यशो वाक्यशो, वाक्यार्थशः वाक्यार्थशो, वाक्यार्थशः वाक्यार्थशो, अर्थावयवशः अने अर्थना अवयवोपी और अर्थके अवयवोंसे, तन्त्र- स्थान- अध्याय- प्रश्नानाम् शास्त्र- स्थान- अध्यायो अने प्रश्नोनु तन्त्र- स्थान- अध्याय एवं प्रश्नोना. प्रवक्तारः प्रवचन करनेनारंओने प्रवचन करनेवालोंको, आयुर्वेदविदः आयुर्वेद अल्लुनारंओ आयुर्वेद जाननेवाले, मन्तव्याः मानना जेम् ओ समझना चाहिए:

16-(1). Now, the knowers of the science of life are to be regarded as those who are able to give an exposition of the system, the sections thereof, the chapters comprising each section and the topics occurring in each chapter, in all the three ways viz., verbatim, with comment and with detailed elucidations.

तत्राह—कथं तन्त्रादीनि वाक्यशो वाक्यार्थशोऽर्थावयवशोक्तानि भवन्तीति ॥ १६ ॥

तत्र त्वां यहां पर, आह आह प्रश्न ओझवे थे कि कोई पक्ष उठाना है कि, तन्त्रादीनि शास्त्रों वगैरे तन्त्र आदिको, वाक्यशः वाक्यशो वाक्यशो, वाक्यार्थशः वाक्यार्थशो वाक्यार्थशो, अर्थावयवशः अने अर्थना अवयवोपी और अर्थावयवोंसे, कथम् कथम् इति किस प्रकार, उक्तानि भवन्ति इति उही शङ्का थी कि वह सकते हैं ॥ १६ ॥

16. The question arises— how is the system and the rest expounded verbatim, or with comment or with detailed elucidation?

तन्त्रस्य वाक्यशो वाक्यार्थशोऽर्थावयवशोऽपि —

अत्रोच्यते—तन्त्रमार्थं कात्स्न्येन यथाज्ञाव-
मुच्यमानं वाक्यशो भवत्युक्तम् ॥ १७ ॥

अत्र आ आभतमां इस विषयमें, उच्यते कहेवाभां आवे छे के कहा जाता है कि, आर्वम् ऋषिभ्योऽये रयेषु ऋषिप्रणीत, तन्त्रम् शास्त्रं तन्त्र, कात्स्न्येन स पूरुषेषु संपूर्णरूपसे, यथाज्ञावम् पाठना कर्मअनुसार पाठके क्रमके अनुसार, उच्यमानम् कहेवाभां आवतां कहे जाने पर, वाक्यशः वाक्यपुरःसर वाक्यशः, उक्तम् भवति कहेवां छे कहा हुआ कहा जाता है ॥ १७ ॥

17. To this the answer is—when a system promulgated by a seer is recited in its entirety and in the order of its (original) enunciation, then it is said to be delivered verbatim.

बुद्ध्या सम्यगनुप्रविष्ट्यार्थतत्त्वं वाग्मिर्व्यासस-
मासप्रतिज्ञाहेतुवाहरणोपनयनिगमनयुक्तमिच्छि-
विधिशिष्यबुद्धिगम्यामिरुच्यमानं वाक्यार्थशो भ-
वत्युक्तम् ॥ १८ ॥

बुद्ध्या बुद्धिथी बुद्धिसे, सम्बन्ध् भराभर भली प्रकार, अनुप्रविष्ट्व सभञ्ज क्षमिने ज्ञान कर, व्यास- (वस्ता २ विस्तार, समास- संक्षेप संक्षेप, प्रतिज्ञा- प्रतिज्ञा प्रतिज्ञा, हेतु- हेतु हेतु, उदाहरण- उदाहरण उदाहरण, उपनय- उपनय उपनय, निगमन- अने निगमनथी और निगम- नसे, युक्तमिः युक्त युक्त, त्रिविध- तथा त्रय प्रकाशना और तीनों प्रकारके, सिष्यबुद्धिगम्यामिः शिष्योन्नी बुद्धि- थी सभञ्ज शक्य ओवी शिष्योंकी बुद्धिसे समझा जाये ऐना, वाग्मिः वाक्प्रीती वाणीद्वारा, उच्यमानम् कहेवाभां आवत्तुं कहा जाता, अर्थतत्त्वं अर्थनु तत्त्वं अर्थका

१७. यथाज्ञावम्-यथाज्ञानम् (ख.)

१८. शिष्यबुद्धिगम्यामिः—पुत्रबुद्धिगम्यामिः (ग. घ.)

“ “ “—पुत्रबुद्धिगम्यामिः (घ.)

तत्र, वाक्यार्थशः वाक्यार्थथी वाक्यार्थद्वारा, उक्तम् कहेवां छे कहा हुआ, भवति आवे छे होता है ॥ १८ ॥

18. When, having penetrated into the truth of its meaning by means of the understanding, (a system) is propounded in words that are elaborate or succinct (as the occasion may demand) by the method of proposition, reason, analogy, application and conclusion, and in manner that is intelligible and appealing to the three types of student-mind, then it constitutes an exposition (of the system) with comment.

तन्त्रनियतानामर्थदुर्गाणां पुनर्विभावनैरुक्तम-
र्थावयवशो भवत्युक्तम् ॥ १९ ॥

तन्त्रनियतानाम् शास्त्रभां आवेष्टा तन्त्रमें कहे गये, अर्थदुर्गाणाम् दुर्गोप अर्थोनु दुर्गोप अर्थोका, पुनः ३री फिर, विभावनैः व्याख्यानपूर्वक व्याख्यानपूर्वक, उक्तम् कहेवां छे कहना वह, अर्थावयवशः अर्थना अवयवद्वारा अर्थावयवद्वारा, उक्तम् कहेवां छे कहा हुआ, भवति कहेवाभां आवे छे कहा जाता है ॥ १९ ॥

19. When the difficult passages occurring in the treatise are elucidated by further glosses, then the exposition is called a detailed elucidation.

आयुरादीन्यधिकृत्य प्रश्नाः —

तत्र चेत् प्रष्टारः स्युः—चतुर्णामृक्स्वामय-
जुरथर्ववेदानां कं वेदमुपदिशन्त्यायुर्वेदविदः?,
किमायुः?, कस्मादायुर्वेदः?, किमर्थमायुर्वेदः?,
शाश्वतोऽशाश्वतो वा?, कति कानि चास्याङ्गानि?
कैश्चायमध्येतव्यः?, किमर्थं च? इति ॥ २० ॥

१९. तन्त्रनियतानामर्थदुर्गाणां—तन्त्रनियतार्थानां (घ)

“ “ “—तन्त्रनियतार्थद्वन्द्वानाम् (घ)

२०. किमर्थमायुर्वेदः—किमर्थमायुर्वेदः किं आयुर्वेदः (क.)

“ “ “—किं चायुर्वेदः (ख. घ. झ.)

જન એ ત્યાં બે યહાં યદિ પ્રશ્નઃ સ્યુઃ કેઽર્ધ પૂછે કે કોઈ પૂછે કિ, ઋક્- સામ યજુઃ- અથર્વવેદાનામ્ ઋગ્વેદ, સામવેદ, યજુર્વેદ, અને અથર્વવેદ ઋગ્વેદ, સામવેદ, યજુર્વેદ ઓર અથર્વવેદ, ચતુર્ણામ્ એ ચારમાંથી હન ચારોમેંસે, કમ્ વેદમ્ કયા વેદનો કિસ વેદકા, જાયુર્વેદવિદઃ આયુર્વેદને બાલુનારાઓ આયુર્વેદકે જાને- વાલે, ઉપદિશન્તિ ઉપદેશ કરે છે ? ઉપદેશ કરતે હૈં ? જાયુઃ આયુષ આયુ, કિમ્ શું છે ? કયા હૈં ? જાયુર્વેદઃ આયુર્વેદ જાયુર્વેદ, કસ્યા શાથી કહેવાય છે ? કિસ કારણસે કહા જાતા હૈં ? જાયુર્વેદઃ આયુર્વેદ જાયુર્વેદ, કિમર્થમ્ શા માટે છે ? કિસ લિે હૈં ? જ્ઞાન્તઃ આયુર્વેદ નિત્ય છે નિત્ય હૈ, અજ્ઞાન્તઃ વા કે અનિત્ય છે ? યા અનિત્ય હૈ ? કતિ કાલિ ચ કેટલાં અને કયાં કિતને ઓર કૌનસે, જસ આ આયુર્વેદનાં હસ જાયુર્વેદકે, જગ્નસિ અંગે છે ? અજ્ઞ હૈં ? કૈ. ચ જયમ્ કેણે આ આયુર્વેદ કિન્હે હસ જાયુર્વેદકો, અધ્યેતવ્યઃ બાલુને બેઈએ ? પઢના હાહિે ? કિમર્થમ્ ચ હિતિ અને શા માટે બાલુને બેઈએ ? ઓર કિસ લિે પઢના હાહિે ? ॥ ૨૦ ॥

20. If inquirers happen to be present, they may ask the following questions:— Of the four vedas Rig, Yajur, Saman and Atharvan, which is the Veda that the knowers of the Science of Life teach ? What is meant by Life ? Wherefore is (this system named) the Science of Life ? What is the purpose of the Science of Life ? Is it eternal or transitory ? How many and what are its branches ? By whom should this (science) be studied, and with what objective ?

જાયુર્વેદસ્થાયર્વવેદેન્તર્ભાવઃ —

તત્ર મિષજા પૃષ્ઠેનૈવં ચતુર્ણામૃકસામયજુરથર્વવેદાનામાત્મનોઽથર્વવેદે મકિરાદેશ્યા, વેદો જ્ઞાયર્વણો દાનસ્વસ્થયનબલિમક્કલહોમનિયમ-

૨૧. દાનસ્વસ્થયન-સ્વસ્થયન (જ.)

પ્રાયશ્ચિત્તોપવાસમન્ત્રાદિપરિગ્રહાચિકિત્સાં પ્રાહઃ ચિકિત્સા જાયુષો હિતાયોપદિશ્યતે ॥ ૨૧ ॥

તત્ર તે વિષયમાં હમ વિષયમેં, એવમ્ આ પ્રમાણે હસ તરહ પૃષ્ઠેન પૃષ્ઠાથેલા પૂછે ગયે, મિષજા વૈલે વૈયકો, ઋક્- સામ- યજુઃ- અથર્વવેદાનામ્ ઋગ્વેદ, સામવેદ, યજુર્વેદ અને અથર્વવેદ ઋક્- સામ- યજુ ઓર અથર્વ, ચતુર્ણામ્ એ ચાર વેદોમાંથી હન ચાર વેદોમેંસે, અથર્વવેદે અથર્વવેદમાં અથર્વવેદમે, જાત્મનઃ પોતાની અપની, મક્તિ રુચિ રુચિ, આદેશ્યા બાલુનાવી વતાની હાહિે, હિ કેટલાકે ક્યોંકિ. જાયર્વણઃ વેદઃ અથર્વવેદ અથર્વવેદ, દાન- દાન દાન, સ્વસ્થયન- સ્વસ્થયન સ્વસ્થિયાચન, બલિ- બલિદાન બલિદાન, મક્કલ- મંગલ મંગલ, હોમ- હોમ હોમ નિયમ- નિયમ નિયમ, પ્રાયશ્ચિત્ત- પ્રાયશ્ચિત્ત પ્રાયશ્ચિત્ત, ઉપવાસ- ઉપવાસ ઉપવાસ, મન્ત્રાદિ- અને મન્ત્ર વગેરેના ઓર મન્ત્ર આદિકે, પરિગ્રહાત્ સ્વીકારથી અર્થાત્ અનુષ્ઠાનથી પરિગ્રહસે અર્થાત્ અનુષ્ઠાનસે, ચિકિત્સામ્ ચિકિત્સા કરવાનું ચિકિત્સા કરનેકે લિે, પ્રાહ કહે છે કહતા હૈ, ચિકિત્સા ચ અને ચિકિત્સા ઓર ચિકિત્સાકા, જાયુષઃ આયુષ્મા આયુકે, હિતાય હિતને માટે હિતકે લિે, ઉપ- દિશ્યતે ઉપદેશવામાં આવે છે ઉપદેશ કિયા જાતા હૈ ॥ ૨૧ ॥

21. Having been thus questioned, the physician should declare his allegiance to the Atharvaveda from among the four—Rig, Saman, Yajur and Atharvan, because the Veda of the Atharvans stands for medical treatment by advocating (such measures as) alms-giving, propitiatory rites, oblations, auspicious observances, sacrifices, regimens, penances, fasts and incantations; and treatment, of course, is always laid down with a view to benefiting life.

૨૧. મન્ત્રાદિ- પ્રાશ્નમન્ત્રાદિ (ગ. ત. ધ.)

૫ આયુઃશબ્દસ્વ પર્વાયાઃ —

वेदं चोपदिश्यायुर्वच्यं; तत्रायुश्चेतनानुवृत्ति-
जीवितमनुबन्धो धारि चेत्येकोऽर्थः ॥ २२ ॥

वेदम् च અને वेદને। और वेदका, उपदिश्य
उपदेश કરીને उपदेश करके, आयुः आयुषम् आयुका,
वाच्यम् निश्चय કરતું બોધ એ નિરૂપણ કરના चाहिए,
तत्र તેમાં इसमें, आयुः आयुष आयુ. चेतनानुवृत्तिः
ચેતનાનુવૃત્તિ ચેતનાનુવૃત્તિ, जीवितम् જીવિતम् જીવિત,
अनुबन्धः અનુબંધ અનુબન્ધ, धारि च तथा धारि
और धारि, इति एकः कार्यः એઓ એકાર્થવાચક છે એ
एकार्थवाचक हैं ॥ २२ ॥

22. "Science" having been thus explained, "Life" now comes up for definition. Here (all such terms as) "Life", "The flow of consciousness," "Animation", and "Support" have the same connotation.

૫ આયુર્વેદસ્ય નિરુક્તિઃ —

तदायुर्वेदयतीत्यायुर्वेदः; कथमिति चेत् ?
उच्यते—स्वलक्षणतः सुखासुखतो हिताहिततः
प्रमाणाप्रमाणतश्च; यतश्चायुष्याप्यनायुष्याणि च
द्रव्यगुणकर्माणि वेदयत्यतोऽप्यायुर्वेदः ।

તત્ તે ઉપરુંકત વહ ઉપરુંક, આયુઃ આયુષ્યને।
आयुका, वेदयति એ બોધ કરે છે એ જ્ઞાન કરાતા है, इति
आयुर्वेदः એ આયુર્વેદ છે यह आयुर्वेद कहलाता है, कथम्
इति चेत् ? ते आयुर्वेद आयुष्यने। બોધ કરી રીતે કરાવે
છે એમ બે પૂછતા હો તે। वह आयुर्वेद किस प्रकार
ज्ञान करता है ऐसा प्रश्न किया जाये तो, उच्यते કહેવામાં
आवे છે कहा जाता है, स्वलक्षणतः પોતાનાં લક્ષણોથી
अपने लक्षणोंसे, सुख, असुखतः सुख અને असुખથી सुख

૨૨. वेदं चोपदिश्य—तदेवोपदिश्या । प ।

.. चोपदिश्य—आदिश्य (च)

.. —आदिश्य (ध.)

૨૩. तत्रायुर्वेदयति—तत्रायुर्वेदयति (च)

और असुखसे, हित- अहिततः हित અને અહિતથી
हित और अहितसे, प्रमाण- अप्रमाणतः च तथा प्रमाण
अने અપ્રમાણથી और प्रमाण एवं अप्रमाणसे, यतः च
अने जेथी और जिससे, आयुष्याणि आयुष्यने भाटे
હિતકર आयुके लिए हितकर, अनायुष्याणि च અને
आयुष्यने भाटे अहितकर और आयुके लिए अहितकर,
द्रव्य- गुण- कर्माणि द्रव्यો, ગુણો तथा કર્મોને।
द्रव्य, गुण एवं कर्मोंको, वेदयति बोध કરે છે बताता है,
अतः अपि आ हेतुથી પણ इस लिए भी, आयुर्वेदः आ
आयुर्वेद કહેવાય છે यह आयुर्वेद कहलाता है;

23-(1). Now "The Science of Life" is that which makes life understood. How does it do this? It throws light on the following questions:— What is life as such? What is the happy life and what is not such? What constitutes the measure of life and what a departure from it? The science is so called because in addition it imparts knowledge with regard to what substances, properties and actions are promotive of life and what are not so.

तत्रायुष्याप्यनायुष्याणि च द्रव्यगुणकर्माणि
કેવલેનોપદેશ્યન્તે તન્ત્રેણ ॥ ૨૩ ॥

તત્ર આયુષ્યાણિ આયુષ્યને હિતકર આયુકે લિષ્ટ હિત-
कर, अनायुष्याणि च અને આયુષ્યને અહિતકર और
आयुके लिए अहितकर, द्रव्यगुणकर्माणि द्रव्य, ગુણ અને
કર્મોને। द्रव्य, गुण और कर्मोंको, केवलेन संपूर्ण सम्पूर्ण,
तन्त्रेण शास्त्रથી શાસ્ત્રદ્વારા, उपदेक्ष्यन्ते ઉપદેશ કરવામાં
આવશે उपदेश किया जायगा ॥ २३ ॥

23. As regards these substances, properties and actions, some of which are promotive of life and some not, the instruction is given throughout the entire treatise.

सुखस्यायुषो लक्षणम्—

तत्रायुर्दकं स्वलक्षणतो यथावदिहैव पूर्वा-
ध्याये च ।

तत्र इह एव अर्द्धे ७८ यहां पर ही, पूर्वाध्याये
तथा प्रथम अध्यायमां तथा प्रथम अध्यायमें, आयुः
आयुष्यने आयुको, स्वलक्षणतः पौतानां लक्ष्युथी अपने
लक्षणसे, यथावत् पूरी रीते मली प्रकारसे, उक्तम् कहुं
छे कहा है;

24-(1). We have duly explained both
here and in the first chapter as to
what life is, judged by its character-
istics.

सुखस्यायुषो लक्षणम्, अमुखस्यायुषो लक्षणम्—

तत्र शारीरमानसाभ्यां रोगाभ्यामनमिद्रुतस्य
विशेषेण यौवनवत्तः समर्थानुगतबलवीर्ययशः-
पौरुषपराक्रमस्य ज्ञानविज्ञानेन्द्रियेन्द्रियार्थबलसमु-
दये वर्तमानस्य परमस्त्रिरुचिरविविधोपभोगस्य
समृद्धसर्वारम्भस्य यथेष्टविचारिणः सुखमायु-
रुच्यते; असुखमतो विपर्ययेण;

तत्र शारीरमानसाभ्याम् शारीर अने मानस
शारीर और मानस, रोगाभ्याम् रोगोथी रोगोंसे, अन-
मिद्रुतस्य पराक्रम न. पाभेक्षा पीकित नहीं हुए.
विशेषेण विशेषे करीने विशेषतः. यौवनवतः युवा-
वस्थावाला यौवनवाले, समर्थ- उत्साहथी संपन्न
उत्साहसे संपन्न, अनुगत- बल- अने ७७ और बल,
वीर्य- वीर्य, यशः- यश यश, पौरुष- पौरुष पौरुष,
पराक्रमस्य तथा पराक्रमवाला एवं पराक्रमसे युक्त, ज्ञान-
ज्ञान ज्ञान, विज्ञान- विज्ञान विज्ञान, इन्द्रिय- इन्द्रिये
इन्द्रिय, इन्द्रिय- अर्थ- इन्द्रियेना विषये इन्द्रियोंके
विषय, बलसमुदये अने ७७ना समुदायथी और बलके
समुदायसे, वर्तमानस्य युक्त युक्त, परम- ऋद्धि- परम

२३. तत्र-यच्च सुखादि तत्र (ध.)

„ समर्थानुगतबल-समन्वानुगतबल (च.)

„ समर्थानुगत-समन्वानुगत (च.)

„ समुदये-समुदाये (ध.)

समृद्धिथी परम समृद्धिसे, रुचिर- सुंदर सुन्दर, विविध-
उपभोगस्य विविध उपभोगवाला विविध प्रकारके उप-
भोगवाले, समृद्ध-सर्वारम्भस्य सर्व कर्मनां १७८
संपत्तिवाला सब कर्मोंके फलकी संपत्तिवाले, यथेष्ट-
विचारिणः अने अच्छा प्रभाषे विचरनार अर्थात्
स्वतंत्र पुरुषकी, आयुः आयुष्य आयु, सुखम् सुखमय
सुखमय, उच्यते कहेवाय छे कही जाती है, अतः
अनाथी इससे, विपर्ययेण विपरीत विपरीत, असुखम्
दुःखमय आयुष्य कहेवाय छे आयु दुःखमय कही
जाती है;

24-(2). Now the life of such a man
is called happy as is not afflicted
with either bodily or mental ailments,
as is, in particular, endowed with
youth, strength, virility, reputation,
enterprise and boldness befitting his
abilities, is actuated (in his deeds)
by the combined urge of knowledge,
science, the senses and the sense-
objects, is possessed of multifarious
and delightful amenities accruing from
great wealth, all whose efforts are
prosperous and who can plan as he
likes. A life that is contrary to this
is deemed unhappy.

हितस्यायुषो लक्षणम्, अहितस्यायुषो लक्षणम्—

हितेषिणः पुनर्भूतानां परस्वाहुपरतस्य सत्य-
वादिनः शमपरस्य परीक्ष्यकारिणोऽग्रमस्य
त्रिवर्गं परस्पररेणानुपहतमुपसेवमानस्य पूजार्हसं-
पूजकस्य ज्ञानविज्ञानोपशमशीलस्य वृद्धोपसेविनः
सुनिवृत्तरागरोषेर्ष्यामदमानवेगस्य सततं विविध-
प्रदानपरस्य तपोज्ञानप्रशमनित्यस्याध्यात्मविद्वत्त-

२४. शमपरस्य-शमपरस्य (द. ध.)

„ ज्ञानविज्ञानोपशमशीलस्य-ज्ञानोपशमशीलस्य (द.)

„ रागरोषेर्ष्या-रागेर्ष्या (क.)

„ "नित्यस्याध्यात्म"-नित्यसाध्यात्म (व.)

ત્વરસ્ય લોકમિમં ચામું ચાવેક્ષમાણસ્ય સ્મૃતિમતિ-
મતો હિતમાયુરુચ્યતે; અહિતમતો વિપર્યયેણ ॥૨૪॥

મૂતાનામ્ પુનઃ વળી પ્રાણીમાત્રનું એવં પ્રાણીયોકે,
દિવેષિણઃ હિત ધર્મનાર હિતકો ચાહનેવાલે, પરસ્વાત્
પરધનની પરધનકી, ઉપરતસ્ય આક્રાંક્ષા ન રાખનાર
કામના ન કરનેવાલે, મત્યવાદિનઃ સત્ય યોદ્ધનાર સત્યવાદી,
જામપરસ્ય શાન્તિયુક્ત શાન્તિપરાયણ, પરીક્ષકારિણઃ
પરીક્ષા કરીને કામ કરનાર સોચ વિચાર કર કરનેવાલે,
અપ્રમત્તસ્ય પ્રમાદરહિત અપ્રમત્ત, પરસ્પરેણ એક બીજા
સાથે પરસ્પર, અનુપહૃતમ્ બાધ ક્રયા' બગર અબાધિત
રૂપમેં, ત્રિવર્ગમ્ ધર્મ, અર્થ અને કામને ધર્મ- અર્થ
ઔર કામકો, ઉપસેવમાનસ્ય સેવનાર સેવન કરનેવાલે,
પૂજાર્હ- પૂજ્યોને પૂજા કરને યોગ્ય પુરુષોકી, સંપૂજકસ્ય
પૂજનાર પૂજા કરનેવાલે. જ્ઞાન- જ્ઞાન જ્ઞાન, વિજ્ઞાન-
વિજ્ઞાન વિજ્ઞાન, ઉપશમશીલસ્ય અને શાન્તિરૂપ
શીલવાળા ઔર શાન્તિપરાયણ, વૃદ્ધ- ઉપસેવિનઃ વૃદ્ધોની
સેવા કરનાર વૃદ્ધસેવી, સુનિયત- રાગ- રોષ- ईर्ष्या- મદ-
માત્રેગમ્ય રાગના, રોષના, ईर्ष્યાના, મદના અને
માનના વેગને સારી પેઠે નિયમમાં રાખનાર રાગ, રોષ,
ईर्ष્યા, મદ ઔર માનકે વેગોનો જીતનેવાલે, સતતમ્ નિર-તર
નિરન્તર, વિવિધ- પ્રદાન- પરસ્ય વિવિધ પ્રકારના દાનમાં
તત્પર વિવિધ પ્રકારકે દાન દેનેવાલે, તપઃ- જ્ઞાન- પ્રજ્ઞમ-
નિત્યસ્ય તપ, જ્ઞાન અને પ્રજ્ઞમાં તત્પર તપ, જ્ઞાન ઔર
શાન્તિ પરાયણ, અધ્યાત્મભિદઃ અધ્યાત્મ જ્ઞાનવાળા
અધ્યાત્મજ્ઞાની, તત્પરસ્ય અધ્યાત્મવિદ્યામાં પરાયણ
અધ્યાત્મવિદ્યામેં પરાયણ, હમમ્ ચ આ લોકનું હહ
લોકકા, અમમ્ ચ લોકમ્ અને પરલોકનું ઔર પર લોકકા,
અવેક્ષમાણસ્ય ધ્યાન રાખનાર ધ્યાન રક્ષનેવાલે, સ્મૃતિ-
મતિમતઃ તથા સ્મૃતિ અને મતિવાળા પુરુષનું તથા સ્મૃતિ
ઔર બુદ્ધિવાલે મનુષ્યકી, આયુઃ આયુષ્ય આયુ, હિતમ્
હિતકર હિતકારક, ડચ્યતે કહેવાય છે કહી જાતી હૈ,
અતઃ આનાથી ઇસછે, વિપર્યયેણ વિપરીત વિપરીત આયુ,
અહિતમ્ અહિતકર આયુષ્ય છે અહિતકર હૈ ॥ ૨૪ ॥

24. The life of that man is said

to be good . who is a well-wisher
of all creatures, who does not covet
other peoples' goods; who is a teller of
truth; who is peace-loving; who acts
with deliberation, is not negligent, is
devoted to the three ends (viz. virtue,
wealth and enjoyment) without letting
any one end come into conflict with the
other two; who is reverential to those
who are worthy of reverence; of a
scholarly, scientific and retiring dispo-
sition; partial to the company of elders
of well curbed passions of desire,
anger, envy, pride and conceit; cons-
tantly given to charitable acts; devo-
ted always to austerity, knowledge
and quietude; endowed with spiritual
insight, one-minded, contemplative
of the good in this world and the next
and endowed with memory and un-
derstanding. That life which is of
the opposite nature is said to be
“ not good ”.

પ્રમાણમાયુષઃ—

પ્રમાણમાયુષસ્સ્વર્ચેન્દ્રિયમનોબુદ્ધિચેષ્ટાદીનાં
વિકૃતિલક્ષણૈરુપલભ્યતેનિમિત્તૈઃ,

અર્થ- વિષય વિષય, ઇન્દ્રિય- ઇન્દ્રિયો ઇન્દ્રિયાં, મનઃ-
મન મન, બુદ્ધિ- બુદ્ધિ બુદ્ધિ, ચેષ્ટા- ચેષ્ટા ચેષ્ટા, જાલીનામ્
વગેરેનાં આવિકે, અનિમિત્તૈઃ આકરિમક આકાસ્મિક,
વિકૃતિલક્ષણૈઃ વિકારરૂપ લક્ષણો દ્વારા,
આયુષઃ આયુષનું આયુષ, પ્રમાણમ્ તુ પ્રમાણ તો
પ્રમાણ તો, ઉપલભ્યતે અલ્પવામાં આવે છે જાના
જાતા હૈ;

25-(1). The (approaching) end of
a man's life is presaged by the in-
explicable and abnormal changes in

૨૪. લોકમ્-લૌકિકમ્ (ગ.)

,, ચાવેક્ષમાણસ્ય સ્મૃતિમતિમતો-ચાવેક્ષમાણસ્ય સ્મૃતિમતો
(અ. જ.)

his sensual pursuits, sense-faculties, mind, understanding and (general) behaviour.

अयमस्मात् क्षणान्मुहूर्तादिवसात् त्रिपञ्चसप्त-
दशाहात् पक्षान्मासात् वर्षमासात् सप्तसराहा
स्वभावमापत्स्यत इति; तत्र स्वभावः प्रवृत्तेरुपरमो
मरणमनित्यता निरोध इत्येकोऽर्थः; इत्यायुषः
प्रमाणम्;

जन्म आ प्राप्ति यह प्राणी, अस्मात् क्षणत् आ
क्षुभां इस क्षणमें, मुहूर्तात् आ मुहूर्तां इस मुहूर्तमें,
दिवसात् आ दिवसे इस दिनमें, त्रि-पञ्च-सप्त-दश-हा-
वहात् त्रि-पांच-सात-दश के आर दिवसे तीन-पांच-सात-
दस अथवा बारह दिनमें, पक्षात् पञ्चवाडीये पक्षमें,
मासात् ओक भासे मासमें, वर्षमासात् ७ महीने छः
मासमें, सप्तसराह वा अथवा तो ओक वर्षे या एक वर्षमें,
स्वभावम् भरखुने मरणको, आपत्स्यते इति प्राप्त थसे प्राप्त
होगा, तत्र त्वां यहां, स्वभावः स्वभाव, प्रवृत्तेः
उपरमः प्रवृत्तिने निराम प्रवृत्तिकी शान्ति, मरणम्
भरखु मरण, अनित्यता अनित्यता, अनित्यता, निरोधः
अने निरोध और निरोध, इति ओ शब्दो ये शब्द,
एकः अर्थः औकार्थवाचक छे एकार्थवाचक हैं, इति
आ यह, आयुषः आयुष्युं आयुष्यका, प्रमाणम् प्रमाण
छे प्रमाण है;

25-(2). From these it can be pre-
dicted that he will revert to the ori-
ginal condition of the elements during
that moment or that hour, or that
day, or the next three or five, seven,
ten or twelve days or the fortnight
or the month or six months or the
year (as the case may be). Here in
the original condition of elements, the
cessation of activity, death, transience
and stoppage are all equivalent terms.
Thus has been shown the measure
of life.

आयुषोऽप्रमाणम् —

अतो विपरीतमप्रमाणमरिष्टाधिकारे; वेह-
प्रकृतिलक्षणमधिकृत्य खोपदिष्टमायुषः प्रमाण-
मायुर्वेदे ॥ २५ ॥

अतः आत्मी इससे, विपरीतम् विपरीतने विपरीतको,
अरिष्टाधिकारे अरिष्टाधिकारभां अरिष्ट अधिकारमें, अप-
माणम् अप्रमाण् कहेल छे अप्रमाण कहा है, वेह-
प्रकृति-लक्षणम् देह, प्रकृति अने लक्षणने वेह, प्रकृति
और लक्षणको, अधिकृत्य च उद्देशीने उद्दिष्ट करके,
मायुषः आयुष्युं आयुष्यका, प्रमाणम् प्रमाण् प्रमाण,
मायुर्वेदे आयुर्वेदभां आयुर्वेदमें, उपदिष्टम् कहेलुं छे
कहा है ॥ २५ ॥

25. Where no such abnormal changes
are present, the span of life, so far as
the subject of prognosis is concerned,
is indeterminable. In the science of
life in general, however, instruction
is given concerning the expectancy
of life on the basis of the body, the
humoral habitus and special signs.

आयुर्वेदस्य प्रयोजनम्—

प्रयोजनं चास्य स्वस्थस्य स्वास्थ्यरक्षणमातु-
रस्य विकारप्रशमनं च ॥ २६ ॥

अस्य च आ आयुर्वेदुं इस आयुर्वेदका, प्रयोजनम्
प्रयोजन आ छे के प्रयोजन यह है कि, स्वस्थ-
पुरुषना स्वस्थ पुरुषके, स्वास्थ्य-रक्षणम् आरोग्युं रक्षण
करतु स्वास्थ्यकी रक्षा करना, आतुरस्य च अने रोगीना
और रोगीके, विकार-प्रशमनम् विकारोनुं प्रशमन करतुं
विकारोंकी शान्ति करना ॥ २६ ॥

26. The utility of this science con-
sists in the maintenance of health
in the healthy and the quieting of
disorders in the ailing.

२५. अधिकारे—अन्वाये (ग.)

॥ प्रमाणमायुर्वेदे—प्रमाणाप्रमाणमायुर्वेदे (ग.)

આયુર્વેદસ્ય શાશ્વતત્વે પ્રમાણમ્—

સોડ્યમાયુર્વેદઃ શાશ્વતો નિર્વિણ્યતે, અનાદિ-
ત્વાત્, સ્વભાવસંસિદ્ધલક્ષણત્વાત્, ભાવસ્વભાવ-
નિત્યત્વાત્ ।

અનાદિત્વાત્ અનાદિ હોવાથી અનાદિ હોનેસે, સ્વ-
ભાવસંસિદ્ધલક્ષણત્વાત્ સ્વભાવસિદ્ધ લક્ષણવાળો હોવાથી
સ્વભાવસિદ્ધ લક્ષણવાળા હોનેસે, ભાવ-સ્વભાવ-નિત્યત્વાત્
અ તથા પદાર્થોના સ્વભાવની નિત્યતા હોવાથી તથા
પદાર્થોંકે સ્વભાવકી નિત્યતા હોનેસે, સઃ અચમ્ તે આ
યદ્, આયુર્વેદઃ આયુર્વેદ આયુર્વેદ, શાશ્વતઃ નિત્ય
નિત્ય, નિર્વિણ્યતે કહેવાય છે કહા જાતા હૈ;

27-(1). This science of life is declared to be eternal, because it has had no beginning, because it deals with tendencies that proceed innately from nature and because the nature of matter is eternal.

ન હિ નાભૂત્ કદાચિદાયુષઃ સન્તાનો બુદ્ધિ-
સન્તાનો વા, શાશ્વતમ્માયુષો વેદિતા, અનાદિ ચ
સુખદુઃખં સદ્રવ્યહેતુલક્ષણમપરાપરયોગાત્ । एष
ચાર્યસંપ્રદો વિભાવ્યતે આયુર્વેદલક્ષણમિતિ ।

આયુષઃ આયુષ્યનેા આયુકા, સન્તાનઃ પ્રવાહ પ્રવાહ,
બુદ્ધિસન્તાનઃ વા અથવા બુદ્ધિનેા પ્રવાહ યા બુદ્ધિકા
પ્રવાહ, કદાચિદ્ ક્યારેય કમી સી, ન હિ અભૂત હતો
નહિ નહીં રહા હો, હિતિ ન એમ નથી એસા નહીં હુઆ,
આયુષઃ અ અને આયુષ્યનેા ઓર આયુકો, વેદિતા બાહ્ય-
નાર જાનેવાલા, શાશ્વતઃ શાશ્વત છે નિત્ય હૈ, અપરા-
પરયોગાત્ પદાર્થોની પ્રવાહરૂપે નિત્યતા હોવાથી પદાર્થ-
યોંકી પ્રવાહરૂપે નિત્યતા હોનેકે કારણ, સદ્રવ્ય-હેતુ-
લક્ષણમ્ દ્રવ્ય, હેતુ અને લક્ષણ સહિત દ્રવ્ય, હેતુ ઓર
લક્ષણ સહિત, સુખદુઃખમ્ અ સુખ અને દુઃખ પશુ
સુખ દુઃખ સી, અનાદિ અનાદિ છે અનાદિ હૈ, एषઃ અ

૨૭. સંસિદ્ધલક્ષણત્વાત્—સંસિદ્ધઃ સ્વલક્ષણત્વાત્ (ગ.)

, ન હિ નાભૂત્—ન હિ નૈવાભૂત (ચ. ૫.)

, અનાદિ ચ—અનાદિમચ (ચ.)

અર્થસંપ્રદઃ—આત્મસંપ્રદઃ (પ.)

આ યદ્, અર્થસંપ્રદઃ અર્થસંપ્રદઃ અર્થસંપ્રદ, આયુર્વેદ-
લક્ષણમ્ આયુર્વેદનું લક્ષણ છે આયુર્વેદકા લક્ષણ હૈ,
હિતિ વિભાવ્યતે એમ બાહ્યવામાં આવે છે એસા જાના
જાતા હૈ;

27-(2). For at no time was there a break either in the continuity of life or the continuity of intelligence. The experience of life is perennial; and pleasure and pain along with their respective causative factors are beginningless on account of their inter-dependent connection. This forms the group of subjects dealt with by the science of life.

ગુરુલગ્નુશીતોષ્ણજિગ્મ્બ્રુક્ષાદીનાં દ્રવ્યાનાં
સામાન્યવિશેષાભ્યાં વૃદ્ધિહાસૌ, ચયોક્—ગુરુ-
મિરમ્યસ્યમાનૈર્ગુરુણામુપચયો ભવત્યપચયો લઘુ-
નામ્, પવમેવેતરેષામિતિ, एष ભાવસ્વભાવો નિત્યઃ,
સ્વલક્ષણં ચ દ્રવ્યાનાં પૃથિવ્યાદીનાં; સન્તિ તુ
દ્રવ્યાણિ ગુણાશ્ચ નિત્યાનિત્યાઃ ।

ગુરુ યુરુ ગુરુ, લઘુ- લઘુ, શીત- શીત શીત,
ઉષ્ણ- ઉષ્ણ ઉષ્ણ, જિગ્મ્- જિગ્મ્ જિગ્મ્, રુક્ષ-જાડીનામ્
રુક્ષ વગેરે રુક્ષ આદિ, દ્રવ્યાણામ્ દ્રવ્યોના દ્રવ્યોંકે,
સામાન્ય-વિશેષાભ્યામ્ સામાન્ય અને વિશેષ ધર્મોથી
સામાન્ય ઓર વિશેષ ગુણોંસે, વૃદ્ધિહાસૌ વૃદ્ધિ અને હાસ
આય છે વૃદ્ધિ ઓર હાસ હોતા હૈ, ચયા-ઉપચય એમકે
કહ્યું છે કે એસે કહા હૈ કિ, ગુરુભિઃ યુરુ દ્રવ્યોનું ગુરુ
દ્રવ્યોંકા, અમ્યસ્યમાનૈઃ સતત સેવન કરવાથી નિરન્તર
સેવન કરનેસે, ગુરુણામ્ યુરુ ધાતુઓની ગુરુ ધાતુઓંકી,
ઉપચયઃ વૃદ્ધિ આય છે વૃદ્ધિ હોતી હૈ, લઘુનામ્ અને

૨૭ ગુરુલગ્નુ—તત્ત્વ ગુરુલગ્નુ (ગ)

, , —વસ્તુનગુંજલગ્નુ (ચ. ૫.)

, , લઘુનામ્—લઘુનામિત્યેવમાદિ (ચ. ૫. ૭.)

, , સ્વલક્ષણં—સ્વસ્વલક્ષણં (ક. ૫. ૭.)

, , દ્રવ્યાનાં—દ્રવ્યાના (ક. ૫. ૫. ૮.)

, , દ્રવ્યાણિ—સર્વદા (ત.)

લઘુ ધાતુઓની ઓર લઘુ દ્રવ્યોંકા, અપચયઃ ક્ષીણતા હાસ, મલતિ થાય છે હોતા હૈ, ઇવમ્ ઇવ હતિ ઓ પ્રમાણેજ્ઞ ઇસી પ્રકાર હી. હત્તરેષાન્ ધીબ્જોનાન્ પક્ષ સમજવું દૂસરોંકા મી સમસના ચાહિય, ઇવઃ આ યહ, માવસ્વભાવઃ બાવોના સ્વભાવ પદાર્થોંકા સ્વભાવ, નિત્યઃ નિત્ય છે નિત્ય હૈ, પૃથિવી-જાદીનામ્ અને પૃથ્વી વગેરે ઓર પૃથ્વી આદિ, દ્રવ્યાનામ્ દ્રવ્યોના દ્રવ્યોંકા, સ્વલક્ષણમ્ ચ પોતાપોતાનું લક્ષણ પક્ષ નિત્ય છે અપના અપના લક્ષણ મી નિત્ય હૈ, દ્રવ્યાણિ દ્રવ્યોંકા દ્રવ્ય, ગુણઃ ચ તુ અને યુક્તો ઓર ગુણ, નિત્યાનિત્યાઃ નિત્ય તથા અનિત્ય નિત્ય ઓર અનિત્ય, સન્નિ છે હૈ;

27(3). Substances that are heavy or light, cold or hot, unctuous or dry etc. are increased and decreased by the use of like and unlike factors. Thus it has been stated that the heavy things are increased and the light decreased by the repeated use of heavy things and *vice versa*. This nature of things is eternal; so also is the innate property of substances like earth etc. (eternal). There are however, substances and properties of both kinds—eternal as well as non-eternal.

ન આયુર્વેદસ્યાભૂત્વોત્પત્તિરુપલભ્યતે, અન્ય-ત્રાવબોધોપદેશાભ્યામ્; ઇતદ્વૈ દ્વયમચિકૃત્યોત્પત્તિ-રુપદિશાન્ત્યેકે ।

અવબોધ-ઉપદેશાભ્યામ્ જ્ઞાન અને ઉપદેશ જ્ઞાન ઓર ઉપદેશકો, અન્યત્ર સિવાય છોડ નર, આયુર્વેદસ્ય આયુર્વેદની આયુર્વેદકી, અભૂત્વા ન કોઈને ન હોકર, ઉત્પત્તિઃ ઉત્પત્તિ ઉત્પત્તિ, ન હિ ઉપલભ્યતે બાણુવામાં નથી નથી દેખી જાતી, ઇતદ્વૈ દ્વયમ્ વૈ આ બન્નેને જ્ઞાન હોનોંકા હી, અચિકૃત્ય ઉદ્દેશી ઉદ્દેશ રચ્ચ કર, ઇત્તઃ કેટલાંકેક કુલ્લ લોન, ઉત્પત્તિમ્ આયુર્વેદની ઉત્પત્તિને આયુર્વેદકી ઉત્પત્તિકો, ઉપદિશાન્તિ કહે છે કહતે હૈ;

27(4). For at no time can it be said that the science of life sprang into existence, having been non-existent before, unless the dissemination of knowledge by means of receiving and imparting instruction be considered as creation of such knowledge. It is, indeed, in view of such dissemination by the channel of instruction, that some authorities have spoken of the rise of the Science of Life (at this or that time).

સ્વાભાવિકં ચાસ્ય લક્ષણમકૃતકં, યદુક્તમિ-
હાદ્યેઽધ્યાયેચ; યથા-અગ્નેરૌણ્યમ્, અપાં દ્રવત્વમ્ ।

યત્તે જો, હહ અહીં યહી, માથે ચ અને પ્રથમ ઓર પ્રથમ, અધ્યાયે અધ્યાયમાં અધ્યાયમે, અસ્ય આ આયુર્વેદનું હમ આયુર્વેદકા, સ્વાભાવિકમ્ ચ સ્વભાવસિદ્ધ સ્વભાવસિદ્ધ, લક્ષણમ્ લક્ષણ લક્ષણ, ઉક્તમ્ કહ્યું છે કહા હૈ, અકૃતકમ્ તે કોઈકો કહેલું નથી ઉસકો કિહીને નહીં કિયા હૈ, યથા જેમકે જૈસેકિ, અગ્નેઃ અગ્નિની અગ્નિકી, જૌણ્યમ્ ઉષ્ણતા ઉષ્ણતા, અપામ્ તથા પાણીની ઓર અલકી, દ્રવત્વમ્ દ્રવતા સ્વભાવસિદ્ધ છે દ્રવતા સ્વભાવસિદ્ધ હૈ;

27(5). As a matter of fact, however, the function of this science is innate in nature and owes nothing to artifice, as has been set out here and in the first chapter, being like heat in the fire or fluidity in the water.

માવસ્વભાવનિત્યત્વમપિ ચાસ્ય, યથોક્તં—ગુરુ-
મિરમ્યસ્યમાનૈર્ગુરુનામુપચયો ભવત્યપચયો લઘુ-
નામિતિ ॥ ૨૭ ॥

અન્ય ચ અને આ આયુર્વેદના ઓર હસ આયુર્વેદકે, માવસ્વભાવ-નિત્યત્વમ્ અપિ બાવોના સ્વભાવનું નિત્ય-પક્ષ પક્ષ અકૃતક છે માર્વોંકી સ્વભાવસે નિત્યતા મી અકૃતક હૈ, યથા ઉક્તમ્ જેમકે કહ્યું છે કે જૈસે કહા હૈ કિ, ગુરુમિઃ ગુરુ દ્રવ્યોંકા ગુરુ દ્રવ્યોંકે, અન્યસ્વમાનૈઃ અલત

मेवम कश्चापि अत्राससे, गुरुणाम् शुभं पातुमोन्नी
 शुभं पातुमोन्नी, उपचयः वृद्धि इति, कष्टनाम् अने लघु
 पातुमोन्नी और लघु पातुमोन्नी, उपचयः क्षीयता हास,
 भवति इति भाव्यं ये होता है ॥ २७ ॥

27. It is also eternal by reason of the eternality of its laws, as for instance, the law that heavy things increase and light things decrease by the repeated use of heavy things.

५ आयुर्वेदस्याष्टावक्तानि—

तस्यायुर्वेदस्याङ्गान्यष्टौः तद्यथा-कायचिकित्सा,
शालाक्यं, शस्त्यापहर्तृकं, विषगरवेरोषिकप्रशमनं,
भूतविद्या, कौमारभृत्यकं, रसायनं, वाजीकरण-
मिति ॥ २८ ॥

તલ્લ તે રસ, જાયુર્વેદસ્ય આયુર્વેદનાં આયુર્વેદકે, જહો જહ્નમિ આઠ અંગે છે આઠ અંગ છે. તદ્ વચ્ચા જેમકે જેસે કિ, કાચચિકિત્સા કાયચિકિત્સા કાયચિકિત્સા, જાકાન્ધમ્ શાલાન્ધમ્ શાલાન્ધમ્, શલ્યાપહર્તૃકમ્ શલ્યાપહર્તૃકમ્ શલ્યાપહર્તૃકમ્, વિષગરવૈરોધિકપ્રશમનમ્ વિષગરવૈરોધિકપ્રશમન (અગદતન્ત્ર) વિષગરવૈરોધિકપ્રશમન (અગદતન્ત્ર), ભૂતવિદ્યા ભૂતવિદ્યા ભૂતવિદ્યા, કૌમારમૃત્યુકમ્ કૌમારમૃત્યુકમ્ કૌમારમૃત્યુકમ્, રસાન્ધનમ્ રસાન્ધન રસાન્ધન, વાજીકરણમ્ રસાન્ધન અને વાજીકરણમ્ રસાન્ધન વાજીકરણમ્ રસાન્ધન ॥ ૨૮ ॥

28. The branches of this science are eight. They are:— (1) Medicine, (2) The science of the special diseases of the supra-clavicular parts of the body (viz. eye, ear, nose, mouth, throat etc.), (3) Surgery, (4) Toxicology, (5) Psychology, (6) Pediatrics, (7) Rejuvenation and (8) Virilification.

२८. रसायन-रसायनादि (घ. छ)

॥ शस्त्रापहर्षक-शस्त्राहर्षक (च.)

आयुर्वेदाध्ययनेऽधिकारिणः ---

स आध्येतव्यो ब्राह्मणराजम्यवैश्यैः । तत्रानु-
प्रहार्यं प्राणिनां ब्राह्मणैः, आरक्षार्यं राजन्यैः,
वृत्त्यर्थं वैश्यैः, सामान्यतो वा धर्मावकाशपरि-
प्रहार्यं सर्वैः ।

सः च अने ते आयुर्वेद इस आयुर्वेदको, ब्राह्मण-
रात्रन्य-वेद्वैः ब्राह्मण, क्षत्रिय अने वैश्योके ब्राह्मण-
क्षत्रिय और वैश्यको, जध्येतन्त्र्यः ब्रह्मवेद ओषधी पढ़ना
चाहिए तत्र प्राणिनाम् प्राणीओ पर प्राणियों पर, अनु-
ग्रहार्थम् अनुग्रह करनेवा भाटे अनुग्रह करनेके लिए,
ब्राह्मणैः ब्राह्मणोंके, ब्राह्मणोंको, भारक्षार्थम् प्रभूना
परिपालन भाटे प्रजाकी रक्षाके लिए, राजन्यैः क्षत्रियोके
क्षत्रियोंको, वृत्त्यर्थम् आजीविका भाटे आजीविकाके लिए,
वेद्वैः वैश्योके वैश्योंको, सामान्यतः वा अथवा
सामान्य रीते या सामान्यतः, धर्म-अर्थ-काम-परिग्रहार्थम्
धर्म, अर्थ अने कामनी प्राप्ति भाटे धर्म, अर्थ और
कामकी प्राप्तिके लिए, सर्वैः सर्वोंके ते ब्रह्मवेद ओषधी
सबको पढ़ना चाहिए;

29-(1). This science is to be studied by the Brahmanas, the Kshatriyas and the Vaisyas. By the Brahmanas with a view to benefiting all creatures, by the Kshatriyas as subserving their role of protectors and by the Vaisyas as a means of livelihood; and, in general, by all, with the object of attaining virtue, wealth and pleasure.

आयुर्वेदस्य त्रिविधपुरुषार्थसाधनत्वम्--

तत्र यदध्यात्मविदां धर्मपथस्थानां धर्मप्र-
काशकानां वा मातृपितृभ्रातृबन्धुगुरुजनस्य वा

२९ आरक्षार्थ-आत्मरक्षार्थ (क. ग. छ. झ. त. द. ष.)

१. धर्मपथस्थाना-धर्मपथस्थापकानां (ख. घ. न.)

—धर्मसत्त्वस्थानां (ध.)

विकारप्रशमने प्रयत्नवान् भवति, यच्चायुर्वेदोक्त-
मध्यात्ममनुध्यायति वेदयत्यनुविधीयते वा,
सोऽस्य परो धर्मः;

तत्र यत् ने जो, अध्यात्मविदाम् अध्यात्मविद्या-
याणां अध्यात्मज्ञानियोंके, धर्मपथस्थानाम् धर्ममार्गे
प्रवर्तनाः धर्ममार्ग पर चलनेवालोंके, धर्मप्रकाशकानाम्
वा अथवा धर्मने उपदेश करनेवाले धर्मके उपदेशकोंके,
मातृ-पितृ-भ्रातृ-बन्धु-गुरुजनस्य वा अथवा माता, पिता,
भ्रातृ, बन्धु અને ગુરુજનના या माता, पिता, भाई, बन्धु
और गुरुजनोंके, विकारप्रशमने रोगोंने शांत करनेवालों
रोगोंकी शान्तिमें, प्रयत्नवान् प्रयत्नशील प्रयत्नशील,
भवति अने छे होता है, यत् च अने ने और जो,
आयुर्वेदोक्तम् आयुर्वेदमां छे छे आयुर्वेदमें कहे, अध्या-
त्मम् अध्यात्मज्ञानम् अध्यात्मज्ञानका, अनुध्यायति
चिन्तन करे छे चिन्तन करता है, वेदयति ज्ञान करवे
छे उपदेश करता है, अनुविधीयते वा अथवा तो
आचरन्ति करे छे या उसके अनुसार बरतता है, सः
ते वह, अस्य आ पुरुषने। इस पुरुषका, पर धर्म
अथ धर्म छे परम धर्म है;

29-(2). Now whatever endeavour a
practitioner of this science makes to-
wards the relief of the ailments affect-
ing those who walk in the path of
righteousness, or those who propagate
righteousness, or of such persons as
his mother, father, brothers, relations
and seniors, or in whatever measure
he meditates on, expounds, or practi-
ses the spiritual truths enshrined in
this science of life—all that constitu-
tes the higher virtue of his life.

या पुनरीश्वराणां वसुमतां वा सकाशात्
सुखोपहारनिमित्ता भवत्यर्थावाप्तिरारक्षणं च, या च

२९. आयुर्वेदोक्तम्—आयुर्वेदोक्तमर्थम् (ग.)

१०. अध्यात्मम्—अध्यात्मम् (प.)

२९. आरक्षणं च—आत्मरक्षणं च (ग.)

स्वपरिगृहीतानां प्राणिनामातुर्यादारक्षा, सोऽस्यार्थः;

या पुन. वणी ने और जो, ईश्वराणाम् राज्ञां
राजाओं, वसुमताम् वा अथवा धनवाने। या श्रीमन्तोंके,
सकाशात् पासेथी पाससे, सुख-उपहार-निमित्ता
आरोग्य भाटे छे तरीके आरोग्यके बदले उपहाररूपमें,
अर्थावाप्ति धननी प्राप्ति धनकी प्राप्ति, आरक्षणम् च
अने पोतानुं रक्षन्ति पक्षु और अपना रक्षण मी, भवति
थाय छे होता है, या च अने ने और जो, स्वपरिगृही-
तानाम् पोताने आश्रये रहेला अपने अधीन नौकर
आदि, प्राणिनाम् प्राणीआनुं प्राणियोंकी, आतुर्यात् रोगी-
पक्षुथी रोगोंसे, आरक्षा रक्षन्ति थाय छे रक्षा होती है,
सः ते वह, अस्य आ पुरुषने। इस पुरुषका, अर्थ.
अर्थ छे अर्थ है;

29-(3). Again whatever store of
wealth or patronage he is able to
secure from his association with kings
and merchant-princes with a view to
ensuring for himself an easy and
comfortable life, or whatever relief
from distress he himself is able to
extend to those who have sought his
protection—all this constitutes the
wealth of his life.

यत् पुनरस्य विद्वद्ब्रह्मण्यशः शरण्यत्वं च, या च
संमानशुश्रूषा, यच्चैष्टानां विषयाणामारोग्यमाधत्ते
सोऽस्य कामः । इति यथाप्रश्नमुक्तमशेषेण ॥२९॥

यत् पुनः वणी ने और जो, अस्य आ आयुर्वेद-
वेदाने। इसका, विद्वद्ब्रह्मण्यशः विद्वाने। तदर्थी आदर-
रूप यश विद्वानोंके आदररूप यश, शरण्यत्वम् च अने
ढोके शरण्ये आवे तेवी स्थिति और लोग अपने शरणमें
आवे ऐसी स्थिति, या च संमानशुश्रूषा तथा ढोके तदर्थी
ने संमान अने सेवा थाय छे तथा लोगसे जो मान और

२९ सोऽस्य—सोऽस्य (ग.)

१०. विद्वद्ब्रह्मण्यशः—विद्वद्ब्रह्मणं यशः (प.)

१०. यच्चैष्टानां—यच्चैष्टानां (ग.)

१०. विषयाणां—वस्तुनाम् (क.)

હેવા होती है, वह च अपने ने और जो, इष्टानाम् विषया-
नाम् पैतानां छष्ट श्री वगेरे विषयान् इष्ट विषयोंमें,
आरोग्यम् आरोग्य आरोग्य, जायसे भेजवी आपे छे
जात करता है, सः ते वह अस्य आ आयुर्वेदज्ञाने। इस
आयुर्वेदज्ञान, काम काम छे काम है, इति आ भ्राष्ट्रे
इस प्रकार, यथाप्रश्नम् प्रश्न अनुसार प्रश्नानुसार, अहोवेण
निःशेष संपूर्ण, उक्तम् उक्तुं छे कह दिया है ॥ २९ ॥

29. Once again, whatever renown comes his way, acclaiming him as a sage, or as a saviour, or whatever honours and services he commands, or whatever measure of health he is able to confer on those whom he loves—all this constitutes the satisfaction of a medical man's life. Thus we have dealt with all the points raised without omitting anything.

तन्त्रादीन्यधिकृत्य प्रश्नाः —

अथ भिषगादित एव भिषजा प्रष्टव्योऽष्टविधं
भवति—तन्त्रं, तन्त्रार्थान्, स्थानं, स्थानार्थान्,
अध्यायम्, अध्यायार्थान्, प्रश्नं, प्रश्नार्थान् इति;
पृष्टेन चैतद्वक्तव्यमशेषेण वाक्यशो वाक्यार्थ-
शोऽर्थावयवशश्चेति ॥ ३० ॥

अथ भिषजा वैद्ये वैद्य, भिषक् वैद्यने वैद्यसे, आदितः
एव प्रथमं १/ प्रथम ही, अष्टविधम् आठ प्रकारનું
જાઠ પ્રકારકે, પ્રદશ્યઃ બવતિ પૂછવું બેઠાંએ પ્રશ્ન
પૂછે, તન્ત્રમ્ બેમકે ત-ત્ર જેસેકિ તન્ત્ર, તન્ત્રાર્થાન્
ત-ત્રના વિષયો તન્ત્રકે વિષય, સ્થાનમ્ સ્થાન સ્થાન,

૩૦. તન્ત્ર ... પ્રશ્નાર્થાન્—તન્ત્ર, તન્ત્રાર્થ, સ્થાનાનિ, સ્થા-
નાર્થાન્, અધ્યાયાન્, અધ્યાયાર્થાન્,
પ્રશ્નાન્, પ્રશ્નાર્થાન્ (ક.)

.. તન્ત્રાર્થાન્—તન્ત્રાર્થ (બ.)

.. તન્ત્રાર્થાન્, સ્થાનં—તન્ત્રાર્થસ્થાનાનિ (બ.)

.. સ્થાનં—સ્થાનાનિ (ક. ગ. ઘ. છ.)

.. અધ્યાયમ્—અધ્યાયાન્ (ક. જ.)

.. પ્રશ્ન-પ્રશ્નાન્ (છ.)

स्थानार्थान् स्थानना विषये। स्थानके विषय,
अध्याय अध्याय, अध्यायार्थान् अध्यायना विषये।
अध्यायके विषय, प्रश्नम् प्रश्न प्रश्न, प्रश्नार्थान् च इति
अने प्रश्नना विषये। और प्रश्नोंके विषय, पृष्टेन च
अने पूछायेछा वैद्य और जिससे पूछा गया है उस वैद्यको,
एतन् ये अधुं पूछेछुं यह सब, वाक्यशः वाक्यार्थी
वाक्य द्वारा, वाक्यार्थशः वाक्यना अर्थार्थी वाक्यार्थ
द्वारा, अर्थावयवशः च अने अर्थार्थी अवयवार्थी और
अर्थके अवयव द्वारा, इति आ भ्राष्ट्रे। इस प्रकार,
अहोवेण अशेषपक्षे सम्पूर्ण रूपमें, उक्तव्यम् उक्तवुं
बेठांओ कहना चाहिए ॥ ३० ॥

30. Now a physician should be examined by another physician on eight topics viz. the system and its interpretation, the main sections of the system and their interpretation, the chapters (in each section) and their interpretation, and the questions and their explanations; and thus being examined, he should give his answers, leaving out nothing, by verbatim quotations, by explanations of the quotations and by further elucidations of difficult parts of the explanations.

तन्त्रस्य पर्यायाः —

तन्त्रायुर्वेदः शास्त्रा विद्या सूत्रं ज्ञानं शास्त्रं
लक्षणं तन्त्रमित्यनर्थान्तरम् ॥ ३१ ॥

તન્ત્ર ત્યાં વહાં, આયુર્વેદઃ આયુર્વેદ આયુર્વેદ, જ્ઞાના
શાસ્ત્રા જ્ઞાના, વિદ્યા વિદ્યા વિદ્યા. સૂત્રમ્ સૂત્ર સૂત્ર,
જ્ઞાનમ્ જ્ઞાન જ્ઞાન, જ્ઞાનમ્ શાસ્ત્ર જ્ઞાન, લક્ષણમ્
લક્ષણ લક્ષણ. તન્ત્રમ્ અને ત-ત્ર ઓર તન્ત્ર, ઇતિ
આ સર્વે યે સર્વ, અનર્થાન્તરમ્ એકાર્થવાચક છે
एकार्थवाची हैं ॥ ३१ ॥

31. Now the words "Science of Life", "The Medical Branch," "The Lore," "The Aphorisms," "The

Knowledge," " The Scripture," " The Semeiology " and " The System " are all connotative of the same meaning.

तन्त्रार्थाः —

तन्त्रार्थः पुनः स्वच्छणैरुपदिष्टः । स चार्थः प्रकरणैर्विभाव्यमानो भूय एव शरीरवृत्तिहेतु-व्याधिकर्मकार्यकालकर्तृकरणविधिविनिश्चयाद्दश-प्रकरणः, तानि च प्रकरणानि केवलेनोपदेक्ष्यन्ते तन्त्रेण ॥ ३२ ॥

तन्त्रार्थः तन्त्रेण विषय तन्त्रका विषय, पुनः तेन तो, स्वच्छणैः हित तथा अहित आयुषः३५ पोतानां लक्षणैः३६ हित और अहित आयुष्य अपने लक्षणोंसे, उपदिष्टः ३६वर्षा३७ गृहे छे कह दिया गया है, सः च अर्थः अने ते तन्त्रार्थेन३८ और वद तन्त्रार्थ, प्रकरणैः प्रकृत्यो३९ द्वादा प्रकरणोंसे, विभाव्यमान विचार करवाभा आवतां विचार करने पर, भूयः एव ३९वर्षी पक्ष फिर सी, शरीर-शरीर शरीर, वृत्ति-वृत्ति वृत्ति, हेतु-हेतु हेतु, व्याधि-व्याधि व्याधि, कर्म-कर्म कर्म, कार्य-कार्य कार्य, काल-काल काल, कर्तृ-कर्ता कर्ता, करण-करण करण, विधिविनि-श्चयात् अने विधिना निश्चयार्थी और विधिके निर्णयसे, दशप्रकरण-दश प्रकृत्योः४०वाणी छे दश प्रकरणवाला है, तानि च अने ते और इन, प्रकरणानि प्रकृत्योः४१ प्रकरणोंका, केवलेन संपूर्ण सम्पूर्ण, तन्त्रेण तन्त्रेण तन्त्रेण, उपदेक्ष्यन्ते उपदेश करवाभा आवशे उपदेश-किया जायगा ॥ ३२ ॥

32. The scope of the system has been explained by definitions of it, already. This scope being divided with reference to topics, is distributed under ten different heads, viz., (1) Anatomy, (2) Physiology, (3) Etiology, (4) pathology, (5) Therapeutics, (6) Objectives (7) Climatology, (8) Physicians, (9) Pharmacology and (10) Procedures. These topics are dealt with in the course of the entire treatise.

तन्त्रस्याष्टौ स्थानानि —

तन्त्रस्यास्याष्टौ स्थानानि, तथा—श्लोकनि-दानविमानशारीरेन्द्रियचिकित्सितकल्पसिद्धिस्था-नानि । तत्र त्रिंशदध्यायकं श्लोकस्थानम्, अष्टा-ष्टाध्यायकानि निदानविमानशारीरस्थानानि, द्वाद-शकमिन्द्रियाणां, त्रिंशकं चिकित्सितानां, द्वादशके कल्पसिद्धिस्थाने भवतः ॥ ३३ ॥

अथ आ इन, तन्त्रस्य तन्त्रेण तन्त्रके अष्टौ आ४ आठ, स्थानानि स्थाने छे स्थान है, तद् यथा ४२भेदे जैसेकि, श्लोक-श्लोकस्थान श्लोकस्थान, निदान-निदान-स्थान निदानस्थान, विमान-विमानस्थान विमान-स्थान, शारीर-शारीरस्थान शारीरस्थान, इन्द्रिय-इन्द्रियस्थान इन्द्रियस्थान, चिकित्सित-चिकित्सा-स्थान चिकित्सास्थान, कल्प-कल्पस्थान कल्पस्थान, सिद्धि-स्थानानि अने सिद्धिस्थान और सिद्धिस्थान, तत्र तेभां इनमें, श्लोकस्थानम् सूत्रस्थान सूत्रस्थान, त्रिंशत्-अध्यायकम् त्रीस अध्यायनु छे तीस अध्यायका है, निदान-निदानस्थान निदानस्थान, विमान-विमानस्थान विमानस्थान, शारीरस्थानानि अने शारीरस्थान और शारीरस्थान, अष्ट-अष्ट-अध्याय-कानि आ४ आठ अध्यायनां छे आठ आठ अध्यायके हैं, इन्द्रियाणाम् इन्द्रियस्थान इन्द्रियस्थान, द्वादशकम् बार अध्यायनु छे बारह अध्यायका है, चिकित्सितानाम् चिकित्सास्थान चिकित्सास्थान, त्रिंशकम् त्रीस अध्यायनु छे तीस अध्यायका है, कल्प-सिद्धि-स्थाने अने कल्पस्थान तथा सिद्धिस्थान एवं कल्पस्थान और सिद्धिस्थान, द्वादशके भवतः बार बार अध्या-यनां छे बारह बारह अध्यायके हैं ॥ ३३ ॥

33. This system has eight sections. They are the sections of (1) General principles, (2) Pathology, (3) Specific determination, (4) Human embodiment, (5) Sensorial prognosis (6) Thera-apeutics, (7) Pharmaceutics and (8) Success in treatment.

३३. तन्त्रस्याष्टौ स्थानानि—तन्त्रस्याष्टौ स्थानानि (ग. प.)
,, भवतः—भवतः इति (प.)

स्वास्थ्यवृत्तिकाः—स्वस्थवृत्तिकाः (५.)

નિધારણમ્ નવેગાનધારણીય નવેગાનધારણીય, હિન્દ્ર-
યોષક્રમઃ ચ અને ધન્દિયોપક્રમણીય એવં હિન્દ્રયોષ-
ક્રમણીય, હિતિ આ એ, ચત્વારઃ ચાર અધ્યાયો ચાર
અધ્યાય, સ્વાસ્થ્યવૃત્તિકાઃ સ્વસ્થવૃત્તિસંબંધી છે સ્વસ્થ-
વૃત્તિકે સંબન્ધમેં હૈં ॥ ૩૭ ॥

37. Then come the chapters entitled—(5) Measure in eating. (6) Seasonal dietary and regimen. (7) Natural urges should not be suppressed and (8) The regimenation of the sense-organs. This tetrad is concerned with the rules of healthful living.

સુશ્રુતકથ ચતુષ્પાદો મહાસ્તિશ્લેષણસ્તથા ।
સહ વાતકલાલ્યેન વિદ્યાચ્છેદેશિકાન્ બુધઃ ॥૩૮॥

બુધઃ ઝાઙા માણસે વિદ્વાન પુરુષકો, સુશ્રુતકઃ યુગુક-
ચતુષ્પાદ સુશ્રુતકચતુષ્પાદ, મહાન્ ચતુષ્પાદઃ ચ અને
મહાચતુષ્પાદઃ ઓર મહાચતુષ્પાદ, તથા વાતકલાલ્યેન
સહ તથા વાતકલાલ્યેની સાથે તથા વાતકલા-
લ્યેન સાથ, તિશ્લેષણઃ તિશ્લેષણીય તિશ્લેષણીય, નૈદે-
શિકાન્ આ ચાર અધ્યાયોને નિદેશસંબંધી હન
ચારોં અધ્યાયોંકો નિદેશસબધી, વિદ્યાત્ બલ્યુવા જાનના
ચાહિયે ॥ ૩૮ ॥

38. Then come the chapters entitled—(9) The minor chapter on the four basic factors in therapeutics. (10) The major chapter on the four basic factors in therapeutics. (11) The three pursuits of man and (12) The salutary and the unsalutary influences of vata. The wise physician should know this tetrad of chapters which is concerned with specific instructions.

એદનસ્વદનાધ્યાયાધુમૌ યશ્ચોપકલ્પનઃ ।
ચિકિત્સાપ્રાપ્તૈર્સર્વે એવ પ્રકલ્પનાઃ ॥ ૩૯ ॥

૩૯. ડમૌ-ડમૌ (ગ.)

સર્વે એવ પ્રકલ્પનાઃ-સર્વા યોગકલ્પનાઃ (ક્ષ. જ. ન.)

ડમૌ ડમૌને ડોનોં, એદન-સ્વેદનાધ્યાયો સ્વેદાધ્યાય
અને સ્વેદાધ્યાય સ્વેદન અધ્યાય ઓર સ્વેદાધ્યાય, ડઃ ચ અને
એ ઓર ઓ, ડપકલ્પનઃ ડિપકલ્પનીય અધ્યાય ડપકલ્પનીય
અધ્યાય ચિકિત્સા-પ્રાપ્તૈર્સર્વે ચ એવ તથા ચિકિત્સા-
પ્રાપ્તૈર્સર્વે અધ્યાય પશ્ચ તથા ચિકિત્સાપ્રાપ્તૈર્સર્વે અધ્યાય
મી, સર્વે એવ આ સર્વે ચારે અધ્યાયો એ સબ ચારોં
અધ્યાય, પ્રકલ્પનાઃ કલ્પનાસંબંધી છે કલ્પનાસંબંધી
હૈં ॥ ૩૯ ॥

39. Then come the chapters entitled (13) Oleation, (14) Sudation, (15) The Armamentarium of the physician and (16) The fully equipped physician. This tetrad deals with the methods of therapeutics.

કિયન્તઃશિરસીયશ્ચ ત્રિશોષાદ્યોદરાદિકૌ ।
રોગાધ્યાયો મહાશ્ચૈવ રોગાધ્યાયચતુષ્ટયમ્ ॥ ૪૦ ॥

કિયન્તઃશિરસીયઃ કિયન્તઃશિરસીય કિયન્તઃશિરસીય,
ત્રિશોષ-અદ્યોદરાદિકૌ ચ અને ત્રિશોષીય તથા અદ્યો-
દરીય ઓર ત્રિશોષીય તથા અદ્યોદરીય, મહાન્ રોગાધ્યાયઃ
એવ ચ તેમજ મહારોગાધ્યાય એવં મહારોગાધ્યાય, રોગા-
ધ્યાયચતુષ્ટયમ્ આ ચાર અધ્યાયો રોગોસંબંધી છે
એ ચાર અધ્યાય રોગોંકે સંબન્ધમેં હૈં ॥ ૪૦ ॥

40. Then come the chapters entitled—(17) How many are the diseases of the head. (18) The three kinds of edema. (19) The eight abdominal affections and (20) The major list of diseases. This tetrad deals with nosology.

અષ્ટૌનિન્દિતસંસ્થાતસ્તથા લઙ્ઘનતર્પણે ।
વિધિશોણિતિકશ્ચૈવ વ્યાખ્યાતાસ્તત્ર યોજનાઃ ॥ ૪૧ ॥

અષ્ટૌનિન્દિતસંસ્થાતઃ અષ્ટૌનિન્દિતીય નામને
અધ્યાય અષ્ટૌનિન્દિતીય નામકા અધ્યાય, તથા તથા
એવં, લઙ્ઘનતર્પણે લઙ્ઘનતર્પણીય અને સંતર્પણીય

૪૧ લઙ્ઘનતર્પણે-લઙ્ઘનતર્પણો (ક. જ. ગ. ધ. જ.)

,, શોણિતિકશ્ચૈવ-શોણિતિકશ્ચૈવ (ધ.)

,, તત્ર તત્ર (ગ.)

નામના એ અધ્યાયો લઙ્ગનવૃદ્ધીય ઓર સન્તર્પણીય નામકે દો અધ્યાય, વિધિશોણિકઃ ચ એ અને વિધિ-શોણિતીય નામનો અધ્યાય ઓર વિધિશોણિતીય નામકા અધ્યાય, તત્ર એ ચારમાં આ ચારોમાં, યોજનાઃ યોજનાઓનું ગોઝનાઓકા, વ્યાખ્યાતાઃ વ્યાખ્યાન કર્યું છે વ્યાખ્યાન કિયા ગયા છે ॥ ૪૧ ॥

41. Then come the chapters entitled—(21) The eight censured persons. (22) The lightening and roborant therapies. (23) Impletion and (24) The blood derived through systematic regimen. This tetrad deals with therapeutic application.

યજ્ઞઃપુરુષસંસ્થાતો ભદ્રકાપ્યાજ્ઞપાનિકૌ ।

વિવિધાશિતપીતીયશ્ચત્વારોઽજ્ઞવિનિશ્ચયાઃ ॥ ૪૨ ॥

યજ્ઞઃપુરુષસંસ્થાતઃ યજ્ઞપુરુષીય નામનો અધ્યાય યજ્ઞઃપુરુષીય નામકા અધ્યાય, ભદ્રકાપ્ય-જ્ઞપાનિકૌ આત્રેયભદ્રકાપ્યીય અને જ્ઞપાનવિધિ નામના એ અધ્યાયો આત્રેયભદ્રકાપ્યીય ઓર જ્ઞપાનવિધિ નામકે દો અધ્યાય, વિવિધાશિતપીતીયઃ તેમજ વિવિધાશિત-પીતીય નામનો અધ્યાય એવં વિવિધાશિતપીતીય નામકા અધ્યાય, ચત્વારઃ આ ચાર એ ચાર, જ્ઞવિનિશ્ચયાઃ જ્ઞનો નિશ્ચય કરનારા છે જ્ઞને નિર્ણય કરનારા છે ॥ ૪૨ ॥

42. Then come the chapters entitled—(25) The origin of man and disease. (26) The discussion between Atreya, Bhadrakapya and others. (27) Diet and dietetics and (28) The various kinds of foods and drinks. This tetrad deals with diet and dietetics.

દશપ્રાણાયતનિકસ્તથાઽર્થદશમૂલિકઃ ।

દ્વાવેતૌ પ્રાણદેહાર્યૌ પ્રોક્તૌ વૈદ્યગુણાશ્રયૌ ॥ ૪૩ ॥

૪૨. જ્ઞવિનિશ્ચયાઃ—જ્ઞવિનિશ્ચયે (જ ગ. વ.)

,, પીતીયઃ—પીતીય (ગ.)

૪૩. પ્રોક્તૌ ક્ષોતૌ

દશપ્રાણાયતનિકઃ દશપ્રાણાયતનીય દશપ્રાણાયતનીય, તથા અને ઓર, ઈર્થદશમૂલિકઃ ઈર્થદશમહામૂલીય ઈર્થદશમહામૂલીય, એતૌ દ્વૌ આ એ અધ્યાયો એ દો અધ્યાય, પ્રાણદેહાર્યૌ પ્રાણ અને દેહના સંબંધમાં પ્રાણ એવં દેહકે સંબંધમાં, વૈદ્યગુણાશ્રયૌ તથા વૈદ્યોના ગુણના સંબંધમાં ઓર વૈદ્યકે ગુણોકે સંબંધમાં, પ્રોક્તૌ કહેલા છે કહે ગયે છે ॥ ૪૩ ॥

43. Lastly come the chapters entitled—(29) The ten resorts of life and (30) The ten great-rooted arteries in the heart. This dyad deals with the life-centres in the body and the qualifications of a physician.

ઔષધસ્વસ્થનિર્દેશકલ્પનારોગયોજનાઃ ।

ચતુષ્કાઃ ષડ્ ક્રમેણોક્તાઃ સત્તમશ્ચાજ્ઞપાનિકઃ ॥ ૪૪ ॥

ઔષધ-ઔષધ ઔષધ, સ્વસ્થ-સ્વસ્થ સ્વસ્થ, નિર્દેશ-નિર્દેશ નિર્દેશ, કલ્પના-કલ્પના કલ્પના, રોગ-રોગ રોગ, યોજનાઃ અને યોજના ઓર યોજના, ષડ્ ચતુષ્કાઃ આ છ સંખ્યામાં ચાર ચાર અધ્યાયના સમૂહ આ છઃ સંખ્યામાં ચાર ચાર અધ્યાયકે સમૂહ, ક્રમેણ ક્રમથી ક્રમે, ઓક્તાઃ કહેલા છે કહે ગયે છે. સત્તમઃ ચ અને સાતમાં ઓર સાતમાં, જ્ઞપાનિકઃ જ્ઞપાન નામનો ચાર અધ્યાયોનો સમૂહ કહેલા છે જ્ઞપાન નામકા ચાર અધ્યાયોના સમૂહ કહેલા છે ॥ ૪૪ ॥

44. The drugs, healthful living, specific instructions, procedures, nosology and therapeutic applications—these six tetrads have each been treated in four consecutive lessons. The seventh topic is that which relates to food and drink. This has been treated in the next tetrad of lessons.

દ્વૌ ચાન્વૌ સંગ્રહાધ્યાયાવિતિ ત્રિશકમર્થવત્ ।

શ્લોકસ્થાનં સમુદિષ્ટં તન્નસ્યાસ્ય શિરઃ શુભમ્ ॥ ૪૫ ॥

જન્વૌ દ્વૌ ચ અને કહેલા છે અધ્યાયો ઓર અન્તિમ દો અધ્યાય, સંગ્રહાધ્યાયો સંગ્રહાધ્યાય છે

संग्रहाध्याय हैं, इति आ भभाषे इस प्रकार, अर्थवत् अर्थयुक्त अर्थयुक्त, त्रिजकम् त्रीस अध्यायवाला तीस अध्यायसमेत, श्लोकस्थानम् आ सत्रस्थानने यह सत्र-स्थान, जस्य तन्त्रस्य आ तन्त्रना इस तन्त्रका, शुभम् शिरः शुभ शिरश्च शुभ शिररूप, समुद्दिष्टम् कथुं छे कहा है ॥ ४५ ॥

45. The last dyad of synoptical chapters complete the tale of thirty chapters full of significance. This auspicious division forms as it were the very head of the compilation.

ॐ
श्लोकस्थाननिरुक्तिः —

चतुष्काणां महार्थानां स्थानेऽस्मिन् संग्रहः कृतः
श्लोकार्थः संग्रहार्थश्च श्लोकस्थानमतः स्मृतम् ॥४६॥

जस्मिन् स्थाने आ स्थानभां इस स्थानमें महार्थ-नाम् भदान अर्थवाणां महान अर्थवाले, चतुष्काणाम् अतुष्टोने चतुर्कोना, संग्रह संग्रह संग्रह, कृत. कुरेक्षो छे किया है, श्लोकार्थः च आने के श्लोकोने अर्थ छे ते ज जो श्लोकका अर्थ है वही संग्रहार्थः संग्रहने अर्थ छे संग्रहका अर्थ है, अत आत्मा इम लिए, श्लोकस्थानम् आ स्थानने श्लोकस्थान इस स्थानको श्लोकस्थान, स्मृतम् कथुं छे कहा है ॥ ४६ ॥

46. In this division has been collected together groups of tetrads, each of weightly import. This division has been called sloka-sthana in consequence of its contents having been generally presented in slokas or verses.

ॐ
निदानस्थानस्याध्यायसंग्रहः —

उवराणां रक्तपित्तस्य गुल्मानां मेहकुष्ठयोः ।
शोषोन्मादनिदाने च स्यादपस्मारिणां च यत् ॥४७॥
इत्यध्यायाष्टकमिदं निदानस्थानमुच्यते ।

४६. संग्रहार्थ-संचयार्थश्च ग.

४७. अध्यायाष्टक-अष्टाध्यायकम् (ग.)

उवराणाम् उवरेना उवरका, रक्तपित्तस्य रक्त-पित्तना रक्तपित्तका, गुल्मानाम् गुल्मेना गुल्मोका, मेह-कुष्ठयोः मेहोना आने कुष्ठोना पमेहका और कुष्ठका, शोष-उन्माद-निदाने च शोषना तेभज उन्मादना. निदानभां शोष और उन्मादके निदानमें, अपस्मारिणाम् च आने अपस्मारवाणाओना निदानभां और अप-स्मार वालोंके निदानमें, इति औभ इस प्रकार, यत् जे जो, इदम् आ यह, अध्यायाष्टकम् आह अध्यायने। सप्त आठ अध्यायोंका समूह, स्यात् छे है, (सत् ते वह, निदानस्थानम् निदानस्थान निदानस्थान, उच्यते उच्यते छे कहा जाता है ॥ ४७ ॥

47-47½. The Section on Pathology consists of an octad of chapters. They are the chapters entitled—(1) The Pathology of Fever. (2) The Pathology of Hemothermia. (3) The Pathology of Gulma. (4) The Pathology of the Anomalies of the Urinary Secretion. (5) The Pathology of Dermatoses. (6) The Pathology of Consumption. (7) The Pathology of Insanity. (8) The Pathology of Epilepsy.

विमानस्थानस्याध्यायसंग्रहः —

रसेषु त्रिविधे कुक्षौ ध्वंसे जनपदस्य च ॥४८॥
त्रिविधे रोगविज्ञाने स्रोतःस्वपि च वर्तने ।
रोगानीके व्याधिरूपे रोगाणां च भिषग्जिते ॥४९॥
अष्टौ विमानान्युक्तानि मानार्थानि महर्षिणा ।

रसेषु रसना विषयभा रसके विषयमें, त्रिविधे कुक्षौ त्रिविधकुक्षिना विषयभां त्रिविधकुक्षिके विषयमें, जन-पदस्य-ध्वंसे च जनपदना ध्वंसे रसना विषयभां जनपद-ध्वंसके विषयमें, त्रिविधे रोगविज्ञाने त्रिविधरोगविशेष-विज्ञानना विषयभां त्रिविधरोगविशेषविज्ञानके विषयमें, स्रोतःसु वर्तने च अपि आने स्रोतोनी स्थितिना विष-यभां और स्रोतोकी स्थितिके विषयमें, रोगानीके रोगानीक-ना विषयभां रोगानीकेके विषयमें, व्याधिरूपे व्याधिरूप-इयना विषयभां व्याधिरूपके विषयमें, रोगाणाम्

विषग्जिते च अने रोगोना विपग्जितना विषयमां
और रोगोंके विपग्जितके विषयमें, महर्षिणा भद्रर्षि
आत्रेये महर्षि आत्रेयने, मानार्थानि शान्तरूप प्रयोगन-
वाणा ज्ञानरूप पर्याजनवाले, अष्टौ विमानानि आठ
विमानना अध्याये आठ विमानके अध्याय, उक्तानि
उक्ता छे कहे हैं ॥ ४८-४९ ॥

48-49. In the Section on Specific Determination the great Rishi has spoken of eight specific determinations of different kinds. They are the chapters entitled—(1) The specific determination of taste. (2) The specific determination of the stomach-capacity. (3) The specific determination of depopulation through pestilence. (4) The specific determination of the special knowledge of the three methods of diagnosis. (5) The specific determination of the system of circulation. (6) The specific determination of nosology. (7) The specific determination of the disease from the appearance of the patient. (8) The specific determination of the science of healing.

शरीरस्थानस्याध्यायसंग्रहः—

कतिधापुरुषीयं च गोत्रेणातुल्यमेव च ॥ ५० ॥

खुट्टिका महती चैव गर्भावक्रान्तिरुच्यते ।
पुरुषस्य शरीरस्य विचर्यौ द्वौ विनिश्चितौ ॥ ५१ ॥
शरीरसंख्या सूत्रं च जातेरष्टममुच्यते ।
इत्युद्दिष्टानि मुनिना शरीराण्यत्रिसूनुना ॥ ५२ ॥

कतिधापुरुषीयम् च कतिधापुरुषीय कतिधा-
पुरुषीय, गोत्रेण अनुसृजम् च एव अतुल्यगोत्रीय अतुल्य-
गोत्रीय, खुट्टिका खुट्टिका नामनी खुट्टिकानामक, महती
च एव अने महती नामनी पक्षु और महतीनामक
भी, गर्भावक्रान्तिः गर्भावक्रान्ति गर्भावक्रान्ति, उच्यते

५१. उच्यते—एव च (न.)

उद्देवाभां आवे छे कही जाती है, पुरुषस्य शरीरस्य
पुरुषना अने शरीरना पुरुषके और शरीरके, द्वौ विचर्यौ
छे विचर्यनो दो विचर्यका, विनिश्चितौ निश्चित करवाभां
आठ्यो छे निश्चित किया गया है, शरीरसंख्या शरीर-
संख्या शरीरसंख्या, अष्टमम् च अने आठमं और
आठवों, जातेः सूत्रम् अतिशुद्धीय नामनं शरीर
जातिसूत्रीय नामका शरीर, उच्यते उद्देवाभां आवे छे
कहा जाता है, इति आ प्रमाद्ये इस तरह, मुनिना
अत्रिसूनुना भद्रर्षि आत्रेये महर्षि आत्रेयने, शरीराणि
शरीर अध्याये शरीर अध्याय, उद्दिष्टानि उक्ता छे
कहे हैं ॥ ५०-५२ ॥

50-52. The following are the eight sub-divisions of lessons of the Section on the Embodiment of Man or Anatomy as indicated by the sage, the son of Atri. They are the chapters entitled—(1) Into how many categories is man divided. (2) The exogamous union. (3) The formation of the fetus. (4) The major chapter on the formation of the fetus. (5) The analysis of man. (6) The analysis of the body. (7) The enumeration of the parts of the body. (8) The continuation of one's lineage.

इन्द्रियस्थानस्याध्यायसंग्रहः—

वर्णस्वरीयः पुष्पाख्यस्तृतीयः परिमर्शनः ।
चतुर्थं इन्द्रियानीकः पञ्चमः पूर्वरूपिकः ॥ ५३ ॥
कतमानिशरीरीयः पञ्चरूपोऽप्यवाकिशराः ।
यस्यइयावनिमित्तं सद्योमरण एव च ॥ ५४ ॥

अणुज्योतिरिति ख्यातस्तथा गोमयचूर्णवान् ।
द्वादशाध्यायकं स्थानमिन्द्रियाणामिति स्मृतम् ५५

५३. चतुर्थं... पूर्वरूपिकः—तथा चैन्द्रियानीक. पूर्वरूपिक
एव च (ख. ग. घ. ङ. त. द.)

” चतुर्थं इन्द्रियानीक—तत्रैव चैन्द्रियानीकः (छ.)

५५. गोमय—गोमूत्रं (प.)

” इति स्मृतम्—प्रकीर्तितम् (क. घ. ङ. त. द.)

वर्णस्वरीयः पल्लुस्वरीय वर्णस्वरीय, पुष्पाख्यः पुष्पितक पुष्पितक, लृतीयः त्रीमे लीसरा, परिमर्शनः परिमर्शनीय परिमर्शनीय, चतुर्थः चोथो चौथा, इन्द्रियानीकः इन्द्रियानीक इन्द्रियानीक, पञ्चमः पांचमे पांचवा, पूर्वरूपिकः पूर्वरूपीय पूर्वरूपीय, कतमानि-
शरीरीयः कतमानिशरीरीय कतमानिशरीरीय, पञ्चरूपः पञ्चरूपीय पञ्चरूपीय, अवाक्षिराः अपि अवाक्ष-
शिरसीय अवाक्षिरसीय, यस्यश्यावनिमित्तः च यस्य-
श्यावनिमितीय यस्यश्यावनिमितीय, सद्योमरणः एव च
सद्योमरणसीय सद्योमरणीय, अणुज्योतिः अणुज्योतीय
अणुज्योतीय, इति स्यात्तः ऐ नामथी प्रसिद्ध इति नामसे
प्रसिद्ध, तथा तथा एवं, गोमयचूर्णवान् गोमयचूर्णीय
गोमयचूर्णीय, इति आ प्रमाद्ये इति प्रकार, इन्द्रि-
यानाम् स्थानम् इन्द्रियस्थान इन्द्रियस्थान, द्वादशाध्याय-
कम् आर अध्यायवाणुं बारह अध्यायवाला, स्मृतम्
उद्धृतुं छे कहा है ॥ ५३-५५ ॥

53-55. The division called the sec-
tion on sensorial prognosis, as ex-
pounded consists of twelve lessons.
They are the chapters entitled—(1)
Sensorial prognosis by indications of
complexion and voice. (2) Sensorial
prognosis by observing the blooming
of symptoms. (3) Sensorial prognosis
by examination by palpation. (4)
Sensorial prognosis by examination
of the functions of all the senses.
(5) Sensorial prognosis by examination
of premonitory symptoms. (6) Senso-
rial prognosis with reference to certain
types of patients. (7) Sensorial prognos-
is by the observation of the loss of
the reflected image in the eye. (8)
Sensorial prognosis by the observation
of the inverted position of the refle-
ction. (9) Sensorial prognosis by the
observation of the dark-blue colour

of the eye of a man. (10) Sensorial
prognosis by the observation of the
symptoms of imminent death. (11)
Sensorial prognosis by the observation
of the loss of vital heat. (12) Senso-
rial prognosis by the observation of the
powder resembling the cowdung ashes.

चिकित्सास्थानस्याध्यायसंग्रहः —

अभयामलकीयं च प्राणकामीयमेव च ।

करप्रचितकं वेदसमुत्थानं रसायनम् ॥ ५६ ॥

संयोगशरमूलीयमासिकक्षीरकं तथा ।

माषपर्णभृतीयं च पुमाज्जातबलादिकम् ॥ ५७ ॥

चतुष्कद्वयमप्येतदध्यायद्वयमुच्यते ।

रसायनमिति ज्ञेयं वाजीकरणमेव च ॥ ५८ ॥

अभयामलकीयम् च अभयामलकीय अभयामलकीय,
प्राणकामीयम् एव च प्राणकामीय प्राणकामीय, करप्रचि-
तकम् करप्रचित्तीय करप्रचित्तीय, वेदसमुत्थानम् अने
आयुर्वेदसमुत्थानीय और आयुर्वेदसमुत्थानीय, रसायनम्
आ आर रसायनपाद छे ये चार रसायनपाद हैं,
संयोगशरमूलीयम् संयोगशरमूलीय संयोगशरमूलीय,
तथा तथा एवं, आसिकक्षीरकम् आसिकक्षीरीय
आसिकक्षीरीय, माषपर्णभृतीयम् माषपर्णभृतीय माषपर्ण-
भृतीय, पुमाज्जातबलादिकम् च अने पुमाज्जातबलादि
आ आर वाञ्छितरूपपाद छे और पुमाज्जातबलादि ये
चार वाजीकरणपाद हैं, एतत् चतुष्कद्वयम् अपि आ छे
चतुष्कद्वयम् ये दो चतुष्क भी, अध्यायद्वयम् छे अध्याय
दो अध्याय, उच्यते उद्धृतुं छे कहे जाते हैं, रसायनम्
इति तेभा ओडने रसायन अध्याय इनमें प्रथमको
रसायनाध्याय, वाजीकरणम् एव च अने पीछेने वाञ्छ-
कद्वय अध्याय और दूसरेको वाजीकरण अध्याय, ज्ञेयम्
अज्ञेय जानना चाहिए ॥ ५६-५८ ॥

56-58. The division called the sec-
tion on therapeutics consists of thirty
lessons. They are—(1) The procedure
of vitalisation: (a) Chebulic and emblic

५७. आसिक-आसिक (व.)

therapeutics of Alcoholism. (25) The therapeutics of two varieties of Wounds. (26) The therapeutics of diseases affecting the Three vital regions. (27) The therapeutics of Spastic paraplegia. (28) The therapeutics of Vata diseases. (29) The therapeutics of Rheumatic conditions and (30) The therapeutics of Gynecic disorders. Thus the tale of thirty chapters dealing with therapeutics is complete. We shall now enumerate the chapters dealing with pharmaceutics.

कल्पस्थानस्याध्यायसंग्रहः—

फलजीमूतकेश्वाकुकल्पो धामार्गवस्य च ॥६२॥

पञ्चमो वत्सकस्योक्तः षष्ठश्च कृतवेधने ।

इयामात्रिवृतयोः कल्पस्तथैव चतुरकुले ॥ ६३ ॥

तिस्वकस्य सुधायाश्च सप्तलाशङ्किनीषु च ।

दन्तीद्वयस्योः कल्पश्च द्वादशोऽयं समाप्यते ॥६४॥

फल- भदनकुल मदनफल, जीमूतक- शुभ्रतुलसी जीमूतक, इक्ष्वाकु- कल्पः अने छक्ष्वाकुना ३६५ और इक्ष्वाकुके कल्प, धामार्गवस्य धामार्गवने। धामार्गवका कल्प, पञ्चमः पांचमो पांचवौ, वत्सकस्य वत्सकने। वत्सकका, षष्ठः च अने छष्टे और छट्ठा, कृतवेधने कृतवेधनने। ३६५ कृतवेधनका कल्प, उक्तः उल्लेखे छे कहा गया है, इयामात्रिवृतयोः स्यामा अने त्रिवृतने। इयामा और त्रिवृतका, कल्पः ३६५ कल्प, तथा एव तेभ्य एव, चतुरकुले चतुरकुल चतुरकुल, तिस्वकस्य तिस्वक तिस्वक, सुधायाः च अने सुधाना ३६५ सुधाके कल्प, सप्तला-शङ्किनीषु च सप्तला तथा शङ्किनीने। ३६५ सप्तला और शङ्किनीका कल्प, द्वादशः अने बारभे और बारहवौ, दन्तीद्वयस्योः च दन्ती तथा दन्तीने। दन्ती तथा दन्तीका, कल्पः ३६५ कल्प, अथम् आ प्रभाषे आ ३६५स्थान इस प्रकार यह कल्पस्थान, समाप्यते समाप्त था। छे समाप्त होता है ॥ ६२-६४ ॥

६४. सप्तलाशङ्किनीषु च-शङ्किनीसप्तलाकल्पयोः (ग.)

62-64. The division called the section on Pharmaceutics consists of twelve different kinds of pharmaceutical preparations each treated in one lesson. They are the chapters entitled— (1) The preparations of the emetic nut. (2) The preparations of bitter luffa. (3) The preparations of the bottle gourd. (4) The preparations of smooth luffa. (5) The preparations of kurchi. (6) The preparations of bristly luffa. (7) The preparations of black turpeth. (8) The preparations of the purging cassia. (9) The preparations of lodh (tilwaka). (10) The preparations of the thorny milk-hedge. (11) The preparations of the soapnut and clenolenis and (12) The preparations of red physic nut and physic nut.

सिद्धिस्थानस्याध्यायसंग्रहः—

कल्पना पञ्चकर्माख्या बस्तिसूत्री तथैव च ।

ज्वरव्यापदिकी सिद्धिर्नेत्रव्यापदिकी तथा ॥ ६५ ॥

सिद्धिः शोधनयोश्चैव बस्तिरसिद्धिस्तथैव च ।

प्रासूती मर्मसंख्याता सिद्धिर्वस्त्याध्याय च या ॥ ६६ ॥

फलमात्रा तथा सिद्धिः सिद्धिश्चोत्तरसंज्ञिता ।

सिद्धयो द्वादशैवेतास्तन्त्रं चासु समाप्यते ॥ ६७ ॥

कल्पना ३६५ना कल्पना, पञ्चकर्माख्या पांचकुर्माया पञ्चकर्माया, तथा एव च तेभ्य एव, बस्तिसूत्री अस्ति-सूत्रीया बस्तिसूत्रीया, ज्वरव्यापदिकी ज्वरव्यापदिकी, तथा तथा तथा, नेत्रव्यापदिकी नेत्र-अस्ति-व्यापदिकी नेत्रबस्तिव्यापदिकी, सिद्धिः सिद्धिः सिद्धि, शोधनयोः च एव सिद्धिः वमनविरेचन-व्यापत्सिद्धि वमनविरेचनव्यापत्सिद्धि, तथा एव च तेभ्य एव, बस्तिरसिद्धिः अस्तिव्यापत्सिद्धि बस्तिव्यापत्सिद्धि,

६५. पञ्चकर्माख्या-पञ्चमूलाख्या (ग.)

„ बस्तिसूत्री-बस्तिसूत्रा (ब. ब.)

६७. चासु-चात्र (ब.)

પ્રાપ્તી પ્રાપ્તયોગિકા પ્રાપ્તયોગિકા, મર્મસંસ્થાતા ત્રિમર્મીયા ત્રિમર્મીયા, યા ચ અને જે ઔર જો, વસ્ત્રા-અથા સિદ્ધિઃ ઔરિસિદ્ધિઃ વસ્ત્રિસિદ્ધિઃ, તથા તથા તથા, કલમાત્રા સિદ્ધિઃ કલમાત્રાસિદ્ધિઃ ફલમાત્રાસિદ્ધિઃ, ઉત્તરસંસ્થિતા સિદ્ધિઃ ચ અને ઉત્તરઔરિસિદ્ધિઃ ઔર ઉત્તરવસ્ત્રિસિદ્ધિઃ, યતાઃ આ યે, દ્વાદશ એવ ઔરજ સિદ્ધિઓ છે બારહ સિદ્ધિયાં હૈ, જાણુ ચ અને આ ઔર સિદ્ધિઓ પૂરી થતાં ઔર इन बारह सिद्धिकी समाप्ति होने पर, तन्त्रम् આ તન્ત્ર યહ તન્ત્ર, સમાપ્યતે સમાપ્ત થાય છે સમાપ્ત હોતા હૈ ॥ ૬૫-૬૭ ॥

65-67. The division called the section on Success in treatment consists of twelve kinds of Siddhis each treated in one lesson. They are the chapters entitled— (1) Successful application of preparations. (2) Successful application of purificatory procedures. (3) Successful application of enema. (4) The complications caused by unctuous enema. (5) The complications caused by emesis and purgation. (6) The complications of enema. (7) The enemata of the measure of 8 tolas". (9) The diseases of the vital regions. (10) Enema. (11) Enema of the emetic nut and (12) The urethral and the vaginal douches.

સ્થે સ્થે સ્થાને તથાઽધ્યાયે ચાધ્યાયાર્થઃ પ્રવક્ષ્યતે ।
તં મ્ર્યાત્ સર્વતઃ સર્વં યથાસ્વં ઈર્થસંગ્રહાત્ ॥ ૬૮ ॥

સ્થે સ્થે સ્થાને પોતપોતાના સ્થાનમાં અપને અપને સ્થાનમેં, તથા અને ઔર, અધ્યાયે ચ પોતપોતાના અધ્યાયમાં અપને અપને અધ્યાયમેં, (સ્થાનાર્થઃ સ્થાનનેા વિષય સ્થાનકા વિષય), અધ્યાયાર્થઃ ચ અને અધ્યાયનેા વિષય ઔર અધ્યાયકા વિષય, પ્રવક્ષ્યતે કહેવામાં આવશે કહા જાયેગા, તમ્ સર્વમ્ તે સર્વને इन सबको,

૬૮. પ્રવક્ષ્યતે-નિગદ્યતે (ગ.)

,, યથાસ્વં ઈર્થસંગ્રહાત્-યથાર્થાદ્યનુસંગ્રહાત્ (ચ. ૫.)

અર્થસંગ્રહાત્ વિષયોનેા સંગ્રેપ કરીને વિષયોંકા સંગ્રેપ કરકે, યથાસ્વમ્ સ્થાનાનુસાર અને અધ્યાયાનુસાર સ્થાનાનુસાર ઔર અધ્યાયાનુસાર, સર્વતઃ સંપૂર્ણ રીતે સંપૂર્ણ રૂપે, મ્ર્યાત્ હિ કહેવેા એઈએ કહના ચાહિયે ॥ ૬૮ ॥

68. In the respective sections, as also in the respective chapters, the topics of each chapter will be described. All topics, in their entirety will be spoken of, in their respective places, together with a summary (at the end of each chapter).

તન્ત્રાદીનાં નિરુક્તિઃ—

પૃષ્ઠા તન્ત્રાદ્યથાસ્રાયં વિધિના પ્રશ્ન ઉચ્યતે ।
પ્રશ્નાર્થો યુક્તિમાંસ્તસ્ય તન્ત્રેણૈવાર્થનિશ્ચયઃ ॥ ૬૯ ॥
નિરુક્તં તન્ત્રણાત્તન્ત્રં, સ્થાનમર્થપ્રતિષ્ઠિયા ।
અધિકૃત્યાર્થમધ્યાયનામસંજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥ ૭૦ ॥
इति सर्वे यथाप्रश्नमष्टकं संप्रकाशितम् ।
कात्कर्येन चोक्तस्तन्त्रस्य संग्रहः सुविनिश्चितः ॥ ७१ ॥

તન્ત્રાત્ શાસ્ત્રમાંથી તન્ત્રમેં, યથાસ્રાયમ્ ક્રમ પ્રમાણે ક્રમાનુસાર, વિધિના વિધિપૂર્વક વિધિપૂર્વક, પૃષ્ઠા પૂછવું પૂછનેકો, પ્રશ્નઃ પ્રશ્ન પ્રશ્ન, ઉચ્યતે કહેવાય છે કહતે હૈં, તસ્ય અને તેના इस प्रश्नका, તન્ત્રેણ એ શાસ્ત્રદ્વારા જ તન્ત્રમેં હી, યુક્તિમાન્ યુક્તિઓવાળો યુક્તિપૂર્વક, અર્થનિશ્ચયઃ અર્થનેા નિશ્ચય અર્થકા નિશ્ચય, પ્રશ્નાર્થઃ એ પ્રશ્નાર્થ છે યહ પ્રશ્નાર્થ હૈ, તન્ત્રણાત્ આયુર્વેદનું પાઠન કરવાથી આયુર્વેદકા પાલન કરનેમે, તન્ત્રમ્ તન્ત્રની તન્ત્રકી, નિરુક્તમ્ નિરુક્તિ થાય છે નિરુક્તિ હોતી હૈ, અર્થપ્રતિષ્ઠિયા વિષયોની સ્થિતિ થવાથી વિષયોંકી પ્રતિષ્ઠામે, સ્થાનમ્ સ્થાન કહ્યું છે સ્થાન કહા હૈ, અર્થમ્ અર્થને અર્થકો, અધિકૃત્ય ઉદ્દેશીને લે કર, અધ્યાયનામસંજ્ઞા અધ્યાયોનાં નામ અધ્યાયોંકે નામ, પ્રતિષ્ઠિતા રાખવામાં આવ્યાં છે રક્ષે ગયે હૈં, इति આ પ્રમાણે

૬૯. યુક્તિમાંસ્તસ્ય-યુક્તિમાંસ્તત્ર (વ.)

,, નિશ્ચયઃ-નિર્ણયઃ (ચ.)

૭૦. અધિકૃત્યાર્થમધ્યાય-અધિકૃત્યેવમધ્યાયે (ગ.)

,, નિરુક્તં-નિરુક્તં (દ. ૫.)

,, પ્રતિષ્ઠિતા-પ્રકીર્તિતા (ચ.)

इस प्रकार, यथाशक्तम् प्रश्न अनुसार प्रश्नानुसार, सर्वम् सधुणी संपूर्ण, अष्टकम् आठ वस्तुओंने आठ पदार्थ, संप्रकाशितम् प्रकाशित करी छे प्रकाशित कर दिये हैं, तन्त्रस्य अने आ तन्त्रेना और इस तन्त्रका, संग्रहः च स'अ'६ पक्ष संग्रह भी, कार्त्स्न्येन स'पू'पक्षे संपूर्ण रूपमें, सुविनिश्चितः सारी रीति निश्चय करीने भली प्रकार निश्चय करके, उक्तः उद्धेवाभां आये छे कहा गया है ॥६९-७१॥

69-71. A query which is taken verbatim from the treatise and is put in the conventional manner is called a formal question. To propound such a question by adducing reason and citation from the text is called the exposition of the question. A system (tantra) is so called because it systematises, a section (sthana) because therein a particular thesis is established, chapter because it deals predominantly with a given subject. Thus is the nomenclature derived. The octad (of system, subject matter of the system, thesis, subject matter of thesis, discourse, subject matter of the discourse, question and the exposition of the question) has been set out in entirety, agreeably to the question put. Likewise a complete and well-reasoned summary of this science has been given out here.

परावरवेद्यपरीक्षा—

सन्ति पाह्यविकोत्पाताः संक्षोभं जनयन्ति ये ।
वर्तकानामिवोत्पाताः सहसैवाविभाविताः ॥७२॥

पाह्यविक-उत्पाताः ऐकदेशीय ज्ञानवाणाओंना वाङ्मानी आड'अ'२ वजेरे उत्पाते। एकदेशीय ज्ञानवालोंमें वाणीके जाडंबर आदि उत्पात, सन्ति होय छे होते हैं,

७२. पाह्यविकोत्पाताः—पाह्यविकोत्पाताः (घ.)

ये जेओ जो, अविभाविताः अधुधामां होईने असंभावित हो कर, वर्तकानाम् वर्तक पक्षीओंना बटेर पक्षीके, उत्पाताः हव उडवान्नी पेठे उड़नेकी तरह, सहसा एव अकस्मात् सहसा ही, संक्षोभम् क्षोभने क्षोभको, जनयन्ति उत्पन्न करे छे उत्पन्न करते हैं ॥ ७२ ॥

72. The verbal fights of Sciolists create commotion like the sudden and alarmist flights of quails.

तस्मात्तान् पूर्वसंजल्पे सर्वत्राष्टकमादिशेत् ।
परावरपरीक्षार्थं तत्र शास्त्रविदां बलम् ॥७३॥

तस्मात् ते भाटे इग लिए, परावर-परीक्षार्थम् उक्तम्- अधुधन्नी परीक्षा करवा भाटे जेष्ठ- अजेष्ठकी परीक्षाके लिए, सर्वत्र सर्व स्थाने सब स्थानों पर, पूर्व-संजल्पे वादनी शस्त्रात्मनां वादके प्रारम्भमें, तान् ते अल्पज्ञेने उन अल्पज्ञोंको, अष्टकम् उपर जलानेवा आठ प्र'ने। ऊपर कहे आठ प्रश्नोंको, आदिशेत् पूछवा जेष्ठे पूछना चाहिए, तत्र तेना ज्ञानभां इनके ज्ञानमें, शास्त्रविदाम् शास्त्र ज्ञानवालोंना ज्ञान ज्ञानज्ञानवालोंका ही, बलम् जग होय छे बल होता है ॥ ७३ ॥

73. Accordingly, before settling down to a discussion with them, they should be confronted with the eight-pointed questionnaire in order to gauge the extent of their learning; for therein is the forte of the learned.

शब्दमात्रेण तन्त्रस्य केवलस्यैकदेशिकाः ।
अमन्त्यरूपबलास्तन्त्रे ज्याशब्देनेव वर्तकाः ॥७४॥

वर्तकाः वर्तक पक्षीओं बटेर पक्षी, ज्याशब्देन हव जेम धनुषनी डोरीना टंकारथी चक्रर भाई जय छे तेम जैसे धनुषकी डोरीकी टङ्कारसे चकरा जाते हैं वेसे, तन्त्रे शास्त्रभां शास्त्रमें, अल्पबलाः अल्प जगवाणाओं अल्प बलवाले, केवलस्य सधुणा शास्त्रना संपूर्ण शास्त्रके, ऐकदेशिकाः ऐकदेशना ज्ञानवाणा पुरुषों केवल एक-

७३. तस्मात्तान् पूर्वसंजल्पे—तस्मात् पूर्वकं जल्पे (घ.)

७४. ज्याशब्देनेव—ज्ञानल्पेनेव (द.)

દેશકે જ્ઞાનવાલે પુરુષો, તન્ત્રસ્ય શાસ્ત્રના શાસ્ત્રકે, શબ્દ-
માત્રેણ કેવલ શબ્દમાત્રથી શબ્દમાત્રસે હી, અમન્તિ
બ્રહ્મા પડી બધા છે બ્રમ્મમાં પડ જાતે હૈ ॥ ૭૪ ॥

74. The men of little learning—
the weaklings—are put into a flutter
by the very sounds of the medical
scriptures, like a bevy of quails at
the mere sound of the bow-string.

પશુઃ પશૂનાં દૌર્બલ્યાત્ કશ્ચિન્મધ્યે વૃકાયતે ।
સ સત્યં વૃકમાસાઘ પ્રકૃતિં ભજતે પશુઃ ॥૭૫॥

પશુનામ્ પશુઓના પશુઓંકી, દૌર્બલ્યાત્ દૌર્બલ્યને
કીધે દુર્બલતાકે કારણ, કશ્ચિત્ પશુઃ કોઈએક પશુ કોઈ
પશુ, મધ્યે તે પશુઓની વચ્ચે એક પશુઓંકે વીચમાં,
વૃકાયતે વરુ જેવું બની બધા છે મેલિયેતી માતિ ધૂમતા
રહતા હૈ, સઃ પશુઃ પશુ તે પશુ પરન્તુ વદ પશુ, સત્યમ્
સાચા સચે, વૃકમ્ વરુને મેલિયેકો, આસાઘ પામીને
પા કર, પ્રકૃતિમ્ પોતાના સ્વભાવને અપને સ્વભાવકો,
ભજતે પામી બધા છે પ્રાપ્ત થો જાતા હૈ ॥ ૭૫ ॥

75. Sometimes an animal (which
is not a wolf) taking advantage of
the weakness of others of its kind,
plays the wolf; meeting, however,
with a real wolf, the creature reverts
to its true nature.

તદ્વદ્વજોઽજ્ઞમધ્યસ્થઃ કશ્ચિન્મૌર્ખ્યસાધનઃ ।
સ્થાપયત્યાસમાત્માનમાસં ત્વાસાઘ મિચતે ॥૭૬॥

તદ્વત્ તેવી રીતે હસી પ્રકાર, અજ્ઞમધ્યસ્થઃ
અજ્ઞાનીઓની વચ્ચે રહેલો મૂર્ખોંકે વીચમાં રહા હુઆ, કશ્ચિત્
કોઈએક, મૌર્ખ્યસાધનઃ વાચાલતાથી સાધનવાળો
અપની વાચાલતાકે કારણ, અજ્ઞઃ અજ્ઞાની મૂર્ખ, આસ્મા-
નમ્ પોતાને અપનેકો, આસમ્ આસ તરીકે આસ પુરુષકી
તરહ, સ્થાપયતિ સ્થાપિત કરે છે સ્થાપિત કરતા હૈ,
આસમ્ હુ પશુ આસને પરન્તુ સચે આસકો, આસાઘ
પામીને પાકર, મિચતે ખસી બધા છે સ્થિત જાતા
॥ ૭૬ ॥

76. In the same manner an igno-
ramus given to blatant displays, esta-
blishes himself as an exponent in the
midst of others who are equally igno-
rant; meeting, however, with a true
exponent, he is non-plussed.

વશ્તુર્મૂઢ હવોર્ણાભિરબુદ્ધિરબહુશ્રુતઃ ।

કિં વૈ વક્ષ્યતિ સંજલ્પે કુણ્ડમેદી જહો યથા ॥૭૭॥

ઝર્ણાભિઃ ઝીનમાં ચારોં ઓર ઝનમાં, ગૂઢઃ ઘૂપાધેલા
હંપે હુણ, વશ્તુઃ હવ શબ્દ નોળીઆની પેઠે વૂઠે નેવલેકે
સમાન, અબુદ્ધિઃ બુદ્ધિ વગરનો બુદ્ધિરહિત, અબહુશ્રુતઃ
અને શાસ્ત્રોના બહુ જ્ઞાન વિનાનો પુરુષ અધિક લિસ્ટા
પદા ન હો એમા પુરુષ, સંજલ્પે જ્ઞાની સાથે વાદવિવાદમાં
જ્ઞાનીકે સાથ વિવાદ હોને પર, કુણ્ડમેદી હલકા કુલમાં
જનમેલા નીચ કુલમાં પેદા હુણ, જહઃ યથા જગની
પેઠે જહ પુરુષ કી તરહ, કિમ્ વૈ શું કયા, વક્ષ્યતિ
કહી શકે કહ સકતા હૈ? ॥ ૭૭ ॥

77. The ignoramus possessed of
little learning (but full of pretentions)
is like a pole-cat hidden in its own
bristles; what can such a one, compa-
rable to a low-born idiot, say in
debate?

સદ્વૃત્તૈર્ન વિગૃહ્ણીયાન્નિષગવપશ્ચુતૈરપિ ।

હન્યાત્ પ્રશ્નાષ્ટકેનાદાવિતરાંસ્વાસમાનિનઃ ॥૭૮॥

નિષક વેંધે વેંધકો ચાહિણ કિ, અવપશ્ચુતૈઃ અપિ
શાસ્ત્રના અત્ય જ્ઞાનવાળા પશુ શાસ્ત્રકે થોડે જ્ઞાનવાલે
મી, સદ્વૃત્તૈઃ સદાચારી મનુષ્યો સાથે સદાચારી લોગોંસે,
ન વિગૃહ્ણીયાત્ વિગ્રહ ન કરવો જોઈએ વિવાદ ન કરે,
આસમાનિનઃ હતરાન્ પોતાને આસ માનનાર બીજા-
ઓને અપનેકો આસ માનનેવાલે દૂસરોંકો, હુ તેા તો,
આદો શરઆતમાં જ પ્રારમ્ભમાં હી, પ્રશ્નાષ્ટકેન આઠ
પ્રશ્નોથી આઠ પ્રશ્નોંસે, હન્યાત્ હાલી દેવા દટા દેવે ॥૭૮॥

૭૭. વશ્તુર્મૂઢ-વશ્તુર્મૂઢ (વ.)

૭૮. સ્વાસમાનિનઃ-એ પ્રમાદિનઃ (દ. થ.)

78. The physician should not engage in dispute with godly men, though they be of little learning, with a view to discomfit them; but one should not scruple to demolish by means of the eight-membered questionnaire, the others, who pose as experts.

दम्भिनो मुखरा ह्यज्ञाः प्रभूताबद्धभाषिणः ।

प्रायः, प्रायेण सुमुखाः सन्तो युक्ताल्पभाषिणः ॥७९॥

अज्ञाः हि कारुण्ये अज्ञानीओ। क्योंकि अज्ञानी पुरुष, प्रायः धृष्टुं करीने प्रायः करके, दम्भिनः दंभी। दम्भी, मुखराः वायाल वाचाल, प्रभूत-अबद्धभाषिणः तथा पुष्कल तेभ्यः संशयं वगैरुं ओलनारा होय छे एवं बहुत तथा अबद्ध बोलनेवाले होते हैं। सन्तः परंतु सत्पुरुषो किन्तु सत्पुरुष, प्रायेण धृष्टुं करीने प्रायःकरके, सुमुखाः मधुरभाषी मधुरभाषी, युक्त-अल्पभाषिणः तथा युक्तियुक्त अने अल्प ओलनारा होय छे एवं युक्ति-युक्त और थोड़ा बोलनेवाले होते हैं ॥७९॥

79. The pretentious and obstreperous wiseacres are generally given to much and loose talk. The godly are generally fair-spoken and are circumspect and of few words.

तत्त्वज्ञानप्रकाशार्थमहङ्कारमनाश्रितः ।

स्वल्पाधाराज्ञमुखरान्मर्षयेन्न विवादिनः ॥८०॥

अहङ्कारम् अनाश्रितः अहंकाररहित भनुष्ये अहं-कारका आश्रय नहीं लेनेवाला मनुष्य, तत्त्वज्ञान-प्रकाशार्थम् तत्त्वज्ञानने प्रकाशार्थ लाववा भाटे अपने तत्त्वज्ञान को प्रकाशमें लानेके लिए, स्वल्पाधार-अल्पश्रुत थोड़े ज्ञानवाले, अज्ञ-मुखरान् अज्ञानी अने वायाल अज्ञानी एवं वाचाल, विवादिनः विवादीओने विवाद करनेवालोंको, न मर्षयेत् सांभी देवा न ओर्थओ सहन न करे ॥८०॥

80. One should not suffer disputants who are of little learning, foolish

and blatant, not because of considerations of oneself, but with a view to keeping the light of knowledge unobscured.

परो भूतेष्वनुक्रोशस्तत्त्वज्ञान(ने)परा दया ।

येषां तेषामसद्वादिनिग्रहे निरता मतिः ॥८१॥

येषाम् ओओने जिनका, भूतेषु प्राणीओ। उपर प्राणियोंपर, परः परम श्रेष्ठ, अनुक्रोशः अनुग्रह छे अनुग्रह है, तत्त्वज्ञान- (ने) अने तत्त्वज्ञान आपवाभा। तत्त्वज्ञान देनेमें, परा दया उत्तम दया छे श्रेष्ठ दया है, तेषाम् तेषां उनकी, मतिः बुद्धि बुद्धि, असद्वादिनिग्रहे मिथ्यावाद रोकवाभा। असद्वादको रोकनेमें, निरता तत्पर होय छे तत्पर होती है ॥८१॥

81. Those whose compassion to all creatures is great and who are devoted to truth are ever zealous in putting down false doctrines.

असत्पक्षाक्षणित्वार्तिदम्भपारुष्यसाधनाः ।

भवन्त्यनासाः स्वे तन्त्रे प्रायः परविकल्पकाः ॥८२॥

स्वे तन्त्रे पौताना तंत्रभा। अपने शास्त्रमें, अनासाः आसपक्षाधी रहित पुरुषो आसतासे रहित पुरुष, असत्पक्ष-शास्त्रविरोध पक्ष असत्पक्ष, अक्षणित्व-समय नहीं ओतुं छेलेवुं समय नहीं है ऐसा कहना, अर्ति-भाभा वजरेना दुआवानु भेदनु शिर आदिमें दर्दका बहाना, दम्भ-दंभ दम्भ, पारुष्यसाधनाः अने क्रोह वचन ओ साधनेवाला और कठोर वचन इन साधनोंसे युक्त, प्रायः अने धृष्टुं करीने और बहुत करके, परविकल्पकाः पारकाना होय कालनारा दूसरोंकी निन्दाकरने वाले, भवन्ति होय छे होते हैं ॥८२॥

82. Those who are adherents of false dogmas, in debate take recourse to such shifts as the inadequacy of time at their disposal, sudden

८२. परविकल्पकाः-परविकल्पनाः (द.)

.. .. -परविकल्पनाः (ग. च.)

indisposition, parading (of books and medical paraphernalia) and (in the last resort) to abusive speech; failing to gain credibility for their statements they tend generally to run down the opponent.

તાન્ કાલપાશસદશાન્ વર્જયેચ્છાસ્તદૂષકાન્ ।
પ્રશમજ્ઞાનવિજ્ઞાનપૂર્ણાઃ સેવ્યા મિષક્તમાઃ ॥૮૩॥

કાલપાશસદશાન્ કાલપાશ જેવા મૃત્યુપાશકે સમાન, જ્ઞાનદૂષકાન્ અને શાસ્ત્રને દૂષિત કરનારા જેવા ઔર શાસ્ત્રનિન્દક એસે, તાન્ તેઓનેાં ઉનકો, વર્જયેત્ ત્યાગ કરવો બેધએ છોડ દેનાં યાહિય, પ્રશમ-જ્ઞાન-વિજ્ઞાન-પૂર્ણાઃ અને શાન્તિ, જ્ઞાન તથા વિજ્ઞાનથી પૂર્ણ ઔર શાન્તિ, જ્ઞાન એવં વિજ્ઞાનસે પૂર્ણ, મિષક્તમાઃ શ્રેષ્ઠ વૈદ્યોને ઉત્તમ વૈદ્યોંકા, સેવ્યાઃ સેવવા બેધએ સેવન કરનાં યાહિય ॥ ૮૩ ॥

83. One should shun such revilers of the (true) scriptures as if they were the very snare of Time, the destroyer. On the other hand one should sedulously resort to the best of physicians who are full of tranquility, understanding and scientific lore.

શાસ્ત્રસ્ય જ્ઞાનાજ્ઞાને ગુણદોષૌ —

સમગ્રં દુઃસ્વમાયત્તમવિજ્ઞાને દ્વયાશ્રયમ્ ।
સુસ્ત્વં સમગ્રં વિજ્ઞાને વિમલે ચ પ્રતિષ્ઠિતમ્ ॥૮૪॥

દ્વયાશ્રયમ્ શરીર અને મન બન્નેને આશ્રયે રહેલું મન ઔર શરીરમેં આશ્રિત, સમગ્રમ્ સમગ્ર સર્વ, દુઃસ્ત્વં દુઃખ દુઃસ્વ, અવિજ્ઞાને અવિજ્ઞાનને અવિજ્ઞાનકે, આયત્તમ્ આધીન છે અધીન છે, સમગ્રમ્ ચ અને સમગ્ર ઔર સંપૂર્ણ, સુસ્ત્વં સુખ સુસ્ત્વ, વિમલે નિર્મલ વિશુદ્ધ, વિજ્ઞાને વિજ્ઞાનમાં વિજ્ઞાનમેં, પ્રતિષ્ઠિતમ્ રહ્યું છે આશ્રિત છે ॥ ૮૪ ॥

84. The whole of suffering which cleaves to mind and body has igno-

rance for its basis and (conversely) all happiness is founded in clear scientific knowledge.

इवमेवमुदारार्थमज्ञानां न प्रकाशकम् ।
शास्त्रं दृष्टिप्रणयानां यथैवादित्यमण्डलम् ॥ ८५ ॥

દૃષ્ટિપ્રણયનામ્ જેઓની દૃષ્ટિ નષ્ટ થઈ છે તેઓને જિનકી દૃષ્ટિ નષ્ટ હો ગઈ છે ઉનકે લિય, યથા એવ જે પ્રમાણે જિસ પ્રકાર, આદિત્યમણ્ડલમ્ સૂર્યનું મંડળ પ્રકાશક થતું નથી સૂર્યકા મણ્ડલ પ્રકાશક નહીં હોતા, એવમ્ એ પ્રમાણે ઇસ પ્રકાર, ઉદારાર્થમ્ ઉદાર અર્થ-વાળું ઉદાર અર્થયુક્ત, इवम् આ યદ, જ્ઞાનમ્ શાસ્ત્ર જ્ઞાન, અજ્ઞાનામ્ અજ્ઞાનીઓને અજ્ઞાનિયોંકે લિય, ન પ્રકાશકમ્ પ્રકાશક થતું નથી પ્રકાશક નહીં હોતા ॥ ૮૫ ॥

85. However, this very knowledge of mighty import is no illumination to those who are devoid of understanding, as is the orb of the sun to those who have lost their eye-sight.

तत्र श्लोकाः—

अध्यायार्थसंग्रहः —

अर्थे दशमहामूलाः संज्ञा चासां यथा कृता ।
अयनान्ताः षडश्याश्च रूपं वेदविदां च यत् ॥ ८६ ॥

તત્ર શ્લોકાઃ તે વિષયમાં ઉપસંહારના શ્લોકો છે કે ઉસ વિષયમેં ઉપસંહારકે શ્લોક છે કે, અર્થે હૃદયમાં હૃદયમેં, દશ-મહામૂલાઃ દશ મહામૂલ ધમનીઓ દશ મહામૂલ ધમનિયાં, યથા ચ અને જે પ્રમાણે ઔર જિસ પ્રકાર, જાસામ્ આ ધમનીઓની ઇન ધમનિયોંકી, સંજ્ઞા સંજ્ઞા સંજ્ઞા, કૃતા કરવામાં આવી છે કી ગઈ છે, અયનાન્તાઃ ચ અને અયન મુધીની ઔર અયન તક, ષડ અષ્ટાઃ ૭ મુખ્ય વસ્તુઓ છઃ પ્રધાન વસ્તુયેં, વેદ-વિદામ્ ચ અને આયુર્વેદ બાહુનારાઓનું ઔર આયુર્વેદકે જ્ઞાતાઓંકા, ચત્ રૂપમ્ જે લક્ષણુ જો લક્ષણ ॥ ૮૬ ॥

૮૫. અજ્ઞાનાં ન પ્રકાશકમ્—અજ્ઞાતાર્થપ્રકાશકમ્ (વ.જ.)

„ દૃષ્ટિપ્રણયનાં—પ્રનદૃષ્ટીનાં (વ.)

૮૬. જ્ઞાનમ્—જ્ઞાન (મ.દ.)

Here are the recapitulatory verses—

86. The ten great-rooted vessels in the heart; wherefore they are so designated; the six fore-most of their kind, ending with the path of salvation; the description of those who are learned in the science of medicine;

सप्तकक्षाष्टकश्चैव परिप्रश्नाः सनिर्णयाः ।

यथा वाच्यं यदर्थं च षड्विधाश्चैकदेशिकाः ॥८७॥

सनिर्णयाः निर्णय साधेना निर्णयके साथ, सप्तकः च सात सात, अष्टकः च एव तथा आठ एवं आठ, परिप्रश्नाः प्रश्नो प्रश्न, यथा ते प्रभाषे जिस प्रकार, यदर्थम् च अने ने भाटे और जिस लिए, वाच्यम् वेदवुं ओष्ठिओ कहने चाहिये, षड्विधाः च अने छ प्रकारना और छः प्रकारके, ऐकदेशिकाः ओष्ठिदेशीय गानवाणा पुत्रुओ एक देशीयज्ञानवाले पुरुषों ॥ ८७ ॥

87. the seven-membered and the eight-membered catechisms together with their answers; how they are to be made use of and for what purpose; and the six kinds of pretenders.

अर्थेदशमहामूले सर्वमेतत् प्रकाशितम् ।

संग्रहश्चायमध्यायस्तन्त्रस्यास्यैव केवलः ॥ ८८ ॥

एतत् सर्वम् आ सर्व यह सब, अर्थेदशमहामूले आ अर्थेदशमहामूलीय नामना अध्यायमां इस अर्थे-दशमहामूलीय नामके अध्यायमें, संग्रहश्चायम् प्रकाशितम् प्रकाशित कथुं छे प्रकाशित कर दिया है, अयम् च अध्यायः अने आ अध्याय और यह अध्याय, अस्य तन्त्रस्य एव आ संग्रह शास्त्रेना न इस सम्पूर्ण तन्त्रका ही, केवलः संग्रहः संपूर्ण संग्रह छे सम्पूर्ण संग्रह है ॥ ८८ ॥

८७. परिप्रश्नाः—परिप्रश्नः (७.)

„ सनिर्णयाः—सनिर्णयः (७.)

„ यदर्थं च षड्विधाः—यथार्थं च यद्विधाः (११)

„ षड्विधाश्चैकदेशिकाः—षड्विधाश्चैकदेशिकाः (अ. ५.)

88. All this has been set forth in this chapter entitled “ The Ten Great-rooted vessels. ” This chapter is in the nature of a brief compendium of the whole of this treatise.

यथा सुमनसां सूत्रं संग्रहार्थं विधीयते ।

संग्रहार्थं तथाऽर्थानामृषिणा संग्रहः कृतः ॥ ८९ ॥

यथा ते प्रभाषे जिस प्रकार, सुमनसाम् पुष्पेना पुष्पोंके, संग्रहार्थम् संग्रह भाटे संग्रहके लिए, सूत्रम् सूत्रनेना सूत्रका, विधीयते उपयोग करवाभां आवे छे उपयोग किया जाता है, तथा ते प्रभाषे उसी प्रकार, अर्थानाम् विषयेना विषयोंके, संग्रहार्थम् संग्रह भाटे संग्रहके लिए, ऋषिणा ऋषिओ ऋषिने, संग्रहः आ संग्रह यह संग्रह, कृतः कथुं छे किया है ॥ ८९ ॥

89 Just as a thread is used to string flowers together, so this abstract has been compiled by the sage for stringing together the various topics.

अग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिमंस्कृते ।

इयताऽवधिना सर्वं सूत्रस्थानं समाप्यते ॥ ९० ॥

अग्निवेशकृते अग्निवेशे रथेला अग्निवेशे रथे हुए, चरकप्रतिमंस्कृते अने चरकथी प्रतिसंस्कार पात्रेला और चरकसे प्रतिसंस्कृत, तन्त्रे आ शास्त्रमां इस तन्त्रमें, इयता अवधिना आटला अध्यायेथी इतने अध्यायोंसे, सर्वम् संपूर्ण समग्र, सूत्रस्थानम् सूत्रस्थान सूत्रस्थान, समाप्यते समाप्त करवाभां आवे छे समाप्त किया जाता है ॥ ९० ॥

90. In the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, at this point ends the whole of the Section on General Principles.

९०. इयता.....समाप्यते—सूत्रस्थानमादं चित्रं यथावत् समाप्यते (ग.)

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोक-
स्थानेऽर्थेदशमहामूलीयो नाम त्रिंशो-
ऽध्यायः ॥ ३० ॥

इति आ प्रभाषे। इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्नि-
वेशे रथेश्वर अग्निवेशम् बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे
अने अरुंधती प्रतिसंस्कार पात्रेश्वर आ शास्त्रम् और
चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, श्लोकस्थाने सूत्रस्थान
त्रिंशे सूत्रस्थानम्, अर्थेदशमहामूलीयः 'अर्थेदशमहामूली-

मूलीय' 'अर्थेदशमहामूलीय', नाम नाभने। नामका, त्रिंशः
त्रीसमे। तीसवाँ, अध्यायः अध्याय संपूर्ण भवे।
अध्याय समाप्त हुआ ॥ ३० ॥

30. Thus in the section on General Principles of the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka the thirtieth chapter entitled "The Ten Great-rooted Arteries" is completed.

□	.....	.....	□
□	सूत्रस्थानं	समाप्तम्।	□
□	.....	.....	□

श्रीः चरकसंहिता निदानस्थानम्।

श्री
चरकसंहिता
निदानस्थान

श्री
चरकसंहिता
निदानस्थान

The
Carakasamhita
NIDANASTHANA
(The Section on
Pathology*)

प्रथमोऽध्यायः ।

पहेले। अध्याय अध्याय प्रथम Chapter I

ज्वरनिदानाध्यायोपक्रमः —

अथातो ज्वरनिदानं व्याख्यास्यामः ॥१॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः हुवे अर्हती अथ आगे, ज्वरनिदानम्
'ज्वरनिदान' नामना अध्यायानुं 'ज्वरनिदान' नामके
अध्यायका, व्याख्यास्यामः व्याख्यान करथुं व्याख्यान
करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये
आत्रेयने, इति ह आ विषयमां नीये प्रभाषे or इस
विषयमें निम्न प्रकारसे ही, जाह रूम डहेथुं छे कहा है ॥२॥

1. We shall now expound "The
Pathology of Fever".

2. Thus declared the worshipful
Atreya.

निदानपदपर्यायाः, निदानत्रैविध्यं च—

इह खलु हेतुनिमित्तमायतनं कर्ता कारणं
प्रत्ययः समुत्थानं निदानमित्यनर्थान्तरम् । तत्
त्रिविधम्—असात्म्येन्द्रियार्थसंयोगः, प्रज्ञापराधः,
परिणामश्चेति ॥ ३ ॥

इह खलु अर्हती यहां, हेतुः हेतु, निमित्तम्
निमित्त निमित्त, आयतनम् आयतन आयतन, कर्ता
कर्ता कर्ता, कारणम् कारण कारण, प्रत्ययः प्रत्यय
प्रत्यय, समुत्थानम् समुत्थान समुत्थान, निदानम् अने
निदान निदान, इति ये ये, अनर्थान्तरम् अर्थान्तरम्
शब्दे छे एकार्थवाचक शब्द हैं, तत् त्रिविधम् ते निदान
त्रय प्रकाशतुं छे यह निदान तीन प्रकारका है, असात्म्य-

* The word pathology here signifies the Science
treating of diseases, their nature, causes, progress,
manifestations and results. It is broadly divided
into Nosology, Etiology, Morbid anatomy, Symp-
tomatology and therapeutics. (Webster's Inter-
national Dictionary).

હનિદ્રિયાર્થસંયોગઃ અસાત્થેન્દ્રિયાર્થસંયોગઃ અસાત્થેન્દ્રિયાર્થસંયોગઃ, પ્રજ્ઞાપરાધઃ પ્રજ્ઞાપરાધઃ પ્રજ્ઞાપરાધઃ, પરિણામઃ ચ હિતિ તથા પરિણામઃ ઓર પરિણામ ॥ ૩ ॥

3. In this science the terms Hetu (cause), Nimitta (instrumental cause), Ayatana (source), Karta (agent), Karana (cause), Pratyaya (factor), Samutthana (origin) and Nidana (primary cause), are used as synonyms. That (Nidana or the cause) is of three kinds viz. (1) unwholesome inter-action between the senses and sense-objects, (2) volitional transgression and (3) time-effect.

વ્યાધેર્મેદાઃ—

અતસ્ત્રિવિધા વ્યાધયઃ પ્રાદુર્ભવન્તિ-આગ્નેયાઃ, સૌમ્યાઃ, વાયવ્યાશ્ચ; દ્વિવિધાશ્ચાપરે-રાજસાઃ, તામસાશ્ચ ॥ ૪ ॥

જનતઃ એથી ઇસે, ત્રિવિધાઃ ત્રણ પ્રકારના ત્રણ પ્રકારની, વ્યાધયઃ રોગો વ્યાધિયાં, પ્રાદુર્ભવન્તિ ઉત્પન્ન થાય છે ઉત્પન્ન થાય છે, આગ્નેયાઃ આગ્નેય આગ્નેય, સૌમ્યાઃ સૌમ્ય સૌમ્ય, વાયવ્યાઃ ચ અને વાયવ્ય ઓર વાયવ્ય, અપરે ચ અને ઊપર ઓર દૂસરી, દ્વિવિધાઃ એ પ્રકારના રોગો થાય છે દો પ્રકારની વ્યાધિયાં છે, રાજસાઃ રાજસ રાજસ, તામસાઃ ચ અને તામસ ઓર તામસ ॥ ૪ ॥

4. From these (three causes) three kinds of somatic diseases arise: of the pitta type, the kapha type and of the vata type. There are the (Psychic) diseases which are of two of kinds—those caused by Rajas (passion) and those by Tamas (ignorance).

૪. અતસ્ત્રિવિધા વ્યાધયઃ—અતસ્ત્રિવિધવિકલ્પા વ્યાધયઃ (ક.)

,, ,, —ત્રિવિધવિકલ્પાઃ (ક. છ. ૫.)

વ્યાધેઃ પર્યાયાઃ—

તત્ર વ્યાધિરામયો ગદ આતન્કો યક્ષ્મા જ્વરો વિકારો રોગ ઇત્યનર્થાન્તરમ્ ॥ ૫ ॥

તત્ર ત્યાં યહાં, વ્યાધિઃ વ્યાધિ વ્યાધિ, આમયઃ આમય આમય, ગદઃ ગદ ગદ, આતન્કઃ આતન્ક આતન્ક, યક્ષ્મા યક્ષ્મા યક્ષ્મા, જ્વરઃ જ્વર જ્વર, વિકારઃ વિકાર વિકાર, રોગઃ અને રોગ ઓર રોગ, હિતિ એ એ, અનર્થાન્તરમ્ એકાર્થવાચક છે એકાર્થવાચક છે ॥ ૫ ॥

5. Now the words Vyadhi (affliction), Amaya (Sickness), Gada (illness), Atanka (Malady), Yakshma (Syndrome), Jwara (Fever), Vikara (morbidness) and Roga (ailment) are all synonymous.

રોગાણાં જ્ઞાનોપાયાઃ—

તસ્યોપલબ્ધિર્નિદાનપૂર્વરૂપલિંગોપશયસંપ્રાપ્તિઃ ૬

નિદાન-નિદાન નિદાન, પૂર્વરૂપ-પૂર્વરૂપ પૂર્વરૂપ, લિંગ-લિંગ લિંગ, ઉપશય-ઉપશય ઉપશય, સંપ્રાપ્તિઃ અને સંપ્રાપ્તિથી ઓર સંપ્રાપ્તિ, તસ્ય તેનું ઉપલબ્ધિઃ જ્ઞાન થાય છે જ્ઞાન થાય છે ॥ ૬ ॥

6. The knowledge of disease is obtained by the study of (1) etiology, (2) premonitory symptoms, (3) signs and symptoms, (4) homologatory signs and (5) pathogenesis.

નિદાનસ્ય લક્ષણમ્—

તત્ર નિદાનં કારણમિત્યુક્તમગ્રે ॥ ૭ ॥

તત્ર તેમાં ઇનમેં, નિદાનમ્ નિદાન એ નિદાન યહ, કારણમ્ કારણ છે કારણ છે, હિતિ એમ એસા, અગ્રે અગાઉ પહિલે, ઉક્તમ્ કહી દીધું છે કહ દિયા છે ॥ ૭ ॥

7. Among these, etiology has already been defined as the causative factor (of disease).

પૂર્વરૂપસ્ય લક્ષણમ્—

પૂર્વરૂપં પ્રાગુત્પત્તિલક્ષણં વ્યાધેઃ ॥ ૮ ॥

વ્યાધેઃ રોગની રોગક્રી, પ્રાગુત્પત્તિ-ઉત્પત્તિ પહેલાંનું ઉત્પત્તિસે પૂર્વકા, લક્ષણમ્ લક્ષણ લક્ષણ, પૂર્વરૂપમ્ એ પૂર્વરૂપ છે યદ્ પૂર્વરૂપ છે ॥ ૮ ॥

8. The premonitory symptoms are those that precede the actual manifestation of disease.

રૂપસ્ય લક્ષણં પર્યાયાશ્વ-

પ્રાદુર્ભૂતલક્ષણં પુનર્લિન્ગમ્ । તન્ન લિન્ગમાકૃતિર્લક્ષણં ચિહ્નં સંસ્થાનં વ્યજ્ઞનં રૂપમિત્યનર્થાન્તરમ્ ॥ ૯ ॥

પ્રાદુર્ભૂત-ઉત્પન્ન થયેલા રોગનું ઉત્પન્ન હુઈ વ્યાધિકા, લક્ષણમ્ એ લક્ષણ જો લક્ષણ છે, પુનઃલિન્ગમ્ તે લિંગ કહેવાય છે વદ્ લિન્ગ છે, તન્ન ત્યાં યદાં, લિન્ગમ્ લિંગ લિન્ગ, આકૃતિઃ આકૃતિ આકૃતિ, ચિહ્નમ્ ચિહ્ન ચિહ્ન, સંસ્થાનમ્ સંસ્થાન સંસ્થાન, વ્યજ્ઞનમ્ વ્યજ્ઞન વ્યજ્ઞન, રૂપમ્ અને રૂપ ઓર રૂપ, હિતિ એ એ, અનર્થાન્તરમ્ એકાર્થવાચક છે એકાર્થવાચક છે ॥ ૯ ॥

9. The symptoms are characteristic manifestations which develop during the course of the disease. Here Linga (signs), Akriti (form), Lakshana (characteristics), Chihna (indication), Samsthana (shape), Vyanjana (manifestation), and Rupa (signs and symptoms) are synonymous.

ઉપશયસ્ય લક્ષણમ્—

ઉપશયઃ પુનર્હેતુવ્યાધિવિપરીતાનાં વિપરીતાર્થકારિણાં ચૌષધાહારવિહારાણામુપયોગઃ સુખાનુવન્ધઃ ॥ ૧૦ ॥

હેતુ-વ્યાધિ-વિપરીતાનામ્ હેતુવિપરીત, વ્યાધિ-વિપરીત તથા હેતુવ્યાધિવિપરીત હેતુવિપરીત, વ્યાધિવિપરીત ઓર હેતુવ્યાધિવિપરીત, વિપરીતાર્થકારિણામ્ એ અને હેતુવિપરીતાર્થકારી, વ્યાધિવિપરીતાર્થકારી તથા હેતુવ્યાધિવિપરીતાર્થકારી ઓર હેતુવિપરીતાર્થકારી, વ્યાધિવિપરીતાર્થકારી એવં હેતુવ્યાધિવિપરીતાર્થકારી,

ચૌષધ- ઔષધ ઔષધ, આહાર- આહાર આહાર, વિહારાણામ્ અને વિહારોનો ઓર વિહારોનો, સુખાનુવન્ધઃ સુખરૂપ પરિણામવાળો સુખ પશુંવાનેવાળો, ઉપયોગઃ ઉપયોગ ઉપયોગનો, પુનઃ તે તે, ઉપશયઃ ઉપશય કહેવાય છે ઉપશય કહેતે છે ॥ ૧૦ ॥

10. The homologatory signs are those which indicate what kinds of medicine, food and behaviour are antagonistic directly or in effect to disease and its causative factor, and what are agreeable to the patient's system.

સંપ્રામેલ્લક્ષણં મેદાશ્વ—

સંપ્રાપ્તિર્જાતિરાગતિરિત્યનર્થાન્તરં વ્યાધેઃ ॥ ૧૧ ॥

વ્યાધેઃ રોગની રોગક્રી, સંપ્રાપ્તિઃ સંપ્રાપ્તિ સંપ્રાપ્તિ, જાતિઃ જાતિ જાતિ, આગતિઃ અને આગતિ ઓર આગતિ, હિતિ એ એ, અનર્થાન્તરમ્ એકાર્થવાચક છે એકાર્થવાચક છે ॥ ૧૧ ॥

11. Pathogenesis is known as the origination or the progress of diseases.

તેષાં વૃથ્થલક્ષણાનિ—

સા સંખ્યાપ્રાધાન્યવિધિવિકલ્પબલકાલવિશેષેર્ભિચતે ॥ (૧) ॥

સા તે સંપ્રાપ્તિ યદ્ સંપ્રાપ્તિ, સંખ્યા- સંખ્યા સંખ્યા, પ્રાધાન્ય- પ્રાધાન્ય પ્રાધાન્ય, વિધિ- વિધિ વિધિ, વિકલ્પ- વિકલ્પ વિકલ્પ, બલ- બલ બલ, કાલ- અને કાલનો ઓર કાલનો, વિશેષેઃ બેદર્શી મેદોસે, ભિચતે ભિજ ભિજ થાય છે ભિજ ભિજ હોતી છે ॥ (૧) ॥

12-(1). Pathogenesis is again classified according to number, predominant morbid humor, mode of classification, minutia and period of exacerbation.

સંખ્યા તાવચયા—અઘ્રૌ જ્વરાઃ, પશ્ચ ગુસ્માઃ, સપ્ત કુષ્ઠાન્યેવમાદિઃ ॥ (૨) ॥

‘संख्या संख्या संख्या, तावत् यथा जेभडे जैसे कि, जटौ आठ आठ, ज्वराः ज्वर ज्वर, पञ्च पांच पांच, गुल्माः गुल्म गुल्म, सप्त सात सात, कुष्ठानि कुष्ठ कुष्ठ, एवमादिः वज्रे इत्यादि ॥ (२) ॥

12-(2). Now “number” is as follows:—Eight kinds of fever, five kinds of gulma, seven varieties of dermatosis and so on.

प्राधान्यं पुनर्दोषाणां तरतमाभ्यामुपलभ्यते । तत्र द्वयोस्तरः, त्रिषु तम इति ॥ (३) ॥

दोषाणाम् दोषाणां दोषोंकी, प्राधान्यम् प्रधानता प्रधानता, पुनः वणी फिर, तरतमाभ्याम् ‘तर’ अने ‘तम’ थी ‘तर’ और ‘तम’ से, उपलभ्यते अक्षुी शक्य छे उपलब्ध होती है, तत्र त्यां यहा, द्वयोः दोषां प्रधानता अतावत्ता भाटे दोमें प्रधानता बतानेके लिए, तरः ‘तर’ ओ शब्द ‘तर’ यह शब्द, त्रिषु अने त्रयुभां प्रधानता अतावत्ता भाटे और तीनमें प्रधानता बतानेके लिए, तमः इति ‘तम’ ओ शब्द छे ‘तम’ यह शब्द है ॥ (३) ॥

12-(3). The predominance of morbid humors is described in terms of the comparative and superlative degrees. The comparative is used with reference to two and with reference to all the three the superlative is used.

विधिर्नाम—द्विविधा व्याधयो निजागन्तुमेवेन, त्रिविधास्त्रिदोषमेवेन, चतुर्विधाः साध्यासाध्य-मृदुदारुणमेवेन ॥ (४) ॥

विधिः विधि विधि, नाम जेभडे जैसे कि, निज-जागन्तु- निज अने आगन्तु निज और आगन्तुक, मेदेन बेदथी मेदसे, व्याधयः व्याधयो व्याधियां,

१२-(३). तरतमाभ्यामुपलभ्यते—तरतमयोगेनोपलभ्यते (छ. प.)
 “ “ —तरतमाभ्यां योगेनानूपलभ्यते (ष.)
 “ “ —तरतमाभ्यां योगेनोपलभ्यते (ड.)

द्विविधाः दो प्रकारकी छे दो प्रकारकी हैं, त्रिदोष-त्रिदोषना त्रिदोषके, मेदेन बेदथी मेदसे, त्रिविधाः त्रयु प्रकारकी छे तीन प्रकारकी हैं, साध्य-असाध्य-साध्य-असाध्य साध्य-असाध्य, मृदु-दारुण-मृदु अने दारुणना मृदु और दारुणके, मेदेन बेदथी मेदसे, चतुर्विधाः चार प्रकारकी छे चार प्रकारकी हैं ॥ (४) ॥

12-(4). Mode of classification means classification of diseases into two groups viz, endogenous and exogenous; in three groups according to discordant humors and into four groups when classified as curable, incurable, mild and acute.

समवेतानां पुनर्दोषाणामंशांशबलविकल्पो विकल्पोऽस्मिन्नर्थे ॥ (५) ॥

समवेतानाम् ओक थीअ साथे भगेल परस्पर मिलित, दोषाणाम् दोषाणां दोषोंके, पुनः वणी फिर, अंशांश-अंश अंशना अंश अंशके, बल-विकल्पः अक्षना बेदने बलके विकल्पको, अस्मिन् आ इस, अर्थे अक्षुभा प्रकरणमें, विकल्पः विकल्प छे छे विकल्प कहते हैं ॥ (५) ॥

12-(5). “Minutia” in the context is used to signify precise minute pathological changes of each of the morbid humors.

बलकालविशेषः पुनर्व्याधीनामृत्यहोरात्राहार-कालविधिविनियतो भवति ॥ १२ ॥

व्याधीनाम् व्याधियोंना व्याधियोंके, बल-काल-अक्ष तथा कालना बल तथा कालका, विशेषः बेद मेद, पुनः वणी फिर, ऋतु-ऋतु ऋतु, अहोरात्र-दिवस-रात्रि दिनरात्रि, आहारकाल- तथा भोजनकालना एवं आहारकालके, विधि-प्रकार पर, विनियतः भवति आध्या २१ ओ छे निर्भर है ॥ १२ ॥

१२-(५). समवेतानां—पृथक् समवेताना च (च. छ. ष.)
 “ “ —पृथक् पृथक् समवेतानां (ड.)
 १२. विधिविनियतो—विधिविनियतो (प.)

12. The period of exacerbation of a disease is again determined by the nature of season, day, night, food and time-effect.

निदानपञ्चकवर्णनोपसंहारः —

तस्माद्वाचीन् भिषगनुपहतसत्त्वबुद्धिर्हेत्वादि-
भिर्भावैर्यथावदनुबुद्ध्येत ॥ १३ ॥

तस्मात् तेथी इस लिए, अनुपहत- स्वस्थ स्वत्व,
सत्त्वबुद्धिः मन अने बुद्धिवाला मन एवं बुद्धिवाला,
भिषक् वैद्य वैद्य, हेत्वादिसिः हेतु वजेरे हेतु आदि,
भावैः भावोत्थी भावो द्वारा, व्याचीन् व्याधिओने
रोगोंको, यथावत् अथ १३५भा यथावत्, अनुबुद्ध्येत
अनुबुद्धि ओष्ठिओ जाने ॥ १३ ॥

13. Therefore the physician who is of sound mind and understanding should know accurately the diseases from the view-points of etiology, symptomatology etc.

इत्यर्थसंग्रहो निदानस्थानस्योद्दिष्टो भवति ।
तं विस्तरेणोपदिशन्तो भूयस्तरमतोऽनुव्याख्या-
स्यामः ॥ १४ ॥

इति आ प्रभाषे इस प्रकार, निदानस्थानस्य निदान
स्थानने। निदानस्थानका, अर्थसंग्रहः संक्षिप्त अर्थ यह
संक्षिप्त अर्थ, उद्दिष्टो भवति उद्दिष्टो छे कह दिया है, तम्
तेने। इसके, विस्तरेण विस्तारपूर्वक विस्तारमें, उपदिशन्तः
उपदेश करता कहते हुए, अतः आना करता इससे,
भूयस्तरम् भूय विस्तारथी फिर विस्तारसे, अनुव्याख्या-
स्यामः व्याख्यान करुं व्याख्यान करेंगे ॥ १४ ॥

14. Thus a summary of the ob-
ject of the section on Pathology has

१४. निदानस्थानस्योद्दिष्टो-निदानस्थानस्योपदिष्टो (प.)
,, उद्दिष्टो भवति। तं विस्तरेणोपदिशन्तो-उद्दिष्टः तं विस्तरेण(ब.)
,, विस्तरेणोपदिशन्तः-विस्तरेण (ब. क.)
,, भूयस्तरमतः-पुस्तभूयस्तरमतः (प.)

been stated. We shall now once aga-
in expound the same subject in detail.

अस्मिन्स्थाने वक्तव्या व्याधयः —

तत्र प्रथमत एव तावदाद्यौलोभामिद्रोहकोप-
प्रभवानष्टौ व्याधीन्निदानपूर्वेण क्रमेण व्याख्या-
स्यामः, तथा सूत्रसंग्रहमात्रं चिकित्सायाः ।
चिकित्सितेषु चोत्तरकालं यथोपचितविकाराननु-
व्याख्यास्यामः ॥ १५ ॥

तत्र त्यां यहां, प्रथमतः पहले। प्रथम, एव न ही,
तावत् तो तो, लोभ- द्रोह लोभ, अमिद्रोह हिंसा-
अमिद्रोह, कोप- तथा ३५थी क्रोधसे, प्रभवान् उत्पन्न
थयेला उत्पन्न हुए, आद्यान् मुख्य मुख्य, अष्टौ आठ
आठ, व्याधीन् व्याधिओनी रोगोंकी, निदानपूर्वेण
निदान आधीने निदानपूर्वक, क्रमेण क्रमसे क्रमसे,
व्याख्यास्यामः व्याख्या करुं व्याख्या करेंगे, तथा
वथा इसी भांति, चिकित्सायाः चिकित्सायां चिकित्साके,
सूत्रसंग्रहमात्रम् सूत्रे। संग्रहमात्र उद्दिष्टुं सूत्रोंको
संग्रहमें कहेंगे, यथोपचित- शेष-अर्श वजेरे उपचयथी
उत्पन्न थयेला शोथ-अर्श आदि उपचयजनित, विकारान्
च व्याधिओनु रोगोंका, उत्तरकालम् आगल उपर
चिकित्सास्थानमें, अनुव्याख्यास्यामः व्याख्यान करुं
व्याख्यान करेंगे ॥ १५ ॥

15. At the very outset, we shall
expound in due order the pathology
of the eight diseases born primarily
of greed, intense malice and anger,
and only a brief account of therapeu-
tics shall here be given. Later on in

१५. निदानपूर्वेण क्रमेण-निदानपूर्वक क्रमेण (ग.)
,, व्याख्यास्यामः-अनुव्याख्यास्यामः (च. ब.)
,, चिकित्सितेषु....विकारान्-चिकित्सितं चोत्तरकालं यथोद्दिष्टं
विकाराणाम् (च. ब.)
,, यथोपचित-यथाचितं, यथाचितं, यथोद्दिष्टं (ब.)
,, ,, -यथोद्दिष्टम् (ब.)
,, विकारान्-विकाराः (ग.)
,, अनुव्याख्यास्यामः-व्याख्यास्यामः (ग.)

the section on therapeutics we shall describe all the diseases in their fully developed form.

आदौ ज्वरनिर्देशे कारणम् —

इह खलु ज्वर एवादौ विकाराणामुपदिश्यते,
तत्प्रथमत्वाच्छारीराणाम् ॥ १६ ॥

इह खलु आदौ यदा पर, शारीराणाम् शारीरिक रोगोंमें, तत् ते (ताव) वह (ज्वर), प्रथमत्वात् प्रथम होवाली सबसे प्रथम होनेसे, विकाराणाम् विकारोंमें, आदौ प्रथम पहिले, ज्वरः एव न्यूनो न ज्वरका ही, उपदिश्यते उपदेश आपवाओं आवे छे उपदेश करेंगे ॥ १६ ॥

16. From among all disorders, fever deserves to be described first, it being the foremost of all somatic diseases.

ज्वरस्याष्टौ कारणानि—

अथ खल्वष्टाभ्यः कारणेभ्यो ज्वरः संजायते
मनुष्याणां; तद्यथा—वातात्, पित्तात्, कफात्, वात-
पित्ताभ्यां, वातकफाभ्यां, पित्तकफाभ्यां, वात-
पित्तकफेभ्यः, आगन्तोरष्टमात् कारणात् ॥ १७ ॥

अथ खलु भरेभर निश्चित रूपसे, मनुष्याणाम् मनुष्योंमें, ज्वरः न्यून ज्वर, अष्टाभ्यः आठ आठ, कारणेभ्यः अठारहोंमें कारणोंसे, संजायते उत्पन्न होता है, तत् यथा न्येभके जैसे कि, वातात् वातली वातसे, पित्तात् पित्तली पित्तसे, कफात् कफली कफसे, वातपित्ताभ्याम् वातपित्तली वातपित्तसे, वातकफाभ्याम् वातकफली वातकफसे, पित्तकफाभ्याम् पित्तकफली पित्तकफसे, वातपित्तकफेभ्यः वातपित्तकफली वातपित्तकफसे, अष्टमात् अने आठमा और आठवें, कारणात् अठारह कारण, आगन्तोः आगन्तुली आगन्तुसे ॥ १७ ॥

17. Now indeed fever appears in the human body owing to eight causes.

१६. इह खलु—तत्र तावत् (प.)

१७. वातपित्तकफेभ्यः—वातपित्तकफेभ्यः (क.)

They are: vata, pitta, kapha, vata-cum-pitta, vata-cum-kapha, pitta-cum-kapha, and vata, pitta and kapha combined and the exogenous one being the eighth cause.

वातज्वरस्य हेतुः, संप्राप्तिः, लक्षणानि च—

तस्य निदानपूर्वकपल्लिङ्गोपशयविशेषाननुव्याख्यास्यामः ॥ १८ ॥

तस्य ते न्यूनर्ना इस ज्वरके, निदान- निदान निदान, पूर्वक- पूर्वक पूर्वक, लङ्ग- लङ्ग लङ्ग, उपशय- अने उपशयना और उपशयके, विशेषान् विशेषान् विशेषान् मेदोंकी, अनुव्याख्यास्यामः व्याख्या अरुथु व्याख्या करेंगे ॥ १८ ॥

18. We shall expound the characteristics of etiology, premonitory symptoms, homologatory signs and pathogenesis.

रूक्षलघुशीतवमनविरेचनास्थापनशिरोविरेचनातियोगव्यायामवेगसंधारणानशनामिघातव्यवायोद्विगशोकशोणितातिषेकजागरणविषमशरीरन्यासेभ्योऽतिसेवितेभ्यो वायुः प्रकोपमापद्यते ॥ १९ ॥

रूक्ष- रूक्ष रूक्ष, लघु- लघु लघु, शीत- शीत शीत, वमन- वमन वमन, विरेचन- विरेचन विरेचन, आस्थापन- आस्थापन आस्थापन, शिरोविरेचन- अने शिरो- विरेचनना और शिरोविरेचनके, अतिबोग अतिबोगली

१८. तस्य निदानपूर्वकपल्लिङ्गोपशयविशेषान्—निदानपूर्वकपल्लिङ्गोपशयसंप्राप्तिविशेषान् (च. ब.)

„ ल्लिङ्गोपशय—ल्लिङ्गवेदनोपशयसंप्राप्ति (ग.)

„ उपशयविशेषान्—उपशयसंप्राप्तिविशेषान् (छ. प.)

„ उपशयविशेषाननुव्याख्यास्यामः—उपशयसंप्राप्तिविशेषानुप-
देक्ष्यामः (ब.)

१९. शीतवमन—शीतव्यायामवमन (ड. त. ब.)

„ वमनविरेचन—व्यायामविरेचन (ग.)

„ शिरोविरेचनातिबोग—शिरोविरेचनातिसंबोग (ग.)

અતિયોગસે, વ્યાયામ- વ્યાયામ વ્યાયામ, વેગસંધારણ- વેગને નિરોધ વેગોંકા રોકના, બનક્ષન- અનશન ઉપવાસ, અભિધાત- પ્રહાર ચોટ, વ્યવાય- મૈથુન મૈથુન, હ્રેગ- ઉદ્વેગ ઉદ્વેગ, શોક- શોક શોક, ક્ષોષિતાતિવેક- બહુ દોહીનું નીકળવું રક્તમોક્ષણ, જાગરણ- બગરણ જાગરણ, વિષમ- શરીરન્યાસેભ્યઃ અને શરીરનાં વિષમ ઉઠવા- બેસવા- સુવા વગેરેનું ઔર શરીરનો વિષમ રક્ષના, અતિસેવિતેભ્યઃ અતિ સેવન કરવાથી અને અતિ સેવન કરેને, વાયુઃ વાયુ વાયુ, પ્રકોપમ્ પ્રકોપ પ્રકુપિત, આપચ્ચતે પામે છે હોતા હૈ ॥ ૧૯ ॥

19. The vata becomes provoked by excessive indulgence in dry, light and cold articles, by overuse of emesis, purgation, enemata and errhines and by excessive exercise, by suppression of natural urges, fasting, trauma, sexual indulgence, anxiety, grief, depletion of blood, waking and faulty posturing.

સ યદા પ્રકુપિતઃ પ્રવિશ્યામાશયમૂષ્મણા સહ મિશ્રીભૂયાદ્યમાહારપરિણામધાતું રસનામાનમન્વ- વેત્ય રસસ્વેદવહાનિ ક્ષોતાંસિ પિધાયાત્રિમુપહત્ય પક્તિસ્થાનાદૂષ્માણં વહિર્નિરસ્ય કેવલં શરીરમનુ- પ્રપચતે, તદા જ્વરમભિનિર્વર્તયતિ ॥ ૨૦ ॥

પ્રકુપિતઃ પ્રકોપ પામેદો પ્રકુપિત, સ યદા તે વાયુ ન્યારે યહ વાયુ જબ, આમાશયમ્ આમાશયમાં આમાશયમે, પ્રવિશ્ય પ્રવેશ કરી પ્રવિષ્ટ હો કર, ઝૂષ્મણા ગરમી ઝૂષ્માકે, સહ સાથે સાથ, મિશ્રીભૂય મિશ્રિત બની મિલ કર, રસનામાનમ્ રસ નામના રસનામક, જાદ્યમ્ પ્રથમ પ્રથમ, જાદ્યાર- આહારના આહારકે, પરિણામધાતુમ્ પરિણામરૂપ ધાતુની પરિણામરૂપ ધાતુકા, અન્વવેત્ય પાછળ બધને અનુસરણ કરકે, રસસ્વેદવહાનિ રસ અને પરસેવાને વહન કરનાર રસવહ

૨૦. આમાશયમૂષ્મણા-આમાશયમૂષ્મણઃ સ્થાનં (છ.)

,, મિશ્રીભૂયાદ્ય-મિશ્રીભૂત (ગ. ડ.)

,, વહિર્નિરસ્ય-વહિર્વાસં નિરસ્ય (ગ.)

તથા સ્વેદવહ, ક્ષોતાંસિ ક્ષોતોને ક્ષોતોંકો, પિધાય. પૂરી દર્ધ બંદ કરકે, અગ્નિમ્ અગ્નિને અગ્નિકો, ઉપહત્ય મંદ કરી મન્દ કરકે, પક્તિસ્થાનાત્ પાચનસ્થાનમાંથી પક્તિસ્થાનસે, ઝૂષ્માણમ્ ગરમીને અગ્નિકો, વહિઃ બહાર, નિરસ્ય કાઢી નિકાલ કર, કેવલમ્ આપા સમ્પૂર્ણ, શરીરમ્ શરીરમાં શરીરમે, અનુપ્રપચતે દેહધર્મ બધ છે ફેલ જાતા હૈ, તદા ત્યારે તબ, જ્વરમ્ તાને જ્વરકો, અભિનિર્વર્તયતિ ઉત્પન્ન કરે છે ઉત્પન્ન કરતા હૈ ॥ ૨૦ ॥

20. When the vata is provoked, it enters the stomach and mixing with the gastric heat follows the course of the nutrient fluid—the final product of the food ingested, and constricts the channels carrying the nutrient fluid and sweat, and impairing the gastric fire, and expelling it outwards from the seat of digestion, carries it all over the body; then there occurs the manifestation of pyrexia, i. e. the rise of temperature.

તસ્યેમાનિ લિઙ્ગાનિ ભવન્તિ; તદ્યથા—વિપમા- રમ્ભવિસર્ગિત્વમ્, ઝૂષ્મણો વૈષમ્યં, તીવ્રતનુભાવાન- વસ્થાનાનિ જ્વરસ્ય, જરણાન્તે દિવસાન્તે નિશાન્તે ધર્માન્તે વા જ્વરસ્યાભ્યાગમનમભિવૃદ્ધિર્વા, વિશે- શેણ પરુષારુણવર્ણત્વં નલ્લનયનવદનમૂત્રપુરીષ- ત્વચામત્યર્થં કૃત્સીભાવશ્ચ; અનેકવિધોપમાશ્ચલા- ચલાશ્ચ વેદનાસ્તેષાં તેષામજ્ઞાવયવાનાં;

તસ્ય તેનાં હસ જ્વરકે, હમાસિ આ નિમ્ન, લિઙ્ગાનિ લક્ષણો લક્ષણ, ભવન્તિ થાય છે હોતે હૈ, તત્ યથા- બેમકે જૈસે, વિષમ- જારંભ- વિસર્ગિત્વમ્ આરંભકાળ તથા ત્યાગકાળની વિષમતાવાળાપણું આરંભકાળ તથા ત્યાગકાળમે વિષમતા હોના, ઝૂષ્મણઃ ગરમીની

૨૧. અનવસ્થાનાનિ-અવસ્થાનં (ત.)

,, ધર્માન્તે વા જ્વરસ્યાભ્યાગમનમભિવૃદ્ધિર્વા-ધર્માન્તે જ્વરાભ્યા- ગમનમભિવૃદ્ધિર્વા જ્વરસ્ય (છ.)

કળ્પાકી, વૈષમ્યમ્ વિપમતા વિષમતા, જ્વરસ્ય જ્વરનું જ્વરકા, તીવ્રતનુભાવ- ક્યારેક તીવ્ર અને ક્યારેક હલકું હાથનું તેજ યા મંદ હોના, અનવસ્થાનાનિ અને એક સ્થિતિનેા અભાવ ઓર એક સ્થિતિકા અભાવ, અરણાન્તે પચી ગયા પછી મોજનકે જીર્ણ હોનેકે અન્તમે, વિવસાન્તે દિવસને અંતે દિનકે અન્તમે, નિશાન્તે રાત્રને અન્તે રાત્રિકે અન્તમે, વર્માન્તે વા કે વર્ષામાં અથવા વર્ષા ઋતુમે, જ્વરસ્ય જ્વરનું જ્વરકી, અભ્યાગમનમ્ આવનું ઉત્પત્તિ, અભિવૃદ્ધિર્વા કે ત્રિદિ પામવું યા જ્વરકા બઢના, નસ- નખ નસ, નયન- આંખ આંસ, વદન- મુખ મુઝ, મૂત્ર- મૂત્ર મૂત્ર, પુરીષ- મળ મલ, ત્વચામ્ અને ચામડી ઓર ત્વચામે, વિશેષેણ વિશેષ કરીને વિશેષ કર, પરુષ- કઠોર પરુષ, અરુણ- અને અરુણ ઓર અરુણ, વર્ણત્વમ્ વર્ણના વર્ણકા, અત્યર્થમ્ અત્યંત થનાં અત્યન્ત હોના, કલૃપ્તીભાવઃ ચ મળ મૂત્ર પુશ્પાસેથી ન આવવાં મલમૂત્રકા ખુલ કર ન આના, નેષામ્ નેષામ્ તથા તે તે એવં મિજ મિજ, અજ્ઞાવ- યવાનામ્ શરીરના અવયવોમાં શરીરાવયવોમે, અનેકવિધ- અનેક પ્રકારની નાના પ્રકારકી, ઉપમાઃ ચ ઉપમા આપી શકાય તેવી ઉપમા લી જાયે એસી, ચલાચલાઃ ચ ચલ અને અચલ સ્થિર ઓર અસ્થિર, વેદનાઃ વેદનાઓ આય છે વેદનાયેં હોતી હૈં;

21-(1). Then the following symptoms appear viz. the irregular onset and decline of fever; uneven pyrexia; varying acute or mild conditions of the fever; onset or exacerbation of fever at the end of digestion, day, night and summer season; mostly rough and dusky-red appearance of nails, eyes, urine, feces and skin, and excessive retention of feces and urine; fixed and flying pains of various kinds, occurring in different parts of the body, assume various forms.

તથા—પાદયોઃ સુસતા, પિણ્ડકયોરુદ્ધેષ્ટનં, જાનુનોઃ કેવલાનાં ચ સન્ધીનાં વિસ્થેષણમ્, ઊર્વોઃ

સાદઃ કટીપાર્શ્વપૃષ્ઠસ્કન્ધબાહ્સોરસાં ચ મગ્નરુગ્ન- મૃદિતમથિતચટિતાવપાટિતાવનુષ્ણત્વમિથ, હન્વો- આપ્રસિદ્ધિઃ, સ્વનશ્ચ કર્ણયોઃ, શાક્ષ્યોર્નિસ્તોદઃ, કષાયાસ્યતા આસ્યવૈરસ્યં વા, મુક્ષતાલુકઞ્ઠશોષઃ, પિપાસા, હૃદયપ્રહઃ, શુષ્કહૃદિઃ, શુષ્કકાસઃ, ક્ષવથૂગ્નારવિનિપ્રહઃ, અન્નરસસ્થેદઃ, પ્રસેકારોચકા- વિપાકાઃ, વિષાદજૃમ્ભાવિનામવેપથુશ્મશ્મપ્રલાપ- પ્રજાગરરોમહર્ષવન્તહર્ષાઃ, ઉષ્ણામિપ્રાયતા, નિદા- નોક્ષાનામનુપશયો વિપરીતોપશયશ્ચેતિ વાતજ્વર- સ્ય લિજ્જાનિ ભવન્તિ ॥ ૨૧ ॥

તત્ યથા જેમકે જેઠે, પાદયોઃ પગનું પૈરોમે, સુસતા સ્પર્શગ્નાન સંજ્ઞાનાશ, પિણ્ડકયોઃ પિંડીઓમાં પિંટાંલોમે, ઉદ્ધેષ્ટનમ્ પીડા ઈંઠન, જાનુનોઃ ગાંઠુ જાનુ, કેવલાનામ્ ચ અને સર્વ ઓર સર્વ, સન્ધીનામ્ સંધિ- ઓનું સન્ધિયોમે, વિસ્થેષણમ્ બાણે કે છૂટું પડવું અલગ હોનેકી વેદના, ઊર્વોઃ સાથળોમાં ઊરમે, સાદઃ શિથિ- લતા શિથિલતા, કટીપાર્શ્વ- કેડ- પડમાં કટી- પાર્શ્વ, પૃષ્ઠ- પીઠ પીઠ, સ્કન્ધ- રક-ધ સ્કન્ધ, બાહુ- બાહુ બાહુ, અંત- ખભા કન્ધે, ડરસામ્ ચ અને છાતીમાં ઓર છાતીમે, મગ્ન- અતુકમે ભાંગવા જેવી ક્રમશઃ ટૂટને જેસી, રુગ્ન- રોગ જેવી રોગ જેસી, મૃદિત- મસળવા જેવી મલને જેસી, મથિત- મથન જેવી મથને જેસી, ચટિત- છૂટું પડવા જેવી ચટકને જેસી, અવપાટિત- ઉછેડવા જેવી ઉછાડને જેસી, અવનુષ્ણત્વમ્ હવ કોઈ ધકેલતો હોય એવી પીડાઓ કોઈ ધકેલતા હો એસી વેદનાયેં, હન્વોઃ ચ જડમાં હનુસન્ધિકા, અપ્રસિદ્ધિઃ પોતાનું કામ કરી ન શકે ન હિલના, કર્ણયોઃ ચ કાનોમાં કાનોમે, સ્વનઃ અવાજ શબ્દકા હોના, શાક્ષ્યોઃ શંખ દેશમાં શંખોમે, નિસ્તોદઃ સોાય માયા જેવી વેદના ચુમને જેસી વેદના,

૨૧. મગ્નરુગ્નમૃદિત-મગ્નમૃદિત (ઠ.)

„ અવપાટિત-અવપીડિત (છ. જ. ઠ. ત.)

„ અવપાટિતાવનુષ્ણત્વમ્-અવપીડિતાવનુષ્ણત્વમ્ (ગ. ચ. ષ.)

„ વિષાદજૃમ્ભા-વિશાદવિજૃમ્ભા (ઘ.)

„ પ્રલાપ-પ્રસ્ન (ત.)

„ પ્રજાગર-પ્રજાગરણ (ચ.)

„ વાતજ્વરસ્ય લિજ્જાનિ ભવન્તિ-વાતજ્વરલિજ્જાનિ સ્થઃ (ક. ષ.)

„ ભવન્તિ-સંભવન્તિ (ઙ.)

कषायात्पता भुभुनुं कषाय भुं मुखमें कषायपन, आस्य-
वेरस्वम् वा के भुभुनुं निरस भुं अथवा मुखमें फीकापन,
मुक्ततालुकण्ठशोषः भुभ, ताणवा अने कंठमा
शेष मुख, ताण और कण्ठका सूख जाना, पिपासा तरस
प्यास, हृदयग्रहः हृदयनुं अक्षानुं हृदयका जकड़ा जाना,
शुष्ककासः सूखी उधरी सूखा वमन, शुष्ककासः सूखी
उधरस शुष्ककास, क्षवधूदगार- छींके अने ओड्डाकरनुं
छींके और बकारका, विनिग्रहः रोकधि रडेपुं बन्द होजाना,
ज्वरसखेदः अजरस तरस अलुगमे सब रसोंमें
अनिच्छा, प्रसेक- लाण पडे लालासाव, अरोचक- अरुचि
थाय अरुचि, अविपाकाः कंठ पथे नहि भोजनका न
पचना, विषाद- भिभता खिन्नता, जृम्भा- भगासा जम्माई,
बिनाम- भेवडा वणी नुपुं मुबना, वेपथु- धृजरी कम्पन,
श्रम- श्रम थकान, भ्रम- भ्रम चकर आना, प्रलाप- भय-
डाट प्रलाप, प्रजागर- निद्रा न आववी नौदका न आना,
रोमहर्ष- इवाडां ओभां थवा रोमहर्ष, दन्तहर्षाः
तथा दांत अंभाधि नवा एवं दंतहर्षका होना, उष्णा-
भिप्रायता उष्ण द्रव्योंकी चाना, निदानोकानाम् निदानमां कडेल. भावे निदानमें कहे
भावोंका, अनुपपन्नः अनुपपन्न न थवा अनुकूल न आना,
विपरीत- अने विपरीत भावे और विपरीत भावोंका,
उपपन्नः च अनुकूल थवा अनुकूल आना, इति ये ये,
वातज्वरस्य वातज्वरनां वातज्वरके, लिङ्गानि लक्षण
लक्षण, भवन्ति छे हैं ॥ २१ ॥

21. They are.— numbness in the feet, cramps in the calf-muscles, breaking of the entire knee-joints; aching of the thigh; breaking, boring, grinding, griping, crepitating, constricting and bursting pains in the waist, sides, back, shoulders, arms, shoulder blades and the chest. Difficulty of the movement of jaws; noises in the ears; piercing pain in the temples; astringent taste in the mouth; dysguesia; dryness of mouth, palate and throat; thirst; cardiac spasm; dry vomit; dry cough; suppression of

sneezing and eructations; aversion for all tastes and salivation; inappetence and indigestion; depression, yawning, flexion of the body, tremors, exhaustion, giddiness, delirium, insomnia, horripilation and setting the teeth on edge; craving for hot things; non-homologation to the causative factors of disease and homologation to what is antagonistic to the etiological factors. These are the symptoms of fever due to vata.

पित्तज्वरस्य हेतुसंप्राप्तिलक्षणानि—

उष्णाम्ललवणक्षारकटुकाजीर्णभोजनेभ्योऽति-
सेवितेभ्यस्तथा तीक्ष्णातपाग्निस्तपापश्रमक्रोधविष-
माहारेभ्यश्च पित्तं प्रकोपमापद्यते ॥ २२ ॥

अतिसेवितेभ्यः अतिशय सेवन करीयेला अति
सेवन किये हुए, उष्ण- उष्ण उष्ण, अम्ल- अम्ल अम्ल,
लवण- क्षार- लवण, क्षार लवण, क्षार, कटुक- अने कटु
द्रव्यों और कटु द्रव्यों, अजीर्ण- तथा अजीर्ण पर
किये, भोजनेभ्यः भोजनथी भोजनोंसे, तथा अने एवं,
तीक्ष्ण- तीक्ष्ण तीक्ष्ण, आतप- तापना धूपके, अग्नि- तथा
अग्निना अग्निके, संताप- तापथी तापसे, श्रम- तेम
श्रम एवं श्रम, क्रोध- क्रोध क्रोध. विषम- अने विषम
और विषम, आहारेभ्यः भोजनथी आहारसे, पित्तम्
पित्त पित्त, प्रकोपम् प्रकोप प्रकृपित, आपद्यते पाये छे
हो जाता है ॥ २२ ॥

22. The pitta becomes provoked by the excessive indulgence in hot, acid, salt, alkaline and pungent articles and in predigestion-meal as also by exposure to severe sun, heat of fire or by overwork, anger or promiscuous diet.

तद्यदा प्रकुपितमामाशयादुष्माणमुपसृज्याच-
२३. आमाशयादुष्माणमुपसृज्य—आमाशयं प्रविशदेवोष्मणाऽप-
सृज्य (च.ब.)
॥ उपसृज्या—उपसंसृज्या (क.)

માહારપરિણામધાતું રસનામાનમન્વલેત્ય રસસ્વેદ-
વહાનિ સ્રોતાંસિ પિધાય દ્રવત્વાદગ્નિમુપહત્ય
પક્તિસ્થાનાદૂષ્માણં વહિર્નિરસ્ય પ્રપીડયત્ કેવલં
શરીરમનુપ્રપચતે, તદા જ્વરમભિનિર્વર્તયતિ ॥૨૩॥

પ્રકુપિતમ્ પ્રકૃપિત પામેલું પ્રકુપિત હુઆ, તત્ તે
પિત્ત વહ પિત, યદા જ્યારે જવ, આમાશયત્
આમાશયની આમાશયકી, ડૂષ્માણમ્ ગરમીની સાથે
ડૂષ્માકે સાથ, ઉપસૃજ્ય મળીને મિલ કર, રસનામાનમ્
રસ નામના રસનામક, આગમ્ પ્રથમ પ્રથમ, આહાર-
આહારના આહારકે, પરિણામધાતુમ્ પરિણામરૂપ
ધાતુની પરિણામરૂપ ધાતુકા, અન્વલેત્ય પાછળ જઈને
અનુસરણ કરકે, રસસ્વેદવહાનિ રસ અને સ્વેદને વહન
કરનાર રસવહાનિ અને સ્વેદવહાનિ, સ્રોતાંસિ સ્રોતોને સ્રોતોંકો,
પિધાય પૂરી દબાવવા કરકે, દ્રવત્વાદ દ્રવતાથી દ્રવહોનેસે,
અગ્નિમ્ અગ્નિને અગ્નિકો, ઉપહત્ય મંદ બનાવી મંદ
કરકે, પક્તિસ્થાનાત્ પાચન સ્થાનમાંથી પાચન સ્થાનમાંસે,
ડૂષ્માણમ્ ગરમીને ડૂષ્માકો, વહિઃ બહાર બાહર,
નિરસ્ય કાઢી નિકાલ કર, પ્રપીડયત્ અતિ પીડા કરતાં
કરતાં પીડિત કરતે હુએ, કેવલમ્ આખા સમ્પૂર્ણ,
શરીરમ્ શરીરમાં શરીરમાં, અનુપ્રપચતે પ્રસરી બધાં છે
ફેલા જાતા હે, તદા ત્યારે તવ, જ્વરમ્ તાવને જ્વરકો,
અભિનિર્વર્તયતિ ઉત્પન્ન કરે છે ઉત્પન્ન કરતા હે ॥ ૨૩ ॥

23. When the provoked pitta, liberating the heat from the stomach, enters the circulation by following the course of the nutrient fluid (the final product of the food ingested), obstructs the capillaries and ducts carrying the nutrient fluid and sweat, impairs the gastric fire by its fluidity, and expelling the heat out of the thermogenic seat in the body and squeezing it, carries it with itself all over the body, there is the manifestation of pyrexia

(the rise of body-temperature) under the condition.

તસ્યેમાનિ લિંગાનિ ભવન્તિ; તથા—યુગપદેવ
કેવલે શરીરે જ્વરસ્યામ્યાગમનમિવૃદ્ધિર્વા મુક્ત-
સ્ય વિદાહકાલે મધ્યન્દિનેઽર્ધરાત્રે શરદિ વા
વિશેષેણ, કટુકાસ્યતા, ગ્રાણમુલ્કકણ્ઠૌષ્ઠતાલુપાકઃ,
તૃષ્ણા, મદો, ભ્રમો, મૂર્છા, પિત્તચ્છર્દનમ્, અતી-
સારઃ, અજઞ્ઞેષઃ, સ્વદનં, સ્વેદઃ, પ્રલાપઃ, રક્તકોઠા-
ભિનિર્વૃત્તિઃ શરીરે, હરિતહારિદ્રત્વં નક્ષત્રનયનવદન-
મૂત્રપુરીષત્વચામ્, અત્યર્થમૂષ્મણસ્તીવ્રભાવઃ, અતિ-
માત્રં દાહઃ, શીતાભિપ્રાયતા, નિદાનોકાનુપશયો
વિપરીતોપશયશ્ચેતિ પિત્તજ્વરલિંગાનિ ભવન્તિ ॥૨૪॥

તસ્ય તેનાં આ પિત્તજ્વરકે, આ માનિ આ એ,
લિંગાનિ લક્ષણો લક્ષણ, ભવન્તિ થાય છે હોતે હૈં, તત્
યથા જેમકે જેસે કિ, વિશેષેણ વિશેષે કરીને વિશેષ કર,
મુક્તસ્ય આમેલું જાણે હુએ મોજનકે, વિદાહકાલે પચવા
વખતે વિદાહકાલમાં, મધ્યન્દિને મધ્યાહને મધ્યાહને,
અર્ધરાત્રે મધ્યરાત્રે આઘી રાતમાં, શરદિ વા કે શરદ
ઋતુમાં યા શરદમાં, યુગપદ એક સાથે એક સાથ, એક
જે હી, કેવલે આખા સમ્પૂર્ણ, શરીરે શરીરમાં શરીરમાં,
જ્વરસ્ય તાવ જ્વરકા, અમ્યાગમનમ્ આવેલાં આના,
અમિવૃદ્ધિઃ વા કે વધી જવે અથવા વદના, કટુકાસ્યતા
મુખનું તીવ્ર થવું મુલ્કમાં કટુતા, ગ્રાણ- નાક નાસિકા,
મુલ્ક- મુખ મુલ્ક, કણ્ઠ- કંઠ કણ્ઠ, બોણ્ઠ- હોઠ બોણ્ઠ,
તાલુપાકઃ અને તાળવાને પાકે બોર તાલુકા પકના,
તૃષ્ણા તૃષ્ણા તૃષ્ણા, મદઃ મદ મદ, ભ્રમઃ ભ્રમ ભ્રમ,
મૂર્છા મૂર્છા મૂર્છા, પિત્તચ્છર્દનમ્ પિત્તની ઉલટી પિત્તકા
વમન, અતીસારઃ અતિસાર અતિસાર, અજઞ્ઞેષઃ અજઞ્ઞેષ
અજઞ્ઞેષ, સ્વદનમ્ શિથિલતા શિથિલતા, સ્વેદઃ ખેદ સ્વેદ,
પ્રલાપઃ બબાટ પ્રલાપ, શરીરે શરીરે શરીરમાં, રક્તકોઠ-
લાલ રંગનાં ચકામાં લાલ ચકતોંકા, અભિનિર્વૃત્તિઃ

૨૪. કણ્ઠૌષ્ઠ-કણ્ઠૌષ્ઠ (૫.)

„ મદઃ-મોહઃ (ત.)

„ સ્વેદઃ-સ્વેદઃ (ત.વ.)

„ સ્વેદઃ-સંસ્વેદઃ (ક.)

„ નિદાનોકાનુપશયઃ-નિદાનોકાનાં આવનામુપશયઃ (ગ.)

૨૩. પિધાય-અપિધાય (ત.)

„ વહિર્નિરસ્ય-વહિર્નિરસ્ય (વ.)

उपजा उत्पन्न होना, नख- नख नख, नयन- आँख
आँख, वदन- भुज मुख, मूत्र- मूत्र मूत्र, पुरीष- मल
मल, त्वचाम् अने आभसीमां और त्वचाका, हरित-
लीलाश हरा, हारिद्रत्वम् के पीलाश पीला होना,
ऊष्मणः उष्णतानी उष्णताका, अत्यर्थम् अतिशय
अत्यन्त, तीव्रभावः तीव्रता तीव्र होना, अनिमात्रम् अहु
प्रमात्र्युमां अति, दाहः दाह दाह, शीतामिप्रायता शीत
द्रव्ये गमवां शीतकी चाह, निदानोक्त- अने निदानमां
उहेला भावे। निदानमें कहे हुए भावोंका, अनुपशयः
अनुपशय न थावा अनुकूल न आना, विपरीत- अने विप-
रीत और विपरीत भावोंका, उपशयः च अनुपशय थावा
अनुकूल आना, इति श्री ये, पित्तज्वर- पित्तज्वरनां
पित्तज्वरके, लिङ्गानि लक्षणानि लक्षण, भवन्ति ये
हैं ॥२४॥

24. These are its symptoms, viz. onset and increase of temperature in the entire body at the same time; the fever specially rises during the period of digestion, the middle of the day, or midnight or in autumn; pungent taste in the throat, lips and the palate; thirst; intoxication; giddiness; fainting; bilious vomiting; diarrhoea; aversion to food; asthenia; depression of spirits; delirium and eruptions of red spots on the body; green or yellow tinge of nails, eyes, face, urine, feces and skin; acute hyper-pyrexia; excessive burning; craving for cold things; the non-homologation to causative factors and homologation to things antagonistic to etiological factors. These are the symptoms of fever of the pitta type.

श्लेष्मज्वरस्य हेतुसंप्राप्तिलक्षणानि—

स्निग्धगुरुमधुरपिच्छिलशीताम्ललवणदिव्वा-

स्वप्नहर्षाव्यायामेभ्योऽतिसेवितेभ्यः श्लेष्मा प्रकोप-
मापद्यते ॥ २५ ॥

अतिसेवितेभ्यः अतिशय सेवन करेलां अति सेवन
किये हुए, स्निग्ध- स्निग्ध स्निग्ध, गुरु- गुरु गुरु, मधुर-
मधुर मधुर, पिच्छिल- पिच्छिल पिच्छिल, शीत- शीत
शीत, अम्ल- अम्ल अम्ल, लवण- अने लवण द्रव्ये।
लवण द्रव्योंसे, शिवास्वप्न- शिवसनी निद्रा दिनमें सोना,
हर्ष- हर्ष हर्ष, व्यायामेभ्यः तथा व्यायाम न करेला
येथी और व्यायाम बिल्कुल न करना इनसे, श्लेष्मा उद्ग-
कफ, प्रकोपम् प्रकोप प्रकुपित, आपद्यते पाये छे हो
जाता है ॥ २५ ॥

25. Kapha becomes provoked by excessive indulgence in unctuous, heavy, sweet, viscous, cold, acid and salt things, day-sleeping and merri-
ment and by lack of exercise.

स यदा प्रकुपितः प्रविश्यामाशयमूष्मणा सह
मिथ्रीभूयाद्यमाहारपरिणामघातुं रसनामानमन्व-
वेत्य रसस्वेदवहानि स्रोतांसि पिधायान्निमुप-
हत्य पक्विस्थानादूष्माणं बहिर्निरस्य प्रपीडयन्
केवलं शरीरप्रनुप्रपद्यते, तदा ज्वरमभिनिर्वर्त-
यति ॥ २६ ॥

प्रकुपित. प्रकोप पायेला इस प्रकारसे प्रकुपित, सः यदा
ते उद्ग- उपारे वह कफ जब, आमाशयम् आमाशयमां
आनामां, प्रविश्य प्रवेश करी गविष्ट हो कर, ऊष्मणा
गरभी ऊष्माके, सह साथे साथ, मिथ्रीभूय मिथ्रित
अनी मिल कर, रसनामानम् रस नाभना रसनामक,
आशयम् प्रथम प्रथम, आहार- आहारना आहारके,
परिणामघातुम् परिणामरूप घातुनी परिणामरूप घातुका,
अन्ववेत्य पाछगी लक्ष अनुमरण करके, रसस्वेदवहानि
रस अने स्वेदने वदन करना रमनह और स्वेदवह,
स्रोतांसि स्रोताने स्रोतोको, पिधाय पूरी धंध बन्द करके,
अग्निम् अग्निने अग्निको, उपहत्य भेद अनावी मन्द
करके, पक्विस्थानात् पाचनस्थानमांथी पक्विस्थानसे,

२५. हर्षाव्यायामेभ्यो-अहर्षाव्यायामेभ्यो (न.)

२६. पिधाय-अपिधाय (त.)

કષ્માણમ્ ગરમીને કષ્માકો, બહિઃ ખહાર બાહર, નિરસ્થ કાઢી લા કર, પ્રવીઢ્યન્ અતિ પીડા કરતા કરતા પીઢિત કરતા હુઆ, કેવલમ્ આખા સમ્પૂર્ણ, શરીરમ્ શરીરમાં શરીરમાં, અનુપપચ્ચતે પ્રસરી અથ છે ફેલ જાતા છે, તદા ત્યારે તથા, જ્વરમ તાવને જ્વરકો, અગ્નિનિર્વ-તંયતિ ઉત્પન્ન કરે છે ઉત્પન્ન કરતા છે ॥ ૨૬ ॥

26. When this provoked kapha entering the stomach and becoming mixed with the gastric heat, enters the circulation by following the course of fluid called the nutrient fluid (the final product of the food ingested), it then obstructs the capillaries and ducts carrying the nutrient fluid and sweat; then impairing and expelling the heat from the thermogenic seat and squeezing it, spreads it in the entire body. There then occurs the manifestation of pyrexia.

તસ્યેમાનિ લિઙ્ગાનિ ભવન્તિ; તદ્યથા—યુગપદેવ કેવલે શરીરે જ્વરસ્યાભ્યાગમનમભિવૃદ્ધિર્વા મુક્ત-માત્રે પૂર્વાહ્ને પૂર્વરાત્રે વસન્તકાલે વા વિશેષેણ, ગુરુગાત્રત્વમ્, અનજ્ઞામિલાષઃ, શ્લેષ્મપ્રસેકઃ, મુશ્ન-માધુર્યં, હૃદ્યાસઃ, હૃદયોપલેપઃ, સ્તિમિતત્વં, છર્દિઃ, મૃદ્વગ્નિતા, નિદ્રાધિક્યં, સ્તમ્ભઃ, તન્દ્રા, કાસઃ, શ્વાસઃ, પ્રતિશ્વાસઃ, શૈત્યં, શ્વેત્યં ચ નચ્ચનયનવદ-નમૂત્રપુરીપત્વચામ્, અત્યર્થં ચ શીતપિડકા મૃશમ-જ્ઞેમ્ય ઉત્તિષ્ઠન્તિ, ઉષ્ણાભિપ્રાયતા, નિદાનોક્તાનુ-પશયો વિપરીતોપશયશ્ચ; इति (શ્લેષ્મજ્વરલિઙ્ગાનિ ભવન્તિ) ॥ ૨૭ ॥

તસ્ય તેના હસકે, હમાનિ આ એ, લિઙ્ગાનિ લક્ષણો લક્ષણ, ભવન્તિ થાય છે હોતે હૈં, તત્ યથા જેમકે જેઠે કિ, મુક્તમાત્રે ભોળા કરવામાં આવતાં ભોજન કરતે

૨૭. યુગપદેવ કેવલે શરીરે—યુગપદેવ શરીરે (સ)

,, મુશ્નમાધુર્યમ્—મુશ્નસ્થ ચ માધુર્યમ્ (વ.)

,, મૃશમજ્ઞેમ્ય ઉત્તિષ્ઠન્તિ—અન્ને મૃશમુષ્ણિષ્ઠન્તિ (ચ વ.)

હી, પૂર્વાહ્ને દિવસના પહેલા ભાગમાં પૂર્વાહ્ને, પૂર્વરાત્રે આગલી રાત્ર રાત્રિકે પૂર્વભાગમાં, વસન્તકાલે વા કે વસન્ત-ઋતુમાં અથવા વસન્ત કાલમાં, યુગપત્ એવ એક સાથેજ એક હી સાથ, કેવલે આખા સમ્પૂર્ણ, શરીરે શરીરે શરીરમાં, જ્વરસ્ય તાવનું જ્વરકા, અભ્યાગમનમ્ આવવું હોના, અભિવૃદ્ધિઃ વા કે વધી જવું યા વધના, ગુરુગા-ત્રત્વમ્ અંગે ભારે થવાં શરીરકા મારીપન, અનજ્ઞામિ-લાષઃ અજાની અનિચ્છા અણકી અનિચ્છા, શ્લેષ્મપ્રસેકઃ કફનું મુખમાંથી આવવું શ્લેષ્મકા મુક્તસે છાવ, મુશ્ન-માધુ-ર્યમ્ મોદામાં મીઠાશ મુક્તમાં મધુરતા, હૃદ્યાસઃ મોળા જીમચળના, હૃદયોપલેપઃ હૃદયનું કફથી લેપાનું હૃદયકા કફથી લિપ્ત હોના, સ્તિમિતત્વમ્ આર્દ્ર વસ્ત્રથી અણે ઢંકાર્દ્ર જવું ગીલે વસ્ત્રસે માનો ઢક જાના, છર્દિઃ વ્યથી વમન, મૃદ્વગ્નિતા મંદગ્નિ અગ્નિમાન્દ્ય, નિદ્રાધિક્યં નિદ્રાની અધિકતા નિદ્રાકી અધિકતા, સ્તમ્ભઃ જડતા જહતા, તન્દ્રા તન્દ્રા તન્દ્રા, કાસઃ કાસ, શ્વાસઃ શ્વાસ, પ્રતિશ્વાસઃ સળેખમ પ્રતિશ્વાસ, શૈત્યમ્ શીતતા શીતલતા, નચ્ચ-નચ્ચ નચ્ચ, નચ્ચન-આખા આંચ, વદન-મુખ મુશ્ન, મૂત્ર-મૂત્ર મૂત્ર, પુરીષ-મળ મલ, ત્વચાસ્ ચ અને આમડીની ઓર ત્વચાકા, શ્વેત્યમ્ શ્વેતતા મફેદ હો જાના, અત્યર્થમ્ ચ મોટી વધી, શીતપિડકા શીતપિડકાઓનું શીત પિડકાઓંકા, મૃશમજ્ઞેમ્ય અંગેમાંથી અંગોં પર, મૃશમ્ અતિ અધિક, ઉત્તિષ્ઠન્તિ ઉપડી આવવું ઉત્પન્ન હોના, ઉષ્ણાભિપ્રાયતા ઉષ્ણ દ્રવ્યો ગમવાં ઉષ્ણ દ્રવ્યોંકીં ચાહ, નિદાનોક્ત-નિદાનમાં કહેલા ભાવો નિદાનમાં કહે ભાવોંકા, અનુપશયઃ અનુકૂળ ન થવા અનુકૂળ ન આના, વિપરીત-તથા વિપરીત ભાવો ઓર વિપરીત ભાવોંકા, ઉપશયઃ ચ અનુકૂળ થવા અનુ-કૂલ આના, હૈંતિ એ એ, શ્લેષ્મ-જ્વર-કફ-જ્વરના કફ-જ્વરકે, લિઙ્ગાનિ લક્ષણો લક્ષણ, ભવન્તિ છે હૈં ॥ ૨૭ ॥

27. These are its symptoms viz. the onset and increase of temperature in the whole body at the same time; occurrence of fever specially just after meals, in the forenoon, in the early part of the night and in the spring; heaviness of the limbs, anorexia,

increase of mucus, secretion, sweet taste in the mouth, nausea, excessive mucus, secretion in the stomach, stillness, vomiting, weakness of the digestive fire, hypersomnia, rigidity, torpor, cough, dyspnea, coryza, coldness and pallor of the nails, eyes, face, urine, feces and skin; frequent appearance of a multiplicity of cold pimples over the body, craving for hot things and non-homologation to causative factors and homologation to what is antagonistic to etiological factors. These are the symptoms of the fever of the kapha type.

द्वन्द्वज-त्रिदोषज्वराणां हेतुसंप्राप्तिलक्षणानि—

विषमाशनादनशनादन्नपरिवर्तादितुव्यापत्तेर-
सात्त्विकगन्धोपघ्राणाद्विषोपहतस्य चोदकस्योपयो-
गाद्वरेभ्यो गिरीणां चोपश्लेषात् स्नेहस्वेदवमनविरे-
चनास्थापनानुवासनशिरोविरेचनानामयथावत्प्र-
योगात् मिथ्यासंसर्जनाद्वा क्लीणां च विषमप्रज-
ननात् प्रजातानां च मिथ्योपचाराद् यथोक्तानां
च हेतूनां मिश्रीभावाद्यथानिदानं द्वन्द्वानामन्यतमः
सर्वे वा त्रयो दोषा युगपत् प्रकोपमापद्यन्ते, ते
प्रकुपितास्तथैवानुपूर्व्या ज्वरमभिनिर्वर्तयन्ति ॥२८॥

विषमाशनात् विषम भोजनं विषमाशनसे, अन-
शनात् अनशनं न खानेसे, अन्नपरिवर्तात् आहारना-
परिवर्तनं अन्नके परिवर्तनसे, ऋतुव्यापत्तेः ऋतु-
व्यापत्तिं ऋतुके विकारसे, असात्म्य-असात्म्य असात्म्य,
गन्ध-गन्ध गन्धके, उपघ्राणात् सुधवाथी सुबनेसे,
विषोपहतस्य च विषदूषित विषदूषित, उदकस्य
जलके, उपयोगात् उपयोगाथी पानसे, गरेभ्यः

२८. अन्न-ऋतु (त.)

,, अन्नपरिवर्तद्विषमापत्तेः-ऋतुपरिवर्तद्विषमापत्तेः (प.)

,, मिथ्योपचाराद्-मिथ्योपयोगात् (ख.ब.ड.व.)

कृत्रिम अरथी गर-विषसे, गिरीणाम् च अने पर्वतानी
और पर्वतोंके, उपश्लेषात् नशुद्ध रहेवाथी समीपमें रहनेसे,
स्नेह-तथा स्नेहन और स्नेहन, स्वेद-स्वेदन स्वेदन,
वमन-वमन वमन, विरेचन-विरेचन विरेचन, आस्थापन-
आस्थापन आस्थापन, अनुवासन-अनुवासन अनुवासन,
शिरोविरेचनानाम् अने शिरोविरेचनने। और शिरोविरे-
चनके, अयथावत् अयोग्यपद्धते असम्बन्ध, प्रयोगात् प्रयोग
थवाथी प्रयोगसे, मिथ्यासंसर्जनात् वा के तेनी उपर
अनुचित संसर्जनंथी अथवा अनुचित संसर्जनसे, क्लीणां
च क्लीणानां क्लियोंके, विषमप्रजननात् विषम प्रजननंथी
विषम प्रजनसे, प्रजातानाम् च सुवाच्य पक्षी प्रसवके पीछे,
मिथ्योपचारात् मिथ्या उपचाराथी मिथ्या उपचारासे,
यथोक्तानाम् अने उक्ता प्रमाणानां और पूर्वोक्त, हेतूनाम्
हेतुओं कारणोंके, मिश्रीभावात् मिश्रित थवाथी मिश्रित
होनेसे, यथानिदानम् निदान प्रमाणे निदानानुसार,
द्वन्द्वानाम् अने दोषमांथी द्वन्द्वोंमेंसे, अन्यतमः ओक ६६
कोई एक दो दोष, सर्वे वा अथवा सधना अथवा सब,
त्रयः त्रयेय तीनों, दोषाः दोष, युगपत् ओक साथे
एक साथ, प्रकोपम् प्रकोप प्रकुपित, आपद्यन्ते पामे छे हो
जाते हैं, प्रकुपिताः प्रकोप पामेछा प्रकुपित हुए, ते तेओ
वे दोष, तथा एव ते न उसी, आनुपूर्व्या क्रमे क्रमसे,
ज्वरम् ज्वरने ज्वरको, अभिनिर्वर्तयन्ति उत्पन्न करे छे
उत्पन्न करते हैं ॥२८॥

28. By promiscuous diet, fasting, sudden change in diet, abnormal variations in the season, inhalation of unwholesome odors, the use of water which has been contaminated by toxins, by the use of poison, by habitation at the foot of mountains, by the abuse of the procedures of oleation, sudation, emesis, purgation, corrective and unctuous enemata and errhines, by wrongful regimen in rehabilitation-process, abnormal delivery, by faulty puerperal treatment of the accouchee or by the concurrence

according to the circumstances of the etiological factors described above, any two or all of the three humors become provoked at one and the same time. Having thus become provoked, these humors acting in the manner already described, bring about pyrexia.

तत्र तथोक्तानां ज्वरलिङ्गानां मिश्रीभावविशेषदर्शनाद्द्वान्द्विकमभ्यतमं ज्वरं सान्निपातिकं वा विद्यात् ॥ २९ ॥

तत्र तेभ्यो इनमें, तथोक्तानाम् कृत्वा तेषां पूर्वोक्त, ज्वरलिङ्गानाम् ज्वरनां लक्षणानां ज्वरके लक्षणोंके, मिश्रीभाव-मिश्रपक्षानां मिश्र होनेके, विशेष-प्रकारने प्रकारको, दर्शनात् ओष्ठ देख कर, द्वान्द्विकम् ये दोषवाणो द्वन्द्वज, अन्यतमम् केष्ठ ओष्ठ किसी एक, ज्वरम् ज्वर ज्वर, सान्निपातिकम् वा के त्रिषु दोषवाणो ज्वर अथवा सान्निपातिक ज्वर, विद्यात् अध्यवे जाने ॥ २९ ॥

29. Now by noting the distinctions in the several concurrent manifestations of the symptoms described above, the physician should be able to tell whether a given fever is due to this or that double-discordance or to tri-discordance.

आगन्तुज्वरस्य चातुर्विध्यं कारणभेदेन दोषानुबन्धश्च—

अभिघाताभिषक्ताभिचाराभिशापेभ्य आगन्तुर्हि व्यथापूर्वोऽष्टमो ज्वरो भवति । स किञ्चित्कालमागन्तुः केवलो भूत्वा पश्चाद्दोषैरनुबध्यते ।

२९. अस्मादनन्तरम्—तत्र सान्निपातिके त्वयं विशेषः—तद्यथा मरुः मूर्च्छा भ्रमः तुष्णा । निद्रानाशोत्पत्तनप्रयतानि । रक्तस्यावमलिननेत्रोदन्तताज्जता । हृदयस्तम्भः अतिमात्रं च दाहः । इत्यधिकः पाठः (ग.प.) पुस्तकयोः ।

३०. पश्चाद्दोषैः—पश्चाज्जिदोषैः (च.)

„ अनुबध्यते—अनुबध्यते (त.)

अभिघात- अभिघात अभिघात, अभिषक्त- काम शोक आदिके संसर्ग, अभिचार- शैल्य वगेरेना संसर्ग काम शोक आदिके संसर्ग, अभिचार- अभिचार अभिचार, अभिशापेभ्यः अने अभिशापधी और अभिशापके कारण, व्यथापूर्वः प्रथम व्यथावाणो प्रथम व्यथावाला, अष्टमः आठमो आठवाँ, आगन्तुः आगन्तु आगन्तुज, हि ज ही, ज्वरः ज्वर ज्वर, भवति थाय छे होता है, सः ते वह ज्वर, किञ्चित् केवल कुछ, कालम् काल काल, वभत सुधी समय, केवलः केवल केवल, आगन्तुः आगन्तु आगन्तुज, भूत्वा रहने रह कर, पश्चात् पछी पीछे, दोषैः दोषानी साथे दोषोंसे, अनुबध्यते अनुबध्य पाये छे संयुक्त हो जाता है;

30-(1). Resulting from trauma or the influence of evil spirits, witchcraft or imprecations, here is the eighth variety of fever which is considered exogenous and which is characterised by the precedence of pain. This exogenous fever continues for some time with the manifestation of pyrexia only, and then becomes associated with the morbid humors.

तत्राभिघातजो वायुना दुष्टशोणिताधिष्ठानेन, अभिषक्कजः पुनर्वातपित्ताभ्याम्, अभिचाराभिशापजौ तु सान्निपातेनानुबध्यते ॥ ३० ॥

तत्र तेभ्यो इनमें, अभिघातजः अभिघातजन्य ज्वर, दुष्टशोणित- दुष्ट शक्तने। दूषित रक्तमें, अधिष्ठानेन आश्रय करना आश्रित, वायुना वायुधी वायुसे, अभिषक्कजः पुनः अभिषङ्गजन्य अभिषङ्गजन्य, वात- पित्ताभ्याम् वात तथा पित्तधी वात तथा पित्तसे, अभिचार- अने अभिचाराजन्य और अभिचारजन्य, अभिशापजौ तेभ्यो अभिशापजन्य एवं अभिशापजन्य, तु तो तो, सान्निपातेन सान्निपातधी सान्निपातसे, अनुबध्यते अनुबध्य पाये छे संयुक्त होते हैं ॥ ३० ॥

30-(2). Thus the fever resulting from trauma is associated with morbid

vata due to vitiated condition of blood; the fever resulting from the influence of evil spirits is associated with the morbid vata and pitta; and the fever resulting from witchcraft and imprecations is associated with all the three morbid humors.

आगन्तुज्वरस्य वैशिष्ट्यम्—

स सप्तविधाज्वराद्विशिष्टलिङ्गोपक्रमसमुत्थानत्वाद्विशिष्टो वेदितव्यः, कर्मणा साधारणेन चोपचर्यते । इत्यष्टविधा ज्वरप्रकृतिरुक्ता ॥ ३१ ॥

विशिष्ट- शुद्ध शुद्ध भिन्न भिन्न, लिङ्ग-लक्षण, उपक्रम- चिकित्सा उपक्रम, समुत्थानत्वात् अने निदान-वाणो। होवाथी निदानवाला होनेसे सः ते आगन्तु ज्वरने यह आगन्तु ज्वर, सप्तविधात् सात प्रकारका सात प्रकारके, ज्वरात् ज्वरार्थी ज्वरमें, विशिष्टः भिन्न भिन्न, वेदितव्यः आखुवे। ओष्ठिओ जानना चाहिए, साधारणेन च अने साधारण्य (देवव्यपाश्रय अने युक्ति-व्यपाश्रय) और एकही साधारण, कर्मणा क्रियाशील क्रियामें, उपचर्यते तेने उपचार कराय छे उसकी चिकित्सा की जाती है, इति आ प्रमाणे यह, ज्वरप्रकृति, ज्वरने प्रकृति ज्वरकी प्रकृति, अष्टविधा आठ प्रकारकी आठ प्रकारकी, उक्ता उड़ी छे कह दी है ॥ ३१ ॥

31. This exogenous fever being distinct from the other seven types of fevers (which are endogenous) in the matter of symptomatology, treatment and causation, is to be considered separately. It is to be treated by usual therapeutic measures as indicated. Thus has been described the eight-fold nature of fever.

ज्वरस्यैकत्वेऽपि कारणभेदाद्भेदप्रदर्शनम् -

ज्वरस्त्वेक एव संतापलक्षणः । तमेवाभिप्राय-

३१. चोपचर्यते—चोपक्रम्यः (क.। छ.।

, , -चोपक्रम्यने व.प.,

विशेषाद् द्विविधमाचक्षते, निजागन्तुविशेषाच्च । तत्र निजं द्विविधं त्रिविधं चतुर्विधं सप्तविधं चाहुर्मि-
पजो वानादिविकल्पात् ॥ ३२ ॥

संतापलक्षणः संतापलक्षणं लक्षणवाला, ज्वरः तु ज्वर ज्वर, एक. एव ओष्ठि छे एक ही प्रकारका है, तम् एव तेने ज्वर इसी ज्वरको, अभिप्राय- अभिप्रायनी अभिप्रायकी, विशेषात् शि-न-ताथी भिन्नतासे, निजागन्तु-अने निज तथा आग-तुनी और निज एवं आगन्तुकी, विशेषात् च शि-न-ताथी भिन्नतासे द्विविधम् छे प्रकारने दो प्रकारका, आचक्षते उरे छे कहते हैं तत्र तेषां इनमें, वानादि-वात वजरेनी वानादि, विकल्पात् शि-न-ताथी भिन्नतासे, भिषजः वैद्यो वैद्य, निजम् निज ज्वरने निज ज्वरको, द्विविधम् छे प्रकारने दो प्रकारका, त्रिविधम् त्रय प्रकारने तीन प्रकारका, चतुर्विधम् चार प्रकारने चार प्रकारका, सप्तविधम् च अने सात प्रकारने और सात प्रकारका, आहुः उरे छे कहते हैं ॥ ३२ ॥

32. All fever is one, its pathognomic symptom being pyrexia. But it is spoken of as of two kinds, when considered in the light of craving for hot or cold things and according to the distinctions of endogenous and exogenous fevers. Of these two, the endogenous is said to be two, three, four or seven varieties by the physicians in accordance with the distinctive combination of the three humors vata etc.

ज्वरस्य प्रवृत्तयः -

तस्मैवानि प्रवृत्तयः भवन्तिः तद्यथा—मुक्त-
वैरस्यं, गुरुतात्त्वम, अतन्नाभिलाषः, चक्षुषोरा-

३२. चतुर्विध-चतुर्विधम् छे ।

, , -चतुर्विध प्रवृत्तयः (द.)

, , चाहुर्मिपजो—वा जगुर्मिपजो (न.)

કુલત્વમ્, અશ્વાગમનં, નિદ્રાધિક્યમ્, અરતિઃ, જુમ્મા, વિનામઃ, વેપથુઃ, શ્રમશ્રમપ્રલાપજાગરણરો-મહર્ષદન્તહર્ષાઃ, શબ્દશીતવાતાતપસહત્વાસહત્વમ્, અરોચકાવિપાકૌ, દૌર્બલ્યમ્, અક્કમર્દઃ, સદનમ્, અષ્પપ્રાણતા, દીર્ઘસૂત્રતા, આલસ્યમ્, ઉચિતસ્ય કર્મણો હામિઃ, પ્રતીપતા સ્વકાર્યેષુ, ગુરુણાં વાક્યે-ષ્વભ્યસૂયા, બાલેભ્યઃ પ્રદ્રેષઃ, સ્વધર્મેષ્વચિન્તા, માલ્યાનુલેપનમોજનપરિક્લેશનં, મધુરેભ્યઃ મક્ષે-ભ્યઃ પ્રદ્રેષઃ, અમ્લલવણકટુકપ્રિયતા ચ, इति ज्वरस्य पूर्वरूपाणि भवन्ति प्राक्संतापात्; अपि चेन्न संतापार्तमनुवध्नन्ति ॥ ३३ ॥

તસ્ય તેનાં ફસકે, હમાનિ આ ચે, પૂર્વરૂપાણિ પૂર્વ-૩૫ પૂર્વરૂપ, ભવન્તિ થાય છે હોતે હે, તત્ યથા જ્યેષ્ઠે જેસે કિ, મુલ્યંચરસ્યમ્ મુખની વિરસતા મુલ્યકી વિરસતા, ગુરુગાત્રત્વમ્ અંગેનુ ભારેપણું શરીરમેં મારીપન, જન-જામિલાપઃ અન્નની અનિચ્છા અજ્ઞકી અનિચ્છા, ચક્ષુષોઃ આંખોની આંખોમેં, આકુલત્વમ્ આકુળતા આકુલતા, અશ્વાગમનમ્ આંસુ આવવાં આંસુ આના, નિદ્રાધિક્યમ્ નિદ્રાની અધિકતા નિદ્રાકી અધિકતા, અરતિઃ બેચેની, જુમ્મા બગાસાં જમ્માઈ, વિનામઃ બેવડ વળવું જુકના, વેપથુઃ ધૂબરી કમ્પન, શ્રમ-શ્રમ થકાવટ, શ્રમ-શ્રમ ચક્ષર આપા, પ્રલાપ-બબડાટ પ્રલાપ, જાગરણ-અમરણ નૌ ન આના, રોમહર્ષ-રોમહર્ષ રોમહર્ષ, દન્તહર્ષાઃ દન્તહર્ષા દન્તહર્ષ, શબ્દ-શબ્દ શબ્દ, શીત-શીત શીત, વાત-વાત વાયુ, જ્વાતપ-અને તડકાં ઓર ધૂપકો, સહત્વ-સહન થવાં સહન હોના, અસહત્વમ્ તેમજ સહન ન થવાં એવં સહન ન હોના, અરોચક-અરોચક અરોચ, અવિપાકૌ અપચો અવિપાક, દૌર્બલ્યમ્ દુર્બળતા દુર્બલતા, અક્કમર્દઃ

૩૩. અશ્વાગમન-અસાગમન (ગ.)

„ „ -અશ્વાગમનં (સ્વ.છ.)

„ શબ્દ-શબ્દસ્પર્શ (ગ.પ.)

„ શીત-શીત (ત.)

„ વાતપસદત્વામહત્વમ્-વાતાતપામહત્વમ્ (ક.)

„ સહત્વાસહત્વમ્-અસહત્વમ્ (છ.)

„ મોજનપરિક્લેશન-મોજનક્રિયા (ગ.)

„ અમ્લલવણકટુકપ્રિયતા ઉષ્ણામ્લલવણકટુકપ્રિયતા (ઢ.)

અંગમર્દ અંગોકા દૂટના, સદનમ્ શિથિલતા શિથિલતા, અષ્પપ્રાણતા અષ્પપ્રાણતા ઉચ્ચાશ્વાસ, દીર્ઘસૂત્રતા દીર્ઘસૂત્રીપણું દેરમેં કાર્યકા કરના, આલસ્યમ્ આલસ આલસ, ઉચિતસ્ય અભ્યસ્ત અભ્યસ્ત, કર્મણઃ કર્મણો કાર્યકી, હાનિઃ ત્યાગ હાનિ, સ્વકાર્યેષુ પોતાના કામમાં અપને કાર્યોમેં, પ્રતીપતા પ્રતિકૂલતા વિરોધ, ગુરુણામ્ ગુરુઓનાં ગુરુઓંકે, વાક્યેષુ વાક્યોમાં વાક્યોમેં, અભ્યસૂયા દોષ શોધવા દોષ દેહના, બાલેભ્યઃ બાળકો તરફ બાલકોંકે પ્રતિ, પ્રદ્રેષઃ દ્રેષ વિદ્રેષ, સ્વધર્મેષુ પોતાના ધર્મમાં અપને ધર્મકી, અચિન્તા ઉપેક્ષાશ્રુતિ અચિન્તા, માલ્ય-માળાના ધારણ માલ્યધારણ, અનુલેપન-લેપન ચન્દનાદિલેપન, મોજન-અને ભોજનમાં મોજનમેં, પરિક્લેશનમ્ કલેશ કળટકા અનુભવ હોના, મધુરેભ્યઃ ચ મધુર મધુર, મક્ષેભ્યઃ બક્ષ્યો તરફ મક્ષ્ય દ્રવ્યોંસે, પ્રદ્રેષઃ અણુગમે દ્રેષ, અમ્લ-અમ્લ અમ્લ, લવણ-લવણ લવણ, કટુક-અને કટુ પદાર્થો કટુ દ્રવ્યોંકા, પ્રિયતા ચ પ્રિય લાગવા પ્રિય લગના, इति એ ચે, સંતાપાત્ સંતાપ-ની સન્તાપસે, પ્રાક્ પહેલાં પૂર્વ, જ્વરસ્ય જ્વરનાં જ્વરકે, પૂર્વરૂપાણિ પૂર્વ૩૫ પૂર્વરૂપ, ભવન્તિ થાય છે ઉપરિચત હોતે હે, અપિ ચ અને વળી ઓર, સંતાપાર્તમ્ સંતાપથી પીડિત થતાં પણ સન્તાપયુક્ત હોને પર મી, અનુવધ્નન્તિ એઓ આણુ રહે છે ચે લક્ષણ બને રહતે હે ॥ ૩૩ ॥

33. The following are the premonitory symptoms of fever, viz. dysgeusia, heaviness of limbs, inappetence, agitation of the eyes, lachrymation, hyper-somnia, seediness, yawning, flexion, tremors, fatigue, giddiness, talking at random, insomnia, horripilation and having the teeth set on edge, transient like and dislike for sounds, cold, wind and the sun; anorexia and indigestion, debility, body-aches, asthenia, low spirits, procrastination, indolence, avoidance of the usual course of routine, opposition to one's own

interests, disregard of the advice of elders, dislike for children, indifference to one's duty, the feeling of infliction in wearing flower-garland, anointing oneself with unguents and in eating; repugnance for sweetmeats, fondness for sour, salt and pungent things—these are the premonitory symptoms of fever preceding rise of temperature. They may continue during the entire course of fever.

इत्येतान्येकैकशो ज्वरलिङ्गानि व्याख्यातानि भवन्ति विस्तरसमासाभ्याम् ॥ ३४ ॥

इति आ प्रभाषे इस प्रकार, एतानि आ इन, ज्वरलिङ्गानि ज्वरनां लक्षणोंमें, एकैकशः एकैकशः एकैकशः एकैकशः, विस्तर- विस्तरपूर्वक विस्तर, समासाभ्याम् अने संक्षेपशी और संक्षेपसे, व्याख्यातानि भवन्ति कही गयीं हैं ॥ ३४ ॥

34. Thus the symptoms of fever have been individually described in brief and in extenso.

ज्वरस्यावृत्तिः प्रभावश्च —

ज्वरस्तु खलु महेश्वरकोपप्रभवः, सर्वप्राणभृतां प्राणहरो, देहेन्द्रियमनस्तापकरः, प्रज्ञाबलवर्णहर्षोत्साहहासकरः, भ्रमक्लममोहाहारोपरोधसंजननः, ज्वरयति शरीराणीति ज्वरः, नान्ये व्याधयस्तथा दारुणा बहुपद्रवा दुश्चिकित्स्याश्च यथाऽयम् ।

महेश्वरकोप- महादेवना केपथी महादेवके कोपसे, प्रभवः उत्पन्न भयेवे। उत्पन्न हुआ, ज्वरः तु खलु ज्वर, सर्वप्राणभृतान् सर्व प्राणीओंना सब प्राण- ३५. सर्वप्राणभृता-सर्वप्राणिना (च. ठ.)

„ प्रज्ञाबलवर्णहर्षोत्साहहासकरः — प्रज्ञाबलवर्णहर्षोत्साह-

सादनः (च. छ. ५.)

„ हास-सादनार्ति (त.)

धारिणीका, प्राणहरः प्राण हरनाए प्राणनाशक, देह- इन्द्रिय- मनस् देह, इन्द्रिय अने मनसे देह, इन्द्रिय और मनमें, तापकरः ताप करनेवाला, प्रज्ञा- प्रज्ञा, बल- बल, वर्ण वर्ण, हर्ष- हर्ष प्रसन्नता, उत्साह- अने उत्साहने और उत्साहको, हास- ओछा कम्प, करः करनेवाला, भ्रम- तथा भ्रम, क्लम- क्लम, मोह- मोह, मोह, आहारोपरोध- तेजस आहारने प्रतिषेध एवं आहारमें रुकावटको, संजननः उत्पन्न करनेवाला है, शरीराणी शरीरोंको, ज्वरयति ताप आपे है तापयुक्त करता है, इति तेथी इससे, ज्वरः ज्वर कहेवाले है ज्वर कहा जाता है, यथा जेना जैसा, अयम् आ ज्वर है यह ज्वर है, तथा तेना वैसी, अन्ये व्याधयः भीन व्याधियों अन्य व्याधियां, दारुणा- भयंकर भयानक, बहुपद्रवाः अने उपद्रव उत्पन्न करनेवाला, दुश्चिकित्स्याः च अने कठिनाध्य और दुश्चिकित्स्य, न नथी नहीं हैं;

35-(1). Fever is born of the Great God (Maheswara). It is the destroyer of life of all living beings, it heats up the body, senses and the mind. It is the diminisher of intelligence, strength, body-lustre, liveliness and enthusiasm, the inducer of fatigue, exhaustion, delusion and impairment of alimentation. Fever is so called because it causes the body to be fevered. There are no other diseases which are as fierce and as prolific of complications and as difficult of treatment as this one.

स सर्वरोगाधिपतिः, नानातिर्यग्योनिषु च बहुविधः शब्दरभिधीयते। सर्वे प्राणभृतः सज्वरा एव जायन्ते सज्वरा एव म्रियन्ते च; स महा-मोहः, तेनाभिभूताः प्राग्देहिकं देहिनः कर्म

३५. महामोहः — महामूलः (ठ.)

„ किञ्चिदपि-किञ्चन (त.)

„ देहिनः कर्म-देहिनः (द.)

किञ्चिदपि न स्मरन्ति, सर्वप्राणभृतां च ज्वर
एवान्ते प्राणानादत्ते ॥ ३५ ॥

सः ते बह, सर्वरोगाधिपतिः अर्वा रोगोऽने अधिपति
छे सब रोगोंका अधिपति है, नाना- अने अने अने
प्रकारना और नाना प्रकारके, तिर्यग्योनिषु पशुपक्षीओमां
पशुपक्षियोंमें, बहुविधैः अने प्रकारना बहुत प्रकारके,
कच्चैः शब्दोऽथी शब्दोंसे, अभिषीयने छेवाथ छे कहा
जाता है, सर्वे सर्व सब, प्राणभृतः प्राणीओ प्राणि,
सज्वराः तावसदित उपायुक्त, एव न ही, जायन्ते
न-मे छे उत्पन्न होते हैं, सज्वराः च अने तावसदित
और ज्वरयुक्त, एव न ही, जायन्ते- मृत्यु पाये छे
मरते हैं, सः ते यह, महामोहः महाभ्रमोऽप्ये महा-
मोहरूप है, तेन तेनाथी इससे, अभिभूताः पराभव
पायेछां पराजित, देहिनः प्राणीओ प्राणियों, प्राग्दहिकम्
पूर्वदेहनु पूर्वशरीरकृत, किञ्चित् अपि कर्म पशु योडा गी,
कर्म कर्म कर्म, न स्मरन्ति याद करतां नथी स्मरण
नहीं करते, सर्वप्राणभृताम् च अने सर्व प्राणीओना
और सब प्राणियोंके, अन्ते अन्त समये अन्त समयमें,
ज्वरः न्वर ज्वर, एव न ही, प्राणान् प्राणान् प्राणोंको,
आदत्ते हरे छे हरता है ॥ ३५ ॥

35. The fever is the king of
diseases. It is known by various appe-
llations according to its manifestation
in the body of the lower order of
creatures. All living beings come in-
to the world with fever on them and
likewise with fever on them they die.
It is the great delusion; enveloped
by it, creatures do not recall any
action done in their previous life. It
is fever alone that in the end takes
away the life-breaths of all living
beings.

ज्वरविक्रिसास्त्रम्--

तत्र पूर्वकपदर्शने ज्वरादौ वा हितं लघ्वशन-
मपतर्पणं वा, ज्वरस्यामाशयसमुत्थत्वात्; ततः

कषायपानाभ्यङ्गोहस्वेदप्रदेहपरिवेकानुलेपनवन्न-
नविरेचनास्थापनानुवासनोपशमनस्तः कर्मधूप-
धूमपानाञ्जनक्षीरभोजनविधानं च यथास्वं युक्त्या
प्रयोज्यम् ॥ ३६ ॥

तत्र ज्वरस्य न्वर ज्वर, आमाशय- आमाशयमांथी
आमाशयसे, समुत्थत्वात् उत्पन्न यथेदो होवाथी
उत्पन्न होता है इस लिए, पूर्वरूप- दर्शने पूर्व-
रूपे देहात् पूर्वरूप दिखाई देनेपर, ज्वरादौ वा के
न्वरनी शरीरात्मां न अथवा ज्वरके प्रारम्भमें ही,
लघ्वशनम् दक्षिणं भोजन लघु भोजन, अपतर्पणम् वा के
अपतर्पण अथवा अपतर्पण, हितम् दितकर छे हितकर है,
ततः त्वात् पछी इसके पीछे, कषायपान- कषायपान
कषायपान, अभ्यङ्ग- अभ्यङ्ग अभ्यङ्ग, स्नेह- स्नेह स्नेह,
स्वेद- स्वेद स्वेद, प्रदेह- प्रदेह प्रदेह, परिवेक- परिवेक
परिवेक, अनुलेपन- अनुलेपन अनुलेपन, वमन- वमन
वमन, विरेचन- विरेचन विरेचन, आस्थापन- आस्थापन
आस्थापन, अनुवासन- अनुवासन अनुवासन, उपशमन-
उपशमन उपशमन, नस्तः कर्म- नस्तः कर्म नस्तः कर्म, धूप-
धूप धूप, धूमपान- धूमपान धूमपान, अञ्जन- अञ्जन
अञ्जन, क्षीरभोजनविधानम् च अने क्षीरभोजनने विधि
ओओने और क्षीरभोजनविधि इनकी, यथास्वं पेत्त-
पेत्तानी न्वरिथात् अनुसार अपनी अपनी आवश्यकताके
अनुसार, युक्त्या युक्तिथी युक्तिसे, प्रयोज्यम् प्रयोज्यम्
योजना करनी चाहिए ॥ ३६ ॥

36. On the appearance of the pre-
monitory symptoms or in the initial
stage of fever either light diet or
starvation is indicated, seeing that
the fever originates from the seat of
digestion. Thereafter (digestive and
sedative) decoctions, inunctions, ole-
ation, sudation, applications, affusions,
unguents, emetics, purgatives, curative

३६. अभ्यङ्गरनेहस्वेद°-अभ्यङ्गस्नेहप्रदेह° (ब.)

„ अनुवासन-शिरोविरेचन (छ.)

„ अनुवासनोपशमनस्तः° - अनुवासनशिरोविरेचनोपशम-
नस्तः° (ब.)

and unctuous enemata, sedatives, ster-
nutatives, fumigations, inhalation,
eyesalves and milk-diet should be
availed of according to the nature of
the fever and as reason dictates.

जीर्णज्वरेषु तु सर्वेष्वेव सर्पिषः पानं प्रशस्यते
यथास्वौषधसिद्धस्यः सर्पिर्हि स्नेहाद्धातं शमयति,
संस्कारात् कफं, शैत्यात् पित्तमूष्माणं च; तस्मा-
जीर्णज्वरेषु सर्वेष्वेव सर्पिर्हितमुदकमिवाम्निप्लुष्टेषु
द्रव्येष्विति ॥ ३७ ॥

સર્વેષુ એવ સર્વેષુ સર્વ પ્રકારકે, જીર્ણજ્વરેષુ ઊર્ણ
જ્વરેશમાં : જીર્ણ જ્વરમાં, તુ તે। તો, યથાસ્વ- પોત
પોતાનાં અને અને, ઔષધસિદ્ધસ્ય દોષદર ઔષધથી
સિદ્ધ કરેલ દોષદર ઔષધિયાંમે સંસ્કાર કિયે હુ, સર્પિષઃ
ધીનુ ઘૂતકા, પાનમ્ પાન પીના, પ્રશસ્યતે પ્રશસ્ત છે
પ્રશસ્ત છે, હિ કારણકે ધી ક્યોંકિ ધી, સ્નેહાન્
સ્નેહને લીધે સ્નિગ્ધ હોનેસે, વાતમ વાતનું વાતકો,
સંસ્કારાન્ સંસ્કારથી સંસ્કાર દો જાનેસે, કફમ્ કફનું
કફકો, શૈત્યાન્ ચ અને શીતળતાને લીધે ઔષ્ણીક
હોનેસે, પિત્તમ્ પિત્તનું પિત્તકો, ઝમ્માણમ્ અને ગરમીનું
ઔષ્ણીકતાકો, શમયતિ શમન કરે છે શાન્ત કરતાં હ, તસ્માન્
તેથી ફળિયે, અમ્નિપ્લુષ્ટેષુ અગ્નિથી બળેલાં
આગસે જલે હુ, દ્રવ્યેષુ દ્રવ્યેશમાં પદાર્થોંમે, ઉદકમ્ હવ
પાણીની પેઠે જલકી માંતિ, સર્વેષુ એવ સર્વેષુ મધ હી,
જીર્ણજ્વરેષુ ઊર્ણ જ્વરેશમાં જીર્ણજ્વરમાં, સર્પિઃ ધી ધી,
હિતમ્ હિતિ હિતકર છે હિતકારી છે ॥ ૩૭ ॥

37. In all kinds of chronic fevers
the potion of ghee which has been
prepared with suitable drugs is re-
commended. Being unctuous in its
nature, ghee subdues vata (which is
dry). Being properly prepared, it sub-
dues kapha; and being cooling, it
subdues both pitta and heat. There-
fore in all chronic fevers, ghee is

beneficial as water is beneficial in
the case of articles that have caught
fire.

भवन्ति चात्र—

यथा प्रज्वलितं वेदम् परिषिञ्चन्ति वारिणा ।

नराः शान्तिमभिप्रैष्य तथा जीर्णज्वरे घृतम् ॥ ૩૮ ॥

અત્ર ચ આ વિષયમાં રૂસ વિષયમાં, બવન્તિ શ્લોકો
છે કે શ્લોક છે કે, યથા જેમ જેમ પ્રકાર, નરાઃ
મનુષ્યો મનુષ્ય, શાન્તિમ્ શાન્તિને શાન્તિ, અભિપ્રેય
અનુલક્ષીને કરનેકે લિય, પ્રજ્વલિતમ્ બળતાં જલતે
હુ, વેદમ્ ધરને ધરકા, વારિણા પાણીથી પાનીયે, પરિ-
ષિજ્જન્તિ સીંચે છે મિચન કરતે છે, તથા તેમ વૈસે,
જીર્ણજ્વરે તેઓ ઊર્ણ જ્વરમાં વે જીર્ણજ્વરમાં, ઘૂતમ્
ધીને પ્રયોગ કરે છે ધીના પ્રયોગ કરતે છે ॥ ૩૮ ॥

Here are verses again—

38. Just as men pour water over a
burning house with a view to quench
the fire, so do they use ghee for
quieting chronic fever.

સ્નેહાદ્ધાતં શમયતિ, શૈત્યાન્ પિત્તં નિયંચ્છતિ ।
ઘૂતં તુલ્યગુણં વૌષં સંસ્કારાત્તુ જયેત્ કફમ્ ॥ ૩૯ ॥

ઘૂતમ્ ધી ધી, સ્નેહાન્ સ્નેહને લીધે સ્નિગ્ધ હોનેસે,
વાતમ વાતને વાયુકો, શમયતિ શાન્ત કરે છે શાન્ત
કરતાં હ, શૈત્યાન્ શીતલતાને લીધે ગીત હોનેસે, પિત્તમ્
પિત્તને પિત્તકો, નિયંચ્છતિ કાશુમાં લે છે અભિમૂત
નરતાં હ, સંસ્કારાન્ તુ અને સંસ્કારને લીધે ઔષ્ણીક
સંસ્કારકે કારણ, તુલ્યગુણમ્ સમાન ગુણવાળા અને
સમાન ગુણવાળે, કફમ્ કફરૂપ કફરૂપ, વૌષમ વૌષને
વૌષકો, જયેત્ જીતે છે જીતતાં હ ॥ ૩૯ ॥

39. By its unctuous property, it
subdues vata, by its cooling property
it subdues pitta and ghee, in spite
of its being possessed of qualities

૩૮. પ્રજ્વલિત-પ્રોજ્વલિત (જ.)

,, વારિણા-વારિભિઃ (ન.)

similar to those of kapha, subdues it when prepared with proper drugs.

नान्यः स्नेहस्तथा कश्चित् संस्कारमनुवर्तते ।
यथा सर्पिरतः सर्पिः सर्वस्नेहोत्तमं मतम् ॥४०॥

यथा जेपुं जैमा, सर्पिः धी धी, संस्कारम् संस्कारानुं
संस्कारका, अनुवर्तते अनुसरणं करे छे अनुसरण
करता है, तथा तेपुं वैसा, अन्यः धीजे अन्य, कश्चित्
काष्ठपल्लु कोईसी, स्नेहः न स्नेह संस्कारानुं अनुसरण
करता नहीं स्नेह संस्कारका अनुसरण नहीं करता, अतः
ऐसी इस लिए, सर्पिः धी धी, सर्वस्नेहोत्तमम् सर्व
स्नेहोंमें उत्तम, मतम् मानेछ छे
माना है ॥ ४० ॥

40. There is no other unctuous article which imbibes the quality of drugs to the extent that ghee does. Hence ghee is regarded as the best of all unctuous articles.

गद्योक्तविषयस्य पद्यैः पुनः कथने न द्विरुक्तिः—

गद्योक्तो यः पुनः श्लोकैरर्थः समनुगीयते ।
तद्व्यक्तिव्यवसायार्थं द्विरुक्तं तन्न गह्यते ॥४१॥

गद्योक्तः गद्यमां कहेछे। गद्यमें वर्णित, यः अर्थः जे
विषय जो अर्थ, श्लोकैः श्लोकाधी श्लोकोंछे, पुनः
दुही फिर, समनुगीयते कहेवाभां आवे छे कहा जाता
है, तत् ते वह, व्यक्ति- स्वरूपता स्पष्टता, व्यवसायार्थम्
करवा भाटे छे करनेके लिए है, द्विरुक्तम् तत् आधी
जे बार कहेवाभां आवेछुं ते इस लिए दो बार कहा
हुआ वह, न गह्यते निन्दित नहीं निन्दित नहीं है ॥४१॥

41. If a thing has been said already in prose and is again told in verse, it is for the sake of clarity and emphasis. Such repetition is not censurable.

४१. गद्योक्तो-पूर्वोक्तो (द.)

„ श्लोकैः - पद्यैः (ठ.)

„ श्लोकैरर्थः - पद्यैरर्थः (ख. द.)

अध्यायोक्तविषयः—

तत्र श्लोकाः—

त्रिविधं नामपर्यायैर्हेतुं पञ्चविधं गदम् ।
गदलक्षणपर्यायान् व्याधेः पञ्चविधं ग्रहम् ॥४२॥
ज्वरमष्टविधं तस्य प्रकृष्टासन्नकारणम् ।
पूर्वरूपं च रूपं च मेषजं संग्रहेण च ॥४३॥
व्याजहार ज्वरस्याग्रे निदाने विगतज्वरः ।
भगवानग्निवेशाय प्रणताय पुनर्वसुः ॥४४॥

तत्र श्लोकाः ते विषयमां उपसंहारना श्लोको छे जे
उस विषयमें उपसंहारके श्लोक हैं कि, विगतज्वरः संतप्त-
रहित ज्वररहित, भगवान् भगवान् भगवान्, पुनर्वसुः
पुनर्वसुछे पुनर्वसुने, प्रणताय नमन करता विनीत,
अग्निवेशाय अग्निवेशने अग्निवेशको, श्लोके प्रथम
प्रथम, ज्वरस्य निदाने ज्वरनिदानमां ज्वरनिदानमें,
नामपर्यायैः नामना पर्यायैः श्लोके नामपर्यायोंके साथ,
त्रिविधम् हेतुम् त्रय प्रकारना हेतु तीन प्रकारके हेतु,
पञ्चविधम् पांच प्रकारना पांच प्रकारके, गदम् रोग
रोग, गदलक्षण- रोगनां लक्षणों रोगके लक्षण, पर्यायान्
ऐसीना पर्यायैः उमके पर्याय, व्याधेः व्याधिने रोगको,
पञ्चविधम् पांच प्रकारथी पांच प्रकारसे, ग्रहम् ओषध-
धवाना उपाय जाननेके उपाय, अष्टविधम् आठ प्रका-
रना आठ प्रकारका, ज्वरम् ज्वर ज्वर, तस्य तेनां
उमके, प्रकृष्ट- दूरनां विप्रकृष्ट, आसन्न- अने नजिकनां
और सजिकृष्ट, कारणम् कारणां कारण, पूर्वरूपम् च
पूर्वरूप पूर्वरूप, रूपम् च रूप रूप, संग्रहेण अने
संक्षेपमां और संक्षेपमें, मेषजम् च औषध छे अथवा
औषध यह सब, व्याजहार कहे छे कहा है ॥ ४२-४४ ॥

Here are the recapitulatory verses—

42-44. The three varieties, etiological factors and their synonyms, the five-fold nature of disease; the synonyms of disease and of symptoms of disease, the five factors leading to the

४२. मेषजं संग्रहेण-संग्रहं मेषजस्य (ग.)

४४. व्याजहार-व्याख्यातवान् (ग. घ.)

full knowledge of disease, the eight varieties of fever, its remote and immediate causes, premonitory symptoms; signs and symptoms and treatment in brief—all this has, the teacher Punarvasu Atreya, free from all ills, declared to the suppliant Agnivesa in the first chapter on "The Pathology of Fever".

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते निदान-
स्थाने ज्वरनिदानं नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

इति आ प्रभाषे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्नि-
वेशे रथेष्टा अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे
अने अरुंधती प्रतिशेखर पाभेष्टा आ शास्त्रमां
और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, निदानस्थाने
निदानस्थान विषे निदानस्थानमें, ज्वरनिदानम् 'ज्वर-
निदान' 'ज्वरनिदान', नाम नामने। नामका, प्रथमः
प्रथम प्रथम, अध्यायः अध्याय संपूर्ण भयो अध्याय
समाप्त हुआ ॥ १ ॥

1. Thus in the section on 'Pathology' in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the first chapter entitled "The Pathology of Fever" is completed.

तयोऽध्यायः ।

शीले अध्याय अध्याय दूसरा Chapter II

रक्तपित्तनिदानाध्यायोपक्रमः —

अथातो रक्तपित्तनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः हवे अर्द्धांशे अब आगे, 'रक्तपित्तनिदा-
नम्' 'रक्तपित्तनिदान' नामना अध्यायानु 'रक्तपित्तनिदान'
नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः व्याख्यान करेयुं
व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये
आत्रेयसे, इति ह आ विषयमां नीये प्रभाषे न इस
विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्माह उहेयुं उ कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound "The chapter on the Pathology of Hemothermia."

2. Thus declared the worshipful Atreya.

रक्तपित्तस्य निदानपूर्विका संप्राप्तिः —

पित्तं यथाभूतं लोहितपित्तमिति संज्ञां लभते,
तद् व्याख्यास्यामः ॥ ३ ॥

यथा- न्ते रीते जिम प्रकार, भूतम् विकृत भवेयुं
विकृत हुआ, पित्तम् पित्त पित्त, लोहितपित्तम् रक्तपित्त
रक्तपित्त, इति येवी इस, संज्ञाम् संज्ञाने संज्ञाको,
लभते प्राप्त भाय उ प्राप्त होता है, तद् ते उसको,
व्याख्यास्यामः उहेयुं कहेंगे ॥ ३ ॥

3. We shall explain the condition where pitta (thermia) acquires the appellation of Hemothermia.

यदा जन्तुर्वयकोद्दालककोरदूषप्रायाण्यन्नानि
भुङ्क्ते, भृशोष्णतीक्ष्णमपि चान्यदन्नजातं निष्पा-
चमायकुलत्थसूपक्षारोपसंहितं, दधिदधिमण्डोद-
श्चित्कद्वुराम्लकाजिकोपसेकं वा, धाराहमाहिषा-
विकमात्स्यगव्यपिशितं, पिण्याकपिण्डालुशुष्क-
शाकोपहितं, मूलकसर्षपलशुनकरञ्जिशुमभुक्षिमु-
(खड्यूष)भूस्तृणसुमुक्षुरसकुठेरकगण्डीरकाल-
मालकपर्णासक्षवकफणिष्णकोपदंशं, सुरासौ-
वीरतृणोदकमैरेयमेवकमधूलकशुक्तकुचलवदराम्ल-

३. तद् व्याख्यास्यामः — तथा अनुव्याख्यास्यामः (क. व. ज. घ.)

४. क्षारोपसंहितं—क्षारोपहित (क.)

५. काजिकोपसेकं—काजिकोपहित (च. घ.)

६. पिण्याक—पिण्याकशाक (ग.)

७. (खड्यूष)—खरपुष्पा (त. प.)

८. कालमाक—कालशाक (न.)

प्रायानुपानं वा, पिष्टान्नोत्तरभूयिष्ठम्; उष्णामित्तो वाऽतिमात्रमतिवेलं वाऽऽमं पयः पिबति, पयसा समभ्राति रौहिणीकं, काणकपोतं वा सर्षपतैल-क्षारसिद्धं, कुलत्थपिण्याकजाम्बवल्कुचपक्वैः शौ-क्षिकैर्वा सह क्षीरं पिबत्युष्णामित्तः; तस्यैवमा-चरतः पित्तं प्रकोपमापद्यते, लोहितं च स्वप्रमाण-मतिवर्तते ।

यदा न्याये जब, जन्तुः प्राणी, यवक- यवक यवक, उद्दालक- वनकोदा वनकोदा, कोरदूष- अने कोदावनी कोदा, प्राणाणि प्रधानतावाणां प्रधान, अन्नानि अन्नोने अन्नको, निष्पाव- अथवा वाध अथवा सेम, माष- अउद उदद, कुलत्थ- तथा कुलथीना तथा कुलथी- के, सूप- सूप सूप, क्षार- अने क्षार और क्षार, उप- संक्षितम् युक्त युक्त, दधि- दही दही, दधिमण्ड- दहीने। मंड दहीका मंड, उदक्षित- उदक्षित उदक्षित, कटुर- भाटी अश खट्टा मट्टा, अम्लकाजिका- अने भाटी कुं और खट्टी कांजी, उपसेकम् भेजवेध मिलाये हुए, कृष्ण- अत्यंत अत्यन्त, उष्ण- गरम गरम, तीक्ष्णम् तथा तीक्ष्ण और तीक्ष्ण, अम्यत् अपि भीष्मं पक्षु दूधरे भी, अन्नजातम् वा अन्नसमूहने अन्नसमूहको, मूकक- अथवा मूला अथवा मूली, सर्वप- सरसप सरसों, लघुन- लघु लघुन, करज- करंज करंज, शिमु- अरगवे। मधुशिम- भीड़ा अरगवे। मीठी सहजन, (खट- कूब- अयूप खड्यूप), भूस्मृण- भूस्मृण भूस्मृण, सुमुख- सुमुख सुमुख, सुरस- तुलसी तुलसी, कुठेरक- कुठेरक कुठेरक, गण्डीर- अरुडीर गण्डीर, कालमालक- कालमालक कालमालक, पर्णास- पर्णास पर्णास, क्षवक- क्षवक क्षवक, फणिज्जक- अने हृष्टिज्जकनी और फणिज्जककी, उपदंशम् अट्टीयुक्त चटनीसहित, सुरा- सुरा सुरा, सौवीर- सौवीर सौवीर, तुषोदक- तुषोदक तुषोदक, मेरेय- मेरेय मेरेय, मेदक- मेदक मेदक, मधूलक- मधूलक मधूलक, शुक्र-

४. प्रायानुपानं—प्रायमन्नपान (प.)

,, अतिवेकं वाऽऽमं पयः—अतिवेकं पयः (व.)

,, रौहिणीकं—रौहिणीशकं (व. ७. ५.)

,, शौक्षिकैर्वा—शौक्षिकैरामक्षीरमतिमात्रमथवा (द.)

,, क्षीरं पिबत्युष्णामित्तः—क्षीरमात्रमतिमात्रमथवा पिबति (व. ५.)

,, स्वप्रमाणमतिवर्तते—चाण्ड प्रमाणमतिवर्तते (च. व.)

शुक्र शुक्र, कुवक- भेटां भैर बड़े बेर, बदर- भैर वजरे बेर आदि, अम्लप्राय भटाधप्रधान प्रायः सट्टे, अनुपानम् अनुपानसहित अनुपानके साथ, पिण्याक- पिण्याक पिण्याक, पिण्डालु- पिण्डालु पिण्डालु, शुष्कनाक- अने सूडां शाक और सूखे शाक, उपहितम् युक्त युक्त, वाराह- सवरनुं सवरका, माहिष- पाडां मैसेका, जाविक- भेटां मेवका, मारस्व- भाउलीनुं मल्लीका, गन्ध- अने गायनुं और गायका, विक्षितम् वा भांस मांस, पिष्टान्नोत्तर- भूयिष्ठम् उपरथी भेटे भागे पिष्टान्न- सहित ऊपरसे बहुधा पिष्टान्नसहित, मुक्के भाय छे खाता है, उष्णामित्तः वा अथवा तापे तपेष्टे। अथवा धूपसे तप्त हुआ, अतिमात्रम् अधिक मात्राभां अधिक मात्रामें, अतिवेकम् अहुवार बहुत बार, आमम् कालुं कच्चा, पयः दूध दूध, पिबति पीछे छे पीता है, रौहिणीकम् अथवा रौहिणीनुं शाक अथवा रौहिणीका शाक, पयसा वा दूध साथे दूधके साथ, सर्षपतैल- अथवा सरसियातेल अथवा सरसोंकातेल, क्षारसिद्धम् अने क्षारसिद्ध और क्षारसिद्ध, काणकपोतम् वा कालुकपोतने काणकपोतको, समभ्राति भाय छे खाता है, (उष्णामित्तः अथवा तापे तपेष्टे। अथवा धूपसे तप्त हुआ), कुलत्थ- कुलथी कुलथी, पिण्याक- पिण्याक पिण्याक, जाम्बव- जाम्बव जाम्बवके फल, लकुच- अने लकुचथी और लकुचसे, पक्वैः पक्वैः पक्वैः पकाया हुआ, शोक्तिकैः वा भैर साथे बेरके साथ, क्षीरम् दूध दूध, पिबति पीछे छे पीता है, एवम् न्याये अने प्रभाण्ये तब इस प्रकार, आचरतः आचरता आचरण करते हुए, तस्य तेनुं उसका, पित्तम् पित्त पित्त, प्रकोपम् प्रकोपने प्रकोपको, आपद्यते पाछे छे प्राप्त होता है, लोहितम् च अने दोही और रक्त, स्वप्रमाणम् पोताना प्रभाण्यथी अपने प्रमाणसे, अतिवर्तते वधी अथ छे बढ़ जाता है;

4-(1). If a person takes the diet mainly of barley, uddalaka or koradu-sha corn and excessively hot and acute food mixed with nishpava, black-gram, horse-gram, pigeon pea or alkali, or with curds, whey, diluted whey, sour butter-milk, sour conjee or the flesh

of hog, buffalo, sheep, fish and cow, or til paste or pindalu, dried vegetables, or radish, white mustard, garlic, indian beech, drumstick, sweet drumstick, bhustrina, the varieties of basil called sumukha, surasa, kutheraka, gandira, kalamalaka and parnasa, kshavaka and phanijjhaka as chutneys, or wines called sura, sauveeraka, tushodaka, maireya, medaka, madhulaka and vinegars or other sour post-prandial potions made of jujube small and big or pasted articles of diet at the end of the meal; or if a person being afflicted with heat drinks raw milk in excess or too frequently or eats rohini vegetable along with milk, or the flesh of kana pigeon cooked in white-mustard oil and alkali or if a man being afflicted with heat drinks milk along with horsegram, til paste, ripe jamboo, lakucha or jujube. The pitta of such a person gets provoked and the blood exceeds its normal proportion causing plethora.

तस्मिन् प्रमाणातिवृत्ते पितं प्रकुपितं शरीर-
मनुसर्पद्यदेव यकृतस्त्रीहप्रभवाणां लोहितवहानां
च स्रोतसां लोहिताभिष्यन्दगुरुणि मुखान्यासाद्य
प्रतिरुन्ध्यात् तदेव लोहितं दूषयति ॥ ४ ॥

तस्मिन् ते उसके, प्रमाणातिवृत्ते प्रमाणात्थी वधी
जतां प्रमाणसे अधिक हो जाने पर, प्रकुपितम् प्रकुपित
थेले प्रकुपित हुआ, यत् एव जे जो, पित्तम् पित्त
पित्त, शरीरम् शरीरमां शरीरमें, अनुसर्पत् इलातुं
फैलता हुआ, यकृत- यकृत यकृत, स्त्रीह-अने स्त्रीह-

४. प्रमाणातिवृत्ते-प्रमाणातिवृत्ते (क.)

॥, बदेव-यदेव (च. ध.)

॥, प्रतिरुन्ध्यात्-प्रतिपद्यते (क. च. छ. ध.)

॥, तदेव-तदैव (च. ध.)

मांथी और झीहासे, प्रभवाणाम् उत्पन्न भवनां उत्पन्न
होनेवाले लोहितवहानाम् रक्त लोहितवहानां रक्तको वहाने-
वाले, स्रोतसाम् स्रोतसां स्रोतोंके, लोहित-लोहिनी
रक्तके, अभिष्यन्द-अभिष्यन्द-अभिष्यन्दसे, गुरुणि-
भारे थयेलां भारी हुए, मुखानि मुखाने मुखोंको, आसाद्य
प्राप्त करीने प्राप्त करके, प्रतिरुन्ध्यात् रोकड़ी दे छे रोक
देता है, तत् एव तेज पित्त वही पित्त, लोहितम् रक्तने
रक्तको, दूषयति दूषित करे छे दूषित करता है ॥ ४ ॥

4. When under this condition of hyperemia, the provoked pitta, while circulating in the body reaches the orifices of the splenic and hepatic blood-carrying vessels which have become dilated, and gets obstructed, then indeed it causes vitiation of blood.

पित्तस्य रक्तपित्तमिति संज्ञायामे हेतुः—

संसर्गालोहितप्रदूषणाद्लोहितगन्धवर्णानुविधानाच्च पित्तं लोहितपित्तमित्याचक्षते ॥ ५ ॥

पित्तम् पित्तने पित्तको, संसर्गात् संसर्गने लीधे
संसर्गके कारण, लोहित-लोहिनी रक्तको, प्रदूषणात् दूषित
करतुं होवाली दूषित करनेवाला होनेसे, लोहित-रक्तना
रक्तके साथ, गन्ध-गन्ध गन्ध, वर्ण-अने वर्ण और
वर्णका, अनुविधानात् प्राप्त करवाली धारण करनेसे,
लोहितपित्तम् रक्तपित्त रक्तपित्त, हानि ओ प्रमाणे ऐसा,
आचक्षते छे छे कहते हैं ॥ ५ ॥

5. Owing to its contact with the blood and its contaminating the blood and acquiring the smell and the tint of the blood, that pitta is called hemo-thermia (lohita pitta).

रक्तपित्तस्य पूर्वरूपाणि—

तस्येमानि पूर्वरूपाणि भवन्ति; तद्यथा—अन-
न्नाभिलाषः, भुक्तस्य विदग्धः, शुक्ताम्लगन्धरस
उद्गारः, उर्वेरर्भाक्षणागमन, उर्ध्वतस्य वाभस्तता,

५. संसर्गालोहित-तलोहितसंसर्गालोहित (क. ग. च. छ. ध.)

स्वरमेदो, गात्राणां सदनं, परिदाहः, मुखाम्मा-
गम इव, लोहलोहितमत्स्यामगन्धत्वमिव चास्य-
स्य, रक्तहरितहारिद्रत्वमङ्गावयवशकृन्मूत्रस्वेदला-
लास्निग्धानाकास्यकर्णमलपिडकोलिकापिडकानाम्,
अङ्गवेदना, लोहितनीलपीतश्यावानामर्चिष्मतां च
रूपाणां स्वप्ने दर्शनमभीक्ष्णमिति (लोहितपित्त-
पूर्वरूपाणि भवन्ति) ॥ ६ ॥

तस्य तेन उभके, इमानि आ ये, पूर्वरूपाणि
पूर्वरूपो पूर्वरूप, भवन्ति थाय छे होते हैं, तद् यथा
जैसा कि, अनन्नाभिलाषः बोझननी छत्र न
होयी भोजनकी इच्छाका न होना, भुक्तस्य आधेधानो
खाये हुएका, विदाहः विदाह विदाह, शुक्ताम्ल- आटा
शुक्त जैसा खट्टी शुक्त जैसी, गन्ध- गन्ध गन्ध, रसः
अने रसवाणो और रसवाला, उद्गारः ओड्डार उद्गार,
उर्ध्वः उर्ध्वीनुं वमनका, अभीक्ष्णम् वारवार बारबार, आग-
मम् आवुं आना, छर्दितस्य उल्टीनुं वमनका, बीभत्सता
धृष्टाजनक होनुं घृणाजनक होना, स्वरमेदः स्वरमेद
स्वरमेद, गात्राणाम् अंगोनी अंगोंकी, सदनम् शिथिलता
शिथिलता, परिदाहः परिदाह परिदाह, मुखाम् भुभभांथी
मुँहमे, धूमागमः इव धूमाग जैसा नीकणुं धूआंसा
निकलना, आस्यस्य भुभनुं मुँहका, लोह- लोहा लोहा,
लोहित- लोही रक्त, मत्स्य- माछलां मछली, आमगन्धि-
त्वमिव अने आमना जैसी गन्धवाणुं होनुं और आम
जैसी गन्धका होना, अङ्ग- शरीर शरीर, अवयव- अवयवो
अवयव, शकृत्- पुरीष पुरीष, मूत्र- भूत्र मूत्र, स्वेद-
परसेवो पसीना, लाला- लाण लाला, सिङ्घानक- लीट
नाकका मैल, आस्य- भुभ मुख, कर्णमल- तथा डानना
मैल कानकी मैल, पिडकोलिका- आंभना थीपडा
आंखकी गीद, पिडकानाम् अने डीडडीओनुं और पिड-
काओंका, रक्त- लाह रक्त, हरित- लीला हरा, हारिद्रत्वम्
अने हणहरिया रंगनुं होनुं और हल्कीके रंगका होना,
अङ्गवेदना अंगोभां वेदना अंगोंमें वेदना, स्वप्ने च अने
स्वप्नभां और स्वप्ने, लोहित- रक्त रक्त, नील- नीला
नीले, पीत- पीला पीले, श्यावानाम् श्यावार्थना श्याव-
वर्णके, अर्चिष्मताम् अने तेजस्वी और तेजोमय, रूपाणाम्

रूपानां रूपोंके, वर्णनम् दर्शनं यथा दर्शन होना, इति
अे प्रकारे इस प्रकारके, (लोहितपित्त- रक्तपित्तनां
रक्तपित्तके, पूर्वरूपाणि- पूर्वरूपो पूर्वरूप, भवन्ति छे
हैं) ॥ ६ ॥

6. These are its premonitory sym-
ptoms:—viz. inappetence; misdigestion
of food eaten; eructations of sour taste
and of bad smell like that of vinegar;
frequent urge for vomiting; offensive-
ness of vomited matter; cacophonia;
asthenia of limbs; burning all over
the body; steaming emanations from
the mouth; mouth smelling of metal,
blood, fish or raw flesh; red, green or
yellow colour of body-limbs, feces,
urine, sweat, saliva and discharges of
the nose, mouth, ear and eye, and of
pimples on the body; body-aches and
frequent visions of red, blue, yellow,
brown and shining forms in dreams.

रक्तपित्तस्योपद्रवाः --

उपद्रवास्तु खलु दौर्बल्यारोचकाविपाकश्चा-
सकासज्वरातीसारशोफशोषपाण्डुरोगाः स्वरमे-
दश्च ॥ ७ ॥

उपद्रवाः तु खलु उपद्रवो तो उपद्रव तो, दौर्बल्य-
दुर्बलता दुर्बलता, अरोचक- अरुचि अरुचि, अविपाक-
अविपाक अविपाक, आस- श्वास श्वास, कास- आंसी
खासी, ज्वर- ताप ज्वर, अतीसार- आडा अतीसार,
शोफ- सोओ सूजन, शोष- शेप शोष, पाण्डुरोगाः अने
पांडुरोग और पाण्डुरोग, स्वरमेदः च तेभ्यस्वरमेद छे
एवं स्वरमेद हैं ॥ ७ ॥

7. The complications in this condi-
tion are debility, anorexia, indigestion,
dyspnea, cough, fever, diarrhoea, ede-
ma, emaciation, anemia and caco-
phonia.

दोषमेवेन रक्पित्तस्य मार्गभेदः—

मार्गौ पुनरस्य द्वौ-ऊर्ध्वं, चाधः। तद्बहुश्लेष्मणि शरीरे श्लेष्मसंसर्गादूर्ध्वं प्रतिपद्यमानं कर्णनासिकानेत्रास्येभ्यः प्रच्यवते,

अस्य पुनः अने ओना और इमके, द्वौ मार्गौ थे भागें थे दो भाग हैं, ऊर्ध्वम् च उपर उपरका, अधः च अने नीचे और नीचेका, बहु-श्लेष्मणि अहु ऊर्ध्वाणा बहुत कफवाले, शरीरे शरीरभां शरीरमें, श्लेष्मसंसर्गान् ऊर्ध्वा संसर्गस्थी कफके संसर्गसे, ऊर्ध्वम् उपर ऊपर, प्रतिपद्यमानम् गतुं जाता हुआ, तत् ते वह, कर्ण- कान, नासिका- नाक, नेत्र- आंख आंख, आस्येभ्यः अने मुखद्वारा मुँहके रास्तेसे, प्रच्यवते नीकणे छे निकलता है;

8-(1). There are two directions, (in which hemothermia spreads) upwards and downwards. When there is great predominance of kapha in the body, the vitiated blood being carried upwards by combination with kapha flows out of the body through the ears, nose, mouth and eyes.

बहुवाते तु शरीरे वातसंसर्गादधः प्रतिपद्यमानं मूत्रपुरीषमार्गाभ्यां प्रच्यवते,

बहुवाते तु अने अहु वायुवाणा और बहुत वायुवाले, शरीरे शरीरभां शरीरमें, वातसंसर्गात् वायुना संसर्गस्थी वायुके संसर्गसे, अधः नीचे नीचेकी ओर, प्रतिपद्यमानम् गतुं जाता हुआ, मूत्र- मूत्र, पुरीष- अने मलना और मलके, मार्गाभ्यां भागोंस्थी मार्गोंसे, प्रच्यवते अधर नीकणे छे बाहिर निकलता है;

8-(2). In a body where vata is greatly predominant, the vitiated blood is carried downwards by its combination with vata and flows out of the body through the urinary or fecal passages.

बहुश्लेष्मवाते तु शरीरे श्लेष्मवातसंसर्गाद्वा- वपि मार्गौ प्रतिपद्यते, तौ मार्गौ प्रसिपद्यमानं सर्वेभ्य एव यथोक्तेभ्यः श्लेभ्यः प्रच्यवते शरीरस्य ॥८॥

बहुश्लेष्मवाते तु अने अहु ऊर्ध्व तथा वायुवाणा और बहुत कफ तथा वायुवाले, शरीरे शरीरभां शरीरमें, श्लेष्मवात- ऊर्ध्व अने वायुना कफ और वायुके, संसर्गात् संसर्गस्थी संसर्गसे, द्वौ अपि अने दोनो, मार्गौ भागोंअने मार्गोंमें, प्रतिपद्यते पहुँचते छे पहुँचता है, तौ मार्गौ ते अने भागें उन दोनो मार्गोंमें, प्रतिपद्यमानम् पहुँचतुं ते पहुँचता हुआ वह, शरीरस्य शरीरभा शरीरके, यथोक्तेभ्यः ऊर्ध्वा कहे हुए, सर्वेभ्यः एव सर्वभां मनी, श्लेभ्यः छिद्रोंस्थी छिद्रोंसे, प्रच्यवते अधर नीकणे छे बाहिर निकलता है ॥ ८ ॥

8. In a case where kapha and vata are both predominant the vitiated blood flows in both the directions by its combination with kapha and vata. Thus, being carried in both the directions, it flows out of all the orifices of the body above mentioned.

रक्पित्तस्य साध्यासाध्यविनिश्चयः—

तत्र यदूर्ध्वभागं तत् साध्यं, विरेचनोपक्रमणीयत्वाद्बद्धौषधत्वाच्च; यदधोभागं तदाप्यं, वमनोपक्रमणीयत्वादल्पौषधत्वाच्च; यदुभयभागं तदसाध्यं, वमनविरेचनायोगित्यादनौषधत्वाच्चेति ॥९॥

तत्र तेभां उनमें, यत् ते जो, ऊर्ध्वभागम् उपरना भागानु होय छे ऊपरके भागका है, तत् ते वह, विरेचन- विरेचनस्थी विरेचनद्वारा, उपक्रमणीयत्वात् उपचारने योग्य होवाथी उपचारके योग्य होनेसे, बद्धौषधत्वात् च अने तेने भाटे अहु औषध होवाथी और उसके लिए बहुत औषध होनेसे, साध्यम् साध्य छे साध्य है, यत् ते जो, अधोभागम् नीचेना भागानु छे नीचेके भागका है, तत् ते वह, वमनोपक्रमणीयत्वात् वमनना उपचार भाटे योग्य होवाथी वमनोपचारके योग्य होनेसे, अल्पौषधत्वात् च अने ते भाटे औषध अल्प होवाथी और

उसके लिए औषध अल्प होनेसे, तत् ते वह, याप्यम् बाध्यं ये याप्यं है, यत् ते जो, उभयभागम् अने भागवाणुं ये दोनों मार्गवाला है, तत् ते वह, वमन-विरेचन-वमन तथा विरेचन भाटे वमन तथा विरेचनके लिए, अयोगित्वात् अयुक्त होवाथी अयोग्य होनेसे, अनौषधत्वात् च अने तेने भाटे औषध न होवाथी और उसके लिए औषध न होनेसे, असाध्यम् असाध्यं ये असाध्य है ॥ ९ ॥

9. The condition which affects the upper part is curable because it admits of treatment by purgation and by a multiplicity of medications. That which affects the lower parts is palliable due to the necessity of limiting the treatment to emesis only and due to the paucity of medications. That condition which affects both the parts is incurable because of its not admitting the use of either emesis or purgation and the absence of suitable medications.

रक्तपित्तस्य प्रागुत्पत्तिः—

रक्तपित्तप्रकोपस्तु खलु पुरा दक्षयज्ञोद्धंसे रुद्रकोपामर्षाग्निना प्राणिनां परिगतशरीरप्राणानामभवज्ज्वरमनु ॥ १० ॥

रक्तपित्त- रक्तपित्तने। रक्तपित्तका, प्रकोपः तु प्रकोप तो। प्रकोप तो, पुरा पूर्वे पूर्वकालमें, दक्ष-यज्ञ-उद्धंसे दक्षना यज्ञना नाशने समये दक्षके यज्ञके नाश होने पर, रुद्रकोप- रुद्रना कोपथी युक्त रुद्रके कोपसे युक्त, अमर्षाग्निना अभिनिवेशश्च अग्निपदे अभिनिवेशरूप अग्निसे, परिगत- संतप्त थथैव संतप्त हुए, शरीरप्राणानाम् शरीर अने प्राणवाणों शरीर और प्राणवाले, प्राणिनाम् प्राणीओमां प्राणियोंमें, ज्वरमनु ज्वर पछी ज्वरके बाद, अभवत् थथैव हुआ ॥ १० ॥

१०. रुद्रकोपामर्षाग्निना—रुद्रकोपाग्निना (च. घ.)

११. देशं कालं—देशकालौ (ग.)

10. The disorder of hemothermia followed upon the fever afflicting the body of creatures whose life-breaths were heated up by the fire which poured from the anger of Rudra at the destruction of Daksha's sacrifice of old.

रक्तपित्तस्य चिकित्सासूत्रम्—

तस्याशुकारिणो दावाग्नेरिवापतितस्यास्यधिक-स्याशु प्रशान्त्यै प्रयत्नित्वं मात्रां देशं कालं चाभिसमीक्ष्य संतर्पणेनापतर्पणेन वा मृदुमधुरशिशिर-तिक्तकषायैरभ्यवहार्यैः प्रदेहपरिवेकावगाहसंस्पर्शैर्नैर्मनाद्यैर्वा तत्रावहितेनेति ॥ ११ ॥

दावाग्नेः इव दावाग्नि पेटे दावाग्निके समान, आपतितस्य आवी पड़ेला अकस्मान् प्राप्त हुए, आशु-कारिणः शीघ्रकारी शीघ्रकारी. आस्यधिकस्य अने विनाशक ऐवा और विनाशक ऐसे, तस्य तेनी उसकी, आशु जल्दी शीघ्र. प्रशान्त्यै शान्ति भाटे शान्तिके लिए, तत्र तेमां उसमें, अवहितेन सावधान थर्ध वंछे सावधान हो कर बैद्यको, मात्राम् मात्रा मात्रा, देशम् देश देश, कालम् च अने कालने और कालको, अभिसमीक्ष्य परापर ओर्धने अच्छी तरह देख करके, संतर्पणेन संतर्पण संतर्पण, अपतर्पणेन वा के अपतर्पण द्वारा, मृदु- मृदु मृदु, मधुर- मधुर मधुर, शिशिर- शिशिर शिशिर, तिक्त- कड़वां तिक्त, कषायैः तथा कषाय तथा कषाय, अभ्यवहार्यैः भाव पदार्थों द्वारा भोज्यों द्वारा, प्रदेह- देह प्रदेह, परिवेक- परिषेक परिवेक, अवगाह- अवगाहन अवगाहन, संस्पर्शैः तेभ्यः संस्पर्शों द्वारा एवं संस्पर्शों द्वारा, वमनाद्यैः च अने वमन वगेरे कर्मों द्वारा और वमनआदि कर्मों द्वारा, प्रयत्नित्वम् इति प्रयत्न करनेवाले ओर्धये प्रयत्न करना चाहिए ॥ ११ ॥

11. One should immediately try to alleviate this very acute and fulminating disorder which spreads like the forest-fire, with due consideration to

११. देशं कालं—देशकालौ (ग.)

dosage, clime and season, by means of repletion or depletion procedures, by mild, sweet, cooling, bitter or astringent diet and by unguents, affusions, baths, applications and emesis etc. The treatment should be carried out with great care.

भवन्ति चात्र—

ऊर्ध्वगर्हापित्तस्य साध्यत्वे हेतुः —

साध्यं लोहितपित्तं तद्यदूर्ध्वं प्रतिपद्यते
विरेचनस्य योगित्वाद्वहुत्वाद्भेषजस्य च ॥१२॥

अत्र च आ विषयमां इम विषयों, भवन्ति श्लेष्मा
छे ३ श्लोक हैं कि, यत् ने जो, ऊर्ध्वम् उपर ऊपरको,
प्रतिपद्यते अर्थ छे प्राप्त होता है, तत् ते वह लोहित-
पित्तम् रक्तपित्त रक्तपित्त, विरेचनस्य विरेचनने निर्ग-
चनके, योगित्वात् योग्य हेतुवाची योग्य होने, भेषजस्य
च अने औषधनी और औषधकी, बहुत्वान् अधिक-
ताथी अधिकतासे, साध्यम् साध्य छे गाय्य हे ॥१२॥

Here are verses again—

12. Hemothermia which spreads upwards is curable, owing to its admitting of treatment by purgation and by a multiplicity of medications.

विरेचनं तु पित्तस्य जयार्थं परमौषधम् ।

यश्च तत्रान्वयः श्लेष्मा तस्य चान्वयः स्मृतम् ॥१३॥

भवेद्योगावहं तत्र मधुरं चैव भेषजम् ।

तस्मात् साध्यं मतं रक्तं यदूर्ध्वं प्रतिपद्यते ॥१४॥

पित्तस्य पित्तने पित्तको, जयार्थं श्रुतवा भाटे जीतने
के लिए, विरेचनम् तु विरेचन विरेचन, परम् श्रेष्ठ श्रेष्ठ,
औषधम् औषध छे औषध है, यः च अने ने और
जो, तत्र तेमां उसमें, अन्वयः अनुगत अनुगत, श्लेष्मा
३६ छे कफ है, तस्य च तेने भाटे उसके लिए, अन-

१३. तत्रान्वयः—तत्रानुगः (च. ध.)

१४. मधुरं चैव भेषजम्—कषायं तिक्तमेव च (च. द. ध.)

धमम् मध्यम मध्यम, स्मृतम् स्मृतम् छे कहा हुआ है,
यत् ने जो, रक्तम् रक्त रक्त, ऊर्ध्वम् उपर ऊपरको,
प्रतिपद्यते गाय्य छे जाता है. तत्र तेमां इसमें, मधुरम् मधु
मधुर मधुर, भेषजम् औषध औषध, योगावहम् उपयोगी
उपयोगी, मधुन् थाय छे होती है, तस्मात् तेशी इससे,
साध्यम् साध्य साध्य, मतम् मानेधु छे माना गया
है ॥१३-१४॥

13-14. Purgation is the sovereign remedy in the subjugation of pitta and is not an inferior remedy for controlling kapha which is its concomitant Medications of the sweet category really make good vehicles. Hence hemothermia which spreads upwards is considered curable.

अधोगर्हापित्तस्य नायत्वे हेतुः --

रक्तं तु यदधोभागं तत्राप्ययति निश्चितम् ।

वमनस्याल्पयोगित्वादल्पत्वाद्भेषजस्य च ॥१५॥

यत् रक्तम् तु अने ने रक्तपित्त और जो रक्तपित्त,
अधोभागम् नीचे अर्धभाग छे नाचका जाता है, तत्
ते वह, वमनस्य वमननी वमनकी, अल्पयोगित्वात्
अल्पयोगिताने लीधे अल्पयोगिताके कारण, भेषजस्य
च अने औषधनी और औषधकी, अल्पत्वात् अल्पताने
लीधे अल्पतासे, नाय्यम् नाय्य छे नाय्य है, इति
निश्चितम् अने निश्चित छे यह निश्चित है ॥१५॥

15. Hemothermia that spreads downwards is only palliable owing to the necessity of limiting the treatment to emesis and due to the paucity of medications available.

वमनं हि न पित्तस्य हरणे श्रेष्ठमुच्यते ।

यश्च तत्रान्वयो वायुस्तच्छान्तौ चावरं स्मृतम् ॥१६॥

१५. निश्चितम्—निश्चितः (क. घ. च. छ.)

१६. हरणे श्रेष्ठमुच्यते—जयार्थं परमौषधम् (च. ध.)

,, तत्रान्वयो—तत्रानुगः (घ. छ. ध.)

स्मृतम्—मतम् (क. घ. छ. ड.)

तत्सायोगावहं तत्र कषायं तिक्तकानि च ।

तस्माद्याप्यं समाख्यातं बहुकमबुलीमणम् ॥१७॥

हि डेमके क्योंकि, वमनम् वमन वमन, पिचस्व पित्तने पित्तको, हरणे हरणमां हरनेमें, अहम् श्रेष्ठ श्रेष्ठ, न उद्वहते उद्वहानुं नथी नहीं कहा जाता, तत्र च अने तेमां और उममें, अन्वयः अनुगत अनुगामी, यः वायुः ने वायु ने जो वायु है, तत्-शान्तौ तेनी शान्तिमां उसके शमनमें, अवरम् अधम निकृष्ट, स्मृतम् मानेहुं ने माना गया है, तत्र तेथी तेमां इस लिए उसमें, तत् च ते वद, कषायम् अने कषाय और कषाय, तिक्तकानि च तथा निक्षत पण्य तथा तिक्त भी, अयोगा-वहम् अनुपयोगी ने अनुपयोगी हैं, तस्मात् तेथी इस लिए, यत् ने रक्तपित्त जो रक्तपित्त, अबुलीमणम् नीचे नालां ने तेने नीचे को जाता है वद, याप्यम् याप्य याप्य, समाख्यातम् उद्वहं ने कहा गया है ॥ १६-१७ ॥

16-17. Emesis, however, is not considered the best remedy in the dispelling of pitta. It is considered an inferior remedy in the alleviation of vata which is its concomitant; and astringent and bitter articles are not suitable vehicles. Hence hemothermia which spreads downwards is said to be only palliable.

उभयगरक्तपित्तस्यासाध्यत्वे हेतुः —

रक्तपित्तं तु यन्मार्गौ द्वावपि प्रतिपद्यते ।

असाध्यमिति तज्ज्ञेयं पूर्वोक्तादेव कारणात् ॥१८॥

यत् तु अने ने और जो, रक्तपित्तम् रक्तपित्त रक्तपित्त, द्वौ अपि अने दोनों, मार्गौ मार्गोने मार्गोको, प्रतिपद्यते प्राप्त थाय ने प्राप्त होता है, तत् तेने उसे, पूर्वोक्तात् पूर्वे उद्वहत् प्रथम वहे हुए, कारणात् एव उद्वहत्थी ने कारणसे ही, असाध्यम् असाध्य ने

१७ तत्सायोगावहं तत्र कषायं तिक्तकानि च-स्याव योगावहं तत्र

मधुर चैव भेषजम् (च. ष.)

१८ बहुकम्-बहुकम् (क. ग घ च छ त. ष.)

१८. पूर्वोक्तादेव-पूर्वोक्तादि (ष.)

असाध्य है, इति अथ ऐसा, हेतुम् अथुं नेधने जानना चाहिए ॥ १८ ॥

18. Hemothermia which spreads in both the directions should be considered to be irremediable owing to reasons stated above.

नहि संशोधनं किञ्चिदस्यस्य प्रतिमार्गम् ।

प्रतिमार्गं च हरणं रक्तपित्ते विधीयते ॥ १९ ॥

रक्तपित्ते रक्तपित्तमां रक्तपित्तं, प्रतिमार्गम् विरुद्ध मार्गोथी विरुद्ध मार्गसे, हरणम् हटानेनु दोषहरणका, विधीयते विधान करवाभां आवे ने विधान किया जाता है, अस्य पण्य आने भाटे परन्तु इसके लिए, प्रतिमार्गम् प्रति-मार्गोभां प्रतिमार्गगामी, किञ्चित् उद्वह कोई, संशोधनम् संशोधन संशोधन, नहि अस्ति ने नहि नहीं है ॥ १९ ॥

19. For hemothermia there is no method of purification which acts in both the opposite directions and the removal of morbidity in each channel is laid down as necessary in the treatment of hemothermia.

एवमेवोपशमनं सर्वशो नास्य विद्यते ।

संस्पृष्टेषु च दोषेषु सर्वजिच्छमनं मतम् ॥ २० ॥

इत्युक्तं त्रिविधोदकं रक्तं मार्गविशेषतः ।

एवम् एव तेन प्रभाषे उसी प्रकार, अस्य अथुं इसका, उपशमनम् उपशमन पण्य उपशमन भी, सर्वशः सर्वपण्य प्रकारे किसी प्रकारसे, न विद्यते नथी नहीं होता, संस्पृष्टेषु उद्वहके संस्पृष्ट क्योंकि संस्पृष्ट, दोषेषु दोषोभां दोषोंमें, सर्वजित् सर्व दोषोने शतनां सब दोषोंको जीतनेवाले, शमनम् शमनने शमनको, मतम् धट मानेहुं ने इष्ट माना है, इति आ प्रभाषे इस प्रकार, मार्गविशेषतः मार्गोभां मार्गमेदने, त्रिविध-पण्य प्रकारना तीन प्रकारके, उदकम् परित्वाभवाणं परिणामवाला, रक्तम् रक्तपित्त रक्तपित्त, उदकम् उद्वह ने कहा है ॥ २० ॥

२०. मतम्-हितम् (ष.)

२०-२०½. Thus there is no method of its sedation. When the morbid humors are combined, sedation is considered the best treatment. Thus has been described the three kinds of effect of hemothermia with special reference to the direction of its spreading.

रोगानामसाध्यतापत्तिकारणानि —

एभ्यस्तु स्त्रु हेतुभ्यः किञ्चित्साध्यं न सिध्यति ॥२१॥

प्रेक्ष्योपकरणाभावाद्दौरात्म्याद्वैद्यदोषतः ।

अकर्मतश्च साध्यत्वं कश्चिद्रोगोऽतिवर्तते ॥ २२ ॥

एभ्यः स्त्रु नीये जलानेला निम्न कहे हुए, हेतुभ्यः दारुणाथी कारणोंसे, किञ्चित् केहि कोई, साध्यम् साध्य रोग साध्य रोग, न सिध्यति असाध्य भनी अथ छे असाध्य हो जाता है, प्रेक्ष्य-परिचारक परिचारक, उपकरण-तेभ्यः साधनना एवं उपकरणोंके, अभावात् अक्षावथी अभावसे, दौरात्म्यान् रोगीना धैर्यरहितपक्षाथी रोगीके धैर्यरहित होनेसे, वैद्यदोषतः वैद्यना दोषथी वैद्यके दोषसे, अकर्मतः अने सारी रीते चिकित्सा न भवाथी और सम्यक् प्रकारसे चिकित्सा न होनेके कारण, कश्चित् केहि कोई, रोगः रोग रोग, साध्यत्वम् साध्यपक्षाने साध्यताको, अतिवर्तते अतिवर्ती अथ छे लांघ जाता है ॥ २१-२२ ॥

२१-२२. Here are the causes whereby some curable diseases do not get cured. Owing to the absence of an attendant and other accessories or the patient's folly or the fault of the physician, or the absence of treatment, the curable stage of the disease gets past.

रक्तपित्तस्यासाध्यतालक्षणानि —

तत्रासाध्यत्वमेकं स्यात् साध्यवाप्यपरिक्रमात् ।

रक्तपित्तस्य विज्ञानमिदं तस्योपदिश्यते ॥ २३ ॥

२३. दौरात्म्याद्-देवात् स्वाद् (प.)

२४. तत्कोपदिश्यते-तत्कोपदिश्यते (क. ब.)

यत् कृष्णमथवा नीलं यद्वा शक्रधनुष्प्रभम् ।

रक्तपित्तप्रसाध्यं तद्वाससो रक्षणं च यत् ॥ २४ ॥

तत्र त्वां यहां, साध्य-साध्यरोग साध्यरोग, वाप्य-अने वाप्यरोग और वाप्यरोग, परिक्रमात् अनुक्रमे वाप्य तथा असाध्य अर्धं भवाथी क्रमशः वाप्य एवं असाध्य हो जानेके कारण, एकम् असाध्यत्वम् केवल असाध्यपक्षं असाध्यता ही, स्यात् अथ छे होती है, तस्य रक्तपित्तस्य रक्तपित्तपित्तं इत् रक्तपित्तका, इदम् आ यह, विज्ञानम् विज्ञान विज्ञान, उपदिश्यते उद्घोषाभां आवे छे कहा जाता है, यत् ने जो, रक्तपित्तम् रक्तपित्त रक्तपित्त, कृष्णम् कृष्णं काला, अथवा नीलम् के नील या नीला, यद् वा अथवा ने अथवा जो, शक्रधनुष्प्रभम् धनुष्प्रभं नेवु अनेक रंगं होय छे इन्द्रधनुषके समान नाना वर्णका होता है, यद् च अने ने और जो, वाससः कपडाने कपडेको, रक्षणम् रंजी देनां होय छे रंग देने वाला होता है, तत् ते वह, असाध्यम् असाध्य ने असाध्य है ॥ २३-२४ ॥

23-24. There remains only the incurable stage of disease, the curable and the palliable stages having gone by. The specific clinical knowledge of hemothermia is described here. The blood which is black or blue or of the color of the rainbow and which imparts color to the cloth is the hemothermia of the incurable type.

भृशं पूत्यतिमात्रं च सर्वोपद्रववच्च यत् ।

वलमांसक्षये यच्च तच्च रक्तमसिद्धिमत् ॥ २५ ॥

यत् ने जो, भृशम् अत्यन्त अत्यन्त, पूति दुर्गन्धवाणं बदबूवाका, अतिमात्रम् च प्रभालुभां अधिक प्रमाणमें अधिक, सर्वोपद्रववच्च च तथा सर्व उपद्रववाणं होय एवं सर्व उपद्रवोंसे युक्त हो, यत् च अने ने और जो, वलमांसक्षये भल अने मांसने क्षय भतां अथ बल और मांसके क्षीण होने पर होवे, तत् ते वह, रक्तम् रक्तपित्त रक्तपित्त, असिद्धिमत् असाध्य छे असाध्य है ॥ २५ ॥

२४. तद्वाससो-स्वादांसलो (च.)

25. That hemothermia is considered impossible of cure where stinking blood flows out in excessive quantity and which is associated with all complications and where there is complete loss of strength and flesh.

येन चोपहतो रक्तं रक्तपित्तेन मानवः ।
पश्येद्बुद्ध्यं वियन्नापि तच्चासाध्यं न संशयः ॥२६॥

येन च अने ने और जिह्म, रक्तपित्तेन रक्तपित्तथी रक्तपित्तसे, उपहतः उपधात पाभेदे। पीकित, मानवः मनुष्य मनुष्य, दृश्यम् दृश्य वस्तु दृश्य वस्तु, वियत् च अपि तेभ्य आकाशने पक्षु और आकाशको भी, रक्तम् लाल, पश्येत् बुद्धे देखे, तत् च ते पक्षु वह भी, असाध्यम् असाध्य छे असाध्य है, न संशयः अभा संशय नहीं इसमें संशय नहीं है ॥ २६ ॥

26. That hemothermia is undoubtedly irremediable where the patient afflicted with hemothermia sees red visions and red sky.

असाध्ययाप्यसाध्येषु मिषजः कर्तव्यम् —

तत्रासाध्यं परित्याज्यं, याप्यं यत्नेन यापयेत् ।
साध्यं चावहितः सिद्धैर्मेघजैः साधयेद्भिषक् ॥२७॥

तत्र तेभां उनमें, मिषक् देखे वैद्यको, अवहितः सावधान भर्ष सावधान हो कर, असाध्यम् असाध्यने असाध्यको, परित्याज्यम् छोड़ी देवुं भेधछे छोड़ देना चाहिए, याप्यम् यापने याप्यका, यत्नेन यत्नथी यत्नेसे, यापयेत् यापन करवुं भेधछे यापन करना चाहिए, साध्यम् च अने साध्यनी और साध्यकी, सिद्धैः सिद्ध यथेक्षा सिद्ध, मेघजैः ओषधीवडे औषधोंसे, साधयेत् चिकित्सा करनी भेधछे चिकित्सा करनी चाहिए ॥ २७ ॥

27. It is this kind of incurable hemothermia which should be abandoned and the palliable one to be

२६. न संशयः—असंशयः (व. न.)

palliated by some efforts and the conscientious physician should cure the curable type of hemothermia by specific remedies.

अध्यायोक्तार्थसंग्रहः —

तत्र श्लोकौ—

कारणं नामनिर्वृत्तिं पूर्वरूपाद्युपद्रवान् ।
मार्गौ दोषानुबन्धं च साध्यत्वं न च हेतुमत् ॥२८॥
निदाने रक्तपित्तस्य व्याजहार पुनर्वसुः ।
वीतमोहरजोदोषलोभमानमदस्पृहः ॥ २९ ॥

तत्र ते विषयभां उस विषयमें, श्लोकौ उपसंहारनी अं श्लोका छे छे उपसंहारके दो श्लोक हैं कि, रक्तपित्तस्य निदाने आ 'रक्तपित्तनिदान' अध्यायभां इस 'रक्तपित्तनिदान' अध्यायमें, वीत- टणी गयां छे नष्ट हुए हैं, मोह- मोह, रजोदोष- रजोदोषरूप दोष रजो- गुणरूप दोष, लोभ- लोभ, मान- मान, मद- मद, स्पृहः तथा स्पृहा नेनां ऐवा तथा स्पृहा जिसके ऐसे. पुनर्वसु. भगवान पुनर्वसुसे भगवान पुनर्वसुने, कारणम् कारण, नाम- नामनी नामकी, निर्वृत्तिम् उत्पत्ति उत्पत्ति, पूर्वरूपाणि पूर्वरूप पूर्वरूप, उपद्रवान् उपद्रवो उपद्रव, मार्गौ मार्गो मार्ग, दोषानुबन्धम् दोषाने अनुबन्ध दोषोंका अनुबन्ध, हेतुमत् च अने हेतु- संसित और हेतुओंके समेत, साध्यत्वं साध्यता साध्यता, न च अने असाध्यताने और असाध्यताको, व्याजहार कहां छे कहा है ॥ २८-२९ ॥

Here are the two recapitulatory verses—

28-29. The cause, derivation of name and the premonitory symptoms, complications, the two directions in which the disease spreads according to association of morbid humors, curability and otherwiseness along with their reasons—all these, Punarvasu who is free from delusion, passion, greed,

pride, intoxication and attachment, has here declared.

2. Thus declared the worshipful Atreya.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते निदानस्थाने रक्तपित्तनिदानं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

गुल्मसंख्या —

इह खलु पञ्च गुल्मा भवन्ति; तद्यथा—वात-गुल्मः, पित्तगुल्मः, श्लेष्मगुल्मो, निचयगुल्मः, शोणितगुल्म इति ॥ ३ ॥

इति आ प्रभाषे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्नि-वेशे रथेष्वा अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे अने अरुद्धी प्रतिसंस्कार पायेष्वा आ शास्त्रमां और चरकके द्वारा प्रति संस्कृत इन शास्त्रके, निदानस्थाने निदानस्थान विषे निदानस्थानमें, रक्तपित्तनिदानम् 'रक्त-पित्तनिदान' 'रक्तपित्तनिदान', नाम नामने। नामका, द्वितीयः भीष्मे दूसरा, अध्यायः अध्याय स पृष्ठा थये। अध्याय समाप्त हुआ ॥ २ ॥

इह खलु अर्था यहाँ, पञ्च पाँच, गुल्माः शुद्ध गुल्म, भवन्ति छे हैं, तत् यथा जेभडे जैसे कि, वात-गुल्मः वातशुद्ध वातगुल्म, पित्तगुल्मः पित्तशुद्ध पित्तगुल्म, श्लेष्मगुल्मः ३५शुद्ध कफगुल्म, निचयगुल्मः सर्जितपातशुद्ध सज्जितपातगुल्म, शोणितगुल्मः इति अने शोणितशुद्ध और शोणितगुल्म ॥ ३ ॥

2. Thus in the section on 'Pathology' in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the second chapter entitled "The Pathology of Hemothermia" is completed.

3. There are five kinds of gulma viz, Vata-gulma; Pitta-gulma; kapha-gulma; gulma due to tridiscordance and Gulma due to the vitiated condition of the blood.

निदानादिविशेषेभ्यो गुल्मस्यान्येषां च रोगाणां विशेषविज्ञानम्—

तृतीयोऽध्यायः ।

भीष्मे अध्याय अध्याय तीसरा Chapter III

एवंवादिनं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच—
कथमिह भगवन् पञ्चानां गुल्मानां विशेषमभिजा-
नीमहे; नह्यविशेषविद्रोगाणामौषधविदपि सिष्य-
प्रशमनसमर्थो भवतीति ॥ ४ ॥

गुल्मनिदानाध्यायोपक्रमः —

अथातो गुल्मनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवान्मात्रेयः ॥ २ ॥

एवं-वादिनम् आ प्रभाषे डहेता इस प्रकार कहते हुए, भगवन्तम् भगवान् भगवान्, मात्रेयम् आत्रेयने आत्रेयको, अग्निवेशः अग्निवेशे अग्निवेशने, उवाच डहेतु कहा, भगवन् डहेभगवान् ! हे भगवन्, इह अर्था यहाँ, पञ्चानाम् पाँचे इन पाँच, गुल्मानाम् शुद्धना गुल्मोंकी, विशेषम् बेदने विशेषताओंको, कथम् डेवी रीति किस प्रकारसे, अभिजानीमहे अने आखुलीये ? जानें, हि डेभडे क्योंकि, औषधवित् औषध ज्ञानुनार होना छत। औषधको जानें हुए, अपि पाण्डु रीति, रोगाणाम् रोगोंना रोगोंकी, अविशेषवित् बेदने न आखुनार विशेषताओंको

अथ अतः दुवे-अर्थात् अब आगे, 'गुल्मनिदान-
नम्' 'शुद्धनिदान' नामना अध्यायानुं 'गुल्मनिदान'
नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः व्याख्यान करेथुं
व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, मात्रेयः आत्रेये
आत्रेयने, इति ह आ विषयमां नीये प्रभाषे ५ इस
विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्माह डहेतु छे कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound "The Pathology of Gulma."

१. पञ्चानां गुल्मानां—पञ्चानां प्रति (४ पृ.)

२. अभिजानीमहे—अभिजानीयाम् (ब. त.)

न समझनेवाला, भिषक् वंछ वंछ, प्रशमन- रोगोने
शांत करवा रोगोंकी शान्ति करनेमें, समर्थः समर्थ
समर्थ, न भवति यत्। नर्था नहीं होता ॥ ४ ॥

4. Agnivesa said to the worshipful Atreya who had spoken thus, "How, O, worshipful one ! are we to know the special characteristics of these five kinds of gulma ? A physician, though versed in the science of medicine, will not be able to alleviate diseases without the knowledge of their special characteristics".

तमुवाच भगवानात्रेयः—समुत्थानपूर्वरूपलिङ्ग-
वेदनोपशयविशेषेभ्यो विज्ञेयविज्ञानं गुल्मानां भव-
त्यन्येषां च रोगाणामभिवेक्ष ! तच्च खलु गुल्मेपू-
र्यमाणं निबोध ॥ ५ ॥

મગવાપ્ ભગવાન મગ્ધવાન, આત્રેયઃ આત્રેયે આત્રેય-
ને, તન્ તેને અગ્નિવેશકે પ્રાતિ, ઇવાચ કલ્પું કહ્યા, અગ્નિ-
વેશ ! હે અગ્નિવેશ ! હે અગ્નિવેશ !, સમુત્થાન- નિદાન
નિદાન, પૂર્વરૂપ- પૂર્વરૂપ પૂર્વરૂપ, લિંગ- ૩૫ રૂપ, વેદના-
વેદના વેદના, ઉપચય- અને ઉપચયના ઉપચયકી, વિશે-
ષેષ્ઃ ભેદથી ભિન્નતાએ, ગુહ્યતાના ગુહ્યતાના ગુહ્યતાની,
અવેષ્યામ્ ચ અને પીબ જૈશ્વ દૂયરે, રોગાનામ્ રોગેના
રોગોત્કી, વિશેષ- વિશેષેષુ ભિન્નતાના, વિજ્ઞાનમ્ જ્ઞાન
જ્ઞાન, અર્વાત થાય છે હોતા હૈ, ગુહ્યેષુ સ્વલ્પ ગુહ્યતાની
બાબતમાં ગુહ્યતામાં, ઉચ્ચમાનમ્ કહેવાતું કહે જાતે, તત્
તુ તે જ્ઞાન હસ જ્ઞાનકો, નિબોધ સાંભળો મુનો ॥ ૫ ॥

5. The worshipful Atreya said to him:- By means of a knowledge of the etiology, premonitory symptoms, characteristics, nature of the pains and homologatory signs, a special knowledge of gulma is obtained, as also of other diseases. O, Agnivesa!

୫. ଶିଶୁ ସ୍ବଚ୍ଛ-ପତ୍ର ପାଠ୍ୟ (୧. ୫)

listen to the description of the special characteristics of Gulma.

दानगुल्मस्य निदानसंप्राप्तिलक्षणानि—

यदा पुरुषो वातलो विशेषेण ज्वरघमनधिरे-
चनातीसाराणामन्यतमेन कर्त्रामेव कर्त्तितो वात-
लमाहारप्राहरति, शीतं वा विशेषेणातिमात्रम्,
अस्त्रेहपूर्वं वा घमनधिरेचने पिबति, अनुदीर्णां वा
छर्दिमुदीरयति, उदीर्णान् कृतमूत्रपुरीषैणाग्निरु-
णद्धि, अत्यक्षितो वा पिबति नमोदक्षमतिमात्रम्,
अतिसंश्रोमिणा वा यानेष याति, अतिव्यवायव्या-
याममद्यशोकरुचिर्वा, अभिवातमृच्छति वा, विष-
मासमशयनस्थान्श्चक्रमण्डोस्त्री वा भवति अन्यद्वा
किंचिदधंधिधं विषममतिमात्रं व्यव्यामज्जातमारभते,
तस्यापचाराद्वातः प्रकोपमापद्यते ॥ ६ ॥

વિશેષેણ વિશેષે કરીને વિશેષ કર, જ્વર- જ્વર જ્વર,
 વમન- વમન વમન, વિરેચન- વિરેચન વિરેચન, અતિમાત્ર-
 માત્ર અને અતિમાત્રમાંના ઔર અતિમાત્રમાં, અન્યતમને
 કોઈએક કિસી એક, કઈનેક કૃષ કરનારા હેતુથી
 કૃષ કરવાલા હેતુએ, કર્મિત: કૃષ થયેલા કૃષા હુઆ,
 વાતલ: વાતલ વાતલ, પુરુષ: પુરુષ પુરુષ, વક્ત્ર- વક્ત્ર
 જ્વર, વાતલમ્ વાતલ વક્ત્રકાલ, વિશેષેણ અતિમાત્ર ખોસ
 કરીને અથવા વિશેષ કર, અતિમાત્રમ્ અતિ અમાત્રમાં
 અતિ માત્રમાં, ક્રીતમ્ વા શીતલ રક્તલ, આહારમ્
 ખોરાક આહારમાં, આહરતિ ખાય છે ચાતા હૈ, અજોહ-
 પૂર્વે વા અથવા પ્રથમ રહેદન કર્યા વગર અથવા જોહન
 ક્રિયે ક્રિયા, વમન- વમન વમન, વિરેચને તથા વિરેચન
 ઔષધ ઔર વિરેચન ઔષધ, મિચતિ પીએ છે પીતા હૈ,
 અપુર્ણમ્ વા અથવા પ્રવૃત્ત નહિ થયેલી અથવા પ્રવૃત્ત
 નહીં હુઆ, અર્કિષ્ઠ ઉલટીને વમનકો, અર્કિષ્ઠ અર્કિષ્ઠ
 કરે છે પ્રવૃત્ત કરતા હૈ, અર્કિષ્ઠ ઉલટલ અર્કિષ્ઠ વેગવાળા

६ इति वा-अज्ञातिं वा (प)

., અસોદપૂર્વે-સોદપૂર્વે (દ. પ.)

॥ अथष्टिनः—तृप्तिः (ग.)

५. अति सक्षोमिण्य-अविमात्रतक्षोमिण्य (क.)

५. विषमावनलयनस्थानं—विषमाशनलयनासनस्थानं (घ.)

॥ तद्व्याप्यचाराद्विज्ञातः - तस्य तद्व्याप्यचाराद्विज्ञातः (च. ष.)

ઉપસ્થિત વેગવાલે, વાત- વાત વાત, મૂત્ર- મૂત્ર મૂત્ર, પુરીષ- તથા મળના તથા મલકે, વેગાન્ વેગને વેગોંકો, નિરુ- નદિ- શેકે છે રોકવા હૈ, અસશિતઃ વા અથવા ખૂબ ખાઈને વા બહુત खा कर, અતિમાત્રમ્ અતિ માત્રામાં અતિ માધાપે, નવોક્કમ્ નવું પાણી નવે જલકો પિબતિ પીએ છે પીતા હૈ, અતિસંજોમિણા વા અથવા અતિ હડોલાવાળા વા અત્યંત ક્રોમક, યાનેન વાહનમાં સવારી પર, વાસિ ખુસાફરી કરે છે યાત્રા કરતા હૈ, અતિ- અથવા અતિશય વા અતિ, વ્યવાય- મૈથુન મૈથુમ, વ્યા- વામ- વ્યાવામ વ્યાવામ, મચ-શોક-લુચિઃ વા મચ અને શોકમાં મચ રહે છે મચ ઓર શોકકા સેવન કરતા હૈ, અભિઘાત્ વા અથવા પ્રહાર વા ચોટ, ઋઋતિ પામે છે खा जाता है, વિષમ- અથવા વિષમ અથવા વિષમ રૂપે, આસન- આસન આરાન બેઠના, શયન- શયન સોના, સ્નાન- ઊભા રહેવા સ્નાન, ચક્ષ્મણસેવી વા અને હરવા ક્ષત્ર્યુ સેવન કરનાર એવં ચલનેના સેવન કરને- વાલા, સ્વસ્થિ થાય છે હોતા હૈ, અન્યત્ વા અથવા બીજું વા અન્ય, કિન્નિત્ કંઈ કિન્ની, પંચિધમ્ એવી બીજાના રૂપે પ્રકારકે, વિષમમ્ વિષમ વિષમ, પ્રતિમાત્રમ્ તથા પ્રમાણમાં અધિક તથા માત્રામાં અધિક, વ્યાયામ- જાતમ્ અનેક વ્યાયામ અનેક વ્યાયામકા, આરમ્ભે કરે છે આરમ્ભ કરતા હૈ, તસ્વ તેનો ઝમકા, વાતઃ વાત વાયુ, અવચારાન્ અપચારને લીધે અવચારકે કારણ, પ્રકોપમ્ પ્રકોપ પ્રકુપિત, આપચતે પામે છે હો જાતા હૈ ॥ ૬ ॥

6. When a person of vata habitus, being emaciated by any of the emaciating conditions viz, fever, vomiting, purgation and diarrhoea, takes vata-provoking food or excessively cold things in abundance, or takes emesis and purgation without previously taking oleation, or tries to vomit forcibly without inclination for vomiting, or suppresses the generated urges for flatus, urine and feces, or drinks fresh water in excess after a surfeited meal,

or travels in extremely jolting carriages, or is given to excessive indulgence in sex-act, exercise, wine or grief, or suffers injury or is given to an unhealthy degree of sitting, lying, standing and walking, or if he undergoes any other kind of strain born of irregular or excessive physical exercise, as a consequence of such acts, the vata gets into a provoked condition.

સ પ્રકુપિતો વાયુર્મહાત્તોઽનુપવિશ્ય રૈક્યાન્ કઠિનીભૂતમાપ્તુલ્ય પિષ્કિતોઽવસ્થાનં કરોતિ હ્રિ- વસ્તૌ પાર્શ્વયોર્નાભ્યાં વાઃ સ શૂલમુપજનયતિ પ્રન્થીધ્યાનેકવિધાન્, પિષ્કિતશ્ચાધતિષ્ઠતે, સ પિષ્કિતત્વાદ્ 'ગુલ્મ' હત્યભિધીયતે; સ મુદુરાધ- મતિ, મુદુરત્પત્તમાપચતેઃ અનિશ્વતવિપુલાણુવેદનશ્ચ ભવતિ ચલત્વાદ્વાયોઃ, મુદુઃ પિપીલિકાસંપ્રચાર દ્વાદ્ગુપ્ત, તોદમેદસ્ફુગ્નપાયામસક્લોચસુતિર્હર્ષપ્રલ- યોદગચ્છુલઃ;

પ્રકુપિત. પ્રકોપ પામેલો પ્રકુપિત. વ. વાયુઃ તે વાયુ યદ વાયુ, રૈક્યાન્ કઠિનાથી રક્ષનાકે કારણ, કઠિનીભૂતમ્ કઠણુ થઈ અચેલા વઢોર હુણ, મહાત્તોઃ મહાત્તોમાં મહાત્તોમાં, અનુપવિશ્ય પ્રવેશ કરીને ઘુસ કર, આપચતે તેમાં વ્યાપીને ફેલ કર, પિષ્કિતઃ ગોગો બની પિંડકે આકારમે, હ્રિદય હ્રિદય, વસ્તૌ અંતિ વસ્તિ, પાર્શ્વયો પડ્યાં ઢોનોં પાર્શ્વ, વામ્યામ્ વા કે નાભિમાં વા નાભિમે, અવસ્થાનમ્ રિશતિ રિશતિ, કરોતિ કરે છે કરતા હૈ, સઃ તે વદ. શૂલમ્ શૂલ શૂલ, અનેકવિધાન્ અને અનેક પ્રકારની ઓર અનેક પ્રકાર- રી, પ્રન્થીન્ ચ ગાંડો ગાંડે, ઉપજનયતિ ઉપજ કરે છે

૭. કઠિનીભૂતમાપ્તુલ્ય કઠિનીભૂત માપ્તુલ્ય (ખ.)

, આંખીયો-ઉચ્ચો (અ. ઘ. જ.)

, અભિધીયતે-ઉપવિશ્યતે (ગ.)

, મુદુરાધમતિ-અનુપવિશ્ય (ઘ.)

, અપચત-અનુપવિશ્ય (ઘ.)

, મુદુઃ પિપીલિકા-મુદુમુદુઃ પિપીલિકા (ક.)

ઉત્પન્ન કરતા હૈ, વિચિત્રતઃ ચ તથા ગોગોઃ ચર્ધ તથા પિષ્ઠાકારણે, અવતિહને રહે છે સ્થિત હોતા હૈ, સઃ તે વદ, વિચિત્રત્વાદ ગોગોઃ હોવાથી પિષ્ઠાકાર હોનેસે, ગુલ્મઃ યુલ્મ ગુલ્મ, ઇતિ એમ એમા, અભિધીયતે કહેવાય છે કહા જાતા હૈ, વાયોઃ વાયુની વાયુકે, ચલત્વાત્ ચલ-તાને લીધે ચંચલ હોનેસે, સઃ તે વદ, મુહુઃ વારંવાર બાર બાર, આધમતિ ધૂલે છે વદતા હૈ, મુહુઃ વારંવાર બાર બાર, અપ્પત્વમ્ આપણતે અધ્ય થાય છે કમ હો જાતા હૈ, અનિયત- ધડી ધડીમાં કમી કમી, વિપુલ-બહુ બહુત, અણુ- અને ધડીકમાં થોડી ઓર કમી કમી થોડી, વેદનઃ ચ વેદનાવાળો વેદનાવાલા, અવતિ થાય છે હોતા હૈ, અન્નેપુ અંગોમાં અગોમેં, મુહુઃ વારંવાર બાર બાર, વિપીલિકામ્- ધડીડો ચિઝંટીકે, સંપ્રચારઃ આલતી હોય ચલનેકી, હવ તેનું લાગે છે પ્રતીતિ હોતી હૈ, તોદ-મેદ તોદ- ભેદ તોદ- મેદ, સ્ફુરણ- સ્ફુરણ સ્ફુરણ, આયામ-વિસ્તાર વિસ્તાર સજ્જોચ- સંકોચ સંકોચ, સુક્ષિ-સ્પર્શતાન સુક્ષિ, હર્ષ- રોમહર્ષ રોમહર્ષ, પ્રલય-સ્ફુરણ વગેરેનો નાશ સ્ફુરણ આદિકા નાશ, ઉદય અને સ્ફુરણ વગેરેનો ઉદય ઓર સ્ફુરણ આદિકા ઉદય, બહુલઃ બહુ થાય છે બહુત હોતે હૈ;

7-1. Then the provoked vata entering into the gastro-intestinal tract and spreading there all over, gets hardened and forms into a rounded shape owing to its dryness and gets localised either in the epigastric region or hypogastric region or in the lumbar and iliac regions or the umbilical region. There it creates colicky pain and various other kinds of swellings and gets localised as a rounded swelling. As it is a rounded swelling, it is called "Gulma". It gets now inflated and again deflated. It is accompanied often with indeterminate, severe or slight pain due to the flightly characteristic of vata and also with formication in

the limbs, with piercing, breaking and throbbing pain; extension and contraction, anasthesia and hyperasthesia; with disappearance and reappearance.

તદાતુરઃ સૂચ્યેવ શક્તુર્નેવ ચામિસંવિદ્યમાત્માનં મન્યતે, અપિ ચ દિવસાન્તે જ્વર્યતે, શુષ્યતિ ચાસ્યા-સ્યમ્, ઉચ્છ્વાસઃપરુષ્યતે, હૃપ્યન્તિ ચાસ્ય રોમાણિ વેદનાયાઃ પ્રાદુર્ભાવેઃ; ક્ષીણાટોપાન્નકૂજનાવિપાકો-દાવર્તક્લિમર્દમન્યાશિરઃશક્લશૂલબ્રજરોગાશ્ચૈનમુપ-દ્રવન્તિ; કૃષ્ણારુણપરુષત્વડ્નસનયનવદનમૂત્ર-પુરીપશ્ચ ભવતિ, નિદાનોક્તાનિ ચાસ્ય નોપશેરતે, વિપરીતાનિ ચોપશેરત ઇતિ વાતગુલ્મઃ ॥ ૭ ॥

તદા ત્યારે તવ, વેદનાયાઃ વેદના વેદનાકે, પ્રાદુ-ર્ભાવે ઉત્પન્ન થતાં ઉત્પન્ન હોને પર, આતુરઃ રોગી, આત્માનમ્ પોતે અપનેનો, સૂચ્યા હવ અણે સોષથી જેસે સૂઈમ, શક્તુના હવ ચ અને અણે ખીલાથી ઓર જેસે કીચે, અમિસંવિદ્યમ્ વીધાયો હોય એમ વીધે હુએકે સમાન, મન્યતે માને છે માનતા હૈ, અપિ ચ અને વળી ફિર ઓર, દિવસાન્તે સાંજે દિનકે અન્તમેં, જ્વર્યતે એને તાવ ચડે છે ઇસકો જ્વર આતા હૈ, અસ્થ ચ અને એનું તથા ઇસકા, આસ્યમ્ મોટું મુલ, શુષ્યતિ સૂકાય છે સૂકતા હૈ, ઉચ્છ્વાસઃ ચ અને ઉચ્છ્વાસ ઓર ઉચ્છ્વાસ, ઉપરુષ્યતે રૂપાય છે રૂકતા હૈ, અસ્થ ચ અને એનાં તથા ઇમકે, રોમાણિ રુવાડાં રોમ, હૃપ્યન્તિ ઊભાં થઇ અય છે હટ્ટ હોતે હૈ, ક્ષીણ- પ્લીહા ક્ષીણ, આટોપ- આટોપ આટોપ, અન્નકૂજન- અન્નકૂજન આંતોમેં ગુદ- ગુદાહટ, અવિપાક- અપયો અવિપાક, ઉદાવર્ત- ઉદાવર્ત ઉદાવર્ત, અક્લમર્દ- અંગમર્દ અંગોકા ટૂટના, મન્યા- મન્યા મન્યા, શિરઃ- શિર શિર, શક્લશૂલ- તથા શંખમાં શૂલ ઓર શંખમેં શૂલ, બ્રજરોગાઃ ચ અને બ્રજરોગ ઓર બ્રજરોગ

૭. ચામિસંવિદ્યમાત્માનં—નાતિવિદ્યમાત્માન (બ.)

,, ,, —ચાતિસંવિદ્યમાત્માન (બ.)

,, જ્વર્યંતે—જીર્ણતે (બ. ધ.)

,, ,, —જીર્ણતે (ઠ. દ. પ)

,, શૂલબ્રજરોગાઃ—શૂલરોગાઃ (પ.)

,, બ્રજ—વધ્મં (ગ.)

मी, एवम् जैसे इनके, उपद्रवजित् उपद्रवना ३५भां
थाय छे उपद्रवरूपमें हो जाते हैं, कृष्ण-ते काँसा नह
काळे, अरुण-अरुण वस्त्रों लाल, परुष-अने कुंडल
कठोर, त्वक्-आमडी त्वचा, नख-नख नख, नयव
आँख, नयन, वक्ष-भुज मुख, मूत्र-मूत्र मूत्र, पुरीषः
च अने भोजनार्थ और मलवाला, भवति थाय छे हो
जाता है, अरु च अने अने वषा इमको, निदानो-
क्तानि निदानभां कहेला आदि-विहार निदानोक्त अहार-
विहार, न उपशेरेते अनुकृण आबत्ता नहीं अनुकृ
नहीं जाते, विपरीतानि च अने विपरीत और विपरीत,
उपशेरेते अनुकृण आबे छे अनुकृक आते हैं, इति
वातगुल्मः अथ वातगुल्म छे नह वातगुल्म है ॥ ७ ॥

7. Then the patient feels pain, as though pricked by needles or pierced with spear. His temperature rises at the end of the day. His mouth gets parched up, his respiration gets oppressed and when the pains begin his hairs stand on end. Splenic disorders, meteorism, intestinal gurgling, misdigestion, misperistalsis, body-aches, pains in the sides of the neck, in the head and temples and inguinal swelling appear as complications. The patient's skin, nails, eyes, face, urine and feces become harsh and dark-red. He has no homology to etiological factors but has homology to things antagonistic to etiological factors. This is the Gulma of vata type.

वायुनासहपित्तप्रकोपे हेतुः—

तैरेव तु कर्शनैः कश्चित्स्याम्ललवणकटुकक्ष-
योष्णतीक्ष्णशुकव्यापन्नमद्यर्हातकफकलाम्लानां चि-
दाहिनां च शाकधान्यमांसादीनामुपयोगादजीर्णा-

८. शुक्लं शुक्लं (ग)

॥ शाकधान्यमांसादीनाम्-शाकधान्यमांसादीनाम् (ग)

॥ शाकधान्यमांसादीनामुपयोगाद्-शाकधान्यमांसादीनामुपयोगाद् (घ.)

अथमाद्रीक्ष्यानुगते चानाकवे वमनमतिवेकं
संधारणं वातातवी चातिशेवमात्रस्य पित्तं सह
मारुतेन प्रकोपमापद्यते ॥ ८ ॥

तैः एव तेन उन्हीं. कर्शनैः कृश करना. हेतु-
अर्थात् कृश करनेवाले हेतुओंसे, तु तो तो, कश्चित्क
कृश थैसाके कृश होने पर, अरु-अरु अरु, कृष्ण-
कृष्ण, कटुक-कटुक कटुक, क्षार-क्षार क्षार, उष्ण-
उष्ण उष्ण, तीक्ष्ण-तीक्ष्ण तीक्ष्ण, शुक्ल-शुक्ल शुक्ल,
व्यापन्न-मद्य विकृत मद्य दूषित मद्य, हरितक हरि-
तक हरितक, फलाम्लानाम् तथा भाटां हणाना तथा खट्टे
फल, विद्वह्निनाम् अने विद्वह्नी और विद्वह्नी, शाक-
शाक शाक, धान्य-धान्य धान्य, मांसादीनाम् च तथा
मांस वज्रेण मांस आदिके, उपयोगात् उपयोगार्थी
उपयोगसे, अजीर्ण-अजीर्ण अजीर्णसे, अथवासात् च
वेगान् कर्षा उपशेरी वेगान् कर्षा तथा अभ्यस्तवे
जानाशये आभाशय जाभाशय, रौक्ष्यानुगते रूक्ष अर्ध
जतां कलनाको प्राप्त होने पर, अतिवेकम् च अने मद्य
पानत सूरी बहुत समप्रत्यक्ष, वमनम् वमन देवाधी
वमन औषधके देवसे, संधारणम् वेजे भारी राशवाधी
वेगान्को रोकनेसे, वातातवी तथा वात अने तडकाना
तथा वायु और धृक्के अतिसेवमानम् अति सेवनशी
अति सेवनसे, पित्तम् पित्त पित्त, मारुतेन वायु वायुके,
सह साथे साथ, प्रकोपम् प्रकोप प्रकुपित, आपद्यते
पार्ये छे हो जाना तै ॥ ८ ॥

8. If a person emaciated by the afore-mentioned anaciating conditions, takes articles of diet that are acid, salt, pungent, alkaline, hot and acute, or takes vinegar, deteriorated wine, greens and acid fruits, or irritating vegetables, grain or flesh, or frequent predigestion-meals or too frequent meals or takes emesis on dehydrated stomach, or is given to long suppression of generated urges or excessive exposure to the wind and the sun—

८. वमनमतिवेकं-वमनविशेषनमतिवेक (घ. ठ. ड.)

these provoke the pitta along with the vata.

પિત્તગુપ્તસ્વ સંપ્રતિર્ઘ્નણાની ચ—

તત્ પ્રકુપિતં માસત આમાશયૈકમેવો સંવત્યં તાનેષ વેદનાગકારાનુપજન્નવતિ, ચ ઉચ્ચ વાત-ગુપ્તમે; પિત્તં ત્વેનં વિદહતિ કુદ્યૌ હૃદયુરસિ કળ્પે ચઃ

માસત વાયુવાયુ, પ્રકુપિતમ્ પ્રકોપ પામેલા પ્રકુપિત હુપ. તત્ તેને ગળાને, આમાશય-આમાશયના આમાશયકે, શકેદો એક શાગળાં એક અગામે, સંવત્યં ફેરવીને વેન-કર, જે જે જો, તાતગુપ્તને વાતગુપ્તમાં અનુગત્યમે, ઉચ્ચ કહ્યા છે વહે છે, તામ્ એવ તેજ ઠન્ની, વેદના-પ્રકારના વેદનાના પ્રકારે મિષ મિષ વેદનાઓનો, ઉપ-જન્નવતિ નિપત્ત કરે છે ઉપજન્ન કરતા હૈ, પિત્તમ્ અને પિત્ત ઓર પિત્ત, તુ તેા તો, પુરશ્ચ એને ગળાને. કુદ્યૌ ઉદરમાં કહ્ય, હૃદિ હૃદયમાં હૃદય, હૃદયિ હૃદયમાં હૃદય, કળ્પે ચ અને કુદ્યૌ ઓર કળ્પને, તિષ્ઠતિ હૃદય કરે છે વિદાહ કરતા હૈ;

9-(1). The vata thus provoked getting accumulated in the upper part of the alimentary tract begets those peculiar pains which are mentioned in regard to the gulma born of vata. Pitta causes burning in the stomach, epigastric region, chest and throat.

સ વિદહમાનઃ સધૂમસિવોદ્ધારમુદ્ધિરત્યમ્લા-ન્વિતં, મુક્ષાવકાશશ્ચાસ્ય દહ્યને દૂયને ધૂપ્યતે ઝપ્માયતે સ્વિદ્યતિ ક્લિદ્યતિ શિથિલ ઇવ સ્પર્શા-સહોદરોમાશ્ચ મયતિ.

વિદહમાનઃ વિદહ્યુક્ત થતાં વિદાહયુક્ત હોને પર, મઃ તે રોગી વટ રોગી, સધૂમમ્ ઇવ આગે ધૂમાડવાળા

૧. મારય-સમૃદ્ધર્થ (ધ. ઇ. ૪ પ)

.. ધૂપ્યતે-ધૂમાયતે (ધ.)

.. -ઘૂમ્યતે (ગ.)

.. ઝપ્માયતે-ઝપ્માયતે (જ)

.. શિથિલ-મૃદુ શિથિલ (ગ. ધ.)

૧. અલ્પરોમાશ્ચ-અલ્પરોમા ચ (ધ.)

હોય એવા ધૂમવાલેકે સમાન પ્રતીત હોતે, અમ્લાન્વિતમ્ ખટાશવાળા અમ્લરસયુક્ત, ઉદ્ધારમ્ ઓડાર ઉદ્ધાર, ઉદ્ધિરતિ ખાય છે નિકાલતા હૈ, મદ્ય ચ અને એનું તથા ઇગરા, ગુલમાવકાશઃ ગુલ્મનું સ્થાન ગુપ્તમાં સ્થાન, દહ્યને બળે છે જલતા હૈ, દૂયને દૂયે છે પીડિત હોતા હૈ, ધૂપ્યતે ધૂધને છે શુષ્ક, ઝપ્માયતે તેમજ અરમ થાય છે એવં ઝપ્માયતે યુક્ત હોતા હૈ, સ્વિદ્યતિ સ્વેદયુક્ત અને છે પમીના આતા હૈ, ક્લિદ્યતિ ક્લેદયુક્ત થાય છે ક્લિદ્ય દોના હૈ, શિથિલઃ શિથિલ ક્લિથિલ, ઇવ જેવે અને છે જેમા હોતા હૈ, સ્પર્શાશ્ચ સ્પર્શી સ્પર્શ કરી શકેતા નથી સ્પર્શનો મદ્ય નહીં કર મકતા, અલ્પરોમાશ્ચઃ ચ અને થોડા રોમાંચકળાં ઓર અલ્પ રોમાંચકળા, મયતિ થાય છે હોતા હૈ;

9-(2). Afflicted thus with burning sensation the patient suffers from acid and fuming eructations. In the region of the gulma, it causes burning sensation, pain, fumes, heat, sweat, softening, looseness, tenderness to touch and slight horripilation.

ઝર-અમ દવથુપિપાશામહતાતુમુક્ષશોષપ્રમોહ-વિ-મેદાશ્ચૈનમુપદ્રવન્તિઃ હરિતહારિત્રત્વક્ચક્ષનય-નયદનમૂત્રપુરીષશ્ચ મયતિઃ નિદાનોકામિ ચાશ્ચ નોપજરતે, વિપરીતાન્મુપજરન્ત ઇતિ પિત્તગુપ્તઃ ૧૧

ઝર-અમ ત્વર પ્રસ ઝર પ્રસ, દવથુ-બળવરા દવથુ, પિપાશા તપા પિપાશા, મહ-કટ મહ, તાલુ-તાલુ તાલુ મુક્ષ-શોષ મુખશોષ મુક્ષવા સૂચના, પ્રમોહ-મૂર્છા મૂર્છા, વિદ્-મેદા ચ અને મલભેદ એ ઉપદ્રવેા ઓર મલભેદ જે ઉપદ્રવો, મનમ્ એને ઉસે, ઉપદ્રવન્તિ પીડે છે પીડા પદ્ધતે હૈ, હરિત લીલાં હરે. હારિત્ર લીલાં પીલે, ત્વક્-આમડી ત્વક્, ચક્ષ-નખ નખ, નયન-આંખ આંખ, વદન-મુખ મુખ, મૂત્ર-મૂત્ર મૂત્ર, પુરીષઃ ચ અને મળ વાળાં ઓર મલવાળા, મયતિ થાય છે હો જાતા હૈ,

૧. મલતાલુસુર-શોષ-મલતાલુસુર (ગ. ધ.)

.. પ્રમોહ-પ્રમેદ (ધ.)

.. પુરીષશ્ચ-પુરીષશ્ચ પુરીષો (ગ.)

अस्य च अने तेने और इसके, निदान- निदानभां निदानमें, उष्णानि कहेला आहारविहार कहे गये आहार- विहार, न उपशेरते अनुकूल आवता नथी अनुकूल नहीं होते, विपरीतानि तथा ओओथी विपरीत तथा उनसे विपरीत, उपशेरते अनुकूल आवे छे अनुकूल आते हैं, इति आ. यह, पित्त पिण्डगुण छे पित्तगुण छे ॥ ९ ॥

9-(3). It causes the complications of fever, giddiness, burning, thirst, parching of the throat, palate and mouth, stupefaction and loose stools. The skin, nails, eyes, face, urine and faeces become green or yellow. There is non-homologation to the etiological factors and is homologation to things antagonistic to etiological factors. This is Gubna of Pitta type.

मरुतेन सह श्लेष्मश्लेपे हेतुः —

लैरेव तु कर्शनैः कर्शितस्यास्यशनादतिस्निग्ध-
गुरुमधुरशीताश्नानात् पिष्टेभुक्षीरतिलमापगुडविह-
तिलसेवनान्मन्दकमधातिपानाद्हरितकातिप्रणयना-
दान्नौषधकप्राम्यमांसातिभक्षणात् संधारणाद्यु-
भुक्षस्य चातिप्रगल्भमुदपानात् संशोभणाद्वा शरी-
रस्य श्लेष्मा सह मरुतेन प्रकोपमापद्यते ॥ १० ॥

तैः एव तेन पूर्वोक्त ऊर्दी, कर्शनैः तु शरीर-
नरु। हेतुओथी कृम करनेवाले हेतुओंसे, कर्शितस्य
शरीर थयेलावे कृम होने पर, अत्यशनात् अनिशय
ओराक भावाथी अति खावेन, अति- स्निग्ध- अति-
स्निग्ध अति स्निग्ध, गुरु अरु गुरु, मधुर- मधुर मधुर,
शीत- अने शीत द्रव्य शीत पदार्थोंके, अशनात्
भावाथी खानेसे, मिष्ट द्रव्य पिष्टी, इष्टु शेरडी ईख,

१०. °माषगुडविकृतिसेवनान्मन्दकमधातिपानात्—°माषविकृतिसेवना-
न्मधातिपानात् (ध.)

„ मन्दकमधातिपानात्—मन्दकमधान्मधपानात् (ध.)

„ अह्नुक्षस्य—अति दुष्टितस्य (ग. व. छ. ज. त. ध.)

„ —अतिबुभुक्षस्य (ख.)

„ संशोभणीया—संश्लेषणात् (ध.)

क्षीर- दूध दूध, तिल- तिल तिल, माष- अरु माष,
गुड-अने गोशनी गुडके, विकृति- अनापटीना विकारके,
सेवनात् सेवनथी सेवबसे, मन्दक- म-दक मन्दक, मध-
अने मध और मधके, अतिपानात् अरु पीवाथी अति
पानसे, हरितक- हरितक वर्णनां द्रव्य हरितक वर्णके,
अतिप्रणयनात् अरु देवाथी अतियोगसे, अन्नौषध
आन्नप ओषध अन्नप जलज, गाम्य अने आभ्य
पशु पक्षीओनां और प्राग्य पशुपक्षियोंके, मांस भूस
भावके, अतिभक्षणात् अति भावाथी अति भक्षणसे,
संधारणात् द्रव्य शीतवाथी नेपको रोकनेसे, अनुभुक्षस्य
च तृप्त होई नृम होने पर, अतिप्रगल्भ पुष्कल बहुत
अधिक, उदपानात् पाणी पीवाथी पानी पीनेसे, क्षी-
रस्य वा अथवा शरीरने अथवा शरीरके, संश्लेषणात्
संश्लेषण लागवाथी विश्लेषण होनेसे, श्लेष्मा छे कफ,
मरुतेन वायु वायुके, सह अति साथ, प्रकोपम् प्रकोप
प्रकुपित, आपद्यते पामे छे हो जाता है ॥ १० ॥

10. In one emaciated by the above mentioned factors, gormandizing, the eating of very unctuous, heavy, sweet, cold foods, of food made of pastes, sugarcane, milk, til, black-gram and preparations made of gur, taking in excess immature curds or whey, the excessive use of the flesh of wetland, aquatic and domestic animals, the suppression of natural urges, the excessive drinking of water after a surfeit-meal, and rude shaking of the body—these cause the provocation of kapha along with vata.

श्लेष्मिकगुणस्य संप्राप्तिर्लक्षणमपि च—

तं प्रकुपितं मरुतं आमाश्वैकदेशे संवर्त्य
तानेव वेदनाप्रकाशानुपजनयति य उक्ता वक्त-
गुरुमेः श्लेष्मा त्यस्य शीतज्वरारोचकविपाकश्च-

११. संवर्त्य—समूचय्य (व. ठ. त. ध.)

„ संवर्त्य तानेव वेदना—समूचय्य तानेव गतिवेदना (ज.)

मर्दहर्षहृद्रोगच्छर्दिनिद्रालस्यस्तैमित्यगौरवशिरो-
भितापानुपजनयति,

मातुः वायु वायु, प्रकुपितम् अत्रापि पात्रेण प्रकुपित
हुए, तम् तेने उस कफको, आमाशय- आमाशयना
आमाशयके, एकदेशे ओक भागभां एक भागमें. संवर्त्य
देरवीने फेरकर, वातगुल्मे वातगुल्मभां वातगुल्ममें, ये
उक्ताः ७० उक्ता छे जो कहे हैं, ताए एव तेअ उन्हीं,
वेदना- प्रकारान् वेदनाना प्रकारे भिन्नभिन्न वेदनाओको,
उपजनयति उत्पन्न करे छे उत्पन्न करता है, अस्य आने
इसको, श्लेष्मा तु कइ तो कफ तो, शीतज्वर- शीतज्वर
शीतज्वर, अरोचक- अरुचि अरोचक, अविपाक- अपचो
अविपाक, अङ्गमर्द- अङ्गमर्द अङ्गमर्द, हर्ष- रोमद्वय रोम-
हर्ष, हृद्रोग- हृद्रोग हृद्रोग, छर्दि- छलटी वमन, निद्रा-
निद्रा निद्रा, आलस्य- आलस्य आलस्य, स्तैमित्य- स्तैमि-
तता स्तैमित्यता, गौरव- भारेपण् भारीपण, शिरः-
भितापान् अने शिरोरोग शिरःशूलको, उपजनयति
उत्पन्न करे छे उत्पन्न करता है;

11-(1). The vata thus provoked, accumulating in some part of the upper region of the alimentary tract, generates the various kinds of pains which are described in the case of Gulma due to vata. The kapha of course gives birth to algid fever, anorexia, mis-digestion, body-ache, horripilation, cardiac disorder, vomiting, somnolence, indolence, rigidity, heaviness and excessive heat of the head, and also the fixity, heaviness, hardness and deep anaesthesia.

अपि च गुल्मस्य स्थैर्यगौरवकाठिन्यावगाढ
सुप्तताः, तथा कासश्वासप्रतिश्यायान् राजयक्ष्माणं
चातिप्रवृद्धः, श्वेत्यं त्वष्टृस्त्वष्ट्रमयवदनमूत्रपुरीषे-
षूपजनयति, निद्रावोक्तानि चास्य नोपशेरते,
विपरीतानि चोपशेरत इति श्लेष्मगुल्मः ॥ ११ ॥

अपि च अने वण्णी और, गुल्मस्य शुष्मन्दी गुल्ममें,
श्वेत्यः श्वेत्यः श्वेत्यः, गौरव- शुष्म गौरव, काठिन्य-

कठिनता कठोरता, अवगाढ- अगाढ अवगाढता, सुप्तताः
अने सुप्तता सुप्तताको सी, तथा तथा और, चातिप्रवृद्धः
अधिक वृद्धो कइ बड़ा हुआ कफ, कास-श्वास- कास-श्वास
कास-श्वास, प्रतिश्यायान् सण्णभ प्रतिश्याय, राजय-
क्ष्माणम् राजयक्ष्मा राजयक्ष्मा, त्वक्- अने आभडी और
त्वचा, नख- नख नख, नयन- आंख आंख, वदन- मुख
मुख, मूत्र- मूत्र मूत्र, पुरीषेषु- तेमण मणभां एवं
मलमें, श्वेत्यम् च श्वेतता श्वेतताको, उपजनयति उत्पन्न
करे छे उत्पन्न करता है, अस्य च अने उसको, निदान-
निदानभां निदानमें, उक्तानि उक्तेषा आहारविहार कहे
हुए आहारविहार, न उपशेरते अनुकूल आवता नथी
अनुकूल नहीं जाते, विपरीतानि च अने विपरीत और
विपरीत, उपशेरते अनुकूल आवे छे अनुकूल आते हैं, इति
आ यह, श्लेष्मगुल्मः श्लेष्मगुल्म छे कफगुल्म है ॥ ११ ॥

11-(2). Similarly it, having increased causes the cough, dyspnea, coryza and consumption, and the pallor of skin, nails, face, urine, and feces. It has non-homologation to the etiological factors, and homologation to things which are antagonistic to the etiological factors. This is the Gulma of kapha type.

सांनिपातिकगुल्मस्य निदानादि, असाध्यत्वं च—

त्रिदोषहेतुलिङ्गसंज्ञिपाते तु सांनिपातिकं
गुल्ममुपदिशन्ति कुशलाः । स विप्रतिषिद्धोपक्रम-
त्वादसाध्यो निचयगुल्मः ॥ १२ ॥

कुशलाः कुशल वैद्यो विद्वान् वैद्य, त्रिदोष- त्रय
दोषनां तीनों दोषोंके, हेतु-लिङ्ग- हेतु तथा लक्षणं
हेतु और लक्षणके, संज्ञिपाते तु मिश्रण अति मिश्रित
होने पर, सांनिपातिकम् सांनिपातिक सांनिपातिक, गुल्मम्
गुल्म गुल्म, उपदिशन्ति उक्ते छे कहते हैं, सः ते वह,
निचयगुल्मः सांनिपातिक गुल्म सांनिपातिक गुल्म,
विप्रतिषिद्ध- वातादिकनी परस्पर विरुद्ध वातादिकनी

१२. "संज्ञिपाते—"संज्ञिपातात् (क. ख.)

,, विप्रतिषिद्धोपक्रमत्वात्—विप्रतिषिद्धोपक्रमत्वात् (घ.)

પરસ્પર વિરુદ્ધ, ડપરુદ્ધતાત્ ચિકિત્સાવાળાપણુને લીધે ચિકિત્સા હોનેસે, અસાધ્યઃ અસાધ્ય છે અસાધ્ય હે ॥ ૧૨ ॥

12. Where there is a combination of etiological factors and manifestation of the symptoms of the discordance of all the three humors, the wise declare it to be the Gulma of tri-discordance type. Being characterised by contrariety in treatment, the gulma of the tri-discordance type is considered irremediable.

શોણિતગુલ્મસ્ય સ્ત્રિયા એવ સંભવે હેતુઃ —

શોણિતગુલ્મસ્તુ સ્ત્રી સ્ત્રિયા એવ ભવતિ ન પુરુષસ્ય, ગર્ભકોષ્ટાર્તવાગમનવૈશેષ્યાત્ ।

શોણિતગુલ્મઃ તુ શોણિતગુલ્મ તો રક્તગુલ્મ નો, ગર્ભકોષ્ટ- ગર્ભાશયમાં ગર્ભાશયમે, આર્તવ નષ્ટુ આર્તવકે, આગમન- આવવાના આવેકે, વૈશેષ્યાત્ વિશેષસે, સ્ત્રિયાઃ એવ સ્ત્રીને જ સ્ત્રીકો હી, ભવતિ થાય છે હોતા હૈ, પુરુષસ્ય ન પુરુષને નહિ પુરુષકો નહીં;

13-(1). The Gulma born of vitiated blood occurs only in women, and not in men, because of their peculiar feature of menstrual discharge from the uterus.

પારતન્ન્યાદવૈશારદ્યાત્ સતતમુપચારાનુરો-
ધાદ્વા વેગાનુદીર્ણાનુપરુદ્ધત્યા આમગર્ભે વાડપ્ય-
ચિરપતિતેડધવાડપ્યચિરપ્રજાતાયા ક્ષતૌ વા વાત-
પ્રકોપણાન્યાસેવમાનાયાઃ ક્ષિપ્રં વાતઃ પ્રકોપમા-
પચતે ॥ ૧૩ ॥

પારતન્ન્યાત્ પરાધીનતાથી પરતન્ત્રતાકે કારણ,
અવૈશારદ્યાત્ અજ્ઞાનતાથી અશિક્ષિત હોનેકે કારણ, સતતમ્
કે નિત્ય અથવા નિરંતર, ડપચાર- પતિસેવામાં અથવા
થરના પતિસેવા વા ગૃહકાર્યમે, અનુરોધાત્ વા તત્પર
રહેવાથી જગી રહેનેસે, રૂઢીર્ણા ઉદીર્ણુ ઉપસ્થિત, વેગાનુ

વેગોને વેગોકો, ડપરુદ્ધત્યાઃ રોકતી રોકતી હુઈ, અપિ
વા કે અથવા, આમગર્ભે કાચો ગર્ભ આમ ગર્ભકે, અચિર-
પતિતે તરતમાં પડી ગયો હોય ત્યારે તુરંતમે છાવ હોનેસે,
અથવા અથવા અથવા, અચિર-પ્રજાતાયાઃ સુવાવડ આવાને
બહુવખત ન થયો હોય ત્યારે પ્રસવકે તુરંત પીછ, ક્ષતૌ વા
અથવા ઝડપકાલમાં અથવા ક્ષતુકાલમે, વાતપ્રકોપણાનિ
વાતપ્રકોપક દ્રવ્યોકા, આસેવમાનાયાઃ
સેવન કરતી સ્ત્રીને સેવન કરતી હુઈ સ્ત્રીકા, વાતઃ
વાયુ વાયુ, ક્ષિપ્રમ્ તરત શીઘ્ર, પ્રકોપમ્ પ્રકોપ પ્રકુપિત,
આપચતે પામે છે હો જાતા હે ॥ ૧૩ ॥

13 Owing to her position of dependence, ignorance, and continual occupation in service and duty, she restrains the natural urges of the body. Either just after abortion or mis-carriage, or just after delivery or during the menstrual period, if a woman takes vata-provoking foods, her vata gets quickly provoked.

રક્તગુલ્મસ્ય નિદાન સંપાત્તિ-લક્ષણાનિ —

સ પ્રકુપિતો યોનિમુલ્લમનુપ્રવિશ્યાર્તવમુપરુ-
ણદ્ધિ, માસિ માસિ તદાર્તવમુપરુદ્ધમાનં કુક્ષિમ-
ભિવર્ધયતિ

પ્રકુપિતઃ પ્રકોપ પામેલો પ્રકુપિત, સ. તે વહ વાયુ,
યોનિમુલ્લમ્ યોનિના મુખમાં યોનિકે મુલ્લમે, અનુપ્રવિશ્ય
પ્રવેશ કરીને પ્રવિષ્ટ હો કર, આર્તવમ્ આર્તવને આર્તવકો,
ડપરુદ્ધિ રોકી રાખે છે રોક દેતા હૈ, માસિ માસિ
અને મહીને મહીને પ્રત્યેક માસમે, ડપરુદ્ધમાનમ્
રોકાઈ જતું રકતા હુઆ, તત્ તે વહ, આર્તવમ્
આર્તવ આર્તવ, કુક્ષિમ્ ઉદરને કુક્ષિકો, અભિવર્ધયતિ
વધારતું બધ છે વધા દેતા હૈ ।

14-(1). In that provoked condition the vata entering the orifice of the uterus obstructs the flow of the mens-

૧૪. યોનિમુલ્લમ્-યોન્યા મુલ્લમ્ (દ.)

trial blood. Month by month the obstructed menses distends the uterine cavity.

તત્કાલઃ શૂલકાસાત્પ્રસારચ્છર્ષરોચકાવિપાક-
ક્ષમર્દનિદ્રાસ્યસ્તંમિત્યકફપ્રસેકાઃ સ્તમુપજાયન્તે,
સ્તનયોશ્ચ સ્તન્યમ્, ઓષ્ઠયોઃ સ્તનમણ્ડલયોશ્ચ
કાષ્ઠ્યમ્, અત્યર્થે ગ્લાનિશ્ચક્ષુષોઃ, મૂર્છા, હ્રાસઃ,
દોહદઃ, શ્વયથુશ્ચ પાદયોઃ, ઈષ્ઠ્યોદ્રમો રોમરાજ્યાઃ,
યોન્યાધાટાલત્વમ્. અપિ ચ ચોન્યા દૌર્ગન્ધમા-
સ્રાવશ્ચોપજાયતે, કેવલશ્ચાસ્યા ગુલ્મઃ પિણ્ડિત
પથ સ્પન્દતે, તામણર્માર્મિભીર્ભિન્ત્યાધુર્મૂઢાઃ ॥૧૪॥

તત્કાલઃ તેને ઉસકો, શૂલ- શૂળ ડૂઝ, કાસ- ઉધરસ
કાસ, જમીમાર- અતીશાર મનીસાર, હર્દિ- ડિલ્ટી વમન,
અરોચક- અરુચિ અરોચક, અવિપાક- અપચે અવિપાક,
અક્ષમર્દ- અંગમર્દ અંગમર્દ, નિદ્રા- નિદ્રા નિદ્રા, આલસ્ય-
આલસ આલસ્ય, સ્તેમિત્વ રિતમિતતા સ્તમિતતા, કફ-
પ્રસેકાઃ અને કફપ્રસેક ઓર કફપ્રસેક, સમુપજાયન્તે
થાય છે ઉત્પન્ન હો જાતે હૈં, સ્તનયોઃ ચ સ્તનોમાં સ્તનોમેં,
સ્તન્યમ્ ધાવણ દૂધ, ઓષ્ઠયોઃ હોઠ ઓષ્ઠ, સ્તનમણ્ડ-
લયોઃ ચ અને સ્તનમંડળ પર ઓર સ્તન મણ્ડલોમેં
કાષ્ઠ્યમ્ કાળાશ કાલાપન, ચક્ષુષોઃ આંખોમાં આંખોમેં,
અત્યર્થશ્ચ અતિશય અત્યન્ત, ગ્લાનિઃ ગ્લાનિઃ ગ્લાનિ,
મૂર્છા મૂર્છા મૂર્છા, હ્રાસઃ મોળ જી મચલાના, દોહદઃ
દોહદ ગર્ભાવસ્થાકી સૂળા, પાદયોઃ ચ પગે પૈસેં, શ્વયથુઃ
સોબે શોબ, રોમરાજ્યાઃ ચ રુંવાડાંનું રોમરાજીકા, ઈષ્ઠ-
જીરણ કિષ્કિન્ડ ડુગ્ધનમઃ ઊભાં થયું આર્ભિર્ભવ, ચોન્યાઃ
ચોનિન્ડી ચોનિકા, ચાટાલસ્યમ્ વિસ્તૃતતા વિસ્તાર, અપિ
ચ અને વળી ઓર, ચોન્યાઃ ચોનિન્ડી ચોનિકી, દૌર્ગ-
ન્ધમ્ દુર્ગંધ દુર્ગન્ધ, આસ્રાવઃ ચ તથા તેને આલ
ઓર ઉસકા લાવ, ઉપજાયતે થાય છે ઉત્પન્ન હોતા હૈ,
અસ્યાઃ ચ અને તેને ઓર હકો. કેવલઃ આખો

૧૪. નિદ્રાલસ્યસ્તંમિત્યકફપ્રસેકાઃ-નિદ્રાલસ્યકફપ્રસેકાઃ (ક.)

,, કાષ્ઠ્યમ્, અત્યર્થગ્લાનિશ્ચક્ષુષોઃ-કાષ્ઠ્યમ્, ગ્લાનિ-
શ્ચક્ષુષોઃ (ચ.)

,, ઈષ્ઠ્યોદ્રમો રોમરાજ્યાઃ-ઈષ્ઠ્યોદ્રમરાજ્યાઃ (ક.)

,, ગુલ્મઃ પિણ્ડિત પથ સ્પન્દતે-ગુલ્મઃ સ્પન્દતે (ક.)

મમ્પૂર્ણ રૂપમેં, ગુલ્મઃ ખુદમ ગુલ્મ, પિણ્ડિતઃ ગોળો
અનીને પિણ્ડાકાર, ક્ષ ૪ હી, સ્પન્દતે ફરકે છે સ્પન્દન
કરતા હૈ, મૂઢાઃ મૂઢ હોડો મૂર્છ ભોગ, તામ્ તે ઉષ,
અગર્ભાન્ ગર્ભરહિત અનીને અગર્ભવતી જીકો, ગર્ભિણીન્
ગર્ભવાળી છે ગર્ભવતી હૈ, હત્તિ ઐમ એસા, આહુઃ કહે છે
કહતે હૈં;

14. The patient is subject to colicky pain, cough, diarrhoea, vomitting, anorexia, misdigestion, body-aches, somnolence, indolence, rigidity and excessive mucus-secretion. There appear milk in the breasts, dark shade on the breasts and the lips, excessive weariness in the eyes, fainting, nausea, longings, edema of the feet, slight horripilation of the abdominal hair, dilatation of the uterine channel and also emanation of bad odor and discharge from the uterine channel. The gulma pulsates as one whole rounded mass. Such a woman, who has not conceived at all, the ignorant declare to be a pregnant woman.

ગુલ્માનાં પૂર્વરૂપાણિ—

एषां तु खलु पञ्चाणां गुल्मानां प्रागभिनिर्वृत्ते-
रिमानि पूर्वरूपाणि भवन्ति;

एषां तु आ इम, पञ्चानाम् पञ्चो, गुल्मानाम् गुल्मોना गुल्मોके, अभिनिर्वृत्तेः निष्पन्न थया होनेसे, प्राक् पહેલા પૂર્વ, इमानि खलु आ ये, पूर्वरूपाणि पूर्वરૂપે પૂર્વરૂપ, भवन्ति થાય છે હોતે હૈં;

15-(1). Here are the premonitory symptoms of the five kinds of gulma appearing before their actual manifestation.

૧૫. પૂર્વરૂપાણિ-રૂપાણિ (ત.)

,, ,, -ગુલ્મપૂર્વરૂપાણિ (ક.)

તથા—અનન્નાભિષ્ણમ્, અરોચકાવિપાકૌ, અગ્નિવૈષમ્યં, વિદાહો મુક્તસ્ય, પાકકાલે વાયુક્ત્યા છર્દ્યદ્વારૌ, વાતમૂત્રપુરીષવેનાનાં વાપ્રાદુર્ભાવઃ, પ્રાદુર્ભૂતાનાં વાપ્રવૃત્તિરીયદાગમનં વા વાતશૂલાટો-પાન્નકૂજનાપરિહર્ષણાતિવૃત્તપુરીષતાઃ, અબુમુક્ષા, દૌર્બલ્યં, સૌહિત્યસ્ય વાસહત્વમિતિ ॥ ૧૫ ॥

તત્થ યથા જેમકે જેમ, અનન્નાભિષ્ણમ્ અત્રની અનિચ્છા મોજનમેં અનિચ્છા, અરોચક- અરુચિ અરોચક, અવિપાકૌ અપચેા અવિપાક, અગ્નિવૈષમ્યમ્ અગ્નિની વિષમતા અગ્નિકી વિષમતા, મુક્તસ્ય આદેશા ભોજનનેા ળાયેહુણ મોજનમેં, વિદાહઃ વિદાહ વિદાહ, પાકકાલે ચ અને પાચન સમયે તથા મોજનકે ઝીળે હોનેકે સમય, અયુક્ત્યા અકારણે વિના કારણકે, છર્દિ- ઉલ્લસી ઘમન, ઉત્તારૌ ઓડકાર ઓર વ્હાર, વાત- વાત વાયુ, મૂત્ર- મૂત્ર, પુરીષ- અને મળના ઓર મલકે, વેગાનામ્ ચ વેગાનું વેગોંકા, અપ્રાદુર્ભાવઃ ઉત્પન્ન ન થવું ઉત્પન્ન ન હોના, પ્રાદુર્ભૂતાનામ્ ચ અને ઉત્પન્ન થયેલા વેગાનું તથા ઉત્પન્ન હુણ વેગોંકા, અપ્રવૃત્તિઃ અકાર ન આવવું બાહિર ન આના, રૂષ્ટ અથવા ભેા જરાક યા મોડા, આગમનમ્ વા આવવું આના, વાતશૂલ- વાતશૂલ વાયુશૂલ, આટોપ- આટોપ આટોપ, પાન્નકૂજના- પાન્નકૂજના આતોમેં ગુટ- ગુટાહટ, પરિહર્ષણ- રોમાચે ઓમહર્ષ, અતિવૃત્ત- પુરીષતાઃ તથા ઉદાવર્તે એવં ઉદાવર્તે, અબુમુક્ષા બુખ ન લાગવી મૂલ ન લગમા, દૌર્બલ્યમ્ દુર્બલતા દુર્બલતા, સૌહિત્યસ્ય ચ અને તૃપ્તિપૂર્વકે ભોજનનું ઓર વેટ મરકે ળાનેકા, વાસહત્વમ્ હિતિ સહન ન થમ શકવું સહન ન હોના ॥ ૧૫ ॥

15. They are:— inappetence, anorexia, misdigestion, irregular gastric fire, burning sensation after meals,

૧૫. પાકકાલે—વિપાકકાલે (જ.)

„ પ્રાદુર્ભૂતાનાં વા પ્રવૃત્તિરીયદાગમનં વા—પ્રાદુર્ભૂતાનાં વાપ્રવૃત્તિઃ સહ- રૂષ્ટદાગમનં વા (ક.)

„ વાતશૂલાટોપ- શૂલાટોપ (ચ. ૩)

„ અબુમુક્ષા-બુમુક્ષા (વ.)

„ સૌહિત્યસ્ય વાસહત્વમિતિ—સૌહિત્યસ્ય વાસહત્વમિતિ ગુલ્મ- પૂર્વકાણિ મવન્તિ (ઘ.)

vomiting and eructations separately during the process of digestion without external causes, lack of urge for the discharge of flatus, urine and feces, or if the urge is generated, there is fruitless effort at discharge or meagre discharge, colicky pain due to vata, distension of abdomen, intestinal gurgling, horripilation, very round and scybulous stools, inappetence, debility and intolerance to full meal.

સંયુગ્મ ગુલ્મેષુ વાતમ્યાત્રગુલ્માવિષ્ણમ્—

સર્વેષ્વપિ ક્લબ્દેતેષુ ગુલ્મેષુ ન કશ્ચિદ્વાતાદયે સંભવતિ મુલ્મઃ ।

એનેષુ આ ફન, સર્વેષુ અપિ અધાય સમી, ગુલ્મેષુ સ્વસ્થ ગુલ્મોભા ગુલ્મોમેં, કશ્ચિત્ કશ્ચિત્ કશ્ચિત્ કશ્ચિત્, ગુલ્મઃ ગુલ્મ મુલ્મ વાતાત વાયુ વાયુકે, કરને વમર વિના, ન નથી નહીં. સંભવતિ સંભવતેા ઉત્પન્ન હોના ।

16-1. Of all these varieties of gulma not one is born without the provocation of vata.

ગુલ્મસ્ય ચિકિત્સાભૂમન્—

ત્રેષાં સાન્નિપાતિકમસાધ્યં જ્ઞાત્વા મેધોપક્રમેત, એકદોષજે તુ ત્રયથાસ્માદમ્બં પ્રણયેત્, સંસૃદ્ધાંસ્તુ સાધારણેન કર્મચોપચરેત્ ।

ત્રેષામ્ તેઓમશી રતમેં, સાન્નિપાતિકમ્ સાન્નિપા- તિક મશમેં સન્નિપાતિકમ્ ગુલ્મકો, અસાધ્ય અસાધ્ય અગાથ્ય, જ્ઞાત્વા બહુને સમજ કર, ન દવ ઉપક્રમેત ભેનો વિષયાન ન કરવો તેસકી ચિકિત્સા ન કરે, એક- દોષજે તુ એકદોષગુલ્મ ગુલ્મમાં તેા એકદોષજન્યમેં તેા, ત્રયથાસ્વ દોષ અનુભાર દોષકે અનુસાર, જાતમમ્ ચિકિત્સા ચિકિત્સાકા, પ્રણયેત્ કરવી એધકી પ્રારમ્બ કરે, સંસૃદ્ધાન્ તુ અને તે દોષથી ઉત્પન્ન થયેલા ગુલ્મોની

૧૬. સાન્નિપાતિકમ્—સન્નિપાતિકમ્ (ક.)

संयुक्तदोषजन्य गुल्मोक्ती, साधारणेन साधारण, कर्मणा कुर्वन्ती कर्मणे, उपचरेत् चिकित्सा कर्तव्यं चिकित्सा करे;

16-(2). Of them, knowing the gulma born of tri-discordance to be incurable, one should not undertake to treat it. The gulma born of one morbid humor must be treated from the very beginning according to the requirements of that morbid humor. That of the double discordance must be treated on the usual line of treatment indicated.

यद्यान्यदप्यविरुद्धं मन्येत तदप्यवचारयेद्भिन्नज्य गुरुलाघवमुपद्रवाणां, गुरुनुपद्रवांस्त्वरमाणश्चिकित्सेज्जघन्यमितरान् ।

यत् च ते जो, अन्यन् भीष्मं कर्म अन्य कुल, अपि वशी भी, अविरुद्धम् मन्येत विरुद्धं न भवत्युक्तं अविरुद्धी समक्षे, तत् अपि ते पक्षे उक्तं भी, उपद्रवाणाम् उपद्रवोऽपि उपद्रवोऽपि, गुरुलाघवम् गुरुता अने लघुताभ्यां गुरुता एवं लघुताका, भिन्नज्य विभाग करके, अवचारयेत् प्रयोगं कर्तुं करे, गुरुन् भेदा भारी, उपद्रवान् उपद्रवोऽपि उपद्रवोऽपि, स्वरमाणः जलदी शीघ्रताये, चिकित्सेन् चिकित्सा कर्तव्यं चिकित्सा करे, इतरान् अने भीष्मोऽपि और दूसरोंका, जघन्यम् चिकित्सा पक्षी कर्तव्यं चिकित्सा पीछे करे ।

16-(3). One may use any other remedies which are not considered antagonistic, and classifying the conditions into serious and mild, one should remedy the serious conditions first and then undertake the treatment of mild ones.

१६. बन्ध-बद्धा (ब.)

,, तदप्यवचारयेत्-तदवचारयेत् (ब.)

,, विभज्य गुरुलाघवमुपद्रवाणां-गुरुलाघवमुपद्रवाणां

समीक्ष्य (ब.)

त्वरमाणस्तु विशेषमनुपलभमानो गुल्मेष्वात्ययिके कर्मणि वातचिकित्सितं प्रणयेत्, स्नेहस्वेदौ वातहरो स्नेहोपसंहितं च मृदु विरेचनं वस्तीक्ष्णः अम्ललवणमधुरांश्च रसान् युक्त्याऽवचारयेत् ।

स्वरमाणः तु उतावर्णे चिकित्सा कर्तव्यां शीघ्रता करते हुए, गुल्मेषु गुल्मोऽपि गुल्मोऽपि, विशेषम् वेदः भेदका, अनुपलभमानः भवत्युक्तं न शक्यं ते ज्ञानं न हो तो, आत्ययिकं तात्कालिकं कर्तव्यं, कर्मणि कर्मणि कार्यम्, वातचिकित्सितम् वातचिकित्सा वातचिकित्सा, प्रणयेत् कर्तव्यं करे, वातहरो वातहरो वातहरो, स्नेहस्वेदौ स्नेहस्वेदौ तथा स्नेहनं स्नेहनं तथा स्वेदनं, स्नेहोपसंहितम् स्नेहोपसंहितम् स्नेहोपसंहितम् स्नेहोपसंहितम्, विरेचनम् च विरेचनम् च विरेचनम् च विरेचनम्, वस्तीक्ष्णं च वस्तीक्ष्णं वस्तीक्ष्णं वस्तीक्ष्णं, अम्ल-तेजः अम्ल एवं अम्ल, लवण-लवणं लवणं लवणं, मधुरांश्च मधुरांश्च मधुरांश्च मधुरांश्च, रसान् रसान् रसान् रसान्, युक्त्या युक्त्या युक्त्या युक्त्या, प्रयोगं प्रयोगं प्रयोगं प्रयोगं कर्तव्यं करे ।

16-(4). In cases of emergency when the specific nature of the gulma cannot be recognised, the physician should give the treatment for vata-gulma. Oleation and sudation are curative of vata. Then mild and unctuous purgation and enemata, and acid, salt and sweet tastes are to be skilfully administered.

मारुते ह्युपशान्ते स्वल्पेनापि प्रयत्नेन शक्योऽन्योऽपि दोषो नियन्तुं गुल्मेष्विति ॥ १६ ॥

हि कर्तव्यं कर्तव्यं, मारुते वायु वायुके, उपशान्ते शान्तं यत् शान्तं होने पर, गुल्मेषु गुल्मोऽपि गुल्मोऽपि, अन्यः अपि भीष्मो पक्षे दूसरा भी, दोषः दोषः दोषः, स्वल्पेन अपि थोड़ा-थोड़ा भी, प्रयत्नेन प्रयत्नेन प्रयत्नेन प्रयत्नेन, नियन्तुं शक्यः इति कर्तव्यं कर्तव्यं शक्यं करे शक्यं करे शक्यं करे शक्यं करे ।

१६. अनुपलभमानो-अनुपलभ्य (ब.)

,, युक्त्या-युक्तिः (क. ग. च. ब.)

,, गुल्मेष्विति-गुल्मेष्वपि (ग.)

16. When vata is once controlled the other accompanying disorders admit of being controlled, with very little effort.

भवति चात्र—

गुल्मिनामनिलशान्तिरूपायैः

सर्वशो विधिबद्धाचरितव्या ।

मारुते ह्यवजितेऽन्यमुदीर्णं

दोषमल्पमपि कर्म निहन्यात् ॥ १७ ॥

अत्र च भवति आ विषयभां श्लोक छे ३ इम विषयमें श्लोक है कि, उपायैः उपायैः, गुल्मिनाम् गुल्म रोगीणाम्ना गुल्म रोगियोंमें, अनिलशान्तिः वायुनी शान्ति वायुकी शान्ति, सर्वशः सर्वेषां संपूर्ण, विधिबद्ध विधिपुरस्सर विधिके अनुसार, आचरितव्या करनी चाहिए, हि कारण के क्योंकि, मारुते वायु वायुको, अवजिते अतार्थ अर्थात् गीत केनेपर, अन्यम् भीन अन्य. उदीर्णम् दोषम् वेगवान् अनेका दोषने बद्ध हुए दोषको, अल्पम् अल्प छोटासा, अपि कर्म कर्म पक्ष कर्म गी, निहन्यात् नष्ट करे छे कर करता है ॥ १७ ॥

Here is a verse again—

17. The alleviation of vata is to be systematically tried by all possible means in case of gulma. If morbid vata is subdued, though the other morbid humors are provoked, they become easily amenable to cure.

अध्यायार्थसंग्रहः—

तत्र श्लोकः—

संख्या निमित्तं रूपाणि पूर्वरूपमथापि च ।

दिष्टं निदाने गुल्मानामेकदेशश्च कर्मणाम् ॥ १८ ॥

तत्र ते विषयभां उस विषयमें, श्लोकः उपसंहारको श्लोक है कि, गुल्मानाम् निदाने

१८. दिष्टं-दिष्टं (द.)

१. एकदेशश्च-एकदेशश्च (श.)

गुल्मनिदानम् गुल्मनिदानमें, संख्या संख्या, रूपाणि रूपाणि ३५ रूप, अथ अपि च अने वणी और, पूर्वरूपम् पूर्वरूप, कर्मणाम् अने चिकित्सानो चिकित्साका, एकदेशः च ओक भाग एक भाग, दिष्टम् अर्थात् छे बताया गया है ॥ १८ ॥

Here is the recapitulatory verse:—

18. The number, cause, characteristics and premonitory symptoms and an aspect of the treatment, have all been shown in the pathology of gulma.

इत्यग्निवेशकाले तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते निदानस्थाने गुल्मनिदानं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

इति आ प्रमाणे इम प्रकार, अग्निवेशकाले अग्निवेशे रथेला अग्निवेशके बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे अने चरकर्था प्रतिसंस्कार पानेला आ आशुभा और चरकके द्वारा संस्कृत इम शास्त्रके, निदानस्थाने निदानस्थान विषे निदानस्थानों, गुल्मनिदानश्च 'गुल्मनिदान' 'गुल्मनिदान' नाम नामने नामका, तृतीय त्रीजे तीसरा, अध्यायः अध्याय स पूर्ण अथे अध्याय समाप्त हुआ ॥ ३ ॥

3 Thus in the section on Pathology in the treatise compiled by Agni-veśa and revised by Caraka, the third chapter entitled, "The Pathology of Gulma" is completed.

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथैवमध्याय अध्याय चौथा

Chapter IV

प्रमेहनिदानाध्यायोपक्रमः -

अथातः प्रमेहनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः अबे अर्थात् अथ भागे, 'प्रमेहनिदानम्' 'प्रमेहनिदान' नामना अध्यायानु 'प्रमेहनिदान' नामके

અખ્યાવકાં, અખ્યાસ્વાદ. આખ્યાન કરશું વ્યાખ્યાન કરીને ॥ ૧ ॥

અગવાન્ અગવાન અગવાન, આત્રેયઃ આત્રેયે આત્રયને, હિતિ હ આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે ૪ ઇસ વિષયમાં નિમ્ન પ્રકારે હી, જાહ સ્મ કહેલું છે કહા હૈ ॥ ૨ ॥

1. We shall now expound "The Pathology of the Anomalies of Urinary Secretion".

2. Thus declared the worshipful Atreya.

પ્રમેહસંસ્થા—

ત્રિદોષકોષનિમિત્તા વિવિધાઃ પ્રમેહા ભવન્તિ વિકારાધ્યાયરેડપરિસંખ્યેયાઃ । તત્ર યથા ત્રિદોષ-પ્રકોષઃ પ્રમેહામભિનિર્વર્તયતિ તથાડનુષ્યાસ્વા-સ્વામઃ ।

ત્રિદોષ-કોષ-નિમિત્તાઃ- ત્રણે દોષોના કોષને લીધે ત્રીનો દોષોંકે કોષકે કારણ, વિક્રિતિઃ બીસ વીસ, પ્રમેહાઃ પ્રમેહા પ્રમેહ, અપરે ચ અને ખીગ્ન ઓર દૂસરે, અભિનિર્વર્તયેવાઃ અગધિન અસંખ્ય, વિકારાઃ રોગો વિકાર, અવન્તિ થાય છે હોતે હૈ, તત્ર ત્રિદોષ-પ્રકોષઃ ત્રણે દોષોના પ્રકોષ ત્રીનો દોષોંકા પ્રકોષ, પ્રમેહાન્ પ્રમેહોને પ્રમેહોંકો, યથા ને પ્રકારે કિસ પ્રકારે, અભિનિર્વર્તયતિ ઉત્પન્ન કરે છે ઉત્પન્ન કરતા હૈ, તથા તે રીતે તસ પ્રકારે, અનુષ્યાસ્વાસ્વામઃ વ્યાખ્યાન કરશું વ્યાખ્યાન કરીને ॥ ૩ ॥

3. Classified according to the provocation of the three humors, there are twenty disorders of the urinary secretion; while there are innumerable conditions where urine is affected secondarily. we shall now expound ordinary disorders resulting from the provocation of the three humors.

નિદાન-દોષ-દૂષ્યવિશેષો વિકારવિષાતભાવાભાવપ્રતિવિશેષાઃ —

હહ કહુ નિદાનદોષદૂષ્યવિશેષો વિકાર-

વિષાતભાવાભાવપ્રતિવિશેષા ભવન્તિ ।

હહ કહુ આ શરીરમાં હહ શરીરમાં, નિદાન-નિદાન નિદાન, દોષ-દોષ દોષ, દૂષ્ય-અને દૂષ્યના ઓર દૂષ્યકે, વિશેષેભ્યઃ બેદોથી મેદોંસ, વિકાર-વિષાત-ભાવ રોગોની અનુત્પત્તિ રોગોંકી અનુત્પત્તિ, અભાવ-અને રોગોની ઉત્પત્તિના ઓર રોગોંકી ઉત્પત્તિકી, પ્રતિ-વિશેષાઃ બિન્ન બિન્ન વિશેષતાઓ મિશ્ર મિશ્ર વિશેષ-તાયેં, ભવન્તિ થાય છે હોતી હૈ;

4-1. Here we shall describe the suppression or the incidence of the disease which occurs as a result of the variations in the etiological factors, intensity of morbid humors and susceptibility of the body-elements.

યદા હોતે ત્રયો નિદાનપ્રતિવિશેષાઃ ચરસ્પરં નાનુવધ્નન્યથવા કાલપ્રકર્ષાદિવલીયાંસોડયવાડનુ-વધ્નન્તિ ન તદા વિકારામિનિર્વૃત્તિઃ, ચિરાદ્વાડવ્ય-મિનિર્વર્તન્તે, તદ્વચો વા ભવન્ત્યવધોક્સર્વકિન્ના વા; વિપર્યયે વિપરીતાઃ; હિતિ સર્વવિકારવિષાત-ભાવાભાવપ્રતિવિશેષામિનિર્વૃત્તિદેહુર્ધવત્યુક્તઃ ॥ ૪ ॥

યદા હિ ન્યારે અવ, છલે ઓ યે, ત્રયઃ ત્રણ ત્રીન, નિદાનાદિ-નિદાન આદિ નિદાન આદિ, વિશેષાઃ બેદો મેદ, પરસ્પરમ્ પરસ્પર પરસ્પર, ન અનુવધન્તિ અનુ-સરતા નથી નહીં અનુસરણ કરતે, અથવા અથવા અથવા, કાલપ્રકર્ષાત્ લાંબે કાળે દીર્ઘ કાલમાં, અથવા અવલીયાંસઃ બળહીન થએલા અથવા બલહીન હુણ, અનુવધન્તિ અથવા પરસ્પર અનુસરણ કરે છે પરસ્પર અનુસરણ કરતે હૈ, તદા ત્યારે તત્ર, ન વિકારામિનિર્વૃત્તિઃ નિકારની ઉત્પત્તિ થતી નથી રોગકી ઉત્પત્તિ નહીં હોતી, ચિરાદ્વા અપિ અથવા તો લાંબે કાળે અથવા તો દેરતેં, અભિનિર્વર્તન્તે રોગો ઉત્પન્ન થાય છે રોગ ઉત્પન્ન હોતે હૈ, તત્રવા વા અથવા દુર્બળ અથવા દુર્બલ, અવધોક્સર્વકિન્નાઃ વા અથવા કહેલાં સર્વ લક્ષણો રહિત અથવા કહે હુણ સર્વ લક્ષણોંસે રહિત, ભવન્તિ ઉત્પન્ન થાય છે ઉત્પન્ન હોતે હૈ,

૪. વિકારવિષાત°-વિકારાણાં વિષાત° (ય.)

°, વિપર્યયે-વિપર્યયે

विपर्यये विपरीत कालतर्भा विपरीत स्थितिमें, विपरीताः विपरीत थाय छे विपरीत होते हैं, इति आ प्रभाषे इस प्रकार, सर्वविकारविघातभाव- सर्व रोगोनी अनुत्पत्ति सब रोगोंकी अनुत्पत्ति, बभाव- सर्व रोगोनी उत्पत्तिने और सब रोगोंकी उत्पत्तिकी, प्रतिविशेष- भिन्न भिन्न विशेषताओंकी, अभिनिवृत्तिः उत्पत्तिने उत्पत्तिका, हेतु हेतु हेतु, उक्त उक्त कहा, भवन्ति छे है म ४ म

4. If these three factors mainly the etiological factors etc. do not mutually associate or support, or if they do so after a long lapse of time, or in a very mild form, either there occurs no manifestation of the disease at all or the disease takes a long period to evolve, or appears in an ambulatory or abortive form. Under the contrary conditions, there occur contrary results. Thus are laid down the different causes of the modes of incidence or suppression of all diseases.

कफप्रमेहस्य निदानम् —

तत्रेमे त्रयो विदाद्यादिविशेषाः शृङ्गमनिमित्तानां प्रमेहाणामाश्वभिनिवृत्तिकरा भवन्ति;

तत्र हमे आ ये, त्रयः त्रये तीनों, निदानादि-निदान चगेरे निदान आदि, विशेषाः केदो भेद. श्रेष्ठ-निमित्तानाम् उद्भव-कफजन्य, प्रमेहाणाम् प्रमेहोनी प्रमेहोंकी, आशु नदी शीघ्र, अभिनिवृत्तिकराः उत्पत्ति करनेवाले, भवन्ति थाय छे होते हैं;

5-(1). These three special pathological conditions cause the rapid manifestation of the anomalies of urinary secretion born of kapha.

तद्यथा—हायनकयवकचीनकोदालकनैषधेत्कट-मुकुन्दकमहावीहिप्रमोदकसुगन्धकानां नवानाम-तिवेलमस्तिप्रमाणेन चोपयोगः;

तद् यथा जेमके जेसे कि, नवानाम् नया नये, हायनक- हायनके हायनक, यवक यवके यवक, चीनक- चीनके चीनक, उदालक- उदालके उदालक, नैषध- नैषध नैषध, इत्कट- इत्कट इत्कट, मुकुन्दक- मुकुन्दके मुकुन्दक, महावीहि- महावीहि महावीहि, प्रमोदक- प्रमोदके प्रमोदक, सुगन्धकानाम् अने सुगन्धकेने और सुगन्ध-कोंका, अतिवेद्यम् बारबार बारबार, अतिप्रमाणेन च अति प्रभाष्यमां अधिक मात्रामें, उपयोग उपयोग उपयोग,

5-(2). They are the frequent and excessive use of new rice (Hayanka), Yavaka, Cinaka, Uddalaka, Naisadha, Itkata, Mukundaka, Mahavrihin, Pramodaka, and Sugandhaka grains.

तथ सर्पिष्मतां नवहरेणुनाषण्णामां, ग्राम्बानूपैदकानां च मांसानां, शाकतिलपलपिष्टाद्य-पायमकृशराविलेपीश्रुविकाराणां, क्षीरनवमद्यमन्दकदधिद्रवमधुरतरुणप्रायाणां चोपयोगः;

तथा तथा तथा, सर्पिष्मताम् भी धलुथी युक्त पुनश्चक्र, नव- नया नये, हरेणु- पटाणा मटर, नाष- अज पगेरे उपद बगेह, सूष्याणाम् दानोनी अतोने दालोंकी जातियोंका, ग्राम्ब- ग्राम्ब ग्राम्ब, आनूप- आनूप आनूप, औदकानाम् अने नवयरेना और जलचरोंके, मांसानाम् मांसोने मांसोका, शाक- शाक शाक, तिल- पलल- तिलपट तिलका कल्क, पिष्टाद्य- पिष्टान पिष्टाद्य, नाषण- दूधपाक खीर, कृशरा- कृशरा कृशरा, विलेपी विलेपी विलेपी, इक्षु- शेरडीनी गन्नेसे, विकाराणाम् अनावठोने बनी हुई चीजोंका, क्षीर- दूध दूध, नवमद्य- नवुं मद्य नवा मद्य, मन्दकदधि- पृश् नहि अमेधुं हरी मन्दजल दधि, द्रव- प्रवाही तरल, मधुर- मधुर मधुर, तरुणप्रायाणाम् च अने प्रायः नया प्रयोगेने और पायः नये द्रव्योंका, उपयोगः उपयोग उपयोग,

5-(3). Similarly the use of new peas black-gram and other pulses along with ghee, of the flesh of domestic, wild and aquatic

animals; of vegetables, til, til-paste, flour, milk-pudding, kedgeree, thick-gruel and the preparations of sugar-cane juice, or the frequent use of milk, fresh wine, unformed curds, or liquid, sweet and unripe articles.

मृज्जाव्यायामवर्जनं, स्वप्रशयनासनप्रसङ्गः, यश्च कश्चिद्विधिरन्योऽपि श्लेष्ममेदोभूतसंजननः, स सर्वो निदानविशेषः ॥ ५ ॥

मृज्जा- उद्वेगन उद्वेगन, व्यायाम- अने व्यायामने। और व्यायामना, वर्जयन् त्याग त्याग, स्वप्न- निद्रा निद्रा, जयव- शयन, आसन- बैठक, आमगता, प्रसङ्ग- निरंतर सेवन निरंतर सेवन, अन्यः अवि पीओ पशु और मी, चः कश्चित् जे कोई जो कोई, श्लेष्म- कफ, कफ, मेदः- मेद मेद, मूत्र- अने भूतने। और मूत्रना, संजननः उत्पादक उत्पादक, विधिः विधि होय विधि हो, सः ते वह, सर्वः अपि सब, निदानविशेषः निदान विशेष छे निदानविशेष है ॥ ५ ॥

5. Avoidance of cleanliness and exercise, indulgence in sleeping, lying and sedentary habits, and whatever other factors are likely to increase kapha, fat and urine—these are all special etiological factors.

बहुद्रवः श्लेष्मा दोषविशेषः ॥ ६ ॥

बहुद्रवः अहु पातलो बहुत पतला, श्लेष्मा कफ, दोषविशेषः दोषविशेष छे दोषविशेष है ॥ ६ ॥

6. The special morbid factor of the humor is excessive fluidity of kapha (body-colloid).

कफप्रमेहस्य दूष्याः—

बहुबलं मेदोमांसं शरीरजक्लेदः शुक्रं शोणितं

७. बहुबलं-बहुबलं (च. ड.)

८. ओजःसंख्यात-ओजःसंख्या (च.)

वसा मज्जा लसीका रसभोजःसंख्यात इति दूष्य-विशेषाः ॥ ७ ॥

बहु द्रव्ये। बहुत, अवदन् शिथिल ढीला, मेदः मेद मेद, मांसम् मांस मांस, शरीरजक्लेदः शरीरजन्य क्लेद, शुक्रम् वीर्यं शुक्र, शोणितम् रक्त रक्त, वसा वसा वसा, मज्जा मज्जा मज्जा, लसीका लसीका लसीका, ओजःसंख्यातः अने ओज नामने। और ओजनामक, रसः रस रस, इति ये ये, दूष्यविशेषाः दूष्यविशेष छे दूष्यविशेष हैं ॥ ७ ॥

7. The special features of susceptible body-elements are these—excessiveness and diminished viscousness of the adipose tissue, muscular tissue, body fluid, semen, blood, fat, marrow, lymph and the fluid which is called the vital essence.

कफप्रमेहस्य संप्राप्तिः—

त्रयाणामेषां निदानादिविशेषाणां सन्निपाते क्षिप्रं श्लेष्मा प्रकोपमपद्यते, प्रागतिभूयस्त्वात्; स प्रकुपितः क्षिप्रमेव शरीरे विस्फुटि लभते, शरीरशैथिल्यात्; स चित्तर्पणं शरीरे मेदसैवादितो मिथीभावं गच्छति, मेदसश्चैव बहुबलत्वात्प्रमेदसश्च गुणैः समानगुणभूयिष्ठत्वात्; स मेदसा मिथी-भवन् दूषयत्येनत्, विकृतत्वात्; स विकृतो दुष्टेन मेदसोपहितः शरीरक्लेदमांसाभ्यां संसर्गं गच्छति, क्लेदमांसयोरतिप्रमाणाभिवृद्धत्वात्;

एषाम् आ इन, त्रयाणाम् त्रये तीनों, निदानादि-निदान आदिना निदान आदिके, विशेषाणाम् भेदोने। भेदोंका, सन्निपाते- सन्निपात अर्थात् सन्निपात होने पर, प्राक्-अथम प्रथम, अतिभूयस्त्वात् अहु पधारे होवाशी बहुत अधिक होनेसे, श्लेष्मा कफ, क्षिप्रम् जल्दी शीघ्र, प्रकोपम् प्रकोपने प्रकोपको, आपद्यते पामे छे प्राप्त होता है, प्रकुपितः प्रकुपित अथवे। प्रकुपित हुआ,

८. मिथीभवन्-मिथीभाव गच्छन् (क. व. छ. त.)

९. दूषयति-संदूषयति (च.)

१०. मेदसोपहितः-मेदसोपहितः (प.)

સઃ તે વહ, શરીરગૈયિક્ત્વાત્ શરીરની શિથિલતાને લીધે દેહકી ગિથિલતાકે કારણ, શરીરે શરીરમાં શરીરમેં, ક્ષિપ્રમ્ એવ તત્ત્વ જ તુરન્ત હી, વિસૃષ્ટિમ્ છમતે પ્રસાર પામે છે ફેલ જાતા હે, મેદસઃ ચ એવ અને મેદઃ ઓર મેદકે, વહુ-જવદ્વત્વાત્ બહુ અને ઢીલો હોવાથી અધિક ઓર શિથિલ होनेके कारण, મેદસઃ ચ અને મેદના ઓર મેદકે, ગુણે. યુજો. ગુણોસે. સમાનગુણ-ભૂયિષ્ટત્વાત્ જેવા બહુ યુજોવાળો હોવાથી અધિક સમાન ગુણોવાળા होनेં, શરીરે શરીરમાં શરીરમેં, વિસર્પન્ ક્ષેપાઈને ફેલ કર, સઃ તે વહ, મેદસા એવ મેદની સાથે જ મેદકે સાથ હી, અધિતઃ પ્રથમથી પ્રથમ, મિશ્રીભાવમ્ મિશ્રીભાવને મિશ્રીભાવકો, ગચ્છતિ પામે છે પ્રાપ્ત હોતા હે, મેદસા મેદ સાથે મેદકે સાથ, મિશ્રીભવન્ મિશ્ર થઈને મિલ-કર, સઃ તે વહ, વિકૃતત્વાત્ વિકૃતપણાને લીધે વિકૃ-તતાકે કારણ, એવત્ એને ફસકો, વૃષયતિ દૃષિત કરે છે દૃષિત કરતા હે, વિકૃતઃ વિકૃત થયેલો વિકૃત હુબા, સઃ તે વહ, ક્ષેદમાંસયોઃ ક્ષેદ અને માંસના ક્ષેદ ઓર માંસકે, અતિપ્રમાણ-અતિપ્રમાણમાં અતિપ્રમાણમેં, અભિ-વૃદ્ધત્વાત્ વધવાથી વધ જાનેસે, દુષ્ટેન મેદસા દુષ્ટ મેદ સાથે દુષ્ટ મેદકે સાથ, ઉપહિતઃ મળીને મિલ કર, શરીર-શરીરના શરીરકે, ક્ષેદમાંસાધ્યામ્ ક્ષેદ અને માંસ સાથે ક્ષેદ ઓર માંસકે સાથ, સંસર્ગ સંસર્ગને સંમ-ર્ગકો, ગચ્છતિ પામે છે પ્રાપ્ત હોતા હે;

8-(1.) When these three special pathological conditions occur simulta-
neously in the body, the kapha becomes
suddenly provoked. It is the first to
be provoked because it is already in
excessive quantity. It being provoked
quickly, spreads in the body owing to
the flabbiness of the body. While cir-
culating in the body, it first gets
mixed with the adipose tissue, owing
to pathological changes in the adipose
tissue, viz. excessiveness and dimini-
shed viscousness, and also owing to
the great similarity of quality between

the kapha and the adipose tissue. Com-
bining with the adipose tissue, the
kapha vitiates it because the kapha is
already vitiated. The vitiated kapha by
coupling with vitiated adipose tissue
now comes in contact with body-fluid
and muscular tissue owing to excessive
increase of both of these in the body.

સ માંસે માંસપ્રદોષાત્ પૂતિમાંસપિડકાઃ
શરાવિકાકચ્છપિકાઘાઃ સંજનયતિ, અપ્રકૃતિભૂત-
ત્વાત્ શરીરક્ષેદં પુનર્વૃષયન્ મૂત્રત્વેન પરિણમયતિ,
મૂત્રવહાનાં ચ સ્રોતસાં વક્ષણવસ્તિપ્રમવાનાં
મેદઃક્ષેદોપહિતાનિ ગુરુણિ મુખાન્યાસાઘ પ્રતિ-
રુધ્ધયતે; તતઃ પ્રમેહાંસ્તેષાં સ્થૈર્યમસાધ્યતાં ઘા
જનયતિ, પ્રકૃતિવિકૃતિભૂતત્વાત્ ॥ ૮ ॥

સઃ તે વહ, અપ્રકૃતિભૂતત્વાત્ વિકૃત હોવાથી વિકૃત
હોનેસે, માંમે માંસમા માંસમેં, માંમપ્રદોષાત્ માંસદોષથી
મામદોષસે, શરાવિકા-શરાવિકા શરાવિકા, કચ્છપિકાઘાઃ
કચ્છપિકા વગેરે કચ્છપિકા આદિ, પૂતિમાંસપિડકાઃ
સહેલા માંસવાળી પિડકાઓને સહે હુએ માંસવાળી
પિડકાઓંકો, સંજનયતિ ઉત્પન્ન કરે છે ઉત્પન્ન કરતા હે,
શરીરક્ષેદમ્ શરીરના ક્ષેદને શરીરકે ક્ષેદકો, પુનઃ
ફરીને ફિરસે, વૃષયન્ દૃષિત કરીને દૃષિત કરકે, મૂત્ર-
ત્વેન મૂત્રરૂપમાં મૂત્ર રૂપમેં, પરિણમયતિ પરિણત કરે છે
બદલ દેતા હે, વક્ષણ-વંક્ષણ વંક્ષણ, વસ્તિ-તથા બસ્તિ-
માંથી તથા બસ્તિસે, પ્રમવાનામ્ ઉત્પન્ન થયેલા ઉત્પન્ન
હુએ, મૂત્રવહાનામ્ મૂત્રવાહી મૂત્રવહ, સ્રોતસામ્ ચ
સ્રોતોનાં સ્રોતોંકે, મેદઃ-મેદ મેદ, ક્ષેદ-અને ક્ષેદથી
ઓ ક્ષેદસે, ઉપહિતાનિ બરેલાં બરે હુએ, ગુરુણિ ભારે
ભારી, મુખાનિ મુખોને મુખોંકો, આસાઘ પ્રાપ્ત કરીને
પ્રાપ્ત કરકે, પ્રતિરુધ્ધયતે રોકાઈ અથ છે રોક જાતા હે,
તતઃ ને પછી उसके बाद, પ્રકૃતિ-વિકૃતિ-ભૂતત્વાત્
પ્રકૃતિવિકૃતિરૂપ હોવાથી પ્રકૃતિવિકૃતિરૂપ હોનેસે,
પ્રમેહાન્ પ્રમેહેને પ્રમેહોંકો, તેષામ્ તેમજ તેઓની एवं
उनकी, સ્થૈર્યમ્ શિથિલતા સ્થિરતા, અસાધ્યતામ્ ઘા

अथवा असाध्यताने अथवा असाध्यताको, जनयति
उत्पन्न करे छे उत्पन्न करता है ॥ ८ ॥

8. Owing to the vitiation of the muscular tissue, it causes putrefying and sloughing inflammatory swellings like (Saravika) crateriform ulcer or carbuncle and such others occurring in this tissues on account of its morbid condition. Then further vitiating the body-fluid, it changes it into urine. Then reaching the orifices of the urinary channels from the kidneys and bladder which are dilated by the morbid fat and body-fluid, it then becomes localised there; and thus gives birth to the anomalies of urinary secretion; it gets firmly established within the system and may become incurable owing to occurrence of such pathological changes in the body.

शरीरहृदेस्तु श्लेष्ममेदोमिश्रः प्रविशन् मूत्रा-
शयं मूत्रत्वमापद्यमानः श्लेष्मिकैरेभिर्दशभिर्गुणै-
रुपसृज्यते वैषम्ययुक्तैः;

श्लेष्म मेदः-मिश्रः ऊँ अने मेदमिश्रित कफ और
मेदमिश्रित, शरीरहृदेः शरीरने। हृदे शरीरका हृदे,
हु ते। तो, मूत्राशयम् मूत्राशयम् मूत्राशयम्, प्रविशन्
प्रवेश करी पहुँचकर, मूत्रत्वम् मूत्रत्वम् मूत्रत्वम्, मूत्ररूपको,
आपद्यमानः प्राप्त भई प्राप्त होकर, वैषम्ययुक्तैः वैषम्ययुक्तैः
विषमता-
युक्त विषम बने हुए, श्लेष्मिकैः ऊँना कफके, एभिः
आ इन, दशगुणैः दश गुणोत्थी दस गुणांसे, उपसृज्यते
युक्त थाय छे युक्त होता है;

9-(1). The body-fluid combined with the kapha and the adipose tissue while being converted into urine on its entrance into the kidneys, acquires the following ten pathological characteristics of kapha.

तद्यथा—इवेतशीतमूर्तपिच्छिलाच्छिग्धगुरु-
मधुरसान्द्रप्रसादमन्दैः, तत्र येन गुणेनैकेनानेकेन
वा भूयस्तरमुपसृज्यते तत्समाख्यं गौणं नामविशेषं
प्राप्नोति ॥ ९ ॥

तद् यथा जेभे जेसे कि, श्वेत- श्वेत श्वेत, शीत-
शीत शीत, मूर्त- मूर्त मूर्त, पिच्छिल- पिच्छिल पिच्छिल,
अच्छि- अच्छि अच्छि, शिग्ध- शिग्ध शिग्ध, गुरु- गुरु
गुरु, मधुर- मधुर मधुर, सान्द्रप्रसाद- सान्द्रप्रसाद सान्द्र-
प्रसाद, मन्दैः अने मंद और मन्द, तत्र तेओमिथी
इनमेंसे, येन जे जे जो जो, एकेन ओके एक, अनेकेन
वा अथवा अनेके अथवा अनेके, गुणेन गुण आये
गुणांसे, भूयस्तरम् अति वधारे अत्यधिक, उपसृज्यते भणी
अथ छे मिल जाता है, तत्समाख्यम् ते गुण जेवा
नामने उसी गुणके समान नामको, गौणम् अथवा गुण
संबंधी अथवा गुणसम्बन्धी, नामविशेषम् नामविशेषने
नामविशेषको, प्राप्नोति प्राप्त करे छे प्राप्त करता है ॥ ९ ॥

9. They are—whiteness, coldness, hardness, viscosousness, transparency, unctuousness, heaviness, sweetness, denseness, clearness and slowness. Then it acquires a special name accompanied with the qualities of one or more of the other conditions by which it has been mainly modified.

कफजन्यवृक्षप्रमेहनानि—

ते तु सखिवमे दश प्रमेहा नामविशेषेण भव-
न्ति: तद्यथा—उदकमेहश्च, इक्षुवालिकारसमेहश्च,
सान्द्रमेहश्च, सान्द्रप्रसादमेहश्च, शुक्रमेहश्च,
शुक्रमेहश्च, शीतमेहश्च, सिकतामेहश्च, शनैर्मेहश्च,
आलालमेहश्चेति ॥ १० ॥

नामविशेषेण नामविशेषेण नामविशेषेण, ते तेओ
वे, हमे आ वे, दश दश दश, प्रमेहाः प्रमेहाः प्रमेहाः,
अवन्ति थाय छे होते हैं, तद् यथा जेभे जेसे कि,

१. भूयस्तरमुपसृज्यते—भूयसा समुपसृज्यते (ब.)

१०. इक्षुवालिकारसमेहः—इक्षुमेहः (ब.)

११. आलालमेहः—आलमेहः (ब.)

उदकमेहः च उदकमेहः उदकमेहः, इक्षुवालिकारमेहः च
 इक्षुवालिकारमेहः, सान्द्रमेहः च
 सान्द्रमेहः सान्द्रमेहः, सान्द्रप्रसादमेहः च सान्द्रप्रसादमेहः
 सान्द्रप्रसादमेहः, शुक्रमेहः च शुक्रमेहः शुक्रमेहः, शुक्रमेहः च
 शुक्रमेहः शुक्रमेहः, शीतमेहः च शीतमेहः शीतमेहः, सिकता-
 मेहः च सिकतामेहः सिकतामेहः, शनैर्मेहः च शनैर्मेहः
 शनैर्मेहः, आलालमेहः च इति अने आलालमेहः और
 आलालमेहः ॥ १० ॥

10. Thus we have ten varieties of urinary disorders in accordance with their special designations. They are—
 (Udakameha) Hydruria, (Ikshuvalikara-
 sameha) Glycosuria, (Sandrameha)
 Chyluria, (Sandraprasadamaha) Bellu-
 ria, (Sukrameha) Bacteriuria, (Sukra-
 meha) Spermaturia, (Sitameha) Phos-
 phaturia, (Sikatameha) Graveluria,
 (Sanairmeha) Slow micturition, and
 (Alalamoha) Pyuria.

तेषां साध्यत्वे उपपत्तिः—

ते दश प्रमेहाः साध्याः, समानगुणमेदःस्थानक-
 त्वात्, कफस्य प्राधान्यात्, समक्रियत्वाच्च ॥११॥

समानगुण-समान गुणवाला समान गुणवाले, मेदः-
 स्थानकत्वात् मेदः आश्रय होवाली मेदके आश्रय होनेसे,
 कफस्य प्राधान्यात् उदकी प्रधानताथी कफकी प्रधान-
 तासे, समक्रियत्वात् च अने समान चिकित्सावाला
 होवाली और समान चिकित्सावाला होनेसे, ते ये वे,
 दश दश दश, प्रमेहाः प्रमेहो प्रमेहः, साध्याः साध्य
 ये साध्य हैं ॥ ११ ॥

11. These ten urinary disorders are curable due to their being seated in the adipose tissue which is of similar quality and also due to the predominance of kapha and to the similarity in treatment.

दशविधश्लेष्मप्रमेहानां लक्षणानि—

तत्र श्लोकाः श्लेष्मप्रमेहविशेषविज्ञानार्था
 भवन्ति—॥ १२ ॥

तत्र अहो यहाँ, श्लेष्मप्रमेह- उदकी प्रमेहोना कफ
 प्रमेहोंके, विशेषविज्ञानार्थाः वेदः आश्रय भाटे मेद जाननेके
 लिए, श्लोकाः श्लोकाः श्लोक, भवन्ति ये ये हैं कि ॥१२॥

12. Here are the following verses regarding the special characteristics of urinary disorders of kapha type.

अच्छं बहु शीतं शीतं निर्गन्धसुदकोपमम् ।
 श्लेष्मकोपाक्षरो मूत्रमुदमेही प्रमेहति ॥ १३ ॥

श्लेष्मकोपात् उदकी उदकी कफके कोपसे, उदमेही
 उदकमेही उदकमेही, नरः मनुष्य मनुष्य, अच्छम् २४२७
 स्वच्छ, बहु बहुत, शीतम् शीत शीत, शीतम्
 शीतम् शीतम्, निर्गन्धम् मन्धरहित गन्धरहित, उद-
 कोपमम् अने मूत्र मूत्र और मूत्रके समान, मूत्रम्
 प्रमेहति पेशाव करे ये पेशाव करता है ॥ १३ ॥

13. That person who passes urine that is clear, excessive in quantity, whitish, cool, odourless and watery, owing to the provocation of kapha suffers from Hydruria.

अत्यर्थमधुरं शीतमीषत्पिच्छिलमाविलम् ।
 काण्डेश्वरससङ्काशं श्लेष्मकोपात् प्रमेहति ॥ १४ ॥

श्लेष्मकोपात् उदकी उदकी कफके प्रकोपसे, अत्यर्थ-
 अत्यन्त, मधुरम् मधुर मधुर, शीतम् शीत
 शीतम्, ईषत् पिच्छिलम् उदकी मूत्र मूत्र, शोका विपचिपा,
 आविलम् उदकी गदला, काण्डेश्वरस- अने उदकी
 रस और काण्डेश्वरके रसके, सङ्काशम् मूत्र समान, प्रमे-
 हति पेशाव करे ये पेशाव करता है ॥ १४ ॥

14. That person who passes urine which is exceedingly sweet, cool, slightly viscid, turbid and resembling the juice of sugarcane, owing to the

provocation of kapha suffers from Glycosuria.

यस्य पयुषितं मूत्रं सान्द्रीभवति भाजने ।

पुरुषं कफकोपेन तमाहुः सान्द्रमेहिनम् ॥ १५ ॥

भाजने पात्रभां पात्रमें, पयुषितम् वासी राधेशु वासी रक्ता दुआ, यस्य नेनुं जिसका, मूत्रम् मूत्र मूत्र कफकोपेन कफना प्रकोपणी कफके प्रकोपसे, सान्द्रीभवति धातुं धर्म अथ छे सान्द्र हो जाता है, तम् पुरुषम् ते पुरुषने उस पुरुषको, सान्द्रमेहिनम् सा-द्रमेही सान्द्रमेही, आहुः कहे छे कहते हैं ॥ १५ ॥

15. The person, whose urine gets thickened if kept overnight in a vessel, owing to the provocation of kapha, suffers from Chyluria.

यस्य संहन्यते मूत्रं किञ्चित् किञ्चित् प्रसीदति ।
सान्द्रप्रसादमेहीति तमाहुः श्लेष्मकोपतः ॥ १६ ॥

यस्य नेनुं जिसका, मूत्रम् मूत्र मूत्र श्लेष्म-कोपतः कफना प्रकोपणी कफके प्रकोपसे, किञ्चित् कफ कुछ, संहन्यते धट् अनी अथ छे घट्ट हो जाता है किञ्चित् अने थोड़ा और थोड़ा, प्रसीदति निर्भाण होय छे निर्मल होता है, तम् तेने उसको, सान्द्रप्रसादमेही सा-द्रप्रसाद-मेही सान्द्रप्रसादमेही, इति ऐभ ऐसा, आहुः कहे छे कहते हैं ॥ १६ ॥

16. The person whose urine, if kept overnight in a vessel, becomes partly dense and partly clear, owing to the provocation of kapha is said to be suffering from Belluria.

शुक्लं पिष्टनिभं मूत्रमभीक्ष्णं यः प्रमेहति ।

पुरुषं कफकोपेन तमाहुः शुक्लमेहिनम् ॥ १७ ॥

यः ने जो, कफकोपेन कफना प्रकोपणी कफके कोपसे, पिष्टनिभम् थोपाना थोटे नेवे चावलके आटेके सदृश, शुक्लम् मूत्रम् सफेद पेशाब सफेद मूत्र, अभीक्ष्णम्

१७. पुरुष-पुरुषः (ब.)

वारंवार बार बार, प्रमेहति कहे छे करता है, तम् पुरुषम् ते पुरुषने उस पुरुषको, शुक्लमेहिनम् शुक्लमेही शुक्लमेही, आहुः कहे छे कहते हैं ॥ १७ ॥

17. The person whose urine is white and appears as if mixed with flour and who suffers from frequent micturition is said to be suffering from Bacteriuria.

शुक्राभं शुक्रमिश्रं वा मुहुर्मेहति यो नरः ।

शुक्रमेहिनमाहुस्तं पुरुषं श्लेष्मकोपतः ॥ १८ ॥

यः ने जो, नरः मनुष्य मनुष्य, श्लेष्मकोपतः कफना प्रकोपणी कफके प्रकोपसे, शुक्राभम् शुक्र नेनुं शुक्र जैसा, शुक्रमिश्रम् वा अथवा शुक्रमिश्रित अथवा शुक्रमिश्रित, मुहुः वारंवार बारबार, मेहति पेशाब कहे छे पेशाब करता है, तम् पुरुषम् ते पुरुषने उस पुरुषको, शुक्रमेहिनम् शुक्रमेही शुक्रमेही, आहुः कहे छे कहते हैं ॥ १८ ॥

18. That person is said to be suffering from Spermaturia, born of the provocation of kapha, who frequently passes urine which is either semen-like in appearance or is mixed with semen.

अत्यर्थमधुरं शीतं मूत्रं मेहति यो भृशम् ।

शीतमेहिनमाहुस्तं पुरुषं श्लेष्मकोपतः ॥ १९ ॥

यः ने जो, श्लेष्मकोपतः कफना प्रकोपणी कफके प्रकोपसे, अत्यर्थ- अत्यन्त अत्यन्त, मधुरम् मधुर मधुर, शीतम् शीत शीतल, मूत्रम् पेशाब मूत्र, भृशम् बहुत, मेहति कहे छे करता है, तम् पुरुषम् ते पुरुषने उस पुरुषको, शीतमेहिनम् शीतमेही शीतमेही, आहुः कहे छे कहते हैं ॥ १९ ॥

19. That person is said to be suffering from Phosphaturia born of the provocation of kapha who passes

१९. मेहति-धरति (स. ब.)

a large quantity of urine which is exceedingly sweet and cold.

मूर्तान्मूत्रगतान् दोषानण्महेति यो नरः ।
सिकतामेहिनं विद्यात्तं नरं श्लेष्मकोपनः ॥ २० ॥

यः नरः जे भाष्ये जो मनुष्य, श्लेष्मकोपनः कङ्कना प्रकोपणी कफके प्रकोपसे, मूत्रगतान् मूत्रगत मूत्रगत, दोषान् दोषानो दोषोंको, अणून् नाना नाना छोटे छोटे, मूर्तान् बड़े ३५ भां घन रूपमें, मेहति पेशाव करे छे मूत्र-द्वारा बाहिर निकालता है, तम् नरम् ते मनुष्यने उस मनुष्यको, सिकतामेहिनम् सिकतामेही सिकतामेही, विद्यात् आखुवे जानना चाहिए ॥ २० ॥

20. That person is to be known to suffer from Graveluria born of provoked kapha, who passes along with urine, hard and small particles produced by the pathological condition of the urine.

मन्दं मन्दमवेगं तु कृच्छ्रं यो मूत्रयेच्छनैः ।
शनैर्महेहिनमाहुस्तं पुरुषं श्लेष्मकोपनः ॥ २१ ॥

यः जे जो, श्लेष्मकोपनः कङ्कना प्रकोपणी कफके प्रकोपसे, मन्दम् मन्दम् थोड़ा थोड़ा थोड़ा थोड़ा, अवे-गम् वेगरहित वेगरहित, कृच्छ्रम् अने मुश्किली थी और कठिनाईसे, शनैः धीरे धीरे धीरे धीरे, मूत्रयेत् पेशाव करे छे पेशाव करता है, तम् पुरुषम् ते पुरुषने उस पुरुषको, शनैर्महेहिनम् शनैर्मही शनैर्मही, आहुः कहे छे कहते हैं ॥ २१ ॥

21. That person is said to be suffering from Slow-micturition, born of provoked kapha, who passes urine little by little without any force, with difficulty and very slowly.

तन्तुबद्धमिवालालं पिच्छिलं यः प्रमेहति ।
आलालमेहिनं विद्यात्तं नरं श्लेष्मकोपनः ॥ २२ ॥

यः जे जो, श्लेष्म-कोपनः कङ्कना प्रकोपणी कफके प्रकोपसे, तन्तुबद्धम् इव तंतुधात्री बंधायेला जेवो तन्तु-

ओंसे बन्धाहुआमा, आलालम् आलालयुक्त आलालयुक्त, पिच्छ-लम् तथा पीछले। तथा विपविपा, प्रमेहति पेशाव करे छे पेशाव करता है, तम् नरम् ते मनुष्यने उस मनुष्यको, आलालमेहिनम् आलालमेही आलालमेही, विद्यात् आखुवे जानना चाहिए ॥ २२ ॥

22. That person is said to be suffering from Pyuria born of provoked kapha, whose urine appears to be full of mucus threads and is slimy and viscid.

इत्येते दश प्रमेहाः श्लेष्मप्रकोपनिमित्ता व्याख्याता भवन्ति ॥ २३ ॥

इति आ प्रभाषे इम प्रकार, श्लेष्म-प्रकोप-निमित्ताः कङ्कना प्रकोपणी अथा कफके प्रकोपसे होनेवाले, एते आ ये, दश दस दस, प्रमेहाः प्रमेहोंका, व्याख्याताः भवन्ति व्याख्यान करवाभा आखुं छे व्याख्यान किया गया है ॥ २३ ॥

23. Thus, the ten anomalies of urinary secretion caused by the provocation of kapha, have been described.

पित्तप्रमेहस्य निदानं संप्राप्तिम् —

उष्णाम्ललवणक्षारकटुकाजीर्णभोजनोपसेविन-स्तथाऽतितीक्ष्णातपाग्निसंतापश्रमक्रोधविषमाहारो-पसेविनश्च तथाविधशरीरस्यैव क्षिप्रं पित्तं प्रकोप-मापद्यते, तच्च प्रकुपितं तयैवानुपूर्व्या प्रमेहानि-मान् षट् क्षिप्रतरमभिनिर्वर्तयति ॥ २४ ॥

उष्ण- उष्ण उष्ण, अम्ल- आटां खट्टे, लवण- भारी नमकीन, क्षार- क्षार क्षार, कटुक- तीखां चरपरे, अजीर्ण- अजिर्ण अजीर्ण, भोजन- भोजन भोजनका, उपसेविनः सेवन करनेवाले, तथा तथा तथा, अति- तीक्ष्ण- अत्यन्त तीक्ष्ण, आतप- ताप धूप, अग्निसंताप- अग्निना ताप अग्निके संताप, श्रम- श्रम श्रम, क्रोध- क्रोध क्रोध, विषमाहार- तेमूल विषम

२४. तथाविध—तथात्मक (क. व. छ. ठ.)

,, क्षिप्रं पित्तम्—पित्तमाहु (ब.)

लोहितमेहं एवं विषम भोजनका, उपसेविषः च शैवन
 ३२नाश। खेपन करनेवाले, तथाविषमरीरका अने शैवी
 भतना (३६प्रमेहमां भतावेदा) शरीरनाशानु और
 उसी प्रकारके (कफप्रमेहमें बताये गये) शरीरवालेका,
 पित्तम् पित्त पित्त, क्षिप्रम् जलदी शीघ्र, प्रकोपम् प्रको-
 पने प्रकोपको, आपद्यते पामे से प्राप्त होना है, प्रकु-
 पित्तम् तु अने प्रकुपित भवेत्तु और प्रकुपित हुआ,
 तद् ते वद, तथा एव ते ज उसी, जानुपूर्वार्ध ३६-
 प्रमेहमां भतावेदा अभ्यथी कफप्रमेहमें बताये गये क्रमसे,
 इमान् आ दन, षट् छः, प्रमेहान् प्रमेहेने प्रमेहानो,
 क्षिप्रतरम् अद् जलदीथी अति शीघ्रतासे, अग्निनिर्बन्धति
 ३८पन करे से उत्पन्न करता है ॥ २४ ॥

24. In a man afflicted already with the above mentioned condition, the habitual use of hot, acid, salt, alkaline and pungent articles, predigestion-meal, and similarly exposure to severe sunshine and fire, anxiety, over-work, anger and promiscuous diet cause immediate provocation of pitta. This provoked pitta, very soon, brings about the manifestation of the following six kinds of the urinary anomalies by the same process as described above.

पित्तप्रमेहनामानि—

तेषामपि तु खलु पित्तगुणविशेषेणैव नाम-
 विज्ञोषा भवन्ति; तद्यथा—क्षारमेहश्च, कालमेहश्च,
 नीलमेहश्च, लोहितमेहश्च, माज्जिष्ठमेहश्च, हारिद्र-
 मेहश्चेति ॥ २५ ॥

पित्तगुण- पित्तना गुणान्नी पित्तके गुणोंकी, विशेषेण
 एव भिन्नताथी ज भिन्नतासे ही, तेषाम् अपि तेओनां
 पञ्च उनके भी, नामविज्ञोषाः गुणं गुणं नाम भिन्न भिन्न
 नाम, भवन्ति आय से होते हैं, तद् यथा जेभके जेसे
 कि, क्षारमेहः च क्षारमेह क्षारमेह, कालमेहः च कालमेह
 कालमेह, नीलमेहः च नीलमेह नीलमेह, लोहितमेहः च
 २५. माज्जिष्ठमेह—माज्जिष्ठमेह (व)

लोहितमेह लोहितमेह, माज्जिष्ठमेहः च माज्जिष्ठमेह,
 माज्जिष्ठमेह, हारिद्रमेहः च हारिद्रमेह अने हारिद्रमेह और
 हारिद्रमेह ॥ २५ ॥

25. These again acquire special designation according to the particular qualities of pitta. They are— Kshara-meha, Kalameha, Nilameha, Lohita-meha, Manjishtameha and Haridra-meha.

ते षड्विरेच क्षाराम्ललवणकटुकचिकित्सोष्णैः
 पित्तगुणैः पूर्ववच्चका भवन्ति ॥ २६ ॥

ते तेओ वे, पूर्ववत् ३६प्रमेहनी पेठे यदि अने
 ३८पन गुणभवाणा कफप्रमेहकी भांति बुद्धि और क्षयरूप
 नैपत्यवाते, क्षार-क्षार क्षार, अम्ल-अम्ल अम्ल, लवण-
 लवण लवण, कटुक-कटुक कटुक, चिकित्स-चिकित्स चिकित्स, उष्णैः
 तथा उष्ण तथा उष्ण. षड्विरेच एव ओ छ वे इन छः ही,
 पित्तगुणैः पित्तना गुणोष्ण पित्तके गुणोंसे, युक्ताः युक्त
 युक्त, भवन्ति आय से होते हैं ॥ २६ ॥

26. They combine with the six qualities of pitta as described above viz. alkaline quality, acidity, saltishness, pungency, smell of raw meat and heat.

तेषां वाप्यत्वे हेतुः—

सर्व एव ते याण्याः, संसृष्टदोषमेदःस्थानत्वा-
 द्विरुद्धोपक्रमत्वाच्चेति ॥ २७ ॥

संसृष्ट-दोष-मेदः-स्थानत्वात् आगे भगेदा ३६ अने
 पित्तमेह मेह आश्रय होनाथी मिलित कफ और पित्तका
 मेद आश्रय होनेसे, विरुद्धोपक्रमत्वात् च अने ऊँठनी
 चिकित्सा पीअने माटे विरुद्ध चिकित्सा होनाथी और
 एककी चिकित्सा दूसरेके लिए विरुद्ध चिकित्सा होनेसे,
 ते ते ये, सर्वे एव अथा ज सभी, वाप्याः इति याप्य
 से याप्य हैं ॥ २७ ॥

२६. युक्ता—समन्विता (व. ब. क.)

,, षड्विरेच—षड्विरेचैः (क. ग.)

27. They are all only palliable owing to the proximity of the seat of the discordant humors, and that of the adipose tissue, and owing to the incompatibility involved in the treatment.

पित्तप्रमेहाणां लक्षणानि—

तत्र श्लोकाः पित्तप्रमेहविशेषविज्ञानार्था भवन्ति—॥ २८ ॥

तत्र अधीं यद्वा, पित्तप्रमेह- पित्तप्रमेहोच्चा पित्त- प्रमेहोके, विशेष- केद मेद, विज्ञानार्था. अथुवा भाटे ज्ञानमेके लिए, श्लोकाः श्लोकाः भवन्ति ये हैं ॥ २८ ॥

28. Here are the following verses regarding the special characteristics of the urinary disorders of pitta type.

गन्धवर्णरसस्पर्शयथा क्षारस्तथाविधम् ।
पित्तकोपाज्जरो मूत्रं क्षारमेही प्रमेहति ॥ २९ ॥

पित्तकोपात् पित्तना प्रकोपधी पित्तके प्रकोपसे, क्षारमेही क्षारमेही क्षारमेही, नरः मनुष्य मनुष्य, गन्ध- गन्ध गन्ध, वर्ण- वर्ण वर्ण, रस- रस रस, स्पर्शः अने स्पर्शमां और स्पर्शमे, यथा अथुवा जमा, क्षारः क्षार होय छे क्षार होता है, तथाविधम् तेवी अतनो ज उसी प्रकारका ही, प्रमेहति पेशाव छरे छे पेशाव करता है ॥ २९ ॥

29. That person is said to be suffering from (Ksharanieha) Alkalinuria, born of the excessive provocation of pitta, who passes urine resembling alkali in smell, color, taste and touch.

मसीवर्णमज्जं यो मूत्रमुष्णं प्रमेहति ।
पित्तस्य परिकोपेण तं विद्यात् कालमेहिनम् ॥ ३० ॥

२९. तथाविधम्—तथास्मकम् व ।

३०. मसीवर्णम्—मसीवर्णम् (क. घ. ड.)

पित्तस्य पित्तना पित्तके, परिकोपेण प्रकोपधी प्रकोपसे, यः नरः जो, मज्जम् वारं वार बार बार, मसीवर्णम् मसीवर्णम् २ गने। मसीके समान कृष्ण वर्णका, उष्णम् उष्णम् गरम, मूत्रम् पेशाव पेशाव, प्रमेहति छरे छे करता है, तम् तेने उसको, कालमेहिनम् कालमेही कालमेही, विद्यात् अथुवा जानना चाहिए ॥ ३० ॥

30. That person is said to be suffering from (Kalameha) Melanuria, born of the excessive provocation of pitta, who passes soot-black and warm urine constantly.

चापपक्षनिभं मूत्रमम्लं मेहति यो नरः ।
पित्तस्य परिकोपेण तं विद्यात् नीलमेहिनम् ॥ ३१ ॥

पित्तस्य पित्तना पित्तके, परिकोपेण प्रकोपधी प्रकोपसे, यः नरः नरः मनुष्य जो मनुष्य, चापपक्षनिभम् आपनी पांथ अथुवा नील चापके पक्ष समान नील, अम्लम् अम्लम् अम्ल और अम्ल, मूत्रम् पेशाव पेशाव, मेहति छरे छे करता है, तम् तेने उसको, नीलमेहिनम् नीलमेही नीलमेही, विद्यात् अथुवा जानना चाहिए ॥ ३१ ॥

31. That person is said to be suffering from (Nilameha) Indigouria, born of the excessive provocation of pitta, who passes urine of the color of the wings of (Casha) blue Jay bird and which is acid.

विश्रं लवणमुष्णं च रक्तं मेहति यो नरः ।
पित्तस्य परिकोपेण तं विद्यात् रक्तमेहिनम् ॥ ३२ ॥

पित्तस्य पित्तना पित्तके, परिकोपेण प्रकोपधी प्रकोपसे, यः नरः नरः मनुष्य जो मनुष्य, विश्रम् विश्र विश्र, लवणम् लवण लवण, उष्णम् उष्णम् उष्ण, रक्तम् रक्तम् अने रक्त और रक्त वर्णका, मेहति पेशाव छरे छे पेशाव करता है, तम् तेने उसको, रक्तमेहिनम् रक्तमेही रक्तमेही, विद्यात् अथुवा जानना चाहिए ॥ ३२ ॥

32. That person is said to be suffering from (Raktameha) Hematuria,

born of the excessive provocation of pitta, whose urine smells like raw meat and which is salt, warm and red.

मज्जिष्ठोदकसंकाशं भृशं यस्त्रं प्रमेहति ।

पित्तस्य परिकोपात्तं विद्यान्माज्जिष्ठमेहिनम् ॥३३॥

पित्तस्य पित्तना पित्तके, परिकोपात् प्रकोपधी प्रकोपसे, (यः ने मनुष्य जो मनुष्य), मज्जिष्ठोदक- मज्जिष्ठोदक पाणी मंजीठके जलके, संकाशम् नेवुं समान, भृशम् धधुं बहुत, विस्त्रम् अने विस्त्र और विस्त्र, प्रमेहति पेशाव धरे छे पेशाव करता है, तम् तेने उसको, माज्जिष्ठमेहिनम् मांजिष्ठमेहो माज्जिष्ठमेही, विद्यान् अथुवे जानना चाहिए ॥ ३३ ॥

33. That man is said to be suffering from (Manjishtameha) Hemoglobinuria born of the provocation of pitta, who passes urine of the color of indian madder water, which is increased in quantity, and which smells like raw meat.

हरिद्रोदकसंकाशं कटुकं यः प्रमेहति ।

पित्तस्य परिकोपात्तं विद्यान्महिरिद्रमेहिनम् ॥३४॥

पित्तस्य पित्तना पित्तके, परिकोपात् प्रकोपधी प्रकोपसे, यः ने मनुष्य जो मनुष्य, हरिद्रोदक- हरिद्रोदक पाणी हल्दीके पानीके, संकाशम् नेवे समान, कटुकम् कटु कटु, प्रमेहति पेशाव धरे छे पेशाव करता है, तम् तेने उसको, हरिद्रमेहिनम् हरिद्रमेही, विद्यान् अथुवे जानना चाहिए ॥ ३४ ॥

34. That person is said to be suffering from (Haridrameha) Urobilinuria born of the provocation of pitta, whose urine is of the color of turmeric-water, and is pungent.

इत्येते षट् प्रमेहाः पित्तप्रकोपनिमित्ता व्याख्याता भवन्ति ॥ ३५ ॥

इति आ प्रभाषे इस प्रकार, पित्तप्रकोप- पित्तना प्रकोपने पित्तके प्रकोपके, निमित्ताः कारणाः होनेवाले, एते आ इन, षट् छे छः, प्रमेहाः प्रमेहानुं प्रमेहोंका, व्याख्याताः भवन्ति व्याख्यान करनेवाला आथुं छे व्याख्यान किया गया है ॥ ३५ ॥

35. Thus have been described the six anomalies of urinary secretion caused by the excessive provocation of pitta.

वातमेहानां निदानं संप्राप्तिश्च—

कषायकटुतिक्तरूक्षलघुशीतव्यवायव्यायामधमनविरेचनास्थापनशिरोविरेचनातियोगसंधारणानशनामिघातातपोद्वेगशोकशोणिततिवेकजागरणविषमशरीरन्यासानुपसेवमानस्य तथाविधशरीरस्यैव क्षिप्रं वातः प्रकोपमापद्यते ॥ ३६ ॥

कषाय- कषाय कषाय, कटु- कटु कटु, तिक्त- तिक्त तिक्त, रूक्ष- रूक्ष रूक्ष, लघु- लघु लघु, शीत- शीतल शीतल, व्यवाय- मैथुन मैथुन, व्यायाम- व्यायाम व्यायाम, धमन- धमन धमन, विरेचन- विरेचन विरेचन, आस्थापन- निरुद्ध निरुद्ध, शिरोविरेचन- अने शिरोविरेचनना और शिरोविरेचनके, अतियोग- अतियोग अतियोग, संधारण- वेगोने रोकना रोकना, अनशन- उपवास उपवास, अमिघात- थोड़ा थोड़ा, आतप- तपसा धूप, उद्वेग- उद्वेग उद्वेग, शोक- शोक शोक, शोणित- बीछनी रक्तका, अतिवेक- अतिआव अतिआव, जागरण- अगस्त्य जागरण, विषम- अने विषम और विषम, शरीरन्यासान् शरीरनी स्थितिआनुं देहन्यासोंको, उपसेवमानस्य सेवन करनेवाले, तथाविधशरीरस्य तेवी अतना (धधु तथा शिथिल मेहधी युक्त अतना) शरीर-वाथानो उसी प्रकारके (बहुत तथा शिथिल मेहयुक्त आदि) शरीरवालेका, वातः वायु वायु, क्षिप्रम् एवं

३६. आस्थापन-आस्थापनानुवासन (प.)

, संधारण-वेगसंधारण (छ)

, आतप-व्यायाम (प.)

, तथाविध-तथाविध (व.)

, वातः-वायुः (व.)

तत्तन् श्रीघ्न ही, प्रकोपम् प्रकेप प्रकोपको, आपद्यते
पाभे छे प्राप्त होता है ॥ ३६ ॥

36. In a man afflicted with the above mentioned condition, the habitual use of astringent, pungent, bitter, dry, light and cold articles, and over-indulgence in sex-act, exercise, emesis, purgation, enemata and errhines, suppression of natural urges, fasting, trauma, sun-heat, worry, grief, depletion of blood, waking and unwholesome postures of the body cause immediate provocation of vata.

स प्रकुपितस्तथाविधे शरीरे विसर्पन् यदा वसामादाय मूत्रवहानि स्नातांसि प्रतिपद्यते तदा वसामेहमभिनिर्वर्तयति; यदा पुनर्मज्जानं मूत्रवस्तावाकर्षति तदा मज्जमेहमभिनिर्वर्तयति;

प्रकुपितः सः प्रकुपित थयेले ते प्रकुपित हुआ वह, तथाविधे तेवी अतना उसी प्रकारके, शरीरे शरीरभा शरीरमें, विसर्पन् फैलता फैलता हुआ, यदा न्यारे जब, वसाम् वसाने वसाको, आदाय लभने ले कर, मूत्रवहानि मूत्रवाही मूत्रवाही, स्नातांसि स्नातोभा स्नातोमें, प्रतिपद्यते पहुँचते छे पहुँचता है, तदा त्पारे तब, वसामेहम् वसामेहने वसामेहको, अभिनिर्वर्तयति उत्पन्न करे छे उत्पन्न करता है, यदा पुनः अने न्यारे और जब, मज्जानम् मज्जानने मज्जाका, मूत्रवस्तो मूत्रवस्तोभा मूत्रवस्तिमें, आकर्षति आली लावे छे खींच लाता है, तदा त्पारे तब, मज्जमेहम् मज्जमेहने मज्जमेहको, अभिनिर्वर्तयति उत्पन्न करे छे उत्पन्न करता है;

37-(1). When the provoked vata while circulating in such body, carrying fat with it, goes to the urinary channels, there occurs the condition of (Vasameha) Lipuria. When it carries marrow to the urinary organs

there occurs the condition of (Majja-meha) Myelo-uria.

यदा तु लसीकां मूत्राशयेऽभिवहन्मूत्रमनुबन्धं च्योतयति लसीकातिबहुत्वाद्विक्षेपणाच्च वायोः खत्वस्यातिमूत्रप्रवृत्तिसङ्गं करोति, तदा स मत्त इव गजः क्षरत्यजन्त्रं मूत्रमवेगं, तं हस्तिमेहिनमाचक्षते;

यदा तु अने न्यारे और जब, लसीकाम् लसीकाने लसीकाको, मूत्राशये मूत्राशयभा मूत्राशयमें, अभिवहन् लभने ले जा कर, मूत्रम् मूत्रने मूत्रको, अनुबन्धम् अगातार लगातार, च्योतयति अक्षर करे छे निकालता रहता है, लसीका- अने लसीका और लसीकाके, अतिबहुत्वात् अत्यन्त वधु होवाने क्षीधे अत्यन्त अधिक होनेसे, वायो तथा पोताना एवं अपने, विक्षेपणात् च (विक्षेपण गुण्थी विक्षेपण गुणसे, अत्य अने उसे, अतिमूत्रप्रवृत्तिसङ्गम् अत्यन्त मूत्रनी प्रवृत्ति तथा अवरोध अत्यन्त मूत्रकी प्रवृत्ति और अवरोधको, करोति करे छे करता है, तदा त्पारे तब, सः ते वह, मत्तः मत्त मत्त, गजः इव क्षीधे हाथीकी भांति, अवेगम् वेगरहित वेगरहित, मूत्रम् मूत्रने मूत्रको, अजस्रम् निरन्तर निरन्तर, क्षरति वहावे छे बहाता है, तम् तेने उसको, हस्तिमेहिनम् हस्तिमेही हस्तिमेही, आचक्षते कहे छे कहते हैं;

37-(2). When it carries the lymph to the urinary organs and causes the continual flow of urine, then owing to excessiveness of lymph and the expelling quality of vata, there occurs markedly frequent urge for micturition, and retention of the residual urine. In such a condition the man continuously discharges urine without any force like a mad elephant; this condition is called Hastimeha.

ओजः पुनर्मधुरस्वभावं, तद् यदा रौक्ष्याद्वायुः कषायत्वेनाभिसंस्ज्य मूत्राशयेऽभिवहति तदा मधुमेहं करोति ॥ ३७ ॥

ओजः ओज ओज, पुनः तो, मधुरस्वभावम् मधुर स्वभाववाणुं छे मधुर स्वभाववाला है, तद् तेने उसको, यदा त्वारे जब, वायुः वायु वायु, रौक्ष्यात् रक्षताने क्षीप्ति रक्षताके कारण, कषायत्वेन अभिसंस्ज्य कषायरसयुक्त करीने कषायरमयुक्त करके, मूत्राशये मूत्राशयभां मूत्राशयमें, अभिवहति धर्त अथ छे ले जाता है, तदा त्वारे तब, मधुमेहम् मधुमेहने मधुमेहको, करोति करे छे करता है ॥ ३७ ॥

37. If vata by its dry quality changes the vital essence which is naturally of sweet taste into one of astringent taste and carries it to the urinary organs, then it causes the condition called (Madhumeha) Diabetes.

वातमेहानामसाध्यत्वे हेतुः—

इमांश्चतुरः प्रमेहान् वातजान्साध्यानाद्यक्षते मिषजः, महात्ययिकत्वाद्भिरुद्धोपक्रमत्वाच्चेति ॥ ३८ ॥

महात्ययिकत्वात् महाविनाशकारी होवाथी महा-विनाशकारक होनेसे, विरुद्धोपक्रमत्वात् च अने दोष तथा दृष्यन्ती परस्पर विरुद्ध चिकित्सावाला होवाथी और दोष तथा दृष्यकी परस्पर विरुद्ध चिकित्सावाले होनेसे, मिषजः वैद्यो वैद्य लोग, इमान् चतुर. आ आर इन चार, वातजान् वातज वातज, प्रमेहान् प्रमेहोने प्रमेहोको, असाध्यान् असाध्य असाध्य, जाचक्षते छे छे कहते हैं ॥ ३८ ॥

38. Physicians consider these four urinary disorders caused by vata as incurable owing to their great urgency and the antagonism involved in the treatment.

वातमेहानामानि—

तेषामपि पूर्ववद्गुणविशेषेण नामविशेषा भवन्ति; तद्यथा—वसामेहश्च, मज्जमेहश्च, हस्तिमेहश्च, मधुमेहश्चेति ॥ ३९ ॥

तेषाम् अपि तेषोना पक्ष उनके मी, पूर्ववत् प्रथमनी पे प्रथमकी भाति, गुणविशेषेण गुणभेदधी गुणभेदमे, नामविशेषाः नामभेद नामभेद, भवन्ति थाथ छे होने हैं, तद् यथा त्वारे जसे कि, वसामेहः च वसामेह वसामेह. मज्जमेह च मज्जमेह मज्जमेह, हस्तिमेहः च हस्तिमेह हस्तिमेह, मधुमेहः च इति अने मधुमेह और मधुमेह ॥ ३९ ॥

39. They too again as before obtain special appellation according to the respective qualities of vata. They are Lipuria, Myclo-uria, Hastimela and Diabetes.

तेषां लक्षणानि—

तत्र श्लोका वातप्रमेहविशेषविज्ञानार्था भवन्ति— ॥ ४० ॥

तत्र अती महा, वातप्रमेह- वातप्रमेहोना वात-प्रमेहोके विशेषविज्ञानार्थाः भेद आणुवा भाटे भेद जाननेके लिए, श्लोकाः श्लोको श्लोक, भवन्ति छे हैं ॥ ४० ॥

40. Here are the following verses describing the special characteristics of the various urinary disorders of the vata type.

वसामिश्रं वसामं वा मुहुर्मेहति यो नरः ।
वसामेहेनसाहुस्तमसाध्यं वातकोपतः ॥ ४१ ॥

वातकोपत. वायुना प्रोक्षणी वायुके प्रकोपसे, यः जे जो. नरः मनुष्य मनुष्य वसामिश्रम् वसामिश्र वसामिश्र, वसामम वा के वसाम जेवा अथवा वसाके समान, मुहुः

३९. पूर्ववद्गुणं—वातगुणं (च. छ.)

४१. वसामं वा—वसां वापि (ग. ग.)

बारबार बारबार, मेहति पेशाब्धुं कुरे छे पेशाव करता है, तम् ते उस, वसामेहिनम् वसामेहीने वसामेहीको, जसाध्यम् असाध्य असाध्य, आहुः कहे छे कहते हैं ॥४१॥

41. That person is said to be suffering from incurable (Vasameha) Lipuria owing to the provoked vata, who frequently passes urine mixed with fat or having the appearance of fat.

मज्जानं सह मूत्रेण मुहुर्मैहनि यो नरः ।
मज्जमेहिनमाहुस्तमसाध्यं वातकोपतः ॥ ४२ ॥

वातकोपतः वायुना प्रकोपथी वायुके प्रकोपसे, यः जे जो, नरः मनुष्य मनुष्य, मूत्रेण सह मूत्रनी साथे मूत्रके साथ, मज्जानं मज्जाने मज्जाना, मुहुः बार-बार बारबार, मेहति पेशाब्धुं कुरे छे पेशाव करता है, तम् ते उस, मज्जमेहिनम् मज्जमेहीने मज्जमेहीको, जसाध्यम् असाध्य असाध्य, आहुः कहे छे कहते हैं ॥ ४२ ॥

42. That person is said to be suffering from incurable (Majjameha) Myelo-uria born of the provoked vata who passes frequently urine mixed with marrow.

हस्ती मत्त इवाज्जलं मूत्रं क्षगति यो भृशम् ।
हस्तिमेहिनमाहुस्तमसाध्यं वातकोपतः ॥ ४३ ॥

वातकोपतः वायुना प्रकोपथी वायुके प्रकोपसे, यः जे जो, मत्तः मत्त मत्त, हस्ती इव हाथीनी पेड़े हाथीकी भांति, भृशम् धधुं बहुत, मूत्रम् मूत्र मूत्र, अज्जलम् निरन्तर निरन्तर, क्षगति कुरे छे करता है, तम् हस्तिमेहिनम् ते हस्तिमेहीने उस हस्तिमेहीको, जसाध्यम् असाध्य असाध्य, आहुः कहे छे कहते हैं ॥ ४३ ॥

43. That person is said to be suffering from incurable Hastimeha

४३. भृशम्-नरः (द)

born of the provoked vata, who continuously dribbles excessive amount of urine like a mad elephant.

कषायमधुं पाण्डु रक्तं मेहति यो नरः ।
वातकोपादसाध्यं तं प्रतीयान्मधुमेहिनम् ॥ ४४ ॥

वातकोपान् वायुना प्रकोपथी वायुके प्रकोपसे, यः जे जो, नरः मनुष्य मनुष्य, कषायमधुम् कषायमधुः कषायमधुः, पाण्डु पाण्डु पाण्डु, रक्तम् तथा रक्त तथा रक्त, मेहति पेशाब्धुं कुरे छे पेशाव करता है, तम् ते उस, मधुमेहिनम् मधुमेहीने मधुमेहीको, जसाध्यम् असाध्य असाध्य, प्रतीयान् आधुने जानना चाहिए ॥ ४४ ॥

44. That person is said to be suffering from incurable (Madhumeha) Diabetes born of the provoked vata, who passes urine which is astringent and sweet in taste, yellowish-white in color and which is unctuous.

इत्येते चत्वारः प्रमेहा वातप्रकोपनिमित्ता
व्याख्याता भवन्ति ॥ ४५ ॥

इति आ प्रभाषे इस प्रकार, वातप्रकोपनिमित्ताः वायुना प्रकोपथी यथा वायुके प्रकोपके कारण होनेवाले, एते आ ये, चत्वारः चार चार, प्रमेहाः प्रमेहोऽनु प्रमेहोका, व्याख्याताः भवन्ति व्याख्यान करवाभा आधुं छे व्याख्यान किया गया है ॥ ४५ ॥

45. Thus have been described the four anomalies of urinary secretion caused by the provocation of vata.

एवं त्रिदोषप्रकोपनिमित्ता विंशतिः प्रमेहा
व्याख्याता भवन्ति ॥ ४६ ॥

एवम् ऐ प्रभाषे इस प्रकार, त्रिदोष-त्रिदोषना त्रिदोषके, प्रकोप-प्रकोपथी प्रकोपके, निमित्ताः यथा कारण होनेवाले, विंशतिः बीस बीस, प्रमेहाः प्रमेहोऽनु प्रमेहोका, व्याख्याताः भवन्ति व्याख्यान करवाभा आधुं छे व्याख्यान किया गया है ॥ ४६ ॥

४६. एव-त एव (क.)

46. Thus the twenty anomalies of urinary secretion caused by the provocation of the three humors have been described.

प्रमेहानां पूर्वरूपाणि—

त्रयस्तु खलु दोषाः प्रकुपिताः प्रमेहानभि-
निर्वर्तयिष्यन्त इमानि पूर्वरूपाणि दर्शयन्ति:

प्रकुपिताः प्रकुपित थयेला प्रकुपित हुए, त्रयः दोषाः
त्रय दोष तीनों दोष, प्रमेहान् प्रमेहोने प्रमेहोको, अभि-
निर्वर्तयिष्यन्तः उत्पन्न करता उत्पन्न करते हुए, इमानि
आ इन, पूर्वरूपाणि पूर्वस्थाने पूर्वस्थानोंको दर्शयन्ति
दर्शावे छे दिखाते हैं;

47-(1). These three provoked mor-
bid humors during the course of the
development of the urinary disorders
manifest the following premonitory
symptoms.

तद्यथा—जटिलीभावं केशेषु, माधुर्यमास्यस्य,
करपादयोः सुप्ततादाहौ, मुखतालुकण्ठशोषं, पिपा-
साम्, आलस्यं, मलं काये, कायच्छिद्रेषूपदेहं,
परिदाहं सुप्ततां चाङ्गेषु, षट्पदपिपीलिकाभिश्च
शरीरमूत्राभिसरणं, मूत्रे च मूत्रदोषान्, विस्त्रं
शरीरगन्धं, निद्रां, तन्द्रां च सर्वकालमिति ॥४७॥

तद् यथा जेभके जैसे कि, केशेषु जटिलीभावम्
केशानुं ओके भील साथे भणी जटानी पैठे थनुं
केशोंका आपसमें मिल कर जटाकी तरह होना, मास्यस्य
मुपनी मुखकी, माधुर्यम् मधुरता मधुरता, करपादयोः
हाथपगर्भा हाथपैरमें, सुप्तता- स्पर्शानुं अमान स्पर्शका
अज्ञान, दाहौ अने जलन और दाह, मुख- मुप मुख,
तालु- तालु तालु, कण्ठ- अने गणाने और गलेका,
शोषम् शोष शोष, पिपासाम् तर्लस प्यास, आलस्यम्
आलस आलस, काये देहमां देहमें, मलम् मलनी
अधिकता मलकी अधिकता, कायच्छिद्रेषु शरीरनां छिद्रोंमां
शरीरके छिद्रोंमें, उपदेहम् मलथी उपलेप मलसे उपलेप,

४७. माधुर्यमास्यस्य—माधुर्यमास्ये (क. ग. घ. ङ. ड.)

अङ्गेषु अङ्गोमां अङ्गोंमें, परिदाहम् परिदाह परिदाह,
सुप्तताम् च तथा सुप्तता एवं सुप्तता, षट्पद- भागो
मस्त्रियों, पिपीलिकाभिः च अने डीडीओनुं और चिछटि-
योका, शरीर- शरीर शरीर, मूत्र- अने मूत्र उपर और मूत्र
पर, अभिसरणम् आवतुं आना, मूत्रे च मूत्रमां मूत्रमें,
मूत्रदोषान् मूत्रना दोषो मूत्रके दोष, विस्त्रम् विस्त्र विस्त्र,
शरीरगन्धम् शरीरनी गंध थनी, शरीरकी गंधका होना,
सर्वकालम् अने अधी वभत और सदा, निद्राम् निद्रा
नींद, तन्द्राम् च इति अने तन्द्रा और तन्द्रा ॥४७॥

47. They are the matting of hair,
sweet taste in the mouth, numbness
and burning of hands and feet, dryness
in the mouth, palate and throat, thirst,
indolence, increased excrement in the
body, increased discharge in the
orifices of the body, thermalgia and
numbness in the body, attraction
of insects and ants to the body
and urine, abnormalities in urine, smell
like raw meat in the body, sleep and
continuous torpor.

प्रमेहानामुपग्रवाः—

उपग्रवास्तु खलु प्रमेहिणां तृष्णातीसारज्वर-
दाहदौर्बल्यारोचकाविपाकाः पूतिमांसपिडकाल-
जीविद्रव्यादयश्च तत्प्रसङ्गाद्भवन्ति ॥४८॥

प्रमेहिणाम् प्रमेहीओने प्रमेहियोंको, तृष्णा- तृष्णा
तृष्णा, अतीसार- अतिसार अतीसार, ज्वर- ज्वर ज्वर,
दाह- दाह दाह, दौर्बल्य- दुर्बलता दुर्बलता, अरोचक-
अरुचि अरुचि, अविपाकाः अपथे अन्नका न पचना,
पूतिमांस- दुर्गन्धी मांसवाणी दुर्गन्धी मांसवाली, पिडका-
पिडकाओ पिडकावें, अलजी- अलजी अलजी, विद्रव्या-
दयः च विद्रधि आदि रोगो विद्रधि आदि रोगों, तद्
प्रसङ्गात् प्रमेहोना लागा समय सुधी लरी रहेवाथी
प्रमेहके देरतक रहेनेसे, उपग्रवाः तु उपग्रवस्थे उपग्रव-
रूपमें, भवन्ति थर् भव छे हो जाते हैं ॥४८॥

48. The complications of the urinary disorders are:—thirst, diarrhea, fever, burning, debility, anorexia, indigestion, putrefaction, sloughing, and inflammatory swelling such as dry gangrene, abscesses etc, due to the prolonged existence of the condition.

प्रमेहचिकित्सासूत्रम्—

तत्र साध्यान् प्रमेहान् संशोधनोपशमनैर्यथार्हमुपपादयंश्चिकित्सेदिति ॥ ४९ ॥

तत्र तेभां उनमें, साध्यान् साध्य साध्य, प्रमेहान् प्रमेहोना प्रमेहोकी, संशोधन- संशोधन संशोधन, उप- शमनैः अने संशमनोत्थी और संशमनोद्वाग, यथार्हम् यथायोग्य यथायोग्य, उपपादयन् उपपादय करी उपचार करके, चिकित्सेत् इति चिकित्सा करवी चिकित्सा करनी चाहिए ॥ ४९ ॥

49. The physician should treat these curable urinary anomalies by carrying out purificatory and sedative measures as required.

केषां प्रमेहः सहसा भवति ? —

भवन्ति चात्र—

गृध्रमभ्यवहार्येषु ज्ञानचक्रमणद्विषम् ।

प्रमेहः क्षिप्रमभ्येति नीडद्रुममिवाण्डजः ॥ ५० ॥

जत्र च आ विषयभां डम विषयमें, भवन्ति श्लोके छे डे श्लोक है कि: अण्डज- जेवी रीते पक्षी जिस प्रकार पक्षी, नीडद्रुमम् हव पोताना भागावाणा आउ- पर आवे छे अपने घोंसलेवाले वृक्ष पर आता है, प्रमेहः तेवी रीते प्रमेह उसी प्रकार प्रमेह, अभ्यवहार्येषु भाष्य पक्षीभां आहारोंमें, गृध्रम् बाधय राभनारा लोभ रखनेवाले, ज्ञान- तेभज स्नान एवं ज्ञान, चक्रमण- तथा हरवाहरवाना तथा भ्रमणके, द्विषम् द्वेषी अर्थात् नहिं हरता हरता पुरुषने द्वेषी अर्थात् भ्रमण नहीं

करनेवाले पुरुषको, क्षिप्रम् जल्दी शीघ्र, अभ्येति प्राप्त थाय छे प्राप्त होता है ॥ ५० ॥

Here are verses again—

50. Urinary disease soon nestles into him who is a gormandizer and averse to cleanliness and exertion even as birds nestle into their nidul tree.

मन्दोत्साहमतिस्थूलमतिस्निग्धं महाशनम् ।

मृत्युः प्रमेहरूपेण क्षिप्रमादाय गच्छति ॥ ५१ ॥

मन्दोत्साहम् मन्द उत्साहवाला मन्द उत्साहवाले, अतिस्थूलम् अतिस्थूल अत्यन्तस्थूल, अतिस्निग्धम् अतिस्निग्ध अतिस्निग्ध, महाशनम् अने बहुत खानेवाले और बहुत खानेवालेको, मृत्युः मृत्यु मृत्यु, प्रमेहरूपेण प्रमेहरूपे प्रमेहरूपसे, क्षिप्रम् जल्दी शीघ्र, आदाय लई ले कर, गच्छति अथ छे जाती है ॥ ५१ ॥

51. The death in the garb of urinary disease catching hold of the person who is low-spirited, very corpulent, hyper-unctuous and gluttonous, carries him away.

केषां प्रमेहो न भवति ? —

यस्त्वाहारं शरीरस्य धातुसाम्यकरं नरः ।

सेवते विविधाश्चाग्न्याश्चेष्टाः स सुखमश्नुते ॥ ५२ ॥

यः नरः जे मनुष्य जो मनुष्य, शरीरस्य शरीरना शरीरके, धातुसाम्यकरम् धातुओंने समान करनेवाला, आहारम् आहार आहार, विविधाः च अने विविध और नाना प्रकारकी, अग्न्याः भीष्म अन्य, चेष्टाः चेष्टाओंने चेष्टाओंका, सेवते सेवे छे सेवन करता है, सः ते वह, सुखम् आरोग्यने आरोग्यको, अश्नुते भोगवे छे भोगता है ॥ ५२ ॥

52. The person who takes only the food which is homologatory to the

५२. आहारं—आहारान् (ग.)

,, धातुसाम्यकरं—धातुसाम्यकरान् (ग.)

body-elements as also practises all other wholesome activities of life, enjoys happy life.

અધ્યાયોક્તવિષયઃ -

તત્ર શ્લોકાઃ—

हेतुर्व्याधिर्विशेषाणां प्रमेहाणां च कारणम् ।
दोषधातुसमायोगो रूपं विविधमेव च ॥ ५३ ॥

તત્ર તે વિષયમાં ઉસ વિષયમેં, શ્લોકાઃ ઉપસંહારના શ્લોકો છે કે ઉપસહારકે શ્લોક હૈં કિ, વ્યાધિવિશેષાણામ્ બુદ્ધ બુદ્ધ રોગોનાં મિત્ર મિત્ર રોગોકે, હેતુઃ કારણુ કારણ, દોષધાતુ-દોષ અને ધાતુઓનાં દોષોં અને ધાતુઓનાં, સમાયોગઃ સંયોગ સંયોગ. વિવિધમ્ ચ એવ અને વિવિધ ઓ. ગનાત્કારકે, રૂપમ્ એવ ॥ ૫૩ ॥

Here are the recapitulatory verses -

53. Etiology of the special pathological factors in the evolution of the urinary disorders, the combination of the morbid humors and body elements, the various forms,

दश श्लेष्मकृता यस्मान् प्रमेहाः षट् च पित्तजा ।
यथा च वायुश्चतुरः प्रमेहान् कुरुते वर्गी ॥ ५४ ॥

બસાત્ જે કારણથી જિસ કારણસે, શ્લેષ્મકૃતાઃ કફજન્ય કફજન્ય, દશ દશ દસ, પ્રમેહાઃ પ્રમેહો થાય છે પ્રમેહ હોતે હૈં, પિત્તજાઃ ચ અને પિત્તજાં બૉર પિત્તજ, ષટ્ ૭ થાય છે છઃ હોતે હૈં, બલી વાયુઃ ચ અને બળવાન વાયુ બળવાન વાયુ ચતુરઃ ચાર ચાર, પ્રમેહાન્ પ્રમેહોને પ્રમેહોનો, યથા જે પ્રકારે જિસ પ્રકારસે, કુસ્તે કરે છે કરતા હૈં ॥ ૫૪ ॥

54. the ten urinary disorders of kapha type, the six of pitta type and the four types caused by the powerful vata;

साध्यासाध्यविशेषाश्च पूर्वरूपाण्युपद्रवाः ।

प्रमेहाणां निदानेऽस्मिन् क्रियासूत्रं च भाषितम् ॥ ५५ ॥

સાધ્ય- સાધ્ય સાધ્ય, અસાધ્ય- તથા અસાધ્યના તથા અસાધ્યકે, વિશેષાઃ ભેદો મેદ, પૂર્વરૂપાણિ પૂર્વરૂપ પૂર્વરૂપ, ઉપદ્રવાઃ ઉપદ્રવો ઉપદ્રવ ક્રિયાસૂત્રં ચ અને સંક્ષિપ્ત ચિકિત્સા ઓર સંક્ષિપ્ત ચિકિત્સા, અસ્મિન્ આ ઇસ, પ્રમેહાણામ્ નિદાને 'પ્રમેહનિદાન' અધ્યાયમાં 'પ્રમેહનિદાન' અધ્યાયમેં, ભાષિતમ કહ્યાં છે કહે છે ॥ ૫૫ ॥

5. the classification of the curable and incurable, the premonitory symptoms, complications and the line of treatment—all these have been described in this chapter on the Pathology of the anomalies of urinary secretion.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रति संस्कृते निदानस्थाने
प्रमेहनिदानं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ८ ॥

હિતિ આ પ્રમાણે ઇમ પત્રક, અગ્નિવેશકૃતે અગ્નિવેશે રચેલા અગ્નિવેશસે બનાયે, ચરકપ્રતિસંસ્કૃતે તન્ત્રે અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં ઓર ચરકકે દ્વારા પ્રતિસંસ્કૃત ઇમ શાસ્ત્રકે, નિદાનસ્થાને નિદાનસ્થાન વિધે નિદાનસ્થાનમેં, પ્રમેહનિદાનમ્ 'પ્રમેહનિદાન' 'પ્રમેહનિદાન', નામ નામને નામના, ચતુર્થઃ ચોથો, અધ્યાયઃ અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો અધ્યાય સમાપ્ત હુઆ ॥ ૮ ॥

4. Thus in the section on Pathology in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Charaka, the fourth chapter entitled, "The Pathology of the Anomalies of the Urinary Secretion" is completed.

पञ्चमोऽध्यायः ।

पांचमो अध्याय अध्याय पांचवाँ

Chapter V

कुष्ठनिदानाध्यायोपक्रमः —

अथातः कुष्ठनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः हवे अर्द्धांशो अब आगे, 'कुष्ठनिदानम्' 'कुष्ठनिदान' नामना अध्यायानुं 'कुष्ठनिदान' नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः अध्यायान् करेण व्याख्यान करेण ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये आत्रेयेने, इति ह आ त्रिपयभा नीये प्रभाषेण इम विषयमे निम्न प्रकारमे ही, आह स्म करेण कदा हे ॥ २ ॥

1. We shall now expound the chapter on "The Pathology of Dermatitis."

2. Thus declared the worshipful Atreya.

कुष्ठानां दोषद्वयसंग्रहः —

सप्त द्रव्याणि कुष्ठानां प्रकृतिविकृतिमापन्नानि भवन्ति । तद्यथा—त्रयो दोषा वातपित्तश्लेष्माणः प्रकोपणविकृताः दूष्याश्च शरीरधातवस्त्वङ्मांस-शोणितलसीकाश्चतुर्धा दोषोपघातविकृता इति ।

विकृतिम् विकृति विकृतिको, आपन्नानि पाप्मेला प्राप्त हुए, सप्त सात सात, द्रव्याणि द्रव्ये द्रव्य, कुष्ठानाम् कुष्ठानां कुष्ठोके, प्रकृतिः कारणरूप, भवन्ति थाय छ होते हैं, तत् यथा ज्ञेयमे जैसे कि, प्रकोपण-प्रकोपक कारणां प्रकोपक कारणोसे विकृताः

१. प्रकृतिविकृतिमापन्नानि (क. ख. घ. ङ.)

२. प्रकृतिविकृतिमापन्नानि (च. ष.)

३. प्रकोपणविकृताः—प्रकोपण विकृताः (ठ.)

४. प्रकोपविकृताः (ड.)

५. लसीकाश्चतुर्धा—लसीकाश्चतुर्धा (झ.)

विकृत थयेला विकृत हुए, वात-वात वात, पित्त-पित्त पित्त, श्लेष्माण तथा कफ तथा कफ, त्रयो ओ त्रयु ये तीन, दोषा दोष दोष, दोष-तेभ्य दोषना एवं दोषोके, उपघात-संसर्गथो संसर्गसे, विकृताः विकृत थयेला विकृत हुडे, दूष्याः दूष्यरूप दूष्यरूप त्वक्-आमडी त्वक्, मांस-मांस मांस, शोणित-रक्त रक्त, लसीकाः तथा लसीका तथा लसीका, चतुर्धा इति ओ चार प्रकारना ये चार प्रकारकी, शरीर-शरीरना शरीरकी, धातवः धातुओ धातुओ

3-(1). Seven are the causative factors of dermatosis. They are:— the three humors of vata, pitta and kapha rendered morbid by provocation and the four susceptible body-elements viz., skin, flesh, blood and lymph that are vitiated by morbid humors.

एतत् सप्तानां सप्तधातुकमेवङ्गतमाजननं कुष्ठानाम्, अतःप्रभववाण्यभिनिर्वर्तमानानि केवलं शरीरमुपतपन्ति ॥ ३ ॥

एवम् आ प्रभाषेण इस प्रकार, गतम् थयेला होता हुआ, एतत् आ यह, सप्तधातुकम् सात धातुओको, सप्त सात धातुओका समूह, सप्तानाम् सात सात, कुष्ठानाम् कुष्ठानां कुष्ठोका, माजननम् उत्पन्न करनेवाला थाय छ उत्पादक होता है, अतःप्रभवाणि आ कारणां उत्पन्न थयेला इम कारणसे उत्पन्न हुए, अभिनिर्वर्तमानानि अने सर्व आनुओ प्रसरता कुष्ठो और सब ओर फैलते हुए कुष्ठ, केवलम् संपूर्ण संपूर्ण शरीरम् शरीरने शरीरको, उपतपन्ति डेरान करे छ पीड़ित करते हैं ॥ ३ ॥

3. These seven body-elements are the source of many varieties of dermatosis. These, having been thus brought about, manifest local signs, and afflict the entire body.

१. प्रभववाण्यभिनिर्वर्तमानानि प्रभववाण्यभिनिर्वर्तमानानि (क. ख. ङ.)

२. प्रभववाणि—प्रभववाणि (च. ष.)

३. शरीरम्—शरीरस्थानम् (झ.)

समानप्रकृतीनामपि कुष्ठानां दोषांशविकल्पादिभिर्वेदनाविशेषः—

न च किञ्चिदस्ति कुष्ठमेकदोषप्रकोपनिमित्तम्, अस्ति तु खलु समानप्रकृतीनामपि कुष्ठानां दोषांशांशविकल्पानुबन्धस्थानविभागेन वेदनावर्णसंस्थानप्रभावनामचिकित्सितविशेषः ।

एक-येक एक, दोष-दोषेना दोषके, प्रकोप-प्रकोपेना प्रकोपके, निमित्तम् कारणाणां कारणवाला, किञ्चित् केहि पक्ष कोई सी, कुष्ठम् कुष्ठ कुष्ठ, न च अस्ति नथी नहीं है, समान-समान समान, प्रकृतीनाम् प्रकृतिवाणा प्रकृतिवाले, अपि पक्ष सी, कुष्ठानाम् कुष्ठेना कुष्ठोंके, तु खलु तो तो, दोष-दोषेना दोषोंके, अंश-अंश-अंशांश अंशांश, विकल्प-वेदथी मेदसे, अनुबन्ध-अनुबन्धथी अनुबन्धसे, स्थान-तथा स्थानना तथा स्थानके, विभागेन विभागथी विभागसे, वेदना-वेदना वेदना, वर्ण-वर्ण वर्ण, संस्थान-संस्थान संस्थान, प्रभाव-प्रभाव प्रभाव, नाम-नाम नाम, चिकित्सित-अने चिकित्साभा और चिकित्सामें, विशेषः वेद मेद, अस्ति यथैव ये हो जाता है;

4-(1). Dermatosis is never born as a result of the provocation of one single humor only. Though the causative morbid humors are the same in all the dermatoses, yet they are differentiated by the minutia of provocation, the sequela and site, which produce the differences in their characteristic pain, color, shape, effects, name and treatment.

कुष्ठानां बहुत्वेऽपि सप्तस्वेवान्तर्भावं कुरोपदेशः—

स सप्तविधोऽष्टादशविधोऽपरिसंख्येयविधो वा भवति । दोषा हि विकल्पनैर्विकल्प्यमाना विकल्पयन्ति विकारान्, अन्यत्रासाध्यभावात् ।

४. विकल्पानुबन्ध-विकल्पस्थान (ख. ड.)

॥ विकल्पनेः—रूपणेः (ग.)

, अन्यत्रासाध्यभावात्—संस्थानसाध्यभावात् (ड.)

तेषां विकल्पविकारसंख्यानेऽतिप्रसङ्गमभिसमीक्ष्य सप्तविधमेव कुष्ठविशेषमुपदेक्ष्यामः ॥ ४ ॥

सः ते वह, सप्तविधः सात प्रकारने। सात प्रकारका, अष्टादशविधः अठार प्रकारने। अठारह प्रकारका, अपरि-संख्येयविधः वा अथवा अक्षय्य प्रकारने। अथवा असंख्य प्रकारका, भवति थाय छे होता है, हि कारणके क्योंकि, विकल्पनैः वेदथी मेदसे, विकल्प्यमानाः विकल्पित कराता विकल्प किये जाते, दोषाः दोषो दोष, असाध्यभावात् असाध्यभावा असाध्यभावके, अन्यत्र सिवाय बिना, विकारान् विकारोना विकारोंके, विकल्पयन्ति वेद पाउ छे मेद कर देते हैं, तेषाम् तेषोना उनके, विकल्प-वेद प्रभाषे मेदके अनुसार, विकार-विकारो विकारोंको, संख्याने गणनाभा गिननेमें, अतिप्रसङ्गम् अति विस्तार अत्यधिक विस्तार, अभिसमीक्ष्य वेदने देख कर, सप्तविधम् सातप्रकारने। सात प्रकारके, कुष्ठविशेषम् कुष्ठवेदने। कुष्ठमेदोंका, उपदेक्ष्यामः उपदेश करुं उपदेश करेंगे ॥ ४ ॥

4. They may be classified into seven kinds or eighteen kinds or innumerable varieties. When the morbidised humors are classified according to the various combinations, diseases too, fall into similar classifications except in the case of irremediable disorders. As the list of the varieties of disorders is too long to narrate, we shall content ourselves here with describing only seven main varieties of dermatoses.

दोषाधिक्यविक्षेपेण सप्तविधः कुष्ठविशेषः—

इह वातादिषु त्रिषु प्रकुपितेषु त्वगादीभ्यस्तुरः प्रवृषयत्सु वातेऽधिकतरे कपालकुष्ठमभिनिर्वर्तते, पिप्पे त्वौघम्बरं, श्लेष्मणि मण्डलकुष्ठं, वातपित्तयो-र्ऋष्यजिह्वं, पित्तश्लेष्मणोः पुण्डरीकं, श्लेष्ममारु-

५. कपालकुष्ठम्—कपालकुष्ठम् (ड.)

तयोः सिध्मकुष्ठं, सर्वदोषाभिवृद्धौ काकणकम-
भिनिर्वर्तते;

इह अर्हो यहाँ, प्रकुपितेषु प्रकुपित थयेला प्रकुपित
हुए, त्रिषु त्रयेय तीनों, वातादिषु वातादिहे दोषे वात
आदि दोष, स्वक्- आदीन् त्वया आदि स्वचा आदि,
चतुरः चारने चारोंको, प्रदूषयस्सु दूषित करते हैं दूषित
करते हुए, वाते वात वातके, अधिकतरे अ-न्यनी
अपेक्षाथी अधिक थाय त्यारे अन्यकी अपेक्षासे
अधिक होने पर, कपालकुष्ठम् कपालकुष्ठ कपालकुष्ठ,
अभिनिर्वर्तते उत्पन्न थाय छे उत्पन्न होता है, पित्ते
पित्त अधिक थाय त्यारे पित्तके अधिक होने पर. तु तो
तो, औदुम्बरम् औदुम्बर औदुम्बर, श्लेष्मणि कश् अधिक
थाय त्यारे कफके अधिक होने पर, मण्डलकुष्ठम् मण्डल
कुष्ठ मण्डलकुष्ठ, वातपित्तयोः वात तथा पित्त अधिक
थाय त्यारे वात और पित्त अधिक होने पर, ऋष्यजिह्वम्
ऋष्यजिह्व ऋष्यजिह्व, पित्तश्लेष्मणोः पित्त तथा कश् अधिक
थाय त्यारे पित्त और कफ अधिक होने पर, पुण्डरीकम्
पुण्डरीक पुण्डरीक, श्लेष्ममारुतयोः कश् तथा वात अधिक
थाय त्यारे कफ और वात अधिक होने पर, सिध्मकुष्ठम्
सिध्मकुष्ठ सिध्मकुष्ठ, सर्वदोष- अने अधा दोषानी ओर सब
दोषोंकी, अभिवृद्धौ अभिवृद्धि थाय त्यारे अभिवृद्धि
होने पर, काकणकम् काकणक काकणक, अभिनिर्वर्तते
उत्पन्न थाय छे उत्पन्न होता है;

5-(1). When vata and other humors
get provoked and vitiate the four
body-elements such as skin etc, if
vata is predominant, there results
Kapala dermatosis and if kapha
is predominant Mandala dermatosis
is the result. When both vata and
pitta are predominant, the Rishya-
jihva type of dermatosis is the result.
When pitta and kapha predominate
the Pundarika dermatosis results;
when kapha and vata predominate
Siddhma dermatosis and when all the

५. सिध्मकुष्ठं-सिध्म (व. न. द.)

three humors equally predominate the
Kakanaka type of dermatosis is the
result.

एवमेष सप्तविधः कुष्ठविशेषो भवति । स चैष
भूयस्तरतमतः प्रकृतौ विकल्प्यमानायां भूयसीं
विकारविकल्पसंख्यामापद्यते ॥ ५ ॥

एवम् आ प्रभाषे इस प्रकार, एषः आ यह, सप्त-
विधः सात प्रकारने। सात प्रकारका, कुष्ठविशेषः कुष्ठविशेष
कुष्ठभेद, भवति थाय छे होता है. सः च अने ते और
वह, एषः आ यह, भूयः वशी और भी, तर-तमतः
अंशशथी अंशशद्वारा, प्रकृतौ प्रकृतिना प्रकृतिके,
विकल्प्यमानायाम् भेद पद्धति विकल्प करनेपर, भूयसीम्
अधिक अधिक, विकार- विकारना विकारके, विकल्प-
बोद्धेनी भेदोकी, संख्याम् संख्याने संख्याको, आपद्यते
प्राप्त करे छे प्राप्त करता है ॥ ५ ॥

5: Thus these are the seven main
types of dermatosis. When these
combine in varying degrees, they
cause various types of the disease.

समासेन सर्वकुष्ठनिदानम्—

तत्रेदं सर्वकुष्ठनिदानं समासेनोपदेक्ष्यामः—
शीतोष्णव्यत्यासमनानुपूर्व्योपसेवमानस्य तथा
संतर्पणापतर्पणाभ्यवहार्यव्यत्यासं, मधुफाणितम-
त्स्यलकुचमूलककाकमाचीः सततमतिमात्रमजीर्णे
च समश्नतः, चिलिचिमं च पयसा, हायनकयवक-
चीनकोद्दालककोरदूपप्रायाणि चाभ्रानि शीरदधित-
क्रकोलकुलत्थमापातसीकुसुम्भस्नेहवन्ति, एतैरेवा-
निमात्रं सुहितस्य च व्यवायव्यायामसंतापान्त्यु-
पसेवमानस्य, भयश्रपसंतापोपहतस्य च सहसा
शीतोदकनवनरतः, विदग्धं चाहारजातमनुल्लिख्य

५. स चैष-न एव (व.)

१. भूयस्तरतमतः प्रकृतौ विकल्प्यमानायां-भूयोतः प्रकृति-
विकल्पनायां (क.)

६. कुसुम्भस्नेहान्ति कुसुम्भारूपस्नेहान्ति क. व. न.)

७. नयश्रम-श्रगद्धमं (ग.)

८. आहारजातम्-आहारम् (व.).

विदाहीन्यभ्यवहरतः, छर्दिं च प्रतिघ्नतः, खेहांश्चा-
तिचरतः, त्रयो दोषाः युगपत् प्रकोपमापद्यन्ते;
त्वगाद्यश्चत्वारः शैथिल्यमापद्यन्ते; तेषु शिथिलेषु
दोषाः प्रकुपिताः स्थानमधिगम्य संतिष्ठमानास्ता-
नेव त्वगादीन् दूषयन्तः कुष्ठान्यभिनिर्वर्तयन्ति ॥६॥

तत्र अर्द्धी यहाँ, हृदम् आ यद्, सर्व- सर्व सब,
कुष्ठ- कुष्ठोन् कुष्ठोष्ठा, निदानम् निदान निदान, समासेन
संक्षेपमां संक्षेपमें, उपदेक्ष्यामः कुष्ठेषु कहेंगे, ग्रीत-
शीतना शीतके, उष्ण- अने उष्णना और उष्णके,
व्यत्यासम् परिवर्तनने परिवर्तनको, तथा अने और,
संतर्पण- संतर्पण संतर्पण, अपतर्पण- अपतर्पण अपतर्पण,
अभ्यवहार्य- तथा बोध्य पदार्थोंना एवं भोज्यपदार्थके,
व्यत्यासम् परिवर्तनने परिवर्तनको, अनानुपूर्व्यां कृम
सिन्धु क्रमके बिना, उपसेवमानस्य सेवनारना सेवन
करनेवालेके, मधु- मधु मधु, फाणित- क्षणित फाणित,
मन्स्य- नत्स्य मन्स्य, लकुच- लकुच बड़हल, मूलक मूला
मूली, काकमाचीः तथा काकमाचीने तथा मकोयकां,
सततम् सतत निरन्तर, अतिमात्रम् अतिमात्रमां
अधिक मात्रामें, अजीर्णं च अने अजीर्णमां और अजीर्णमें,
समभक्तः बोध्यन करनारना खानेवालेके, पयसा च
दूधनी साथे दूधके साथ, चिलिचिम् चिलिचिम
आनारना चिलिचिमका खानेवालेके, क्षीर- दूध दूध, दधि-
दही, तक्र- छास तक्र, कोल- ओर बेर, कुलत्थ-
कण्ठी कुलत्थ, माष- अउद माष, अतसी- अणसी अलसी,
कुसुम्भ- कुसुम्भ कुसुम्भ, स्नेहवन्ति तथा स्नेहयुक्त और
स्नेहयुक्त, हायनक- हायनक हायनक, यवक- यवक यवक,
चीनक- चीनक चीनक, उद्दालक- उद्दालक उद्दालक, कोर-
वृष- तेभ्यः कोरवृष एवं कोरवृष, प्रायाणि नेमां मुख्य छे
ऐसां जिनमें मुख्य हैं ऐसे, जन्तानि च अत्रानु बोध्यन
करनारना अन्नोका भोजन करनेवालेके, एतैः ऐशोथी इन
पदार्थोंसे, एव ए ही, अतिमात्रम् अतिप्रमाणां अति-
प्रमाणमें, सुहितस्य तृप्तयेक्षाना तृप्त होनेवालेके, व्याघ्र-
मैथुन मैथुन, व्याघ्राम- व्याघ्राम व्याघ्राम, संतापान्
तथा संतापानु तथा धूपका, अति- उपसेवमानस्य अति-
शय सेवन करनारना अति सेवनकरनेवालेके, भय- भय
भय, श्रम- श्रम श्रम, संताप- तथा संतापथी तथा

६. अभ्यवहरतः — अभ्यवहारः (ग.)

संतापसे, उपहतस्य पीडा पाभतां पाभतां पीकित हुए
हुए, सहसा ऐकदम सहसा, शीत- शीतल, उदकम्
पाणीमां जलमें, अवतरतः च उतरनारना उतरनेवालेके,
विदग्धम् विदग्ध विदग्ध, आहारजातम् आहारसमूहानु
आहारसमूहका, अनुल्लिख्य वमन कर्था सिन्धु वमन
क्रिये बिना, विदाहीनि विदाही द्रव्ये। विदाही द्रव्यका,
अभ्यवहरतः च आनारना भोजन करनेवालेका, छर्दिम्
उक्षटीना वेगने वमनके वेगको, प्रतिघ्नतः रोकनारना
रोकनेवालेके, स्नेहान् च अने स्नेहोने। और स्नेहोका,
अतिचरतः अति उपयोध करनारना अति सेवनकरने-
वालेके, त्रयः त्रये तीनों, दोषाः दोषो दोष, युगपत्
ऐकसाथे एकसाथ, प्रकोपम् प्रकोप प्रकुपित, आपद्यन्ते
पाभे छे हो जाते हैं, त्वक्- त्वक् तथा त्वक् आदि
तथा त्वक् आदि, चत्वारः चार चारों, शैथिल्यम्
शिथिलता शिथिलताको, आपद्यन्ते पाभे छे प्राप्त करते
हैं, तेषु तेओ उनके, शिथिलेषु शिथिल यथा शिथिल
होनेपर, प्रकुपिताः प्रकोप पाभेक्षा प्रकुपित हुए, दोषाः
दोषो दोष, स्थानम् स्थान स्थान, अधिगम्य पाभीने
पा कर, संतिष्ठमानाः रहेतां रहते हुए, तान् एव ते ए
उन ही, त्वगादीन् त्वक् वगेरेने त्वक् आदिको, दूषयन्तः
दूषित करता करता दूषित करते हुए हुए, कुष्ठानि कुष्ठ
कुष्ठोंको, अभिनिर्वर्तयन्ति उत्पन्न करे छे उत्पन्न करते
हैं ॥ ६ ॥

6. Here we explain in short the pathology of all types of dermatosis. Sudden changes from cold to heat without observing the rules of gradual change and similarly sudden change from fasting and diet without observing the rules of gradual change, and taking constantly and excessively honey, treacle, fish, lakucha, radish, kakamachi, taking predigestion-meals; also eating the chilichima fish with milk and taking food made mainly of hayauaka, wild barley, cheenaka, uddalaka and common-millet grains

along with milk, curds, butter-milk, indian jujube, horse-gram, black-gram, linseed, safflower and unctuous articles. If having indulged excessively in these, a person is addicted to excessive sexual intercourse, exercise or grief, plunges suddenly into cold water or if he eats irritant food without vomiting out the mis-digested food or suppresses the urge for vomiting or indulges in excessive oleation, all the three humors get simultaneously provoked. The four body-elements such as skin, etc, become flabby. The provoked humors settling themselves in these vitiated body-elements and getting localised then vitiate them further and generate skin lesions.

कुष्ठानां पूर्वरूपाणि -

तेषामिमानि पूर्वरूपाणि भवन्तिः तस्यथा—अस्वेदनमतिस्वेदनं पारुष्यमतिश्लक्ष्णता वैवर्ण्यं कण्डूनिस्तोदः सुप्तता परिदाहः परिहर्षो लोमहर्षः खरत्वमूष्मायणं गौरवं श्वयथुर्वीर्यार्गमनमभीक्ष्णं च काये कायच्छिद्रेषूपदेहः पक्वदग्धदष्टभक्षनोपस्खलितेष्वतिमात्रं वेदना स्वल्पानामपि च व्रणानां दुष्टिरसंरोहणं चेति ॥ ७ ॥

तेषाम् तेषानां इनके, इमानि आ ये, पूर्वरूपाणि पूर्वेषां पूर्वरूप, भवन्ति आ ये होते हैं, तत् यथा जेमके जैसे कि, अस्वेदनम् परसेवे न आवेवे पसीना न आना, अतिस्वेदनम् परसेवे बहुत आवेवे पसीना बहुत आना, पारुष्यम् डोरेता कर्कशता, अतिश्लक्ष्णता अतिश्लक्ष्णता अतिश्लक्ष्णता, वैवर्ण्यम् विवर्ण्यता विवर्णता, कण्डूः अजवाण कण्डू, निस्तोदः सोई बोझा जेवी पीडा सई चूमनेसी दर्द. सुप्तता अशीशान सुप्तता,

७. 'दष्टभग्नक्षत'—दष्टक्षत । क. ग ।

॥ चेति—अस्मान्नन्तरम्—

'कुष्ठानां पूर्वरूपाणि भवन्ति' इत्यधिकः पाठः । ख. घ. पुस्तकयोः ।

परिदाहः अतिदाह अतिदाह, परिहर्षः अशुअशुआ अशुआं हनन होना, लोमहर्षः रोमांश्च रोमांच, खरत्वम् भरता खरत्व, ऊष्मायणम् गरमी जेतुं नीकणतुं गरमीसी निकलना, नौरवम् भारेपशुं भारीपन, श्वयथुः सोओ शोथ, अभीक्ष्णम् बारंवार बारवार, वीर्यर्ष- आगमनम् च वीर्यर्षनु भय विमर्षका होना, काये शरीरमां शरीरमें कायच्छिद्रेषु तथा शरीरनां छिद्रोमां तथा शरीरके छिद्रोंमें, उपदेह- डिपेप उपदेप, पक्व- पाक थता पाकने- पर, दग्ध- जली जतां जलने पर, दष्ट- दंश थता काटने पर, भग्न- बांगी जतां तटने पर, क्षत- क्षान थता क्षान होने पर, उपस्खलिनेषु ठेंस लागतां गिर पकनेपर, अतिमात्रम् अतिशय अत्यन्त, वेदना वेदना वेदना, स्वल्पानाम् श्वल्प छोटेछोटे, अपि पशु भी, व्रणानाम् च प्रक्षेपानुं व्रणांका, दुष्टि दुषित थय दुषि. होना, असंरोहणम् च हति अने ३५ न आवेवी ओर रोहण न होना ॥ ७ ॥

7. These are the premonitory symptoms of these dermatoses viz., anhidrosis, hyperhidrosis, hardness, extreme smoothness, discoloration, pruritus, pricking pain, anesthesia, all-round burning, hyperesthesia, horripilation, roughness, releasing of heat, thickening, edema and acute spreading affection frequently on the body, discharge in the various orifices of the body, excessive pain in case of suppurations, burns, bites, fractures, wounds and stumbling, and the putrefaction and non-healing of even slight wounds.

कालकुप्स्य लक्षणम्—

ततोऽनन्तरं कुष्ठान्यभिमितिर्वर्तन्ते, तेषामिदं वेदनावर्णसंस्थानप्रभावनामविशेषविज्ञानं भवति, तद्यथा—रूक्षारुणपरुषाणि विषमविस्तृतानि खर-

८-१. ततोऽनन्तरं कुष्ठान्यभिमितिर्वर्तन्ते—तथोऽनन्तरं कुष्ठानि जायन्ते (ठ. त)

पर्यन्तानि तनून्मुदवृत्तवह्तिस्तनूनि सुप्तवन्सुप्तानि
हृषितलोमाचितानि निस्तोदवहुलान्यल्पकण्डूदा-
हपूयलसीकान्याशुगतिनमुत्थानान्याशुमेदीनि ज-
न्तुमन्ति कृष्णारुणकपालवर्णानि च कपालकुप्रा-
नीति विधात् (१):

ततः अनन्तरम् ते पक्षी उसके बाद, कुछानि पुष्पौ
कुष्ठ, जमिनिर्घतन्ने उत्पन्न थाय छे उत्पन्न होते हैं,
तेषाम् तेओनां इनके, हृदम् आ यद्, वेदना-वेदना
वेदना, वर्ण-वर्ण वर्ण, संस्थान-संस्थान संस्थान, प्रभाव-
प्रभाव प्रभाव, नाम-अने नामना और नामके, विशेष
भेदनु विशेषका, विज्ञानम् ज्ञान ज्ञान, भवति थाय छे
होता है, तत् यथा जेभडे जैसे कि, रूक्ष-रूक्ष रूक्ष,
अरुण-अरुण अरुण, परुषाणि डेअर परुष, विषम-
विषमपक्षे विषम रूपमें, विस्तृतानि इलायेला फैले हुए,
खरपर्यन्तानि भरपर्यन्त की किनारवाणां किनारों पर खर,
तनूनि पातला पतले, उदवृत्त-उथे आवेला ऊंचे ऊठे
हुए, बहिस्तनूनि अदारना भागवाणां बाहिरके भागवाले,
सुसवत् सुसन्धी पेडे सोये हुएकी तरह, सुप्तानि स्वप्न-
स्थानरहित स्वप्नस्थानरहित, हृषित-लोमाचितानि रोमांच-
युक्त रोमांचयुक्त, निस्तोदबहुलानि मोटे भागे सोए
बोकाया जेवी पीडावाणां अधिक तोदयुक्त, अल्प-अल्प
अल्प, कण्डू-कण्डू कण्डू, दाह-दाह दाह, पूय-पुत्र पूय,
कसीकानि तथा कसीकावाणां और कसीकावाले, आशु-
तरत शीघ्र, गति-इलावावाणां फैलेवाले, समुत्थानानि
तथा उत्पत्तिवाणां तथा उत्पन्न होनेवाले, आशुभेदीनि
जल्दी डाटनार शीघ्र फटनेवाले, जन्तुमन्त्रि जन्तुयुक्त
कीटयुक्त, कृष्ण-काणां कृष्ण, अरुण-अरुण अरुण,
कपाल-अने ठीकरा जेवां और कपाल जैसे, वर्णानि-
रंगवाणां पुष्पौ वर्णवाले कुष्ठ, कपालकुष्ठानि कपालकुष्ठ
छे कपालकुष्ठ हैं, इति ऐभ एषा, विद्यात् आखुवुं
जानना चाहिए (१);

8-(1). After this the dermic lesions make their appearance. These are the special characteristics regarding the

८-(१). तन्नुद्युत्तवहिस्रननि-तन्नि (ध.)

॥ सुप्तवत्सुप्तानि—सुप्तसुप्तानि (च त. द थ)

nature of the pains, colors, shapes, effects and names. They are dry, reddish and hard, unevenly spread, have rough edges, are thin, slightly elevated externally, numbed as if paralysed, covered with bristling hair, afflicted with extreme piercing pain, lighting, itching and burning and have scanty purulent or serus discharge, are quickly ulcerating and infected with parasites and are dark-red in color like a piece of broken earthen-pot—such are to be known as Kapala dermatoses (erythema group).

उदुम्बरकृष्टस्य लक्षणम्—

ताम्राणि ताम्रखररोमरार्जाभिरवनद्धानि बह-
लानि पद्मबल्लपूररक्तलमीकानि कण्डूहृदकोथ-
दाहपाकवन्त्याशुगतिःसमुत्थानभेदीनि ससंताप-
क्रिमीणि पकोदुम्बरफलवर्णान्यौदुम्बरकुष्ठानीति
विद्यात् (२);

ताम्राणि ताम्रवर्णं ताम्रवर्णं, ताम्र-ताम्र नैवा
रंगनां ताम्र, खर-भरभयडां खर, रोमराजीभिः इवा-
डांना समूहथी रोमराजीसे, जवनद्वानि युक्त युक्त
बहलानि धाटां घन, बहु-अधिक बहुत, बहल-धाटां
गाढे, पूय-पुय पूय, रक्त-रक्त रक्त, लसीकानि तथा
लसीकावाणां तथा लसीकासे युक्त, कण्डू-भजवाण
कण्डू, छेद-क्षेद क्लेद, कोय-सो कोय, दाह-दाह
दाह, पाकवन्ति अने पाकयुक्त और पाकयुक्त, आङ्गु-जलदी
जलदी, गति-इलांनार फैलनेवाले, समुत्थान-उत्पन्न थानार
उत्पन्न होनेवाले, मेदीनि तेभज इटनार एवं फूटनेवाले,
ससन्तापक्रिमीणि संताप तथा कृमि युक्त सन्ताप एवं
कृमिसे युक्त, पक्क-अने पाकेवा और पके हुए, उदुम्बर-
फल-उंभराना इण नैवा गूलरके फलके समान,
वर्णानि वर्णवाणां कुण्डो वर्णयुक्त कुष्ठ, औदुम्बरकुष्ठाणि

८-(२). ताम्रखररोमराजीभिः - ताम्ररोमराजीभिः (क.)

“ ” — तात्रगौरराजीमिः (क.)

औदुम्बर कुष्ठं च औदुम्बर कुष्ठं है. इति ऐम ऐसा, विद्यात् अक्षुप्तं जानना चाहिए (२);

8-(2). Those that are copper colored, covered with copper colored rough rows of hair, dense, have plenty of thick discharge of pus, blood and lymph accompanied with itching moisture, sloughing, burning and suppuration, those that spread, appear and ulcerate quickly and are infected with afflicting parasites and are of the color of ripe gular fig-fruit, are to be known as Audumbara dermatoses (acute inflammatory group).

मण्डलकुष्ठस्य लक्षणम्—

क्षिग्धानि गुरुण्युत्सेधवन्ति ऋक्षणस्थिरपीत-
पर्यन्तानि शुक्लरक्तावभासानि शुक्लगेमराजीसन्तानानि बहुबहुलशुक्लपिच्छिलस्रावीणि बहुक्लेशकण्डू-
किमीणि सक्तगतिः समुत्थानभेदीनि परिमण्डलानि मण्डलकुष्ठानि विद्यात् (३):

क्षिग्धानि मृन्मूत्र क्षिग्ध, गुरुणि शुभु गुरु, उत्सेधवन्ति उत्थापवाणां ऊचे ऋक्षण- ऋक्षण ऋक्षण, स्थिर- स्थिर स्थिर, पीतपर्यन्तानि तथा पीली किनार-
वाणां और पीले किनारोवाले. शुक्ल- धोलां शुक्ल, रक्त-
तथा रक्त और लाल, अवभासानि देखाववाणां दिखाव-
वाले, शुक्ल- श्वेत सफेद, रोमराजी- रोमराजीना रोम-
राजियोंके, सन्तानानि विस्तारवाणां विस्तारवाले, बहु-
धक्षुं बहुत, बहुल- धृष्ट घट्ट, शुक्ल- श्वेत शुक्ल, पिच्छिल-
तथा थोड़ा तथा चिरचिपे, स्रावीणि स्राववाणां स्राव-
से युक्त, बहु- धक्षुं बहुत, क्लेश- क्लेश क्लेश, कण्डू- डंरू
कण्डू, किमीणि तथा किमीवाणां एवं कृमियुक्त, सक्त-

८-(३). पीतपर्यन्तानि-पीतपर्यन्तानि (घ. श. ठ. त. द. ध.)

„ शुक्लरोमराजी-शुक्लराजी (च.)

„ बहुबहुल-बहुलबहुल (ख. त.)

„ शुक्लपिच्छिलस्रावीणि-शुक्लपिच्छिलस्रावीणि (च. ध.)

„ मण्डलकुष्ठानि विद्यात्-परिमण्डलकुष्ठानि विद्यात् (ब. ठ.)

अने लांछे वजते और देरमें, गति- देवानार फैलनेवाले, समुत्थान- उत्पन्न बनार उत्पन्न होनेवाले, भेदीनि अने क्षतनार और फूटनेवाले, परिमण्डलानि तथा गोल कुष्ठो तथा मण्डलाकार कुष्ठ, मण्डलकुष्ठानि मण्डलकुष्ठं च मण्डल कुष्ठ हैं, इति ऐम ऐसा, विद्यात् अक्षुप्तं जानना चाहिए (३);

९ (२). Those that are glossy, large, raised, smooth, stable and have swollen edges of whitish red shade covered with white rows of hair, are with excessive thick white discharge, very moist, itchy and affected with parasites, are sluggish in spreading appearance and ulceration and which are round in shape are to be known as Mandala dermatoses (urticaria group).

ऋष्यजिह्वा लक्षणम्—

परुषाण्यरुणवर्णानि विरिन्तः श्यावानि नील-
पीतनाम्नावभासान्याशुगतिः समुत्थानान्यल्पकण्डू-
क्लेशकिमीणि दाहभेदनिस्तोद (पाक) बहुलानि शूलोपहतोपमवेदनान्युत्सन्नमध्यानि तनुपर्यन्तानि कर्कशपिडकाचितानि दीर्घपरिमण्डलान्यृष्यजिह्वा-
कृतीनि ऋष्यजिह्वानीनि विद्यात् (४):

परुषाणि डमेर कठोर, अरुणवर्णाणि अरुणवर्णां अरुणवर्ण, बहि. अहार बाहिर, मन्तः तथा अंदर एवं अंदर, श्यावानि धुंरी रंगनां श्याववर्ण, नील-
नील नील. पीत- पीला पीत, ताम्र- तथा तांभा जेवा तथा ताम्र जैसे, अवभासानि देखाववाणां दिखाववाले, आशु- अशदी क्षीघ्र, गति- देवानार फैलनेवाले, समुत्थानानि उत्पन्न बनार उत्पन्न होनेवाले, अल्प- अल्प अल्प, कण्डू- अल्पवाण कण्डू, क्लेश- क्लेश क्लेश, किमीणि-
तथा किमीवाणां तथा कृमिवाले, दाह- दाह दाह, भेद-
भेद भेद, निस्तोद- निस्तोद तोद, पाक- तथा पाक तथा पाक, बहुलानि जेमां वधारे च जेमां बहुल, शूल- उपहत- उपम- वेदनानि शूलमध्या क्षत जेवी
८-(४). ताम्रावभासानि-ताम्रावभासानि (ग.)

વેદનાવાળાં શુક્રજન્ય જ્વનકી માતિ વેદનાયુક્ત, ઉત્સજ મધ્યાનિ ઊંચા મધ્યભાગવાળાં વીચમેં ઉન્નત, તન્નુપર્યન્તાનિ પાતળી ડિનારવાળાં કિનારોં પતલે, કર્કશ-કર્કશ, પિઢકાચિતાનિ પિડકાઓવાળાં પિવકાઓં મેરે, લીધ- લીધ- લમ્બે. પરિવળલ્લાનિ ગેળા આકારનાં ગોલ, ક્ષયજિહ્વ- અને ઋષ્ય દરિણની છાલ જેવાં ઔર ક્ષયજિહ્વાકે સમાન, આકૃતિની આકારનાં કુપ્પે આકૃતિવાલે કુપ્પ, ક્ષયજિહ્વાનિ ઋષ્યજિહ્વા જે ક્ષયજિહ્વે, હિતિ એમ એનાં વિદ્યાત્ અભ્યુ જાનનાં ચાહિય (૪);

8-(1). 'Those that are rough, reddish-colored, dark brown at the edges and in the centre, have shades of blue, yellow and copper color, that are quick in spreading and appearance, attended with slight itching, moisture, parasitic infection, much burning, ulceration, pricking pain, (suppuration), pain as if pierced by thorns and are raised in the middle with thin edges, and are surrounded with rough pimples of oval shape like that of the deer's tongue, are known as Rishyajihva dermatoses.

પુણ્ડરીકકુપ્પસ્ય લક્ષણમ્ --

શુક્લરક્તાવભાસાનિ રક્તપર્યન્તાનિ રક્તરાજી-સિરાસન્તતાન્યુન્મેધવન્તિ વહુબહુલરક્તપૂયલસી-કાનિ કણ્ઠક્રિમિદાહપાકવન્ત્યઃશુગતિસમુત્થાન-મેદીનિ પુણ્ડરીકપલાશસંકાશાનિ પુણ્ડરીકાણીતિ વિદ્યાત્ (૫);

શુક્લ-શ્વેત શુર્પલ, રક્ત- અને રક્ત- ઔર લાલ, અવભાસાનિ દેખાવનાં દિલાવવાલે, રક્તપર્યન્તાનિ લાલ ડિનારવાળાં કિનારોં પર લાલ, રક્ત- લાલ લાલ, રાજી-રેખાઓ રેખાઓં, સિરા- અને સિરાઓંથી ઔર સિરા-ઓં, સન્તતાનિ વ્યાપ્ત વ્યાપ્ત, ઉત્સેધવન્તિ ઊંચાઈ-

૮-(૫). રક્તરાજીસિરામન્તાનિ-રક્તરાજીવન્તાનિ (૪)

વાળાં ઊપરકો ઊંચે, વહુ- ધણાં વહુત, વહુલ- ધાટાં વહુ, રક્ત- રક્ત રક્ત, પૂય- પૂય પૂય, લસીકાનિ તથા લસીકાવાળાં તથા લસીકાસે યુક્ત, કણ્ઠ- ખળવાળ કણ્ઠ, ક્રિમિ- ક્રિમિ ક્રિમિ, દાહ- દાહ દાહ, પાકવન્તિ તથા પાકવાળાં ઔર પાકસે યુક્ત, આશુ- જલદી શીઘ્ર, ગતિ- દેશાનાર ફેલનેવાલે, સમુત્થાન- ઉત્પન્ન થનાર ઉત્પાતવાલે, મેદીનિ તથા ફાટનાર એવં વિદીર્ણ હોનેવાલે, પુણ્ડરીક- અને પુંડરીકની ઔર પુણ્ડરીકી, પલાશ- પાંખડી પંચડીકે, સંકાશાનિ જેવાં કુપ્પે સમાન કુપ્પ, પુણ્ડરીકાણિ પુંડરીક કુપ્પે છે પુણ્ડરીક કુપ્પે, હિતિ એમ ગેળા વિદ્યાત્ અભ્યુ જાનનાં ચાહિય (૫);

8-(5). 'Those that are of white and reddish shades, of red edges, are covered with red row of hair and veins, are elevated, have profuse and dense, sanguinous, purulent and serous discharge, are attended with itching parasitic infection, burning and suppuration and which are quickly spreading, appearing and ulcerating and of the color of the petal of the pink lotus (padma palasa) are to be known as Pundarika dermatoses

સિધ્ધકુપ્પસ્ય લક્ષણમ્ --

પરુષારુણાનિ વિશીર્ણબહિસ્તનૂન્યન્તઃક્ષિગ્ધાનિ શુક્લરક્તાવભાસાનિ વહુન્યન્તવેદનામ્યન્તકણ્ઠ-દાહપૂયલસીકાનિ લઘુસમુત્થાનાન્યન્તમેદક્રિમી-પ્થલાનુપુપ્પસંકાશાનિ સિધ્ધકુપ્પાનીતિ વિદ્યાત્(૬);

પરુષ- કડોર પરુષ, અરુણાનિ અરુણ અરુણ, વિશીર્ણ-બહિસ્તનૂનિ વિખરાયેલા બહારના ભાગવાળાં વિસરે દુણ બાહિરકે ભાગવાલે, અન્તઃક્ષિગ્ધાનિ અંદરના ભાગમાં સિન્ગમ અન્દરસે સિન્ગમ, શુક્લ-શ્વેત શ્વેત, રક્ત- તથા લાલ તથા લાલ, અવભાસાનિ દેખાવનાં દિલાવવાલે, વહુનિ ધણાં વહુત, અરુપ- અરુપ અરુપ, વેદનાનિ ૮-(૬). પરુષારુણાનિ વિશીર્ણબહિસ્તનૂનિ-પરુષારુણવિશીર્ણાનિ બહિ-સ્તનૂનિ (સ. ધ. વ. ધ.)

वेदनावाणां वेदनावाले, अल्प- अल्प, कण्डू-
भणवाण कण्डू, दाह- दाह, पूय- पूय, लसी-
कानि तथा वसीकावाणा एवं लसीकासे युक्त, लघु-
समुत्थानानि नाना कारणां उत्पन्न भन्नां छोटसे कारणसे
उत्पन्न होनेवाले, अल्प- ओछा कम, मेद- दृढवावाणां
फटनेवाले, क्रिमीणि तथा कृमिवाणां एवं कृमिसे युक्त,
अलाबु-पुष्पसंकाशानि अने अश्रायुनां दूध गेवां कुष्ठो
अलाबु-पुष्पके समान कुष्ठ, सिध्मकुष्ठानि सिध्मकुष्ठे
सिध्मकुष्ठ है, इति એમ એસા, વિદ્યાત્ બાણુ
જાનના યાદિય (૬):

8-(6). Those that are rough and
reddish, those whose external margins
are fissured and glossy at the centre,
having red and white shades which
are multiple, and attended with slight
pain, itching and burning, and purulent
and serous discharge, those that have
small beginning and slight tendency to
ulceration or parasitic infection, and are
of yellow color like the bitter gourd
flower are to be known as Sidhma
dermatoses (Psoriasis group).

काकणककुष्ठस्य लक्षणम्—

काकणनिकावर्णान्यादौ पश्चात्तु सर्वकुष्ठलिङ्ग-
समन्वितानि पापीयसा सर्वकुष्ठलिङ्गसंभवेनानेकव-
र्णानि काकणानि विद्यात् । तान्यसाध्यानि,
साध्यानि पुनरितराणि ॥ ८ ॥

आर्द्रा प्रथम प्रारम्भमें, काकणनिका- अश्लेष्मिना
रत्तीके, वर्णानि वल्गुना वर्णके, पश्चात् अने पछी और
पीछेसे, तु ते। तो, सर्व- सर्व सम्पूर्ण, कुष्ठ- कुष्ठनां
कुष्ठोंके, लिङ्ग- लक्षणोंसे, समन्वितानि युक्त युक्त,
पापीयसा अने दुष्ट और दुष्ट, सर्व- सर्व सम्पूर्ण,
कुष्ठ- कुष्ठनां कुष्ठके, लिङ्ग- लक्षण लक्षण, सम्भवेन

८. पापीयसा सर्वकुष्ठसम्भवेन-पापीयसा सर्वकुष्ठलिङ्गम-
सम्भवेन (क. च. छ. घ.)

उत्पन्न થવાથી ઉત્પન્ન હોનેસે, અનેકવર્ણાનિ અનેક વર્ણ-
વાળાં કુષ્ઠો અનેક વર્ણવાલે કુષ્ઠ, કાકણાનિ કાકણક-
કુષ્ઠ છે કાકણકકુષ્ઠ છે, ઇતિ એમ એસા, વિદ્યાત્
બાણુ જાનના યાદિય. તાનિ તેઓ વે, અસાધ્યાનિ
અસાધ્ય છે અસાધ્ય છે, ઇતરાણિ અને બીજાં ઓર રોગ,
પુનઃ વળી તો, સાધ્યાનિ સાધ્ય છે સાધ્ય છે ॥ ૮ ॥

8. Those that are of the color of
the grain of Kakauantika (Jequirity
seeds) in the beginning, and later,
acquiring the sinful characteristics of
all the above kinds of dermatoses,
acquire the various colors of the varied
kinds of dermatoses are to be known
as Kakana dermatoses (Malignant le-
sions). These are incurable while all
the rest are curable.

तेषा माध्यामाभ्यत्वम्—

तत्र यद्माध्यं तदसाध्यतां नातिवर्तते, साध्यं
पुनः किञ्चित् साध्यतांतिवर्तते कदाचिदपचारात् ।
साध्यानि हि पद काकणकवर्ज्यान्वचिकित्स्यमाना-
न्यपचारतो वा दोषैर्निवृत्त्यन्वमानान्यसाध्यतामु-
पयान्ति ॥ ९ ॥

तत्र તેમાં ઇનમે, યત્ જે જો, અસાધ્યમ્ અસાધ્ય
છે અસાધ્ય છે, તત્ તે વહ, અસાધ્યતામ્ અસાધ્યતાને
અસાધ્યતાકા, ન અતિવર્તે ઉલ્લંઘી જતું નથી અતિ-
ક્રમણ નહીં કરતા, કિંચિત્ કેઈ કોઈ, સાધ્યમ્ સાધ્ય
માધ્ય, પુનઃ પછી મી, કદાચિત્ ક્યારેક કમી, અપચા-
રાત્ અપચારને લઈ અપચારકે કારણ, સાધ્યતામ્ સાધ્ય-
તાને સાધ્યતાકા, અતિવર્તે ઉલ્લંઘી બાધ્ય છે અતિક્રમણ
કર જાતા છે, હિ કારણકે ક્યોંકિ, કાકણક-વર્જ્યાનિ
કાકણક સિવાયનાં કાકણકકો છોડકર, પદ્ ૭ છઃ,
સાધ્યાનિ સાધ્ય છે સાધ્ય છે, અચિકિત્સ્યમાનાનિ ચિકિ-
ત્સા ન કરવામાં આવે તે। ચિકિત્સા ન કરનેસે, અપ-
ચારતઃ વા અથવા અપચારથી અથવા અપચારસે, દોષૈઃ
દોષોથી દોષોસે, અનિવૃત્ત્યન્વમાનાનિ ભરખી જતાં પરિપૂર્ણ
હોનેકે કારણ, અસાધ્યતામ્ અસાધ્યતાને અસાધ્યતાકો,
અપચારાન્તિ પામે છે પ્રાપ્ત હોતે છે ॥ ૯ ॥

9. Of them the incurable ones can never change their nature of incurability. But those that are curable, pass beyond the stage of curability owing to faulty regimen. The curables are the six varieties leaving aside the Kakanaka variety. Either due to neglect of treatment or due to faulty regimen, being saturated with morbidity, they become incurable.

साध्यकुष्ठेऽवध्युपेक्षमाणेषु कृमिर्गमनः —

साध्यानामपि ह्युपेक्षमाणानां त्वद्धांसशोणित-
लसीकाकोथक्लृदग्रंस्वेदजाः क्रिमयोऽभिमूर्च्छन्ति;
ते भक्षयन्तस्त्वगादीन् दोषाः पुनर्दृष्यन्त इमानु-
पद्रवान् पृथक् पृथगुत्पादयन्ति --

साध्यत्वान् साध्य कुष्ठेऽपि साध्य कुष्ठोर्का, अपि हि
पक्षु मी, उपेक्षमाणानाम् उपेक्षा कर्त्तव्या आने तो
उपेक्षा करनेसे, त्वक्-त्वचा त्वचा, मांस-मांस मांस,
शोणित-रक्त रक्त, लसीका-तथा लसीकानां तथा लसी-
काके, कोथ-स्रावणी कोथसे, क्लृद-उद्वेधी क्लेदसे, संस्वेदजाः
अने परस्त्रेवाथी उत्पन्न थयेद्या एवं पसीनेसे उत्पन्न,
क्रिमयः कृमिओ कृमि, अभिमूर्च्छन्ति उत्पन्न थाय छे उत्पन्न
होजते हैं, ते तेओ वे, त्वक्-आदीन् त्वचा वगेरेने
त्वचा आदिको, भक्षयन्तः आतां भक्षण करते हुए, दोषाः
पुनः अने दोषो वणी और दोष फिर, दृष्यन्तः ओओने
दृषित कर्त्ता इनको दृषित करते हुए, पृथक् लुधा पृथक्,
पृथक् लुधा पृथक्, इमान् आ इन, उपद्रवान् उपद्रवोने
उपद्रवोंको, उत्पादयन्ति उत्पन्न करे छे उत्पन्न करते हैं;

10-(1). Owing to neglect of even the curable condition of dermatoses, parasites born of the skin, flesh and blood, lymph, slough, softened tissue and sweat grow strong. They eat away the skin and other elements, and

१०. उपेक्षमाणानाम्-उपेक्षमाणानामेषाम् (ख. छ. ब. त.)

॥ दोषाः-दोषान् (छ. ५.)

further vitiating the already morbidised humors, generate the following complications corresponding to individual humors.

तत्र वातः श्यावारुणवर्णं परुषतामपि च रौक्ष्य-
शूलशोषतोदवेपथुर्हर्षसङ्कोचायासस्तम्भसुप्तिमेव-
भङ्गान्, पित्तं दाहस्वेदक्लृदकोथस्त्रावपाकरागान्,
श्लेष्मा त्वस्य श्वेतशैत्यकण्डूस्थैर्यगौरवोत्सेधोप-
स्नेहोपलेपान्, क्रिमयस्तु त्वगादींश्चतुरः पिराः
स्नायूश्चास्थीन्यपि च तरुणान्याददते ॥ १० ॥

तत्र तेओभां इनमें, वातः वात वायु, श्याव-धृष्टाडी
श्याव, अरुण-तेभन अरुण एवं अरुण, वर्णम् वर्ण
वर्ण, परुषताम् कठोरता परुषता, रौक्ष्य-शूलता रुक्षता,
शूल-शूल शूल, शोष-शीघ्र शोष, तोद-तोद तोद,
वेपथु-उप कम्प, हर्ष-रोमांच रोमांच, संकोच-संकोच
संकोच, आयास-आयास आयास, स्तम्भ-जडता स्तम्भ,
सुप्ति-स्वप्नान सुप्ति, मेद-क्षत मेद, भङ्गान् च अपि
अने भङ्गने और भङ्गको, पित्तम् पित्त पित्त, दाह-
दाह दाह, स्वेद-स्वेद स्वेद, क्लृद-उद्वेध क्लेद, कोथ-स्राव
कोथ, स्त्राव-स्त्राव स्त्राव, पाक-पाक पाक, रागान् अने
रङ्गने और लालिमाको, श्लेष्मा तथा उक्ष तथा कफ, तु
तो तो, अस्य आ कुष्ठमां इस कुष्ठमें, श्वेत-श्वेतता
श्वेतिमा, शैत्य-शीतता शैत्य, कण्डू-अववाण कण्डू,
स्थैर्य-स्थिरता स्थिरता, गौरव-भारेपक्षु गौरव, उत्सेध-
उत्सेध उंचाई, उपस्नेह-उपस्नेह उपस्नेह, उपलेपान्
अने उपलेपने उत्पन्न करे छे और उपलेपको उत्पन्न
करता है, क्रिमयः अने कृमिओ और कृमि, तु तो तो,
त्वक् आदीन् त्वचा आदि त्वचा आदि, चतुरः चार
धातुओ चार धातुएं, पिराः सिराओ सिरा, स्नायुः च
स्नायु स्नायु, तरुणानि अने कौमल और कोमल, अस्थीनि
च अपि हड्डिओने पक्षु अस्थियोंको मी, आददते आदि
अथ छे भक्षण कर लेते हैं ॥ १० ॥

१०. शूलशोषतोदवेपथु-शूलमादव्यथ (ख.)

॥ स्नायूश्चास्थीनि-स्नायुर्मांसान्वास्थीनि (ख.)

॥ तरुणान्याददते-तरुणानि खादन्ति (ख. न. छ. झ. द. ब.)

10-(2). The vata causes dusky-red color, roughness, dryness, pain, dehydration, pricking sensation, tremor, bristles, contraction, fatigue, rigidity, numbness, ulceration and fissures. The pitta causes burning, sweat, softening, putrefaction, discharge, suppuration and redness. The kapha causes whiteness, coldness, itching, instability, thickness, elevation, increase of secretion and excretion, and parasites which eat away the skin, flesh, blood, lymph, vessels, tendons and cartilage.

કૃમિકર્તૃકકુષ્ઠોપદ્રવાઃ —

અસ્યાં ચૈવાવસ્થાયामુપદ્રવાઃ કુષ્ઠિનં સ્પૃશન્તિ; તદ્યથા—પ્રસ્ત્રવણમક્લમેદઃ પતનાન્યજ્ઞાવયવાનાં તૃણાજ્વરાતીસારદાહદૌર્બલ્યારોચકાવિપાકાશ્ચ, તથાવિધમસાધ્યં વિદ્યાદિતિ ॥ ૧૧ ॥

અસ્યામ્ આ. હસ, એવ જ હી, અવસ્થાયામ્ ચ અવસ્થામાં અવસ્થામાં, ઉપદ્રવાઃ ઉપદ્રવો ઉપદ્રવ, કુષ્ઠિનમ્ કુષ્ઠરોગીને કુષ્ઠરોગીનો, સ્પૃશન્તિ સ્પર્શ કરે છે સ્પર્શ કર લેતે હૈં, તત્ યથા જેમકે જેમ કે, પ્રસ્ત્રવણમ્ આવ સાવ, મક્લમેદઃ અંગમેદ અંગોના દૂટના, મક્લ-શરીરના અક્લમેદ, અવયવાનામ્ અવયવોનું અવયવોના, પતનાનિ ખરી પડતું ગિરના, તૃણા- તૃણ પ્યાસ, જ્વર-જ્વર જ્વર, અતીસાર- અતીસાર અતીસાર, દાહ- દાહ દાહ, દૌર્બલ્ય- દુર્બળતા દુર્બળતા, અરોચક- અરુચિ અરોચક, અવિપાકઃ ચ અને અવિપાક ઓગ અવિપાક, તથાવિધમ્ એવી અતના કુષ્ઠને હસ પ્રકારકે કુષ્ઠનો, અસાધ્યમ્ અસાધ્ય અસાધ્ય, વિદ્યાત્ અણુવે જાનના ચાહિય ॥ ૧૧ ॥

11. It is in this condition that complications afflict the patient; such as—excessive discharge, ulceration of

the part, sequestration of the body-parts, thirst, fever, diarrhea, burning, debility, anorexia and indigestion. Such a condition is to be regarded incurable.

પ્રારમ્ભ એવ રોગોડુપેક્ષઃ—

भवन्ति चात्र—

साध्योऽयमिति यः पूर्वं नरो रोगमुपेक्षते।

स किञ्चित्कालमासाद्य मृत एवावबुध्यते ॥ १२ ॥

અત્ર ચ ભવન્તિ આ વિષયમાં શ્લોકો છે કે હસ વિષયમાં શ્લોક દેવે, યઃ જે જો, નરઃ માણસ મનુષ્ય, અયમ્ આ યદ્, સાધ્યઃ સાધ્ય છે સાધ્ય હૈ, હિતિ એમ એસા, પૂર્વમ્ પહેલાં પહેલે, રોગમ્ રોગની રોગની, ઉપેક્ષતે ઉપેક્ષા કરે છે ઉપેક્ષા કરના હૈ, સઃ તે વદ, કિચિત્ શ્લોકો થોડે, કાલમ્ વખત કાલનો, આસાદ્ય રહીને રહ કર, મૃતઃ એવ મરી જ ગયો છે એમ મરા હી, અવબુધ્યતે અણુવામાં આવે છે જાના જાતા હૈ ॥ ૧૨ ॥

12. The patient that thinks “it is easily curable” and neglects the disease in its early stages, will be found after a while to be as good as dead.

રોગાણા તરુણાવસ્થાયાં સુખસાધ્યત્વમ્—

यन्तु प्रागेव रोगेभ्यो रोगेषु तरुणेषु वा

मेपजं कुरुते सम्यक् स चिरं सुखमश्नुते ॥ १३ ॥

યઃ જે જો, તુ વળી ફિર, રોગેભ્યઃ રોગથી રોગથી, પ્રાક્ પહેલાં પહેલે, એવ જ હી, રોગેષુ તરુણેષુ વા અથવા રોગોની નવીન અવસ્થામાં જ અથવા રોગોની નવીનાવસ્થામાં હી, સમ્યક્ સારી રીતે અચ્છી તરફથી, મેપજમ્ એસડ ઓષધ, કુરતે કરે છે કરતા હૈ, સઃ તે વદ, ચિરમ્ લાંબા વખત સુધી દેર તક, સુખમ્ આરોગ્ય સુખ, અશ્નુતે ભોગવે છે મોગતા હૈ ॥ ૧૩ ॥

13. But he who treats well the disease from the very beginning or

in its' early stage attains happiness for long.

૨. રોગાના પ્રતિપ્રવૃદ્ધાનામસાધ્યતાગમનમ્—

યથા શરૂપેન યત્નેન છિદ્યતે તરુણસ્તરુઃ ।

સ યથાતિપ્રવૃદ્ધસ્તુ છિદ્યતેઽતિપ્રયત્નતઃ ॥ ૧૪ ॥

પ્રથમેષ વિકારોઽપિ તરુણઃ સાધ્યતે સુલભમ્ ।

વિવૃદ્ધઃ સાધ્યતે કુચ્છાદસાધ્યો વાઽપિ જાયતે ॥ ૧૫ ॥

યથા હિ જેવી રીતે જિસ પ્રકાર, તરુણઃ નાનું છોટા, તરુઃ ઝાડ વૃક્ષ, અરૂપેન અલ્પ યોગેમે, યત્નેન યત્નથી પરિશ્રમસે, છિદ્યતે કાપી શકાય છે કાટા જાતા હૈ, અતિપ્રવૃદ્ધઃ અતિ વધ્યા પછી વડા હુઆ, તુ વળી ફિર, સઃ યથ તે જ વહી, અતિપ્રયત્નતઃ અતિ પ્રયત્ને અતિ પ્રયત્નસે, છિદ્યતે કાપી શકાય છે કાટા જાતા હૈ, પ્રથમ્ પ્રથ તેવીજ રીતે इसी प्रकार, તરુણઃ નવો નવા, વિકારઃ વિકાર રોગ, અપિ પણ મી, સુલભમ્ સુખેથી સુલભપૂર્વક, સાધ્યતે મટાડી શકાય છે સાધ્ય હોતા હૈ, વિવૃદ્ધઃ વધી ગયા પછી વડા હુઆ, કુચ્છાત્ મુરકેલીથી કઠિનાઈસે, સાધ્યતે મટાડી શકાય છે સાધ્ય હોતા હૈ, અસાધ્યઃ વા અથવા અસાધ્ય અથવા અમાધ્ય, અપિ પણ મી, જાયતે થઈ બચ છે હો જાતા હૈ ॥ ૧૪-૧૫ ॥

14-15. Just as a plant when tender is easily cut down but demands great efforts in cutting when grown big, even so a disease when in its early stage is easily cured, but when advanced is cured with great difficulty or even becomes incurable.

અધ્યાયોક્ત્યર્થસંગ્રહઃ —

તત્ર શ્લોકઃ—

સંખ્યા દ્રવ્યાણિ દોષાઃ હેતવઃ પૂર્વલક્ષણમ્ ।

રૂપાણ્યુપદ્રવાશ્ચોક્તાઃ કુષ્ઠાનાં કૌષ્ઠિકે પૃથક્ ॥ ૧૬ ॥

તત્ર તે વિષયમાં उस विषयमें, શ્લોક શ્લોક છે કે શ્લોક હૈ કિ, કુષ્ઠાનામ્ કુષ્ઠનાં કુષ્ઠકે, સંખ્યા સંખ્યા

૧૬. છિદ્યોઽતિપ્રયત્નતઃ — ન તુ હેતવમો એવે (શ. ધ.)

સંખ્યા, દ્રવ્યાણિ દ્રવ્ય દ્રવ્ય, દોષાઃ દોષ દોષ, હેતવઃ નિદાન નિદાન, પૂર્વલક્ષણમ્ પૂર્વરૂપ પૂર્વરૂપ, રૂપાણિ ચ લક્ષણ લક્ષણ, ઉપદ્રવાઃ ચ અમે ઉપદ્રવ ઓર ઉપદ્રવ, પૃથક્ બુદ્ધ બુદ્ધ પૃથક્ રૂપમે, કૌષ્ઠિકે આ 'કુષ્ઠનિદાન' અધ્યાયમાં इस 'कुष्ठनिदान' अध्यायमें, ડાકાઃ કહેવામાં આવ્યા છે કહે હૈ ॥ ૧૬ ॥

Here is the recapitulatory verse —

16. 'The number, substances, mor-
bific humors, causative factors, premo-
nitory symptoms, signs and symptoms
and complications of dermatosis have
been described severally in this chapter
on "Dermatosis".'

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते निदानस्थाने
कुष्ठनिदानं नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

इति आ प्रमाणे इस प्रकार, અગ્નિવેશકૃતે અગ્નિવેશે રચેલા અગ્નિવેશસે બનાયે, ચરકપ્રતિસંસ્કૃતે તન્ત્રે અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં ઓર ચરકકે દ્વારા પ્રતિસંસ્કૃત इस शास्त्रके, निदानस्थाने निदानस्थान વિષે નિદાનસ્થાનમે, કુષ્ઠનિદાનમ્ 'કુષ્ઠનિદાન' 'કુષ્ઠનિદાન', નામ નામનેા નામકા, પંચમઃ પાંચમેા પાંચવી, અધ્યાયઃ અધ્યાય સંપૂર્ણ થયેા અધ્યાય સમાપ્ત હુઆ ॥ ૫ ॥

5. Thus in the section on Pathology, in the treatise compiled by Agni-
vesa and revised by Caraka, the
fifth chapter entitled, "The Pathol-
ogy of the Dermatitis" is completed.

षष्ठोऽध्यायः ।

છઠ્ઠો અધ્યાય અધ્યાય છઠ્ઠા

Chapter VI

શોષનિદાનાધ્યાયોપક્રમઃ —

અથાતઃ શોષનિદાનં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥ ૧ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः हवे अर्द्धांशे अब आगे, शोषनिदानम् 'शोषनिदान' नामना अध्यायानुं 'शोषनिदान' नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः व्याख्यानं करुं ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये आत्रेयेने, इति ह आ विषयमां नीये प्रभाषे ॥ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म कहेहुं छे कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the chapter on "The Pathology of Consumption."

2. Thus declared the worshipful Atreya.

चत्वारि शोषस्यायतनानि—

इह खलु चत्वारि शोषस्यायतनानि भवन्ति; तद्यथा—साहसं संधारणं क्षयो विषमाशनमिति ३

इह खलु आ आयुर्वेदमां इस आयुर्वेदमें, शोषस्थ शोषनां शोषके, चत्वारि आर चार, आयतनानि करुं कारण, भवन्ति छे हैं, तत् यथा जेभके जैस कि, साहसम् साहस साहस, संधारणम् संधारण संधारण, क्षय. क्षय क्षय, विषमाशनम् इति अने विषम भोजन और विषमाशन ॥ ३ ॥

3. There are four causes of consumption. They are -- Overstrain, suppression of natural urges, wasting and promiscuous diet.

साहसाद्यथा शोषः संभवति तद्वर्णनम्—

तत्र साहसं शोषस्यायतनमिति यदुक्तं तदनु-
व्याख्यास्यामः—यदा पुरुषो दुर्बलो हि सन् बल-
वता सह विगृह्णाति, अतिमहता वा धनुषा
व्यायच्छति, जल्पति वाऽप्यतिमात्रम्, अतिमात्रं वा
भारमुद्वहति, अप्सु वा प्लवते चातिदूरम्, उत्साद-
नपदाघातने वाऽतिप्रगाढमासेवते अतिप्रकृष्टं
वाऽध्वानं द्रुतमभिपतति, अभिहम्यते वा, अन्यद्वा

४. व्यायच्छति—व्यायच्छते (ग.)

५. अतिप्रकृष्टं—अतिविप्रकृष्टं (छ.)

किंचिदेवंविधं विषममतिमात्रं वा व्यायामजातमा-
रभते, तस्यातिमात्रेण कर्मणोरः क्षण्यते। तस्योरः
क्षतमुपप्लवते वायुः। स तत्रावस्थितः श्लेष्माणसुरः-
स्थमुपसंगृह्य पित्तं च दूषयन् विहरत्यूर्ध्वमधस्ति-
र्यक् च। तस्य योऽशः शरीरसन्धीनाविशति तेना-
स्य जृम्भाऽङ्गमर्दो ज्वरश्चोपजायते यस्त्वामाशयम-
भ्युपैति तेन रोगा भवन्ति उरस्या अरोचकश्च, यः
कण्ठमभिप्रपद्यते कण्ठस्तेनोद्धंसते स्वरश्चावसीदति,
यः प्राणवहानि स्रोतांस्यन्वेति तेन श्वासः प्रति-
श्यायश्च जायते, यः शिरस्यवतिष्ठते शिरस्तेनोपह-
न्यते; ततः क्षणनाच्चैवोरसो विषमगतिं त्वाच्च वायोः
कण्ठस्य चोद्धंसनात् कासः सततमस्य संजायते,
स कासप्रखण्डादुरसि क्षते शोणितं धीवति,
शोणितागमनाच्चास्य दौर्बल्यमुपजायते;

तत्र तेमां इनमें, साहसम् साहस माहस, शोषस्थ
शोषनां शोषका, आयतनम् इति करुं छे जेभ कारण
है यह. यत् उक्तम् जे कहेहुं छे जो कहा है, तत् तेनुं
उमका, अनुव्याख्यास्यामः व्याख्यानं करुं व्याख्यान

४. आभने—आभने (घ.)

५. श्लेष्माणसुरःस्थमुपसंगृह्य—श्लेष्माणमुपसंगृह्य (ठ.)

६. उपसंगृह्य पित्तं च दूषयन् विहरति—उपसृज्य शोषयित्वा
विहरति (प.)

७. उपसंगृह्य उपसंगृह्य (ग.)

८. उपसंगृह्य पित्तं च दूषयन् उपसंगृह्य शोषयन् (घ. ठ. न. द. प.)

९. तेनास्य जृम्भाऽङ्गमर्दो ज्वरश्चोप-
जायते, यस्त्वामाशयमभ्युपैति } तेनास्य वचो भिषने, यस्तु
हृदयमाविशति, तेन रोगा
तेन रोगा भवन्ति उरस्या } भवन्त्युरस्याः यो रसान्
अरोचकश्च. } तेनास्यारोचकश्च
(घ. च. ज. न. द. प.)

१०. जृम्भा—जृम्भा (क.)

११. अभिप्रपद्यते—प्रपद्यते घ;

१२. स्रोतांस्यन्वेति—स्रोतारयवधनाति (प.)

१३. शोणितं धीवति—स शोणितं निधीनति (च.)

१४. शोणितागमनाच्चास्य दौर्बल्यमुपजायते—शोणितगमनाच्चास्य
दौर्बल्यमुपजायते ठ. त.)

१५. दौर्बल्यम्—दौर्बल्यम् (ख. ग. घ. प.)

કરેંગે, જ્યાં હિ જ્યારે જવ, પુરુષઃ પુરુષ પુરુષ, દુર્બલઃ સન્ દુર્બળ હોવા છતાં દુર્બલ હોનેપર સી, બલવતા સહ બળવાનની સાથે બલવાન પુરુષકે સાથ, વિગૃહ્ણતિ લેડે છે લક્ષતા હૈ, અતિમહતા અથવા અતિ મોટા અથવા વધે, ધનુષા વા ધનુષને ધનુષકો, વ્યાયચ્છતિ ખેંચે છે સ્ત્રીચતા હૈ, અતિમાત્રમ્ અપિ વા અથવા તેા અતિ પ્રમાણમાં અથવા વધુત અધિક, જલપતિ ખોલે છે ચોલતા હૈ, અતિમાત્રમ્ મારમ્ વા અથવા તેા ૬૬ ઉપરાંત ભારને અથવા વધુત અધિક મારકા, ઉદ્વહતિ ઉપાડે છે વહન કરતા હૈ, અસ્મુ ચ અથવા પાણીમાં અથવા પાનીમાં, અતિદૂરમ્ વા ધણે લાંબે સુધી વહુત દૂર તક, પ્લવતે તરે છે તૈરતા હૈ, ઉત્સાદન-પદાઘાતને વા અથવા ઉત્સાદન તેમજ ચરણના આઘાતનું અથવા ઉત્સાદન एवं પાદકે આઘાતનો, અતિપ્રગાઢમ્ અતિશય અત્યધિક, આસેવતે સેવન કરે છે સેવન કરતા હૈ, અતિપ્રકૃષ્ટમ્ અથવા ધણા લાંબા અથવા વહુત ભરવે, અધ્વાનમ્ વા માર્ગને માર્ગકો, દુતમ્ અભિ-પતતિ ઉતાવળે દોડી કાપે છે જન્દીસે દોડતે હુએ તય કરતા હૈ, અભિહન્યતે વા અથવા પ્રહાર પામે છે અથવા ચોટ ઝાજાતા હૈ, અન્યન વા કિંચિત્ અથવા ખીખ કાઈ અથવા ઓર કોઈ, ઇવંવિધમ્ એવી બતના હસી પ્રકારકે, વિષમમ્ વિપમ વિષમ, અતિમાત્રમ્ વા અથવા ૬૬ ઉપરાંતના યા માત્રામેં અધિક, વ્યાયામજાતમ્ અનેક વ્યાયામ અનેક વ્યાયામ, આરમ્ભતે કરે છે કરતા હૈ, તસ્ય તેનું ઝમકા, ડરઃ ઉર ડરઃસ્થલ, અતિમાત્રેણ ૬૬ ઉપરાંતના અતિમાત્ર, કર્મણા કર્મથી કર્મસે, ક્ષણ્યતે વિદીર્ણ થાય છે ફટ જાતા હૈ, તસ્ય તેના ઝમકે, ક્ષતમ્ ડરઃ વિદીર્ણ ઉરને વિશીર્ણ વક્ષઃસ્થલમેં, વાયુઃ વાયુ વાયુ, ઉપપ્લવતે વ્યામ કરે છે મર જાતા હૈ, તત્ર ત્યાં વહો, અવશ્યિતઃ રહેલો મરા હુઆ, સઃ તે વહ વાયુ, ડરઃસ્થમ્ બાતીમાં, રહેલા ઝગમેં મ્યિત, શ્લેષ્માણમ્ કંકને કફકો, ઉપસંગૃહ્ય લઈને સાથમેં લે કર, પિત્તમ્ ચ તથા પિત્તને તથા પિત્તકો, દૂષયન્ દૂષિત કરીને દૂષિત કરતા હુઆ, કર્ષ્વમ્ ઊંચો ઉપર, અધઃ નીચો નીચે, તિર્વક્ ચ અને ત્રાંસો તથા તીરછા, વિહરતિ ફરવા લાગે છે ફેલને લગતા હૈ, તસ્ય તેના ઝમકા, યઃ અંશઃ જે અંશ જો માગ, શરીર-સન્ધીન્ શરીરના સાંધાઓમાં

શરીરકી સન્ધિયોમેં, આવિશ્વતિ પેસે છે જાતા હૈ, તેન તેનાથી ઝસસે, અસ્ય એને ઝસકો, જૃમ્મા બગાસાં જમ્માઈ, અન્નમર્દઃ અન્નમર્દ અન્નોંકા દૂટના, ઝવરઃ ચ અને જવર ઓર ઝવર, ઉપજાયતે થાય છે હોતા હૈ, યઃ તુ જે ભાગ જો માગ, જામાજાયમ્ આમાશયમ્ આમા-શયમેં, અમ્યુપૈતિ પહેંચે છે પહુંચતા હૈ, તેન તેનાથી ઝસસે, ડરસ્યાઃ બાતીના છાતીકે, રોગાઃ રોગો રોગ, અરોચકઃ ચ અને અરુચિ તથા અરોચક, અવન્તિ થાય છે હોતે હૈ, યઃ જે ભાગ જો માગ, કણ્ઠમ્ કંઠમાં કણ્ઠમેં, અભિપ્રપચતે પહેંચે છે જાતા હૈ, તેન તેનાથી ઝસસે, કણ્ઠઃ કંઠની કણ્ઠ, ડબ્બંસતે મરાખી થાય છે વિકૃત હો જાતા હૈ, સ્વરઃ ચ અને સાદ ઓર સ્વર, અવસીદતિ બેસી બચ છે બેઠ જાતા હૈ, યઃ જે ભાગ જો માગ, પ્રાણવહાનિ પ્રાણ વહન કરનાર પ્રાણવહ, સ્ત્રોતાંસિ સ્ત્રોતામાં સ્ત્રોતોમેં, અન્વેતિ બચ છે પહુંચતા હૈ, તેન તેનાથી ઝસસે, શ્વાસઃ શ્વાસ શ્વાસ, પ્રતિશ્વાયઃ ચ અને સળેખમ ઓર પ્રતિશ્વાય, જાયતે થાય છે હો જાતા હૈ, યઃ અને જે ભાગ ઓર જો માગ, શિરસિ માથામાં શિરમેં, અવતિષ્ઠતે રહે છે જા ઠહરતા હૈ, તેન તેનાથી ઝસસે, શિરઃ માથાને શિર, ઉપહન્યતે નુકસાન થાય છે બિગડ જાતા હૈ, તતઃ ચ ત્યાર પછી ઝસકે બાદ, ડરસઃ ઉરની ડરકે, ક્ષણનાત્ ચ દૃષ વિદીર્ણતાને લીધે વિશીર્ણ હોનેસે, વાયોઃ વાયુની ઓર વાયુકી, વિષ-મગતિત્વાન્ ચ વિષમ ગતિને લીધે વિષમ ગતિ હોનેસે, કણ્ઠસ્ય તથા કંઠની તથા કણ્ઠકે, ડબ્બંસનાત્ ચ મરાખીને લીધે વિકૃત હો જાનેસે, અસ્ય તેને ઝસે, કાસઃ ઉધરસ ઝાંસી, સતતમ્ નિરંતર હમેશા, સંજાયતે થાય છે બાને લગતી હૈ, સઃ તે વહ, કાસપ્રસંગાત્ ઉધરસ સતત આવવાથી સતત કાસકે કારણ, ડરસિ બાતીમાં જાતીમેં, ક્ષતે ક્ષત થતાં ક્ષત હો જાનેસે, શોણિતમ્ લોહીને રક્ત, છીવતિ થુંકયા કરે છે થૂંકતા હૈ, શોણિત-જાગમનાત્ ચ અને લોહી પડવાથી ઓર રક્તકે બાનેસે, અસ્ય આ પુરુષને ઝસકો, દૌર્બલ્યમ્ દુર્બલતા ડુર્બલતા, ઉપજાયતે આવે છે આ જાતી હૈ;

૪-(૧). We shall now further explain our observation that overstrain is the cause of consumption. When a man

who is weak, engages in a trial of strength with a strong man, or exercises with a mighty bow, or talks excessively or carries very heavy weights, or swims very long distances in water or resorts excessively to hard massage or striking with feet, or running over a very long course at full speed, or gets injured or carries out any other form of exercise of a similar description, either in a faulty or extravagant manner, then by the inordinate character of such activity his chest gets injured. The vata spreads all over the injured area of the chest. Getting localized there, it gathers the kapha which is in that region and vitiates the pitta and then over-runs the whole system upward, downward and sideways. That part of the morbid vata which spreads in the body-joints produces in the patient yawning, body-aches and fever; that part which has penetrated the upper part of the digestive tract, produces cardiac disorders and anorexia; that part which has reached the throat afflicts it and causes weakness of voice; that part which has spread to the channels that conduct the life-breaths (respiratory passages) causes dyspnea and coryza; and that part which has become localized in the head, afflicts the head. Thereafter in consequence of the injuries to the chest, the abnormal movement of vata and lesions in the throat, the patient is afflicted with a continuous cough. As a result of con-

stant coughing the lungs being injured, the patient expectorates blood; and from the loss of blood thus occasioned, there results increasing debility.

एवमेते साहसप्रभवाः साहसिकमुपद्रवाः स्पृशन्ति । ततः स उपशोषणैरेतैरुपद्रवैरुपद्रुतः शनैः शनैरुपशुष्यति । तस्मात् पुरुषो मतिमान् बलमात्मनः समीक्ष्य तदनुरूपाणि कर्माण्यारमेत कर्तुः बलसमाधानं हि शरीरं, शरीरमूलञ्च पुरुष इति ॥ ४ ॥

एवम् आ प्रभाष्ये इस प्रकारसे, एते आ उपर गज्जानेला ये, साहसप्रभवा साहसिणी उत्पन्न भवेला गाहमने उत्पन्न हण, उपद्रवाः उपद्रवो उपद्रव, साहसिकम् साहसिक पुरुषने साहसिक पुरुषमें, स्पृशन्ति लागु पडे छे हो जाने हे ततः त्याउ आद इकडे बाद, उपशोषणः शोषण करणा उपशोषक, एतैः उपद्रवैः आ उपद्रवोत्थी-इन उपद्रवोंमें, उपद्रुतः मः पीडायेला ते अनुप्य पीडित वह पुरुष. शनैः शनैः धीमे धीमे धीरे धीरे, उपशुष्यति सूकते अथ नै सूख जाता हे. तस्मात् तेथी इस लिए, मतिमान् बुद्धिमान् बुद्धमान्, पुरुषः भाष्यसे पुरुष, आत्मनः पातानां अपनं, बलम् अणना बलको, समीक्ष्य विचार करीने देख कर, तदनुरूपाणि तेने थेअ उसके अनुरूप, कर्माणि कर्म कार्यों. कर्तुम् करवाने करना, आरमेत आरंभ करवे जोरिं आरम्भ करे, हि डाखडे क्योंकि, शरीरम् शरीर शरीर, बल-समाधानम् अथवा धारण करी शक्य अथुं छे बलके द्वारा ही सम्यक् रूपसे धारण किया जाता है, पुरुष. च अने पुरुष और पुरुष, शरीर-मूलः इति शरीरश्च मूलवागो छे शरीरके आधार पर रहता है ॥ ४ ॥

4. Thus these disorders, arising out of overstrain, afflict the man who has over-strained himself. Thereafter being persecuted by these afflictions which waste him away, he becomes

१. स उपशोषणे—सोऽप्युपशोषणः घ ज

, कर्माणि—पर्वकर्माणि (च. ब.)

gradually more and more emaciated. Therefore the intelligent man, having correctly estimated his own strength, should engage in such undertakings as are commensurate with it, since strength is the support of the body and the body is the basis of man.

साहसकर्मत्यागोपदेशः—

भवति चात्र—

साहसं वर्जयेत् कर्म रक्षणीवितमात्मनः ।

जीवन् हि पुरुषस्त्वष्टं कर्मणः फलमश्नुते ॥५॥

अत्र च आ विषयमां इस विषयमें, भवति श्लो० ५ के श्लोक है कि, आत्मनः पोताना अपने, जीवितम् श्रवणनी जीवनकी, रक्षन् रक्षा करना पुरुषे रक्षा करने-वाला पुरुष, साहसम् कर्म साहस कर्मने साहसिक कार्यको, वर्जयेत् त्याग करवे छोड़ देवे, हि ५ के श्लोक के क्योंकि, जीवन् श्रवते जीता हुआ, पुरुषः तु पुरुष तो, कर्मणः कर्मने कर्मके, इष्टम् फलम् ५ के श्लोक वाञ्छित फलको, अश्नुते भोगवे छे भोगता है ॥५॥

Here is a verse again --

5. One should avoid all violent activity, carefully husbanding one's vitality. For, it is while living that a man may enjoy the desired results of his action.

वेगसंधारणाद्यथा शोषः संभवति तद्वर्णनम्—

संधारणं शोषस्यायतनमिति यदुक्तं तदनुव्याख्यास्यामः—यदा पुरुषो राजसमीपे भर्तुः समीपे वा गुरोर्वा पादमूले द्यूतसभमन्यं वा सतां समाजं स्त्रीमध्यं वा समनुप्रविश्य यानैर्वाऽप्युच्चावचैरभि-

५. रक्षन्-रक्षयम् (ग.)

६. संधारण-अथ संधारणं (अ.)

७. द्यूतसभमन्य-द्यूतसभा (प.)

८. वा समनुप्रविश्य-वाऽनुप्रविश्य (ब. च.)

यान् भयात् प्रसङ्गाद्धीमत्त्वाद्गणित्वाद्वा निरुणद्ध्यागतान् वातमूत्रपुरीषवेगान् तदा तस्य संधारणाद्वायुः प्रकोपमापद्यते, स प्रकुपितः पित्तश्लेष्मानौ समुदीर्योर्ध्वमधस्तिर्यक् च विहरति; ततश्चांशविशेषेण पूर्ववच्छरीरावयवविशेषं प्रविश्य शूलमुपजनयति, भिनत्ति पुरीषमुच्छोषयति वा, पाश्वे चास्तिरुजति, अंसाववमृद्नाति, कण्ठमुरश्चावधमति, शिरश्चोपहन्ति, कांसं इवांसं ज्वरं स्वरमेदं प्रतिध्यायं चोपजनयति;

संधारणम् वेगानु धारण करु ५ के श्लोक वेगोका धारण करना, शोषस्य शोषणं शोषका, आयतनम् ५ के श्लोक के कारण है, इति यत् अथ ने यह जो, उक्तम् ५ के श्लोक के है. तत् तेन उसका, अनुव्याख्यास्यामः व्याख्यान करुंगे, यदा न्याये जब, पुरुषः पुरुष पुरुष, राजसमीपे राजनी नज्द राजाके समीप, भर्तुः समीपे वा अथवा रानीनी नज्द अथवा स्वामीके समीप, गुरोः वा अथवा गुरुना अथवा गुरुके, पादमूले ५ के श्लोक पासे चरणोंके पास, द्यूतसभम् द्यूत-सभाभां जुगारियोंकी सभामें, अन्यम् वा अथवा अन्य या अन्य, सताम् सत्पुरुषाना सत्पुरुषोंके, समाजम् सभाभां समाजमें, स्त्रीमध्यम् वा ५ के श्लोकानी नज्द अथवा स्त्रियोंके बीचमें, समनुप्रविश्य प्रवेश करीने प्रवेश करके, उच्चावचैः वा अथवा उंचा नीचा अथवा ऊंचे नीचे, यानैः वाहनेथी वाहनोंसे, अपि पणु भी, अभियान् अतां जाता हुआ, भयात् भयथी भयसे, प्रसङ्गात् प्रसंगथी प्रसंगसे, हीमत्त्वात् शरीरमाणपणुथी लज्जासे, निरुणद्ध्याम् वा अथवा धृष्ट्याथी या घृणासे, आगतान् आवेला उपस्थित हुए, वात- मूत्र- पुरीष- वेगान् वात-

६. अभियान्-अभिगच्छन् (च. घ.)

७. गच्छन् (ग.)

८. निरुणद्ध्यागतान् यानमूत्रपुरीषवेगान्-निरुणद्ध्यागतानि वात-मूत्रपुरीषाणि (क. ख. घ.)

९. तदा-ततः (च. घ.)

१०. शूलमुपजनयति-शूलं जनयति (क. घ.)

११. अंसाववमृद्नाति-असौ चावमृद्नाति (घ. प.)

१२. -असौ गृह्णात्यसौ (ङ)

મૂત્ર અને મળના વેગને વાયુ-મૂત્ર ઓર મલકે વેગોકો, નિરુણદિ રોડી રાખે છે રોકતા હૈ, તદા ત્યારે તત્ત્વ તેના ઉસકે, સંચારણાત્ સંધારણુથી રોકનેકે કારણ, વાયુઃ વાયુ વાયુ, પ્રકોપમ્ પ્રકોપ પ્રકુપિત, આપ-ચતે પામે છે હો જાતા હૈ, પ્રકુપિતઃ સઃ પ્રકોપ પામેલો તે પ્રકુપિત વહ વાયુ, પિત્તક્ષેપ્માળૌ પિત્ત અને ક્ષ્ને પિત્ત ઓર કફકો, સમુદીર્ય ટ્રેરીને ઉદીર્ણ કરકે, ઊર્ધ્વમ્ ઊંચો ઊપર, જન્યઃ નીચો નીચે, તિર્યક્ ચ તથા ત્રિસે તથા તિરછા, વિહરતિ ફરવા લાગે છે વિચરને લગતા હૈ, તતઃ ચ અને ત્યાર પછી ઓર ઉસકે વાદ, અંશવિશેષેણ અંશભેદથી અંશભેદસે, પૂર્વવત્ અગાઉની પેઠે પૂર્વકી માંતિ, શરીર- જવયવ- વિશેષમ્ શરીરના બિજ બિજ અવયવમાં શરીરકે બિજ બિજ અવયવમેં. પ્રવિશ્ય પ્રવેશ કરીને પ્રવિષ્ટ હો કર, શૂલમ્ શૂળને શૂલકો, ઉપજનયતિ ઉત્પન્ન કરે છે ઉત્પન્ન કરતા હૈ, પુરીષમ્ મળને મલકો, મિનન્તિ ભેદે છે મેદન કરતી હૈ, ઉચ્છોષયતિ વા અથવા શોષી લે છે અથવા સુષ્ણા લેતા હૈ, પાર્શ્વે ચ પડખામાં પાર્શ્વમેં, જતિરુજતિ અતિ પીડા કરે છે બહુત પીડા કરતા હૈ, અંસૌ ખભાઓને સ્કન્ધોંકો, જવમૃદ્વાતિ મર્દન જેવી વ્યથા કરે છે પીડિત કરતા હૈ, કળ્થમ્ કંઠને કળ્થકો, ડરઃ ચ અને ઉરને ઓર ડરકો, જવધમતિ પીડે છે દવાતા હૈ, શિરઃ ચ તથા માથામાં તથા શિરકો, ઉપહન્તિ દુખાવો કરે છે પીડિત કરતા હૈ, કાસમ્ તથા કાસ કામ, શ્વાસમ્ શ્વાસ શ્વાસ, જ્વરમ્ જ્વર જ્વર, સ્વરમેદમ્ સ્વરભેદ સ્વરભેદ, પ્રતિ-હ્વાયમ્ ચ અને સ્પૃગેખમને ઓર પ્રતિશ્વાયકો, ઉપ-જનયતિ ઉત્પન્ન કરે છે ઉત્પન્ન કરતા હૈ;

6-(1). We shall now expatiate on our statement that the suppression of natural urges is the cause of consumption. When a man, having entered the presence of a king or that of the master or while sitting at the feet of the preceptor or in the company of gamblers, or, else, in the society of gentle-folk or in the midst of women or travelling in all sorts of

carriages— high and low, on account of fear, pre-occupation, modesty or repugnance, represses the urges for voiding flatus, urine or feces, then by such suppression the vata in him becomes provoked. Then, having become thus irritated, it breaks loose, wandering up, down and sideways, driving forward pitta and kapha in its course. Thereafter having distributed itself in the manner described previously, in the entire system, gives rise to acute pains, either loosens the fecal matter or dries it up, afflicts the sides exceedingly, grinds down the shoulders, causes increased respiratory movement in the throat and chest, afflicts the head and induces cough, dyspnea, fever, hoarseness and coryza.

તતઃ સ ઉપશોષણેરેતૈરુપદ્રવૈરુપદ્રુતઃ જ્ઞનૈઃ જ્ઞનૈરુપશુષ્યતિ । તસ્માત્ પુરુષો મતિમાનાત્મનઃ શારીરેષ્વેવ યોગક્ષેમકરેષુ પ્રયતેત વિશેષેણ; શારીરં શ્વસ્ય મૂલં, શારીરમૂલમ્ પુરુષો ભવતિ ॥ ૬ ॥

તતઃ ત્યારપછી ઉસકે વાદ, ઉપશોષણેઃ શોષણ કરનાર શોષક, પૈતઃ ઉપદ્રવૈઃ આ ઉપદ્રવોથી જન ઉપદ્રવોમે, ઉપદ્રુતઃ સઃ પીડાયેલો તે મનુષ્ય પીડિત હુઆ વહ મનુષ્ય, જ્ઞનૈઃ જ્ઞનૈઃ ધીમે ધીમે ધીરે ધીરે, ઉપ-શુષ્યતિ સૂકાવા લાગે છે સૂકને લગતા હૈ, તસ્માત્ તેથી જસ લિખ, મતિમાન્ પુરુષઃ શુદ્ધિમાન માણસે શુદ્ધિમાન મનુષ્ય, આત્મચઃ પોતાનાં અપને, યોગ-ક્ષેમ- કરેષુ શોખ-ક્ષેમને કરનારા યોગક્ષેમકે ઉત્પાદક, શારીરેષુ એવ શરીરના ભાવોમાં જ શરીરકે ભાવોમેં હી, વિશેષેણ વિશેષે કરીને વિશેષ કરકે, પ્રયતેત પ્રયત્ન કરવો બેઠકી પ્રયત્ન કરે, હિ કારણકે ક્યોંકિ, શારીરમ્ શરીર શરીર, જસ્ય આ પુરુષનું જસ પુરુષકા, મૂલમ્ મળ છે મૂલ હૈ, પુરુષઃ ચ

૬. સ ઉપશોષણેઃ—સોડ્યુપશોષણેઃ ૬.)
,, શારીરે-શરીરે (અ.)

અને પુરુષ ઔર પુરુષ, શરીરમૂલ: શરીરના મૂલત્વવાળો। અર્થાત્ શરીરનું મૂળ શરીરના મૂલત્વવાળા અર્થાત્ શરીરના મૂળ, ભવતિ છે હૈ ॥ ૬ ॥

6. Thereafter that man assailed by these debilitating afflictions, gets gradually more and more emaciated. Therefore the intelligent man should specially devote himself to those endeavours which assure the well-being of the body. Verily the body is the support of the man's well being, since the man is established in the body.

भवति चात्र—

सर्वमन्यत् परित्यज्य शरीरमनुपालयेत् ।
तदभावे हि भावानां सर्वाभावः शरीरिणाम् ॥७॥

અત્ર ચ આ વિષયમાં ફસ વિષયમાં, ભવતિ શ્લોક છે કે શ્લોક હૈ કિ, અન્યત્ સર્વમ્ બીજાં બધાંને અન્ય સર્વકો, પરિત્યજ્ય ત્યાગ કરીને છોડ કર, શરીરમ્ શરીરનું શરીરના, અનુપાલયેત્ પાલન કરવું બેઠીએ પાલન કરે, હિ કારણકે ક્યોંકિ, તદભાવે તે શરીર ન હોતાં ઉસ શરીરકે ન રહેને, શરીરિણામ્ અનુબોધના મનુષ્યોંકે, ભાવાનામ્ સર્વ ભાવોંને અર્થાત્ પુરુષાથોંને સર્વ ભાવોંના અર્થાત્ પુરુષાથોંના, સર્વાભાવ: સર્વથા અભાવ અર્થ ભાવ છે સર્વથા અભાવ હો જાતા હૈ ॥ ૭ ॥

7. Leaving everything else, one should take care of the body; for in the absence of the body, there is the total extinction of all that characterises embodied beings.

धातुक्षयाद्यथा शोषः संभवति तद्वर्णनम्—

क्षयः शोषस्यायतनमिति यद्वक्तं तदनुव्याख्यास्यामः—यद्वा पुरुषोऽतिमात्रं शोकचिन्तापरिगतहृदयो भवति, ईर्ष्यात्कण्ठाभयक्रोधादिभिर्वा

समाविश्यते, कृशो वा सन् रूक्षाक्षपानसेवी भवति, दुर्बलप्रकृतिरनाहारोऽल्पाहारो वा भवति, तदा तस्य हृदयस्थायी रसः क्षयमुपैति; स तस्योपक्षयाच्छेषं प्राप्नोति, अप्रतीकाराच्चानुबध्यते यक्ष्मणा यथोपदेक्ष्यमाणरूपेण (१);

ક્ષય: ક્ષય, શોષસ્ય શોષનું શોષકા, આયતનમ્ કારણ છે કારણ હૈ, હિતિ ચત્ એમ જે દેસા જો, ઉત્કમ્ કહ્યું છે કહા હૈ, તત્ તેનું ઉસકા, અનુવ્યાખ્યાસ્વામ: વ્યાખ્યાન કરશું વ્યાખ્યાન કરોં, યદા ત્યારે જબ, પુરુષ: પુરુષ પુરુષ, અતિમાત્રમ્ ૬૬ બહાર અતિમાત્રામ્, શોક-ચિન્તા-પરિગત-હૃદય: શોક અને ચિન્તાથી પરિપૂર્ણ હૃદયવાળો શોક ઔર ચિન્તાસે વ્યાપ્ત હૃદયવાળા, ભવતિ થાય છે હોતા હૈ, ઈર્ષ્યા- ઉત્કણ્ઠા-ભય-ક્રોધ-આદિભિ: વા અથવા ઈર્ષ્યા, ઉત્કણ્ઠા, ભય અને ક્રોધ વગેરેથી અથવા ઈર્ષ્યા, ઉત્કણ્ઠા, ભય ઔર ક્રોધ આદિસે, સમાવિશ્યતે આવિષ્ટ થાય છે ઘિરા રહતા હૈ, કૃશ: વા સન્ અથવા કૃશ હોવા છતાં અથવા દુર્બલ હો કર મી, રૂક્ષ- અક્ષપાન- સેવી રૂક્ષ અન્નપાનનું સેવન કરનારો રૂક્ષ સ્નાનપાનકા સેવન કરનેવાળા, ભવતિ થાય છે હોતા હૈ, દુર્બલપ્રકૃતિ: નબળી પ્રકૃતિને હોવા છતાં અથવા દુર્બલપ્રકૃતિ હોતે મી, અનાહાર: આહાર વિનાનો આહાર નહીં કરનેવાળા, અલ્પાહાર: વા અથવા અલ્પાહારી અથવા અલ્પ આહાર કરનેવાળા, ભવતિ થાય છે હોતા હૈ, તદા ત્યારે તબ, તસ્ય તેના ઉસ પુરુષકે, હૃદયસ્થાયી હૃદયમાં રહેલો હૃદયમાં સ્થિત, રસ: રસ રસ, ક્ષયમ્ ક્ષય ક્ષયકો, ઉપૈતિ પામે છે પ્રાપ્ત હોતા હૈ, સ: તે વહ, તસ્ય તેના ઉસ રસકે, ઉપક્ષયાત્ ક્ષયથી ક્ષયસે, શોષમ્ શોષને શોષકો, પ્રાપ્નોતિ પામે છે પાતા હૈ, અપ્રતીકારાત્ ચ અને ચિકિત્સા ન કરવાથી ઔર ચિકિત્સા ન કરને પર, યદા ઉપદેક્ષ્યમાણરૂપેણ આગળ કહેવામાં આવતા લક્ષણવાળા આગે કહે જાનેવાલે લક્ષણોવાલે, યક્ષ્મણા યક્ષ્મા રોગથી યક્ષ્માસે, અનુબધ્યતે યુક્ત થાય છે યુક્ત હોતા હૈ (૧);

૮-(૧). "સેવી-સેનાવાલું (૫.)

,, અલ્પાહારો વા ભવતિ-અલ્પાહારો વાસ્તે (અ. ૫.)

,, તસ્યોપક્ષયાચ્છેષ-તસ્યોપક્ષયાચ્છેષ: સશોષ- (અ. ૫. ૬.) ..

૮-(૧). પરિગત-પરીત (ક. ૫. ૬. ૬. ૬.)

8-(1). We shall elaborate the statement already made that wasting brings about consumption. When a man has his heart afflicted excessively with grief and anxiety or is taken possession of by envy, longing, fear or anger, or being lean is given to dry eats and drinks, or being of weak constitution abstains from food altogether or eats sparingly, then under such circumstances, the vital essence abiding in the heart becomes diminished; and from its diminution the patient begins to waste away and, if proper counter measures are not taken, he develops consumption whose characteristics will hereafter be described,

यदा वा पुरुषोऽतिहर्षादतिप्रसक्तभावः स्त्रीष्वतिप्रसङ्गमारभते, तस्यातिमात्रप्रसङ्गाद्देनः क्षयमेति । क्षयमपि चोपगच्छति रेतसि यदि मनः स्त्रीभ्यो नैवास्य निवर्तते, तस्य चातिप्रणीतसङ्कल्पस्य मैथुनमापद्यमानस्य न शुक्रं प्रवर्ततेऽतिमात्रोपक्षीणरेतस्त्वात्, तथाऽस्य वायुर्व्यायच्छ-

८. यदा वा पुरुषोऽतिहर्षात्-पुरुषोऽतिहर्षणात् (ठ.)

१. अतिहर्षात्-अतिप्रसक्तभावः-अतिप्रसङ्गात् प्रसक्तभावः (ख)

२. अतिहर्षात्-अतिमात्रप्रसङ्गात् (ग)

३. अतिप्रसङ्गम्-आनप्रसङ्गम् (द.)

४. अतिमात्रप्रसङ्गाद्देनः-अतिप्रसङ्गाद्देनः (ब. न.)

५. क्षयमेति-क्षयमुपैति (ठ.)

६. एति-उपगच्छति (ग.)

७. निवर्तते-निवर्तते प्रवर्तते एव (ग. छ.)

८. निवर्तते-निवर्तते अतिप्रवर्तते एव (क. घ. ज. ङ.)

९. न शुक्रं प्रवर्ततेऽतिमात्रोपक्षीणरेतस्त्वात्-न न शुक्रं प्रवर्तते अतिमानोपक्षीणरेतस्त्वात् (ब.)

१०. क्षीणरेतस्त्वात्-क्षीणरेतः (घ.)

११. तथास्य-अथास्य (ज.)

मानशरीरस्यैव धमनीरनुप्रविश्य शोणितवाहिनी-स्ताभ्यः शोणितं प्रच्यावयति, तच्छुक्रक्षयादस्य पुनः शुक्रमार्गेण शोणितं प्रवर्तते वातानुसृत-लिङ्गम् ।

यदा वा अथवा अथवा जव, पुरुषः पुरुषः पुरुषः, अतिहर्षात् आति हर्षात् अति हर्षके कारण, अतिप्रसक्तभाव अधिक आसक्त भव अधिक आसक्त हुआ, स्त्रीषु अतिप्रसङ्गम् अत्यन्त स्त्रीसंग अत्यन्त स्त्रीसंग, आरभते करे छे करता है, तस्य तेना उसका, अतिमात्रप्रसङ्गात् अतिशय मैथुनार्थी अतिशय मैथुनके कारण, रेतः वीर्यं वीर्य, क्षयम् एति क्षीण् भव छे क्षीण हो जाता है, रेतसि च अने वीर्य और वीर्य, क्षयम् क्षय क्षयको, उपगच्छति अपि पाभतां छतां पक्षु प्राप्त होजानेपरभी, यदि अथ यदि, अस्य मनः आ पुरुषानु मन इसका मन, स्त्रीभ्यः स्त्रीभ्यो स्त्रीसे, न एव निवर्तते नष्टु नथी नहीं हटता, अति-प्रणीत-संकल्पस्य तो अति प्रभावाभां मैथुन करवाना संकल्पवाला तो अति प्रमाणमें मैथुनके संकल्पवाले, मैथुनम् आरब्धमानस्य अने मैथुन करता और मैथुन करते हुए, तस्य च ते पुरुषानु वह पुरुषका, अतिमात्र-उपक्षीणरेतस्त्वात् अति प्रभावाभां वीर्य क्षीण् भवाथी अति मात्रामें वीर्य क्षीण हो जानेके कारण, शुक्रम वीर्य वीर्य, न प्रवर्तते अदार आवणु नथी नहीं निकलता, तथा तथा तथा, वायुः वायु वायु, व्या-यच्छमानशरीरस्य मैथुन करवा शरीरवाला मैथुनमें प्रवृत्त शरीरवाल, अस्य आ पुरुषानु इस पुरुषकी, शोणितवाहिनीः रक्तवाहिनी रक्तवाहिनी, धमनीः एव धमनीभ्यो धमनीयो धमनीयोंमें ही, अनुप्रविश्य प्रवेश करीने पविष्ट हो कर, ताभ्यः तेभ्यो उनसे, शोणितम् रक्ताने रक्तको, प्रच्यावयति अदार लावे छे बाहिर लाती है, तत्-शुक्रक्षयात् ते शुक्रक्षयने एति उम शुक्रक्षयके कारण, वात-अनुसृतलिङ्गम् वायुना लक्षणाणां वायुके लक्षणों-वाला, शोणितम् रक्त रक्त, अस्य पुनः आ पुरुषानु इसके, शुक्रमार्गेण वीर्यमार्गार्थी वीर्यमार्गसे, प्रवर्तते अदार आवे छे निकलता है:

८. धमनीः-शुक्रवाहिनी धमनीः (ग.)

९. क्षयादस्य पुनः शुक्रमार्गेण-क्षयाच्छुक्रमार्गेण (ब.)

8-(2). or, when a man, being excessively libidinous as a result of over-eroticism, indulges in sex-act inordinately, then by reason of such excessive indulgence, his seminal secretion becomes depleted. If even after such seminal depletion, his mind does not turn away from women, then, during the sexual act which he achieves by the sheer extravagance of his desire, there is no flow of semen, his body having been totally drained of this vital fluid. Under such circumstances, the vata, forcing its entrance into the arteries of the man who is going through the movements of the sex-act, ejaculates blood. Since there is no seminal fluid left in him, the blood, driven along willy-nilly by the vata, flows out of the seminal ducts.

अथास्य शुक्रक्षयाच्छोणितप्रवर्तनाच्च सन्धयः शिथिलीभवन्ति, रौक्ष्यमुपजायते, भूयः शरीरं दौर्बल्यमाविशति, वायुः प्रकोपमापद्यते; स प्रकुपितो वक्षिकं शरीरमनुसर्पन्नुदीर्य श्लेष्मपित्ते परिशोषयति मांसशोणिते, प्रच्यावयति श्लेष्मपित्ते, संव्रजति पार्श्वे, अवमृद्नात्यंसौ, कण्ठमुद्धंसते, शिरः श्लेष्माणमुपप्लव्य प्रतिपूरयति श्लेष्मणा, सन्धीश्च

८. रौक्ष्यमुपजायते—रौक्ष्यमस्योपजायते (च.)

९. दौर्बल्यमाविशति—दौर्बल्यमाविशतीति (च.घ.)

१०. वक्षिकं—अरमिक (च.)

११. शरीरमनुसर्पन्नुदीर्य श्लेष्मपित्ते परिशोषयति—शरीरमनुसर्पन् पार्श्व-
शोषयति (च.)

१२. अनुसर्पन्नुदीर्य श्लेष्मपित्ते—अनुसर्पन् (च.)

१३. अवमृद्नात्यंसौ—अवमृद्नात्यंसौ (च.घ.च.)

१४. कण्ठमुद्धंसते—कण्ठमुद्धंसति (च.)

१५. श्लेष्माणमुपप्लव्य—श्लेष्माणमुपप्लव्य (क.)

प्रपीडयन् करोत्यङ्गमर्दमरोचकाविपाकौ च, पित्त-
श्लेष्मोत्क्रेशात् प्रतिलोमगत्वाच्च वायुर्ज्वरं कालं
श्वासं स्वरमेवं प्रतिश्यायं चोपजनयति; स कास-
प्रसङ्गादुरसि क्षते शोणितं घृणति, शोणितगमना-
द्यास्य दौर्बल्यमुपजायते,

अथ त्माऽरभाऽइसके अनन्तर, शुक्रक्षयात् वीर्यना-
क्षयशी वीर्यके क्षयके कारण, शोणितप्रवर्तनात् च तथा
रक्तानी प्रवृत्ति तथाशी और रक्तके निकलनेसे, अथ आ-
पुरुषना इसकी, सन्धयः सांधाओ सन्धियां, शिथिली-
भवन्ति शिथिल थई अथ छे शिथिल हो जाती हैं,
रौक्ष्यम् रूक्षता कृशता, उपजायते उत्पन्न थाय छे उत्पन्न
होती है, शरीरम् शरीरम् शरीरमें, भूयः वशी पुनः,
दौर्बल्यम् दुर्बलता दुर्बलता, आविशति आवे छे आती
है, वायुः अने वायु और वायु, प्रकोपम् प्रकोप प्रकु-
पित, आपद्यते पाये छे होता है, प्रकुपितः सः प्रकोप
पायेछे ते वायु प्रकुपित हुआ वह वायु, वक्षिकम् शरीरम्
शुक्र अने शोणितशी रक्षित शरीरम् शुक्र और
शोणितसे रहित शरीरमें, अनुसर्पन् प्रसरते प्रसरते
विचरण करता हुआ, श्लेष्म- पित्ते कृक् अने पित्तने कफ
और पित्तको, उदीर्य उदीर्य कृरीने उत्तेजित करके,
मांसशोणिते मांस अने रक्तने मांस और रक्तको, परि-
शोषयति सूखवी नाये छे सूखा देता है, श्लेष्म- पित्ते
कृक् अने पित्तने कफ और पित्तको, प्रच्यावयति असेछे
छे च्युत करता है, पार्श्वे पार्श्वमां पार्श्वोंमें, संव्रजति
पीडा करे छे पीडा करता है, अंसौ अभांने स्कन्धोंको,
अवमृद्नाति पीडा छे पीडित करता है, कण्ठम् कंठने
कण्ठको, उद्धंसते विद्धत अनावे छे विद्धत करता है,
श्लेष्माणम् कृक्ने कफको, उपप्लव्य प्रकुपित कृरीने प्रकुपित
करके, श्लेष्मणा कृक्थी कफसे, शिरः भाथाने शिरको,
प्रतिपूरयति भरती दे छे भर देता है, सन्धीश्च अने
सांधाओने और सन्धियोंको, प्रपीडयन् पीडा करता पीडित
करता हुआ, अङ्गमर्दम् अङ्गानुं अङ्गानुं अङ्गोंका दृटना,
अरोचक- अविपाकौ च तथा अरुचि अने अविपाकने
अरोचक और अविपाकको, करोति उत्पन्न करे छे उत्पन्न
करता है, पित्तश्लेष्म-उत्क्रेशात् पित्त अने कृक्ने
उत्क्रेश थवाथी पित्त और कफके उत्क्रेशित होनेसे,
प्रतिलोमगत्वाच्च अने प्रतिलोम गति होवाथी तथा
प्रतिलोम गति होनेके कारण, वायुः वायु वायु, ज्वरम्

अधरने ज्वरको, कासम् डासने कासको, श्वासम् श्वासने श्वासको, स्वरमेदम् स्वरमेदने स्वरमेदको, प्रतिश्यायम् च अने प्रतिश्यायने और प्रतिश्यायको, उपजनयति उत्पन्न करे छे उत्पन्न करता है, सः ते पुत्रुष वह पुरुष, कास-प्रसङ्गात् डास आधु रहेवाथी कासके सतत रहनेके कारण, उरस्ति छातीभा उरमें, क्षते क्षत थवाथी क्षत होनेसे, शोणितम् रक्तने रक्तको, षीवति थूके छे थूकता है, शोणितगमनात् च अने रक्तना नीकणवाथी और रक्तके निकलनेसे, अस्य आ पुत्रुषने इसको, दौर्बल्यम् नभ्याध दुर्बलता, उपजायते उत्पन्न थाय छे आ जाती है;

8-(3). In consequence of the depletion of the semen, and the discharge of the blood, the joints become loosened, dryness is induced and the body is further weakened and the vata becomes provoked. Being thus exacerbated, it (the vata) sweeps through the vacuous body, and arousing the pitta and kapha it dries up the flesh and blood, causes the flow of kapha and pitta, afflicts the sides, grinds down the shoulders, muffles the voice; precipitating the kapha, it fills the head with kapha; afflicting the joints, it causes body-aches, as also anorexia and indigestion; and by reason of the precipitation of pitta and kapha and of the perverse course of vata, it gives rise to fever, cough, dyspnea, loss of voice and coryza. In consequence of the persistent cough, the lungs having become injured, the patient spits blood; and from the loss of blood thus occasioned, he becomes weak.

ततः स उपशोषणैरेतैरुपद्रवैरुपद्रुतः शनैः शनैरुपशुष्यति । तस्मात् पुरुषो मतिमानात्मनः

शरीरमनुरक्षञ्छुक्रमनुरक्षेत् । परा घोषां फल-निर्वृत्तिराहारस्येति ॥ ८ ॥

ततः सः त्थार पछी ते पुत्रुष उसके बाद वह पुरुष, उपशोषणः शोषण करनेवाले, एतैः उप-द्रवैः आ उपद्रवोथी इन उपद्रवोंसे, उपद्रुतः पीडायेथी थध पीड़ित हुआ, शनैः शनैः धीमे धीमे धीरे धीरे, उपशुष्यति झुकाता नभ्य छे सूखने लगता है, तस्मात् तेथी इस लिए, मतिमान् बुद्धिमान् बुद्धिमान्, पुरुषः पुत्रुषे पुरुषको आत्मनः पोताना अपने, शरीरम् शरी-रन्तुं शरीरका, अनुरक्षन् रक्षण करतां रक्षण करते हुए, शुक्रम वीर्यनी शुक्रनी, अमुरक्षेत् रक्षा करवी रक्षा करना चाहिए, हि कारणके क्यों कि, एषा आ यह, आहा-रस्य आहारनी आहारकी, परा सर्वोत्तम सर्वोत्तम, फलनिर्वृत्तिः इति कथसंपत्ति छे फलसम्पत्ति है ॥ ८ ॥

8. Thereafter, racked thus with these wasting disorders, the patient becomes gradually emaciated. Therefore, the intelligent man seeking to preserve the health of his body, should husband the semen. For, verily, the semen is the highest product of food.

भवति चात्र—

आहारस्य परं धाम शुक्रं तद्रक्ष्यमात्मनः ।

क्षयो ह्यस्य बहून् रोगान्मरणं वा नियच्छति ॥९॥

अत्र च आ विषयभा इस विषयमें, भवति श्लोक छे ३ श्लोक है कि, शुक्रम वीर्य वीर्य, आहारस्य आहारने आहारका, परम् उत्कृष्ट उत्तम, धाम साह छे घर है, आत्मनः पोताना अपने, तत् ते वीर्यन्तु उस वीर्यका, रक्ष्यम् रक्षण करतुं ओधओ रक्षण करना चाहिए, हि कारणके क्यों कि, अस्य आ वीर्यने क्षय इस वीर्यका क्षय, बहून् रोगान् धल्ल रोगाने बहुतसे रोगोंको, मरणम् वा अथवा मृत्युने अथवा मृत्युको, नियच्छति आपे छे देता है ॥ ९ ॥

१. क्षयो-क्षये (ध त)

२. क्षयो ह्यस्य-क्षयादस्य (च ष.)

३. वा नियच्छति-नाशयिच्छति (च.घ.)

Here is a verse again—

9. The highest stage to which food attains is the semen. Hence one should conserve one's semen. Its dissipation results in either manifold disorders or death.

શોષસ્ય રાજયક્ષેતિ સંજ્ઞાયાં હેતુઃ —

વિષમાશનં શોષસ્યાયતનમિતિ યદુક્તં તદનુ-
વ્યાખ્યાસ્યામઃ—યદા પુરુષઃ પાનાશનમ્ભક્ષ્યલેહ્યો-
પયોગાન્ પ્રકૃતિકરણસંયોગરાશિદેશકાલોપયોગ-
સંસ્થોપશયવિષમાનાસેવતે, તદા તસ્ય તેભ્યો વાત-
પિત્તશ્લેષ્માણો વૈષમ્યમાપદ્યન્તે; તે વિષમાઃ શરીર-
મનુસ્યત્ય યદા સ્ત્રોતસામયનમુત્થાનિ પ્રતિવાર્યાવ-
તિષ્ઠન્તે તદા જન્નુર્યધદાહારજાતમાહરતિ તત્ત-
વસ્ય મૂત્રપુરીષમેધોપજાયતે ભૂયિષ્ઠં નાન્યસ્તથા
શરીરધાતુઃ; સ પુરીષોપદ્મમાદ્વર્તયતિ, તસ્મા-
ન્જુષ્યતો વિશેષેણ પુરીષમનુરક્ષ્યં તથાન્યેષા-
મતિકૃશશુર્બલાનાં; તસ્યાનાપ્યાયમાનસ્ય વિષમા-
શનોપચિતા દોષાઃ પૃથક્ પૃથગુપદ્રવૈર્યુજન્તો ભૂયઃ
શરીરમુપશોષયન્તિ ।

વિષમાશનમ્ વિષમાશન વિષમાશન, શોષસ્ય શોષનું
શોષકા, આયતનમ્ કારણ છે કારણ હૈ, इति यत् એમ
ને યહ જો, उक्तम् કહ્યું છે કહા હૈ, तत् તેનું उसका,
अनुव्याख्यास्यामः व्याખ्यान કરશું व्याख्यान કરેંગે,
यदा व्यापारे जब, पुरुषः पुरुष, प्रकृति-प्रकृति
प्रकृति, करण- કરણ, संयोग- સંયોગ સંયોગ,

૧૦. વિષમાનાસેવતે-વિષમાનુપમેવતે (ચ.)

,, તસ્ય તેભ્યો વાતપિત્તશ્લેષ્માણો-તસ્ય વાતપિત્તશ્લેષ્માણો (વ.)

,, શરીરમનુસ્યત્ય-શરીરમનુસ્યત્ય (સ.)

,, અનુસ્યત્ય-અપમપન્તઃ (ગ.)

,, સ્ત્રોતસામયનમુત્થાનિ-સ્ત્રોતમામુત્થાનિ (ચ.ખ.)

,, ,, -સ્ત્રોતમ્યાયતિમુત્થાનિ (ફ.)

,, ,, -સ્ત્રોતમામ્મિમુત્થાનિ (પ.)

,, મૂત્રપુરીષમેધોપજાયતે-મૂત્રપુરીષમેધોપજાયતે (સ.ઠ.)

,, અન્યેષામતિકૃશશુર્બલાના-અન્યેષામત્યર્થકૃશશુર્બલાનાં

(વ.ઝ.જ.ત.)

રાશિ- રાશિ રાશિ, દેશ- કાલ- દેશ-કાલ દેશ-કાલ,
उपयोग- સંસ્થા- ઉપયોગનો નિયમ ઉપયોગકા નિયમ,
उपशय- અને ઉપશયથી और उपशयसे, विषमान् विपरीत
विपरीत, पान- पान पान, अशन- अशन अशन, भक्ष्य-
भक्ष्य भक्ष्य, लेह्य-उपयोगान् અને લેહ્ય પદાર્થોનો
उपयोग और लेह्य पदार्थोंका उपयोग, आसेवते કરે છે
करता है, तदा त्पारे तब, तेभ्यः तेओथी उनसे, तस्य
तेना उसके, वात-पित्त-श्लेष्माणः वात, पित्त અને કફ
वात, पित्त और कफ, वैषम्यम् विषमपक्षुने विषम,
आपद्यन्ते પામે છે बन जाते हैं, विषमाः ते विषम
थेव्हा तेओ विषम हुए वे, शरीरम् शरीरमां शरीरमें,
अनुसृत्य प्रसरी ने फँल कर, यदा व्यापारे जब,
स्त्रोतसाम् स्त्रोताना स्त्रोतोंके, अशनमुत्थानि भागोंनां
भुषेने मागोंके मुखोंको. प्रतिवार्य आपृत करीने आवृत
करके, अवतिष्ठन्ते रहें छे ठहर जाते हैं, तदा त्पारे तब,
जन्तुः मनुष्य मनुष्य एत यत् ने ने जो जो, आहा-
रजातम् અનેક આહાર અનેક આहार, आहरति ले છે
करता है, तत् तत् ते ते वे वे, भूयिष्ठम् अति अधिक
प्रभाषुमां अत्यधिक प्रमाणमें, अस्य आ पुरुषनां इसके,
मूत्रपुरीषम् मलमूत्र म मलमूत्र ही, उपजायते બની
અથ છે बन जाते हैं, अन्यः भीजे ऊर्ध्व अन्य कोई,
शरीरधातुः शरीरने धातु शरीरकी धातु, तथा न भनते।
नथी नहीं बनती, सः ते वह, पुरीष-उपदृग्मात् मलना
उपदृग्माथी मलके उपदृग्मसे, वर्तयति अवतो रहें छे
जीवित रहता है, तस्मात् ते भाटे इस लिए, शुष्यतः शोष-
शोषीना शोषरोगीके, तथा तथा एवं, अन्येषाम् अ-अ
अन्य, अतिकृश-भूय पातला अतिकृश, दुर्बलानाम्
अने નબળા માણસોના और दुर्बल मनुष्योंके, पुरीषम्
मलनी मलकी, विशेषेण आस करीने विशेष रूपसे,
अनुरक्ष्यम् रक्षा કરવી ने छे रक्षा करनी चाहिए, तस्य
अनाप्यायमानस्य शरीरमां पोषण न पाभता એવા
तेना શરીરકા પોષણ ન હોનેસે उसके, विषमाशनोपचिताः
विषमाशनथी વધેલા વિષમાશનસે बदे हुए, दोषाः
दोषો दोष, पृथक् पृथक् लुप्त लुप्त पृथक् पृथक्,
उपद्रवः उपद्रवेथी उपद्रवोंसे, युजन्तः युक्त કરતા युक्त
करते हुए, भूयः वणी पाछा और भी, शरीरम् शरीरनुं
शरीरको, उपशोषयन्ति शोषण કરે છે સુઝા લેતે हैं;

१०-(१). We shall now take up for detailed comment what we said concerning promiscuous diet being one of the causes of consumption. When a man indulges in drinks and foods which are ingested in various ways - swallowing, chewing, eating or licking and which are promiscuous as regards their nature, mode of preparation, combination, quantum, clime, season, rules of eating and homologation, then as a consequence of this, his vata, pitta and kapha suffer derangement. Being deranged, they spread through the body and take up their positions obstructing the orifices of the body-channels. Under such conditions, whatever morsel of food a man takes, is for the most part turned into urine and feces, and no other body-element is formed in any measure. The victim of such a disorder lives on, however, sustained by the fecal matter. Accordingly the fecal matter in the body of a man who is wasting away as also of men who are extremely thin and weak is to be carefully maintained. In such a man deprived of proper nourishment, the morbid humors, drawing strength from malnutrition and each giving rise to its own peculiar maladies, further emaciate the body.

**तत्र वातः शूलमङ्गमर्दं कण्ठोद्धंसनं पार्श्वसं-
रजनमंसावमर्दं स्वरमेदं प्रतिश्यायं चोपजनयति;**

१० तत्र वातः-तत्र वातोऽस्य (च)

पित्तं स्वरमतीसारमन्तर्दाहं च; श्लेष्मा तु प्रति-
श्यायं शिरसो गुरुत्वमरोचकं कासं च, स कास-
प्रसङ्गादुरसि क्षते शोणितं निष्ठीवति, शोणितगम-
नाब्बास्य दौर्बल्यमुपजायते। एवमेते विषमाशनो-
पचितास्त्रयो दोषा राजयक्ष्माणमभिनिर्वर्तयन्ति।

तत्र तेओमां उनमे, वातः वायु वायु, शूलम् शूल
शूल, अङ्गमर्दम् अङ्गेन अङ्गयुं अङ्गोका दूटना, कण्ठो-
द्धंसनम् उद्धंसनं अश्लेष शङ्ख गण्डका खराब होना, पार्श्व-
संरजनम् पार्श्वमां पीडा पार्श्वमं पीडा, अंसावमर्दम्
अभाभां पीडा स्पर्शमं पीडा, स्वरमेदम् स्वरमेद
स्वरमेद, प्रतिश्यायम् च अने प्रतिश्यायने और प्रति-
श्यायको, उपजनयति उत्पन्न करे छे उत्पन्न करता है,
पित्तम् पित्त पित्त, ज्वरम् ज्वरने ज्वरको, अतीसारम्
अतिसारने अतीसारको, अन्तर्दाहम् च अने अन्तर्दाहने
उत्पन्न करे छे और अन्तर्दाहको उत्पन्न करता है, श्लेष्मा
तु अने उद्गते और वक्ता तो, प्रतिश्यायम् प्रतिश्याय
प्रतिश्याय, शिरसः गुरुत्वम् माथाना भारेपणाने शिरका
भारीपन, अरोचकम् अरुचने अरोच, कफासम् च अने
कासने उत्पन्न करे छे और कासको उत्पन्न करता है, सः ते
वह, कासप्रसङ्गात् कासना प्रसङ्गशी कासका अति सम्बन्ध
होनेके कारण, उरसि छातीमां छातीमें, क्षतं क्षत थर्ड
ज्वराशी क्षत हो जानेसे, शोणितम् रक्तने रक्तको, निष्ठीवति
थुके छे थूकता है, शोणितगमनान् च अने रक्तना नीकण-
वाशी रक्तके जानेछे, अस्य आ पुरुषने इस पुरुषको,
दौर्बल्यम् दुर्बलता दुर्बलता, उपजायते भाव छे आ
जाती है, एवम् आ प्रमाणे इस प्रकार, विषमाशन-
उपचिताः विषमाशनशी वधेक्षा विषमाशनसे बड़े हुए, एते
आ ये, त्रयः दोषाः त्रये दोषो तीनों दोष, राजयक्ष्मा-
णम् राजयक्ष्माने राजयक्ष्माको, अभिनिर्वर्तयन्ति उत्पन्न
करे छे उत्पन्न करते हैं;

१० पित्तं पित्त पुनः य व.

१. 'वात' - पु. व. र. 'म.')

२. 'अरोचकं कास' - कामग्राचकं (व.)

३. 'शोणितं शोणितं य')

४. 'निष्ठीवति' - प्लीवति (ख.)

५. 'उपचितास्त्रयो दोषा' - उपचिता दोषा (घ.)

६. 'अभिनिर्वर्तयन्ति' - उपजनयन्ति (ङ.)

10-(2). Thus the vata brings in its wake colicky pain, body-aches, impairment of the throat, pain in the sides, crunching pains in the shoulders, loss of voice and coryza; the pitta brings fever, diarrhea and internal burning; and the kapha brings coryza, heaviness of the head, anorexia and cough. Owing to the persistent cough the lungs having become damaged, the victim spits blood and in consequence of this loss of blood, he becomes debilitated. In this manner the three morbid humors getting augmented as the result of unbalanced diet, induce consumption, the king of diseases.

स नैरुपशोषणैरुपद्रवरूपद्रुतः शनैः शनैः शुष्यति। तस्मात् पुरुषो मतिमान् प्रकृतिकरणमं-
योगराशिदेशकालोपयोगसंस्थोपशयाद्विषममा-
हारमाहरेत् ॥ १० ॥

सः ते पुरुष वह बुद्धयः, तैः उपशोषणैः ते शोषणं
करन्ति। उन शोषण करनेवाले, उपद्रवैः उपद्रवैः। उपद्रवोत्
उपद्रुतः पीडा पीडित हुआ, शनैः शनैः धीमे धीमे
धीरे धीरे, शुष्यति सूखता। अथ छे सूख जाता है,
तस्मात् तेथी इस लिए, मतिमान् बुद्धिमान् बुद्धिमान्,
पुरुषः पुरुषे पुरुष, प्रकृति- प्रकृति प्रकृति, करण- करण
करण, संयोग- संयोग संयोग, राशि- राशि राशि, देश-
काल- देश- देश देश- काल, उपयोगसंस्था- उपयोग-
संस्था उपयोगसंस्था, उपशयात् अने उपशयने और
उपशयके, अविषमम् अनुकूल अनुकूल, आहारम् आहार-
रने। आहारका, आहरेत् उपयोग करे। उपयोग करे ॥ १० ॥

10. The sufferer afflicted with these emaciating conditions gradually wastes away. Therefore the intelligent man should take regular diet

१०. शुष्यति-उपशुष्यति (घ.)

paying heed to constitution, mode of preparation, combination, clime, season, rules of eating and homologation.

भवति चात्र—

हिताशी स्यान्मिताशी स्यात्कालभोजी जितेन्द्रियः।
पश्यन् रोगान् बहून् कष्टान् बुद्धिमान् विषमा-
शनात् ॥ ११ ॥

जत्र च आ विषयमा श्लोक छे ३ इस विषयमें
श्लोक है कि, विषमाशनात् विषमाशनने कारणे उत्पन्न
थता विषमाशनके कारण उत्पन्न होते, बहून् धन्य बहुत,
कष्टान् कष्टदायक कष्टदायक, रोगान् रोगाने रोगोंको,
पश्यन् जेना देखते हुए, बुद्धिमान् बुद्धिमान् पुरुषे
बुद्धिमान् मनुष्य, हिताशी हितशोऽथ हितभोजी, स्वात्
थयुं बने, मिताशी तेभ्य भिनभोऽथ एवं मितभोजी,
कालभोजी कालभोजी, जितेन्द्रियः अने
जितेन्द्रिय और जितेन्द्रिय, स्यात् थयुं बने ॥ ११ ॥

Here is a verse again—

11. The intelligent man, observing the manifold formidable maladies arising from unbalanced diet, should be a wholesome eater, a moderate eater, a timely eater and a master of the appetites.

एतैश्चतुर्भिः शोषस्यायतनैरुपसेवितैर्वार्तपित्त-
श्लेष्माणः प्रकोपमापद्यन्ते। ते प्रकुपिता नाना-
विधैरुपद्रवैः शरीरमुपशोषयन्ति। तं सर्वरोगाणां
कष्टतमत्वाद्वाजयक्ष्माणमाचक्षते मिषजः। यस्माद्धा
पूर्वमासीद्भगवतः सोमस्योदुराजस्य तस्माद्वाज-
यक्ष्मेति ॥ १२ ॥

उपसेवितैः सेवनाभां आवेदां सेवन किये गये, वृत्तैः
आ इन, चतुर्भिः चार चार, शोषस्य शोषनां शोषके,
आयतनैः शरीरशोषां कारणोंसे, वात-पित्त-श्लेष्माणः वात-

१२ उपद्रवैः शरीरमुपशोषयन्ति-विकारैः शरीरमुपनयन्ति (ग.)

,, कष्टतमत्वात्-कष्टतमं मत्वा (घ.)

,, उदुराजस्य-इन्दुराजस्य (ग.)

पित्त अने उद् वात-पित्त और कफ, प्रकोपम् प्रकोपने प्रकुपित, आपघन्ते पात्रे छे हो जाते हैं, प्रकुपिताः प्रकोप पात्रेष्वा प्रकुपित हुए, ते ते त्रष्टु वे तीन, नानाविधैः विविध प्रकोपना नाना प्रकारके, उपद्रवैः उपद्रवैश्चो उपद्रवोंसे, शरीरम् शरीरने शरीरको, उप-शोषयन्ति सृक्वे छे सुखाते हैं, भिषजः वैद्यो वैद्य, तम् तेने उसे, सर्वरोगाणाम् सर्व रोगोंमां सब रोगोंमें, कष्टमत्वात् अतिशय कष्टदायक होवाने कारने अतिशय कष्टदायक होनेके कारण, राजयक्ष्माणम् राजयक्ष्मा राजयक्ष्मा, आचक्षते उद्धे छे कहते हैं, यस्मात् वा अने नेथी और जिमसे, उद्धराजस्व नक्षत्रेणा राज नक्षत्रोंके राजा, भगवतः सोमस्य भगवान् चंद्रमाने भगवान् चन्द्रमाको, पूर्वम् सौथी पहले सबसे प्रथम, आसीत् ते थथी हते। वह हुआ था, तस्मात् तेथी इस लिए. राजयक्ष्मा इति ते 'राजयक्ष्मा' ओ नामथी उद्धेवाय छे वह 'राजयक्ष्मा' इस नामसे कहा जाता है ॥ १२ ॥

12. Wrought upon by these four causes of consumption, the three morbid humors, vata, pitta and kapha, flare up. Thus roused, they waste the body by diverse kinds of afflictions. On account of its being the most formidable of all diseases, consumption is spoken of by physicians as the King of diseases; or it may have been called the 'king disease' because it was first seen in the celestial Moon—the king of the stars.

शोषस्य पूर्वरूपाणि--

तस्येमानि पूर्वरूपाणि भवन्ति; तद्यथा—प्रति-
श्यायः, क्षवधुरमीक्षणं, स्नेहप्रसेकः, मुखमाधुर्यम्,
अनन्नामिलाषः, अन्नकाले चायासः, दोषदर्शनम-
दोषेष्वल्पदोषेषु वा भावेषु पात्रोदकाजसृपापूषो-
पदंशपरिवेशकेषु, भुक्वतश्चास्य दृष्टासः, तथो-

ल्लेखनमप्याहारस्यान्तरान्तरा, मुखस्य पादयोश्च
शोफः, पाण्योश्चावेक्षणमत्यर्थम्, अक्ष्णोः श्वेतावभा-
सता चातिमात्रं, बाह्वोश्च प्रमाणजिह्वास्ता, स्त्रीका-
मता, निर्घृणत्वं, बीभत्सदर्शनता चास्य काये, स्वप्ने
चाभीक्ष्णं दर्शनमनुदकानामुदकस्थानानां शून्यानां
च ग्रामनगरनिगमजनपदानां शुष्कदग्धमग्नानां
च वनानां कृकलासमयूरवानरशुकसर्पकाकोलूका-
दिभिः संस्पर्जनमधिरोहणं यानं वा श्वोष्णर-
वराहैः केशास्थिभस्मनुषाङ्गारराशीनां चाधिरोह-
णमिति (शोषपूर्वरूपाणि भवन्ति) ॥ १३ ॥

तस्य ते शोषाणां उस शोषके, इमानि आ ये,
पूर्वरूपाणि पूर्वार्थे पूर्व रूप, भवन्ति थाय छे होते
हैं तत् तथा नेभे जैमेकि, प्रतिश्यायः प्रतिश्याय
प्रतिश्याय, अमीक्षणम् बारं बार बारबार, क्षवधुः छींका
आवपी छीकें आना, स्नेहप्रसेकः लाण टपकपी लाला-
साव, मुख- माधुर्यम् भुभुं भुभुं भुभुं मुखमें मधुरता,
अनन्नामिलाषः अन्ननी छच्छ न थपी भोजनकी
अनिच्छा, अन्नकाले च अने भोजन वपते और भोज-
नके समय, आयासः थाड लागवे यकान, अदोषेषु
दोष विनानां दोषरहित, अल्पदोषेषु वा अथवा थोडा
दोषवाला या अल्पदोषवाले, पात्र- वासेषु पात्र. उदक-
पाणी जल, अन्न- अन्न अन्न, सूप- दाल, जपूष-
अपूप अपूप, उपदंश- अटणी चटनी, परिवेशकेषु पीर-
सनार वगेरे परोसनेवाले आदि, भावेषु भावोंमां भावोंमें,
दोषदर्शनम् दोष देखावे दोषदर्शन, भुक्वतः च भाड
लीधा पछी और खानेके बाद, अस्व येने इसका, दृष्टासः
उभडा आववा जी मचलाना, तथा तथा तथा, आहारस्य
अन्तरा अन्तरा भोजननी वच्चे वच्चे भोजनके बीच
बीचमें, उल्लेखनम् अपि उलटीपुं पक्षु थपुं वमनका सी
आना, मुखस्य मोटा मुख, पादयोः च अने पग पर

१३ शोफः - शोषः (१. ८. इ त द थ प.)

॥ शोकासता-शोकासिता (ड.)

॥ -शोकासता नशोन्मासो (प.)

॥ निर्घृणत्वम्-अतिघृणित्वम् (२. ४. त.)

॥ दग्धमग्नानां-दग्धापमग्नानां (४.)

॥ संस्पर्शनम्-स्पर्शनम् (च.)

॥ श्वोष्णरवराहैः - वराहोष्णरैः (४.)

१४. वा भावेषु-वा (४.)

॥ भुक्वतश्चास्य दृष्टासः-भुक्वतो दृष्टासः (४.)

और पाँवोंमें, शोकः मोक्षे शोक, पाणयोः च हाथ हाथोंको, अस्थिर्यम् पारेवार बारवार, अवेक्षणम् भेना देखना, अङ्गोः च आँखों आँखोंमें, अति-मात्रम् धूलि बहुत अधिक, श्वेतावभासता सड़े भरी सफेदी आना, बाह्योः च अने मुखभेना और भुजाओंके, प्रमाणजिज्ञासा प्रमाणने भोजनानी प्रच्छा प्रमाणको जाननेकी इच्छा, स्त्रीकामता स्त्रीसेवनकी प्रच्छा स्त्रीकी चाह, निर्दृग्त्वम् निर्दग्गता निर्दजता, अस्व भेना इसके, काये च शरीरमें शरीरमें, बीभत्स-सूय उपभवनार जुगुप्सात्मक, दर्शनता श्पेनुं भेवानां आवपुं रूपोंका दिखाई देना, स्वप्ने च स्वप्नमें स्वप्नोंमें, अनुदकानाम् नल विनानां जरहित, उदकस्थानानाम् नलशयेनुं जलाशयोंका, शून्यानाम् भादी खाली, ग्राम- गाँव ग्राम, नगर- नगर नगर, निगम- निगम निगम, जनपदानाम् च तथा जनपदे एवं जनपदोंको, शुष्क- अने सूखें और शुष्क, दग्ध- भोजेलां जले, भ्रमणानाम् भाँगेलां दूटे, वनानाम् च वनेनुं बनोंको, अमीक्षणम् पारेवार बारवार, दर्शनम् नजरे आवपु देखना, कृकलास- काँथिडा गिरगिट, मयूर- मोर मोर, वानर- वाँदरा बन्दर, शुक- पोपट तोता, सर्प- साँप सर्प, काक- काँगा कौआ, उलूक- धुपड जल्लु, आदिभिः पगेरेथी आदिसे, संस्पर्शनम् स्पर्श थवे लुआ जाना, च- कुतरां कुते, उष्ट्र- छोट कंट, खर- गधेडां गधे, वराहेः तथा खर तथा खर, अधिरोहणम् उपर चढ़पुं पर चढ़ना, यानम् वा अथवा थढ़ीने नपुं या चढ़ कर जाना, कंक्ष- अने पाण और केश, अस्थि- हाडकी अस्थि, भस्म- राख भस्म, तुष- डोतरां तुष, अंगार- तथा अंगाराना तथा अंगारके, राश्रीनाम् ढमलाओ ढेरों, अधिरोहणम् च इति उपर चढ़पुं पर चढ़ना, (शोष- आ शोषना ये शोषके, पूर्वरूपाणि पूर्वशेषा पूर्वरूप, भवन्ति भाव छे होते हैं) ॥ १३ ॥

13. These are its premonitory symptoms:—coryza, frequent sneezing, increased mucus-discharge, sweet taste in the mouth, inappetence, weariness at meal-times, constant fault-finding even where there are no faults

or negligible faults especially in the matter of dinner service, water, food, soup, cakes, savouries and the caterers; nausea immediately after meals; vomiting fits during the progress of the meal, puffiness of the face and feet, anxious scrutiny of one's hand; extreme pallor of the eyes; over anxiety to know the proportion of one's arms; concupiscence; general disgust for things; frightful appearance of the body; the repeated seeing in dreams of empty reservoirs and deserted villages, townships, cities and country-side or withered, burnt, denuded forests, or of oneself coming in contact with chameleons, peacocks, monkeys, parrots, serpents, crows, owls etc, or riding or being drawn by dogs, camels, donkeys, and pigs, and climbing mounds of hair, bones, ashes, chaff and embers. Such are the premonitory symptoms of consumption

शोषस्यैकादश रूपाणि—

अत ऊर्ध्वमेकादश रूपाणि तस्य भवन्ति; तद्यथा --शिरसः परिपूर्णत्वं, कासः, श्वासः, खरमेदः, स्त्रेष्मणश्छर्दनं, शोणितघ्रीवनं, पार्श्वसंरोजनम्, अंसाद्यमर्दः, ज्वरः, अतीसारः, अरोचकश्चेति ॥ १४ ॥

अतः ऊर्ध्वम् आ पृथी इसके पीछे, तत्त्व ते शोषनां उस शोषके, एकादश अगियार ग्यारह, रूपाणि लक्षणें लक्षण, भवन्ति भाव छे होते हैं, तत् यथा नेमके जैसे कि, शिरसः भाथातुं शिरका, परिपूर्णत्वम् आरे लागवुं भरा होना, कासः कास कास, श्वासः श्वास श्वास,

१४. परिपूर्णं—प्रतिपूरणं (क. व. छ. ठ.)

„ „ —परिपूरणं (ग.)

„ अरोचकश्चेति—तत्कारोचक इति (ख.)

स्वरमेदः स्वरमेदः स्वरमेदः, कृष्णमणः उदन्ती कफका, छर्जनम् उदन्ती वमन, शोणित- द्रोणी रक्ता, छीवनम् थूकपुं थूकना, पार्श्व- पार्श्वोभां पार्श्वोभां, संरोजनम् पीडा पीडा, अंसावमर्दः अंसावमर्दः अंसावमर्दः, अज्वरः अज्वरः अज्वरः, अतीसारः अतीसारः अतीसारः, अरोचकः च इति अने अरुचि और अरोचक ॥ १४ ॥

14. Thereafter appear the eleven pathognomic symptoms of the disease. They are— fulness of the head, cough, dyspnea, loss of voice, vomiting of mucus, expectoration of blood, pain in the sides, kneading pains in the shoulders, fever, diarrhea and anorexia.

शोषस्य साध्यासाध्यलक्षणानि —

तत्रापरिक्षीणबलमांसशोणितो बलवानजातारिष्टः सर्वैरपि शोषलिङ्गैरुपद्रुतः साध्यो ज्ञेयः । बलवानुपचितो हि सहत्वाद्याध्यौषधबलस्य कामं सुबहुलिङ्गोऽप्यल्पलिङ्ग एव मन्तव्यः ॥ १५ ॥

तत्र तेओभां इनमें, अपरिक्षीण- नथी क्षीण थयां क्षीण नहीं हुए, बल- अण बल, मांस- भास मास, शोणित- अने रक्त नेनां ओवे तथा रक्त जिसके ऐसे, बलवान् अणवान बलवान, अजातारिष्टः अने नथी उत्पन्न थयां अरिष्ट नेने ओवे रोगी अरिष्ट जिसको उत्पन्न न हुए हों ऐसे रोगीको, सर्वै. अपि सधर्माय सम्पूर्ण, शोष- लिङ्गैः शोषणां लक्षणैः शोषके लक्षणोंसे, उपद्रुतः युक्त होवा छतां संयुक्त होने पर भी, साध्यः साध्य साध्य, ज्ञेयः ज्ञेयः समझना चाहिए, हि केभके क्योंकि, बलवान् अणवान बलवान, उपचितः तथा उपचित रोगी तथा मांसदिसे संवृद्ध रोगी, व्याधि- व्याधि व्याधि, औषध- तथा औषधनां औषधके, बलस्य अणने बलको, सहत्वात् सहन करी शके छे तेथी सहन कर

१५. अपरिक्षीणबलमांस-अपरिक्षीणमांस (क. घ. च.)

॥ बलवानुपचितो-बलवर्णोपचयोपचितो (अ.)

॥ -बलवर्णोपचितो (ब. त.)

॥ सहत्वात्-सहिष्णुत्वात् (त.)

सकता है इससे, कामम् भवे चाहे, सुबहुलिङ्गः थोड़ा लक्षणवाला होय बहुत लक्षणोंवाला हो, अपि तो पक्ष तो भी. अल्पलिङ्गः थोड़ा लक्षणवाला अल्प लक्षणोंवाला, मन्तव्यः मानवे। ओष्ठे मानना चाहिए ॥ १५ ॥

15 Now a patient who has not suffered a general loss of strength, flesh and blood, who is strong and in whom the fatal symptoms have not appeared even if he presents all the rest of the symptoms of consumption, is to be considered curable. A strong man, well nourished, and able to tolerate the strength both of disease and medicine, is to be regarded as a mild case although affected with all kinds of symptoms.

दुबलं त्वतिक्षीणबलमांसशोणितमल्पलिङ्गमजातारिष्टमपि बहुलिङ्गं जातारिष्टं च विद्यात्, असहत्वाद्याध्यौषधबलस्य तं परिवर्जयेत्, क्षणेनैव हि प्रादुर्भवन्त्यरिष्टानि; अनिमित्तश्चारिष्टप्रादुर्भाव इति ॥ १६ ॥

अतिक्षीण- अतिक्षीण अतिक्षीण, बल- अण बल, मांस- भास मास, शोणितम् अने रक्तवाणा रक्तवाले, अल्पलिङ्गम् थोड़ा लक्षणवाला थोड़े लक्षणवाले, अजातारिष्टम् अरिष्ट लक्षणो पेदा न थयां होय अरिष्ट लक्षणोंके न उत्पन्न होने पर, अपि तो पक्ष भी, दुर्बलम् दुर्बल भावसे दुर्बल मनुष्यको, तु तो तो, व्याधि- रोग, औषध- तथा औषधनां और औषधके, बलस्य अणने बलको, असहत्वात् नहि सहन करनारपक्षाने दीधे सहन नहीं करसकनेवाला होनेसे, बहुलिङ्गम् अण लक्षणवाला बहुत लक्षणोंवाला, जातारिष्टम् च अरिष्ट लक्षणो उत्पन्न थयां होय ओवे उत्पन्न अरिष्टोंवाला, विद्यात् ज्ञेयः जानना चाहिए, तम् तेनी इसको, परिवर्जयेत् चिह्नितसा न करवी चिह्नितसा ब करे, हि

१६ क्षणेनैव हि-क्षणेन हि (ख. घ.)

॥ अनिमित्त-अन्यनिमित्तः (त.)

કારણે ક્યોંકિ, ક્ષણેન એવ ક્ષણમાં ક્ષણમરમેં, જરિદ્ધાનિ અરિષ્ટ લક્ષણે। અરિષ્ટ, પ્રાદુર્ભવન્તિ ઉત્પન્ન થાય છે ઉત્પન્ન થો જાતે હૈં, જરિદ્ધ- અને અરિષ્ટની ઓર અરિષ્ટકી, પ્રાદુર્ભવઃ ચ ઉત્પત્તિ ઉત્પત્તિ, જનિમત્તઃ इति કારણુ વિના જ છે વિના કારણે હી હૈ ॥ ૧૬ ॥

16. But the patient who is weak and is greatly reduced in strength, flesh and blood, even if he presents but mild symptoms and no fatal prognosis, is to be considered as a case of severe type and a fatal prognosis, because he is unable to tolerate the force of disease and medication. Such a patient should be considered incurable, for in no time he will develop the fatal symptoms; and the fatal symptoms develop abruptly.

અધ્યાયોપાસંપ્રદઃ—

તત્ર શ્લોકઃ—

સમુત્થાનં ચ લિજ્ઞં ચ યઃ શોષસ્યાવબુધ્યતે ।
પૂર્વરૂપં ચ તત્ત્વેન સ રાજઃ કર્તુમર્હતિ ॥ ૧૭ ॥

તત્ર શ્લોકઃ તે વિષયમાં ઉપસંહારને શ્લોક છે કે उस विषयमें उपसंहारका श्लोक है कि, यः न वेद्यो वेद्य, શોષસ્ય શોષનાં શોષકે, સમુત્થાનમ્ ચ કારણુ કારણ, લિજ્ઞમ્ ચ લક્ષણુ લક્ષણ, પૂર્વરૂપમ્ ચ અને પૂર્વરૂપને ઓર પૂર્વરૂપકો, તત્ત્વેન યથાર્થ રીતે પૂર્ણરૂપે, જવબુધ્યતે બુધ્ય છે જાનતા હૈ, સ. તે જ વહી, રાજઃ રાજાની રાજાકી, કર્તુમ્ ચિકિત્સા કરવાને ચિકિત્સા કરનેકે લિએ જઈતિ યોગ્ય છે યોગ્ય હૈ ॥ ૧૭ ॥

Here is the recapitulatory verse—

17. He who knows correctly the etiology, the symptoms and the premonitory symptoms of consumption, is worthy of treating the king.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते निदानस्थाने शोषनिदानं नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

इति आ प्रभाष्ये इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्नि-
वेशे २येला अग्निवेशमे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे
अने २२कथी प्रतिसंस्कार पायेला आ शास्त्रमा
और चरकके द्वारा प्रतिसंस्कृत इस शास्त्रके, निदानस्थाने
निदानस्थान विषे निदानस्थानमें, शोषनिदानम् 'शोष-
निदान' 'शोषनिदान', नाम नामने। नामका, षष्ठः छठे
छट्टा, अध्यायः अध्याय संपूर्ण थये। अध्याय समाप्त
हुआ ॥ ६ ॥

6. Thus in the section on Pathology in the treatise compiled by Agni-
vesa and revised by Caraka, the sixth chapter entitled "The Pathology of
Consumption" is completed.

સપ્તમોઽધ્યાયઃ ।

સાતમો અધ્યાય અધ્યાય સાતવાં

Chapter VII

उन्मादनिदानाध्यायोपक्रमः—

अथात उन्मादनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

અથ અતઃ હવે અર્ધીથી અથ આગે, ઉન્માદનિદાનમ્
'ઉન્માદનિદાન' નામના અધ્યાયનું 'ઉન્માદનિદાન'
નામકે અધ્યાયકા, વ્યાખ્યાસ્યામઃ વ્યાખ્યાન કરશું
વ્યાખ્યાન કરેમે ॥ ૧ ॥

મગવાન્ ભગવાન મગવાન, આત્રેયઃ આત્રેયે આત્રેય-
ને, इति ह आ विषयमा नीये પ્રમાણેન इस વિષયમે
નિમ્ન પ્રકારે હી, आह स कहेंतु છે કહા હૈ ॥ ૨ ॥

1. We shall now expound the Pa-
thology of Insanity.

2. Thus declared the worshipping
Atreya.

उन्मादसंख्या—

इह खलु पञ्चोन्मादा भवन्ति; तद्यथा—वात-
पित्तकफसन्निपातागन्तुनिमित्ताः ॥ ३ ॥

इह खलु आशास्त्रभा इमं शास्त्रं, पञ्च पांथ
प्रकारना पांच प्रकारके, उन्मादाः उन्मादः उन्मादः,
भवन्ति ये हैं, तत् यथा जेभके जेसेकि, वात-
वातजन्य, पित्त- पित्तजन्य पित्तजन्य
कफ- कफजन्य, सन्निपात- सन्निपातजन्य
सन्निपातजन्य, आगन्तु- निमित्ताः तथा आगन्तु-
कारणजन्य तथा आगन्तुकारणजन्य ॥ ३ ॥

3. There are five kinds of insanity.
They are due respectively to vata,
pitta, kapha, to all the three humors
combined and to extraneous causes.

उन्मादस्य निदानपूर्विका संप्राप्तिः—

तत्र दोषनिमित्ताश्चत्वारः पुरुषाणामेवंविधानां
क्षिप्रमभिनिर्वर्तन्ते: तद्यथा—भीरुणामुपक्लिष्टस-
त्त्वानामुत्सन्नदोषाणां समलविकृतोपहितान्यनुचि-
तान्याहारजातानि वैषम्ययुक्तेनोपयोगविधिनापयु-
ज्जानानां तन्त्रप्रयोगमपि विषममाचरतामन्याश्च
शरीरचेष्टा विषमाः समाचरतामत्युपक्षीणदेहानां
व्याधिवेगसमुद्भूतमितानामुपहतमनसां वा काम-
क्रोधलोभहर्षभयमोहायासशोकचिन्तोद्वेगादिभि-
र्भूयोऽभिघाताभ्याहतानां वा मनस्युपहते बुद्धौ
च प्रचलितायामभ्युदीर्णा दोषाः प्रकुपिता हृदय-
मुपसृज्य मनोबहानि स्रोतांस्यावृत्य जनयन्त्यु-
न्मादम् ॥ ४ ॥

तत्र तेषां इनमें, दोषनिमित्ताः दोषधी उत्पन्न यत्ना
दोषजन्य, चत्वारः आर प्रकारना उन्माद चार प्रकारके

४ व्याधिवेगसमुद्भूतमितानामुपहतमनसाम्—व्याधिवेगसमुद्भूतमितानाम्—

उपहतमनसाम् (च.)

.. कामक्रोधलोभ—कामरागक्रोधलोभ (च. ज.)

.. अभ्युदीर्णा दोषाः—अभ्युदीर्णत्वाद्दोषाः (च.)

.. .. — अभ्युदीर्णत्वाद्दोषाः ग. घ.)

उन्माद, एवंविधानाम् आना प्रकारना निम्न प्रकारके,
पुरुषाणाम् पुरुषाणां पुरुषोंमें, क्षिप्रम् ऐकदम क्षीप्र,
अभिनिर्वर्तन्ते उत्पन्न थाय ये उत्पन्न हो जाते हैं, तत्
यथा जेभके जेसे कि, भीरुणाम् उत्प्रेक्ष उत्प्रेक्ष, उप-
क्लिष्ट- रोगेयुष्य तथा तमोगुण्युष्य उपधात पाभेक्षा रजो-
गुण और तमोगुणसे आक्रान्त, सत्त्वानाम् भनवाणा मन-
वाले, उत्सन्नदोषाणाम् वधेक्षा दोषवाणा बड़ेहुए दोषवाले,
समल- मलिन मलिन, विकृत- विकृत विकृत, उपहितानि
दूषित दूषित, अनुचितानि तथा अनुचित तथा अनुचित,
आहारजातानि अनेक आहारोंनु अनेक आहारोंको,
वैषम्ययुक्तेन प्रतिकूल प्रतिकूल, उपयोग- उपयोगना उप-
योगके, विधिना- विधिही विधिसे, उपयुज्जानानाम् भोजन
करनारानु खानेवाले, तन्त्रप्रयोगम् तन्त्रप्रयोगे तन्त्र-
प्रयोगोंको, अपि पक्ष्य मी, विषमम् विषम रीति प्रतिकूल
विधिसे, आचरताम् करनारानु सेवन करनेवाले, अन्याः च
अने भीष्ट और अन्य, विषमाः विषम प्रकारनी विषम
प्रकारकी, शरीरचेष्टाः शरीरनी चेष्टाओ शरीरचेष्टाओंको,
समाचरताम् करनारानु करनेवाले, अत्युपक्षीण- अतिक्षीण
अतिक्षीण, देहानाम् शरीरवाणानु शरीरवाले, व्याधि-वेग-
रोगना वेगधी रोगके बलसे, समुद्भूतमितानाम् उत्पन्न
रहेनारा अस्वस्थ प्रकृतिवाले, काम- अथवा काम अथवा
काम, क्रोध- क्रोध क्रोध, लोभ- लोभ लोभ, हर्ष- हर्ष
हर्ष, भय- भय भय, मोह- मोह मोह, आयास- श्रम
आयास, शोक- शोक शोक, चिन्ता- चिन्ता चिन्ता,
उद्वेग- उद्वेग उद्वेग, आदिभिः वजरेथी आदिसे, भूयः
बारबार बारबार, उपहत-मनसाम् वा विधात पाभेक्षा
भनवाणा विकृत मनवाले, अभिघात-अभ्याहतानाम् वा
अथवा धा धागेक्षा अनुप्येनु और चोटोंसे घायल हुए
मनुष्योंका, मनसि मन मनके, उपहते उपहत यथाधी
पीडित हो जानेसे, बुद्धौ च अने बुद्धि और बुद्धिके,
प्रचलितायाम् चलानमान यत्ना विचलित होनेसे, अभ्यु-
दीर्णाः उदीर्ण थयेक्ष उदीर्ण, दोषाः दोषा दोष, प्रकु-
पिताः प्रकुपित यर्धने प्रकुपित हो कर, हृदयम् हृदयभा
हृदयमें, उपसृज्य पड़ेथी नष्ट पहुंच कर, मनोबहानि
भनेवाले मनोबह, स्रोतांसि स्रोतोंने स्रोतोंको, आवृत्य
आवृत करीने आवृत करके, उन्मादम् उन्मादने उन्मा-
दको, जनयन्ति उत्पन्न करे ये उत्पन्न करते हैं ॥ ४ ॥

4. Of these five, the four which arise from the morbidity of humors, develop most readily in men of the following description viz., the faint-hearted, those suffering from mental shock, the humor-ridden, those who make use, in a manner forbidden by the dietetic rules, of improper dietary articles, which are unclean and ill-prepared; those who abuse the general rules of healthful living, as also those resorting to other kinds of wrongful bodily activity; those who are exceedingly wasted in body; those who are crazed with the severity of disease, or those whose minds have been impaired by the attacks of lust, anger, greed, excitement, fear, infatuation, fatigue, grief, anxiety, regret and the like, and also those that are injured by trauma. In such persons the mind, having been impaired and the understanding unsettled, the exacerbated humor getting further provoked reaching the heart (the brain) and blocking the channels of sensory communication, brings about insanity.

उन्मादस्य प्रत्यात्मलक्षणम्—

उन्मादं पुनर्मनोबुद्धिसंज्ञाज्ञानस्मृतिभक्तिशील-
चेष्टाचारविभ्रमं विद्यात् ॥ ५ ॥

मनः- मन मन, बुद्धि- बुद्धि बुद्धि, संज्ञा- संज्ञा संज्ञा, ज्ञान- ज्ञान ज्ञान, स्मृति- स्मृति स्मृति, भक्ति- भक्ति भक्ति, शील- शील शील, चेष्टा- चेष्टा चेष्टा, आचार- आचार आचार और आचारके, विभ्रमम् विभ्रम विभ्रम, विद्याने विद्यानेको, पुनः उन्मादम् उन्माद उन्माद, विद्यात् विद्यात् जानना चाहिए ॥ ५ ॥

५. चेष्टाचारविभ्रमं-चेष्टाचारविभ्रमं (च. च. व.)

5. Insanity is to be known as the unsettled condition of the mind, understanding, consciousness, perception, memory, inclination, character, behaviour and conduct.

उन्मादस्य पूर्वरूपाणि—

तस्येमानि पूर्वरूपाणि; तद्यथा—शिरसः
शून्यता, चक्षुषोराकुलता, स्वनः कर्णयोः, उच्छ्वास-
स्याधिक्यम्, आस्यसंस्त्रवणम्, अनन्नाभिलाषा-
रोचकाविपाकाः, हृद्ग्रहः, ध्यानायाससंमोहोद्वेगा-
श्चास्थाने, सततं लोमहर्षः, ज्वरश्चाभीक्ष्णम्,
उन्मत्तचित्तत्वम्, उर्द्वित्वम्, अर्दिताकृतिकरणं
च व्याधेः, स्वप्ने चाभीक्ष्णं दर्शनं भ्रान्तचलितान-
वस्थितानां रूपाणामप्रशस्तानां च तिलपीडक-
चक्राधिरोहणं वातकुण्डलिकामिथ्योन्मथनं निम-
ज्जनं च कलुषाणामम्भसामावर्तं चक्षुषोश्चापसर्प-
णमिति (दोषनिमित्तानामुन्मादानां पूर्वरूपाणि
भवन्ति) ॥ ६ ॥

तस्य तेनां दृग्के, इमानि आ ये, पूर्वरूपाणि
पूर्वेषां छे पूर्वेषां छे तत यथा तेभ्यो ज्ञेयं, शिरसः
शून्यता शिरकी, शून्यता शून्यता शून्यता, चक्षुषोः
आंभोनी आंभोकी, आकुलता आकुलता आकुलता,
कर्णयोः कानां कानोर्, स्वनः आवाज शब्द,
उच्छ्वासस्य उच्छ्वासनी उच्छ्वासकी, आधिक्यम्
अधिकता अधिकता, आस्य भोदाभांथी मुखसे,
संस्त्रवणम् छागनु अरु लालास्राव, अनन्नाभिलाष-
लोभननी भुञ्जान न भुजी भोजनकी अनिच्छा,
अरोचक- अरुचि अरोचक, अविपाकाः अविपाक
अविपाक, हृद्ग्रहः हृदयनु गडगडानु गडगड हृदयका
जकड़ाना, अस्थाने अस्थाने विना स्थानके. ध्यान-

६. चक्षुषोराकुलता-चक्षुषोररवस्थता (च.)

॥ उच्छ्वासस्याधिक्यम्, आस्यसंस्त्रवणम्-उच्छ्वासाधिक्यमस-
त्रवणम् (च.)

॥ ज्वरश्चाभीक्ष्णम्-ज्वरश्चाभीक्ष्णमभीक्ष्णम् (च.)

॥ उर्द्वित्वम्, अर्दिताकृतिकरणम्-अर्दिताकृतिकरणमुन्मर्दित-
रवम् (च.)

ध्यान ध्यान, जायास- थाक् यकान, संमोह- भू-उर्ध्व
मुच्छा, उद्वेगाः च अने उद्वेग और उद्वेग, सततम्
निरंतर निरंतर, लोमहर्षः ३वां ७वां थवां रोमका
झडा होना, अभीक्ष्णम् वारंवार बारबार, उवरः ताव
उवर, उन्मत्त-चित्तत्वम् थितनु भ्रमण चित्तका भ्रमण,
उद्विग्वम् उद्विग्वम् उद्विग्वे युक्त होना, व्याधेः
रोगनां रोगके, अर्धित- अर्धित जेवां अर्धितरोग जेहे,
आकृति- लक्षणो चिह्नोका, करणम् धारणु धरवां
धारण करना, स्वप्ने स्वप्नमां स्वप्नमें, आन्त-
भभता आन्त, चलित- थंथण चंचल, अनवस्थितानाम्
अस्थिर अस्थिर, अप्रशस्तानाम् च तथा अथोभ्य तथा
निन्दित, रूपाणाम् दृश्यो दृश्योको, अभीक्ष्णम् वारंवार
बारबार, दर्शनम् च देहमां देहना, तिल- पीडक- चक्र-
धालुनी कोन्हा, अग्निरोहणम् पर अग्नि पर सगरी
करना, वात- कुण्डालकाशः वातकुण्डालकाशे,
उन्मथनम् च उन्मथित थयुं मथित होना, कलुषाणाम्
ओषा मलिन, अम्भसां पाणीनी जके, आवर्ते
अभरीओमां भवरोम, गिरजजनयुं जली जयुं डूबना,
चक्षुषोः अने आंभो और आंभोका, वपसर्पणम्
इति त्रांसी थर्ध जवी टेका होना, दोष- निमित्तानाम्
दोषजनित दोषजन्य, उन्मादानाम् उन्मादोनां उन्मादोके,
पूर्वरूपाणि आ पूर्वस्थो ये पूर्वम्, भवन्ति थाय
छे होते हैं) ॥ ६ ॥

6. These are its premonitory symptoms— viz., feeling of voidness in the head, restlessness of the eyes, noises in the ears, hurried respiration, dribbling of the mouth, inappetence, anorexia, misdigestion, cardiac spasm, misplaced mental absorption, fatigue, infatuation and anxiety, constant horripilation, frequent pyrexia, intoxicated condition of the mind; pain in the upper half of the body; the appearance of the features presented in facial paralysis, and the frequent seeing in dreams of roving, moving,

unstable and inauspicious forms, or of oneself sitting mounted on the wheel of the oil-press, or being churned as it were by whirl-winds, or the sinking of oneself in whirl-pools of tinged waters and the retraction of the eye-balls. These are the premonitory symptoms of the insanity induced by the provocation of the morbid humors.

वातोन्मादस्य लक्षणम्—

ततोऽनन्तरं प्रवेष्टुमादाभिनिर्वृत्तिरेव। तत्रेदमुन्मादविशेषविज्ञानं भवतिः तद्यथा—परिसरणमजस्रम्, अक्षिभ्रुवौष्ठसहन्वप्रहस्तपादाङ्गविक्षेपणमकस्मात्, सततमनियतानां च गिरामुत्सर्गः, फेनागमनमास्थान्, अभीक्ष्णं स्प्रितहसितनृत्यगीतवादित्रसंप्रयोगाश्चास्थाने, वीणावंशशङ्खशम्यातालशब्दानुकरणमसाम्ना, यानमयानैः, अलङ्करणमनलङ्कारिकैर्द्रव्यैः, लोभश्चाभ्यवहार्येष्वलब्धेषु, लब्धेषु चावगमनस्तीव्रमात्सर्यं च, काश्यं, पारुष्यम्, उत्पिण्डितारुणाक्षता, वातोपशयविपर्ययादनुपशयता चः इति वातोन्मादलिङ्गानि भवन्ति(१);

ततः अनन्तरं एव ते पछी आ प्रभाणु उसके पीछे उग नरह, उन्माद- उन्मादनी उन्मादकी, अभिनिर्वृत्तिः एव उन्पति ज थाय छे उत्पति छी होती है, तत्र त्यां गदां, उन्मादविशेष- उन्मादना वात आदि बेदनुं उन्मादके वात आदि मेदका, इदम् आ यह, विज्ञानम् लक्षण, भवति छे है, तद् यथा जेभडे जेसे कि, अजस्रम् सरदा निरन्तर, परिसरणम् इयां धरपुं घूमना, अकस्मात् अकस्मात् बिना कारणके अक्षिभ्रुव- आंभ,

७-१ अक्षिभ्रुवौष्ठसहन्वप्रहस्तपादाङ्गविक्षेपणमकस्मात्—अस-
हन्वप्रहस्तपादाङ्गविक्षेपणमकस्मात् (च. ब.)

१. फेनागमनम्—फेनागमनः (ग.)

लब्धेषु चावगमनस्तीव्रमात्सर्यं लब्धं, चावगमनः, तीव्रत्वम्,
मात्सर्यं (च. ब.)

१. उत्पिण्डितारुणाक्षता—उत्पिण्डितारुणाक्षित्वम् (ग.)

ભમર માંઝ-મૂ, જોડ- હોઠ ઓછ, ઝંસ- ખભા સ્કન્ધ, હલુ- હાલી હલુ, અમ્મહસ- હાથના અમ્મભાગ હાથકે અમ્મભાગ, પાદ- પગ પેર, અન્ન- તથા બીજાં અંગોને તથા દુસરે અંગોનો, વિષ્ણેપણમ્ ફેંકવાં ચલાના, સત્તમ્ સતત નિરન્તર, અનિયતાનામ્ સંબંધ બગરની અસંવદ્ધ, ગિરામ્ ચ ઢસનૈઃ વાણી બોલવી બોલના, આસ્યાત્ મોઢામીથી મુઠાસે, કેન- ફીણું મ્માગકા, આગમનમ્ આવવું આના, અસ્થાને ચ અસ્થાને વિના સ્થાનકે, અસીક્ષણમ્ વારંવાર વારવાર, સ્થિત- સ્થિત કરવું મુસકરાના, હસિત- હસવું હંસના, નૃત્ય- નાચવું નાચના, ગીત- ગાવું ગાના, વાદિત્ર- વાદિત્રો વાજા, સંપ્રયોગાઃ વગાડવાં વજાના, અસામ્ના- ઊંચેથી ડાહ્યે, વીણા- વીણા વીણા, વંશ- વાંસળી વંસી, શંખ- શંખ શંખ, શમ્યા- જમણા હાથથી વગાડવાના દાહિને હાથસે વજાનેકે, તાલ- તથા ડાબા હાથથી વગાડવાના ઓર વાંચે હાથસે વજાનેકે, શબ્દ- શબ્દોનું શબ્દોંકા, અનુકરણમ્ અનુકરણ કરવું અનુકરણ કરના, અયાનૈઃ જેના પર સવારી ન થતી હોય તેના પર વિના સવારીની વસ્તુઓંપર, યાનમ્ સવારી કરવી સવારી કરના, અનલક્ષારિકૈઃ અલંકાર માટે અનુપયોગી અલંકારકે અયોગ્ય, દ્રવ્યઃ ચોખેથી દ્રવ્યોંસે, અલક્ષરણમ્ શબ્દગાર કરવે અલક્ષર કરના, અલક્ષણેષુ નહિ મળેલા અપ્રાપ્ત, અમ્યવહાર્યેષુ આહારમાં આહારમેં, લોભઃ ચ અત્યંત ધન્ય અધિક લાલસા, લક્ષણેષુ અને મળેલી આહારની વસ્તુઓંમાં ઓર પ્રાપ્ત આહારની વસ્તુઓંમેં, અવમાનઃ ચ તિરસ્કાર તિરસ્કાર, તીવ્રમાત્સર્યમ્ ચ તથા તીવ્ર માત્સર્ય ઓર તીવ્રમત્સર, કાર્શ્વમ્ કૃશતા કૃશતા, પારુષ્યમ્ કઠોરતા કઠોરતા, ટિપ્પિન્દિત-અરુણાક્ષતા આંખો ફૂલી જવી અને લાલ થવી આંખોંકા ફૂલા હોના ઓર ઇંટસા લાલ હોના, વાત-ઉપજાય- તથા વાતને શાંત કરનારાં દ્રવ્યોંથી તથા વાતનો જ્ઞાન્ત કરનેવાલે દ્રવ્યોંસે, વિપર્યાસાન્ વિપરીત દ્રવ્યોંનું પ્રતિકૂલ દ્રવ્યોંકા, અનુપશયતા ચ માદક ન આવવું અનુકૂલ ન આના, હિતિ એ યે, વાત-ઉન્માદ- વાતજનિત ઉન્માદનાં વાતજનિત ઉન્માદકે, લિંગાનિ લક્ષણોં લક્ષણ, અવન્તિ છે હૈં (૧);

7-(1). Immediately after these indications insanity manifests itself. The signs and symptoms of the different

types of insanity are as follows:—They are— constant rambling, meaningless jerking of the eyes, eye-brows, lips, shoulders, jaws, foreparts of the arms and feet and other body-parts; talking interminably and incoherently; the flowing of froth from the mouth, continuous and inopportune smiling, laughing, dancing, singing and playing on instruments; giving loud imitations of the sounds of the lute, flute, conch and cymbals of the left and the right hand, trying to ride on mounts not in vogue, adorning oneself with queer and un-ornamental objects; hankering after unobtainable viands, and actual contempt or extreme niggardliness for those in actual possession, emaciation and roughness of the body and swelling and redness of the eyes; non-homologation to the things that are antagonistic to the things that are alleviative of vata—these are the symptoms of insanity of the vata type.

પિત્તોન્માદસ્ય લક્ષણમ્—

અમર્ષઃ, ક્રોધઃ, સંરમ્ભસ્થાને, શસ્ત્રલોપ્દ્ર- શાકાદ્યમુષ્ટિભિરમિહનનં સ્વેષાં પરેષાં વા, અભિદ્ર- વર્ણ, પ્રચ્છાયશીતોદકાન્નામિલાષઃ, સંતાપશ્ચાતિ- વેલં, તામ્રહરિતહારિદ્રસંરમ્ભાક્ષતા, પિત્તોપશય- વિપર્યાસાદનુપશયતા ચ; હિતિ પિત્તોન્માદલિંગાનિ અવન્તિ (૨);

અમર્ષઃ અસહિષ્ણુતા સહન ન કરના, ક્રોધઃ ક્રોધ, અસ્થાને ચ અસ્થાને વિના સ્થાનકે, સંરમ્ભઃ જુરસોં જોશ, શસ્ત્ર- શસ્ત્ર શસ્ત્ર, લોપ્દ્ર માટીનું ઢેંકું
૭-(૨). 'શાકાદ્યમુષ્ટિભિરમિહનનં'—'શાકાદ્યમુષ્ટિભિરમિદ્રવણમ્ (જ.ક.વ.)
,, 'સંરમ્ભાક્ષતા'—'સંરમ્ભાક્ષિત્વમ્ (વ.)

मिथीका देना, कक्षा-आयुध चाबुक, काष्ठ-बाण्डी लकरी, मुष्टिभिः भूमी वज्रेथी मुक्के आदिषु, स्वेषाम् पोतानां अपने, परेषाम् वा अथवा पारङ्गोने या परायणो, अभिहननम् भार्युं मारना, अभिद्रवणम् द्रोपुं दौवना, प्रच्छाव-छाया छाया, शीत-तथा शीतल तथा शीतल, उष्ण-जल, जल-तेभ्यः अ-नन्दी और अजकी, अभिलाषः अभिलाषा चाह, जतिवेकम् च धात्रा वपत सुधी बहुत देर तक, संतापः संताप सन्ताप, तात्र-बाह्य लाल, हरित-लीली हरा, हरिद्र-पीली पीला, संरब्ध-तथा द्रोपयुक्त एवं कृद्र, अक्षता-आंभोवाणापक्षुं आंखोका होना, पित्त-अने पित्तने पित्तको, उपशय-शीत करनेवाले द्रव्योसे, विपर्यासात् विपरीत द्रव्योनुं विपरीत द्रव्योका, अनुपशयता च भाङ्क न आवयुं अनुकूल न आना, इति ऐ ये, पित्त-उन्माद-पित्तजनित उन्मादनां पिनोन्मादके, लक्षणानि दक्षिणो लक्षण, भवन्ति उ है (२);

7-(2). Irritability, anger and excitement in the wrong place; striking oneself or others with weapons, brick-bats, whips, sticks and with fists; running about; craving for shade, cold water and food; prolonged attacks of anguish; coppery, green, yellow and furious look of the eyes; and non-homologation to the things that are antagonistic to articles that are alleviative of pitta—these are the symptoms of the pitta type of insanity.

श्लेष्मोन्मादस्य लक्षणम्—

स्थानमेकदेशे, तूर्णीभावः, अस्पृशश्चक्रमणं, लालाशिक्वाणकस्रवणम्, अनन्नाभिलाषः, रहस्का-मता, बीभत्सत्वं, शौचद्वेषः, स्वप्नित्वता, श्वयथु-रानने, शुक्लस्तिमितमलोपदिग्धाक्षत्वं, श्लेष्मोपश-यविपर्यासादनुपशयता च, इति श्लेष्मोन्मादलि-ङ्गानि भवन्ति (३);

७. एकदेशे-एकवक्त्रे (ग.)

एकदेशे औष्ठ्य ठेकाक्षे एक स्थान पर, स्थानम् पडी रहेयुं बैठ रहना, तूर्णीभावः थूप रहेयुं चूप रहना, अस्पृशः थोडुं थोडा, चक्रमणम् ३२युं चलना फिरना, लाला-बाण लाला, शिक्वाणक-तथा लीटनुं एवं नाककी मैकका, स्रवणम् ३२युं बहना, अनन्नाभिलाषः अ-नन्दी भुञ्ज न भवी भोजनकी अनिच्छा, रहस्कामता औङ्कान्तिप्रियता एकान्तप्रियता, बीभत्सत्वं सग उच्यते ३२युं जुगुप्साजनकता, शौचद्वेषः थोडुं भाङ्कने द्वेष पवित्रतासे द्वेष, स्वप्नित्वता उन्माद ३२युं नित्य सोना, श्वयथुः सोने शोथ, शुक्ल-सर्द सफेद, स्तिमित-निश्चिण घट्ट, मल-भण्ठी मलसे, उपविश-अक्षत्वं देपाथि आंभोवाणापक्षुं आंखोका भरा होना, श्लेष्म-कक्षने कफको, उपशय-शीत करनेवाले द्रव्योसे, विपर्यासात् विपरीत द्रव्योनुं विपरीत द्रव्योका, अनुपशयता च भाङ्क न आवयुं अनुकूल न आना, इति ऐ ये, श्लेष्म-उन्माद-कक्षनित उन्मादनां कफोन्मादके, लक्षणानि दक्षिणो लक्षण, भवन्ति उ है (३);

7-(3). Being rooted to one spot, silence, little disposition for movement, dribbling of saliva or nasal discharge, disinclination for food, love of solitude, offensiveness, aversion to cleanliness, constant somnolence, edema of the face; whiteness, fixity and covering of mucus-discharge of the eyes and non-homologation to the things that are antagonistic to articles that are alleviative of kapha—these are the symptoms of the kapha type of insanity.

साक्षिपातिकोन्मादस्य लक्षणम्—

त्रिदोषलिङ्गसन्निपाते तु साक्षिपातिकं विद्यात्, तमसाभ्यमाचक्षते कुशलाः ॥ ७ ॥

त्रिदोष-त्रये दोषनां तीनों दोषोका, लिङ्ग-दक्षिणो लक्षण, सन्निपाते तु मिश्रित यतां एक साथ होने पर, ७. माचक्षते कुशलाः—आचक्षते (च.)

સાષ્ટિપાતિકમ્ સાન્નિપાતિક ઉ-માદ સષ્ટિપાતજન્ય ઉન્માદ, વિદ્યાત્ બાલ્યત્રો સમજનાં ચાહિય, કુશલાઃ કુશળ વૈદ્યો વિદ્વાન વૈદ્ય, તમ્ તેને હસે, અસાધ્યમ્ અસાધ્ય અસાધ્ય, આચક્ષતે કહે છે કહતે હૈ ॥ ૭ ॥

7. That form of the insanity which manifests the symptoms of all the three morbid humors is to be known as the insanity of the tri-discordance type. The specialists declare that such insanity is incurable.

સાધ્યાના ચિકિત્સિતમ્—

સાધ્યાનાં તુ ત્રયાણાં સાધનાં સ્ત્રેહસ્વેદ-વપ્રનવિરેચનાસ્થાપનાનુવાસનોપશમનનસ્તઃકર્મધૂમધૂપનાજ્જનાવપીડપ્રથગનાભ્યક્ષપ્રદેહપરિવેકાનુલે-પનવધ્વન્ધનાગરોધનવિત્રાસનવિસ્માપનવિસ્માર-ણાપતર્પણસિરાવ્યથનાનિ, મોજનવિધાનં ચ યથાસ્વં યુત્ત્વ, યથ્યાન્યદપિ કિન્નિન્નિદાનનિપરીત-મૌષધં કાર્યં તદપિ સ્યાદિતિ ॥ ૮ ॥

સાધ્યાનામ્ સાધ્ય, ત્રયાણામ્ તુ ત્રણ ઉ-માદ-દોષો ત્રીન ઉન્માદોકે, સાધનાં ચિકિત્સા ઉપાય, સ્ત્રેહ-સ્નેહન સ્નેહન, સ્વેદ-સ્વેદન સ્વેદન, વમન-વમન વમન, વિરેચન-વિરેચન વિરેચન, આસ્થાપન-આસ્થાપન આસ્થાપન, અનુવાસન-અનુવાસન અનુવાસન, ઉપશમન-ઉપશમન ઉપશમન, નસ્તકર્મ-નસ્તકર્મ નસ્યકર્મ, ધૂમ-ધૂમપાન ધૂમ, ધૂપન-ધૂપન ધૂપન, અજ્જન-અજ્જન અંજન, અવપીડ-અવપીડન અવપીડન, પ્રથમન-પ્રથમન પ્રથમન, અમ્યક્ષ-અમ્યક્ષ અમ્યક્ષ, પ્રદેહ-ભેદો ભેપ પ્રદેહ, પરિવેક-પરિવેક પરિવેક, અનુલેપન-ભેપ અનુલેપન, વધ-મૃતપ્રુથ્ય કરવું મૃતપ્રુથ્ય કરના, વન્ધન-બન્ધન વન્ધન, અવરોધન-અવરોધન અવરોધન, વિત્રાસ-ત્રાસ આપવો કરના, વિસ્માપન-વિસ્મય પમાડવું

૮. અનુવાસનોપશમન-અનુવાસન (૫)

૧. ધૂમધૂપન-ધૂપધૂમપાન (ક)

૨. વધ-વ્યવ (સ.)

૩. અવરોધન-અવરોધન (૫)

ચક્રિત કરના, વિસ્મારણ-બૂલાવી દેવું મુલાના, અપતર્પણ-અપતર્પણ અપતર્પણ, મિરામ્યથનાનિ સિરાવેધ સિરાવેધ, યથાસ્વમ્ તે તે દોષને અનુસરી પ્રત્યેક દોષકે અનુસાર, યુક્ત્વા માત્રા આદિના વિચારથી માત્રા આદિકે વિચારસે, મોજનવિધાનમ્ ચ ભોજન કરાવવું મોજન ચિલાના, યત્ ચ અને જે ઓર જો, અમ્યક્ષ બીજું અન્ય, અપિ કિંચિત્ કંઈ પણ જો કુછ સી, નિદાન-વિપરીતમ્ નિદાનથી વિપરીત નિદાનસે વિપરીત, મૌષધમ્ ઔષધ દોષ ઔષધ હો, તત્ અપિ તેનો પણ સે સી, કાર્યમ્ સ્યાત્ હિતિ પ્રયોગ કરવો ભેદથી કરના ચાહિય ॥ ૮ ॥

8. Of the other three which are curable, the following constitute the therapeutic measures:— Oleation, sudation, emesis, purgation, corrective and unctuous enemata, sudation, errhines, smoking, fumigation, eye-salves, nasal medications, insufflations, inunctions, applications, affusions, besmearing, shock-therapy by intimidating the patient with threat of death, chaining and confinement, frightening, inducing astonishment and forgetfulness, depletion and venesection, skilful regimen of diet according to indication and other suitable medications antagonistic to the nature of etiological factors.

भवति चात्र—

उन्मादान् दोषजान् साध्यान् साधयेद्भिषगुत्तमः ।
अनेन विधियुक्तेन कर्मणा यत् प्रकीर्तितम् ॥ ९ ॥

અત્ર ચ આ વિધયમાં હસ વિષયમે, ભવતિ શ્લોક છે કે શ્લોક હૈ કિ, ઉત્તમઃ શ્રેષ્ઠ શ્રેષ્ઠ, ભિષક્ વૈદ્ય વૈદ્ય, યત્ પ્રકીર્તિતમ્ જે ઉપર કહેવામાં આવ્યું જો ઉપર કહા ગહા, અનેન એ હસ, વિધિયુક્તેન વિધિપૂર્વક વિધિસહિત, કર્મણા કર્મથી કર્મસે, દોષજાન્ દોષજન્ય

૯. સાધ્યાન્-સમ્યક્ (સ. ૫.)

१५ दोषजन्य तीन, साध्यान् साध्य साध्य, उन्मादान्
उन्मादोन्मी उन्मादोन्मी, साधयेत् चिकित्सा करवी
चिकित्सा करे ॥ ९ ॥

Here is a verse—

9. The expert physician should treat the curable types of insanity, which are born of morbid humors, by the therapeutic methods herein described.

आगन्तुन्मादनिदानम्—

यस्तु दोषनिमित्तेभ्य उन्मादेभ्यः स मुत्थान-
पूर्वरूपलिङ्गवेदनोपशयविशेषसमन्वितो भवत्यु-
न्मादस्तमागन्तुकमाचक्षते। केचित पुनः पूर्वकृतं
कर्माप्रशस्तमिच्छन्ति तस्य निमित्तम्। तस्य च
हेतुः प्रज्ञापराध एवेति भगवान् पुनर्वसुरात्रेयः।
प्रज्ञापराधादयं देवर्षिपितृगन्धर्वयक्षराक्षरूपिशा-
चगुरुवृद्धसिद्धाचार्यपूज्यानवमत्याहितान्याचरन्ति,
अन्यद्वा किञ्चिदेवंविधं कर्माप्रशस्तमारभते; तमा-
त्मना हतमुपपन्नतो देवादयः कुर्वन्त्युन्मत्तम् ॥१०॥

यः उन्मादः ७ उन्माद जो उन्माद, तु तो तो,
दोषनिमित्तेभ्यः दोषजन्य, उन्मादेभ्यः उन्मादोन्मी
उन्मादसे, सनुत्थान-कारण, पूर्वरूप-पूर्वस्थ
पूर्वरूप, लिङ्ग-रूप रूप, वेदना-वेदना वेदना, उपशय-
अने उपशयनी और उपशयकी, विशेष-भिन्नता मिश्रता,
समन्वितः वाणी वाला, भवति होय छे होता है, तम्
तेने उस उन्मादको, आगन्तुकम् आगन्तु आगन्तु,
आचक्षते कहे छे कहते हैं, केचित् केवल कोई, पुनः
वर्णी तो, पूर्वकृतम् पूर्वजन्म-पूर्वजन्मकृत, अप्रशस्तम्
अप्रशस्त निन्दित, कर्म-कर्मने कर्मको, तस्य तेनुं
उसका, निमित्तम् कारण, इच्छन्ति भाने छे मानते
हैं, प्रज्ञापराधः भगवान् प्रज्ञापराध, एव न ही,
तस्य च तेनुं उसका, हेतुः इति कारण छे ऐम कारण
है ऐसा, भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेय

१०. लिङ्गवेदनोपशयविशेषसमन्वितो—लिङ्गविशेषसमन्वितो (ख.)

,, तस्य-तस्य (छ. घ.)

,, हतमुपपन्नतो—उपहतमुपपन्नतो (घ. ज.)

आत्रेय, पुनर्वसुः पुनर्वसु कहे छे पुनर्वसु कहते हैं,
अयम् आ भगवन् यह भगवन्, प्रज्ञापराधात् हि भगवा-
नपराधीन प्रज्ञापराधके कारण ही, देव ऋषि-देव-ऋषि
देव-ऋषि, पितृ-पितृयो पितर, गन्धर्व-गन्धर्व गन्धर्व,
यक्ष-यक्ष यक्ष, राक्षस-राक्षस राक्षस, पिशाच-पिशाच
पिशाच, गुरु-गुरु गुरु, वृद्ध-वृद्ध वृद्ध, सिद्ध-सिद्ध
सिद्ध, आचार्य-आचार्य आचार्य, पूज्यान् तथा पूज्या-
नी और पूज्योंका, अवमत्या अवगलना करीने तिरस्कार
करके, अहितानि अहित अहित, आचरन्ति आचरन्ति
करे छे आचरण करता है, अन्यत् वा अथवा भीलुं
अथवा अन्य, किञ्चित् कोई एवंविधम् ऐवुं
इसी प्रकारके, अप्रशस्तम् निन्दित निन्दित, कर्म-कर्म
कर्मका, आरभते आरम्भ छे आरम्भ करता है, देवादयः
देव आदि देवाद. आत्मना पितृणी अपने कार्यसे,
हतम् हतुंयेल मृत बने, तस्य ते पुरुषमां उस पुरुषमें,
उपपन्नतः प्रवेश करतां तेने आविष्ट होकर उसे,
उन्मत्तम्-उन्मत्त (गाली) उन्मत्त, कुर्वन्ति जनावे छे
कर देते हैं ॥ १० ॥

10. That form of insanity, however, which presents causes, premonitory symptoms, symptoms, suffering and homologation, other than those which arise from endogenous humoral discordance is said to be exogenous. Some would have it that such insanity owes its origin to reprehensible actions done in the former existence. The teacher Atreya Punarvasu, however, is of the opinion that in this case, too, the etiological factor is volitional transgression that a man, by disregarding the gods, seers, manes, gandharvas, yakshas, demons, goblins, seniors, elders, adepts, preceptors and worthies, perpetrates undesirable acts or begins similar reprehensible undertakings. Assailing such a man who is mainly

his own assailant, the gods and others render him insane.

आगन्तुमादस्य पूर्वरूपाणि—

तत्र देवादिप्रकोपनिमित्तेनागन्तुकोन्मादेन पुरस्कृतस्येमानि पूर्वरूपाणि भवन्ति; तद्यथा—देव-गोब्राह्मणतपस्विनां हिंसारुचित्वं, कोपनत्वं, नृशं-सामिप्रायता, अरतिः, ओजोवर्णच्छायाबलवपुषा-मुपतप्तिः, स्वप्ने च देवादिभिरभिभर्त्सनं प्रवर्तनं चेति; ततोऽनन्तरमुन्मादामिनिर्वृत्तिः ॥ ११ ॥

तत्र ओम् इमं, देवादि- देवो नगेरेना देवादिके, प्रकोपनिमित्तन प्रकोपणी उपन भवेत् प्रकोपके कारण, आगन्तु- आगन्तु, उन्मादेन उन्माद नडे उन्मादसे, पुरस्कृतस्य अभिशप्त पुरुषनां अभिशप्त पुरुषके, इमानि आ ये, पूर्वरूपाणि पूर्व ३५ पूर्वरूप, भवति थाय छे होते हैं, तत् यथा नैमके जैसेकि, देव-गो- ब्राह्मण देवता-गाय-ब्राह्मण देवता-गाय-ब्राह्मण, तपस्विनाम् तथा तपस्वीओन्नी तथा तपस्वीकी, हिंसा-रुचित्वं हिंसा करनेवाली भुञ्जहिंसा करनेकी रुचि, कोपनत्वम् गुस्से थुं क्रोध करना, नृशंस- परापकार करनेवाली परापकारकी, अभिप्रायता भुञ्जहिं कामना, अरतिः कोपि कायंभां मन न लागुं बेचैनी, ओजः-ओज ओज, वर्ण-वर्ण वर्ण, छाया-कान्ति छाया, बल-बल बल, वपुषाम् तथा शरीरने शरीरका, उपतप्तिः उपताप उपताप, स्वप्ने च स्वप्नभां स्वप्नमें, देवादिभिः देव आदिथी देवता आदिसे, अभिभर्त्सनम् तिरस्कार पराभव तिरस्कारकी प्राप्ति, प्रवर्तनम् च इति अने प्रेरणा थवी और प्रेरणाका मिलना, ततः अनन्तरम् त्वा ११ इसके पीछे, उन्माद- उन्माद उन्माद, अभिनिर्वृत्तिः प्रकट थाय छे उत्पन्न होता है ॥ ११ ॥

11. The following are the premonitory symptoms seen in a man who is heading towards the exogenous type of insanity, which comes of the dis-

११. आगन्तुकोन्मादेन-आगन्तुमादेन (३)

॥ ओजः-अजोः (ज)

pleasure of the gods, etc; viz, a liking for causing hurt to the gods, cows, Brahmanas, and the ascetics, irascibility, mischief-mongering, apathy, the impairment of the vital-essence, complexion, lustre, strength and body, and in dreams being despised by the gods and others and being incited. Thereafter there is the appearance of insanity.

उन्मादकराणां भूतानामुन्मादविष्यतामारम्भविशेषः—

तत्रायमुन्मादकराणां भूतानामुन्मादविष्यता-मारम्भविशेषो भवति; तद्यथा—अवलोकयन्तो देवा जनयन्त्युन्मादं, गुरुवृद्धसिद्धमहर्षयोऽभिप्रायन्तः, पितरो दर्शयन्तः, स्पृशन्तो गन्धर्वाः, समाविशन्तो यक्षाः, राक्षसास्त्वात्मगन्धमाप्रापयन्तः, पिशाचाः पुनरावृत्त्या बाहयन्तः ॥ १२ ॥

तत्र तेभां उसमें, उन्मादकराणाम् उन्मादने उपन करनेवाले, भूतानाम् भूताने भूतोंको, उन्मादविष्यताम् उन्माद करनेकी इच्छा होने पर, अवन् तेओने आ उनका यह, प्रारम्भ-विशेषः विशेष प्रकारने आरंभ विविष्ट प्रारम्भ, भवति थाय छे होता है, तत् यथा नैमके जैसे कि, देवाः देवो देवता, अवलोकयन्तः इष्ट दृष्टिपात करनेवाले केवल दृष्टि करते हुए, गुरु-वृद्ध-गुरु वृद्ध गुरु वृद्ध, सिद्ध-सिद्ध सिद्ध, महर्षयः तथा महर्षिओ तथा महर्षि, अभिप्रायन्तः शाप देता शाप देते हुए, पितरः पितृओ पितर, दर्शयन्तः पितृनां स्पर्श पितृनां अपनेको दिखाते हुए, गन्धर्वाः गन्धर्वो गन्धर्व, स्पृशन्तः स्पर्श करनेवाले स्पर्श करते हुए, यक्षाः यक्षो

१२. पितरो दर्शयन्तः—पितरो दर्शयन्तः (च. प. प.)

॥ समाविशन्तो—प्रविशन्तो (च.)

॥ आत्मगन्ध—आत्मगन्ध (त. प.)

॥ आप्रापयन्तः—आप्रापयन्तः (प.)

॥ आवृत्त्या—अवृत्त्या (क. छ.)

यक्ष, समाधिचमत्प्रवेश कर्त्ता करीरमें प्रविष्ट होते हुए, राक्षसाः तु राक्षसे राक्षस, आत्मगन्धर्व येतानी भेदने अपनी गन्धर्वको, आत्रापचमत् सुभासां सुचाते हुए, पिशाचाः पुनः अने पिशाचो और पिशाच, आरुह्य उपर मेथी सवारी करके, बाह्यन्तः श्लावतां चलाते हुए, उन्मादक उन्मादने उन्माद, जनवन्ति उत्पन्न करे ॥ १२ ॥

12. The following is the manner in which the madness-inducing agencies, when wishing to afflict any one with madness, operate. Thus the gods send down madness by a look, the teachers, elders, adepts and the great sages by a curse, the manes by revealing themselves, the gandharvas by a touch, the yakshas by taking possession, the rakshas as by letting their body-odours be sniffed, and lastly, the goblins by mounting their victims and riding them.

भूतोन्मादस्य रूपाणि—

तस्यैमानि रूपाणि भवन्ति; तद्यथा—अत्यात्म-बलवीर्यपौरुषपराक्रमग्रहणधारणस्मरणज्ञानवचनविज्ञानानि, अनियतभूतोन्मादकालः ॥ १३ ॥

तस्य तेनां उसके, इमानि आ वे, रूपाणि ३पे। रूप, अवन्ति थाय ३ होते हैं, तद् यथा नेभे जैसे कि, अत्यात्म- येतानी प्रभाक्षुथी अधिक अपने प्रमाणसे अधिक, बल- पक्ष बल, वीर्य- वीर्य वीर्य, पौरुष- पौरुष पौरुष, पराक्रम- पराक्रम पराक्रम, ग्रहण- ग्रहण ग्रहण, धारण- धारण धारण, स्मरण- स्मरण स्मरण, ज्ञान- ज्ञान ज्ञान, वचन- वचन वचन, विज्ञानानि अने विज्ञान थाय ३ और विज्ञान होते हैं, उन्मादकालः च अने उन्मादने। काल एवं उन्मादका समय, अनियतः अनियत है। ३ अनियत होता है ॥ १३ ॥

१३. अत्यात्मबल—अमत्त्वबल (क. च. छ. घ.)

13. These are the symptoms of the exogenous type of insanity, viz, superhuman strength, energy, capacity, prowess, grasp, retention, memory, understanding, speech and knowledge. The time of manifestation of this type of insanity is indeterminate.

आगन्तून्मादस्याघातकालाः—

उन्मादयिष्यतामपि सल्लु देवर्षिपितृगन्धर्वयक्ष-राक्षसपिशाचानां गुरुवृद्धसिद्धानां वा पञ्चन्तरेष्वभिगमनीयाः पुरुषा भवन्ति; तद्यथा—पापस्य कर्मणः समारम्भे, पूर्वकृतस्य वा कर्मणः परिणामकाले, एकस्य वा शून्यगृहवासे चतुष्पथाधिष्ठाने वा, सन्ध्यावेलायामप्रयतभावे वा पर्वसन्धिषु वा मिथुनीभावे, रजस्वलाभिगमने वा, विगुणे वाऽध्ययनबलिमङ्गलहोमप्रयोगे, नियमव्रतब्रह्मचर्यभङ्गे वा, महाहवे वा, देशकुलपुरविनाशे वा, महाग्रहोपगमने वा, स्त्रिया वा प्रजननकाले, विविधभूताशुभाशुचिस्पर्शने वा, वमनधिरचनरुधिरस्रावे, अशुचेरप्रयतस्य वा चैत्यदेवायतनाभिगमने वा, मांसमधुतिलगुडमद्योच्छिष्टे वा, दिग्वासासि वा, निशि नगरनिगमचतुष्पथोपवनश्मशानाघातनाभिगमने वा, द्विजगुरुसुरयतिपूज्याभिर्घर्षणे वा, घर्माख्यानव्यतिक्रमे वा, अन्यस्य वा कर्मणोऽप्रशस्तस्यारम्भे, इत्यभिघातकाला व्याख्याता भवन्ति ॥ १४ ॥

उन्मादयिष्यताम् उन्माद करवाने। उन्माद करनेकी इच्छावाले, देव-ऋषि- देव-ऋषि देव-ऋषि, उन्माद करनेकी इच्छावाले, देव-ऋषि- देव-ऋषि देव-ऋषि,

पञ्चन्तरेष्वभिगमनीयाः पुरुषा भवन्ति—पञ्चन्तरेषु गमनीयः पुरुषः (ख.)

परिणामकाले—परिपाककाले (च.)

पर्वसन्धिषु—पक्षसन्धिषु (च.)

विविधभूताशुभाशुचिं—विविधभूताशुचिं (ख.)

रुधिरस्रावे, अशुचेः—रुधिरस्रावाशुचेः (क.)

श्मशानाघातनाभिगमने—श्मशानाभिगमने (ख.)

द्विजगुरुसुरयतिपूज्यां—द्विजगुरुसुरयतिपूज्यां (क.)

पितृ-पितृ पितर, गन्धर्व-गन्धर्व गन्धर्व, यक्ष यक्ष
यक्ष, राक्षस-राक्षस राक्षस, पिशाचानाम् अने पिशाचो-
ने और पिशाचोंको गुरु-के गुरु गुरु, वृद्ध-वृद्ध वृद्ध,
सिद्धानाम् वा अपि अने सिद्धोने पक्ष और सिद्धोंके
भी, पशु आ इन, अन्तरेषु खलु समयमां समयोमें,
पुरुषाः पुरुषो पुरुष, अभिगमनीया भवेत् कर्त्तव्य
थोऽथ आक्रमणके योग्य, भवन्ति थाय छे होते हैं, तत्
यथा जेभके जैसे कि, पापस्य पाप पाप, कर्मणः कर्मणा
कर्मके, समारम्भे आरम्भमां प्रारम्भमें, पूर्वकृतस्य अथवा
पूर्वजन्ममां कर्त्तव्य अथवा पूर्वजन्मकृत, कर्मणः कर्मणा
कर्मके, परिणामकाले वा विपादने समय फलके समय,
एकस्य वा अथवा ओकडो अथवा अकेले ही, शून्य-
गृहवासे भूना धरमां रहते होय त्थारे शून्यगृहमें
रहने पर, चतुष्पथ-अथवा आर रस्ताओ अथवा
चौराहों, अविष्टाने वा साथे बेगो थवाने स्थाने एकत्र
मिलने पर, सन्ध्यावेलायाम् अथवा संध्याने समय
अथवा सन्ध्यासमयमें, अग्रयतभावे वा अथवा अशुद्ध
अवस्थामां अथवा अशुद्ध अवस्थामें, पर्वसन्धिषु वा
अथवा पूर्णिमा अने अमावास्याने दिवसे अथवा
पूर्णिमा और अमावास्यामें, मिथुनीभावे मैथुन करते।
होय त्थारे सम्भोग करते हुए, रजस्वला-रजस्वला स्त्री
साथे अथवा रजस्वलाके साथ, अभिगमने वा संयोग
करते। होय त्थारे संभोगके समय, अध्ययन-अथवा
अध्ययन अथवा पढ़ना, बलि-अर्पण बलि, मङ्गल-
भङ्गलभङ्ग मङ्गल, होम अने होमने होमका, प्रयोगे
प्रयोग, विगुणे वा विधिपूर्वक नहिं करते।
विधिपूर्वक नहीं करने पर, नियम-नियम नियम, व्रत
व्रत, ब्रह्मचर्य-भङ्गे वा अने ब्रह्मचर्यने भङ्ग
करवायी और ब्रह्मचर्यका भङ्ग होने पर, महाहवे वा
अथवा महायुद्धना समयमां अथवा महायुद्धके कालमें,
देव-अथवा देश अथवा देश, कुल-कुल कुल,
पुर-अने नगरना और नगरके, विनाशे वा विनाशने
समय विनाशके समय, महाग्रह अथवा ग्रहके स्थान
अथवा महाग्रहके, उपगमने वा अग्रगमने प्रगम-
कालमें, क्षिप्वाः अथवा स्त्रीओनां अथवा स्त्रियोंके,
प्रजनन-काले वा प्रसवने समय प्रजननकालमें, विविध-
मृत-अथवा मृत मृत प्राणीओ अथवा नाना प्रकारके

प्राणियों, अशुभ-तेमन् अशुभ एवं अशुभ, अशुचि-
तथा अपवित्र वस्तुओने अपवित्र वस्तुओंको, स्पर्शने
वा स्पर्श करवा वधते छूनेके समय, वसन-अथवा
वसन अथवा वसन, विरेचन-विरेचन विरेचन, रुधिर-
क्ष्मावे ३ रुधिर आवने समय या रक्तमोक्षणके समय,
अशुचे अथवा अपवित्र अथवा अपवित्र, अग्रयतस्य वा
के समय रहित रहते या संयमरहित रहते हुए, चैत्य-
यज्ञभूमि यज्ञभूमि, देवायतन-अने देवालयमां और देव-
मंदिरमें, अभिगमने वा गतां जाने पर, मांस-मधु-तिल-
गुड-अथवा मांस-मधु-तिल-गोण अथवा मांस-मधु-
तिल-गुड, मद्य भक्ष या मद्यके, उच्छिष्टे वा छड़ी भूकतां
उच्छिष्ट छोड़ने पर, दिग्वाससि वा अथवा नग्न भूतां
अथवा नग्न होने पर, निशि-अथवा रात्रिने समय
अथवा रात्रिके समय, नगर-नगर नगर, निगम-पुरी
पुरी, चतुष्पथ चौटा चौराह, उपवन उपवन बगीचा,
इमशान-इमशान इमशान, आवातन-तथा वधस्थानमां
वधस्थानमें, अभिगमने गतां जाने पर, द्विज-अथवा द्विज
अथवा द्विज, गुरु-गुरु गुरु, सुर-देव देवता, यति-
यति संन्यासी, पूज्य-तथा पूज्योने और पूज्योंके,
अभिषर्षणे वा तिरस्कार करते। तिरस्कार करने पर,
धर्माव्ययन-अथवा धर्मोपदेशन अथवा धर्मोपदेशका,
अतिक्रमे वा उल्लंघन करते। उल्लंघन करने पर,
अन्यस्य अथवा अन्या अथवा अन्य, अग्रजस्तस्य
अथवा अग्रजस्त, कर्मणः कर्म कार्य, आरम्भे वा
करतां करने पर, इति ऐम इस प्रकारसे, अभिघात-
अभिघातना आक्रमणके, कालाः काल समय,
व्याख्याताः भवन्ति कथ्य छे कहे गये हैं ॥ १४ ॥

14. The following are the junctures when men become liable to the malign influence of the gods, sages, manes, gandharvas, yakshas, demons and goblins or of the preceptors, elders, and adepts, desirous of inducing madness; They are—the commencement of any evil act, or at the time of fructification of former misdeeds, while residing alone in a deserted house, or at the

crossing of four roads, when failing to practise self-control during the twilights, during sexual congress on the full and new-moon days, while cohabiting with a menstruating woman; during any impropriety in the observance of scriptural recitation, offerings, auspicious rites, and sacrifice; on lapsing from discipline, vows and Brahmacharya, on the field of battle; at the destruction of country, community or city; during eclipse; at the time of delivery for a woman; at the contact of various kinds of inauspicious and unclean objects; while vomiting purging or bleeding; while visiting holy places and temples in an unclean or improper state; while in an uncleaned condition after eating flesh, honey, til, gur or wine; while in a state of rudeness; while traversing at night through a town, city, cross roads, park, cremation ground, or a place of slaughter; while engaged in insulting the twice-born, the preceptors the gods, the ascetics, and the venerable; while mispropounding scriptures; or during the performance of any other blame-worthy action; thus we have enumerated the specific times at which the seizure begins.

उन्मादकराणां भूतानामुन्मादने त्रिविधं प्रयोजनम्, आगन्तु-
कोन्मादानां साध्यासाध्यविभागश्च —

त्रिविधं तु खलून्मादकराणां भूतानामुन्मादने
प्रयोजनं भवति; तद्यथा—हिंसा, रतिः, अभ्यर्चनं
चेति । तेषां तं प्रयोजनविशेषमुन्मादसाधारविशेष-

लक्षणैर्विधात् । तत्र हिंसार्थिनोन्माद्यमानोऽग्निं
प्रविशति, अप्सु निमज्जति, स्थलाच्छुभ्रे वा पतति,
शस्त्रकशाकाद्यलोष्टमुष्टिभिर्हन्त्यात्मानम्, अन्यच्च
प्राणवधार्थमारभते किञ्चित्, तमसाध्यं विधात्;
साध्यौ पुनर्द्वावितरौ ॥ १५ ॥

उन्मादकराणाम् उन्माद करानां उन्मादकारक,
भूतानाम् खलु भूतानां भूतोंके, उन्मादने उन्माद उन्माद
करानां उन्माद उत्पन्न करनेमें, तु तो तो, त्रिविधम्
त्रय प्रकारनु तीन प्रकारका, प्रयोजनम् प्रयोजन प्रयो-
जन, भवति होय છે है, तत् यथा जेभडे जेसे कि,
हिंसा-हिंसा हिंसा, रतिः प्रेम रति, अभ्यर्चनम् च
इति अने पूजा और पूजा, उन्माद- उन्माद पुरुषनी
उन्माद पुरुषके, आचारविशेषलक्षणै जुदी जुदी येषां
नां लक्षणै उपर्युक्ता आचारके भिन्न भिन्न लक्षणोंसे,
तेषाम् तेषां उनके, तम् ते उस प्रयोजन-प्रयोजन-
नने प्रयोजनकी, विशेषम् वेद भिन्नताको, विधात्
अष्टौ द्वेदे जाने, तत्र तेषां इनमें, हिंसार्थिना-हिंसा-
र्थीये हिंसाकी इच्छावालेमें, उन्माद्यमानः उन्माद कर-
वानां आवते। अनुपम उन्माद किया हुआ पुरुष, अग्निम्
अग्निमें, प्रविशति प्रवेश करे છે प्रवेश करता
है, अप्सु जलमें पानीमें, निमज्जति डूबे છે डूबता है,
स्थलाच्छुभ्रे वा अथवा तो जमीन परस्थी भागमें
या जमीनसे गहरेमें, पतति-पडे છે गिरता है, शस्त्र-
शस्त्र शस्त्र कशा-आयुध चाबुक, काष्ठ-काष्ठ लकड़ी,
लोष्ट-देहा देहे, मुष्टिभिः अने मुष्टीयु तथा मुक्केसे,
आत्मानम् पेटान्नी अतने अपनेको, हन्ति मारे છે
मारता है, प्राणवधार्थम् च अने प्राण वधवाने मारने
और प्राणनाशके लिए, अन्यत् भीलुं पक्ष अन्य भी,
किञ्चित् कुछ कुछ चेष्टा, आरभते करे છે करता है,
तम् तेने इसको, असाध्यम् असाध्य असाध्य, विधात्
अष्टौ समझना चाहिए, पुनः इतरौ अने आधीना और
शेष, दो वे दो, साध्यौ साध्य છે साध्य हैं ॥ १५ ॥

१५ तत्र हिंसार्थिनोन्माद्यमानः—हिंसार्थमुन्माद्यमानः ठ. त.

॥ अप्सु निमज्जति—अप्सु वा मज्जति (च.)

॥ स्थलाच्छुभ्रे वा पतति—स्थानात् शुभ्रे निपतति (ठ.)

॥ प्राणवधार्थमारभते किञ्चित्—प्राणवधार्थमारभते (ठ.)

15. As regards the motive in the insanity-causing agents for inducing insanity, it is threefold, viz, cruelty, lust, and the extortion of worship. The incentive in each case is to be inferred from the difference in the behaviour of the victim. Thus, for instance, the man who is afflicted with madness by the gods, etc, out of cruelty, will enter the fire, or dive into the waters, or fall from his position into a pit, or strike himself with weapons, whips, or resort to some other means for taking his life. Such insanity should be regarded as incurable. The other two, where the incentive of the maddening agents is lust or the desire for worship, are curable

आगन्तुकोन्मादस्य चिकित्सासूत्रम्—

तयोः साधनानि—मन्त्रौषधिमणिमङ्गलवस्तुपहारहोमनियमव्रतप्रायश्चित्तोपवासस्वस्त्ययनप्रणिपातगमनादीनि ॥ १६ ॥

तयोः ते भेदी उन दोके, साधनानि नीचेनी चिह्नित्वा ये निम्न उपाय हैं, मन्त्र-भक्त मंत्र, औषधि-औषधि औषधि, मणि-भक्षु मणि, मङ्गल-भङ्गल मङ्गल, वस्तुपहार-वस्तुपहार उपहार, होम-होम होम, नियम-नियम नियम, व्रत-व्रत व्रत, प्रायश्चित्त-प्रायश्चित्त प्रायश्चित्त, उपवास-उपवास उपवास, स्वस्त्ययन-स्वस्त्ययन स्वस्त्ययन, प्रणिपात-प्रणिपात प्रणाम, गमनादीनि तीर्थोद्दिगमन वजरे तीर्थदिमें जाना आदि ॥ १६ ॥

16. In the case of these two, the therapeutic measures consist of the following charms, herbs, magical stones, auspicious rites, oblations, offerings, sacrifices, ritual discipline (niyama),

vows, expiatory rites, fasts, blessings, obeisance to the gods and pilgrimages.

एवमेते पञ्चोन्मादा व्याख्याता भवन्ति ॥१७॥

एवम् आ रीते इस प्रकारसे, एते आ इन, पञ्च-पांच पांचों, उन्मादाः उन्मादाः उन्मादोंका, व्याख्याताः व्याख्यान कर्तुं ये व्याख्यान किया है ॥ १७ ॥

17 Thus we have dealt with the five kinds of insanity.

आगन्तुमिजौपरस्परमनुबन्धीतः, तयोर्हेतुसंसर्गात्संस्पृष्टपूर्वरूप-लिङ्गानि—

ते तु खलु निजागन्तुविशेषेण साध्यासाध्य-विशेषेण च प्रविमज्जमानाः पञ्च सन्तो द्वावेव भवतः । तौ च परस्परमनुबन्धीतः कदाचिद्यथोक्तहेतुसंसर्गात् । तयोः संस्पृष्टमेव पूर्वरूपं भवति, संस्पृष्टमेव च लिङ्गम् । तत्रासाध्यसंयोगं साध्यासाध्यसंयोगं चासाध्यं विद्यात्, साध्यं तु साध्यसंयोगम् । तस्य साधनं साधनसंयोगमेव विद्यादिति ॥ १८ ॥

ते तु खलु ये उन्माद, पञ्च सन्तः पांच होता पांच प्रकारके होते हुए, निज-जागन्तु-विशेषेण निज और आगंतु और भेदधी निज और आगन्तुके भेदसे, साध्य-असाध्य-विशेषेण च और साध्य तथा असाध्य और भेदधी तथा साध्य और असाध्यके भेदसे, प्रविमज्जमानाः विभक्त भती विभक्त होने पर, द्वा एव ये प्रकारके ही, भवतः भाव्य ये होते हैं, तौ च ते ये दोनों, यथोक्त-आगन्तु कहेवा पूर्वोक्त, हेतुसंसर्गात् कारणाना संसर्गाधी हेतुओंके मिलनेसे, कदाचित् कदाचित् वधते कभी कभी, परस्परम् परस्पर परस्पर, अनुबन्धीतः अनुबन्ध-वाण भाव्य ये अनुबन्धवाले होते हैं, तयोः तेओभा इनमें, पूर्वरूपम् पूर्व-रूप पूर्व-रूप, संस्पृष्टम् एव मिश्रित-मिश्रित ही, भवति भाव्य ये होता है, लिङ्गम् च तथा लक्षण पक्ष तथा लक्षण भी, संस्पृष्टम् एव मिश्रित भाव्य ये मिश्रित ही होता है, तत्र तेओभा

१८. तयोः—उभयोः (ब. ठ)

इनमें, असाध्य- संयोगम् भेद असाध्यना संयोगने दोनों ही असाध्योंके संयोगको, साध्य- असाध्य- संयोगम् न होने की संस्था तथा भी असाध्यना संयोगने और एक साध्य तथा दूसरे असाध्यके संयोगको, असाध्यम् असाध्य असाध्य, विद्यात् अक्षुणा जाने, साध्य- संयोगम् तु नहीं भेद साध्यना संयोगने तो दोनों ही साध्योंके संयोगको तो, साध्यम् साध्य अक्षुणा साध्य जाने, साधन- संयोगम् एव पूर्वोक्त चिकित्साना मिश्रणने न पूर्वोक्त चिकित्साके मिश्रणको ही, स्वयं तेनी इसकी, साधनम् चिकित्सा चिकित्सा, विद्यात् अक्षुणी जाने ॥ १८ ॥

18. These five varieties, however, viewed either as endogenous and exogenous or as curable and incurable, reduce themselves into two groups. Occasionally these two overlap, in consequence of the etiological factors of both types. In such cases, the premonitory symptoms are of a hybrid character and hybrid, too, are the actual symptoms. If the caloesence is between two incurable ones, then the malady is to be regarded as incurable. That only is curable where both types are curable. The treatment for this last mentioned group consists in a combination of remedial measures suitable for both.

भूतोन्मादेऽपि कौंश्च कारणम्—

भवन्ति चात्र—

नैव देवा न गन्धर्वा न पिशाचा न राक्षसाः ।
न चाग्नये स्वयमग्निमुपह्वयन्ति मानवम् ॥ १९ ॥

जात्र च आ विपथमां इह विषयमें, मन्त्रिण श्लोको उ है श्लोक है कि, स्वयम् अग्निं येते स्वयं, अग्निम् अग्निमां अग्निं नथी तेना हेशित न हुए, मानवम् अनुभवे पुरुषको, न एव न तो न तो, देवाः देवता

देव, न गन्धर्वाः न तो गन्धर्वा नतो गन्धर्वा, न पिशाचाः न तो पिशाच नतो पिशाच, न राक्षसाः न तो राक्षस नतो राक्षस, न च अग्नये अने न तो अग्निमां अग्निं नतो अन्य कोई, उपह्वयन्ति पीडे उ हेशित करते हैं ॥ १९ ॥

Here are verses again.

19. Neither gods, nor the gandharvas; neither the goblins nor the demons, nor aught else, torment the man who is not tormented of himself.

ये त्वेनमनुवर्तन्ते ह्यिदमनं स्वकर्मणा ।

न स तदेतुकः क्लेशो न ह्यस्ति कृतकृत्यता ॥ २० ॥

स्वकर्मणा येतानां न कर्मणी अपने ही प्राक्तन कर्मोंसे, ह्यिदमनम् पीडाता हेशित, एनम् तु आ पुरुषमां इस पुरुषमें, ये न जो, अनुवर्तन्ते देव नजरे आवेश करे उ देवादि आवेश करते हैं, सः ते नह, क्लेशः अवेश क्लेश, तदेतुकः न देव नजरेपी उत्पन्न भवेत् नथी उन देवादिसे उत्पन्न हुआ नहीं है, हि क्लेशके क्योंकि, कृतकृत्यता न भवेत् उ तेमां क्लेश करवानुं किने हुए कर्ममें कुछ करनेका शेष, न अस्ति- रहतुं नथी नहीं रहता ॥ २० ॥

20. Those who pursue their suffering victim by the compulsion of his misdeeds are not the authors of his sufferings; for they are not the authors of his actions.

भूतोन्मादे देवपितुराक्षसादीनामिच्छंसेत्—

प्रज्ञापराधात् संभूते व्याधौ कर्मज आत्मनः ।

नामिच्छंसेदुषो देवाज पितृजापि राक्षसान् ॥ २१ ॥

प्रज्ञापराधात् प्रज्ञापराध भवाने क्लेशे प्रज्ञापराधके कारण, आत्मनः येतानां अपने, कर्मज करेवां कर्मणी

२०. न स तदेतुकः क्लेशो—न तद्विषयः क्लेशोऽस्ती (घ.)

., न ह्यस्ति कृतकृत्यता—न कृतकृत्यकृत्यता (घ.)

., , , —न कृतकृत्यकृत्यता (घ. क.)

२१. संभूते—संवाते (अ. ड. ग.)

નિતિ કર્મસે જન્ય, જ્વાબી રોગ રોગકે, સંમૂતે ઉત્પન્ન થતાં ઉત્પન્ન હોનેસે, બુધઃ ભુદિમાન પુરુષે વિદ્વાન પુરુષકો, દેવાન્ ન દેવતાઓને નહિ દેવતાઓનો નહીં, પિતૃન્ ન પિતૃઓને નહિ પિતરોનો નહીં, રાક્ષસાન્ અપિ તથા રાક્ષસોને પણ ઔર રાક્ષસોનો મી, ન અમિતસેવ ઉપાશંભ નહિ દેવો બેધએ ઉપાશંભ નહીં દેના જાહિય ॥ ૨૧ ॥

21. The wise man when afflicted with disease, which arises from volitional transgression and is the result of one's own action, should not rail against the gods, the manes, or the demons.

આત્માનમેવ સુખદુઃખયોઃ કર્તારં માત્વા ભયસ્કરં માર્ગં પ્રપચેત—

આત્માનમેવ મન્યેત કર્તારં સુખદુઃખયોઃ ।
તસ્માદ્ભયસ્કરં માર્ગં પ્રતિપચેત નો ત્રસેત ॥ ૨૨ ॥

સુખદુઃખયોઃ સુખ અને દુઃખનો સુખ તથા દુઃખકા, કર્તારં કર્તા કર્તા, આત્માનમ્ પોતાને અપનેકો, એવ ન હી, મન્યેત-ભયુવો માનના જાહિય, તસ્માદ તેથી હસ લિય, ભયસ્કરમ્ કલ્યાણકારક કલ્યાણકારી, માર્ગમ્ માર્ગે માર્ગકો, પ્રતિપચેત ચાહું સ્વીકારે, નો ત્રસેત ૨૨ રાખવો નહિ ઢરે નહીં ॥ ૨૨ ॥

22. But he should regard his very self as the author of his pain and pleasure. Accordingly he should search out what is good for himself and not allow himself to be fear-stricken.

દેવાદીનામપચિત્તિર્હિતાનાં ચોપસેવનમ્ ।
તે ચ તેમ્યો વિરોધસ્ય સર્વમાયત્તમાત્મનિ ॥ ૨૩ ॥

દેવાદીનામ્ દેવ વગેરેની દેવતા હયાદિયોંકી, અપ-ચિત્તિઃ પૂજા પૂજા, હિતાનામ્ ચ અને હિતકર આહાર-વિહારનું ઔર હિતકર વસ્તુઓંકા, અપસેવનમ્ સેવન

સેવન, તે ચ તે એ વે દોનો, તેમ્યઃ તેમજ તેઓની સાથે એવં દેવતા હયાદિયોંસે, વિરોધઃ ચ વિરોધ એ અશુભ કર્મથી થાય છે તે વિરોધ જો અશુભ કર્મસે હોતા હૈ વહ, સર્વમ્ બધું સર્વ, આત્મનિ પોતાને અપને, આયત્તમ્ આધીન છે અવીન હૈ ॥ ૨૩ ॥

23. Reverence for the gods, the use of wholesome things, as well as what is opposed to both these, are in the control of oneself.

અધ્યાયોકાર્યસંગ્રહઃ—

તત્ર શ્લોકઃ—

સંખ્યા નિમિત્તં પ્રાગ્નૂપં લક્ષણં સાધ્યતા ન ચ ।
ઉન્માદાનાં નિદાનેઽસ્મિન્ ક્રિયાસૂત્રં ચ ભાષિતમ્ ૨૪

તત્ર શ્લોકઃ આ વિષયમાં ઉપસંહારનો શ્લોક છે કે હસ વિષયમે ઉપસંહારકા શ્લોક હૈ કિ, અસ્મિન્ આ હસ, ‘ઉન્માદાનામ્ નિદાને’ ‘ઉન્માદનિદાન’ અધ્યાયમાં ‘ઉન્માદનિદાન’ અધ્યાયમે, સંખ્યા ઉન્માદોની સંખ્યા સંખ્યા, નિમિત્તમ્ કારણ નિદાન, પ્રાગ્નૂપમ્ પૂર્વરૂપ પૂર્વરૂપ, લક્ષણમ્ લક્ષણ લક્ષણ, સાધ્યતા સાધ્યતા, ન ચ અસાધ્યતા અસાધ્યતા, ક્રિયાસૂત્રમ્ ચ અને ચિકિત્સાસૂત્ર ઔર ચિકિત્સાસૂત્ર, ભાષિતમ્ કહું છે કહ દિયા હૈ ॥ ૨૪ ॥

Here is the recapitulatory verse.

૨૪. The enumeration, the etiology, the premonitory symptoms, the actual symptoms, the curability and incurability and the methods of treatment are set out in this pathology of the various forms of insanity.

હયગ્રિવેશકૃતે તન્મે ચરકપ્રતિસંસ્કૃતે નિદાનસ્થાને
ઉન્માદનિદાનં નામ સત્તમોઽધ્યાયઃ ॥ ૭ ॥

હયિ આ પ્રમાણે હસ પ્રકાર, અગ્રિવેશકૃતે અગ્રિ-વેશે રચેલા અગ્રિવેશકૃતે બનાયે, ચરકપ્રતિસંસ્કૃતે તન્મે ૨૪. પ્રાગ્નૂપં-દિવિષય (અ. ૧. ૬. ૧. ૬.)

૨૨. નો ત્રસેત-નોત્રસેત (દ.)

૨૩. તે ચ-વચ (ચ.)

,, ,, -ન ચ (અ. ૧. ૬. ૧.)

अने अरुंधती प्रतिसंस्कार पःभेदा आ शास्त्रमां
और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, निदानस्थाने
निदानस्थान विषे निदानस्थानमें, 'उन्मादनिदानम्'
'उन्मादनिदान' 'उन्मादनिदान', नाम नामने। नामका,
सहस्रः आतमे सातवीं, अध्यायः अध्याय संपूर्ण अथे।
अध्याय समाप्त हुआ ॥ ७ ॥

7. Thus in the section on Patho-
logy in the treatise compiled by Agni-
veśa and revised by Caraka, the seventh
chapter entitled the pathology of
insanity is completed.

अष्टमोऽध्यायः ।

आठवें अध्याय अध्याय आठवाँ

Chapter VIII

अपस्मारनिदानाध्यायोपक्रमः —

अथातोऽपस्मारनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः द्वे अर्ह्यौ अथ अने 'अपस्मारनिदा-
नम्' 'अपस्मारनिदान' नामना अध्यायः 'अपस्मारनिदान'
नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः व्याख्यान करुं ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये
आत्रेयने, इति ह आ विषयमां नीचे प्रमाणः ७ इस
विषयमें निम्न प्रकारसे ही, जाह स उहेतुं छे कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the pa-
thology of Epilepsy.

2. Thus declared the worshipful
Atreya.

अपस्माराणां संख्या—

इह खलु चत्वारोऽपस्मारा भवन्ति वातपित्त-
कफसन्निपातनिमित्ताः ॥ ३ ॥

इह खलु अर्ह्यौ आयुर्वेदमें, वात- वायु वायु, कफ-
उक्ष कफ, पित्त पित्त पित्त, सन्निपातनिमित्ताः अने
सन्निपातने ही छे और सन्निपातके कारण, चत्वारः
चार चार, अपस्माराः अपस्मारा अपस्मार, भवन्ति
थाय छे होते हैं ॥ ३ ॥

3. There are four kinds of epilepsy,
the vata type, the pitta type, the
kapha type and the tridiscordance
type.

अपस्मारस्य निदानपूर्विका संज्ञाभिः—

त एवंविधानां प्रणभृतां क्षिप्रमसिनिर्वर्तन्ते;
तद्यथा—रजसामोभ्यानुपहतचेतसामुन्मादविषम-
बहुदोषाणां समन्तविकृतोपादान्यशुचीम्यभ्यवहा-
रजातानि वैषम्ययुक्तानोपयोगविधिनापयुक्तानानां
तन्त्रप्रयोगमपि च विना मानरतामन्याश्च शरीर-
चेष्टा विपनाः सताचरतामन्युपक्षयाद्वा दोषाः
प्ररूपिता रजसामोभ्यानुपहतचेतसामन्तरात्मनः
श्रेष्ठतममायतनं हृदयमुपसृज्योपरि तिष्ठन्ते, तथे-
न्द्रियायतनानि च ।

ने ओ ये, एवंविधानाम् आ प्रकारना इस प्रकारके,
प्रणभृताम् प्राणभृतां प्राणभृतां, क्षिप्रम् जल्दी शीघ्र,
अभिनिर्वर्तन्ते यर्भ आ छे हो जाते हैं, तत् तथा
ने भेके जैसेकि, रजस्तमोभ्याम् रज अने तमथी रज
और तमसे, उपहत- परास्त अथेक्षा परास्त हुए,
चेतसाम् चित्तगता चित्तगते, उन्माद- पेन पीताना
भागीथी अलित अथेक्षा उन्मर्गगामी, विषम- विषम

• उन्माद- उन्माद (प.)

• अशुचीम्यभ्यवहारानि अनुचितन्याहारानि (प.)

• "अपस्माराद् वा वायुपक्षिण्डेदानाम् (क. ख. घ. च. ञ. झ.
ट. ठ. ड. ध.)

• उपक्षयाद्-उपक्षयात् (प.)

• हृदयमुपसृज्योपरि-हृदये-हृदयमुपसृज्य पर्यपतिष्ठन्ते

(घ. व. झ. ध.)

• "—हृदयमुपसृज्योपरि (प.)

• "—परि तिष्ठन्ते (ध.)

• "—हृदयमुपसृज्योपर्यपतिष्ठन्ते (प.)

विषम, बहु- अधिक बहुत, दोषाणाम् दोषोवाणा दोषवाले, समरु- भक्षिन मलिन, विकृत- अने विकृत और विकृत, उपहितानि दोषोवाणा द्रव्योसे युक्त, अशुचीनि तथा अपवित्र एवं अपवित्र, अभ्यवहार- जातानि अनेक भाष पदार्थोने अनेक स्थापदार्थोको, वैषम्ययुक्तेन विषमतावाणा विषमतायुक्त, उपयोगविधि- ना उपयोगविधिथी उपयोगविधिसे, उपयुक्तानाम् सेवन करता सेवन करते हुए, तन्त्रप्रयोगम् च अने तन्त्रप्रयोगने और तन्त्रप्रयोगको, अपि पक्षु मी, विषमम् अधोग्ध रीते अनुचित रूपसे, आचरताम् आचरता करते हुए, अन्याः च तथा ग्रीष्म और अन्य, विषमाः विषम विषम, शरीरचेष्टाः शरीरनी चेष्टाओ शरीरकी चेष्टाओको, समाचरताम् आचरता पुत्रुपेना करते हुए पुत्रुपेना, अत्युपक्षयात् वा अथवा अति- क्षीण् यवाथी अथवा अनिक्षीण होनेसे, प्रकुपिताः प्रकुपित भयेक्ष प्रकुपित हुए, दोषाः दोषो दोष, रजस्तमोभ्याम् रज अने तमथी रज और तमसे, उपहतचेतसाम् अभिभूत भयेक्ष मनवाणा तेओना अभिभूत मनवाले उनके, अन्तरात्मनः अन्तरात्माना अन्तरात्माके, श्रेष्ठतमम् श्रेष्ठतम श्रेष्ठतम, आयतनम् स्थानस्थ स्थानरूप, हृदयम् हृदयम् हृदयम्, तथा तथा तथा, इन्द्रिय- धन्द्रियोना इन्द्रियोके, आयतनानि स्थानोभा स्थानोमें, उपसृत्य व्याप्त भर्धने व्याप्त हो कर, उपरि हृदय उपरि हृदय पर, तिष्ठन्ते रहे थे अवस्थित होते हैं;

4-(1). These four kinds of epilepsy develop rapidly in subjects of the following description:— Those whose minds are obscured by passion and ignorance; those in whom the humors have deviated from their courses, or are in an unbalanced or in a plethoric condition; those who make use of, in the manner forbidden by the dietetic rules, of improper dietary articles, which are unclean and ill-prepared; those who abuse the general rules of healthful living; as also those resorting

to other kinds of wrongful bodily activity; those in whom the morbid humors have become exacerbated as the result of extreme emaciation, and those whose minds have become obscured by passion and ignorance,— in such the morbid humors lie in wait above the heart, which is the seat par excellence of the indwelling spirit, and around the sense organs.

तत्र चावस्थिताः सन्तो यदा हृदयमिन्द्रिया- यतनानि चेरिताः कामक्रोधभयलोभमोहहर्षशोक- चिन्तोद्वेगादिभिः सहसाऽमिपूरयन्ति, तदा जन्तु- रपस्मरति ॥ ४ ॥

तत्र च अने त्या और वहां, अवस्थिताः सन्तः अवस्थित रहने अवस्थित हो कर, यदा व्याप्रे जब, काम- काम काम, क्रोध- क्रोध क्रोध, भय- भय भय, लोभ- लोभ लोभ, मोह- मोह मोह, हर्ष- हर्ष हर्ष, शोक- शोक शोक, चिन्ता- चिन्ता चिन्ता, उद्वेग- उद्वेग उद्वेग, आदिभिः वगेरेथी आदिसे, ईरिताः प्रकुपित भर्धने प्रकुपित हो कर, हृदयम् हृदय हृदय, इन्द्रियायतनानि च अने धन्द्रियोना स्थानोने और इन्द्रियोके स्थानोको, सहसा ऐकदम सहसा, अभिपूरयन्ति पूर्य करी दे थे भर देते हैं, तदा व्याप्रे तब, जन्तुः प्राणीने प्राणीको, अपस्मरति अपस्मार थाय थे अपस्मार होता है ॥ ४ ॥

4. When these humors thus lying dormant are roused by a sudden accession of desire, anger, fear, greed, infatuation, excitement, grief, worry or anxiety, they occlude the channels of the heart and the sense organs, and then the man falls into an epileptic fit.

अपस्मारस्य प्रत्यात्मिकं लक्षणम्—

अपस्मारं पुनः स्मृतिबुद्धिसत्त्वसंज्ञाहीनस्त-

४. उद्वेगादिभिः—उद्वेगादिभिर्भूतः (४.)

चेष्टमावस्थिकं तमःप्रवेशमाचक्षते ॥ ५ ॥

स्मृति स्मृति स्मृति, बुद्धि- बुद्धि बुद्धि, सस्व- अने भनना और मनके, संज्ञवात् विभ्रमथी विभ्रमसे, बीम- त्सचेष्टम् पीडितस्य चेष्टावाणा बीमत्स चेष्टायुक्त, आवस्थिकम् केष्ठ वभते थनारा कदाचित् होने वाले, तमः- प्रवेशम् अंधकारप्रवेशने अंधकारप्रवेशको, अपस्मार अपस्मार अपस्मार, आचक्षते उड़े छे कहते हैं ॥ ५ ॥

5. Epilepsy is defined as a paroxysmal loss of consciousness due to disturbance of memory and understanding of mind attended with convulsive seizures.

अपस्मारस्य पूर्वरूपाणि--

तस्येमानि पूर्वरूपाणि भवन्ति; तद्यथा—भ्रूयु- दासः सततमक्ष्णोर्वैकृतमशब्दश्रवणं लालासिक्काण- प्रस्रवणमनन्नाभिलषणमरोचकाविपाकौ हृदय- ग्रहः कुक्षेराटोपो दौर्बल्यमस्थिमेदोऽङ्गमर्दो मोहस्तमसो दर्शनं मूर्च्छा भ्रमश्चाभीक्षणं स्वप्ने च मदनर्तनव्यथनव्यथनवेपनपतनादीनीति ॥ ६ ॥

तस्य तेनां उसके, इमानि आ ये, पूर्वरूपाणि पूर्व- रूपे पूर्वरूप, भवन्ति छे हैं, तत् यथा जेभडे जैसे कि, सततम् निरंतर निरन्तर, भ्रूयुदासः भभरोनुं उंयुं थहुं भौहोंका ऊंचा उठना, अक्ष्णोः वैकृतम् आंभोनुं विकृत थुं आंखोंका विकृत होना, अशब्द- श्रवणम् विना शब्द शब्द सांभणवे विना शब्दके शब्द छुनना, लाला- सिक्का लाला, सिक्का- अने लाला और नासिकाकी मेलका, प्रस्रवणम्- प्रस्राव बहना, अनन्नाभिलषणम् अनन्नी अनिच्छा भोजनकी अनिच्छा, अरोचक- अरुचि अरुचि, अविपाकौ अविपाक अविपाक, हृदयग्रहः हृदयनु पड्डावुं हृदयका जकड़ा जाना, कुक्षेः आटोपः पेटमां वायु भराने कुक्षिका वायुसे पूर्ण होना, दौर्बल्यम् दुर्बलता दुर्बलता, अस्थिमेदः हड्डि अस्थिमेद, अङ्गमर्दः अंगोनु दूटवुं अङ्गमर्द, मोहः भौह मोह, तमसः दर्शनम् अंधार देखावुं अंधेरा धीखना, अभीक्षणम् बारबार बारबार, मूर्च्छा भूच्छी मूर्च्छा, भ्रमः च भ्रम भ्रम, स्वप्ने च अने

स्वप्नमां और स्वप्नमें, मद्- भड मद्, नर्तन- नाचवुं नाचना, व्यथन- वीधावुं व्यथन, व्यथन- पीडावुं पीडन, वेपन- डांपवुं कम्पन, पतनादीनि इति पडवुं पड़े गिरना आदि ॥ ६ ॥

6. These are its premonitory symptoms. They are spasmodic movements of the muscles of the eye-brow. constant disorderly movement of the eye, acousma, dribbling of saliva and nasal discharge, inappetence, anorexia, mis- digestion, cardiac spasm, distension of the abdomen, debility, bone-fracture. body-ache, delusion, faintness, fainting, giddiness frequent appearance in dreams of scenes of intoxication, dancing, piercing, affliction, trembling and falling, etc.

ततोऽनन्तरमपसारामिनिर्वृत्तिरेव ॥ ७ ॥

तत अनन्तरम् त्वा- पछी इसके पीछे, अपस्मार- अपस्मारनी अगमारकी, अमिनिर्वृत्ति- एव उत्पत्ति थाय छे उत्पत्ति होती है ॥ ७ ॥

7. Thereafter there is the onset of epilepsy.

वातापस्मारस्य लक्षणम्—

तत्रेदमपस्मारविशेषविज्ञानं भवति; तद्यथा— अभीक्षणमपस्मरन्धं, क्षणेन संज्ञां प्रतिलभमानम्, उत्पिण्डिताक्षम्, असाक्षा विलपन्तम्, उद्धमन्तं फेनम्, अतीवाध्मातग्रीवम्, आविखशिरस्कं, विषमविनताकुलिम्, अनवस्थितपाणिपादम्, अरु- णपरुपश्यावनखनयनवदनत्वचम्, अनवस्थितच-

८-(१) क्षणेन--क्षणे क्षणं च. च. छ. त. थ.)

अपस्मरन्धम्--अपस्मारितम् (क. ख. च. छ. द. थ.)

असाक्षा विकपन्तम्--अज्ञानं विकपन्तम्

असाक्षा विषमन्तम्

असाक्षा विरमन्तम्

(५.)

पलपद्वक्षरूपदर्शिनं, वानलानुपशयं, विपरीतो-
पशयं च वातेनापस्मरन्तं विद्यात् ॥ (१) ॥

तत्र तेभ्यो हस्ते, हृदये आ यद् अपस्मार- अप-
स्मारानु अपस्मारका, विशेष- विशेष विशेष, विज्ञानम्
विज्ञान विज्ञान, भवति छे, तद् यथा नेत्रे ज्ञे-
ति, अमीक्षणम् बारं बार बारवार, अपस्मरन्तम् भू-
धिता मूर्च्छित होनेवाले, क्षणेन क्षणम् क्षणम्, संज्ञाम्
संज्ञा चेतनाको, प्रतिलभमानम् प्राप्त करता प्राप्त होने-
वाले, उपपिण्डताक्षम् अक्षर नीचणी आवेदी अभि-
वाणा बाहिर निकल हुई आनेवाले, अमात्रा छेत्ते-
छेत्ते, विलपन्तम् विलाप करता विलाप करते हुए,
केनम् द्विष्टुनी ज्ञातका, उद्विग्नम् उद्विग्न करता वमन
करते हुए, अतीव-अत्यन्त बल, आधमात- दूरेली फूली
हुई, प्रीत्यम् आवावाणा प्रीतिवाले, आविद्ध- बांधा देदे,
शिरस्कम् माथावाणा शिरवाले, विषम- विषम विषम,
विनत- अने वगेली और मुड़ी हुई, अङ्गुलिम् आंग-
णीआवाणा अङ्गुलियोंवाले, अतवस्थित- अस्थिर अस्थिर,
पाणिपादम् हाथपागवाणा हाथपागवाले, अरुण दाब
लाल, परुष- कठोर कठोर, इषाव श्याववर्णनां श्याव-
वर्णके, नख- नख नख, नयन- नेत्र नेत्र, वदन- मुख
मुंह, स्वचम् अने आभरीवाणा और त्वचावाले, अन-
वस्थित- तेभ्यो अस्थिर एव अस्थिर, चपल- अथवा
चपल, परुष- कठोर कठोर, रक्ष- तथा रक्षा तथा रूढे,
रूप- रूपा रूपको, दर्शिनम् देखनेवाले, वातल-
वायुकारक द्रव्य, अनुपशयम् अनुपशय
न होय ओवा अनुकूल न हो ऐसे, विपरीत- अने
वायुशी विपरीत द्रव्य और वायुसे विपरीत द्रव्य, उप-
क्षयम् अनुपशय होय ओवा भाष्यसने अनुकूल हों ऐसे
मनुष्यको, वातेन वातज वातजन्य, अपस्मरन्तम् अप-
स्मारवाणो अपस्मारवाला, विद्यत आधुवो जानना
चाहिए (१);

8-(1). These are the special chara-
cteristics of epilepsy, viz, frequent
attacks of transient unconsciousness and
immediate regaining of consciousness,
bulging of the eyes, incoherent speech,
issue of frothy saliva from the mouth,

great distension of the neck due to
impeded respiration, head drawn
to one side, irregular clenching of
fingers, restlessness of hands and
feet; dusky, red and harsh nails,
eyes, face and skin; visual aura of
jerky, fickle, harsh and dry objects;
non-homologation to vata causing fac-
tors and homologation to those that
are antagonistic to vata: the person
suffering from these symptoms should
be known as suffering from epilepsy
of the vata type.

पित्तापस्मास्य लक्षणम्—

अर्भ क्षणपस्मरन्तं, क्षणेन संज्ञां प्रतिलभमा-
नम्, अलकृजन्तम्. आस्फालयन्तं भूमिं, हरितहा-
रिद्रुताम्न रक्खनयनयदनत्वचं, रुधिराक्षितोप्रभैरवा-
दीप्तमपिलरूपदर्शिनं. पित्तलानुपशयं, विपरीतो-
पशयं च पित्तेनापस्मरन्तं विद्यात् ॥ (२) ॥

अमीक्षणम् बारं बार बारवार, अपस्मरन्तम् भू-
धिता मूर्च्छित होनेवाले, क्षणेन क्षणम् क्षणम्, संज्ञाम्
संज्ञा चेतनाको, प्रतिलभमानम् भेगवता प्राप्त करते हुए,
अलकृजन्तम् गणभाथी शब्द करता गलेमेंसे शब्द
निकालते हुए, भूमिम् भूमि उपर भूमि पर,
आस्फालयन्तम् पटक करता पटकाते हुए, हरित- हरी
हरे, हरिद्र- हरीहरियां हरीके रंगके, ताम्न- ताम्न वर्णनां
ताम्नवर्णके, नख- नख नख, नयन- नेत्र नेत्र, वदन-
मुख, स्वचम् तथा आभरीवाणा तथा त्वचावाले,
रुधिराक्षित- रूढ़ी छटेलां रक्त छिन्के हुए, उग्र- रौद्र
रौद्र, भैरव- भयानक भयानके, आदीप्त प्रज्वलित
प्रज्वलित, रुधित- तथा रुद्ध तथा रुद्ध, रूप रूपा
रूपको, दर्शिनम् देखनेवाले, पित्तल- नेने
पित्तकारक द्रव्य, जिह्वाको पिनकर द्रव्य, अनुपशयम्

८-२. श्वन-श्वन क्षण न. व. प.

,, आदीप्त-प्रदीप्त (व. त.)

,, अपस्मरन्तम्-अपस्मारितम् (प. च. द. व.)

अनुकूल न होय ओवा अनुकूल न हों ऐसे, विपरीत-
अने विपरीत पदार्थ और विपरीत द्रव्य, उपशम्यम्
अनुकूल होय ओवा अनुकूलने अनुकूल हों ऐसे
मनुष्यको, पित्तेन पित्तभी पित्तसे, अपस्मरन्तम्
अपस्मारवाला अपस्मारवाला, विद्यात् आधुवे
जानना चाहिए (२);

8-(2). Frequent attacks of transient
unconsciousness and immediate regain-
ing of consciousness, stertorous brea-
thing, tossing on the ground, green,
yellow or coppery coloration of nails,
eyes, face and skin, visual aura of
blood-smearcd, fierce, terrifying, blaz-
ing and angry-looking forms, non-
homologation to pitta causing factors,
and homologation to those which are
antagonistic to pitta. The persons suf-
fering from these symptoms should
be known as suffering from epilepsy
of the pitta type.

श्लेष्मापस्मारस्य लक्षणम्—

चिरादपस्मरन्तं, चिराद्य संज्ञां प्रतिलभमानं,
पतन्तम्, अनतिविकृतचेष्टं, लालामुद्गमन्तं, शुक्ल-
नखनयनवदनत्वचं, शुक्लरुक्मिग्धरूपदर्शिनं, श्ले-
ष्मलानुपशयं, विपरीतापशयं च श्लेष्मणाऽपस्म-
रन्तं विद्यात् ॥ (३) ॥

चिरात् धाये काये देहमें, अपस्मरन्तम् भूछित
थता मूर्च्छित होते हुए, चिरात् च अने धाये काये
और देहसे, संज्ञाम संज्ञाने संज्ञाको, प्रतिलभमानम्
प्राप्त करता प्राप्त करते हुए, पतन्तम् पड़ी गिर
पड़ते हुए, अनतिविकृत चेष्टम् बहुत विकृत चेष्टाओंका न
करता बहुत विकृत चेष्टाओंका न करनेवाले, लालाम्
धायेने लालाको, उद्गमन्तम् वमन करता वमन करते

हुए, शुक्ल-सङ्केधेत, नख- नख नख, नयन- नेत्र नेत्र,
वदन- मुख मुँह त्वचम् अने त्वचावाला और त्वचा-
वाले, शुक्ल-सङ्केधेत, शुक्ल-भारे रोगदायक, स्निग्ध- तथा
स्निग्ध तथा स्निग्ध, रूप- रूप रूपांको, दर्शिनम्
देखाना देखनेवाले, श्लेष्मल- जेहे श्लेष्मल-क-
कारक द्रव्य, अनुपशम्यम् अनुकूल न होय ओवा अनु-
कूल न हा ऐन, विपरीत अने विपरीत द्रव्य और
विपरीत द्रव्य, उपशम्यम् अनुकूल होय ओवा अनुकूलने
अनुकूल हों ऐसे मनुष्यको, श्लेष्मणा कइथी कफसे,
अपस्मरन्तम् अपस्मारवाला अपस्मारवाला, विद्यात्
आधुवे जानना चाहिए (३);

8-(3). Slowly becoming unconscious
and slowly regaining consciousness,
falling on the ground, not accompanied
with very strong convulsive move-
ment, dribbling of saliva from the
mouth, pallor of nails, eyes, face and
skin, visual aura of white, heavy and
glossy shapes, non-homologation to
kapha causing factors and homologa-
tion to those antagonistic to kapha;
a person suffering from these symptoms
should be known as one suffering
from epilepsy of the kapha type.

सन्निपातापस्मारस्य लक्षणम्—

समं तत्सर्वं लेङ्गमपसारं सान्निपातिकं विद्यात्,
तमसाऽऽत्मान्शरीरे ॥ (४) ॥

समं त- अर्थात् समं एकत्रित हुए, सर्वलेङ्गम्
सधर्मां लक्षणोंवाला सब लक्षणोंवाले, अपसारम् अप-
सारने अपसारको, सान्निपातिकम् सान्निपातजन्य
सन्निपातजन्य, विद्यात् आधुवे जानना चाहिए, तम्
तेने उसे, तमसाऽऽत्माऽऽत्मा असाध्य, आचक्षते कहे
छे करते हैं (४);

8-(4). That should be known the
epileptic condition due to tri-discor-
dance of humors when all the sym-

८-(३). रूपदर्शिनं-रूपदर्शन (५.)

,, अपस्मरन्तं-अपस्मारितं (५.)

ptoms manifest in a combined form;
This is said to be incurable.

इति चत्वारोऽपस्मारा व्याख्याताः ॥ ८ ॥

इति आ भ्राष्ट्रे इय प्रकार, चत्वारः चार चार,
अपस्माराः अपस्मारा अपस्मार, व्याख्याताः उद्भा उ
कहे गये हैं ॥ ८ ॥

8-5. Thus are described the four
kinds of epilepsy.

अपस्मारेष्वागन्तुबन्धनिर्देशः—

तेषामागन्तुरनुबन्धो भवत्येव कदाचित्, तमुत्त-
रकालमुपदेक्ष्यामः। तस्य विशेषविज्ञानं यथोक्तलि-
ङ्गैर्लिङ्गाधिक्यमदोषलिङ्गानुरूपं च किञ्चित् ॥ ९ ॥

तेषाम् तेओभा उनमें, आगन्तुः भूतज अपस्मारका, अनुबन्धः संभन्ध संबंध, कदाचित्
कोध वभत किसी समय, थाय्य छे होता है, तम् तेने
उसको, उत्तरकालम् ढने पछी इसके बाद, उपदेक्ष्यामः
उद्देष्टुं कहेंगे, यथोक्त- उद्देष्टां कहे हुए, लिङ्गैः लक्षणैः
लक्षणोंसे, किञ्चित् उद्देष्टां और कुछ, लिङ्गाधिक्यम्
अधिक लक्षणैः होना अधिक लक्षणोंका होना, अदोष-
लिङ्गानुरूपम् अने ते अधिक लक्षणैः होना अधिक लक्षणों
समान न थायां ओ और उन अधिक लक्षणोंके दोनोंके
लक्षणोंके समान न होना वह, तस्य तेनुं उसका,
विशेष विज्ञानम् विशेष विज्ञान छे विशेष विज्ञान है
॥ ९ ॥

9. These epileptic types are some-
times associated with the type due to
exogenous causes. This will be des-
cribed later in the section on therapeu-
tics. Its differential characteristic is
the presence of additional symptoms
which are not in accordance with the
endogenous morbid humors.

अपस्मारस्य चिकित्सासूत्रम्—

हितान्यपस्मारिभ्यस्तीक्ष्णानि संशोधनान्युपश-

मनानि च यथास्वं, मन्त्रादीनि चागन्तुसंयोगे ॥ १० ॥

अपस्मारिभ्यः अपस्मारना रोगीओ भाटे अपस्मा-
रके रोगियोंके लिए, यथास्वं दैवानुसार दोषानुसार,
तीक्ष्णानि तीक्ष्ण तीक्ष्ण, संशोधनानि संशोधने संशो-
धनों, उपशमनानि च अने संशमने और संशमनो,
हितानि हितकर छे हितकर हैं, आगन्तुसंयोगे अने
भूतज अपस्मारना संभन्ध और भूतज अपस्मारके
संबन्धमें, मन्त्रादीनि च मन्त्रादि पक्ष हितकर छे मन्त्र
वगैरह भी हितकर हैं ॥ १० ॥

10. Only strong purificatory or
sedative measures applied as indicated
are beneficial to the epileptics; (Man-
tra) incantation and similar measures
are used when endogenous type is
associated with the exogenous one.

निदानस्थानोक्ताष्टरोगाणां प्रागुत्पत्तिः—

तस्मिन् हि दक्षाध्वरध्वसे देहिनां नानादिभ्यु-
विद्रवताममिद्रवणतरणधावनल्लवनल्लङ्घनाद्यं देहवि-
क्षोभणैः पुरा गुल्मोत्पत्तिरभूत्, हविष्साशात्
प्रमेहकुष्ठानां, भयत्रासशोकैरन्मादानां, विविध-
भूताशुचिसंस्पृशोऽपस्माराणां, ज्वरस्तु कालु महे-
श्वरललाटप्रभवः, तत्संतापाद्रकपित्तम्, अतिव्य-
वायात् पुनर्नक्षत्रराजस्य राजयक्ष्मेति ॥ ११ ॥

पुरा पूर्वकाणे पूर्वकालमें, तस्मिन् हि ते उस,
दक्षाध्वर- दक्षना भगना दक्षके यज्ञके, ध्वसे नाश
वभते नाशके समयमें, नानादिभ्यु लुदी लुदी दिशाओ-
भां भिन्न भिन्न दिशाओंमें, विद्रवताम् दैवता दोड़ते
हुए, देहिनाम् प्राणीओनां प्राणियोंके, अमिद्रवण- नाश
भाग दौड़धूप, तरण तरण तैरना, धावन दैवता दौड़ना,
ल्लवन- ल्लवण कूदना, ल्लङ्घन ल्लङ्घन लांघना, नाशैः
वज्रे आदि, देह-विक्षोभणैः शरीरने क्षोभ आपनाना

११. अमिद्रवण—अतिसरण (ध. फ.)

„ महेश्वरललाटप्रभवः—महेश्वरललाटात् प्रभवति (ध.)

„ विविधभूत—नानाविधभूत (क. च.)

„ नास—उपवास (झ.)

કારણેથી વેદનો ક્ષુભિત કરનેવાલે કારણે, ગુસ્મોત્પત્તિઃ
ગ્રાણાની ઉત્પત્તિ થઈ ગુસ્મની ઉત્પત્તિ हुई इविष्मन्नात्
तथा धी आवाधी तथा घीके खानेसे प्रमेहकुष्ठानाम्
प्रमेह અને કુષ્ઠોની પ્રમેહ और कुष्ठोंकी, भय- त्रास-
शोकैः भय त्रास અને શોકથી भय त्रास और शोकसे,
उन्मादानाम् ઉન્માદોની उन्मादोंकी, विविधभूत- तेभ्य
બુદ્ધિ બુદ્ધિ ભૂતોના एवं भिन्न भिन्न भूतोंके, अशुचि-
अपवित्र अपवित्र, संस्पर्शान् સ્પર્શથી સ્પર્શે,
अपस्मारानाम् અપસ્મારોની ઉત્પત્તિ अर्ध अपस्मारोंकी
ઉત્પત્તિ हुई, ज्वरः नु ज्वर- न्वर तो ज्वर तो,
महेश्वर- महेश्वरना महेश्वरके. कलाट- धलाटमाथी
ललाटसे. प्रभवः उत्पन्न भयो છે उत्पन्न हुआ है,
तत्संतापान् तेना संतापथी उसके संतापमें, रक्तपित्तम्
રક્તપિત્ત ઉત્પન્ન થયું છે रक्तपित्त उत्पन्न हुआ है,
नक्षत्रराजस्य पुनः અને નક્ષત્રોના રાજ ચંદ્રના और
नक्षत्रोंके राजा चंद्रके, अतिव्यवायात् अति मैथुनથી
अति मैथुनसे, राजयक्ष्मा इति राजयक्ष्मा उत्पन्न भयो
છે राजयक्ष्मा उत्पन्न हुआ है ॥ ११ ॥

11. It was during the destruction of the sacrifice of Daksha that gulma first arose in the past as the result of the agitated bodily movements gone through by the assembled persons who in their panic ran helter-skelter in all directions, running, swimming, racing, flying, jumping etc. Also at this time, the urinary and dermic disorders took their rise as the result of the libations that were eaten; the insanities as the result of fear, alarm and grief; the epilepsies as the result of the pollution by various kinds of unclean beings. As regards the fever we have already described how it arose from the forehead of great God Siva. From the heat induced by fever arose the disease hemo-

thermia. As for consumption it took its rise from the excessive sex indulgence of the Lord of the constellations, i. e. the Moon.

गद्योकार्यस्य श्लोकेन कथनम्—

भवन्ति चात्र—

अपस्मारो हि वातेन पित्तेन च कफेन च ।

चतुर्थः सन्निपातेन प्रत्याख्येयस्तथाविधः ॥१२॥

અત્ર ચ આ વિષયમાં इस विषयमें, भवन्ति श्लोके
છે કે શ્લોક હૈં कि, अपस्मारः हि अपस्मार अपस्मार,
वातेन वायुथी वायुसे, पित्तेन च पित्तथी पित्तसे, कफेन
કફથી कफसे चतुर्थः च અને ચોથો और चौथा, सन्नि-
पातेन सन्निपातથી थाय છે सन्निपातसे होता है, तथा-
विधः तेवी जतने। अर्थात् सन्निपातથી उत्पन्न થયેલો
उस प्रकारका अर्थात् संनिपातजन्य, प्रत्याख्येयः असाध्य
છે असाध्य है ॥ १२ ॥

Here are verses again.

12. The occurrence of epilepsy is due to vata, pitta and kapha and fourthly due to tridiscordance, and the last one is incurable.

साध्यांस्तु मिषजः प्राज्ञाः साधयन्ति समाहिताः ।
तीक्ष्णैः संशोधनैश्चैव यथास्वं शमनैरपि ॥१३॥

પ્રાજ્ઞાઃ શુદ્ધિમાન બુદ્ધિમાન, मिषजः વેણો વૈષ,
समाहिताः સાવધાન થઈ સાવધાન હો કર, साध्याम्
તુ સાધ્ય અપસ્મારોની तो साध्य अपस्मारोंकी तो,
यथास्वम् દોષાનુસાર दोषानुसार, तीक्ष्णैः तीक्ष्ण तीक्ष्ण,
संशोधनैः संशोधने। संशोधनों, शमनैः च एव जपि
અને સંશમનો વડે પણ और संशमनोंसे मी, साधयन्ति
ચિકિત્સા કરે છે चिकित्सा करते हैं ॥ १३ ॥

13. The intelligent and conscious physicians accomplish the cure of

૧૨. અપસ્મારો હિ—અપસ્વરતિ (વ. ચ.)

., તથાવિધઃ—તથાત્મકઃ (વ.)

૧૩. અસાધ્યં શમનૈઃ—તથા સંશમનૈઃ (ગ.)

remediable types of disease by strong, purificatory and sedative medications as indicated.

યદા દોષનિમિત્તસ્ય ભવત્યાત્નુરન્વયઃ ।

તદા સાધારણં કર્મ પ્રવદન્તિ મિષગ્વિદઃ ॥૧૪॥

યદા ત્યારે જબ, દોષનિમિત્તસ્ય દોષજન્ય અપ-
સ્મારને દોષજન્ય અપસ્મારસે, આગન્તુઃ ભૂતજન્ય અપ-
સ્મારને ભૂતજન્ય અપસ્મારકા, અન્વયઃ સંબંધ સંબંધ,
ભવતિ થાય છે હોતા હૈ, તદા ત્યારે તથ, મિષગ્વિદઃ
વિદ્વાન વૈદ્યો વિદ્વાન વૈદ્યો, સાધારણમ્ દૈવજન્યપાશ્રય અને
યુક્તિજન્યપાશ્રય દૈવજન્યપાશ્રય અને યુક્તિજન્યપાશ્રય, કર્મ-
ચિકિત્સા કરવાનું ચિકિત્સા કરનેકો, પ્રવદન્તિ કહે છે
કહતે હૈ ॥ ૧૪ ॥

14. If the condition due to morbid humors is associated with that of exogenous origin, then the best of the physicians advise the general measures meant for both.

નિદાનસ્થાનોકરોગજ્ઞાનફલમ્—

સર્વરોગવિશેષજ્ઞઃ સર્વૌષધદિશારદઃ ।

મિષક્ સર્વામયાન્ હન્તિ ન ચ મોહં નિગચ્છતિ ॥૧૫॥

સર્વરોગ-સધળા રોગોના સર્વ રોગોંકે, વિશેષજ્ઞઃ
ભેદોને બાણનાર મેદોંકો જાનં જાલા, મર્વૌષધ અને
સર્વ પ્રકારના ઔષધોમાં ઓર સર્વ પ્રકારકી ઔષધોં,
વિશારદઃ કુશળ કુશલ, મિષક્ વૈદ્ય વૈદ્ય, સર્વામયાન્
સધળા રોગોને સર્વ રોગોંકો, હન્તિ નષ્ટ કરે છે નષ્ટ
કરતા હૈ, મોહમ્ ચ અને મોહને ઓર મોહકો, ન
નિગચ્છતિ પ્રાપ્ત થતો નથી પ્રાપ્ત નહીં હોતા ॥ ૧૫ ॥

15. The physician who is expert in the differential diagnosis of all diseases and possesses the thorough pharmacological knowledge cures all diseases and is never confused.

રોગોઽપિ રોગાન્તરાણાં નિદાનાર્થકરો ભવતિ—

इत्येतदखिलेनोक्तं निदानस्थानमुत्तमम् ।

निदानार्थकरो रोगो रोगस्याप्युपलभ्यते ॥ १६ ॥

इति आ प्रभाषे इय प्रकार, एतत् आ यह,
उत्तमम् उत्तम उत्तम, निदानस्थानम् निदानस्थान
निदानस्थान, अखिलेन संपूर्णतां संपूर्णतां, उक्तम्
उक्तं છે કહા હૈ, રોગઃ એક રોગ એક રોગ, રોગસ્ય
અપિ બીજા રોગની પણ દૂસરે રોગકીમી, નિદાનાર્થકરઃ
ઉત્પત્તિ કરનારો ઉત્પત્તિ કરનેવાલા, ઉપલભ્યતે મળી
આવે છે પાયા જાતા હૈ ॥ ૧૬ ॥

16. Thus is described in toto the excellent section on pathology. There are seen diseases which act as causative factors of other diseases.

तद्यथा—ज्वरसंतापाद्रक्तपित्तमुदीर्यते ।

रक्तपित्ताज्ज्वरस्ताभ्यां शोषश्चाप्युपजायते ॥ १७ ॥

તદ્ યથા જ્વરસંતાપસે જૈસે કિ, જ્વર-જ્વરનાં જ્વર કે,
સન્તાપાદ્ સન્તાપથી સન્તાપસે, રક્તપિત્તમ્ રક્તપિત્ત
રક્તપિત્ત, ઉદીર્યતે ઉત્પન્ન થાય છે ઉત્પન્ન હોતા હૈ, રક્ત-
પિત્તાદ્ રક્તપિત્તથી રક્તપિત્તસે, જ્વરઃ જ્વર ઉત્પન્ન
થાય છે જ્વર ઉત્પન્ન હોતા હૈ, તાભ્યાન્ અને તે બન્નેથી
ઓરે ઉન દોનોંસે, શોષઃ અપિ ચ શોષ પણ શોષ મી,
ઉપજાયતે ઉત્પન્ન થાય છે ઉત્પન્ન હોતા હૈ ॥ ૧૭ ॥

17. For example, hemothermia may be produced as the result of the heat of the fever and fever as the result of hemothermia and from both these, consumption may be produced.

प्रीहामिवृद्धया जठरं जठराच्छोथ एव च ।

अशोभ्यो जठरं दुःखं गुल्मश्चाप्युपजायते ॥ १८ ॥

૧૭. શોષ-શોષ (ચ. ધ. જ.)

૧૮. શોષઃ-શોષઃ (જ.)

,, જઠરં-જઠરં (ગ. ધ.)

૧૪. મિષગ્વિદઃ-મિષગ્વિદા. (ત. જ.)

૧૫. વિશારદઃ-વિશેષવિદ (ગ. ધ. ત.)

,, નિગચ્છતિ-નિગચ્છતી (જ. ધ. ત. જ.)

झीह- अरोगनी तिलीके, अभिवृद्धया वृद्धिं बढनेसे, जठरम् उदररोग, जठरात् अने उदररोगથી और उदररोगसे, शोथः च एव से।ने थाय छे सूजन होती है, अशोभ्यः हरसथी बवासीरसे, जठरम् दुःखम् उदररोग उदररोग, गुल्मः च अपि अने गुल्म और गुल्म, उपजायते उत्पन्न थाय छे उत्पन्न होता है ॥१८॥

18. Abdominal affections may result from the enlargement of the spleen, and edema may result from the abdominal affections, and from piles there may result painful abdominal swelling as well as gulma.

प्रतिश्यायाद्भवेत् कासः कासात् संजायते क्षयः । क्षयो रोगस्य हेतुत्वे शोषस्याप्युपलभ्यते ॥१९॥

પ્રતિશ્યાયાત પ્રતિશ્યાયથી પ્રતિશ્યાયસે, કાસઃ ઉધરસ ઝાસી, મહેત્ થાય છે હોતી છે, કાસાત્ ઉધરસથી ઝાસીસ, ક્ષયઃ ક્ષય ક્ષય, સંજાયતે ઉત્પન્ન થાય છે ઉત્પન્ન હોતા છે, ક્ષયઃ અને ક્ષય ઓર ક્ષય, શોષમ્ય રોગસ્ય શોષરોગના શોષરોગકે, હેતુત્વે કારણરૂપે કારણરૂપસે, ઉપલભ્યતે મળી આવે છે પ્રાપ્ત થોતા છે ॥ ૧૯ ॥

19. Cough may result from coryza and from cough wasting may result, and wasting acting as a causative factor may lead to consumption.

ते पूर्वे केवला रोगाः पश्चाद्देत्वर्थकारिणः । उभयार्थकरा दृष्टास्तथैवैकार्यकारिणः ॥ २० ॥

તે તે જગર વગેરે વે જ્વરાદિ, પૂર્વમ્ રોગની ઉત્પત્તિથી પહેલાં રોગોત્પત્તિસે પૂર્વ, કેવલાઃ એકલા હોઈ અકેલે હો કર, રોગાઃ રોગરૂપ જ અર્થાત્ પીડા કરનારા હોય છે રોગરૂપ હી અર્થાત્ પીડા કરનેવાલે હોતે હૈં, પશ્ચાત્ પાછળથી પીછેસે, દેત્વર્થકારિણઃ તેઓ બીજા રોગના કારણરૂપ અને છે વે દૂસરે રોગકે કારણરૂપ હો

૧૯. ઉપજાવતે—ઉપજાયતે (છ ત થ.)

૨૦. તથૈકાર્યકારિણઃ—તથૈકાર્યકારિણઃ (ગ. ચ. થ.)

જાતે હૈં, વૈકાર્યકારિણઃ આ પ્રમાણે જગર વગેરે એક પ્રયોજન (પીડા) ને કરનારા જમ તરફ જાગતિ એક પ્રયોજન (પીડા) કરનેવાલે, તથૈવ તેમજ એવં, ઉભયાર્યકારાઃ બન્ને પ્રયોજન (પીડા તથા બીજા રોગ) કરનારા દોનો પ્રયોજન (પીડા ઓર દૂસરે રોગો) કો કરનેવાલે, દૃષ્ટાઃ જોવામાં આવ્યા છે દેખે ગયે છે ॥ ૨૦ ॥

20. There are diseases which exist first as such alone and later on lead to causative factors of other diseases. Some diseases embody both these conditions, while some embody one condition only.

कश्चिद्धि रोगो रोगस्य हेतुर्भूत्वा प्रशाम्यति । न प्रशाम्यति चाप्यन्यो हेत्वर्थं भूत्वेऽपि च ॥२१॥

કશ્ચિત્ કોઈ કોઈ, રોગ. હિ રોગ રોગ, રોગસ્ય રોગને રોગકા, હેતુ. હેતુ તરફ જાગતિ ભૂત્વા બનીને હો કર, પ્રશામ્યતિ શાંત થઈ જતમ છે થાત જાતા છે, અન્ય. અને વળી બીજા ઓર પુ. કરના, હેત્વર્થકારી ક્રુત્તે ચ અપિ બીજા કોઈ રોગના કારણ અને છે અન્ય કોઈ રોગકા હેતુરૂપ બનતા છે ન પ્રશામ્યતિ ચ અપિ તથા શાંત પળ થતો નથી એવ જાન્ત મી નહીં હોતા ॥ ૨૧ ॥

21. Sometimes the disease, after being the cause of another disease it-self subsides; there are other diseases which produce yet other diseases with out themselves subsiding.

एवं कृच्छ्रतमा नृणां दृश्यन्ते व्याधिसङ्कराः । प्रयोगापरिशुद्धत्वात्तथा चान्योन्यसंभवात् ॥२२॥

એવમ્ એ પ્રમાણે જમ પ્રકાર, નૃણામ્ મનુષ્યોનાં મનુષ્યોકે, વ્યાધિસંક્રારાઃ રોગોનાં મિશ્રણ રોગોકે મિશ્રણ,

૨૧. પ્રશામ્યતિ—વિનશ્ચતિ થ

દૃષ્ટાઃ—દેખતમ (ગ. થ.)

૨૨. અન્યાન્યસંભવાત્—અન્યાન્યસંભવાત (પ.)

,, ,, —અન્યત્વસંભવાત (પ.)

પ્રયોગ-જનરિશુદ્ધતાત્ ચિકિત્સાનું શુદ્ધપણું નહિ હોવાથી ચિકિત્સાકે શુદ્ધ ન હોનેકે કારણ, તથા તથા તથા, જન્યોન્મયસંમલાત્ એક બીજાને ઉત્પન્ન કરનારા હોવાથી એક દૂસરેકે ઉત્પાદક હોનેકે, કૃષ્ણનમાઃ અત્યંત કષ્ટસાધ્ય અત્યંત કષ્ટસાધ્ય, દૃશ્યન્તે જોવામાં આવે છે દેખે જાતે હૈં ॥ ૨૨ ॥

22. Such admixtures of diseases in human beings become most formidable for treatment, owing to the complexity of the line of treatment, and serve as causative factors of each other.

અશુદ્ધાશુદ્ધ ચિકિત્સાપ્રયોગલક્ષણમ્—

પ્રયોગઃ શમયેદ્યાધિં યોઽન્યમન્યમુદીરયેત્ ।

નાસૌ વિશુદ્ધઃ, શુદ્ધસ્તુ શમયેદ્યો ન કોપયેત્ ॥ ૨૩ ॥

ચઃ પ્રયોગઃ જે પ્રયોગ જો પ્રયોગ, વ્યાધિમ્ એક રોગને એક રોગકો, શમયેત્ શાન્ત કરે છે શાન્ત કરતા હૈ, અન્યમ્ અન્યમ્ પરંતુ બીજા બીજા રોગને કિન્તુ અન્ય અન્ય રોગ કો, ઉદીરયેત્ ઉત્પન્ન કરે છે ઉત્પન્ન કરતા હૈ, નાસૌ તે વહ, વિશુદ્ધઃ ન વિશુદ્ધ નથી વિશુદ્ધ નહીં હૈ, ચઃ તુ પરંતુ જે કિન્તુ જાં, શમયેત્ એક રોગને શાન્ત કરે છે એક રોગકા શમન કરતા હૈ, ન કોપયેત્ અને બીજાને કુપિત કરેતો નથી ઓર દૂસરેકો કુપિત નહીં કરતા, શુદ્ધઃ તે શુદ્ધ છે વહ શુદ્ધ હૈ ॥ ૨૩ ॥

23. The course of treatment which cures the original disease but produces some other kind of complication is not the correct line of treatment; the correct one is that which cures but does not provoke.

વ્યાધીનાં હેતુસાંકર્યનિર્દેશઃ —

एको हेतुरनेकस्य तथैकस्यैक एव हि ।

व्याधेरेकस्य चानेको बहूनां बहवोऽपि च ॥ २४ ॥

૨૪. વહવોઽપિ ચ-વહવસ્તથા (ચ)

अनेकस्य व्याधेः अनेक रोगिनो अनेक रोगोका, हेतुः हेतु हेतु, एकः એક હોય છે એક હોતા હૈ, તથા તથા તથા, एकस्य એક રોગિનો હેતુ એક રોગકા હેતુ, एकः एव हि એકજ હોય છે એક હી હોતા હૈ, एकस्य व्याधेः च એક રોગના હેતુ એક રોગકે હેતુ, अनेकः अनेक હોય છે અનેક હોતે હૈં, बहूनाम् च તેમજ થાના રોગના હેતુ બહુતસે રોગોકે હેતુ, बहवः अपि अद्भुत पण्य હોય છે બહુત મી હોતે હૈં ॥ ૨૪ ॥

24. One and the same causative factor may lead to many disease-conditions. Again a single causative factor may lead to a single disease. Many causative factors may bring only one disease. Again many causative factors may lead to many diseases.

ज्वरभ्रमप्रलापाद्या दृश्यन्ते रूक्षहेतुजाः ।

रूक्षेणैकेन चाप्येको ज्वर एवोपजायते ॥ २५ ॥

જવરઃ- જવર જવર, ભ્રમ- ભ્રમ ભ્રમ, પ્રલાપ- પ્રલાપ પ્રતપ, ભાષાઃ વગેરે વગેરે, રૂક્ષહેતુજાઃ રૂક્ષ હેતુ-ઓથી ઉત્પન્ન થતા રૂક્ષ હેતુઓસે ઉત્પન્ન હોતે હુપ, દૃશ્યન્તે જોવામાં આવે છે દેખે જાતે હૈં, અપિ ચ તેમજ ઓં, એકેન રૂક્ષેણ એક રૂક્ષ હેતુથી એક રૂક્ષ હેતુસે, एकः एव એકજ એક હી, ज्वरः જવર જવર, उपजायते ઉત્પન્ન થાય છે ઉત્પન્ન હોતા હૈ ॥ ૨૫ ॥

25. Fever, giddiness, delirium and such other diseases seem to be produced by one cause viz., dryness, and also from the same cause dryness, fever alone is produced.

हेतुभिर्बहुभिश्चैको ज्वरो रूक्षादिभिर्भवेत् ।

रूक्षादिभिर्ज्वराद्याश्च व्याधयः संभवन्ति हि ॥ २६ ॥

રૂક્ષાદિભિઃ રૂક્ષાદિ રૂક્ષાદિ, बहुभिः થાના બહુત, हेतुभिः હેતુઓથી હેતુઓસે, एकः એકજ એક હી, ज्वरः જવર જવર, भवेत् થાય છે હોતા હૈ, रूक्षादिभिः રૂક્ષ

૨૫. જાવને-ભ્રમ્યતે (ય.)

वगेरे धष्ठा हेतुओथी रुक्षादि बहुतसे हेतुओंसे, ज्वराद्याः
७१२ वगेरे ज्वर आदि, व्याधयः धष्ठा रोगो बहुतसे
रोग, संभवन्ति हि थाय छे होने हैं ॥ २६ ॥

26. Fever is produced by dryness
and many similar causative factors,
and fever and many other diseases
are produced by dryness and many
similar causative factors.

व्याधीनां लिङ्गमात्रम्--

लिङ्गं चैकमेकस्य तथैवैकस्य लक्ष्यते ।

बहुन्येकस्य च व्याधेर्यहनां स्मर्यहनि च ॥ २७ ॥

अनेकस्य अनेक, तथा तथा तथा, एकस्य
ओक रोगान् एक रोगका, लिङ्गम् लक्षणम् लक्षण, एकम्
एव ओकए एक ही लक्ष्यते ओकए आवे छे देखा
जाता है, एकस्य व्याधयः च ओक रोगानां एक रोगके,
बहुनि अहु लक्षणो होय छे बहुत लक्षण होते हैं,
बहुनाम् च अने धष्ठा रोगानां और बहुत रोगोंके
बहुनि धष्ठा लक्षणो होय छे बहुत लक्षण होते हैं ॥ २७ ॥

27. There is one symptom common
to many diseases and there may be
one symptom pathognomic of one dis-
ease alone, there may be many sym-
ptoms of one disease and there may
be many symptoms of one disease and
there may be many symptoms common
to many diseases.

विषमारम्भमूलानां लिङ्गमेकं ज्वरो मतः ।

ज्वरस्यैकस्य चाप्येकः संतापो लिङ्गमुच्यते ॥ २८ ॥

विषमारम्भमूलानां विषम आरंभ छे हेतु ओना
ओवा रोगान् विषम आरंभ है हेतु जिनके ऐसे रोगका,
ज्वरः ७१२ ज्वर, एकम् लिङ्गम् ओक लक्षण एक लक्षण,

२७ तथैवैकस्य लक्ष्यते—तथैवैकस्य लक्ष्यते ।
२८ तथैवैकस्य लक्ष्यते—तथैवैकस्य लक्ष्यते ।
२९ तथैवैकस्य लक्ष्यते—तथैवैकस्य लक्ष्यते ।

मतः मानेछ छे माना गया है, एकस्य ओक एक, ज्वरस्य
७१२ ज्वरका, एकः ओक एक, संतापः संताप ७
सताप ही, लिङ्गम् लक्षणम् लक्षण, उच्यते उहेवाय छे कहा
जाता है ॥ २८ ॥

28. One symptom, i. e. fever, is
considered the common symptom for
many diseases which have an irregular
onset, and general heating is consid-
ered the pathognomic symptom of one
disease - fever.

विषमारम्भमूलैश्च ज्वर एको निरुच्यते ।

लिङ्गैरेतैर्ज्वरश्वासहिक्काद्याः सन्ति आमयाः ॥ २९ ॥

विषमारम्भमूलैः विषम आरंभ आदि कारणां
विषमारम्भादि कारणोंसे, एकः ओक एक, ज्वरः ७१२
ज्वर, निरुच्यते निरुच्यते आवे छे जाना जाता है, ज्वर-
श्वास-हिक्काद्याः अने ७१२ श्वास हिक्का वगेरे और ज्वर
श्वास हिक्का आदि, आमयाः च रोगो रोग, एतैः लिङ्गैः
आ लक्षणोथी युक्त इन लक्षणोंसे युक्त, सन्ति होय छे
होने हैं ॥ २९ ॥

29. Irregular onset and similar
other symptoms appear as the signs
of the disease, fever, while similar
symptoms also occur in severe dyspnea,
hiccup and other similar diseases.

व्याधीनां चिकित्मासूत्रनिर्देशः—

एका शान्तिरनेकस्य तथैवैकस्य लक्ष्यते ।

व्याधेरैकस्य चानेका वहनां बह्व्य एव च ॥ ३० ॥

अनेकस्य अनेक रोगान् अनेक रोगोंकी, तथा एव
तेमन् बसे ही, एकस्य व्याधे ओक रोगान् एक रोगकी,
शान्तिः शिथिलता चिकित्सा, एका एव ओकए एक ही,
लक्ष्यते ओकए आवे छे देखी जाती है, एकस्य च
ओक रोगान् एक रोगकी, अनेका अनेक अनेक, बह्व्य च
अने धष्ठा रोगान् और बहुत रोगोंकी, बह्व्यः एव च

३०. तथैवैकस्य—तथैवैकस्य (५)

नासाध्यः साध्यतां याति साध्यो याति त्वसाध्यताम् ।
पादापचाराद्वाद्वा याति भावान्तरं गदाः ॥३५॥

असाध्यः असाध्य रोग, असाध्यताम् साध्यताने साध्यताको, न याति प्राप्त भवेत् । नथी प्राप्त नहीं होता, साध्यः तु परंतु साध्य रोग परन्तु साध्य रोग, असाध्यताम् असाध्यताने असाध्यताको, याति प्राप्त थाय छे प्राप्त हो जाता है, पादापचारात् चिकित्सानां चार पादोभानां चार्थ ऐक्यना अपचारधी चिकित्साके चार पादोंमेंसे किसी एकके अपचारसे, दैवात् वा अथवा दैवधी अथवा दैवमे, गदाः रोगो रोग, भावान्तरम् अन्य भावने अन्य भावको, याति प्राप्त थाय छे प्राप्त होते हैं ॥ ३५ ॥

३५. Incurable diseases never become curable while curable diseases may pass into the stage of incurability on account of the short-comings in any of the four basic therapeutic factors, or as the result of destiny.

व्याध्यवस्थाविशेषज्ञानफलम्—

वृद्धिस्थानक्षयावस्थां रोगाणामुपलक्षयेत् ।
सुसूक्ष्मामपि च प्राज्ञो देहान्निबलचेतसाम् ॥३६॥

प्राज्ञः बुद्धिमान् वैद्ये बुद्धिमान् वैद्यको, रोगाणाम् रोगोन्नी रोगोंकी, देहान्निबलचेतसाम् च अने देह, अग्नि, भण अने चित्तानी और देह, अग्नि, बल और चित्तकी, सुसूक्ष्माम् अपि सूक्ष्मभां सूक्ष्म पण सूक्ष्मसे सूक्ष्म भी, वृद्धि-स्थान-क्षय-वृद्धि, स्थान, अने क्षयनी वृद्धि-स्थान और क्षयकी, अवस्थाम् अवस्थाने अवस्थाको, उपलक्षयेत् आशुवी भेदने जानना चाहिए ॥ ३६ ॥

३६. The wise physician should carefully investigate even the minutest changes in the hypertrophy, normality and the atrophy of the morbid element as well as the strength of the body, gastric fire, vitality and mind.

३६. रोगाणाम्-दोषाणाम् (क. घ. च छ. झ. ञ. ट. ड. ध.)

व्याध्यवस्थाविशेषान् हि ज्ञात्वा ज्ञात्वा विचक्षणः ।
तस्यां तस्यामवस्थायाम् चतुःश्रेयः प्रपद्यते ॥ ३७ ॥

विचक्षणः बुद्धिमान् वैद्य बुद्धिमान् वैद्य, व्याध्यवस्था रोगोन्नी अवस्थाना रोगोंकी अवस्थाओंके, विशेषान् भेदने भेदोंको, ज्ञात्वा ज्ञात्वा आशुवी आशुवी जान जान कर, तस्याम् तस्याम् ते ते उस उस, अवस्थायाम् अवस्थामां अवस्थामें, चतुःश्रेयः चार प्रकारना उत्थायुने चार प्रकारके कल्याणको, प्रपद्यते प्राप्त थाय छे प्राप्त होता है ॥ ३७ ॥

३७. The circumspect physician, constantly observing the variations in the stages of the diseases, should prescribe such treatment as is helpful in attaining the fourfold blessing of therapeutics.

तिर्यग्गतदोषचिकित्सासूत्रम्—

प्रायस्तिर्यग्गता दोषाः क्लेशयन्त्यातुरांश्चिरम् ।
तेषु न त्वरया कुर्याद्देहान्निबलचित् क्रियाम् ॥३८॥

प्रायः धातुं डरीने बहुत करके, तिर्यक् आऽ भागे देहे मार्गमें, गताः गयेला गये हुए, दोषाः दोषो दोष, आतुरान् रोगोन्नी रोगियोंको, चिरम् लंबा वधत सुधी देर तक, क्लेशयन्ति क्लेश आपे छे क्लेश देते हैं, देहान्निबलचित् देह अने अग्निना भणने आतुरान् वैद्य देह और अग्निके बलको जाननेवाला वैद्य, तेषु ओ रोगोन्नी-ओभां इन रोगियोंमें, त्वरया जल्दीधी जल्दीसे, क्रियाम् चिकित्सा चिकित्सा, न कुर्यात् डरवी नहि न करे ॥ ३८ ॥

३८. Generally the morbid humors which have spread sideways, afflict the patient for a long time; in this condition the physician cognisant of the nature of the body, gastric fire and vitality should not be in a hurry to counteract the morbid elements.

३७. चतुःश्रेयः-तत्तच्छ्रेयः (घ. न छ. ट. ड. ध.)

३८. देहान्निबलचित् क्रियाम्-देहान्निबलचित् क्रियाम् (घ.)

प्रयोगैः क्षपयेद्वा तान् सुखं वा कोष्ठमानयेत् ।
ज्ञात्वा कोष्ठप्रपञ्चास्तान् यथासन्नं हरेद्बुधः ॥३९॥

तान् तेओने इनको, प्रयोगैः प्रयोगेथी प्रयोगेष्ठे, क्षपयेत् वा क्षीणु ३२वा क्षीण करे, सुखम् वा अथवा सुअपूर्व ३ अथवा सरलतासे, कोष्ठम् ३५४भा कोष्ठमें, जानयेत् आववा ले आये, बुधः पंडित रैष्ठे ज्ञानी वंश, तान् तेओने उनको, कोष्ठप्रपञ्चान् ३५४भा आवेथा कोष्ठमें आये हुए, ज्ञात्वा अक्षीने जान कर, यथासन्नम् पासेना भागेथी समीप मार्गसे, हरेद् अक्षर ३६६वा बाहिर निकाले ॥ ३९ ॥

39. These morbid humors should be eliminated by a slow course of treatment or drawn painlessly into the alimentary tract; and when they have returned to the alimentary tract, the wise physician should eliminate them through the nearest passage of exit.

लिङ्गत्वेनोक्तानां व्याधीनां पृथग्व्याप्तिरपि संभवति -

ज्ञानार्थं यानि चोक्तानि व्याधिलिङ्गानि संग्रहे ।
व्याधयस्ते तदात्वे तु लिङ्गानीष्टानि नागयाः ॥४०॥

संग्रहे आ निदानसंग्रहभां इन निदान संग्रहमें, ज्ञानार्थम् ज्ञान भाटे ज्ञानके लिए, यानि जे जा, व्याधिलिङ्गानि अरुचि वगेरे रोगनां लक्षणों अर्चि आदि रोगके लक्षण, उक्तानि कथां छे वहे हैं, ते व्याधयः तेओने स्वतंत्र होय तो रोगों छे वे यदि स्वतंत्र हों तो रोग ही हैं, तदात्वे तु परंतु व्याधारे नवर वगेरे रोगोंने परतंत्र अर्चि उत्पन्न आय छे त्यारे तेओने परंतु जब ज्वर आदि रोगोंके अधीन हों कर उत्पन्न होते हैं तब उनको, लिङ्गानि लक्षण छे लक्षण ही, इष्टानि मानवां ओष्ठे मानना चाहिए, नागयाः न रोगों नहि रोग नहीं ॥ ४० ॥

40. In this epitome of description of the diseases, some of those that have been mentioned as the symptoms of

३९. ब्यापञ्च-ब्यासं न (घ. च. त. घ.)

diseases appear as independent diseases; as long as they exist secondarily, they are called symptoms and not diseases.

विकारप्रकृतयोः स्वहेतुवशात्त्वम्—

विकारः प्रकृतिश्चैव द्वयं सर्वं समासतः ।

तद्धेतुवशात् हेतोरभावाच्चानुवर्तते ॥ ४१ ॥

सर्वम् अधुं समी, समासतः संक्षेपभां संक्षेपमें, विकारः विकार विकार, प्रकृतिः अने प्रकृति और प्रकृति, द्वयम् एव ओ ओ छे ये दो ही हैं, तत् ते ओ ओ दोनों, हेतुवशात् हेतुने वशवर्ती छे हेतुके वशवर्ती हैं, हेतो. हेतुना हेतुके, अभावात् अभावथी अभावसे, न अनुवर्तते प्रवृत्त यतां नथी प्रवृत्त नहीं होते ॥ ४१ ॥

41. In short, everything in the world has only two conditions, abnormal and normal; both of them are dependent upon a cause. Nothing can happen in the absence of a cause.

निदानस्थानोक्तार्थसंग्रहः—

तत्र श्लोकाः—

हेतवः पूर्वरूपाणि रूपाण्युपशयस्तथा ।

संप्राप्तिः पूर्वमुत्पत्तिः सूत्रमात्रं चिकित्सितात् ॥४२॥

तत्र ते विषयभां उस विषयमें, श्लोकाः श्लोक छे ३ श्लोक हैं कि, हेतवः अपरभां रोगों निदान अपस्मारके निदान, पूर्वरूपाणि पूर्व ३५ पूर्वरूप, रूपाणि ३५ रूप, उपशयः उपशय उपशय, तथा तथा तथा, संप्राप्तिः संप्राप्ति संप्राप्ति, पूर्वम् उत्पत्तिः तेम न नवर वगेरे रोगोंनी प्रथम उत्पत्ति एवं ज्वर आदि रोगोंकी प्रथम उत्पत्ति, चिकित्सितात् अने चिकित्सानुं और चिकित्साका, सूत्रमात्रम् सूत्रमात्र आ अध्यायभां कहे छे इस अध्यायमें कहा है ॥ ४२ ॥

42. Here are the recapitulatory verses: -
Causative factors, premonitory symp-

४१ विकारः—विकाराः एक

.. नानुवर्तते—न प्रवर्तते (क. घ. ज. त.)

४२. चिकित्सितात्—चिकित्सितम् (क. घ. ज. त.)

toms, symptoms, homology, course of the disease, primogenisis, were aphoristic mention of treatment.

ज्वरादीनां विकाराणामष्टानां साध्यता न च ।
पृथगेकैकशब्दोक्ता हेतुलिङ्गोपशान्तयः ॥ ४३ ॥

ज्वरादीनाम् आनिदान स्थानमां ज्वर आदि
इम निदान स्थानमें ज्वरादि, ज्वरानाम् आठ आठ,
विकाराणाम् रोगोनी रोगोंकी साध्यता साध्यता साध्यता,
न च अने असंसाध्यता और असंसाध्यता, हेतु- निदान
निदान, लिङ्ग- लक्षण, उपशान्तय. अने चिकित्सा
और चिकित्सा, पृथक् जुदी जुदी सिद्ध सिद्ध, एकैकशः
च अभिधी क्रमसे, उक्ताः उद्धृत्य छे कहरी है ॥ ४३ ॥

43. curability or otherwise of the eight diseases, viz, fever and others, separate description of the causes, symptoms and treatment of each of these diseases;

हेतुपर्यायनामानि व्याधीनां लक्षणस्य च ।
निदानस्थानमेतावत् संग्रहेणोपदिश्यते ॥ ४४ ॥

हेतुपर्यायनामानि निदाननां पर्यायवाचक नामो
निदानके पर्यायवाचक नाम, व्याधीनाम् रोगोनां पर्याय-
वाचक नामो रोगोंके पर्यायवाचक नाम, लक्षणस्य च
अने लक्षणनां पर्यायवाचक नामो और लक्षणके पर्याय-
वाचक नाम, एतावत् आठवा इतने, निदानस्थानम्
(निदानस्थानने) निदानस्थानका, संग्रहेण संक्षेपमां संग्र-

पम, उपदिश्यते उपदेश करवाभा आये छे उपदेश
दिया गया है ॥ ४४ ॥

44 synonyms of etiological factors, diseases and symptoms:—these are thus concisely described in the section on Pathology.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते निदानस्थाने
अपस्मारनिदानं नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

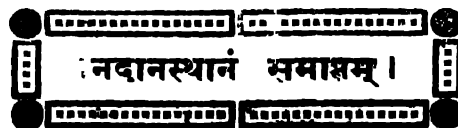
निदानस्थानं समाप्तम् ।

इति आ प्रमाणे इम प्रकार, अग्निवेशकृते अग्नि-
वेशे अथेला अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे
अने अष्टमी प्रतिसंस्कृत पात्रेला आ शास्त्रमां
और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, निदानस्थाने
निदानस्थान विषे निदानस्थानमें, 'अपस्मारनिदानम्'
'अपस्मारनिदान' 'अपस्मारनिदान', नाम नामने नामका,
अष्टमः आठवा आठवा, अध्यायः अध्याय संपूर्ण अथे
अर्थात् समाप्त हुआ ॥ ८ ॥

निदानस्थानम् निदानस्थान निदानस्थान, समाप्तम्
संपूर्ण अथुं समाप्त हुआ ॥

6. Thus in the section on Pathology in the treatise compiled by Agni-
vesa and revised by Caraka, the eighth
chapter entitled "The Pathology of
Epilepsy" is completed.

Thus ends the Section on Pathology.

श्रीः
चरकसंहिता
विमानस्थानम्।

श्री
चरकसंहिता
विमानस्थान

श्री
चरकसंहिता
विमानस्थान

The
Carakasamhita
VIMANASTHANA
(The Section on specific
determination of measure.)

प्रथमोऽध्यायः ।

पहेलो अध्याय अध्याय प्रथम
Chapter I

रसविमानाध्यायोपक्रमः - -

अथातो रसविमानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः हवे अर्द्धांशी अब आगे, रसविमानम्
'रसविमान' नामना अध्यायानुं 'रसविमान' नामके
अध्यायका, व्याख्यास्यामः व्याख्यान करेणुं व्याख्यान
करेण ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये आत्रेयने,
इति ह आ विषयभां नीये प्रमाणे न इस विषयमें
निम्न प्रकारसे ही, जाह स डहेलु छे कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the
chapter entitled "The specific deter-
mination of the measure of tastes",

2. Thus declared the worshipful
Atreya.

रसादिमानज्ञानार्थं विमानस्थानोपदेशः —

इह खलु व्याधीनां निमित्तपूर्वरूपरूपोपशय-
संख्याप्राधान्यविधिविकल्पबलकालविशेषानुप्र-
विष्टानन्तरं दोषमेषजदेशकालबलशरीरसारा-
हारसात्म्यमत्त्वप्रकृतिवयसां मानमवहितमनसा
यथावज्ज्ञेयं भवति भिषजा, दोषादिमानज्ञानाय-
त्तन्वात् क्रियायाः ।

इह खलु अर्द्धां यहा, व्याधीनाम् व्याधिनां रोगोंके,
निमित्त- डारलु कारण, पूर्वरूप- पूर्वरूप पूर्वरूप, रूप-
रूप रूप, उपशय- उपशय उपशय, संख्या- संख्या
संख्या, प्राधान्य- प्राधान्य प्राधान्य, विधि- विधि विधि,
विकल्प- विकल्प मेद, बल- बल बल, काल- अने डालना
और काठके, मेदान् बेदेने मेदोंको, अनुप्रविष्ट्य अलुने
जानकर, अनन्तरम् पछी पीछे, क्रियायाः चिकित्साने।
चिकित्साके, दोषादि- दोष आदिना दोष आदिके, मान-
प्रमाणाना प्रमाणके, ज्ञान- ज्ञान उपर ज्ञानके, जायतत्वात्

२. अनुप्रविष्ट्यान्तरम् अभिनिदिश्य न च ।

१. दोषमेषजदेशकालबल-रसद्वयदोषविकारमेषजदेशकालबल

(क. घ. न. ड. ध.)

॥ दोषादिमानज्ञानायत्तन्वात्-रसादिमानज्ञानायत्तन्वात् (ध.प.)

आधार रहेगा। होनाथी अचीन होनेसे, मिषजा वैद्यने वैद्यको, जघहितमनसा सावधान चित्तथी एकाग्र चित्तसे, दोष- दोष दोष, मेघज- औषध मेघज, देश- देश देश, काक- काण काल, बल- अण बल, क्षरीर- शरीर शरीर, सार- सार सार, आहार- आहार आहार, सात्व- सात्व सात्व, सत्व- सत्व सत्व, प्रकृति- प्रकृति प्रकृति, वय- वय तथा वयना तथा वयके, मानम् प्रमाण मान, वषावत् भरा वषावत् यथावत्, ज्ञेयम् ज्ञेयम् ज्ञेयम् जानने योग्य, भवति थाय छे होते हैं;

3 (1). After studying the characteristics of etiology, premonitory symptoms, signs and symptoms, homology, number, predominant morbidity, mode of classification, pathological combination, intensity and periodicity of the diseases, the physician should strive to acquire by means of studious application the accurate knowledge of the measure of humors, medications, climate, season, strength, constitution, vitality, diet, homologation, psychic make-up, habit and age, as treatment depends on the accurate recognition of the measure of humors and the other factors.

न ज्ञानमानसो दोषादीनां भिषग् व्याधिनिग्रह-समर्थो भवति । तस्माद्दोषादिमानज्ञानार्थं विमान-स्थानमुपदेक्ष्यामोऽग्निवेश ! ॥ ३ ॥

हि ३१२७ के क्योंकि, दोष- दोष दोष, आदीनाम् अदीनां आदिके, ज्ञानमानसः प्रमाणने न ज्ञानमानको न जाननेवाला, भिषक् वैद्य वैद्य, व्याधि- रोगोना रोगोंके, निग्रह- निग्रह निग्रहमें, समर्थः समर्थ समर्थ, न भवति थोता नहीं नहीं होता, तस्मात् तैथी इस-

३. दोषादीनाम्-रसदोषादीनाम् व.)

,, ,, -रसादीनाम् (व. २. ५. ५.)

,, दोषादिमानज्ञानार्थम्-रसादिमानज्ञानार्थम् (व. २. ५. ५.)

लिए, अग्निवेश ! हे अग्निवेश ! हे अग्निवेश !, दोष- दोष दोष, आदि- आदिनां आदिके, मान- प्रमाणना प्रमाणके, ज्ञान- ज्ञेयम् ज्ञान भाटे ज्ञानके लिए, विमानस्थानम् विमानस्थानने विमानस्थानका, उपदेक्ष्यामः उपदेश करेगे ॥ ३ ॥

3. The physician ignorant of this science of specific measure of tastes, humors etc, cannot subdue diseases. Therefore, O, Agnivesa ! we shall expound the section on specific determination with a view to elucidate the knowledge of the measure of tastes, humors etc.

सम्यगुपयुज्यमानानां घणा रसानां शरीरयापकत्वम्, तैवामेव मिथ्योपयुज्यमानानां दोषप्रकोपकत्वम्—

तत्रादौ रसद्रव्यदोषविकारप्रभावात् वक्ष्यामः । रसास्तावत् षट्-मधुराम्ललवणकटुतिक्तकषायाः । ते सम्यगुपयुज्यमानाः शरीरं यापयन्ति, मिथ्योपयुज्यमानास्तु खलु दोषप्रकोपायोपकल्पन्ते ॥ ४ ॥

तत्र अदौ यहां, आदौ प्रथम प्रथम, रस- रसना रसके, द्रव्य- द्रव्यना द्रव्यके, दोष- दोषना दोषके, विकार- तथा विकारना तथा विकारके, प्रभावान् प्रभावने प्रभावको, वक्ष्यामः कहेथुं कहेंगे, रसाः रसा रस, तावत् तो तो, षट् छ छे छः हैं, मधुर- मधुर मधुर, अम्ल- अम्ल अम्ल, लवण- लवण लवण, कटु- कटु कटु, तिक्त- तिक्त तिक्त, कषायाः अने कषाय और कषाय, ते तेथो वे, सम्यक् सारी रीते भली प्रकारसे, उपयुज्यमानाः उप- योगमा आवतां उपयुक्त होते हुए, शरीरम् शरीरने शरीरको, यापयन्ति टकावी राखे छे टिकावे रखते हैं, मिथ्या अने जोटी रीते और मिथ्या प्रकारसे, उपयुज्यमानाः उपयोगमा आवतां उपयुक्त होते हुए, तु तो तो, दोषप्रकोपाय खलु दोषना प्रकोप भाटे दोषके प्रकोपके लिए, उपकल्पन्ते समर्थ थाय छे समर्थ होते हैं ॥ ४ ॥

4. Now, first of all we shall discourse on the action of tastes, substa-

४. प्रकोपायोपकल्पन्ते-प्रकोपायोपकल्पन्ति (त.)

nces, humors and disorders. The tastes are six—sweet, acid, salt, pungent, bitter and astringent. These properly used sustain the body in health; ill-used, they bring about the provocation of the humors

પ્રકૃતિભૂતાના દોષાણા શરીરોપકારકત્વમ્, વિકૃતિમાપન્નાના તેષાં શરીરોપશાતકત્વમ્—

દોષાઃ પુનઃસ્ત્રયો વાતપિત્તશ્લેષ્માણઃ । તે પ્રકૃતિ-
ભૂતાઃ શરીરોપકારકા ભવન્તિ, વિકૃતિમાપન્નાસ્તુ
શ્ચ લુ નાનાવિધર્વિકારૈઃ શરીરમુપતાપયન્તિ ॥૫॥

દોષાઃ દોષો દોષ, પુનઃ વળી તો, ત્રયઃ ત્રણ છે ત્રીન છે, વાત- વાત વત, પિત્ત- પિત્ત પત્ત, શ્લેષ્માણઃ તથા કફ અને કફ, તે તેઓ વે, પ્રકૃતિભૂતાઃ, પ્રકૃતિમાં રહી પ્રકૃતિમાં રહ કર, શરીર- શરીરને શરીરકો, ઉપકારકાઃ ઉપકારક ઉપકારક, ભવન્તિ થાય છે હોતે હે, વિકૃતિમ્ અને વિકૃતિને ઓર વિકૃતિનો, આપન્ના શ્ચ લુ પામી પ્રાપ્ત હો કર, તુ તે તો, નાનાવિધઃ બુદી બુદી બાતના નાના પ્રકારકો, વિકારૈઃ (વિકારોથી) વિકારોસે, શરીરમ્ શરીરને શરીરકો, ઉપતાપયન્તિ સંતાપે છે પીડિત કરતે હું ॥ ૫ ॥

5. And the humors are three: - Vata, Pitta and Kapha. When normal they cause the proper functioning of the body; when they have become abnormal they certainly afflict the body by causing disorders of various types.

ત્રયસ્ત્રયો રસા દોષમેકૈકં જનયન્તિ, ત્રયસ્ત્રયશ્ચોપશમયન્તિ, તેષાં વિવરણમ્—

તત્ર દોષમેકૈકં ત્રયસ્ત્રયો રસા જનયન્તિ, ત્રયસ્ત્રયશ્ચોપશમયન્તિ ।

તત્ર તેમાં દનમે, ત્રયઃ ત્રયઃ ત્રણ ત્રણ ત્રીન ત્રીન, રસાઃ રસો રસ, દોષમેકૈકં એક એક એક એક, દોષમ્ દોષને દોષકો, જનયન્તિ ઉત્પન્ન કરે છે ઉત્પન્ન કરતે હું,

૧. શરીરોપકારકાઃ—શરીરોપકારકો. (૫. ૫)

ત્રયઃ ત્રયઃ ત્રયઃ ત્રયઃ ત્રણ ત્રણ રસો ઓર ત્રીન ત્રીન રસો, ઉપશમયન્તિ શાન્ત કરે છે શાન્ત કરતે હું ।

૫. ૫. Each of these three humors is provoked by three tastes and is allayed by the other three tastes.

તદ્યથા—કટુતિક્તકષાયા વાતં જનયન્તિ, મધુરામ્લલવણાસ્ત્વેનં શમયન્તિ; કટુમ્લલવણાઃ પિત્તં જનયન્તિ, મધુરતિક્તકષાયાસ્ત્વેનં ચ્છમયન્તિ; મધુરામ્લલવણાઃ શ્લેષ્માણં જનયન્તિ, કટુતિક્તકષાયાસ્ત્વેનં શમયન્તિ ॥ ૬ ॥

તત્ત્વ યથા જેમકે જેમકે, કટુ- કટુ કટુ, તિક્ત- તિક્ત તિક્ત, કષાયા તથા કષાય તથા કષાય, વાતમ્ વાતને વાતકો, જનયન્તિ ઉત્પન્ન કરે છે ઉત્પન્ન કરતે હું; મધુર- અને મધુર ઓર મધુર, અમ્લ- અમ્લ અમ્લ, લવણાઃ તથા લવણ તથા લવણ, તુ તે તો, પુનઃ એને રસકો, શમયન્તિ શાન્ત કરે છે શાન્ત કરતે હું, કટુ- કટુ કટુ, અમ્લ- અમ્લ અમ્લ, લવણાઃ તથા લવણ તથા લવણ, પિત્તમ્ પિત્તને પિત્તકો, જનયન્તિ ઉત્પન્ન કરે છે ઉત્પન્ન કરતે હું, મધુર- અને મધુર ઓર મધુર, તિક્ત- તિક્ત તિક્ત, કષાયાઃ તથા કષાય તથા કષાય, તુ તે તો, પુનઃ એને રસકો, શમયન્તિ શાન્ત કરે છે શાન્ત કરતે હું, મધુર- મધુર મધુર, અમ્લ- અમ્લ લવણાઃ તથા લવણ તથા લવણ, શ્લેષ્માણમ્ કફને કફકો, જનયન્તિ ઉત્પન્ન કરે છે ઉત્પન્ન કરતે હું, કટુ- અને કટુ ઓર કટુ, તિક્ત- તિક્ત તિક્ત, કષાયાઃ તથા કષાય તથા કષાય, તુ તે તો, પુનઃ એને રસકો, શમયન્તિ શાન્ત કરે છે શાન્ત કરતે હું ॥ ૬ ॥

6. Thus the pungent, bitter and astringent tastes provoke vata; the sweet, acid and salt tastes allay it; the pungent, acid and salt tastes provoke pitta; the sweet, bitter and astringent tastes ally it; the sweet, acid and salt tastes provoke the Kapha; the pungent, bitter and astringent tastes allay it.

૬. તુ પુનઃચ્છમયન્તિ—પુનરેનચ્છમયન્તિ (ચ.)

રસદોષસન્નિપાને વ્યવસ્થા—

રસદોષસન્નિપાતે તુ ચે રસા ચૈર્દોષૈઃ સમાન-
ગુણાઃ સમાનગુણભૂયિષ્ઠા વા ભવન્તિ તે તાનભિવ-
ર્ધયન્તિ, વિપરીતગુણા વિપરીતગુણભૂયિષ્ઠા વા શમ-
યન્ત્યભ્યસ્યમાના इति । एतद्व्यवस्थाहेतोः षट्त्व-
मुपदिश्यते रसानां परस्परेणासंसृष्टानां, त्रित्वं
च दोषाणाम् ॥ ७ ॥

રસ- રસ રમ, દોષ- તથા દોષના તથા દોષકે,
સન્નિપાતે મિશ્રણમાં સમ્મિશ્રણમાં, તુ તે તો, ચે જે
જો, રસાઃ રસો રમ, ચૈઃ જે જિન, દોષૈઃ દોષો સાથે
દોષોકે સાથ, સમાનગુણાઃ સમાન ગુણવાળા સમાન
ગુણવાળે, સમાનગુણભૂયિષ્ઠાઃ વા અથવા મોટે ભાગે
સમાન ગુણવાળા અથવા અધિક માત્રામાં સમાન ગુણવાળે,
ભવન્તિ હોય છે હોતે છે, તે તેઓ જે, તાન્ તેઓને
उनको, अभिवर्धयन्ति વધારે છે વધાતે છે, विपरीतगुणा.
अने विपरीत गुणवाणा और विपरीत गुणवाले.
विपरीतगुणभूयिष्ठाः वा अथवा रोटे बागे विपरीत
गुणवाणा अथवा अधिकतः विपरीत गुणवाले, अभ्यस्यमानाः
सेववाभा आवृत्ता उपयोगमें तेने पर. शमयन्ति इति
शાન્ત કરે છે શાન્ત કરતે છે, एतत् आ इति, व्यवस्था-
हेतोः व्यवस्था भाटे व्यवस्थाके लिए, परस्परेण परस्पर
परस्पर, असंसृष्टानाम् न भौग्या न मिल हुए, रसानाम्
रसेना रसोंके, षट्त्वम् छपञ्चाने षट्त्वका, दोषाणाम्
च अने दोषोना और दोषोंके, त्रित्वम् त्रिपञ्चाने
त्रित्वका, उपदिश्यते उपदेश કરવામાં આવે છે उपदेश
क्रिया जाता है ॥ ७ ॥

7. As regards the interaction of tastes and humors, the use of tastes which are homologous are mostly homogeneous in quality to a particular humor, augment that humor, where as the use of the tastes which are antagonistic in quality to a particular humor, will allay that humor. It is in order to enable the understanding of this mode of operation that the hexaplicity of tastes and the triplicity of

humors, considered individually, that is, uncombined with each other, has been taught.

રસદોષસર્ગરૂપમાનભિધાને હેતુઃ - -

સંસર્ગવિકલ્પવિસ્તરો હોપામપરિસંખ્યેયો ભવતિ,
વિકલ્પમેદાપરિસંખ્યેયત્વાત્ ॥ ૮ ॥

વિકલ્પ- વિકલ્પના વિકલ્પકે, મેદ- મેદનું મેદકે,
અપરિસંખ્યેયત્વાત્ અસંખ્યપણું હોવાથી અસંખ્યેયત્વ
દોષે, છપામ્ એઓના ઉનકે, સંસર્ગ- સ સર્ગના સંસ-
ર્ગકે, વિકલ્પ- ભેદને મેદના વિસ્તરઃ હિ વિસ્તાર વિસ્તાર,
અપરિસંખ્યેયઃ અગણિત અસંખ્ય, ભવતિ થાય છે
હોના હે ॥ ૮ ॥

8. The extent of their combinations and permutations is innumerable on account of the innumerable of the varying degrees of their possible combinations and permutations.

અનેકરસેષુ દ્રવ્યષ્વનેકદોષાત્મકવિકારેષુ ચ દ્રવ્યવિકારપ્રભાવ-
તત્ત્વં કથ વ્યવસ્થેતિ કથનમ્—

તત્રસ્વસ્વનેકરસેષુ દ્રવ્યષ્વનેકદોષાત્મકેષુ ચ
વિકારેષુ રસ દોષપ્રભાવમેકૈકદ્યેનાભિસમીક્ષ્ય તતો
દ્રવ્યવિકારયોઃ પ્રભાવતત્ત્વં વ્યવસ્થેત્ ॥ ૯ ॥

તત્ર સ્વલુ અહીં યહાં, અનેકરસેષુ અનેક રસવાળાં
અનેક રસવાળે, દ્રવ્યેષુ દ્રવ્યોમાં દ્રવ્યોમાં, અનેકદોષ-
આત્મકેષુ અને અનેક દોષવાળાં ઓર અનેક દોષવાળે,
વિકારેષુ ચ વિકારોમાં રોગોમાં, રસ- રસના રસકે, દોષ-
તથા દોષના તથા દોષકે, પ્રભાવમ્ પ્રભાવને પ્રભાવકો,
એકકદ્યેન એક એકપણાથી એક એકતાસે, અસમીક્ષ્ય
તપાસીને દેખ કર, તતઃ પછી પીછેસે, દ્રવ્યવિકારયોઃ
દ્રવ્ય અને વિકારના દ્રવ્ય ઓર રોગકે, પ્રભાવતત્ત્વમ્
પ્રભાવના તત્ત્વને પ્રભાવકે તત્ત્વકા, વ્યવસ્થેત્ નિશ્ચય
કરવો નિશ્ચય કરે ॥ ૯ ॥

૧. તત્રસ્વસ્વનેકરસેષુ-તત્રસ્વસ્વનેકરસેષુ (ધ.)

૨. એકકદ્યેન એકકદ્યેન (ધ.)

9. Now from among the substances evincing various tastes and from among the disorders evincing morbidity of various humors examining the actions of each of the tastes and humors individually, one should thereafter determine the action of the given substance and of the given disorder. But this does not hold good everywhere.

न त्वेवं खलु सर्वत्र । न हि विकृतिविषमसम-
वेतानां नानात्मकानां परस्परं चोपहतानामन्ये-
विकल्पनैर्विकल्पितानामवयवप्रभावानुमानेनैव स-
मुदायप्रभावतत्त्वमध्यवसानुं शक्यम् ॥ १० ॥

सर्वत्र तु परंतु सर्व स्थाने परन्तु सब स्थानों पर,
एवम् खलु ये प्रभावे इस प्रकार, न होतुं नहीं नहीं
होता, हि ऊपरके क्यों कि, विकृति-विषम-समवेतानाम्
विकृतिभां भगैला तथा विषम रीति भगैला विकृतियोंमें
मिले हुए तथा विषम रीतिसे मिले हुए, नानात्मकानाम्
लुहा लुहा प्रकारना नानाप्रकारके, परस्परं च ५२२५२थी
परस्पर, उपहतानाम् उपहत थयेला उपघातको प्राप्त हुए,
अन्येः च अने अन्य और अन्य, विकल्पनैः विकल्पथी
विकल्पनासे, विकल्पितानाम् भिन्न थयेला रसोना भिन्न
हुए रसोंके, अवयव-अवयवना अवयवके, प्रभाव-प्रभा-
वना प्रभावके, अनुमानेन-अनुमानथी अनुमानसे, एव
न ही, समुदाय-समुदायना समुदायके, प्रभावतत्त्वम्
प्रभावना तत्त्वने। प्रभावके तत्त्वका, अध्यवसानुम् निश्चय
ऊपरानुं निश्चय करना, न शक्यम् शक्य नहीं शक्य
नहीं है ॥ १० ॥

10. It not possible to infer the action of a compound substance from the action of the constituents, as in a compound the properties of various forms and properties and methods one

with the other get changed, when thus variously combined.

तथायुक्ते हि समुदाये समुदायप्रभावतत्त्व-
मेवमेवोपलभ्य ततो द्रव्यविकारप्रभावतत्त्वं व्य-
वस्येत् ॥ ११ ॥

तथायुक्ते हि ते रीति भगैला इस प्रकार मिश्रित,
समुदाये समुदायभां समुदायमे समुदाय- समुदायना
समुदायके, प्रभावतत्त्वम् प्रभावना तत्त्वने प्रभावके
तत्त्वको, एवम् एव भेदीन रीति इसी प्रकार, उपलभ्य
अष्टी धर्मने जान कर, ततः पछी पीछेसे, द्रव्य-द्रव्यना
द्रव्यके विकार-विकारना विकारके, प्रभावतत्त्वम् प्रभा-
वना तत्त्वने प्रभावके तत्त्वका, व्यवस्येत् नक्षी ऊपरुं
भेदथे निश्चय करे ॥ ११ ॥

11. In such complex cases, there-
fore. One should, having ascertained the action of the compound substance as a whole, determine the action of that compound substance on the par-
ticular combination of humors.

तस्माद्रसप्रभावतश्च द्रव्यप्रभावतश्च दोषप्रभा-
वतश्च विकारप्रभावतश्च तत्त्वमुपदेक्ष्यामः ॥ १२ ॥

तस्मात् तेथी इस लिए, रसप्रभावतः च रसना
प्रभावथी रसप्रभावसे, द्रव्यप्रभावतः च द्रव्यप्रभा-
वथी द्रव्यप्रभावसे, दोषप्रभावतः च दोषप्रभावथी
दोषप्रभावसे, विकारप्रभावतः च अने विकारप्रभावथी
और विकारप्रभावसे, तत्त्वम् रसादिना प्रभावना तत्त्वने।
रसादिके प्रभावके तत्त्वको, उपदेक्ष्यामः उपदेश ऊपरुं
उपदेष्ट करेंगे ॥ १२ ॥

12. Hence we shall expound the principles of action with reference to tastes, substances, humors and disorders.

११. समुदाये समुदाये (अ. व. स. त.),

,, समुदायप्रभावतत्त्वम्-समुदायप्रभाव (व.)

,, द्रव्यविकार-रसद्रव्यविकार (व. व. त.)

१०. चोपहतानाम्-चोपहतप्रकृतिकानाम् (व. व.)

તૈલસ્ય વાતશ્ચમકત્વં સોપપતિકમ્—

તત્રૈવ રસપ્રભાવ ઉપદિષ્ટો ભવતિ । દ્રવ્યપ્રભાવં પુનરુપદેશ્યામઃ । તૈલસર્પિર્મધૂનિ વાતપિત્તશ્લેષ્મ-પ્રશમનાર્થાનિ દ્રવ્યાણિ ભવન્તિ ॥ ૧૩ ॥

તત્ર અહીં યહાં, એવઃ આ યદ્, રસપ્રભાવઃ રસ-પ્રભાવ રસપ્રભાવ, ઉપદિષ્ટઃ ભવતિ કહેવામાં આવે છે કહ દિયા હૈ, દ્રવ્યપ્રભાવમ્ દ્રવ્યપ્રભાવને દ્રવ્યપ્રભાવકો, પુનઃ ફરી ફિર, ઉપદેશ્યામઃ કહેશું કહેંગે, તૈલ- તેલ તૈલ, સર્પિઃ- શી ઘી, મધૂનિ અને મધ એ ઓર મધ યે, વાત- વાત વાત, પિત્ત- પિત્ત પિત્ત, શ્લેષ્મ- તથા કફને કફકો, પ્રશમનાર્થાનિ શાન્ત કરવા માટેનાં શમન કર-નેકે લિષ્, દ્રવ્યાણિ દ્રવ્યે દ્રવ્ય, ભવન્તિ છે હૈ ॥ ૧૩ ॥

13. The actions of tastes have been enunciated. Now we shall expound the actions of substances; oil, ghee and honey are the allaying agents in vata, pitta and kapha respectively.

તત્ર તૈલં શ્લેહોણ્યગૌરવોપપન્નત્વાદ્વાતં જયતિ સતતમભ્યસ્યમાનં; વાતો હિ રૌક્ષ્યશૈત્યલાઘવોપ-પન્નો વિરુદ્ધગુણો ભવતિ, વિરુદ્ધગુણસન્નિપાતૈ હિ ભૂયસાડ્વપમવનીયતે, તસ્માત્તૈલં વાતં જયતિ સતતમભ્યસ્યમાનમ્ ।

તત્ર તેઓમાં ઇનમેં, તૈલમ્ તેલ તૈલ, શ્લેહ- સ્નેહ સ્નેહ, જૌણ્ય- ઉષ્ણતા ઉષ્ણતા, ગૌરવ- તથા ગુરુતાથી તથા ગુરુતાસે, ઉપપન્નત્વાદ્ યુક્ત હોવાથી યુક્ત હોનેસે, સતતમ્ સતત નિરન્તર, અભ્યસ્યમાનમ્ ઉપયોગમાં લેવાતાં ઉપયોગમે લેને પર, વાતમ્ વાયુને વાયુકો, જયતિ જીતે છે જીતતા હૈ, હિ કારણે કે ક્યોંકિ, વાતઃ વાયુ વાયુ, રૌક્ષ્ય- રક્ષતા રુદ્ધતા, શૈત્ય- શીતતા શીતતા, લાઘવ- લઘુતાથી લઘુતાસે, ઉપપન્નઃ યુક્ત હોવાથી યુક્ત હોનેસે, વિરુદ્ધગુણઃ તેલથી વિરુદ્ધ ગુણવાળો તૈલસે વિરુદ્ધ ગુણવાળા, ભવતિ છે હૈ, વિરુદ્ધગુણ-સન્નિપાતે વિરુદ્ધ

ગુણવાળાં દ્રવ્યોનેા દ્રવ્યોન યતાં વિરુદ્ધ ગુણવાળે દ્રવ્યો-કા સંયોગ હોને પર, મૂલસા અધિકથી અધિકમે, અભ્યમ્ અદ્ય અભ્ય, અવચીયતે હિ જીતા છે જીતા જાતા હૈ, તસ્માન્ તેથી ઇસ લિષ્, તૈલમ્ તેલ તૈલ, સતતમ્ સતત નિરન્તર. અભ્યસ્યમાનમ્ ઉપયોગમાં લેવાતાં ઉપયોગમે લેનેસે, વાતમ્ વાયુને વાયુકો, જયતિ જીતે છે જીતતા હૈ;

13-13. Among these the regular use of oil subdues vata on account of its possessing unctuous, hot, and heavy qualities; for vata possessing as it does the qualities of dryness, coldness and lightness is of the opposite nature. When there is interaction between qualities of the opposite type, it is the stronger that subdues the weaker. Hence the systematic use of oil subdues vata.

સર્પિષઃ પિત્તશ્ચમકત્વમ્—

સર્પિઃ શ્લેષ્વેવમેવ પિત્તં જયતિ, માધુર્યાન્નૈ-ત્યાન્મન્દત્વાદ્; પિત્તં હ્યમધુરમુષ્ણં તીક્ષ્ણં ચ ।

એવમ્ એવ એજ પ્રમાણે ઇચ્છી પ્રકાર, સર્પિઃ શ્લેષ્ ઘી ઘી, માધુર્યાન્ મધુરતાથી માધુર્યસે, શ્લેષ્વાદ્ શીતતાથી શીતતાસે. મન્દત્વાદ્ તથા મન્દતાથી એવં મન્દ હોનેસે, પિત્તમ્ પિત્તને પિત્તકો, જયતિ જીતે છે જીતતા હૈ, હિ કારણે કે ક્યોંકિ, પિત્તમ્ પિત્ત પિત્ત, અમધુરમ્ અમધુર અમધુર, ઉષ્ણમ્ ઉષ્ણ ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણમ્ ચ તથા તીક્ષ્ણ છે તથા તીક્ષ્ણ હૈ;

14-(2). Similarly ghee subdues pitta owing to its sweet, cooling and slow qualities; for pitta is anti-sweet, hot and acute in quality.

મધુનઃ શ્લેષ્મશ્ચમકત્વમ્—

મધુ ચ શ્લેષ્માણં જયતિ, રૌક્ષ્યાસૈશ્વ્યાત્ કષાયત્વાદ્; શ્લેષ્મા હિ સિન્ધ્વો મધ્વો મધુરશ્ચ ।

૧૪. મન્દત્વાદ્-મન્દવીર્યત્વાદ્ (ક. ચ. ત. દ. ધ. પ)

,, મધુરશ્ચ-મધુરશ્વેતિ વિપરીતગુણઃ

૧૩. રસપ્રભાવ-રસપ્રવ્યવદાપવિકારપ્રભાવ (ધ ઇ જ)

,, પ્રશમનાર્થાનિ-પ્રશમનાનિ (ચ. ધ.)

૧૪. જયતિ-જમયતિ (ધ.)

મધુ ચ મધ મધ, રોક્ષવાત્ રક્ષતાથી રક્ષતાસે, તેક્ષવાત્ તીક્ષ્ણતાથી તીક્ષ્ણતાસે, કષાયરવાત્ ચ તથા કષાયતાથી તથા કષાયતાસે, શ્લેષ્માનમ્ કફને કફનો, જયતિ છતે છે જીતતા હૈ, હિ કાન્ધુકે ક્યોંકિ, શ્લેષ્મા કફ, સ્નિગ્ધઃ સ્નિગ્ધ સ્નિગ્ધ, મન્દઃ મન્દ મન્દ, મધુરઃ ચ અને મધુર છે ઓર મધુર હૈ ।

14-(3). And honey subdues kapha on account of its dry, acute and astringent qualities as kapha is unctuous, deuse and sweet.

વાતાશ્મિયો ગુણતો વિપરીતં તાપ્રયતિ—

યથાન્યદપિ કિશ્ચિદ્ દ્રવ્યમેવં વાતપિત્તકફેભ્યો ગુણતો વિપરીતં સ્યાત્તથૈતાજ્ઞયત્યમ્યસ્વમાનમ્ ॥૧૪॥

વત્ ચ જે જો, અન્યત્ ખીભું દૂસરા, અપિ પશુ મી, કિશ્ચિત્ કોઈ કોઈ, દ્રવ્યમ્ દ્રવ્ય દ્રવ્ય, ઇવમ્ આ પ્રમાણે, હસી પ્રકાર, વાત- વાતથી વાતસે, પિત્ત- પિત્તથી પિત્તસે, કફેભ્યઃ તથા કફથી તથા કફસે, ગુણતઃ ગુણમાં ગુણોં, વિપરીતમ્ વિપરીત વિપરીત, સ્યાત્ હોય હો, તત્ ચ તે વહ, અમ્યસ્વમાનમ્ ઉપયોગમાં લેવાતાં ઉપયોગમેં લેને પર, ઇતાન્ એઓને ઇનઓ, જયતિ છતે છે જીતતા હૈ ॥ ૧૪ ॥

14. In this manner, the use of other substances too which are antagonistic in quality to vata, pitta and kapha will subdue these humors when used regularly.

પિપ્પલી-ક્ષાર-લવણનામતિમાત્રસેવનનિષેધઃ—

અથ સ્ત્રુ ગ્રીણિ દ્રવ્યાણિ નાત્યુપયુજીતાધિક- મન્યેભ્યો દ્રવ્યેભ્યઃ; તથા—પિપ્પલી, ક્ષારઃ, લવ- નમિતિ ॥૧૫॥

અથ સ્ત્રુ અન્યેભ્યઃ ખીભું અન્ય, દ્રવ્યેભ્યઃ દ્રવ્યો કસ્તાં દ્રવ્યોંકી અપેક્ષા, ગ્રીણિ ત્રણુ ત્રીન, દ્રવ્યાણિ

દ્રવ્યોનેા દ્રવ્યોંકા, અધિકમ્ વધારે અધિક, ન ઉપયુજીત ઉપયોગ કરનેા ન બેઈએ ઉપયોગ નહીં કરના ચાહિય, તત્ યથા જેમકે જેસે કિ, પિપ્પલી પીપર પિપ્પલી, ક્ષારઃ ક્ષાર ક્ષાર, લવણમ્ હસિ તથા લવણુ તથા લવણ ॥૧૫॥

15. Now there are three substances whose excessive use is more strictly forbidden than that of other substances. They are long pepper, alkali and common salt.

પિપ્પળ્યા ગુણઃ, તસ્યા અતિમાત્રસેવને દોષાઃ—

પિપ્પળ્યો હિ કટુકાઃ સત્યો મધુરવિપાકા ગુર્વ્યો નાત્યર્થ ક્ષિગ્ધોષ્ણાઃ પ્રક્લેદિન્યો મેષજામિમતાઃ તાઃ સઘઃ; શુભાશુભકારિણ્યો ભવન્તિ; આપાત- મદ્રાઃ; પ્રયોગસમસાદ્ગુણ્યાત્; દોષસશ્ચયાનુબન્ધાઃ;

પિપ્પલ્યઃ હિ લીડીપીપર પિપ્પલી, કટુકાઃ કટુ કટુ, સત્યઃ હોઈ હોતી હુઈ, મધુરવિપાકાઃ મધુર વિપાકવાળી મધુર વિપાકવાળી, ગુર્વ્યઃ તથા ગુરુ છે ગુરુ હૈ, ન-અત્ય- ર્થમ્ ક્ષિગ્ધ-ઉષ્ણાઃ અત્યંત સ્નિગ્ધ તથા ઉષ્ણ નથી અત્યંત સ્નિગ્ધ તથા ઉષ્ણ નહીં હોતી, પ્રક્લેદિન્યઃ અને ક્લેદજનક ઓર ક્લેદજનક હૈ, તાઃ તેઓને ડનકા, સઘઃ થોડી વારના પ્રયોગથી અલ્પ સમયકે પ્રયોગસે, મેષજ- જમિમતાઃ ચ ઔષધ તરીકે સ્વીકારવામાં આવે છે ઔષધાર્થ સ્વીકાર ક્રિયા જાતા હૈ, શુભ-અશુભ-કારિણ્ય- ભવન્તિ તેઓ થોડી વારના પ્રયોગથી શુભ કરનાર થાય છે અને બહુ વારના પ્રયોગથી અશુભ કરનાર થાય છે વે અલ્પ કાલકે પ્રયોગસે શુભ કરનેવાળી હોતી હૈં એવં બહુત કાલકે પ્રયોગસે અશુભ કરનેવાળી હોતી હૈં, પ્રયોગસમ-સાદ્ગુણ્યાત્ થોડીવારના તથા અત્પમાત્રાના પ્રયોગથી મારો લાભ આપવાને લીધે તેઓ અલ્પ કાલકે એવં અલ્પ માત્રાકે પ્રયોગસે અચ્છા લાભ લેનેકે કારણ વે, આપાત-મદ્રાઃ તત્કાલે જ કલ્યાણકારક છે તત્કાલ હી કલ્યાણકારક હૈં, દોષ-

૧૪. ગુણતો વિપરીતં સ્યાત્તથૈતાજ્ઞયત્યમ્યસ્વમાનમ્—

ગુણતો વિપરીતં વિરુદ્ધં, તથૈતાજ્ઞયત્યમ્યસ્વમાનમ્ (ચ.)

૧૬. સત્યઃ—સઘઃ (ક. પ.)

,, ગુર્વ્યઃ—ગુર્વોડપિ (પ.)

सञ्चय-अनुबन्धाः तेऽथेना अति उपयोग परिशुभमां
दोषेना सञ्चय करनेवाले थे उनका अति उपयोग परिणाम
में दोषोंका संचय करनेवाला है;

16-(1). Long pepper, pungent though in taste is, sweet in post-digestion, heavy, neither overmuch unctuous nor over-much hot, is deliquescent and esteemed as medicine. It is at once productive of beneficial and baneful effects. If administered in the proper time and measure, its action is at once beneficial.

सततमुपयुज्यमाना हि गुरुप्रकृष्टित्वाच्छ्लेष्मा-
णमुत्क्रेशयन्ति, आप्ण्यात् पित्तं, न च वातप्रश-
मनायोपकल्पन्तेऽल्पस्नेहोष्णभावात्; योगवाहिन्य-
स्तु खलु भवन्ति: तस्मात् पिप्पलीर्नात्युपयु-
जीत ॥ १६ ॥

हि ऊपरके तेथे क्योंकि वे, सततम् निरन्तर
निरन्तर, उपयुज्यमानाः उपयोगमां देवातां उपयोगमें
लिये जाने पर, गुरु- शुभ्र होवाथी गुरु होनेमें, प्रकृष्टित्वात्
तथा क्लेशजनक होवाथी तथा क्लेशजनक होनेसे, श्लेष्मा-
णम् ऊर्ध्वो कफका, औष्ण्यात् अने उष्णताथी और
उष्ण होनेसे, पित्तम् पित्तने पित्तका, उत्क्रेशयन्ति
उत्क्रेश करे थे उत्क्रेश करती हैं, अल्प- अल्प कम,
स्नेह- स्नेह स्नेह, उष्णभावात् तथा उष्णता होवाथी
तथा उष्णिमा होनेसे, वात वातनी वातकी, उपशमनाय
शान्ति भाटे शान्तिके लिए, न च उपकल्पन्ते यती नथी
नहीं होती, योगवाहिन्यः तु खलु वशी तेथे भोग
वाली और वे योगवाही, भवन्ति थे हैं, तस्मात् तेथी
इस लिए, पिप्पलीः पीपर पिप्पली, न अत्युपयुजीत
अति उपयोगमां न देवी भेदथे अति उपयोगमें नहीं
लेनी चाहिए ॥ १६ ॥

16. But if continued for ever a
long period, it results in morbid
cumulative effect; as due to its heavy
and deliquescent qualities, it arouses

kapha. It aggravates pitta on account
of its hot property and is not able to
allay vata because of its meagreness
of unctuous and hot qualities. Never-
theless it makes a good vehicle. In
view of these considerations long
pepper should not be used in excess.

क्षारस्य गुणाः, तस्यातिमात्रसेवने दोषाश्च—

क्षारः पुनरौष्ण्यतैक्ष्ण्यलाघवोपपन्नः क्लेदय-
त्यादौ पश्चाद्विशोषयति, स पचनदहनभेदनार्थ-
मुपयुज्यते; सोऽतिप्रयुज्यमानः केशाक्षिहृदयपुं-
स्त्वोपघातकरः संपद्यते ।

औष्ण्य- उष्णताथी उष्णतासे, तैक्ष्ण्य- तीक्ष्णताथी
तीक्ष्णतासे, लाघव- तथा लघुताथी तथा लघुतासे,
उपपन्नः युक्त युक्त, क्षारः पुनः क्षार क्षार, आदौ पहले
प्रथम, क्लेदयति क्लेश उत्पन्न करे थे क्लेद उत्पन्न करता
है, पश्चात् तेभ्यः पछी एवं पीछेसे, विशोषयति शोषी
क्षे थे सुखाता है, सः ते वह, पचन- पचन भाटे
पचनके लिए, दहन- आगवा भाटे जलानेके लिए,
भेदनार्थम् अने भेदन भाटे और भेदनके लिए, उपयुज्यते
उपयोगमां देवाथ थे उपयोगमें लिया जाता है, सः
ते वह, अतिप्रयुज्यमानः अति उपयोगमां देवातां
अति उपयोगमें लेने पर, केश- बाल, अक्षि आंख
आख, हृदय- हृदय हृदय, पुंस्त्व तथा पुंस्वातनने तथा
पुरुषत्वके लिए उपघातकरः हानिकारक हानिकारक,
संपद्यते अने सं होता है;

17-(1). Alkali is possessed of hot,
acute and light qualities; it first acts
as a deliquescent and later as a des-
iccant. It is used as a digestive, caus-
tic and disruptive agent. If used in
excess, it results in harmful effects to
hair, eyes, heart and manhood.

१७ औष्ण्य रौंय (प)

„ पश्चाद्विशोषयति—पश्चाद्विशोषयति दहति पचति मिनति
संवातम् (च. व)

„ विशोषयति—विशोषयति (च. व.)

યે લેનં ગ્રામનગરનિગમનનપદાઃ સતતમુપયુ-
જતે ત આખ્યવાણ્યસાલિત્યપાલિત્યમાજો હૃદ-
યાવકર્તિનશ્ચ ભવન્તિ, તદયથા—પ્રાચ્યાશ્ચીનાશ્ચ;
તસ્માત્ ક્ષારં નાત્યુપયુજીત ॥૧૭॥

યે હિ જેઓ જો, ગ્રામ એને ગ્રામ, ગામ- ગામ
ગ્રામ, નગર- નગર નગર, નિગમ પુરી પુરી, જનપદાઃ તથા
જનપદમાં રહેનાર લોકો જનપદકે લોક, સતતમ્ નિર-
ન્તર નિરન્તર, ઉપયુજતે ઉપયોગ કરે છે ઉપયોગ કરતે
હैं, તેઓ યે, આખ્ય અધ્યાપા દષ્ટિકી ક્ષીણતા, વાણ્ય-
નપુંસકતા નપુંસકત્વ, સાલિત્ય- ટાલ ગંજ, પાલિત્યમાજઃ
તેમજ વળિયાંવાળા એવં પલિતવાલે, હૃદય- તથા
હૃદયમાં તથા હૃદયમેં, અવકર્તિનઃ ચ વેરવા જેવી વેર-
નાવાળા કર્તનકે સમાન વેદનાવાલે. ભવન્તિ થાય છે
હોતે હૈં, તત્ ચથા જેમકે જેસેકિ, પ્રાચ્યાઃ પૂર્વના લોકો
પૂર્વકે લોક, ચીનાઃ ચ અને ચીનાઓ. ઓર ચીનકે લોક,
તસ્માત્ તેથી ઇસ લિએ, ક્ષારમ્ ક્ષારને ક્ષારકો, ન અત્યુ-
પયુજીત અતિ ઉપયોગમાં ન લેવો એમ્ અતિ ઉપ-
યોગમેં નહીં લેના ચાહિએ ॥ ૧૭ ॥

17. Those communities, whether
rural, urban or iteuerant, which make
constant use of alkali, develop blind-
ness, impotency, baldness and grey-
ness of hair, and constricting pain in
the cardiac region. Instances of such
communities are—the people of East-
tern countries and the Chinese. In
view of these considerations, one should
not use alkali in excess.

લવણસ્ય ગુણાઃ, તસ્યાતિમાત્રસેવને દોષાશ્ચ—

લવણં પુનરૌષ્ણયતૈશ્ચોપપન્નમ્, અનતિગુરુ,
અનતિશિષ્ણમ્, ઉપક્રેદિ, વિસ્તંસનસમર્થમ્, અજ-
દ્રવ્યરુચિકરમ્, આપાત્તમદ્રં પ્રયોગસમસાદુષ્યાત્,
દોષસંચયાનુબન્ધં, તદ્રોચનપાચનોપક્રેદનવિસ્તંસ-
નાર્થમુપયુજ્યતે । તદત્યર્થમુપયુજ્યમાર્જં ગ્લાનિશૌ-

૧૮. પ્રયોગસમસાદુષ્યાત્—પ્રયોગાતિરેકાત્ (શ.)

ચિત્ત્યદૌર્બલ્યામિભિર્વૃત્તિકરં શરીરસ્ય ભવતિ ।
યે લેનંદગ્રામનગરનિગમનનપદાઃ સતતમુપયુજતે,
તે ભૂયિષ્ઠં ગ્લાસ્તવઃ શિથિલમાંસશોણિતા અપરિ-
ક્લેશસહાશ્ચ ભવન્તિ ।

લવણમ્ પુનઃ લવણ, ઔષ્ણ્ય- ઉષ્ણતાથી
ઉષ્ણતાસે, તૈશ્ચ- અને તીક્ષ્ણતાથી ઓર તીક્ષ્ણતાસે,
ઉપપન્નમ્ યુક્ત યુક્ત, અનતિગુરુ બહુ નાદે બારે ન બહુત
મારી, અનતિશિષ્ણમ્ નાદે બહુ રિનગ્ધ ન બહુત સ્નિગ્ધ
ઉપક્રેદિ કલેદકારક ક્રેદકારક, વિસ્તંસન- સ્તંસન કરવામાં
વસન કરનેમેં, સમર્થમ્ શક્તિમાન શક્તિશાલી, અજ-
દ્રવ્ય-અન્નના અજકે, દ્રવ્ય-દ્રવ્યમાં દ્રવ્યમેં, રુચિકરમ્ રુચિ
કરાવનાર રુચિકારક. પ્રયોગસમસાદુષ્યાત્ થોડી વારના
તથા અલ્પ માત્રાના પ્રયોગથી સારો લાભ આપવાને
થીધે અલ્પ કાલકે એવ અલ્પ માત્રા કે પ્રયોગસે અછછા
લાભ લેનેકે કારણ, આપાત્તમદ્રમ્ તતકાલ જ કદ્યાલુકારક
તતકાલહી કન્યાણકારક, દોષ-સંચય-અનુબન્ધમ્ તથા અતિ
ઉપયોગથી પરિણામમાં દોષોનો સંચય કરનાર છે તથા
અતિ ઉપયોગમેં પરિણામમેં દોષોના સંચય કરનેવાલા હૈં, તત્
તેનો વદ, રોચન- રોચન રોચન, પાચન- પાચન પાચન,
ઉપક્રેદન- કલેદન ક્રેદન, વિસ્તંસન-અર્થમ્ તથા વિસ્તંસન
માટે તથા વિસ્તંસનકે લિએ, ઉપયુજ્યતે ઉપયોગ કરવામાં
આવે છે વરના જાતા હૈં, તત્ તે વદ. અત્યર્થમ્ અતિ
પ્રમાણમાં અધિક, ઉપયુજ્યમાનમ્ ઉપયોગમાં લેવાતાં
ઉપયોગમેં લેને પર, શરીરસ્ય શરીરમાં શરીરમેં, રુચિ-
શ્ચાન્નિ ગ્લાનિ, શિથિલ- શિથિલતા શિથિલતા, દૌર્બલ્ય-
તેમજ દુર્બલતા એવં દુર્બલતા, અભિભિર્વૃત્તિકરમ્ ઉપ-
કરનાર ઉત્પન્ન કરનેવાલા, ભવતિ થાય છે હોત હૈં,
યે હિ જેઓ જો, ગ્રામ- ગામ ગ્રામ, નગર- નગર નગર,
નિગમ- પુરી પુરી, જનપદાઃ અને જનપદમાં રહેનાર
ઓર જનપદકે નિવાસી, પુનર્ એને ઇસકો, સતતમ્
નિરન્તર નિરન્તર, ઉપયુજતે ઉપયોગમાં લે છે ઉપયો-
ગમેં લેતે હૈં, તે તેઓ યે, ભૂયિષ્ઠમ્ બહુ ભાગે અધિક-
તાસે, ગ્લાસ્તવઃ ગ્લાનિવાળા ગ્લાનિયુક્ત, શિથિલ- શિથિલ
શિથિલ, અજ- માંસવાળા માંસવાલે, શોણિતાઃ તથા
લોહીવાળા તથા રક્તવાલે, અપરિક્લેશસહાઃ ચ અને
કલેશ સહન ન કરી શકનાર ઓર વલેશ ન સહનેવાલે
ભવન્તિ થાય છે હોતે હૈં ।

18-(1). Common salt is possessed of hot and acute qualities, is not very heavy, unctuous, is deliquescent, acts as a laxative, gives a relish to food stuffs; given in proper course and combination, it has immediate beneficial action, but continued over a long period results in morbid cumulative effect. It is prescribed as an appetizer, digestive, deliquescent and laxative. Used in excess, it causes depression, flabbiness and debility in the body. Those communities which are given to use of salt, whether they are country-people, city-dwellers or itinerants, become languid, flabby and anemic and are unable to bear hardships.

तद्यथा—बाह्लीकसौराष्ट्रिकसैन्धवसौवीरकाः; ते हि पयसाऽपि सह लवणमश्नन्ति । येऽपीह भूमेरत्यूषरा देशास्तेष्वपि वीरुद्धनस्पतिवानस्पत्या न जायन्तेऽल्पतेजसो वा भवन्ति, लवणोपहतत्वात् । तस्माल्लवणं नात्युपयुञ्जीत । ये ह्यति-लवणसात्म्याः पुरुषास्तेषामपि खालित्यपालित्यानि बल्यश्चाकाले भवन्ति ॥१८॥

तत् यथा जेभडे जैसक, बाह्लीक- आह्लीक देशना बोडे बाह्लीक देशके लोग, सौराष्ट्रिक- सौराष्ट्र देशना बोडे सौराष्ट्रके लोग, सैन्धव- सिन्धु प्रदेशना बोडे सिन्धु प्रदेशके लोग, सौवीरकाः अने सौवीर देशना बोडे और सौवीर देशके लोग, ते हि तेओ वं, पयसा अपि सह दुधनी साथे पशु दूधकं साथ मी, लवणम् अवशु लवणको, अभवित थाय छे खाते हैं, ये अपि वणी जे और जो, इह आ बोडेमां इस लोकमें, भूमेः पृथ्वीना पृथ्वीके, अत्यूषराः अति उपर अति ऊपर, देवाः देशे छे देश हैं, तेषु तेओमां उनमें, लवण-

अवशुथी लवणसे, उपहतत्वात् उपहत थयेला होवापी उपघातको प्राप्त होनेके कारण, जोषवि- ओषधि जोषधि, वीरु- वीरुत् वीरुत्, वनस्पति- वनस्पति (इक्ष्वाणा वृक्षादि) वनस्पति (फलवाले वृक्षादि), वानस्पत्याः वान-स्पत्य (इक्ष्वाणा वृक्षादि) वानस्पत्य (फलपुष्पवाले वृक्षादि), न जायन्ते उत्पन्न अर्थात् नथी उत्पन्न नहीं होते, अल्पतेजसः वा अथवा अल्प वीर्यवाणां अथवा अन्य वीर्यवाले, अभवित थाय छे होते हैं, तस्मात् तेथी इस लिए, लवणम् अवशुने लवणको, न अत्युपयुञ्जीत अति उपयोगमां नही देवु जेछे अति उपयोगमें नही लेना चाहिए, ये हि जे जो, पुरुषाः पुरुषो पुरुष, अतिलवणसारम्याः अति अवशुना सात्म्यवाणा होय छे अति लवणके सात्म्यवाले होते हैं, तेषाम् तेओने उनमें, अपि पशु मी, अकाले अकाले अकालमें, खालित्य- टाव गंजेवन, पालित्यानि पालित्यां पालतना, बल्यः च अने करवलीओ और झुरिया, भवन्ति थाय छे होती हैं ॥ १८ ॥

18. They are the people of Bahlika, Saurashtra (Kathiawar), Sind, and Sauvceera. They always habitually take salt even in their milk; also wherever there are saltish regions of land, their herbs, creepers, trees and vegetation either do not grow at all or are of poor quality, on account of the inhibiting effect of salt on their growth. Hence salt should not be used in excess. Even those people who have become tolerant to excessive use of salt get premature baldness, greyness and wrinkles.

तेषां तत्सात्म्यतः क्रमेणापगमनं श्रेयः—

तस्मात्तेषां तत्सात्म्यतः क्रमेणापगमनं श्रेयः। सात्म्यमपि हि क्रमेणोपनिवर्त्यमानमदोषमल्पदोषं वा भवति ॥१९॥

20. Now homologation is of three kinds—best, poor, and medium. It is again of seven kinds—agreeability to each or one of the six tastes and the seventh is agreeability to all of them combined. Among these, the agreeability to all the tastes is the best type of homologation; the poorest

२१. उपयोक्त्रह्यमानि—उपयोक्तारोऽष्टेमानि प.

again is that which modifies radically the properties of substances.

તે ગુણસ્તોગાગ્નિસન્નિકર્ષશૌચમન્યનદેશકાલ-
વાસનભાવનાદિમિઃ કાલપ્રકર્ષમાજનાદિમિઃ
શીયન્તે ॥ (૨) ॥

શૌચ- જળ જલ, અગ્નિસન્નિકર્ષ- અને અગ્નિને
સંયોગે જોઈ અગ્નિ સંયોગ, શૌચ- શુદ્ધિ શુદ્ધિ, મન્યન-
મથન મથના, દેશ- દેશ દેશ, કાલ- કાળ કાળ, વાસન-
વાસ દેવી સુગંધ દેના, માવના- ભાવના દેવી ભાવના
દેના, આદિમિઃ ચ વગેરે દ્વારા વગેરે, કાલપ્રકર્ષ-
અને કાળના પ્રકર્ષે જોઈ કાળને પ્રકર્ષ, માજનાદિમિઃ ચ
તથા પાત્રના ભેદ વગેરે દ્વારા તથા પાત્રને ભેદ વગેરે, તે ગુણાઃ એ શુદ્ધિનું તે ગુણો, આશીયન્તે સ્થાપન
કરવામાં આવે છે સ્થાપન ક્રિયા જાતા છે ॥ (૨) ॥

22-(2). This modification is brought about by dilution, application of heat (vaporization, distillation and sublimation), clarification, emulsification, storing, maturing, flavouring, impregnation, preservation and the material of receptacle.

સંયોગસ્ય વિવરણમ્—

સંયોગઃ પુનર્દયોર્વહનાં વા દ્રવ્યાણાં સંહતી-
ભાવઃ, સ વિશેષમારમતે, યં પુનર્નૈકૈકશો દ્રવ્યા-
ણ્યારમન્તે; તદ્યથા—મધુસર્પિષોઃ, મધુમત્સ્યપય-
સાં ચ સંયોગઃ ॥ (૩) ॥

દ્વયોઃ એ દો, વહનામ્ વા અથવા ધણી અથવા
વહુત, દ્રવ્યાણામ્ દ્રવ્યોનાં દ્રવ્યોનાં, સંહતીભાવઃ પુનઃ
મિશ્રણ મિશ્રણ, સંયોગઃ સંયોગ કહેવાય છે સંયોગ
કહા જાતા છે, સઃ તે વહ, વિશેષમ્ વિશેષને વિશેષકો,
જારમતે ઉત્પન્ન કરે છે ઉત્પન્ન કરતા છે, યમ્ એને જિલે,
૨૨-૧૨. દેશકાલવાસનભાવનાદિમિઃ—દેશકાલવશેન ભાવનાદિમિઃ

(ચ. જ. ત. ટ. ધ.)

—દેશકાલવાસનભાવનાદિમિઃ (પ.)

૨૨-(૩). પુનઃ—પુ (વ.)

,, ચં પુનર્નૈકૈકશો—યજ્ઞેકશો (વ.)

દ્રવ્યાણિ દ્રવ્યો દ્રવ્ય, પૈકૈકશઃ એક એક રહીને એક
એક રહ કર, ન જારમન્તે ઉત્પન્ન કરતાં નથી ઉત્પન્ન
નહી કરતે, તત્થ યથા એમકે જેવે કિ, મધુસર્પિષોઃ મધ
અને ધીને શહદ ઓર ધીકા, મધુમત્સ્યપયસાઃ ચ
તથા મધ, માહલી અને દૂધને તથા શહદ, મહલી
ઓર દૂધકા, સંયોગઃ સંયોગ સંયોગ ॥ (૩) ॥

22-(3). Combination is the combining together of two or more substances. This chemical combination exhibits special properties which none of the constituents ever possessed. Examples --the combination of honey and ghee; (honey or ghee taken alone is wholesome to the body but combined together, they become toxic.) Similarly, the combination of honey, fish and milk has a toxic effect.

સંયોગઃ વિવરણમ્—

રાશિસ્તુ સર્વગ્રહપરિગ્રહો માત્રામાત્રફલવિનિ-
શ્ચયાર્થઃ । તત્ર સર્વસ્યાહારસ્ય પ્રમાણગ્રહણમે-
કપિન્ડેન સર્વગ્રહઃ, પરિગ્રહઃ પુનઃ પ્રમાણગ્રહણમે-
કૈકશ્યેનાહારદ્રવ્યાણામ્ । સર્વસ્ય હિ ગ્રહઃ સર્વ-
ગ્રહઃ, સર્વતઃ ગ્રહઃ પરિગ્રહ ઉચ્યતે ॥ (૪) ॥

સર્વગ્રહપરિગ્રહો તુ સર્વગ્રહ અને પરિગ્રહ સર્વગ્રહ
ઓર પરિગ્રહ, રાશિઃ રાશિ કહેવાય છે રાશિ કહા જાતા
છે, માત્રામાત્ર- અને તે માત્રાવાળા તેમજ હીન તથા
અધિક માત્રાવાળા આહાર કે ઔષધનાં ઓર વહ
માત્રાવાળે એમ હીન તથા અધિક માત્રાવાળે આહાર
યા ઔષધકે, ફલવિનિશ્ચયાર્થઃ શુભ તથા અશુભ ફલને
નિશ્ચય કરવા માટે છે શુભ તથા અશુભ ફલકા નિશ્ચય
કરનેકે લિપ્ત છે, તત્ર તેમાં ફળને, સર્વસ્ય સંપૂર્ણ
સંપૂર્ણ, આહારસ્ય આહારનું આહારકા, એકપિન્ડેન એક
પિન્ડથી એકપિન્ડે, પ્રમાણગ્રહણમ્ પ્રમાણગ્રહણ પ્રમાણ-
ગ્રહણ, સર્વગ્રહઃ સર્વગ્રહ છે સર્વગ્રહ છે, આહારદ્રવ્યાણામ્

૨૨-(૪). માત્રામાત્રફલ—માત્રામાત્રાફલ (વ.)

,, વિનિશ્ચયાર્થઃ—વિનિશ્ચયાર્થઃ પ્રકૃતઃ (વ.)

,, પૈકૈકશ્યેન—પૈકૈકશ્યેન (વ. ચ. જ. ત.)

પુનઃ આહારદ્રવ્યોનુ આહારદ્રવ્યોકા, एकैकद्वयेन ઐક્ય ઐક્ય કરીને એક એક કરકે, પ્રમાણગ્રહણમ્ પ્રમાણ-ગ્રહણ પ્રમાણગ્રહણ, પરિગ્રહઃ પરિગ્રહ છે પરિગ્રહ છે. સર્વસ્ય હિ બધાનું જ સમીકા, ગ્રહણમ્ ગ્રહણ ગ્રહણ, સર્વ-ગ્રહઃ સર્વગ્રહ સર્વગ્રહ, સર્વતઃ ચ અને દરેકનું ઔર પ્રત્યેકકા, ગ્રહઃ અલગ અલગ ગ્રહણ મિજ મિજ ગ્રહણ, પરિગ્રહઃ પરિગ્રહ પરિગ્રહ, ઉચ્ચતે કહેવાય છે કહા જાતા છે ॥૪) ॥

22-(4). The Rasi (quantum) is the measure of the total mass and of each constituent in order to determine the effects of the right and wrong doses. The measure of the entire meal as a whole is the total measurement. The measuring of each article of diet is detailed measurement. Measuring all together is total measurement; measuring the parts separately is detailed measurement.

દેશસ્ય વિવરણમ્—

દેશઃ પુનઃ સ્થાનં; સ દ્રવ્યાણામુત્પત્તિપ્રચારૌ દેશસાત્મ્યં ચાચ્છે ॥ (૫) ॥

સ્થાનમ્ પુનઃ સ્થાન સ્થાન, દેશઃ દેશ કહેવાય છે દેશ કહા જાતા છે, સઃ તે વહ, દ્રવ્યાણામ્ દ્રવ્યોના દ્રવ્યોકે, ઉત્પત્તિપ્રચારૌ ઉત્પત્તિપ્રચાર ઉત્પત્તિપ્રચાર, દેશસાત્મ્યમ્ ચ અને દેશસાત્મ્યને ઔર દેશસાત્મ્યકો, જાચ્છે કહે છે કહતા છે ॥ (૫) ॥

22-(5). Habitat is a geographic region. It indicates variations in qualities of substances due to difference in soil, use and climate.

કાલસ્ય વિવરણમ્—

કાલો હિ નિત્યગભાવસ્થિકસઃ તત્રાવસ્થિકો વિકારમપેક્ષતે, નિત્યગસ્તુ ક્રતુસાત્મ્યાપેક્ષઃ ॥ (૬) ॥

૨૨-(૫). સ્થાનં; સ દ્રવ્યાણામુત્પત્તિપ્રચારૌ દેશસાત્મ્યં ચાચ્છે— અભિજ્ઞાનદ્રવ્યોત્પત્તિપ્રચારાદિસ્થાનં જ્ઞાચ્છે (૫.)

કાલઃ હિ કાળ કાળ, નિત્યગઃ નિત્યમ નિત્યમ, જાવસ્થિકઃ ચ અને આવસ્થિક છે ઔર જાવસ્થિક છે, તત્ર તેમ્ જનમે, જાવસ્થિકઃ આવસ્થિક જાવસ્થિક, વિકારમ્ વિકારની વિકારકી, જપેક્ષતે અપેક્ષા રાખે છે અપેક્ષા રક્ષતા છે, નિત્યગઃ તુ અને નિત્યમ ઔર નિત્યમ, ક્રતુસાત્મ્ય-ક્રતુસાત્મ્યની ક્રતુસાત્મ્યકી, જપેક્ષઃ અપેક્ષા રાખે છે અપેક્ષા રક્ષતા છે ॥ (૬) ॥

22-(6). 'Time' is used in two senses - time in the general sense and time in the sense of a stage. Now 'Stage' is used in relation to disease, and 'Time' in the general sense is used in relation to seasonal wholesomeness.

उपयोगसंस्थाया विवरणम्—

उपयोगसंस्था नृपयोगनियमः; स जीर्णलक्षण-
णापेक्षः ॥ (७) ॥

उपयोगसंस्था तु उपयोग संस्था એ उपयोगસંસ્થા યદ્, ઉપયોગનિયમઃ ઉપયોગ માટેને નિયમ છે ઉપ-યોગકે લિપ નિયમ છે, સઃ તે વહ, જીર્ણલક્ષણઃ પચી ગયેલા આહારના લક્ષણોની પચે હુપ આહારકે લક્ષ-ણોકી, જપેક્ષઃ અપેક્ષા રાખે છે અપેક્ષા કરતા છે ॥ (૭) ॥

22-(7). The procedure in diet constitutes the dietetic rules. They are determined by the strength of digestion.

उपयोक्तु. विवरणम्—

उपयोक्ता पुनर्यस्तमाहारमुपयुक्ते, यदायत्त-
मोक्तसात्म्यम्। इत्यष्टावाहारविधिविशेषायतनानि
व्याख्यातानि भवन्ति ॥ २२ ॥

उपयोक्ता उपयोक्ता ઉપયોક્તા, યઃ પુનઃ જે જો, તમ્ આહારમ્ તે આહારને તે આહારકો, ઉપયુક્તે ઉપયોગ કરે છે ઉપયોગ કરતા છે, ઉપયોક્તા તે ઉપ-યોક્તા કહેવાય છે વહ ઉપયોક્તા કહાતા છે, યદાયત્તમ્

૨૨. व्याख्यातानि भवन्ति-भवन्ति (८.)

એને આધીન જિલકે અધીન, બોક્સાત્મક ઓક્સાત્મક છે બોક્સાત્મક છે, હિતિ આ પ્રમાણે રૂઢ તરહ, જાદો આઠ માઠ, આહારવિધિ- આહારવિધિના આહારવિધિકે, વિશેષ- બેદના મેદકે, આયતનાનિ કારણોના કારણોના, આયતનાનિ ભવન્તિ આયતનાનિ કરવામાં આપ્યું છે આયતનાનિ કિયા ગયા છે ॥ ૨૨ ॥

22. The user is he who makes use of food; habituation depends upon him. Thus we have explained the eight special factors in the science of diet and dietetics.

આહારવિધિવિશેષાયતનજ્ઞાનફલમ્—

પણ વિશેષાઃ શુભાશુભફલાઃ પરસ્પરોપકારકા ભવન્તિ; તાન્ બુધ્યસેત, બુદ્ધા ચ હિતેષુરેષુ સ્યાત્; ન ચ મોહાત્ પ્રમાદાદ્વા પ્રિયમહિતમસુલો- વર્કમુપસેવ્યમાહારજાતમન્યદ્વા કિંચિત્ ॥ ૨૩ ॥

પણ આયતનાનિ કારણો, વિશેષાઃ બેદના મેદ, શુભાશુભ- શુભ અને અશુભ શુભ અને અશુભ, ફલાઃ ફળવાળા ફળવાળે, પરસ્પર- અને ઓક પીબના અને એક દુસરેકે, ઉપકારકાઃ ઉપકારક ઉપકારક, ભવન્તિ થાય છે હોતે હે, તાન્ તેઓને ઓકો, બુધ્યસેત બુધ્યવાળી ધ્યાન રાખવી બેદની જાનનેકી રચના કરની વાહિય, બુદ્ધા ચ અને બુદ્ધીને ઓર જાન કર, હિતેષુઃ રૂઢ હિતકર વસ્તુની ધ્યાનવાળા જ હિતકર વસ્તુની રચનાવાળા હી, સ્યાત્ થવું બેદની હોના વાહિય, મોહાત્ મોહથી મોહરે, પ્રમાદાત્ વા કે પ્રમાદથી વા પ્રમાદરે, પ્રિયમ્ પ્રિય છતાં પ્રિય હોમે પર, અહિતમ્ અહિતકર અપદ્ધ, અસુલોવર્કમ્ પરિશુદ્ધે અસુખકર પરિણામને અસુલોવર્કમ્, આહાર- જાતમ્ આહારજાતમ્ આહારસમૂહકો, અન્યત્ વા અન્યવા પીબ અથવા દુસરે, કિંચિત્ કેઈ ઓષધ વિહાર વરેરેતું કોઈ ઓષધ વિહારાદિકા, ન ચ ઉપસેવ્યમ્ સેવન નહિ કરવું બેદની સેવન નહીં કરના વાહિય ॥ ૨૩ ॥

23. These different factors give rise to good and evil effects and are help-

ful to one another. The physician should try to know them and having known them he should make use of the wholesome only. Either out of ignorance or negligence he should not make use of any article or diet or any other thing which is pleasant but unwholesome and fraught with unhappy consequences.

હિતતમાહારવિધિવિધાનનિરૂપણમ્—

તત્રેદમાહારવિધિવિધાનમરોગાનામાતુરાણાં નાપિ કેષાંચિત્ કાલે પ્રકૃત્યેષ્વ હિતતમં મુજ્ઞા- નાનાં ભવતિ—

તત્ર આહાર યહાં, રૂઢ આ યહ, આહારવિધિ- આહારવિધિનું આહારવિધિકા, વિધાનમ્ વિધાન વિધાન, કાલે સમયે સમય પર, પ્રકૃત્યા એવ સ્વભાવથીજ સ્વભા- વરે હી, હિતતમમ્ હિતતમ હિતતમ, મુજ્ઞાનાનામ્ બોળના કરનારા મોજન કરનેવાળે, અરોગાનામ્ નીરો- ગીઓ માટે નીરોગીઓકે લિય, કેષાંચિત્ ચ અને કેટલાક ઓક ઓર કઈ, આતુરાનામ્ અપિ રોગીઓ માટે પણ રોગીઓકે લિયે મી, ભવતિ છે હૈ—

24-(1). These are the dietetic rules and procedure for those who are healthy as well as for certain types of patients, concerning the taking of food that is most wholesome.

રૂઢાં, જિગ્ધં, માત્રાવત્, જીર્ણે, કીર્યાવિરુ- દ્ધમ્, રૂષ્ટે રૂષ્ટે, રૂષ્ટવર્ષોપકરણં, નાતિવ્રુતં, નાતિ- વિલમ્બિતમ્, અજલ્પન્, અહસન્, તન્મના મુજ્ઞીત, આત્માનમમિસમીક્ષ્ય સમ્યક્ ॥ ૨૪ ॥

આત્માનમ પોતાને અપના, અમિસમીક્ષ્ય વિચાર કરીને વિચાર કરકે, રૂઢાં જીર્ણ ગરમ, જિગ્ધમ્ રિગ્ધ જિગ્ધ, માત્રાવત્ માત્રાવત્ માત્રાને, જીર્ણે પચી

૨૪. હિતતમં—હિતાહિતતમં (ત.)

„ અજલ્પન્, અહસન્, તન્મના—ન અજલ્પન્ અહસન્ તન્મના (વ.)

૨૩. શુભાશુભફલાઃ—શુભાશુભફલપ્રદાઃ (વ. ત.)

जया पछी मीर्ण होनेपर, वीर्य-अविरुद्धम् वीर्यभां
अविरोधी वीर्यके अविरुद्ध, इष्टे ४४ इष्ट, देशे देशभां
देशमें, इष्टसर्वोपकरणम् मनभमतां सर्वसाधन सहित
वाञ्छित सब साधनों सहित, न अतिद्रुतम् अहु उतावणे
नहि न बहुत जल्दी, न अतिविरुद्धम् अहु विरुद्ध
करीने नहि न बहुत धीरे, अजल्पन् न बोधतां न
बोलते हुए, अहसन् तेभ्य न हसतां एवं न हंसते
हुए, तन्मनाः शोभनभां मनने अगाडी भोजनमें मनको
लगाकर, सम्यक् सारी रीते मली प्रकार, भुजीत शोभन
करुं भेधको भोजन करे ॥ २४ ॥

24. One should eat food which is
hot, unctuous and non-antagonistic
in potency and in due measure, after
full digestion of the previous meal, in a
congenial place, provided with all the
accessories, neither too hurriedly, nor
too leisurely, without talking or lau-
ghing, with full concentration and
having proper regard to oneself.

उष्णभोजनगुणाः—

तस्य सादृश्यमुपदेक्ष्यामः—उष्णमश्नीयात्;
उष्णं हि भुज्यमानं स्वदत्ते, भुक्तं चाग्निमौदर्य-
मुदीरयति, क्षिप्रं जरां गच्छति, वातमनुलोमयति,
श्लेष्माणं च परिहासयति; तस्मादुष्णमश्नीयात्
॥ (१) ॥

तस्य तेना इसके, सादृश्यम् श्रेष्ठ गुणवाणा-
पक्षुने श्रेष्ठ गुणकारक होनेका, उपदेक्ष्यामः उपदेश
करुं उपदेश करने, उष्णम् उष्ण उष्ण, अशीयात्
आपु भेधको खाना चाहिए, हि केभके क्योंकि, उष्णम्
उष्ण उष्ण, भुज्यमानम् आपाभां आपतां खाया जाता
हुआ, स्वदत्ते स्वादे आपे छे स्वादु लगता है, भुक्तम्
च अने आधा पछी और खा लेने पर, औदर्यम् उदरना

२५-(१). अग्निमौदर्यमुदीरयति—अग्निमुदीर्यमुदीरयति (प.)

॥ —अग्निमुदीर्यमुदीरयति (प.)

॥ परिहासयति—परिहासयति (न. ल. ड. व.)

॥ —शोषयति (क.)

उदरकी, अग्निम् अग्निने अग्निको, उदीरयति उत्तेजित
करे छे प्रवीत करता है, जराम् पाकने पाकको, क्षिप्रम्
जल्दी जल्दी, गच्छति पाप्मे छे पाता है, वातम्
वातनुं वातका, अनुलोमयति अनुलोमन करे छे
अनुलोमन करता है, श्लेष्माणम् च तथा कहेने तथा
कफको, परिहासयति शिथिल करे छे शिथिल करता है,
तस्मात् तेथी इस लिए, उष्णम् उष्ण उष्ण, अशीयात्
आपु भेधको खाना चाहिए ॥ (१) ॥

25-(1). We shall indicate the bene-
fits accruing from each of these con-
ditions.

One should eat hot. It is the food
eaten hot, that is relished and which
on being consumed excites the gastric
fire, which is soon digested and stimu-
lates the peristaltic movement, and
breaks up the mucus in gastric secre-
tion. Therefore one should eat food
that is hot.

क्षिप्रभोजनगुणाः—

क्षिप्रमश्नीयात्; क्षिप्रं हि भुज्यमानं
स्वदत्ते, भुक्तं चानुदीर्णमग्निमुदीरयति, क्षिप्रं जरां
गच्छति, वातमनुलोमयति, शरीरमुपचिनोति,
हृदीकरोतीन्द्रियाणि. बलाभिष्टुब्धिमपजयति,
वर्णप्रसादं चाभिनिर्वर्तयति; तस्मात् क्षिप्रमश्नी-
यात् ॥ (२) ॥

क्षिप्रम् शिघ्र क्षिप्र, अशीयात् आपु भेधको
खाना चाहिए, हि केभके क्योंकि, क्षिप्रम् शिघ्र
क्षिप्र, भुज्यमानम् आपाभां आपतां खाया जाता
हुआ, स्वदत्ते स्वादे आपे छे स्वादु लगता है, भुक्तम्
च अने आधा पछी और खा लेने पर, अनुदीर्णम्
प्रेरित न थयेला प्रेरित न हुवे, अग्निम् अग्निने अग्निको,

२५-(२). भुक्तानुदीर्णमग्निमुदीरयति—भुक्तमौदर्यमग्निमुदीरयति

(क. व. त. व.)

॥ हृदीकरोतीन्द्रियाणि—हृदीकरोती शरीरमेव च (क. व. त. व.)

॥ उपजयति—अभिजयति (क.)

ઢવીરયતિ પ્રેરિત ક્રેરે છે પ્રેરિત કરતા હૈ, જરામ્ પાકને પાકકો, ક્ષિપ્રમ્ જલદી જલ્દી, ગચ્છતિ પામે છે પાતા હૈ, વાતમ્ વાતનું વાતકા, અનુલોમયતિ અનુલોમન ક્રેરે છે અનુલોમન કરતા હૈ, શરીરમ્ શરીરને શરીરકો, ઉપશ્ચિ-નોતિ પુષ્ટ ક્રેરે છે પુષ્ટ કરતા હૈ, હિન્દ્રિયાણિ હિન્દ્રિયોને હિન્દ્રિયોકો, દઢીકરોતિ દઢ ક્રેરે છે દઢ કરતા હૈ, બલ-ભળની બલકી, અભિવૃદ્ધિસ્ વૃદ્ધિ વૃદ્ધિ, ઉપજનયતિ ઉત્પન્ન ક્રેરે છે ઉત્પન્ન કરતા હૈ, વર્ણ-વર્ણની વર્ણકી, પ્રસાદમ્ નિર્મળતા સ્વચ્છતાકો, અભિનિર્વૃત્તયતિ ઉત્પન્ન ક્રેરે છે ઉત્પન્ન કરતા હૈ, તસ્માદ્ તેથી હૈસ લિષ્ટ, સ્નિગ્ધમ્ સ્નિગ્ધ સ્નિગ્ધ, જમ્નીયાત્ ખાવું બેઈએ જાના ચાહિષ્ટ ॥ (૨) ॥

25-(2). Eat unctuous. The unctuous food, being eaten, gives relish and on being consumed, excites the inactive gastric fire, is rapidly digested, stimulates the peristaltic movement, makes the body plump, strengthens the sense-organs, increases the vigor and brightens the complexion. Therefore one should eat unctuous food.

માત્રાવતો ભોજનસ્ય ગુણઃ—

માત્રાવદશ્મીયાત્ ; માત્રાવદ્ધિ ભુક્તં વાતપિત્ત-કફાનપીચયદાયુરેષ વિવર્ધયતિ કેવલં, સુખં ગુદમનુપર્યેતિ, ન ચોષ્માણમુપહન્તિ, અબ્યથં ચ પરિપાકમેતિ, તસ્માન્માત્રાવદશ્મીયાત્ ॥ (૩) ॥

માત્રાવત્ માત્રાસર માત્રામેં, જમ્નીયાત્ ખાવું બેઈએ જાના ચાહિષ્ટ, હિ કારણ કે ક્યોકિ, મત્રાવત્ માત્રાસર માત્રામેં, સુક્તમ્ ખાધેલું જાયા હુઆ, વાત-વાત વાત, પિત્ત-પિત્ત પિત્ત, કફામ્ કફને કફકો, અપીચયત્ પીડિત ક્રોધી વિના પીડિત કિયે વિના, આયુઃ આયુષ્યને આયુકો, એવ જ હી, કેવલમ્ સમપૂર્ણપણે સમ્પૂર્ણતાએ, વિવર્ધ-કયિ વધારે છે વર્ધતા હૈ, ગુદમ્ ગુદા સુધી ગુદા તક, સુખમ્ સુખપૂર્વક સુખપૂર્વક, અનુપર્યેતિ પહોંચી બધે છે પહુંચ જાતા હૈ, અષ્માણમ્ અશ્મિને અશ્મિકો, ન ઉપહન્તિ

હાનિ કરતું નથી હાનિ નહીં કરતા. અબ્યથમ ચ અને કષ્ટ વગર વિના કષ્ટકે, પરિપાકમ્ પાકને પાકકો, ઇતિ પામે છે પાતા હૈ, તસ્માદ્ તેથી હૈસ લિષ્ટ, માત્રાવત્ માત્રાસર માત્રામેં, જમ્નીયાત્ ખાવું બેઈએ જાના ચાહિષ્ટ ॥ (૩) ॥

25-(3). Eat in measure. The food eaten in measure, does not disturb the balance of vata, pitta and kapha, but exclusively promotes life, is easily passed down to the rectum, does not disturb the gastric fire and is easily assimilated. Therefore one must eat in measure.

જીર્ણે મુકવતો ગુણઃ—

જીર્ણેશ્મીયાત્ ; અજીર્ણે હિ મુજ્જાનસ્યામ્યવ-હૃતમાહારજાતં પૂર્વસ્યાહારસ્ય રસમપરિણતમુચ્ચ-રેનાહારરસેનોપસૃજત્ સર્વાન્ દોષાન્ પ્રકોપય-ત્યાશુ, જીર્ણે તુ મુજ્જાનસ્ય સ્વસ્થાનસ્થેષુ દોષેષ્વશ્નો ચોદીર્ણં જાતાયાં ચ મુજ્જાનસ્ય વિવૃત્તેષુ ચ શ્નો-તસાં મુલ્હેષુ વિશુદ્ધં ચોદ્ગારે હૃદય વિશુદ્ધં વાતા-નુલોમ્યે વિસૃષ્ટેષુ ચ વાતમૂત્રપુરિષવેગેષ્વમ્યવહ-તમાહારજાતં સર્વશરીરધાતૂનપ્રદૂષયદાયુરેવાભિ-વર્ધયતિ કેવલં; તસ્માજીર્ણેશ્મીયાત્ ॥ (૪) ॥

જીર્ણે પચી ગયા પછી જીર્ણ હો જાને પર, જમ્નીયાત્ ખાવું બેઈએ જાના ચાહિષ્ટ, હિ કારણ કે ક્યોકિ, અજીર્ણે અજીર્ણમેં, મુજ્જાનસ્ય ખાનારનેા ભોજન કરનેવાલેકા, અમ્યવહૃતમ્ ખાધેલો જાયા હુઆ, આહારજાતમ્ આહારનેા સમૂહ આહારસમૂહ, પૂર્વસ્ય પૂર્વ પૂર્વ, આહારસ્ય આહારનેા આહારકં, અપરિણતમ્ અપકવ અપક, રસમ્ રસને રસકો, ઉચ્ચરેણ પાચનના પિચ્છે, આહારરસેન આહારના રસની સાથે આહારકં રસકે સાથ, ઉપસૃજત્ મિશ્રિત કરતાં મિશ્રિત કરતા હુઆ, સર્વાન્ બધા સબ, દોષાન્ દોષોને દોષોકો, આશુ જલદી જલ્દી, પ્રકોપયતિ પ્રકુપિત ક્રેરે છે પ્રકુપિત કરતા હૈ, જીર્ણે પચી ગયા પછી જીર્ણ હોને પર, તુ તેા તો, મુજ્જાનસ્ય ખાનારના જાતે હુએકે, દોષેષુ દોષો દોષ, સ્વસ્થાનસ્થેષુ પેતાના સ્થાન પર હોતાં બધે સ્થાનમેં

होने पर, अग्नौ च अग्नि अग्नि, उदीर्णं प्रदीप्तं यत् प्रवीत होने पर, हुमुक्षायाम् च आपानी धृञ्ज खानेकी इच्छा, जातयाम् उत्पन्नं यत् उत्पन्न होने पर, स्रोतसाम् ओतोनां स्रोतोंके, मुखेषु च भुष मुख, विवृतेषु पुच्छां यत् खुल जाने पर, उद्गारे च ओऽऽकार उद्गारके, विशुद्धे विशुद्धं यत् विशुद्ध होने पर, हृदये हृदय हृदय, विशुद्धे विशुद्धं यत् विशुद्ध होने पर, वातानुलोम्ये वातानु अनु-लोमनं यत् वातके अनुलोमन होने पर, वात-अने वात और वात, मूत्र-भूत्र मूत्र, पुरीष-तथा भणना तथा मलके, वेनेषु वेगोने वेगोंका, विस्पृष्टेषु च त्याग कर्ता त्याग करने पर, अभ्यवहृतम् आप्रेक्षे खाया हुआ, आहारजातम् आहारने समुदाय आहारसमूह, सर्व-सर्व सब, शरीर-शरीरना शरीरकी, धातून् धातुओंने धातु-ओंको, अप्रवृषयत् दूषित न कर्ता बिना दूषित किये, आयुः आयुष्यने आयुको एव न ही, केवलम् सम्पूर्ण-पक्षे सम्पूर्णतासे, अभिवर्धयति वधारे से बढ़ाता है, तस्मात् तैथी इस लिए, जीर्णे पथी गया पथी जर्ण-होने पर, अस्मीयात् आपुं भेष्टे खाना चाहिए ॥ (४) ॥

25-(4). Eat after the digestion of the previous meal. The food that is eaten while the previous meal is lying undigested in the stomach, getting mixed with the semi-digested chyme of the previous meal, immediately provokes all the humors. The food taken when the previous meal has been fully digested, the humors have returned to their normal places, the gastric fire is kindled, hunger is born the channels are clear and open. the eructation from the mouth is healthy, the stomach is clear, the peristaltic movement is normal and when the urges for evacuation of flatus, urine and feces are well attended to—that food, not vitiating any of the body-elements, serves the sole purpose of

promoting life. Therefore one should eat on empty stomach after the digestion of the previous meal.

वीर्याविरुद्धं भुक्तवतो गुणाः—

वीर्याविरुद्धमस्मीयात्; अविरुद्धवीर्यमश्नन् हि विरुद्धवीर्याहारजैर्विकारैर्नोपसृज्यते; तस्माद्वीर्या-विरुद्धमस्मीयात् ॥ (५) ॥

वीर्य-अविरुद्धम् वीर्यभां विरुद्ध न होय ओषु वीर्यमें आ रोधी, अस्मीयात् आपुं भेष्टे भोजन करे, हि कारणे क्योंकि, अविरुद्धवीर्यम् विरुद्ध वीर्यभाणुं न होय ओषु वीर्यमें अविरुद्ध, अश्नन् भोजन करते। भुङ्ग्य भोजन करता हुआ, विरुद्धवीर्य-विरुद्ध वीर्यभाणा विरुद्ध वीर्यवाले, आहारजैः आहारथी उत्पन्न थयेला आहारसे उत्पन्न हुए, विकारैः विकारथी विकारोंसे, न उपसृज्यते युक्त थेत। नथी युक्त नहीं होता, तस्मात् तैथी इस लिए, वीर्य-अविरुद्धम् वीर्यथी अविरुद्ध वीर्यमें अविरुद्ध, अस्मीयात् आपुं भेष्टे भोजन करे ॥ (५) ॥

25-(5). Eat what is not antagonistic in potency. Eating the food that is not antagonistic in potency, one is not afflicted with disorders born of incompatible dietary. Therefore one should eat what is not antagonistic in potency.

इष्टे देशे भुक्तवतो गुणाः—

इष्टे देशे इष्टसर्वोपकरणं चास्मीयात्; इष्टे हि देशे भुञ्जानो नानिष्टदेशजैर्मनोविघातकारैर्भावैर्मनो-विघातं प्राप्नोति, तथैवेष्टेः सर्वोपकरणैः; तस्मा-दिष्टे देशे तथेष्टसर्वोपकरणं चास्मीयात् ॥ (६) ॥

इष्टे देशे इष्ट, देशे स्थानभां स्थानमें, इष्टसर्वो-पकरणम् च अने भुङ्ग्यभां सर्व साधनो अहित वाञ्छित सब साधनोंके साथ, अस्मीयात् आपुं भेष्टे २५ (६). इष्टे देशे इष्टसर्वोपकरणम् चास्मीयात्—इष्टे देशेऽस्मीयात् (छ. च.)

જ્ઞાના વાદિય, હિ કારણકે ક્યોંકિ, હૃદે ૯૪૨ હૃદ, દેશે સ્થાનમાં સ્થાનમાં, તથા એવ તે જ પ્રમાણે હસી પ્રકાર, હૃદે: ગમતાં વાચ્છિત, સર્વ-સર્વ સર્વ, ઉપકરણે: સાધનેથી ઉપકરણે, મુજ્જાન: ભોજન કરતો મનુષ્ય મોજન કરતા હુઆ મનુષ્ય, અનિષ્ટદેશજે: અનિષ્ટ સ્થાનથી ઉત્પન્ન થયેલાં અનિષ્ટ સ્થાનસે ઉત્પન્ન હુ, મનોવિષાત્કરે: તથા મનને ખરાબ કરનારા તથા મનકો ચારાબ કરનેવાલે, માલે: ભાવેથી માલેસે, મનો-વિષાત્કર મનના વિકારને મનકે વિકારકો, ન પ્રાપ્નોતિ પ્રાપ્ત થતો નથી પ્રાપ્ત નહીં હોતા, તસ્માત્ તેથી હમણિય, હૃદે ૯૪૨ હૃદ, દેશે દેશમાં દેશમાં, તથા તથા તથા હૃદસર્વોપકરણમ્ ચ મનમમતાં સર્વ સાધને સહિત વાચ્છિત સર્વ સાધનોંકે સાથ, અશ્મીયાત્ ખાવું બેઈએ મોજન કરના વાદિય ॥ (૬) ॥

25-(6). Eat in a congenial place provided with all the necessary appurtenances. One eating in a congenial place does not get depressed in the mind by the depressing emotions produced in unpleasant environment. Similarly with the appurtenances. Therefore, one should eat in a congenial place and circumstance.

નાતિદ્રુતં મુજ્જતો ગુણા: —

નાતિદ્રુતમશ્રીયાત્; અતિદ્રુતં હિ મુજ્જાનસ્યો-ત્સ્નેહનમવસાદનં મોજનસ્યાપ્રતિષ્ઠાનં ચ, મોજ્ય-દોષસાદ્રુણ્યોપલક્ષિચ્ચ ન નિયતા: તસ્માન્નાતિ-દ્રુતમશ્રીયાત્ ॥ (૭) ॥

અતિદ્રુતમ્ બહુ ઉતાવળે બહુત જલ્દી, ન નહિ નહીં, અશ્મીયાત્ ભોજન કરવું બેઈએ મોજન કરના વાદિય, હિ કારણકે ક્યોંકિ, અતિદ્રુતમ્ અતિ ઉતાવળે બહુત જલ્દી, મુજ્જાનસ્ય ભોજન કરતા મનુષ્યને મોજન કરતે હુએ મનુષ્યકો, હસ્નેહનમ્ અંતરાશ જવું મોજનકા ચંટે રાસ્ટે પર જાના, અવસાદનમ્ શિથિલતા શિથિલતા, મોજનસ્ય તથા ભોજનનું તથા મોજનકા, અપ્રતિષ્ઠાનમ્ [કોઈ ન બેસવું] ખાધ છે સ્થાન પર સ્થિર ન હોના હોતા હે,

મોજ્ય-ભોજનના મોજનકે, દોષ-દોષની દોષકા, સાદ્-ગુણ્ય-તથા પ્રશસ્ત ગુણવાળાપણુની તથા પ્રશસ્ત ગુણોંકે હોનેકા, ઉપલક્ષિ: ચ બહુ જ્ઞાન, ન નિયતા ચેલક્ષ થતી નથી નિશ્ચિત નહીં હોતા, તસ્માત્ તેથી હસણિય, અતિદ્રુતમ્ અતિ ઉતાવળે બહુત જલ્દી, ન અશ્મીયાત્ ભોજન કરવું બેઈએ નહિ મોજન નહીં કરના વાદિય ॥ (૭) ॥

25 (7). Do not eat hurriedly. By eating hurriedly the food is liable to go the wrong way, or injure the health or it is not properly placed: and there is no appreciation of either the good or bad qualities of the food taken. Therefore one should not eat hurriedly.

નાતિવિલમ્બિતં મુજ્જતો ગુણા: —

નાતિવિલમ્બિતમશ્રીયાત્; અતિવિલમ્બિતં હિ મુજ્જાનો ન ત્વમિમધિગચ્છતિ, બહુ મુજ્જ, હીતી-મવત્યાહારજાતં, વિષમં ચ પચ્યતે: તસ્માન્નાતિવિ-લમ્બિતમશ્રીયાત્ ॥ (૮) ॥

અતિવિલમ્બિતમ્ બહુ વિલંબથી બહુત ધીરે, ન અશ્મીયાત્ ભોજન ન કરવું બેઈએ મોજન નહીં કરના વાદિય, હિ કારણકે ક્યોંકિ, અતિવિલમ્બિતમ્ અતિ વિલંબથી બહુત ધીરે, મુજ્જાન: ભોજન કરતો મનુષ્ય મોજન કરતા હુઆ મનુષ્ય, ત્વમિમ્ ત્વમિત્વો, ન અધિગચ્છતિ પ્રાપ્તો નથી પ્રાપ્ત નહીં કરતા, બહુ બહુ બહુત, મુજ્જે ખાધ છે જ્ઞાતા હૈ, આહારજાતમ્ આહાર-રનેા સમૂહ આહારસમૂહ, હીતીમવતિ હરી ભમ છે ઠંડા હો જાતા હૈ, વિષમમ્ ચ અને વિષમ પછે, બીર વિષમતાસે, પચ્યતે પચે છે પચતા હૈ, તસ્માત્ તેથી હસ લિય. અતિવિલમ્બિતમ્ બહુ વિલંબથી બહુત ધીરે, ન અશ્મીયાત્ ખાવું બેઈએ નહિ નહીં જ્ઞાના વાદિય ॥ (૮) ॥

25-(8). Do not eat too leisurely. One eating too leisurely, is not satisfied even if he eats much. The food

૨૫-(૮). વિષમં ચ પચ્યતે—વિષમપાકં ચ મવતિ (વ. ચ. ત.)

,, ,, —વિષમપાકં ચ મવતિ (વ.)

gets cold and is digested irregularly. Therefore one should not eat too leisurely.

अजल्पतोऽहसतस्तन्मनमश्न भुक्त्वतो गुणाः —

अजल्पन्नहसन् तन्मना भुञ्जीत; जल्पतो हस-
तोऽन्यमनसो वा भुञ्जानस्य त एव हि दोषा भव-
न्ति, य एवातिद्रुतमश्नतः; तस्मादजल्पन्नहसन्त-
न्मना भुञ्जीत ॥ (९) ॥

अजल्पन् भुञ्जते न शैलतां मनुष्य न बोलते हुए,
अहसन् न हसतां न हंसते हुए, तन्मनाः तेभ्यो भोज-
नभां मन लगाडी एवं भोजनमें मन लगा कर, भुञ्जीत
भुञ्जते भोजनमें खावे, हि क्रूरकुं के क्योंकि, ये एव ने
जो, अतिद्रुतम् अति जल्दी बहुत जल्दी, अश्नतः
भुञ्जाने खानेवालेके, दोषाः दोषा थाय छे दोष होते
हैं, ते तेभ्यो वे, एव न ही, जल्पतः शैलशैल
करतां बोलते हुए, हसतः हसतां हंसते हुए, अन्यमनसः
वा अथवा पीछे तरफ़ मन लगाडी अथवा दूसरी ओर
मन लगाकर, भुञ्जानस्य भुञ्जाने खानेवालेको, भवन्ति
थाय छे होते हैं, तस्मात् तेथी इस लिए, अजल्पन्
न शैलतां न बोलते हुए, अहसन् न हसतां न हंसते
हुए, तन्मनाः तेभ्यो भोजनभां मन लगाडी एवं
भोजनमें मन लगा कर, भुञ्जीत भुञ्जते भोजनमें खाना
चाहिए ॥ (९) ॥

25-(9). Do not talk or laugh while eating. One who talks and laughs and is preoccupied while eating, is liable to suffer the same disorders as the one who eats too hastily. Therefore, one should not talk or laugh while eating but should eat with due attention to oneself.

आत्मानमभिसमीक्ष्य भुक्त्वतो गुणाः —

आत्मानमभिसमीक्ष्य भुञ्जीत सम्यक्; इदं
मनोपशेते इदं नोपशेत् इत्येवं विदितं ह्यस्या-
त्मन आत्मसात्त्वं भवति; तस्मादात्मानमभि-

समीक्ष्य भुञ्जीत सम्यगिति ॥ २५ ॥

आत्मानम् पेटात्नी अतने अपने आत्माको, सम्बद्ध
सरणी रीते मली प्रकार, अभिसमीक्ष्य विचारिने
विचार करके, भुञ्जीत भोजन करुं भोजन खाना
चाहिए, इदम् आ यह, मन भने मुझे, उपशेते अनु-
कूल आवे छे अनुकूल है, इदम् आ यह, न उपशेते
अनुकूल आवतुं नहीं अनुकूल नहीं है, इति एवम् हि
छे प्रमाणे इस प्रकारसे, आत्म- पेटात्नी अतनुं अपने
आत्माका, सात्त्विक सात्त्विक सात्त्विक, अस्व आत्मनः
अने पेटाने अपने आत्मासे, विदितम् विदित विदित,
भवति थाय छे होता है, तस्मात् तेथी इस लिए,
आत्मानम् पेटात्नी अतने अपने आत्माको, सम्बद्ध
सरणी रीते मली प्रकार, अभिसमीक्ष्य विचारिने देख
कर, भुञ्जीत इति भावुं भोजनमें खाना चाहिए ॥ २५ ॥

25. Eat rightly, considering your constitution. 'This food will agree with me, this food will not agree with me', this knowledge makes for the determination of what is wholesome for each individual. Therefore, one should eat rightly, considering one's individual constitution.

रसादिज्ञातुर्भिषजः प्रशंसा—

भवति चात्र—

रसान् द्रव्याणि दोषांश्च विकारांश्च प्रभावतः ।

वेद यो देशकालौ च शरीरं च स नो भिषक् ॥ २६ ॥

अत्र च आ विषयमां इस विषयमें, भवति श्लोक
छे के श्लोक है कि, यः नो जो, रसान् रसने रसको,
द्रव्याणि द्रव्यने द्रव्यको, दोषान् च दोषने दोषको,
विकारान् च विकारने विकारोंको, देश- देश देश, कालौ
च तथा कालने तथा कालको, शरीरम् च शरीरने शरीरने
और शरीरको, प्रभावतः प्रभावथी प्रभावसे, वेद अथ
छे जानता है, सः ते वह, नः अभाशे भाव्य हमको
मान्य, भिषक् वेद छे वेद है ॥ २६ ॥

२६. स नो भिषक्-स ना भिषक् (च. व. ५.)

Here is a verse again --

26. Him do we regard as a physician, who possesses the knowledge of the effects of tastes, the substances, the humors and the diseases, as also the knowledge of clime, season and the body.

अध्यायार्थसंग्रहः —

तत्र श्लोकौ—

विमानार्थो रसद्रव्यदोषरोगाः प्रभावतः ।

द्रव्याणि नातिसेव्यानि त्रिविधं सात्म्यमेव च ॥२७॥

आहारायतनान्यष्टौ भोज्यसाद्रूप्यमेव च ।

विमाने रससंख्याते सर्वमेतत् प्रकाशितम् ॥२८॥

तत्र ते विषयभां उस विषयमें. श्लोकौ उपसंहारना भे श्लोका छे के उपसंहारके दो श्लोक हैं कि, विमानार्थः विमानस्थाननु प्रयोजन विमानस्थानका प्रयोजन, प्रभावतः प्रभावकारि प्रभावद्वारा, रस- रस रस, द्रव्य- द्रव्य द्रव्य, दोष- दोष दोष, रोगाः अने रोग और रोग, न अतिसेव्यानि अति न सेवना लायक बहुत सेवन योग्य नहीं ऐसे, द्रव्याणि द्रव्या द्रव्य, त्रिविधम् अने त्रिषु प्रकारनु और तीन प्रकारका, सात्म्यम् च एव सात्म्य सात्म्य, अष्टौ आठ आठ, आहारायतनानि आहार- विधिविशेषायतन आहारविधिविशेषायतन. भोज्य- अने भोजननु आहारके, साद्रूप्यम् च एव प्रशस्त गुण- वाणस्पृष्टं प्रशस्त गुणका होना एतत् आ यह, सर्वम् सर्व सब, रससंख्याते विमाने 'रसविमान' अध्याय- भां 'रसविमान' अध्यायमें, प्रकाशितम् प्रकाशित कर्तुं छे प्रकाशित किया है ॥ २८ ॥

Here are the two recapitulatory verses—

27-28. The purpose of this section on specific determination of measure, the effects of the tastes, substances, humors and diseases, the substances that are not to be taken in excess, the three grades of homologation, the octalogue of dietetic rules, the advantages accru-

ing from the observation of these rules -- all these have been revealed in this chapter on the specific determination of the measure of tastes.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते विमानस्थाने रसविमानं नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

इति आ प्रभाषे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्नि-वेशे रथेला अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे अने चरकथी प्रतिसंस्कार पायेला आ शास्त्रभां और चरकके द्वारा प्रतिसंस्कृत इस शास्त्रके, विमानस्थाने विमानस्थान विषे विमानस्थानमें, 'रसविमानम्' 'रस-विमान' 'रसविमान', नाम नामने नामका, प्रथमः प्रथम प्रथम, अध्यायः अध्याय संपूर्ण थयो अध्याय समाप्त हुआ ॥ १ ॥

1. Thus in the section on Specific Determination of Measure in the treatise compiled by Agniveśa and revised by Caraka, the first chapter entitled the "Specific Determination of the Measure of Taste" is completed.

द्वितीयोऽध्यायः ।

अने अध्याय अध्याय दूसरा

Chapter II

त्रिविधकुक्षीयविमानाध्यायोपक्रमः —

अथातस्त्रिविधकुक्षीयं विमानं व्याख्यास्यामः ॥१॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः हवे अर्थाथी अब आगे, त्रिविधकुक्षीयम् विमानम् 'त्रिविधकुक्षीय विमान' नामने अध्यायनु 'त्रिविधकुक्षीय विमान' नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः व्याख्यान करेगु ॥ १ ॥

मगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये आत्रेये,
इति ह आ विषयमा नीये प्रभाषे ॥ इति विषयमे
निम्न प्रकारसे ही, जाह स डहेलुं छे कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the chapter entitled "The Specific Determination of the Measure of the stomach-capacity",

2. Thus declared the worshipful Atreya.

कुक्षौ त्रिविधावकाशांशविभागः —

त्रिविधं कुक्षौ स्थापयेदवकाशांशमाहारस्या-
हारमुपयुञ्जानः; तद्यथा—एकमवकाशांशं मूर्ता-
नामाहारविकाराणाम्, एकं द्रवाणाम्, एकं
पुनर्वर्तपित्तश्लेष्मणाम्; एतावतीं ह्याहारमात्रा-
मुपयुञ्जानो नामात्राहारजं किञ्चिदशुभं प्राप्नोति ॥३॥

आहारम् आहारने भोजनका, उपयुञ्जानः उपयेग
करनारे उपयोग करनेवाला, कुक्षौ उदरमां उदरमें,
आहारस्य आहारने भाटे आहारके लिए, अवकाशांशम्
भाटी ॥ आने खाली जगहको, त्रिविधम् त्रय प्रकारे
तीन प्रकार, स्थापयेत् राखी लेधिये रखे, तत् यथा
नेभके जैसे कि, मूर्तानाम् धन ठोस, आहार- विकाराणाम्
आहारनी वालीओ भाटे भोजनके पदार्थोंके लिए,
एकम् अवकाशांशम् ओके भाटी भाग एक रिक भागको,
द्रवाणाम् प्रवाही भाटे द्रवोंके लिए, एकम् पीले भाटी
भाग दूसरे रिक भागको, वात-पित्त-श्लेष्मणाम् तेभने
वात-पित्त आने डके भाटे एवं वात-पित्त और कफके
लिए, पुनः एकम् पीले भाटी भाग राखी लेधिये
तीसरे रिक भागको रखे, एतावतीम् हि आटका प्रभाषुमां
इतनी, आहार- मात्राम् आहारनी मात्राने आहार-
मात्राका, उपयुञ्जानः उपयेग करना अनुप्यने उपयोग करते
हुए मनुष्यको, अमात्राहारजम् मात्रारहित आहारथी
उपयुक्त भुत् आहारकी अमात्राके सेवनसे उत्पन्न, किञ्चित्
डके पक्ष कुछ भी, अशुभम् अशुभ अशुभ, न प्राप्नोति
प्राप्त भुत् नहीं प्राप्त नहीं होता ॥ ३ ॥

३. स्थापयेदवकाशांशमाहारस्याहारमुपयुञ्जानः—स्थापयेदवकाशं

सदाहारमुपयुञ्जानः (५.)

3. One about to eat a meal ought to dispose the stomach capacity in three parts. Thus he should use one third of his gastric capacity for solid food, one third for liquids and the remaining one third for the full play of the three humors—vata, pitta and kapha. Eating in conformity to this rule, one is not liable to any one of the ill effects resulting from eating without measure.

आहारराशिमधिकृत्य मात्राऽमात्रावस्त्विवारः —

न च केवलं मात्रावत्त्वादेवाहारस्य कृत्स्नमा-
हारफलसौष्ठवमवाप्तुं शक्यं, प्रकृत्यादीनामष्टाना-
माहारविधिविशेषायतनानां प्रविभक्तफलत्वात् ॥४॥

प्रकृत्यादीनाम् प्रकृति वगेरे प्रकृति जादि, जटानाम्
आह आठ, आहारविधि- विशेष- आहारनी उपनानी
विभक्ताना आहारविधिमेदके, आपतनानाम् हेतुओमां
हेतुओम, प्रविभक्तफलत्वात् इति वहेयायेलुं होवाने
लीधे फक्के वटे जानेके कारण, आहारस्य आहारनी
आहारकी, केवलम् केवल केवल, मात्रावत्त्वात् एव मात्रा-
पुरस्तराने लीधे ॥ मात्राको लेके ही, कृत्स्नम् संपूर्ण
संपूर्ण, आहारफल- आहारना इति आहारफलकी,
सौष्ठवम् श्रेष्ठता उत्तमताको, अवाप्तुम् भेगवली प्राप्त
करना, न च शक्यम् शक्य नहीं शक्य नहीं है ॥ ४ ॥

4. However, it is not possible to obtain the full benefit accruing from diet by merely conforming to the rule of measure, since all the eight factors beginning with the nature of the food constituents have each a share in the final result.

तत्रायं तावदाहारराशिमधिकृत्य मात्रामात्राफ-
लविनिश्चयार्थः प्रकृतः। एतावानेव ह्याहारराशिबि-
धिविकल्पो यावन्मात्रावत्त्वममात्रावत्त्वं च ॥५॥

५. अमात्रावत्त्वममात्रावत्त्वम् (५.)

તત્ર સાવત્ ત્યારે તેમાં યહાં પર, આહારરાશિન્ આહારરાશિને આહારરાશિકો, અધિકૃત્ અનુલક્ષીને ઉદ્દેશ કરકે, જ્યન્ આ યદ, માત્રા-અમાત્રા-માત્રા અને અમાત્રાનાં માત્રા તથા અમાત્રાકે, ફલ-ફલના ફલકે, વિનિશ્ચયાર્થઃ નિશ્ચયરૂપ પ્રયોજન નિશ્ચયરૂપ પ્રયોજનકા, પ્રકૃતઃ પ્રસ્તુત છે પ્રસંગ હૈ, ચાવત્ જે કાંઈ જો કુછ, માત્રાવસ્તુ માત્રાસરપક્ષું છે માત્રાયુક્તા, અમાત્રાવસ્તુ ચ અને માત્રાસરપક્ષું નથી ઓર અમાત્રા-યુક્તા, વૃતાવાન્ એવ હિ આ જે પ્રકારના જ યહી દો પ્રકારકે, આહારરાશિ-આહારરાશિની આહારરાશિકે, વિધિ-વિધિને વિધિકા, વિકલ્પઃ બેદ છે મેદ હૈ ॥ ૫ ॥

5. Here, however, we are concerned with determining the results of the quantity of food in measure or out of measure. The whole of the dietetic mode as regards quantity resolves itself into food taken in measure and food taken out of measure.

માત્રાવતો મોજનસ્ય ગુણઃ —

તત્ર માત્રાવત્ત્વં પૂર્વમુદ્દિષ્ટં કુક્ષ્યંશવિભાગેન, તત્ મૂયો વિસ્તરેણાનુભ્યાસ્યાસ્યામઃ ।

તત્ર તેમાં હસમેં, કુક્ષ્યંશ- વિભાગેન ઉદરના અંશ-વિભાગદ્વારા કુક્ષિકે વિભાગોદ્વારા, માત્રાવસ્તુ માત્રાપુરઃ-સરતા માત્રાપરિમાણ, પૂર્વમ્ પ્રથમ જો પહિલે, ઉદ્દિષ્ટમ્ બતાવી છે કહા હૈ, તત્ મૂયઃ તે ફરીને ડસીકો ફિર, વિસ્તરેણ વિસ્તારપૂર્વક વિસ્તારકે, અનુભ્યાસ્યાસ્યામઃ કહેથું કહેંગે ।

6-(1). Now measure has already been touched upon in relation to the disposition of the gastric capacity. We shall explain the same thing once again at greater length.

તથા—કુક્ષેરપ્રવીઢનમાહારેણ, હૃદયસ્થાન-વરોધઃ, પાર્શ્વયોરવિપાટનમ્, અનતિગૌરવમુદરસ્ય, પ્રીણનમિન્દ્રિયાણાં, શ્લુત્પિપાસોપરમઃ, સ્થાનાસ-

નશયનગમનોચ્છ્વાસપ્રશ્વાસહાસ્યસંકથાસુ સુખા-નુવૃત્તિઃ, સાયં પ્રાતઃ સુખેન પરિણમનં, વલ-વર્ણોપચયકરત્વં ચ, इति मात्रावतो लक्षणमा-हारस्य भवति ॥ ६ ॥

તત્ યથા જેમકે જૈસેકિ, આહારેણ આહારથી મોજનકે, કુક્ષેઃ પેટ ઉદરકા, અપ્રવીઢનમ્ દબાય નહિ પીઘિત ન હોના, હૃદયસ્ય હૃદય હૃદયકા, અનવરોધઃ રુધામ નહિ અવરોધ ન હોના, પાર્શ્વયોઃ પડખાં પાશ્વોકા, અવિપાટનમ્ ફાટે નહિ ન ફટના, ઉદરસ્ય પેટ ઉદરમેં, અનતિગૌરવમ્ બહુ ભારે લાગે નહિ બહુત મારીપન ન હોના, મિન્દ્રિયાણામ્ મિન્દ્રિયાની મિન્દ્રિયોંકી, પ્રીણનમ્ પ્રેસ-નતા તૃપ્તિ, શ્લુત્પિપાસોપરમઃ બૂખ અને તરસની શાંતિ મૂલ તથા પ્યાસકી શાન્તિ, સ્થાન-ઊભા રહેવું સ્થિતિ, આસન- બેસવું બેઠને, જાયન- સુવું સોને, ગમન- જવું ચલને, ઉચ્છ્વાસ- શ્વાસ કાઢવે શ્વાસ, પ્રશ્વાસ- શ્વાસ લેવે નિશ્વાસ, હાસ્યસંકથાસુ હસવું તથા વાત-ચીતમાં હાસ્ય એવં વાતચીતમેં, સુખાનુવૃત્તિઃ આરામનું રહેવું આરામ રહના, સાયં પ્રાતઃ ચ સાંજ અને સવાર સાયં ઓર પ્રાતઃ, સુખેન સુખેથી સુખપૂર્વક, પરિણમનમ્ પચી જવું જીર્ણ હો જાના, વલ-વર્ણ- બળ તથા વર્ણની બલ ઓર વર્ણકી, ઉપચયકરત્વમ્ પુષ્ટિ કરવી હિદિ કરના, इति એ જે, માત્રાવતઃ માત્રાસર લીધેલ માત્રા-પૂર્વક, આહારસ્ય આહારનું આહારકા, લક્ષણમ્ લક્ષણ લક્ષણ, ભવતિ છે હૈ ॥ ૬ ॥

6. Thus, the following are the signs of food eaten in measure; freedom from distress in the stomach as the result of the quantity taken; absence of any cardiac discomfort; the non-distension of the sides; freedom from excessive heaviness of the stomach; gratification of the senses; subsidence of hunger and thirst; sense of ease in standing, sitting, lying down, walking, exhalation and inhalation, repartee

૬. હાસ્યસંકથાસુ-હાસસંકથાસુ (જ.)

,, પરિણમનં-પરિણામગમન (ચ.)

and conversation; easeful digestion and assimilation of food in the evening and morning; the imparting of strength, complexion and plumpness.

हीनमात्रस्य भोजनस्य दोषाः —

अमात्रावरवं पुनर्द्विविधमाचक्षते— हीनम्, अधिकं च । तत्र हीनमात्रमाहारराशिं बलवर्णोपचयक्षयकरमवृत्तिकरमुदावर्तकरमनायुष्यमवृष्यमनौजस्यं शरीरमनोबुद्धीन्द्रियोपघातकरं सारविधमनमलक्ष्म्यावहमशीतेश्च वातविकाराणामायतनमाचक्षते, अतिमात्रं पुनः सर्वदोषप्रकोपणमिच्छन्ति कुशलाः ।

अमात्रावरवम् मात्ररहितम् अमात्रा, पुनः ७११ पुनः, द्विविधम् ये प्रकाशनी दो प्रकारकी, आचक्षते कहे छे कहते हैं, हीनम् हीन हीन, अधिकम् च अने अधिक और अधिक, तत्र तेमां इनमें, हीनमात्रम् हीनमात्रा-वाणा हीनमात्रामें, आहारराशिम आहारसमूहको, बल- ७११ बल, वर्ण- ७१२ वर्ण, उपचय- तथा पुष्टिने वृद्धिको, क्षयकरम् क्षय करनेवाला, अवृत्तिकरम् अवृत्ति करनेवाला, उदावर्तकरम् उदावर्त करनेवाला, अनायुष्यम् आयुधने भाटे अहितकर आयुके लिए अहितकर, अवृष्यम् वीर्यने क्षय करनेवाला, अनौजस्यम् औजस्यने न ७१२ नौजकी वृद्धि नहीं करनेवाला, शरीर-मन-बुद्धि-इन्द्रिय- शरीर-मन-बुद्धि अने इन्द्रियने शरीर-मन-बुद्धि और इन्द्रियोके, उपघातकरम् हानि करनेवाला नाशका कारण, अलक्ष्म्यावहम् अलक्ष्म्यावह गरीबी पैदा करनेवाला, अशीतेः अने अशी और अस्सी, वात-विकाराणाम् वातविकारोनु वातरोगोका, आयतनम् च ७१३ कारण, आचक्षते कहे छे कहते हैं, कुशलाः कुशल वेहो चतुर वैद्यों, अतिमात्रम् अधिक मात्रावाणा आहारने मात्रासे अधिक आहारको, पुनः ७११ फिर, सर्वदोष- सर्व दोषने। सब दोषोंका, प्रकोपणम् प्रकोप करनेवाला प्रकोपक, इच्छन्ति आने छे मानते हैं ।

7-(1). Now the absence of measure is laid down as coming under two heads—the deficient and the excessive. The diet which is deficient in measure is seen to result in the impairment of strength, complexion and plumpness, in want of satisfaction, in misperistalsis and the impairment of the functions of life, virility and vitality, body, mind, understanding and senses, in the vitiation of the eight body-elements, in inducing inauspicious conditions and in the incidence of the eighty kinds of vata disorders. The learned aver that the diet which is excessive in measure is provocative of the morbidity of all the three humors.

अतिमात्रस्य भोजनस्य दोषाः —

यो हि मूर्तानामाहारजातानां सौहित्यं गत्वा प्रवैस्तृप्तिमापद्यते भूयस्तस्यामाशयगता घातपित्तश्लेष्माणोऽभ्यवहारेणातिमात्रेणातिप्रपीड्यमानाः सर्वे युगपत् प्रकोपमापद्यन्ते, ते प्रकुपितास्तमेवाहारराशिमपरिणतमाविश्य कुक्ष्येकदेशमन्नाभिता विष्टम्भयन्तः सहसा वाऽप्युत्तराधराभ्यां मार्गाभ्यां प्रख्यावयन्तः पृथक् पृथगिमान् विकारानमिनिर्वर्तयन्त्यतिमात्रभोक्तुः ।

यः हि जे जो, मूर्तानाम् धन ठोस, आहारजातानाम् आहारने समुदाय भोज्य पदार्थोंको, सौहित्यम् पेट भरने तृप्तिपूर्वक, गत्वा आर्ध खा कर, मूयः हरीथी ऊपरसे, द्रव्येः ५५ पदार्थोंकी द्रव्योको, तृप्तिम् तृप्ति तृप्तिपूर्वक, आपद्यते करे छे पी लेता है, तस्य तेना उस पुरुषके, अतिमात्रेण अधिक मात्रामें दीधेला मात्रासे

७-(१). अलक्ष्म्यावहम्—अलक्षणावहम् (ब.)

,, वातविकाराणाम्—वातानाम् (ब.)

७-(२). आहारजातानां—आहारविकाराणाम् (ब. ब.)

,, कुक्ष्येकदेशमन्नाभिता—कुक्ष्येकदेशमाभिता (ब. ब.)

અધિક, અમ્બવહારેજ ખેરાકથી જાણે હુણ મોજન દ્વારા, અતિપ્રવીણમાનાઃ અતિ દબાણ પામતા અતિપીડિત હો કર, આમાશયગતાઃ આમાશયમાં રહેલા આમાશયમે સ્થિત, સર્વે સર્વે સર્વ, વાત- પિત્ત- શ્લેષ્માણઃ વાત, પિત્ત અને કફ વાત, પિત્ત ઓર કફ, યુગપત્ એક સાથે એક સાથ, પ્રકોપત્ પ્રકોપ પ્રકુપિત, જાપચન્તે પામે છે હો જાતે હૈ, પ્રકુપિતાઃ પ્રકોપ પામેલા પ્રકુપિત હુણ, તે તેઓ જે રોષ, કુદ્ધયેકદેશમ્ ઉદરના એક ભાગમાં ઉદરકે એક ભાગમે, જાવિદ્ય પ્રવેશ કરીને આશ્રય લેકર, જાજાશ્રિતાઃ અજને આશ્રય કરીને આહારાશિમે ઘુસકર, અપરિણતમ્ અપકવ અપરિપક, તમ્ એવ તે જ ઉસી, આહારાશિમ્ આહારના સમૂહને આહારાશિકો, વિષ્ટ-મ્બચન્તઃ વિષ્ટભ કરી રોકતે હુણ, સહસા વા અથવા ઓશિતા સહસા, ઉત્તરાધરામ્બામ્ ઉપલા અને નીચલા ઉપર એવં નીચેકે, માર્ગામ્બામ્ માર્ગોથી માર્ગોસે, અપિ પશુ મી, પ્રચ્ચાવચન્તઃ તેને બહાર કાઢનાં ઉસકો નિકાલતે હુણ, અતિમાત્રમોકતુઃ અધિક માત્રામાં ખાનારને અતિ માત્રામે જાનેવાલે પુરુષમે, પૃથક્ ભુદા મિત્ર, પૃથક્ ભુદા મિત્ર, હમાન્ આ નિમ્ન, વિકારાન્ વિકારો રોગોંકો, અભિભિર્વર્તયન્તિ ઉત્પન્ન કરે છે ઉત્પન્ન કરતે હૈઃ

7-(2). He who eats solid foods to repletion and in addition drinks his fill of beverages, will have all the three humors—vata, pitta and kapha abiding in the stomach, provoked simultaneously, as they get compressed greatly by the excessive quantity of the food taken. These humors, being thus irritated, lay hold of the undigested food-mass and getting localised in one part of the stomach of the man who has overeaten and making their resort in the food-mass either obstruct or dispose of the stomach-contents violently through the upper or the lower channels of the alimentary tract,

giving rise, severally, to the following kinds of disorders.

તત્ર વાતઃ શૂલાનાહાક્કમર્દમુલ્લશોષમૂર્છા-અમાશિવૈષમ્યપાર્શ્વપૃષ્ઠકટિપ્રહસિરાકુચ્ચનસ્તમ્ભ-નાનિ કરોતિ, પિત્તં પુનર્જ્વરાતીસારાન્તર્દાહતુષ્ણા-મદ્ભ્રમપ્રલપનાનિ, શ્લેષ્મા તુ છર્ધરોચકાવિપાક-શીતજ્વરાલસ્યગાત્રગૌરવાણિ ॥ ૭ ॥

તત્ર તેમાં ઉનમે, વાતઃ વાત વાયુ, શૂલ- શૂલ શૂલ, આનાહ- આનાહ આનાહ અક્કમર્દ- અક્કમર્દ અંગોકા દૂટના, મુલ્લશોષ- મુખશોષ મુલ્લશોષ, મૂર્છા- મૂર્છા મૂર્છા, અમ- ભ્રમ ભ્રમ, અગ્નિવૈષમ્ય- અગ્નિની વિષમતા અગ્નિકી વિષમતા, પાર્શ્વ- પૃષ્ઠ- કટિપ્રહ- પડખાં, પીઠ અને કેડનું અર્ધાં જુવું પાર્શ્વપ્રહ, પૃષ્ઠપ્રહ, કટિપ્રહ, સિરાકુચ્ચન- સિરા- ઓનો સંકેત મિરાસંકોચ, સ્તંભનાનિ તથા સ્તંભન કરે છે ઓર જડતા કરતી હૈ. પિત્તમ્ પુનઃ વળી પિત્ત ઓર પિત્ત, જ્વર- જ્વર જ્વર, અતીસાર- અતીસાર અતી- સાર, અન્તર્દાહ- અન્તર્દાહ અન્તર્દાહ તુષ્ણા- તુષ્ણા પ્યાસ, મદ- મદ મદ. ભ્રમ- ભ્રમ ભ્રમ, પ્રલપનાનિ અને અબહટ કરે છે ઓર પ્રલાપ કરતા હૈ, શ્લેષ્મા તુ અને કફ ઓર કફ, છર્દિ- ઉલટી વમન, અરોચક- અરોચક અરુચિ, અવિપાક- અવિપાક અવિપાક, શીતજ્વર- શીતજ્વર શીતજ્વર, આલસ્ય- આલસ્ય આલસ્ય, ગાત્રગૌરવાણિ અને શરીરનું આરેપણ શરીરકા મારીપન, કરોતિ કરે છે કરતા હૈ ॥ ૭ ॥

7. The vata causes colic, constipation, bodyache, parching of the mouth, fainting, giddiness, irregularity of the gastric fire, rigidity of the sides, back and waist, and the contraction and the hardening of the vessels. The pitta causes fever, diarrhea, internal burning, thirst, intoxication, giddiness and delirium. The kapha causes vomiting, anorexia, indigestion, algid fevers, torpor and heaviness of the limbs.

૭. ગૌરવાણિ-ગૌરવાણિનિર્દેશિકરઃ સમ્પચતે (ક.વ.ક.ક.વ.)

अनिमात्रभोजनादन्येऽप्यामप्रकोपस्य हेतवः—

न च खलु केवलमतिमात्रमेवाहारराशिमा-
मप्रदोषकरमिच्छन्ति, अपि तु खलु गुरुरुक्षशीत-
शुष्कद्विष्टविष्टम्भविदाहशुचिविरुद्धानामकाले चा-
अपानानामुपसेवनं, कामक्रोधलोभमोहेर्ष्याहीनो-
कमानोद्वेगभयोपतप्तमनसा वा यदन्नपानमुपयु-
ज्यते, तदप्याममेव प्रदूषयति ॥ ८ ॥

केवलम् केवल, अतिमात्रम् अतिमात्राभां
लीधेक्षे। अतिमात्रामे खाई हुई, आहारजातम् आहार-
समूह आहारराशि ही, न च खलु नहि नही, अपि तु
खलु पक्षु किन्तु, गुरु- शुभु गुरु, रुक्ष- रूक्ष रुक्ष, शीत-
शीत शीत, शुष्क- शुष्क शुष्क, द्विष्ट- द्विष्ट अप्रिय,
विष्टम्भ- विष्टम्भी विष्टम्भी, विदाहि- विदाही विदाही,
अशुचि- अशुचि अपवित्र, विरुद्धानाम् च अने विरुद्ध
एवं विरोधी, अन्नपानानाम् अन्नपानानुं खानपानका,
अकाले अकाले अकालमें, उपसेवनम् सेवन पक्षु सेवन
भी, आमप्रदोषकरम् आमप्रदोष करनार छे आम-
दोषके उत्पन्न करता है, इच्छन्ति ऐभ माने छे ऐसा
मानते हैं, काम- क्रोध- लोभ- मोह- अथवा काम-
क्रोध- लोभ- मोह अथवा काम- क्रोध- लोभ- मोह,
ईर्ष्या- ईर्ष्या ईर्ष्या, ही- लोभ लज्जा, क्रोक- शोक शोक,
मान- मान मान, उद्वेग- उद्वेग उद्वेग, भय- अने भयभी
और भयसे, उपतप्तमनसा वा सन्ताप पाभेक्षा अने
मन आकांत होने पर, यत् न जे, अन्नपानम् अन्न-
पानने। खानपान, उपयुज्यते उपयोग करवाभां आवे छे
सेवन किया जाता है, तत् अपि ते पक्षु वह भी, आमम्
एव आमने न आमको ही, प्रदूषयति दूषित करे छे
दूषित करता है ॥ ८ ॥

8. It is not the excessive intake
of food alone that is responsible for
setting up the ills of chyme-disorder.
The following factors too induce the
chyme-disorder, namely, the untimely
indulgence in foods and drinks that
are heavy, dry, cold, dehydrated, dis-

agreeable, retardent, irritant, unclean,
or incompatible, or eating and drinking
while the mind is afflicted with desire,
anger, greed, infatuation, envy, shame,
grief, indignation, anxiety and fear.

भवति चात्र—

मात्रयाऽप्यभ्यवहृतं पथ्यं चान्नं न जीर्यति ।

चिन्ताशोकभयक्रोधदुःखशय्याप्रजागरैः ॥ ९ ॥

अत्र च आ विपथभां इस विषयमें, भवति श्लोक छे ३
श्लोक है कि, मात्रया मात्राभां मात्रामे, अपि पक्षु भी,
अभ्यवहृतम् लीधेक्षुं खाया हुआ, पथ्यम् च पथ्य हित-
कारी, अन्नम् अन्न अन्न, चिन्ता- चिन्ता चिन्ता, शोक-
शोक शोक, भय- भय भय, क्रोध- क्रोध क्रोध, दुःख-
दुःख दुःख, शय्या- सूता रहेतुं सोते रहने, प्रजागरैः
अने अगस्त्यी और रात्रिके जागरणके कारण, न
जीर्यति पथ्यं नथी जीर्ण नहीं होता ॥ ९ ॥

Here is a verse again—

9. The food eaten by one who is
given to anxiety, grief, fear, anger,
pain, sedentary habits or, to keeping
awake at night, though it be the pre-
scribed diet and is eaten with strict
regard to measure, will fail to be dige-
sted properly.

आमप्रदोषमेदौ—

तं द्विविधस्यामप्रदोषमाचक्षते भिषजः— विसृ-
चिकाम्, अलसकं च ॥ १० ॥

भिषजः वैद्य, तम् ते उस, आमप्रदोषम्
आमप्रदोषने आमदोषको, विसृचिकाम् (विसृचिका)
विसृचिका, अलसकम् च अने अलसक और अलसक,
द्विविधम् ऐभ छे प्रकारने ऐसे दो प्रकारका, आचक्षते
कहे छे कहते हैं ॥ १० ॥

10. The physicians divide the
chyme-disorders into two classes viz.,

acute alimentary irritation and intestinal torpor.

વિસૂચિકાયા લક્ષણમ્—

તત્ર વિસૂચિકામૂર્ધ્વં ચાઘશ્ચ પ્રવૃત્તામદોષાં
યથોક્તરૂપાં વિદ્યાત્ ॥ ૧૧ ॥

તત્ર તેમાં ઉપર, ઊર્ધ્વં એ ઉપરના ઊપર, અઘઃ એ તથા નીચેના માર્ગે ઓર નીચે દોનોં માર્ગો દ્વારા, પ્રવૃત્ત-પ્રવૃત્ત થયેલ વસ્તુ આમત્રોપાત્ આમદોષનાળી આમ-દોષવાળી, યથોક્તરૂપામ્ અને તે તાદિકનાં કયા પ્રમાણેનાં લક્ષણાળી જે કોય તેને ટપચુક વાતાદિકે ટપચુકો ગુણ જો હો ઉસે, વિસૂચિકા વિસૂચિકા વિસૂચિકા, વિદ્યાત્ બહુવી જાનના ચાહિ ॥ ૧૧ ॥

11. Of these the expulsion of undigested food either through the upper or lower channels of the alimentary canal with the symptoms already mentioned should be known as acute alimentary irritation.

અલસકસ્ય લક્ષણમ્—

અલસકમુપદેશ્યામઃ—દુર્બલસ્યાત્પાગ્નેર્બહુસ્થેષ્મ-
નો વાતમૂત્રપુરીષવેગવિધારિણઃ સ્થિરગુરુબહુરુક્ષ-
શીતશુષ્કાન્નસેવિનસ્તદન્નપાનમનિલમ્પીઢિતં શ્લે-
ષ્મણા ચ વિવદ્ધમાર્ગમતિમાત્રપ્રલીનમલસત્વાન્ન
બહિર્મુચ્છીભવતિ, તતશ્છર્ચતીસારવર્જ્યાન્યામપ્રદોષ-
લિઙ્ગાન્યમિદર્શયત્યતિમાત્રાણિ ।

અલસકમ્ અલસકને! અલસકનો, ઉપદેશ્યામઃ ઉપદેશ
કરથુ કહેને, દુર્બલસ્ય દૂબળા દુર્બલ, અત્પાગ્નેઃ અત્પ
અગ્નિવાળા અત્પાગ્નિવાળે, બહુસ્થેષ્મણઃ બહુ કષ્ટવાળા
બહુત કફવાળે, વાત- મૂત્ર- પુરીષ- વાત, મૂત્ર અને
મળના વાયુ, મૂત્ર તથા મલકે, વેગવિધારિણઃ વેગને રોક-

નાર વેગનો રોકનેવાળે, સ્થિર- ગુરુ- બહુ- રુક્ષ- ઝીત-
શુષ્ક- સ્થિર- ગુરુ- બહુ રુક્ષ- શીત અને શુષ્ક સ્થિર-
ગુરુ- બહુત- રુક્ષ- શીત- ઓર શુષ્ક, અન્નસેવિનઃ અન્ન
સેવનારને અન્નકા સેવન કરનેવાળે પુરુષકા, તન્ તે વદ,
અન્નપાનમ્ અન્નપાન અન્નપાન, અનિલમ્પીઢિતમ્ વાયુથી
દબાઈને વાયુસે પીઢિત હો કર, શ્લેષ્મણા ચ તથા કષ્ટથી
કફદ્વારા, વિવદ્ધમાર્ગમ્ માર્ગે રૂંધાઈ જતાં માર્ગોંકે
અવરુદ્ધ હોનેસે, અતિમાત્ર- પ્રલીનમ્ અંદરના ભાગમાં
અતિશય રોકાઈ જતાં અતિમાત્રામે લીન હોનેકે કારણ,
અલસત્વાત્ આત્મસુખણને લીધે આલસી થન જાનેસે,
બહિર્મુચ્છી ન ભવતિ બહાર નીકળતું નથી બહાર નહી
આતા હૈ, તતઃ અને પછી અનેકે પીછે, છર્દિ- અતીવાર-
ઉદરી તથા અતીસાર વમન ઓર અતીસારકા, વર્જ્યાનિ
સિવાયનાં છોડ કર, અતિમાત્રાણિ ઘણુ પ્રમાણમાં
અતિમાત્રમે, આમપ્રદોષ- આમદોષનાં આમદોષકે,
લિઙ્ગાનિ લક્ષણે લક્ષણ, અમિદર્શયતિ અનાવે છે
દિશાતા હૈ ।

12-(1). We shall now describe the disorder of intestinal torpor. Let us take a man who is frail, of weak digestion, of kapha habitus, habitually given to suppressing the urges of flatus, urine and feces, and who is given to eating food which is compact, heavy, large in quantity, dry, cold and dehydrated. Such food and drink consumed by such a one, though painfully urged on by peristalsis cannot find an outlet, as it gets inert owing to the passages being obstructed by the accumulated kapha and the food masses being jammed inside. In consequence of this condition, the symptoms of general indigestion, excepting the two—vomiting and purging, manifest themselves in a very aggravated form.

૧૨. આમપ્રદોષલિઙ્ગાન્યમિદર્શયતિ—લિઙ્ગાનિ અમોક્તાન્યમિદર્શ-

યતિ (ચ)

—આમપ્રદોષરૂપાણિ યથોક્તા-

ન્યમિદર્શયતિ (ક.)

अतिमात्रप्रदुष्टाश्च दोषाः प्रदुष्टामवबद्धमार्गा-
स्तिर्यग्गच्छन्तः कदाचिदेव केवलमस्य शरीरं
दण्डवत् स्तम्भयन्ति, ततस्तं दण्डालसकमसाध्यं
ब्रुवन्ते ।

अतिमात्र- अति प्रमाद्युभां अति मात्रामे, प्रदुष्टाः
च दूषित यथेष्टा दूषित हुए, दोषाः दोषा दोष, प्रदुष्ट-
आम- दूषित यथेष्टा आभयो दूषित आमद्वारा,
बद्धमार्गाः मार्गा ३ धातु जता मार्गके अवरुद्ध होनेके
कारण, तिर्यक् त्रांसा (शाखाओभा) तिरछे (शाखामें),
गच्छन्त आलतां जाते हुए, कदाचिन् एव उपारेक
कमी, अस्य ओना इस पुरुषके, केवलम् आभा
सम्पूर्ण, शरीरम् शरीरने शरीरको, दण्डवत् दंडनी पेड़े
दण्डके समान, स्तम्भयन्ति गुरु अनावी दे छे जकड़
देते हैं, ततः तम् त्पारे तेने तब उसे, असाध्यम्
असाध्य असाध्य, दण्डालसकम् दंडालसक दण्डालमक,
ब्रुवन्ते छे छे कहते हैं ।

12-(2). This brings about extreme
vitiation of the humors which, finding
the alimentary canal blocked at both
ends by the vitiated mass of undiges-
ted food, tend to spread sideways and
in that process, not infrequently
cause the body to become rigid like
a staff. This condition which is spoken
of as "Dandalasaka", "Staff-like
rigidity" is considered to be incurable.

आमविषस्य लक्षणम् —

विरुद्धाध्यशनाजीर्णाशनशीलिनः पुनरामदो-
षमामावषमित्याचक्षते मिषजः, विषसदृशलिङ्ग-
त्वान्; तत् परमसाध्यम्, आशुकारित्वाद्विरुद्धो-
पक्रमत्वाच्चेति ॥ १२ ॥

१२. ततस्तं दण्डालसकमसाध्यं — अतस्तमलसकमसाध्य

(४ त. द. प.)

„ पुनरामदोषमामविषमित्याचक्षते—पुनरेवं दोषमामविषमिषा-
चक्षते (प.)

„ „ „ —आमप्रदोषविषमाचक्षते (प.)

विरुद्धाध्यशन- विरुद्ध आनाद, आभा उपरं आनाद
विरुद्ध भोजन करनेवाले- अध्यशन (खाये पर खाना)
करनेवाले, अजीर्णाशन- शीलिनः पुनः तथा अजर्णुं पर
आनादना तथा अजीर्णमें भोजन करनेवाले पुरुषके,
आमदोषम् आभदोषने आमदोषको, विरुद्धाद्य- विष नेवा
विषके समान, लिङ्गत्वात् लक्षणो होवाथी लक्षणों होनेसे,
मिषज. वंछो वंछ, आमविषम् इति आभविष आम-
विष, आचक्षते छे छे कहते हैं, आशुकारित्वात् तुरत
भारनार तुरन्त मारक, विरुद्ध- उपक्रमत्वात् च अने
विरुद्ध चिकित्सावाणे। होवाथी और विरुद्ध चिकित्सा-
वाला होनेसे, तत् परम् ते परम् वह अस्यन्त,
असाध्यम् इति असाध्य छे असाध्य है ॥ १२ ॥

12. The chyme-disorder which
results from incompatible foods, or
from eating predigestion-meals, is
named by the physicians as intestinal
toxemia because it evinces symptoms
similar to those of toxemia. Such a
disorder is indeed absolutely irreme-
diable, because of its fulminating cha-
racter and also because of the antago-
nism in the lines of treatment indi-
cated

अलमकावसूचिकामदोषेषु चिकित्साक्रमः —

तत्र साध्यमामं प्रदुष्टमलसीभूतमुल्लेखयेदादौ
पाययित्वा सलवणमुष्णं चारि, ततः स्वेदनवर्ति-
प्रणिधानाभ्यामुपाचरेदुपवासयेच्चैनम् ।

तत्र तेभा इनमे, प्रदुष्टम् दूषित यथेष्ट दूषित,
अलसीभूतम् रेडाथेष्ट रुके हुए, साध्यम् अने साध्य
और साध्य, आमम् आभनुं आमदोषको, आदौ प्रथम
प्रथम, सलवणम् उष्णम् लवणसहित अने उनुं नमकके
साथ और उष्ण, चारि पाणी पानी, पाययित्वा पिपरावीने
पिला कर, उल्लेखयेत् वमन करावुं वमन करावे, ततः ते
पछी पीछे, स्वेदन- स्वेदन स्वेदन, वर्तिप्रणिधानाभ्याम्
अने वर्ति अडावना दार और वर्तिप्रणिधान द्वारा, एनम्

११. स्वेदन-छेदन (द. प.)

अने इसकी, उपाचरेत् उपचार करने। चिकित्सा करे, उपवासयेत् च अने उपवास करावे। उपवास करावे;

13-(1) Now the remediable variety of chyme-disorder in which the intaken food is vitiated and becomes stagnant, should be treated thus:—To begin with, the patient should be made to vomit by the administration of an emetic consisting of warm saline water; thereafter he should be treated with sudation and suppositories and made to fast.

विसूचिकायां तु लङ्घनमेवाग्र विरिक्तवद्वा-
नुपूर्वी ।

विसूचिकायाम् विसूचिकामां विसूचिकामे, तु अग्रे
वर्णी प्रथम प्रथम, लङ्घनम् एव लङ्घनं न करना
लघन ही करावे, विरिक्तवत् अने पछी विरेचन करावे।
पुरुषनी पेट और पीछे विरेचन कराये गये पुरुषके समान,
आनुपूर्वी संसर्जन कम प्रमाणे उपचार करावे।
संसर्जन अनुसार उपचार करावे;

13-(2). In cases of acute alimentary irritation, the patient should first be subjected to lightening therapy and the after-treatment should be the same as that in purification therapy.

आमप्रदोषेषु त्वन्नकाले जीर्णाहारं पुनर्दोषाव-
लितामाशयं स्तिमितगुरुकोष्ठमनन्नाभिलाषिणम्-
भिसमीक्ष्य पाययेद्दोषोपाचनार्थमौषधमग्नि-
क्षणार्थं च, नत्वेवाजीर्णाशनम्; आमप्रदोषदुर्बलो
अग्निर्न युगपद्दोषमौषधमाहारजातं च शक्तः
पक्तुम् ।

आमप्रदोषेषु तु आमदोषमां आमदोषमे, जीर्णाहारम्
पथी गये। आगला आहारवाणा पुरुषने पहले
आहारके पच जाने पर पुरुषको, पुनः वर्णी फिर, दोषा-

१३. आनुपूर्वी—आनुपूर्वी (प)

„ „ —आनुपूर्वी क्रिया (प)

वलिप्त- दोषपथी विप्ल दोषोंसे भरे, आमाशयम्
आमाशय होवाथी आमाशयके होने पर, स्तिमित- गुरु-
तेमन निश्चल अने भारे एवं निश्चल और भारी,
कोष्ठम् कोठो होवाथी कोष्ठ होने पर, अनन्नाभिलाषिणम्
अचने नहि भूछतो भोजनकी इच्छा न करते हुए,
अभिसमीक्ष्य भेधने देखकर, दोषोपा- भाडीना दोषो
अविशिष्ट दोषोंको, पाचनार्थम् पचाववा भाटे पचानेके
लिए, अग्नि- संशुक्षणार्थम् च तथा अग्निने प्रवर्धित
करवा भाटे तथा अग्निको प्रवीण करनेके लिए, औषधम्
औषध औषध, अन्नकाले नभवा वभते भोजनके समय,
पाययेत् पावुं पिलानी चाहिए, अजीर्णाशनम् तु पक्ष
आधेयुं पय्युं न होय तो भोजनके पचे बिना, न एव
योग न करवुं ऐसा न करे, हि कारणके क्योंकि, आम-
प्रदोष- आमदोषपथी आमदोषसे, दुर्बलः नभगे।
थयेदो दुर्बल, अग्निः अग्नि अग्नि, दोषम् दोष दोष,
औषधम् औषध औषध, आहारजातम् च अने आहारना
समूहने और आहारसमूहको, युगपत् ऐकसाथे एकसाथ,
पक्तुम् पचाववा पचा, न शक्तः शक्तिमान् थतो नहीं
नहीं सकती;

13-(3). In chyme-disorder, when dealing with a patient who has digested his last meal but whose stomach is still smeared with morbid humors and is inactive and heavy and who is averse to food, medicine should be administered at the meal-time with a view to helping the digestion of the remaining morbid matter in the stomach and the stimulation of the digestive fire. But if the patient has not digested his last meal, this procedure is not to be followed. For, the digestive fire that has been enfeebled by the chyme-disorder is unable to digest, at one and the same time, the vitiated humor, the medicine and the intaken food-mass.

अपि चामप्रदोषाहारौषधविभ्रमोऽतिबलत्वा-
दुपरतकायाग्निं सहस्रैवानुरमवलमतिपातयेत् ।

अपि च अने वणी और मी, आमप्रदोष- आम-
दोष आमदोष, आहार- आहार आहार, औषध-
तथा औषधने तथा औषधके, विभ्रमः उत्पात उत्पातके,
अतिबलत्वात् अति बलवान होवाशी अति बलवान
होनेके कारण, उपरत- नाश पायेक्ष शान्त हुए, काया-
ग्निम् अहोरात्रिवाणा शरीराग्निवाले, अबलम् निर्माण
निर्बल, जानुरम् रेगोने रोगीको, सहसा एव ओषधम् अ
सहसा ही, अतिपातयेत् भारे छे मार देती है:

13-(4). Since the untoward effect
cumulatively of the chyme-disorder,
the medicine and the food is too great,
it will perforce hasten to death the
enfeebled patient in whom the thermal
processes have become inactive.

आमप्रदोषजानां पुनर्विकाराणामपतर्पणेनैवो-
परमो भवति, सति त्वनुबन्धे कृतापतर्पणानां
व्याधीनां निग्रहे निमित्तविपरीतमपास्यौषधमा-
तङ्कविपरीतमेवावचारयेद्यथास्वम् ।

आमप्रदोषजानाम् आमदोषशी उत्पात अतः
आमदोषजन्य, पुनः विकाराणाम् विकारोन्नी रोगीको,
अपतर्पणेन अपतर्पणशी अपतर्पणसे, एव अ ही,
उपरमः शान्ति शान्ति, भवति थाय छे होती है, अनु-
बन्धे रेगोने अनुबन्ध रोगीका अनुबन्ध, तु सति थाय
ते होने पर, कृत- अपतर्पणानाम् अपतर्पण कृतवेक्ष
अपतर्पण करने पर मी, व्याधीनाम् व्याधीना
रोगीको, निग्रहे निग्रहमां शान्त करनेके लिए, निमित्त-
हेतु कारण, विपरीतम् विपरीत विरुद्ध, औषधम्
औषधनी औषध, अपास्य त्याग करी न देकर, आतङ्क-
व्याधि रोग, विपरीतम् विपरीत औषध विपरीत
औषध, एव अ ही, यथास्वम् यथाशक्य दोषानुसार,
अवचारयेत् आपनुं ओषधी देनी चाहिए:

१३-(४) अतिबलत्वादुपरतकायाग्नि-अतिबलत्वादुपहस्य वगयाग्रम्
(च. व.)

13-(5). The ailments resulting from
chyme-disorder are to be quieted only
through the depletion therapy. If,
however, the effect of disease persists
even after the depletory treatment,
then for the subjugation of the disease,
the physician should give up treating
the disease with reference to the caus-
ative factors and begin treating the
actual morbid conditions.

सर्वविकाराणानपि च निग्रहे हेतुव्याधिविप-
रीतमौषधमिच्छन्ति कुशलाः, तदर्थकारि वा ।

कुशलाः दुःस्थ वैद्ये बुद्धिमान वैद्य, सर्वविकाराणाम्
सर्वे विकारोना सब रोगीको, निग्रहे निग्रहमां शान्त
करनेके लिए, अपि च पक्ष मी, हेतुव्याधि-विपरीतम्
हेतुविपरीत अने व्याधिविपरीत हेतुविपरीत और
व्याधिविपरीत, तदर्थकारि वा अथवा व्याधिविपरीत
अथवा व्याधिविपरीत, औषधम् औषध देवानी औषध
देना, इच्छन्ति इच्छा राखे छे पसंद करते हैं:

13-(6). In the conquest of all dis-
orders the learned physicians give
the first place to those drugs that
are antagonistic to both the morbid
and the morbid factors or other thera-
peutic agents which serve the same
purpose.

विमुक्तामप्रदोषस्य पुनः परिपक्वदोषस्य दीप्ते
चाम्नावभ्यङ्गास्थानानुवासनं विधिवत् ओषधान
च युक्त्या प्रयोज्यं प्रसमीक्ष्य दोषमेवजदेशदाल-
बलशरीराहारानान्यस्त्वप्रकृतिवयसामयस्थान-
राणि विकारांश्च राम्यगिति ॥ १३ ॥

विमुक्त आमप्रदोषस्य आमदोषशी भुक्त थयेवाने
आमदोषसे मुक्त हो जाने पर, परिपक्वदोषस्य दोष परि-
पक्व अतः दोषके परिपक्व होने पर, पुनः वणी और
१३. विमुक्तामप्रदोषस्य-अनुविमुक्तामप्रदोषस्य (द. व. प.)

जसो च अग्नि अग्निके, दीप्ते प्रदीप्त भूता पथीम होने पर, दोष- दोष दोष, भेषज- औषध भेषज, देश- देश देश, काल- काल काल, बल- बल बल, शरीर- शरीर शरीर, आहार- आहार आहार, सात्म्य- सात्म्य सात्म्य, सत्त्व- सत्त्व सत्त्व, प्रकृति- प्रकृति प्रकृति, वयसाम् अने वयनी और आयुकी, अवस्था- अवस्थाना अवस्थाके, अन्तराणि विशेषा भेदोंको, विकारान् च अने विकारोंने तथा विकारोंको, सम्यक् सारी रीते भली प्रकार, प्रसमीक्ष्य भेदने देखकर, अभ्यंग- अभ्यंग अभ्यंग, आस्थापन- आस्थापन आस्थापन, अनुवासनम् अनुवासन अनुवासन, स्नेहपानम् च तथा स्नेहपानने। तथा स्नेहपानका, विविधत् विधिपूर्वक विधिपूर्वक, प्रयोग्य प्रयोग करवो भेदने प्रयोग करना चाहिए ॥१३॥

13. After he has been relieved of the chyme-disorder and after all the morbid matter has been fully digested and the gastric fire has been re-activated, the patient should be administered systematically and with skill, inunction, corrective and unctuous enemata and the oleation therapy, having considered well the morbid factor, the drug indicated, the place, the season, the patient's vitality, his physical condition, his diet, his habitation, his psychic make-up, his constitution, his age, as well as the disorders that have to be treated.

भवति चात्र—

आहारविध्यायतनानि चाष्टौ

सम्यक् परीक्ष्यात्महितं विद्ध्यन् ।

अन्यश्च यः कश्चिदिहास्ति मार्गो

हितोपयोगेषु भजेत त्वं च ॥ १४ ॥

जत्र च आ विषयभा इस विषयमें, भवति श्लोक

‘छे’ के श्लोक है कि, आहारविधि- आहारविधिविशेषना आहारविधिविशेषके, जायतनाणि च हेतुओंनी जायत-

नकी, सम्यक् परीक्ष्य भली प्रकारसे, परीक्ष्य परीक्षा करीने परीक्षा करके, जायतनाणि भाष्यसे पौतानु हित अपने लिए जो हितकर हो उसे, विद्ध्यन् करवो भेदने करे, हितोपयोगेषु अने हितना उपयोग भाटे हितके उपयोगके लिए, यः अन्यः च गे गे गे जो अन्य, कश्चिन् मार्गः कश्चिन् मार्ग कोई मार्ग, इह अस्ति तम् आ लोकभां होय तेनु इस लोकमें हो उसका, च पक्षु मी, भजेत सेवन करवो भेदने सेवन करे ॥ १४ ॥

Here is a verse again—

14. Having examined well the eight rules concerning diet, one should secure one's own well-being; in addition whatever else is indicated here as a means in the pursuit of wholesome things one should have recourse to all such.

भोजनपरिपाकस्थानम्

अशितं खादितं पीतं लीढं च क विपच्यते ।

एतत्त्वां धीर ! पृच्छामस्तन्न आचक्ष्व बुद्धिमन् ॥ १५ ॥

धीर ! हे धीर हे धीर, बुद्धिमन् हे बुद्धिमान् गुरु ! हे बुद्धिमान् गुरु !, अशितम् अशित, खादितम् अशितु खादित, पीतम् पीधे पीत, लीढम् च अने खाटेले लाढ, क कथे स्थाने कहा, विपच्यते पच्ये छे पचना है, एतत् त्वाम् ये आपने यह आपसे, पृच्छामः अमे पूछीये छीये हम पूछते हैं, तत् नः ते अमेने वह हमें, आचक्ष्व कहे कहिए ॥ १५ ॥

15. Where is the food digested, the food that is eaten, that is masticated, that is drunk, and that is licked up ? O, wise one! this we would know of thee. Declare it to us, O, enlightened one !

इत्यग्निवेशप्रमुखैः शिष्यैः पृष्टः पुनर्वसुः ।

आचक्ष्वे ततस्तेभ्यो यत्राहारो विपच्यते ॥ १६ ॥

इति आ प्रभाषे इस प्रकार, अग्निवेश- प्रमुखैः अग्निवेशादि अग्निवेशादि, शिष्यैः शिष्योंने शिष्योंने,

पृष्ठः पूज्यां पृष्ठे पर, पुनर्वसुः पुनर्वसुं पुनर्वसुने,
ततः त्याग्यते उसके पीछे, तेभ्यः तेभ्योऽने उच शिष्योको,
यत्र ते स्थाने जहां, आहारः आहार आहार, विपच्यते
पथे छे पचना है, तत् ते वह, आचचक्षे छड़ी देभास्युं
कहा ॥ १६ ॥

16. Having been questioned thus
by the assembly of disciples headed
by Agnivesa, Punarvasu enlightened
them as to where food is digested.

नाभिस्तनान्तरं जन्तोरामाशय इति स्मृतः ।
अशितं खादितं पीतं लीढं चात्र विपच्यते ॥१७॥

जन्तोः पाण्डूना प्राणियोंके, नाभिस्तन- नाभि अने
स्तनानी नाभि और स्तनोंके, अन्तरम् मध्ये मध्यवर्ति
स्थानमें, आमाशयः आमाशय के आमाशय है, इति
येभ तेमा स्मृतः छल्लु छे कहा है, अत्र आ स्थाने
यहां पर, अशितम् खाद्या विना भाधेयुं अशित, खादि-
तम् खादीने भाधेयुं खादित, पीतम् पीधेयुं पीत,
लीढम् च अने खाटेयुं और लीढ, विपच्यते पथे छे
पचना है ॥ १७ ॥

17. That part of the human body
which lies between the navel and the
nipple-line is called the seat of diges-
tion. It is here that all that is eaten,
masticated, drunk and licked up is
digested.

आमाशयगतः पाकमाहारः प्राप्य केवलम् ।
पक्वः सर्वाभ्रयं पश्चाद्धमनीभिः प्रपद्यते ॥ १८ ॥

आमाशयगतः आमाशयमां गयेला आमाशयमें
जा कर, आहारः आहार आहार, केवलम् संपूर्ण
सम्पूर्ण रूपमें, पाकम् पक्की पका, प्राप्य गन्ने हुआ,
पक्वः पक्व भन्नी परिपक्व बन कर, पश्चात् पछी पीछे,
धमनीभिः धमनीयो द्वारा धमनियों द्वारा, सर्वाभ्रयम्
सर्व शरीरमा सब शरीरमें, प्रपद्यते पहुंचाया गया छे
पहुंच जाता है ॥ १८ ॥

18. The food that has reached the
seat of digestion, being fully digested,
is, in its changed form, circulated to
the entire body by means of the
vessels.

अध्यायार्थसंग्रहः—

तत्र श्लोकः—

तस्य मात्रावतो लिङ्गं फलं चोक्तं यथायथम् ।
अमात्रस्य तथा लिङ्गं फलं चोक्तं विभागशः ॥१९॥

तत्र ते विषयमां उस विषयमें, श्लोकः उपसंहारने।
श्लोक छे उपसंहारका श्लोक है कि, मात्रावतः मात्रावाला
मात्रावाले, तस्य ते आहारनां उस आहारके, लिङ्गम्
लक्षण, फलम् च अने फल और फल, यथायथम्
यथायथ रीति ठीक ठीक, उक्तम् उक्ता छे कह दिये हैं,
तथा ते ग प्रभाषे तथा, अमात्रस्य मात्रावत आहा-
रनां अमात्रावाले आहारके, लिङ्गम् लक्षण, फलम्
च अने फल और फल, विभागशः विभाग पाडीने
पृथक् पृथक्, उक्तम् उक्ता छे कह दिये हैं ॥ १९ ॥

Here is the recapitulatory verse—

19. The signs and results of food
eaten in measure, as well as those of
food eaten out of measure, have been
accurately described separately in
this chapter.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते विमानस्थाने
त्रिविधकुक्षीयविमानं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥२०॥

इति आ प्रभाषे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्नि-
वेशे रथेला अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे
अने अर्थार्थी प्रतिसंस्कार पायेला आ शास्त्रमां
और चरकके द्वारा प्रतिसंस्कृत इस शास्त्रके, विमानस्थाने
विमानस्थान विषे विमानस्थानमें, त्रिविधकुक्षीयविमानम्
'त्रिविधकुक्षीयविमान' 'त्रिविधकुक्षीयविमान', नाम
नामने नामका, द्वितीयः जीजे दूसरा, अध्यायः
अध्याय संपूर्ण भयो अध्याय समाप्त हुआ ॥ २० ॥

१९. तस्य-तत्र (च.)

2. Thus in the section on Specific Determination of Measure in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the second chapter entitled the "Specific Determination of the Measure of Stomach-capacity" is completed.

तृतीयोऽध्यायः ।

त्रींशे अध्याय अध्याय तीसरा

Chapter III

जनपदोद्धंसनीयाध्यायोपक्रमः —

अथातो जमपदोद्धंसनीयं विमानं व्याख्यास्यामः ॥१॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः द्वे अर्द्धांशौ अब आगं, 'जनपदोद्धंसनीयम् विमानम्' जनपदोद्धंसनीय विमानं नामना अध्यायं 'जनपदोद्धंसनीय विमानं' नामके अध्यायः, व्याख्यास्यामः व्याख्यानं करिषुं व्याख्यानं करिषुं ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये आत्रेयने, इति ह आ विपथमा नीये प्रभाषे न इति विषयमे नित्र प्रकारसे ही, आह स्माह भगवः ॥ २ ॥

1. We shall now expound the chapter entitled "The Specific Determination of the Measure of Depopulation through epidemics".

2. Thus declared the worshipful Atreya.

प्रागेव जनपदोद्धंसनाद्वैषजोद्धरणोपदेशः —

जनपदमण्डले पञ्चालक्षेत्रं द्विजातिवराध्युषिते काम्पित् राजधान्यां भगवान् पुनर्वसुरात्रेयोऽन्ते-
चः सिगणपितुतः पश्चिमे घर्मेभासे गङ्गातीरे वन-
विचारमनुचिचरच्छिष्यमग्निवेशमब्रवीत् ॥ ३ ॥

३. द्विजातिवराध्युषिते—द्विजातिवराध्युषितायाम् (क.व.त.)

द्विजातिवर- ७५। श्रेष्ठ द्विजे श्रेष्ठ द्विज जातियोसे, अध्युषिते वसता इता औषा अधिष्ठित, पञ्चालक्षेत्रे पञ्चालक्षेत्र नामना पञ्चालक्षेत्रनामके, जनपदमण्डले ७५। ५६३। ५६३। जनपदमण्डलमें, काम्पित्य- ५। ५। ५। नामनी काम्पित्य नामकी, राजधान्याम् राजधानीनी अन्ते राजधानीमें, अन्तेवासिगण- शिष्य गच्छती शिष्योसे, परिवृतः वीटाशैला घिरे हुए, आत्रेयः आत्रेय आत्रेय, भगवान् भगवान् भगवान्, पुनर्वसुः पुनर्वसुये पुनर्वसु, पश्चिमे पाञ्चाल पिछले, घर्मेभासे उन्नाणाना मर्दनामां ग्रीष्म मासमें, गङ्गातीरे गङ्गाने तीरे गङ्गाके किनारे, वनविचारम् वनमां विचार वनमें विहार, अनुविचरन् उतरती करते हुए, शिष्यम् पोताना शिष्य अपने शिष्य, अग्निवेशम् अग्निवेशने अग्निवेशको, अब्रवीत् ब्रवीत् कहा ॥ ३ ॥

3. The worshipful Punarvasu Atreya while on a peripatetic tour during the latter month of the hot season, attended by his entourage of disciples, through the wood-lands skirting the Ganges near the capital city of Kam-pilya in the populous zone of the country of Panchala, wherein resided the elite of the twice-born communities, thus observed, addressing the disciple Agnivesa.

दृश्यन्ते हि खलु सौम्य! नक्षत्रग्रहगणचन्द्र-
सूर्यानि ललानां दिशां चाप्रकृतिभूतानामृतुवै-
कारिका भावाः, अचिरादितो भूरपि च न यथाव-
द्रसवीर्यविपाकप्रभावमोषधीनां प्रतिविधास्यति,
तद्वियोगाश्चातङ्कप्रायता नियता ।

सौम्य! हे सौम्य! हे सौम्य!, अप्रकृति- अस्वाभाव-
विष स्थितिमां अस्वाभाविक स्थितिमें, भूतानाम् रक्षेक्ष
स्थित, नक्षत्र- नक्षत्र नक्षत्र, ग्रह- गण- अद्भुत- अद्भुत-
समूह, चन्द्र- चन्द्र चन्द्र, सूर्य- सूर्य सूर्य, अमिल- वायु

४ नक्षत्रग्रहगणचन्द्र-नक्षत्रग्रहचन्द्र (ब.)

५ चाप्रकृतिभूतानाम्-च प्रकृतिभूतानाम् (च प प.)

वायु, जनलानाम् अग्नि अग्नि, दिक्काम् च अने दिशा-
ओना और दिशाओंके, ऋतुवैकारिकाः ऋतुविकार कर-
नाः ऋतुविकारजनक, भावाः भावो भाव, दृश्यन्ते
हि खलु परेपर ओवाभां आवे में सचमुच दिखाई
देते हैं। इतः दुवैशी आगे, भू. अपि पृथ्वी पक्ष पृथ्वी
मी, अचिरान् च शे. ३५ वषतमां ग्रीष्म ही, ओषधीनाम्
ओषधियोंओना ओषधियोंके, रस- रस रस, वीर्य- वीर्य
वीर्य, विपाक- विपाक विपाक, प्रभावम् अने प्रभाव
और प्रभावको, यथावन् ओषधौ तेषां ठीक प्रकारसे.
न नहि नहीं, प्रतिविधास्यति उत्पन्न करशे उत्पन्न
करेगी, तद्वियोगान् च ओषधियोंओना रस- वीर्य वजो-
ना विभेगशी ओषधियोंके रस आदिके अभावसे,
जानक- प्रायता अधि रोग्यागे. अधिक रोगका होना,
नियता नक्षी थवानो में अवश्यभावी है;

4-(1). O, gentle one! behold the
stars, the planets, the moon, the sun,
the wind, the temperature and the
quarters are presenting their abnormal
aspect, thus portending abnormal
seasonal fluctuations. As the result of
this abnormality the earth will fail to
produce the herbs having the right
qualities of taste, potency, post-diges-
tive effects and specific action. In con-
sequence of this failure there will
ensue of necessity a marked prevalence
of disease.

तस्मात् प्रागुद्धंसात् प्राक् च भूमेर्विरसीभावा-
दुद्धरध्वं सौम्य! भैषज्यानि यावन्नोपहतरसवीर्य-
विपाकप्रभावाणि भवन्ति ।

तस्मात् तेथी इसलिए, सौम्य! हे सौम्य! हे
सौम्य!, उद्धंसात् विनाश थया विनाश होनेसे, प्राक्
पहेंलां पूर्व, भूमेः अने भूमि और भूमिके, विरसीभावात्
विरस थया रसहीन होनेसे, प्राक् च पहेंलां पूर्व, यावत्
ज्यां सुधीमां जब तक, उपहत- हीन नष्ट, रस- रस रस.

वीर्य- वीर्य वीर्य, विपाक- विपाक विपाक, प्रभावाणि
अने प्रभाववाणां और प्रभाववाली, न भवन्ति न थाय
नहीं होंती, (तावत् त्यां सुधीमां तब तक,) भैषज्यानि
औषधियों औषधियोंको, उद्धरध्वम् उधेरी हो
उखाड़ लो;

4-(2). Therefore, well before such
calamities occur and well before the
earth has lost her savour O, gentle
one! collect the medicinal herbs while
yet their taste, potency, post-digestive
effects and specific actions remain un-
vitiated.

वयं चैषां रसवीर्यविपाकप्रभावानुपयोक्ष्यामहे
ये चास्माननुकाङ्क्षन्ति, यांश्च वयमनुकाङ्क्षामः ।

ये च अने जेओ और जो, अस्मान् आपक्षने
हमको, अनुकाङ्क्षन्ति थाहे में चाहते हैं. याश्च तथा
जेने और जिनको, वयम् आपक्षे हम, अनुकाङ्क्षामः
थाहीमें छीये चाहते हैं. (तेषु तेओमां उनमें,)
वयम् च आपक्षे हम, एषाम् ओओनां इनके, रस-
रस रस, वीर्य- वीर्य वीर्य, विपाक- विपाक विपाक,
प्रभावान् अने प्रभावने और प्रभावका, उपयोक्ष्यामहे
उपयोग करुं उपयोग करेंगे;

4-(3). We shall thus, when the
occasion arises, make use of the taste,
potency, post-digestive effects and the
specific action of these herbs for the
benefit of those who desire us and
also those whom we desire.

न हि सम्यगुद्धतेषु सौम्य! भैषज्येषु सम्य-
ग्विहितेषु सम्यक् चावचारितेषु जनपदोद्धंसक-
राणां विकाराणां किञ्चित् प्रतिकारगौरवं भवति ॥४॥

४. सम्यक् चावचारितेषु-सम्यग्विचारितेषु (क.)
,, अवचारितेषु-विचारितेषु (ग.)
,, प्रतिकारगौरवं-प्रतिकारमेवं (घ.)

સૌમ્ય ! હે સૌમ્ય ! હે સૌમ્ય !, મૈષજ્યેષુ ઔષધિ-
ઓને ઔષધિયોંકે, સમ્યક્ સારી રીતે સમ્યક્ પ્રકારે,
ઠઠુતેપુ ઉખેડી બધું ઉચ્ચાઈ લે કર, સમ્યક્ સારી રીતે
સમ્યક્ પ્રકારે, વિહિતેપુ ઔષધો બનાવવામાં આવતાં
ઔષધ બના લિયે જાને પર, સમ્યક્ અને સારી રીતે
ઔર સમ્યક્ પ્રકારે, બવચારિતેપુ ચ પ્રયોજવામાં
આવતાં કામમેં લાને પર, જનપદ- દેશનેા જનપદકે, ઠઠુંસ-
કારાણામ્ વિનાશ કરનાર વિનાશકારક, વિકારાણામ્
વિકારોનેા રોગોંકે, પ્રતીકાર- પ્રતિકાર કરવામાં પ્રતિકારમેં,
કિંચિત્ જરા પણ કુછમી, ગૌરવમ્ કષ્ટ કઠિનાઈ, ન હિ
ભવતિ ૫૩૭ નથી નહીં હોતી ॥ ૪ ॥

4. Nor indeed, O, gentle one! are counter-measures to epidemics that destroy populations a difficult matter, provided the medicinal herbs are properly culled, properly prepared and properly administered.

અસમાનપ્રકૃત્યાદીનાં જનાના કથં યુગપત્તેકેન વ્યાધિનોદ્ધૂન-
નમિત્યભિવેશસ્ય પ્રશ્નઃ—

एषंवादिनं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच—
उद्धृतानि खलु भगवन्! भैषज्यानि, सम्यग्वि-
हितानि, सम्यगवचारितानि च;

एषंवादिनम् आ प्रभाषे ऊहेता इस प्रकार कहते
हुए, भगवन्तम् भगवान् भगवान्, आत्रेयम् आत्रेयने
आत्रेयको, अग्निवेशः अग्निवेशे अग्निवेशने, उवाच ऊहुं
कहा, भगवन् हे भगवान्! हे भगवान्!, भैषज्यानि
औषधिओ औषधियाँ, उद्धृतानि खलु उखेडी खीपी छे
उच्चाई ली गई हैं, सम्यक् सारी रीते सम्यक् प्रकारसे,
विहितानि तैयार करेखी छे बना ली गई हैं, सम्यक् च
अने सारी रीते और सम्यक् प्रकारसे, अवचारितानि
प्रयोजेखी छे प्रयुक्त भी की गई हैं ।

5-(1). Unto the worshipful Atreya thus exhorting, Agnivesa submitted, 'O, worshipful one! the medicinal plants

shall be properly culled, well-prepared and well administered according to your instructions.

अपि तु खलु जनपदोद्धूंसनमेकैर्नैव व्याधिना
युगपदसमानप्रकृत्याहारदेहबलसात्म्यसत्त्ववयसां
मनुष्याणां कस्मान्नवतीति ॥ ५ ॥

अपि तु खलु પણ કિન્તુ, અસમાન- અસમાન ભિન્ન
ભિન્ન, પ્રકૃતિ- પ્રતિ પ્રકૃતિ, આહાર- આહાર આહાર,
દેહ- દેહ દેહ, બલ- બલ બલ, સાત્મ્ય- સાત્મ્ય સાત્મ્ય,
સત્ત્વ- સત્ત્વ સત્ત્વ, વયસામ્ અને વયસાનાં એવં વયસાને,
મનુષ્યાણામ્ મનુષ્યો હોવા છતાં પણ મનુષ્યમેં હોતે હુ
મી, એકેન એવ એક જ એક હી, વ્યાધિના વ્યાધિથી
વ્યાધિસે જનપદ- દેશનેા જનપદકા, ઠઠુંસનમ્ વિનાશ
વિનાશ. યુગપત્ત એકસાથે એકસાથ, કસ્માત્ શા કરશે
કિંમ કારણે, ભવતિ હિતિ થાય છે? હોતા હૈ? ॥ ૫ ॥

5. But, how does the simultaneous destruction of communities, consisting as they do of individuals who differ from one another in constitution, diet, physique, vitality, habits, psychic makeup and age, take place by the incidence of one single disease?

तत्रात्रेयकृतं समाधानम्—

तमुवाच भगवानात्रेयः—एवमसामान्यवताम-
प्येभिरग्निवेश! प्रकृत्यादिभिर्भविर्मनुष्याणां येऽन्ये
भावाः सामान्यास्तद्वैगुण्यात् समानकालाः समा-
नलिक्काश्च व्याधयोऽग्निनिर्वर्तमाना जनपदमुद्धूंस-
यन्ति ।

મગવાન્ ભગવાન્ ભગવાન, આત્રેયઃ આત્રેયે આત્રેયને
તમ્ તેને અગ્નિવેશકો, ઉવાચ ઉહું કહા, અગ્નિવેશ હે
અગ્નિવેશ! હે અગ્નિવેશ!, એવમ્ એ પ્રભાષે इस प्रकार,
एभिः ओ इन, प्रकृत्यादिभिः प्रकृति वगेरे प्रकृत्यादि,
भावैः भावोत्थी भावोंसे, असामान्यवताम् असमानता-

वाणी असमानतावाले, अपि होवा उता पक्ष होने पर भी, मनुष्याणाम् मनुष्याने मनुष्योंके, ये अन्ये जेणीअ जो अन्य, भावाः भावे। भाव, सामान्याः सामान्य छे सामान्य है, तद्वैगुण्यात् तेओनी विगुणताने अर्थ उनके विगुण होनेके कारण. समानकालाः समान काल-वाणी एक ही समयवाली, समानलिङ्गाः च अने समान लक्षणवाणी और समान लक्षणवाली, व्याघ्रयः व्याधयो व्याधियां, अभिनिर्वर्तमानाः उत्पन्न भवति उत्पन्न होती हुई, जनपदम् देशे। जनपदका, उद्ध्वस्यन्ति विनाश करे छे नाश करती हैं।

6-(1). Unto him replied the wor-shipful Atreya, 'O, Agnivesa ! though a community may be heterogeneous in respect of the constitution etc., of its individual members, there are other common factors which being adversely affected, will cause simultaneous outbreak of diseases having similar symptoms. It is these that devastate whole populations

ने तु खल्विमे भावाः सामान्याः जनपदेषु भवन्ति. तद्यथा—यानुः, उदकं, देशः, काल इति॥६॥

ने तु खलु अने ते वे, हमे आ ये, भावाः भावे। भाव, जनपदेषु देशाभां जनपदोंमें, सामान्याः सामान्य सामान्य, भवन्ति होथ छे होते हैं, तत् यथा जेभेके जैसे कि, वायुः वायु वायु, उदकम् जल जल, देशः देश देश, कालः इति अने काल और काल ॥ ६ ॥

6. The factors that affect a people in common are— the winds, the waters, the country and the seasons.

अनारोग्यकरस्य वातस्य लक्षणम्—

तत्र वातमेवंविधमनारोग्यकरं विद्यात्; तद्यथा—यथर्तुविषममतिस्तिमितमतिचलमतिपरुषमति-

७-(१). अतिचलम्—अतिचलम् (प)

शीतमत्युष्णमतिकृष्णमत्यभिष्यन्दिनमतिमैरवारा-वमतिप्रतिहतपरस्परगतिमतिकुण्डलिनमसात्म्य-गन्धबाष्पसिकतापांशुधूमोपहतमिति (१);

तत्र तेभां वहां, एवंविधम् आ प्रकारना इस प्रकारके, वातम् वायुने वायुको, अनारोग्यकरम् अना-रोग्य करनेवाला अस्वास्थ्यकारक, विद्यात् आनुवे। जानना चाहिए तत् यथा जेभेके जैसेकि. यथर्तुविषमम् यथ-विपरीत ऋतुके परिकूल, अतिस्तिमितम् अति निश्चि-अति निश्चल, अतिचलम् अति वेगवान अति वेगवान, अतिपरुषम् अति कठोर अति कठोर, अतिशीतम् अति शीतल अति शीत, अत्युष्णम् अति उष्ण अति उष्ण, अतिरूक्षम् अति रूक्ष अति रूक्ष, अत्यभिष्यन्दिनम् अति अभिष्यन्दी अति अभिष्यन्दी, अतिमैरवारावम् अति भय कर अवाज करनेवाला अति भयानक शब्दयुक्त, अतिप्रतिहतपरस्परगतिम् परस्पर अत्यंत अशान्ति गतिवाला परस्पर अत्यधिक टकराती गतिवाला, अतिकुण्ड-लिनम् अति कुण्डली करनेवाला अति घुमेड़वाला, असात्म्य-असात्म्य असात्म्य, गन्ध-गन्ध गन्ध, बाष्प-आर्द्र बाष्प, सिकता-रेती रेत, पांशु-धूलि धूलि, धूम-अने धूमाग्राही और धुंसे, उपहतम् इति दूषित यथेवे। दूषित हुआ (१);

7-(1). Of these, the wind, if of the following description, is to be known as disease-inducing—viz., unseasonal, totally becalmed, violently blowing, exceedingly rough, intensely cold, intensely hot, excessively dry, exces- sively humid, fearfully clamorous, blowing from contrary directions and clashing with itself, extremely rotatory (whirlwind), and charged with unwho- lesome odors, moisture, sand, dust and smoke.

अनारोग्यकरस्य उदकस्य लक्षणम्—

उदकं तु खल्वत्यर्थविकृतगन्धवर्णरसस्पर्श-

७-(१). अत्यभिष्यन्दिनम्—अत्यभिष्यन्दिनम् (प.)

क्लेदबहुलमपकान्तजलचरविहङ्गमुपक्षीणजलेशय-
मप्रीतिकरमपगतगुणं विद्यात् (२);

अर्थविकृत- आतशय विकृत अति दूषित, गन्ध-
गन्ध गन्ध, वर्ण- वर्ण वर्ण, रस- रस रस. स्पर्शम्
अने स्पर्शवाणु एव स्पर्शमेयुक्त, क्लेदबहुलम् अलु क्लेद-
वाणु अति क्लेदयुक्त, अपकान्त- जलचर- विहङ्गम् जेभांथी
जलचर पक्षीओ जतां रक्षा होय ओवा जिसे छोड़ कर
जलचर पक्षी न गये में ऐसे, उपक्षीण-जलेशयम् जेभां
जलचर भाणीओ क्षीणु थयेले से ओवा जिनमें जल-
चर पाणियों क्षीण हुए हैं ऐसे, अप्रीतिकरम् अने अप्रीति
करना और अप्रीतिकारक, खलु उदकम् तु जलने तो
जलको तो, अपगत- गुणम् गुणु पगरेनु नष्ट गुणोंवाला,
विद्यात् आज्ञा जानना चाहिए (२);

7-(2). The water of the following
description is to be known as bereft
of virtue. having an extremely aber-
rant smell, color, taste and touch;
abounding with putrescent matter;
deserted by aquatic birds: in which
the aquatic creatures are atrophied
and which is unpleasant

अनारोग्यकरस्य देशस्य लक्षणम्—

देशं पुनः प्रकृतिविकृतवर्णगन्धरसस्पर्शं क्लेद-
बहुलमुपसृष्टं सरीसृपव्यालमशकशलभमक्षिकामू-
षकोलूकश्मशानिकशकुनिजम्बूकादिभिस्त्वणोल्-
पोपवनवन्तं प्रतानादिबहुलमपूर्ववदवपतितशुष्क-
नष्टशस्यं धूम्रपवनं प्रध्मातपतत्रिगणमुन्मृष्टश्वग-
णमुन्मृष्टान्तव्यथितविविधमृगपक्षिसङ्घमुन्मृष्टनष्टध-
र्मसत्यलज्जाचारशीलगुणजनपदं शश्वत्क्षुभितोदी-
र्णसलिलाशयं प्रततोल्कापातनिर्घातभूमिकम्पमति-
भयारावरूपं रुक्षताम्राणुसिताभ्रजालसंवृताक-

७-(२). उपक्षीणजलेशयम्—उपक्षीणजलेशयम् (ब.प.)

७-(३). प्रकृतिविकृतवर्णं—विकृतवर्णं (क.ब.च.)

॥ तृणोल्पोपवनवन्तं—तृणोल्पोपवनवन्तप्रतानादिबहुलम् (फ.)

॥ प्रतानादि—लताप्रतानादि (ब. छ. ब. म.)

॥ लज्जाचारशीलगुणजनपदं—लज्जागुणजनपदं (ख.)

॥ शश्वत्क्षुभितोदीर्णसलिलाशयं—सस्वनक्षुभितोदीर्णसलिलाशयम्
(ब.)

चन्द्रतारकमभीक्षणं ससंभ्रमोद्वेगमिव सत्रासह-
दितमिव सतमस्कमिव गुह्यकाचरितमिवाकन्दित-
शब्दबहुलं चाहितं विद्यात् (३);

प्रकृतिविकृत- जेनां विकृत धर्मां से स्वाभाविक
जिनके विकृत हुए हैं स्वाभाविक वर्ण- वर्ण, गन्ध-
गन्ध गन्ध, रस- रस रस. स्पर्शम् अने स्पर्श ओवा
और स्पर्श ऐसे, क्लेदबहुलम् अलु क्लेदयुक्त बहुत क्लेद-
युक्त. सरीसृप- सर्प माप, व्याल- दिंसुष्ट पशुओ। हिसक
पशु. मशक- भसलां मशक, शलभ- टीडां पतंग, मक्षिका
भाभी मक्खी. मूषक- डेंडर चूहा, उलूक- ध्रुवः उल्ल,
श्मशानिकशकुनि- ग्रीध गीध, जम्बूकादिभिः शिथिला
वगेरेथी गीदड़ आदिसे, उपसृष्टम् व्यास व्याप्त. तृण-
धूम्र पाम. उल्प- अने उल्प (धासनी ओ. अत) नां
प्रकृतसे, उपवनवन्तम् उपवनेवाणा भरे उपवनवाले,
प्रतानादि- विस्तृत वेला वगेरे जहा विस्तृत लता आदि,
बहुलम् अलु होय ओवा बहुत हां ऐसे, अपूर्ववत् अपूर्व
अशतः जेना पहिले कमी न होय वैसे, अवपतित- पक्षी
गथेलां गये हुए, शुष्क- सूखा गथेलां सुखे हुए, नष्ट-
अने नष्ट गथेलां और नष्ट हुए. शस्यम् अनाजवाला शस्य-
वाले, धूम्रपवनम् धूनाला जेना पवनवाणा धूमयुक्त वायु-
वाले, प्रध्मात- निरंतर अवाज करता निरंतर शब्द करते,
पतत्रिगणन पक्षीओना समूहवाला पक्षियोंके समूहवाले,
उन्मृष्ट उन्मृष्ट शीतः जोरसे गंत, श्वगणम् कुतराओना
समूहवाला कुमेंके समूहवाले, उद्भ्रान्त गलराष्ट होयला
करता घबरा कर दोबले फिरने, व्यथित- अने दुःखी थला
और दुःखी होते. विविध- अनेक प्रकारनां नाना प्रकारके,
मृगपक्षि- पशु अने पक्षीओना पशु और पक्षियोंके,
सङ्घम् समूहवाला समूहवाले. उन्मृष्ट- नष्ट छोड़ दिये,
नष्ट- अने नाश पायेले से और नष्ट हो गये हैं, धर्म-
धर्म धर्म. सत्य- सत्य सत्य, लज्जा- लज्जा लज्जा,
आचार- आचार आचार, शील- शील शील, गुण- अने
गुण और गुण. जनपदम् जेभां ओवा शहेशेवाणा
जिनमें ऐसे शहरोंवाले, शश्वत् निरंतर निरंतर, क्षुभित-
क्षोभ पायेलां चंचल, उदीर्ण- अने मोटा मोटावाणां
एवं बड़े तरंगवाले, सलिलाशयम् जलाशय ओवा से
ओवा जहां पर जलाशय हैं ऐसे, प्रतत- निरंतर निरंतर,
उल्कापात- उल्कापात उल्कापात, निर्घात- बज्जपात बज्ज-

દિકા ગિરના, મુશિકમ્પ અને ધરતીકંપ ન્યાં થાય છે એવાં એવં મુશિકમ્પ આદિ જહાં પર હોતે હોં એમે, અતિ-મય-અતિ ભયજનક અતિ મયાનક, આરાવરૂપમ્ શબ્દ અને દેખાવવાળા શબ્દ તથા દર્શનવાલે, રુક્ષ-રુક્ષ રુક્ષ, તાન્ન-તાન્નરંગી તાન્ન, અરુણ-લાલ રક્ત, મિત-અને ધોળાં થેત, અજ્ઞજાલમંત્રુત-વાદળોવાળી ઢંકારેલાં બાદલકે સમૂહોંસે આચ્છાદિત, અર્ક-સૂર્ય, ચન્દ્ર-ચન્દ્ર, તારકમ્ અને તારાઓવાળાં ઓર તારેવાલે, અમીક્ષમ્ વારંવારં વારંવારં, સર્વમોદ્ગમ્ હવ અણે સંભ્રમ અને ઉદ્ગે-વાળો દેાય એવા જહાં વચરાદ્ય ઓર વેંચેની ફેલી હુઈ હોં એમે, સત્રાસરુદિતમ્ હવ અણે ત્રાસ અને રુદન સદિત દેાય એવા ત્રાસ યા રોદન યુક્તા હોં એમે, સતમસ્કમ્ હવ અણે અધકારયુક્ત દેાય એવા અન્ધકારયુક્તમા હોં એમે, ગુહ્યકાચરિતમ્ હવ ન્યાં અણે યક્ષો દ્રુતા દેાય એવા યક્ષ આદિ દેવયાનિયોંસે આક્રાન્તમા હોં એમે, આક્રન્દિત-અને આક્રન્દનાં યોર રોનેકા શબ્દવહુલમ્ ચ બહુ અવાગવાળા શબ્દ ગળા આધક હોં એમે, દેશમ પુનઃ દેશને દેશકો, અહિતમ્ આદિત અસ્વસ્થકારક, વિચિત્ર અણેવાં જાનનાં ચાદિષ (૩);

7-(3). The country of the following description is to be known as unwholesome; having color, odor, taste and touch that are unnatural; excessively damp; abounding in serpents, beasts of prey, mosquitoes, locusts, flies, mice, owls, birds and animals such as the jackal and abounding in woods of weeds and Ulupa grass; abounding in creepers where crops have either fallen, withered or been destroyed in an unprecedented manner; where the winds are smoky; where the sound of birds is unceasing; where the baying of dogs always assails the ears; where herds of animals and flocks of birds of various kinds are always in a state of alarm and pain; where

amidst the people, morality, truth, modesty, custom, character and virtue have either declined or been given up; where the waters are always agitated and upheaving; which is frequently subjected to the incidence of meteorites, thunderbolts and earthquakes; where nature is full of menacing sounds and sights; where the sun, the moon and the stars are frequently covered by dry, coppery, ruddy and grey clouds and which lastly, is as if full of constant alarm and lamentation, crying, fright, and darkness as if visited by gnomes, and as if abounding in sounds of lamentation.

વિમાનસ્થાનકાલમ્ય લક્ષણમ્—

કાલં તુ ચલુ યથતુલિજ્ઞાદિપરીતલિજ્ઞમતિલિજ્ઞં હીનલિજ્ઞં ચાહિતં વ્યવસ્યેત્ (૪):

યથતુલિજ્ઞાત ઋતુનાં લક્ષણોંસે, વિપરીતલિજ્ઞમ્ વિપરીત લક્ષણોંસે, હીનલિજ્ઞમ્ ચ અને ઓળાં લક્ષણોંસે ઓર કમ લક્ષણોં-વાલે કાલમ કાળને યોગે, તુ ચલુ તે તો. અહિતમ્ અહિત અસ્વાસ્થકારક, વ્યવસ્યેત્ માનવો જાનનાં ચાદિષ (૪).

7-(4). A season which is of the following description is to be known as unwholesome, evincing characteristics that are opposite to normal; or evincing its characteristics in an excessive or deficient degree.

इमानेवंदोषयुक्तांश्चतुरो भावाज्जनपदोद्धंसकरान् वदन्ति कुशलाः; अतोऽन्यथाभूतास्तु हितानाचक्षते ॥ ७ ॥

કુશલાઃ કુશળ વેશો બુદ્ધિમાન વૈશ, એવં-દોષ-યુક્તાં આ પ્રમાણેનાં દેખવાળાં જન સોચેંસે યુક્ત, હિતાં આ

दोषोंके, प्रतीकारस्व भतीकरनी प्रतिकारकी, सौकर्ये सुगमताथी सुगमताथे, लाघवलक्षणम् अधुतानु अक्षय्य लघुताका लक्षण, विषाद अक्षय्य जाने ॥११॥

11. The specialist should know that the above-mentioned aberrations of wind and the other factors are progressively easy of treatment in the order mentioned.

जनपदोदंसे साधारणी चिकित्सा—

चतुर्ष्वपि तु दुष्टेषु कालान्तेषु यदा नराः ।
मेघजेनोपपाद्यन्ते न भवन्त्यातुरास्तदा ॥ १२ ॥

कालान्तेषु काणसुधीना कालपर्यन्त, चतुर्षु अपि चारे पक्ष चारोंके मी, दुष्टेषु दूषित यथा दूषित होने पर, यदा चारे जब, नराः पुरुषोंने मनुष्योंकी, मेघ-जेन औषधी औषधसे, उपपाद्यन्ते उपचार करवाभा आवे छे चिकित्सा की जाती है, तदा चारे तब, आतुराः न भवन्ति तेओ रोगी नहेता नथा वे रोगी नहीं रहते ॥ १२ ॥

12. Even if all the four factors including Time, become vitiated, as long as men are sustained by medicines, so long will they remain free of disease.

येषां न मृत्युसामान्यं सामान्यं न च कर्मणाम् ।
कर्म पञ्चविधं तेषां मेघजं परमुच्यते ॥ १३ ॥

येषाम् जेओभां जिनमें मृत्युसामान्यम् मृत्युजनक देवनी सभानता मृत्युजनक दैवकी समानता, न नथी होती नहीं होती, कर्मणाम् च अने मृत्युजनक कर्मोंकी और मृत्युजनक कर्मोंकी, सामान्यम् सभानता समानता, न नथी होती नहीं होती, तेषाम् तेओने भाटे उनके लिए, पञ्चविधम् पांच प्रकारका, कर्म कर्म, परम परम श्रेष्ठ, मेघजम् औषध औषध, उच्यते कहेवा छे कहा जाता है ॥१३॥

13. In case of such members of the community as are neither destined to die at the same time, nor have the

compulsion of common action, the quinary purification-procedure (consisting of emetics, purgatives, dry and unctuous enemata and errhines), is said to be the best of medicaments.

रसायनानां विधिवच्चोपयोगः प्रशस्यते ।
शस्यते देहवृत्तिश्च मेघजैः पूर्वमुद्धृतैः ॥ १४ ॥

रसायनानाम् रसायनोंने रसायनोंका, विधिवत् विधिपूर्वक विधिपूर्वक, उपयोगः च उपयोग मी, प्रशस्यते प्रशस्त छे प्रशस्त है, पूर्वम् पूर्व प्रथम, उद्धृतैः संहर्षेण संगृहीत, मेघजैः औषधी औषधोंसे, देहवृत्ति च देहवृत्ति परिपालन पक्ष देहका पोषण करना मी, शस्यते प्रशस्त छे श्रेष्ठ है ॥१४॥

14. For them, moreover, the rightful use of vitalising medications is recommended; the maintenance of the body by means of the medicinal herbs culled beforehand is also commended.

सत्यं भूते दया दानं बलयो देवतार्चनम् ।
सद्भुतस्यानुवृत्तिश्च प्रशमो गुप्तिरात्मनः ॥ १५ ॥
हितं जनपदानां च शिवानामुपसेवनम् ।
सेवनं ब्रह्मचर्यस्य तथैव ब्रह्मचारिणाम् ॥ १६ ॥
संकथा धर्मशास्त्राणां महर्षीणां जितात्मनाम् ।
धार्मिकैः सात्त्विकैर्नित्यं सहास्या वृद्धसंमतैः ॥ १७ ॥

इत्येतद्भेदं प्रोक्तमायुषः परिपालनम् ।
येषामनियतो मृत्युस्तस्मिन् काले सुदारुणे ॥ १८ ॥

सत्यम् सत्य सत्य, भूते दया दया प्राणीओ पर दया प्राणियों पर दया, दानम् दान दान, बलयः बलि, देवतार्चनम् देवताओनु पूजन देवताओंकी पूजा, सद्-भुतस्य सहाय्यरथुनु सद्भुतका, अनुवृत्ति च पालन अनुष्ठान, प्रशमः प्रशम विषयोंसे शान्ति, आत्मनः पोतानु अपनी, गुप्तिः च रक्षाय रक्षा, शिवानाम् कल्याणकारी, जनपदानाम् च देशोंनु देशोंका, हितम् हितकारी हित-
१८. येषामनियतो-येषां न नियता (स.)

કર, ઉપસેવનમ્ સેવન સેવન, બ્રહ્મચર્યસ્ય બ્રહ્મચર્યનું
બ્રહ્મચર્યકા, તથા એવ તેમજ એવં, બ્રહ્મચારિણામ્ બ્રહ્મ-
ચારીઓની બ્રહ્મચારિયોક્તા, સેવનમ્ સેવા સેવન, ધર્મ-
શાસ્ત્રાણામ્ ધર્મશાસ્ત્રોની ધર્મશાસ્ત્રોક્તી, જિતાત્મનામ્
તથા જિતેન્દ્રિય જિતેન્દ્રિય, મહર્ષીણામ્ મહર્ષીઓની
મહર્ષિયોક્તી, સંકયાઃ કથાઓ કથા કરના, વૃદ્ધસંમતેઃ
વૃદ્ધ પુરુષોએ માન્ય કરેલ વૃદ્ધ જનોસં સમત, ધાર્મિકઃ
ધાર્મિક ધાર્મિક, સાત્ત્વિકઃ સદ્ધ અને સાત્ત્વિક જનોની
સાથે સાત્ત્વિક પુરુષોંકે સાથ, નિત્યમ્ નિત્ય નિત્ય, જાત્યા
એક વઠના, હિતિ એ પ્રમાણે હમ પ્રકાર, એતત્ આ
યદ સય, તસ્મિન્ તે સસ, સુદારુણે આતિ ભય કર
અતિ કઠિન, કાલે સમયે સમયસં. એવામ્ જોઓનું
જિનકી, મૃત્યુઃ મૃત્યુ મૃત્યુ, અનિયત. અનિશ્ચિત છે
અનિશ્ચિત છે, (તેષામ્ તેઓનાં અનેક), જાયુષઃ આયુષ્ય-
નું આયુકી, પરિપાલનમ્ પરિપાલન કરનાર રક્ષા કરનેવાલી,
મેષજમ્ આ ઓષધ મેષજ, પ્રોક્તમ્ કથ્યું છે કહી ગઈ
છે ॥૧૫-૧૮॥

15-18. 'Truthfulness, compassion for creatures, charity, sacrifices, worship of the gods, the observance of right conduct, tranquility, (prophylactic) protection of oneself and seeking one's own good, residing in a wholesome country, the keeping of continence and the company of the continent, consulting the scriptures and the great self-restrained sages, constant association with the righteous, the well-dispositioned and those who are approved of by the elders—all this with a view to preserving life, has been indicated as "medicine" to those who are not destined to die in that terrible time'.

વાય્વાદીના વગુણોત્પત્તૌ હેતુઃ —

હિતિ શ્રુત્વા જનપદોદ્ધ્વસને કારણાનિ પુનરપિ
અગવન્તમાત્રેયમગ્નિવેશ ઉવાચ—અથ સ્વલુ ભગ-

વન્ ! કુતોમૂલમેષાં વાય્વાદીનાં વૈગુણ્યમુત્પદ્યતે ?
યેનોપપન્ના જનપદમુદ્ધ્વસયન્તીતિ ॥ ૧૯ ॥

હિતિ આ પ્રમાણે હમ પ્રકાર, જનપદ-દેશનાં દેશકે,
ઉદ્ધ્વસને વિનાશ વિધેનાં વિનાશકે, કારણાનિ કારણો
કારણોકો, શ્રુત્વા સાંભળીને સુન કર, અગ્નિવેશઃ અગ્નિ-
વેશે અગ્નિવેશને, અગવન્તમ્ ભગવાન ભગવાન, આત્રેયમ્
આત્રેયને આત્રેયકો, પુનઃ અપિ ફરીને પણ ફિર મી,
ઉવાચ કથ્યું કદા, અથ સ્વલુ ભગવન્ એ ભગવાન ! હે
ભગવન્, એવામ્ એ હન, વાય્વાદીનામ્ વાયુ વગેરેનું
વાયુઆદિકી, વૈગુણ્યમ્ (વિકૃતપણું) વિકૃતતા, કુતોમૂલમ્
કથા કારણે કિસ કારણસે. ઉત્પદ્યતે ઉત્પન્ન થાય છે
ઉત્પન્ન થોતી છે, યેન જંનાથી જિસસં, ઉપપન્નાઃ (વિકૃત
થઈ) તેઓ વિકૃત હો કરકે, જનપદમ્ દેશનો જનપદકા,
ઉદ્ધ્વસયન્તિ હિતિ વિનાશ કરે છે નાશ કરતે છે ॥ ૧૯ ॥

19. On being thus apprised of the causes that bring about mass-destruction of communities, Agnivesa questioned the worshipful Atreya once again— "Now tell us, O, Lord ! what makes the wind etc., to become inclement, through which inclemency they tend to destroy populations".

તમુવાચ ભગવાનાત્રેયઃ—સર્વેવામગ્નિવેશ !
વાય્વાદીનાં વૈગુણ્યમુત્પદ્યતે તસ્ય મૂલમધર્મઃ,
તન્મૂલં વાઽસત્કર્મ પૂર્વેકૃતં; તયોર્યોનિઃ પ્રજ્ઞાપરાધ
એવ !

ભગવાન્ ભગવાન ભગવાન, આત્રેયઃ આત્રેયે
આત્રેયને તમ તેને તમે, ઉવાચ કથ્યું કદા, અગ્નિવેશ !
હે અગ્નિવેશ ! હે અગ્નિવેશ ! સર્વેવામ્ અપિ સર્વેય સર્વી,
વાય્વાદીનામ્ વાયુ વગેરેની વાયુ આદિકી, યત્ જે જો,
વૈગુણ્યમ્ વિગુણતા વિગુણતા, ઉત્પદ્યતે ઉત્પન્ન થાય છે
ઉત્પન્ન થોતી છે, તસ્ય તેનું સકા, મૂલમ્ મૂળ મૂલ,
અધર્મઃ અધર્મ છે અધર્મ છે, તન્મૂલમ્ વા અને તેનું
મૂળ ઓર સકા મૂલ, પૂર્વેકૃતમ્ પૂર્વે કરેલું પૂર્વ જન્મને
૨૦-(૧). વાઽસત્કર્મ—વાસત્કર્મ (ચ. ૫.)

किया हुआ, असत् कर्म असत् कर्म' छे असत् कर्म है, तयोः तेभ्योऽनी उन दोनोंका, योनिः उत्पत्तिनुं कारण उत्पत्तिकारण, प्रज्ञापराधः एव प्रज्ञापराध न छे प्रज्ञापराध ही है;

20-(1). The worshipful Atreya answered him— 'O Agnivesa ! the deterioration affecting the wind, etc., has its origin in transgression, or, in the alternative, in unrighteous deeds performed in a former existence; of both, the source is volitional transgression alone.

तद्यथा—यदा वै देशनगरनिगमजनपदप्रधाना धर्ममुत्क्रम्याधर्मेण प्रजां वर्तयन्ति, तदाश्रितोपाश्रिताः पौरजनपदा व्यवहारोपजीविनश्च तमधर्ममभिवर्धयन्ति, ततः सोऽधर्मः प्रसभं धर्ममन्तर्धत्ते, ततस्तेऽन्तर्हितधर्माणो देवताभिरपि त्यज्यन्ते;

तत्र यथा गेहे जैमेति, यदा वै न्याये जय, देश- देश देश, नगर- नगर नगर, निगम- पुरी नगरी जनपद- शो शोहन और जनपदके, प्रधाना. मु. पु. पु. मु. धर्म धर्म धर्म, उक्तम् उत्पन्न करी अनिकमण के, अधर्मेण अधर्मेण अधर्मपूर्वक, प्रज्ञाम् प्रज्ञाम् प्रज्ञाम्, वर्तयन्ति वर्तय अथावे न बनाने कते है, तदा न्याये तब, आश्रित- तेभ्योऽनी अश्रित तब उनके आश्रित, उपाश्रिता. ओमे उपाश्रित और उपाश्रित. पौर- जनपदाः नगर- आभारानीये नगर- ग्रामवासी लोग, व्यवहार- तथा वेपार पर तथा व्यापार करके, उपजीविनः च जीवनार्थ जीवनिर्वाह करनेवाले, तम् ते उस, अधर्मम् अधर्मम् अधर्मको. अभिवर्धयन्ति बढ़ाते छे बढ़ाते हैं, ततः ते कारण्यः इसलिये, सः ते वह, अधर्मः अधर्म अधर्म, धर्मम् धर्मम् धर्मको, प्रसभम् ६७थी बलपूर्वक, अन्तर्धत्ते अदृश्य करे छे छुप्त कर देता है, ततः न्याये उसके बाद, अन्तर्हित- दोष पाभेला छुप्त, धर्माणः धर्माणा धर्मवाले,

ते तेभ्यो वे, देवताभिः देवताभ्यो देवताओंसे, अपि पक्ष मी, त्यज्यन्ते तज्य छे छोड़ दिये जाते हैं;

20-(2). Thus when the ruling authorities of the country, cities, trade-guilds etc., govern the people irresponsibly by transgressing the law, then their subordinates and under-subordinates, the towns-folk and the village-folk, as well as those who earn a living by practising professions, tend to promote the growth of lawlessness. In the result, disorder, perforce swallows up all order. Thereafter these people, from whom the law has become a fugitive, are given up even by the gods.

तेषां तदाऽन्तर्हितधर्मणामधर्मप्रधानानामपक्रान्तदेवतानामृतघो व्यापद्यन्तेः तेन नापो यथाकालं वर्षति न वा वर्षति विकृतं वा वर्षति, वाता न सम्यग्भिवागति, क्षितिर्व्यापद्यते, सलिलान्गुप्यन्ति, ओषधयः स्वभावं परिहायापद्यन्ते विद्यान्तेः तत उद्ध्वंसन्ते जनपदाः स्पृष्टवाभ्यवहार्य दोगात् ॥ २० ॥

तथा ते प्रभाते उषी प्रकार, अन्तर्हित- दोष पाभेला तब धर्मणा धर्मवाला, वर्तवले, अधर्म अधर्मनी अधर्मा, प्रधानानाम् एव न ताना जवना- वाले, अपक्रान्त- देवतानाम् देवताओंके, त्याग करनेवाले, तेषां ये देशोनी उन देशोंको, ऋतवः ऋतुये ऋतुएं, व्यापद्यन्ते विकृत थाय छे विकृत हो जाती हैं, तेन तेथी उससे, देवः इन्द्र इन्द्रदेव, यथाकालम् यथा समये कालानुसार, अपः न वर्षति बरसाद बरसावतो नथी जल नदी बरसाते, न वा वर्षति अथवा तदन बरसतो नथी अथवा सर्वथा नही

२०. तेन नापो—तेनापो (द.)

॥ विकृतं वा वर्षति—विकृतं वा (क्ष.)

॥ स्पृष्टवाभ्यवहार्यदोगात्—स्पर्शः भ्यवहार्यदोगात् (ब.)

२०-२. वर्तयन्ति—प्रवर्तयन्ति (च.)

॥ पौरजनपदा—पौरजनपदा (अ.)

बरसाते, विकृतम् वा के विकृत अथवा विकृत, वर्षति
वृष्टि करे छे बरसाते हैं, वाताः पवन वायु, सम्यक्
सादी रीति अच्छे प्रकारसे, न अभिवाप्ति पाता नहीं
नहीं बहते, क्षितिः पृथ्वी भूमि, व्यापद्यते विकृत भर्ष
अथ छे विकृत हो जाती हैं, सलिलानि जल, जल
उपश्रुज्यन्ति सूक्ष्म अथ छे सूख जाते हैं, ओषधयः
ओषधियो ओषधिया, स्वभावम् पोतानो स्वभाव
अपने स्वभावको, परिहाय छोड़ीने छोड़ कर, विकृतिम्
विकृति विकृत, आपद्यन्ते पाते छे बन जाती हैं, ततः
ते कारणोंकी उस लिए, स्पृश्य- स्पर्श करवाना पदार्थों
स्पृश्य पदार्थों, अम्यवहार्य- अने आवाना पदार्थोंना और
ओज्य पदार्थोंके, दोषार् द्रोषधी दोषसे, जनपदाः जन-
पदा जनपद, उद्ध्वंसन्ते नाश पाते छे नष्ट हो जाते
हैं ॥२०॥

20. It is then that the seasons
change adversely for these people,
from whom the law has receded,
whose actions have become unlawful
and who are forsaken of the gods. On
account of this, the heavens rain, not
in season, or never at all, or abnor-
mally; the winds do not blow rightly,
the earth is afflicted, the waters dry
up, the herbs lose their true proper-
ties and suffer deterioration. In con-
sequence, the people perish as the
result of infectious contact or ingestion.

शस्त्रादिप्रभवस्य जनपदोद्ध्वंसस्याधर्म एव हेतुः—

तथा शस्त्रप्रभवस्याप जनपदोद्ध्वंसस्याधर्म
एव हेतुर्भवति । येऽतिप्रवृद्धलोभक्रोधमोहमानास्ते
दुर्बलान्नमस्यात्मस्वजनपरोपघाताय शस्त्रेण पर-

२१. *प्रभवस्यापि जनपदोद्ध्वंसस्याधर्म एव हेतुर्भवति—*प्रभव-
स्यापि अधर्म एव हेतुर्भवति (ब.)

२० क्रोध-रोष (ब. ब.)

२० क्रोधमोहमानास्ते—क्रोधमानास्ते (ब.)

स्परमभिक्रामन्ति, परान् वाऽभिक्रामन्ति, परै-
र्वाऽभिक्रम्यन्ते ॥ २१ ॥

तथा तेऽपि प्रभाषे उसी प्रकार, शस्त्रप्रभवस्य शस्त्रेण
यथा शस्त्रमे उत्पन्न, जनपद- देशना जनपदके, उद्ध्वंसस्य
विनाशानु विनाशका, अपि पक्ष भी, अधर्मः अधर्म
अधर्म, एव ही, हेतुः कारण, भवति छे
हैं, ये जेओ जो, अतिप्रवृद्ध- अतिशय वृद्ध अति
बढ़े हुए, लोभ- लोभ लोभ, क्रोध- क्रोध क्रोध, मोह-
मोह मोह, मानाः अने अभिमानवाला होय छे एवं
अभिमानवाले हैं, ते तेओ वे, दुर्बलान् नम्यमानोंनी
निर्बल पुरुषोंका, अवमन्य अवज्ञा करी तिरस्कार करके,
आत्म- पोताना अपने, स्वजन स्वजनों स्वजन, पर-
अने भीओओना और दूसरोंके, उपघाताय नाश भाटे
नाशके लिए, शस्त्रेण शस्त्रेण शस्त्रद्वारा, परस्परम् पर-
स्पर आपसमें, अभिक्रामन्ति आक्रमण करे छे आक्रमण
करते हैं, परान् वा अथवा शत्रुओ उपर अथवा शत्रुओं
पर, अभिक्रामन्ति आक्रमण करे छे चढ़ाई करते हैं,
परैः वा अथवा शत्रुओधी अथवा शत्रुओंसे, अभि-
क्रम्यन्ते आक्रमण पाते छे आक्रान्त होते हैं ॥ २१ ॥

21. In the same manner, it is un-
righteousness alone that is the cause
of the destruction of peoples by arma-
ments. Those who are moved by extra-
vagant greed, anger, folly, or arrogance
despising the weak for the destruction
of themselves, their people and the
enemy, come into armed conflict either
among themselves or with others or
they themselves are attacked by others.

रक्षोगणादिभिर्वा विविधैर्भूतसङ्घैस्तमधर्ममन्य-
द्वाऽप्यपचारास्तरमुपलभ्याभिहन्यन्ते ॥ २२ ॥

२२. अस्मादनन्तरम्—

निक्षिपेति हि शत्रुः स्वायेवा भावी स नश्यति ।

हस्तेरसीनिः पूर्वोक्षैरभाविनि तु का कथा ॥

हस्तपिकः पाठः (ब. प.) पुस्तकयोः ।

તત્ત્વ તે ઉપ, અધર્મમ્ અધર્મ અધર્મ, અન્યથા ચા અથવા બીજો કોઈ યા અન્ય કિસી, અપચારાન્તરમ્ અપચાર અપચારકો, ઉપલમ્બ પ્રાપ્ત કરીને પાકર, રક્ષોગણાદિભિઃ રાક્ષસોના ગણુ વગેરેથી રાક્ષસ આદિયે, વિવિધેઃ અથવા વિવિધ અથવા નાના પ્રકારકે, ભૂતસઙ્ગઃ વા ભૂતસમુદાયથી ભૂતસમૂહોયે, અભિહન્યન્તે તેઓ હણાય છે વે મારે જાતે હૈ ॥ ૨૨ ॥

22. Again it is on account of unrighteousness or some other transgression that the various kinds of diabolic powers, such as the order of the Rakshasas, assail and destroy a people.

અભિશાપમવસ્યાપ્યધર્મ એવ હેતુઃ—

તથાઽભિશાપમવસ્યાપ્યધર્મ એવ હેતુર્ભવતિ । યે લુપ્તધર્માણો ધર્માદિપેતાસ્તે ગુરુવૃદ્ધસિદ્ધિર્નિપૂજ્યાનવમન્યાહિતાન્યાચરન્તિ;

તથા તે જ પ્રમાણે હવ પ્રકાર, અભિશાપ અભિશાપથી અભિશાપસે, પ્રમવસ્ય ઉત્પન્ન થયેલા દેશવિનાશનું ઉત્પન્ન હુણુ દેશકે ઉદ્ધસકા, અપિ પણ મી, અધર્મઃ અધર્મ અધર્મ, એવ જ હી, હેતુઃ કારણુ કારણ, ભવતિ હોય છે હોતા હૈ, યે વેઓ જા, લુપ્તધર્માણઃ લુપ્ત ધર્મવાળા, લુપ્ત ધર્મવાળે, ધર્માત્ ધર્મથી ધર્મસે, અપેતાઃ હીન છે હટ ગયે હૈ, તે તેઓ વે, ગુરુ-યુગુ ગુરુ, વૃદ્ધ-૨૬ વૃદ્ધ, સિદ્ધ-સિદ્ધ સિદ્ધ, ઋષિ-ઋષિ ઋષિ, પૂજ્યાન્ અને પૂજ્યોની ગૌર પૂજ્યોંકા, અવમન્ય અવમા કરીને તિરસ્કાર કરકે, અહિતાનિ અહિત અહિત કર્મ, આચરન્તિ આચરણુ કરે છે કરતે હૈ:

23-(1). Likewise the destruction that springs from a curse has unrighteousness for its motive-force. It is those who are guilty of dereliction of duty that by disrespecting the preceptors, elders, adepts, seers and the worshipful ones, act injuriously to themselves.

તતસ્તાઃ પ્રજા ગુર્વાદિભિરભિશપ્તા મસ્મતા-મુપયાન્તિ પ્રાગેવાનેકપુરુષકુલવિનાશાય,

તતઃ તેથી ઉસસે, અનેકપુરુષ-અનેક પુરુષોના અનેક પુરુષોંકે, કુલ-કુળના કુલકે, વિનાશાય નાશને માટેને વિનાશકે લિપ, ગુર્વાદિભિઃ યુગુ વગેરેના ગુરુ આદિ દ્વારા, અભિશપ્તાઃ શાપ પામી શાપ ક્રિયે જાનેપર, તાઃ તે વે, પ્રજાઃ પ્રજા લોગ, પ્રાક્ એવ તરત શીઘ્ર હી, મસ્મતામ્ ભસ્મ નહ, ઉપચાન્તિ થઈભય છે હો જાતે હૈ,

23-(2). Being cursed by these preceptors and others to perish in company with their kith and kin, they are soon reduced to ashes.

નિયતપ્રત્યયોપલમ્બાદનિયતાશ્ચાપરે ॥ ૨૩ ॥

અપરે ચ અને બીજા થોડાસ પુરુષો ગૌર દૂસરે વિશેષ પુરુષ, નિયત-પ્રત્યયકે પ્રત્યયકો, પ્રત્યય-શાપની શાપકી, ઉપલમ્બાત્ પ્રાપ્તિથી પ્રાપ્તિસે, અનિયતાઃ છૂટા છૂટા વૃથક્ વૃથક્, (મસ્મતામ્ નાશ નાશકો, ઉપચાન્તિ પ્રાપ્ત થાય છે પ્રાપ્ત હોતે હૈ) ॥ ૨૩ ॥

23. It follows that others that survive must be of indeterminate life-span from the perception of the cause of such predetermination of the life-span.

કૃતત્રેતાદ્વાપરકલિષ્ઠ ક્રમેણ ધર્મસ્ય મનુષ્યાણમાયુષશ્ચ શાસઃ—

પ્રાગપિ ચાધર્માદિતે નાશુભોત્પત્તિરન્યતોઽભૂત ।

પ્રાક્ અપિ પૂર્વે પણ પહિલે કાલમેં મી, અધર્માત્ અધર્મ અધર્મકે, ઋત્ને સિવાય વિના, અશુભોત્પત્તિઃ અશુભની ઉત્પત્તિ અશુભકી ઉત્પત્તિ, અન્યતઃ બીજા કોઈ કારણથી અન્ય કિસી કારણસે, ન અભૂત થઈ ન હતી નહીં હૈ;

24-(1). Even in ancient times, calamities never resulted from any factor other than unrighteousness.

૨૩. નિયતપ્રત્યયોપલમ્બાદનિયતાશ્ચાપરે-નિયતપ્રત્યયોપલમ્બાદ-
શાપ્તાઃ અનિયતપ્રત્યયોપલમ્બાદ-
નિયતાશ્ચાપરે (૧. ક. ૧.)

आदिकाले ह्यदितिसुतसमौजसोऽतिविमलविपु-
लप्रभावाः प्रत्यक्षदेवदेवर्षिधर्मयज्ञविधिविधानाः
शैलसारसंहतस्थिरशरीराः प्रसन्नवर्णेन्द्रियाः पव-
नसमन्तलजवपराक्रमाश्चारुस्फिचोऽभिरूपप्रमाणा-
कृतिप्रसादोपचयवन्तः सत्यार्जवानृशंस्यदानदम-
नियमतपउपवासप्रज्ञचर्यव्रतपराव्यपगतभयगग-
द्वेषमोहलोभक्रोधशोकमानरोगनिद्रातन्द्राश्रमकृ-
मालस्यपरिग्रहाश्च पुरुषा पभूवुरमितायुषः। तेषा-
मुदारसत्त्वगुणकर्मणामचिन्त्यरसवीर्यविपाकप्रभा-
वगुणसमुद्गतानि प्रादुर्बभूवुः शस्यानि सर्पगुणस-
मुदितस्यान् पृथिव्यादीनां छतयुगस्यादौ ।

दि ३२७ ३ वर्षाणि, आदिकाले आदि कालमां
आदिकालमें, पुरुषाः पुरुषो पुरुष, अदितिसुत-अदितिना
पुत्रो देवताओंके, सम-समान समान, ओजसः ओजस-
वाणा ओजवाले, अतिविमल-अति विमल अति निर्मल,
विपुल-तथा विपुल तथा विपुल, प्रभावाः-प्रभाववाला
प्रभाववाले, प्रत्यक्ष-प्रत्यक्ष छे प्रत्यक्ष हैं, देव-देव देव,
देवर्षि देवर्षि देवर्षि, धर्म-धर्म धर्म, यज्ञ-यज्ञ यज्ञ,
विधि-विधि विधि, विधानाः अने अनुष्ठान जेओने
ओवा तथा अनुष्ठान जिन्हें ऐमे, शैलसार-पर्वत जेना
सारवाला पर्वतके सहस्र सारयुक्त, संहत-सारा आंधाना
सुघटित, स्थिर-स्थिर स्थिर, शरीराः-शरीरवाला शरीर-
वाले, प्रसन्न-निर्भण निर्मल, वर्ण-वर्ण वर्ण, इन्द्रिया-
अने इन्द्रियोवाला और इन्द्रियोसे युक्त, पवनमम-पवनना
समान वायुके समान, बल-बल बल, जव-वेग वेग,
पराक्रमाः अने पराक्रमवाला और पराक्रमवाले, चारुस्फिचः
सुंदर नित अवाणा सुंदर नितम्बवाले, अभिरूप-भनेहर
मनोहर, प्रमाण-प्रमाण प्रमाण, आकृति-आकृति आकृति,
प्रसाद-प्रसाद प्रसन्नता, उपचयवन्तः अने पुष्टिवाला
पुष्टिवाले, सत्य-सत्य सत्य, आर्जव-सरलता सरलता,
आनृशंस्य-अकूरता अकूरता, दान-दान दान, दम-दम दम,

२४. अतिविमलविपुल-अतिवर्ण (फ.)

,, शैलसार-शैलेन्द्रसार (घ. ज)

,, 'समवर्णव'-समवर्ण (ख.)

,, तेषामुदारसत्त्वगुणकर्मणामचिन्त्यरस'-उदारसत्त्वगुणैः कर्मणां
वर्माणा वाचिन्त्यस्वादात् (च. घ.)

नियम-नियम नियम, तपः-तप तप, उपवास-उपवास
उपवास, ब्रह्मचर्य-ब्रह्मचर्य ब्रह्मचर्य, व्रत-अने व्रतमां
और व्रतमें, पराः पराश्रय परायण, व्यपगत-जतां रक्षा छे
दूर हुए हैं, भय-भय भय, राग-राग राग, द्वेष-द्वेष
द्वेष, मोह-मोह मोह, लोभ-लोभ लोभ, क्रोध-क्रोध
क्रोध, शोक-शोक शोक, मान-अभिमान अभिमान,
रोग-रोग रोग, निद्रा-निद्रा निद्रा, तन्द्रा-तन्द्रा तन्द्रा,
श्रम-श्रम श्रम, क्रम-क्रम क्रम, आलस्य-आलस्य
आलस्य, परिग्रहाः अने भभता जेओनां ओवा और ममता
जिनके ऐसे, अमितायुषः च अने अभाप आयुष्यवाणा
और अपरिमित आयुवाले, बभूवुः-हता थे, छतयुगस्य
सत्य युगानी सत्ययुगके, आदौ शर्यातमां पारम्भमें,
पृथिव्यादीनाम् पृथ्वी वगेरेना पृथिवी आदिके, सर्वगुण-
सर्वगुणोत्थी सब गुणोंसे, समुदितत्वात् युक्त होवाथी
युक्त होनेके कारण, उदार-उदार उदार, सत्त्व-भन
मन, गुण-गुण गुण, कर्मणाम् अने कर्मवाला और
कर्मवाले, तेषाम् तेओने भाटे उन पुरुषोंके लिए,
अचिन्त्य-अचिन्त्य अचिन्त्य, रस-रस रस, वीर्य-वीर्य
वीर्य, विपाक-विपाक विपाक, प्रभाव-प्रभाव प्रभाव,
गुण-अने गुणोत्थी और गुणोंसे, समुदितानि युक्त युक्त,
शस्यानि अनाओ शस्य, प्रादुर्बभूवुः उत्पन्न अथां हता
उत्पन्न हुए थे.

24-(2). In the primal age men
were endowed with vitality equal to
that of the sons of Aditi, exceedingly
blameless and unhampered in their
powers, had direct knowledge of the
gods, the god-like sages, the divine
law, the sacrifices, the sacrificial injun-
ctions and the ritual, possessed bodies
that were compact and firm like a ma-
mant, clear senses and complexions,
speed, strength and prowess like those
of the wind; they were callipygian
and their stature, lineaments, carriage
and build accorded with their forms;
they were devoted to truth, rectitude,

॥ ईशानगुणार....माकतपरानि-हीमनानि हीमनान-
गुणारहीम गुणारहीम नारहीमनान्मपहृष्टमानानि-
माकतपरी

“ ” —प्रादुर्भूतः (प. ज.)

चोट, जग- १५६ मय, धाप- ताप ताप, शोक- शैथिल्य
शोक, चिन्ता- चिन्ता चिन्ता, उद्वेगादयः तथा उद्वेग
वगेरे एवं उद्वेग आति, प्रवृत्ताः आलु तथा प्रवृत्त
हुए, ततः ते क्षारलुथी उस कारणसे, त्रेतायाम् त्रेता-
भां त्रेतामे, धर्मपादः धर्मने ऐक पाद धर्मका एक
पाद, अन्तर्धानम् अदृश्य लुप्त, अगमत् भये हो गया,
तन्म तेना उसके, अन्तर्धानात् अदृश्य भवाथी लुप्त
होनेसे, युगवर्ष- युगना वर्षना युगवर्षके, प्रमाणस्य
प्रमाणने प्रमाणका, पादहासः अतुर्थांश ओछा भये
चतुर्थांश कम हो गया, पृथिव्यादेः च अने पृथ्वी
वगेरेना और पृथ्वी आदि भूतोंके, गुणपाद- गुणने
अतुर्थांश गुणोंका चतुर्थांश, प्रणशः नाश कम,
अभूत् पाभ्यो हो गया, तत्प्रणाशकृतः च अने ते
नाशने क्षीमे और उस कमीके कारण, शस्त्रानाम्
अनाजना शस्त्रोंके, स्नेह- स्नेह स्नेह, वैमल्य- निर्मलता
स्वच्छता, रस- रस रस, वीर्य- वीर्य वीर्य, विपाक-
विपाक विपाक, प्रभाव- प्रभाव प्रभाव, गुणपाद-
अने गुणने ओछो भाग और गुणका चतुर्थांश,
अंशः ओछा थां कम हो गया, ततः त्यारपछी इसके
पीछे, तानि ते वे, हीयमान- ओछा भूता कम हुए,
गुणपादैः अतुर्थांश गुणवाणा चतुर्थांश गुणवाले,
आहारविहारैः आहारविहारी आहारविहारों द्वारा,
अयथापूर्वम् अभाउनी पेंडे न पूर्वकी भांति न, उपष्टम्भ-
मानानि रक्षातां प्रतिपालित होते हुए, अग्नि- अग्नि अग्नि,
माहृत- तथा पचनथी और वायुसे, परीतानि घेरायेलां
आक्रान्त हुए, प्रजाशरीराणि प्रजनां शरीरों पर प्रजाके
शरीर, प्राग् प्रथम प्रथम, ज्वरादिभिः ज्वर वगेरे
ज्वरादि, व्याधिभिः व्याधियोंसे, आक्रान्तानि
आक्रान्त हुए, अतः ओथी इस लिए,
प्राणिनः प्राणी. क्रमशः क्रमे क्रमे क्रमशः,
आयुषः आयुषने आयुके, हासम् हास हासको, जवापुः
इति पात्र्यां प्राप्त हुए ॥ २४ ॥

24. 'Thereafter' the bodies of human beings, failing to receive sustenance as before from the progressively deteriorating quality of food and exercise and afflicted by heat and

wind, soon succumbed to the attacks of fevers and other diseases. Thus there was a gradual decline in the life-span enjoyed by successive generations. Thereafter in the second or Silver Age greed brought malice in its wake; malice led to falsehood; falsehood let loose lust, anger, vanity, hatred, cruelty, aggression, fear, affliction, grief, anxiety, distress and the like. Consequently in the second age, virtue found it self deprived of a quarter of its plenitude. From this quarterly loss in virtue, there followed a similar deterioration in the duration of the succeeding age and in the beneficent power of the Earth and the other elements. It is in consequence of this deterioration that there took place a corresponding deterioration in the sap, purity, taste, potency, post-digestive effects, specific action and quality of herbs.

भवतश्चात्र—

युगे युगे धर्मपादः क्रमेणानेन हीयते ।

गुणपादश्च भूतानामेवं लोकः प्रलीयते ॥ २५ ॥

अत्र च आ विषयभां इस विषयमें, भवत. ये
श्लोक छे ३ दो श्लोक हैं कि, युगे युगे युगे युगे
प्रत्येक युगमें, धर्मपादः धर्मने ओछो भाग धर्मका
चतुर्थांश, भूतानाम् अने पात्र्य भूताना और
पृथ्वी आदि भूतोंके, गुणपादः च गुणने पक्ष ओछो
भाग गुणोंकासी चतुर्थांश, अनेन आ इम, क्रमेण क्रमे
क्रमसे, हीयते ओछो भूता कम छे कम हो जाता है,
एवम् आवी रीते इस प्रकार, लोकः श्लोकने संसारका,
प्रलीयते प्रलय थाय छे प्रलय होता है ॥२५॥

Here are two verses again—

25. In this manner righteousness

dwindles in each succeeding age by one quarter and the proto-elements too suffer similar deterioration, till eventually the world comes to dissolution.

સંવત્સરશતે પૂર્ણે યાતિ સંવત્સરઃ ક્ષયમ્ ।
દેહિનામાયુષઃ કાલે યન્નિમાનમિષ્યતે ॥૨૬॥

જન્મ કાલે જે કાળે જિસ સમયમેં, દેહિનામ્ દેહ-
ધારીઓનાં મનુષ્યોંકી, આયુષઃ યત્ આયુષ્યનું જે આયુષ્કા
જો, માનમ્ માપ માન, ઇષ્યતે માનવામાં આવે છે
કહા દે. (તન્ન તેમાં તસ કાલમેં,) સંવત્સરશતે સોમા
ભાગનાં વર્ષ સંવત્સરોંમે સૌવે ભાગકે, પૂર્ણે પૂરાં થતાં
પૂર્ણ હોને પર; સંવત્સરઃ એક વર્ષ આયુમેં એક વર્ષકી,
ક્ષયમ્ ઓછું કરી, યાતિ થાય છે હો જાતી દે ॥ ૨૬ ॥

26. When a hundredth part of the length of an age is past then the life-span of creatures gets less by one year. This is said with reference to the normal determination of life-span in a given age.

इति विकाराणां प्रागुत्पत्तिहेतुरुक्तो भवति ॥ २७ ॥

इति आ प्रभाषे इस प्रकारसे, विकाराणाम्
विकारोन्ની રોગોંકી, પ્રાગુત્પત્તિ-પૂર્વોત્પત્તિનું પૂર્વે ઉત્પત્તિ-
કા, હેતુઃ કારણ હેતુ, ઉક્તઃ ભવતિ કહેવાયું છે કહા
દે ॥૨૭॥

27. Thus we have narrated the history of the primogenesis of diseases'.

एवंवादिनं भगवन्तमग्निवेश उवाच—किञ्च खलु
भगवन्! नियतकालप्रमाणमायुः सर्वे न वेति ॥ २८ ॥

એવંવાદિનમ્ આ પ્રભાષે કહેતા હસ પ્રકાર કહતે
હુએ, ભગવન્તમ્ ભગવાન આત્રેયને ભગવાન આત્રેયકો,
અગ્નિવેશઃ અગ્નિવેશે અગ્નિવેશને, ઉવાચ પૂછ્યું કહા,
ભગવન્ હે ભગવાન! હે ભગવન્!, કિમ્ તુ કલુ શું કયા,
સર્વમ્ સર્વ સર્વ, આયુઃ આયુષ્ય આયુ, નિયત-નિશ્ચિત

૨૮. ભગવન્તમ્-ભગવન્તમાત્રેયમ્ (ક.)

નિશ્ચિત, કાલપ્રમાણમ્ કાલના પ્રમાણપાત્રું કાલકે
પ્રમાણવાલી, ન વાદ્યતિ છે કે નહિ! દે યા નહીં! ॥ ૨૮ ॥

28. Unto the worshipful Atreya, discoursing thus, Agniveśa addressed the following question, 'What, indeed, is the true position as regards the period of life? Is it in every case predetermined, or is it not so?'

આયુષઃ નિયતસ્વે અનિયતસ્વે ચ યુક્તિઃ

તં ભગવાનુવાચ—

इहाम्निवेश! भूतानामायुर्युक्तिमपेक्षते ।
दैवे पुरुषकारे च स्थितं ह्यस्य बलाबलम् ॥ २९ ॥

તમ્ તેને તસકે, ભગવાન્ ભગવાને ભગવાને,
ઉવાચ કહ્યું કહા, અગ્નિવેશ! હે અગ્નિવેશ! હે અગ્નિવેશ!,
હહ અહીં યહોં, ભૂતાનામ્ પ્રાણીઓનું પ્રાણીયોંકી,
આયુઃ આયુષ્ય આયુ, યુક્તિમ્ દેવ અને પુરુષાર્થના
યોગની દેવ ઓર પુરુષાર્થકે યોગકી, અપેક્ષતે અપેક્ષા
રાખે છે અપેક્ષા રાખતી દે, હિ કેમકે ક્યોંકિ, અસ્વ
ઓનું હસકા, બલાબલમ્ બળાબળ બલાબલ, દૈવે દેવ દેવ,
પુરુષકારે ચ અને પુરુષાર્થમાં ઓર પુરુષાર્થમેં, સ્થિતમ્
રહેલું છે સ્થિત દે ॥ ૨૯ ॥

Unto him the master replied—

29. 'This matter of the life-span of creatures depends on the consideration of the following factors—life, as regards both its strength and weakness, is determined by destiny as well as human effort.

वैवमात्मकृतं विद्यात् कर्म यत् पौर्वदैहिकम् ।
स्मृतः पुरुषकारस्तु क्रियते यदिहापरम् ॥ २९ ॥

વૈવમાત્મકૃતં વિદ્યાત્ કર્મ યત્ પૌર્વદૈહિકમ્ ।
કરેલું સ્વયં ક્રિયા હુઆ, કર જે જો, કર્મ કરી છે
કર્મ દે, (તત્ તેને તસકો), દૈવમ્ દેવ દેવ, વિદ્યાત્

૨૯. તં ભગવાનુવાચ-ભગવાનુવાચ (વ.)

और दूसरा, यत् ते जो, इह आत्मभा इस जन्ममें, क्रियते કરવામાં આવે છે ક્રિયા જાતા હૈ, તત્ તેને उसको, पुरुषकारः पुरुषार्थ पुरुषार्थ, स्मृतः मान्यो છે માના હૈ ॥ ૩૦ ॥

30. 'Destiny' is to be known as one's own actions done in the former life, while by 'effort' is meant one's activity in this life.

बलावलविशेषोऽस्ति तयोरपि च कर्मणोः ।
दृष्टं हि त्रिविधं कर्म हीनं मध्यममुत्तमम् ॥ ३१ ॥

તયોઃ જાપિ ચ તે બેઉ નેન દોનો, કર્મણોઃ કર્મોનાં કર્મોનાં. બલાબલ-બળાબળને. બલાબલકા, વિશેષઃ બેદ મેદ, જસ્તિ છે દૈ, હિ કેમકે ક્યોંકિ, હીનમ્ હીન હીન, મધ્યમમ્ મધ્યમ મધ્યમ ઉત્તમમ્ અને ઉત્તમ ઔર ઉત્તમ, કર્મ એમ કર્મ્ હિત્તમ્ કર્મ. ત્રિવિધમ્ ત્રણે કર્મનું ત્રીન પ્રકારના, દૃષ્ટમ્ દેખાતું મા આવે છે દેખા ગયા હૈ ॥ ૩૧ ॥

31. Concerning these two kinds of activity, there are various degrees of strength and weakness; for we see that action is of three kinds--mild, moderate and strong.

तयोरुदारयोर्युक्तिर्दीर्घस्य च सुखस्य च ।
नियतस्यायुषो हेतुर्विपरीतस्य चेतसा ॥ ३२ ॥
મધ્યમના મધ્યમસ્યેષ્ટા કારણં શૃણુ ચત્પરમ્ ।

ઉદારયોઃ ઉત્તમ ઉત્તમ, તયોઃ તે બે પ્રકારનાં કર્મોનાં નેન દોનો પ્રકારકે કર્મોનાં, યુક્તિઃ યોગ યોગ, દીર્ઘસ્ય દીર્ઘ લીર્ઘ, સુખસ્ય સુખનું સુખકા, નિયતસ્ય ચ અને નિયત ઔર નિયત, આયુષઃ આયુનું આયુકા, હેતુઃ કારણ છે કારણ હૈ, હિતરા ચ અને એથી વિપરીત યોગ ઔર હિસે વિપરીત યોગ, વિપરીતસ્ય વિપરીત આયુનું કારણ છે વિપરીત આયુકા કારણ હૈ, મધ્યમના મધ્યમ યોગને મધ્ય યોગકો, મધ્યમસ્ય મધ્યમ આયુનું કારણ મધ્યમ આયુકા કારણ, હિતરા

માનેલ છે માના હૈ, અપરમ્ બીજું દુસરા, કારણમ્ કારણ પછી કારણ મી, શૃણુ સંભળો સુનો ॥ ૩૨ ॥

32-32½. When both types of action (destiny and effort) are of the best character, then they make for long, happy and certain life; the reverse is the case when both types of action are of the reverse character; when they are moderate, then the life too is moderate. Now listen to a further consideration.

दैवं पुरुषकारेण दुर्बलं ह्युपहन्यते ॥ ३३ ॥

दैवेन चेतस्त् कर्म विशिष्टेनोपहन्यते ।

दृष्ट्वा यदेके मन्यन्ते नियतं मानमायुषः ॥ ३४ ॥

પુરુષકારેણ પ્રબળ પુરુષાર્થથી પ્રબલ પુરુષાર્થસે, દુર્બલમ્ દુર્બલ દુર્બલ, દૈવમ્ દૈવ દૈવ, ઉપહન્યતે પરાબલ પામે છે પરાભૂત હોતા હૈ, વિશિષ્ટેન દૈવન ચ અને પ્રબળ દૈવથી ઔર પ્રબલ દૈવસે, હિતરત્ કર્મ દુર્બલ પુરુષાર્થ દુર્બલ પુરુષાર્થ, ઉપહન્યતે પરાબલ પામે છે પરાભૂત હોતા હૈ, યત્ તે જિરાકો, દૃષ્ટ્વા બેઠીને દેખ કર, ણકે કેટલાક કુછ લોગ, આયુષઃ આયુનું આયુકા, માનમ્ પ્રમાણ પમાણ, નિયતમ્ દૈવથી નિયત દૈવસે નિયત, મન્યન્તે માને છે માને હૈ ॥ ૩૩-૩૪ ॥

33-34. Thus if destiny is weak, it admits of being overcome by effort; conversely, destiny that is powerful will render weak effort nugatory. Some people, observing only this last, rush to the conclusion that all life is predetermined.

कर्म किंचित् कचित् काले विपाके नियतं महत् ।
किंचित्कालनियतं प्रत्ययः प्रतिबोध्यते ॥ ३५ ॥

કિંચિત્ કેાઈક કોરે, મહત્ પ્રબળ પ્રબલ, કર્મ કર્મ કર્મ, કિંચિત્ કાલે કેાઈ સમયે નિચી સમયમે.

विपाके विपाकभां विपाकम्, नियतम् निश्चितं होय छे निश्चित होता है, अकार- नियतम् अनिश्चित विपाक-कालवाणुं अनिश्चित विपाककालवाला, किञ्चित् काल-कर्म कोई कर्म, तु तो तो, प्रत्ययैः कारणैः कारणोंसे, प्रतिबोध्यते इव आपवाभां तत्परं करवाभां आवे छे कलन्मुख किया जाता है ॥ ३५ ॥

35. There are some powerful actions whose fructification takes place at a predetermined time; but there is another kind of action, whose fructification is not predetermined and lies latent till roused to activity by suitable conditions.

आयुषोऽनियतस्वसाधनम्.

तस्मादुभयदृष्टत्वादेकान्तग्रहणमसाधु। निदर्शनमपि चात्रोदाहरिष्यामः—यदि हि नियतकाल-प्रमाणमायुः सर्वं स्यात्, तदाऽऽयुष्कामाणां न मन्त्रौषधिमणिमङ्गलबल्युपहारहोमनियमप्रायश्चित्तोपवासस्वस्त्ययनप्रणिपातगमनाद्याः क्रिया इष्ट-यश्च प्रयुज्येरन्; नोद्भ्रान्तचण्डचपलगोगजोष्णर-तुरगमहिषादयः पवनादयश्च दुष्टाः परिहार्याः स्युः, न प्रपातगिरिविपमदुर्गाम्बुवेगाः, तथा न प्र-मत्तोन्मत्तोद्भ्रान्तचण्डचपलमोहलोभाकुलमतयः, नारयः, न प्रवृद्धोऽग्निः, न च विविधविषाश्रयाः सरीसृपोरगादयः, न साहसं, नादेशकालचर्या, न नरेन्द्रप्रकोप इति; एवमादयो हि भावा नाभाव-कराः स्युः, आयुषः सर्वस्य नियतकालप्रमाणत्वात्। न चानभ्यस्ताकालमरणभयनिवारकाणामकालम-रणभयमागच्छेत् प्रणिनां, व्यर्थाश्चारम्भकथाप्रयो-गबुद्धयः स्युर्भर्हर्षीणां रसायनाधिकारे, नापीन्द्रो नियतायुष शत्रुं वज्रेणागिहन्त्यात्, नाश्विनावार्ते मेघजेनोपपादयेतां, न महर्षयो यथेष्टमायुस्तपसा प्राप्स्युः, न च विदितवेदितव्या महर्षयः ससुरेशाः सम्यक् पश्येयुरूपदिशेयुराचरेयुर्वा।

३६. मेघजेनोपपादयेतां—मेघजेनोपचरेताम् (च. ष.)

३७. ससुरेशाः सम्यक्—ससुरेशा रसायनदीनि सम्यक् (म. ङ.)

तस्मात् तेशी इस लिए, उभयदृष्टत्वात् अन्ने प्रकारनां दृष्टात् देभातां होवाथी दोनों प्रकारके दृष्टान्त मिलनेसे, एकान्त-ओक पक्षने। न एक पक्षका ही, ग्रहणम् स्वीकार करने। ग्रहण करना, असाधु ठीक नहीं, ठीक नहीं, अत्र च आ विषयभां इस विषयमें, निदर्शनम् उदाहरण दृष्टान्त, अपि पक्ष भी, उदाहरिष्यामः आपीओ छीओ देते हैं, यदि ओ यदि, सर्वम् सर्व सब, आयुः आयुष्य आयु, नियत-निश्चित निश्चित, कालप्रमाणम् कालना प्रमाणवाणुं कालके प्रमाणवाली, हि स्यात् होय हो, तथा तो तो, आयुष्कामाणाम् आयुष्यानी कामनावाणोओ भाट आयुकी कामना रखनेवालोंके लिए, मन्त्र-मन्त्र मन्त्र, ओषधि-ओषधि ओषधि, मणि-मणि मणि, मङ्गल-मङ्गल मङ्गल, बलि-बलिदान बलिदान, उपहार-उपहार उपहार, होम-होम होम, नियम-नियम नियम, प्रायश्चित्त-प्रायश्चित्त प्रायश्चित्त, उपवास-उपवास उपवास, स्वस्त्ययन-स्वस्त्ययन स्वस्त्ययन, प्रणिपात-प्रणिपात प्रणिपात, गमनाद्याः तीर्थगमन वगेरे तीर्थगमन आदि, क्रियाः क्रियाओ क्रियायें, इष्टयः च अने छष्टिओ और इष्टियां न प्रयुज्येरन् न करनेवां आवे न कीं जायें, उद्भ्रान्त-गलततथी आभ तेभ होइता घबराये हुए, चण्ड-चण्ड चण्ड, चपल-चपल चपल, गो-गाय गाय, गज-दाथी हाथी, उष्ट-उष्ट ऊँट, खर-खर खर, तुरग घोडा, महिषादयः भेँस वगेरे भेँस आदि, दुष्टाः तथा दुष्ट दूषित, पवनादयः च पवन वगेरे वायु आदिसे, न परिहार्याः स्युः तज्ज्वा लायक न रहे नहीं बचा जाय, प्रपात-जलधोष जलप्रपात, गिरि-पर्वतना पर्वतके, विपम-विपम विपम, दुर्ग-दुर्ग भागी दुर्गम मार्गों, अम्बु-वेगाः अने जलना वेग और जलके वेगों, न न नहीं, तथा तथा तथा, प्रमत्त-प्रमादयुक्त प्रमादयुक्त, उन्मत्त-उन्मत्त युक्त उन्मत्त, उद्भ्रान्त-अस्थिर उद्भ्रान्त, चण्ड-चण्ड चण्ड, चपल-चपल अस्थिर, मोह-मोह मोह, लोभ-लोभ लोभ, तथा तथा तथा, लोभसे, आकुलमतयः आकुल मतिवाणा आकुल बुद्धवाले, न न नहीं, अरयः शत्रुओ शत्रु, न न नहीं, प्रवृद्धः वृद्धी गयेला बड़ी हुई, अग्निः अग्नि अग्नि, न न नहीं, विविध-विविध प्रकारनां नाना प्रकारके, विष-जेरना विषोंके, आश्रया आश्रयस्थ आश्रयस्थ, सरीसृप-सरीसृप गतिवाणा रीनेवाले, उरग-उरग सर्प वगेरे सर्प आदि, च न न नहीं, साहसम् साहस

साहस, न न नहीं, अवेक्षकालचर्या अथोऽप्य देश अने
 कालमा आचरन् अयोग्य देश तथा कालमें आचरण, न
 न नहीं, नरेन्द्रप्रकोपः न इति तेभ्यः राजने। युरसे।
 तज्ज्वा ल्यायुः न रहे एवं राजका कोष त्याज्य न होगा,
 एवम्- ओ इग, वादयः प्रकारना प्रकारके, भावा. हि
 भावे। भाव, सर्वस्य सर्वानु सवन्ती, आयुषः आयुष्य
 आयुके, नियत-निश्चित निश्चिन, कालप्रमाणवान् कालना
 प्रमाणवाणुं हेवाथी कालप्रमाणवाली होनेसे, असाव-
 क्काः मृत्यु करना मृत्युकारक, न मृत्युः अने नहि न हो,
 अनन्धस्त- अकालमरण- भय- निवारकाणाम् नेओओ
 अकाल मरणना लयनुं निवारण करना उपाधे।
 अभ्यास कथो न होय ओवां जिन्होंने अकाल मरणके
 भयके निवारण करनेवाले उपाधोंका अभ्यास नहीं किया
 हो उन, प्राणिनाम् च प्राणीओने प्राणियोंका, अकाल-
 मरण- अकाल मरणने। अकाल मरणका, भयम् लय
 भय, न आगच्छेत् आवे नहि न जाये, रसावन- तथा
 रसायन तथा रसायन, अधिकारे अधिकारमा अधिकारमें,
 महर्षीणाम् महर्षिओना महर्षियोंके, अरम्भ- उर्भ कर्म,
 कथा- उपदेश उपदेश, प्रयोग- प्रयोग प्रयोग, बुद्धयः अने
 गान और बुद्धि, व्यर्थाः व्यर्थ व्यर्थ, मृत्युः अने हो जाये,
 इन्द्रः अपि इन्द्र पक्ष इन्द्र मी, नियतायुषम् निश्चित
 आयुष्यवाणा निश्चित आयुवाले, शत्रुम् शत्रुने शत्रुको,
 वज्रेण वज्रसे, न अभिहृष्यात् भारी न शङ्के
 मार नहीं सके, अश्विनौ अश्विनीकुमारौ पक्ष अश्विनी-
 कुमार मी, आर्तम् रेगिने। रोगीकी, मेघजेन औषधो-
 पचार औषधसे चिकित्सा, न न न, उपपाद्वेताम्
 करी शङ्के कर सकें, महर्षयः महर्षिओ महर्षि, यथेष्टम्
 धन्धानुसार यथेच्छ, आयुः आयुष्य आयु, तपसा तपशी
 तपसे, न प्राप्नुयुः न भेगवे प्राप्त न करें, विदित-
 लप्सुं छे जान लिया है, वेदितव्याः च सर्वं लक्ष्णवा
 शोऽप्य नेओओ ओवा सब हेय जिन्होंने ऐसे, ससुरेणाः
 धन्धसहित इन्द्रके समेत, महर्षयः महर्षिओ महर्षियों,
 न सम्बक् पश्येयुः भरी रीति लुओ नहि भर्त्ता प्रकारसे
 न देखे, उपदिशेयुः उपदेश करे नहि न उपदेश करें,
 जाचरेयुः वा के आचरन् करे नहि और न आचरण करें;

and unpredetermined) it is not right
 to cleave to either side exclusively.
 On this point, we wish to advance
 the following illustrations. If the life-
 period in every case were predeter-
 mined, then none would be found to
 seek longevity by means of such acts
 as incantations, medicinal herbs, magi-
 cal stones, propitiations, sacrifices,
 offerings, oblations, regimen, penances,
 fastings, auspicious rites, genuflexions,
 pilgrimages, and sacrificial rites. nor
 would there be any need to avoid
 rogue, fierce and capricious bulls,
 elephants, camels, donkeys, horses,
 buffaloes and the like, and abnoxious
 winds: as also cataracts, and rapid
 precipitous and unfordable currents
 of water in the mountains, men
 that are drunk, insane, vagrant, fierce,
 capricious and of excited minds owing
 to infatuation and greed, enemies,
 raging conflagrations, various kinds
 of venomous reptiles and serpents,
 rash acts, conduct that is out of sea-
 son and out of place, and the displea-
 sure of the king. For these and such
 like would hold no threat of destruc-
 tion, all life being of predetermined
 duration. Again fear of premature
 death would not assail those who
 have not made use of prophylactic
 measures which ward off the threat
 of premature death. The introductory
 claims, the stories, the recipes and
 the theories as propounded by the
 sages, concerning the subject of

36-(1). Since, thus, we see that
 life is of both kinds (predetermined

revitalisation and longevity become meaningless. Not even Indra can slay with his thunderbolt an enemy possessed of a predetermined span of life; nor can the Aswins heal the ailing with the aid of medicine; nor can the great sages attain by means of spiritual endeavour such a period of life as they desire; nor can the great sages, including the chief of the gods himself, all of whom know all that is to be known, can be said to perceive, teach and practise what is right.

अपि च सर्वेचक्षुषामेतत् परं यद्वैन्द्रं चक्षुः, इदं चाप्यस्माकं तेन प्रत्यक्षं; यथा—पुरुषसहस्राणामुत्थायोत्थायाह्वं कुर्वतामकुर्वतां चातुल्यायुष्टं, तथा जातमात्राणामप्रतीकाराद् प्रतीकाराच्च, अविषविषप्राशिनां चाप्यतुल्यायुष्टमेव, न च तुल्यो योगक्षेम उदपानघटानां चित्रघटानां चोत्सीवतां; तस्माद्वितोपचारमूलं जीवितम्, अतो विपर्ययान्मृत्युः ।

अपि च अने १७१ और मी, यन् ने जां, ऐन्द्रम् चक्षुः ज्ञानचक्षु छे ज्ञानचक्षु है, एतत् ते वह, सर्वचक्षुषाम् सर्व चक्षुओभां सब चक्षुओमें, परम् अंष्ट्र छे अंष्ट्र है, तेन च अने तेनाथी और इससे, इदम् च अपि आ अष्टुं पक्षु यह सब मी, अस्माकम् अभने हमें, प्रत्यक्षम् प्रत्यक्ष छे प्रत्यक्ष है, यथा नेमके जैसे कि, उत्थाय उड़ी उठ, उत्थाय उड़ीने उठकर, आहवम् युद्ध युद्ध, कुर्वताम् करता करते हुए, अकुर्वताम् च अने न करता और न करते हुए, पुरुषसहस्राणाम् हमारे पुरुषानुं हजारों पुरुषोंकी, अतुल्यायुष्टम् आयुष्य समान होतुं नहीं आयु समान नहीं होती, तथा ते भ्रात्रे न वैम ही, जातमात्राणाम् जन्मतां न उत्पन्न होते ही,

१६. वरैन्द्रं—वहियं (ब.)

१७. आहवम्—आहारं (ब.)

अप्रतीकाराद् रोगने। प्रतीकार न करवाथी रोगकी चिकित्सा न करनेसे, प्रतीकाराद् च अने चिकित्सा करवाथी और चिकित्सा करनेसे, अविष-विष-प्राशिनाम् च अपि विष नहीं आना तथा विष आनारनुं पक्षु विष नहीं खानेवालेकी तथा विष खानेवालेकी मी, अतुल्यायुष्टम् एव आयुष्य समान होतुं न नहीं आयु समान नहीं होती, उत्सीवताम् नाश पाभता नष्ट होते हुए, उदपान-पाणी पीवाना पानी पीनेके, घटानाम् धडा घड़े, चित्रघटानाम् च अने चित्ररेखा धडातु और चित्रित घड़ेका, तुल्यः समान समान, योगक्षेमः योगक्षेम योगक्षेम, न होतुं नहीं नहीं होता, तस्मात् भाटे इस लिए, जीवितम् अवन्यु जीवन्मा, हितोपचार-हितकर विपचार हितसेवन, मूलम् मूल छे मूल है, अतो अथी इससे, विपर्ययाद् विपरीत थवाथी विपरीत होनेसे, मृत्युः मरत्यु थाय छे मृत्यु होती है;

36-(2). Now of all types of evidence, this that we observe with the eye is the best, and the following is founded on visual observation. Thus surveying thousands of cases, we find that the length of life enjoyed by those who repeatedly engage in fighting and those who keep away is not the same. Similarly with regard to those whose disorders are rectified as soon as they manifest themselves and those whose disorders are not so treated, the length of life enjoyed is not the same; similarly with those who take poison, and those who do not. For instance, the assurance of safety enjoyed by a water pot which is subjected to wear and tear, and an ornamental vase is not the same. Thus length of life is a matter of care and husbandry; the opposite conditions lead to death,

અપિ ચ વૈશકાલાત્મગુણવિપરીતાનાં કર્મણા-
માહારવિકારાણાં ચ ક્રમોપયોગઃ સમ્યક્, ત્યાગઃ
સર્વસ્ય ચાતિયોગાયોગમિથ્યાયોગાનાં, સર્વાતિ-
યોગસંધારણમ્, અસંધારણમુદીર્ણાનાં ચ ગતિ-
મતાં, સાહસાનાં ચ વર્જનમ્, આરોગ્યાનુવૃત્તૌ
દેતુમુપલભામહે સમ્યગુપદિશામઃ સમ્યક્ પદ્યા-
મચ્છેતિ ॥ ૩૬ ॥

અપિ ચ અને વળી જોર મી, દેશ- દેશ દેશ, કાલ-
કાળ કાલ, આત્મગુણ- અને પોતાના યુક્તી તથા અપને
ગુણોં, વિપરીતાનામ્ વિપરીત વિપરીત, કર્મણામ્
કર્મોના કમોંકા, આહાર- અને આહારની જોર આહારકી,
વિકારાણામ્ ચ બનાવટોના બનાવટકા, ક્રમોપયોગઃ ક્રમે
ક્રમે ઉપયોગ કરવો ક્રમસે ઉપયોગ કરના, સમ્યક્ સારો
છે અચ્છા છે, સર્વસ્ય સર્વના સર્વકે, અતિયોગ- અતિ-
યોગ અતિયોગ, અયોગ- અયોગ અયોગ, મિથ્યાયોગાનામ્
ચ અને મિથ્યાયોગોના જોર મિથ્યાયોગકા, ત્યાગઃ ત્યાગ
પરિત્યાગ, સર્વાતિયોગ- સર્વ અતિયોગને સર્વ પ્રકારકે
અતિયોગકો, સંધારણમ્ રોકવા રોકના, ઉદીર્ણાનામ્ ઉદીર્ણ
ચરીર્ણ, ગતિમતામ્ ચ અને ગતિમાન વેગોને એવં
ગતિશીલ વેગોકો, અસંધારણમ્ ન રોકવા ન રોકના,
સાહસાનામ્ અને સાહસોના જોર સાહસોંકે, વર્જનમ્ ચ
ત્યાગને ત્યાગકો, આરોગ્ય- આરોગ્યના આરોગ્યકી,
અનુવૃત્તૌ પરિપાલનમા રક્ષામે, દેતુમ્ હેતુ કારણ, ઉપ-
લભામહે અણીએ છીએ જાનતે હૈં, સમ્યક્ સારી રીતે
સમ્યક્, ઉપદિશામઃ બીજાઓને ઉપદેશ કરીએ છીએ
દુસરોંકો ઉપદેશ કરતે હૈં, સમ્યક્ ચ અને સારી રીતે
જોર સમ્યક્ પ્રકારસે, પદ્યામઃ હિતિ બોધીએ છીએ
દેખતે હૈં ॥ ૩૬ ॥

36. Moreover the right and
gradual habituation to behaviour and
dietetic articles which are antagonistic
to the prevailing climate, season and
one's own constitution; avoidance of

૩૬. ક્રમોપયોગઃ—ક્રમોપયોગઃ (ઇ. જી. ૫. ૫.)

૧. ચાતિયોગાયોગમિથ્યાયોગાનાં—ચાતિયોગમિથ્યાયોગાતિયોગાનાં
(ચ.)

૨. સર્વાતિયોગસંધારણમ્—સંધારણમુદીર્ણાનામ્ (ચ.)

all that savours of excess, abstinence
and abuse; the checking of all extra-
vagant tendencies, the non-suppression
of generated excretory urges, and the
giving up of rash acts—all this we
find to be conducive to healthful liv-
ing; this is what we teach, and this
is also what we observe.

કાલમૃત્યોઃ અકાલમૃત્યોશ્ચ વિવરણમ્—

અતઃ પરમગ્નિવેશ ઉવાચ—एवं सत्यनियतकाल-
प्रमाणायुषां भगवन् ! कथं कालमृत्युरकालमृत्यु-
र्वा भवतीति ॥ ३७ ॥

અતઃ એ इसके, પરમ પછી આગે, અગ્નિવેશઃ અગ્નિ-
વેશે અગ્નિવેશને, ઉવાચ કહ્યું કહા, ભગવન્ હે ભગવાન !
હે ભગવન્ !, એવમ્ એમ્ એમ્ એમ્ પ્રકાર, સતિ હોતાં હોને પર,
અનિયત- અનિશ્ચિત અનિશ્ચિત, કાલ- પ્રમાણ- કાલના
પ્રમાણવાળા કાલકે પ્રમાણસે યુક્ત, જાયુષામ્ આયુષ્ય-
વાળાઓનું આયુવાલોંકી, કાલમૃત્યુઃ કાળમૃત્યુ કાલમૃત્યુ,
અકાલમૃત્યુઃ વા કે અકાળ મૃત્યુ વા અકાલમૃત્યુ,
કથમ્ કેવી રીતે કેસે, મવતિ હિતિ થાય છે હોતી હૈં
॥ ૩૭ ॥

37. On hearing this, Agnivesa
said, ' If thus, O, Lord ! the lives of
men are of un-predetermined duration,
what makes for death in due time
and death before time (prematurely) ? '

તમુવાચ ભગવાનાગ્નેયઃ—श्रूयतामग्निवेश !
यथा यानसमायुकोऽक्षः प्रकृत्यैवाक्षगुणैरुपेतः स
च सर्वगुणोपपन्नो बाह्यमानो यथाकालं स्वप्रमाण-
भयादेवावसानं गच्छेत्, तथाऽऽयुः शरीरोपगतं
बलवत्प्रकृत्या यथावदुपचर्यमाणं स्वप्रमाणक्षया-
देवावसानं गच्छति; स मृत्युः काले ।

ભગવાન્ ભગવાન ભગવાન, આગ્નેયઃ આગ્નેયે આગ્નેયને,
અન્ તેને उसको, ઉવાચ કહ્યું કહા, અગ્નિવેશ ! હે અગ્નિ-
વેશ ! હે અગ્નિવેશ !, જૂનવાન્ સ્વાભાવે મુનો, મવા જેવી

रीते जिस प्रकार, बानसमायुक्तः गाडीभां योनेष्टो बानमें लगी हुई, अक्षः धरो धुरी, प्रकृत्या स्वभावधी स्वभावसे, एव न ही, अक्षगुणैः धराना गुलुथी अक्षके गुणोंसे। उपेतः युक्त छे युक्त है, सर्वगुण-अने सर्व गुलुथी और सब गुणोंसे, उपपन्नः युक्त होवा उता युक्त होने पर भी, सः च ते वह, बाह्यमानः योग्य भारका वहन करते करते, स्वप्रमाण-पैताना प्रमाणना अपने प्रमाणके, क्षयात् क्षयधी क्षयसे, एव न ही, यथाकालम् काले करीने यथासमय, अवसानम् नाश नष्ट, गच्छेत् पामे छे होती है, तथा तेवी रीते उसी प्रकार, प्रकृत्या प्रकृतिधी स्वभावसे, बलवन् अक्षवान बलवान, क्षरीरोगतम् शरीर साथे ओषधेक्षु क्षरीरसे संबंध रखनेवाली, आयुः आयुष्य आयु, यथावत् योय रीते मली प्रकार, उपचर्यमाणम् उपचार पामतुं परिपालित होती हुई, स्वप्रमाण-पैताना प्रमाणना अपने प्रमाणके, क्षयात् क्षयधी क्षयसे, एव न ही, अवसानम् नाश नष्ट, गच्छति पामे छे होती है, सः मृत्युः ते मृत्यु वह मृत्यु, काले उचित कालभां छे उचित कालमें है;

38-(1). The worshipful Atreya said unto him, 'Listen, O, Agnivesa ! Let us take for instance, the axle of a carriage, so fashioned as to subserve the ends of an axle. Now that axle, which is endowed with all the needed efficiency, being drawn along, will cease to function only when in the fullness of time, it is entirely worn out. In the same manner, the life-force, abiding in the body, being endowed with full vitality by nature and maintained in the right manner, will come to an end only with the complete wearing out of itself. This is spoken of as death in due time.

यथा च स दवाक्षोऽतिभाराधिष्ठितत्वाद्धिषमपथादपथादक्षचक्रमङ्गाद्वाहकदोषादग्निमोक्षानुपाकात् पर्यसनाच्चान्तराऽवसानमापद्यते, तथाऽऽयुरप्ययथाबलमारम्भादयथाभ्यवहरणाद्धिषमाभ्यवहरणाद्धिषमशरीरन्यासादतिमैथुनादसत्संश्रयादुदीर्णवेगविनिग्रहाद्धिधार्यवेगाविधारणाभूतविषवाय्वह्युपतापादामघातादाहारप्रतीकारविचर्जनाच्चान्तराऽवसानमापद्यते, स मृत्युरकाले; तथा ज्वरादीनप्यातङ्गाः मृत्योपचरितानकालमृत्युन् पश्याम इति ॥ ३८ ॥

यथा च अने नेवी रीते और जैसे, सः एव ते न वही, अक्षः धरो धुरी, अतिभार-अलु भार अनिभारके, अधिष्ठितत्वात् भां नाल्पां कालधी बहेनेसे, विषमपथात् विषमभार्गधी विषमभार्गसे, अपथात् दुभार्गधी कुमार्गसे, अक्षचक्रमङ्गात् धरः अक्ष भां गी नवाधी धुरीके चक्रके दूटनेसे, बाह्यवाहक-घोडा अने सारथिना अथ और सारथिके, दोषात् दोषधी दोषसे, अग्निमोक्षात् भीक्षो नीकुणी नवाधी काल निकल जानेसे, अनुपाकात् तेल न छिंधवाधी तेल न देनेसे, पर्यसनात् च अने उलटी नवाधी और उलट जानेसे, अन्तरा वचमाल वीचमें ही, अवसानम् नाश दूट, आपद्यते पामे छे जाती है, तथा तेवी न रीते उसी प्रकार, आयुः अपि आयुष्य पक्ष आयु भी, यथावत् अथ उपरान्त बलसे अधिक, आरम्भात् काम करवाधी कार्य करनेसे, अवथा-अग्नि-अग्नि उपरान्त अग्निसे ज्यादा, अभ्यवहरणात् आवाधी आहार करनेसे, विषम-विषम विषम, अभ्यवहरणात् ओषधधी भोजनसे, विषम-विषम विषम, क्षरीरन्यासात् शरीरनी स्थितिधी क्षरीरकी स्थितिमें, अतिमैथुनात् अति मैथुनधी अति मैथुनसे, असत्संश्रयात् असत्पुरुषोना आश्रयधी दुष्ट पुरुषोंके संगमें, उदीर्णवेग-उदीर्ण वेगेने उपस्थित वेगोको, विनिग्रहात् रोकवाधी रोकनेसे, विधार्यवेग-धारण करनेवाली रोकनेके योग्य वेगोको, विधारणात् न धारण करवाधी न रोकनेसे, भूत-भूत भूत, विष-विष विष, वायु-वायु वायु, अग्नि-

३८. अन्तराऽवसानमापद्यते-यावन्तः अक्षवसानमापद्यते (४. क.)

, अवथा-अभ्यवहरणादियथा-अभ्यवहरणात्-अनुपाकात्-अनुपाका-

रादिष्वर्थात्-विधारणात् (५.)

અને અગ્નિના ઓર અગ્નિકે, ઉપવાપાદ સંતાપથી ઉપતાપે, અભિષાવાદ પ્રહારથી ચોટ લગનેસે, આહાર-તથા આહાર આહાર, પ્રતીકાર-અને પ્રતીકારનો ઓર વિક્રિસાક્ષ, વિવર્જનાદ ચ ત્યાગ કરવાથી ત્યાગ કરનેસે, અન્તરા વચ્ચે જ લીચમેં હી, અવસાનમ્ નાશ નષ્ટ, આપચતે પામે છે હોજાતી હૈ, સઃ મૃત્યુઃ તે મૃત્યુ વહ મૃત્યુ, અકાલે અકાળે છે અકાલમેં હૈ, તથા તે જ પ્રમાણે, સ્ત્રી પ્રકાર, મિથ્યા-મિથ્યા રીતે મિથ્યા, ઉપ-ચરિતાન્ ઉપચાર કરાયેલ ઉપચાર ક્રિયે ગણ, જ્વરાદીન્ જ્વર વગેરે જ્વર આદિ, જાતકાન્ રોગોને રોગોંકો, અપિ પશુ સી, અકાલમૃત્યૂન્ અકાળ મૃત્યુ અકાલ મૃત્યુ, પશ્યમાઃ હતિ માનીએ છીએ જાનતે હૈ ॥૩૮॥

38. However, the self-same axle, if made to support too heavy a load, or if the road over which it moves is very uneven, or, indeed, if there is no road at all where it goes, or if the axle or wheels break, or if the draught animal or the rider is clumsy, or if the pins fall off, or if it is not properly oiled or is jerked about then the axle will break down before its time. In the same manner by the undertaking of tasks beyond one's capacity, by eating beyond one's power of digestion, by promiscuous eating, by wrong movement of the body, by over-indulgence in sex-act, by the society of the wicked, by the checking of the (generated) excretory impulses, by the non-checking of those impulses which require to be checked, by being afflicted by evil spirits, poison, winds and fire, by receiving injuries, by abstaining from food and treatment when needed, the life of a man is cut short. **Death, supervening in such cir-**

cumstances, is premature death. Further we observe premature deaths occurring as the result of wrong treatment of such maladies as fever.'

જ્વરિતેભ્યઃ ઉચ્છપાનીયદાને હેતુઃ —

અથાગ્નિવેશઃ પપ્રચ્છ—કિન્તુ શ્વલુ ભગવન્! જ્વરિતેભ્યઃ પાનીયમુષ્ણં પ્રયચ્છન્તિ મિષજો મૂયિષ્ઠં ન તથા શીતમ્, અસ્તિ ચ શીતસાધ્યોઽપિ ઘાતુર્જ્વરકરં હતિ ॥ ૩૯ ॥

અથ તે પછી, સકે બાદ, અગ્નિવેશઃ અગ્નિવેશે અગ્નિવેશને, પપ્રચ્છ પૂછ્યું પૂછા, ભગવન્! હે ભગવાન! હે ભગવન્!, કિમ્ તુ શા માટે કિસ લિણ, મિષજઃ પશુ વૈદ્યો વૈદ્ય, જ્વરિતેભ્યઃ તાવવાળાઓને જ્વરવાળોંકો, મૂયિષ્ઠમ્ ધણુ'ખરું પ્રાયઃ કરકે, ડબ્બમ્ ઊતું ગરમ, પાની-યમ્ પાણી પાની, પ્રયચ્છન્તિ આપે છે દેતે હૈ, તથા તે પ્રમાણે વૈસે, શીતમ્ ઠંડું ઠંડા, ન આપતા નથી? નહીં દેતે?, જ્વરકરઃ જ્વર કરનાર જ્વરકો ઉત્પન્ન કરનેવાલા, ઘાતુઃ ઘાતુ ઘાતુ, ચ અપિ તેા તો, શીતસાધ્યઃ શીત-સાધ્ય શીતસાધ્ય. અસ્તિ હતિ છે હૈ ॥ ૩૯ ॥

39. Agnivesa then questioned, 'How is it, O, Lord! that generally the physicians give hot beverages to the fever-stricken in preference to cold ones, although one would imagine that the humor which causes the fevers is best allayed by refrigerant agents?

તમુવાચ ભગવાનાત્રયઃ—જ્વરિતસ્ય કાયસમુ-
ત્થાનદેશકાલાનમિસમીક્ષ્ય પાચનાર્થં પાનીયમુષ્ણં
પ્રયચ્છન્તિ મિષજઃ। જ્વરો હ્યમાશયસમુત્થઃ,
પ્રાયો મેષજાનિ ચામાશયસમુત્થાનાં વિકારાણાં
પાચનવમનાપતર્પણસમર્થાનિ ભવન્તિ; પાચનાર્થં
૪૦. પાચનવમનાપતર્પણસમર્થાનિ—વિરેવનવમનાપતર્પણસંશમ-
નાન્વેષ (૫.)

„ તર્પણસમર્થાનિ—તર્પણાનિ શમનાનિ (૬.)

„ સમર્થાનિ—સંશમનાન્વેષ (૭.)

ચ પાનીયમુષ્ણં, તસ્માદતજ્વરિતેભ્યઃ પ્રયચ્છાન્ત મિષજો મૂયિષ્ઠમ્ ।

મગવાન મગવાન મગવાન, આત્રેયઃ આત્રેયે આત્રેયને, તમ્ તેને ઉસે, ઉવાચ કુંહુ કહા, જ્વરિતસ્ય તાવવાળાનાં જ્વરરોગીકે, કાય-શરીર શરીર, સમુત્થાન- નિદાન નિદાન, વેજ- દેશ દેશ, કાલાન્ અને કાલ કાલકો, અમિસમીક્ષ્ય બેઠેને દેશકર, મિષજઃ વૈદો વૈદ, પાચનાર્થમ્ પાચન માટે પાચનકે લિષ્, ઉષ્ણમ્ ઉષ્ણ ઉષ્ણ, પાનીયમ્ નલ્ જલ, પ્રયચ્છન્તિ આપે છે દેતે હે, જ્વરઃ હિ કારણુ કે જ્વર ક્યો કિ જ્વર, આમાશય- આમાશયમાંથી આમાશયસે, સમુત્થઃ ઉત્પન્ન થાય છે ઉત્પન્ન હોતા હૈ, મેષજાનિ ચ ઔષધ ઔષધ, પ્રાયઃ ધાતુમ્ પ્રાયઃ કરકે, આમાશય- આમાશય- માંથી આમાશયસે, સમુત્થાનામ્ ઉત્પન્ન થનાર ઉત્પન્ન હોને- વાલે, વિકારાણામ્ વિકારોનાં રોગોંકે, પાચન-પાચન પાચન, વમન- વમન વમન, અપતર્પણ- અને અપતર્પણ તથા અપ- તર્પણ, સમર્થાનિ કરવામાં સમર્થ કરનેમ્ સમર્થ, મવન્તિ હોમ છે હોતી હૈ, પાચનાર્થમ્ ચ અને પાચનને માટે ઔર પાચનકે લિષ્, ઉષ્ણમ્ ઉષ્ણ ગરમ, પાનીયમ્ પાણી છે જલ હૈ, તસ્માત્ તેથી હમ લિષ્, મિષજઃ વૈદો વૈદ, જ્વરિતેભ્યઃ તાવવાળાઓને જ્વરકે રોગીઓંકો, ઇત્ત્ એ હવે, મૂયિષ્ઠમ્ અધિકતાથી અધિકતઃ, પ્રયચ્છન્તિ આપે છે દેતે હે;

40-(1). Unto him the worshipful Atreya made answer. The physicians having regard to the factors of the bodily constitution, etiology, clime and season, in so far as these have a bearing, give hot beverages to the fevered with a view to helping the patient's digestion. For, the fever arises from the stomach and the remedies generally used for disorders arising from the stomach own their virtue to their digestive, emetic and depletive action. Hot beverages promote digestion; that is why the physicians generally prescribe them to the fever-patients.

તદ્વિ તેષાં પીતં વાતમનુલોમયતિ, અગ્નિ ચોદ-

યંમુદીરયતિ, ક્ષિપ્રં જરાં ગચ્છતિ, શ્લેષ્માપાં પરિ- શોષયતિ, સ્વપ્નમપિ ચ પીતં તૃષ્ણાપ્રશમનાયોપ- કલ્પતે;

પીતમ્ તત્ હિ કારણુ કે તે પાનામાં આવતાં વહ પિયા હુઆ, તેષામ્ તેઓનાં ઉન્કે, વાતમ્ વાતનું વાયુકા, અનુલોમયતિ અનુલોમન કરે છે અનુલોમન કરતા હૈ, ઉદરમ્ ઉદરનાં જઠરકો, અગ્નિમ્ ચ અગ્નિને અગ્નિકો, ઉદીરયતિ ઉતેજિત કરે છે પ્રવીત કરતા હૈ, ક્ષિપ્રમ્ નલ્લી જલ્લી, જરામ્ ગચ્છતિ પચી બધ છે જીર્ણ હોતા હૈ, શ્લેષ્માપાં અને કફને ઔર કફકો, પરિશોષયતિ સુકવી નાખે છે ડુસાતા હૈ, સ્વપ્નમ્ શેપ્ન ક યોદા, અપિ પીતમ્ ચ પીતુ તેમ્ તેમ્ પીતે પર મી, તૃષ્ણા- તૃષ્ણાની પ્યાસકો, પ્રશમનાય શાન્ત કરનાર કમ કરનેવાલા, ઉપકલ્પતે અને છે હોતા હૈ;

40-(2). On being drunk, they regulate the peristaltic movement of vata, rouse the digestive fire, get soon absorbed, dry up the mucus and tend even in small quantities to allay thirst.

તથાયુક્તમપિ ચૈતન્નાત્યર્થાન્સન્નપિષ્તે જ્વરે સદાહન્નમપ્રલાપાતિસારે વા પ્રદેયમ્, ઉષ્ણેન હિ દાહન્નમપ્રલાપાતિસારા મૂયોઽભિવર્ધન્તે, શીતેન ચોપશામ્યન્તીતિ ॥ ૪૦ ॥

તથાયુક્તમ્ એવા યુગ્ધવાળું હોવા છતાં ઇન ગુણ- વાલા હોને પર, ચ અપિ પશુ મી, ઇત્ત્ એ વહ, અત્યર્થ- અતિશય અત્યન્ત, ઉત્સન્નપિષ્તે વધેલા પિત્તવાળા ઉત્સન્ન પિત્તવાલે, સ-દાહ-ન્નમ-પ્રલાપ-અતિસારે વા અથવા દાહ, બ્રમ, પ્રલાપ અને અતિસારના અથવા દાહ, બ્રમ, પ્રલાપ ઔર અતિસારસે યુગ, જ્વરે જ્વરમાં જ્વરે, ન પ્રદેયમ્ આપવું બેઠેએ નહિ ગઈ દેના ચાહિષ્, હિ કારણુ કે ક્યોંકિ, ઉષ્ણેન ઉષ્ણ નલ્લી ઉષ્ણ જલસે, દાહ- દાહ દાહ, બ્રમ- બ્રમ બ્રમ, પ્રલાપ- પ્રલાપ- પ્રલાપ, અતિસારઃ અને અતિસાર ઔર અતિસાર, મૂયઃ અમિ- વર્ધન્તે અત્યન્ત વધે છે ઔર મી વધે હૈ, શીતેન ચ અને શીતથી ઔર શીતે, ઉપશામ્યન્તિ હિતિ શાન્ત થાય છે ધાન્ત હોતે હૈ ॥ ૪૦ ॥

૪૦. ઉપશામ્યન્તિ-ઉપશમતે (ક.)

40. Nevertheless, hot drinks are interdicted in fevers arising from the exacerbation of pitta attended by excessive burning, giddiness, delirium and diarrhea, seeing that these disorders are greatly aggravated by hot measures, but quieted by cold measures.

सर्वेषा व्याधीनां निदानविपरीतमौषधं कार्यम्—

भवति चात्र—

शीतेनोष्णकृतान् रोगाञ्छमयन्ति भिषग्विदः ।
ये नु शीतकृता रोगास्तेषामुष्णं भिषग्जितम् ॥४१॥

अत्र च आ विषयभां इस विषयमें, भवति श्लो३
छे ३ श्लोक है कि, भिषग्विदः विद्वान् वैद्यो विद्वान्
वैद्य, शीतेन शीत उपचारः शीत उपचारसे, उष्णकृतान्
उष्णकृतान् उष्णकृतान् उष्णकृतान्, रोगान् रोगान् रोगान् रोगान्,
शमयन्ति शान्ति करे छे आन्त करने हैं, ये नु अगे ने
और जो, शीतकृताः शीतकृतान् उष्णकृतान् उष्णकृतान्,
रोगाः रोगाः छे रोग हैं, तेषाम् तेषाम् तेषाम् तेषाम्, भिष-
ग्विजितम् औषध औषध, तेषाम् तेषाम् तेषाम् तेषाम् ॥४१॥

Here is a verse again—

41. The intelligent physicians allay the disorders born of heat by cold measures; and for those disorders that are born of cold, hot measures constitute the proper treatment.

एवमितरेषामपि व्याधीनां निदानविपरीतं
मेषजं भवति; यथा—अपतर्पणनिमित्तानां व्या-
धीनां नान्तरेण पूरणमस्ति शान्तिः, तथा पूरण-
निमित्तानां व्याधीनां नान्तरेणापतर्पणम् ॥४२॥

एवम् छे प्रमाणे इस प्रकार, इतरेषाम् भी
अन्य, व्याधीनाम् व्याधीनाम् व्याधीनाम् रोगोंकी, अपि पक्षु भी,
निदानविपरीतम् निदानविपरीत निदानविपरीत, मेषजम्
औषध औषध, भवति थाय छे होनी है, यथा नेमके

पूरणनिमित्तानां व्याधीनां पूरणनिमित्तानां (ब.)

जैसे, अपतर्पण-अपतर्पण अपतर्पणसे, निमित्तानाम्
थयेला उत्पन्न, व्याधीनाम् व्याधीनाम् रोगोंकी,
पूरणम् अपतर्पण अपतर्पण, नान्तरेण शिवाय विना,
शान्तिः शान्ति शान्ति, न अस्ति नहीं होती, तथा
तेन प्रमाणे इसी प्रकार, पूरण-अपतर्पण अपतर्पणसे,
निमित्तानाम् थयेला उत्पन्न, व्याधीनाम् व्याधीनाम्
रोगोंकी, अपतर्पणम् अपतर्पण अपतर्पणके, नान्तरेण
शिवाय विना, न शान्ति नहीं शान्ति नहीं होती ॥ ४२ ॥

42. Similarly, with regard to the other ailments, too, treatment that allays, partakes of the opposite nature to that of etiology. Thus for disorders born of depletion there is no cure excepting impletion; conversely for disorders of repletion, there is no remedy save depletion.

अपतर्पणभेदाः, तेषां पयोगावस्था च—

अपतर्पणमपि च त्रिविधं—लङ्घनं, लङ्घनपाचनं,
दोषावसेचनं चेति ॥४३॥

अपतर्पणम् अपतर्पण अपतर्पण, च अपि पक्षु भी,
त्रिविधम् त्रिविध अपतर्पण छे तीन प्रकारका है, लङ्घनम्
लङ्घन लङ्घन, लङ्घनपाचनम् लङ्घनपाचन लङ्घन-
पाचन, दोषावसेचनम् च इति अने दोषावसेचन और
दोषावसेचन ॥४३॥

43 Now depletion is of three kinds viz., starvation, starvation and activation of digestion, and elimination of morbid matter.

तत्र लङ्घनमव्यवलयदोषाणां, लङ्घनेन ह्यग्निमा-
रुतवृद्ध्या वातातपपरीतमिवाव्यवलयमुदकमल्पो दोषः
प्रशोषमापद्यते;

तत्र तेषां उनमें, अव्यवलय-अव्यवलय अव्यव-
लयवाले, दोषाणाम् दोषां भाटे दोषके लिए, लङ्घनम्
४४. अव्यवलयदोषाणां अव्यवलयदोषाणां (ब.)

क्षंधन छे लंचन है, हि कारखुके क्योंकि, बात- जेवी रीते पवन जैसे वायु, जातप-अने तडाकी और धूपसे, परीतम् बेराधेखुं ग्याप्त, जल्पम् अल्प अल्प, उदकम् इव जल सूकाई अथ छे पानी सूख जाता है, लङ्घनेन तेवी रीते क्षंधनथी बैसे लंचनसे, अग्नि-अग्नि अग्नि, मास्त-अने पवननी और वायुकी, वृद्धया वृद्धिथी वृद्धि होनेसे, जल्पः दोषः अल्प दोष, प्रशोषम् सूकाई शुष्क, आपघते अथ छे हो जाता है;

44-(1). Now starvation is indicated in disorders of slight morbidity. Thereby the digestive fire and vata being stimulated, the slight morbidity is blotted out like a small quantity of water exposed to the sun and wind.

लङ्घनपाचने तु मध्यबलदोषाणां, लङ्घनपाच-
नाभ्यां हि सूर्यसंतापमास्ताभ्यां पांशुभस्मावकि
रपैरिव चानतिबहुदकं मध्यबलो दोषः प्रशोष-
मापघते;

मध्य-बल- मध्यम अक्षवाणा मध्यम बलवाले,
दोषाणाम् दोषो भाटे दोषोंके लिए, तु तो तो, लङ्घन-
पाचने क्षंधन तथा पाचन छे लङ्घन तथा पाचन है,
हि कारखु के क्योंकि, सूर्यसंताप- जेवी रीते सूर्यना
तडाकी जैसे सूर्यके सन्ताप, मास्ताभ्याम् अने पवनथी
और वायुद्वारा, पांशु-तथा धूण और धूल, भस्मावकिरणैः
तेभज राभ नाभवाथी एवं राख डालनेसे, अनतिबहु-
दकम् इव अहु अहु न होय थीवुं पाणी सूकाई अथ
छे मध्यम परिमाणका जल सूख जाता है, लङ्घनपाचना-
भ्याम् तेवी रीते क्षंधन अने पाचनथी बैसे लङ्घन
और पाचनसे, मध्यबलः मध्यम अक्षवाणा मध्यम
बलवाला, दोषः दोष, प्रशोषम् सूकाई शुष्क, आप-
घते अथ छे हो जाता है;

42-(2). Starvation and stimulation of digestion are indicated for disorders of moderate morbidity. For by the star-
vation and the activation of digestion,

the disorders of moderate morbidity are dried up like a sink that is acted upon by the sun and wind on the one hand and on the other is silted up by the falling dust and ashes.

बहुदोषाणां पुनर्दोषावसेचनमेव कार्यं, न
ह्यभिन्ने केदारसेतौ पस्वलाप्रसेकोऽस्ति, तद्वदोषा-
वसेचनम् ॥ ४४ ॥

बहुदोषाणाम् अहु दोषो भाटे बहुत दोषोंके लिए,
पुनः तो तो, दोषावसेचनम् एव कार्यम् दोषावसेचन-
म् अहु अहु अहु दोषोंको बाहिर निकालना ही चाहिए,
हि कारखुके क्योंकि, केदारसेतौ अभिन्ने नभा सुधी
जेतरनी पाण तोऽवामा न आवे बिना खेतके बंध तोड़े,
पस्वलाप्रसेकः न अस्ति त्यां सुधी नानुं तथैव सूकाई
नथी छोटा तालाब बुझाया नहीं जा सकता, तद्वत् ते
भभाषे उसी प्रकार, दोषावसेचनम् संशोधनथी दोषोने
अहार काढवानुं समजनु संशोधनसे दोषोंको बाहिर निकाल-
नेके बारेमें समझना चाहिए ॥ ४४ ॥

44. As regards, however, disorders of severe morbidity, there is only one recourse, the elimination of the morbid matter. For without making a breach in its dam, a reservoir cannot be drained of its water. Similar is the need for drainage in cases of excessive morbidity.

स्वभावतः प्रतिकारानर्हाः—

दोषावसेचनमन्यद्वा मेपजं प्राप्तकालमप्यानु-
रस्य नैवविधस्य कुर्यात् । तद्यथा—अनपवाऽप्रती-
कारस्याधनस्यापरिचारकस्य वैद्यमानिबन्ध-

४४ पस्वलाप्रसेकोऽस्ति-पस्वलाप्रसेकोऽस्ति (ज. त.)

४५ अनपवाऽप्रतीकारस्य अपवाऽप्रतीकारस्य (उ. ब. प.)

अपवाऽप्रतीकारस्य (व)

अपरिचारकस्य-अपवाऽप्रतीकारस्य (क.)

४४. लङ्घनपाचने-लङ्घनपाचनम् (ब)

સ્વાસ્થ્યકસ્ય તીવ્રાધર્માચરતિક્ષીણબલમાસશો-
ગિતસ્વાસાધ્યરોગોપહતસ્ય મુર્મુર્લિક્કાન્વિતસ્ય
ચેતિ । एवंविधं ह्यातुरमुपचरन् भिषक् पापीय-
साऽयशसा योगमृच्छतीति ॥ ४५ ॥

દોષાવસેચનમ્ દોષાવસેચન દોષાવસેચન, જન્યત્
વા કે યીજી ના અન્ય, મેષજમ્ ઔષધ ઔષધ, પ્રાસ-
કાકમ્ સમય આવી પહોંચેા હોય તેા સમય આને
પર, જપિ પશુ મી, एवंविधस्य आवी अतना निम्न
પ્રકારકે, જાતુરસ્ય રોગીની, ન કુર્વાત્ કરવું
નહિ નહીં કરની જાહિય, તત્ વથા જેમકે જેસેકિ,
જનપવાદ- પ્રતીકારસ્ય નિન્દાનો પ્રતીકાર ન કરનાર
નિન્દાકા પ્રતીકાર ન કરનેવાલે, જાજનસ્ય ધનહીન નિર્ધન,
ક્ષુપરિચારકસ્ય પરિચારકરહિત સેવકરહિત, વૈષ-
માનિનઃ પેાતાને વૈશ માનનાર અપનેકો વૈશ ગનનેવાલે,
જનહસ્ય ક્રોધી ક્રોધી, અસ્યકસ્ય શુભ્માં દોષદષ્ટિ-
વાળા ગુણમેં દોષદષ્ટિવાલે, તીવ્રાધર્માચરેઃ અધર્મમાં
તીવ્ર રચિવાળા અધર્મમેં તીવ્ર રચિવાલે, અતિક્ષીણ-
અતિક્ષીણ, બલ- બલ, માંસ- માંસ, માંસ
જોગિતસ્ય અને રક્તવાળા ઓર રક્તવાલે, અસાધ્યરોગ-
અસાધ્ય રોગથી અસાધ્ય રોગસે, ડપહતસ્ય રીખાતા પીકિત,
મુર્મુર્લુ- અને મુર્મુર્લુનાં ઓર મુર્મુર્લુચક, લિક્ક- જાન્વિતસ્ય
ચ હિતિ લક્ષણવાળાનું લક્ષણમુકકી, હિ કારણ કે
ક્યોંકિ, एवंविधम् आवी अतना इस प्रकारके,
જાતુરમ્ રોગીનો રોગીકી, ડપચરન્ ઉપચાર કરનાર
ચિકિત્સા કરતા હુઆ, ભિષક્ વૈશ વૈશ, પાપીયસા
પાપજનક અતિધોર, જવશાસા અપયશથી નિન્દાસે,
યોગમ્ ઝચ્છતિ યુક્ત અને છે યુક્ત હોતા હૈ ॥ ૪૫ ॥

45. However, neither the therapy
of elimination of morbid matter nor
any other kind of medication should
be administered, even when indicated,
to the following kinds of patients:--
one who has not justified his honor
when questioned, one who is without
wealth or attendants, one who fancies
himself to be a doctor, one who is
fierce-tempered, one who is envious,

one who takes keen pleasure in vic-
ious acts, one who has lost his stren-
gth, flesh or blood to an inordinate
extent, one who is afflicted of an in-
curable disease, and one who presents
the fatal prognostic signs. By treating
such a patient, the physician incurs
opprobrious odium.

અશુભફલં કર્મ ન કર્તવ્યમ્—

भवति चात्र—

तदात्वे चानुबन्धे वा यस्य स्यादशुभं फलम् ।
कर्मणस्तत्र कर्तव्यमेतद्विद्विमतां मतम् ॥ ४६ ॥

જાત્ર ચ આ વિષયમાં હસ વિષયમેં, મવતિ શ્લોક
છે કે શ્લોક હૈ કિ, તદાત્વે ચ તતકાળ તત્કાલમેં, જાનુ-
બન્ધે વા કે પાછળથી વા પીછે, વસ્ય જે જિસ, કર્મણઃ
કર્મનું કર્મકા, અશુભમ્ અશુભ અશુભ, ફલમ્ ફળ ફલ,
સ્યાત્ થાય હો, તત્ તે કર્મ વહ કર્મ, ન કર્તવ્યમ્
કરવું ન બેધએ નહીં કરના જાહિય, एतत् आ यह,
જુદિમતામ્ જુદિમાન પુરુષોનો જુદિમાનોકા, મતમ્ મત
છે સિદ્ધાંત હૈ ॥ ૪૬ ॥

Here is a verse again—

46. One ought not to engage in
an action which either in the doing
or in the consequence, gives rise to
evil. Such is the view of the wise.

मात्रलादिदेशलक्षणम्—

(अल्पोदकद्रुमो यस्तु प्रघातः प्रचुरातपः ।

श्रेयः स जाङ्गलो देशः स्वल्परोगतमोऽपि च ॥ ४७ ॥

યઃ દેશઃ તુ જે દેશ જહાં પર, અલ્પોદકદ્રુમઃ અલ્પ
જળ અને વૃક્ષવાળો પાની ઓર વૃક્ષ કમ હો, પ્રઘાતઃ
ખૂબ પવનવાળો જિસમેં વાયુ સૂચ ચલતી હો, પ્રચુરાતપઃ
પુષ્કળ તડકાવાળો ધૂપ વહુત હો, સ્વલ્પ-રોગતમઃ જપિ
ચ અને ધણા જ ઓછા રોગવાળો હોય ઓર રોગ
વહુત કમ હો, સઃ તેને ડસે, જાંગ્ગલઃ જાંગલ દેશ જાંગલ
દેશ, શ્રેયઃ બહુવેા જાનના જાહિય ॥ ૪૭ ॥

premature death, how administered a treatment achieves success, the patients that are not to be treated and for what reason—all this has been expounded by Atreya, the best of the seers to Agnivesa, in this chapter on the Specific Determination of the Measure of wholesale destruction of populations.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते विमानस्थाने जनपदोद्धंसनीयविमानं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥३॥

इति आ प्रभाषे इस प्रकार, અગ્નિવેશકૃતે અગ્નિ-
વેશે રચેલા અગ્નિવેશકે બનાવે, ચરકપ્રતિસંસ્કૃતે તન્ત્રે
અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં
ઔર ચરકકે દ્વારા પ્રતિસંસ્કૃત इस शास्त्रके, विमानस्थाने
विमानस्थान विषे विमानस्थानमें, जनपदोद्धंसनीयविमानम्
'जनपदोद्धंसनीयविमान' जनपदोद्धंसनीयविमान', नाम
नामने। नामका, तृतीयः त्रीणे तीसरा, अध्यायः
अध्याय संपूर्ण अथे अध्याय समाप्त हुआ ॥ ३ ॥

3. Thus in the section on Specific Determination of Measure in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the third chapter entitled "The Specific Determination of the Measure of Depopulation through epidemics" is completed.

चतुर्थोऽध्यायः ।

ચૌથો અધ્યાય અધ્યાય ચૌથા

Chapter IV

त्रिविधरोगविशेषविज्ञानीयाध्यायोपक्रमः —

अथातस्त्रिविधरोगविशेषविज्ञानीयं विमानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

અથ અતઃ હવે અહીંથી અવ આને, 'ત્રિવિધરોગ-
વિશેષવિજ્ઞાનીયમ્ વિમાનમ્' 'ત્રિવિધરોગવિશેષવિજ્ઞાની-
યવિમાન' નામના અધ્યાયનું 'ત્રિવિધરોગવિશેષવિજ્ઞાનીય-
વિમાન' નામકે અધ્યાયકા, व्याख्यास्यामः व्याख्याન
કરેશું' વ્યાખ્યાન કરેંગે ॥ ૧ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये
आत्रेयने, इति ह आ विषयमा नीये प्रभाषे अ इस
विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म कहेषुं छे कहा है ॥२॥

1. We shall now expound the chapter entitled "The Specific Determination of the Measure of the Special knowledge of the Three Methods of Diagnosis."

2. Thus declared the worshipful Atreya.

त्रिविधं रोगविशेषविज्ञानम्—

त्रिविधं स्मल्लુ रोगविशेषविज्ञानं भवति; तद्यथा—
आप्तोपदेशः, प्रत्यक्षम्, अनुमानं चेति ॥ ३ ॥

રોગવિશેષ-રોગોના ભેદનું રોગોંકે મેદોંકા, વિજ્ઞા-
નમ્ સ્મલ્લુ વિજ્ઞાન વિજ્ઞાન, ત્રિવિધમ્ ત્રણ પ્રકારે ત્રીન
પ્રકારસે, ભવતિ થાય છે હોતા છે, તદ્ વથા જેમકે
જેસે, આપ્તોપદેશઃ આપ્તોપદેશ આપ્તોપદેશ, પ્રત્યક્ષમ્
પ્રત્યક્ષ પ્રત્યક્ષ, અનુમાનમ્ ચ્વ इति અને અનુમાન ઔર
अनुमान ॥ ૩ ॥

3. Three indeed are the modes of ascertaining the nature of disease. They are— authoritative instruction, direct observation and inference.

आप्तोपदेशप्रत्यक्षानुमानानां लक्षणम्—

तत्राप्तोपदेशो नामाप्तवचनम् । आप्ता ह्यवि-
तर्कस्मृतिविभागविदो निष्प्रीत्युपतापदर्शिनश्च ।
तेषामेवंगुणयोगाद्यद्वचनं तत् प्रमाणम् । अप्रमाणं

૧. આપ્તોપદેશઃ—અપ્તવચનઃ (દ.)

૪. આપ્તોપદેશઃ—અપ્તવચનઃ (દ.)

पुनर्मतोन्मत्तमूर्खरक्तपुष्टादुष्टवचनमिति;

तत्र तेभां उनमें, आतोपदेशः आतोपदेश आतोपदेश, नाम ओटके अर्थात्, आसवचनम् आस पुष्टां पुष्टां वचन आस पुरुषोंका वचन, हि ३२३ के क्योंकि, आताः आस पुष्टा आसपुरुष, अवितर्क-स्मृति-विभाग- विदः निश्चययुक्त-अनुभवयुक्त तथा संपूर्ण ज्ञानवाले, निष्पीत्युपताप-दर्शिनः च अने रागद्वेषरहित दृष्टिवाले होते हैं. एवंगुण-ओवा गुणोंना ऐसे गुणोंके, योगात् संप्रदाया योगसे, तेषाम् तेओतुं उनका, यत् वचनम् ने वचन जो वचन, तत् प्रमाणम् ते प्रमाण मनाय छे वह प्रमाण माना जाता है, मत्त- भदभत्त मदमत्त, उन्मत्त-गां पागल, मूर्ख- भूर्भ मूर्ख, रक्त- आसक्त पक्षपाती, दुष्ट- अने धूर्तनुं और धूर्तका, बहुष्ट-वचनम् पुनः अदुष्ट वचन पक्ष अदुष्ट वचन मी, अप्रमाणम् अप्रमाण छे अप्रमाण है;

4-(1). Now expert instruction means the teaching imparted by the experts. Experts again are those who possess unequivocal knowledge, memory, the science of classification, and whose observations are not affected by favour or malice. Their testimony, by reason of their being endowed with these qualities, is authoritative; while that coming from inebriated, insane, stupid and interested persons or those given to half-truths is unauthoritative

प्रत्यक्षं तु खलु तद्यत् स्वयमिन्द्रियैर्मनसा चोपलभ्यते ।

४ मूर्खरक्त-मूर्खवक्त्र क. न च छ

१. दुष्टादुष्ट-दुष्टादुष्ट (घ. व. प.)

२. " -दुष्टान्तःकरण (क्ष.)

३. मनसा-आत्मना (च. घ.)

स्वयम् आत्मा आत्मा, इन्द्रियैः धृष्टिरे इन्द्रियों, मनसा च अने मनवडे और मनने, यत् ने जो, उपलभ्यते जल्लाय छे प्रतीत होता है, तत् तु खलु ते वह, प्रत्यक्षम् प्रत्यक्ष छे प्रत्यक्ष है;

4. 2). That is direct observation which is apprehended by one's own senses and the mind.

अनुमानं खलु तर्को युक्त्यपेक्षः ॥ ४ ॥

युक्ति युक्तानी युक्तिकी, अपेक्षः खलु अपेक्षावाणी, अपेक्षावाणी, तर्कः तर्क तर्क, अनुमानम् अनुमान छे अनुमान है ॥४॥

4. Inference is reason working on given premises

आतोपदेशादिभिः भवैः रोगं परीक्ष्य निर्णयो विधेयः—

त्रिविधेन खल्वनेन ज्ञानसमुदायेन पूर्वं परीक्ष्य रोगं सर्वथा सर्वमथोत्तरकालमध्यवसानमदोषं भवति न हि ज्ञानावयवेन कृत्स्नं ज्ञेये ज्ञानमुत्पद्यते । त्रिविधे त्वस्मिन् ज्ञानसमुदाये पूर्वमातोपदेशाज्ज्ञानं, ततः प्रत्यक्षानुमानाभ्यां परीक्षोपपद्यते । किं ह्यनुपदिष्टं पूर्वं यत्तत् प्रत्यक्षानुमानाभ्यां परीक्षमाणो विद्यात् । तस्माद्विविधा परीक्षा ज्ञानवतां प्रत्यक्षम्, अनुमानं च; त्रिविधा वा सहोपदेशेन ॥५॥

त्रिविधेन त्रिषु प्रकारेण तीन प्रकारके, अनेन आ इस, ज्ञानसमुदायेन खलु ज्ञानना समुदायथी ज्ञानके समुदायद्वारा, सर्वम् रोगम् दरेक रोगने प्रत्येक रोगको, पूर्वम् पहले प्रथम, सर्वथा सर्व प्रकारसे, परीक्ष्य परीक्षा करीने परीक्षा करके, अथ उत्तरकालम् त्पार पछी करेथे। इसके पीछे किया हुआ, सर्वम् दरेक प्रत्येक, अध्यवसानम् निश्चय निर्णय, अदोषम् दोषरहित दोषरहित, भवति होय छे होता है, हि केभके क्योंकि, ज्ञानावयवेन ज्ञानना ओक अवयवथी ज्ञानके एक अवयवसे, कृत्स्ने संपूर्ण, ज्ञेये ज्ञेयनु ज्ञेयमें, ज्ञानम् ज्ञान ज्ञान, न उत्पद्यते उत्पन्न थतुं नहीं उत्पन्न नहीं होता,

५. किं ह्यनुपदिष्टं पूर्वं-किं ह्यनुपदिष्टं पूर्वं (घ. व.)

६. सर्वमथोत्तरकालम्-सर्वमथोत्तरकालम् (घ. व. व.)

ત્રિવિધે શુ ત્રણે પ્રકારના ત્રીનો પ્રકારકે, અસ્મિન્ જ્ઞાન-સમુદયે આ જ્ઞાનસમુદાયમાંથી હવે જ્ઞાનસમુદાયમેસે, પૂર્વમ્ પ્રથમ પ્રથમ, આત્મપદેશાત્ આત્મપદેશથી આત્મ-પદેશવે, જ્ઞાન જ્ઞાન થાય છે જ્ઞાન હોતા હૈ, તત્ત્વઃ તે પછી તત્ત્વકે વાદ, પ્રત્યક્ષ- પ્રત્યક્ષ પ્રત્યક્ષ, અનુમાનાભ્યામ્ અને અનુમાનથી ઓર અનુમાનસે, પરીક્ષા પરીક્ષા પરીક્ષા, ઉપપચયે થાય છે હોતી હૈ, હિ કેમકે ક્યોકિ, પૂર્વમ્ પહેલાં પ્રથમ, ચત્ ૭ જો, અનુપવિષ્ટમ્ કહેવામાં આવ્યું નથી નહીં કહા ગયા, તત્ તેને ઉસે, પ્રત્યક્ષ- પ્રત્યક્ષ પ્રત્યક્ષ, અનુમાનાભ્યામ્ અને અનુમાન દ્વારા ઓર અનુમાન દ્વારા, પરીક્ષમાણઃ પરીક્ષા કરતાં પરીક્ષા કરતે હુવ, કિં શુ કયા, વિદ્યાત્ બહુ શકે? જ્ઞાન સકેગા?, તસ્માત્ તેથી હવે હિ, જ્ઞાનવત્તામ્ શુદ્ધિમાનેની જ્ઞાનિ-યોકી, પરીક્ષા પરીક્ષા પરીક્ષા, ત્રિવિધા યે પ્રકારની છે દો પ્રકારકી હૈ, પ્રત્યક્ષમ્ પ્રત્યક્ષ પ્રત્યક્ષ, અનુમાનમ્ ચ અને અનુમાન ઓર અનુમાન, ઉપવેશોન સહ વા અથવા ઉપદેશ સાથે અથવા ઉપવેશકે સાથ, ત્રિવિધા ત્રણ પ્રકારની હોય છે ત્રીન પ્રકારકી હોતી હૈ ॥૫॥

5. It is only after examining a disease completely and from all aspects by means of the tripartite method of acquiring knowledge that a correct decision as regards diagnosis is arrived at. The understanding of the total nature of a thing does not arise from a fragmentary knowledge of it. Out of this group of the three sources of knowledge, (theoretical) knowledge derived from authoritative instruction comes first; thereafter investigation proceeds by means of observation and inference. In the absence of previous information concerning a thing, how can a man proceed to verify it by means of observation or inference? Therefore investigation is conducted in two ways by those who possess

knowledge—direct observation and inference; or in three ways, if instruction is included.

આત્મપદેશજ્ઞાતવ્યા વિષયાઃ—

તન્નેદમુપદિશન્તિ બુદ્ધિમન્તઃ—રોગમેકૈકમેવં-પ્રકોપણમેવંયોનિમેધમુત્થાનમવમાત્માનમેવમધિષ્ઠા-નમેવંવેદનમેવંસંસ્થાનમેવંશબ્દસ્પર્શરૂપરસગન્ધમે-ધમુપદ્રવમેવંબુદ્ધિસ્થાનક્ષયસમન્વિતમેવમુદ્ગર્કમેવ-નામાનમેવંયોગં વિદ્યાત્; તસ્મિન્નિયં પ્રતીકારાર્થાં પ્રવૃત્તિરથવા નિવૃત્તિરિત્યુપદેશજ્ઞાયતે ॥ ૬ ॥

તત્ત્વ તે વિષયમાં ઉસ વિષયમે, બુદ્ધિમન્તઃ શુદ્ધિમાન પુરુષો બુદ્ધિમાન લોગ, હવમ્ આ ચહ, ઉપદિશન્તિ કહે છે કહતે હૈ, એકેકમ્ પ્રત્યેક પ્રત્યેક, રોગમ્ રોગને રોગકો, એવંપ્રકોપણમ્ આવાં પ્રકોપણવાળો એસે પ્રકોપણોવાલા, એવંયોનિમ્ આવી પ્રકૃતિવાળો એસી પ્રકૃતિવાલા, એવમુત્થાનમ્ આવાં કારણવાળો એસે કારણોવાલા, એવમાત્માનમ્ આવા સ્વરૂપવાળો એસે સ્વરૂપવાલા, એવમધિષ્ઠાનમ્ આવા અધિષ્ઠાનવાળો એસે અધિષ્ઠાનવાલા, એવંવેદનમ્ આવી વેદનાવાળો એસી વેદનાવાલા, એવંસંસ્થાનમ્ આવાં લક્ષણવાળો એસે લક્ષણોવાલા, એવંશબ્દ-સ્પર્શ-રૂપ-રસગન્ધમ્ આવા શબ્દ-સ્પર્શ-રૂપ-રસ તથા ગન્ધવાળો એસે શબ્દ-સ્પર્શ-રૂપ-રસ ઓર ગન્ધવાલા, એવમુપદ્રવમ્ આવા ઉપદ્રવવાળો એસે ઉપદ્રવોવાલા, એવંબુદ્ધિ-સ્થાન-ક્ષયસમન્વિતમ્ આવાં વૃદ્ધિ, સ્થાન અને ક્ષયવાળો એસે વૃદ્ધિ, સ્થિતિ ઓર ક્ષયવાલા, એવમુદ્ગર્કમ્ આવા પરિણામવાળો એસે પરિણામવાલા, એવંનામાનમ્ આવા નામવાળો એસે નામવાલા, એવંયોગમ્ અને આવા યોગ (ઓપધ) વાળો ઓર એસે યોગવાલા હૈ, વિદ્યાત્ એમ બહુવે બેધએ હવે પ્રકારસે જાનના ચાહિવ, તસ્મિન્ તેમાં ઉસમે, પ્રતીકારાર્થાં પ્રતીકાર માટે પ્રતીકારકે હિવ, હવમ્ આ ચહ, પ્રવૃત્તિઃ પ્રવૃત્તિ પ્રવૃત્તિ, અથવા અથવા અથવા, નિવૃત્તિઃ નિવૃત્તિ છે નિવૃત્તિ હૈ, હવિ એ ચહ, ઉપદેશાત્ ઉપદેશથી ઉપદેશસે, જ્ઞાયતે બહુવામાં આવે છે જાના જાતા હૈ ॥ ૬ ॥

6. The learned physicians impart instruction in the following way:—each and every disease is to be known as having such exciting factors, such and such source, such and such onset, such and such location, such and such type of pain, such and such symptoms, such and such sound, touch, color, taste and odor, such and such complications, such and such stages of aggravation, steady continuance, and abatement, such and such result, such and such name, such and such concomitants. In view of these the prescriptions and prohibitions in the treatment of disease, one learns from instruction.

प्रत्यक्षतः पञ्चेन्द्रियैर्ज्ञेया विषयाः —

प्रत्यक्षतस्तु खलु रोगतत्त्वं बुभुत्सुः सर्वैरिन्द्रियैः सर्वानिन्द्रियार्थानातुरशरीरगतान् परीक्षेत, अन्यत्र रसज्ञानात्; तद्यथा—अन्नकूजनं, सन्धिस्फुटनमङ्गुलीपर्वणां च, स्वरविशेषांश्च, ये चाप्येऽपि केचिच्छरीरोपगताः शब्दाः स्युस्ताच्छ्रोत्रेण परीक्षेत;

प्रत्यक्षतः खलु प्रत्यक्ष प्रमाण्युत्थी प्रत्यक्ष प्रमाणसे, रोगतत्त्वम् रोगानां तत्त्वेने रोगके तत्त्वको, बुभुत्सुः भक्षु-वान्नी धन्त्रावाणां ज्ञानेकी इच्छावालेको, तु ते। तो, सर्वैः इन्द्रियैः अर्था धन्त्रिधेनवे सभी इन्द्रियोंसे रसज्ञानात् अन्यत्र रसज्ञान सिवाय रसज्ञानके बिना, आतुरशरीरगतान् रोगानां शरीरमां रक्षेला रोगीके शरीरके, सर्वान् सर्व सभी, इन्द्रियार्थान् धन्त्रिधेनाना विषयैः इन्द्रियोंके विषयोंकी, परीक्षेत परीक्षा करनी चाहिए, तत् यथा जेभके जैरेकि, अन्नकूजनम् आतुरगना अवाव आंतोंमें शब्द, सन्धिस्फुटनम् सन्धिधेनानु हुटवुं सन्धियोंका फूटना, अङ्गुलीपर्वणां च अने अङ्गुलीयानां वेक्षणुं हुटवुं और अङ्गुलियोंके पोरोंका चटकना, स्वरविशेषां च स्वरभेदों

स्वरभेद, ये च अने जे और जो, जन्ने जयि भीम पक्ष अन्य भी, केचित् डार्ड कोई, शरीरोपगताः शरीरमां रोगानां शरीरमें होनेवाले, शब्दाः शब्द शब्द, स्युः छे हों, तान् तेऽनेनी उनकी, श्रोत्रेण धान्नी कानोंद्वारा, परीक्षेत परीक्षा करनी चाहिए, अर्था जे परीक्षा करनी चाहिए;

7-(1). Seeking to know the nature of a disease by direct observation, the physician should explore by means of his sense-organs, with the exception of the tongue, the entire field of sensible data presented by the patient's body. Thus he should examine with the ear (auscultation) the intestinal sounds, the sounds of the joints and the finger knuckles, variations in the patient's voice or any other sounds that may be observed in any part of the body.

वर्णसंस्थानप्रमाणच्छायाः शरीरप्रकृतिविकारौ, चक्षुर्वैषयिकाणि यानि चान्यान्यनुक्तानि तानि चक्षुषा परीक्षेत;

वर्ण-वर्ण वर्ण, संस्थान-आकृति आकृति, प्रमाण-प्रमाण प्रमाण, छायाः छान्ति कान्ति, शरीर-देहनां देहकी, प्रकृति-प्रकृति प्रकृति, विकारौ अने विकार और विकार, अनुक्तानि अने नहि कहेला और न कहे हुए, चक्षु-आभना आलके, वैषयिकाणि विषयार्थ विषयस्थ, यानि जे जो, जन्मानि च भीम हेम दूसरे हों, तानि तेऽनेनी उनकी, चक्षुषा आभनवे आंख द्वारा, परीक्षेत परीक्षा करनी चाहिए, अर्था जे परीक्षा करनी चाहिए;

7-(2). He should examine with the eye the color, the shape, proportions and the lustre, the healthy or diseased look of the body and whatever else though not mentioned here admits of visual inspection.

રસં તુ જ્ઞાતુરશરીરગતમિન્દ્રિયવૈષયિક-
મપ્યનુમાનાદવગચ્છેત, ન જ્ઞાપ્ય પ્રત્યક્ષેણ પ્રહણમુ-
પપચતે, તસ્માદાતુરપરીપ્રશ્નનંચાતુરસ્પૃશ્નસં વિદ્યા-
ત્, ચૂકાપતર્પણેન જ્ઞાપ્ય શરીરવૈષયં, મશ્કિકોપ-
તર્પણેન શરીરમાધુર્યં, લોહિતપિત્તસંદેહે તુ કિં
ધારિલોહિતં લોહિતગિતં વેતિ શ્વકાકમક્ષણા
જ્ઞારિલોહિતમમક્ષણાલ્લોહિતપિત્તમિત્યનુમાતવ્યમ્ ,
एवमन्यानप्यातुरशरीरगतान् रसाननुमिमीत;

જાતુર- શરીરગત સ્વચ્છતા દેહમાં રહેલા રંગીકે
શરીરમાં રહે હુણ, રસમ્ તુ જ્ઞાતુ રસને તો રસકો તો,
इन्द्रियवैषयिकम् अपि भिन्नाः विषयं हेत्वा अतो पक्षे
इन्द्रियका विषय होने पर भी अनुमानात् अनुमानं
अनुमानसे. अवगच्छेत् अथवा ज्ञेयं जानना चाहिए,
हि કેમકે ક્યોંકિ, જ્ઞાપ્ય એનું જ્ઞાપ્ય, પ્રત્યક્ષેણ પ્રત્યક્ષથી
પ્રત્યક્ષે, પ્રહણમ્ પ્રહણ કરવું પ્રહણ કરના, ન ઉપપચતે
જ્ઞાપ્ય નથી ચુક નહીં હે, તસ્માત્ તેથી જ્ઞાપ્ય, જાતુર-
સ્વચ્છતા રોગીકે, મુક્તરસમ્ મુખના રસને મુદ્ધકે રસકો,
જાતુર- સ્વચ્છતા રોગીકે, પરિપ્રશ્નને પ્રશ્ન પૂછીને પ્રશ્ન
પૂછ કર, એ જ હી, જિજ્ઞાસા અથવા જ્ઞેય જાનના
ચાહિયે, જ્ઞાપ્ય એના જ્ઞાપ્ય, શરીર- શરીરના શરીરકી,
चैरस्यम् तु विरसतां ते विरसताको तो, चूका-
ण्ण्ण्ણના જુકે, અપતર્પણેન દૂર જવાથી દૂર જવનેસે,
શરીરમાધુર્યમ્ શરીરની મધુરતાને શરીરકી મધુરતાકો,
मक्षिका-भाभी-श्रीना मक्खियोके, उपतर्पणेन चासे
આવવાથી પાસમેં જાનેસે, કિમ્ શુ કયા, ધારિલોહિતમ્
આ અવસ્થા છે યહ જીવરક્ત હૈ, લોહિતપિત્તમ્ વા કે
રક્તપિત્ત છે અથવા રક્તપિત્ત હૈ, હિતિ એ પ્રકારનેા જ્ઞાપ્ય
પ્રકારકા, લોહિતપિત્ત- રક્તપિત્તમાં રક્તપિત્તમેં, સંદેહે તુ
સંદેહ થતાં સંદેહ હોને પર, જ્ઞ- કાક- કુતરા અને કાગડા-
એ કુત્રે જોર કોઈકે, મક્ષણાત્ જાવાથી જાનેસે, ધારિ-
લોહિતમ્ અવસ્થા છે જીવરક્ત હૈ, અમક્ષણાત્ અને ન
જાવાથી જોર ન જાનેસે, લોહિતપિત્તમ્ રક્તપિત્ત છે
રક્તપિત્ત હૈ, હિતિ આ યહ, જ્ઞાપ્ય અનુમાતવ્યમ્ અનુમાન
કરવું જ્ઞેય અનુમાન કરના ચાહિયે, એવમ્ આ પ્રમાણે
જ્ઞાપ્ય પ્રકાર, જાતુર- સ્વચ્છતા રોગીકે, શરીરગતાન્ શરી-
રમાં રહેલા શરીરગત, જ્ઞાપ્ય અપિ જ્ઞાપ્ય પક્ષે અનુમાન,

रसान् रसेभ्यः रसोका, अनुमिमीत अनुमानं કરવું
જ્ઞેય અનુમાન કરના ચાહિયે;

7-(3). The examination of the pa-
tient's body by the sense of taste,
though falling under direct observa-
tion, is prohibited and should be done
indirectly by inference. Thus it is by
the method of interrogation that the
physician should ascertain the exist-
ing taste in the patient's mouth. In-
sipidity of his body-secretions by the
lice etc. deserting his body and the
excessive sweetness of the body-secre-
tions by the accumulation of flies on
his body. If the disorder of hemother-
mia is suspected, then in order to
determine whether the patient's blood
is healthy or vitiated by bile, the
physician should conclude that the
blood is healthy if a sample of it is
eaten by a dog, crow etc., but if it is
not eaten then it is a case of hemothe-
rmia. In this manner the physician
should make his inferences concerning
the state of the rest of the patient's
body-fluids.

गन्धांस्तु ज्ञातु सर्वशरीरगतानातुरस्य प्रकृति-
वैकारिकान् घ्राणेन परीक्षेत;

જાતુરસ્ય સ્વચ્છતા રોગીકે, સર્વ- આખા સારે, શરીર-
ગતાન્ શરીરમાં જાપેલા શરીરમેં વ્યાપ હુણ, પ્રકૃતિ-
વૈકારિકાન્ પ્રાકૃત અને વૈકૃત પ્રાકૃત જોર વૈકૃત, ગન્ધાન્
તુ જ્ઞાતુ ગન્ધોની ગન્ધોની, ઘ્રાણેન ઘ્રાણે દ્વારા ઘ્રાણે,
પરીક્ષેત પરીક્ષા કરવી જ્ઞેય પરીક્ષા કરની ચાહિયે;

7 (4). As regards the smells in the
entire body of the patient whether
they are normal or abnormal, the

physician should examine them by the sense of smell.

स्पर्शं च पाणिना प्रकृतिविकृतियुक्तम् ।

प्रकृति- अने प्रकृति और प्रकृति, विकृतियुक्तम् तथा विकृतियुक्त और विकृतियुक्त, स्पर्शम् च स्पर्शनी स्पर्शकी, पाणिना हाथ वरि परीक्षा करनी और हाथ द्वारा परीक्षा करनी चाहिए;

7-(१). He should examine the normal or abnormal feel of the patient's body by his hand. (That is palpation.)

इति प्रत्यक्षतोऽनुमानादुपदेशतश्च परीक्षण-मुक्तम् ॥ ७ ॥

इति आ प्रमाणे इस प्रकार, प्रत्यक्षतः प्रत्यक्षी प्रत्यक्षमे, अनुमानाद् अनुमानथी अनुमानसे, उपदेशतः च अने आसना उपदेशथी और आसके उपदेशमे, परीक्षणम् परीक्षा परीक्षा, उक्तम् उक्ती छे कही गई है ॥ ७ ॥

7. Thus we have laid down the various methods of examination by means of direct observation, inference and instruction.

अनुमानहेया विषयाः—

इमे तु खल्वन्येऽप्येवमेव भूयोऽनुमानज्ञेया भवन्ति भावाः । तद्यथा—अग्निं जरणशक्त्या परीक्षेत, बलं व्यायामशक्त्या, श्रोत्रादीनि शब्दाद्यर्थग्रहणेन, मनोऽर्थाव्यभिचरणेन, विज्ञानं व्यवसायेन, रजः सङ्गेन, मोहमविज्ञानेन, क्रोधमभिद्रोहेन, शोकं दैन्येन, हर्षमामोदेन, प्रीतिं तोषेण, भयं विषादेन, धैर्यमविषादेन, वीर्यमुत्थानेन, अवस्थानमविभ्रमेण, अस्त्रामभिप्रायेण, मेधां ग्रहणेन, संज्ञां नामग्रहणेन, स्मृतिं स्मरणेन, हियमपत्रपणेन, शीलमनुशीलनेन,

८. खल्वन्येऽप्येवमेव भूयोऽनुमानज्ञेया—खल्वन्यतया ये भूयश्चानुमानज्ञेया (च. व.)

११ सङ्गेन—संबन्धेन (प.)

११ उत्थादेन—उत्थादेन (क. व. च. ड. त. व. प.)

ब्रह्मं प्रतिवेधेन, उपधिमुपबन्धेन, धृतिमलौह्येन, वश्यतां विधेयतया, वयोभक्तिसात्म्यव्याधिसमुत्थानानि कालदेशोपशयवेदनाविशेषेण, गूढलिङ्गं व्याधिमुपशयानुपपन्न्याभ्यां, दोषप्रमाणविशेषमपचारविशेषेण, आयुषः क्षयमरिष्टैः, उपस्थितश्रेयस्त्वं कल्याणाभिनिवेशेन, अमलं सत्त्वमविकारेण, ग्रहण्यास्तु मृदुदारुणत्वं स्वप्रवर्धनमभिप्रायं द्विष्टेष्टसुखदुःखानि चातुरपरिग्रहेनैव विद्यादिति ॥ ८ ॥

भूयः वणी और, इमे आ ये, अन्ये अपि जीन पक्षु अन्य भी, भावाः तु बल भावे भाव, एवम् एव आ व प्रमाणे इसी प्रकार, अनुमानज्ञेयाः अनुमानथी अनुमान थी, अनुमानने जानने योग्य, भवन्ति छे हैं, तत् यथा नमः क जंस कि, अग्निम् अग्निनी अग्निकी, जरणशक्त्या पाथनशक्तिथी पाचनशक्तिसे, बलम् बलनी बलकी, व्यायामशक्त्या व्यायाम करवानी शक्तिथी व्यायामकी शक्तिसे, श्रोत्रादीनि श्रोत्र आदि छिद्रिथीनी श्रोत्र आदि इन्द्रियोंकी, शब्दादि—शब्द आदि शब्द आदि, अर्थग्रहणेन विषयोंकी ग्रहणसे, मनः मननी मनकी, अर्थ—विषयना विषयोंके ग्रहणसे, व्यवसायेन यथायोग्य अर्थक्षुभी ठीक प्रकार ग्रहणसे, विज्ञानम् विज्ञाननी विज्ञानकी, व्यवसायेन निश्चयात्मक ज्ञानथी निश्चयात्मक ज्ञानसे, रजः रजोगुणकी, सङ्गेन आसक्तिथी आसक्तिसे, मोहम् मोहनी मोहकी, अविज्ञानेन अविज्ञानथी अविज्ञानसे, क्रोधम् क्रोधनी क्रोधकी, अभिद्रोहेन अभिद्रोहथी अभिद्रोहसे, शोकम् शोकनी शोककी, दैन्येन दीनताथी दीनतासे, हर्षम् हर्षनी हर्षकी, आमोदेन आनंदथी प्रसन्नतासे, प्रीतिम् प्रीतिनी प्रीतिकी, तोषेण संतोषथी संतोषसे, भयम् भयनी भयकी, विषादेन विषादथी

८. प्रतिवेधेन—प्रतिधातिधातेन (प.)

११ उपधिम्—उपाधिम् (ड. व. प.)

११ अनुबन्धेन—अनुबन्धनेन (त.)

११ —अनुबन्धनेन (प.)

११ अपचारविशेषेण—अपचारविशेषेण (प.)

११ द्विष्टेष्टसुखदुःखानि—द्विष्टेष्ट सुखदुःखानि (च.)

११ —द्विष्टेष्ट दुःखदुःखानि (प.)

विषादसे, धैर्यम् धैर्यनी धैर्यकी, अविषादेन अजेदधी दुःख
न माननेसे, वीर्यम् वीर्यनी वीर्यकी, उत्थानेन उत्साहथी
उत्साहसे, अवस्थानम् मननी स्थिरतानी मनकी स्थिरताकी,
अविभ्रमेण अविभ्रमथी अविभ्रमसे, अन्धाम् धन्धानी
इच्छाकी, अभिप्रायेण प्रार्थनाथी अभिप्रायसे, मेधाम्
मेधानी मेधाकी, ग्रहणेन ग्रहणशक्तिथी ग्रहणशक्तिसे,
संज्ञाम् संज्ञानी संज्ञाकी, नामग्रहणेन नामग्रहणथी
नामग्रहणसे, स्मृतिम् स्मृतिनी स्मृतिकी, स्मरणेन
स्मरणशक्तिथी स्मरणसे, हियम् हयनी लज्जाकी, अपत्रपणेन
शरभिदा अनवाथी शरमानेसे, शीलम् वस्तु परना
स्वाभाविक प्रेमनी स्वाभाविक रागकी, अनुशीलनेन आलु
अभ्यासथी सतत अभ्याससे, द्वेषम् द्वेषनी द्वेषकी, प्रति-
षेधेन प्रतिषेधथी प्रतिषेधसे, उपधिम् उपधनी उपधकी,
अनुबन्धेन परिष्कारथी परिणामसे, धृतिम् धीरनी
धैर्यकी, अलोल्येन अलोलुपताथी अलोलुपतासे, वदयताम्
वदयतानी वदयताकी, विषेयतया आज्ञापालनथी आज्ञा-
पालनसे, वयः- वय वय, भक्ति- धन्धा इच्छा, सारम्य-
सारम्य सारम्य, व्याधिसमुत्थानानि अने व्याधिनी
उत्पत्तिनी और व्याधिकी उत्पत्तिकी, काल- काणथी कालसे,
देश- देशथी देशसे, उपशय- उपशयथी उपशयसे, वेदना-
विशेषेण अने वेदनाविशेषथी और वेदना विशेषसे,
गूढलिङ्गम् गूढ लक्षणवाला गूढ लक्षणवाले, व्याधिम्
रोगनी रोगकी, उपशय- उपशय उपशय, अनुपशयाभ्याम्
अने अनुपशयथी और अनुपशयसे, दोषप्रमाणविशेषम्
दोषना प्रमाणना विशेषनी दोषके प्रमाणविशेषकी,
अपचारविशेषेण अपचारविशेषथी अपचारविशेषसे,
आयुषः क्षयम् आयुषना क्षयनी आयुके क्षयकी, अरि-
ष्टैः अरिष्टीथी अरिष्टोंसे, उपस्थित- अभीष्ट आवेष्टा
समीपस्थ, श्रेयस्त्वम् कल्याणवालापक्षानी कल्याणयुक्त
होनेकी, कल्याण- अभिनिवेशेन हितकर मार्गपर आश्रयथी
श्रेयस्कर मार्गपर चलनेसे, अमलम् सरवम् तथा निर्भण
सर्वनी और निर्मल सरवकी, अविकारेण अविकारथी
अविकारसे, परीक्षेण परीक्षा करनी ओष्ठे परीक्षा करनी
चाहिए, ग्रहण्याः अने ग्रहणीनी और ग्रहणीकी, मृदु-
दाहणत्वम् मृदुता अने दाहणत्वाने मृदुता और दाहण-
ताको, स्वप्रदर्शनम् स्वप्रदर्शनने स्वप्रदर्शनको, अभिप्रायम्
अभिप्रायने अभिप्रायको, द्विष्ट- तेभ्य द्विष्ट एवं द्विष्ट,

इष्ट- ४४ इष्ट, सुख- सुख सुख, दुःखानि च अने दुःखाने
और दुःखोंको, तु तो तो, जातुर- रोगीने रोगीसे,
परिप्रसेन प्रश्नो पूछीने प्रश्न पूछ कर, एव न ही,
विद्या इति आलुवा ओष्ठे जानना चाहिए ॥८॥

8. The following data are also to be gleaned by the method of inference. Thus the digestive fire is to be determined by the patient's power of digestion, strength by his capacity for exercise; sense-organs like ear etc, by their amity of perception, the mind by the power of concentration. the understanding by the purposeful nature of the action, passion by the strength of attachment, infatuation by the lack of understanding, anger from actions of violence, grief by despondency. joy by exhilaration, pleasure from the sense of satisfaction, fear from dejection, fortitude from courage, vitality by the enthusiasm for undertaking, resolution by the absence of vascillation, faith by opinion, intelligence by the power of comprehension, the wits by correct recognition, memory by the power of recollection, modesty by bashfulness, character by conduct, aversion by refusal, evil intention by subsequent performance, firmness by the restlessness, docility by compliance; age, predilection, homologation and etiological factor by the stage of life, residence, homologatory signs and the type of pain respectively; disease with latent symptoms by testing with therapeutic or provocative medication, the degree of morbidity by the intensity

१२. तत्त्ववित्-योगवित् (च. ब. द. ध.)

heart by the light of his scientific understanding is not entitled to treat disease.

અધ્યાયોક્તવિષયાઃ

તત્ર શ્લોકૌ—

સર્વરોગવિગેષણાં ત્રિવિધં જ્ઞાનસંગ્રહમ્ ।

યથા શ્વોપનિશન્યાસાઃ પ્રત્યક્ષં ગૃહ્યતે યથા ॥૧૩॥

તત્ર તે ત્રિપથમાં ઉપ વિષયમેં, શ્લોકૌ જે શ્લોક છે તે શ્લોક હેં, સર્વરોગ- અર્થા રોગોના સર્વ રોમોંકે, વિગેષણામ બેદોનેા મેદોંકા, ત્રિવિધમ્ ત્રણ પ્રકારનેા ત્રીન પ્રકારકા, જ્ઞાનસંગ્રહમ્ જ્ઞાનસંગ્રહ જ્ઞાનમંદ્રહ, યથા જ અને જે પ્રમાણે ઓર જિમ પ્રકાર, જ્ઞાસાઃ આસો આપ લોગ, ઉપનિશનિ ઉપદેશ કરે છે ઉપદેશ કરતે હે, યથા જે પ્રકારે જિસ પ્રકાર, પ્રત્યક્ષમ્ પ્રત્યક્ષ પ્રત્યક્ષ, ગૃહ્યતે પ્રહણ થાય છે પ્રહણ હોતા હે; ॥૧૩॥

Here are the two recapitulatory verses—

13. The three-fold means of knowledge, the diagnosis of the characteristics of all diseases, what things are taught by way of instruction by the sages, what by direct observation;

ये यथा चानुमानेन ज्ञेयास्तांश्चाप्नुवद्दरशीः ।
भावांश्चिरोगविज्ञाने विमाने मुनिरुक्तवान् ॥१४॥

યથા જ અને જે પ્રકારે ઓર જિસ પ્રકારસે, જે જે જો, અનુમાનેન અનુમાનદ્વારા અનુમાનસે, જ્ઞેયાઃ બહુવા યોગ્ય છે જાનને યોગ્ય હેં, તાન્ ભાવાન્ જપિ તે ભાવોને પછુ ઉન ભાવોંકો મી, હદારશીઃ મુનિઃ ઉદાર શુદ્ધિવાળા મુનિએ ઉદાર શુદ્ધિવાળે મુનિને, ત્રિરોગ- વિજ્ઞાને ત્રિવિધરોગવિગેષણાનીય ત્રિવિધરોગવિગેષવિ- જ્ઞાનીય, વિમાને વિમાનમાં વિમાનમેં, ઉક્તવાન્ કહ્યા છે કહ દિયા હે ॥ ૧૪ ॥

14. and what by the method of inference—all this has the high souled

sage given out in this chapter on the Specific Determination of the Three Methods of Diagnosis.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते विमानस्थाने
त्रिविधरोगविशेषविज्ञानीयं विमानं नाम
चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

હતિ આ પ્રમાણે હસ પ્રકાર, અગ્નિવેશકૃતે અગ્નિ- વેશે રચેલા અગ્નિવેશસં બનાયે, ચરકપ્રતિસંસ્કૃતે તન્ત્રે અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં ઓર ચરકકે દ્વારા પ્રતિસંસ્કૃત હસ શાસ્ત્રકે, વિમાનસ્થાને વિમાનસ્થાન વિષે વિમાનસ્થાનમેં, ત્રિવિધરોગવિગેષવિ- જ્ઞાનીયમ્ વિમાનમ્ ‘ત્રિવિધરોગવિગેષવિજ્ઞાનીય વિમાન’ ‘ત્રિવિધરોગવિગેષવિજ્ઞાનીય વિમાન’, નામ નામનેા નામકા, ચતુર્થઃ ચોથો ચોથા, અધ્યાયઃ અધ્યાય સંપૂર્ણ થયેા અધ્યાય સમાપ્ત હુજા ॥ ૪ ॥

4. Thus in the section on Specific Determination of Measure in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the fourth chapter entitled “The Specific Determination of the Measure of the Special knowledge of the Three Methods of Diagnosis” is completed.

પાંચમોઽધ્યાયઃ ।

पांचमो अध्याय अध्याय पांचवाँ
Chapter V

स्रोतोविमानाध्यायोपक्रमः —

अथातः स्रोतसां विमानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानाग्नेयः ॥ २ ॥

અથ અતઃ હવે અહીંથી અવ આને, સ્રોતસાન્ વિમાનમ્ ‘સ્રોતોવિમાન’ નામના અધ્યાયનું ‘સ્રોતો-

૧. સ્રોતસાં વિમાનમ્-સ્રોતોવિમાનમ્ (વ. જ.)

છે પોષણ કરતે હૈં, યન્ન ચ ને સ્થાને જહાં, અવસ્થિ-
તાનિ તેઓ રહેલા છે સ્થિત હૈં. તત્ત્વ સર્વમ્ તે સર્વ
વહ સવ, તેમ્યઃ તેઓથી उन સ્રોતોસે, અન્યત્ ભિન્ન છે
ભિન્ન હૈ ॥ ૪ ॥

4. There are some who go to the extent of saying that man is nothing but a mass of circulatory channels since they pervade the whole body and also since they are the carriers of what excites and what allays the humors. But this is without doubt an over-statement; for, obviously, there are other things in the body than the channels alone; thus, there are the elements of which the channels are made, the elements which they carry, and the tissues to which they serve as carriers and the regions they cover; all this is something apart from channels.

અતિબહુત્વાત્ ક્ષણુ કેચિદપરિસંખ્યેયાન્યાચક્ષતે
સ્રોતાંસિ, પરિસંખ્યેયાનિ પુનરન્યે ॥ ૫ ॥

કેચિત્ ક્ષણુ કેટલાએક કહે, સ્રોતાંસિ સ્રોતોને
સ્રોતોંકો, અતિબહુત્વાત્ અતિ બહુ હોવાથી અત્યધિક
હોનેસે, અપરિસંખ્યેયાનિ અસંખ્ય અનગિનત, ગણકયતે
કહે છે માનતે હૈં અન્યે પુનઃ ત્યારે બીજા વળી દુસરે
उनको, પરિસંખ્યેયાનિ ગણી શકાય એવા કહે છે
गणनाके योग्य कहते हैं ॥ ५ ॥

5. Because of their multitudinousness, some are inclined to believe that they are innumerable; others again think that they are definitely numerable.

સ્રોતસા મેદાઃ—

તેષાં તુ ક્ષણુ સ્રોતસાં યથાસ્થૂલં કતિચિત્ત્ર-

૬. યથાસ્થૂલં-યથાસ્થૂલં (શ. ૬.)

કારાસ્મૂલતઃ પ્રકોપવિજ્ઞાનતઃ આનુવ્યાખ્યાસ્યામઃ;
યે મધિવ્યન્યલમનુકાર્યજ્ઞાનાય જ્ઞાનવતાં, વિજ્ઞાનાય
ચાજ્ઞાનવતામ્ ।

તેષાં તુ તે જન, સ્રોતસામ્ ક્ષણુ સ્રોતોના સ્રોતોંકે,
કતિચિત્ કેટલાક કહેંક, યથાસ્થૂલમ્ મેટા મેટા
મોટે મોટે, પ્રકારાન્ પ્રકારે મેદોંકો, મૂલતઃ ચ મૂલદ્વાર
મૂલદ્વારા, પ્રકોપ- વિજ્ઞાનતઃ ચ અને પ્રકોપલક્ષણદ્વારા
और प्रकोपलक्षणोंद्वारा, અનુવ્યાખ્યાસ્યામઃ કહી અત્યાવશ્ય
વ્યાખ્યાન કરેં, યે નેઓ જો, જ્ઞાનવતામ્ જ્ઞાનવાળાને
बुद्धिमानोंके लिए, અનુકાર્ય- ન કહેલી બાબતના ન કહે
विषयके, જ્ઞાનાય જ્ઞાનને માટે જ્ઞાનકે लिए, અજ્ઞાનવતામ્
च અને જ્ઞાનરહિતને और अज्ञानीके लिए, વિજ્ઞાનાય
विशेष ज्ञान માટે વિશેષ જ્ઞાનકે लिए, અલમ્ પૂરતા
पर्याप्त, મધિવ્યગ્નિત થશે હોંગે ।

6-(1). From among these channels of circulation we shall single out some that are the most prominent and describe them with reference to their extension and pathological characteristics. This will serve as guidance to the intelligent physician for inferring what is left unmentioned and will be quite sufficient for the ordinary practitioner.

તથા—પ્રાણોદકાગ્નરસરુધિરમાંસમેદોસ્થિ-
મજ્જશુક્રમૂત્રપુરીષસ્વેદવહાનીતિ; વાતપિત્તશ્લેષ્મ-
ણાં પુનઃ સર્વશરીરચરાણાં સર્વાણિ સ્રોતાંસ્યયન-
ભૂતાનિ, તદ્વદતીન્દ્રિયાણાં પુનઃ સસ્વાદીનાં કેવલં
ચેતનાવચ્છરીરમયનભૂતમધિષ્ઠાનભૂતં ચ ।

તત્ યથા નેમકે જૈસે કિ, પ્રાણ- પ્રાણુવહ પ્રાણવહ,
उदक- उदकवह उदकवह, अग्नि- अजवह अजवह, रस-
रसवह रसवह, रुधिर- रक्तवह रुधिरवह, मांस- मांस-
वह मांसवह, मेदः- मेदोवह मेदोवह, अस्थि- अस्थि-
वह अस्थिवह, मज्ज- मज्जवह मज्जवह, शुक्र- शुक्र-
वह शुक्रवह, मूत्र- मूत्रवह मूत्रवह, पुरीष- पुरीष-
वह पुरीषवह, स्वेद-
वहानि इति અને સ્વેદવહ और स्वेदवह, સર્વાણિ

सर्वं सब, स्रोतांसि श्रोते। स्रोत, पुनः १११ फि, सर्वशरीर- आभाय शरीरभां संपूर्ण शरीरमें, चराणाम् संचरनाः विचरनेवाले, वात-पित्त-श्लेष्मणाम् वात-पित्त-अने कड़ना वात-पित्त और कफके, अयनभूतानि भाग-३५ छे मार्ग हैं, तद्वत् ते ७५ प्रभाषे उसी प्रकार, केवलम् संपूर्ण संपूर्ण, चेतनावत् चेतनावत् चेतना-युक्त, शरीरम् शरीर शरीर, अतीन्द्रियाणाम् अतीन्द्रियाणी अतीन्द्रिय, सत्त्वादीनाम् भन अगेरेनुं मन आदिका, पुनः १११ फि, अयनभूतम् भाग-३५ मार्ग, अधिष्ठानभूतम् च तथा आश्रय-३५ छे तथा आश्रयरूप है;

6-(2). It is in this way. These, then, are the prominent channels, carrying severally the currents of life-breaths, water, food, nutritional juice, blood, flesh, fat, bone-forming element, marrow, semen, urine, feces and sweat. As regards the three humors, vata, pitta and kapha which traverse the whole body, they move through all these systems of circulation; while with regard to intellection etc., which unlike the humors are not perceivable by the senses, the whole of the sentient body is both the vehicle and the field of operation.

तदेतत् स्रोतसां प्रकृतिभूतत्वान्न विकारैरुप-
सृज्यते शरीरम् ॥ ६ ॥

तत् एतत् ते आ यह, शरीरम् शरीर शरीर, स्रोतसाम् श्रोते। स्रोतोंके, प्रकृति-भूतत्वात् स्वाभाविक अवस्थाभां होता प्रकृतिमें रहने पर, विकारैः विकारोंसे, न उपसृज्यते युक्त यत् नथी युक्त नहीं होता ॥ ६ ॥

6. As long as these channels are in a condition of health, so long the whole body is free from disorders.

प्राणवहस्रोतसां मूलं, तदुद्दिलक्षणम्—

तत्र प्राणवहानां स्रोतसां हृदयं मूलं महा-
स्रोतश्च, प्रदुष्टानां तु खल्वेषामिव विशेषविज्ञानं
भवति; तद्यथा—अतिसृष्टमतिबद्धं कुपितमल्पा-
ल्पमभीक्ष्णं वा सशब्दशूलमुच्छ्वसन्तं दृष्ट्वा प्राण-
वहान्यस्य स्रोतांसि प्रदुष्टानीति विद्यात् ॥ ७ ॥

तत्र तेभां इनमें, प्राणवहानाम् प्राणवह, स्रोतसाम् श्रोते। स्रोतोंका, मूलम् मूल उत्पत्तिस्थान, हृदयम् हृदय हृदय, महास्रोतः च अने महाश्रोत छे और महास्रोत (कोष्ठ) है, प्रदुष्टानाम् दूषित यत् दूषित होने पर, एषाम् तु खलु ऐशोनां इनके, इदम् आ ये, विशेषविज्ञानम् विशेष लक्षणों विशेष लक्षण, भवति थाय छे होते हैं, तत् यथा अभेदे अतिबद्धं अतिसृष्टम् अतिबद्ध अति लम्बे, अतिबद्धम् अति अंधाधेदे अति बंधे, कुपितम् अति अंधेदे कुपित, अल्पमल्पम् अल्प अल्प थोड़े थोड़े, अभीक्ष्णम् वा अथवा बार-बार अथवा बार-बार, सशब्दशूलम् शब्द अने श्वासदिन शब्द और शूल समेत, उच्छ्वसन्तम् उच्छ्वसित होता अनुप्यने बाध श्वासवाले अनुप्यको, दृष्ट्वा अर्धने देख कर, अस्य ऐ अनुप्यना इस अनुप्यके, प्राणवहानि प्राणवह, प्राणवह, स्रोतांसि श्रोते। स्रोत, प्रदुष्टानि दूषित थाय छे दूषित हुए हैं, इति अभेदे, विद्यात् अर्धने जाने ॥ ७ ॥

7. Among the prominent channels, the region enclosing the heart and the central cavity is the zone of the channels that carry the life-breaths. When diseased, these passages evince the following characteristic symptoms. Thus if the respiration is too long, restricted, agitated or becomes shallow or short, or is frequently stertorous and painful, it should be concluded that the respiratory passages have undergone pathological changes.

७. कुपितम्—अकुपितम् (च.)

उदकवहस्रोतसां मूलं, तद्विष्टलक्षणं च—

उदकवहानां स्रोतसां तालु मूलं क्लोम च, प्रदुष्टानां तु खल्वेषामिदं विशेषविज्ञानं भवति; तद्यथा—जिह्वातात्त्वोष्ठकण्ठक्लोमशोषं पिपासां चातिप्रवृद्धां दृष्ट्वा उदकवहान्यस्य स्रोतांसि प्रदुष्टानीति विद्यात् ।

उदकवहानां ७६३५६ उदकवह, स्रोतसाम् स्रोतेषु स्रोतोका, मूलम् भूष मूल, तालु तालुषु तालु, क्लोम च अने क्लोम छे और क्लोम है, एषाम् तु प्रदुष्टानाम् खलु छे दूषित थतां इनके दूषित होने पर, इदम् आ ये, विशेष-विज्ञानम् विशेष लक्षणो विशेष लक्षण, भवति थाय छे होते हैं, तत् यथा जेभके जैसे कि, अनिच्छा भोजनकी अनिच्छा, अरोचक-अरुचि अरुचि, अविपाकौ अपचो अविपाक, ऊर्द्विम् च अने उल्टी और वमनको, इष्टा भेधने देख कर, अस्य छे मनुष्यना इस मनुष्यके, उदक-वहानि ७६३५६ उदकवह, स्रोतांसि स्रोते स्रोत, प्रदुष्टानि दूषित थया छे दूषित हुए हैं, इति छेभ ऐसा, विद्यात् अल्पुं जाने ।

8-(1).² Of the channels that carry the aqueous element, the zone is the region extending from palate to the Kroman; when affected with morbidity they evince the following characteristic symptoms. Thus on observing the dryness of the tongue, palate, lips, the throat and the Kroman and the inordinate nature of the thirst, it should be concluded that the water-carrying channels have undergone pathological changes.

अन्नवहस्रोतसां मूलं, तद्विष्टलक्षणं च—

अन्नवहानां स्रोतसामामाशयो मूलं वामं च पार्श्वं, प्रदुष्टानां तु खल्वेषामिदं विशेषविज्ञानं

८ दृष्ट्वा उदकवहान्यस्य-दृष्ट्वा अन्नवहान्यस्य (ख. द.)

भवति; तद्यथा—अन्नवहान्यस्य स्रोतांसि प्रदुष्टानीति विद्यात् ।

अन्नवहानाम् अन्नवह, स्रोतसाम् स्रोतेषु स्रोतोका, मूलम् भूष मूल, आमाशयः आमाशय आमाशय, वामम् पार्श्वम् च अने आशुं पशुं छे और वाम पार्श्व है, एषाम् तु प्रदुष्टानाम् खलु छे दूषित थतां इनके दूषित होने पर, इदम् आ ये, विशेषविज्ञानम् विशेष लक्षणो विशेष लक्षण, भवति थाय छे होते हैं, तत् यथा जेभके जैसे कि, अनिच्छा भोजनकी अनिच्छा, अरोचक-अरुचि अरुचि, अविपाकौ अपचो अविपाक, ऊर्द्विम् च अने उल्टी और वमनको, इष्टा भेधने देख कर, अस्य छे मनुष्यना इस मनुष्यके, अन्नवहानि अन्नवह, स्रोतांसि स्रोते स्रोत, प्रदुष्टानि दूषित थया छे दूषित हुए हैं, इति छेभ ऐसा, विद्यात् अल्पुं जाने ।

8 (2). Of the channels that carry the ingested food, the zone is the region comprising the gastrum and the left side. When affected with morbidity, they present the following characteristic symptoms. Thus on observing disinclination for food, inappetence and misdigestion and a tendency to vomit, it should be concluded that the channels carrying ingested food have undergone pathological changes.

रस-शोणित-मांस-मेदोऽस्थि-मज्ज-शुक्रवहस्रोतसां मूलं तद्विष्टलक्षणं च, मूत्रवहस्रोतसां मूलं, तद्विष्टलक्षणं च—

रसवहानां स्रोतसां हृदयं मूलं दश च धमन्यः । शोणितवहानां स्रोतसां यकृन्मूलं स्त्रीहा च । मांसवहानां च स्रोतसां जायुर्मूलं त्वक् च ।

८. इदं विशेषविज्ञानं भवति—इदं विज्ञानं भवति (ख. व.)

११. दृष्ट्वा उदकवहान्यस्य—दृष्ट्वा अन्नवहानि (व.)

मेदोवहानां स्रोतसां वृक्को मूलं वपावहनं च ।
अस्थिवहानां स्रोतसां मेदो मूलं जघनं च ।
मज्जवहानां स्रोतसामस्थीनि मूलं सन्धयश्च ।
शुक्रवहानां स्रोतसां वृषणौ मूलं शोफश्च । प्रदु-
ष्टानां तु खल्वेषां रसादिवहस्रोतसां विज्ञानान्यु-
क्तानि विविधाशितपीतीये; यान्येव हि धातूनां
प्रदोषविज्ञानानि तान्येव यथास्वं प्रदुष्टानां धातु-
स्रोतसाम् । मूत्रवहानां स्रोतसां बस्तिर्मूलं वृक्कणौ
च, प्रदुष्टानां तु खल्वेषामिदं विशेषविज्ञानं भवति;
तद्यथा—अतिसृष्टमतिवृद्धं प्रकुपितमल्पाल्पमभीक्ष्णं
वा बहुल नशूलं मूत्रयन्तं दृष्ट्वा मूत्रवहान्यस्य
स्रोतांसि प्रदुष्टानीति विद्यात् ।

रसवहानाम् रसवद् रसवह, स्रोतसाम् स्रोतीन्
स्रोतोका, मूलम् भृण मूल, हृदयम् हृदय हृदय, दश
अने दश और दम, धमन्यः च धमनीओ छे धमनिया
है, शोणितवहानाम् रक्तवद् रक्तवह स्रोतसाम्
स्रोतीन् स्रोतोका मूलम् भृण मूल, यकृत यकृत यकृत,
प्लीहा च अने प्लीहा छे और प्लीहा है, मांसवहानाम्
मांसवद् मांसवह, स्रोतसाम् च स्रोतीन् स्रोतोका,
मूलम् भृण मूल, स्नायुः स्नायु स्नायु, त्वक् च अने
स्नायु छे और त्वक् है, मेदोवहानाम् मेदोवद् मेदोवह,
स्रोतसाम् स्रोतीन् स्रोतोका, मूलम् भृण मूल, वृक्को
अने युद्धी दोनों वृक्क. वपावहनम् च अने वपावहन
छे और वपावहन है, अस्थिवहानाम् अस्थिवद् अस्थिवह,
स्रोतसाम् स्रोतीन् स्रोतोका, मूलम् भृण मूल, मेदः
मेद मेद, जघनस च अने जघन छे और जघन है,
मज्जवहानाम् मज्जवद् मज्जवह, स्रोतसाम् स्रोतीन्
स्रोतोका, मूलम् भृण मूल, अस्थीनि हड्डिकां अस्थि,
सन्धयः च अने संधा छे और सन्धियां है, शुक्रवहा-
नाम् शुक्रवद् शुक्रवह, स्रोतसाम् स्रोतीन् स्रोतोका,
मूलम् भृण मूल, वृषणौ अने अर्ध दोनों वृषण, शोफः

८-३. वृक्को-वृक्को (च. द. व.)

,, सधयः - जघन (द.)

,, विविधाशितपीतीये-विविधाशितपीतीयेऽप्यत्र (व. छ. त.)

,, यथास्वं प्रदुष्टानां धातुस्रोतसाम्-यथास्वं धातुस्रोतसाम्
(व.)

,, वृक्कणौ-वृक्को च (व.)

च अने शिशु छे और शिशु है. प्रदुष्टानाम् एषाम् तु
सल्ल दूषित थयेला ओ दूषित हुए इन, रसादिवह- रसादि
वहन करनेर रसादिवह, स्रोतसाम् स्रोतीनां स्रोतोके,
विज्ञानानि विशेष लक्षणो विशेष लक्षणोंको, विविधा-
शितपीतीये विविधाशितपीतीये अध्यायमां विविधा-
शितपीतीये अध्यायमें, उक्तानि उक्तां छे कह दिया है, धातु-
नाम् धातुओनां धातुओके, यानि एव हि ते जो, प्रदोष-
विज्ञानानि दूषित थवानां लक्षणो छे दूषित होनेके लक्षण
हैं, तानि एव ते ते वही, प्रदुष्टानाम् दूषित थयेला दूषित,
धातुस्रोतसाम् धातुस्रोतीनां धातुस्रोतोके, यथास्वम्
पातपातानां लक्षणो छे अपने अपने लक्षण हैं, मूत्र-
वहानाम् मूत्रवद् मूत्रवह, स्रोतसाम् स्रोतीन् स्रोतोका.
मूलम् भृण मूल, बस्तिः अस्त बस्ति, वृक्कणौ च अने
अने पक्ष्ण्य छे और दोनों वृक्कण हैं, प्रदुष्टानाम् एषाम्
तु सल्ल दूषित थयेला ओओनां दूषित हुए उनके,
इदम् आ ये, विशेषविज्ञानम् विशेष लक्षणो विशेष
लक्षण, भवति थाय छे होते हैं, तत् यथा जेमके
जैसेकि, अतिसृष्टम् अति बहु, अतिवृद्धम् अति बड़ा
अति अवरुद्ध, प्रकुपितम् प्रकुपित प्रकुपित, अल्पाल्पम्
थोडुं थोडुं थोडा थोडा. अभीक्ष्णम् अने वारंवार
और बारबार, वा बहुलम् अथवा धातुं अथवा घट,
सशूलम् तेभ्यः शूलसहित एवं शूलके साथ, मूत्रयन्तम्
मूत्र करता मनुष्यने मूत्रप्रवाहण करते हुए मनुष्यको. दृष्ट्वा
अर्ध देखकर, अस्य केना इनके, मूत्रवहानि मूत्रवद्
मूत्रवह, स्रोतांसि स्रोती स्रोत, प्रदुष्टानि दूषित थया छे
दूषित हुए हैं, इति विद्यात् ओम् अथयु ऐसा जाने;

8-13. Of the channels that carry the nutrient body-fluid, the heart and the ten arteries comprise the zone. Of the channels that convey the blood, the liver and the spleen comprise the zone. Of the channels that carry the flesh-forming element, the muscles and the skin comprise the zone. Of the channels that carry the fat-forming element, the kidneys and the vasa-vahana comprise the zone. Of the channels

that carry the bone-forming element, the adipose tissues and buttocks comprise the zone. Of the channels that carry the marrow, the bones and the joints comprise the zone. Of the channels that carry the semen, the testes and the phallus comprise the zone. As regards the characteristic symptoms produced when the channels carrying the body-nutrient fluid etc, are affected with morbidity, they have been described in the chapter on the various kinds of foods and drinks (chapter XXV Sutrasthana); for whatever characteristic symptoms are laid down with reference to morbidity of the body-elements are also observed in the morbid condition of the corresponding body-channels. Of the urinary passages, the bladder and the kidneys comprise the zone. When affected with morbidity, they evince the following characteristic symptoms. Thus on observing a man passing excessive or obstructed, provoked, scanty, constantly dribbling or thick urine, or micturiting painfully, one should conclude that the urinary passages have undergone pathological changes.

पुरीषवहस्रोतसां मूलम्, तद्वृत्तलक्षणं च—

पुरीषवहानां स्रोतसां पक्वाशयो मूलं स्थूल-
गुदं च, प्रदुष्टानां तु खल्वेषामिदं विशेषविज्ञानं
भवति, तद्यथा—कृच्छ्रेणाख्याप्यं सशब्दशूलमति-
द्रवमतिप्रथितमतिबहु चोपविशन्तं दृष्ट्वा पुरीष-
वहान्यस्य स्रोतांसि प्रदुष्टानीति विद्यात् ।

८. पक्वाशयो मूलं स्थूलगुदं च—स्थूलान्नं गुदं च (प. क.)

११. सशब्दशूलमतिद्रवम्—सखलमतिद्रवम् (क.)

पुरीषवहानाम् पुरीषवह, स्रोतसाम्
स्रोतानुं स्रोतोंका, मूलम् भूण मूल, पक्वाशयः पक्वाशय
पक्वाशय, स्थूलगुदम् च अने स्थूल गुदा छे और स्थूल
गुदा है, प्रदुष्टानाम् एषाम् तु खलु दूषित थयेला
ऐओनां दूषित हुए इनके, इदम् आ ये, विशेष-
विज्ञानम् विशेष लक्षणो विशेष लक्षण, भवति थाय छे
होते हैं. तत यथा नभके जैसेकि, कृच्छ्रेण भुङ्केलीथी
कठिनाईसे, अल्पाख्यम् थैला थैला थोका थोका, सशब्द-
शूलम् शूल अने शूल सहित शब्द और शूलके साथ,
अतिद्रवम् अति पातला अति पतले, अतिप्रथितम्
अति गहायेला अति गाठोवाले, अतिबहु च तथा
अति अल्प एवं मात्रामें बहुत, उपविशन्तम् भल्लनो आग
उरता पुरुषने मलका त्याग करते हुए पुरुषको, दृष्ट्वा
भेदने देख कर, अस्य ऐनां इसके, पुरीषवहानि पुरीष-
वह पुरीषवह, स्रोतांसि स्रोतों स्रोत, प्रदुष्टानि दूषित
थया छे दूषित हुए हैं, इति विद्यात् ऐम अल्पुं
ऐसा जाने ।

8-(4). Of the channels carrying the fecal matter, the colon and the rectum comprise the zone. When these are affected with morbidity, the following characteristic symptoms are produced. On observing the patient passing scanty stools with difficulty or stools accompanied with sound and pain or stools that are very watery or scybalous or copious, one should conclude that the channels carrying the fecal matter have undergone pathological changes.

स्वेदवहस्रोतसां मूलम्, तद्वृत्तलक्षणं च—

स्वेदवहानां स्रोतसां मेदो मूलं लोमकृपाश्च,
प्रदुष्टानां तु खल्वेषामिदं विशेषविज्ञानं भवति,
तद्यथा—अस्वेदनमतिस्वेदनं पारुष्यमतिरुक्षणं
तामकस्य परिदाहं लोमहर्षं च दृष्ट्वा स्वेदवहा-
न्यस्य स्रोतांसि प्रदुष्टानीति विद्यात् ॥ ८ ॥

स्वेदवहानाम् स्वेदवह, स्वेदवह, स्रोतसाम्

ઓતોનાં સ્રોતોંકે, મૂલમ્ મૂળ મૂલ, મેદઃ મેદ મેદ, લોમકૂપાઃ ચ અને લોમકૂપ છે ઓર લોમકૂપ હૈં. પ્રદુષ્ટાનામ્ પ્ષામ્ તુ ચન્તુ દૂષિત થયેલા ઓતોનાં દૂષિત હુએ અને, હદમ્ આ યે, વિશેષવિજ્ઞાનમ્ વિશેષ લક્ષણ વિશેષ લક્ષણ, મવનિ થાય છે હોને હૈં, તત્ત્વ યથા જેમકે જેસે કિ, જલ્પદનમ્ પરસેવો ન આવવો પસીનેકા ન આના, જલ્પસ્વેદનમ્ બહુ પરસેવો આવવો પસીના બહુત આના, જલ્પસ્ય શરીરની અંગોંકી, પાદસ્યમ્ કઠોરતા કઠોરતા, જલ્પસ્થિતતામ્ અતિસ્થિતતા અતિ ચિકનાપન, પરિદાહમ્ દાહ જલન, લોમહર્ષમ્ ચ અને રોમહર્ષ ઓર રોમહર્ષ, હઠ્ઠા બેઈને લેલ કર, અસ્ય ઓના અને, સ્વેદવહાનિ સ્વેદવહ સ્વેદવહ, સ્રોતાંસિ સ્રોતો સ્રોત, પ્રદુષ્ટાનિ દૂષિત થયા છે દૂષિત હુએ હૈં, હિતિ એમ એસા, વિદ્યાત્ બલ્યુપું જાને ॥ ૮ ॥

8. Of the channels carrying perspiration, the adipose tissue and the hair-follicles comprise the zone. When these are affected with morbidity, the following characteristic symptoms are produced. On observing anhydrosis, hyper-hydrosis, roughness or excessive smoothness of the body, general burning sensation and horripilation, one should conclude the sudatory channels to have undergone pathological changes.

સ્રોતસઃ પર્યાયાઃ --

સ્રોતાંસિ, સિરાઃ, ધમન્યઃ, રસાયન્યઃ, રસવાહિન્યઃ, નાડ્યઃ, પન્થાનઃ, માર્ગાઃ, શરીરચ્છિદ્રાણિ, સંવૃતાસંવૃતાનિ, સ્થાનાનિ, આશયાઃ, નિકેતાઃ એતિ શરીરધાત્વવકાશાનાં લક્ષ્યાલક્ષ્યાણાં નામાનિ ભવન્તિ ।

૧. ધમન્યઃ, રસાયન્યઃ, રસવાહિન્યઃ, નાડ્યઃ—ધમન્યો રસવાહિન્યો નાડ્યઃ (ક.)

,, આશયાઃ નિકેતાઃ એતિ—આશયાઃ શયાઃ નિકેતાઃ એતિ (ક. જ. ન.)

,, નિકેતાઃ—આલયાઃ (ક.)

સ્રોતાંસિ સ્રોત સ્રોત, સિરાઃ સિરા સિરા, ધમન્યઃ ધમની ધમની, રસાયન્યઃ રસાયની રસાયની, રસવાહિન્યઃ રસવાહિની રસવાહિની, નાડ્યઃ નાડી નાડી, પન્થાનઃ પન્થ પન્થા, માર્ગાઃ માર્ગ માર્ગ, શરીરચ્છિદ્રાણિ શરીરચ્છિદ્ર શરીરચ્છિદ્ર, સંવૃતાસંવૃતાનિ સંવૃતાસંવૃતા (મૂળમાં બધ અને અમ બાગમાં ખુલ્લી) સંવૃતાસંવૃતા (મૂળમાં બન્દ ઓર અમ બાગમાં ખુલ્લી), સ્થાનાનિ સ્થાન સ્થાન, આશયાઃ આશય આશય, નિકેતાઃ ચ અને નિકેત ઓર નિકેત, હિતિ એ યે, લક્ષ્ય-દેખાતા હદ્ય, અલક્ષ્યાણામ્ અને ન દેખાતા ઓર અલક્ષ્ય, શરીરધાતુ-શરીરના ધાતુઓના શરીરકી ધાતુઓંકે, અવકાશાનાં સ્રોતોનાં અવકાશોંકે, નામાનિ નામ નામ, ભવન્તિ છે

9-(1). (1) Channels; (2) Veins; (3) Arteries; (4) Ducts; (5) Capillaries; (6) Tubes; (7) Passages; (8) Tracts; (9) Lacunae; (10) Glands (open or closed); (11) Bladders; (12) Repertories; (13) Resorts. Such are the names of which the visible and invisible spaces recurring in the body-elements are known.

પ્રદુષ્ટસ્રોતસાં ધાતુદૂષકત્વમ્, સર્વેષાં પ્રદુષ્ટા વાતપિત્તશ્લેષ્માણો દૂષયિતારઃ —

તેષાં પ્રકોપાત્ સ્થાનસ્થાનૈશ્ચ માર્ગગાશ્ચ શરીરધાતવઃ પ્રકોપમાપદ્યન્તે, હિતરેષાં પ્રકોપાદિ-તરાણિ ચ । સ્રોતાંસિ સ્રોતાંસ્યેવ, ધાતવશ્ચ ધાતુ-નેષ પ્રદૂષયન્તિ પ્રદુષ્ટાઃ । તેષાં સર્વેશામેવ વાત-પિત્તશ્લેષ્માણઃ પ્રદુષ્ટા દૂષયિતારો ભવન્તિ, દોષ-સ્વભાવાદિતિ ॥ ૯ ॥

તેષામ્ તેઓના અને, પ્રકોપાત્ પ્રકોપથી પ્રકુપિત હોનેસે, સ્થાનસ્થાઃ ચ એવ પોતાને સ્થાને રહેલા અને સ્થાનમાં સ્થિત, માર્ગગાઃ ચ અને માર્ગે આસ્થા બતા ઓર માર્ગગામી, શરીર-ધાતવઃ શરીરના ધાતુઓ શરીરકી ધાતુઓં, પ્રકોપમ્ પ્રકોપ પ્રકુપિત, આપદ્યન્તે પામે છે હો જાતી હૈં, હિતરેષામ્ અને બીજા સ્રોત તથા ધાતુ--

ઓનાં ઓર દુસરે સ્રોત એવં ધાતુઓંકે, પ્રકોપાત્ પ્રકોપ-થી પ્રકુપિત હોનેપર, હૃતરાણિ ચ ધીમ્ સ્રોત અને ધાતુઓ પ્રકોપ પામે છે દુસરે સ્રોત એવં ધાતુ પ્રકુપિત હોતે હૈં, (પ્રદુષ્ટાનિ દૂષિત થયેલા દૂષિત હુણ), સ્રોતાંમિ સ્રોતો સ્રોત, સ્રોતાંમિ એવ સ્રોતોને જ સ્રોતોંકો હી, પ્રદુષ્ટાઃ અને દૂષિત થયેલાં ગ્રાંર દૂષિત હૈં, ધાતવઃ ચ ધાતુઓ ધાતુ, ધાતુન એવ ધાતુઓને જ ધાતુઓંકો હી, પ્રદૂષયન્તિ દૂષિત કરે છે દૂષિત કરતી હૈં, પ્રદુષ્ટાઃ દૂષિત થયેલા દૂષિત, વાત-પિત્ત-શ્લેષ્માળઃ વાત-પિત્ત અને કફ વાત-પિત્ત ઓર કફ, વાતસ્વભાવાત્ દૂષિત કરવાના સ્વભાવને લઈ દૂષિત કરનેકે સ્વભાવવાલે હોનેસે, તેષામ્ તે ઇન, સર્વેષામ્ એવ સર્વેને સબકો, દૂષયિતારઃ દૂષિત કરનારા દૂષિત કરનેવાલે, મવન્તિ હૃતિ યને છે હોતે હૈં ॥૧૦॥

૧-૨). In the event of their vitiation, both the stationary and mobile elements of the body get vitiated, the vitiation spreading from the one to the other. The vitiated body-channels spread the corruption to other body-channels alone and the vitiated body-elements to other body-elements whereas the three humors— vata, pitta and kapha if vitiated pollute the entire organism, being, as they are of a vitiating nature.

પ્રાણાદિવહસ્રોતસા દુષ્ટિહેતવઃ—

મવન્તિ ચાત્ર—

ક્ષયાત્ સંધારણાદ્રૌક્ષ્યાદ્યાયામાત્ ક્ષુધિતસ્ય ચ ।
પ્રાણવાહીનિ દુષ્યન્તિ સ્રોતાંસ્યન્યૈશ્ચ દારુણૈઃ ॥૧૦॥

અત્ર ચ આ વિષયમાં ઇસ વિષયમેં, મવન્તિ શ્લોકો છે કે સ્લોક હૈં કિ, ક્ષયાત્ ક્ષયને લઈ ક્ષયસે, સંધાર-ણાત્ વેગ રોકવાથી વેગોંકે રોકનેસે, રૌક્ષ્યાત્ રક્ષતાથી રુક્ષતાસે, ક્ષુધિતસ્ય અને ભૂખ્યા રહી ઓર ભૂખે હોને પર, વ્યાયામાત્ ચ વ્યાયામ કરવાથી વ્યાયામ કરનેસે, જન્યૈઃ તેમજ ધીમ્ એવં અન્ય, દારુણૈઃ ચ ભયંકર ૧૦. ક્ષયાત્-કુપ્પાત્ (૫.)

કારણોથી દારુણ કારણોસે, પ્રાણવાહીનિ પ્રાણવાહી પ્રાણવહ, સ્રોતાંસિ સ્રોતો સ્રોત, દુષ્યન્તિ દૂષિત થાય છે દૂષિત હોતે હૈં ॥ ૧૦ ॥

Here are verses again—

૧૦. The channels carrying the life-breaths get vitiated as the result of wasting, suppression of the body-urges, dehydration, exercise while hungry, starvation and other violations of the laws of health.

ઔષ્ણ્યાદામાન્નયાત્ પાનાદતિશુષ્કાન્નસેવનાત્ ।
અમ્બુવાહીનિ દુષ્યન્તિ તૃણાયાશ્ચાતિપીડનાત્ ॥૧૧॥

ઔષ્ણ્યાત્ ઉષ્ણતાથી ઉષ્ણિમાસે, આમાત્ આમથી આમસે, મયાન્ ભયથી ભયમેં, પાનાત્ પાનથી મયપાનમે, અતિશુષ્ક-અતિ સૂકા અતિશુષ્ક, અન્નસેવનાત્ અન્નના સેવનથી અન્નકે સેવનસે, તૃણાયાઃ અને તૃણાને ઓર પ્યામકો, અતિપીડનાત્ ચ અતિ રોકનાથી વહુત રોકનેસે, અમ્બુવાહીનિ જલવાહી સ્રોતો ઉદકવહ સ્રોત, દુષ્યન્તિ દૂષિત થાય છે દૂષિત હોતે હૈં ॥ ૧૧ ॥

૧૧. The channels carrying the aqueous element get vitiated as a result of heat, indigestion, fright, excessive drinking, eating of very dry foods and excessive thirst.

અતિમાત્રસ્ય ચાકાલે ચાહિતસ્ય ચ મોજનાત્ ।
અન્નવાહીનિ દુષ્યન્તિ વૈગુણ્યાત્ પાવકસ્ય ચ ॥૧૨॥

અકાલે ચ અકાલે વિના સમય, અતિમાત્રસ્ય ચ હેતુહાર અતિમાત્રમેં, અહિતસ્ય ચ અને અહિતકર વસ્તુનું ઓર અહિતકર વસ્તુકા, મોજનાત્ ભોજન કરવાથી મોજન કરનેસે, પાવકસ્ય ચ તથા જલરસિની તથા અમિકે, વૈગુણ્યાત્ વિગુણતાથી વિષમ હોનેસે, અન્નવાહીનિ અન્નવાહી સ્રોતો અન્નવહ સ્રોત, દુષ્યન્તિ દૂષિત થાય છે દૂષિત હોતે હૈં ॥ ૧૨ ॥

૧૨. The alimentary canal gets vitiated as the result of over-eating,

eating untimely or unwholesome meals and from impairment of the digestive fire.

गुरुशीतमतिस्निग्धमतिमात्रं समभ्रताम्।

रसवाहीनि दुष्यन्ति चिन्त्यानां चातिचिन्तनात्॥१३॥

गुरु- गुरु, शीतम् शीत, अतिस्निग्धम् अने अति स्नेहवाणुं और अतिस्निग्ध, अतिमात्रम् ६६ अक्षर अति मात्रामें, समभ्रताम् आवाधी भोजन करनेसे, चिन्त्यानाम् च तथा विचार करना वायक आभतेने। और चिन्त्य विषयोंकी, अतिचिन्तनात् अति विचार करनाथी अति चिन्ता करनेसे, रसवाहीनि रसवाही सोते। रसवह स्रोत, दुष्यन्ति दूषित थाय छे दूषित होते हैं ॥ १३ ॥

13. The channels of assimilation (nutritional juice) get vitiated in consequence of eating heavy, cold and very unctuous substances in immoderate quantities and by worrying overmuch.

विदाहीन्यन्नपानानि क्षिग्धोष्णानि द्रवाणि च।
रक्तवाहीनि दुष्यन्ति भजतां चातपानलौ ॥१४॥

विदाहीनि विदाही, क्षिग्ध-स्निग्ध क्षिग्ध, उष्णानि उष्ण, द्रवाणि च तथा द्रव और द्रव, न्नपानानि अन्नपाननुं ज्ञानपानके, चातपानलौ च तथा तड्डा अने अग्निनुं और धूप एवं अमिका, भजताम् सेवन करनारना सेवन करनेवालोंके, रक्तवाहीनि रक्तवाही सोते। रक्तवह स्रोत, दुष्यन्ति दूषित थाय छे दूषित होते हैं ॥ १४ ॥

14. The channels carrying the blood get vitiated as the result of indulgence in foods and drinks that are irritant, unctuous, hot and liquid, and of excessive exposure to sun and fire-heat.

१३. समभ्रताम्-निषेवणात् (घ.)

अभिष्यन्दीनि भोज्यानि स्थूलानि च गुरुणि च ॥
मांसवाहीनि दुष्यन्ति भुक्त्वा च स्वपतां दिवा॥१५॥

अभिष्यन्दीनि अभिष्यन्दी अभिष्यन्दी, स्थूलानि च स्थूल स्थूल, गुरुणि च तथा गुरु और गुरु, भोज्यानि भोज्य पदार्थानुं सेवन करनारना भोज्य पदार्थोंका सेवन करनेवालोंके, भुक्त्वा तथा भाधने एवं भोजन करके, दिवा दिवसे दिनमें, स्वपताम् च निद्रा करनारना सोनेवालोंके, मांसवाहीनि मांसवाही सोते। मांसवह स्रोत, दुष्यन्ति दूषित थाय छे दूषित होते हैं ॥ १५ ॥

15. The channels conveying the flesh-forming element get vitiated in consequence of taking deliquescent, large and heavy articles of diet and by sleeping in the day after taking meals.

अव्यायामादिवास्वमान्मेद्यानां चातिभक्षणात्।
मेदोवाहीनि दुष्यन्ति वारुण्याश्चातिसेवनात् ॥१६॥

अव्यायामात् व्यायाम न करनाथी व्यायाम न करनेसे, दिवास्वमान् दिवसे निद्रा करनाथी दिनमें सोनेसे, मेद्यानाम् अने मेदोवर्धक वस्तुओं और मेदुर्ग वस्तुओंके, अतिभक्षणात् बहु पडती आवाधी अति खानेसे, वारुण्याः च तथा मदिरानु तथा मदिराके, अतिसेवनात् च अति सेवन करनाथी अति सेवनसे, मेदोवाहीनि मेदोवाही सोते। मेदोवह स्रोत, दुष्यन्ति दूषित थाय छे दूषित होते हैं ॥१६॥

16. The channels conveying the fat-forming elements get vitiated in consequence of lack of exercise, sleeping in the day, the excessive consumption of fats and over-indulgence in Varuni wine.

व्यायामादितिसंक्षोभादस्त्रामतिविघट्टनात्।
अस्थिवाहीनि दुष्यन्ति वातलानां च सेवनात्॥१७॥

व्यायामात् व्यायामथी व्यायामसे, अतिसंक्षोभात् अति क्षोभथी अनिविक्षोभसे, अस्त्राम् डाड्डा

१६. वारुण्याश्चातिसेवनात्-वातलानां च सेवनात् (घ.)

१७. अतिविघट्टनात्-अति च भक्षणात् (ङ.)

अस्थियोंके, अतिविघट्टनात् अति अथवाशी अति टकरानेसे, वातकानाम् अने वातजनक वस्तुओंना और वातकारक वस्तुओंके, सेवनान् च सेवनथी सेवनसे, अस्थि-वाहीनि अस्थिवाही ओते। अस्थिवाही छोट, दुष्यन्ति दूषित थाय छे दूषित होते हैं ॥ १० ॥

17. The channels conveying the bone-forming elements get vitiated as the result of over-exercise, concussion and violent flexions and from indulgence in vata-promoting factors.

उत्पेषादत्यभिष्यन्दादभिघातात् प्रपीडनात् ।
मज्जवाहीनि दुष्यन्ति विरुद्धानां च सेवनात् ॥१८॥

उत्पेषात् अत्यधि नवाथी कुचले जानेसे, अति अभि-ष्यन्दात् अभिष्यन्दथी अभिष्यन्दसे, अभिघातात् अघात दबावसे, विरुद्धानाम् तथा विरुद्ध आहारानुं तथा विरुद्ध भोजनके, सेवनात् च सेवन करवाथी सेवन करनेसे, मज्जवाहीनि मज्जवाही ओते। मज्जवह छोट, दुष्यन्ति दूषित थाय छे दूषित होते हैं ॥ १८ ॥

18. The channels carrying the marrow-forming element get vitiated in consequence of crushing of bones, liquefaction, injuries and compression and from indulgence in incompatible things.

अकालयोनिगमनाग्निग्रहादतिमैथुनात् ।
शुक्रवाहीनि दुष्यन्ति शस्त्रक्षारान्निमिस्तथा ॥१९॥

अकाल-योनि-अक्राणे तथा अशोनिभा अकालमें तथा अयोनिमें, गमनात् मैथुन करवाथी मैथुन करनेसे, निग्रहात् वीर्यने। वेग रोकवाथी उपस्थित वेगको रोकनेसे, अतिमैथुनात् अति मैथुनथी अति मैथुनसे, तथा अने तथा, शस्त्र-क्षार-अग्निभिः शस्त्र-क्षार तेमन अग्निथी शस्त्र-क्षार तथा अग्निसे, शुक्रवाहीनि शुक्र-वाही ओते। शुक्रवह छोट, दुष्यन्ति दूषित थाय छे दूषित हो जाते हैं ॥ १९ ॥

19. The channels conveying the semen get vitiated as the result of untimely coitus or unnatural sex-acts, suppression of the sexual urge, excessive indulgence in the sex-act and from the effects of surgical instruments, alkali and heat.

मूत्रतोदकभक्ष्यस्त्रीसेवनान्मूत्रनिग्रहात् ।
मूत्रवाहीनि दुष्यन्ति क्षीणस्यामिक्षतस्य च ॥२०॥

मूत्रित-पेशाण लाग्यो होय त्पारे मूत्रवेग उपस्थित होने पर, उदक-जल पानी, भक्ष्य-भोजन भक्ष्य वस्तु, स्त्री-के स्त्रीनुं या स्त्रीके, सेवनात् सेवन करवाथी सेवनसे, मूत्रनिग्रहात् अने मूत्रने रोकवाथी और मूत्रके वेगको रोकनेसे, क्षीणस्य च तथा क्षीण तथा क्षीण, अमिक्षतस्य च अने न्नेने था लाग्यो होय ते पुरुषना और जिसको चोट लगी हो उस पुरुषके, मूत्रवाहीनि मूत्रवाही ओते। मूत्रवह छोट, दुष्यन्ति दूषित थाय छे दूषित होते हैं ॥ २० ॥

20. The channels conveying the urine get vitiated from drinking water and indulging in eatables and women while one is under the urge to urinate, from retention of urine and also of one who is emaciated or injured in the urinary passages.

संधारणादत्यशनादजीर्णव्यशनात्तथा ।
वर्चोवाहीनि दुष्यन्ति दुर्बलाग्नेः कृशस्य च ॥२१॥

२०. "मक्ष्यस्त्रीसेवनात्"—स्त्रीसेवनात् (घ.)

„ क्षीणस्यामिक्षतस्यच—क्षीणस्यामिक्षतस्य च (च. न.)

„ „ „ —क्षीणस्यामिक्षतस्य च (घ. ड.)

„ अमिक्षतस्य—अमिक्षतस्य (द. ब.)

२१. संधारणात्—विधारणात् (घ. त.)

„ अजीर्णा—अहिता (घ.)

„ संधारणादत्यशनादजीर्णव्यशनात्तथा—विधारणादत्यशनाद-
हितादशनात्तथा (घ.)

संभारणात् वेगे। रेडवाभी उपस्थित वेगको रोकनेसे, अत्यशनात् अति भावाथी अधिक खानेसे, अजीर्णाध्य-
शनात् तथा अशुभ तेमन् अध्यशनथी अजीर्णसे एवं
अध्यशनसे, दुर्बलाग्नेः तथा भेद अग्निवाया तथा
मंदामिवाले, कृशस्य च अने कृश मनुष्यना एवं कृश
मनुष्यके, वचोवाहीनि पुरीषवाही ओते। मलवह स्रोत,
दुष्यन्ति दूषित थाय छे दूषित होते हैं ॥२१॥

21. The channels conveying the
feces get vitiated by suppression of
the urge for defecation, by eating in
excess and eating pre-digestion meals
and in one whose digestive power is
weak or who is emaciated.

व्यायामादतिसंतापाच्छीतोष्णाक्रमसेवनात् ।
स्वेदवाहीनि दुष्यन्ति क्रोधशोकभयैस्तथा ॥२२॥

व्यायामात् व्यायामथी व्यायामसे, अतिसंतापात्
अति संतापथी अति संतापसे, शीत-उष्ण- शीत
अने उष्णनु शीत और उष्णके, क्रम- क्रम विना
क्रमरहित, सेवनात् सेवन करवाथी सेवन करनेसे, तथा
तथा तथा, क्रोध-शोक-भयः क्रोध-शोक अने भयथी
क्रोध-शोक और भयसे, स्वेदवाहीनि स्वेदवाही ओते।
स्वेदवह स्रोत, दुष्यन्ति दूषित थाय छे दूषित होते हैं
॥ २२ ॥

22. The channels conveying the
sweat get vitiated by over-exercise,
by excessive exposure to heat, by
indiscriminate indulgence in cold and
heat, and from anger, grief and fear.

सर्वस्रोतसां साधारणं प्रकोपकारणम्—

आहारश्च विहारश्च यः स्यादोषगुणैः समः ।
धातुमिर्विगुणश्चापि स्रोतसां स प्रदूषकः ॥२३॥

यः जे जो, आहारः च आहार और विहारः च
अने विहार और विहार, दोषगुणैः दोषाना गुणनी

२२. व्यायामादतिसंतापात्—व्यायामादतिसंशोभात् (च. ब.)

२३. धातुभिः—धातुभिः (द.)

दोषोंके गुणोंके, समः समान होय समान हों, धातुभिः
अने धातुओंने और धातुओंको, विगुणः च अपि वि-
गुण करवाना स्वभाववाणा विगुण करनेके स्वभाववाले,
स्यात् होय होते हैं, सः ते वे, स्रोतसाम् ओते।ने
स्रोतोंको, प्रदूषकः दूषित करे छे दूषित करते हैं ॥२३॥

23. In general all food and activity
that are promotive of the morbid
tendencies of the humors and dele-
terious to the body-elements are viti-
ative of the body-channels.

स्रोतसां सामान्यं दुष्टिलक्षणम्—

अतिप्रवृत्तिः सङ्को वा सिराणां ग्रन्थयोऽपि वा ।
विमार्गगमनं चापि स्रोतसां दुष्टिलक्षणम् ॥२४॥

अतिप्रवृत्तिः धातुओंनु बहुत नीकणुं धातुओंका बहुत
निकलना, सङ्को वा रेडवाभी नुं अथवा रुक जाना,
सिराणाम् सिराओंमा सिराओंमें, ग्रन्थयः गांठे थवी
गांठे हो जाना, अपि वा अथवा अथवा, विमार्गगमनम्
च अपि धातुओंनु विपरीत मार्गे नुं धातुओंका
विमार्गमें जाना, स्रोतसाम् ओ ओते। ये स्रोतोंके, दुष्टि-
लक्षणम् दूषित थायाना सामान्य लक्षण छे दूषित होनेके
सामान्य लक्षण हैं ॥ २४ ॥

24. The characteristics of the mor-
bidity of the body-channels are the
increased or decreased flow of their con-
tents, knotted condition of the passages,
or flow of their contents in abnormal
channels.

स्रोतसां स्वरूपम्—

स्वधातुसमवर्णानि वृत्तस्थूलान्यणूनि च ।
स्रोतांसि दीर्घाण्यकृत्या प्रतानसदृशानि च ॥२५॥

स्रोतसि ओते। स्रोत, स्वधातु- पेटाना धातुना
अपने वाह्यगतुके, समवर्णानि जेवाज वस्तुवाला समान
रंगवाले, वृत्तस्थूलानि गोला- स्थूल गोला- स्थूल, अणूनि
च भारीके सूक्ष्म, दीर्घाणि लांबा लम्बे, आकृत्या अने

२४. चापि—चापि (ब.)

आकृतिर्मा और आकारमें, प्रदान-सदृशानि च वेदना विस्तार जेवा होय छे लताके विस्तारके समान होते हैं ॥२५॥

25. The body-channels when normal are in every case the color of the element they carry, tubular, either large or minute, elongated or reticulated in appearance.

पदुष्टगतेषां चिकित्सासूत्रम्—

प्राणोदकान्नवाहानां दुष्टानां श्वासिकी क्रिया ।
कार्या तृष्णोपशमनी तथैवामप्रदोषिकी ॥ २६ ॥

दुष्टानाम् दूषित थयेवा दुष्ट. प्राण-उदक-अन्नवाहानाम् प्राणवह, उदकवह, अने अन्नवह सोते।नी प्राणवह, उदकवह और अन्नवह सोते।की, श्वासिकी श्वासने लगती श्वासरोगकी, तृष्णोपशमनी तृषान् शमन करनारी तृष्णान्नाशक, तथा एव तथा तथा, आमप्रदोषिकी आमप्रदोषने लगती आमप्रदोषकी, क्रिया चिकित्सा चिकित्सा, कार्या करवी भेधये करनी चाहिए ॥ २६ ॥

26. In the vitiated condition of the channels that carry the life-breaths, water and food, the line of treatment is in due order, that indicated for diseases of the respiratory organs, disorders of thirst and chyme-disorders.

त्रिविधाशितपीतीये रसादीनां यदौषधम् ।
रसादिस्त्रोतसां कुर्यात्तद्यथास्वमुपक्रमम् ॥ २७ ॥

त्रिविधाशितपीतीये त्रिविधाशितपीतीय अध्यायमां त्रिविधाशितपीतीय अध्यायमें. रसादीनाम् रसादिउत्पत्ति रसादिकी, यत् जे जो, औषधम् औषध कह्युं छे औषध कही हे, तत् ते जे वह, रसादि-रसवह जगेरे रसादि आदि, स्त्रोतसाम् स्त्रोते।नी स्त्रोते।की, यथास्वम् यथा यथा।नां लक्षणे।ने अनुसार अपने अपने लक्षणके अनुसार, उपक्रमम् चिकित्सा चिकित्सा, कुर्यात् करवी भेधये करनी चाहिए ॥ २७ ॥

27. In the vitiated condition of the channels that carry the other body-elements, the line of treatment is that laid down in the section on dietetics with reference to the body-elements themselves.

मूत्रविदस्वेदवाहानां चिकित्सा मौत्रकृच्छ्रिकी ।
तथाऽतिसारिकी कार्या तथा ज्वरचिकित्सिकी २८

मूत्र-विद-स्वेदवाहानां मूत्रवह, पुरीयवह अने स्वेदवह सोते।नी मूत्रवह, मलवह और स्वेदवह सोते।की, मौत्रकृच्छ्रिकी अनुक्रमे मूत्रकृच्छ्रणी चिकित्सा प्रभाषे क्रमशः मूत्रकृच्छ्ररोगकी चिकित्साके अनुसार, तथा अतिसारिकी अतिसारणी चिकित्सा प्रभाषे अतिसार रोगकी चिकित्साके अनुसार, तथा अने और, ज्वरचिकित्सिकी ज्वरणी चिकित्सा प्रभाषे ज्वररोगकी चिकित्साके अनुसार, चिकित्सा चिकित्सा चिकित्सा, कार्या करवी भेधये करनी चाहिए ॥ २८ ॥

28. As regards the vitiated condition of the channels that convey the urine, feces and sweat, the line of treatment is, in due order, that indicated for dysuria, diarrhea and fever.

अध्यायोक्तविषयाः—

तत्र श्लोकाः—

त्रयोदशानां मूलानि स्त्रोतसां दुष्टिलक्षणम् ।
सामान्यं नामपर्यायाः कोपनानि परस्परम् ॥ २९ ॥

तत्र ते विषयमां उस विषयमें, श्लोका उपसंहारना श्लोका छे उपसंहारके श्लोक हैं कि, त्रयोदशानाम् तेर तेरह, स्त्रोतसाम् स्त्रोते।नां स्त्रोते।की, मूलानि मूल मूल, दुष्टिलक्षणम् ते।ने।नां दूषित थवानां लक्षण इनके दूषित होनेके लक्षण, सामान्यम् सामान्य लक्षण नामपर्यायाः नामपर्याय नामपर्याय, परस्परम् परस्पर एक दूसरेको, कोपनानि दुषित करनार कुपित करनेवाले ॥ २९ ॥

२८. 'चिकित्सिकी'—'चिकित्सिका' (५.)

Here are the recapitulatory verses—

29. The zones of the thirteen main channels of the body; the general indication of their vitiation; their synonyms in the medical science, the manner in which the body-channels and body-elements vitiate each other on contact.

दोषहेतुः पृथक्त्वेन मेषजोद्देश एव च ।

स्रोतोविमाने निर्दिष्टस्तथा चादौ विनिश्चयः ॥३०॥

पृथक्त्वेन णुदुं णुदुं पृथक् पृथक्, दोष- हेतुः दोषणुं कारण्युं दोषहेतु, मेषजोद्देशः एव च तथा णुदुं णुदुं औषधने निर्देश और पृथक् पृथक् औषधका निर्देश, तथा तथा तथा, आदौ अध्यायनी शब्दात्तर्भा अध्यायके प्रारम्भमें, विनिश्चयः च 'पुरुष स्रोतोभ्यं' ऐवे। निश्चय 'पुरुष स्रोतोभ्यं है' ऐसे निश्चयको, स्रोतोविमाने स्रोतोविमानर्भा स्रोतोविमान अध्यायमें, निर्दिष्टः कर्त्तुं छे कह दिया है ॥ ३० ॥

30. The causes of vitiation in each case; the line of treatment in brief as also at the outset the truth concerning man as a conglomeration of channels— all this is laid down in this Specific Determination of the Measure of the Systems of Circulation.

केवलं विदितं यस्य शरीरं सर्वभावतः ।

शरीराः सर्वरोगाश्च स कर्मसु न मु ति ॥३१॥

यस्य जेने जो, केवलम् आभा संपूर्ण, शरीरम् शरीरनुं शरीरको, सर्वभावतः सर्व प्रकारे संपूर्ण रूपमें, विदितम् ज्ञान छे जानता है, शरीराः अने जेने शरीरना जिसे शरीरगत, सर्वरोगाः च सर्व रोग, (विविधाः विदित छे विदित हैं), सः ते पुरुष वह, कर्मसु 'चिकित्साभा चिकित्सा करनेमें, न मुक्ति भूँअतो नथी मोहित नहीं होता ॥३१॥

31. He who understands the entire body in all its aspects and all the bodily disorders is never confused in the matter of treatment.

इत्यभिवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते विमानस्थाने स्रोतोविमानं नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

इति आ प्रभाषे इस प्रकार, अभिवेशकृते अग्नि-वेशे रथेला अभिवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे अने चरकथी प्रतिसंस्कार पायेला आ शास्त्रर्भा और चरकके द्वारा प्रतिसंस्कृत इस शास्त्रके, विमानस्थाने विमानस्थान विषे विमानस्थानमें, स्रोतोविमानम् 'स्रोतो-विमान' 'स्रोतोविमान', नाम नामना नामका, पञ्चमः पांचमो पांचवाँ, अध्यायः अध्याय संपूर्ण थये। अध्याय समाप्त हुआ ॥ ५ ॥

5. Thus in the section on Specific Determination of Measure in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the fifth chapter entitled "The Specific Determination of the Measure of the Systems of Circulation" is completed.

षष्ठोऽध्यायः ।

छठो अध्याय अध्याय छठा

Chapter VI

रोगानीकविमानाध्यायोपक्रमः —

अथातो रोगानीकं विमानं व्याख्यास्यामः ॥१॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः हवे अर्हथी अब आगे, 'रोगानीकम् विमानम्' 'रोगानीकविमान' नामना अध्यायनुं 'रोगानीकविमान' नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः व्याख्यान करुं व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये आत्रेयने, इति ह आ विषयर्भा नीचे प्रभाषे न इय विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह का कहेंगे छे कहा है ॥२॥

1. We shall now expound the chapter entitled "The Specific Determination of the Measure of Nosology."

2. Thus declared the worshipful
Atreya.

प्रभावादिभेदेन रोगानीकभेदाः—

हे रोगानीके भवतः प्रभावमेदेन-साध्यम्, असाध्यं च; हे रोगानीके बलमेदेन-मृदु, दारुणं च; हे रोगानीके अधिष्ठानमेदेन-मनोऽधिष्ठानं, शरीराधिष्ठानं च; हे रोगानीके निमित्तमेदेन-स्वघातवैषम्यनिमित्तम्, आगन्तुनिमित्तं च; हे रोगानीके आशयमेदेन-आमाशयसमुत्थं, पक्काशयसमुत्थं चेति ।

प्रभाव- प्रभावना प्रभावके, मेदेन बेदथी मेदसे, द्वे थे प्रकारना दो प्रकारके, रोगानीके रोगसभूह रोग-समूह, अबतः छे है, साध्यम् साध्य साध्य, असाध्यम् च अने असाध्य और अमाध्य, बल- अणना बलके, मेदेन बेदथी मेदसे, द्वे थे प्रकारना दो प्रकारके, रोगानीके रोगसभूह छे रोगसमूह हैं, मृदु मृदु मृदु, दारुणम् च अने दारुण और दारुण, अविष्टान- आश्रयना आश्रयके, मेदेन बेदथी मेदसे, द्वे थे प्रकारना दो प्रकारके, रोगानीके रोगसभूह छे रोगसमूह है, मनोऽविष्टानम् मनमां आश्रित मनमें आश्रित, शरीराविष्टानम् च अने शरीरमां आश्रित और शरीरमें आश्रित, निमित्त- निमित्तना निमित्तके, मेदेन बेदथी मेदसे, द्वे थे प्रकारना दो प्रकारके, रोगानीके रोगसभूह छे रोगसमूह है, स्व- पोताना शरीरना अपने शरीरकी, धातु- धातुनी धातुओंकी, वषड्य- विषमताने विषमताके, निमित्तम् कारणे उत्पन्न थयेल कारणसे उत्पन्न हुआ, जागन्तु- अने आगन्तुने और आगन्तु, निमित्तम् च कारणे उत्पन्न थयेल कारणसे उत्पन्न हुआ, आशय- मेदेन आशयना बेदथी आशयके मेदसे, द्वे थे प्रकारना दो प्रकारके, रोगानीके रोगसभूह छे रोगसमूह हैं, आमाशय- आमाशयथी आमाशयसे, समुत्थम् उत्पन्न थयेल उत्पन्न हुआ, पक्वाशय- अने पक्वाशयथी और

आगन्तुनिमित्त-अप्राप्तानुमित्त च (प.)

पक्षाशयसे, समुत्थम् च इति वित्पन्न थयेत्य उत्पन्न हुआ ।

5-(1). Diseases are divided into two groups on the score of their effects—the curable or the incurable. Diseases are again divided into two groups on the score of their intensity—i. e. mild or severe. Two again, are the groups of diseases divided according to their seat of affection viz., the mind or the body. Two, likewise, are the groups of diseases divided according to their cause—those resulting from the discordance of one's humors (endogenous) or the exogenous. Two, also, are the groups of diseases, classified according to their seats of origin—gastrogenous or enterogenous.

एवमेतत् प्रभावबलाधिष्ठाननिमित्ताशयमेवा-
द्वैधं सद्भेदप्रकृत्यन्तरेण भिद्यमानमथवाऽपि
सन्धीयमानं स्यादेकत्वं बहुत्वं वा ।

एवम् आ प्रभाणे इस प्रकार, प्रभाव- प्रभाव प्रभाव, बल- બલ, અધિજ્ઞાન- અધિજ્ઞાન અધિજ્ઞાન, નિમિત્ત- નિમિત્ત નિમિત્ત, જ્ઞાત્ર- અને આશયના બૌર આશયકે, મેદાત્ બેદથી મેદકે, ઇત્ત્ આ રોગસમૂહ યદ રોગ- સમૂહ, હૈધમ્ ઓ પ્રકારનેા દો પ્રકારકા, સત્ અર્ધ હોતા હુઆ, મેદ- બેદનાં મેદકે, પ્રકૃત્યન્તરેણ પીઅં કારણથી અન્ય કારણકે, મિથમાનમ્ બેદ પાડવામાં આવતાં મેદ કરને પરં, અથવા અપિ અથવા તેા અથવા તો, સન્ધીયમાનમ્ એકત્ર કરવામાં આવતાં તેનું એકત્ર કરને પર ડસકા, એકત્વમ્ એકપક્ષું* એકત્વ, બહુત્વમ્ વા અથવા બહુપક્ષું* અથવા બહુત્વ, સ્વાત્ થાત્ છે હોતા હૈ;

3-(2). While such is the binary classification of diseases in respect of effect, intensity, seat of affection, cause and seat of origin, this dichotomy,

३. निमित्ताशयभेदाद्वैध-निमित्ताशयवैधं (प.)

when in respect of other considerations further divided or unified, becomes one or many as the case may be.

एकत्वं तावदेकमेव रोगानीकं, दुःखसामान्यात् बहुत्वं तु दश रोगानीकानि प्रभावमेदादिना भवन्ति; बहुत्वमपि संख्येयं स्यादसंख्येयं वा ।

દુઃખસામાન્યાત્ દુઃખની સમાનતા હોવાને લીધે દુઃખકી સમાનતાએ, રોગાનીકમ્ રોગસમૂહ રોગસમૂહ, તાવત્ તે તો, એકમ્ એવ એક જ છે એક હી હૈ, (હતિ એ યહ,) એકત્વમ્ એકત્વ છે એકત્વ હૈ, પ્રભાવમેદાદિના પ્રભાવભેદ વગેરેથી પ્રભાવમેદ આદિસે, રોગાનીકાનિ રોગોના સમૂહ રોગસમૂહ, દશ દશ છે દશ હૈ, (હતિ એ યહ), તુ તે તો, બહુત્વમ્ બહુત્વ છે બહુત્વ હૈ, બહુત્વમ્ બહુત્વ, અપિ પશુ મી, સંખ્યેયમ્ ગણી શકાય એવું ગિનને યોગ્ય, અસંખ્યેયમ્ વા અથવા અગણિત અથવા અનગિનત, સ્યાત્ છે હૈ:

3-(3). The unity of diseases consists in the very nature of diseases -- pain which is common to the whole multitude of diseases. The plurality of disease consists in the ten groups of diseases described above, being classified according to their effect etc. The plurality of disease is either numerable or innumerable.

तत्र संख्येयं तावद्यथोक्तमष्टोदરીये, अपरिसंख्येयं पुनर्यथा—महारोगाध्याये रुक्वर्णसमुत्थानादीनामसंख्येयत्वात् ॥३॥

તત્ર તેમાં ફનમેં, સંખ્યેયમ્ તાવત્ પરિમિત રોગ-સમૂહ તે પરિમિત રોગસમૂહ તો, અષ્ટોદરીયે અષ્ટોદરીય અધ્યાયમાં અષ્ટોદરીય અધ્યાયમેં, યથા જેવો જૈસા, ઠક્મ્ કહો છે કહા હૈ, તથા તેવો છે વૈસા હૈ, અપરિસંખ્યેય અગણિત રોગસમૂહ અપરિસંખ્યેય રોગસમૂહ,

૧. દુઃખસામાન્યાત્-રુક્સામાન્યાત્ (વ, દ ષ)

,, પ્રભાવમેદાદિના-પ્રભાવમેદાદીનિ (વ.)

,, અસંખ્યેયત્વાત્-અપરિસંખ્યેયત્વાત્ (ક.)

પુનઃ તેા ફિર, યથા જેવો જૈસા, મહારોગાધ્યાયે મહારોગાધ્યાયમાં મહારોગાધ્યાયમેં, (ઠક્મ્ કહો છે કહા હૈ,) તથા તેવો છે વૈસા હૈ, ઠક્-કારણકે વેદના ક્યોંકિ વેદના, વર્ણ-વર્ણ વર્ણ, સમુત્થાન-નિદાન નિદાન, જાલી-નામ્ વગેરેનું આદિકા, અસંખ્યેયત્વાત્ અસંખ્યપણું છે અસંખ્યત્વ હૈ ॥ ૩ ॥

3. The numerable aspect of diseases has been dealt with in the chapter on 'The Eight Abdominal Affections' (9th chapter, Sutrasthana). The innumerable aspect of diseases arises from the considerations, set out in the chapter entitled 'The Major List of Diseases' (10th chapter Sutrasthana) viz., the countless varieties of pain, discoloration, origin, etc.

રોગાનીકસ્ય સંખ્યેયત્વે અસંખ્યેયત્વે ચ યુક્તઃ—

न च संख्येयाग्रेषु मेदप्रकृत्यन्तरीयेषु विगीतिरित्यतो दोषवती स्यादत्र काचित् प्रतिज्ञा, न चाविगीतिरित्यतः स्याददोषवती ।

મેદ-ભેદનાં મેદકે, પ્રકૃત્યન્તરીયેષુ બીજાં કારણોથી ઉત્પન્ન થયેલા દ્વરે કારણોસે ઉત્પન્ન હુણ, સંખ્યેય-સંખ્યેય રોગનાં સંખ્યેય રોગકે, અગ્રેષુ પરિમાણમાં પરિમાણમેં, વિગીતિઃ બે કાંઈ વિરુદ્ધ કથન થાય તો યદિ કુછ વિરુદ્ધ કથન હો તો, હતિ જતઃ આ કારણથી ફસ કારણસે, જત્ર આ વિષયમાં ફસ વિષયમેં, કાચિત્ કાંઈ કોઈ, પ્રતિજ્ઞા પ્રતિજ્ઞા પ્રતિજ્ઞા, દોષવતી દોષયુક્ત દોષ-યુક્ત, ન ચ સ્યાત્ થતી નથી નહીં હોતી, અવિગીતિઃ ચ અને બે કાંઈ વિરુદ્ધ કથન ન થાય તો જૌર યદિ કુછ વિરુદ્ધ કથન ન હો તો, હતિ જતઃ એ કારણથી ફસ કારણસે, અદોષવતી અદોષયુક્ત અદોષયુક્ત, ન સ્યાત્ થતી નથી નહીં હોતી;

4-(1). This statement (viz. that disease is both one and many) is not open to the charge of self-contradiction, because there is really no contradiction in a set of unnumerical operators

admitting of various groupings. Since there is thus no contradiction, the statement made above is not faulty.

મેત્તા હિ મેદમન્યથા મિનત્તિ. અન્યથા પુર-સ્તાઙ્ગિજ્ઞં મેદપ્રકૃત્યન્તરેણ મિન્દન્ મેદસંખ્યા-વિશેષમાપાદયત્યનેકથા, ન ચ પૂર્વે મેદાપ્રમુપ-હમ્તિ ।

હિ કારણ કે ક્યોંકિ, મેત્તા ભેદ પાડનાર મેદ કરનેવાલા, મેદમ્ ભેદ વસ્તુનેા મેદ વસ્તુકા, અન્યથા અન્ય પ્રકારે અન્યપ્રકારસે, મિનત્તિ ભેદ પાડે છે મેદ કરતા હૈ, પુરસ્તાત્ પ્રથમ પ્રથમ, અન્યથા અન્ય પ્રકારે અન્ય પ્રકારસે, મિદમ્ ભેદ કરેલાનેા વિભજ્જકા, મેદ-ભેદના મેદકે, પ્રકૃતિ-અન્તરેણ ખીબ્ કારણુને લઈને અન્ય કારણસે, મિન્દન્ ભેદ કરતેા મેદ કરતા હુઆ, અનેકથા અનેક પ્રકારના અનેક પ્રકારકી, મેદ-ભેદની મેદકી, સંખ્યા-સંખ્યાના સંખ્યાકે, વિશેષમ્ વિશેષને વિશેષોંકો, આપાદયતિ ઉત્પન્ન કરે છે ઉત્પન્ન કરતા હૈ, પૂર્વમ્ અને પ્રથમના ઔર પ્રથમ ક્રિયે હુપ, મેદ-ભેદના મેદકે, અમ્ ચ પરિમાણુને પરિમાણકો, ન ઉપહમ્તિ હાનિ કરતેા નથી હાનિ નહીં કરતા;

4-(2). A classifier may classify a subject admitting of classification in one particular way. Re-classifying his subject over and over again with reference to other differentiating factors, he is able to achieve a fresh classification each time. A subsequent classification does not repudiate the validity of the previous one.

સમાનાયામપિ ક્ષત્તુ મેદપ્રકૃતૌ પ્રકૃતાનુપ્રયો-ગાન્તરમપેક્ષ્યમ્ ।

મેદપ્રકૃતૌ ભેદની પ્રકૃતિ મેદકે કારણકે, સમાનાયામ્ અપિ ક્ષત્તુ સમાન હોવા છતાં પણ સમાન હોને પર મી, પ્રકૃત-પ્રકૃતના પ્રકૃતકે, અનુપ્રયોગાન્તરમ્ ભેદ પાડ-

નાર ખીબ્ પ્રયોગ પર દૂસરે પ્રયોગ પર, અપેક્ષ્યમ્ લક્ષ આપવું ભેદએ લક્ષ લેના ાંહિય;

4-(3). Although the classifications may appear similar as regards number, yet in the light of the nature of other differentiating factors, they are, in fact, different.

સન્તિ હ્યર્થાન્તરાણિ સમાનશબ્દાભિહિતાનિ, સન્તિ ચાનર્થાન્તરાણિ પર્યાયશબ્દાભિહિતાનિ । સમાનો હિ રોગશબ્દો દોષેષુ ચ વ્યાધિષુ ચ; દોષા હ્યપિ રોગશબ્દમાતઙ્કશબ્દં યક્ષ્મશબ્દં દોષ-પ્રકૃતિશબ્દં વિકારશબ્દં ચ લભન્તે, વ્યાધયશ્ચ રોગશબ્દમાતઙ્કશબ્દં યક્ષ્મશબ્દં દોષપ્રકૃતિશબ્દં વિકારશબ્દં ચ લભન્તે । તન્ન દોષેષુ ચૈવ વ્યાધિષુ ચ રોગશબ્દઃ સમાનઃ, દોષેષુ તુ વિશેષવાન્ ॥૪૥॥

સમાન એક એક, શબ્દ-શબ્દથી શબ્દસે, અભિ-હિતાનિ હિ કહેલા કહે ગયે, અર્થ-અન્તરાણિ બુદ્ધ બુદ્ધ અર્થો મિજ મિજ અર્થ, સમિતિ હિ હોય છે હોતે હૈ, પર્યાય-અને પર્યાય ઔર પર્યાય, શબ્દ-શબ્દથી શબ્દસે, અભિહિતાનિ ચ કહેલા કહે ગયે, અનર્થાન્તરાણિ એકજ ભતના અર્થે એક હી પ્રકારકા અર્થ, સમિતિ હોય છે હોતે હૈ, રોગશબ્દઃ હિ રોગશબ્દ રોગશબ્દ, દોષેષુ ચ દોષમા દોષમે, વ્યાધિષુ ચ અને વ્યાધિમા ઔર વ્યાધિમે, સમાનઃ સમાન એ સમાન હૈ, દોષાઃ દોષો દોષ, હિ અપિ પણ મી, રોગશબ્દમ્ રોગશબ્દ રોગશબ્દ, આતઙ્કશબ્દમ્ આતઙ્ક શબ્દ આતઙ્કશબ્દ, યક્ષ્મશબ્દમ્ યક્ષ્મશબ્દ યક્ષ્મશબ્દ, દોષપ્રકૃતિશબ્દમ્ દોષપ્રકૃતિશબ્દ દોષપ્રકૃતિશબ્દ, વિકાર-શબ્દમ્ ચ તથા વિકારશબ્દને તથા વિકારશબ્દકો, લભન્તે પ્રાપ્ત કરે છે પ્રાપ્ત કરતે હૈ, વ્યાધયઃ ચ અને વ્યાધિઓ પણ ઔર વ્યાધિયાં મી, રોગશબ્દમ્ રોગ-શબ્દ રોગશબ્દ, આતઙ્કશબ્દમ્ આતઙ્કશબ્દ આતઙ્ક-શબ્દ, યક્ષ્મશબ્દમ્ યક્ષ્મશબ્દ યક્ષ્મશબ્દ, દોષપ્રકૃતિ-શબ્દમ્ દોષપ્રકૃતિશબ્દ દોષપ્રકૃતિશબ્દ, વિકારશબ્દમ્ તથા વિકારશબ્દને તથા વિકારશબ્દકો, લભન્તે પ્રાપ્ત કરે છે પ્રાપ્ત કરતી હૈ, તન્ન તેમાં હનમે, દોષેષુ ચ એવ દોષમા દોષમે, વ્યાધિષુ ચ અને વ્યાધિમા ઔર

व्याधिर्मे, रोगश्चब्दः रोगशब्द रोगशब्द, समानः समान
 ॐ समान है, दोषेषु व्याधीनामां दोषमें, तु ते। तो,
 विशेषवान् विशेषनायक ॐ विशेषवाचक है;

4. Different things are denoted by the same term and conversely the same thing is denoted by various synonymous terms. Thus the term morbidity is applied to the disordered humors as well as to diseases. The disordered humors are given the names of morbidity, disease or ailment, vitiated nature and disorder; and similarly the diseases, too, are spoken of as disease, ailment, vitiated nature and disorder. Among these appellations, the one of "Morbidity" is the generic term common alike to morbid humors and diseases. The differentiating factors may be different.

व्याधीनामपरिसंख्येयत्वम्, दोषाणां परिसंख्येयत्वं च—

तत्र व्याधयोऽपरिसंख्येया भवन्ति, अतिबहु-
 त्वात्; दोषास्तु खलु परिसंख्येया भवन्ति, अन-
 तिबहुत्वात् । तस्माद्यथाचित्रं विकारानुदाहरणा-
 र्थम्, अनवशेषेण च दोषान् व्याख्यास्यामः ।

तत्र तेमां इनमें, अतिबहुत्वात् अति बहुत होवाने
 अर्ध अत्यधिक होनेसे, व्याधयः व्याधियो व्याधियों,
 अपरिसंख्येयाः असंख्य असंख्य, भवन्ति थाय ॐ
 होती हैं, अनतिबहुत्वात् अने अति बहुत न होवाथी
 और बहुत न होनेसे, दोषाः तु खलु दोषो ते। दोषों तो,
 परिसंख्येयाः गणनी शक्य तेदृश गिननेमें आने योग्य,
 भवन्ति ॐ हैं, तस्मात् तेथी इस लिए, उदाहरणार्थम्
 उदाहरण भाटे उदाहरणके लिए, विकारान् विकारानु
 विकारोंको, यथाचित्रम् पूर्वाचार्योना कहेवा प्रभाषे
 पूर्वाचार्योंके कथनके अनुसार, दोषान् च अने दोषानुं

५. यथाचित्रम्—यथोचितम् (क.)

॥, दोषान् व्याख्यास्यामः—दोषान् बनावदनुव्याख्यास्यामः (क.क.)

और दोषका, जनवशेषेण संपूर्ण रूपमें,
 व्याख्यास्यामः व्याख्यान करणुं व्याख्यान करेंगे ।

5-(1). Now the diseases are innumerable, there being an unlimited number of them. The morbidic humors, on the contrary, are strictly numerable there being a limited number of them. Accordingly we shall now enter on a complete exposition of the morbidic factors instancing some of the main disorders induced by them.

मानसदोषौ, तज्जा विकाराश्च—

रजस्तमश्च मानसौ दोषौ । तयोर्विकाराः
 कामक्रोधलोभमोहेर्ष्यामानमदशोकचित्तोद्वेग-
 गमयहर्षादयः ।

रजः रमेयुषु रजोगुण, तमः च अने तमेयुषु और
 तमोगुण, मानसौ मानस मानसिक, दोषौ दोषो ॐ दोष
 हैं, तयोः तेथीना इनके, विकाराः विकार विकार, काम-
 काम काम, क्रोध- क्रोध क्रोध, लोभ-लोभ लोभ, मोह-
 मोह मोह, ईर्ष्या- ईर्ष्या ईर्ष्या, मान- मान मान, मद-
 मद मद, शोक- शोक शोक, चित्तोद्वेग- चित्तो उद्वेग
 चित्ता उद्वेग, (चिन्ता चिन्ता चिन्ता), भय- भय भय,
 हर्ष- हर्ष हर्ष, जादयः जादरे ॐ आदि है;

5-(2). Rajas (passion) and Tamas (ignorance) are the morbidic factors affecting the mind. Among the disorders brought about by these two are—desire, anger, greed, infatuation, envy, conceit, arrogance, anxiety, remorse, fear, exhilaration etc.

शारीरदोषाः, तज्जा विकाराश्च—

धातपित्तश्लेष्माणस्तु खलु शारीरा दोषाः ।
 तेषामपि च विकारा ज्वरातीसारशोफशोषश्वा-

५. शोक-शोष (व. च.)

સમેદકુષ્ઠાદયઃ । इति दोषाः केवला व्याख्याता
विकारैकदेशश्च ॥ ५ ॥

વાત- વાત વાત, પિત્ત- પિત્ત પિત્ત, ક્ષેપ્માણઃ તુ
અને કફ- કફ, શરીરના શારીરિક, દોષાઃ
જલ્મ દોષો છે દોષ હૈ, તેવાજ્ અને તેઓના ઓર અને, જ્વર- જ્વર જ્વર, અતીસાર- અતીસાર અતીસાર, શ્વેત-
શ્વેત શ્વેત, શ્વેત- શ્વેત શ્વેત, શ્વેત- શ્વેત શ્વેત, શ્વેત-
પ્રમેહ પ્રમેહ, કુષ્ઠાદયઃ ચ અપિ અને કુષ્ઠ વગેરે ઓર કુષ્ઠ
આદિ, વિકારાઃ વિકારો છે વિકાર હૈ, હિતિ આ પ્રમાણે
હવે પ્રકાર, દોષાઃ દોષોનું દોષોંકા, કેવલાઃ સમૂહ-
પણે સમ્પૂર્ણ રૂપે, વિકાર-વિકાર- દેશઃ ચ અને વિકારોનું
એક ભાગથી ઓર વિકારકા એક ભાગે, વ્યાખ્યાતાઃ
વ્યાખ્યાન કથું છે વ્યાખ્યાન કિયા હૈ ॥૫॥

5. Vata, pitta and kapha are the morbid factors affecting the body. Among the disorders engendered by these three morbid humors are fever, diarrhea, edema, consumption, dyspnea, urinary anomalies and dermatosis etc.

તથોર્થોઃ ત્રિવિધં પ્રકોપકારણમ્—

तत्र कस्त्वेषां द्वयानामपि दोषाणां त्रिविधं
प्रकोपणं; तद्यथा—असात्म्येन्द्रियार्थसंयोगः, प्रज्ञा-
पराधः, परिणामश्चेति ॥ ६ ॥

તત્ત્વ તેમાં અને, વ્યાખ્યા સહુ આ અને, દ્વયનામ્
એ પ્રકારનાં દોષોંકા, ત્રિવિધમ્ ત્રણ પ્રકારનાં ત્રણ પ્રકારે,
પ્રકોપણમ્ પ્રકોપકારણો છે પ્રકોપકારણ હૈ, તત્ત્વ
વ્યાખ્યા એકે એકે, અસાત્મ્યેન્દ્રિયાર્થસંયોગઃ અસાત્મ્યે-
ન્દ્રિયાર્થસંયોગ અસાત્મ્યેન્દ્રિયાર્થસંયોગ, પ્રજ્ઞાપરાધઃ પ્રજ્ઞા-
પરાધ પ્રજ્ઞાપરાધ, પરિણામઃ ચ હિતિ અને પરિણામ
ઓર પરિણામ ॥ ૬ ॥

6. Of both kind of morbid factors (psychic and somatic) the exciting factors are three. They are—non-

homologatory contact of the senses with their sense-objects, volitional transgression and time-effect.

दोषत्रयादपरिमितविकारोत्पत्तौ युक्तिः —

प्रकुपितास्तु कलु તે પ્રકોપણવિશેષાદ્
દૂષ્યવિશેષાદ્ વિકારવિશેષાનમિનિર્વર્તયન્ત્યપરિ-
સંસ્યેયાન્ ॥ ૭ ॥

પ્રકુપિતાઃ પ્રકોપ પામેલા પ્રકુપિત હુએ, તે તુ કલુ
તેઓ વે, પ્રકોપણ- પ્રકોપક હેતુઓના પ્રકોપક હેતુઓંકે,
વિશેષાદ્ ભેદને લઈને મેદસે, દૂષ્યવિશેષાદ્ ચ તથા
દૂષ્યના ભેદને લઈને ઓર દૂષ્યકે મેદસે, અપરિસંસ્યેયાન્
અસંસ્ય અસંસ્ય, વિકારવિશેષાન્ વિકારભેદોને વિકાર-
ભેદોંકો, અમિનિર્વર્તયન્તિ ઉત્પન્ન કરે છે ઉત્પન્ન કરતે હૈ ॥૭॥

7. These morbid factors when excited, generate by virtue of the diversity of exciting factors and the diversity of susceptible factors, innumerable varieties of disorders.

रोगाणां परस्परानुबन्धकत्वम्—

ते च विकाराः परस्परमनुवर्तमानाः कदाचि-
दनुबद्ध्यन्ति कामादयो ज्वरादयश्च ॥ ८ ॥

તે ચ તે વે, કામાદયઃ કામ વગેરે કામ આદિ,
જ્વરાદયઃ ચ અને જ્વરાદિ ઓર જ્વરાદિ, વિકારાઃ
વિકારો વિકાર, પરસ્પરમ્ પરસ્પર પરસ્પર, અનુવર્તમાનાઃ
અનુવર્તન કરતા અનુવર્તન કરતે હુએ, કદાચિદ્ ક્યારેક
કમી, અનુબદ્ધ્યન્તિ એકાએક રહે છે સાથે મિલ જાતે હૈ ॥૮॥

8. These disorders both psychic such as desire etc., and somatic such as fever etc., following one another, occasionally occur together.

नियतस्त्वनुबन्धो रजस्तमसोः परस्परं, न
ह्यरजस्कं तमः प्रवर्तते ॥ ९ ॥

૭. દૂષ્યવિશેષાદ્-દૂષ્યવિશેષાદ્ (૭.)

૯. પ્રવર્તતે-પ્રાપ્તઃ (૯.)

સ્વ:- રભેશુલુ રજોગુણ, તમસોઃ અને તમોશુલુને।
ઔર તમોગુણકા, પરસ્પરમ્ ૫૨૨૫૨ પરસ્પર, અનુબન્ધઃ
અનુબન્ધ અનુબન્ધ, તુ તે। તો, નિચતઃ નિચિત છે
નિચિત છે, હિ કારણકે ક્યોંકિ, અરજસ્કમ્ રભેશુલુ
વિના વિના રજોગુણકે, તમઃ તમોશુલુ તમોગુણ, ન પ્રવ-
ર્તે પ્રવર્તે નથી પ્રવર્ત નહીં હોતા ॥૧॥

9. The natural concurrence between
passion and ignorance is invariable.
For ignorance cannot act in the
absence of passion.

શારીરદોષાણાં પરસ્પરાનુબન્ધકત્વમ્—

(પ્રાયઃ) શારીરદોષાણામેકાધિષ્ઠાનીયાનાં સન્નિ-
પાતઃ સંસર્ગો વા સમાનગુણત્વાત્; દોષા હિ
દૂષણૈઃ સમાનાઃ ॥ ૧૦ ॥

પ્રાયઃ ધક્ષુ'ખરુ' પ્રાયઃ, એક-અધિષ્ઠાનીયાનામ્ એક
સ્થાનમાં રહેનાર એક હી સ્થાન પર રહેવાલે, શારીર-
શારીરિક શારીરિક, દોષાણામ્ દોષેના દોષકે, સમાન-
સમાન સમાન, ગુણત્વાત્ શુભવાળાપણથી ગુણોંકી સમ-
તાસે, સન્નિપાતઃ સન્નિપાત સન્નિપાત, સંસર્ગઃ વા અથવા
સંસર્ગ થાય છે યા સંસર્ગ હોતા છે, હિ કારણકે
ક્યોંકિ, દોષાઃ દોષે દોષ, દૂષણૈઃ દૂષણેના દૂષ્યોંકે,
સમાનાઃ સમાન હોય છે સમાન હોતે છે ॥૧૦॥

10. Of the morbid factors which
have the same habitat, the discordance
that occurs may extend to all the
three humors or to any two of them
by reason of their common morbid
tendency. The morbid conditions are
of the nature of the morbid factors.

અનુબન્ધ્યાનુબન્ધભેદકૃતો દોષભેદઃ—

તન્નાનુબન્ધ્યાનુબન્ધકૃતો વિશેષઃ—સ્વતન્ત્રો વ્ય-
કલિજ્ઞો યથોક્તસમુત્થાનપ્રશમો ભવત્યનુબન્ધ્યઃ,
તદ્વિપરીતલક્ષણસ્વનુબન્ધઃ ।

૧૧. અનુબન્ધકૃતો વિશેષઃ—અનુબન્ધવિશેષઃ (૫.)

તન્ના તેમાં ફનમેં, અનુબન્ધ્ય-અનુબન્ધ્ય અનુબન્ધ્ય,
અનુબન્ધકૃતઃ તથા અનુબન્ધ્ય ઊત્પન્ન તથા અનુબન્ધ્ય
ઉત્પન્ન, વિશેષઃ ભેદ આ છે મેદ યદ છે, અનુબન્ધ્યઃ
અનુબન્ધ્ય અનુબન્ધ્ય, સ્વતન્ત્રઃ સ્વતન્ત્ર સ્વતન્ત્ર, વ્યક-
લિજ્ઞઃ ૨૫૫૮ લક્ષણવાળો સ્પષ્ટ લક્ષણવાળો, યથોક્ત- કલા
પ્રમાણેના કહે હુણ, સમુત્થાન- હેતુ હેતુ, પ્રશમઃ તથા
શમનવાળો તથા શમનવાળો, ભવતિ હોય છે હોતા છે,
અનુબન્ધ્યઃ તુ અને અનુબન્ધ્ય ઔર અનુબન્ધ્ય, તત્- તેનાથી
ફસે, વિપરીત- વિપરીત વિપરીત, લક્ષણઃ લક્ષણવાળો
હોય છે લક્ષણવાળો હોતા છે;

11-(1). The differential characteri-
stics of primary and secondary affec-
tions are as follows: The primary
condition is that which is independent,
manifests definite symptoms and has
an onset and subsistence as laid down.
The secondary affection is that which
is contrary to this description.

અનુબન્ધ્યલક્ષણસમન્વિતાસ્તન્ના યદિ દોષા
ભવન્તિ તત્ત્રિકં સન્નિપાતમાચક્ષતે, દ્વયં વા
સંસર્ગમ્ ।

તન્ના તેમાં ફનમેં, યદિ ભે યદિ, દોષાઃ વાત, પિત્ત
તથા કફ વાત, પિત્ત ઔર કફ, અનુબન્ધ્ય- અનુબન્ધ્યનાં
અનુબન્ધ્યકે, લક્ષણ- લક્ષણથી લક્ષણકે, સમન્વિતાઃ યુક્ત
યુક્ત, ભવન્તિ થાય તે। હોં તો, તત્- તે ઉપ, ત્રિકમ્
ત્રણના સમૂહને ત્રીનકે સમૂહકો, સન્નિપાતમ્ સન્નિપાત
સન્નિપાત, દ્વયમ્ વા અથવા બેના સમૂહને અથવા દોકે
સમૂહકો, સંસર્ગમ્ સંસર્ગ સંસર્ગ, આચક્ષતે કહે છે કહેતે છે;

11-(2). If all the three provoked
humors are accompanied by signs of
secondary affections, it is called ' tridis-
cordance'; if only two of the humors
are affected, the condition is called
' bidiscordance '.

૧૧. અનુબન્ધ્યલક્ષણસમન્વિતાઃ—અનુબન્ધ્યાનુબન્ધ્યલક્ષણાન્વિતાઃ

(૫.)

„ અનુબન્ધ્યલક્ષણ—અનુબન્ધ્યાનુબન્ધ્યલક્ષણ (ક. ૫. ૬. ૫.)

अनुबन्धानुबन्धविशेषकृतस्तु बहुविधो दोष-
मेदः । एवमेष संज्ञाप्रकृतो भिषजां दोषेषु व्या-
चिष्टु च नानाप्रकृतिविशेषव्यूहः ॥ ११ ॥

अनुबन्ध- अनुबन्ध-अनुबन्ध, अनुबन्ध- तथा
अनुबन्ध- तथा अनुबन्धके, विशेषकृतः भेदधी उत्पन्न
थयेदो मेदसे उत्पन्न, दोषमेदः दोषमेद, दोषमेद, तु तो
तो, बहुविधः अङ्ग प्रकृतिने। छे बहुत प्रकारका है, एवम्
आ प्रभासे इस प्रकार, दोषेषु दोषभा दोषमें, व्याचि-
ष्टु च अने व्याधिभा और व्याधिमें, एवः आ यह,
जाना- लुप्तलुप्त नाना, प्रकृति- कृतिने। कारणके,
विशेष- भेदधी थयेदो मेदसे उत्पन्न, व्यूहः व्याधिने।
तथा दोषाने समूह व्याधिभा और दोषोंका समूह,
भिषजाम् वेदोनी वेदोंकी, संज्ञा- संज्ञाद्वारा संज्ञाद्वारा,
प्रकृतः कृतभा आवेद छे किया गया है ॥११॥

11. From this distinction of
primary and secondary affections there
proceed the various groupings of
morbid humors. Thus come about
the classifications of the various cau-
sative factors as set out in the nomen-
clature of physicians with reference
to morbid humors and disease-condi-
tions.

जाठरामेचतुर्विधो मेदः—

अग्निषु तु शरीरेषु चतुर्विधो विदोषो बल-
मेदेन भवति ।

शरीरेषु शारीरिक शरीरोंमें, अग्निषु अग्निभा अग्नि,
बलमेदेन अलभेदधी बलमेदसे, चतुर्विधः चार प्रकृतिने।
चारप्रकारके, विशेषः भेद भेदवाली, भवति भवति थाय छे
होती है ।

12-(1). The thermal element in the
bodies is differentiated into four types
according to its intensity.

१. दोषमेदः-मेदः (५.)

तद्यथा-तीक्ष्णो, मन्दः, समो, विषमश्चेति ।
तत्र तीक्ष्णोऽग्निः सर्वापचारसहः, तद्विपरीतल-
क्षणस्तु मन्दः, समस्तु क्लृप्तपचारतो विकृतिमा-
पद्यतेऽनपचारतस्तु प्रकृताववतिष्ठते, समलक्षण-
विपरीतलक्षणस्तु विषम इति ।

तत् यथा ज्ञेयं ज्ञेयं, तीक्ष्णः तीक्ष्ण, तीक्ष्ण,
मन्दः मन्द, समः सम, सम, विषमः च इति
अने विषम और विषम, तत्र तेभा इनमें, तीक्ष्णः तीक्ष्ण
तीक्ष्ण, अग्निः अग्नि, सर्व- सर्व सब, अपचारसहः
अपचारने सहन करना छे अपचारको सहन करनेवाली
है, तत् तेनाथी इससे, विपरीत- विपरीत विपरीत,
क्षणः क्षणक्षणागो लक्षणवाला, तु तो तो, मन्दः मन्द
छे मन्द है, समः तु सम तो सम तो, अपचारतः क्लृप्त
अपचारथी अपचारसे, विकृतिम् विकृति विकृति, आप-
द्यते पाये छे प्राप्त करती है, अनपचारतः तु अपचार
न करनाथी अपचार न होनेसे, प्रकृतौ प्रकृतिभा प्रकृति-
में, अवतिष्ठते स्थित थाय छे रहती है, सम- समना
समके, क्षण- क्षणक्षणागो लक्षणसे, विपरीत- विपरीत विप-
रीत, क्षणः क्षणक्षणागो लक्षणवाली, तु तो तो,
विषमः इति विषम छे विषम है;

12-(2). Thus it is found to be acute,
mild, regular and irregular. Among
these the acute type is capable of
coping with all kinds of indiscretions;
of a contrary nature to this is the
mild type. The regular type is that
which becomes impaired by indiscre-
tions, but in the absence of indiscre-
tions, maintains its normal condition;
the irregular is that which is of the
opposite characteristics to the last.

एते चतुर्विधा भवन्त्यग्नयश्चतुर्विधानामेव
पुरुषाणाम् ।

एते आ ये, चतुर्विधाः चार प्रकृतिने। चार प्रकारके,
अग्नयः अग्नि अग्नि, चतुर्विधानाम् चार प्रकृतिने। चार
प्रकारके, एव च ही, पुरुषाणाम् पुरुषोंकी,
भवन्ति होय छे होती हैं ।

12-(3). These four types of thermal elements are seen in the four types of men.

तत्र समवातपित्तश्लेष्मणां प्रकृतिस्थानां समा भवन्त्यग्नयः, वातलानां तु वाताभिभूतेऽग्न्यधिष्ठाने विषमा भवन्त्यग्नयः, पित्तलानां तु पित्ताभिभूतेऽग्न्यधिष्ठाने तीक्ष्णा भवन्त्यग्नयः, श्लेष्मलानां तु श्लेष्माभिभूतेऽग्न्यधिष्ठाने मन्दा भवन्त्यग्नयः ॥ १२ ॥

तत्र तेभ्यो इन्मै, प्रकृतिस्थानाम् प्रकृतिस्थित ओ२धे प्रकृतिस्थित अर्थात्, समवातपित्तश्लेष्मणाम् समान वात, पित्त तथा कृ३वाणाओ३ना समवातपित्तकफवालोंकी, अग्नयः अग्नि अग्नियों, समाः सम सम, भवन्ति होय ओ होती हैं, वातलानाम् तु वातप्रधान मनु०थीनुं तो वातल पुरुषोंके तो, अग्न्यधिष्ठाने अग्निस्थान अग्निस्थान, वात- वातथी वातसे, अभिभूते पराभव पाभता आक्रान्त होनेके कारण, अग्नयः अग्निओ३ अग्नियों, विषमाः विषम विषम, भवन्ति थाय ओ हो जाती हैं, पित्तलानाम् तु पित्तप्रधान मनु०थीनुं तो पित्तप्रधान मनुष्योंके तो, अग्न्यधिष्ठाने अग्निस्थान अग्निस्थान, पित्त-अभिभूते हि पित्तथी पराभव पाभता पित्तसे आक्रान्त होनेके कारण, अग्नयः अग्निओ३ अग्नियों, तीक्ष्णाः तीक्ष्ण तीक्ष्ण, भवन्ति थाय ओ हो जाती हैं श्लेष्मलानाम् तु कृ३प्रधान मनु०थीनुं तो कफप्रधान पुरुषोंके तो, अग्न्यधिष्ठाने अग्निस्थान अग्निस्थान, श्लेष्म- कृ३थी कफसे, अभिभूते पराभव पाभता आक्रान्त होनेके कारण, अग्नयः अग्निओ३ अग्नियों, मन्दाः मन्द मन्द, भवन्ति थाय ओ हो जाती हैं ॥ १२ ॥

12. In persons with equipoised vata-pitta-kapha habitus, when in their normal condition, the thermal processes are of the normal type. In persons with vata habitus, if the preponderant vata has overpowered the seat of heat, the thermal processes become of irregular type. In persons

of the pitta habitus, if the preponderant pitta has overpowered the seat of heat, the thermal processes become of the acute type. In persons of kapha habitus, if the preponderant kapha has overpowered the seat of heat, the thermal processes become of the mild type.

वातादिप्रकृतिसंज्ञाविचारः—

तत्र केचिदाहुः—न समवातपित्तश्लेष्माणो जन्तवः सन्ति, विषमाहारोपयोगित्वान्मनुष्याणां, तस्माच्च वातप्रकृतयः केचित्, केचित् पित्तप्रकृतयः, केचित् पुनः श्लेष्मप्रकृतयो भवन्तीति ।

तत्र तेभ्यो इसमें, केचित् डेटलाड कोई, जाहुः कहे ओ के कहते हैं कि, मनुष्याणाम् मनु०थी मनुष्योंके, विषम- विषम विषम, आहार- आहारनो आहारका, उप- योगित्वात् उप०थीम करता होवाथी उपयोग करनेसे, जन्तवः प्राणीओ३ प्राणी, समवातपित्तश्लेष्माणः सम प्रभाषुभा वात-पित्त-कृ३वाणां समान वात-पित्त-कफ-वाले, न सन्ति होतां नथी नहीं हैं, तस्माच्च तेथी इस लिए, केचित् डेटलाड कोई, वातप्रकृतयः वातप्रकृति-वाणा वतप्रकृतिवाले, केचित् डेटलाड कोई, पित्तप्रकृतयः पित्तप्रकृतिवाणा पित्तप्रकृतिवाले, केचित् पुनः अने डेटलाड और कोई, श्लेष्मप्रकृतयः कृ३प्रकृतिवाणा कफ-प्रकृतिवाले, भवन्ति इति थाय ओ होने हैं;

13-(1). Some object here that there are no human beings with the equipoised condition of vata-pitta-kapha, as men are given to a dietary made up of miscellaneous articles. In consequence of this, some persons tend to be of the vata habitus, some of the pitta habitus and some of the kapha habitus.

१३. समवातपित्तश्लेष्माणः—समवातपित्तश्लेष्मप्रकृतयः । च ।

તથાનુપપન્નં, કસ્માત્ કારણાત્? સમવાત-
પિત્તશ્લેષ્માણં દ્યારોગમિચ્છન્તિ મિશ્રજઃ, યતઃ પ્રકૃ-
તિશ્ચારોગ્યમ્, આરોગ્યાર્થા ચ મેષજપ્રવૃત્તિઃ, સા
ચેષ્ટરૂપા, તસ્માત્ સન્તિ સમવાતપિત્તશ્લેષ્માણઃ,
ન ક્ષલુ સન્તિ વાતપ્રકૃતયઃ પિત્તપ્રકૃતયઃ શ્લેષ્મ-
પ્રકૃતયો વા ।

તત્ ચ અને તે ઓર વહ, અનુપપન્નમ્ થેઅ નથી
યોગ્ય નહીં હૈ, કસ્માત્ કારણાત્ એનુ કારણુ થું? હસકા
કારણ કયા હૈ? હિ કારણુ આ છે કે કારણુ યહ હૈ કિ,
મિશ્રજઃ વૈદો વૈશ, સમવાતપિત્તશ્લેષ્માણમ્ સમપ્રમાણુમાં
વાત, પિત્ત તથા કફવાળાને સમાન વાત, પિત્ત તથા
કફવાલેકો, જરોગમ્ નીરોગ નીરોગ, હ્ચ્છન્તિ માને છે
માનતે હૈ, યતઃ કારણુકે ક્યોકિ, પ્રકૃતિઃ ચ પ્રકૃતિને
અર્થ પ્રકૃતિકા અર્થ, આરોગ્યમ્ આરોગ્ય છે આરોગ્ય હૈ,
આરોગ્ય-અર્થા ચ આરોગ્ય માટે જ આરોગ્યકે લિપ્ત હી,
મેષજ-ઓષધની ઔષધકી, પ્રવૃત્તિઃ પ્રવૃત્તિ છે પ્રવૃત્તિ
હૈ, સા ચ અને તે ઓર યહી, હ્ચ્છરૂપા હ્ચ્છ છે હ્ચ્છ હૈ,
તસ્માત્ તેથી હસ લિપ્ત, સમવાતપિત્તશ્લેષ્માણઃ સમ
પ્રમાણુમાં વાત, પિત્ત અને કફવાળા મનુષ્યે સમાન
વાત, પિત્ત તથા કફવાલે મનુષ્ય, સન્તિ હોય છે હોતે
હૈ, વાતપ્રકૃતયઃ વાતપ્રકૃતિવાળા વાતપ્રકૃતિવાલે,
પિત્તપ્રકૃતયઃ પિત્તપ્રકૃતિવાળા પિત્તપ્રકૃતિવાલે, શ્લેષ્મ-
પ્રકૃતયઃ વા અથવા કફપ્રકૃતિવાળા અથવા કફ-
પ્રકૃતિવાલે, ન ક્ષલુ સન્તિ હોતા નથી નહીં હોતે ।

13-(2). This position, however, is
not tenable. Why is it not tenable?
Because of the following consideration.
It is the men in whom the three
humors—vata, pitta and kapha are
equally balanced that the physicians
describe as being healthy. Since bala-
nce or concordance of humors is
health, and since it is for the sake of
health that medicine is used, and since

the use of medicine is resorted to as a
desideratum, therefore, it follows from
all this that there are men with the
equipoised habitus of vata, pitta, kapha
and there is no such thing as a vata
norm, a pitta norm or a kapha norm.

તસ્ય તસ્ય કિલ દોષસ્યાધિક્યાત્ સા સા
દોષપ્રકૃતિરુચ્યતે મનુષ્યાણાં, ન ચ વિકૃતેષુ
દોષેષુ પ્રકૃતિસ્થત્વમુપપચતે, તસ્માન્નૈતાઃ પ્રકૃતયઃ
સન્તિ; સન્તિ તુ ક્ષલુ વાતલાઃ પિત્તલાઃ શ્લેષ્મ-
લાઃ, અપ્રકૃતિસ્થાસ્તુ તે જ્ઞેયાઃ ॥ ૧૩ ॥

તસ્ય તસ્ય કિલ તે તે ડસ ડસ, દોષસ્ય દોષની
દોષકી, આધિક્યાત્ અધિકતાથી અધિકતાસે, મનુષ્યાણામ્
મનુષ્યેની મનુષ્યોંકી, સા સા તે તે વહ વહ, દોષપ્રકૃતિઃ
દોષપ્રકૃતિ દોષપ્રકૃતિ, ડચ્યતે કહેવાય છે કહી જાતી
હૈ, વિકૃતેષુ વિકૃત અથેલા વિકૃત હુપ, દોષેષુ દોષેમાં
દોષોમેં, પ્રકૃતિસ્થત્વમ્ પ્રકૃતિસ્થપણું પ્રકૃતિસ્થત્વ, ન ચ
ઉપપચતે ધટ્તું નથી ઉપપન્ન નહીં હોતા. તસ્માત્ તેથી
હસ લિપ્ત, પૃતાઃ એ યે, પ્રકૃતયઃ પ્રકૃતિઓ પ્રકૃતિયાં,
ન સન્તિ નથી નહીં હૈ, વાતલાઃ વાતલ વાતલ, પિત્તલાઃ
પિત્તલ પિત્તલ, શ્લેષ્મલાઃ ચ તુ અને શ્લેષ્મલ ઓર
શ્લેષ્મલ, સન્તિ ક્ષલુ હોય છે હોતે હૈ, તે તુ પરંતુ
તેઓને પરંતુ ડનકો, અપ્રકૃતિસ્થાઃ અપ્રકૃતિસ્થ
અપ્રકૃતિસ્થ, જ્ઞેયાઃ બહુવા બેઈએ જાનના ચાહિપ ॥ ૧૩ ॥

13. On account of the prepon-
derance of this or that humor in a
man, he is spoken of (for convenience)
as belonging to this or that humo-
ral habitus but there is no question
of such a type, which is definitely an
abnormal condition, the humors being
aggravated. Therefore, these different

૧૩. કિલ-હિ (વ.)

„ આધિક્યાત્-અધિકસ્વભાવાત્ (વ.)

„ -અધિકભાવાત્ (વ. જ.)

„ દોષપ્રકૃતિઃ-દોષવિકૃતિઃ પ્રકૃતિરેવ (વ.)

૧૧. કસ્માત્-કસ્માત્ (વ.)

„ સન્તિ-અવન્તિ (જ. જ.)

habitus cannot be said to exist as representing the normal condition of health. There are, to be sure, persons with a preponderance of vata, pitta or kapha humor but these are to be known as departures from the normal condition.

वातादिप्रकृतीनां चत्वार्यनुप्रणिधानानि—

तेषां तु खलु चतुर्विधानां पुरुषाणां चत्वार्यनुप्रणिधानानि श्रेयस्कराणि भवन्ति ।

तेषाम् खलु ते उन, चतुर्विधानाम् चार प्रकारना चार प्रकारके, पुरुषाणाम् पुरुषोंने पुरुषोंको, तु ते। तो, चत्वारि चार, अनुप्रणिधानानि अनुपानादिना प्रयोग, श्रेयस्कराणि श्रेयस्कर श्रेयस्कर, भवन्ति छे हैं ।

14-(1). For these four classes of men there are four different kinds of regimen which are beneficial.

तत्र समसर्वधातूनां सर्वाकारसमम्, अधिक-दोषाणां तु त्रयाणां यथास्वं दोषाधिक्यमभिसमीक्ष्य दोषप्रतिकूलयोगीनि त्रीण्यनु(प्र)णिधानानि श्रेयस्कराणि भवन्ति यावद्भेः समीभावात्, समे तु सममेव कार्यम्; एवं चेष्टा मेषजप्रयोगादपरे । तान् विस्तरेणानुव्याख्यास्यामः ॥१४॥

तत्र तेषां इनमें, सम-समान समान, सर्व-सर्व सब, धातूनाम् धातुवालाओंने धातुवालोंको, सर्व-सर्व सब, आकार-रीति रीतिसे, समम् समान प्रयोग समान प्रयोग, अधिक-अने अधिक और अधिक, दोषाणाम् दोषवाले, त्रयाणाम् त्रयोंने तीनोंको, तु ते। तो, यथास्वम् यथातथातानां वक्ष्ये अनुसार अपने अपने लक्षणोंके अनुसार, दोषाधिक्यम् दोषकी अधिकता, अभिसमीक्ष्य ओझने देख कर, भेदः अभि अभि, समीभावात् यावत् ज्यों-ज्यों

१४. चत्वार्यनुप्रणिधानानि—चत्वार्यनुप्रणिधानानि (ब. प.)

„ श्रेयस्कराणि भवन्ति—श्रेयस्कराणि (ब.)

„ तान्—तानि (ब.)

सुधी सम आय त्यासुधी समान होने तक, दोष-दोषधी दोषसे, प्रतिकूलयोगीनि विपरीत युक्तवाला विरुद्ध गुणवाले, त्रीणि त्रयु तीन, अनुप्रणिधानानि प्रयोग प्रयोग, श्रेयस्कराणि श्रेयस्कर श्रेयस्कर, भवन्ति आय छे होते हैं, समे तु सम होय त्पारे सम होनेपर, समम् समान प्रयोग समान प्रयोग, एवं ज ही, कार्यम् करवा ओझने करना चाहिये, एवम् च आ प्रभाष्ये इसी प्रकार, अपरे भीला दूसरी, मेषज-औषधना औषधके, प्रयोगाः च प्रयोगे प्रयोग, इष्टाः छष्ट छे इष्ट हैं, तान् तेओतुं इनका, विस्तरेण विस्तारपूर्वक विस्तारसे, अनुव्याख्यास्यामः व्याख्यान करतुं व्याख्यान करेंगे ॥ १४ ॥

14. For those who evince the balanced condition of the three humors, the regimen too, is of the balanced type. As regards the remaining three who suffer from the preponderance of one or the other of the humors, three distinct regimens that are antagonistic to the preponderant humors are devised for their benefit, keeping in view the particular humoral excess which has to be corrected. These regimens are to be observed till the thermal processes have returned to the normal. Once they have become normal, the normal regimen of moderation should be followed. Whatever else by way of medicine contributes to this end all that is the desideratum, we shall now explain at length.

वातलादीनामातुरत्वम्—

त्रयस्तु पुरुषा भवन्त्यातुराः, ते त्वनातुरास्तन्त्रान्तरीयाणां त्रिविधम् । तद्यथा—वातलः, पित्तलः, श्लेष्मलश्चेति । तेषामिदं विशेषविज्ञानं—वातलस्य वातनिमित्ताः, पित्तलस्य पित्तनिमित्ताः, श्लेष्मलस्य श्लेष्मनिमित्ता व्याधयः प्रायेण बलवन्तश्च भवन्ति ॥१५॥

त्रयः तस्य प्रकारान् तीन प्रकारके, तु यत्नी फिर, पुरुषाः पुत्रुषो पुरुष, आनुराः रोगी रोगी, भवन्ति ताम् छे होते हैं, ते तेओ वे, तु तो तो, तन्त्रास्तरीयानाम् पीम् तन्त्रवाणा अन्य तन्त्रवाले, भिषजाम् वैद्योना भतथी वैद्योंके मतसे, अनातुराः नीरोग छे नीरोग हैं, तत् यथा जेभके जैसेकि, वातलः वातल वातल, पित्तलः पित्तल पित्तल, श्लेष्मलः च इति अने श्लेष्मल और श्लेष्मल, तेचाम् तेओना इनके, इदम् आ ये, विशेष-विज्ञानम् विशेष लक्षण छे विशेष लक्षण हैं, वातलस्य वातलने वातलको, वातनिमित्ताः वातल-य वातजन्य, पित्तलस्य पित्तलने पित्तलको, पित्तनिमित्ताः पित्तल-य पित्तजन्य, श्लेष्मलस्य अने श्लेष्मलने और श्लेष्मलको, श्लेष्मनिमित्ताः च श्लेष्मल-य श्लेष्मजन्य, व्याधयः व्याधियो व्याधियां, प्रायेण धृष्टं प्रायः, बलवन्तः बलवान् बलवान्, भवन्ति ताम् छे होती हैं ॥१५॥

15. All the three following types of men are to be regarded as diseased, although in the opinion of the physicians belonging to another school of thought, they are not to be so regarded. They are:—persons of the vata type, the pitta type and the kapha type. The special characteristics of these three types are as follows:—The vata disorders in the case of the vata type, the pitta disorders in the case of the pitta type and the kapha disorders in the case of the kapha type are more liable to occur and in greater severity.

वातलस्य वातप्रकोपे कारणम्—

तत्र वातलस्य वातप्रकोपणान्यासेवमानस्य क्षिप्रं वातः प्रकोपमापद्यते, न तथेतरो दोषो; स तस्य प्रकोपमापन्नो यथोक्तैर्विकारैः शरीरमुपतपति बलवर्णसुखायुषामुपघाताय ।

१६. वातप्रकोपणानि—वातप्रकोपणोक्तानि (व. व.).

तत्र तेभां इनमें, वातप्रकोपणानि वातप्रकोपण ५०-थेनु वातप्रकोपक द्रव्योंका, आसेवमानस्य सेवन कर-नार सेवनकरते हुए, वातलस्य वातप्रधान मनुष्यने वातप्रधान मनुष्यका, वातः वायु वात, क्षिप्रम् जल्दी जल्दी, प्रकोपम् आपद्यते प्रकोप पाये छे प्रकुपित हो जाता है, इतरौ पीम् दूसरे, दोषो दोष दोष, तत्रा तेदृशा उतने, न प्रकोप पाभता नहीं प्रकुपित नहीं होते, प्रकोपम् प्रकोप प्रकोपको, आपन्नः पाभेदो प्राप्त हुआ, सः ते वायु वह वायु, बल-बल बल, वर्ण-वर्ण वर्ण, सुख-सुख सुख, आयुषाम् तथा आयुषना तथा आयुके, उपघाताय नाशने भाटे नाशके लिए, यथोक्तैः कृत्वा प्रभाषेना कहे हुए, विकारैः विकारैशी विकारोंसे, तस्य तेना इसके, शरीरम् शरीरने शरीरको, उपतपति संतापे छे पीकित करता है ।

16-(1). If a person of the vata habitus who is given to indulgence in vata-provoking things, the vata is really aggravated; not so the other two humors. Thus exacerbated, the vata afflicts its victim's body with the disorders mentioned and impairs his strength, complexion, ease and span of life.

तस्यावजयनम्—

तस्यावजयनं—जेहस्वेदी विधियुक्तौ, मृदूनि च संशोधनानि जेहोष्णमधुराम्ललवणयुक्तानि, तद्वदभ्यवहार्याणि, अभ्यङ्गोपनाहनोद्वेष्टनोन्मर्दन-परिष्कावगाहनसवाहनावपीडनवित्रासनविस्मा-पनविस्मारणानि, सुरासवविधानं, जेहाभ्यानेकयो-नयो दीपनीयपाचनीयवातहरविरेखनीयोपहिता-स्तथा शतपाकाः सहस्रपाकाः सर्वशब्द प्रयोगा-र्थाः, वस्तयः, वस्तिनियमः सुखशीलता चेति ॥१६॥

१६. अभ्यङ्गोपनाहन-उपनाहन (व.)

,, अभ्यङ्ग-अभ्यङ्गानि (क.)

,, उद्वेष्टन-उद्वेष्टन (घ. ग.)

सर्व तेनैव इसकी, अवजवनम् शान्तिना साधन
आ छे शान्तिके साधन ये हैं, विधियुक्तो विधिपूर्वक
योग्येष्टा विधिपूर्वक प्रयुक्त, स्नेह-स्नेह स्नेह, स्वेदो
स्वेद स्वेद, स्नेह-स्नेह स्नेह, उष्ण-उष्ण २५२ उष्ण
स्पर्श, मधुर-मधुरस्पर्श मधुरस्पर्श, अम्ल-अम्लस्पर्श अम्लस्पर्श,
कषण-अने कषणस्पर्श और लवणस्पर्श, युक्तानि युक्त
युक्त, मृदूनि मृदु मृदु, संशोधनानि च संशोधन
संशोधन, तद्वत् तेन ७७ इनके सदृश, अम्लवहार्थानि क्षोभ
पक्षाथी भोजन, अम्ल-अम्ल अम्ल, उपनाहन-
उपनाह उपनाह, उद्देहन उद्देहन लपेटना, उन्मर्दन-
उन्मर्दन दबाना, परिषेक-परिषेक परिषेक, अवगाहन-
अवगाहन अवगाहन, संवाहन-अपी चापी करना,
अवपीडन-दण्डावयुं भोजना, विनासन-उपयुं डराना,
विस्मापन-आश्चर्य उत्पन्न ३२२ आश्चर्य उत्पन्न करना,
विस्मरणानि क्षुब्धावयुं भुजाना, सुरा-सुरां सुराका,
वासव-तथा आसवयुं और आसवका, विधानम् विधि-
पूर्वक सेवन ३२५२ विधिपूर्वक सेवन कराना, दीपनीय-
दीपनीय दीपनीय, पाचनीय-पाचनीय पाचनीय, वातहर-
वातहर वातहर, विरेचनीय-तथा विरेचनीय द्रव्योथी
और विरेचनीय द्रव्योसे, उपहिताः युक्त युक्त, अनेक-
योनयः च अने अनेक द्रव्योथी उत्पन्न भवेष्टा और अनेक
द्रव्योसे उत्पन्न, स्नेहाः स्नेह स्नेह, तथा तथा तथा,
शतपाकाः शतपाक स्नेह शतपाक स्नेह, सहस्रपाकाः
अने सहस्रपाक स्नेह और सहस्रपाक स्नेहका, सर्वज्ञः
सर्व इति सब तरहसे, प्रयोगार्थाः प्रयोग ३२५२ भेदो
प्रयोग करना चाहिए, वस्तयः अस्ति ७७ वस्तियां, वस्ति-
नियमः अस्ति ७७ नियम वस्तिके नियम, सुखशीलता च
इति अने सतत आरामना सेवनना पक्ष प्रयोग
३२५२ भेदो और सतत आरामके सेवनका मी प्रयोग करना
चाहिए ॥१६॥

16. The following measures are indicated to counteract and subdue the condition. Oleation and sudation in the prescribed manner; mild purifications with unctuous, hot, sweet, sour, and salt medications; dietary articles of a similar character; inunction,

poultices, bandages, friction, affusions, immersion-baths, hand-massage, kneading, shock-therapy, surprise-therapy, de-memorising therapy, prescriptions of wines and spirits, unctuous substances derived from various sources and medicated with digestive stimulants, digestives, correctives of vata, and purgatives and which have been prepared a hundred times or a thousand times and rendered worthy of use in every way; enemata, the regimen that goes with enemata, and habituation to the comforts of life.

पित्तलस्य पित्तप्रकोपे कारणम्—

पित्तलस्यापि पित्तप्रकोपणान्यासेवमानस्य क्षिप्रं पित्तं प्रकोपमापद्यते, न तथेतरो दोषो; तदस्य प्रकोपमापन्नं यथोक्तैर्विकारैः शरीरमुप-
तपति बलवर्णसुखायुषामुपघाताय ।

पित्तप्रकोपणानि पित्तप्रकोप ३२५२ पित्तप्रकोपक
द्रव्योको, आसेवमानस्य सेवन ३२५२ सेवन करते हुए,
पित्तलस्य पित्तप्रधान मनुष्यनुं पित्तप्रधान मनुष्यका,
अपि पक्ष मी, पित्तम् पित्त पित्त, क्षिप्रम् ७७ क्षी
जल्दी, प्रकोपम् आपद्यते प्रकोप पाये छे प्रकुपित हो
जाता है, तथा ते प्रभावे उस तरह, इतरी ७७
दूसरे, दोषो दोषो दोष, तथा तेदृश उत्पन्न, न प्रकोप
पाभता नहीं प्रकुपित नहीं होते, प्रकोपम् प्रकोप
प्रकोपको, आपद्यम् पायेछुं प्राप्त हुआ, तत् ते पित्त
वह पित्त, बल-अक्ष बल, वर्ण-वर्ण वर्ण, सुख-सुख
सुख, आयुषाम् अने आयुषना और आयुके, उपघाताय
नाशने भाटे नाशके लिए, यथोक्तैः कृत्वा प्रभावेना
कहे हुए, विकारैः विकारोथी विकारोसे, अस्य अना
इसके, शरीरम् शरीरने शरीरको, उपतपति सताये छे
पीड़ित करता है ।

१७. पित्तप्रकोपणानि-पित्तप्रकोपणानि (५.)

17-(1). Similarly in the pitta patient, who is given to the indulgence of pitta-provoking things, the pitta is readily aggravated; not so the other two humors. Thus exacerbated, the pitta afflicts its victim's body with the disorders mentioned, tending to impair his strength, complexion, ease and his span of life.

तस्यावजयनम्—

तस्यावजयनं—सर्पिष्पानं, सर्पिषा च स्नेह-
नम्, अधश्च दोषहरणं, मधुरतिक्तकषायशीतानां
चौषधाभ्यवहार्याणामुपयोगः, मृदुमधुरसुरभि-
शीतद्रव्यानां गन्धानां चोपसेवा, मुक्तामणिहारा-
वलीनां च परमशिशिरवारिसंस्थितानां धारण-
मुरसा, क्षणे क्षणेऽभ्यचन्दनप्रियङ्गुकालीयमृणा-
लशीतवातवारिभिरुत्पलकुमुदकोकनदसौगन्धिक-
पद्मानुगतैश्च वारिभिरभिप्रोक्षणं, श्रुतिसुखमृदुम-
धुरमनोऽनुगानां च गीतवादित्राणां श्रवणं, श्रवणं
चाभ्युदयानां, सुहृद्भिः संयोगः, संयोगश्चेष्टाभिः
स्त्रीभिः शीतोपहितांशुकस्त्रधारिणीभिः, निशाक-
रांशुशीतलप्रवातहर्म्यवासः, शैलान्तरपुलिनशि-
शिरसदनवसनव्यजनपवनसेवनं, रम्याणां चोप-
वनानां सुखशिशिरसुरभिमारुतोपहितानामुपसेव-
नं, सेवनं च पद्मोत्पलनलिनकुमुदसौगन्धिकपु-
ण्डरीकशतपत्रहस्तानां, सौम्यानां च सर्वभावा-
नामिति ॥१७॥

तस्य तेनैव इसकी, अवजयनम् शान्तिना साधने।
आ छे शान्तिके साधन ये हैं, सर्पिष्पानम् धृतपान
धृतपान, सर्पिषा धीथी धृतसे, स्नेहनम् च स्नेहन स्नेहन,

१७. अधश्च—कर्षवमश्च (प.) .

.. अधश्चन्दन—स्रक्चन्दन (व. त. द. प.)

.. संयोगः—योगः (ख.)

.. स्त्रधारिणीभिः—स्त्रधारिणीभिः (क. द.)

.. उपहितानाम्—उपवातानाम् (ड.)

.. शतपत्रहस्तानां—शतपत्रहस्तानां (ध.)

अधः नीचेने भागे अधोमार्गसे, दोषहरणम् च दोषनु
हरणुं करवुं दोषोंको निकालना, मधुर- मधुर मधुर, तिक्त-
तिक्त तिक्त, कषाय- कषाय कषाय, शीतानाम् तथा
शीत तथा शीत, औषध- औषध औषध, अभ्यवहार्याणाम्
च तेभ्यः अन्नपानने एवं भक्षणपानका, उपयोगः उप-
योग उपयोग, मृदु- मृदु मृदु, मधुर- मधुर मधुर, सुरभि-
सुगन्धी सुगन्धी, शीत- शीत शीतल, द्रव्यानाम् तथा
द्रव्य एवं द्रव्य, गन्धानाम् च गन्धानु गन्धोंको, उपसेवा
सेवन सेवन, परम- अतिशय अति, शिशिर- शीत शीतल,
वारि- पाणीभां जलमें, संस्थितानाम् राशेक्ष स्थित,
मुक्ता- मोती मोती, मणि- तथा भूषणोत्पत्ति एवं मणियोंकी,
हारावलीनाम् च भाषाओंने मालाओंको, उरसा छातीमें
छाती पर, धारणम् धारण करनी पहनना, मधुरचन्दन-
श्चेत चन्दन स्नेत चन्दन, प्रियङ्गु- प्रियङ्गु प्रियङ्गु कालीय-
कालीयक कालीयक, मृणाल- मृणाल मृणाल, शीत- शीत
शीत, वात- वायु वायु, वारिभिः तथा न्यूनार्थी तथा
जलसे, उरपक- उत्पल उत्पल, कुमुद- कुमुद कुमुद,
कोकनद- कोकनद कोकनद, सौगन्धिक- सौगन्धिक सौग-
न्धिक, पद्म- तथा पद्मार्थी एवं पद्मसे, अनुगतैः च युक्त
युक्त, वारिभिः न्यूनार्थी जलको, क्षणे क्षणे बार-बार
बारबार, अभिप्रोक्षणम् छान्छुं छिड़कना, श्रुतिसुख-
क्षुब्धप्रिय कर्णप्रिय, मृदु- मृदु मृदु, मधुर- मधुर मधुर,
मनोनुगानाम् मनोनुगानां मनके प्रिय, गीत- गीतनु
गीतका, वादित्राणाम् तथा वादित्रोत्पत्ति तथा वादित्रोंका,
श्रवणम् च सांभलपुं सुनना, अभ्युदयानाम् उन्नतिनी
वाते उन्नतिदायक बातोंको, श्रवणम् सांभलपुं सुनना,
सुहृद्भिः मित्रोन्नी साथे मित्रोंके साथ, संयोगः भेदाप
मिलना, शीत- शीत द्रव्योंसे, उपहित- युक्त
युक्त, अशुक्- वस्त्र वस्त्र, स्त्रक्- तेभ्यः भाषा एवं माला,
धारिणीभिः धारण करनी धारण करनेवाली, द्रव्याभिः
द्रव्य द्रव्य, स्त्रीभिः स्त्रीभिः स्त्री साथे स्त्रियोंके साथ,
संयोगः च संधेय संयोग, निशाकर- चंद्रमां
चंद्रमाकी, अशु- अशुस्थी किरणोंसे, शीतल- शीतल
शीतल, प्रवात- तथा पूज पवनवाणी एवं बहुत पवन-
वाली, हर्म्य- हर्म्योत्पत्ति हर्म्योत्पत्ति, वासः निवास
रहना, शैलान्तर- पर्वतनी शुद्ध पर्वतकी गुफा, पुलिन-
नदीनां किनारे नदीतट, शिशिर- शीतल, सदन- धर

गृह, वसन- वस्त्र वस्त्र, व्यवजन- तथा पञ्चाना एवं पंखेकी, पवन- पवनानु वायुका, सेवनम् सेवन सेवन, सुख- सुखकर सुखदायक, शिशिर- शीतल शीतल, सुरभि- तथा सुगन्धी एवं सुगन्धी, माहृत- पवनशी पवनसे, उपहितानाम् युक्त युक्त, रम्याणाम् च रमणीय सुन्दर, उपवनानाम् उपवनानाम् उपवनोका, सेवनम् सेवन सेवन, पद्म- पद्म पद्म, उत्पल- उत्पल उत्पल, नलिन- नलिन नलिन, कुमुद- कुमुद कुमुद, सौगन्धिक- सौगन्धिक सौगन्धिक, पुण्डरीक- पुण्डरीक पुण्डरीक, शतपत्र- तथा शतपत्रना एवं शतपत्रके, हस्तानाम् च सम्भोजानुं समूहोका, सौम्यानाम् च अने सौम्य और सौम्य, सर्वमावानाम् सर्व भावानुं सब भावोका, सेवनम् इति सेवन सेवन ॥ १७ ॥

17. To counteract and subdue such a condition the following measures should be taken:—potions of ghee, oleation procedure with ghee; purgation; use of medicines and food-stuffs that are sweet, bitter, astringent and refrigerant; use of scents which are mild, sweet, fragrant, cooling and cordial; wearing on the chest of necklaces of pearls and gems which have been kept in ice-cold water; frequent sprinkling water mixed with white sandal, Roxburg's five-leaved tree of beauty (priyangu), yellow sandal wood, lotus stalks and cooled by wind, and sprinkling of water from drenched blue lotuses, night lotuses, sacred lotuses, and fragrant lotuses; listening to songs and the playing of musical instruments, which are pleasing to the ears, mild, sweet and agreeable; listening to edifying talk; keeping the company of well-wishers; keeping also the company of agreeable women,

wearing cool garments and garlands; residence in palacial mansions cooled by the rays of the moon and exposed to breezes blowing from every direction; camping in the interior of mountains, or river banks or staying in cooled rooms, the use of cool raiment and of cool breezes from fans; resorting to delightful pleasure gardens through which blow pleasant, cool and fragrant breezes; the use of nosegays of lotuses, blue lotuses, dark lotuses, moon lotuses, fragrant lotuses, the white lotuses, the king lotuses, and the use in general of all soothing things.

श्लेष्मलस्य श्लेष्मप्रकोपे कारणम्—

श्लेष्मलस्यापि श्लेष्मप्रकोपणान्यासेवमानस्य क्षिप्रं श्लेष्मा प्रकोपमापद्यते, न तथेतरो दोषोः स तस्य प्रकोपमापन्नो यथोक्तैर्विकारैः शरीरमुपतपति बलवर्णसुखायुषामुपघाताय ।

श्लेष्मप्रकोपणानि कश्चिदपि ६००० कफप्रकोपक द्रव्योका, आसेवमानस्य सेवन करन सेवन करते हुए, श्लेष्मलस्य कश्चिदपि मनुष्येन कफप्रधान मनुष्यका, जपि पक्षु मी, श्लेष्मा कश्चिदपि कफ, क्षिप्रम् ज्वरही जल्दी, प्रकोपम् आपद्यते प्रकोप पात्रे ये प्रकुपित हो जाता है, इतरो पीला दूधरे, दोषो दोष दोष, तथा तेजसा उतने, न प्रकोप पात्रना नहीं प्रकुपित नहीं होते, प्रकोपम् प्रकोपने प्रकोपको, आपन्नः पात्रेण प्राप्त हुआ, सः ते कश्चिदपि कफ, बल- जल बल, वर्ण- वर्ण वर्ण, सुख- सुख सुख, आयुषाम् अने आयुष्यना और आयुके, उपघाताय नाशने भाटे नाशके लिए, यथोक्तैः कश्चिदपि प्रभावेना कहे हुए, विकारैः विकारोशी विकारोसे, तस्य तेना इसके, शरीरम् शरीरने शरीरको, उपतपति संतापे ये पीकित करता है ।

१८. श्लेष्मप्रकोपणानि—श्लेष्मप्रकोपणोक्तानि (५.)

18-(1). Similarly in the person of kapha habitus given to indulgence in kapha-provoking things, kapha is readily aggravated; not so the other two humors. Thus exacerbated, the kapha afflicts its victim's body with the disorders mentioned, tending to impair his strength, complexion, ease and span of life.

तस्यावजयनम्—

तस्यावजयनं—विधियुक्तानि तीक्ष्णोष्णानि संशोधनानि, रुक्षप्रायाणि चाभ्यवहार्याणि कटुक-
कतिककषायोपहितानि, तथैव धावनलङ्घनप्लव-
नपरिसरणजागरणनियुद्धव्यायव्यायामोन्मदन-
ज्ञानोत्सादनानि, विशेषतस्तीक्ष्णानां दीर्घकाल-
स्थितानां च मद्यानामुपयोगः, सधूमपानः सर्व-
शश्चोपवासः, तथोष्णं वासः, सुखप्रतिषेधश्च
सुखार्थमेवेति ॥ १८ ॥

तस्य तेन इनी, अवजयनम् शांतिना साधन
आ छे शान्तिके साधन ये हैं, विधियुक्तानि विधि-
पूर्वक योनेषां विधिपूर्वक युक्त, तीक्ष्ण- तीक्ष्ण तीक्ष्ण,
उष्णानि उष्ण उष्ण, संशोधनानि संशोधन संशोधन,
रुक्षप्रायाणि मोटे भागे रुक्ष प्रायः रुक्ष, कटुक- कटुक
कटुक, तिक्त- तिक्त तिक्त, कषाय- तथा कषाय द्रव्योर्थी
एवं कषाय द्रव्योर्से, उपहितानि युक्त युक्त, अभ्य-
वहार्याणि च अन्नपान अन्नपान, तथा एव तेभ्य तथा,
धावन- दोषपुं दोषना, लङ्घन- उत्सर्जन कर्तुं लाघना,
प्लवन- कूटपुं कूटना, परिसरण- फूट्टी कर्तुं गोलाईमे
धूमना, जागरण- अगस्त्य जागरण, नियुद्ध- कर्तुं
कुम्भी, व्यायव- मैथुन मैथुन, व्यायाम- व्यायाम
व्यायाम, उन्मर्दन- उन्मर्दन उन्मर्दन, स्नान- स्नान
स्नान, उत्सादनानि अने उत्सादन और उत्सादन, विशेषतः
विशेष कर्तुं विशेष करके, तीक्ष्णानाम् तीक्ष्ण
तीक्ष्ण, दीर्घ- अने दीर्घ और दीर्घ, काल- काल

१८. संशोधनानि—संशोधनजननानि (च.)

१. निष्ठुर-दुष्ट (च.)

कालसे, स्थितानाम् राशी भूषण रखे हुए, मद्यानाम्
च भक्षणे। मद्योका, उपयोगः उपयोग उपयोग, सधूम-
पानः धूमपानसहित धूमपानके साथ, सर्वशः सर्व-
संपूर्ण, उपवासः च उपवास उपवास, तथा तथा तथा,
उष्णम् गरम गरम, वासः वस्त्र वस्त्र, सुखार्थम्
आरोग्यने भाटे आरोग्यके लिए, एव ए ही, सुख-
सुखने। सुखका, प्रतिषेधः इति त्याग त्याग ॥१८॥

18. To counteract and subdue such a condition the following thera-
peutic measures are indicated: namely, the systematic use of purificatory
procedures with acute and hot things, the use of dietary articles which are
for the most part of a dry nature, and have been treated with pungent,
bitter and astringent ingredients; also running, jumping, leaping, whirling,
about, waking, wrestling, sexual con-
gress, exercise, massage, baths and
oily massage; in particular, the drink-
ing of strong wines of long vintage,
lightening therapy of all kinds, in
conjunction with the use of smoking;
the wearing of warm apparel, and the
giving up of the comforts of life with
a view to eventual happiness.

राजाईद्वयलक्षणम्—

भवति चात्र—

सर्वरोगविशेषज्ञः सर्वकार्यविशेषनिम् ।

सर्वमेपजतत्त्वज्ञो राज्ञः प्राणपतिर्भवेदिति ॥१९॥

अत्र च आ विषयम्। इस विषयमें, भवति श्लोक
छे के श्लोक है कि, सर्व- सर्व सब, रोग- रोगना रोगके,
विशेषज्ञः ज्ञेने अक्षुण्णार भेदोंको समझनेवाला, सर्व-
सर्व सब, कार्य- कार्यना कार्यके विशेषविद् ज्ञेने
अक्षुण्णार भेदोंको समझनेवाला, सर्व- सर्व सब, भवज-
ओषधना औषधके, तरङ्गः तरङ्गने अक्षुण्णार वेद

तत्त्वको जाननेवाला वैद्य, राज्ञः राज्ञे। राजाका, प्राण-
पतिः प्राणरक्षकः प्राणरक्षक, भवेत् इति भाव्यं ॐ होता
हे ॥ १९ ॥

Here is a verse again—

19. The man who is acquainted
with the characteristics of all diseases,
versed in all therapeutic measures and
conversant with the true properties
of all drugs, is worthy of being made
the custodian of the king's life.

अध्यायोक्तविषयाः —

तत्र श्लोकाः—

प्रकृत्यन्तरमेदेन रोगानीकविकल्पनम् ।
परस्परविरोधश्च सामान्यं रोगदोषयोः ॥ २० ॥
दोषसंख्या विकाराणामेकदेशः प्रकोपणम् ।
जरणं प्रति चिन्ता च कायाग्नेर्धुक्षणां च ॥ २१ ॥
नराणां वातलादीनां प्रकृतिस्थापनानि च ।
रोगानीके विमानेऽस्मिन् व्याहृतानि महर्षिणा ॥ २२ ॥

तत्र श्लोकाः ते विषयमां उपसंहारना श्लोके
छे ३ उस विषयमें उपसंहारके श्लोक हैं कि, प्रकृत्यन्तर-
कारणान्तरके, मेदेन लेदधी मेदसे, रोगानीक-
रोगसमूहके, विकल्पनम् लेद मेद, परस्पर-
अविरोध, रोग- रोग, दोषयोः अने दोषोन्नी और
दोषकी, सामान्यम् च सामानता समानता, दोषसंख्या
दोषोन्नी संख्या दोषोंकी संख्या, विकाराणाम् विकारोन्नी
विकारोंका, एकदेशः अथ भाग एक भाग, प्रकोपणम्
दोषोन्नी प्रकोपनां कारण दोषोंके प्रकोपके हेतु, जरणम्
प्रति अग्निना विषयमां अग्निके विषयमें, चिन्ता च
विचार विचार, कायाग्नेः कायाग्निने कायाग्निको, धुक्षणां
च प्रदीप्त करनेवाले प्रयोगों, वातलादीनाम् अने वातप्रधान पदोंके और वातप्रधान
आदि, नराणाम् मनुष्योंके, प्रकृति-

स्थापनानि च प्रकृतिमां स्थापना औषधो प्रकृतिमें लाने-
वाली औषधियोंको, महर्षिणा महर्षिणे महर्षिने, अस्मिन्
आ इस, रोगानीके विमाने रोगानीके विमानमां
रोगानीक विमानमें, व्याहृतानि कथला छे कहा है ॥ २०-२२ ॥

Here are the recapitulatory verses—

20-22. The classification of disease-
groups arising from the difference in
their nature, etc; the reconciliation of
the seeming contradiction involved in
classifying disease variously; the homo-
geneity of disease and the humoral-
fault, the enumeration of the morbi-
fic factors (psychic-somatic); partial
enumeration of the morbid conditions;
the manner in which the humors get
aggravated; exposition of the thermal
element; the method of maintaining
the thermal processes; the therapeutic
measures for restoring those suffering
from the excess of a particular humor to
the norm; all this has been set out by
the great sage in the Specific Determi-
nation of the Measure of disease-groups.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते विमानस्थाने
रोगानीकविमानं नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

इति आ प्रमाणे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्नि-
वेशे श्लोका अग्निवेशाम् बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे
अने चरकथी प्रतिसंस्कार पायेला आ शास्त्रमां
और चरकके द्वारा प्रतिसंस्कृत इस शास्त्रके, विमानस्थाने
विमानस्थान विषे विमानस्थानमें, रोगानीकविमानम्
'रोगानीकविमान' 'रोगानीकविमान', नाम नामने
नामका, षष्ठः छठो छठा, अध्यायः अध्याय संपूर्ण
थये। अध्याय समाप्त हुआ ॥ ६ ॥

6. Thus in the section on Specific
Determination of Measure in the treatise
compiled by Agnivesa and revised

२१. एकदेशः—एकदोषः (च. स. ड. त. द.)

, कायाग्नेर्धुक्षणां—देहाग्ने रक्षणां (च. व.)

by Caraka, the sixth chapter entitled "The Specific Determination of the Measure of Nosology" is completed.

સપ્તમોઽધ્યાયઃ ।

સાતમો અધ્યાય અધ્યાય સાતવો

Chapter VII

વ્યાધિતરૂપીય વેમાનાધ્યાયોપક્રમઃ

અથાતો વ્યાધિતરૂપીયં વિમાનં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥૧॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

અથ અતઃ ૬વે અહીંથી અવ આગે, વ્યાધિતરૂપીયમ્ 'વ્યાધિતરૂપીય વિમાન' નામના અધ્યાયનું 'વ્યાધિતરૂપીય વિમાન' નામકે અધ્યાયકા, વ્યાખ્યાસ્યામઃ વ્યાખ્યાન કરશું વ્યાખ્યાન કરેંગે ॥ ૧ ॥

મગવાન્ ભગવાન્ મગવાન્, આત્રેયઃ આત્રેયે આત્રેયને, इति ह आ विषयमा नीये प्रमाणे च इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, बाह स कहेंगे छे कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the chapter entitled "The Specific Determination of the Measure of the Disease from the Appearance of the Patient "

2. Thus declared the worshipful Atreya.

દ્વૌ વ્યાધિતરૂપૌ—

इह खलु द्वौ पुरुषौ व्याधितरूपौ भवतः—गुरु-व्याधितः, लघुव्याधितश्च ।

इह खलु अहं यहां, द्वौ पुरुषौ मे पुरुषो दो पुरुष, व्याधितरूपौ रोगी जेवा रोगीके सदृश, भवतः होय छे होते हैं, गुरुव्याधितः गुरुव्याधित गुरुव्याधित, लघुव्याधितः च અને લઘુવ્યાધિત ઓર લઘુવ્યાધિત ।

૧. વ્યાધિતરૂપૌ—વ્યાધિરૂપૌ (૫.)

„ ગુરુવ્યાધિતઃ—ગુરુવ્યાધિઃ (૫.)

„ લઘુવ્યાધિતઃ—લઘુવ્યાધિઃ (૫.)

3-(1). There are two forms seen in the afflicted person—(1) afflicted with major diseases, and (2) afflicted with minor maladies.

તત્ર-ગુરુવ્યાધિત એકઃ સત્ત્વબલશરીરસંપદુપે-તત્વાલ્લુધુવ્યાધિત ઇવ દૃશ્યતે, લઘુવ્યાધિતોઽપરઃ સત્ત્વાદીનામધમત્વાદ્રુવ્યાધિત ઇવ દૃશ્યતે ।

તત્ર તેમાં इनमें, एकः એક एक, ગુરુવ્યાધિતઃ ભારે વ્યાધિવાળો મારી વ્યાધિવાળા, સત્ત્વ-બલ-ક્રિસાહ વગેરે મનોગુણ, બળ ઉત્માહ આદિ મનોગુણ, બલ શરીર-સંપન્ન અને શરીરસંપત્તિથી ઓર શરીરસંપત્તિસે, રૂપેતત્વાત્ યુક્ત હોવાથી યુક્ત હોનેસે, લઘુવ્યાધિતઃ ઇવ બાણે હલકી વ્યાધિવાળો હોય એવો હલકી વ્યાધિસે યુક્તકી તરફ, દૃશ્યતે જોવામાં આવે છે દિસાઈ દેના હૈ, અપર. બીજે દ્વસરા લઘુવ્યાધિતઃ હલકી વ્યાધિવાળો હલકી વ્યાધિવાળા, સત્ત્વાદીનામ્ મનોગુણ વગેરેની મનોગુણ આદિકી, અધમત્વાત્ નિર્બળતાને લીધે નિર્બલ-તાંસ. ગુરુવ્યાધિતઃ ઇવ બાણે ભારી વ્યાધિવાળો હોય એવો મારી વ્યાધિસે યુક્તકી તરફ, દૃશ્યતે જોવામાં આવે છે દિસાઈ દેના હૈ;

3-(2). Of these one though afflicted with a major disease being endowed with the richness of spirit, vitality and body, appears as if suffering from a minor malady, while the other though afflicted with a minor malady, due to poverty of spirit, vitality and body, appears as if afflicted with a major disease.

तयोरकुशलाः केवलं चक्षुषैव रूपं दृष्ट्वाऽध्य-वस्यन्तो व्याधिगुरुलाघवे विप्रतिपद्यन्ते ॥३॥

અકુશલાઃ અકુશળ વૈદો અકુશલ વૈદ, કેવલમ્ કેવળ કેવલ, ચક્ષુષા एव ચક્ષુથી જ આંસુસે હી, તयोः

१. અધમત્વાત્—અધમત્વાત્ (અ. અ.)

„ અધવસ્વન્તઃ—અધવસ્વન્તઃ (અ. અ.)

ते अनेनां उन दोनोंके, रूपम् ३५ रूपको, दृष्ट्वा भेदने देख कर, अध्यवस्यन्तः निश्चय करतां निश्चय करते हुए, व्याधिगुरुत्वाद्यवे रोगाग्नीं युजुतां अने लघुताग्नीं आभूतमां गेगी गुरुता और लघुताके विषयमें, विप्रतिपद्यन्ते भूक्ष आय छे धोखा खा जाते हैं ॥ ३ ॥

3. Inexperienced physicians diagnosing such cases by investigating merely with the eye the external appearances of those patients, are misled in the differentiation of the major from the minor condition of the disease.

व्याधेर्गुरुत्वाद्यवज्ञाने विप्रतिपन्नाश्चित्सायामपि विप्रतिपद्यन्ते—

नहि ज्ञानावयवेन कृत्स्ने ज्ञेये विज्ञानमुत्पद्यते ।

ज्ञानावयवेन ज्ञानना ओक्ष अवयवार्थी ज्ञानके एक अवयवसे, कृत्स्ने ज्ञेये संपूर्ण ज्ञेयमां सपूर्ण ज्ञेयमे, विज्ञानम् ज्ञान ज्ञान, नहि उत्पद्यते उत्पन्न भवति नथी उत्पन्न नहीं होता ।

4-(1). A full conception of the science will never be attained by the knowledge of only a part of it.

विप्रतिपन्नास्तु खलु रोगज्ञाने उपक्रमयुक्तिज्ञाने चापि विप्रतिपद्यन्ते । ते यदा गुरुव्याधितं लघुव्याधितरूपमासादयन्ति, तदा तमल्पदोषं मत्वा संशोधनकालेऽस्मै मृदु संशोधनं प्रयच्छन्तो भूय एवास्य दोषानुदीरयन्ति ।

रोगज्ञाने रोगज्ञानमां रोगज्ञानमें, विप्रतिपन्नाः तु खलु भूलेषा भूले हुए. उपक्रम- चिकित्साग्नीं चिकित्साकी, युक्तिज्ञाने ये रोगज्ञानां ज्ञानमां योजनाके ज्ञानमें च अपि पक्ष मी. विप्रतिपद्यन्ते भूक्ष आय छे धोखा खाते हैं, यदा व्याधे जब, ते तेजो वे, गुरुव्याधितम् गुरुव्याधितने बड़े रोगवालेको, लघुव्याधितरूपम् लघुव्याधित जेवे लघुव्याधितके सदृश, आसादयन्ति समझे छे समझते हैं, तदा व्याधे तब, तम् तेने उसे, अल्पदोषम् अल्प दोषवाणै। अल्प दोषवाला, मत्वा भाग्नीने मानकर, संशोधनकाले संशोधनकाणै संशोधनके समझ,

जस्मै अने इसको, मृदु मृदु मृदु, संशोधनम् संशोधन संशोधन, प्रयच्छन्तः देतां देते हुए, अस्य अने इसके, दोषान् दोषाने दोषोंको, भूयः एव इरी विशेष और अधिक, उदीरयन्ति क्षुपित करे छे क्षुपित करते हैं ।

4-(2). Those who are really mistaken in the diagnosis of the disease will also be misled in deciding the line of treatment. When the inexperienced physicians diagnose a patient suffering from a major disease as suffering from a minor one. they, considering the morbidity to be slight, give mild purificatory treatment to the patient at the time of purification and thus they provoke the morbid humors the more.

यदा तु लघुव्याधितं गुरुव्याधितरूपमासादयन्ति, तदा तं महादोषं मत्वा संशोधनकालेऽस्मै तीक्ष्णं संशोधनं प्रयच्छन्तो दोषानतिनिहृत्य शरीरमस्य क्षिण्वन्ति ।

यदा तु अने व्याधे और जब, लघुव्याधितम् लघुव्याधितने लघुव्याधितको, गुरुव्याधितरूपम् गुरुव्याधित जेवे गुरुव्याधितके सदृश, आसादयन्ति समझे छे समझते हैं, तदा व्याधे तब, तम् तेने उसे, महादोषम् अल्प दोषवाणै। बहुत दोषवाला, मत्वा भाग्नीने मानकर, संशोधनकाले संशोधन समझे संशोधनके समझ, जस्मै अने इसको, तीक्ष्णम् तीक्ष्ण तीक्ष्ण, संशोधनम् संशोधन संशोधन, प्रयच्छन्तः आपतां देते हुए दोषान् दोषाने दोषोंको अतिनिहृत्य अल्प उद्दीने अधिक प्रमाणमें निकाल कर, अस्य अने इसके, शरीरम् शरीरम् शरीरको, क्षिण्वन्ति क्षीण करे छे क्षीण करते हैं;

4-(3). Or when they diagnose a patient suffering from a minor malady as suffering from a major disease. then the physicians, considering the morbidity to be intensive give strong

purificatory medication at the time of purification, then they eliminate forcibly even the normal humors and emaciate the body of the patient.

एवमवयवेन ज्ञानस्य कृत्वा ज्ञेये ज्ञानममिमन्यमानाः परिस्खलन्ति ।

एवम् ऐवी रीते इस प्रकार, ज्ञानस्य ज्ञानना ज्ञानके, अवयवेन अवयवथी अवयवसे, कृत्वा ज्ञेयं संपूर्ण, ज्ञेये ज्ञेयभां ज्ञेयमें, ज्ञानम् ज्ञाननु ज्ञानके, अमिमन्यमानाः अभिमान कराना अभिमानी, परिस्खलन्ति भूल आय छे भोखा खाते है;

4-(4). Thus, believing to have a perfect approach to the whole subject by the knowledge of one branch only, the physicians blunder.

विदितवेदितव्यास्तु मिषजः सर्वं सर्वथा यथासंभवं परीक्ष्य परीक्ष्याभ्यवस्यन्तो न कचिदपि विप्रतिपद्यन्ते, यथेष्टमर्थमभिनिर्वर्तयन्ति चेति ॥४॥

विदितवेदितव्याः ज्ञेयना संपूर्ण ज्ञानी ज्ञेयके संपूर्ण ज्ञानी, मिषजः वैद्य वैद्य, तु तो तो, सर्वम् अधा समग्र, परीक्ष्यम् परीक्षा करवा शैत्य विषयने परीक्षा करने योग्य विषयको, यथासंभवम् यथासंभव यथासंभव, सर्वथा सर्व प्रकारे सब प्रकारसे, परीक्ष्य परीक्षा करीने परीक्षा करके, अभ्यवस्यन्तः निश्चय करता निश्चय करते हुए, कचिद् अपि कटी पक्षु कमी, न विप्रतिपद्यन्ते भूल आता नथी भोखा नहीं खाते, यथेष्टम् च अने छष्ट और इष्ट, अर्थम् अर्थने अर्थको, अभिनिर्वर्तयन्ति इति पृष्ठु करे छे पूरा करते हैं ॥ ४ ॥

4. The physicians, knowing all that is to be known examining every thing in every respect possible and diagnosing after full investigation, will

४. ज्ञानमभि-ज्ञानमिति (ख. व. न. त.)

॥ परिस्खलन्ति-स्खलन्ति (ख.)

never be mistaken and will be able to achieve the desired result.

भवन्ति चात्र—

सत्त्वादीनां विकल्पेन व्याधिरूपमथातुरे ।

दृष्ट्वा विप्रतिपद्यन्ते बाला व्याधिबलाबले ॥ ५ ॥

अत्र च आ विषयभां इस विषयमें, भवन्ति श्लोके छे के श्लोक हैं कि, बालाः अल्पज्ञ वैद्य अल्पज्ञ वैद्य, सत्त्वादीनाम् सत्त्वादिना सत्त्वादिके, विकल्पेन भेदथी भेदसे, आतुरे रोगीभां रोगीमें, व्याधिरूपम् व्याधिना रूपने व्याधिके रूपको, दृष्ट्वा ज्ञेयने देख कर, अथ पछी तदनन्तर, व्याधिबलाबले व्याधिना अणुअणुभां व्याधिके बलाबलमें, विप्रतिपद्यन्ते भूल आय छे भोखा खाते हैं ॥ ५ ॥

Here are verses again—

5. The inept physicians who make their diagnosis by merely looking at the patient are mistaken in diagnosing the severity or slightheadness of the disease, because they diagnose without reference to the condition of his mind etc

ते मेषजमयोगेन कुर्वन्त्यज्ञानमोहिताः ।

व्याधितानां विनाशाय क्लेशाय महतेऽपि वा ॥ ६ ॥

अज्ञानमोहिताः अज्ञानथी मोहित थयेला अज्ञानसे मोहित हुए, ते तेकी वे, व्याधितानाम् रोगीकीना रोगियोंके, विनाशाय विनाश भाटे विनाशके लिए, अपि वा अथवा तो अथवा तो, महते धक्षु बहुत, क्लेशाय क्लेशने भाटे क्लेशके लिए, अयोगेन अयोगथी अयोगसे, मेषजम् औषध औषध, कुर्वन्ति करे छे करते हैं ॥ ६ ॥

6. Being deluded by a misconception of the nature of the disease, they administer wrongful medication, which either kills the patient or brings down upon him great affliction.

५. व्याधिरूपमथातुरे-व्याधीनां रूपमातुरे (ख. व. न.)

प्राज्ञास्तु सर्वमाज्ञाय परीक्ष्यमिह सर्वथा ।

न स्खलन्ति प्रयोगेषु भेषजानां कदाचन ॥७॥

प्राज्ञाः तु बुद्धिमान् वैद्यो तो। बुद्धिमान् वैद्य तो, इह आ विषयमां इस विषयमें, सर्वम् परीक्ष्यम् संपूर्ण स्नेयने संपूर्ण स्नेयको, सर्वथा सर्व प्रकारे सब प्रकारसे, आज्ञाय आशीने जान कर, भेषजानाम् प्रयोगेषु औपधा-ना प्रयोगेमां औषधोंके प्रयोगमें, कदाचन कही पक्ष कमी, न स्खलन्ति भूध डरता नहीं गलती नहीं करते ॥ ७ ॥

7. But the wise ascertaining in every way, everything that is to be examined will never blunder in the proper line of treatment.

पुरुषसंश्रयकृमिविशेषेऽग्निवेशस्य प्रश्नः—

इति व्याधितरूपाधिकारे व्याधितरूपसंख्याप्र-संभवं व्याधितरूपहेतुविप्रतिपत्तौ कारणं सापवादं संप्रतिपत्तिकारणं चानपवादं निशम्य, भगवन्त-मात्रेयमग्निवेशोऽतः परं सर्वकृमिणां पुरुषसंश्र-याणां समुत्थानस्थानसंस्थानवर्णनामप्रभावचिकि-त्सितविशेषान् पप्रच्छोपसंगृह्य पादौ ॥ ८ ॥

इति ये प्रमाणे इस प्रकार, व्याधितरूपाधिकारे व्याधितरूपना अधिकारमां व्याधितरूपके विषयमें, व्याधितरूप- व्याधितरूपनी व्याधितरूपकी, संख्याप्र-संख्याना परिमाणुनी संख्याके परिमाणकी, संभवम् शक्यता शक्यता, व्याधितरूप- व्याधितरूपमां व्याधित-रूपमें, हेतु- हेतुने लीधे यथेष्टा हेतुमे उत्पन्न हुए, विप्रतिपत्तौ विपरीत ज्ञानमां विपरीत ज्ञानमें, सापवादम् अपवादसहित अपवादसहित, कारणम् कारणम् कारण, अनपवादम् च अने दोषरहित और दोषरहित, संप्रति-पत्तिकारणम् निश्चित ज्ञाननुं कारणम् निश्चित ज्ञानके कारणको, निशम्य सांभलीने श्रवण करके, अतः परम् ये पछी इसके बाद, अग्निवेशः अग्निवेशे अग्निवेशने, भगवन्तम् भगवान् भगवान्, मात्रेयम् आत्रेयने आत्रेयके, पादौ अर्धे चरणोंमें, उपसंगृह्य प्रमाण कहीने प्रमाण करके, पुरुषसंश्रयानाम् पुरुषमां आश्रित पुरुषमें आश्रित, सर्व-

८. चानपवादं निशम्य-श्रुत्वा चानपवादम् (४.)

कृमिणाम् सधया कृमिणोऽनु सब कृमियोंके, समुत्थान-कारण कारण, स्थान-स्थान स्थान, संस्थान-आकृति विह, वर्ण-वर्ण वर्ण, नाम-नाम नाम, प्रभाव-प्रभाव प्रभाव, चिकित्सित-अने चिकित्साना और चिकित्नाके, विशेषान् वेदोने वेदोंको, पप्रच्छ पूछया पूछा ॥ ८ ॥

8. Thus having listened to the exposition of the determination of disease from the external appearance of the patient, two types of the external appearance of the patients, their cause, their leading to mistaken diagnosis, the cause and evil results of the mistaken diagnosis, the correct diagnosis, its cause and good result, Agni-vesa, touching the feet of the worship-ful Atreya, here, asked concerning the characteristics of all kinds of parasites infecting the human body, their cause, habitat, form, color, name, effects and treatment.

कृमिणा मेदाः—

अथास्मै प्रोवाच भगवानात्रेयः—इह खल्वग्नि-वेश! विंशतिविधाः क्रिमयः पूर्वमुद्दिष्टा नाना-विधेन प्रविभागेनान्यत्र सहजेभ्यः; ते पुनः प्रकृ-तिमिर्विभज्यमानाश्चतुर्विधा भवन्ति; तद्यथा—पुरीषजाः, श्रेष्ठजाः, शोणितजा, मलजाश्चेति ॥९॥

अथ त्पारे तब, भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेयने आत्रेयने, अस्मै अने इससे, प्रोवाच उछुं कहा, अग्निवेश हे अग्निवेश ! हे अग्निवेश !, इह खलु अहाँ यहां, सहजेभ्यः सहज कृमिओ सहज कृमियोंके, अन्यत्र सिवाय सिवाय, पूर्वम् पहले प्रथम, नानाविधेन अने विभागेसे, विंशतिविधाः बीस प्रकारना बीस प्रकारके, क्रिमयः कृमिओ कृमि, उद्दिष्टाः अताव्या छे बतलाये हैं,

९. पूर्वमुद्दिष्टा-पूर्वमुक्ता (४.)

११. विभज्यमानाः-विभज्यमानाः (क. घ. ङ.)

પ્રકૃતિભિઃ કારણેષાં, વિમજ્જમાનાઃ ભેદ-
પાડતાં વિમાગ કરને પર, તે પુનઃ વળી તેઓ ફિર વે,
અગુર્વિધાઃ ચાર અતના ચાર પ્રકારકે, મવન્તિ છે હૈ,
તત્થ યથા બેવા કે જેસે િ, પુરીષજાઃ મળજ, પુરીષજ,
સ્ત્રેષ્મજાઃ કફજ, શોણિતજાઃ રક્તજ, રક્તજ,
મલજાઃ ચ હિતિ અને મલજ ઓર મલજ ॥ ૯ ॥

9. The worshipful Atreya replied to him, 'O, Agniveha, twenty varieties of pathogenic parasites in addition to normal ones in the body have been described by classifying them into different groups in a previous chapter (1. 19). They again when classified according to their source are of four kinds. They are born of feces, born of kapha, born of blood, and born of body-excretion.

મલજાનાં કૃમીનાં સમુત્થાનાદિ—

તત્ર મલો બાહ્યશ્ચાભ્યન્તરશ્ચ । તત્ર બાહ્યમલ-
જાતાન્ મલજાન્ સંચક્ષ્મહે । તેષાં સમુત્થાનં-મૃજા-
વર્જનં; સ્થાનં-કેશશ્મશ્વલોમપક્ષ્મવાસાંસિ; સં-
સ્થાનમ્-અણવસ્તિલાકૃતયો વહુપાદાશ્ચ; વર્ણ-
કૃષ્ણઃ, શુક્લશ્ચ; નાગ્નિ-યુક્તાઃ, પિપીલિકાશ્ચ;
પ્રભાશ્ચ-કણ્ઠજનનં, કોટપિડકામિર્નિર્વર્તનં ચ;
નિકિત્સિતં તુ ક્ષલ્વેષામપર્કયં, મલોપધાનં;
મલકરણાં ચ ભાવાનાનુપસેવનમ્ ॥ ૧૦ ॥

તત્ર મલઃ મળ મલ, બાહ્યઃ ચ બાહ્ય, આભ્ય-
ન્તરઃ ચ અને આભ્યન્તર છે ઓર આભ્યન્તર હૈ, તત્ર
તેમાં ઇનમેં, બાહ્યમલ- જાતાન્ બાહ્યમળમાં ઉત્પન્ન
યથેલઃ કૃમીઓને બાહ્યમલજન્ય કૃમિયોકો, મલજાન્
મળજ, સંચક્ષ્મહે કહીએ છીએ કહતે હૈ.
તેપામ્ તેઓનું ડનકા, 'સમુત્થાનમ્ નિદાન નિદાન,
મૃજાવર્જનમ્ શુદ્ધિને અભાવ છે સ્વચ્છતાકા અભાવ હૈ,
સ્થાનમ્ તેઓનું સ્થાન ડનકા સ્થાન, કેશ- કેશ કેશ,

૧૦. બાહ્યમલજાતાન્-બાહ્યે મલે જાતાન્ (ક.)

સંચક્ષ્મહે-આવક્ષ્મહે (વ.)

શ્મશ્વ- દાઢી-મૂઝ દાઢી-મૂઝ, લોમ- રૂંવાડાં લોમ, પક્ષ્મ-
પાંપણાં પક્ષ્મ, વાસાંસિ અને વાસો છે ઓર વાસ હૈ,
સંસ્થાનમ્ તેઓની આકૃતિ આ છે ડનકા આકૃતિ યહ
હૈ, અણવઃ તેઓ સૂક્ષ્મ વે સૂક્ષ્મ, તિલાકૃતયઃ તલની
આકારના તિલકે આકારકે, વહુપાદાઃ ચ અને બહુ
પગવાળા હોય છે ઓર વહુત પંરોવાલે હોતે હૈ, વર્ણઃ
તેઓની રંગ ડનકા વર્ણ, કૃષ્ણઃ કાળો કાલા, શુક્લઃ શ્વ
અને સફેદ છે ઓર શ્વેત હૈ, નામાનિ તેઓનાં નામો
ડનકે નામ, યુક્તાઃ બૂં જૂં, પિપીલિકાઃ ચ અને લીંબો
છે ઓર લીંબે હૈ, પ્રભાઃ તેઓનો પ્રભાવ ડનકા
પ્રભાવ, કણ્ઠજનનમ્ ખુગલી ઉત્પન્ન કરવી લુગલીકો
ઉત્પન્ન કરના, કોટ- તથા કોટ તથા કોટ, પિડકા-
તેમજ પિડકાઓની એવં ફુન્સિયોકી, અમિર્નિર્વર્તનમ્
ઉત્પન્ન કરવી એ છે ઉત્પન્ન કરના ય, હૈ. એપામ્
એઓની ઇનકી, નિકિત્સિતમ્ ચિકિત્સા ચિકિત્સા,
અપર્કયનમ્ પકડીને બહાર કાઢવા પકડ કર બાહર નિકાલ
લેના, મલોપધાનઃ મલને નાશ મલકા નાશ, મલકરણામ્
અને મળ ઉત્પન્ન કરનારા મલજનક, ભાવાનામ્ ભાવોનું
ભાવોકા, અનુપસેવનમ્ હિતિ સેવન ન કરવું એ છે સેવન
ન કરના યહ હૈ ॥ ૧૦ ॥

10. The excretion is external and internal. Those which are produced in external excretion are said to be born of excretion. Their cause is lack of cleanliness. Their habitat is hair on the head, face and body and eye-lashes and clothes. Their form is minute, til-shaped and multiverte. Their color is black or white. Their names are lice and nits. Their effect is the causing of itching and production of wheals and pimples on the body. Their treatment consists in their removal together with the removal of the dirt on the body and avoidance of conditions leading to the formation of excretion

શોણિતજાનાં કૃમીનાં સમુત્થાનાદિ—

શોણિતજાનાં તુ ક્ષલુ કુષ્ઠૈઃ સમાનં સમુ-
ત્થાનં; સ્થાનં-રક્તવાહિન્યો ધમન્યઃ; સંસ્થાનમ્-
અણવો વૃત્તાશ્ચાપાદાશ્ચ, સૂક્ષ્મત્વાચ્ચૈકે ભવન્ત્ય-
દશ્યાઃ; વર્ણઃ-તામ્રઃ; નામાનિ-કેશાદા, લોમાદા,
લોમદ્વીપાઃ, સૌરસા, ઔદુમ્બરા, જન્તુમાતરશ્ચેતિ;
પ્રભાવઃ-કેશશ્મશ્રુનલોમપક્ષ્માપધ્વંસઃ, વ્રણગ-
તાનાં ચ હર્ષકણ્ઠૂતોદસંસર્પણાનિ, અતિવૃદ્ધાનાં
ચ ત્વક્સિરાસ્નાયુનાંસતરુણાસ્થિભક્ષણમિતિ;
ચિકિત્સિતમપ્યેષાં કુષ્ઠૈઃ સમાનં, તદુત્તરકાલ-
મુપદેશ્યામઃ ॥ ૧૧ ॥

શોણિતજાનામ્ રક્તજ કૃમિઓનું રક્તજ કૃમિઓંકા,
સમુત્થાનમ્ નિદાન નિદાન, કુષ્ઠૈઃ સમાનમ્ કુષ્ઠની
સમાન છે કુષ્ઠૈઃ સમાન દ, સ્થાનમ્ તેઓનું સ્થાન
અનકા સ્થાન, રક્તવાહિન્યઃ રક્તવાહિની રક્તવાહિની,
ધમન્ય ધમનીઓ છે ધમનિયા છે. સંસ્થાનમ્ તેઓની
આકૃતિ આ છે અનેકી આકૃતિ યદ હૈ, અણવઃ તેઓ
અણુ વે અણુ, વૃત્તાઃ ગોળ ગોળ, અપાદાઃ ચ તથા
પગ વગરના હોય છે તથા પૈરગદિત હોતે હૈ, સૂક્ષ્મત્વા
ચ અને સૂક્ષ્મ હોવાને લીધે ઓર સૂક્ષ્મતાકે કારણ,
એં કેટલાક કોઈ, અદશ્યાઃ અદશ્ય અદશ્ય, ભવન્તિ
હોય છે હોતે હૈ, વર્ણઃ તેઓને રંગ અનકા વર્ણ, તામ્રઃ
લાલ છે તામ્ર હૈ, નામાનિ તેઓનાં નામે અનકે નામ,
કેશાદાઃ કેશાદ કેશાદ, લોમાદાઃ લોમાદ લોમાદ, લોમ-
દ્વીપાઃ લોમદ્વીપ લોમદ્વીપ, સૌરસાઃ સૌરસ સૌરસ,
ઔદુમ્બરાઃ ઔદુમ્બર ઔદુમ્બર, જન્તુમાતરઃ ચ અને
જન્તુમાતર છે ઓર જન્તુમાતર હૈ, પ્રભાવઃ તેઓને
પ્રભાવ અનકા પ્રભાવ, કેશ- કેશ કેશ, શ્મશ્રુ- દાદીમૂળ
દાદીમૂળ, નલ- નળ નલ, લોમ- લોમ લોમ, પક્ષ્મ- અને
પાપણુને ઓર પક્ષ્મકા, અપધ્વંસઃ નાશ કરવે છે છે નાશ
કરના યદ હૈ, વ્રણગતાનામ્ ત્રણુમાં રહેલા કૃમિઓને
પ્રભાવ વ્રણોમાં સ્થિત કૃમિઓંકા પ્રભાવ, હર્ષ- રોમાંચ
રોમાંચ, કણ્ઠૂ- ખુબલી કણ્ઠૂ, તોદ- તોદ તોદ, સંસર્પણાનિ
ચ અને સળવસાટ છે છે રંગના યદ હૈ, અતિવૃદ્ધાનામ્
અત્યંત વધેલા કૃમિઓને અત્યંત વધે હુણ કૃમિઓંકા,

૧૧. ઔદુમ્બરા-ઔદુમ્બરા (ક. વ. ટ.)

ત્વક્- ત્વચા ત્વચા, સિરા- સિરા સિરા, સ્નાયુ- સ્નાયુ
સ્નાયુ, માંસ- માંસ માંસ, તરુણાસ્થિ- અને કોમળ હાડકાંનું
ઓર તરુણાસ્થિઓંકા. ભક્ષણમ્ ચ હૈતિ ભક્ષણુ છે પ્રભાવ
છે ભક્ષણ યદ પ્રભાવ હૈ, અણવો ઓઓની અનેકી, ચિકિ-
ત્સિતમ્ ચિકિત્સા ચિકિત્સા, અપિ પણુ મી, કુષ્ઠૈઃ
કુષ્ઠોની કુષ્ઠોંકે, સમાનમ્ સમાન છે સમાન છે, તદ્
તેને તેને, ઉત્તરકાલમ્ દવે પછી દવેકે બાદ, ઉપદેશ્યામઃ
કહેશું કહેશે ॥ ૧૧ ॥

11. The cause of the blood-born parasites indeed is similar to that causing dermatosis. Their habitat is blood-carrying vessels. Their form is minute, round, having no pedicle, some being too minute to be visible to the naked eye. Their color is coppery red. Their names are Kesada, Lomada, Lomadwipa, Saurasa, Audumbara and Jantumatara. Their effects are the destruction of the hair on the head, face and body, nails and eye-lashes, and when infesting the wound they cause hyperesthesia, itching, pricking pain, creepy sensation, and when extensively developed they eat up the skin, vessels, muscles, flesh and cartilages. Their treatment is similar to that of dermatosis which will be expounded in the subsequent chapters.

શ્લેષ્મજાના કૃમીના સમુત્થાનાદિ—

શ્લેષ્મજાઃ ક્ષીરગુડતિલમત્સ્યાનૂપમાંસપિષ્ઠાન્ન-
પરમાન્નકુસુમ્ભસ્નેહાજીર્ણપૂતિક્લિષ્ણસંકીર્ણવિરુદ્ધા -
સાત્મ્યભોજનસમુત્થાનાઃ; તેષામામાશયઃ સ્થાનં, તે
પ્રવર્ધમાનાસ્તૂર્ધ્વમધો વા વિસર્પન્ત્યુભયતો વા;

૧૨. હૃદયચરાઃ-હૃદયાદાઃ (પ.)

શ્લેષ્મજાઃ કૃમિ કફજ કૃમિ, ક્ષીર- દૂધ દૂષ, ગુરુ-ગોળ ગુરુ, તિલ-તલ તિલ, મત્સ્ય-માછલી મછલી, આનૂપમાસ- આનૂપમાસ આનૂપમાસ, પિષ્ટાન્ન- પિષ્ટાન્ન પિષ્ટ થે બના હુઆ મોજન, પરમાન્ન- દૂધપાક દૂધપાક, કુસુમ્ભસ્નેહ- કુસુમ્ભ તૈલ કુસુમ્ભતૈલ, અજીર્ણ- અજીર્ણ અજીર્ણ, પુતિ- સડેલું દુર્ગન્ધી, ક્લિષ્ણ- ક્ષેદયુક્ત ક્લિષ્ણ, સંકીર્ણ-મિશ્રિત મિશ્રિત, ચિરુદ્ધ- વિરુદ્ધ ચિરુદ્ધ, અસાત્મ્ય- અને અસાત્મ્ય ઓર અસાત્મ્ય, મોજન- ભોજનરૂપ મોજન-રૂપ, સમુત્થાનાઃ નિદાનવાળા છે નિદાનવાળે છે, તેવામ્ તેઓનું उनका, સ્થાનમ્ સ્થાન સ્થાન, આમાશયઃ આમાશય છે આમાશય છે, પ્રવર્ધમાનાઃ વધતા વધતા વધતે હુએ, તે તેઓ વે, ઊર્ધ્વમ્ ઉપર ઉપર, અધઃ વા અથવા નીચે અથવા નીચે, હમયતઃ વા અથવા તે। બંને તન્ન અથવા તો દોનો ઓગ, વિસ્તર્પિત ફેલાય છે ફેલતે છે;

12-(1). Those born of kapha are caused by milk, gur, til, fishes, flesh of wetland animals, pasted articles of diet, milk pudding, oil of safflower (kushumbha), eating pre-digestion meals, taking putrid and softened, mixed, antagonistic and unwholesome diet. Their habitat is the stomach. Their effects are that when fully grown they migrate upwards or downwards or bothways.

સંસ્થાનવર્ણવિશેષાસ્તુ—શ્વેતાઃ પૃથુબ્રહ્મસં-સ્થાનાઃ કેચિદ્, કેચિદ્ વૃત્તપરિણાહા ગળ્દૂપદા-કૃતયઃ શ્વેતાસ્તામ્નાવભાસાઃ, કેચિદ્ગવો દીર્ઘા-સ્તન્વાકૃતયઃ શ્વેતાઃ; તેપાં ત્રિવિધાનાં શ્લેષ્મ-નિમિત્તાનાં ક્રિમીનાં નામાનિ-અન્ત્રાદાઃ, ઉદરાદાઃ, હૃદયચરાઃ, ચુરવઃ, દર્ભપુષ્પાઃ, સૌગન્ધિકાઃ, મહાગુદાશ્વેતિ; પ્રભાવો-હૃદ્યાસઃ આસ્યસંસ્ત્રવણમ્ | અરોચકાવિપાકૌ, જ્વરઃ, મૂર્છા, જૃમ્ભા, ક્ષવથુઃ, આનાહઃ, અન્નમર્દઃ, છર્દિઃ, કાર્શ્ય, પારુણ્ય, ચેતિ ॥૧૨॥

સંસ્થાન- આકૃતિ આકૃતિ, વર્ણ- અને વર્ણના ઓર વર્ણને, વિશેષાઃ તુ બેદો તે। આ છે બેદ તોયે છે, કેચિદ્ કેટલાકે કહે, શ્વેતાઃ સફેદ શ્વેત, પૃથુ- અને પહોળી ઓર

વિશાલ, ગ્રન્થ- વાધરીના ચમડેકે ફીતેકે, સસ્થાનાઃ આકારના હોય છે આકારકે હોતે છે, કેચિદ્ કેટલાકે કહે, વૃત્તપરિણાહાઃ ગોળ ઘેરાવાવાળા ગોળ પરિધિયુક્ત, ગળ્દૂપદાકૃતયઃ ગળ્દૂપદાના આકારના કેંચુએકે આકારકે, શ્વેતાઃ સફેદ શ્વેત, તામ્રાવભાસાઃ ચ અને લાલ રંગના હોય છે ઓર તામ્ર વર્ણકે હોતે છે, કેચિદ્ તથા કેટલાકે તથા કહે, અળવઃ સૂક્ષ્મ સૂક્ષ્મ, દીર્ઘાઃ લાંબા દીર્ઘ, સન્વાકૃતયઃ દોરીના આકારના તન્તુઓકે આકારકે, શ્વેતાઃ અને સફેદ હોય છે ઓર શ્વેત હોતે છે, તેવામ્ એ इन, ત્રિવિધાનાં ત્રણ પ્રકારના ત્રણ પ્રકારકે, શ્લેષ્મનિમિત્તાનામ્ કૃમિ કફજ, ક્રિમીનામ્ કૃમિઓનાં કૃમિઓકે, નામાનિ નામ નામ, અન્ત્રાદાઃ અન્ત્રાદ અન્ત્રાદ, ઉદરાદાઃ ઉદરાદ ઉદરાદ, હૃદયચરાઃ હૃદયચર હૃદયચર, ચુરવઃ ચુરુ ચુરુ, દર્ભપુષ્પાઃ દર્ભપુષ્પ દર્ભપુષ્પ, સૌગન્ધિકાઃ સૌગન્ધિક સૌગન્ધિક, મહાગુદાઃ ચ હિતિ અને મહાગુદ છે ઓર મહાગુદ છે, પ્રભાવઃ તેઓનો પ્રભાવ उनका પ્રભાવ, હૃદ્યાસઃ હૃદ્યાસ જી મચ્છાના, આસ્યસંસ્ત્રવણમ્ મુખનું સ્તવનું મુલકા છાવ, અરોચક- અરુચિ અરુચિ, અવિપાકૌ અને અવિપાક ઓર અવિપાક, જ્વરઃ જ્વર જ્વર, મૂર્છા મૂર્છા મૂર્છા, જૃમ્ભા બગાસાં જંમાઈ, ક્ષવથુઃ છીંક છીંક, આનાહઃ આનાહ આનાહ, અન્નમર્દઃ અન્નમર્દ અન્નમર્દ, છર્દિઃ ઉછટી વમન, કાર્શ્યમ્ કૃશતા કૃશતા, પારુણ્યમ્ ચ હિતિ અને પરુષતા છે ઓર કઠોરતા છે ॥ ૧૨ ॥

12. Their varieties according to their shape and color are as follows: some are whitish and in shape flat and big; and others are cylindrical and of the shape of earth-worm (round worm) and of a white and coppery tinge; and some are minute, long and thread-like and white (thread-worm). The names of these three kinds of kapha-born worms are Antrada, Udarada, Hridayachara, Churu, Darbhpushpa, Saugandhika and Mahaguda. Their effects are nausea, ptyalism, anorexia, indigestion, fever,

fainting, yawning, sneezing, constipation, body-ache, vomiting, emaciation and roughness of the body.

પુરીષજાનાં કૃમીનાં સમુત્થાનાદિ—

પુરીષજાસ્તુસ્વસમુત્થાનાઃ શ્લેષ્મજૈઃ; તેષાં સ્થાનં પક્ષાશયઃ, તે પ્રવર્ધમાનાસ્સ્વધો વિસર્પન્તિ, यस્ય પુનરામાશયામિમુક્તાઃ સ્યુર્યદન્તરં તદન્તરં તસ્યોદ્ધારનિઃશ્વાસાઃ પુરીષગન્ધિનઃ સ્યુઃ;

પુરીષજાઃ પુરીષજ કૃમિઓ પુરીષજ કૃમિ, શ્લેષ્મજૈઃ કફજ કૃમિઓના કફજ કૃમિઓ, સ્વસમુત્થાનાઃ સ્થાન નિદાનવાળા છે સમાન નિદાનવાળે છે, તેષામ્ તેઓનું અને, સ્થાનમ્ સ્થાન સ્થાન, પક્ષાશયઃ પક્ષા-શય છે પક્ષાશય છે, પ્રવર્ધમાનાઃ વધતા વધતા વધતે હુણ, તે તુ તેઓ તો તે તો, નયઃ નીચે નીચેની ઓર, વિસર્પન્તિ ફેલાય છે ફેલાય છે, તદન્તરમ્ પુનઃ અને ને સમયે ઓર જિસ સમય, તસ્ય ને પુરુષના જિસ પુરુષને જામાશયામિમુક્તાઃ કૃમિ આમાશય તરફ કૃમિ જામા-શયની ઓર, સ્યુઃ નય છે જાતે છે, તદન્તરમ્ તે સમયે તસ સમય, તસ્ય તેના તસકે, ઉદ્ધાર-ઉદ્ધાર ઉદ્ધાર, નિઃશ્વાસાઃ અને નિઃશ્વાસ ઓર નિઃશ્વાસ, પુરીષગન્ધિનઃ પુરી-ષની ગંધવાળા પુરીષની ગંધવાળે, સ્યુઃ હોય છે હોય છે;

13-(1). The worms born of feces have the same causation as those born of kapha. Their habitat is colon. When they are fully grown, they migrate downwards, and if they then migrate towards the stomach, eructation and breath of the man give out the fecal smell.

સંસ્થાનવર્ણવિશેષાસ્તુ—સૂક્ષ્મવૃત્તપરીણાહાઃ શ્વેતા દીર્ઘા ઝર્ણાશુલ્કાશાઃ કેષિત્, કેષિત્ પુનઃ સ્થૂલવૃત્તપરીણાહાઃ ક્ષયાવનીકહરિતપીતાઃ; તેષાં નામામિ કકેરુકાઃ, મકેરુકાઃ, લેલિહાઃ;

૧૧. જામાશયામિમુક્તાઃ—જામાશયોન્મુક્તાઃ (ક.)

,, દીર્ઘા ઝર્ણાશુલ્કાશાઃ—દીર્ઘાશુલ્કાશાઃ (વ.)

સશૂલકાઃ, સૌસુરાદાશ્ચેતિ;

સંસ્થાન-આકૃતિ આકૃતિ, વર્ણ- અને વર્ણના ઓર વર્ણને, વિશેષાઃ તુ બેદો આં છે મેદ યે છે, કેષિત્ કેટલાકે કઈ, સૂક્ષ્મ-સૂક્ષ્મ સૂક્ષ્મ, વૃત્તપરિ-જાહાઃ ગોળ ઘેરાવાવાળા ગોળ પરિધિવાળે, શ્વેતાઃ શ્વેત શ્વેત, દીર્ઘાઃ દીર્ઘા લઘ્વે, ઝર્ણાશુ-ઝીનના તંતુ ઝીનને તન્તુને, શુલ્કાશાઃ નેવા હોય છે સમાન હોય છે, કેષિત્ પુનઃ અને કેટલાકે ઓર કઈ, સ્થૂલ-સ્થૂલ મોટે, વૃત્તપરિજાહાઃ અને ગોળ ઘેરાવાવાળા ઓર ગોળ પરિ-ધિવાળે, ક્ષયાવ-ક્ષયાવ ક્ષયાવ, નીલ-નીલ નીલ, હરિત-હીલા હરે, પીતાઃ અને પીળા હોય છે ઓર પીળે હોય છે, તેષામ્ તેઓનાં અને, નામામિ નામ નામ, કકેરુકાઃ કકેરુક કકેરુક, મકેરુકાઃ મકેરુક મકેરુક, લેલિહાઃ લેલિહ લેલિહ, સશૂલકાઃ સશૂલક સશૂલક, સૌસુરાદાઃ ચ હિતિ અને સૌસુરાદ છે ઓર સૌસુરાદ છે;

13-(2). Their characteristics, form and color are: some are minute, cylindrical and whitish, long like a fibre of wool in appearance. Some are large, cylindrical, dusky, blue, green or yellow. Their names are Kakeruka, Makeruka, Leliha, Sasulaka, Sausurada.

પ્રમાદઃ—પુરીષમેદઃ, કાર્દર્ય, પાલ્પ્યં, લોમ-હર્ષામિનિર્વર્તનં ચ, ત યથ ચાસ્ય ગુદમુલં પરિતુ-વન્તઃ કણ્ઠં ચોપજનયન્તો ગુદમુલં પર્યાસતે, ત યથ જાતહર્ષા ગુદનિષ્ક્રમણમતિવેલં કુર્વન્તિ; હત્યેષ શ્લેષ્મજાનાં પુરીષજાનાં ચ કિમીનાં સમુત્થાનાદિવિશેષઃ ॥ ૧૩ ॥

પ્રમાદઃ તેઓને પ્રમાદ અને પ્રમાદ, પુરીષમેદઃ પુરીષમેદ પુરીષમેદ, કાર્દર્ય કાર્દર્ય કાર્દર્ય, પાલ્પ્યમ્ પાલ્પ્યમ્ પાલ્પ્યમ્, લોમહર્ષ- અને લોમહર્ષ- ઓર લોમહર્ષ, અમિનિર્વર્તનમ્ ચ ઉપપતિ છે ઉપપતિ છે, તે યથ અને તેઓ ઓર તે, તથા એની તસકી, ગુદમુલમ્ ગુદના મુખમાં ગુદાને મુખમાં, પરિતુવન્તઃ તોડ ઉપન હરતા તોડ ઉપન કરતે હુણ, કણ્ઠમ્ ચ અને કણ્ઠમ્ ઓર કુલ્કીકો, ઉપજનયન્તઃ ઉપજનયન્તઃ ઉપજનયન્તઃ કરતે હુણ,

ગુદમુલમ્ ગુદાના મુખમાં ગુદાકે મુખમાં, પર્યાસને રહે છે રહતે છે, જાતહર્ષાઃ ન્યારે દપયુક્ત થાય છે ત્યારે જય હર્ષયુક્ત હોતે છે નહ, તે પૂવ તેઓ ન વેહી, જતિ-વેલમ્ વારંવાર વારંવાર, ગુદનિષ્ક્રમણમ્ કુર્વન્તિ ગુદાથી બહાર નીકળે છે ગુદાને બાહ્ય નિકળે છે, હિતિ એ પ્રમાણે રમ પ્રકાર, પૃષ્ઠ આ યદ, શ્લેષ્મજાનામ્ કફજ, પુરીષજાનામ્ ચ અને પુરીષજા ઓર પુરીષજ, ક્રિમીનામ્ કૃમિઓને। કૃમિયોકે, સમુદ્યાનાદિ- નિદાન વગેરેને। નિદાન આદિકા, વિશેષઃ ભેદ છે મેદ છે ॥૧૩॥

13. Their effects are looseness of stools, emaciation, roughness and the manifestation of horripilation. They inhabit the anal region, and causing constant irritation in the anal orifice give rise to pruritus and when hyperactive they often come out of the rectum. These are the characteristic causes of worms born of kapha and feces.

કૃમિજરોગાણાં સંક્ષેપેણ ચિકિત્સા—

ચિકિત્સિતં તુ સ્વસ્થેષાં સમાસેનોપદિશ્ય પશ્ચાદ્વિસ્તરેણોપદેશ્યામઃ। તત્ર સર્વક્રિમીણામપ-કર્ષણમેવાદિતઃ કાર્યં, તતઃ પ્રકૃતિવિદ્યાતઃ, અન-તરં નિદાનોક્તાનાં ભાવાનામનુપસેવનમિતિ ॥૧૪॥

પ્રથમ એઓની ઉનકી, ચિકિત્સિતમ્ તુ સ્વસ્થ ચિકિત્સા ચિકિત્સા, સમાસેન ટૂંકામાં સંક્ષેપે, ઉપદિશ્ય કહીને કહ કર, પશ્ચાત્ પછી ફિર. વિસ્તરેણ વિસ્તારથી વિસ્તારથી, ઉપદેશ્યામઃ કહેશું કહેંગે, તત્ર અહીં યહાં, જાદેતઃ પ્રથમ પ્રથમ, સર્વક્રિમીણામ્ બધા કૃમિઓને સર્વ કૃમિયોકો, અપકર્ષણમ્ એવ કાર્યમ્ બહાર કાઢવા ન બેઠીએ બાહ્ય નિકાલના હીં ચાહિય, તતઃ તે પછી ઉસકે વાદ, પ્રકૃતિવિદ્યાતઃ કારણોને નાશ કરવો બેઠીએ વાગેના નાશ કરવા ચાહિય, અનન્તરમ્ અને તે પછી ઓર ઉસકે વાદ, નિદાનોક્તાનામ્ નિદાનમાં કહેલા નિદાનમાં કહે હુય, ભાવાનામ્ પદાર્થોનું ભાવોના, અનુ-

પસેવનમ્ હિતિ સેવન ન કરવું બેઠીએ સેવન નહીં કરના ચાહિય ॥ ૧૪ ॥

14. We shall now expound briefly their treatment and later expound it in full detail. Here extraction of all worms is to be done first. then the removal of the cause and then the avoidance of etiological factors.

કૃમીણામપકર્ષણમ્—

તત્રાપકર્ષણં-હસ્તેનામિગૃહ્ય વિમૃશ્યોપકરણ-વતાપનયનમનુપકરણેન વાઃ સ્થાનગતાનાં તુ ક્રિમીણાં મેષજેનાપકર્ષણં ન્યાયતઃ, તથા-શિરોચિરેચનં, વમનં, ચિરેચનમ્, આસ્થા-પનં ચઃ હિત્યપકર્ષણવિધિઃ ।

તત્ર તેમાં ઉનમાં, અપકર્ષણમ્ અપકર્ષણુ અપકર્ષણ, વિમૃશ્ય વિચાર કરીને વિચાર કરકે, ઉપકરણવતા સાધનવાળા સાધનયુક્ત, અનુપકરણેન વા અથવા સાધ-નરહિત યા સાધનરહિત, હસ્તેન હાથથી હાથમે, અમિગૃહ્ય પકડીને પકડ કર, અપનયનમ્ કૃમિઓને બહાર કાઢવા એ છે કૃમિયોકો બાહ્ય નિકાલના યદ છે, સ્થાનગતાનામ્ અને પોતાના સ્થાનમાં રહેલા ઓર અપને સ્થાનમાં સ્થિત, ક્રિમીણામ્ તુ કૃમિઓને તે કૃમિયોકો તો, ન્યાયતઃ યુક્તિપૂર્વક યુક્તિપૂર્વક, મેષજેન ઔપધદારા ઔપધદે, અપકર્ષણમ્ બહાર કાઢવા બેઠીએ બાહ્ય નિકાલના ચાહિય, તત્ તે વદ, અતુર્વિધમ્ ચાર પ્રકારનું છે ચાર પ્રકારકા છે, તત્ યથા જેમકે જેસે કિ, શિરો-ચિરેચનમ્ શિરોચિરેચન શિરોચિરેચન, વમનમ્ વમન વમન, ચિરેચનમ્ ચિરેચન ચિરેચન, આસ્થાપનમ્ ચ અને આસ્થાપન ઓર આસ્થાપન, હિતિ આ યદ, અપકર્ષણવિધિઃ અપકર્ષણુને। વિધિ છે અપકર્ષણકી વિધિ છે ।

15-(1). Their extraction is done either by the instrument held carefully by the hand or without the help of an instrument; and the extraction of the worms that are lying in their

internal habitat is done by suitable internal medication. This is of four kinds viz., erethines, emesis, purgation and corrective enema. This is the mode of the extraction of worms.

પ્રકૃતિવિઘાતસ્ત્વેષાં કટુતિક્તકષાયશ્વારોષાનાં દ્રવ્યાણામુપયોગઃ, યદ્વાન્યદપિ કિંચિચ્છેદ્યપુરીષ-પ્રત્યનીકમૂતં તત્ સ્યાત્ : इति प्रकृतिविघातः ।

एषाम् એમનાં इनके, प्रकृति- કારણોને કારણકા, વિઘાતઃ તુ નાશ તે। નાશ તો, कटु- કટુ, तिक्त- કટવાં તિક્ત, कषाय- તૂરાં કષાય, क्षार- ક્ષાર ક્ષાર, उष्णानाम् અને ઉષ્ણુ और उष्ण, द्रव्याणाम् દ્રવ્યોને। દ્રવ્યોંકા, उपयोगः પ્રયોગ છે પ્રયોગે હોના છે, अन्यत् अपि च અને બીજું પછુ और अन्य मी, यत् किञ्चित् ने क'छ जो कुछ, स्वेद- કદ્ કફ, पुरीष- અને પુરીષનું और पुरीषका, प्रत्यनीकमूतम् વિરોધી હોય વિરોધિ હો, तत् ते वह, स्यात् प्रकृति- વિઘાત છે પ્રકૃતિવિઘાત છે, इति आ प्रभाषे इस तरह, प्रकृतिविघातः प्रकृतिविघात છે પ્રકૃતિવિઘાત કહ દિયા છે :

15-(2). The removal of the cause of these is use of pungent, bitter, astringent, alkaline and hot articles, and whatever else that is antagonistic to the susceptible condition of kapha and fecal matter. This is the removal of the cause.

अनन्तरं निदानोक्तानां भावानामनुपसेवनं— यदुक्तं निदानविधौ तस्य विवर्जनं तथाप्रायाणां चापरेषां द्रव्याणाम् । इति लक्षणतश्चिकित्सितमनु- व्याख्यातम् । एतदेव पुनर्विस्तरेणोपदेक्ष्यते ॥ १५ ॥

अनन्तरम् એ પછી इसके बाद, निदानोक्तानाम् निदानमां કહેલા નિદાનમે કહે હુ, भावानाम् भावोनु भावोंका, अनुपसेवनम् असेवन એ सेवन न करना यह, निदानविधौ निदानविधिमां निदानविधिमें, यत् ने जो, उक्तम् उक्तुं છે कहा है, तस्य तेनुं उसका, तथा- प्रायाणाम् च અને તેવા જ और वैसे ही, अपरेषाम्

બીજા અન્ય, દ્રવ્યાણામ્ દ્રવ્યોને। દ્રવ્યોંકા, વિવર્જનમ્ પરિત્યાગ છે પરિત્યાગ છે, इति आ प्रभाषे इस तरह, लक्षणतः संक्षेपधी संक्षेपसे, चिकित्सितम् चिकित्सा रोगकी चिकित्सा, अनुव्याख्यातम् કહી છે કહ દી છે, एतत् एव એ જ વહી, पुनः ફરી फिर, विस्तरेण विस्तारधी विस्तारसे, उपदेक्ष्यते કહેવામાં આવશે કહા જાયગા ॥ १५ ॥

15. Thereafter the avoidance of all conditions laid down as etiological factors, also of other substances which are most likely to cause worms. Thus their treatment has been briefly described. The same will now be expounded in detail.

अथैनं किमिकोष्ठमातुरमग्रे षड्रात्रं सप्तरात्रं वा ज्वेहस्वेदाभ्यामुपपाद्य इवोभूते एनं संशोधनं पाययितास्मीति क्षीरगुडदधितिलमत्स्यानूपमांस-पिष्टान्नपरमांनकुसुम्भज्वेहसंप्रयुक्तैर्भोज्यैः सायं प्रातश्चोपपादयेत् समुदीरणार्थं किमीणां कोष्ठाभिसरणार्थं च भिषक् ।

અથ કિમિકોષ્ઠમ્ કેહામાં કિમિવાળા કોષ્ઠમે કમિયુક્ત, एनम् आतुरम् આ રોગીને इस रोगीको, अग्रे पहले। प्रथम, षड्रात्रम् ७ रात छः रात, सप्तरात्रम् वा के सात रात सुधी अथवा सात रात तक, ज्वेह-स्वेदाभ्याम् स्नेहन અને स्वेदन स्નેહન और स्वेदन, उपपाद्य કરાવીને कफके, च- भूते બીજે દિવસે दूसरे दिन, एनम् એને इसको, संशोधनम् संशोधन संशोधन, पाययितास्मि पीवरावीश पिलाऊंगा, इति એવો निश्चय કરી ऐसा निश्चय करके, भिषक् वैद्य વૈદ્ય, किमीणाम् કિમિઓને कृमियोंको, समुदीरणार्थम् प्रेरित કરવા માટે प्रेरित करनेके लिए, कोष्ठाभिसरणार्थम् च અને કેહવામાં લાવવા માટે और कौष्ठमें ले आनेके लिए, क्षीर- દૂધ दध. गुड- ગોળा गुव, दधि- દહી दही, तिल- તલ तिल, मत्स्य- માછલાं मछली, आनूप-

૧૬. કિમિકોષ્ઠમાતુરમ્—કિમિકોષ્ઠં ચ.)

,, સંશોધનંપાયયિતાસ્મીતિ—સંશોધયિતાસ્મીતિ (ચ)

मांस-आनूप प्राणीभ्योऽनु मांस आनूप प्राणिवोक्तं मांस, पिष्टान्-पिष्टान् पिष्टान्, परमाह-दूधपाकं दूधपाक, कुसुमज्वेह-अने कुसुमना तेजथी और कुसुमके तैलसे, संप्रयुक्तैः युक्त युक्त, मोज्यैः भात पदार्थोक्ते ज्ञाय पदार्थोक्ते, सायम् प्रातः च सांजस्यार सायं प्रातः, उपपादयेत् भोजन करावे भोजन करावे;

16-(1). Now the patient who suffers from worms in his gastro-intestinal tract should first be prepared with oleation and sudation procedures for six or seven nights and on the day previous to the administration of the wormicidal purificatory medication, the patient should be given a meal consisting of milk, gur, curds, til, fishes, flesh of wet-land animals, pasted articles of diet, milk-pudding and oil of (kusumbha) safflower in the evening and early in the morning for arousing the worms and causing them to return to gastro-intestinal tract.

अथ व्युष्टायां रात्र्यां सुखोषितं सुप्रजीर्णभक्तं च विज्ञायास्थापनवमनविरेचनैस्तदहरेद्योपपादये-उपपादनीयमेव स्यात् सर्वान् परीक्ष्यविशेषान् परीक्ष्य सम्यक् ॥ १६ ॥

जब पछी पीछे, व्युष्टायां रात्रि वीत्या आद रात्रि व्यतीत होने पर, सुखोषितम् रात्रीने सुप्रपूर्वकं भूतेषु रोगीको सुप्रपूर्वक सोया हुआ, सुप्रजीर्णभक्तम् च अने तेव्हे आधेष्टुं पछी भूतेषु और उसका ज्ञाया हुआ भली प्रकार जीर्ण हुआ, विज्ञाया अष्टीने जान कर, सर्वान् सर्वं सब, परीक्ष्य-परीक्षायां परीक्षायोग्य, विशेषान् विशेषोने विशेषोंको, सम्यक् अज्ञात भली प्रकार, परीक्ष्य परीक्षा करीने परीक्षा करके, उपपादनीयः सेव स्यात् ओ संशोधनने योग्य थागे तो जो संशोधनके योग्य

जान पड़े तो, तत् अहः एव ते ७ दिवसे उसी दिन, आस्थापन-आस्थापन आस्थापन, वमन-वमन वमन, विरेचनैः अने विरचन ६।२। और विरेचनसे, उपपादयेत् वेव संशोधन करे ॥१६॥

16. And after ascertaining that the patient has comfortably passed the previous night and the meal has been fully digested, he should be on that day treated with corrective enema, emesis or purgation if the patient has been found fit after thorough investigation of all the systems of the body.

अथाहरेति ब्रूयात्—मूलकसर्पपलशुनकरञ्ज-शिग्रुमधुशिग्रुखरपुष्पाभूस्तृणसुमुक्कसुरसकुठेरक-गण्डीरकालमालकर्णासक्षवकफणिज्जकानि सर्वाण्यथवा यथालाभं; तान्याहृतान्यभिसमीक्ष्य खण्डशब्देदयित्वा प्रक्षाल्य पानीयेन सुप्रक्षालितायां स्थाव्यां समावाप्य गोमूत्रेणाधोदेकेनाभिषिच्य साधयेत् सततमवघट्टयन् दर्व्या, तमुपयुक्तभूयिष्ठेऽम्भसि गतरसेष्वौषधेषु स्थालीमवतार्य सुपरिपूतं कषायं सुखोष्णं मदनफलपिप्पलीविडङ्गकल्कतैलोपहितं खर्जिकालवणितमभ्यासिच्य वस्तौ विधिवदास्थापयेदेनं;

अथ ते पछी उसके बाद, मूलक-भूजा मूली, सर्पप-सरसव सरसों, लज्जुन-दक्षिण लहसुन, करञ्ज-करंज, शिग्रु-सरगवे। शोभाजन, मधुशिग्रु-मीठो सरगवे। मीठा शोभाजन, खरपुष्पा-गैडी अजमोद, भूस्तृण-भूस्तृण भूस्तृण, सुमुक्क-सुमुक्क सुमुक्क, सुरस-सुरस सुरस, कुठेरक-कुठेरक कुठेरक, गण्डीर-गंड़ीर गंड़ीर, कालमालक-कालमालक कालमालक, पर्णास-पर्णास पर्णास, क्षवक-क्षवक क्षवक, फणिज्जकानि अने भरवे। और फणिज्जक, सर्वाणि ओ अधाने इन सबको, अथवा अथवा अथवा, यथाकामम् भूते तेऽहं जितने मिले उतने, बाहर बाहर के आए, इति ओ प्रभावे इव

१७. तमुपयुक्तं—तरिमम् क्षीतीभूते तूपयुक्तं (ब. त. व.)

, खर्जिका-खर्जिका (ब. त.)

પ્રકાર, ઘૂઘાત્ કહેવું કહે, બાહ્યતાનિ દાવેશાં લયે
 હુપ, તાનિ એ દ્રવ્યોને उन द्रव्योंको, અમિસમીક્ષ્ય
 યરાયર એઈને અછી તરહ દેસકર, સ્પષ્ટકઃ છેવચિત્વા
 દુકડા કરાવી દુકલે કરાકે, પાનીયેન પાણીથી જલસે,
 પ્રક્ષાલ્ય ધાઈ ધો કર, સુપ્રક્ષાલિતાવાન્ સારી રીતે
 ધાયેલી અછી તરહ ધોઈ હુઈ, સ્વાસ્વાન્ હાંડીમાં
 હાંડીમાં, સમાધાપ્ય નાખી ઢાલ કર, અર્ચોદકેન અર્ધાં
 પાણીવાળા આવે જલયુક્ત, ગોમૂત્રેણ ગોમૂત્રથી ગોમૂત્રસે,
 અમિષિષ્ય ભીજવીને સિગો કર, દર્શ્યા કડાછીથી કલછીસે,
 સતતમ્ નિરન્તર નિરન્તર, અવચદ્યન્ હલાવીને ચલાતા
 હુઆ, સાધયેત્ પકાવે સિદ્ધ કરે, અમ્ભસિ પાણી જલકે,
 ઉપયુક્ત- ભૂચિષ્ટે મોટે ભાગે બળી બધાં વહુત ભાગકે
 જલ જાને પર, બૌષધેષુ ગતરસેષુ અને ઔષધિઓના રસ
 આવી બધાં ત્યારે ઔષધિયોંકા રસ આજાને પર,
 સ્વાસ્ત્યે હાંડીને હાંડીકો, અવતાર્ય ઉતારીને ઉતાર કર,
 સુપરિપૂતમ્ સારી રીતે ગાળી ધાઈ અછી તરહ છાન
 કર, મદનફલ- મીઠાન મેનફલ, પિપ્પલી- પીપર પિપ્પલી,
 ચિદ્ર- તથા વાવડિંગના તથા વાયવિડંગકે, કલ્ક- કલ્ક
 કલ્ક, તેલ- અને તેલ ઔર તેલ, ઉપહિતમ્ યુક્ત યુક્ત,
 સ્વર્જિકા- સાંખાર સર્જી, લવણિતમ્ તથા લૂણવાળા ઔર
 લવણવાલે, સુસ્વોષ્ણમ્ સુખેષ્ણ સુસ્વોષ્ણ, તમ્ કષાયમ્ તે
 કષાયને उस कषायको, વસ્તૌ અસ્તિત્માં વસ્તિમે,
 અમ્યાસિષ્ય ભરી મર કર, યનમ્ એ રોગીને હસ રોગીકો,
 ચિચિવત્ વિધિ પ્રમાણે વિધિ અનુસાર, આસ્થાપયેત્
 આસ્થાપન કરાવવું આસ્થાપન દેવે;

17-(1). The physician should say,
 "Bring garden radish, white mustard,
 garlic, Indian beech, drumstick, seeds
 of drumstick, celery, ginger-grass, sal,
 holy basil, shrubby basil, Gandira,
 Kalamalaka, Parnasa, sneezewort and
 sweet marjoram. Bring all of these
 or whatever of them is available." Then
 the physician should carefully examine
 the qualities of the drugs brought;
 they should be cut into small pieces,
 washed with water, placed in

a well cleaned vessel, and soaked
 with cow's urine diluted with half the
 quantity of water and then boiled,
 and should be continuously stirred
 with a ladle; when most of the water
 and liquid part of the herbs have evapo-
 rated, the vessel should be removed
 from the fire and the decoction should
 be well-filtered. This decoction while
 warm mixed with oil and the paste
 of emetic nut, long pepper and embelia
 and salted with soda salt should
 be given to the patient systematically
 as a corrective enema.

તથાઽર્કાલર્કકુટજાદકીકુષ્ઠકૈડર્યકષાયેણ વા,
 તથા શિમુપીલુકુસ્તુમ્બુકકુકાસર્વપકષાયેણ, ત-
 થાઽમલકમૃદ્ધવેરદારહરિદ્રાપિચુમર્દકષાયેણ મ-
 દનફલાદિસંયોગસંપાદિતેન, ત્રિવારં સત્તરાત્રં
 વાઽસ્થાપયેત્ ॥ ૧૭ ॥

તથા વા તથા તથા, અર્ક- આકડો આક, અલર્ક-
 સફેદ આકડો સફેદ આક, કુટજ- કડો કુટજ, આદકી-
 ટુવેર અરહર, કુષ્ઠ- કઠ કૂઠ, કૈડર્ય- અને મીઠા લીમડાના
 ઔર મીઠે નીમકે, કષાયેણ કષાયથી કષાયસે, તથા તથા
 તથા, શિમુ- સરગળે શોમાંજન, પીલુ- પીલુ પીલુ,
 કુસ્તુમ્બુક- કુસ્તુમ્બુક કુસ્તુમ્બુક, કુકા- કડુ કડુકી, સર્વપ-
 અને સરસવના ઔર સરસોંકે, કષાયેણ કષાયથી કષાયસે,
 તથા તથા તથા, મદનફલાદિ- મદનફલ આદિના મદન-
 ફલ આદિકે, સંયોગ- કલ્કના સંયોગથી કલ્કકે સંયોગસે,
 સંપાદિતેન સંપન્ન સમ્પન્ન, આમલક- આમળાં આંબલે,
 મૃદ્ધવેર- મૃદ્ધ ઝૂંઝી, દારહરિદ્રા- દારુહરિદર દારુહલી,
 પિચુમર્દ- અને લીમડાના ઔર નિમ્બકે, કષાયેણ કષાયથી
 કષાયસે, ત્રિવારમ્ ત્રણ દિવસ ત્રીન દિન, સત્તરાત્રમ્ વા
 અથવા સાત રાત્રિ સુધી અથવા સત્ત રાત્રિ પર્યન્ત, આસ્થા-
 પયેત્ આસ્થાપન અસ્તિ દેવી આસ્થાપન વસ્તિ દે ॥૧૭॥

૧૭. કૈડર્ય-કૈટર્ય (ક. ચ. જ. ટ. દ.)

.. સંપાદિતેન-સંયોજિતેન (ક. ચ. જ. ટ.)

17. Similarly the decoction of mu-dar, mudar (catagories procera) kurchi, pigeon pea, costus and curry-leaf tree, or the decoction of moringa, tooth brush tree, coriander, kurroa and white mustard or the decoction of emblic myrobalan, ginger, turmeric and neem mixed with the paste of emetic nut and other ingredients, should be used in corrective enema for the period of three or seven nights.

પ્રત્યાગતે ચ પશ્ચિમે વસ્તૌ પ્રત્યાશ્વસ્તં તદ-
હરેવાંભયતોભાગહરં સંશોધનં પાયયેદ્યુક્તયાઃ

પશ્ચિમે વસ્તૌ ઉપરની બરિત અન્તિમ વસ્તિકે, પ્રત્યાગતે ચ બહાર નીકળી ગયા પછી બાહર આ જાને પર, પ્રત્યાશ્વસ્ત્વ રોગીને આશ્વાસન આપીને રોગીકો આશ્વાસન દે કર, તત્ત્વ બહુ: એવ તે જ દિવસે સ્ત્રી દિન, ડભયતામાગહરમ્ બન્ને બાગના દોષને હરનાર દોનો ભાગેકો દોષોકો હરનેવાલે, સંશોધનમ્ સંશોધન સંશોધનકો, યુક્તયા યુક્તિપૂર્વક યુક્તિપૂર્વક. પાયયેત્ પાણું બેધ એ પિલાના વાહિપ;

18-(1) When the last enema has returned, the patient should be comforted and on that day he should be induced skilfully to drink the purificatory medications acting both as purgatives and emetics.

તસ્ય વિધિરુપદેક્ષ્યતે—મદનફલપિપ્પલીકષા-
યમ્યાર્ધાજ્જલિમાત્રેણ ત્રિવૃત્કલ્કાક્ષમાત્રમાલોઢ્ય
પાતુમસ્મૈ પ્રયચ્છેત્, તદસ્ય દોષમુભયતો નિર્હરતિ
સાધુ; એવમેવ કલ્પોક્તાનિ વમનવિરેચનાનિ
પ્રતિસંસૃજ્ય પાયયેદેનં બુદ્ધયા સર્વવિશેષાનવેક્ષ-
માણો મિષક ॥ ૬૮ ॥

તસ્ય તેની સસકી, વિધિ: વિધિ વિધિ, રુપદેક્ષ્યતે
કહેવામાં આવે છે કહી જાતી છે, મદનફલ- મોઢાની
મૈનફલકી, પિપ્પલી- મોઢાની મોઢીકે, કષાયસ્ય કષાય-
ની કષાયકી, અર્ધાજ્જલિમાત્રેણ અર્ધા અંજલિ સાથે
આથી અજ્જલિકે સાથ, ત્રિવૃત્કલ્ક- નસોતરને કલ્ક
નિશોધકા કલ્ક, બક્ષમાત્રમ્ એક કપ પ્રમાણમાં એકકર્ષકે
પ્રમાણમાં, બાલોઢ્ય મેળવી મિલા કર, બસ્મે એને રસે,
પાતુમ્ પીવા માટે પીનેકે લિપ, પ્રયચ્છેત્ આપવે દેવે,
તત્ત્વ તે યદ, અસ્ય એના રસકે, દોષમ્ દોષને દોષકો,
ડભયત: બન્ને બાગની દોનો ઓરસ, સાધુ સારી રીતે
મલી પ્રકાર, નિર્હરતિ હરે છે નિકાલતા છે. એવમ્ એવ
એ જ પ્રમાણે રસી પ્રકાર, કલ્પોક્તાનિ કલ્પસ્થાનમાં
કહેલાં કલ્પસ્થાનમાં કહે હુપ, વમનવિરેચનાનિ વમન-
વિરેચનોને વમન- વિરેચનોકો, પ્રતિસંસૃજ્ય મેળવીને
મિલા કર, સર્વવિશેષાન બધા બેદને સર્વ મેદોકો, બુદ્ધયા
બુદ્ધિથી બુદ્ધિસે, અવેક્ષમાણ: એનારે દેખનેવાલા, મિષક
વેદ્ય વેદ્ય, એનમ્ એને રસકો, પાયયેત્ પીવરાવે
પિલાવે ॥ ૧૮ ॥

18. Its mode of administration will now be expounded. The patient should be given to drink the decoction of the emetic nut and long pepper in a dose of 8 tolas mixed with 1 tola of turpeth paste. This will eliminate satisfactorily the morbid elements from either channel. In the same way the physician carefully considering all special factors, skilfully combining the various emetic and purgative drugs mentioned in the Section on Pharmaceutics should give the patient the decoction to drink.

અયેનં સમ્યગ્વિરિક્તં વિજ્ઞાયાપરાહૈ શૈલરિક-
કષાયેણ સુલોષ્ણેન પરિવેચયેત્ ।

અથ પછી તદનન્તર, એનમ્ એનું રસકો, સમ્યક્
બરિત મલી પ્રકાર, વિરિક્તમ્ દોષરહિત થશેલો વિશુદ્ધ
હુશા, વિજ્ઞાય બધીને જાન કર, અપરાહૈ સંજના જામકો,

मुखोष्णेन नपथीका चुहाते हुए, शैक्षरिक-कषायेण वावडिङ्गना क्वाथथी वायविङ्गके क्वाथसे, परिषेचयेत् परिषेक करे। परिषेचन करे;

19-(1). Knowing the patient to be well purged, he should be affused with genially warm decoction of embelia in the afternoon.

तेनैव च कषायेण बाह्याभ्यन्तरान् सर्वोद-
कार्थान् कारयेच्छद्वत्; तद्भावे कटुतिक्तकषा-
याणामौषधानां कार्थैर्मूत्रक्षारैर्वा परिषेचयेत् ।

तेन एव च अने ते ७ और उसी, कषायेण क्वाथ
वडे क्वाथसे, बाह्याभ्यन्तरान् आथ अने आभ्यन्तर
बाह्य और आभ्यन्तर, सर्वोदकार्थान् सधणां ७७३३थीने
सब जलकार्थोको, बाह्यत् इमेसो निरन्तर, कारयेत् कर-
ववां कराना चाहिए, तद्भावे तेना अभावमां उसके
अभावमें, कटु-तीभां कटु, तिक्त-३३वां तिक्त, कषायाणाम्
अने कषाय और कषाय, औषधानाम् औषधिओना
औषधियोंके, क्वाथः क्वाथो ६१२ क्वाथोसे, मूत्रक्षारैः
वा अथवा मूत्रना क्षारोवडे अथवा मूत्रके क्षारोसे,
परिषेचयेत् परिषेक करे। परिषेचन करे;

19-(2). All daily routine of external
and internal ablutions should be per-
formed with this decoction alone. In
the absence of this decoction, the
patient should be affused with decoc-
tion of drugs of pungent, bitter and
astringent categories or by cow's urine
mixed with barley alkali etc.

परिषिक्तं चैनं निवातमागारमनुप्रवेद्य पिप्प-
लीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकशृङ्गवेरसिद्धेन यवाग्वा-
दिना क्रमेणोपाचरेत्, विलेपीकमागतं चैनमनु-
वासयेद्विद्धकृतलेनैकान्तरं द्विस्त्रिर्वा ॥ १९ "

उपाचरेत्-उपाचरयेत् (ब. घ.)

विलेपी-विनेय्याः (ग.)

परिषिक्तम् च परिषेक करान्वा पछी परिषेक करानेके
पीछे, एनम् ओने उसे, निवातम् पवन वगैरना
पवनसे रहित, मागारम् धरमां ग्रहमें, अनुप्रवेद्य प्रवेश
करानीने प्रवेश कराके, पिप्पली- पीपरी पिप्पली, पिप्प-
लीमूल- गठोडा पिप्पलीमूल, चव्य- चव्य चव्य, चित्रक-
चित्रक चित्रक. शृङ्गवेर अने सूथी और सूठीसे, सिद्धेन
सिद्ध करे। सिद्ध किये हुए, यवाग्वादिना यवागू आदिना,
यवागू आदिके, क्रमेण क्रमधी क्रमसे, उपाचरेत् उपचार
करे। उपचार करे, विलेपीकम्- विलेपीना क्रम पर निवेपीके
क्रम पर, मागतम् एनम् पडोयेना ओने पहुँचे हुए इसको,
विद्धकृतलेन वावडिङ्गना तेक्षथी वायविङ्गके तैक्षम,
एकान्तरम् ऐकान्तरे एक दिन छोड़ कर, द्विः द्वे वधत्
दो दफा, त्रिः वा अथवा त्रयु वधत् और तीन दफा,
अनुवासयेत् अनुवासन देवु अनुवासन करावे ॥ १९ ॥

After the affusion, he
should be removed to a room free
from draught and he should be gradu-
ally given the diet of medicated gruels
etc., prepared, with long pepper,
roots of long pepper, chaba pepper,
leadwort and ginger. When the stage
for the administration of thick gruel
is reached, he should be given two or
three oil enemata with embelia oil on
alternate days.

यदि पुनरस्यातिप्रवृद्धाच्छीर्षादान् क्रिमांश्च
मन्येत शिरस्येवाभिसर्पतः कदाचित्, ततः स्नेह-
स्वेदाभ्यामस्य शिर उपपाद्य विरेचयेदपामाग-
तपण्डुलादिना शिरोविरेचनेन ॥ २० ॥

यदि पुनः अने जे और यदि, अस्य ओना इसके,
शीर्षादान् शीर्षाद शिरको खानेवाले, क्रिमांश्च कृमिओने
कृमियोंको, अतिप्रवृद्धान् अत्यन्त पधेला अत्यन्त बड़े
हुए, कदाचित् अने कदाचित् और कदाचित्, शिरसि
एव माथामां ७ सिरमें ही, अभिसर्पतः इतरता रेंगते हुए,
मन्येत अण्डे जाने, ततः तो तो, अस्य शिर. ओना

२०. कदाचित्-कदाचित् (क. ख. ग. घ. ङ. च. ट. ठ. ड. ढ. त. थ.)

भाथाने इसके खिरको, स्नेहस्वेदाभ्याम् स्नेहनं अने स्वेदनं स्नेहन और स्वेदन, उपपाद्य आपी करके, अपामार्गतण्डुलादिना अपामार्गतण्डुलादि अपामार्गतण्डुलादि, क्षिरोविरेचनेन शिरोविरेचनं दाश क्षिरोविरेचनसे, विरेचयेत् विरेचनं क्षरावपुं विरेचन देवे ॥ २० ॥

20. If the physician thinks that the parasites infecting the head have greatly increased and some of them are creeping on the head, then treating the head with preliminary oleation and sudation procedures, the head should be purged by errhines such as seeds of rough-chaff and other drugs.

कृमीणां प्रकृतिविधातः—

यस्त्वभ्यवहार्यविधिः प्रकृतिविधातायोक्तः
कृमीणामथ तमनुष्याख्यास्यामः,—

जय हवे जब, कृमीणाम् कृमिऔना कृमियोंके, प्रकृति- क्षरावपुं कारणके, विधाताय विनाश भाटे विनाशके लिए, यः तु ते जो, अभ्यवहार्यविधिः क्लेशनन्दि विधि खानेकी विधि, उक्तः कहेल छे कही है, तम् तेने उसको, अनुष्याख्यास्यामः कहेल कहेंगे;

21-(1). Now we shall describe in detail the articles of diet and drugs to be taken internally which will counter the causative factors of helminthiasis.

मूलकपर्णी समूलाप्रप्रतानामाहस्य —
शफेदयित्वा (दु)कले क्षोदयित्वा पाणिभ्यां पीडयित्वा रसं गृहीयात्, तेन रसेन क्षोदित-
शालितण्डुलपिष्टं समालोक्ष्य पूषलिकां कृत्वा विधूमेष्वाक्षरेषूपकुण्ड विडङ्गसैलवणोपहितां

२१. मूलकपर्णी—मूलकपर्णी (य. च. उ. क. द. व.)

उपकुण्ड—विपाण्य (क. च. उ. क. द. व.)

पूषलिकां—पूषलिकाः (य. च.)

किसिकोष्ठाय भक्षयितुं प्रयच्छेत्, अनन्तरं चाम्क-
काञ्चिकमुद्विह्वा पिप्पल्यादिपञ्चवर्गसंयुतं सल-
वणमनुपाययेत् ।

समूलाप्रप्रतानाम् भूषा अने आगणना प्रताने।
सहित मूल और अगले प्रतानों समेत, मूलकपर्णीम् भूष-
कपर्णीने मूलकपर्णीको, आहृत्य धावीने ला कर,
क्षोदयित्वा दुकला क्षरीने टुकड़े करके, उल्लखले भा-
षीभां ऊखलमें, क्षोदयित्वा भांड़ी कूट कर, पाणिभ्याम्
हाथोंसे, पीडयित्वा धावीने दबा कर, रसम्
रस रस, गृहीयात् छाड़ी देखे नीचोप छे, तेन रसेन
अ रस साथे इस रसके साथ, क्षोदितशालि-
शालना लाल शालिके, तण्डुलपिष्टम् योषाना छोटने
चावलोंके आटेको, समालोक्ष्य रेशवीने मिला कर, पूष-
लिकाम् भांटी बाटी, कृत्वा धावीने बना कर, विधूमे-
निधूम निर्धूम, अक्षरेषु अंगारा पर अंगारों पर, उप-
कुण्ड शेड़ीने रोक कर, विडङ्गसैल-
विडङ्गतेल विडङ्गतेल, वण-
अने नमक और नमक, उपहिताम् धावीने
लगा कर, किसिकोष्ठाय कोष्ठगत कृमिवाणाने कोष्ठगत
कृमिवालेको, भक्षयितुम् भावा भाटे खानेके लिए, प्रय-
च्छेत् देवी दे, अनन्तरम् च अने ते पछी और उसके
बाद, पिप्पल्यादि-
पिप्पल्यादि पिप्पल्यादि, पञ्चवर्ग-
पञ्चवर्ग पञ्चवर्ग पञ्चकोल वर्गसे, संयुक्तम् मिश्रित
मिश्रित, सलवणम् तथा भीष्मावाणी और नमकवाणी,
अम्ककाञ्चिकम् भांटी छाड़ी कांजी, उद्विह्व वा
अथवा अरधा जलवाणी छश अथवा आधा जलवाली
छाछ, अनुपाययेत् पीवरावली पिलाये;

21-(2). Take drumstick root and branch, cut it into small pieces, pound it in a mortar, and take out the juice by manual pressure and mix this juice with the flour of red sali rice, make it into a pan-cake and bake it on smokeless cinders and smearing it with embelia-oil and salt, give it to the patient suffering from helminthiasis to eat. Thereafter he should be made to drink the sour conjee or semi-diluted

buttermilk mixed with the groups of five drugs beginning with long pepper together with salt.

अनेन कल्पेन मार्कवाकसहचरनीपनिर्गुण्डी-
सुमुखसुरसकुटेरकगण्डीरकालमालकर्णासक्षव-
कफणिज्जकवकुलकुटजसुवर्णक्षीरीस्वरसानामन्य-
तमस्मिन् कारयेत् पूपलिकाः तथा किणिही-
किराततिककसुवहामलकहरीतकीबिभीतकस्वरसेषु
कारयेत् पूपलिकाः स्वरसांश्चैतेषामेकैकशो
द्वन्द्वशः सर्वशो वा मधुविलुलितान् प्रातरनन्नाय
पातुं प्रयच्छेत् ॥ २१ ॥

अनेन कल्पेन आ ३६५५३ इसी कल्पसे, मार्कव-
बांगरे भागार, बर्क- आ ३३३ आक, सहचर- कांटासणिथे
सहचर, नीप- ३६५ कदव, निर्गुण्डी- नगे १३ मम्बालू,
सुमुख- सुभुभ सुमुख, सुरस- सुरस सुरस, कुटेरक-
कुटेरक कुटेरक, गण्डीर- गण्डीर गण्डीर, कालमालक-
कालमालक कालमालक, पर्णास- पर्णास पर्णास, क्षवक-
क्षवक क्षवक, फणिज्जक- भरवे १ फणिज्जक, वकुल-
वे १२२६६ मोलसरी, कुटज- ३३३ कूडा, सुवर्णक्षीरी- अने
सुवर्णक्षीरीना और सुवर्णक्षीरीके, स्वरसानाम् स्वरसे-
भांथी स्वरसोंमेंसे, अन्यतमस्मिन् ३६५ ओकना स्वर-
सभां किसी एकके स्वरसमें, पूपलिकाः आ १३३
बाटियाँ, कारयेत् ३२५५५ करवावे, तथा तथा तथा,
किणिही- अथे ३ अपामार्ग, किराततिकक- करियातुं
चिरायता, सुवहा- सुवहा सुवहा, बामलक- आ १३३ आंवले,
हरीतकी- ६२३ हरक, बिभीतक- अने अथे ३३३
और बहेबेके, स्वरसेषु स्वरसेभां स्वरसोंमें, पूपलिकाः
आ १३३ बाटियाँ, कारयेत् ३२५५५ बनवावे, एतेषाम् च
अने तेभना और उनके, स्वरसान् स्वरसेभां स्वरसोंको,
एकैकशः ओक ओक करीने एक एक करके, द्वन्द्वशः
ये ये दो दो, सर्वशः व अथवा अथवा लेगा अथवा
सब इकट्ठे, मधुविलुलितान् मधु भेगवीने सहद मिला-
कर, प्रातः सवारभां प्रातः, नननाय आ १३३ वगैराने
खाली पेटबालेको, पातुं पीवा भाटे पीनेके लिए,
प्रयच्छेत् आ १५५ देवे ॥ २१ ॥

with the juice of any of the following drugs—trailing eclipta, mudar, crested purple, ualidye, cadamba, blackchaste tree, sal, holy basil, shrubby basil, Gandira, Kalamalaka, Parnasa, sneeze-
wort, sweet marjoram, bakul, kurchi and hirtz or similarly pancakes may be prepared from the juice of plantain, chiretta, turpeth root, emblic, chebulic and heleric myrobalans, and the patient should be given to drink the juice of these drugs either singly or in combination of two or all combined together with honey, early in the morning on an empty stomach.

अथाश्वशकुदाहृत्य महति किलिञ्जके प्रस्तीर्या-
तपे शोषयित्वोदूखले क्षोदयित्वा दृषदि पुनः
सूक्ष्मचूर्णानि कारयित्वा विडङ्गकषायेण त्रिफला-
कषायेण वाऽष्टकृत्वो दशकृत्वो वाऽऽतपे सुपरि-
भाषितानि भाषयित्वा दृषदि पुनः सूक्ष्माणि
चूर्णानि कारयित्वा नवे कलशे समावाप्यानुगुप्तं
निघापयेत् । तेषां तु खलु चूर्णानां पाणितलं
यावद्वा साधु मन्येत तत् क्षौद्रेण संसृज्य क्रिमि-
कोष्ठिने लेढुं प्रयच्छेत् ॥ २२ ॥

अथ पछी उसके पीछे, अश्वशकुन् वे १३३ नी ६६
घोड़ेकी लीद, आहृत्य आ १३३ ले कर, महति मोटी
बर्बी, किलिञ्जके अथ ३३ पर चटाई पर, प्रस्तीर्य पाथरी
फैला कर, आतपे तडकाभां धूपमें, शोषयित्वा सूखवीने
सुखा कर, उदूखले आ १३३ आभां ऊखलमें, क्षोदयित्वा
आ १३३ कूटकर, पुनः पछी फिर, दृषदि पथर पर
पथर पर, सूक्ष्मचूर्णानि सूक्ष्म थूल् सूक्ष्म चूर्ण, कारयित्वा
३२५५५ करके, विडङ्गकषायेण वा १३३ आना अथथी
वायविडङ्गके बवायसे, त्रिफला- कषायेण वा अथवा
त्रिफलाना अथथी अथवा त्रिफलाके बवायसे, अष्टकृत्वः

21. With this method of prepa-
ration pan-cakes may be prepared

22. सुपरिभाषितानि भाषयित्वा—भाषितानि (च.)

क्रिमिकोष्ठिने—क्रिमिकोष्ठ (क ३.)

आठ बार आठ दफे, दशकृत्वः वा अथवा दश बार अथवा दस दफे, जातये तडाभां धूपमें, सुपरिभाषितानि माषयित्वा सारी रीते भावना हर्ष अच्छी तरह भावनार्थे देकर, इषदि पश्चर पर पत्थर पर, पुनः कूरी फिर, सूक्ष्माणि सूक्ष्म सूक्ष्म, चूर्णानि यूक्ष् चूर्ण, कारयित्वा क्रावी कराके, नवे कलशे नवा धडाभां नये घड़ेमें, समावाप्य नाथी डाल कर, अनुगुहम् भुभ-भं ध कूरी मुख बांध करके, निघापयेत् सुरक्षित स्थानभां राखवी सुरक्षित स्थानमें रखे, तेषाम् चूर्णानाम् ते यूक्ष्भांभी उस चूर्णसे, पाणितकम् औक कर्ष एक कर्ष, पावत् वा अथवा नेटलुं या जितना, चूर्णम् यूक्ष् चूर्ण, साधु ठीक ठीक, मन्येत भाने समझे, तत् तेने उसको, क्षौत्रेण भध साथे शहदके साथ, संसृज्य भेगवीने मिलाकर, क्रिमिकोष्ठिने कृमिना डाहावागाने क्रिमिकोष्ठवालेको, लेदुम् आटवा भाटे चाटनेके लिए, प्रवच्छेत् आपधुं ओर्ध्वे देना चाहिए ॥ २२ ॥

22. Taking horse-dung, spread it wide on a mat and dry it in the sun. Then crushing it in a mortar and again pounding it into fine powder upon a stone slab and impregnating it eight or ten times with the decoction of embelia or the three myrobalans and drying it in sunshine and when it is well impregnated pulverising it into very fine powder on a stone slab and putting it into a new earthen vessel it should be laid by in a safe place. One tola of this powder or whatever dose is considered good should be given well mixed with honey as a lincture to the patient suffering from helmenthiasis.

तथा भल्लातकास्थीन्याहृत्य कलशप्रमाणेन चापोष्य ज्वेहभाविते दहे कलशे सूक्ष्मानेकच्छिद्र-ब्रजे शरीरमुपवेष्ट्य सुदाबलिसे समावाप्योदुपेन पिषाय भूमावाकण्डं निष्ठातस्य ज्वेहभावितस्यै-

वान्यस्य दृढस्य कुम्भस्योपरि समारोप्य समन्ता-द्रोमयैरुपचित्य दाहयेत्, स यदा जानीयात् साधु दग्धानि गोमयानि विगतस्नेहानि च भल्लातकास्थीनीति ततस्तं कुम्भमुद्धरेत् ।

तथा तथा तथा, कलशप्रमाणेन चार आठके चार आठक, भल्लातकास्थीनि बिद्याभांनं पीज मिलावेकी गिरियोंको, जाहृत्य लावीने ला कर, चापोष्य च कथरी उन्हें कूट कर, सूक्ष्म-औक्ष् सूक्ष्म, अनेकच्छिद्र-अनेक छिद्रयुक्त अनेक छिद्रयुक्त, ब्रजे धुंधावागाने पेंदीवाले, शरीरम् अने भध्यभागने और मध्यभागको, उपवेष्ट्य कपाडी वीटी कपड़ेसे लपेटकर, सुदा भाटीवडे मिट्टीसे, जवलिसे धोपेला लीपे हुए, ज्वेहभाविते धृतभावित धृतभावित, दहे भज्यभूत दह, कलशे धडाभां घड़ेमें, समावाप्य नाथीने डाल कर, उदुपेन शरावथी शरावसे, पिषाय ठंडीने ढँक कर, भूमौ भूमिभां भूमिमें, आकण्ठम् गण्ठा सुधी गले तक, निष्ठातस्य दाटेला गाड़े हुए, स्नेहभावितस्य एव धृतभावित धृतभावित, अन्यस्य पीज अन्य, दृढस्य भज्यभूत दह, कुम्भस्य धडा घड़ेके, उपरि उपर ऊपर, समारोप्य राथीने रख कर, समन्तात् चारे आनुये चारों ओर, गोमयेः औक्ष् उपले, उपचित्य गोहवी रखकर, दाहयेत् सणगावधुं आग लगावे, सः ते वह, यदा न्यारे जब, गोमयानि औक्ष्ने उपलोंको, साधु दग्धानि परापर अणी गथेला अच्छी तरह दग्ध हुए, भल्लातकास्थीनि च अने बिद्याभांनं पीजेने और मिलावेकी गिरियोंको, विगतस्नेहानि स्नेह-रहित थथेला स्नेहरहित हुई, जानीयात् भक्षे जाने, ततः त्पारे तब, तत् कुम्भम् ते धडांने उस घड़ेको, उद्धरेत् उद्धरे उद्धरे बाहिर निकाले;

23-(1). Secondly taking 1024 tolas of the stones of marking nuts, crush them and put them in a jug which is impregnated with oil, strong, perforated with many minute holes at the base, wrapt all over and pasted with clay, and cover it with a lid and place it (mouth downwards) over another jug which is strong, impregnated

with oil similarly and which is buried in the ground upto its neck. Pile all round cowdung cakes and ignite. When it is seen that the dung-cakes have burnt and the stones of the marking nut have been drained of their oil, then the upper jug should be removed.

अथ तस्माद्वितीयात् कुम्भात् ज्योहमादाय विडङ्गतण्डुलचूर्णैः ज्योहार्धमात्रैः प्रतिसंस्ज्यातपे सर्वमहः स्थापयित्वा ततोऽस्मै मात्रां प्रयच्छेत् पानाय; तेन साधु विरिच्यते, विरिक्तस्य चानुपूर्वी यथोक्ता। एवमेव भद्रदारुसरलकाष्ठज्योहानुपकल्प्य पातुं प्रयच्छेत् ॥ २३ ॥

जय पछी फिर, तस्मात् ते उस, द्वितीयात् भीम दूधरे, कुम्भात् धातुमांथी घरेमेंसे, स्नेहम् तैल तैलको, आदाय डाढी धर्ध निकाल कर, स्नेहार्धमात्रैः तैलथी अर्धमात्राधुना तैलसे आधी मात्रायुक्त, विडङ्ग-तण्डुल-चूर्णैः वायडिगन्नी भीगना थूल् साथे वायविङ्गके मींगके चूर्णसे, प्रतिसंस्ज्य भेगवी मिला कर, सर्वम् महः आणे। दिवस सारा दिन, आतपे तडाकाभा धूपमें, स्थापयित्वा राभीने रखकर, ततः तेमांथी उसमेंसे, मात्राम् प्रमासुसर मात्रापूर्वक, जस्मै औने इसे, पानाय पीना भाटे पीनेके लिए, प्रयच्छेत् आपवुं देवे, तेन तैली इससे, साधु गरगर अच्छी तरह, विरिच्यते विरेचन थाय छे विरेचन होता है, विरिक्तस्य विरिक्त भाटे विरिक्के लिए, आनुपूर्वी पेमादिना कम पेयादिका कम, यथोक्ता पडेवां उक्ता मुगळ आधुवे। प्रथम कहे अनुसार है, एवम् एव औ प्रमासु इसी तरह, भद्रदारु-देवदारु देवदारु, सरलकाष्ठ अने सरलना डाधुमांथी और सरलके काष्ठसे, स्नेहान् तेलेने तैलको, उपकल्प्य डाढीने निकाल कर, पातुम् पीना पीनेको, प्रयच्छेत् आपवुं देना चाहिए ॥ २३ ॥

23. Take the oil collected in the lower jug, mix it with half its amount of the powder of embelia seeds and keep it in the sun for the whole

day. This oil should be given for potion in proper dose. By this the patient is purged satisfactorily. Post-purgation treatment is to be given as laid down. In the same way the oils of deodar and long leaved pine should be prepared and may be given in the form of potion.

अनुवासयेच्चैनमनुवासनकाले ॥ २४ ॥

अनुवासनकाले अनुवासनने समये अनुवासनके समय, एवम् औने इसे, अनुवासयेत् च अनुवासन आपवुं अनुवासन देवे ॥ २४ ॥

24. And the patient should be administered unctuous enemata at the right time.

अथाहरेति ब्रूयात्—शारदाभवांस्तिलान् संप-
कुपेतान्; तानाहत्य सुनिष्पृताभिष्पूय, सुशुद्धान्
शोधयित्वा, विडङ्गकषाये सुक्षोष्णे प्रक्षिप्य निर्वा-
पयेदादोषगमनात्, गतदोषानभिसमीक्ष्य, सुप्र-
लूनान् प्रलुञ्चय, पुनरेव सुनिष्पृतान् निष्पूय, सुशु-
द्धान् शोधयित्वा, विडङ्गकषायेण त्रिःसप्तकृत्वः
सुपरिभाषितान् भाषयित्वा, आतपे शोधयित्वा,
उलू(दू)खले संक्षुद्य, हृषदि पुनः ऋक्षणपिष्टान्
कारयित्वा, द्रोण्यामभ्यवधाय, विडङ्गकषायेण
मुहुर्मुहुर्वसिञ्चन् पाणिमर्दमेव मर्दयेत्; तस्मिन्स्तु
खलु प्रपीड्यमाने यत्तैलमुदियात्तत् पाणिभ्यां
पर्यादाय, शुचौ दृढे कलशे न्यस्यानुगुप्तं निष्ठा-
पयेत् ॥ २५ ॥

जय पछी इसके पीछे, शारदान् शरद ऋतुमां
उपलभयेत्। शरद् ऋतुमें उत्पन्न हुए, संप-
कुपेतान् प्रशस्त गुणसे, कुपेतान् युक्त युक्त, नवान् नया
नये, तिलान् तैल तिल, आहार धर्ध आध ले आये, इति

२५. सुनिष्पृतान् निष्पूय, सुशुद्धान् शोधयित्वा—निष्पृतान्
शोधयित्वा (क. ख. व. च.)
,, सुपरिभाषितान् भाषयित्वा—दुभाषितान् (च.)

એમ એસા, ઘ્ર્યાત્ કહેવું કહે, તાંત્ર તે ઝનકો, આદ્ય લાવી લા કર, સુનિષ્પૃતાન્ નિષ્પૃષ્ વારંવાર ઝટકીને અઢી તરફ છાનવીન કર, સુશુદ્ધાન્ શોષયિત્વા સારી પેઠે ઘાઈને અઢી તરફ ધો કર, સુલોષ્ણે કુંદાળા સુદાતે હુણ, વિઢક્કષાયે વાવડિંગના ક્વાથમાં વાયવિઢંગકે, ક્વાથમે, પ્રક્ષિપ્ય નાખીને ઢાલ કર, આદોષગમનાન્ દોષરહિત થતાં સુધી ટાપરહિત હોને તક, નિર્વાપયેત્ રાખી મૂકવા રક્ષા હોંકે, ગતદોષાન્ દોષરહિત થયેલા દોષરહિત હુણ, અભિસમીક્ષ્ય એઈને દેશ કર, સુમલ્લાન્ પ્રલુચ્ચ સારી પેઠે ફેતરારહિત કરી અઢી તરફે તુષરહિત કરકે, પુનરેવ ફરીને પણ ફિરસે ચી. નિષ્પૃતાન્ નિષ્પૃષ્ વીણી ઝટકીને અઢી પ્રકાર છાનવીન કર, સુશુદ્ધાન્ શોષયિત્વા સારી રીતે ઘાઈ ઘાઈને સાફ કરી વિઢક્કષાયે વાવડિંગના ક્વાથથી વાયવિઢંગકે કાથસે, ત્રિઃસપ્તકૃત્વઃ એકવીસ વાર ફકીસ વાર, સુપરિભાવિતાન્ આવયિત્વા સારી રીતે ભાવનાઓ દર્ષ દર્ષને અઢી તરફે ભાવનાયે દે દેકર, આતપે શોષયિત્વા તડકામાં મૂકવીને ધૂપમે સુશા કર, ડલ્લલે ખાંડણિયામાં કસનમ સંશુષ્ક ખાંડીને કૂટ કર, પુનઃ ફરી પાક, દષદિ પથ્થર ઉપર પથ્થર પર, શ્લક્ષણપિષ્ટાન્ કારયિત્વા ઝીણા વાટીને મહીન પીસ કર, દ્રોણ્યામ્ દ્રોણીમાં દ્રોણીમે, અમ્બવધાય રાખીને રક્ષા કર, વિઢંગકષાયે વાવડિંગના ક્વાથથી વાયવિઢંગકે કાથસે, મુદુઃ મુદુઃ વારંવાર બારબાર, અવ-સિચ્ચન્ ઝાંટતાં ઝાંટતાં લિચ્કતા હુઆ, પાણિમદમ્ પવ મર્દયેત્ હાથથી મસળતાબ રહેવું હાથસે મસળતા હી રહે, તસ્મિન્ તુ સ્તુલ પ્રપીલ્યમાને એને દખાવતાં ઇનકો દવાને પર, ચત્તૈલમ્ જે તેલ જો તેલ, ડલિયાત્ નીકળે નિકલ આવે, તત્ તેને ડસે, પાણિમ્યામ્ હાથેવડે હાથોસે, પર્વાદાય લઈને લે કર, શુષ્કૌ પવિત્ર સ્વચ્છ, દહે અને મળખૂત ઓર દહ, કલશે થડામાં ઘેરે, ન્યસ નાખીને ઢાલ કર, અનુગુપ્તમ્ સુરક્ષિત સુરક્ષિત નિધાપયેત્ રાખી મૂકવું. રક્ષા હોંકે ॥ ૨૫ ॥

25. The physician should say, "Bring the autumnal til which is fresh and rich." Taking it cleanse it well wash and throw it in tepid decoction of embelia and keep it in the decoction

till the impurities have been drained out. On finding it well cleaned, remove the husk and again clean it well and wash and impregnate it well twenty-one times with the decoction of embelia. After drying it in the sunshine, crush it in a mortar and pulverise into fine powder on a stone slab. Put the powder into an earthen vessel and soaking it frequently with the decoction of embelia, rub it well with the hands. By this compression with the hands whatever oil comes out should be collected with the hands in a clean strong earthen jug and kept in a safe place.

અથાહરેતિ ઘ્ર્યાત્—તિલ્વકોદાલકયોર્દ્વૌ વિ-
લ્વમાત્રૌ પિષ્ઠૌ શ્લક્ષણપિષ્ટૌ વિઢક્કષાયેણ,
તદર્ધમાત્રૌ શ્યામાન્નિવૃતયોઃ, અતોડર્ધમાત્રૌ દન્તી-
દ્રવન્ત્યોઃ, અતોડર્ધમાત્રૌ ચ ચવ્યચિત્રકયોરિતિ ।
પતં સંભારં વિઢક્કષાયસ્યાર્ધાઢકમાત્રેણ પ્રતિ-
સંસૃજ્ય, તસંલપ્રસ્થં સમાવાપ્ય, સર્વમાલોઢ્ય,
મહતિ પર્યોગે સમાસિચ્ચાન્નાવધિશ્રિત્યાસને સુલો-
પવિષ્ઠઃ સર્વતઃ ક્ષેદમલલોકયન્નજસ્રં મૃદ્વગ્નિના
સાધયેદ્ધર્વા સતતમવઘટ્ટયન્ ।

અથ પછી ઇસકે પીણે, વિઢંગ-કષાયેણ વાવ-
ડિંગના ક્વાથથી વાયવિઢંગકે ક્વાથસે, તિલ્વક- તિલ્વક-
તિલ્વક, ડહાલકયોઃ અને ડહાલકના ઓર ડહાલકકે,
શ્લક્ષણપિષ્ટૌ ખારીક પીસેલા મહીન પીસે હુણ, વિલ્વ-
માત્રૌ પણ પણ પ્રમાણના પલ પલ પ્રમાણકે, દ્વૌ પિષ્ઠૌ
બે પિંડા દો પિંડ, તદર્ધમાત્રૌ એનાથી અર્ધી માત્રાના
ઇસકે આધી માત્રાકે, શ્યામાન્નિવૃતયોઃ શ્યામા અને
ત્રિષ્પતના બે પિંડા શ્યામા ઓર ત્રિષ્પતકે દો પિંડ,
અતઃ ચ અને એનાથી ઓર ઇસકે, અર્ધમાત્રૌ અર્ધી
માત્રાના આધી માત્રાકે, દન્તીદ્રવન્ત્યોઃ દન્તી અન્
દ્રવન્તીના બે પિંડા દન્તી ઓર દ્રવન્તીકે દો પિંડ,
અતઃ ચ અને એનાથી ઓર ઇસકે, અર્ધમાત્રૌ અર્ધી

भात्राना आधी मात्राके, चव्यचित्रकयोः इति थव्य अने चित्रकना ओ पिंडा चव्य और चित्रकके दो पिंड, आहर धाप ले आ, इति ओम् ऐसा, ब्रूयात् उहेपुं कहे, एतम् संभारम् आ साभत्रीने इस सामग्रीको, विहङ्गकषायस्य वावडिङ्गना क्वाथना वायविङ्गके क्वाथके, अर्धाढकमात्रेण अर्धा आढक प्रमाथु साथे आधे आढक प्रमाणसे, प्रतिसंज्य मेथलीने मिला कर, तत् तैलप्रस्थम् तेभां पूर्वोक्त प्रस्थप्रमाथुनुं तैल उसमें पूर्वोक्त प्रस्थ-प्रमाणमें तैल, समावाप्य नाभीने डालकर, सर्वम् अधाने सबको, जालोड्य द्वावीने चला कर, महति भोटी बड़े, पर्योगे उडधुंमां कबाहेमें, समासिष्य नाभीने डाल कर, अग्नौ अग्नि डिपर अग्नि पर, अक्षिश्चिथ्य यद्वावीने चढा कर, जासने आसन पर आसन पर, सुखोपविष्टः सुभ-पूर्वधं मेसीने सुखमें बैठ कर, स्नेहम् तेदने तैलको, अजस्रम् निरन्तर निरन्तर, सर्वतः सर्व प्रकारे सब प्रकारसे, अवलोकयन् संभाषितो निगरानी करता हुआ, दर्व्या उडधुंथी कदलीसे, सततम् निरन्तर निरन्तर, अवघटयन् द्वावते। रली चलाता हुआ, मृदुसिना मृदु अग्निथी मृदु अग्निसे, साधयेत् पकावत् मिद्ध करे ।

26-(1). The physician should say, 'Do thus; 4 tolas each of the pulp of lodh and uddalaka should be finely pasted in the decoction of embelia. Now take half its measure of the pulp of black turpeth and turpeth, half the measure again of the pulp of red physic nut and physic nut and half the measure again of chaba pepper and white flowered leadwort. This mixture of pulps should be mixed with 128 tolas of the decoction of embelia. Adding to this 64 tolas of the prepared oil, the whole mixture should be well-stirred. Then it should be placed in a big pau which should be placed on the fire for boiling the mixture.' The pharmacist then should sit in a

convenient position and watching the boiling process of the oil all the time, should keep stirring constantly with a ladle and thus prepare it on a low fire.

स यदा जानीयाद्विरमति शब्दः, प्रशाम्यति च फेनः, प्रसादमापद्यते कंठः, यथास्वं च गन्धवर्णरसोत्पत्तिः, संवर्तते च भोग्यमङ्गुलिभ्यां मृद्यमानमनतिमृद्वनतिदारुणमनकुलिग्राहि चेति, स कालस्तस्यावतारणाय ।

शब्दः शब्द शब्द, निरमति अर्ध पडी गथी छे बन्द हो गया है, फेनः च अने शील और फेन, प्रशाम्यति शांत थयुं छे शान्त हुआ है, स्नेहः तेद तैल, प्रसादम् आपद्यते निर्भण थयुं छे निर्मल हुआ है, यथास्वम् च अने द्रव्य अनुसार और द्रव्यानुसार गन्ध-वर्ण-रस-गन्ध-वर्ण अने रसनी गन्ध-वर्ण और रसकी, उत्पत्तिः उत्पत्ति अर्ध छे उत्पत्ति हुई है, अङ्गुलिभ्याम् आंगुलीओथी अंगुलियोंसे, मृद्यमानम् मर्दन करतां नमलने पर, भोग्यम् ओपधनी ओषधकी, संवर्तते च वाट वणे छे बनीं बनती है, अनतिमृदु ते अडु मृदु नया बड़ बहुत मृदु नहीं है, अनतिदारुणम् अडु उडधुं पडु नथी बहुत कठिन सी नहीं है, अनकु-लिग्राहि च इति अने आंगुलीओ थोटातुं पडु नथी ओम् और अंगुलियोंसे लगता सी नहीं ऐसा, यदा न्यारे जब, सः ते बड़, जानीयात् अछे समझे, (तदा त्थारे तब), सः ते बड़, तस्य अवतारणाय तेने उतारवाने। उसके उतारनेका, कालः समय छे समय है ।

26-(2). When it is found that the bubbling has ceased and the foam has subsided and the oil has become clear and of the desired odor, color and taste, and when rubbed between the fingers the preparation is found to be neither too soft nor too hard and does not stick to the fingers but gets rolled like a

wick, it is time to take off the oil-pan from the fire.

ततस्तमवताय शीतीभूतमहतेन वाससा परिपूय, शुचौ दृढे कलशे समासिच्य, पिधानेन पिधाय, शुक्लेन वस्त्रपट्टेनावच्छाद्य, सूत्रेण सुबद्धं सुनिगुप्तं निधापयेत् ।

ततः ते पछी इसके बाद, तम् तेने उसको, जवतार्य उतारीने उतार कर, शीतीभूतम् ढंङुं भत्ता ठंडा होने पर, महतेन नवा नये, वाससा वस्त्रेण बस्त्रसे, परिपूय गाणीने छान कर, शुचौ शुद्ध स्वच्छ, दृढे अने भजभूत और दृढ, कलशे धडाभा घड़ेमें, समासिच्य नाभी डाल कर, पिधानेन ढाङुला वडे ढकनेसे, पिधाय ढाङीने डंक कर, शुक्लेन सड़े सफेद, वस्त्रपट्टेन धपडाना पट्टाभी कपड़ेके पट्टेसे, जवच्छाद्य ढाङीने ढांप कर, सूत्रेण डेरंभी डोरीसे, सुबद्धम् सारी रीते आंभी अच्छी तरह बांध कर, सुनिगुप्तम् निधापयेत् सुरक्षित स्थानमें राखे सुरक्षित स्थानमें रखे;

26-(3). After taking it off from the fire, it should be allowed to cool down. Filtering it with a new cloth it should be placed in a clean, strong earthen jug covered with a lid and wrapt round with a white piece of cloth, tied well with a twine, and should be put in a safe place.

ततोऽस्मै मात्रां प्रयच्छेत् पानाय, तेन साधु विरिच्यते; सम्यगपहतदोषस्य चानुपूर्वी यथोक्ता । ततश्चैनमनुवासयेदनुवासनकाले ।

ततः तेभांभी उसमेंसे, जस्मै अने इसे, पानाय पीवा भाटे पीनेके लिए, मात्राम् मात्रा मात्राको, प्रयच्छेत् आपे देवे, तेन तेनाभी उससे, साधु सारी रीते अच्छी प्रकारसे, विरिच्यते विरेचन लाजे छे विरेचन होता है, सम्यक्-सारी रीते अच्छी तरह, अप-हृत-दोषस्य च दृढदित्त यथेक्षाना दोष अपहत कियेका,

अनुवासन-काले (ब.)

चानुपूर्वी संसर्जनं क्रमजं संसर्जनं क्रमका, यथा उक्ता नेम पट्टेन ढंङुं छे तेम पावन डरवुं नेमके पूर्व कथित अनुसार पालन करना चाहिए, ततः च अने त्पार पछी और उसके पीछे, अनुवासनकाले अनुवासन समये अनुवासनके समय, एनम् अने इसे, अनुवासवेत् अनुवासन आपवुं अनुवासन देवे;

26-(4) The patient should be given the potion in proper doses whereby he will be satisfactorily purged. After the patient has thus been well purified, the after-treatment, as laid down, should be given. The patient should be given an unctuous enema at the right time in such procedure.

एतेनैव च पाकविधिना सर्वपातसीकरञ्जको-
षातकीकोहानुपकल्प्य पाययेत् सर्वविशेषानवेक्ष-
माणः । तेनागदो भवति ॥ २६ ॥

एतेन एव अने आ न और इसी, पाकविधिना पाकविधिसे पाकविधिसे, सर्वविशेषान् अंभी आभतेने सब भावोंको, जवेक्षमाणः ध्यानमें राखी ध्यानमें रख करके, सर्व-पर-पर-पर-पर, अतसी-अणसी अलसी, करञ्ज-डरंज करञ्ज, कोषातकी-अने डडरी धीसेडीनी और कोषातकीके, स्नेहान् स्नेहोने स्नेहोंको, उपकल्प्य तैयार डरीने तय्यार करके, पाययेत् पीवराववा पिलाये, तेन अनाभी इससे, अगदः नीरोग नीरोग, भवति आय छे होता है ॥ २६ ॥

26. Preparing in the same manner the oils of rape-seed, linseed, Indian beech and bitter luffa, the physician examining all the characteristics of the patient, should administer those oils as indicated. As a result of this the patient becomes free from disease.

एवं द्रव्यानां श्लेष्मपुरीषसंभवानां किमीनां

२७. एवं-इत्येतत् (ब. ब. ब.)

चिकित्सा

विशेषा व्याख्याताः सामान्यतः

एवम् आ प्रभाषे इति प्रकार, स्लेष्म-कफ, पुरीषसंभवानाम् अने पुरीषजन्य और पुरीषजन्य, द्रव्यानाम् अने दोनों, क्रिमीणाम् कृमिजीनां क्रिमियोंके, समुत्थान-निदान निदान, स्थान-स्थान स्थान, संस्थान-लक्षण लक्षण, वर्ण-वर्ण वर्ण, नाम-नाम नाम, प्रभाव-प्रभाव प्रभाव, चिकित्सित-अने चिकित्साना और चिकित्साके, विशेषाः विशेषेणे मेदोको, सामान्यतः सामान्य रीति सामान्यतया, व्याख्याताः उक्ता उ कह दिया है;

27-(1). Thus the etiological factors, shape, color, name, effect and treatment of worms born of kapha and feces have been described in general.

विशेषतस्तु स्वल्पमात्रमास्थापनानुवासनानुलोमहरणभूयिष्ठं तेष्वेवौषधेषु पुरीषजानां क्रिमीणां चिकित्सितं कर्तव्यं, मात्राधिकं पुनः शिरोविरेचनवमनोपशमनभूयिष्ठं तेष्वेवौषधेषु स्लेष्मजानां क्रिमीणां चिकित्सितं कार्यम्; इत्येष क्रिमिघ्नो मेपजविधिरनुव्याख्यातो भवति । तमनुतिष्ठता यथास्वं हेतुवर्जने प्रयतितव्यम् ।

पुरीषजानाम् पुरीषजन्य पुरीषजन्य, क्रिमीणाम् कृमिजीनी क्रिमियोंकी, विशेषतः तु विशेष करीने विशेष करके, तेषु एव ते न इन्हीं, औषधेषु औषधोपाधौ औषधोपाधौ, स्वल्पमात्रम् थोड़ी मात्राभा अल्प मात्रामें, आस्थापन-आस्थापन आस्थापन, अनुवासन-अनुवासन अनुवासन, अनुलोम-हरण-अने विरेचन और विरेचन, भूयिष्ठम् प्राय प्राय, चिकित्सितम् चिकित्सा चिकित्सा, कर्तव्यम् करनी ओछे करनी चाहिए, स्लेष्मजानाम् कफजन्य, क्रिमीणाम् कृमिजीनी क्रिमियोंकी, तेषु एव औषधेषु ते न औषधोपाधौ इन्हीं औषधोपाधौ, मात्राधिकम् पुनः अधिक मात्राभा अधिक मात्रामें, शिरोविरेचन-शिरोविरेचन शिरोविरेचन, वमन-वमन वमन, उपशमन-अने उपशमन और उपशमन, भूयिष्ठम् प्राय प्राय, चिकित्सितम् चिकित्सा चिकित्सा, कार्यम् करनी ओछे करनी चाहिए, इति आ प्रभाषे इति प्रकार, एवम् आ

यह, क्रिमिः कृमिनाशक क्रिमिनाशक, मेपजविधिः औषधविधिः औषधविधि, अनुव्याख्यातः भवति व्याख्यान कर्तुं उ व्याख्यान कर दिया है, तम् तेनु इसका, अनुतिष्ठता अनुष्ठान करने अन्वष्टान करनेवालाको, यथास्वम् रोग प्रभाषे रोगानुसार, हेतुवर्जने हेतुना परित्यागभा हेतुके परित्यागमें, प्रयत्नितव्यम् प्रयत्न करनी ओछे प्रयत्न करना चाहिए;

27-(2). In particular the treatment of worms is to be done by small doses of medications mostly in the form of corrective and unctuous enemata and purgation (downward elimination); and the treatment of worms born of kapha is to be done by big doses of these medications, mostly in the form of errhines, emesis and sedation. Thus the process of helminthidal medication has been described. While carrying out this line of treatment one should try to avoid the respective causative factors.

यथोद्देशमेवमिवं क्रिमिकोष्ठचिकित्सितं यथावदनुव्याख्यातं भवति ॥ २७ ॥

यथोद्देशम् उद्देशानुसार प्रकरणानुसार, एवम् ओ प्रभाषे इति तरह, इवम् आ यह, क्रिमिकोष्ठ-कृमिजीनी क्रिमिकोष्ठकी, चिकित्सितम् चिकित्सानुं चिकित्साका, यथावत् यथायोग्य यथायोग्य, अनुव्याख्यातम् भवति व्याख्यान कर्तुं उ व्याख्यान कर दिया है ॥ २७ ॥

27. Thus the treatment of the gastro-intestinal helminthiasis has been duly described.

क्रमिघ्नमेपजविधेरन्यत्राप्यतिदेशः—

भवन्ति चात्र—

अपकर्षणमेवादौ क्रिमीणां मेपजं स्मृतम् ।

२८. स्मृतम्—भवेत् (च.)

તતો વિઘાતઃ પ્રકૃતેર્નિદાનસ્ય ચ વર્જનમ્ ॥૨૮॥
અયમેષાં વિકારાણાં સર્વેષામપિ નિગ્રહે ।

વિધિર્દષ્ટસ્ત્રિધા યોડ્યં ક્રિમીનુદિહ્ય કીર્તિતઃ ॥૨૯॥

અત્ર ચ આ વિષયમાં ફલ વિષયમાં, ભવન્તિ શ્લોકો છે કે શ્લોક છે કે, જાણી પહેલાં મનને પ્રથમ, અપકર્ષણમ્ અપકર્ષણ અપકર્ષણ, તતઃ તે પછી उसके बाद, પ્રકૃતેઃ વિઘાતઃ કારણને નાશ કારણના નાશ, નિદાનસ્ય ચ અને નિદાનને ત્યજ નિદાનના, વર્જનમ્ પરિત્યાગ પરિત્યાગ, ક્રિમીણામ્ ક્રિમીને ક્રિમીને ક્રિમીઓ, મેષજમ્ ઓષધ ઓષધ, સ્મૃતમ્ કહેલું છે કહી છે, ક્રિમીન્ ક્રિમીને ક્રિમીઓ, ઉદિહ્ય ઉદેશીને લક્ષ્ય કરકે, યઃ અયમ્ એ આ જો યહ, ત્રિધા ત્રિધા ત્રિધા પ્રકારની વિધિ ત્રણ પ્રકારની વિધિ, ત્રિધા ત્રિધા, કીર્તિતઃ કહી છે કહી છે, (સઃ) અયમ્ (તે) આ જ (વહ) યહી, વિધિઃ ત્રિધા ત્રિધા, ત્રિધા ત્રિધા, સર્વેષામ્ અપિ બધામાં સર્વે, વિકારાણામ્ વિકારોના રોગોંકે, નિગ્રહે નિગ્રહમાં નિગ્રહમાં, દષ્ટઃ જોવામાં આવી છે દેખી ગઈ છે ॥ ૨૮-૨૯ ॥

Here are verses again—

28-29. Extraction is indeed said to be the first medication for worms, then comes the removal of the cause and thereafter the avoidance of etiological factors. This threefold line of treatment which has been just described regarding worms is indeed equally applicable in the treatment of all diseases

સંશોધનં સંશમનં નિદાનસ્ય ચ વર્જનમ્ ।
પતાવઙ્ગિષજા કાર્યં રોગે રોગે યથાવિધિ ॥૩૦॥

સંશોધનમ્ સંશોધન સંશોધન સંશમનમ્ સંશમન, નિદાનસ્ય ચ અને નિદાનને, ઓર નિદાનના, વર્જનમ્ પરિત્યાગ પરિત્યાગ, પતાવન ઓટનું, ઇતના, મિષજા વેલે વેલે, રોગે રોગે પ્રત્યેક રોગમાં પ્રત્યેક રોગમાં, યથાવિધિ વિધિ મુજબ વિધિ અનુસાર, કાર્યમ્ કરવું બેધે કરના વાહિ ॥ ૩૦ ॥

૧૦. અવમેષ- અવ મેષ (વ.)

30. Purification, sedation and avoidance of causative factors—these ought to be observed by a physician in each and every disease systematically.

અધ્યાયોક્તવિષયાઃ—

તત્ર શ્લોકૌ—

વ્યાધિતૌ પુરુષૌ જ્ઞાતૌ મિષજૌ સપ્રયોજનૌ ।
વિશતિઃ ક્રિમયસ્તેષાં હેત્વાદિઃ સસકો ગણઃ ॥૩૧॥

ઉક્તો વ્યાધિતરૂપીયે વિમાને પરમર્ષિણા ।

શિષ્યસંબોધનાર્થાય વ્યાધિપ્રશમનાય ચ ॥૩૨॥

તત્ર તે વિષયમાં તે વિષયમાં, શ્લોકૌ શ્લોકો છે શ્લોકો છે કે શ્લોકો છે કે, પરમર્ષિણા મહર્ષિઓ મહર્ષિને, શિષ્ય-શિષ્યને શિષ્યને, સંબોધનાર્થાય સમજાવવા સમજાવવાને, વ્યાધિપ્રશમનાય ચ અને રોગને શાંત કરવા માટે ઓર રોગને શાંત કરવાને, વ્યાધિતરૂપીયે વિમાને વ્યાધિતરૂપીય વિમાનમાં વ્યાધિતરૂપીય વિમાનમાં, વ્યાધિતૌ પુરુષૌ શે વ્યાધિત પુરુષો શે વ્યાધિત પુરુષ, સપ્રયોજનૌ પ્રયોજનસહિત પ્રયોજનને સાથ, જ્ઞાતૌ જાણી અને અજ્ઞાતૌ જાણી ઓર અજ્ઞાતૌ, મિષજૌ શે વેલે શે વેલે, વિશતિઃ વીસ પ્રકારના વીસ પ્રકારને, ક્રિમયઃ ક્રિમીઓ ક્રિમીઓ, તેષામ્ તેઓના અને, હેત્વાદિઃ હેતુ વગેરે હેતુઓ, સસકઃ ગણઃ સાતનો ગણ સાતના ગણ, ઉક્તઃ કહેલ છે કહા છે ॥ ૩૧-૩૨ ॥

Here are two recapitulatory verses—

31-32. The two kinds of diseased persons, the skilled and unskilled physicians, the purpose of their description, the twenty varieties of such parasites, their description in seven parts such as cause, habitat etc.,—all this is narrated in this chapter entitled ‘The Specific Determination of the disease by the appearance of the patient, in the Section on Specific Determination by

૩૧. શિષ્યસંબોધનાર્થાય—શિષ્યસંબોધનાર્થ ચ (વ.)

the great sage, for the enlightenment of students as also for the cure of the disease.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते विमानस्थाने
व्याधितरूपीयविमानं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥७॥

इति आ प्रभाषे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्नि-
वेशे २येऽध्याये अग्निवेशे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे
अने अरुंधती प्रतिसंस्कार पाठेऽध्याये आ शास्त्रभां
और चरकके द्वारा प्रतिसंस्कृत इस शास्त्रके, विमानस्थाने
विमानस्थानभां विमानस्थानमें, 'व्याधितरूपीयविमानम्'
'व्याधितरूपीय विमान' 'व्याधितरूपीय विमान', नाम
नामने नामका, सप्तमः सातवें सातवाँ, अध्यायः
अध्याय संपूर्ण थये अध्याय समाप्त हुआ ॥ ७ ॥

7. Thus in the section on Specific Determination of Measure in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the seventh chapter entitled "The Specific Determination of the Measure of the Disease from the Appearance of the Patient" is completed.

अष्टमोऽध्यायः ।

आठमो अध्याय अध्याय आठवाँ

Chapter VIII

रोगमिषगिज्जीयविमानाध्यायोपक्रमः —

अथातो रोगमिषगिज्जीयं विमानं व्याख्या-
स्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ जतः हृदे अर्होऽथी अब आगे, 'रोगमिषगिज्जीयम्
विमानम्' 'रोगमिषगिज्जीय विमान' नामना अध्यायनुं
'रोगमिषगिज्जीयविमान' नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः
व्याख्या करूँ व्याख्यान करूँगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये
आत्रेये, इति ह आ विषयभां नीचे प्रभाषे ७ इस
विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह जतः हृदे ७ कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the chapter on "The Specific Determination of the Measure of the Science of Healing."

2. Thus declared the worshipful Atreya.

प्रत्यपरीक्षा—

बुद्धिमानात्मनः कार्यगुरुलाघव कमफलमनु-
बन्धं देशकालौ च विदित्वा युक्तिदर्शनाद्विषय-
भूयः शास्त्रमेवादितः परीक्षेत ।

आत्मनः पेटाना अपने, कार्य- कार्य- कार्यके,
गुरु- गुरुता गुरुता, लाघवम् तथा लघुता तथा लघुता,
कर्मफलम् पुरतनुं कर्मफलं शीघ्र कर्मफल, अनुबन्धम्
अविषयफलं भविष्यफल, देश- तेभ्यः देश एवं देश,
कालौ च तथा काल तथा काल, विदित्वा अर्थान्
जान कर, युक्तिदर्शनात् युक्तिपूर्वकं अर्थ युक्तिपूर्वक
गोच कर, मिषक वैद्य वैद्य, भूयः भवान् भवान्
रोगेकी इच्छावाला, बुद्धिमान् बुद्धिमान् पुत्रे बुद्धिमान
पुरुष, शास्त्रम् शास्त्र- शास्त्रकी, एव ७ ही, आदितः
पहिला पहिले, परीक्षेत परीक्षा करनी अर्थ परीक्षा
करे;

3-(1). The intelligent man who after an appraisal of the task whether it will prove heavy or light for him, of the rewards, the obligations, time and place, finds himself suited for the medical profession, should first of all select a treatise of that science.

विविधानि हि शास्त्राणि मिषजां प्रचरन्ति
लोके; तत्र यन्मन्येत सुमहद्यशस्विधीरपुरुषास्ते-
वितमर्थबहुलमाप्तजनपूजितं त्रिविधमिष्यबुद्धि-
वि-

१. कार्यगुरुलाघवम्—कार्यगुरुलाघवे (ब. च. प.)

२. अनुबन्धं देशकालौ—अनुबन्धं देशकालौ (प.)

३. आसेवितम्—अनुमोदितम् (ब.)

તમપગતપુનરુક્તદોષમાર્થં સુપ્રણીતસૂત્રમાપ્યસંગ્રહ-
માર્મં સ્વાધારમભવપતિતશાસ્ત્રમકલ્પશાસ્ત્રં પુષ્કલા-
મિધાનં ક્રમાગતાર્થમર્થતત્ત્વચિનિશ્ચયપ્રધાનં સંગ-
તાર્થમસંકુલપ્રકરણમાશુપ્રબોધકં લક્ષણવચ્ચોદા-
હરંગધર્મક, તદભિપ્રપચેત શાસ્ત્રમ્ ।

હિ કારણ કે ક્યોંકિ, મિષજામ્ વૈદ્યોનાં વૈદ્યોંકે, વિવિધાનિ વિવિધ પ્રકારનાં નાના પ્રકારકે, જ્ઞાસાનિ શાસ્ત્રો જ્ઞાન, લોકે આ લોકમાં હસ લોકમેં, પ્રચરન્તિ પ્રચાર પામિલાં છે પ્રચલિત હૈં, તત્ર તેમાં હનમેંસે, સુમહત્ મહા મોટાં બહુત વિસ્તૃત, યજ્ઞસ્વિ- યજ્ઞસ્વી ચક્ષુષી, ધીર- તથા ધીર તથા ધીર, પુરુષ- પુરુષોથી પુરુષોસે, જાતેવિતમ્ સેવાથેયું તેવિત, અર્થવદુલમ્ અર્થથી ભરપૂરે અર્થવદુલ, જાપ્તજન- આપ્ત પુરુષોથી જાપ્ત પુરુષોસે, પૂજિતમ્ પૂજાયેલું પૂજિત, ત્રિવિધ- ત્રણ પ્રકારના ત્રણ પ્રકારકે, શિષ્ય- શિષ્યની શિષ્યકી, બુદ્ધિ- બુદ્ધિને બુદ્ધિકે, હિતમ્ હિતકારક હિતકારક, અપગત- પુનરુક્તદોષમ્ પુનરુક્તના દોષ વગરનું પુનરુક્ત દોષસે રહિત, અર્થમ્ અર્થપ્રણીત અર્થપ્રણીત, સુપ્રણીત- સારી- રીતે રચેલા સમ્યક્ રચિત, સૂત્ર- સૂત્ર સૂત્ર, માપ્ય- માપ્ય માપ્ય, સંગ્રહ- અને સંગ્રહનાં ઓર સંગ્રહકે, ક્રમમ્ ક્રમવાળું ક્રમવાળા, સ્વાધારમ્ સારા અર્થવાળું શોભન અર્થવાળા, જનવપતિત- અપ્રાપ્ય અપ્રાપ્ય, શાસ્ત્રમ્ શાસ્ત્ર- વાળું શાસ્ત્રવાળા, અકલ્પશાસ્ત્રમ્ અકલ્પશાસ્ત્રમાં કલ્પ એવા શાસ્ત્ર વગરનું જિસકે ઉદ્ધારણમેં કલ્પ ન હો એસે શાસ્ત્રોસે યુક્ત, કુલ્લક- સારી રીતે અર્થ જણાવનાર અચ્છી તરહસે અર્થ લેખક, અભિધાનમ્ પાઠ્યોવાળું વાક્યયુક્ત, ક્રમાગતાર્થમ્ ક્રમાગતાર્થ અર્થયુક્ત ક્રમાનુસાર અર્થયુક્ત, અર્થ- અર્થનાં અર્થકે, સ્વ- તત્ત્વનો તત્ત્વકા, વિનિશ્ચય- નિશ્ચય નિશ્ચય, પ્રધાનમ્ જેમાં મુખ્ય છે એવું જિસમેં પ્રધાન હૈ એસા, સંગત- બંધ બેસતા સંગત, અર્થમ્ અર્થવાળું અર્થયુક્ત, સંલક્ષણ- લેખણ વગરના અભિધાન, પ્રકરણમ્ પ્રકરણ- થીયું પ્રકરણવાળા, જ્ઞાન- જ્ઞાન શીઘ્ર, પ્રબોધકમ્ જ્ઞાન આપે એવું જ્ઞાન વેતવાળા, લક્ષણવત્ અસાધારણ લક્ષણ- વાળું અસાધારણ લક્ષણયુક્ત, ઉદાહરણવત્ અને ઉદાહરણ- વાળું ઓર ઉદાહરણોસે યુક્ત, યત્ જેને જિસકો,

મળેત પોતે માને સ્વયં જાને, તત્ તે વદ, જ્ઞાસ્ય શાસ્ત્રને જ્ઞાસ્યકો, અભિપ્રપચેત એવું એઈએ લેના વાહિયં ।

3-(2) Many treatises of medicine are current in the world. From among these he should choose that treatise which has obtained great popularity and is approved by wise men, which is comprehensive in scope, held in esteem by those who are worthy of credence, suitable alike for the understanding of the three grades of students (very intelligent, moderate and slow), free from the faults of repetition, revealed by a seer, arranged in well-made aphorisms, commentary and summary, well authenticated, free from vulgar usages and difficult words, rich in synonyms, possessing words of traditionally accepted sense, concerned mainly with determining the true nature of things, relevant to the theme, orderly in its arrangement of topics, rapidly elucidating and enriched with definitions and illustrations. Such a treatise is to be chosen.

શાસ્ત્રં જ્યેષ્ઠવિધમમલ્લ દ્વાદિત્વસ્તમો વિષૂષ પ્રકાશયતિ સર્વમ્ ॥ ૩ ॥

હિ કારણ કે ક્યોંકિ, જ્યેષ્ઠવિધમ્ એવી જાતનું હવ પ્રકારકા, જ્ઞાસ્ય શાસ્ત્ર જ્ઞાન, અમલઃ નિર્મળ નિર્મલ, દ્વાદિત્વઃ હવ સૂચની પેટે સર્વકી તરહ, સમઃ અંધ- કારને અંધકારકો, વિષૂષ દૂર કરી દૂર કરકે, સર્વમ્ સર્વ વસ્તુને સબ કુલ્લ, પ્રકાશયતિ પ્રકાશિત કરે છે પ્રકાશિત કરતા હૈ ॥ ૩ ॥

3. For such a treatise, like the unclouded sun, dispelling darkness, illuminates everything.

आचार्यपरीक्षा—

ततोऽनन्तरमाचार्यं परीक्षेत;

ततः अनन्तरम् त्याग्य परीक्षा उसके बाद, आचार्यम् आचार्यकी परीक्षा परीक्षा करेगी परीक्षा करे;

4-(1). Thereafter the aspirant shall look about for the teacher.

तद्यथा—पर्यवदातश्रुतं परिदृष्टकर्माणं दक्षं दक्षिणं शुचिं जितहस्तमुपकरणवन्तं सर्वेन्द्रियोपपन्नं प्रकृतिकं प्रतिपत्तिज्ञमनुपस्कृतविद्यमनहङ्कृतमनस्ययकमकोपनं क्लेशक्षमं शिष्यवत्सलमध्यापकं ज्ञापनसमर्थं चेति ।

तम् यथा ज्ञेयं किं, पर्यवदातश्रुतम् निर्दोष आचार्यज्ञानवाला निर्दोष शास्त्रज्ञानवाला, परिदृष्टकर्माणम् अभ्युद्युक्तं धर्म अभ्युद्युक्त होय ज्ञेय सम्पूर्ण कर्म देखनेवाला, दक्षम् होशियार दक्ष, दक्षिणम् अनुकूल अनुकूल, शुचिम् पवित्र पवित्र, जितहस्तम् दक्ष पर कौशलवाला जितहस्त, उपकरणवन्तम् आधुनिक साधनसम्पन्न, सर्व-सर्व सब, इन्द्रिय-इन्द्रियोपपन्न इन्द्रियोपपन्न, उपपन्नम् युक्त युक्त, प्रकृतिकम् प्रकृति आधुनिक प्रकृतिको जाननेवाला, प्रतिपत्तिज्ञम् युक्तने आधुनिक युक्तिको जाननेवाला, अनुपस्कृत-अविद्वत् अविद्वत्, विद्यम् विद्यावाला विद्यावाला, मनहङ्कृतम् अहङ्काररहित अहङ्काररहित, मनस्ययकम् असंसाररहित असंसाररहित, मकोपनम् अपरहित कोपरहित, क्लेश-क्षम क्षम, क्षमम् सहन क्षमना से सहन करनेवाला, शिष्य-शिष्य पर शिष्योंमें, वत्सलम् प्रेम राखनेवाला प्रीति रखनेवाला, अध्यापकम् अध्यापक आचार्य आचार्य, अतुर पढ़ानेमें चतुर, ज्ञापन-ज्ञान और समझानेमें, समर्थम् च हति समर्थ समर्थ;

4-(2). He should be one who is thoroughly versed both in theory and practice, who is skilful, upright, pure deft of hand, well equipped, possessed

४. अनुपस्कृतविद्यम्-उपस्कृतविद्यम् (व. च. व. प.)

of all his faculties, who is conversant with human nature and line of treatment, who possesses special insight into the science, who is free from self-conceit, free from envy, free from irascibility, endowed with fortitude, who is affectionate towards his pupils, proficient in reading and skilful in exposition.

एवंगुणो ह्याचार्यः सुक्षेत्रमार्तवी मेव इव शस्यगुणैः सुशिष्यमाशु वैद्यगुणैः संपादयति ॥४॥

हि कारुण्ये कर्णिक, एवंगुणः आचार्य गुणगुणों इन गुणोंवाला, आचार्यः आचार्य आचार्य, मार्तवीः शस्य शस्यगुणों योग्य ऋतुमें बरसा, मेवः मेव मेव, सुक्षेत्रम् सारा जेतने अच्छे क्षेत्रको, शस्यगुणैः इव मेव अनाजना गुणगुणों युक्त करे छे तेम जैसे वस्यके गुणोंसे युक्त करता है वैसे, सुशिष्यम् सारा शिष्योंमें उत्तम शिष्यको, वैद्य-वैद्यना वैद्यके, गुणैः गुणगुणों गुणोंसे, आशु जल्दी शीघ्र, संपादयति युक्त करे छे युक्त करता ॥ ४ ॥

4. The teacher endowed with special qualities equips quickly the good disciple with all the qualities of a physician, just as the rain-clouds at the proper season endow the fertile field with the best of crops.

शास्त्रज्ञानोपायाः—

तमुपसृत्यारिवाधयिषुरुपचरेद्रश्मिक्क मेवमम राजवच्च पितृवच्च भर्तृवच्चाप्रमत्तः ।

तम् तेनी पास उमके पास, उपसृत्य भर्तृने पढ़ुं कर, आरिवाधयिषुः आरिवाध करानी धर्मवालाके सेवा करनेका इच्छुक, अप्रमत्तः प्रमादरहित धर्म प्रमादरहित हो कर, रश्मिक्क च अग्निनी ये रश्मिक्की तरह, देववच्च च देवनी ये देवताकी तरह, राजवच्च च

શાસ્ત્રી પેઠે રાજાની તરફ, પિતૃવત્ત્વ ચ પિતાની પેઠે પિતાની તરફ, મર્તૃવત્ત્વ ચ અને સ્વામીની પેઠે ઔર સ્વામીની તરફ, ડપચરેત્ત્વ સેવા કરવી બેઠીએ સેવા કરે;

5-(1). Approaching such a teacher, with a view to winning his favour, one should wait on him vigilantly as on the sacrificial fire, as on a god, as on the king, as on the father, and as on one's patron.

તતસ્તત્પ્રસાદાત્ કૃત્ત્વં શાસ્ત્રમધિગમ્ય શાસ્ત્રસ્ય દૃઢતાયામભિધાનસ્ય સૌષ્ઠવેર્થસ્ય વિજ્ઞાને વચનશક્તૌ ચ ભૂયો ભૂયઃ પ્રયતેત સમ્યક્ ॥ ૫ ॥

તતઃ એ પછી इसके પીછે, તત્- તેની उसकी, પ્રસાદાત્ કૃપાથી कृपासे, कृत्त્વम् બધું सम्पूर्ण, શાસ્ત્રम् શાસ્ત્ર શાસ્ત્રકો, અધિગમ્ય શીખીને सीख कर, શાસ્ત્રસ્ય શાસ્ત્ર શાસ્ત્રકો, દૃઢતાયામ્ દૃઢ કરવામાં दृढ करनेमें, અભિધાનસ્ય કહેવાની कहनेकी, સૌષ્ઠવે सुंदरताમાં સુન્દરતામાં, વચન- અને वाक्यानी और बोलनेकी, શક્તૌ च શક્તિમાં શક્તિमें, ભૂયઃ ભૂયઃ ફરી ફરીને बारबार, સમ્યક્ સારી રીતે मली प्रकार, પ્રયતેત પ્રયત્ન કરવો બેઠીએ यत्न करना चाहिए ॥ ૫ ॥

5. Then having, through his kindness, received the whole science, the student should, for the sake of strengthening his understanding, strive constantly and well to perfect himself in his grasp of nomenclature, the interpretation of their meaning and in the power of exposition

તત્તોપાયાનનુબ્યાક્યાસ્યામઃ—અધ્યયનમ્, અધ્યાપનં, તદ્વિષયસંભાષા ચેત્યુપાયાઃ ॥ ૬ ॥

૬. તત્તોપાયાનનુબ્યાક્યાસ્યામઃ—તત્તોપાયા વ્યાક્યાસ્યન્તે

(વ. ૭. ૪.)

તત્ર આના इसके, ડપાયાન્ ઉપાયાનું उपायोंका, વ્યાક્યાસ્યામઃ व्याख्यान् કરશું व्याख्यान करेंगे, અધ્યયનમ્ अध्ययनं પંઢના, તદ્વિષયસંભાષા च અને तद्विषयसंभाषा और तद्विषयसंभाषा, હતિ એ ये, ડપાયાઃ ઉપાયા એ उपाय हैं ॥ ૬ ॥

6. To this end, we shall indicate the means viz., study, teaching and discussion with those versed in the same subject. These are the means.

અધ્યયનવિધિઃ—

તત્રાયમઅધ્યયનવિધિઃ—કસ્યઃ કૃતક્ષણઃ પ્રાતઃ-રુત્થાયોપચ્યુષં વા કૃત્વાડડવશ્યકમુપસ્પૃશ્યોદ્ધકં દેવર્ષિગોબ્રાહ્મણગુરુવૃદ્ધસિદ્ધાચાર્યેભ્યો નમસ્કૃત્ય સમે શુચૌ દેશે સુસ્થોપવિષ્ઠો મનઃપુરઃસરામિર્વાગ્મિઃ સૂત્રમનુક્રામન્ પુનઃ પુનરાવર્તયેદ્ બુદ્ધા સમ્યગનુ-પ્રવિશ્યાર્થતત્ત્વં સ્વદોષપરિહારાર્થં પરદોષપ્રમાણાર્થં ચ; एवं मध्यंदिनेऽपराह्णे रात्रौ च शश्वदपरिहाप-यन्अध्ययनमभ्यस्येत् । इत्यध्ययनविधिः ॥ ७ ॥

તત્ર તેમાં इनमें, અયમ્ આ यह, અધ્યયન-अध्ययनની અધ્યયનકી, વિધિઃ विधि એ विधि है, કસ્યઃ नीरोग नीरोग, કૃતક્ષણઃ અને ठेठे अक्षुवानो अवकाश दीक्षा એ એવા शिक्षे और जिसने पढ़नेका अवकाश लिया है वह शिष्य, પ્રાતઃ સવારે प्रातःकालमें, ડપચ્યુષન્ वा अथवा ઉપઃકાળમાં अथवा उपाकालमें, રુત્થાય ઊઠીને उठ कर, જાવશ્યકમ્ આવશ્યક કાર્યं आवश्यक कार्य, કૃત્વા કરીને करके, દેવ- દેવ देव, વર્ષિ- વર્ષि वर्षि, ગો- ગાય गौ, બ્રાહ્મણ- ब्राह्मण ब्राह्मण, ગુરુ- ગુરु गुरु, વૃદ્ધ- वृद्ध वृद्ध, સિદ્ધ- सिद्ध सिद्ध, જાચાર્યેભ્યઃ અને आचार्यैने और आचार्योंको, નમસ્કૃત્ય नमस्कार કરીને नमस्कार करके, સમે સમાન समान, શુચૌ પવિત્ર पवित्र, દેશે સ્થાનમાં स्थानमें, સુસ્થ- सुखपूर्वक सुखपूर्वक, ડપવિષ્ઠઃ બેસી बैठ कर, મનઃપુરઃसराभिः એકાગ્ર मनवाणी एकाग्र मनवाली, વર્ગિમઃ वाक्प्रीथी वाणीसे,

૭. દેવર્ષિગોબ્રાહ્મણ—દેવગોબ્રાહ્મણ (વ.)

., અનુક્રામન્—અનુપરિક્રામન્ (ક.)

., બુદ્ધા—બુદ્ધા (વ. ૪.)

સ્વસ્ત્ય સમનુ સ્ત્રોતે, અનુક્રમત્ અનુક્રમથી અભ્યુત્ત
અનુક્રમણે વહેતે હુણ, સમ્યક્ આરી રીતે અઠ્ઠી તરહણે,
કુલ્લા સમજીને સમજ કર, અર્થ- અર્થના અર્થકે, તત્ત્વ
તત્ત્વને તત્ત્વકો, અનુપ્રવિશ્વ અભ્યુત્ત જાનકર, સ્વદોષ-
પાતાના દોષના અપને દોષકે, પરિહારાર્થમ્ ત્યાગને
માટે ત્યાગકે કિણ, પરદોષ- અને ધીબના દોષ જૌર
દૂસરેકે દોષકે, પ્રમાણાર્થમ્ અભ્યુત્તને જાનનેકે કિણ,
પુનઃ પુનઃ ફરી ફરીને વારવાર, જાવર્તવેત્ આવર્તન
કરવું જાવર્તન કરે, દ્વયમ્ આ પ્રમાણે હસ પ્રકાર,
મધ્યંદિને યપૌરે મધ્યાહ્નમે, અપરાહ્ને દિવસના પાછલા
ભાગમાં અપરાહ્નમે, રાત્રી અ અને રાત્રે જૌર રાત્રિમે,
અચત્ નિરંતર નિરંતર, અપરિહાયયન્ સમય ન યુગાવતાં
સમય નહ વિત્તે વિના, અધ્યયનમ્ અભ્યાસ અભ્યાસકો,
અધ્યયસ્યેત્ આશુ રાખવો જારી રહે, હિતિ આ યદ્.
અધ્યયનવિધિઃ અધ્યયનની વિધિ છે અધ્યયનકી વિધિ
હૈ ॥૭॥

7. Now the method of study is this:—The student who is healthy and has consecrated all his time for study should rise at dawn, or while yet a portion of the night is left, and having performed the necessary ablutions and having saluted the gods, the seers, the cows, the brahmanas, the guardians the elders, the adepts and the teachers, and seating himself at ease on even and clean ground, should, concentrating his mind, go over the aphorisms in order, repeating them over and over again, all the while understanding their import fully, in order to correct his own faults of reading and to recognise the measure of those in the reading of others. In this manner, at noon, in the afternoon and in the night, ever vigilant the student should apply himself to study.

This is the method of study.

શિષ્યપરીક્ષા—

અથાધ્યાપનવિધિઃ—અધ્યાપને કૃતકૃદિરાચાર્યઃ
શિષ્યમેવાદિતઃ પરીક્ષેત;

જય હવે અવ, અધ્યાપન-ભણાવવાની અધ્યાપનકી,
વિધિઃ વિધિ છે વિધિ હૈ, અધ્યાપને ભણાવવામાં
અધ્યાપનમે, કૃતકૃદિઃ તત્પર થયેલા તત્પર હુઆ, આચાર્યઃ
આચાર્યે આચાર્ય, શિષ્યમ્ શિષ્યની શિષ્યકી, અથ જ
હી, આદિતઃ પ્રથમ પ્રથમ, પરીક્ષેત પરીક્ષા કરવી
બેઈએ પરીક્ષા કરે;

8-(1). Now for the method of teaching. The teacher who has undertaken to impart instruction should, before all else, test the candidate.

તદ્યથા—પ્રશાન્તમાર્થપ્રકૃતિકમધુર્ગકર્માણસુ-
જુચક્ષુર્મુલ્લનાસાવંશં તનુરક્તવિશદજિહ્વમચિકૃત-
વન્તૌષ્ઠમમિન્મિનં ધૃતિમન્તમનહકૃતં મેધાવિનં
વિતર્કસ્મૃતિસંપન્નમુદારસર્વં તદ્વિચકુલજમથવા
તદ્વિચવૃત્તં તત્ત્વામિવિવેશિનમવ્યક્તમધ્યાપણેન્દ્રિ-
યં નિમૃતમનુદતમર્થતત્ત્વમાયકમકોવનમધ્યસનિનં
શીલશૌઘવાદક્ષિણ્યોપપન્નમધ્ય-
યનામિકામમર્થવિદ્વાને કર્મદર્શને જ્ઞાનમ્યકાર્યમ-
લુબ્ધમનલસં સર્વભૂતહિતૈષિણમાચાર્યસર્વાનુશિષ્ટિ-
પ્રતિકરમનુરક્તં ચ, પવંગુણસમુદિતમધ્યાપ્યમાહુઃ
॥૮॥

તદ્ વથા જેમકે જેસેકિ, પ્રશાન્તમ્ જડુજ્ઞ શાન્ત
અત્યન્ત શાન્ત, આર્યપ્રકૃતિકમ્ ઉમદા સ્વભાવને
ઉત્કૃષ્ટ સ્વભાવકા, અધુર્ગકર્માણસુ ક્ષુદ્ર કર્મ ન કરનાર
ક્ષુદ્ર કર્મ ન કરનેવાલા, જ્ઞુ- સીધા સીધે, અધુ- આખ
આંજ, મુલ્લ- મુખ મુલ્લ, નાસાવંશમ્ અને નાકની દાંડી
વાળો જૌર નાસિકાવંશવાલા, તનુ- પાતળી પતલી, રક્ત-

૮. અમિન્મિનમ્—અમિન્મિનમ્ (વ)

„ અનહકૃતમ્—અનહકૃતમ્ (ક.)

„ અનુદતમ્—અનુદતવેશમ્ (ક. વ. વ.)

„ સર્વાનુશિષ્ટિપ્રતિકરમ્—સર્વાનુશિષ્ટિપ્રતિકરમ્ (ક.વ.વ.વ.)

धातु लाल, विष्णव- अने निर्भय और साफ, विष्णव
 श्रवणांगो, जिह्वावाला, अविष्कृत- भेडांग न होय अथवा
 विष्कृत न हो ऐसे, दन्त- दांत दांत, जोष्ठम् तेभ्य होइ-
 वांगो एवं ओष्ठवाला, अमिन्मनम् गूंभुलो न होय
 अथवा गुनगुन न बोलता हो ऐसा, छतिमन्तम् धैर्यवांगो।
 चर्चवाली, अनहङ्कृतम् अहङ्काररहित, मेधा-
 विषम् बुद्धिशाली बुद्धिवाली, चित्तर्क- तर्क तर्क, स्मृति
 तथा स्मृतिथी तथा स्मृतिसे, सम्पन्नम् युक्त युक्त, उदार-
 उदार उदार, सरवम् भनवांगो मनवाला, तद्विषकुलजम्
 वैद्यकुलम् उत्पन्न भयैव वैद्यकुलमें उत्पन्न, अथवा अथवा
 अथवा, तद्विषवृत्तम् वैद्यना जेवा आचारलुवांगो। वैद्यके
 सहस्र आचरणवाला, सर्वामिनिवेशिनम् तत्त्व भेगववाभां
 आश्रित राभनार तत्त्वज्ञानमें आप्रही, अभ्यङ्गम् अविष्कृत
 अथवांगो। अविष्कृत अंगवाला, अभ्यापन्न- अविष्कृत
 अविष्कृत, इन्द्रियम् धन्द्रियवांगो। इन्द्रियोंवाला, निभृतम्
 विनीत विनीत, अनुद्धतम् उद्धताथ वगरने। अनुद्धत,
 नर्भ- वस्तुना वस्तुके, तत्त्व- तत्त्वभां तत्त्वमें, मावकम्
 चिन्तनशील चिन्तनशील, अकोपनम् कोष-
 रहित, अभ्यसविनम् व्यसन वगरने। व्यसनरहित,
 शीत- शील शील, औच- पवित्रता पवित्रता, आचार-
 आचार आचार, अनुराग- प्रेम अनुराग, वाक्श- होशि-
 मारी चतुरता, प्रादक्षिण्य- अने अनुकूलताथी और
 अनुकूलतासे, उपपन्नम् युक्त युक्त, अभ्ययन- लक्ष्मणांगी
 पढनेकी, अमिकामम् धन्धावांगो। इच्छावाला, अर्थ- अर्थ
 अर्थके, विज्ञाने लक्ष्मणाभां ज्ञानमें, कर्मदर्शने च अने
 कर्मदर्शनभां और कर्मदर्शनमें, अनन्यकार्यम् ऐकाग्र-
 चित्त एकाग्रचित्त, अनुबन्धम् बोलारहित लोभरहित,
 अनलसम् आलस्य वगरने। आलस्वरहित, सर्वभूत- सर्व
 प्राल्ही। ऐतुं सब प्राणियोंके लिए, द्वितैविजम् द्वित
 धन्धते। द्वितकामना करनेवाला, आचार्य- आचार्यनी
 आचार्यकी, सर्व- सर्व सब, अनुविष्टि- आशा। ऐतुं आज्ञा-
 ओका, प्रतिकरम् पालन- करनार पालन करनेवाला, अनु-
 रक्तम् च अने गुरु तत्त्व प्रेमवांगो और गुरुमें प्रेम
 रखनेवाला, एवंगुण- आ प्रभावेना गुणथी इस प्रकारके
 गुणोंसे, समुचितम् युक्त शिष्यने युक्त शिष्यको, अभ्या-
 प्यम् लक्ष्मणांगी आभ पढानेके योग्य, जाहुः छे छे
 करते हैं ॥ ८ ॥

8. He should be peaceful, noble in disposition, not given to mean acts, straight of eye face and nose, slender, red and clean of tongue, flawless in teeth and lips, not possessing an indistinct and nasal voice, persevering, free from egotism, intelligent, endowed with the powers of reasoning and memory, liberal minded, suited to the study either by inheritance or by aptitude, devoted to truth, perfect of body, endowed with unimpaired sense-faculties, modest, gentle, capable of understanding the nature of things, not irritable free from addictions of any kind, endowed with character and purity, conduct, affection, skilfulness, courtsey and study, who has single-minded devotion to knowledge both of theory and practical work, who is free from covetousness, and sloth, who is desirous of the welfare of all creatures, obedient to all the instructions of his teacher and who is attached to him. One, who is endowed with all these qualities, is considered to be fit for receiving instruction.

शिष्योपनयनविधि:—

एवंविधमध्ययनार्थिनमुपस्थितमारिवाधयिषु -
माचार्योऽनुभाषेत-उदगयने शुक्लपक्षे प्रशास्तेऽहनि
तिष्यहस्तध्वणाश्वयुजामन्यतमेन नक्षत्रेण योग-

९. एवंविधम् - एवंगुणसमुद्भितम् (च.)
 ,, ,, - एवंसर्वगुणसमुद्भितम् (च.)
 ,, आचार्योऽनुभाषेत - अनुभाषेत (च.)
 ,, उद्गमवर्णे - अश्लेषवर्णे (च.)

सुवर्णते भगवति शशिनि कल्याणे कल्याणे च
करणे मैत्रे मुहूर्ते मुण्डः कृतोपवासः स्नातः काषा-
यवस्त्रसंवीतः सगन्धहस्तः समिधोऽग्निमाज्यमुप-
लेपनमुदकुम्भान् मास्यदामदीपहिरण्यहेमरजतम-
णिमुकाविद्रुमक्षौमपरिधीम् कुशलाजसर्वपाक्ष-
ताम् शुक्लानि सुमनांसि प्रथिताप्रथितानि मेध्यान्
भक्ष्यान् गन्धांश्च घृष्टानादायोपतिष्ठत्येति ॥ ९ ॥

एवंविधम् ऐनी जातना इस प्रकारके, अध्ययनार्थि-
नम् भक्षुवाणी छत्राधी पदनेकी इच्छासे, उपस्थितम्
होकर भवेद्या उपस्थित, बारिशायिषुम् अने आरा-
धना करवाणी छत्रावाणी शिष्यने और आराधना
करनेकी इच्छावाके शिष्यको, आचार्यः आचार्ये आचार्य,
जबुभावेत कहेपुं कहे, उदगयने उत्तरायणम् उत्तरायणमें,
शुक्लपक्षे शुक्ल पक्षमा शुक्ल पक्षमें, प्रशस्ते शुभ
शुभ, जहनि द्विमे दिनमें, तिष्ठ- पुष्य पुष्य, हस्त- हस्त
हस्त, भवण- भवण भवण, अक्षयुजाम् अने अक्षिनी-
मां और अक्षिनीमेंसे, अन्यतमेन कोहि ओके किसी एक,
नक्षत्रेण नक्षत्रनी साथे नक्षत्रके साथ, कल्याणे कल्याण-
कारक कल्याणकारक, भगवति भगवान् भगवान्, क्षिति
यक्षमा चन्द्रमाके, योगम् योग योग, उपगते पामतां
हाने पर, कल्याणे च कल्याणकारक कल्याणकारक, करण
करणमां करणमें, मैत्रे अने अनुकूल और अनुकूल,
मुहूर्ते च मुहूर्तमां मुहूर्तमें, मुण्डः मुण्ड करवाणी मुण्डन
करवाके, कृतोपवासः उपवास करी उपवास रखकर,
स्नातः नाडी स्नान करके, काषाय- भगवां गेरुए, वस्त्र
वस्त्र वस्त्र, संवीतः पड़ेरी पहन कर, सगन्धहस्तः
हस्तमां सुगन्धी पक्षार्थ राणी हाथोंमें सुगन्धी द्रव्य
रख कर, समिधः समिध समिधा, अग्निम् अग्नि अग्नि,
माज्यम् घी घृत, उपलेपनम् उपलेपन द्वेप चन्दनादि
लेप, उदकुम्भान् जलना धातु जलके घड़े, मास्यदाम-
दीपनी भाजा पुष्पमाला, दीप- दीप दीप, हिरण्य- सुवर्ण

सुवर्ण, हेम- सुवर्णने अक्षकार सुवर्णका अक्षकार, रजत-
चांदी चांदी, मणि- मणि मणि, मुका- मोती मुका,
विद्रुम- परवाणी प्रवाल, क्षौम- रेशमी वस्त्र रेशमी वस्त्र,
परिधीन् ओके ओके हाथ हांथा भाभरा वगेरेना आर
हं एक एक हाथ लम्बे पलाश आदिके चार दण्ड, कुश-
हर्ष कुश, लाज- शाण्वनी धाक्षी लाज, सर्वप- सरसव
सरसों, अक्षतान् च- योभा चावल, प्रथित- गूँथेबां गूँथे,
अप्रथितानि तेमन् गूँथ्या वगैरनां एवं न गूँथे,
शुक्लानि धावां श्वेत, सुमनांसि पुष्पा फूल, मेध्यान्
पवित्र पवित्र, भक्ष्यान् भक्ष्यो भक्ष्य, घृष्टान् अने
धसेबां और चिसे हुए, गन्धान् च सुगन्धित द्रव्यो
सुगन्धित द्रव्यों, आदाय धर्धने ले कर, उपतिष्ठत्य इति
हुं होकर था तू उपस्थित हो ॥ ९ ॥

9. The teacher should address himself to the disciple who has thus come to him desiring to study and who sits close in reverential mood, and say unto him, "Come and sit at my feet for instruction, in the northern solstice of the year, in the bright half of the month, on an auspicious day, when the moon is in conjunction with the constellation of Pushya or Hasta or Sravana or the Ashwini, and in an auspicious karana and muhurta (moment), having taken the tonsure (ritual shave), having fasted and bathed and clad in brown garment, bringing in your hands fragrant articles and dry twigs, fire, ghee, sandal paint and water pots, also flower-garlands, a lamp, gold, ornaments of gold, silver, precious stones, pearls and corals, silken garments, sacrificial stakes, also holding in your hand the sacrificial grass, fried paddy, white mustard seeds and white rice grains, and

१. सगन्धहस्तः - गन्धहस्तः घ.)

॥ मास्यदाम-सुगन्धहस्तमास्यदाम (ड.)

॥ शुक्लानि सुमनांसि-शुक्लानि सुमनसः (न.)

॥ प्रथिताप्रथितानि-प्रथिताप्रथिताम् (घ.)

॥ घृष्टान्-विष्टान् (झ.)

flowers strung in garlands as well as loose and pure articles of food and rubbed sandal paste.

स तथा कुर्यात् ॥ १० ॥

सः तेष्टे वह, तथा तेभ ऐसा, कुर्यात् करुं
बेधे करे ॥ १० ॥

10. Even so should the disciple do.

तमुपस्थितमाहाय समे शुचौ देशे प्राक्प्रवणे
उदक्प्रवणे वा चतुष्किष्कुमात्रं चतुरस्रं स्थण्डिलं
गोमयोदकेनोपलितं कुशास्तीर्णं सुपरिहितं परिधि-
मिच्छतिदिशं यथोक्तचन्दनोदकुम्भक्षौमहेमहिरण्य-
रजतमणिमुक्ताविडुमालङ्कृतं मेध्यमक्षयगन्धशुद्ध-
पुष्पलाजसर्वपाक्षतोपशोभितं कृत्वा, तत्र पाला-
शीमिरैकुवीमिरौकुम्बरीभिर्माधुकीभिर्वा समिद्धि-
रग्निमुपसमाधाय प्राञ्जलः शुचिरभ्ययनविधिम-
नुविधाय मधुसर्पिभ्यां त्रिस्त्रिंशुद्वयादग्निमाशीः-
सप्रयुक्तैर्मन्त्रैर्ब्रह्माणमग्निं चन्वन्तरि प्रजापतिम-
श्विनाविन्द्रसृषाञ्च सूत्रकारानमिमन्त्रयमाणं पूर्वं
स्वाहेति ॥ ११ ॥

तम् तेने उचको, उपस्थितम् आवेक्षे उपस्थित,
माहाय अधीने जान कर, प्राक्प्रवणे पूर्व १२६ ढण्टा
पूर्वकी ओर नित्र, उदक्प्रवणम् वा अथवा उत्तर १२६
ढण्टा अथवा उत्तरकी ओर निम्न, समे अष्टाट समान,
शुचौ पवित्र पवित्र, देशे स्थानम् स्थानमें, चतुष्किष्कु-
मात्रम् आर ६४ अमासुना चार हाथके प्रमाणके,
चतुरस्रम् आर अष्टावाणा चौकोन, स्थण्डिलम् स्थण्डिलने
स्थण्डिलको, गोमयोदकेन आधुना अष्टुना पाण्डुपी
गोबरके पानीसे, उपलितम् धीपी लेप कर, कुश- ६४
कुशाएं, आस्तीर्णम् देरी बीछा कर, सुपरिहितम्
आरे दिशाओ चारों दिशाओंमें, परिधिमिः परिधिओथी
परिधिओसे, सुपरिहितम् सासी रीते वीटाणी अच्छी
प्रकार वेष्टित करके, यथोक्त- ६४ अमासुना कहे हुए,
चन्वन- अन्दन चन्दन, उदकुम्भ- जलकुम्भ जलके घड़े,

१०. स तथा कुर्यात्-अथ सोऽपि तथा कुर्यात् (च. ब. फ.)

११. प्राक्प्रवणे उदक्प्रवणे-प्राक्प्रवणे उदक्प्रवणे (अ. प.)

॥ सुपरिहितम्-सुपरिहितम् (प.)

क्षौम- रेशमी वस्त्र रेशमी वस्त्र, हेम- धरेखा गहने,
हिरण्य- सोना स्वर्ण, रजत- चांदी चांदी, मणि- मणि
मणि, मुक्ता- मोती मुक्ता, विडुम- अने परवाण्ठी
और विडुमसे, अलङ्कृतम् शङ्खुगारी अलङ्कृत कर,
मेध्य- तथा पवित्र और पवित्र, मक्षय- अक्षय मक्षय,
गन्ध- अन्दन चन्दन, शुद्धपुष्प- सदैव हल श्वेत पुष्प,
लाज- शाण्डी भाण्डी लाजा, सर्वप- सरस सरसों,
अक्षत- तेभ अमासुनी एवं चावलसे, उपशोभितम्
शोभायमान शोभित, कृत्वा करीने करके, तत्र त्वां
वहां, पालाशीमिः आभरानी पलाशकी, ऐकुवीमिः
ऐकुवीमिः अंगुदीकी, औकुम्बरीमिः औकुम्बरी गूलरकी,
माधुकीमिः वा अथवा मधुकी अथवा मधुकी,
समिद्धिः अमिधथी समिधाओसे, अग्निम् अग्नि अग्निका,
उपसमाधाय पधरावीने आधान करके, प्राञ्जलः पूर्व
१२६ अथ २४५ पूर्वकी ओर मुख रख कर, शुचिः
पवित्र पवित्र, अभ्ययन- अभ्ययन अभ्ययन, विधिम्
विधिने विधिके, अनुविधाय अनुसार अनुसार, ब्रह्माणम्
ब्रह्मा ब्रह्मा, अग्निम् अग्नि अग्नि, चन्वन्तरि चन्वन्तरि
चन्वन्तरि, प्रजापतिम् अष्टपति प्रजापति, अश्विनौ
अश्विनी कुमारौ अश्विनी कुमार, इन्द्रम् इन्द्र इन्द्र,
ऋषीन् ऋषिओ ऋषि, सूत्रकारान् च अने सूत्रकारोंने
और सूत्रकारोंको, अमिमन्त्रयमाणः अभिमन्त्रय करता
अभिमन्त्रण करके, आशीः- संप्रयुक्तैः आशीर्वादयुक्त
आशीर्वादयुक्त, मन्त्रैः मन्त्रोथी मन्त्रोंसे, पूर्वम् पहेला
प्रथम, स्वाहा स्वाहा स्वाहा, इति ओम् उन्म्यार करी
ऐसा उच्चारण करके, मधु- मधु मधु, सर्पिभ्याम् तथा वीथी
तथा घृतसे, त्रिः त्रिः त्रि त्रिवार तीन तीन बार,
अग्निम् अग्निम् अग्निमें, शुद्धवाट् ६४ करवा होम
करे ॥ ११ ॥

11. When he has thus approached awaiting his behests, the teacher should select an even clean plot of ground, sloping towards the east or the north and which is four cubits square, besmeared with cowdung water, spread with the sacred grass, and bounded on all sides by sacrificial stakes. It must then be adorned with

the above-mentioned sandal paste, pots of water, silken garments, gold, ornaments of gold, silver, precious stones, pearls and coral. Then should the offerings be made of holy articles of food, perfumes, white flowers, fried paddy, mustard seeds and rice. Then igniting a fire on the place with the dry sticks of palasa or zachum oil plant or gular fig tree or mohwa tree; he should seat himself facing the east having made himself pure and ready for instruction and pour into the fire three libations of honey and ghee accompanied by the recitation of holy verses prescribed. Then he should recite the sacred verses and uttering Swaha, pour libations to Brahma, Agni, Dhauvantari, Prajapati, the Aswin twins, Indra and the sacred sages who are the authors of the aphorisms.

शिष्यश्चैनमन्वाकमेत । हुत्वा च प्रदक्षिणमग्निमनुपरिक्रामेत् । परिक्रम्य ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयेत् ; मिषजश्चाभिपूजयेत् ॥ १२ ॥

शिष्यः च शिष्ये शिष्य, एनम् ओन्नी इसके, अन्वाकमेत पछी होम करे। पीछे होम करे, हुत्वा च होम करीने होम करके, अग्निम् अग्निने अग्निकी, प्रदक्षिणम् अनुपरिक्रामेत् प्रदक्षिण्णु करवी प्रदक्षिणा करे, परिक्रम्य प्रदक्षिण्णु करी प्रदक्षिणा करके, ब्राह्मणान् ब्राह्मण्णु पासे ब्राह्मणोंके पास, स्वस्ति वाचयेत् स्वस्ति-वाचन करवावुं स्वस्तिवाचन करावे, मिषजः च ओने बैद्योंनी और वैद्योंकी, अभिपूजयेत् पूज करवी पूजा करे ॥ १२ ॥

१२. परिक्रम्य-ततोऽनुक्रम्य (ब.)

„ „ -ततोऽनुपरिक्रम्य (छ. ब.)

„ „ -ततो अनुपरिक्रम्य (ब.)

12. Then the disciple should do likewise. Having poured libations in the fire, he must go round it, keeping it to his right always. Then he must seek the blessings of brahmanas, and honour and worship the physicians present.

शिष्यं प्रत्याचार्यस्योपदेशः —

अथैनमग्निसकाशे ब्राह्मणसकाशे भिषक्सकाशे चानुशिष्यात्—

अथ पछी पीछे, एनम् ओने इसके, अग्निसकाशे अग्निनी पासे अर्थात् अग्निने साक्षी करी अग्निके पास अर्थात् अग्निके साक्षी करके, ब्राह्मणसकाशे ब्राह्मण्णुनी पासे ब्राह्मणके पास, भिषक्सकाशे ओने वैद्यनी पासे और वैद्यके पास, अनुशिष्यात् उपदेश करे उपदेश दे—

13-(1). The teacher then should instruct the disciple in the presence of the sacred fire, brahmanas and physicians—

ब्रह्मचारिणा इमभुधारिणा सत्यवादिनाऽमांसादेन मेध्यसेविना निर्मत्सरेणाशक्वाधारिणा च भवितव्यं, न च ते मद्रचनात् किञ्चिदकार्यं स्यादन्यत्र राजद्विष्टात् प्राणहराद्विपुलादधर्म्यादनर्थसंप्रयुक्ताद्वाऽप्यर्थात्;

ब्रह्मचारिणा तारे ब्रह्मचारी तुझे ब्रह्मचारी, इमभुधारिणा दादीभूषणाणा इमभुवाला, सत्यवादिना सत्यवादी सत्यवाका, अमांसादेन मांस न आनार मांस न खानेवाला, मेध्यसेविना पवित्र वस्तुन सेवन करनेवाला, निर्मत्सरेण मत्सररहित मत्सररहित, अशक्वाधारिणा शक्वा धारण न करनेवाला, भवितव्यम् धनुं ओध की होना चाहिए, राजद्विष्टात् तथा राजविरोध और राजविरोध, प्राणहरात् प्राणनाशक प्राणनाशक, विपुलात् बहुत

१३. अशक्वाधारिणा-शक्वाधारिणा (स. त.)

„ भवितव्यम्-स्वया भवितव्यम् (ब. त.)

अत्यन्त, अचर्म्मात् अधर्माणी अधर्मयुक्त, अनर्थ-
अथवा अनर्थशी भयवा अनर्थसे. संप्रयुक्तात् वा युक्त
युक्त, अर्थात् प्राप्त अर्थको, अन्वन्न सिवाय छोड़कर,
महत्त्वनात् आरा वयनशी मेरे वचनसे, ते तारे तुझे,
किञ्चित् कांछि कुछ, नपि पक्ष भी, नकार्यन् च अकार्य
नकार्य, न स्वात् न होपुं बेधे नहीं होना चाहिए:

13-(2). (saying) ' Thou shalt lead the life of a bachelor (Brahmachari), grow thy hair and beard, speak only the truth, eat no meat, eat only pure articles of food, be free from envy and carry no arms. There shall be nothing that thou oughtest not do at my behest except hating the king or causing another's death or committing an act of great unrighteousness or acts leading to calamity. '

मद्दर्पणेन मत्प्रधानेन मद्ग्रीनेन मत्प्रियहिता-
नुवर्तिना च शङ्खशूलवितथ्यं, पुत्रयज्ञासवदर्थिव-
द्योपचरताऽनुवस्तव्योऽहम्, अनुत्सेकेनाह्वितेना-
नम्यमनसा चिनीतेनावेक्ष्यावेक्ष्यकारिणाऽनसूयकेन
आभ्यनुज्ञातेन प्रविचरितव्यम्, अनुज्ञातेन (चान-
नुज्ञातेन च) प्रविचरता पूर्वं गुर्वर्थोपाहरणे
यथाशक्ति प्रयतितव्यं,

मवर्पणेन भने आपणु करनार मुझे अर्पण करने-
वाला, मत्प्रधानेन भने प्रधान माननार मुझे प्रधान
माननेवाला, मद्यक्षीनेन भने आधीन रहनेनार मेरे अधीन
रहनेवाला, मत्प्रिय- अने भने भमे तेपुं और मेरे प्रिय,
हित- तेभज हितकारक एवं हितके अशुक्ल, अशुवर्तिना
च नर्तन करनार चलनेवाला, मायत्त हमेशां सदा,
ममितव्यम् अयुं मेधकी होना चाहिए, पुत्रवत् पुत्रनी पेठे
पुत्रके समान, दासवत् दासनी पेठे दासके समान, नयिवत्
अने नाथकनी पेठे और मायकके समान, उपचरता

११. अनुवस्तव्योऽहम्-अनुमत्तव्योऽहम् (क. च ढ ध.)

१. °मनसा-°दुःखा भवमा (स. ड. त.)

अत्रैशवात्रैश्व-अत्रैश्व (व.)

सेवा करतां सेवा करते हुए, अहम् भारी मेरे, अनुवस्तवः पासे रहेयुं पास रहना चाहिए, अनुस्सेकेन अभिमान-रहित अभिमानरहित, अवहितेन आवधान सावधान, जनन्यमनसा औकात्र मनवाणी एकाम मनवाला, विनी-तेन विनयी विनयी, अवक्ष्य अवक्ष्यकारिणा ओष्ठ निथारी करनार सोच समझ कर करनेवाला, जनसूचकेन च तथा ओष्ठोपरिहित थर्ष तथा असूयारहित बन कर, अम्ब-नुज्ञातेन रञ्ज ळर्ष आज्ञा ले कर, प्रविचरितव्यम् अर्ध तर्षी विचरयुं ओष्ठो इपर उपर विचरना चाहिए, अनुज्ञातेन रञ्ज ळर्ष आज्ञा ले कर, (च अवनुज्ञातेन च) अथवा आज्ञा नहि ळर्ष अथवा आज्ञा नहीं ले कर, प्रविचरता करता घूमते हुए, र्वन्म् पहेला प्रथम, गुस्-युग्नु भाटे गुरूके लिए, अर्थ-छट नरतु इष्ट वस्तु, अपाहरणे लातवा लानेका, यथाशक्ति शक्ति अनुसार यथाशक्ति, प्रयतितव्यम् प्रयत्न करने ओष्ठो प्रयत्न करना चाहिए:

13-(3). Thou shalt dedicate thyself to me and regard me as thy chief. Thou shalt be subject to me and conduct thyself for ever for my welfare and pleasure. Thou shalt serve and dwell with me like a son or a slave or a suppliant. Thou shalt behave and act without arrogance and with care and attention, and with undistracted mind, humility, constant reflection, and with ungrudging obedience. Acting either at my behest or otherwise, thou shalt conduct thyself for the achievement of thy teacher's purposes alone to the best of thy abilities.

कर्मसिद्धिमर्थसिद्धिं यशोलाभं प्रेत्य च
स्वर्गमिच्छता भिषजा त्वया गोब्राह्मणमादौ कृत्वा
सर्वप्राणभृतां शर्माशासितव्यमहरहरचिह्नता
चोपविशता च,

१३. निषजा स्वया-स्वदा (अ. ४)

॥ शर्माशासितव्यम्-शर्मेष्वासितव्यम् (७.)

कर्मसिद्धिम् उभर्सिद्धिं कर्मसिद्धिं, अर्थसिद्धिम् अर्थ-
सिद्धिं अर्थसिद्धिं, यशोलाभम् यशनी प्राप्तिं यशकी
प्राप्तिं, प्रेत्य च अने भरखु पछी और मरणके पीछे,
स्वर्गम् स्वर्गने स्वर्गकी, इच्छता प्रप्ता इच्छा रश्ने-
वाले, मित्रजा वैद्य थयेला वैद्य हुए. स्वया तारे नुमे,
अहरहः प्रतिदिन प्रतिदिन, उत्तिष्ठता च उत्तिष्ठता उठते,
उपविशता अने जेसता और बैठते, गो-गाय गाय,
ब्राह्मणम् तथा ब्राह्मणे तथा ब्राह्मणको, आदौ प्रथम
प्रथम, कृत्वा करी करके, सर्व-सर्व सब, प्राणभृतान्
प्राणीभूतान् प्राणिमात्रके, शर्म इत्यादि कल्याणकी,
आकाशितव्यम् इत्यादि कामना करना चाहिये;

13-4). If thou desirest success,
wealth and fame as a physician and
heaven after death, thou shalt pray
for the welfare of all creatures begin-
ning with the cows and brahmanas.

सर्वात्मना चातुराणामारोग्याय प्रयत्नितव्यं,
जीवितहेतोरपि चातुरेभ्यो नाभिद्रोघव्यं, मन-
साऽपि च परस्त्रियो नाभिगमनीयास्तथा सर्वमेव
परस्त्र्यं, निवृत्तवेशपरिच्छदेन भवितव्यम्, अक्षौ
ष्णेनापापेनापापलहायेन च, रुद्धशुद्धवर्त्यहा-
र्म्यधन्यसत्यहितमितवचसा देशकालविचारिणा
स्मृतिमता ज्ञानोत्थानोपकरणसंपत्सु नित्यं
यत्नवता च;

सर्वात्मना च सर्व प्रकारे सब तरहसे, चातुराणाम्
रोगीओना रोगियोंके, आरोग्याय आरोग्य भाटे आरोग्यके
लिए, प्रयत्नितव्यम् करने करवे यत्न करना चाहिए;
जीवित-आजीविकाने आजीविकाके, हेतोः कारणे कारण,
अपि पक्षु मी, चातुरेभ्यः रोगीओने रोगियोंका, न अभि-
द्रोघव्यम् द्रोह न करवे भेदओ द्रोह नहीं करना चाहिए,
मनसा मनधी मनसे, अपि पक्षु मी, परस्त्रियोः पारसी
भेदओनी साथे परस्त्रियोंके साथ, न अभिगमनीयाः
अभागम न करवे भेदओ समागम न करना चाहिए,
तथा तथा तथा, सर्वम् एव अक्षौष्य तथा प्रकारके
परस्त्र्यम् पारसी इत्यादि दूसरेके द्रव्यका, (न अजिगमनीयम्

११. आरोग्याय-आरोग्ये (घ. छ.)

हरखु हरखु नहि हरण नहीं करना चाहिए,) निवृत्त-
विनीत विनीत, वेश-वेशवाला वेशवाला, परिच्छदेन
तथा उपरकरवाला तथा अपाचनवाला, अक्षौष्येन भक्ष
न पीनार मद्य न पीनेवाला, अपापेन अपापी निष्पाप,
अपापसहायेन च पापीने सभ न राखनार पापीका
संग न रखनेवाला, रुद्ध-अनेदर मनोहर, शुद्ध-निर्मल
निर्मल, वर्त्य-धर्मयुक्त धर्मयुक्त, वर्त्य-इत्यादि इत्यादि
कल्याणकारक, चन्द-श्रेष्ठ श्रेष्ठ, सत्य-सत्य सत्य, हित-
हित हित, मित-तेमन मित एवं मित, वचसा भेद-
नार बोलनेवाला, देश-देश देश, काल-तथा कालने
तथा कालका, विचारिणा विचार करनार विचार करने-
वाला, स्मृतिमता स्मृतिवाला स्मृतिवाला, ज्ञान-अने
ज्ञान और ज्ञान, उत्थान-तथा आरोहण एवं आरो-
हणके, उपकरण-साधनोनी साधनोंकी, संपत्सु संपत्ति-
मां सम्पत्तिमें, नित्यम् हमेशा वहा, यत्नवता यत्नशील
यत्नशील, भवितव्यम् भवुं भेदओ होना चाहिए;

13-(5). Day and night, however
thou mayest be engaged, thou shalt
endeavour for the relief of patients
with all thy heart and soul. Thou
shalt not desert or injure thy patient
even for the sake of thy life or thy
living. Thou shalt not commit adultery
even in thought. Even so, thou shalt
not covet other's possessions. Thou
shalt be modest in thy attire and
appearance. Thou shouldst not be a
drunkard or a sinful man nor shouldst
thou associate with the abettors of
crimes. Thou shouldst speak words
that are gentle, pure and righteous,
pleasing, worthy, true, wholesome
and moderate. Thy behaviour must
be in consideration of time and place
and heedful of past experience. Thou
shalt act always with a view to the
acquisition of knowledge and the
fullness of equipment.

न च कदाचिद्वाजद्विष्टानां राजद्वेषिणां वा
महाजनद्विष्टानां महाजनद्वेषिणां वाऽप्यौषधमनु-
विधातव्यं, तथा सर्वेषामत्यर्थविकृतदुष्टदुःखशीला-
चारोपचाराणामनपवादप्रतिकाराणां सुमूर्धूपाणां च,
तथैवासज्जितेश्वराणां स्त्रीणामनभ्यक्षाणां वा;

कदाचित् ध्यारे पशु कमी मी, राजद्विष्टानाम्
 राब्धना द्वेषने वडोरी बेनारा राजासे द्विष्ट, राजद्वेषिणाम्
 वा के राब्धयेनो द्वेः करनाराओनु राजासे द्वेष रखने-
 वालीकी, महाजन-अने भद्रजनना महाजनसे, द्विष्टानाम्
 द्वेषपात्र बोडेनु द्विष्ट लोगोकी, महाजन-के भद्रजनोने।
 महाजनसे, द्वेषिणाम् वा अपि द्वेष करनाराओनु पशु
 द्वेष करनेवालोकी मी, तथा तेभज इसी प्रकार, सर्वेषाम्
 अर्वा समी, अन्वर्थ-अतिशय अति, विद्वत-विद्वत
 विद्वत, दुष्ट-दुष्ट दुष्ट, दुःख-अने दुःभक्षक और दुःख-
 दायक, शीक-शीक शील, आचार-आचार आचार,
 उपचाराणाम् तथा उपचाराणाओनु एवं उपचारवालोकी,
 जनपदावप्रतीकाराणाम् निन्दा टाणवानो उपाय न
 करनाराओनु निन्दाके परिहारका उपाय न करनेवालोकी,
 मृत्युणाम् च मृत्यु-भुभ मनुष्येनु मृत्युमुख मनुष्यकी,
 तथा एव अने तेवीज रीते और वैसे ही, असहिहित-
 पासे न होय पासमें न हो, ईश्वराणाम् पति जेने।
 ओवी पति जिनका ऐसी, जनध्वक्षाणाम् वा अथवा
 जेने। वाही न होय ओवी अथवा जिनका संरक्षक न
 हो ऐसी, क्षीणाम् स्त्रीओनु जियोकी, औषधम् औषध
 औषध, न अनुविधातव्यम् न करुं ओधी नही करनी
 चाहिए,

13-(6). No persons, who are hated of the king or who are haters of the king or who are hated of the public or who are haters of the public, shall receive treatment. Similarly those that are of very unnatural, wicked and miserable character and conduct, those who have not vindicated their honour and those that are on the point of death and similarly women who are

१९. अनपवादप्रतिकाराणाम्—अल्पवादप्रतीकाराणाम् (च. द. व.)

unattended by their husbands or guardians shall not receive treatment.

न च कदाचित् क्षीदसमामिषमादातव्यमन-
नुज्ञातं भर्त्राऽथवाऽध्यक्षेण, आतुरकुलं चानुप्र-
विशता विदितेनानुमतप्रवेशिना सार्धं पुरुषेण
सुसंवीतेनवाक्शिरसा स्मृतिमता स्तिमितेना-
वेक्ष्यावेक्ष्य मनसा सर्वमाचरता सम्यगनुप्रवेष्ट-
व्यम्, अनुप्रविश्य च वाङ्मनोषुद्धीन्द्रियाणि न
कञ्चित् प्रणिधातव्यान्यन्यत्रातुरादातुरोपकारार्था-
दातुरगतेष्वन्येषु वा भावेषु, न चातुरकुलप्रवृत्तयो
बहिर्निष्धारयितव्याः, हसितं चायुषः प्रमाणमातु-
रस्य ज्ञानताऽपि त्वया न वर्णयितव्यं तत्र यत्रोच्य-
गानमातुरस्यान्यस्य वाऽप्युपघाताय संपद्यते;

मन्त्रां धृष्टीनी पतिकी, अथवा अथवा अथवा, अन्वयेण वादीनी संरक्षककी, अननुज्ञातम् २७ वीधा सिवाय आज्ञाके बिना, स्त्री- स्त्रीये स्त्रीसे, वस्तुम् आपेदी वी हुई, नामिषम् बोध्य वस्तु भोग्य वस्तुका, न आदातव्यम् देवी नहि ओधये ग्रहण नहीं करना चाहिए, आतुर- रोगीना रोगीके, कुलम् च धरमां गृहमें, अनुप्रविशता प्रवेश करता प्रवेश करते हुए, विहितेन तारे अधीता तुमे ज्ञात, अनुमत- अनुमतिथी अनुमतिसे, प्रवेक्षिता प्रवेश करता प्रवेश करते हुए, सुसंवीतेन सारी दीते वस्त्रेथी ढंकायेला सम्यक् रूपसे वस्त्र धारण किये, अवाक्- खिरसा नम्र शिरवाणा खिरको नीचा झुकाये, स्थितिमता स्मृतिवाणा स्मृतियुक्त, स्तिमितेन स्थिर स्थिर, मनसा मनथी मनसे, अवैश्य अवैश्य ओध ओधने देख देखकर, सर्वम् सर्व सर्व, आचरता आचरतु करता आचरण करते हुए, पुरुषेण सार्धम् पुत्रुपनी साथे पुरुषके साथ, अनुप्रवेष्टव्यम् प्रवेश करते ओधये प्रवेश करना चाहिए, अनुप्रविश्य च प्रवेश करीने प्रवेश करके, आतुरात् रोगी, आतुर- तथा रोगीना तथा रोगीके, उपकार- उपकाररूप, अर्थात् प्रयोजन प्रयोजनको, अन्यत्र सिवाय छोड़ कर, आतुरगतेषु रोगीने लगता रोगीके साथ संबन्ध रखनेवाके, अन्येषु जीव अन्य, भावेषु पदाथीमां पदार्थोंमें, वाक्- वाणी वाणी, मनः- मन

૧૩. અનુપ્રવિશતા-અનુપ્રવિશતા ત્વયા (બ. ડ.)

॥ सर्वमानरता-सर्वमाचरता दुःखया (व. ७.)

मन, बुद्धि- शुद्धि बुद्धि, इन्द्रियाणि અને ઇન્દ્રિયોને और इन्द्रियोंको, कश्चित् अर्थ पक्ष कहीं, न प्रणिधातव्यानि अर्थात् नहि नहीं लगाना चाहिए. आतुर-रोगीना रोगीके, कुल-धरनी-गृहकी, प्रवृत्तयः च प्रवृत्तियो प्रवृत्तियां, बहिः अर्थात् बाहिर, न निश्चारयितव्याः प्रकट करवी नहि ओझो प्रकट नहीं करनी चाहिए, यत्र अने जगत् और जहां, उच्यमानम् कहेवाभा आवता कहने पर, आतुरस्य रोगीने रोगीके, अन्यस्य वा अथवा जीवने अथवा दूसरेके, अपि पक्ष मी, उपघाताय आधातने भाटे आघातके लिए, सम्पद्यते थाय हो, तत्र त्वा वहां, जानता अर्थात् जानते हुए, अपि पक्ष मी, त्वया तारे तुझे, आतुरस्य आतुरनु रोगीकी, हसितम् हँसु क्षीण, आयुषः आयुष्यनु आयुका, प्रमाणम् च प्रमाण प्रमाण, न वर्णयितव्यम् कहेपुं न ओझो नहीं कहना चाहिए;

13-(7). No offering of meat by a woman without the behest of her husband or guardian shall be accepted by thee. While entering the patient's house, thou shalt be accompanied by a man who is known to the patient and who has his permission to enter, and thou shalt be well-clad and bent of head, self-possessed, and conduct thyself after repeated consideration. Thou shalt thus properly make thy entry. Having entered, thy speech, mind, intellect and senses shall be entirely devoted to no other thought than that of being helpful to the patient and of things concerning him only. The peculiar customs of the patient's household shall not be made public. Even knowing that the patient's span of life has come to its close, it shall not be mentioned by thee there where if so done it would cause shock to the patient or to others.

ज्ञानवताऽपि च नात्यर्थमात्मनो ज्ञाने विक-
स्थितव्यम्, आत्मापि हि विकल्पमानादत्यर्थमु-
द्विजन्त्यनेके ॥ १३ ॥

ज्ञानवता अर्थात् होवा ज्ञानते हुए, अपि च पक्ष मी, आत्मनः पोताना अपने, ज्ञाने ज्ञानभा ज्ञानमें, अत्यर्थम् अतिशय अति, न विकल्पितव्यम् अर्थात् भारवी नहि आत्मच्छाया नहीं करनी चाहिए, हि कारुण्ये क्योंकि, विकल्पमानात् अर्थात् भारता आत्म-
च्छाया करते हुए, आत्मा अपि आत्मा पुरुषोत्तम पक्ष आत्मा पुरुषसे मी, अनेके अर्थात् आत्मासे अनेक जन, अत्यर्थम् अतिशय अति, उद्विजन्ति उद्वेग पाये उ उद्विग्न हो जाते हैं ॥ १३ ॥

13. Though possessed of knowledge one should not boast very much of one's knowledge. Most people are offended by the boastfulness of even those who are otherwise good and authoritative.

न चैव ह्यस्ति सुतरमायुर्वेदस्य पारं, तस्मा-
दग्रमत्तः शश्वदभियोगमस्मिन् गच्छेत्, एतच्च
कार्यम्, एवंभूयश्च वृत्तसौष्ठवमनसूयता परेभ्यो-
ऽप्यागमयितव्यं, कुरुते हि लोको बुद्धिमतामाचार्यः
शत्रुध्वान्बुद्धिमताम्, अतश्चाभिसमीक्ष्य बुद्धिमता-
ऽमित्रस्यापि धर्म्यं यशस्यमायुष्यं पौष्टिकं लौक्य-
मभ्युपदिशतो वचः श्रोतव्यमनुविधातव्यं चेति ।

आयुर्वेदस्य आयुर्वेदेन आयुर्वेदका, पारम् ११२ पार, सुतरम् सुतर निरन्तर, न च एव अस्ति हि नभी न नही ही है, तस्मात् तेथी इसलिए, अग्रमत्तः अग्रगामी न राखता प्रमादरहित हुए, अस्मिन् अर्थात् इसमें, अतश्च अतः निरन्तर, अभियोगम् गच्छेत् उद्वेग करवी ओझो उद्यम करना चाहिए, एतत् च अने आ और यह, कार्यम् करपुं ओझो करना चाहिए, एवम् आ

१३ उद्विजन्त्यनेके-उद्विजन्त्यनेके (ख. झ.)

१४ एतच्च कार्यम्, एवं भूयश्च वृत्तसौष्ठवम्-एतच्च कार्यम्, एवं भूयः प्रवृत्तस्य सौष्ठवम् (घ.)

॥ लौक्यम्-लौकिकम् (च. घ.)

प्रभाण्डे इत्येवम्, अथः च वणी पुनः, अनसूयता
अदेवार्थं न राभतां असूया न रक्षते हुए, परेभ्यः
अनुभो पाण्डेयी अनुभोसे, अपि पलु मी, वृच-
आथरलुनी आचरणकी, सौष्ठवम् सौष्ठवता सम्यता,
आयमयितव्यम् शीघ्रनी भेधे सीखनी चाहिए,
हि डारलुके क्योकि, कृत्स्नः आभो सम्पूर्ण, लोकः
अंसार संसार, बुद्धिमताम् बुद्धिमान् पुरुषोऽनो बुद्धि-
मान्को, आचार्यः आचार्यः आचार्य है, अनुबुद्धिमताम्
च अने बुद्धि वगैरना अनुभोनेनो और बुद्धिरहित
मनुष्योंका, अत्रः शन डे अनु है, अतः च ओधी इस-
लिए, बुद्धिमता बुद्धिमान् अनुभो बुद्धिमान्को, अभ्यु-
पदिशतः उपदेश आपता उपदेश दते हुए, अभिप्रत्य
शत्रुपुं अनुका, अपि पलु मी, धन्यम् धन आपनार
धन देनेवाला, यक्षस्यम् यक्षस्यम् यक्षकारी, आयुष्यम्
आयुष्यम् आयुको बढ़ानेवाला, पौष्टिकम् पौष्टिक
पौष्टिक, लौक्यम् अने लोकसंभूत और लोकसमत,
वचः वचन वचन, अभिसमीक्ष्य अराण्ये भेधे ने देख
कर, श्रोतव्यम् सौभाग्यं भेधे सुनना चाहिए,
अनुविधातव्यम् च इति अने ओ प्रभाण्डे कर्तुं
भेधे और उसके अनुसार करना चाहिए।

14-(1). There is no limit at all to the
"Science of Life". So, thou shouldst
apply thyself to it with diligence.
This is how thou shouldst act. A gain
thou shouldst learn the skill of prac-
tice from another without carping.
The entire world is the teacher to
the intelligent and the foe to the
unintelligent. Hence, knowing this
well, thou shouldst listen and act
according to the words of instruction
of even an unfriendly person, when
they are worthy and such as bring
fame to you and long life, and are
capable of giving you strength and
prosperity.'

अतः परमिदं ब्रूयात्—देवताग्निद्विजगुरुवृक्ष-
सिद्धाचार्येषु ते नित्यं सम्यग्वर्तितव्यं, तेषु ते
सम्यग्वर्तमानस्यायमग्निः सर्वगन्धरसरत्नबीजानि
यथेरिताश्च देवताः शिवाय स्युः, अतोऽन्यथा
वर्तमानस्याशिवावेति ।

अतः ओनी इसके, परम् पछी पश्चात्, इदम् आ
यह, ब्रूयात् कहेपुं कहे, देवता- देवता देवता, अग्नि-
अग्नि अग्नि, द्विज- ब्राह्मण ब्राह्मण, गुरु- गुरु गुरु, वृक्ष-
वृक्ष वृक्ष, सिद्ध- सिद्ध सिद्ध, आचार्येषु अने आचार्य
तरे और आचार्योंसे, ते तारे तुझे, नित्यम् हमेशा
सदा, सम्यक् साधु ठीक प्रकारसे, वर्तितव्यम् वर्तन
गणपु वर्तव करना चाहिए, तेषु तेओ तरे इनसे,
सम्यक् सारी रीते सम्यक् प्रकारसे, वर्तमानस्य वर्ततां
व्यवहार करते हुए, ते तारुं तेरे लिए, अयम् आ यह,
अग्निः अग्नि अग्नि, सर्व- सर्व सब प्रकारके, गन्ध- गंध
गन्ध, रस- रस रस, रत्न- रत्न रत्न, बीजानि बीज
बीज, यथेरिताः च अने उष्ण प्रभाण्डेना और पूर्वोक्त,
देवताः देवताओ देवता, शिवाय भगवत्कारी मंगल-
कारक, अतः अने ओधी इससे, अन्यथा भीतर रीते
विपरीत, वर्तमानस्य वर्ततां वर्तव करने पर,
अशिवाय स्युः इति अभगवत्कारी थाय अमंगल
कारक हों ।

14-(2). Thereafter the teacher should
say this—"Thou shouldst conduct
thyself properly with the gods, the
sacred fire, the twice-born, the guru,
the aged, the adepts and the preceptors.
If thou hast conducted thyself well
with them, 'the fire, the fragrances,
the tastes, the precious stones, the
grains and the gods become well-
disposed towards thee. If thou shouldst
conduct thyself otherwise, they become
unfavourable to thee "

१४. द्विज-द्विजानि (७.)

एवं ब्रुवति आचार्ये शिष्यः 'तथा' इति ब्रूयात् । यथोपदेशं च कुर्वन्नध्याप्यः, अतोऽन्यथा त्वनध्याप्यः । अध्याप्यमध्यापयन् आचार्यो यथोक्तैः अध्यापनफलैर्योगमाप्नोत्यस्यैश्चानुक्तैः श्रेयस्करैर्गुणैः शिष्यमात्मानं च युनक्ति । इत्यध्यापनविधिः ॥ १४ ॥

आचार्ये च आचार्य आचार्यके, एवम् आ प्रभाषे ऐसा, ब्रुवति कहे त्यारे क ने पर, शिष्यः शिष्ये शिष्य, तथा अहु साऽु ठीक है, इति औम ऐसा, ब्रूयात् कहेतुं कहे, यथोपदेशम् च उपदेश प्रभाषे उपदेशानुसार, कुर्वन् करतो शिष्य करता हुआ शिष्य, अध्याप्यः अध्याप्य येऽयं छे पढ़ाने योग्य है, अतः औथी इससे, अन्यथा बिपरीत करतो शिष्य बिपरीत करता हुआ शिष्य, तु तो तो, अनध्याप्यः अध्याप्य येऽयं नहीं पढ़ानेके असोय्य है, हि कारखुके क्योंकि, अध्याप्यम् अध्याप्य येऽयं शिष्यने अध्यापनके योग्य शिष्यको, अध्यापयन् अध्याप्यता पढ़ाता हुआ, आचार्यः आचार्य आचार्य, यथोक्तः यथोक्त यथोक्त, अध्यापन- अध्यापनाना अध्यापनके, फलैः इगैथी फलोसे, योगम् आप्नोति युक्त आय छे युक्त होता है, शिष्यम् अने शिष्यने और शिष्यको, आरामम् च तथा पीताने एवं अपनेको, अन्यैः च पीअ पख अन्य मी, अनुक्तैः नहि कहेला नहीं कहे हुए, श्रेयस्करैः श्रेयकर श्रेयस्कर, गुणैः गुणैथी गुणोंसे, युनक्ति युक्त करे छे युक्त करता है, इति आ यह, अध्यापनविधिः अध्यापनविधि अध्यापनविधि, उक्तः उद्धी छे कही गई है ॥ १४ ॥

14. To the teacher that has thus spoken, the disciple should say 'Even so'. If he behaves as instructed, he deserves to be taught; else, he does not deserve to be taught. The teacher who teaches the worthy disciples will obtain all the auspicious fruits of

१४. अध्याप्यः—अध्याप्यो ज्ञेयः (व. छ. न.)

,, आप्नोति—अवाप्नोति (च.)

,, इत्यध्यापनविधिः—इत्युक्तान् अध्यापनाध्यापनविधी ब्रूयात् (क. ख. व. छ. द.)

teaching, those described and even others not described here and obtains all auspicious qualities for himself as well as for his disciple. Thus has been described the method of instruction.

तद्विशर्मभाषायाः प्रशंसा—

संभाषाविधिमत ऊर्ध्वं व्याख्यास्यामः—मिषक् मिषजा सह संभाषेत ।

अतः ऊर्ध्वम् इवे अर्द्धथी अब यहांसे, संभाषाविधिम् संभाषाविधिनी संभाषाविधिकी, व्याख्यास्यामः व्याख्या करतुं व्याख्या करेंगे, मिषक् वैद्य वैद्य, मिषजा सह वैद्यनी साथे वैद्यके साथ, संभाषेत संभाषण करतुं वार्तालाप करे;

15-(1). We shall hereafter expound the method of discussion. A physician should discuss with another physician.

तद्विद्यसंभाषा हि ज्ञानाभियोगसंहर्षकरी भवति, वैशारद्यमपि चाभिवर्धयति, वचनशक्तिमपि चाधत्ते, यशश्चाभिदीपयति, पूर्वजुते च संदेहवतः पुनः श्रवणाच्छ्रुतसंशयमपकर्षति, श्रुते चासंदेहवतो भूयोऽव्यवसायमभिवर्धयति, अभ्रुतमपि च कश्चिदर्थं श्रोत्रविषयमापादयति, यथाचार्यः शिष्याय शुश्रूषवे प्रसन्नः क्रमेणोपदिशति गुह्याभिमतमर्थजातं तत् परस्परं सह जल्पन् पिण्डेन विजिगीषुराह संहरति, तस्माच्चद्विद्यसंभाषामभिप्रशंसन्ति कुशलाः ॥ १५ ॥

हि कारखुके क्योंकि, तद्विद्यसंभाषा तद्विद्यसंभाषा तद्विद्यसंभाषा, ज्ञान- ज्ञानमां ज्ञानमें, अभियोग- उत्प्रेक्ष- पखुं नैपुण्य, संहर्षकरी अने २५धां उत्पन्न करनारी

१५ मन्त्रावाविधि—अध्ययनाध्यापनविधियत् मन्त्रावाविधि (ख. व. स. त.)

श्रुतसंशयमपकर्षति—संशयमपकर्षति (व.)

,, —श्रुतसंशयमपकर्षति जातसंशयस्य (क.)

श्रुते चासंदेहवतः—पूर्वजुते च संदेहवतः (प.)

पिण्डेन—पण्डेन (च. ख. द. व.)

और स्पर्शको उत्पन्न करनेवाली, भवति यथा ये होती है, वैज्ञानिकम् तथा विशारदता एवं निर्मलता, अपि च पथु मी, अभिनिर्वर्त्यति दावे छे लाती है, वचनशक्तिम् अपि च पथनशक्ति वचनशक्तिको, आपत्ते उत्पन्न करे छे उत्पन्न करती है, यथाः च यथा यथा, अभिविप-
वति अण्डादे छे बढ़ाती है, पूर्वश्रुते च अगाडि शीघ्रेण भावतर्मा पहिले पढे हुए विषयमें, पुनः क्षीणी फिर, ज्वलन्त स्रग्भवाथी सुननेसे, संदेहवतः सदेहवाणाना संदेहवालेके, श्रुतसंख्यम् भव्येण शास्त्रमां सदेहने पठित शास्त्रमें संदेहको, अपकर्षति दूर करे छे दूर करती है, यथाः वणी फिर, श्रुते भव्येण शास्त्रमां पठित शास्त्रमें, असंदेहवतः सदेहहित मनुष्यना सन्देहरहित मनुष्यके, अप्यवसावम् दृढ निश्चयने दृढ निश्चयको, अभिनिर्वर्त्यति उत्पन्न करे छे उत्पन्न करती है, अश्रुतम् च अपि तेभ्य न स्रग्भवेण पथु नहीं सुने हुए मी, कश्चित् कोई कोई, अर्थम् विषयने विषयको, श्रोत्रविषयम् श्रोत्रने विषय श्रोत्रका विषय, आपादयति अनादे छे बनाती है, प्रसन्नः प्रसन्न भव्येण प्रसन्न हुआ, आचार्यः आचार्य आचार्य, कुञ्जवे शुश्रूषा करता शुश्रूषा करते हुए, शिष्याय शिष्यने शिष्यको, यत् च ये जो, गुह्य- छुपे गुप्त, अभिमतम् अने प्रिय और प्रिय, अर्थजातम् अर्थने समूह अर्थ- समूह, क्रमेण क्रमे क्रमे धीरे धीरे, उपदिशति कहे छे कहता है, तत् तेने उसे, परस्परम् सह परस्पर पर-
स्परमें, ज्वन्त वादविवाद करता विवाद करता हुआ, विधिनीतुः श्रुतवाणी श्रुतवाणी जीतनेकी इच्छावाला, संहर्षात् स्पर्धामां स्पर्धामें, पिण्डेन सारूपे सारूपसे, जाह कही दे छे कह देता है, तस्मात् तेथी इस लिए, कुञ्जकाः कुशल विद्वान्, तद्विषयसंभाषा तद्विषयसंभाषाने तद्विषयसंभाषाकी, अभिप्रशंसति वभाषे छे प्रशंसा करते हैं ॥१५॥

15. Discussion with a person of the same branch of science is indeed what makes for the increase of knowledge and happiness. It contributes towards the clarity of understanding, increases dialectical skill, broadcasts reputation, dispels doubts regarding

things heard by repeated hearing, and confirms the ideas of those that have no doubts. It enables one to hear a few new things in the course of discussion. Sometimes, secret meanings, which the teacher imparts to the ministering disciple in a propitious moment gradually, the excited disputant, desirous of victory, reveals in the process of discussion. Hence it is that discussion with men of the same branch of science, is applauded by the wise.

तद्विषयसंभाषा भेदाः—

द्विविधा तु खलु तद्विषयसंभाषा भवति—सन्धायसंभाषा, विगृह्यसंभाषा च ॥ १६ ॥

तद्विषयसंभाषा तु खलु तद्विषयसंभाषा तद्विषयसंभाषा, द्विविधा ये प्रकारनी दो प्रकारकी, भवति होय छे होती है, सन्धायसंभाषा सन्धायसंभाषा सन्धायसंभाषा, विगृह्यसंभाषा च अने विगृह्यसंभाषा और विगृह्यसंभाषा ॥ १६ ॥

16. Such discussion with the men of the same branch of science is of two kinds—friendly discussion and the discussion of challenge or hostile discussion.

अनुलोमसंभाषाविधिः—

तत्र ज्ञानविज्ञानवचनप्रतिवचनशक्तिसंपन्नेनाकोपनेनानुपस्कृतविद्येनानस्यकेनानुनेयेनानुनयकोविदेन ह्येकशमेन प्रियसंभाषणेन च सह सन्धायसंभाषा विधीयते ।

तत्र तेमां उनमें, ज्ञान- ज्ञान ज्ञान, विज्ञान-विज्ञान विज्ञान, वचन-पथन वचन, प्रतिवचन- तथा प्रत्युत्तरनी तथा प्रत्युत्तरकी, शक्ति-शक्तिनी शक्तिसे, संपन्नेन युक्त युक्त, अकोपनेन कोषरहित कोषरहित, अनुपस्कृत- निर्दोष निर्दोष, विद्येन विद्यावाणा विद्यावाणे, अनस्यकेन

अदोभाधिरहित अक्षयारहित, अनुनेयेन नेने समन्वयी शक्य एवा जिसको समझाया जा सके ऐसे, अनुनय-साभा भाष्यसने समन्वयवाभां दूसरेको समझानेमें, कोविदेन पंडित पंडित, क्लेश-क्षेश क्लेशको, क्षमेण सहन करना सहन करनेवाले, प्रियसंभाषणेन च अने भीषी वातशीत करी शक्यनारनी मीठा बोलनेवालेके, सह साथे साथ, सन्धायसंभाषा सन्धायसंभाषा सन्धाय-संभाषा विधीयते कुराय छे की जाती है;

17-(1). The friendly discussion is enjoined with the person that is endowed with knowledge and experience, that is versed in the dialectics of statement and rejoinder, that does not get angered, that is possessed of special insight into the subject, that is not carping, that is easily persuaded, that is an adept in the art of persuasion, that has tolerance and pleasantness of speech.

तथाविधेन सह कथयन् विस्मयः कथयेत्, पृच्छेदपि च विस्मयः, पृच्छते चास्मै विस्मयाय विशदमर्थं ब्रूयात्, न च निग्रहभयादुद्विजेत, निगृह्य चैनं न हृष्येत्, न च परेषु विकथ्येत, न च मोहादेकान्तग्राही स्यात्, न चाविदितमर्थमनुवर्णयेत्, सम्यक् चानुनयेनानुनयेत्, तत्र चावहितः स्यात्। इत्यनुलोमसंभाषाविधिः ॥१७॥

तथाविधेन एवी अतना अनुनयी इस प्रकारके मनुष्यके, सह साथे साथ, कथयन् यथा करतां चर्चा करते हुए, विस्मयः विश्वासपूर्वक विश्वासपूर्वक,

१७. तथाविधेन-नहिधेन (ख. फ.)

,, विशदमर्थ-विशदमर्थजातं (च.)

,, अविदितमर्थ-अस्पृष्टमर्थ (झ. ड.)

,, -अहितम् (फ.)

सम्यक् चानुनयेनानुनयेत्, तत्र चावहितः स्वात्-सम्यक्

चानुनयेनानुनयेत्, अनुनया परं तत्रावहितः स्वात् (घ.)

तत्र चावहितः-अनुनये तत्र चावहितः (ङ.)

कथयेत् कहेवुं ओझे कहना चाहिए, विस्मयः च अपि अने विश्वासपूर्वक और विश्वासपूर्वक, पृच्छते पूछतुं ओझे पूछना चाहिए, विस्मयाय विश्वासपूर्वक विश्वासके साथ, पृच्छते पूछता पूछते हुए, अस्मै च अने इसे, विश्वादम् २५९ २५९, अर्थम् पदार्थ पदार्थ, ब्रूयात् कहेवो ओझे कहना चाहिए, निग्रह-हारी नवाना पराजयके, भयात् च भयभी भयसे, न उद्विजेत छेदो पाभवे न ओझे उद्विग्न नहीं होना चाहिए, एनम् च अने इसको, निगृह्य हारीने पराजित करके, न हृष्येत् हरीभानुं नहि ओझे प्रसन्न नहीं होना चाहिए, परेषु च भीम दोऊ पासे दूसरोंमें, न विकथ्येत अग्र भावनी नहि ओझे आत्मकाचा न करे, मोहात् च मोहभी मोहसे, एकान्तग्राही युक्ति वगैरना ओझे पक्षानु न अक्षय करनार युक्तिरहित एक पक्षका ग्रहण करनेवाला, न स्वात् भवुं न ओझे नहीं होना चाहिए, अविदितम् अज्ञात न जानी हुई, अर्थम् भाष्य वातका, न अनुवर्णयेत् पक्षवनी न ओझे वर्णन न करे, सम्यक् सारी रीति मली प्रकारसे, अनुनेयेन च समन्वयशी समझाकर, अनुनयेत् प्रतिवादीने पोताना पक्षभां हेवो ओझे प्रतिवादीको अपने पक्षमें लाना चाहिए, तत्र च अने तेभां और इसमें, अवहितः आवधान सावधान, स्वात् रहेवुं ओझे होना चाहिए, इति आभ इस तरह, अनुलोमसंभाषाविधिः अनुलोम संभाषाविधि पूरी थर्छ छे अनुलोम संभाषाविधि पूर्ण हुई है;

17. Discussing with such a person, one should talk confidently and even inquire confidently. When one is questioned so confidently, one must explain clearly the meaning to such a confident inquirer. One should not be afraid of discomfiture. Having discomfited another, one should not rejoice. One should not boast before others. One should not get deluded by a partial or imperfect grasp of the subject. One should not expatiate on

what the other is not at all acquainted with. One should persuade gently and in a spirit of goodness. One should pay great heed to this. This is the method of proper discussion.

વિગૃહ્યસંભાષાવિધિ:—

અતઃ ऊर्ध्वमितरेण सह विगृह्यसंभाषायां जल्पेच्छ्रेयसा योगमात्मनः पश्यन् ।

અતઃ ऊर्ध्वम् આ પછી इसके बाद, आत्मनः श्रेयसा योगम् પોતાની ઉત્કૃષ્ટતાને अपनी उत्कृष्टताको, पश्यन् બેતાં દેખતે हुए, इतरेण प्रतिपक्षीनी प्रतिपक्षीके, सह સાથે साथ, विगृह्यसंभाषायाम् વિગૃહ્યસંભાષામાં વિગૃહ્યસંભાષામે, जल्पेत् વિવાદ કરવો विवाद करे;

18-(1). Hereafter we shall describe the method of hostile discussion, in which a person should engage, knowing full-well his best points.

પ્રાગેવ च जल्पाजल्पान्तरं परावरान्तरं परिषद्विशेषांश्च सम्यक् परीक्षेत ।

જલ્પાત્ च वादविवादी वादविवादसे, प्राक् पहले पूर्व, एव જ હી, जल्पान्तरम् प्रतिवादीना ७६५-विशेषनी प्रतिवादीके जल्पविशेषकी, पर-अवर-अन्तरम् प्रतिवादीना तेभ्य पोતાના યુક્તોપની प्रतिवादीके एवं अपने गुणदोषकी, परिषत्- અને સભાની और सभाकी, विशेषान् च विशिष्टांनी વિશિષ્ટતાકી, सम्यक् સારી રીતે મલી પ્રકાર, परीक्षेत परीक्षा કરવી બેધએ परीक्षा करे;

18-(2). He must investigate beforehand the points of merit and demerit of the opponent and the difference in excellence between himself and the opponent. He must investigate well the nature of the assembly.

૧૮. સંભાષાવાદ-સંભાષેત (૫.)

सम्यक्परीक्षा हि बुद्धिमतां कार्यप्रवृत्तिनिवृत्तिकालौ शंसति, तस्मात् परीक्षामभिप्रशंसन्ति कुशलाः ।

હિ કારણકે क्योंकि, सम्यक्- સારી રીતની सम्यक्, परीक्षा परीक्षा परीक्षा, बुद्धिमताम् बुद्धिमान् मनुष्याने बुद्धिमानोंको, कार्य- કાર્યમાં कार्यमें, प्रवृत्ति- प्रवृत्त થવાના प्रवृत्त होनेके, निवृत्ति- અને કાર્યથી निवृत्त થવાના और कार्यसे निवृत्त होनेके, कालौ કાળ કાલ, शंसति બતાવે છે बताती है, तस्मात् તેથી इस लिए, कुशलाः कुशल मनुष्ये कुशल मनुष्य, परीक्षाम् परीक्षाने परीक्षाकी, अभिप्रशंसन्ति वभाषे છે प्रशंसा करते हैं;

18-3. The adepts praise such investigation, for it determines the choice of a wise man's action to engage or not to engage in a discussion. Hence it is that the wise praise such investigation.

પરીક્ષમાણસ્તુ खलु परावरान्तरमिमान् जल्पकगुणान् श्रेयस्करान् दोषवतश्च परीक्षेत सम्यक्;

પર-अवर-अन्तरम् प्रतिवादी અને वादीनी વચ્ચેના તક્ષવતની प्रतिवादी और वादीके मेदकी, परीक्षमाणः तु खलु परीक्षा કરતાં परीक्षा करते हुए, इमान् आ इन, श्रेयस्करान् श्रेयस्कर श्रेयस्कर, दोषवतः च અને दोष-યુક્ત और दोषयुक्त, जल्पकगुणान् વિવાદ કરનારના યુક્તોની जल्पकके गुणोंकी, सम्यक् સારી રીતે મલી પ્રકાર, परीक्षेत परीक्षा કરવી બેધએ परीक्षा करे;

18-(4). It is indeed by examination that he can find out the superior and the inferior, the advantageous and the disadvantageous points of the disputant.

तद्यथा—श्रुतं विज्ञानं धारणं प्रतिमानं वचनशक्तिरिति, एतान् गुणान् श्रेयस्करानाहुः; इमान् पुनर्दोषवतः, तद्यथा—कोपनत्वमवैशारद्यं भीरुत्वमधारणत्वमनवहितत्वमिति ।

તત્થ યથા જેમકે જૈસેકિ, શ્રુતમ્ શાસ્ત્રાભ્યાસ શ્રુત, વિજ્ઞાનમ્ વિજ્ઞાન વિજ્ઞાન, ધારણમ્ ધારણ ધારણ, પ્રતિમાનમ્ હાજરગવાળીપણું પ્રત્યુત્પન્નમતિસ્વ, વચન-વચનની વચનકી, શક્તિઃ હિતિ શક્તિ શક્તિ, વૃતાન્ આ હિત, ગુણાન્ ગુણોને ગુણોકો, શ્રેયસ્કરાન્ શ્રેયસ્કર શ્રેયસ્કર, જાદુઃ કહે છે કહેતે હૈં, હિમાન્ આને હિતકો, પુનઃ વળી ફિર, દોષવતઃ દોષવાળા કહે છે દોષયુક્ત કહેતે હૈં, તત્થ યથા જેમકે જૈસે કિ, કોપનત્વમ્ ખીઅળપણું ગુસ્સા હોના, અવૈચાર્યમ્ અવિશારદતા અનિપુણતા, મીરુત્વમ્ બીરુતા મીરુતા, અધારણત્વમ્ વિદ્યાનું પાડે ન હોવાપણું વિદ્યાકા ધારણ ન કર સકના, અનવહિતત્વમ્ હિતિ અને અસાવધાનતા ઔર અસાવધાનતા;

18-(5). They are—learning, experience, power of retention, originality or resourcefulness and eloquence. These are called the advantageous qualities and these again the disadvantageous ones viz., irascibility, lack of clarity, pusillanimity, lack of retention and carelessness.

एतान् गुणान् गुरुलाघवतः परस्य चैवात्मनश्च तुलयेत् ॥ १८ ॥

ગુરુલાઘવતઃ થોડા અઝા પ્રમાણુ પ્રમાણુ ગુરુલઘુનાકી હદિસે, પરસ્ય ચ પ્રતિપક્ષીના પ્રતિપક્ષોકે, આત્મનઃ ચ એવ અને પોતાના ઔર અપને, વૃતાન્ આ હિત, ગુણાન્ ગુણો ગુણોકો, તુલયેત્ તોળી બોવા તૌઝે ॥ ૧૮ ॥

18. These qualities of himself and of the opponent must be weighed and find out who out-weighs the other.

तत्र त्रिविधः परः संपद्यते—प्रवरः, प्रत्यवरः, समो वा, गुणविक्षेपतः; न त्वेव कात्स्न्येन ॥ १९ ॥

૧૮. ગુણાન્-હિમાનપિ ગુણાન્ (વ. ડ. જ.)

., તુલયેત્-તોલયેત્ (વ.)

તત્ર અહીં યહાં, ગુણ- ગુણોના ગુણોકે, વિવિધેવતઃ પરિમાણથી પરિમાણસે, પરઃ પ્રતિપક્ષી પ્રતિપક્ષી, ત્રિવિધઃ ત્રણ પ્રકારનો ત્રીન પ્રકારકા, સંપદ્યતે થાય છે હોતા હૈં, પ્રવરઃ શ્રેષ્ઠ શ્રેષ્ઠ, પ્રત્યવરઃ ઊત્તરતી ક્રાંતિનો હીન, સમઃ વા અથવા સમ અથવા સમાન, કાત્સ્ન્યેન તુ ન એવ કુલ-શીલ વજેરેથી પ્રવર આદિ બેદની અહીં વિવક્ષા નથી કુલશીલ આદિસે પ્રવર આદિ મેદકી યહાં વિવક્ષા નહીં હૈ ॥ ૧૯ ॥

19. In this again, there are three kinds of disputants—the superior, the inferior and the equal, in view of the aforesaid qualities of debate alone, and not with reference to all other qualities.

परिषत्सु बहु द्विविधा—ज्ञानवती, मूढपरिषद्। सैव द्विविधा सती त्रिविधा पुनरनेन कारणविभागेन—सुहृत्परिषत्, उदासीनपरिषत्, प्रतिनिविष्टपरिषद्वेति ।

પરિષત્સુ બહુ સભા સમા, દ્વિવિધા બે ભતની છે દો પ્રકારકી હૈ, જ્ઞાનવતી જ્ઞાનવાળી જ્ઞાનવતી, મૂઢપરિષત્ ચ અને મૂઢસભા ઔર મૂઢસમા, સા તે વદ, એવ જ હી, દ્વિવિધા બે ભતની દો પ્રકારકી, સતી હોવા છતાં હોતી હુઈ મી, પુનઃ ફરી ફિર, જનેન આ હિત, કારણવિભાગેન કારણથી પાડેલા વિભાગ પ્રમાણે કારણસે કિયે ગયે મેદસે, ત્રિવિધા ત્રણ ભતની છે ત્રીન પ્રકારકી હૈ, સુહૃત્પરિષત્ સુહૃત્પરિષદ સુહૃત્પરિષદ, ઉદાસીન- પરિષત્ ઉદાસીનપરિષદ ઉદાસીનપરિષદ, પ્રતિનિવિષ્ટપરિષત્ ચ હિતિ અને શત્રુપરિષદ ઔર શત્રુ-પરિષદ;

20-(1). Assemblies are of two kinds—the assembly of the wise and the assembly of the ignorant. Though of two kinds they again by reason of ૨૦. મૂઢપરિષદ-મૂઢા ચ (વ. ડ.)

., સુહૃત્પરિષત્, ઉદાસીનપરિષત્, પ્રતિનિવિષ્ટપરિષદ્વેતિ-સુહૃત્પરિષદ, ઉદાસીનપરિષદ, પ્રતિનિવિષ્ટપરિષદ્વેતિ (વ.)

circumstance may be classified as of three kinds. (1) the assembly of favourably disposed persons, (2) the assembly of indifferent persons and (3) the assembly of unfavourably disposed persons.

तत्र प्रतिनिविष्टायां परिषदि ज्ञानविज्ञानवचन-प्रतिवचनशक्तिसंपन्नायां मूढायां वा न कथंचित् केनचित् सह जल्पो विधीयते;

तत्र तेभां उनमें, ज्ञान-ज्ञान ज्ञान, विज्ञान-विज्ञान विज्ञान, वचन-वचन वचन, प्रतिवचन-अने प्रतिवचनकी और प्रतिवचनकी, शक्ति-शक्तिथी शक्तिसं, सम्पन्नायाम् सम्पन्न सम्पन्न, मूढायाम् वा अथवा मूढ अथवा मूढ, प्रतिनिविष्टायाम् प्रतिनिविष्ट प्रतिनिविष्ट, परिषदि परिषदभां परिषदमें, कथंचित् केनचित् पक्ष रीते किसी प्रकार, केनचित् केनचित् किसीके भी, सह साथे साथ, जल्पः वादविवाद वादविवाद, न नहीं नहीं, विधीयते करता है किया जाता है;

२०-(२). Before the assembly of unfavourably disposed persons, one should not engage in debate under any circumstances and with anyone, whether such assembly be composed of men of learning, experience and dialectical skill of statement and rejoinder, or of ignorant persons.

मूढायां तु सुहृत्परिषद्युदासीनायां वा ज्ञान-विज्ञानवचनप्रतिवचनशक्तीरन्तरेणाप्यदीक्ष्यशसा महाजनविद्विष्टेनापि सह जल्पो विधीयते ।

मूढायाम् तु मूढ मूढ, सुहृत्परिषदि सुहृत्परिषदभां सुहृत्परिषदमें, उदासीनायाम् वा अथवा उदासीन परिषदभां अथवा उदासीन परिषदमें, अदीक्ष्यशसा

२०. सम्पन्नायाम्-सम्पन्नायामपि (ब.)

„ शक्तीरन्तरेण-शक्तिमन्तरेण (ब. छ.)

„ अदीक्ष्यशसा-दीक्ष्यशसा (ब.)

„ महाजनविद्विष्टेन-महाजनविद्विष्टेन (ब.)

अण्डता यश वज्रना अपसिद्ध यशवान्ते, महाजन-अने महाजनने और महाजनसे, विद्विष्टेन द्वेष पासेना निन्दित पुरुषके, सह साथे साथ, अपि पक्ष भी, ज्ञान-ज्ञान ज्ञान, विज्ञान-विज्ञान विज्ञान, वचन-वचन वचन, प्रतिवचन-अने प्रतिवचनकी और प्रतिवचनकी, शक्तीः शक्ति शक्तिके, अन्तरेण बिना बिना, अपि पक्ष भी, जल्पः वादविवाद वादविवाद, विधीयते करता है किया जाता है;

२०-(३). If the assembly happens to be one of the ignorant but of the well-disposed or of the ignorant but indifferent, a person should engage in debate though not fully possessed of learning, experience and dialectical skill, with another who is not of widespread reputation and is despised by the public.

तद्विधेन च सह कथयता आविद्धदीर्घसूत्र-संकुलैर्वाक्यदण्डकैः कथयितव्यम्, अतिहृष्टं मुहुर्मुहुरुपहसता परं निरूपयता च पर्वदमाकारै-र्ब्रुवतश्चास्य वाक्यावकाशो न देयः;

तद्विधेन च तेवी अतना अनुप्यन्ती उस प्रकारके अनुप्यके, सह साथे साथ, कथयता विवाद करता विवाद करते, आविद्ध-असह्य देवेमदे, दीर्घ-लम्बे, लम्बे, सूत्र-सूत्रथी सूत्रसे, संकुलैः भरपूर भरे हुए, वाक्यदण्डकैः अत्यन्त लम्बा वाक्यथी अत्यधिक लम्बे वाक्योंसे, कथयितव्यम् ऐलवुं ऐलवुं कहना चाहिए, अतिहृष्टम् अति हर्षथी खूब प्रसन्नतासे, परम् प्रतिवादीने। प्रतिवादीको, मुहुः मुहुः बार-बार बारबार, उपहसता उपहास करता हंसी करते हुए, आकारैः च अने साथ वज्रेना आणथी और हाथ आदिकी चेष्टाओंसे, पर्वदम् सभाने सभाको, निरूपयता दर्शावता दिखा कर, ब्रुवतः ऐलवता बोलते हुए, जल्प अने प्रतिवादीने इस प्रतिवादीको, वाक्य-ऐलवताने बोलनेका, अवकाशः अवकाश अवकाश, न नहीं नहीं, देयः देवे ऐलवुं देना चाहिए;

२०. निरूपयता-रूपयता (ब.)

20-(4). Discussing with such a person, he must speak in obscure, long winded and complicated sentences. With great satisfaction of countenance, he must often indulge in ridicule of the opponent and observing the reaction of the assembly, should give the opponent no scope for speech.

कष्टशब्दं च ब्रुवता वक्तव्यो नोच्यते, अथवा पुनर्हीना ते प्रतिज्ञा, इति ।

कष्टशब्दम् च अने अतिप्रसिद्ध अर्थ वचनना शब्द और अति प्रसिद्ध अर्थरहित शब्द, ब्रुवता भोक्षत बोलते हुए, न उच्यते ताराथी नहीं उछी शक्य तुमसे नहीं कहा जा सकेगा, अथवा अथवा अथवा, पुनः वणी फिर, ते तारी तेरी, प्रतिज्ञा प्रतिज्ञा प्रतिज्ञा, हीना भोटी छे हीन है, इति ऐम ऐमा, वक्तव्यः ओ प्रतिवादीने कहेपुं ओछेओ इम प्रतिवादीको कहना चाहिए;

20-(5). Using difficult expressions, he should declare that the opponent has failed to reply or, the opponent should be told that his proposition has been defeated.

पुनर्भाहू(इ)यमानः प्रतिवक्तव्यः—परिसंवत्सरो भवापि शिक्षस्व तावत्; न त्वया गुरुप्राप्तिर नूनम्, अथवा पर्याप्तमेतावत्ते; सकृदपि हि परिक्षेपिकं निहतं निहतमाहुरिति नास्य योगः कर्तव्यः कथञ्चित् ।

पुनः च वणी पुनः, आहूयमानः आहूयमान आप-वाभा आवता आहान देने पर, प्रतिवक्तव्यः तेने कहेपुं ओछेओ के उसको कहना चाहिए कि, परिसंवत्सरः ओछे परस एक साल, भव रहे रह जा, शिक्षस्व तावत् अपि

२०. ब्रुवता-ब्रुवन् (५.)

„ शिक्षस्व तावत्; न त्वया गुरुप्राप्तिर नूनम्—शिक्षस्व तावत् गुरुप्राप्तिर नूनम् (५.)

अने भाष्य और पदो, त्वया ते तुमने, नूनम् भरेभर जरूर, गुरुः गुरुनी गुरुकी, न उपासितः सेवा कड़ी नहीं सेवा नहीं की, अथवा अथवा अथवा, ते तारे भाटे तेरे लिए, एतावत् आठकुं इतना ही, पर्याप्तम् अस छे पर्याप्त है, सकृदपि ओछे वार पक्ष एक वार भी, निहतम् पराजित भयेछा परास्त हुए, परिक्षेपिकम् प्रतिवादीने प्रतिवादीको, निहतम् हि पराजित न पराजित ही, आहुः कहे छे कहते हैं, इति भाटे इस लिए, धारन तेनी साथे इसके साथ, योगः संश्लेष संबन्ध, कथञ्चित् कुछ पक्ष रीति किसी प्रकार, न नहि नहीं, कर्तव्यः करेना करना चाहिए;

20-(6). Again, being invited to debate, he must say, “Go and study for a whole year. Indeed you have not properly attended to the instruction of your preceptor,” or he must say to the opponent, ‘This much is enough for thee’. When once an opponent has been shouted down as vanquished he is vanquished (for ever); one should not at all engage any more in debate with him.

अप्येवं श्रेयसा सह विग्रहं वक्तव्यमित्याहुरेके; न त्वेवं ज्यायसा सह विग्रहं प्रशंसन्ति कुशलाः ॥२०॥

श्रेयसा अधिभातानी अपनेसे श्रेष्ठके, सह साथे साथ, विग्रह विग्रह कड़ीने विग्रह करके, अपि पक्ष भी, एवम् आभ इम प्रकार, वक्तव्यम् कहेपुं ओछेओ कहना चाहिए, इति ऐम ऐसा, एके कटकाओछे कुछ लोग, आहुः कहे छे कहते हैं, कुशलाः तु परंतु पण्डित लोग, ज्यायसा अधिभातानी श्रेष्ठके, सह साथे साथ, एवम् आभ इस प्रकार, विग्रहम् विग्रहने विग्रहकी, न प्रशंसन्ति वभाषुता नहीं अच्छा नहीं समझते ॥ २० ॥

20. Some are of opinion that even with one superior in debate, a person should dispute like this in a hostile

debate. But the wise never applaud a person engaging in hostile discussion with a superior.

प्रत्यक्षेण तु सह समानाभिमतान् वा विगृह्य जल्पता सुहृत्परिषदि कथयितव्यम्, अथवाऽन्यु-
दासीनपरिषदवधानभ्रवणज्ञानविज्ञानोपधारणव-
चनप्रतिवचनशक्तिसपन्नायां कथयता चावहितेन
परस्य साद्रुण्यदोषबलमवेक्षितव्यं, समवेक्ष्य च
यत्रैनं श्रेष्ठं मन्येत नास्य तत्र जल्पं योजयेदना-
विष्कृतमयोगं कुर्वन् ;

प्रत्यक्षेण तु उत्तरती कटिना अपनेसे हीन, समान-
अथवा समान अथवा समान, अभिमतान् वा भनाता
भाषुसनी माने जाते मनुष्यके, मह साथे साथ, विगृह्य
विग्रह करीने विग्रह करके, जल्पता वादविवाद करता
भाषुसे वादविवाद करते हुए पुण्यको, सुहृत्परिषदि
सुहृत्परिषदमें, अथवा अथवा अथवा,
अवधान-अवधान अवधान, अज्ञ-श्रवण श्रवण, ज्ञान-
ज्ञान ज्ञान, विज्ञान-विज्ञान विज्ञान, उपधारण-धारणा
धारणा, वचन-वचन वचन, प्रतिवचन-अने प्रतिवच-
ननी और प्रतिवचनकी, शक्ति-शक्तिशी शक्तिसे,
सम्पन्नतायाम् सम्पन्न संपन्न, उदासीन-उदासीन
उदासीन, परिषदि परिषदमें, अपि पक्ष
भी, कथयितव्यम् कहेहुं ओछे छोड़ना चाहिए, कथयता
च कहेता कहते हुए, अवहितेन सावधान थर्ध साव-
धान हो कर, परस्य प्रतिवादी प्रतिवादीके, साद्रुण्य-
साद्रुण्य सदगुण, दोष-अने दोष और दोषका, बलम्
बल बल, जगत्परिषदम् जगत्परिषद ओहुं ओछे छो-
ध्यानपूर्वक देखना चाहिए, समवेक्ष्य च अने भ्रातर
ओछेने ओर अच्छी प्रकार देख कर, यत्र ने भाषतमां
जिस विषयमें, एनम् ओने इसको, श्रेष्ठम् श्रेष्ठ श्रेष्ठ,
मन्येत तेने ओछे स्वयं समझे, तत्र ते भाषतमां उस
विषयमें, जयोगम् निर्भरताने निर्भरताको, अनाविष्कृतम्
कुर्वन् प्रकट न करता बिना प्रकट किये, अस्य तेनी
साथे उसके साथ, जल्पम् विवाद विवाद, न योजयेत्
नहीं योजे;

२१. सुहृत्परिषदि-सुहृत्परिषदि (च)

.. जयोगम्-संयोगम् (प.)

21-(1). But a person may enter into a hostile debate either with an inferior or an equal, before an assembly of favourably disposed persons. But before an indifferent assembly composed of men endowed with attentiveness, learning, wisdom, experience, memory and dialectical skill, a person should engage in debate and observe carefully the strength of the merits and demerits of the opponent; and he should not engage in debate with him on a subject in which the opponent is found to be superior. He should glide over to another subject, being careful not to let it be discovered.

यत्र त्वेनमवरं मन्येत तत्रैवैनमाशु निगृह्णी-
यात्। तत्र स्वस्वमे प्रत्यवराणामाशु निग्रहे
भवन्त्युपायाः;

यत्र तु परंतु ने भाषतमां परंतु जिस विषयमें,
एनम् ओने इसको, अवरम् उत्तरती हीन, मन्येत तेने
ओछे स्वयं समझे, तत्र ते भाषतमां उस विषयमें,
एव न ही, एनम् तेने इसे, आशु जल्दी शीघ्र,
निगृह्णीयात् दबावने पकड़ ले, तत्र तदा वहां, खलु
अरेअर सचमुच, प्रत्यवराणाम् उत्तरती कटिनाने अपनेसे
हीनको, आशु जल्दी शीघ्र, निग्रहे दबावनेमां पकड़नेमें,
इमे आ ये, उपाया उपाया उपाय, भवन्ति होय छे
होते हैं;

21-(2). But in whatever point the opponent is found to be inferior, he must be quickly overpowered in that. The following are methods which help in quickly overpowering an inferior disputant.

तद्यथा—श्रुतहीनं महता सूत्रपाठेनाभिभवत्,
विज्ञानहीनं पुनः कष्टान्नेन वाक्येन, वाक्यधार-

णाहीनमाविद्धदीर्घसूत्रसंकुलैर्वाक्यदण्डकैः, प्रति-
भाहीनं पुनर्वचनेनैकविधेननेकार्थवाचिना, वचन-
शक्तिहीनमर्थोक्तस्य वाक्यस्याक्षेपेण, अविशारद-
मपत्रपणेन, कोपनमायासनेन, भीरुं चित्रासनेन,
अनवहितं नियमनेनेति । एवमेतैरुपायः परमवरम-
भिभवच्छ्रीघ्रम् ॥ २१ ॥

तत् यथा नेमके जेसेकि, श्रुतहीनम् शास्त्राभ्यासथी
रहित शास्त्राभ्याससे रहितको, महता लोभा लोभा लम्बे
लम्बे, सूत्रपाठेन सूत्रपाठे, विज्ञान-विज्ञानथी
विज्ञानसे, हीनम् हीनने हीनको, पुनः तो तो, कष्टशब्देन
कष्ट शब्दवाणी कठिन शब्दयुक्त, वाक्येन वाक्यथी
वाक्यसे, वाक्य- वाक्य वाक्य, भारणा- भारण करेनें,
धारण करनेमें, हीनम् अशक्तिमानने अशक्तिमानको,
आविद्ध- असरल टेढेमेढे, दीर्घ- लोभा लोभा लम्बे लम्बे,
सूत्र- सूत्रथी सूत्रसे, संकुलैः युक्त युक्त, वाक्यदण्डकैः
वाक्यश्रेणीथी वाक्यश्रेणीसे, प्रतिभाहीनम् प्रतिभा-
रहितने प्रतिभारहितको, पुनः वणी तो, एकविधेन ओके
अतर्ना एक प्रकारके, अनेक- तथा अनेक तथा अनेक, अर्थ-
अर्थने अर्थको, वाचिना कहेता कहेनेवाले, वचनेन वचनथी
वाक्योसे, वचन- वचनथी बोलनेकी, शक्ति- शक्तिथी
शक्तिसे, हीनम् हीन भावुसने हीन मनुष्यको, अर्थ- अर्थ
आवे, उक्तस्य बोधेन कहे गये, वाक्यस्य वाक्यना
वाक्यके, आक्षेपेण आक्षेपथी आक्षेपसे, अविशारदम्
अविशारदने अनिपुणको, अपत्रपणेन अल्पवत् करीने
लज्जा पैदा करके, कोपनम् क्रोधीने क्रोधीको, मायासनेन
भ्रष्टवीने यका कर, मीरुम् पीडयुने डरपोकको, चित्रा-
सनेन त्रास प्रभाडीने त्रास करके, अनवहितम् असाव-
धानने असावधानको, नियमनेन नियमनथी नियमनसे,
अभिभवेत् पराभव प्रभाडीने पराजित करे, इति ओ
प्रभाषे इस प्रकार, एतैः आ इन, उपायैः उपायोथी
उपायोसे, अवरम् अतः हीन, परम् प्रतिवादीने
प्रतिवादीको, एवम् आ प्रभाषे इस प्रकार, श्रीघ्रम्
श्रीघ्र श्रीघ्र, अभिभवेत् पराभव प्रभाडीने पराजित
करे ॥ २१ ॥

२१. एकविधेन—अनेकविधेन (द. घ.)

,, वाक्यस्याक्षेपेण—वाक्यस्य क्षेपेण (घ.)

,, अपत्रपणेन—अपह्नेपणेन (ख. ग. घ.)

,, अभिभवेच्छ्रीघ्रम्—अभिभवेत् (घ.)

21. They are : the man not
versed in the scriptures must be con-
fronted with the texts of the aphorisms.
The man lacking in comprehensive
knowledge must be confronted with
sentences containing difficult words.
The man of little retentive power
should be confronted with obscure and
long-winded sentences; the person
with no originality and resourceful-
ness must be confronted with repeti-
tion in different forms of the same
meaning. The person of imperfect
power of speech must be condemned
and objected to for speaking indistin-
ctly; an impudent man must be put
to shame and disgraced; the irascible
man must be wearied out (by words);
the pusillanimous man should be
intimidated; the inattentive man must
be confronted with (syllogistic) metho-
dical exposition and vanquished. By
these means may one fully overcome
an inferior quickly.

तत्र श्लोकौ—

विगृह्य कथयेद्युक्त्या युक्तं च न निवारयेत् ।

विगृह्यभाषा तीव्रं हि केषांचिद् द्रोहमावहेत् ॥ २२ ॥

तत्र ते विषयभां उस विषयमें, श्लोकौ ओ श्लोका
ओ के दो श्लोक हैं कि, विगृह्य विगृह्य करीने विग्रह
करके, युक्त्या युक्तिपूर्वक युक्तिपूर्वक, कथयेत् कहेवुं
बोधिओ कहना चाहिए, युक्तम् ओ सप्रमाण होय तेने।
ओ सप्रमाण हो उसका, न निवारयेत् निरोध करेने।
नहि बोधिओ विरोध नहीं करना चाहिए, हि डारयुके
क्योंकि, विगृह्यभाषा विगृह्यसंभाषा विगृह्यसंभाषा,
केषांचिद् केवलान्ते मनुष्याभां कईयोंमें, तीव्रम् तीव्र
तीव्र, द्रोहम् द्रोह द्रोह, आवहेत् उत्पन्न करे ओ उत्पन्न
कर देती है ॥ २२ ॥

Here are two verses again—

22. In a hostile debate, one should speak skilfully and never object to statements backed by authority. The hostile debate, which is serious, enrages some people.

नाकार्यमस्ति कुक्षस्य नावाच्यमपि विद्यते ।

कुशला नाभिनन्दन्ति कलहं समितौ सताम् ॥२३॥

कुक्षस्य श्लेष् पाशेधाने क्रोधी मनुष्यके लिए, अकार्यम् न करेवा जेपुं न करने योग्य, न अस्ति हेतुं नथी नहीं है, अवाच्यम् न आवाच्यम् जेपुं न कहने योग्य, अपि पक्षे भी, न विद्यते हेतुं नथी नहीं है, कुशलाः कुशल मनुष्ये। कुशल लोग, सताम् सत्पुरुषे। सत्पुरुषोंकी, समितौ सभाभां सभामें, कलहम् कलहने कलहको, न नथी नहीं, अभिनन्दन्ति पसंद करते। पसन्द करते ॥२३॥

23. And there is nothing that an enraged man may not do or say, and wise men never commend a quarrel before an assembly of good men.

एवं प्रवृत्ते वादे कुर्यात् ॥ २४ ॥

वादे वाद वाद, प्रवृत्ते आक्षेप। होय तयारे चाल होने पर, एवम् आ प्रभाषे इस प्रकार, कुर्यात् करेपुं भेदोंके करे ॥२४॥

24. One should do thus in the course of a debate.

प्रागेव तावदिवं कर्तुं यत्नेन—सन्धाय पर्व-
दायनभूतमात्मनः प्रकरणमादेशयितव्यं, यद्वा
परस्य भृशदुर्गं स्यात्, पक्षमथवा परस्य भृशं
विमुखमानयेत् ;

प्राक् पड़ेवां पहिले, एव न ही, तावत् इदम्
आम ऐसा, कर्तुम् करवाने। करनेका, यत्नेन प्रयत्न
करे। भेदोंके यत्न करना चाहिए, पर्वदा परिषदनी साधे

२३. समितौ—सभा न.)

सभासे, सन्धाय भणी जेधने मिल कर, यत् वा जे जो,
परस्य प्रतिपक्षीने प्रतिपक्षीके लिए, भृश-अतिशय
अतिशय, दुर्गम् भुक्के। पडे तेपुं दुर्गम्, स्यात् होय
हो, तत् ते उस, आत्मनः पोते अपने, जयनभूतम्
अभ्यास करेपुं अभ्यास किये हुए, प्रकरणम् प्रकरण
प्रकरणको, आदेशयितव्यम् राखपुं रखना चाहिए, अथवा
अथवा अथवा, परस्य प्रतिवादीना प्रतिवादीके, पक्षम्
पक्षने पक्षको, भृशम् अतिशय अति, विमुखम् विमुख
विमुख, जानवेत् करे। कर देवे;

25. (1). In the beginning itself a person should try to do this. He should get chosen by the assembly a text with which he is fully familiar or a passage which is difficult for the opponent, or (at any rate) should see that his opponent's position is opposed to the general disposition of the assembly.

परिषदि खोपसंहितायामशक्यमस्माभिर्वक्तुम्,
एवैव ते परिषद्येष्टं यथायोगं यथाभिप्रायं
वादं वादमर्यादां च स्थापयिष्यतीत्युक्त्वा तूष्णी-
मासीत् ॥ २५ ॥

परिषदि च सभा सभाके, उपसंहितायाम् जयारे
पोताना पक्षभां आवी जयेदी होय तयारे अपने पक्षमें
आ जाने पर, अस्माभिः अभाः हमारे लिए, वक्तुम्
आवाचपुं बोलना, अशक्यम् अशक्य छे अशक्य है, एवा
आ यह, एव न ही, परिषद् परिषद सभा, ते तारा
तेरे लिए, वादम् वाद वाद, वाद-अने वादनी और
वादकी, मर्यादाम् च मर्यादा मर्यादा, यथेष्टम् पोतानी
छ-आ प्रभाषे अपनी इच्छाके अनुसार, यथायोगम् संबंध
प्रभाषे संबन्धके अनुसार, यथाभिप्रायम् तथा अभिप्राय
प्रभाषे तथा अभिप्रायके अनुसार, स्थापयिष्यति स्थाप
ठहरावेगी, इति जे प्रभाषे ऐसा, उक्त्वा उक्ती कह कर,
तूष्णीम् थूप चुप, आसीत् भेसपुं बैठ जाए ॥ २५ ॥

25. Or, he must say, "We are unable to choose the subject. May

the assembly determine the subject of debate and the rules of debate as it pleases, as it suits it and as it desires to do," and hold his peace.

वादमर्यादालक्षणम्—

तत्रेदं वादमर्यादालक्षणं भवति—इदं वाच्यम्, इदमवाच्यम्, एवं पराजितो भवतीति ॥ २६ ॥

तत्र अहाँ यहां, इदम् आ यह, वाद-वादी वादकी, मर्यादा-मर्यादायु मर्यादाका, लक्षणम् लक्षण, भवति छे होता है, इदम् आ यह, वाच्यम् उहेवा येअ ये कहने योग्य है, इदम् आ यह, अवाच्यम् उहेवा येअ नही कहने योग्य नहीं है, एवम् अने आभ और इस तरह, पराजितः पराजित पराजित, भवति इति आथ छे होता है ॥ २६ ॥

26. These are the rules of debating—such is to be spoken and such not to be spoken. Violating this rule one gets defeated.

वादमार्गज्ञानार्थमधिगम्यानि पदानि—

इमानि तु खलु पदानि भिषग्वादमार्गज्ञानार्थमधिगम्यानि भवन्ति;

भिषक्-वैद्योने वैद्योको, वाद-वादी वादके, मार्ग-मार्गना मार्गके, ज्ञानार्थम् ज्ञान भाटे ज्ञानके लिए, इमानि आ ये, तु ते तो, पदानि पदे पद, खलु भरेभर निश्चयसे, अधिगम्यानि लक्षणा येअ जानने योग्य, भवन्ति आथ छे होते हैं;

27-(1). The following are indeed words that indicate the sense of the course of disputation between physicians.

२६. इदं वाच्यम्—इदं भवति वाच्यम् (व.)

„ एवं पराजितः—एवं सति पराजितः (व. च.)

२७. भिषग्वादमार्ग-वादमार्ग (व.)

„ भिषग्वादमार्गज्ञानार्थम्—भिषग्भिषग्ज्ञानार्थम् (व.)

तद्यथा-वाद्, द्रव्यं, गुणाः, कर्म, सामान्यं, विशेषः, समवायः, प्रतिज्ञा, स्थापना, प्रतिष्ठापना, हेतुः, दृष्टान्तः, उपनयः, निगमनम्, उत्तरं, सिद्धान्तः, शब्दः, प्रत्यक्षम्, अनुमानम्, ऐतिह्यम्, औपम्यं, संशयः, प्रयोजनं, सव्यभिचारं, जिज्ञासा, व्यवसायः, अर्थप्राप्तिः, संभवः, अनुयोज्यम्, अननुयोज्यम्, अनुयोगः, प्रत्यनुयोगः, वाक्यदोषः, वाक्यप्रशंसा, छलम्, अहेतुः, अतीतकालम्, उपालम्भः, परिहारः, प्रतिज्ञाहानिः, अभ्यनुज्ञा, हेत्वन्तरम्, अर्थान्तरं, निग्रहस्थानमिति ॥ २७ ॥

तत् यथा जेभडे छे कि, वादः वाद वाद, द्रव्यम् द्रव्य द्रव्य, गुणाः गुण गुण, कर्म कर्म कर्म, सामान्यम् सामान्य सामान्य, विशेषः विशेष विशेष, समवायः समवाय समवाय, प्रतिज्ञा प्रतिज्ञा प्रतिज्ञा, स्थापना स्थापना स्थापना, प्रतिष्ठापना प्रतिष्ठापना प्रतिष्ठापना, हेतुः हेतु हेतु, दृष्टान्तः दृष्टान्त दृष्टान्त, उपनयः उपनय उपनय, निगमनम् निगमन निगमन, उत्तरम् उत्तर उत्तर, सिद्धान्तः सिद्धान्त सिद्धान्त, शब्दः शब्द शब्द, प्रत्यक्षम् प्रत्यक्ष प्रत्यक्ष, अनुमानम् अनुमान अनुमान, ऐतिह्यम् ऐतिह्य ऐतिह्य, औपम्यम् औपम्य औपम्य, संशयः संशय संशय, प्रयोजनम् प्रयोजन प्रयोजन, सव्यभिचारम् सव्यभिचार सव्यभिचार, जिज्ञासा जिज्ञासा जिज्ञासा, व्यवसायः व्यवसाय व्यवसाय, अर्थप्राप्तिः अर्थप्राप्ति अर्थप्राप्ति, संभवः संभव संभव, अनुयोज्यम् अनुयोज्य अनुयोज्य, अननुयोज्यम् अननुयोज्य अननुयोज्य, अनुयोगः अनुयोग अनुयोग, प्रत्यनुयोगः प्रत्यनुयोग प्रत्यनुयोग, वाक्यदोषः वाक्यदोष वाक्यदोष, वाक्यप्रशंसा वाक्यप्रशंसा वाक्यप्रशंसा, छलम् छल छल, अहेतुः अहेतु अहेतु, अतीतकालम् अतीतकाल अतीतकाल, उपालम्भः उपालम्भ उपालम्भ, परिहारः परिहार परिहार, प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञाहानि प्रतिज्ञाहानि, अभ्यनुज्ञा अभ्यनुज्ञा अभ्यनुज्ञा, हेत्वन्तरम् हेत्वन्तर हेत्वन्तर, अर्थान्तरम् अर्थान्तर अर्थान्तर, निग्रहस्थानम् इति अने निग्रहस्थान और निग्रहस्थान ॥ २७ ॥

27. They are :— (Vada) Debate,

(Dravyam) Substance, (Guna) Attribute. (Karma) Action, (Samanya) Generality, (Visesha) Particularity, (Samavaya) Coexistence, (Pratijna) Proposition, (Sthapana) Proof, (Pratishthapana) Counter proof, (Hetu) Cause, (Drishtanta) Example, (Upanaya) Application, (Nigamana) Deduction, (Uttara) Rejoinder, (Siddhanta) Conclusion, (Sabda) Verbal testimony, (Pratyaksha) Direct perception, (Anumana) Inference, (Aitihya) Tradition, (Aupamya) Analogy, (Samsaya) Doubt, (Prayojana) Purpose, (Savyabhichara) Exceptionable statement, (Jijnasa) Inquiry, (Vyavasyaya) Determination, (Arthaprapatti) Implied meaning, (Sambhava) Source, (Anuyojya) Imperfect statement, (Ananuyojya) Perfect statement, (Anuyoga) Question, (Pratyanuyoga) Further question, (Vakyadosha) Flaw of speech, (Vakyaprasansa) Excellence of speech, (Chhala) Quibbling, (Ahetu) Fallacy, (Ateetakala) Inopportune or too late time, (Upalambha) Censure, (Parihara) Amendment or correction, (Pratijnahani) Abandonment of proposition, (Abhyanujna) Acceptance, (Hetvantara) Fallacious reason, (Arthantara) Confusion, (Nigrahasthana) Point of discomfiture.

વાદસ્ય લક્ષણમ્—

તત્ર વાદો નામ સ યત્ પરેણ સહ શાસ્ત્ર-પૂર્વકં વિગૃહ્ય કથયતિ । સ ચ દ્વિવિધઃ સંગ્રહેણ—જલ્પઃ, ચિત્તણ્ડા ચ । તત્ર પક્ષાશ્રિતયોર્વચનં જલ્પઃ, જલ્પવિપર્યયો ચિત્તણ્ડા ।

તત્ર તેમાં જનમે, ચત્ત જે જો, પરેણ પ્રતિપક્ષીની પ્રતિપક્ષીકે, સહ સાથે સાથ, શાસ્ત્રપૂર્વકમ્ શાસ્ત્રપૂર્વકં શાસ્ત્રપૂર્વક, વિગૃહ્ય વિગ્રહ કરી વિગ્રહ કરકે, કથયતિ કહે છે કહતા હૈ, સઃ તે વહ, વાદઃ નામ વાદ છે વાદ હૈ, સઃ ચ તે વહ, સંગ્રહેણ દ્વિવિધઃ સંગ્રેપમે, દ્વિવિધઃ જે બતનો છે દો પ્રકારકા હૈ, જલ્પઃ જલ્પ, ચિત્તણ્ડા ચ અને ચિત્તંડા ઓર ચિત્તણ્ડા, તત્ર તેમાં જનમે, પક્ષ-આશ્રિતયોઃ પક્ષકારોના પક્ષકારોકા, વચનમ્ વચન વચન, જલ્પઃ જલ્પ છે જલ્પ હૈ, જલ્પ-જલ્પથી જલ્પસે, વિપર્યયઃ ઉલટી વિપરીત, ચિત્તણ્ડા ચિત્તંડા છે ચિત્તણ્ડા હૈ;

28-(1). That is known as debate which one enters into with another in a hostile spirit of challenge, with the aid of authoritative texts. Such debate is of two kinds (put in a nutshell)—Jalpa, the constructive debate, and Vitanda, the destructive debate. Argument establishing one's own position is Jalpa. The contrary of it (i. e. continual attempt at refuting whatever is another's position) is the destructive debate.

યથા—એકસ્ય પક્ષઃ પુનર્ભવોઽસ્તીતિ, નાસ્તીત્યપરસ્ય; તૌ ચ સ્વસ્વપક્ષહેતુભિઃ સ્વસ્વપક્ષં સ્થાપયતઃ, પરપક્ષમુઝ્જાવયતઃ, एष जल्पः । जल्पविपर्ययो चित्तण्डा । चित्तण्डा नाम परपक्षे दोषवचनमात्रमेव ॥ २८ ॥

યથા જેમકે જેસેકિ, એકસ્ય એકનો એકકા, પક્ષઃ પક્ષ છે કે પક્ષ હૈ કિ, પુનર્ભવઃ પુનર્ભવ પુનર્ભવ, નસ્તિ ઇતિ છે હૈ, અપરસ્ય બીબનો પક્ષ છે કે દુસરેકા પક્ષ હૈ કિ, ન નસ્તિ ઇતિ પુનર્ભવ નથી પુનર્ભવ નહીં હૈ, તૌ ચ તે બ-ને વે દોનો, સ્વસ્વ- પોતપોતાના અપને અપને, પક્ષ- પક્ષના પક્ષકે, હેતુભિઃ હેતુઓથી હેતુઓસે, સ્વસ્વ- પોતપોતાના અપને અપને, પક્ષમ્ પક્ષ પક્ષકી, સ્થાપયતઃ સ્થાપે છે સ્થાપના કરતે હૈ, પર- અને સામાનો ઓર દુસરેકે, પક્ષમ્ પક્ષ પક્ષકો, મુઝાવયતઃ ઉઘાપે છે ૨૮. સ્વસ્વપક્ષહેતુભિઃ—હેતુભિઃ (૧.)

વચ્ચાવતે હૈં, વચ્ચઃ આ યદ્, અલ્પઃ ૦૮૫ છે જત્ય હૈ, અલ્પ- ૦૮૫થી અલ્પસે, વિપર્યયઃ ઉક્તી વિપરીત, વિતણ્ડા વિતંડા છે વિતણ્ડા હૈ, વિતણ્ડા નામ વિતંડા એટલે વિતણ્ડાકા અર્થ, પર- સામાના દૂમરેકે, પછે પક્ષમાં પક્ષમેં, લોચવચ્ચનમાત્રમ્ એકલા દોપ ૦૮ કહેવા દોપમાત્ર કહના, વ્વ એ ૦૮ છે યદ્ હી હૈ ॥૨૮॥

28. Thus for instance, when one says there is rebirth and the opponent that there is not, and each adduces reasons for his own position, the debate is 'Jalpa'. The contrary of it is 'Vitanda'-the destructive debate, which is limited only to pointing out the defects in the opponent's position.

દ્રવ્ય-ગુણ-કર્મ-સામાન્ય-વિશેષ-સમવાયાનાં લક્ષણાતિવંશઃ —

દ્રવ્ય-ગુણ-કર્મ-સામાન્ય-વિશેષ-સમવાયાઃ
સ્વલક્ષણેઃ શ્લોકસ્થાને પૂર્વમુક્તાઃ ॥ ૨૯ ॥

દ્રવ્ય- ૬૦૫ દ્રવ્ય, ગુણ- ૫૭૫ ગુણ, કર્મ- ૩૪૫ કર્મ, સામાન્ય- સામાન્ય સામાન્ય, વિશેષ- વિશેષ વિશેષ, સમવાયા- અને સમવાય ઓર મવાય, સ્વલક્ષણેઃ એએને પોતાનાં લક્ષણોથી યે અપને લક્ષણોસે, પૂર્વમ્ અગાઉ પૂર્વ, શ્લોકસ્થાને સૂત્રસ્થાનમાં સૂત્રસ્થાનમેં, ડકાઃ કહેવામાં આવ્યાં છે કહ દિયે ગયે હૈં ॥૨૯॥

29. Substance, attribute, action, generality, particularity and coexistence have been already described with their characteristics in the Section on General Principles.

પ્રતિજ્ઞાયા લક્ષણમ્—

અથ પ્રતિજ્ઞા—પ્રતિજ્ઞા નામ સાધ્યવચ્ચનં;
યથા—નિત્યઃ પુરુષ ઇતિ ॥ ૩૦ ॥

અથ ૬૦૫ અથ, પ્રતિજ્ઞા પ્રતિજ્ઞા વિષે કહેવામાં આવે છે પ્રતિજ્ઞાકે સંબન્ધમેં કહા જાતા હૈ, પ્રતિજ્ઞા નામ

૨૯. સ્વલક્ષણેઃ—સ્વલક્ષણે (૪.)

પ્રતિજ્ઞાનેા અર્થ પ્રતિજ્ઞાકા અર્થ, સાધ્ય- સાધ્યનું સાધ્ય- કા, વચ્ચનમ્ કથન છે કચન હૈ, યથા ૦૮૫૩ જેસે કિ, પુરુષઃ ૫૩૫ પુરુષ, નિત્યઃ ઇતિ નિત્ય છે નિત્ય હૈ ॥૩૦॥

30. As regards proposition—the statement that has to be proved is the 'Proposition', as for example 'Man is eternal'.

સ્થાપનાયા લક્ષણમ્—

અથ સ્થાપના—સ્થાપના નામ તસ્યા વ્વ પ્રતિજ્ઞાયા હેતુદષ્ટાન્તોપનયનિગમનૈઃ સ્થાપના ।

અથ ૬૦૫ અથ, સ્થાપના સ્થાપના વિષે કહેવામાં આવે છે સ્થાપનાકે સંબન્ધમેં કહા જાતા હૈ, સ્થાપના નામ સ્થાપનાનેા અર્થ સ્થાપનાકા અર્થ, તસ્યાઃ તે વ્વ, વ્વ ૦૮ હી, પ્રતિજ્ઞાયાઃ પ્રતિજ્ઞાની પ્રતિજ્ઞાકા, હેતુ- હેતુ હેતુ દષ્ટાન્ત- દષ્ટાન્ત દષ્ટાન્ત, ઉપનય- ઉપનય ઉપનય, નિગમનૈઃ અને નિગમનથી ઓર નિગમનસે, સ્થાપના સ્થાપના કરવી એ છે સ્થાપિત કરના યદ્ હૈ;

31-(1). As regards proof—the proving of a proposition by means of reason, example, application and deduction is called 'Proof'.

પૂર્વે હિ પ્રતિજ્ઞા, પશ્ચાત્ સ્થાપના, કિં હ્યપ્રતિજ્ઞાતં સ્થાપયિષ્યતિ; યથા—નિત્યઃ પુરુષ ઇતિ પ્રતિજ્ઞા; હેતુઃ—અકૃતકત્વાદિતિ; દષ્ટાન્તઃ—યથાઽઽકાશમિતિ; ઉપનયઃ—યથા ચાકૃતકમાકાશં, તચ્ચ નિત્યં, તથા પુરુષ ઇતિ; નિગમનં—તસ્માન્નિત્ય ઇતિ ॥ ૩૧ ॥

પૂર્વમ્ પહેલાં પહિલે, હિ તેા તેા, પ્રતિજ્ઞા પ્રતિજ્ઞા હોય છે પ્રતિજ્ઞા, હોતી હૈ, પશ્ચાત્ પછી પીછે, સ્થાપના

૩૧. નિગમનૈઃ—નિગમૈઃ (૫.)

„ પૂર્વે હિ પ્રતિજ્ઞા—પૂર્વે હિ કોકે પ્રતિજ્ઞા (૫.)

„ દષ્ટાન્તઃ—યથા...તથા પુરુષઃ—દષ્ટાન્તોઽકૃતકમાકાશં તચ્ચ નિત્યમ્; ઉપનયો યથા ચાકૃતકમાકાશં તથા પુરુષઃ (૫. ૫.)

„ યથાઽઽકાશમિતિ—અકૃતકમાકાશં તચ્ચ નિત્યમ્ (૫. ૫. ૫.)

સ્થાપના હોય છે સ્થાપના होती है, हि कारखुके क्योंकि, અપ્રતિજ્ઞાત્ત્વ જેની પ્રતિજ્ઞા કરવામાં નથી આવી એવા જિસકી પ્રતિજ્ઞા નહીં કી गई ऐसा, किम् शान्दी किसकी, સ્થાપવિષયતિ સ્થાપના કરશે? સ્થાપના કરેગા?, यथा જેમકે જેસેકિ, पुरुषः पुरुष पुरुष, नित्यः नित्य છે નિત્ય હૈ, इति એ यह, प्रतिज्ञा प्रतिज्ञा છે પ્રતિજ્ઞા है, अकृतकत्वात् કાઈએ તેને કયેી ન હોવાથી કિસીસે ન बना होनेसे, इति એ यह, हेतुः हेतु છે હેતુ है, यथा જેમકે જેસેકિ, आकाशम् आकाश आकाश, इति એ यह, दृष्टान्तः दृष्टान्त છે દૃષ્ટાન્ત है, यथा च જેમ જેસે, आकाशम् आकाश आकाश, अकृतकम् अकृत છે અકૃત હૈ, तत् च અને ते और वह, नित्यम् नित्य છે નિત્ય હૈ, तथा तेम बेसे, पुरुषः पुरुष છે પુરુષ હૈ, इति उपनयः એ ઉપનય છે यह उपनय है, तस्मात् तेथी इसलिए, नित्यः पुरुष नित्य છે પુરુષ નિત્ય હૈ, इति એ यह, निगमनम् निगमन છે નિગમન હૈ ॥૩૧॥

31. First the proposition is to be made. Then it has to be proved. How can a thing that has not been proposed be proved? For example there is a proposition, like 'Man is eternal'. Cause—As he is not made by any one. Example—Even as space is not made. Application—As space is not made and is eternal, even so is man. Deduction—Hence he is eternal.

પ્રતિજ્ઞાપનાના સજ્જનમ્—

અથ પ્રતિજ્ઞાપના—પ્રતિજ્ઞાપના નામ યા તસ્યા એવ પરમંતિજ્ઞાયા વિપરીતાર્થસ્થાપના ।

જાણ હવે અવ, પ્રતિજ્ઞાપના પ્રતિજ્ઞાપના વિષે કહેવામાં આવે છે. પ્રતિજ્ઞાપનકિ સમ્બન્ધમે કહા જાતા હૈ, પ્રતિજ્ઞાપના નામ પ્રતિજ્ઞાપનાનેા અર્થ પ્રતિજ્ઞાપનાકા અર્થ, યા જે જો, તસ્યા: તે उस, एव ए ही, पर-प्रति-पक्षीनी प्रतिपक्षीकी, प्रतिज्ञाया: प्रतिज्ञाथी प्रतिज्ञासे,

૩૧. તસ્મા એવ પરમંતિજ્ઞાયા—તસ્યા એવ પ્રતિજ્ઞાયા: પ્રતિ (વ.)

विपरीत- उलटा विपरीत, अर्थ- अर्थनी अर्थकी, स्थापना स्थापना છે સ્થાપના હૈ;

32-(1). As regards counter-proof—counter-proof is that which establishes the contrary of the opponent's proposition.

યથા—અનિત્ય: પુરુષ इति प्रतिज्ञा; हेतुः—ऐन्द्रियकत्वादिति; दृष्टान्तः—यथा घट इति, उपनयो—यथा घट ऐन्द्रियकः स चानित्यः, तथा चायमिति; निगमनं—तस्मादनित्य इति ॥ ३२ ॥

યથા જેમકે જેસેકિ, पुरुषः पुरुष पुरुष, अनित्यः अनित्य છે अनित्य હૈ, इति એ यह, प्रतिज्ञा प्रतिज्ञा છે પ્રતિજ્ઞા है, ऐन्द्रियकत्वात् इन्द्रियआकाश હોવાથી इन्द्रियप्राप्त होनेसे, इति એ यह, हेतुः हेतु છે હેતુ है, यथा જેમકે જેસેકિ, घटः भूमे घडा, इति એ यह, दृष्टान्तः दृष्टान्त છે દૃષ્ટાન્ત है, यथा જેમ જેસે, घटः भूमे घट, ऐन्द्रियकः इन्द्रियआकाश છે इन्द्रियप्राप्त है, स: च અને ते और वह, अनित्यः अनित्य છે अनित्य હૈ, तथा च तेम बेसे, जयम् आ पुरुष છે यह पुरुष है, इति आ यह, उपनयः उपनय છે उपનय है, तस्मात् तेथી इसलिए, अनित्यः पुरुष अनित्य છે પુરુષ अनित्य હૈ, इति એ यह, निगमनम् निगमन છે નિગમન હૈ ॥૩૨॥

32. For instance, there is a proposition that 'Man is not eternal'. Cause—Man is a sense-object. Example—Even as a pot is. Application—The pot being a sense-object is not eternal, and so is man. Deduction—Hence he is not eternal.

હેતોર્લેક્ષનમ્—

અથ હેતુઃ—हेतुर्नामोपलब्धिकारणं, तत् प्रत्यक्षम्, अनुमानम्, ऐतिह्यम्, औपम्यमिति;

અથ હવે અવ, હેતુ: હેતુ વિષે કહેવામાં આવે છે હેતુકે સમ્બન્ધમે કહા જાતા હૈ, હેતુ: નામ હેતુનેા અર્થ હેતુકા અર્થ, उपलब्धि- अनुमानं ज्ञानका, कारणम्

साधनं छे कारणं है, तत् ते वह, प्रत्यक्षम् अत्यक्ष
प्रत्यक्ष, अनुमानम् अनुमान अनुमान, ऐतिह्यम् ऐतिह्य
ऐतिह्य, औपम्यम् इति अने औपम्य छे और औपम्य
है;

33-(1). As regards cause—it is the means of acquiring knowledge. That is of four kinds—sense-perception (direct experience), inference, tradition and analogy.

एभिर्हेतुमिर्यदुपलभ्यते तत् तत्त्वम् ॥३३॥

एभिः आ इन, हेतुभिः हेतुओशी हेतुओसे, तत्
ने जो, उपलभ्यते ऐतिह्याय छे प्राप्त होता है तत् ते
वह, तत्त्वम् तत्त्व छे तत्त्व है ॥३३॥

33. The knowledge that is obtained from these causes is 'Truth'.

दृष्टान्तस्य लक्षणम्—

अथ दृष्टान्तः—दृष्टान्तो नाम यत्र मूर्खविदुषां
बुद्धिसाम्यं, यो वर्ण्यं वर्णयति ।

अथ हवे अब, दृष्टान्तः दृष्टान्त विषे कहेवाभां
आवे छे दृष्टान्तके सम्बन्धमें कहा जाता है, यत्र मूर्खा
जहां, मूर्ख-मूर्ख मूर्ख, विदुषाम् अने विद्वान्नी और
विद्वानकी, बुद्धि-बुद्धिनी बुद्धिकी, साम्यम् समानता
होय समानता हो, यः अने ने और जो, वर्ण्यम्
आप्य जायतने साध्य वस्तुको, वर्णयति सिद्ध करे
सिद्ध करे, दृष्टान्तः नाम ते दृष्टान्त छे वह दृष्टान्त है;

34-(1). As regards example—that is example which describes the similarity of things in a way which is intelligible to the wise and the un-wise alike.

यथा—अग्निरुष्णः, द्रवमुदकं, स्थिरा पृथिवी,
आदित्यः प्रकाशक इति; यथा आदित्यः प्रकाश-

३४. यो वर्ण्यं वर्णयति—तेनैव यद्वर्ण्यं वर्णयति (घ.).

,, आदित्यः—वाऽऽदित्यः (घ. घ.)

कस्तथा सांख्यज्ञानं प्रकाशकमिति ॥ ३४ ॥

यथा नेमके जैसेकि, अग्निः अग्नि जमि, उष्णः
उष्ण छे उष्ण है, उदकम् पाणी जल, द्रवम् प्रवाही
छे द्रव है, पृथिवी पृथ्वी पृथ्वी, स्थिरा स्थिर छे स्थिर
ह, आदित्यः अने सूर्य और सूर्य. प्रकाशकः इति
प्रकाश करनार छे प्रकाशक है, यथा नेम जिस प्रकार,
आदित्यः सूर्य सूर्य, प्रकाशकः प्रकाश करनार छे
प्रकाशक है, तथा तेम उसी प्रकार, सांख्यज्ञानम्
सांख्यज्ञान सांख्यज्ञान, प्रकाशकम् प्रकाश करनारुं छे
प्रकाशक है ॥ ३४ ॥

34. As for instance, fire is hot, water is fluid, the earth is firm, and the sun illuminates. The knowledge of Sankhya (system of philosophy) is as illuminative as the sun.

उपनयनिगमनयोर्लक्षणम्—

उपनयो निगमनं चोक्तं स्थापनाप्रतिष्ठापना-
व्याख्यायाम् ॥ ३५ ॥

उपनयः उपनय उपनय, निगमनम् च अने
निगमन और निगमन, स्थापना-स्थापना स्थापना,
प्रतिष्ठापना-तथा प्रतिष्ठापनानी और प्रतिष्ठापनाकी,
व्याख्यायाम् व्याख्यायां व्याख्यामें, उक्तम् कहां छे
कह दिये हैं ॥ ३५ ॥

35. Application and deduction have been described while explaining 'proof' and 'counter-proof'.

उत्तरस्य लक्षणम्—

अथोत्तरम्—उत्तरं नाम साधर्म्योपदिष्टे हेतौ
वैधर्म्यवचनं, वैधर्म्योपदिष्टे वा हेतौ साधर्म्य-
वचनम् ।

अथ हवे अब, उत्तरम् उत्तर विषे कहेवाभां आवे
छे उत्तरके सम्बन्धमें कहा जाता है, उत्तरम् नाम उत्तरे।

३४. सांख्यज्ञानं—सांख्यवचनं (घ. घ. घ.)

३५. वा हेतौ साधर्म्यवचनम्—वा साधर्म्यवचनम् (घ.)

અર્થ. ઉત્તરકા અર્થ, સાધર્મ્ય- સાધર્મ્યથી સાધર્મ્યે, અપદિષ્ટે કહેલા કહે નયે, હેતુ હેતુમાં હેતુમાં, વૈધર્મ્ય- વૈધર્મ્યના વૈધર્મ્યકા, વચનનું કથન છે કથન છે, વૈધર્મ્ય- અથવા વૈધર્મ્યથી ભળવા વૈધર્મ્યે, અપદિષ્ટે કહેલા કહે નયે, હેતુ હેતુમાં હેતુમાં, સાધર્મ્ય- સાધર્મ્યના સાધર્મ્યકા, વચનનું કથન છે કથન છે;

36-(1). Rejoinder— rejoinder is a retort which asserts the disparity between a cause and its effect when their similarity has been adduced; and asserts the similarity of cause and effect when their disparity has been adduced.

યથા—‘હેતુસાધર્મ્યાનો વિજારાઃ, શીતકસ્ય હિ વ્યાધેર્હેતુમિઃ સાધર્મ્યં હિમશિશિરવાતસંસ્પર્શાઃ,’
इति ब्रुवतः परो ब्रूयात्—हेतुविधर्म्याનો विकाराः,
यथा शरीरावयवानां दाहोष्ण्यकोथप्रपचने हेतु-
वैधर्म्यं हिमशिशिरवातसंस्पर्शा इति । एतत्
सविपर्ययमुत्तरम् ॥ ३६ ॥

યથા જેમકે જેસેકિ, વિકારાઃ વિકારો વિકાર, હેતુ- હેતુના હેતુકે, સધર્માણઃ સમાન ધર્મવાળા હોય છે સમાન ધર્મવાળે હોતે દે, શીતકસ્ય શીત શીત, વ્યાધેઃ હિ વ્યાધિમાં રોગમાં, હિમ- બરફ, શિશિર- તથા શીત તથા શીત, વાત- પવનના વાતકે, સંસ્પર્શાઃ સ્પર્શો એ સ્પર્શો વદ, હેતુમિઃ કારણોના અર્થે કારણોકે સાળ, સાધર્મ્યમ્ સમાન ધર્મવાળાપણું છે સમાનધર્મતા છે, હિતિ એમ એસા, બ્રુવતઃ કહેતા વાડીને કહેતે હુણ વારીકો, પરઃ પ્રતિપક્ષી પ્રતિપક્ષી, બ્રૂયાત્ કહે કે કહે કિ, વિકારાઃ રોગોમાં રોગોમાં, હેતુ- હેતુનું હેતુકો, વિધર્માણઃ વિરુદ્ધ- ધર્મવાળાપણું હોય છે વિરુદ્ધધર્મતા હાથી છે, યથા જેમકે જેસેકિ, શરીર- શરીરના શરીરકે, અવયવાનામ્ અવયવોનાં અવયવોકે, દાહ- દાહ દાહ, ઔષ્ણ્ય- ઉષ્ણતા ઉષ્ણતા, કોષ- સડો સડના, પ્રપચને તથા પાક એ વ્યાધિમાં ઓર પચના હન વ્યાધિયોમાં, હિમ- બરફ,

શિશિર- તથા શીત તથા શીત, વાત- પવનના વાતકે, સંસ્પર્શાઃ સ્પર્શો એ સ્પર્શો વદ, હેતુ- કારણોના કારણોકે, વૈધર્મ્યમ્ વિરુદ્ધધર્મવાળાપણું છે વિરુદ્ધધર્મતા છે, હિતિ એ પ્રમાણે, હિતિ પ્રમાણે, એવત્ આ વદ, સવિપર્યયમ્ વિપરીતતાવાળો વિપરીતતાયુક્ત, ઉત્તરમ્ ઉત્તર છે ઉત્તર છે ॥ ૩૬ ॥

36. For example, when it is said, ‘The disease of cold is similar in nature to its cause such as contact with snow and the cold wind’, the opponent should declare ‘the diseases are dissimilar in nature to these causes’, for the heat, burning, sloughing or suppuration are dissimilar to the touch of dew and the winter-wind. This is called rejoinder in its positive and negative forms.

સિદ્ધાન્તસ્ય લક્ષણમ્—

અથ સિદ્ધાન્તઃ—સિદ્ધાન્તો નામ સ યઃ પરી-
ક્ષકૈર્બહુવિધં પરીક્ષ્ય હેતુમિદ્ધ સાધયિત્વા સ્થા-
પ્યતે નિર્ણયઃ ।

અથ હવે અથ, સિદ્ધાન્તઃ સિદ્ધાન્ત વિષે કહેવામાં આવે છે સિદ્ધાન્તકે સમ્બન્ધમાં કહા જાતા છે, યઃ જે જો, નિર્ણયઃ નિર્ણય નિર્ણય, પરીક્ષકૈઃ પરીક્ષકોથી પરીક્ષકોસે, બહુવિધમ્ બહુ પ્રકારે બહુત પ્રકારસે, પરીક્ષ્ય પરીક્ષા કરીને પરીક્ષા કરકે, હેતુમિઃ જ અને હેતુઓથી ઓર હેતુઓ દ્વારા, સાધયિત્વા સિદ્ધ કરીને સિદ્ધ કરકે, સ્થાપ્યતે સ્થપાય છે સ્થિર ક્રિયા જાતા છે, સઃ તે વદ, સિદ્ધાન્તઃ નામ સિદ્ધાન્ત કહેવાય છે સિદ્ધાન્ત કહા જાતા છે;

37-(1). As regards conclusion—that is conclusion which is the determination established by investigating

૩૬. હેતુમિઃ સાધર્મ્ય-હેતુસાધર્મ્યવચન (૭.)

,, હેતુવૈધર્મ્ય-હેતુમિવૈધર્મ્ય (૫.)

૩૭ નામ સ યઃ—નામ યઃ (૫.)

,, નિર્ણયઃ—નિર્ણયઃ સ સિદ્ધાન્તઃ (૫.)

in various ways and deducing by means of various reasons.

સ ચતુર્વિધઃ—સર્વતન્ત્રસિદ્ધાન્તઃ, પ્રતિતન્ત્ર-સિદ્ધાન્તઃ, અધિકરણસિદ્ધાન્તઃ, અભ્યુપગમસિદ્ધાન્તશ્ચેતિ ।

સઃ તે વહ, ચતુર્વિધઃ ચાર પ્રકારનો છે ચાર પ્રકારકા હૈ, સર્વતન્ત્ર-સર્વતન્ત્ર સર્વતન્ત્ર, સિદ્ધાન્તઃ સિદ્ધાન્ત સિદ્ધાન્ત, પ્રતિતન્ત્ર-પ્રતિતન્ત્ર પ્રતિતન્ત્ર, સિદ્ધાન્તઃ સિદ્ધાન્ત સિદ્ધાન્ત, અધિકરણ-અધિકરણ અધિકરણ, સિદ્ધાન્તઃ સિદ્ધાન્ત સિદ્ધાન્ત, અભ્યુપગમ-અને અભ્યુપગમ ઓર અભ્યુપગમ, સિદ્ધાન્તઃ ચ હૈતિ સિદ્ધાન્ત સિદ્ધાન્ત;

37-(2). That conclusion is of four kinds. Universal conclusion [Sarvatantra Siddhanta], Particular conclusion [Pratitantra Siddhanta], Implied conclusion [Adhikarana Siddhanta], and Hypothetical conclusion [Abhyupagama Siddhanta].

તન્ત્ર સર્વતન્ત્રસિદ્ધાન્તો નામ તસ્મિન્સ્તસ્મિન્ સર્વસ્મિન્સ્તન્ત્રે તત્તત્ પ્રસિદ્ધં; યથા સન્તિ નિદાનાનિ, સન્તિ વ્યાધયઃ, સન્તિ સિદ્ધચુપાયાઃ સાધ્યાનામિતિ ।

તન્ત્ર તેમાં અને, સર્વતન્ત્રસિદ્ધાન્તઃ નામ સર્વતન્ત્ર-સિદ્ધાન્તનો અર્થ સર્વતન્ત્રસિદ્ધાન્તકા અર્થ, તસ્મિન્ તે ઉપ, તસ્મિન્ તે ઉપ, સર્વસ્મિન્ સધળાં સબ, તન્ત્રે શાસ્ત્રોમાં શાસ્ત્રોમાં, પ્રસિદ્ધ ને ને પ્રસિદ્ધ છે જો જો પ્રસિદ્ધ હૈ, તત્ તત્ તે તે છે વહ વહ હૈ, યથા નેમકે જેઠે, નિદાનાનિ નિદાન નિદાન, સન્તિ છે હૈ, વ્યાધયઃ વ્યાધિઓ રોગ, સન્તિ છે હૈ, સાધ્યાનામ્ સાધ્ય રોગોના સાધ્ય રોગોની, સિદ્ધિ-સિદ્ધિના સિદ્ધિ, ઉપાયાઃ ઉપાયો ઉપાય, સન્તિ હૈતિ છે હૈ;

૩૭. સ ચતુર્વિધઃ—સ ચોક્તચતુર્વિધઃ (વ.)

,, સર્વસ્મિન્સ્તન્ત્રે તત્તત્ પ્રસિદ્ધં—સર્વતન્ત્રેષુ તત્પ્રસિદ્ધં (વ. ૭.)

,, સાધ્યાનામ્—સાધ્યાનાં વ્યાધીનામ્ (વ.)

37-(3). Among them the universal conclusion is that which is found in each and every treatise on the subject, such as, there are causes, there are diseases and there are means of remedying the remediable diseases.

પ્રતિતન્ત્રસિદ્ધાન્તો નામ તસ્મિન્સ્તસ્મિન્એકૈક-સ્મિન્સ્તન્ત્રે તત્તત્ પ્રસિદ્ધં;

પ્રતિતન્ત્રસિદ્ધાન્તઃ નામ પ્રતિતન્ત્રસિદ્ધાન્તનો અર્થ પ્રતિતન્ત્રસિદ્ધાન્તકા અર્થ, તસ્મિન્ તે ઉપ, તસ્મિન્ તે ઉપ, એકૈકસ્મિન્ એક એક એક, તન્ત્રે શાસ્ત્રોમાં શાસ્ત્રોમાં, પ્રસિદ્ધ ને ને પ્રસિદ્ધ વસ્તુ છે જો જો પ્રસિદ્ધ વસ્તુ હૈ, તત્ તત્ તે તે છે વહ વહ હૈ;

37-(4). The particular conclusion is that which is found in a treatise of a particular branch of science.

યથા—અન્યત્રાદ્યૌ રસાઃ પદ્મત્ર, પદ્મેન્દ્રિયાણ્યત્ર પદ્મેન્દ્રિયાણ્યન્યત્ર તન્ત્રે, વાતાદિકૃતાઃ સર્વે વિકારા યથાડન્યત્ર, અત્ર વાતાદિકૃતા ભૂતકૃતાશ્ચ પ્રસિદ્ધાઃ ।

યથા નેમકે જેઠે, અન્યત્ર અન્ય શાસ્ત્રોમાં અન્ય શાસ્ત્રોમાં, રસાઃ રસો રસ, પદ્મો આઠ છે આઠ હૈ, અત્ર અને આ શાસ્ત્રોમાં ઓર હમ શાસ્ત્રોમાં, પદ્ ૭ છે છઃ હૈ, અન્યત્ર બીજાં દુસરે, તન્ત્રે શાસ્ત્રોમાં શાસ્ત્રોમાં, હૈન્દ્રિયાણિ હૈન્દ્રિયો હૈન્દ્રિય, પદ્ ૭ છે છઃ હૈ, અત્ર આ શાસ્ત્રોમાં ઓર હમ શાસ્ત્રોમાં, હૈન્દ્રિયાણિ હૈન્દ્રિયો હૈન્દ્રિય, પદ્ પાંચ છે પાંચ હૈ, યથા નેમકે જેઠે, અન્યત્ર બીજાં શાસ્ત્રોમાં અન્ય શાસ્ત્રોમાં, સર્વે સર્વ સબ, વિકારાઃ વિકારો વિકારો, વાતાદિ-વાતાદિઓ વાતાદિસે, કૃતાઃ કરેલા પ્રસિદ્ધ છે અન્ય પ્રસિદ્ધ હૈ, અત્ર અને આ શાસ્ત્રોમાં ઓર હમ શાસ્ત્રોમાં, વાતાદિ-વાતાદિઓ વાતાદિસે, કૃતાઃ કરેલા અન્ય, ભૂત-તથા ભૂતે તથા ભૂતસે, કૃતાઃ ચ કરેલા અન્ય, પ્રસિદ્ધાઃ પ્રસિદ્ધ છે પ્રસિદ્ધ હૈ;

૩૭. તસ્મિન્સ્તસ્મિન્એકૈકસ્મિન્સ્તન્ત્રે—તસ્મિન્સ્તસ્મિન્સ્તન્ત્ર (વ.)

,, પદ્મત્ર-પદ્મન્યત્ર (સ.)

પદ્મેન્દ્રિયાણ્યત્ર—પદ્મેન્દ્રિયાણિ વચાન્વચાણ્યત્ર (સ. વ.)

37-(5). For instance, there are said to be eight tastes elsewhere. But here there are only six. Here are only five sense-organs. Elsewhere they are six. Elsewhere diseases are caused by vata and other humors. Here they are known as caused by both vata and other humors as well as by evil spirits.

अधिकरणसिद्धान्तो नाम स यस्मिन्नधिकरणे प्रस्तूयमाने सिद्ध्याम्यन्याम्यधिकरणानि भवन्ति, यथा—'न मुक्तः कर्मानुबन्धिकं कुरुते, निःस्पृहत्वात्' इति प्रस्तुते सिद्धाः कर्मफल-मोक्ष-पुरुष-प्रेत्यभावा भवन्ति ।

यस्मिन् जेभां जिय, अधिकरणे ओइ प्रकरणेन एक प्रकरणके, प्रस्तूयमाने प्रस्ताव करता प्रस्तुत किये जाने पर, जन्मानि जीवन् अन्य, अपि पक्ष भी, अधिकरणानि प्रकरणेन प्रकरण, सिद्धानि सिद्ध सिद्ध, भवन्ति यथा अन्य ओ हो जाते हैं, सः ते वह, अधिकरणसिद्धान्तः नाम अधिकरणसिद्धान्त ओ अधिकरणसिद्धान्त है, यथा जेभां जैमे, मुक्तः शुच-मुक्त पुरुष जीवन्मुक्त पुरुष, जानुबन्धिकम् जन्मान्तरभां इण आपनार जन्मान्तरमे फलजनक, कर्मा कर्म कर्म, न नहीं नहीं, कुरुते करता करता, निःस्पृहत्वात् निःस्पृहपक्षाने धर्मे निःस्पृह होनेसे, इति आ ऐसा, प्रस्तुते प्रकरणेन प्रस्ताव यथा इस प्रकरणके प्रस्ताव होने पर, जन्म- कर्मानु कर्मका, फल-इण फल, मोक्ष-मोक्ष मोक्ष, पुरुष-आत्मा आत्मा, प्रेत्यभावाः अने पुनर्भव और पुनर्भव, सिद्धाः ओओनां प्रकरणे सिद्ध इनके प्रकरण सिद्ध, भवन्ति यथा अन्य ओ हो जाते हैं;

37-(6). Implied conclusion is that which is determined by implication in the course of a statement of facts; such as, the liberated souls do not act in a karma bound manner as they are indifferent to fruits of action.

३७. प्रस्तूयमान-प्रस्तूयमाने (व.)

These having been established, others like the fruits of action, liberation, the individual and rebirth are concluded by implication.

अभ्युपगमसिद्धान्तो नाम स यमर्थमसिद्धमपरीक्षितमनुपदिष्टमहेतुकं वा वादकालेऽभ्युपगच्छन्ति भिषजः; तद्यथा—द्रव्यं प्रधानमिति कृत्वा वक्ष्यामः, गुणाः प्रधानमिति कृत्वा वक्ष्यामः, वीर्यं प्रधानमिति कृत्वा वक्ष्यामः, इत्येवमादिः । इति चतुर्विधः सिद्धान्तः ॥ ३७ ॥

वाद- वादने वादके, काले सभये समयमें, भिषजः वैद्यो वैद्य, यम् जे जिस, असिद्धम् असिद्ध असिद्ध, अपरीक्षितम् परीक्षा नहीं करता अपरीक्षित, अनुपदिष्टम् नहीं उपदेशायेला आतोपदेशादित, अहेतुकम् वा अथवा हेतुही असिद्ध अथवा हेतुसे असिद्ध, अर्थम् अर्थने अर्थको, अभ्युपगच्छन्ति उपगृह्य गये ओ स्वीकार करलेते है, सः ते वह, अभ्युपगमसिद्धान्तः नाम अभ्युपगमसिद्धान्त ओ अभ्युपगमसिद्धान्त है, तत् यथा जेभां जैसेकि, द्रव्यम् द्रव्य द्रव्य, प्रधानम् प्रधान ओ प्रधान है, इति ओम ऐसा, कृत्वा सभञ मान कर, वक्ष्यामः वक्ष्युं कहेंगे, गुणाः गुण गुण, प्रधानम् प्रधान ओ प्रधान है, इति ओम ऐसा, कृत्वा सभञ मान कर, वक्ष्यामः वक्ष्युं कहेंगे, वीर्यम् वीर्य वीर्य, प्रधानम् प्रधान ओ प्रधान है, इति ओम ऐसा, कृत्वा सभञ मान कर, वक्ष्यामः वक्ष्युं कहेंगे, इति एवम् आदिः धियादि इत्यादि, इति आ प्रमाणे इस प्रकार, सिद्धान्तः सिद्धान्त सिद्धान्त, चतुर्विधः चार प्रकारने ओ चार प्रकारका है ॥ ३७ ॥

37. The hypothetical conclusion is that which is taken for granted by physicians at the time of debate

३७. स यमर्थमसिद्धम्—यमर्थमसिद्धम् (व.)

„ अनुपदिष्टमहेतुकं—अनुपदिष्टहेतुकं (व.)

„ द्रव्यं प्रधानम्—द्रव्यं न प्रधानम् (व. क. क.)

„ प्रधानम्—प्रधानाः (क. क. व.)

„ वीर्यं—वीर्यं (व. व.)

though it has not been established nor investigated nor taught nor even based on reason, as for instance, we shall talk taking substance to be primary, taking attributes to be primary, taking action as primary etc. These are the four kinds of conclusions.

शब्दस्य लक्षणम्—

अथ शब्दः—शब्दो नाम वर्णसमाज्ञायः, स चतुर्विधः—दृष्टार्थश्च, अदृष्टार्थश्च, सत्यश्च, अनृतश्चेति ।

अथ हवे अब, शब्दः शब्द विषे कहेवाभां आवे छे शब्दके सम्बन्धमें कहा जाता है, शब्दः नाम शब्दने। अर्थ शब्दका अर्थ, वर्ण-वर्णोंने। वर्णोंका, समाज्ञायः समूह छे समूह है, सः ते वह, चतुर्विधः चार प्रकारका है, दृष्टार्थः दृष्टार्थ अदृष्टार्थः च अदृष्टार्थ अदृष्टार्थ, सत्यः च सत्य सत्य, अनृतः च इति अने अनृत और अनृत;

38-(1) As regards the 'Word' or verbal testimony the word is a collection of letters. It is of four kinds—of observable meaning, of unobservable meaning, true, and false.

तत्र दृष्टार्थो नाम—त्रिमिहैतुभिर्दोषाः प्रकुप्यन्ति, चक्षुर्भिरुपक्रमैश्च प्रशाम्यन्ति, सति ओत्रादिसङ्गावे शब्दाविग्रहणमिति ।

तत्र तेभां उनमें, दृष्टार्थः नाम दृष्टार्थोंनां उदाहरण आपवाभां आवे छे दृष्टार्थके उदाहरण दिये जाते हैं, त्रिभिः त्रिभिः तीन, कारणैः कारणोंसे, दोषाः दोषों, प्रकुप्यन्ति प्रकुप्यन्ति पाये छे प्रकुपित होते हैं, चक्षुः चक्षुः, उपक्रमैः उपक्रमोंसे, प्रशाम्यन्ति शमी गाय छे शान्त होते हैं, ओत्र-हानि कर्ण, नादि-वज्रे आदिके, सङ्गावे सङ्गावे अच्छे, सति १८. सति ओत्रादिसङ्गावे-ओत्रादिसङ्गावे (५.)

होय ते। होने पर, शब्द-शब्द शब्द. नादि-वज्रेतु आदिका, प्रहणम् इति अहण् याम् छे प्रहण होता है;

38-(2). Of them, the word of observable meaning is, for instance, like this. Owing to the three causes, the body-humors are provoked. Through the six modes of treatment, they abate. Where the hearing is good, these words are apprehended.

अदृष्टार्थः पुनः—अस्ति प्रेत्यभावः, अस्ति मोक्ष इति ।

अदृष्टार्थः पुनः अदृष्टार्थोंनां उदाहरण आपवाभां आवे छे अदृष्टार्थके उदाहरण दिये जाते हैं, प्रेत्यभावः अ-भा-तर जन्मान्तर, अस्ति छे है, मोक्षः मोक्ष मोक्ष, अस्ति इति छे है;

38-(3). The word of unobservable meaning is such as "There is rebirth; there is liberation".

सत्यो नाम—यथार्थभूतः सत्यायुर्वेदोपदेशः, सन्ति सिद्धपायाः साध्यानां व्याधीनां, सन्त्यारम्भफलानीति ।

सत्यः नाम सत्य अदृष्ट सत्यका अर्थ, यथार्थभूतः 'वास्तविक' छे 'वास्तविक' है, आयुर्वेद-आयुर्वेदना आयुर्वेदके, उपदेशः उपदेशे। उपदेश, सन्ति छे हैं, साध्यानाम् साध्य साध्य, व्याधीनाम् व्याधीनों। रोगोंकी, सिद्धि-सिद्धिना सिद्धिके, उपायाः उपायों। उपाय, सन्ति छे हैं, आरम्भ-कर्मोंनां कर्मके, फलानि हव्ये। फल, सन्ति इति छे हैं;

38-(4). The true word is that which is faithful to reality; such as—there are Ayurvedic (medical) instructions; there are the means of cure for curable diseases. Efforts bear fruit.

१८. सिद्धपायाः—उपायाः (५.)

.. साध्यानां व्याधीनां—साध्यानाम् (५.)

સત્યવિપર્યયશ્ચાનુતઃ ॥ ૩૮ ॥

અનુતઃ ચ અને અનુત ઓ જોર અનુત યહ, સત્ય-
સત્યથી સત્યહે, વિપર્યયઃ ઉલ્લુ ઓ વિપરીત હૈ ॥૩૮॥

38. The contrary of the true is
'False.'

[પ્રત્યક્ષસ્ય લક્ષણમ્—

અથ પ્રત્યક્ષં—પ્રત્યક્ષં નામ તદ્વદાત્મના ચૈન્દ્રિ-
યૈશ્ચ સ્વયમુપલબ્યતે; તત્રાત્મપ્રત્યક્ષાઃ સુક્ષ્મદુઃસ્થ-
ચ્છાદ્યેષાદયઃ, શબ્દાદ્યસ્તિષ્ઠિન્દ્રિયપ્રત્યક્ષાઃ ॥૩૯॥

અથ હવે અથ, પ્રત્યક્ષમ્ પ્રત્યક્ષ વિષે કહેવામાં
આવે છે પ્રત્યક્ષકે સમ્બન્ધમેં કહા જાતા હૈ, ચત્ત જે જો,
જાતમના ચ મનથી મનસે, ઇન્દ્રિયૈઃ ચ અને ઇન્દ્રિયથી
જોર ઇન્દ્રિયોસે, સ્વયમ્ સાક્ષાત્ સાક્ષાત્, સ્પર્શકમ્બતે
બહુમ્ ઓ જાના જાતા હૈ, તત્ત તે વહ, પ્રત્યક્ષમ્ નામ
પ્રત્યક્ષ ઓ પ્રત્યક્ષ હૈ, તત્ર અહીં યહાં, સુક્ષ્મ- સુખ સુખ,
દુઃખ- દુઃખ દુઃખ, સ્પર્શ- ઇન્દ્રિય- ઇન્દ્રિય, દ્રેષ- અને દ્રેષ
જોર દ્રેષ, જાત્વઃ વગેરે આદિ, જાતમ- મનથી મનસે,
પ્રત્યક્ષાઃ પ્રત્યક્ષ ઓ પ્રત્યક્ષ હૈ, શબ્દ- શબ્દ શબ્દ, આદયઃ
આદિ આદિ, તુ તેા તો, ઇન્દ્રિય- ઇન્દ્રિયથી ઇન્દ્રિયોસે,
પ્રત્યક્ષાઃ પ્રત્યક્ષ ઓ પ્રત્યક્ષ હૈ ॥ ૩૯ ॥

39. As regards Direct Perception—
direct perception is that which is
perceived by the mind and the senses
directly. Of them, happiness, sorrow,
like and dislike etc., are perceived by
the mind. Sound and other objects
are perceived by the senses.

અનુમાનસ્ય લક્ષણમ્—

અથાનુમાનમ્—અનુમાનં નામ તર્કો યુક્ત્યવેશ્તઃ;

અથ હવે અથ, અનુમાનમ્ અનુમાન વિષે કહેવામાં
આવે છે અનુમાનકે સમ્બન્ધમેં કહા જાતા હૈ, યુક્તિ-
યુક્તિની યુક્તિ, અવેશ્તઃ અવેશ્તઃ રાખનારો અવેશ્ત

૩૯. પ્રત્યક્ષં નામ તદ્વદાત્મના ચૈન્દ્રિયૈશ્ચ સ્વયમુપલબ્યતે—પ્રત્યક્ષં
નામ તદ્વદાત્મા સ્વયમિન્દ્રિયૈર્નૈનશ્ચા ચોપલબ્યતે (વ.)

,, ચૈન્દ્રિયૈઃ—વન્દ્રિયૈઃ (વ.)

રચનેવાલા, તર્કઃ તર્ક તર્ક, અનુમાનમ્ નામ અનુમાન
ઓ અનુમાન હૈ;

40-(1). As regards Inference—that
is inference which is a conclusion
based on reason.

યથા—અગ્નિ જરણશક્ત્યા, વલં વ્યાયામશક્ત્યા,
શ્રોત્રાદીનિ શબ્દાદિપ્રહણેનેત્વેવમાદિ ॥ ૪૦ ॥

યથા જેમકે એસે કિ, જરણ- પચાવવાની જરણ,
જાત્વ શક્તિથી શક્તિસે, અગ્નિમ્ અગ્નિનું અગ્નિકા,
વ્યાયામ- વ્યાયામની વ્યાયામકી, જાત્વ શક્તિથી
શક્તિસે, વલં અગ્નિનું વલકા, શબ્દ- શબ્દ શબ્દ, આદિ-
વગેરેના આદિકે, પ્રહણેન પ્રહણથી પ્રહણસે, શ્રોત્ર- કાન
કર્ણ, આદિનિ વગેરેનું અનુમાન કરવામાં આવે છે
અગ્નિકા અનુમાન કિયા જાતા હૈ, ઇતિ ઇત્તમ્ આદિ
ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ ॥ ૪૦ ॥

40. For instance, we infer digestive
fire from the power of digestion,
strength from the power to exercise,
one's sense of hearing etc., from one's
capacity to perceive sound and other
sense-objects.

એતિહ્યસ્ય લક્ષણમ્—

અથૈતિહ્યમ્—એતિહ્યં નામાત્મોપદેશો વેદાદિઃ ॥ ૪૧ ॥

અથ હવે અથ, એતિહ્યમ્ એતિહ્ય વિષે કહેવામાં
આવે છે એતિહ્યકે સમ્બન્ધમેં કહા જાતા હૈ, વેદ- આદિઃ
વેદાદિ વેદાદિ, આત્મોપદેશઃ આત્મોપદેશ આત્મોપદેશ,
એતિહ્યમ્ નામ એતિહ્ય ઓ એતિહ્ય હૈ ॥ ૪૧ ॥

41. As regards Tradition—tradition
means the instruction of reliable sages,
such as Vedas and others.

ઔપમ્યસ્ય લક્ષણમ્—

અઔપમ્યમ્—ઔપમ્યં નામ યદ્વ્યોમાન્યસ્ય
સ્પર્શદ્યમશ્ચિહ્યત્ય પ્રકાશનમ્;

૪૦. યથા—વલોકત્ (વ. જ.)

अथ हवे अथ, औपम्यम् औपम्य विधे कहेवाभा आवे छे औपम्यके सम्बन्धमें कहा जाता है, यत् ते जो, अन्येन प्रसिद्ध ओक पदार्थनी साधे प्रसिद्ध एक पदार्थके साथ, अन्यत्तु जीव्य अप्रसिद्ध पदार्थनी दूसरे अप्रसिद्ध पदार्थकी, सादृश्यम् सरभाभष्टीने सदृशताको, अविकृत्य लक्षणे ले कर, प्रकाशनम् ओकथी जीव्यनुं ज्ञान करावुं ओ एकसे दूसरेका ज्ञान कराना यह, औपम्यम् नाम औपम्य छे औपम्य है;

42-(1). As regards Analogy—analogy is that which shows the similarity of one thing to another.

यथा—दण्डेन दण्डकस्य, धनुषा धनुस्तम्भस्य, इष्वासेनाऽऽरोग्यदस्येति ॥ ४२

यथा जेभके जेसे, दण्डेन दंडथी दण्डसे, दण्डकस्य दंडके रोगनु दंडक रोगका, धनुषा धनुषथी धनुषसे, धनुस्तम्भस्य धनुस्तम्भनुं धनुस्तम्भका, इष्वासेन अने आशु ईकनारथी और तीरन्दाजसे, आरोग्यदस्य इति आरोग्य आपनारा वैद्यनुं ज्ञान करावुं आरोग्य देनेवाले वैद्यका ज्ञान कराना ॥ ४२ ॥

42. As for instance, the disease called (Dandaka) rigidity is explained by the word 'staff', whose quality is wooden rigidity; the disease called (Dhanustambha) tetanus is explained by the similarity of the body affected by it to (Dhanus) the bow, and the physician is known as (Ishvasa) the releaser of the arrow that hits the mark, for, like the bowman, he successfully hits the cause of disease and restores good health.

संशयस्य लक्षणम्—

अथ संशयः—संशयो नाम सन्देहलक्षणानुसन्दिग्धेष्वर्थेष्वभिप्रेत्यः;

४१. सन्देहलक्षणानुसन्दिग्धेष्वर्थेष्वभिप्रेत्य (४.)

अथ हवे अथ, संशयः संशय विधे कहेवाभा आवे छे संशयके सम्बन्धमें कहा जाता है, सन्देह-संदेहनां सन्देहके, लक्षण-लक्षणेथी लक्षणोंसे, अनुसन्दिग्धेषु युक्त होवाने लक्षि संदिग्ध युक्त होनेके कारण संदिग्ध, ज्येष्ठेषु विषयोभा विषयोंमें, अनिश्चयः निश्चय न थवे ओ निश्चय न होना यह, संशयः नाम संशय छे संशय है;

43-(1). As regards Doubt--doubt is uncertainty of mind. regarding things.

यथा—दृष्टा ह्यायुष्मल्लक्षणैरुपेताश्चानुपेताश्च तथा सक्रियाश्चाक्रियाश्च पुरुषाः शीघ्रमज्जाश्चिरजीविनश्च, एतदुभयदृष्टत्वात् संशयः—किमस्ति कालकालमृत्युरुत नास्तीति ॥ ४३ ॥

यथा जेभके जेसे कि, पुरुषाः हि डेटलाओक पुरुषो कई एक पुरुष, आयुष्मत्-आयुष्मानना आयुष्मानके, लक्षणेः लक्षणेथी लक्षणोंसे, उपेताः च युक्त युक्त, अनुपेताः च अने डेटलाओक पुरुषो लक्षणेथी रहित और कईएक पुरुष लक्षणोंसे रहित, दृष्टाः जेवाभा आवे छे देखे जाते हैं, तथा सक्रियाः च तथा चिकित्सावाला डेटलाओक पुरुषो तथा जिनकी चिकित्सा की जाती है ऐसे पुरुष, शीघ्र-मज्जाः जल्दी भरी जनारा शीघ्र मरनेवाले, अक्रियाः च अने चिकित्सा वगैरना डेटलाओक पुरुषो और जिनकी चिकित्सा नहीं की जाती ऐसे पुरुष, चिरजीविनः च लक्षणं लक्षणवाला जेवाभा आवे छे दीर्घजीवी देखे जाते हैं, एतत् आ यह, उभय-अने आमत दोनों बातें, दृष्टत्वात् जेवाभा आवेवाथी दिखाई देनेके कारण, संशयः संशय थाय छे के संशय होता है कि, कालकालमृत्युः काल अकालमृत्यु अकालमृत्यु, किम् शुं क्या, अस्ति छे है, उत के अथवा, न अस्ति इति नहीं ? नहीं हैं ? ॥ ४३ ॥

43. Some people are seen with the signs of long life and some without them; some receive treatment and some do not receive treatment. The

४१. किमस्ति—किन्तु (क. व.)

,, कालकालमृत्यु—अकालमृत्युरसंशय (व.).

former type die while the latter live. Having seen both, there arises the doubt—'Is there premature death or is there not?'

પ્રયોજનસ્ય લક્ષણમ્—

અથ પ્રયોજનં—પ્રયોજનં નામ ચર્ચમારમ્બ્યન્ત આરમ્ભાઃ;

અથ હવે અવ, પ્રયોજનમ્ પ્રયોજન વિષે કહેવામાં આવે છે પ્રયોજનકે સમ્બન્ધમે કહા જાતા હૈ, ચર્ચમ્ જેને માટે જિસ લિએ, આરમ્ભાઃ કાર્ય, આરમ્બ્યન્તે આરંભાય છે કિયે જાતે હૈ, પ્રયોજનમ્ નામ તે પ્રયોજન છે વહ પ્રયોજન હૈ;

44-(1). As regards Purpose—purpose is that for the sake of which efforts are made.

યથા—યચકાલમૃત્યુરસ્તિ તતોઽહમાત્માનામાયુષ્યૈરુપચરિષ્યામ્યનાયુષ્યાણિ ચ પરિહરિષ્યામિ, કથં મામકાલમૃત્યુઃ પ્રસહેનેતિ ॥ ૪૪ ॥

યથા જેમકે જેણે, ચર્ચે જે ચર્ચ, અકાલમૃત્યુઃ અકાલમૃત્યુ અકાલમૃત્યુ, અસ્તિ છે હૈ, તતઃ તે તો, અહમ્ હું મે, આત્માનામ્ પોતાને અપના, આયુષ્યઃ આયુષ્ય-વર્ષક વસ્તુઓથી આયુષ્યવર્ષક વસ્તુઓં, ઉપચરિષ્યામઃ ઉપચાર કરીશ ઉપચાર કરુંગા, અનાયુષ્યાણિ ચ અને આયુષ્યને ઓછી કરનાર વસ્તુઓને ઓર આયુષ્યે લિએ અહિતકર વસ્તુઓંકા, પરિહરિષ્યામિ તથા દર્શિ પરિત્યાગ કરુંગા. કથમ્ તો કેવી રીતે તો ક્યો, મામ્ મને મુખે, અકાલમૃત્યુઃ અકાલમૃત્યુ અકાલમૃત્યુ, પ્રસહેતિ હિતિ મારશે મારેગી ॥ ૪૪ ॥

44. For instance, a person says, 'If there is untimely death, I shall treat myself thus aiding the factors that lengthen my life and avoiding the causes that make for the shortening of life. How will premature death overpower me?'

સમ્યભિચારસ્ય લક્ષણમ્—

અથ સમ્યભિચારં—સમ્યભિચારં નામ યદ્યભિચારણં; યથા—મંવેદિદ્મૌષધમસ્મિન્ વ્યાધૌ યૌગિકમયથા નેતિ ॥ ૪૫ ॥

અથ હવે અવ, સમ્યભિચારમ્ સમ્યભિચાર વિષે કહેવામાં આવે છે સમ્યભિચારકે સમ્બન્ધમે કહા જાતા હૈ, યદ્ જે જો, અભિચારણમ્ યોગ્ય સહચારને. અભાવ નિયત સહચારકા અભાવ, સમ્યભિચારમ્ નામ એ સમ્યભિચાર છે વહ સમ્યભિચાર હૈ, યથા જેમકે જેણે, હિદમ્ આ યદ્. ઔષધમ્ ઔષધ ઔષધ, અસ્મિન્ આ હિ, વ્યાધૌ વ્યાધિમાં રોગમેં, યૌગિકમ્ યૌગિક, મંવેત્ પડે હો, અથવા અથવા અથવા, ન હિતિ ન પડુ પડે નહીં સી હો ॥ ૪૫ ॥

45. As regards Exceptionable statement—that is an exceptionable statement which admits deviation from the path, as for instance, in this disease this may act as a remedy or (sometimes) it may not.

જિજ્ઞાસા લક્ષણમ્—

અથ જિજ્ઞાસા—જિજ્ઞાસા નામ પરીક્ષા; યથા મેષજપરીક્ષોત્તરકાલમુપદેક્ષ્યતે ॥ ૪૬ ॥

અથ હવે અવ, જિજ્ઞાસા જિજ્ઞાસા વિષે કહેવામાં આવે છે જિજ્ઞાસાકે સમ્બન્ધમે કહા જાતા હૈ, જિજ્ઞાસા નામ જિજ્ઞાસા એટલે જિજ્ઞાસાકા અર્થ, પરીક્ષા પરીક્ષા છે પરીક્ષા હૈ, યથા જેમકે જેણે, મેષજપરીક્ષા ઔષધપરીક્ષા ઔષધપરીક્ષા, ઉત્તરકાલમ્ આગળ ઉપર આગે. ઉપદેક્ષ્યતે કહેવામાં આવશે કહી જાયગી ॥ ૪૬ ॥

46. As regards Inquiry—inquiry is investigation, as in the case of investigation of remedies described later on.

વ્યવસાયસ્ય લક્ષણમ્—

અથ વ્યવસાયઃ—વ્યવસાયો નામ વિશ્લેષઃ;

૪૫. અસ્મિન્-સ્મિન્ (અ.)

યથા—વાતિક ઇવાયં વ્યાધિઃ, હૃદયેવાસ્ય મેષજં
ત્વેતિ ॥ ૪૭ ॥

અથ હવે અવ, વ્યવસાયઃ બ્યવસાય વિષે કહેવામાં
આવે છે વ્યવસાયકે સમ્બન્ધમે કહા જાતા હૈ, વ્યવસાયઃ
નામ બ્યવસાય એટલે વ્યવસાયકા અર્થ, નિઃશ્વયઃ નિઃશ્વય
છે નિશ્ચય હૈ, યથા જેમકે જેતે, અવમ્ આ યહ,
વાતિકઃ વાતગન્ય વાતગન્ય, વ્યાધિઃ બ્યાધિ વ્યાધિ,
ઇવ જ છે હી હૈ, અસ્ય એનું હસકી, મેષજમ્ ઓપધ
ઔષધ, હૃદય્ આ યહ, ઇવ ચ હતિ જ છે હી હૈ ॥ ૪૭ ॥

47. As regards Determination—
determination is ascertainment. As for
example, this disease is born of vata;
this certainly is its remedy.

અર્થપ્રાપ્તિઃ લક્ષણમ—

અર્થપ્રાપ્તિઃ--અર્થપ્રાપ્તિર્નામ યત્રૈકૈનાર્થનોક્તે-
નાપરસ્થાર્થસ્યાનુક્રમ્યાપિ સિદ્ધિઃ;

અથ હવે અવ, અર્થપ્રાપ્તિઃ અર્થપ્રાપ્તિ વિષે
કહેવામાં આવે છે અર્થપ્રાપ્તિકે સમ્બન્ધમે કહા જાતા હૈ,
યત્ર જ્યાં જહા, કત્તેન કહેલા કહે કુણ, એકેન એક
અર્થેન અર્થથી અર્થસે, અનુક્રમ્ય ન કહેલા ન કહે
કુણ, અપિ પણ મી. અપરસ્ય ધીભ દમરે, અર્થસ્ય
અર્થની અર્થકી, સિદ્ધિઃ સિદ્ધિ થાય સિદ્ધિ ઠાંજાતી હૈ,
અર્થપ્રાપ્તિઃ નામ એ અર્થપ્રાપ્તિ છે વહ અર્થપ્રાપ્તિ હૈ;

48-(1). Implied meaning is that
where, from what is expressed, that
which is unexpressed, is inferred.

યથા—નાયં સંતર્પણસાધ્યો વ્યાધિરિત્યુકે
મવત્યર્થપ્રાપ્તિઃ—અપતર્પણસાધ્યોડયમિતિ, નાનેન
દિશા મોકલ્યમિત્યુકે મવત્યર્થપ્રાપ્તિઃ—નિશ્ચિ
મોકલ્યમિતિ ॥ ૪૮ ॥

યથા જેમકે જેતે, અવમ્ આ યહ, વ્યાધિઃ બ્યાધિ
વ્યાધિ, સંતર્પણ-સંતર્પણથી સંતર્પણસે, સાધ્યઃ સાધ્ય
સાધ્ય, ન નહી નહીં હૈ, હતિ એમ એવા. કત્તે કહેતાં

કહને પર, અવમ્ આ બ્યાધિ વહ વ્યાધિ, અપતર્પણ-
અપતર્પણથી અપતર્પણસે, સાધ્યઃ સાધ્ય છે સાધ્ય હૈ,
હતિ એમ વહ, અર્થપ્રાપ્તિઃ અર્થપ્રાપ્તિ અર્થપ્રાપ્તિ, મવતિ
થાય છે હોતી હૈ, અનેન આ પુરુષે હસે, દિશા દિશસે
વિનમે, ન નહિ નહીં, મોકલ્યમ્ ખાવું બેઠુંએ જાના
વાહિય, હતિ એમ એવા, કત્તે કહેતાં કહને પર, નિશ્ચિ
રાત્રે રાત્રિમે, મોકલ્યમ્ ખાવું જાના વાહિય, હતિ એમ
યહ, અર્થપ્રાપ્તિઃ અર્થપ્રાપ્તિ અર્થપ્રાપ્તિ, મવતિ થાય છે
હોતી હૈ ॥ ૪૮ ॥

48. For instance, in a statement—
this disease is not amenable to im-
pletion therapy, implies, this disease is
amenable to the depletion therapy;
again this man should not eat in the
day, implies that he should eat in
the night.

સંભવસ્ય લક્ષણમ—

અથ સંભવઃ—યો યતઃ સંભવતિ સ તસ્ય
સંભવઃ; યથા—ષડ્ ઘાતવો ગર્ભસ્ય, વ્યાધેરહિતં,
હિતમારોગ્યસ્યેતિ ॥ ૪૯ ॥

અથ હવે અવ, સંભવઃ સંભવ વિષે કહેવામાં
આવે છે સંભવકે સમ્બન્ધમે કહા જાતા હૈ, યઃ જે જો,
યત જેમાંથી જિણસે, સંભવતિ ઉત્પન્ન થાય છે
ઉત્પન્ન હોતા હૈ, સઃ તે વહ, તસ્ય તેનો કસકા, સંભવઃ
સંભવ છે સંભવ હૈ, યથા જેમકે યથા, ગર્ભસ્ય ગર્ભનો
ગર્ભકે ષડ્ ઘાતવ. ૭ ઘાતુઓ ૭ઃ ઘાતુ, વ્યાધેઃ રોગનો
રોગકા, અહિતમ્ અહિત આહારવિહાર અહિત આહાર-
વિહાર, આરોગ્યસ્ય અને આરોગ્યનો ઔર આરોગ્યકા,
હિતમ્ હિત આહારવિહાર સંભવ છે હિત આહાર-
વિહાર સંભવ હૈ ॥ ૪૯ ॥

49. As regards Source—that is the
source from which a thing is born;
as for instance, the six proto-elements
are the source of impregnation; what is
unwholesome is the source of disease.

what is wholesome is the source of health.

અનુયોજ્યસ્ય લક્ષણમ્—

અથાનુયોજ્યમ્—અનુયોજ્યં નામ યદ્વાક્યં વાક્યદોષયુક્તં તત્ । સામાન્યતો વ્યાહતેષ્વર્થેષુ વા વિશેષપ્રદ્ધનાર્થે યદ્વાક્યં તદ્વ્યનુયોજ્યં;

અથ હવે અવ, અનુયોજ્યમ્ અનુયોજ્ય વિષે કહેવામાં આવે છે અનુયોજ્યકે સમ્બન્ધમાં કહા જાતા હૈ, ત્વ ને જો, વાક્યમ્ વાક્ય વાક્ય, વાક્ય- વાક્યના વાક્યકે, દોષ- દોષથી દોષોંસે, યુક્તમ્ યુક્ત હોય છે યુક્ત હોતા હૈ, ત્વ તે વહ, અનુયોજ્યમ્ નામ અનુયોજ્ય છે અનુયોજ્ય હૈ, સામાન્યતઃ અથવા સામાન્ય રીતે અથવા સામાન્ય રૂપસે, વ્યાહતેષુ કહેલા કહે હુએ, જર્થેષુ વા વિષયોમાં વિષયોંમં, વિશેષ- વિશેષના વિશેષ-કે, પ્રદ્ધનાર્થમ્ પ્રદ્ધને માટે પ્રદ્ધનકે લિએ, ત્વ ને જો, વાક્યમ્ વાક્ય વાક્ય, ત્વ તે વહ, અપિ પશુ મી, અનુયોજ્યમ્ અનુયોજ્ય છે અનુયોજ્ય હૈ;

50-(1). As regards Imperfect statement—the imperfect statement is that which is beset with the defects of speech. It is also that statement which when generally stated requires clarification (when questioned further).

યથા—‘સંશોધનસાધ્યોઽયં વ્યાધિઃ’ इत्युक्ते ‘किं वमनसाध्योऽयं, किं वा विरेचनसाध्यः’ इत्यनुयुज्यते ॥ ५० ॥

યથા જેમકે જૈસે, અયમ્ આ યદ્, વ્યાધિઃ રોગ રોગ, સંશોધન- સંશોધનથી સંશોધનસે, સાધ્યઃ સાધ્ય છે સાધ્ય હૈ, હિતિ ઐમ્ એસા, કલે કહેતાં કહને પર, અયમ્ આ યદ્, કિમ્ શું કયા, વમન- વમનથી વમનસે, સાધ્યઃ સાધ્ય છે સાધ્ય હૈ, કિમ્ વા કે અથવા, વિરેચન- વિરેચનથી વિરેચનસે, સાધ્યઃ સાધ્ય છે? સાધ્ય

૫૦. સામાન્યતો વ્યાહતેષ્વર્થેષુ—સામાન્યોદાહરણેષુ (અ.વ.વ.ક.)
,, વાક્યદોષયુક્તં તત્—વાક્યદોષયુક્તં તદ્વ્યનુયોજ્યમ્ (અ.વ.)

હૈ, હિતિ ઐમ્ એસા, અનુયુજ્યતે અનુયોજ્ય કરવામાં આવે છે અનુયોજન ક્રિયા જાતા હૈ ॥ ૫૦ ॥

50. For instance, ‘This disease is amenable to purificatory treatment’, engenders questions like, ‘is it amenable to emesis or purgation?’

અનુયોજ્યસ્ય લક્ષણમ્—

અથાનુયોજ્યમ્—અનુયોજ્યં નામાતો વિપર્યયેણ; યથા—અયમસાધ્યઃ ॥ ૫૧ ॥

અથ હવે અવ, અનુયોજ્યમ્ અનુયોજ્ય વિષે કહેવામાં આવે છે અનુયોજ્યકે સમ્બન્ધમાં કહા જાતા હૈ, અનુયોજ્યમ્ નામ અનુયોજ્ય ઐ અનુયોજ્ય યદ્, અતઃ આથી હસસે, વિપર્યયેણ વિપરીત છે વિપરીત હૈ, યથા જેમકે યથા, અયમ્ આ યદ્, અસાધ્યઃ અસાધ્ય છે અસાધ્ય હૈ ॥ ૫૧ ॥

51. The Perfect statement is the contrary of the above. As for instance, ‘This disease is incurable.’

અનુયોગસ્ય લક્ષણમ્—

અથાનુયોગઃ—અનુયોગો નામ સ યત્ તદ્વિદ્યાનાં તદ્વિદ્યૈરેવ સાર્થં તન્ને તન્નૈકદેશે વા પ્રશ્નઃ પ્રશ્નૈકદેશે વા જ્ઞાનવિજ્ઞાનવચનપ્રતિવચનપરીક્ષાર્થમાદિશ્યતે ।

અથ હવે અવ, અનુયોગઃ અનુયોગ વિષે કહેવામાં આવે છે અનુયોગકે સમ્બન્ધમાં કહા જાતા હૈ, તદ્વિદ્યાનામ્ તે તે વિદ્યાવાળાઓની ઉસ ઉસ વિદ્યાવાળોંકા, તદ્વિદ્યૈઃ તે તે વિદ્યાવાળાઓની ઉસ ઉસ વિદ્યાવાળોંકે, એવ જ હી, સાર્થમ્ સાથે સાથ, તન્ને તન્નૈકદેશે વા પ્રશ્નઃ, તન્ન- અથવા તન્નના અથવા તન્નકે, એકદેશે વા ઐક ભાગમાં એક ભાગમાં, જ્ઞાન- જ્ઞાન જ્ઞાન, વિજ્ઞાન- વિજ્ઞાન વિજ્ઞાન, વચન- વચન વચન, પ્રતિવચન- અને પ્રતિવચનની ઔર પ્રતિવચનની, પરીક્ષાર્થમ્ પરીક્ષાને માટે પરીક્ષાકે લિએ, પ્રશ્નઃ પ્રશ્ન પ્રશ્ન, પ્રશ્ન- અથવા પ્રશ્નનેા અથવા પ્રશ્નકા, એકદેશે વા ઐક ભાગ એક ભાગ, ત્વ ને જો, આદિશ્યતે પૂછવામાં આવે છે પૂછા જાતા હૈ, સઃ તે વહ, અનુયોગઃ નામ અનુયોગ છે અનુયોગ હૈ;

52-(1). As regards Question—question is that which an opponent puts when two persons of the same branch of science discuss a general or particular topic in a common treatise or a chapter in the same treatise, in order to test the knowledge, experience and the dialectical skill of the speaker.

यथा—‘नित्यः पुरुषः’ इति प्रतिज्ञाते यत् परः ‘को हेतुः’ इत्याह, सोऽनुयोगः ॥ ५२ ॥

यथा नेमके जैसे, पुरुषः पुरुष (आत्मा) पुरुष (आत्मा), नित्यः नित्य है, इति नेम इस प्रकार, प्रतिज्ञाते प्रतिज्ञा करता प्रतिज्ञा करने पर, परः प्रतिपक्षी प्रतिपक्षी, कः शुं क्या, हेतुः कारण है? इति नेम ऐसा, यत् ने जो, आह कहें है, सः ते वह, अनुयोगः अनुयोग है ॥ ५२ ॥

52. For instance, when one states ‘Man is eternal’, the other asks ‘what is the cause?’ That is a question.

प्रत्यनुयोगस्य लक्षणम्—

अथ प्रत्यनुयोगः—प्रत्यनुयोगो नामानुयोगस्यानुयोगः; यथा—अस्यानुयोगस्य पुनः को हेतुरिति ॥ ५३ ॥

अथ हवे अब, प्रत्यनुयोगः प्रत्यनुयोग विषे कहे-वाभा आवे है प्रत्यनुयोगके सम्बन्धमें कहा जाता है, प्रत्यनुयोगः नाम प्रत्यनुयोग के प्रत्यनुयोग यह, अनुयोगस्य अनुयोगने अनुयोगका, अनुयोगः अनुयोग है, यथा नेमके जैसे, अथ आ इस, अनुयोगस्य अनुयोगने अनुयोगका, पुनः ५३ कि, कः शुं क्या, हेतुः इति हेतु है? नेम ५३ हेतु है? ऐसा पूछना ॥ ५३ ॥

53. As regards Further question—further question is a question about

the question; as for instance, when the question is answered, the disputant further questions, “What is the cause of that?”

वाक्यदोषाणां लक्षणम्—

अथ वाक्यदोषः—वाक्यदोषो नाम यथा अल्प-स्मिन्नर्थे न्यूनम्, अधिकम्, अनर्थकम्, अपार्थक्यं, विरुद्धं चेति; एतानि ह्यन्तरेण न प्रकृतोऽर्थः प्रणश्येत् ।

अथ हवे अब, वाक्यदोषः वाक्यदोष कहेवाभा आवे है वाक्यदोषके सम्बन्धमें कहा जाता है, वाक्यदोषः नाम वाक्यदोष आ है वाक्यदोष यह है, यथा अल्प नेमके जैसे, अस्मिन् आ इस, अर्थे विषयभा विषयमें, न्यूनम् न्यून न्यून, अधिकम् अधिक अधिक, अनर्थकम् अनर्थक अनर्थक, अपार्थक्यम् अपार्थक्य अपार्थक्य, विरुद्धम् च इति अने विरुद्ध है और विरुद्ध है, हि कारणके क्योंकि, एतानि आ इनके, अन्तरेण सिवाय बिना, प्रकृतः प्रकृत प्रकृत, अर्थः अर्थ अर्थ, न नहीं नहीं, प्रणश्येत् नाश पाभेता नष्ट होता;

54-(1). As regards Flaw of speech—that is a flaw of speech, wherein the sense in words is either insufficient or superfluous or meaningless, or delusive or contradictory. But for these faults, the meaning is not lost.

तत्र न्यूनं—प्रतिज्ञाहेतुदाहरणोपनयनिगमना-नामन्यतमेनापि न्यूनं न्यूनं भवति; यद्वा बहुप-दिष्टहेतुकमेकेन हेतुना साध्यते तच्च न्यूनम् ।

तत्र तेभां उनमें, न्यूनम् न्यून विषे कहेवाभा आवे है न्यूनके सम्बन्धमें कहा जाता है, प्रतिज्ञा-प्रतिज्ञा प्रतिज्ञा, हेतु-हेतु हेतु, उदाहरण- उदाहरण उपनय- उपनय, निगमनावाक्य अने निगमनभावा और निगमनमेंसे, अन्यतमेन ५४ के ५४ किसी एकसे, अपि ५५ भी, न्यूनम् न्यून है।

५४. एतानि ह्यन्तरेण—एतानि बिना (५.)

,, तत्र न्यूनम्—तत्र (५.)

ન્યૂન હોય તો, ન્યૂનમ્ ન્યૂન ન્યૂન, મવતિ ધામ છે હોતા હૈ, તદ્- અથવા બહુ અથવા વધુત, ઉપવિદ્ય-કહેલા છે કહે ગયે હૈ, હેતુકમ્ હેતુઓ નેના એવું હેતુ જિનકે એસા, તત્ વા ને સાધ્ય જો સાધ્ય, યકેન એક જ એક હી, હેતુના હેતુથી હેતુસે, સાધ્યસે સધાય છે સિદ્ધ ક્રિયા જાતા હૈ, તત્ વા તે પશુ તહ મી, ન્યૂનમ્ ન્યૂન છે ન્યૂન હૈ;

54-(2). As regards Insufficiency—that statement is insufficient wherein of proposition, cause, example, application and deduction, any one is found wanting; or where there are many causes for proving a thing, and yet one proves it by adducing only one cause; that is insufficiency.

અધ્યાધિકમ્—અધિકં નામ યજ્યૂનવિપરીતં, યદ્વાસ્યુર્વેદે માપ્યમાણે વાર્હસ્પત્યમૌશનસમન્યદ્વાયર્તિકચિદ્વપ્રતિસંબધાર્થમુચ્યતે, યદ્વા સંબધાર્થમપિ દ્વિરભિપ્રીયતે તત્ પુનરુક્તદોષત્વાદધિકં; તદ્ પુનરુક્તં દ્વિવિધમ્—અર્થપુનરુક્તં, શબ્દપુનરુક્તં ચ; તત્પ્રાર્થપુનરુક્તં યથા—મેષજમૌષધં સાધનમિતિ, શબ્દપુનરુક્તં પુનર્મેષજં મેષજમિતિ;

અથ હવે અવ, અધિકમ્ અધિક ત્રિપે કહેવામાં આવે છે અધિકકે સમ્બન્ધમેં તહા જાતા હૈ, તત્ ને જો, ન્યૂન-ન્યૂનથી ન્યૂનસે, વિપરીતમ્ ઉલટું વિપરીત, (તત્ તે તહ), અધિકમ્ નામ અધિક છે અધિક હૈ, તત્ વા અથવા ને અથવા જો, આયુર્વેદે આયુર્વેદની આયુર્વેદકી, માપ્યમાણે વાત કરતાં વાત કરને પર, વાર્હસ્પત્યમ્ બાર્હસ્પત્ય વાર્હસ્પત્ય, ઔશનસમ્ ઔશનસ ઔશનસ, અન્યત્ વા અથવા બીજું યા અન્ય, તત્ ને જો, કિષ્તિત્ કાઈ કુછ, અપ્રતિસંબધાર્થમ્ સંબધ વગરના અર્થવાળું અસંબધ વિષયવાળા. ઉચ્યતે કહેવાય છે કહા જાતા હૈ, તત્ વા અથવા ને અથવા જો, સંબધાર્થમ્ સંબધ અર્થવાળું સંબધ અર્થવાળા, અપિ

૫૪. પુનરુક્તદોષત્વાદ-પુનરુક્તવાદ (૩.)

૧. શબ્દપુનરુક્તમ-અર્થપુનરુક્તં નામ (૪.)

પશુ મી, દ્વિઃ બે વાર લો વાર, અભિપ્રીયતે કહેવામાં આવે છે કહા જાતા હૈ, તત્ તે તહ, પુનરુક્ત-પુનરુક્ત પુનરુક્ત, દોષત્વાદ દોષથી યુક્ત હોવાથી દોષયુક્ત હોનેસે, અધિકમ્ અધિક છે અધિક હૈ, તત્ વા અને તે તો તહ, પુનરુક્તમ્ પુનરુક્ત પુનરુક્ત, દ્વિવિધમ્ બે ભાતનું છે લો પ્રકારકા હૈ, અર્થપુનરુક્તમ્ અર્થપુનરુક્ત અર્થપુનરુક્ત, શબ્દપુનરુક્તમ્ અને શબ્દપુનરુક્તમ્ શબ્દપુનરુક્ત; તત્ તેમાં તનમેં, અર્થપુનરુક્તમ્ અર્થપુનરુક્ત અર્થપુનરુક્ત, યથા નેમકે જેસે, મેષજમ્ ભેષજ મેષજ, ઔષધમ્ ઔષધ ઔષધ, સાધનમ્ ઇતિ અને સાધન બૌર સાધન, શબ્દપુનરુક્તમ્ શબ્દપુનરુક્તમ્ શબ્દપુનરુક્ત, પુનઃ વળી ફિર, મેષજમ્ ભેષજ મેષજ, મેષજમ્ ઇતિ અને ભેષજ બૌર મેષજ;

54-(3). As regards Superfluity—it is the opposite of insufficiency; when the discussion is about Ayurveda, to cite the authorities of Brihaspati or Usanas or other irrelevant texts is superfluity; or even a relevant passage if repeatedly spoken, makes superfluity owing to the flaw of repetition. Repetition again is of two kinds. Repetition of the sense and repetition of words. Repetition of the sense is where words like (Bheshhaja, Aushadha and Sadhana) medicine, remedy and curing agent are used though they all mean the same thing. Repetition of words is where the same word is repeated like (Bheshhaja, Bheshhaja) medicine, medicine.

અધ્યાનર્થકમ્—અનર્થકં નામ યદ્વચનમક્ષર-પ્રામમાત્રમેવ સ્યાત્ પશ્ચવર્ગવચ્ચ ચાર્યતો ગૃહ્યતે।

અથ હવે અવ, અનર્થકમ્ અનર્થક ત્રિપે કહેવામાં આવે છે અનર્થકકે સમ્બન્ધમેં તહા જાતા હૈ, તત્ ને જો, વચનમ્ વચન વચન, પશ્ચવર્ગવચ્ચ પશ્ચવર્ગની પેઠે પશ્ચવર્ગકે સમાન, મક્ષરપ્રામમાત્રમ્ કેવળ અક્ષરમાત્રમ્

समूहस्य अक्षरसमूहमात्र, एव न ही, स्थाव होय हो, अर्थतः च अने कर्ध अर्थ और कुछ अर्थ, न गृह्यते न कर्ध शङ्का ग्रहण न होसके, (तत् ते वह), अनर्थकम् नाम अनर्थक छे अनर्थक है;

54-(4). 's regards Unmeaning speech - unmeaning speech is that which is composed only of a group of letters without any sense, like the five groups of consonants.

अथापार्थकम्—अपार्थकं नाम यदर्थवच्च परस्परैणासंयुज्यमानार्थकं; यथा च क्र-न(त)क्र-वंश-वज्र-निशाकरा इति ।

अथ हवे अव, अपार्थकम् अपार्थक विषे कहेवाभा आवे छे अपार्थकके सम्बन्धमें कहा जाता है, यत् च ने जो, अर्थवत् अर्थवाणुं होय छत्ता अर्थयुक्त हो तो भी, परस्परैण परस्पर परस्पर, असंयुज्यमान-असंयुक्त असंबद्ध, अर्थकम् अर्थवाणुं होय अर्थवाला हो (तत् ते वह), अपार्थकम् नाम अपार्थक छे अपार्थक है, यथा नेभके जैसे, चक्र- अक्ष चक्र, न(त)क्र- न(त)क न(त)क, वंश- वंश वंश, वज्र- वज्र वज्र, निशाकराः इति अने निशाकर और निशाकर;

54-(5). As regards Delusive speech - that is delusive speech wherein words appear to have sense but are mutually unrelated; as for instance, [Chakra, Na Ta)kra, Vamsa, Vajra, Nisakara] etc., wheel crocodile, race, thunder, moon, etc.

अथ विरुद्धं—विरुद्धं नाम यद्दृष्टान्तसिद्धान्त-समवैविरुद्धं; तत्र पूर्वं दृष्टान्तसिद्धान्तावुक्तौ;

अथ हवे अव, विरुद्धम् विरुद्ध विषे कहेवाभा आवे छे विरुद्धके विषयमें कहा जाता है, यत् ने जो, दृष्टान्त- दृष्टान्त दृष्टान्त, सिद्धान्त- सिद्धान्त सिद्धान्त,

५४. असंयुज्यमानार्थकम्—आयुज्यमानार्थकम् (व.)

॥ नक्रनक्र-तक्रनक्र (व.)

समवैः अने समवधी और समयसे, विरुद्धम् विरुद्ध होय विरुद्ध हो, (तत् ते वह), विरुद्धम् नाम विरुद्ध छे विरुद्ध है, तत्र तेभा उनमें, दृष्टान्त- दृष्टान्त दृष्टान्त, सिद्धान्तौ अने सिद्धान्त और सिद्धान्त, पूर्वम् अगाछ पहले, उक्तौ कहेवाछ गया छे कह दिये गये हैं;

54-(6). As regards Contradiction - that is contradiction in speech which conflicts with examples cited, decision and situation Example and decision have already been explained.

समयः पुनस्त्रिधा भवति; यथा—आयुं समयः, याज्ञिकसमयः, मोक्षशास्त्रिकसमयश्चेति;

समय. समय (स्थापित नियम) समय (स्थापित नियम), पुनः तृती फिर, त्रिधा त्रय अतने तीन प्रकारका, भवति थाय छे है, यथा नेभके यथा, आयु- वैदिकसमयः आयुवैदिक समय आयुवैदिक समय, याज्ञिकसमयः याज्ञिक समय याज्ञिकसमय, मोक्षशास्त्रिक- समयः च इति अने मोक्षशास्त्रिक समय और मोक्ष- शास्त्रिक समय;

54-(7). Now as regards Context - context is of three kinds. As for instance, the medical context, the sacrificial context and the philosophical context.

तत्रायुवैदिकसमयः—चतुष्पादं मेवजमिति, याज्ञिकसमयः—आलभ्या यजमानः पशव इति, मोक्षशास्त्रिकसमयः—सर्वभूतेष्वर्हिसेति; तत्र स्व- समयविपरीतमुच्यमानं विरुद्धं भवति । इति वाक्यदोषाः ॥ ५४ ॥

तत्र तेभा उनमें, आयुवैदिकसमयः आयुवैदिक समय आयुवैदिक समय, यथा नेभके यथा, मेवजम् वेवज मेवज, चतुष्पादम् इति चतुष्पाद छे चतुष्पाद है, याज्ञिकसमय. याज्ञिकसमय याज्ञिकसमय, यजमानः

५४. त्रिधा भवति यथा—यथा भवति (व.)

॥ चतुष्पाद. मेवजम्—चतुष्पाद पशुकक मेवजम् (व.)

અનુમાનોએ યજમાનોનો, વક્તવ્ય: પશુઓનું પશુઓના, જાલમ્બા: કૃતિ આશ્રયન કરવું આલમન કરના ચાહિય, મોક્ષશાસ્ત્રિકસમય: મોક્ષશાસ્ત્રિક સમય મોક્ષશાસ્ત્રિક સમય, સર્વ-સર્વ સર્વ, મૂતેતુ પ્રાણીઓમાં પ્રાણિયોને, અહિંસા કૃતિ અહિંસા અહિંસા, તત્ર તેમાં ઝનમે, સ્વ-પોતાના અપને, સમય-સમયથી સમયસે, વિપરીતમ્ ઉદ્ધટું વિપરીત, ઉચ્ચમાનમ્ બેલાતાં કહા જાતા કુઆ, વિરુદ્ધમ્ વિરુદ્ધ વિરુદ્ધ, મવતિ થાય છે હોતા હૈ, કૃતિ એ મે, વાક્યદોષ: વાક્યદોષો છે વાક્યદોષ હૈ ॥ ૫૪ ॥

54. As regards medical Context—Medicine is four-propped (chatushpadam); the sacrificial Context—the sacrificial animals are to be killed by the master of the sacrifice; the philosophical Context—non-violence towards all creatures must be practised. When a person speaks inconsistently with the context, it is contradiction. These are the flaws of speech.

વાક્યપ્રશંસાયા લક્ષણમ્—

અથ વાક્યપ્રશંસા—વાક્યપ્રશંસા નામ યથા સ્વસ્મિન્નર્થે સ્વન્યૂનમ્, અનધિકમ્, અર્થવત્, અનપાર્થકમ્, અધિરુદ્ધમ્, અધિગતપદાર્થ ચેતિ યત્તદ્વાક્યમનનુયોજ્યમિતિ પ્રશસ્યતે ॥ ૫૫ ॥

અથ હવે અવ, વાક્યપ્રશંસા વાક્યપ્રશંસા વિષે કહેવામાં આવે છે વાક્યપ્રશંસાને સમ્બન્ધમે કહા જાતા હૈ, વાક્યપ્રશંસા નામ વાક્યપ્રશંસા આ છે વાક્ય-પ્રશંસા યદ હૈ, વક્ત્રી કાલુ જેમકે જેસે, અસ્મિન્ આ હસ, અર્થે તુ વિષયમાં વિષયમે, વત્ જે જો, વાક્યમ્ વાક્ય વાક્ય, અન્યૂનમ્ ન્યૂન ન હોય ન્યૂન ન હો, અનધિકમ્ અધિક ન હોય અધિક ન હો, અર્થવત્ અર્થયુક્ત હોય અર્થયુક્ત હો, અનપાર્થકમ્ નિરર્થક ન હોય નિરર્થક ન હો, અધિરુદ્ધમ્ વિરુદ્ધ ન હોય વિરુદ્ધ ન હો, અધિગત-અને અધિકે છે ઔર જ્ઞાત હૈ, પદ-પદનો પદકા, અર્થમ્ વ કૃતિ અર્થ જેને એવું હોય

અર્થ વિચક્ષા એવા હો, વત્ તે વદ, અનનુયોજ્યમ્ અનનુયોજ્ય છે અનનુયોજ્ય હૈ, કૃતિ એ પ્રમાણે એવી, પ્રશસ્યતે વખણાય છે પ્રશંસા કી જાતી હૈ ॥ ૫૫ ॥

55. As regards the Excellence of speech—excellence of speech is that which is neither insufficient in sense nor superfluous, which is full of meaning and not delusive, nor self-contradictory and which is explicit in sense. Such speech is applauded as Perfect statement.

છલસ્ય લક્ષણમ્—

અથછલ—છલ નામ પરિશટમર્થાભાસમ-નર્થકં વાગ્વસ્તુમાત્રમેવ । તદ્ દ્વિવિધં—વાક્છલં, સામાન્યછલં ચ;

અથ હવે અવ, છલમ્ છલ વિષે કહેવામાં આવે છે છલને સમ્બન્ધમે કહા જાતા હૈ, છલમ્ નામ છલ એ છલ યદ, પરિશટમ્ ઠગાર્થી ભરેલું વક્ત્રીયુક્ત, અર્થાભાસમ્ અર્થના આભાસવાળું અર્થયુક્તવા માત્રમ્ હોનેવાલા, અનર્થકમ્ સારા અર્થથી રહિત અરુદ્ધ અર્થસે રહિત, વાગ્વસ્તુમાત્રમ્ એવ કેવળ વાણીના વિદ્યાસરૂપ જ વચન છે કેવળ વાગ્વિકારરૂપ હી વચન હૈ, વત્ તે વદ, દ્વિવિધમ્ એ પ્રકારનું છે દો પ્રકારકા હૈ, વાક્છલમ્ વાક્છલ વાક્છલ, સામાન્યછલમ્ ચ અને સામાન્ય છલ ઔર સામાન્ય છલ;

56-(1). As regards Quibbling—quibbling is the subject-matter of fraudulent, delusive and unmeaning verbosity. This is of two kinds—deception of words and deception of sense.

તત્ર વાક્છલં નામ યથા—કશ્ચિદ્ જ્ઞ્યાત્—નવતન્ત્રોઽયં મિષગિતિ, અથ મિષન્ જ્ઞ્યાત્—નાઈ નવતન્ત્ર એકતન્ત્રોઽહમિતિ, પરો જ્ઞ્યાત્—નાઈ જ્ઞવીમિ નવ તન્ત્રાણિ તવેતિ, અપિ તુ નવામ્યસ્તં તે તન્ત્રમિતિ, મિષન્ જ્ઞ્યાત્—ન મવા નવા

भ्यस्तं तन्त्रम्, अनेकधाऽभ्यस्तं मया तन्त्रमिति,
एतद्वाक्यञ्चलम्।

तत्र तेभ्यः इनमें, वाक्यञ्चलम् नाम वाक्छल आ छे वाक्यञ्चल यह है, बया नेभके जैसे, कश्चित् केहि कोई, ब्रूयात् कहे के कहे कि, जवम् आ यह, भिषक् वैद्य वैद्य, नवतन्त्रः इति नव (६भक्षुना ७) शास्त्रो-
भ्यासवाणे छे नव (नया) शास्त्राभ्यासवाला है, जव
पछी फिर, भिषक् वैद्य वैद्य, ब्रूयात् कहे के कहे कि,
जहम् हुं मे, नवतन्त्रः नव शास्त्रोना अभ्यास-
वाणे नौ शास्त्रोका अभ्यासवाला, न नथी नहीं हूं,
जहम् परंतु हुं परन्तु मे, एकतन्त्रः इति ओ३ शास्त्रोना
अभ्यासवाणे छुं एक शास्त्रका अभ्यासवाला हूं, परः
प्रतिपक्षी प्रतिपक्षी, ब्रूयात् कहे के कहे कि, तव
तें तुमने, नव नव नौ, तन्त्राणि इति शास्त्रोना
अभ्यास कथी छे शास्त्रोका अभ्यास किया है, इति ओ३
ऐसा, जहम् हुं मे, न नथी नहीं, ब्रवीमि कहेता
कहता, अपि तु पक्षु परन्तु, ते तांते तुम्हारा, तन्त्रम्
नव-अभ्यस्तम् इति शास्त्रोना अभ्यास नव (नवो-ताणे)
छे ओ३ कहुं छुं शास्त्रका अभ्यास नव (नया) है ऐसा
कहता हूं, भिषक् वैद्य वैद्य, ब्रूयात् कहे के कहे कि,
मया में मैने, तन्त्रम् शास्त्रोना शास्त्रका, नव-अभ्यस्तम्
न नव बार ७ अभ्यास कथी नथी नौ बार ही अभ्यास
नहीं किया है, मया में मैने, तन्त्रम् शास्त्रोना शास्त्रका,
अनेकधा अनेक बार अनेक बार, अभ्यस्तम् इति
अभ्यास कथी छे अभ्यास किया है, एतत् आ यह,
वाक्यञ्चलम् वाक्छल छे वाक्यञ्चल है;

56(2) Of them the Deception of words is thus—one says to another. "This is a navatantra physician (navatantra meaning a newly initiated one)." Then the physician should answer saying, 'I am not a nava-tantra (navatantra meaning versed in nine branches of science), but I am eka-tantra (eka-tantra meaning versed in one branch of science)'. The man might then say, "I do not mean to say that you

are versed in nine branches of science, but only that you have newly learnt your science". To which the physician should reply, "I have not learnt my science newly but have practised it innumerable times" Such is the quibbling in words.

सामान्यच्छलं नाम यथा—व्याधिप्रशमनायो-
वधमित्युक्ते, परो ब्रूयात्—सत् सत्प्रशमनायेति
किं नु भवानाहः सन् हि रोगः, सौषधं; यदि
च सत् सत्प्रशमनाय भवति, तत्र सन् कासः;
सन् क्षयः, सत्सामान्यात् कासस्ते क्षयप्रशमनाय
भविष्यतीति। एतत् सामान्यच्छलम् ॥ ५६ ॥

सामान्यच्छलम् नाम सामान्य छल आ छे सामान्य छल यह है, बया नेभके जैसे, व्याधि- रोग
रोगकी, प्रशमनाय शांत करवा भाटे शान्तिके लिए,
सौषधम् औषध छे औषध है, इति ओ३ ऐसा, कहे
कहेता कहने पर, परः प्रतिपक्षी प्रतिपक्षी, ब्रूयात्
कहे के कहे कि, सत् सत् (अस्तित्ववाणुं) सत्
(अस्तित्ववाला), सत् सत् सत्के, प्रशमनाय इति
शमनने भाटे छे प्रशमनके लिए है, इति ओ३ ऐसा,
किन् नु थुं क्या, भवान् तमे तुम, आह कहे छे?
कहते हो?, रोगः रोग रोग, सन् हि सत् छे सत् है,
सौषधम् औषध औषध, सत् सत् छे सत् है, यदि च
ओ यदि, सत् सत् सत्, सत् सत्के, प्रशमनाय
शमनने भाटे शमनके लिए, ब्रूयात् होय हो, सत्
तो, कासः सन् कास सत् छे कास सत् है, क्षयः
सन् क्षय सत् छे क्षय सत् है, सत् सामान्यात् सत् ३५
सामान्य (सत्ता—होवापक्ष ३५ अति) ने क्षीय
सत् रूप सामान्यसे, कासः कास कास, ते तभारा भत
प्रभासे तुम्हारे मनमें, क्षय-क्षयनी क्षयकी, प्रशमनाय
शान्ति भाटे शान्तिके लिए, भविष्यति इति भवे
हो जायगा, एतत् आ यह, सामान्यच्छलम् सामान्य
छल छे सामान्य छल है ॥ ५६ ॥

56(3). The general Quibbling or Deception in sense is thus—one s

‘medicine is meant for the alleviation of disease’. The other should reply, “Oh, did you say ‘sat’ is for the alleviation of ‘sat’?”. “‘Sat’ means existence. Disease and medicine are existences. One existence helps the alleviation of another; then cough is an existence and so is consumption. So cough according to you causes alleviation of consumption. This is the Deception of sense or general Quibbling

અહેતોર્લક્ષણમ્—

અથાહેતુઃ—અહેતુર્નામ પ્રકરણસમઃ, સંશયસમઃ, વર્ણ્યસમઃ એતિ ।

જય દવે અવ, અહેતુઃ અહેતુ વિષે કહેવામાં આવે છે અહેતુકે સમ્બન્ધમેં કહા જાતા હૈ, અહેતુઃ નામ અહેતુ અહેતુ, પ્રકરણસમઃ પ્રકરણસમ પ્રકરણસમ, સંશયસમઃ સંશયસમ સંશયસમ, વર્ણ્યસમઃ ચ અને વર્ણ્યસમઃ ઔર વર્ણ્યસમ, હિતિ એમ ત્રણ પ્રકારનો છે એસે ત્રીન પ્રકારકા હૈ;

57-(1). As regards Fallacy (Ahetu)—there are three kinds of fallacies: (1) Prakarana-sama, the fallacy of common causes; (2) Samsaya-sama, the fallacy of doubt; (3) Varnya-sama, the fallacy of analogy.

તત્ર પ્રકરણસમો નામાહેતુર્યથા—અન્યઃ શરીરાદાત્મા નિત્ય હિતિ; પરો બ્રૂયાત્—યસ્માદન્યઃ શરીરાદાત્મા, તસ્માન્નિત્યઃ; શરીરં હ્યનિત્યમ્તો વિષર્મિણા ચાત્મના ભવિતવ્યમિત્યેષ ચાહેતુઃ; નહિ ય એવ પક્ષઃ સ એવ હેતુરિતિ ।

તત્ર તેમાં ફનમેં, પ્રકરણસમઃ પ્રકરણસમ પ્રકરણસમ, નામ નામનો નામકા, અહેતુઃ અહેતુ અહેતુ, યથા જેમકે

૫૭. આત્મના—વાનેન (૫)

, પરઃ—પક્ષે (૫.)

જેઠે, શરીરાત્ શરીરથી શરીરસે, અન્યઃ ભિન્ન અન્ય, આત્મા આત્મા આત્મા, નિત્યઃ હિતિ નિત્ય છે નિત્ય હૈ, પરઃ પ્રતિપક્ષી પ્રતિપક્ષી, બ્રૂયાત્ કહે કે કહે કિ, યસ્માત્ જે કારણથી જો કારણસે, આત્મા આત્મા આત્મા, શરીરાત્ શરીરથી શરીરસે, અન્યઃ ભિન્ન છે વૃથક્ હૈ. તસ્માત્ તે કારણથી उस કારણસે, નિત્યઃ નિત્ય છે નિત્ય હૈ. શરીરમ્ હિ શરીર શરીર, અનિત્યમ્ અનિત્ય છે અનિત્ય હૈ, અતઃ એથી ફસ લિએ, આત્મના આત્મા આત્મા, વિષર્મિણા વિરુદ્ધ ધર્મવાળો અર્થાત્ નિત્ય વિરુદ્ધ ધર્મવાળા અર્થાત્ નિત્ય, મહિતવ્યમ્ હોવો બોધી હોના ચાહિએ. હિતિ આ પ્રમાણે ફસ પ્રકાર, એવઃ ચ આ યહ, અહેતુઃ અહેતુ છે અહેતુ હૈ, હિ કારણકે ક્યોકિ, યઃ એવ જે પોતે જો સ્વયં, પક્ષઃ પક્ષ છે પક્ષ હૈ, સઃ તે વહ, એવ જ હી, હેતુઃ હેતુ હેતુ, ન હિતિ ન હોધ શકે નહીં હો સકતા;

57-(2). The Fallacy of Common Cause is when it is said, “The soul being different from the body is eternal”, the opponent should say, “because the soul is different from the body, so it is eternal. The body is not eternal. But the soul being different from the body, to be adduced as the reason for its eternal nature, is fallacy”. That which is the proposition cannot be adduced as a cause.

સંશયસમો નામાહેતુર્ય એવ સંશયહેતુઃ સ એવ સંશયચ્છેદહેતુઃ; યથા—અયમાયુર્વેદિકદેશમાહ, કિન્વયં વિકિત્સકઃ શ્યાન્ન એતિ સંશયે પરો બ્રૂયાત્—યસ્માદયમાયુર્વેદિકદેશમાહ તસ્માન્નિકિત્સકોઽયમિતિ, ન ચ સંશયચ્છેદવિશેષયતિ, એવ ચાહેતુઃ; ન હિ ય એવં સંશયહેતુઃ. સ એવ સંશયચ્છેદહેતુર્ભવતિ ।

યઃ જે જો, એવ જ હી, સંશય- સંશયનું સંશયકા, હેતુઃ કારણ હોમ કારણ હૈ, સઃ તે વહ, એવ જ હી,

૫૭. સંશયચ્છેદહેતુ—સંશયહેતુ (૫.)

સંશય- સંશયના સંશયકે, હેદ- હેદનું છેદકા, હેતુઃ કારણ થાય એ કારણ બને યહ, સંશયસમઃ સંશયસમ સંશયસમ, નામ નામનો નામકા, અહેતુઃ અહેતુ છે અહેતુ, યથા જેમકે જેસે, જયમ્ કોઈ વાદીને આ પુરુષ કોઈ વાદીકો યહ પુરુષ, આયુર્વેદ- આયુર્વેદનો આયુર્વેદકા, એકદેશમ્ એક ભાગ એકમાળ, જાહ કહે છે કહતા હૈ, કિમ્ તુ તેથી શું, ઇસ િએ કયા, જયમ્ આ યહ, ચિકિત્સકઃ વૈદ્ય વૈદ્ય, સ્વાત્ છે હૈ, ન વા અથવા નથી વા નહીં, ઇતિ એમ એસા, સંશયે સંશય અતાં સંશય હોને પર, પરઃ પ્રતિપક્ષી પ્રતિપક્ષી, જૂવાત્ કહે છે કે કહતા હૈ કિ, યસ્માત્ ને કારણથી જિમ કારણસે, જયમ્ આ યહ, આયુર્વેદ- આયુર્વેદનો આયુર્વેદકા, એકદેશમ્ એક ભાગ એકમાળ, જાહ કહે છે કહતા હૈ, તસ્માત્ તે કારણથી ડસ કારણસે, જયમ્ આ યહ, ચિકિત્સકઃ ઇતિ ચિકિત્સક છે ચિકિત્સક હૈ, સંશય- પરંતુ સંશયના પરંતુ સંશયકે, હેદ- હેદના છેદકે, હેતુમ્ ચ કારણને કારણકે, ન વિશેષયતિ નિશિષ્ટપણે બતાવતો નથી વિશિષ્ટતાસે નહીં બતાવતા, યથ. ચ આ યહ, અહેતુઃ અહેતુ છે અહેતુ હૈ, હિ કારણકે ક્યોંકિ, યઃ એવ જે જો, સંશય- સંશયનું સંશયકા, હેતુઃ કારણ છે કારણ હૈ. સઃ તે વહ, એવ જ હી, સંશય- સંશયના સંશયકે, હેદ- હેદનું છેદકા, હેતુઃ કારણ હેતુ, ન ભવતિ અતું નથી નહીં હો સકતા;

57-(3). The Fallacy of Doubt is that which is the cause of doubt, and is the dispeller of doubt too. For instance, one says, "This man shows an acquaintance with a portion of the science of life. Is he really a physician?" The other should say, "As this man shows an acquaintance with a portion of the science of life, so he must be a physician." He does not explain the cause which would dispel the doubt. This is Fallacy. The cause of doubt cannot become the dispeller of doubt.

વર્ણ્યસમો નામાહેતુઃ—યો હેતુર્વર્ણ્યાવિશિષ્ટઃ; યથા— કશ્ચિદ્ જ્ઞયાત્—અસ્પર્શસ્વાદુદ્ધિરનિત્યા શબ્દવદિતિ; અન્ન વર્ણ્યઃ શબ્દો બુદ્ધિરપિ વર્ણ્યા, તદુભયવર્ણ્યાવિદિ. સ્વાદુર્ણ્યસમોડપ્યહેતુઃ ॥૫૭॥

યઃ જે જો, હેતુઃ હેતુ હેતુ, વર્ણ્ય- વર્ણ્ય (સાધ્ય) વર્ણ્ય (સાધ્ય), અવિશિષ્ટઃ સમાન જ હોમ સમાન હી હો, (સઃ તે વહ), વર્ણ્યસમઃ વર્ણ્યસમ વર્ણ્યસમ, નામ નામનો નામકા, અહેતુઃ અહેતુ છે અહેતુ હૈ, યથા જેમકે યથા, બુદ્ધિઃ શુદ્ધિ બુદ્ધિ, અનિત્યા અનિત્ય છે અનિત્ય હૈ, અસ્પર્શસ્વાત્ સ્પર્શરહિત હોવાથી સ્પર્શરહિત હોનેસે, શબ્દવત્ શબ્દની પેઠે શબ્દની માંતિ, ઇતિ એમ એસા, કશ્ચિત્ કોઈ કોઈ, જૂવાત્ કહે છે કહતા હૈ, જન્ન અહીં યહાં, શબ્દઃ શબ્દ શબ્દ, વર્ણ્યઃ વર્ણ્ય છે વર્ણ્ય હૈ, બુદ્ધિઃ શુદ્ધિ બુદ્ધિ. અપિ પશુ મી, વર્ણ્યા સાધ્ય છે સાધ્ય હૈ, તત્ તે ડન, ડમન- બેઉ દોનોમ્, વર્ણ્ય- વર્ણ્યપશુ વર્ણ્યતા, અવિશિષ્ટસ્વાત્ સમાન હોવાથી સમાન હોનેસે, વર્ણ્યસમઃ વર્ણ્યસમ વર્ણ્યસમ, અપિ પશુ મી, અહેતુઃ અહેતુ છે અહેતુ હૈ ॥૫૭॥

57. The Fallacy of Analogy is where the cause adduced is the quality of a thing; as for instance, one says, "The intellect is not eternal as it cannot be touched, even as sound" Here the quality of sound has to be proved and so too the quality of intellect. Hence it is the fallacy of analogy, as both the factors adduced are similar, in requiring to be proved.

અતીતકાલસ્ય લક્ષણમ્—

અયાતીતકાલમ્—અતીતકાલં નામ યત્ પૂર્વં વાચ્યં તત્ પશ્ચાદુચ્યતે, તત્ કાલાતીતત્વાદબ્રાહ્મં ભવતીતિઃ

અથ હવે અવ, અતીતકાલમ્ અતીતકાલ વિષે કહેવામાં આવે છે અતીતકાલકે સમ્બન્ધમેં કહા જાતા

હે, ચત્ર જે જો, પૂર્વમ્ પહેલાં પહિલ, વાચ્યમ્ કહેલું બેઠાંએ કહને યોગ્ય હો, તત્ તે વહ, પશ્ચાત્ પાછળથી પીછે, વચ્ચને કહેવાય કહા જાયે, અતીતકાલમ્ એ અતીતકાલ છે યહ અતીતકાલ હૈ, તત્ તે વહ, કાલ-સમય કાલકે, અતીતરવાત્ આલ્યો જવાથી વ્યતીત હો જાનેસે, અપ્રાપ્તમ્ અપ્રાપ્ત અપ્રાપ્ત, ભવતિ હિતિ થાય છે હોતા હૈ;

58-(1). As regards improper or too late time—when that, which has to be stated before, is stated afterwards, it is called improper or too late time. As it is stated too late, it becomes unacceptable.

પૂર્વે વા નિમ્નહપ્રાસમનિગૂહ્ય પરિગૂહ્ય પશ્ચાન્તરિતં પશ્ચાન્નિગૂહીતે, તત્તસ્યાતીતકાલત્વાન્નિમ્નહ-વચનમસમર્થં ભવતીતિ ॥ ૫૮ ॥

પૂર્વમ્ વા અથવા પ્રથમ અથવા પ્રથમ, નિમ્નહ-નિમ્નહસ્થાનમાં નિમ્નહસ્થાનમાં, પ્રાસમ્ આવેલાને આવેલા, અનિગૂહ્ય નિમ્નહ ન કરતાં નિમ્નહ ન કરકે, પશ્ચાન્તરિતમ્ તેણે બીજા પક્ષનો સ્વીકાર કર્યો છે એમ અન્ય પક્ષના ઉપને સ્વીકાર ક્રિયા હૈ એવા, પરિગૂહ્ય બહીને જાન કર, પશ્ચાત્ પછી પીછેસે, નિગૂહીતે નિમ્નહ કરવામાં આવે તે। નિમ્નહ ક્રિયે જાને પર. અતીતકાલત્વાત્ સમય આલ્યો ગયો હોવાથી કાલકે અતીત હોનેસે, તસ્ય તેનું ઉસકા, તત્ તે વહ, નિમ્નહ-નિમ્નહનું નિમ્નહકા, વચનમ્ વચન વચન, અસમર્થમ્ અસમર્થ અસમર્થ, ભવતિ હિતિ નીવડે છે હોતા હૈ ॥ ૫૮ ॥

58. When the opportune moment for an argument has been allowed to pass, by one, and the opponent has passed on to a different topic, if then, one reverts to the old topic, in order to discomfit the opponent, one's

૫૮. પૂર્વમ્-પરમ્ (૫.)

,, પરિગૂહ્ય પશ્ચાન્તરિતમ્ -પશ્ચાન્તરિતમ્ (૫.)

statement will not be considered valid on account of its being belated.

उपालम्भस्य लक्षणम्—

अथोपालम्भः—उपालम्भो नाम हेतोर्दोषवचनं, यथा—पूर्वमहेतवो हेत्वाभासा व्याख्याताः ॥ ५९ ॥

અથ હવે અથ, ઉપાલમ્ભઃ ઉપાલમ્ભ વિષે કહેવામાં આવે છે ઉપાલમ્ભકે સમ્બન્ધમાં કહા જાતા હૈ, હેતોઃ હેતુના હેતુકા, દોષ-દોષ દોષ, વચનમ્ ઉપાલમ્ભઃ નામ કહેવા એ ઉપાલમ્ભ છે કહના યહ ઉપાલમ્ભ હૈ, યથા જેમકે યથા, પૂર્વમ્ પહેલાં પ્રથમ, અહેતવઃ અસાધક હેતુઓને અસાધક હેતુઓનો, હેત્વાભાસાઃ હેત્વાભાસ હેત્વાભાસ, વ્યાખ્યાતાઃ કહેવામાં આંબ્યા છે કહે ગયે હૈ ॥ ૫૯ ॥

59 As regards Censure—censure is is the loop-holing of another's reasons as in the instance shown above, with regard to fallacies and invalid reasonings.

परिहारस्य लक्षणम्—

अथ परिहारः—परिहारो नाम तस्यैव दोष-वचनस्य परिहरणं; यथा—नित्यमात्मनि शरीरस्य जीवलिङ्गान्युपलभ्यन्ते, तस्य चापगमात्प्रोपलभ्यन्ते, तस्मादन्यः शरीरादात्मा नित्यश्चेति ॥ ६० ॥

અથ હવે અથ, પરિહારઃ પરિહાર વિષે કહેવામાં આવે છે પરિહારકે સમ્બન્ધમાં કહા જાતા હૈ, તસ્ય એવ તે હેતુઅન્યની ઉસી હેતુસમ્બન્ધી, દોષ-દોષના દોષકે, વચનસ્ય કથનને વચનકા, પરિહરણમ્ દૂર કરવું એ નિરાકરણ કરના યહ, પરિહારઃ નામ પરિહાર છે પરિહાર હૈ, યથા જેમકે જેસે, આત્મનિ આત્મા આત્મા, નિત્યમ્ દ્વિમેશ નિત્ય, શરીરસ્ય શરીરમાં રહેતાં શરીરમાં રહેને પર, જીવ-જીવનાં જીવકે, લિંગાનિ લક્ષણો લક્ષણ, ઉપલભ્યન્તે બેવામાં આવે છે દિશાઈ દેતે હૈ, તસ્ય ચ અને તે આત્મા ઉસ આત્માકે, અપ-ગમાત્ આલ્યો જવાથી ચલે જાને પર, ન ઉપલભ્યન્તે બેવામાં આવતા નથી દિશાઈ નહીં દેતે, તસ્માત્ તેથી

इस लिए, आत्मा आत्मा आत्मा, शरीरात् शरीरः शरीरसे, अन्यः लुप्तो भवेत् पृथक् है, नित्यः च इति अने नित्य भवेत् औग नित्य है ॥ ६० ॥

60. As regards Amendment—amendment is the correction of a faulty statement; as for instance, the signs of life are always found in the body in which the soul resides. When it departs the signs disappear. Hence the soul is different from the body and is eternal.

प्रतिज्ञाहानेर्लक्षणम्—

अथ प्रतिज्ञाहानिः—प्रतिज्ञाहानिर्नाम सा पूर्वपरिगृहीतां प्रतिज्ञां पर्यनुयुक्तो यन् परित्यजति,

अथ हवे अब, प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञाहानि विषे कहेवाभा आवे छे प्रतिज्ञाहानिके सम्बन्धमें कहा जाता है, पर्यनुयुक्तः इरी इरी प्रश्नो पूछतां वादी पुनः पुनः प्रश्न प्रछने पर वादी, पूर्व-पहेलां प्रथम, परिगृहीताम् स्वीकारेस्वी स्वीकार की हुई, प्रतिज्ञाम् प्रतिज्ञाने प्रतिज्ञाको, परित्यजति छोड़ी दे छे छेव देता है, (इति ऐम ऐसा), यत् ने छे जो है, सा ते वह, प्रतिज्ञाहानिः नाम प्रतिज्ञाहानि छे प्रतिज्ञाहानि है;

61-(1). As regards Abandonment of Proposition—that is abandonment of proposition when a man being refuted, gives up his original position.

यथा प्राक् प्रतिज्ञां कृत्वा नित्यः पुरुष इति, पर्यनुयुक्तस्त्वाह—अनित्य इति ॥ ६१ ॥

अथ नेभके जैसे, पुरुषः पुरुष पुरुष, नित्यः नित्य छे नित्य है, इति ऐ यह, प्रतिज्ञाम् प्रतिज्ञा प्रतिज्ञा, प्राक् पहेलां पहिले, कृत्वा करीने करके, पर्यनुयुक्तः इरीथी प्रश्न पूछतां फिरसे प्रछने पर, न ते तो, अनित्यः अनित्य छे अनित्य है, इति ऐम ऐसा, आह वादी कहे छे ऐ प्रतिज्ञाहानि छे वादी कहता है यह प्रतिज्ञाहानि है ॥ ६१ ॥

61 For instance, he makes first a proposition that man is eternal and being refuted admits that man is not eternal.

अभ्यनुज्ञाया लक्षणम्—

अथाभ्यनुज्ञा—अभ्यनुज्ञा नाम सा य इष्टा निष्ठाभ्युपगमः ॥ ६२ ॥

अथ हवे अब, अभ्यनुज्ञा अभ्यनुज्ञा विषे कहेवाभा आवे छे अभ्यनुज्ञाके सम्बन्धमें कहा जाता है, इष्ट-भीष्मके भुञ्जेदानी दूसरेके इष्ट, अनिष्ट-तथा पीते नहि भुञ्जेदानी और अपने अनिष्टका, यः ने जो, अभ्युपगमः स्वीकार स्वीकार, सा ते वह, अभ्यनुज्ञा नाम अभ्यनुज्ञा छे अभ्यनुज्ञा है ॥ ६२ ॥

62. As regards Acceptance acceptance is agreeing by a person, to a proposition that is not to his liking but to the liking of the opponent.

हेत्वन्तरस्य लक्षणम्—

अथ हेत्वन्तरं—हेत्वन्तरं नाम प्रकृतहेतौ वाच्ये वद्विकृतहेतुमाह ॥ ६३ ॥

अथ हवे अब, हेत्वन्तरम् हेत्वन्तर विषे कहेवाभा आवे छे हेत्वन्तरके सम्बन्धमें कहा जाता है, प्रकृतहेतौ दोषरहित हेतु दोषरहित हेतु, वाच्ये कहेवा भावने तेने अद्वैत कहना चाहिए उसके स्थानमें, विकृतहेतुम् दोषवाले हेतु दोषवाला हेतु, आह कहे छे कहता है, (इति ऐम ऐसा), यत् ने छे ते जो है वह, हेत्वन्तरम् नाम हेत्वन्तर छे हेत्वन्तर है ॥ ६३ ॥

63. As regards Fallacy of Reason—that is fallacy of reason where one adduces not the proper but the improper reason for a thing

अर्थान्तरस्य लक्षणम्—

अथार्थान्तरम्—अर्थान्तरं नामैकस्मिन् वक्त-

६४. वक्तव्येऽपरम् वक्तव्ये परम् (व.)

વ્યેઽપરં યદાહ । યથા-જ્વરલક્ષણે વાચ્યે પ્રમેહ-
લક્ષણમાહ ॥ ૬૩ ॥

અથ હવે અવ, અર્થાન્તરમ્ અર્થાન્તર વિષે કહેવામાં આવે છે અર્થાન્તરકે સમ્બન્ધમેં કહા જાતા હૈ, એકસિન્ એક વિષય એક વિષય, વક્ત્ર્યે કહેવાને હોય ત્યાં કહના હો વહાં, અપરમ્ બીજા વિષયને દૂમરે વિષયકો, આહ કહે છે કહતા હૈ, (હતિ) ચત્ એમ જે છે તે એસા જો હૈ વહ, અર્થાન્તરમ્ નામ અર્થાન્તર છે અર્થાન્તર હૈ, અથા જેમકે જેમે, જ્વર-અવરતુ જ્વરકે, લક્ષણે લક્ષણ લક્ષણકે, વાચ્યે કહેતું હોય ત્યાં કહેનેકે સ્થાનમેં, પ્રમેહ-પ્રમેહતુ પ્રમેહકા, લક્ષણમ્ લક્ષણ લક્ષણ, આહ કહે છે કહતા હૈ ॥ ૬૪ ॥

64. As regards Confusion—that is confusion or irrelevance where a man says something when he ought to say something else, as when he ought to speak of the characteristics of fever, he speaks about the characteristics of urinary anomalies.

નિપ્રહસ્થાનસ્ય લક્ષણમ્—

અથ નિપ્રહસ્થાન—નિપ્રહસ્થાનં નામ પરા-
જયપ્રાપ્તિઃ; તથા ત્રિરમિહિતસ્ય વાક્યસ્યાપરિજ્ઞાનં
પરિષદિ વિજ્ઞાનવત્ત્વાં, યદ્વા અનનુયોજ્યસ્યાનુ-
યોગોઽનુયોજ્યસ્ય જ્ઞાનનુયોગઃ ।

અથ હવે અવ, નિપ્રહસ્થાનમ્ નિપ્રહસ્થાન વિષે કહેવામાં આવે છે નિપ્રહસ્થાનકે સમ્બન્ધમેં કહા જાતા હૈ, નિપ્રહસ્થાનમ્ નામ નિપ્રહસ્થાનને અર્થ નિપ્રહસ્થાનકા અર્થ, પરાજયપ્રાપ્તિઃ પરાજયની પ્રાપ્તિ છે પરાજયકી પ્રાપ્તિ હૈ, તત્ ચ અને તે જોર યદ્, વિજ્ઞાનવત્ત્વામ્ વિજ્ઞાનવાળી વિજ્ઞાનવત્તી, પરિષદિ પરિષદમાં સભામેં, ત્રિઃ ત્રિવિધસ્ય ત્રણ વાર કહેલા સીમવાર કહે હુણ, વાક્યસ્ય વાક્યનું વાક્યકા, અપરિજ્ઞાનમ્ અજ્ઞાન છે અજ્ઞાન હૈ, ચત્ વા અથવા અથવા, અનનુયોજ્યસ્ય નિપ્રહ કરવાને અર્થાગ્રહને નિપ્રહ કરનેકે લિયે અયોગ્યકો, અનુયોગઃ અનુયોગ અનુયોગ, અનુયોજ્યસ્ય ચ અને નિપ્રહ

૬૫. અપરિજ્ઞાન—અવિજ્ઞાન (ક. વ. ક.)

કરવાને યોગ્યને નિપ્રહ કરનેકે લિયે યોગ્યકા, અનનુ-
યોગઃ અનનુયોગ અનનુયોગ;

65 (1). As regards Point of Discomfiture—discomfiture is defeat at the hands of the opponent. It consists in the incapacity to understand a statement made thrice before a wise assembly, or it is the questioning of a perfect statement, or letting an imperfect statement go unquestioned.

પ્રતિજ્ઞાહાનિઃ, અભ્યનુજ્ઞા, કાલાતીતવચનમ્,
અહેતુઃ, ન્યૂનમ્, અધિકમ્, વ્યર્થમ્, અનર્થકમ્,
પુનરુક્તમ્, વિરુદ્ધમ્, હેત્વન્તરમ્, અર્થાન્તરં ચ
નિપ્રહસ્થાનમ્ ॥ ૬૫ ॥

પ્રતિજ્ઞાહાનિ. પ્રતિજ્ઞાહાનિ પ્રતિજ્ઞાહાનિ, અભ્યનુજ્ઞા અભ્યનુજ્ઞા, કાલાતીતવચનમ્ કાલાતીતવચન કાલાતીતવચન, અહેતુઃ અહેતુ અહેતુ, ન્યૂનમ્ ન્યૂન ન્યૂન, અધિકમ્ અધિક અધિક, વ્યર્થમ્ વ્યર્થ વ્યર્થ, અનર્થ-
કમ્ અનર્થક અનર્થક, પુનરુક્તમ્ પુનરુક્ત પુનરુક્ત, વિરુદ્ધમ્ વિરુદ્ધ વિરુદ્ધ, હેત્વન્તરમ્ હેત્વન્તર હેત્વન્તર, અર્થાન્તરમ્ ચ અને અર્થાન્તર જોર અર્થાન્તર, નિપ્રહ-
સ્થાનમ્ એ નિપ્રહસ્થાન છે એ નિપ્રહસ્થાન હૈ ॥ ૬૫ ॥

65. It is also abandonment of the original proposition or acceptance of the opponent's position or in-opportunity or belated or fallacious argument, inadequate or superfluous or futile or unmeaning argument, repetition, self contradiction, fallacy of reason or confusion. Any one of these is the point of discomfiture

इति वादमार्गपदानि यथोद्देशमभिनिर्दिष्टानि
भवन्ति ॥ ६६ ॥

इति आभ इस प्रकार, वादमार्ग-वादमार्ग
वादमार्गके, पदानि पदे पदोंको, यथोद्देशम् कहेला
,, अधिक-अतिरिक्त (क. व. क. छ.)

ક્રમ પ્રમાણે કહે તુલ્ય ક્રમકે અનુસાર, અભિનિર્વિદ્વાનિ
અતાવેલાં કહે વિચે, અવન્તિ છે હૈ ॥ ૬૬ ॥

66. Thus have been explained all
the terms of debate as proposed.

મિષજા આયુર્વેદ એવ વાદઃ કર્તવ્યઃ—

યાદસ્તુ ચ્ચલુ મિષજાં પ્રવર્તમાનો પ્રવર્તેતાયુર્વેદ
એવ, નાન્યત્ર । અત્ર હિ વાક્યપ્રતિવાક્યવિસ્તરાઃ
કેવલાશ્ચોપપત્તયઃ સર્વાધિકરણેષુ । તાઃ સર્વાઃ
સમવેક્ષ્યાવેક્ષ્ય સર્વં વાક્યં બ્રૂયાત્, નાપ્રકૃતકમ-
શાસ્ત્રમપરીક્ષિતમસાધકમાકુલમવ્યાપકં વા । સર્વં
ચ હેતુમદ્ બ્રૂયાત્ । હેતુમન્તો હ્યકલુષાઃ સર્વં એવ
વાદવિપ્રગ્રહાશ્ચિકિત્સિતે કારણભૂતાઃ, પ્રશસ્તબુદ્ધિ-
વર્ધકત્વાત્, સર્વાર્મ્મસિદ્ધિં હ્યાવહસ્યનુપહતા
બુદ્ધિઃ ॥ ૬૭ ॥

મિષજામ્ ચ્ચલુ વૈદ્યોને વૈદ્યોઃ, વાદઃ વાદ વાદ,
પ્રવર્તમાન. તુ એ પ્રવર્તે તેા ચાલુ હો તો, આયુર્વેદ
આયુર્વેદમાં આયુર્વેદમાં, એવ જ હી, પ્રવર્તેત પ્રવર્તેત
એઈએ ચાલુ હોના ચાહિય, અન્યત્ર બીજે ક્યાંય
અન્યત્ર, ન નહિ નહી, અત્ર હિ કારણુકે અહીં યહાં પર,
સર્વાધિકરણેષુ અધ્યાય અધિકરણોમાં મય અધિકરણોમાં,
વાક્ય-વાક્ય વાક્ય, પ્રતિવાક્ય- અને પ્રતિવાક્યના
ઔઃ પ્રતિવાક્યકે, વિસ્તરાઃ વિસ્તારો વિસ્તારો, કેવલાઃ
તથા સંપૂર્ણ તથા સંપૂર્ણ, ઉપપત્તયઃ ચ ઉપપત્તિઓ
કહી છે યુક્તિયા કહી હૈ, તા. સર્વાઃ તે અધીને
દન મવર્તો, મમવેક્ષ્ય સારી રીતે જોઈ મન્ત પ્રકાર
સાન કર, અવેક્ષ્ય એઈને ઔઃ મમજ કર, સર્વમ્
વાક્યમ સધ્યામાં વાક્યો મય વાક્યોનો, બ્રૂયાત્ કહેવાં
વહે, અપ્રકૃતકમ પસંગ વગરનું પ્રસંગરહિત, અશાસ્ત્રમ્
શાસ્ત્રમાં ન હોય એવું શાસ્ત્રરહિત, અપરીક્ષિતમ્ પરીક્ષા
કયાં વગરનું ન પરીક્ષા કિયે, અસાધકમ્ સાધ્યની સિદ્ધિ
નહિ કરનારું સાધ્યકી સિદ્ધિ નહીં કરનેવાલા. આકુલમ્
થુદ્ધિને વ્યાકુલ કરનારું બુદ્ધિકો વ્યાકુલ કરનેવાલા,

૬૭ સમવેક્ષ્યાવેક્ષ્ય-સમ્યગવેક્ષ્ય (ત.)

.. .. -સમ્યગવેક્ષ્યાવેક્ષ્ય (વ.)

.. અશાસ્ત્રમપરીક્ષિતમ્-અશાસ્ત્રમનયિકમપરીક્ષિતમ્ (પ.)

અવ્યાપકમ્-અવ્યાપક (છ. ડ.)

અવ્યાપકમ્ વા કે વિષયને આવરી ન હો એવું વાક્ય
અથવા વિષયમાં વ્યાપક ન હો એવા વાક્ય, ન બોલવું ન
એઈએ ન બોલે, સર્વમ્ ચ અધું સવ કુલ, હેતુમત્ હેતુ-
વાળું હેતુપૂર્વક, બ્રૂયાત્ બોલવું એઈએ કહે, હિ કારણુ
કે ક્યોંકિ, સર્વે એવ અધ્યાય સવ હી, હેતુમન્તઃ હેતુવાળા
હેતુયુક્ત, અકલુષાઃ ૨૫૪ વિશદ, વાદવિપ્રગ્રહઃ વાદવિવાદો
વાદવિવાદ, પ્રશસ્તબુદ્ધિ- શ્રેષ્ઠ થુદ્ધિને શ્રેષ્ઠ બુદ્ધિકો, વર્ધ-
કત્વાત્ વધારતા હોવાથી વધારેને કારણ, ચિકિત્સિતે
ચિકિત્સા કરવામાં ચિકિત્સામાં, કારણભૂતાઃ કારણરૂપ
થાય છે કારણરૂપ હોતે હૈ, હિ કેમકે ક્યોંકિ, અનુપહતા
પ્રશસ્ત પ્રશસ્ત, બુદ્ધિઃ થુદ્ધિ બુદ્ધિ, સર્વ-જ્ઞાન- સર્વ
કામમાં સંપૂર્ણ કાર્યોમાં, સિદ્ધિમ્ સિદ્ધિને સિદ્ધિકો, જાવ-
હતિ લાવી આપે છે દેતી હૈ ॥ ૬૭ ॥

67. In a debate between physicians,
they should discuss Ayurveda and no
other subject. For in this the conclu-
sions are fully evolved out of state-
ments and rejoinders on every sub-
ject. One should speak reflecting well
on all statements and should say
nothing that is irrelevant, unauthori-
tative, uninvestigated, unhelpful con-
fused or is too particular. Everything
spoken must be supported by reason.
Such statements with their support in
reason and clear in their nature, are
of use in the science of treatment,
for they help to clarify the intellect.
The unimpeded intellect achieves the
fulfilment of all its efforts

મિષજા જ્ઞાતવ્યાનિ જ્ઞાનવિષયકજ્ઞાનિ—

इमानि खलु तावदिह कानिचिन् प्रकरणानि
मिषजां ज्ञानार्थमुपदेक्ष्यामः । ज्ञानपूर्वकं हि कर्मणां
समारम्भं प्रशंसन्ति कुशलाः ।

૧૮. પ્રણયજ્ઞાનિ-પ્રણયજ્ઞાનિ જ્ઞાનઃ (વ.)

इह तावत् अहं यहां, इमानि कलु आ इन, कानिचित् केतव्यं कुरु, प्रकरणानि भक्ष्ये प्रकरणोको, भिषजाम् वेद्योना वैद्योके, ज्ञानार्थम् ज्ञान भाटे ज्ञानके लिए, उपदेक्षामः उद्देश्यं कहेंगे, हि क्षरक्षुके क्योकि, कुवाकाः कुशल भुज्ये विद्वान् लोग, कर्मणाम् क्षामना कार्यके, ज्ञानपूर्वकम् ज्ञानपूर्वक ज्ञानपूर्वक, समारम्भम् सभारंभना प्रारम्भकी ही, प्रशंसन्ति वभाषु करे छे प्रशंसा करते हैं;

68-(1). These are the chapters that we instruct for the enlightenment of the physicians. For the wise indeed applaud the beginning of actions only after a thorough knowledge of their nature beforehand

જાત્વા હિ કારણ-કરણ-કાર્યયોનિ-કાર્ય-કાર્ય-ફલાનુબન્ધ-વેશ-કાલ-પ્રવૃત્ત્યુપાયાન્ સમ્યગભિનિર્વર્તમાનઃ કાર્યાભિનિર્વૃત્તાવિષ્ટફલાનુબન્ધં કાર્ય-મભિનિર્વર્તયત્યનતિમહતા યજ્ઞેન કર્તા ॥ ૬૮ ॥

હિ કારણકે ક્યોકિ, કારણ- કારણ કારણ, કરણ- કરણ કરણ, કાર્યયોનિ- કાર્યયોનિ કાર્યયોનિ, કાર્ય- કાર્ય કાર્ય, કાર્યફલાનુબન્ધ- કાર્યફલાનુબન્ધ કાર્યફલાનુબન્ધ, વેશ- દેશ દેશ, કાલ- કાલ કાલ, પ્રવૃત્તિ- પ્રવૃત્તિ પ્રવૃત્તિ, ઉપાયાન્ અને ઉપાયોને બોર ઉપાય, જાત્વા બાણીને જાન કર, કાર્ય- કાર્યને કાર્યકો, અભિનિર્વૃત્તૌ પૂરું કરવામાં સમાપ્ત કરનેમ્, સમ્યક્ સારી રીતે અલ્લી પ્રકાર, અભિનિર્વર્તમાનઃ પ્રવૃત્તિ કરતે પ્રારમ્ભ કરતા હુબા, કર્તા કર્તા કર્તા, અનતિમહતા યજ્ઞેન બહુ શેઠા પ્રયત્ન બગર વિના વહુત પરિશ્રમકે, હૃદફલાનુબન્ધમ્ છટ્ દુશ્કર પરિણામવાળા મનોવાંછિત ફલરૂપ પરિણામવાળે, કાર્યમ્ કાર્યને કાર્યકો, અભિનિર્વર્તયતિ પાર પારે છે પૂરા કરતા હૈ ॥ ૬૮ ॥

68. If a man accomplishes an action having known fully the cause, the means, the source of action, action, the subsequence of action, place, time, administration and the means

of administration, he accomplishes the desired action and obtains the desired result without much difficulty.

કારણસ્ય લક્ષણમ્—

તત્ર કારણં નામ તદ્ યત્ કરોતિ, સ એવ હેતુઃ, સ કર્તા ॥ ૬૯ ॥

તત્ર યત્ તેમાં જે હવેમ્ જો, કરોતિ કરે છે કરતા હૈ, તત્ તે વહ, કારણમ્ નામ કારણ છે કારણ હૈ, સઃ એવ તે જ વહી, હેતુઃ હેતુ છે હેતુ હૈ, સઃ અને તે જ વહી, કર્તા કર્તા છે કર્તા હૈ ॥ ૬૯ ॥

69. The cause is that which causes. It is the reason of a thing. It is the doer.

કરણસ્ય લક્ષણમ્—

કરણં પુનસ્તદ્ યદુપકરણાયોપકલ્પતે કર્તુઃ કાર્યાભિનિર્વૃત્તૌ પ્રયત્નમાનસ્ય ॥ ૭૦ ॥

યત્ પુનઃ વળી જે ફિર જો, કાર્ય- કાર્ય કાર્યકો, અભિનિર્વૃત્તૌ પાર પારવામાં પૂરા કરનેમ્, પ્રયત્નમાનસ્ય યત્ન કરતા પ્રયત્ન કરતે હુબ, કર્તુઃ કર્તાના કર્તાકે, ઉપકરણાય સાધનરૂપ સાધનરૂપેમ્, ઉપકલ્પતે થાય છે વરતા જાતા હૈ, તત્ તે વહ, કરણમ્ કરણ છે કરણ હૈ ॥ ૭૦ ॥

70. The ' Means ' are the things which the doer prescribes when he undertakes performance of an action.

કાર્યયોનેઃ લક્ષણમ્—

કાર્યયોનિસ્તુ સા યા ચિક્રિયમાણા કાર્યત્વ-માપદ્યતે ॥ ૭૧ ॥

ચિક્રિયમાણા રૂપાન્તર થતા અન્ય રૂપેમ્ વદલતા હુબા, યા જે જો, કાર્યત્વમ્ કાર્યરૂપને કાર્યરૂપકા, આપદ્યતે પારે છે પ્રાપ્ત હોતા હૈ, સા તુ તે વહ, કાર્ય-યોનિઃ સમવાયી કારણ છે સમવાયી કારણ હૈ ॥ ૭૧ ॥

૬૯. વદ-વઃ (વ. ૬. ૫.)

71. That is the source of action which by metamorphosis attains the state of action.

कार्यस्य लक्षणम्—

कार्यं तु तद्यस्याभिनिर्वृत्तिमभिसन्धाय कर्ता प्रवर्तते ॥ ७२ ॥

कर्ता कर्ता कर्ता, यत्न नेनी जिसकी, अभिनिर्वृत्तिम् उत्पत्तिने उत्पत्तिको, अभिसन्धाय अक्षम अक्षम लक्ष्म ले कर, प्रवर्तते प्रवृत्ति करे छे प्रवृत्त होता है, तत् ते वह, कार्यम् कार्य छे कार्य है ॥ ७२ ॥

72. "Action" is that for the fulfilment of which the doer endeavours.

कार्यफलस्य लक्षणम्—

कार्यफलं पुनस्तद् यत्प्रयोजना कार्याभिनिर्वृत्तिरिष्यते ॥ ७३ ॥

यत्- प्रयोजना ने प्रयोजनवाणी जो प्रयोजनवाली, कार्य- कार्यनी कार्यकी, अभिनिर्वृत्तिः सिद्धि सिद्धि, इष्यते इच्छा छे इष्ट होती है, तत् पुनः ते वह, कार्यफलम् कार्यफल (कार्यनु' इण) छे कार्यफल (कार्यका फल) है ॥ ७३ ॥

73. "The fruit of action" is the purpose for whose accomplishment an action is undertaken.

अनुबन्धस्य लक्षणम्—

अनुबन्धः खलु स यः कर्तारमवश्यमनुबध्नाति कार्यादुत्तरकालं कार्यनिमित्तः शुभो वाऽप्यशुभो भावः ॥ ७४ ॥

कार्यान् कार्यना कार्यके, उत्तरकालम् पछीना समयमें, कार्यनिमित्तः कार्यथी उत्पन्न यथेष्टे कार्यसे उत्पन्न हुआ, शुभः शुभ शुभ, अपि वा अथवा अथवा, अनुबन्धः अनुबन्ध अनुबन्ध, यः ने जो, भावः भाव भाव, कर्तारम् कर्ताने कर्ताको, अवश्यम् अवश्य अवश्य, अनुबध्नाति अनुबध्नाति आश्रय छे छे आश्रय करता है,

सः खलु ते वह, अनुबन्धः अनुबन्ध छे अनुबन्ध है ॥ ७४ ॥

74. "Subsequence" is that state which relates the doer with the subsequent result of the action, be it of a happy or unhappy nature.

देशस्य लक्षणम्—

देशस्त्वधिष्ठानम् ॥ ७५ ॥

अधिष्ठानम् अधिष्ठान अधिष्ठान, तु ते। तो, देशः देश छे देश है ॥ ७५ ॥

75. "Place" is the region of action.

कालस्य लक्षणम्—

कालः पुनः परिणामः ॥ ७६ ॥

परिणामः परिणाम परिणाम, पुनः ते। तो, कालः काल छे काल है ॥ ७६ ॥

76. "Time" is also change.

प्रवृत्तः लक्षणम्—

प्रवृत्तिस्तु खलु चेष्टा कार्यार्था, सैव क्रिया, कर्म, यत्नः, कार्यसमारम्भश्च ॥ ७७ ॥

कार्य- कार्य कार्यने भाटे करेदी कार्यके लिए की हुई, चेष्टा चेष्टा चेष्टा, तु खलु ते। तो, प्रवृत्तिः प्रवृत्ति छे प्रवृत्ति है, सा ते वह, एव न ही, क्रिया क्रिया क्रिया, कर्म कर्म कर्म, यत्नः यत्न यत्न, कार्य समारम्भः च अने कार्यसमारम्भ इहेवा छे और कार्यसमारम्भ कहा जाता है ॥ ७७ ॥

77 "Endeavour" is action directed towards an end It is the action, the performance, the effort and the beginning of a work.

उपायस्य लक्षणम्—

उपायः पुनस्तथाणां कारणादीनां सौष्ठवमभिविधानं च सम्यक् कार्यकार्यफलानुबन्धवर्ज्यानां,

७८. अभिविधानम्—अभिविधानम् (च. व. प.)

,, —अभिविधानम् (प.)

कार्याणामभिनिर्वर्तक इत्यतस्तुपायः;

कार्य- कार्य, कार्यफल- कार्यफल, अनुबन्ध- अने अनुबन्ध-धर्मी और अनुबन्धसे, वर्ज्यानाम् रहित रहित, त्रयाणाम् त्रयु तीन, कारणादीनाम् कारणादिभूत कारणादिका, सौष्टवम् कार्यने अनुबन्धपक्ष कार्यके अनुकूल होना, सम्यक् च अने सारी रीते और अच्छी प्रकार, अभिविधानम् च औद्योगी कार्यने अनुबन्ध रूपमा स्थित उनके कार्यके अनुकूल रूपमें स्थिति, पुनः ते। तो, उपायः उपाय छे उपाय है, कार्याणाम् कार्यने कार्याका, अभिविर्तकः उत्पन्न करनेवाला उत्पादक, इति अतः तु औद्योगी इस लिए, उपायः उपाय छे उपाय कहा जाता है;

78. (1) The means of action is the integration and the proper adjustment of the doer etc., excepting the action, fruit of action and subsequence of action. As it accomplishes the action, it is called the means.

कृते नोपायार्थोऽस्ति, न च विद्यते तदात्वे, कृताच्छोत्तरकालं फलं, फलाच्चानुबन्ध इति ॥७८॥

कृते करेला काममा किये हुए कार्यमें, उपाय- उपायनु उपायका, अर्थः प्रयोजन प्रयोजन, न अस्ति होतु नथी नहीं है, तदात्वे कार्योत्पत्तिनी पूर्वे कार्योत्पत्तिके पूर्व, न विद्यते होतु नथी नहीं होता, कृतात् च कार्य अर्ध युक्त्या कार्य हो चुकनेके, उत्तरकालम् पछी पीछे, फलम् फल होय छे तेथी फलमा पछु उपायनु प्रयोजन नथी फल होता है इस लिए फलमें भी उपायका प्रयोजन नहीं है, फलात् च अने फल पछी और फलके पीछे, अनुबन्धः इति अनुबन्ध होय छे तेथी अनुबन्धमा पछु उपायनु प्रयोजन नथी अनुबन्ध होता है इस लिए अनुबन्धमें भी उपायका प्रयोजन नहीं है ॥७८॥

७८. कार्याणां-नेपा तद्धि कार्याणा (ध.)

, कार्यकार्यफलानुबन्धवर्ज्यानां, कार्याणामभिनिर्वर्तक इत्य-
तस्तुपायः, कार्यकार्यफलानुबन्धवर्ज्यानां तेषां तद्धि कार्या-
णामभिनिर्वर्तकमित्यतस्तुपायः (ध.)

78. It is of no avail in the action that is already over, nor in the action that is current. After the accomplishment of action there follows the fruit of action and from it there flows the subsequence of action.

मिश्रजैतत्सर्वं परीक्ष्य कार्यारम्भः कर्तव्यः—

एतद्विधमग्रे परीक्ष्यं, ततोऽनन्तरं कार्यार्था प्रवृत्तिरिष्टा ।

अग्रे पहेला पहिने, एतत् आ इन, द्वाविधम् दश प्रकारना आवेनी इस प्रकारके भावोंकी, परीक्ष्यम् परीक्षा करनेकी जेथे परीक्षा करनी चाहिए, ततः अनन्तरम् तेनी पछी इसके अनन्तर, कार्यार्था कार्यने मःटे कार्यके लिए, प्रवृत्तिः प्रवृत्ति प्रवृत्ति, इष्टा छे इष्ट है;

79. (1) All these ten characteristics of action should be investigated and only afterwards is the undertaking of action desirable

**तस्मान्नियक् कार्यं चिकीर्षुः प्राक् कार्यसमा-
रम्भात् परीक्षया केवलं परीक्ष्यं परीक्ष्य कर्म
समारमेत कर्तुम् ॥ ७९ ॥**

तस्मात् तेथी इसलिए, कार्य- कार्यनी कार्यकी, समा-
रम्भात् शरूआत आरम्भके, प्राक् पहेला पूर्व, कार्यम् कार्य, चिकीर्षुः करनेवाली छुछावाणा करनेकी इच्छा-
वाला, नियक् वंछे वंछे, परीक्षया परीक्षाथी परीक्षा द्वारा,
केवलम् संपूर्ण, परीक्ष्यम् परीक्ष्य पक्षधोनी
परीक्ष्य पदार्थोंकी, परीक्ष्य परीक्षा करीने परीक्षा करके,
कर्म कर्म कार्य, कर्तुम् करनेवाली करनेकी समारमेत
शरूआत करनेकी जेथे आरम्भ करे ॥ ७९ ॥

79. Hence the physician who is desirous of action must commence his work after thoroughly investigating all those facts that deserve to be investigated.

परीक्षाया विषये भिषजां प्रश्नाः—

तत्र चेद्भिषगभिषग्वा भिषजं कश्चिदेवं खलु पृच्छेद्—वमनविरेचनास्थापनानुवासनक्षिरोविरेचनानि प्रयोजकामेन भिषजा कतिविधया परीक्षया कतिविधमेव परीक्ष्यं, कश्चात्र परीक्ष्यविशेषः, कथं च परीक्षितव्यः, किंप्रयोजना च परीक्षा, क च वमनादीनां प्रवृत्तिः, क च निवृत्तिः, प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणसंयोगे च किं नैष्ठिकं, कानि च वमनादीनां मेषजद्रव्याण्युपयोगं गच्छन्तीति ॥ ८० ॥

तत्र तेषां इनमें, कश्चित् कोई कोई, भिषक् वैद्य वैद्य, भिषक् वा अथवा वैद्य न होय ऐसे भाष्य अथवा वैद्यसे अतिरिक्त कोई. भिषजम् वैद्यने वैद्यको, एवम् खलु आ प्रमाणे इस प्रकार, पृच्छेत् चेत् ओ पूछे तो यदि पछे कि, वमन- वमन वमन, विरेचन- विरेचन विरेचन, आस्थापन- आस्थापन आस्थापन, अनुवासन- अनुवासन अनुवासन, क्षिरोविरेचनानि अने शिरोविरेचनने और क्षिरोविरेचनको. प्रयोजकामेन प्रयोगवान् प्रयोग करनेकी इच्छावाले, भिषजा वैद्य वैद्यको, कतिविधया डेटली अतनी कितने प्रकारकी, परीक्षया परीक्षाथी परीक्षासे, कतिविधम् एव डेटला प्रकारने विषयानी कितने प्रकारके विषयोंकी, परीक्ष्यम् परीक्षा डरवी ओछी? परीक्षा करनी होती है?, अत्र ओभां इनमें, कः च शा शा कौन कौनसे, परीक्ष्यविशेषः परीक्ष्य विषयाना मेद छे? परीक्ष्य विषयोंके मेद हैं? कथम् च डेवी रीते किम प्रकार, परीक्षितव्यः परीक्ष्य विषयानी परीक्षा डरवी ओछी? परीक्ष्य विषयकी परीक्षा करनी चाहिए?, परीक्षा च परीक्षातुं परीक्षाका, किंप्रयोजना शुं प्रयोग छे? क्या प्रयोजन है?, क च क्वा कहां, वमन-वादीनाम् वमन वमनेनी वमनआदिकी, प्रवृत्तिः प्रवृत्ति डरवी ओछी? प्रवृत्ति करनी चाहिए?, क च अने क्वा और कहां, निवृत्तिः निवृत्ति डरवी ओछी? निवृत्ति करनी चाहिए?, प्रवृत्ति- प्रवृत्ति प्रवृत्ति, निवृत्ति- अने निवृत्तिनां और निवृत्तिके, लक्षण- लक्षणने लक्षणोंका, संयोगे च संयोगे च संयोग होने पर,

८०. वमनादीनाम्-वमनादिषु (प)

, प्रवृत्ति-प्रवृत्ति (प.)

किम् शुं क्या, नैष्ठिकम् निश्चयपूर्वक डरवु ओछी? निश्चयसे करना चाहिए?, वमन-वादीनाम् च अने वमना-दिभिर् और वमनादिकमें, कानि क्वा क्वा जैन, मेषज- द्रव्याणि औषधद्रव्ये औषधद्रव्य, उपयोगः उपयोग उपयोगको, गच्छन्ति इति पछे छे? गच्छ होते हैं ? ॥ ८० ॥

80. Whether a man be himself a physician or not he should interrogate a physician thus. By how many methods of examination should a physician examine who is desirous of administering emetics, purgatives, enemata-corrective or unctuous, and erethines? What is the special subject of examination? Of what use is the examination? When are emetics etc., to be administered? When are they to be avoided and what should be done when there are combined indications of both and what are the drugs that go into use in these preparations?

तेषामुत्तरम्—

स एवं पृष्टो यदि मोहयितुमिच्छेत्, ब्रूयादेनं— बहुविधा हि परीक्षा तथा परीक्ष्यविधिमेषः, कतमेन विधिमेषप्रकृत्यन्तरेण भिषया परीक्षया कंन वा विधिमेषप्रकृत्यन्तरेण परीक्ष्यस्य सिद्धय मेदाग्रं भवान् पृच्छत्याख्यायमानः,

एवम् ओ प्रमाणे इस प्रकार, पृष्टः पूछनाभा आवेद्ये पूछने पर, सः ते वह, यदि ओ यदि, मोहयितुम् भूजवना परेशान करना, इच्छेत् इच्छेता होय तो चाहे तो, एवम् अने इसे, ब्रूयात् डेटे डेटे कहें कि, परीक्षा परीक्षा परीक्षा, हि तो तो, बहुविधा धरा प्रकारनी छे बहुत प्रकारकी है, तथा अने और परीक्ष्य परीक्षा डरवा योग्य विषयानी परीक्ष्य विषयानी, कति

८१. पृच्छत्याख्यायमानम्—पृच्छत्याख्यायमानम् (ध.)

मेदः विधिश्च भेदः पक्षः पक्षः प्रकृतयेन छे विधिरूप
मेदः भी बहुत प्रकारका है. कतमेन कथा किं, विधि-
मेद- विधिश्च भेदः विधिरूप मेदके, प्रकृत्यन्तरेण
कारणान्तरसे, मित्रया भिन्न मित्र, परी-
क्षया परीक्षा प्रभावे परीक्षा द्वारा. केन कथा किं,
विधिमेद- विधिश्च भेदः विधिरूप मेदके, प्रकृत्यन्तरेण
कारणान्तरसे, मित्रत्व भिन्न मित्र, परीक्ष-
या परीक्षया परीक्षके, मेद-अप्यं भेदः संप्रधाना
भाषने मेदकी संख्याके परिच्छेदको, आख्यायमानम् हुं
उहुं अभि में कहूं ऐसे, भवान् आप आप, पृच्छति
पृच्छे छे ? पृच्छते हैं ?

81-(1). If having been asked thus, one desires to confound the questioner, one must say, "Examination is of many kinds, and there are many different things to be examined. Do you ask me about many methods of examination or of the differences in the things to be examined ?

नेदानीं भवतोऽन्येन विधिमेदप्रकृत्यन्तरेण
मित्रया परीक्षयाऽन्येन वा विधिमेदप्रकृत्यन्तरेण
परीक्ष्यस्य मित्रस्याभिन्नमित्यर्थं श्रोतुमहमन्येन
परीक्षाविधिमेदेनान्येन वा विधिमेदप्रकृत्यन्तरेण
परीक्ष्यं मित्राऽन्यथाऽऽच्छाज इच्छां पूरये-
यमिति ॥ ८१ ॥

अन्येन भीन्न दूसरे, विधिमेद- विधिश्च भेदः
विधिरूप मेदके, प्रकृति-अन्तरेण कारणान्तरसे,
मित्रया भिन्न मित्र, परीक्षया परीक्षाधी परीक्षासे,
अन्येन वा अथवा भीन्न अथवा दूसरे, विधिमेद- विधिश्च
भेदः विधिरूप मेदके, प्रकृति- अन्तरेण कारणान्तरसे,
मित्रस्य भिन्न मित्र, परीक्ष्यस्य परीक्ष्यना
परीक्षके, भवतः आप आपको, श्रोतुम् साधयना

८१. परीक्षाविधिमेदेनान्येन-परीक्षाविधिमेदप्रकृत्यन्तरेणान्येन (ब.)
,, मित्रान्वाऽऽच्छाज-मित्रावैवाऽच्छाज (ब.)
,, पूरयेयमिति-पूरय ऐयमिति (ब.)

सुननेके, अभिहितम् छे इष्ट, अर्थम् अर्थने अर्थको
अन्येन भीन्न दूसरे, परीक्षा- परीक्षाना परीक्षाके,
विधिमेदेन विधिश्च भेदः विधिरूप मेदसे, अन्येन वा
अथवा भीन्न अथवा दूसरे, विधिमेद- विधिश्च भेदः
विधिरूप मेदके, प्रकृति- अन्तरेण कारणान्तरसे,
परीक्ष्यम् परीक्ष्यने परीक्षका, मित्रा भेद
उरीने मेद करके, अन्यथा अ-अथ अन्यरूपमें, आच्छाजः
छेते। कहता हुआ, कहम् हुं में, इदानीम् इसलिये अब,
इच्छाम् आपनी छेछाने आपकी इच्छाको, न पूरयेयम्
पूरी न करी शक्यं पूरी न कर सकूं ॥ ८१ ॥

81. If you ask the difference between a thing that is different by virtue of its differential quality. by a mode of examination which is differentiated by its different characteristics, I may describe one or the other variety of the thing which is different by virtue of its different characteristic, by a method of examination which is different by virtue of its differential characteristic and it may not please you. So tell me what you definitely desire."

स यदुत्तरं ब्रूयात्तत् समीक्ष्योत्तरं वाच्यं स्या-
द्यथोक्तं च प्रतिवचनविधिमवेक्ष्य; सम्यक् यदि
तु ब्रूयाच्च चैनं मोहयितुमिच्छेत्, प्राप्तं तु वचन-
कालं मन्येत, काममस्मै ब्रूयादाप्तमेव निखिलेन ॥ ८२ ॥

सः ते वह, यत् ते जो उत्तरम् उत्तर उत्तर,
ब्रूयात् कहे कहे, तत् ते उसे, समीक्ष्य अराभर
तेपासीने देख कर, यथोक्तम् यथोक्त यथा, प्रतिवचन-
प्रतिवचनना प्रतिवचनके विधिम् विधिने विधिको,
अवेक्ष्य भेदने देख कर, उत्तरम् प्रयुत्तर प्रयुत्तर, वाच्यम्
८२ समीक्ष्य-परीक्ष्य (क त ब.)

,, वाच्यं-वाच्यं त.)

,, अवेक्ष्यः सम्यक् यदि तु ब्रूयाच्च चैनं मोहयितुमिच्छेत्-अवेक्ष्य
सम्यक्। यदि तु न चैनं मोहयितुमिच्छेत् (ब.)

સ્વાત્ કહેવો બેઠકે કહના चाहिए, यदि तु अने ने और यदि, सम्यक् सरणी रीते भली प्रकार, ब्रूयात् कहे तो कहे तो फिर, एवम् च એને उसे, मोहयितुम् भुञ्जान्वान्ती परेशान करनेकी, न इच्छेत् भुञ्जान् कर्त्तव्य इच्छा न करे, बचनकालम् कहेवाने। वमत कहनेका समय, तु तो तो, प्राप्त प्राप्त थयेके प्राप्त हुआ, मम्येत भानवे। जाने, जस्मं अने એने और इसको, लिखिलेन सम्पूर्णपक्षे सम्पूर्ण, ज्ञातम् अर्थार्थ यथार्थ, एव न ही, कामम् भुञ्जानुसार यथेच्छ, ब्रूयात् कहेतुं कहे ॥ ८२ ॥

82. Then examining well what reply he gives, the answer should be made in a befitting manner. If the spirit be good and earnest, he must not be deluded. But when the right situation has arisen, sincere and full answer must be given for his enlightenment.

द्विविधा परीक्षा—

द्विविधा तु खलु परीक्षा ज्ञानवतां—प्रत्यक्षम्, अनुमानं च। एतद्वि द्वयमुपदेशश्च परीक्षा स्यात्। एवमपि द्विविधा परीक्षा, त्रिविधा वा सहोपदेशेन ॥ ८३ ॥

ज्ञानवताम् જાનીઓની જ્ઞાનિયોંકી, પરીક્ષા પરીક્ષા પરીક્ષા, તુ તેા તો, દ્વિવિધા જલુ છે પ્રકારની છે દો પ્રકારકી છે, પ્રત્યક્ષમ્ પ્રત્યક્ષ પ્રત્યક્ષ, અનુમાનમ્ ચ અને અનુમાન ઓર અનુમાન, એતત્ હિ આ ચે, દ્વયમ્ છે દોનો, ઉપદેશઃ ચ તથા ઉપદેશ તથા ઉપદેશ, પરીક્ષા પરીક્ષા પરીક્ષા, સ્વાત્ છે છે, એવમ્ આમ્ એવ પ્રકાર, એવા આ યદ, પરીક્ષા પરીક્ષા પરીક્ષા, દ્વિવિધા છે પ્રકારની છે દો પ્રકારકી છે, ઉપદેશેન અથવા ઉપદેશની અથવા ઉપદેશકે, સહ સાથે માથ, ત્રિવિધા વા ત્રણ પ્રકારની છે ત્રીન પ્રકારકી છે ॥ ૮૩ ॥

83. For learned men there are only two methods of examination—direct observation and inference. These two and authoritative texts are the methods

of examination. Thus there are two methods of examination, or three, including authoritative texts.

દશવિધં પરીક્ષમ્—

દશવિધં તુ પરીક્ષ્યં કારણાદિ યતુક્તમગ્રે, તદિદ મિષગદિગુ સંસાર્યં સંવર્ણયિષ્યામઃ—

કારણાદિ કારણાદિ કારણાદિ, દશવિધમ્ દશ પ્રકારતુ દશ પ્રકારકા, પરીક્ષમ્ પરીક્ષ પરીક્ષ, તુ તેા તો, ચત્ ને જો, અગ્રે આગળ પ્રથમ, ડક્તમ્ કહ્યું છે કહા છે, નત્ તેા તેા, હિ અહીં યદા, મિષક્-જાવિષુ સંસાર્યં મિષક્ વગેરેના ઉદાહરણે આપી મિષગદિમે ઉદાહરણ દે કર સંવર્ણયિષ્યામઃ બતાવશું દિશાયેને;

84-(1). How the ten subjects for investigation such as cause etc., which have been already described, should be applied to physicians and other things, we shall now indicate

હિ કાર્યપ્રાપ્તૌ કારણં મિષક્, કરણં પુનઃ મેષજં, કાર્યયોનિઃ પાતુવૈષમ્યં, કાર્યં ધાતુસામ્યં, કાર્યફલં સુખાવાપ્તિઃ, અનુબન્ધઃ સ્વસ્વાયુઃ, દેશો ભૂમિરાતુરશ્ચ, કાલઃ પુનઃ સંવત્સરધાતુરાવસ્થા ચ, પ્રવૃત્તિઃ પ્રતિકર્મસમારમ્ભઃ, ઉપાયસ્તુ મિષગાદીનાં સૌષ્ઠવમભિવિધાનં ચ સમ્યક્ ।

હિ અહીં યદા, કાર્યપ્રાપ્તૌ કાર્યપ્રાપ્તિમાં કાર્યપ્રાપ્તિમે, કારણમ્ કારણ કારણ, મિષક્ વૈષ છે વૈષ છે, કરણમ્ કારણ કરણ, પુનઃ તેા તો, મેષજમ્ ઓષધ છે ઓષધ છે, કાર્યયોનિઃ કાર્યયોનિ કાર્યયોનિ, ધાતુવૈષમ્યમ્ ધાતુની વિષમતા છે ધાતુકી વિષમતા છે, કાર્યમ્ કાર્ય કાર્ય, ધાતુસામ્યમ્ ધાતુસામ્ય છે ધાતુસામ્ય છે, કાર્યફલમ્ કાર્યફલ કાર્યફલ, સુખાવાપ્તિઃ આરોગ્યપ્રાપ્તિ છે આરોગ્યપ્રાપ્તિ છે, અનુબન્ધઃ જલુ અનુબન્ધ અનુબન્ધ, આયુઃ આયુ છે આયુ છે, દેશઃ દેશ દેશ, ભૂમિઃ ભૂમિ, આતુરઃ ચ અને આતુર છે ઓર આતુર છે, કાલઃ

૮૪. કાર્યપ્રાપ્તૌ—કાર્યપ્રાપ્તિઃ (૫. ૯.)

,, અભિવિધાનં—અભિવિધાન (૫. ૧૦.)

કાલ, યુગઃ તે। તે, સંવત્સરઃ ચ વર્ષં વર્ષ, જાતુરા-
વસ્થા ચ અને રોગીની અવસ્થા છે. બીજી રોગીની
અવસ્થા છે, પ્રવૃત્તિઃ પ્રવૃત્તિ પ્રવૃત્તિ, પ્રતિકર્મ- ગ્રિક્તિસ્થાને
મ.ટે ચિકિત્સાકે લિપ્, સમારમ્ભઃ ચેષ્ટા છે ચેષ્ટા છે,
ઉપાયઃ ઉપાય ઉપાય, તુ તે। તે, મિષગાદીનામ્ ભિષક
ધૃત્યાદિની મિષક આદિકી, સૌહૃદ્યમ્ શ્રેષ્ઠતા શ્રેષ્ઠતા,
સમ્યક્ અને તેજોને। સારે। બીજી અને તેના સમ્યક્,
અભિજ્ઞાનમ્ ચ યોગ છે યોગ છે;

84-(૨). In any given therapeutic action, the cause or doer is the physician, the means are the medicaments, the source of action is the pathological condition of the body-elements, the purpose is the attainment of equilibrium of body-elements, the fruit of action is the attainment of happiness by the patient, the subsequence is indeed life, the place is the country or the patient, and time is the season of the year or the stage of the disease, endeavour is the beginning of treatment, and the means is the excellence of the proper adjustment of the physician etc.

દેહાપ્યમ્યોપાગમ્ય વિષયઃ પૂર્વેણોપાયવિશે-
ષેણ વ્યાખ્યાતઃ। ઇતિ કારણાદિનિ દશ દશસુ
મિદગાદિષુ સંસાર્ય સંદર્શિનાંતર, તથેવાનુપૂર્વ્ય-
નદશાગમ્યં પરીક્ષ્યમુક્તં ચ ॥ ૮૪ ॥

દેહ અહીં યદાં. અપિ પશુ મી અસ્ય આ હસ,
ઉપાયમ્ય ઉપાયના ઉપાયકે, વિષયઃ વિષયનુ વિષયકા,
પૂર્વેણ અગાઉ કહેતામાં આવેલ. પૂર્વેક, એવ જ હી,
ઉપાયનંદોપેણ ઉપાયકે-થી ઉપાયકે-થી. વ્યાખ્યાતઃ વ્યા-
ખ્યાન થઈ ગયું છે વ્યાખ્યાન હો ગયા છે, ઇતિ આ
પ્રમાણે દશ દશ દસ. કારણાદિનિ કારણાદિક
કારણ ૨૨ મમ, મિષગાદિયુ સંસાર્ય ભિષક
વિષય ૨૫ મિષક આદિ સ્વાહરણ હેકર,

સંદર્શિતાનિ જાતાંભાં છે દિક્ષા દિવે છે, તથા એવ ચ
અને તે જ બીજી સહી હી, જાતુરુર્વા કમલે,
પ્રવૃત્તિ આ મહ, દશવિષયમ્ દશ પ્રકારનું દસ પ્રકારકા,
પરીક્ષ્યમ્ પરીક્ષ્ય પરીક્ષ્ય, ઉત્ક્રમ્ કહ્યું છે કહ દિક્ષા
છે ॥ ૮૪ ॥

84. 'Method' has already been explained as one of the means. Thus the ten subjects, cause etc., have been explained in their application to the ten things viz., physician etc. These ten in succession constitute the ten-fold method of examination.

તસ્ય યો યો વિશેષો યથા યથા ચ પરીક્ષિતવ્યઃ,
સ તથા તથા વ્યાખ્યાસ્યતે ॥ ૮૫ ॥

તસ્ય કારણ પગેરેને। કારણ આદિકા, યઃ યઃ ને ને
જો જો, વિશેષઃ લેદ મેદ, યથા યથા ચ ને ને પ્રમાણે
જિસ જિસ પ્રકાર, પરીક્ષિતવ્યઃ પરીક્ષા કરવા થીઆ છે
પરીક્ષા કરને યોગ્ય છે, સઃ તેનુ તેનુ' ઉસ ઉસકા, તથા
તથા તે તે પ્રમાણે વૈષે નૈસે, વ્યાખ્યાસ્યતે વ્યાખ્યાન
કરવામાં આવશે વ્યાખ્યાન ક્રિયા ગાયમા ॥ ૮૫ ॥

85 As to how each one of these subjects, is to be tested will now be duly explained

કારણં મિષગિન્યુક્તમગ્રે, તસ્ય પરીક્ષા—
મિષગ્રામ યો મિષજ્યતિ, યઃ મૃત્તાર્થપ્રયોગકુઠલઃ,
યસ્ય ચાયુઃ સર્વથા વિદિતં યથાવત્। સ ચ
સર્વધાતુસામ્યં ચિકીર્ષન્નાત્માનમેવાતિઃ પરીક્ષેત
ગુણિયુ ગુણતઃ કાર્યાભિનિવૃત્તિ પત્યન્, કશ્ચિદ-
દ્રમસ્ય કાર્યસ્યાભિનિવૃત્તેને સમર્થો ન વૈતિઃ

કારણમ્ કારણ, કારણ, મિષક વેલ છે વેલ છે,
ઇતિ એમ એમા, અગ્રે અગાઉ પદિકે, ઉત્ક્રમ્ કહ્યું છે
કહા છે, તસ્ય તેની રમકી, પરીક્ષા પરીક્ષા આ છે
પરીક્ષા મહ છે, યઃ ને જો, મિષજ્યતિ પીડાનિવારણ કરે

૮૫. વિશેષઃ—પરીક્ષ્યવિશેષઃ ૫.)

૮૬. સ ચ સર્વધાતુસામ્યમ્-ધાતુસામ્યમ્ ૧૭)

રોગનિવારણ કરે. યઃ જે જો, સૂત્ર- સૂત્રના સૂત્રકે, અર્થ- અર્થના અર્થકે, પ્રયોગ- પ્રયોગમાં પ્રયોગમેં, કુશલઃ કુશળ હોય કુશલ હો, યસ્ય ચ અને જેને ઓર જિમકો, આયુઃ આયુષ્યનું આયુકા, સર્વથા સર્વ પ્રકારે સર્વ પ્રકારસે, યથાવત્ સ પૂર્ણ રીતે સંપૂર્ણ પ્રકારસે, વિદિ- તમ્ યન હોય જ્ઞાન હો, મિષક્ નામ તે વૈદ્ય છે વહ વૈદ્ય છે, મર્થ- સર્વ સર્વ, ધાતુ- ધાતુઓની ધાતુ- ઓંકી, સામ્યમ્ સમાના સમાતા, ચિકીર્ષન્ કરવા ઇચ્છતા કરનેકી ઇચ્છા કરતા હુઆ, સઃ ચ તેણે વહ, ગુણતઃ ગુણ પ્રમાણે ગુણકે અનુસાર, કાર્ય- કાર્યની કાર્યકી, અભિનિર્વૃત્તિમ્ સિદ્ધિને સિદ્ધિકો, પશ્યન્ ધ્યાનમાં રાખતાં દેખતા હુઆ, ગુણિષુ ગુણવાળા ચિકિત્સક વગેરે આર પાદમાં ગુણવાળે ચિકિત્સક આદિ ચાર પાદમેં, આત્માનમ્ પોતાની અપની, એવ જ હી, આદિતઃ પહેલેથી પ્રારમ્ભમેં, પરીક્ષેત પરીક્ષા કરવી બેઠેએ પરીક્ષા કરે, કચ્ચિત્ શું કયા, અહમ્ હું મેં, અસ્ય આ ઇસ, કાર્યસ્ય કાર્યને કાર્યકો, અભિનિર્વૃત્તે કરવામાં કરનેમેં, સમર્થઃ સમર્થ છું સમર્થ હું, ન વા હતિ કે નહિ અથવા નહીં:

86-(1). As the 'cause' is said to be the physician in the beginning, its test is thus: the physician is he who 'physics', who is skilled in the application of textual wisdom and who knows all aspects of life correctly. Desiring the establishment of the equilibrium of body-elements, he must examine himself first with a view to find out whether he is possessed or not of the qualities necessary to discharge of the work on hand.

તત્રેમ મિષગુણા યંરુપપન્નો મિષગ્ધાતુસામ્યા- અભિનિર્વૃત્તે સમર્થો ભવતિઃ તથા- પર્યવદાતશ્રુ- તતા, પરિવટકર્મતા, દાક્ષ્યં, શૌચં, જિતહસ્તા, ઉપકરણવત્તા, સર્વેન્દ્રિયોપપન્નતા, પ્રકૃતિજ્ઞતા, પ્રતિપત્તિજ્ઞતા ચેતિ ॥ ૮૬ ॥

તત્ર અહીં યહાં, હમે આ નીચે જણાવેલા વે

નિષ્કોક, મિષગુણાઃ વૈદ્યના ગુણો છે વૈદ્યકે. ગુણોં હૈ, યૈઃ જેનાથી જિનસે, ઉપપન્નઃ યુક્ત યુક્ત, મિષક્ વૈદ્ય વૈદ્ય, ધાતુ- ધાતુઓની ધાતુઓંકી, સામ્ય- સમાના સમાતા, અભિનિર્વૃત્તે- કરવામાં કરનેમેં, સમર્થઃ સમર્થ સમર્થ, ભવતિ થાય છે હોતા હૈ, તત્ યથા જેમકે જેસે, પર્ય- વદાતશ્રુતતા શુદ્ધ શાસ્ત્રના જ્ઞાનવાળાપણું શુદ્ધ શાસ્ત્રના જ્ઞાન હોના, પરિવટકર્મતા સમ્પૂર્ણપણે કર્મને નજરે બેનારપણું કર્મકો સમ્પૂર્ણતઃ દેખના, દાક્ષ્યમ્ યતુરાધ કુશલતા. શૌચમ્ પવિત્રતા પવિત્રતા, જિતહસ્તા દાઢ પર કાશુ હોવો જિતહસ્તા, ઉપકરણવત્તા સાધન- સમ્પન્ન હોવું ઉપકરણોસે યુક્ત હોના, સર્વેન્દ્રિય- સર્વ ઇન્દ્રિયોથી સર્વ ઇન્દ્રિયોમેં, ઉપપન્નતા યુક્ત હોવું યુક્ત હોના, પ્રકૃતિજ્ઞતા પ્રકૃતિને જાણનારપણું પ્રકૃતિજ્ઞતા, પ્રતિપત્તિજ્ઞતા ચ હતિ અને મુશ્કેલીમાંથી માર્ગ કાઢવાની શક્તિવાળાપણું ઓર પ્રત્યુપજ્ઞમનિ હોના ॥ ૮૬ ॥

86. He who is possessed of the following qualities of a physician will be capable of establishing the equilibrium of body-elements, viz., full knowledge of the texts of the science, experience of practical work, skill, purity, deftness of hand, full possession of all the senses, possession of full equipment, knowledge of human constitution, and promptness of application.

કરણસ્ય પરીક્ષા -

કરણં પુનર્મેષજમ્ । મેષજં નામ તદ્યદુપકરણ- યોપકલ્પતે મિષજાં ધાતુસામ્યાઅભિનિર્વૃત્તૌ પ્રયત- માનસ્ય વિશેષતઃપ્રોપાયન્તેભ્યઃ ।

કરણમ્ કરણ કરણ, પુનઃ તે। તે। મેષજમ્ ઔષધ છે ઔષધ હૈ, ધાતુ- ધાતુઓની ધાતુઓંકી, સામ્ય- સમાનતા સમાનતા, અભિનિર્વૃત્તૌ કરવામાં કરનેમેં, પ્રયત- માનસ્ય પ્રયત્ન કરતા પ્રયત્ન કરતે હુએ, મિષજઃ વૈદ્યના વૈદ્યકે, વિશેષતઃ ચ વિશેષે કરીને વિશેષ કરકે, ઉપાય- ઉપાય ઉપાય, અન્તેભ્યઃ પર્યન્તાના પદાર્થોમાંથી પર્યન્તકે

पदार्थोंमें, वत् न जे, उपकरणाव साधनरूप साधन-
रूप, उपकरणावते थने छ बनता है, वत् ते वह, भेषजम्
नाम भेषज कडेवाय छ औषध कही जाती है;

87-(1) 'Means' again is medication. Medication is that means which is prepared by the physician for restoring the equilibrium of body-elements. Any other thing besides the source of action, endeavour, place and time which subserves the same purpose is also medication.

तद् द्विविधं व्यपाश्रयमेवात्—दैवव्यपाश्रयं,
किंव्यपाश्रयं चेति । तत्र दैवव्यपाश्रयं—मन्त्रौष-
धेमणिमङ्गलबन्धुपहारहोमनियमप्रायश्चित्तोपवा-
सस्वस्त्ययनप्रणिपातगमनादि, युक्तिव्यपाश्रयं—
संशोधनोपशमने चेष्टाश्च दृष्टफलाः ।

વ્યપાશ્રય- આશ્રયના આશ્રયકે, મેદાત્ બેદશી મેદસે,
 તત્ તે વદ, દ્વિવિધમ્ બે પ્રકારતું છે દો પ્રકારકી હૈ,
 દૈવવ્યપાશ્રયમ્ દૈવવ્યપાશ્રય દેવવ્યપાશ્રય, યુક્તિવ્યપાશ્ર-
 યમ્ ચ હિતિ અને યુક્તિવ્યપાશ્રય ઔર યુક્તિવ્યપાશ્રય,
 તત્ત તેમ્બાં ઝનમેં, દૈવવ્યપાશ્રયમ્ દૈવવ્યપાશ્રય દેવવ્ય-
 પાશ્રય, મન્ત્ર-મન્ત્ર મન્ત્ર, ઔષધિ-ઔષધિ ઔષધિ,
 મણિ-મણિ મણિ, મંગલ-મંગલ મંગલ, બલિ-બલિ
 બલિ, ઉપહાર-ઉપહાર (દાન) ઉપહાર (દાન), હોમ-હોમ
 હોમ, નિયમ-નિયમ નિયમ, પ્રાયશ્ચિત્ત-પ્રાયશ્ચિત્ત પ્રાય-
 ચિત્ત, ઉપવાસ-ઉપવાસ ઉપવાસ, સ્વસ્ત્યયન-સ્વસ્તિવા-
 ચન સ્વસ્તિવાચન, પ્રણિપાત-નમસ્કાર નમસ્કાર, ગમન-
 જાદિ તીર્થસ્થાને જતું વજેરે છે તીર્થગમન ક્વિયાદિ હૈ,
 યુક્તિવ્યપાશ્રયમ્ અને યુક્તિવ્યપાશ્રય ઔર યુક્તિવ્યપા-
 શ્રય, સંશોધન-સંશોધન સંશોધન, ઉપજ્ઞાનમેં અને
 ઉપશમન ઔર ઉપશમન, રહસ્યકા: તથા પ્રત્યક્ષ ક્ષણવાળી
 एवं પ્રત્યક્ષ ફલ દેનેવાલી, ચેદ્યા: ચ ચેદ્યાઓ છે ચેદ્યાયેં હૈ;

87-(2). That is of two kinds, depending upon the difference in refuge or resort namely—the resort to gods,

८७. उपवासस्वस्त्ययन-उपवासदानस्वस्त्ययन (ड.)

or divine medication, or resort to correlated experience or scientific medicine. Of them, the divine medication consists in incantation, herbal amulets, magical stone, auspicious sacrifice, offerings, oblations, vows, purificatory ritual, fasting, propitiatory invocation, salutation, pilgrimage and such other things. The resort to scientific medicine consists of purification, sedation and other methods whose results have already been tested and observed.

एतच्चैव मेषजमङ्गमेदादपि द्विविधं—द्रव्य-
भूतम्, अद्रव्यभूतं च ।

एतत् च एव अने के और यह, मेवजम् औषध औषध, अङ्गभेदात् अपि अंगना लेदधी पक्ष अंगभेदसे मी, द्विविधम् के प्रकारनु छे दो प्रकारकी है, द्रव्य-भूतम् द्रव्यभूत द्रव्यभूत, अद्रव्यभूतम् च अने अद्रव्य-भूत और अद्रव्यभूत;

87-(3). This kind of medicine may be subdivided into two kinds—that which is material and that which is immaterial.

तत्र यदद्रव्यभूतं तदुपायाभिप्लुतम् । उपायो नाम
भयदर्शनविस्मापनविस्मारणक्षोभणहर्षणभर्त्सन-
वधबन्धस्वप्नसंवाहनादिरमूर्तो भावविशेषो यथो-
क्ताः सिद्धयपायाश्चोपायाभिप्लुता इति ।

तत्र तेभा इनमें, यत् ७२ जो, अद्रव्यभूतम् अद्रव्य-
भूत ७ अद्रव्यभूत है, तत् तेनो उसका, उपाय-
उपायभा उपायमें, अभिप्लुतम् सभावेश भाय ७
समावेश होता है, उपायः नाम उपायनेो अर्थ आ ७
उपायका यह अर्थ है, भव- दर्शन- भव भूतावनेो भव
दिखाना, विस्मयन- विस्मय प्रभाउनेो चकित करना,

८७. उपायामिप्सुताः - गङ्गावरस्तु 'उपायामिप्सुताः' इति न पठसि (ब.)

વિસ્મારણ- વિસ્મૃતિ કરાવવી મુલાના, ક્ષોમણ- ક્ષોભ પમાડવો ક્ષોભિત કરના, હર્ષણ- હર્ષ પમાડવો પ્રસન્ન કરના, મર્સન- તિરસ્કાર કરવો તિરસ્કાર કરના, વધ- વધ હિંસા કરના, બન્ધ- બંધન વાંધના, સ્વપ્ન- સ્વપ્ન મુલાના, સંવાહન- ચાપી ચાપી કરના, આદિઃ વગેરે આદિ, અમૂર્તઃ અમૂર્ત અમૂર્ત, માવવિશેષ. બુદ્ધ બુદ્ધ ભાવ મિત્ર મિત્ર માવ, યથોક્તાઃ અને કલા પ્રમાણેના ઝોર કહે હુણ, સિદ્ધિ- સિદ્ધિના સિદ્ધિકે, ઉપાયઃ ચ ઉપાયો પશુ ઉપાય મી, ઉપાય- ઉપાયમાં ઉપાયમે, અભિપ્લુતા. સમાવેશ પામે છે સમાવિષ્ટ હોતે હેં;

87-(4). That which is immaterial is included in the 'means'. It consists of frightening, causing surprise, obliterating memory, administering shock and inducing elation of spirits, threatening, thrashing, binding, inducing sleep, and the use of massage and such similar acts which are immaterial and those that are aids like attendant etc., fall under the category of this means to treatment.

યજ્ઞ દ્રવ્યભૂતં તદ્વમનાદિષુ યોગમુપૈતિ । તસ્યાપીયં પરીક્ષા દ્વદમેવંપ્રકૃત્યૈવંગુણમેવંપ્રભાવ- મસ્મિન્ દેશે જાતમસ્મિન્નૃતાવેવં ગૃહીતમેવં નિહિ- તમેવમુપસ્કૃતમનયા ચ માત્રયા યુક્તમસ્મિન્ વ્યાધાવેવંવિધસ્ય પુરુષસ્યૈવ તાવન્તં દોષમપકર્ષ- ત્યુપશમયતિ વા, યદન્યદપિ ચૈવંવિધં મેષજં ભવેત્ચાનંન વિશેષેણ યુક્તમિતિ ॥ ૮૭ ॥

યત્ તુ અને જે ઝોર જો, દ્રવ્યભૂતમ્ દ્રવ્યરૂપ છે દ્રવ્યરૂપ છે, તત્ તેનો ઉસકા, વમન- વમન વમન, આદિયુ વગેરેમાં આદિમે, યોગમ્ ઉપૈતિ યોગ થાય છે યોગ દોતા છે, તસ્ય તેની ઉસકી, અપિ પશુ મી, દ્યમ્ આ હસ, પરીક્ષા પરીક્ષા છે પરીક્ષા છે, દ્વદમ્ આ

૮૭. વ્યાધિ-રોગે (બ.)

„ એવ તાવન્તમ્-તાવન્તમ્ (જ. ત.)

„ અનેન-અનેનાનેન વા (ક. બ. જ.)

યહ, પ્રકૃત્ત્વા પ્રકૃતિએ પ્રકૃતિસે, એવમ્ .આવું છે એસા છે, એવંગુણમ્ આવા ગુણનાં છે એવી ગુણસે યુક્ત છે, એવંપ્રભાવમ્ આવા પ્રભાવવાળું છે એસા પ્રભાવ- વાલી છે, અસ્મિન્ આ હસ, દેશે દેશમાં દેશમે, અસ્મિન્ આ હસ, ઋતૌ ઋતુમાં ઋતુમે, જાતમ્ ઉત્પન્ન થયેલું છે ઉત્પન્ન હૈ છે, એવમ્ આ પ્રમાણે હસ પકાર, ગૃહી- તમ્ લીધેલું છે લી ગઈ છે, એવમ્ આ પ્રમાણે હસ પ્રકાર, નિહિતમ્ મૂકેલું છે રક્ષી ગઈ છે, એવમ્ આ પ્રમાણે હસ પ્રકાર, ઉપસ્કૃતમ્ સંસ્કૃત છે સંસ્કૃત છે, અનયા ચ અને આ ઝોર હસ, માત્રયા માત્રાથી માત્રાસે, યુક્તમ્ પ્રયોજવામાં આવતાં પ્રયુક્ત કર જાને પર, અસ્મિન્ આ હસ, વ્યાધૌ રોગમાં રોગમે, એવંવિધસ્ય આવી ભતના હસ પ્રકારકે, પુરુષસ્ય એવ પુરુષના જ પુરુષકે, તાવન્તમ્ તેટલા ઉતને, દોષમ્ દોષને દોષકો, અપકર્ષતિ દૂર કરે છે નિકાલતી છે, ઉપશમયતિ વા અથવા શાન્ત કરે છે અથવા શાન્ત કરતી છે, યત્ જે જો, અન્યત્ બીજું અન્ય, અપિ ચ પશુ મી, એવંવિધમ્ આવી ભતનું હસ પ્રકારકો, મેષજમ્ ઔષધ હોય ઔષધ હો, તત્ તે વહ, ચ પશુ મી, અનેન આ હન, વિશેષેણ વિશેષણથી વિશેષણસે, યુક્તમ્ હિતિ યુક્ત હોય છે યુક્ત હોતી છે ॥ ૮૭ ॥

87. The means which is material is used in emesis etc., and of that this is the test—that it is of such and such nature, of such quality, of such efficacy, is born of such a country or region, of such a season, gathered in such a manner, preserved in such a way, medicated thus, and in such dosage, administered in such and such a disease, to such a person, either eliminates or allays such and such a humor. And if there be any other administered medication in similar manner should it also be examined.

કાર્યયોગે: પરીક્ષા—

કાર્યયોગિર્ષાતુવૈષમ્યં, તસ્ય લક્ષણં ચિકારા-

ગમઃ । પરીક્ષા ત્વસ્ય વિકારપ્રકૃતેશ્ચેવોનાતિરિક્ત-
લિઙ્ગવિશેષાવેક્ષણં વિકારસ્ય ચ સાધ્યાસાધ્યમૃદુ-
દારુણલિઙ્ગવિશેષાવેક્ષણમિતિ ॥ ૮૮ ॥

ધાતુવૈષમ્યમ્ ધાતુઓની વિષમતા એ ધાતુઓની
વિષમતા યદ, કાર્યયોનિઃ કાર્યથોનિ છે કાર્યયોનિ હૈ,
વિકાર-વિકારોની વિકારકા, આગમઃ આવપુ એ આના યદ,
તસ્ય તેનું હસકા, લક્ષણમ્ લક્ષણુ છે લક્ષણ હૈ, વિકાર-
વિકારની વિકારકી, પ્રકૃતેઃ ચ એવ પ્રકૃતિ (વાત વજેરે
દોષ) ના પ્રકૃતિ (વાતાદિ દોષ) કે, કન-ઓઁ કમ,
અતિરિક્ત-અને વધારે ઓર અધિક, લિઙ્ગ-વિશેષ-ભિન્ન ભિન્ન
લક્ષણોને ભિન્નભિન્ન લક્ષણોનો, અવેક્ષણમ્ બેવાં દેખના,
વિકારસ્ય ચ અને રોગનાં ઓર રોગકે, સાધ્ય-સાધ્ય
સાધ્ય, અસાધ્ય-અસાધ્ય અસાધ્ય, મૃદુ-મૃદુ મૃદુ,
દારુણ-તથા દારુણુ એવં દારુણ, લિઙ્ગ વિશેષ ભિન્ન ભિન્ન
થિદ્ધોને ભિન્ન ભિન્ન લક્ષણોનો, અવેક્ષણમ્ હિતિ તુ બેવાં
એ દેખના યદ, તસ્ય એની હસકી, પરીક્ષા પરીક્ષા છે
પરીક્ષા હૈ ॥ ૮૮ ॥

88. The 'Source of action' is the discordance of body-elements. Its indication is the advent of disease. Its examination consists in diagnosing the signs of decrease or increase of the morbid humors, the constitution and the symptoms of curability or incurability, and the mild or the acute stage of disease.

કાર્યસ્ય પરીક્ષા—

કાર્ય ધાતુસામ્યં, તસ્ય લક્ષણં વિકારોપશમઃ ।

ધાતુસામ્યમ્ ધાતુસામ્ય એ ધાતુસામ્ય યદ, કાર્યમ્
કાર્ય છે કાર્ય હૈ, વિકાર-વિકારની વિકારકી, ઉપશમઃ
શાન્તિ એ શાન્તિ યદ, તસ્ય તેનું હસકા, લક્ષણમ્
લક્ષણુ છે લક્ષણ હૈ;

89-(1). The purpose of action is the restoring of the equilibrium of body-elements. Its indication is the alleviation of the morbid condition.

પરીક્ષા ત્વસ્ય-રુગુપશમનં, સ્વરવર્ણયોગઃ,
શરીરોપચયઃ, બલવૃદ્ધિઃ, અભ્યવહાર્યામિલાપઃ,
રુચિગાહારકાલે, અભ્યવહૃતસ્ય ચાહારસ્ય કાલે
સમ્યગ્જરણં, નિદ્રાલાભો યથાકાલં, વૈકારિણાં ચ
સ્વપ્નાનામદર્શનં, સુષ્ણેન ચ પ્રતિબોધનં, વાતમૂત્ર-
પુરીષરેતસાં મુક્તિઃ, સર્વાકારૈર્મનોબુદ્ધીન્દ્રિયાણાં
ચાવ્યાપત્તિરિતિ ॥ ૮૯ ॥

અસ્ય તુ આની હસકી, પરીક્ષા પરીક્ષા આ છે
પરીક્ષા યદ હૈ, રુક્-રાગની વેદનાકી, ઉપશમનમ્ શાન્તિ
શાન્તિ, સ્વર-સ્વર સ્વર, વર્ણ-અને વર્ણનો ઓર વર્ણકા,
યોગઃ સુયોગ થવો સમ્યગ્યોગ હોના, શરીર-શરીરનું
શરીરકા, ઉપચયઃ વધવું બઢના, બલ-બળની બલકી,
વૃદ્ધિઃ વૃદ્ધિ વૃદ્ધિ, અભ્યવહાર્ય-ભોજનમાં ભોજનમાં,
અમિલાપઃ ઇચ્છા ઇચ્છા, આહાર-આહારને આહારકે,
કાલે વખતે કાલમાં, રુચિઃ રુચિ રુચિ, અભ્યવહૃતસ્ય
ચ ખાધેલા ખાયે હુએ, આહારસ્ય આહારનું આહારકા,
કાલે યોગ્ય સમયે સમયપર, સમ્યક્ સારી રીતે ઠીક
પ્રકારમાં, જરણમ્ પચી જવું જીર્ણ ડોના, યથાકાલમ્
સમય પ્રમાણે સમય પર, નિદ્રાલાભઃ ઊંઘ આવી
જવી નીંદકા આના, વૈકારિણામ્ ચ રોગથી ઉત્પન્ન
થયેલાં રોગસે ઉત્પન્ન હુએ, સ્વપ્નાનામ્ સ્વપ્નોને સ્વપ્નોંકા,
અદર્શનમ્ ન બેવાં ન દેખના, સુષ્ણેન ચ સુષ્ણુર્વંક
શુષ્કપૂર્વક, પ્રતિબોધનમ્ બગૃત થવું જાગના, વાત-વાત
વાત, મૂત્ર-મૂત્ર મૂત્ર, પુરીષ-મળ મળ, રેતસામ્ અને
વીર્યની ઓર વીર્યકી, મુક્તિઃ ચ થોગ્ય પ્રવૃત્તિ યોગ્ય
પ્રવૃત્તિ, સર્વ તથા સંપૂર્ણ તથા સંપૂર્ણ, આકારૈઃ શુભ
લક્ષણોથી શુભ લક્ષણોસે, મનઃ-મન મન, બુદ્ધિ-બુદ્ધિ
બુદ્ધિ, હિન્દ્રિયાણામ્ ચ અને હિન્દ્રિયોનું ઓર હિન્દ્રિયોંકા,
અવ્યાપત્તિઃ હિતિ નીરોગપણું નીરોગ હોના;

89. Its indications are— alleviation of pain, accession of voice and complexion, plumpness of the body, increase of strength. desire for food, relish while eating, timely and proper digestion of the food taken, approach of sleep at the
૮૯. રુગુપશમનમ્-રુગુપશમનમ્ (૫.)

proper time, not seeing frightful dreams (that forbode disease), happy awakening, the elimination of flatus, urine, feces and semen, and freedom from impairment of any kind of the mind, the intellect and the sense-organs.

કાર્યફલસ્ય પરીક્ષા—

કાર્યફલં સુખાવાસિઃ, તસ્ય લક્ષણં—મનો-
બુદ્ધીન્દ્રિયશરીરતુષ્ટિઃ ॥ ૯૦ ॥

સુખ- સુખની સુવૃત્તી, અવાસિઃ પ્રાપ્તિ થવી એ પ્રાપ્તિ હોના યદ, કાર્યફલમ્ કાર્યફલ છે કાર્યફલ છે, મનઃ- મન મન, બુદ્ધિ- બુદ્ધિ બુદ્ધિ, હિન્દ્રિય- હિન્દ્રિયે હિન્દ્રિય, શરીર- અને શરીરની ઓર શરીરની, તુષ્ટિઃ પ્રસન્નતા એ પ્રસન્નતા યદ, તસ્ય તેનું ઉત્કર્ષ, લક્ષણમ્ લક્ષણ છે લક્ષણ છે ॥ ૯૦ ॥

90. The fruit of action is the attainment of happiness. Its characteristics are satisfaction of the mind, intellect, senses and the body.

અનુબન્ધસ્ય પરીક્ષા—

અનુબન્ધસ્તુ સ્વત્વાયુઃ, તસ્ય લક્ષણં—પ્રાણૈઃ
સહ સંયોગઃ ॥ ૯૧ ॥

આયુઃ તુ સહ આયુષ્ય તે આયુ તો, અનુબન્ધઃ અનુબન્ધ છે અનુબન્ધ છે, પ્રાણૈઃ પ્રાણોની પ્રાણોને, સહ સાથે સાથે, સંયોગઃ સંયોગ એ સંયોગ યદ, તસ્ય તેનું હસકા, લક્ષણમ્ લક્ષણ છે લક્ષણ છે ॥ ૯૧ ॥

91. The subsequence is indeed life. Its indication is its combination with the vital breath.

દેશસ્ય (ભૂમેઃ) પરીક્ષા—

દેશસ્તુ ભૂમિરાતુરશ્ચ ॥ ૯૨ ॥

ભૂમિ. ભૂમિ ભૂમિ, આતુરઃ ચ તુ અને આતુર ઓર આતુર, દેશઃ દેશ છે દેશ છે ॥ ૯૨ ॥

92. The place is the country or habitat of the drug as well as the patient himself.

તત્ર ભૂમિપરીક્ષા આતુરપરીક્ષાનદેનોર્વા સ્યા-
દૌષધપરિજ્ઞાનહેતોર્વા । તત્ર તત્રદેશમાતુરપરિ-
જ્ઞાનહેતોઃ ।

તત્ર અહીં યહાં, આતુર રોગીને રોગીના, પરિજ્ઞાન-
હેતોઃ સારી રીતે બાલુપા મટે સમ્પૂર્ણ રૂપમે જ્ઞાન
પ્રાપ્ત કરનેકે લિએ, ઔષધ- ઔષધ ઔષધને અથવા
ઔષધના, પરિજ્ઞાનહેતોઃ એ સારી રીતે બાલુપા મટે
સમ્પૂર્ણ રૂપમે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરનેકે લિએ, ભૂમિપરીક્ષા ભૂમિ-
પરીક્ષા ભૂમિપરીક્ષા, સ્યાત્ પ્રાય છે રોગી છે, તત્ર તેમાં
इनमें, તાવન્ ને તાં, આતુર- રોગીને રોગીના, પરિજ્ઞાન-
હેતોઃ સારી રીતે બાલુપા મટે સમ્પૂર્ણ રૂપમે જ્ઞાન પ્રાપ્ત
કરનેકે લિએ, હયમ્ આ પરીક્ષા છે યદ પરીક્ષા

93-(1). The examination of the place may be either for the knowledge of the patient or for the knowledge of the drug. Here are the details regarding the knowledge of the patient.

તથા-ગયં કસ્મિન્ ભૂમિપરીક્ષા જાતઃ સંવૃત્તો
વ્યાધિતો વાઃ તસ્મિન્નુ બુદ્ધિદેસે મનુષ્યાણામિદમા-
હારજાતમ્, દર્શ વિદ્યારજાતમ્, દર્શમાચારજાતમ્,
પતાવશ્ચ વલગ્મ. દર્શવિદ્યં સત્ત્વમ્, દર્શવિદ્યં
સાત્ત્વમ્, દર્શવિદ્યં સાત્ત્વમ્, અકિરિયમ્, દર્શ
વ્યાધયઃ, હિતમિદમ્, તદ્દર્શમિદમિતિ પ્રાયોગ-
હોનેન । ઔષધપરિજ્ઞાનહેતો તુ કલ્પેષુ ભૂમિપરીક્ષા
વચ્યતે ॥ ૯૩ ॥

તત્ યયા યેમકે જો, ર.વ. આ યદ, કસ્મિન્
કયા કૌન, ભૂમિપરીક્ષા ભૂમિપરીક્ષા નિપ્રદેશમે, જાતઃ
જાતમે છે સમ્પૂર્ણ હયા દે, તત્ યેમકે જો છે તત્
હયા છે, વ્યાધિતઃ વા ર.વ. રોગી થયા છે અથવા

૯૩. પ્રાયોગવર્ણન-યોગાન્ત્રાચસંસ્કૃત પ્રાયોગવર્ણન' રૂપે ન
પઠતિ । (ચ. ૪.)

रोगी हुआ है? तस्मिन् ते उस, भूमिदेशे भूमिप्रदेशमां भूमिप्रदेशमें, मनुष्याणाम् मनुष्याणां मनुष्योंके, इदम् आ ये, आहारजातम् आहारे से आहार हैं, इदम् आ ये, विहारजातम् विहारे से विहार हैं, इदम् आ ये, आचारजातम् आचारे से आचार हैं, एतावत् च आट्ठुं इतना, बलम् अलं ये बल है, एवंविधम् आवी अतनुं इस प्रकारका, सखम् मनं ये मन है, एवंविधम् आवी अतनुं इस प्रकारका, साख्यम् सांख्य से साख्य है, एवंविधः आवी अतनो इस प्रकारका. दोषः दोष से दोष है, इयम् आ यह, भक्तिः रुचि से रुचि है, इमे आ ये, स्वाध्वः रोगो से रोग हैं, इदम् आ यह, हितम् हितकारक से हितकर है, इदम् आ यह, अहितम् अहितकारक से अहितकर है, इति ये प्रभाषे इस प्रकार, प्रायोपहृणेन धक्षुं करीने परीक्षा करवाभां आवे से बहुत करके परीक्षा की जाती है, औषध- औषधना औषधके, परिज्ञानहेतोः तु परिज्ञानने भाटे तो परिज्ञानके लिए तो, भूमिपरीक्षा भूमिपरीक्षा भूमिपरीक्षा, कल्पेषु कल्पस्थानमां कल्प-स्थानमें, वक्ष्यते कहेवःभां आवेशे कही जायगी ॥९३॥

93. They are—in such and such a country was he born or grown up or was attacked by disease; in such and such a country, such and such are the articles of diet used by the people; and such their modes of exercise and customs. such their strength, such their psychic condition and such their homology, such their habitus, such are their proclivities. such their peculiar diseases, and such things are wholesome and such unwholesome in general. These are the things to be ascertained. The examination of the soil necessary for the knowledge of drugs is expounded in the Section on (Kalpa) Pharmaceutics.

बलदोषप्रमाणज्ञानहेतोरानुरपरीक्षा—

आतुरस्तु कलु कार्यदेशः। तस्य परीक्षा आयुषः प्रमाणज्ञानहेतोर्वा स्याद्, बलदोषप्रमाण-ज्ञानहेतोर्वा। तत्र तावदियं बलदोषप्रमाणज्ञान-हेतोः; दोषप्रमाणानुरूपो हि मेघजप्रमाणविकल्पो बलप्रमाणविशेषापेक्षो भवति ।

आतुरः आतुर आतुर, तु कलु तो तो. कार्यदेशः कार्यदेश से कार्यदेश है, तस्य तेनी इसकी, परीक्षा परीक्षा परीक्षा, आयुषः आयुषना आयुषके, प्रमाण-प्रमाणना प्रमाणके, ज्ञानहेतोः वा ज्ञानने भाटे ज्ञानके लिए, बल-अथवा अथवा बल, दोष- तथा दोषना एवं दोषके, प्रमाण-प्रमाणना प्रमाणके, ज्ञानहेतोः वा ज्ञानने भाटे ज्ञानके लिए, स्वात् थाय से होती है, तत्र तेभां इनमें, तावत् तो तो, बल-अथवा बल, दोष-अने दोषना और दोषके, प्रमाण-प्रमाणना प्रमाणके, ज्ञान-हेतोः ज्ञानने भाटे ज्ञानके लिए, इयम् आ परीक्षा से यह परीक्षा है, दोष-दोषना दोषके, प्रमाण-प्रमाणने प्रमाणके, अनुरूपः हि शैत्य योग्य, मेघज-औषधना औषधके, प्रमाण-प्रमाणना प्रमाणका, विकल्पः ओष मेद, बल-अथवा बलके, प्रमाण-प्रमाणना प्रमाणके, विशेष-ओषनी मेदकी, अपेक्षः अपेक्षा राखना अपेक्षा रखनेवाला, भवति थाय से होता है;

94-(1). The 'place' of action is verily the patient himself. His examination is for the sake of the knowledge of his life-span or that of the measure of his strength and of the intensity of morbidity. The knowledge of the measure of his strength and intensity of morbidity are essential for the preparation of the medicine which should be in proportion to the degree of morbidity and also to the strength of the patient.

सहसा ह्यतिबलमौषधमपरीक्षकप्रयुक्तमल्प-बलमातुरमतिपातयेत्; न ह्यतिबलान्यामेयवाय-

९४. मेघजप्रमाणविकल्पः—मेघजप्रमाणविशेषः (क. च.)

वीर्याभ्यौषधान्यग्निक्षारशस्त्रकर्माणि वा शक्यन्ते-
ऽल्पबलैः सोढुम्; असह्यतितीक्ष्णवेगत्वाच्च तानि
सद्यःप्राणहराणि स्युः ।

हि ३२श्लुके क्योकि, सहसा पिशार कथो वगर
एकदमसे, अपरीक्षक-परीक्षा न करनारथी परीक्षा न
करनेवांछे, प्रयुक्तम् प्रयोक्तव्यं प्रयुक्त की गई, अतिबलम्
अहु अगवाणुं अतिबलशाली, औषधम् औषध औषध,
अल्पबलम् अल्प अगवाणा अल्पबलशाली, आतुरम्
आतुरने रोगीको, अतिपातयेत् नुकसान करे छे हानि
करती है, हि ३२श्लुके क्योकि, अतिबलानि अति अग-
वाणा अतिबलशाली, आग्नेय-आग्नेय आग्नेय, वायवी-
यानि अथवा वायवीय श्लुवाणा अथवा वायवीय
गुणवाली, औषधानि औषध औषध, अग्निक्षार-शस्त्र-
कर्माणि वा तथा अग्निर्कर्म, क्षारकर्म के शस्त्रकर्म
और अग्निकर्म, क्षारकर्म अथवा शस्त्रकर्म, अल्पबलैः अल्प
अगवाणा रोगीकोथी अल्प बलवां रोगियोंसे, सोढुम्
न शक्यन्ते सहन करी शकता नथी सहो नहीं जा
सकते, हि ३२श्लुके क्योकि, असह्य-असह्य असह्य,
अतितीक्ष्ण-अने अति तीक्ष्ण और अति तीक्ष्ण, वेगत्वाच्च
वेगवाणाश्लुने तीक्ष्ण वेगवां होनेसे, तानि तेओ वे,
सद्यः तत्तत् न क्षीघ्र, प्राण-प्राणने प्राणको, हराणि
हरनार हरेवांछे. स्युः थाय छे होते हैं;

94-(2). (For) A rash administration
of a very strong medication without
examination on a weak patient, will
upset him. Weak people cannot stand
strong remedies predominant in the
quality of fire and air, or the treat-
ment by thermal, caustic or operative
measures. As such remedies are un-
endurable, very severe and powerful,
they act as immediate destroyers of life.

एतच्चैव कारणमपेक्षमाणा हीनबलमातुरम-
विषादकरैर्मृदुसुकुमारप्रायैरुत्तरोत्तरगुरुभिरविश्व-

मैरनात्यधिकैश्चोपचरन्त्यौषधैः, विशेषतश्च नारीः,
ता ह्यनवस्थितमृदुविधृतविकृवहृदयाः प्रायः
सुकुमार्योऽबलाः परसंस्तभ्याश्च ।

एतच्च च आ इस, एव न ही, कारणम् हेतुनी
हेतुकी, अपेक्षमाणाः अपेक्षा राअनार वेओ अपेक्षा
रखनेवाले वेद्य, हीनबलम् अल्प अगवाणा हीन
बलवाले, आतुरम् रोगीने रोगीकी, अविषादकरैः जेहने
उत्पन्न नहि करनार विषादको उत्पन्न नहीं करनेवाली,
मृदु-मृदुता मृदुता, सुकुमार-अने सुकुमारतानी और
सुकुमारताकी, प्रायैः अधिकतावाणा अधिकतावाली,
उत्तरोत्तर-उत्तरोत्तर उत्तरोत्तर, गुरुभिः गुरु गुरु, अवि-
श्वमेः पाककाणे पक्ष चकार न करनार पाककालमें भी
विकार न करनेवाली, अनात्यधिकैः च अने भद्राविधति
न करे ओवा और बहुत कष्टदायक न हो ऐसी, औषधैः
औषधथी औषधसे, उपचरन्ति उपचार करे छे उपचार
करते हैं, विशेषतः च तथा भास करीने एवं विशेष
करके, नारीः स्त्रीओने उपचार करे छे स्त्रियोंका उप-
चार करते हैं, हि ३२श्लुके क्योकि, ताः तेओ वे, प्रायः
धृष्टंभुं प्रायः करके, अनवस्थित-अस्थिर अस्थिर,
मृदु विधृत-अगंभीर अगंभीर, विकृव-अने विद्ध
एवं विह्वल, हृदयाः हृदयवाणी हृदयवाली, सुकुमार्यः
कामुण कोमल, अबलाः अगहीन बलहीन, परसंस्तभ्याः
च अने भीअओने आधारे टकनारी होय छे और
दूसरेके सहारे रहनेवाली होती हैं;

94-(3). It is owing to this reason
that in emergency, a weak patient
should be first treated with non-
distressing, mild and generally delicate
remedies and later on, gradually, by
heavy remedies which do not upset
him or give rise to complications.
This should be specially done in the
case of women. They are by nature
unsteady, tender, wavering, easily

९४. अतिपातयेत्-अभिवातयेत् (ड.)

॥ अपेक्षमाणाः - अपेक्षमाणाः (च. ड.)

९४. विधृत-वृत (व.)

॥ सुकुमार्योऽबलाः - सुकुमारा नाबोऽबलाः (त.)

disturbed and generally delicate, weak and dependent on others.

तथा बलवति दलदन्त्याधिपरिगते स्वल्पबल-
मौषधमपरीक्षकं त्र्युत्पन्नसाधकमेव भवति ।

तथा ते प्रभावे र्व प्रकार, बलवत् अणवान् बलवान्, व्याधिः अणुना र्वगतावसे, परिगते अस्वाथेक्षा आक्रान्त, बलवति अणवान् रोगीनां बलवान् रोगीने, अपरीक्षकः परीक्षा न अनुसारे अपरीक्षकद्वारा, प्रयुक्तम् प्रयोगेषु प्रयुक्त क. ग. ह. स्थावृत्तम् अल्प अणवान् रदल्पबलशाली, मोक्षः औषध औषध, असाधकम् कार्य नहि साधनायुं कार्यको वेद न करनेवाली, एव न ही, भवति थाय छे होती है-

94-(4). But in strong persons affected with a strong disease, weak medicine administered without examination, becomes useless.

तस्मादातुरं परीक्षत प्रकृतितश्च, विकृतितश्च, सारतश्च, संहननतश्च, प्रमाणतश्च, सात्त्विकतश्च, सत्त्वतश्च, आहारशक्तितश्च, व्यायामशक्तितश्च, वयस्तश्च, बलप्रमाणविशेषग्रहणहेतोः ॥ ९४ ॥

तस्मात् तेथी इह लिख, बल- अणुना बलके, प्रमाण- प्रमाणाने प्रमाणका, विशेष- वेद मेद, ग्रहणहेतोः अनुसारे भाटे जाननेके लिए, आतुरम् रोगीनी रोगीकी, प्रकृतितः च प्रकृतिथी प्रकृतिसे, विकृतितः च विकृतिथी विकृतिसे, सारतः च सारथी सारसे, संहननतः च संहननथी संहननमे, प्रमाणतः च प्रमाणथी प्रमाणसे, सात्त्विकतः च सात्त्विकथी सात्त्विकसे, सत्त्वतः च सत्त्वथी सत्त्वसे, आहारशक्तितः च आहारशक्तिथी आहार शक्तिसे, व्यायामशक्तितः च व्यायामशक्तिथी व्यायाम- शक्तिसे, वयस्तः च वयस्थी वयसे और वयसे, परीक्षेत परीक्षा करवी ओषध परीक्षा करनी चाहिण ॥ ९४ ॥

94. Therefore, the patient must be examined from the point of view of habitus, pathological condition, tone of the system, compactness, propor-

tions, homologation, psychic condition, capacity for food and exercise, and age, specially with a view to ascertain the degree of his strength.

प्रकृतित आतुरपरीक्षा—

तत्र प्रकृत्यादीन् भावाननुव्याख्यास्यामः ।
तद्यथा—शुक्रशोणितप्रकृतिं, कालगर्भाशयप्रकृतिं, आतुराहारविहारप्रकृतिं, महाभूतविकारप्रकृतिं च गर्भशरीरमपेक्षते ।

तत्र अहो यहां, प्रकृति- प्रकृति प्रकृति, आदीन् आदि आदि, भावान् भावान् भावोंका, अनुव्याख्या- स्यामः व्याख्यान करधुं व्याख्यान करेंगे, तत् यथा जेपके जैसे, गर्भशरीरम् गर्भशरीर गर्भशरीर, शुक्र- शुक्र शुक्र, शोणित- अने शोणितनी और शोणितकी, प्रकृतिम् प्रकृतिनी प्रकृतिकी, काल- काल काल, गर्भाशय- अने गर्भाशयनी और गर्भाशयकी, प्रकृतिम् प्रकृतिनी प्रकृति- की, आतुर- रोगीना रोगीकी, आहार- आहार आहार, विहार- अने विहारनी और विहारकी, प्रकृतिम् प्रकृतिनी प्रकृतिकी, महाभूत- महाभूतना महाभूतके, विकार- विकारनी विकारकी, प्रकृतिम् च प्रकृतिनी प्रकृतिकी, अपेक्षते अपेक्षा राखे छे अपेक्षा रखता है;

95-(1) We shall now explain the characteristics of habitus etc. It is thus. The fetal body develops its habitus from the nature of the spermoplasm, the length of the period of fetal life, the nature of the mother's diet and behaviour, and the nature of the proto-elemental combinations.

एतानि हि येन येन दोषेणाधिकेनैकेनानेकेन वा समनुबध्यन्ते, तेन तेन दोषेण गर्भोऽनुबध्यते;

९५. तत्र प्रकृत्यादीन् भावाननुव्याख्यास्यामः— तत्रापी प्रकृत्या-
दयो भावाः (ब. घ.)

” ” —तत्रेमे प्रकृत्यादयो भावाः (ब. घ.)

” एतानि हि—एतानि हि (ब. घ.)

” दोषेणाधिकेनैकेनानेकेन वा समनुबध्यन्ते—दोषेणेनाधिकेन समेन वाऽनुबध्यन्ते (ब. घ.)

ततः सा सा दोषप्रकृतिरुच्यते मनुष्याणां गर्भा-
दिप्रवृत्ता ।

हि ३२४के क्योंकि, एतानि आ शुद्ध वज्रे ये
शुद्धादि, येन येन ने ने जिस जिस, अधिकेन अधिक
अधिक, एकेन औके एक, अनेकेन वा अधवा अनेक
अधवा अनेक, दोषेण दोषधी दोषसे, समनुबध्यन्ते ओझ
उ मिलते हैं, तेन तेन ते ते दोषधी उस उस दोषसे,
गर्भः गर्भ गर्भ, अनुबध्यते अनुबध पात्रे उ संयुक्त
होता है, ततः तेथी इस लिए, (वा वा ने ने प्रकृति
जो जो प्रकृति), गर्भादिप्रवृत्ता गर्भना आदि समयभां
प्रवृत्त यथं होय गर्भके आदि समयमें प्रवृत्त हुई हो,
सा सा ते ते प्रकृति वह वह प्रकृति, मनुष्याणाम्
मनुष्योनी मनुष्योंकी, दोषप्रकृतिः दोषप्रकृति दोष-
प्रकृति, उच्यते उच्यते उच्यती जाती है;

१५-(२). Among these factors. which-
ever element or elements are predo-
minant, will be observed to influence
the nature of the fetus; therefore are
men spoken of, as of such and such
habitus and humoral susceptibility
beginning from their fetal life

तस्माच्छ्लेष्मलाः प्रकृत्या केचित्, पित्तलाः
केचित्, वातलाः केचित्, संसृष्टाः केचित्,
समधातवः केचिद्भवन्ति । तेषां हि लक्षणानि
व्याख्यास्यामः ॥ ९५ ॥

तस्मात् तेथी इस लिए, केचित् डेटलाड कई, प्रकृत्या
प्रकृतिथी प्रकृतिसे, श्लेष्मलाः श्लेष्मल श्लेष्मल, केचित्
डेटलाड कई, पित्तलाः पित्तप्रकृतिवाला पित्तप्रकृतिवाले,
केचित् डेटलाड कई, वातलाः वातप्रकृतिवाला वातप्रकृति-
वाले, केचित् डेटलाड कई, संसृष्टाः मिश्र प्रकृतिवाला
मिश्र प्रकृतिवाले, केचित् अने डेटलाड और कई, सम-
धातवः सम धातुवाला सम धातुवाले, भवन्ति होय उ
होते हैं, तेषाम् हि तेथीना इनके, लक्षणानि लक्षणों
लक्षणोंका, व्याख्यास्यामः व्याख्याने ३२४ व्याख्या
करेंगे ॥ ९५ ॥

१५. Hence, some are of kapha habi-
tus, some are of pitta habitus and
some of vata habitus. Some are of
the combined habitus. Some are pos-
sessed of humoral equipoise. The cha-
racteristics of these, we shall describe
here.

श्लेष्मलस्य लक्षणम्—

श्लेष्मा हि क्षिग्धस्लक्ष्णमृदुमधुरसारसाम्प्र-
मन्दस्तिमितगुरुशीतविज्जलाच्छः ।

श्लेष्मा हि कफ, क्षिग्ध- स्निग्ध स्निग्ध, स्लक्ष्ण-
श्लक्ष्ण स्लक्ष्ण, मृदु- मृदु मृदु, मधुर- मधुर मधुर, सार-
सार सार, साम्प्र- साम्प्र साम्प्र, मन्द- मन्द मन्द,
स्तिमित- स्तिमित स्तिमित, गुरु- गुरु गुरु, शीत- शीत
शीत, विज्जल- विज्जल विज्जला, अछः अने स्निग्ध
उ और स्निग्ध है;

१५-(१)- The kapha humor is unct-
uous, smooth, soft, sweet, firm, dense,
slow, stable, heavy, cold, viscid and
clear.

तस्य जेहाच्छ्लेष्मलाः क्षिग्धाङ्गाः, स्लक्ष्ण-
त्वाच्छ्लेष्मलाङ्गाः, मृदुत्वाद्दृष्टिसुखसुकुमारावदात-
गात्राः, माधुर्यात् प्रभूतशुक्रव्यवायापस्याः, सार-
त्वात् सारसंहतस्थिरशरीराः, साम्प्रत्यादुपचित-
परिपूर्णसर्वाङ्गाः, मन्दत्वान्मन्दचेष्टाहारव्याहाराः,
स्तैमित्यादशीघ्रास्मश्लोमविकाराः, गुरुत्वात्
साराधिष्ठितावस्थितगतयः, शैत्यादस्पृष्टवृष्णा-
संतापस्वेददोषाः, विज्जलत्वात् सुनिद्रासारसन्धि-
बन्धनाः, तथाऽच्छत्वात् प्रसन्नदर्शनाननाः
प्रसन्नक्षिग्धवर्णस्वराश्च भवन्ति ।

तस्य तेना इसके, जेहात् स्नेहने धर्ध स्नेहके
कारण, श्लेष्मलाः कफप्रकृतिवाला पुरुषे कफप्रकृतिवाले

९६. विज्जल-विच्छिन्न (उ. त.)

„ अशीघ्रास्मश्लोमविकाराः—अशीघ्रास्मश्लोमविकाराः (ख.)

„ विज्जलत्वात्—विच्छिन्नत्वात् (ब. उ. त.)

„ सन्धिवन्धनाः—वन्धसन्धानाः (ड.)

પુરુષ, સ્નિગ્ધ- સ્નિગ્ધ સ્નિગ્ધ, જઙ્ગાઃ અંગવાળા અંગો-
વાળે, શ્લક્ષ્ણત્વાદ્ શ્લક્ષ્ણ (લીસા) પશુથી શ્લક્ષ્ણતાસે,
શ્લક્ષ્ણ- શ્લક્ષ્ણ શ્લક્ષ્ણ, જઙ્ગાઃ અંગવાળા અંગોવાળે, મૃદુ-
ત્વાદ્ મૃદુતાથી મૃદુતાસે, દૃષ્ટિસુક્ષ્મ- બેવામાં પ્રિય
દેહનેમ્ પ્રિય, સુકુમાર- સુકુમાર સુકુમાર, જવદાત- અને
નિર્મળ વર્ણનાં ઔર નિર્મલ વર્ણકે, ગાત્રાઃ અંગવાળા
જઙ્ગાવાળે, માધુર્યાદ્ મધુરતાથી મધુરતાસે, પ્રમૂત- પુષ્કળ
વહુત, શુક્ર- વીર્યવાળા શુક્રવાળે, સ્વચાપ- અધિક મૈથુન-
શક્તિવાળા મૈથુનમ્ અધિક સામર્થ્યવાળે, અપર્યાઃ અને
અધિક સંતતિવાળા ઔર અધિક સંતાનવાળે, સારત્વાદ્
સારતાથી સારતાસે, સાર- સારમય સારમય, સંહત- સારા
બાંધાથી યુક્ત સુસંગઠિત, સ્થિર- અને સ્થિર ઔર સ્થિર,
ક્ષીરતાઃ શરીરવાળા શરીરવાળે, સાન્નદ્રત્વાદ્ અને
સાન્નદ્રતાથી ઔર સાન્નદ્રતાસે, ઢપચિત્- પુષ્ટ પુષ્ટ, પરિપૂર્ણ-
અને પરિપૂર્ણ ઔર પરિપૂર્ણ, સર્વ- સર્વ સર્વ, જઙ્ગાઃ
અંગવાળા અંગવાળે, મન્દત્વાદ્ મંદતાથી મંદતાસે,
મન્દ- મન્દ મન્દ, ચેષ્ટા- ચેષ્ટા ચેષ્ટા, જાહાર- આહાર
આહાર, વ્યાહારાઃ અને અવાજવાળા ઔર આવાજવાળે,
સ્તૈસ્મિન્ત્વાદ્ નિશ્ચલતાથી નિશ્ચલતાસે, જડીમ્- વિશ્લંબથી
થતાં વિલંબસે હોતે, જારમ્મ- કાર્યવાળા કાર્યવાળે, જોમ-
તેમજ શ્લેષ્મણ એવં શ્લેષ્મ, વિકારાઃ અને વિકારવાળા
ઔર વિકારવાળે, ગુરુત્વાદ્ ગુરુપશુથી ગુરુતાસે, સાર-
સ્થનનરહિત સ્થનનરહિત, અચિહ્નિત- પૂરી રીતે
પાતાં પાશુવાળી સમ્પૂર્ણ પાદતલકે ચિહ્નવાળી, જવ-
સ્થિત- તથા અપળતા અગરની તથા અપલતારહિત, ગતચઃ
ગતિવાળા ગતિવાળે, શૈત્વાદ્ શીતતાથી શીતતાસે,
જલ્પ- શેષી શેષી, કુલ્- બૂધ બૂધ, તુષ્ણા- તુષ્ણા
તુષ્ણા, સંતાપ- સંતાપ સંતાપ, સ્વેદ- અને સ્વેદ અગરે
ઔર સ્વેદ આદિ, લોષાઃ લોષવાળા લોષવાળે, વિજઙ્ગત્વાદ્
પિચ્છિત્તાથી પિચ્છિત્તાસે, કુષ્ઠિષ્ઠ- સારી રીતે
બેઘાથેલાં અઘ્ની પ્રકાર જુએ હુએ, સાર- માંસ આદિ
સાર માંસ આદિ સાર, સન્ધિ- તથા સન્ધિના તથા
સન્ધિકે, વન્ધનાઃ બન્ધવાળા વન્ધવાળે, તથા તેમજ
એવં, જઙ્ગાવાદ્ સ્વચ્છતાથી સ્વચ્છતાસે, પ્રસન્ન- પ્રસન્ન
પ્રસન્ન, વર્ણન- આંખ આંખ, જ્ઞાનનાઃ તથા યુગવાળા
તથા શુક્રવાળે, પ્રસન્ન- અને પ્રસન્ન ઔર પ્રસન્ન, સ્નિગ્ધ-
તેમજ સ્નિગ્ધ એવં સ્નિગ્ધ, વર્ણ- વર્ણ વર્ણ, સ્વરાઃ જ

અને સ્વરવાળા ઔર સ્વરવાળે, અવશિષ્ટ આપ છે
હોતે હૈ;

96-(2). Kapha, being unctuous, those of kapha habitus have glossy limbs; on account of its smoothness they have smooth limbs; owing to its softness they have pleasant, delicate and clear bodies; owing to its sweetness they have a profusion of semen, desire for the sex-act and children. On account of its firmness, they have firm, well-knit and stable bodies; owing to the denseness of kapha, they are plump and rounded in all their limbs. Owing to its slowness, they are slow in their actions and speech; due to its stability, they are slow in their undertakings and in the change of moods and pathological condition; owing to its heaviness, they are of firm, large and stable gait; owing to its coldness, their hunger, thirst, heat and perspiration are meagre; owing to its viscosity, they are firm and well-knit in their joints. Similarly owing to its clearness they are of clear looks, of clear and mellow complexion and voice.

ત એવંગુણયોગાક્ષેપ્મલા વલ્લવન્તો વસુમન્તો
વિદ્યાવન્ત ઓજસિનઃ શાન્તા આયુષ્મા
અવન્તિ ॥ ૯૬ ॥

તે તે તે, ક્ષેપ્મલાઃ ક્ષેપ્મલાં મનુષ્યે કફપ્રધાન
મનુષ્ય, એવંગુણ- આ પ્રમાણેના યુક્તનાં આ પ્રકારકે
ગુણકે, યોગાદ્ યોગે યોગસે, વલ્લવન્તઃ બલવાન વલવાન,
વસુમન્તઃ ધનવાન ધનવાન, વિદ્યાવન્તઃ વિદ્યાવાન
વિદ્યાવાન, ઓજસિનઃ ઓજસ્વી ઓજસ્વી, શાન્તાઃ શાન્તા

શાન્ત, જાતુષ્મન્તઃ ચ અને આયુષ્માન ઔર દીર્ઘાયુ, મનઃશિત્ત ધ્યાય છે હોતે હૈ ॥ ૧૬ ॥

96. Owing to the combination of such qualities, those of kapha habitus are possessed of strength, wealth, knowledge, vitality, gentleness and long life.

પિત્તલસ્ય લક્ષણમ્—

પિત્તમુષ્ણં તીક્ષ્ણં દ્રવં વિશ્વમમ્લં કટુકં ચ ।

પિત્તમ્ પિત્ત પિત્ત, ડખ્ણમ્ ઉષ્ણ ડખ્ણ, તીક્ષ્ણમ્ વીક્ષ્ણુ તીક્ષ્ણ, દ્રવમ્ દ્રવ દ્રવ, વિશ્વમ્ વિશ્વ વિશ્વ, અમ્લમ્ અમ્લ અમ્લ, કટુકમ્ અને કટુ છે ઔર કટુ હૈ;

97-(1). Pitta is hot, acute, fluid, raw-meatish in smell, acid and pungent.

તસ્યૌષ્ણ્યાત્ પિત્તલા મનસ્યુષ્ણાસહા, ડખ્ણ-મુક્તાઃ, સુકુમારાવદાતગાત્રાઃ, પ્રમૂતપિપ્પુલ્યક-તિલપિટ્કાઃ, ક્ષુત્પિપાસાવન્તઃ, ક્ષિપ્રચલીપલિત-ક્ષાલિત્યદોષાઃ, પ્રાવ્યો મૃદ્વસ્પકપિલ્લમ્બુલામક-શાશ્વઃ, તૈક્ષ્ણ્યાત્તીક્ષ્ણપરાક્રમાઃ, તીક્ષ્ણાગ્રયઃ, પ્રમૂતાશનપાનાઃ, ક્લેશાસદિષ્ણવો, દમ્બશૂકાઃ, દ્રવત્વાન્નિષ્ઠિલમૃદુસન્ધિમાંસાઃ, પ્રમૂતસૃષ્ટસ્વેદ-મૂત્રપુરીષાશ્ચ; વિશ્વત્વાત્ પ્રમૂતપૂતિકલાસ્યશિરઃ-શરીરગન્ધાઃ; કટુમ્લત્વાદસ્પશુકવ્યવાયાપત્યાઃ;

પિત્તલાઃ પિત્તવાળા પુરુષો પિત્તવાલે પુરુષ, તસ્ય તેની હસકી, ઔષ્ણ્યાત્ ઉષ્ણતાથી ડખ્ણતાણે, ડખ્ણ-અરમીને ગરમીકો, જસહાઃ સહન ન કરી શકનાર સહન ન કરનેવાલે, ડખ્ણ-ઉષ્ણ ડખ્ણ, મુક્તાઃ મુખવાળા મુક્ત-વાલે, સુકુમાર-કેમળ સુકુમાર, અવદાત-અને નિર્મળ ઔર નિર્મલ, ગાત્રાઃ ગાત્રવાળા ગાત્રવાલે, પ્રમૂત-પુષ્કળ

વહુત, પિપ્પુ-પિપ્પુ પિપ્પુ, વ્યક્ત-અમ્લ વ્યંગ, તિલ-તિલ, પિટ્કાઃ અને ક્ષેપકીઓવાળા ઔર પિટ્કા-વાલે, ક્ષુત્-ખડુ ખૂબ વહુત મૂત્ર, પિપાસાવન્તઃ અને તરસવાળા ઔર પ્યાસવાલે, ક્ષિપ્ર-જલદી ક્ષિપ્ર, ચલી-વળિયાં કુર્ચિયાં, પલિત-પળિયાં પલિત, ક્ષાલિત્ય-અને ટાલ ઔર ગજાપન, દોષાઃ ઔ દોષોથી યુક્ત જન દોષોલે યુક્ત, પ્રાવ્યઃ અને ધક્ષુ'ખડુ' ઔર પ્રાવ્યઃ કરકે, મૃદુ-કેમળ કોમલ, અસ્પ-અસ્પ અસ્પ, કવિલ-પીંગળાં પિંગલ, જમજુ-હાલીમૂઝ લાલીમૂઝ, કોમ-શંવાડાં કોમ, કેલાઃ ચ તથા કેશવાળા ઔર કેશવાલે, મનઃશિત્ત ધ્યાય છે હોતે હૈ, તૈક્ષ્ણ્યાત્ વીક્ષ્ણુતાથી તીક્ષ્ણતાણે, તીક્ષ્ણ-વીક્ષ્ણુ તીક્ષ્ણ, પરાક્રમાઃ પરાક્રમવાળા પરાક્રમવાલે, તીક્ષ્ણ-વીક્ષ્ણુ તીક્ષ્ણ, અગ્રયઃ અગ્રિવાળા અગ્રિવાલે, પ્રમૂત-ખૂબ વહુત, અજાન-ભોજન મોજન, પાનાઃ અને પાનવાળા ઔર પાનવાલે, ક્લેશ-કલેશને ક્લેશકો, જસ-દિષ્ણવઃ ન સહન કરી શકનાર ન સહનેવાલે, દમ્બશૂકાઃ થડીઔ થડીઔ ખાનારા નારનાર જાનેવાલે, દ્રવત્વાત્ દ્રવતાથી દ્રવતાણે, ક્ષિપ્રિક-શિથિલ ક્ષિપ્રિક, મૃદુ-અને કેમળ ઔર કોમલ, સન્ધિ-સન્ધિ સન્ધિ, માંસાઃ અને માંસવાળા ઔર માંસવાલે, પ્રમૂત-તથા ખડુ વહુત, સૃષ્ટ-ત્યાગ કરેલો છે ત્યાગ ક્રિયા હૈ, સ્વેદ-પરસેલો સ્વેદ, મૂત્ર-મૂત્ર મૂત્ર, પુરીષાઃ ચ અને મળ જેઓઔ ઔવા ઔર મલ જિન્હોને ઈસે, વિશ્વત્વાત્ વિશ્વતાથી વિશ્વતાણે, પ્રમૂત-પુષ્કળ વહુત, પૂતિ-દુર્ગંધયુક્ત દુર્ગંધિ, કક્ષ-ખગલ કક્ષા, જાસ્વ-મુખ મુલ, શિરઃ-મસ્તક મસ્તક, શરીર-અને શરીરની ઔર શરીરકી, ગન્ધાઃ ગંધવાળા ગન્ધવાલે, કટુ-અને કટુ ઔર કટુ, અમ્લ-ત્વાત્ તથા અમ્લતાથી ઔર અમ્લતાણે, અસ્પ-અસ્પ અસ્પ, ક્ષુક-વીર્ય શુક, વ્યવાય-મૈથુનશક્તિ મૈથુનશક્તિ, અપત્ત્વાઃ તેમજ સંતતિવાળા હોય છે એવં સન્તતિવાલે હોતે હૈ;

97-(2). Owing to its heat, those of pitta habitus are intolerant of heat, very hot in the mouth, of delicate and clear bodies, and have profuse moles, freckles, spots and pimples on the body, excessive hunger and thirst,

૧૭. દ્રવં-દ્રવં (દ.)

૧. ડખ્ણમુક્તાઃ, સુકુમાર-સુકુમાર (વ. વ.)

૨. તિલપિટ્કાઃ-તિલકાળા (જ.)

૩. સન્ધિમાંસાઃ-સન્ધિવન્ધમાંસાઃ (ક.)

૪. પ્રમૂતપૂતિકલાઃ-પ્રમૂતપૂતિકલાઃ (જ.)

are subject to early wrinkles, grey hair and baldness, and are possessed generally of scanty, soft and tawny hair on the head, face and body. Owing to its acuteness, they are possessed of keen valour and acute digestive fire, are given to taking excessive quantity of food and drink, are subject to incapacity to bear suffering, and are constant eaters. Owing to its fluidity they have flabby and soft joints and flesh and profuse discharge of sweat, urine and feces. Owing to its raw-meatish smell, they smell very much in their arm-pits, mouth, head and body. Owing to its pungent and acid taste, they have a small quantity of semen, limited sex-appetite and scanty offspring.

ત દર્બગુણયોગાત્ પિત્તલા મધ્યબલા મધ્યાયુષો મધ્યજ્ઞાનવિજ્ઞાનવિત્તોપકરણવન્તઃચ્ચ ભવન્તિ ॥૧૭॥

તે તે વે, પિત્તલાઃ પિત્તપ્રકૃતિવાળા પિત્તપ્રકૃતિવાળે, દર્બગુણ-એ પ્રમાણેના યુધુના સ્વ પ્રકારકે ગુણોકે, યોગાત્ શેઠી યોગસે, મધ્ય- મધ્યમ મધ્યમ, વલાઃ બળવાળા વલવાળે, મધ્ય- મધ્યમ મધ્યમ, આયુષઃ આયુષવાળા આયુવાળે, મધ્ય- અને મધ્યમ ઔર મધ્યમ, જ્ઞાન- જ્ઞાન જ્ઞાન, વિજ્ઞાન- વિજ્ઞાન વિજ્ઞાન, વિત્ત- ધન ધન, ઉપકરણવન્તઃ ચ તથા સાધનવાળા ઔર ઉપકરણવાળે, અવન્તિ હેઠ ઊં હોતે હૈ ॥૧૭॥

97. Owing to a combination of such qualities those of pitta habitus are of moderate strength and life-span and of moderate knowledge, experience, wealth and means.

વાતકસ્ય કષ્ણમ્—

વાતસ્તુ કષ્ણલઘુચ્ચલમ્હ્રીઘ્રશીતપરુષવિશદઃ ।

વાતઃ વાયુ વાયુ, તુ તેા તો, ક્ષ્ણ- રક્ષ ક્ષ્ણ, લઘુ- લઘુ, ચલ- ચલ, મ્હ્રી- મ્હ્રી, શીઘ્ર- શીઘ્ર, શીત- શીત શીત, પરુષ- પરુષ, વિશદઃ અને ચીક્રાશી રહિત હેઠ ઊં ઔર વિશદ (પિચ્છિલસે વિપરીત) હૈ;

98-(1). Vata is dry, light, unsteady, abundant, swift, cold, rough and clear.

તસ્ય રૌક્ષ્યાદ્વાતલા રૂઆપચિતાલ્પશરીરાઃ પ્રતતકક્ષક્ષામસન્નસકર્જર્જરસ્વરા ઝાગરુકાશ્ચ ભવન્તિ, લઘુત્વાલ્લઘુચ્ચપલગતિચેષ્ટાહારવ્યાહારાઃ, ચલત્વાદનવસ્થિતસન્ન્યક્ષિન્નૂહન્વોઘ્રજિક્ષાશિરઃ - સ્કન્ધપાણિપાદાઃ, મ્હ્રીત્વાદ્મ્હ્રીપ્રલાપકળ્હરાસિરા- પ્રતાનાઃ, શીઘ્રત્વાચ્છીઘ્રસમારમ્મશ્ચોમવિકારાઃ શીઘ્રઝાસરાગચિરાગાઃ શ્રુતપ્રાદિણોડ્વપ્સ્મૃતયશ્ચ, રૌત્વાચ્છીતાસદ્વિજ્ઞવઃ પ્રતતશીતકોઘ્રેપકસ્તમ્માઃ, પારુષ્યાત્ પરુષકેશશ્મશુરોમનસ્તદશનવદનપાણિ- પાદાઃ, વૈશાયાત્ સ્ફુટિતાક્લાવયવાઃ સતતસન્ધિ- શબ્દગામિનશ્ચ ભવન્તિ;

વાતલાઃ વાતપ્રકૃતિવાળા વાતપ્રકૃતિવાળે, તસ્ય તેની સ્વકી, રૌક્ષ્યાત્ રક્ષતાથી રક્ષતાસે, ક્ષ્ણ- રક્ષ ક્ષ્ણ, અપચિત- ક્ષ્ણ ક્ષ્ણ, અલ્પ- અને અલ્પ ઔર અલ્પ, શરીરાઃ શરીરવાળા શરીરવાળે, પ્રતત નિરંતર નિરંતર, ક્ષ્ણ- રક્ષ ક્ષ્ણ, ક્ષામ- ક્ષીલુ ક્ષીળ, સન્ન- આગેલા વાસલુ બેલા દ્રુટે પાત્રકે પ્વનિ જૈલી, સ્કન્ધ- બંધાયેલા બંધી હુઈ. કર્જર્- અને કર્જર્ રિત ઔર કર્જર્- રિત, સ્વરાઃ સ્વરવાળા આવાજવાળે, ઝાગરુકાઃ ચ તથા નિદ્રાહીન एवं નિદ્રાહીન, મનસ્વિ હેઠ ઊં હોતે હૈ, કનુત્વાત્ કનુતાથી કનુતાસે, કનુ- કનુ, અપક- તથા અપક एवं ચંચલ, ગતિ- ગતિ ગતિ, ચેષ્ટા- ચેષ્ટા ચેષ્ટા, આહાર- આહાર આહાર, વ્યાહારાઃ અને અવાજ- વાળા ઔર આવાજવાળે, ચલત્વાત્ ચલતાથી ચલતાસે,

99. સન્ન-મિત્ર (ચ. દ. ધ.)

„ સન્નસન્ન-મિત્રમન્દસન્ન (ચ. ધ. ધ.)

„ ચેષ્ટાહારવ્યાહારાઃ - ચેષ્ટાહારાઃ (ધ.)

„ સમારમ્મ-સીમારમ્મ (ધ.)

„ રૌત્વાત્-શીતત્વાત્ (ધ.)

जनवस्थित- अथवा चंचल, सन्धि- सन्धि सन्धि, जङ्घि-
अथवा आंख, भू- भूमि भू, हनु- हनु- हनु, ओष्ठ-
होठ ओष्ठ, जिह्वा- जिह्वा जिह्वा, शिरः- भाथुं शिर, स्कन्ध-
भुजा स्कन्ध, पाणि- हाथ हाथ, पादाः अने पगवाणा
और पैरवाले, बहुत्वाद बहुतायी बहुताये, बहु- बहु
बहुत, प्रकाश- भोक्षनार बोलनेवाले, कण्ठरा- तथा भोटी
नाडीये। महानाडियों, सिरा- तेभन नसेना एवं
सिराके, प्रकाशः विस्तारवाणा विस्तारवाले, शीघ्रत्वाद्
शीघ्रतायी शीघ्र होनेसे, शीघ्र- तत्त शीघ्र, समारम्भ-
काम करनेवाले कार्य करनेवाले, क्षोभ- क्षोभ पामनार
क्षोभ पानेवाले, विकाराः अने विकारवाणा एवं रोगवाले,
शीघ्र- शीघ्र जल्दी, त्रास- त्रास त्रास, राग- भीति राग,
विरागाः अने अभीतिवाणा और विरागवाले, क्षुत्प्राणिः
खांभेक्षुं अहं कर्नार सुनते ही ग्रहण करनेवाले, ज्वर-
तथा औषी एवं थोड़ी, स्मृतयः च स्मृतिवाणा स्मृति-
वाले, शैत्याद् शीततायी शीततासे, शीत- ठंडी शीतको,
जसहिष्णवः सहन न करी शकनार न सहनेवाले, प्रस-
पुङ्गव बहुत, शीतक- ठंडी शीत, उद्वेगक- भुभरी कम्प,
कम्भाः अने जडतावाणा और जडतावाले, पारुष्याद्
पुरुषतायी पुरुषतासे, पुरुष- कठिन, केश- केश
केश, इमश्रु- दादीभुज इमश्रु, रोम- रोम रोम, नख- नख
नख, दन्त- दांत दांत, वदन- भुभ मुख, पाणि- हाथ
हाथ, पादाः अने पगवाणा और पैरवाले, वैश्याद्
अने विशदतायी और विशदतासे, स्फुटित- विदीर्ण
विदीर्ण, अज- अज अज, ज्वरवाः तथा अवयववाणा
तथा अवयववाले, सतत- सन्धि- जडतामिवः च तेभन
आवृत्ति आवृत्ति निरंतर अवावृत्ति एवं चलने-
पर सन्धियोंके निरंतर चढोवाले, अवगति होय छे
होते हैं;

98-(2). Owing to its dryness, those of vata habitus are of dry, wasted and small bodies, of long-drawn, dry, low, broken, hollow and hoarse voice, and are always wakeful. Owing to its lightness, they are light and inconstant of gait, behaviour, diet and speech. Owing to its unsteadiness, they are

restless in their joints, eyes, brows, jaws, lips, tongues, heads, shoulders, hands and feet. Due to its abundance, they are given to much talk and have prominent veins and tendons. Owing to its swiftness they are quick in their undertakings and variation of moods and pathological change. They are quickly affected by fear likes and dislikes. They are quick in grasping and in forgetting too. Owing to its cold quality, they are intolerant of cold, and are greatly liable to suffer cold, shivering and stiffness. Owing to its roughness, they have rough hair on the head, face and body, rough nails, teeth, mouth, hands and feet. Owing to its clearness they have cracked limbs and their joints always make noise as they walk.

त एवंगुणयोगाद्वातलाः प्रायेणाव्यवस्था-
आव्यायुषाव्यापत्याव्याव्यसाधनाव्याव्यधनाश्च-
भवन्ति ॥ ९८ ॥

ते ते वे, वातलाः वातप्रकृतिवाणा वातप्रकृति-
वाले, एवंगुण- ये प्रभावेना युक्त्या इस तरहके गुणोंके,
योगाद् योग्यी योगसे, प्रायेण धृष्टं प्रायः करते,
अव्य- अव्य अत्य, वनाः च अव्यवाणा बलवाले, अव्य-
अव्य अत्य, आयुषः च आयुषवाणा आयुवाले, अव्य-
अव्य अत्य, अपत्याः सन्तिवाणा सन्तानवाले, अव्य-
अव्य अत्य, साधनाः च साधनवाणा साधनवाले,
अव्य- अने अव्य और अत्य, वनाः च धनवाणा धन-
वाले, अवगति होय छे होते हैं ॥ ९८ ॥

98. Owing to the combination of such qualities, those of vata habitus

९८. अव्यायुषः - अव्यायवः (न.)

९९. अव्यधनाः - अव्यधनाः (क. ख. ग. घ. ङ. च. ट. ठ.)

are generally of small strength, short life-span, scanty offspring and means, and of meagre wealth.

संसर्गप्रकृतेर्लक्षणम्—

संसर्गात् संसृष्टलक्षणाः ॥ ९९ ॥

संसर्गात् दोषानां संसर्गात् दोषोके संसर्गसे, संसृष्ट-
मित्र मित्र, लक्षणाः लक्षणाणां दोषां लक्षणोवाले
होते हैं ॥ ९९ ॥

99. In a combined habitus, the qualities are also combined.

समप्रकृतेर्लक्षणम्—

सर्वगुणसमुदितास्तु समधातवः। इत्येवं
प्रकृतितः परीक्षेत ॥ १०० ॥

समधातवः समान धातुवाणां समान धातुवाले, तु
ते। तो, सर्व- सर्व सब, गुण- गुण गुणसे, समुदिताः
सुख्य होय छे सुख होते हैं, इति एवम् आ प्रभाषे
इस तरह, प्रकृतितः प्रकृतिशी प्रकृतिसे, परीक्षेत परीक्षा
करवी ओर परीक्षा करे ॥ १०० ॥

100. Those possessed of the equi-
poise of humors, are endowed with all
the good qualities described. Thus
should one examine, from the point
of view of habitus.

विकृतितः देहपरीक्षा—

विकृतितश्चेति विकृतिरुच्यते विकारः। तत्र
विकारं हेतु-दोष-दूष्य-प्रकृति-देश-काल-बलविशेष-
लिङ्गतश्च परीक्षेत, न ह्यन्तरेण हेत्वादीनां बल-
विशेषं व्याधिबलविशेषोपलब्धिः।

विकृतितः च इति विकृतिशी परीक्षा करवी
विकृतिसे परीक्षा करे, विकृतिः विकृति विकृति, विकारः
विहार विकार, उच्यते उच्यते छे कही जाती है, तत्र
अर्थात् यहां, विकारम् विकारनी विकारकी, हेतु- हेतु हेतु,
दोष-दोष दोष, दूष्य- दूष्य दूष्य, प्रकृति- प्रकृति प्रकृति,
देश- देश देश, काल- काल काल और काल,

और औना भगना इनके बलके, विशेषः दोषो मेदोसे,
लिङ्गतः च अने लक्षणाशी और लक्षणोसे, परीक्षेत
परीक्षा करवी परीक्षा करे, हि करवा छे क्योंकि, हेतु-
हेतु हेतु, जादीनाम् पारेना आदिके, बल- भगना
बलके, विशेषम् दोषना गुण मेदके ज्ञानके, अन्तरेण
विना विना, व्याधि- रोगना रोगके, बलविशेष- भग-
विशेषानु बलविशेषका, उपलब्धिः ज्ञान ज्ञान, न श्रुतं
नशी नहीं होता;

101-(1). As regards the point of
view of pathological change, the patho-
logical condition is called "disease".
It has to be examined from the point
of view of the particulars of causative
factors, morbid humors, susceptible
body-elements, habitus, country, time
and strength, and also of signs and
symptoms. The strength of the disease
cannot be found out except by means
of the intensity of the causative
factors etc.

यस्य हि व्याधेर्दोष-दूष्य-प्रकृति-देश-काल-
बलसाम्यं भवति, महत् हेतुलिङ्गबलं, स व्याधि-
बलवान् भवति, तद्विपर्ययाच्चास्यबलः, मध्यबलस्तु
दायदूष्यादीनामन्यतमसामान्यान्तुलिङ्गमध्यबल-
त्वाच्चोपलभ्यते ॥ १०१ ॥

यस्य हि ये जिन, व्याधेः रोगमां रोगमें, दोष-
दोष दोष, दूष्य- दूष्य दूष्य, प्रकृति- प्रकृति प्रकृति, देश-
देश देश, काल- काल काल, बल- तथा भगनुं तथा
बलकी, साम्यम् परस्परनी साथे समान गुणता होती है, हेतु-
अने हेतु और हेतु, लिङ्ग- तथा लक्षणां और लक्षणका,
बलम् च भग बल, महत् अति अधिक अत्यधिक,
भवति होय छे होता है, सः ते वह, व्याधिः व्याधि
व्याधि, बलवान् भगवान् बलवान्, भवति होय छे

१०१. देश-काल-बलसाम्यम्-देशकालसाम्यम् (क.)

,, दोषदूष्यादीनाम्-दोषादीनाम् (च. व.)

કર્ણશિશિમુક્ષજિહ્વાનાસૌષ્ઠપાણિપાદતલનલ્લ-
લાટમેહનં શિશ્વરક્તવર્ણે શ્રીમન્નાજિષ્ણુ રક્તસારા-
ણામ્ ।

રક્તસારાણામ્ રક્તસારવાળા પુરુષોનાં રક્તસારવાલે
પુરુષોંકે, કર્ણ-કર્ણ કર્ણ, અક્ષિ-આંખ આંખ, મુક્ષ-
મુખ મુક્ષ, જિહ્વા-જીભ જિહ્વા, નાસા-નાક નાસિકા,
બોહ-હોઠ બોહ, પાણિ-હાથ હાથ, પાદ-પગનાં
પૈરકે, તલ-તળિયાં તલ્લવે, નલ-નખ નલ, કલાટ-
કપાળ લલાટ, મેહનમ્ અને મૂત્રેન્દ્રિય ઔર મૂત્રેન્દ્રિય,
સ્નિગ્ધ-સ્નિગ્ધ સ્નિગ્ધ, રક્તવર્ણમ્ લાલ વર્ણુનાં રક્તવર્ણકે,
શ્રીમદ્ શૈભાવાળાં શોભાયુક્ત, નાજિષ્ણુ અને તેજસ્વી
હોય છે ઔર તેજસ્વી હોતે હૈં;

104-(1). In those in whom the ele-
ment of blood is in perfect tone, the
ears, the eyes, the mouth, the tongue,
the nose, the lips, hands, and soles
of the feet, nails, forehead and the
genitals are unctuous, reddish, shapely
and full of lustre.

સા સારતા સુખમુદ્ધતાં મેધાં મનસ્વિત્વં
સૌકુમાર્યમનતિબલમદ્દેશસહિષ્ણુત્વમુષ્ણાસહિષ્ણુ-
ત્વં જાચટે ॥ ૧૦૪ ॥

સા તે વહ, સારતા સારતા સારતા, સુખમ્ સુખ
સુખ, વદ્ધતામ્ વિપુલ વિપુલ, મેધામ્ યુદ્ધિ બુદ્ધિ, મન-
સ્વિત્વમ્ મનસ્વિતા મનસ્વિતા, સૌકુમાર્યમ્ સુકુમારતા
સુકુમારતા, મનતિબલમ્ બહુ બળનેા અભાવ વહુત
બલકા અભાવ, અદ્દેશસહિષ્ણુત્વમ્ દ્દેશ સહન ન થવે
દ્દેશકા ન સહના, અષ્ણ-તથા ગરમી તથા ગરમીકો,
અસહિષ્ણુત્વમ્ ન સહન ન થવી ઔએને ન સહ સહના
ઈન્નેં, જાચટે જાચવે છે બતાવી હૈ ॥ ૧૦૪ ॥

104. That perfectness of tone indi-
cates in them happiness, great intel-
ligence, cheerfulness, delicacy, mode-
rate strength, and incapacity to en-
dure troubles and heat.

શક્ષુલલાટકુકાટિકાશિગન્ધહનુગ્રીવાસ્કન્ધો-
દરક્તવર્ણપાણિપાદસન્ધયઃ સ્થિરગુરુશુભમાંસો-
પચિતા માંસસારાણામ્ ।

માંસસારાણામ્ માંસસારવાળા પુરુષોનાં માંસસાર-
વાલે પુરુષોંકે, શક્ષુ-શંખ શંખ, કલાટ-લલાટ લલાટ,
કુકાટિકા-કુકાટિકા કુકાટિકા, અક્ષિ-આંખ આંખ,
ગન્ધ-ગાંધ ગન્ધ, હનુ-હડપથી હનુ, ગ્રીવા-ગ્રેહ
ગ્રીવા, સ્કન્ધ-ખભા સ્કન્ધ, હવર-પેટ હવર, કક્ષ-
બગલ કક્ષા, વક્ષઃ-હાટી વક્ષઃસ્થલ, પાણિ-હાથ હાથ,
પાદ-પગ પૈર, સન્ધયઃ અને સાંધા ઔર સન્ધિયાં,
સ્થિર-સ્થિર સ્થિર, ગુરુ-મોટાં ગુરુ, શુભ-શુભ શુભ,
માંસ-અને માંસથી ઔર માંસવે, અપચિતાઃ ભરેલાં
હોય છે પુષ્ટ હોતી હૈં;

105-(1). Those in whom the ele-
ment of flesh is in perfect tone, have
their temples, forehead, nape, eyes,
cheeks, jaws, necks, shoulders, bellies,
armpits, chests and the joints of the
hands and feet, covered with firm,
heavy and comely muscle (flesh).

સા સારતા ક્ષમાં ધૃતિમલૌલ્યં વિષ્ણં વિષ્ણાં
સુખમાર્જવમારોગ્યં બલમાયુષ્ઠ દીર્ઘમાચટે ॥ ૧૦૫ ॥

સા તે વહ, સારતા સારતા સારતા, ક્ષમામ્ ક્ષમા
ક્ષમા, ધૃતિમ્ ધીરજ વૈર્ય, મલૌલ્યમ્ અપળતાનેા
અભાવ અચપલતા, વિષ્ણમ્ ધન વિષ્ણ, વિષ્ણામ્ વિષ્ણ
વિષ્ણ, સુખમ્ સુખ સુખ, માર્જવમ્ સરળતા સરળતા,
મારોગ્યમ્ આરોગ્ય આરોગ્ય, બલમ્ બળ બલ, દીર્ઘમ્
અને લાંબાં ઔર લમ્બી, માયુઃ ન આયુષ્યને આયુકો,
જાચટે જાચવે છે બતાવી હૈ ॥ ૧૦૫ ॥

105. That perfectness of tone in-
dicates in them patience, endurance,
stability, wealth, knowledge, happiness,
frankness, health, strength and long life.

૧૦૫. સ્કન્ધોદર-સ્કન્ધોરઃ (ક.)

,, સ્થિરગુરુશુભમાંસોપચિતા-સ્થિરમાંસોપચિતા (ક.)

,, -ગુરુસ્થિરમાંસોપચિતા (ક.)

वर्णस्वरनेत्रकेशलोमनखदन्तौष्ठमूत्रपुरीषेषु विशेषतः स्नेहो मेदःसारणाम् ।

मेदःसारणाम् मेदःसारणा पुत्रुषेनां मेदसारवाले पुरुषोंके, वर्ण-वर्ण वर्ण, स्वर-स्वर स्वर, नेत्र-नेत्र नेत्र, केश-वाण केश, लोम-इंवाडां लोम, नख-नख नख, दन्त-दात दान्त, ओष्ठ-होठ ओष्ठ, मूत्र-मूत्र मूत्र, पुरीषेषु अने भणभा और मलमै, विशेषतः आस करीने विशेष करके, स्नेहः स्नेह होय छे स्नेह होता है;

106-(1). Those in whom the element of fat is in perfect tone, possess excessive unctuousness in their complexion, voice, eyes, hair (on the head, face and body), nails, teeth, lips, urine and feces.

सा सारता वित्तैश्वर्यसुखोपभोगप्रदानान्याजं वं सुकुमारोपचारतां चाचष्टे ॥ १०६ ॥

सा ते वह, सारता सारता सारता, वित्त-धन वित्त, ऐश्वर्य-ऐश्वर्य ऐश्वर्य, सुख-सुख सुख, उपभोग-उपभोग उपभोग, प्रदानानि दान दान, आजं वं सरलता सरलता, सुकुमार-अने मृदु और मृदु, उपचारताम् च उपचारने ये अभ्यपद्युं ओओने उपचारके योग्य होना इन्हें, आचष्टे जल्लावे छे बताती है ॥ १०६ ॥

106. It indicates in them wealth, power, happiness, luxury, charity, frankness and delicate living.

पार्णिगुल्फजान्वरत्निजन्तुचिबुकशिरःपर्वस्थूलाः स्थूलास्थिनखदन्ताश्चास्थिसाराः ।

अस्थिसाराः अस्थिसारवाण पुत्रुषेनां अस्थिसारवाले पुरुषोंकी, पार्णि-अंटी एसी, गुल्फ-धूटी गुल्फ, जानु-जोडल जानु, अरत्नि-केशी कोहनी, जन्तु-डांसडी जन्तु, चिबुक-होपथी चिबुक, शिरः-शिर शिर, पर्व-अने पर्व और पर्व, स्थूलाः स्थूल होय छे स्थूल होते हैं, स्थूल-

तथा स्थूल एवं स्थूल, अस्थि-होडडां अस्थि, नख-नख नख, दन्ताः च अने दातवाण तेओ होय छे और दांतोवाले वे होते हैं;

107-(1). Those in whom the element of supporting tissue is in perfect tone, have stout heels, ankles, knees, fore-arm bones, collar bones, chin, head, joints, bones, nails and teeth.

ते महोत्साहाः क्रियावन्तः क्लेशसहाः सार-स्थिरशरीरा भवन्त्यायुष्मन्तश्च ॥ १०७ ॥

ते तेओ वे, महोत्साहाः धृष्टा उत्साहवाण बड़े उत्साही, क्रियावन्तः क्रियाशील क्रियावाले, क्लेशसहाः क्लेश सहन करनेवाले क्लेशको सहनेवाले, सार-अणवान दृढ, स्थिर-अने स्थिर और स्थिर, शरीराः शरीरवाण शरीरवाले, आयुष्मन्तः च अने आयुष्मान और आयुष्मान, भवन्ति होय छे होते हैं ॥ १०७ ॥

107. They are very enthusiastic and active, and bear difficulties. They have strong and firm bodies and have long life.

मृद्वङ्गा बलवन्तः स्निग्धवर्णस्वराः स्थूलदीर्घ-वृत्तसन्धयश्च मज्जसाराः ।

मज्जसाराः मज्जसारवाण पुत्रुषेनां मज्जसारवाले पुरुष, मृदु-डोमण मृदु, वङ्गा-अंगवाण अंगोंवाले, बलवन्तः अणवान बलवान, स्निग्ध-स्निग्ध स्निग्ध, वर्ण-वर्ण वर्ण, स्वराः अने स्वरवाण और स्वरयुक्त, स्थूल-तथा स्थूल एवं स्थूल, दीर्घ-दीर्घ दीर्घ, वृत्त-तेमज्ज जोण और गोल, सन्धयः च सन्धिओवाण होय छे सन्धिवाले होते हैं;

108-(1). Those in whom the marrow is in perfect tone, are soft, strong, unctuous in complexion and voice, and stout, long and rounded in the joints.

१०६. सुखोपभोगप्रदानान्याजं वं सुखोपभोगार्थं (च.)

..

..

-सुखोपभोगार्थं (च.)

१०८. मृद्वङ्गा-तन्वर्गा (च. क. त.)

ते दीर्घायुषो बलवन्तः श्रुतविचविज्ञानापत्य-
संमानभाजश्च भवन्ति ॥ १०८ ॥

ते तेजो वे, दीर्घ- आयुषः दीर्घायुषी दीर्घायु,
बलवन्तः अश्वान बलवान्, श्रुत- शिरोज्ञानं शास्त्रज्ञान,
विच- धन धन, विज्ञान- विज्ञान विज्ञान, अपत्य-
संतति सन्तान, संमान- अने संमानशी और
संपानसे, भाजः च युक्त युक्त, भवन्ति थाय छे होते
हैं ॥ १०८ ॥

108. They are long lived, strong
and possessed of learning, wealth,
experience, offspring and honour.

सौम्याः सौम्यप्रेक्षिणः क्षीरपूर्णलोचना इव प्रह-
र्षबहुलाः स्निग्धवृत्तसारसमसंहतशिखरदशनाः
प्रसन्नस्निग्धवर्णस्वरा भ्राजिष्णवो महास्फिचश्च
शुक्लसाराः ।

शुक्लसाराः शुक्लसारवाणा पुरुषो शुक्लसारवाले पुरुषो,
सौम्याः सौम्य सौम्य, सौम्यप्रेक्षिणः सौम्य नेनाश
सौम्यदर्शी, क्षीरपूर्णलोचनाः इव अश्वे दूधशी अरेली
दृष्टिवाणा होय ओवा मानो दूधमं भरी हुई दृष्टिवाले,
प्रहर्षबहुलाः अति हर्षवाणा अतिप्रम प्रसन्न, स्निग्ध-
स्निग्ध स्निग्ध, वृत्त- गोण गोल, सार- मज्ज्मूल मज्ज्मूल,
सम- सम सम, संहत- भिहित मिलित, शिखर- अश्वीदर
चोटीदार, दशनाः दांतवाणा दांतवाले, प्रसन्न- प्रसन्न
प्रसन्न, स्निग्ध- अने स्निग्ध और स्निग्ध, वर्ण- वर्ण
वर्ण, स्वराः तथा स्वरवाणा तथा स्वरवाले, भ्राजिष्णवः
हान्तिमान कान्तिमान, महास्फिचः च अने भेदा
नितम्बवाणा होय छे और बृहन् नितम्बवाले होते हैं;

109-(1). Those in whom the ele-
ment of semen (body secretions) is in
perfect tone, are gentle and possess
gentle light in their eyes which
appear as if full of milk and are full
of cheerfulness. They have unctuous,
round, firm, close and even teeth,
१०९. शिखरदशनाः - शिखरिदशनाः (ब. च. प.)

clear unctuous complexion and voice
and are lustrous and have large hips.

ते क्षीप्रिषोपभोगा बलवन्तः सुखैश्वर्यारोग्य-
वित्तसंमानापत्यभाजश्च भवन्ति ॥ १०९ ॥

ते तेजो वे, क्षी- क्षीओने क्षियोंको, प्रिव- प्रिव
प्रिव, उपभोगाः संभोग करना संभोग करनेवाले,
बलवन्तः अश्वान बलवान्, सुख- तथा सुख एवं सुख,
ऐश्वर्य- ऐश्वर्य ऐश्वर्य, आरोग्य- आरोग्य आरोग्य,
वित्त- धन धन, संमान- संमान संमान, अपत्य- अने
संततिशी और सन्तानसे, भाजः च युक्त युक्त, भवन्ति
होय छे होते हैं ॥ १०९ ॥

109. They are coveted sources of
enjoyment for women and are strong
and possessed of happiness, power,
health, wealth, honour and offspring.

स्मृतिमन्तो भक्तिमन्तः कृतज्ञाः प्राज्ञाः शुचयो
महोत्साहा दक्षा धीराः समरविक्रान्तयोधिनस्त्य-
क्तविषादाः सुव्यवस्थितगतिगम्भीरयुद्धिचेष्टाः
कल्याणामिनिवेशिनश्च सत्त्वसाराः । तेषां स्वलक्ष-
णेरेष गुणा व्याख्याताः ॥ ११० ॥

सत्त्वसाराः सत्त्वसारवाणा सत्त्वसारवाले, स्मृतिमन्तः
स्मृतिवाणा स्मृतिशाली, भक्तिमन्तः भक्तिमान् भक्तिमान्,
कृतज्ञाः कृतज्ञ कृतज्ञ, प्राज्ञाः ज्ञाता बुद्धिमान्, शुचयो
पवित्र पवित्र, महोत्साहाः अहु उत्साही बड़े उत्साही,
दक्षाः अतुर अतुर, धीराः धीर धीर, समर- अत्राभर्मा
युद्धमें, विक्रान्त- पराक्रमशी पराक्रमसे, योधिनः अश्वनाश
बड़ेवाले, क्तविषादाः विषादरहित विषादरहित,
सुव्यवस्थित- सुव्यवस्थित व्यवस्थित, गति- गतिवाणा
गतिवाले, गम्भीर- गंभीर गंभीर, युद्धि- युद्धि युद्धि,
चेष्टाः अने चेष्टावाणा और चेष्टावाले, कल्याण- तथा
कल्याण एवं कल्याणमें, अमिनिवेशिनः च तत्पर
होय छे तत्पर होते हैं, तेषां तेजोना इनके, गुणाः

१०९. क्षीप्रिषोपभोगाः - क्षीप्रिषाः प्रिषोपभोगाः (ब. च. प.)
११०. सुव्यवस्थितगति-स्ववस्थितगति (ब.)
., कल्याण-कल्याण (ब.)

अधुना गुणोक्ता, स्व-पैतानां अपने, कक्षणेः वक्ष्येयसी कक्षणे, एव न ही, व्याख्याताः व्याख्यातः धर्म भयुं छे व्याख्यान हो गया है ॥ ११० ॥

110. Those in whom the psychic element is in perfect tone, are possessed of memory, devotion, gratitude, wisdom, purity, great energy, skill, courage, prowess in battle, freedom from sorrow, firmness of tread, deep intelligence and character, and are given to good pursuits. Their very characteristics describe their good qualities.

तत्र तत्रैः मर्त्यैः मर्त्याः पुरुषा भवन्त्यविष्ठाः परमसुखयुक्ताः क्लेशमहाः सर्वारम्भेष्वानागत-तत्प्रत्ययाः कल्याणाभिनिवेशिनः स्थिरसमाहित-शरीराः सुसमाहितगन्धः सानुनादस्निग्धमम्भीर-महास्वराः सुखैश्वर्यविशेषभोगसंस्तानभाजो मन्द-जरसो मन्दविकाराः प्रायस्तुल्यगुणविस्तीर्णापत्त्या-श्चिरजीविनश्च ॥ १११ ॥

तत्र अती गती, सर्वे सव, सार. सारोधी सारोक्ष, उपेताः युक्त युक्त, पुरुषाः पुरुषा पुरुष. अति-बलाः अति अणवान् अति बलवान्, परम-परम परम, सुख-सुखधी सुखसे युक्ता युक्त युक्त, क्लेश-क्लेश क्लेश, सहाः सहन करी शकनारा सहनेवाले, सर्व-सर्व सब, आरम्भेषु कार्यभां कार्योर्म, आत्मनि पैतानां अपनेमें, जातप्रत्ययाः विश्वास राभनारा विश्वास रखने-वाले, कल्याण-कल्याणभां कल्याणमें, अभिविषेष्टिनः तत्पर तत्पर, स्थिर-स्थिर स्थिर, समाहित-अने सुधटित और संगठित, शरीराः शरीरवाणा शरीरवाले, सुसमाहित-सारी रीते सावधान (ध्यानपूर्वक) मनी प्रकार सावधान, गन्धः गतिवाणा गतिवाले, सानुनाद-मत्तध्वनियुक्त प्रतिध्वनियुक्त, स्निग्ध-स्निग्ध स्निग्ध,

१११. परमसुखयुक्ताः—परमगौरवयुक्ताः (व. ब. व.)

„ महास्वराः—महानिस्वनाः (च. व.)

„ चिरजीविनश्च—चिरजीविनश्च भवन्ति (व.)

सम्भीर-मंभीर सम्भीर, महा-अने माहा और महान्, स्वराः स्वरवाणा स्वरवाले, सुख-सुख सुख, ऐश्वर्य-ऐश्वर्य ऐश्वर्य, विस्त-धन धन, उपभोग-उपभोग उपभोग, संमान-अने सन्मान और संमान, माजः भोगवनारा भोगनेवाले, मन्दजरसः धामे वभते वृद्ध भनारा वरमें वृद्ध होनेवाले, मन्दविकाराः धीमा विकार-वाणा मन्दविकारयुक्त, प्रायः धृष्टुभरुं प्रायः करके, तुल्यगुणविस्तीर्ण-पैताना नेवा न अलुवाणी धृष्टी अपने समान गुणवाली बहुत, अपत्त्याः संततिवाणा संततिवाले, चिरजीविन-च अने दीर्घायुधी और चिरजीवी, भवन्ति होय छे होते हैं ॥ १११ ॥

111. Those in whom all the elements are in perfect tone are very strong, endowed with very happy circumstances, able to bear troubles, self-confident in all enterprises, given to good pursuits, of firm and well-knit bones, firm in tread, of resonant mellow deep and big voice, and are possessed of happiness, power, wealth, pleasure and honour. They are slow in aging and slow in being attacked by disease and have offspring of similar qualities in great number and are long-lived.

अतो विपरीतास्त्वस्ताराः ॥ ११२ ॥

अतः आनाथी इनसे, विपरीताः विपरीत विपरीत, तु तो तो, असाराः साररहित होय छे साररहित होते हैं ॥ ११२ ॥

112. The contrary qualities indicate imperfect tone of these elements.

मध्यानां मध्यैः सारविशेषगुणविशेषा व्याख्याता भवन्ति ॥ ११३ ॥

मध्यैः मध्यम मध्यम, सारविशेषः सारविशेषी सारविशेष, मध्यानाम् मध्यम सारवाणाना मध्यम

સારવાલોંકે, ગુણવિશેષાઃ યુલ્લભેદોનું ગુણવિશેષોંકા, વ્યાલ્લભતાઃ ભવન્તિ વ્યાખ્યાન થઈ ગયું છે વ્યાખ્યાન હો ગયા છે ॥ ૧૧૩ ॥

113. If the tone of the elements is of a moderate nature the qualities too are defined as of a moderate nature in accordance with the nature of the tone.

इति साराण्यष्टौ पुरुषाणां बलप्रमाणविशेष-
ज्ञानार्थमुपदिष्टानि भवन्ति ॥ ११४ ॥

इति आ प्रभाषे इस प्रकार, પુરુષાણામ્ પુરુષોના પુરુષોંકે, બલ-બળના બલકે, પ્રમાણ-પ્રમાણના પ્રમાણકે, વિશેષ-લેદ મેદકો, જ્ઞાન-જર્ણમ્ બલુવા માટે જાનનેકે લિષ્ટ, અષ્ટો આઠ આઠ, સારાણિ સાર સાર, ઉપદિષ્ટાનિ મવન્તિ કહેવામાં આવ્યા છે કહ દિયે છે ॥ ૧૧૪ ॥

114. Thus the perfect tone of the eight elements has been described in order to enable a special knowledge of the measure of a person's strength or vitality.

कथं नु शरीरमात्रदर्शनादेव मिषल्युद्बोध्यमुप-
चितत्वाद्वલवान्, अयमल्पबलः कृशत्वात्, महाब-
लोऽयं महाशरीरत्वात्, अयमल्पशरीरत्वादल्पबल
इति; दृश्यन्ते ह्यल्पशरीराः कृशाश्चैके बलवन्तः;
तत्र पिपीलिकाभारहरणवत् सिद्धिः। अतश्च
सारतः परीक्षेतेत्युक्तम् ॥ ११५ ॥

કથમ્ નુ એમ કેમ? તેણા ક્યો? શરીર- શરીર શરીર, માત્ર- માત્રના માત્રકે, દર્શનાત્ દર્શનથી દર્શનસે, અય બ હી, મિષલ્ વેલ વેલ, મુલ્લભ બલુવામાં પડે મુલ્લ હો જાય, અયમ્ આ યહ, ઉપચિત્તવાત્ પુષ્ટ હોવાથી પુષ્ટ હોનેસે, બલવાન્ બળવાન છે બલવાન હૈ, અયમ્ આ યહ, કૃશત્વાત્ કૃશ હોવાથી કૃશ હોનેસે. અલ્પબલઃ ઓછા બળવાળો છે યોશ બલવાળા હૈ, અયમ્ આ યહ, મહાશરીરત્વાત્ મોટા શરીરવાળો હોવાથી વડા

૧૧૫. પરીક્ષેતેત્યુક્તમ્-પરીક્ષેત્યુક્તમ્ (વ.)

શરીરવાળા હોનેસે, મહાબલઃ મહાબળવાન છે અતિબલવાન હૈ, અયમ્ આ યહ, અલ્પશરીરત્વાત્ નાના શરીરવાળો હોવાથી અલ્પ શરીરવાળા હોનેસે, અલ્પબલઃ હૃતિ ઓછા બળવાળો છે અલ્પ બલવાળા હૈ. અલ્પશરીરાઃ અલ્પ શરીર-વાળા અલ્પ શરીરવાળે, કૃશાઃ ચ અને કૃશ જોર કૃશ, એકે કેટલાક કહે, બલવન્તઃ બળવાન બલવાન, દૃશ્યન્તે હિ દેખાય છે દેસે જાતે છે, તત્ર ત્યાં વહાં, પિપીલિકા-ભાર-હરણવત્ જેમ નાની કીડી મોટા ભાર ઉપાડી બમ છે તેમ જૈસે છોટી ચિંટી વડા માર વઠાતી હૈ વેસે, સિદ્ધિઃ કાર્યની સિદ્ધિ થાય છે કાર્યકી સિદ્ધિ હોતી હૈ, જતઃ ચ એથી હસ લિષ્ટ, સારતઃ સારથી સારસે, પરીક્ષેત્ પરીક્ષા કરવી પરીક્ષા કરે, હૃતિ એમ એસા, ઉક્તમ્ કહ્યું છે કહા હૈ ॥ ૧૧૫ ॥

115. For otherwise the physician may be deceived by the appearance of the body merely, and conclude a man to be a strong man because of robustness, a man to be weak because he is emaciated, that a man is exceedingly strong because he has a big body, or that a man being small in body is possessed of small strength. There are persons who appear small in body and emaciated but are strong. For they are like the ant which carries relatively great loads. Therefore, it has been said that a person be tested from the point of view of the tone of each of these elements.

સંહનનતઃ દેહપરીક્ષા—

संहननतश्चेति संहननं, संहतिः, संयोजनमित्ये-
कोऽर्थः। तत्र समसुविभक्तास्थि, सुबद्धसन्धि, सुनि-
विष्टमांसशोणितं, सुसंहतं शरीरमित्युच्यते। तत्र
सुसंहतशरीराः पुरुषा बलवन्तः, विपर्ययेणाल्पब-
लाः, मध्यत्वात् संहननस्य मध्यबला भवन्ति ॥ ११६ ॥

૧૧૬. સહતિઃ—સંવાતઃ (વ. જ. વ.)

,, મધ્યત્વાત્-મધ્યરાવરમધ્યત્વાત્ (ક. જ. ક.)

संहननतः च इति शरीरना माध्यामी परीक्षा करनी शरीरके संगठनसे परीक्षा करे, संहननम् संहनन संहनन, संहतिः संहति संहति, संयोजनम् अने संयोजन और संयोजन, इति ये शब्दो ये शब्द, एकः अर्थः समान अर्थवाणा छे समान अर्थवाले हैं, तत्र अर्द्धो यहाँ, सम-समान समान, सुविमल-अने साश विभाज्यो युक्त एवं अच्छी प्रकार विभक्त, अस्थि-हाडकावाणुं अस्थिवोला, सुबद्ध-दृढताधी माध्यामी साध्यावाणुं दृढतासे बन्धी हुई सन्निवृत्त-सारी रीति पोताना स्थान पर रहेला अच्छी प्रकार अपने स्थान पर स्थित, मांस-मांस मांस, कोणितम् अने दोहरीवाणुं और रक्तवाला, शरीरम् शरीर शरीर, सुसंहतम् सुसंहत सुसंहत, उच्यते उच्यते छे कहा जाता है, तत्र तेभां इनमें, सुसंहत-सुसंहत सुसंहत, शरीराः शरीरवाणा शरीरवाले, पुरुषाः पुरुष पुरुष, बलवन्तः अणवान् होय छे बलवान् होते हैं, विपर्ययेण आथी विपरीत होता इससे निपरीत होने पर, अल्पबलाः शैला अणवाणा होय छे अल्पबल होते हैं, संहननस्य संहनन संहननके, मध्यत्वान् मध्यम होता मध्यम होने पर, मध्यबलाः मध्यम अणवाणा मध्यम बलवाले, अवन्ति भाय छे होते हैं ॥ ११६ ॥

116. As regards compactness—compact, well-knit, well-composed, and well-united are synonymous words, and mean the same thing. That is called the well-knit body wherein the bones are symmetrical and well-distributed, the joints are well-bound, and the flesh and blood well-combined. Such well-knit persons are strong and the contrary type weak. Moderately knit people are of moderate strength.

प्रमाणतः देहपरीक्षा—

प्रमाणतश्चेति शरीरप्रमाणं पुनर्यथास्वेनाङ्गुलि-प्रमाणेनोपदेक्ष्यते उत्सेधविस्तारायामर्थथाक्रमम् ।

११७. उपदेक्ष्यते-उपदिश्यते (७.)

प्रमाणतः च इति प्रमाणधी पक्ष परीक्षा करनी प्रमाणसे मी परीक्षा करे, शरीर-शरीर शरीरका, प्रमाणम् प्रमाण प्रमाण, पुनः तो तो, यथास्वेन पोतपोताना अपनी अपनी, अङ्गुलि-अङ्गुलि अङ्गुलिके, प्रमाणेन प्रमाणमा प्रमाणमें, उत्सेध-छिन्ना छिन्नाई, विस्तार-पहोणाई चौकाई, भावनेः अने ध्याधी और लम्बाईसे, यथाक्रमम् क्रमसर क्रमानुसार, उपदेक्ष्यते उच्यते कहा जायगा,

117-(1). As regards the proportions of the body, the height, length and breadth of the various limbs are measured in terms of the person's finger-breadth.

तत्र पादौ चत्वारि षट् चतुर्वशाङ्गुलानि, जङ्घे त्वष्टावशाङ्गुले षोडशाङ्गुलपरिक्षेपे च, जानुनी चतुरङ्गुले षोडशाङ्गुलपरिक्षेपे, त्रिशदङ्गुलपरिक्षेपावष्टावशाङ्गुलावूरु, षडङ्गुलदीर्घौ वृषणावष्टाङ्गुलपरिणाहौ, शोफः षडङ्गुलदीर्घं पञ्चाङ्गुलपरिणाहं, द्वादशाङ्गुलिपरिणाहो भगः, षोडशाङ्गुलविस्तारा कटी, दशाङ्गुलं बस्तिशिरः, दशाङ्गुलविस्तारं द्वादशाङ्गुलमुदरं, दशाङ्गुलविस्तीर्णं द्वादशाङ्गुलायामे पाश्वे, द्वादशाङ्गुलं स्तनान्तरं, अङ्गुलं स्तनपर्यन्तं, चतुर्विंशत्यङ्गुलविशालं द्वादशाङ्गुलोत्सेधमुरः, अङ्गुलं हृदयम्, अष्टाङ्गुलौ स्कन्धौ, षडङ्गुलावंसौ, षोडशाङ्गुलौ प्रवाहू, पञ्चदशाङ्गुलौ प्रपाणी, हस्तौ द्वादशाङ्गुलौ, कक्षावष्टाङ्गुलौ, त्रिकं द्वादशाङ्गुलोत्सेधम्, अष्टादशाङ्गुलोत्सेधं पृष्ठं, चतुरङ्गुलोत्सेधा द्वाविंशत्यङ्गुलपरिणाहा शिरोधरा, द्वादशाङ्गुलोत्सेधं चतुर्विंशत्यङ्गुलपरिणाहमाननं, पञ्चाङ्गुलमास्यं, त्रिभुक्तौष्ठकर्णाक्षिमध्यनासिकाललाटं चतुरङ्गुलं, षोडशाङ्गुलोत्सेधं त्रिशदङ्गुलपरिणाहं शिरः इति पृथक्त्वेनाङ्गावयवानां मानमुक्तम् ।

११७. पादौ चत्वारि षट् चतुर्वशाङ्गुलानि—पादौ चतुर्वशाङ्गुलौ (५.)

„ षोडशाङ्गुलपरिक्षेपे—षोडशाङ्गुलिपरिक्षेपे (५.)

„ द्वादशाङ्गुलिपरिणाहो—द्वादशाङ्गुलपरिमितो (५.)

„ अङ्गुलम्—अष्टाङ्गुलम् (५ ५.)

„ द्वादशाङ्गुलौ—दशाङ्गुलौ (६.७. ८. ९. ५.)

तत्र आ शरीरमां इम शरीरमे, पादौ पग पैर, चत्वारि आर आंगण आंथा चार अङ्गुल ऊंचे, षट् ७ आंगण पछेणा छः अङ्गुल चौड़े, चतुर्विंश-अने चौदह और चौदह, अङ्गुलानि आंगण आंथा होय छे अङ्गुल लम्बे होते हैं, जह्ने तु ७ अंघाओ जंचा, अष्टादश अठार अट्टारह, अङ्गुले आंगण आंथी अङ्गुल लम्बी, षोडश-अने सोण और सोलह, अङ्गुल-आंगण अङ्गुल परिक्षेपे गोणाधवाणी होय छे गोलाईवाली होती है, जानुनी गोणधु घुटने, चतुरङ्गुले आर आंगण आंथा चार अङ्गुल लम्बे, षोडश-अने सोण और सोलह, अङ्गुल-आंगण अङ्गुल, परिक्षेपे गोणाधवाणा होय छे गोलाईवालें होते हैं, ऊरु साथणौ ऊरु, त्रिंशत्-त्रीस तीस, अङ्गुल-आंगण अङ्गुल, परिक्षेपौ गोणाधवाणा गोलाईवाले, अष्टादश-अने अठार और अट्टारह, अङ्गुलौ आंगण आंथा होय छे अङ्गुल लम्बाईवाले होते हैं, वृषणौ वृषण षट्-७ छः, अङ्गुल-आंगण अङ्गुल दीर्घां आंथा लम्बे अष्ट-अने आठ और आठ, अङ्गुल-आंगण अङ्गुल, परिणाहौ गोणाधवाणा होय छे गोलाईवाले होते हैं शोक (शिशु मूत्रेद्रिय) सिध्द मूत्रेन्द्रिय, षट्-७ छः, अङ्गुल-आंगण अङ्गुल, दीर्घम् आंथा लम्बा, पञ्च-अने पांच और पांच, अङ्गुल-आंगण अङ्गुल, परिणाहम् गोणाधवाणा होय छे गोलाईवालें होता है, भग. ये नि योनि, द्वादश आर बारह, अङ्गुलि-आंगण अङ्गुल, परिणाहः गोणाधवाणी होय छे गोलाईवाली होती है कटी डंड वटी, षोडश सोण सोलह, अङ्गुल-आंगण अङ्गुल, विस्तारा विस्तारवाणी विस्तारवाली विस्तिशिरः मृत्राशयना डिपरना आंगण रहेवानु स्थान मृत्राशयके ऊपरके भागके रहनेका स्थान, दश-दश दस, अङ्गुलम् आंगण पछेणुं होय छे अङ्गुल चौड़ा होता है, उदरम् षट् उदर, दश-दश दस, अङ्गुल-आंगण अङ्गुल, विस्तारम् पछेणुं चौड़ा, द्वादश-अने आर और बारह, अङ्गुलम् आंगण आंथुं होय छे अङ्गुल लम्बा होता है, पार्श्वे पश्यां पार्श्व, दश-दश दस, अङ्गुल-आंगण अङ्गुल, विस्तीर्णे पछेणा चौड़े, द्वादश-अने आर और बारह, अङ्गुल-आंगण अङ्गुल, नाभामे आंथा होय छे लम्बे होते हैं, स्तनान्तरम् स्तनानु अंतर दो स्तनोंकी दूरी, द्वादश-आर बारह, अङ्गुलम् आंगणनुं होय छे अङ्गुलकी होती है, स्तनपर्यन्तम् स्तनभंडण

स्तनमंडल, द्वि-अङ्गुलम् ये आंगणनुं होय छे दो अङ्गुलका होता है, उरः छाती छाती, चतुर्विंशति-चौबीस चौबीस, अङ्गुल-आंगण अङ्गुल, विस्तारम् पछेणी चौड़ी, द्वादश-अने आर और बारह, अङ्गुल-आंगण अङ्गुल, उत्सेधम् आंथी होय छे ऊंची होती है, हृदयम् हृदय हृदय, द्वि-अङ्गुलम् ये आंगणनुं होय छे दो अङ्गुलका होता है, स्कन्धौ स्कन्ध स्कन्ध, अष्ट-अङ्गुलौ आठ आंगणना होय छे आठ अङ्गुलके होते हैं, अंसौ भ्रूयां भ्रूमः पट-अङ्गुलौ ७ आंगणना होय छे छः अङ्गुलके होते हैं, प्रसाह् पांशुं प्रवाह्, षोडश-सोण सोलह, अङ्गुलौ आंगणना होय छे अङ्गुलके होते हैं, प्रपाणि प्रपाणि (कौण्ठिथी कौण्ठिथीना भाग) प्रपाणि कोहनीमे कलाई तकके भाग), पञ्चदश-पंद्र पन्द्रह, अङ्गुलौ आंगणना होय छे अङ्गुलके होते हैं, हस्तौ हाथ हाथ, द्वादश-अङ्गुलौ आर आंगणना होय छे बारह अङ्गुलके होते हैं, कक्षौ भग्न कक्षा, अष्ट-अङ्गुलौ आठ आंगणनी होय छे आठ अङ्गुलकी होती है, त्रिकम् त्रिक त्रिक, द्वादश-अङ्गुल-आर आंगण बारह अङ्गुल, उत्सेधम् आंथुं होय छे ऊंचा होता है, पृष्ठ-पीठ पीठ, अष्टादश-अठार अट्टारह, अङ्गुल-आंगण अङ्गुल, उत्सेधम् आंथी होय छे ऊंची होती है, शिरोधरा डंड शीरा, चतुः-अङ्गुल आर आंगण चार अङ्गुल, उत्सेधम् आंथी ऊंची द्वाविंशति-अने आवीस और बाईस, अङ्गुल-आंगण अङ्गुल, परिणाहो गोणाधवाणी होय छे गोलाईवाली होती है, आननम् यक्षेरो चहेरा, द्वादश-आर बारह अङ्गुल-आंगण अङ्गुल, उत्सेधम् आंथी ऊंचा, चतुर्विंशति-अने ये बीस और चौबीस, अङ्गुल-आंगण अङ्गुल, परिणाहम् गोणाधवाणी होय छे गोलाईवाला होता है, आस्यम् भुज मुख, पञ्च-अङ्गुलम् पांच आंगणनुं होय छे पांच अङ्गुलका होता है, शिबुक-द्विपथी शिबुक, ओष्ठ-होठ ओठ, कर्ण-कान कान, अक्षिमध्य-आंथोना मध्यभाग आंखोंका मध्यभाग, नासिका-नाक नासिका, ललाटम् अने ललाट और ललाट, चतुः-अङ्गुलम् आर आंगणनां होय छे चार अङ्गुलके होते हैं, शिरः तथा शिर एवं शिर, षोडश-अङ्गुल-सोण आंगण सोलह अङ्गुल, उत्सेधम् आंथुं ऊंचा, द्वाविंशत् अने अत्रीस और बत्तीस, अङ्गुल-आंगणना अङ्गुल, परिणाहम् धेरा-वावाणुं होय छे गोलाईवाला होता है, इति आभ इष्ट प्रकार, अङ्ग-अंग अङ्ग, अवयवानाम् अने अवयवानुं

117. The full length of the body is eighty-four fingers, and the breadth which is the full length of the outspread of arms, is of the same length. Such proportion of the body is the proper proportion. Long life, strength, vitality, happiness, power, wealth and other desirable qualities are dependent on the proper proportion of the body.

The contrary qualities characterise the body that falls short of or exceeds these proportions.

સાત્મ્યતઃ દેહપરીક્ષા—

સાત્મ્યતઃચેતિ સાત્મ્યં નામ તદ્વત્ સાતત્યે-
નોપસેવ્યમાનમુપશેતે ।

સાત્મ્યતઃ ચ ઇતિ સાત્મ્યથી પરીક્ષા કરવી સાત્મ્યસે પરીક્ષા કરે, તદ્ જો, સાતત્યેન સતત સતત, ઉપસેવ્યમાનમ્ સેવન કરતાં સેવન કરને પર, ઉપશેતે અનુકૂળ થાય અનુકૂલ બન જાતા હૈ, તદ્ તે વહ, સાત્મ્યમ્ નામ સાત્મ્ય છે સાત્મ્ય હૈ;

118-(1). As regards homologation, that is called homologous which has become agreeable to a person by constant use.

તત્ર યે ઘૃતક્ષીરતૈલમાંસરસસાત્મ્યાઃ સર્વરસ-
સાત્મ્યાશ્ચ તે બલવન્તઃ ક્લેશસહાશ્ચિરજીવિનશ્ચ
ભવન્તિ,

તત્ર અહીં યદાં, જે જે જો, ઘૃત- ઘી વી, ક્ષીર-
દૂધ દૂધ, તૈલ- તેલ તૈલ, માંસરસ- અને માંસરસના
ઔર માંસરસકે, સાત્મ્યાઃ સાત્મ્યવાળા હોય સાત્મ્ય-
વાલે હોં, સર્વરસ- તથા સર્વરસના એવં સર્વ રસોંકે,
સાત્મ્યાઃ ચ સાત્મ્યવાળા હોય સાત્મ્યવાલે હોં, તે તેઓ
વે, બલવન્તઃ બળવાન બલવાન, ક્લેશસહાઃ ક્લેશ સહન
કરનારા ક્લેશકો સહનેવાલે, ચિરજીવિનઃ ચ અને લીધાયુષી
ઔર ચિરજીવી, ભવન્તિ થાય છે હોતે હૈં;

118-(2). Those to whom ghee, milk,
oil, meat-juice, and all the six tastes
are homologous, are strong, tolerant
of difficulties, and long-lived.

રુક્ષસાત્મ્યાઃ પુનરેકરસસાત્મ્યાશ્ચ યે તે પ્રાયે-
નારુપબલા અરુપક્લેશસહા અરુપાયુષોઽરુપસાધનાશ્ચ
ભવન્તિ,

૧૧૮. ઉપસેવ્યમાનમ્-ઉપયુજ્યમાનમ્ (બ. ઇ.)

અરુપક્લેશસહાઃ-અક્લેશસહાઃ (ક.)

સાધનાશ્ચ ભવન્તિ-સાધનાશ્ચ (ક.)

વે પુનઃ અને જે ઔર જો, રુક્ષસાત્મ્યાઃ રુક્ષ
પદાર્થના સાત્મ્યવાળા હોય રુક્ષ પદાર્થકે સાત્મ્યવાલે
હોં, એકરસ- અને ઔકરસના ઔર એકરસકે, સાત્મ્યાઃ
ચ સાત્મ્યવાળા હોય સાત્મ્યવાલે હોં, તે તેઓ વે,
પ્રાયેન ધાતુઓ પ્રાયઃ કરકે, અરુપબલાઃ અરુપબળવાળા
અરુપબલવાલે, અરુપક્લેશસહાઃ અરુપ ક્લેશ સહન કરી
શકનારા અરુપ ક્લેશ સહનેવાલે, અરુપાયુષઃ અરુપ
આયુષ્યવાળા અરુપ આયુવાલે, અરુપસાધનાઃ ચ અને
અરુપ સાધનવાળા ઔર અરુપ સાધનવાલે, ભવન્તિ હોય
છે હોતે હૈં;

118-(3). Those who have homologation to dry things and to only one of the tastes are generally of low vitality, incapable of enduring difficulties, short lived, and require small measure of medication.

વ્યામિશ્રસાત્મ્યાસ્તુ યે તે મધ્યબલાઃ સાત્મ્ય-
નિમિત્તતો ભવન્તિ ॥૧૧૮॥

વે જેઓ જો, તુ વળી તો, વ્યામિશ્ર- મિશ્ર
મિશ્રિત, સાત્મ્યાઃ સાત્મ્યવાળા હોય છે સાત્મ્યવાલે હોતે
હૈં, તે તેઓ વે, સાત્મ્યનિમિત્તતઃ સાત્મ્યને લીધે
સાત્મ્યકે કારણ, મધ્યબલાઃ મધ્યમ બળવાળા મધ્યમ-
બલવાલે, ભવન્તિ હોય છે હોતે હૈં ॥ ૧૧૮ ॥

118. Those of mixed homologation are of moderate strength by virtue of their homologatory condition.

સત્ત્વતઃ દેહપરીક્ષા—

સત્ત્વતઃચેતિ સત્ત્વમુચ્યતે મનઃ । તત્કચીરસ્ય
તન્નક્રમાત્મસંયોગાત્ । તત્ ત્રિવિધં બલમેદેન—
પ્રવરં, મધ્યમ્, અવરં ચેતિ; અતઃ પ્રવરમધ્યાવર-
સત્ત્વાઃ પુરુષા ભવન્તિ ।

સત્ત્વતઃ ચ ઇતિ સત્ત્વથી પરીક્ષા કરવી સત્ત્વ
પરીક્ષા કરે, સત્ત્વમ્ સત્ત્વ સત્ત્વ, મનઃ મન મન, ઉચ્યતે
કહેવાય છે કહાતા હૈ, તદ્ તે વહ, જાતમ્ આત્માની
આત્મા આત્માકે જાત, સંયોગાત્ સંયોગથી સંયોગે,

शरीरस्य शरीरसु शरीरका, तन्त्रकम् निधाम्भुं छे निया-
भक्तुं है, तत् ते वह, बल- भुक्तुं बलकी, मेदेन
बिजताथी भिजताथे, भिविचम् तत् प्रकृतिं छे तीन
प्रकारका है, प्रवरम् प्रवर (उत्कृष्ट) प्रवर, मध्यम् मध्यम
मध्यम, अवरम् च इति अने अवर और अवर, जतः च
ओथी इस लिए, पुरुषाः पुत्रुषे पुरुष, प्रवर- प्रवर प्रवर,
मध्य- मध्यम मध्यम, अवर- अने अवर और अवर,
सखाः सत्त्ववाणा सत्त्ववाले, भवन्ति भाव छे होते हैं;

119-(1). As regards psychic element—
the mind is called the psychic ele-
ment. That is the controller of the
body through its connection with the
soul. It is of three kinds according
to the variation in strength. It is high,
moderate and low. Men are of high
moderate and low psychic powers.

तत्र प्रवरसत्त्वाः सत्त्वसारास्ते सारेषूपदिष्टाः,
स्वल्पशरीरा ह्यपि ते निजागन्तुनिमित्तासु मह-
तीष्वपि पीडास्वव्यथा दृश्यन्ते सत्त्वगुणवैरोध्यात्;

तत्र तेभां इनमें, प्रवरसत्त्वाः प्रवरसत्त्ववाणा प्रवर-
सत्त्ववाले, सत्त्वसाराः सत्त्वसार होते छे सत्त्वसार होते
हैं, ते तेओ वे, सारेषु सारेना विषयभां सारोंके वर्णनमें,
उपदिष्टाः कथा छे कह दिये गये हैं, स्वल्प- शरीराः
स्वल्प शरीरवाणा स्वल्प शरीरवाले, अपि होवा छतां पक्ष
होने पर भी, ते तेओ वे, निज- निज निज, जागन्तु-
अने आगन्तु और आगन्तुक, निमित्तासु निमित्तवाणी
कारणोंवाली, महतीषु भोटी बड़ी, अपि पक्ष भी, पीडासु
पीडाओभां व्यथामें, सत्त्व- सत्त्व सत्त्व, गुण- गुणनी
गुणकी, वैरोध्यात् विशेषताथी प्रधानतासे, अव्यथाः हि
व्यथा बगैरना जेवा पीडारहित जैसे, दृश्यन्ते देभाय छे
दिखाई देते हैं;

119-(2). Of them, those of high
psychic quality are of the psychic
nature as described in the perfect tone

११९. सत्त्वसाराः—स्वल्पाः (ब.)

॥ पीडास्वव्यथा—पीडास्वव्यथा द. ब.)

of psychic element. Though possessed
of small bodies, and in spite of being
affected by severe ailments of either
exogenous or endogenous type, they
look unaffected, owing to the high
tone of their psychic quality.

मध्यसत्त्वास्त्वपरानात्मन्युपनिधाय संस्तम्भ-
यन्त्यात्मनाऽऽत्मानं परैर्वाऽपि संस्तम्भयन्ते;

मध्यसत्त्वाः मध्यम सत्त्ववाणा मध्यम सत्त्ववाले, तु
ते। तो, अपरान् भीओने दूसरोंको, आत्मनि पोताभां
अपनेमें, उपनिधाय राभी अर्थात् भीओने दृष्टत दृष्ट
रख कर अर्थात् दूसरोंका दृष्टत ले कर, आत्मना पोते
अपनेमें, आत्मानम् पोताने अपनेको, संस्तम्भवन्ति स्थिर
राजे छे थामते हैं, परैः वा अथवा भीओथी अथवा
दूसरोंसे, अपि पक्ष भी, संस्तम्भयन्ते स्थिर करवाभां
आवे छे थामे जाते हैं;

119-(3). Those of moderate psychic
quality seek consolation by comparing
themselves with others or get compo-
sed when consoled by others.

हीनसत्त्वास्तु नात्मना नापि परैः सत्त्वबलं
प्रति शक्यन्ते उपस्तम्भयितुं, महाशरीरा ह्यपि
ते स्वल्पानामपि वेदनानामसहा दृश्यन्ते, सन्नि-
हितभयशोक्लोभमोहमाना रौद्रभैरवद्विष्टबीभत्स-
विकृतसंकथास्वपि च पशुपुरुषमांसशोणितानि
चावेक्ष्य विषादवैवर्ण्यमूर्च्छोन्मादभ्रमप्रपतनानाम-
न्यतममामुषन्त्यथवा मरणमिति ॥ ११९ ॥

हीनसत्त्वाः हीनसत्त्ववाणा हीनसत्त्ववाले, तु ते। तो,
आत्मना न ते। पोतानाथी न अपनेमें, न अपि परैः न
ते। भीओथी न दूसरोंसे, सत्त्वबलम् प्रति भनोभण
उपर मनोबलके ऊपर, उपस्तम्भयितुम् पोताने स्थिर
करवाभां अपनेको स्थिर करानेके लिए, शक्यन्ते शक्तिमान
भाव छे शक्तिमान होते हैं, महाशरीराः भोटा शरीरवाणा

११९. अपरान्—परान् (ब.)

॥ नापि परैः—न च परैः (ब.)

હોવા છતાં મહાશરીરવાળે હોને પર, અપિ પશુ મી, લે તેઓ લે, સ્વપાનામ્ અત્યંત થોડી અત્યંત થોડી, અપિ પશુ મી, વેદનાનામ્ વેદનાઓને વેદનાઓનો, અસહ્યઃ હિ ન સહન કરી શકનારા સહન ન કરનેવાળે, દૃશ્યન્તે દેખાય છે દેખે જાતે હૈં, સન્નિહિત- હાન્યર થયેલા ઉપસ્થિત હુણ, અય- ભય મય, શોક- શોક શોક, હોમ- હોમ હોમ, મોહ- મોહ મોહ, માન્નાઃ અને માનવાળા તેઓ ઔર માનવાળે લે, રોદ્ર- રોદ્ર રોદ્ર, મૈરવ- ભૈરવ મૈરવ, દ્વિષ્ટ- દ્વિષ્ટ દ્વિષ્ટ, બીમત્સ- બીમત્સ ઘૃણાજનક, વિકૃત- અને વિકૃત ઔર વિકૃત, સંકયાસુ ચ અપિ વાતોમાં પશુ વાતોમાં મી, પશુ- તેમજ પશુ એવં પશુ, પુરુષ- તથા પુરુષની તથા પુરુષને, માંસ- માંસ માંસ, શોણિ- તામિ ચ અને હોહી ઔર રક્ત, જલેશ્ય ભેદને દેશ કર, વિષાદ- ખેદ લેદ, વૈવર્ણ્ય- વિવર્ણતા વિવર્ણતા, મૂર્છા મૂર્છા મૂર્છા, ઉન્માદ- ઉન્માદ ઉન્માદ, બ્રમ- બ્રમ બ્રમ, પ્રવતનાનામ્ તથા પતન એઓમાંથી તથા ગિર જાના જનમેસે, અન્યતમમ્ કાઈ એકને કિસી એકનો, અથવા અથવા અથવા, મરણમ્ મરણને મરણનો, જાપ્તુવન્તિ પામે છે પ્રાપ્ત કરે છે ॥ ૧૧૯ ॥

119. But those, of low psychic quality, cannot be composed either by themselves or by others. Though possessed of big bodies, they seem incapable of bearing even small ailments. When confronted with fear, sorrow, temptation, delusion or disgrace, or made to listen to tales of wrath, awfulness, hate, horror or ugliness or see sights of the flesh and blood of animals and men, they suffer either depression of spirits or pallor or fainting or insanity or giddiness or falling, or even death.

આહારશક્તિઃ દેહપરીક્ષા—

આહારશક્તિઃ એતિ આહારશક્તિરમ્યવહરણ- શક્ત્યા જરણશક્ત્યા ચ પરીક્ષ્યા; બલાયુષી જ્ઞાહારાયસે ॥ ૧૨૦ ॥

આહારશક્તિઃ ચ હિ આહારશક્તિથી પરીક્ષા કરવી આહારશક્તિ પરીક્ષા કરે, આહારશક્તિઃ આહાર- શક્તિની આહારશક્તિની, અમ્યવહરણ- ખાવાની જાણેની, શક્ત્યા શક્તિથી શક્તિ, જરણ- અને પાચનની ઔર જીર્ણ કરનેની, શક્ત્યા શક્તિથી શક્તિ, પરીક્ષ્યા પરીક્ષા કરવી ભેદ એ પરીક્ષા કરની જાણે, હિ કરણ્યકે ક્યોંકિ, બલ- બળ બલ, આયુષી અને આયુષ્ય ઔર આયુ, આહાર- આહારને આહારકે, આયસે આધીન છે અધીન હૈં ॥ ૧૨૦ ॥

120. As regards the capacity for food-- the capacity for food is to be judged from the capacity to ingest (contain) and the capacity to digest. Strength and life are dependent on food.

વ્યાયામશક્તિઃ દેહપરીક્ષા—

વ્યાયામશક્તિઃ એતિ વ્યાયામશક્તિરપિ કર્મ- શક્ત્યા પરીક્ષ્યા। કર્મશક્ત્યા જ્ઞાનુમીયતે બલત્રૈવિ- હ્યમ્ ॥ ૧૨૧ ॥

વ્યાયામશક્તિઃ ચ હિ વ્યાયામશક્તિથી પરીક્ષા કરવી વ્યાયામશક્તિ પરીક્ષા કરે, વ્યાયામ- વ્યાયામ વ્યાયામ, શક્તિઃ શક્તિની શક્તિ, અપિ પશુ મી, કર્મ- કામ કરવાની કાર્ય કરનેની, શક્ત્યા શક્તિથી શક્તિ, પરીક્ષ્યા પરીક્ષા કરવી ભેદ એ પરીક્ષા કરની જાણે, હિ કરણ્યકે ક્યોંકિ, કર્મશક્ત્યા કર્મશક્તિથી કર્મશક્તિ, બલત્રૈવિહ્યમ્ ત્રણ બળના બળનું ત્રણ પ્રકારકે બલકા, જ્ઞાનુમીયતે અનુમાન કરાય છે અનુમાન કિયા જાતા હૈં ॥ ૧૨૧ ॥

121. As regards the capacity for exercise - the capacity for exercise is to be judged by the capacity for work. By the capacity for work are the three degrees of strength to be inferred.

વયસ્તઃ દેહપરીક્ષા—

વયસ્તઃ એતિ કાલપ્રમાણવિશેષાપેક્ષિણી હિ

૧૨૧. બલત્રૈવિહ્યમ્-બલ ત્રિવિધમ્ (ચ ૫.)

૧૨૨ કાલપ્રમાણવિશેષાપેક્ષિણી-કાલપ્રમાણપેક્ષિણી (૫)

शरीरावस्था वयोऽभिधीयते । तद्वयो यथास्थूल-
मेदेन त्रिविधं— बालं, मध्यं, जीर्णमिति ।

वयसः च इति वयस्य परीक्षा करणी वयसे परीक्षा
करे, काल- काणना कालके, प्रमाण-विशेष- प्रमाणविशे-
षणी प्रमाणविशेषकी, अपेक्षणी हि अपेक्षा राभनार
अपेक्षा करनेवाली, शरीर-अवस्था शरीरनी अवस्था
शरीरकी अवस्था, वयः वय वय, अभिधीयते कहेवाय
छे कहलाती है, तत् ते वह, वयः वय वय, यथास्थूल-
मेदेन स्थूलमेदे प्रमाणे स्थूलमेदके अनुसार, त्रिविधम्
त्रय अतनुं छे तीन प्रकारकी है, बालम् आण बाल,
मध्यम् मध्यम मध्यम, जीर्णम् इति अने श्रुत् (१६)
और जीर्ण (१६);

122-(1). As regards age— that
indeed is called age or bodily state
which specially depends on the (length
of) passage of time. That age is of
three kinds, broadly divided— child-
hood, middle age and old age.

तत्र बालमपरिपक्वधात्वजातव्यञ्जनं सुकुमार-
मङ्गेशसहमसंपूर्णबलं श्रेष्ठमधातुप्रायमापोदशवर्षं,

तत्र तेभां उनमें, अपरिपक्वधातु- परिपक्व धातु
वगर्नुं अपरिपक्व धातुवाली, अजातव्यञ्जनम् दादी भूछ
आदि पुरुषाधिक वगर्नुं दादी मूछ आदि पुरुषाधिक
रहित, सुकुमारम् सुकुमार कोमल, अङ्गेशसहम् क्लेश
सहने न करी शकनार क्लेशको न सहनेवाली, असंपूर्ण-
बलम् संपूर्ण अण वगर्नुं असंपूर्ण बलवाली, श्रेष्ठ-
धातुप्रायम् अने धातुप्रायं कइ धातुवाणुं और कफ
बहुल, बालम् पहिला प्रकारनुं आध्वय पहिले प्रकारकी
बाल्यावस्था, आपोदशवर्षम् सोणवर्ष सुधी कहुं छे मोल
वर्ष पर्यन्त मानी गई है;

122-(2). Of them child-hood is that
wherein the body-elements are imma-
ture and the indications of youth
are not manifest, when the person

१२२. यथास्थूलमेदेन—यथावस्थानमेदेन (च)

is delicate, intolerant of troubles,
incomplete in strength, and mostly
of kapha element, and until sixteen
years of age.

विवर्धमानधातुगुणं पुनः प्रायेणानवस्थित-
सत्त्वमात्रिशद्वर्षमुपदिष्टं;

विवर्धमान- वधे जाता बढ़ती हुई, धातुगुणम्
धातुना शुद्धवाणु धातुके गुणवाली, पुनः अने और,
प्रायेण धातुप्रायं प्रायः करके, अनवस्थित- अस्थिर
अस्थिर, सत्त्वम् सत्त्ववाणुं भीम प्रकारनुं आध्वय
चित्तवाली दूसरे प्रकारकी बाल्यावस्था, आत्रिशद्वर्षम्
तीस वर्ष सुधी तीस वर्ष तक, उपदिष्टम् कहुं छे
कही है;

122-(3). Again the person is said to
be yet developing body-elements and
is generally of undetermined psychic
disposition (character) till he is of
thirty years of age

मध्यं पुनः समत्वागतबलवीर्यपौरुषपराक्रम-
ग्रहणधारणस्मरणवचनविज्ञानसर्वधातुगुणं बल-
स्थितमवस्थितसत्त्वमविशीर्यमाणधातुगुणं चित्त-
धातुप्रायमाषट्द्वर्षमुपदिष्टम्;

समत्त्व- समानताने समानताको, जागत- प्राप्त
प्राप्त, बल- अण बल, वीर्य- वीर्य वीर्य, पौरुष- पौरुष
पौरुष, पराक्रम- पराक्रम पराक्रम, ग्रहण- ग्रहण ग्रहण,
धारण- धारण धारण, स्मरण- स्मरण स्मरण, वचन-
वचन वचन, विज्ञान- विज्ञान विज्ञान, सर्वधातुगुणम्
अने सर्वधातुना शुद्धवाणुं सब धातुओके गुणवाली,
बलस्थितम् स्थिर अणवाणु स्थिर बलवाली, अवस्थित-
स्थिर स्थिर, सत्त्वम् सत्त्ववाणुं मनवाली, अविशीर्यमाण-
दृढ स्थिर, धातुगुणम् धातुओना शुद्धवाणु धातुओके
गुणवाली, चित्तधातुप्रायम् अने चित्त आगे पित्त
धातुवाणु और पित्त धातुकी प्रधानतावाली, मध्यम् पुनः
मध्यम वय मध्यम वय, आषट्द्वर्षम् साठ वर्ष सुधी
साठ वर्ष पर्यन्त, उपदिष्टम् कहुं छे कही है;

१२२. विज्ञानाध्वयम्—चित्तधातुप्रायम् (क.)

122-(4). That is middle age where-
in has been attained the balance of
strength, energy, manhood, valour,
understanding, retention, memory,
speech, discernment and all the body-
elements, and wherein a man is of
strong and of well-determined psychic
disposition (character), of compact
body-elements, of predominance of
pitta element and which lasts till sixty
years of age.

अतः परं हीयमानघातिबन्धियबलवीर्यपौरुष-
पराक्रमप्रहृणधारणस्मरणवचनविज्ञानं अक्षयमान-
घातुगुणं वायुघातुप्रायं क्रमेण जीर्णमुच्यते आव-
र्षशतम् ।

जतः औथी इसके, परम् पथी पीछे, क्रमेण क्रम-
पूर्वकं क्रमपूर्वक, हीयमान-औ।अ। यत्ता घटते हुए,
चातु-धातु धातु, इन्द्रिय-इन्द्रियोंके, बल-
बल, वीर्य-वीर्य वीर्य, पौरुष-पौरुष पौरुष,
पराक्रम-पराक्रम पराक्रम, ग्रहण-ग्रहण ग्रहण, धारण-
धारण धारण, स्मरण-स्मरण स्मरण, वचन-वचन
वचन, विज्ञानम् अने विज्ञानवाणुं और विज्ञानवाली,
अव्ययमान-अव्यय यत्ता हीन होते हुए, चातुगुणम् धातु-
औ।ना। गुणवाणुं चातुओंके गुणवाली, वायुचातुप्रायम्
अने वायुधातुनी प्रधानतावाणुं और वायुधातुकी प्रधा-
नतावाली, जीर्णम् वृद्ध वय वृद्धावस्था, नावर्षशतम् सो
वर्ष सुधी सो वर्ष तक, उच्यते कहेवायु छे कहलाती है;

122-(5) That is said to be old age wherein (after sixty) the body-elements, sense-organs, strength, energy, manhood, valour, understanding, retention, memory, speech and discrimination begin to decay, the body-elements disintegrate, and the vata element

१२२. शीबमान-परिशीबमान (ष.)

॥ आवर्षशतम्-वर्षशताम्सम् (च.)

predominates, and there is gradual wearing down till the age of a hundred years.

वर्षशतं स्रज्वायुषः प्रमाणमस्मिन् काले,
सन्ति च पुनरधिकोनवर्षशतजीविनोऽपि मनुष्याः;

જલિન્ આ હસ, કાલે કાળમાં કાલમેં, જાજુષઃ
આપુષ્યન્ આયુષા, પ્રમાણન્ પ્રમાણુ પ્રમાણ, વર્ષક્ષતન્
જલુ સો વર્ષં છે સૌ વર્ષં હૈ, પુનઃ ચ અને જૌર,
જલિક- કન- વર્ષક્ષત- સો વર્ષં કરતાં અધિક અને
જૌહાં વર્ષં સૌ વર્ષં અધિક જૌર કમ વર્ષ, જીષિનઃ
શ્રવનાર જીનેવાલે, જપિ પશુ સી, મનુષ્યાઃ મનુષ્યો
મનુષ્ય, સન્નિત છે હૈં;

122-(6). A hundred years indeed is the length of life in this world. But there are men who live even more or less than a hundred years.

तेषां विकृतिवर्ज्यैः प्रकृत्यादिबलविशेषैरायुषो
लक्षणतश्च प्रमाणमुपलभ्य वयसस्त्रित्वं विम-
जेत् ॥ १२२ ॥

विकृति-विकृति विकृति, वज्रैः रक्षित रहित, प्रकृति-
प्रकृति प्रकृति, आवि- वज्रेणा आविके, बह- अणना
बलके, विज्ञेयैः वेदोद्यी वेदोद्ये, लक्षणतः च अने लक्ष-
णुथी और लक्षणोद्ये, तेषाम् तेष्वाणा उनकी, आयुषः
आयुष्यन्तु आयुका, प्रमाणम् प्रमायु प्रमाण, उपलब्ध
अस्तीने जान कर, वयसः वयने वयको, त्रिष्वम् त्रयु
विज्ञागमा तीन विभागमें, विभजेत् वहेन्वी देतुं विभक्त
करना चाहिए ॥ १२३ ॥

122. Taking their measure of life, three divisions should be made by ascertaining strength and special characteristics of constitution free from pathological conditions.

बलविशेषं दृष्ट्वा मैत्रज्यमवधारम्—

एवं प्रकृत्यादीनां विकृतिवर्ज्यानां भावानां

१२२. जीविनोऽपि—जीविनो (प.)

મધ્યમચારવિભાગેન વલ્લવિશેષં વિભજેત્ ।
વિકૃતિવલ્લત્રૈવિધ્યેન તુ દોષવલં ત્રિવિધમનુમીયતે ।
તતો મૈષજ્યસ્ય તીક્ષ્ણમૃદુમધ્યવિભાગેન ત્રૈવિધ્યં
વિભજ્ય યથાદોષં મૈષજ્યમવચારયેદિતિ ॥ ૧૨૩ ॥

જ્વર એ પ્રમાણે, હસી પ્રકાર, વિકૃતિવર્જ્યાનામ્ વિકૃતિ સિવાયના વિકૃતિરહિત, પ્રકૃતિ-પ્રકૃતિ પ્રકૃતિ, આવીનામ્ વગેરે આદિ, ભાવાનામ્ ભાવેના ભાવોને, પ્રવર-પ્રવર પ્રવર, મધ્ય-મધ્યમ મધ્યમ, અવર-અને અવર ઔર અવર, વિભાગેન વિભાગથી વિભાગે, વલ્લ-બળના વલકે, વિશેષમ્ ભેદના મેદોંકો, વિભજેત્ વિભાગ કરના વિભજ કરે, વિકૃતિ-વિકૃતિના વિકૃતિકે, વલ્લ-બળના વલકે, ત્રૈવિધ્યેન ત્રણ પ્રકાર હોવાથી ત્રીન પ્રકાર હોનેસે, તુ તે। તો, ત્રિવિધમ્ ત્રણ ભતના ત્રીન પ્રકારકે, દોષ-દોષના દોષકે, વલ્લમ્ બળનું વલકા, અનુમીયતે અનુમાન કરાય છે અનુમાન ક્રિયા જાતા હે. તતઃ તેથી હસ લિષ, મૈષજ્યસ્ય ઔષધના ઔષધકા, તીક્ષ્ણ-તીક્ષ્ણ તીક્ષ્ણ, મૃદુ-મૃદુ મૃદુ, મધ્ય-અને મધ્યમ ઔર મધ્યમ, વિભાગેન વિભાગથી વિભાગે, ત્રૈવિધ્યમ્ ત્રણ ભતના ત્રીન પ્રકારકા, વિભજ્ય-વિભાગ કરી વિભાગ કરકે, યથાદોષમ્ દોષ અનુસાર દોષાનુસાર, મૈષજ્યમ્ ઔષધ ઔષધકા, અવચારયેત્ હિતિ મે।બળનું પ્રયોગ કરે ॥ ૧૨૩ ॥

123. In this way the classification into three divisions of high, medium and low, should be made of the strength and special characteristics of constitutions free from pathological conditions. By means of the three-fold nature of the classification of pathological conditions, the strength of morbid humors is to be inferred. Then classifying the medications under the three-fold manner, as strong, moderate and mild, the medication appropriate to the morbidity is to be administered.

૧૨૩. ત્રૈવિધ્યમ્-વિત્ત્વ (ક.)

આયુષઃ પ્રમાણજ્ઞાનહેતોઃ શરીરપરીક્ષા—

આયુષઃ પ્રમાણજ્ઞાનહેતોઃ પુનરિન્દ્રિયેષુ જાતિ-
સૂત્રીયે ચ લક્ષણાન્યુપદેશ્યન્તે ॥ ૧૨૪ ॥

આયુષઃ આયુષ્યનું આયુષા, પ્રમાણ-પ્રમાણ પ્રમાણ-જ્ઞાનહેતોઃ બહુવા માટે જાનનેકે લિષ, પુનઃ તે। તો, હિન્દ્રિયેષુ હિન્દ્રિયસ્થાનના હિન્દ્રિયસ્થાનકે, જાતિસૂત્રીયે ચ અતિસૂત્રીય અધ્યાયમાં જાતિસૂત્રીય અધ્યાયમે, લક્ષણાનિ લક્ષણો લક્ષણ, ઉપદેશ્યન્તે કહેવામાં આવશે કહે જાયેગે ॥ ૧૨૪ ॥

124. The signs of ascertaining the length of life are again described in the Section on 'Sensorial Prognosis' and in the chapter entitled 'The continuation of one's lineage.'

ઋતુમેધેન કાલવિભાગઃ—

કાલઃ પુનઃ સંવત્સરઋતુરાવસ્થા ચ । તત્ર
સંવત્સરો દ્વિધા ત્રિધા ચોઢા દ્વાવક્રચા મૂયઋ-
વ્યતઃ પ્રવિભજ્યતે તત્તત્કાર્યમમિસમીક્ષ્ય ।

કાલઃ કાળ કાલ, પુનઃ વળી ફિર, સંવત્સરઃ ચ સંવત્સર સંવત્સર, ઋતુર-અને રે।ગીની ઔર રોગીની, અવસ્થા ચ અવસ્થા છે અવસ્થા હૈ, તત્ર તેમાં અને, સંવત્સરઃ સંવત્સર સંવત્સર, તત્ તત્ તે તે ઉચ્ચ ઉચ્ચ, કાર્યમ્ કાર્યને કાર્યકો, અમિસમીક્ષ્ય અનુલક્ષીને લેક કર, દ્વિધા એ પ્રકારે દો પ્રકારે, ત્રિધા ત્રણ પ્રકારે ત્રીન પ્રકારે, ચોઢા ૭ પ્રકારે છઃ પ્રકારે, દ્વાવક્રચા બાર પ્રકારે વારહ પ્રકારે, અતઃ અને એથી ઔર હસે, મૂયઃ ચ અપિ વધારે રીતે ત્રણ અધિક પ્રકારે ત્રી, પ્રવિભજ્યતે વિભજ્ય કરાય છે વિભજ ક્રિયા જાતા હે;

125-(1). Time, again, is considered from the point of view of season and the stage of the disease. The year is divided taking into view the effects of season, into divisions of two, three, six or twelve, and even more.

૧૨૪. હિન્દ્રિયેષુ-હિન્દ્રિયસ્થાને (ક.)

અત્ર સ્વલ્પ તાપત્ ઘોઢા પ્રવિમજ્ય કાર્યમુપદે-
શ્યતે-હેમન્તો ગ્રીષ્મો વર્ષાઞ્ચેતિ શીતોષ્ણવર્ષલક્ષ-
ણાભ્યઃ ક્રતવો ભવન્તિ, તેષામન્તરેષ્વિતરે સાધા-
રણલક્ષણાભ્યઃ ક્રતવઃ-પ્રાવૃદ્-શરદ્વસન્તા ઇતિ ।
પ્રાવૃદ્ધિતિ પ્રથમઃ પ્રવૃદ્ધઃ કાલઃ, તસ્યાનુબન્ધો હિ
વર્ષાઃ । એવમેતે સંશોધનમધિકૃત્ય પદ્ વિમજ્યન્તે
ક્રતવઃ ॥ ૧૨૫ ॥

અત્ર સ્વલ્પ અહીં યહાં, તાપત્ તે। તો, ઘોઢા ઇ
પ્રકારે છઃ પ્રકારે, પ્રવિમજ્ય વિભાગ કરી વિભાગ કરે,
કાર્યમ્ કાર્યનાં કાર્યકા, ઉપદેશ્યતે ઉપદેશ કરવામાં
આવશે ઉપદેશ ક્રિયા જાયગા, શીત- શીત શીત, ઉષ્ણ-
ઉષ્ણ ઉષ્ણ, વર્ષ- અને વસન્તાનાં ઓર વર્ષાકે, લક્ષણાઃ
લક્ષણવાળી લક્ષણોવાલી, હેમન્તઃ હેમન્ત હેમન્ત, ગ્રીષ્મઃ
ગ્રીષ્મ ગ્રીષ્મ, વર્ષાઃ ચ અને વર્ષા ઓર વર્ષા, ઇતિ
એમ એસી, ત્રયઃ ત્રણ ત્રીન, ક્રતવઃ ઋતુઓ ઋતુએ,
ભવન્તિ છે હેં, તેષામ્ તેઓની તનકે, અન્તરેષુ વચ્ચે
બીચમેં, ઇતરે બીજી દુસરી, સાધારણ- સાધારણ સાધારણ,
લક્ષણાઃ લક્ષણવાળી લક્ષણોવાલી, ત્રયઃ ત્રણ ત્રીન,
ક્રતવઃ ઋતુઓ ઋતુએ, પ્રાવૃદ્- પ્રાવૃદ્ પ્રાવૃદ્, શરદ્-
શરદ્ શરદ્, વસન્તા ઇતિ અને વસન્ત છે ઓર વસન્ત
હેં, પ્રાવૃદ્ ઇતિ પ્રાવૃદ્ એ પ્રાવૃદ્ યદ્, પ્રથમઃ પ્રથમ
પ્રથમ, પ્રવૃદ્ધઃ પુષ્કળ વર્ષાવાળો પુષ્કળ વર્ષાકા, કાલઃ
કાળ છે કાલ હે, તસ્ય તેની તસકે, અનુબન્ધઃ હિ પછી
આવતી વાદ આતી, વર્ષાઃ વર્ષા છે વર્ષા હે, એવમ્ એ
પ્રમાણે હસ પ્રકાર, સંશોધનમ્ સંશોધનને સંશોધનકો,
અધિકૃત્ય ઉદ્દેશીને લક્ષ્ય રક્ષ કર, એતે આ એ, ક્રતવઃ
ઋતુઓ ઋતુએ, ચ ૭ ભાગમાં છઃ વિભાગમેં, વિમજ્યન્તે
વિભક્ત કરાય છે વિભક્ત કી જાતી હેં ॥ ૧૨૫ ॥

125. Here (in this treatise) indeed,
dividing it into six, the effects are des-
cribed. Hemanta, Greeshma and Varsha
are the three seasons having cold,
heat and rain as their characteristics
In between them again there are three

seasons of moderate characteristics
called Pravrit, Sarad and Vasanta. The
first Pravrit, is the season for the first
rains. For does not the (Varsha) rainy
season come in its wake? Having the
purificatory procedure in view, the
seasons are divided into six

કેષુ ઋતુષુ વમનાદીનાં પ્રવૃત્તિઃ, કેષુ ચ નિવૃત્તિઃ—

તત્ર સાધારણલક્ષણેષ્વૃતુષુ વમનાદીનાં પ્રવૃ-
ત્તિર્વિધીયતે, નિવૃત્તિરિતરેષુ ।

તત્ર તેમાં इनमें, સાધારણ- સાધારણ સાધારણ,
લક્ષણેષુ લક્ષણવાળી લક્ષણોવાલી, ઋતુષુ ઋતુઓમાં
ઋતુઓમેં, વમન- વમન વમન, વાદીનામ્ વાદોની
આદિકી, પ્રવૃત્તિઃ પ્રવૃત્તિ પ્રવૃત્તિ, વિધીયતે કરાય છે કી
જાતી હે, ઇતરેષુ બીજી ઋતુઓમાં દુસરી ઋતુઓમેં,
નિવૃત્તિઃ નિવૃત્તિ કરાય છે નિવૃત્તિ કી જાતી હે;

126-(1). Of them during the seasons
of moderate characteristics the admi-
nistration of emesis etc., is laid down,
and also the avoidance of the admi-
nistration in the other seasons.

સાધારણલક્ષણા હિ મન્દશીતોષ્ણવર્ષત્વાત્
સુક્ષ્મતમાશ્ચ ભવન્ત્યવિકલ્પકાશ્ચ શરીરૌષધાનામ્,
ઇતરે પુનરત્યર્થશીતોષ્ણવર્ષત્વાદુઃક્ષ્મતમાશ્ચ ભવન્તિ
વિકલ્પકાશ્ચ શરીરૌષધાનામ્ ॥ ૧૨૬ ॥

હિ કારણકે ક્યીંકિ, સાધારણ- સાધારણ સાધારણ,
લક્ષણાઃ લક્ષણવાળી ઋતુઓ લક્ષણોવાલી ઋતુએ, મન્દ-
મન્દ મન્દ, શીત- શીત શીત, ઉષ્ણ- ઉષ્ણ ઉષ્ણ, વર્ષ-
ત્વાત્ અને વર્ષાવાળી હેવાથી ઓર વર્ષાવાલી હોનેશે,
સુક્ષ્મતમાઃ ચ અતિશય સુખકારક અત્યન્ત સુખદાયક,
શરીર- અને શરીર ઓર શરીર, ઔષધાનામ્ તથા
ઔષધોમાં એવં ઔષધોમેં, અવિકલ્પકાઃ ચ ફેરફાર ન
કરનારી ફેરફાર ન કરનેવાલી, ભવન્તિ હોય છે હોવી
હેં, ઇતરે બીજી ઋતુઓ દુસરી ઋતુએ, પુનઃ તે। તો,

૧૨૬. અવિકલ્પકાઃ—અવિકલ્પકાઃ .ત.)

૧૨૫ અત્ર સ્વલ્પ તન્દુ સ્વલ્પ (ક.વ.ક.ત.)

૧. પ્રવૃદ્ધઃ—પ્રવૃદ્ધે (પ.ત.દ.ચ.)

अत्यन्त- अतिशय अत्यन्त, शीत- शीत शीत, उष्ण- उष्ण उष्ण, वर्षावात- वर्षावात अने वर्षावाती होनाथी वर्षावाली होनेसे, दुःखतमाः च अद् दुःखदायक अति दुःखदायक, शरीर- अने शरीर और शरीर, औषधानाम् तथा औषधानां एवं औषधोंमें, विकल्पकाः च इतर इतर करीर फेरफार करनेवाली, भवति होय है होती ॥१२६॥

126. The moderate seasons, owing to their mild characteristics of cold, heat and rain are very enjoyable and do not adversely affect either the body or the drugs. But the other seasons, characterised by extreme qualities of cold, heat and rain, are very unpleasant and adversely affect the body and the drugs.

तत्र हेमन्ते ह्यतिमात्रशीतोपहतत्वाच्छरीरमसुखोपपन्नं भवत्यतिशीतवाताध्मातमतिदारुणीभूतमवबद्धदोषं च, मेघजं पुनः संशोधनार्थमुष्णस्वभावमतिशीतोपहतत्वान्मन्दवीर्यत्वमापद्यते, तस्मात्तयोः संयोगे संशोधनमयोगायोपपद्यते शरीरमपि च वातोपद्रवाय ।

तत्र तेषां इनमें, हेमन्ते हि हेमन्त-तर्मा हेमन्तमें, अतिमात्र- अतिशय अत्यन्त, शीत- ठंडीथी शीतसे, उपहतत्वात् उपधात पाभवाथी उपहत होनेसे, शरीरम् शरीर, असुख- असुख अस्वस्थ, उपपन्नम् युक्त युक्त, अतिशीत- अति ठंडा अति शीतल, वात- वातथी वातसे, आध्मातम् पूर्य पूर्ण, अति- अति अत्यन्त, दारुणीभूतम् डोरे कठोर, अवबद्ध- दोषम् च अने शैथिल्ये शैथिल्य और विघ्न, भवति भवति है होता है, संशोधन- अर्थम् संशोधन भाटेनुं संशोधनके लिए, उष्ण- उष्ण उष्ण, स्वभावम् स्वभावपुं स्वभाववाली, मेघजम् औषध औषध, पुनः पुनः भी, अतिशीत-

१२७. अतिशीतोपहतत्वात्-शीतोपहतत्वात् (क.)

११. दारुणीभूतमवबद्धदोषं-दारुणीभूतमावबद्धदोषं (ख घ.)

१२. अवबद्धदोष-अवबद्धदोषं (ग.)

१३. मेघजं-मेघजं (घ.)

अति ठंडीथी अति शीतसे, उपहतत्वात् उपधात पाभवाथी उपहत होनेके कारण, मन्दवीर्यत्वम् मन्दवीर्यताने मन्दवीर्यताको, आपद्यते पाभे है प्राप्त करती है, तस्मात् तैथी इस लिए, तयोः तेषां शरीर तथा औषधने। उस प्रकारके शरीर और औषधका, संयोगे संयोग भला संयोग होने पर, संशोधनम् संशोधन संशोधन, अयोगाय अयोग करनारुं अयोगके लिए, उपपद्यते थाय है होता है, शरीरम् च अपि अने शरीर पक्ष और शरीर भी, वात- वातना वातके, उपद्रवात् उपद्रव भाटे भवति है उपद्रवके लिए हो जाता है;

127-(1). In the season called 'Hemanta' winter, the body being afflicted with extreme cold and great sense of discomfort on account of the howling cold winds, the humors get provoked and impeded in their course and the hot quality of the drugs used for purification becomes dulled by the extreme cold of the season. Hence it has very little effect on the humors and the body becomes liable to vata-disorders.

ग्रीष्मे पुनर्भूशोष्णोपहतत्वाच्छरीरमसुखोपपन्नं भवत्युष्णवाताध्मातमतिक्षिप्रमत्यर्थः प्रविलीनदोषं, मेघजं पुनः संशोधनार्थमुष्णस्वभावमुष्णानुगमनाक्षीकृतत्त्वमापद्यते, तस्मात्तयोः संयोगे संशोधनमतियोगायोपपद्यते शरीरमपि पिपासोपद्रवाय ।

ग्रीष्मे ग्रीष्मऋतुर्मा ग्रीष्मऋतुमें, पुनः तो तो, शूष्ण- अतिशय अति, उष्ण- उष्णताथी उष्णसे, उपहतत्वात् उपहत थाथी उपहत होनेसे, शरीरम् शरीर, असुख- दुःखथी दुःखसे, उपपन्नम् युक्त युक्त, उष्ण- उष्ण उष्ण, वात- पवन वायु, आप- अने तापथी और तापसे, आध्मातम् पूर्य पूर्ण, अतिक्षिप्रम् अतिक्षिप्र अतिक्षिप्र, अत्यर्थ- अने अतिशय और अत्यन्त, प्रविलीन- पीगणेला प्रविलीन, दोषम्

દોષવાળું દીવવાલા, મરતિ થાય છે હોતા હૈ, સંજોધન-
જર્બન્ સંશોધન માટેનું સંજોધનકે લિષ્, ડણ્-ઉણ્
ઉણ્, સ્વમાવન્ સ્વભાવનુ સ્વમાવવાલી, મેષજન્ ઓપધ
ઔષધ, પુનઃ તેા તો, ડણ્-ઉણ્તાના ઉણ્તાકે, અનુ-
ગમનાવ્ સંબંધથી સંબંધસે, તીક્ષ્ણતરસ્વન્ વધારે તીક્ષ્ણ-
તાને અધિક તીક્ષ્ણતાકો, આપયતે પામે છે પ્રાપ્ત કરતી
હે, તસ્માત્ તેથી હિસ લિષ્, તયોઃ તેવાં શરીર તથા
ઔષધનો ઉસ પ્રકારકે શરીર ઔષધકા, સંયોગે
સંયોગ થતાં સંયોગ હોને પર, સંજોધનન્ સંશોધન
સંજોધન, અતિયોગાવ અતિયોગ કરનારું અતિયોગકે
લિષ્, અપયતે થઈ બધ છે હો જાતા હૈ, શરીરન્
શરીર શરીર, અપિ પશુ મી, પિપાસા-તરસના
પ્યાસકે, અપદ્રવાવ ઉપદ્રવાવુ થઈ બધ છે અપદ્રવાવા
હો જાતા હૈ;

127-(2). Similarly in 'Greeshma' summer, the body is affected by the extreme heat and feels a great sense of discomfort on account of the hot winds and the severe sun. The body becomes flabby and the humors are in a liquescent condition and the hot quality of the drugs required for purification becomes more acute. Hence the administration of these drugs leads to over-action, and the body is also liable to be afflicted with great thirst

વર્ષાસુ તુ મેઘજલાવતતે ગૂઢાર્કચન્દ્રતારે
ધારાકુલે વિયતિ ભૂમૌ પક્કજલપટલસંવૃતાયામ-
ત્યર્થોપક્લિષ્ણશરીરેષુ ભૂતેષુ વિહતસ્વભાવેષુ ચ
કેવલેષ્વૌષધપ્રામેષુ તોયતોયવાનુગતમારુતસંસ-
ર્ગાદ્ ગુરુપ્રવૃત્તીની વમનાદીની ભવન્તિ, ગુરુસમુ-
ત્થાનાની ચ શરીરાણિ ।

વર્ષાસુ વર્ષાઋતુર્મા વર્ષાઋતુર્મે, તુ તેા તો, વિયતિ
આકાશકે, મેઘ-વાદળાઓના વાદળોંકે, જલ-

૧૨૭. તોયતોયવાનુગતમારુતસંસર્ગાદ્ ગુરુપ્રવૃત્તીની-તોવાનુગ-
તમારુતસંસર્ગોપદેષુ ગુરુપ્રવૃત્તીની (ચ. ડ. ડ. ડ. વ.)

પાણીથી જલસે, જલતતે અવાયેહું હોતાં છાયે હુષ્
હોને પર, ગૂઢ-ગૂઢ છિપે હુષ્, અર્ક-સૂર્ય સૂર્ય, ચન્દ્ર-
ચન્દ્ર ચન્દ્ર, તારે અને તારાઓવાળું હોતાં ઔર તારા-
ગણસે યુક્ત હોને પર, ધારાકુલે અને ધારાઓથી ભર્યું
હોતાં ઔર ધારાઓંસે વ્યાપ્ત હોને પર, ભૂમૌ તથા પૃથ્વી
ઔર ભૂમિકે, પક્ક-કાદવ કીચક, જલ-અને પાણીના
ઔર જલકી, પટલ-થરથી રાશિસે, સંવૃતાયામ અવાયેલી
હોતાં મરી હુઈ હોને પર, ભૂતેષુ અને પ્રાણીઓ ઔર
મનુષ્યોંકે. અર્થ-અતિશય અતિશય, અપક્લિષ્ણ-ભીન્ન-
થેલાં ગીલે હુષ્, શરીરેષુ શરીરવાળાં હોતાં શરીરવાલે હોને
પર, કેવલેષુ અને સંપૂર્ણ ઔર સંપૂર્ણ, ઔષધ-ઔષધના
ઔષધિયોંકે, પ્રામેષુ સમૂહ સમૂહકે, વિહત-નષ્ટ નષ્ટ,
સ્વભાવેષુ ચ સ્વભાવવાળા હોતાં સ્વભાવવાલે હોને પર,
તોય-પાણી જલ, તોય-અને વાદળાંથી ઔર વાદળોંસે,
અનુગત-સંબંધ પામેલા મિલિત, મારુત-પવનના વાયુકે,
સંસર્ગાવ સંસર્ગથી સંસર્ગસે, વમન-વમન વમન, આદીની
આદિ આદિ, ગુરુપ્રવૃત્તીની ભારે પ્રવૃત્તિવાળાં થાય છે મારી
પ્રવૃત્તિવાલે હોતે હૈ, શરીરાણિ અને શરીરો ઔર શરીર,
ગુરુસમુત્થાનાની ચ ભારે નિદાનવાળાં અર્થાત્ માંડમાંડ
સ્વસ્થ થનારાં ગુરુ નિદાનવાળે અર્થાત્ કઠિનાઈસે સ્વસ્થ
હોનેવાલે, ભવન્તિ થાય છે હોતે હૈ;

127-(3). In the season called 'Varsha' rains, the sun, the moon and the stars are hidden and the sky is overcast with rain-clouds, the earth is covered with slush and is full of water and the body-elements are all in a liquescent condition and the drugs get impaired by contact with water and the wet winds blowing from the clouds. Hence, emesis and other procedures act heavily and the body is liable to take a long time to return to normal condition.

તસ્માદ્વમનાદીનાં નિવૃત્તિર્વિધીયતે વર્ષાન્તે-
ષ્ટાતુસુ, ન ચેવાત્સાધિકં કર્મ ।

૧૨૭. વર્ષાન્તેષ્ટાતુસુ-વર્ષામાસાન્તેષુ (વ.)

—વર્ષામાસાન્તેષ્વ ષ્ટાતુસુ (ત.)

तस्मात् तेथी इस लिए, आत्ययिकम् शीघ्रकारी शीघ्रकारी, कर्म चिकित्सा चिकित्सा, न चेत् ओ कुर्यान्नी न होय तो करनी न हो तो, वर्षान्तेषु वर्षां छे अंतर्मा जेना ओवी अर्थात् हेमन्त शीघ्रम् अने वर्षा वर्षा है अन्तर्मा जिनके ऐसी अर्थात् हेमन्त प्रोष्य और वर्षा, ऋतुषु ऋतुओमां ऋतुओमां, वसन- वसन वसन, आर्द्र- नाम् आर्द्रा आदिकी, निवृत्तिः निवृत्ति निवृत्ति, विधीयते कुर्यामां आवे छे की जातो है;

127-(4). Hence the avoidance of emesis and other procedures is laid down in winter, summer and the rains unless it becomes unavoidable.

आत्ययिके पुनः कर्मणि कामसृत्तुं विकल्प्य कृत्रिमगुणोपधानेन यथर्तुगुणविपरीतेन मेषजं संयोगसंस्कारप्रमाणविकल्पेनोपपाद्य प्रमाणवीर्य-समं कृत्वा ततः प्रयोजयेदुत्तमेन यत्नेनावहितः॥१२७॥

आत्ययिके शीघ्रकारी रोगनी शीघ्रकारी रोगनी, पुनः तो तो, कर्मणि चिकित्सां चिकित्सां, यथा- ऋतु- गुण- ऋतुना गुणुथी ऋतुके गुणोंसे, विपरीतेन विपरीत विपरीत, कृत्रिम- कृत्रिम कृत्रिम, गुण- गुणो गुणोंका, उपधानेन उत्पन्न करीने आधान करके, कामम् प्रयोजनस्य इच्छानुसार, ऋतुम् ऋतुनी ऋतुकी, विकल्प्य कल्पना करके, मेषजम् औषध औषधकी, संयोग- संयोग संयोग, संस्कार- संस्कार संस्कार, प्रमाण अने मात्रा और मात्राके, विकल्पेन भेदथी भेदसे उपपाद्य जनावी बनाकर, प्रमाण- मात्रा मात्रा, वीर्य- अने वीर्यमां और वीर्यमें, समम् समान समान, कृत्वा करीने करके, ततः पछी फिर, अवहितः सावधान थर्ध सावधान हो कर, उत्तमेन उत्तम उत्तम, यत्नेन यत्नथी यत्नसे, प्रयोजयेत् प्रयोग कुर्या प्रयोग करे ॥ १२७ ॥

127. In case of emergency where emesis etc, become inevitable the physician must create the required seasonal conditions by artificial means. He should by means of combination, preparation and variation in proportion,

modify the potency of the drugs to the required standard with reference to seasonal effects, and administer it skilfully and with great care.

आतुरावस्थास्वपि कालाकालनिर्देशः—

आतुरावस्थास्वपि तु कार्याकार्ये प्रति काला- कालसंज्ञा; तथा—अस्यामवस्थायामस्य मेषज- स्याकालः, कालः पुनरस्येति, एतदपि हि भवत्यवस्थाविशेषेण; तस्मादातुरावस्थास्वपि हि कालाकालसंज्ञा ।

आतुर- रोगी रोगीकी, अवस्थासु अवस्थाओमां अवस्थाओमां, अपि तु पक्षु मी, कार्य- कार्य कार्य, अकार्यम् तथा अकार्यनी एवं अकार्यके, प्रति आभतमां विषयमें, काल- काल काल, अकाल- तेभ्यः अकालनी एवं अकालकी, संज्ञा संज्ञा होय छे संज्ञा होती है, तत् यथा जेभेके जैसे, अस्याम् आ इस, अवस्थायाम् अवस्थाओं अवस्थाओं, अस्य आ इस, मेषजस्य ओषधो औषधका, अकालः योज्य वपत नथी योग्य समय नहीं है, अन्यस्य जीभने दूसरीका, पुनः पणो तो, कालः इति योज्य वपत छे योग्य समय है, अवस्था- अवस्थाना अवस्थाके, विशेषेण हि भेदथी भेदसे, एतत् अपि आ पक्षु यह मी, भवति थाय छे होता है, तस्मात् तेथी इस लिए, आतुर- रोगी रोगीकी, अवस्थासु अवस्थाओं अवस्था- ओमां, अपि हि पक्षु मी, काल- अकाल- काल अने अकालनी काल और अकालकी, संज्ञा संज्ञा होय छे संज्ञा होती है;

128-(1). The indications in the state of the patient as to the proper time and otherwise as regards what medicine should be administered and what not, are thus:— that a particular stage of the disease is not the time for administering a particular drug and that it is the time for a particular other

१२८. मेषजस्याकालः, कालः पुनरस्येति—अस्य मेषजस्य कालः

अकालः पुनरस्येति (अ ५.)

११०. अभिविधानम्—अभिसंधानम् (च. ड. च.)

130. The means again are the excellence of the physician etc., and the proper method of administration. Its signs are—the aforesaid qualities of physician etc., and the administration of medicine viewed from the point of place, time, dosage, homologation and drug-action, all of which make for success of treatment as also the proper mode of preparation.

एवमेते दश परीक्ष्यविशेषाः पृथक् पृथक् परीक्षितव्या भवन्ति ॥ १३१ ॥

एवम् आभ इस प्रकार, एते आ इन, दश दश दस, परीक्ष्य- विशेषाः भुद भुद परीक्ष्योनी भिन्न भिन्न परीक्ष्योकी. पृथक् पृथक् भुदी भुदी पृथक् पृथक्, परीक्षितव्याः भवन्ति परीक्षा करवानु आय छे परीक्षा करनी चाहिए ॥ १३१ ॥

131. Thus these ten subjects of examination should be severally examined.

परीक्षायाः प्रयोजनम्—

परीक्षायास्तु खलु प्रयोजनं प्रतिपत्तिज्ञानम् । प्रतिपत्तिर्नाम यो विकारो यथा प्रतिपत्तव्यस्तस्य तथाऽनुष्ठानज्ञानम् ॥ १३२ ॥

प्रतिपत्तिज्ञानम् प्रतिपत्तिज्ञान ओ प्रतिपत्तिज्ञान यह, खलु अरेअर सचमुच, परीक्षायाः तु परीक्षायां परीक्षाका, प्रयोजनम् प्रयोजन छे प्रयोजन है, प्रतिपत्तिः नाम प्रतिपत्तिने। अर्थ आ छे प्रतिपत्तिका यह अर्थ है, वः ने जिस, विकारः विकारने विकारको, यथा नेवा अनुष्ठानथी जिस प्रकारके अनुष्ठानसे, प्रतिपत्तव्यः युक्त करवे। होय छे युक्त करना होता है, तस्य तेनुं उसके, तथा तेवा उस प्रकारके, अनुष्ठानज्ञानम् अनुष्ठाननुं गान अनुष्ठानका ज्ञान ॥ १३२ ॥

132. The purpose of such examination is the determination of the line of treatment. Treatment means the

knowledge of the practical application of the measures by which a disease should be countered.

बमनादीनां प्रवृत्तिनिवृत्तिविषयातिदेशः—

यत्र तु खलु बमनादीनां प्रवृत्तिः, यत्र च निवृत्तिः, तद्व्यासतः सिद्धिपुत्तरमुपदेक्ष्यामः ॥ १३३ ॥

यत्र तु खलु न्यां जहां, बमन- बमन बमन, बमनादीनाम् आदिनी आदिनी, प्रवृत्तिः प्रवृत्ति आय छे प्रवृत्ति होती है, यत्र च अने न्यां और जहां, निवृत्तिः निवृत्ति आय छे निवृत्ति होती है, तत् ते उसको, व्यासतः विस्तारपूर्वक विस्तारसे, सिद्धिपु सिद्धिस्थानम् सिद्धिस्थानमें, उत्तरम् आगे, उपदेक्ष्यामः उपदेष्टुं कहेंगे ॥ १३३ ॥

133. Where emesis etc., should be administered and where they should be avoided will be explained in extenso later on in the Section on 'Success of treatment'.

प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणसंयोगे तु गुरुलाघवं संप्रधार्य सम्यगभ्यवस्येदन्यतरनिष्ठायाम् ।

प्रवृत्ति- प्रवृत्ति प्रवृत्ति, निवृत्ति- अने निवृत्तिनां और निवृत्तिके, लक्षण- लक्षणोना लक्षणोंके, संयोगे संयोगमें, तु तो तो, गुरु- गौरव गौरव, लाघवम् अने लाघवने। और लाघवका, संप्रधार्य विचार करी विचार करके, अन्यतर- ओरथी ओर पक्षनी किसी एक पक्षकी, निष्ठायाम् व्यवस्थाने। व्यवस्थाका, सम्यक् सारी रीते भली प्रकार, अभ्यवस्येत् निश्चय करवे। ओरथी निश्चय करना चाहिए;

134-(1). In a condition where the indications for administration and avoidance of administration are both present the physician should weigh the relative strength of both the symptoms and decide in favour of whichever symptoms outweigh the other.

१३३. उत्तरमुपदेक्ष्यामः—उत्तरकाउपदेक्ष्यते सर्वम् (व.)

.. उपदेक्ष्यामः—उपदेक्ष्यते (व.)

सन्ति हि व्याधयः शास्त्रेषूत्सर्गापवादैरुपक्रमं प्रति निर्दिष्टाः । तस्मान्मुक्ताघवं संप्रधार्य सम्यग्ध्यवस्येदित्युक्तम् ॥ १३४ ॥

हि ३।२५के क्योकि, शास्त्रेषु शास्त्रोभां शास्त्रोभे, उपक्रमम् प्रति थिदित्सांन्नी आभतभां विकित्साके विषयमे, उत्सर्ग-विधि विधि, अपवादैः अने निषेधे ३।२। और निषेधमे, व्याधयः रोगो व्याधियां, निर्दिष्टाः अत्ता-वेष्टा बनलाई, सन्ति छे हैं, तस्मात् तेभी इस लिए, गुरु-गौरव गौरव, लाघवम् अने लाघवने और लाघवका, संप्रधार्य निश्चय करीने विचार कर, सम्यक् सारी रीति भली प्रकार, अध्यवस्येन् निश्चय करवे भेष्टे निश्चय करना चाहिए, इति अथ ऐसा, उक्तम् कहुं छे कहा है ॥ १३४ ॥

134. Diseases are described in scientific treatises in their general and exceptional natures for the purpose of treatment. Therefore is it urged that symptoms should be weighed properly, and in view of their relative strength the line of treatment determined.

वमनद्रव्याणां कल्पसंप्रहः—

यानि तु खलु वमनादिषु मेघजद्रव्याण्युपयोगं गच्छन्ति ताम्यनुव्याख्यास्यामः ।

वमन-आदिषु खलु वमनादिभिः वमनादिभिः, यानि तु ते जो, मेघज-द्रव्याणि औषध द्रव्ये औषध द्रव्य, उप-योगम् उपयोगे उपयोगे, गच्छन्ति आवे छे आते हैं, तानि ते ऐसी उनका, अनुव्याख्यास्यामः व्याख्यान करेथुं व्याख्यान करेगे;

135-(1). We shall now describe the drugs that go into use in the preparation of the emetic dose etc.

तद्यथा—फलजीमूतकैष्वाकुधामार्गवकुटजकृतवेषनफलानि, फलजीमूतकैष्वाकुधामार्गवपत्र-

१३५. कुटजकृतवेषन—कुटजाण्डिकाकृतवेषन (ड.)

पुष्पाणि आरग्वधवृक्षकमदनस्वाहुकण्टकपाठापा-
टलाशाङ्गैर्धामूर्वासतपर्जनकमालपिचुमर्दपटोलसु-
ववीगुडूचीचित्रकसोमवल्कशतावरीद्वीपीशिग्रुम् -
लकषायैः, मधुकमधूककोविदारकर्बुदारनीपवि-
दुलबिम्बीशणपुष्पीसदापुष्पाप्रत्यक्पुष्पाकषायैश्च,
पलाहरेणुप्रियङ्गुपृथ्वीकाकुस्तुम्बुरुतगरनलदहीवे-
रतालीशोशीरकषायैश्च, इक्षुकाण्डेक्ष्वधुवालिका-
दर्भपोटगलकालङ्क(ङ्क)तकषायैश्च, सुमनासौमन-
स्यायनीहरिद्रादारुहरिद्रावृक्षीरपुनर्नवामहासहा -
धुद्रसहाकषायैश्च, शास्त्रमलिशास्त्रमलिकभद्रपण्यै-
लापण्युपोदिकोहलकधन्वनराजादनोपचित्रागो -
पीशृङ्गाटिकाकषायैश्च, पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्य-
चित्रकशङ्खवेरसर्षपफाणितक्षीरक्षारलवणोदकैश्च,
यथालाभं यथेष्टं चाऽप्युपसंस्कृत्य वर्तिक्रियाचूर्णा-
वलेहलेहकषायमांसरसयवागूयूषकाम्बलिकक्षी -
रोपधेयान्मोदकानन्यांश्च भक्ष्यप्रकारान् विविधा-
ननुविधाय यथार्हं वगनार्हाय दद्याद्विधिवद्भनम् ।
इति कल्पसंप्रहो वमनद्रव्याणाम् । कल्पमेयां
विस्तरेणोत्तरकालमुपदेक्ष्यामः ॥ १३५ ॥

तद् यथा जेमके जैसे, फल- मीठान् मेनफल,
जीमूतक कुडवेष्टा विन्दाल, इक्ष्वाकु- कुडवी गुंभडी तित-
लौकी, धामार्गव- गलकुं धीया तुरई, कुटज कुडो कूडा,

१३५. द्वीपीशृङ्ग-द्वीपीशृङ्ग (क.)

,, मधुकमधूक-मधुकमधूक (व. म.)

,, विदुल-निचुक (क. व. ड. ड. र.)

,, सदापुष्पा-सदापुष्पी (क. व.)

,, प्रत्यक्पुष्पा-प्रत्यक्पुष्पी (व.)

,, तालीशोशीरकषायैः—तालीशोशीरकषायैः (व. व.)

,, काण्डेक्ष्वधुवालिका-काण्डेक्ष्वधुवालिका (त.)

,, शास्त्रमलिक-शास्त्रमलिक (व.)

,, —शास्त्रमलिक (त.)

,, शृङ्गाटिकाकषायैः—शृङ्गाटिकाकषायैः (व.)

,, —शृङ्गाटिकाचित्राभिः (व.)

,, —शृङ्गाटिकाभिः (व.)

,, यथालाभं-यथोपजायं (त.)

,, भक्ष्यप्रकारान्-वोगान् (क. व.)

,, उपदेक्ष्यामः—उपदेक्ष्यते (व. ड.)

कुलवैचन-अने कडवा तूरियांना और कडवी तरोईके, फलानि इंगेने फलोंका, फल-भोंदण मैनफल, जीमूतक-कुडवेला बंडाल, इक्ष्वाकु-कडवी तुणडी तितलाका, धामार्गव-अने गल्लकांना और घीया तुरईके, पत्र-पांदा पत्र, पुष्पाणि तथा इक्षेने तथा पुष्पका, भार-ग्वध-गरभागे। अमलतास, वृक्षक-डो। कुवा, मदन-भोंदण मैनफल, स्वादुकण्टक-विडणैः कंटाई, पाठा-पाठा पाठी, पाटला-पाटला पाठल, झाङ्गटा-पीलुडी मकोय, मूर्वा-भोरवेळ मोरवेल, सप्तर्ण-सातवक्ष, मत-वन, नळमाल-करंज दीठोदरी, पित्तुमर्द-लीमडे नीम, पटोल-परवण परवल, सुषवी-सुषवी मुषवी गुडूची-गणै। गिलोय, चित्रक-चित्रा चिता, मोमवल्क-सईदे जेर सफेद खैर, ज्ञानाचरी-गताचरी शावर, द्वीपी-येडी बोरिंगणु कटेरी, शिग्रु-अने सरगवे ओओना और सहजन इनके, मूल-भूणना मूलके, कषायैः कषाय-थी कषायसे, मधुक-जैमिध मूलहठी, मधुक-भडुंडा बहुवा, कोविदार-डांयनार कचनार, कर्बुदार-डांयनार कचनार, नीप-कदम्ब, विदुल-समुद्राण समुद्रफल, विन्वी-धिलेडी कुन्दुरु, शणपुष्पी-धधरे ज्ञानिया, सदापुष्पा-आडो। आक, प्रत्यक्पुष्पा-अने अवेडो ओओना और चिरचिटा इनके, कषायैः कषाय-थी कषायसे, एला-ऐक्षथी इलायची, हरेणु-वटाणु मटर, प्रियङ्गु-धडै। प्रियङ्गु, पृष्ठीका-भोटी ऐक्षथी बरी एलची, कुस्तुम्बर-काथमीर गुमा, तगर-तगर तगर, नलद-जटाभांसी जटामांसी, हीबेर-वागे। सुगन्धवाला, तालीना-तालीसपत्र तालीसपत्र, उशीर-वीरखने। वागे। तेना खस इनके कषायैः कषाय-थी कषायसे इक्षु-शेरडी ईख, कान्हेक्षु-नानी शेरडी जेटी ईख, इक्षुवालि-ऐभरे तालमखाना, दभै-ईक्षु कुश पोटगल धाभाभारयु होगला, कालकूत-अने कासुंदो ओओना और कसौदी इनके, कषायैः कषाय-थी कषायसे, सुमना-भूध जूही, सौमनस्यावनी-थरेली चमेली, हरिद्रा-डण्डर हल्दी, दारु हरिद्रा-दारुडण्डर दारुहल्दी, वृक्षीर-घाणी साटेडी खेतपुनर्नवा, पुनर्नवा-बाध साटेडी गडह पुरना, महा-सहा-भक्षहा महासहा, क्षुद्रसहा-अने जंगली भग ओओना और क्षुद्रसहा इनके, कषायैः कषाय-थी कषायसे, शास्मकि-शास्मकि शास्मलि, शास्मकि-शास्म-

लिङ्ग शास्मलिङ्ग, मद्रपर्णी-शीवधु गंभीर, एलापर्णी-कुलिङ्ग बडा कुलिङ्ग, उपोदिका-पोय, उहा-लक-उहालक उहालक, धन्वन-धामधु धामन, राजावन-राधधु खिरनी, उपचित्रा-दांटी दन्ती गोपी-सागिवा कपूरी, शृङ्गाटिका-अने शींगोडा ओओना और सिंघाडा इनके, कषायैः कषाय-थी कषायसे, पिप्पली तथा पीपर तथा पीपर, पिप्पलीमूल-पीपरीभूणना गंडोडा पिपलामूल, चव्य-चव्य चव्य, चित्रक-चित्रा चिता, शृङ्गनेर-आदु अदरक, सर्वप-सरसव सरसो, फाणित-क्षलित फाणित, क्षीर-दूध दूध, क्षार-क्षार क्षार, लवण-अने लवणना और नमकके, उदकैः च पाण्डुओथी जलसे, यथालाभम जे प्रभाणु भणी शके ते प्रभाणु यथाशक्त, यथेष्टम् वा अपि अथवा उष्ट होय तेभ अथवा यथेच्छ, उपसंस्कृत्य संस्कार करीने संस्कार करके, वर्तिक्रिया-वर्तिक्रिया वर्तिक्रिया, चूर्ण-चूर्ण चूर्ण, अवलेह-अवलेह अवं ह. खेह-स्नेह स्नेह, कषाय-कषाय कषाय, मांसरस-मांसरस मांसरस, यवाग-यवाग यवाग, यूप-यूप यूप, काम्बलिक-डांयलिक काम्बलिक, क्षीरोपधेयान् दूधरूपे प्रयोगभा उपयोगी शींगो दूधरूपसे प्रयोगके लिए उपयोगी योगों, मोदकान् लाडुओ लड्डु, जम्बान् अने जम्बा और दूसरे, विविचान् विविध नाना प्रकारके भक्ष्यप्रकारान् च भक्ष्य प्रकारे भक्ष्यप्रकारोंको, अनुविधाय भनावीने बना कर, यथाईस योज्यता प्रभाणु योग्यता अनुसार, वमनार्हाय वमनने शींगो अनुप्यने वमनयोग्य पुरुषको, वमनम् वमन वमन, विधिवत् विधि प्रभाणु विधिपूर्वक, दद्यात् हेतु देवे, इति आ प्रभाणु इस तरह, वमनद्रव्याणाम् वमनद्रव्योंको, कल्पसंग्रहः दृष्टांभा कल्प छे संक्षेपमें कल्प है, एषाम् ओओना इनके, कल्पम् कल्पने कल्पको, विस्तरेण विस्तारशी विस्तारसे, उत्तरकालम् आगण उपर आगे, उपदेक्ष्यामः कहेथुं कहेंगे ॥ १३५ ॥

135. 'They are - the fruits of emetic nut, bristly luffa, bottle gourd, sponge gourd, kurchi and bitter luffa; leaves and flowers of emetic nut, bristly luffa, bottle gourd, sponge gourd,

kurchi and bitter luffa; the decoctions of the roots of purging cassia, kurchi, emetic nut, thorny staff tree. patha, trumpet flower, jequirity, trilobed virgin's bower, dita bark tree, indian beech, neem, wild snake gourd, corella, guduch, white leadwort, catechu tree, climbing asparagus, yellow berried night shade and drum-stick; or that of liquorice, mahwa, variegated mountain ebony, white mountain ebouy, cadamba, hijjal tree, scarlet gourd, flax hemp and mudar, rough chaff tree or of cardamom, fragrant piper, perfumed cherry, big cardamom, coriander, indian valerian, nar dus, fragrant sticky mallow, himalayan silver fir and cuscus grass; or of sugar cane, white sugar-cane, long leaved barleria, sacrificial grass, elephant grass, negro coffee or of nutmeg, spanish jasmine, turmeric, indian berberry, white and red flowered hogweed, large and small wild blackgram or of silk cotton tree, salmalika, white teak, galangal, indian spinach, wild millet, indian linden, indian ape flower, red physic nut, indian sarsaparilla and indian water chest nut; or of long pepper, pepper root, piper chaba, white flowered leadwort, ginger, rape-seed, or treacle or the water mixed with milk, alkali or salt should be prepared as desired or of as many drugs as are available, and making them into suppositories, powders, tinctures, unctions, decoctions, meat-juices, gruels, soups, kambalika

and milks, sweet-meats and other various edibles, they should be administered in proper mode to the patient who is to be given the emetic dose. Thus has been given in brief the description of various preparations to be made out of emetic drugs. In a later part of the book the pharmaceutics of these drugs will be described in extenso.

विरेचनद्रव्याणां कल्पसंग्रहः—

विरेचनद्रव्याणि तु इयामात्रिष्टुतुरङ्गुलतिस्त्व-
कमहावृक्षसप्तलाशङ्खिनीदन्तीद्रवन्तीनां क्षीरमूल-
त्वक्पत्रपुष्पफलानि यथायोगं तैस्तैः क्षीरमूल-
त्वक्पत्रपुष्पफलैर्विक्लिप्ताविक्लितैः, अजगन्धाभ्रग-
न्धाजशृङ्गीक्षीरिणीनीलिनीक्रीतककषायैश्च, प्रकी-
र्योदकीर्यामसूरविदलाकम्पिल्लकविडङ्गगवाक्षीक-
षायैश्च, पीलुप्रियालमृद्वीकाकाश्मर्यपरूषकबदर-
दाडिमामलकहरीतकीविभीतकवृश्चीरपुनर्नवाविदा-
रिगन्धादिकषायैश्च, सीधुसुरासौवीरकतुषोदकमैरे-
यमेदकमदिरामधुमधूलकधान्याम्लकुवलबदर-
जूरकर्कन्धुमिश्र-दधिदधिमण्डोदम्बिद्धिश्च, गोम-
हिष्यजावीनां च क्षीरमूत्रैर्यथालाभं यथेष्टं वाऽप्यु-
पसंस्कृत्य वर्तितक्रियाचूर्णासवलेहकोदकषायमांस-
रसयूपकाम्बलिकयवागूक्षीरोपधेयान् मोदकान-
न्यांश्च भक्ष्यप्र(वि)कारान् विविधांश्च योगाननु-
विधाय यथार्हं विरेचनार्हाय दद्याद्विरेचनम् ।
इति कल्पसंग्रहो विरेचनद्रव्याणाम् । कल्पमेषां
विस्तरेण यथावदुत्तरकालमुपदेक्ष्यामः ॥ १३६ ॥

१३६. चतुरङ्गुलतिस्त्वक-चतुरङ्गुलतिस्त्वक (प.)

„ विक्लिप्ताविक्लितैः - विष्कामितैः (प.)

„ अजगन्धी-शृङ्गी त)

„ कर्कन्धुमिश्र-कर्कन्धुसीधुमिश्र (प. ड.)

„ भक्ष्यप्र(वि)कारान् विविधांश्च योगाननुविधाय-भक्ष्यप्र-
कारान् बभोक्तान् अनुविधाय (प.)

„ कल्पमेषान्-कल्पस्तेषान् (प. ड.)

„ यथावत्-विस्तरेण (ड.)

„ उपदेक्ष्यामः - उपदेक्ष्यते (प. अ. ड.)

इषामा- डाणुं नसेातर काली निशोष, त्रिबल-
नसेातर निशोष, चतुरश्रक- गरभागे। अमलतास, तिलक-
दो। तिलक, महावृक्ष- थे।र यूहर. सप्तका- यिडाभाध
निकेकाई, बाङ्गिनी- आ।भुटाभली शंखिनी, दन्ती-दांती
दन्ती, द्रवन्तीनाम् आने रतनओतना और जंगली एर-
न्तीके, क्षीर- दूध दूध, मूल- भूण मूल, त्वक्- छल त्वक्,
पत्र- पांदां पत्र, पुष्प- दूध पुष्प, फलानि आने दूणे।
ओर फल, विरेचन- द्रव्याणि तु ओ विरेचन द्रव्ये।
इन विरेचन द्रव्योंका, यथायोगम् ये।ग प्रभाषे योगानुसार,
विच्छिन्न- संयुक्त संयुक्त, अविच्छिन्नैः तथा त्रियुक्त एवं
वियुक्त, तैः तैः ते ते उन उन, क्षीर- दूध दूध, मूल-
भूण मूल, त्वक्- छल छल, पत्र- पान पत्र पुष्प- दूध
पुष्प, फलैः आने दूणे।थी और फलोंसे, जजगन्धा-
आ।थी दुकु, जजगन्धा- आसन असगन्ध, जजगन्धी-
अभ्रंभी जजगन्धी, क्षीरिणी- क्षीरविहारी क्षीरविहारी,
नीलिनी- गणी नील, छितक- आने न्नीमधना और
मुलद्वी इनके, कषायैः च कषाये।थी कषायसे, प्रकीर्णा-
करं वीठीहरी, उदकीर्णा- वाकेरीभूण वाकेरीमूल,
मसूरविदला- नसेातर निशोष, कम्पिलक- कपीक्षे।
कमीला, विहङ्ग- वा।उंग वायाविहङ्ग, गवाक्षी- आने दूध-
वा।उथीओना और इन्द्रायण इनके, कषायैः च कषाये।थी
कषायसे, पीलु- पीलु पीलु, प्रियाल- आ।थी चिरौजी,
सूदीका- द्राक्ष मुनका, काश्मर्य- शीवधु गम्भारी, परूषक-
दूधसा फालसा, बदर- थे।र वेर, दाडिम- द्वादश दाडिम,
जामलक- आभणा आंवला, हरीतकी- द्वादश हरक, बिभी-
तक- अडे। बहेरा, वृक्षीर- सडे साटोडी श्वेत पुनर्नवा,
पुनर्नवा- साटोडी गददपुरना, विदारिगन्धादि- आने
श्लक्ष्णवधु आदिना और सरीवन आदिके, कषायैः च
कषाये।थी कषायोंसे, सीधु- सीधु सीधु, सुरा- सुरा सुरा,
सौवीरक- सोवीरक सौवीरक, तुषोदक- तुषोदक तुषोदक,
मेरेच- मेरेच मेरेच, मेदक- मेदक मेदक, मदिरा- मदिरा
मदिरा, मधु- मधु मधु, मधूलक- मधूलक मधूलक,
धान्याम्ल- धान्याम्ल धान्याम्ल, कुवल- भोटां थे।र
वनवेर, बदर- थे।र वेर, कर्जूर- अन्नी कर्जूर, कर्कशुभिः
च आने अन्नीओरथी और साकवेर इनसे, दधि- दही
दही, दधिमण्ड- दहीने। मंड दधिमण्ड, उदधिमिः च
आने उदधिमिथी और उदधिमिसे, गो- तथा गाय तथा

गाय, मद्विपी- बोस मैस, जजा- अक्षरी बकरी, जजीनाम्
च आने धेटीना और मेवके, क्षीर- दूध दूध, मूत्रैः
आने मूत्रथी और मूत्रसे, बवाकाभम् ने प्रभाषे भूणी
शके ते प्रभाषे यथाप्राप्त, वषेहम् वा अपि अथवा
धृष्ट होय तेम अथवा वषेह, उपसंस्कृत्य स रडा।र
क्षीने संस्कार करके, वृत्तिक्रिया- वर्तिकाया वृत्तिक्रिया,
चूर्ण- चूर्ण चूर्ण, आसव- आसव आसव, लेह- अवलेह
अवलेह, स्नेह- स्नेह स्नेह, कषाय- कषाय, मांस-
रस- मांसरस मांसरस, यूष- यूष यूष, काम्बलिक- क्षी-
क्षिक काम्बलिक, बवागू यवागू यवागू, क्षीर-आने दूधना
इपभा और दूधके रूपमें, उपवेचान् प्रयोग करवाना ये।गे
प्रयोग किये जानेवाले योग, मोदकान् छा।ओ लहू,
जन्यान् च आने अन्य और अन्य, मध्यम(वि)कारान्
भक्ष्यप्रकारो भोज्यपदार्थोको, विविधान् आने विविध
और नानाप्रकारके, योगान् च ये।गे योग, अनुविधाच
अनावीने बना कर, बवाहम् ये।अता प्रभाषे योग्यता-
नुसार, विरेचन- अर्हाव विरेचनये।ग मनुष्यने
विरेचनयोग्य पुरुषको, विरेचनम् विरेचन विरेचन,
दंष्ट्रा देधुं वेवे, इति आ प्रभाषे इस तरह, विरेचन-
विरेचन विरेचन, द्रव्याणाम् द्रव्ये।गे द्रव्योंका, कल्प-
संग्रहः दूक।मां ५६५ छे संग्रहमें कल्प है, एषाम् ओओना
इनके, कल्पम् ५६५ने कल्पको, विस्तरेण विस्तारथी
विस्तारसे, उत्तरकाळम् आ।ग ५५२ आगे, यथावत् सारी
रीते ठीक तरहसे, उपदेक्षामः ५६५ कहेंगे ॥ १३६ ॥

136. The purgative drugs are--
black turpeth, turpeth, purging
cassia, lodh, thorny milk hedge
plant, soap pod, ctenolepis, red physic
nut, physic nut; milk of these taken
mixed or unmixed with the similar
parts of other drugs or with the de-
coction of wild carrot, winter-cherry,
Ajasringi, asthma weed, indigo or
liquorice, or of indian beech, prickly
brazil wood, lentils, kamala, embelia, co-
locynth or of tooth-brush tree, bucha-
nan's mango, grapes, white teak, sweet

falsah, small jujube, pomegranate, emblic, chebulic and beleric myrobalans, white and red hog's weed, tick-trefoil, or with the seedhu, sura, sauveeraka, tushodaka, maireya, medaka, madira, madhu, madhulika wines, sour gruel, or small jujube, jujube, date and sour jujube or with curds, whey or diluted butter-milk, and all or as many of these drugs as are available, prepared with the milk and urine of the cow, buffalo, goat and sheep and made into suppositories, powders, wines, tinctures, unctious, decoctions, meat-juices, soups, kambalika, gruels, milks and sweetmeats and other edibles, to be given to suit the proper mode of administration of purgation to the patient. Thus has been explained the pharmaceutics, in brief, of purgative drugs. The pharmaceutics of these, in extenso, will be duly explained in a later section.

અસંખ્યેયત્વાત્ દ્રવ્યાણાં રમત્ એવાસ્થાપનદ્રવ્યોપદેશઃ —

આસ્થાપનેષુ તુ ભૂયિષ્ઠકલ્પાનિ દ્રવ્યાણિ યાનિ યોગમુપયન્તિ તેષુ તેષ્વવસ્થાન્તરેષ્વાતુરાણાં, તાનિ દ્રવ્યાણિ નામતો વિસ્તરેણોપદિશ્યમાનાન્યપરિસંખ્યેયાનિ સ્મૃતિબદ્ધત્વાત્, દૃષ્ટજ્ઞાનતિસંક્ષેપવિસ્તરોપદેશસ્તન્ત્રે, દૃષ્ટં ચ કેવલં જ્ઞાનં, તસ્માદ્રસત એવ તાન્યત્ર વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

આતુરાણાન્ રોગીઓની રોગિયોંકી, તેષુ તેષુ તે તે ઉન ઉન, અવસ્થા-અન્તરેષુ બુદ્ધિ બુદ્ધિ અવસ્થાઓમાં મિત્ર મિત્ર અવસ્થાઓમાં, ભૂયિષ્ઠકલ્પાનિ ધણી કલ્પનાઓનાં બહુનસી કલ્પનાઓનાં, યાનિ જે જો, દ્રવ્યાણિ દ્રવ્યો દ્રવ્ય તુ તે તો, આસ્થાપનેષુ આસ્થાપનમાં આસ્થાપ-
૧૧૭. તાન્યત્ર વ્યાખ્યાસ્યામઃ—તાન્યત્રુવ્યાખ્યાસ્યન્તે (વ. ન.)

નોંધે, યોગમ્ ઉપયન્તિ ઉપયોગી થાય છે કામ આવે છે, તાનિ તે વે, દ્રવ્યાણિ દ્રવ્યો દ્રવ્ય, જાતિબદ્ધત્વાત્ અતિ ધણી હોવાથી અત્યધિક હોનેસે, નામતઃ નામ દર્શને નામસે, વિસ્તરેણ વિસ્તારપૂર્વક વિસ્તારપૂર્વક, ઉપદિશ્યમાનાનિ કહેવાતાં કહે જાને પર, અપરિસંખ્યેયાનિ અસંખ્ય અસંખ્ય, સ્મૃતઃ સ્મૃતિ બદ્ધ હો જાતે છે, તન્ત્રે ચ અને તંત્રમાં ઓર તન્ત્રમાં, જનતિસંક્ષેપવિસ્તર-તેઓને નહિ બહુ દંડાણથી તથા નહિ બહુ વિસ્તારથી ઉનકો ન અધિક કમ કરકે ઓર ન અધિક ઝયાદા, ઉપદેશઃ ચ કહેવાં કહના, દૃષ્ટઃ યોગ્ય છે દૃષ્ટ છે, કેવલમ્ તેમજ કેવળ એ સંપૂર્ણ, જ્ઞાનમ્ ચ જ્ઞાનની જ્ઞાનકા હોના, દૃષ્ટમ્ જરૂર છે વાંછિત છે, તસ્માત્ તેથી હસ લિપ, તાનિ તેઓને ઉનકો, અત્ર અહીં યહાં, રસતઃ રસદ્વારા રસદ્વારા, એવ જ હી, વ્યાખ્યાસ્યામઃ કહેયું કહેંગે;

137-(1). As the drugs that go into the preparations of corrective enema to suit the various conditions of the patients, are innumerable, it would be wearisome to give an elaborate list of their names. It is necessary to make the narration in the treatise neither too prolix nor too succinct. But a complete knowledge of them is necessary. Therefore we shall classify them here, having only their tastes in view.

રસસંસર્ગવિકલ્પવિસ્તરો જ્ઞાનમપરિસંખ્યેયઃ, સમવેતાનાં રસાનામંશાંશબલવિકલ્પાતિબદ્ધત્વાત્ ।

હિ કેમકે કયોંકિ, સમવેતાનામ્ ભેળા થયેલા પરસ્પર મિલે હુપ રસાનામ્ રસોના રસોંકે અંશાંશબલ-અંશઅંશના બળના અંશઅંશકે બલકે, વિકલ્પ-ભેદોના મેદોંકે, જાતિબદ્ધત્વાત્ અતિ બહુપણાને લીધે બહુત અધિક હોનેકે કારણ, ઇષામ્ ઓઓના હનકે, રસ-રસના રસકે, સંસર્ગ-સંસર્ગના સંસર્ગકે, વિકલ્પ-ભેદોને મેદોંકા, વિસ્તરઃ વિસ્તાર વિસ્તાર, અપરિસંખ્યેયઃ અગણિત છે અસંખ્ય છે;

૧૩૭. રસસંસર્ગવિકલ્પવિસ્તરઃ—રસસમવાયવિકલ્પવિસ્તરઃ (ખ. ન.)

137-(2). The combinations of these tastes also are innumerable, as the subtle blends of tastes in substances are innumerable.

तस्माद् द्रव्याणां चैकदेशमुदाहरणार्थं रसेष्वनुविभज्य रसैकैकशयेन च नामलक्षणार्थं षडास्थापनस्कन्धा रसतोऽनुविभज्य व्याख्यास्यन्ते ॥१३७॥

तस्मात् तेथी इस लिए, उदाहरणार्थम् मधुरादि रसना आधारभूत द्रव्यना उदाहरण भाटे मधुरादि रसके आधारभूत द्रव्यके उदाहरणके लिए, रसेषु मधुरादि रसमां मधुरादि रसमें, द्रव्याणाम् द्रव्यना द्रव्यके, एकदेशम् च ओक भागने। एक भागका, अनुविभज्य आधारपक्षुथी उपदेश करी आधारनया उपदेश करके, रसैकैकशयेन च ओक ओक रसनी प्रधानताथी एक एक रसकी प्रधानतासे, नामलक्षणार्थम् मधुररसके योगेना नामना ज्ञान भाटे मधुरस्कन्ध आदिके नामके ज्ञानके लिए, रसतः मधुरादि रसपक्षुथी मधुरादि रसमें, अनुविभज्य निर्देश करी निर्देश करके च छ छः, आस्थापनस्कन्धाः आस्थापनस्कन्धान् आस्थापनस्कन्धोंका, व्याख्यास्यन्ते व्याख्यान करनेमां आवेशे व्याख्यान किया जायगा ॥ १३७ ॥

137. Hence taking substances by their single predominant taste, for the purpose of defining, illustrating and classifying them according to the six categories of tastes, the drugs used in the corrective enema are divided into six divisions.

यत्तु षड्विधमास्थापनमेकरसमित्याचक्षते मिषजः, तदुर्लभतमं संस्वरसभूयिष्ठत्वाद् द्रव्याणाम्।

मिषजः वैद्यो वैद्य, यत् तु जे जो, षड्विधम् छ प्रकरना छः प्रकारका, आस्थापनम् आस्थापन आस्थापन, एकरसम् ओक ओक रसवाणुं छे एक एक रसवाला है,

१३७. रसैकैकशयेन—रसैकैकशयेन रसैकैकशयेन च (ख. व. न.)

,, रसनोऽनुविभज्य—संस्वरसतोऽनुविभज्य (ख. व. त.)

१३८. तदुर्लभतमम्—तदुर्लभतमम् (व.)

इति ओम ऐसा, जाचक्षते छहे छे कहते हैं, तत् ते वह, द्रव्याणाम् द्रव्योंमां द्रव्योंमें, संस्वरस-भूयिष्ठत्वाद् भायः अनेक रसो मिश्रित होवाने क्षीप्ति प्रायः अनेक रसोंके मिलित होनेके कारण, दुर्लभतमम् अतिशय दुर्लभ छे अस्यन्त दुर्लभ है;

138-(1). Some physicians are of opinion that there are six varieties of drugs used in corrective enema each possessing a single taste. But that is not possible, as each drug is possessed of a combination of tastes.

तस्मान्मधुराणि मधुरप्रायाणि मधुरविपाकानि मधुरप्रभावाणि च मधुरस्कन्धे मधुराण्येव कृत्वोपदेक्ष्यन्ते, तथेतराणि द्रव्याण्यपि ॥१३८॥

तस्मात् तेथी इस लिए, मधुराणि मधुर मधुर, मधुरप्रायाणि मधुरप्रधान मधुरप्रधान, मधुरविपाकानि मधुर विपाकवाणां मधुर विपाकवाले, मधुरप्रभावाणि च अने मधुर प्रभाववाणां द्रव्यों और मधुर प्रभाववाले द्रव्योंको, मधुराणि मधुर मधुर, एव न ही, कृत्वा गण्णीने मान कर, मधुरस्कन्धे मधुररसधर्मा मधुरस्कन्धमें, उपदेक्ष्यन्ते छहेनामां आवेशे कहेंगे, तथा ते न प्रभावे उसी प्रकार, इतराणि गण्णीने अन्य, द्रव्याणि अपि द्रव्यों पक्षु छहेनामां आवेशे द्रव्य भी कहे जायेंगे ॥ १३८ ॥

138. It is therefore, that drugs that are sweet, or are primarily sweet, or that are sweet in post-digestive effect, or sweet in action are described as belonging to the sweet class of drugs. Similar is the case with the other classifications of drugs.

आस्थापनोपयुक्तः मधुरस्कन्धः—

तद्यथा—जीवकर्षभकौ जीवन्ती वीरा तामलकी काकोली क्षीरकाकोली मुद्गपर्णी माषपर्णी

१३९. क्षीरकाकोली—क्षीरकाकोली मीर (ख. व. न.)

શાલપર્ણી પૃષ્ઠિપર્ણ્યસનપર્ણી મધુપર્ણી મેદા મહામેદા
કર્કટશૃંગી શૃંગાટિકા છિન્નરુહાચ્છત્રાઽતિચ્છત્રા
આવળી મહાઆવળી સહદેવા વિશ્વદેવા શુક્લા
શીરશુક્લા ચલાઽતિચલા વિદારી ક્ષીરવિદારી ક્ષુદ્ર-
સહા મહાસહા ઋષ્યગન્ધાઽશ્વગન્ધા વૃક્ષીરઃ પુન-
ર્નવા વૃહતી કણ્ટકારિકોરુવૃકો મોરટઃ શ્વદંષ્ટ્રા
સંઘર્ષા શતાવરી શતપુષ્પા મધૂકપુષ્પી યદ્દીમધુ
મધૂલિકા મૃદ્વીકા સર્જૂરં પરુષકમાત્મગુણા પુષ્કર-
વીજં કશેરકં રાજકશેરકં રાજાદનં કતકં કાશ્મર્યં
શીતપાક્યોદનપાકી તાલસર્જૂરમસ્તકમિશ્ચુરિશ્ચુ-
વાલિકા ધર્મઃ કુશઃ કાશઃ શાલિર્ગુન્દ્રેત્કટકઃ
શરમૂલં રાજક્ષવકઃ ઋષ્યપ્રોક્તા દ્વારદા મારદ્વાજી
ઘનત્રપુષ્પમીરપત્રી હંસપાદી કાકનાસિકા કુલિ-
ન્નાક્ષી ક્ષીરવહ્ની કપોલવહ્ની કપોતવહ્ની સોમવહ્ની
ગોપવહ્ની મધુવહ્ની ચેતિ;

તથા જેઠે જીવક-૭૧૬ જીવક, ઋષમકો
ઋષભક, જીવન્તી દોડી જીવન્તી, વીરા શતા-
વરી શતાવર, તામલકી ભોંય આંબલી મુંદે આંબલા,
કાકોલી કાકોલી કાકોલી, ક્ષીરકાકોલી ક્ષીરકાકોલી
ક્ષીરકાકોલી, મુદ્રપર્ણી બંગલી મગ મુગવન, માવળી
બંગલી અડદ વન ઉવરી, શાલપર્ણી શાલવણ સરીવન,
પૃષ્ઠિપર્ણી પીડવણ પીઠવન, અસનપર્ણી ગરણી કોયલ,
મધુપર્ણી મધુપણી મધુપર્ણી, મેદા મેદા મેદા, મહામેદા
મહામેદા મહામેદા, કર્કટશૃંગી કાકડાસીંગી કાકડાસિંગી,
શૃંગાટિકા શિંગોડાં સિંવાડા, છિન્નરુહા ગળો ગિલોય, છત્રા-
ચત્રા છત્રા, અતિચ્છત્રા અતિચ્છત્રા અતિચ્છત્રા, આવળી
આવળી આવળી, મહાઆવળી મહાઆવળી મહાઆવળી,
સહદેવા સહદેવા મહદેવા, વિશ્વદેવા મખમલી અપાટ
વિશ્વદેવા, શુક્લા સફેદ ઓ દૂધ, ક્ષીરશુક્લા ક્ષીરવિદારી

ક્ષીરવિદારી, ચલા- બલા ચલા, અતિચલા કાસડી કંચી,
વિદારી ભોંયકોળું વિદારીકન્દ, ક્ષીરવિદારી ક્ષીરવિદારી
ક્ષીરવિદારી, ક્ષુદ્રસહા બંગલી અડદ વન ઉવરી, મહા-
સહા મહાસહા મહાસહા, ઋષ્યગન્ધા વરધારે ઘાવપતા,
અશ્વગન્ધા આસન અસનગન્ધ, વૃક્ષીરઃ ધોળી સાટેડી
ચેતપુનર્નવા, પુનર્નવા સાટેડી ગદહપુરના, વૃહતી બેલી
ભોંરિંગણી વનખાટા, કણ્ટકારિકા-બેલી ભોંરિંગણી મટ-
કટૈયા, ચરુકઃ એરંગે રેડી, મોરટઃ મોરવેલ મોરવેલ,
શ્વદંષ્ટ્રા ગોખડુ ગોચર, સંઘર્ષા વાંદો વન્દાક, શતાવરી
શતાવરી શતાવર, શતપુષ્પા સુવા સોયા, મધૂકપુષ્પી
મધૂકપુષ્પી મધૂકપુષ્પી, યદ્દીમધુ બેડીમધ યદ્દીમધુ,
મધૂલિકા મધૂલિકા મધૂલિકા, મૃદ્વીકા દ્રાક્ષ મુનક્ષા,
સર્જૂરમ્ બળૂર સર્જૂર, પરુષકમ્ ફાલસાં ફાલસા,
આત્મગુણા કોવચ કેવોંચ, પુષ્કરવીજમ્ કમળકાકડી
કમળગદ્દા, કશેરકમ્ કસેલાં કસેર, રાજકશેરકમ્ રાજ-
કશેરુક રાજકશેરક. રાજાદનમ્ રાયણુ ચિરની, કતકમ્
નિર્મળી નિર્મલી, કાશ્મર્યમ્ શીવણુ ગંભારી, શીતપાકી
શીતપાકી શીતપાકી, ઓદનપાકી ઓદનપાકી ઓદન-
પાકી, તાલ-તાલ તાલમજા, સર્જૂરમસ્તકમ્ બળૂરનુ
મસ્તક સર્જૂરમસ્તક, શ્ચુઃ શેરડો રેંચ, શ્ચુવાલિકા
એબરે તાલમજાના, ધર્મઃ દર્ભ દામ, કુશઃ નાને દર્ભ
છોટા કુશ, કાશઃ કાસડો કાશ, શાલિઃ શાલિ શાલિ,
ગુન્દ્રા-ગુન્દ્રા ગુન્દ્રા, કટકટક કટકટક, શરમૂલમ્
શરમૂલ શરમૂલ, રાજક્ષવકઃ રાજક્ષવક રાજક્ષવક,
ઋષ્યપ્રોક્તા ઋષ્યપ્રોક્તા ઋષ્યપ્રોક્તા, દ્વારદા સાગ સાગૌન,
મારદ્વાજી ઉલટકંબલ ઉલટકંબલ, ઘનત્રપુષ્પી નાગદંટી
હકૂમ, અમીરપત્રી એકલકંટે અમીરપત્રી, હંસપાદી
હંસપાદી હંસપાદી, કાકનાસિકા શીંગરોટી અવરવેલ,
કુલિન્નાક્ષી સફેદ દૂધ સફેત દૂધ, ક્ષીરવહ્ની ક્ષીરવેલ
ક્ષીરવેલ, કપોલવહ્ની કપોલવહ્ની કપોલવહ્ની, કપોતવહ્ની
એલચી ફાલચી, સોમવહ્ની સોમવહ્ની સોમવહ્ની,
ગોપવહ્ની સારિયા કપૂરી, મધુવહ્ની ચ હસિ અને મધુવહ્ની
ઔર મધુવહ્ની;

૧૩૯. પૃષ્ઠિપર્ણી-પીલુપર્ણી (૫.)

„ શાલપર્ણી-શતપર્ણી (૫.)

„ અસનપર્ણી-શણપર્ણી (ચ. દ. ૫.)

„ મહાઆવળી-મહાઆવળી અઠમુવા (ક. ઇ. ૬.)

„ અશ્વગન્ધા-પવત્સા (ક.)

„ ઉવરુકઃ - પરુષકઃ (વ. ૬.)

„ કુલિન્નાક્ષી-કુલિન્ના (ક.)

139-(1). They are—Jivaka, risha-
bhaka, cork-swallow wort, veera,
featherfoil, kakoli, kaheerakakoli,
wild green gram, wild black

gram, tick-trefoil, painted leaved uraria, mussel shell creeper, guduch, meda, mahameda, galls, indian water-chestnut, guduch, wild dill, wild fennel, sravani, east indian globe thistle, wild cumiu, common millet, shukla, kshirasukla, heart-leaved sida, evening mallow, white yam, milky yam, small wild black-gram, large wild black-gram, elephant creeper, winter cherry, white and red flowered hog's weed, indian nightshade, yellow berried 'nightshade, red flowered castor plant, trilobed virgin's bower, small caltrops, epiphytic orchid 'vanda), climbing asparagus, dill, mahwa, liquorice, madhulika, grapes, date, sweet falsah, cowage, seeds of orris-root, rushnut, bulrush, indian ape flower, clearing nut, fruits of white teak, seetapaki, crested purple nail-dye, tops of palmyra palm and date, sugar cane, long leaved barleria, sacrificial grass. elephant grass, prickly sesbane, peureed grass (roots), asthma weed, wild black gram, teak, devil's cotton, oblong leaved croton, wild asparagus, maiden's hair fern, small stinking swallow wort, white scutch grass or blepharis, ring coronet swallow wort, cardamom, somavalli, indian sarsaparilla and guduch.

एषामेवंविधानामन्येषां च मधुरवर्गपरिसंस्थानामौषधद्रव्याणां छेद्यानि खण्डशश्छेदयित्वा मेद्यानि चाणुशो मेदयित्वा प्रक्षाल्य पानीयेन सुप्रक्षालितायां स्थाव्यां समावाप्य पयसाऽर्धोद-
केनाभ्यासिष्य साधयेद्द्व्यां सततमवघट्टयन्,

तनुपयुक्तभूयिष्ठेऽम्मसि गतरसेष्वौषधेषु, पयसि चानुपदग्धे स्थालीमुपहृत्य सुपरिपूतं पयः सुको-
ष्णं घृततैलवसामञ्जलवणफाणितोपहितं ब्रह्मि वातविकारिणे विधिज्ञो विधिवद्द्यात्; शीतं तु मधुसर्पिर्भ्यामुपसंस्तृज्य पित्तविकारिणे विधिवद्-
द्यात्। इति मधुरस्कन्धः ॥ १३९ ॥

एषाम् आ इन, एवंविधानाम् अने औषधी अतनां और इस प्रकारके. अभ्येषाम् च औषधीं दूसरे, मधुर-
वर्ग- मधुर वर्गमें, परिसंस्थातानाम् गच्छादेव गिने हुए, औषधद्रव्याणाम् औषधद्रव्योंमें, औषधद्रव्योंमें, छेद्यानि कटावना मोअना छेदन योगोंके, खण्डशः छेदयित्वा नाना नाना टुकड़ा करी छोटे छोटे टुकड़े करके, मेद्यानि च अने भांडना मोअने और मेदन योगोंका, चाणुशः आरीक बारीक, मेदयित्वा भांडी मेदन करके, पानीयेन न्णथी जलसे, प्रक्षाल्य तेओने धोअने उनको धो कर, सुप्रक्षालितायाम् सारी पेठे धोयेव अच्छी तरह प्रक्षालित की हुई, स्थाव्याम् हांडीमें हांडीमें, समावाप्य नाभीने डाल कर, अर्धोदकेन अर्धो पाणीनाला अर्ध जलसे युक्त, पयसा दूधथी दूधसे, अभ्यासिष्य सींथी सींच करके, द्व्यां कटछीथी कटछीने, सततम् निरन्तर निरन्तर, अवघट्टयन् हटाव्ये अतां हिलाते हुए, साधयेत् पडा-
वनां पकावे, अम्मसि न्यारे पाणीने जव जलका, उपयुक्तभूयिष्ठे धोअने भांडना औषध बहुतसा भाग जल जाय, औषधेषु औषधियोंमें औषधियोंका, गतर-
सेषु रस नीकली आवे रस निकल आवे, पयसि अने दूध और दूध, अनुपदग्धे न अने त्यारे न जले तब, स्थालीम् हांडीने हांडीको, उपहृत्य उतारी धोअने उतार करके, सुपरिपूतम् सारी रीते गाणी धीधेधु अच्छी प्रकार छाने हुए, घृत- धी घी, तैल- तेल तैल, वसा- वसा वसा, मज्ज- मज्जा मज्जा, लवण- लवण लवण, फाणित- अने हांलितथी और फाणितसे, उप-
हितम् युक्त करी युक्त कर, विधिज्ञः विधि आखुनार वैद्य विधिको जाननेवाला वैद्य, वातविकारिणे वात-
विकारवाणाने वातविकारवालेको, विधिवत् विधिपूर्वक

१३९. स्थालीमुपहृत्य-स्थालीमाहृत्य (व.)

., सुपरिपूतम्-परिपूतं पूतम् (व. ब.)

विधिपूर्वक, सुकोण्ठम् सहेनाय औवी गरभ सुहाती
गरम, तत् ते उय, पयः दूधनी दूधकी, बस्तिम् अस्ति
बस्ति, दद्यात् देवी देवे, शीतम् तु आ दूध न्यारे
ठंडुं पडे त्यारे प्रस्तुत दूध जब शीतल हो तब, मधु-
सर्पिर्म्याम् तेने मध अने धीधी उसको मधु और बीसे,
उपसंस्कृत्य युक्त करी युक्त करके, पित्तविकारिणे पित्त-
त्रिकारवाणाने पित्तविकारवांको, विधिवत् विधिपूर्वक
विधिपूर्वक, दद्यात् अस्ति देवी वस्ति देवे, इति आ
प्रभाषे इस तरह, मधुरस्कन्धः मधुरस्कन्ध पूरे थयो
मधुरस्कन्ध गुणं हवा ॥ १३९ ॥

139. Of these and other similar drugs as are classified as the sweet group of drugs, those that are fit for cutting should be cut into small bits, and those that are fit to be ground should be ground into a fine powder, and placed, after washing with water, in a clean pot and soaked in equal quantities of milk and water and should be boiled, and the decoction kept stirring with a ladle. When it has been reduced to the required quantity and the essence of the drugs has got into the decoction and before the milk has been charred, the pot should be taken down the fire, and the decoction strained. When it is genially warm, ghee, oil, fat, marrow, rock-salt and treacle should be mixed with it in due measure and properly administered as enema, by the expert physician in case of vata-disorders. The cooled decoction, mixed with honey and ghee, should be properly administered in pitta-disorders. Thus has been described the sweet group of drugs.

आस्थापनोपयुक्तः अम्लस्कन्धः—

आध्याध्यातकलकुचकरमदवृक्षाम्लाम्लवेतसकु-
चलबदरदाडिमभानुलुङ्गगण्डीरामलकनन्दीतकशी-
तकतिन्तिण्डीकदन्तशठैरावतककोशाघ्नधन्वनानां
फलानि. पत्राणि चाध्यातकाश्मन्तकचाङ्गेरीणां
चतुर्विधानां चाम्लिकानां द्वयोश्च कोलयोश्चाम-
शुष्कयोर्द्वयोश्चैव शुष्काम्लिकयोर्ग्राम्यारण्ययोः,
आसवद्रव्याणि च सुरासौवीरकतुषोदकमैरेयमेद-
कमदिरामधुशुकशीधुदधिदधिमण्डोदशिवद्धान्या-
म्लादीनि च,

जाम्त्र- आंभो जाम, जाम्त्रातक- अंभाउो अंबाडा,
 लकुच- नांनु इल्लुस वधहल, करमर्द- करमर्दां करोंदा,
 वृक्षाम्ल- डेडम कोकम, अम्लवेतम- अम्लवेत- अम्लवेत,
 कुवल- मोटां भोर वनवेर, बदर- भोर वेर,
 दाडिम- दाडम दाडम, मातुलुङ्ग- भोभोरुं विजोरा,
 गण्डीर- गंड़ीर गण्डीर. आमलक- आमलां आवला,
 नन्दीतक- नंटीवृक्ष वेलिया पीपल, शीतक- शीतक
 शीतक, तिन्त्रिण्डीक- आभल्ली ईमली, दन्तशठ- मोटां
 लींभु जंवीरी निंबु, ऐरावतक- नारंगी नारंगी, कोशाम्र-
 डेसुंभ कोमम, धन्वनानाम् अने धाम्भुनां और
 धामनके, फलानि इंगो फल, जाम्त्रातक- अंभाउो
 अंबाडा, अहमन्तक- अहमन्तक अहमन्तक, चाङ्गरीणाम
 भाटी आंगेरी तीन पत्तीआ, चतुर्विधानाम् चार प्रकारनी
 चारों प्रकारकी, अम्बिकानाम् च आंभल्लीना ईमलियोंके,
 जाम- डाया कचे, शुष्कयोः अने सूडां और सूखे,
 द्वयोः च भे प्रकारनां दोनों प्रकारके, कोलयोः च
 भोरनां बेरके, ग्राम्य- अने ग्राम्य और ग्राम्य, जार-
 ण्ययोः अने जंगली और जंगली, द्वयोः च एव भे
 भे प्रकारनी इन दोनों प्रकारकी, शुष्क- सूखी सूखी,
 अम्बिकयोः आभल्लीनां ईमलीके, पत्राणि च पान पत्ते,
 सुरा- तथा सुरा एवं सुरा, सौवीरक- सौवीरक सौवीरक,
 तुषोदक- तुषोदक तुषोदक, मेरेय- मेरेय मेरेय, मेदक-
 मेदक मेदक, मदिरा- मदिरा मदिरा, मधु- मधु मधु,
 शुष्क- शुष्क शुष्क, शीधु- शीधु शीधु, दधि- दधि दधि,
 १४०. गण्डीर-कण्डीर (त. ड.)

,, इयोश्चकोष्ठयोश्चामशुष्कयोः-इयोश्च काकंसतयोर्द्वयोराम-
शुष्कयोः (८.)

इष्टिमण्ड- ह्रीने। भंड इष्टिमण्ड, उद्विष्ट उद्विष्ट, उद्विष्ट, धान्याम्ल- धान्याम्ल धान्याम्ल, जादीनि च वज्रे आदि, आसव-द्रव्याणि च आसवद्रव्यो आसवद्रव्यः;

140-(1). Fruits of mango, indian hog plum, lakoocha, bengal currant, citrou, common sorrel, jujube, small jujube, pomegranate, pomello, gaudira, emblic myrobalan, oval-leaved fig, sectaka, tamarind, lemon, orange, ceylon oak, indian linden, leaves of indian hog plum, heart-leaved fig, yellow wood sorrel, acid of the four kinds of acid plants, both kinds of jujube-green and dried, both kinds of dried sour bulbs-wild kind and the kind growing in villages, the articles used for making medicated wines, the wines called sura, sanveera, tushodaka, maireya, medaka or madira, honey vinegar, seedhu wine, curds, whey, diluted butter-milk, sour conjee and such other things

एषामेवंविधानामन्येषां चाम्लवर्गपरिसंख्या-
तानामौषधद्रव्याणां छेद्यानि खण्डशस्त्रेदयित्वा
मेद्यानि चाणुशो मेदयित्वा द्रवैः स्थाव्यामभ्या-
सिष्य साधयित्वोपसंस्कृत्य यथावत्तैलवसामज्ज-
लवणफणितोपहितं सुखोष्णं वस्ति वातविकारिणे
विधिको विधिबद्धात् । इत्यम्लस्कन्धः ॥ १४० ॥

एषाम् आ इनके, एवंविधानाम् अने ऐवी अतना
और इस प्रकारके, अन्येषाम् च अजीम् दूसरे, अम्लवर्ग-
अम्लवर्गमां अम्लवर्गमें, परिसंख्यातानाम् गणुवैक्ष-
तिने हुए, औषध-द्रव्याणाम् औषधद्रव्योमां औषध-
द्रव्योमें, छेद्यानि छेदना योज्यना छेदन योग्योके, खण्डश-
स्त्रेदयित्वा नाना नाना टुकड़ा करी छोटे छोटे टुकड़े करके,

१४०. द्रवैः स्थाव्यामभ्यासिष्य-द्रवैः स्तिराणवसिष्य (ख.प. त.)

-द्रवैः स्थितान्वसिष्य (द.)

मेद्यानि च अने आउवा योज्यने और मेदन योग्योका,
अणुशः आरीक बारीक, मेदयित्वा आउ मेदन करके,
स्थाव्याम् हाउदीमां स्थालीमें, द्रवैः द्रवथी द्रवसे,
अभ्यासिष्य सीथी सींचकर, साधयित्वा सिद्ध करी
सिद्ध करके, उपसंस्कृत्य अने गाणीने और अन्न कर,
यथावत् तेने सारी रीते उमको ठीक प्रकारसे, तैल-
तेल तैल, वसा वसा वसा, मज्ज-मज्ज मज्जा, लवण-
लवण लवण, फणितं अने हासितथी और फणितसे,
उपहितम् युक्त करी युक्त कर, विधिज्ञः विधि अणुना
वैद्ये विधिको जाननेवाला वैद्य, वातविकारिणे वात विकार-
वाताने वात विकारवालेको, विधिवत् विधिपूर्वक विधि-
पूर्वक, सुखोष्णम् सहैवाय ऐवी गरम सुहाती गरम,
वस्तिम् अस्ति वस्ति, दद्यात् आपवी देने, इति आ
पम श्रे इम तरह, अम्लस्कन्धः अम्लस्कंध पूरा थथी
अम्लस्कन्ध सम्पूर्ण हुआ ॥ १४० ॥

140. Of these and such other ar-
ticles classified as sour group of drugs,
those of them that can be cut, should be
cut into small bits and those that are fit
to be ground, should be ground into
fine powder and pouring the liquids on
them and cooking them in a pot and
straining and duly mixing them with
oil, fat marrow, rock-salt and treacle,
the expert physician should properly
administer them when genially warm,
in cases of vata-disorders. Thus has
been described the sour group of
drugs.

आस्थापनोपयुक्तः लवणस्कन्धः —

सैन्धवसौवर्चलकालविडपाक्यान्पकूप्यबालु-
कैलमौलकसामुद्ररोमकौन्निदौषरपाटेयकपांशुजा-
न्येवंप्रकाराणि चाभ्यानि लवणवर्गपरिसंख्यातानि,

सैन्धव- सैन्धव सैन्धव, सौवर्चल- सौवर्चल, सौवर्चल,

१४१. औषरपाटेयक-उपकोटेयक (त.)

काक- डाँड लवण काला नमक, बिड- भिड लवण बिड नमक, पाक्य- पाक्य लवण, जानूप- आनूप जानूप, कूप्य- कूप्य, वालुकैल- वालुकैल, मौलक- मौलक, सामुद्र- सामुद्र, रोमक- रोमक, औजिव- औजिव, औषर- औषर, पाट्यक- पाट्यक, पांशुजालि अने पांशुज और पांशुज, एवंकाराणि आ प्रकारनां लवण इषी प्रकारके लवण, अन्यानि च अने भी ६० थे। और अन्य द्रव्यों, लवणवर्ग- लवणवर्ग, लवणवर्गमें, परिसंख्यातानि गण्यते छे गिने गये हैं;

141-(1). Rocksalt, sanchal salt, kalbag rock salt, bidsalt, prepared salt, marsh or swamp salt, well salt, sand salt, prepared black salt, sea salt, sambar lake salt, efflorescence salt, saline soil salt, poitou salt, earth salt, and such other things are classified as the salt group.

एतान्यम्लोपहितान्युष्णोदकोपहितानि वा स्नेहवन्ति सुखोष्णं वस्ति वातविकारिणे विधिज्ञो विधिवद्दद्यात्। इति लवणस्कन्धः ॥ १४१ ॥

एतानि आ लवणानि इन लवणोंको, अम्लोपहितानि वा भाटा ६० थे। अम्ल द्रव्योंसे, उष्णोदक- अथवा गरम पाणीसे अथवा गरम पानीसे, उपहितानि वा मिश्रित करीने मिश्रित करके, स्नेहवन्ति तेओभा तेल वगेरे स्नेह नाभी इनमें तेल आदि स्नेह डाल कर, विधिज्ञः विधि ज्ञानाला वैद्य विधिको जाननेवाला वैद्य, वातविकारिणे वातविकारवाणाने वातविकारवाँको, विधिवत् विधिपूर्वक विधिपूर्वक, सुखोष्णम् सुखेवाय ओवी गरम सुहाती गरम, वस्तिम् वस्ति वस्ति, दद्यात् आपवी देवे, इति आ प्रभाषे इस तरह, लवणस्कन्धः लवणस्कंध पूरा थे। लवणस्कन्ध सम्पूर्ण हुआ ॥ १४१ ॥

141. The expert should properly administer them in genially warm condition as enema, in vata disorders, mixed with unctuous substances and

with either acid articles or with genially warm water. Thus has been described the salt group of articles.

आस्थापनोपयुक्तः कटुकस्कन्धः—

पिप्पलीपिप्पलीमूलहस्तिपिप्पलीचव्यचित्रक- शृङ्गवेरमरिचाजमोदार्द्रकविडङ्गकुस्तुम्बुरुपीलुते - जोधत्येलाकुष्ठमल्लतकास्थिहिङ्गुनिर्यासकिलिममूलकसर्षपलशुनकरअशिशुक्रमधुशिशुक्रसरपुष्पभू- स्तृणसुमुखसुरसकुठेरकार्जकगण्डीरकालमालक- पर्णासक्षवकफणिज्जकक्षारमूत्रपित्तानीति;

पिप्पली- पीपर पीपर, पिप्पलीमूल- पीपरीमूलना गंडेला पीपरामूल, हस्तिपिप्पली गजपीपर गंजपीपल, चव्य- चव्य चव्य, चित्रक- चित्रो चीता, शृङ्गवेर- शृङ्ग सोंठ, मरिच- मरी मरिच, अजमोद- अजमे अजवायन, आर्द्रक- आर्द्र आर्द्रक, विडङ्ग- वावडिंग वायविडंग, कुस्तुम्बुरु- डाथभीरू गुमा, पीलु- पीलु पीलु, तेजोवती- तेजोवती तेजोवती, एला- ऐलथी इलायची, कुष्ठ- कुष्ठ कूठ, मल्लतकास्थि- भिलाभो भिलावेकी गुठली, हिङ्गु- ङिंग हींग, निर्यास- गुंद गोंद, किलिम- देवदार देवदार, मूलक- मूला मूली, सर्षप- सरसप सरसों, लशुन- लसलु लहसुन, करज- करंज करंज, शिशुक्र- सगवानां भीज सुहांजना, मधुशिशुक्र- भीडा सरगवानां भीज मीठा सुहांजना, सरपुष्प- भोडी अजमे अजमोद, भूस्तृण- रोहिण धास रुसा घास, सुमुख- सुमुख सुमुख, सुरस- सुरस सुरस, कुठेरक- कुठेरक कुठेरक, कार्जक- रान तुक्षरी दवना, गण्डीर- गंडीर गण्डीर, कालमालक- डाँडमालक कालमालक, पर्णास- पल्लास पर्णास, क्षवक- नाड- छीकली नाकछिकनी, फणिज्जक- भगवा मरवा, क्षार- क्षार क्षार, मूत्र- मूत्र मूत्र, पित्तानि इति अने पित्त और पित्त;

142-(1). Long pepper, piper roots, elephant pepper, fragrant piper, white flowered lead-wort, ginger, black pepper,

१४२. हिङ्गुनिर्यास-हिङ्गु (क. व.)

„ सरपुष्प-सरपुष्पा (व.)

„ गण्डीर-गण्डीर (ड. त.)

celery, ginger, embelia, coriander, tooth brush tree, indian tooth-ache tree, cardamom, costus, stones of marking nut, asafetida, deodar, radish, rape-seed, garlic, indian beech, drum-stick tree, sweet drum stick, celery, ginger grass, nut-meg, holy basil, shrubby basil, arjaka, gandira, kalamalaka, parnasa, sneeze wort, sweet marjoran, alkali, cow's urine and cow's bile.

एषामेवंविधानां चान्येषां कटुकवर्गपरिसंख्या-
तानामौषधद्रव्याणां छेद्यानि खण्डशस्त्रेदयित्वा
मेद्यानि चाणुशो मेदयित्वा गोमूत्रेण सह साधयि-
त्वोपसंस्कृत्य यथावन्मधुतैललवणोपहितं सुखो-
ष्णं बस्ति श्लेष्मविकारिणे विधिज्ञो विधिवद्दद्यात् ।
इति कटुकस्कन्धः ॥ १४२ ॥

एषाम् आ इन, एवंविधानाम् अने ओवी अतन।
और इस प्रकारके, अन्येषाम् च ओवी इनरे, कटुकवर्ग-
कटुकवर्गभां कटुकवर्गमे, परिसंख्यातानाम् गल्लवेक्ष।
गिने हुए, औषधद्रव्याणाम् औषधद्रव्येभां औषध-
द्रव्योमे, छेद्यानि कृपया योज्यना छेदन योग्योके, खण्डशः
छेदयित्वा नाना नाना टुकड़ा करी छोटे छोटे टुकड़े
करके, मेद्यानि च अने भांडवा योग्यने और मेदन
योग्योका, अणुशः भारीक बारीक, मेदयित्वा भांडी
मेदन करके, गोमूत्रेण गोमूत्र गोमूत्रके, सह साथे साथ,
साधयित्वा सिद्ध करीने सिद्ध करके, उपसंस्कृत्य अने
गालीने और छानकर, यथावत् तेने सारी रीते उसको
ठीक प्रकारसे, मधु- मधु मधु, तैल- तैल तैल, लवण-
अने क्षवक्षुधी और लवणसे, उपहितम् युक्त करी युक्त
कर, विधिज्ञः विधि अज्ञानर वैद्य विधिको जाननेवाला
वैद्य, श्लेष्मविकारिणे कृषिकारवाणाने कफरोगीको,
विधिवद् विधिपूर्वक विधिपूर्वक, सुखोष्णम् सहैवाथ
ओवी गरम सुहाती गरम, बस्तिम् अस्ति बस्ति, दद्यात्
देवी देवे, इति आ भ्रमाद्ये इस तरह, कटुकस्कन्धः
कटुकस्कन्ध-पूरे भयो कटुकस्कन्ध सम्पूर्ण हुआ ॥१४२॥

142. Of these and such other

articles as are classified as the 'pungent group of drugs, those that are fit to be cut should be cut into small bits and those that are fit to be ground, should be ground into fine powder and mixed with cow's urine; then they should be strained and duly mixed with honey, oil, and rocksalt. The expert should properly administer this as enema in case of kapha-disorders. Thus has been described the pungent group of drugs.

आस्थापनोपयुक्तः तित्कस्कन्धः —

चन्दननलवृक्षतमालनकमालनिम्बतुम्बुरुकुट-
जहरिद्रादाहरिद्रामुस्तमूवाकिराततित्कककटुकरो-
हिणात्रायमाणकारवेष्टिकाकरीरकरवीरकेबुककठि-
ल्लुकवृषमण्डूकपर्णीकर्कोटकवार्ताशुककशकाकमा-
चीकाकोदुम्बरिकासुषव्यतिविषापटोलकुलकपाठा-
गुडूचीवेत्राप्रवेतसविकङ्कतबकुलसोमवस्कसप्तपण-
सुमनाकाविलगुजवच्चातगरागुरुवालकोशीराणीति,

चन्दन- चंदन चन्दन, नलव- नलवभांसी जटामाही,
कृतमाल- गरभाणी अमलतास, नक्तमाल- करंज,
निम्ब- लीमडी नीम, तुम्बुरु- तेजवृक्ष तेजबल, कुटज-
धन्वव इन्द्रजौ, हरिद्रा- हल्दी, दारहरिद्रा- दारु
हल्दी दारुहल्दी, मुस्ता- भुरत मुस्ता, मूर्वा- मोरवेक्ष
मोरवेक्ष, किराततित्क- किरात विरायता, कटुकरोहिणी-
कुटु कुटकी, त्रायमाणा- त्रायमाक्षु त्रायमाण, कारवेष्टिका-
करेली करेला, करीर- करीर करीर, करवीर- करेलु कनेर,
केबुक- केबुक केबुक, कठिल्लुक- कठिल्लुक कठिल्लुक, वृष-
अरुसी अरुसा, मण्डूकपर्णी- मण्डूकपर्णी कपत्राणी,
कर्कोटक- कर्कोटक कर्कोटा, वार्ताकु- वार्ताकु वैगन, कर्कश-
नाना कर्कश कर्कोटा, काकमाची- पीलुडी मकोय,

१४३. कटुकरोहिणी-कटुकरोहिणी (ब.)

,, बचा-बरा (ब.)

,, बाळक-डीवेर (ब.)

,, बाळकोशीराणीति-बाळकोशीराणाम् (ब.)

કાકોદુમ્બરિકા ઠેઠ ઉંઝરો કઠગૂલર, સુષવી- સુષવી સુષવી, જતિવિષા-અતિવિષા અતીસ, પટોલ-કડવું પરવળ પરવલ, કુલક-કારેલી કરેલા, પાઠા-કાળી પાઠા પાઠા, ગુહુલી-ગળેા ગિલોય, વેત્ર-વાળુંજ વેત્ર, અમ્બેતસ-વેતસનેા અમ્બેતસ વેતસકા અમ્બેતસ, વિકટ્કત-વિકટ્કેા કંટાઈ, વકુલ-બેલસરી મૌલસરી, સોમવસ્ક-શ્વેત ખેર સંફેદ શેર, સપ્તપર્ણ-સાતપર્ણ સગવન, સુમના-અમેલી ચમેલી, બર્ક-આકડેા આક, બવલુજ-બાવચી બાજુવી, વચા-વળ વચ, તગર-તગર તગર, અગુરુ-અગર અગર, વાલક-વાળેા સુગન્ધવાલા, ડશીરાણિ હુતિ અને વીર-લુનેા વાળેા ઓર અસ;

143-(1). Sandal, nardus, purging cassia, indian beech, neem, indian tooth ache tree, kurchi, turmeric, indian berberry, nut-grass, trilobed virgin bower, chiretta, kurroa. zalil, karella fruit, caper, oleander, kebuka, hog's weed, vasaka, indian pennywort, sponge gourd, karkasa, black night shade, redwood fig tree, sushavi, indian atees, wild snake-gourd, karella fruit, patha, guduchi, country willow, cane, thorny staff tree, bakul, gum arabic tree, dita bark tree, nutmeg, mudar, babchi, sweet flag, indian valerian, eagle-wood, fragrant sticky mallow and cuscus grass.

પચામેઘવિધાનાં ચાન્યેષાં તિક્તવર્ગપરિસંખ્યા- તાનામૌષધદ્રવ્યાણાં છેદ્યાનિ સ્પષ્ટશસ્ત્રેદયિત્વા મેધાનિ ચાણુશો મેદયિત્વા પ્રક્ષાલ્ય પાનીયેનાભ્યા સિચ્ય સાધયિત્વોપસંસ્કૃત્ય ચથાવન્મધુતૈલલવણો- પહિતં સુશોષ્ણં વસ્તિ શ્લેષ્મવિકારિણે વિધિજ્ઞો વિધિવદ્ધ્યાત્, શીતં તુ મધુસર્પિર્મ્યામુપસંસૃજ્ય પિત્તવિકારિણે વિધિજ્ઞો વિધિવદ્ધ્યાત્ । દિનિ તિક્તસ્કન્ધઃ ॥ ૧૪૩ ॥

૧૪૩. ઉપસંસૃજ્ય-ઉપસંસ્કૃત્ય (વ. જ. ક. ત.)

પચામ્ આ દિન, એવંવિધાનામ્ અને એવી ભતનાં ઓર ઇસ પ્રકારકે, અન્યેષામ્ બીભ્ દૂમરે, તિક્તવર્ગ- તિક્તવર્ગમાં તિક્તવર્ગમાં, પરિસંખ્યાતાનામ્ ગણાવેલાં ગિને હુણ, ઔષધદ્રવ્યાણામ્ ઔષધદ્રવ્યોમાં ઔષધ- દ્રવ્યોમાં, છેદ્યાનિ કાપવા યોગ્યના છેદન યોગ્યોકે, સ્પષ્ટશ્ત્રાઃ છેદયિત્વા નાના નાના ટુકડા કરી છોટે છોટે ટુકડે કરકે, મેધાનિ ચ અને ખાંડવા યોગ્યને ઓર મેદન યોગ્યોકા, અણુશઃ ખારીકે બારીક, મેદયિત્વા ખાંડી મેદન કરકે, પાનીયેન જળથી જલસે, પ્રક્ષાલ્ય ધોઈ ધો કર, અભ્યા- સિચ્ય પાણીથી સોંચી પાનીસે સીચ કર, સાધયિત્વા સિદ્ધ કરી સિદ્ધ કરકે, ઉપસંસ્કૃત્ય અને ગાળીને ઓર છાનકર, ચથાવત્ તેને સારી રીતે ઝસકો ઠીક પ્રકારસે, મધુ-મધ મધુ, તૈલ-તેલ તૈલ, લવણ-અને લવણથી ઓર લવણસે, ઉપહિતમ્ યુક્ત કરો યુક્ત કર, વિધિજ્ઞઃ વિધિ બાણુનાર વૈદ્યે વિધિકો જાનનેવાલા વૈદ્ય, શ્લેષ્મ- વિકારિણે કહ્ વિકારવાળાને કફ વિકારવાળાંકો, વિધિવત્ વિધિપૂર્વક વિધિપૂર્વક, સુશોષ્ણમ્ સહેવાય એવી ગરમ સુહાતી ગરમ, વસ્તિમ્ અસ્તિ વસ્તિ, દધ્યાત્ દેવી દેવે, શીતન્ શીત આ ઔષધદ્રવ્ય જ્યારે ઠંડું પડે ત્યારે પ્રમુત ઔષધ- દ્રવ્ય જબ શીતલ હો તબ, મધુ-સર્પિર્મ્યામ્ તેને મધ તથા ઘીથી ડસકો મધુ ઓર છૂતસે, ઉપસંસૃજ્ય યુક્ત કરી યુક્ત કરકે, વિધિજ્ઞઃ વિધિ બાણુનાર વૈદ્યે વિધિકો જાનને- વાલા વૈદ્ય, પિત્તવિકારિણે પિત્તવિકારવાળાને પિત્ત- વિકારવાળેકો, વિધિવત્ વિધિપૂર્વક વિધિપૂર્વક, દધ્યાત્ દેવી દેવે, ઇતિ આ પ્રમાણે ઇસ તન્દ, તિક્તસ્કન્ધઃ તિક્તસ્કન્ધ પૂરો થયો તિક્તસ્કન્ધ સમ્પૂર્ણ હુઆ ॥૧૪૩॥

143. Of these and such other drugs classified as the bitter group of drugs, those that are fit to be cut should be cut into small bits and those that are fit to be ground should be ground into fine powder and washed and mixed with water and boiled. It must then be strained and duly mixed with honey, oil and rock-salt, and should be properly administered by the expert in a geajally warm

अवधिना अष्टीं सुधीं यहां तक, विमानानाम् स्थानम् विमानस्थानं विमानस्थानं, समर्थितम् उक्तुं उ कहां है।)

of the Measure of the Science of Healing" is completed.

8. Thus in the section on Specific Determination of Measure in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the eighth chapter entitled " The Specific Determination

(Here ends the section on Specific Determination of Measure' in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka.)

॥ प्रथमः खंडः समाप्तः ॥

PRINTED BY
Gurvantray Acharya
At Ayurveda Madranalaya, JAMNAGAR

